
TÜRKLER
2

TÜRKLER ANSİKLOPEDİSİ

CİLT 17
CUMHURİYET

Editörler

HASAN CELAL GÜZEL

PROF. DR. KEMAL ÇİÇEK

PROF. DR. SALİM KOCA

YENİ TÜRKİYE YAYINLARI
2002 – ANKARA

YAYIN KURULU

YAYIN KURULU BAŞKANI

PROF. DR. YUSUF HALAÇOĞLU
TÜRK TARİH KURUMU BAŞKANI – TÜRKİYE

YAYIN DANIŞMANI

PROF. DR. HALİL İNALCIK
TÜRKİYE / A.B.D

YAYIN KURULU

PROF. DR. ŞÜKRÜ HALUK AKALIN
TÜRK DİL KURUMU BAŞKANI-TÜRKİYE

PROF. DR. SÜLEYMAN ALİYARLI
AZERBAYCAN

PROF. DR. MUHAMMED AYDOĞDUYEV
TÜRKMENİSTAN

PROF. DR. TUNCER BAYKARA
TÜRKİYE

PROF. DR. ALİ BİRİNCİ
TÜRKİYE

PROF. DR. TINÇTIKBEK ÇOROTEGİN
KIRGIZİSTAN

PROF. DR. GEZA DAVID
MACARİSTAN

PROF. DR. FERİDUN EMECEN
TÜRKİYE

PROF. DR. PETER B. GOLDEN
A.B.D.

PROF. DR. MUSTAFA İSEN
TÜRKİYE

PROF. DR. NORMAN ITZKOWITZ
A.B.D.

PROF. DR. EKMELEDDİN İHSANOĞLU

IRCICA BAŞKANI – TÜRKİYE

PROF. DR. MUSTAFA KAFALI
TÜRKİYE

PROF. DR. KEMAL KARPAT
A.B.D.

PROF. DR. BEG ALİ KASIMOV
ÖZBEKİSTAN

PROF. DR. MANAS KOZIBAYEV
KAZAKİSTAN

PROF. DR. ERCÜMENT KURAN
TÜRKİYE

PROF. DR. ŞERİF MARDİN
TÜRKİYE / A.B.D

PROF. DR. ERDOĞAN MERÇİL
TÜRKİYE

PROF. DR. RHOADS MURPHEY
İNGİLTERE

PROF. DR. YUZO NAGATA
JAPONYA

PROF. DR. AHMET YAŞAR OCAK
TÜRKİYE

PROF. DR. İLBER ORTAYLI
TÜRKİYE

PROF. DR. VICTOR OSTAPCHUK
KANADA

PROF. DR. SEMA BARUTÇU ÖZÖNDER
TÜRKİYE

PROF. DR. ULI SCHAMILOGLU
A.B.D.

PROF. DR. STANFORD SHAW
A.B.D.

PROF. DR. GENG SHIMIN

ÇİN

PROF. DR. DENIS SINOR
A.B.D.

PROF. DR. AHMET TABAKOGLU
TÜRKİYE

PROF. DR. DMİTRİ VASİLİEV
RUSYA

PROF. DR. BAHAEDDİN YEDİYILDIZ
TÜRKİYE

DANIŞMA KURULU

PROF. DR. ABDÜLHÂLUK ÇAY
BAŞKAN-TÜRKİYE

PROF. DR. GABOR AGOSTON
A.B.D.

PROF. DR. ISTVAN FODOR
MACARİSTAN

PROF. DR. İSMAİL AKA
TÜRKİYE

DR. ÖNER KABASAKAL
TİKA BAŞKANI-TÜRKİYE

PROF. DR. ŞAKİR AKÇA
TÜRKİYE

PROF. DR. ESİN KÂHYA
TÜRKİYE

PROF. DR. ANNAKURBAN AŞİROV
TÜRKMENİSTAN

PROF. DR. ŞABAN KARATAŞ
TÜRKİYE

PROF. DR. OKTAY ASLANAPA
TÜRKİYE

PROF. DR. HEE SOO LEE
GÜNEY KORE

DOÇ. DR. B. ZAKİR AVŞAR
TÜRKİYE

PROF. DR. HEATH W. LOWRY
A.B.D.

ALİ RIZA BOZKURT
A.B.D.

PROF. DR. JUSTIN McCARTHY
A.B.D.

POLAT BÜLBÜLOĞLU
TÜRKSOY BAŞKANI-AZERBAYCAN

PROF. DR. GABRIEL R. PALECZEK
AVUSTURYA

PROF. DR. GÜLÇİN ÇANDARLIOĞLU
TÜRKİYE

PROF. DR. OMELJAN PRITSAK
A.B.D.

PROF. DR. EMİN ÇARIKÇI
TÜRKİYE

PROF. DR. MİRKASIM USMANOV
TATARİSTAN

PROF. DR. NEJAT DİYARBEKİRLİ
TÜRKİYE

PROF. DR. TURAN YAZGAN
TÜRKİYE

PROF. DR. YAVUZ ERCAN
TÜRKİYE

PROF. DR. İLYA ZAİTSEV
RUSYA

PROF. DR. SEMAVİ EYİCE
TÜRKİYE

NAMIK KEMAL ZEYBEK
TÜRKİYE

PROJE KOORDİNATÖRÜ
OSMAN KARATAY

YURT DIŞI KOORDİNASYON
SABİHA SUNGUR

İDARİ KOORDİNATÖRLER
ABDURRAHMAN EREN / MUSTAFA V. GÜZEL / LÜTFÜ ULUKUL

TERCÜME
BAŞREDAKTÖR

C. CEM OĞUZ

KOORDİNATÖR
ÖZLEM DİLMEN

REDAKTÖRLER
DOÇ. DR. RAMAZAN GÖZEN / DOÇ. DR. HAMİT ERSOY / ELNUR AĞAYEV

MÜTERCİMLER
DR. KEZBAN ACAR / ALESKER ALESKEROV / BANU BEKTAŞ / FAHRİ DİKKAYA / NİLÜFER EROL /
YRD. DOÇ. DR. BİLGEHAN ATSIZ GÖKDAĞ / BÜLENT KENEŞ / IŞIK KUŞÇU / NURŞEN ÖZSOY /
LİLİYE SABİROVA / DR. HARUN TAŞKIRAN / BOĞAÇ BABÜR TURNA / ZÜLFİYE VELİYEVA /
MURAT YAŞAR / ALİM YILMAZ

TÜRKÇE REDAKSİYON
DOÇ. DR. NURETTİN DEMİR / DOÇ. DR. EMİNE YILMAZ / YRD. DOÇ. DR BİLGEHAN A. GÖKDAĞ /
DR. MURAT KÜÇÜK / GÖNÜL ĞÖKDEMİR / FARUK GÖKÇE

SEKRETERYA
SEVAL YALIN / AYLA TEZCAN / GÜLİZAR AI.TUNYURT / FATMA AI.BAYRAK / BURCU ÖZDEMİR

KISALTMALAR

a.e.: Aynı eser
a.g.e.: Adı geçen eser
a.g.m.: Adı geçen makale
a.g.y.: Adı geçen yazma
ABAW: Abhandlungen der Bayerischen Akademie der Wissenschaften
AEMA: Archivum Eurasiae Medii Aevi
AKDTYK: Atatürk Kültür Dil ve Tarih Yüksek Kurumu
AO: Acta Orientalie Academiae Scientiarum Hungoricae
APAW: Abhandlungen der Preussischen, Akademie der Wissenschaften
ARDTA: Azerbaycan Respublikası Devlet Tarih Arşivi
ARMDA: Azerbaycan Respublikası Merkezi Devlet Arşivi
ASG: Archivio di stato di Genova
ATASE: Genelkurmay Başkanlığı Askeri Tarih, Stratejik Etüd Başkanlığı Arşivi
AVPRI: Rusya İmparatorluğu'nun Dış Politika Arşivi
b.: Bin, İbn
BA: Başbakanlık Arşivi
BOA: Başbakanlık Osmanlı Arşivi
BSOAS: Bulletin of the School of Oriental and African Studics
C.Th.: Codex Theodosiarus
CA: Cevdet Askeri
CAJ: Central Asiatic Journal
CD: Cevdet Dâhiliye
CH: Cevdet Hâriciye
CMRS: Chairs du Monde Russe et Soviétique, Paris-Lahey
DGBİT: Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi
DİA: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi

DLT: Divan-ü Lügati’t-Türk
DTCF: Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi
DUİT: Dosya Usulü İradeler Tasnifi
E.B.: Encyclopedia Britanicca
EHN: Evkaf-ı Hümâyûn Nezareti
EI2: Encyclopedia Islam, Leiden, 2nd Edition
ETGM: Ejegodnik Tobolskogo Gubernskogo Muzcya
EUM: Evkaf Umum Müdürlüğü
FO: Foreign Office, İngiltere
GMDTA: Gürcistan Merkez Devlet Tarih Arşivi
h.: Hicrî
HH: Hatt-ı Hümâyûn
İFD: İktisat Fakültesi Dergisi (İstanbul)
IRCICA: İslam Tarih, Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi
İUEF: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi
İA: Milli Eğitim Bakanlığı, İslâm Ansiklopedisi
İD: İrâde-i Dâhiliye
İFK: İktisat Fakültesi Mecmuası
İMM: İrâde-i Meclis-i Mebûsan
İMV: İrâde-i Meclis-i Vâlâ
İTED: İslâm Tetkikleri Enstitüsü Dergisi
JA: Journal Asiatique
JAOS: Journal of American Oriental Society
JESHO: Journal of the Economic and Social History of the Orient
JTS: Journal of Turkish Studies
K.R.O.: Kazahsko-Russkiye Otnaşeniya (Almatı)
KB: Kutadgu Bilig
KSE: Kazak Sovyet Entsiklopediyası
MD: Mühimme Defteri
MDAFA: Memóries de la Délégation Archéologique Française en Afghanistan
MGH: Monumenta Germaniae Histórica

MM: Mâliyeden Müdevver
MMZC: Meclis-i Mebûsan Zabıt Cerîdesi
MTM: Millî Tetebbular Mecmuası
MV: Meclis-i Vükela Mazbataları
Nşr.: Neşreden
Op. cit: Adı geçen eser
OTAM: Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi
PSRL: Polnoe Sobranie Russkich Letopisei (Rusya)
REI: Revue des Etudes Islamiques
RGDA: Rusya Devlet Arşivi
RKF NAH KR: Rakopisnıy Fond Natsionalnoy Akademii nauk Kırgızskoy Rcspubliki
s.: Sayfa
S.: Sayı
SA: Sovietskaya Archeologiya
SAD: Selçuklu Araştırmaları Dergisi
SPAW: Sitzung berichte der Preussischen Akademie der Wissenschaften
SRIO: Sbornik Imporatorskogo Russkogo İstoricheskogo Obshchestva (Rusya)
...ŞS: ...Şer'iye Sicili
TAD: Tarih Araştırmaları Dergisi
TAD: Selçuk Ünv. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Türkiyat Araştırmaları Dergisi
TD: Tahrir Defteri
TDA: Türk Dünyası Araştırmaları
TDAY-Belleten: Türk Dili Araştırmaları Yıllığı- Belleten
TDK: Türk Dil Kurumu
TDTD: Türk Dünyası Tarih Dergisi
TED: Tarih Enstitüsü Dergisi
THITM: Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası
TKA: Tapu ve Kadastro Arşivi

TKAE: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü
TM: Türkiyat Mecmuası
TOEM: Tarih-i Osmanî Encümeni Mecmuası
TT: Türkische Turfantexte
TTK: Türk Tarih Kurumu
TÜED: Türk Etnografya Dergisi
VD: Vakıflar Dergisi
VGMA: Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi
ZDMG: Zeitschrift der Deutschen Morgenlaendischen Gesellschaft

İÇİNDEKİLER

SEKSENİKİNCİ BÖLÜM: 1960-1980 DÖNEMİ

A. 1960-1980 Arası İç Siyasi Gelişmeler

1960-1980 Dönemi / Prof. Dr. Hikmet Özdemir [s.15-47]

Kocaeli Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi / Türkiye

27 Mayıs 1960: Darbe mi,İhtilâl mi?

Dokuzuncu Cumhurbaşkanı Süleyman Demirel'in değerlendirmesi, bir açıdan tarihi gerçeği vurgulamaktadır. Türkiye siyasetinin 1960 sonrasındaki hemen bütün kritik iniş-çıkışlarını yaşayan deneyimli devlet adamının tanımlamasına göre, "1960, halkın elinden devleti alma hareketidir."[1] Subaylar, seçimle gelen ve parlamentonun güvenoyuna sahip bir hükümeti görevden uzaklaştırdığı için de, sonuç itibariyle eylem bir askeri darbe'dir.

İhtilâlci Subayların 27 Mayıs 1960 eylemi için, Lucille W. Pevsner gibi, "Liberal İhtilâl" sözünü kullanmak da mümkün.[2]

27 Mayısçı Subayların, DP'lilere yönelik sert tavırları, Yassıada uygulamaları (idamlar) yanında belki "Liberal İhtilâl" sözü sivil haklara yönelik büyük bir çelişki şeklinde gözükebilir. Fakat Askeri İhtilâlin sonucunda, 1946'da girilen liberal yol, rejimin demokratlaşması yönünde temel hak ve hürriyetler, sosyal devlet ve dahası sivil toplum örgütlenmesi lehinde genişletilmiştir.

27 Mayısçılar, 1961 Anayasası ile (istemeden de olsa) merkezin sağında ve solunda, o zamana kadar rejimin sempati duymadığı kimi düşünceleri

benimseyen aydınların, çeşitli engellemelere rağmen dar gelirli emekçiler ve köy yoksulları arasında veya şehir ve kasabalarda dindar-muhafazakar eğilimli orta sınıflar içinde faaliyetlerine ortam hazırlamışlardır. Solcu Türkiye İşçi Partisi (TİP) ve İslamcı Milli Nizam Partisi (MNP) ve sonra Milli Selamet Partisi'nin (MSP) kuruluşu aynı şekilde Türkçü akımın siyaset alanında etkin bir güç olarak Cumhuriyetçi Köylü Millet Partisi (CKMP) ve Milliyetçi Hareket Partisi (MHP) çatısı altında faaliyetleri, Türkiye siyasetine, 1961 Anayasası'nın sağladığı liberalleşmenin, demokratlaşmanın inkar edilemez ürünleridir.

Walter F. Weiker'in gözlemine göre; 27 Mayıs 1960 günü Ankara'da, İstiklal Savaşı zaferinden beri görülmeyen şenliklerle Subayların Bayar-Menderes yönetimini devirmesi kutlanmıştır. İstanbul'da da, Ankara'dakine benzer coşkulu kutlamalar yapılmıştır. Fakat ülkenin geri kalan yerlerinde heyecan o derece fazla değildir. Bunun sebebi, kısmen karışıklıkların Ankara ve İstanbul'a (biraz da İzmir'e) yayılması, kısmen de halkın çoğunluğunun Silahlı Kuvvetler'den ne bekleyebileceği konusunda bir fikre sahip olmamasıydı. Başlangıçta tereddüt edenlerin çoğu, hemen güçlünün tarafının tutmakta gecikmediler. Kutlamalar ve törenler bir aya yakın devam etmiş; Anıtkabir'e çelenk konulmadan bir gün geçmemişti.[3]

Adnan Menderes Hükümeti'ni deviren Subaylar, 27 Mayıs 1960 günü Ankara Radyosundan saat 5.15'de okudukları tebliğde niyetlerini halka şöyle ilan ediyorlardı:

"Bu harekâta Silahlı Kuvvetlerimiz, partileri içine düştükleri uzlaşmaz durumdan kurtarmak ve partiler üstü tarafsız bir idarenin nezaret ve hakemliği altında en kısa zamanda âdil ve serbest seçimler yaptırarak, idareyi hangi tarafa mensup olursa olsun seçimi kazananlara devir ve teslim etmek üzere girişmiş bulunmaktadır. (.)"

Subaylar eylemlerinin hiçbir kişi veya gruba karşı yapılmadığını öne sürmüşlerse de, iktidardaki DP'lileri açıkça hedef almışlardır.

Hükümet darbesini gerçekleştirenlerden ancak 38'inin yer alabildiği Milli Birlik Komitesi (MBK) 13 Kasım 1960'daki tasfiyeden sonra kalan üyelerce 25 Ekim 1961'e kadar sürdürülmüştür. MBK'nde en yaşlı üye 65, en genç üye 27 yaşındadır. Yaş ortalaması 41.1'dir. 38 subaydan 32'si kurmay subaydır. 32'si Karacı, 3'ü Havacı, 2'si Denizci, 1'i Jandarmadır. Komite'de rütbelerine göre, 2 Orgeneral, 1 Tümgeneral, 2 Tuğgeneral, 9 Albay, 6 Yarbay, 11 Binbaşı, 7 Yüzbaşı bulunmaktadır. Askeri yüksek öğrenim dışında yüksek öğrenim yapanlar 3 kişidir. Askeri Komite Üyeleri, alt ve orta sınıflara mensup ailelerden yetişmişlerdir. 8 üyenin babası subay, 6'sının memur, 6'sının esnaf ve zanaatkar, 4'ünün serbest meslek, 2'sinin çiftçidir.[4]

8 Haziran 1960 günlü Fransız Le Monde Gazetesi'ne göre; MBK içinde ılımlılar ve aşırılar olmak üzere iki grup vardı. General Gürsel'in liderliğindeki ılımlılar, en yakın sürede yönetimi sivillere bırakmak istemektedir. Albay Alparslan Türkeş'in liderliğindeki aşırılar ise askeri yönetimi bir süre devam ettirerek, bu arada "Atatürkçü yeni bir devrimin" gerçekleştirilmesini öngördükleri söylenmektedir.[5]

Askerî Komite içindeki anlaşmazlıklar sonucu, Orgeneral Gürsel'in önderliğinden aldıkları güçle ılımlılar, 13 Kasım 1960 günü gerçekleştirdikleri bir iç-darbe ile kalıcı askerî rejim yanlısı gözüken subaylardan 14'ünü tasfiye etmişlerdir.

MBK Eylemleri

27 Mayıs 1960'da gerçekleştirilen askeri müdahalenin hemen ertesi günü 2'si Askeri Komite üyesi 3 General ile 15 sivilden oluşan ve (Ağustos ayındaki bazı değişikliklerle) 6 Ocak 1961'de Kurucu Meclis'in açılışına kadar görev yapan ilk Hükümet ile MBK arasındaki ilişkiyi, parlamenter

sistemdeki yasama (meclis) ve yürütme (bakanlar kurulu) ilişkisi şeklinde düşünmek doğru değildir. Tersine, hükümetin oluşturulma biçimine göre yasama ve yürütme yetkilerinin yalnızca MBK'nin elinde toplandığı bir gerçektir.

27 Mayıs 1960 rejimi üzerine kamu hukuku doktrini açısından yapılan bir incelemede; bu dönemde yasama, yürütme ve yargılama tasarruflarında bulunan iradelerin "organik" niteliği bulunmadığı; dolayısıyla, devletin organik tasarruflarının yerini kişisel irade tasarruflarının aldığı görüşü öne sürülmüştür.[6]

27 Mayıs 1960 sabahından 25 Ekim 1961'de yapılan genel seçimlere kadar gerçekleştirilenler "MBK eylemleri" diye adlandırılabilir. Bu eylemlerin en önemlileri sırasıyla DP'lilerin yargılanması ile ordu ve üniversitedeki tasfiyelerdir.

Kuşkusuz MBK'nin eylemleri yalnızca bunlar değildir. Partilerin ocak-bucak örgütlerinin kapatılması, Doğu Anadolu Bölgesinden 55 kişinin memleketlerinden alınarak yurt içinde başka yerlere sürülmesi gibi başkaca eylemleri de vardır.

DP'li seçkinlerin iktidardan uzaklaştırılması ile sonuçlanan ve Yassıada duruşmaları kadar tartışılmamakla birlikte 27 Mayısçılar'ın ordu ve üniversitede gerçekleştirdikleri iki tasfiye eylemi daha vardır. Bunlardan ilki, giderek bozulmuş olan hiyerarşi piramidini düzeltme amacıyla 3 Ağustos 1960'da Ordu'da yapılan tasfiyedir. Yirmi beş fiili yılını dolduran subayların Hükümet tarafından resen emekliye sevk edilmelerini sağlayan 42 Nolu Kanun gereğince 235 General ve Amiral ve 5 bine yakın Subay, Ordu'dan çıkarılmışlardır. Emekli İnkılâp Subayları (EMİNSU) adı verilen bu kişilerin emekli edilmeleri, Ordu'nun yeniden yapılandırılması ve gençleştirilmesi kadar MBK'nin, Silahlı Kuvvetler üzerindeki otoritesini meşrulaştırmak amacına hizmet etmiştir.

MBK tarafından Ordu bünyesinde gerçekleştirdiği ve o günkü koşullarda önemli tepki yaratmayan subay tasfiyesine karşılık, üniversitede giriştiği tasfiye eylemi (Ekim 1960) tartışma ve tepkilere yol açmıştır. Tembel, yeteneksiz veya reform düşmanı oldukları iddiasıyla, ya da daha başka gerekçelerle; Ord. Prof. Ekrem Şerif Egeli, Ord. Prof. Ali Fuad Başgil, Ord. Prof. Recai Galip Okan'dan, Ord. Prof. Mazhar Şevket İpşiroğlu, Ord. Prof. Ratip Berker, Prof. Tarık Zafer Tuna'ya, Prof. Takiyettin Mengüşoğlu, Prof. Sabahattin Eyüboğlu, Prof. Yavuz Abadan, Prof. Bülent Nuri Esen, Prof. Aziz Köklü, Prof. Emin Bilgiç, Prof. Hasan Eren, Prof. Zafer Paykoç, Prof. Nusret Hızır, Prof. Tevfik Berkman, Prof. Memduh Yaşa, Prof. Mina Urgan, Doç. İsmet Giritli,

Doç. Adnan Benk, Doç. Mukbil Özyörük, Dr. İhsan Ünlüer, Doç. Haldun Taner, Asistan Özer Ozankaya… gibi çeşitli bilim dallarında tanınmış 147 öğretim üyesine ancak 28 Mart 1962'de çıkarılan kanun ile üniversiteye dönme imkânı sağlanarak 27 Mayısçıların yol açtığı haksızlık düzeltilebilmiştir. 147'ler olayı MBK ve Ordu'nun eylemini destekleyen sivil kesimler (aydınlar) arasında ciddi sürtüşme ve kırgınlığa yol açmış, Silahlı Kuvvetler içinde yükselen başka güçlerin etkisiyle MBK'nin yalnızlığa gömülmesi sürecini hızlandırmıştır.

Kurucu Meclis ve1961 Anayasası

7 Aralık 1960'da MBK'nde kabul edilen kanuna göre 1961 Kurucu Meclisi iki bölümden oluşuyordu:

MBK ve Temsilciler Meclisi.

Temsilciler Meclisi, genel oya dayalı seçimle gelen bir organ değildi. Ama temsil niteliğini yaygın tutmak için o günkü şartlarda mümkün olanlar yapılmıştı. 67 ilde siyasî partilerin (DP dışında) ve çeşitli meslek kesimlerinin (barolar, basın, emekli subaylar, esnaf kuruluşları, gençlik, işçi sendikaları, sanayi ve ticaret odaları, öğretmen kuruluşları, üniversite ve

yargı organları) temsilcileri aşamalı yollardan seçilmişlerdi. Bu üyelere ayrıca devlet başkanı ve askerî komite kontenjanından girenleri ve bakanlar kurulu üyelerini de eklemek gerek.

MBK ile birlikte toplam 272 üyeli Kurucu Meclis'te temsil imkânı verilen iki siyasi partinin sandalye dağılımları CHP 45, CKMP 25 şeklinde idi.

Sivil katılımı geniş tutma çabalarına rağmen ortaya çıkan tablonun önemli bir zaafı vardı:

Temsilciler Meclisi üyelerinin seçilme yeterlilikleriyle ilgili kanun maddesinde "faaliyetleri, yayınları ve davranışlarıyla 27 Mayıs İhtilâli'ne kadar Anayasa'ya insan haklarına aykırı icraat ve siyaseti desteklemekte devam etmiş olanlar Temsilciler Meclisi'ne üye seçilemezler" şeklinde kısıtlama, bu organın, ülkedeki siyasî kadroları ve görüşleri tam olarak yansıtmasını önlemiştir. 27 Mayıs türü bir askerî eylemden sonra kurulan meclisin tam temsilî nitelik taşımasını beklemek fazla olur. Belli ki, Kurucu Meclis tasarısını hazırlayan Bilim Kurulu, bu organın, kendi deyimleriyle ülkedeki "zinde kuvvetleri" bir araya getirmesine önem vermişti.

Kamu hukuku doktrininde bu gelişme, "meşruiyet bildirimi" kavramı ile açıklanmaktadır.

Buna göre, "meşruiyet bildirimi"; siyasal rejimin işleyişinde iktidar kullananların anayasanın yerine ikame ettikleri üstün "irade beyanı" şeklinde tanımlanır. "Anayasa, temel hak ve özgürlükleri düzenleyerek, onları hukuki güvence altına alan ve bu yolla toplumdaki uyuşmazlıkları giderip toplumu bütünleştirmeye yönelir. Oysa meşruiyet bildirimi, hak ve özgürlükler üzerindeki hukuki güvenceleri kaldırıp yeniden bölerek, belirli bir grubu toplumsal ve siyasal alandan tasfiye etmeye yönelir; bunun sonucu olarak toplumdaki uyuşmazlıkları artırır."[7]

6 Ocak 1961-27 Mayıs 1961 arasında dört buçuk ay gibi kısa bir sürede hazırlanan anayasa tasarısı, 9 Temmuz 1961'de halkoyuna sunulmuş ve oylamaya katılanların yüzde 60.4'ü tarafından kabul edilmiştir.

1960 İhtilâli'nden önce ve hemen sonra, rejim krizine yol açan sorunlar açısından düşünülebilen hemen bütün çözüm önerilerini toplamaya çalışan 1961 Anayasası, her anayasa gibi bazı gelişmelerin, özel durumların ve uzlaşmaların yarattığı bir belge ve bir tepki anayasasıdır. 1961 Anayasası'nda ifade edilen tepkiler doğrudan doğruya 1950-1960 zaman diliminde yaşananlara karşı oluşmuştur. Kurucu Meclis'te dengeli tutulmuş olmasına rağmen, sorunlarının yeni anayasayla çözüleceğine inanan ve bunların yanıtlarını anayasada görmek isteyenlerin çabaları, 1924 Anayasası'na kıyasla oldukça uzun bir belgeyi ortaya çıkarmıştır.

1961 Anayasası, insan ve mülkiyet hakları kadar, ekonomik ve sosyal programları da içeren bir belgedir. Bununla birlikte, ne şekilde olursa olsun toplumun bir kesimini anayasanın yapılışında dışarıda bırakan tutum, 1961 Anayasası'nın daha başlangıçta yara almasına yol açan en büyük etkendir.

Öte yanda, Bülent Tanör'ün ifadesiyle, bu anayasa devlet cihazı içinde kuvvetler ayrılığı ve dengesi, yargı bağımsızlığı, özerk kurumlar dengelemesi, asıl önemlisi anayasasının üstünlüğü ve demokratik hukuk devleti ilkelerini güvenceye bağlamasıyla tümüyle ileri bir adımdı. Toplumun ve bireyin serbestçe gelişebilmesi yönünden de klasik ve siyasi haklara paralel olarak sosyal hakların da geniş bir şekilde tanınıp güvence altına alınması, devletin bütün eylem ve işlemlerinin yargı denetimine bağlanması, özgürlüğün kural sınırlamalarının istisna sayılması, vb. noktalardan liberal ve çoğulcu bir demokrasinin temel ihtiyaçlarını karşılayacak bir kurumsal çerçeve getirilmişti.[8]

1961 Anayasası ile getirilen yeni siyasî mekanizmalar egemenlik anlayışında önemli bir değişiklik yapmıştır.

Türk anayasacılık hareketinde 1924'e göre, 1961'de egemenlik hakkının kullanım sürecinde, parlamentonun konumu ve gücü büyük farklılık göstermektedir.

"Türkiye Büyük Millet Meclisi, milletin yegâne ve hakikî mümessili olup, millet namına hakkı hâkimiyeti istimal eder" diyen 1924 Anayasası'na karşılık, 1961 Anayasası, "millet egemenliğini anayasanın koyduğu esaslara göre, yetkili organlar eliyle kullanır," şeklinde geleneğe tümüyle yabancı bir modeli benimsemiştir. Türkiye Büyük Millet Meclisi egemenlik hakkını kullanan tek organ durumundan çıkarılmış, anayasada sözü edilen yetkili organlardan biri sayılmıştır. Bu, demokratik devlet anlayışı bakımından iki anayasa arasındaki en önemli farktır. Egemenlik hakkının kullanımında böylesine bir değişiklik, parlamenter sisteme geçiş isteğinin teorik temelleri arasında görülse bile, sonradan çeşitli gerekçelerle 1961 Anayasası'nı eleştiren çevreleri daha ilk bakışta haklı kılmaktadır. 1960'ların sonuna doğru yürütmenin (hükümet) sorumsuz davranışlarını sınırlayan kimi kurum ve kurallar öne sürülerek "Bu anayasa ile ülke yönetilemez" izlenimi, zamanın iktidar kanadı politikacılarınca bilinçli olarak yaygınlaştırılmıştır. Buna karşılık, anayasayı savunanlar da, aynı anayasanın iktidarı sınırlayıcı işlevini muhalefet ettikleri hükümetler açısından yerli-yersiz abartarak başarısızlıkları anayasaya yıkma taktiğinin yaygınlaşmasını kolaylaştırmışlardır.[9]

Siyasete Dönüş ve Yeni Partiler

Ocak 1961'de, eski Genelkurmay Başkanlarından emekli Orgeneral Rauf Orbay'ın (1887-1964) başkanlığında Kurucu Meclis çalışmaya başladıktan sonra, 12 Ocak 1961'de yeni siyasî partilerin kurulmasına ve bunların faaliyetlerine izin verilmişti. Cumhuriyet Halk Partisi (CHP) ve Cumhuriyet Köylü Millet Partisi'nin (CKMP) yanında 13 yeni parti daha kurulmuştu.[10]

Bu partiler arasında kısa sürede ciddi bir güç haline gelecek ve 12 Eylül 1980 Askeri Müdahalesine kadar Türkiye siyasetine damgasını vuracak olan, Adalet Partisi (AP) de yer almaktadır.

11 Şubat 1961'de kurulan AP'nin Lideri, 2 Ağustos 1960 günü Genelkurmay Başkanlığından emekli edilen Orgeneral Ragıp Gümüşpala idi. DP'nin mirasına talip olan bu partinin önde gelen isimleri arasında, Tahsin Demiray (eski Köylü Partisi Genel Başkanı), Ethem Menemencioğlu (Öğretim üyesi), Cevdet Perin (Öğretim üyesi), Muhtar Yazar (-), Kamran Evliyaoğlu (Eski DP Milletvekili), Mehmet Yorgancıoğlu (Eski DP Milletvekili), İhsan Önal (Doktor), Emin Acar (Avukat), Şinasi Osma (Emekli Albay) vardı.[11]

1961 Türkiyesi için hayli ileri bir siyaset belgesi olan AP Programı'nda şu ilkeler dikkati çekmektedir:

* "Çağdaş Garp medeniyeti hukukuna ve İnsan Hakları Evrensel Beyannamesi'nde ifadesini bulan zihniyete uygun bir cemiyet düzeni ve hukuk devletinin gereği gibi kurulması ve tekemmül ettirilmesi gayemizdir."

* "Çalışma sahasının vatandaşlara en geniş ölçüde pürüzsüz şekilde açık tutulması ve iş hürriyetinin mutlak suretle sağlanması lazımdır. Devletçilik, şahsi teşebbüsün bittiği yerde başlar. Ancak, zaruret hallerinde tatbik edilir. İktisadi kalkınmamız için yabancı sermayenin teşvikine taraftarız."

* "Laikliği, din aleyhtarlığı şeklinde anlamıyoruz. Devletin laik olması, vatandaşların dinleri ile alakalarını kesmek değildir. Her vatandaş, mensup olduğu din ve mezhebin ibadet şekillerini icrada serbesttir."

* "İdari adem-i merkeziyetin samimi şekilde tatbikini, mahalli idare fikrinin takviyesini, cemiyetimizde nazım rol oynayan müesseselerin muhtar hale getirilmesini, demokrasinin teminatı olarak kabul ediyoruz. Sıkı merkezi sistemin terk edilerek, tedricen hazırlanacak esaslara göre

muhitin mahalli işlerinde muhtar idareye kavuşturulmasını ve her bakımdan mevzuatımızın adem-i merkeziyet icaplarına intibak ettirilmesini istiyor ve bunu millet hakimiyetinin ve vatan sathında içtimai gelişmelerin bir zarureti sayıyoruz."[12]

MBK Lideri ve Devlet Başkanı Orgeneral Cemal Gürsel'in açık desteğine sahip Yeni Türkiye Partisi (YTP) ise, 27 Mayıs Askeri Yönetimi'nin Maliye Bakanı Ekrem Alican, Cahit Talas, Aydın Yalçın ve arkadaşlarınca 13 Şubat 1961 günü kurulmuştu ve parti programı itibariyle 1955'teki Hürriyet Partisi'nin uzantısı izlenimi veriyordu.[13]

Genel eğilim olarak siyasî parti faaliyetlerine izin verilmesi, eğer darbeden sonra kapatılmamışlarsa veya faaliyetleri geçici bir süre durdurulmamışsa, Türk örneğinde askerî yönetimden normal yönetime geçiş sürecinin ilk adımı oluyor.

27 Mayıs 1960'ta kurulan askerî yönetim açısından da durum aynı. Siyasî faaliyetlerin serbest bırakılması, iktidarı elinde tutan askerlerin gelecekteki niyetleri hakkında bir gösterge. Fakat MBK'ni gerileten ve giderek etkisiz kılan bir başka ilginç durum vardı: Haziran 1961'de MBK, Hava Kuvvetleri Komutanı İrfan Tansel'i görevden alma ve yurt dışına gönderme kararını uygulatamamıştır. Başlı başına bu olay, Ordu'da gerçek gücün Silahlı Kuvvetler Birliği (SKB) denilen ve askerî hiyerarşiyi temsil eden Generallerin eline geçtiğinin önemli bir göstergesidir. Silahlı Kuvvetler kademelerini hiçbir zaman temsil etmeyen MBK'nin elindeki iktidar gücünün askerî hiyerarşiyi temsilen Generallerin eline geçişi ayrıca anlamlıdır. Kaldı ki, MBK'nin belli başlı askerî birliklerden ve Ordu hiyerarşisinden güç alan Silahlı Kuvvetler Birliği (SKB) karşısında gerilemesi de kaçınılmazdı. Bu açıdan, Orgeneral İrfan Tansel olayı ile gerçek iktidarın SKB eline geçtiğini söylemek yanlış olmaz.

Bir tür askerî cunta gibi çalışan SKB, 1961 Eylül ayında Yassıada Mahkemesi'nin verdiği ölüm cezalarının yerine getirilmesinde Cemal Gürsel ve İsmet İnönü'ye rağmen ısrarlı davranmış Başbakan Adnan Menderes, Dışişleri Bakanı Fatin Rüştü Zorlu ve Maliye Bakanı Hasan Polatkan'ın idam edilmelerinde etkin rol üstlenmiştir.

15 Ekim 1961 Genel Seçimleri

15 Ekim 1961'de yapılan genel seçimlerin sonucuna göre, oyların yüzde 62'sini CHP'ye karşı olan ve DP'nin tabanını temsil eden AP ile CKMP ve YTP almışlardır.

Bu partilerin oyları uygulamada 27 Mayısçılar'a ve CHP'ne karşı verilmiş sayıldığından, iç ve dış çevrelerde seçim sonuçları "Menderes'in zaferi" diye yorumlanmış ve bir tür halk oylaması şeklinde kabul edilmiştir.

Seçmen kütüklerine kayıtlı seçmenlerin yüzde 81.41'inin -ki bu rakam 1960-1980 döneminin en yüksek katılma oranıdır- oy kullandığı 1961 genel seçimlerinde sandalyelerin dağılımı şöyledir:

CHP oyların yüzde 36.7'si ile 173 Milletvekili;

AP oyların yüzde 34.7'si ile 158 Milletvekili;

YTP oyların yüzde 13.69'u ile 65 Milletvekili;

CKMP oyların yüzde 13.7'si ile 54 Milletvekili.

Çoğunluk sistemi uygulanan Cumhuriyet Senatosu'nda sandalye dağılımı daha farklıdır:

AP oyların yüzde 35.4'ü ile 71 sandalye;

CHP oyların yüzde 37.2'si ile 36 sandalye;

YTP oyların yüzde 13.9'u ile 27 sandalye;

CKMP oyların yüzde 13.4'ü ile 16 sandalye.[14]

15 Ekim 1961 genel seçimleri ile başlayan yeni dönemin sorunları; seçimlerin ortaya koyduğu tabloda saklıdır. Bu sorunlardan biri, CHP'nin 1957 seçimlerine göre oy yitirmesidir. Bir diğeri, küçük ve orta köylülüğün

bazı kesimlerini kendine çeken ve daha çok CHP'nin gerilemesinden yararlanan CKMP bir yana bırakılırsa, DP oylarının seçimlerden yalnızca 9 ay önce kurulan yeni iki parti AP ve YTP arasında paylaşılarak blok halinde varlığını koruyabilmesidir. Buna bir de Ege ve Akdeniz bölgelerinde AP'nin 1957'deki DP'den daha çok oy topladığı eklenmeli. DP'nin diğer mirasçısı YTP ise bu bölgelerde zayıf, Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da güçlüdür. AP ve YTP'den ilki büyük şehir burjuvazisini, Batıdaki ve Güneydeki kapitalist çiftçileri ve Kuzey Anadolu'daki tütün ve fındık bölgelerinin büyük tüccarını ve bir araya toplarken, öteki, Doğu ve Güneydoğu bölgelerindeki geri kalmış alanlarda yaşayan seçmenleri kendisine çekmeyi başarmıştır.[15]

21 Ekim 1961 Protokolü

Seçim sonuçları bir bakıma geçiş sürecinde ciddî bunalımların yaşanabileceği habercisiydi. 27 Mayısçıların hükümet darbesi ile oluşturdukları askerî yönetimden parlamentolu sivil-demokratik hayata geçiş pek kolay ve olağan sayılabilecek ortamda yaşanmayacaktı. Feroz Ahmad, "böylesi bir siyasi ortamda Ordu'nun kışlasına dönüp olayları bir seyirci gibi izlemesi beklenemezdi," diye yazmaktadır.[16]

Anayasanın kabulü, genel seçimlerin yapılması ve parlamentonun açılması ile MBK yönetimi hukukî anlamda sona ermişti. Fakat Silahlı Kuvvetler mensuplarının siyasî faaliyetleri devam ediyordu. Bunun çarpıcı kanıtı, 21 Ekim 1961'de, TBMM açılmadan üç gün önce İstanbul'da Harp Akademileri'nde yapılan toplantıda 10 General ve 28 Albay arasında imzalanan belgedir.

"21 Ekim 1961 Protokolü" diye bilinen belge şöyledir:

"Zabıt Varakası"

"1. 'Aşağıda açık imzaları bulunan' Türk Silahlı Kuvvetleri mensupları 21 Ekim 1961 günü, saat 14.30'da toplanmışlar ve gündemlerinde mevcut

olan konuları müştereken müzakere etmişler ve ittifakla aşağıdaki karara varmışlardır: ”

“a. Türk Silahlı Kuvvetleri 15 Ekim günü yapılmış olan seçimlerden sonra gelecek yeni TBMM toplanmadan evvel duruma fiilen müdahale edecektir.”

“b. İktidarı Milletin hakiki ve ehliyetli mümessillerine verecektir.”

“c. Bütün siyasi partiler faaliyetten yasaklanacak, seçim neticeleri ile MBK fesih edilecektir.”

“d. Bu kararın tatbiki 25 Ekim 1961’den sonra bir güne tehir edilmeyecektir.”

“2. İşbu Zabıt Varakası üç nüsha olarak tanzim edilmiş ve bütün üyeler tarafından aynı anda imza edilmiştir.”[17]

İmzacılardan bazıları sonraki yıllarda Genelkurmay Başkanı, Kuvvet Komutanı veya Ordu Komutanlığı gibi yüksek kademe görevlerine gelen bu kişilerin aldıkları kararlar; Genelkurmay Başkanı Orgeneral Cevdet Sunay ve yakın çevresi tarafından benimsenmediği için yürürlüğe girmemiştir. Aynı şekilde protokolden haberdar olan CHP lideri İnönü’nün bu tür hareketlere karşı olduğunu bildirmesi, askerî yönetimin sürdürülmesinden yana olan general ve subayları yalnızlığa itmiştir. Buna karşılık siyasî parti liderleri parlamentonun açılmasına bir gün kala (25 Ekim 1961’de) komutanların önünde, 27 Mayıs’a karşı çıkmayacaklarını, Cumhurbaşkanlığı için Orgeneral Cemal Gürsel dışında kimseyi desteklemeyeceklerini ve Yassıada mahkûmlarının affını söz konusu etmeyeceklerini belirten bir başka protokole imza koymak durumunda kalmışlardır.

TBMM bu ortamda açılmış; fakat daha ilk günde cumhurbaşkanlığı seçimi yüzünden kriz çıkmıştır. AP’nin bir kanadı bu makama, Ord. Prof. Dr Ali Fuad Başgil’i (1893-1967) aday göstermek istemekte ve CHP ile

koalisyona yanaşmamaktadır. Fakat Silahlı Kuvvetlerin baskısı ve daha yakın zamana kadar asker olan AP Genel Başkanı Ragıp Gümüşpala'nın yardımı ile seçime katılan tek aday Orgeneral Cemal Gürsel 607 oyun 434'ünü alarak 4. Cumhurbaşkanı olmuştur.

Ardından yine uzun çekişmelerden sonra Suat Hayri Ürgüplü (1903-1981) Senato Başkanlığı'na, Fuat Sirmen (1899-1981) Millet Meclisi Başkanlığı'na getirilmişlerdir.

AP'lilerin Ordu tarafından dayatılan önerileri kabul etmek durumunda bırakılmaları zaman zaman havayı gerginleştirmiştir. AP, ilk önce Cumhurbaşkanlığı seçimi için Ordu'nun adayı Orgeneral Cemal Gürsel'i desteklemek zorunda kalmış, ardından hükümetin kuruluşunda sorun çıkmıştır. Seçim sonuçlarına göre normal olan, CHP'nin karşısında yer alan partilerin koalisyona gitmeleri idi. Buna rağmen ilk hükümet CHP-AP koalisyonu şeklinde oluşturulmuştur. Görünüşte parlamenter sistemin kurallarına uygundur. Seçimde en çok sandalye kazanan (sandalye çoğunluğunda milletvekili sayısı alınıyordu) partinin lideri sıfatıyla CHP Genel Başkanı hükümet kurmayı üstleniyordu ama, AP'liler buna zorla razı edilmiş gibi gözüküyordu. Ancak 1965'e doğru, Ordu'dan gelen baskılar kalkınca meclislerdeki sandalye sayısında değişiklik olmadığı halde, CHP'ni muhalefette bırakan hükümetler kurulabilmiştir.

Askerî yönetimin lideri Cemal Gürsel'in Cumhurbaşkanı seçilmesi ve CHP-AP Koalisyonu kurmak üzere İnönü'yü Başbakan olarak görevlendirmesi Silahlı Kuvvetlerden gelebilecek yeni bir müdahaleyi, hiç olmazsa kısa süre için ertelerken, aynı zamanda sivil yönetime geçişin İsmet İnönü gibi deneyimli ve parlamentoyu Ordu'dan gelen ayaklanma girişimlerine karşı savunmakta kararlı bir devlet adamı gözetiminde yaşanması büyük bir şans olmuştur.

Cumhurbaşkanlığı ve Başbakanlık makamlarının Ordu açısından güvenilir kişilere, Orgeneral Cemal Gürsel ve yine eski bir komutan olan, 2. Cumhurbaşkanı İsmet İnönü'ye teslim edilmesinden sonradır ki, bir kısım Albay dışında, çoğu yüksek rütbeli Subay ve General 21 Ekim 1961 Protokolü'nün uygulanmasından vazgeçmiş; Hükümetin ve dolayısıyla Parlamentonun yanında yer almışlardır.

Kışlaya dönüş sürecinde, Ordu karargahı ile sivil otorite ilişkisinde deneyimli bir siyasi liderin bulunması son derece önemli ve gereklidir.

CHP Lideri ve Başbakan İsmet İnönü'nün, CHP-AP Koalisyon Hükümeti'nin Valiler kararnamesiyle ilgili olarak Hükümet ile Genelkurmay arasında ortaya çıkan bir sorunu çözüme kavuştururken yaptığı bir telefon konuşması bu durumun yalnızca bir örneğidir.

AP'li İçişleri Bakanı Ahmet Topaloğlu tarafından hazırlanan Valiler kararnamesinde İstanbul Valisi General Refik Tulga ile, Ankara Valisi Emekli General Nuri Teoman'ın görevden alınmaları düşünülmektedir. Ancak, Bakan, bu konuda tereddütlüdür. Kendi sorumluluğunun bu sorunu çözemeyeceğini bildiği için, Başbakan'a başvurmuştur. İnönü, Valiler kararnamesi önüne gelince, İçişleri Bakanı'nı çağırmış, İstanbul Valisi Refik Tulga Paşa'nın aranmasını istemiş ve Vali-Paşa ile bizzat konuşmuştur:

"Paşam, sizin kıta zamanınız geldi sanırım. Sivil müesseselerdeki hizmetinizin kıta hizmetinize sayılacağını tahmin ediyorum. Müsaade ederseniz sizi kıtaya çıkartalım, terfiinize mani olmayalım."

İstanbul Valisi Tulga Paşa bu konuşma üzerine Başbakan'ına şunları söylemiştir:

"Emredersiniz Paşam… Nasıl münasip görürseniz öyle olsun…"[18]

İsmet İnönü Koalisyonları

Türkiye Cumhuriyeti'nin ilk koalisyonu olarak siyaset tarihine geçen hükümet kurulduğunda takvimler 20 Kasım 1961'i gösteriyordu. İsmet İnönü Başkanlığında bu ilk koalisyonda sandalyeler CHP ve AP arasında eşit olarak paylaşılmıştı. Ve programında askeri yönetimden sivil yönetime geçiş sürecinin kritik bir sorunu ile ilgili şu satırlar dikkati çekiyordu:

"(.) Geçmiş olayların tesiri altında, asker çekildikten sonra, en ehemmiyetli mesele, polis ve jandarmanın kıymetini ve manevi itibarını vatandaşın gözünde sağlamaktadır. Vatandaşın itibarı yanında asayiş kuvvetlerini nefsine güveni ve vazifesine bağlılığı kuvvetlendirilecektir. Bu neticeyi elde etmek, hem idare makamlarımızın, hem vatandaşlarımızın salim anlayışı ile mümkündür."[19]

Askeri Ayaklanmalar

1960 askerî yönetiminden sivil yönetime geçiş sürecinin en önemli sorunu 1961 seçimlerinde oluşan parlamentoyu dağıtarak iktidarı ele geçirmek isteyen subay ayaklanmaları olmuştur.

1960'larda asker ve sivil pek çok kişinin gönlünde yatan, "devleti kurtarma" düşüncesini uygulamaya koymak isterken gözünü kırpmadan ölüme koşan Albay Talat Aydemir ve arkadaşlarının eylemini açıklayabilmek için 27 Mayıs 1960'tan Ekim 1965'e kadar yaklaşık beş yıl süren, askerî yönetimden sivil rejime geçiş döneminde kendilerine "sivil aydın" diyen çevrelerde tartışılan görüşleri de bilmek gerekir.

Dergi ve gazetelerde savunulan görüşlere bakılırsa birbiriyle çatışan iki ana tez vardır:

Birinci tezi savunanlar, Türkiye'nin toplum yapısı Batılı anlamda demokrasinin işlemesine elverişli değildir, bu bakımdan ekonomik ve sosyal sorunların çözümü için Batıcı siyasî modellere körü körüne bağlı olunmamalıdır, demektedir. İkinciler, Türkiye'de demokrasiyi yerleştirmek için köklü reformlara ihtiyaç olmadığını düşünmektedir. Bunlara göre 1950-

1960 tecrübesi tesadüfi unsurların araya girmesiyle soysuzlaşmıştır. Yeni demokrasiye, o günlerdeki adıyla “ikinci cumhuriyet”e güvenle bakmak gerekmektedir.[20]

Kurmay Albay Talat Aydemir’in 22 Şubat 1962 tarihli ilk ayaklanma girişiminde Hükümeti destekleyen askerî birlikler ayaklanmayı bastırdıktan sonra birçok General ve Subayın yerleri değiştirilmiş, isyancılardan 69’u Ordu’dan çıkarılmıştır. Başbakan İsmet İnönü’nün isteği ile isyancılar hakkında “kan dökülmeyişi göz önüne alınarak” başkaca adli kovuşturma yürütülmemiştir.[21]

21/22 Şubat 1962 gecesi Genelkurmay Karargahına sığınan askeri ve sivil erkana hitaben Başbakan İsmet İnönü’nün konuşması; Hükümetine yönelik bir askeri darbe girişimi karşısında bir an bile cesaretini yitirmeyen bir Başbakanın olduğu kadar, yalnızca bir tarihi önderden beklenebilecek olağanüstü bir tavırdır:

“Bu nasıl iş? On beş tane çapulcu çıkacak, devletin masum kuvvetlerinden bir kısmını iğfal edip hepimizi teslim alacak… Biz hiç mukavemet göstermeyeceğiz. Sabahtan beri harekat olduğunu söylüyorsunuz. Ne biçim harekat bu? Kim, bir küçük kesik aldı? Eğer kan dökülmek icap ediyorsa dökülecektir. Hem de olukla. Memleket bununla batmaz. Neyle batar, ben size söyleyeyim: Ordu içinde isyan olmuş. Ben bunu harpte geçirdim, yendim. Memleket kurtuldu. Ama sabahleyin erken davranan bir çete memlekete hakim olacağını iddia eder ve bütün memleket onlar gibi düşünmeyen bütün Ordu tavuk gibi yere kapanır, baş üstüne der, o milletin yaşama hakkı olmaz. Ne varmış isyan sebebi olacak? Zulüm mü ediyoruz? İntikamcılara mı göz yumduk? Devletin şerefi böyle bir hareketi derhal bastırmayı icap ettirir. Ellerinde kandırılmış kuvvetler bulunuyormuş! Gerekirse ben yalnız üzerlerine giderim. Öldürebilirlerse öldürürler. Ama benim ölümüm üstünden geçerek devletin şerefini ayakları

altına alırlar. Bu marifeti yaparlar, fakat milletin şerefli evlatları bunun üzerine mutlaka ortaya çıkar ve onları tuttuğu gibi bacaklarından asıverir.”

“Bütün kuvvetler onlara katılmış! Ya, siz nesiniz?”

“Şimdi, söylediğim şu: Yarın sabah hepsini emekliye ayırmış olacağım. Eğer kan döktürmezlerse bu defalık kendilerini harp divanına vermeyeceğim. Ama harekete geçerlerse, buradaki subaylar silah kullanarak burayı müdafaa edeceklerdir. Bu emri size tebliğ ediyorum. Gideceğim. Bakanlar Kurulu oradadır. Size bunu teyid edeceğim.”[22]

20-21 Mayıs 1963’te, Emekli Albay Aydemir ile Emekli Binbaşı Gürcan ve arkadaşlarının, bir daha denemek gafletinde bulundukları askerî ayaklanma girişimi de başarısız olmuştur. Emekli Albay Aydemir ve arkadaşları bu defa kendilerine çok yakın destekçileriyle tutuklanmış ve askerî mahkemede yargılanmışlardır.

20-21 Mayıs 1963 ayaklanması, 22 Şubat’a göre farklı sonuçlar doğuran ve daha geniş bir çevre ile bağlantı kurularak gerçekleştirilen bir girişimdir. Bu ayaklanmada hükümete bağlı askerlerle isyancılar arasındaki çatışmalarda (1 Hava Albayı, 1 Binbaşı, 2 Harp Okulu Öğrencisi ve 4 Er olmak üzere) 8 kişi ölmüş, aralarında yüksek rütbeli General ve Subayların yer aldığı 26 kişi yaralanmıştır. Yapılan yargılamalarda askerî ayaklanmanın önderi Emekli Kurmay Albay Talat Aydemir ve 3 arkadaşı (Fethi Gürcan, Osman Deniz ve Erol Dinçer) ölüm; 30 kişi ömür boyu, 11 kişi 15 yıl, 5 kişi 12 yıl, 2 kişi 8 yıl, 2 kişi 6 yıl, 13 kişi 3 ay hapis cezalarına çarptırılmışlardır. Aralarında MBK’nden tasfiye edilen 14’lere mensup bazı eski subayların bulunduğu 38 kişi beraat etmiştir. Bastırılan ayaklanma girişiminde aktif olarak yer alan ve ayaklanmanın hemen ardından Harp Okulunda tutuklanan askerî öğrencilerden 1293’üne beraat, 91’ine 3 ay, 75’ine de 4’er yıl hapis cezası verilmiştir. Ayrıca bütün öğrenciler okuldan çıkarılmışlardır. TBMM’nin kabul ettiği 480 No’lu Kanunla haklarında

ölüm kararı onaylanan Süvari Binbaşı Fethi Gürcan 26 Haziran 1964 günü ve Kurmay Albay Talat Aydemir 5 Temmuz 1964 günü idam edilmişlerdir. Kalanların cezaları 1966'da çıkarılan af kanunu ile kısmen veya tamamen kaldırılmıştır.

Kıbrıs'ta Türklerin Katli

Kıbrıs'ta, 1963 yılı başından itibaren Makarios Hükümeti'nin ve Rumların Türklere yönelik tutumlarında belirgin bir sertleşme gözlemlenmekteydi. 21 Aralık 1963 günü, Rumların, Türklere yönelik ve önceden planlanan geniş çaplı saldırıları başlamıştı. Türkiye Hükümeti, bu gelişme üzerine, 1959 Garanti Antlaşması gereğince İngiltere ve Yunanistan Hükümetlerine müracaat ederek ortak önlem talebinde bulunmuştu. Üç Devlet, 24 Aralık 1963 günü, yayınladıkları ortak bildiride, tarafları ateşkese davet ettiler ve aracılık önerdiler. Bu bildiriye rağmen, Rum Lideri Makarios saldırıları önlemeye yanaşmadığı gibi, Rum saldırganlar, 24 Aralık günü Türklere karşı giriştikleri kanlı bir saldırıda kadın ve çocuklar dahil, 24 Türkü şehit ettiler ve 40 Türkü yaraladılar. Rumların bu katliamı üzerine Türk Hava Kuvvetleri'ne bağlı Jetler 25 Aralık 1963 günü Lefkoşe üzerinde uyarı uçuşu yaptı. Kıbrıs'ta bulunan Türk Askeri Birliği de, karargahından çıkarak Lefkoşe'nin Türk kesimini koruma altına aldı. Kıbrıslı Rum fanatiklerin, Türklere yönelik bu saldırıları 1964 yılı boyunca devam etti. Birleşmiş Milletler Güvenlik Konseyi'nin aldığı 4 Mart 1964 tarihli kararıyla, Ada'da görev yapmak üzere bir Barış Gücü oluşturuldu. Barış Gücü'nün göreve başlaması zaman almış, Rumlar, saldırganlarından vazgeçmemişlerdi. [23]

Johnson Mektubu

ABD Başkanı Johnson'un Türkiye'nin garantör devlet olarak Kıbrıs'a müdahale edemeyeceğini bildiren ünlü mektubu İsmet Paşa'ya Üçüncü Koalisyon döneminde yollanmıştır.

5 Haziran 1966 tarihli ve hayli uzun mektubun, ABD'nin Türkiye'ye verdiği askeri malzemenin Kıbrıs'a bir çıkarma yapılması durumunda kullanılamayacağını bildiren kısmı şöyledir:

"Sayın Başbakan, askeri yardım alanında Türkiye ile Amerika Birleşik Devletleri arasında mevcut iki taraflı antlaşmaya dikkatinizi çekmek isterim. Türkiye ile aramızda mevcut Temmuz 1947 tarihli antlaşmanın 4. maddesi mucibince, askeri yardımın veriliş maksatlarından başka amaçlarla kullanılmaması için Hükümetinizin, Birleşik Devletler'in muvafakatini alması icap etmektedir."

"Hükümetiniz bu şartı tamamen anlamış bulunduğunu muhtelif vesilelerle Birleşik Devletler'e bildirmiştir. Mevcut şartlar tahtında Türkiye'nin Kıbrıs'a yapacağı bir müdahalede Amerika tarafından temin edilmiş olan askeri malzemenin kullanılmasına Birleşik Devletler'in muvafakat edemeyeceğini size bütün samimiyetimle temin etmek isterim."

Şükrü S. Gürel'e göre, Başkan Johnson'un ünlü mektubu diplomatik nezakete uymayan bir dille yazılmıştı. Türk yetkilileri, mektubun üslubundan çok içeriğinden de etkilenmişlerdi. ABD Başkanı, kendisinin "Türkiye'ye Amerikan yardımı olarak verilmiş bulunan askeri malzemenin Kıbrıs'a müdahale için kullanılmasına razı olamayacağını" bildiriyordu. Bununla Türk yetkililerine, 1947 Türk-Amerikan Yardım Antlaşması'nın hükümleri hatırlatılıyor ve yardımın şartlı verildiği vurgulanıyordu. İkincisi, Johnson, "Türkiye, Sovyetler Birliği'nin Türkiye'ye müdahalesi sonucunu doğuracak bir adım atacak olursa, öteki NATO üyelerinin Türkiye'ye yardım yükümlülükleri bulunup bulunmadığını henüz gözden geçirmediklerini" bildiriyordu. Başkan Johnson'a göre, Kıbrıs'a müdahale eden bir Türkiye'ye eğer Sovyetler Birliği saldıracak olursa, öteki NATO üyelerinin Türkiye'ye yardım etmemesi oldukça güçlüydü.[24]

9 Haziran 1964 günü, Türkiye Başbakanı İsmet İnönü, ABD Başkanı'na uzun bir yanıt vermiştir.

Türkiye Başbakanı'nın yanıtında özellikle şu kısımlar dikkati çekiyordu:

"Mesajınızın Kıbrıs'ta girişilecek bir hareket sonucunda Sovyetler'in müdahalesine maruz kaldığı takdirde NATO müttefiklerinin Türkiye'yi savunma yükümlülükleri konusunda tereddüt izhar eden kısmı NATO ittifakının mahiyeti ve temel prensipleri bakımından aramızda büyük bir görüş farkı olduğu intibaını vermektedir. İtiraf edeyim ki bu bizim için büyük bir teessür, ciddi bir endişe kaynağı olmuştur. NATO müttefiklerinin herhangi birine yapılacak tecavüz, tecavüz eden tarafından daima haklı gösterilmeye çalışılacaktır. NATO'nun bünyesi, mütecavizin iddialarına kapılacak kadar zayıfsa, tedaviye muhtaç demektir."

Kıbrıs sorununda Amerikan tutumunu tartışmaya yer bırakmayacak kadar somut bir biçimde ortaya koymuş bulunan Johnson Mektubu'nun 1966 yılında Türk basınında yayınlanması Kıbrıs sorununu ikinci plana itecek kadar etkili olmuş ve genellikle aydın, özellikle sol çevrelerde, hükümetin izlediği dış politika konusunda yoğun bir tartışma ortamı açılmıştır.[25]

1964 yılından itibaren, 27 Mayıs 1960 askeri dönemindeki NATO ve ABD yanlısı söylem gerilerken; özellikle basın ve üniversite öğrencileri arasında anti-Amerikan dalganın hızla yükselmesi ilginç bir gelişme olarak kaydedilmelidir.[26]

1978'de, Süleyman Demirel, şu değerlendirmeyi yapmıştır:

"1964'te biz, Sovyetler ile iyi ilişkilere girişince müttefiklerimiz başta ABD olmak üzere, hepsi bu ilişkileri yadırgamışlardı."

"1965 yılında iktidarda bulunan dörtlü koalisyon hükümetinde, Başbakan Yardımcısıydım. (.) Kalkınmaya yeni bir hız verebilmek için,

Türkiye’deki demir-çelik sorununu bir ölçüde çözmek gerek. Alüminyum yok. Petrol ise kıt olan döviz kaynakları üzerinde bir başka baskı. ATAŞ ve İPRAŞ Rafinerileri yabancı sermayeli. Türk sermayeli milli rafineri lazım…”

“Bu tesislerin yapımı için ABD’nden ve Batı’dan finansman aradık… Türkiye’ye yardım konsorsiyumu ve diğer Batılı kaynaklar, Türkiye’nin bu projeleriyle ilgilenmediklerini bildirdiler. Bu tesisler için 1 milyar dolar gerekliydi. ABD ve Batı vermedi.”

“Bunun üzerine bu projelerle ilgilenip ilgilenmediklerini Sovyetler’e sorduk. Sovyetler bu projelerle ilgisini bildirdi. Sonuçta Sovyet kredisiyle bu projeleri icra ettik.”

Süleyman Demirel, 1960’ların ortasında Türkiye’nin dış ekonomik ilişkilerindeki bu önemli değişikliği aynı konuşmasında şöyle anlatmaktadır:

“1965’te Türkiye’nin dış politikasına şu yeni unsurlar girmiştir: (1) Birincisi ve çok değerlisi İslam ülkeleriyle ilişkilerin geliştirilmesi; (2) Büyük komşu Sovyetler Birliği ile ve diğer Sosyalist ülkelerle ilişkilerini geliştirmesi; (3) Bağlantısız ülkelerle olan ilişkilerine canlılık getirmesi; (4) Ekonomik kalkınması için Japonya dahil, her kaynaktan faydalanmaya başlamasıdır.”[27]

İsmet İnönü Koalisyonunun Düşürülmesi

7 Haziran 1964 günü yapılan Cumhuriyet Senatosu kısmî seçimlerinde katılma oranının düşüklüğüne rağmen (yüzde 60.2), AP yine önde idi ve oyların yüzde 50.3’ünü toplayarak 51 Senatörlükten 31’ini elde etmişti. CHP ancak 19 Sandalye kazanabilmişti. Senato’da AP’nin 79, CHP’nin 45, YTP’nin 10, MP’nin 4, CKMP’nin 4, Bağımsızların 5, TİP’in 1 Senatörü vardı ve 4 de Kontenjan Senatörü bulunuyordu.

AP, Cumhuriyet Senatosu ara seçimleri sonucundaki başarısının etkisiyle 1964 sonuna doğru hükümeti düşürme girişimlerini hızlandırmıştı. Bu girişiminde, CHP'ne muhalif partileri de yanına almayı başarıyordu. AP'nin bu çabaları kısa sürede sonuç verdi, 13 Şubat 1965'de yapılan bütçe oylamasında Üçüncü İnönü Koalisyonu düşürüldü.

Suat Hayri Ürgüplü Koalisyonu

Birer yıl ara ile subay gruplarının giriştikleri iki ayaklanmayı etkisiz kılmada Silahlı Kuvvetlerin üst kademeleri ile birlikte önemli rol üstlenen Başbakan İsmet İnönü, Türkiye'yi askerî yönetim tehlikesinden (o an için) uzaklaştırdıktan sonra, geçiş dönemi başbakanlığı görevini başarı ile tamamlamıştı. CHP ile Bağımsızlardan oluşan ve YTP'nin dışardan desteklediği Üçüncü İsmet İnönü Koalisyonu'nun 1965 Şubatı'nda bütçe görüşmeleri sırasında düşürülmesi zor olmamıştı. AP Genel Başkanı böylece "İsmet Paşa'yı deviren adam" şöhretiyle yeni seçim kampanyasına başlayacaktı.[28]

Bundan böyle politikada çeşitli engellemelere rağmen yükselişi durdurulamayan yeni güç (daha doğrusu eski güç, DP) AP direksiyona geçiyordu. Zaten genel seçimlere az bir süre vardı. Yeni hükümeti, AP listesinden seçilen Kayseri Bağımsız Senatörü Suat Hayri Ürgüplü Başkanlığında AP, YTP ve CKMP'li üyeler oluşturdu. Başbakan Yardımcılığına AP'nin henüz milletvekili olmayan Genel Başkanı Süleyman Demirel getirilmişti.[29]

Cumhurbaşkanı Cemal Gürsel'in AP'nin yeni Lideri Süleyman Demirel ile ilişkileri çok iyiydi ve İsmet Paşa'nın Başbakanlıktan düşürülmesi, Çankaya Köşkü'nü memnun etmiş de olabilirdi. İsmet İnönü'nün 2002 yılında yayımlanan kısa notlarına bir başka olayla ilgili, 9 Kasım 1965 günü, "Demirel kapalı halinden çıkıyor. Çıkan manzara eyi değil. Cemal Gürsel'in beraber olduğu açıkça anlaşılıyor," cümlelerini

koyması, Cumhurbaşkanı Cemal Gürsel ile CHP Lideri İsmet Paşa'nın aralarının iyi olmadığının bir göstergesidir.[30]

20 Şubat 1965-10 Ekim 1965 arasında kısa bir süre görevde kalan Ürgüplü Koalisyonu'nun oluşumu, Ordu yüksek komuta çevrelerinde AP hakkındaki düşüncenin değiştiğini göstermesi bakımından ayrıca önemli. Bu tarihten itibaren AP-Ordu ilişkisinde 1970 sonuna kadar süren bir ateşkes yaşanacaktır. Aslında sözü edilen ateşkes çerçevesinde düşünülürse, 1966'da, Gürsel'in hastalanması ve ölümüyle boşalan Cumhurbaşkanlığı koltuğuna Genelkurmay Başkanı Cevdet Sunay'ın getirilmesi şaşırtıcı değil. Bu ateşkeste, 1960 askeri yönetimi sırasında Ordu'nun kendi içinde yaşadığı dalgalanmalar (Hükümete ve Ordu hiyerarşisine karşı eylem yapılmıştı) ve ardından Generallerin Silahlı Kuvvetler Birliği (SKB) adlı Ordu hiyerarşisini temsil eden örgüt aracılığıyla güçlerine kavuşmalarının olduğu kadar, AP'nin yerel seçimlerde ve Cumhuriyet Senatosu kısmî yenileme seçimlerinde aldığı oylarla en büyük parti durumuna yükselmesinin ve iç ve dış politik çevrede bu partiye artık iktidar gözüyle bakılmasının da payı vardır. Partinin genç önderi Süleyman Demirel'in geniş seçmen kitlesini iktidara yönelik eyleminde birleştirirken gösterdiği başarı dikkat çekicidir. Ordu üst yönetiminin de bir ateşkes ve ittifak peşinde olabileceği hesaba katılmalıdır. Nitekim yeni duruma ayak uydurmakta hiç güçlük çekilmemiş, 27 Mayısçılarla ve onların 1961 Anayasası'nda ifadesini bulan ideolojisi ile ilişkilerini kesen yüksek komuta kademeleri parlamentodaki AP'li çoğunluk ile gönül birliği içinde gözükmüşlerdir. Ordu bürokrasisi ile AP'nin genç önderi Demirel arasında başlatılan yumuşama ve ardından geliştirilen ateşkes, 27 Mayıs 1960 günü askerî eylemi gerçekleştiren Subayların Haziran 1960'da önce Kara Kuvvetleri Komutanı, sonra da Genelkurmay Başkanı yaptıkları Orgeneral

Cevdet Sunay'ı (1899-1982) Mart 1966'da, 5. Cumhurbaşkanı olarak Çankaya Köşkü'ne taşımıştır.

Ekim 1965 Genel Seçimleri

10 Ekim 1965 günü yapılan genel seçimlerde Süleyman Demirel liderliğinde AP, oyların yaklaşık yüzde

53'ünü alarak 240 sandalye ile tek başına iktidar olma başarısını gösterirken; CHP oyların yaklaşık yüzde 29'u (28.7) ile 134 sandalye kazanabilmişti. Seçime giren öteki partilerden MP, yüzde 6 ile 31 sandalye, YTP yüzde 3.7 ile 19 sandalye, TİP yüzde 2.9 ile 15 sandalye, CKMP yüzde 2.2 ile 11 sandalye kazandılar.

10 Ekim 1965 Genel Seçimlerinde sandalyelerin dağılımı şöyledir:

AP : 4.929.235 oy (yüzde 52.87) 240 sandalye (yüzde 53.29).

CHP : 2.675.785 oy (yüzde 28.75) 134 sandalye (yüzde 29.77).

MP : 582.704 oy (yüzde 6.16) 31 sandalye (yüzde 6.93).

CKMP : 208.696 oy (yüzde 2.24) 11 sandalye (yüzde 2.44).

YTP : 346.504 oy (yüzde 3.72) 19 sandalye (yüzde 4.23).

TİP : 276.101 oy (yüzde 2.97) 15 sandalye (yüzde 3.34).

Bağımsızlar : 296.528 oy (yüzde 3.19) -

Sandalyelerin dağılımında seçim sisteminin de rolü olmuştur. Seçim kanununda yapılan değişikliğe göre, bir seçim çevresinde değerlendirilmeyen artık (fazla) oyların ülke düzeyinde birleştirilerek kalan sandalyelerin partiler arasında dağıtılması öngörülüyordu (millî bakiye sistemi). Teknik açıdan her oyun değerlenmesini ve çeşitli eğilimlerin parlamentoya yansımasını amaçlayan düzenlemenin, AP'nin tek başına seçim kazanmasını engelleyeceği sanılmış, fakat sonuç umulduğu gibi çıkmamıştı. Millî bakiye sisteminin 1965 seçimleri açısından en önemli yanı, Sosyalistlerin parlamentoda grup kurmaları ve CKMP lideri Alpaslan Türkeş ve arkadaşlarının parlamentoya girmeleridir.

1965 genel seçimlerinde mutlak çoğunluğu elde eden AP, ülke genelinde başarılı olmuştur. AP, asıl göz kamaştırıcı seçim sonuçlarını Batı bölgesinde elde etmiştir. Ege'de kendi ortalamasını yüzde 10.8, Marmara'da yüzde 4.8 aşmıştır. Buna karşılık Doğu ve Güneydoğu'da ortalamasının gerisine düşmüştür. AP'nin büyük ilerlemesi, 1961 seçimlerinde sırasıyla yüzde 14 ve 13.7 oy oranına sahip CKMP ve YTP'nin önemli miktarda oy yitirmelerine yol açmıştır. Bu seçimlerde CKMP oylarının bir bölüğü MP'ne gitmiştir. 1950 ve 1960'lı yıllarda Türkiye siyasetinin sert ve ani çıkışlarıyla ünlü şahsiyeti Osman Bölükbaşı'nın MP'si Orta Anadolu'da Amasya, Yozgat ve Nevşehir'de yüzde 20'nin, Kırşehir'de ise yüzde 50'nin (Bölükbaşı, Kırşehirli'dir) üzerinde oy toplamıştır. YTP'nin Doğu ve Güneydoğu'daki oy tabanı ise daralmış, yüzde 20'nin üzerinde oy aldığı 5 vilayete (Bingöl yüzde 30.9, Diyarbakır yüzde 23.1, Hakkâri yüzde 55.1, Tunceli yüzde 21.8, Ağrı yüzde 42.8) sıkışmıştır. Seçimlerden kısa süre önce yayımladığı Beyaz Kitap'da Ortanın Solu'nda yer aldığını açıklayan CHP, belki de bu yüzden bir kısım geleneksel oylarını yitirirken, yenilerini kazanabilecek zaman bulamamıştır.[31]

Ali Gevgilili'nin sözleriyle;

"Demokrat Parti ve Menderes iktidarının yıkılmasından beş yıl sonra, Adalet Partisi yeniden Meclis'in egemen partisi olmuştu."

"Sular, resmi ideoloji'den ötelere akıyor; liberal ve gelenekçi kesimler güçlenirken; bütün merkezdışı kalmış çevre de politik yelpaze içinde kendisine bir yer açmaya yöneliyordu."[32]

Kırat Şahlanıyor

AP'nin dirilişi ve hızlı yükselişi, 27 Kasım 1964 günü toplanan 2. Genel Kongresi'ndedir. Genel Başkanlık için yarışan Sadettin Bilgiç (552 oy) ve Tekin Arıburun (39 oy) arasından Süleyman Demirel'in (1679 oyun

1072’si), parti liderliğine geçmesi, hareketin misyonuna uygun olarak iktidar yürüyüşünü hızlandırmıştır.

Taze bir muhalefet hareketi olarak AP’nin, iktidara hazırlık dönemi de DP’ninki gibi uzun değildir. Fakat bu çok kısa muhalefet döneminde parti liderliği önemli sıkıntıları da göğüslemek durumunda kalmıştır.

AP lideri Süleyman Demirel, 1965 seçimi öncesinde karşılaştığı bu sıkıntılardan bir tanesini, 1969 genel seçimlerinden hemen önce Abdi İpekçi’ye anlatmıştır:

“Giresun’da ben kürsüden inerken 1965 seçiminde bana bir kağıt getirip verdiler: ‘Menderes’i astık, seni de asarız,’ kağıt buydu. Yani ne çeşit tehditlerin yönetildiği bir atmosfer içerisinde seçim yapıldığını anlatmak için bunları söylüyorum. Biz böyle bir atmosferde vazife devraldık. (.)”[33]

Yarım yüzyıllık siyasi yaşamının ilk seçim kampanyasına 10 Ekim 1965 seçimlerinde giren Süleyman Demirel; AP Temsiler Meclisi’nde, bu seçimin amacını ve mücadelenin yöntemini şu sözlerle ilan ediyordu:

“Devleti bizden başka kimse idare edemez zihniyeti iflas etmiştir. Devleti, milletin teveccüh gösterdikleri idare eder ve en iyi şekilde idare eder… Cesaretli, haysiyetli, vakarlı ve itidal içinde bir seçim mücadelesi vereceğiz.”

1954 ve 1957 seçim kampanyalarını Erzurum’da başlatan DP lideri Adnan Menderes gibi; AP lideri Süleyman Demirel de, 19 Eylül 1965 günü, seçim kampanyasını Erzurum’da başlatmıştı.[34]

Süleyman Demirel, Urfa’da halka şöyle hitap ediyordu:

“Asırlardır ne senin, ne çocuğunun, ne de hayvanının karnı suya doymuştur. Onun için senin bu meseleni en büyük siyasi mesele addediyorum, en büyük medeni mesele addediyorum ve senden, gelmiş geçmiş Hükümetler adına, bütün Türk münevverleri adına, meslektaşlarım adına özür diliyorum.”

Sakarya konuşmasında, CHP lideri İsmet İnönü'ye DP ile AP'nin köklü bağları konusunda sert bir yanıt veriyordu:

"Milletin yüzde 55'inden fazlası olan bu kitleye karşı bir hıncınız var mı? Açık ve aleni söyleyiniz? Bu kitleyi suçlu mu addediyorsunuz? Vereceğiniz cevaba göre alacağınız cevap olacaktır. Her vesile ile Birinci Demirkırat, İkinci Demirkırat, kuyruk, düşük diye ne zamana kadar tezyif ve tahkire devam edeceksiniz? Ne zaman Türkiye'de milleti top yekun olarak sevip ileriye bakma yolunu tutacaksınız? (.) İnkılabın getirdiği Anayasa ve kanunlar Demokrat Parti'ye rey vermiş olanları suçlu saymış mı? Siyasi haklarını ellerinden almış veya kısıtlamış mı? (.)"

"Demokrasinin temeli halk iradesidir. Bir taraftan seçim yapıp şeklen demokrasi varmış gibi gösterip, diğer taraftan baskı ve tedhiş usulleriyle fiili devlet idaresi olamaz."

"Kendi milletini kuru kalabalık sayanlara acırım. Bütün Türk vatandaşlarına sesleniyorum: Hepiniz geliniz Türk milletini sevelim ve ona dost olalım. Millet iradesine mutlak itaati şaşmaz bir düstur olarak alalım. Haklarına hiçbir riayetsizlik göstermeyelim. Ona el uzatalım. Fakirlikten, sefaletten, cehaletten kurtaralım. Adetlerine, örf ve ananelerine, maneviyatına, mukaddesatına, kültürüne, hürmetkar olalım. Kabiliyetine, insanlığına itimat edelim. Çalışkanlığına, yaratıcı gücüne, sezişine ve görüşüne, teceddüt ve terakki sevgisine itimat edelim. Temayüllerine, reaksiyonlarına, neyi tasvip edip etmediğine, arzularına kıymet verelim, saygılı olalım. Şu veya bu maksat için peşin hükümlerle bunları küçük görmeye veya göstermeye kalkmayalım. Kendi milletinin haklarını tanımayanların adı nedir? Bunu da koyalım. Herhalde bunun adı zalim ve zorba olmak lazım gelir."

"Aziz vatandaşlarım, milletin dediği olacaktır; bu bir çığdır, önüne çıkanı ezecektir."[35]

27 Ekim 1965'de Süleyman Demirel'in Başbakanlığı ile başlayan AP iktidarı, Başbakan ve AP Genel Başkanı Süleyman Demirel'in Kuvvet Komutanları tarafından görevden ayrılmak zorunda bırakıldığı 12 Mart 1971 askerî müdahalesine kadar olan dönemi kapsamaktadır.

1965'te, AP'nin tek başına iktidarında işe köyden ve köylüden başladığı gözlemlenmektedir:

1950'de 13 köyünde, 1960'ta 257 köyünde, 1965'te 300 köyünde elektrik olan Türkiye'de yılda 1000 köye elektrik hedefiyle işe koyulan Süleyman Demirel Hükümeti, o dönemin enerji üretim olanaklarıyla 1970 yılına kadar 2 bin 386 köyü elektriğe kavuşturmuştu.

1965'te köy ve köylü meselelerine bilimsel bir şekilde çözüm getirmek için kurdurduğu Yol Su Elektrik (YSE) Genel Müdürlüğü ile işe başlayan Süleyman Demirel; 1967'de YSE Toplantısı'nda birinci aşamanın tamamlandığını şöyle müjdeliyordu:

"Türkiye'de köy ve köylü meselelerinin neresinden başlayalım?"

"Köy ve köylü meselesine evvela köylüyü insan yerine koymakla başlayacaksınız. Köy meselesinde köylüyü insan yerine koymuyor muyuz? Mesele koyar gibi görünüp de koymadığımız takdirde ciddileşmiştir. Onun içindir ki bugün içinde bulunduğumuz merhale Türkiye'de köy meselesinin birinci merhalesinin hallolduğu bir durumdur. Yani yurdumuzun hangi köşesinde olursa olsun köylünün insan yerine konmasının artık münakaşası bitmiştir. Ümit ederim bitmiştir."

"Bir taraftan mükellefiyetler yükleyeceksiniz, öbür taraftan haklarına geldiğiniz zaman bu haklarına layık değildir diyecekiniz. Bunun medeniyetçilikle insaniyetçilikle hiçbir alakası yoktur."[36]

1965-1971'de AP'nin tek başına iktidar döneminde Türkiye'nin aktif deprem hattında bulunması nedeniyle; Varto (1966), Gediz (1970)

depremlerinin yaralarını sarmak da Hükümet'in doğal görevleri arasında olmuştur.

Varto'da, 7 Mart 1966 günü 14 bin kişinin ölümüne yol açan 5.6 şiddetinde bir deprem oldu. Aynı yılın 19 Ağustos'unda ise, 6.9 şiddetindeki depremde 2 bin 394 kişi can vermişti.

Gediz'de, 28 Mart 1970 gecesi yaşanan depremin şiddeti, 7.1 idi. 1086 kişi ölmüş; 1260 kişi yaralanmıştı. Gediz'de 2 bin 500 binadan 2 bin 168'i yıkılmış; Akçalan Köyü tümüyle yok olmuştu.

AP'li Süleyman Demirel, bu dönemde selefi DP'li Adnan Menderes gibi, gerçekten büyük bir inşa hamlesi başlatmıştır.

AP'nin tek başına iktidar olduğu 1965-1971 yıllarında Süleyman Demirel hükümetleri tarafından yapımı başlatılan baraj ve elektrik santralleri inşaatları ile diğer önemli tesisler şunlardır:

Keban Barajı ve Hidroelektrik Santralı 12 Haziran 1966

Ambarlı Termik Santralı 28 Aralık 1966

Gökçekaya Baraji 25 Haziran1967

Seyitömer Termik Santralı 1969

İstanbul Boğaz Köprüsü 20 Şubat 1970

Tevfik Çavdar'ın tespitlerine göre, toplumun bütün kesimlerinde ancak filmlerde görülebilen tüketim düzeyine erişme umutları uyanmış, buzdolabı, çamaşır makinesi, elektrik süpürgesi gibi eskiden lüks sayılan dayanaklı tüketim malları ailelerin sıradan-normal eşyaları haline gelmiştir. Karayolları ve enerji alt yapısının o günkü şartlarda yeterliliği, üstelik enerji maliyetinin çok düşük olması, otomotiv sanayiini özendirmekte ve iç pazarı canlı tutmaktaydı. Yabancı lisans, teknoloji ve sermaye ile de işletilse, yinede montaj hattı olmaktan öte özellik taşımasa bile, sanayideki birikim küçümsenmeyecek düzeydedir. Batıda firma içinde oluşan işbölümü ile Türkiye'de ucuz maliyet ve yüksek kazanç arzusu ile firma dışına kaymış,

bu yoldan küçük atölye sahiplerine iş imkânı çıkmıştır. Dolayısıyla 1965-1971 dönemini muhalefetteki CHP ile TİP'nin iddialarının aksine Halk-AP diyaloğunun (DP ile olduğu gibi) sağlamca kurulduğu bir zaman dilimi şeklinde tanımlanması doğru olur. Ekonomide yaşanan gelişme veya kalkınmanın (buna nicel büyüme demek de mümkün) karşısında merkez ve solda yer alan seçkinlerin savundukları sosyal adalet, bağımsızlık… türünden kavramları "ekmek" ve "su" gibi temel ihtiyaçlar şeklinde tanımlayamayışları yüzünden halk kitlelerinden seçimlerde umdukları desteği alamadıkları gözlemleniyordu. Bunun üzerine söz konusu çevreler ve özellikle üniversite gençliği parlamento-dışı muhalefet yollarına sapıyorlardı.[37]

1965-1971 döneminde tek başına iktidar olan Süleyman Demirel hükümetlerinin bir avantajı da, Batı Avrupa ülkelerinde çalışmak zorunda kalan işçi yurttaşların anavatana gönderdikleri döviz olsa gerektir. Bütün bunlara, iyi giden havaların etkisiyle bol ürün ve montaj da olsa sanayiinin gelişmesi eklenince, halk, Süleyman Demirel ile birlikte Adnan Menderes iktidarının ilk evresinde, 1954'e kadar süren bolluk döneminin yeniden geldiğini düşünmüştür.

İsmail Cem'in de vurguladığı gibi, AP, kendi ekonomik anlayışı çerçevesinde, Türkiye'de yapılabilecek en akıllı ve temkinli iktidarı kurmuştur ve kitlelerinin demokratikleşmesini ve ülkenin sanayileşmesini kolaylaştırıcı bir işlev taşıdığı bu niteliğini 1970'e kadar sürdürmüştür.[38]

AP Döneminde Diplomatik İlişkiler

ABD ile SSCB arasında yumuşamanın hüküm sürmeye başladığı ve dünya ekonomisinin çevre ülkelerinde büyümelerine izin verdiği bir ortamda Ortadoğu'da ve büyük komşu SSCB ile ilişkilerinde Adnan Menderes'e göre çok şanslı konumda olan AP lideri, dünya politikasındaki

yumuşamanın etkisiyle rahat davranma imkânı bulmuş ve Türk-Sovyet ekonomik ilişkilerinin gelişiminde olumlu rol oynamıştır.

Fahir Armaoğlu'nun yaptığı değerlendirmeye göre; 1960'tan sonra Türk-Amerikan ilişkilerinde inişler, çıkışlar, çalkantılar, sarsıntılar ve krizler gözlemlenmektedir.

1962 Küba Krizi'nin açık bir şekilde vurgulamasından sonra, uluslararası politikanın yapısı ve unsurlarında esaslı değişiklikler ortaya çıkmıştır. 1962 Küba Krizi üzerine, ABD'nin, modası geçmiş bile olsa, Türkiye'nin rızasını almadan, Türkiye'deki Jüpiter Füzeleri'ni sökmeye karar vermesi, Türkiye'nin bu ülke hakkındaki şüphelerini arttırırken; ve Türk-Amerikan ilişkilerini "bulandırırken"; 1964 Johnson Mektubu, bulanık ve şüpheci durumu büsbütün gerginliğe dönüştürmüştür.

1960'ların ortasından itibaren ve özellikle AP döneminde çok tartışılan İkili Antlaşmalar konusu, Türkiye NATO'ya katıldıktan sonra ortaya çıkan bir meseledir. Türkiye Dışişleri Bakanlığı'nın, 21 Ocak 1967'de yaptığı açıklamaya göre; 3'ü 1950'den önce, 31'i 1950-1960 arasında ve 20'si de 1960-1965 arasında yapılmıştı. Kamuoyunun baskısıyla Türkiye Hükümeti, 7 Nisan 1966'da, Birleşik Devletler Hükümeti'ne verdiği bir muhtırada bu antlaşmaların "tedvin" ve "ıslah" edilmesini istemiş; bunun üzerine ikili antlaşmaların konsolidasyonu müzakereleri sonunda, 3 Temmuz 1969'da, Türk-Amerikan Savunma İşbirliği Antlaşması imzalanmıştır.[39]

12 Ekim 1969 Genel Seçimleri

Üstün Ergüder'in tespitlerine göre; rekabete dayalı parti sistemine 1946-1950 döneminde geçişten itibaren iki partinin egemenliği Türk parti sisteminin en belirgin özelliği olmuştu ve 12 Ekim 1969 genel seçimlerinde de Türk parti sisteminin iki partinin egemenliği altında olması durumu sürmüştü.

AP, nispi temsil sistemine rağmen, genel oyun yüzde 46.5’ini almıştı. Rakibi CHP’nin oy oranı yüzde 27.4’tü. Hiçbir küçük parti, Cumhuriyetçi Güven Partisi (CGP), Millet Partisi (MP), Milliyetçi Hareket Partisi (MHP), Türkiye Birlik Partisi (TBP), Yeni Türkiye Partisi (YTP) ve Bağımsızlar iki büyük partinin egemenliğine meydan okuyacak kadar oy alamamışlardı.[40]

12 Ekim 1969 Genel Seçimlerinde sandalyelerin dağılımı şöyledir:

AP: 4.229.712 oy (yüzde 46.63) 256 sandalye (yüzde 56.89).

CHP: 2.487.006 oy (yüzde 27.36) 143 sandalye (yüzde 31.78).

GP: 597.818 oy (yüzde 6.58) 15 sandalye (yüzde 3.33).

BP: 254.695 oy (yüzde 2.80) 8 sandalye (yüzde 1.78).

MP: 292.961 oy (yüzde 3.22) 6 sandalye (yüzde 1.33).

MHP: 275.091 oy (yüzde 3.03) 1 sandalye (yüzde 0.22).

TİP: 243.631 oy (yüzde 2.68) 2 sandalye (yüzde 0.44).

YTP: 197.929 oy (yüzde 2.18) 6 sandalye (yüzde 1.33).

Bağımsızlar: 511.033 oy (yüzde 5.62) 13 sandalye (yüzde 2.89).

Bir Kopma / Demokratik Parti

AP’nin kuruluşundan beri süren iç çekişmeler, 1970 yılında, bir kopmayla sonuçlanmıştır.

Süleyman Demirel liderliğinde Muhafazakar-Liberal bir hareket olarak 12 Eylül 1980 askeri müdahalesine kadar yoluna devam eden AP içinde özellikle 1961-1965 yıllarında AP Teşkilatlarında etkili olan bir grup daha vardı: Milliyetçi-Muhafazakarlar.

Sadettin Bilgiç liderliğindeki Milliyetçi Muhafazakar Milletvekillerinden 41’i, 11 Şubat 1970 günü Büyük Millet Meclisi’nde yapılan bütçe oylamasında, muhalefet ile birlikte hareket etmiş ve 214 beyaz oya karşılık, 224 kırmızı oyla bütçenin ret edilmesini sağlamışlardı.

Hükümet, bu beklenmedik gelişme üzerine istifa etmiş ve 41’ler, Süleyman Demirel’i eleştiren bir deklarasyon yayınlamışlardı.

Arsev Bektaş'ın değerlendirmesine göre; Türk siyasal hayatında ilk defa görülen bu durum; özünde parti disiplinine aykırıydı; öte yanda liderin de partiyi kontrolünün zayıfladığına işaret ediyordu ve Süleyman Demirel'i oldukça zor durumda bırakmıştı.[41]

AP Genel İdare Kurulu'nun bu gelişmelere tepkisi ise normaldi, 26 Milletvekili ve Senatör, Parti'den ihraç edilmişti.[42]

Üçüncü Cumhurbaşkanı Celal Bayar'ın da desteklediği bu gruptan 26 Milletvekili ve Senatör, Sadettin Bilgiç liderliğinde, 18 Aralık 1970 tarihinde Demokratik Parti'yi (DP) kurmuşlardı. Celal Bayar'ın kızı Nilüfer Gürsoy ve Adnan Menderes'in oğlu Mutlu Menderes de kurucular arasında idi. DP'nin Genel Başkanlığına 23 Aralık 1970'te, TBMM Başkanlığı'ndan istifa eden Ferruh Bozbeyli getirilmişti. DP'nin ileri gelenleri arasında, Talat Asal, Faruk Sükan, Adnan Menderes'in diğer iki oğlu Yüksel ve Aydın Menderes de bulunuyordu.[43]

DP, bir yoruma göre, AP'nin sanayi kesimine dönük politikasına karşı kırsal egemen güçlerin (çiftçilerin) ortaya koydukları siyasal tepkinin sonucu kurulmuştu ve 1973 seçimlerinde de bu kesimlerin oylarını toplayacaktı.[44]

Ferruh Bozbeyli'nin DP'si, 18 Aralık 1970'ten, 12 Mart 1971'e kadar geçen kısa sürede büyük ilgi görmüş ve 46 ilde örgütlenmesini tamamlamıştı. 12 Mart 1971 hükümetlerinde görev almayan DP'liler; 14 Ekim 1973 Genel Seçimlerinde yüzde 11.9'unu alarak 45 sandalye kazanmışlardı. Fakat DP, muhalefette kalmayı tercih ediyordu.

26 Mart 1975'te, Üçüncü Cumhurbaşkanı Celal Bayar'ın işaretiyle Sadettin Bilgiç'in önderlik ettiği 12 milletvekili Süleyman Demirel'in kurduğu Milliyetçi Cephe Koalisyonu'na destek olmak için yeniden eski partileri AP'ye döndüler. DP'de kalanlar ise, 5 Haziran 1977 Genel Seçimlerinde çok büyük oy kaybına uğramışlardı.[45]

1961 Anayasası ile başlayan çok partili evrenin 1946’ya göre ileri yanı, özellikle 1965 seçimlerinde seçim sisteminin parlamentoya birbiriyle farklı dünya görüşlerine sahip siyasi partileri taşımasıdır. Çeşitli düşünceleri benimseyen yurttaşların ayrı siyasi partilerde örgütlenmeleri ve kısıtlamalar altında olsa bile siyasete katılmaları demokrasi açısından önemlidir. Elbette böyle bir olgu yalnızca 1961 Anayasası’nın belirli sınırlar içinde çoğulcu siyaseti besleyen mekanizmalara sahip olması veya seçim sistemi ile açıklanamaz. Asıl ve önemli neden çok daha başkadır. Sosyal ve ekonomik yapıdaki değişme ile ideolojik tercihlerdeki farklılaşma; ekonomik alanda çıkarları birbirleriyle çatışan sınıf ve tabakalar arasındaki anlaşmazlıklara farklı açılardan yaklaşarak çözüm önerisinde bulunan yeni güçlerin siyaset yapmak istemesidir.

AP’nden kopan Demokratik Parti (DP) Türkiye İşçi Partisi (TİP), Milli Nizam Partisi (MNP) ve sonra Milli Selamet Partisi (MSP) örneklerindeki gibi yeni partiler kuruluyor; bazen de CHP ve CKMP/MHP örneklerinde gözlemlendiği üzere partilerin kendi içinde bir dönüşüm yaşanıyor.

1960’lar Türkiye’sinde siyasetin parlamento -içi yeni dinamikleri, CHP’nin merkez sol kanada doğru kararlı manevrası; Sosyalistlerin parlamentoya girişi ve merkezin sağında siyasetin yeni renkleri olarak, Türkçü ve İslamcı hareketlerin ivme kazanmalarıdır. Türkiye siyasetinin parlamento- dışı dinamikleri ise, öğrenci ve işçilerin örgütlü ve eylemli şekilde siyasal süreçte yer alma arayışıdır.

Bununla birlikte, söz konusu gelişmelerin, rejim ve sivil toplum açısından Lucille W. Pevsner’in de işaret ettiği gibi, 1968’den itibaren bir güvenlik krizine yol açtığı bilinmektedir.[46]

1971 Ordu müdahalesinde bu güvenlik krizinin de payı olduğu kabul edilmelidir.

Ortanın Solu Hareketi

1960’lı yıllarda sosyal ve ekonomik sorunların oldukça geniş platformda tartışılabilir olması, elbette buna bir de dış dünyada yaşanan yumuşama (detant) eklenmelidir, CHP’yi destekleyen bir kısım aydınlar arasında Sosyalist tezlerin hızla taraftar bulmasına, bu ise partiyi yeni kimlik arayışına itmiş gözüküyor.

CHP’nin tarihi lideri İsmet İnönü sonradan (1972’de) kendisini partisinden ayrılmak zorunda bırakan Ortanın Solu sürecini, 1965 seçiminden hemen önce niçin acele ile başlatmak zorunda kaldıklarını şöyle açıklamıştır:

“Seçim taktiği bakımından bunlar hata görülebilir. Ama meseleler geliyor. E ne yapacağız? Bunların karşısında vaziyet almak lazım. Bunlar üzerinde vaziyet almak hata görülebilir, parti politikası ve seçim politikası bakımından. Ben o kanaatte değilim. Tatbik edeceğimiz şeyler için esaslı kararlar aldık. Ortanın Solu sözüyle sosyal ve ekonomik meseleler üzerinde açık vaziyet aldık. Aşırı kanatlarla Halk Partisi’nin farkını belirtmek bizim için büyük başarı olmuştur. (.)”[47]

1965’te AP’nin tek başına ve büyük bir zafer kazanarak iktidara gelmesinden sonra Ortanın Solu sloganıyla merkezin solunda yer almaya çalışan CHP’nde seçim yenilgisinin de etkisiyle bir dalgalanma yaşanmıştır.

Bülent Ecevit, 1966’da yazdığı bir kitapta, CHP’ne küsen oyları üç kesimde toplamaktadır:

(1) CHP’nin yaptığı veya yapacağı reformlarla kendi bir ölçüde sarsılacak olan bazı CHP’lilerin oyları… Toprak reformuyla bir kısım toprakları alınabilecek bazı büyük topraklılar; tarımsal gelir vergisiyle, ilk defa vergi ödemeye başlayan bazı yüksek gelirli çiftçiler; vergi açıklaması dolayısıyla çok vergi ödemek zorunda kalanlar, bu arada sayılabilir.

(2) CHP’nin yaptığı veya yapacağı reformlarla durumları sarsılmayacağı, hatta belki daha iyileşeceği halde, iç ve dış çıkarcı

çevrelerden gelen yalan ve olumsuz propagandaların etkisinde kalarak, yersiz kuşkulara kapılan bazı CHP'lilerin oyları.

(3) CHP'yi ortanın solunda, reformculukta, yeteri kadar cesur, kararlı ve ileri görmeyen bazı CHP'lilerin oyları.

Ecevit'e göre bu üç kesimden sayıca en küçük olanı birincisidir. İkinci kesimdekilerin sayıları daha çoktur. Üçüncü kesimdekilerin ise hem sayıları çoktur, hem de bunlar, CHP gibi devrimci bir partinin dinamik gücünü teşkil ettikleri için, desteklerini esirgemekle CHP'ye verebilecekleri zarar, sayılarıyla hesaplanmayacak kadar büyüktür.[48]

Partide karşıt gruplar arasında şiddetli bir hesaplaşma gündemdedir. Kendi anlatımlarına göre Ortanın Solu'nda ve Sağ'da yer tutan iki grup arasındaki mücadelede Genel Başkan İnönü birincilerin yani yenilikçilerin safında olmuş ve başlatılan değişim hareketini desteklemiştir. Ortanın Solu hareketinin sözcüsü, CHP'nin önce Genel Sekreterliğine (18 Ekim 1966) sonra Genel Başkanlığına (14 Mayıs 1972) seçilen Bülent Ecevit'tir.

CHP'nin yeni tezleri, ilk olarak 1968 Bütçesinin tümü üzerinde CHP adına 15 Şubat 1968 Perşembe günü Bülent Ecevit'in yaptığı konuşmada ortaya konulmuştur. Ardından bu konuşma esas alınarak aynı yıl kitap halinde yayımlanmıştır.[49]

1968'de, Ortanın Solu düşüncesinin kuramcısı Bülent Ecevit'in, kendi deyimiyle "Bazı çevrelerden demokrasiye gelebilecek tehlikeleri" ifade ederken ki bakış açısı son derece isabetlidir:

"Demokrasiye tehlike, yalnız demokratik yöntemlere sabırları yetmeyen tahammülsüz ilericilerden, devrimcilerden gelmez. Demokrasiye tehlike, halk yararına demokratik devrimleri her ne pahasına olursa olsun önlemek isteyenlerden, tutucu güçlerden de gelir. Belli çevrelerin çıkarlarını her ne pahasına korumak isteyen tutucu güçler, demokrasiye ancak bir noktaya kadar tahammül gösterirler: O çevrelerin çıkarları, halkın gerçekleri

görmesi karşısında tehlikeye düşene kadar. O noktadan itibaren onların da demokrasiye tahammülleri tükenir. Müsamahanın yerine zorbalık, hür tartışmanın yerini sopalar ve silahlar alır.”[50]

CHP’lilerin, Ekim 1968’deki 19. Kurultay’dan sonra Bülent Ecevit’in önderliğinde “Ortanın Solu” adıyla başlattıkları parti-içi dönüşümü; 1969 seçimleri için yayımladıkları bildirgede açıkça “düzen değişikliği” şeklinde adlandırdıkları ve yeni kimlikle seçmen karşısına çıktıkları bilinmektedir. 1969 seçimlerinde parti-içi hesaplaşmaların yol açtığı bölünme ve ayrılmalar yüzünden CHP’nin oyları yüzde 27.4’e düşmüşse de, millî bakiye sisteminin terk edilmesi sayesinde parlamentoya 143 milletvekili sokmayı başarmışlardır. 1965’de bu sayı 134 idi.

Türkçü Hareket

1960’da CHP ile birlikte varlığını sürdüren Osman Bölükbaşı liderliğindeki Cumhuriyetçi Köylü Millet Partisi (CKMP), 1960’ların ortasında kimlik değişimi yaşamış; 1969’da ise Milliyetçi Hareket Partisi (MHP) adını alarak, Türkçülük akımının örgütlü siyasal gücü konumuna yükselmiştir. Başlangıçta küçük toprak sahibi ve esnafın çıkarlarını temsil eden CKMP, Osman Bölükbaşı ve arkadaşlarının 1962 yılında ayrılması ile etkinliğini zaten yitirmişti. İkinci İsmet İnönü ve ardından Suat Hayri Ürgüplü Koalisyonlarına katılması partiyi bir süre daha yaşatabilmişti. 1965’te yurt dışından sürgünden dönen 27 Mayıs 1960 eyleminin efsaneleşen lideri Kurmay Albay Alpaslan Türkeş ve yakın arkadaşlarının (14’lerden Rıfat Baykal, Ahmet Er, Muzaffer Özdağ ve Dündar Taşer) partiye üye olması; Bölükbaşı’nın CKMP’nde yaklaşan dönüşümün ilk adımlarıdır. CKMP Genel Müfettişi sıfatıyla Alpaslan Türkeş, partinin yerel örgütleriyle doğrudan ilişkiye girmiş ve onları kısa sürede kendi tezleri doğrultusunda örgütlemeyi başarmıştır. 1 Ağustos 1965 günü Ankara’da toplanan parti kongresi, Ahmet Tahtakılıç’ın 516 oyuna

karşı 698 oyla Alparslan Türkeş'i genel başkanlığa getirecektir. Yeni Genel Başkan Türkeş, parti yönetimini de kendisine çoğunluk sağlayacak biçimde değiştirmiş; 14'lerden yakın arkadaşı Muzaffer Özdağ Genel Sekreterlik görevini üstlenmiştir.[51]

CKMP'de yönetim değişikliğinden sonra kabul edilen programda ve Alparslan Türkeş'in konferans ve demeçlerinde amacın açıkça yeni bir devlet ve toplum düzeni kurmak şeklinde belirlendiği görülmektedir.

Yeni düzen, kapitalizmden ve komünizmden ayrı, "üçüncü yol" veya "ülkücü yol" şeklinde kavramlaştırılmaktadır. "Yüzde yüz yerli, yüzde yüz millî bir doktrin" olarak öne sürülen tezler "Dokuz Işık" adıyla Türkeş'in aynı ad altında yayımlanan (1965) bir risalede açıklanmıştır.[52]

Alpaslan Türkeş tarafından "Dokuz Işık" başlığında toplanmış bulunan ilkeler sırasıyla şunlardır:

* Milliyetçilik
* Ülkücülük
* Ahlakçılık
* İlimcilik
* Toplumculuk
* Köycülük
* Hürriyetçilik ve Şahsiyetçilik
* Gelişmecilik ve Halkçılık
* Endüstricilik ve Teknikçilik.

1944 Türkçülük tevkifatının, 1950'lerde Ordu'daki gizli faaliyetlerin ve 1960'da askeri müdahalenin unutulmaz ismi Alparslan Türkeş, bir süre yurtdışında sürgünde kaldıktan sonra kendi içinde yaşadığı-gizli örgütlerden partileşmeye doğru-değişim sürecini (1969'da) şöyle anlatmaktadır:

"(.) İnsan değişen şartlar karşısında hep aynı karar üzerinde inat ederse muvaffak olamaz. 27 Mayıs'ın şartları başkaydı. O gün memlekette başka

bir hava esiyordu. Bilhassa ilk aylarda 27 Mayıs Türk Milleti tarafından büyük bir şevkle, heyecanla karşılanmıştı. Temas ettiğimiz çevreler, ‘Ne iyi ettiniz’ diyorlardı, ‘Gitmeyiniz’ diyorlardı. ‘Şu şu dertler var, şu şu meseleler var. Bunları da çözünüz, hallediniz,’ diyorlardı. Onun için o günkü şartlar içinde biz, arkadaşlarımla ben köklü reformlar yapmak istiyorduk. Onun için seçime gitmekte acele edilmesi taraftarı değildik. (.) Fakat bu hususta işte bildiğiniz gibi arkadaşlarımız arasında fikir ayrılıkları belirdi ve biz yurt dışına gönderildik o zaman. Öyle oldu. Sonra memlekete döndük. Bu defa baktık ki, memleketin İhtilâl heveslileri çoğalmış. Herkes kendi kapasitesine, kendi durumuna bakmadan efendim her gün bir İhtilâl oyunu oynamak şeyi var. Tabii bunu da memleket için zararlı gördük. (.)”[53]

1965 genel seçimlerinde yeni programıyla yarışan Alpaslan Türkeş’in önderliğindeki CKMP aldığı yüzde 2.2’lik oy oranı (208 bin 696 oy) ve seçim sisteminin yardımı ile 11 sandalye kazanmıştır.

Böylece, Alpaslan Türkeş, Muzaffer Özdağ ve Rıfat Baykal gibi 14’lerin tanınmış öncüleri CKMP listesinden parlamentoya girmişlerdi.

8-9 Şubat 1969’da Adana’daki tarihi kongrede partinin adı yeni kimliğine uygun şekilde değiştirilmiştir. Aynı kongrede kabul edilen yeni tüzüğe göre, parti sembolü kırmızı zemin üzerinde “Üç Hilâl” şeklinde kararlaştırılmıştır. Partili gençler ise başını hilâle kaldırmış “Bozkurt” amblemini taşımaya başlamışlardır.

Mustafa Çalık’ın belirttiği üzere; CKMP’nin MHP adını alması her ne kadar 1969’da gerçekleşmişse de; ‘MHP Hareketi’ bir süreç olarak Alpaslan Türkeş’in CKMP Genel Başkanlığına seçildiği 1 Ağustos 1965’den itibaren başlayan gelişmeleri ifade etmektedir. “Böyle olmasında bu partinin giderek Türkeş’in şahsında temsil edilen ve onun gelişen karizması ile bütünleşen bir ideolojik-siyasi hüviyete bürünmesi kadar, asker olmasına rağmen 1940’lardan itibaren isim ve şahsiyetinin Türkiye’deki Türkçü veya

milliyetçi unsurlar arasında kazandığı ağırlıktan ötürü Türkeş'in CKMP liderliğine gelmesinden sonra söz konusu grupların neredeyse tamamının ideolojik-siyasi mücadeleyi onun etrafında ve liderliği altında sürdürmeye karar vermeleri de belirleyici rol oynamıştır. (.)" 'MHP Hareketi' denilen "ideolojik ve siyasi gelişmenin kaynağı Türkçülük ve Turancılığın, kökleri Cumhuriyet öncesine giden fikri, ideolojik ve siyasi birikimidir. (.)'[54]

Türk toplumunun altı sosyal dilimden meydana geldiğini söyleyen ve iktidarında söz konusu altı meslek dilimini korporasyonlar halinde örgütleyerek ülkeyi yönetmeye talip olan MHP'nin milliyetçilik düşüncesi esas itibariyle 1944'teki Türkçülük akımının 1960'lara yansımasıdır. "Dünyanın neresinde Türk varsa, Türk milliyetçilerinin ilgileri içindedir. Dış Türkler için elden ne gelirse yapmayı Türk milliyetçilerinin boynuna borç sayarız," demek suretiyle iç ve dış kamuoyuna söz verilmesi bu tutumun açık örneğidir.[55] Türkeş, dış Türkler konusunda döneminin ilerisinde bir görüşe sahip olmuş ve bu konudaki gayretleri ile Türk Dünyası'nda haklı bir şöhret kazanmıştır.

1965'ten 1969'a kadar geçen dört yılı CKMP'nin MHP adıyla dönüşümü, partide yeni tezlerin yerleşmesi, parti örgütlerinin yurt genelinde güçlenip yaygınlaşması diye anlamak gerek.

MHP asıl büyük sıçramasını 1970'li yıllarda (1 Nisan 1975) Birinci Milliyetçi Cephe Koalisyonuna katılarak yapmıştır. 1973 seçimlerinde kazandığı 3 sandalyeyi 1977 seçimlerinde 16'ya çıkartmış, ülke genelinde yaklaşık 1 milyonluk seçmen kitlesini kendisine bağlamayı başarmış, aktif bir siyasi öncü konumuna yükselmiştir.

Üstün Ergüder, MHP'nin 1977 seçimlerindeki başarısıyla ilgili olarak şu değerlendirmeyi yapmaktadır:

"1973-1977 arasında basın tarafından kötülendiği halde MHP, milliyetçilik ve anti-komünizm ile sosyo-ekonomik değişim dolayısıyla

istikrarsızlaşan bir toplumda yapılan 1977 seçimlerinde şaşırtıcı bir başarı kazanmıştır. AP'li politikacıların ortak korkularından birisi, (ki bu liderliğin eleştirisi biçimine de dönüşmektedir), MHP'nin AP'yi destekleyen tabanı aşındırmakta başarılı olacağı; ve seçim öncesi ve sonrasındaki sağ kanat koalisyonlarında oynadığı rolün MHP'yi kuvvetlendireceğiydi."[56]

Sosyalistler

1960 İhtilâli'nin sonucu 1961 Anayasası ile girilen demokrasi ortamında yeraltından çıkan Sosyalist hareket, 1965 genel seçimlerinde Türkiye İşçi Partisi (TİP) adıyla ilk kez parlamentoda temsil imkânına kavuşmuştur. 13 Şubat 1961'de bir grup sendikacı tarafından kurulan TİP, İstanbul Hukuk Fakültesi eski öğretim üyelerinden Mehmet Ali Aybar'ın (1910-1995) Genel Başkanlığa getirilmesiyle siyasette varlığını hissettirmeye başlamıştır. Mehmet Ali Aybar, kendisine genel başkanlık teklifinin yapıldığı geceyi şöyle anlatmaktadır:

"Yatmaya hazırlanıyorduk. Kapı çalındı. Bu saate kim olabilirdi? Siret [eşi] yan pencereden baktı, tanımadığım insanlar, polis ve bekçi de var dedi. Gecenin o saatlerinde polisli bekçili ziyaretçiler hayırlı işler için gelmezler… Kapıyı açtım. Şaşırdım. TİP'in kurucuları (.). Hayrola! 'Oybirliği ile karar aldık: Genel Başkanlığı kabul etmenizi istiyoruz,' dediler… Şaşırmıştım. 'Başkanlığa getirilmem yeni suçlamalara saldırılara yol neden olabilir. Bir solcunun TİP'e başkan olmasına göz yummazlar. Bildiğiniz gibi hakkımda komünizm propagandasından açılmış iki dava var. Bunları partiye karşı kullanabilirler. Kaş yapalım derken göz çıkartmayalım. Bir kez daha düşünün. Önemli bir adım attınız yazık olmasın,' diye kaygılarımı belirten sözler söyledim. (.)"[57]

TİP'nin 9-10 Şubat 1964'te, İzmir'de toplanan Birinci Büyük Kongresi'nde kabul ettiği programın başında Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin 21 Ekim 1920 tarihli bildirisi ile Mustafa Kemal Paşa'nın 1

Aralık 1921’deki; “(.) Biz hayatını istiklalini korumak için çalışan emekçileriz, zavallı bir halkız! Mahiyetimizi bilelim. Kurtulmak, yaşamak için çalışan ve çalışmaya mecbur olan bir halkız! Binaenaleyh her birimizin hakkı vardır. Salahiyeti vardır. Fakat çalışmak sayesinde bir hakkı kazanırız. Yoksa arka üstü yatmak ve hayatını çalışmadan geçirmek isteyen insanların bizim toplumumuz içerisinde yeri yoktur, hakkı yoktur! (alkışlar). O halde ifade ediniz Efendiler! Halkçılık, toplum düzenini, emeğine dayandırmak isteyen bir sosyal meslektir. Efendiler! Biz bu hakkımızı mahfuz bulundurmak, istiklalimizi emin bulundurabilmek için heyeti umumiyemizce, heyeti milliyemizce bizi mahvetmek isteyen emperyalizme karşı ve bizi yutmak isteyen kapitalizme karşı heyeti milliyece mücadeleyi caiz gören bir mesleği takip eden insanlarız,” diye biten ünlü konuşması yer alıyordu. Toplantıları, üyeleri, lokalleri giderek daha fazla saldırılara uğrayan TİP, karşısına çıkarılan bütün engelleri aşarak 1965 seçimlerine girme hakkını elde ederken, büyük şehirlerden yurdun en uzak köşelerine, kamuoyunun gündemine o günlerde tabu sayılan konuları sokmuştu. Seçim kampanyasında, millî bağımsızlık ve egemenlikle bağdaşmayan bütün belgelerin kaldırılması gerektiğini, ABD ile yapılmış ikili antlaşmalar yüzünden 35 milyon metrekare vatan toprağının işgal altında olduğunu belirtmiş; seçim bildirgesinde yabancıların kullanımındaki üsler ile ikili antlaşmaların kaldırılması, bütün banka ve sigortaların devletleştirilmesi, gerçek toprak reformu, halktan yana planlı devletçilik, düşünce özgürlüğünün ifadesi olan gösteri ve örgütlenme hakkı üzerinde ayrıntılı görüş ve önerilere yer vermişti.[58]

TİP’nin seçimlere katılmaması için AP’nin Yüksek Seçim Kurulu’na yaptığı itirazlara rağmen 1965 seçimlerine 54 ilde katılarak geçerli oyların yaklaşık yüzde 3’ünü oluşturan 276 bin 101 oy olarak parlamentoda 15 sandalye kazanmıştır. TİP’nin grup oluşturarak parlamentoda yer

almasından sonra da partinin mensuplarına yapılan saldırılar, Meclis oturumlarında ve koridorlarında sürmüş, bazı milletvekillerinin Genel Kurul'da TİP milletvekillerine fizikî saldırılarda bulundukları gözlenmiştir. TİP milletvekilleri partinin seçim öncesinde iç ve dış sorunlar hakkında kamuoyuna sundukları temel tezlerini, parlamento gündemine getirmekte her zaman kararlı davranmışlardır.

1961 Anayasası'nı kendi konumları açısından yorumlayan Mehmet Ali Aybar ve arkadaşları, Anayasa'da amaçlanan toplumun ancak sosyalist bir düzen ile gerçekleşebileceğini savunmuşlardır. TİP, 12 Mart 1971 askerî yönetimi döneminde siyaset kulvarı dışına itilip Anayasa Mahkemesi'nce kapatılıncaya kadar, 1961 Anayasası ile Marksist kuram arasında ilişki kurma çabasını ve bu çerçevede emekçi sınıfı esas alan bir mücadeleyi sürdürmüştür.

TİP lideri Mehmet Ali Aybar ve arkadaşları tarafından parlamentoya sunulan kanun tasarılarından bazıları şunlardır:

* Topraksız ve az topraklı köylüye toprak verilmesi.

* Tarımda kiracılık ve ortakçılığın yoksul köylü lehine düzenlenmesi.

* İşsizlik sigortası.

* Petrolün millileştirilmesi.

* Tasarruf bonolarının iptali.

* Yabancı sermayeyi teşvik kanununun iptali.

* İşverenin lokavt hakkını kaldıran ve grevlerle ilgili yasak ve sınırlamaları en aza indiren, hükümetin yetkisini kısıtlayan düzenleme.

* Vergi yükünü emekçiden sermaye ve toprak sahibine kaydıran düzenleme.

* Köy bölge okulları kurulması ve ilkokul öğrencilerine ders araç ve gereçlerinin parasız verilmesi.[59]

1960’lar Türkiye’sinde bu tür kanun teklifleri alışılmadık olaylardır. 15 sosyalist milletvekilinin parlamentoda yer alabilmeleri bile siyaset kurumu için tek başına renklilik ve canlılık olmuştur.

TİP, 20 Temmuz 1971’de siyasî partiler kanununa aykırı faaliyet gerekçesiyle Anayasa Mahkemesi’nce kapatılmıştır. 12 Mart askeri yönetimince tutuklanan partinin o sıradaki Genel Başkanı Behice Boran (1910-1988) ve arkadaşları askerî mahkeme tarafından 6-15 yıl arasında değişen ağır hapis cezasına mahkûm olmuşlar; 1803 sayılı Af Kanunu’nun bazı maddelerinin Anayasa Mahkemesi’nce iptali üzerine 12 Temmuz 1974’te tahliye edilmişlerdir.[60]

İslamcı Hareket

1960’lar sonunda Türkiye Ticaret ve Sanayi Odaları Birliği’ndeki anlaşmazlıklar yüzünden İstanbul ve İzmir’deki büyük iş çevrelerine karşı Anadolu’nun küçük ve orta büyüklükteki işyeri sahiplerini temsil eden kesimler ayrı bir siyasî parti çatısı altında toplanma gereği duymuşlardır. 26 Ocak 1970’de Millî Nizam Partisi (MNP) bu gelişmenin sonucu olarak kurulmuştur.

Liderliğini, Odalar Birliği eski Genel Sekreteri ve İstanbul Teknik Üniversitesi öğretim üyesi Prof. Necmettin Erbakan’ın yaptığı bu grup, Anadolu’da çok kısa sürede ve yaygın şekilde örgütlenebilmiştir. MNP, AP hükümetlerinin şehirlerde büyük sanayi ve ticaret, kırlarda tarım burjuvazisini destekleyen siyasal tercihlerine bir tepki hareketi olarak belirmektedir.

Ahmet N. Yücekök’ün araştırmasına göre, Türkiye’nin gelişmiş bölgelerinde esnaf ve sanatkarların büyük bir hızla örgütlendikleri ve dini alanla ilgili derneklerin de en çok bu bölgelerde faaliyet gösterdikleri ortaya çıkmıştır:

“1968 yılında Ankara, Balıkesir, Bursa, Çanakkale, Denizli, Edirne, Eskişehir, İçel, Isparta, Kayseri, Kırklareli, Kocaeli, Konya, Manisa, Sakarya, Samsun ve Zonguldak. (.) esnaf ve din derneklerinin [faaliyeti bakımından] gelişmiş, kapitalistleşmiş ve farklılaşmış illerimizdir. (.) [Bu] illerimizde esnaf dernekleri ile din dernekleri arasında görülen bu yakın ilişki, gelişme ve kapitalistleşmeye karşı oluşan İslamcı tepkinin temelinde esnaf örgütünün bir kısmının yattığı varsayımını güçlendirmektedir.”[61]

MNP, 8 Şubat 1970’de Ankara’da, birinci kongresini yapmıştır. Partinin kuruluş beyannamesinde; “Allah’ın, hakkı tutma, iyiyi sağlama ve kötüyü men etme yolunda bulunmak üzere seçtiği mümtaz ve aziz milletimiz[in] (.) asırlardan beri özleyip [beklediği] kendi ruhunun derinliklerinden gelen (.) mana ve madde sahasında yeniden doğuşundan başka bir şey olmayan [Milli Nizam Partisi’nin] (.) milletimizin fıtratında mevcut ahlak ve fazileti kuvveden fiile çıkarmak ve bu sayede cemiyetimize nizam, huzur, içtimai adalet (.) saadet ve selamet getirmek gayesiyle kurulduğu,” belirtilerek; “Hakkın yardımıyla çok yakın bir gelecekte, milletimizin yeniden bütün dünyaya örnek büyük bir medeniyet kuracağı,” müjdelenmiştir.[62]

MNP Programının “Maarif Politikası” kısmında din eğitimine verilen önem şöyle anlatılmaktadır:

“Partimiz temel hak ve hürriyetlerin umumi esasları dahilinde vatandaşları eğitim ve öğretime tabi tutmak suretiyle dini öğretim noksanından doğacak mahsurların izale edilebileceğine ve dinin istismardan kurtulacağına inanır.”

Ali Yaşar Sarıbay, programın 28. maddesinde yer alan bu ifadenin, partinin laiklik anlayışının bir uzantısı olarak gözüktüğünü ve programın 6. maddesinde “din ve vicdan hürriyeti” başlığı altında yazılan şu satırların önemini vurgulamaktadır:

“Din ve vicdan hürriyetinin teminatı olarak tarif edilen laikliğin dine baskı ve dindarlara saygısızlık gayesine alet edilmesine karşıyız. Laiklik mevzuunda partimizin ölçüsü; bu müesseseyi din aleyhtarlığı şeklinde bir tatbikata döken her nevi anlayışa karşı olmak şeklinde ifade edilebilir. (.) Milletimizi dini bilgiden kısmen veya tamamen mahrum bırakmaya müncer olabilecek yanlış politikanın yerine, dini hislerin istismarına mahal ve imkân bırakmayacak mahiyette bir eğitim ve öğretim politikası takip ve tatbik etmek davasındayız.”[63]

MNP lideri Necmettin Erbakan’ın, iktisadi alanla ilgili olarak Parti’nin birinci kongresinde işaret ettiği “köklü değişiklikler” ise şöyledir:

* Mahdut (sınırlı) özel sektörcülük ve devletçiliğin yerine yaygın özel sektörcülüğün ikame edilmesi;

* Yatırımların azgelişmiş bölgelere tevcihi (yönlendirilmesi);

* Merkezi planlama yerine bölgesel planlamaya geçilmesi;

* Açık, gizli ve muzır (zararlı) israfın önlenmesi;

* Sömürücü faizciliğin zararlarından halkımızın ve ekonomimizin kurtarılması;

* Vergiyi sonunda fakire yükleyen sistemin değiştirilmesi;

* Kredi sisteminin tamamının (değiştirilerek) (.) çalışmak isteyen insanların her zaman, işlerinin verimlilikleri derecesinde para bulacakları bir nizamın (düzenin), getirilmesi;

* Topraktan azami istifade(yi) sağlayacak yeni esaslar(ın) (getirilmesi);

* (.) çalışmayı ibadet aşkı yapacak ruhun ihyası;

* Milli turizme (dönülerek) milli mefharimiz(in), şehitlerimiz(in), evliyalarımız(ın) (tanınması)…[64]

MNP’nin kuruluşu ile Türkiye’de dini muhalefet ilk defa kendi başına ortaya çıkmaktadır. DP ve AP’den farklı olarak MNP, dini muhalefeti kendi sosyo-ekonomik tabanına dayandırarak örgütlemeyi başarmıştır.[65]

Necmettin Erbakan ve çevresi özellikle ağır sanayiinin geliştirilmesini savunuyorlardı. Avrupa Ortak Pazarı’na girilmesine de kesinlikle karşı idiler. MNP 1 yıldan biraz fazla yaşayabilmiş; 12 Mart 1971 askerî müdahalesinden hemen sonra faaliyetlerinde dini ön plana alarak laikliğe aykırı davrandığı gerekçesiyle kapatılmıştır (20 Mayıs 1971).

11 Ekim 1972’de, MNP’nin yerine aynı çizgide Milli Selamet Partisi (MSP) kurulmuş ve yurt genelinde örgütlenmesini çok hızlı biçimde gerçekleştirmiştir. MSP Hareketi, Necmettin Erbakan’ın liderliğinde 12 Eylül’e kadar devam etmiş; 1974’te önce CHP ile, 1975 ve 1977’de ise Milliyetçi Partiler Topluluğu ile koalisyon ortaklıkları içinde yer almıştır. 1980 sonrasında ise bu hareket Refah Partisi (RP) olarak iktidara gelmiştir. MNP-MSP ve RP, Necmettin Erbakan’ın mücadeleci kişiliğinin sürüklediği liderlik yönetiminde Türkiye politikasında rol almışlar; dış politikada İslâm ülkeleri ile ilişkilerin geliştirilmesi konusunda zaman zaman etkili olmuşlardır.

Parlamentodışı Güçler

1960’larda Türkiye siyasetinde bir farklılık, kimi zaman hükümetleri zor duruma düşürebilecek şekilde direniş ve eylemler yapabilen iki yeni ve dinamik gücün ortaya çıkışıdır. Bu güçlerden öğrenciler, esasen 27 Mayıs 1960’dan önce Demokrat Parti iktidarına karşı mücadeleleri ile ün kazanmışlardı. Daha o yıllarda aydınların ve Ordu’nun yanında kendilerine müttefik olarak bakılan “yedek zinde güç” olmaya aday gözüküyorlardı.

Murat Belge’nin değerlendirmesine göre; 1968 Mayıs’ında İstanbul Üniversitesindeki ilk işgal eyleminde yer alan grupların taban tabana karşıt amaçları ve görüşleri vardı. TİP ve onun etkisindeki Fikir Kulüpleri Federasyonu (FKF); iktidarın parlamenter yoldan elde edilmesinden yanaydı. Toplumda -sınırlı ölçüde de olsa/HÖ)- yandaş bulmuş bir sosyalist grup olarak çeşitli baskılara karşı legalleşme

mücadelesi veriyorlardı. Bu bakımdan işgal gibi kanunlara aykırı eylemlerden fazla hoşlanmıyorlardı. Öte yandan “ortodoks” eğilimleri temsil eden bazı TİP yöneticileri bir “işçi sınıfı partisi” olmayı umuyor ve üniversiteden, öğrenci gençlikten uzak durmayı tercih ediyorlardı. Öbür grup ise ilkin 27 Mayıs örneğine bakmaktaydı. Zaten bu grup içinde, o dönemde, 27 Mayıs 1960 eylemine etkin olarak katılmış kişiler de vardı. Ordu’nun emperyalizme ve feodalizme karşı mücadele edebileceğine inanan bu grup, 27 Mayıs darbesinde olduğu gibi üniversitede başlayan bir hareketin, yeni bir Ordu müdahalesine uygun ortam oluşturacağını daha baştan kabul etmişti.[66]

Öğrenciler arasındaki gruplaşmaların iktidar ve muhalefet partileri çevresinde odaklaşmanın ötesinde, düzen yanlısı (sağ) ve düzen karşıtı (sol) şeklinde geliştiği 1960’lı yıllarda, Sosyalistlerin TİP’le seçime katılmaları, aynı şekilde söz konusu partiye bağlı öğrenciler tarafından Fikir Kulüpleri Federasyonu’nun (FKF) oluşturulması oldukça geniş öğrenci kesiminin politizasyonuna neden olmuştu.

1969’da FKF’nin adını değiştirmesiyle oluşan Türkiye Devrimci Gençlik Dernekleri Federasyonu (DEV-GENÇ) Avrupa merkezli bir öğrenci ayaklanması niteliğindeki 1968 öğrenci eylemlerinin Türkiye’de yaygınlaşmasında etkin ve öncü rol üstlenmişti. Başlangıçta yetersiz eğitim sistemine tepki olarak gelişen ve ana muhalefet partisi CHP tarafından desteklenen öğrenci eylemleri, iç ve dış siyasal gelişmelerin etkisiyle 1968’den itibaren üniversite ve eğitim alanı dışında Türkiye’nin dış ilişkileri ve kalkınma sorunu gibi siyasal alanlara doğru hızla kaydırıldı. Seçim sistemindeki değişiklikle sosyalist adaylara parlamento yolunun kapatılması, TİP’ni daha en başından beri parlamentoculuk yapmakla eleştiren ve sosyalist kanatta şiddeti benimseyen grupları öne çıkarak, parlamentodışı muhalefetin çekici hale getirilmesine yardımcı oldu. Sol

yelpazeye açık öğrenci kitlesi, parlamento- dışı muhalefet aldatmacasından geniş ölçüde etkilendiler. 1970 başında sol eğilimli ve anti-Amerikan öğrenci hareketi ve özelde solcu eylemin ideolojik ve fiilî önderliği, düzen değişikliği için silahlı mücadeleyi savunan Marksist-Leninist grupların denetimine geçti.

İşçiler ise ekonomik ve sendikal hakların elde etmek ve korumak için 1961 Anayasası'nın sağladığı imkânlarla yaptıkları yürüyüş ve grevlerle bir yanda toplumsal işbölümündeki yerlerinin bilincine varıyorlardı. Sosyalist sendikacıların etkisindeki bir kesim, yönetiminde söz ve karar sahibi oldukları yeni sendikalarla toplum hayatının bazı alanlarında etkili bir baskı grubu oldu.

12 Şubat 1967'de, Devrimci İşçi Sendikaları Konfederasyonu (DİSK) adı ile kurulan yeni işçi konfederasyonu bu arayışlarının bir göstergesi idi.

15-16 Haziran 1970'de, DİSK'e bağlı işçiler İstanbul ve Kocaeli'ndeki eylemleri ile Türkiye siyasetinin hassas dengelerini nasıl etkileyebileceklerini göstermişlerdi. Türkiye'nin toplumsal olaylar tarihine “15-16 Haziran Olayları” diye geçen işçi eylemleri, 15 Haziran 1970 günü İstanbul'da başlamış, 16 Haziran'da daha genişleyerek sürmüştü. Aynı gün, Ankara Sanayi Çarşısı'nda da bazı işçi sendikaları bir gösteri yapmışlardı. Can kaybına yol açan gösterilerin sonunda Hükümet, Sıkıyönetim ilan etmek zorunda kalmış ve olaylardan sorumlu görülen DİSK'li 21 sendikacı tutuklanmıştı.

12 Mart 1971 Askeri Müdahalesi

Abdi İpekçi, Milliyet gazetesinde 1970 yılının ilk “Durum” yazısında “Dinamizmin Kader Yılı” başlığı altında kapıdaki yeni dönemi haber veriyordu:

“Protestolar, kaynaşmalar, çatışmalarla geçti 1969 yılı Türkiye'de… Öğrenciler üniversiteleri, işçiler işyerlerini, topraksız köylüler başkalarının

toprağını işgal ettiler. Öğretmenler boykot, memurlar miting yaptılar. Yargıtay üyeleri bile protesto yürüyüşleri düzenlediler… Ve çoğu kanlı olaylara sahne oldu yurdumuz…”

“Evet, bütün bunlar toplumumuzun son 10 yılda kazandığı dinamizmi gösteriyor. Ve bu dinamizm aslında Türkiye’yi daha iyi, daha adil, daha ileri bir düzene götürecek potansiyeldir.”

“Bu, işin olumlu yönü… Olumsuz tarafı da var: ”

“Beliren dinamizm, şiddet hareketlerine dönüşürse, insanlar haklarını elde etmek, görüşlerini kabul ettirmek için birlerini öldürmeye başlarsa bunun sonu anarşizm, anarşizmin arkası da dikta yönetimi olur. O zaman ne öğrenci, ne işçi, ne köylü, ne de memur sesini yükseltebilecek, isteğini duyurabilecek, hakkını arayabilecektir. Neyin nasıl olması gerektiğine sadece iktidardakiler karar verecek ve herkes bu kararlara boyun eğecektir. Tıpkı uzaklarda bıraktığımız yıllarda olduğu gibi…”

“Öyle sanıyoruz ki 1970, 1960’larda başlayan dinamizmin kader yılı olacak. Gelişme ya şiddet hareketlerine dönüşerek dikta yönetiminin kurulması ile sona erecek, ya da Türkiye’yi demokratik yoldan daha iyi, daha adil, daha ileri bir düzene götüren potansiyel niteliğini kazanacak.”[67]

Abdi İpekçi’nin “Neyin nasıl olması gerektiğine sadece iktidardakiler karar verecek” diye tanımladığı 1971 Askeri Yönetimi, 12 Mart 1971 günü Genelkurmay Başkanı ve Kuvvet Komutanı beş Orgeneralin gerçekleştirdikleri muhtıra darbesi ile başlıyor, Nisan 1973’te muhtıracılardan Orgeneral Faruk Gürler’in cumhurbaşkanlığı seçiminde saf dışı bırakılması ile sona eriyor. İlk bakışta gözüken, parlamento çoğunluğuna sahip Başbakan Süleyman Demirel’in ve partisinin hükümetten uzaklaştırılması ve kendilerine reformcu diyen teknokrat ve bürokratlardan partiler üstü bir hükümet kurulması.

Hava Kuvvetleri Komutanı Orgeneral Muhsin Batur, muhtıra darbesinin sabahını anlatıyor:

“12 Mart sabahı 9.30’da, dördümüz (Genelkurmay Başkanı ve Kuvvet Komutanları) Genelkurmay’da toplandık. Korgeneral Kemal Taran, hazırladığı metni okudu. Aramızda müzakere ettik, metni çok uzun bulduk, içeriği de bizim isteklerimizi pek karşılamıyordu. Ben yeni bir müsveddeyi yazarken, Faruk Paşa (Gürler) ve Oramiral (Celal) Eyiceoğlu yanıma gelerek yardımcı oldular. Metin ortaya çıktı, daktilo edildi, imzaya hazırdı. Memduh Paşa gene derin bir düşünceye daldı, uzun süre imzalamak istemedi, gözleri yaşardı. Haklı idi de, sonunun nereye varacağı belli olmayan önemli bir adım atılacaktı. Saat 12.05’te metin imzalandı ve Tuğgeneral Musa Öğün başkanlığında bir heyetle okunmak üzere TRT’ye gönderildi. Böylece 12 Mart Muhtırası 13.00 haberlerinin başında Türkiye’ye ve dünyaya duyuruldu. Öğleden sonra 15.30’da tekrar Genelkurmay’da toplandık ve gelişmeleri takibe başladık. (.)”[68]

12 Mart Muhtırası radyoda okunduktan 2 saat sonra, Türkiye Büyük Millet Meclisi Genel Kurulu, saat 15’te başlamıştı. Oturumu yöneten Başkanvekili elindeki sarı zarfı açtı, Komutanların ilettikleri Muhtıra’yı okutacağını söyledi. Genel Kurul’da buz gibi bir sessizlik oldu. Meclis tarihinde ilk kez bir askeri muhtıra kürsüden okunacaktı, yalnızca bir tek kişi ayağa kalktı ve itiraz etti:

Demokratik Parti Grup Başkan Vekili Hasan Korkmazcan; “İç Tüzük açıktır. Burada ya Cumhurbaşkanlığı tezkeresi okunur; ya Başbakanlık tezkeresi okunur; ya Meclis Başkanlığı teskeresi okunur. Ordu tezkeresi okunmaz,” diyordu. Ama bu itiraz cılız bir ses olarak kaldı. Muhtıra metni okundu; bir tek İçel Milletvekili Celal Kargılı’nın alkış sesi duyuldu. “Ve Türkiye Büyük Millet Meclisi hiçbir şey olmamış gibi gündemindeki diğer maddeleri görüşmeye geçti. Meclis yenilmiş, bütün umutlar çökmüştü.”

Süleyman Demirel, yıllar sonra, Mehmet Ali Birand ve arkadaşlarının “12 Mart Belgeseli” için konuşurken o günler için şu değerlendirmeyi yapmıştı:

“Bir Cumhuriyet’e ve bir Parlamento’ya bir kişi, iki kişi sahip çıkarak bir yere varamazsınız. Gönül ister ki herkes ayağa kalksın. (.)”[69]

27 Mayısçılardan Tabii Senatör Ahmet Yıldız, Cumhuriyet Senatosu’nda 28 Nisan 1971 günü yapılan sıkıyönetim görüşmelerinde, muhtıra ve sonrası günlerin “tatlı bahar” havasını tereddütsüz bir üslupla tasvir etmektedir:

“(.) 12 Mart Muhtırasını bayram sevinci ile Türkiye karşıladı. Olay çok anlamlı ve ilginçtir. Ulusal iradenin görevlendirdiği bir iktidarın düşürülmesini, ulusal iradeyi oluşturan bütün örgütler ve düşün mihrakları alkışlamıştır. Mühendis ve Mimar Odalarından, kiracı ve kapıcı derneklerine kadar, işçi örgütlerinden işveren örgütlerine kadar her kuruluş, bildiri üzerine bildiri yayınlayarak bu alkışı belgelemişti.”[70]

Ordu müdahalesine protesto hükümet partisinden değil ana muhalefetten yükselmişti.

CHP Genel Sekreteri Bülent Ecevit, 12 Mart’ın ilk günlerinde muhtıra ile gerçekleştirilen askeri müdahaleye karşı çıkarak Generallerin davranışını komşu Yunanistan’daki askerlerin konumuyla benzeştiriyordu. Bülent Ecevit, 21 Mart 1971 günü Partisinin Genel Sekreterlik görevinden istifa ederken şu tespiti yapmıştı:

“Türkiye’deki müdahale hiç değilse vermeye başladığı sonuçlar bakımından Yunanistan’daki müdahale modeline uymaktadır. Onun daha incesidir, daha ustacasıdır…”[71]

Ecevit’in bu tutumu başlangıçta iyi anlaşılamamış, (sonraki yıllarda) 12 Mart 1971 tarihli Ordu Muhtırasına şiddetle karşı çıkan çevrelerin hemen tamamı ilk anda komutanları destekler mahiyette tutum almışlardı.

Murat Belge'ye göre, sol eğilimlilerin bazıları ilk anda Ordu'nun iktidarı ele alışını destekleyen bildiriler yayımlamıştı. Sol, askeri müdahaleyi kısmen kendi başarısı olarak yorumlama yükümlülüğü hissetmiş ve kitlelerin oy hakkı ilkesine sahip çıkmakta yetersiz kalmıştı.[72]

Kurtuluş Kayalı, 12 Mart'tan sonra değişmiş olsa da, (sol eğilimli) öğrenci gençliğin büyük çoğunluğuna hakim olan grubun temel sloganlarından birinin, "Ordu-Gençlik El Ele, Milli Cephede," şeklinde söylendiğini yazmaktadır.[73]

12 Mart 1971 günü Türk Silahlı Kuvvetleri adına Genelkurmay Başkanı Orgeneral Memduh Tağmaç, Kara Kuvvetleri Komutanı Faruk Gürler, Hava Kuvvetleri Komutanı Muhsin Batur ve Deniz Kuvvetleri Komutanı Celal Eyiceoğlu imzalarıyla radyonun 13.00 haber bülteninde okunan muhtıra şöyledir:

"(1). Parlamento ve Hükümet süregelen tutum, görüş ve icraatı ile yurdumuzu anarşi, kardeş kavgası, sosyal ve ekonomik huzursuzluklar içine sokmuş, Atatürk'ün bize hedef verdiği çağdaş uygarlık seviyesine ulaşmak ümidini kamuoyunda yitirmiş ve Anayasa'nın öngördüğü reformları tahakkuk ettirememiş olup, Türkiye Cumhuriyeti'nin geleceği ağır bir tehlike içine düşürülmüştür."

"(2). Türk Milletinin ve sinesinden çıkan Silahlı Kuvvetleri'nin bu vahim ortam hakkında duyduğu üzüntü ve ümitsizliği giderecek çarelerin partiler üstü bir anlayışla Meclislerimizce değerlendirilerek mevcut anarşik durumu giderecek ve Anayasa'nın öngördüğü reformları Atatürkçü bir görüşle ele alacak ve İnkılâp kanunlarını uygulayacak kuvvetli ve inandırıcı bir hükümetin demokratik kurallar içinde teşkili zarurî görülmektedir."

"(3). Bu husus süratle tahakkuk ettirilemediği takdirde, Türk Silahlı Kuvvetleri kanunların kendisine vermiş olduğu Türkiye Cumhuriyeti'ni

korumak ve kollamak görevini yerine getirerek, idareyi doğrudan doğruya üzerine almaya kararlıdır.”

Teknokrat Hükümetleri

Ordu zirvesi, muhtıra metninden anlaşılacağı üzere kendi deyimiyle anarşi ve ekonomik ve sosyal huzursuzluklardan parlamentoyu ve hükümeti birlikte sorumlu tutuyor, çözümü de yine aynı parlamentonun içinde arıyordu. Ordu’nun sihirli güç taşıdığına inanılan formülüne göre; tarafsız bir Başbakan iki büyük partiden (AP ve CHP) oluşacak bir Teknokratlar Kabinesi ile ülke sorunlarına çözüm bulurdu. Partisinden bu amaçla istifa ettirilen ve 19 Mart 1971 günü partiler üstü Başbakan olarak görevlendirilen CHP’li Prof. Nihad Erim (1912-1980) başkanlığındaki Birinci Erim Hükümeti’nde 5 AP’li, 3 CHP’li, 1 Millî Birlik Grubu (MBG) üyesi ile Parlamento dışından 14 teknokrat vardı.[74]

Partiler üstü hükümet, 8 Nisan’da güvenoyu aldıktan sonra en ciddi ve kalıcı etkileri bulunan icraatı 26 Nisan 1971 günü oldu. Başbakan, asayişin sağlanması için Anayasanın değişeceğini açıklarken, “Alınacak tedbirler (anarşistlerin) kafalarına balyoz gibi inecektir,” diyordu. Ankara, İstanbul, İzmir, Kocaeli, Sakarya, Zonguldak, Eskişehir, Adana, Hatay, Diyarbakır ve Siirt illerinde sıkıyönetim ilanından sonra sıkıyönetim komutanları da atandı. Komutanlıklara bağlı olarak askeri mahkemeler faaliyete geçirildi. 11 ilde yürürlüğe sokulan sıkıyönetimin gerekçesi İçişleri Bakanı’na göre yıkıcı ve bölücü akımlardı ve bunlar dört kümede toplanıyordu: (1) Aşırı sağ (dine dayalı devlet kurma çabasındakiler); (2) Aşırı sol (Marksist, Leninist, Maocu devlet peşindekiler); (3) Bölücüler (Türkiye’nin bir bölümünü koparmak isteyenler); (4) Dikta heveslileri.[75]

Başbakan Prof. Nihad Erim’in 26 Mart 1971-3 Aralık 1971 arasında sekiz ay görevde kalan Birinci Koalisyonunda teknokratların reform paketini parlamentodan geçirerek yürürlüğe koyacakları umuluyordu.

Başbakanın 2 Nisan 1971 günü parlamentoda okuduğu reform programının ana ilkeleri şunlardı:

* Atatürk ilkelerinin ve devrimlerinin tam olarak uygulanması;

* İdari ve ekonomik yapının modernleştirilmesi;

* Sosyal adaletin gerçekleştirilmesi;

* Huzursuzluk ve asayişsizliğin hızla giderilmesi…[76]

Genelkurmay karargahında yapılan hesapların parlamentoya uymadığı çok geçmeden anlaşıldı. 1961 Anayasası'nı geriye çeken anayasa değişikliklerini destekleyen Parlamento; ekonomiyi, büyük sanayi kesimi yararına düzenleyerek kısmen rahatlatmayı hedefleyen, toprak, eğitim, maliye, adalet, yönetim, enerji ve maden reformlarına beklenmedik bir direniş gösterdi.

Birinci Erim Hükümeti'nin 11'ler diye anılan teknokratları girdikleri yoldan hüsranla ayrılmak zorunda kaldı. Ordu, -parlamentonun direnişi karşısında- reformcu teknokratları kendi kaderlerine terk etmişti.

1971 ve 1973'te Ordu'nun gözetimi altında parlamento tarafından gerçekleştirilen Anayasa değişikliklerinin önemlileri şunlardır:

* Milli Güvenlik Kurulu'nun anayasal konumu güçlendirilmiştir.

* Bakanlar Kurulu'na kanun hükmünde kararname çıkarma yetkisi verilmiştir.

* Sıkıyönetimi gerektiren durumların kapsamı genişletilmiştir.

* Temel hakların kullanılmasına yeni sınırlamalar getirilmiş, bu amaçla genel bir yasak eklenmiştir.

* Mahkeme kararı olmadan bazı hallerde gazete toplatılabilmesi.

* Gözaltında tutma süresi önce 7 sonra 15 güne çıkarılmıştır.

* Memurların sendikalara üye olmaları yasaklanmıştır.

* Hükümete kanun gücünde kararname çıkartma yetkisi tanınmıştır.

* TRT'nin özerkliği kaldırılmıştır.

* Üniversitenin özerkliği sınırlandırılmıştır.

* Devlet Güvenlik Mahkemeleri'nin kurulması öngörülmüştür.

* Ordu'nun elindeki malların denetlenmesi usullerine Sayıştay'ın bu konudaki yetkilerini sınırlayan bir "gizlilik" unsuru getirilmiştir. [77]

Mümtaz Soysal'a göre, 1971 ve 1973'te gerçekleştirilen Anayasa değişiklikleri, devletin temel niteliklerini ve ilkelerini, ileriye dönük yorumlara açık bir anayasayla değil, kalıplaşmış ve durgunlaşmış kurallarla korumak amacını güdüyordu. Yürütmeyi güçlü duruma getirmenin gerisinde, asıl yapılmak istenen şey, Anayasadaki özgürlükler düzeninin ve özerk kuruluşlar mekanizmasının yeni dengeler aramak için değil, yerleşik düzeni (statükoyu) korumak için kullanılmasını sağlamaktı.[78]

Kışlaya Dönüş

Prof. Nihad Erim, 11'lerin istifasından sonra 11 Aralık 1971 günü ikinci hükümetini kurmuş, fakat o da 22 Mayıs 1972'ye kadar 5 ay dayanabilmiştir.[79] Başbakan Erim'in istediği Ekim 1973'te yapılacak genel seçimlere kadar ülkeyi kanun hükmünde kararnamelerle yönetme yetkisinin kendisine verilmesiydi. Cumhurbaşkanı'na bu amaçla siyasi tartışmaların durdurulmasını ve kanun hükmünde kararnamelerle ülkeyi yönetme yetkisinin hükümete verilmesini isteyen bir mektup bile yazmıştı. Fakat parlamentoda bulunan partilerin liderleri birkaç gün tartıştıktan sonra bu isteğe kesin olarak karşı çıktılar. Parti liderleri, Anayasa'nın kanun hükmünde kararnamelerle ülke yönetimini yasakladığını öne sürerek denetim yetkisinden vazgeçmeyi kabul etmedi… Ve Prof. Nihad Erim başbakanlık görevinden istifa etmek zorunda kaldı.[80]

22 Mayıs 1972'de, Başbakanlık görevi Erim'in yerine CGP'li Ferit Melen'e verilmiş; fakat Melen hükümeti de ancak 15 Nisan 1973'e kadar görev yapabilmişti.[81]

Ordu ile Parlamento arasında çok ciddi bir “devlet krizi” ardından, 6 Nisan 1973 günü Emekli Oramiral Fahri S. Korutürk’ün (1903-1987), Cumhurbaşkanı seçildi.

Abdi İpekçi’nin, 1 Nisan 1973 günlü başyazısında Ordu ile Parlamento arasında yaşanan “devlet krizi” ile ilgili değerlendirmesi şöyle idi:

“Cumhurbaşkanı seçimi, geleneksel güçler ile yeni güçler arasındaki mücadeleyi somutlaştıran bir olay niteliğini kazanmıştır. Bu olayın temelinde yönetimdeki ağırlıklarını korumak isteyen sivil-asker aydınlar, bürokratlar ile bu ağırlığa son vermeyi dileyenlerin çatışması vardır.”[82]

Yeni Cumhurbaşkanı’nın Başbakanlığa atadığı Merkez Bankası Eski Başkanı ve Ticaret Bakanı Naim Talû’nun AP-CGP ve bağımsızlardan oluşan yeni hükümeti göreve başlamıştı. 13 AP’li, 6 CGP’li, 3 Bağımsız ve Parlamento dışından 2 teknokrattan oluşan Naim Talû Koalisyonuna CHP üye vermemişti. Bu durum hükümette AP’nin etkisini arttırdı. Ferit Melen Hükümetinin programında bile Ordunun istediği bazı reformlar yer almışken, Talu Koalisyonunun programında artık reformlardan söz edilmemekteydi. Koalisyon kendisini, ülkeyi seçimlere götürecek geçici hükümet şeklinde tanıtıyordu.[83]

Türkiye Cumhuriyeti’nde yaklaşık iki yıl süren 12 Mart 1971 yönetimi, 6 aylık bir geçiş sürecinden sonra noktalanıyordu.

İsmail Cem’in dediği gib, 12 Mart, bütün açılardan “karşılığı çok pahalıya ödenmiş bir ders olarak” hafızalarda yerini almıştı.[84]

1973 genel seçimleriyle başlayan, fakat 12 Eylül 1980’de bir başka askerî müdahale ile sona erecek yeni bir sivil döneme geçiliyordu.

14 Ekim 1973 Genel Seçimleri

14 Ekim 1973 günü yapılan genel seçimlere Adalet Partisi (AP), Cumhuriyet Halk Partisi (CHP), Cumhuriyetçi Güven Partisi (CGP), Demokratik Parti (DP), Milliyetçi Hareket Partisi (MHP), Millet Partisi

(MP), Milli Selamet Partisi (MSP), Türkiye Birlik Partisi (TBP) ve Bağımsızlar katılmışlardı.

14 Ekim 1973 Milletvekili Seçimlerinde Oyların ve Sandalyelerin Dağılımı:

CHP : 3.570.583 oy (yüzde 33.3) 185 sandalye (yüzde 41.1).

AP : 3.197.879 oy (yüzde 29.8) 149 sandalye (yüzde 33.1).

DP : 1.275.502 oy (yüzde 11.9) 45 sandalye (yüzde 10.0).

MSP : 265.771 oy (yüzde 11.8) 48 sandalye (yüzde10.6).

CGP : 564.343 oy (yüzde 5.3) 13 sandalye (yüzde 2.8).

MHP : 362.208 oy (yüzde 3.4) 3 sandalye (yüzde 0.6).

Bağımsızlar : 303.218 oy (yüzde 2.8) 6 sandalye (yüzde 1.3).

TBP : 121.759 oy (yüzde 1.1) 1 sandalye (yüzde 0.2).

MP : 62.377 oy (yüzde 0.6).

Üstün Ergüder, 1973 seçimlerinin, Türk seçim tarihi için çok önemli olduğuna işaret etmektedir. Çünkü bu seçimlerde, iki büyük partinin egemenliği sona ermişti. İki önemli küçük parti, MSP ve DP, seçimlerden ciddi bir oy oranıyla çıkmayı başarmışlardı.[85]

Gözlemciler ve kamuoyu, Süleyman Demirel ile birlikte AP zaferi düşlerken 450 sandalyeden 149'unu bu parti, 185'ini 1965'ten sonra geliştirdiği merkez-sol açılım ve 1972'de yenilediği parti önderliği ile CHP kazanmıştı. Cumhuriyet ile yaşıt partinin uzun yıllardır özlemle beklediği bu zafer, Bülent Ecevit ve arkadaşlarının geniş seçmen kitlesince bir umut diye algılanışlarının kanıtı idi. CHP'nin yeni görüntüsü, partinin kırlarda ve şehirlerde yıllardır donmuş olan dar tabanlı oy sınırını parçalamış ve işçi kesimin yoğunlaştığı büyük merkezlerde ve pazar için üretim yapılan kapitalistleşmiş tarım bölgelerinde önemli oy patlaması sağlamıştı.

1973 genel seçimlerine AP'nden başka kitle desteği bulabilen üç parti daha katılmıştı.

1969'da AP'ne karşı Konya'da tek başına büyük bir seçim zaferi kazanan Necmettin Erbakan liderliğinde MNP'nin (Millî Nizam Partisi) Anayasa Mahkemesi'nce kapatılmasından sonra yine aynı çevrelerce kurulan MSP (Millî Selâmet Partisi) ile AP'nden ayrılan politikacıların kurduğu, Meclis Eski Başkanı Ferruh Bozbeyli liderliğinde DP (Demokratik Parti) ve 1970'ler başında Türkçü tezleriyle özellikle gençlik kesiminde taraftar bulan Alpaslan Türkeş'in liderliğinde MHP (Milliyetçi Hareket Partisi).

Sağ kanat seçmenin partilere göre dağılması sonucu AP'nin 149 sandalyesi dışında, MSP 48, DP 45, MHP 3 sandalye kazanmışlardı. Sağ kanat partilerinin toplam sandalye sayısı (149+48+45+3) 245'ti.

Şirin Tekeli'ye göre, AP, sağ kanattaki bölünmenin bedelini ödemektedir. Seçmen tabanında belki çok büyük değişme görülmemekle birlikte, her yerde oy kaybeden AP'nin seçmenleri, metropollerde CHP'ne, Batı ve Orta bölgelerdeki tarım merkezlerinde (Konya gibi) DP'ye, Doğu ve Güneydoğu'da MSP'ne, Orta Anadolu'nun bazı yörelerinde MHP'ne kaymışlardı. CHP önceki seçimlere göre en çok artışı sağladığı İstanbul, Ankara, İzmir, Adana'da şehiriçi geçerli oyların yaklaşık yarısını almıştı. 12 Mart 1971 askeri müdahalesiyle yıldızı parlayarak koalisyon hükümetlerinde önemli koltuklar, hatta bir ara başbakanlık elde edebilen CGP (Cumhuriyetçi Güven Partisi) yüzde 5.3 oy ile 13 sandalye, bir merkez partisi görünümünde olan ve büyük olasılıkla geleneksel CHP seçmeninden oy alan eski CHP'li Prof. Turhan Feyzioğlu'nun (1922-1988) CGP (Cumhuriyetçi Güven Partisi) 13 sandalye kazanmıştı. Alevi kesimin sözcülüğü için yola çıkan ve bazı sosyalist gruplarla işbirliği yaparak

seçime girebilen Mustafa Timisi liderliğinde TBP (Türkiye Birlik Partisi) ise yüzde 1 oy ile ancak 1 sandalye kazanabilmişti.[86]

Türkiye siyasetinde 1973 genel seçimlerinden 12 Eylül 1980 askeri müdahalesinin yapıldığı güne kadar yaklaşık 7 yılda 7 hükümet görev almıştır:

Birinci Ecevit Hükümeti 26 Ocak 1974-17 Kasım 1974

Sadi Irmak Hükümeti 17 Kasım 1974-31 Mart 1975

Birinci Milliyetçi Cephe 31 Mart 1975-21 Haziran 1977

İkinci Ecevit Hükümeti 21 Haziran 1977-21 Temmuz 1977

İkinci Milliyetçi Cephe 21 Temmuz 1977-5 Ocak 1978

Üçüncü Ecevit Hükümeti 5 Ocak 1978-12 Kasım 1979

Üçüncü Milliyetçi Cephe 12 Kasım 1979-12 Eylül 1980

Listeden izlendiği üzere, 1974 başından 1980'de Ordu müdahalesinin yapıldığı güne kadar geçen 6.5 yıllık sürenin toplam 3.5 yılında (3 yıl, 6 ay, 4 gün) Süleyman Demirel'in başkanlığında açık veya dışardan destekli Milliyetçi Cephe; bu sürenin yaklaşık 3 yılında da (2 yıl, 8 ay 28 gün), Bülent Ecevit başkanlığında hükümet modelleri ülkeyi yönetmek için görev yapmışlardır.[87]

1973 genel seçimlerden sonra yeni hükümetin kurulabilmesi için 3 ay harcanmıştır. Bu oldukça uzun bir süredir ve siyasal bölünmüşlüğün ve siyasetteki çetin anlaşmazlıkların habercisidir. Sağ kanattaki partilerin hiçbiri en çok sandalyeye sahip CHP ile ortak hükümet kurarak diğerlerine propaganda malzemesi vermek istememişlerdir. Aynı partiler ilk anda kendi aralarında da anlaşamamışlardır. AP lideri Süleyman Demirel'e muhalefet ederek partiden kopanların kurduğu Ferruh Bozbeyli'nin DP'si, Demirel'in başkanlığındaki hükümete girmemekte, buna karşılık AP, Demirel dışında bir AP'linin Başbakan olmasına yanaşmamaktadır.[88]

Ecevit'in Birinci Koalisyonu

Tartışma ve belirsizlik ortamında CHP-MSP Koalisyonu gündeme gelmiştir. İlk bakışta şaşırtıcı olan bu Koalisyon modelini savunanlar şöyle bir gerekçe öne sürüyorlar: MSP, ekonomik yoksulluk ve ezilmişliklerini dine sığınarak gidermek isteyen halk kesimlerinin partisidir. CHP ile MSP'ni destekleyen sosyal ve ekonomik sınıf ve tabakalar hemen hemen aynıdır. Fakat iki parti içinde de Koalisyona direnen gruplar vardır. Kimi CHP'liler, MSP'nin siyasî amaçları için din sömürücülüğü yaptığını, bu yüzden Atatürk devrimlerinin ve özellikle laiklik ilkesinin karşısında yer aldığını söyleyerek karşı çıkmaktadır. Kimi MSP'liler ise solda yer alan CHP ile ortaklık istememektedir.

MSP neyi temsil etmektedir?

Bernard Lewis'in "The Political Language of Islam" adlı eserinin başlığından esinlenip, MSP'yi, Türkiye'de, "İslamın siyasi dili" diye adlandırmak mümkün.[89] "İslamın siyasi dili" olarak MSP hareketinin sahneye çıkışı Türkiye siyasetinde iki kutupluluktan üç kutupluluğa geçişin de başlaması anlamına gelir.[90]

Şerif Mardin'in de işaret ettiği gibi, daha 1970'de, 17 arkadaşıyla Milli Nizam Partisi'ni (MNP) kuran Necmettin Erbakan, partisinin, Türkiye'de belirleyici gördüğü ahlaki çöküntüye son vermeye kararlı, püriten İslamcı bir yapılaşma partisi olduğu imajı vermekten kaçınmıyor.[91]

Milli Selamet Partisi (MSP) ise, MNP'nin Anayasa Mahkemesi'nce kapatılmasından sonra onun yerine, 11 Ekim 1972'de farklı kişilerce fakat aynı çevrelerce kurulmuş. Türkiye'de din sosyolojisinin önde gelen isimlerinden Ali Yaşar Sarıbay'ın son derece haklı olarak sorduğu bir soru var. Sarıbay diyor ki, MSP'nin kurulduğu ortamda (12 Mart 1971 rejimi sürüyordu/HÖ.) hakim ideoloji nasıl olup da MNP ile aynı ideolojik doğrultuda yeni bir siyasi partinin kurulmasına karşı çıkmadı? [92]

Adalet Partili politikacı ve Milli Savunma Eski Bakanı Sadettin Bilgiç hatıralarında, yıllar sonra, (1995'de) bu soruya ortaya attığı ve inandırıcılık payı yüksek bir yorum ile açıklık getiriyor. Sadettin Bilgiç'in yorumu ilginç: "Biz Demokratik Parti'yi (DP) kurduğumuz sırada MSP henüz kurulmamıştı. 1971, 12 Mart Muhtırasından sonra Sıkıyönetim, Milli Nizam Partisi'ni kapatmış, Erbakan, artık Türkiye'de politika yapılamayacağı zan ve zehabına (düşüncesine) kapılarak İsviçre'ye gitmişti. Erbakan'ı İsviçre'den getirdiler. İlla bir parti kurmasını telkin ettiler. Demokratik Parti olarak bizim, 45 Milletvekili çıkaracak kadar başarılı olacağımızı zannetmediler. Erbakan'ı İsviçre'den getiren, (her ne kadar ben bu işe karışmadım, alakam olmadı,) derse de Muhsin Batur'dur. Ben, MSP'nin kurulmaması yönünde çok gayret sarf ettim. Çünkü ben Erbakan ve arkadaşlarının Demokratik Parti içinde yer almalarını istiyordum. (.) (1972'de) Batur'un amacı, AP'nin tek başına kazanmamasını temin etmekti. Bunu Demokratik Parti'nin tek başına sağlayacağına inanmıyordu. Onun için MSP'nin kurulmasını istediler."[93]

1972 yılında, kapatılmış MNP'nin yerine MSP'nin kurulmasına "izin" verilmesi iktidar gücünü ellerinde bulunduran Gürler-Batur Grubu için elbette doğru olabilir. Fakat şu bir gerçek ki, MNP-MSP hareketinin doğuşu ve yükselişi yalnızca bir "taktik" neden ile açıklanamaz. Farklı bir siyasi dil olarak MSP, -Binnaz Toprak'ın işaret ettiği üzere- kendinden öncekiler gibi, Osmanlı İmparatorluğu'nun gerilemesini, Batılılaşma uğruna İslam medeniyetinin reddine bağlıyordu. MSP'ye göre, İmparatorluğun güçlü dönemlerindeki görkemi, ahlaki ve fikri yaşamı ile ilgiliydi. Bunların ikisi de İslam inanışından kaynaklanıyordu. 19. yüzyılın çağdaşlaşmacıları bu kaynağı görememişler, İmparatorluğun karşı karşıya bulunduğu sorunların çözümünü Batı medeniyetinde aramışlardı. Ne var ki, Batılılaşma süreci, gerek teknolojide, gerek kültürde Batı'yı yalnızca taklit eden bir "ulus"

meydana getirmişti. Bilimde, sosyal araştırmalarda ve sanatta MSP'nin şiarına göre "Yeniden Büyük Türkiye" olmak için "millet"in "köklerini araması" gerekiyordu. Türkiye'nin büyük devlet olmasının ön koşulu, İslamiyet'e ve onun medeniyetine dönüştü.[94]

13 Ocak 1974 günü, Türkiye Cumhuriyeti'nin ilk büyük uzlaşması gerçekleştiriliyordu. Meşrutiyet yıllarından bu yana sürekli olarak dışlanan, Cumhuriyet döneminde ise yasaklanan bir düşünce ekolü ile onu yasaklayan ekolün (rejimin) sözcüleri birlikte ortaklık protokolü hazırlamışlardı. Türkiye Cumhuriyeti'nde "İslâmın siyasi dili" olmayı açıkça arzulayan ve bunun için çalışmak isteyen bir kesim, böylelikle kısa ömürlü de olsa (12 Eylül 1980'e kadar sürdü) hukuki "meşruiyet" kazanıyordu.

Ali Yaşar Sarıbay'ın değerlendirmesine göre; CHP-MSP Koalisyonu, kamuoyunun bir bölümünde, "Atatürkçü bir partiyle dinci bir partinin bir araya nasıl gelebildiği" çerçevesinde bir tartışmaya neden olurken; Koalisyonun, MSP'lilerce üzerinde durulan en önemli yanı, seçimle yasama düzeyinde kazanılan meşruiyetin, yürütme organı düzeyinde de kazanılma olanağının doğmuş bulunması olmuştu.[95]

Bülent Ecevit'in liderliğinde kurulan CHP-MSP ortak hükümeti iki parti açısından kazançlı başlamışsa da beklenildiği gibi uzun ömürlü olamamıştı.

1 Şubat 1974 günü TBMM'nde Başbakan Bülent Ecevit'in okuduğu ortak hükümetin programında iki partinin her ne kadar "neleri yapacakları" ve "neleri yapamayacakları" ilan edilmişse de, ortak hükümetin protokolünde yer alan ve 12 Mart 1971'in açtığı yaraları sarmak amacıyla çıkarılacak genel af tasarısı parlamentoda oylanırken (14 Mayıs 1974) MSP'li bazı üyeler sağ kanat partileriyle birlikte oy kullanarak uzlaşmanın çatlamasına yol açmışlardı.[96]

Süleyman Arif Emre'nin de ifade ettiği gibi; kuşkusuz bu davranış, iki parti arasındaki ortaklık protokolü ve hükümet programının çiğnenmesi yanında, MSP'nin fikir ve vicdan hürriyeti, 42 milyonun kardeşliği (1974'te Türkiye nüfusu 42 milyondur) ve iç barışı savunmak şeklinde dile getirdiği görüşleriyle çelişki oluşturuyordu.[97]

Kıbrıs Barış Harekatı

1974 yazında Türkiye, acı bir olayla sarsılmıştı. Komşu Yunanistan ile Ege sorunu dolayısıyla artan gerginlik ve ardından Kıbrıs'ta Yunan askerî rejiminden destek alan ırkçı EOKA'cıların darbesi, Ada'da yaşayan Türklerin haklarını korumayı Türkiye Devleti'nin gündeminde baş sıraya oturtmuştu.

Yine aynı günlerde Ecevit Hükümeti'nin 12 Mart 1971 yönetimince yasaklanan haşhaş ekimine cesur bir tutumla yeniden izin vermesi üzerine ABD'nce askerî yardımın kesilerek Türkiye'ye ambargo kararı uygulanması, ülke genelinde 1968'deki gibi Amerika aleyhtarı bir dalganın yaygınlık kazanmasına yol açmıştı.

İç ve dış etkenleri ve Kıbrıs Türk toplumuna yönelik ırkçı saldırıları değerlendiren Ecevit liderliğinde CHP-MSP Koalisyonu, Zürih ve Londra antlaşmalarına göre İngiltere ile birlikte yükümlülük ve haklarını kullanmak istemiş, bu kabul edilmeyince Türkiye, ilki 20-22 Temmuz (1974) ve ikincisi 14-16 Ağustos (1974) günlerinde olmak üzere Ada'nın kuzeyinde havadan ve denizden büyük çapta iki askerî harekât gerçekleştirmişti. Amacı, aşırı sağcı Rum milislerinin Ada Türkleri'ne yönelik saldırıları ile sınırlı olan ve bir ay ara ile gerçekleştirilen iki askerî harekat da, hükümetin, kendi içinde olmasa bile, Türk Silahlı Kuvvetleri ile uyumlu çalışmasının sonucu idi.

20 Temmuz 1974 günü, Başbakan Bülent Ecevit'in Kıbrıs barış harekatıyla ilgili tarihi demeci şöyledir:

“Türk Silahlı Kuvvetlerimiz Kıbrıs’ta indirme ve çıkarma hareketine başlamış bulunuyor. Allah milletimize, bütün Kıbrıslılara ve insanlığa hayırlı etsin. Bu şekilde insanlığa ve barışa büyük bir hizmette bulunmuş olacağımıza inanıyoruz. Öyle umuyorum ki kuvvetlerimize ateş açılmaz, kanlı bir çatışmaya yol açılmaz.”

“Biz aslında savaş için değil, barış için ve yalnız Türklere değil, Rumlara da barış getirmek için Adaya gidiyoruz. Bu karara ancak bütün politik, diplomatik yolları denedikten sonra mecbur kalarak vardık. Bütün dost memleketlere, bu arada son zamanlarda yakın istişarede bulunduğumuz dost ve müttefiklerimiz Birleşik Amerika ve İngiltere’ye meselenin müdahalesiz halledilmesi, diplomatik yollardan halledilmesi için, gösterdikleri iyi niyetli çabalar için şükranlarımı belirtmeyi borç bilirim. Eğer bu çabalar sonuç vermediyse elbette sorumlusu bu iyi niyetli gayretleri gösteren devletler değildir. Tekrar bu hareketin insanlığa, milletimize ve bütün Kıbrıslılara hayırlı olmasını dilerim. Allah’ın milletimizi ve bütün insanlığı felaketlerden korumasını dilerim.”[98]

Hükümet ortakları arasında Kıbrıs’a ilişkin olarak çıkan bir dolu ilginç bir anlaşmazlık yaşanmıştı. Askerî harekâtların MSP’li Bakanların zoru ve ısrarı ile başlatıldıkları söylentisinin ortaya atılması o zaman ve daha sonraki yıllarda da CHP lideri Bülent Ecevit ve CHP’lileri çileden çıkartmıştı. MSP yanlısı gazete ve dergilerin yaydığı söylentilere göre, hükümetteki 11 CHP’li çekimser kalmışlar ve başta Başbakan Ecevit olmak üzere CHP’li Bakanlar gerçekleştirilen askerî harekâtlara karşı çıkmışlardı. Bunun üzerine CHP’li Bakanlar iddiaları yansıtan gazetelere “ispat hakkı” tanıyarak tazminat davası açma kararı almışlardı.

Buradan da anlaşılmaktadır ki, yapay ihtilafın asıl kaynağı, ikinci harekatın nerede bitmesi/bitirilmesi üzerine Bakanlar Kurulu’nda ve öteki ilgili organ (Milli Güvenlik Kurulu (nda) karar alınmadan önce yapılması

gayet doğal olan tartışmalardı. Ve 1974 Yazı'nda Kıbrıs'ta gerçekleştirilen her iki askeri harekatın da kararları oybirliği ile alınmıştı. Aksi zaten mümkün değildi. MSP ve CHP'nin Kıbrıs'a askeri müdahale kararı üzerine başlattıkları tartışmanın Bülent Ecevit ile Necmettin Erbakan arasında 1990'larda da süren şiddetli bir ihtilafa dönüşmesinin asıl nedeni; ABD ile askerî ambargoya yol açan sürtüşmeler ve gerekirse Kıbrıs örneğinde olduğu gibi ABD ve İngiltere'den bağımsız davranabileceğini gösteren Başbakan Bülent Ecevit'in kamuoyunda kazandığı haklı popülarite idi.

CHP lideri Ecevit ortağı ile "hükümet etme ve politika anlayışının çok farklı" oluşunu Koalisyonunun bozulmasına gerekçe olarak ilan ettiğinde; genel bir kanı olarak kamuoyunda "Kıbrıs Fatihi" ve "Karaoğlan" imajları ile yerleşen Ecevit sempatisinin CHP'nin oy tabanını genişlettiği düşünülüyordu. Bu düşüncenin etkisiyle Ecevit, Başbakanlıktan istifa ederken erken seçim önerisinde bulunmuş, MSP dahil öteki partiler, CHP oylarında yükselme olacağı endişesiyle buna yanaşmamışlardı.[99]

1974 Kıbrıs Barış Harekatları ile ilgili olarak içerde bu gelişmeler yaşanırken; dışarıda ABD Kongresi'nde Rum lobisi Türkiye aleyhine müthiş bir faaliyet başlatmış ve ABD, Türkiye'ye silah ambargosu kararı almıştı. ABD Kongresi'nce alınan bu kararın 5 Şubat 1975 tarihinden itibaren yürürlüğe girmesi üzerine; Türkiye, Adada, 13 Şubat 1975'te Kıbrıs Türk Federe Devleti'nin kurulduğunu ilan etmiş; ardından 25 Temmuz 1975 günü itibariyle 3 Temmuz 1969 tarihli Türk-Amerikan Savunma İşbirliği Antlaşması'nın Türkiye tarafından feshedildiği bir nota ile Amerikan Hükümeti'ne bildirilmişti.[100]

ABD Kongresi'nin Türkiye'ye yönelik silah ambargosu kararı, 5 Şubat 1975'ten itibaren uygulandıktan sonra, ancak, 26 Eylül 1978'de Kongre tarafından yürürlüğe konulan yeni bir kararla kaldırılmış; 29 Mart 1980'de

de iki ülke arasında yeni “Türkiye-Amerika Savunma ve İşbirliği Antlaşması” imzalanmıştı.[101]

Demirel’in Birinci Milliyetçi Partiler Topluluğu Koalisyonu

AP’nin önde gelen isimlerinden İhsan Sabri Çağlayangil, siyasetin “öz”ü konusunu kendi deneyimi ışığında şöyle özetlemektedir:

“Politikada dostluk olmaz. Çıkar vardır. Kendi yararınızla, karşınızdakinin çıkarını nerede ve nasıl birleştirebilirseniz o kadar kazanırsınız. (Hep bana) derseniz o da olmaz. Vermesini bileceksiniz ki bir şeyler alabilesiniz. Politika akıl, dostluk, duygu işidir. Ama siyasetçiler aralarında dostluk kurarlarsa bundan ülkeleri de yararlanır, işleri kolaylaşır.”[102]

Milliyetçi Cephe deyimiyle Türkiye’nin siyaset tarihine yazılan hükümet ortaklığı modeli de kendisinden önce kurulan Kemalist CHP’liler ve İslamcı popülizmin sözcüsü MSP’lilerinki gibi bir ittifak. En az onun kadar meşru ve hukuki. Milliyetçi Cephe’ye katkıda bulunan siyasi partilerin amacı kuruluş felsefelerini iktidara taşımak ve doğal olarak ülke yönetimine kendi renklerini katmak. Koalisyon hükümeti modelinin mantığına uygun düşen de bu. CHP ve onun biraz uzağında bulunan sol kesimde yaygınlık kazanmış bir görüş var. Milliyetçi Cephe Hükümetleri için deniliyor ki, “Milliyetçi Cephenin terörü azgınlaştırmak dışında bir işlevi olmadı, Ordu’ya müdahale gerekçesi hazırladı.” Bu görüş, oldukça tek yanlı bir bakış açısının ürünü. Eğer bir iktidar krizi var ise -kesinlikle vardır- bu, dönemin bütün hükümetlerinin sorumluluğundadır. Kaldı ki, basit bir hesaplama bile, bu görüşün tek yanlılığını kanıtlamak için yeterlidir.

Bülent Ecevit’in istifasından sonra, Cumhurbaşkanı Fahri S. Korutürk, 12 Kasım 1974’te yeni hükümeti kurma görevini Kontenjan Senatörü Prof.

Sadi Irmak'a vermiş; Prof. Irmak'ın oluşturduğu liste, 397 üyenin katıldığı oylamada yalnızca 17 güvenoyu almıştı.

1975 Yılı Bütçesini çıkartmak dahil, güvenoyu alamayan Prof. Irmak hükümeti işbaşında kalmış ve 6 ay daha görevine devam etmişti.

Birinci Milliyetçi Cephe Hükümeti'ne kadar 200 günü aşkın süre hükümet kurulamaması, birinci parti konumundaki CHP'ne yeni ortak çıkmaması, parlamento çoğunluğunun erken seçime yanaştırılamaması, AP liderine sağ kanat partilerini toparlama ve ortak hükümet oluşturma imkânını vermiş; böyle bir belirsizlik halinin sona erdirilmesi için çare olmuştur.

Milliyetçi Cephe'nin kuruluşunda kilit rol oynayan isim (önce AP'li, o sırada DP'li, sonra yeniden AP'li) Sadettin Bilgiç'tir. AP liderinin 1964'teki başkanlık yarışından beri muhalifi Sadettin Bilgiç ve arkadaşları eğer böyle bir hükümet kurulmasını benimsemeselerdi, Milliyetçi Cephe Koalisyonu kurulamazdı, demek yanlış değil.

İstanbul Milletvekili Nilüfer Gürsoy, Sadettin Bilgiç ve 8 arkadaşının DP Genel Merkezi'ne yolladıkları istifa mektubu dönemin siyaset iklimini yansıtan tarihi bir belge olarak ayrıca önem taşımaktadır:

"Hür demokratik rejimlerde hiçbir şeyin şahsa ve inatlaşmış şartlara bağlı kalmaması gerekir. İçinde bulunduğumuz şartlar, uzlaşma ve bağdaşmayı zaruri kılmaktadır."

"Türkiye komünizmin çok yönlü tehdidi altındadır. Çok yönlü tehdit içindedir. Son zamanlarda meydana gelen olaylar, Türkiye devletini ülkesi ve milletiyle bölünmez bir bütün olma esasından ayırma istidadı göstermektedir. Bu şartlar muvacehesinde bizler, (.) CHP dışında ve seçilmiş partili bir parlamento üyesinin başkanlığında kurulacak hükümeti oylarımızla destekleyeceğimizi, bu darboğazdan geçebilmenin şartı olarak aziz milletimizin ıttılalarına saygılarımızla sunuyoruz. Bu sebeplerle,

hükümetin kurulmasına yardımcı olmak maksadıyla, Demokratik Parti'den ayrılma zaruretinin doğmuş olduğunu arz ediyoruz."[103]

Birinci Milliyetçi Cephe Koalisyonu 31 Mart 1975 tarihinde işbaşına geçmiş; 12 Nisan 1975 günü de Süleyman Demirel liderliğindeki AP-MSP-CGP-MHP-Bağımsızlar Koalisyonuna Meclis'te 218'e karşı 222 gibi kritik bir sayı ile güvenoyu verilmişti.

Türkiye siyasetinde 1960'larda ortaya çıkan "sağ" ve "sol" şeklindeki yapay ve kültürel anlamda toplumun bünyesinden gelmeyen (yabancı) bir davranış biçimi, 1980 askeri müdahalesine kadar kutuplaşmanın vazgeçilmez simgesi olmuştu.

Milliyetçi Cephe (MC), 213 gün süren hükümet krizini aşmanın yanında Koalisyona katılan partilerin bazı hesaplarına dayandığı için anlamlıdır. 12 Mart 1971 askeri döneminden çıkarken yapılan 1973 genel seçimlerinde 1965 ve 1969 seçimlerine göre AP gerilemişti. Bunda, sağ kanattaki bölünme rol oynamıştı. AP yönetimi "millet bize muhalefet görevi verdi" diyerek 1973 genel seçimlerinden sonra CHP ile veya öteki partilerle hükümet kurmaya yanaşmamıştı. Böylece solda yer aldığı için CHP'nin iktidar yolunu kapatmak, sağ kanat partilerini AP bayrağı altında toplayıp birlik isteyen seçmenin gözünde prestij kazanmak imkânı elde edilmişti. Bu yoldan AP, sağ kanattaki rakibi partileri yanına çekerek onların kendisine karşı muhalefetini törpülediği gibi, güçlenen sola karşı da birleşik cephe kurmuş oluyordu. MSP, CGP ve MHP'nin Koalisyondan umdukları, büyük ölçüde iktidarı iyi kullanarak ayakta kalmalarını ve gelişmelerini sağlamaktı. Özellikle MSP için, oluşan bu Koalisyona da katılmak kaçınılmazdı. Bu parti, "Solcularla işbirliği" suçlamasından da kurtulmak istiyordu. Parlamentodaki 3 sandalyesine karşılık 2 Bakanlık alan MHP, Milliyetçi Cephe'den en avantajlı çıkan siyasal güçtü. Milliyetçi Cephe'nin sayesinde MHP, Haziran 1977 seçimlerinde oylarını 362 binden 951 bine,

Sandalye sayısını 3'den 16'ya yükseltecekti. Milliyetçi Cephe ortaklarından CGP ise 12 Mart 1971'den sonra ancak Sağ kanat partileri arasında kendine yer bulabilmişti. CGP, CHP'nden "Partinin programından ve demokratik usullerden ayrılarak sosyalizm yoluna saptırıldığını" ileri sürerek istifa eden 47 Milletvekili ve Senatörün 1967'de oluşturdukları Güven Partisi'nin, daha sonra yine CHP'den kopan Cumhuriyetçi Parti ile birleşmesinden oluşmuştu. 1973 genel seçimlerinde 13, 1977'de ise 3 sandalye kazanabilmişti.

Milliyetçi Cephe partilerinin soldan oy almaları söz konusu olamayacağından, aralarında kıyasıya mücadele edecekleri kesindi. Bu nokta, Koalisyonun en zayıf halkasıydı.

Ali Yaşar Sarıbay'ın tespitlerine göre; kadrolaşmaya ilişkin koalisyon içinde karşılıklı engellemeler ve bazı konularda (hükümet programına rağmen) beliren politik tutum farklılığı ortaklar arasında ilişkileri gerginleştirmişti.

Örnek olarak; Meclis Başkanlığı'na seçilecek aday üzerinde MSP ve AP'nin anlaşamaması; Vali ve Elçi atamalarında yapılan pazarlığın sonuçlanmaması; MSP lideri Erbakan'ın İslam Konferansı'nda konuşma isteğinin ortaklarca reddedilmesi; Devlet Güvenlik Mahkemelerinin kurulması konusunda, AP, MSP ve MHP'nin laiklikle ilgili suçların kapsam dışı kalması eğilimine, Turhan Feyzioğlu liderliğindeki CGP'nin karşı oluşu; Basın-Yayın Genel Müdürlüğü'nün MSP'li Devlet Bakanına bağlanmaması; MSP'nin, Kuzey Kıbrıs'ta bağımsız bir Türk devleti ilanı zamanının geldiğini hükümet adına söylemesi; MSP'nin, Filistin Kurtuluş Örgütü'nün Ankara'da büro açması isteğine AP'nin karşı çıkması… gibi konular özellikle MSP'yi diğer Koalisyon ortaklarıyla anlaşmazlık içine düşürmüştü. Bunun üzerine AP, 1977 seçimlerinin erkene alınması

konusunda MSP'nin direnmesine rağmen, muhalefetteki CHP ile işbirliği yaparak koalisyonu bozmuştu.[104]

Milliyetçi Cephe'nin ortakları, 1970'ler Türkiye'sinde yerlerini ve değişen ülke sorunları üzerine neler düşündüklerini etraflıca belirleyebilmiş değillerdi. Bu arada özellikle ekonominin de hiç iyi gitmediğini belirtmek gerekir. Dünya petrol krizinin etkilediği fiyat artışları 1976'da enflasyonu yüzde 20-30'lara çıkartmış, 1977'de yüzde 40-50 düzeyine fırlatmıştı. 1973'deki petrol fiyatları artışı nedeniyle ithal gübre fiyatları hızla yükselmişti. Hükümet, 19 Nisan 1975 günü aldığı bir kararla çeşitli tipte gübre fiyatlarını kilo başına 43 ila 154 kuruş indirmek zorunda kalmıştı. Başbakan Demirel'in sözleriyle, Hükümet çiftçiye yaklaşık 5 milyar TL hazineden kaynak aktarmıştı.[105]

Başbakan Demirel, 1965-1971'de AP'nin tek başına iktidar dönemindeki kadar olmasa da Milliyetçi Cephe döneminde de enerji ve sulama projelerini sürdürüyordu.

27 Temmuz 1975'te Afşin-Elbistan Termik Santralı'nın, 16 Haziran 1976'da Karakaya Barajı'nın temellerini atmıştı.

Doğal felaketler, bu dönemde de hükümetin beklenmedik icraatları arasına girmişti:

Lice (6 Eylül 1975) depreminde toplam 2 bin 367 kişi can vermişti. Depremin şiddeti 6.6 idi.

Çaldıran ve Muradiye'de (24 Kasım 1976) yaşanan 7.3 şiddetindeki deprem felaketinde ise, 3 bin 837 kişi hayatını kaybetmiş, 497 kişi yaralanmıştı.

Dış İlişkilerde Yeni Sorunlar

Dış politikada özellikle Yunanistan ve ABD ile anlaşmazlıklar sürüyordu. Yunanistan'ın Ege Denizi'ndeki karasularını 12 mile çıkarmak

istemesi, Türkiye'nin kıta sahanlığında petrol arama çalışmalarında bulunması, gerginliği daha da tırmandırmıştı.

Şubat 1975'te Prof. Irmak Hükümeti döneminde kurulan Kıbrıs Türk Federe Devleti dünya kamuoyunda tepki ile karşılanmıştı. Kıbrıslı Türkler, bu yönetimin, kurulmasını arzu ettikleri Federal Kıbrıs Cumhuriyeti'nin Türk kanadını oluşturduğunu açıklamışlardı. Türkiye, Kıbrıs'ta iki kesimli, iki bölgeli, iki toplumun siyasi eşitliğine dayanan Federal Cumhuriyet tezini savunuyordu. Bu temel ilkeler, Türkiye'nin Kıbrıs politikasının ana unsurları olarak belirmişti.[106]

Amerikalı Yakın Doğu ve Türkiye Tarihi Profesörü Stanford J. Shaw'e göre, gerçekte, Kıbrıs ve afyon sorunu, Türkiye'nin Batı ile ilişkisini zedeleyecek kadar ciddi değildi. Ancak, özellikle Amerika Birleşik Devletleri'nde olmak üzere azınlık lobisi bunu olduğundan büyük gösterdi. Dikkate değer büyüklükte bir Amerikalı-Türk seçmen kitlesinin bulunmadığı Birleşik Devletler'de Amerikalı-Yunan ve Amerikalı-Ermeni seçmen kitlesi Kongre'yi kolaylıkla etkileyebiliyordu. Bu tür baskıların sonucu, 1975 başında Türkiye'ye tüm Amerikan yardımı kesildi. Stanford J. Shaw'ın sözleriyle bu karar, "Türkiye içinde politik aşırı uçların güçlenmelerini" sağladı.[107]

5 Haziran 1977 Genel Seçimleri

5 Haziran 1977 tarihinde yapılan Cumhuriyet Senatosu 1/3 yenileme ve Milletvekilliği genel seçimlerine katılma oranı yüksekti (yüzde 66.8). Cumhuriyet Senatosu kısmi yenileme seçimlerinde bu oran, yüzde 73.8'dir. Bunda hükümetin kanatları arasında güçlenen örtülü bir baskı yönetimi tehlikesine karşı, CHP'nin özellikle kendisine oy verilmesi çağrısında bulunması ve muhtemel bir sol iktidarı ve sosyalist grupların faaliyetini engellemek için sağ kanat partilerin ortaklaşa yürüttükleri kampanyanın rolü vardır. CHP'ne oy veren geniş halk kesimi ile bazı aydın çevrenin yeni

bir Ecevit hükümeti ile acıların dindirileceği, her geçen gün derinleşen yaraların sarılacağı umudu da rol oynamış olabilir.

1977 Milletvekili seçiminde partilerin oyları ve dağılımı şöyledir:

CHP 6.136.171 oy %41.3 213 sandalye %47.0

AP 5.468.202 oy %36.9 189 sandalye %42.0

MSP 1.269.918 oy %8.5 24 sandalye %5.3

MHP 951.544 oy %6.4 16 sandalye %3.4

Bağımsızlar 370.035 oy %2.5 4 sandalye %0.8

CGP 277.713 oy %1.9 3 sandalye %0.7

DP 274.484 oy %1.9 1 sandalye %0.2

TBP 58.540 oy %0.4 -

TİP 20.565 oy %0.1 -

Bu tabloda, iki parti egemenliğine yeniden dönüş eğilimi gözlemlenmektedir.

Üstün Ergüder, bu durumu şöyle açıklamaktadır:

(1) 1973-1977 arasında denenmiş olan koalisyon hükümetlerinin etkin olamayışı;

(2) Demirel ve Ecevit'in ve basının koalisyondan kaçınılması için oyların bölünmemesi gerektiği yolundaki kampanyaları ve

(3) DP ve CHP'nin istikrarlı bir seçmen tabanı oluşturmaktaki başarısızlıkları.[108]

Seçim sonuçlarına göre; CHP (yüzde 41.4) 213 sandalye, AP (yüzde 36.9) 189 sandalye ve MHP (yüzde 6.4) 16 sandalye kazanarak oylarını arttırmışlardır. 24 sandalye ile üçüncü sırada yerini koruyan MSP (yüzde 8.6) sandalye sayısında önemli bir düşme olmuştur. En dramatik çözülme ise 1973 seçimlerinde 48 sandalyeye sahip olan DP'dedir (yüzde 1.8 oy, 1 sandalye). TBP eski gücünün yarısından aza inmiş (binde 4), ikinci kez kurulduktan sonra seçime katılan TİP ise varlık gösterememiştir (binde 1).

Bağımsızlar 4 sandalye kazanmışlardır. Cumhuriyet Senatosu kısmi yenileme seçimlerinde ise Senatörlüklerden 28’ini CHP, 21’ini AP ve 1’ini de MSP kazanmıştı.

AP lideri Süleyman Demirel açısından 5 Haziran 1977 seçimlerinin bir önemi; Partisi’nin 1973’te elde ettiği oy oranını yüzde 7 arttırması idi.

1977’de AP’nin bu gelişmesi iki etkene bağlanmaktadır:

“Birincisi, AP lideri Demirel, CHP karşıtı oyların çoğunluğunu, kendi partisi arkasında toplamayı başarmıştı. Parti yetkililerinin, sol-karşıtı oyların çeşitli partilere bölünmesinin yalnızca CHP’ye fayda sağlayacağı yolundaki uyarıları ardından sağ seçmen tarafından benimsenen bu politika, AP’nin 1977 seçimlerindeki stratejisinin en önemli kısmını oluşturur. 1973 Seçimlerinde DP’yi ve CHP ve bir ölçüde MSP’yi desteklemiş seçmenlerin, CHP’nin seçim zaferi kazanmaları önündeki en büyük engel ve seçenek oluşturan AP’ne yönelmeleri, Demirel’in stratejisinin iyi işlediği gösterir. İkincisi; Demirel, yeniden eski Demokratların desteğini sağlamıştır. 1973’te DP’ye destek veren seçmenlerin çoğunluğu, yeniden AP saflarına geçmiştir.”[109]

AP’nin sağ seçmen tabanındaki desteği, 1980’e doğru artarak sürmüştür.

Ecevit’in CHP AzınlıkHükümeti

1977 seçim sonuçları ile 1973’teki eğilim pekişmişti: Türkiye siyasetinde artık seçmenlerin yaklaşık yüzde 42’si düzen değişikliği isteyen ve açıkça merkez-solda yer aldığını söyleyen bir partiye oy veriyordu ve onun iktidara gelerek programını uygulamasını destekliyordu.

CHP’nin parlamentoda yeterli çoğunluğa erişemeyerek 213 sandalyede kalması, Orta-Sol iktidarı engellediği gibi, partinin güç yitirmesini hızlandıran gelişmeleri beraberinde getirmişti. Sosyal demokrat ve bir kısım

sosyalistlerle geniş bir halk kesimi, işçi sendikaları ve az sayıda işadamı elde olunan bu sonuçtan büyük heyecan duyduklarını belli ediyorlardı. Fakat Bülent Ecevit'in seçimden hemen sonra kurduğu azınlık hükümetine parlamentoda güvenoyu verilmeyince yüzde 41'lik bir oy oranı ile CHP'ye iktidar yolu kapatılmıştı. Ülke, bir iktidar boşluğuna doğru adım adım sürüklenmeye devam ediyordu. CHP lideri Bülent Ecevit, "AP ve MHP dışında her türlü koalisyona hazırız," derken; AP lideri Demirel "Milliyetçi Partiler Topluluğu iktidarı Sola teslim etmemeli" diye görüşlerini açıklıyordu. Ecevit'in en çok sandalyeye sahip parti lideri sıfatıyla oluşturduğu azınlık hükümetinin programı parlamentoda okunurken AP ve MHP'liler genel kurulu terk etmişler, MSP'liler oturuma bile katılmamışlardı.

Ecevit'in 28 Haziran 1977 günlü oturumunda okuduğu Hükümet Programı'nda şu satırlar dikkati çekiyordu:

"(.) Türkiye, bir kargaşalıklar, çatışmalar, siyasal cinayetler ülkesi durumuna gelmiştir. Çoğu genç ve çocuk olmak üzere, yüzlerce yurttaşımız siyasal cinayetlere kurban gitmiştir. Binlerce yurttaşımız yaralanmıştır. (.) Sokaklarında çocuklar gençler vurulmayan bir Türkiye, anaların, babaların çocuklarını okula, üniversiteye, yurtlara korkusuz gönderebildikleri bir Türkiye, Hükümetimizin ilk hedefi olacaktır.(.)[110]

Demirel'in İkinci Milliyetçi Partiler Topluluğu Koalisyonu

Süleyman Demirel liderliğinde Sağ İttifak, CHP lideri Ecevit'in azınlık hükümetine güvenoyu verdirtmeyerek daha önce denenmiş ve başarısızlığı tespit olunmuş Milliyetçi Cephe Koalisyonu'nun ikincisini oluşturduğunda, takvimler, 21 Temmuz 1977 idi. İkinci Milliyetçi Cephe Koalisyonu 219 ret oyuna karşılık 229 ile güvenoyu almış ve ancak Ocak 1978'e kadar dayanabilmiştir.[111]

Cüneyt Arcayürek’in anlatımıyla boşuna demeçlerle geçirilen bu dönemin çarpıcı bir özelliği şöyle idi:

“İki önder arasında söz düellosu sürüp gidiyor, gazete manşetlerinden inmiyordu. Bir gün Ecevit, bir gün Demirel. Halk, iki önderin çatışmalarındaki ana öğeleri artık gözden kaçırır olmuştu. Bu tartışma bir hükümet kurma ya da düşürmeyi içermekten uzaklaşmıştı. Hemen her gün ortaya atılan yeni savlarla kamuoyu bulanıyordu. Ecevit bir gün önce Demirel’in partisinin, hem memleketi hem kendisini ‘felakete’ sürüklediğini mi söylemiş, ertesi günü Demirel derhal yanıt veriyordu.”[112]

İkinci Milliyetçi Cephe Koalisyonu, Cumhuriyet döneminde gensoru ile düşürülen ilk hükümet unvanına sahiptir. Gensoru önergesi hükümetin içte ve dışta güvenliği sağlayamadığı, “cephecilik” anlayışı ile milli bütünlüğü zedeleyip Türkiye’nin gelişmesini engellediği, halk çoğunluğunu yoksulluğa sürüklediği ve Türkiye Cumhuriyeti Devleti’ni Anayasa’nın belirlediği çerçeveden uzaklaştırmaya çalıştığı gerekçeleriyle verilmiştir.

Ecevit’in Üçüncü Koalisyonu

5 Ocak 1978’de Bakanlık vaadlerinin de etkisiyle AP’nden istifa eden 11’ler, CGP ve DP desteği ile kurulan Üçüncü Ecevit Hükümeti, 229 güvenoyu alırken bakanlık sayısının 34’e çıkartılması ilginçtir. Üçüncü Ecevit Hükümeti önünde çözüm bekleyen pek çok sorun vardı. Halk, haklı olarak şiddet eylemcilerine karşı önlem alınmasını, can ve mal güvenliğinin sağlanmasını bekliyordu.

17 Haziran 1978 günü Malatya’da Belediye Başkanı Hâmid Fendoğlu’na gönderilen bombalı paket, Fendoğlu ve ailesinin parçalanarak ölümüne neden olmuştu.

1985’te, Bülent Ecevit, bu cinayet konusunda şunları söylemiştir:

“Rahmetli Hamid Fendoğlu’nun öldürülmesinde çözemediğim bir düğüm var. Kendisi sağcı bir politikacı olarak bilinirdi. Öldürülmesinden

çok kısa süre önce, Başbakanlığa, kendisinden, benimle bir görüşme isteği geldi; fakat kendisine randevu vermeme vakit kalmadan öldürüldü. O yüzden bana ne söyleyecekti, neler anlatacaktı, öğrenemedim. Kendisinin bir süredir huzursuz olduğunu sonradan duydum; fakat nedenini anlayamadım. Benden randevu istemesiyle öldürülmesi o kadar ard arda oldu ki, bunlar sonradan duyduklarımla bir araya gelince, ister istemez insanın aklında bir takım soru işaretleri, kuşkular doğuruyordu. (.)”[113]

Cüneyt Arcayürek, trajik bir şiir gibi 1977’de su yüzüne vuran gerçeği (1985’te) şöyle ifade edecekti:

“Dalga dalga vuruyordu.”

“Her gün vuruyordu.”

“Artık önüne geçilemeyeceğine inanmaya başlamıştık.”

“Öldürüyor, yaralıyor, bombalar patlıyor, okulda, sokakta, işyerinde yaşamı zehrediyordu.”

“Anarşinin altında yatan gerçekleri öğrenmiş olabilirdik. Sağdan soldan gelen darbeler üzerinde siyasal görüş ayrımlarıyla tartışabilirdik. Fakat daha anlamlısı, anarşiye karşı devlet gücünün yetersiz kaldığını görüyorduk.”[114]

Üçüncü Ecevit Hükümeti döneminde en trajik terör olayı, 22 Aralık 1978 günü Kahramanmaraş şehrinde yaşandı. Bir gün önce öldürülen iki öğretmenin cenazeleri sırasındaki olaylar üzerine şehirde kitle terörünün tüyler ürpertici örnekleri sergilendi. Başlangıçta ölü sayısı 33, yaralı 300’den fazla idi.

21 Şubat 1979’da AP lideri Süleyman Demirel tarafından Cumhurbaşkanı Korutürk’e hitaben yollanan mektup, öteki konular yanı sıra, Kahramanmaraş olayları ile ilgili olarak ortaya konulan bazı sorular ve şehrin feci tablosunu göz önüne sermesi bakımından bir durum tespiti olmanın çok ötesinde anlamlar taşıyan bir tarihi belgedir:

“19 Aralık 1978 tarihi ile, 26 Aralık 1978 tarihi arasında vuku bulan Kahramanmaraş olaylarında Hükümet, 7 gün süre ile Devleti hakim kılamamış, 108 vatandaşın ölümüne, yüzlerce vatandaşın yaralanmasına ve yüzlerce işyerinin ve meskenin tahribine adeta seyirci kalmıştır.”

“Kahramanmaraş olaylarının 18 Nisan 1978’de patlak veren evveliyatı bulunmasına, diğer illerde benzeri pek çok hadise vuku bulmasına ve devletin görevlileri tarafından Hükümetin önceden uyarılmasına rağmen, hiçbir müessir (etkili) tedbir alınmayışı fevkalade düşündürücüdür.”

“Eski İçişleri Bakanının (Emekli Hava Orgenerali İrfan Özaydınlı), 23 Aralık 1978 günü sıkıyönetim teklif etmiş olmasına rağmen, sıkıyönetim ancak, 26 Aralık 1978 günü her şey olup bittikten sonra ilan edilmiştir.”

“Kahramanmaraş’ta pek çok silah sonradan ele geçirilmiştir. Bu silahlar oraya nasıl gelmiştir? Gelinceye kadar kimse niye farkında olmamıştır? Oraya bir günde gelmediğine ve kullanıldığı gün gelmediğine göre, niye vaktinde aranıp bulunmamıştır?”

“Kahramanmaraş’ta vatandaşlar yıllardır bir arada yaşadıkları halde neden daha önceki yıllarda dövüşmemişler de, 1978 yılında dövüşmüşlerdir?.”[115]

Demirel’in AP Azınlık Hükümeti ve 24 Ocak 1980 Kararları

14 Ekim 1979’daki ara seçimler AP’nin zaferi ile sonuçlanmış, ancak bu olay şekli bir hükümet değişikliği dışında yeni durum yaratmamıştır. Boş bulunan 5 sandalyeyi ve 50 senatörlüğün 33’ünü Demirel’in AP’si kazanmıştır.[116]

AP’nin ara seçimden güçlenerek çıkması üzerine Üçüncü Ecevit Hükümeti istifa etmiş ve yerine 12 Kasım 1979 tarihinde Demirel tarafından eski ortaklarınca dışarıdan desteklenen AP azınlık hükümeti kurulmuştur.[117]

12 Eylül 1980 askeri müdahalesiyle görevden uzaklaştırılana kadar bu hükümetin en önemli icraatı, 24 Ocak 1980 Kararları diye bilinen ekonomik istikrar tedbirleridir. Turgut Özal'ın teknisyen olarak yönlendirici rol oynadığı 24 Ocak kararları, Türk ekonomi tarihinde bir dönüm noktası oluşturmuş ve 12 Eylül sonrası askerî yönetiminde de kararların uygulanmasına devam edilmiştir. Bu kararlara "Cumhuriyet'in kuruluşundan beri uygulanan ithal ikamesi sanayileşme modelinden, bir anda, ihracata yönelik yeni bir sanayileşme modeline geçiliyor ve sonuçta Türkiye'nin dünya serbest piyasa ekonomisine eklemlenmesini amaçlıyordu.[118]

12 Eylül 1980 öncesi görev yapan Demirel Hükümetinin bir diğer tarihi önemde icraatı da; 20 Temmuz 1980 günü toplanan Bakanlar Kurulu'nda Atatürk Barajı inşasına talip olan firmalar arasında karar verilmesi idi.

Atatürk Barajı ve Hidroelektrik Santrali, Güneydoğu Anadolu Projesi (GAP) kapsamında bulunuyordu ve Fırat Nehri üzerindeki üçüncü basamağı oluşturuyordu.

Süleyman Demirel'in, "Büyük bir mutluluk, bir ömre değer. Başka bir ömrüm olsa gene buraya verirdim. 50 senedir ben projeyle meşgulüm," dediği Atatürk Barajı ile ilgili etüd çalışmalarına 1958 yılında başlanmış ve etüd raporu 1960 yılında tamamlanarak baraj yeri çalışmalarına geçilmişti. Fakat barajın inşası için kredi temini ve firmanın tespiti gibi hazırlıklar ancak 1980 yılında tamamlanabilmişti. [119]

Atatürk Barajı'nın temeli, 3 Kasım 1983 günü, dönemin Cumhurbaşkanı Kenan Evren tarafından atılırken; ömrünü bu büyük projeye adayan "mühendis" siyasi yasaklı olduğu gerekçesiyle törene davet bile edilmeyecekti.

Dış Faktörün Rolü

Konya'da, 6 Eylül 1980 günü düzenlenen bir protesto gösteri ve yürüyüşü 12 Eylül 1980 öncesi gelişmelerin bir başka yönüne işaret etmesi bakımından önemlidir.

Genelkurmay Başkanlığı tarafından çok büyük tepkiyle karşılanan Konya olayının gelişimi Korkut Özal'ın tanıklığına göre şöyledir:

"(İsrail tarafından) Kudüs'ün başkent ilanını protesto için Konya'da bir miting yapılması kararlaştırıldı ve bunun için ayrı bir heyet kuruldu. Bu heyettekilerin hepsi bizim kendi Milletvekillerimiz, yani Konyalı. Bunlar tertipliyor mitingi, parti olarak değil. Zaten parti olarak yapmamız mümkün değil. O zaman Konya Belediyesi de bizden, Mehmet Keçeciler Belediye Başkanı. Keçeciler biraz müdebbir, yani tedbirli insandı. O zaman Bedrettin Demirel de Konya'da Ordu Komutanıydı. Miting 6 Eylül'de, öyle bir zamanda yapıldı ki, hala Cumhurbaşkanını seçememişiz, bir de hükümetin dış politikasıyla ters düşmüşüz. Meclis'te Dışişleri Bakanı Hayrettin Erkmen'i gensoru ile düşürmüşüz. Yani zor bir durumun içindeyiz. Bana göre bu miting, zamanlaması yanlış, konusu doğru bir mitingdi. (.)"

"Biz o gece Ankara'ya döndüğümüzde, öyle bir şeyle karşılaştık ki, şaşırdık. Televizyon mitingi öyle bir şekilde vermiş ki, birileri bana, 'Yahu ne yaptınız?' dedi. 'Ne olmuş?' dedim. 'Siz irticayı mı hortlatıyorsunuz?' dedi. Nitekim Evren Paşa İhtilâl yaptıktan sonra Konya mitingini bir numaralı İhtilâl sebebi ilan ettiler. (.) Biz Ankara'ya geldikten 4 gün sonra da, Cuma günü 12 Eylül oldu. Ve 12 Eylül'de defter kapandı."[120]

Konya Mitingi, bir yabancı gözlemcinin ifadesiyle, Ordu müdahalesinde katalitik (bardağı taşıran son damla) rolü oynayacaktı.[121]

Türkiye'nin iç savaş ortamına sürüklenmesinde dış faktörün veya dış kaynaklı provokasyonların rolü ne idi?

Bir Türk uzmana göre; terörün yaygınlık kazanmasında iki süper devletin (ABD ve SSCB) politik ve askeri güce dayalı rekabetinin etkisi

olmuştur. Moskova, Türkiye’yi kendi nüfuz alanı içine sokmaya çalışmıştır. ABD ise, Türkiye’ye ekonomik ve askeri müeyyidelerle baskı yapmıştır.[122]

Londra’daki, “The Institute for the Study of Conflict” adlı kuruluş için Doğu Akdeniz uzmanı Kenneth Mackenzie tarafından hazırlanan raporda, 1980 öncesi Türkiye’de bazı militan grupların dış bağlantıları üzerine kullanılan kesin ifadeler, terörizmin, yalnızca iç dinamiklerin sonucu olmadığını göstermektedir:

“Sol kanat terörizmle ilgili en uğursuz taraf -ki bu Sol kanat terörizmi benzeri Sağ kanat terörizm çeşitlemelerinden de kesin bir çizgiyle ayıran yandır- bu örgütlerin dünyanın dört bir yanındaki devrimci ve yıkıcı örgütlerle bağlantılarıydı. (.) Avrupa ve Orta Doğu’daki terörist hücrelerle Marksist gruplar arasındaki klan benzeri ağ sistemi kesinlikle çok tehlikeli ve içine sızılması zor bir karakter taşıyordu. Ve, tüm bunların üzerinde, Moskova’daki bazı yeraltı örgütlerinin uzaktan kumandası vardı. Fakat Ruslar kendilerini pek nadir olarak gösterirlerdi; kirli işler, Doğu Almanlar, Bulgarlar veya Filistinliler tarafından yapılırdı. 1980 Şubatında İzmir’de meydana gelen başkaldırı olayı (TARİŞ olayları kastediliyor), Türk işçi sınıfının Moskova orijinli bir Doğu Berlin kışkırtmasının parlak örneklerinden birisiydi.”

“Tüm bunların üzerinde, Türkiye’deki nüfusları 6 ila 8 milyon civarında olan ve daha çok Güneydoğu bölgesinde yerleşik bulunmakla birlikte, ülkenin her tarafında yaşayan Kürtler arasındaki ayrılıkçı akımları canlandırabilmek için Marksist gruplar ellerinden geleni yapıyorlardı… Ruslar, Kürt konusunun kendi çıkarları için kullanılmak üzere biçilmiş kaftan olduğunu anlamışlardı.”[123]

Hollandalı Türkiye uzmanı Eric J. Zürcher de 1980 öncesinde neo-Marksist Kürdistan İşçi Partisi olarak nitelediği PKK’nın, Güneydoğu Anadolu’da sosyalist bir Kürt devleti kurmayı hedeflediğini yazmaktadır.[124]

Demokrasinin İntiharı

Türkiye, 1976'dan itibaren iç savaş ortamına doğru adım adım yaklaşmakta idi. Ülkede bir iç savaşa "davetiye" çıkaran para-militer örgütleri demokrasinin sınırları içinde düşünmek kesinlikle mümkün değildi ve böyle bir duruma göz yumulması bile esasen demokrasinin intiharı için tek başına yeterli idi.

Birinci Milliyetçi Cephe döneminin hayati sorunu, ülkede can ve mal güvenliğinin örgütlü silahlı milislerin sürekli tehdit ve saldırısı ile karşı karşıya kalmaya başlamasıdır. Bu dönemle birlikte bir yandan terörizm dalgası yükselirken; öte yanda parlamentodaki partiler, demokrasilerde siyasetin doğasından gelen ve sistemin bir gereği olan yarışmacılığı, sistemden bağımsız şekilde anlamışlar ve sistemin olmazsa olmaz şartı, uzlaşmacılığı bir kenara atmışlardır. Onların bu tutumları, kendilerine, topluma ve demokratik kurumların saygınlığına telafisi imkânsız derecede büyük zararlar vermiştir.

İktidarı ve muhalefetiyle bütün parlamento, anayasal kuruluşlar ve nihayet sivil toplum, teröre yenik düşmüştür.

1980 Mart'ından Eylül'üne kadar, yaklaşık altı ay boyunca kökü derinlerde bir kavganın esiri olarak Parlamentonun Cumhurbaşkanı'nı seçemeyişi ise apayrı ve görünmeyen bir kriz oluşturmuştur.

1 Mayıs 1977 günü İstanbul, Taksim meydanındaki 1 Mayıs kutlamalarındaki korkunç olaylar, sivil toplumun teröre yenik düşmesine ilk çarpıcı örnek olarak kabul edilebilir. Bazı binaların pencerelerinden ve damlarından meçhul kişiler tarafından açılan ateşle işçilerin bayramı kana bulanmış, 37 yurttaş can vermiş, yüzlerce yurttaş da yaralanmıştır.[125]

1980 öncesi şiddet eylemlerinde, resmî açıklamalara göre 5000 yurttaş can vermiştir. Ayrıca çok sayıda yurttaş yaralanmış, bombalı ve silahlı saldırılar sonucu ev ve işyerleri tahrip edilmiştir. Özellikle terörü

tırmandırmak ve karışıklık çıkartmak amacıyla seçilen hedefler, isim, meslek ve ilişkileri itibariyle dikkat çekicidir:

Cumhuriyet Savcısı Doğan Öz, Yayıncı Gani Bozarslan, Emekli Deniz Yarbay Cihangir Erdeniz, Doçent Necdet Bulut, Emekli Emniyet Müdürü Ilgaz Aykutlu, Prof. Vedat Ünsal, Emniyet Müdürü Cevat Yurdakul, Gazeteci-

Yazar İlhan Darendelioğlu, Prof. Ümit Doğanay, Prof. Orhan Cavit Tütengil, Gazeteci İsmail Gerçeksöz, Yazar Ümit Kaftancıoğlu, Eski Bakan Gün Sazak, Milletvekili Abdurrahman Köksaloğlu, Doçent Bedrettin Cömert, Gazeteci Abdi İpekçi, Eski Başbakan Nihad Erim, İşçi Konfederasyonu Eski Başkanı Kemal Türkler…

Öldürülen insanlar bütün toplum kesimlerinden ve mesleklerden, siyasal görüşlerden ve çevrelerinde saygınlık uyandıran şahsiyetlerdir.

12 Eylül 1980 askeri müdahalesinden önce 6. Kolordu Komutanlığı ile Adana, Kahramanmaraş, Adıyaman, Gaziantep, Hatay ve Mersin İlleri Sıkıyönetim Komutanlığı görevini yürüten Nevzat Bölügiray “sokaktaki askerin gözüyle” iç savaş ortamında gerçekte “demokrasinin intiharı”nı anlatır:

“Uzaklarda, birbiri ardına patlayan bomba ya da dinamit sesleri… Zaman zaman, hemen konutlarımızın yakınlarına kadar sokulan, karanlığı yırtan silah takırtıları…”

“Adana, sanki bir mezar karanlığına ve sessizliğine gömülmüş, adeta kötü akıbetini bekler gibi, suskun ve hüzünlü…”

“Hamamların buğulu, yapışkan ve boğucu sıcaklığını andıran bir yaz gecesinde bunalan insanlar, biraz nefes almak için kapı önlerine ya da evlerin damlarına çıkmak istiyor… Kimileri rast gele bir kurşuna hedef olmamak için bu isteğinden vazgeçip bunalmayı yeğlerken, kimileri de her türlü tehlikeyi göze alıp dışarıya atıyor kendini…”

“Yer yer, kapıların önünde ya da içinde suskun, tedirgin insanların gölgeleri kıpırdaşıyor, irili, ufaklı…”

“Ara sıra atılan tek bir merminin vızıltısı ya da çevreye ölüm kusan bir otomatik silahın takırtısı bozuyor bu sessizliği…”

“Ya bir kapı önünden ya da bir damdan yükselen çığlıklar…”

“Ölüler, ölüler, ölüler…”

“Cenazeler, cenazeler, cenazeler…”

“Geçit yapıyor sanki önümüzden birer, birer…”

“Kentler yanıyor, evler yanıyor, insanlar yanıyor…”

“Gözyaşları, hıçkırıklar… Göğe yükselen ağıtlar, ağıtlar…”[126]

1 Mehmet Altan, **Darbelerin Ekonomisi,** (İstanbul, Afa Y., 1990), s. 69.

2 Lucille W. Pevsner, **Turkey’s Political Crisis,** (New York, Praeger Publishers, 1984), s. 26.

3 Walter F. Weiker, **The Turkish Revolution 1960-1961,** (Washington, The Brookings Institution, 1963), s. 20-1.

4 Ergun Özbudun, **The Role of the Military in the Recent Turkish Politics,** (Harvard University, Center for International Affairs, 1966), s. 29.

5 Feroz Ahmad, **The Making of Modern Turkey,** (London and New York, Routledge, 1993), s. 128.

6 Osman Doğru, **27 Mayıs Rejimi,** (Ankara, İmge Y., 1998), s. 14.

7 Osman Doğru, **27 Mayıs Rejimi,** s. 16.

8 Bülent Tanör, **İki Anayasa, 1961-1982,** (İstanbul, Beta B., 1986), s. 129-30.

9 Mümtaz Soysal,”Türk Anayasacılık Hareketinde Kemalist Yaklaşımın Anlamı, “ **T. İş Bankası Uluslararası Atatürk Sempozyumunda sunulan tebliğ,** 17-22 Mayıs 1981, (İstanbul, Tarabya Oteli).

10 Feroz ve Bedia Turgay Ahmad, **Türkiye'de Çok Partili Politikanın Açıklamalı Kronolojisi,** 1945-1971, (Ankara, Bilgi Y., 1976), s. 229.

11 Arsev Bektaş, De**mokratikleşme Sürecinde Liderler Oligarşisi,** CHP ve AP, 1961-1980, (İstanbul, Bağlam Y., 1993), s. 149, dn. 1.

12 Adalet Partisi Programını Büyük Türk Milletinin Takdirine Arzeder, (1961), s. 1-2.

13 Yeni Türkiye Partisi Tüzüğü ve Programı, (1963).

14 **Türkiye Yıllığı 1963,** s. 209-34.

15 Şirin Tekeli, "Cumhuriyet Döneminde Seçimler" **CDTA**, cilt 7, s. 1813-14.

16 Feroz Ahmad, **The Turkish Experiment in Democracy 1950-1975,** s. 172.

17 **Talat Aydemir'in Hatıraları,** (İstanbul, Akşam Kitap Kulübü, 1968), s. 108-110.

18 Orhan Tokatlı, **Kaybolan Yıllar, 1961/1973,** (İstanbul, Doğan K., 2000), s. 49.

19 **Hükümetler ve Programları II,** 1960-1980, s. 15 ve 17.

20 Taner Timur, "Çarpışan İki Tez", **Yön**, sayı 6 (24 Ocak 1962), s. 16.

21 **Talat Aydemir'in Hatıraları,** s. 145-49.

22 Metin Toker, **İnönü'nün Son Başbakanlığı,** 1961-1965, s. 81-2.

23 Fahir Armaoğlu, **Belgelerle Türk Amerikan Münasebetleri,** (Ankara, TTK Y., 1991), s. 263 ve 266.

24 Şükrü S. Gürel, **Türk Yunan İlişkileri 1821-1993,** (Ankara, Ümit Y., 1993), s. 58.

25 Oral Sander, **Türk-Amerikan İlişkileri, 1947-1964,** (Ankara, AÜSBF Y., 1979), s. 237.

26 Duygu [Bazoğlu] Sezer, **Kamu Oyu ve Dış Politika,** (Ankara, AÜSBF Y., 1972).

27 **Hürriyet**, (27 Mart 1978)’den aktaran Mehmet Altan, Süperler ve **Türkiye**, (İstanbul, Afa Y., 1986), s. 133.

28 Metin Toker, **İnönü’nün Son Başbakanlığı,** 1961-1965, s. 239.

29 **Hükümetler ve Programları II,** 1960-1980, s. 71-2.

30 İsmet İnönü, **Defterler** (1919-1973), 2. cilt, (İstanbul, YKY Y., 2002), s. 928.

31 Şirin Tekeli, “Cumhuriyet Döneminde Seçimler,” **CDTA**, cilt 7, s. 1815.

32 Ali Gevgilili, **Yükseliş ve Düşüş,** 1945-1973, (İstanbul, Altın K., 1981), s. 293.

33 Abdi İpekçi, **Liderler Diyor ki,** (İstanbul, Ant Y., yty.), s. 12-3.

34 Rıfkı Salim Burçak, **Türkiye’de Milli İradenin Zaferi,** (Ankara, Demokratlar Kulübü Y., 1994), s. 235.

35 Rıfkı Salim Burçak, **Türkiye’de Milli İradenin Zaferi,** s. 236-37.

36 (Haz.) Hulusi Turgut, **Görüntüler**, 50 Yıl, I. Cilt, (Ankara, ABC Y., 2000), s. 99-101.

37 Tevfik Çavdar, “Adalet Partisi,” **CDTA**, cilt 8, s. 2091-92.

38 İsmail Cem, **Türkiye’de Geri Kalmışlığın Tarihi,** (İstanbul, Cem Y., 7. basım 1979), s. 376.

39 Fahir Armaoğlu, **Belgelerle Türk-Amerikan Münasebetleri,** s. 277 vd.

40 Üstün Ergüder, “Türkiye’de Değişen Seçmen Davranışı Örüntüleri,” Ersin Kalaycıoğlu-Ali Yaşar Sarıbay, **Türkiye’de Politik Değişim ve Modernleşme,** (İstanbul, Alfa Y., 2000), s. 285-86.

41 Arsev Bektaş, **Demokratikleşme Sürecinde Liderler Oligarşisi,** CHP ve AP, 1961-1980, s. 162.

42 Feroz ve Bedia Turgay Ahmad, **Türiye’de Çok Partili Politikanın Açıklamalı Kronolojisi,** 1945-1971, s. 391.

43 İsmet Bozdağ, **Demokrat Parti ve Ötekiler,** (İstanbul, Kervan Y., 1975), s. 101 vd.

44 Arsev Bektaş, **Demokratikleşme Sürecinde Liderler Oligarşisi,** CHP ve AP, 1961-1980, s. 36, dn. 59.

45 Cevat Önder, "Demokratik Parti," **CDTA**, cilt 8, s. 2102-3.

46 Lucille W. Pevsner, **Turkey's Political Crisis,** s. 45 vd.

47 Abdi İpekçi, **Liderler Diyor ki,** s. 70.

48 Bülent Ecevit, **Ortanın Solu,** (İstanbul, Kim Y., 1966), s. 70-2.

49 Bülent Ecevit, **Bu Düzen Değişmelidir,** (İstanbul, Tekin Y., 5. basım, 1978).

50 Bülent Ecevit, **Bu Düzen Değişmelidir,** s. 17-8.

51 Jacob M. Landau, **Türkiye'de Sağ ve Sol Akımlar,** (Ankara, Turhan K., 2. baskı 1979), s. 298.

52 Alparslan Türkeş, **Dokuz Işık,** (İstanbul, Dokuz Işık Y., 1965).

53 Abdi İpekçi, **Liderler Diyor ki,** s. 307.

54 Mustafa Çalık, **MHP Hareketi,** 1965-1980, (Ankara, Cedit N., 2. basım 1995), s. 93-4.

55 Alparslan Türkeş, **Temel Görüşler,** (İstanbul, Dergah Y., 1975), s. 317 vd.

56 Üstün Ergüder, "Türkiye'de Değişen Seçmen Davranışı Örüntüleri," s. 304-5.

57 Mehmet Ali Aybar, **TİP Tarihi I,** (İstanbul, BDS Y., 1988), s. 203-4.

58 Muzaffer Sencer, **Türkiye'de Siyasal Partilerin Sosyal Temelleri,** (İstanbul, May Y., 1974), s. 313-39.

59 Murat Belge, "Türkiye İşçi Partisi," **CDTA**, cilt 8, s. 2122.

60 Behice Boran, **İki Açıdan Türkiye İşçi Partisi Davası,** (İstanbul, Bilim Y., 1975), içinde s. 9-37.

61 Ahmet N. Yücekök, **Türkiye'de Örgütlenmiş Dinin Sosyol-Ekonomik Tabanı,** 1946-1968, (Ankara, AÜSBF Y., 1971), s. 178.

62 Ali Yaşar Sarıbay, **Türkiye'de Modernleşme Din ve Parti Politikası,** "MSP Örnek Olayı", (İstanbul, Alan Y., 1985), s. 99-100.

63 Ali Yaşar Sarıbay, **Türkiye'de Modernleşme Din ve Parti Politikası,** "MSP Örnek Olayı", s. 102.

64 Ali Yaşar Sarıbay, **Türkiye'de Modernleşme Din ve Parti Politikası, "MSP Örnek Olayı",** s. 104.

65 Ali Yaşar Sarıbay, **Türkiye'de Modernleşme Din ve Parti Politikası, "MSP Örnek Olayı",** s. 104-5.

66 Murat Belge, "1968 Gençlik Hareketleri," **CDTA**, cilt 3, s. 810-11.

67 Abdi İpekçi, "Dinamizmin Kader Yılı," **Milliyet**, (1 Ocak 1970).

68 Muhsin Batur, **Anılar ve Görüşler,** (İstanbul, Milliyet Y., ikinci baskı 1985), s. 299.

69 Mehmet Ali Birand, Can Dündar, Bülent Çaplı, **12 Mart,** (Ankara, İmge K., 2. baskı 1994), s. 210-11.

70 Zafer Üskül, **Siyaset ve Asker,** (İstanbul, Afa Y., 1989), s. 146.

71 İsmail Cem, **Tarih Açısından 12 Mart,** (İstanbul, Cem Y., 3. basım, 1993), s. 79.

72 Murat Belge, "Sol," (Derl.) İrvin Cemil Schick ve Ertuğrul Tonak, **Geçiş Sürecinde Türkiye,** (İstanbul, Belge Y., 1990), s. 174.

73 Kurtuluş Kayalı, **Ordu ve Siyaset,** 27 Mayıs-12 Mart, (İstanbul, İletişim Y., 1994), s. 180.

74 **Hükümetler ve Programları II,** 1960-1980, (Ankara, TBMM Y., 1988), s. 198-9.

75 Zafer Üskül, **Siyaset ve Asker,** s. 130-32.

76 **Hükümetler ve Programları II,** 1960-1980, s. 201.

77 A. Şeref Gözübüyük, **Anayasa Hukuku,** (Ankara, Turhan K., 5. basım 1994), s. 126-28.

78 Mümtaz Soysal, **Anayasanın Anlamı,** (İstanbul, Gerçek Y., 6. baskı 1986), s. 123.

79 **Hükümetler ve Programları II,** 1960-1980, s. 215-30.

80 Feroz Ahmad, **The Turkish Experiment in Democracy,** 1950-1975, s. 303-04.

81 **Hükümetler ve Programları II,** 1960-1980, s. 231-52.

82 Abdi İpekçi, "Temeldeki Gerçek," **Milliyet**, (1 Nisan 1973).

83 **Hükümetler ve Programları II,** 1960-1980, s. 253-64.

84 İsmail Cem, **Tarih Açısından 12 Mart,** (İstanbul, Cem Y., 3. basım 1993), s. 515.

85 Üstün Ergüder, "Türkiye'de Değişen Seçmen Davranışı Örüntüleri," s. 287.

86 Şirin Tekeli, "Cumhuriyet Döneminde Seçimler," **CDTA**, cilt 7, s. 1816 vd.

87 **Hükümetler ve Programları II,** 1960-1980.

88 Ferruh Bozbeyli, **Demokratik Sağ** (İstanbul, Dergah Y., 1976), s. 207-12 ve 240-59.

89 Bernard Lewis, (çev. Fatih Taşar), **İslam'ın Siyasal Dili,** (Kayseri, Rey., 1992).

90 Türk siyasetinde "İki kutupluluk" ve "üç kutupluluk" kavramları için, **Tarih ve Politika,** (İstanbul, İz Y., 1995 adlı kitabıma bkz. (s. 18-24 ve 177-180).

91 Şerif Mardin, **Türkiye'de Din ve Siyaset,** (İstanbul, İletişim Y., 1991), s. 105.

92 Ali Yaşar Sarıbay, **Türkiye'de Modernleşme Din ve Parti Politikası,** "MSP Örnek Olayı", s. 108.

93 Bilal Koçak-Reşat Şüphesiz, “Sadettin Bilgiç Anlatıyor/Fırtınalı Yıllar,” Türkiye, (25 Ağustos 1995).

94 Binnaz Toprak, “Dinci Sağ,” **Geçiş Sürecinde Türkiye,** s. 250.

95 **Türkiye’de Modernleşme Din ve Parti Politikası,** “MSP Örnek Olayı”, s. 188.

96 **Hükümetler ve Programları II,** 1960-1980, s. 265-91.

97 Süleyman Arif Emre, **Siyasette 35 Yıl** (İstanbul, Milsan B., 1991). Özellikle bkz: 2. cilt.

98 Orhan Koloğlu, **Kim Bu? Ecevit,** (İstanbul, Boyut K., 2001), s. 439-41.

99 Ayşe Güneş-Ayata, **CHP (Örgüt ve İdeoloji),** (Ankara, Gündoğan Y., 1992), s. 93.

100 Fahir Armaoğlu, **Belgelerle Türk-Amerikan Münasebetleri,** s. 287 vd.

101 Fahir Armaoğlu, **Belgelerle Türk-Amerikan Münasebetleri,** s. 297 ve 300.

102 İhsan Sabri Çağlayangil, Anılarım, s. 309.

103 Sadettin Bilgiç **Hatıralar**, (İstanbul, Boğaziçi Y., 1998), s. 238.

104 Ali Yaşar Sarıbay, **Türkiye’de Modernleşme Din ve Parti Politikası “MSP Örnek Olayı”,** s. 197 ve 201.

105 Feroz Ahmad, **The Turkish Experiment in Democracy,** 1950-1975, s. 349.

106 İrfan C. Acar, **Dış Politika,** (Ankara, Sevinç M., 1993), s. 32-3.

107 Stanford J. Shaw ve Ezel Kural Shaw, (Türkçesi Mehmet Harmancı), **Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye,** (İstanbul, E Y., 2. baskı 1994), 2. cilt, s. 508-9.

108 Üstün Ergüder, “Türkiye’de Değişen Seçmen Davranışı Örüntüleri,” s. 287 ve 304.

109 Sabri Sayarı, “The Turkish Party System in Transition,” **Government and Opposition,** 13 (1978), s. 53.

110 **Hükümetler ve Programları II,** 1960-1980, s. 348 ve 371.

111 **Hükümetler ve Programları II,** 1960-1980, s. 380-81.

112 Cüneyt Arcayürek, Demokrasinin Sonbaharı, 1977-1978, (Ankara, Bilgi Y., 1985), s. 148.

113 Cüneyt Arcayürek, **Müdahalenin Ayak Sesleri, 1978-1979,** (Ankara, Bilgi Y., 1985), s. 361-62.

114 Cüneyt Arcayürek, **Demokrasinin Sonbaharı,** 1977-1978, s. 431.

115 Cüneyt Arcayürek, **Müdahalenin Ayak Sesleri,** 1978-1979, s. 74-80.

116 **Türkiye İstatistik Yıllığı, 1994,** (Ankara, DİE Y., 1995), s. 205.

117 **Hükümetler ve Programları II,** 1960-1980, (Ankara, TBMM Y., 1988), s. 446-70.

118 Baskın Oran, **Türk Dış Politikası,** İstanbul, İletişim Yay., 2001, s. 665.

119 (Haz.) Hulusi Turgut, **Görüntüler**, 50 Yıl, I. Cilt, s. 127.

120 Nail Güreli, Gerçek Tanık: **Korkut Özal Anlatıyor,** (İstanbul, Milliyet Y., 1994), s. 133-35.

121 Kenneth Mackenzie, **Turkey Under The Generals,** (London, The Institute for the Study of Conflict, Number 125, January 1981), s. 15.

122 Bilge Criss, “Türkiye’nin Terörizmle Mücadelesi,” **Strateji**, sayı 2 (1995), s. 169.

123 Kenneth Mackenzie, **Turkey Under The Generals,** s. 14-5.

124 Eric J. Zürcher, **Turkey**, (London and New York, I. B. Tauris, 1993), s. 277.

125 Nail Güreli, **10. Yılında 1 Mayıs Katliamı,** (İstanbul, Gür Y., 1987).

126 Nevzat Bölügiray, **Sokaktaki Asker,** (İstanbul, Milliyet Y., 1989), s. 15-6.

Türkiye'de Ordu ve Siyaset / Doç. Dr. Nurşen Mazıcı [s.48-53]

Akdeniz Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi / Türkiye

Osmanlı İmparatorluğu'nun Batı karşısında sürekli yenilmeye başladığı XVIII. yüzyılda yenilgi nedeni, askeri alanda geri kalmışlıkla açıklanmış, bu yenilgiyi önlemek için Batı'nın üstünlüklerinden ilk kez ordunun yararlanması yoluna gidilmiş, dolayısıyla ordu, Batılı tipe yakın ilk aydın ve yenilikçi kurum durumuna gelme olanağına kavuşmuştur. Toplumda aydın ve yenilikçi bir konuma gelmek orduya askeri alan dışında, siyasal ve yönetsel alanlarda da Batılılaşma yönünde bir yandan öncülük etme görevini yüklerken, öte yandan da sultanın ve sarayın ilk dayanağı ve danışma yeri olma yetki ve sorumluluğunu vermiştir.

Ne var ki, XIX. yüzyıla gelindiğinde ordunun toplumu Batılılaştırmada öncülük etme yetkileri, gerçek işlevi olan ülkeyi savunma sorumluluğunu aşmış, bu aşkın yetkiyle Batılılaşmada öncülük etme aracının yerini, siyasayı belirleme amacı almıştır. Nitekim bu yüzyılda imparatorluk, hâlâ Batı karşısında yenilmekte, ülke toprakları gittikçe küçülmekte, tüm bunlara karşın askerler yoğun bir biçimde siyasetle ilgilenmektedirler. Artık, ordunun önde gelenleri, Batı karşısında yenilginin nedenini, Osmanlı Devleti'nin siyasal geri kalmışlığıyla açıklamış ve "memleketi kurtarmak" amacıyla bu kez de, Batı'nın siyasal üstünlüğünü yakalamaya çalışmışlardır.

Bahri Savcı bu konuda şunları söylüyor: "… önceleri kendini padişahın hukuk hükümranisinin desteği ve savunucusu sayarken, sonraları Batı ile ilişki kuran ilk siyasal ve yönetsel seçkin kesim olarak ordu, özgürlüğü ve halife sultan iktidarının sınırlandırılması görüşünü savunmuştur".[1]

Halife sultanın yetkilerini sınırlandırmada gerekli olan ve kısmen Batılı örneklerine benzeyen anayasa, 1876'da bürokratik darbe denebilecek bir girişimle yürürlüğe konmuş ve I. Meşrutiyet ilan edilmiştir.

Ancak 1876 darbesinin kısa süreli bir yarı parlamenter rejim sağlamasından olmalı ki, 1908'de yapılan ikinci darbe, askeri kesimden daha çok güç almaya yönelmiş, böylece asker sivil bürokratlardan daha çok, askerlerin ağırlığı bu darbede duyumsanmıştır. Yani 1876'da askerlerin yalnızca aydın, yenilikçi bir bürokrat kesim olarak darbeyi desteklemelerine karşın, 1908'de silah tekelini elinde bulunduran bir kurum olarak ordu, darbenin içinde yer almıştır. Sonunda anayasa yeniden yürürlüğe konmuş, parlamento açılmış, II. Meşrutiyet ilan edilmiş ve ilk kez çok partili siyasal yaşama geçilmiştir. Ne var ki, Sultan Abdülhamit'in "istibdadına" karşı "özgürlükler" vaadiyle darbeyi yapan İttihat ve Terakki Cemiyeti ve Fırkası, sırtını orduya dayayıp ilk icraat olarak muhaliflerini sindirmeye başlamıştır. İşte, 1908 darbesi, ordunun ve onunla bağlaşanların gücünü ilk kez somut bir biçimde ortaya koymaktadır.

Askerlerin siyasetle bu denli ilgilenmesinin sakıncalı bulunması düşüncesiyle 8 Ekim 1912'de ordunun siyasetle uğraşmasını yasaklayan bir yasa çıkarılmış ama bu, askerlerin siyasetle ilgilenmelerini engelleyememiştir.

Bence, burada vurgulanarak belirtilmesi gereken şey, askerlerin siyasetle ilgilenmesinde temel kaygının, siyasal ararların oluşumunda askerlerin etkin bir rol oynayarak sivil sistemin askerileşmesi tehlikesi değil, ordunun bir kurum olarak yıpranıp ülke savunmasında zayıf düşmesi olduğudur. Ancak, sırtını orduya dayayan İttihat ve Terakki Fırkası'nın sadrazama dahi danışmadan ve parlamentonun onayından bile geçmeden I. Dünya Savaşı'na girme kararını alması; parti önde gelenlerinden Enver Paşa'nın merkezi yönetimin başına geçmesi, Cemal Paşa'nın Irak, Suriye,

Lübnan ve Mısır bölgesinde yargısal gücü egemenliği altında tutması, yalnızca orduyu yıpratmamış, nüveleri yeni oluşan rejime askeri ögeler de katarak, bu rejimin sivillik özelliğini olumsuz yönde etkilemiştir.

Kurtuluş Savaşı içinde verilen askeri mücadeleyi ise, hem nitelik, hem örgütlenme, hem de ordunun kullanılış amacı bakımından öncekilerden farkı bir bakış açısıyla değerlendirmek gerektiği kanısındayım:

1- Nitelik bakımdan farklıdır çünkü, ilk ikisi sultanın yetkilerini yalnızca kısıtlamaya yöneliktir; ancak tümüyle kaldırmayı hedeflememektedir. Saltanata ortaklık söz konusudur. Oysa egemenliğin kaynağı değiştirilmiş, Tanrı'dan gücünü alan kişisel egemenlikten, akıldan gücünü alan ulusal egemenliğe dayalı bir sisteme geçmek amaçlanmıştır.

2- Örgütlenme bakımından farklıdır çünkü, özellikle 1908 hareketi, gücünü ordudan aldığından, siyasal karar alma mekanizmalarını askerler işgal etmiş, böylelikle sivilin askere bağımlılığı sağlanmıştır. Oysa Kurtuluş Savaşı'nda başta M. Kemal Paşa olmak üzere, askerlerin rolü, "sivile bağımlılık" çerçevesinde kendini göstermiştir.

3- Kurtuluş Savaşı'nda verilen askeri mücadeleyi öbürlerinden ayıran bir başka özellik ise, ordunun ulusallaşmasıdır. Bu savaşla Türkler, ilk kez kendi öz yazgıları buyrultusunda ordusunu kullanmıştır. Bu doğrultuda örgütlenen iki ordu tipinden söz edilebilir.

a- Kemalist ordu; halka uygarlık kılavuzluğunda, doğru yol göstericiliğinde, seçkinci ve çağdaşlaştırıcı düşüncedeki düzenli ordu,

b- Sivillerin örgütledikleri gerilla tipi, milis gücüne dayanan çete ya da düzensiz ordu.[2]

Bu iki tip ordunun iktidar çatışmasında, birinci ikinciyi yenilgiye uğratmış, toplum ve devleti yeniden örgütlemiştir. Böylece I. TBMM'de milletvekillerinin 1/6'nı oluşturan asker kökenlilerin daha sonraki yasama dönemlerindeki temsilcilik oranı, bir hayli yüksek olmuştur: 1920-23'te

%15, 1923-27'de 520, 1927-35'te %19, 1935-39'da %19, 1939-43'te %18, 1943-46'da %16'dır.[3] Ayrıca II. yasama döneminde ordu ve kolordu komutanlarının hemen hemen tümü milletvekilidir. Bunun dışında Savunma, Bayındırlık ve Ulaştırma Bakanlarının asker olması bir gelenek halini almış, Genelkurmay Başkanlığı da Mart 1924'e değin hükümette bir bakanlık gibi yer almıştır.[4] Kurtuluş Savaşı sırasında bir aralık Meclis Başkanlığı-Başkomutanlık özdeşleşmesi ortaya çıkmış ve Başkomutan, meclis yetkilerine de sahip olmuştur.

1926 yılından sonra, parlamentodaki asker temsilci sayısında bir azalma olmamasına karşın, siyasal iktidarın ne kökeninde, ne örgütünde, ne de yürütülmesinde askeri renk ve içerik kalmıştır. Hatta askeri bürokrasi, bu genel sivil yönetimin içinde sivil siyasal otoritelere bağlı duruma getirilmiştir. Bir kişinin eş zamanlı olarak askerlik ve parlamenterlik görevini taşıması yasaklanmış, 1926 yılında Erkanı Harbiye-i Umumiye Vekaleti kaldırılmıştır. Genelkurmay Başkanlığı 1944'te Başbakanlığa, 1949'da da Milli Savunma Bakanlığı'na bağlanmıştır.

Görülüyor ki, 1919-1922 hareketi, Rustow'un iddia ettiği gibi askeri bir İhtilâl değildir. Bilindiği üzere, İhtilâl, mevcut yönetime karşı memnuniyetsiz halk yığınlarının ayaklanmasıdır. Bu ayaklanmaya eğer askerler öncülük eder, İhtilâl başarıyla sonuçlandığında yönetim kadrolarını askerler ellerinde tutarlarsa ancak bu, bir askeri İhtilâl olabilir. Oysa ne Osmanlı insanı saraya karşı ayaklanmış, ne de böyle bir ayaklanmada askerler onlara öncülük etmişlerdir. Anadolu halkının ayaklanması, seferberlik çerçevesinde, büyük çapta düşmana karşıdır. Bu ölüm-kalım savaşında cephelerde Anadolu halkına öncülük eden doğal olarak askerlerdir ama, Türkiye Cumhuriyeti'ni kurma yolundaki dayanaklarını da Anadolu ve Müdafaa-i Hukuk adındaki sivil cemiyetten almaktadırlar. Bu

cemiyetin asker kökenli üyeleri ve yandaşları vardı kuşkusuz, ama bu askerler, sivil yönetime bağlıydılar.

Bu hareketin ister sivil, ister askeri olsun bir İhtilâl olmadığına ilişkin ikinci önemli bulgu ise şudur: 1919-1922 Milli Mücadele hareketini, asker-sivil-aydın üçlüsü yönlendirmiş, halkın isteklerini de bu üçlü saptamıştır. Örneğin, İran ya da Fransız İhtilâlinde olduğu gibi, mevcut yönetime karşı memnuniyetsizlik tepkileri halktan gelmemiş, tepeden inme, seçkinci politikayı bu üçlü belirlemiştir. Böylece, Rustow askerlerin öncülüğü tanımını ve ardından gelen devrimin dayanaklarını yanlış saptadığından 1919-1922 hareketine bir askeri İhtilâl sıfatını yakıştırıyor. Bence, bu hareket, ne bir askeri İhtilâl, ne de bir asker, sivil koalisyonudur. Antimonarşik, Batı'ya karşın Batıcı, laik, ulusal, halka karşın halkçı bir siyasal rejimi simgeler.

Ancak, unutulmaması gereken bir nokta da, M. Kemal'in kuramsal olarak çoğulcu demokratik sivil bir rejimi hedeflemesine, askerlerin siyasete karışmasını sakıncalı bulduğunu belirtmesine karşın, uygulama aşamasında ikinci ilkesine pek bağlı kalmadığıdır. Her ne denli, Aralık 1923'te çıkarılan yasalarla ordu kesin olarak siyasetten uzaklaştırılmak istenmişse de, M. Kemal'in en çok güvendiği kişilerden biri olan Fevzi Çakmak, Genelkurmay Başkanlığı'na getirilmiş, kendisine en bağlı subaylar çeşitli komutanlıklara atanmıştır. Hiç kuşkusuz, akılcı bir liderin askeri karar alma birimlerinin başına sivilleri ya da güvenmediği asker kökenli kimseleri ataması beklenemez. Ancak, bu atamalarda amaç, ülke savunmasında profesyonellik gözetmekten çok, sivil rejim bunalıma girdiği anlarda bu askerlerin M. Kemal'in yardımına koşmaları koşuludur.

Kısaca, 1919-1922 hareketinin içsel temel amacı, demokratik sivil bir rejim kurmaya yöneliktir. Ancak sivil rejimin güvencesinin ordu olması gerektiği geleneğinin başlatılması da, bu hareketin özelliklerinden biridir

denebilir. İşte bundan dolayıdır ki, 1924'te çok partili siyasal yaşama geçmek için kurulan cumhuriyet döneminin ilk muhalif partisi Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nın Genel Başkanı Kazım Karabekir, Genel Sekreteri Ali Fuat Cebesoy ve öbür kurucuları ağırlıklı olarak asker kökenlidir. İkinci kez 1930'da çok partili yaşama geçmek için kurulan Serbest Cumhuriyet Fırkası'nın başına da yine asker kökenli bir kişi olan Ali Fethi Okyar getirilmiştir.

Ne var ki, gerek asker kökenli kişilerin siyasal kadrolara getirilişi, gerekse 1946'ya değin TBMM'de asker kökenlilerin oranlarının %16'lara dek ulaşması, sivil sistemi militarize edecek bir belirti göstermemiştir. Bu kişilerin çoğu asker kökenli olmalarına karşın, liberal görüşlü kimselerdir. Nitekim TBMM'de asker kökenlilerin oranı gittikçe düşecek, hatta 11 Eylül 1980 günü bu oran %3.4'e inecek, buna karşın 1920'lerden 1980'lere doğru TBMM'de sivil olmalarına karşın, militarist görüşlü milletvekili ve senatörlerin oranında göreceli bir yükselme gözlenecektir.

27 Mayıs 1960 askeri darbesine gelince: darbeyi hazırlayan koşulların başında, asker-sivil aydın kesime zıt, seçkinci değil gelenekçi, asker değil sivil ağırlıklı, bürokrat değil serbest meslek sahibi, kentli değil taşralı kimselerin kurduğu DP gelir. 7 Ocak 1946'da kurulduklarında, Terakkipervercilerin tam tersine yasalara uymaya azami özen gösteren ve Serbest Fırka gibi muvazaa (danışıklı dövüş) partisi olmama konusunda kararlı olan DP'liler, Meşrutiyet, hatta Cumhuriyet sonrası değil, ta Kapukulu'ndan beri oluşan bir geleneği bozmuşlardır. Bu tarihten beri asker-sivil bürokratlar için yönetim mekanizmasının dışında kalması gereken "ayaklar", artık "baş" olmuştur. DP'nin 10 yıllık iktidarı sürecinde, askeri bürokratlar sürekli İhtilâl, sivil bürokratlar işlerini yavaşlatma ve sumen altı etme, aydınlar ise Kurtuluş Savaşı söylemiyle hükümeti yıpratmaya çalıştıkça, ekonomik politikada kısmen başarısız olan DP

iktidarı da, antidemokratik yasalar çıkarma yoluna gitmiş, hızlı tasfiyelere başlamıştır.[5]

Hattâ daha muhalefet yıllarında İnönü'nün Milli Şef egemenliğine karşı ordu içinde kurulan gizli örgütten birkaç subayla ilişki kuran Bayar-Menderes grubu, dehşetle irkilmişler ve iktidara gelince kendilerine karşı da böyle bir girişim olasılığından sürekli kaygı duymuşlardır. Menderes'in orduyu sivilleştirme girişimleri, muvazzaf subaylara gereksinim olmadığını, Amerika'daki gibi orduyu yedek subaylarla yöneteceğini açıklaması, DP iktidarının ordu karşısında aldığı ilk tavır olarak belirlenir. İkinci tavrı ise partide asker kökenlilere çok az yer vermesidir. Nitekim, 1950-1960 arasında parlamentoda mesleksel dağılıma baktığımızda, en az asker kökenlilerin bulunduğunu görüyoruz. VII. Dönem TBMM'ye değin askerler en etkin biçimde temsil edilen gruptur ve 1950'de DP'nin siyasal iktidara gelmesiyle siyasal liderler arasında asker kökenlilerin oranı %3'e ilk kez düşmüştür. Ayrıca, CHP döneminde Milli Savunma Bakanlığı yapan 11 kişinin hepsi asker kökenliyken, DP iktidarında aynı bakanlığı yapan altı kişiden beşi sivildir.

Tüm bunlara karşın, ilk iktidara geldiğinde DP'nin askerlere karşı çok dikkatli bir tavır alarak onlardan gelecek bir direnme girişimini önlemek kaygıları içinde olduğu görülmektedir. Böylece bazı emekli subayları saflarına alarak askerlere güven vermeye de çalışmıştır. 1946 Cumhurbaşkanlığı seçiminde Fevzi Çakmak'ı aday göstermiş 1950'lerde DP'nin yönetici kadroları arasında da A. F. Cebesoy, Fahri Belen, Seyfi Kurtbek, Tahsin Yazıcı, Tekin Arıburun yer almıştır.

Ancak asker kökenlilerin gittikçe parlamentodaki sayılarının azalması -ki X. Dönem'de hükümet içinde asker kökenli kişi hiç yer almamıştır- ordu ile hükümetin karşı karşıya gelmesi için tek neden olmamıştır. Aydemir'e göre Menderes'in 20 Mayıs 1950'de okuduğu hükümet programında

Atatürk’ün bir kez bile adının geçmemesi, 14 Mayıs 1950 seçim sonuçlarının gelmiş geçmiş tüm devrimlerin en büyüğü olduğunu ilan etmesi vb. dikkatsizlikler, genç subay kadroları arasında yankı uyandırmıştır. Dahası, Menderes’in 15 yıl müfettişliğini sürdürdüğü Halk Evleri için “faşist gençlik teşekkülleri” yakıştırmasını yapması[6] ve 1950 yılında Genelkurmay Başkanı dahil 15 general ve 150 albayı emekliye sevk etmesi[7] gibi gelişmeler, orduda DP iktidarına karşı bir hoşnutsuzluk yaratmıştır. Ayrıca 16 Ocak 1958’de bir ihbar sonucu, dokuz subayın tutuklanması, Cumhurbaşkanı Bayar’ın Erzurum’u ziyaretinde çeşitli yerlerde inceleme yapmasına karşın bir tek askeri birliğe dahi gitmemesi, ordunun siyasal iktidar tarafından savsaklanması biçiminde algılanmış ve Menderes’in 1950 öncesi TSK için “Battal Gazi Ordusu” yakıştırması[8] da orduda olumsuz etkiler yaratmıştır, denebilir.

Ancak bu saydıklarımın tümü, orduda bir kıpırdanmaya yol açmışsa da, demagojik yönü ağır basan, ciddiyetten yoksun, duygusal değerlendirmeler olduğundan ordu-siyasal iktidar ilişkilerini gerginleştirmekle birlikte, bu ilişkileri koparacak noktaya getirecek düzeyde değildir. Özbudun’a göre, asıl siyasal iktidar-ordu ilişkilerini çıkmaza sokan, Menderes iktidarının ekonomik politikasıdır. Savcı’ya göre de, bu ilişkilerin sertleşmesinin nedeni, askeri yönetimin bir otonomiye kavuşma eğilimi göstermesidir. Çünkü, Başbakan, Milli Savunma Bakanı kanalıyla askeri yönetimin de denetçisi ve egemeni durumuna gelmiştir. DP, yüksek bir güç ifade eden orduya bazı küçük ödün ve doyum yolları sağlamış, maaş ve tazminatları arttırmış, terfi sürelerini kısaltmışsa da bu otonomi arayışı azaltılamamıştır. Şaylan ise, bunlara ek olarak, askerlerin toplumsal statüsünün azalmasını, siyasal iktidar-ordu ilişkilerini gerginleştiren nedenlerden birisi olarak gösteriyor.[9]

Oysa DP-TSK ilişkilerinde, ordudaki maddi yoksunluk, azalan toplumsal statü ve yok olduğu savında bulunulan otonomi, gerek birer birer, gerekse toplu olarak bence, askeri darbeyi gerektirecek nedenler değildir. Çünkü, toplumun öbür kesimlerine bakıldığında (örneğin sivil bürokratlar) askerlerin gelirleri nispeten daha fazladır. Ordunun statüsünde bir düşme kaydetmek için hem 10 yıllık bir süre yetersizdir, hem de böyle bir düşmenin olabilmesi için sivil yönetimin ordu kurumunda köktenci ve kapsamlı bir yeniden yapılanmaya girmesi gerekmektedir. Yok olduğu savında bulunulan ordu otonomisine gelince: DP iktidarına değin Türkiye'de siyasayı belirleme işinde askerlerin sürekli ön planda bulunması, sanki ordunun her zaman ve zeminde öncü rol oynaması gerekir gibi, özellikle sivillerde yanlış bir saplantı oluşmuştur. Oysa demokratik rejimlerde, ordunun otonomiye kavuşması gibi bir ilke yoktur. Tam tersine sivil yönetimin güçlü olmasının bir nedeni, bu rejimlerin orduyu kendine bağımlı kılmasıyla, yani silahlı adamın silahsız adamın emrine girmesiyle, açıklık kazanmaktadır. Batılı örnekleriyle karşılaştırıldığında, DP'nin ordu politikası için stratejik olarak sağlıklı, ancak taktik olarak hatalı denebilir.

Sivil yönetime bağlılık konusunda DP iktidarı öylesine sağlıklı ve DP yöneticileri öylesine sivil zihniyetlidirler ki, bu partinin iktidarı döneminde Milli İstihbarat Teşkilatı'na sivillerin, örneğin bilimadamlarının atanması, bu kurumun sivil yöneticilerinden birisi tarafından yaklaşık 30 yıl sonra yadırganacak, askerler varken sivillerin atanmasından dolayı Menderes ve DP iktidarı eleştirilecektir.[10] Ancak, DP'nin ordu politikası taktik olarak hatalı demiştim ki, Gürsel benim hata olarak nitelendirmeme "DP'nin pervasızlığı" diyor, o da şundan kaynaklanıyor: Sivil zihniyetli olmak, demokrat olmak değildir. Demokratlık, sivilliğin türevlerinden birisi ve en zor başarılanıdır. Demokratik bir iktidar, hükümet etme sürecinde bir takım yetki ve sorumluluklarla donatılmıştır. Oysa DP, bu donanımın yalnızca

yetkilerini kullanmış, sorumluluklarını büyük çapta savsaklamıştır. Sorumlulukları savsaklamak DP’nin yalnız ordu politikasında değil, öbür sivil kurum ve organlarla (örneğin, anayasaya bağlılık, muhalefete hoşgörü, parlamentoda oydaşma, basına saygı vb.) ilişkilerinde de kendini göstermektedir.

Ancak unutulmamalıdır ki, 27 Mayıs’a giden yolu yalnızca DP’nin ordu dahil öbür kurumlarla ilişkisine bağlamak yetersiz, bir bakıma yanlıştır. Çünkü, bu dönemde antidemokratik tavır, DP dışındaki sivil kurum ve kuruluşlarda da görülmektedir. Tek parti döneminin 27 yıl iktidarda kalan CHP’si muhalefet partisi olmaya alışamamıştır, TSK yeterince profesyonelleşememiştir, basın 4. erk olmanın bilincinde değildir, üniversiteler siyasallaşmıştır.

Nitekim, Celal Bayar’ın “Bence, 27 Mayıs, bir fiili durumdur. Osmanlı’dan kalma geleneksel yönetimimizdeki ordu-medrese işbirliğinin, kanun yapma ve yürütme gücüne karşı direnişi, müdahalesidir”[11] saptaması ile Milli Birlik Komitesi’nden Orhan Erkanlı’nın 27 Mayıs’ın gerekçesi olarak I. Dünya Savaşı’ndan beri TSK’nin savaşa girmemesi sonucu, yapacak işlerinin olmadığını ve sıkıldıklarını belirtmesi, Türk ordusunun profesyonelleşme düzeyi hakkında derin kaygılar uyandırmaktadır. **Cumhuriyet, Tercüman** ve **Hürriyet** gazetelerinin “Kahraman Türk Ordusu… idareyi ele aldı”, “Büyük Türk Ordusu’na ithaf desteğimiz”, “… doğruya özlemlerimizi fiili halde gerçekleştirme şerefi kendine düşen ordu…”, “Türk Ordusu vazife başında” haberleriyle 27 Mayıs’ı kucaklamaları, Abdi İpekçi, Çetin Altan, Refi Cefat Ulunay’ın sevinçten ağlayarak darbeyi öven yazıları, Talat Aydemir öncülüğündeki 22 Şubat 1963 askeri darbe girişimi sonrası 14’lerin Senato’ya gönderdiği “Kemalistler Ordusu Bildirisi”, hatta 12 Mart’ta bile Mihri Belli’nin TİP içindeki Milli Demokratik Devrim akımını Kemalist Devrim’le eşdeğer

görmesi, Doğan Avcıoğlu'nun "cici demokrasinin sonu geldi" yakıştırması, Hikmet Kıvılcımlı'nın "ordu kılıcını attı", yorumu, 27 Mayıs sabahı sivil kökenli CHP milletvekili Ferda Güley'in askeri üniforma giyerek "İhtilâl karargahına" "yardım" için gitmesi, Gürel'in seçimleri yapıp üç ay içinde iktidarı sivillere bırakma önerisi karşında Prof. Dr. Hüseyin Nail Kubalı'nın "gerçek güç sizdedir… hukuksal mevzuatta değişiklik yapmak ve hükümeti kurmak için meşru yetkileriniz vardır" ve Enver Z. Karal'ın "Türk Silahlı Kuvvetlerini millet göreve çağırmıştır", Ord. Prof. S. Sami Onar'ın da benzeri görüşleri paylaşması, asker-sivil aydın üçlüsünün toplumu çağdaşlaştırmada hâlâ ittifak halinde olduklarını göstermektedir.

Medrese-ordu-aydın üçlüsü, üniversite-ordu-basın üçlüsüne dönüşmüş, nitekim bu üçlü kendilerini 27 Mayıs sürecinde "zinde kuvvetler" olarak adlandırmışlardır.

Çok partili siyasal sisteme ikinci kez geçmek için kurulan, ancak seçkinci kadro partisi olan Cumhuriyet Halk Fırkası'na bir bakıma ters düşmesi sonucu asker-sivil aydın ittifakıyla 1924'te Şeyh Sait İsyanı temel gerekçe olarak gösterilip Takrir-i Sükun Kanunu'yla Terakkiperver Fırka kapatılırken, isyanı gerici, cumhuriyet karşıtı olarak niteleyen ve "Yobazların sarıkları yobaz zümresine kefen olmalı", "şeyhleriyle, halifeleriyle, ağalarıyla, sultanlarıyla birlikte kahrolsun derebeylik, irtica" yazılarıyla yeni rejime destek veren **Orak-Çekiç** dergisinin yayınına son verilmiş ve benzeri tepkiyi gösteren **Aydınlık** dergisi de, 12 Mart 1925'te Heyet-i Vekile kararıyla kapatılmış, önde gelenleri de İstiklal Mahkemesi'nde yargılanmışlardır.[12]

1930'da üçüncü kez denenen çok partili yaşama geçme girişimi, bu üçlü ittifakın dışında örgütlenme gösterince, 26 Eylül 1930'da Abdülkadir Kemali Bey'in Adana'da kurduğu ve tüzük ve programını hükümete onaylattığı parti basının da karşı çıkması sonucu "sağcı ve gerici" olduğu

savıyla 21 Aralık 1930'da Bakanlar Kurulu kararıyla kapatılmıştır. 29 Eylül 1930'da Edirne'de, devrimleri ve Gazi'nin yol göstericiliğini benimseyen Türk Cumhuriyet Amele ve Çiftçi Partisi'ne de, komünist olduğu gerekçesiyle çalışmalarına hükümet izin vermemiştir. Hükümet ve onu destekleyen basın tarafından hem komünist, hem mürteci, hem de Rum hayranı olduğu iddia edilen Serbest Cumhuriyet Fırkası da 17 Kasım 1930'da kendi kendini feshetmiştir. Arif Oruç'un **Yarın** gazetesi bakanları yiyicilikle suçlayan bir yayınının ertesi günü, Zekeriye Sertel'in **Son Posta**'sı, üçlü ittifakı eleştirdiğinden kapatılmışlardır. Benim üçlü ittifak adlandırmama Fethi (Okyar) Bey, oligarşi[13] yakıştırmasıyla parti devleti politikası adı altında oluşan Kemalizm (Kemalizm söyleminden Atatürk hiç hoşlanmamış ve bunu hiç kullanmamıştır NM.) ile tüm derneklerin etkinliğine son verilmiş, 25 Temmuz 1931 Matbuat Kanunu'yla basın,[14] 1933 reformuyla da üniversite[15] zapturapt altına alınmıştır.

Çok partili siyasal yaşama geçişin dördüncü denemesinin sonu ise üçlü ittifakın Kemalist çizgiden ayrılanları daha kapsamlı bir biçimde sistem dışına itmek biçiminde kendini göstermiştir. Darbenin hemen ardından DP'yi ve tüm partilerin ülke genelinde örgütlenmiş 14.000 bucak, 140.000 ocak örgütünü kapatmış, kısa bir süre sonra 147'ler olayıyla tekrar üniversite, 14'ler olayıyla cuntacıların bir kısmı tasfiye edilmiş ve İnönü'ye rağmen DP önde gelenlerinin idam edilmesi ve Çankaya Protokolü bunları izlemiştir.

Her dört çok partili siyasal rejim deneyimlerine kuramsal olarak geçiş sağlanmasına karşın, bunların işleyişleri ve edimsel ortamları asker-sivil aydın üçlüsüyle özellikle 1930'larda Kemalizm dar kalıbına sığdırılmaya çalışıldığından, bu anlayışın dışına çıktıklarında varlıklarına son verilmiştir. Bir rejime çoğulcu demokratik nitelik kazandıran dernekler, siyasal partiler, sivil toplum kuruluşları, özgür basın, yasalarla varlık kazanıp yasalarla yok

edildikleri için etkinlikleri ve örgütlenmeleri durdurulduğunda sivil siyasal kurumsallaşma sağlanamamıştır. Bu kuruluşların yerini geleneksel ama hukuksal olamayan bencil oportünist gruplar almış, böylece azgelişmiş ülke sorunlarının yoğunluğu sonucu sürekli hareketlenen kitleler, siyasal katılmanın olağan yolları tıkandıkça, ya olağan dışı siyasal katılma göstermişler, ya da radikal akımların yasa dışı örgütlenmelerine katılmışlardır. Dolayısıyla demokratik dengenin sağlanması için gerekli olan uzlaşmanın yerini gerginlik almıştır.

Siyasal partiler, hükümet etme yerine iktidar tekelini eline geçirme, muhalefet etme yerine menfi olma, çarpık alışkanlıklarını kazanmışlardır. Bürokrasi karşısında zayıf düşmüşler, devletle olan ilişkilerinde korkak ve beceriksiz, birbirlerine karşı saldırgan ve acımasız, iktidar savaşımında sabırsız ve ivedici olmuşlardır. Siyasal önderler ya karizmatik ya da demagojik karakter gösterme durumuna zorlanmış, parti programlarıyla hükümet icraati, ilkelerden çıkarcılığa dönüşmüş, bu tutarsızlıklar karşısında seçmen de, hangi partinin kendisine hizmet sunduğu, hangisinin çıkarlarına ters düştüğünü kavrayamayarak siyasal partilere güvensizlik duymuştur. Dolayısıyla, akılcı, toplumcu, sürekli, tutarlı, çok sesli siyasal kurumsallaşmanın olması gereken yerini, duygusal, bencil, tutarsız ve süreksiz istem-sunu etkileşimiyle, partizan uğultu almıştır.

Kısaca, Duverger’in bir rejimin demokratik çoğulcu olabilmesi için, onun muhalefete yalnızca yasal değil, fiilli ortam da sağlaması gerektiği saptamasıyla, 1919-22 hareketinin çoğulcu demokratik bir rejime ve hukuk devletine ulaşmayı hedeflemesine karşın, sonsal olarak çok partili anti demokratik bir rejime ve yasa devletine[16] ulaştığı söylenebilir. 27 Mayıs’ın liberal içerikli bir anayasa getirmesi, yasamayı yürütmenin tiranlığını önleyecek biçimde düzenlemesi, güçler ayrılığı ilkesiyle yargı erkini bağımsızlaştırması, siyasal partiler yasasını nispi temsil sistemine

dönüştürerek TBMM'de tüm katmanların görüşlerini sağlaması, anayasa mahkemesi kurması vb. toplumu çağdaşlaştırıcı yapılanmalar olsa da, aynı anayasa, darbeyi meşrulaştıran bir anayasa, dolayısıyla darbeyi koruyan anayasa ve mahkemesini kurduğu, ordunun devlet aygıtı içinde yerini genişlettiği böylece, askerlerin hükümetten çekilseler de iktidarda kalmalarını kolaylaştıran yolu açtığı, Cumhuriyet döneminde darbe geleneği başlattığı vb. onun anti-demokratik özelliklerini gizleyemez. Bu bağlamda 27 Mayıs'ın, asker-sivil-aydın üçlüsünün toplumu çağdaşlaştırmada öncülük rolünün dördüncü ve son aşaması olduğu saptaması, olayın biraz karikatürize edildiği izlenimi vermemelidir.

1 Mazıcı, **Türkiye'de Askeri Darbelerin**…s. 81-82.

2 **A.k.,** s. 85.

3 **A.k.,** s. 86.

4 Mete Tunçay, **Türkiye Cumhuriyeti'nde Tek Parti Yönetiminin Kuruluşu (1923-1931),** Yurt Yayınları: 1, Olgaç Mat., Ank. 1981, s. 113.

5 Mazıcı, "27 Mayıs Kemalizmin Restorasyonu mu?", **Kemalizm,** Cilt 2, İletişim yayınları, İst. 2001, 556-558.

6 Ş. Süreyya Aydemir, **İhtilâlin Mantığı ve 27 Mayıs İhtilâli**, İst. 1973, s. 192-196.

7 Cem Eroğul, **Demokrat Parti Tarihi ve İdeolojisi**, Sevinç Mat. Ank 1970, s. 69.

8 Aydemir, a.g.y., s. 287.

9 Mazıcı, a.g.y., s. 132-133.

10 **Sabah**, 11 Haziran 1983 Hiram Abas'ın açıklamasına bkz.

11 Mazıcı, a.g.y., s. 135.

12 Mete Tunçay, **Türkiye'de Sol Akımlar 1908-1925**, Sevinç Mat., Ank. 1970, s. 185-189.

13 Nurşen Mazıcı, **Celal Bayar: Başbakanlık Dönemi 1937-1939**, Der Yayınevi, İst. 1996, s. 13.

14 Doç. Dr. Nurşen Mazıcı, “1930’a Kadar Basın ve 1931 Matbuat Kanunu”, **Atatürk Yolu TİTE Dergisi,** Kasım 1996, yıl: 9, Sayı: 18, A. Ü. Basımevi, Ank. 1998.

15 Nurşen Mazıcı, “Öncesi ve Sonrasıyla 1933 Üniversite Reformu”, **Birikim,** 1995 Yaz.

16 Nurşen Mazıcı, “Hukuk Devleti mi Yasa Devleti mi”, **Cumhuriyet** 17 Haziran 1989.

İngiliz Kaynaklarına Göre Türkiye'deki 27 Mayıs Darbesi / Yrd. Doç. Dr. Cihat Göktepe [s.54-65]

Kafkas Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi /Türkiye

Yirmi yedi Mayıs 1960 darbesi ile Menderes hükümeti devrildi ve Türkiye'de savaş sonrası dönemin ilk askeri yönetimi iş başına geldi.[1] 27 Mayıs 1960 günü Amerikan Dışişleri Bakanlığı adına basına yapılan açıklamada Menderes hükümetinin devrilmesinin Washington için tam bir sürpriz olduğu belirtildi.[2] Anlaşıldığı kadarıyla ABD Dışişleri Bakanlığı Ankara büyükelçisi tarafından bilgilendirilmemişti. Büyükelçi Fletcher Warren bakanlık ile yaptığı yazışmalarda Menderes'in çok güçlü olduğundan ve ordunun onu desteklediğinden ve Genelkurmay Başkanı Elderhun'un Başbakan'ın emirlerine uygun hareket ettiğinden bahsetmekteydi. Ünlü gazeteci ve İsmet İnönü'nün damadı Metin Toker'e göre, Ankara'daki entellektüel kesim Amerikan büyükelçisine "uzun boylu ahmak" lakabını takmıştı. Waren'ın boyu yaklaşık iki metreydi ve hükümetine geçtiği yanlış bilgiler nedeniyle "ahmak" diye tanımlanmıştı.[3]

Diğer taraftan İngiliz Dışişleri Bakanlığı için Türkiye'deki darbe bir sürpriz değildi. Ankara'da İngiliz büyükelçiliği Türkiye'nin iç durumu hakkında bütün bilgileri düzenli olarak geçmekteydi. 22 Nisan 1960 tarihli uzun bir raporunda büyükelçi Burrows, 1955 ile 1960 arası daha sakin bir dönem olmakla birlikte, bu dönemde belli aralıklarla şiddet ve sertliğin patlak vermesinin nasıl Türkiye'deki iç politik durumun bir özelliği haline geldiğini detayları ile belirtti. Yine bu raporda Menderes yönetimin muhalefet ve özellikle de Demokrat Parti'deki "… muhalefet ve basına

karşı baskıcı önlem alma” eğilimini ele alış tarzında yaptığı son hatalara da dikkat çekti:

DP’de var olan bu eğilim, Batı’da uygulanan en gelişmiş demokrasinin Türkiye için uygun olmadığı, bu demokrasiler taklit edilmeye çalışılırsa kendi kimliğini yitireceği inancında rasyonel bir dayanak bulmaktadır. Her ne kadar Başbakan geçmişte bu anlayışı uygulamaya koyacak önlemler almaktan sakınmışsa da, bu anlayışın ona cazip geldiğine inanmak için bazı nedenler vardır.[4]

Büyükelçi sadece altı aydır Ankara’da görev yapıyor olmasına rağmen, Türk siyasetini mükemmel ve doğru biçimde anlamıştı; büyükelçilik görevlilerinin ona verdiği büyük destek de bunun bir göstergesidir.

Bu raporun geçilmesinden üç gün önce, 19 Nisan’da Burrows, bilgi kaynaklarının ifade ettiğine göre taşrada tansiyonun yükselmekte ve 18 Nisan 1960 DP sözcüsünün Türkiye Büyük Millet Meclisi’nde (TBMM) yaptığı konuşmada yaptığı çirkin şahsi saldırı sonrasında ordunun kaynamakta olduğuna dikkat çekmişti. Bu söylentilerin gerçeğe uygunluğunu araştırmak için doğrudan bir yol olmamasına rağmen, bunların abartılmış olduğundan, ancak yine de ülkede oluşturulan genel havayı yansıttığından söz etti. Yine Türkiye’deki siyasi ortamın sağlıklı görünmediğine vurgu yaptı, çünkü Meclis Tahkikat Komisyonu’na siyasi liderleri tutuklamak dahil soruşturmayı kolaylaştıracağını düşündüğü her istediği şeyi yapabilmesi yönünde çok geniş yetkiler verilmişti ve muhalefet Komisyon’un yetkisini tanımamakta kararlı görünmekteydi.[5] Burrows müdahaleden bir ay önce gönderdiği raporlardan birinde potansiyel olarak ‘İhtilâl ortamının’ var olabileceğini de belirtti. Bu görüş özellikle 22 Nisan 1960 tarihli raporunda bulunabilir. Rapor, “Tahkikat Komisyonu’nun” kuruluşundan sonra yazılmıştı. Raporda bildirildiğine göre:

Komisyon ülkedeki bütün siyasi parti faaliyetlerini ve toplantılarını bu dönem için halen yasaklamış bulunmaktadır. Gelecekte neler olacağı belirsizdir. Potansiyel olarak bir İhtilâl ortamı vardır. Sayın İnönü ve partisi şimdilik meseleyi var gücüyle takip etmek niyetinde gibi görünmemektedir. Gerçekten de 18 Nisan'daki Meclis görüşmelerinde yaptığı ikinci konuşmasında İnönü özellikle bu tür bir eğilimin karşısında olduğunu söylemiştir. Hükümet içinde bütünlüğün olmayışı, ordunun tavrının ne olacağından emin olmamaları ve çok kısa bir zaman içinde -gelecek ayın başında- İstanbul'da NATO Bakanlar Toplantısı yapılacak olması nedenleri, Hükümet tarafını konuyu aşırıya götürmekten alıkoyabilir.[6]

İngiliz Dışişleri Bakanlığı sözcüsü, 27 Mayıs'ta darbe olmasından hemen sonra Londra'da yaptığı açıklamada darbeyi Türkiye'nin bir iç meselesi olarak tarif etmiş ve konunun diğer boyutlarına ilişkin yorum yapmamıştı.[7] 27 Mayıs akşamına kadar İngiliz vatandaşlarının herhangi bir zarara uğradığına ilişkin Londra'da hiç bir duyum olmadığı belirtilmişti. Sözcü, Türkiye'de İngiliz vatandaşı ya da İngiliz korumasından yararlanan yaklaşık 3500 kişinin bulunduğunu da eklemişti.

3 Haziran'da -darbeden yaklaşık bir hafta sonra- Burrows, durumu doğru bir biçimde açıklayan gizli raporu Londra'ya gönderdi. Bu raporda kendini toplumun okumuş kesimleri ile özleştiren ve muhalefet yanlısı orta ve alt düzey subayların uzun süredir DP hükümetinin icraatından hoşlanmadığına işaret etti. İlaveten bahsedilen subaylara ödenen ücret düşük ve hizmet kötüydü.[8] Üst düzey subaylar şüphesiz astlarının ne düşündüğünün farkındaydı. Onlar İnönü'nün partisinden daha çok şahsiyetine büyük bir saygı göstermekteydi. Hükümetin öğrenci gösterilerini bastırmak amacıyla orduyu kullanmasına şiddetle karşı çıkmışlardı ve "orduyu siyasetin dışında tutmak ve halkla yakın bağlarını sürdürmek" istemekteydiler.[9]

Darbe öncesi gelişmeler incelenirken genellemeler yapmak yanlış olabilir. Orduda bu konuda farklı tavırlar vardı. Pek çok subay, Atatürk'ün silah arkadaşı İnönü'nün Cumhuriyet Halk Partisi'nden daha çok şahsına bağlılık duymakta; diğerleri ordunun siyasal amaçlar için kullanılmasından rahatsız olmakta ve bir başka grup ise Türkiye'nin siyasi geleceğine ilişkin daha kapsamlı ve radikal fikirler taşımaktaydı. Bu sonuncular en azından bütün siyasetçilerin kötü olduğuna, sadece Türkiye'yi mevcut siyasi krizden çıkarmak için değil aynı zamanda en azından belli bir süre için Türkiye'nin idari sisteminde kapsamlı değişiklikler yapılmasının gerekli olduğuna inanmışlardı. Onlara göre, Atatürk'ün eserini tamamlamak amacıyla, yeni seçilecek bir hükümetin üstlenemeyeceği kadar katı nitelikte yeni -ve bazen halkın hoşlanmayacağı- uzun vadeli reformlara ihtiyaç vardı. Bu farklı unsurlar planlama aşamasında bir araya geldiler ve İhtilâli çok etkin ve başarılı bir tarzda gerçekleştirdiler.[10]

DP hükümeti, 1955-60 döneminde tam anlamıyla olmak üzere, entelektüel kesimin desteğini yitirdi. Entelektüeller hükümetin üniversitelere doğrudan müdahalesini, basın üzerindeki kısıtlamaları ve hükümetin radyoyu halkın yararına değil de iktidar partisinin propagandası için kullanmasını eleştirdi. Hükümet karşıtı öğrenci gösterileri ile aynı zamanda entelektüeller de pasif direniş başlattı. CHP, entelektüeller ve basın hükümet karşıtı bir grup oluşturdu. Bu tehlike ile başa çıkmak amacıyla 18 Nisan 1960'da DP milletvekilleri Meclis'te tamamı Demokrat Partili üyelerden oluşan 15 kişilik bir 'Meclis Komisyonu' kurdular.[11]

Komisyonun görevi muhalefetin siyasi faaliyetlerini soruşturmaktı. Muhtemelen dönüşü olmayan noktaya, bütün siyasi faaliyeti yasaklamak amacıyla bu Komisyona fiilen sınırsız yetkiler verilmesi -Komisyon çalışmalarına ilişkin Mecliste yapılan tartışmaların yayınlanması dahi yasaklanmıştı- ile birlikte ulaşıldı.[12] Muhalefet grupları Komisyon'un

anayasaya aykırı ve anti-demokratik olduğunu iddia ettiler. Muhalefet Ankara, İstanbul ve İzmir caddelerinde durumu protesto etti ve ordunun onları bastırmaması anlamlıydı. Müdahale yapıldı, çünkü ordu, hükümetin gösterilerin bastırılması isteğine karşı pasif direnişin Türkiye'nin içinde bulunduğu krizin çözümü için yeterli olmadığının ve bunun yerine durumu iyileştirmek amacıyla ordunun 'taraf olması' gerektiğinin sonunda farkına vardı.[13]

Burrows Ankara'daki Amerikan Büyükelçisi Warren ile yakın ilişkilere sahipti. Warren darbenin hemen ertesi günü Cemal Gürsel ile gayri resmi düzeyde bir görüşme yaptı.[14] Türkiye'nin yeni Dışişleri Bakanı Selim Sarper, eğer İngiliz tarafı arzu ederse Gürsel'in İngiliz büyükelçisi ile görüşmekten memnun olacağını, fakat İngiliz tarafını görüşmeye resmen davet etmek için zamanın uygun olmadığını söyledi. Büyükelçi o zaman kendi Dışişleri Bakanlığı'ndan, yeni hükümet tanınmadan önce Gürsel ile görüşüp görüşmeyeceği konusunda acil talimat bekliyordu. Bakanlık görüşmenin yapılmasına izin verdi ve yeni rejimle hemen ilişki kurmanın önemini göz önüne alarak -Amerikan elçisinin Gürsel ile zaten görüştüğünden bahsedildi- Ankara'daki büyükelçisinin görüşüne katıldığını belirtti. İngiliz elçisine mümkün olan en kısa zamanda Gürsel ile özel görüşme yapmaya çalışması tavsiye edildi.[15]

Dışişleri Bakanlığı'nın yeni Türk yönetimine ilişkin Amerikan tavrı konusunda edindiği bilgilere göre, Amerikan Dışişleri Bakanlığı bir gün önce Washington'daki Türk büyükelçisinin kendileri ile kurduğu temasın, yeni Türk hükümetini gecikmeden tanımalarını haklı kılmak için yeterli bir sebep oluşturduğu görüşündeydi. 30 Mayıs'ta Ankara'daki Amerikan elçisi, Türk hükümeti ile normal ilişkilerin başlatılması konusunda Washington'un talimatını aldı.[16]

İngiliz Dışişleri Bakanlığı 29 Mayıs 1960’da Türkiye’deki askeri yönetimin tanınmasına ilişkin bir yönerge gönderdi. Bu belgeye göre Burrows ABD elçisi ile bu meselede yakın ilişki kurmalıydı; İngiliz hükümeti yeni rejimi ABD ile aynı anda tanımayı çok arzulamakta, “arkada kalmış” görüntüsü vermek istememekte idi.[17] Ankara’daki Kanada, Pakistan ve Hindistan büyükelçileri İngiliz büyükelçisi ile yakın irtibatlarını sürdürüyorlardı ve kendi hükümetlerinin tanımayı uzun süre geciktirmeyeceğini tahmin etmekte idiler.

İngiliz hükümeti, 30 Mayıs 1960’da İngiliz Dışişleri Bakanlığı Londra’daki Türkiye büyükelçiliğinden bir mektup aldığı zaman yeni Türk hükümetini tanıdı. Bunun üzerine İngiliz hükümeti şöyle bir cevap gönderdi:

İngiliz Kraliyet Hükümeti, Türk hükümetinin iki ülke arasında memnuniyet verici düzeyde gelişen ilişkilerin sürdürülmesi isteğine tamamen katılır ve karşılık verir.

İngiliz Büyükelçiliği bunu fırsat bilerek Dışişleri Bakanlığına en derin saygılarını sunar.[18]

İngiliz Uluslar Topluluğu üyeleri, Topluluk İlişkileri Bürosu tarafından gönderilen 30 Mayıs tarihli bir telgrafla durumdan haberdar edildi. İngilizlerin yeni Türk hükümetini NATO ve CENTO’daki müttefikleri ile fikir telakkisinde bulunmadan tanıdığını belirtmek önemlidir. Dışişleri Bakanlığı, Kıbrıs görüşmeleri nedeniyle İngiltere’nin özel bir konumda olduğunu gayri resmi düzeyde belirtmesini isteyen talimatlar göndermişti. İngiliz hükümetinin Kıbrıs görüşmelerinde normal süreci en az gecikme ile sürdürebilmesi önemliydi.[19] İngiltere’nin Türkiye ile ilişkilerinde önceliğin Kıbrıs’a verildiği, Türkiye’deki siyasi durumun daha az önemli bir mesele olduğu da belirtilmelidir.

Dışişleri Bakanlığı Ankara’daki büyükelçiye, Gürsel ile yapacağı görüşmeye ilişkin detaylı talimatlar gönderdi. Elçi Gürsel’e şunları söylemeliydi:

Elbette İngiltere Türkiye’nin iç işlerine müdahale etme niyetini taşımadı ve böyle yapmanın gayet yersiz olacağının bilincindeydi. Yine de Süveyş meselesi, Bağdat Paktı’nın kuruluşunun ilk zamanları Irak İhtilâli ve Kıbrıs krizleri vasıtasıyla Sayın Menderes -daha sonra kendisine Sayın Zorlu yardımcı olmuştu- gerçek bir dost ve müttefik ve Türkiye’nin İngiltere ile ittifakını desteklemede Türk ulusunun değerli bir sözcüsü olarak hareket etti. İngilizler, Türkiye’de taraflar arasında siyasi düşmanlık olduğu böyle bir zamanda, bu durumun eski liderler lehine bir unsur olarak hatırlanabileceğini ve yeni hükümetin onlara karşı davranış tarzını etkileyebileceğini düşündü.[20]

Büyükelçi bu görüşleri gayri resmi düzeyde, İngiltere’nin eski dost ve meslektaşlarının kaderine meşru ilgisinin bir göstergesi niteliğinde olarak ve hiçbir şekilde onların Türkiye’nin iç siyasi meselelerindeki tavırlarını övmeksizin iletmeliydi.[21]

Burrows 31 Mayıs’ta Gürsel ile yaptığı görüşmede yeni Türk hükümetine ilişkin İngiliz tavrını açıkladı. İngiltere’nin başka bir ülkenin iç gelişmeleri hakkında yorum yapmasının pek yanlış olduğunu; İngiltere’nin dostu ve müttefiki Türkiye’nin sıkıntı içinde bulunmasından doğal olarak üzüntü duyduğunu ifade etti. Aynı zamanda İngiltere Türkiye’yi istikrarlı ve güçlü bir ülke olarak görmek isteğini belirtti. Burrows, İngiltere’nin Türkiye ile temas noktalarını şöyle özetledi: NATO, CENTO, Kıbrıs, kültürel faaliyetler, Türkiye’nin ekonomik kalkınmasına yapılan katkılar ve İngiltere’nin yardımı ile Türk Silahlı Kuvvetlerine malzeme alımları (savaş gemileri). Bütün bunlar İngiltere ile Türkiye’nin dünya sorunlarına ilişkin ortak yaklaşımının yansımaları niteliğinde idi. Büyükelçi, yeni hükümetin

dış politikasının temelde aynı çizgide devam edeceğini öğrenmekten özellikle memnun olduğunu vurguladı.[22]

General Gürsel bunlara iki ülke arasındaki ilişkilerin geliştiği çok sayıda alana ve ortak çıkarlara vurguda bulunarak karşılık verdi ve iki ülke ilişkilerinin daha da yakınlaşması ve hiç bir şeyin ilişkilere gölge düşürmemesi gerektiğini ifade etti. Aynı zamanda eski politikacılar hakkında da konuştu. Büyükelçi, onların sağlık ve güvenliği konusunda güvence verilmesi gerektiğini söyledi. Büyükelçi, İngiliz Dışişleri Bakanı Selwyn Lloyd'un eski bakanların geleceği konusuna şahsi alaka gösterdiğini biliyordu. Gürsel cevaben, İngiliz yetkililerin daha önce bu derece yakın işbirliği yaptıkları kişilere karşı insancıl duygular beslemelerinin çok doğal olduğunu ve onların bu konudaki fikirlerini tamamen takdir ile karşıladığını belirtti. Kendisinin eski yöneticilere karşı hiç bir şahsi düşmanlık duygusu taşımadığının altını çizmek istedi. Belli kişilere karşı tavır almak isteği ile değil, fakat sadece kendi görevi olduğu düşüncesiyle girişimde bulunduğunu ifade etti.[23] Daha sonra eski hükümet mensuplarına ilişkin İngiliz ricası yine büyükelçi vasıtası ile düşmanca olmayan bir tarzda Türk tarafına tekrar iletildi.[24]

Selim Sarper, 28 Mayıs 1960 günü askeri cunta tarafından Dışişleri bakanı olarak atanmadan önce Türk Dışişleri Bakanlığı genel sekreteri idi. İngiliz Dışişleri Bakanlığı müsteşarı Sir F. H. Miller ona, Türkiye'nin iç işleri üzerine yorum yapmanın kendisine düşmediğini belirten dostça bir mesaj gönderdi. Bununla birlikte o, eski bir arkadaşı ve güvenilir bir meslektaşının, yeni hükümette Dışişleri Bakanı koltuğuna oturmasından memnundu. Yine Miller, 1951'de Birleşmiş Milletler'de ilk karşılaşmalarından bu yana Sarper'e çok saygı duyduğundan ve ona karşı dostça duygular taşıdığından bahsetti. Sarper'le de selefleri ile kurduğu ölçüde yakın işbirliğinin teminini umarak ona en içten iyi dileklerini

gönderdi. Ne zaman ve hangi şartlarda mesajı ileteceği konusunda karar vermeyi büyükelçiye bıraktı.

Miller büyükelçiden, yeni hükümetin iktidarı tam olarak ele geçirdiğini düşündüğü zaman, mesajını Sarper'in aldığı ilk mesajlardan biri olacak biçimde iletmesini istedi.[25]

Büyükelçi Sarper'le Dışişleri Bakanı olması sonrasında ilk görüşmesini 31 Mayıs'ta yaptı. Sarper, Burrows'a yeni Türk hükümetinin programı ile dış politika yönelimini ve askeri yetkililerin -özellikle de General Gürsel'in- genel amaçlarını açıkladı. Son olarak Sarper, büyükelçiye söylediklerinin bir kısmının yeni hükümetin sırları arasında yer aldığını ifade etti. Büyükelçi de bunun üzerine Dışişleri Bakanlığı'na yapacağı önerilerin hiçbirinde -o konu Türkiye'de kamuoyuna açıklana kadar- ipucu vermemesini önerdi.[26]

Bu raporun, Büyükelçi ile Türk Dışişleri Bakanlığı arasındaki ilişkiyi ortaya koyduğu belirtilmelidir. Rapor, Ankara Büyükelçiliği'nin Türkiye'nin iç ve dış politikası hakkında İngiliz Dışişleri Bakanlığı'nı önceden bilgilendirdiğini de göstermektedir.

Askeri yönetim adına ilk kamuoyu açıklaması Albay Türkeş[27] tarafından darbe gecesinin sabahında Türk radyosundan yapıldı. Açıklamada askeri yönetimin dış politika amaçları da belirtildi. Türkeş, yeni yönetimin Türkiye'nin NATO ve CENTO ittifaklarına karşı yükümlülüklerini ve Kıbrıs anlaşmazlığına ilişkin olanlar da dahil diğer uluslararası yükümlülüklerini yerine getireceğini özetle ifade etti. Bu açıklama sonrasında İngiliz hükümeti yeni yönetimle ilişkileri sürdürmeye istekliydi.

Haziran 1960'ta Dışişleri Bakanlığı Burrows'a, Türkiye'nin iç politikası ve dış ilişkilerine ilişkin görüşlerini açıklayan önemli bir mesaj gönderdi. Bu mesaj, İngiliz Dışişleri Bakanlığı'nın kanaatine büyükelçinin Sarper ile

görüşmekten kaçınmayacağını; Türk iç politikasındaki muhtemel bir gelişmenin İngiliz tarafının da doğal olarak çok önem verdiği bir mesele olması nedeniyle bu görüşmelerin İngilizler için büyük bir değer taşıdığını gösterir. Diğer taraftan İngiliz Dışişleri Bakanlığı Müsteşar Yardımcısı A. D. M. Ross şunları yazmıştı:

(İngiliz tarafı) Gerçekte (Türk yetkililerden) her şeyi seçim sandığı hevesine bırakmalarını bekleyemez ve bu Türklerle Türkiye'nin diğer müttefikleri için kötü bir şey olmayabilir. Ross, son zamanlarda devlet harcamalarına ilişkin durumun giderek kötüleşmesini durdurmaya, yönetimin üst kademelerinde yolsuzluğun denetim altına alınmasına ve genel olarak Atatürk döneminin ruhuna dönülmesine kararlı sıkı, bir otoritenin (ordu) Türkiye'yi yönetmesi gerektiğini de ekledi.[28]

İngiliz yöneticilerin, Türkiye'nin demokratik gelişimine özel bir alaka göstermedikleri kolaylıkla anlaşılabilir. Onlar gerçekte siyasal, ekonomik ve askeri alanlardaki İngiliz çıkarları üzerinde yoğunlaşmışlardı. Askeri müdahalenin Türkiye'nin dış ilişkileri üzerindeki etkisi şaşılacak ölçüde küçüktü.[29] Darbe yapıldığında İngiliz Dışişleri Bakanlığı Türk dış politikasında köklü değişiklikler yapılmamasından çok memnun olmuştu. Albay Türkeş tarafından yeni askeri hükümet adına yapılan ilk kamuoyu açıklamasını okudukları zaman, yeni hükümetin politikasının, özellikle Kıbrıs politikasının, İngiltere için olumsuz hiç bir durum ortaya çıkarmadığını anlamışlardı. Askeri hükümet, önceki hükümetin yüklendiği bütün uluslararası yükümlülüklere bağlı olduğunu ve onlara uyacağını belirtti.

İngiliz hükümeti daha çok Kıbrıs üzerine kaygıları nedeniyle Türkiye'nin iç gelişmelerine ilgi gösterdi.[30] Her şeyden önce İngiltere, Kıbrıs meselesinde inisiyatifi kaybetmek istemedi.

DP hükümetinin eski üyelerinin ve milletvekillerinin yargılanmasına, müdahaleden dört buçuk ay sonra-14 Ekim 1960 tarihinde Marmara denizindeki Yassıada'da başlandı. Mahkeme 14 Ekim 1960'tan 15 Eylül 1961'e kadar yaklaşık 11 ay devam etti. Sanıklar arasında eski Cumhurbaşkanı Celal Bayar, eski Başbakan Adnan Menderes ve eski Meclis Başkanı Refik Koraltan, kabine üyelerinin tamamı, meclisteki bütün Demokrat Parti milletvekilleri, birkaç eski il valisi, eski Genelkurmay Başkanı, hareket serbestisini kısıtlayan ve üniversitelerdeki silahlı çatışmalara katılan yerel yetkililer ve polis memurları ve yolsuzluk olaylarına bulaşan bir kısım iş adamı vardı.[31] Bunların çoğu Haziran'ın başından itibaren adada tutuldu.

Yargılama öncesi soruşturmalar, üyelerini askeri rejimin seçtiği 31 kişilik bir özel Yüksek Soruşturma Kurulu tarafından yapıldı. Kurul, delilleri toplamak ve iddia makamı için davaları hazır hale getirmek amacıyla ara vermeksizin çalıştı. Suçlanan 592 kişinin mahkemesi, Kurulun bu çalışmasını tamamlayabilmesi için dört aydan fazla bir süre ertelendi.[32] Mahkemede Ömer Altay Egesel'in başkanlığını yaptığı bir savcılar heyeti ve Milli Birlik Komitesi (MBK) tarafından seçilen dokuz yargıcın oluşturduğu bir jüri vardı. 11 aylık yargılama dönemi boyunca 202 duruşma yapıldı ve duruşmaları yaklaşık 150 000 kişi izledi. Duruşmaların tamamlanmasını takiben kararlar 15 Eylül 1961'de açıklandı. Sonuçta, 15 ölüm cezası, -bunlardan dördü oy birliği ve on biri oy çokluğu ile alınmıştı- ve 31 ömür boyu hapis cezası verilmişti. 418 sanığa altı ayla yirmi yıl arasında değişen hapis cezası verildi, 123 sanık berat etti ve beş sanık hakkında takipsizlik kararı verildi.[33]

Anayasaya göre ölüm cezaları MBK tarafından onaylanmalıydı. Yargılama sürecine otoritelerin müdahalede bulunmadığı söylenemez. Hakimler ve savcılar doğrudan MBK'nın oluşturduğu hükümet tarafından

atanmıştı. Ankara'daki İngiliz büyükelçisi mahkemelerin kurulmasının değişik sebepleri olduğuna dikkat çekti. En önemli neden muhtemelen müdahaleyi haklı kılma arzusuydu. Büyükelçi, "Türklerin hukukun detaylarına önem veren bir halk" olduğu yorumunu yaptı.[34]

Bu isabetli bir tahlildi, çünkü İstanbul Üniversitesi'nden hukuk dalındaki öğretim üyeleri -Rektör Profesör Sıddık Sami Onar dahil- MKB'ya darbeyi hukuki bir zemine oturtmaları tavsiyesinde bulundular. Darbe yapıldığında, darbeci subayların niyeti üç ay içinde yeni seçimleri yapmak ve arkasından da iktidarı sivil hükümete devretmekti. Akademisyenler, eski hükümetin bakanlarının ve Demokrat Parti üyelerinin yeni seçimler yapılmadan önce yargılanmaları konusunda darbe liderlerini teşvik ettiler. Onlara göre, şayet bu kişiler seçimlerden önce yargılanıp suçlu bulunmazlarsa yeniden seçilmeye hak kazanırlar ve daha sonra tekrar iktidara gelebilirlerdi. Hükümeti kurmaları ile yargılanmalarının sona ermesi arasındaki dönemde darbeye katılan askeri görevlileri tutuklayabilirlerdi. Akademisyenlerin hukuki sürecin gereği gibi takip edilmesi yönündeki tavsiyesi mahkemenin 11 ay geç sonuçlanmasına yol açtı. MBK üyelerinin, kısa süren bir mahkeme sonucunda eski hükümet üyelerinin daha çabuk bertaraf edilebileceklerini düşündükleri anlaşılmaktadır. Yargılamanın uzayıp kararın çıkmaması seçimlerin ertelenmesine ve sivil rejime dönüşün daha sonraya bırakılmasına neden oldu.

Bazı entelektüellerin Türkiye'deki askeri darbeyi doğrudan desteklediği ve onların tavsiyelerinin basit bir darbeyi bir İhtilâle dönüştürdüğü söylenebilir.[35] MBK, mevcut anayasayı yürürlükten kaldırdı ve bir komisyon tarafından yeni bir anayasanın hazırlanmasını emretti. Onlar, önceki anayasaya göre kendilerinin suçlu olduğunun farkına vardılar, anayasayı değiştirdiler ve ordunun hem önceki hem de mevcut anayasaya

göre vatan sever olmanın gereklerini yerine getirmekten öteye bir şey yapmadığını iddia ettiler.[36] Böylece başlangıçtaki darbeyi hukuki bir zemine oturttular.

Askeri hükümetin “hareketlerinin herhangi bir kişinin veya sınıfın lehine ya da aleyhine” olmadığını ifade eden ilk kamuoyu açıklaması[37] ile Yassıada mahkemelerinin yapılması arasında bir tezat söz konusuydu. Burada tek suçlanan eski iktidar partisi üyeleri ve destekçileriydi. Bu, darbenin aslında kesinlikle Demokrat Partiye karşı yapıldığı anlamına gelmekteydi. Bununla birlikte askeri hükümetin başı General Gürsel, eski bakanlardan hiç birinin idam edilmeyeceğinin altını çizdi.

İngiliz hükümeti Türkiye’deki gelişmelerin aldığı yönden önemli ölçüde kaygılıydı. İhtilâlden hemen sonra ve duruşmaların başlangıcında büyükelçi, yargılamalar ve muhtemel kararlar -özellikle de eski Başbakan ve diğer bakanlara ilişkin olanlar- hakkında düzenli raporlar gönderdi. İngiliz büyükelçisi 21 Haziran’da Sarper ile yaptığı görüşmede özellikle seçim tarihi ve ilk seçime Demokratların katılıp katılamayacağı hakkında bilgi edinmek istedi. Aynı zamanda önceki hükümetin üyelerine ne yapılması düşünüldüğünü özellikle öğrenmek istedi. Sarper, eski hükümet üyelerinin yargılamasının tamamen tarafsız olduğunu ve siyasal baskılara maruz kalmadan yapıldığını iddia etti. Sarper’in açıklamalarına inanmayan büyükelçi, “Sayın Sarper’in mahkemelere ilişkin açıklamaları şimdi, görüşme esnasında inandığımdan daha az gerçeği yansıtmaktadır” şeklindeki görüşünü üstlerine bildirdi. Rapor, örneğin sadece ölüm cezalarının MBK tarafından onaylanacağına ilişkin hükmün, yargılamalar sona erene kadar askeri hükümetin iş başında kalacağını açıkça belirtir nitelikte gibi göründüğünü ifade ederek devam etti. Görüşmeden bu yana geçen sürede büyükelçilik MBK’ya yakın bir kaynaktan, MBK’nın iktidarı

devretmeden önce mahkemelerin tamamlanması niyetini taşıdığını öğrendi.[38]

Dışişleri Bakanı Sarper, Ankara’da yabancı temsilcilerle yaptığı toplantıda onlara Türk hassasiyetlerini dikkate alarak, meselenin en iyi biçimde nasıl ele alınabileceği konusunda tavsiyelerde bulundu. İngiliz Dışişleri Bakanlığı’nın Güney Dairesi başkanı R. F. G. Sarell, Sarper’in tavsiyelerini tuttuğu notta şöyle özetledi:

(Türk hükümeti ile yapılacak herhangi bir) Yazışmada ölüm cezası konusu gündeme getirilmemelidir, çünkü bu şahsen idamlara karşı olduğunu kesin bir dille ifade eden Gürsel’i sadece üzer ve rahatsız eder. O, Sarper’e bundan öteye bir şey sormayacağını belirterek ölüm cezalarından herhangi birinin ifa edilmesi durumunda istifa etmeye karar verip vermediğini sordu… Sarper ölüm cezası verilmesi ihtimalinin yüzde elli olduğunu ve ölüm cezası verilmesi halinde 80/20 ihtimalle cezanın uygulanmayacağını tahmin etti.[39]

Diğer bir Dışişleri Bakanlığı bilgi notunda şunlar belirtildi:

Çok ilginç. Eminim ki Sarper’in tavsiyelerine uymalıyız. Başbakan bu notu görmek isteyebilir.

Bunun üzerine Başbakan’a şu tavsiyede bulunuldu:

Anlaşıldığı kadarıyla gelişmeler şu anda istediğimiz doğrultudadır. Bakanlığın görüşü, Sarper’in tavsiyelerini kesinlikle takip etmemiz gerektiği yönündedir.[40]

Burrows bu görüşe katıldığını ifade etti:

Yabancı basına yapılacak bir yorumun, eğer Türk hassasiyetlerini rencide etmemek amacıyla iyi bir zamanlama ve özenle seçilmiş ifadeler kullanılarak yapılırsa, genel olarak Batı dünyasının düşüncelerinin belirtilmesi açısından en etkin yollardan biri olabileceğine inanmaktayım.[41]

Burrows, CHP'nin önde gelen genç üyelerinden ve partinin gazetesi Ulus'un günlük köşe yazarlarından Ecevit ile yaptığı görüşmede şu açıklamalarda bulundu:

Mahkemeler konusu hemen her görüşmede olduğu gibi bu görüşmede de gündeme geldi ve ona yabancıların yargılamaların sonucuna ilişkin fikirlerinin Türk yetkilileri etkileyip etkilemeyeceğini sordum. Milli Birlik Komitesi (MBK) üyeleri ve diğer yetkililerin, dış basında yazılanların yabancı ülkelerde oluşan kanaat üzerindeki etkisi konusunda net bir fikre sahip oldukları ve bunun onlar nazarında bir ölçüde önemi olduğunu söyledi. Yine de herhangi bir resmi yabancı müdahale olması durumunda bunun büyük ihtimalle onları rahatsız edebileceği ve onların idamları yerine getirmek konusunda daha kararlı yapabileceği görüşündeydi. (Burrows'a göre) Ecevit'in daha önce eğer idamlar yerine getirilmezse demokrasiye geçişin önemli ölçüde kolaylaşacağını ifade etmesi, bu görüşünü daha ilginç kılmıştı.[42]

Burrows herhangi bir dış müdahalenin MBK ile ilişkilerde güçlüklere neden olacağını anladı ve ekledi:

… ifade ettiğim gibi oldukça, eminim ki, şimdilik resmi bir girişimde bulunulması bir hata olabilir.[43]

Burrows içerdeki gelişmelere ilişkin bilgiyi genellikle Sarper'den almaktaydı. Ankara'daki İngiliz diplomatları ve Dışişleri Bakanlığı, Sarper'in verdiği bilgilere ve askeri hükümet ve Gürsel'in politikasına ilişkin tavsiyelerine bel bağlamışlardı. Burrows'un önerileri Dışişleri Bakanlığı'nca benimsendi ve eski Başbakan ve iki eski bakanın idamlarını önlemek amacıyla MBK'ya doğrudan müdahale etmekten kaçınıldı.

Dışişleri Bakanlığı, İngiliz görüşünün belli edilmesi için Başbakan'dan Gürsel'e bir mektup gönderilmesinin yeterli olacağı görüşündeydi. Kasım 1960'ta Başbakan Macmillan, Yassıada yargılamalarına ilişkin Ankara'daki

büyükelçi vasıtasıyla iletilecek bir şahsi mektubun Gürsel'e gönderilmesini onayladı. Büyükelçiye mesajda istediği değişiklikleri yapma yetkisi ve ne zaman ve nasıl Gürsel'e mesajın iletileceği konusunda inisiyatif verildi. Burrows 9 ay bekleyerek bu mesajı 4 Ağustos 1961'de, yargılamalar sona yaklaşırken ve olumsuz hüküm verilmesi ihtimali doğduğu bir zamanda iletti. Mesajın içerdiği başlıca görüşler şunlardı:

Bu Türkiye'nin bir iç hukuk meselesidir ve yargılamalar ve kararlara ilişkin yorum yapmak bize düşmez. Başbakan sadece, idamların 'Birleşik Krallık'ta yapacağı muhtemel etkilere General Gürsel'in dikkatini çekmek ister. Biz Türkiye ile dostluk ve ittifaka büyük önem vermekteyiz. Sayın Menderes ve iş arkadaşları Türkiye'nin Batı bağlantısı ile NATO ve CENTO'nun sadık savunucuları olarak tanınmışlardı. Onlar Kıbrıs anlaşmasının yapılmasında büyük rol oynadılar. Bu kişilerin idam edilmesi, Birleşik Krallık'ta, Türkiye ve İngiltere'nin (eksik) Batı toplumunun yüksek idealleri ile uyuşmadığı şeklinde değerlendirilebilir.[44]

Burrows, Başbakan'ın mesajının önemli komutanlar arasında yaygın biçimde okunduğunu bildirdi.[45] Dışişleri Bakanlığı mesajın önemli ölçüde etki bıraktığını belirten iyimser bir yorum yaptı.

Dışişleri Bakanlığı Burrows'a konuya müdahale etmesini, ancak bu müdahalenin Türkiye tarafının dış müdahale suçlamalarında bulunarak yarardan çok zarar getirmesinden kaçınmak amacıyla mümkün olan son ana kadar beklemesini tavsiye etti.[46] Bakanlık yazısında belirtildiğine göre, resmi yazıyı Türkiye'nin Batı dünyasındaki dostlarını etkileyebilecek gereksiz yere sert cümlelere dayandırma tehlikesine karşı Burrows'un her halükarda önlem alması tavsiye edildi. İngilizlerin bu tavrının, İngiltere'nin temasta bulunduğu Ankara'daki yabancı misyonun ve ABD hükümeti dahil diğer hükümetlerin genel yaklaşımı ile aynı doğrultuda olduğu anlaşılmaktaydı. Burrows'un başlıca müttefik ülkelerden meslektaşları ile

ortaklaşa çalışması istendi ve Dışişleri Bakanlığı ona Ankara'daki İran büyükelçisi ile de yakın ilişki içinde olmasını tavsiye etti.[47]

Macmillan'ın mesajı ulaştırılmadan bile önce, İngiliz hükümeti her fırsatta Türk yetkililere düşüncelerini ifade etti.[48] Aralık 1960'da, şimdiki Maliye Bakanı ve eski Dışişleri bakanı Selwyn Lloyd, OECD toplantısı esnasında Türk Dışişleri Bakanı Sarper ile görüştü. Lloyd Sarper'e mahkemeleri hakkında soru sordu. Sarper, sanıklara kendilerini savunmaları için bütün imkânların sağlandığı ve yargılamanın adil olduğunu söyledi. Lloyd yargılamaların sonuçlarını da soruşturdu. Sarper, General Gürsel'in de içinde bulunduğu güçlü bir baskı grubunun ölüm cezalarına karşı olduğundan bahsetti. Maliye Bakanı bunu duymakla rahatladığını, çünkü kan dökülmesinin her zaman tekrar kan dökülmesine yol açtığını ve eğer herhangi bir idam infaz edilirse bunun Türkiye için bir trajedi olabileceğini söyledi. Yine yargılananların zamanında Batı'nın iyi dostları olduklarına vurgu yaptı. Sarper bu sözlere tamamen katıldığını ve hiç bir ölüm cezasının infaz edilmeyeceğine dair Bakana güvence verebileceğini düşündüğünü söyledi.[49]

İngiliz büyükelçisi, mahkemelerin sonunda ölüm cezası verilmesi ihtimaline ilişkin müttefik ülkelerin Ankara'daki diplomatik misyonları ile sıkı bir ortak çalışma yaptı. Bundan başka, Dışişleri Bakanlığı da müttefik ülkelerin Londra'daki büyükelçilikleri ile irtibat kurdu. Federal Alman büyükelçisi 7 Kasım 1960'da Dışişleri Bakanlığı Müsteşarı Hoyar Miller ile görüştü. Her ikisi de zamansız bir müdahalenin yanlış olacağı ve herhangi bir resmi şikayette bulunulmasının bu tür belgelerin en etkili olabileceği ortaya çıktığı ana kadar ertelenmesi üzerinde görüş birliğine vardılar. Hoyar Miller bu vesile ile, Federal Alman hükümetinin bir zaman bu sorunu, Almanya'nın Türkiye ile ekonomik ilişkileri ile alakalandırdığını İngilizlerin düşündüğünü ekledi. Hoyar Miller, iki meseleyi birbiri ile

ilişkilendirmenin yanlış olacağı ve bu türden bir baskının kendi kendini bozguna uğratıcı bir nitelik taşıyabileceğini düşünmekteydi. Federal Alman büyükelçisi bunu anladığını ifade etti ve Alman otoritelerinin şimdi bu düşünceyi bir kenara bıraktıkları izlenimini verdi.[50]

Ankara'daki Amerikan büyükelçisi Fletcher Warren, müdahalenin daha ilk günlerinde kendisinin Gürsel'e idamların Amerikan yaklaşımı üzerinde olumsuz etki yapabileceği ve bundan dolayı Amerikan yönetiminin Türkiye'ye yapılacak yardım için Kongre'nin onayını almasını daha da zorlaştıracağını söylediğini bildirdi. Burrows, Alman ve Fransızların bu konuda Türkleri Ortak Pazar görüşmeleri vasıtasıyla etkilemeye çalışabileceklerinden söz etti. Bu ekonomik saikin bu işe katılmasının büyük bir hata olduğunu düşündüğüne işaret etti. Aslında Amerikan büyükelçisinin bu iki konunun ayrılması gerektiğini idrak edip etmediğinden şüphe eden Burrows şunları ekledi:

Türkler, çıkarcı bir tarzda ekonomik kaygıların gündeme getirilmesine karşı şereflerini savunmaktan hoşlanılacak kadar doğulu bir zihniyete sahiptir. Medeni bir millet olarak onların prestijine hitap etmek daha başarılı olabilir.[51]

Burrows'un bu kanaati Türklerin genel özelliğini en iyi anlatan bir ifadeydi.

Türk hükümeti diplomatik misyon başkanlarına duruşmalara katılmaları için davetiyeler gönderdi. Dışişleri Bakanlığı bu durum hakkında Ankara'ya bir yazı yazdı. Bu yazıda büyükelçinin dost-müttefik ülke diplomatik misyonları ile, özellikle Amerikalı meslektaşıyla, uyumlu davranmasına vurgu yapılmıştı:

Ekselanslarının duruşmalara şahsen katılmasının uygun olduğunu düşünmüyorum -bu tavsiye değinilen türden bir uyumun sağlanması durumunda gözden geçirilecektir-, fakat büyükelçilik personelinden birinin

gözlemci olarak sizi temsil etmesinde bir sakınca görmüyor ve hatta bunun bazı avantajları olduğunu düşünüyorum. Bu tarz katılım, Türk yetkililere karşı herhangi bir nezaketsizlik yapmaktan sakınmanızı ve sizin dava süreci hakkında, duruşmaların ve bunların sonunda verilecek hükümlerin onaylandığını ima etmeksizin doğru bir değerlendirme yapabilmenizi mümkün kılacaktır.[52]

Bu mesaj İngiliz hükümetinin içinde bulunduğu ikilemin bir göstergesidir. Mevcut Türk hükümeti ile iyi ilişkilerin sürdürülmesi arzulanırken, bu esnada askeri rejimin ve önceki hükümet üyelerini yargılamak amacıyla özel bir mahkeme kurulmasının onaylanmasından kaçınılmaktadır. İngilizler askeri otoritelerin denetimi altındaki hükümetin muhtemelen bir süre daha iktidarda kalacağını hesapladılar. Stratejik ve ekonomik sebeplerle, CENTO ile NATO üyeliği ve Kıbrıs sorunundan dolayı, mevcut Türk yöneticiler ile dostça ilişkileri sürdürmeye ihtiyaç duydular. İngiliz çıkarları göz önüne alındığında bu politika anlaşılabilir nitelikte idi, ancak insancıl ve ahlaki bir bakış açısından İngiliz hükümeti ödün vermişti. Yine de İngilizlerin idamların infazını durdurmaya çalıştığı belirtilmelidir. 10 Ekim tarihli bir mesaj ile Burrows'a, eğer ölüm cezası verilirse İngiliz kamuoyunun muhtemel olumsuz tepkisini gözönüne alarak nasıl bir karşılık vereceği konusunda talimat da verildi.

Burrows, 3 Mart 1961'deTürk Dışişleri Bakanı'ndan çok kuvvetli bir ipucu edindiğinden söz etti. Sarper, eski Cumhurbaşkanı, Başbakan ve diğerlerinin Yassıada'daki yargılaması sonucunda ölüm cezasına çarptırılır ve bu ceza infaz edilirse bunun yurt dışında neden olacağı olumsuz imaj hakkında Kraliçe'nin 6 Mart'ta Ankara'ya yapacağı ziyarette Gürsel'le görüştüğü zaman şahsen birşeyler söylemesinin çok faydalı olabileceğinin altını çizdi. Burrows, Kraliçe'nin bu tür bir meseleyi gündeme getirmesinin çok sıra dışı bir şey olacağını düşündüğünü, fakat kendisinin Sir H. Miller'a

bu konuda şahsi bir mesaj göndereceğini ifade etti. Sarper, böyle bir teklifi kendisinin getirdiğinin bilinmemesinin şahsı açısından hayati öneme sahip olduğunu vurguladı.[53]

Sarper DP hükümeti döneminin en seçkin diplomatlarından biriydi. Darbenin hemen sonrasında askeri yönetim onu Dışişleri Bakanı yaptı. O, uluslararası kuruluşlar ve yabancı ülkeler hakkında engin bir deneyim sahibiydi.[54] Şahsen ölüm cezalarına karşıydı ve bu cezaların uluslararası alanda Türkiye'nin şöhreti üzerinde yapabileceği olumsuz etkinin farkındaydı. Burrows ve Miller ile yakın bir ilişki kurmuştu. Sarper çok muhtemelen bu trajik durumun önlenmesi amacıyla İngilizlerle birlikte çalışmanın mümkün olduğuna inanmış olabilirdi. Burrows, Sarper'in 3 Mart'ta kendisine belirttiklerini şu şekilde anladığını Dışişleri Bakanına bildirdi:

Başka bir devlet başkanı tarafından (idamlar konusuna ilişkin görüşleri ifade eden) bir açıklamanın General Gürsel'e iletilmesi her şeyden daha etkili olabilir ve ölüm cezalarının hafifletilmesini sağlayacak bir kararın alınması çabasında onu güçlendirebilir. (Sarper), General Gürsel'in bu tarz bir görüşmeyi mümkün kılmayı umuyor ya da istiyor olabileceği izlenimini bile verdi, çünkü Gürsel gizli bir konuşmanın yapılabilmesi için havaalanındaki resepsiyon odasında bulunacak kişilerin sayısının sınırlı tutulması (Kraliçe, Edinburgh Dükü [Kraliçe'nin kocası Prens Philip], Sayın Sarper ve siz) isteğini kendisine bildirdiğini söyledi.[55]

Burrows şunları da ekledi:

Sayın Sarper'in önerisi üzerinde önemle düşünmemiz gerektiği kanaatindeyim. O, General Gürsel'e yakındır ve bu hassas konuda neyin en yararlı olacağını bilmek açısından en iyi konumda olan kişidir.[56]

Kraliçe'nin yukarıda değinilen biçimde Gürsel ile buluşması, Kraliçe'nin uçağının Londra'dan Tahran'a giderken Ankara havaalanında

mola verdiği zaman gerçekleşti. 6 Mart 1961’de Kraliçe, havaalanının salonunda Gürsel ile kısa bir görüşme yaptı.Görüşmede Edinburg Dükü, Home Kontu (İngiliz Dışişleri Bakanı) ve Selim Sarper de hazır bulunmuştu. Türkiye’nin siyasi durumuna ilişkin soruya Gürsel, planlarının arzulanan yönde geliştiğinden söz ederek cevap verdi. Ona göre:

Hukukun gereklerinin yerine getirilmesine müdahale edilemezdi. Sanıklara iyi avukatlar temin edilmişti ve hakimler Türkiye’nin en iyi hakimleriydi. Mesele onların vicdanına bırakılmalıydı. Fakat kararı kendisi ve Milli Birlik Komitesi temyiz edecekti. Bu aşamada, eğer gerekirse ve bu doğru ise, kendisi suçlulara merhamet gösterilmesi adına müdahale etme fırsatını bulacaktı.[57]

Gürsel elbette yargılamanın sonucunu tahmin edemezdi, fakat hükümetinin kansız bir İhtilâl yaptığını ve onu kan akıtmadan korumak istediğini ileri sürdü. Prens Philip cezaların indirilmesi yönünde bir kararın elbette Türkiye’nin yurt dışında edindiği çok sayıda dostunun tamamına memnuniyet vereceğini ima etti.[58] Rusya konusunda birkaç söz söylendi ve Sarper görüşmeye katılanlara bir Türk atasözünde şu tavsiyede bulunulduğunu hatırlattı:

Ruslarla yemek yiyenin kaşığı uzun olmalıdır. Türkiye ile ilgili olarak Ruslar kur yapmak ile suiistimal etmek arasında değişik teklifler sunmaktadır. Türkiye’ye ekonomik olarak çok cazip şartlarda ticaret önerileri yapıldı fakat Türkiye bu tür ilişkilere girmekten kaçındı.[59]

Bu görüşmede Sarper yeni askeri hükümetin Sovyetlere karşı dış politikasını açıkça ifade etti. İngiliz Dışişleri Bakanı Lord Home bu konuda şunları kaydetti:

General Gürsel’in bende uyandırdığı izlenim, uzun bir siyasi hayatı olamayabileceği yönünde idi. Fakat o zihnen uyanıktı ve amacının ne olduğunu tam olarak bilmekteydi. Anayasal reformları sonuna kadar

götürmesinin sağlığının elverip vermeyeceğine bağlı olduğunu düşünmeden edemiyorum.[60]

Ankara havaalanındaki görüşme diplomatik açıdan önemliydi, çünkü bu Türk ve İngiliz devlet başkanları arasında yapılan ilk resmi görüşmeydi. Kral VIII. Edward 1936 yılında İstanbul'da Kemal Atatürk ile buluşmuştu, ancak o zamandan bu yana hiçbir İngiliz kralı "Türkiye'nin hala sade bir yer niteliğindeki başkenti Ankara'yı" ziyaret etmemişti. Kraliçe aynı zamanda askeri darbeden beri Türkiye'yi ziyaret eden ilk yabancı devlet başkanıydı.[61]

Dışişleri Bakanlığı'nın Burrows'un görüşmeye katılanların sayısının sınırlanmasına ilişkin önerisine ve eski parlamenterlerin yargılanması ve onlara ölüm cezası verilmesi ihtimali hakkındaki İngiliz bakış açısına ilişkin verdiği fikre uygun davrandığı belirtilmelidir. İngiltere'den başka hiç bir ülke devlet başkanının askeri yönetimden eski milletvekilleri için merhamet gösterilmesi talebinde bulunmaması da önemlidir.

Burrows, Macmillan'ın mesajını iletmeyi 4 Ağustos 1961'e kadar dokuz ay erteledi. Bu mesaj Sarper'in bir yabancı ülke dışişleri bakanından aldığı ikinci yazılı mesajdı. Sarper'in büyükelçiye söylediğine göre, Almanların mesajı konuya İngilizlerinkinden biraz farklı bir bakış açısından yaklaşmıştı. Yine de Sarper, Alman mesajının da aynı ölçüde etkili ve potansiyel olarak faydalı olduğunu düşündüğü izlenimini verdi.[62] Toplantıda Sarper MBK'nın iç durumu ve neler olabileceği konusunu Burrows'a açıkladı. Orduda kendisini ordunun gerçek temsilcisi diye tanımlayan ve Silahlı Kuvvetler Birliği (SBK) adı verilen diğer bir grubun kurulduğunu belitti. Sarper SBK'nın gizli bir komiteye benzediğini ve idamlardan bir kısmının infaz edilmesini istediğinden söz etti. Sarper, MBK üyelerinden infazlara karşı olanları desteklemek için dış yardım talebinde bulundu. Bu üyeler MBK başkanı Gürsel dahil yaklaşık 22 kişi idi.[63]

15 Eylül'de mahkeme kararları açıkladı. Bunlar arasında dördü oy birliği ile ve geri kalanı çoğunluk oyu ile alınan 15 ölüm cezası kararı vardı. Yassıada hakimlerinin oy birliği ile kararlaştırdığı ölüm cezalarını MBK 14'e karşı sekizlik bir çoğunlukla onayladı. Yassıada hakimlerinin oy çokluğu ile verdiği 11 ölüm cezası MBK tarafından müebbet hapse çevrildi; oy birliği ile ceza verilen dört kişi eski Cumhurbaşkanı Bayar, Başbakan Menderes, Dışişleri Bakanı Zorlu ve Maliye Bakanı Polatkan'dı. Hüküm verildiği zaman 78 yaşında olan Bayar, yaşlı olması nedeniyle infazdan kurtuldu. [64]

Bütün ölüm cezaları Türk Ceza Kanunu'nun 146. maddesine dayanılarak verilmişti. Bu madde ölüm cezalarının "Türkiye Cumhuriyeti anayasasını kuvvet kullanarak değiştirmeye, yerine başkasını getirmeye veya ortadan kaldırmaya çalışanlar" için verileceği hükmünü içermekteydi. Duruşmalar esnasında uzmanlar birbiri ile çatışan delilller ortaya koymalarına rağmen, sanıkların bu suçu işlediklerinin ispat edildiğine karar verdi.[65]

Ölüm cezaları ve cezaların 24 saat içinde infaz edileceğine ilişkin haberler Londra'ya ulaştığında, Burrows'tan -eğer Başbakan üzerinde bir etki yapabileceğini düşünürse- yeni bir mesaj daha iletmesi istendi. Burrows hemen şu mesajı Gürsel'e iletti:

Ekselansları son mektubumda ifade etmeye çalıştığım yargılamaların durumuna ilişkin görüşleri şüphesiz hatırlayacaklardır. Orada belirtilen görüşler, Türk-İngiliz dostluğunun ve bir bütün olarak Batı İttifakı'nın menfaatleri göz önünde alındığında, kanaatimce mevcut durum için özellikle alakalıdır. Bu yeni mesajı gönderirken hissettiklerimi Ekselanslarının takdir edeceğinden eminim.[66]

Sör Winston Churchill de -artık emekli olmuştu- Gürsel'e benzeri bir mesaj gönderdi.[67]

Mahkemenin kararını öğrenir öğrenmez Amerikan, İngiliz, Alman, Fransız ve Pakistan hükümetleri, Gürsel'e infazların ertelenmesi çağrısında bulundular. Başka çok sayıda MBK'ya ulaşan cezanın hafifletilmesi istekleri İnönü, Türkeş, Başkan Kennedy [68], Kraliçe Elizabeth, De Gaulle ve Eyüb Han'dan geldi. Eyüb Han, sürgüne gönderilmeleri durumunda Menderes ve Bayar'a sığınma teklif etti.[69] Bunların tamamı MBK tarafından gözardı edildi. İngiliz hükümeti ve diğerlerinin mesajları MBK üzerinde etki doğuramayacak kadar geç bir zamanda ulaştı. Mesajların dikkate alınmamasının birkaç nedeni vardı. İlk önce, Ankara'daki diplomatik temsilciler mesajlarını doğrudan Gürsel'e ulaştırmak yerine Sarper'e verdiler. İkincisi, Gürsel MBK üzerindeki otoritesini zaten yitirmişti. Üçüncüsü Genelkurmay Başkanı Sunay ölüm cezalarının onaylanmaması durumunda bunun orduda "hoşnutsuzluğa" yol açacağını belirtti.[70] Türkiye'nin içinden ve yurt dışından gelen mesajları MBK üyeleri okumamışlardı. Bundan öteye, Hale'e göre ordudaki radikal ve aşırı gruplar MBK üyeleri üzerinde idamların yerine getirilmesi doğrultusunda baskı yapabilecek güçte idiler.[71] MBK'nın general üyeleri infazlara karşı olmasına rağmen,[72] alt rütbe sahibi üyeler infaz taraftarıydı ve Generaller bunu kabullenmek zorunda kaldı.

Eski Dışişleri Bakanı Zorlu ve Maliye Bakanı Polatkan 15 Eylül 1961'de İmralı adasında asıldı.[73] Menderes uyku hapı yutarak intihar girişiminde bulundu fakat kurtarıldı. Daha sonra -15 Eylül'de- o da diğer bakanlarla aynı yerde idam edildi.[74]

İngiliz basını infazları kınadı. The Sunday Telegraph belirtti ki:

Nuremberg yargılamaları ile aynı öneme sahip olduğunu iddia eden bu zorlu mahkeme süreci, tarafsız bir hukuki süreç değil fakat bir siyasi çarpıtmaydı.[75]

Türkiye'de neden kararlara ve infazlara karşı geniş kapsamlı bir halk tepkisi olmadığını sormak önemlidir. Bunda iki önemli faktör rol oynamıştı. Birincisi, sıkı yönetim uygulanmaktaydı ve en katı güvenlik önlemleri alınmıştı. Askeri hükümet mahkeme süreci hakkında kamuoyu tartışması yapılması hakkını ağır cezalarla müeyyide altına almıştı.

Menderes lehine yapılacak herhangi bir gösteri -üzüntü nedeni ile bile yapılmış olsa- tehlikeli idi. Basın üzerinde sansür de uygulanmaktaydı. 21 Ağustos'ta sıkı yönetim yetkililerinin son anda koyduğu sansür nedeniyle, iki Türk gazetesinin baş sayfaları boş çıkmıştı. Sansürden geçmeyen haberler Yassıada mahkemesinin ölüm cezası vermemesi gerektiğini savunan iki parti lideri -Bölükbaşı ve Alican- ile ilgiliydi.[76] İkinci ve daha tartışmalı nitelikteki faktör Türk halkının karakteri ile alakalıydı. İngilizler genel olarak Türkleri gösteri yapma eğiliminde olmayan bir halk diye tanımlamıştı.[77] Bu doğru olabilir, fakat infazların yapıldığı dönemde Türk halkı işçi sendikaları ve tarım birlikleri, büyük medya kuruluşları veya üniversiteler ya da yüksek öğrenim kuruluşları içerisinde örgütlenmemişti. Bu nedenle, ülkeye hakim olan genel sessizlik, bireylerin gerçekte ne düşündüğünü yansıtmamaktaydı.

1961 yılı Türkiye'nin yönetimine ilişkin pek çok değişikliğin yapıldığı ve demokratik gelişme ümidinin var olduğu bir yıldı. Yeni bir anayasa Kurucu Meclis'e sunuldu; orada detaylı bir biçimde tartışıldı ve sonunda ciddi değişiklikler yapılmadan onaylandı. Anayasayı yapanların temel amacı, siyasi iktidar gücünün iktidar partisi tarafından kötüye kullanılmasını önlemekti. Yeni anayasanın Kurucu Meclis'ce kabul edilmesi sonrasında 9 Temmuz 1961'de referanduma sunuldu;[78] referandumda anayasa beklenenden daha az bir çoğunlukla -%60 lehte ve %40 aleyhte oyla- kabul edildi.[79] Referandum aslında eski Demokrat Partisi destekçilerinin devam eden gücünün açık bir delili idi.

Seçimler, neredeyse infazların hemen arkasından, 15 Ekim 1961 tarihinde yapıldı ve infazlara halk tepkisinin iki boyutunu ortaya çıkardı. Seçimler hiç bir siyasi rahatsızlığa yol açmadı ve hem hile karıştırılmaması ve hem de siyasi partiler dahil toplumun adil olduğuna inanması açısından prensip olarak adil ve dürüst biçimde yapıldı. Fakat sonuç, seçimlerin yapılmasını sağlayan ordunun ve o dönemde İhtilâlin yapılmasının çıkarlarına hizmet ettiği düşünülen CHP'nin büyük ölçüde, beklenenden daha fazla aleyhine idi.[80]

Üç parti kendilerini DP'nin mirasçısı olarak gördüler. Bunlar Adalet Partisi, Yeni Türkiye Partisi ve Cumhuriyetçi Köylü Millet Partisi idi ve CHP karşısında toplam oyun %62'sini aldılar.[81] Bu sonuç Menderes ya da eski Demokrat Parti için bir zafer olarak nitelendirilebilir.[82] Diğer bir deyişle, İhtilâl ve infazlar seçmenin %62'sinin karşı olmasına rağmen geçekleşmişti. CHP'nin lideri İnönü, entelektüeller ve ordu CHP'nin mutlak çoğunluğu elde etmesini beklemekteydi. 3 Haziran 1960 tarihli bir raporunda Burrows da "yapılacak ilk seçimde CHP'nin çok büyük bir çoğunluk elde edeceği kesindir" şeklinde tahminde bulunmuştu. Burrows'un seçimin sonucuna ilişkin bu tahmini isabetsizdi, çünkü o entelektüeller ve politikacılar, diplomatlar ve üst düzey askeri personel ile yakın ilişki içindeydi, fakat büyük şehirler haricinde Anadolu'nun tamamı hakkında yetersiz bilgiye sahipti. DP'ye verilen destek çoğunlukla kırsal kesimden gelmişti. Dikkate alınması gereken diğer bir nokta entelektüeller ve subayların çoğunun CHP yanlısı olması ve bu nedenle onların tahminlerinin gerçekçi olmaktan çok subjektif nitelik taşımasıydı. Burrows, askeri yönetim döneminde Türkiye'deki durumu Dışişleri Bakanı -Home Kontu- için hazırladığı 1961 yılı raporunda şöyle tahlil etti:

Türk Silahlı Kuvvetleri'nin şimdiye kadar neredeyse bir bütün görünümüne sahip yapısında oldukça belirgin çatlaklar görünmeye başlamış

olmakla birlikte, ordu içindeki güç dengesinden kaynaklanan genel irade, -bu eski siyasal liderlerin temelde siyasi nedenlerle idam edilmeleri pahasına gerçekleşmiş olsa bile- takdirle karşılanmalıdır. 1960 İhtilâlini uygulama ve ilk aşamalarını yönlendirmek amacıyla oldukça garip bir tarzda bir araya gelen iki unsur -Subay grupları ve entelektüeller- yıl içinde birbirlerini gücendirdiler ve anayasa referandumu ile seçim sonuçları her iki grubun da halkın çoğunluğu ile temas kurmadıkları ya da temaslarını sürdürmediklerini gösterdi ve bütün bu gelişmeler sonrasında hangi görüşten siyasetçilerin demokratik sistemin temel unsuru olduğunu hatırlattı.[83]

Sonuç

Darbeden hemen önceki dönemin, darbenin, darbe sonrasının ve İngiliz tepkisinin detaylı bir incelemesinden ne tür sonuçlara ulaşılabilir? Menderes dönemi, çok partili demokraside sağladığı ilerleme bakımından önemliydi. 1950'de yapılan seçim sonucunda DP'nin iktidara gelmesi Türk demokrasisinde yeni bir dönemin başlangıcı idi.

1950'li yıllarda, Türkiye Batıdan -özellikle ABD'den- dış askeri ve ekonomik yardımlar yanında dış kredi aldı. Bunlar öncelikle tarım, teknoloji ve yol yapımı için kullanıldı. Bu ekonomik politika ilk beş yılda başarılı oldu, fakat ikinci beş yılda yabancı ülkeler, Türkiye'ye verilen kredi ve yardımları ekonomik durumun belirsizliği nedeniyle durdurdular. Ekonomik durumun kötüye gitmesi hükümetin siyasi istikrarını etkiledi. Muhalefet, basın ve entelektüeller hükümete yönelik eleştirilerinin dozunu artırdılar. Hükümet buna sansür uygulaması ve diğer önlemlerle karşılık verdi. Bu şartlar altında bir grup subay hükümete karşı darbe hazırladılar. Subaylar kendilerini devletin koruyucusu olarak nitelendirdi. Bu anlayış Türk askeri-devlet geleneğinden esinlendi. Daha önceki Türk devletlerinin Sultanları -Osmanlılar ve Selçuklularda olduğu gibi- aynı zamanda

başkomutan sıfatını taşımaktaydı. Bu ise hem idari hem de askeri güçlerin tek bir kurumda toplanması anlamına gelmekteydi. Fakat böyle bir şey ordunun sivillerin emrinde olmasını gerektiren demokratik idare tarzı ile uyumlu değildi.

Menderes döneminde ABD ve İngiltere, DP hükümetinin Balkanlar ve Orta Doğu bölgelerine ilişkin dış politikasından genellikle memnundu. Türkiye Balkan ve Bağdat paktlarının kuruluşunda önemli bir rol oynadı. Kıbrıs görüşmelerinde ılımlı bir yol benimsedi. Bunun sonucunda İngiltere, DP hükümetinin politikası İngiliz çıkarları ile uyumlu olduğu için, DP hükümeti ile yakın ilişkiler kurdu. Bu dönemde DP çok katı bir Sovyet-karşıtı politika izledi.

Darbe sonrasında İngiliz karar vericiler bir ikilem ile yüzyüze geldiler. Bir taraftan, demokratik süreç demokratik olmayan bir darbe ile kesintiye uğratılmıştı. İngiltere’nin demokrasiye verdiği destek, yeni yönetimi desteklememesini gerektiriyordu. Diğer taraftan İngiliz ekonomik, stratejik ve askeri çıkarları, askeri yönetim ile ilişkileri sürdürmesini teşvik etti. İngiliz hükümeti bu ikilemi, durumu ABD ile müzakere ederek, kısa sürede çözdü. Her iki ülke yeni Türk yönetimini darbeden sadece üç gün sonra, 30 Mayıs 1960’ta, tanıdı.

İngiliz hükümeti görüşlerini Türk yetkililere Ankara’daki büyükelçi ve doğrudan Kraliçe’nin Gürsel ile görüşmesi gibi vasıtalarla bildirdi. Temelde İngiliz politikası, Burrows’un tavsiyelerine uygun biçimde şekillendirildi. Büyükelçi, yargılamalar ve ölüm cezalarının infazı konularında ortaya çıkan sorunların ele alınmasında Sarper’in önerilerine özel bir önem verdi. Kraliçe’nin yaptığı görüşme, devrilen yönetime ve askeri yönetime karşı İngiliz tavrının belirtilmesi açısından kayda değer bir girişimdi, fakat trajik infazların önlenmesi için yeterli olmadı. Bu makalenin yazarı şu sonuca ulaşmıştır ki, şayet Batılı demokratik hükümetler, neredeyse anında darbe

liderlerini tanımak yerine örneğin askeri ve ekonomik yardımları askıya alma tehdidinde bulunmak ve Türkiye'nin Batı'daki itibarı açısından sonuçlarını vurgulamak suretiyle daha fazla baskı yapsalardı, MBK ölüm cezalarının infazı konusunda muhtemelen tereddüt ederdi.

Ordu içindeki aşırı grup, infazların onaylanması konusunda MBK üzerinde baskı yaptı. Eğer onlar idam edilmezse, eski milletvekillerinin öldürülecekleri tehdidinde bulundular. Burrows'un doğru olarak belirttiği gibi:

General Gürsel'in son tahlilde her şeyin, şu anda Türkiye'nin istikrarının temelde dayanağı niteliğindeki ordu içinde açık bir bölünmeden daha iyi olacağını düşündüğünü varsaymaktayım ve dış müdahalenin bakanlar ile MBK üyelerinin fikirlerinin oluşumunda ve böylece onaylanan ölüm cezası sayısının sınırlı tutulmasında önemli bir rol oynamış olabileceğini, fakat ölüm cezalarından bir kısmının infazının gerekli olduğu şeklindeki subay grubunun çoğunluğu tarafından benimsenen sonucu belirleyici görüş üzerinde hiçbir etkisi olmadığını düşünmekteyim.[84]

Askeri yönetim, devrilen yönetimin üyelerini yargılanmak amacıyla özel bir mahkeme kurdu. Yargılamaların, DP'nin Türk halkı nazarında itibarını düşürmek amacıyla planlandığı açıktı. Bu amaç gerçekleştirilemedi. MBK ölüm cezalarından dördünü onayladı. İki bakan ve eski Başbakan Menderes idam edildi. Menderes'in idamı şüphesiz ki MBK'nın pozisyonu ile birlikte Yassıada mahkemelerinin bitiminden kısa bir süre sonra yapılan seçimlerde CHP'nin şansı üzerinde olumsuz etki yaptı.[85] İdamlar kağıt üzerinde anayasaya uygundu, fakat gerçekte Türk halkı merhamet duygularını idamlardan sadece bir ay sonra -15 Ekim 1961'de- yapılan ilk seçimlerde gösterdi. Seçim sonucu CHP ve destekçileri için büyük ölçüde sarsıcıydı. Onlar, demokraside ordu ile yakın ilişkilerini

kullanmak yerine sivil kurallar ve demokratik prensiplere göre hareket etmeleri gerektiğini anladılar.

Birleşik Devletler, İngiltere, Almanya, Fransa ve Pakistan hükümet başkanları, durumu öğrenir öğrenmez, en azından idamların yerine getirilmesinin ertelenmesini Gürsel'e telkin eden mesajlar gönderdiler. MBK üyeleri bu arzuları tamamen görmezlikten gelip insan haklarını ve demokratik ahlaki değerleri ihlal ettiler. Demokratik dünya Türkiye'deki bu anti-demokratik eylemi 1961'de durdurmadı. Onların aldıkları tedbirler bakanların hayatlarını bile kurtaramayacak kadar geç kalmıştı. Yabancı hükümetlerin, özellikle İngiliz hükümetinin, Türkiye'nin iç işlerine karışıyor imajını vermemek için büyük bir gayret sarf ettiklerini belirtmek de önemlidir. Yine de, Türkiye'nin bir iç meselesi olmasına rağmen, bu olayların aynı zamanda demokrasi ve insan hakları bağlamında uluslararası boyutları vardı. İngiliz hükümeti, Türkiye'de demokratik hakları ve insan haklarını desteklemek için daha çok şey yapabilirdi ve yapmalıydı da. Fakat öncelik varolduğu düşünülen mevcut ulusal çıkarlara verildi.

Darbe ve idamlar Türkiye'de istikrarsız bir siyasal ortam oluşturdu. 1960'daki darbeden 1965 yılına kadar olan dönem, Türk siyasetinde geçiş dönemi olarak adlandırılabilir. 27 Ekim 1965'te Demirel başbakan olana kadar geçen bu süre içinde zayıf hükümetler ve askeri yönetim benzeri rejimler iş başındaydı. 1960 darbesi Türkiye'de demokrasinin gelişimini tahrip etti. Yine bu darbe 1971 ve 1980'de olduğu gibi, sivil hükümete karşı başka askeri müdahaleler yapılmasının kapısını açtı.

1 Peter and Marian Farouk, SLUGLETT (eds.), **Guide to the Middle East, the Arab world and its neighbours,** The Times Books, London 1996, s. 293.

2 Walter. F. WEIKER, **The Turkish Revolution 1960-1961, Aspects of Military Politics**, The Brookings Institution, Washington, 1963, s. 160.

3 Metin TOKER, **Demokrasinin İsmet Paşa'lı Yılları, İnönü'nün son Başbakanlığı 1961-1965**, Ankara 1992, s. 48.

4 Burrows (Ankara) to FO (Selwyn Lloyd), 22 April 1960, FO-371/153032, RK 1015/10.

5 Burrows (Ankara) to FO, 19 Nisan 1960, FO-371/153032, RK 1015/9 (A), B, Burrows to Southern Department, 17 Haziran 1960, FO-371/153035, RK 1015/39 Detaylar için bkz. George HARRIS, **Troubled Alliance, Turkish-American Problems in historical perspective, 1945-1970** Washington 1972, George S. HARRIS, 'The Causes of the 1960 Revolution in Turkey', **Middle East Journal (MEJ),** Vol. 24, Autumn 1970, William HALE, 'The Turkish Army in Politics' içinde **Turkish State Turkish Society** A. FINKEL and N. SIRMEN (eds.), London 1990, s. 53-77, Cem EROĞUL, "The Establishment of Multiparty Rule: 1945-71" içinde **Turkey In Transition**, I C. SCHIK, E. A. TONAK, (eds.), Oxford, 1987, s. 101-143, Carl LEIDEN&Karl M. SMITH, **The Politics of Violence Revolution in the Modern World**, London, 1973, s. 146, Kemal H. KARPAT, "The Military and Politics in Turkey 1960-64; A Socio-Cultural Analysis of a Revolution" **American Historical Review**, Vol: 75, 1970, s. 1654-1683.

6 Burrows (Ankara) to FO (Selwyn Lloyd), 22 Nisan 1960, FO-371/153032, RK 1015/10.

7 **The Times**, 28 Mayıs 1960.

8 Burrows (Ankara) to FO, 3 Haziran 1960, FO 371/153O34, RK 1015/33.

9 Burrows (Ankara) to FO, 3 Haziran 1960, FO 371/153O34, RK 1015/33.

10 Burrows (Ankara) to FO (The Earl of Home), 6 Ocak 1961, FO 371/16O212, RK 1011/1, (Türkiye Hakkında Yıllık Rapor: 1960).

11 Cem EROĞUL, **Demokrat Parti Tarihi ve İdeolojisi,** Ankara, 199O, s. 155.

12 Burrows (Ankara) to FO (The Earl of Home), 6 Ocak 1961, FO 371/16O212, RK 1011/1.

13 Burrows (Ankara) to FO (The Earl of Home), 6 Ocak 1961, FO-371/160212, RK 1011/1.

14 Fahir ARMAOĞLU, "Amerikan Belgelerinde 27 Mayis Olayı" **Belleten,** Vol: LX, No: 227, Ankara, Nisan 1996, s. 203-226.

15 Burrows (Ankara) to FO, 29 Mayıs 1960, FO-371/153046, RK 1051/3.

16 FO to Washington, 29 Mayıs 1960, FO-371/153046, RK 1051/2; and Burrows (Ankara) to FO, 29 Mayıs 1960, FO-371/153046, RK 1051/3 (B).

17 FO to Ankara, 29 Mayıs 1960, FO-371/153046.

18 FO to Ankara, 30 Mayıs 1960, FO-371/153046, RK 1051/3.

19 CRO to Commonwealth Countries, 30 Mayıs 1960, FO-371/153046, RK 1051/2.

20 FO to Ankara, 29 Mayıs 1960, FO-371/153046, RK 1015/29.

21 FO to Ankara, 29 Mayıs 1960, FO 371/153046, RK 1015/29.

22 Burrows (Ankara) to FO, 30 Mayıs 1960, FO-371/153046, RK 1051/5 (A). Burrows Bakanlığa gönderdiği raporda Dışişleri Bakanı Sarper ile 21 Haziran 1960'ta yaptığı görüşmede elbette iç siyasal durum hakkında kendisinin yorum yapmasının uygun olmadığı ve benzeri genel yorumları yaptığını bildirdi. Burrows to FO (A. D. M. Ross), 21 Haziran 1960, FO-371/153035, RK 1015/40.

23 B. Burrows (Ankara) to FO, 30 Mayıs 1960, FO-371/153046, RK 1051/5 (A).

24 FO (Ross) to Burrows, 29 Haziran 1960, FO-371/153035.

25 FO to Ankara, 28 Mayıs 1960, FO-371/153054, RK 1051/4.

26 Burrows (Ankara) to FO, 31 Mayıs 1960, FO-371/153046, RK 1051/8.

27 Ümit ÖZDAG, **Menderes Döneminde Ordu-Siyaset İlişkileri ve 27 Mayıs İhtilâli**, Boyut Kitapları, İstanbul 1997, s. 201, ERIK j. ZÜRCHER, **Turkey a Modern History**, I. B. Tauris, London 1994, s. 253.

28 FO (Ross) to Burrows, 29 June 1960, FO-371/153035.

29 Burrows (Ankara) to FO (The Earl of Home), 6 Ocak 1961, FO-371/160212, RK 1011/1.

30 **The Guardian**, 28 Mayıs 1960.

31 W. WEIKER, **Revolution., s**. 26.

32 W. WEIKER, **Revolution.,** s. 27.

33 Hikmet ÖZDEMİR, **Türkiye Cumhuriyeti, İstanbul 1995, s. 228.**

34 Burrows (Ankara) to FO (The Earl of Home), 6 Ocak 1961, FO-371/160212, RK 1011/1.

35 Mehmet Ali BIRAND, C. DUNDAR, B. CAPLI, **Demirkırat Bir Demokrasinin Doğuşu,** İstanbul 1995, s. 215.

36 Hikmet ÖZDEMIR, **Rejim ve Asker**, İstanbul 1989, s. 217-219.

37 Ümit ÖZDAĞ, **Menderes Döneminde.,** p. 202, William HALE, **The Turkish Politics.,** s. 119-120.

38 Burrows (Ankara) to FO (Ross), 21 Haziran 1960, FO-371/153035, RK 1015/40.

39 Burrows (Ankara) to FO, 26 Kasım 1960, FO-371/153038, RK 1018/1/83.

40 FO to Prime Minister, 30 Kasım 1960, PREM-11/4552.

41 Burrows (Ankara) to FO (Sarell), 29 Ekim 1960, FO-371/153037, RK 1018/1/48.

42 Burrows (Ankara) to FO (Sarell), 29 Ekim 1960, FO-371/153037, RK 1018/1/48.

43 Burrows (Ankara) to FO (Ross), 21 Ekim 1960, FO-371/153037, RK 1018/1/33.

44 Burrows (Ankara) to FO, 3 Mart 1961, FO-371/160214, RT 1016/49.

45 Minute by E. E. Tomkins (Central Department), 8 Eylül 1961, FO-371/160791.

46 FO to Tehran, 25 Kasım 1960, FO-371/153038, RK 1016/18.

47 FO to Tehran, 15 Kasım 1960, FO-371/153038, RK 1016/18.

48 Erdem ERNER, **Davulun Sesi (Dışişlerinde 44 Yil),** Bilgi Yayinevi, Ankara 1993, s. 89.

49 FO to Ankara, 16 Aralık 1960, FO-371/153036, RK 1015/71.

50 FO (Sarell) to Burrows, 7 Kasım 1960, FO-371/153037, RK 1016/11.

51 Burrows (Ankara) to FO (Ross), 21 Ekim 1960, FO-371/153037, RK 1018/1.

52 FO to Burrows, 10 Ekim 1960, FO-371/153037, RK 1016/11.

53 Burrows (Ankara) to FO (H. Miller, personal), 3 Mart 1961, FO-371/160214, CT 1016/49.

54 Kemal GİRGİN, **Dünyanın Dört Bucağı, bir diplomatın anıları 1957-1997**, Milliyet Yayınları, İstanbul 1998, s. 62.

55 Burrows (Ankara) to FO (For the Secretary of State), 3 Mart 1961, FO-371/160214, CT 1016/49.

56 Burrows (Ankara) to FO (For Secretary of State), 3 Mart 1961, FO-371/160214, CT 1016/49.

57 FO to Burrows, 7 Mart 1961, FO-371/160217, RK 1052/2G.

58 FO to Burrows, 7 Mart 1961, FO-371/160217, RK 1052/2G.

59 FO to Burrows, 7 Mart 1961, FO-371/160217, RK 1052/2G.

60 FO to Burrows, 7 Mart 1961, FO-371/160217, RK 1052/2G.

61 **The Times,** 7 Mart 1961.

62 Burrows (Ankara) to FO (The Earl of Home), 5 Ağustos 1961, FO-371/160791, CT 1016/17.

63 Burrows (Ankara) to FO (The Earl of Home), 5 Ağustos 1961, FO-371/160791, CT 1016/17.

64 **Cumhuriyet,** 16 Eylül 1961, **Hurriyet**, 16 Eylül 1961.

65 **The Times,** 15 Eylül 1961.

66 FO to Burrows, 15 Eylül 1961, FO-371/160224, No: 1921.

67 FO to Burrows, 15 Eylül 1961, FO-371/160224.

68 **Foreign Relations Of The United States (FRUS),** Volume XVI, 1961-1963, Washington 1994, s. 709.

69 **The Daily Telegraph**, 18 Eylül 1961.

70 William HALE, **The Turkish Politics and Military,** London, 1994, s. 144.

71 William HALE, **The Turkish Politics and Military,** London, 1994, s. 144.

72 Burrows (Ankara) to FO (The Earl of Home), 5 Ağustos 1961, FO-371/160791, CT 1016/17.

73 **Hürriyet**, 17 Eylül 1961.

74 **Hürriyet**, 18 Eylül 1961, **Cumhuriyet**, 18 Eylül 1961.

75 **The Sunday Telegraph**, 17 Eylül 1961.

76 **The Times**, 22 Ağustos1961.

77 **The Times**, 19 Ağustos 1961.

78 H. ÖZDEMİR**, Türkiye Cumhuriyeti.,** İstanbul 1995, s. 263.

79 **Cumhuriyet**, 13 Temmuz 1961.

80 Burrows (Ankara) to FO (The Earl of Home), 22 Ocak 1962, FO-371/163832, CT 1011/0.

81 William HALE, “The Role of the Electoral System in Turkish Politics” **International Journal of Middle East Studies**, II (1980), s. 401-417.

82 Feroz AHMAD, **The Turkish experiment.,** s. 172.

83 Burrows (Ankara) to FO (The Earl of Home), 22 Ocak 1962, FO-371/163832, CT 1011/1.

84 Burrows (Ankara) to FO, 16 Eylül 1961, FO-371/160792, CT 1018/18.

85 Department of State Research Memorandum, Military Rule in Turkey, FO-371/160290, CT 1015/32.

Samet Ağaoğlu'nun Gözüyle 27 Mayıs ve Sonrası / Dr. Muzaffer Çandır [s.66-73]

Celal Bayar Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi / Türkiye

Bu yazımızda, Demokrat Parti Manisa Milletvekili ve mecliste bulunduğu on yıl içerisinde (1950-1960) siyaset dünyasının önemli isimlerinden Samet Ağaoğlu'nun gözüyle 27 Mayıs hareketine yol açan olaylar, ihtilâl sırasında DP'lilere yapılan muameleler ve Yassıada'da tarihin ibretle kaydettiği mahkemelerin sonuçları farklı bir bakış açısıyla ortaya konacaktır. Bu yapılırken de mümkün olduğu kadar objektiflikten ayrılmamaya özen gösterilecektir.

Samet Ağaoğlu, 1909 yılında Bakü'de doğmuş, İkinci Meşrutiyet'in ilânındın sonra Türkiye'ye yerleşen babası Ahmet Ağaoğlu'nun arkasından ailesiyle beraber Türkiye'ye gelmiştir. Öldüğü 6 Ağustos 1982 tarihine kadar yakın dönem Türk siyasî ve edebî hayatında kendinden söz ettirmiş önemli isimlerden biridir. Babası Ahmet Ağaoğlu'nun kendisi üzerinde çok açık bir etkisi vardır. Baba Ahmet Ağaoğlu, yalnız Türkiye'de değil, doğum yeri Kafkasya ile İran, Türkistan, Kırım gibi Türk ülkelerinde de Türklük ve İslamlığın kalkınması, hür ve demokratik idarelere kavuşması yolunda kavgalarıyla tanınmış bir yazar, profesör ve politika adamıdır.1 Baba ocağında Türk siyasî hayatı hakkında belli bir fikir edinen Samet Ağaoğlu, siyasi anlamdaki bastırılmış duygularının çok partili hayata geçilen 1946 yılında ortaya çıkmasına mani olamaz ve yeni kurulan DP'ye ilk katılanlardan olur. “Tahsilimi bitirdiğim gün kafamda ve vicdanımda Türk cemiyetinin sosyal hastalıkları, yaraları hakkında edindiğim inançlar vardı. Bunların nasıl giderilip, iyileştirileceği üzerinde de bir takım sanılara

varmıştım. Yaraların teşhisi ve bu sanıların kafamda ve vicdanımda doğarak bir daha değişmeyecek sağlamlıkla yerleşmesinde, babamın etkisi en büyük rehberim olmuştu. Öyle ki Serbest Cumhuriyet Fırkası macerasından sonra profesörlüğü ve gazeteciliği de elinden alınarak, artık hatıralarıyla baş başa bırakılmış babamın yerine mücadele meydanına atılmaya kendimi hazır hissediyor, yarışa girecek atın sabırsızlığı içinde çırpınıyordum”2

Samet Ağaoğlu’nun DP’ye girmekte ısrarcı olmasının belli sebepleri vardır. Bunlardan en önemlisi, onun DP hareketini yukarıdan inme değil, desteğini halktan alan bir hareket olduğuna inanmış olmasıdır. Ona göre, “Demokrat Partinin doğuşunu sadece bir parti hareketi olarak, tek partili sistemden partili rejime geçiş olarak görmek, tarihini de buna göre değerlendirmek büyük hata olur.”3 1852’den 1946’ya kadar memleketimizde 104 parti kurulmuştur. Bunların arasında İttihat ve Terakki, Hürriyet ve İtilaf, CHP gibi iktidar olanlar da dahil, hiç birinin doğuşu DP’nin doğuşuna benzemez. DP’ye kadarki olan siyasî teşekkülleri kuran da, kurduran da asker ve sivil yönetici kadrodur. DP’nin kurulması ise, yönetici kadro ile halkın ilk defa çok geniş ölçüde el ele vermesiyle olmuştur. Bu özellikleriyle DP hareketini, Samet Ağaoğlu bir halk hareketi olarak görür. Demokrat Parti’yi kuran yönetici ve bürokrasi, kurduran halktır. Ayrıca 1924 Anayasasından beri millî hakimiyeti bir türlü ellerine alamayan halk, biraz da II. Dünya Savaşı’nın sonuçlarının zorlamasıyla çok partili hayata geçilince DP’nin çatısı altında birleşmiş, 1950’den sonra sivil-asker yöneticilere sözünü dinletmeye başlamıştır.

Yine Samet Ağaoğlu’na göre, “DP, şehirlerin büyük işadamları ve nüfuzlu aydınlarına, ilçelerin eşrafına, büyük toprak sahiplerine kadar halkı maddî-manevî baskı altında tutanların teşkilâtı hâline gelmiş ve devleti totaliter bir sistemle idareye alışmış CHP’ye karşı köylü, işçi, esnaf, yeni fikir ve devletçi görüşlerin etkisi altında bulunan genç aydınlar ve bunların

aralarında Halk Partisi'nden çeşitli sebeplerle ayrılanların el ele bir ayaklanması olarak doğmuştur."4 DP'nin Samet Ağaoğlu'nu çeken bir başka özelliği de ulaşmak istediği idealleridir. Ona göre DP'nin ideali, "Memleketin ve halkın içinde bulunduğu maddî ve manevî şartlarda, ekonominin ve toplumun ulaşmış bulunduğu merhalede, halkı zulümden kurtarmak; yoksulluktan, çaresizlikten ve meskenetten çekip sıyırmak, millet olarak gerçek demokrasinin uygulanabileceği toplum yapısını yaratmak yolunda girişilebilecek hareketin öncüsü olmak emelidir."5 Samet Ağaoğlu DP hareketini böyle görürken, halkın da kendisi gibi düşündüğünü bilmektedir. O, hangi sebeplerden dolayı DP hareketinin içinde yer aldıysa, halk da aynı sebeplerden dolayı DP'ye destek olmuştur. Bunu destekleyen bir hatırasını şöyle anlatır:

"1946 yazında Ankara ve ilçelerine bağlı köylerde yaptığım gezintilerden hafızamda bu mistik kader inancıyla ilgili yüzler, sesler, sözler var: Bâlâ'nın bir köyünde köy odasında oturuyoruz. Jandarma çavuşu da yanımızda. Köylü bize, biz onlara sessiz bakışıyoruz. Çavuş:

-Konuşun, diyor. Ne derdiniz varsa söyleyin. İşte beyler sizi dinlemeye gelmişler.

Çavuşun dudaklarında ince, küçültücü, alay eden bir gülümseme. Elindeki kırbaçla çizmelerine hafif hafif vuruyor. Orta yaşlı bir köylü başını salladı:

-Doğru söylersin Çavuş. Fakat beyler gidince şu kırbacı sırtımızda şaklatacaksın!

Yine susuyorlar. Biraz sonra bir başka köylü:

-Ne diyelim beyler, her şeyin bir vadesi var. Bugünkülerin vadesi geldi galiba!"6

1950 yılında Manisa milletvekili olarak Meclise giren Ağaoğlu, kısa bir dönem boşta kalmasının dışında 1958'e kadar devamlı olarak bakanlık

görevlerinde bulunmuştur. Sekiz yıllık bakanlığı sırasında ülkesinin gelişmesi için çalışmıştır, yaptığı hizmetlerle Menderes yönetiminin çalışma temposuna çok rahat ayak uydurmuş, bu dönemde namuslu ve çalışkan bir bakan görüntüsü sergilemiştir. Menderes'e olan saygısı hiçbir zaman körü körüne olmamış, onun yanlışlarını çekinmeden söyleme cesaretini her zaman göstermiştir.

İyi bir hatip olduğu için mecliste muhalefetin tenkitlerine Menderes'ten sonra hep o cevap verir. Bu yüzden ona partinin veya Menderes'in vurucu gücü ismi verilir ve muhalif vekiller, gazeteler ve dergiler tarafından bir çok haksız tenkide uğrar. Onun bu özelliği tutuklandığı Yassıada mahkemelerinde de gündeme gelmiş, Menderes'in aleyhinde bulunmadığı için idamla yargılanıp müebbet hapis cezası almıştır. Ağaoğlu, 1958 yılının nisan ayında tedavi için Londra'ya gitmiş, bu tarihten sonra bir daha bakanlık istememiştir. 27 Mayıs 1960'a kadar da DP milletvekili ve GİK üyesi olarak görevini sürdürmüştür.

II. Dünya Savaşı'ndan sonra Avrupa'yı saran demokratikleşme havasından etkilenen Türkiye Cumhuriyeti yöneticileri çeşitli görüşlerin mecliste temsilini sağlayan birden çok partinin bulunmasına olanak veren yenilikleri yapmak zorunda kalırlar. Bunu yaparlarken "belki de, büyük kısmı okuyup yazma bilmeyen halkın polis, jandarma ve askerle temsil edilen iktidara karşı durmalarının mümkün olamayacağını"7 düşünürler. Fakat halkın çoğunluğunun muhalif saflarına kayması Halk Partisi'nde panik oluşturmuş, seçim kanununun bir boşluğundan faydalanarak "açık oy, gizli sayım" yolu kolayca uygulanarak 1946 seçimleri iktidar tarafından tekrar kazanılmıştır. Aynı oyunu dört yıl sonra deneme cesareti gösteremeyen iktidar, 1950 yılında yapılan genel seçimleri büyük bir farkla kaybetmiştir.

Bu durumu hazmedemeyen eski iktidar yeni muhalefet CHP, büyük kısmı okuma yazma bilmeyen halkın aldatılmış olduğu tezini ileri sürmeye başlar. “Bu edebiyat her gün yeni bir renk, yeni bir şekil alarak ve şiddetini durmadan artırarak on yıl sonra ‘cahil çoğunluğun hakimiyetine karşı aydın azınlığın direnme hakkı’ sloganına varacak ve 1924 Anayasası yerini bu direnme hakkını hukûkîleştiren 1961 Anayasasına bırakacaktır.”8

1950-1960 arası Büyük Millet Meclisi cahil çoğunluk-aydın azınlık feryatları ve iktidar-muhalefet tartışmalarının zaman zaman şiddetli fırtınalarıyla dolup taşar. Bu fırtınalar arasında 27 Mayıs gelir ve bu suretle demokrasi tarihimiz; “Bütün kuvvetleri kendisinde toplamış bir millet meclisinin doğurabileceği en fena sonuçlar en iyi fert veya zümre diktatörlüğünün getirdiği tehlikelerden daha hafiftir”9 düşüncesinin doğruluğuna tanık olur.

Bu gerçek Mustafa Kemal’in Millî Mücadele’yi yalnızca ordularla yapmayarak davasını millet meclislerinden oluşan TBMM eliyle yürütme kararının isabetini bir kere daha gösterir. Dolayısıyla 27 Mayıs İhtilâli’nin, Atatürk’ün Millet Meclisi’ni ön plana çıkartma düşünce ve gayretine vurulmuş bir darbe olduğu söylenebilir. Atatürk, Millet Meclisi’ni her zaman devleti oluşturan kurumların en üstünde görmüş ve göstermiştir. Zaferlerin olduğu kadar yapılan inkılapların şerefini de ona mal etmiş, ilhamların kaynağını millet, uygulayıcısını da Millet Meclisi olarak ilan etmiştir. Yapılan büyük işleri anlatan konuşmalarının hepsinde kendisine ayırdığı yer, milletin ve Millet Meclisi’nin bir köşesinden ibarettir. Bu açıdan bakıldığında 27 Mayıs 1960’ta yapılan askerî ihtilâl, Atatürk’ün, meclisin saygınlığı ilkesine vurulmuş bir darbe olmakla beraber, 1961 Anayasası ile bütün gücü kendinde toplamış bir meclis sisteminin doğurabileceği zararları önlemeyi hedef alan yeni kurumlar getirmiş bu da meclisin etki alanının daralmasına neden olmuştur.

1961 Anayasası ile ordunun devlet yönetiminde etkili hâle gelmesi yani devleti temsil eden bir kuruma, başbakanlığa bağlanması Bayar'a göre bin yıllık bir geleneğin canlandırılması olarak algılanır. Çünkü Türk devlet yönetimi geleneğinde saray-medrese-ordu üçlüsü vardır. Bu gelenekte ordu ve medrese halkı temsil eden yani bir denetleme gücüdür. Saray da kanun yapma ve yürütme gücü. Atatürk, sarayın yerine kanun yapma ve yürütme gücünü Millet Meclisi'ne, ordunun ve medresenin denetleme gücünü de o zaman kabul ettiği seçim sistemine göre ikinci seçmenlere vermiş; devleti bu yoldan halka götürmüştür. Bu konuyla ilgili olarak Ağaoğlu, babasının bu durumu tenkit ettiği şöyle bir hatırasına yer verir:

"Bir devlette sorumsuz bir müessese olamaz. Her müessesenin sorumlu bir makama bağlı olması gerekir. Bu gün Gazi Cumhurreisi, Fevzi Paşa Genel Kurmay reisi, İsmet Paşa hükümet reisi olduğu müddetçe bir mahzur akla gelmeyebilir. Ama kanunlar şahıslara göre yapılamaz. Günün birinde Genel Kurmay Başkanı bir darbeye teşebbüs etse onun böyle bir harekete hazırlanışını görememiş makam olarak kimi sorumlu tutmak mümkündür? Cumhurreisi olamaz, çünkü zaten sorumlu değildir. Millî Müdafaa Vekili veya Başvekil, bize bağlı değildi ki kontrol edebilelim demek mevkiindedirler. Bunun içindir ki bu madde muhakkak değişmelidir."10

Askerin bir daha yönetime müdahale etmemesi yönünde yapılan bu uyarıların etkili olmadığı, Bayar'ın desteklediği kanuna rağmen bağlı olunan kurumu da hiçe sayarak ihtilâl yaptıklarını 12 Eylül 1980 vb. hareketler göstermiştir.

Burada Samet Ağaoğlu'nun, 27 Mayıs 1960 sonrası üç insanın yargılanarak idam edilmesinin arkasında İsmet İnönü'yü görmesi üzerinde biraz durmak gerekir. Ona göre İnönü; siyasi hayatı boyunca birçok fırtınaların arasından geçmiş, yollarını hep bulmuş birisi olmasına rağmen bu faciayı neden önleyemediği sorusu kafalardan hiç çıkmamıştır. 1964

Ekimi’nde hapisten çıktıktan kısa bir süre sonra Sefa Kılıçlıoğlu’nun matbaasındaki odasında Erol Simavi ve Metin Toker’le birlikte otururlarken Toker’e şunları söyler:

“Evet, Paşa idamlardan önce Milli Birlik Komitesi’ne yazdığı fikir, siyaset ve üslup bakımlarından gerçekten kuvvetli bir mektupla idamların yapılmamasını istedi. Ama bu isteğini Türk milletine ve dünyaya ilan etmedi. Bu ilanı yapsa idi komite o üç idamı katiyen tasdik etmezdi, hatta Aydemir grubunun rivayet edilen baskısına rağmen tasdik etmezdi. Talat Aydemir komiteye idamları tasdik ettirecek kadar kuvvetli olsa idi bizzat İnönü hükümeti zamanında tenkil edilerek asılabilir miydi.”11

Bu sorularına cevap alamayan Ağaoğlu, İnönü’nün çok kinci birisi olduğunu hatırlayıp, Toker’e o zaman söyleyemediği düşüncesini, hatıralarını yazdığı Demokrat Parti’nin Doğuş ve Yükseliş Sebepleri isimli kitabında, “Acaba idamları önlemek için İsmet Paşa’yı daha çok gayret göstermekten alıkoyan oğlu Ömer İnönü için yapılmış seviyesiz bir ihbarı Menderes’in ciddi bir tahkikat konusu olarak ele almış bulunmasından doğan hisler miydi?”12 diye sorar. Sonuçta Ağaoğlu, İnönü’yü, isteyerek veya istemeyerek 27 Mayıs’ı tahrik edenlerin başındakilerden birisi olarak görür.

27 Mayıs ordu içinde bir cuntanın eseridir. Onu bütün ordunun eseri gibi göstermek doğru değildir. Ama cuntaya böyle bir işe girişmek cesaretini veren ve iki saatte başarıya ulaşmasını sağlayan köklü sebepler vardır. Bunların üzerinde uzun uzun duran Ağaoğlu’na göre Demokrat Parti, halkın asker-sivil yöneticilerle el ele vermesi sonucu iktidar olmuştur. Yeni iktidarın başları büyük kısmı itibariyle yine eski kadrodandır. Fakat halk kendi iradesini hem yeni idarecilere hem de devlet bürokrasisine hissettirmiştir. Bu şekilde devlet bürokrasisi tek parti baskısından kurtulurken, halktan gelen baskının altına girer. Bu baskı zamanla kendisini

gittikçe artan bir kuvvetle gösterir ve gösterdiği nispette de asker-sivil bürokrat sınıf, görünüşte DP iktidarından, gerçekte ise halkın baskısından, yani demokrasiden şikayetçi olmaya başlar. Sonunda halkın baskısından kurtuluşu, halk iradesine dayanan iktidar kavramına karşı çıkmakta bulur. "İşte 27 Mayıs, her şeyden önce 1946'dan evvelki bütün hareketler gibi yine asker-sivil bürokrasinin tek başına, halkla ilişkisi bulunmayan bir davranışından başka bir şey değildir."13 Bu hareketin belli başlı edebiyatı ise "ocak-bucak başkanlarının tahakkümünden bıktık, cahil çoğunluğa dayanan iktidardan çektiğimiz yeter" gibi cümlelerdir.

Samet Ağaoğlu'nun 27 Mayıs 1960 İhtilâli'ni tahlil eden yazıları bugün bile önemini korumaktadır. Çünkü o, olayların merkezinde yer almış, hiçbir nakle gerek kalmadan doğrudan yaşadıklarını anlatmıştır. Ona göre İhtilâli ayakta tutan dört ana unsur vardır; yani İhtilâl, dört sacayağı üzerinde durmaktadır. Bunlar sırasıyla asker-sivil bürokrasi, basın ve üniversitelerdir. Bunları ayrı ayrı inceleyen Ağaoğlu, asker için şunları söyler:

"Devlet yönetiminde sivil bürokrasi Tanzimat'tan bu yana belirmişken, askerî bürokrasi Osmanlı İmparatorluğu'nun kuruluşundan beri mevcuttu ve bu tarihi kök ona ta 1950'ye kadar süren imtiyazlı bir yer sağlamıştı. Hükümdar, yeniçerilik kaldırılıncaya kadar bir numaralı yeniçeriydi. Saltanat kaldırılıncaya kadar da doğrudan doğruya başkumandan. Padişah ve hanedanın erkekleri hep asker idiler. İmparatorlukta Batı anlamında devlet teşekkülleri kuruluncaya kadar sivil bürokrasi yoktu."14 Askerî bürokrasinin DP iktidar oluncaya kadar her zaman imtiyazlı durumunu koruduğuna dikkat çeken yazar, bu durumun askerler arasında da çeşitli iç çekişmelere yol açtığını; Genç Subay Pilotlar Birliği ve Genç Kurmay Subaylar gibi genç subayların yaşlı generalleri devreden çıkarmak isteyen mektuplarını örnek göstererek ortaya koyar. Bu genç subaylar DP iktidarından orduda geniş bir tasfiye yapılmasını, ordunun yalnız savaş

zamanlarında değil barışta da memleket yönetiminde söz sahibi olmasını istemişler, yaşlı generaller de kendilerinin sahip oldukları konumlarının değiştirilmemesini, çünkü subayların devlet memuru sayılamayacaklarını beyan etmişlerdir.

Bu isteklerin hepsini yerine getiremeyen DP iktidarı ordu üzerindeki çalışmalarını daha çok teknik konularda yoğunlaştırmış, ordu da 27 Mayıs'ı gerçekleştiren cuntacılara topluca ses çıkarmayıp askeri rejimi kabul etmek zorunda kalmıştır.

Sivil bürokrasiye gelince; bunlar askerî bürokrasiye göre hiç aktif rol almamışlar, yalnızca darbeyi desteklemişlerdir. Yazar bunun sebebini şöyle açıklar: "Sivil bürokrasiyi en çok sıkan, mevcut bütün partilerin her yıl ve her yılın hemen hemen her haftasına rastlayan köylerden şehirlere kadar kongrelerinde memurlar hakkında söylenen sözleri, yine her partinin ocak idare kurulu üye ve başkanlarından derece derece il idare kurulu üye ve başkanlarına kadar hükümet makamlarının kapılarını bu siyasî sıfatları ile durmadan çalmaları, istediklerini yaptırmak için her vasıtaya başvurmaları idi. 27 Mayıs Darbesi'nden sonra bu hâli yalnız Demokrat Parti teşkilatına mal ettiler. Gerçekte ise Halk Partisi ve öteki muhalefet parti teşkilatları da aynı dalgalanmada idiler. Memurlar mahalli partileri yönetenlerin bu baskısından yoruluyor, bizar oluyordu. Bu yöneticiler de yine kendilerini aynı yollarla sıkıştıran halkın vasıtalarından başka bir şey değillerdi."15

Tek parti hakimiyetinin baskısından bıkmış olan sivil bürokrasi, 1950'den sonra parti yerine halkın baskısı altına girer. Aslında bu durum demokratik sistemin gereğidir fakat biraz ileri gidilmiştir. Aynı şey bugün de geçerlidir. İşte sivil bürokrasiyi halk iradesine dayanan rejimden biraz soğutan ve 1950'de halka verilen desteğin 1960'da halktan çekilmesinin en önemli sebebi budur.

Basına gelince, basın bir yandan geniş manası ile yönetici kadrodan, dar manası ile yönetilenden yani halktan bir parçadır. 1945 yılında açılan hürriyet kapısından yalnız demokrasi ideali ile ilgili fikirler değil, her çeşit ideoloji geçti. Bu akımların kendi düşünceleri gerçekleşinceye kadar her iktidarın aleyhinde olacakları normaldi. DP iktidarının komünizm ve faşizmle mücadele etmesi üzerine bu düşünceleri savunan kalemler, bütün gücüyle muhalefete geçmişlerdir.

Daha sonra bir çok gazete iktidarın hizmetlerini kendi düşüncelerine aykırı bulup tenkite başlar. Bunların bir kısmı 1950 öncesi DP'yi tutan gazetelerdir. Ağaoğlu, bunların bir kısmının tenkidin dozunu ayarlayamayıp kişisel hakaretlere vardırdıklarından yakınır. Şimdiki ifadeyle o zaman da bir kısım medya, hem menfaatleri gereği, hem de savundukları düşüncenin DP iktidarda durduğu müddetçe ön plana geçemeyeceğini düşünüp millî irade kavramının karşısına dikilmiştir. Bu tip gazetecilerden son derece rahatsız olan Ağaoğlu, düşüncelerini şöyle ifade eder:

"6-7 Eylül olayları ile 18 Nisan olayları üzerine ilan edilen sıkı yönetimlerle Demokrat iktidarın son ayında kurulmuş Meclis Tahkikat Komisyonu'nun kararları dışında kapatılmış tek gazete ve dergi yoktur. 1950'de milli iradenin hararetli taraflısı gazetecilerin 1960'da aynı iradenin karşısına geçmelerinde, resmî ilanlar gibi şahsî menfaatler konusunu bir tarafa bırakarak söylüyorum, belli başlı sebep, kökü dışarıda ideolojilerle kendi görüşlerini, fikirlerini hakikatin ta kendisi sayan ve sanan zihniyettir. Yoksa Demokrat iktidar gazetecileri ve basını hatta zaman zaman devlet kavramı ile bağdaşması güç bir şekilde karşılamış, bizi daha sonraları çoğunluk istibdadı kurmakla suçlayan bazı gazetecilerin istemedikleri bakanları değiştirmiş, yine onların istediklerini bakan yapmıştır."16

Basının durumu ile ilgili DP milletvekili Rıfkı Salim Burçak şöyle ilginç bir hatırasını nakleder. "Başbakan, basın ile ilişkilerimizin çok

düzgün olduğuna işaret ederken insanı memleket hesabına derin derin düşündüren sözler söyledi. Gazeteciler kendisine: ‘Siz gazetecileri gözetin, bize yardım edin, biz yapılacak zamları ucuzluk şeklinde de göstermesini biliriz!’ Bu sözleri gülerek söyleyen başbakan: Demek ki şimdiye kadar ucuzluğu pahalılık gibi gösterdiklerini de itiraf etmiş oluyorlar. Nerelerden gelip geçmişiz, artık anlayın”der.17

İktidarları süresince üniversitelerin gelişmesi için çalışmış ve yeni bir çok üniversitenin açılmasını sağlamış olan DP, İhtilâl olduğu zaman bir çok doçent ve profesörlerin İhtilâlcilerin yanında yer almasını anlayamamıştır. Ağaoğlu üniversite hocalarının 28 Mayıs günü yani darbeden bir gün sonra yazdıkları raporla iktidarı Anayasayı ihlal etmekle suçlarken, kendilerinin yeni bir anayasa yapılması tekliflerini çok büyük bir çelişki olarak görür ve “Neden millî iradenin aleyhine çıkarak bu iradeyi parçalayan, zayıflatan yeni bir anayasanın ilk sözcüleri oldular? Sorusuyla bu çelişkiye dikkat çeker.

DP iktidarına karşı çıkan üniversite hocalarını Samet Ağaoğlu şöyle tasnif eder: “Şimdi üniversite profesörlerinin bir kısmını millî iradenin hakimiyet esası aleyhine döndüren sebepleri kendi ölçülerimize göre kısaca görelim: Bahis konusu profesörleri dört grupta toplayabiliriz.

1. Sol eğilimli olanlar: Bunlar 1950’de açılan hürriyet kapısından faydalanarak asıl hedeflerine kolayca varabileceklerini düşünmüşler, Demokrat iktidarı bu bakımdan tutmuşlardı. Fakat yeni iktidarın ileri sağ ve sol akımlara karşı tutumu belirince aleyhe döndüler.

2. Şahsî kavgalarını ön planda tutanlar: Bunlar profesörlük, dekanlık, rektörlük rekabetlerinde iktidardan kendi lehlerine istedikleri desteği bulamayınca yüz çevirdiler.

3. Tıpkı bazı gazeteciler gibi kendi görüşlerini en doğru sayarak iktidara kabul ettirmek isteyip, bunu başaramayınca küsenler.

4. 27 Mayıs'tan önceki üniversitelerle ilgili 18 ve 28 Nisan gibi bazı olaylar karşısında hassasiyet gösterenler."18 Yazar yalnızca bunların içinde dördüncü gruba dahil ettiği kesimi haklı bulur ve burada Menderes'in profesörlere topyekûn "kara cüppeliler" demesine üzülür.

Bu değerlendirmelerde bulunan Ağaoğlu, son düğümü de çözmek için şu soruyu sorar: "Madem ki 27 Mayıs, asker-sivil bürokrasinin elini 1950'de verdiği halktan çekmesidir. O halde halk neden bu harekete karşı çıkmamış veya çıkamamıştır? Neden bu hareketi neticeleri ile beraber kabul etmiştir?

Yazara göre Türk toplum yapısı henüz yeterince uzvileşmemiş, yani maddî kuvvetin karşısında gerektiğinde dikilebilecek manevî bağlar henüz örülememiştir. İhtilâl sonrası DP'lileri Yassıada'da toplayan askerler halktan gelebilecek tepkiden çekinmişler, adanın etrafında çok büyük önlemler almışlardı. Böyle bir durumda halkı hareketsiz bırakan en önemli faktör, halkın bağlı bulunduğu mistik kader inancıdır. Halk bu düşünceyle yapılanları demokrasinin bir gereği gibi görmüş, olanları DP'lilerin kaderi saymıştır. Düşüncelerini böyle ifade eden yazar, Demokrat Parti ve Menderes'in bütün kuvveti yalnız halkta aramasını yanlış bulur.

Bu hazırlayıcı faktörlerle her an İhtilâl yaklaşırken, Menderes, açıkça seslendirilen ve kendisinin de şüphelenmeye başladığı İhtilâl endişesini yok etmek için Anadolu gezisine çıkar. Eskişehir havaalanında gördüğü manzara oldukça endişe vericidir. "Menderes o akşam valinin arabasıyla havaalanından ayrılırken, meydanın çıkış yerinde toplanan yirmi beş kadar subayın önüne geldiğinde subaylar keskin bir dikkat komutu ile arkalarına dönüp ellerini bilekten sallayıp edep dışı bir harekette bulunurlar ve hızla oradan uzaklaşırlar."19 Aslında İhtilâl o saatte başlamıştır.

Nihayet 27 Mayıs İhtilâli olur. Bütün DP'lilerle beraber onlara yakın olan bürokratlar birer birer evlerinden alınıp Harbiye'ye getirilirler.

Harbiye’nin genel görüntüsünü Rıfkı Salim Burçak şöyle anlatır: “Kapının önünde birikmiş olan yüzlerce subayın kahkaha, gürültü ve bağrışmaları ta uzaklardan duyulmakta idi. Eli silâhlı bir kuvvet on yıldan beri memleket idaresinin başında bulunan insanları kolayca toplamış olmaktan ileri gelen bir sevinç dalgası içinde çalkalanıp duruyor ve bu manzara bir savaş sonunun zafer şenliğini andırıyordu. Harbiye’nin önü bu hâliyle, oraya getirilenler için sadece korkunç değil, aynı zamanda çok tehlikeli idi.”20

Samet Ağaoğlu da 27 Mayıs sabahı diğer DP’liler gibi evinden alınıp Harbiye’ye getirilir. Getirilişi ve orada geçirdiği günler hakkında hatıralarında pek bilgi yoktur. Yalnız ablasının anlattığına göre Samet Ağaoğlu’nun ve ablasının evlerinin aranması için emir çıkartılmış, didik didik edilen evde yazılı belge ve para aranmıştır. “Ev o kadar alt üst edilerek aranır ki, gümüş çatal bıçak takımın kutusunun kapitoneleri, çalışan kadının çocuğunun şiltesi bile sökülür. Evrak ve dolar arayanlar dolar bulamaz, evrak olarak da merhum kardeşleri Abdurraman’ın Türkçe ve kocasının İngilizce mektuplarını götürürler.”21 Bu aramalar sırasında Samet Ağaoğlu’nun günlük olarak tuttuğu birçok hatıra defteri de kaybolmuş, hapisten çıktıktan sonra bulmaya çalışmışsa da sonuç alamamıştır.

Ağaoğlu’nun anılarında yer vermediği, 27 Mayıs günü Harbiye’de toplanış süreci ile bağlı olarak, yakın arkadaşı Rıfkı Salim Burçak, hatıralarında Samet Ağaoğlu ile ilgili şu izlenimini anlatır. “Gerçekten de bazı arkadaşlarımız Harbiye kapısının önünde sille tokat dövülmüşler, pek ağır hakaretlere uğramışlardı. Bunların arasında ciddi bir ölüm tehlikesi geçirmiş olanlar da vardı. Bu ağır saldırılara maruz kalan bir arkadaşı (Samet Ağaoğlu) bu tarihten on gün sonra Harbiye’de kendisi ile karşılaştığımız zaman vücudunun, 27 Mayıs gününden kalma ağrılar ve sızılar içerisinde olduğunu anlatarak bana yaralı bacağını gösterdi”22

Ayrıca daha ileri gidilip Ankara Merkez Komutanı Cemal Madanoğlu tarafından ilginç bir teklif öne sürülür. Madanoğlu, “iktidar mensuplarını Harp Okulu’nda topladıklarının ertesi günü, bunların üçer-beşer Harp Okulu’ndan evlerine yürüyerek gönderilmesini ve halk tarafından linç edilmesini düşünür ve bu düşünce ile Şemi Ergin ve Sıtkı Yırcalı’yı evlerine gönderir.”23 Fakat MBK’nın uyarısı sonucu bu davranıştan vazgeçilmiştir.

Samet Ağaoğlu’na göre 27 Mayıs, her şeyden önce 1946’dan evvelki bütün hareketler gibi yine asker-sivil bürokrasinin, tek başına, halkla ilgisi bulunmayan bir davranışından başka bir şey değildir. 27 Mayıs’la, 1950’den beri halkın güdümüne giren sivil-asker bürokrasi ve parlamento bu etkiden kurtulmuş, halk tekrar yönetimde tesirsiz hâle getirilmiştir. Özellikle “1961 Anayasası’yla meclislerin ve hükümetlerin yanında, fakat halkın seçmediği, hükümeti fiilen kontrol eden, ona istikamet tayin eden, hiçbir murakabeye tâbi bulunmayan MGK, Yüksek Hakimler Kurulu gibi müesseseler, yine kontrolden tamamen uzak üniversite, radyo gibi teşekküller yaratılmıştır. Bu, gerçek hakimiyet yerine sivil-asker bürokrasi hakimiyetidir.”24

27 Mayıs’tan yirmi gün sonra 17 Haziran’da Samet Ağaoğlu Ankara’dan son kafile ile beraber Yassıada’ya getirilir. Samet Ağaoğlu’nu Salih Coşkun, Nedim Ökmen ve Ahmet Salih Korur ile birlikte üst koridorda iki buçuk metre boyunda, iki metre eninde küçük bir odaya yerleştirirler. Samet Ağaoğlu bu odada, isimleri değişse bile sayıları değişmeyen diğer üç arkadaşıyla birlikte tam iki ay dışarı çıkamaz. Ondan sonra haftada üç gün ancak yirmişer dakika dışarıda dolaşabilirler. Bu uygulama mahkemelerin başladığı güne kadar böyle devam eder.

Burada 27 Mayıs İhtilâli’nin simgesi olan Yassıada ile ilgili Ağaoğlu şunları söyler: “Devirdiklerini ilk günlerin alev ve kasırgaları arasında yakıp boğmayan İhtilâl; dehşet, heyecan ve heybetini hasmını böyle bir

kayaya getirip bağlamak suretiyle ispat etmek akıllılığını hem de bir sanatkâr ustalığı ile gösterebilmişti.

Yassıada, 27 Mayıs'ın hatırasını ölümsüzleştiren öyle bir abide olmuştur ki mimarı veya heykeltıraşı mahir bir el, yahut inanılmaz bir ölçü kabiliyeti değil, ironik olduğu kadar unutulmak vehmi içinde uyanık bir seziş duygusudur.

Yassıada şimdi üstünde tel örgüler içine alınmış dört yüzden fazla siyaset adamı, çevresinde nöbet gezen harp gemileri, yakaları kırmızı şeritli, siyah cüppeli hakimleri, süngülü, tüfekli, tabancalı muhafızları ile İstanbul'un geçmiş devirlerinden bir parça hâlinde Marmara'nın sularında yükseliyordu. Adeta, büyük bir zelzeleden sonra deniz ortasında birden meydana çıkmış bir kaya idi. Dünyanın gözleri ona çevrilmişti."25

Kendileri fark etmeseler de yapılan uygulamadan üst koridorda kalanların idamlık mahkûmlar olduğu bilinmektedir ve buraya uygulanan rejim Ankara tarafından belirlenmektedir. Bu rejimin onu en çok rahatsız eden tarafı, ruhlar üzerinde yaptığı psikolojik baskıdır. "Meselâ günün birinde koridorların Heybeliye bakan pencerelerini, dışarıyı görmeyelim diye, koyu sarı renge boyadılar. Bir başka gün kapılarımıza çengel taktılar. Bazen hazırlanın, havalandırmaya çıkılacak, diyorlar. Fakat uzun süre bekledikten sonra vazgeçiyorlardı"26 diye anlattığı bu tür davranışları, Samet Ağaoğlu onur kırıcı bulur.

Yassıada mahkemeleri sırasında Samet Ağaoğlu'nun başından geçen en ilginç olay, Salim Başol'a meşhur gafı yapmaya mecbur bıraktığı savunmasıdır. Anayasayı ihlâl davasında sorgu sırası kendisine gelen Ağaoğlu; "Neden Halk Partisi malları hakkındaki kanunu, neden Kırşehir Kanunu'nu savundun veya bunlara karşı durmadın?" sorusuna karşı: "Şimdi ben bu teşriî işlerinden sorumlu muyum? O hâlde neden burada yalnızım? Kırşehir Kanunu'na oy veren, Halk Partisi Malları

Kanunu’nu savunan Fethi Çelikbaş nerede, ötekiler nerede, onların hesabını ben mi vereceğim?” diye sorar. Başol yalnız Yassıada’yı değil, 27 Mayıs’ı özetleyen ve bütün dünya hukukçularınca “tatsız gaf” diye hatırlanacak olan şu cevabı verir: “Onu bana değil, sizi buraya tıkan kuvvete sorun”27

Başol, bu sözü ile, kedisinin bir ihtilâl mahkemesi başkanı olup, ihtilâlcilerin isteklerine boyun eğdiğini açıkça ifade etmiştir.

Samet Ağaoğlu, Yassıada mahkemesinde:

1- Anayasayı ihlâl etmek.

2- Dikta rejimi kurmak isteyenlere yardım etmek.

3- İktidarı maddi menfaat sağlamak için kullanmak.

4- Vatan cepheleri kurmak suçlamalarına maruz kalmış, kendinden ziyade DP Dönemi’ni savunarak, yapılan bütün ithamlara cevap vermiştir. Daha sorgulama döneminden başlayarak; DP, Bayar ve Menderes aleyhine konuşması istendiği hâlde bu konuda zerre kadar döneklik göstermemiş, sonuna kadar bunları desteklemiştir.

İkinci maddedeki suçlamaya karşı Hamdi Ragıp Atademir herkesi rahatlatan şu açıklamayı yapar: “Diktatör bir felaket veya saadeti istismar ederek harekete geçen dar bir kadroya, ordu ve gençlik teşekküllerine dayanır. Elinde organize kuvvetleri ve basını vardır. Seçimden, grubundan, basından, muhalefetten, çekinen bir hükümet diktatör değildir. Demokrat Parti iktidarı seçimlerle iş başına gelmiş insanların iktidarı idi. Şayet zaman zaman sözde kalmış, sert tedbirler düşünülmüş bile olsa, bu muhalefetin yaptığı şiddetli tahriklerin tesiriyle olmuştur.”28 Bu ve bunun gibi tarihe geçecek derecede mükemmel savunmalar yapılır fakat hiçbiri sonucu etkilemez.

27 Mayıs’tan yaklaşık bir yıl yüzon gün sonra 14 Eylül 1961’de mahkeme kararları okunur. Sanıklar duruşma salonuna grup grup getirilip kararlar yüzlerine okunur. On üçüncü grupta bulunan Samet Ağaoğlu’na

müebbet ağır hapis cezası verilmiştir. Daha hafif bir ceza bekleyen Ağaoğlu, buna üzülürken, yakınları idam verilmediği için sevinirler.

27 Mayıs sabahı Ankara'da Harp Okulu'na girerken kendi kendine: "Acaba sağ çıkacak mıyım?" diye soran, aynı soruyu Yassıada'ya çıkarken de düşünen Samet Ağaoğlu, şimdi de bir başka yere, İmralı'ya, elleri kelepçeli olarak aynı düşüncelerle götürülür. Bir süre sonra da Kayseri cezaevine topluca gönderilirler. Burası bilhassa ilk günleri oldukça sıkıntılı bir yerdir. Burada hücreye kapatılan Ağaoğlu ve arkadaşlarının kaldıkları yerler ablasının ifadesiyle iki metre boyu bir metre eni olan hücrelerdir. Bu hücrelerin alaturka helâları da içerdedir ve yemekler kapının altından atılmaktadır. Bu durum Samet Ağaoğlu'nun sinirlerini müthiş bozar. "Hücredeki Adam" isimli hikâyesini burada yazar ve yaşadıklarını anlatır. Kendi kaleminden kaldığı yerin tasviri şöyle yapılır: "Burası aşağı yukarı beş adım uzunluğunda, üç buçuk adım genişliğinde bir delikti. Duvarlar yerden yarıya kadar açık mavi yağlı boya ile boyanmış, üst yanı yeni badanalanmıştı. Aynı mavi renkte kapının yanında üstü açık alaturka abdest yeri, yatağın karşısında da lavabo vardı. Kerevetin başucundan iki metre yüksekte, küçük, demir parmaklıklı, dar bir pencere…"29

Aynı hapishanenin hamamı da benzer şekilde tasvir edilir. "İçinde aylardan beri yaşadığı hücre bölümünü de ilk defa görüyordu. Uzun, dar, pencereleri tavana yakın yer, karanlık bir koridorda yangına kilitli kapılar vardı. Her kapının üstünde de yine dışarıdan açılıp kapanan, bir el geçebilecek büyüklükte bir delik. Koridorda ıslak ayak izleri görülüyordu. Bunlar kendinden önce gidenlerin olacaktı herhâlde. Koridorun sonunda sağa saparak yürüdüler. Burada da sıra ile hücreler. Son hücrenin yanındaki açık kapıdan, bir yanı tuvalet, bir yanı sadece bir duş yeri başka bir hücreye girdiler. Gardiyan; 'musluğu açınca sıcak su gelir, on dakika akar buna göre davran' diyerek kelepçelerini çıkardı; kapıyı dışardan kilitleyerek gitti."30

Orada 1963 yılının sonuna kadar kalan yazar hatıralarının bir kısmını da burada kaleme almıştır.

Başta ablası Süreyya Ağaoğlu olmak üzere bütün ailenin yoğun çabaları sonucu Samet Ağaoğlu'nu hastalığı sebebiyle İstanbul Toptaşı Cezaevi'ne naklederler. Burada hem mahkumiyet şartları iyileşmiş, hem de yakınları ile görüşmesi kolaylaşmıştır. Bir kaç ay sonra da koalisyon ortaklarının anlaşmasıyla aralarında Samet Ağaoğlu'nun da bulunduğu pek çok eski DP'li, kamu haklarından yoksun bırakılmak suretiyle serbest bırakılırlar.

Buraya kadar meydana gelen olaylar ve öncesi Ağaoğlu'nun bakış açısına göre ele alınmıştır. Bu son kısımda genel bir değerlendirme yapılacak olursa Osmanlı Devleti'nden beri Türk vatandaşı devlet yönetimine katılmamış, mecliste görülen hür ve demokratik hava, barıştan sonra yerini otoriter bir idareye terk etmişti. Egemenlik sultandan alınmış fakat halka bir türlü geçmemişti. CHP kendisini Milli Mücadele'yi kazanan Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nin devamı gibi kabul edip, yeni devletin rakipsiz tek sahibi gibi görüyordu.

Kurtuluş Savaşı'nı takip eden günlerde Avrupa'da itibar gören tek partili otoriter idare, 1925 yılından sonra içerde de tam anlamıyla hüküm sürmüş, birinci meclisin demokratik havası kaybolmuştu. Milli Mücadele'yi halkla beraber yapanlar daha sonra halkı bir kenara iterek memleketi idare etmiş, "halka rağmen halk için" prensibini uygulamışlardır. Tek parti yönetiminin dört duvar arasında tespit ettiği adayların tamamının milletvekili olarak meclise geldikleri bir yerde demokrasiden söz etmek mümkün değildir.

Bunları söylemekle bu dönemde yapılan olumlu işlerin göz ardı edildiği anlaşılmasın. Yalnız konuya rejim açısından baktığımızda Batı dünyasının koyduğu ölçülere göre bizdeki yönetimin adı otoriter yönetimdir. Bu anlayışın devamında CHP yöneticileri, devleti kendilerinden başka hiç

kimsenin idare edemeyeceği görüşünü benimserler. Bu anlayış teoride 1946, pratikte de 1950'ye kadar devam etmiştir. Bu tarihten sonra DP'nin tek başına iktidar olmasıyla CHP'nin devlet yönetimi üzerindeki ipoteği ortadan kalksa da 27 Mayıs İhtilâli'yle bu anlayış maalesef devam etmiştir. Bunun bugün de devam ettiği söylenebilir.

14 Mayıs 1950 seçimleriyle birlikte Türk halkının devlete ve siyasete bakışı değişmiş, o tarihe kadar siyasetin dışında tutulan insanımız, 14 Mayıs'ta kullandığı oyun ne kadar etkili olabileceğini görmüştür. Fakat CHP'nin iktidarı kaybettikten sonraki geçen on yıl içinde devamlı iktidarla ilişkilerini gergin tutma politikası halkı böldüğü gibi iktidarın rahat çalışmasını da engellemiştir. Başında İnönü'nün bulunduğu CHP'nin bu davranışından duyduğu rahatsızlığı Menderes şöyle dile getirir:

"Hakikat şudur ki, karşımızdakiler, iktidardan düştükleri andan itibaren derin bir kin ve husumetle hareket ederek, tam on sene memlekete ve millete rahat ve huzur yüzü göstermemek için ellerinden geleni yaptılar. Tam on senedir memleketi en şiddetli bir seçim mücadelesinin sarsıntılarıyla perişan etmek gayretinden bir an hâlî kalmadılar. Bu on senenin her günü, sanki ertesi günü seçim olacakmış havası içinde yaşandı ve millete, her an mühim vakalar, hadiseler oluverecekmiş endişeleri yaşatıldı. Milletçe sevineceğimiz, bahtiyar olacağımız zamanlarda hiddet ve endişeleri büsbütün arttı. Şu on senenin sadece on gününde bile sükunet bulup millete rahat bir nefes almağa imkân verdikleri görüldü mü? Seçim kampanyalarının on sene devam ettirilmesi, dünyanın neresinde görülmüş, böylesine bir talihsizlik hangi milletin başına gelmiştir. Tekrar ediyorum: Bu milletin vücuda getirdiği sayısız eserlerden birine dahi bakılmak istenmedi. Bunlardan bir tekinin bile mevcudiyetinden bahsetmekten vebadan kaçar gibi kaçınıldı."31

Dönemin başbakanının da ifade ettiği gibi CHP, on yıl boyunca devamlı gerginliği korumuş, İhtilâl ortamının muhafazasını sağlamıştır. 27 Mayıs askerî müdahalesi Türk demokrasisi için çok ağır bir yara açmış, rejimin geleceği üzerinde de yıkıcı etkiler bırakmıştır.

27 Mayıs İhtilâli olmasaydı, Türkiye bugün sorunlarının çoğunu çözmüş, bugünkü durumundan çok daha ilerde, ileri refah düzeyini yakalamış olabilirdi. Bu müdahale yalnız devletin ekonomik gelişmesini durdurmamış; demokratik Türkiye Cumhuriyeti'nin genç rejimini de tahrip etmiştir. Hele Kars-Ardahan'ın Ruslara satılması, Harp Okulu öğrencilerinin imha edileceği, sayısız gencin öldürülüp cesetlerinin ortadan kaldırıldığı ve iktidarın bir soygun şebekesi hâline geldiği gibi hem basında çıkan hem de resmi ağızlar tarafından söylenen haberlerin asılsızlığı, İhtilâli yapanların niyetlerinin halis olmadığını göstermiştir.

Peki bu İhtilâli yapanların asıl niyetleri neydi? Pek çok eski DP mensubunun da söylediği gibi, İhtilâlcilerin asıl hedefi Demokrat Parti'yi Türk siyasi hayatından tamamen tasfiye etmek ve onun yerine CHP'yi getirmekti. Bu niyetlerini de çok çabuk belli etmişler, DP'lilere atfettikleri önemli suçlamaları Yassıada mahkemesine bile getirmemişlerdir. Zaten İhtilâli yapan askerlerin kısa zaman sonra aralarında ihtilafa düşüp bir kısmının yurtdışına zorunlu görevle gönderilmeleri ve seçimde CHP'yi desteklemeleri, onların yönetimde kalıcı olmadıklarını göstermiştir.

27 Mayıs İhtilâli'nin haksız ve gereksiz olduğunun en belirgin göstergesi 15 Ekim 1961 tarihinde yapılan genel seçimlerin sonuçlarıdır. Halk, İhtilâl sabahından seçim gününe kadar yapılan hadsiz propagandalara karşı İhtilâlcileri ve onların desteklediği CHP'yi haklı görmediğini bir defa daha göstermiş, cunta destekli CHP'ye ancak yüzde otuz altı gibi bir oy vererek cezalandırmıştır. 1950'deki havayı bir daha yakalayamayacaklarını çok iyi bilen DP'liler için de bu seçimin sonucu tek teselli olmuştur.

1 Samet Ağaoğlu, Siyasi Günlük, İletişim Yay., İst. 1992, s. 23.

2 A.g.e., s. 24.

3 Samet Ağaoğlu, Demokrat Parti'nin Doğuş ve Yükseliş Sebepleri, Ağaoğlu Yay., İst. 1972, s. 9.

4 Samet Ağaoğlu, Arkadaşım Menderes, Ağaoğlu Yay., İst. 1967, s. 63.

5 A.g.e., s. 56.

6 Samet Ağaoğlu, Demokrat Parti'nin Doğuş ve Yükseliş Sebepleri, Baha Mat., İst. 1972, s. 7.

7 Samet Ağaoğlu, Kuva-yı Milliye Ruhu, Ağaoğlu Yayınevi, İstanbul 1960, s. 8.

8 A.g.e., s. 9.

9 A.g.e., s. 10.

10 Samet Ağaoğlu, Demokrat Parti'nin Doğuş ve Yükseliş Sebepleri, s. 68.

11 A.g.e., s. 114-115.

12 A.g.e., s. 115.

13 A.g.e., s. 185.

14 A.g.e., s. 187.

15 A.g.e., s. 219.

16 A.g.e., s. 223.

17 Rıfkı Salim Burçak, On Yılın Anıları, Nurol Matbaası, Ankara 1998, s. 611.

18 Samet Ağaoğlu, Demokrat Parti'nin Doğuş ve Yükseliş Sebepleri, s. 225.

19 Rıfkı Salim Burçak, On Yılın Anıları, Nurol Matbaası, Ankara 1998, s. 751.

20 Rıfkı Salim Burçak, Yassı Ada ve Öncesi, Çam Matbaası, Ankara 1976, s. 69.

21 Süreyya Ağaoğlu, a.g.e., s. 141.

22 Rıfkı Salim Burçak, a.g.e., s. 70.

23 Kurtul Altuğ, 27 Mayıs'tan 12 Mart'a, Yılmaz Yay., İst. 1991, 2. b., s. 39.

24 Samet Ağaoğlu, DP'nin Doğuş ve Yükseliş Sebepleri, s. 186.

25 Samet Ağaoğlu, Marmara'da Bir Ada, s. 3.

26 A.g.e., s. 175.

27 Samet Ağaoğlu, Marmara'da Bir Ada, s. 65.

28 A.g.e., s. 83.

29 Samet Ağaoğlu, Hücredeki Adam, Ağaoğlu Yayınevi, İstanbul 1964, s. 108.

30 A.g.e., s. 140-141.

31 Rıfkı Salim Burçak, a.g.e., s. 778.

27 Mayıs Anayasayı İhlâl Davası İddianamesi Üzerine Bazı Tespit ve Düşünceler / Yrd. Doç. Dr. Mustafa Arıkan [s.74-84]

Selçuk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi / Türkiye

A. Giriş

Türkiye'nin siyasî hayatında askerî darbelerin1 ilki olması bakımından 27 Mayıs'ın önemli bir yeri vardır. İkinci Dünya Savaşı sonrasında iç ve dış şartların zorlamasıyla Türkiye'de başlayan çok partili siyasî hayat, diğer bir söyleyişle demokrasi yolundaki bu önemli gelişme sürecinin kesintiye uğradığı ilk durak 27 Mayıs'tır.

27 Mayıs İhtilâli'nin sebepleri, Türkiye'de siyasî tarih araştırmalarının spekülatif konularından bir tanesidir. İhtilâlin icra organı ordu, muhalefet partisi CHP ve basın, üniversite gibi diğer baskı-muhalefet unsurları suçu iktidarda, yani DP'de; iktidar mensupları ve DP'liler ise diğer trafta,yani muhalefette ararlar. İktidar, 1950-1960 arasındaki on yıllık dönemde bazı hatalı icraatlarını da kabul eder. Doğru okuyuş; iktidar-muhalefet ilişkilerinde her iki tarafın yanlışlarının mevcut olduğu; iktidarın, sayı üstünlüğü ile her icraatını meşru gören bir anlayışa saptığı; muhalefetin ise, 27 yıllık uzun bir iktidar dönemi sonunda kaybetmeyi kabullenemeyerek üniversite, basın ve hatta ordu içinde oluşan muhalefeti yanına alarak ihtilâl şartlarının hazırlandığı yolunda olmalıdır.

Bu çalışma, ihtilâl sonrasında DP yönetici kadroları ve milletvekillerinin yargılandığı hukuk sürecinin; ihtilâl öncesi, ihtilâlin icra safhası ve sonrası olarak dönemlendirilebilecek siyasî olaylar içerisinde bir bölüm ve hukuki olmaktan ziyade siyasî bir vasfa sahip olduğu tezinden yola çıkmaktadır.

İktidar mensuplarını yargılamak üzere kurulan Yüksek Adalet Divanı (YAD) tarafından ihdas edilen "Anayasayı İhlâl Davası"nda (AİD), iktidar mensuplarına yöneltilen suçlamaların yer aldığı hukuki-şeklen-metinler; Yüksek Soruşturma Kurulu'nun (YSK) "Esbab-ı Mucibeli Kararı", özellikle Başsavcı'nın İddianamesi, İddianame'nin üslubu ve burada yer alan bazı siyasî, sosyal ve tarihî hususlar ve YAD Karar Gerekçesi üzerinde durulacaktır.2

B. Yüksek Adalet Divanı'nın Kuruluşu

İhtilâlin icra heyeti olan Milli Birlik Komitesi (MBK), 28 Mayıs 1960 tarihînde kurulan yeni hükümet ve MBK arasındaki münasebetlerin hukuki yönden düzenlenmesi için, "Geçici Anayasayı" hazırlamak üzere, Üniversiteden H. N. Kubalı, H. V. Velidedeoğlu ve M. Aksoy; MBK'den Muzaffer Özdağ, Numan Esin ve Devlet Bakanı Amil Artus'tan müteşekkil bir komisyon kurar ve Kubalı'nın başkanlığında çalışmalara başlanır.3 Geçici Anayasa "1924 tarih ve 491 sayılı Teşkilâtı Esasiye Kanunu'nun Bazı Hükümlerinin Değiştirilmesi Hakkında Geçici Kanun" adıyla, 12 Haziran 1960 tarihli 1 numaralı kanun olarak yayınlanır.4

Geçici Anayasa'nın 6. maddesi ile, DP iktidarı mensuplarının soruşturma ve yargılama işlemlerini gerçekleştirecek "Yüksek Soruşturma Kurulu" ve "Yüksek Adalet Divanı" teşekkül ettirilir. İlgili madde şöyledir: "Madde 6: Sakıt Reisicumhur ile Başvekil ve Vekilleri ve eski iktidar mebuslarını ve bunların suçlarına iştirak edenleri yargılamak üzere bir 'Yüksek Adalet Divanı' kurulur…

Sanıkların sorumluluklarını araştırmak ve haklarında son tahkikat açılarak yüksek adalet divanına verilmeleri gerekip gerekmediğine karar vermek üzere bir 'Yüksek Soruşturma Kurulu' teşkil olunur…"5 Aynı maddede, YAD ve YSK'nin nasıl teşekkül ettirileceği de düzenlenmiş;

düzenleme ile ilgili hükümlerde Ağustos-Eylül 1960 tarihlerinde bazı değişiklikler yapılmıştır.6

Eski iktidar mensuplarını yargılama kararının alınmasında özellikle siyasî bir gereklilik de vardır. Yargılama ile, iktidarın suçlu olduğuna karar verilirken müdahalenin meşruiyeti tescil ettirilmiş olacaktır. İhtilâlin toplum nazarında kabul görmesi için, iktidar mensuplarının itibarının düşürülmesi gerekmektedir. Bunun en uygun aracı da yargılama sürecidir; yargılama, ihtilâlin siyasî propaganda aracıdır.7 Yargılamanın hukuki bir gerekliliği de vardır. Çünkü, yasama dokunulmazlıkları ortadan kalkan iktidar mensupları için daha önce isnat edilen suçların karara bağlanması, suçun şahsileştirilmesi gerekmektedir.

16 Haziran tarihli ve 3 nolu Geçici Kanun8 ile YAD ve YSK'nin nasıl işleyecekleri, MBK'nin 16 sayılı kararı9 ile de Divan üyeleri tespit edilmiştir. Yargıtay Birinci Ceza Dairesi Başkanı Salim Başol YAD başkanlığına, YSK üyesi Ömer Altay Egesel de başsavcılığa getirilmişlerdir.10 Bu yargı organları, bir ihtilâl komitesi ve onun "ihtilâlci kanunu" ile ortaya çıkmıştır. Ölüm cezalarının tasdik ve infaz yetkisinin ihtilâl komitesinde olması, bu organların bir "ihtilâl mahkemesi" olduklarını ortaya koyar.11 YAD'ın teşekkül şeklinin İnsan Hakları Beyannamesi ve Anayasa'nın öngördüğü "tabiî hakim" ilkesine uymadığı ise bir gerçektir. Çünkü, YSK üyeleri seçimle değil, tayin ile belirlenmişlerdir. Kurul üyelerinin tespitinde hakim veya savcı olmaları şartı aranmamıştır. Kurul başkanı da MBK tarafından tespit edilmiştir. Divan başsavcısı ile yardımcıları YSK üyeleri arasından, YAD başkanı da yine MBK tarafından tayin edilmişlerdir.

C. Esbâb-ı Mûcibeli Karar

Soruşturmalar sonunda YSK tarafından hazırlanan "Kararname" 7 Ekim 1960 tarihînde Yassıada'da tutuklu bulunan herkese ayrı ayrı ve resmen

tebliğ edilir.12 Adı kararname olmasına rağmen, tam bir “iddianame” özelliği taşıması ve burada yer alan suç isnatları şaşkınlıkla karşılanır.

47 sayfalık bu kararnamenin başında “Sanıklar Listesi” yer almaktadır. Sanıklar 7 grupta toplanmışlardır. Bunlar sırasıyla Cumhurbaşkanı Celâl Bayar, Başbakan Adnan Menderes, Bakanlar Kurulu üyeleri, 7468 sayılı Kanunu teklif edenler, milletvekilleri, Meclis reisi ve vekilleri ile Tahkikat Encümeni azalarıdır. Listede, iller ve bu illerin milletvekilleri alfabetik sıralamaya göre -soyadı dikkate alınarak- yer almaktadırlar.

YSK, Hayrettin Şakir Perk’in başkanlığında toplanarak, “Anayasa’yı İhlâl” suçunun tahkikatını yürüten 4 numaralı Soruşturma Kurulu’nun 26.9.1960 tarihli raporunu okur ve aynı gün nihai kararını verir.13

Kararın başlangıcı, kurulduğu günden 27 Mayıs 1960 tarihîne kadar DP iktidarının seyri ve yöneltilen suçlamalara ayrılmıştır. Bu suçlamalar, EMK’ye göre; ”Ekseriyetim, şu halde milli iradeyim.” diyen DP iktidarının şu icraatlarına dayandırılmaktaydı: CHP mallarının hazineye devri, Kırşehir’in hükümet teklifi üzerine kaza yapılması, hakim teminatı ve mahkeme istiklalinin ihlâli, Seçim Kanunun üzerinde yapılan tadiller, Tahkikat Encümeni kurulması kararı, Tahkikat Encümeni’ne yetki veren 7468 sayılı Kanun’un çıkarılması.14”

“Vatandaş ekseriyetinin masum reyleriyle…” iktidara gelen DP’ye millet, “… uzun yıllar beklediklerini bu siyasî heyetin programında ve sözcülerinin ifadesinde…” bulduğu için oy vermişti.15 Fakat DP idaresi, anayasaya uygunluğu düşünülmeden aldığı tedbirlerle demokratik yoldan sapmıştı. Netice olarak, TK kurulması, ona yetki veren 7468 sayılı Kanun’un çıkarılması ve TK’nin kararları ile “…Anayasanın hükümleri ilga, tağyir ve iptal eder bir duruma düşmüş ve son zamanların dikta rejimlerinin tarihî vetiresi nihayet Türkiye’de de tahakkuk yoluna girmiştir”.16

Kararname’de daha sonra, listede yer alan sanıkların suçları, müdafaaları ve cezai sorumluluklarına yer verilmektedir. Milletvekilleri, sadece, okur-yazar olmayan cahil ekseriyete istinaden demokrasi ve Cumhuriyet prensiplerini yok farzederek iktidarda kalmanın yolunu arayan17 ve bu uğurda Meclis’i millî iradeyi temsilden uzaklaştırarak fiilî bir topluluk haline getiren,18 devletin idaresini hukuk dışı bir diktaya sürükleyenlere reyleriyle ve tasvipleriyle yardımcı olmuşlardır.19 Murakabe (kontrol) vazifelerini yapmamışlar, TK kurulması ve 7468 sayılı Kanun’un çıkmasını temin etmişlerdir. Netice olarak milletvekilleri, “Fiili darbe yerine kanun yapmak yolu ile dikta rejimi kurmanın çıkar yol olduğu kabul edilen bir devirde…” Türkiye’de varılan sondan sorumludurlar ve dikta peşinde olan küçük bir zümrenin ihtiraslarına âlet olmuşlardır ve Anayasa’ya karşı işlenilen suçta “fer’an zimethal” olarak iştirak halindedirler.20

Milletvekillerinin sorgularda yaptıkları müdafaalar da üç grupta toplanmıştır. Anayasa’yı “tebdil, tagyir ve ilga”21 eden karar ve kanunlara rey vermediklerini iddia edenler, Anayasa’nın 17. maddesindeki hükme22 göre rey ve mütâlaalarından dolayı mesul tutulamayacaklarını söyleyenler, karar ve Kanunun müzakere ve oylamasına, mazeretleri sebebiyle katılmadıklarını bildirenler.23

YSK tarafından milletvekillerinin yaptıkları müdafaalar mûteber bulunmamıştır. 7468 sayılı Kanun açık oylama ile değil, işaretle oylandığı için kimlerin Meclis’te bulunup bulunmadığı veya lehte-aleyhte oy verip vermediğinin tespit edilemeyeceği belirtilmektedir. Teşrii murakabe (yasama kontrolu) yapmadıkları ve iktidar partisinden istifa etmeyerek milletvekili kalmakla, TK kurulması kararı ve Yetki Kanunu ve diğer icraatları tasvip ettikleri neticesine varılmıştır.24

D. İddianame

1. İddia Makamı ve Yapı-Muhteva Bakımından İddianame'de Üslup

Egesel tarafından hazırlanan iddianame, sorguların bitimini müteakip 10 Temmuz 1961 Pazartesi günü 32. oturumda okunmaya başlanır. Çok uzun bir metin olan iddianamenin25 okunması beş gün sürer.

Okunan bu iddianameyi sanık sandalyesinde dinlemiş olan Samet Ağaoğlu'nun "Uzun, hukuki olmaktan çok siyasî, üslûbu, tertibi eski tabir ile selikadan yoksun bir kararname idi bu! Saatler ve saatler sürdü okunması! İlk yapraklardan sonra hemen hiç kimse dinlemedi."26 şeklindeki ifadelerine katılmamak elde değil. Başol da sıkılmış olmalı ki, 4. gün sonunda "Yarın bitecek mi?" diye, Egesel'e sorar.27

İddianame, EMK'nin teferruat ile genişletilmesi ve birkaç üniversite hocasının makalelerinin eklenmesinden ibarettir, denilebilir. Böyle bir iddianameye imzasını koyan Başsavcı'nın en büyük kusuru, "…hemen her fırsatta ismini tekrarladığı Doçent Muammer Aksoy'a olan düşkünlüğüdür.".28 Aksoy'un 1960 öncesinde "Vatan" ve "Cumhuriyet" gazetelerinde, haftalık "Kim" dergisinde yayınlanan seri makaleleri, İddianame'nin en büyük dayanağıdır. 60 sayfa kadar tutan bu makalelere aynen yer verilmiştir.29 Makaleleri takip eden satırlar ise; burada ileri sürülen düşünce ve isnatların, Başsavcı tarafından DP lider kadrosu ve mensuplarının icraatlarına irca edilmesinden ve bazen de aynen tekrarlanmasından ibarettir. 33. oturumun 3. celsesinde Egesel, Aksoy'dan devamlı alıntılar yapmasını izah mecburiyeti hisseder. Bunun sebebi; "memleketimizin nadir yetiştirdiği bir hukuk bilgini olması",30 üniversitedeki kürsüsünü DP'yi protesto için terk edebilmesi, devletin her yıl 15 bin lira yardımla desteklediği Türk Hukuk Kurumu'nun başkanlığını yapması31 "başını isteseler dahi hakikati haykırmaktan çekinecek" bir tip olmamasıdır. "Genç yaşından beri devletin parası ile demokratik ülkelerde

yaptığı Hukuk tahsili sırasında Hukuk ve Hürriyet için mücadele, kendisinde ikinci bir tabiat haline gelmişti."32

Makalelerine müracaat edilen bir diğer şahıs "Hüseyin Nail Kubalı"dır. TK ve 7468 sayılı Kanun hakkında basında çıkan mütâlaasına aynen yer verilmiştir.33 Kubalı'nın, bu mütalâa sebebiyle, TK tarafından ifadesi alınmıştır. İddianameye göre, Aksoy ve Kubalı "hürriyet mücadelesinde gözünü budaktan sakınmayacak, kafaları alınsa fikirlerinden dönmeyecek" insanlardır.34

İhtilâl öncesinde DP iktidarı için en sert tenkidleri yapan ve bu yazıları yayınlanan Aksoy, yazılarından dolayı mahkum olmamıştır. 27 Mayıs öncesinde, TK kararlarına aykırı olarak siyasî faaliyette bulunmaktan takibata uğramıştır. DP iktidarının, Aksoy ve onun gibi düşünen, yazan, faaliyette bulunanların "kafalarını almak" yolunda bir icraatı görülmüyor. Ama, Aksoy'un ihtilâl sonrasında, hukuk kâidelerine aykırı olarak; Celâl Bayar'ı da ölüme gidecekler safına dahil edebilmek için, 65 yaşın üstünde olanlara da idam cezasının uygulanması şeklinde verilen fetvanın sahibi veya sahiplerinden olduğu; ihtilâli yapanlara hitaben "Acımayın!" telkinlerinde bulunduğu; Anayasayı İhlâl Davası kararlarının üç idamla neticelenmesine ilmî (!) desteği sağlayanlar arasında yer aldığı bir gerçektir.35 Maalesef, 27 Mayıs ile siyasî hayatımıza yerleşen ve her 10 senede yapılarak periyodik bir hâl alan askeri müdahalelerin, herhalde geciktiğine hükmeden bazı karanlık güçlerin 1980'li yılların sonu ve 1990'lı yılların başlarında işledikleri fâili meçhul cinayetler zincirinin bir halkası olarak, Muammer Aksoy'un da, 1990 yılı sonunda öldürülmesi de bir başka gerçektir.36

İddianamenin bu cephesi ile ilgili olarak Orhan Erkanlı'nın yazdıkları ışığında, mesele daha düşündürücü bir hâl almaktadır. Erkanlı'ya göre, Egesel'in başsavcılık makamına tayini MBK'nin işlediği bir hatadır. Yerini

dolduramamıştır. “Bu durumu telâfi etmek için, başsavcılığı ilmen desteklemek, malzeme hazırlatmak maksadıyle, özel bir hukukçular ekibi kuruldu ise de, dökme suyla değirmen dönmedi, yargılamaların sonuna kadar, iddia makamının aksamaları giderilemedi.”.37 Diğer hususların yanında, Erkanlı’nın yazdıkları ve Egesel’in, Aksoy’un sınıf arkadaşı olduğunu duruşmalar sırasında dile getirmesi de, iddianame üzerindeki Aksoy ağırlığının sebebini ortaya koymaktadır.

Menderes’in, bir konuşmasında Kubalı’ya “cahil” demesini, “bir apaşın bile kullanmaktan utanacağı bayağı hitap” olarak ele alan Egesel; YAD huzurunda, şahitlik için çağrılması sebebi dışında, 8 saatten fazla bir süre DP aleyhinde, adeta konferans verir gibi konuşan Kubalı’yı “… bir ömür denilecek kadar uzun yıllarını Anayasa hukukunun tedrisine harcamış bu idealist, karakter sahibi bilgin sadece ilmin ve vicdanının işaret ettiği yolda konuşmuş basını vermeğe razı olmuş fikir ve inancını teslim etmemiş bir bilgindir.” gibi ifadelerle yüceltmiştir. Fakat yine Egesel’in, Divan’ın pek de hoşuna gidecek şeyler söylemeyen bir başka şahit Ali Fuat Başgil’i “yaşına bakmadan adalet huzurunda pervasızca yalan kıvıran bu softa” diye hitabederek aşağıladığını görmekteyiz.38 İddianamenin bir başka yerinde, Egesel’in verdiği örneğe göre Menderes “eşkiyanın başı”, DP mensupları da “eşkiya”dır. Milletvekilleri “şerre âlet edilen kabadayılar”dır. Onlar, işlenen suça iştirak etmişler, memleketi eşkiya kanunları ile yönetmişlerdir.39 Menderes’i üslubundan dolayı seviyesizlikle suçlayan iddia makamının, şahit ve sanıklar hakkında kullandığı sözler de, tenkide oldukça açık gözükmektedir.

Başsavcı, DP’nin 1950’den itibaren antidemokratik icraatlara giriştiğini söylemiş ve 1953 yılında çıkarılmış bazı kanunları diktaya gidişin delili olarak göstermiştir. Duruşmalar sırasında Hayrettin Erkmen’in “O halde neden 1954 seçimlerinde Demokrat Parti’den mebus olmaya can attınız?”

sorusuna; kendisini ve içinde bulunduğu durumu tekzip eden şu cevabı vermiştir: “Hizmet etmek için”.40

Egesel’e göre İddianame’nin mesnedi, Meclis tutanakları, DP Grup zabıtları, ihtilâli takiben Hükümet ve Parti organlarından ele geçirilerek YAD’a sunulan vesikalar, basın neşriyatı, şahitlikler ve sanıkların açıklamalarının bir bütün halinde değerlendirilmesi ve Anayasayı İhlâl Davası ile birleştirilen diğer dosyaların muhteviyatıdır.41

2. İddianame’de Bazı Siyasî, Sosyal ve Tarihî Meseleler

EMK’nin genişletilmiş ve isnatların ağırlaştırılmış bir şekli olan iddianamenin özelliklerini ortaya koymak bakımından, kısaca bazı hususları ele alacağız.

İddianamenin daha ilk satırlarında, tarihî olaylar hakkında, subjektif ve tartışmaya açık hükümler yer almaktadır. Padişah Vahdettin “… gaflet, dalâlet ve hatta daha feci bir hiyanet ile devletin yıkılmasına sebep olmuştu ve hatta daha elim ve feci olarak kendi menfaatini müstevlinin siyasî emelleriyle de tevhit ederek, memleketini yabancı müttefiklerin esiri kılmıştı.42” Vahdettin’e yapılan vatanı satma suçlaması, iddia makamının tarafgirliğini ortaya koyan ve CHP’ye tarihî misyon atfeden şu satırlarda da görülür: “Cumhuriyet Halk Partisi, tıpkı Anayasamız gibi bir mücadelenin aksülameli idi. Memleketi şahsi menfaati için düşmana teslim eden Monark’a karşı ayaklanmanın mefküresini temsil ediyordu”.43

Atatürk milli egemenlik prensibine dayanan bir rejimi tam ve olgun bir şekilde gerçekleştirebilmek için, demokrasinin bütün müesseseleriyle kabulü gerektiği esasından hareket ediyordu. Türkiye Cumhuriyeti tam bir halk murakabesiyle gelişecekti. 1924 Anayasası, “ihanet ve istilâya” karşı bir tepki olarak doğmuştu. Kuvvetler birliğini esas alması, bu anlayışın sonucuydu. Söz konusu murakabe, ancak, Meclis çatısı altındaki muhalefet partileri ile mümkün olacaktı. TCF ve SCF denemelerinin sebebi buydu.44

İşte DP, bu Anayasayı çiğnemeye teşebbüs ettiği anda kendi hayatına da son vermiş oluyordu. Diktaya giden DP, vatan ve millet için canlarını veren şehitlerin eserine ihanet etmişti. Kısacası, DP'liler vatan hainiydi.45

Kararname'de bu ihanetin tarihî, TK kurulması ve Yetki Kanunu ile başlatılırken, iddianame daha acımasızdır. 1954 seçimlerinden sonra bir "yeni rejim" kurulmuştu ve bu rejime "diktatörlük" demek gerekirdi. DP, totaliter devlet anlayışını bir bütün halinde ve hemen kabul etmemiş; Anayasa'ya şeklen dokunmayarak, fakat onu tebdil, tagyir ve ilga ederek çıkardığı kanunlarla yavaş yavaş gerçekleştirilmiştir.46 Hatta bu tarih, 1951 yılına kadar da götürülmektedir. DP, 1951 yılından itibaren "demokratik bir idarenin en tabii şartı olan murakabeyi ve bunun tabii bir neticesi olan her nevi hürriyetlerimizi tahdit etmek istikametindeki" faaliyetlerini yürütmüştür.47

Lâikliği savunarak iktidara gelen DP; işe, irticâa ve gerici fikirlere tavizler vererek işe başlamıştır. Arapça ezan yasağının kaldırılması irticâî bir faâliyettir. Halbuki, herkes kendi dilinde okunan ezanla ibadete çağırılmalıdır. Bir törene dost ve akrabalarımızı davet ederken, onların anlayacağı bir dille davette bulunmak en tabii yoldur. Ezan da böyle olmalıydı.48

İhtilâlin hemen sonrasında Cemal Madanoğlu Harbiye'de; "Ama ilk yapılacak şey; Anayasadaki 'Türk devletinin dini İslam'dır.' maddesinin altına 'Ezan Türkçe okunur.' ibaresini ilave etmektir" diyordu.49 Bu durum, ihtilâl liderlerinden birisinin konu hakkındaki hassasiyetini ve anayasal gelişmelerden ne kadar haberdar olduğunu göstermesi bakımından manidar bir örnektir.

Dil inkılâbının bir gereği olarak düşünülmüş ve 1932 yılında Diyanet İşleri Reisliği'nin bir tamimiyle Arapça ezan yasaklanmıştır. Türkçe ezan okuma mecburiyeti, 1941 yılında TCK'nin 525. maddesine eklenen

hüküm ile de müeyyideye bağlanmıştır.50 DP iktidara geldikten sonra, 16 Haziran 1950'de çıkarılan 5665 sayılı Kanun ile bu yasak kaldırılmıştır. Meclis müzakerelerinde CHP de bu Kanun'u desteklemiştir. CHP sözcüsü Cemal Reşit Eyüpoğlu "Arapça ezan meselesinin bir ceza konusu olmaktan çıkarılmasına aleyhtar olmayacağız. Böyle tasarı, partilerin müşterek malı olarak kabul edilmelidir." demiş ve netice de öyle olmuştur.51 İnönü'nün, milletvekillerini etkileme gayretleri netice vermemiş; çoğunluk, mevcut uygulamanın hata olduğunu itiraf etmiştir. Halbuki, iddianamenin mantığıyla hareket edilecek olursa, 1950 öncesinde CHP'nin gericiliğe taviz olarak nitelenebilecek birçok icraatı mevcuttur. Türbelerin açılması, okullara din derslerinin konulması vb…

İhtilâli yapanlardan bazılarının, "kafalarına inen bir yumruk" olarak değerlendirdikleri52 bu icraat, ilim çevrelerinde de farklı şekillerde yorumlanmıştır. Tunaya'ya göre, gericiliğe yüz veren bu hareket DP'nin ekonomik başarısızlıklarının sonucudur.53 İlgili Kanun'un Haziran 1950'de çıkarılması bu tespiti doğrulamamaktadır. DP'nin bu icraatının "anti-Cumhuriyetçi bir tutum" olduğunu ve DP iktidarı döneminin Cumhuriyetin yapısı ve ilkeleri açısından şanssızlık olduğunu söyleyenler de vardır.54 Şerif Mardin'e göre ise; Ezanı Türkçeleştiren Kanun, laikleşme hareketinin özüyle ilgili değildir ve laikliği zayıflatmıştır. "Cumhuriyetin ilk yıllarının Jakoben laikliğine 1950'lerde getirilen değişikliklerin bir kısmının, dine yeni bir rol -demokratik denetimin ölçülerinden biri olma rolü- vermiş olduğu iddia edilebilir. Bu rolün bir sonucu olarak, İslam, Türk vatandaşlarına, yerleşik demokrasilerde temel sayılan dini hakların verilmesini sağlamaktadır".55

Arapça ezan yasağının kaldırılması halkta büyük bir rahatlama sağlamıştır. Bu, dil meselesinden öte bir şeydir. "Yüzyılların getirdiği ibadet alışkanlıklarının suç olmaktan çıkması, halkı manen gerçekten ferahlatıcı

bir tesir yapmıştır. Yasak kalkar kalkmaz, Türkçe ezanın tamamen terkedilmesi, bu zorlamanın ne kadar suni olduğunu ispat etmiştir”.56

Kanun görüşmeleri ve oylamalar sırasında, İnönü’nün CHP’li milletvekillerini etkilemeye çalışması fayda etmemiş; “Neredeyse çoğunluk, Türkçe ezan okumanın hata olduğunu itirafa kadar giderek, Demokratların önerisini özlemle onamaya karar verecekti.”57 diyen Barutçu, uygulamanın, muhalif veya muvafık ekseriyette kabul görmediğini ortaya koymuş oluyor.

Menderes, 22 Mayıs 1952’de Konya seyahati sırasında yaptığı konuşmada, ezan ile ilgili Kanunu niçin çıkardıklarını şöyle izah etmiştir: “Layik olan ve vicdan hürriyetine ehemmiyet veren bir hükümet sıfatiyle yirmi sene kanunların teyidi altında bir mecburiyet tahtında tatbik edildiği halde herhangi bir netice vermemiş olan bir mevzuun idame ettirilmesini umumi vicdanla kabili telif görmedik ve bu suretle vicdan hürriyetine yer verdik.”.58 İcraatıyla Türk halkının vicdanını rahatlattığını söyleyen Menderes’in idamından sonra, zamanın Sağlık Bakanı,59 bir ziyaretçisine “Adnan Menderes’in asılmasının bence en geçerli gerekçesi Ezan’ı Arapça okutmasıdır.” diyecektir. Aynı şahıs, idam olayını da Abant’a giderek kutladığını söyleyebilecektir.60 Devlet adamlarının, vicdanları veya kendilerini rahatlatma sebep ve metodları farklı olsa gerek!…

Bu iddianame ile idamla yargılanmış ve müebbet hapse mahkum olmuş Sezai Akdağ’ın “Ezanın Türkçeden tekrar Kur’an diline çevrilmesine CHP muhalefeti de aynen iştirak ederek çıkan ilgili kanunun yapıcısı olarak DP iktidarını suçlayan darbeciler acaba neden bunu Devleti ele geçirdiklerinde tekrar eski haline dönüştürmemektedir?” diye sormaktadır.61 İddianın geçersizliğini ortaya koymak bakımından, sadece bu soruyu sormak, yerinde ve yeterli kabul edilmek gerekir.

Bir kriter iddia olarak ele aldığımız ezan meselesinden sonra, suçlamalara en kuvvetli mesnet durumunda bulunan TK ile ilgili bazı değerlendirmelere temas ederken, iddianameye göre TK, bir "dikta konseyi"dir. Diktadan haberi olmadığını, diktaya gidişin bir iddiadan ibaret olduğunu veya desteklemediklerini söyleyen milletvekilleri samimi değildirler. Oy vermeseler bile, böyle bir kararın ve kanunun çıkmasına engel olmaları gerekirdi. Yetki Kanunu'nun ceza hükümleri taşıyan maddelerinde tam bir tedhiş havası hakimdir. Bu, Nasyonal Sosyalizm'in yani Faşizm'in bir organıdır.62 Bu bağlamda, DP, Türkiye'de Faşist bir idare, dikta kurmuş oluyordu. Diktaya gidişten milletvekillerinin mutlaka haberi olması lâzım gelir. Çünkü, meşhur bir hukukçu olan Aksoy, bu hususu makalelerinde dile getirmiştir. Okumaları gerekirdi.63

İddianame'de, milletvekillerinin diktayı destekleme sebepleri, maddî menfaat sağlama olarak gösterilmektedir. DP iktidarı zamanında "devlet çeşmesi"nin iktidar mensuplarına aktığının en güzel örneğini döviz listeleri teşkil etmektedir. Başsavcı, yapılan döviz tahsisatının mevzu hukuk sistemine göre tamamen suç telakkî edilmeyebileceği şeklinde bir çekince koymasına rağmen; diğer delillerle de mukayese edildiği zaman bu hususun diktayı destekleme sebebini ortaya koyduğu düşüncesindedir.

İhtilâlin hemen sonrasında kaleme alınan yazılar, gazetelerde çıkan haberlerden bir bölümü de DP iktidarının yaptığı iddia olunan yolsuzluklar üzerinedir.64 İhtilâle meşruiyet kazandırmak, diğer bir deyişle, iktidarın meşrûiyetini kaybettiğini ispat için kaleme alınmış bir eserde, DP mensupları için şunlar söylenilmekteydi: "… bu adamların büyük ekseriyeti, ne pahasına olursa olsun, ikbalde iken keselerini doldurmak, yakın ve uzak akraba ve ahbaplarına doğrudan doğruya veya vasıtalı olarak Devlet hazinesinden menfaatler sağlamak arzu ve gayesinde idiler. Bunun için türlü şekiller ve kombinezonlarla nüfuz ve vazife suistimalleri yapmak,

onların hiç endişe etmeden başvurdukları yollardı.”.65 Yine aynı maksatlı bir başka eserdeki, ihtilâlden dört gün sonra kaleme alınmış satırlarda; DP döneminin, milletler tarihînde eşine az rastlanır bir soygun devri olduğu, Bayar ve Menderes’in soygunları ört-bas etmek için baskı yaptıkları, mahkemeler hesap sorduğu vakit, mesullerin tüm soygun belgelerini verecekleri yazılmıştır.66 Düşük iktidar mensuplarına ait YSK’de 895 dosya vardır. 125 dosya ile “Suistimal dosyalarında da Adnan Menderes listenin başında ve bir numaradır.”67

İhtilâlin ilk günlerinde bazı ilim adamları, DP’lilerin tarihte eşi görülmemiş bir hırsızlık çetesi mensubu olduklarını ve hepsinin cezalandırılmasının hukukun en tabii neticesi olacağını yazmışlardı. Hiç şüphe yoktur ki, Yassıada’da işleyen adalet mekanizması bu yollu telkinlerin tesirindedir. Haksız iktisap meselesi ile de suçlandırılan ve idamına karar verilen Fatin Rüştü Zorlu’nun şahsi durumu hakkında YAD idam ilâmının gerekçe kısmındaki şu satırlar, bu konu hakkında yeterince aydınlatıcı olmaktadır: “Bu hatıra notlarına (Ş. Ergin ve Ethem Menderes’in hatıraları kastediliyor) göre sanık Fatin Rüştü Zorlu’nun bulunduğu mevkiin nüfuzundan istifade ederek meşru olmayan kazançlar peşinde koştuğunun şuyû ve tevatür halinde bulunduğu anlaşılmaktadır… Duruşmanın başından sonuna kadar Celâl Bayar ve Adnan Menderes ile birlikte olduğu intibaını vermiştir. Her ikisi de asri iştirak halindedir…”68 Görülüyor ki 27 Mayıs’ın organlarının karar vermede hareket noktaları “şuyû, tevatür, intiba”lar olacaktır.

Soruşturmalar neticesinde Bakan, milletvekili ve diğer DP’liler için öne sürülen haksız iktisap iddialarının hiçbirisi sabit olmaz ve bu konuda açılan davaların hepsi beraatle neticelenir.69 Yassıada’da verilen kararlar sonrasında serbest mahkemelerde devam eden davalar da aynı şekilde sonuçlanır. Kalan 8-10 dosya için yeni bilirkişi heyetlerinin sanıklar lehine

rapor verdikleri bir sırada, Başbakan İnönü, af tasarısı hazırlayan Komisyon'a "Tasarıyı çabuk hazırlayın, para işlerini de içine koyun… Bakın görüyorsunuz mahkemelerde hepsi birer birer beraat ediyorlar. Hiç olmazsa kalanlar beraat etmesinler, şaibeli olarak kalsınlar." der.70 23 Şubat 1963 tarihînde çıkarılan af kanunu ile bu dosyalar kapatılır. Af kanunundan faydalanmak istemeyen ve bu davaların neticelenmesini talep edeceklere de bu hak tanınmaz.71

Sanıklar tarafından yapılan müdafaalarda dile getirilen; seçim, seçilen, seçmen hüviyeti ve hürriyetini taşıyan insan mevcut iken, Türkiye'de diktadan bahsedilemeyeceği ve normal bir seçimle gelip diktatörlüğe geçmiş bir yönetimin mevcut olmadığı hususları İddianame'de cevaplandırılmaktadır. Demokrat iktidar, 1950'de normal bir seçimle iş başına geldikten sonra yapılan seçimlerde, neticeyi kendi lehine çevirerek tedbirleri almış, rakiplerini zor durumda bırakmıştır. Şartları kendi lehine çevirdikten sonra yapılan seçimler demirperde ülkelerine hastır. İnönü'nün de söylediği gibi; diktatörlerin hazırladıkları şartlara göre iktidarın lehine neticelenecek seçimler, demokratik anlamda, serbest ve dürüst seçimler olarak düşünülemez. Seçimle gelip diktaya dönen yönetimlere Almanya'da "Hitlerizm", Avusturya'da "Nazizm" örnek gösterilebilir. Türkiye'de DP iktidarının yarattığı diktaya geçiş şeklinin dünyada başka bir örneği de bulunmayabilir. "Dünyada başka misaller olmasa bile bu işin dünyada ilk defa becerilmiş olması şanını bizim diktacılar pek âlâ kabul edebilirler.".72

Yine müdafaalarda yer alan "Diktanın orduya ve teşkilatlı bir kuvvete dayandığı muhakkaktır. Binaenaleyh bizde böyle bir vakıa da yoktur." sözlerine; 6-7 Eylül hadisesi ve Menderes'in 1960 Mayısı"nda çıktığı yurt gezileri ile cevap verilmektedir. İddianameye göre, 1955 6-7 Eylülü'nde İstanbul'da ordu ve emniyet kuvvetlerine rağmen olayların meydana gelebilmesi; Menderes'in bu güçleri aşarak kendisine bağladı kaba kuvvetin

sayesinde mümkün olmuştur. Basın ve siyasî faaliyet yasaklarının devrede olduğu bir zamanda, Menderes'in İzmir'de törenlerle karşılanması; Eskişehir, Kütahya ve Konya seyahatlerine çıkılması dayanak olarak kaba kuvvetin seçildiğini göstermektedir. Hitler'in Nazileri, Mussolini'nin Kara Gömleklileri, Lenin'in işçi ordularını arkasına alması gibi "…Menderes de kaba kuvvete ve o kaba kuvvetin işbaşına getirdiği insanların kurduğu Tahkikat Komisyonlarına, Menderes'çilere istinad ediyordu.".73 İddiaya göre, DP'ye oy veren ve temsilcilerini Meclis'e gönderen halk kitlesi "kaba kuvvet" olmaktadır. Bu kuvvetin teşkilâtlanması da "Vatan Cephesi" ile gerçekleştirilmiştir. Bu teşkilât, vatandaşın kanun önünde eşitliği prensibini yok ederek, menfaat esasına dayalı olarak kurulmuştur. İşte, DP iktidarının, dikta konusunda dayandığı güç budur.74

DP'nin oyları l950'den sonra ilk defa l957 seçimlerinde yüzde 50'nin altına düşmüş; iktidarın oy kaybetmesi ise muhalefeti harekete geçirmiş bir takım yeni ittifakları ortaya çıkarmıştı. Ekim l958'de Cumhuriyetçi Millet Partisi ile Türkiye Köylü Partisi birleşerek Cumhuriyetçi Köylü Millet Partisi'ni oluşturdular. Hürriyet Partisi ise, Kasım 1958'de CHP ile birleşti. Muhalefette ortaya çıkan bu güç birliğine DP, Vatan Cephesi'ni kurarak karşılık verdi.75 Dikta aleti olarak gösterilmeye çalışılan Vatan Cephesi, iktidarın muhalefete karşı bir güç birliği girişimiydi. İktidar-muhalefet kavgasında kullanılmaya çalışılan psikolojik bir vasıtaydı. İhtilâlin hemen öncesinde Menderes'in bir yurt gezisine çıkması, iktidara yönelen tepkilerin halkın göstereceği teveccüh, meydanlara toplanabilecek kalabalıklar ile bertaraf edilmesi amacını taşımaktaydı. İktidarın dayanağı olacak bir fiili güç olduğu iddiaları oldukça zorlamadır.76 Burada tenkit edilmesi gereken, siyasî hayatta bir cepheleşme örneği77 olan bu meselede devlet radyosunun alabildiğine iktidar tarafından kullanılmasıdır.

Sorguda, Abdülhamit'in bile "Devlet benim!" diyen bir diktatör olmadığını söyleyen bazı milletvekilleri ile Egesel aynı kanaatte değildir. I. Meşrutiyet'ten sonra bir darbe ile istibdat idaresi kuran Abdülhamit "Kızıl Sultan"dır ve memleketi 33 yıl süre ile bir karanlığa mahkûm etmiştir. Bu karanlık devrede sadece münevverleri ve idealistleri takip etmiştir. 28-29 Nisan olaylarında DP iktidarının yaptığı, Abdülhamit gibi aydınlığa karşı cephe alma, diktayı bir kuvvet darbesi ile tamamlama ameliyesidir.78

Tarihî hadiseler ve şahsiyetler hakkında subjektif bir bakış burada da görülmektedir. Maalesef, Sultan Abdülhamit hakkında çok uzun yıllar ve bugün hâlâ bazı değerlendirmeler ifrat noktasındadır. Abdülhamit'e, Egesel ile aynı görüşü paylaşıp benzer sıfatları layık görenler olmuştur. Uğur Mumcu'ya göre "O, siyasette gericiliğin simgesi"; M. Ali Aybar'a göre ise "Mithat Paşa'yı Taif'te boğduran, Genç Osmanlıları zindanlarda sürgünlerde çürüten, eli kanlı bir despottur, kızıl sultandır.".79 I. Meşrutiyet'i tasfiye eden, ordu ve donanmayı tam manasıyla çökerterek devleti yok olma noktasına getiren Abdülhamit'tir ve bunun için, devletinin çöküşünü önlemek maksadıyla 23 Temmuz 1908'de ordu ikinci müdahalesini yapmıştır.80

Osmanlı Devleti üzerinde emeli olan emperyalist devletleri karşı karşıya getirerek oyunlarını bozduğu için, Abdülhamit Batı'da "Kızıl Sultan" olarak anılmaktadır.81 O, eğitim faaliyetleriyle toplumda eksik olan aydın sınıfın yetişmesine imkân sağlamış, Bağdat Demiryolu Projesi ile ekonomik ve politik hamle yaparak bunda başarı sağlamış birisidir.82 I. Dünya Savaşı'nda din ve devlet uğruna cihad çağrısına uyan, laik ve modern Türkiye Cumhuriyeti'nin kurulmasında önemli birer merhale olan Erzurum ve Sivas kongrelerinden sonra Türk halkının din adına, halifeyi kurtarmak adına Milli Mücadele'ye katılmasını sağlayan; Abdülhamit'in, uyandırılmasına büyük gayret sarfettiği İslam şuurudur.83 İstibdat idaresi

ve sansür, önce “Yeni Osmanlılar”, daha sonra da “Jön Türkler” ve “İttihat ve Terakki Cemiyeti”nin propagandası ve zorla meşrutiyet ilân ettirme gayretleri sonunda gelmiştir. Bu gruplar, Osmanlı Devleti bünyesinde meşrutiyet idaresinin kurulup kurulamayacağı ve ne gibi neticeler doğuracağı konusunda gerekli siyasî bilgi ve tecrübeye sahip değillerdir. O devirde meşrutiyet ilânının sonu Osmanlı için bir felâket olabilirdi. Bu tehlikeyi gören Sultan Abdülhamit, ihtilâl hazırlıklarını ve bir felâkete doğru sürüklenişi ancak bir “sansür ve polis-hafiye rejimi” ile önleyebilirdi. Devlet, bu sayede 33 yıl ayakta kalabilmiştir. Uygulanan bir çok Kanun ve nizamnâme ise Sultan Abdülaziz devrinde çıkarılmıştır. Aynı padişah zamanında gazeteler kapatılmış, gazeteciler sürülmüştür. 18 yıllık dönemde 20’den fazla Türkçe, 25’den fazla muhtelif dillerde gazete ve dergi, geçici veya daimi olarak kapatılmıştır.84

Sultan Abdülhamit konusunda ortaya çıkan bu farklı düşünceler; felâketler karşısında hatalarını anlayarak bu hataları itiraf eden ve O’ndan af dileyen, “ruhaniyetinden istimdâd”da bulunan ittihatçıların var olması, bu konuda temkinli, objektif yaklaşımlarda bulunmayı mecburî kılmaktadır. Aynı zamanda bir DP milletvekili olan Osman Turan’ın ifadesiyle “Sultan Hamid ve Türk düşmanlığı karıştırılmakta ve birleştirilmektedir”.85 “Kızıl Sultan” lakâbının sebebi, işte bu Türk düşmanlığı olsa gerekir.

Maâlesef iddianame; Abdülhamit, Vahdettin gibi Osmanlı sultanlarına, Cumhuriyet döneminin bazı tarihî-siyasî hadiselerine taraflı ve düşmanca bakma yanlışına düşmekten kurtulamamıştır.

İddianame’de, DP iktidarı döneminin antidemokratik olarak nitelenen hadiselerinin ele alındığı ve tüm iktidar mensupları için genel isnatların yer aldığı ilk 200 sayfa sonunda yer verilen satırlar, İddianame’nin özeti mahiyetindedir. İddianame’nin tamamının muhteviyatı hakkında fikir vermek bakımından, bu satırları aynen almak faydalı olacaktır,

kanaatindeyiz: "… 1950'de iktidarı alan DP'nin, iktidarı yıllarında Anayasayı tam bir ceset haline getiren faaliyetleri cümlesinden alarak, milli hâkimiyet esaslarından başlamak, hâkim teminatı, meclis aleniyeti, mahkemelerin istiklâli, cumhuriyetlerin gasp ve ihlâli 'ki bu arada basın hürriyetinin, toplantı hürriyetinin, seyahat hürriyetinin, hatta dernek ve söz hürriyetinin özlerinin tahrip edilmiş olması' hele can ve mal emniyetinin ortadan kalkmasına kadar gitmektedir.

Üniversite muhtariyetinin yok edilmesi, seçim, seçme ve seçilme haklarının içi boş bir kalıp haline getirilmesi, ruhunun imha edilmesi, demokratik müesseselerin tahribi, muhalefetin işlemez hale sokulması, murakabe sisteminin toptan çökertilmesi, vatandaşın kanun nazarında eşitliği prensibinin yok edilmesi ve milli birliğin parçalanması gibi muhtelif yollarla Anayasa ve Anayasaya hâdim amme hukuku müesseselerinin yok edilmesi ve bunun için de Büyük Millet Meclisi'ndeki DP çoğunluğunu kullanarak ve Meclisin selâhiyeti cümlesinden bulunan murakabe cihazını tahrip ederek, Meclisi, bu vazifesini ifaya gayri muktedir hale getirdikten sonra, DP grubunu Meclis addetmek sureti ile Anayasa nizamını ortadan kaldıran faaliyet ve icraata giriştiği, netice olarak, kabûl edilen Tahkikât Encümeni ve Selâhiyet kanunu ile de bilfiil Anayasa ile müesses dikta rejimini tahakkuk ettirdiği sabit olmaktadır".86

Burada sayılıp dökülen ve demokratik bir idare tarzında hiçbirinin bulunmaması gereken tüm bu icraatın 1960 Mayısı sonuna kadar tamamlanmasını bekledikleri için; ihtilâl ve ihtilâlcilerin mantığıyla mesele ele alındığı zaman, kendileri suçlu sayılmak lâzım gelir!

Anayasayı İhlâl Davası'nın Başsavcısı, seyahat, hastalık gibi sebeplerle TK ve Yetki Kanunu'na rey vermemiş olanların mazeretlerini geçersiz saymaktadır. Anayasa'nın 17. maddesi, fikirlerini yayma serbestliği tanımıştır. Anayasayı çiğneyen bu teşebbüslerle mücadele etmeliydiler.

Hasta bile olsalar, bir deklarasyon yayınlamaları gerekirdi. Bunun için, sanıkların müdafaaları muteber değildir. DP, muhalefeti sindirerek 1960'da seçimleri yapmış olsaydı bile, bu dürüst ve serbest bir seçim olmayacaktı. Egesel, yapılan tüm müdafaaları reddedişini de şu cümle ile ifade etmektedir: "İşte bu itibarla biz, sanıkların her yönden olan müdâfaalarını, hadisenin ciddiyeti ve vehametini de göz önünde tutarak gayri vârit görüyoruz".87 Her ne kadar, "Türk milletinin manevi güçlerini temsilen ve Cumhuriyeti korumak amacıyla…" harekete geçen ihtilâlcilerin, gayri meşru hale gelmiş iktidarı hukukun himayesine terk ettiği ve bir seneden beri devam eden soruşturmalarda sanıkların, memleket sathında sağlanan imkânlarla kendilerini savunmalarının temin edildiği ileri sürülse de; bu müdafaaların bir kıymet-i harbiyesi bulunmadığı ve tüm DP iktidarı için peşinen mahkûmiyetin söz konusu olduğu açıkça görülmektedir.

Başsavcı Egesel, Cumhurbaşkanı, Başbakan, Bakanlar, Meclis Başkanı ve Vekilleri, DP Genel İdare Kurulu Üyeleri, DP Meclis Grubu İdare Heyeti Üyeleri, 7468 Sayılı Kanunu teklif eden milletvekilleri, TK üyeleri ve aslî fail olarak anayasayı ihlâl ettikleri kabul edilen bazı milletvekilleri için, TCK'nin 146/1 maddesi gereği "Ölüm Cezası"; diğer milletvekillerinin ise 146/3 maddesi gereğince cezalandırılmaları talebiyle iddianamesine son vermiştir. 8 milletvekili için ise, murakabe vazifesini yerine getirdikleri gerekçesiyle beraatlerini istemiştir.

E. Anayasayı İhlâl Davası Karar Gerekçesi

Anayasayı İhlâl Davası Karar Gerekçesi, DP iktidarı aleyhine gazetelerde yer alan ve tamamına yakını ihtilâlden sonra kaleme alınmış köşe yazılarıyla desteklenmeye çalışılmıştır. Yerli ve yabancı basında yer almış bu yazılar Başbakanlık tarafından "Ak Devrim" adlı bir kitapta toplanmıştır.88 Netice olarak, Resmi Gazete'nin 1 ve 2 Temmuz 1960 tarih ve 10540, 10541 sayılı nüshalarında yayınlanmış bulunan Anayasa

Komisyonu Raporu'na aynen yer verilmiş; bu raporu İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi profesörlerinin hazırladığına dikkat çekilmiştir. Buna göre; "Hukuk otoritelerinin verdikleri bu raporla demokrat iktidarın meşruiyetini kaybettiği, milleti temsil etmesi gereken TBMM'nin de demokrat iktidar tarafından hakiki teşri organı olmaktan çıkarılarak şahıs ve zümreye hitap eden bir grup haline getirilmiş olmak suretiyle fiilen münfesih hale gelmiş olduğu ilmi bir şekilde izah ve tespit olunmuştur." hükmüne varılmıştır.89

14 Haziran 1960 tarih ve 10525 sayılı Resmi Gazete'de yayınlanan 1 sayılı Geçici Kanunun "Genel Hükümler" başlığı altında DP iktidarının anayasayı çiğnendiği, insan hak ve hürriyetlerini ortadan kaldırdığı, muhalefet murakabesinin işlemez hale getirilerek parti diktatoryası kurulduğu ve Meclis'in fiilen bir parti grubu durumuna düşürüldüğü ve meşruluğunu kaybettiği ifadelerine temas edilmiştir.

Temsilciler Meclisi Anayasa Komisyonu'nun sunduğu 9 Mart 1961 tarihli raporda yer alan, DP iktidarının bir dikta idaresine gittiği şeklinde özetlenebilecek görüşlere yer verilmiştir.

Nihayet, 20 Temmuz 1961 tarihli ve 10859 sayılı Resmi Gazete'de yayınlanan 334 numaralı "Türkiye Cumhuriyeti Anayasası"nın başlangıç kısmında yer alan "… Anayasa ve hukuk dışı tutum ve davranışları ile meşruluğu kaybetmiş bir iktidara…" ifadelerine atıfta bulunmuştur. Anayasanın halk oyuna sunulması ve kabul edilmesi; aynı zamanda, YAD'ın vardığı netice ve verdiği hükmün de, müesseseler ile birlikte Türk halkı tarafından da kabûlü olarak gösterilmiştir.90 Divan'ın atıfta bulunduğu belgeler, hükümlerin verildiği tarihten önce varoldukları için; bu belgelerde ileri sürülen görüşlerin "Divan'ın vardığı neticeyi kabulde oybirliği halinde olduğu" söylenemez, YAD'ın onlarla aynı görüşte olduğu

söylenebilir. Belgelerin siyasî nitelikte olması, kararın siyasîliğine de delalet eder.91

18 dava için yapılan 202 celsede 701 sanığın yargılandığı, 228 idamın talep edildiği, 1068 şahidin dinlendiği ve 150.000 vatandaşın takip ettiği92 davanın 203. gününde ortaya çıkan YAD kararlarıyla DP milletvekillerinden 47 kişi beraat eder, diğerleri 4 yıl 2 ay ile müebbet arasında değişik ağır hapis cezalarına çarptırılırlar. 14 kişi için ise idam istenir.93 MBK, Bayar, Menderes, Zorlu ve Polatkan'ın cezalarını onaylar, 16 ve 17 Eylül 1961 tarihînde Menderes ve iki bakanın cezaları infaz edilir.94

F. Sonuç

14 Mayıs 1950 seçimlerinde uğranılan büyük yenilgiden sonra İnönü, arkadaşlarını şöyle teselli eder: "Biz, 50 kişi olarak Meclis'e girsek, yine bize koalisyon önerirler, kabul etmeyeceğiz… Abartmayayım ama, bir yıl sonra duruma bütünü ile egemen olacağız, bize teslim olacaklardır.". Başbakan Günaltay da büyük bir kızgınlık içindedir: "Altı ay sonra biz onlara gösteririz, altı ay oturamazlar." der.95 Bunlar, memleket yönetiminde kendisinden başkasını görmeye tahammülsüzlüğü ifade eden sözlerdir ve bizi 27 Mayıs'ın hazırlayıcısı olacak iktidar-muhalefet kavgasının zemininin nasıl oluştuğu noktasına götürür. DP'ye biçilen altı ay, en fazla bir senelik ömrün uzaması, şiddet politikasının yön verdiği bir CHP ve İnönü ortaya çıkaracaktır. 1958 yılından itibaren İnönü'nün konuşmalarında "ihtilâl" tabiri sıkça görülür ve bu konuşmalar adeta, ihtilâlcilerin hareket tarzlarını belirler. 1957 seçimleri öncesinde bir CHP milletvekilinin; "Menderes bütün sözlerinin hesabını verecektir. Müstakil bir mahkeme kuracağız. Ve Menderes bu mahkeme huzurunda bütün iktidarının hesabını verecektir. Neticeyi bu mahkeme tayin edecektir." sözleriyle96 YAD'ı haber veriyor gibidir.

Tarihî sebepler dolayısıyla ve DP iktidarının hatalarının yaptığı katkılarla muhalefet; yanına üniversite, basın ve bir şekilde daima siyasî yönünü muhafaza eden ordunun içinde ortaya çıkan ihtilâl taraflısı grupları yanına alabilecektir.

1950-60 döneminde siyasî elit içerisinde ordu aleyhine bozulan denge, azalan sosyal statü, bürokrasinin diğer kesimlerinde olduğu gibi askerlerin de ekonomik sıkıntı içinde olmaları, DP iktidarının orduyu Meclis'in denetimi altına alma, sivil otoriteye bağlama çalışmaları ve ordu mensuplarının haysiyet ve şereflerini rencide edici dikkatsizce sarfedilmiş sözler orduyu ihtilâlin icra unsuru haline getirmiştir, denilebilir. Bu işleyen bir siyasî süreçti ve mevcut durum ihtilâlden sonra da devam etti. İhtilâlin lideri, MBK başkanı Cemal Gürsel, ihtilâlden hemen sonra İnönü'yü ziyaretinde; "Emirleriniz bizim için peygamber buyruğudur." diyecek ve kendisinin emirlerini gözü kapalı yerine getireceğini söyleyecektir.97

Anayasayı ortadan kaldırdıkları ve dikta yönetimi kurdukları iddiasını taşıyan, Anayasayı İhlâl Davası'nın yargılama ve karar safhalarının hukuki metinleri olan YSK'nin Esbab-ı Mucibeli Kararı, Başsavcı Egesel'in İddianamesi -özellikle- ve YAD Karar Gerekçesi dayanakları ve üslupları bakımından birer siyasî-ahlaki metin hüviyetini haizdirler. Bu ahlakilik, iktidar mensuplarının diktaya iştirakleri sebebini, haksız iktisaplar meselesine, maddi menfaat teminine bağlamak şeklinde ortaya çıkıyor. Bu siyasî tavır ve üslup, Yassıada Mahkemesi'ni işleyen siyasî sürecin bir parçası ve ihtilâlin meşrulaştırma aleti haline getiriyor. Onun içindir ki, tüm DP iktidarı mensuplarının yargılanacağı "Türk tarihînin en büyük",98 "dünyanın en enteresan"99 davası bazı yabancı yayın organlarınca "sirk" olarak vasıflandırılabilmiştir.100 Bu dava ve mahkemeyi tanımlayabilecek tarihî sözlerden biri de YAD Başkanı Başol'a aittir. Samet Ağaoğlu'nun

duruşmalar sırasındaki bir sorusuna hitaben; “Sizi alıp Yassıada’ya tıkan kudret böyle istemiş, onu biz bilemeyiz.” diyebilmiştir.101

Egesel İddianame’sini; “Milletin an’anelerine ve müesseselerine hizmet etmeyen insanları tarihte ibret teşkil edecek bir şekilde cezalandıracaksınız. Hükmünüz hiç şüphesiz adil olacaktır. Kararlarınızla Türk yurdunu ebediyyen aydınlatacak bir adalet meş’alesini yakacaksınız. Bu meş’ale karanlık emellerin barınacağı hiçbir kuytu köşe bırakmayacaktır. Nesiller boyu Yassıada adaletinin menkıbeleri söylenecek ve menkıbelerin verdiği ibret dersi, kötüyü kötü yoldan ayırdığı kadar, iyi ve güzele inkışaf imkânın verecektir. Tanrı’nın sizlere Türk milleti için ebedi şeref olacak kararlar ilham etmesini…” sözleriyle bitiriyor.102

27 Mayıs, Yassıada Mahkemesi ve onun adaleti nesiller boyu hatırlanacaktır. Ama, Egesel’in söylediği şekilde değil!

1 27 Mayıs 1960’ta ordunun siyasete doğrudan müdahalesi tipik bir “hükümet darbesi”dir. İhtilâl; ”Bir devletin siyasî teşkilatını, kanuni şekillere hiç riayet etmeksizin, değiştirmek üzere cebir ve kuvvet ile yapılan geniş mikyastaki halk hareketine denir. ” Bak: Türk Hukuk Kurumu, Türk Hukuk Lügatı, 3. Baskı, Ankara 1991, s. 152. 27 Mayıs bir halk hareketi değildir. Buna rağmen, literatürdeki yaygın kullanımın “ihtilâl” olması hasebiyle bu tabir tercih edilmiştir.

2 27 Mayıs’ı hukuk yönünden ele alan bir araştırma için bak: Osman Doğru, 27 Mayıs Rejimi, Ankara l998, 240 s.

3 Abdi İpekçi-Ömer Sami Coşar, İhtilâlin İçyüzü, İstanbul 1965, s. 292.

4 Sicill-i Kavanin (S. K), C: 41, İstanbul 1961, s. 283-289 (Resmi Gazete, 14 Haziran 1960, Nu: 10625).

5 Suna Kili-Şeref Gözübüyük, Türk Anayasa Metinleri “Senedi İttifaktan Günümüze”. Ankara 1985, s. 138.

6 Kili-Gözübüyük, a.g.e., s. 139 (2, 3 ve 4 numaralı dipnotlar).

7 Doğru, a.g.e., s. l34-135.

8 “Yüksek Adalet Divanının Muhakeme Usulüne Ait Geçici Kanun”, bir genel madde ile 3 bölüm ve 26 maddeden oluşmaktadır. 1. bölüm YSK, 2. bölüm YAD ile ilgili 3. bölüm ile müşterek hükümleri muhtavidir. Bak: S. K., C: 41, s. 290-293.

9 Hasan Halis Sungur, Anayasayı İhlâl Suçları ve TCK 146. Maddesi Hükümleri - Sakıt İktidarın Sorumluluğu, İstanbul 1961, s. 22.

10 YAD Başkan, 8 asil 6 yedek üye; Başsavcı ve 12 başsavcı yardımcısından teşkil olunmuştur. Bak: Sungur, a.g.e., s. 22-23.

11 Şevket Süreyya Aydemir, Menderes’in Dramı, İstanbul 1969, s. 494-495; Tarık Güryay, İhtilâlin hemen ertesi günü ihtilâl yönetiminin, memleketin en aydın “en bilgin, en seçkin, en seçkin hukuk uzmanları”na teslim olması sebebiyle, YAD’a bir “İhtilâl mahkemesi” YSK’de bir “İhtilâl organı” değildir, demektedir. Bak: Tarık Güryay, Bir İktidar Yargılanıyor, İstanbul 1971, s. 317.

12 Güryay, a.g.e., s. 229.

13 Esbab-ı Mucibeli Karar (E. M. K), s. 7.

14 Bak: E.M.K, s. ll-l5.

15 Gös. yer.

16 E. M. K., s. 22.

17 E. M. K, s. 33.

18 E. M. K, s. 37.

19 E. M. K s. 38.

20 E. M. K., s. 39. “Fer’an zimethal”lik, Türk Hukuk Lûgatı’nda “fer’î fail” başlığı altında şöyle açıklanmaktadır: “Suç işlemeye teşvik ve suçu itikap kararını takviye yahut fiil işlendikten sonra müzaheret ve muavenette bulunacağını vâdederek, talimat ve tarifatta bulunarak, iş ve vasıtaları

tedarik ederek yahut suç işlenmeden önce veya işlendiği sırada müzaheret veya muavenetle yapılmasını kolaylaştırarak bir suçun işlenmesine iştirak eden kimse” Bak: a.g.e., s. 91.

21 Tebdili Değiştirme; Tagyir: Değiştirme, bozma; Ilgâ: Yürülükten kaldırma, hükümsüz bırakma mânâlarında kullanılmışlardır.

22 Anayasa’nın 17. maddesindeki ilgili hüküm şöyledir. “Hiç bir mebus Meclis dahilindeki rey ve mütalâsından ve beyanatından Meclis haricinde irad ve izharından dolayı mesul değildir. ” Bu konuda bak: Kili-Gözübüyük, a.g.e., s. 114.

23 E. M. K., s. 39.

24 E. M. K., s. 40.

25 Anayasayı İhlâl Davası Tutanaklarının 5. cildinin başında yer alan iddianamenin, yoklamalara ait sayfalar çıkarıldığı zaman 268 sayfalık bir metin olduğu görülmektedir. Anayasayı İhlâl Davası Tutanakları (A. İ. D. T) TBMM Kütüphanesi’nde bulunmaktadır. 5 cilt ve toplam 3311+312 sayfadır. (Demirbaş Nu: 73-1399). İddianame, 21 saat 4 dakikada okunabilmiştir. Zaman tespiti Ada Komutanı Güryay’a aittir. Bak: Güryay, a.g.e., s. 397.

26 Şu-Bu, “Yassıada”, Tercüman, 17 Şubat 1962. Selîka’dan (güzel söyleme ve yazma kabiliyeti) mahrumiyet ile; “seçim sistemi ilga edilmemiş bulunmasına göre, Türkiye’de diktatörlüğün tahakkukunun imkânsız bulunduğunu da. ” şeklinde iddianamede yer alan ifadeler kasdediliyor olsa gerek. Bak: İddianame, s. 200.

27 İddianame, s. 235.

28 Şu-Bu, “Yassıada”, Tercüman, 26 Şubat 1962.

29 Bu konuda bak: İddianame, s. 60-62, 76-97, 143-150, 165-173, 182-195.

30 İddianame, s. 141.

31 İddianame, s. 174.

32 İddianame, s. 175.

33 İddianame, s. 175-178.

34 İddianame, s. 178.

35 Mahkemelerin hazırlık safhasında, yaş meselesi ile ilgili teklif profesörlerden gelmiştir. Ceza Kanunu'ndaki mevcut hükmün değiştirilmesine Türkeş muhalefet etmiş; Muammer Aksoy Türkeş'e karşı çıkarak "Hayır, siz yanlış düşünüyorsunuz. İhtilâllerde bu olur. Şimdi normal hukuk carî değildir. İhtilâl hukukunda böyle bir prensip bahis konusu edilemez." şeklinde, "makabline teşmil" fetvasını vermiştir. Alparslan Türkeş'in bu konuda anlattıkları için bak: Nazlı Ilıcak, l5 Yıl Sonra 27 Mayıs Yargılanıyor, C. I, İstanbul 1975, s. 88. Orhan Erkanlı'da Türkeş'in naklettiklerini doğrulamaktadır: "MBK'nin yargı yetkisini nasıl kullanacağı, ihtilâlin adaletinin nasıl uygulanacağı, Anayasa Komisyonu'nu temsilen M. Aksoy'un hepsinde bulunduğu ve en faal roller oynadığı 4 toplantıya karara bağlanmıştır. "Nazlı Ilıcak'ın Aksoy'a cevabı için bak: Ilıcak, 27 Mayıs 1, s. 151. Aksoy, CHP parti meclis üyesidir. 18-21 Ekim 1966'da toplanan CHP XVIII. Kurultayı'nda kongre başkanı seçilmesi "sol"un zaferi olarak değerlendirilmiştir. Komünizm propagandası yapmak suçuyla açılan davaların avukatı olarak da tanınır. Bu konuda bak: Feroz Ahmad-Bedia Turgay, Türkiye'de Çok Partili Hayata Geçişin Açıklamalı Kronolojisi, Ankara 1976, s. 317-318.

36 Mezkûr yıllarda işlenilen, tanınmış gazeteci ve ilim adamları Muammer Aksoy, Çetin Emeç, Bahriye Üçok ve Uğur Mumcu cinayetleri, büyük tepki ile karşılanmaları ve icrâ mevkîinde bulunanları zor durumda bırakmasına rağmen bugün hâlâ tam olarak aydınlatılamamıştır.

37 Orhan Erkanlı, Anılar. Sorunlar. Sorumlular., İstanbul 1973, s. 108.

38 İddianame, s. 221.

39 İddianame, s. 101, 102.

40 Şu-Bu, “Yassıada”, Tercüman, 5 Mart 1962.

41 İddianame, s. 201.

42 İddianame, s. 11.

43 İddianame., s. 14.

44 İddianame., s. 11.

45 İddianame., s. 151.

46 Aksoy’un, 3 Temmuz 1959 tarihli Kim Dergisi’nde yayınlanan makalelerinden yapılan alıntı için bak: İddianame, s. 166.

47 A.g.b., s. 180.

48 DP’nin irticâa taviz vermesi şeklinde değerlendirilen ezan meselesi hakkında İddianame’de şu satırlar yer almaktadır. “Bir yabancı ülkede ve hatta Türkiyemizde, mesela bir Fransızın veya herhangi bir millet mensubunun İslâmiyet’i kabul ederek bir cami inşâ ettiğini ve kendi milliyetinden olan insanları kendi dili ile ibadete çağırdığını duymuş olmak insana inşirah verici bir harekettir. Fakat ne yazık ki 30 milyona yaklaşan nüfusunun en büyük ekseriyeti Türk olan memleketimizde vatandaşın Türkçe bir davet ile ibadete çağrılması, düşük iktidarın, iktidara geçişinin ilk icraatı ile gayri mümkün hâle gelmiştir. Hem de ömründe camiye girmemiş olan bazı liderlerin, sırf gericiliğe ve irticâa şirin görünmek heveslerinin zebunu olmak gibi düşünce ile” Bak: İddianame., s. 180.

49 Ilıcak, 27 Mayıs I, s. 220.

50 2 Haziran 1941 tarih ve 4055 Sayılı Kanun ile “Arapça ezan kamet okuyanların üç aya kadar hafif hapis veya on liradan ikiyüz liraya kadar hafif para cezası ile cazalandırılması” hükme bağlanmıştır. Bak: Bülent Daver, Türkiye Cumhuriyetinde Lâyiklik, Ankara 1955., s. 171; Ayrıca bu konu için bak: Mete Tuncay, T. C.’de Tek Parti Yönetiminin Kurulması (1923-1921), 2. baskı, İstanbul 1989, s. 229; Ali Esen Minkâri, Demirkırat

Belgeseline Dair, ?, s. 5-6; Ahmet Kabaklı, Temellerin Duruşması, 12. Baskı, İstanbul 1991, s. 225.

51 Gös. yer.

52 Tabir, Faruk Güventürk'e aittir. Bak: Ilıcak, 27 Mayıs 1, s. 189.

53 Tarık Zafer Tunaya, İslâmcılık Cereyanı, İstanbul 1962, s. 225.

54 Anıl Çeçen, Atatürk ve Cumhuriyet, Ankara 1981, s. 333.

55 Şerif Mardin, Türkiye'de Din ve Siyaset, 3. baskı, İstanbul 1993, s. 129.

56 Cem Eroğul, Demokrat Parti (Tarih ve İdeolojisi), Ankara 1970, s. 99.

57 Faik Ahmet Barutçu, Siyasî Anılar 1939-1954, İstanbul 1977, s. 443.

58 Daver, a.g.e., s. 173 (Zafer, 23.5.1952'den naklen).

59 Menderes'in asıldığı tarihte, II. Gürel Hükümeti'nin Sağlık Bakanı Ragıp Üner'dir. 20 Kasım 1961'de kurulan 1. Koalisyon (VIII. İnönü) Hükümeti'nin Sağlık Bakanı ise, Isparta Senatörü Suat Eren'dir. Yazar'ın adını vermediği Bakan'ın Üner olması muhtemeldir. Çünkü, Menderes 17 Eylül 1961'de idam edilmiştir.

60 Ayhan Songar, "Allah Söyletiyor Bunlara", Türkiye, 28 Ağustos 1993, s. 3.

61 Sezai Akdağ, "Yassıada'da Kararlar Nasıl Verildi?", Ata Dergisi, S: 5, Konya 1993, s. 128.

62 İddianame, s. 125.

63 İddianame, s. 151, 174.

64 27 Mayıs'tan sonra, bu konuda basında yer alan bazı haber başlıkları şöyledir: "75 milyon liralık suistimalin içyüzü-Suistimallerin Tespiti İçin Bir Heyet Kuruldu.", Ulus, 3 Haziran 1960; "Bütün Sabıklar Mal Beyanına Tabi Olacak", Cumhuriyet, 13 Haziran 1960; "Demokrat Parti'nin Suistimal Eli Yoksullar Yurduna da Girmiş", Ulus, 5 Temmuz 1960; "Menderes'e

Verilen Maaş ve Harcırahlar”, Ulus, 13 Temmuz 1960; “Polatkan Rüşvet Almaktan Yargılandı”, Ulus, 5 Kasım 1960; “Örtülü Ödeneklerin Hesabı Sorulacak”, Ulus, 3 Kasım 1960 vb.

65 Sungur, a.g.e., s. 3.

66 Başbakanlık, Ak Devrim, İstanbul 1960, s. 148-149 (Falih Rıfkı Atay, “Öç Alma: Hayır! Hesap: Evet!”, Dünya, 31. 5. l960’tan naklen).

67 İddianame., s. 29.

68 Orhan Cemal Fersoy, Devlet ve Hizmet Adamı Fatin Rüştü Zorlu, İstanbul 1979, s. 112-113 (YAD Dosya No: 960/1, Hüküm Esbâbı Mucibesi, s. 176’dan naklen) Fersoy tarafından tabii mahkemelerde dava devam ettirilmiş; Zorlu, idamından sonra, haksız iktisap davasında suçsuz bulunmuştur. Bak: a.g.e., s. 113.

69 Rıfkı Salim Burçak, “Türk Demokrasisinde İstikrar Arayışı”, Bülten, S. 10, Aralık 1991, s. 7.

70 Hadise, Yeni Türkiye Partisi’nde Af Komisyonu Üyesi Ahmet Nusret Tuna tarafından, DP İstanbul milletvekili Hadi Hüsman’a anlatılmıştır. Bu konuda bak: Ilıcak, 27 Mayıs 2, s. 366.

71 Rıfkı Salim Burçak, Yassıada ve Öncesi, Ankara 1976, s. 251-252.

72 İddianame., s. 201.

73 Sorgular sırasında yapılan bir müdafaada; Türkiye’de bir dikta kurulamayacağı zirâ, Almanya’da S. S., Rusya’da işçiler ve İtalya’daki Kara Gömlekliler gibi bir gücün Türkiye’de mevcut olmadığı dile getirilmiştir. Burada mezkur müdafaaya da atıfta bulunulmaktadır. Bak: İddianame., s. 101.

74 İddianame, s. 197.

75 Hakkı Uyar, Vatan Cephesi Türk Siyasal Yaşamında Cepheleşmelere Bir Örnek, İstanbul 2001, s. 21.

76 Ş. S. Aydemir, eserlerinde bu konu üzerinde özellikle durur. Kalabalıklarda aranılan desteği, “Vatan Cephesi” faaliyetleri cümlesinden kabul eder. Bu kalabalıklar, bir seçim âleti ve oy potansiyeli olarak değerlendirilmelerinin yanında; bir gün “Delibaş isyanını hatırlatacak bir halk akını, bir Meczup Dervişler seli gibi Ankara üstüne pekâla yürütülebilirdi.” Bunun için Konya seçilmiştir ve 27 Mayıs 1960 Cuma günü yapılacak bu harekete bir de isim bulunur: “Kanlı Cuma!”. Aydemir’in anlatımıyla; bir gün önce Eskişehir’de askerlerin tepkileriyle karşılaşan Menderes’in bütün ümidi artık Konya’dadır. Konya’da kendisini onbinlerce insanın karşılaması için bütün tedbirler alınmıştır. Kentler, köyler Konya’ya akın edecektir. Sonra da bu onbinlerce insan seli kafileler halinde Ankara’ya yürüyeceklerdir. Buna, Mussolini’nin Roma’ya yürümesi mânâsını verenler bile vardır. Ankara’ya hareket Konya’da Cuma namazından sonra başlayacaktır. Ve “orada işini yapacaktır. ” Hedefi de bellidir: “Halk Partisi önünde bir gösteri yapmak!” Bak: Ş. Süreyya Aydemir, İkinci Adam, C. III, İstanbul 1968, s. 371; Menderes’in Dramı, İstanbul 1969, s. 455; İhtilâlin Mantığı ve 27 Mayıs İhtilâli, İstanbul 1973, s. 355.

77 Türk siyasî hayatında cepheleşmeler konusunda bak: Uyar, a.g.e., s. 17-25.

78 İddianame, s. 165.

79 Abdülhamid’in 68. ölüm yıldönümü münasebetiyle basında yer alan mülâkatlardan. Bak: Milliyet, 9 Şubat 1987, s. 7.

80 Aydemir, İhtilâl’in Mantığı, s. 342.

81 Cevdet Küçük, “II. Abdülhamid’in Dış Politikası”, II Abdülhamid ve Dönemi Sempozyum Bildirileri, İstanbul 1992, s. 21.

82 Sami Şener, “Sultan II. Abdülhamid Döneminde Toplumsal Değişme”, a.g.e., s. 108.

83 Cezmi Eraslan, “II. Abdülhamid’in İslâm Birliği Siyaseti ve Eğitim Etkileri”, a.g.e., s. 43.

84 Sultan Abdülaziz devrinde çıkan kanunlar, uygulamalar ve Abdülhamit’in sansür politikası için bak: Ziyad Ebuzziya, “II. Abdülhamid Döneminde Basın ve Basın Hareketlerine Bakış”, a.g.e., s. 119-120, 125-126.

85 Osman Turan, Türkiye’de Siyasî Buhranın Kaynakları, İstanbul 1969, s. 11.

86 İddianame, s. 200.

87 İddianame, s. 180, 201. Başsavcı Egesel’in mazeret kabul etmez tutumu, kendisini, dünya adalet literatürüne geçecek bir espriye malzeme yapacaktır. Duruşmalarda, Bitlis milletvekili Selahattin İnan’a birçok isnatlarda bulunur. Delil olarak da, mezkûr durumu hep kendisinin bildiğini söyler. Egesel’e göre, İnan, aslında bir şeyhtir. Fakat bu şeyhliğini bazen açıklar, bazen açıklamaz. Memleketinde şeyh diye zekat toplar, dağıtmaz. Halkı sömürür, topraklarını alır. Aslında CHP milletvekilidir, fakat DP iktidara geçer geçmez, DP’ye katılmıştır. Gayesi, memlekete hizmet değil; şeyhliğini takviye etmek, menfaat teminidir. Sorgusunda “Ben Selâhiyet Kanunu’na oy vermedim. Çünkü o sırada Almanya’ya gitmiştim, hastaydım.” demiştir. Evet, doğrudur. Ama hastalık için değil, başka niyetlerle gitmiştir ve bunu da Egesel bilmektedir. Burada bulunsaydı, Selâhiyet Kanunu’na muhakkak rey verecekti. Anayasayı cebren ihlâl etmiştir. İdamı gerekmektedir. İnan ise, bu iddialara şu şekilde cevap verir: “‘Evet Selâhattin İnan Meclis’te değildi. Ama davranışlarını, düşüncelerini kafasının içini bildiğim için burada olsaydı mutlaka Selahiyet Kanunu’na da yer verecekti’ diyor. Şimdi bakıyorum ki Reis Beyefendi ben, şeyhim, ama o benim bilmediklerimi biliyor. Şeyhliği bana bırakıyor, kerameti kendisi alıyor. Ben nasıl çıkayım bu işin içinden. ” Bu espriye, başkan Başol, tüm

mahkeme üyeleri, askerler, dinleyiciler ve sanıklar kahkahalarla gülerler. Yalnız o gün, tebessüm ve kahkaha serbest olur. Celâl Yardımcı'nın naklettiği bu hatıra için bak: Ilıcak, 27 Mayıs 1, s. 33-34.

88 Bak: Başbakanlık, Ak Devrim, Ankara l960, 287 s.

89 Yassıada Yüksek Adalet Divanı Tutanakları - Yüksek Adalet Divanı Kararları, "Gerekçe", s. 469. (TBMM Kütüphanesi, Demirbaş Nu: 73-2842).

90 A.g.b., "Gerekçe", s. 465-469.

91 Doğru, a.g.e., s. 187.

92 Rakamlar için bak: "Duruşmaların Bilançosu", Cumhuriyet, 11 Ağustos 1961; Güryay, a.g.e., s. 396.

93 Burçak, Yassıada, s. 279-282; Milletvekili olmayan sanıkları da muhtevi, verilen cezalar için bak: Ulus, 16 Eylül 1961, s. 1, 5.

94 Cumhuriyet, 16-17 Eylül 1961.

95 Burçak, Görüşler, s. 16.

96 Eroğul, a.g.e., s. 142 (Tekin Erer, On Yılın Mücadelesi, s. 274'ten naklen).

97 Rıfkı Salim Burçak, Türkiye'de Askeri Müdahalelerin Düşündürdükleri, Ankara 1988, s. 39; Aydemir, İhtilâlin Mantığı, s. 374.

98 Metin Toker, Yarı Silâhlı-Yarı Külahlı Bir Rejim 1960-1961, 2. Baskı, İstanbul 1991, s. 175.

99 Erkanlı, a.g.e., s. 175.

100 Fersoy., a.g.e., s. 147.

101 Y. A. D. K., C. 1, s. 60. (Demirbaş Nu. 73-2842).

102 İddianame, s. 302.

27 Mayıs Sonrası Türkiye'de Partileşme / Yrd. Doç. Dr. Melek Çolak [s.85-89]

Muğla Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi / TürkiyeYrd.

I. Kurucu Meclis ve İlk Anayasa

Yirmiyedi Mayıs İhtilâli ile Celal Bayar, Refik Koraltan ve Adnan Menderes başta olmak üzere DP liderlerinin tutuklanması ile on yıllık DP dönemi sona ermiştir. İhtilâlin ardından Cemal Gürsel, kendisinin Milli Birlik Komitesi'nin (MBK) başkanlığına ve hükümet başkanlığına getirilmesine, MBK tarafından karar verildiğini bildirmiştir. Aynı gün kabineyi kurmuştur. MBK'nin 13 numaralı bildirisinde Prof. Dr. Sıddık Sami Onar'ın başkanlığında bir komisyonun anayasa hazırlayacağı açıklanmıştır. Yeni anayasanın ilanına kadar siyasi faaliyetler yasaklanmıştır.1 12 Haziran 1960 gün ve 1 sayılı geçici anayasa, 27 Mayıs'la, 12 Haziran 1960 günleri arasındaki fiili iktidar dönemini de kapsayacak biçimde yürürlüğe girmiştir.2 27 Mayıs'ta kendilerine MBK üyesi adını veren bir grup genç subayın, ordu adına ülke yönetimine el koyarak gerçekleştirdikleri ortak girişime rağmen aralarında bir görüş birliği bulunmamaktadır. İhtilâlin ertesi günlerinde askeri komite içinde anlaşmazlıklar başlamış ve en azından iki farklı eğilim ortaya çıkmıştır. Birinci eğilimde olanlar (aşırılar), yıllardır darbe hazırlığı içinde olmuşlar, güçleri sınırlı olduğundan diğer gruplarla işbirliği yapmak zorunda kalmışlardır. Bu 21 subaydan 14'ü ılımlılar tarafından 13 Kasım 1960'ta tasviye edilerek yurt dışına sürgüne gönderilmişlerdir.3 Ilımlılar ise İnönü'nün etkisi ile hukuki ve siyasi düzenlemeler yapıldıktan sonra hemen seçimlere gidilmesini ve meclise, iktidarın teslimini düşünmektedirler.4

Ondörtlerden başka, benzer görüşlere sahip başka subay grupları da vardır. Bunlar iktidarın sivillere devrine karşı çıkmaktadırlar. MBK'ni iktidardan vazgeçmeye zorlayan en önemli neden ekonomik ve siyasi programa sahip olmayışlarıdır. Böyle bir ortamda yeni bir anayasa hazırlayarak seçimlere gidilmesi için aldıkları Kurucu Meclis kararını yaşama geçiriyorlardı.5 Böylece Kurucu Meclis kararını hazırlayan komisyon, yasayı kısa zamanda tamamlayıp 21 Kasım 1960 tarihinde Cemal Gürsel'e sunmuş, Bakanlar Kurulu tasarıyı ele almıştır. Tasarı, Kurucu Meclis egemenliğini CHP'ye vermektedir. Bu duruma itiraz edilerek ve bu tasarıya paralel, başka bir tasarı hazırlanması uygun bulunmuştur.

Bunun için de Ekrem Alican başkanlığında bir Bakanlar Komitesi kurulmuştur. Turhan Feyzioğlu komisyonunun hazırladığı tasarıya göre Kurucu Meclis; MBK ve Temsilciler Meclisi olarak iki ayrı organdan oluşacak; Temsilciler Meclisi, B.M.M. gibi, MBK de senato gibi çalışacaktı. MBK 23 kişiden, Temsilciler Meclisi 273 kişiden oluşacak; DP döneminde görev almış kişiler Kurucu Meclis için ne aday ne de seçmen olamayacaktı. Tasarı, CHP'ye diğer partilerden daha fazla kontenjan ayırmıştı. Bakanlar Kurulu adına başka bir proje hazırlayan Ekrem Alican ise DP döneminde görev almış olanlara seçmen olma hakkı tanıyor, ayrıca CHP'ye ayrılan kontenjanı 30 kişiye, Kurucu Meclis sayısını da 285'e indiriyordu. Sonuçta Maliye Bakanı Ekrem Alican ve Devlet Bakanı Amil Artüs tarafından ileri sürülen öneriler reddedilerek, Feyzioğlu başkanlığındaki komisyonun kararı aynen kabul edilmiştir.6

7 Aralık 1960'ta MBK'de kabul edilen yasaya göre Kurucu Meclis, MBK ve Temsilciler Meclisi'nden oluşmaktadır. Temsilciler Meclisi genel oya dayalı seçimle gelen bir organ değildir. Ama temsil niteliğini yaygın tutmak için o günkü koşullarda mümkün olanlar yapılmış, 67 ilde

DP dışında siyasi partilerin ve çeşitli meslek kesimlerinin temsilcileri aşamalı olarak seçilmişlerdir. Temsilciler Meclisi oluşturulurken DP'lilerin dışlanmaları, ortaya CHP'lilerin çoğunlukta olduğu bir topluluk meydana getirmiştir. Kurucu Meclis ve Anayasa Komisyonu'nun katkıları ile hazırlanan yeni anayasa; insan ve mülkiyet hakları kadar, ekonomik ve sosyal programları da içeren bir uzlaşma belgesi olmuş, bununla beraber, toplumun bir kesimini anayasanın yapılışında dışarda bıraktığı gerekçesiyle eleştirilmiştir.7 Basında yeni partilerin kurulmasına, siyasi faaliyetlere, zararlı akımlara engel olacak şekilde izin verileceği yolunda çıkan haberleri takiben8 Kurucu Meclis, Feyzioğlu'nun 13 Kasım tasviyesinden bir gün sonra ileri sürdüğü gibi üç hafta içinde değil, 6 Ocak 1961'de,9 Cemal Gürsel'in mesajıyla10 İhtilâlden 225 gün sonra, Gürsel adına MBK'den emekli Orgeneral Fahri Özdilek tarafından açılmış,11 Meclis başkanlığına emekli General Kazım Orbay seçilmiştir.12

27 Mayıs 1960'ta parti faaliyetlerine konulan yasak 13 Ocak 1961'de kısmen kaldırılmıştır.13 Bu sevindirici bir olaydır. Ancak siyasi faaliyetlere izin verilmesi, herkesin özgür ve serbest olarak siyasi faaliyette bulunacağı anlamına gelmiyordu. Tertipli bir siyasi izin söz konusu idi. İçişleri Bakanı Muharrem Kızıloğlu'nun yayımladığı bildiriye göre: "Yeni kurulacak partilerin 4 Temmuz 1960 ve 8 sayılı kanun hükümlerine göre il ve ilçe merkez örgütü kurmaları siyasi faaliyet sayılamaz. Eski ve yeni kurulacak partiler tüzüklerini 8 sayılı kanunun 4. maddesine göre bir ay içinde ilgili makamlara vermeye zorunludurlar. Yapılacak örgüt ve tüzük değişiklikleri sırasındaki propaganda faaliyetinde bulunmak yasaktır."14

Siyasi faaliyetlerin serbest bırakılması, iktidarı elinde tutan askerlerin gelecekteki niyetleri hakkında bir gösterge olarak değerlendirilmiştir. Fakat MBK'ni gerileten olay Haziran 1961'de MBK Hava Kuvvetleri Komutanı

İrfan Tansel'i görevden alma ve yurt dışına gönderme kararını uygulatamamış olmasıdır. Bu olay sonrasında orduda gerçek güç Silahlı Kuvvetler Birliği (SKB) denilen ve askeri hiyerarşiyi temsil eden generallerin eline geçmiştir. Bununla birlikte MBK iktidarı görünüşte 15 Ekim 1961 seçimleri ile oluşan meclisin ilk toplantısına kadar sürmüştür."15

II. Siyasi Ortam ve Siyasi Faaliyetlerin Başlaması

1950-1960 yılları arasında Türk parti sistemi biçim olarak iki parti sisteminin özelliklerini taşımış, DP ve CHP kullanılan oyların %90'ını ve kazanılan milletvekilliklerinin %98'ini, 1950, 1954 ve 1957 seçimlerinde kazanmışlar, diğer partilerden Hürriyet Partisi (HP) ve Cumhuriyetçi Köylü Millet Partisi (CKMP) ise aldıkları oy ve kazandıkları milletvekilliği açısından önemsiz kalmışlardır.16

Öte yandan sosyal ve ideolojik bir farklılaşma Türk partilerine yabancı kalmış, 1960'dan sonraki partiler de aynı şekilde her türlü çıkarları ve bütün sosyal sınıfları içine almak isteyen kitle partileri geleneğine saygı beslemişlerdir.17 Başka bir deyişle İhtilâl sonrası partileşme, toplumun sosyo-ekonomik gelişmesine paralel olarak yeni sosyal bölünme ve çatışmaların ifadesi değildir.18 Tarık Zafer Tunaya'ya göre, İhtilâl sonrası Türkiye'de sosyal ayrımlar ekonomik ve işlevsel olmaktan çok kültüreldir. Toplumdaki siyasal sorun ve konular da; din, eğitim, etnik gruplar vb. kültürel içeriklidir. İnsan ilişkilerinin içeriğini belirleyen özellikler içinde kanbağı, akrabalık, hemşehrilik gibi ilkel, geleneksel bağlar ağır basmakta, kökleri tarihte olan bir merkez-kenar ilişkileri sistemi; Cumhuriyetin ilk yıllarındaki devrimci bir merkezle, onun karşısındaki çok büyük ölçüde köylü ve eşraftan oluşan türdeşlikten uzak kenar ilişkileri, sanayileşmeden ve kentleşmeden kaynaklanan etkilerle değişmiş, merkez de tekdüzelikten çıkmıştır.19 Türk toplumu 1950'lerden sonra hızlanan sosyal değişme

süreci içerisinde bir yandan daha demokratik ve katılmacı siyasi kültür eğilimleri kazanırken, diğer yandan geçiş döneminin sorunlarını birlikte yaşamak zorunda kalmıştır.

Türkiye'de 1950'lerde hızlanan ve gittikçe yoğunluk kazanan sosyal, ekonomik ve kültürel değişme süreci siyasi yaşamın bütününü olduğu kadar ideolojik ve siyasi akımları da yönlendirmiş ve derinden etkilemiştir. 1950'lerde hız ve yoğunluk kazanan bu değişme süreci, 1960'larda daha da genişlemiş ve yeni boyutlar kazanmıştır. Askeri darbenin ardından yapılan yeni anayasa, siyasi partiler ve seçim kanunlarının resmi sınırlarını çizdiği siyasi sistem, geniş ve yoğun bir siyasi faaliyete imkân tanımıştır.20

Bu yüzden siyasi arena, Ali Gevgilili'nin ifadesiyle21 "1961 Şubatının ilk haftaları biterken adeta çalışkan karıncaların yerin dibinden gelen uğultularını duyuyordu."

27 Mayıs İhtilâli ile DP'nin kapatılması siyasi partiler yelpazesinde bir boşluğa neden olmuş, bu yüzden gidilecek genel seçimler öncesinde yeni partiler kurulması gerekmiştir. Partileşme boşluğu, Cumhuriyetin devrimci kadrosunu oluşturan devletçi seçkinlerin karşısındaki gelenekçi libarellerde idi. DP'nin kapatılmasıyla bu kesim partisiz kalmıştı. Diğer bir deyişle partileşme İhtilâl yönetiminin önemli bir sorunu olmuştur.22

Ali Gevgilili, bu ortamı şöyle anlatmaktadır:

"Kurucu Meclis Yassıada'daki DP'yi dışarıda bırakmasına karşın yine de uzun ve çetin tartışmalarla uğraşmak zorunda kalmıştır. Zira temsil niteliği bulunan her organ, en sonunda bir düzeni oluşturan ana sosyo-politik ilişkilerden, çelişki ve gerilimlerden uzak kalamaz. CHP önünde 15 yıl boyunca bir başka programın, bir başka dünya görüşünün özlemlerini temsil etmiş bulunan DP'nin ideolojik özlemleri, kendilerine yeni dönemlerde de bir ses arayacaklardır. Sağdan da, ortadan da soldan da bu sesi kendilerinin yükseltebileceğini söyleyenler vardı. Belki gerçekten öyle

olmak istiyorlardı. Bazıları ise belki de bütün iktidara gelme beklentilerine karşın yine de bir büyük muhalefet partisiyle tek başına karşı karşıya kaldığında CHP'nin seçim yoluyla iktidara kolay yükselememesi olasılığına karşı, DP'nin oy tabanını bölmek için birkaç muhalefet partisini birden yaratmak gerektiğini düşünüyorlardı."23

Kapatılan DP' li kesimi gerçekten temsil edemeyecek bu partinin kadro ve program olarak ifadesi olamayacaktı, fakat bütün bunlara rağmen bu kitlenin oylarını almaya aday partileşme çabaları, siyasi faaliyetin yasak oluşuna rağmen hoşgörü ile karşılanmış, 13 Kasım tasfiyesi sonrasında demokrasiye geçişin kesinlik kazanmasıyla, yeni yönetim; siyasi faaliyetleri gizliden, fiilen yönlendirmeye çalışmıştır. Öyle partilerin kurulup güçlenmesi gerekiyordu ki "ne eski devrin hesabı sorulsun, ne de İhtilâle karşı durulsun idi." Bunun için de 27 Mayıs'la olası bir hesaplaşmanın önlenmesi için bu kesimdeki partileşme etkisizleştirilmeye, denetlenmeye çalışılmış, bu durum partiler üzerinde sınırlandırma ve baskılar doğurmuştur. Bu fiili durumun dışında hukuki düzenleme olarak "Gezici İnkılap Mahkemeleri" kurulmuştur. Bu mahkemeler dönem boyunca fiilen faaliyete geçmemiş, sadece bir tehdit unsuru olarak kullanılmıştır. 27 Mayıs sonrasında kapatılan DP'nin siyasi yaşamdaki yerini alabilecek denge olmayan sivilleşmeyi temsil edebilecek bir partileşme olgusunun önemli sınırlılıkları vardı. Çünkü İhtilâl, DP iktidarına karşı yapılmıştı. 29 Eylül 1960'ta DP kapatılıp yöneticileri yargılanmaya başlanınca bu siyasi ve sosyal koşullar altında DP'nin siyasi değerlerinin, dağılmış örgütünün bir uzantısı olabilecek partileşme çabaları açıktan açığa cereyan edemezdi.24 Partiler üzerindeki sınırlayıcı girişimlere örnek olarak basından birkaç alıntı vermek, o dönemin atmosferini yansıtmak için yararlı olacaktır:25

"Siyasi faaliyetlere, zararlı akımlara engel olacak şekilde izin veriliyor."

“Yeni partiler ismi ve bünyesi ile ne sakıt DP, ne de başka partileri ihya ve canlandırmak durumunda olmamalı (Dönemin Ulaştırma Bakanı Sıtkı Ulay’ın demeci.) ”

“Bu memlekette din ve mukaddesat istismarına dayanarak oy avcılığı yapmayacak siyasi partiler arasındaki mücadele ve ilişkiler ancak Türk demokrasisini kurar ve salim yola çıkarabilir. Aksi halde siyasi yaşamımız son on yılda görüldüğü gibi bir buhrandan kurtulamaz. Bu bakımdan devrimleri anlamış siyasi partilerin kurulmasında ancak yarar vardır. (Tarık Zafer Tunaya’nın 3. Parti Konusundaki Görüşleri) ”

“Demokrat geçinenlerin çoğu şimdi bana içerliyorlar. Telefonlar, mektuplar, yazılar! Neden demokratların parti kurma hakları olmazmış? Ben öyle demiyorum. Yahu! Koskoca İhtilâl şakadan mı yapıldı? Bu kadar zahmet, meşakkat, sefalet ve felaket boşuna mı gidecek? (Burhan Felek) ”

“Adı, yönü, rengi, tutumu ve akımları belli olmayan her partiye şahsen girip macera peşinde koşmaya niyetli değilim. Milletin on yıldan beri oy avcılıklarıyla doğan ıstırabını giderip normal düzene kavuşturmak baş görevimizdir. İnkılaplarımıza, rejimimize sadık, milletin güvenini kazanmış partiler dururken, denenip, denenipte başarılı olamamış kimselerden oluşan partilere, herşeyi çok iyi anlayan Türk milletinin inanacağına kani değilim. (Sıtkı Ulay) ”

Böyle bir ortamda, DP kapatıldığı zaman dört milyon yandaşının açıkta kalması yüzünden bu boşluğun doldurulması için bir yarış başlamış, DP’li kitleye sahip olmak amacıyla seferber olunmuş, birbiri ardına siyasi partiler kurulmaya başlanmıştır.26

Yeni partilerin kurulmasına 12 Ocak-13 Şubat 1961 tarihleri arasında izin verilmiş olmasına rağmen, yeni kurulan siyasi partiler son şekillerini bu dönemde kazanmışlardır. Partilerin kurulması süreci 27 Mayıs’ın hemen sonrasında başlamıştır.27 Daha sonra askeri yöneticiler DP’nin ülkedeki

seçmeni sorununun farkına varmaya başlamışlardır. MBK’nin bazı üyeleri, bu oy potansiyelinden yararlanmak için Bayar-Menderes grubundan, bağımsız eski DP’lilerle birlikte bir parti kurmayı önermişlerdir.28 Türkeş anılarında29 Gürsel’in de MBK’yı bir siyasi parti halinde organize etme düşüncesini benimsediğinden, bu amaçla kendisine bir siyasi parti hazırlama görevi verdiğinden, İnönü’nün sonradan acele seçim diye baskıya başladığından, Ekrem Alican ve birçok bakanlığın ve MBK’nın de çoğunluğunun bu görüşte olmadığından Gürsel’in İnönü ile görüştükten sonra düşünce ve görüşlerinde büyük değişiklikler olduğundan söz etmektedir. Böylece MBK, kendi partisini kurmaya karşı çıkmıştır.30

Kapatılan DP, oylarını toplayacak olan siyasi partiyi denetim altında tutma isteği, komitenin bu yeni partilerle olan ilişkilerinin temel nedenidir. Komite yeni partileri denetleyerek hem eski demokratların öcünü alacağını, hem de yeniden demokratik olmayan eğilimlerin ortaya çıkmasını engelleyebileceğini umuyordu.31 Gerici kuvvetler, DP’den sıyrılınca nereye bağlanacaklardı? CKMP hangi oyları sinesinde toplayacaktı? Eleştiriyi, denetimi kim yapacaktı? MBK üyelerinin bütün bu sorunlar üzerine eğildikleri, kendileriyle temas edenler tarafından anlaşılmıştır.32 General Sıtkı Ulay’ın ifadesiyle seçimlerde “halkın gönül arzusu ile oy vereceği birkaç siyasi partinin daha bulunması, çok partili yaşamda daha demokratik bir davranış olacaktı.” Bu nedenle, yeni parti kurmak isteyenleri desteklemek ve serbest bırakmak gerekiyordu.33

1960 yılının son günleri, orduda ve siyaset alanında hızlı bir faaliyet ve örgütlenme içinde geçmiştir.34 Bu dönemde MBK, başta Cemal Gürsel olmak üzere bu girişimleri desteklemişlerdir.35 Gürsel DP’nin kapatılmasından sonra, eski DP’lileri saflarında toplayacak, kendisi ve MBK’ne de yakın olacak bir parti kurma girişimlerini her zaman sürdürmüştür.36 Böyle bir ortamda yeni partilerin kurulması için belirlenen

bir ay içinde, 13 siyasi parti kurulmuş ve Türk siyasi hayatında hukuken varlığını sürdüren partilerin sayısı 21’e yükselmiştir. Ancak iktidar alternatifi olabilecek yeni partilerin kurluş hazırlıkları birbirinden kopuk olmamıştır. Bir İhtilâl döneminde kuruluşlarını gerçekleştiren bu yeni partiler için belirlenmesi gereken en önemli nokta, halkın siyasetten dışlandığı bir ortamda sınırlı oluşumlar olarak ortaya çıkmış olmalarıdır.37

İhtilâlden sonra kurulan partilerden biri olan Yeni Türkiye Partisi’nin (YTP) kurulması sırasında basında çıkan haberler böyle bir izlenimi yansıtmaktadır.

Nimet Arzık, yeni kurulacak partinin kimliğini şöyle ifade etmektedir:38

“Yeni kurulacak partide baraj ve kanalizasyon partisi olarak düşünülüyordu. Hani gençler kötü yollara sapmasın diye kulüpler kurulur. O cinstendi işte…”

Bu dönemde Gürsel, çok partili demokrasi düşüncesini benimsediği için CHP’nin karşısına muhalif bir parti çıkarmasını istemiştir. O, DP oylarını kanalize edip, güvene kavuşturabilecek kişi olarak deneyimli ve dürüst bir kişi olan Ekrem Alican’ı görmüştür. Alican, DP milletvekili olarak mecliste bulunmuş, bu süre içinde bütçe konuşmalarında bilimsel eleştirileri ile Menderes’in karşısına çıkmıştı. Kendisinden devrime ihanet beklenemezdi. Gürsel bu yüzden O’nu, DP tabanını etrafında toplayacak bir parti kurması konusunda teşvik etmişti, Alican olumlu bakmamasına rağmen buna razı edilmişti.39 Alican’dan başka, MBK üyesi olan emekli general Fahri Özdilekde Adalet Partisi’ni (AP) kuracak olan Ragıp Gümüşpala’yı desteklemiştir. Böylece İhtilâlden sonra İhtilâlin kendi mantığı çerçevesinde güdümlü bir demokrasi hareketi başlamıştır.40

Sonuç

27 Mayıs İhtilâlinden sonra DP'nin kapatılması ve MBK'nin yönetime el koymasıyla, siyasi yaşamımızda 1965'e kadar sürecek olan bir geçiş dönemi başlamıştır.

1950'lerde hızlanan sosyal, ekonomik, kültürel değişim süreci 1960'larda daha da genişleyerek yeni boyutlar kazanmış; bu ortamda İhtilâlden sonra yapılan yeni anayasa, siyasi partiler ve seçim kanunlarının çizdiği bir siyasi sistem, geniş ve yoğun bir siyasi faaliyete imkân tanımıştır.

DP'nin kapatılmasıyla ona bağlı olan tabanın açıkta kalması bu boşluğun nasıl doldurulabileceği sorununu gündeme getirmiştir. Böyle bir ortamda MBK, DP oylarını toplayacak siyasi partilerin “Ne eski devrin hesabı sorulsun, ne de İhtilâle karşı durulsun” anlayışı içinde gelişmesini istemiştir. Tekrar 27 Mayıs öncesi parti kavgalarına dönülmemesi, huzurlu bir geçiş döneminin yaşanması gerektiği düşüncesi, MBK'nin kurulacak yeni partileri denetleyerek onları kendi istediği yöne kanalize etme çabasını ortaya çıkararak, sınırlı bir şekilde demokrasiye adım atılmasına izin vermiştir.

1 Feroz-Bedia, Turgay Ahmad, Türkiye'de Çok Partili Politikanın Açıklamalı Kronolojisi 1945-1971, I. Basım, Temmuz 1976, Bilgi Basımevi, Ankara, s. 215-216.

2 Erdoğan Teziç, 100 Soruda Siyasi Partiler, I. Baskı, Ocak 1976, s. 288.

3 Türkiye Tarihi 4, Çağdaş Türkiye 1908-1980 (Mete Tunçay, Cemil Koçak, Hikmet Özdemir, Korkut Boratav, Selahattin Hilav, Murat Katoğlu, Ayla Ödekan), Hikmet Özdemir, “Siyasal Tarih 1960-1980”, Cem Yayınevi, İstanbul 1992, s. 193-194.

4 AlpaslanTürkeş, 27 Mayıs, 13 Kasım, 21 Mayıs ve Gerçekler, Dokuz Işık Yayınevi, I. Baskı, Ahmet Sait Matbaası, İstanbul 1977 s. 42-45.

5 Hikmet Özdemir, a.g.m., s. 202.

6 Erdoğan Örtülü, 3 İhtilâlin Hikayesi, Milli Ülkü Yayınevi, İrfan Matbaası, 3. Baskı, İstanbul 1974, s. 66-67.

7 Özdemir, a. g. m. s. 202-203.

8 Cumhuriyet 28. 12. 1960, s. 1 "Siyasi faaliyetlere zararlı cereyanlara engel olacak şekilde izin veriliyor. ".

9 Erdoğan Örtülü, a.g.e., s. 83.

10 Öncü Gazetesi haberi, "II. Cumhuriyete dün girdik. TBMM'nin ilk toplantısı saat 15.00'de Devlet Başkanı Gürsel'in hazırladığı söylevin okunmasıyla açıldı. Demokrasinin temellerinin en sağlam ve en samimi bir amaçla kuranların gerçekten gözlerini yaşartan bir hava içinde başlayan açılış töreni ve Gürsel'in hazırladığı konuşma büyük gösterilere neden oldu. Daha sonra Temsilciler Meclisi üyeleri demokrasi esaslarına bağlılık andı içtiler" diye vermiştir. (7. 1. 1961, s. 1).

11 Akşam, 6. 1. 1961, s. 1. 7. 1. 1961, s. 1. Tekin Erer, Yassıada ve Sonrası, Türkiye'de Parti Kavgaları III, Yeni Matbaa, İstanbul 1965, s. 524.

12 Akşam, 10. 1. 1961, s. 1.

13 Feroz Ahmad, Demokrasi Sürecinde Türkiye (1945-1980), Türkçesi Ahmet Fethi, Hil Yayın, I. Baskı, Ağustos 1994 s. 274.

14 Tekin Erer, a.g.e., s. 527.

15 Özdemir, a.g.m., s. 206-207.

16 Mehmet Turhan, Siyasal Elitler, Gündoğan Yayınları, I. Baskı, Ankara 1991, s. 159. Cüneyt Arcayürek Açıklıyor 4, Yeni Demokrasi, Yeni Arayışlar 1960-1965, Bilgi Yayınevi, I. Basım Haziran 1984, Olgaç Basımevi, Ankara, s. 189-190.

17 Yön, 16. 1. 1963, s. 7 "İkinci Cumhuriyette Sosyal Akımlar".

18 Celalettin Güngör, 27 Mayıs ve Partileşme Sorunu, Ankara 1992, s. 85-86.

19 Tarih ve Demokrasi, Tarık Zafer Tunaya'ya Armağan, Üniversite Öğretim Üyeleri Derneği, Cem Yayınevi, I. Basım, 1992 Ersin Kalaycıoğlu "1960 Sonrası Türk Siyasal Hayatına Bir Bakış", s. 121.

20 Mustafa Çalık, Siyasi Kültür ve Sosyolojinin Bazı Kavramları Açısından MHP HAREKETİ - Kaynakları ve Gelişimi- 1965-1980, Cedit Neşriyat, Ankara 1995, I. Baskı, s. 73-79.

21 Ali Gevgilili, Yükseliş ve Düşüş, Altın Kitaplar Yayınevi, I. Baskı, Temmuz 1981, s. 165.

22 Güngör, a.g.e., s. 85-86.

23 Gevgilili, a.g.e., s. 165.

24 Güngör, a.g.e., s. 87-92. Örtülü, a.g.e., s. 86.

25 Alıntılar sırasıyla 28. 12-29. 11. 1960 (s. 1), 30. 11. 1960, 15. 2. 1961ve 28. 11. 1960 tarihli Cumhuriyet gazetesinden alınmıştır.

26 Fikret Şahoğlu, AP'nin İçyüzü, Ersa Koll. Şti. Matbaası 1965, s. 52. Çalık, a.g.e., s. 79.

Arsev Bektaş, Demokratikleşme Sürecinde Liderler Oligarşisi, CHP ve AP (1961-1980), Bağlam Yayınları, I. Basım, Mayıs 1993, s. 33.

Ersin Onulduran, Türkiye'de Siyasi Gelişme ve Siyasi Partiler, A. Ü. SBF Yayınları, No: 370, A. Ü. Basımevi 1974, s. 69.

Ahmad, Demokrasi Sürecinde Türkiye, s. 273.

27 Güngör, a.g.e., s. 87.

28 Ahmad, a.g.e., s. 273.

29 Türkeş, Adalet Bakanlığı'nda gizli olarak birkaç kez toplanıp, E. Alican, Abdullah Gözübüyük ve diğer bazı arkadaşlarıyla böyle bir siyasi parti hazırlığına giriştiklerinden bahsetmektedir. (Türkeş, a.g.e., s. 45-47).

30 Ahmad, a.g.e., s. 274.

31 Emre Kongar, İmparatorluktan Günümüze Türkiye'nin Toplumsal Yapısı, cilt: 1-2, 7. Basım Remzi Kitabevi, A. Ş. İstanbul 1993, s. 173.

32 Arcayürek 4, a.g.e., s. 181.

33 Sıtkı Ulay, Harbiye Silah Başına 27 Mayıs 1960, Mayıs 1968, İstanbul Kitapçılık Ticaret Ltd. Şti. Yayınları, s. 163.

34 Örtülü, a.g.e., s. 98.

35 Nazlı Ilıcak, 15 Yıl Sonra 27 Mayıs Yargılanıyor, cilt: II, Kervan Yayınları, İstanbul. s. 613, "MBK üyesi Fahri Özdilek'in Düşünceleri. ".

36 Raif Aybar'ın Arşivi, Güneş 2. 2. 1987, s. s. yok, "Ekrem Alican'ın Yanıtları 4: Gürsel benden eski DP'lilerle bir parti kurmamı istedi". Ulay, a.g.e., s. 163, C. Güngör a.g.e., s. 101.

37 Güngör, s. 97.

38 Nimet Arzık, "YTP Nasıl Kuruldu ?", Yön, Yıl: 1 Sayı: 11, 28. 2. 1962.

39 Melek Çolak, Yeni Türkiye Partisi (1961-1973), Basılmamış Doktora Tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi, Atatürk İlkeleri İnkilap Tarihi Enstitüsü, İzmir 1997, s. 9-20.

40 Nazlı Ilıcak, 15 Yıl Sonra 27 Mayıs Yargılanıyor, c. 2, Kervan Yayınları, İstanbul, s. 613.

Ahmad, Feroz - Bedia, Turgay, Türkiye'de Çok Partili Politikanın Açıklamalı Kronolojisi 1945-1971, I. Basım, Temmuz 1976, Bilgi Basımevi, Ankara.

Ahmad, Feroz, Demokrasi Sürecinde Türkiye (1945-1980), Türkçesi Fethi Ahmet, Hil Yayın, I. Baskı, Ağustos 1994.

Akşam, 6. 1. 1961.

Bektaş, Arsev, Demokratikleşme Sürecinde Liderler Oligarşisi, CHP ve AP (1961-1980), Bağlam Yayınları, I. Basım, Mayıs 1993.

Cumhuriyet, 28. 11. 1960-15. 02. 1961.

Çalık, Mustafa, Siyasi Kültür ve Sosyolojinin Bazı Kavramları Açısından MHP Hareketi - Kaynakları ve Gelişimi- 1965-1980, Cedit Neşriyat, I. Baskı, Ankara 1995.

Çolak, Melek, Yeni Türkiye Partisi (1961-1973), Basılmamış Doktora Tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi, Atatürk İlkeleri İnkilap Tarihi Enstitüsü, İzmir 1997.

Erer, Tekin, Yassıada ve Sonrası, Türkiye'de Parti Kavgaları III, Yeni Matbaa, İstanbul 1965.

Gevgilili, Ali, Yükseliş ve Düşüş, Altın Kitaplar Yayınevi, I. Baskı, Temmuz 1981.

Ilıcak, Nazlı, 15 Yıl Sonra 27 Mayıs Yargılanıyor, c. 2, Kervan Yayınları, İstanbul.

Kongar, Emre, İmparatorluktan Günümüze Türkiyenin Toplumsal Yapısı, c: 1-2, 7. Basım Remzi Kitabevi A. Ş., İstanbul 1993.

Onulduran, Ersin, Türkiye'de Siyasi Gelişme ve Siyasi Partiler, A. Ü. SBF Yayınları, No: 370, A. Ü. Basımevi 1974.

Teziç, Erdoğan, 100 Soruda Siyasi Partiler, I. Baskı, Ocak 1976.

Turhan, Mehmet, Siyasal Elitler, Gündoğan Yayınları, I. Baskı, Ankara 1991.

Türkeş, Alpaslan, 27 Mayıs, 13 Kasım, 21 Mayıs ve Gerçekler, Dokuz Işık Yayınevi, I. Baskı, Ahmet Sait Matbaası, İstanbul 1977.

Türkiye Tarihi 4, Çağdaş Türkiye 1908-1980 (Mete Tunçay, Cemil Koçak, Hikmet Özdemir, Korkut Boratav, Selahattin Hilav, Murat Katoğlu, Ayla Ödekan), Hikmet, Özdemir, "Siyasal Tarih 1960-1980", Cem Yayınevi, İstanbul 1992.

Ulay, Sıtkı, Harbiye Silah Başına 27 Mayıs 1960, Mayıs 1968, İstanbul Kitapçılık Ticaret Ltd. Şti. Yayınları.

Yön, Yıl: 1 Sayı: 11, 28. 2. 1962-16. 1. 1963.

B. 1960-1980 Arası Dış Politika

Türk Dış Politikası (1960-1980) / Yrd. Doç. Dr. İdris Bal [s.90-109]

Polis Akademisi Güvenlik Bilimleri Fakültesi / Türkiye

1. Giriş

İkinci Dünya Savaşı'nın sona ermesiyle savaş sırasındaki zoraki birliktelikler de sona erdi ve nimetlerin bölüşümü sürecinde anlaşmazlıklar ortaya çıkmaya başladı. SSCB'nin Batı'lı ülkelerle, özellikle ABD ile savaştaki birlikteliğini sağlayan faktör, tehlikeli ortak düşman olan Nazi Almanyası idi. Fakat bu tehlike ortadan kaldırıldıktan sonra savaş sonrası nimetlerin bölüşümü sorunları ortaya çıktı ve eski defterler de açılmaya başlandı. İdeolojik farklılıklar kendini daha fazla hissettirmeye başladı. Netice itibariyle SSCB liderliğinde Doğu Bloğu ve ABD liderliğinde Batı Bloğu ortaya çıktı. 1980'lerin sonlarına kadar farklı derecelerle de olsa dünyanın gündemine oturacak Soğuk Savaş böylece başlamış oldu.1 Türkiye ise II. Dünya Savaşı'na girmemekle beraber savaş sona erdikten sonra rahatlayamadı, tam tersine Sovyet talepleri yüzünden yeni bir savaş riskiyle karşı karşıya kaldı. Sovyet talepleri Türkiye'yi SSCB'yi dengeleyici güç arayışına itti ve Türkiye NATO'ya girerek Batı güvenlik sistemine dahil oldu.2 Bu adım Türkiye'nin Batılılaşma hedefine de uygundu. Türkiye tüm Batılı kurumlara üye olmayı amaçladı. Bu doğrultuda örneğin AET'ye başvurdu ve Avrupa Konseyi'ne üye oldu. 1945-1960 döneminde Türkiye Batı ile ve ABD ile neredeyse pürüzsüz denebilecek ilişkiler tecrübesi yaşadı.3 Diğer taraftan SSCB ve Orta Doğu ile ilişkiler soğuktu. Fakat 1960 sonrası, özellikle Kıbrıs buhranlarıyla beraber Türk-ABD ilişkilerinde buhranlar baş göstermeye başladı. Türk-

Yunan ilişkileri çok zayıfladı, hatta savaş rüzgarları esmeye başladı. Aslında Kıbrıs konusu 1960-80 döneminde Türk dış politikasının temel gündemini oluşturmakta ve dış politikayı yönlendiren temel belirleyici faktör konumundaydı. Türk-ABD, Türk-Yunan, Türk-SSCB ve hatta Türk-Orta Doğu ilişkileri Kıbrıs sorunun gölgesinde ve onun temel birleyici olduğu bir ortamda gerçekleşti. 1980 sonrası dönemde Kıbrıs sorunun dış politikada belirleyiciliği azalmaya başladı ve bu sorundan kaynaklanan bazı yaralar, örneğin Türk-ABD ilişkilerinde, iyileştirilmeye başlandı.

Bu makalenin amacı 1960-1980 arası Türk dış politikasının temel çerçevesini çizmektir. Bu geniş ve yoğun hareketliliğin yaşandığı bir dönemin bir makale ölçüleri içerisinde detaylı olarak ele alınması mümkün olmadığından dolayı, bu dönemin çok temel çizgileri ortaya konulacaktır. Bu amaca yönelik olarak, öncelikle Kıbrıs sorunu ve Yunanistan'la ilişkiler ele alınacak, diğer konulara göre biraz daha fazla üzerinde durularak gelişmeler özetlenecektir. İkinci olarak Türk-ABD, Türk-SSCB ve Türk-Ortadoğu ilişkileri özetlenecektir.

2. Kıbrıs Sorunu ve Türk-Yunan İlişkileri[4]

Türkiye ile Yunanistan arasındaki ilişkiler 1930'lardaki yakınlaşma dönemi hariç tutulacak olursa hep soğuk gerçekleşmiş, işbirliği yerine mücadele olmuştur. Oysa ayrılıkların yanında iki toplumu birbirine bağlayan 400 yıllık ortak tarihin getirdiği ortak değerler, hayat tarzları, gelenek ve benzeri ortaklılar işbirliğini teşvik eden unsurlardır. Durum böyleyken işbirliği yerine rekabetin sıklıkla ortaya çıkmasında dış politika ve güvenliğin yanında iç politik hesaplaşmaların rolü olduğu da söylenebilir. Türk-Yunan ilişkilerinde 1974 yılına kadar temel konu Kıbrıs olmuştur. 1974 sonrası ise Ege sorunları adı altında bir dizi sorun ortaya çıkmıştır.

Atatürk döneminde Yunanistan ile başlayan yakınlaşma Kıbrıs sorununun ikili ilişkilerde önemli bir faktör haline gelmesiyle bozulmuştur. Kıbrıs'la birleşmeyi destekleyen grupların büyük bir zafer kazanarak Yunanistan'da 1952 seçimlerinde iktidara gelmeleri ve Yunanistan'da enosis (birleşme) düşüncesinin giderek daha fazla destek bulması, bunun yanında Türkiye'nin o dönemde NATO'ya üyeliğini dış politikasının en önemli gayesi olarak algılaması ve ABD'nin Kıbrıs'ın Yunanistan'a verilmesine olumlu yaklaşacağı şeklindeki kanaatler, Yunan politikasının değişiminde etkili olmuştur. "Bunlara ilaveten, İkinci Dünya Savaşı sonrasında sömürge hareketlerinin yaygınlık kazanması da Yunanistan'ı Ada'daki İngiliz hakimiyetine son verip, Kıbrıs'ın kendisiyle bütünleşmesi politikasına yöneltmiş olabilir. Yunanistan, enosis planını gerçekleştirebilmek için EOKA (Kıbrıslı Savaşçıların Ulusal Örgütü) adlı terör örgütünün kurulmasını destekleyerek, 1955'te Ada'daki İngilizlere karşı teröre başvurulmasına önayak olmuştur".5 O zamandan bugüne kadar da Türk-Yunan ilişkileri bir daha 1930'lardaki olumlu havaya dönememiştir.

Kıbrıs adası 1578'de Osmanlı İmparatorluğu tarafından fethedildikten sonra Ada'daki Osmanlı hakimiyeti 1878'e kadar devam etti.6 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'nda Osmanlı'nın düştüğü çaresiz durumdan istifade eden İngiltere antlaşmayla Ada'nın yönetimini geçici olarak devraldı. I. Dünya Savaşı'na Osmanlı İmparatorluğu'nun Almanya safında savaşa girmesinden sonra İngiltere 5 Kasım 1914 tarihinde Ada'yı ilhak kararı almıştır. Kıbrıs'taki İngiliz varlığındaki ikinci evreyi başlatan Kraliyet Konseyi emirnamesi ile İngiltere ve Osmanlı İmparatorluğu arasında savaş bahanesiyle 1878 Antlaşması ve diğer ilgili antlaşmaların feshedilmesi, adanın açıkça İngiltere'ye katıldığı anlamındadır.7 1914'teki ilhak kararını Yunanistan ve Kıbrıs'taki Enosisçiler haklı olarak enosis yolunda bir adım

olarak yorumlamışlardır. Osmanlı İmparatorluğu İngiltere’nin Kıbrıs’ı ilhak kararını tanımamış ve protesto etmiştir. 1914 tarihli Kıbrıs’ın İngiltere’ye ilhakı kararı 24 Temmuz 1923’te imzalanana Lozan Antlaşması ile Türkiye tarafından tanınmıştır. Türkiye’nin bu yönde karar vermesinde, Türkiye Cumhuriyeti yöneticilerinin dış münasebetlerde sorunları giderip içeride reformlarla uğraşma politikası önemli rol oynamıştır.[8] Lozan Antlaşması’nın İngiltere tarafından onaylanması tarihi ise, 6 Ağustos 1924’tür. Nihayet, 10 Mart 1925’te, İngiltere Kralı V. George’un imzaladığı bir “Letters Patent” ile İngiliz kolonisi statüsü kazanmıştır (Crown Colony).[9]

Türkiye Cumhuriyeti 1950’li yıllarda Kıbrıs’a tekrar ilgi duymaya başlamış, daha önce Türkiye Kıbrıs’la ilgilenmemiştir. İngiltere’nin Enosisçi hareketi kontrol altına alamayışı Kıbrıs Türklerini kaygılandırmış, yalnızlık hissine kapılmalarına yol açmış, Türkiye’de dernekler kurarak, faaliyetlerde bulunarak Türkiye’nin ilgisini Kıbrıs’a çekmişlerdir. Aksi takdirde Türkiye’nin ilgisi kendi inisiyatifiyle adayı ilhak gibi bir amaçtan kaynaklanmıyordu.

İngiltere ise Enosisçilere karşı Kıbrıs Türklerini ve Türkiye’yi yanına alarak Rumları dengelemeyi amaçladı. Bu nedenle Türkiye’nin soruna taraf olmasına büyük önem verdi. Gelişen olaylar enosis karşıtı cephenin en büyük gücünün Kıbrıs Türkleri, onların moral ve askeri desteğinin ise Türkiye olduğunu gösterdi.[10] İngiltere kendi çıkarlarına uygun davranacağını umduğu Türkiye’yi, “üçlü görüşmeler”e katma kararı aldı. Türkiye, 1956-58 döneminde Ada’nın Türkiye ve Yunanistan arasında taksimini; İngiliz egemenliğinin sona ermesi halinde de, Türkiye’ye bağlanmasını savundu.[11]

Paris’te yapılan NATO toplantısında bir araya gelen Türkiye Dışişleri bakanı Fatin Rüştü Zorlu ve Yunanlı Meslektaşı Averoff Kıbrıs konusunu

görüştüler. Rum tarafı enosis, Türk tarafı da taksimden feragat etme mukabilinde bağımsız bir Kıbrıs Cumhuriyeti'nin kurulması konusunda uzlaşma sağlandı. 1959 yılı 11 Şubat günü Türkiye ve Yunanistan Dışişleri bakanları, Zürich'te ortak bir bildiri ve çözüm için genel plan üzerinde anlaşmışlardır. Ardından İngiltere ve Kıbrıs'ın Türk ve Rum toplumları temsilcilerinin de katıldıkları Londra Konferansı'nda bir araya gelerek, Londra Antlaşması'nı imzaladılar. Kurulacak Kıbrıs Cumhuriyeti'nin temel yapısı, garantörlük, ittifak antlaşmaları imzalandı. Antlaşma Türkiye ve Yunanistan dışında İngiltere ve Ada'da bulunan Türk ve Rum temsilcileri tarafından kabul edildi. Buna göre başkan Rum, Başkan Yardımcısı Türk olacak, Türkçe ve Rumca iki ayrı resmi dil olacaktı. Meclisin yüzde yetmişi Rum, yüzde otuzu Türklerden oluşacaktı. Bu antlaşma uyarınca Makaryos başkan, Fazıl Küçük başkan yardımcısı seçildi. 16 Ağustos 1960 günü Kıbrıs cumhuriyeti ilan edildi. Yeni devlet Eylül ayı sonunda BM üyeliğine kabul edildi.12

16 Ağustos 1960 tarihli Kıbrıs Anayasası'nı, diplomatlar ve danışmanların oluşturdukları karma bir komisyon hazırlamıştır. 199 madde ve ek olarak garanti ve ittifak antlaşmaları ile dörder maddelik iki protokolden oluşmaktadır. İngiltere, Kıbrıs'ın bağımsızlığını Ada'daki askeri varlığın garanti edilmesine bağlı olarak kabul etmiştir. İttifak Antlaşması ise, gerçekte Kıbrıs, Yunanistan ve Türkiye arasında bir savunma antlaşmasıdır. Adada, üçlü bir karargah oluşturulmaktaydı ve Yunanistan ve Türkiye, söz konusu üçlü karargaha askeri birliklerle katılacaklardı. Karargahta, 950 Yunan ve 650 Türk askeri görev yapacaktı. Kıbrıs'ta başlatılan anayasal dönemin ilginç bir yanı da, anayasanın hükümlerine uyulmaması halinde üç devletin her biri, Yunanistan,

Türkiye ve Birleşik Krallık tek başına hareket etme yetkisine sahip olacaklardı. 1960 Anayasası'na göre Ada'da iki topluluk meşru ve hukuki

kabul edilmekteydi. Çeşitli anayasal mekanizmalarla, toplumların örgütlenmesi güvence altına alınma amaçlanmıştı. İki toplum oranlı olarak devletin yasama, yürütme ve yargı organlarında temsil edilmektedir. Temsilciler Meclisi'nde bu oran yukarıda belirtildiği gibi Rumlar için yüzde yetmiş, Türkler için yüzde otuzdur. Bakanlar Kurulu'nda da aynıdır. Yüzde atmış ve yüzde kırk şeklindedir. Kıbrıs'ın en büyük beş şehrinde; Lefkoşe, Limasol, Magosa, Larnako ve Baf'da, bu şehirlerin Türk cemaatince ayrı belediyeler kurulacağı hükme bağlanmıştır.13

Türkiye, 1960 yılındaki düzenlemelerle bir anlamda kaybettiğini düşündüğü Kıbrıs'a yeniden ortak olmuş, biraz İngilizlerin ve Amerikalıların da katkısıyla 1960'taki Londra ve Zürich antlaşmalarıyla Kıbrıs'ın bir anlamda Türkiye açısından yeniden kazanılması Türk dış politikacılarının cumhuriyet tarihi içerisindeki belli başlı başarılarından biri olmuştur. Osmanlı Devleti ve İngilizlerin geçmişte uyguladıkları politikalarla ve değişik faktörlerin etkisi altında genel nüfus içindeki payları yüzde on sekizlerde kalan Kıbrıs Türklerinin Kıbrıs Cumhuriyeti'nin kurucu ortakları haline getirilmeleri ve yönetime tam anlamıyla ortak edilmeleri gerçekten büyük başarıydı.14

1959 yılında imzalanan Zürich ve Londra Antlaşmalarıyla Türkiye'nin Kıbrıs konusunda garantör devlet konumuna gelmesi önemli bir gelişmeydi. Antlaşmalar ve devletin anayasal hükümleri, Kıbrıs Türk halkını Kıbrıs Cumhuriyeti'nin ortak kurucuları ve sahipleri konumuna getiriyor, onları Ada'nın yönetimine tam olarak ortak yapıyor ve ayrı birer millet olarak varlıklarını koruma imkânı sağlıyordu. Türkiye açısından en büyük kazanç ise Garanti Antlaşması'na göre Türkiye'nin gerektiğinde mevcut sistemi adaya tek başına müdahale etme hakkını elde etmesiydi. Güvenlik bağlamında Türkiye, Kıbrıs'ın Yunanistan'ın eline geçip bütün sahilleri buyunca bu devlet tarafından çevrelenmesine ve bu şekilde güvenliğinin

önemli bir tehdit altına girmesine hukuki olarak karşı koyma imkânına sahip olmaktaydı.15

Diğer taraftan Kıbrıs Cumhuriyeti’ni kuran düzenlemeler Uslu’nun belirttiği gibi, Türkiye açısından iki temel olumsuzluk da taşımaktaydı. İlk olarak, Türkiye’nin kendi çıkarları açısından en uygun seçenek olan Ada’nın taksiminden ve Kuzey kesimin Türk topraklarına resmen ve hukuken dahil edilmesinden kesin olarak vazgeçmesiydi. Kıbrıs bağımsız bir devlet olacak ve BM’nin tam üyesi haine geleceği için artık Türkiye Kıbrıs’la ilgili gelişmelere doğrudan etki edemez ve yön veremezdi. Nitekim ilerleyen yıllarda Kıbrıs Türk halkı Kıbrıs’ın yönetiminden dışlanacak Rum kesimi diğer devletler tarafından Kıbrıs’ın resmi temsilcisi olarak tanınacaktı ve Türkiye’nin dış politikasının önünde en büyük açmazı oluşturacaktı.

İkinci olarak, 1959 Antlaşmalarının Türkiye açısından olumsuzluk oluşturan ikinci yönü, Kıbrıs Devletini kuran antlaşmalara ve anayasaya uyulmasında, Rumlara ne derece güvenilebileceği hususudur. Enosis için şartlanan, enosis için mücadele ettiklerini her fırsatta açıklamaktan geri durmayan ve Kıbrıs’ta yönetimi ele geçirmek için yeterli çoğunluğa ve güce sahip olan Rum lideri Makarios ve yardımcılarından, 1960 rejimini sonuna kadar sürdürmesini beklemek elbette aşırı bir iyimserlik olurdu. Makarios yabancı devletlerin etkisinden kurtulmak ve BM çerçevesinde bağlantısız devletlerin ve Doğu Bloğu’nun desteğiyle kendi isteklerini gerçekleştirmek için Kıbrıs’ın bağımsızlığını sağlayan antlaşmalara evet demiştir. Fakat daha sonra aslında Rum tarafının eski amaçlarından vazgeçmedikleri ortaya çıkmıştır.16

Kıbrıs Rumlarının enosis sevdasından vazgeçmemeleri ve 1960 Anayasası’nın Türklere tanıdığı hakları içlerine sindirememeleri 1960’da kurulan bağımsız Kıbrıs Devleti’nin 1963 ve 1964’te buhranlarla

karşılaşmasına neden oldu. İlk günlerden itibaren Rum idaresi Türklerin anayasAdan kaynaklanan haklarını ihlal etmeye başlamış ve başkan Makarios dahil olmak üzere Rum kesimi enosisten vazgeçmediklerinin sinyallerini vermeye başlamışlardı. Bu gelişmeler üzerine Türkiye 1961'den itibaren Rumları uyarmaya, anayasayı ihlal etmemeleri gerektiğini hatırlatmaya başladı. Yukarıda bahsedildiği gibi, 1960 Kıbrıs Anayasası'na göre beş büyük şehirde Türklerle Rumların ayrı belediyeleri olacaktı. Fakat belediyelerin sınırlarını çizmek, mekanizmasını oluşturmak, uygulamaya koymak mümkün olmadı. Bunun üzerine Makarios 1962 Martı'nda bu şehirlerde tek belediye kurulmasını ve Türklerinde nüfuslarına göre temsil edilmesini ortaya attı. Tabi olarak Türk toplumu bu öneriyi reddetti ve iki toplum arasında ilişkiler gerildi.17

Makarios ve Rumlar anayasanın Türklere verdiği haklardan rahatsızlık duyuyorlardı ve anayasayı değiştirmek için hemen girişimlerde bulunmaya başladılar. Bu amaca yönelik olarak, Makarios ve Dışişleri Bakanı Spyros Kyprianu 22-26 Kasım 1962'te Türkiye'yi ziyaret etti. Makarios'un değişiklik önerilerinin Türk toplumunun yaşama teminatı ile ilgili görüldüğünden dolayı Türk hükümetince bu öneriler uygun görülmedi.18

Makarios'un belediyelerle ilgili yaklaşımına reaksiyon olarak Kıbrıs Türk tarafı 29 Aralık 1962'de yaptığı bir açıklamayla 1 Ocak 1963 tarihinde beş büyük şehirde kendi belediyelerini işletmeye karar verdiklerini açıkladılar. Makarios ise Türk belediyelerini tanımadığını ve beş büyük şehrin hükümet kontrol altına alındığını ilan etti. Aslında Makarios'un bu adımı 1960 Anayasası'nın ihlali anlamına gelmekteydi.

İki toplum arasında ilişkilerin soğumasından sonra 1963 yılında Rum tedhişçiler Türk toplumuna karşı saldırılar düzenlemeye ve yıldırma girişimleri yapmaya başladılar. Bu tür olumsuzlukların ortaya çıktığı bir ortamda, 30 Kasım 1963 tarihinde Marios Kıbrıs Türk toplumuna ve

Kıbrıs’la doğrudan ilgili devletlere Anayasa’da 13 konuda değişiklik yapılması gerektiğini bildirdi.

1963 yılında, başkan Makarios, “Devletin rahat işlemsini kolaylaştırmak ve cemaatler arası sürtüşmelerin bazı nedenlerinin ortAdan kaldırılması için önerilen tedbirler” başlığı altında 13 maddelik bir anayasa değişikliği önerisinde bulundu. Makrious’un önerilerine göre;

1. Başkan ve yardımcısının veto hakları kaldırılacaktı.

2. Başkan yardımcısı, yokluğu veya görev yapamaz duruma gelmesi halinde başkanı temsil edecekti.

3. Temsilciler Meclisi’nin Rum başkanı ile Türk başkan yardımcısı, meclisin bütün üyelerince seçilecekti.

4. Temsilciler meclis başkan yardımcısı, yokluğu veya görev yapamaz duruma gelmesi halinde meclis başkanını temsil edecekti.

5. Bazı kanunlar için, temsilciler meclisindeki Rum ve Türk temsilcilerin ayrı ayrı çoğunluğu şartı kaldırılacaktı.

6. Anayasa’nın beş büyük şehirde ayrı ayrı kurulmasını istediği Türk ve Rum belediyeler modeli yerine ortak belediyeler kurulacaktı.

7. Yargı mekanizması birleştirilecekti.

8. Güvenlik kuvvetlerinin polis ve jandarma olarak ikiye bölünmesi kaldırılacaktı.

9. Güvenlik kuvvetlerinin ve ordunun mevcudu anayasa ile değil kanunla belirlenecekti.

10. Kamu görevlileri ile güvenlik kuvvetleri ve ordudaki Türk/Rum oranı, Kıbrıs nüfusunun gerçek etnik birleşimini yansıtacak şekilde yeniden düzenlenecekti.

11. Kamu Hizmetleri Komisyonu’nun üye sayısı yarıya indirilecekti.

12. Bir komisyonun bütün kararları basit çoğunlukla alınacaktı.

13. Kıbrıs Rum Cemaat Meclisi zorluk çıkarmAdan kaldırıldığı gibi, Kıbrıs Türk Cemaat Meclisi de kendisini feshedecekti.19

Ada'daki Türk toplumu açısından bu tekliflere bakıldığında, nüfus çoğunluğu Rumlarda olduğundan dolayı eğer bu değişiklikler kabul edilseydi Türk toplumu basit bir azınlık şekline dönüşecekti. Türkiye'nin bu teklifleri reddetmesinden dolayı istediklerini diplomasi ile alamayan Rumlar şiddet ve terör ile amaçlarına ulaşmayı denediler. Bu doğrultuda, 24 Aralık 1963 günü Lefkoşa'da Türklere saldırıp 24 kişiyi katlettiler ve kırk Türk de yaralandı. Bunun üzerine Türk jetleri 25 Aralık 1963 günü Lefkoşe'nin üzerinde uçmaya başladı. Türkiye'nin kararlılığı sergileniyor, Türk toplumu koruma altına alınmaya çalışılıyor ve yok edilmesinin önlenmesine çalışılıyordu. Ayrıca Türkiye Garanti Antlaşması'na dayanarak Yunanistan ve İngiltere'yi harekete geçirdi. Bunun üzerine üç devlet önce ortak bir kuvvetle Lefkoşe'deki çarpışmalarını durdurmak için yeşil hat olarak adlandırılan araya girdi. İngiltere'nin girişimi ile 15 Ocak 1964'te Türkiye Yunanistan Kıbrıs Rum kesimi ve Kıbrıs Türk tarafının katılımıyla Londra'da bir konferans toplandı. 21 Ocak'ta kesilen bu konferanstan olumlu bir sonuç elde edilemedi. Fakat Noel hadiseleri olarak adlandırılan 24 Aralık 1963 saldırıları Türk tarafının Rum tarafına güveni ciddi ölçüde sarstı ve Türk tarafı varlıklarını Ada'da devam ettirebilmek için daha fazla garantilere ihtiyacı olduğuna inanmaya başladı. Bu bağlamda Türk tarafı ilk olarak, federal bir yapının kurulup Türk tarafının Rumlardan bağımsız olarak kendi kendini yönetmesini, ikinci olarak Rum saldırılarına karşı daha etkili bir güvenlik ve Türkiye'nin Ada'da daha etkin varlığını savunmaya başladılar. Buna karşılık Rum tarafı ise Türk tarafını bir azınlık haline getirmek, Türkiye'ye hak veren tüm antlaşmaların

kaldırılmasını, verilen tüm hakların iptal edilmesini arzulayarak enosisin önünü açmak istiyordu.20

İngiltere, Kıbrıs antlaşmalarına imza koyan, Kıbrıs rejiminin garantörü olmayı kabul eden bir devlet olmasına rağmen, Makarios'u mevcut Kıbrıs rejimini yıkmaktan men etmek yerine, onun 1963 sonunda, 13 maddelik değişiklik önerisi sunmasını teşvik etti ve 1960 düzenini yıkarak yönetimi tek başına eline alan Rum kesimine eski düzeni getirmek için baskı yapacak yerde, takip eden yıllarda hep Rumları Kıbrıs'ın tek temsilcisi olarak gördü ve destekledi. Sanki 1959 antlaşmaları yapılmamış gibi hareket etti.21

Türkiye açısından ise durum çok farklıydı. 1963 yılı sonunda Rumların Türkleri kuvvet yoluyla yönetimden uzaklaştırmaya girişmeleriyle birlikte Kıbrıs, Türk dış politikasının en önemli sorunlarından biri haline geldi. Kıbrıs konusu Türkiye'nin büyük devletlerle ilişkilerinin yanında genel dış politika eğilimlerini de derin etkisi altına aldı.22

Londra Konferansı'ndan beklenen olumlu bir sonuç çıkmayınca İngiltere ve ABD on bin NATO kuvvetini Ada'ya barış ve istikrarı sağlamak amacıyla gönderme planını ortaya attı. Türkiye ve Türk tarafı bunu kabul etmesine rağmen Makarios bu teklifi kabul etmedi. İngiltere ABD'yi soruna dahil etmek isterken, Türkiye'de Yunanistan'a baskı yapabilir düşüncesiyle ABD'nin taraf olmasını istemeye başladı. Fakat ABD Türkiye'nin beklediği gibi Yunanistan'a baskı yapmıyordu ve bu Türk tarafı için sürpriz bir gelişme olmuştu.

Kıbrıs'ta Rumların Türkleri yıldırma politikası devam ettiği için 15 Şubat 1964 tarihinde Türkiye Ada'ya müdahale etmeyi düşünmüştür. Bunun üzerine BM Güvenlik Konseyi 4 Mart 1964 tarihinde sekiz maddelik bir karar aldı. Kararda gerek ilgili devletlerden gerek Türk ve Rum toplumlarından barışı ve huzuru bozacak hareketlerden kaçınmaları istenirken bu barış ve sükunu sağlamak üzere bir barış gücü kuruluyor ve

ayrıca Kıbrıs meselesine barışçı bir çözüm bulunması amacı ile genel sekreterin bir arabulucu tayin etmesi isteniyordu. Bunun üzerine Finlandiyalı Diplomat Tuomioja aracı olarak tayin edildi. Bu gelişme karşında BM barış gücü gelmeden avantajlı konuma gelmek için Rumlar yeni saldırılar yaptılar. Bunun üzerine Türk Hükümetinin TBMM'den Kıbrıs'a müdahale yetkisi alması BM'nin barış gücünü acele teşkil edip Mart sonlarında Ada'ya sevk etmesine yol açtı. Fakat bu gelişmeler Rum tarafını durdurmaya yetmedi ve Makarios 4 Nisan 1964'te Londra ve Zürich antlaşmalarının ayrılmaz bir parçası olan İttifak Antlaşması'nı feshettiğini ilan etti. Türkiye'nin adayla olan hukuki bağlarının ortAdan kaldırılması amaçlanmaktaydı. Makarios'un attığı adımlar Yunanistan tarafından desteklendi. Yunan Başbakanı Yorgo Papendreou bir bildiri yayınlayarak Helenizmin Kıbrıs'taki halk mücadelesini desteklediğini, Zürich ve Londra Antlaşmalarının yürümediğini, bu antlaşmaların Ada'da durumu çıkmaza soktuğunu belirterek Makarios'un İttifak Antlaşmasını feshini desteklemiştir. Türkiye ise hukuksal geçerliliği olmayan bu kararı tanımadığını bildirdi. Makarios bununla da yetinmeyip Kıbrıs'ta mecburi askerlik sistemini uygulamaya koydu ve Rumları askere almaya başladı. Makarios ayrıca dışarıdan ağır silahlar satın aldı ve SSCB ve Doğu Bloğu ile yakın ilişki içerisine girdi.23

Bu olumsuz gelişmeler Türkiye'yi zaten düşünmekte olduğu müdahale konusunda karar vermesine yardım etti ve Türkiye niyetini ABD'ye bildirdi. Aslında Türk ordusu müdahale için hazır değildi. İnönü ABD'nin Yunanistan ve Kıbrıs Rum kesimine baskı yapacağını bekliyordu. Fakat Türkiye'nin beklemediği sürpriz bir gelişme oldu ve 5 Haziran 1964'te ABD başkanı Türk başbakanına tarihe "Johnson Mektubu" olarak geçen diplomatik ölçülere göre ifadesi ağır ve tehdit içeren bir mektup yazdı. Mektupta şu noktalar vurgulanmaktaydı:

1. ABD yıllar boyunca Türkiye'nin en sağlam bir müttefiki olmuştur. Türkiye ABD'ye danışmAdan böyle bir karar almamalı ve uygulamamalıdır.

2. Türkiye Garanti Antlaşması'na dayanarak, Kıbrıs'a bir müdahalede bulanabileceğine inanmaktadır. Fakat bu, Garanti Antlaşması tarafından men edilen bir yöntem olan taksimin gerçekleşmesine yol açacaktır. Türkiye Garanti Antlaşması'na taraf olan diğer devletlerle görüşme imkânlarını tüketmeden müdahalede bulunmamalıdır.

3. Müdahale iki NATO üyesi ülke olan Türkiye ile Yunanistan arasında bir çatışmaya yol açacaktır. Böyle bir çatışma NATO tarafından hiç istenmemektedir. İki ülke de NATO'ya katılmakla bir daha savaşmayacaklarını kabul etmişlerdir.

4. Türkiye tarafından Kıbrıs'a yapılacak askeri bir müdahale SSCB'nin soruna doğrudan doğruya karışmasına neden olabilir. NATO müttefikleri tam rıza ve muvafakatları olmAdan Türkiye'nin girişeceği bir hareket sonunda ortaya çıkacak bir SSCB müdahalesine karşı Türkiye'yi savunmak yükümlülükleri olup olmadığını müzakere etmek fırsatını bulamamışlardır. Yani, böyle bir durumda NATO ülkeleri Türkiye'yi savunmak yükümlülüğü altına girmeyebilirler.

5. Türkiye'nin tek taraflı müdahalesi BM'nin sürdürdüğü arabuluculuk çabalarını da sekteye uğratacaktır.

6. Türkiye ile ABD arasında mevcut Temmuz 1947 tarihli antlaşmanın IV. maddesi gereğince askeri yardımın, veriliş amaçlarından ayrı gayelerle kullanılması için Türk hükümetinin ABD'nin muvafakatini alması gerekmektedir. Mevcut koşullar altında Türkiye'nin Kıbrıs'a yapacağı bir müdahalede Amerika tarafından sağlanmış olan askeri malzemenin kullanılmasına ABD muvafakat etmemektedir.

7. Başbakan İnönü'nün, tasarladığı müdahaleyi gerçekleştirmeden önce Washington'da başkan Johnson'la görüş alışverişinde bulunması memnuniyetle karşılanacaktır.24

O güne kadar Kıbrıs meselesinden uzak durmaya çalışan ABD, Kıbrıs konusunda Türkiye'ye sert uyarıda bulunarak Türkiye'yi şaşırtmıştı. Fakat bundan daha önemlisi Türkiye Sovyet tehdidine karşı NATO'ya girmişti ve politikalarını Batı güvenlik sistemi amaçları doğrultusunda geliştiriyordu. Fakat ABD Kıbrıs'a müdahale ederseniz ve Sovyetlerle başınız derde girerse ABD Türkiye'yi savunmayacaktır demekteydi. Bu ABD ve NATO ve Türkiye arasındaki ittifakın ne kadar güvenilir olduğunu sorgulamaya açmış, bu ilişkilerin kırılganlığını ve Türkiye açısından güvenilmezliğini ortaya koymuştur. 12 Mart 1947 tarihli Truman Doktrini ne kadar Türk-Amerikan ilişkileri için önemliyse Johnson Mektubu da o kadar önemli olmuş ve bir dönüm noktası teşkil etmiştir. Türkiye için her açıdan çok hassas bir konuda ABD'nin tutumu Türkiye'deki ABD'ye karşı güveni çok büyük ölçüde sarsmıştır.

Başbakan İnönü Johnson'ın Mektubu'na 13 Haziran'da cevap verdi. Cevapta, 12 Temmuz 1947 tarihli yardım Antlaşması'nın yorumuna hiç değinilmemiştir. Fakat şu noktalar belirtilmiştir:

1. Mektubun "gerek yazılış tarzı, gerek muhtevası" Amerika'nın Türkiye gibi bir müttefiki için "hayal kırıcı" olmuştur.

2. Bu son teşebbüs ile birlikte, 1963 sonundan beri Kıbrıs'a askeri müdahale ihtiyacı dördüncüdür25 ve Türkiye bu işin başından beri Amerika ile danışma halinde bulunmuştur.

3. Kıbrıs Rum hükümeti açıkça silahlanmaya başlamış, anayasa dışı faaliyetlere girişmiş Türklere karşı zulmünü artırmış ve bütün bunlar Yunanistan tarafından kendisinin imzaladığı milletlerarası antlaşmalara aykırı olduğu halde desteklenmiş lakin Türkiye'nin bütün uyarmalarına rağmen Amerika bir şey yapmamıştır.

4. Birbirlerine karşı antlaşmalardan doğan zorunluluklarını, yükümlülüklerini istediği zaman reddeden devletler arasında bir ittifaktan söz edilebilir mi?

5. “NATO müttefiklerinden herhangi birine yapılacak saldırı, saldırgan tarafından tabiatile daima haklı gösterilmeye çalışılacaktır. NATO’nun bünyesi saldırganın iddialarına kapılacak kadar zayıf ise, hakikaten tedaviye muhtaç demektir.”

6. Türkiye’nin anlayışına göre, NATO, saldırıya uğrayan bir üyeye derhal yardıma mecburi kılmaktadır. Üyelerin takdirine bırakılan husus, yardımın mahiyeti ve genişliğidir.26

Bu mektup Türk dış politikası üzerinde önemli etki yaptı ve ABD ekseninde dönen tek yönlü dış politikAdan çok yönlülüğe geçişin başlamasına neden oldu.27

İnönü daveti kabul ederek 21 Haziran 1964’te Washington’a gitti. Görüşmeler 22-23 Haziran 1964 tarihinde yapıldı. Türkiye Zürich ve Londra Antlaşmaları ile Türk toplumuna tanınan hakların tanınması ve bunu sağlamak için de daha da sağlam güvenlik ve garanti tedbirlerinin elde edilmesi, başka değişle Ada üzerindeki yetkilerin artırılması gereği üzerinde durdu. Amerika Türk tarafının görüşüne olumlu yaklaştı ve eski dışişleri bakanlarından Dean Acheson’u Kıbrıs meselesiyle ilgili olarak aracı tayin etti. Acheson’un faaliyetlerine 10 Temmuz 1964’te Cenevre de başladı ve 1 Eylül gününe kadar devam etti. Acheson planına göre Karpas yarımAdasını Türkiye’ye vermekle Ada’nın 400 mil karelik bir kısmı, yani %11’ini Türkiye’nin egemenliğine terk etmiş olmaktaydı. Kantonları ve muhtariyet bölgelerini de hesaba katınca, Ada’nın %25-30 kadarı Türkiye’nin kontrolü altına giriyordu. Türkiye bu plana sıcak bakıyordu. Fakat Cenevre görüşmeleri devam ederken Rumlar Kıbrıs’ın Erenköy ve Mansura bölgesindeki Türklere karşı saldırılara başladılar. Türkiye ise karşılık olarak 8-9

Ağustos günlerinde Rum mevzilerine bombaladı. Makarios Suriye, Mısır ve SSCB'den yardım istedi. Bundan dolayı Kuruşçev 9 Ağustos'ta İnönü'ye bir mesaj göndererek yumuşak bir ifade ile Türkiye'nin Kıbrıs'a askeri saldırı düzenleyerek üzerine sorumluk aldığını bildirdi ve askeri harekatın durdurulmasını istedi. İnönü 13 Ağustos'ta verdiği cevapta Rumların saldırgan tutumlarını vurgulayarak Sovyet Rusya'nın durumu anlayacağı ve nüfuzunu bu istikamette kullanacağı ümidini ifade etmiştir. Türkiye'nin bombalaması Yunanistan'ı ve Kıbrıs Rumlarını geriletmiş fakat daha sonra Yunanistan Ada'ya asker sevk etmeye başlamıştır. Sevk edilen asker 12.000'i bulmuştur.28

BM'nin de arabulucu tayin ettiği Galo Plaza rapor hazırlasa da Kıbrıs Türklerinin Rum hakimiyetine girmesi, veya Türkiye taşınması gibi öneriler içeren ve Türk tarafının kabul etmesi mümkün olmayan bir rapor hazırlayarak objektiflikten uzaklaşmıştır. Daha sonra sorun Türkiye ile Yunanistan arasında ikili görüşmelerin konusu olsa da özelikle Yunanistan'daki iç istikrarsızlık ve gerekse zaten Makarios'un Türk-Yunan görüşmeleri ile değil de meselenin BM'de gündeme gelmesini istemesi nedeniyle bir olumlu gelişme olmadı. Bunun nedeni Kıbrıs Rum kesiminin bağlantısızlara dahil olması çoğunluğun bağlantısızlarda olduğu için ise Genel Kuruldan Türkiye lehine karar çıkarmak mümkün olmamasıdır.29

1963-64 Kıbrıs buhranı Türkiye'nin NATO ve ABD ile ittifakı sorgulamaya başlamasına yol açtı ve özellikle Johnson Mektubu ile Türkiye ile ABD ve NATO arasındaki güven sarsıldı. Türkiye ise tepki olarak SSCB ile ilişkilerini aşağıda özetlendiği gibi geliştirmeye başladı.

Albay Papadopulos liderliğinde askerler Yunanistan'da 21 Nisan 1967 tarihinde darbe yaptılar. Darbecilerin kurduğu yeni hükümetin programında "Kıbrıs'taki azınlık haklarının dikkate alınması suretiyle, enosisi barışçı

müzakerelerle sağlama gayesi gütmekteyiz" denilmekteydi. Buna ilave olarak Haziran ayından itibaren Batı Trakya'daki Türklere yönelik baskı politikası uygulanmaya başlandı. Kıbrıs'a karşı Batı Trakya'yı pazarlık kartı olarak kullanma amacı ortaya çıkıyordu. ABD'nin Yunanistan'daki darbecileri desteklemesi Türkiye'yi SSCB'ye yaklaşmaya teşvik etmekteydi.

Türkiye ve Yunanistan arasındaki tüm sorunları görüşmek üzere başbakanlar düzeyinde Süleyman Demirel ve Konstantin Kollias arasında 9 Eylül 1967 Keşan'da ve 10 Eylül 1967 Dedeağaç'ta (Aleksandrupolis) görüşmeler yapıldıysa da Yunan tarafının Türkiye'nin enosise razı olması karşılığında Batı Trakya sınırında bazı tavizler vereceklerini ileri sürmelerinden ve Türk tarafının reddetmesinden dolayı bu görüşmeler sona erdi. 1966 yılında benzeri öneriyi Stefanopulos hükümeti yapmış ve yine reddedilmişti. Enosis dışında bir çözüm bulunması gerektiğini belirten Demirel, Yunan heyetinin sorusu üzerine Türkiye'nin koşullarını şu şekilde sıraladı:

1. Kıbrıs taraflardan birine ilhak edilemez,
2. Antlaşmalar tek taraflı olarak değiştirilemez,
3. Ada'daki iki toplum birbirinin egemenliği altına giremez,
4. Lozan dengesi bozulamaz.30

Başbakan Demirel, 12 Eylül'de yaptığı basın toplantısında "Kıbrıs işini bugüne kadar barışçı bir çözüm yoluna kavuşmamasında Yunanistan'ın adayı kendisine ilhaktan gayrı bir hal şeklini mümkün görmemesi başlıca amil olmuştur", "Türkiye Ada'nın ilhakına hiçbir zaman rıza gösteremeyecektir" diyerek görüşmelerde neden bir sonuç çıkmadığını açıklamıştır.31 Demirel'in ileri sürdüğü şartlardan anlaşıldığı gibi, Türk-Yunan ilişkilerinde "Lozan dengesi" meselesi ortaya çıkmaktaydı. Zira, 1963-1964 Kıbrıs buhranından sonra, Yunanistan Türkiye ile bir savaş

ihtimaline karşı ve Lozan Antlaşması'nın 123. maddesine aykırı olarak Türk kıyıları karşısındaki adaları silahlandırmaya başlamıştı. Kıbrıs sorunundan sonra bu sorun da Türk-Yunan antlaşmazlığına dahil olmaktaydı. Ayrıca Yunanlıların Batı Trakya Türklerine yönelik rahatsız edici politikaları Lozan dengelerini yakından ilgilendirmekteydi.32

ABD'nin Yunan Cuntası'na desteği bilinmekteydi ve Türkiye başbakanı Cunta ile görüştükten sonra Sosyalist ülkelere yaklaşma politikası uygulamaya başladı, 13-17 Eylül 1967'de Romanya'yı ve 19-29 Eylül günlerinde SSCB'yi ziyaret etti. SSCB bu geziye önem verdi ve Kıbrıs'ta iki milli topluluk bulunduğunu bir kere daha kabul etti.

Her ne kadar Dedeağaç bildirisinde gerginlikten kaçınmayı vaat ettiği halde Yunan Cuntası, enosis amacından ve bu yöndeki teşebbüslerden vazgeçmedi. 21 Ekim 1967 tarihinde Kıbrıs'ı ziyaretinde, Yunan Başbakan yardımcısı ve Savunma Bakanı General Spandidakis "Kıbrıs meselesine Kıbrıs'ın Yunanistan'la birleşmesinden başka bir çözüm yolu bulunamaz" diyerek bu yöndeki kararlılıklarını ortaya koydu. Ekim 1967 sonlarında Trakya'daki Türk toplumuna karşı Yunan hükümetini yeni baskılara başladı. 15 Kasım 1967 günü tedhişçi Grivas'ın teşkilatlandırdığı Rum Milli Muhafız Kuvvetleri öncülüğündeki Kıbrıs Rumları Türklerin toplu olarak bulunduğu Boğaziçi ve Geçitkale köylerine saldırıya geçtiler. Bunu üzerine Türkiye 16 Kasım 1967'de TBMM'den Kıbrıs'a müdahale yetkisi aldı. Türkiye çıkarma birliği hazırladı ve Türk donanması da İskenderun'da toplandı. 17 Kasım'da Türk hükümeti Yunanistan ve dost ve müttefik kuvvetlere çıkarma yapma niyetini açıkladı. Türkiye bu çıkarmadan vazgeçmesi için Grivas'ın Ada'dan alınmasını ve Kıbrıs'a 1964'ten itibaren yığılmış olan 12.000 Yunan askerinin Ada'dan çekilmesini şart koştu. 18 Kasım günü Türk jetleri ada üzerinde alçak uçuş yaptılar. 19 Kasım

tarihli Pravda gazetesi de “Yunan diktatörlerin Amerikalı emperyalistlerden direktif aldığı aşikardır” diyordu. Bu bağlamda SSCB’nin Türk tarafına sempatisi ortaya çıkıyordu. Bu durumda ABD’nin Cunta’ya desteğinin önemli rolü vardı.33

Bu gelişmeler sonunda BM ve ABD devreye girdi. Johnson, Cyrus Vance’i bölgeye gönderdi. Vance’in üç ülke nezdinde yaptığı girişimlerden sonra şu noktalarda uzlaşma sağlandı:

1. Türkiye ve Yunanistan, Kıbrıs Cumhuriyeti’nin bağımsızlığına ve ülke bütünlüğüne saygı göstermek yükümlülüğü altında bulunduklarını onaylayacaklardır.

2. Türkiye ve Yunanistan antlaşmalar dışında Ada’da bulundurdukları kuvvetleri bir buçuk ay içinde aşamalı olarak geri çekeceklerdir. Kuvvetleri ilk önce ve en kısa zamanda Yunanistan geri çekecektir.

3. Kuvvetlerin geri çekilmesi işi takviye edilmiş ve yetkilendirilmiş BM barış gücünün denetimi altında yapılacaktır.

4. Bu işlemler gerçekleştirildikten sonra Türkiye almış olduğu savaş tedbirlerini kaldıracaktır.

5. Boğaziçi ve Geçitkale köylerinde uğranılan zarar tazmin edilecek ve ölenlerin ailelerine gerekli ödemeler yapılacaktır.

6. Barış gücünün denetimi altında, tarafların da katıldığı bir komite Ada’da bulunan kanun dışı silahlara el koyacaktır.

7. Grivas, herhangi bir nedenle Ada’ya geri dönemeyecektir.

8. Ada’da iki toplumun kurmuş oldukları “milli kuvvetler”de aşamalı olarak dağıtılacaktır.

Yunanistan Türkiye’nin şartlarını kabul etti ve kriz böylece son erdi. Krizin son ermesinde ABD’nin Yunanistan’a baskısı önemli rol oynadı.34

Kıbrıs Türkleri 29 Aralık 1967’de 16 Ağustos 1960 tarihli Anayasa’nın bütün kuralları uygulanıncaya kadar Kıbrıs geçici Türk yönetimini

kurmuşlardı. Bu gelişme Türkiye'nin federal devlet tezi istikametinde attığı bir adımdı. Aksi takdirde Türklerin haklarını korumak çok zor olacaktı. Zaten buhranlar nedeniyle Türkler toplu yaşamaya başlamıştı. Antlaşmadan sonra Türk-Yunan ikili ilişkileri başladı ve bir yumuşama görüldü. Türkiye ile Yunanistan arasındaki yumuşama Kıbrıs Rum kesimi ile Türk kesimi ilişkilerine de olumlu olarak yansıdı. Rumlar Lefkoşe'nin Türk bölgesine tatbik ettikleri kısıtlamaları 7 Mart 1968 tarihinden itibaren kaldırdılar. Bu olumlu havayı BM genel sekreteri U Thant kullanmak istedi ve U Thant'ın teşebbüsü üzerine Türk Cemaat Meclisi Başkanı Rauf Denktaş ile Rum Temsilciler Meclis Başkanı Glafkos Klerides 2 Haziran 1968'de Lefkoşe'de ilk görüşmeyi yaptılar ve böyle günümüze kadar devam edecek toplumlararası görüşmeler başlamış oldu. Fakat bu görüşmeler altı yıl devam etmesine rağmen, 1974 yılına gelindiğinde en küçük bir mesafe dahi alınmadığı ortaya çıktı. Görüşmeler devam ettikçe Türk tarafı federal devlet politikasından bölge muhtariyeti esasına dayanan üniter devlet şeklinde revize etmişti. Bir çeşit kanton sistemine benzemekteydi. Türkiye'de Ekim 1973 seçimlerinden sonra oluşturulan CHP-MSP Hükümeti toprak paylaşımı söz konusu olmayan, tek bir devlet içinde, fonksiyonel federatif sistem bir formül tezini savunmaya başladı.

1974'lere gelindiğinde Türkiye'nin Çandarlı adlı araştırma gemisi Ege'nin milletlerarası sularında petrol araştırması başlaması üzerine Yunanistan'ın bu bölgenin kendi kıta sahanlığı içinde olduğu iddiasını ortaya attı ve aşağıda daha detaylı açıklanacak olan "kıta sahanlığı" antlaşmazlığı ortaya çıktı. Diğer taraftan Yunanistan ile Makarios'un arası bozulmaya başladı. Yunan Cuntası toplumlararası görüşmelerden rahatsız oldu ve Ada'nın Yunanistan'a ilhakı konusunda aceleci davranmaya başladı ve Makarios'u engel olarak görüp yıpratma kampanyası başlattı. 15 Temmuz 1974 günü eski EOKA tedhişçilerinden Nikos Sampson Rum Milli

Muhafız teşkilatını da yanına alarak, yaptığı bir darbe ile Makarios'u düşürdü ve Kıbrıs Elen Cumhuriyeti'ni ilan etti. Bu olay Yunanistan'ın Ada'ya fiilen ilhakı, Yunanistan'ın müdahalesi anlamına gelmekteydi. 1974 Kıbrıs buhranı böylece başladı.

Her ne kadar Johson Mektubu önemli olsa da 1964'de Türkiye zaten Kıbrıs'a müdahale edebilecek durumda değildi. Bu nedenle örneğin Uslu'ya göre, "Başbakan İnönü müdahale edememeyi kendi halkına anlatabilmek için Amerika'nın karşı çıkmasını sağlamak için özellikle uğraşmıştı. Kıbrıs Rum kesiminin uluslararası alanda Kıbrıs'ın resmi temsilcisi olarak tanınmasının yolunu açan 1964 Martı'ndaki BM Güvenlik Konseyi kararını Türkiye bizzat kendisi tanımış ve 1964-1974 döneminde de bu durumu değiştirme yönünde ciddi bir çaba harcamamış, konuyu uluslararası platformlarda ciddi olarak dile getirmemişti. Yine 1964-1974 döneminde Amerikan destekli çifte enosis olarak da adlandırılabilecek taviz karşılığı Kıbrıs'ın Yunanistan'a bağlanması önerileri üzerinde duran da Türkiye'nin bizzat kendisiydi. Ancak Türk tarafının arzu ettiği, güvenlik ihtiyaçlarını karşılayacak büyüklükte bir toprak parçasının kendisine verilmesiydi."35 Bu olumsuz gelişmeler karşısında 1974 Temmuzu'ndaki Kıbrıs Rumlarının gerçekleştirdiği darbe Türkiye açısından bulunmaz bir fırsattı. Darbe Türk müdahalesi için meşru bir zemin oluşturmuş, Türkiye'nin Ada'ya müdahale etmesi ve Kıbrıslı Rumları bugün federasyon çözümüne razı olur hale getirmesi mümkün olmuştur. Aksi takdirde, büyük ihtimalle toplumlararası görüşmeler çözümsüz bir şekilde devam edip gidecek ve onca çektikleri sıkıntılara rağmen dünya toplumunun sempatisini kazanamamış olan Kıbrıs Türklerinin durumu uluslararası platformda iyice unutulup gidecekti.36

1974 Temmuzu'ndaki darbeyi Türkiye, İngiltere ve daha yumuşak bir tonla ABD tasvip etmediklerini açıkladılar. Türkiye Garanti Antlaşması'nın 4. maddesinin verdiği yetkiye dayanarak İngiltere ile beraber Kıbrıs'a müdahale etmeye karar vermesine rağmen, İngiltere müdahaleye yanaşmadı. Ecevit'in 17 Temmuz 1974 İngiltere ziyaretinde İngiltere olayın NATO ve BM'de ele alması gerektiğini ileri sürdü. ABD baskısına rağmen Yunanistan geri adım atmadı. NATO ise Türkiye'nin müdahalesi halinde kendilerinin de Ada'ya kuvvet göndereceklerini söylediler. Başbakan Ecevit 19

Temmuz akşamı Londra'dan döndü ve 20 Temmuz 1974 sabahı Türk Silahlı Kuvvetleri Türk jetlerinin havadan himayesinde Girne bölgesinden Kıbrıs'a ayak basmaya başladı. 22 Temmuz akşamı ateşkes yürürlüğe girdiğinde Türk kuvvetleri Girne-Lefkoşe yolunu kontrol altına almışlar ve Girne kıyılarında da bir genişleme yapmışlardı.37 Bu harekat sonunda Türkiye Ada'ya kırk bin kişilik bir kuvvet yığmaya ve 300 tank göndermeye muvaffak olmuştu, fakat askeri açıdan bu başarı yetersizdi. 15 Temmuz Sampson darbesinden sonra Türkiye'nin uyarılarına rağmen Güvenlik Konseyi harekete geçmemişti, fakat Türkiye'nin çıkartması karşısında 20 Temmuz tarihinde aldığı 353 sayılı kararla tarafları ateşkese ve Ada'daki bütün yabancı kuvvetleri Ada'dan çekilmeye ve bütün ülkeleri Kıbrıs'ın egemenlik, bağımsızlık ve toprak bütünlüğüne saygıya davet etti. Türkiye, ABD'nin etkisi, Yunanistan ile savaş riski, bu nedenle Türkiye'nin güçlerini bölmek zorunda olması, Kıbrıs'taki Türk güçlerinin yeterli ilerlemeyi gerçekleştirememesi ve Türkiye'nin siyasal ve diplomatik yollarla kontrolü altındaki bölgeyi genişletebileceği düşüncesiyle 353 sayılı karara uyarak 22 Temmuz 1874 saat 17.00 itibari ile ateş kesti. 23 Temmuz günü Yunan hükümeti istifa etti ve Kıbrıs'ta ise Sampson'un yerine Glafkos Klerides geçti.38

353 sayılı kararın beşinci maddesi Kıbrıs’ta anayasa düzeninin yeniden kurulması amacı ile, Türkiye, Yunanistan ve İngiltere hükümetlerinin derhal görüşmelere başlamasını istiyordu. Bu nedenle üç devletin dışişleri bakanları Cenevre’de 25 Temmuz’da bir araya geldi. Fakat bu Cenevre toplantısı ve ikicisi olan 8 Ağustos Cenevre Zirvesi barışı sağlayamadı. Rumlar Türklerin teklifi olan coğrafi esasa dayalı federatif sistem önerisine ve daha sonra önerilen Kıbrıs Cumhuriyeti içinde 6 kantonlu özerk bir Kıbrıs Türk bölgesi oluşturma önerisine sıcak bakmadılar ve görüşmeler kesildi. 14 Ağustos sabahı saat 4.19’da Türk Silahlı Kuvvetleri 2. Kıbrıs harekatına başladı. Hareket 16 Ağustos 1974 akşamı saat 19.00’dan itibaren Türkiye’nin, BM Güvenlik Konseyi’nin aynı günlü ve 360 sayılı kararına uyarak, ateşkesi kabul etmesi ile sona erdi. İki gün içerisinde Türk silahlı Kuvvetleri Magusa-Lefkoşe-Lefkoşe-Kokkina çizgisine ulaşarak Ada’nın %38’ini kontrol etmişlerdi. İkinci harekattan sonra dünyada Türkiye’ye karşı ciddi tepkiler olmuştur.39

Türkiye’nin ikinci harekatına Yunanistan dışında SSCB ve ABD’nin tepkileri önemliydi. Türkiye ikinci harekata başladığında aynı gün Yunanistan NATO’nun askeri kanadından ayrılmıştı. Makarios ise yönetime geri getirilmemişti. Bu faktörler SSCB’nin Türkiye’ye cephe almasında önemli rol oynadı. SSCB Ada’nın bir NATO üssü haline gelmemesini arzuluyordu ve Ada’nın taksimi bu yolu açacaktı. Ayrıca Makarios bağlantısız politikası ile Kıbrıs’ın NATO üssü olmasını engelliyordu. Fakat Makarios artık iktidarda değildi. SSCB Türk kuvvetlerini çekilmesi gerektiğini ve meselenin Türkiye, Yunanistan ve İngiltere’nin dışına taştığını ileri sürdü ve meseleyi uluslararasılaştırma gayretine girdi.

1963-64 Kıbrıs krizindeki Johnson Mektubu’ndan sonra 1974’teki Türkiye’nin müdahalesinden sonra Amerikan Kongresi’nin bilhassa 5 Şubat 1975’ten itibaren Türkiye’ye tatbik ettiği silah ambargosu çok önemlidir.

NATO içinde müttefik durumda bulunan iki devletten biri diğerine silah ambargosu tatbik etmekteydi. Aşağıda değinileceği gibi bu durum 1980'lerin başlarına kadar sürecek iki ülke arasındaki soğuk ilişkilere sebep oldu.

BM Genel Kurulu 1 Kasım 1974'te aldığı 3212 sayılı kararda bütün devletleri Kıbrıs'a müdahaleden kaçınmaya çağırırken, Kıbrıs Cumhuriyeti'ndeki bütün yabancı kuvvetlerin süratle geri çekilmesini, Kuzey Kıbrıs'tan güneye kaçmış olan bütün Rum mültecilerin yerlerine geri dönmeleri için gerekli acil tedbirlerin alınmasını istiyor ve Kıbrıs Cumhuriyeti'nin anayasal düzeninin Kıbrıs Rum ve Kıbrıs Türk toplumlarının bir meselesi olduğunu belirterek, bu toplumları, "eşit şartlar altında yapılacak görüşmelerle", tarafların serbestçe ve karşılıklı olarak kabul edebilecekleri bir siyasi çözüm bulmaya davet ediyordu. Genel Kurul'un 3212 sayılı kararı, Güvenlik Konseyi'nin 13 Aralık 1974 günü aldığı 365 sayılı kararla desteklemiştir. 3212 sayılı karar olumlu bir unsur olarak Türk ve Rum kesiminden eşit iki taraf olarak bahsetmenin dışında Türkiye ve Ada'daki Türk topluluğu için olumsuz öğeler içeriyordu. MB Genel Kurulu 1 Kasım 1974 tarih ve 3212 sayılı kararından sonra, meseleyi 1975

Kasımı'nda da tekrar ele aldı. Bir aleyhte (Türkiye), 9 çekimsere karşın 117 lehte oyla kabul ettiği 20 Kasım 1975 tarihli ve 3395 sayılı karar, 3212 sayılı kararın hemen hemen aynı idi. Yani Türk askerinin Kıbrıs'tan çekilmesini istiyor ve Ada'daki her iki toplumu da, eşitlik esası üzerinden müzakerelere davet ediyordu. 13 Şubat 1975'te Kıbrıs Türk Federe Devleti'nin kuruluşu toplumlararası görüşmeleri başlatan, başka bir değişle Kıbrıs Rumlarının Türk toplumu ile müzakerelere mecbur eden önemli bir gelişmeydi. Güvenlik Konseyi, 12 Mart 1975 günlü ve 367 sayılı kararında bu kuruluşu kınamakla beraber, iki toplumu "eşitlik içinde en kısa zamanda

görüşmelere çağırıyordu.” 1975’ten günümüze kadar sürecek toplumlararası görüşmeler böylece başladı. 1978’de ambargonun kaldırılmasından sonra ABD arabuluculuğa soyundu ise de sonuç alınamadı.40 1960’da iki toplumlu anayasal cumhuriyeti, 1974 sonrasında ise iki toplumlu fiili yönetimler dönemi izledi.

Her ne kadar 1974 Harekatı Kıbrıslı Türklerin güvenliklerini sağlayarak onlara kendi özerk yönetimlerini kurma imkânı verse de, Türkiye açısından Kıbrıs sorununun dış politikanın temel pürüzü haline geldiği sıkıntılı bir dönem başlamaktaydı.

Amerikan Kongresi’nin Türkiye’ye karşı uygulamaya koyduğu ambargo nedeniyle Kıbrıs konusu Türk-Amerikan ilişkilerinin en önemli sorunlarından biri haline geldi. Türkiye Kıbrıs nedeniyle Amerikan baskısına tâbi tutulurken, ambargonun kaldırılabilmesi için Türkiye’den Kıbrıs konusunda bazı adımlar atmasının istenmesi Türk yöneticilerini zor durumda bıraktı.41

1960-1980 dönemi Türk-Yunan ilişkileri 1974 öncesinde büyük ölçüde Kıbrıs meselesi etrafında cereyan etmekte iken, 1974 sonrası Türk-Yunan ilişkilerindeki sorunlar Kıbrıs’tan uzaklaşıp ve temel olarak Ege Denizi’ndeki sorunlar üzerinde yoğunlaşmıştır. Kıta sahanlığı, Kara sularının genişliği, hava kontrol sahası, Yunanistan’ın Ege adalarını silahlandırması konuları ön plana çıkmıştır.

Kıta Sahanlığı Meselesi

Türk hükümeti tarafından Ege denizinde 27 bölgede petrol araması yapmak üzere Türkiye Petrolleri Anonim Ortaklığına (TPAO) arama ruhsatı verilmesi ve bu ruhsatın da haritası ile beraber 1 Kasım 1973 tarihinde Resmi Gazete’de yayınlanması ile Türkiye ile Yunanistan arasında kıta sahanlığı sorunu başladı. Söz konusu saha, Ege Denizi’nde, Semadirek, Limni, Midilli, Aghios, Sakız adaları arasına ve bu adların karasularının

dışına düşmekteydi. Yunan hükümeti 7 Şubat 1974'te Türk hükümetine verdiği notAda söz konusu ruhsatın kapladığı sahaların Yunan kıta sahanlığına girdiği iddiasıyla bu arama ruhsatının geçersiz olduğunu bildirdi. Türk hükümeti 27 Şubat'ta Yunan notasına cevap verdi ve Anadolu kıyılarından itibaren deniz altından Batıya doğru uzanan toprakların, Anadolu'nun tabii bir uzantısı olması dolayısıyla, Türkiye'nin kıta sahanlığını teşkil ettiğini ve dolayısıyla, Türk kıyılarına yakın adaların da Türk kıta sahanlığı içinde bulunmaları sebebiyle bunların kıta sahanlığı olmayacağını bildirdi. Böylece iki ülke arsında kıta sahanlığı tartışması başlamış oldu.42 Kıta sahanlığı antlaşmazlığında Yunan ve Türk tezleri şöyledir:

Yunanistan'ın Tezleri:

1. Ege'de kıta sahanlığı sınırlandırılması hukuksal bir sorundur. Ve en iyi çözüm yöntemi uluslararası yargıya gidilmesidir. Yunanistan'ın da taraf olduğu 1958 Cenevre ve 1982 BM Deniz Hukuku sözleşmeleri esas alınmalıdır.

2. Yukarıda adı geçen sözleşmeler esas alındığında adaların da kendi başlarına kıta sahanlığı bulunmaktadır.

3. Yunanistan kıta ülkesi ve adlardan oluşan bir devlettir. Uluslararası hukukta kabul edilen devletin ülkesel bütünlüğü ve bölünmezliği ilkesi gereğince Yunanistan'ın kıta ülkesi ve adalardan oluşan siyasal ve ülkesel bütünlüğünün arasına yabancı bir deniz alanının girmemesi gerekir. (Bunda Yunanistan'ın amacı, kendisini bir "takımAda devleti" olarak kabul ettirmek ve böylece en dıştaki adaları birleştirecek çizginin içinde kalacak denizi "iç su" ilan etmektir. İç sular, aynen ülke toprağı statüsüne sahiptir.)

4. Ege'de kıta sahanlığı sınırlandırmasının eşit uzaklık ilkesine uygun olarak, Türkiye ile Ege adalarının en doğuda bulunanı arasında yapılması gerekmektedir.

Türkiye’nin Tezleri:

1. Ege’de kıta sahanlığının sınırlandırılması konusu salt hukuksal bir sorun değildir. Türk-Yunan ilişkileri ve Ege’nin tümünü kapsayan bir denge göz önüne alındığında siyasal niteliği ağır basmaktadır. Dolayısıyla antlaşma ile halledilmesi gerekir.

2. Kıta sahanlığı sınırlandırmalarında “doğal uzantı” ilkesi esastır ve Anadolu’nun doğal uzantısı üzerinde yer alan Yunanistan’a ait adaların kıta sahalığı olmaması gerekir.

3. Kıta sahanlığı sınırlandırması hakça ilkelere uygun olarak yapılmalıdır. Çünkü; a. Bir bölgede adaların varlığı özel durum oluşturduğuna göre, Ege’de de özel bir durum söz konusudur, b. Ege kendine özgü durumu olan yarı kapalı bir denizdir.

4. 1923’te Türkiye ile Yunanistan arasında Ege’de Lozan dengesi diye adlandırılan bir denge kurulmuştur. Silahsızlandırılmış adalar, eşit karasuyu, paylaşılmamış kıta sahanlığı ve geniş açık deniz temeline dayanan bu dengenin fazla bozulmaması her iki devletin de Ege’den eşit koşullarda yararlanması gerekmektedir.”43

Kıta sahanlığı konusunda Türk-Yunan ilişkileri Türkiye’nin Hora (Sismik-I) adlı araştırma gemisinin 6 Ağustos 1976 günü Çanakkale’den ayrılması ile bir kriz ortay çıktı ve Türkiye ile Yunanistan savaşın eşiğine geldi. Fakat bir çatışma ve savaş çıkmadan Hora araştırmalarını yaptıktan sonra 10 Ağustos 1976’da Çanakkale’ye geri döndü. Yunanistan sorunla ilgili olarak BM Güvenlik Konseyi ve Milletlerarası Adalet Divanına başvuruda bulundu. 12 Ağustos 1976’da Güvenlik Konseyi kıta sahanlığı meselesinin esasına girmeksizin, tarafları, ikili müzakereleri kolaylaştırmak için, gerginliği arttırıcı hareketlerden kaçınmak hususunda her türlü gayreti harcamalarını ve ikili müzakerelere başlamalarını tavsiye eden bir karar aldı. Aslında Yunanistan bundan daha fazlasını beklemekte,

Türkiye'yi zorlayıcı bir karar çıkmasını ümit etmekteydi. Yunanistan'ın 10 Ağustos 1976 tarihli başvurusundan sonra 19 Aralık 1978 tarihinde verdiği kararda, kendisinin, Türk-Yunan kıta sahanlığı antlaşmazlığına bakmaya yetkili olmadığına karar verdi ve Yunanistan'ın 10 Ağustos 1976 tarihli müracaatını reddetti.44

11 Kasım 1976'da Bern bildirisi yayınlandı. İki ülke arasında kıta sahanlığının sınırlandırılması görüşmelerinde izlenecek usule ilişkin ilkeleri saptayan bildiri ilk somut adımdı. Bu ilkelere göre; 1. Niteliği gereği görüşmeler tam bir gizlilik taşıyacaktı, 2. Taraflar görüşmeleri engelleyecek ve birbirlerini küçük düşürecek bütün girişim ve tutumlardan kaçınacaklardı. Her ne kadar Bern bildirisi olumlu bir hava oluştursa da, Kıta sahanlığı sorunu 1960-80 döneminde bir çözüme bağlanamadığı gibi bu sorun 21. yüzyıla taşınmıştır.45

Karasuları Sorunu

Lozan Antlaşması'nın imzalanmasından sonra Türkiye ile Yunanistan karasularını 3 mil olarak belirlemişlerdi. Fakat Yunanistan 1936'da Türkiye ise 1964'te karasularını 6 mile çıkardı. Yunanistan daha sonra karasularını 12 mile çıkarmayı istemiştir. 6 ve 12 mil farkının Yunanistan'a çok büyük avantaj sağlamasına rağmen, Türk karasuları nispetinin çok az değişmesinin sebebi, Türk kıyılarına çok yakın şekilde pek çok Ege adasının bulunması ve bu adalar ile Türk kıyıları arasındaki sınırın orta hat olmasındandır. 1970'lerde kıta sahanlığı sorunuyla birlikte karasuları konusu da iki ülke arasında gündeme gelmeye başladı. Türkiye, 27 Şubat 1974'te Yunanistan'a bir nota vererek şunları belirtti; "Genel kapsamlı kurallar Ege gibi kapalı ya da yarı kapalı özellikler taşıyan denizlerde uygulanamaz; kendi karasularının genişliğini belirlerken bir devlet, komşu bir devletin açık denize çıkışını engelleyemez ve engellememek zorundadır."46

Ege’de karasuları 12 mile çıkarıldığı takdirde Ege’nin yarıdan fazlası ve bilhassa İkaria adası ile, Rodos-Girit çizgisi arasındaki kısım tamamen Yunan karasularına dahil oluyordu. Ege Denizi Yunan gölü haline gelmekte ve Türkiye’ye yaşama hakkı tanımıyordu. Bu nedenden dolayı Türkiye Yunanistan’ın karasularını 12 mile çıkarmasını bir casus belli yani savaş sebebi sayacağını açıkladı. Bu nedenle Yunanistan 1960-80 döneminde karasularını 12 mile çıkaramadığı gibi günümüze kadar da çıkartamadı.

Yunanistan’ın karasularını 12 mile çıkartmasında Türkiye’nin kararlı tutumuna ilave olarak SSCB ve ABD’nin de bu durumu kabul etmeyeceklerini belirtmeleri etkili olmuştu. Özellikle Sovyet donmasının Ege’den geçmesi Yunanistan’ın lütufkarlığına kalacaktı. Benzeri şekilde ABD’nin 1936 Motreux sözleşmesi şartlarına göre Karadeniz’e çıkabilecekken yine Yunanistan buna engel olabilecek konuma gelecektir.

Karasularına ilişkin konuda Türk ve Yunan Tezleri şöyledir:

Yunanistan’ın Tezleri:

1. “Karasularının genişliğinin 12 mil olabileceği kuralı BM Deniz Hukuku Sözleşmesinin üçüncü maddesinde kabul edilmiş ve imzacı devletler tarafından uygulanmış, örf adet niteliği kazanmıştır. Dolayısıyla bir uluslararası hukuk kuralı olmuştur. Yunanistan da söz konusu sözleşmeyi imzaladığına göre, karasularını 12 mile çıkarma hakkına sahiptir.

2. Yunana adları ve anakarası ülkesel (territorial) bir bütünlük oluşturmaktadır. Ülkesel bütünlük ilkesine uygun olarak herhangi bir kural dışılık oluşturmayan Ege’deki Yunan adlarını karasuları için de 12 mil kuralı geçerlidir.

3. Karasuları saptamak, kıyı Devleti’nin egemenlik yetkisindedir.

Türkiye’nin Tezleri:

1. Karasularının genişliği konusuna geçerli genel, tekdüze kural yoktur ve olamaz. 1982 BM Deniz Hukuku Sözleşmesi'nde 12 millik karasuları genişliği azami olarak kabul ediliştir ve her duruma otomatik olarak uygulanamaz. Ayrıca bu hak, sözleşmenin 300. maddesinde de belirtildiği gibi, kötüye kullanılamaz. 12 mil kuralının örf adet niteliği de Türkiye için yoktur. Çünkü Türkiye Üçüncü Deniz Hukuku Konferansı tartışmaları sırasında buna karşı çıkmıştır.

2. Karasuları genişliği belirlenirken denizlerin coğrafi özelliklerinin dikkate alınması gerekmektedir. Bu gün Yunanistan ve Türkiye'nin Ege'de 6 millik karasuları bulunmaktadır. Yunanistan'ın yaklaşık 3 bin adasından iki bin üç yüz seksen üç tanesi Ege'dedir ve bu koşullarda Ege'nin yüzde otuz beşini Yunan karasuları, %8.8'ini Türk karasuları ve yüzde %56.2'sini açık deniz alanları oluşturmaktadır. Ege'de karasularının 12 mil olarak saptanması halinde Yunan karasuları %63.9'a çıkarken, Türk karasuları sadece %10 olacak ve açık deniz alanları %26.1'e düşecektir. Bu koşullarda İstanbul ile İzmir arasında sefer yapacak bir Türk gemisi zorunlu olarak Yunan karasularından geçmek durumunda kalacak, Türk gemileri Yunan karasularından geçmeden açık denize çıkamayacaklardır. Ayrıca eğer Yunanistan karasularını 12 mile çıkarırsa bu mesafedeki deniz yatağı ve deniz yatağının altı da Yunanistan'ın egemenliğine geçecektir."47

Ege'de Hava Sahasına İlişkin Sorunlar

Ege'de Türkiye ve Yunanistan hava sahasının paylaşma hususunda da antlaşmazlık içerisine girmiştir. Yunanistan'ın hava sahasının genişliği ve Ege'deki FIR hattı (Flight Information Region; Uçuş Bildirim Bölgesi) 1974'ten sonra iki ülke arasında gerilim yaratan sorunlar oldu. Yunanistan 6 Eylül 1931 tarihinde yayınladığı Cumhurbaşkanlığı kararnamesi ile karasuları genişliği üç mil olmasına rağmen hava sahasını kıyıdan itibaren üç milden on mile çıkardı. O dönemde Türkiye Yunanistan ilişkilerinin

dostane olmasından dolayı Türkiye bu gelişmeye karşı bir tepki göstermedi. Fakat dostane ilişkiler özellikle 1974’te yerini düşmanca ilişkilere bıraktıktan sonra Türkiye 1974’ten sonra Türkiye bu durumun iki ülkenin de taraf olduğu 7 Aralık 1944 Şikago Sözleşmelerine aykırı olduğunu belirterek karşı çıktı ve Yunan ulusal hava sahasını Yunan karasuları gibi 6 mil olarak kabul edeceğini açıkladı. Türk jetleri dört millik bölgeyi Yunan hava sahası kabul etmemekte ve bu durumu ispat için sürekli bu bölgede uçuş yapmaktadırlar.

FIR hattı ICAO çerçevesinde sivil havacılık uçuşlarının güvenliğini sağlamak amacı ile kurulan ve sınırları yine bu örgüt tarafından onaylanan içerisinde uçuş bilgisi arama-kurtarma ve ikaz sistemlerinin sağlandığı bir hava sahasıdır. 23 Mayıs 1952’de İstanbul’da yapılan ICAO toplantısında alınan ve Türkiye’nin de katıldığı bir kararla bu tarihten itibaren Ege’deki FIR sorumluluğu Yunanistan’a verilmişti. Buna göre, Ege’nin bütünü üzerindeki hava trafiğini Atina yönetecek Türkiye sadece kendi karasuları üzerinden sorumlu olacaktı. Fakat 1950’lerin başlarındaki dostluk havası sona erdikten sonra Türkiye 1. Kıbrıs harekatından sonra Yunanistan’dan gelebilecek bir saldırı karşısında hazırlıksız olmamak için 1952’deki düzenlemeyi tanımadığını ileri sürse de 22 Şubat 1980’de ABD ile savunma konusundaki düzenlemeleri tamamlayan Demirel Hükümeti daha önce 1952 düzenlemelerini geçersiz kılan ve Ege Denizi’ni Kuzeyden Güneye ortadan ikiye bölen 714 numaralı notayı tek taraflı kaldırmasının ardından Yunanistan’ında 1157 sayılı notayı kaldırması sonucu sorun çözüldü. Türkiye’nin geri adım atmasında ve böylece sorunun çözülmesinde ABD faktörü, altüst olan hava trafiği, artan uçak bilet fiyatları ve şirketlerin talepleri, bu uygulamAdan asıl Türkiye’nin daha çok zarar görmesi, Yunanistan’dan askeri saldırı tehlikesinin sona ermesi önemli rol oynadı.

Fakat Türkiye halen askeri uçaklarla ilgili ikili düzenleme gerektiğini ileri sürmektedir.

Ege'de Askeri Dengeye İlişkin Sorunlar

1974 harekatı sonrası Türkiye ve Yunanistan Ege'deki askeri statükoyu değiştirecek adımlar attılar. Yunanistan'ın Doğu Ege adalarının ve on iki Ada'nın silahlandırılması önemli bir sorun oluşturmuştur. Yunanistan, 1970'den itibaren uluslararası antlaşmalara aykırı olarak adaları silahlandırmış, hatta Limni Adası'nda bir hava üssü kurmuştur.48 Ayrıca Karamanlis hükümeti ABD'ye tepkisini göstermek için NATO'nun askeri kanadından çekilme kararı aldı. Yunanistan Türk kıyılarına yakın olan Ege adalarını silahlandırmasından dolayı

Türkiye de İzmir'de 1975 Temmuzu'nda Ege Ordusu olarak adlandırılan 6. Orduyu kurdu. Türkiye'nin bu yeni askeri kuvveti, tamamen NATO'nun dışında ve doğrudan doğruya Türkiye'nin kendi emrinde bir silahlı kuvvet idi. Gerek Ege'den gelecek tehdide karşı olduğundan ve gerekse ABD ambargosuna tepki olarak NATO'ya tahsis etmedi.49 Yunanistan 1980 yılında Türkiye'nin kabul etmesiyle 20 Ekim 1980 tarihinde NATO'nun askeri kanadına geri döndü.50

Azınlıklar ve Patrikhane

Kıbrıs ve Ege sorunlarının dışında Türkiye ile Yunanistan arasında her iki ülkedeki azınlıklar ve Patrikhane'nin konumu sorun olmuştur. Türkiye, Yunanistan'ı ülkedeki Türk azınlığın haklarını ihlal etmekle suçlamış, Yunanistan ise benzeri şikayetleri Türkiye'ye yöneltmiştir. Bunun yanında Atina, İstanbul'da bulunan

Fener Rum Patrikhanesi'ni dünyadaki tüm Ortodoks kiliselerinin merkezi olan anlamına gelen "ekümenlik" statüsüne sahip olduğunu iddia etmiştir. Halbuki Lozan'da sağlanan sözlü antlaşmayla Patrikhane'nin

sadece İstanbul'da yaşamakta olan Rum ahali için dini merkez olması kararlaştırılmıştı.51

İki ülke arasında yukarıda çerçevesi çizilen sorunlar 1960-1980 döneminde çözülemediği gibi günümüze kadar taşınmış, Soğuk Savaş'ın sona ermesi bile olumlu adımlar atmaya yetmemiştir.

3. Türk-Amerikan İlişkileri52

1945-1960 döneminde Türk-Amerikan ilişkileri sorunsuz bir dönem geçirmesine rağmen 1960-1980 döneminde Türk-ABD ilişkileri ciddi yara almıştır. Özellikle yukarıda özetlenen 5 Haziran 1964 Johnson Mektubu ve 1975-1978 ambargosu Türk-Amerikan ilişkilerinde derin etkiler bırakıp, Türkiye'nin Sovyetler Birliği ve Ortadoğu politikasını tekrar gözden geçirmesine yol açtı. Aslında günümüze kadar gelen Türk kamuoyu ve karar vericilerinin şuuraltında Amerika ile nereye kadar gidilebilir? ABD ne kadar güvenilirdir? gibi şüphelerin perçinlenmesine neden olmuştur. Bu iki temel konu temel belirleyici olsa da bunların dışındaki uluslararası ilişkilerdeki gelişmeler de Türk-ABD ilişkilerinin gelişiminde önemli roller oynadılar.

1962'de Küba krizi ve füzeler meselesi ortaya çıktığında Türkiye de gündeme geldi. Sovyetlerin Küba'ya yerleştirdikleri füzeleri çekmelerine karşılık ABD'nin de Türkiye'deki Jüpiter füzelerini sökmesiyle bir çözüm bulundu ve Ekim 1962'de nükleer bir savaş riski ortAdan kaldırıldı. Fakat bu gelişme Türk kamuoyunun

Amerika'nın istediği zaman Türkiye'nin güvenliği ve varlığını tehlikeye atacak kararlar almaktan çekinmeyeceği inancına kapılmasına yol açtı. İkincisi bu olay aslında ABD'nin kendi güvenlik çıkarlarını müttefiklerininkinden daha üstün tutuğunun bir göstergesi olarak değerlendirildi. ABD Küba'daki Sovyet füzelerinin geri çekilmesini sağlayarak kendi güvenliğini bir tehlikeden kurtarırken Jüpiter füzelerini de

Türkiye'den sökerek Türkiye'nin Sovyetler karşısındaki güvenliğini zayıflatmış olmaktaydı. Türkiye'de ise 1961 Anayasası'nın liberal ortamında sol akımlar gelişmekteydi ve ABD'nin bu tutumu sol akımların gelişmesine yardım ettiği gibi sol akımlar ciddi bir anti ABD propagandasına başlamışlardı. Bu arAda 1964 Johnson Mektubu Türk-ABD ilişkileri açından çok önemli bir olay olarak ortaya çıktı. İlk defa Ankara sokaklarında ABD'ye "go home" denmeye başlanmıştı. Başbakan İnönü ise bir kabine toplantısında "Dostlarımız ve düşmanlarımız bize karşı birleşmiştir" diyerek ABD tutumunu eleştirmekte ve Türkiye'nin yalnızlığının altını çizmekteydi.53

1964 sonundan itibaren Türkiye Sovyetlere yaklaşırken, aynı dönemde Türk-ABD ilişkilerinde bazı sorunlar ortaya çıkmıştır. Birinci mesele ABD'nin 1964 sonunda ortaya attığı nükleer silahların kullanımında diğer NATO müttefiklerini de ortak etmek istediği Çok Taraflı Nükleer Güç'e (Multi-Lateral Force-MLF) katılmayı Türkiye reddetti. Bu ret ise Podgorny'nin (Yüksek Sovyet Şurası Başkanı) Ankara ziyaretine rastlaması ABD'ye karşı mesaj niteliğindeydi. Türkiye'de gelişen sol akımlar nedeniyle ABD ile ilişkiler ve NATO üyeliği sorgulanmaya başlanmıştı. ABD'nin Yunan yanlısı tutumu bu gelişmelere ivme kazandırmaktaydı.

NATO'nun kurulmasından sonra üye ülkelerdeki ABD kuvvetlerinin durumunu düzenlemek üzere üye devletler arasında 1951 Haziranı'nda Kuvvetler Statüsü Antlaşması imzalanmıştı. Türkiye NATO'ya üye olduktan sonra 10 Mart 1954'te bu antlaşmaya Türkiye de katıldı. Bu çerçeve içerisinde Amerika ile de 23 Haziran 1954'te genel mahiyette bir Askeri Kolaylıklar Antlaşması imzaladı. Bu antlaşmaya dayanarak daha sonra ABD ile Türkiye arasında 91'i bulan ikili antlaşmalar yapıldı. Bu antlaşmalar esas itibariyle iki konu üzerine yoğunlaşmıştı. Birincisi, Amerikalılara sağlanan üs ve tesislerdi. Bunlar da dört kategori idi; hava

üsleri (Ankara-Esenboğa, İzmir-Çiğli, Adana-İncirlik ve Diyarbakır-Pirinçlik) stratejik füze üsleri, elektronik komünikasyon tesisleri ve personel ve aileleri için sosyal tesisler. İkinci kısım antlaşmalar Amerikalı personelin Türkiye'de sahip olacağı yetkiler ve ayrıcalıkları gösteriyordu. Bu ayrıcalıkların zamanla genişletilmesi bunların Türkiye'nin egemenlik haklarına ters düşen kapitülasyonlar mahiyetini almasına ve Amerikalı personel ile Türkler arasında sürtüşmelere ve sosyal rahatsızlıklara sebep olmuştur.

1965 Ekimi'nde iktidara gelmiş olan Adalet Partisi Hükümeti'nin Dışişleri Bakanı İhsan Sabri Çağlayangil 6 Ocak 1966'da yaptığı açıklamada, hükümetin ikili antlaşmaları gözden geçirmekte olduğunu bildirdi. Bundan bir hafta sonra da, 13 Ocak 1966'da Johnson Mektubu Türk basınında açıklanmıştır. Türk Hükümet, 1966 Nisanı'nda Amerika'ya müracaatla İkili Antlaşmaların yeniden düzenlenmesi gerektiğini bildirdi ve ABD bu teklifi kabul etti. 1967 Ocak ayında çalışmalar başladı ve sonunda 3 Temmuz 1969'da daha önce yapılan tüm antlaşmaların yerini alan Savunma İşbirliği Antlaşması imzalandı. 7 Şubat 1970'de Başbakan Demirel tarafından bu antlaşmanın temel prensipleri hakkında kamuoyu bilgilendirildi. Bu antlaşma gizliydi. Temel prensiplerin başında "karşılıklı egemenlik ve eşitlik" prensibi gelmekteydi. Tesis ve üslerde Türkiye'nin muvafakati alınmAdan hiçbir hareket yapılmayacaktı. Üslerin "ortak kullanımı" esastı. Türkiye üs ve tesislerde "tam ve kesin" kontrol ve denetim hakkına sahipti. Yetkili Türk makamları gerekli gördükleri her zaman, bu üs ve tesisleri denetleyebileceklerdi. Nihayet bu üs ve tesislerin faaliyetlerin hiçbiri NATO'nun amaçları dışına çıkmayacaktı. 24 Eylül 1968' de Amerikalı personelin görev ve yetkileri konusunda da Türkiye ile Amerika arasında bir antlaşma imzalanarak yetki

ve ayrıcalıkların kullanılışı Türkiye'nin egemenliği ile uyuşur hale getirilmiş ve kontrol altına alınmıştır.54

1968 yılında Türk üniversitelerinde başlayan sol kaynaşmalar ve bunu takip eden ve genellikle Amerikalılara yönelmeye başlayan terör ve anarşi hadiseleri 1969 Antlaşması'nın yapılmasında ve bu gelişmelerde büyük rol oynadılar. 1969 Ocak ayında Ankara'daki Amerika büyükelçisinin arabasının ODTÜ'de öğrenciler tarafından yakılması bu hadiselerden biridir. 1969 Antlaşması sonrasında Amerika, Türk kamuoyunun daha az tepkisini çekmek için Türkiye'deki otuz bin kadar olan personel sayısı yedi bine indirildi ve Amerikalı askerlerin halkın arasında üniforma ile dolaşması önlendi. Amerikalı aileler büyük şehirlerde halkın içinde ikamet etme yerine ayrı yerlerde toplu olarak yaşamaya başladı. ABD ayrıca Türkiye'de 1962 yılından beri faaliyet gösteren barış gönüllüleri de 1970'e gelindiğinde tamamen geri çağrıldı.55

Türk hükümeti 1971 Haziranı'nda Nihat Erim Hükümeti tarafından konan haşhaş ekimi yasağını, 1 Temmuz 1974'ten itibaren kaldırdı. Bu hadise Amerikan hükümeti ve Kongre çevrelerinde büyük tepkiyle karşılandı. Her ne kadar Bülent Ecevit başkanlığındaki hükümet, gerekli kontrol tedbirlerinin alınacağı hususunda Amerika'ya teminat vermiş ise de, daha o zaman Amerikan Kongresi'ndeki eğilim, Türkiye'nin haşhaş ekimini serbest bırakmasına karşılık, Türkiye'ye silah ambargosunun tatbiki şeklinde olmuştu. Bundan sonra Türkiye'nin harekatı, Ada'nın üçte biri üzerinde kontrol kurması ve Yunan lobisinin faaliyetleri Kongre'yi daha da Türkiye'nin aleyhine çevirdi. Ayrıca Vietnam Savaşı'ndan dolayı Kongre Başkan arasındaki kopukluk da Türkiye'ye ambargo konulması için uygun zemin hazırladı.56

1970-1974 arasında Türk-ABD ilişkilerinde ciddi gelişme olmasa da, Türkiye içindeki istikrarsızlık ve terör olaylarından ABD rahatsızlık duymaktaydı. 1974 Kıbrıs Harekatı'ndan sonra ABD 1975 Şubatı'ndan itibaren 1978 Eylülü'ne kadar Türkiye'ye ambargo uyguladı. Bu gelişme ise 1969 Savunma İşbirliği Antlaşması'nın getirdiği Türk-Amerikan ilişkilerine getirdiği sükunete ağır bir darbe indirdi. İlişkilerde ciddi sarsıntıya sebep oldu. Ambargo üzerine Türkiye 3 Temmuz 1969 Antlaşması'nı yürürlükten kaldırdı ve 25 Temmuz 1975'ten itibaren Türkiye'deki bütün Amerikan üs ve tesislerine el koydu. Her ne kadar 26 Mart 1976'da yeni bir antlaşma yapılsa da bu antlaşma bir türlü yürürlüğe konamadı ve nihayet 29 Mart 1980'de 1969 ve 1976 Antlaşmalarının yerini alan ve üs ve tesislerin üzerinde Türkiye'nin egemenlik haklarını tam manası ile gerçekleştiren, Savunma ve Ekonomik İşbirliği Antlaşması imzalandı.57

1978-1980 arası Türkiye'deki istikrarsızlık ABD'yi rahatsız etmişti. Çünkü 1979'da İran İslam Devrimi gerçekleşti ve ABD Türkiye'de aşrı İslami hareketlerin gelişmesinden korktu. Diğer taraftan ise SSCB'nin Afganistan işgali gerçekleşti. Dolayısıyla Afganistan ve İran'dan sonra Türkiye'nin de Komünist akımların yükselmesiyle kaybedilmesinden korkuluyordu. Bu nedenle ABD 12 Eylül 1980 İhtilâlini, bu İhtilâl istikrar getirdiği için destekledi. ABD'de Kasım 1980 başkanlık seçimlerini Reagan'ın kazanması ile Türk-Amerikan ilişkileri gelişmeye başladı.58 Bu ilişkiler gelişerek Soğuk Savaş sonrası dönemde stratejik ortaklık seviyesine çıktı.

Dış politikAda çok yönlülüğe geçiş süreci 12 Eylül darbesinden sonra hız kaybetmeye başladı. İhtilâli gerçekleştirenler uluslararası alanda aradıkları siyasal ve ekonomik destek arayışındayken bu desteği Washington'dan bulmaları Türk dış politikasının tekrar ABD eksenine oturmasını sağladı. "Ermeni karar tasarıları, Türkiye ve Yunanistan'a

verilen yardımlarda gözetilen 7/10 oranı, Türkiye'ye uygulanan ticaret kotaları gibi bazı konular nedeniyle Ankara-Washington ilişkileri zaman zaman soğusa da, özellikle 1979'da SSCB'nin Afganistan'ı işgali ile yeniden alevlenen Soğuk Savaş ortamı, İslam Devrimi'nden sonra gerginleşen ABD-İran ilişkileri, ABD'nin "Yeşil Kuşak" girişimi gibi nedenlerle Türkiye ABD için önemli bir müttefik olmaya devam etti."59

4. Türk-Sovyet İlişkileri

Her ne kadar "detente" (yumuşama) dönemi 1962 Küba Krizi ile başlatılmakla beraber aslında bu dönemin temellerinin SSCB'nin 1957'de kıtalararası balistik füze yapma kabiliyetine sahip olduğunu göstermesi ile atılmış olduğu ileri sürülebilir.60 Bu gelişmeden sonra ABD topyekun mukabele stratejisini gözden geçirmeye başladı ve ABD-SSCB arasındaki ikili temaslara ağırlık verildi. Bu yıllar aynı zamanda blok içi çözülmelerin ve blokların hiyerarşik yapılarında bozulmaların ortaya çıktığı yıllar olmuştur. Arı'nın belirttiği gibi, "detente'ın asıl etkisi Blok üyesi ülkelere göreceli de olsa daha serbest hareket etme olanağını vermiş olmasıydı. Bu serbest hareket etme kabiliyeti çerçevesinde ülkeler kendi özel ulusal çıkarları doğrultusunda dış politikalarını tanımlama ve kamuoyunun bu anlamda etkisini ve toplumsal özelliklerini göz önünde bulundurma fırsatını yakaladılar."61

1960'ların başlarında Türk Sovyet ilişkilerinde 1950'lerden miras kalan soğuk ilişkiler devam etmekteydi. Kıbrıs Cumhuriyeti ve Makarios'un bağlantısızlık politikası Sovyetleri çok hoşnut ettiği ve Doğu Akdeniz stratejisi bakımından önemli olduğu için buhranlar sırasında SSCB daima Makarios'u destekledi. Bu nedenle Türkiye'nin Kıbrıs'a müdahalesinin de daima karşısına çıkmışlardır. Çünkü SSCB'nin endişesi Türkiye'nin kısmen de olsa Ada'yı kontrol altına alması halinde Kıbrıs'ın bir NATO üssü haline alması ihtimalidir. Bu nedenle SSCB dışarıdan müdahaleye

karşıydı ve Ada'daki iki toplumun kendi aralarında antlaşmalarını önermekteydi. Bunun anlamı Türk toplumunun Rum toplumunun kontrolüne girmesini kabul etmekti ve Türkiye kabul edemezdi. Örneğin, 8-9 Ağustos 1964 bombardımanında SSCB Türkiye'nin bombardımanı hemen durdurmasını istedi.

5 Haziran 1964 tarihli Johson Mektubu bir taraftan Türk-ABD ilişkileri için bir dönüm noktası olurken, Türk-SSCB ilişkileri için de bir dönüm noktası olmuş, yeni, olumlu bir dönem başlamıştır. Zaten Türk tarafı hem Ortadoğu ile hem de SSCB ile kötü ilişkiler kurarak ortAda kalmak istemediğinden 1950'lerin sonlarından itibaren SSCB ile yumuşama politikası gütmeye başlamıştı. Diğer taraftan 1947'den beri Türkiye-NATO'dan çok ABD'ye dayanarak güvenliğinin temel dayanağı yaptı. Fakat çok fazla ABD'ye güvenen Türkiye'nin bu güvenini Johnson Mektubu kötü bir şekilde sarstı. Bu durum Türkiye'ye süper güç olan komşusu ile soğuk ilişkiler kurmanın gereksizliğini gösterdi.

Bu doğrultuda, Sovyetlerin davetiyle Türk Dışişleri Bakanı Feridun Cemal Erkin 30 Ekim 6 Kasım 1964 günlerinde Moskova'yı ziyaret etmiştir. Bu ziyaret neticesinde 6 Kasım 1964'te yayınlanan bildiride Türk-Sovyet münasebetlerinde barış içinde bir arAda yaşama ve Sovyetlerin Kıbrıs'a dışarıdan müdahaleye karşı gelmelerine rağmen Ada'da iki ayrı milli toplumun varlığını kabulleri vurgulandı. Bunun anlamı da Sovyetlerin Kıbrıs konusunda Türkiye'ye yaklaşması anlamına geliyordu. Bu ziyaretten sonra Türk-Sovyet ilişkileri ve ziyaretler artmaya başladı. 4-13 Ocak 1965 günlerinde, Yüksek Sovyet Şurası Başkanı Podgorny başkanlığındaki bir Sovyet Parlamento heyeti Ankara'yı ziyaret etmiştir. Sovyet dışişleri bakanı 21 Ocak'ta Izvestiya gazetesine verdiği demeçte, SSCB'nin enosise karşı olduğunu federal sistemin Kıbrıs için bir çözüm şekli olabileceğini söylemişti. Doğal olarak SSCB'nin bu yaklaşımı Yunanistan ve

Rum kesiminde hoşnutsuzluk yarattı. Daha sonra Türk-Dışişleri Bakanı Erkin'in ziyaretine karşılı olarak Sovyet Dışişleri Bakanı Gromiko 17-22 Mayıs 1965'te Ankara'yı ziyaret etti. SSCB Türkiye ile yakınlaşma eğilimine girdi. Bu bağlamda İkinci Dünya Savaşı sonrası Türk-Sovyet ilişkilerinin bozulmasına ve hatta Türkiye'nin NATO'ya girmesinde en önemli nedeni olan Sovyetlerin Türkiye'den Toprak talepleri ile ilgili olarak SSCB başbakanı 3 Temmuz 1965'te Ankara'da yayınlanmakta olan haftalık Akis Dergisi'ne verdiği bir demeçte "Biz politik sahAda, ekonomik sahada, kültürel sahAda işbirliği yapmalıyız… Sovyetler Birliği'nin Türkiye'den hiçbir toprak talebi bulunmadığını size beyan ederim" diyordu.62

Bu ziyareti Türkiye Başbakanı Suat Hayri Ürgüplü'nün 9-17 Ağustos 1965 günlerinde Sovyet Rusya'yı ziyareti takip etmiştir. Bu ziyaret sonrası Türk-Sovyet münasebetleri ekonomik alanda da gelişme göstermeye başladı. Çünkü bu ziyaret sırasında Sovyetlerin kredi yoluyla ve bedeli ihraç ürünlerimizle ödenmek üzere Türkiye'de birtakım sanayi tesisleri kurmaları hususunda prensip Antlaşması'na varılmış ve 1965 Ekimi'nde iktidara gelen adalet partisi hükümeti sırasında yapılan antlaşmalarla da bu tesislerin inşasına geçilmiştir. İskenderun Demir Çelik Sanayii, İzmir'de Aliağa Rafinerisi, Seydişehir Alüminyum Kompleksi gibi tesisler böyledir.63

Ekonomik ilişkilerin yanı sıra siyasi ilişkilerde gelişmeye devam etti. Sovyet Başbakanı Kosigin 20-27 Aralık 1966'da Ankara'yı ziyaret etmiş ve Türkiye Başbakanı Süleyman Demirel'de 19-29 Eylül 1967 tarihleri arasında Sovyet Rusya'yı ziyaret etti ve ilgiyle karşılandı. Bu karşılıklı ziyaretlere Dışişleri Bakanı İhsan Sabri Çağlayangil'in 8-12 Temmuz 1968 tarihlerinde Moskova'yı ve 12-21 Kasım 1969 tarihlerinde de Cumhurbaşkanı Cevdet Sunay'ın SSCB'yi ziyaretleri izledi.64

1970’li yıllarla birlikte Türk-SSCB ilişkilerinde bu olumlu hava sona ermeye başladı. Bu durumda ilk olarak Türkiye’de sol akımlar yükselişe geçip, teröre karışmaya başlarken Sovyet kontrolündeki Sosyalist ülkeler anarşi ve terörün kışkırtıcısı olmuşlardır. Bu nedenle SSCB’ye yönelik şüphecilik ve güvensizlik tekrar canlanmıştır. İkinci olarak, 1974 Türk-Kıbrıs harekatına SSCB’nin karşı çıkması ve 23 Ağustos 1974 deklarasyonu ile Türk askerinin Ada’dan çekilmesini istemesi Garanti Antlaşması’nı geçersiz sayması ve Kıbrıs meselesinin milletlerarası bir konferansta ele alınmasını istemesi, bu atmosferde olmuştur. Üçüncü olarak Yunanistan’daki gelişmeler de Türk-SSCB ilişkilerinin bozulmasında rol oynamıştır. Birinci Kıbrıs Harekatı’ndan sonra 23 Temmuz’da Yunanistan’da askeri rejimin işbaşından çekilmesi ve Karamanlis Hükümeti’nin kurulması ve Yunanistan’ın NATO’nun askeri kanadından çekilmesi SSCB’yi çok sevindirdi ve Yunanistan’a yanaşmaya başladı.

Ambargo yıllarında Türk-ABD ilişkilerinin zarar görmesi SSCB’yi mutlu etse de, yine bu dönemde Marksist hareketlerin artması ve SSCB’ye yönelik güvensizlik nedeniyle Türk-SSCB ilişkileri geliştirilemedi.

Amerikan Kongresi 1978 Temmuz sonu ile Ağustos başında Türkiye’ye uyguladığı ambargoyu kaldırmaya karar verdiği zaman Yunanistan’dan sonra buna karşı tepki gösteren ikinci devlet SSCB oldu. SSCB Türkiye’nin silahlanmasından ve Türk-ABD ilişkilerinin düzelmesinden hoşlanmadığını açığa vurmaktan çekinmedi. Ambargonun kalkıp Türkiye’ye silah verilmesinin barışa karşı tehdit ve Doğu Akdeniz ve Ege’de bir dengesizliğin kurulması olarak telakki etmiştir. Türkiye ise SSCB’nin bu tepkisinden rahatsız oldu.

12 Eylül idaresinin anarşi ve terörü durdurması ve Reagan yönetimi ile beraber Türk-ABD ilişkilerinin gelişiminden SSCB rahatsız oldu. Fakat

1980'lerde Türkiye'nin cılız da olsa çok yönlü politika çabaları çerçevesinde SSCB ile ilişkiler gelişmeye başladı.

5. Türkiye'nin Orta Doğu Politikası65

Ortak Osmanlı geçmişinden sonra Türkiye'nin Ortadoğu ülkeleri ile ilişkisi genelde olumsuz oldu. Özellikle Soğuk Savaş'ın başlamasından sonra Ortadoğu ülkeleri bölgede Sovyet yayılmacılığına kolaylaştırırken, Türkiye Sovyet yayılmacılığına karşı ulusal bütünlüğünü sağlayabilmek için NATO'ya girerek Batı ittifakına katıldı. Bu farklılık Türkiye ile Ortadoğu ülkeleri arasında yakınlaşmayı engelledi.

1963-64 Kıbrıs buhranları sırasında ve daha sonra Türkiye tamamen Batı eksenli dış politika takip etmenin kendisini yalnızlığa ittiğini ve kendisi için hayati öneme sahip olan konularda Batı tarafından yeterince desteklenmediğini gördü. Özellikle Johnson Mektubu Türk tarafı üzerinde şok edici etki yaptı. Türk kamuoyunda Batı'ya ve özellikle ABD'ye karşı büyük tepki ve şüphe oluştu. Bu gelişmeler Türkiye'nin dış politikasını tekrar gözden geçirmeye ve çok yönlü dış politika yönünde adımlar atmasına yol açtı. Bu bağlamda yukarıda özetlendiği gibi, SSCB ile ilişkiler gelişirken, Ortadoğu ülkeleri ile de yakınlaşma başladı. 1973 petrol krizinden sonra ise Türkiye'nin bu enerji kaynağına olan ihtiyacından dolayı Ortadoğu Türk dış politikasının temel bir unsuru olarak yerini aldı.

Türkiye dış politikasındaki bu eğilim değişikliğinde "detente" ve Doğu-Batı yakınlaşması, SSCB'nin de bir nükleer güç haline gelmesiyle ABD'nin nükleer şemsiyesinin artık bu bölge için bir güvence oluşturmaması ve ABD'nin ve Batı Avrupa ülkelerinin Kıbrıs konusunda açıkça Yunanistan lehinde bir tavır ortaya koymaları, Yunanistan'ın Ortadoğu ülkelerine yanına çekmeyi başarması önemli, belirleyici rol oynadı.

Politikası 1963 sonrası belirgin hale gelen Türkiye, 1967 Savaşı sırasında öncekilere göre daha net bir tavır ortaya koyarak bu kriz esnasında

Arap ülkelerini destekledi ve topraklarında bulunan Amerikan üslerinin Araplara yönelik bir saldırıda kullanılmasına izin vermeyeceğini açıkladı. Türkiye, sınırların güç kullanılarak değiştirilmesine karşı olduğunu ilan ederek Araplara olan desteğini ortaya koydu. Türkiye'nin Arap ülkelerine desteği BM nezdindeki toplantılarda da devam etti. Türkiye, işgal altındaki Arap topraklarının boşaltılması ve Filistin'in devlet kurmayı da içeren var olma hakkının tanınması doğrultundaki çabalara destek verdi. Arap ülkeleri ise Türkiye'nin bu politika değişikliğini memnuniyetle karşıladı.66 Örneğin Türkiye İsrail'e karşı savaşan Mısır, Ürdün ve Suriye'ye yiyecek ve giyecek malzemesi gönderdi.67

1967 Savaşı'nın sonrasında, Kudüs'ün İsrail işgalinde bulunan kutsal Mescid-i Aksa'nın 21 Ağustos 1969'da yakılması, doğal olarak Müslüman ülkeler arasındaki dayanışmanın artmasında önemli rol oynadı. 25 Ağustos'ta Kahire'de yapılan Arap Dışişleri Bakanları toplantısında bir Arap zirvesinden ziyade bir İslam zirvesi yapılmasına karar verildi ve İslam Konferansı Örgütü'nün doğmasına sebep oldu. 35 ülkenin davet edildiği İslam Zirve Konferansı 25 ülkeden gelen temsilcilerle 22-25 Eylül 1969 tarihlerinde Fas'ın başkenti Rabat'ta yapıldı. Türkiye Orta Doğu yönelik yakınlaşma politikasını sürdürdüğünü göstermek için bu toplantıya katıldı. Fakat Türkiye içindeki laiklikle ilgili eleştirilerden dolayı katılım Dışişleri Bakanı düzeyinde kaldı. Türkiye ayrıca bir çekince koyarak, konferans sonunda benimsenen kararları "Birleşmiş Milletler'in kabul veya tasvip ettiği kararlara uygunluğu oranında desteklediğini" açıkladı. Ayrıca Türkiye, İsrail ile her türlü ilişkinin kesilmesi yönündeki karara da katılmadı.68

1973 Savaşı sırasında da Türkiye Arapları desteledi. 10 Ekim'de yaptığı açıklamAda, Arap topraklarının İsrail tarafından işgal edilmesini onaylamayacağını ve bölgede kalıcı bir barışın ancak Arap halkını tatmin

edecek bir çözümden geçtiğini ilan etti. Birkaç gün sonra ise Türkiye ülkesindeki üsleri İsrail'e yardım amacıyla kullanılmasına izin vermeyeceğini açıkladı. Diğer taraftan Araplara yardım edebilmesi için Türkiye hava sahasını SSCB'ye açtı. ABD'ye Türkiye'nin yanı sıra ABD'nin Avrupalı müttefiklerinin de topraklarını kullandırma konusunda isteksiz davrandıklarını belirtmek gerekir.69

Türkiye'nin Ortadoğu'ya yakınlaşma politikası meyvelerini vermeye 1965'lerde başladı: 1965 yılında gerçekleştirilen İslam Konferansı'nda ilk defa Kıbrıs'a ilişkin Türk tezlerini destekleyici bir karar alınmıştır. 1966 yılında Mekke'de yapılan konferansta bu destek teyit edilmiştir. İslam Konferansı 1969'da teşkilat haline dönüştürüldü ve Türkiye 1975'te de facto üye oldu ve Kıbrıs için aradığı desteğe de kavuşmuştu. Türkiye ise 1975'te BM Genel Kurulu'ndaki oylamAda Siyonizm'i ırkçılıkla eşdeğer gören kararı destekledi. Ayrıca 1975'te BM Genel Kurulu'nda alınan kararlar doğrultusunda

FKÖ'yü Filistin'in tek meşru temsilcisi olarak tanıdı. Türkiye 1976'da İslam Konferansı Örgütü'nün dışişleri bakanları toplantısına ev sahipliği yaptı ve FKÖ'nün Türkiye'de bir büro açmasına izin verdiğini açıkladı. Öte yandan Arı'nın işaret ettiği gibi, "İslam Konferansı Örgütü'nün Kıbrıs sorununa en açık desteği 1977 yılında Tripoli'de yapılan zirve Konferansı'nda söz konusu olmuştur. Diğer taraftan FKÖ'ye temsilcilik verilmesi ancak 1979'da söz konusu olurken, İsrail ile Arap ülkeleri arasında denge gözetilmesine yönelik politikaya uygun olarak Filistin temsilcisine İsrail temsilcisiyle aynı düzeyi temsil eden "maslahatgüzar" seviyesi verilmiştir."70

Türkiye'nin Orta Doğu bölgesine daha fazla önem vermesine neden olan diğer bir olay 1973 sonrası Türkiye'nin ekonomik olarak zor durumda kalmasından dolayı Orta Doğu ülkeleri ile ilişkilerini geliştirerek kendisine ekonomik çıkarlar sağlamayı

amaçlamış, petrol giderlerini karşılayabilmek için Ortadoğu pazarlarına girmeyi hedeflemiştir.

Türkiye, CENTO'nun 1979 Martı'nda dağılmasıyla beraber bölgedeki stratejik önemi bir kat daha artan ülke haline gelmiştir. Bu çerçevede Körfez İşbirliği Konseyi her ne kadar bir savunma örgütü gibi kurulmamışsa da (Ekonomik İşbirliği Örgütü) aslında bölge ülkelerini olası bir Sovyet ve İran yayılmacılığına karşı ABD tarafından örgütlemeyi amaçladığı için Türkiye tarafından memnuniyetle karşılanmıştır.

Buna karşılık, İsrail'in 29 Temmuz 1980'de İsrail Parlamentosu'nda kabul edilen bir kanunla Kudüs'ün ayrılmaz bir bütün olarak İsrail'in başkenti haline getirmesine diğer Orta Doğu ülkeleri gibi Türkiye de tepki göstermiştir. Türkiye, İsrail'in Kudüs'ün ilhakı üzerine zaten 1956'dan beri maslahatgüzar seviyesindeki Telaviv'deki diplomatik temsilcisini 2. Katip seviyesine indirmiştir. Bu gelişmelerden bir süre sonra Türkiye'de 12 Eylül askeri darbesi gerçekleşmiş ve yeni bir yönetim işbaşına gelmiştir.71

1970'lerin sonlarına doğru Afganistan'ın SSCB tarafından işgali ve İran'daki rejim değişikliği dünyanın dikkatini Körfeze çekti. Bu iki gelişme de ABD için kayıp demekti. Afganistan SSCB tarafından işgal edilirken, ABD'nin Ortadoğu'daki müttefiki Şah rejimi altındaki İran, İslam Devrimi'yle ABD ve Batı karşıtlığının bayraktarlığını yapmaya başlamıştı. Bu gelişmeler Ortadoğu'da dikkatleri birinci derecede çekmeye başlamış, Filistin sorunu ikinci plana düşmüştür. Irak ise SSCB'ye yakın bir ülkeyken İran'a karşı Batı ile müttefik haline geldi ve İran'a karşı savaştı.

Bölgedeki bu gelişmeler Türkiye'nin bölgedeki stratejik önemini tekrar hatırlattı. Bölgede SSCB'nin ileri adımlar atması ve yeni rejimiyle İran'ın ortaya çıkışı ABD ve Batı'nın politikalarını yeniden gözden geçirmelerine yol açtı. ABD, Nixon Doktrini olarak da adlandırılan 1969'dan bu yana uyguladığı aynı zamanda alçak profil politikasını (görüntüyü azaltma politikası) terk ederek önce Carter, arkasından da Reagan ile daha aktif bir

tutum almaya karar vermiştir.72 Bu yeni dönemde ABD, Türkiye'yi önemsiyor ve özelikle İran karşısında yeni görevler veriyordu. Fakat Türkiye 1980'lerde yaptığı açıklamalarla Filistin konusundaki politikalarına devam etti ve desteğini sürdürdü.73

6. Türkiye ve AET İlişkileri74

Osmanlı'nın son döneminden itibaren Türkiye Batı'ya yakınlaşma politikası takip eden, kendisini Batı'nın bir parçası kabul eden, Batı ile modernleşmeyi özdeşleştiren bir çizgide bulunmaktadır. Avrupa ülkeleriyle tebaiyyet ve sömürge ilişkisi olmamıştır. Türkiye sadece I.

Dünya Savaşı sonrasında Batı'lı güçlerin işgaline uğradıysa da verilen Milli Mücadele hareketi sonunda bu işgal kısa sürede sona ermiştir. Bölgede sadece Türkiye özellikle II. Dünya Savaşı sonrasında tüm Batı'lı kurumlara ve örgütlerine üye oldu. Bu çerçevede NATO, Avrupa Konseyi gibi örgütlere üye olan Türkiye 1963 Ankara Antlaşması'yla da Avrupa'yla bütünleşmesi içinde yer almak isteğini ortaya koymuştur. Dış ticaretinin yaklaşık yarısı OECD ülkeleriyle olan Türkiye'de kamuoyunun önemli bir çoğunluğu Türkiye'nin Avrupa bütünleşmesine yönelik politikasına karşı çıkmamakta veya bunu onaylamaktadır. Ancak Türkiye'nin bu politikası Avrupa ülkelerinden her zaman beklediği karşılığı görememiştir. Bu durum Türkiye'yi zaman zaman başka arayışlarla dış politika portföyünü zenginleştirmeye yöneltmiştir.75

Güvenlik bağlamında Batı Bloğu'nda yer alan Türkiye Avrupa'daki ekonomik bütünleşmeye de ilgisini ortaya koydu ve Avrupa Ekonomik Topluluğu'nun 1958 yılında kurulmasından kısa bir süre sonra 31 Temmuz 1959'da Topluluğa tam üye olmak için başvurdu. Bu başvuruda ekonomik açılar yanında Türkiye'nin geleneksel Batılılaşma politikasının rolü büyüktü. Türkiye'nin başvurusuna Avrupa Ekonomik Topluluğu tarafìndan verilen cevapta, Türkiye'nin kalkınma düzeyinin tam üyeliğin gereklerini

yerine getirmeye yeterli olmadığı bildirilmiş ve tam üyelik koşulları gerçekleşinceye kadar geçerli olacak bir ortaklık antlaşması imzalanması önerilmişti. Söz konusu antlaşma 12 Eylül 1963 tarihinde Ankara’da imzalandı. Ankara Antlaşması tarafından kurulan Türkiye-AB ortaklık ilişkisinin nihai hedefi Türkiye’nin Topluluğa tam üyeliğidir.

Antlaşma, “hazırlık dönemi”, “geçiş dönemi” ve “nihai dönem” olarak üç devri öngörmüştür. Geçiş döneminin sonunda ise gümrük birliğinin tamamlanması planlanmıştır. Antlaşma’da öngörülen hazırlık döneminin sona ermesiyle birlikte, 13 Kasım 1970 tarihinde imzalanan ve 1973 yılında yürürlüğe giren Katma Protokol’de geçiş döneminin hükümleri ve tarafların üstleneceği yükümlülükler belirlenmiştir.

Ancak gerek Ankara Antlaşması gerek Katma Protokol öngörüldüğü şekilde uygulanamamıştır. Bu durumda hem Türkiye’nin hem de Topluluğun sorumluluğu vardır. Türkiye 1970’li yıllarda içinde bulunduğu ekonomik krizler ve bazı siyasi tercihlerle Katma Protokol’den kaynaklanan yükümlülüklerini yerine getirmekten kaçınmıştır. O tarihlerde AET ile ilişkinin bir çeşit sömürü düzeni kurmakta olduğu, pazarımızı Topluluk ürünlerine açmanın sanayileşmemizi ve kalkınmamızı baltalayacağı, dolayısıyla koruma duvarlarının muhafaza edilmesi gerektiği inancı vardı. Bu inanç da Türkiye’nin gerekli adımları atmasına yol açtı. AT’de kendine düşen adımları atmakta tereddüt ediyor, kendi yükümlülüklerini aksatmaya ve ortaklık ilişkisinin geliştirilmesi istikametinde çaba harcamaktan kaçınmaya başlamıştı. 12 Eylül darbesi ise Türk-AT ilişkilerini daha da kötüleştirdi. Yunanistan’ın 1980’de Topluluğa tam üye olması ilişkilerin önünde yeni bir bariyer oluşturdu. 1980 İhtilâli sonrası Türkiye ilişkileri dondurulmuş ve mali işbirliğine son verilmiştir. Katma Protokol’ün ise sadece ticari hükümleri işlemeye devam etmiş, diğer bütün hükümleri atıl kalmıştır.

AT iki ülke arsındaki sorunlara taraf olmamaya gayret göstererek Soğuk Savaş döneminde Türkiye ve Yunanistan'a karşı dengeli bir politika izlemeye çalıştı. Yunanistan, 1975'te tam üyelik için Avrupa Topluluğu'na (AT) başvurduğunda AT Başkanlığı, "Ankara'ya Yunanistan'ın başvurusunun Türkiye'nin sahip olduğu hakları etkilemeyeceği güvencesini vermiştir."76 Fakat Yunanistan 1981'de üye olduktan sonra Türkiye'nin önüne her türlü engeli çıkarmaktan geri kalmamıştır. Örneğin, Yunanistan AB'nin Türkiye'ye yapacağı kredileri bloke etmiş ve gümrük birliğini engellemeye çalışmıştır. Aslında Yunanistan Türkiye'yi AB üyesi olarak görmek istemeyen diğer Avrupalılar için de iyi bir bahane olmuştur.

7. Sonuç

SSCB'nin nükleer güce sahip olmasıyla başlayan ve 1962 Küba krizi sonrası kendini hissettiren "detente" blok içi çözülmelere yol açtı. Bu bağlamda Türkiye'nin de 1960-80 döneminde çok yönlü dış politika takibi için uygun zemin hazırlanmış oldu. Fakat Türkiye'yi çok yönlü politika arayışına iten temel neden bu değildi. 1962 Küba krizinde Türkiye'deki Jüpiter füzelerinin pazarlık konusu olması, 1964 Johson Mektubu, 1975-1978 arası ABD'nin Türkiye'ye uyguladığı ambargo Türkiye'nin Batı ve ABD eksenli dış politikasını tekrar gözden geçirmesine yol açtı. Türkiye diğer sosyalist ülkelerle ve SSCB ile yakınlaştı.

Bu nedenlerin yanında, ayrıca coğrafi, kültürel, güvenlik ve ekonomik sebeplerden dolayı Türkiye, Ortadoğu ülkeleri ile de 1950'lerdeki soğuk ilişkileri tamir etmeye çalıştı ve Filistin konusunda Arapları desteklemeye başladı. Türkiye'nin Kıbrıs konusunda yalnız kalması, Yunanistan'ın Arapların desteğini almaya başlaması ve 1973 Petrol krizi Türkiye'nin Araplara yakınlaşmasında önemli rol oynadı.

1960-80 döneminde Kıbrıs sorunu Türk dış politikasının temel belirleyicisi oldu. Türkiye'nin ABD, Avrupa, SSCB ve Ortadoğu ile

ilişkileri bu problemin etkisi altında gerçekleşti. Yunanistan Türkiye ilişkilerinde 1974 öncesi temel problemi Kıbrıs sorunu oluştururken, 1974 sonrası Ege sorunları olarak bilinen bir dizi sorun listeye eklendi. Yunanistan'la Türkiye arasındaki Kıbrıs sorunu ve diğer Ege adaları ve azınlıklarla ilgili tüm sorunlar çözülmeksizin 21. yüzyıla taşındı. Yunanistan'ın 1981'de ABD üyesi olmasıyla sorunlar daha da kompleks hale geldi ve aslında Türkiye'nin işi daha da zorlaştı. AB'ye girememiş bir Türkiye, AB içerisindeki derinleşme sürecine paralel olarak, Yunanistan'la arasında olan sorunlarla ilgili olarak karşısında Yunanistan değil AB görecektir ve görmeye başlamıştır. Orta vadede eğer Türkiye AB üyesi olamazsa veya alternatifler geliştiremezse AB'nin kendisi Türk çıkarları için "en büyük tehdidi" oluşturacaktır.77 ABD ile gelişen ilişkiler ve stratejik ortaklık bu bağlamda Türkiye'yi rahatlatacak, denge kurmasına yardım edecek bir alternatif olarak değerlendirilebilir.

1 Soğuk Savaşla ilgili olarak bakınız; Fahir Armaoğlu, 20. Yüzyıl Siyasi Tarihi 1914-1980, Ankara: İş Bankası Yayınları, 1993; Walter LaFeber (ed), The Origins of the Cold War 1941-1947, New York: John Wiley & Sons, Inc., 1971; Peter Calvocoressi, World Politics since 1945, London: Longman, 1991; Abdülkadir Baharçiçek, "Soğuk Savaşın Anlamı ve Sona Ermesinin Türk Dış Politikası Üzerindeki Etkileri", İdris Bal (der), 21. Yüzyılın Eşiğinde Türk Dış Politikası, İstanbul: Alfa Yayınları, 2001; Baskın Oran (der), Türk Dış Politikası, İstanbul: İletişim, 2001; Henry Kissinger, Diplomasi, Ankara: Türkiye İş Bankası Yayınları, 2000.

2 Bakınız: Hüseyin Bağcı, "Türkiye ve AGSK: Beklentiler Endişeler", İdris Bal (der), 21. Yüzyılın Eşiğinde Türk Dış Politikası, ss. 593-616; Ali L. Karaosmanoğlu, "The Evolution of the National Security Culture and the

Military in Turkey", Journal of International Affairs, Güz 2000, Cilt. 54, No. 1.

3 1950-60 dönemi Türk dış politikası için bakınız: Hüseyin Bağcı, Türk Dış Politikasında 1950'li Yıllar, Ankara: Metu Press, 2001; Cem Eroğul, Demokrat Parti Tarihi ve İdeolojisi, Ankara: İmge, 1990.

4 Türk-Yunan ilişkileri için bakınız: Faruk Sönmezoğlu, Türkiye-Yunanistan İlişkileri & Büyük Güçler: Kıbrıs, Ege ve Diğer Sorunlar, İstanbul: Der Yayınları, 2000; Birgül Demirtaş Coşkun, "Değişen Dünya Dengelerinde Türk-Yunsan İlişkileri", İdris bal (der), 21. Yüzyılın Eşiğinde Türk-Dış Politikası; Şaban Çalı & Birol Akgün, "Çatışmadan Uzlaşmaya: 21. Yüzyıla Girerken Balkanlar'da Türk-Yunan Rekabeti", İdris Bal (der), 21. Yüzyılın Eşiğinde Türk Dış Politikası; Erol Kurubaş, "Türk-Yunan İlişkilerinin Psikopolitiği ve Sorunların Çözümü Üzerine Düşünceler", İdris Bal (der), 21. Yüzyılın Eşiğinde Türk Dış Politikası; Şükrü S. Gürel, Tarihsel Boyut İçinde Türk-Yunan İlişkileri (1821-1993), Ankara: Ümit Yayıncılık, 1993; A. Suat Bilge, Büyük Düş, Türk-Yunan Siyasi İlişkileri, Ankara: 21. Yüzyıl Yayınları, Ekim 2000; Olaylarla Türk Dış Politikası, (Kolektif Çalışma), Ankara: Siyasal Kitapevi, 1996.

5 Birgül Demirtaş Coşkun, "Değişen Dünya Dengelerinde Türk-Yunan İlişkileri", İdris Bal (der), 21. Yüzyılın Eşiğinde Türk Dış Politikası, ss. 202-203.

6 Kıbrıs'la ilgili tarihi arka plan için bakınız: Ahmet C. Gazioğlu, Kıbrıs'ta Türkler 1570-1878, 308 Yıllık Türk Dönemine Yeni Bir Bakış, Lefkoşe: Kıbrıs Araştırma ve Yayın Merkezi (CYREP), 2000; Ahmet C. Gazioğlu, Enosis Çemberinde Türkler, Lefkoşe: Kıbrıs Araştırma ve Yayın Merkezi (CYREP), 2000; Nasuh Uslu, Türk-Amerikan İlişkilerinde Kıbrıs, Ankara: 21. Yüzyıl Yayınları, 1999.

7 Hikmet Özdemir, “Akdeniz’in En Uzun Krizi”, Yeni Türkiye, Türk Dış Politikası Özel Sayısı, Yıl. 1, Mart-Nisan 1995, s. 250.

8 Nasuh Uslu, “Kıbrıs Sorunu”, İdris Bal (der), 21. Yüzyılın Eşiğinde Türk Dış Politikası, s. 263.

9 Bakınız, Lozan Barış Antlaşması, m. 16, 20 ve 21.

10 Hikmet Özdemir, “Akdeniz’in en Uzun Krizi”, Yeni Türkiye, Türk Dış Politikası Özel Sayısı, Yıl. 1, Mart-Nisan 1995, s. 252.

11 Ibid.

12 “Geçmişten Günümüze Kıbrıs”, Yeni Avrasya Stratejileri, Kıbrıs Nereden Nereye, Ankara, 2001, ss. 4-5; Hikmet Özdemir, Akdenizin En Uzun Krizi, s. 253.

13 Hikmet Özdemir, Akdeniz’in En Uzun Krizi, ss. 253-254.

14 Nasuh Uslu, “Kıbrıs Sorunu”, İdris Bal, 21. Yüzyılın Eşiğinde Türk Dış Politikası, s. 263.

15 Nasuh Uslu, “Türk Tarafı Açısından Kıbrıs Sorununun Boyutları”, Şaban H. Çalış, İhsan D. Dağı ve Ramazan Gözen, Türkiye’nin Dış Politika Gündemi, Ankara: Liberte Yayınları, 2001, ss. 213-214.

16 Ibid., ss. 214-217.

17 Fahir Armaoğlu, 20. Yüzyıl Siyasi Tarihi 1914-1980, 5. Baskı, Ankara: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, s. 785.

18 Ibid., s. 786; Hikmet Özdemir, Akdeniz’in En Uzun Krizi, s. 256.

19 Hikmet Özdemir, Akdeniz’in En Uzun Krizi, s. 256.

20 Fahir Armaoğlu, 20. Yüzyıl Siyasi Tarihi 1914-1980, ss. 786-787.

21 Nasuh Uslu, Türk Tarafı Açısından Kıbrıs Sorununun Boyutları, s. 215.

22 Nasuh Uslu, “Kıbrıs Sorunu”, İdris Bal (Der), 21. Yüzyılın Eşiğinde Türk Dış Politikası, s. 263.

23 Fahir Armaoğlu, 20. Yüzyıl Siyasi Tarihi 1914-1980, ss. 787-788.

24 Çağrı Erhan, “ABD ve NATO’yla İlişkiler”, Baskın Oran, Türk Dış Politikası, İstanbul: İletişim, 2001, ss. 686-687.

25 Türkiye bu Kıbrıs buhranı sırasında, 25 Aralık 1963, 15 Şubat 1964, 13 Mart 1964 ve 7 (veya 5) Haziran 1964 tarihlerinde olmak üzere dört defa Kıbrıs’a müdahale etmeyi düşünmüştür.

26 Fahir Armaoğlu, 20. Yüzyıl Siyasi Tarihi 1914-1980, ss. 790-791.

27 Bakınız: Fahir Armaoğlu, Belgelerle Türk-Amerikan Münasebetleri, Ankara: TTK, 1991; Haluk Şahin, Gece Gelen Mektup, İstanbul: Cep, 1987.

28 Fahir Armaoğlu, 20. Yüzyıl Siyasi Tarihi 1914-1980, s. 792.

29 Ibid., s. 793.

30 Melek Fırat, “Yunanistan’la İlişkiler”, Baskın Oran, Türk Dış Politikası, s. 736.

31 Fahir Armaoğlu, 20. Yüzyıl Siyasi Tarihi 1914-1980, ss. 796-797.

32 Bakınız: Baskın Oran, Türk-Yunan İlişkilerinde Batı Trakya Sorunu, Ankara: Bilgi, 1991.

33 Fahir Armaoğlu, 20. Yüzyıl Siyasi Tarihi 1914-1980, s. 798.

34 Melek Fırat, Yunanistan’la İlişkiler, ss. 737-738.

35 Nasuh Uslu, “Kıbrıs Sorunu”, İdris Bal (Der), 21. Yüzyılın Eşiğinde Türk Dış Politikası, ss. 263-264.

36 Ibid.

37 Bakınız: İhsan Gürkan, “1974 Kıbrıs Barış Harekatı’nda Siyasal İradenin Oluşumu ve Askeri Uygulama”, Faruk Sönmezoğlu (der), Türk Dış Politikasının Analizi, İstanbul: Der Yayınları, 2001.

38 Melek Fırat, Yunanistan’la İlişkiler, ss. 743-44.

39 Fahir Armaoğlu, Siyasi Tarih, ss. 805-806.

40 Fahir Armaoğlu, Siyasi Tarih, ss. 808-809.

41 Nasuh Uslu, “Kıbrıs Sorunu”, İdris Bal (Der), 21. Yüzyılın Eşiğinde Türk Dış Politikası, ss. 264-265; Bakınız: Brian Mandell, ‘The Cyprus Conflict: Explaining Resistance to Resolution’, Norma Salem (Der), Cyprus: A Regional Conflict and its Resolution, New York: St. Martin’s Press, 1992.

42 Fahir Armaoğlu, 20. Yüzyıl Siyasi Tarihi 1914-1980, ss. 834-835.

43 Kıta sahanlığına ilişkin Türk ve Yunan Tezleri M. Fırat’tan alınmıştır. Bakınız: M. Fırat, “Kıta Sahanlığı Konusunda Yunan ve Türk Tezleri”, Baskın Oran (ed), Türk Dış Politikası, Cilt. I., s. 758.

44 Fahir Armaoğlu, 20. Yüzyıl Siyasi Tarihi, s. 837; M. Fırat, “Kıta Sahanlığı Konusunda Yunan ve Türk Tezleri”, Baskın Oran (ed), Türk Dış Politikası, Cilt. I., s. 756.

45 Türk-Yunan ilişkileri ile ilgili daha detaylı bilgi için bakınız: Melek Fırat, “Yunanistan’la İlişkiler”, Baskın Oran, Türk Dış Politikası, ss. 716-768.

46 Ibid., s. 751.

47 karasularına ilişkin Türk ve Yunan Tezleri M. Fırat’tan alınmıştır. Bakınız: M. Fırat, “Kıta Sahanlığı Konusunda Yunan ve Türk Tezleri”, Baskın Oran (ed), Türk Dış Politikası, Cilt. I., s. 753.

48 Faruk Sönmezoğlu, Türkiye-Yunanistan İlişkileri & Büyük Güçler: Kıbrıs, Ege ve Diğer Sorunlar, İstanbul: Der Yayınları, 2000, s. 339.

49 Türkiye ile Yunanistan arasında adaları silahlandırmanın dışında, NATO erken uyarı hattı, (Hava Savunma Sorumluluk Sahası) ve komuta kontrol alanları sorunu ortaya çıktı ve bu sorunlar günümüze kadar taşındı. Bakınız, Melek Fırat, Yunanistan’la İlişkiler, ss. 762-763.

50 Fahir Armaoğlu, 20. Yüzyıl Siyasi Tarihi, 1914-1980, s. 842.

51 Birgül Demirtaş Coşkun, “Değişen Dünya Dengelerinde Türk-Yunan İlişkileri”, İdris Bal (der), 21. Yüzyılın Eşiğinde Türk Dış Politikası,

s. 204.

52 Türk-ABD ilişkileri ile ilgili olarak bakınız: Nasuh Uslu, Türk-Amerikan İlişkileri, Ankara: 21. Yüzyıl Yayınları, 2000; Oral Sander, Türk-Amerikan İlişkileri, 1947-1964, Ankara: AÜSBF, 1979; F. Vali, Bridge Across the Bosporus: The Foreign Policy of Turkey, Baltimore: The John Hopkins Press, 1971; Olaylarla Türk Dış Politikası 1919-1995, (Kolektif Eser), Ankara: Siyasal Kitabevi, 1996; George McGhee, The US-Turkish-NATO-Middle East Connection: How the Truman Doctrine and Turkey's NATO Entry Contained the Soviets, New York: St. Martin's Press, 1990; George Harris, Troubled Alliance: Turkish-American Relations in Historical Perspective 1945-1971, Washington: American Enterprize Institute, 1972; İsmail Soysal, "Türkiye'nin Batı İttifakına Yönelişi", Belleten, C: XLV, 1981; Fahir Armaoğlu, Belgelerle Türk-Amerikan Münasebetleri, Ankara: TTK, 1991; Haluk Şahin, Gece Gelen Mektup, İstanbul: Cep, 1987; Richard Campany, Turkey and the United States the Arm Embargo Period; New York: Praeger, 1982; Kemal Kirişçi, "US-Turkish Relations: From Uncertainty to Closer Ties", Insight Turkey, C. 2, No. 4, 2000. Hüseyin Bağcı, Demokrat Parti'nin Dış Politikası, Ankara: İmge, 1990; Cem Eroğul, Demokrat Parti Tarihi ve İdeolojisi, Ankara: İmge, 1990; George Harris, Troubled Alliance: Turkish-American Relations in Historical Perspective 1945-1971, Washington: American Enterprize Institute, 1972: Çağrı Erhan, "Türkiye ABD İlişkilerinin Mantıksal Çerçevesi", İdris Bal (der), 21. Yüzyılın Eşiğinde Türk Dış Politikası.

53 Vali, Bridge Across the Bosporus, s . 132.

54 Fahir Armaoğlu, 20. Yüzyıl Siyasi Tarihi, s. 823.

55 Çağrı Erhan, "ABD ve NATO'yla İlişkiler", Baskın Oran (ed), Dış Politika, ss. 694-696; Fahir Armaoğlu, 20. Yüzyıl Siyasi Tarihi, s. 824.

56 Fahir Armaoğlu, 20 Yüzyıl Siyasi Tarihi, ss. 809-810.

57 Ibid.

58 Ibid., s. 825.

59 Çağrı Erhan, “Türkiye ABD İlişkilerinin Mantıksal Çerçevesi”, İdris Bal (der), 21. Yüzyılın Eşiğinde Türk Dış Politikası, s. 121.

60 Tayyar Arı, “2000’li Yıllarda Türkiye’nin Orta Doğu Politikası”, İdris Bal (der), 21. Yüzyılın Eşiğinde Türk Dış Politikası, s. 419.

61 Ibid.

62 Olaylarla Türk Dış Politikası 1919-1995, (Kolektif Eser), Ankara: Siyasal Kitabevi, 1996, ss. 525-526.

63 Fahir Armaoğlu, 20 Yüzyıl Siyasi Tarihi, s. 831.

64 Ibid., s. 821.

65 Türkiye Orta Doğu İlişkileri İçin bakınız: Tayyar Arı, 2000’li Yıllarda Basra Körfezinde Güç Dengesi, İstanbul: Alfa 1999; Ramazan Gözen, Amerikan Kıskacında Dış Politika: Körfez Savaşı, Turgut Özal ve Sonrası, Ankara: Liberte Yayınları, 2000; Süha Bölükbaşı, Türkiye ve Yakınındaki Orta Doğu, Ankara: Dış Politika Enstitüsü Yayınları, yıl (yok); Tayyar Arı, “2000’li Yıllarda Türkiye’nin Orta Doğu Politikası”, İdris Bal (der), 21. Yüzyılın Eşiğinde Türk Dış Politikası; Cemil Oktay, “Soğuk Savaş Sonrasında Orta Doğu’yu Okumak”, Sabahattin Şen, (ed) Su Sorunu Türkiye ve Orta Doğu, İstanbul: Bağlam Yayınları, 1993; İhsan Gürkan, “1989-1990 Demokrasi Devrimi ve Soğuk Savaş Dönemi Sonrasında Orta Doğu ve Türkiye”, Sebahattin Şen, (ed) Su Sorunu, Türkiye ve Orta Doğu.

66 Tayyar Arı, “2000’li Yıllarda Türkiye’nin Orta Doğu Politikası”, İdris Bal (der), 21. Yüzyılın Eşiğinde Türk Dış Politikası, ss. 419-420.

67 Türkiye’nin Araplara yardımının dökümü için bakınız, Dışişleri bakalığı Belleteni, Ağustos 1967, No. 35, ss. 48-49.

68 Tayyar Arı, “200li Yıllarda Türkiye’nin Orta Doğu Politikası”, İdris Bal (der), 21. Yüzyılın Eşiğinde Türk Dış Politikası, s. 420; Armaoğlu,

Filistin Meselesi…, ss. 290-92.

69 Tayyar Arı, “2000’li Yıllarda Türkiye’nin Orta Doğu Politikası”, İdris Bal (der), 21. Yüzyılın Eşiğinde Türk Dış Politikası, s. 420, bakınız dipnot 24.

70 Ibid., s. 422; Bakınız; M. Hakan Yavuz, ‘İkicilik (Duality): Türk-Arap İlişkileri ve Filistin Sorunu (1947-1994)’, Faruk Sönmezoğlu (Der), Türk Dış Politikasının Analizi, İstanbul: Der Yayınları, 2001.

71 Tayyar Arı, “2000’li Yıllarda Türkiye’nin Orta Doğu Politikası”, İdris Bal (der), 21. Yüzyılın Eşiğinde Türk Dış Politikası, s. 423.

72 Bakınız: Tayyar Arı, 2000’li Yıllarda Basra Körfezi’nde Güç Dengesi, 4. Baskı, İstanbul: Alfa, 1999, ss. 158-179.

73 Tayyar Arı, “2000’li Yıllarda Türkiye’nin Orta Doğu Politikası”, İdris Bal (der), 21. Yüzyılın Eşiğinde Türk Dış Politikası, s. 424.

74 Türkiye AB ilişkileri ile ilgili olarak bakınız: Veysel Bozkurt, Avrupa Birliği ve Türkiye, Bursa: Vipaş, 2001.

75 Tayyar Arı, “2000’li Yıllarda Türkiye’nin Orta Doğu Politikası”, İdris Bal (der), 21. Yüzyılın Eşiğinde Türk Dış Politikası, s. 421; Ayrıca Bakınız: İdris Bal, Turkey’s Relations with the West and Turkic Republics, Aldershot: Ashgate, 2000, ss. 43-49; Eric Rouleau, ‘The Challenges to Turkey’, Foreign Affairs, C. 72, No. 5, November/December 1993.

76 Birgül Demirtaş Coşkun, “Değişen Dünya Dengelerinde Türk-Yunan İlişkileri”, İdris Bal (der), 21. Yüzyılın Eşiğinde Türk Dış Politikası, s. 213; Bakınız: Constantine Stephanou ve Charalambos Tsardanides, ‘The EC Factor in the Greece-Turkey-Cyprus Triangle’, Dimitri Constas (Der), The Greek-Turkish Conflict in the 1990s, Domestic and External Influences, New York: St Martin’s Press, 1991.

77 İdris Bal, “Soğuk Savaş Sonrası Türk Dış Politikası İçin Türk Cumhuriyetleri’nin Önemi”, İdris Bal (der), 21. Yüzyılın Eşiğinde Türk Dış

Politikası, İstanbul: Alfa Yayınları, ss. 330-333; Bakınız: İdris Bal, “EU, Turkic Republics and Turkish Dilemma”, Pakistan Horizon, C. 49, No. 1.

Türkiye, İngiltere ve Nato (1959-1965) / Yrd. Doç. Dr. Cihat Göktepe [s.110-115]

Kafkas Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi / Türkiye

İki ülkenin temsilcileri 4 Nisan 1949 tarihinde Kuzey Atlantik Antlaşması Örgütü'nü (NATO) kuran antlaşmayı imzaladılar. İngiltere antlaşmaya imza koyan kurucu ülkelerden biriydi. Türkiye ise Yunanistan ile birlikte Şubat 1952 tarihinde ittifakın üyesi oldu. Türkiye'nin NATO'ya katılımı, sadece stratejik ya da askeri sebeplerle açıklanamaz; bu, aynı zamanda Türkiye'nin yeni ve daha kapsamlı Batı yanlısı politikasının da bir sonucuydu. K. H. Karpat da dahil olmak üzere akademisyenlerin çoğu1 bu konuda hemfikirdirler.2 Türkiye, Batı ile yakın ilişki kurmanın hem barış içinde yaşamasına katkıda bulunacağını, hem de bağımsızlığını güçlendireceğini düşünmüştü.

Katıldığı ilk andan itibaren Türkiye, Atlantik ittifakının en önemli ve en sadık üyelerinden biri olduğunu ortaya koydu. Coğrafi konumu, Türkiye'yi, Stalin'in savaş sonrasında gerçekleştirdiği Sovyet nüfuzunu işgal edilmiş Doğu Avrupa'nın ötesine, Doğu Akdeniz ve Orta Doğu'ya doğru yayma çabalarının birincil hedeflerinden biri haline getirmişti. Türkiye, bundan dolayı Yunanistan'la birlikte Amerika Birleşik Devletleri'nin stratejik korumasından faydalanacak ilk devletlerden biri olacaktı. Türkiye'nin Atlantik İttifakı'na üye olmaya davet edilmesi, olması gereken çok doğal bir olaydı. Bu şekilde Türkiye, NATO'nun doğudaki en önemli kalesi haline geldi ve daha sonra da Orta Doğu'da 1950'lerde oluşturulan ve Güneydoğu Asya'ya kadar uzanan savunma sistemlerinin de önemli bir halkası konumunu kazandı.

O zamandan itibaren Türkiye'nin, Batı ittifakı ve bu ittifakın gittikçe hassas hale gelen ve istikrarsız bir yapıya kavuşan güneydoğu kanadı açısından taşıdığı önem konusunda herhangi bir şüphe ortaya çıkmamıştır. Kuvvetli ve yüksek düzeyde disiplinli silahlı kuvvetleri ile Türkiye, güçlü komşusu Sovyetler Birliği'ne karşı ciddi bir ağırlık oluşturmak üzere kendisine güvenilebilecek bir devlet olarak gözükmekteydi. Türk toprağı, üzerinde, Akdeniz'de sayılan gittikçe azalan hava koruma ve deniz üsleriyle birlikte stratejik istihbarat ve iletişim tesisleri barındırmaktaydı. En önemlisi ise Türkiye, Karadeniz'i Akdeniz'e bağlayan dar boğazlar konumundaki Çanakkale ve İstanbul boğazlarının sahibi ve koruyucusu olan devletti. Sovyetler Birliği, 1960'lı yılların ortasında Akdeniz'de sürekli bir varlık oluşturmak için harekete geçtiğinde Türkiye'nin bu fonksiyonu daha da önemli hale geldi. Moskova, Türkiye'nin anahtar niteliğindeki öneminin çok iyi farkındaydı.3

Türkiye'de Demokrat Parti dönemi 1960 yılına kadar sürdü ve bu dönemde Türkiye NATO'nun güvenilir müttefiklerinden biri olmayı sürdürdü. Yönetimi devralan yeni askeri hükümet, NATO'ya yönelik dış politikanın önceki yönetiminkinden farklılık göstermeyeceğini ("Türk hükümetinin NATO'ya inandığını ve ona bağlı kalmaya devam edeceğini") ilan etti. Daha sonra Türkiye'nin Cumhurbaşkanı olacak olan General Cemal Gürsel, Sovyet lideri Nikita Kruşçev'in Türkiye'nin bağlantısız olması yönündeki çağrısını kategorik olarak reddetti.

1962 yılında, Küba krizi sırasında Kruşçev 27 Ekim'de Beyaz Saray'a bir mektup gönderdi. Kruşçev, mektubunda Küba ve Türkiye arasında bir paralellik kurmaya çalıştı: Türkiye'deki Amerikan füzelerinin çekilmesi karşılığında Küba'daki Sovyet füzeleri çekilecekti; bundan başka Amerika'nın benzer bir garantiyi Küba hakkında vermesi durumunda Sovyetler Birliği de Türkiye'yi işgal etmeyeceğine dair güvence verecekti.4

Kruşçev'in bu talebi, güvenlik ve askeri konularla ilgili olmaktan çok siyasi nitelikli hususlara dayanmaktaydı. Amerika, zaten 1961 yılında Türkiye'ye Jüpiter füzelerinin geri çekilmesi yönünde öneride bulunmuştu. Amerikalılar Türkiye'deki füzelerin eski ve kullanışsız olduğunu düşünmekteydi.5 Türkiye'deki askeri liderler ise Amerikalıların önerdiği planı kabul etmedi ve Türkiye'nin savunması ve güvenliği için bu füzelerin çok önemli olduğunu ileri sürdüler. İngiliz büyükelçiliği Türkiye'nin itirazıyla ilgili olarak söz konusu olan ekonomik nedenleri şu şekilde ortaya koymaktaydı.

"Halkın dikkati, tedrici olarak üsler konusu üzerinde yoğunlaşmaya başladı. Büyük oranda, Türkler esas itibariyle yavaş hareket eden ve pragmatik insanlar oldukları için, tamamen bilgi verici nitelikte çok az şey söylenmiştir. Onlar spekülasyona ya da nüfuz edici analize kolay kolay teslim olmazlar… Türkler bir dereceye kadar Jüpiter füzelerinin çekilmesinin ekonomik etkileriyle ilgileniyor olabilirler. Ülkede bulunan Amerikan görevlilerinin çoğunluğu tabi ki bundan etkilenmeyeceklerdir, fakat Amerikan üslerinin varlığından dolayı ortaya çıkan görünmez kazançların en azından az miktarda azalması beklenebilir. Türkiye'nin elde ettiği hizmetlerin bundan tam olarak nasıl etkileneceğini söylemek oldukça zor. İlk olarak ortaya çıkacak olanlar, bu değişikliklerin ekonomik yansımalarıdır.6 Batı'nın Türkiye'ye karşı ilgisinde bir azalma meydana gelmesi, yüksek oranda ekonomik büyüme gerçekleştirilmesini daha da zorlaştıracaktır."7

Amerikan Başkanı, Sovyet tehdidi altında Türkiye'deki füzelerle ilgili olarak ne yapacağı konusunda bir ikilem ile karşı karşıya kalmıştı; (NATO ve Türkiye'ye danışmaksızın ya da zaman azlığı yüzünden bu danışma olayını gerçekleştiremeden) Sovyetlerin füzeleri çekme isteğini kabul edebilir ya da hava saldırılarıyla Küba'daki Sovyet füzelerini tahrip etme

yolunu seçebilirdi ki, bu durumda Sovyetler de Türkiye'ye saldıracaktı. Bütün NATO ülkeleri -hatta gerçek anlamda tüm insanlık- bu olayın içine çekilecekti böylece. Ankara'da Sovyet büyükelçisi Ryzhov Türk hükümetinin bakanlarına nükleer bir savaşın Türkiye'nin kapısına dayandığını söylüyordu.[8] Başkan Kennedy sonunda açıktan Küba füzelerine karşılık Türkiye füzelerinin çekilmesi pazarlığını yapmayı reddetti. Diğer taraftan Amerikan Adalet Bakanlığı, Sovyet büyükelçisine Jüpiter füzelerinin daha sonra Türkiye'den çekileceği bilgisini verdi,[9] fakat bunun Sovyet tehdidi altında gerçekleştirilmeyeceğini söyledi. Kennedy'nin ortaya koyduğu tepki oldukça ılımlı ve uzlaşmacı nitelikteydi. Sovyet liderini devlet adamına yaraşır şekilde karar almasından dolayı övdü, fakat Amerikan füzelerinin Türkiye'den çekileceği yönünde Sovyetlere verdiği sözü kamuoyuna duyurmayarak Kruşçev'e prestijini kurtarma konusunda yardımcı olmadı.[10]

Küba füze krizi, açıktan bir savaşın çıkmasına meydan verilmeksizin 1962 yılı Ekim ayının sonunda barışçıl bir şekilde çözüldü. 24 Ocak 1963'te Başkan Kennedy, Jüpiter füzelerinin hem Türkiye'den hem de İtalya'dan çekileceğini doğruladı ve onların yerine Akdeniz'de görev yapmak üzere Amerikan Polaris denizaltılarının devreye sokulacağına dair söz verdi. Ancak Kennedy, bu gelişmenin Küba krizi sırasında Sovyet liderleriyle yaptıkları tartışmalarla bir ilgisi olduğu iddiasını yalanladı.[11] 15 Jüpiter füzesi Mart 1963 tarihinde Türk toprakları üzerinden kaldırıldı. Küba krizi, Amerika'nın güvenliğinin, diğer NATO müttefiklerinin güvenlikleriyle nasıl karşılıklı bağımlılık ilişkisi içinde olduğunu ortaya koymuştu. Fakat aynı zamanda Türkiye'nin, Washington'un aldığı bir karar yüzünden nasıl kendi güvenliğinin ve hatta varlığının tehlikeye düşebileceğini fark etmesine neden oldu. 1960'ların ikinci yarısında bu durum ve Kıbrıs

sorunu, Türkiye'deki entelektüel elit arasında Amerika ve NATO karşıtı duyguların güçlenmesine neden oldu.12

Jüpiter füzelerinin Türkiye'den ve İtalya'dan çekilmesi konusu, NATO'nun gündemine de geldi. İngiltere'nin NATO nezdindeki daimi delegasyonunun gönderdiği bir raporda belirtildiğine göre, Amerika'nın NATO'daki temsilcisi Finletter, füzelerinin çekilmesi konusunun, Türk ve İtalyan hükümetleriyle gerçekleştirilen ikili görüşmeler yoluyla hala tartışılmakta olduğunu açıklamıştı.

Finletter, sıvı yakıtla çalıştırılan Jüpiter füzelerinin demode olduklarını ve sabit olarak monte edilmiş oldukları yerde saldırıya aşırı derecede açık olduklarını vurgulamıştı; Amerika'nın niyeti, onların yerine bölgede SACEUR'un NATO açısından hedef gerekliliklerini karşılayacak ve Akdeniz'de görevlendirilecek olan Amerikan füzelerini devreye sokmaktı. Diğer taraftan Türk temsilcisi Birgi, Jüpiter füzelerinin çekilmesinin, Küba krizi sırasında Ruslar tarafından yapılan takas önerisiyle hiçbir alakasının olmadığını belirtti. Birgi, aynı zamanda Amerikalıların taktik nükleer silahları Avrupa'dan çekme niyeti taşımadıklarını teyit etmelerini memnuniyetle karşıladığını açıkladı ve Amerikan kuvvetlerinin sağladığı güvenlik garantisinin ortadan kalkması durumunda Avrupa'nın etkili bir savunmaya sahip olamayacağının unutulmaması gerektiğini söyledi.13 23 Şubat 1963 tarihinde gerçekleştirilen NATO delegasyonlarının toplantısında da Jüpiter füzelerinin geri çekilmesi konusu ele alındı. Amerikalı temsilciler, Jüpiter füzelerinin çekilmesi ve onların yerine Polaris denizaltılarının devreye sokulması konusunda kendileri adına olduğu kadar Türk ve İtalyan hükümetleri adına da bir açıklamada bulundular. Türk ve İtalyan temsilcileri de Amerikalıların açıklamasını onaylamakla yetinmeyi tercih ettiler.14

Türk makamları, NATO Şartı çerçevesinde bir müttefik olarak bütün sorumluluklarına sadık kaldıklarına ve imzaladıkları antlaşmalar çerçevesinde de Amerika'yla aralarındaki ikili ittifaka bağlı kaldıklarına inanmaktaydılar. Türkiye Küba krizi sırasında Amerikalıların takip ettiği politikayı desteklemişti; Türk gemileri Amerika'nın Küba etrafında ilan ettiği ablukaya uymuşlardı. Bu şartlar altında Türk yetkililer, Amerikalıların Sovyet yetkilileriyle Türkiye üzerinde bir oyun oynamayacağına da inanmışlardı. Kriz sırasında Amerika'nın Sovyet tekliflerine vermiş olduğu karşılıktan tatmin olmuşlardı.

Türkiye'nin NATO çerçevesinde İngiltere'yle gerçekleştirdiği iş birliği ise her zaman uyumlu bir şekilde yürümüyordu. İngilizlerin 'topyekun karşılık' stratejisi yerine 'esnek mukabele' stratejisine hayranlık duymaları, Türkiye'nin stratejik gereklilikleriyle uyuşmuyordu. Türk tarafının görüşüne göre, İngilizlerin konvansiyonel bir Sovyet tehdidinden uzakta ve korunmuş olarak dar görüşlü bir tutum takınmaları, Sovyet tehdidine açık bir bölgede bulunan Türkiye'nin stratejik ihtiyaçlarıyla uygunluk arz etmiyordu. Türkiye büyük bir orduya dayanmak zorunda kalırken, İngiltere, kısmen mali nedenlerden dolayı büyük ordu bulundurma stratejisini tedrici olarak terk etmekteydi.15 Yine de İngiltere, Türkiye'yle yakın ilişki içinde olmaya her zaman büyük önem atfetmekteydi. Türkiye üzerinden uçuş hakkına sahip olmayı Orta Doğu politikası açısından bir gereklilik olarak görmekteydi. Kıbrıs'la ilgili İngiliz politikaları da rastlantısal bir şekilde Türkiye'nin takip ettiği politikalarla aynı doğrultuda bulunmaktaydı. Yakın ve Orta Doğu'da bölgesel barışın sağlanması, her iki ülke açısından da çok önemliydi. İngiltere, aynı zamanda özellikle Kıbrıs konusunda ortaya çıkan Türk-Yunan anlaşmazlıklarından dolayı NATO'nun güneydoğu kanadının zayıflamasından ya da istikrarsız hale gelmesinden de korkmaktaydı. Bu

yüzden İngiltere, iki NATO üyesi ülke arasında barışın sağlanması üzerinde önemle durdu. İngilizler bu arada Türkiye'nin Sovyet politikasının yeni bir yön kazandığını da fark ettiler. Türkiye'nin herhangi bir şekilde bağlantısız politika takip etmesinin ya da doğu bloku yanlısı bir tutum içine girmesinin, İngiltere'nin Türkiye, Kıbrıs ve Orta Doğu'daki çıkarlarını etkileyeceğini hesaba katmak durumunda kaldılar.

Türk hükümeti NATO müttefiklerinden ekonomik ve askeri yardım talebinde bulundu. NATO üyelerinin çoğu bu talebe olumlu karşılık verdi. Fakat İngiliz Dışişleri Bakanlığı, 1963 yılı sonunda ve 1964 yılı boyunca Türkiye'ye spesifik yardım vaadinde bulunma konusunda isteksiz davrandı. Türk dışişleri bakanı, Türkiye'nin yardım isteği karşısında İngilizlerin nasıl tavır takındığını diplomatik danışmanları vasıtasıyla araştırdı. Bu konu ilk defa 17 Aralık 1963'te NATO Konseyi'nde Türkiye'nin isteği üzerine tartışıldı. İngiliz Dışişleri Bakanlığı'nda Batı Örgütlenmesi ve Koordinasyonu Dairesinde Başkan Yardımcısı olan W. N. Hugh-Jones, Türk tarafının sorusuna tepki gösterirken daha çok kendi kişisel görüşlerini ortaya koydu. Ona göre, İngiltere ilk önce Türkiye'nin ihtiyaçlarının tam olarak ne olduğunu bilmek isteyecek, ikinci olarak da konuyu NATO'nun ele almasını sağlayacaktı. Hugh-Jones, aynı zamanda kendi görüşüne göre İngiltere'nin kaynaklarının, Kıbrıs, Malezya, Doğu Afrika, Aden, İngiliz Gine'si, Swaziland ve Almanya'da üslendiği dünya çapındaki taahhütlerinden ve ülke içindeki ihtiyaçlarından dolayı sınıra dayanmış olduğunu da söyledi. İngiliz temsilcisi, İngiltere'nin NATO'nun Müttefik Kuvvetler Güney Avrupa kanadına katılıyor olsa da katkısının çok sınırlı düzeyde kaldığına da işaret etti. Kısaca onun görüşüne göre, İngiltere'nin konuyla ilgili davranışı, Türkiye'nin isteğine sempati göstermek ve katkıda bulunma kapasitesi konusunda ise dikkatli davranmak şeklinde olmalıydı.16 Türkiye'nin yardım isteği konusu İngiliz dışişleri bakanlığının

diğer dairelerinde de ele alındı. Hemen hemen bütün dairelerin Türkiye'ye yardım yapılmasıyla ilgili görüşleri birbiriyle uyum içinde bulunmaktaydı. Hepsi de yardım verilecek bile olsa bunun askeri alanda verilmesinden çok ekonomik nitelikli olmasını tercih etmekteydiler.17 Merkezi Dairenin başkan yardımcısı olan M. Brown, Türkiye'deki durumu açıklarken ve Türkiye'nin yardım talebine İngiliz Dışişleri Bakanlığı'nın nasıl tepki göstermesi gerektiği konusunda tavsiyelerde bulunurken aşağıdaki ifadeleri kullandı:

"NATO ve CENTO için yaptığı katkılardan dolayı ve bu katkıları temelinde Türkiye ekonomik ve askeri yardım elde etme konusunda güçlü bir aday konumunda bulunmaktadır. Onun henüz ortaya çıkmamış döviz konusundaki eksikliği yıllık 400 milyon dolar civarındadır ve öyle görünüyor ki OECD'nin oluşturduğu Türk konsorsiyumu bu eksikliği karşılamanın çok gerisinde kalacaktır.

Askeri alanda ise Türkiye Batı ittifakına çok sayıda ucuz asker sağlamaktadır. Amerikan yardımı şu anda azalmaktadır ve Almanlar epeyce büyük miktarda katkıda bulunmaya hazır görünseler de, eğer Türk kuvvetlerinin makul bir etkinlik düzeyinde tutulması isteniyorsa başka ülkelerin de katkıda bulunması gerekli görünmektedir. Yetersiz düzeyde askeri yardımın sağlanması durumunda Türkiye'nin NATO'ya askeri katkısı zayıflayacaktır. Bundan başka Türkiye içinde istikrarın sağlanmasında önemli rol oynamakta olan Türk ordusu içinde de huzursuzluğun doğmasına neden olabilir. Bu nedenlerden dolayı ve Kıbrıs'taki durum sebebiyle bizim tavrımız, Türkiye'nin askeri yardım isteğine iyi niyetle yaklaşmak şeklinde olmalıdır. Ancak Kıbrıs'ta ve başka yerlerde çok ağır bir yük taşımaktayken şu an için herhangi bir taahhütte bulunamayacağımızı söylememizin, savunulabilecek yönünün bulunduğunu düşünmekteyim. Bizim Kıbrıs'taki Canberra üssümüz Türkiye'nin savunmasına doğrudan

katkıda bulunmaktadır… Buradaki birlikler ve Kıbrıs'ta yüklendiğimiz taahhütler sebebiyle, Türkiye'ye daha fazla savunma yardımı vaadinde bulunmak zorunda kalmaksızın NATO'nun güneydoğu bölgesinin savunulması konusundaki tartışmalara katılma hakkımız olduğunu düşünmekteyim. Eğer Yunanlılar rehinli tahvil sorununu tatmin edici bir şekilde çözüme kavuştururlarsa biz de Yunanistan'a karşı muhtemelen 1 milyon poundluk bir katkıda bulunma yönünde taahhüt altına girebiliriz. Ancak bunun şu anda hemen gerçekleşeceği pek olası görünmemektedir. Diğer taraftan rehinli tahvil konusu çözümlenirse ve Yunanistan'a savunma yardımında bulunacağımızı ilan edersek, bu durumda Türkiye'ye de bir miktar savunma yardımında bulunma önerisine karşı koymamızın çok zor olacağını da düşünmekteyim."18

Türkiye'nin NATO'ya sağladığı askerlerin sayısı oldukça çoktu. Bir Amerikan askerinin maliyeti 6,500 doları bulurken, bir Türk askerinin maliyeti ise sadece 235 dolar civarındaydı.19 4 Mart 1964 tarihini taşıyan yukarıdaki rapor, açık bir şekilde İngiliz Dışişleri Bakanlığının, Türkiye'ye yardım görüşmelerine katılmak istediğini, fakat herhangi bir resmi taahhütte bulunulmaması gerektiğini düşündüğünü ortaya koymaktadır. Bu durumun iki nedeni bulunmaktadır: İngiltere'nin Kıbrıs, Aden gibi diğer devletlere karşı taahhütlerinin bulunması ile İngiltere'nin zaten Kıbrıs'taki üsleri yoluyla Türkiye'nin güvenliğine doğrudan katkıda bulunduğu gerçeği.

Oldukça güçlü ifadeler taşıyan ve (P.U.S.D)'den Arthur tarafından kaleme alınan diğer bir rapor, İngiltere'nin Türkiye'ye yönelik o zamanki politikasını İkinci Dünya Savaşından sonraki İngiltere'nin Türkiye politikası ile karşılaştırmaktaydı.

"CENTO çerçevesinde sağladıklarımızla, Canberra üssüyle ve Kıbrıs'taki kuvvetlerimizle Türkiye'ye oldukça cömert katkılar

sağlamaktayız. Daha fazla savunma yardımı vermemizi hiçbir şekilde haklı gösteremiyorum. 1947 yılında kapatmış olduğumuz kapıyı yeniden açma yoluna gitmemeliyiz… Herhangi bir katkıda bulunmaksızın NATO çalışma gurubuna katılmamız gerektiği konusunda Lord Hood'un düşüncelerine katılmaktayım."20

Bu iki raporu karşılaştırırsak, Merkezi Dairenin raporunun, Batı Örgütlenmesi ve Koordinasyonu Dairesinin raporundan daha gerçekçi olduğunu görürüz. Bu şu anlama gelmektedir: Merkezi Daire, Türkiye'ye karşı sorumluluk hissetmekteydi ve Türkiye'nin iç durumu ile bölgesel durumunu yakından takip etmekteydi; bundan dolayı da İngiliz politikası ve NATO'nun güneydoğu kanadı açısından Türkiye'nin taşıdığı stratejik ve askeri önemin farkında bulunmaktaydı.

9 Haziran 1964 tarihinde İngiltere ile Yunanistan arasında rehinli tahvil antlaşması imzalandı. İngiltere Yunanistan'a 1 milyon pound katkıda bulunması gerektiğini kabul etti. Bununla aynı zamanda İngiliz dışişleri bakanlığı daireleri arasında yapılan tartışma neticesinde Türkiye'nin de Yunanistan'a yapılan katkı miktarında yardım alması gerektiği sonucuna ulaşıldı. Dışişleri Bakanlığının Merkez Dairesi Türkiye'ye bir miktar yardım yapılabileceği kanısındaydı, fakat bu durumdan Türklerin haberdar edilmesi yoluna gidilmedi. Bunun bahanesi olarak da şunlar düşünülmekteydi.

"Eğer Türkler, Yunanistan'ın Türkiye'ye saldırma olasılığı olduğu bir dönemde, Yunanistan'a savunma yardımı sağlarken Türkiye'ye sağlamamakla dostça olmayan bir davranış içine girmekle bizi suçlarlarsa, bizim savunma yardımımızın, NATO çerçevesinde ve Türkiye ile Yunanistan'ın savunulmasının NATO'nun güneydoğu kanadının savunmasının tamamlayıcı parçaları olduğu gerçeğine dayanılarak verildiğine işaret edebiliriz."21

Kıbrıs çatışması, İngiltere'nin Türkiye'ye yönelik politikasını NATO çerçevesinde önemli oranda etkilemekteydi. Kıbrıs'taki Türk ve Rum toplumları ile garantör devletler olan İngiltere, Yunanistan ve Türkiye arasında imzalanan Zürih, Londra ve Lefkoşe anlaşmalarıyla Kıbrıs Cumhuriyeti'nin oluşturulmasından 3 yıl sonra 1963 yılı sonuna doğru Kıbrıs'taki iç durum oldukça kötüleşmişti. Türkiye, diğer garantör devletlerle danışmalarda bulunmak ve sorunu NATO'nun gündemine getirmek gibi her yola başvurarak sorunu çözmeye çalıştı, fakat gösterdiği bütün çabalar başarısızlıkla sonuçlandı. Sonunda Türkiye garantörlük hakkına dayanarak 1964 yılı içinde Kıbrıs'a asker çıkarmaya karar verdi. Fakat NATO üyesi ülkeler, özellikle de Amerika Birleşik Devletleri, Türkiye'yi Kıbrıs'ı işgal etmeme konusunda ikna ettiler. Bu çerçevede özellikle Amerikan Başkanı Johnson'ın Başbakan İnönü'ye gönderdiği mektup Türkiye'nin Kıbrıs'a müdahalede bulunmaktan vazgeçmesi kararında çok etkili oldu. Ancak diğer taraftan Türkiye, NATO ittifakı içerisinde müttefikleri olan İngilizlerin ve Amerikalıların ortaya koydukları tavırdan hiç de tatmin olmadı.

Bu durum, Türk dış politikasında Sovyetler Birliği'yle yakınlaşma için çaba gösterme şeklinde yeni bir yönelimin ortaya çıkmasına neden oldu. Johnson mektubu ile NATO üyesi ülkelerin Türkiye'nin Kıbrıs konusunda gerçekleştirdiği faaliyetlere olumsuz tavır göstermeleri böyle bir gelişmenin ortaya çıkmasına neden olan temel faktörlerdi. Türkiye ile SSCB arasındaki yakınlaşma Türkiye'deki sol görüşlü entelektüel kesim tarafından da desteklendi. Sol görüşlü yazarlar, Türkiye'nin ulusal gururunun çok kötü şekilde yara aldığını, Türkiye'nin kendi ulusal çıkarı çerçevesinde politikalarının yönünü değiştirmesi gerektiğini ve özellikle de doğu bloku ülkeleriyle, bağlantısız hareket mensubu devletlerle, Balkanlardaki ve Orta Doğu'daki komşularıyla ilişkilerini düzeltmesinin lüzumlu olduğunu

vurguladılar. NATO Genel Sekreteri Brosio da Kıbrıs sorununa değinerek Türkiye ve Kıbrıs'la ilgili korkularını ifade etti. Brosio, o an için onu en fazla endişelendiren şeyin, Türkiye'nin, müttefiklerinden beklediği desteği alamaması neticesinde uğradığı hayal kırıklığının bir sonucu olarak tarafsız politika izleme yoluna gitmesi, hatta karşı kampa geçme yolunu tercih etmesi tehlikesi olduğunu söyledi.22

Fakat İngiliz Dışişleri Bakanlığından Paris'e gönderilen bir cevapta Türkiye'nin aşağıdaki nedenlerden dolayı temel politikasında herhangi bir değişiklik yapma yoluna gidemeyeceği vurgulandı.

"Mantık, bunun Türklerin yapabileceği en son şey olduğunu göstermektedir. Ülkeleri, geleneksel düşmanları olan Sovyetler Birliği'ne karşı savunmasının garanti altına alınması konusunda NATO'ya aşırı derecede bağımlı bulunmaktadır; askeri ve ekonomik yardım elde etme hususunda da Batı ittifakına aşırı derecede bağımlı oldukları ortadadır. Tarihsel arka plan dikkate alındığında Türk ekonomisinin kendi başına ayakta kalmasının da çok zor olduğu bellidir; bu yüzden Türkiye'nin Rusya'ya dönmesi ya da Sovyet blokuna katılması beklenemez. General Gürsel, ilk defa yönetimi eline aldığında Rusların yardım önerisini kesin bir dille reddetmişti.

Benzer şekilde şu anki şartlarda Türkiye'nin bağlantısızlar grubuna geçmesi de çok zor görünmektedir. Araplarla ilişkileri geleneksel olarak hep kötü olmuştur ve komşuları arasında da doğal dostu olabilecek devletler bulunmamaktadır. Bundan başka Türkiye, tarafsız bir devlet olması durumunda Rus baskılarına tamamen açık hale gelecektir.

Bu düşüncelerden, Türkiye'nin NATO'dan ayrılmaya karar vermesi durumunda girebileceği "daha iyi bir yer" bulamayacağı ve bundan dolayı da böyle bir yolu tercih etmesinin kendisi açısından çok düşüncesizce bir davranış olacağı sonucu çıkmaktadır.23

İngilizlerin değerlendirmeleri doğruydu. Türkiye, o dönemde Batılı müttefikleriyle zıtlaşmasına neden olabilecek herhangi bir politika takip etmedi. Sovyetler (Ruslar), Türklerin doğal ve tarihsel düşmanları olarak görülmekteydi.24 Diğer taraftan W. N. Hugh-Jones'un da vurguladığı gibi Türk kamuoyunun tepkisi ve ulusal duyguları büyük önem taşımaktaydı.

"Diğer taraftan bizim bilge kişilerimiz, bu tür argümanları çok ileri götürmenin akıllı bir davranış olmayacağını vurgulamaktadırlar. Türklerin ulusal gururunun çok kötü şekilde yaralanması durumunda, Batıdan olduğu kadar Doğu blokundan da yardım almaya istekli olacak öfkeli bir Türk subaylar grubunun yönetimi ele geçirilmesi şeklinde ortaya çıkacak Mısır ya da Irak örneklerine benzeyen ulusal bir devrimi Türklerin gerçekleştirmesi hiçbir şekilde olasılık dışı değildir. Böyle bir gelişme ortaya çıkarsa, Sovyetler Birliği'nin kenarda bir şey yapmadan beklemesi uzak bir ihtimal olacaktır.

Bu olasılıkların ortaya çıkma ihtimali düşük de görülse, yüksek de görülse Genel Sekreterin korkularına karşı çıkmamız için elimizde hiçbir neden bulunmamaktadır. Türklerin Kıbrıs sorununda kaybeden taraf olduğu bir dönemde, Genel Sekreterin, diğer NATO üyelerinin, Türklerin dönüşü olmayan bir noktaya itilmesinin pek akıllıca bir davranış olmayacağını hissetmelerini sağlaması çok kötü bir şey olmayacaktır."25

Bu analiz, Türkiye'nin dış politikasının yürütülmesinde hesaba katılması gereken bir faktör olarak Türk halkının ulusal duygularının önemine dikkat çekmesi açısından büyük önem arz etmektedir. Hugh-Jones, Johnson mektubunun ve Kıbrıs'taki toplumlar arası şiddetin durdurulmasında etkisiz kalan Batılı müttefiklerinin tutumlarının Türk halkını aşırı derecede yaraladığını söylerken oldukça haklıydı. O, sadece bu politika tarzını yanlış değerlendirmişti. Hugh-Jones, Mısır'daki ve Irak'taki devrimlere göndermelerde bulundu, fakat Türkiye'deki olası politika

değişikliklerinin sivil hükümetler tarafından gerçekleştirileceğini de vurguladı. Gerçekten Türk Dışişleri Bakanı Feridun Cemal Erkin 30 Ekim 1964 tarihinde Moskova'ya bir ziyarette bulundu, ardından da Ocak 1965'te Sovyetler Birliği Başbakanı Nicole Podgorny Ankara'ya geldi. Karşılıklı ziyaretler daha sonraki tarihlerde de devam etti. Fakat Türkiye NATO üyesi olmaya devam etti ve Sovyetlerle ve diğer ülkelerle ilişkilerini geliştirirken aynı zamanda Batı ülkeleriyle mevcut bağlarını da korudu.

Sonuç

1959-65 döneminde NATO, İngiltere ile Türkiye'nin içinde birbirleriyle müttefik oldukları önemli bir örgüttü. Türkiye, daha çok jeostratejik öneminden dolayı 1952 yılında NATO'ya katılmıştı. Soğuk Savaş dönemi boyunca Türkiye, NATO ülkeleri açısından önemli bir müttefik olma konumunu korudu. Yukarıda belirttiğimiz gibi, bölgede bir Amerikan askerini bulundurmanın maliyeti, aynı görev için Türk askerini kullanmanın maliyetinden 27 kat daha fazlaydı. Bu, Türk ordusuna yardımda bulunmanın, doğrudan Amerikan ve NATO çıkarlarına ve dolayısıyla da NATO üyesi ülkeler ile Amerika'nın ekonomisine katkıda bulunmak anlamına geldiğini ortaya koymaktaydı.

İngiltere, Türkiye'yi NATO'nun güneydoğu kanadında sadık ve önemli bir müttefik olarak görüyordu. Diğer taraftan Türkiye'ye ekonomik ve askeri olarak yardımda bulunma konusunda ise oldukça isteksizdi. İngilizler Türkiye'yle ilişkilerini CENTO çerçevesinde geliştirmeyi istiyorlardı, Türk yetkililer ise NATO'ya daha fazla önem atfediyorlar, CENTO'ya ise bölge dışı devletlerden daha fazla yardım elde etme ve bölgesel müttefikleriyle aralarındaki işbirliğini geliştirme hususunda yardımcı olacak bir kanal olarak görüyorlardı.

İngiltere, aynı zamanda Kıbrıs sorununun, NATO'nun güneydoğu kanadı ülkeleri olan Yunanistan ile Türkiye arasındaki gerginliği artırmasına meydan verilmemesi gerektiği düşüncesini taşımaktaydı. Kıbrıs sorunuyla

ilgili olarak bu iki ülke arasında bir savaşın patlak vermesinin önüne geçmek için İngiltere, Amerikan yönetimiyle yakın temas halinde bulunmaktaydı. İngilizler, NATO'nun güneydoğu kanadının zayıflatılmamasına önem veriyorlardı. Böyle bir olasılık İngiltere'nin Akdeniz'deki çıkarları için çok tehlikeli olabilirdi; özellikle Kıbrıs adası yoluyla Sovyetler bölge meselelerine karışırlarsa İngiltere Kıbrıs'taki üslerini kaybedebilecekti. Burrows, bu açıdan Türkiye'nin taşıdığı önemi hazırladığı raporda açık bir şekilde ifade etmiştir.

"[Türkiye], Amerika açısından, bizim Orta Doğu politikamız açısından, Kıbrıs'taki stratejik tesislerimiz açısından ve şu anda faydalanmakta olduğumuz üstünden uçuş yapma hakları bakımından önem taşımaktadır."26

Sonuç olarak İngiliz hükümetleri, inceleme konusu yaptığımız dönemde CENTO ve NATO gibi askeri ve ekonomik örgütleri kullanma yoluna giderek Orta Doğu'daki ve Akdeniz'deki çıkarlarını korumak için Türkiye'yle yakın ilişki içinde olmaya önem vermişlerdir.

1 Feroz Ahmad, The Turkish Experiment, s. 392, Hamit Ersoy, Turkey's Involvement, s. 162, Mehmet Gönlübol, 'NATO, USA and Turkey' içinde K. H. Karpat ve diğerleri (der.) Turkey's Foreign Policy in Transition 1950-1974 (Leiden: E. J. Brill, 1975), ss. 13-50, Ayşegül Sever, Soğuk Savaş, s. 84.

2 'Muhtemelen Türkiye'deki Batılılaşma, tarihin hiçbir döneminde İkinci Dünya Savaşı'ndan sonraki dönemde olduğu kadar yoğun ve tek taraflı olmamıştır. Bunun başlıca nedeni, Sovyetler Birliği'nden kaynaklanan baskılardı. Sovyetler, Türkiye'ye yönelik politikalarının bu ülkeyi Batı'yla yakın bir özdeşleştirme içine girmeye sevk ettiğini kısa sürede gördüler ve neredeyse 1953 yılında Stalin'in ölümünden hemen

sonra bu politikalarını düzeltmek için çaba gösterdiler. Ancak onların yeni yaklaşımı, şartların Türkiye'yi dış politikasını yeniden gözden geçirmeye zorladığı 1964 yılına kadar olumlu bir sonuç vermedi.' Kemal H. Karpat, 'Introduction' içinde K. H. Karpat ve diğerleri (der.), Turkey's Foreign Policy in Transition 1950-1974 (Leiden: E. J. Brill, 1975), ss. 3-4.

3 Nuri Eren, Turkey, NATO and Europe: a Deteriorating Relationship? No: 34 (Paris: The Atlantic Papers 1977), s. 5.

4 Ferenc A. Vali, Bridge Across The Bosphorus, The Foreign policy of Turkey (Londra: 1971), s. 128.

5 John A. S. Grenville, The Collins History of the World In the Twentieth Century, (Londra: Harper Collıns 1994), s. 598.

6 David S. Aires'ten FO'ya (Dışişleri Bakanlığına), Ankara, 7 Şubat 1963, FO-371/173445, WUN 11920/6.

7 David S. Aires'ten FO'ya, Ankara, 28 Ocak 1963, FO-371/173445, WUN 11920/3.

8 Metin Toker, Demokrasimizin İsmet Paşalı Yılları 1944-1973, İnönü'nün Son Başbakanlığı 1961-1965 (Ankara: Bilgi Yay. 1992), s. 143.

9 Nur Bilge CRISS, 'Strategic Nuclear Missiles in Turkey: The Jupiter Affair, 1959-1963' The Journal of Strategic Studies, Cilt: 20, No. 34, (Londra: Eylül 1997), ss. 97-122.

10 John A. S. Grenville, The Collins History, ss. 598-599.

11 Haluk Ulman, 'İkinci Dünya Savaşı'ndan Sonra Türk Dış Politikası' içinde, "Olaylarla Türk Dış Politikası 1919-1990", Mehmet Gönlübol, (der.) (Ankara: 1993), s. 329, Barton J. Bernstein, 'The Cuban Missile Crisis: Trading the Jupiters in Turkey?' Political Science Quarterly, Cilt: 95 (Mart 1980), ss. 97-125.

12 Ferenc A. Vali, Bridge Across, s. 129 ve Feroz Ahmad, The Turkish Experiment, s. 402, Nur Bilge CRISS, 'Strategic Nuclear' ss. 97-122.

13 E. Shuckburgh’tan (Paris’te NATO nezdindeki İngiliz Daimi Temsilcisi) FO’ya, 30 Ocak 1963, FO-371/173445, WUN 11920/2.

14 D. C. Humphreys’ten (NATO’daki İngiliz temsilcisi) Savunma Bakanlığına, Paris 28 Şubat 1963, FO-371/173445.

15 Ferenc A. Vali, Bridge Across, ss. 149-150.

16 FO’dan (W. N. Hugh-Jones’tan) Savunma Bakanlığına, 11 Mart 1964, FO-371/179071, WUN 11937/2.

17 Merkezi Daireden M. Brown’un raporu, 24 Mart 1964, FO-371/179071, WUN 11937/1.

18 M. Brow’un ‘Türkiye’ye askeri yardım’ başlığını taşıyan raporu, 4 Mart 1964, FO-371/179071, WUN 11937/2.

19 Hamit Ersoy, Turkey’s Involvement, s. 184.

20 Mr. Arthur’un ‘Türkiye’ye Askeri Yardım’ başlığını taşıyan raporu, 5 Mart 1964, FO-371/179071, WUN 11937/2.

21 Merkezi Daire’den C. L. G. Mallaby’nin ‘Yunanistan’a Askeri Y ardım’ başlığını taşıyan raporu, 9 Haziran 1964, FO-371/179071, WUN 11937/2.

22 Evelyn Shuckburgh’tan (NATO’daki İngiliz temsilcisi) FO’ya, Paris, 31 Ağustos 1964, FO-371/179071, WUN 11937/10.

23 FO’dan (W. N. Hugh-Jones’tan) E. Shuckburgh’e (Paris), 9 Eylül 1964, FO-371/179071.

24 Ferenc A. Vali, Bridge Across, s. 167.

25 FO’dan (W. N. Hugh-Jones’tan) E. Shuckburgh’e (Paris), 9 Eylül 1964, FO-371/179071.

26 Burrows’tan FO’ya, Ankara, 26 Ocak 1960, FO-371/153030, RK 1011/1.a

Kıbrıs Bunalımı ve Barış Harekâtı (1963-1974) / Yrd. Doç. Dr. Galip Alçıtepe [s.116-122]

C.B.Ü., Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Bölüm Başkanı / Türkiye

1960'dan 1963'e

Bin dokuz yüz elli dokuzun ilk günlerinde Yunan Dışişleri Bakanı "Türkiye Yunanistan Dostluk Antlaşması, çerçevesinde ilerlemeler kaydedildiğini, bu bağlamda, "ülkesinin Enosis talebini ileri sürmesinin söz konusu olmadığını" bildiren beyanda bulundu. Bu aslında 1829'dan beri Megali-İdea felsefesi doğrultusunda sürdürülen politikanın reddi anlamına geliyordu.

Şubat ayının ilk haftasında Zurich'de buluşan Türk ve Yunan Dışişleri Bakanları Kıbrıs'da bağımsız bir Cumhuriyetin kurulması konusunda anlaşmaya vardılar. 11 Şubat günü hazırlanan metin Adnan Menderes ile Konstantin Karamanlis tarafından imzalandı.1 Bu metin şu belgelerden oluşuyordu.

a- Zurıch'de imzalanan belgelerin içerik ve anlamını açıklayan "Centilmenler Antlaşması",

b- Bağımsız Kıbrıs Cumhuriyeti'nin anayasal çerçevesini ortaya koyan yirmi yedi madde ve bir ekden oluşan "Kıbrıs Cumhuriyeti'nin Temel Yapısı Anlaşması"

c- Bir yanda Kıbrıs Cumhuriyeti, öte yanda ise Türkiye, Yunanistan ve İngiltere'nin yer aldığı dört maddelik "Garanti Antlaşması"

d- Kıbrıs Cumhuriyeti, Türkiye ve Yunanistan arasında "İttifak Antlaşması".2

19 Şubat'da Kıbrıs Rum ve Türk taraflarının da, onayı alınarak Londra Antlaşması imzalandı.3 Bu şekilde toplumsal temele dayanan Kıbrıs Cumhuriyeti kuruldu.4

Dışişleri Bakanı Fatin Rüştü Zorlu, 28 Şubat'da TBMM'de yaptığı konuşmada, antlaşmalarla Türkiye'nin dört temel isteğinin gerçekleştiğini belirtti. Zorlu'ya göre bu istekler şunlardır:

1- Kıbrıs'ın ne surete olursa olsun, yabancı bir devlete ilhak edilmemesi,

2- Kıbrıs'ta yaşayan Türk Cemaatinin gelişmesinin önlenmemesi ve onun Ada'da bir azınlık muamelesine tabi tutulmaması,

3- Ada'nın, Türkiye'nin güvenliği için taşıdığı önem göz önüne alınarak savunmasının sağlanması ve Türkiye'nin de, bu oluşuma katılması,

4- İngiltere'nin üsse sahip olmasının Türkiye için de, yararlı olduğu inancıyla mevcudiyetinin devamı.5

"Kıbrıs Türk'tür Partisi" ve "Kıbrıs Türk Kurumları Federasyonu" bir bildiri yayınlayarak Cumhurbaşkanı Celal Bayar, Başbakan Adnan Menderes ve Dışişleri Bakanı Fatin Rüştü Zorlu'ya teşekkür ettiler.6

Dr. Fazıl Küçük, 25 Kasım'da Cumhurbaşkanlığı Muavinliği'ne seçilirken.7 14 Aralık da Makarios Cumhurbaşkanı oldu.8

Antlaşmalar gereği altı yüz elli kişilik Türk ve dokuz yüz elli kişilik Yunan askeri birliği 16 Ağustos'da Ada'ya çıktı9 ve Kıbrıs Cumhuriyeti, resmen bağımsız bir devlet olarak kuruldu.

Enosis yemini eden ve bu uğurda yıllarca mücadele veren Makarios ve Kıbrıs Rumları mevcut durumu kabul edemediler. Öyle ki Cikko Manastırı'nda 15 Ağustos 1962'de yaptığı konuşmada; "sekiz asırdan beridir, Kıbrıs'ın yönetimi ilk kez Yunanlılar'ın eline geçmiştir.

Kıbrıs Rumları EOKA Kahramanları tarafından başlatılan işi tamamlamak için çalışmalıdırlar. Mücadele şimdi yeni bir biçimde

sürmektedir. Hedefimize ulaşıncaya kadar da, sürecektir"10 diyen Makarıos, bu konudaki düşüncesini net bir şekilde ortaya koydu.

18 Ekim 1962 günü düzenlenen "Ohi Günü"nde EOKA militanı Dragos'un heykeli açıldı.11 Durumu kabullenemeyen DR. Fazıl Küçük, Cumhurbaşkanı'nın Enosis yanlısı tavır ve konuşmalarının Anayasa'ya aykırı olduğunu söyledi.12

Türk ve Rum toplumları arasında ortaya çıkan ihtilâf konularından biri de, Türk Belediyeleri meselesidir. Uzun yıllar devam ede gelen terör olayları yüzünden fiilen kurulmuş olan Türk belediyelerine hukuki nitelik kazandıran karar 2 Ocak 1963'de kabul edildi ise de, Bakanlar Kurulu kararı tanımadığını ilan etti13 ve Yüksek Anayasa Mahkemesi'ne başvurdu. Bununla da yetinmeyen Rumlar, 25 Ocak'da Türk kesiminin elektriğini kesti.14

5 Ağustos günü, Zurıch ve Londra Antlaşmalarını emrivaki ile imzaladığını, Anayasa'nın tadilinin kaçınılmaz olduğunu söyleyen Makarıos,15 30 Kasım'da Türkiye Cumhuriyeti Hükümeti'ne on üç maddeden oluşan bir Anayasa değişikliği paketi sundu.16 Bunlar arasında Cumhurbaşkanı ve Muavini'nin veto yetkisinin kaldırılması ile belediyelerin birleştirilmesi gibi T.C. Hükümetleri ile Ada Türkleri'nin hassasiyetle durduğu konular vardı.17 1974 Rum-Yunan Juntası'nın önemli ismi Nıkhos Sampson'a göre, daha o gün Ada, iki kesim arasında taksim edilmişti.18 Neticede Türkiye, 16 Aralık'da teklifi protesto etti.19 Makarıos ise Türkiye'nin verdiği notayı Kıbrıs Cumhuriyeti'nin içişlerine müdahale sayarak iade etti.20

Kanlı Noel

İki toplum arasında gerginliğin giderek tırmandığı bu dönemde beklenen gelişme 21 Aralık gecesi gerçekleşti. Saat; 02.30'da Lefkoşa'nın Türk mahallelerinde görev yapan Rum polisi bir Türk kadınının üzerine

aramaya kalkışınca, kızgın bir kalabalık toplandı. Bunun üzerine ateş açan Rum kolluk görevlileri, kadın ve yanındaki erkek arkadaşını vurdular.21 Ertesi gün aynı zamanda EOKA militanı olduğu bilinen bazı Rum milisler, Lefkoşa Türk Lisesi ile Girne Kapı'daki Atatürk heykelini makineli silâhlarla taradılar.22 Bu kritik dönemde Kıbrıs Radyosu'na konuşan Makarıos, Garanti Antlaşması'nın geçerliliğini yitirdiğini söyledi.23 Lefkoşa'nın Tahtakale Semti'nde yaşayan sekiz yüz Türk Rum tazyikine dayanamayıp, Atatürk İlkokulu'na sağındı.24 15 Temmuz 1974 Darbesi'nden hemen sonra Cumhurbaşkanlığı'na getirilen Nıkhos Sampson,, emri altındaki çetecilerle Küçükkaymaklı'ya saldırdı. Bu esnada bir grup Kıbrıslı Türk mücahit, Rum aileleri toplayarak; "bu silahsız sivillere yapılmış iyi niyet gösterisidir" diyerek bunların zarar görmeden Rum hatlarına varmaları için eşlik etti.25 Aynı gün saat; 15.00'de Başbakan İsmet İnönü liderliğinde Genelkurmay Başkanlığı binasında yapılan toplantıda Kıbrıs meselesi ele alındı. "Sükuneti sağlamak ve Ada'da asayişi iade etmek için ellerindeki tüm imkânları kullanacaklarını" söyleyen İnönü, ABD., Yunanistan ve İngiltere'nin harekete geçmesi gerektiğini belirtti.26 Saat: 17.00'de geçici bir atekes sağlandıysa da, Nıkhos Sampson'un başlattığı saldırı sonunda Ada, yeniden karıştı. 24 Aralık günü Lefkoşa'nın Kumsal mahallesinde Türk Alayı'nda doktor olarak görev yapan Binbaşı Nihat İlhan'ın eşi ve üç çocuğu vahşice katledildi.27

İş, artık iyice çığırından çıkmıştı. Yaşanılan olayların iç savaş olduğu ve bunun bir plan çerçevesinde yapıldığından kuşku yoktu. Tarihe Akritas Planı diye geçen bu menfur program 21 Nisan 1966 günlü Patris Gazetesi'nde yayınlandı. Özetle şöyleydi:

1- Zurıch ve Londra Antlaşmalarının Kıbrıs sorununu çözmediğini Dünya kamuoyuna yaymak,

2- Anayasa'nın değiştirilmesinin şart olduğuna herkesi inandırmak,

3- Buraya kadar olan dönemde başarı kazanılınca, Türkler'e anayasa değişiklik önerilerini bildirmek,

4- Türkiye'nin Kıbrıs'la ilişkisini sağlayan Garantörlük Antlaşması'nı ortadan kaldıracak girişimlerde bulunmak,

5- Türkler, bu önerileri kabul etmedikleri takdirde silâhlı bir olup-bitti ile antlaşmaları ortadan kaldırmak,

6- Bütün bunları, 1965'de yapılması öngörülen genel seçimlerden önce gerçekleştirmek.28 25 Aralık gecesi Rum milisler ağır makineli ve havan topu gibi silâhlarla Lefkoşa'nın Türk kesimine saldırdılar. Sampson ve adamları ise Küçükkaymaklı'ya girip katliam yaptılar.

İnönü başkanlığında toplanan kriz masası, İngiltere ve Yunanistan'ı uyarma kararı aldı.29 Saat; 14.00'de Türk Silâhlı Kuvvetleri'ne bağlı uçaklar çatışmaların durdurulması için Ada üzerinde uyarı uçuşları yaptı.30 Aynı anda Kıbrıs Türk Alayı Garnizon'dan çıkarak, Gönyeli'de üstlendi.31 Makarıos ile Temsilciler Meclisi Başkanı Glofkos Klerides ve Savunma Bakanı Osman Örek, Lefkoşa'daki İngiliz Yüksek Komiseri'nin bürosunda buluşarak ateş-kes için antlaşmaya vardılar.

Makarıos bütün olup-bitene rağmen Yunanistan Dışişleri Bakanı Sofoklıs Venizelos'dan yardım talep etti ve hiç ummadığı bir cevap aldı; "Yunanistan'ı sizin hatalarınız için savaşa sokmayacağım"

Yunanistan tarafından da yalnız bırakılan Makarıos, 26 Aralık'da Birleşmiş Milletler Güvenlik Konseyi'ni olağanüstü toplantıya çağırdı. Ona göre; "Türkiye, Kıbrıs'ın toprak bütünlüğüne karşı kuvvet kullanma tehdidi ile saldırgan eylemlerde bulunmaktadır".32 Aynı gün Ayvasıl köyü'nde yaşayan Türkler topluca öldürüldü ve gizlice açılan çukurlara gömüldü.33 Bu arada General

Young, Türk ve İnlgiliz alaylarının başına getirildi ve bugün dahi hala aynı adlı anılan Yeşil Hat çizildi.34

Kıbrıs Radyosu'nun Rumlar tarafından ele geçirilmesi ile seslerini Dünya'ya duyuramayan Ada Türkleri, 28 Aralık'da Bayrak Radyosu'nu kurdular. Orta dalga 200 m. üzerinden yayına başlayan Radyo, 30 Aralık günü, mevcut Kıbrıs Hükümeti'nin meşruiyetini yitirdiğini ilân etti.35 Bunun üzerine harekete geçen Başpiskopos Makarıos, 1 Ocak 1964 günü Kıbrıs Rum Radyosu'na yaptığı açıklamada Garanti Antlaşmalarını feshettiğini açıkladı. İngiliz Dışişleri Bakanlığı bu açıklamalarından dolayı Makarıos'u uyardı. Bunun üzerinde birkaç saat sonra yani demeç veren Başpiskopos; "Garanti Antlaşmaları'nı feshetmek için girişimlerde bulunacağını anlatmak istediğini" söyledi.36

İngiltere'nin talebi üzerine 15 Ocak'da Londra'da başlayan konferansı Kıbrıs Türk Heyeti adına Rauf Denktaş katıldı ve taksim tezini savundu.37 Rum tarafı ise ısrarla Garanti ve İttifak Antlaşmalarının reddini, Türk ve Yunan Alaylarının Ada'yı terk etmesini istiyordu. Neticede görüşmeler hiçbir netice alınamadan kesildi.38 İki gün sonra Lefkoşa'nın simgelerinden Bayraktar Camii bombalandı ve iç savaş yeniden başladı. Bunun üzerine Türkiye 13 Şubat'ta B.M. Güvenlik Konseyi'ne başvurdu. 26 Şubat günü başlayan görüşmeler 4 Mart'ta sona erdi. Konseyin kararları şu unsurları içeriyordu:

1- Üye devletlerden Kıbrıs'a durumu kötüleştirecek veya Dünya sulhünü tehlikeye düşürecek her tür hareketten sakınmaları,

2- Kıbrıs hükümetinden, şiddet ve kan dökülmesini önleyecek her tür tedbiri alması,

3- Kıbrıs'taki toplulardan ve liderlerinden, barışı korumak için azami gayret göstermeleri gerekmektedir.39

Bu kararın Türk tarafını rencide eden bir yönü vardır ki, yıllar boyu sürecek olan Kıbrıs sorununun temelini oluşturacaktır. O da, Rum Yönetiminin Kıbrıs Hükümeti olarak kabulüdür. Bu gelişmeden

cesaret alan Rumlar, Türk Cemaat Meclisi’ni bombaladılar.40 Aynı gün Türk köyleri ablukaya alındı. 16 Mart’da toplanan TBMM hükümete gerektiğinden askerî müdahalede bulunma yetkisi verdi. Bir gün sonra B.M. Barışgücü resmen kuruldu. Bu arada Türk tarafının görüşlerini anlatmak için New York’a giden Denktaş’ın Ada’ya dönüşü Makarıos tarafından yasaklandı.

4 Nisan’da ise Türkiye ile olan İttifak Antlaşması’nın feshedildiği açıklandı. Türkiye, bu tek taraflı kararı tanımadığını bildirirken, Yunan Başbakanı, Makarıos’a destek verdi.41

Haziran ayı başında İsmet İnönü Hükümeti Kıbrıs’a müdahaleye karar verdi. Türk askeri Mersin ve çevresinde gemilere binmeye başladı. Türk çıkartması kesindi. Bir kısım gemilerin denize açılmaya başladığı sırada ABD Başkanı Johnson’un sert bir dille kaleme alınmış mesajı İnönü’ye ulaştı.

Türkiye’yi şok eden mektupta şu görüşlere yer verilmişti. “Askerî yardım alanında Türkiye ile ABD. arasında mevcut iki taraflı antlaşmaya dikkatinizi çekmek isterim. Türkiye’yle aramızda mevcut 1947 tarihli antlaşmanın 14. maddesi gereğince, askerî yardımın veriliş amaçlarından başka maksatlarla kullanılması için, Hükümetinizin, Birleşik Devletler’in onayını alması gerekmektedir. Bu koşullar altında ABD tarafından sağlanmış olan askerî malzemenin kullanılmasına razı olunamayacağını size bildirmek isterim”.42

Bu mektuptan bir hafta sonra, 13 Haziran günü İnönü cevap mesajını gönderdi. İnönü’nün tepkisi en az Johnson’unki kadar sertti.43

21 Haziran’da Yunan Başbakanı Papandreu İsmet İnönü ve Johnson arasında Washington’da yapılan görüşmelerden netice alınamadı. Ama Türk Başbakanı’nın gazetecilere verdiği demeçte kullandığı cümleler hayli sarsıcı idi. İnönü bu görüşmede; “Biz Türkler, bağlandığımız ülkeye

inancımız yıkılıncaya kadar tam bir yakınlık içinde bulunuruz. Ama inancımız bir kere yıkıldı mı, güvenimizi kazanmak kolay değildir. Unutulmamalıdır ki, yeni bir Dünya kurulur, Türkiye de, oradaki yerini alır.44

Aecheson Planı

Albay Grivas, 9 Haziran'da Ada'ya geldi ve Yunan Genel Kurmayı tarafından Başkomutanlığa atandı. Savaş artık nerede ise kaçınılmaz hale geldi. Bu sırada ABD tarafından görevlendirilen eski Dışişleri Bakanlarından Dean Aecheson görüş alış-verişine başladı. 15 Temmuz'da hazırladığı plânı taraflara sundu.

Buna göre;

1- Karpas'da Ada'nın %5'ini oluşturan bir bölge üs olarak Türkiye'ye verilecek, buna karşılık Türk tarafı Enosis'i kabul edecek,

2- Kıbrıs, altı yerel bölgeye ayrılacak, bunlardan ikisi Türk denetiminde bırakılacak,

3- Meıs Adası Türkiye'ye verilecek,

4- Kıbrıslı Türklere azınlık hakları tanınacak.45

Bu planın taraflarca reddedilmesi üzerine ikinci bir öneride bulunuldu. Buna göre;

1. 200 milkarelik bir bölge, 50 yıl için Türkiye'ye kiraya verilecek,

2. Türkler'e azınlık hakları verilecek,

3. Ada, Yunanistan'a bırakılıp, Türklerin hakları ABD. garantörlüğüne bırakılacak.

Türkiye yeni planı prensipde reddederken Makarıos'da, "Enosisi kayıtsız-şartsız sağlanmaması, nedeniyle kabul etmedi.46

Savaş Yeniden Başlıyor

Diplomatik ortamın kaosa girdiğini gören Albay Grivas 5 Ağustos'da Mansura ve Boğaz'a, ardından Selçuklu ve Alevkaya'ya saldırdı. Onbinin

üzerinde bir kuvvetle, tank ve topçu desteğini alan Rumlar, bu köyleri ele geçirdi. Türk mücahitler ise Erenköy'e çekildi. Otuz kilometrelik cepheyi savunan beşyüz üniversiteli ile ikiyüz köylü mücahit, Erenköy''e son savunmalarını yaparken, 7 Ağustos'da Türk jetleri hava taarruzunda bulundu.47 Türk Hükümeti'nin gösterdiği kararlı tavra rağmen Makarıos; "Türk Hava Kuvvetleri yarım saat içinde Ada'yı terk etmezse tüm Kıbrıs Türkleri'nin öldürülmesini emredeceğim" diyerek tehditler savurdu.48

Tarihe Dillirga Savaşları olarak geçen bu olaylar 9-10 Ağustos gecesi B.M. Güvelik Konseyi'nin çağrısı ile sona erdi. Türk tarafı hava akını sırasında düşen ve şehit olan hava pilot Yüzbaşı Cengiz Topel dahil, mücahitlerden on üç şehit, dört kayıp, otuz iki yaralı verdi. Bu harekât Rumlar'a ise elli üç ölü ve yüz yirmi beş yaralıya mal oldu.

Askerî açıdan mağlubiyete uğrayan Makarıos, Türkleri iktisaî ablukaya aldı. Üretimden kopan otuz binden fazla Türk, çadırlarda, okullarda ve Kızılay çadırlarında yaşamaya mahkum edildi. Aralarında kereste, taş, kum, tel, telefon, akaryakıt, çizme, haki kumaş, eldiven, çorap, palto ve plastik borunun da, bulunduğu otuz sekiz kalem malın Türklere ulaşması engellendi.49 Kıbrıslı araştırmacı-yazar Sabahattin İsmail, o günleri şu sözlerle anlatmaktadır; "Türkiye'den gelen tayınlı günler… Kızılay'ın işaretini taşıyan kamyonlar göründü mü, herkes koşardı. Her aileye bir torba un verilirdi; ekmek yapmaları için Biraz şeker, nohut, bakla.

1963 Aralığında başlayan saldırılardan sonra, içine düştüğümüz sefil yaşam böyleydi.50

Bu arada B.M. Güvenlik Konseyi tarafından arabulucu olarak atanan Ekvator Galo Plaza Ada ile ilgili bir plan hazırlayarak 26 Mart 1965'de B.M. gündemine getirdi. Ancak Türkiye tarafından derhal reddedildi. Çünkü rapor, Kıbrıs Türkleri'nin Rum hakimiyetini kabul etmesi,

Türkler'in Ada'dan göçünün kolaylaştırılması, Rumca'nın resmi dil haline getirilmesi gibi teklifleri ihtiva ediyordu.51

Öte yandan Yunan Başbakanı Yorgo Papandreu'nun Yunanistan'daki komünistlerle işbirliğine gitmesi ve orduda geniş çaplı tasfiye hareketine girişmesi, iktidardan düşmesine sebep oldu. Albay Papadopoulos, hükümet darbesi ile yönetimi ele geçirdi (21 Nisan 1967).

Yunanistan ve Makarıos Enosis'de Diretiyor

Yunan juntasının desteğini alan Rum Temsilciler Meclisi 26 Haziran 1967'de enosis kararı aldı. Buna göre;

"1- Ne tür güçlüklerle karşılaşılırsa, karşılaşılsın, tüm Elen Dünyası'nın desteği ile yürümekte olan savaşım, nihaî başarıya kadar durmayacaktır.

2- Kıbrıs Rum halkı ile anavatan arasındaki gönül birliğinin ve ulusal uğraşının başarısı için kaçınılmaz bir koşul olan Yunan-Kıbrıs sıkı işbirliğinin güçlenmesi için eldeki tüm vasıtalar kullanılacaktır".52

Bununla da yetinmeyen Makarıos, zaman içinde sayıları onbini bulan Yunan askeri'nin R.M.M.O. (Rum Millî Muhafız Ordusu)'na katılmasına ilişkin bir karar aldı.

21 Temmuz'da seçim yasasını değiştireceklerini ilân edildi. Bu duruma göre Türk milletvekilleri yeniden seçilemeyecekti. Direnişe geçen Türkler, 24 Temmuz'da kendi yasama meclislerini kurdular. 26 Temmuz'da alınan kararları onayıp, Resmî Gazete'de yayınlayan Dr. Fazıl Küçük, duruma hukukî zemin hazırladı.53

11 Temmuz 1967'de yasa geçiren Rum Temsilciler Meclisi, R.M.M.O.'ya illegal olarak komuta eden Yunan subaylarına yasal statü sağladı.54 Bu yasa Bakanlar Kurulu'na, Kıbrıs Cumhuriyeti vatandaşı olmayan birini Ordu Komutanlığı'na atama yetkisi veriyordu. Buna göre Yunanlı subay ya da erler R.M.M.O.'da çalışabilecek, ancak herhangi bir disiplin suçundan dolayı Kıbrıs askerî mahkemelerinde yargılanamayacaktı.

Alınan bu kardan kısa bir süre sonra Ankara'da sürgünde bulunan Denktaş, Ekim ayının son haftasında, Nejat Konuk ve İbrahim Erol'la birlikte Türkiye'den ayrıldı. 30 Ekim günü Dışkarpas'da Ada'ya çıkan Denktaş ve arkadaşları R.M.M.O. tarafından yakalandı.55

1967 Olayları

Rum askerî birliklerinin başına geçen Grivas, 15 Kasım 1967'de Geçitkale ve Boğaziçi köylerine saldırdı.

B.M. Barış Gücü askerlerinin gözlerin önünde yirmisekiz köylüyü öldürüp, ihtiyarları ateşe atan R.M.M.O. ve Makarıos bölgede alenen katliam yaptılar.

16 Kasım günü toplanan TBMM, 435 üyeden 432'sinin oyu ile Ada'ya müdahale ve hattâ gerekirse Yunanistan'la savaş kararı aldı.56 Alınan kararın akabinde Türk Donanması İskenderun'da çıkarma hazırlıklarına başladı. T.C. Hükümeti 17 Kasım'da Yunan Hükümeti ile diğer müttefiklerine Türkiye'nin kararını bildirdi. Ayrıca çıkarmanın durdurulması için "yirmibin Yunan askerinin, derhal Ada'yı terk etmesini, Grivas'ın Ada'dan çıkarılmasını, can ve mal kaybı için tazminat ödenmesini" istedi.57 Türk jetleri Ada üzerinde ihtar uçuşlarına başladı. ABD Başkanı Johnson, Cyrus Vance'i arabulucu olarak gönderdi. Bu sırada Türk Hükümeti ikinci bir muhtıra verdi. Bu notada şu hükümler yer alıyordu:

1- Türkiye ve Yunanistan 16 Ağustos 1960 Lefkoşa Antlaşması gereğince, Kıbrıs'ın muhtariyet, toprak bütünlüğü ve bağımsızlığı kabul edecektir.

2- Ada'daki iki cemaatle birlikte, Türkiye ve Yunanistan'ın rızası olmadan Ada'nın statüsünde ve 1960 Lefkoşa Antlaşması'nda hiçbir değişiklik yapılmayacaktır.

3- Taraflar, Antlaşmalar dışı Kıbrıslı olmayan askerî kuvvetlerinin Kıbrıs'tan çekilmesini kabul ederler. Çekilme azami iki ay içinde

tamamlanmış olacaktır.

4- Tarafların bu hususlara uydukları, önce Yunanistan, daha sonra Türkiye tarafından ilân olunacaktır.

5- Grıvas bir daha Ada’ya dönmemek üzere geri çekilmiş olacaktır.

6- EOKA teşkilâtı tamamen dağıtılacaktır.

7- Antlaşmalar dışı olarak Ada’ya sokulan bütün silâh, cephane ve mühimmat çekilecektir.

8- BM Barış Gücü’ndeki asker sayısı arttırılacaktır.

9- Boğaziçi ve Geçitkale köylerinde yapılan saldırılarda işlenen cinayetlerin hesabı sorulacak, ölenlerin yakınlarına tazminat verilecektir.

10- Kıbrıslı Türkler’in Ada içinde veya dışında seyahat serbestliği olacak, ticaret serbestisi tanınacak, işleyecekleri suçlardan sadece Türk Cemaati’ne karşı sorumlu bulunacaklardır.

11- Mevcut buhranın giderilmesi için Yunanistan, bugün kabul ettiği şartları yerine getirmez ve zaman zaman Ada’daki Makarıos idaresi Türkiye’ye ve Türklere baskıda bulunursa, T.C. Hükümeti hiç kimseye danışmadan Kıbrıs’a fiilî müdahalede bulunacak ve istediği şartlar tahakkuk edinceye kadar, Ada’yı askerî yönden kontrol altında bulunduracaktır”.58

Türkiye’nin ileri sürdüğü bu şartları kabul eden Yunanistan Dışişleri Bakanı Panaıotıs Pippinellis 2 Aralık’da yaptığı açıklamada Kıbrıs’taki kuvvetlerini çekeceklerini, buna mukabil Türkiye’nin de savaş hazırlıklarını durduracağını belirtti.59

Geçici Tür Yönetimi Dönemi

28 Aralık 1967’de T.C. Dışişleri Bakanlığı Genel Sekreteri Zeki Kuneralp, Suat Bilge ve Kıbrıs Türk ileri gelenleri bir araya gelerek Geçici Türk Yönetimi’ni kurdular.

Cumhurbaşkanı muavini ile üç Cumhuriyet Meclisi Milletvekilini, Cemaat Meclisi Başkanı ile icraa heyetinin belli miktardaki üyesini, T.M.T.

(Türk Mukavemet Teşkilâtı)'nı ve bir tarafsız maliyeciyi ihtiva edecek şekilde organize edildi. Geçici Türk Yönetimi Başkanlığı'na Dr. Fazıl Küçük getirildi. Başbakan ve yardımcısı dışında on bir kişilik Yürütme Kurulu, Bakanlar Kurulu olarak görev aldı.

13 Nisan 1968'de Ada'ya dönen Denktaş 1973'de yapılan seçimler sonunda Cumhurbaşkanı Muavinliği ve Türk Yönetimi Başkanlığı'na getirildi.60

Kıbrıs'ta Rum-Yunan Darbesi

Grivas'ın ölümü üzerine alınan bir kararla EOKA-B karargâhı, Yunan Kontenjan Alayı Kışlası'na taşındı.61 Bu durumdan rahatsız olan Makarıos ile Yunan ordusu arasıda sürtüşme başladı. 2 Temmuz 1974'de Yunan Cumhurbaşkanı General Ghizikis'e bir mektup yollayan Makarıos, kendisinin, "Vali değil, devlet başkanı olduğunu" hatırlattı62 ve EOKA-B militanlarının önemli bir bölümünün yakalanması için harekete geçti. 15 Temmuz'da duruma el koyan R.M.M.O. milislerine bağlı tanklar Cumhurbaşkanlığı Sarayı'na taarruz ettiler ve Nıkhos Sampson'u Cumhurbaşkanlığı'na getirdiler.63 Yunan kaynakları tarafından Apollon Harekatı olarak adlandırılan darbe, Türkiye'de tepki ile karşılandı. Darbeyi Afyon'da öğrenen Başbakan Bülent Ecevit; "şu anda, Afyon'un şu meydanından bütün Dünya'ya yakın-uzak komşularımıza söylüyorum; kimse Kıbrıs'da Türkler'in haklarına el sürmeye kalkmasın!" diyerek ilk uyarıda bulundu.64 16 Temmuz gecesi saat: 02.30'da toplanan MGK., Başbakan'a İngiltere ile görüşmeler ve harbe hazırlık konusunda tam yetki verdi.65 Rauf Denktaş ise; "Adolf Hitler, İsrael'e Cumhurbaşkanı olamazsa, Nıkhos Sampson'un da böyle bir göreve getirilmesi kabul edilemez" diyerek protestoda bulundu.66

17 Temmuz'da Londra'ya giden Ecevit, İngiliz Başbakanı Harold Wilson ve Dışişleri Bakanı James Callaghan ile durum değerlendirmesi

yaptı. Ancak istenilen netice alınamadı. Aynı gün olağan-üstü toplanan TBMM; Kıbrıs sorununu görüştü.

19 Temmuz sabahının erken saatlerinde Genel Kurmay Başkanlığı'na ulaştırılan Bakanlar Kurulu kararında; "Türk Silâhlı Kuvvetleri, Kıbrıs'ta denize çıkışı olan bir bölgeyi elde etmek ve Ada'daki Türk toplumunun güvenliğini sağlamak üzere yarın Kıbrıs'a çıkacaktır" deniyordu.67

Aynı gün toplanan B.M. Güvenlik Konseyi'nde konuşan devrik Cumhurbaşkanı Makarıos; "darbe, Yunanistan'daki askerî rejim tarafından planlanmış ve R.M.M.O.'nda görev yapan Yunan subayları tarafından gerçekleştirilmiştir.

Yunanistan'daki askerî rejim, Kıbrıs'ın bağımsızlığını acımasızca katletmiş, kendi diktatörlük sistemini Kıbrıs'a yaymıştır" diyerek Yunanistan'ı suçladı.68

Birinci Barış Harekâtı

20 Temmuz saat: 04.00'de Türk Silâhlı Kuvvetleri genel alarm verdi. Adana, Antalya, Konya askerî havaalanlarından kalkan jetler saat: 05.25'de Lefkoşa'ya ulaştılar ve bir süre sonra ilk paraşütçüler Ada'ya inmeye başladı.69 Denktaş, o anı şu cümlelerle anlatır; "gecikmeyle de olsa evvela derinden top sesleri gelmeye başladı, sonra arkasından uçakların paraşütçüleri indirmeye başladıkları görüldü. O an, etrafımda olanların kapanıp, toprağı öptüklerine ve şükürler olsun dediklerine tanık oldum!".70 Ecevit ise Ankara Radyosu'nda yaptığı açıklamasında; "biz savaş için değil, barış için; yalnız Türklere değil, Rumlar'a da barışı getirmek için Ada'ya geliyoruz" diyordu.71 Saat: 08.50'de Girne'nin on kilometre batısındaki Pladini Plajı'na çıkarma gemileri kapak attı. Yunanitan'da toplanan Bakanlar Kurulu savaş kararı aldı. Kıbrıs Rum Dışişleri Bakanlığı da, B.M. Güvenlik Konseyi'ni toplantıya çağırdı.72 Toplanan Konsey, 353 sayılı

kararla tarafları ateşkese ve Ada'daki bütün yabancı kuvvetleri geri çekilmeye çağırdı.73

22 Temmuz günü saat: 13.00'de Girne, Türk Kuvvetlerinin eline geçti.74 Saat: 16.00'da Türkiye, Güvenlik Konseyi'nin ateşkes kararına uymayı kabul etti.75 Ertesi gün Nıkhos Sampson istifa etmek zorunda kaldı, yerine Meclis Başkanı Glafkos Klerides getirildi. Yunanistan'da iktidarı elinde tutan junta, bir tebliğ yayınlayarak, ülke idaresini sivillere bıraktığını ilân etti.76

Girne-Lefkoşa arasında dar bir şerit ele geçirilmiş, Rum-Yunan ikilisi askerî açıdan tam anlamı ile mağlup olmuştu.

Cenevre Konferansı 25 Temmuz'da Türk Dışişleri Bakanı Turan Güneş, James Callaghan ve Yunan Dışişleri Bakanı Yorgo Mavros'un katılımı ile başladı.77 30 Temmuz'da üzerinde anlaşmaya varılan metin Dünya kamuoyuna duyuruldu. Buna göre;

1- Ada'da bir güvenlik bölgesinin kurulması,

2- Rum-Yunan işgalindeki Türk bölgelerinin derhal boşaltılması,

3- Tutsak durumundaki asker-sivil personelin derhal mübadele edilmesi,

4- Ada'da barışın sağlanması ile Anayasa'ya uygun bir hükümetin yeniden kurulmasının sağlanması,

5- Kıbrıs Cumhuriyeti'nde Rum ve Türk olmak üzere iki otonom idarenin mevcudiyetinin kabulü gerekmektedir.78

İkinci Barış Harekâtı

8 Ağustos'da başlayan ikinci tur görüşmeler başarısızlıkla sonuçlandı. Çünkü Rum tarafı daha önce kabul ettiği antlaşma şartlarını uygulamaya sokmuyordu. ABD Dışişleri Bakanı Hery Kissinger ile yeni bir plan hazırlamıştı. Buna göre; "konferansa iki gün ara verilecek, işgal edilen Türk köyleri boşaltılacak, Federasyon önerisi kabul edilecek ve Türk birliklerinin ilerlemesi durdurulacaktı".79 Ancak bundan da netice alınamadı. Neticede

14 Ağustos günü saat: 04.30'da Türk kuvvetleri "parola: zafer" "hedef: Şahin Hattı, sloganı ile harekete geçti. İlk etapta Lefkoşa Havaalanı ele geçirildi.

İnsanlık tarihinin en büyük katliamlarından biri bu sırada yapıldı.

Bir gurup EOKA-B mensubu Rum militan Mağusa'nın kuzey-batısındaki Atlılar Köyü'ne giderek yetmiş beş kişiyi öldürerek, topluca bir çukura gömdüler.80

Türk birlikleri yeniden savaşa başlaması üzerine Yunanistan ve İngiltere tarafından toplantıya çağırılan B.M. Güvenlik Konseyi kabul ettiği 357 sayılı kararla; tarafları ateşkese davet etti.

Bu sırada Yunanistan'da kurulan Konstantin Karamanlis Hükümeti, açıklama yaparak, NATO'nun askerî kanadından çekildiğini bildirdi.

B.M. Güvenlik Konseyi, ardı-ardına 358, 359 ve 360 numaralı kararları duyurdu. Konu yine, ateşkesti.81 Türk birlikleri ise Güzelyurt ve Mağusa'ya girmişti. Başbakan Ecevit, Türk Silâhlı Kuvvetleri'nin hedefine ulaştığını belirterek, ateşkes kararına uyulacağını ilân etti.82 Ecevit'e göre, ikinci harekâtla, "coğrafi esasa dayalı iki muhtar devletten kurulu federal Kıbrıs Devleti'nin temelleri atılmıştı"

1963 Aralığında kanlı bir şekilde başlayan macera, Türkiye ve Kıbrıs Türkleri açısından artık bitmişti.

1 Bkz; Ş. Sina GÜREL, Kıbrıs Tarihi (1878-1960), Kolonyalizm, Ulusçuluk ve Uluslararası Politika, İstanbul, 1985, c. II. , s. 152-155; Erten KASIMOĞLU, Eski Günler-Eski Defterler, Lefkoşa, 1991, C. I. , s. 88; A. Galip ALÇITEPE, Kıbrıs Türk Kamuoyu ve Türkiye-Kıbrıs İlişkileri (1919-1960), Basılmamış Doktora Tezi, Konya, 1993, s. 180 v. d.

2 Ş. Sina GÜREL, a.g.e. , C. II. , s. 154-155.

3 Baha ÖZLER, Kıbrıs Cumhuriyeti'nin Kuruluşu Antlaşmaları, İstanbul, 1959, s. 72.

4 A. G. ALÇITEPE, a.g.e. , s. 181.

5 T.B.M.M. Z. C., Devre: XI. , C. VII., s. 1367.

6 Bozkurt Gazetesi, 21 Şubat 1959; Kurucusu; Cemal TOGAN'dır. 1951-1988 yılları arasında yayınlanan gazete tam koleksiyon olarak K. K. T. C. Millî Arşiv ve Araştırma Dairesi'nde ciltli olarak muhafaza edilmektedir.

7 Halkın Sesi Gazetesi, 26 Kasım 1959; Kurucusu; Dr. Fazıl Küçük'tür. 1942'den beri yayınlanmaktadır. 1942-1949 yıllarına ait nüshaları

K. K. T. C. T. T. K. Arşivi'nde, 1950'den günümüze yayınlanan sayıları ise K. K. T. C. Millî Arşiv ve Araştırma Dairesi'nde bulunmaktadır.

8 Halkın Sesi Gazetesi, 15 Aralık 1959.

9 Bkz; A. Galip ALÇITEPE, a.g.e. , s. 183-186.

10 A.g.e. , s. 41.

11 Halkın Sesi Gazetesi, 29 Ekim 1962.

12 Murat SARICA-Erdoğan TEZİÇ-Özer ESKİYURT, Kıbrıs Sorunu, İstanbul, 1975, s. 41-44.

13 Milliyet Gazetesi, 3 Ocak 1963.

14 Bozkurt Gazetesi, 16 Ocak 1963.

15 Bozkurt Gazetesi, 6 Ağustos 1963.

16 Halkın Sesi Gazetesi, 31 Kasım 1963.

17 Halkın Sesi Gazetesi, 31 Kasım 1963.

18 Glafkos KLERIDES, My Deposıtıon, Nıcosıa, Basım Yılı. Belli Değil.

19 Halkın Sesi Gazetesi, 17 Aralık 1963. Belli Değil, s. 22 v. d.

20 Sabahattin İSMAİL, Kıbrıs Cumhuriyeti'nin Doğuşu-Çöküşü ve Unutulan Yıllar, Lefkoşa, 1992, s. 123.

21 Bozkurt Gazetesi, 22 Aralık 1963; Halkın Sesi Gazetesi, 22 Aralık 1963; Guardıan, 31 December 1963; The Daıly Express, 28 December 1963; Pıerre OBERLING, Bella Parsè Giden Yol, Ankara, 1987, s. 36.

22 Abdülhaluk ÇAY, Kıbrıs'ta Kanlı Noel, Ankara, 1989.

23 Halkın Sesi Gazetesi, 23 Aralık 1963.

24 Halkın Sesi Gazetesi,23 Aralık 1963.

25 Pıerre OBERLING, a.g.e. , s. 77.

26 Nihat ERİM, Bildiğim, Gördüğüm Ölçüler İçinde Kıbrıs, Ankara, 1975, s. 212.

27 Bozkurt Gazetesi, 25 aralık 1963; Çiler EMİNER, Bir Daha Asla, Lefkoşa, Basım Yılı Belli Değil, s. 3.

28 A. Galip ALÇITEPE, Kıbrıs Rumları'nın Ada Türklüğü'nü Yok Etme Planı ve Akritas Örgütü, Konya, 1983, s. 1 v. d.

29 Nihat ERİM, a.g.e. , s. 212.

30 Cumhuriyet Gazetesi, 26 Aralık 1963; Hürriyet Gazetesi, 26 Aralık 1963.

31 Ahmet TOLGAY, Kanlı Noel, İstanbul, 1973, s. 65.

32 Pıerre OBERLING, a.g.e. , s. 78.

33 Human Rıghts In Cyprus, Human Rights Comıttee, Nıcosıa, 1979, s. 93-95.

34 The Pıttsburg Press, 27 December 1963.

35 Akın Gazetesi, 29 Aralık 1963.

36 Halkın Sesi Gazetesi, 2 Ocak 1964.

37 Hürriyet Gazetesi, 16 Ocak 1964.

38 Nancy CRASHAW, The Cyprus Revolt, London, 1978, s. 384 v.d.

39 Mehmet GÖNLÜBOL ve Diğerleri, Olaylarla Türk Dış Politikası, Ankara, 1974, s. 441.

40 Abdülhak ÇAY, a.g.e. , s. 77.

41 Halkın Sesi Gazetesi, 5 Nisan 1964.

42 Pıerre OBERLING, a.g.e. , s. 92-93.

43 A.g.e. , s. 93 v. d.

44 Milliyet Gazetesi, 22 Haziran 1964.

45 Sabahattin İSMAİL, 150 Soruda Kıbrıs Sorunu, İstanbul, 1988, s. 105.

46 A.g.e. , s. 105.

47 Milliyet Gazetesi, 8 Ağustos 1964.

48 Abdülhaluk ÇAY, a.g.e. , s. 81.

49 Sabahattin İSMAİL, a.g.e. , s. 96-97.

50 İbrahim ARTUÇ, Kıbrıs'ta Savaş ve Barış, İstanbul, 1989, s. 66.

51 Sabahattin İSMAİL, a.g.e. , s. 106-107.

52 A.g.e., s. 108-110.

53 Halkın Sesi Gazetesi, 27 Temmuz 1967.

54 Bozkurt Gazetesi, 12 Temmuz 1967.

55 Aldülhaluk ÇAY, a.g.e. , s. 84.

56 Fahir ARMAOĞLU, 20. Yüzyıl Siyasi Tarihi, Ankara, 1983, s. 799.

57 F. KÜRŞAT-M. H. ALTAN-S. , EGELİ, Kıbrıs'ta Yunan Emperyalizmi, İstanbul, 1978, s. 236.

58 Pıerre OBERLING, a.g.e. , s. 116-117.

59 Cumhuriyet Gazetesi, 3 Aralık 1967.

60 F. KÜRŞAT ve Diğerleri, a.g.e. , s. 240 v. d.

61 Sabahattin İSMAİL, 20 Temmuz Barış Harekatı'nın Nedenleri-Gelişimi-Sonuçları, Lefkoşa, 1988, s. 45.

62 Cumhuriyet Gazetesi, 6 Temmuz 1974.

63 Pierre OBERLING, a.g.e. , s. 127, Milliyet Gazetesi 16 Temmuz 1974.

64 İbrahim ARTUÇ, a.g.e. , s. 119; Hürriyet Gazetesi, 16 Temmuz 1974.

65 M. Ali BİRAND, 30 Sıcak Gün, İstanbul, 1990, s. 43.

66 Mesut GÜNSEV, 20 Temmuz 1974, Şafak Vakti Kıbrıs'ta, İstanbul, 1996, s. 13.

67 İbriham ARTUÇ, a.g.e. , s. 146.

68 U. N. Monthly Chronıcle, Vol. XI. , No. 8, s. 9; Milliyet Gazetesi, 20 Temmuz 1974.

69 İbrahim ARTUÇ, a.g.e. , s. 160.

70 S. Arif TERZİOĞLU, Kan, Gözyaşı ve Barış, İstanbul, Basım Yılı Belli değil, s. 55.

71 Hürriyet Gazetesi, 20 Temmuz 1974.

72 Halkın Sesi Gazetesi, 20 Temmuz 1974.

73 Sevin TOLUNER, Kıbrıs Uyuşmazlığı ve Milletlerarası Hukuk, İstanbul, 1977, s. 278-279; U. N. Monthly Chronıcle, Vol. XI. No. 8, s. 23-24.

74 Pıerre OBERLING, a.g.e. , s. 136.

75 Lına SOLOMINIDIOU, Kıbrıs Günlüğü, Ankara, 1987, s. 109.

76 Kamuran GÜRÜN, Bükreş-Paris-Atina Büyükelçilik Anıları, İstanbul, 1994, s. 328.

77 S. Arif TERZİOĞLU, a.g.e. , s. 116.

78 Pıerre OBERLİNG, a.g.e. , s. 145-147.

79 Sabahattin İSMAİL, a.g.e. , s. 137.

80 Murat SARICA-Erdoğan TEZİÇ-Özer ESKİYURT, Kıbrıs Sorunu, İstanbul, 1975, s. 206.

81 Sevin TOLUNER, a.g.e. , s. 314-315.

82 Milliyet Gazetesi, 17 Ağustos 1974.

SEKSENÜÇÜNCÜ BÖLÜM: 1980 SONRASI DÖNEMİ

A. 1980 Sonrası İç Siyasi Gelişmeler

1980 ve Sonrası / Prof. Dr. Hikmet Özdemir [s.125-161]

Kocaeli Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi / Türkiye

Parlamentonun Performansı

Kocaeli Milletvekili, Dışişleri eski Bakanı ve idare hukuku uzmanı kimliğiyle Prof. Turan Güneş (1922-1982), "Araba Devrilmeden Önce" adıyla basılan hatıralarında; Türkiye'de 1980 öncesi dönemde siyasetin erozyonu üzerine "içeriden" bir tanık olarak gözlemlerini ve özellikle parlamentonun performansını eriten iç tüzük engelinden söz eder:

"(İç tüzükteki) 55. maddeye göre, Millet Meclisi, Salı, Çarşamba, Perşembe günleri 15.00-19.00 arası toplanır. Yani bir hafta içinde normal çalışma süresi 12 saattir. Bu o kadar kesindir ki, gerekli olsa bile, konuşulan konu ülke için hayati olsa bile, ne Genel Kurulun, ne Başkanın çalışmalara devam etme kararı alması yasaklanmıştır. 56. madde gereğince zorunlu hallerde ve sona ermek üzere olan işlerin tamamlanması amacıyla oturumun uzatılmasına Genel Kurulca karar verilebilir. O halde bir kez zorunluluk olacak, ayrıca konuşulan konu sonuçlanmak üzere bulunacak ki, süre bir miktar uzatılabilsin. O gün için belli bir gündem yapılmış, ancak yarısına gelebilmek nasip olmuş, milletvekilleri bunu bitirmek istiyorlar. Ne yapılsa faydası yoktur. Saat 19.00 oldu mu Başkan oturumu kapatacaktır. Dünyanın

hiçbir yerinde meclislerin çalışmasını sınırlayıcı bir iç tüzük hükmünü bulmak olanağı yoktur.”1

1980 Parlamentosu’nun bir başka üyesi, Bitlis Senatörü Kamran İnan da, “içerden” bir tanıktır.

AP’li Senatör Kamran İnan, yeni kuşaklara “ders oluştursun” diye 1980 öncesinde siyasetin erozyonuna çarpıcı örnekler vermektedir:

“1978 Ekimi’nde, biraz da yaşadığım manzaraların tesiriyle not defterime şöyle bir cümle düşmüşüm: ‘Siyasi tablodan cevap çıkmadığına göre, Türkiye meselelerinin cevabı başka yerde ve başka şekilde aranacak demektir; oraya doğru gidiyoruz.’ (.) Birbirine hakaret eden liderler, birbirine ateş eden gençler, fiyat etiketi karşısında gözünden yaş akan vatandaş… Grup toplantısında ise, ‘Bu derece önemli meseleleri bulunan bir memleket Parlamentosunun bu derece hareketsiz oluşunu anlamak mümkün değildir,’ dedim. Bir gün sonra (CHP’li) Prof. (Haluk) Ülman, “Geminin batmasını seyrediyoruz,’ diyordu. Konuşmada hazır bulunan soldaki bir diğer Profesör, açık bir şekilde, “Bu işin çıkışı yoktur. Yeni bir buhran dönemi yaşanıyor, müdahale ile biter,’ diyordu. (…) Başta 105 insanın öldürüldüğü Kahramanmaraş olmak üzere, acı olaylara sahne olan 1978 yılını kapatırken not defterime şu, isyan dolu satırları yazmışım: Acı bir yılın son günü; 115 ölü, binlerce yaralı, artan bir kin, derinleşen bölünmeler, duyarsız bir toplum, güçsüz bir Hükümet, felce uğramış bir Parlamento, yüzde 80 enflasyon, 13 ilde sıkıyönetim, üç milyon işsiz, servet ve savurganlık içinde yüzen bir sınıf insan, her tarafından su almaya başlayan bir gemi (…) 1979 Okyanusuna bu gemi ile giriyor Türkiye.’ (.) Kolektif basiret bağlanması yaşanıyordu. (.) Memlekette olaylar arttıkça Mecliste gerginlik artıyor, Mecliste gerginlik yükseldikçe dışarıda olaylar tırmanıyordu. (.) 10 Şubat 1979 günü Senato’da yine olay çıkması üzerine,

Senatör (Atıf) Benderlioğlu salondan çıkarken, ‘Bu iş burada biter,’ dedi. ‘Hayır, burada değil, karakolda biter,’ dedim. Bizi dinleyen (Ahmet İhsan) Birincioğlu da, ‘Evet, karakolda biter,’ dedi; ve öyle bitti. (…) 2

“Dışarıdan” Sorular

1980 Ordu müdahalesinin NATO’da ve Türkiye’nin Batılı müttefikleri gözünde sürpriz olmadığı, hatta resmi çevrelerde memnuniyetle karşılandığı sır değildir. Mehmet Ali Birand’ın tespitlerine göre; NATO Güneydoğu Karargahı Komutanı ABD’li Amiral Sheer, 1980 ilkbaharına doğru İstanbul’da Harp Akademilerinde bir konuşma yapmış ve genel konulardan sonra NATO’nun Güney Kanat sorunlarına ve bölgedeki gelişmelere değinerek Türkiye’ye geçmiştir. Amiral Sheer, üniformalı dinleyicilerine çok anlamlı bir soru yöneltmiştir:

“Türkiye’de enflasyon yüzde 100 (Birand, enflasyonun o sırada yüzde 45’e düştüğünü not ediyor./HÖ) civarında sürerken güçlü bir savunma gerçekleştirilemez. Uygulamaya konulan istikrar programı (24 Ocak ekonomik istikrar kararları kastediliyor./HÖ) çok önemlidir ve mutlaka aksamadan sürdürülmesi gerekir. Oysa bir yandan müthiş bir anarşi ve belirsizlik var. Böylesine bir tehlike karşısında ben size sormak isterim, siz ne yapıyorsunuz, ne yapmayı planlıyorsunuz?”3

NATO’nun, Türk Silahlı Kuvvetlerini bir askeri müdahale durumunda destekleyeceğini gösteren ilk mesaj, Türkiye Genelkurmay Başkanı Kenan Evren ve İkinci Başkan Haydar Saltık’a 11 Mayıs 1980 günü verilmiştir. Brüksel’de NATO Askeri Komitesi toplantısında General Rogers, Ege Denizi’nde komuta-kontrol sorunları ve Yunanistan’ın askeri kanada geri dönüşünü Türkiye Genelkurmay İkinci Başkanı Haydar Saltık ile görüşürken bir ara söz Türkiye’ye gelmiş ve General Rogers tereddüt etmeden sormuştur:

“Ülkenizdeki kargaşa karşısında Türk Ordusu ne yapmayı düşünüyor?”

Orgeneral Haydar Saltık hiç renk vermemiştir; böyle bir soruyu zaten beklemektedir:

“Her zamanki görevimizi sürdürüyoruz.”

“Ancak, Ordu’nun sıkıyönetimde böylesine geniş şekilde rol almasının sakıncaları da vardır.”

“Evet, sıkıyönetim nedeniyle bu göreve verilen birliklerin eğitimlerinde bazı güçlükler başladı. Ancak aranın kapatılmasına çalışıyoruz.”

Genelkurmay Başkanları onuruna verilen kokteylde de Orgeneral Kenan Evren’i, ABD’li meslektaşı Genelkurmay Başkanı General Jones sıkıştırmıştır:

“Türkiye’deki gelişmeleri doğrusu kaygıyla izliyoruz. Neler olduğunu anlayabilmek de çok güç. Aylardır bir Cumhurbaşkanı bile seçemedi politikacılarınız.”

NATO’da görevli Türk subayları da Brüksel’de Türkiye Dışişleri Bakanı Hayrettin Erkmen’in etrafını çevirip sıkıntılı ve sinirli bir şekilde şöyle konuşmuşlardır:

“Beyefendi, nedir bu durum? Sonu nereye varacak, bir Cumhurbaşkanı dahi seçilemiyor hâlâ. Biz burada anlatamıyoruz, millete rezil oluyoruz. Güç durumlara düşüyoruz.”4

US Armed Forces dergisinin Haziran 1980 tarihli sayısında ise şu yorum yer almaktadır:

“Türkiye’deki gelişmeler öyle bir noktaya tırmanmıştır ki, Türk Silahlı Kuvvetlerinin müdahalesinden başka bir çıkış yolu görülememektedir. (.) Türk Silahlı Kuvvetleri müdahale edecek, ancak gelişmeleri uzun vadede Ordu da düzeltemeyecektir.”5

Ordu’nun Tepkisi ve Uyarı Mektubu

Ordu’nun, ülke genelinde yaşanılan şiddet eylemlerine ve kanlı olaylara tepkisi ne idi?

Temmuz 1979'da, Milli Güvenlik Kurulu'nun aylık olağan toplantısında Napoli'deki NATO Karargahı ziyaretinden henüz dönen Deniz Kuvvetleri Komutanı Bülend Ulusu şöyle konuşmaktadır:

"İtalya Deniz Kuvvetleri Komutanı ile konuşurken, bana dedi ki; 'ciddi tedbirler alın, yoksa demokratik rejimi tehlikeye sokarsınız.' Oramiral Ulusu, bizde eylemlerin halka indiğini söylüyor, "hükümet ciddi önlemler almalı," diyordu. Bu konuşmaya tanık olan Faruk Sükan, (Demokratik Parti'den Konya Milletvekili, Devlet Bakanı ve Başbakan Yardımcısı sıfatıyla Milli Güvenlik Kurulu toplantısındadır/HÖ.), "ilk kez komutanların geziden döndükten sonra 'konuşmaya başladığını' gördüm," diyordu. Hele Güneydoğu ve Doğu illerinde 1979'un ilk dört ayında yaptıkları incelemeden sonra Nurettin Ersin, Tahsin Şahinkaya, Bülend Ulusu, Sedat Celasun ayrı ayrı söz alıp değerlendirmelerini sıralamışlardı. Özetle, "devlet otoritesinin yokluğundan, bürokrasinin çalışmadığından, eylemlerin giderek boyutlandığından," yakınıyorlardı. Askerler, "önlem alınmasını" vurgularken, Başbakan Ecevit-Faruk Sükan'ın gözlemi durmadan not alıyor, susuyordu. Deniz Kuvvetleri Komutanı elindeki yazılı metni yarım saat kadar okudu. 11-12 maddeye sığdırdığı bu konuşma, toplantıda bulunanların kanısı, bütün komutanların ortak görüşüydü. Oramiral, "sözcü" gibi konuşuyordu. Sözlerini bitirdiğinde, CHP'li Devlet Bakanı Hikmet Çetin yanında oturan CHP'li Milli Eğitim Bakanı Necdet Uğur'a, "Tıpkı, Muhsin Batur gibi," dedi. Orgeneral Batur da Milli Güvenlik Kurulu'nda 1971 askeri müdahalesinden hemen önce -tıpkı- Oramiral Ulusu gibi konuşmuş, iki de yazılı muhtıra vermişti.6

Mehmet Barlas'ın tespitlerine göre; askerler, terörün tırmanması, ekonominin iflas içinde olması ve siyasi arenada kavgalar sonucu, 1979 Eylülü'nde Genelkurmay Başkanı Kenan Evren'in talimatıyla "askeri

müdahalenin zamanının gelip gelmediğini saptayacak” bir “Çalışma Grubu” oluşturmuşlardı. Genelkurmay İkinci Başkanı Haydar Saltık’ın yönettiği “Çalışma Grubu” 11 Eylül 1979 günü (askeri müdahaleden bir yıl önce) çalışmaya başlamıştı. O sırada Başbakanlık koltuğunda Bülent Ecevit oturmakta idi.7

Genelkurmay “Çalışma Grubu” raporlarına göre, ülke iç savaşa doğru yol alıyordu. Eğer askeri müdahale gecikirse, Ordu’nun bölünmesi tehlikesi de vardı. Bu değerlendirmeden hareketle Genelkurmay Başkanı Kenan Evren’in, 21 Aralık 1979 günü İstanbul’da, 1. Ordu Karargahında komutanlarla bir toplantı yaptığı ve burada Hükümete yazılı bir uyarıda bulunulması kararı alındığı biliniyordu.8

27 Aralık 1979 tarihinde Genelkurmay Başkanı Kenan Evren imzalı ve “Türk Silahlı Kuvvetlerinin Görüşü” başlıklı mektup, Milli Güvenlik Kurulu Başkanı sıfatıyla Cumhurbaşkanı Korutürk’e verildi. Mehmet Barlas’a göre, Orgeneral Kenan Evren, uyarı mektubunu Cumhurbaşkanına iletirken, “Ordu’da derhal yönetime el koyulması gerektiğini düşünenlerin sayısı çok,” demeyi de ihmal etmemişti.9

Kenneth Mackenzie, iyi haber veren bir kaynağa dayanarak o dönemde Albay rütbesindekilerin acil olarak müdahale yapılmasını komutanlarından istediklerini yazmaktadır.10

Cumhurbaşkanı, Milli Güvenlik Kurulu Başkanı unvanını da kullandığı bir ön yazı ile Komutanların ortaklaşa imzaladıkları mektubu 2 Ocak 1980 günü Başbakan Süleyman Demirel ile ana muhalefet lideri ve CHP Genel Başkanı Bülent Ecevit’in bilgisine sunmuştu. Cumhurbaşkanı, mektubu vermek için iki lideri birlikte çağırmasının anlamını, Cumhurbaşkanlığı Genel Sekreteri Haluk Bayülken ile Cumhurbaşkanlığı Hukuk Danışmanı Prof. İlhan Öztrak’a şöyle açıklamıştı: “Önce Başbakana versem -çünkü Başbakanı çağırmaya mecburdum, çünkü Başbakan önce çağırılırdı- o

takdirde mektuba sadece o muhatapmış gibi bir hava ortaya çıkacaktı. Bu sebeple ikisini de çağırarak verdim ve 'mektubu değerlendirin,' dedim."11

1990'da, Süleyman Demirel, Kenan Evren'in anılarının yayınlanması üzerine verdiği yanıt-kitabında, Cumhurbaşkanı Fahri Korutürk'ün "uyarı mektubu" ile ilgili tutumunu şöyle değerlendirmektedir:

"Ben kendisi ile, 28 Aralık 1979 tarihinde mutad ziyaretimi yapmış, haftanın sorunlarını görüşmüştüm."

"O gün mektup elinde olduğu halde, bana, Hükümet Başkanı olarak bir şey söylenmemesini ve 7 gün bu mektubu elinde tuttuktan sonra bana intikal ettirmesini hep yadırgamışımdır."

"Sayın Korutürk, Cumhurbaşkanı seçilirken bana, kendiliğinden; 'askerlerle bir oyuna girmeyeceğini' söylemişti."

"Sayın Korutürk'ün dürüstlüğüne inanırdım. O sebeple de kendisi bir oyun içinde olamazdı."

"Bunun üzerine kendisine; 'Ben, Hükümet Başkanıyım. Benim vaziyetim herkesinkinden farklıdır. Ortada, çok ciddi bir durum vardır, bu bir 'bunalım hali'dir. Mektup, Hükümet aşılarak verilmiştir. Genelkurmay Başkanı ve Komutanlarla görüşeceğim. Bunun arkasında ne olduğunu tespit ettikten sonra, kendi vaziyetimi tayin edeceğim. Durumu ayrıca size arz edeceğim,' dedim."12

Ordu'nun uyarı mektubunda şu satırlar dikkati çekiyordu:

"Ülkede birlik ve beraberliğin, vatandaşın can ve mal güvenliğinin süratle sağlanabilmesi için gerekli kısa ve uzun vadeli tedbirlerin yüce Meclislerimizde en kısa zamanda kararlaştırılması bugünkü ortam içinde hayati bir önem taşımaktadır."

"Diğer yandan Meclislerin açılışından bir buçuk ay sonra komisyonların ancak teşkil edilebilmesi ve ülkenin acilen çözüm bekleyen konularını

müzakere için bugüne kadar müşterek bir gündemin saptanamaması üzüntü ile izlenmektedir.”

“Atatürk milliyetçiliğinden alınan ilham ve hızla vatandaşlarımızı kaderde, kıvançta ve tasada ortak, bölünmez bir bütün halinde, milli şuur ve ülküler etrafından toplamanın, iç barış ve huzurun sağlanmasında temel unsur olduğu apaçık bir gerçektir. Ülkenin içinden bulunduğu bu durumdan bir an evvel kurtulması hükümetler kadar diğer siyasi partilerimizin de görevleri arasındadır.”

“Türk Silahlı Kuvvetleri; iç hizmet yasası ile kendisine verilen görev ve sorumluluğun idraki içinde ülkemizin bugünkü hayati sorunları karşısında siyasi partilerimizin bir an önce milli menfaatlerimizi ön plana alarak, anayasamızın ilkeleri doğrultusunda ve Atatürkçü bir görüşle bir araya gelerek anarşi, terör ve bölücülük gibi devleti çökertmeye yönelik her türlü hareketlere karşı bütün önlemleri müştereken almalarını ve diğer anayasal kuruluşların da bu yönde yardımcı olmalarını ısrarla istemektedir.”13

Cumhurbaşkanı Korutürk’ün davranışı da kanıtlıyor ki, Ordu’nun mektubu özellikle iki büyük siyasi parti ve onların genel başkanlarını hedefliyordu. Esasen taleplerin kanun ve anayasa değişiklikleri ile yapılabilecek oluşu, sorunun parlamentoda çoğunluğa sahip iki büyük parti tarafından aşılabileceğinin bir diğer göstergesi idi.

Olayların bundan sonraki gelişimi şöyledir:

Ordu’nun mektubu üzerine Başbakan önce 4 Ocak 1980 günü saat 16.15’te Genelkurmay Başkanı ile görüşerek, “konuyu, gayet soğukkanlılıkla beraberce düşünelim…” önerisinde bulundu ve 7 Ocak 1980 günü saat 17.00’de Genelkurmay Başkanı ve Kuvvet Komutanlarıyla buluşmak ve konuşmak kararı aldı.14

5 Ocak 1980 günü toplanan AP Genel Yönetim Kurulu’nda, uyarı mektubuyla “Ordu’nun yönetime el koymamakla birlikte, siyasete el

koymuş olduğu.” görüşüne varılmıştı. Cüneyt Arcayürek’in yazdığına göre, Genelkurmay Karargahında o günlerden başlayarak yönetime el koyulacağı gün nasıl davranılacağı, ne gibi işlemler yapılacağı, hangi bildirilerin çıkacağı dosyalanıyordu.15

11-12 Eylül 1980 gecesi Genelkurmay Karargahında askerler tarafından “alıkonulan” Doğan Kasaroğlu’nun aktardığına göre; Generaller aralarında konuşurlarken, “Peki ekonomiyi ne yapacağız?” gibi bir soru duyuluyor. Biri, “Özal’ı getireceğiz,” diyor. “Ya kabul etmezse?” sorusuna karşı, diğeri, “Zorla yaparız,” derken, bir diğeri “İkna ederiz,” diye konuşuyor. Başbakanlık Müsteşarı Turgut Özal, çok sonra, “zorla yaparız,” diyenin yeni Orgeneral ve Genelkurmay 2. Başkanı Necdet Öztorun; “İkna ederiz,” diyenin de Orgeneral Haydar Saltık olduğunu öğreniyordu.16

Ordu’nun İstekleri

4 Ocak 1980 günü saat 16.00’da Başbakanlık Konutu’nda, Genelkurmay Başkanı ile Başbakan arasındaki toplantı şu sözlerle sona ermişti:

“Başbakan Demirel-Anayasa kuruluşlarının görevleri, yetkileri Anayasayla tanzim edilmiştir. Bunları bir mektupla disipline etmek mümkün değildir. Sizinle 7 Ocak 1980 Salı günü, bu konuyu konuşmak istiyorum. Konuyu gayet soğukkanlılıkla beraberce düşünelim.”

“Orgeneral Evren-Diğer Komutan arkadaşlarımı da getirmek isterim.”

“Başbakan Demirel-Tabii. 7 Ocak 1980 günü, saat 17’de görüşelim.”17

7 Ocak 1980 günü saat 17.00’den itibaren üç saat boyunca Başbakan ve Komutanlar önceden kararlaştırdıkları şekilde toplanmışlardı. Genelkurmay Başkanı Kenan Evren, itinalı bir üslupla şunları söylemişti:

“Dünya değişiyor. Kanunlar çıkmadı. Zaman aleyhimize işliyor. Sol ve sağ çatışıp iç harbe gidecek. Yurt dışında aynı şeyler var. ‘Tehditler alıyoruz’. Arkadaşlarımızda tedirginlik var. Bazılarında bedbinlik

gördüm… Bunun böyle yürümeyeceği kanaati var… Bütün siyasi partilere ve Anayasal kuruluşlara bir ikaz yapalım düşüncesi hakim oldu. ‘Ne yapalım’, dedik. Cumhurbaşkanına bir mektup verelim. O da parti liderlerini çağırsın, Anayasal kuruluşlara söylesin. ‘Ordu rahatsızdır’, desin. Bu duruma nasıl geldik? Gözden geçirelim: Anarşi ile mücadelede bir ve beraber olunmadı. Kısa ve uzun vadede yasal çalışmalar geciktirildi. Bir şey yapılmadı. İstihbarat örgütleri suç kaynaklarını ortaya çıkarmaya yararlı olmadı. Mahkemeler işlemedi. Devlet çarkı iyi çalışmadı. Emniyet teşkilatı bir türlü düzeltilemedi. Milli Eğitim, her türlü aşırı akımların aşaması haline getirildi. Silah kaçakçılığı ile bir türlü müessir mücadeleye girişilemedi. Kötü kentleşme, sosyo-ekonomik (durum) anarşiye müsait ortam yarattı. Meclisler kendilerinden beklenilen dinamik çalışmaya giremedi. Halkın devlete ve meclislere güveni sarsıldı, devletin yanında olmadı.”

Genelkurmay Başkanı, ne yapılmasını istediklerini hiçbir tereddüde yer bırakmayacak şekilde sıralamıştı:

* 1402 sayılı sıkıyönetim kanunu yeniden düzenlenmelidir.

* Emniyet örgütünün etkinliğini arttırıcı kanun çıkarılmalıdır.

* Ceza usul kanununda değişiklik yapılmalıdır.

* Polis ve öğretmen dernekleri kurulmamalıdır.

* 1974 Affı bugünkü duruma sebep olmuştur. Anarşist ve bölücüler için af çıkarılmamalıdır.

* Her türlü ideolojik yayımlar önlenmelidir.

* Radyo ve televizyon programları düzeltilmelidir.

* Gecekondu bölgeleri organize edilmeli, yahut şehre akın önlenmelidir.

* Toplantı, gösteri ve yürüyüşler disipline alınmalıdır.

* Olağanüstü Hal ve Devlet Güvenlik Mahkemeleri kanunları çıkarılmalı. Ordu her seferinde müdahale mecburiyetinde kalmamalıdır.

* Seçim kanunu, siyasi partiler kanunu yeniden düzenlenmelidir. Aksi halde önümüzdeki seçimlerde parlamentonun yeni bir şekil alacağına inanmıyoruz.

* Danıştay'ın yetkileri yeniden düzenlenmelidir.

* Toprak reformu yeniden ele alınmalıdır.

* Gazete ve dergi çıkarılması başı boş olmamalıdır.

* Meclis çalışmalarının engellenmesi önlenmelidir. Halk üzerinde menfi tesir yapmaktadır.

* Vergi reformu yapılmalıdır.

* Siyasi partiler, kesin ve ortak tavır içine girmelidir.

* İstihbaratın etkinliği arttırılmalıdır.

* Öğretim kurumları politize olmaktan kurtarılmalıdır.

* Devlete ve kamu kuruluşlarına sızmış olan militanlar temizlenmelidir.

* Anayasal kuruluşlar yıkıcılık ve bölücülükle ilgili bilgi sahibi değildir. Bilgi sahibi yapılmalıdır.

* Atatürk ilkelerinden asla taviz verilmemelidir.

* Bu konuda CHP'nin desteğinin alınması önemlidir.18

Genelkurmay Başkanı Evren'in konuşması ardından öteki komutanlar da sıra ile söz alıp bazı eklemelerde bulundular ve dileklerini belirttiler.

Başbakan, bütün bu konuşmalardan sonra şöyle dedi:

"… Sizi dikkatle dinledim. Bu söylediklerinizi sistematize edelim, gruplandıralım, idareten yapılabilecek şeyleri ayıralım ve derhal yapalım. Bunları Silahlı Kuvvetler yapacaksa Silahlı Kuvvetler, sivil idare yapacaksa, sivil idare yapsın. Yasa lazım olan haller içinde gerekli incelemeyi ve teşebbüsleri yapalım. 9 Ocak 1980 günü saat 17'de tekrar bir araya gelelim ve konuşmaya devam edelim…"19

Genelkurmay Başkanı tarafından sıralanan taleplerin hemen tamamı siyasi organ tarafından yapılması gereken işlerdi. Talepler sistematize

edilmiş, itina ile hazırlanmıştı. Komutanlar ile görüşmesinin ertesi sabahı Cumhurbaşkanına şunları söyleyecekti:

"… Türkiye, bu meselelerin altında ezilmeyecektir. Ne iyimserliğin ne de kötümserliğin çare olmadığını, herkes bilmelidir. Bu meselelerin altından çıkmak, gün meselesi değildir. Ama, çıkılacaktır…"20

Eski Başbakan, 1985 yılında Cüneyt Arcayürek ile yaptığı bir görüşmede şunları söylemiştir:

"Erim'in cenazesi kaldırıldığı gündü. İstanbul'da Ordu Komutanı bana, 'Bu kadar yapabiliyoruz' biçiminde bir söz söyleyince, 'yapmayacaklar' diye geçirdim içimden… Oysa vazifeyi yaptırmak benim vazifemdi. Kamunun avukatı bendim, çırpınıyordum, vazife yapılmıyorsa yapanları getirmek için. (.) Kendi kendime 'ikrar' edemiyordum, söylemek istemiyordum. İş gidiyordu. Komuta heyetini değiştireyim' diye düşünmedim de değil… Fakat bunu nasıl yapacaktım. Yeni komutanlar getireyim, bunu nasıl çözecektim? Cumhurbaşkanı Vekili Çağlayangil'le yapmaya kalksam, hadise üzerinde kalacaktı, muhalefet, 'Orduyla oynuyor,' diye ortaya çıkacaktı ya da seçime gitmeliydim, o da olmuyordu."21

Ordu'dan gelen uyarı ve taleplerin en az Hükümet ve Başbakan kadar muhatabı olan CHP ve lideri Bülent Ecevit ne yapıyordu?

Cüneyt Arcayürek'in de belirttiği gibi, Ordu'nun "işbirliği" yapılmasını isterken amacı, CHP ile AP'nin ortak hükümet kurması idi.22

9 Ocak 1980 günü, Cumhurbaşkanı Korutürk ile ana muhalefet lideri arasında şu konuşmalar geçiyordu:

"(Bülent Ecevit): Çok ağır sorunlar var. Bilmem hükümet bunları yalnız başına kaldırabilir mi? İşbirliğine, koalisyona bile açığız. Sayın Başbakandan ise daha diyalogu bile lüzumlu bulmadığı izlenimi alıyoruz."

"(Cumhurbaşkanı Korutürk): Dış tehlikeler artıyor. Afganistan ve İran olaylarını görüyoruz. Türkiye ise hassas bölgede. Türkiye'nin birliği

sağlanmalıdır. Mektubu soğukkanlılıkla değerlendirmeniz için bir süre tutmuştum. Sayın Demirel'le sizi birlikte davetimin sebebi alacağınız tutumun, kararın Ordu'nun teşebbüslerinin muallakta -boşlukta- kalmasının doğuracağı ağır sonuçlara, keza çevremizdeki gelişmelerin ağırlığına dikkati çekmek, iki partinin işbirliğini sağlamaktır. Siz kapınızı açık bırakınız, Sayın Başbakan bu tutuma lakayt (ilgisiz) kalmaz, kalamaz."

"(Bülent Ecevit): Gruplarımız uyarının şekline değil, özüne dikkat etti. En hararetli üyelerimiz dahi (.) bu hususta ittifak içindeler. İşbirliğine hazırız. Sayın Başbakan ise kanunlar çıkar, iş biter imajını yaratmak eğiliminde gözüküyor."

"(Cumhurbaşkanı Korutürk): Siz itidalli (uyumlu) olun, kapıyı açık tutun. Afganistan'ın işgali karşısında Sedat ve Begin bile birleşiyorlar. Hal böyle iken iki büyük partinin mecliste birleşmemesi tarihi bir vebal olur."23

Cumhurbaşkanı ile görüşen CHP Lideri Ecevit'in basın mensuplarına açıklaması da hiç bir tereddüde yer bırakmayacak kadar açıktır:

"… Türkiye'nin demokratik rejim içerisinde, bunalımlardan kurtuluşunu kolaylaştırmak için CHP, AP ile işbirliğine hazırdır… Eğer koalisyon önerisi bugün hükümette bulunan partiden gelecek olursa yetkili kurullarımıza destekleyerek götürürüm…"24

CHP Lideri Bülent Ecevit'in ılımlı tutumu sonucu değiştirememiş; 12 Eylül 1980 öncesinde iki büyük parti ve liderleri hiçbir şekilde işbirliği yapamamışlardır.

Süleyman Demirel, siyasi yasaklı bulunduğu dönemde kaleme aldığı, 19 Eylül 1985 tarihli bir notta; 1980 öncesinde rejim için bile olsa, bir türlü CHP-AP ittifakına yanaşmayışını kastederek, "bir olmadınız, beraber olmadınız," diye konuşanlara böyle bir işbirliğine neden yanaşmadığını şu şekilde açıklamıştır:

"Çok parti ile tek partiyi karıştırmamak lazımdır. Çok partide, partiler farklı fikirlere sahip olacak ve farklı davranışlarda bulunacaklardır.

Partilerin her meselede bir ve beraber olması isteniyorsa bu takdirde itiraz, sistem'edir. Aranan tek partidir. Halbuki çok parti tek partiye göre ilerlemedir. Tek partiyi aramak geriye gitmek olur."25

Ordu'nun Müdahale Hazırlıkları

Genelkurmay Başkanı Kenan Evren'in anlatımıyla olayların bundan sonra gelişimi ve askeri müdahale hazırlıklarının tamamlanması şöyle olmuştur:

- 6 Nisan'da Korutürk'ün süresi dolduğundan cumhurbaşkanlığı makamı boşaldı. TBMM, yeni "cumhurbaşkanı seçimi için aylarca yasama görevini yerine getirmeyecek, oylama turları ile çok kıymetli olan zamanı harcayacaklardır."26

- 24 Nisan'da, Genelkurmay Başkanı Kenan Evren, Milli Savunma Bakanı A. İhsan Birincioğlu'na önemli bir uyarıda bulundu: "Herkesin ve tabii bu arada Silahlı Kuvvetlerin de bir sabır noktası vardır. Bu işin, bu şekilde ila nihaye (süresiz olarak) beklemeye tahammülü yoktur. Eğer böyle devam ederse ya alttan gelen tazyiklere dayanamayarak bu sele katılmak zorunda kalırız veya bizi bir kenara iterler. Binaenaleyh bir an evvel Cumhurbaşkanlığı meselesi halledilmelidir. Bunu Başbakana anlatınız." Aynı gün not defterine şunları da yazdı: "Durum hiç de iyi değil. Hiçbir şeyin halledildiği yok. Galiba sonunda bu işe müdahale etmek zorunda kalacağız. Kuvvet Komutanları ile yaptığımız görüşmede önümüzdeki haftayı da beklemenin uygun olacağı neticesine vardık. Eğer böyle devam eder ve partiler bu anlayışsızlık içinde olurlarsa bir müdahaleden başka çıkar yol kalmıyor." Nisan ayı bilançosu, 247 ölü, 475 yaralı idi.27

- 5 Mayıs'ta Başbakan ve Genelkurmay Başkanı görüştü. Başbakan, Cumhurbaşkanı seçiminden hiç söz etmemiş; Özel Harp Dairesi personelinin terörle mücadelede kullanılmasını, 1972'de Kızıldere olayları sırasında da böyle yapıldığını söylemişti. Genelkurmay Başkanı, bu

görüşmede, Başbakanın kendisini oyaladığı izlenimi edinmiş ve Genelkurmay İkinci Başkanına; “7 Mayıs günü Askeri Komite ve SHAPE tatbikatına gideceğim. Dönünceye kadar bütün hazırlıklar tamamlansın. Radyo ve televizyona verilecek tebliğler, beyanatlar da hazırlansın. Bu partilerin memleketi felakete sürüklemelerine daha fazla seyirci kalamayız. Brüksel’den dönüşte artık bu işi halledelim,” emrini vermiştir.28

- 18 Mayıs’ta Genelkurmay Başkanı ve Kuvvet Komutanları, Jandarma Genel Komutanı ve 2. Başkanın katıldığı bir toplantı yapıldı. İkinci kez uyarı mektubu verilmesi konusu görüşüldü. Bunun bir fayda sağlamayacağı üzerinde görüş birliğine varıldı ve “müdahale kararı” alındı. Karargahtaki bütün hazırlıkların Temmuz’un ilk haftasına kadar bitirilmesi söylendi.29

- 24 Mayıs’ta, İstanbul’da, Genelkurmay Başkanı ve öteki yüksek komutanlar, Ordu Komutanı, Harp Akademileri Komutanı ve Kolordu Komutanlarıyla bir toplantı yaptılar. Katılanlar, müdahalenin zaruretine inandıklarını söylediler.30

- 27 Mayıs’ta, Milliyetçi Hareket Partisi Genel Başkan Yardımcısı ve Eski Gümrük ve Tekel Bakanı öldürüldü. Cenazesinin kaldırıldığı 30 Mayıs günü birçok il ve ilçede gösteriler yapıldı. Bazı okullar tatil edildi. Korkudan oralardaki esnaf işyerlerini açamadı. O gün cereyan eden olaylarda 20 vatandaş can verdi. 28 Mayıs’ta, Çorum’da, Kahramanmaraş’dakine benzer olaylar çıktı. Çorum’daki olaylar, 7 Haziran’da yatıştırılabildi. Mayıs ayının bilançosu 239 ölü, 577 yaralı idi.31

- 4 Haziran’da, Genelkurmay İkinci Başkanı, askeri müdahale için emri Genelkurmay Başkanına sundu. Harekatın belkemiğini İstanbul oluşturuyordu. Emir, 1. Ordu Komutanı ile ayrıca görüşüldü.32

- 17 Haziran’da müdahale kararı kesinleşti. Genelkurmay Başkanı’nın kafasındaki tarih, 17 Temmuz’du.33 Bu arada, Orgeneral Haydar Saltık’ın

başkanlığında “Çalışma Grubu” genişletildi.34 Haziran ayı bilançosu, 230 ölü, 466 yaralı idi.35

- 1 Temmuz’da, Genelkurmay Başkanı, Kuvvet Komutanları, Jandarma Genel Komutanı ve İkinci Başkan yeniden toplandılar. Müdahalenin başlangıç tarihi olarak 11 veya 12 Temmuz’u uygun buldular. Bu tarihin tespitinde, CHP’nin hükümeti düşürmek için gensoru verecek oluşu rol oynamıştı. Komutanlar, hükümet bu şekilde düşürülürse müdahalenin daha kolay olacağını düşünüyorlardı. Ayrıca, devlet borçlarının üç yıl ertelenmesi için Paris’te 8, 9, 10 Temmuz günlerinde toplantı vardı ve yapılacak bir müdahale bu ertelemeyi engelleyebilir ve ülke borç ödemede bir sıkıntı ile karşılaşabilirdi.36

- 3 Temmuz’da harekat emri özel kuryelerle Ordu Komutanlarına ve Sıkıyönetim Komutanlarına ulaştırıldı. Fakat Başbakan Demirel, 214 güvensizlik oyuna karşı 227 güvenoyu almıştı. Bu arada, 8, 9, 10 Temmuz günlerinde Paris’te yapılması kararlaştırılan borç erteleme toplantısı da 22 Temmuz tarihine atılmıştı. Müdahale tarihi, bu gelişmeler üzerine ertelenmişti. Bu kararın bir faydası daha olmuştu: Ağustos ayı başında toplanan Yüksek Askeri Şura’da terfi ve emeklilik işlemleri düzenli olarak sürdürüldü.37

- 8 Temmuz’da Genelkurmay Başkanı ve Komutanlar Çorum’da incelemeler yaptılar. Geceyi Amasya’da geçirdikten sonra Samsun’a ve Ordu’ya geçtiler. 17 Temmuz’da Van’a gittiler. Aynı gün, Yüksekova, Şemdinli, Hakkari’yi ziyaret ettiler. Askeri birlikleri denetlediler ve Komutanlardan olaylar hakkında bilgi aldılar. 18 Temmuz’da, Ağrı, Kars ve Erzurum garnizonlarını denetlediler. 19 Temmuz’da, Elazığ, Tunceli, Diyarbakır garnizonlarındaki birlikleri denetlediler. 20 Temmuz’da Siverek üzerinden Kayseri’ye geçtiler. Denetimlerden varılan sonuç, müdahalenin

mutlaka yapılması şeklinde idi. Gecikilmesi durumunda, “bir iç harbin içinde” olmak işten değildi.38

- 23 Temmuz’da, Devrimci İşçi Sendikaları Konfederasyonu Eski Başkanı Kemal Türkler öldürüldü. “Artık bir soldan bir sağdan öldürme olayları kan davasına dönüşmüştü.”39

- 24 Temmuz’da, Cumhurbaşkanı Vekili İhsan Sabri Çağlayangil, AP Lideri ve Başbakan Süleyman Demirel ile CHP lideri Bülent Ecevit’i Çankaya’da buluşturmuştu. Fakat görüşmeden olumlu bir sonuç alınamamıştı. Temmuz ayı bilançosu, 341 ölü, 510 yaralı idi. Yine Temmuz içinde, (Evren kesin tarihi hatırlamıyor/HÖ) Genelkurmay Başkanı Kenan Evren’e, Büyükelçi Coşkun Kırca ve Kontenjan Senatörü Adnan Başer Kafaoğlu hazırladıkları bir anayasa taslağını sunmuşlardı. Genelkurmay Başkanı, iki sivilin anayasa taslağı için şunları yazıyor: “Üzerinde epey çalıştım. Ancak uygun bulmadım. Katı tarafları çoktu. (.) Diktatörlüğe de götürebilirdi.”40

- 4 Ağustos’ta Yüksek Askeri Şura toplandı. Ordu’daki terfi ve tayinler tamamlandı. İhtimal vermemekle birlikte, emekli olacak General ve Amirallerin ellerindeki harekat emrini kızgınlık ve kırgınlıkla Başbakana veya bir Bakana bildirmeleri tehlikesine karşı 11 Temmuz’daki harekat planı ile ilgili dosyalar toplatıldı. Toplama işi, 7 Ağustos’ta tamamlandı.41

- 26 Ağustos’ta Genelkurmay Başkanı ve Komutanlar son bir toplantı yaptılar ve 5 Eylül Cuma günü müdahale yapılması kararı aldılar. Ancak, İkinci Başkan, Ankara Sıkıyönetim Komutanının göreve yeni başladığını ve bu tarihe kadar bütün hazırlıkları tam olarak yerine getiremeyebileceğini söyleyince, harekat günü bir hafta sonraki, 12 Eylül Cuma sabahı saat 03.00 olarak değiştirildi. İkinci Başkan (Korgeneral Necdet Öztorun), kendi el yazısı ile varılan kararları kaleme aldı ve tutanak, toplantıda bulunanlar (Orgeneral Kenan Evren, Orgeneral Nurettin Ersin, Orgeneral Tahsin

Şahinkaya, Oramiral Nejat Tümer ve Korgeneral Necdet Öztorun) tarafından imzalandı (Jandarma Genel Komutanı o sırada görevli olarak Ankara dışında idi, tutanağı 2 Eylül günü imzalayabildi). Böylece askeri müdahalenin yürütme organı (beyni) olan Milli Güvenlik Konseyi'nin çatısı oluşturulmuş ve Genel Sekreterliğe de Ege Ordu Komutanı Haydar Saltık atanmıştı. 26 Ağustos günü yapılan toplantıda, Türk Hava Kuvvetleri Komutanı Tahsin Şahinkaya'nın ABD'ye yapacağı gezi gündeme geldi. Orgeneral Şahinkaya'nın ziyareti önceden planlanmıştı ve 12 veya 13 Eylül günlerinde bitecekti. Gezinin iptali söz konusu olamazdı. Kendisinin, 11 Eylül'de Ankara'da olacak şekilde programında kısaltma yapması kararlaştırıldı.42

- 30 Ağustos'ta Genelkurmay Başkanı Kenan Evren'in Zafer Bayramı mesajında şöyle deniliyordu: "Meclislerimiz aylardır çalışamaz ve Cumhurbaşkanı seçimi gibi çok önemli bir görevini yapamaz duruma getirilmiş olmasından ulusumuz derin ıstırap duyarken, ülkede huzur ve sükunun sadece sıkıyönetim komutanlarından beklenmesinin ve kısa sürede gerçekleşmemesi üzerine de, onların suçlanmasının insafla ve sağduyu ile bağdaştırılması, elbette mümkün değildir. Nitekim yurdumuzda olduğu gibi, anarşinin hüküm sürdüğü tüm ülkelerde mücadele, ulusça verilerek yapılmakta ve ancak bu suretle, üstesinden gelinebilmektedir. (.)"43

- 6 Eylül'de, "Konya'da çok çirkin olaylar cereyan etti. (.) Mevlana Türbesi ve Camii önünde meydanda büyük nümayişler yapılmış, İstiklal Marşımızı söyleyenler protesto edilmiş, bu esnada yerlere oturulmuş, bir kısım yobazlar, 'Ezan sesi istiyoruz, bu Marşı söylemiyoruz,' diye bağırmışlar, Erbakan ve vaktiyle Bakanlık yapmış bir kısım MSP'li milletvekillerinin de katıldığı kortej kol-kola girerek, eski Türkçe pankartlarla, ilahilerle yürüyüşe geçmişler ve tam manası ile tarihte cereyan eden 31 Mart olayını tekrar etmek istemişlerdir. (.) Olayı televizyonda

seyredip, ertesi günü gazetelerde de okuyunca sinirlendik. O Erbakan ki; 30 Ağustos Zafer Bayramı'nın Anıtkabir'deki kısmı ile Genelkurmay Başkanlığında yapılan kutlama törenlerine katılmamış ve katılmayışına o günü Karadeniz şehirlerimizden birinde vefat eden bir din adamının cenaze törenini bahane olarak göstermişti. (.) 30 Ağustos Bayramı'na katılamayan bu kişi, Konya'daki 31 Mart provasına çekinmeden katılabiliyordu."44

- 8 Eylül'de, Genelkurmay Başkanı ve Komutanlar son bir koordinasyon toplantısı yaptılar. Bir çok ayrıntıyı gözden geçirdiler.45

- 9 Eylül'de, Genelkurmay Başkanı ve üst düzey komutanların katılımıyla bir toplantı daha yapıldı.46 Genelkurmay Karargahında, Kara Kuvvetleri Komutanı Nurettin Ersin, Hava Kuvvetleri Komutanı Tahsin Şahinkaya, göreve yeni atanan komutanlar, Deniz Kuvvetleri Komutanı Nejat Tümer ve Genelkurmay İkinci Başkanı Necdet Öztorun'un toplantıları yalnızca yarım saat sürdü ve Genelkurmay Başkanı Kenan Evren, askeri müdahale emrini imzaladı ve; "Müdahale tarihi 12 Eylül'dür. Bayrak planı yeniden dağıtılsın ve hazırlıklarınızı ona göre yapın," dedi.47

- 10 Eylül'de, özel kurye uçakları ile ilgili komutanlıklara kurye subayları ile harekat emri gönderildi.48 Askeri müdahaleden yalnızca 2 gün önce görüşmelerde bulunmak amacıyla bu bilgiyle ABD'de bulunan Hava Kuvvetleri Komutanı Tahsin Şahinkaya için Washington Büyükelçiliği'nde verilen kokteylde de konu yine Türkiye'deki anarşi, siyasi kriz, ekonomik tıkanıklık ve de Cumhurbaşkanının aylardır seçilemeyişidir. Kokteyle katılanların bu yönde bir sorusuna, Türk Hava Kuvvetleri Komutanı kesin bir cevap vermekte tereddüt etmedi: "Merak etmeyin, önümüzdeki 48 saat içinde Türkiye'nin bir Cumhurbaşkanı olacak!"49

- 11 Eylül'de, Genelkurmay Başkanı Kenan Evren, Cumhurbaşkanı Vekili İhsan Sabri Çağlayangil'e haftalık görüşme için çıkmıştı. Cumhurbaşkanı Vekili, "Ordu'da bir sıkıntı var mı?" diye sorunca,

Genelkurmay Başkanı, önemli bir sıkıntı bulunmadığını, Necmettin Erbakan'ın Konya mitinginden duydukları üzüntüyü söyledi ve samimi bir şekilde birbirlerinden ayrıldılar. Aynı gün, Ordu ve Kolordu Komutanlıklarından harekata hazır oldukları mesajları geliyordu. Parti Liderlerinin gönderilecekleri yerler tespit edilmiş, uçak ve helikopterler hazırlanmıştı. Genelkurmay Başkanı, Parti Liderlerinin heyecanlanıp kalp krizi geçirmeleri ihtimaline karşı, gecenin o saatinde kapıya subay gönderilmemesi, birer milletvekili veya bakan bulunarak subayla birlikte eve gitmeleri ve çok kibar hareket edilmesi, geçici ikamet edecekleri yerlere arzu ederlerse eşlerini de birlikte götürebilecekleri hususunda, İkinci Başkana emir bile vermişti.50

Ordu'nun Fiili İktidarı

Genelkurmay Karargahındaki uzun hazırlıklardan sonra 12 Eylül 1980'de Ordu'nun yönetime el koyması ile başlayan ve 13 Aralık 1983 günü Anavatan Partisi lideri ve yeni Başbakan Turgut Özal'ın birinci hükümetinin iş başına gelmesiyle sona eren bu döneme "Ordu'nun Fiili İktidarı" demek uygun bir adlandırma olabilir.

"Ordu'nun Fiili İktidarı" döneminde, yasama ve yürütme yetkisi birleştirilerek kullanmıştır. Bakanlar Kurulu vardır ama, başında, askeri müdahaleden kısa süre önce emekliye ayrılan bir Komutanın bulunuşu, Bakanların kendi özel alanlarında çalışırken bile Milli Güvenlik Konseyi ve Genelkurmay Karargahında oluşan eğilimlerin etkisinde kalmaları nedeniyle, Milli Güvenlik Konseyi iktidarını bir güç tekliği ve mutlaklık şeklinde anlamak gerekir. Hattâ ilk günlerde ayrı bir hükümetten söz etmek bile mümkün değildir. Oramiral Bülend Ulusu Hükümeti'nin kuruluşu için 21 Eylül'e kadar kısa da olsa bir süre geçmiştir.

12 Eylül 1980'den 13 Aralık 1983 tarihine kadar 3 yıl 3 ay 1 gün süren "Ordu'nun Fiili İktidar" döneminde uygulamaların sorumluluğu, Milli

Güvenlik Konseyi (MGK) adını alan askeri komitenin üyeleri, Genelkurmay Başkanı Kenan Evren ile Kara Kuvvetleri Komutanı Nurettin Ersin, Hava Kuvvetleri Komutanı Tahsin Şahinkaya, Deniz Kuvvetleri Komutanı Nejat Tümer ve Jandarma Genel Komutanı Sedat Celasun'un omuzlarındadır. Fakat bu sorumluluk görünüştedir, çünkü, sonradan 1982 Anayasası'na konulan geçici 15. madde ile Milli Güvenlik Konseyi ve Genelkurmay'ın fiili iktidar döneminin bütün asker ve sivil görevlilerine o dönemde yaptıkları işlemlerden dolayı cezai, mali ve hukuki açıdan "ebedi sorumsuzluk" şeklinde akıl almaz bir ayrıcalık verildiği hatırlanırsa, gerçekte fiili iktidarın bir başka açıdan ebedileştirilerek kutsallaştırıldığı ortaya çıkar. Bu ise, sınırlandırılmamış ve kontrolü imkânsızlaştırılmış bir mutlak iktidar olur ki, "fiili iktidar" sözü buna da uygun düşmektedir.

"Ordu'nun Fiili İktidarı" ilk belgesi, 12 Eylül 1980 Cuma günü saat 13'te, Türkiye Radyo ve Televizyonundan "Genelkurmay ve Milli Güvenlik Konseyi Başkanı Orgeneral Kenan Evren'in Türk Milletine Açıklaması" başlıklı konuşmadır. Bu belgede, Türk Silahlı Kuvvetlerinin emir ve komuta zinciri çerçevesinde gerçekleştirdiği askeri müdahalenin gerekçesi bütün ayrıntılarıyla açıklanmaktadır:

"Yüce Türk Milleti: 30 Ağustos Zafer Bayramı dolayısıyla sizlere radyo ve televizyondan hitap etme imkânını bulmuş ve ayrılan kısıtlı süre içerisinde mümkün olduğu kadar, yurdumuzun içinde bulunduğu siyasi ve ekonomik durumu ile anarşik ve bölücü eylemleri, alınması gereken tedbirleri çok kısa olarak izah etmeye çalışmıştım. Yine çok iyi hatırlayacaksınız ki; iki yıldır her fırsattan istifade ile muhtelif defalar verdiğim beyanat ve radyo televizyon konuşmalarımda da bu hayati önemi olan konuları dile getirmiştim. (.)"

"Yine hepinizin bildiği ve gördüğü gibi; anarşi, terör ve bölücülük her gün 20 civarında vatandaşımızın hayatını söndürmektedir. Aynı dini ve milli

değerleri paylaşan Türk vatandaşları, siyasi çıkarlar uğruna, çeşitli suni ayrılıklar yaratılmak suretiyle muhtelif kamplara bölünmüş ve birbirlerinin kanlarını çekinmeden akıtacak kadar gözleri döndürülerek adeta birbirlerine düşman edilmişlerdir. (.)”

“Bir kısım bedbahtlar Türk milletinin bağımsızlığını, birlik ve beraberliğini temsil eden İstiklal Marşımıza, koyu taassup veya sapık ideolojik amaçlarla protesto maksadıyla oturarak veya İstiklal Marşı yerine Enternasyonali söyleyerek açıkça saygısızlık gösterebilmişler ve buna doğrudan sorumlu kişiler tevil yoluna sapmak suretiyle savunmalarını yapabilmişlerdir.”

“Uzun zamandan beri bu fevkalade üzücü olayları yakından takip eden Türk Silahlı Kuvvetleri hatırlayacağınız gibi; Milletin kendisine verdiği yetkileri kullanamayan ve bu korkunç gidişi acz içinde seyreden anayasal kuruluşların tümünü Cumhurbaşkanımız aracılığıyla uyararak alınması gereken tedbirlere de yer vermek suretiyle büyük Türk milletine karşı yüklendiği sorumluluğu dile getirmiştir. Aradan geçen 8 aylık süre içerisinde yaptığımız sayısız uyarmalara rağmen hemen bütün bu tedbirlerin hiç birine yasama ve yürütme organları ile diğer anayasal kuruluşlardan yeterli bir cevap alınmamış ve bu konuda müspet faaliyetleri de izlenememiştir. Bu uyarı mektubundan sonra bir kısım yasaları etkisiz hale getirerek çıkaran Meclislerimiz 22 Mart 1980 tarihinden beri siyasi çıkar hesapları ile çıkmaza sürüklenen Cumhurbaşkanlığı seçiminden dolayı içinde bulunduğumuz buhran ile mücadelede en kıymetli unsur olan zamanı fütursuzca harcamışlardır. Dünyanın hiçbir ülkesinde cumhurbaşkanlığı makamı ve seçimi bu kadar hafife alınmamış ve bu kadar zaman boşa harcanmamıştır.”

“Asayiş ve ekonomik bunalıma çareler getirmesi ve kanunlar yapması beklenen yasal organlarımız, memleket üzerine çöken bu kabusa karşı kayıtsız kalmışlardır. (.)”

“Son iki yıllık süre içinde terör 5 bin 241 can almış, 14 bin 152 kişinin yaralanmasına ve sakat kalmasına sebep olmuştur. İstiklal Harbi’nde Sakarya Savaşı’ndaki şehit miktarı 5 bin 713, yaralı miktarımız 18 bin 480’dir. Bu basit mukayese dahi Türkiye’de hiç bir insanlık duygusuna değer vermeyen bir örtülü harbin uygulanıldığını açıkça ortaya koymaktadır.”

“Sevgili Vatandaşlarım; bütün bunlar ve buna benzer sayılabilecek ve hepiniz tarafından yakından bilinen daha birçok sebeplerden dolayı Türk Silahlı Kuvvetleri; ülkenin ve milletin bütünlüğünü, milletin hak, hukuk ve hürriyetini korumak, can ve mal güvenliğini sağlayarak korkudan kurtarmak, refah ve mutluluğunu sağlamak, kanun ve nizam hakimiyetini, diğer bir deyimle devlet otoritesini tarafsız olarak yeniden tesis ve idame etmek gayesiyle devlet yönetimine el koymak zorunda kalmıştır. Bugünden itibaren yeni hükümet ve yasama organı kuruluncaya kadar muvakkat (geçici) bir zaman için yasama ve yürütme yetkileri benim başkanlığımda Kara, Deniz, Hava Kuvveti Komutanları ile Jandarma Genel Komutanından oluşan Milli Güvenlik Konseyi tarafından kullanılacaktır. (.)”

“Sayılan bu hazırlıklar tamamlanıncaya kadar yurdumuzda her türlü siyasi faaliyetler her kademede durdurulmuştur. Zorunlu olarak faaliyetleri durdurulan siyasi partilerin yeniden hazırlanacak anayasadaki düzenlemelere ve yeni seçim ve partiler kanuna göre zamanı ve koşulları ilan edilecek seçimlerden yeterince önce faaliyete geçmesine müsaade edilecektir.”

“Parlamento üyeleri, siyasi faaliyetlerinden dolayı suçlanmayacak ve yeni yönetime karşı suç teşkil edecek tutum ve davranışlarda bulunmadıkları sürece haklarında herhangi bir işlem yapılmayacaktır.”

“Ancak, kanunların suç kabul ettiği fiilleri vaktiyle işlediği saptanan parlamenterler hakkında gerekli kovuşturma yapılacaktır. Adalet Partisi,

Cumhuriyet Halk Partisi, Milli Selamet Partisi ve Milliyetçi Hareket Partilerinin parti başkanları şimdilik can güvenliklerinin sağlanması amacı ile Silahlı Kuvvetlerin koruma ve gözetiminde belirli yerlerde ikamete tabi tutulmuşlardır. Durum müsait olunca serbest bırakılacaklardır. (.)”

“Yurtta kan dökülmemesi için bütün vatandaşlarımın tahriklere kapılmaksızın sükunet içinde yayınlanacak bildiriler doğrultusunda hareket etmelerini ve ikinci bir bildiriye kadar sokağa çıkmamalarını rica ederim.”51

Genelkurmay Başkanı Evren’in bu konuşmasında dikkati çeken, adeta bir restorasyon programının açıkça ilan edilmekte oluşudur. Ordu, neleri yapacağını ve onlardan sonra da kışlasına geri döneceğini daha ilk anda söylemektedir. Belli olmayan tek şey, bütün bunların bir takvime bağlanmayışıdır. Esasen bu da gerçekçi bir durumdur. Belki bir yıl veya iki yıl gibi bir süre verilmiş olsa sakıncalı olurdu. Takvimde gecikme olursa bazı sıkıntılar doğar veya askeri konseyin caydırıcı etkisi azalabilirdi. Bu ilk konuşmada iç ve dış kamuoyuna ilan edilen programın kışlaya dönüş için asgari şartlar şeklinde kabul edilmesi ise, tamamen Türk usulü askeri yönetimin bir özelliğidir. 27 Mayıs 1960’daki Milli Birlik Komitesi’nin de benzeri bir deklarasyonda bulunduğu bilinmektedir.

“Ordu’nun Fiili İktidarı” yönetim organı olarak Milli Güvenlik Konseyi’nin (MGK) Başkanı ve Üyeleri 18 Eylül 1980 günü ant içmişlerdir. MGK’nin bir organ olarak varlığı her ne kadar Orgeneral Evren’in 12 Eylül 1980 günü radyo ve televizyondan yaptığı konuşma ile açıklanmışsa da önce 25 Eylül’de bir iç tüzüğe sahip kılındığı, bununla yetinmeyerek, 12 Aralık’ta kuruluş kanunu ile hukuki statüsüne kavuşturulduğu gözlemlenmektedir. Milli Güvenlik Konseyi faaliyetlerini kendi mantığı içinde bir anayasal statüye kavuşturan 2324 sayılı Anayasa Düzeni Hakkında Kanun’un 2. maddesinde, yasama yetkisinin Milli Güvenlik

Konseyi'nce, Cumhurbaşkanına ait yetkilerin Milli Güvenlik Konseyi Başkanı ve Devlet Başkanınca kullanılacağı hükme bağlanmaktadır. Aynı kanunun 1. maddesine göre, istisnalar saklı kalmak şartıyla yeni bir anayasa kabul edilinceye kadar 1961 Anayasası'nın yürürlükte olduğu; 6. maddesine göre, Milli Güvenlik Konseyi'nin bildiri ve kararlarında yer alan ve alacak olan hükümlerle Konsey tarafından kabul edilerek yayımlanan ve yayımlanacak olan kanunların 9 Temmuz 1961 tarihli Anayasa hükümlerine uymayanları Anayasa değişikliği olarak ve yürürlükteki kanunlara uymayanları da kanun değişikliği olarak yayımlandıkları tarihte veya metinlerinde gösterilen tarihlerde yürürlüğe girecekleri hükme bağlanmıştır. Aynı kanunla, Milli Güvenlik Konseyi'nin kanun niteliğindeki işlemleri hakkında Anayasaya aykırılık iddiasında bulunulamayacağı söylenmektedir. Anayasa Mahkemesi'ne olduğu gibi Danıştay'ın aşırıya kaçan yetkilerine de bir tırpanlama yapılmaktadır. Hükümet kararları ve üçlü kararnameler hakkında yürütmenin durdurulması ve iptal isteminde bulunulması mümkün değildir. Ordu'nun, 12 Eylül 1980 günü başlayan fiili iktidarı bu kanun ile hukukileştirilmiş olmaktadır. Bu kanunla, Milli Güvenlik Kurulu geçici anlamda bir anayasal statüye ve yasama organı hatta Kurucu Meclis yetkisine kavuşturulmuştur.52

Türkiye Cumhuriyeti Milli Güvenlik Konseyi Yasama Görevleri İçtüzüğü başlıklı karara göre, MGK'nin kimlerden oluştuğu, Başkanlığını Genelkurmay Başkanının yaptığı, onun bulunmaması halinde askeri hiyerarşiye bağlı kalınarak oturumlara Konsey üyelerinden birinin başkanlık edeceği, ayrıca Konseyin danışmanlık ve sekreterlik görevini yerine getirmek için bir Genel Sekreterlik makamı oluşturulduğu, Genel Sekreterin toplantılara katılmakla birlikte oy kullanamayacağı hüküm altına

alınmaktadır. Adı üzerinde bir içtüzük, yasama faaliyetinin ne şekilde yerine getirileceği, kanun tasarılarının teklifi, görüşülmesi, oylanması, tutanaklar, güvenoyu, başbakan ve bakanların denetimi, bakanların dokunulmazlığı ile bazı mali hükümler düzenlenmektedir.53

12 Aralık 1980 günü kabul edilen Milli Güvenlik Konseyi Kuruluş Kanunu ise, üç maddeden ibarettir ve fiili durumu hukukileştirmektedir. Konseyin kimlerden oluştuğu, isimleri ve rütbeleriyle birinci maddede sayıldıktan sonra, ikinci maddede, Kurucu Meclis tarafından hazırlanarak halkoyuna sunulacak yeni anayasada yer alacak hükümlere göre teşekkül edecek Türkiye Büyük Millet Meclisi yeniden göreve başlayıncaya kadar Milli Güvenlik Konseyi Başkanı ve üyelerinin görevleri, yetki ve sorumlulukları rütbe süreleri ile hizmet sürelerine ve yaş hadlerine bakılmaksızın devam hükme bağlanmaktadır. Üçüncü madde bir hayli ilginçtir: Milli Güvenlik Konseyi Başkan ve Üyeliğinin herhangi bir nedenle boşalması halinde nasıl bir işlem yapılacağını düzenlemektedir; Başkanlık en kıdemli Kuvvet Komutanı ve Milli Güvenlik Konseyi Üyesinin Milli Güvenlik Konseyi'nce Genelkurmay Başkanlığı'na atanmasıyla, Üyelik ise, aynı şekilde Kuvvet Komutanlığı'na veya Jandarma Genel Komutanlığı'na atanan Komutanın Milli Güvenlik Konseyi'ne katılmasıyla tamamlanacaktır. Bu kanunun geçerliliği geriye doğrudur ve böylece 12 Eylül 1980 tarihinden başlatılmak suretiyle geçen sürenin de hukukileşmesi sağlanmaktadır.54

MGK, ülke genelinde kontrolü eline geçirdikten ve eski dönemin siyasi liderliğini kendi deyimleriyle "güvence altına" aldıktan sonra, 20 Eylül 1980'de bir hükümet kurdurtmuştur. Niçin, 12 Eylül ve hemen ardından gelen günlerde değil de, 20 Eylül'e kadar beklenmiştir?

Deniz Kuvvetleri Emekli Komutanı Bülend Ulusu'nun bu göreve resmen atanmasından önce müstakbel Başbakan olarak kendisiyle temas

kurulan ilk kişi, Emin Paksüt'tür. Fakat Emin Paksüt, yaşlılığı gerekçesiyle bu görevi kabul etmemiştir.55

Emin Paksüt'e başbakanlık önerildiği, fakat Paksüt'ün kabul etmediği Paksüt'ün yakın arkadaşı Coşkun Kırca tarafından da doğrulanmıştır.56

Mehmet Ali Birand'ın tespitlerine göre, Orgeneral Kenan Evren'in 1978'de başlayıp 12 Eylül 1980'e kadar ki sürede yeşil kaplı ve üzerinde memoranda ibaresi bulunan küçük not defterine eski Türkçe olarak tam 103 ayrı değişiklik maddesi kaydetmiştir. Bu maddelerde, genelde nelerin değiştirilmesi gerektiği yazılıdır. En fazla iki yılda bütün bu değişikliklerin tamamlanacağı gibi de bir düşünce oluşmuştur. Fakat iş başına geçince evdeki hesabın çarşıya uymadığı görülecektir. Bunun ilk açık belirtisi, Başbakanlığa atanacak isim üzerinde ortaya çıkan görüş ayrılığıdır.57

Prof. Turhan Feyzioğlu'nu Başbakan olarak görevlendirme projesinin Genelkurmay Başkanı Kenan Evren ve Kara Kuvvetleri Komutanı Nurettin Ersin'den kaynaklandığı söylendiği halde; 11 Eylül gecesi Genelkurmay Karargahında J Başkanları arasında buz gibi bir hava esmiş ve "Biz darbeyi bunun için mi yapıyoruz?" diye tepkilerini açıkça belirtmekten çekinmemişlerdi.58

12 Eylül 1980 günü, Orgeneral Evren tarafından davet edilen Prof. Turhan Feyzioğlu, askeri yönetimin liderine yeni kabinenin çerçevesini bile çizmiştir. Yeni kabinede toplum tüm kesimleri temsil edilmelidir. CHP ve AP'den ılımlı olarak tanınmış şahsiyetlerin kabineye alınması gerekmektedir. Yoksa, parlamentoda sadece 4 sandalyesi olan oyu yüzde 3'ü bulmayan bir partinin lideri olarak bu görevin altından kalkamayacağını vurgulamıştır. Askeri yönetimin başından itibaren üzerinde görüş birliğine vardıkları tek bakan adı, Turgut Özal'dır. Ordu müdahalesi öncesi temaslarında ve Batı'dan gelen istihbaratlarda Turgut Özal'ın kabineye alınmamasının 24 Ocak kararlarının uygulanmayacağı anlamına

çekilebileceği ve kredilerde önemli aksamaların başlayacağı kanısı vardır. Batı'nın alkışladığı Turgut Özal ve beraberinde getirdiği felsefe sürdürülmelidir. Fakat Turgut

Özal, Prof. Turhan Feyzioğlu'nun başbakanlığa getirilmesine ilk itiraz edecekler arasındadır.59

Başbakanlık için Prof. Turhan Feyzioğlu'na tepkiler giderek yaygınlaşıyordu, işadamları, serbest piyasa reformlarıyla bağdaştıramıyordu, AP'liler için, ne de olsa bir eski CHP'li idi, CHP'liler de, CHP aleyhtarı diye karşı bir hava estirmişlerdi.60

Başbakanlık için o günlerde yakıştırılan bir başka isim, Orgeneral Haydar Saltık'tı. Orgeneral, 12 Eylül'den sonraki günlerde dolaştırılan söylentiye göre, askeri müdahalenin beyni konumundaki kişi idi.61 Başbakanlık için yakıştırılması normaldi. Başta Turgut Özal, CHP'li Orhan Eyüboğlu, Adnan Başer Kafaoğlu ve Genelkurmay Karargahında J Başkanları, Orgeneral Haydar Saltuk'un bu görevi üstlenmesini istiyorlardı. MGK Genel Sekreterliği'ne atanan Orgeneral Haydar Saltık ise askeri üniformayı sırtından çıkartmayı düşünmüyordu. İlginç bir nokta, Orgeneral Saltık, askeri müdahale öncesi hazırlanmış çizelgelerde adları "ihtisas komisyonları" diye geçen ekibine, "Başbakan ve Bakan adayları önerin," diye sormuştu. Listelerde Prof. Feyzioğlu'nun adı yoktu. Emekli Orgeneral Adnan Ersöz, Emekli Orgeneral Turgut Sunalp, Adnan Başer Kafaoğlu ve Prof. Mehmet Gönlübol'un adları vardı.62

Prof. Turhan Feyzioğlu'nun başkanlık edeceği kabineyi bile komutanlar belirledikleri halde, bardağı taşıran ilginç bir son dakika gelişmesi olmuştur:

Kime ne görev önerilse, AP'lisi Süleyman Demirel'e gidip izin almaktadır; CHP'lisi Bülent Ecevit'e danışmaktadır. Genelkurmay bunu fark edince ateş püskürmüştür. Orgeneral Evren, "Benim siyasilerden tam

sıtkım sıyrıldı. Bunlar şimdiden liderlerine sorarlarsa, uygulamada da aynı şeyi yapacaklar demektir. Oysa bize, inanmış, sadık insanlar gerekli," diye sert şekilde manzarayı eleştirmiş ve "CHP ile AP'nin ılımlılarından hükümet kurma fikrinden vazgeçelim," demiştir. Prof. Turhan Feyzioğlu ismi böylece gündemden düşmüştür.63

Bülend Ulusu Hükümeti

12 Eylül askeri yönetimi sona erinceye kadar başbakanlık görevini üstlenen Emekli Deniz Kuvvetleri Komutanı gerçekte Roma'ya Büyükelçi olarak gitme hazırlıkları içindedir.64 Emekli Oramiral, 9 Ağustos günü Başbakan Süleyman Demirel'i konutunda ziyaret etmiş ve kendisine büyükelçilik teklif edilmiştir. Ardından, Dışişleri Bakanlığı'na, Ulusu'nun Roma Büyükelçiliği'ne atanması için gerekli hazırlıkların başlatılması talimatı verilmiştir. Ulusu, Başbakan ile görüşürken müdahale kararını bilmektedir; fakat kesin tarihinden habersizdir.65 Gelişmeler kısa süre sonra onu askeri dönemin başbakanlığına taşımıştır. 20 Eylül 1980'den "Ordu'nun Fiili İktidarı"nın sona erdiği 13 Aralık 1983 tarihine kadar aralıksız görevde kalan Emekli Oramiral Bülend Ulusu Hükümeti'nde, Devlet Bakanlıkları sandalyesi beşe çıkarılarak bunlardan ikisine Başbakan Yardımcılığı görevi verilmiştir. Bunun dışında önceki dönemden farklı olarak; Gıda Tarım ve Hayvancılık Bakanlığı ile Orman Bakanlığı, Tarım ve Orman Bakanlığı adıyla birleştiriliyordu. Zeyyat Baykara ile Turgut Özal'ın Başbakan Yardımcılığı görevlerini üstlendikleri Ulusu kabinesinde teknisyen yanı ağır basan isimler (İlhan Öztrak, Ümit Haluk Bayülken, İlter Türkmen, Turhan Esener) ile 1980 öncesi dönemde iki büyük siyasi partinin liderlerine çeşitli eleştirilerde bulunan kişiler (Kemal Cantürk, Ali Bozer, İ. Kaya Erdem, Şahap Kocatopçu) vardı. Ayrıca bazı emekli askerler de (Selahattin Çetiner, Hasan Sağlam, Recai Baturap, Necmi Özgür.) göreve getirilmişti.66

Bu kişilerin hemen hepsi, ılımlı ve sağ görüşlüydü.67

27 Eylül günü Başbakan Ulusu'nun MGK Başkanı ve üyelerine hitaben sunduğu hükümet programı oldukça ayrıntılı ve iddialı idi ve "Aziz yurdumuzun ufkunu karartan bütün kara bulutları dağıtma" vaadinde bulunuyordu.68

Yeni Başbakan, Milli Güvenlik Konseyi önünde programını okumadan bir gün önce, 26 Eylül 1980 günü, ABD Büyükelçisi James W. Spain ile görüşmüş ve ona "How is my borther now?" (Kardeşim şimdi nasıl?) diye sormuş; devletin düşmanları, aşırı solcular, İslamcılar ve faşistlerden yakınmıştır.69

Bülend Ulusu Hükümetinin, yürütmenin gündelik işleri ve bürokrasi ile ilişkilerin koordinasyonu dışında normal dönemlerin Bakanlar Kurulunca kullanılan bütün yetkileri kullanamadığı bilinmektedir. 2324 sayılı Anayasa Düzeni Hakkında Kanun ile MGK'ya çizilen yetki alanı göz önüne alınırsa, Hükümet, fiili iktidarı kullanan askeri yönetimin, bir alt organı veya yardımcı kurulu gibi olmaktadır.

Danışma Meclisi

MGK Genel Sekreteri Orgeneral Haydar Saltık'ın 1 Kasım 1980 günü şartlar sağlanırsa bir Kurucu Meclis'in toplanacağını söylemesinden yaklaşık 8 ay sonra 30 Haziran 1981'de Kurucu Meclis Hakkında Kanun kabul edilmiştir. 16 Ekim 1981 tarih ve 2533 sayılı kanunla daha önce 52 sayılı MGK kararı ile faaliyetleri yasaklanmış bulunan bütün siyasi partiler de feshedilmektedir.70

Bir danışma organı ve MGK'nın birlikte bir Kurucu Meclis oluşturmaları planlanmaktadır. Kurucu Meclis'in MGK kanadı 1. maddede belirtildiği üzere, 2324 sayılı Anayasa Düzeni Hakkında Kanun'daki yetkileri kullanacaktır; yani, Türkiye Büyük Millet Meclisi'ne (Büyük Millet Meclisi ve Cumhuriyet Senatosu) ait yetkiler ile donanacaktır.71

Kurucu Meclis, yeni anayasayı ve anayasanın halkoyuna sunuluşu için kanunu yapacak; ondan sonra da, anayasanın geçici hükümlerine göre yürürlüğe girecek anayasa ilkelerine uygun bir siyasi partiler kanunu ile seçim kanununu hazırlayacaktır. Ayrıca, MGK'ce kararlaştırılacak tarihte yapılacak genel seçimlerle Türkiye Büyük Millet Meclisi kurulup fiilen göreve başlayıncaya kadar, kanun koyma, değiştirme ve kaldırma suretiyle yasama görevlerini yerine getirecektir.

Kurucu Meclis'in ikinci, fakat pek fazla bir gücü olmayan kanadı Danışma Meclisi'nin oluşumu bir hayli ilginçtir.

Mümtaz Soysal, 17 Ekim 1981 günlü yazısında; Danışma Meclisi'nin oluşum biçimini kendine özgü üslubuyla kınarken; emir ve komuta ilişkisi içinde düzenlenmiş bir meclis yerine, danışmanlık müessesesinin gerçek işlevinin harekete geçirilmesi üzerinde durmaktadır.72

1980 Askeri Yönetimi'nde Danışma Meclisi atanmış bir organdı. Bazı esaslara göre her ilin tespit ve teklif ettiği adaylar arasından MGK'ce belirlenen 120 üye ile yine MGK'ce doğrudan doğruya ilan edilen 40 üye olmak üzere toplam 160 üyeden oluşuyordu. Danışma Meclisi'ne üyelik başvurusu için; 30 yaşını tamamlamış, yüksek öğrenimli, askerlik hizmetini yapmış veya yükümlü bulunmayan yüz kızartıcı suçlardan hüküm giymemiş, kısıtlı veya kamu haklarından yasaklı olmayan ve 11 Eylül 1980 tarihinde herhangi bir siyasi parti üyesi olmayan Türk vatandaşı şartı aranıyordu. Danışma Meclisi'nde illeri temsil etmek isteyenler, aralıklı beş yıl veya sürekli üç yıl oturdukları illerin Valiliklerine kendileri başvuracaklardı. Vali, şartları taşıyanların başvurularını il sınırları içindeki adalet, güvenlik ve çeşitli kuruluş ve meslek mensupları ile mümkün olan genişlikte yapacağı temaslarla birlikte değerlendirdikten sonra, çevrede iyi tanındığına ve sevildiğine kanaat getirdiği isteklilerden o ilden Danışma Meclisi'ne yollanacak üye sayısının üç katının ad ve soyadlarını aday

olarak MGK’ye bildireceklerdi. Valilere, ön-eleme yetkisi verilmişti. MGK, bu yoldan 120 üye seçecekti. MGK kontenjanından doğrudan aday olmak isteyenler ise başvurularını MGK Genel Sekreterliği’ne yapıyorlardı. Herhangi bir şekilde üyeliğin boşalması halinde, MGK doğrudan atama yetkisini kullanacaktı. Danışma Meclisi üyelerine bir çeşit dokunulmazlık hakkı verilmişti. Özürsüz olarak Genel Kurul ve Komisyon çalışmalarına bir ay içinde üst üste beş kez katılmayanların üyelikleri Genel Kurul kararı ile düşürülebiliyordu. Danışma Meclisi üyelerine tanınmış en önemli hak 10 imza ile kanun teklif edebilmeleri idi. Anayasa taslağının hazırlanması ve ilgili kanunda belirtilen siyasi partiler ve seçim kanunları için hazırlık çalışmalarına zaten katılmak zorunda idiler. Üyelerin, ilk genel seçimlerde herhangi bir siyasi partiden kontenjan adayı olamayacakları da ayrı bir hüküm olarak kanunda ifade edilmişti.73

Anayasanın Hazırlanması ve Kabulü

Ergun Özbudun, 1961 ve 1982 Anayasalarının yapımı sürecindeki benzerlikleri 5 madde halinde sıralamaktadır:

(a) Her iki anayasa askeri müdahaleler sonucu oluşmuştur.

(b) Her iki anayasa, bir kanadı askeri harekatın liderliğini yapan kuruldan (Milli Birlik Komitesi ve Milli Güvenlik Konseyi), diğer kanadı ise sivillerden (Temsilciler Meclisi ve Danışma Meclisi) oluşan Kurucu Meclisler tarafından hazırlanmıştır.

(c) Her iki durumda da, Kurucu Meclis, daha doğrusu bu meclisin sivil kanadı seçimle oluşmamıştır.

(d) Her iki durumda da Kurucu Meclisçe hazırlanan Anayasa, halkoyuna sunulmak suretiyle kesinleşmiştir.

(e) Her iki durumda da sivil kanadın, Bakanlar Kurulu’nun kurulması ve düşürülmesine ilişkin yetkileri yoktur.74

Ergun Özbudun’a göre, 1961 ve 1982 Anayasalarının yapımı sürecindeki farklar ise şunlardır:

(a) 1961’deki Temsilciler Meclisi’nin daha temsili bir nitelik taşıdığı görülmektedir. Bu Meclisin üyelerinin aşağı yukarı üçte biri dolaylı denilebilecek bir seçimle üyelik sıfatı kazanmış, önemli bir bölümü de kooptasyon, yani çeşitli meslek kuruluşlarının kendi meslek temsilcilerini belirlemesi yoluyla oluşmuştur. Buna karşılık, 1980 askeri yönetiminde Danışma Meclisi üyelerinin tümü Milli Güvenlik Konseyi tarafından atanmıştır.

(b) Temsilciler Meclisi’nde kapatılan DP dışında, dönemin diğer iki partisi olan CHP ve CKMP gerek doğrudan doğruya kendilerine ayrılan kontenjanlar, gerek iller ve meslek kuruluşları temsilcileri arasındaki üyeleri kanalıyla, Anayasanın hazırlanmasında büyük ölçüde etkili oldukları halde, Danışma Meclisi tümüyle partisiz bir Meclistir.

(c) Bu iki fark, Danışma Meclisi’nin Temsilciler Meclisi’ne oranla, sosyal kompozisyon bakımından çok daha fazla bürokrasi ağırlıklı bir kuruluş olması sonucunu doğurmuştur.

(d) Temsilciler Meclisi, Milli Birlik Komitesi karşısında, Danışma Meclisi’nin Milli Güvenlik Konseyi karşısındaki durumuna oranla daha geniş yetkili bir kuruluştur. 1961’de Temsilciler Meclisi tarafından kabul edilen metin, Milli Birlik Komitesi tarafından aynen kabul edilmediği; Temsilciler Meclisi de Milli Birlik Komitesi’nce yapılan değişiklikleri benimsemediği takdirde; iki meclisin üyelerinden oluşan bir Karma Komisyon kurulması ve Karma Komisyon metninin Kurucu Meclis birleşik toplantısında oylanması öngörülmüştü. Bu durum, sayıca daha kalabalık Temsilciler Meclisine üstünlük sağlıyordu. 1982’de Milli Güvenlik Konseyi, Danışma Meclisi’nce kabul edilen metinde dilediği değişikliği yapma veya bunu tümüyle reddetme yetkisini saklı tutmuştur. Milli

Güvenlik Konseyi’nde değiştirilerek kabul edilen metnin yeniden Danışma Meclisi’ne gönderilmesi gibi bir yöntem öngörülmemiştir. Anayasanın yapımında nihai söz, Milli Güvenlik Konseyi’ndedir. Danışma Meclisi, adının da doğru olarak ifade ettiği gibi, nihayet bir “danışma” veya daha doğru bir söyleyişle “ön çalışma” organıdır.

(e) 1961’de halkoyuna sunulan Anayasa tasarısının kabul edilmemesi halinde ne yapılacağı açıkça belirtilmiştir. Bu durumda yeni seçim kanununa göre yapılacak genel seçimle yeni bir Temsilciler Meclisi kurulacak ve bu Meclis, Anayasa çalışmalarına yeniden başlayacaktır. 1982’de, Anayasa tasarısının halkoylamasında reddi durumunda ne yapılacağı belli değildir. Bu durum, tasarı reddedildiği takdirde askeri idarenin belirsiz bir süre daha devam edebileceği düşüncesini akla getirebilecek niteliktedir.

(f) 1961 halkoylamasında siyasi partiler kamuoyu oluşturmada aktif bir rol oynadıkları, hatta Anayasanın kabulüne karşı olan görüşlerini nispi bir rahatlık içinde ifade edebildiği halde; 1982 halkoylamasına ilişkin 70 ve 71 sayılı Milli Güvenlik Konseyi kararlarında, halkoylaması öncesinde Anayasa üzerindeki tartışmalar sınırlandırılmıştır. Zaten, 12 Eylül 1980 tarihine kadar kurulmuş olan bütün siyasi partiler, Milli Güvenlik Konseyi’nin 16 Ekim 1981 tarihli kanunuyla feshedilmiş olduğundan, 1982 Anayasası halkoylamasında siyasal partilerin kamuoyu oluşturmasına bir katkıları da söz konusu olmamıştır.

(g) 1961’dekinin aksine, 1982’de halkoylamasında Anayasanın kabulü ve Cumhurbaşkanı seçimi birleştirilmiştir.75

Kurucu Meclis’in Danışma Meclisi kanadında üye olarak bulunan ve Anayasa Komisyonu Üyesi sıfatıyla taslağın hazırlanışında aktif görev yapan Gazi Üniversitesi Öğretim Üyesi Prof. Kemal Dal’ın verdiği bilgilere göre; Danışma Meclisi 23 Ekim 1981 günü ilk toplantısını yaptıktan sonra

kendisine bir başkan seçmiş ve bir de iç tüzük komisyonu kurarak çalışmalarına başlamıştır. Danışma Meclisi kendi içinden 15 kişilik bir de Anayasa Komisyonu seçmiştir. Başkanlığını Prof. Orhan Aldıkaçtı'nın yaptığı Anayasa Komisyonu'nda Prof. Feyyaz Gölcüklü (Başkan Vekili), Prof. Şener Akyol (Sözcü), Prof. Turgut Tan (Katip Üye) ile Prof. Kemal Dal, Prof. Feyzi Feyzioğlu, Prof. Feridun Ergin, Prof. Teoman Özalp, Mümin Kavalalı, Muammer Yazar, General T. Fikret Alpaslan, General İhsan Göksel, Rafet İbrahimoğlu, Recep Meriç ve Prof. Hikmet Altuğ. Anayasa Komisyonu çalışmaları sonucunda hazırlanan tasarı, 17 Temmuz 1982 günü Danışma Meclisi Başkanlık Divanı'na teslim edilmiş, 4 Ağustos 1982 günü de genel kurul gündemine alınarak üzerinde tartışmalara başlanılmıştır. Çalışmalar tamamlandığında Anayasa tasarısı oturuma katılan 141 üyenin 122 kabul, 11 çekimser ve 7 ret oyu ile kabul edilmiştir. Danışma Meclisi Anayasa Komisyonu daha sonra siyasi partiler kanunu tasarısı ile seçim kanunu tasarısını hazırlamıştır. Bunlar da iç tüzükte belirlenen şekilde genel kurulda tartışılarak son şekilleri verilmek üzere MGK'ye gönderilmiş; 14 Ekim 1982 tarihinde de yeni anayasaya göre genel seçimler yapılmadan önce Danışma Meclisi'nin görevi sona ermiştir.76

Danışma Meclisi'nce kabul edilen anayasa taslağı, Devlet Başkanı Orgeneral Kenan Evren'in başkanlığında, MGK Üyesi Kuvvet Komutanları, Başbakan Bülend Ulusu, MGK Genel Sekreteri Necdet Üruğ, Devlet Bakanı İlhan Öztrak, Adalet Bakanı Cevdet Menteş, Maliye Bakanı Adnan Başer Kafaoğlu, İçişleri Bakanı Selahattin Çetiner, Dışişleri Bakanı İlter Türkmen, Gümrük ve Tekel Bakanı Ali Bozer, MGK Hukuk Komisyonu Başkanı Tümgeneral Muzaffer Başkaynak ile birkaç sivil uzman üç süreyle incelendikten sonra MGK tarafından 24 Eylül 1982 günü yeni anayasa olarak ilan edilmiştir. MGK'de Anayasa taslağına son şekli

verilirken ayrıca geçici maddeler eklenmiştir. Devlet Başkanı Orgeneral Kenan Evren'in otomatik olarak cumhurbaşkanı unvanı kullanmasına olanak sağlayan madde, MGK üyelerinin statüsünü yeni dönemde Cumhurbaşkanlığı Konseyi Üyeliğine dönüştüren madde, eski politikacıların siyasi faaliyetten dışlanmalarını düzenleyen madde, MGK Sekreterliği ve Genelkurmay Karargahında hazırlanmıştır.77

Dünya anayasa hukuku literatürünün bilinen hiçbir kuralına uygun düşmeyen geçici maddelere iki ilginç tepkiden biri; ABD, diğeri, Üçüncü Cumhurbaşkanı Celal Bayar (1884-1986)'dan gelmiştir.

Yalçın Doğan'ın yazdığına göre; Amerikan yönetimi de Celal Bayar da, askeri yönetime çeşitli kanallardan ulaşarak, "Anayasanın halk tarafından oylanmasıyla cumhurbaşkanı seçiminin ayrı ayrı yapılmasını" önermiştir. Washington, Ankara'da kendi büyükelçiliği kanalıyla gönderdiği "görüş"te gerekçe olarak "Avrupa'nın ters bir tavır alabileceğini" öne sürmüş ve ardından şunları eklemiştir: "Evren, halk tarafından sevilen bir liderdir. Popülaritesi yüksektir. Ayrı ayrı sandıklarda seçime ve oylamaya gidilmesi daha iyi olur." Amerikalıların bu girişimine Ankara herhangi bir tepki göstermemiştir. Atatürk'ün "son" Başbakanı Celal Bayar ise, Orgeneral Kenan Evren'e doğrudan bir mektup göndermiştir. Üçüncü Cumhurbaşkanı, 5 Eylül 1982 tarihinde kamuoyuna açıklama yaparak zaten anayasayı desteklediğini söylemiştir. 27-28 Eylül 1982 tarihinde de o günlerde bayram nedeniyle Antalya'da bulunan Devlet Başkanına Antalya Valisi aracılığıyla bir mektup göndermiştir. Son derece nazik bir üslupla kaleme alınan mektupta iki noktanın altı çizilmektedir:

"1- Siyasetçilere yasak getirmek acaba ne kadar doğrudur?"

"2- Cumhurbaşkanının anayasanın halk oylaması sonucunda kabul edilmesiyle birlikte seçilmiş olması acaba ne kadar isabetlidir?"

Deneyimli Devlet Adamı Celal Bayar, mektubunun sonunda şunu eklemiştir:

“Paşa Hazretleri, siz namzet olsanız seçilecek kudrettesiniz.”78

Anayasanın halkoyuna sunulmasından önce yayınlanan MGK’nin 70 sayılı kararıyla; yeni siyasi partiler kanunu yayınlanıncaya kadar siyasi parti niteliğindeki bütün çalışmalar yasaklanıyordu. Feshedilen siyasi partilerin yönetici ve mensupları, 12 Eylül 1980 öncesine dönük siyasi çekişmelerin devamı şeklinde algılanabilecek sözlü veya yazılı açıklama yapamayacaklardı. Sıkıyönetim Komutanlarının koydukları yasaklar ve sıkıyönetim uygulamaları tartışılamayacaktı. Anayasa taslağı üzerinde yasaklılar dışında kalan yurttaşlar kişisel düzeyde görüş açıklayabileceklerdi. Yüksek Yargı, Sayıştay, Üniversiteler, kamu kurumu niteliğindeki meslek kuruluşları, basın kuruluşları, faaliyetleri yasaklanmamış sendikalar, bilimsel amaçlı dernekler ve özel statülü kuruluşlar, seminer ve konferanslar yolu ile sözlü ve yazılı olarak görüş bildirebileceklerdi. Bütün bu tartışmalar, Anayasa taslağının geliştirilmesi maksadı dışına taşmayacak, Anayasanın halkoylaması sırasında halkın vereceği oyun nasıl olması gerektiği konusunda bir telkinde bulunulmayacaktı.79

MGK’nın 71 sayılı kararı ile, 70 sayılı kararda belirtilen çerçevede Anayasa taslağının tartışıldığı, yeni aşamada söz konusu tartışmaların durdurulduğu, taslak metnin Resmi Gazete’de yayımlanmasından sonra “Anayasanın Yüce Milletimize devlet adına resmen tanıtılması görevi”nin 24 Ekim 1982 ve 5 Kasım 1982 tarihleri arasında Radyo-Televizyon’da ve bazı illeri ziyaretleri sırasında Devlet Başkanının yapacağı konuşmalarla yerine getirileceği, fakat bu konuşmaların hiçbir surette eleştirilemeyeceği kesin bir dille kamuoyuna ihtar ediliyordu.80

MGK ve Devlet Başkanı Orgeneral Kenan Evren'in yeni anayasayı tanıtmak amacıyla yurt çapında sürdürdüğü yoğun propaganda kampanyasının son konuşmasında yurttaşların "kabul oyu" vermeleri için öne sürdüğü gerekçe şöyledir:

" (.) Türk varlığının geleceğini, üzerinde yazılı bir tek kelimelik oylarınızla cevaplandıracağınız asıl soru şudur: 'Bu ülkenin 12 Eylül öncesine tekrar gelmesini istiyor muyuz, istemiyor muyuz?' Bütün sorular, bütün meseleler işte bu bir tek soru içerisinde toparlanmakta, bu bir tek soru içinde çözülmektedir. Eğer 12 Eylül öncesine dönmeyi ve o felaketli günleri ve yılları tekrar ve bu sefer belki de daha feci bir şekilde ve kurtuluş ümitleri kaybedilmiş bir surette yaşamayı istemiyorsak, öbür gün sandık başında beyaz oy kullanarak Anayasaya 'kabul' diyecek ve Anayasayı kabul edeceğiz."81

7 Kasım 1982 tarihinde yapılan referandumda verilen yüzde 91.37 oranındaki "evet" oyu, aslında iki sonuç getirmiştir: Biri, yeni anayasa kabul edilmiştir. Diğeri, Devlet Başkanı Orgeneral Kenan Evren, yedi yıllık bir süre için Cumhurbaşkanı olmuştur.82

Orgeneral Kenan Evren 18 Eylül 1980'de askeri müdahaleden kısa süre sonra yaptığı yemin yürürlükte kalmak üzere, 7. Cumhurbaşkanı olarak ilan edilmiştir.83

Ersin Kalaycıoğlu'nun vurguladığı gibi 1982 Anayasası, "Milli egemenliğin" yanı sıra "devlet egemenliği"nin de tescilidir.84

Kışlaya Dönüş Süreci ve Sorunları

İkinci Cumhurbaşkanı İsmet İnönü'nün (1884-1973), 12 Mart 1971 askeri müdahalesinden sonra Ordu'nun kışlaya çekilme zamanı ile ilgili olarak yaptığı çok önemli bir tespit vardır.

İsmet İnönü diyor ki; "Askerler, ancak başarılı olurlarsa kışlaya dönerler, buna çok dikkat etmek gerek, yani onların başarılı olmalarına ve

kendilerini başarılı hissetmelerine.”

27 Mayıs 1960’ı, 1962 ve 1963’teki askeri ayaklanmaları ve 12 Mart 1971’i yaşayan İsmet İnönü’nün bu ilginç tespiti, 1980 Ordu Müdahalesinde CHP Genel Sekreteri olan Mustafa Üstündağ tarafından aktarılmıştır.85

12 Eylül 1980 askeri yönetimini sona erdiren ve yasaklı ve bazı sınırlılıkları bünyesinde taşısa bile sivil yönetime dönüşü sağlayan gelişmelerin tümüne birden geçiş süreci denilmektedir. Bu geçiş süreci, kendi içinde birkaç evreye ayrılmaktadır. Önce bir kısım küçük belirtilerin gözükmeye başladığı yaklaşık 1.5 ay süren bir ilk dönem var. Buna geçişin sinyalleri demek mümkün. 1980 Askeri Yönetiminde asıl çözülme 30 Nisan 1983 günüdür. Bu tarihte, Cumhurbaşkanı Kenan Evren, seçimlerin 7 Kasım 1983’te yapılacağını ilan etmiştir. Dolayısıyla, 30 Nisan 1983 tarihine kadar kesin bir açıklama yoktur. Fakat bazı çok önemli belirtiler hatta adımların atılışı göz ardı edilemez. Örnek olarak, 3 Mart 1983 günü yeni siyasi partiler kanunu, 8 Nisan 1983 günü de yeni seçim kanununun kabulü gibi.

MGK yönetiminin, hukuki çerçeveyi hazırladıktan kısa süre sonra 15 Mayıs 1983 günü, yeni dönemin ilk siyasi topluluğu, emekli Orgeneral Turgut Sunalp liderliğinde Milliyetçi Demokrasi Partisi (MDP) kuruluşunu bildirdi. Ardından 20 Mayıs’ta yine eski bir asker Emekli Orgeneral Ali Fethi Esener’in Büyük Türkiye Partisi (BTP), Ulusu Hükümetinin Başbakan Yardımcısı Turgut Özal’ın Anavatan Partisi (ANAP) ve dönemin Başbakanlık Müsteşarı Necdet Calp’in Halkçı Partisi (HP) ile Prof. Erdal İnönü liderliğinde Sosyal Demokrasi Partisi (SODEP) kuruluş başvurularını yaptılar.

16 Ekim 1981 tarihinde ülkenin bütün siyasi partilerini hatta devletin kurucusu Mustafa Kemal Atatürk'ün partisi Cumhuriyet Halk Partisi (CHP)'yi bile mahkeme kararı olmaksızın kapatan MGK'nin söz konusu kararı almasından çok önce "yasakçı" bir yaklaşım içinde olabileceği Orgeneral Kenan Evren'in 15 Ocak 1981 günü Konya konuşmasında açık bir şekilde şöyle ifade ediliyordu:

"İşte burada açıklıyorum, büyük bir mani çıkmazsa 30 Ağustos'la 29 Ekim arasındaki bir tarihte Kurucu Meclis kurulacak, bu Kurucu Meclise partili olarak, partilerden kimseyi almayacağız."

Orgeneral Kenan Evren'in bu konuşmasında söylediği tür dışlama, Kurucu Meclis oluşumunda gerçekten büyük bir titizlikle uygulanmıştır. Fakat konuşmasının geri kalan kısmında söylediği şu sözler de acaba uygulanacak mıydı?

Devlet Başkanı'nın sözlerinin geri kalanı şöyle idi:

"Kurucu Meclis'ten sonra normal düzene parlamenter demokratik sisteme geçtikten sonra da Türkiye'nin kaderi memleketi bu hale getirenlere tekrar teslim edilmeyecek. Bunu şunun için söylüyorum: Bütün kamu görevlileri görevlerini öyle yapsınlar. Çünkü şöyle bir inanç var, (bunlar nasıl olsa gidici) daima kulaklarını onlara çeviriyorlar. Onlardan aldıkları direktiflerle iş yapmaya çalışıyorlar. Heveslenmesinler, memleketi bu hale getirenler tekrar memleketi teslim etmeyiz. Efendim, politikacı zor yetişirmiş, kolay yetişmezmiş. Bu memlekette çok büyük politikacılar daha yetişir. Bir kişiye, iki kişiye teslim edilemez. Bu milletten çok büyükler çıkmıştır, merak etmeyin."86

15 Mayıs 1983 tarihi itibariyle yeniden siyasi partilerin kuruluşlarına izin verilmesi, ülkenin bu alanda tam olmasa bile nispeten bir serbestlik havası teneffüs edebileceği anlamına gelmiyordu.

MGK’nin 30 Mayıs 1983 günlü tarihi kararı ile geçiş sürecinin ılımlı bahar havası yerini bir dalgalanma ve kara bulutlara bırakmıştı. Kışlaya dönüş sürecinin en önemli krizi ve MGK’nin 30 Mayıs 1983 günlü kararının perde arkasını, Yüksek Askeri Şura toplantısında genişletilmiş bir askeri kurula sunulan ve MGK Genel Sekreterliği’nce dönemin siyasi faaliyetleri üzerine hazırlanan bir siyasi raporun okunmasından sonra yapılan tartışmalardan izlemek mümkündür.

MGK Genel Sekreterliği raporunda kurulan ve kurulacak olan partiler hakkında ilginç bilgiler ve yorumlar yer alıyordu:

“Milliyetçi Demokrasi Partisi/Konsey’in muvafakati (onayı) ile emekli Orgeneral Turgut Sunalp tarafından kurulmuş. Kurucular Kurulu Konseyce incelemeye alınmıştır. Büyük Türkiye Partisi/Hüsamettin Cindoruk, Mehmet Gölhan ve Ali Fethi Esener tarafından kuruldu. Ama aslında perde arkasında Süleyman Demirel ve ekibi tarafından idare ediliyor. (.) Anavatan Partisi/Turgut Özal’ın kurduğu bu partinin kurucular listesi de Konseyde incelemededir. Özal ve ekibi sakin bir çalışma içerisinde görülüyor. Halkçı Parti/Partiyi kuran Calp’in Kurucular listesi de tetkikte. Aşırı sol görüşlü üç kişi partiden çıkarılmıştır. Şimdiki görünümü ile kapatılan CHP’nin devamı olarak görülmüyor. Erdal İnönü’nün kurmak istediği partiye gelince, bu grubun bütün çabaları CHP’nin devamını sağlayacak bir davranış içerisinde oldukları merkezindedir. Aşırı solcu, Marksist, Leninist olarak tanınan kişilerin bu partide yer almaya başladıkları anlaşılıyor. Henüz Kurucular listesi ve kuruluş listesi gelmedi.”

“Görüldüğü üzere, şimdilik en tehlikeli parti olarak Büyük Türkiye Partisi’nin davranışları görülmektedir. Böyle olduğuna göre, hareket tarzı olarak aşağıdaki şekiller hatıra gelmektedir.”

“Birinci hareket tarzı/Bu parti teşkilatlanmaya devam etsin, Milli Güvenlik Konseyi, Kurucular listesindeki bir kısım üyeleri veto etsin,

böylece 30 Kurucu üyenin sağlanması imkânı verilmesin, dolayısıyla seçimlere girmesi engellensin. Bu hal tarzı, parti ile Milli Güvenlik Konseyi arasında üye bildirme işlemi sürüp gidecek dolayısıyla mücadele bitmeyecek.”

“İkinci hareket tarzı/Partinin milletvekili adaylarını veto etmek. Böylece istenmeyen kişilerin Türkiye Büyük Millet Meclisi’ne girmesine mani olmak. Kurucular Kurulu’na alınmasını kabul edip, aynı kişinin milletvekilliğini veto etmek doğru olmaz. Ayrıca bu hal şekli de parti ile Konsey arasındaki çekişmeyi devam ettirir.”

“Üçüncü hal tarzı/Milliyetçi Demokrasi Partisi ile bu partinin birleştirilmesini sağlamak. MDP’yi bırakıp diğerini bu partiye iltihaka zorlamak da olmaz. Esasen BTP kurulmadan evvel de bu teklif yapıldı, kabul etmediler. Şimdi de etmezler.”

“Dördüncü hal tarzı/Bu partiden 139 eski Adalet Partilinin çıkarılarak partinin MDP ile birleştirilmesi. Bu hal şekli de uygun bir hal tarzı olarak görülmüyor.”

“Beşinci hal tarzı/Bir Konsey kararı ile BTP’nin temelli kapatılması ve bu partinin kurulmasında görev almış bazı kişilerin bundan böyle siyasi faaliyette bulunmalarının yasaklanması. Bu hal tarzı en uygun hal tarzı olarak görülmektedir. Ancak yalnız bir parti mensuplarına bu kararı uygulayıp, aşırı sola aynı uygulamayı yapmazsak, yurt içinde tenkitlere maruz kalabiliriz. Onun için her iki tarafa da uygulanması doğru olur. Yalnız bu hal tarzı dış ülkelerin özellikle Avrupa ülkelerinin tepkilerine sebep olacaktır. Bunu da göğüslemek gerekecektir. (.)”

“Sonuç olarak: Büyük Türkiye Partisi’nin Milli Güvenlik Konseyi kararı ile temelli kapatılması, kurucuların, bağlı teşkilattaki üyelerin ilk seçimlere kadar siyasi yasaklılar listesine dahil edilmesi ve

bunlardan bir kısmının mecburi ikamete tabi tutularak gözaltında bulundurulmaları."87

MGK'nin 79 sayılı kararı diye bilinen yasaklar ve sürgünler şeklinde ve kışlaya dönüşün Ordu ile bir kısım politikacılar arasındaki en sert çatışmasının ürünü olarak ortaya çıktı. Doğal olarak silahlara emir verebilenlerin istediği oldu. Süleyman Demirel ve arkadaşlarınca desteklenen Büyük Türkiye Partisi temelli kapatılmıştı. Bu partiye kuruluşu sırasında 134, bir hafta sonra da 33 eski parlamenter katılmış ve hareketin eski AP'nin devamı olduğu anlaşılmıştı.88

Hasan Cemal'in deyimiyle Askeri Yönetimin Lideri, 1 Haziran 1983 Çarşamba günü Çorum'da gürlemişti:

"Partinin başına bir emekli orgenerali getirdiler. Bundan daha haince bir oyun düşünebilir misiniz? Bu oyunu oynayan zat Türkiye'yi tapulu arazisi kabul ediyor…"

"Biz o partinin nereden geldiğini biliyoruz. Amblem olarak evvela arıyı seçtiler. Arı, o eski parti başkanının mezun olduğu üniversitenin amblemidir. Amblemlerini el yaptılar. Seçime gittiği zaman vatandaş mührü alacak evet yerine basacak ya, mühür demirden yapılmış. Demiri ele bas, demir el olsun. Onun için bu işareti seçtiler. Bizi saf mı zannediyorlar…"

"Sert tedbirler almak mecburiyetinde kaldık. Huzur ve güven için her türlü tedbiri almakta kararlıyız. Bizi, daha sert tedbirler almak zorunda bırakmasınlar…"89

Büyük Türkiye Partisi'nin kurucuları ile daha önce 2553 sayılı kanunla feshedilen siyasi partilerin 11 Eylül 1980 tarihindeki il ve ilçe başkanları, il yönetim kurulu üyeleri ve 12 Eylül 1980 tarihinden sonra görevden alınan belediye başkanları, MGK'nin yazılı izni olmadıkça yeni bir siyasi partinin kurucusu ve hangi kademede olursa olsun yöneticisi olamayacaklardı. Ve, parti listesinden veya bağımsız olarak milletvekili adayı

gösterilemeyeceklerdi. 1982 Anayasası ile belirtilen ve 5 yıllık siyasi yasak kapsamında bulunan eski milletvekili ve eski senatörler de parti kuramama yasağına ek olarak, yeni kurulmuş partilere üye de olamayacaklardı. Halen kayıtlı olanlar var ise üyelikleri silinecekti. MGK'nin 79 sayılı kararına göre; Süleyman Demirel, Ali Naili Erdem, Ekrem Ceyhun, Sadettin Bilgiç, Nahit Menteşe, Yiğit Köker, İhsan Sabri Çağlayangil, Sırrı Atalay, Metin Tüzün, Celal Doğan, Deniz Baykal, Ferhat Aslantaş, Süleyman Genç, Yüksel Çakmur ile Mehmet Gölhan ve Hüsamettin Cindoruk, Zincirbozan'da (Çanakkale) zorunlu ikamete tabi tutulmuşlardı. Bütün bu kararlara itiraz etmek ise mümkün değildi.90

Bir Hukuk Hatırlatması

Eski Başbakan ve kapatılan Adalet Partisi lideri Süleyman Demirel'in Zincirbozan'dan MGK Başkanlığı'na hitaben kaleme aldığı 12 Ağustos 1983 tarihli itiraz dilekçesi, tarihi bir belge oluşu yanında, askeri yönetimin keyfiliğini fevkalade başarılı bir üslup ve üstün bir mantık gücü ile eleştirmeye o günkü şartlarda cesaret eden özel bir metin olarak da okunabilir:

"Milli Güvenlik Konseyi Başkanlığına;"

"Yetmiş günü aşan bir süredir, hak ve hürriyetlerden mahrum ve ihtilattan men edilmiş (kimseyle görüşemez) bir halde bulunmaktayız. Bu durum yargısız, süresiz, sınırsız bir cezanın infazından başka bir şey değildir."

"Hak arama yolları kapatılmıştır. Kamu oyuna 'ikamete tabi tutulma' gibi gösterilmek istenen olay; emsali görülmemiş (sui-generis) bir tutukluluk halidir. Söylenen başka, yapılan başkadır. Savunma hakkı ise söz konusu değildir."

" 'İhtilâldir olur böyle şeyler' diyenler çıkabilir. Onlara, 'İhtilâlin, kendi iddiası yeni haksızlıklar yaratmak olmayıp, haksızlıkları önlemek değil mi

idi’ demek gerekecektir. Üstelik, üzerinden otuz beş ay geçtikten, referandumla yürürlüğe giren yeni bir Anayasa yapıldıktan sonra hâlâ, İhtilâl şartları içinde yaşandığını, haksızlıkların gerekçesi yapmak müşkülatı ortadadır.”

“Kendilerinden rahatsız olunanları, öfke veya haset duyanların ya da jurnalcilerin etkisiyle, suça ve yargıya dayanmadan, siyasi hayatın dışına itmek, sürgünden başka bir şey değildir. Bu yol bir kere açıldı mı, her siyasetçinin, her yöneticinin başına günün birinde böyle bir akıbetin gelebilmesi mukadderdir. Bu haliyle Zincirbozan olayı, geçmişteki Taif ve Fizan vakalarının yeni bir halkası olarak Türk siyasi tarihinde yer alacaktır.”

“Zincirbozan’a itibarlardan, rahatsız olmayı önlemenin çaresi diye bakmak da son derece muhataralıdır (tehlikelidir).”

“Böyle bir yolu kendileri için yararlı sayanların bir gün aynı biçimde öz itibarlarını yitirdikleri görülmemiş değildir.”

“ ‘Zincirbozan’ Vak’ası, Atatürk ilkeleriyle de bağdaştırılamaz. Ülkenin en ağır şartları içinde bile Atatürk’ün kendine muarız (muhalif) saydıkları kimseleri askeri bir garnizona kapattığı görülmemiştir.”

“Devlet yönetimini ellerinde tutanların taraf olmamaları, devletin gücünü keyfiliğe kaçmadan adil ölçüler içinde kullanmaları, husumet ve garazdan uzak kalmaları gerekir.”

“Bu hem yeminlerinin, hem de vicdanlarının icabıdır. Yargının takibi dışındaki siyasi akımlar arasında tefrik (ayrım) ve tercih yapma hakkına yalnız millet sahiptir. Millet iradesine baskı ile yön verme halinde, bu yolla oluşturulacak parlamentonun ve o parlamentonun çıkaracağı hükümetin başının dik ve ömrünün uzun olacağı da söylemez. ‘Zincirbozan’ olayından beklenen bu ise fevkalade yanlıştır.”

“Yapılanların bir haksızlık olduğu, Anayasanın sarih bir ihlali bulunduğu açıktır. Ülkenin yönetimini elinde tutanların bu kadar kısa süre içinde kendi yaptıkları Anayasanın dışına çıkmaları hazindir. ‘Devlet biziz’,

‘istediğimizi yaparız’, zihniyetinin bu ülkeyi Tanzimat Fermanı’nın gerisindeki devirlere iteceği muhakkaktır. Böyle bir durum Türkiye Cumhuriyeti Devleti’ni Anayasa ve hukuk devleti olmaktan çıkarır.”

“Hür, demokrat, adaletin ve hukukun hakim olduğu, müreffeh, mamur, birlik ve beraberlik içinde, milli ve manevi değerlere sahip, güçlü ve kudretli Büyük Türkiye’ye mutlaka ulaşılacağına olan inancımızdan bir şey kaybetmedik.”

“Zincirbozan bizi ne Türkiye’den ve ne de inançlarımızdan koparmaz.”

“Zincirbozan’da tel örgü içinde kafese konan bizler değil, Anayasa, hak, hukuk ve adalettir.”

“Haksızlık ve adaletsizlik karşısında sessiz kalmak, ona ortak olmak demektir. Görüşlerimizi dile getirmek ihtiyacı bu inançtan doğmuştur.”

“Bu ülkenin, ömrünü milletin refahına harcamış bir kişisi olarak, vicdanımın sesini halin icabı ölçüsünde değerlendirmeği, gerçek bildiklerimi söylemeyi milli bir görev saydım.”

“Ülkeyi idare etme hakkı kendisine ait olan Türk milletinin rızasına ve hür iradesine dayanmayan hiç bir iktidarın payidar olamayacağı kanaatimi muhafaza ediyorum. Türkiye muhakkak velayet ve vesayetten arınmış bir idare altında yaşayacaktır. Millet sağ olsun. Allah devlet ve millete zeval vermesin.”

“Şerre maruz kalanların Allah’a sığınmak ve millete güvenmekten gayrı yapacakları hiç bir şey kalmamış demektir.”

“Allah’a ve Millet’e sığınırım.”

“Saygılarımla.”

“Süleyman Demirel”

“Zincirbozan-Çanakkale.”91

7 Kasım 1983 Genel Seçimleri

Partilerin kurulmasına izin verilmesiyle birlikte, MGK ile, haklı olarak siyasi faaliyette bulunmak isteyen 1980 dönemi politikacıları arasında vetolar ve listeler aracılığıyla şiddetli bir mücadele başlamıştı. Milli Güvenlik Konseyi'nce kapatılan Büyük Türkiye Partisi'nin yerine aynı çevrelerce kurulan Doğru Yol Partisi ile Sosyal Demokrasi Partisi'nin (SODEP) seçime katılmaları vetolar ile engellenecekti. 10 Haziran 1983 günü, yeni seçim kanunu kabul edildi. Kışlaya dönüşte sondan bir önceki perde, MGK'nin seçime katılmalarına izin verdiği partiler arasında yapılan genel seçimlerdi. 7 Kasım 1983 Pazar günü yapılan bu seçimlerde, askeri yönetimin açık desteğine sahip gözüken Orgeneral Turgut Sunalp'in Milliyetçi Demokrasi Partisi ağır bir yenilgi almıştı. Oy verme zorunluluğunun bulunduğu bu seçime katılma oranı, yüzde 92.3 idi. Turgut Özal'ın Anavatan Partisi, oyların yüzde 45'ini toplamış ve büyük bir seçim zaferi kazanmıştı.92

Askeri yönetimin lideri ve Cumhurbaşkanı Kenan Evren'in, seçimden iki gün sonra Çankaya Köşkü'nde Anavatan Partisi lideri ve müstakbel Başbakan adayı Turgut Özal ile karşılaşmalarındaki ilginç bir öpüşme sahnesi anlatır:

"Saat 10.00'da Turgut Özal geldi. benim küçük odam basın mensupları ve kameramanlarla dolmuştu. Özal kapıdan girince, bana doğru güleç bir çehre ile geldi, elimi uzattım. Niyetim elini sıkarak tebrik etmekti. Fakat Özal sevincinden ve benimle 22 ay süren beraber çalışmanın verdiği yakınlıktan, öpüşmek için tavır alınca ben de mecburen yanaklarından öperek kutladım. Aslında bu hareket doğru bir hareket tarzı değildi. Sanki ben de bu sonuçtan çok memnun olmuşum da, can-ı gönülden öperek kutlamışım manası çıkıyordu. Ancak, Özal bana öpmek için yanaşınca, itmem gerekirdi ki, bu da doğru olmazdı. Her ne ise, artık böyle samimi bir kutlama olmuştu."93

7 Kasım 1983 seçimlerinin galibi de, ilk karşılaşma ve öpüşme sahnesi için şunları söylemektedir:

“Biz hiç kimseye karşı kin beslemiyoruz… Türkiye’nin eski ve yeni bütün kavgalarını geride bırakmayı amaçlıyoruz… Bunun için sarılıp öptük Evren Paşa’yı… O son konuşmanın kırıklığını da silip atmak istedik. Bizde hiçbir yara kalmadığını anlattık o kucaklaşma ile…”94

Türkiye Büyük Millet Meclisi’nin yeniden açılması ve Başkanlık Divanı’nın seçilmesi için 6 Aralık 1983 gününe kadar beklemek gerekmişti. Ordu üst kademelerine de yeni atamalar yapılmıştı. Daha önce, Haziran sonunda bir görev değişikliği olmuştu. Cumhurbaşkanı Orgeneral Kenan Evren, Genelkurmay Başkanlığı’ndan ayrılmış ve 21 Temmuz 1983 tarihinden geçerli olmak üzere yerine Kara Kuvvetleri Komutanı Nurettin Ersin atanmıştı. Kara Kuvvetleri Komutanlığı’na Orgeneral Ersin’in yerine Orgeneral Necdet Üruğ getirilmişti. Orgeneral Üruğ aynı zamanda İstanbul Birinci Ordu Komutanlığı görevine giden Orgeneral Haydar Saltık’ın yerine MGK Genel Sekreterliği görevini de üstlenmişti.

2 Aralık günü, MGK eski Genel Sekreteri ve askeri müdahalenin beyni olduğu söylenen Orgeneral Haydar Saltık, bu defa Kara Kuvvetleri Komutanlığı’na atanıyor ve Ankara’ya geliyordu. Kara Kuvvetlerinin eski Komutanı ve MGK Genel Sekreteri Orgeneral Necdet Üruğ Genelkurmay Başkanı olmuştu. MGK üyeleri, Orgeneral Nurettin Ersin, Orgeneral Tahsin Şahinkaya, Oramiral Nejat Tümer ve Orgeneral Sedat Celasun Anayasa gereğince Cumhurbaşkanlığı Konseyi üyeleri olarak, Çankaya Köşkü’ne çıkıyorlardı.

“Ordu’nun Fiili İktidarı” döneminde dış politika alanında en önemli gelişme, 15 Kasım 1983’te Kuzey Kıbrıs’ta bir Türk Cumhuriyeti ilanı idi.

Askeri Dönemin “Sivil” Bilançosu

12 Eylül 1980 askeri müdahalesi ile ülkenin iç görüntüsü baştan aşağı değiştirilmişti.

Mehmet Ali Birand'ın deyimiyle, Konya'da, Orgeneral Evren'in konuştuğu meydanda sekiz ay önce Başbakan Demirel, on binlerce insan tarafından, develer, koyunlar, inekler kesilerek çılgınca alkışlanırken, bu defa aynı törenler Orgeneral Evren için yapılmakta ve Komutanın konuşmasını aynı insanların çılgınca alkışlanması dikkat çekiyordu.95

Ordu'nun MGK aracılığıyla gerçekleştirilen "Fiili İktidar" döneminin hemen başında idam cezası infazları ve ayrıca, önceki dönemin sorumlularından olduğu iddia edilen bazı siyasi partiler ile sendikalar ve örgütler hakkında davalar açılması veya süren davaların sıkıyönetim kapsamına alınarak askeri mahkemeler mevzuatı ile hızlandırılması ve yine 1402 sayılı kanuna dayanarak üniversiteler ile kamu kuruluşlarında bazı kişilerin süresiz olarak görevden atılmaları yanı sıra, devlet ve toplum ilişkilerinin -Ordu'nun o yıllardaki anlayışına göre- restorasyonu çalışmalarına hız verildiği bir gerçektir. Birbiri ardı sıra kabul edilen, Belediye Gelirleri Kanunu,96 Toplu Konut Kanunu,97 Sermaye Piyasası Kanunu,98 ve Yükseköğretim Kanunu,99 devlet restorasyonunun kapsamı hakkında bir fikir verebilir.

Dört yılın sonunda 26 roketatar, 1 havan topu, 638 bin tabanca, 4 bin makineli tabanca, 48 bin tüfek, 7 bin makineli tüfek, 13 telsiz ve 6 milyon mermi ele geçirilmişti. 24 Ocak kararları çok etkin biçimde uygulanmış ve Türkiye, Uluslararası Para Fonu (IMF) tarafından, "örnek ülke" bile ilan edilmişti.100

Fakat aynı ülke kendi insanları için de -deyim Murat Belge'nin- bir "açık cezaevi" olmuştu.101

12 Eylül askeri rejimi geri çekilirken arkasında insan hakları açısından Bülent Tanör'ün deyimiyle "savaş meydanı" benzeri bir tablo bırakmıştı.

Bu dönemde 7 bin kişi için idam cezası istenmiş; 517 kişiye bu ceza verilmiş ve bunların 49’u infaz edilmişti. 300 kişi “kuşkulu biçimde” ölmüştü. 171 kişinin işkenceden öldüğü saptanmıştı. 14 tutuklu cezaevi koşullarını protesto için yaptıkları açlık grevi nedeniyle hayatını kaybetmişti. 650 bin kişi gözaltına alınmıştı. Açılan 210 bin davada 230 bin kişi yargılanmıştı. Yargılananların 71 bini TCK’nın 141, 142 ve 163’e aykırılıktan dolayı kovuşturulmuştu. 98 bin 404 kişi örgüt üyesi olmaktan yargılanmıştı. 1 milyon 683 bin kişi fişlenmişti. 388 bin kişiye pasaport verilmemişti. 30 bin kişi “sakıncalı” olduğu gerekçesiyle işten atılmıştı. 3 bin 854 öğretmen, 120 üniversite öğretim üyesi ve 47 yargıcın işine son verilmişti. 1402 Sayılı Kanuna göre 9 bin 400 kişi görevden alınmış veya sürülmüştü. 30 bin kadar insan siyasi mülteci olarak yurt dışına gitmişti.102

İşkence sırasında öldükleri için, kapalı cezaevine giremeyenlerin sayısı da hayli kabarıktı. 16 Mart 1982 tarihi itibariyle Devlet Bakanı İlhan Öztrak’a göre bu sayı 15’ti. Bakan, “Uluslararası Af Örgütü’nün 60 işkenceyle ölüm iddiasından 15’i doğru…” diyordu.103

Kamran İnan’ın anlatımıyla, “toplum depolitize olmuş, kamplaşma son bulmuştu. (.) Turgut Özal, ‘insanlar kavga seyretmeyi sever, kavga edenleri sevmez,’ diyordu. (.) (Politikada) yeni bir hava esiyordu. İnsanlar yakın geçmişin acı ve tecrübelerin tesiri altındaydı. Ancak yine diyalog yoktu.”104

1983 seçimlerinin galibi, Turgut Özal’ın Anavatan Partisi idi. 13 Aralık 1983 günü Özal Hükümeti görevi, 20 Eylül 1980 tarihinden beri MGK ile birlikte çalışan Ulusu kabinesinden devralırken, Genelkurmay’ın 3 yıl, 3 ay 1 gün süren Ordu’nun Fiili İktidarı sona eriyordu.105

Turgut Özal’ın Reformları

1983 Genel Seçimleri’nin Yüksek Seçim Kurulu tarafından açıklanan kesin sonuçları şöyle idi:106

Kayıtlı seçmen : 19.740.500.

Oy kullananlar : 18.214.104.

Geçerli oy : 17.328.735

Katılma oranı : yüzde 92.27

ANAP : 7.823.827 (yüzde 45.15) 211 sandalye.

HP : 5.277.698 (yüzde 30.46) 117 sandalye.

MDP : 4.032.046 (yüzde 23.27) 71 sandalye.

Bağımsızlar : 195.164 (yüzde 01.12) -

24 Kasım 1983 günü, Türkiye Büyük Millet Meclisi en yaşlı üye Fahri Özdilek tarafından birleşime açıldı ve aynı gün Başbakan Bülend Ulusu hükümetin istifasını Cumhurbaşkanına sundu.

6 Aralık 1983'te Türkiye Büyük Millet Meclisi Başkanlığı'na ANAP Trabzon Milletvekili Necmettin Karaduman'ın seçilmesi, Başkanlık Divanı'nın oluşumu ve ertesi gün, Cumhurbaşkanı tarafından Turgut Özal'ın Başbakan olarak görevlendirilmesi üzerine Milli Güvenlik Konseyi'nin yönetimi fiilen sona ermiş oluyordu. Cumhurbaşkanı Kenan Evren dışındaki Milli Güvenlik Konseyi üyeleri de yeni Anayasa'ya göre; Cumhurbaşkanlığı Konseyi Üyesi olmuşlardı.

13 Aralık 1983 günü, Başbakan Turgut Özal'ın bakanlar listesi Cumhurbaşkanı'nca onaylanmış ve 24 Aralık'ta Birinci Özal Hükümeti Meclis'ten güvenoyu almıştı.

ANAP çoğunluğunun beklentilerin aksine askeri rejimin Başbakanı Bülend Ulusu'yu Meclis Başkanlığı'na seçmemesi, bir sivili bu makama getirmesi rejimin sivilleşmesi açısından olumlu bir tavırdı. Hükümetin kuruluşunda askeri rejime yakın bağımsızlara yer verilmeyişi de aynı doğrultuda değerlendiriliyordu.107

DPT kökenli muhafazakar -liberal ve bir mühendis- politikacı olarak Turgut Özal, Türkiye'nin temel ekonomik sorunlarının önemli bir kısmının

devlet bürokrasisinden kaynaklandığının inancında idi. Bu nedenle, işe hızlı başladı; birbiri ardı sıra hazırladığı kanun hükmünde kararnamelerle bürokraside ve yerel yönetimlerde bir yeniden yapılanma hamlesi başlattı.

23 Mart 1984'de Büyükşehir Belediyelerinin Yönetimi Hakkında Kanun Hükmünde Kararname yayınlandı; iki sonra, 25 Mart 1984 günü yapılan yerel seçimlere katılım yüzde 90'ın üstünde idi ve Parlamento çoğunluğunu elinde bulunduran iktidardaki ANAP'ın oyları yüzde 41.5'e ulaşıyordu. ANAP, İl Genel Meclisi'nde oyların yüzde 45'ini almıştı. Halkçı Parti ve MDP erime sürecine girmişlerdi. Muhalefet partileri kendi aralarında yer değiştirmişlerdi; parlamento-içi muhalefet ülkeyi temsiden uzak bir konuma düşmüştü. Diğer partilerin oy oranları sırasıyla SODEP yüzde 23.4; MDP yüzde 23.3; DYP yüzde 13.2; HP yüzde 8.8; RP yüzde 4.4 idi.

15 Mayıs 1984'de Belediyelere ve İl Özel İdarelerine Belediye Gelirlerinden Pay Verilmesi Hakkında Kanunda Değişiklik Yapan 3004 Sayılı Kanunla; Mahalli İdareler Fonu, Belediyeler Fonu ve İl Özel İdareleri Fonu kurulmuştu. Bu fonlarla yerel yönetimlerin mali kaynak sorununu çözüme kavuşturma yolunda önemli bir adım atılmış oluyordu.

Büyükşehir Belediyelerinin yönetimlerini düzenleyen 3030 sayılı kanun ise, 9 Temmuz 1984 günlü Resmi Gazete'de yayınlanarak yürürlüğe girmişti.

Türk Sporunu Teşvik Fonu da aynı yıl kurulmuştu. Bu fonun amacı, ülke genelinde amatör sporun teşviki ve geliştirilmesi için amatör sporcular yetiştirmek ve saha ve tesislerin yapımına katkıda bulunmaktı.

17 Eylül 1984'de ilkokula başlama yaşı 6'ya indirilmiş ve uygulama başlatılmıştı.

Turgut Özal'ın 1984-1985 yıllarında başlıca mali reformlar şunlardır:

6 Ocak 1984 günü Türk Parasını Koruma Kanunu değiştirilerek döviz alım satımı serbest bırakıldı.

6 Ekim 1984 günü Menkul Kıymetler Borsaları Yönetmeliği yayınlandı.

2 Kasım 1984'de Katma Değer Vergisi (KDV) Kanunu yayınlandı.

20 Kasım 1984'de Akaryakıt Tüketim Vergisi Kanunu yayınlandı; ardından 1 Aralık'ta bu kanunda yapılan bir değişiklikle Akaryakıt Tüketim Fonu oluşturuldu. Fonun amacı, "hizmetlerini görebilmeleri için Belediyelere; alt yapı tesislerinde kullanılmak üzere Karayolları Genel Müdürlüğü'ne; Köy Hizmetleri Genel Müdürlüğü'ne ve Türk Sporunu Teşvik Fonu'na aktarmalar yapmak" şeklinde açıklanmıştı.

1984 yılında; özel işletmelerin devletleştirilmelerini düzenleyen 3082 Sayılı Kanun; 3083 Sayılı Tarım Reformu Kanunu ve 3086 Sayılı Kıyı Kanunu ve 3100 Sayılı Katma Değer Vergisi Mükelleflerinin Ödeme Kaydedici Cihaz Kullanmaları Hakkında Kanun ile 3096 Sayılı Elektrik Üretimi, İletimi, Dağıtımı ve Ticareti Hakkındaki Kanun yürürlüğe konuldu.

25 Ocak 1985 günü, F-16 uçakları için motor üretiminde bulunmak üzere Türk Uçak Sanayii Anonim Şirketi (TUSAŞ) kuruldu.

29 Mayıs 1985 günü, İstanbul Boğazı'nda üzerindeki ikinci köprü, Fatih Sultan Mehmet Köprüsü'nün temel atma töreni yapıldı ve üç yıl gibi kısa bir sürede, 3 Temmuz 1988 günü Fatih Sultan Mehmet Köprüsü açıldı.

15 Haziran 1985 günü iki önemli kanun birden yayınlanmıştı:

3213 Sayılı Maden Kanunu ve 3218 Sayılı Serbest Bölgeler Kanunu. Türkiye'nin ilk serbest bölgesi, 1987 başında Mersin'de faaliyete geçiyordu.

28 Haziran 1985'de, Türk Tanıtma Fonu teşkil edildi.

13 Kasım 1985 günü, Savunma Sanayi Müsteşarlığı Kanunu yayınlandı. Bu kanunla Savunma Sanayii Destekleme Fonu kuruldu. Modern savunma sanayiinin geliştirilmesini destekleyecek ve Türk Silahlı Kuvvetlerinin

modernizasyonunu sağlamak için bu fona çeşitli gelir kaynakları sağlanıyordu.

18 Aralık 1985 günü, İstanbul Menkul Kıymetler Borsası Yönetmeliği yayınlandı.

İstanbul Menkul Kıymetler Borsası'nın ilk seansı, 3 Ocak 1986 günü gerçekleşti.

Dicle Barajı ve Hidroelektrik Santralı ve Kralkızı Barajı da aynı yıl (1986) hizmete başlamıştı.

Başbakan Özal'ın ataklığı ve kararlılığı, ekonomide ve ihracatta ciddi bir atılımı da beraberinde getirmişti.

1985 yılında sabit fiyatlarla GSMH yüzde 4.5 büyümüştü. Toptan eşya fiyatları endeksindeki yıllık artış yüzde 38.2; dolar kuru 574.00 TL idi.

Sabit fiyatlarla GSMH artışı, 1987 yılında da devam etti: Yüzde 7.5. Toptan eşya fiyatları endeksindeki artış yüzde 24.5; dolar kuru 755.90 TL idi.

Ne var ki, Türkiye ekonomisindeki bu atılım uzun soluklu olamamıştı.

1988 yılı rakamlarına göre ekonomideki büyümede ciddi bir düşüş gözleniyordu:

Sabit fiyatlarla GSMH yüzde 4.6 idi. Toptan eşya fiyatları endeksindeki artış yüzde 69.7 ve dolar kuru 1.813 TL olmuştu.

Başbakan Turgut Özal döneminde tarih düşülen dramatik olaylardan biri; Türkiye sınırları dışında bir nükleer santral kazası ve oradan kaynaklanan radyasyon sızıntısının yol açtığı telafi edilemez zarar üzerinedir:

26 Nisan 1986 günü Rusya'da Çernobil Nükleer Santralı'nda patlama olmuştu. Çernobil'den hızla yayılan radyoaktif sızıntı, Doğu Avrupa ve Karadeniz ülkeleriyle birlikte Türkiye'yi de etkilemişti. Trakya ve Karadeniz illerinde yetişen tarım ürünleri radyoaktif etki altında idi.

Çernobil Nükleer Santral Kazası sonrası yaşanan dramatik olaylar ve Türkiye Hükümeti'nin aniden baş gösteren bu felaket karşısındaki hazırlıksızlığı çok çeşitli alanlarda kendisini göstermişti.

Ocak 1987'de Japonya, Türkiye'den aldığı fındığı radyasyonlu olduğu için iade etmişti.

6 Eylül 1986 günü İstanbul'da Neve Şalom Sinagogu'nda yapılan ayin sırasında gerçekleştirilen bir intihar saldırısında, 21 Musevi kökenli yurttaş ölmüş, 4'ü de ağır şekilde yaralanmıştı.

Turgut Özal'ın Başbakanlığı altında dış ekonomik ilişkilerde de ciddi bir atılım başlamış; askeri yönetimden kaynaklanan kimi sorunlar ortadan kalkmıştı:

8 Mayıs 1984'te Türkiye-Avrupa ilişkilerinde önemli bir engel ortadan kaldırılıyordu. Avrupa Konseyi'nde görev alacak Türk parlamenterlerin yetki belgeleri Parlamenterler Meclisi'nde onaylanmıştı. 1981 yılından beri Avrupa Konseyi'nde temsil edilemeyen Türkiye, Avrupa Konseyi'ne yeniden dönüyordu.

Başbakan Özal'ın hızlandırmasıyla Türkiye-Avrupa Ekonomik Topluluğu (AET) ilişkileri canlandırılmış ve yeni bir aşama başlatılmıştı.

16 Eylül 1986'da, Türkiye-AET Ortaklık Konseyi, 7 yıllık bir aradan sonra Brüksel'de toplanıyordu.

14 Nisan 1987'de, Türkiye'nin AET'ye tam üyelik başvurusu yapılmıştı. AET Konseyi başvuruyu ilgili Komisyona iletmiş; fakat Türkiye'nin tam üyelik için henüz hazır olmadığı söylenmişti. 18 Aralık 1989'da, AT Komisyonu Türkiye'nin tam üyelik başvurusu için, katılımdan önce ekonomik, sosyal ve siyasal alanda yapılması zorunlu değişikliklerin tamamlanması koşulunu getiriyordu.

Ordu-Hükümet İlişkileri

12 Eylül 1980 Askeri Yönetimi Lideri Kenan Evren’in, 1989 sonbaharına kadar Cumhurbaşkanlığı görevinde bulunması; Özal döneminde Ordu-Hükümet ilişkileri açısından son derece ılımlı ve başarılı bir işbirliğinin sürdürülmesine katkı sağlamıştır, denilebilir.

Başbakan Özal ve ANAP, önceki dönemle ilgili olarak özellikle 12 Eylül 1980 Askeri Yönetimi ile arasına bir anlaşmazlık sokmak istememiş; bir meşruluk tartışmasına ise hiçbir zaman girmemiş; önceki dönemle ilgili yolsuzluk vb. iddialar ortaya atıldığında da, Türkiye

Büyük Millet Meclisi’nde, Kenan Evren ve arkadaşlarının eski icraatlarının tartışılmaması yolunu kapatmıştır.

Örnek olarak; Hava Kuvvetleri Eski Komutanı ve 12 Eylül 1980’de Milli Güvenlik Konseyi Üyesi Emekli Orgeneral Tahsin Şahinkaya’nın adı, F-16’ların seçimi sırasında usulsüzlük yapıldığı iddialarına karıştırılınca; 25 Kasım 1986 günü, bu iddiaların araştırılması için Adana Milletvekili Cüneyt Canver tarafından verilen Meclis Araştırması önergesi ANAP ve Bağımsız Milletvekillerinin oylarıyla red edilmiştir.

Buna rağmen, Turgut Özal’ın Başbakanlığı ve Cumhurbaşkanlığı döneminde Ordu-Hükümet ilişkileri açısından olağandışı ve çok önemli iki gelişme cereyan etmiştir.

Ordu ve Hükümet arasında sivil ve asker kamuoyunun yakından izlediği ve olağandışı sayılan bu gelişmeler şöyledir:

Genelkurmay Başkanı Orgeneral Necdet Üruğ, 18 Nisan 1987 günü, görev süresinin sona ereceği 30 Ağustos’u beklemeden olağandışı bir biçimde 15 Haziran’da emekliye ayrılacağını açıklamıştır. Böylece kendisinden sonra Orgeneral Necdet Öztorun’un gelmesine yol açmaya çalışmıştır.

Buna karşılık, 29 Haziran 1987 günü, Başbakan Turgut Özal, Bakanlar Kurulu toplantısında, Genelkurmay Başkanlığı’na Orgeneral Necip

Torumtay'ın atanmasının kararlaştırıldığını söylemiş ve bir süredir kamuoyunda ve basında sürdürülen tartışmaları sona erdirmiştir.

Ağustos 1987'de Orgeneral Necdet Üruğ'un emekliliğiyle boşalacak Genelkurmay Başkanlığı makamına, o günlerde izinde bulunan Genelkurmay Başkanı'na vekalet eden Kara Kuvvetleri Komutanı Orgeneral Necdet Öztorun'un tayini beklenildiğinden; Hükümetin, bu makama Orgeneral Necip Torumtay'ın atanacağını açıklaması üzerine Orgeneral Necdet Öztorun emekliliğini istemiş ve Ordu'dan ayrılmıştır.

25 Temmuz 1987'de, emekliye ayrılan Orgeneral Necdet Üruğ'un yerine de, Orgeneral Necip Torumtay, Genel Kurmay Başkanı olarak atanmıştır.108

Turgut Özal ile Genelkurmay arasında ikinci olağandışı gelişme; 1990 yılında Turgut Özal Cumhurbaşkanı iken Körfez Savaşı başlamadan önce cereyan etmiştir:

3 Aralık 1990 günü, Cumhurbaşkanı Turgut Özal ile anlaşmazlığa düştüğü için dönemin Genelkurmay Başkanı Orgeneral Necip Torumtay görevinden istifa ettiğini açıklamış ve yerine Orgeneral Doğan Güreş tayin edilmiştir.

1983 Vetolarının Rövanşı

Türkiye siyaset tarihi açısından ilginç siyasal gelişmelerden biri; 1986 ilkbaharında yaşanıyordu.

12 Eylül 1980 Askeri Yönetimi tarafından veto edildikleri veya yasaklı oldukları gerekçesiyle 1983 genel seçimlerine katılamayan siyasetçiler ve partiler yeniden siyaset sahnesinde aktif rol oynamaya aday konuma geliyorlardı.

Askeri Yönetimin açıkça desteklediği Emekli Orgeneral Turgut Sunalp'in MDP'si, 25 Mart 1984 Yerel Seçimleri ardından tam bir çözülme sürecine girmiş; Genel Sekreter Doğan Kasaroğlu görevinden çekilmişti.

7 Mart 1985 günü çoğunluğu milletvekili 25 kişi Parti’den istifa etmişlerdi.

13 Temmuz 1985 günü toplanan MDP Birinci Büyük Kongresi’nde Genel Başkan Turgut Sunalp’in yerine Ülkü Söylemezoğlu seçilmişti.

4 Mayıs 1986 günü, Parti’nin Ankara’da toplanan Olağanüstü Kongresi’nde fesih kararı alınması üzerine; Milletvekilleri çeşitli partilere dağılmaya başlamışlardı.

MDP’nin 5 Mayıs 1986 günlü olağanüstü kongrede kendisini feshetmesiyle, Partili milletvekilleri bağımsız konuma geldiklerinden Anayasa’nın 84. maddesi (Milletvekillerinin Parti değiştirmesini zorlaştıran hüküm) fiilen geçersiz oluyordu.

Bu durumdan ilk yararlanan iktidardaki ANAP olmuş ve kendini fesheden MDP’nin 18 milletvekilini saflarına katmakta tereddüt etmemişti.

MDP kökenli 21 milletvekili ise, Mehmet Yazar Başkanlığında kurulan Hür Demokrat Parti’de toplanarak Parlamentoda kendileri bir grup oluşturmuşlardı. Bir süre sonra ilginç bir gelişme oluyor ve 12 Eylül 1980 Askeri Yönetimi tarafından 1983 seçimlerine girmesi veto edilen yasaklı lider Süleyman Demirel’in DYP’si, Hür Demokrat Partili bu 21 milletvekilini bünyesine alıyor ve böylece Meclis’te bir grup sahibi oluyordu.

1980 Askeri Yönetimi’nin vetosu fiilen geçersiz hale getirilmiş; böylelikle, 1983 ilkbaharında Askeri Yönetim tarafından gerçekleştirilen vetoların rövanşı alınmış oluyordu.

1983 ilkbaharının öteki vetolu partisi SODEP ise, SHP ile birleşme formülü sayesinde Parlamentoda bir grup sahibi olmuştu.

Yasaklı lider Süleyman Demirel, miting meydanlarına çıkmaya başlamıştı.

12 Eylül 1980 öncesinin bir diğer yasaklı lideri Bülent Ecevit ise, Demokratik Sol Parti (DSP)'nin 18 Mayıs 1986 günü yapılan İkinci Kurucular Toplantısı'nda konuşma yapıyordu.

Yasaklar, fiilen işlemez hale getirilmişti.

22 Şubat 1986 günü, Askeri yönetim sonrası ilk işçi mitingi, İzmir'de, 50 bin işçinin katılımıyla gerçekleşmişti.

18 Kasım 1986 günü, 12 Eylül 1980 Askeri Yönetimi sonrasının en büyük grevi, 2650 işçi tarafından NETAŞ Fabrikası'nda başlatılmıştı.

1987 Referandumu ve Özal'ın Baskın Seçimi

23 Ekim 1986 günü Cumhurbaşkanlığı Köşkü'nden yapılan açıklamada, Cumhurbaşkanı Kenan Evren'in, liderlerle ilgili siyaset yasağının kaldırılmasına karşı olmadığı ilan edilmişti.

14 Mayıs ve 17 Mayıs 1987'de, 12 Eylül 1980 Askeri Yönetimi'nce konan siyaset yasağını kaldıran Anayasa değişikliği TBMM tarafından iki kez görüşülerek kabul edilmişti. 28 Mayıs 1987'de, 3376 Sayılı Anayasa Değişikliklerinin Halkoyuna Sunulması Hakkında Kanun yayınlandı. Fakat Anayasa'da öngörülen çoğunluk sağlanamadığı için, bu değişikliğin halkoyuna götürülmesi gerekiyordu.

2 Eylül 1987 günü Trabzon'da yaptığı konuşmada Başbakan Turgut Özal, 1982 Anayasası'yla siyaset yapmaları yasaklanan kişilerin (12 Eylül 1980 öncesi liderlerin) bu yasaklarının sürmesinden yana olduğunu söylemiş; Başbakan ve ANAP, demokratikleşme iddialarına karşılık yurt genelinde siyaset yasakları lehinde bir kampanya sürdürmüştü.

6 Eylül 1987 günü yapılan referandumda; 26 milyon kayıtlı seçmenden 24.5 milyonu oy kullanmıştı.

Evet oylarının oranı yüzde 50.16, hayır oylarının oranı yüzde 49.84 olmuştu. Evet ve hayır oyları arasında toplam fark yalnızca 75.066'dan ibaretti.109

Bülent Tanör'ün sözleriyle; "(.) Yasakların bir bölümü aslında Anayasa değişikliğiyle kaldırılmış sayılmak gerekirken, anlamsız ve demagojik bir halkoylamasına götürülmüş, yasakların kaldırılmasının reddi gibi utanç verici bir sonuçtan da Türk demokrasisi kıl payı farkla kurtulmuş bulunuyordu."110

1987 Anayasa Referandumu yasaklı liderlerin siyasete dönmeleri yolunu açmıştı.

Türkiye siyaseti, bu referandumdan sonra "yasaksız" olarak devam edecekti.

Siyaset yasaklarını kaldıran 6 Eylül 1987 günlü Anayasa Referandumundan bir gün sonra, TBMM Başkanlığı'na ANAP milletvekillerince erken genel seçim için önerge verildi. Yapılan oylamada, Kasım ayında erken genel seçim yapılması 100 aleyhte oya karşı 264 oyla kabul edilmişti.

29 Kasım 1987 günü yapılan genel seçimlerde oyların ve sandalyelerin dağılımı şu şekilde idi:

Kayıtlı Seçmen Sayısı : 26.376.926

Kullanılan Oy Sayısı : 24.603.541

Geçerli Oy Sayısı : 23.971.629

Seçime Katılma Oranı : Yüzde 91.82

ANAP : 8.704.335 (yüzde 36.1)

oyla 292 milletvekili.

SHP : 5.931.000 (yüzde 24.74)

oyla 99 milletvekili.

DYP : 4.587.062 (yüzde 19.14)

oyla 59 milletvekili.

Seçime katılan öteki partilerden DSP 2 milyon 44 bin 576 oy (yüzde 8.53), RP 1 milyon 717 bin 425 oy (yüzde 7.2), MÇP 701 bin 538 (yüzde

2.9) ve İDP 196 bin 272 oy (yüzde 0.8) ile yüzde 10'luk ülke barajını aşamadıkları için sandalyeler yalnızca ANAP, SHP ve DYP arasında paylaşılmıştı.

Seçim barajını aşamayan 4 parti ve bağımsızlar toplam 5 milyona yakın oy, bir diğer anlatımla kullanılan oyların yüzde 20'sini almışlardı.111

Soğuk Savaş Biterken Siyaset

14 Aralık 1987 günü açılan TBMM'de muhalefeti oluşturan SHP ve DYP milletvekilleri ayağa kalkmayarak ve alkışlamayarak Cumhurbaşkanı Kenan Evren'i protesto ediyorlardı. Bu gelişme, Türkiye siyasetinde yaklaşık üç yıl sonra (1991'de) başlayacak yeni bir dönemin habercisiydi.

21 Aralık günü seçimleri kazanan ANAP Lideri Turgut Özal'ın kurduğu yeni hükümet listesi Cumhurbaşkanı tarafından onaylanmış ve 30 Aralık'ta 153 aleyhte oya karşılık 290 oyla güvenoyu almıştı.112

1988 yılında dünyada iki süper gücün yönetiminde de değişiklik olmuştu:

1 Ekim 1988'de, Sovyetler Birliği'nde Komünist Partisi Genel Sekreteri Mihail Gorbaçov, Devlet Başkanlığı görevini üstlenmişti.

8 Kasım 1988'de, ABD'de yapılan Başkanlık seçimini Cumhuriyetçi aday George Bush kazanmıştı.

Bir yıl sonra, 3 Aralık 1989 günü Gorbaçov ve Bush, Malta'da, Soğuk Savaş'ın bittiğini açıklıyorlardı. Avrupa'da 20. yüzyılın en önemli değişimlerinden biri gerçekleşmişti; 44 yıl süren "Soğuk Savaş" dönemi kapanıyordu.

Sosyal Demokratların Zaferi

26 Mart 1989'da yapılan yerel seçimlere katılma oranı yüzde 81.5'ti.

SHP 650, ANAP 565, DYP 552, RP 74, DSP 38, MÇP 24, IDP 6, Bağımsızlar 63 yerde seçimi kazanmıştı.

İllere göre belediye başkanlıkları şu şekilde paylaşılmıştı:

SHP 39, DYP 16, RP 5, ANAP 2.

İstanbul, Ankara ve İzmir gibi önemli merkezlerin Büyükşehir Belediye Başkanlıklarına SHP'li adaylar seçilmişti. İktidar partisi üçüncü duruma düşmüştü.

İl Genel Meclisi seçimleri için oyların yüzdelik dağılımı şöyle idi:

SHP : 28.7

DYP : 25.1

ANAP : 21.8

RP : 09.8

DSP : 08.5

MÇP : 04.5

Yerel seçim yenilgisinden sonra Başbakan Turgut Özal, 12 Bakanı değiştirmiş; 15 Nisan 1989'da da, ihracatta vergi iadesiyle ilgili yeni düzenlemeler yapılmıştı.

Yeni politikayla teşvikler, ihracattan üretim aşamasına kaydırılmaya çalışılıyordu.

Çankaya'da Nöbet Değişimi

12 Eylül 1980 gününden beri aralıksız olarak Devlet Başkanlığı ve Cumhurbaşkanlığı görevlerini sürdüren Kenan Evren'in süresi tamamlanıyordu.

17 Ekim 1989 günü Başbakan Turgut Özal, Cumhurbaşkanlığına aday olduğunu açıklamıştı.

31 Ekim'de TBMM'de yapılan ve muhalefetin boykot ettiği seçimde 263 oyla 8. Cumhurbaşkanı olarak seçilmişti.113

Turgut Özal, 9 Kasım 1989 günü yapılan bir törenle 7. Cumhurbaşkanı Kenan Evren'den görevi devralıyordu.

Özal, Cumhurbaşkanlığı makamına geçince TBMM Başkanı Yıldırım Akbulut'u Başbakanlığa atamıştı. Yıldırım Akbulut'tan boşalan TBMM

Başkanlığına ise yine bir ANAP'lı Kaya Erdem seçilmişti.

Özal'ın Cumhurbaşkanlığına yalnızca ANAP'lıların oylarıyla seçilmesi, daha ilk günlerde Çankaya'yı tartışılır kılmıştı.

8 Ocak 1990 günü, yeni Cumhurbaşkanı tarafından Çankaya Köşkü'nde verilen davete, 7. Cumhurbaşkanı Kenan Evren, SHP Lideri Erdal İnönü ve DYP Lideri Süleyman Demirel katılmamışlardı.

Türkiye ekonomisindeki kötü gidiş tırmanıyordu. Sabit fiyatlarla toplam GSMH yüzde 4.6 olurken; toptan eşya fiyatları endeksindeki yıllık artış yüzde 69.0; dolar kuru 2.311 TL'ye yükselmişti.

Cumhurbaşkanı Turgut Özal, 31 Aralık 1989 günü yeni yıl mesajında, enflasyonun en büyük sorun olduğunu söylüyordu.

Körfez Savaşı ve Türkiye

2 Ağustos 1990 günü Irak Silahlı Kuvvetleri, savaş ilan etmeksizin Kuveyt'i işgal etmiş; 6 Ağustos 1990'da Birleşmiş Milletler Güvenlik Konseyi, üye ülkelerin Irak'tan petrol dahil, bütün ithalatlarını durdurmalarını istemişti.

Güney sınırlarına yakın bu gelişmeler üzerine Türkiye, Birleşmiş Milletler Kararı'nı desteklemek için, 7 Ağustos'ta, Kerkük-Yumurtalık Boru Hattı'nı kapatmış; aynı gün TBMM gizli oturum yapmış ve Türkiye'ye bir saldırı halinde Hükümet'e derhal karşılık vermek üzere Türk Silahlı Kuvvetleri'ni kullanma ve savaş hali ilan etme yetkisi vermişti. 5 Eylül 1990 günlü gizli oturumda da; Hükümet'e yabancı ülkelere asker gönderme yetkisi ve yabancı ülke askerlerini Türkiye topraklarında barındırma izni veren tezkere onaylanmıştı.

Türkiye'nin, Birleşmiş Milletler'e destek vermek amacıyla Kerkük-Yumurtalık Boru Hattı'nı derhal kapatması, Körfez Savaşı'nda ciddi bir "siyaset planlaması" yanlışı olarak değerlendirilmiştir.

Cumhurbaşkanı Turgut Özal ile anlaşmazlığa düştüğü için görevinden istifa eden dönemin Genelkurmay Başkanı Orgeneral Necip Torumtay'ın Körfez Savaşı ile ilgili değerlendirmesinde söz konusu "siyaset planlaması" yanlışına şu şekilde işaret etmektedir:

"2 Ağustos 1990 tarihinde Irak'ın Kuveyt'i işgali ile aniden ortaya çıkan kriz üzerine Türkiye, Kuveyt'in işgalini süratle kınamış ve Birleşmiş Milletler'in kararına destek vermiştir. Daha sonra da 7 Ağustos'ta Kerkük-Yumurtalık Petrol Boru Hattı'nı acele bir kararla kapayarak ve siyasi yönden büyük bir jest yaparak Saddam'a karşı tavrını ortaya koymuştur. Aslında Türkiye'nin bu kararı, Kuveyt'in işgalinden hemen sonra Birleşmiş Milletler'in Irak'a karşı almış olduğu ambargo kararını destekleyen ve diğer ülkelerin de bu yolda katkılarına örnek teşkil edebilecek etkili bir davranış ve parlak bir jest idi. Bununla beraber Türkiye, büyük özverili jesti yapmadan önce petrol borusunu kapatmanın ortaya çıkaracağı zararları ileride telafi edebilmek için, karar öncesinde kapsamlı bir süratli bir çalışma ile bu davranışın Türkiye'ye çıkarabileceği faturanın boyutlarını saptayıp, bu konuda gerekli güvenceleri alacak şekilde isteklerini de kabul ettirme girişimlerinde bulunabilirdi."114

Türkiye'nin Irak'a yönelik kesin bir tutum takınması üzerine, 23 Ağustos'ta Irak, Habur sınır kapısını kapatmış; dünya petrol fiyatları 30 doları aşmış; Türkiye'de benzine yüzde 23 zam yapılmıştı.

1991 Ocak ayı, grevdeki maden işçilerinin Zonguldak'tan Ankara'ya yürüyüşleri ile başlamıştı. Maden işçilerinin yürüyüşü, Ankara'ya 12 km. kala güvenlik güçlerinin barikatıyla önlenebilmişti. Zonguldaklı Madenciler, Hükümet ile anlaşma sağlanması üzerine geri dönmüşlerdi.

17 Ocak 1991 günü Irak, Amerikan, İngiliz ve Fransız savaş uçaklarınca bombalanmaya başlamış; Irak'ın bombalanması ve 24 Şubat'taki kara

harekatı, 28 Şubat günü ateşkes ilanıyla son bulmuştu.

5 Nisan 1991 günü, Irak ordusu tarafından Kuzey Irak'ta sürdürülen sindirme harekatı sonucunda 250 bin Iraklı Kürt mülteciye Türkiye'ye geçiş izni verildi. Ancak, sınırda bekleyenlerin sayısı hızla arttı ve 1 milyonu bulmuştu.

1991 yılında çok önemli iki iç gelişmeden biri, Terörle Mücadele Kanunu'nun kabul edilmesi ardından TCK'nin ünlü 141-142 ve 163. maddelerinin kaldırılması; diğeri iktidar partisinde Özal'ın Cumhurbaşkanlığına geçmesiyle aniden başlayan liderlik, dolayısıyla başbakanlık yarışı idi.

ANAP'ta kurucu genel başkan Turgut Özal'ın tartışmasız liderliği Cumhurbaşkanı oluncaya kadar sürmüştü. Özal'ın Başbakanlığa ve dolayısıyla parti liderliğine işaret ettiği Yıldırım Akbulut'un genel başkanlığı ise uzun sürmemişti.

17 Kasım 1989 günü yapılan Kongre'de Yıldırım Akbulut'un 739 oyuna karşılık 382 oy alan Hasan Celal Güzel, Cumhurbaşkanı Turgut Özal'ın eski partisine yönelik müdahalelerine ve Başbakan Yıldırım Akbulut'un tutumuna itiraz ediyor; sular bir türlü durulmuyordu.

20 Şubat 1990 günü Dışişleri Bakanı Mesut Yılmaz görevinden istifa etmiş ve Partisinin liderliği için aday olduğunu açıklamıştı.

Anayasa gereği tarafsız olması gerekirken; Cumhurbaşkanı Turgut Özal eski partisindeki tartışmalar ve liderlik yarışıyla yakından ilgileniyordu.

Özal, ANAP'ın 15 Haziran 1991 günlü Büyük Kongresi'nde eşi ve çocukları aracılığıyla adaylardan Mesut Yılmaz'ın genel başkanlığa seçilmesini desteklemişti.

ANAP Rize Milletvekili Mesut Yılmaz'ın genel başkanlık yarışını kazanması ve 5 Temmuz 1991 günü, oluşturduğu Hükümetin, TBMM'den

153’e karşı 265 oyla güvenoyu almasıyla bu mücadele sona ermişti.115

ANAP’ın yeni lideri Mesut Yılmaz, Başbakanlık ve Genel Başkanlık görevini Cumhurbaşkanı ve ANAP’ın eski lideri Turgut Özal’a hayli mesafeli ve ondan bağımsız bir çizgide sürdürdü. Göreve gelişinin ikinci ayında ise muhalefet liderleriyle seçim için anlaştı ve erken seçim kararı alındı.116

20 Ekim 1991 Genel Seçimleri

Seçim sistemi birinci partiye göre düzenlendiği için, DYP yüzde 27’lik oy oranına karşılık, mecliste yüzde 39.56’lık bir temsil gücü elde etmişti. DSP ise, bu sistemden gerçek anlamda zararlı idi. DSP her 374 bin oyuna karşılık 1 sandalye, DYP her 37 bin, ANAP her 51 bin, SHP her 57 bin, RP her 66 bin oyuna karşılık 1’er sandalye kazanmışlardı.

20 Ekim 1991 Genel Seçimlerinin sonuçları şöyle idi:

Kayıtlı Seçmen Sayısı : 29.979.123

Kullanılan Oy Sayısı : 25.157.089

Seçime Katılma Oranı : Yüzde 83.92

DYP : 6.600.726 (yüzde 26.2)

oyla 178 milletvekili.

ANAP : 5.862.623 (yüzde 23.3)

oyla 115 milletvekili.

SHP : 5.066.571 (yüzde 20.1)

oyla 88 milletvekili.

RP : 4.121.355 (Yüzde 16.4)

oyla 62 milletvekili.

DSP : 2.624.301 (Yüzde 10.4)

oyla 7 milletvekili. 117

20 Ekim 1991 günü -ANAP’a oy verenler dışında- seçmenler, 1980 -öncesi siyasal yapılanmalara ve karizmatik- tarihi liderlere yeniden dönüş

için onay vermişlerdi.

1980 öncesindeki dört ana akımdan Süleyman Demirel’in AP’si; DYP olarak örgütlenmişti.

1991 genel seçimlerinin galibi DYP’nin, daha önce, 14 Mayıs 1985 günü toplanan DYP Birinci Büyük Kongresi’nde delegeler Genel Başkanlığa Yıldırım Avcı’nın yerine 626 oyla Hüsamettin Cindoruk’u getirirlerken; hareketin asıl süvarisinin de bir gün dizginleri tutacağını biliyorlardı. Nitekim; 6 Eylül 1987 Anayasa Referandumu ardından 24 Eylül 1987 günü toplanan DYP Olağanüstü Kongresi’nde Süleyman Demirel yeniden siyasete ve partinin genel başkanlığına dönmüştü.

Necmettin Erbakan, 12 Ekim 1987 günü Refah Partisi Genel Başkanı olmuştu.

Bülent Ecevit’in CHP’sinin yerinde iki parti birden örgütlenmişti.

Bunlardan biri, Erdal İnönü liderliğinde SHP, ki seçimlerde 88 sandalye kazanmış ve üçüncü olmuştu. Bülent Ecevit liderliğindeki Demokratik Sol Parti (DSP) kazandığı 7 sandalye ile parlamentoda ancak temsil olanağı bulmuştu.

Necmettin Erbakan’ın Refah Partisi (RP) ise Alpaslan Türkeş ile seçim ittifakı yapmış ve 62 sandalyeyle parlamentoya yeniden girmeyi başarmışlardı.

1980 öncesi dönemin liderleri, Süleyman Demirel, Bülent Ecevit, Necmettin Erbakan ve Alpaslan Türkeş yeniden parlamentodaki yerlerini almışlardı. Tek başına bu sonuç bile, bir askeri yönetim tarafından siyasal partilerin kapatılmasının, liderlerinin siyasetten yasaklanmasının ne kadar anlamsız, gereksiz bir karar ve ciddi bir yanılgı olduğunu kanıtlamak için yeterlidir.

DYP-SHP Koalisyonu

6 Kasım 1991 günü yapılan TBMM 19. dönemin açılışı olaylı başlamıştı.

TBMM’nin açılış oturumuna HEP kökenli SHP milletvekilleri, PKK renklerini taşıyan yaka mendilleriyle gelmişlerdi. HEP kökenli SHP milletvekillerinin bu davranışları Meclis’te ve kamuoyunda tepkilere yol açmıştı.

1991 Genel Seçimlerinin en önemli sonucu, 1983 yılından beri 8 yıldır süren ANAP iktidarını sona erdirmesi oldu. Ne var ki, hiçbir parti tek başına hükümet kuracak çoğunluğa sahip değildi. Böylece, yüzyılın son 10 yılına damgasını vuran “Koalisyon Hükümetleri” dönemi bu seçimlerle birlikte başlamış oluyordu.

7 Kasım 1991 günü, 12 Eylül 1980 Ordu müdahalesiyle Başbakanlıktan uzaklaştırılan Süleyman Demirel, seçimlerden birinci çıkmayı başaran partinin lideri olarak Cumhurbaşkanı Turgut Özal tarafından Başbakan olarak görevlendiriliyordu.118

11 Kasım 1991 günü, 1980 öncesinde bir araya gelemeyen sağ ve solun iki büyük partisi DYP ve SHP Koalisyonu için karar aldığında, pek çok kişi bu barışmayı iyi bir sürpriz olarak yorumlamıştı. Gerçekte iki partiyi birleştiren temel düşünce, 8 yıllık ANAP’ı iktidardan uzaklaştırmaktı.

16 Kasım’da, DYP-SHP Koalisyonu ilk meyvesini TBMM Başkanlığına DYP’li Hüsamettin Cindoruk’u seçmek suretiyle veriyordu.

30 Kasım 1991 günü, DYP Lideri Süleyman Demirel Başkanlığındaki Birinci DYP-SHP Koalisyonu, 164’e karşı 280 oyla güvenoyu aldığında, Türkiye siyasetinde yasaklı ve vetolu iki siyasetçinin -SHP Lideri Erdal İnönü, Başbakan Yardımcısı olarak Hükümete girmişti- dönemi başlıyordu.119

Koalisyon Hükümeti'nin Programında yer alan "demokratikleşme" vaatleri kamuoyunda iyimser bir dalgaya neden olmuştu. Radyo ve TV'de devlet tekelinin kaldırılması dahil, kimi değişiklikler, 26 Temmuz 1992 günü, Anayasa'nın Başlangıç Metni ve Bazı Maddelerinin Değiştirilmesine Dair 4121 Sayılı Kanun'la yapılmıştı.

DYP-SHP Koalisyonu özel ve önemli bir alanda da ilk kez yasal düzenleme gerçekleştirmiş; dış ekonomik ilişkilerde de çok önemli iki toplantıyı Türkiye'nin başarı hanesine kaydetmişti:

* 4087 Sayılı Tüketicinin Korunması Hakkında Kanun yayınlandı (8 Mart 1992).

* Karadeniz Ekonomik İşbirliği Bölgesi (KEİB) Zirvesi İstanbul'da toplandı ve 18 maddelik KEİB Kuruluş Bildirgesi imzalandı (24 Haziran 1992).

* Türkiye-AT Gümrük İşbirliği Komitesi 10. Dönem Toplantısı yapıldı (Komite, 1982'den beri toplanamıyordu, 3 Aralık 1992).

Çankaya-Hükümet İlişkileri

DYP-SHP Koalisyonu döneminde ilginç bir sorun; Çankaya Köşkü ile Hükümet arasında baş gösteren "devlet krizi"dir. Söz konusu kriz, 20 Ekim 1991 seçimlerini Süleyman Demirel liderliğindeki DYP'nin kazandığının açıklanmasıyla tırmanmış ve Cumhurbaşkanı Özal'ın, 17 Nisan 1993 günü vefatına kadar tam bir buçuk yıl aralıksız sürmüştür.

Muhalefette iken; Başbakan ve ANAP Genel Başkanı Turgut Özal'a hayli sert açıklamalarla karşı çıkan DYP ve SHP Liderliği ve kadroları, 1991 seçimleri ardından ortak hükümet kurup icraata başladıklarında; Çankaya Köşkü'nde, 1982 Anayasası'nın sağladığı güçlü yetkilerle donanmış Cumhurbaşkanı Turgut Özal ile doğal olarak anlaşmazlığa düşmüşlerdi.

7 Ocak 1992 günü Başbakan Süleyman Demirel, DYP Grubu Toplantısında, Cumhurbaşkanı Özal'ın Bakanlar Kurulu kararlarını imzalamadığından yakınıyor ve bu sorunun sürmesi halinde Cumhurbaşkanı'nın yetkilerini kısmak için yasa çıkarmak zorunda kalacaklarını söylüyordu.

Cumhurbaşkanı Özal'ın, erken emeklilik ile ilgili Kanun Hükmünde Kararname'yi imzalamaması ve Hükümetin kimi üst düzey bürokrat atamalarına onay vermeyerek engellemesi üzerine; acilen Anayasa değişikliğine gidilmiş; Cumhurbaşkanı'na tanınan kimi yetkileri by-pass eden bir düzenleme TBMM'den geçirilmiş ve üst düzey atamalarda Çankaya Köşkü devre dışı bırakılmıştı.

DYP-SHP Koalisyonu döneminde 7 Şubat 1992 günü dışarıda Avrupa Topluluğu'nun kaderine yön veren Maastrich Antlaşması imzalanırken; içeride de siyasetin kaderi açısından çok önemli bir gelişme yaşanıyordu:

1 Kasım 1992 günü yapılan yerel ara seçimlerde Refah Partisi bir seçim zaferi kazanmıştı.

1 Kasım 1992 yerel ara seçim sonuçları, Necmettin Erbakan liderliğindeki Refah Partisi'nin, 28 Şubat 1997 ve sonrasında Ordu tarafından tartışmalı bir şekilde önlenen yükselişinin habercisi idi.

Cumhurbaşkanı Özal'ın Ölümü

Türkiye, 1990'lar başında, İslamcı-laik çatışmasına doğru hızla sürüklenirken; Cumhurbaşkanı Özal, bu yoğun çatışmanın orta yerinde, fakat özellikle laik kesimin sürekli ateşi altında idi.

Haluk Şahin, Türkiye'nin 1990'lı yıllarını etkisine alan bu şiddetli çatışmanın sahne düzenini bir iletişim bilimci gözüyle şöyle anlatmaktadır:

"Bir yanda Batılılaşma sürecinde kendi halkına ve onun inançlarına yabancılaşmış, hayatlarına bir anlam arayan laik aydınlar; öte yanda, Batı'yı

veba mikrobu gibi gören ve gerekirse öldürmekten kaçınmayan İslamcı radikaller."120

Özal, bu sahne düzeninde, bir çağdaş-muhafazakar olarak "üç hürriyet" diye benimsediği liberal siyaset anlayışının kendisine yüklediği, farklılıkları dışlamayan "baba" rolünü içtenlikle benimsemişti. Onun, uzlaşmaya dayalı bütünleştirici yaklaşımları, siyasal karşıtlarınca her zaman aleyhine çevrilen uygun birer delil şeklinde kabul edilmişti.

Cumhurbaşkanı Turgut Özal, 17 Nisan 1993 günü Çankaya'da kalp krizi geçirdi ve öldü.

24 Nisan 1993 günü ise, Başbakan ve DYP Genel Başkanı Süleyman Demirel Cumhurbaşkanlığına aday olduğunu açıklamış ve 16 Mayıs 1993 günü üçüncü turda 244 oyla Türkiye Cumhurbaşkanlığına seçilmişti.121

23 Mayıs 1993 günü, Cumhurbaşkanı Süleyman Demirel'in Çankaya Köşkü'nün yeni sahibi sıfatıyla katıldığı törende, Birecik Barajı ve Hidroelektrik Santralını hizmete açması, ona geçmişte halk tarafından verilen "Barajlar Kralı" unvanına çok uygun düşen ilginç bir rastlantı olmuştu.

İlk Kadın Başbakan

Turgut Özal'ın aniden ölümü, Türkiye siyasetinin taşlarını yerinden oynatmıştı.

Süleyman Demirel'in Çankaya Köşkü'ne geçmesiyle boşalan DYP liderliği için 8 Haziran 1993 günü aday olmuş ve 13 Haziran 1993 günü yapılan Olağanüstü Kongre'de Genel Başkanlığa seçilen Tansu Çiller, 14 Haziran 1993'te hükümeti kurmakla görevlendirilmiş ve Türkiye'nin 50. ve ilk kadın başbakanı unvanını kazanmıştı.

Süleyman Demirel'in Cumhurbaşkanı olarak Çankaya Köşkü'ne çıkması için SHP'li milletvekillerini güçlükle ikna eden Koalisyonun ortağı ve Başbakan Yardımcısı Erdal İnönü ise, Parti Liderliği ve Başbakan

Yardımcılığı görevini, 11 Eylül 1993 günü, Ankara'da toplanan SHP 4. Olağan Kurultayı'nda Partinin Ankara Büyükşehir Belediye Başkanı Murat Karayalçın'a bırakmıştı.

DYP-SHP Koalisyonu, Demirel ve İnönü yerine Tansu Çiller ve Murat Karayalçın liderliğinde sürdürülüyordu.

Koalisyonun SHP kanadında uzun zamandır süren liderlik yarışı bu partinin içinden bir kopmayla sonuçlanmıştı. 9 Eylül 1992 günü, 13 yıllık bir aradan sonra yeniden toplanan CHP'nin 25. Kurultayı'nda SHP Antalya Milletvekili Deniz Baykal CHP Genel Başkanlığına seçilmiş ve böylece merkez solda, Bülent Ecevit'in DSP'siyle birlikte üç partili dönem başlamış oluyordu.

24 Aralık 1994 günü, sol partilerden SHP ve CHP ayrı ayrı birleşme kurultayı yapmış; tarihi CHP adı ve çatısı altında birleşme kararı alınca; Koalisyon doğal olarak DYP-CHP ortaklığına dönüşmüştü.

Tansu Çiller'in liderliğinde sürdürülen Koalisyon Hükümeti döneminde terör olaylarında bir tırmanış gözlemleniyordu:

12-13 Mart 1995, İstanbul'da Gazi Mahallesi'nde bir kahvenin silahla taranması sonucunda çıkan olaylarda 18 kişi ölmüştü; çatışmalar, 15 Mart'ta Ümraniye'ye sıçramış ve orada da 4 kişi olmak üzere toplam 22 kişi ölmüştü. Çok geçemeden 20 Eylül 1995 günü, DYP-CHP Koalisyon Hükümeti CHP tarafından bozulmuş ve Başbakan Tansu Çiller, istifasını Cumhurbaşkanı Süleyman Demirel'e sunmuştu.

5 Ekim 1995, DYP lideri Tansu Çiller, ANAP ve DSP tarafından dışardan desteklenen bir azınlık hükümeti kurmuş, fakat güvenoyu alamayınca istifa etmişti.

17 Ekim 1995'te, DYP lideri Tansu Çiller, Cumhurbaşkanınca yeniden hükümeti kurmakla görevlendirilmiş ve bu defa 172 red oyuna karşı 234 oyla güvenoyu almıştı (6 Kasım 1995).

Tansu Çiller’in azınlık hükümetiyle ülke bir erken genel seçime gidiyordu.

24 Aralık 1995 Genel Seçimleri

20. yüzyılın bitmesine 5 yıl kala yapılan genel seçimlerin üç sürprizi vardır:

Birinci sürpriz, Refah Partisi’nin birinci parti olarak yarışı kazanması ve bu partinin lideri Necmettin Erbakan’ın DYP ile koalisyon yaparak Başbakanlık koltuğuna oturmasıdır.

Necmettin Erbakan’ın RP’sinin 158 sandalye ile birinci olduğu bu seçimde iki sağ parti DYP ve ANAP 135 ve 132 sandalye ile ikinci ve üçüncü; iki sol parti DSP ve CHP 76 ve 49 sandalye ile dördüncü ve beşinci olabilmişlerdir.

24 Aralık 1995 seçimlerinde ikinci sürpriz; Alpaslan Türkeş liderliğindeki Milliyetçi Hareket Partisi (MHP)’nin yüzde 10’luk ülke barajı altında oy alarak (yüzde 8.18) parlamento-dışında kalmasıdır.

Üçüncü sürpriz; Bülent Ecevit’in DSP’sinin, Deniz Baykal liderliğindeki CHP’yi ciddi bir farkla geçmesidir.

24 Aralık 1995 seçimlerinde partiler, oylar ve sandalyelerin dağılımı:

Kayıtlı Seçmen Sayısı : 34.155.981

Kullanılan Oy Sayısı : 29.101.469

Geçerli Oy Sayısı : 28.126.993

Seçime Katılma Oranı : 85.20

RP : 6.012.450 (yüzde 21.38)

oyla 158 Milletvekili.

DYP : 5.396.009 (yüzde 19.18)

oyla 135 Milletvekili.

ANAP : 5.527.288 (yüzde 19.65)

oyla 132 Milletvekili.

DSP : 4.118.025 (yüzde 14.64)

oyla 76 Milletvekili.

CHP : 3.011.076 (yüzde 10.71)

oyla 49 Milletvekili.

MHP 2.301.343 (yüzde 8.18) oyla;

HADEP 1.171.623 (yüzde 4.17) oyla ülke barajını aşamadı.

Erbakan'ın Refah-Yol Koalisyonu

Türkiye'de yerleşik uygulama, seçimlerden birinci çıkan partinin liderine hükümet kurma görevinin verilmesidir. Parlamentoda birinci partinin yeterli sandalyesi var ise, bir sorun olmaz. Aksi halde, hükümetin kurulabilmesi için partilerin aralarında anlaşmaları zaman alabilir; ciddi ve uzun süreli krizler yaşanabilmektedir.

24 Aralık 1995 seçimlerinden sonra Parlamento açıldığında Cumhurbaşkanı Süleyman Demirel, seçimden birinci çıkan partinin liderine hükümeti kurma görevi verme geleneğini sürdürmüş ve 9 Ocak 1996'da, RP Lideri Necmettin Erbakan'ı, yeni hükümeti kurmakla görevlendirmiştir.

RP liderinin hükümet oluşturma çabası sonuçsuz kalınca; Cumhurbaşkanı, önce 19 Ocak'ta DYP Lideri Tansu Çiller'i; onun da başarısız olması üzerine; 3 Şubat 1996'da, ANAP Lideri Mesut Yılmaz'ı yeni hükümeti kurmakla görevlendirilmiştir.

6 Mart 1996 günü, Mesut Yılmaz Başkanlığındaki ANAP-DYP Koalisyonu Cumhurbaşkanı tarafından onaylanmış ve göreve başlamıştır. DSP dışardan desteklediği için ANAP-DYP Koalisyonu, 207 red ve 80 çekimser oya karşı 257 oyla güvenoyu almıştır.

Fakat yaklaşık 2 ay sonra, 14 Mayıs 1996'da, Anayasa Mahkemesi, RP'nin başvurusu üzerine, ANA-YOL Hükümeti'nin güven oylamasını Anayasa'ya aykırı olduğu görüşünü benimsemiş ve işlemi iptal etmiştir.

Koalisyonu oluşturan ANAP ve DYP liderlerinin birbirlerine karşı güvensizlik içine düşmeleri ve bunun Partilerin Meclis Gruplarına yansımasından sonra; 24 Mayıs 1996’da, DYP Genel İdare Kurulu, Koalisyondan çekilmeye karar almış; Başbakan Mesut Yılmaz da, Anayasa Mahkemesi kararına uyarak istifa etmiştir.

7 Haziran 1996’da Cumhurbaşkanı RP liderini yeniden hükümeti kurmakla görevlendirilmiştir. 28 Haziran 1996’da Necmettin Erbakan Başkanlığındaki REFAH-YOL Koalisyonu göreve başlamış ve 8 Temmuz 1996 günü Parlamento’da yapılan oylamada 265 red, 1 çekimser oya karşı, 278 oyla güvenoyu almıştır.

Türkiye siyaset tarihinde RP Lideri Necmettin Erbakan ve DYP Lideri Tansu Çiller’in oluşturdukları REFAH-YOL Koalisyon Hükümeti’nin özel bir önemi vardır.

1960 sonrası Türkiye siyasetinin anayasal bir özelliği, 1960 İhtilâli’yle, kurum olarak Türk Silahlı Kuvvetlerinin, yurt savunması için eğitim ve savaşa hazırlık temel görevi yanında, Milli Güvenlik Kurulu aracılığıyla devlet yönetiminde aktif bir rol üstlenmesidir. Türkiye’nin devlet düzeni içinde 1961 Anayasası ile Silahlı Kuvvetler Komutanlarının yüklendikleri bu görev; 1982 Anayasası’nda Milli Güvenlik Kurulu’nu düzenleyen maddede hiçbir tartışmaya yer bırakmayacak açıklıkta anlatılmıştır.

Türkiye’de Milli Güvenlik Kurulu’nun (MGK) yapısı, kararlarının ağırlığı, Ordu’nun devlet ve anayasa düzeni içindeki yeri, Ordu-Hükümet ilişkileri açısından Necmettin Erbakan liderliğindeki REFAH-YOL Koalisyonunu ilginç bir laboratuvar haline dönüştürmüştü. Belki bu durum esasen kaçınılması mümkün olmayan bir gelişme idi ve öyle de olmuştu.

REFAH-YOL Koalisyonu’nun kimi uygulamaları alışılmışın dışında idi.

Necmettin Erbakan ve Refah Partisi’nin siyaset üslupları ve tarzları kamuoyunun önemli bir kesiminden tepkiler alırken; aynı toplumun içinde

üstelik Laiklik konusunda Başbakan Erbakan ve Partisi'nden farklı bir duyarlılık içinde bulunan Ordu'nun siyaset ve siviller ile ilgili alanda cereyan eden kimi olaylara kayıtsız bir tutum sergilemeleri beklenemezdi. Genelkurmay Başkanlığı, doğrudan görev ve uzmanlık alanına girmeyen bu gelişmeleri değerlendirmek amacıyla kendi bünyesinde "Batı Çalışma Grubu" (BÇG) adıyla faaliyet gösteren bir bilgi toplama-değerlendirme birimi oluşturmuştu.

"28 Şubat" olgusunun mimarlarından dönemin Deniz Kuvvetleri Komutanı Oramiral Güven Erkaya, BÇG'nin oluşumu ve faaliyet alanı hakkında şu bilgileri vermektedir:

"Yanlış ve telafisi mümkün olmayan sonuçlara varılmasının önlenmesi, ancak doğru bilgiler toplanması ve doğru değerlendirmeler yapılması ile mümkün olabilirdi. Bunun için ciddi ve güvenilir bir istihbarat çalışmasına ihtiyaç vardı. Sadece MİT'in vereceği bilgilerle yetinemezdik. Zamanın iktidar yapısı nedeniyle, MİT'te, bu konuda yeterli ve güvenilir bilgiler bulunmayabilirdi. Bu amaçla Genelkurmay'da bir grup kurulmasını, Genelkurmay Başkanımıza ben teklif ettim ve Genelkurmay Başkanımızın talimatıyla, bu grup, 'Batı Çalışma Grubu' olarak Genelkurmay'da kuruldu. (.) Gruba, Kara, Deniz, Hava Kuvvetleri ve Jandarma Komutanlığı'ndan üyeler katıldı. Gruptaki Deniz Kuvvetleri temsilcimiz bu grubun faaliyetleri ve neler yapacağı hakkında, bana muntazaman bilgiler verirdi."122

1997 yılının ilk altı ayında; Genelkurmay Karargahında, BÇG'nin topladığı bilgiler ışığında yapılan değerlendirmelerin devletin yetkili makamlarına ve özellikle sivil bürokrasiye, üniversite ve yargı oranları mensuplarına ve medyaya sistemli bir şekilde brifinglerle aktarılması; Ordu tarafından REFAH-YOL Hükümeti'ne karşı açılan psikolojik savaşın belki en önemli unsuru idi.

11 Ocak 1997 günü, Cumhurbaşkanı Süleyman Demirel’e, Genelkurmay Başkanlığı’nda “irtica” brifingi verilmişti.123

Türkiye siyaset tarihinde 28 Şubat kararları diye bilinen özel durum ve sonradan -büyük tartışmalara yol açmış gözükse bile -Erbakan- Çiller liderliğindeki REFAH-YOL Koalisyonu’nun görevden ayrılmak zorunda bırakılma olgusu kimse için sürpriz olmamıştı. Siyasetin bir askeri müdahaleye doğru adım-adım sürüklendiği gözlemlenebiliyordu.

Askeri yetkililer ile Refah Partili kimi yöneticiler veya Bakanlar arasında kamuoyu önünde şiddetli tartışmalar yaşanıyordu.

9 Ocak 1997’de, Genelkurmay Başkanlığı ile RP arasında Tuğgeneral Doğu Silahçıoğlu’nun Sultanbeyli’ye Atatürk anıtı yaptırmasıyla başlayan gerginlik doruğa tırmanmıştı. Genelkurmay Başkanlığı, RP’li Çalışma Bakanı Necati Çelik için, “Silahlı Kuvvetlere hakaret” ettiği gerekçesiyle dava açılmasını istemişti. Cumhuriyet’in tarihinde ilk kez Genelkurmay Başkanlığı bir Bakan hakkında suç duyurusunda bulunmuştu.

12 Ocak 1997’de, Başbakan Necmettin Erbakan’ın, Tarikat ve Cemaat liderleri olarak tanınan 51 kişiye Başbakanlık Konutu’nda iftar yemeği vermiş ve bu yemeğe katılanların çizdiği, sarık, sakal ve cübbe görüntüsü kamuoyunda şiddetli tartışmalara neden olmuştu.

1 Şubat 1997’de, Ankara’daki İran Büyükelçisi Mohammed Reza Bagheri, RP’li Sincan Belediyesi’nin düzenlediği Kudüs Gecesi’ne onur konuğu olarak katılmıştı. Cumhuriyet Savcılığı’nın soruşturma başlatması üzerine Büyükelçi ile İstanbul Başkonsolosu İran’a dönmek zorunda kalmışlardı.

4 Şubat 1997 günü, asker tatbikat gerekçesiyle Sincan caddelerinden 20 tank ve 15 zırhlı taşıyıcı geçirilmesi; kamuoyunda, RP’li Sincan Belediyesi ile REFAH-YOL Koalisyonu’na uyarı olarak yorumlanmıştı.

13 Şubat 1997 günü, Kudüs Gecesi’ni düzenleyen RP’li Sincan Belediye Başkanı ve 9 kişi DGM’ce tutuklanmıştı.

28 Şubat MGK Kararları

Milli Güvenlik Kurulu (MGK)’nın 28 Şubat 1997 günü 9 saat süren toplantısında varılan sonuç “28 Şubat Kararları” diye ünlenmiştir ve Türkiye’nin siyaset tarihinde özel bir yere sahiptir.

28 Şubat 1997 toplantısında alınan kararların daha sonra Başbakan Erbakan ve Hükümet üyeleri tarafından imzalanmak istenmemesi Ordu ve Hükümet arasında ciddi bir kriz oluşturmuştur. Başbakan, Hükümet içinden ve dışardan gelen baskılar üzerine 28 Şubat 1997 günlü MGK Kararlarını, 5 Mart’ta imzalamak zorunda kalmıştır. 13 Mart 1997 günü, kamuoyuna MGK’ce alınan tavsiye kararlarının Bakanlar Kurulu’nca benimsendiği açıklanmıştır.

28 Şubat 1997 günü, MGK Toplantısı’nda alınan ve gecikmeli de olsa tüm üyelerin imzaladığı kararlar şunlardır:

- TCK 163. maddesinin kaldırılmasından doğan boşluk yasal düzenlemelerle giderilmeli.
- Anayasanın 174. maddesinde koruma altına alınan Devrim Yasaları ödünsüz uygulanmalı.
- Tevhid-i Tedrisat Kanunu her yerde uygulanmalıdır.
- Temel eğitim 8 yıl olmalı.
- Rejim aleyhtarı faaliyetlere ödün verilmemeli.
- İmam-Hatip Okulları meslek okullarına dönüştürülmeli.
- Radyo ve televizyonların laiklik karşıtı yayınları izlenmeli ve Anayasaya uygun hale getirilmeli.
- Dini konular siyasete alet edilmemeli.
- Tarikatların güdümündeki finans çevreleri ve vakıflar aracılığıyla ekonomik güç olmamalarına dikkat edilmeli.

- Hükümet, kökten dinci kadrolaşmanın önüne geçmeli.

- Milli Görüş Teşkilatı'nın Belediyelere para yardımları durdurulmalı.

- Pompalı tüfek sahiplerinin dökümleri çıkarılmalı ve kontrol altına alınmalı.

- İran'ın Türkiye'yi rejim istikrarsızlığına itecek girişimleri izlenmeli.

- Yargının bağımsızlığı ve etkinliği sağlanmalı; Hükümet tasarrufundan koruyacak önlemler alınmalı.

- TSK'ye yönelik tahrikler rahatsızlık yaratmaktadır.

- TSK'den irticai faaliyetlere girdikleri için ihraç edilen subaylar, belediyelerde istihdam edilmemeli.

- Kur'an kursları, cemaatlerden alınarak doğrudan Milli Eğitim Bakanlığı ve Diyanet İşleri Başkanlığı denetimine devredilmeli.

- Parti yöneticileri ve Belediye Başkanları, Siyasi Partiler Yasası'nın sorumluluk alanına sokulmalı.

- Kılık-kıyafet kanunundan ödün verilmemeli.

- Camilerde siyaset yapılması önlenmeli.

- Siyasi partilerin, sol terör örgütleri gibi, dinsel terör örgütlerine yönelik üstü kapalı da olsa destekleri önlenmeli.

- Dinsel terör örgütlerinin faaliyetleri denetlenmeli.

- Diyanet İşleri Başkanlığı yeniden yapılandırılarak toplumun her kesimini temsil edecek şekilde personel politikası izlenmeli.

- Mülki amirler, demokrasiyi ve laikliği benimsemiş kişilerden atanmalı.

- TRT ve RTÜK işbirliği ile, laiklik konusunda halk aydınlatılmalı.

- Laikliğin dinsizlik olmadığı basın ve yayın kurumlarınca halka anlatılmalı.

- Devlet memurları laiklik ve irticai faaliyetler konusunda hizmet içi eğitim programlarıyla aydınlatılmalı.124

28 Şubat kararları, Türkiye siyasetinde yeni bir dönemin başlangıcı bir diğer söyleyişle siyasi milat anlamında yeni bir süreç olarak kabul edilmektedir ve bu doğrudur.

28 Şubat kararlarının uygulanması için Genelkurmay Karargahı ve MGK; adeta sivil seferberlik ilan etmiş; kamu kurum ve kuruluşları, belediyeler, dernekler, vakıflar ve yazılı ve görsel medya bu amaçla izlemeye alınmıştır.

Genelkurmay Başkanı Orgeneral İsmail Hakkı Karadayı, 14 Mayıs 1997'de Hava Şehitlerini Anma Günü mesajında; "Her türlü iç ve dış tehdide karşı laik ve demokratik Türkiye Cumhuriyeti'nin korunması görevini gerektiğinde canımız pahasına ifa etme azim ve kararlılığında olduğumuzdan kimsenin şüphesi olmasın," diye konuşmuştur.

21 Mayıs 1997 günü, Yargıtay Cumhuriyet Başsavcılığı Hükümetin büyük ortağı RP'nin Anayasaya aykırı eylemleri nedeniyle kapatılması için Anayasa Mahkemesi'nde dava açmıştı.

26 Mayıs 1997, Başbakan Necmettin Erbakan Başkanlık ettiği Yüksek Askeri Şura Toplantısı'nda çoğunluğunun irticai faaliyetlere karıştıkları iddiasıyla toplam 161 Subay ve Astsubayın Ordu'dan ihracı onaylandı.

11 Haziran 1997, Genelkurmay Başkanlığı'nda, ülkenin üst düzey yöneticileri, yargı mensupları ve gazeteciler için "irtica brifingleri" veriliyordu. İlki terör, PKK ve uyuşturucu trafiği gibi konulara yönelen brifingin ikincisi irtica üzerine idi. 11 Haziran günü aynı brifing gazeteciler için verilmişti.

Genelkurmay Başkanlığı açısından gelişmeler şöyle gözüküyordu:

"Türkiye'de ivme kazanan, devletin sosyal, siyasi, ekonomik ve hukuki temel nizamlarını tamamen veya kısmen değiştirerek şer'i esaslara dayalı bir düzen kurmayı amaçlayan irticai faaliyetler, TSK tarafından

değerlendirilerek, 28 Şubat 1997 tarihinde toplanan MGK'de başlıca gündem maddesi olmuştur."

" (.) TSK, irticai faaliyetleri iç tehditte, bölücü terör ile aynı seviyeye, yani birinci önceliğe yükseltmiş ve bu duruma bağlı olarak, yeni bir teşkilatlanma içinde Batı Çalışma Grubu oluşturulmuş ve faaliyete geçirilmiştir. İşte bu teşkilatın oluşturulması ile TSK tarafından siyasal İslam'ın ülke genelinde resmi çıkartılarak, irticai faaliyetlere ilişkin ülke boyutundaki genel görüntü, tüm yönleriyle yakından takip ve kontrol altında izlenmektedir."125

18 Haziran 1997, Başbakan RP Genel Başkanı Necmettin Erbakan, DYP ve BBP liderleriyle görüşmeleri ardından, Çankaya Köşkü'ne çıkarak, Hükümetin istifasını ve üç partinin DYP Lideri Tansu Çiller Başkanlığında bir hükümet kurulması için anlaştıklarını bildiren bir deklarasyonu Cumhurbaşkanı Süleyman Demirel'e sundu.

Mesut Yılmaz'ın (ANAP+DSP+DTP) Koalisyon Hükümeti

20 Haziran 1997, Erbakan ve Çiller'in farklı beklentileri vardı, fakat Cumhurbaşkanı Demirel, Ordu'nun isteği ile ANAP Genel Başkanı Mesut Yılmaz'ı "Ülkedeki gerginliği giderecek bir Hükümet kurmakla görevlendirdiğini" açıkladı.126

30 Haziran 1997, Mesut Yılmaz Başkanlığındaki Hükümet listesi Cumhurbaşkanı'nca onaylandı. Hükümet, 21 ANAP'lı, 11 DSP'li, 5 DTP'li ve 1 Bağımsız, toplam 38 Bakandan oluşuyordu.

12 Temmuz 1997, Mesut Yılmaz Başkanlığındaki 55. hükümet, 281 oyla güvenoyu aldı. Red oyları 256'da kaldı.

28 Temmuz 1997, sekiz yıllık zorunlu eğitime ve İmam-Hatip Okullarının orta kısımlarının kapatılmasına karşı çıkan gruplar, Ankara'da büyük bir protesto yürüyüşü yapmışlardı.

1 Ağustos 1997, Yüksek Askeri Şura’da 231 subay ve 45 astsubayın irticai faaliyetler, disiplinsizlik vb. sebeplerle Ordu’yla ilişikleri kesildi.

16 Ağustos 1997, Sekiz Yıllık Kesintisiz Eğitim Kanunu 242 red oyuna karşı 277 oyla kabul edildi. Meclis’te tasarının görüşülmesi aralıksız 23 gün sürdü ve büyük tartışmalar yaşandı.

28 Şubat 1997 ve sonrasındaki gelişmeler, Ordu’nun siyasetle doğrudan ve aktif olarak ilgilendiğinin açık bir örneği idi.

Ordu’nun bu defaki ilgisi, 1960, 1971 ve 1980 gibi bir askeri müdahale veya doğrudan askeri yönetime dönüşmemişti. Ancak dönemin şartları, üstü kapalı bir müdahalenin olduğunu ve ordunun ülke yönetimdeki etkisini hissettiriyordu.

16 Ocak 1998’de, Anayasa Mahkemesi’nin 2’ye karşı 9 oyla Necmettin Erbakan’ın RP’yi kapatma kararı vermesi; 21 Nisan 1998’de, İstanbul’un FP’li Belediye Başkanı Recep Tayyip Erdoğan, Siirt’te yaptığı bir konuşma nedeniyle hakkında açılan davada 10 ay hapis cezasına çarptırılması ve bir kısım liberal demokrat aydınlar üzerindeki baskılar, dönemin olağanüstü şartlarının bir göstergesi olarak görülmekteydi.

23 Şubat 1998’de, RP milletvekillerinden büyük çoğunluğu Fazilet Partisi’ne üye olmuşlardı.

Bülent Ecevit’in DSP Azınlık Hükümeti

Merkez sağı iki partisi ANAP ve DYP’nin aralarındaki şiddetli rekabet yüzünden ortak hükümet kuramayışları ve başka türlü istikrarlı bir hükümet formülünün işletilemeyişi üzerine; 11 Ocak 1999’da, aritmetik olarak gerekli şartları taşımamasına karşılık Parlamentonun en deneyimli siyaset ve devlet adamı olarak kendisine Başbakanlık görevi verilen Bülent Ecevit’in DSP Azınlık Hükümeti’nin listesi Cumhurbaşkanı Demirel tarafından onaylanmıştı.

17 Ocak 1999 günü, Ecevit’in azınlık hükümeti Meclis’ten 188 red oyuna karşı 306 oyla güvenoyu almıştı. DSP Azınlık Hükümeti’ni ANAP ve DYP dışardan destekliyordu.

Ecevit’in DSP azınlık hükümetinin görev süresi birkaç ay sonraki seçimlere kadar sınırlandırılmıştı.

18 Nisan 1999 Seçimleri / DSP ve MHP’nin Yükselişi

18 Nisan 1999 günü yapılan genel seçimlerin en anlamlı sonucu; siyasi krizin çözümünde halka (seçmene) başvurmanın en doğru yol olduğu şeklindeki demokratik tezi doğrulamasıdır. Büyük seçmen kitlesi, “temiz siyaset” ve “temiz toplum” özlemlerini gerçekleştirmek için daha önce denemedikleri iki partiyi ve liderlerini öne çıkarmış ve adeta diğer partileri ve liderlerini cezalandırmışlardır. 1995 seçimlerine göre; 1999’da, toplam oylarında ciddi bir azalma bulunan ANAP ve DYP ve Fazilet Partisi’ne (FP) verilen mesajın anlamı budur. Bülent Ecevit’in Demokratik Sol Parti’si (DSP) ile, Devlet Bahçeli’nin Milliyetçi Hareket Partisi’nin (MHP) en kazançlı partiler olarak çıkmaları bu şekilde açıklanabilir.

Kayıtlı Seçmen Sayısı : 37.429.120

Kullanılan Oy Sayısı : 32.656.070

Geçerli Oy Sayısı : 31.119.242

Seçime Katılma Oranı : 87.07

DSP : 6.900.322 (yüzde 22.17)

oyla 136 milletvekili.

MHP : 5.594.375 (yüzde 17.98)

oyla 129 milletvekili.

FP : 4.790.430 (yüzde 15.41)

oyla 111 milletvekili.

ANAP : 4.114.705 (yüzde 13.2)

oyla 86 milletvekili.

DYP : 3.742.317 (yüzde 12.8)

oyla 85 milletvekili.

CHP 2.712.051 (yüzde 8.71) oyla; HADEP 1.481.117 (yüzde 4.75) oyla ülke barajını aşamamış; Bağımsızlar 3 sandalye kazanmışlardır.

Bülent Ecevit’in yakın çevresi tarafından 14 Kasım 1985 günü kurulan DSP’nin ilk Genel Başkanlığına Bülent Ecevit siyasi yasaklı olduğu için, eşi Rahşan Ecevit getirilmişti. 1987’de, siyasi yasakların kaldırılmasından hemen sonra, 13 Eylül 1987’de Bülent Ecevit, eşi Rahşan Ecevit’in çekilmesiyle boşalan Genel Başkanlığa seçilmiştir. 29 Kasım 1987’de seçim yenilgisi ardından, yerinde bir ilke olarak DSP Genel Başkanlığından istifa eden Bülent Ecevit, eşi Rahşan Ecevit ile birlikte aktif siyasetten çekilme kararı almıştır.

2001 yılında Bülent Ecevit, Gazeteci Fikret Bila’ya 1987 seçim yenilgisi ardından eşiyle birlikte aldıkları aktif siyasetten çekilme kararını şöyle anlatmıştır:

“Sürekli olarak, ‘DSP’ye oy vermeyin, oyunuz boşa gider, oylarınızı bölmeyin,

Ecevit’e kanmayın’ propagandası yapılmıştı. Etkili çevreler SHP’den yana tavır alıp, DSP’yi silmeye uğraşmışlardı. Basın SHP’ye destek olmuş, DSP’ye ise köstek olmaya çalışmıştı. Bu durumda DSP’nin başında kalmanın partiye yapılacak hücumları artıracak, gelişmesini engelleyecek, halkı doğrudan yönetime taşıyacak bir model olarak kurulan DSP’nin kendine güvenini zedeleyecekti. (.) ”

Rahşan ve Bülent Ecevit’in aktif siyasetten çekilme kararını açıkladıkları 30 Kasım 1987 gününden bir gün sonra İstanbul’dan gelen 60 kadar DSP’li, Ankara’daki Genel Merkez binası önünde “ölüm orucu” eylemine başlamıştır. Ecevit’in, eşi ile birlikte eylemcileri ikna etmek ve

istifasını iletmek için Genel Merkez'e geldiğinde, partililere hitaben yaptığı konuşma gerçekten ilginçtir:

"Aktif siyasetten ayrılmak siyaseti bırakmak değildir. Perikles, 'Hiçbir şeye karışmayan yurttaş, zararsız değil, yararsız yurttaştır; demiştir. Allah beni yararsız yurttaş olmaktan korusun. Perikles demokrasi uğruna ölen arkadaşlarına ağıt yakmadı. Artık yeterince ağladınız, şimdi demokrasi için görev başına. Ağlamak yok, ölüm orucu yok, herkes görev başına. Şimdi görev halkın."127

12 Eylül 1980 rejiminin yasakladığı bir liderin, yaklaşık yirmi yıl sonra 1999 ilkbaharında, yeniden doğuşunda; 1987'deki ağır seçim yenilgisi ardından aktif siyaseti bırakma kararı ve yandaşlarının ısrarıyla en baştan ve bir derviş sabrıyla sarf ettiği emeğin ve kendisine inananların rolü çok büyüktür.

1987-1999 yıllarında Bülent Ecevit'in DSP'sinin mucizevi tırmanışı şu şekilde izlenmektedir:

1987'de 2 milyon 44 bin 576

1991'de 2 milyon 624 bin 301

1995'te 4 milyon 118 bin 025

1999'da 6 milyon 900 bin 322

1999 seçimlerinin diğer kazananı MHP'nin durumuna gelince; hareketin karizmatik lideri Alpaslan Türkeş'in vefatından sonraki lideri Devlet Bahçeli ile gösterdiği büyük performansın kaynağı ve hareketin hayli dramatik olan serüveni şöyledir:

12 Eylül 1980 askeri yönetimince açılan MHP Davası, 5 yıldan fazla sürmüş ve 7 Nisan 1987'de, MHP Lideri Alpaslan Türkeş 11 yıl hapse; 5 arkadaşı idama, 9 arkadaşı ömür boyu hapse, 219 arkadaşı çeşitli hapis cezalarına çarptırılmıştır. 150 kişi, beraat etmiştir.

Hapishanedeki Lider Alpaslan Türkeş’in dışarıdaki taraftarlarınca, önce, Milliyetçi Çalışma Partisi (MÇP) adıyla yeni bir parti kurulmuştur.

1987 Anayasa Referandumu ardından 4 Ekim 1987 günü yapılan MÇP İkinci Olağanüstü Kongresi’nde Parti’nin Genel Başkanlığına Alpaslan Türkeş getirilmiştir.

1980 sonrasında Hapishane koşullarında Türkeş’in liderliğine yönelik başlayan iç tartışma; 7 Temmuz 1992 günü, Sivas Milletvekili Muhsin Yazıcıoğlu ve 5 milletvekilinin, MÇP’den istifa etmeleri ile sonuçlanmış; ayrılanlar Büyük Birlik Partisi (BBP) adıyla yeni bir parti kurmuşlardır.

5 Nisan 1997 günü, Türkçü hareketin efsaneleşen kurucusu ve lideri Alpaslan Türkeş öldüğünde; Cenazesi üç gün sonra yurdun dört yanından ve yurt dışından gelen “Bozkurtlar”ı tarafından ağırbaşlılıkla kaldırılmış ve Ankara’da yandaşı gençlerin 24 saat nöbet tuttukları bir anıt-mezara defnedilmiştir.

3 Temmuz 1997 günü toplanan MHP Kongresi’nde liderlik sorunu çözülemediği için 6 Temmuz 1997 gününe ertelenen seçimde büyük yarışı Devlet Bahçeli 487’ye karşı 697 oyla kazanmıştır.

23 Kasım 1997’de yapılan MHP’nin 5. Olağan Kongresi’nde de Genel Başkanlığa yeniden Devlet Bahçeli seçilmiş ve liderliğini tartışılmaz bir şekilde kesinleştirmiştir.

1995’te 2 milyon 301 bin 343 oyla ülke barajını aşamayan bir partinin; yaklaşık 4 yıl içinde, 1999 ilkbaharında 5 milyon 594 375 oy toplaması büyük bir başarıdır.

Ecevit+Bahçeli+Yılmaz Koalisyonu

1 Mayıs 1999 günü açılan TBMM’nin ilk toplantısı olaylı başlamış; yemin törenine türbanıyla katılan FP’li İstanbul Milletvekili Merve Kavakçı, Bülent Ecevit ve DSP’li Milletvekilleri tarafından şiddetle protesto edildiğince yemin edememiş ve Genel Kurul’dan ayrılmak zorunda

kalmıştır. FP listesinden seçilen türbanlı Milletvekili ve Parti yönetimince ona sağlanan destek; daha sonra bu partinin Anayasa Mahkemesi'nce kapatılma gerekçesini oluşturmuştur.

Anayasa Mahkemesi bu partiyi kapatma gerekçesini; "laiklik temeline dayalı çağdaş demokratik toplum modelini benimsemediği" şeklinde açıklamıştır.

26 Ocak 2000 günlü Genelkurmay Başkanlığı açıklamasında kapatılan Fazilet Partisi liderinin bir konuşması kastedilerek yapılan değerlendirme; Ordu'nun, 28 Şubat 1997 MGK kararları ile ilgili diğer devlet birimlerini ve bu arada Anayasa Mahkemesi kararlarını dikkatle izlediği şeklinde yorumlanmalıdır.

Genelkurmay Başkanlığı'nın söz konusu açıklaması şöyledir:

"Bu zihniyetin temsilcileri Türkiye'deki irticaın kaynağı ve bu seviyeye ulaşmasında en büyük pay sahibi olanlardır. Bu siyasi zihniyetin irticaa sağladığı, onun yeşermesine ve gelişmesine imkân verdiği Anayasa Mahkemesi tarafından da tescil edilmiştir."

Anayasa Mahkemesi tarafından Necmettin Erbakan'ın Refah Partisi gibi Fazilet Partisi'nin de kapatılması üzerine bu partinin milletvekilleri ve taraftarları Saadet Partisi (SP) ve AK Parti adıyla iki ayrı partide örgütlenmişlerdir.

2 Mayıs 1999'da, Cumhurbaşkanı Süleyman Demirel tarafından, yeni hükümeti kurmayla görevlendirilen DSP Lideri Bülent Ecevit'in 35 kişilik Kabinesi'nde MHP Lideri Devlet Bahçeli ve birkaç ay sonra da diğer ortak ANAP'ın Lideri Mesut Yılmaz Başbakan Yardımcısı olarak görev üstlenmişlerdir.

9 Haziran 1999'da Meclis'te yapılan oylamada, Bülent Ecevit Hükümeti büyük farkla güvenoyu almıştır.

Ecevit+Bahçeli+Yılmaz Koalisyonu’nun ilk önemli icraatı, 1 Ağustos 1999 günü, 4422 Sayılı Çıkar Amaçlı Suç Örgütleriyle Mücadele Kanunu’nu yayınlamalarıdır.

Cumhurbaşkanı Ahmet Necdet Sezer

Ecevit+Bahçeli+Yılmaz Koalisyonu döneminde bir diğer ilginç gelişme; 5 Nisan 2000 günü, Cumhurbaşkanı Süleyman Demirel’in görev süresinin uzatılması yolunu açmak için hazırlanan Anayasa değişikliği önerisinin yeterli çoğunluğu sağlayamayışı ve reddedilmesidir. 24 Nisan 2000 günü, Koalisyonu oluşturan Liderler, Anayasa Mahkemesi Başkanı Ahmet Necdet Sezer’in Cumhurbaşkanı adaylığında anlaştıklarını açıklamış; 5 Mayıs 2000 günü, Ahmet Necdet Sezer, TBMM tarafından 330 oyla Türkiye’nin 10. Cumhurbaşkanı olarak seçilmiş ve and içerek görevine başlamıştır.

Unutulmaz Acılar

Türkiye Devleti ve toplumu, 20. yüzyılın son çeyreğinde unutulması imkânsız derin acılarla sarsılmıştır.

Bunlar, dört başlık altında incelenebilir:

- Diplomat Cinayetleri;
- Aydın Cinayetleri;
- Büyük Kazalar-Doğal Afetler;
- PKK Terörü

Diplomat Cinayetleri

1973 yılından itibaren ASALA adlı Ermeni terör örgütü tarafından Türk diplomatlarına ve onların yakınlarına yönelik kanlı saldırıların başlatılması son derece önemli bir dış gelişmedir.

Ermeni terör örgütlerince gerçekleştirilen bu hain saldırıların yıllara ve ülkelere göre şöyledir:

1973 yılında Los Angeles (ABD); 1975 yılında Viyana (Avusturya) ve Paris (Fransa); 1976 yılında Beyrut (Lübnan); 1977 yılında Vatikan (Vatikan); 1978 yılında Madrid (İspanya); 1979 yılında Lahey (Hollanda) ve Paris (Fransa); 1980 yılında Atina (Yunanistan), Bern (İsviçre), Vatikan (Vatikan), Paris (Fransa) ve Sydney (Avustralya); 1981 yılında üç kez Paris (Fransa) ve Cenevre (İsviçre); 1982 yılında Los Angeles (ABD), Lizbon (Portekiz), Ottawa (Kanada) ve Burgaz (Bulgaristan); 1983 yılında Belgrad (Yugoslavya), Brüksel (Belçika) ve Lizbon (Portekiz); 1984 yılında Tahran (İran) ve Viyana (Avusturya); 1985 yılında Ottowa (Kanada); 1991 yılında Atina (Yunanistan); 1993 yılında Bağdat (Irak); 1994 yılında Atina (Yunanistan).

1973-1994 yıllarında gözü dönmüş fanatik Ermeni militanların kanlı saldırılarına maruz kalan, terör kurbanı ve görev şehidi Türk diplomatları ve yakınlarının sayısı 46'dır.

Aydın Cinayetleri

Yurt dışı temsilciliklerine yönelik fanatik Ermeni militanların saldırılarına maruz kalan Türkiye Devleti ve toplumu; yurt içinde de seçkin evlatlarını kanlı terör örgütlerinin saldırılarında kaybetmiş; birbiri ardı sıra karşılaşılan her "aydın cinayeti" bütün ülkeyi derin acılarla günlerce kıvrandırmıştır.

1990-2001 yıllarında öğretim üyesi, gazeteci, yazar-şair, asker, işadamı, sanatçı, politikacı, polis olup terör örgütlerince acımasızca katledilen tanınmış şahsiyetlerin isimleri şöyledir:

Prof. Muammer Aksoy (31 Ocak 1990), Çetin Emeç (7 Mart 1990), Tarık Dursun (4 Eylül 1990), Prof. Bahriye Üçok (6 Ekim 1990), Emekli Korgeneral Hulusi Sayın (30 Ocak 1991), Emekli Deniz Kuvvetleri Komutanı Kemal Kayacan (29 Temmuz 1992), Uğur Mumcu (24 Ocak 1993), Sıvas'ta Madımak Oteli'nde 37 Sanatçı ve Aydın (2 Temmuz 1993),

Mardin Milletvekili Mehmet Sancar (4 Eylül 1993), Diyarbakır Bölge Jandarma Komutanı Tuğgeneral Bahtiyar Aydın (22 Ekim 1993), Eski Adalet Bakanı Mehmet Topaç (29 Eylül 1994), Onat Kutlar (11 Ocak 1995), Özdemir Sabancı ve iki arkadaşı (9 Ocak 1996), Prof. Ahmet Taner Kışlalı (22 Ekim 1999), Diyarbakır Emniyet Müdürü Ali Gaffar Okkan (24 Ocak 2001).

Büyük Kazalar-Doğal Afetler

20. yüzyıl biterken Türkiye'nin bir diğer şiddetli ve unutulmaz acısı; maden kazaları ile şiddetli deprem felaketlerinde kaybedilen veya yaralanan yurttaşlar; yıkılan kentler, kasabalar veya yok olan köyler, mezralardır.

3 Mart 1992 günü, Zonguldak-Kozlu kömür ocağında grizu patlaması olmuş; patlamada hemen ölen 122 madenci dışında, gömülü kalan ve yangın nedeniyle ulaşılamayan 147 madencinin cesetleri, aylar sonra yangın sönünce çıkarılabilmiştir.

13 Mart 1992 günü, Erzincan'da 653 kişinin can verdiği bir deprem faciası yaşanmıştı.

1 Ekim 1995'te, Dinar 6.1 şiddetinde bir deprem felaketiyle baş başa kalmış; 94 kişi can vermiş 250 kişi ağır yaralanmıştır.

27 Haziran 1997'de, Adana ve Ceyhan'da 6.3 şiddetinde bir deprem olmuş; 100'den fazla kişi ölmüş, 1500 kişi yaralanmıştır.

17 Ağustos 1999'da, merkez üssü Gölcük olan 7.4 şiddetinde bir deprem Marmara Denizi çevresinde geniş bir alanda büyük tahribat yapmıştır. On binlerce bina, işyeri ve fabrika yıkılmıştır. 17 bin 424 kişi ölmüş, 43 bin 953 kişi yaralanmıştır.

12 Kasım 1999'de, merkez üssü Düzce olan 6.3 şiddetinde bir deprem çevrede büyük tahribat yapmıştır. 832 kişi hayatını yitirmiş, 4 bin 952 kişi yaralanmıştır.

PKK Terörü

Türkiye Devleti ve toplumu, 1980'li yılların ikinci yarısı ve 1990'lı yıllar boyunca bir terör örgütünün kanlı saldırılarına hedef olmuştur.

PKK adlı terör örgütü, bazı yabancı devletlerden aldığı destek ve yardımlarla, önceleri yer altı faaliyetleriyle örgütlenme ve silahlanma hazırlıklarını belirli bir düzeye getirdikten sonra, 1984 yılında, Türk Silahlı Kuvvetlerinin Şemdinli'deki garnizon lojmanlarına saldırarak sesini duyurmak ve varlığını kanıtlamak istemiştir. Bu terör örgütünün Şemdinli olayından sonraki eylemleri farklı hedeflere yönelmiştir. Başlangıçta, bölgedeki güvenlik kuvvetlerine birkaç pusu kurmuş, bekledikleri ölçüde sonuç alamayınca ve süratle karşılık görünce bu defa ücra ve ıssız yörelerdeki savunmasız mezra ve köylere saldırılar düzenleyerek Kürt kökenli masum yurttaşları katletmeye başlamıştır. PKK eylemleri daha sonraları karayolu ve demiryolu ulaşım ve haberleşme sistemlerine yöneltilmiş, okullardaki öğretim ve eğitimin durdurulması hedef alınarak ve böylece yurttaşla devlet arasındaki milli bilinç ve inanç bağı kopartılarak halkın Örgüt saflarına çekilmesine çalışılmıştır. Mücadelelerine ekonomik ve psikolojik hedefleri de dahil ederek turistik tesislere, büyük şehirlerdeki alışveriş merkezlerine canice saldırılar düzenlemişlerdir. Böylelikle bir yandan yol açtıkları korku ve dehşetin etkisiyle bölge halkı zorla kendi saflarına çekilmeye çalışılırken, diğer yandan, sansasyonel bir havada dünya kamuoyuna "Kürt davası"nın duyurulması hedeflenmiştir. Batı kamuoyu ve hükümetleri, bu kanlı propagandaya kısmen de olsa kanmış ve kendi ülkelerinde PKK'nın örgütlenmesine ve destek bulmasına göz yummuştur.128

1987-1999 yıllarında Türk toplumunun hafızasına kazınan PKK terör örgütünün acımasız katliamları ve bu örgütle mücadele için Hükümet tarafından alınan kimi önlemlerin kronolojisi şöyledir:

24 Ocak 1987 günü, Hakkari’de 8 kişi, Mardin’de 7’si çocuk 10 kişi kurşuna dizilmiştir.

Mardin’de Pınarcık Köyü’nde 20 Haziran 1987’de, 16’sı çocuk 30 kişi katletmiştir.

9 Temmuz 1987 günü, Başbakan Turgut Özal, PKK’lılara teslim olmaları çağrısında bulunmuş, fakat Örgüt bu çağrıya, Mardin’in Peçenek Köyü’nde 16’sı çocuk 31 kişiyi öldürerek karşılık vermiştir.

Hükümet, PKK saldırılarına karşı daha etkin mücadele için, 14 Temmuz 1987 gün ve 285 Sayılı Kanun Hükmünde Kararname ile Hükümet Olağanüstü Hal Valililiği düzenini başlatmıştır.

29 Mart 1988’de, Siirt’in Yağızoymak Köyü’nde 9 kişi öldürülmüştür.

4 Mayıs 1988’de, Uludere’de PKK tarafından kaçırılan 8 kişiden 6’sı kurşuna dizilmiştir.

6 Eylül 1988’de, Erzincan-Derealan’da PKK, bir askeri devriyenin 9 mensubunu şehit etmiştir.

25 Kasım 1989’da, Yüksekova’da 13 çocuk, 6 kadın ve 1 Köy Korucusu PKK’lılarca öldürülmüştür.

22 Mart 1990’da Elazığ’da 7’si mühendis 9 kişi PKK’lılarca öldürülmüştür.

2 Nisan 1990 günü Çankaya Köşkü’nde, Cumhurbaşkanı Turgut Özal’ın daveti ile Başbakan Yıldırım Akbulut ve muhalefet liderleri Erdal İnönü ve Süleyman Demirel’in katıldıkları “terör zirvesi” yapılmıştır.

10 Mayıs 1990’da, “Şiddet Olaylarının Yaygınlaşması ve Kamu Düzeninin Ciddi Şekilde Bozulması Sebebine Dayalı Olağanüstü Halin Devamı Süresince Alınacak İlave Tedbirlere İlişkin 424 Sayılı Kanun Hükmünde Kararname” yayınlanmıştır.

28 Nisan 1991 günü, Bingöl’ün Solhan ilçesine yapılan baskında Kaymakam, Savcı ve Orman İşletmesi Müdürü PKK tarafından

öldürülmüştür.

7 Ekim 1991 günü, Çukurca'da pusuya düşürülen 11 Jandarma eri PKK'lılarca şehit edilmiştir.

25 Ekim'de yine Çukurca'da bir askeri karakolu basan PKK, 17 eri; 25 Aralık günü de bir karakol baskınında 9 eri şehit etmiştir. Aynı gün, İstanbul'da bir mağazaya atılan bombayla 11 kişi öldürülmüştür.

20 Ocak 1992'de PKK'ya yönelik geniş kapsamlı bir askeri harekat başlatılmıştır.

23 Ocak 1992'de PKK'nın askeri kanadı ERNK tarafından yapılan açıklamada sürgünde bir Kürt Parlamentosu oluşturulacağı ve uzun vadeli amaçlarının Türkiye'de bir Türk-Kürt Federasyonu kurmak olduğu açıklanmıştır.

25 Ocak 1992'de, İstanbul'da Galleria ve Kapalı Çarşı'da patlamalarda 1 kişi ölmüş, 16 kişi yaralanmıştır. Patlamaları PKK üstlenmiştir.

21 Mart 1992'de Güneydoğu'daki Nevruz gösterilerinde çıkan olaylarda 57 kişi ölmüştür.

26 Mart 1992, Almanya, Türkiye'nin Kürtlere savaş açtığı iddiasıyla Türkiye'ye silah satışını durdurduğunu açıklamıştır.

30 Ağustos 1992, İran sınırından Türkiye'ye giren kalabalık bir PKK grubu, Alan Sınır Karakolu'na saldırmış; 100 PKK militanı öldürülmüş; 10 güvenlik görevlisi şehit olmuştur.

11 Eylül 1992, Batman'ın Sason ilçesinde petrol dolum tesislerini basan PKK'lılar, 3 mühendisi öldürmüş ve dolum tesislerini ateşe vermiştir.

16 Ekim 1992'de, Türk Silahlı Kuvvetleri, PKK ile mücadelenin bir devamı olarak Kuzey Irak'ta bir ay süreyle büyük bir askeri operasyon başlatmıştır.

10 Kasım 1992 günü, Diyarbakır'ın Hani ilçesine baskın düzenleyen PKK, 12 kişiyi öldürmüştür.

3 Temmuz 1993, Mardin’in Dargeçit ilçesine baskın yapan PKK, 16 askeri şehit etmiştir.

6 Temmuz 1993, Erzincan, Başbağlar Köyü’ne baskın yapan PKK, 28 kişiyi öldürmüştür.

1 Ağustos 1993, PKK’nın çeşitli yerlerdeki baskınlarında 17 asker şehit edilmiştir.

22 Ekim 1993, Diyarbakır’ın Lice ilçesine bir gece baskını düzenleyen 500 PKK militanı, kamu binalarını kurşun ateşine tutmuştur. Diyarbakır Bölge Jandarma Komutanı Tuğgeneral Bahtiyar Aydın çatışmada şehit olmuştur.

25 Ekim 1993, Erzurum’da bir beldeyi basan PKK 35 kişiyi öldürmüştür.

14 Ocak 1994, PKK tarafından bazı şehirlerarası otobüslere konan bombalar 3 kişinin ölümüne, 17 kişinin yaralanmasına neden olmuştur.

5 Kasım 1994, Mardin yakınında bir öğretmen minibüsünü çeviren PKK, 4 öğretmeni kurşuna dizmiştir.

30 Mart 1995, PKK’nın yayın organı MED-TV İngiltere’den uydu aracılığıyla faaliyetine başlamıştır.

16 Ocak 1996, Şırnak-Güçlükonak’ta minibüs taranmış 11 kişi öldürülmüştür.

6 Nisan 1996, Güneydoğu’da gerçekleştirilen operasyonlarda, 104 PKK’lı öldürülmüş, 27 asker şehit olmuştur.

20 Nisan 1996, Bingöl’de PKK tarafından düzenlenen bir karakol baskınında 3 asker şehit olmuş, 18 PKK militanı öldürülmüştür.

15 Haziran 1996, Türk Silahlı Kuvvetleri, Kuzey Irak’ta bir askeri operasyon düzenlemiş; 147 PKK’lı öldürülmüştür.

30 Haziran 1996, Tunceli’de yapılan bir törende PKK militanı bir kadın intihar eyleminde bulunmuş; eylemci kadın ve 6 asker şehit olmuştur.

14 Ocak 1997, Ankara'da Kuzey Irak'ta Barzani ile Talabani arasında barışı sağlamaya yönelik 3. Kuzey Irak Zirvesi yapılmıştır.

4 Haziran 1997, Kuzey Irak'ta Türk Silahlı Kuvvetlerine ait bir helikopter PKK'lılarca füzelerle düşürülmüştür. 29 Mayıs günü de aynı bölgede bir başka helikopter düşürülmüştü. Bu iki olayda toplam 12 subay ve astsubay ile 1 er şehit olmuştur.

27 Temmuz 1997, PKK'nın Bodrum'a yolladığı bir kadın militan, bombalı eyleme hazırlanırken parçalanarak ölmüştür.

9 Temmuz 1998, Mısır Çarşısı girişindeki patlamada 7 kişi ölmüş, 100'den fazla kişi yaralanmıştır.

19 Ekim 1998, Suriye'yi terke mecbur kalan Abdullah Öcalan, uçakla gittiği Roma Havaalanı'nda İtalyan polisi tarafından gözaltına alınmıştır.

21 Ekim 1998, Adana'da imzalanan "Türkiye-Suriye Antlaşması" ile Suriye 20 yıldır PKK'ya verdiği desteği çekme taahhüdü altına girmiştir.

15 Kasım 1998, Türkiye, Abdullah Öcalan'ı iade etmeyen İtalya'ya karşı ekonomik boykota başlamıştır.

4 Şubat 1999, Cumhurbaşkanlığında yapılan toplantıda Abdullah Öcalan'ın Türkiye'ye getirilmesi kararı alınmıştır.16 Şubat 1999, Abdullah Öcalan Kenya'nın başkenti Nairobi'den Türk Güvenlik Kuvvetlerince alınıp uçakla Türkiye'ye getirilmiştir. Öcalan'ın, İtalya'dan ayrılışından sonra Yunanistan'a gittiği, oradan Nairobi'de Yunanistan Elçiliği'nde iki hafta süreyle misafir edildiğinin açıklanması gerek Türkiye, gerek Yunanistan'da büyük yankı uyandırmıştır.

5 Mart 1999, Çankırı Valisi Ayhan Çevik'e yönelik bombalı-silahlı saldırıda 3 kişi ölmüş, 10 kişi yaralanmıştır.

13 Mart 1999, Göztepe'de Mavi Çarşı'ya atılan bomba sonucu çıkan yangında 13 kişi ölmüştür.

Genelkurmay Eski Başkanı Orgeneral Necip Torumtay'ın aktardığına göre PKK eylemlerinin görülebilen sonuçları şunlar olmuştur:

- Güneydoğu ve Doğu Anadolu'da genel olarak bir güvenlik sorunu ortaya çıkmıştır.

- Bu bölgelerde yaşayan Kürt kökenli yurttaşlar, PKK'nın önemli bir hedefi olarak can kaybına uğramış ve bir kısmı yerlerini terk ederek Batı Anadolu'daki büyük yerleşim merkezlerine göç etmişlerdir.

- Yöre halkının bir kısım aileleri de bazı gençlerin zorla veya kandırılarak PKK saflarına geçmiş olmaları nedeniyle, terör örgütü ile Devlet güçleri arasında bir tercih yapmak zorunda bırakılmışlardır.

- Yöre halkı yasal siyasi hakları konusunda yanlış bilgilendirilerek ve tahrik edilerek Devlet aleyhine yönlendirilmeye çalışılmıştır.

- Bölge ve dolayısıyla ülke ekonomisi, öncelikle hayvancılık ve tarım, sınır ticareti ve zorunlu göçlerin neden olduğu yardımlar ve konut sorunlarının çözümü için yapılmakta olan ilave masraflarla ağır yük altına girmiştir.

- İlk ve orta eğitim ve öğretim aksamıştır.

- Karayolu ve bir süre için de demiryolu ulaşımı aksamıştır.

- Bölgede can güvenliği olmadığı için geçici bir süre yabancı turistlerin gelişlerinde bir azalma olmuştur.

- Yaygın terör eylemleri büyük oranda Türk Silahlı Kuvvetlerini meşgul etmiş ve askeri harekat masrafları artmıştır. 129

1984-2001 yıllarında Türkiye Devleti PKK terör örgütüne karşı mücadelesinde 272 subay, 251 astsubay, 308 uzman erbaş, 3607 er olmak üzere toplam 4438 şehit verilmiştir. Bütün rütbelerden yaralı toplamı 9672'dir.

Bu dönemde olay ve kayıp sayısı en yüksek olan yıl, 1994'tür.

1992-1997 arasında olaylar ve kayıplar diğer yıllara göre oldukça yüksek rakamlara ulaşmıştır.

Türk Silahlı Kuvvetleri dışında, PKK terör örgütü ile mücadelede görev alanlardan 1984-2001 yılları arasında 173 polis, 1262 geçici güvenlik görevlisi olmak üzere toplam 1435 şehit verilmiştir; yaralı toplamı 2337’dir.

Olaylarda 5415 sivil yurttaş yaşamını yitirmiş; 6068 yurttaş yaralanmıştır.

1984-2001 yıllarında PKK’nın kayıpları 32.451 ölü, 814 yaralı, 9084 sağ, 2555 teslim toplam 44.904’tür.

21. Yüzyıl Başlarken

Soğuk Savaş’ın sona ermesi, geçen yüzyılın bütün tezlerini tartışılır hale getirdiği gibi, uluslararası sistemin yapısında da ciddi değişikliğe yol açmaktadır. İki kutuplu sistemin daraltıcı ve sınırlayıcı baskısı ortadan kalkarken, geride kalan yüzyılın süper güçlerinin kısmen denetiminden kurtulan devletler yeni arayışlar içine girmektedir. Soğuk Savaş’a dayalı eski stratejik tezler, savunma ve güvenlik anlayışları bir anlamda geçerliliğini yitirmektedir. Bu gelişme yalnız süper güçleri değil, diğer devletleri, uluslararası örgütleri de etkilemektedir. Anti-Batı veya anti-Sovyet politikalara göre şekillenmiş stratejiler yeniden gözden geçirilmektedir.130

1989’da, Varşova Paktı’nın çökmesi, Körfez Savaşı ve Orta Doğu’da süren kanlı olaylar, terör eylemleri ve istikrarsızlık, Türkiye’nin de içinde yer aldığı bölgenin geleceğini belirsizleştirmiştir.

20. yüzyıl biterken Avrupa’da ve Orta Doğu’da hızla gelişen olaylar Balkanlar’a da sıçramış; Bosna Hersek’te Sırplar, dünyada az rastlanan bir vahşetle savunmasız insanları katlederek Yarımada’yı kana bulamışlardır. Ardından, Sovyet İmparatorluğu’nun parçalanması ve onu izleyen yıllarda Rusya’nın yeniden toparlanması gerçekleşmiş; fakat bu arada Kafkaslar ve

Orta Asya’da dünya güvenliğini ilgilendirecek ve etkileyebilecek siyasi ve ekonomik kıpırdanmalar başlamıştır. Doğal olarak barışın korunması için önemli olan “Teyakkuz” ve “Caydırma” politikalarına ek olarak; ülkelerin kendi bünyelerinde ve çevrelerinde istikrarın korunması ön planda bir ihtiyaç halini almıştır.131

11 Eylül 2001 günü, New York’ta ikiz kulelere yapılan terörist saldırı, Türkiye modelini yeniden dikkatle incelenmesi gereken bir örnek konumuna yükseltmiş ve Türkiye’nin dünyadaki saygınlığını ve önemini arttırmıştır.

Türkiye Başbakanı Bülent Ecevit’in 2002 Ocak ayında ABD’ye yaptığı ziyaret ardından Amerikan AP Ajansı şu yorumu yapmıştır:

“Bir zamanlar Avrupa’nın günah keçisi olan, kırılgan ekonomisini canlandırmak için ihtiyaç duyduğu borcu alma konusunda uluslararası kuruluşları ikna etmekte güçlük çeken Türkiye, artık daha rahattır ve kendisini İslam dünyası için bir model olarak sunmuştur. Türkiye Başbakanı, 4 günlük ABD gezisinin son gününde, ‘Nüfusunun büyük çoğunluğu Müslüman olan bir ülkede, Batı tarzı bir demokrasinin kurulabileceğinin ve geliştirilebileceğinin bir kanıtıyız,’ diye konuşmuştur.”132

1 Turan Güneş, Araba Devrilmeden Önce, (İstanbul, Kaynak Y., 1983), s. 31.

2 Kamran İnan, Siyasetin İçinden, (İstanbul, Milliyet Y., 1995), s. 92-3.

3 Mehmet Ali Birand, 12 Eylül, Saat 04.00, (İstanbul, Karacan Y., 11. baskı, 1984), s. 196.

4 Mehmet Ali Birand, 12 Eylül, Saat 04.00, s. 194-95.

5 Mehmet Ali Birand, 12 Eylül, Saat 04.00, s. 197.

6 Cüneyt Arcayürek, Müdahalenin Ayak Sesleri, 1978-1979, (Ankara, Bilgi Y., 1985), s. 195-96.

7 Mehmet Barlas, Turgut Özal'ın Anıları, (İstanbul, Sabah K., 1994), s. 20-1.

8 Mehmet Barlas, Turgut Özal'ın Anıları, s. 20.

9 Mehmet Barlas, Turgut Özal'ın Anıları, s. 20.

10 Kenneth Mackenzie, Turkey Under The Generals, (London, The Institute For The Study of Conflict, Number 126, January 1981), s. 13.

11 Cüneyt Arcayürek, 12 Eylüle Doğru Koşar Adım, Kasım 1979-Nisan 1980, (Ankara, Bilgi Y., 1986), s. 333-34.

12 Süleyman Demirel, Anı Değil İtiraf, (Ankara, Ayyıldız M., 1990), s. 45.

13 Cüneyt Arcayürek, 12 Eylül'e Doğru Koşar Adım, Kasım 1979-Nisan 1980, s. 291-94.

14 Cüneyt Arcayürek, 12 Eylül'e Doğru Koşar Adım, Kasım 1979-Nisan 1980, s. 302-303.

15 Cüneyt Arcayürek, 12 Eylül'e Doğru Koşar Adım, Kasım 1979-Nisan 1980, s. 312.

16 Mehmet Barlas, Turgut Özal'ın Anıları, s. 8.

17 Süleyman Demirel, Anı Değil İtiraf, s. 47.

18 Cüneyt Arcayürek, 12 Eylül'e Doğru Koşar Adım, Kasım 1979-Nisan 1980, s. 315-16.

19 Cüneyt Arcayürek, 12 Eylül'e Doğru Koşar Adım, Kasım 1979-Nisan 1980, s. 318.

20 Cüneyt Arcayürek, 12 Eylül'e Doğru Koşar Adım, Kasım 1979-Nisan 1980, s. 320.

21 Cüneyt Arcayürek, Demokrasi Dur, 12 Eylül 1980, (Ankara, Bilgi Y., 1986), s. 285-86.

22 Cüneyt Arcayürek, 12 Eylül'e Doğru Koşar Adım, Kasım 1979-Nisan 1980, s. 321.

23 Cüneyt Arcayürek, 12 Eylül'e Doğru Koşar Adım, Kasım 1979-Nisan 1980, s. 342-43.

24 Cüneyt Arcayürek, 12 Eylül'e Doğru Koşar Adım, Kasım 1979-Nisan 1980, s. 321.

25 Cüneyt Arcayürek, Demokrasi Dur, 12 Eylül 1980, s. 48.

26 Kenan Evren, Zorlu Yıllarım 1, s. 160-61.

27 Kenan Evren, Zorlu Yıllarım 1, s. 165-67.

28 Kenan Evren, Zorlu Yıllarım 1, s. 168-69.

29 Kenan Evren, Zorlu Yıllarım 1, s. 170.

30 Kenan Evren, Zorlu Yıllarım 1, s. 170.

31 Kenan Evren, Zorlu Yıllarım 1, s. 172-73.

32 Kenan Evren, Zorlu Yıllarım 1, s. 173.

33 Kenan Evren, Zorlu Yıllarım 1, s. 180-81.

34 Mehmet Barlas, Turgut Özal'ın Anıları, s. 21.

35 Kenan Evren, Zorlu Yıllarım 1, s. 195.

36 Kenan Evren, Zorlu Yıllarım 1, s. 181-82.

37 Kenan Evren, Zorlu Yıllarım 1, s. 184-85.

38 Kenan Evren, Zorlu Yıllarım 1, s. 186.

39 Kenan Evren, Zorlu Yıllarım 1, s. 188.

40 Kenan Evren, Zorlu Yıllarım 1, s. 189-96.

41 Kenan Evren, Zorlu Yıllarım 1, s. 196.

42 Kenan Evren, Zorlu Yıllarım 1, s. 209-12.

43 Kenan Evren, Zorlu Yıllarım 1, s. 214-15.

44 Kenan Evren, Zorlu Yıllarım 1, s. 216-17.

45 Kenan Evren, Zorlu Yıllarım 1, s. 218.

46 Kenan Evren, Zorlu Yıllarım 1, s. 218.

47 Mehmet Ali Birand, 12 Eylül, Saat 04.00, s. 245-47.

48 Kenan Evren, Zorlu Yıllarım 1, s. 218.

49 Yalçın Doğan, Dar Sokakta Siyaset, 1980-1983, (İstanbul, Tekin Y., 3. basım 1985), s. 18-9.

50 Kenan Evren, Zorlu Yıllarım 1, s. 219-20.

51 Resmi Gazete, sayı 17103 mükerrer (12 Eylül 1980).

52 Resmi Gazete, sayı 17188 mükerrer (12 Aralık 1980).

53 Resmi Gazete, sayı 17119 (25 Eylül 1980).

54 Resmi Gazete, sayı 17188 mükerrer (12 Aralık 1980).

55 Kenan Evren, Zorlu Yıllarım 1, s. 233.

56 Coşkun Kırca, “Emin Paksüt,” Yeni Yüzyıl, (31 Ağustos 1995).

57 Mehmet Ali Birand, 12 Eylül, Saat 04.00, s. 306-307.

58 Mehmet Ali Birand, 12 Eylül, Saat 04.00, s. 280.

59 Nail Güreli, Gerçek Tanık: Korkut Özal Anlatıyor, (İstanbul, Milliyet Y., 1994), s. 137-39.

60 Mehmet Ali Birand, 12 Eylül, Saat 04.00, s. 307-308.

61 Kenneth Mackenzie, Turkey Under The Generals, s. 18.

62 Mehmet Ali Birand, 12 Eylül, Saat 04.00, s. 309-310.

63 Mehmet Ali Birand, 12 Eylül, Saat 04.00, s. 311-12.

64 Hasan Cemal, Tank Sesiyle Uyanmak, (Ankara, Bilgi Y., 1986), s. 67.

65 Mehmet Ali Birand, 12 Eylül, Saat 04.00, s. 246.

66 Türker Sanal, Türkiye Cumhuriyeti ve 50 Hükümeti, (Ankara, Sim M., 1995), s. 209-10.

67 Kenneth Mackenzie, Turkey Under The Generals, s. 20.

68 Resmi Gazete, sayı 17188 mükerrer (12 Aralık 1980).

69 James W. Spain, American Diplomacy in Turkey, (New York, Praeger Publishers, 1984), s. 23.

70 Resmi Gazete, sayı 17486 mükerrer (16 Ekim 1981).

71 Cumhuriyet Senatosu için bkz: Cem Eroğul, Türk Anayasa Düzeninde Cumhuriyet Senatosu'nun Yeri, (Ankara, AÜSBF Y., 1977).

72 Mümtaz Soysal, Demokrasiye Giderken, (İstanbul, Hil Y., 1982), s. 68-9.

73 Resmi Gazete, sayı 17386 mükerrer (30 Haziran 1980).

74 Ergun Özbudun, Türk Anayasa Hukuku, (Ankara, Yetkin Y., 2. baskı 1989), s. 35.

75 Ergun Özbudun, Türk Anayasa Hukuku, s. 36-8.

76 Kemal Dal, Türk Esas Teşkilat Hukuku (Ankara, Bilim Y., 1986), s. 111-12.

77 Yalçın Doğan, Dar Sokakta Siyaset, 1980-1983, s. 187-88.

78 Yalçın Doğan, Dar Sokakta Siyaset, 1980-1983, s. 191-92.

79 Resmi Gazete, sayı 17772, (5 Ağustos 1982).

80 Resmi Gazete, sayı 17845, (21 Ekim 1982).

81 Devlet Başkanı Orgeneral Kenan Evren'in Türk Devleti Adına Anayasayı Tanıtma Konuşmaları (Bursa, UÜİİBFD, cilt 4, sayı 1'in ekidir), s. 32.

82 Resmi Gazete, sayı 17863, (9 Kasım 1982).

83 Nurkut İnan-Cüneyt Ozansoy "Yasama Faaliyeti Açısından 12 Eylül" ve Bülent Tanör "1980 Sonrasının Anayasal Bilançosu" Yapıt, sayı 14 (Ocak-Şubat 1986), s. 3-42 ve 43-74.

84 Ersin Kalaycıoğlu, "1960 Sonrası Türk Siyasal Hayatına Bir Bakış: Demokrasi, Neo-Patrimonyalizm ve İstikrar," Tarih ve Demokrasi, (İstanbul, Cem Y., 1992) içinde, s. 112.

85 Yalçın Doğan, Dar Sokakta Siyaset, 1980-1983, s. 68.

86 Hulusi Turgut, 12 Eylül Partileri, (İstanbul, ABC Y., 2. bs., 1986), s. 17.

87 Kenan Evren, Zorlu Yıllarım 1, s. 64-6.

88 Nail Güreli, Gerçek Tanık: Korkut Özal Anlatıyor, s. 140.

89 Hasan Cemal, Demokrasi Korkusu, (Ankara, Bilgi Y., 4. basım 1986), s. 337.

90 Kenan Evren, Zorlu Yıllarım 2, s. 68-70.

91 Muammer Yaşar, Zincirbozan Günleri, (İstanbul, Tekin Y., 1986), s. 102-4.

92 Türkiye İstatistik Yıllığı, 1994, s. 206.

93 Kenan Evren, Zorlu Yıllarım 2, s. 114.

94 Mehmet Barlas, Turgut Özal'ın Anıları, s. 54.

95 Mehmet Ali Birand, 12 Eylül, Saat 04.00, s. 319.

96 Resmi Gazete, sayı 17354 (29 Mayıs 1981).

97 Resmi Gazete, sayı 17391 (10 Temmuz 1981).

98 Resmi Gazete, sayı 17416 (30 Temmuz 1981).

99 Resmi Gazete, sayı 17480 (6 Kasım 1981).

100 Mehmet Ali Birand, 12 Eylül, Saat 04.00, s. 320.

101 Emil Galip Sandalcıya Armağan, (Ankara, Türkiye İnsan Hakları Vakfı Y., 1995), s. 27.

102 Bülent Tanör, “Siyasal Tarih (1980-1995)”, Sina Akşin, Bugünkü Türkiye 1980-1995, s. 91-2.

103 Hasan Cemal, Tank Sesiyle Uyanmak, s. 498.

104 Kamran İnan, Siyasetin İçinden, s. 97-8.

105 Türker Sanal, Türkiye Cumhuriyeti ve 50 Hükümeti, s. 211-12.

106 Resmi Gazete, sayı 18221 (14 Kasım 1983).

107 Bülent Tanör, “Siyasal Tarih (1980-1995)”, Sina Akşin, Bugünkü Türkiye 1980-1995, s. 58.

108 Resmi Gazete, sayı 19528 (25 Temmuz 1987).

109 Resmi Gazete, sayı 19572 (12 Eylül 1987).

110 Bülent Tanör, “Siyasal Tarih (1980-1995)”, Sina Akşin, Bugünkü Türkiye 1980-1995, s. 69.

111 Resmi Gazete, sayı 19659 (9 Aralık 1987).

112 Resmi Gazete, sayı 19681 (31 Aralık 1987).

113 Resmi Gazete, sayı 20329 (1 Ekim 1989).

114 Necip Torumtay, Değişen Stratejilerin Odağında Türkiye, (İstanbul, Milliyet Y., 2. baskı 1997), s. 45-6.

115 Resmi Gazete, sayı 20921 (6 Temmuz 1991).

116 Resmi Gazete, sayı 20972 (26 Ağustos 1991).

117 Resmi Gazete, sayı 21054 (17 Kasım 1991).

118 Resmi Gazete, sayı 21044 (7 Kasım 1991).

119 Resmi Gazete, sayı 21068 (1 Aralık 1991).

120 Haluk Şahin, “Kar, Kars, Türkiye, Amerika”, Radikal, (25 Ocak 2002).

121 Resmi Gazete, sayı 21583 (16 Mayıs 1993).

122 Güven Erkaya-Taner Baytok, Bir Asker Bir Diplomat, (İstanbul, Doğan K., 4. baskı 2001), s. 260.

123 Hulki Cevizoğlu, Generalinden 28 Şubat İtirafı "Postmodern Darbe", (Ankara, Cevizkabuğu Y., 2001), s. 62.

124 Nevzat Bölügiray, 28 Şubat Süreci 1, (İstanbul, Tekin Y., 1999), s. 36-7.

125 Muzaffer Şahin, MGK, 28 Şubat Önerisi ve Sonrası, (Ankara, Ufuk k., 1997), s. 111-24.

126 Güven Erkaya-Taner Baytok, Bir Asker Bir Diplomat, s. 257.

127 Fikret Bila, Phoenix/Ecevit'in Yeniden Doğuşu, (İstanbul, Doğan K., 2. baskı 2001), s. 209, 214 ve 216.

128 Necip Torumtay, Değişen Stratejilerin Odağında Türkiye, s. 227 vd.

129 Necip Torumtay, Değişen Stratejilerin Odağında Türkiye, s. 233.

130 Yavuz Gökalp Yıldız, Stratejik Vizyon Arayışları ve Türkiye, (İstanbul, Der Y., 2001), s. 2.

131 Necip Torumtay, Değişen Stratejilerin Odağında Türkiye, s. 14.

132 Sabah, (18 Ocak 2002)

B. 1980 Sonrası Dış Politika ve Genel Değerlendirme

Uluslararası Dönüşümler ve Osmanlı'dan Günümüze Türk Diplomasisinin Süreklilik Unsurları / Prof. Dr. Ahmet Davutoğlu [s.162-176]

Beykent Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi / Türkiye

Osmanlı-Türk diplomasi geleneğinin ana unsurlarını tespit edebilmek için öncelikle bu geleneğin ortaya çıktığı, gelişerek olgunlaştığı ve dış meydan okumalar karşısında yeniden şekillendiği coğrafî zeminin özelliklerinin ve bu zemindeki tarihî arkaplanın ana unsurlarının belirlenmesine ihtiyaç vardır. İstanbul merkezli Anadolu-Balkanlar ekseninde ortaya çıkan, daha sonra kademeli bir şekilde Doğu Avrupa, Mezopotamya, Mısır, Kuzey Afrika, Kafkaslar, Kırım ve steplere doğru yayıldıktan sonra yine kademeli bir şekilde Anadolu'ya çekilen bu geleneğin coğrafî zemini gözönüne alındığında şu ana unsurlar ortaya konabilir: (i) Bu coğrafya Afro-Avrasya dünya anakıtasının gerek doğu-batı gerekse kuzey-güney istikametinde merkezî geçiş hattı üzerinde bulunmaktadır ve bu durum bu coğrafî zemindeki siyasî birimlere son derece yoğun etkileşimlere açık bir nitelik kazandırmıştır; (ii) fizikî coğrafya özellikleri açısından ele alındığında yayla, step, bozkır, vadi, çöl vb. topoğrafik özelliklere sahiptir ve bu durum son derece farklı coğrafî-kültürel-ekonomik-sosyolojik ünitelerin birarada tutulmasını gerektirmiştir; (iii) Afro-Avrasya dünya anakıtasının hemen hemen bütün iç denizlerini ya bünyesinde bulundurmakta ya da bu denizlerle komşu konumundadır ki bu durum kara ve deniz irtibatlarını aynı anda gözetebilen çok yönlü stratejik ve ekonomi-politik bir kuşatıcılığı gerekli kılmıştır; (iv) Afro-Avrasya

anakıtasının Hint, Çin ve Sahra güneyi dışında kalan bütün ana su kaynakları (Dicle, Fırat, Nil, Tuna, Don, Volga, Dinyester, Dinyeper vb.) bu coğrafyada bulunmaktadır ve bu durum stratejik ve kültürel akışkanlığı en üst düzeye çıkaran alt siyasal-sosyal-ekonomik ünitelerin ve bölgesel yapıların doğmasını sağlamaktadır.

Bu çok yönlü coğrafî zemin, farklı medeniyet birikimlerinin aynı anda etkide bulunduğu son derece zengin bir tarihî arkaplanı beraberinde getirmiş ve siyasal düzenin karmaşık bir kuşatıcılık kazanmasına sebep olmuştur. Siyasal düzenin bu tarihî derinlik içinde karmaşıklık kazanarak gerek coğrafî etki bakımından yatay, gerekse sosyal hiyerarşik düzen bakımından dikey düzlemde derinlik kazanmasının ana tarihî unsurları da şu şekilde özetlenebilir: (i) Bu yapının kurucu unsuru Avrasya derinliğini neredeyse boydan boya geçen ve bu geçiş esnasında süreç içinde karşı karşıya kaldığı yerleşik düzenlerle alışveriş içine giren dinamik bir göçebe unsurdan oluşmaktadır; (ii) bu unsur tarihteki ilk büyük siyasî düzenin kurulduğu İran coğrafyasında yerleşik düzen tecrübesi yaşayan ve İran-Turan etkileşiminin ilk siyasal tecrübelerini yansıtan Selçuklu birikimini tevarüs etmiştir; (iii) bu insan unsuru doğrudan meydan okuma şeklindeki ilk karşılaşmasını Akdeniz siyasal ünitelerinin en kapsayıcısı olan Roma'nın son temsilcisi konumundaki Bizans ile yapmış ve siyasal merkezini Bizans'ın merkezi üzerinde inşa etmiştir; (iv) bu gelenek batı istikametindeki ilk yayılma döneminde bu kez kuzey steplerini katederek gelmiş olan ve Bizans tecrübesi ile kaynaşarak kendine özgü siyasal ve ekonomi-politik bir feodal düzen oluşturan Doğu Avrupa'daki kavimlerle yüzleşmiş ve bu yüzleşmesini Karadeniz'in kuzeyindeki yayılması ile daha da derinleştirmiştir; (v) bu gelenek tarihî gelişimi içinde ilk şehir devletlerinin de (Sümer), ilk büyük imparatorluk yapısının da (Asur-Sargon) görüldüğü Mezopotamya havzasını tümüyle bünyesinde

barındırmıştır; (vi) uzun süreli devlet yapılarının tam bir tarihi süreklilik şeklinde görüldüğü Mısır birikimi de bu siyasal düzenin ana sütunlarından birini oluşturmuş ve bu oluşum Mısır merkezli olarak Kuzey Afrika, yukarı Nil ve Kızıldeniz boyunca derinlik kazanmıştır; (vii) bu siyasal düzenin meşruiyet zeminini de Çin'den Mısır'a uzanan kadim medeniyetlerin ve daha küçük ölçekli kültürel yapıların son büyük sentezini oluşturan İslam medeniyet birikimi üzerinde gerçekleştirmiştir ve nihayet (viii) modern dönemin büyük güçlerinin ortaya çıktığı Avrupa merkezli uluslararası düzen kendi havzası dışındaki en ciddi yüzleşmesini bu gelenek ile yapmıştır ki, bu durum bu gelenekte Batılılaşma sürecinin de içinde bulunduğu son derece kapsamlı bir etkide bulunmuştur.

Bütün bu coğrafî ve tarihî derinlik unsurları1 Osmanlı Devleti'nin bazen kadim birikimin soyut tecrübe arkaplanından, bazen de somut gerekliliklerin getirdiği pratik çözümlerden oluşan unsurlarla gittikçe zenginleşerek çeşitlenen ve karmaşıklaşan bir düzeni asırlarca sürdürebilmesini sağlamıştır. Osmanlı Devleti, Afro-Avrasya anakıtası üzerinde gittikçe güçlenerek XVI. yüzyılda klasik zirvesine ulaşan etken düzen kurucu konumdan özellikle XIX. yüzyılda belirginleşen edilgen intibak edici konuma geçiş sürecinde de, bugüne kadar uzanan bu intibak etme çabalarında da bahsi geçen coğrafî ve tarihî derinliğini izlerini taşımaya devam etmiştir.

Türkiye Cumhuriyeti'nin ulus devlet oluş sürecinde ve bu ulus devletin kendi içinde homojen bir siyasal ünite oluşturma çabasında da gerek insan unsuru, gerek kültürel arkaplan, gerekse coğrafî çeşitlilik bakımından bu izleri yakalamak mümkündür. Osmanlı Devleti'nin en geniş sınırları içinde gözlenen coğrafî ve kültürel çeşitlilikler daralmış ve küçük ölçeklere indirgenmiş şekilde de olsa günümüzde de sürmektedir. Soğuk Savaş'ın statik yapısı çözüldükten sonra ortaya çıkan dinamik konjonktürde

Türkiye’nin karşı karşıya kaldığı çok yönlü risk ve sorumluluk alanlarının ve ciddi bir stratejik sıçrama ile sahip olabileceği stratejik manevra kabiliyetinin ortaya çıkmasında da aslında bu coğrafî ve tarihî derinlik unsurlarının hâlâ farklı düzlemlerde ve değişik şekillerde sürdüregeldiği etkilerinin izleri bulunmaktadır.

Bu özellikler açısından bakıldığında Osmanlı-Türk diplomasi geleneğinin oluşum, gelişim ve yeniden yapılanma süreçleri ve bu süreçlerin içinde bulunulan uluslararası çevre ile olan ilişkileri uzun dönemli seyir açısından üç ana dönemde incelenebilir. Birinci dönem bu siyasal geleneğin içinde bulunduğu uluslararası çevreyi yönlendirme ve belirleme gücüne sahip olduğu dönemdir ki, temerküz dönemini Fatih devrinde, zirvesini Kanuni devrinde, yeniden kurulmasını da IV. Murat ve Köprülü restorasyonlarında yaşadığı söylenebilir. İkinci dönem Osmanlı düzeninin diğer siyasal ünitelerle eşit konuma gelmeye ve karşılıklı denge halinin kademeli bir şekilde gerçekleşmeye başladığı geçiş dönemini kapsamaktadır ki, bu dönem Osmanlılar açısından kabaca Karlofça Antlaşması’ndan Yunan isyanına kadar, Avrupalılar açısından da Vestfalya Antlaşması’ndan Viyana Kongresi’ne kadar sürdüğü kabul edilebilir. Üçüncü dönem ise XIX. yüzyılda ve XX. yüzyılın ilk yarısında Avrupa-merkezli, ikinci yarısında da Atlantik merkezli uluslararası düzenin merkezî yapısındaki gelişmelere uyum çabasını yansıtmaktadır ki elan sürmekte olduğu söylenebilir.2 Ancak Soğuk Savaş sonrası dönemin bu konuda bütün bu tecrübe birikimini gözden geçirmeyi gerektirecek ölçekte yeni unsurlar getirdiği ve getirmeye devam edeceği açıktır. Türkiye’nin XXI. yüzyıldaki dış politika performansı ve bu performansa bağlı olarak şekillenecek olan uluslararası konumu biraz da bu yeni unsurların geçmiş dönemlerdeki tecrübe birikimi ile harmanlanma becerisine bağlı olacaktır.

I. Düzen Kurucu Dönem: Geleneksel Meydan Okumalar ve Osmanlı Diplomasisi

Osmanlı Devleti'nin, kuruluş safhasında biri Asya derinliğindeki siyasî tecrübe birikimini diğeri Akdeniz havzasındaki emperyal geleneği temsil eden Selçuklu ve Bizans'ın çevre unsuru olmaktan, yukarıda bahsi geçen coğrafî ve tarihî zeminde, başlıbaşına büyük ölçekli bir siyasal düzenin kurucu merkezi haline dönüşmesi XIII. yüzyıldan XVII. yüzyıla kadar uzanan uzun bir tarihî sürecin eseri olmuştur. Karşılıklı etkileşimlerle gelişen bu süreçte Osmanlı Devleti'nin karşı karşıya kaldığı meydan okumalar başlıca iki ana grupta toplanabilir. Birinci grup meydan okumalar kurucu insan unsuru ve gelişim seyirlerinin getirdiği nitelikleri itibarıyla Osmanlı benzeri yapıların oluşturduğu meydan okumalardır ki, bunlar paradigma-içi (intraparadigmatik) meydan okumalar şeklinde isimlendirilebilir. İkinci grup meydan okumalar ise bu oluşum sürecindeki doğal yayılma hattı üzerinde doğrudan yüzleşmek zorunda kalınan ve gerek kurucu insan unsuru gerekse gelişim seyri ve özellikleri açısından farklı nitelikler taşıyan meydan okumalardır ki, bunlar da paradigmalar arası (interparadigmatik) meydan okumalar olarak değerlendirilebilir.

Birinci grup meydan okumalar Asya kökenli dinamik kurucu insan unsurunun İran, Mezopotamya ve Mısır gibi kadim medeniyet merkezlerinde kurdukları siyasî yapılardır. Bunlardan büyük ölçekli olanları Timur, Memlûk ve Safevi Devletleridir ve gerek dönemleri, gerek özellikleri gerekse süreleri açısından farklı nitelikler taşımışlardır. Kuruluş dönemindeki en ciddi bunalıma sebep olan ve ofansif niteliği ile Osmanlı Devleti'nin daha kuruluş safhasındaki yapılarını sarsan Timur'un etkisi, bir fetret devrine yol açmakla birlikte geçici olmuştur. Memlûklulerle yaşanan gerilim Osmanlı Devleti'nin Sünnî dünyanın liderliğini tartışmasız bir şekilde üstlenmesinin önünü açarken, Safevilerin meydan okuması Sünnî-

Şiî ayrımında dînî ve jeokültürel, Mezopotamya üzerindeki hakimiyet mücadelesinde ise jeopolitik alanda kalıcı etkiler taşımıştır. Asırlar süren ve büyük ölçüde halen geçerliliğini koruyan Osmanlı/Türk-Safevi/İran ilişkilerinin süreklilik unsurları Asya derinliğindeki bu yüzleşmenin izlerini taşımaktadır.

Bu gruptaki daha küçük ölçekli meydan okumalar arasında zikredilebilecek olan Akkoyunlu ve Karamanoğulları ile gelen meydan okuma ise Osmanlı heartlandını oluşturan Anadolu üzerindeki egemenliğin pekişmesini sağlamıştır. Fatih ile Çandarlı ailesi arasında yaşanan gerilim paradigma-içi meydan okumaların siyasî sistemin merkezine kadar ulaşan en ciddi misalini teşkil etmiştir. Bu çerçevede ele alındığında Timur ile paradigma içinden ancak coğrafya ve sistem dışından, Karamanoğlu ailesi ile paradigma ve coğrafya içinden ancak sistem dışından, Çandarlı ailesi ile hem paradigma, hem coğrafya hem de sistem içinden gelen meydan okumaların aşılması ile Osmanlı Devleti'nin siyasal düzeni, merkezî alanında yerleşmiş; Memlûklulerin meydan okumasının aşılması ve Suriye ve Mısır'ın fethi ile siyasal meşruiyet açısından paradigmatik pekişme yaşamış; Safevilerin meydan okuması ile Asya derinliğinde süreklilik arzeden en ciddi paradigma-içi rekabet unsuru ile karşılaşmıştır.

İkinci grup meydan okumalar ise genelde Roma geleneği üzerinde yükselen ve bu geleneğin takipçiliği iddiasını sürdüren siyasî yapılardan gelmiştir. En ciddi temsilcilerini Bizans, Kutsal Roma Germen ve Rusya örneklerinde bulan bu meydan okumalar Osmanlı Devleti'nin yayılma sürecinde farklı niteliklerle kendilerini göstermiştir. Osmanlı Devleti'nin kuruluş dönemindeki en temel paradigmatik rakip niteliğini taşıyan Bizans statik ve yerleşik yapısı ile bu yeni oluşuma karşı direnememiş, Osmanlı da Bizans'ın oluşturduğu meydan okumayı aşarak sadece kendisi ile özdeşleşecek bir başşehir kazanmakla kalmamış, aynı

zamanda hem kurduğu yeni siyasal düzenin merkez ekseni olan Anadolu/Balkanlar hattının hem de yayılacağı Akdeniz havzasının en uzun süreli hakimiyetini temsil eden Doğu Roma geleneğinin en son temsilcisinin birikimini tevarüs etmiştir. Bizans'ın dolayısıyla da klasik Roma'nın Osmanlı düzeni içinde erimesi siyasal düzen sürekliliğinin belki de en karmaşık ve en ilginç örneklerinden birini oluşturmuştur. Osmanlılar bu çerçevedeki düzen sürekliliğini itina ile sürdürürken medeniyet birikimi ve zihniyet parametreleri açısından paradigmatik bir değişimi de gerçekleştirebilme becerisini göstermişlerdir.

Özetle, bu dönemde Osmanlı Devleti kendi paradigmatik havzası içinde güç temerküzünü tamamlamış, paradigma-dışı rekabet unsurlarını gerek fiilî güç üstünlüğü gerekse karşı güç dengelerine dayalı diplomasi yoluyla denetim altında tutabilme kapasitesine sahip olmuştur. Bu kapasite Osmanlı düzenine uluslararası çevre ile ilişkisi bakımından bir özne konumu kazandırıyordu ve bu konum diplomaside kesin bir üstünlük anlamına geliyordu. Bu konum diplomatik sembollerde ve süreçlerde de kendini gösteriyordu. Bu dönemde Osmanlı padişahının kendisini bütün diplomatik ilişki biçimlerinin üstünde kabul etmesi ve Avrupa'daki kralların sadrazama denk sayılması hem nüfuz edilen tarihî arkaplanın sürekliliğini hem de fiilî güç ilişkisindeki özne ve merkez konumunun tescil edilmesini sağlamaktaydı. Diplomatik ilişkilerde sürdürülegelen karşılıksızlık ilişkisi bu özne tavrının mutlak bir algılama biçimine dönüşmüş olmasının bir sonucudur. Sembolik dille ifade edildiğinde Osmanlı yayılması gereken "düzenin" merkezi, Avrupa ise problem kaynağı olan "kaos"un diyarıydı ve kadim "düzenin" öznesi ancak ve ancak kendisini belirleyici kılan ilişkilere giriyordu.

II. Geçiş Dönemi: Osmanlı Düzeni ve Vestfalya Sistemi

İkinci dönem Osmanlı düzeninin diğer siyasal ünitelerle eşit konuma gelmeye ve karşılıklı denge halinin kademeli bir şekilde gerçekleşmeye başladığı geçiş dönemini kapsamaktadır. Bu geçiş döneminin başlangıç ve sonu ile ilgili olarak Osmanlılar ve Avrupalı güçler açısından farklı kriterlerle farklı tarihler tespit edilebilir. Bu geçiş döneminin Osmanlı açısından uluslararası anlaşmalar kriteri esas alındığında Karlofça Antlaşması ile başladığını ve Osmanlı düzeninin iç parametrelerinin uluslararası çevreden etkilenmesinin açık bir işareti olan Hünkar İskelesi Antlaşması'na kadar sürdüğü söylenebilir. Bu geçiş dönemi değişik göstergeler açısından ele alınabilir ve bu göstergelere dayalı bir şekilde dönemlendirilebilir.

Bu geçiş döneminde bir dış politika aracı olarak diplomasinin savaş karşısında göreceli olarak önemi artmış ve Karlofça Antlaşması'ndan hemen sonra Avrupa ülkeleri ile geliştirilen ilişkilerde bu değişim ilk bariz örneklerini vermiştir. Karlofça Antlaşması'ndan sonra İbrahim Paşa'nın Viyana'ya bu kez bir ordunun mensubu olarak değil, diplomatik bir misyonla gitmesi ilişkilerde o döneme kadar gözlenen karşılıksızlık ve özne merkezli tavrın değişimindeki çarpıcı bir dönüşümü ortaya koymuştur. Bu çerçevedeki dönüşümün diğer sembolik bir yansıması da Osmanlı'nın diplomatik muhatapları için kullanılan unvanlarda gizlidir. 1606 yılında Avusturya-Macaristan İmparatorluğu ile imzalanan Zitvatorog Antlaşması'nda ilk defa Kutsal Roma-Germen İmparatoru (Kaiser) Osmanlı padişahına denk kabul edilirken, Küçük Kaynarca Antlaşması'nın (1774) 14. maddesi Rus kralına gidecek namelerde Çar unvanının kullanılması kabul edilmiştir.3 Bu eşitlik daha sonra diğer Avrupa ülkeleri için de uygulanır bir nitelik kazanmıştır.

Diplomatik ilişkilerdeki seyir açısından ele alındığında bu geçiş dönemi iki kurumsal yapı dönüşümü ile ilişkilendirilebilir. Diplomatik ilişkilerdeki

pratik zorunluluklar sonucu Karlofça Antlaşması ile eşzamanlı olarak 1699'da Tercüme Odası'nın kurulması bu dönemi başlatırken, 1793'te Yusuf Agah Efendi'nin Londra'ya gönderilmesinden sonra Paris, Londra, Viyana ve Berlin gibi büyük Avrupa başşehirlerinde ikamet edecek sürekli elçiliklerin kurulması ve Reis ül-Küttablık kurumundaki düzenlemeler bu geçiş sürecinin tamamlanmakta olduğunun ilk işaretlerini vermiştir.

Yine aynı geçiş dönemi siyasal egemenlik ve bunun merkezî şehirlere yansıması açısından da 1683 ve 1798 yılları arasında değerlendirilebilir. Osmanlı Devleti yükseliş dönemindeki interparadigmatik rakip olan Kutsal Roma Germen İmparatorluğu'nun merkezi olan Viyana önlerinden çekilmek zorunda kalırken, 1798'de kendisini Kutsal Roma Germen geleneğinin modern dönemdeki egemen imparatoru olarak gören Napolyon, İslam medeniyetinin ve Osmanlı Devleti'nin merkezî şehirlerinin en önemlilerinden birisi olan Kahire'ye girmiştir. Bu durum Osmanlı Devleti'nin uluslararası konjonktürde gittikçe edilgen bir konum kazanmakta olduğunun diğer bir göstergesi olmuştur.

Etken-merkez konumdan edilgen-çevre konumuna geçiş sürecindeki değişimin diğer önemli bir göstergesi de bu süreç içinde Osmanlı egemenliğinden çıkan iki önemli toprak parçası ile ilişkilendirilebilir: Kırım ve Mora (Yunan). Rusların Karlofça ile netlik kazanan Karadeniz'e inme ve Kırım'ı baskı altında tutma planları Küçük Kaynarca Antlaşması ile büyük ölçüde gerçekleşmiş ve bu Antlaşmayı müteakib yaşanan gelişmelerle ilk defa Osmanlı düzeni içinde bulunan Müslüman bir kitle gayrimüslim bir siyasî otoritenin denetimine geçerken, 1821 yılında başlayan Yunan isyanı ile Osmanlı jeopolitiğinin merkez eksenindeki bir gayrimüslim unsur bağımsızlık kazanmış ve Osmanlı Devleti kuruluş dönemindeki Anadolu-Balkanlar eksenindeki en önemli ayaklarından birini kaybetmiştir. Kırım örneğinde bir İslam toplumunun korumasını terk etmesi Osmanlı'nın

jeokültürel cephesinde ve siyasal meşruiyyet algılamasında, Mora örneğinde de doğrudan merkezi bir coğrafî alanın terk edilmesi ile de jeopolitik algılamasında önemli bir sarsıntı meydana gelmiştir.

Bu iki kayıpla birlikte Osmanlı'nın uluslararası konjonktürdeki edilgen konumunun belirginleşmesi Osmanlı'dan Cumhuriyet'e intikal eden ve bugüne kadar süren büyük ölçekli ve küçük ölçekli iki yakın tehdit algılamasının da ortaya çıkmasına yol açmıştır: Rusya ve Yunanistan. Bu dönemden sonra Osmanlı-Türk diplomasisi için büyük ölçekli yakın tehdit Rusya-SSCB olurken, küçük ölçekli yakın tehdit de Yunanistan olagelmiştir ve Rusya'nın Doğu Anadolu, Balkanlar ve Boğazlar, Yunanistan'ın ise Balkanlar, Ege ve Kıbrıs istikametindeki yayılma teşebbüsleri bu diplomatik geleneğin en ciddi yakın tehdit algılamalarını oluşturmuştur. Bu iki yakın tehdidin diğer büyük güçlerle ve uluslararası konjonktür ile olan ilişkisi ise ters yönde seyretmiştir. Bu durumun Türkiye'nin Rusya-SSCB'ye göre zayıf, Yunanistan'a göre güçlü olmasından kaynaklandığı söylenebilir. Bu süreçte Rusya-SSCB'nin oluşturduğu büyük ölçekli tehdidin gücü konjonktüre göre Avrupa ülkeleri ve ABD'den sağlanan destekle dengelenirken, Yunanistan'ın küçük ölçekli ve zayıf tehdidinin uluslararası destek sağlayarak Türkiye'ye meydan okumasının önüne geçilmeye çalışılmıştır. Bu iki tehdidin istisnaî olarak karşı yönde etkide bulundukları dönemler de olmuştur. I. Dünya Savaşı'ndan sonra Yunanistan uluslararası güçlerden aldığı destekle Anadolu'yu işgale kalkışırken, aynı dönemde Rusya'nın bu güçlerle yaşadığı çelişkiler geçici bir Türk-Rus ittifakının doğuşuna da yol açmıştır.

Bu geçiş döneminin bir diğer göstergesi de iç siyasî parametrelerle dış uluslararası çevre arasındaki bağımlılık ilişkisidir. Osmanlı Devleti, düzen kurucu bir merkez olduğu dönemlerde diğer ülkelerin iç siyasî parametrelerini ve Avrupa içi dengelerini etkileyebilen bir diplomasi takip

edebilirken, daha sonraki dönemde iç siyasî parametrelerinin dış konjonktürden etkilenmesini engelleyememiştir. Karlofça Antlaşması'na kadar Avrupa içi dengeleri yönlendirebilen ve başta Lehistan olmak üzere bir çok Avrupa ülkesinin iç ilişkilerini etkileyebilen Osmanlı diplomasisi, bu geçiş döneminde gittikçe yoğunluk kazanan bir süreçle iç siyasî parametreleri dış konjonktür tarafından belirlenen bir ülke konumuna gerilemiştir. Bu gerilemenin kritik geçişi ise Küçük Kaynarca Antlaşması ile gerçekleşmiş ve Hünkar İskelesi Antlaşması ile netlik kazanmıştır. Küçük Kaynarca Antlaşması ile özelde Eflak ve Boğdan genelde Ortodoks nüfus üzerinde Ruslara tanınan imtiyazlar bir yandan o günden bugüne süregelen iç ve dış siyasî parametreler arasındaki bağımlılık ilişkisinin başlangıç noktasını oluştururken diğer yandan başta Ermeni meselesi olmak üzere Rusya tarafından desteklenen ayrımcılık hareketlerinin de ilk habercisi olmuştur.

Bu gelişme Osmanlı-Türk diplomasi geleneğinde Osmanlı'dan Cumhuriyet'e intikal ederek o günden bugüne süregelen bir diğer hassasiyetin gittikçe artan bir etkiyle devreye girmesine yol açmıştır. Bunun sonucunda da Osmanlı-Türk diplomasi geleneğinde uluslararası konjonktürün ve bu konjonktürden kaynaklanan anlaşmaların ülkeyi bölecek ayrımcılık hareketleri için bir meşruiyet zemini oluşturmasına karşı bir refleks doğmuştur. Bu çerçevede Cumhuriyet'in üniter yapısı nüfus mübadeleleri ile Lozan'daki azınlık statüsü arasındaki irtibatla sağlanmaya çalışılmıştır. Böylece, bir taraftan Yunanistan ile imzalanan mübadele anlaşması ile yeni sınırların içindeki nüfusun din temeline dayalı bir şekilde homojenleştirilerek dış etkilere kapalı tutulması hedeflenirken, Lozan Antlaşması ile azınlıklar gayrimüslimlerle sınırlandırılarak dış güçlerin iç farklılaşmaları istismar ederek yeni bölünmelere meşruiyyet kazandırmasının önüne geçilmeye çalışılmıştır. Türkiye-AB ilişkilerinde

azınlık tanımlaması konusunda yaşanan farklılaşmalar ve gerilimlerde bu tarihî arkaplanın ve refleksin etkileri çok açıktır.

III. Uluslararası Dönüşümlere Uyum ve Modern Dönem Türk Dış Politikası

Diplomatik ilişkilerin kurumsallaşması açısından daimî elçilerin atanmaya başlandığı 1793, Osmanlı'nın merkezî alanlarının dış etkiye açılması bakımından Napolyon'un Kahire'ye giriş tarihi olan 1798, iç siyasî parametrelerin ve bütünlüğün dış unsurlarca belirlenmeye başlaması açısından Yunan isyanının başlangıç tarihi olan 1821, Avrupa'daki güçler dengesine dayalı yeni düzenin oluşması ve Osmanlı üzerindeki etkileri açısından 1815 gibi değişik göstergelere göre farklı başlangıç noktaları tespit edilebilecek olan, ancak genel olarak XVIII. yüzyıl sonları ile XIX. yüzyılın başlarında tebarüz eden yeni dönem gerek özellikleri gerekse süreklilik ve değişim unsurları açısından bugüne kadar gelen etkileri kendi içinde barındırmıştır.

Bu değişimden yaklaşık iki yüzyıl sonra yaşanan Soğuk Savaş sonrası dönemde karşı karşıya kalınan meseleler ve oluşan tepkiler de ancak ve ancak bu dönemdeki süreklilik ve değişim unsurları çerçevesinde anlamlı bir bütünlük içinde incelenebilir. Bu süreklilik unsurları özellikle şu alt başlıklar altında incelenebilir: (i) Uluslararası çevre ile kurulmaya çalışılan uyum ilişkisi; (ii) çok zorda kalmadıkça savaştan kaçınma ve diplomasinin askerî araçların yerini alacak şekilde merkezî bir önem kazanması; (iii) uluslararası alanda ortaya çıkan büyük ölçekli tehditlerin karşı ittifak ve koalisyonlara girerek dengelenmesi; (iv) Batı ile yürütülen ilişkiler ve tarihî hinterland olarak görülen bölgeler ile yürütülen ilişkiler arasında tefenni ve ihtiyata dayalı bir irtibat kurma ve gerilimden kaçınma; (v) ülkenin ekonomi-politik yapılanması ile uluslararası ilişkiler ve stratejik koalisyonlar arasında uyumlu bir ilişki geliştirme; (vi) dış politika tercihleri

ile iç siyasal düzenlemeler arasında uyum kurma çabaları ve nihayet (vii) bütün bu araçları kullanarak devletin iç bütünlüğünün ve sınırsal var oluş alanının korunması.

Bu yeni dönemden günümüze kadar süren dış politika çizgisinin en önemli özelliği uluslararası çevre ile kurulmaya çalışılan uyumun sürekliliği meselesidir. Bu uyum çabası iç ve dış siyasî parametreler arasındaki bağımlılık ilişkisinin hem bir sonucu, hem de bir yansımasıdır.Uluslararası ilişkilerdeki güç merkezi Osmanlı düzeninin yerleştiği alanlardan Batı'ya doğru kaydıkça ve bu kayış kaçınılmaz bir süreklilik arz ettikçe, diplomasinin ana problematiği bu yeni duruma intibak etme ve her yeni güç ekseni değişimine mümkün olan en pratik tepkiyi gösterme çabası haline dönüşmüştür. Bu tepki hem yeni uluslararası konjonktüre intibak ederek gittikçe daralma temayülü içinde olan sınırların daha geri hatlara çekilmesini engelleyecek dış dengelerin sağlanması hem de iç reformlarla bu dış politika arasında yeni bir anlamlılık ilişkisinin kurulması amacını güdüyordu.

1789 Fransız Devrimi'nden 1989 yılındaki Berlin Duvarı'nın yıkılmasına kadar geçen iki yüzyıllık sürede uluslararası çevreyi radikal olarak dönüştüren üçü sıcak, biri soğuk dört büyük ölçekli savaş yaşanmıştır: Napolyon Savaşları, I. Dünya Savaşı, II. Dünya Savaşı ve Soğuk Savaş. Bu savaşların her biri uluslararası sistemin aktörlerini, temel niteliklerini ve işleyiş biçim ve araçlarını büyük değişikliklere uğratmıştır. Bu değişimler uluslararası temel aktörleri pozisyonlarını yeniden ayarlamaya sevk ederken, daha edilgen konumdaki diğer aktörleri de bu yeni duruma yeni uyum modelleri geliştirmeye yöneltmiştir. Bütün bu dönüşümlerde önce Osmanlı Devleti daha sonra da Türkiye Cumhuriyeti makalemizin giriş kısmındaki coğrafî ve tarihî faktörlerden kaynaklanan kendine özgü süreçler yaşamış ve bu süreçlere

uyumlu tepkiler gösterme çabası içinde olmuştur. Viyana Kongresi sonrasında Tanzimat'ın ilan edilmesi, I. Dünya Savaşı sonrasında Cumhuriyet'in kurulması, II. Dünya Savaşı sonrasında da demokrasiye geçiş süreçleri sadece iç siyasî parametrelerin belirlendiği değil, bu parametrelere uygun dış politika unsurlarının da geliştirildiği tecrübeleri beraberinde getirmiştir. Soğuk Savaş'ın simgesel anlamda bitişini gösteren Berlin Duvarı'nın yıkılmasının üzerinden geçen 12 yıl içinde yaşanan dalgalanmalar da aslında uluslararası çevredeki belirsizliklerin bu uyum çabaları üzerindeki olumsuz etkileri ile ilişkilendirilebilir. Bugün bu çerçevede yeni bir arayışın sürmekte olduğu söylenebilir.

Bu dönemde uluslararası konjonktür ile iç siyasî düzenlemeler arasındaki ilişkinin Türk dış politikasındaki süreklilik ve değişim unsurları da üç ana dönemde ele alınabilir:

1. Viyana Kongresi Düzeni: Güçler Dengesi ve XIX. Yüzyıl Osmanlı Diplomasisi

Osmanlı Devleti, Napolyon Savaşlarına, dolayısıyla da Viyana Kongresi'ne doğrudan taraf olmamasına rağmen, bu kongre ile birlikte ortaya çıkan uluslararası sistemin özelliklerinden belki de en fazla etkilenen ülkeler arasında yer almıştır. Vestfalya Antlaşması'ndan sonraki en kapsamlı düzenlemeyi oluşturan Viyana Kongresi4 bir taraftan ulus-devlet sisteminin diplomatik süreçlerin daha da karmaşıklaştığı bir yapı ile kurumsallaşmasını sağlarken, diğer taraftan güçler dengesi sisteminin getirdiği dinamizm ile ulus-devletler arasındaki rekabetin derinleşerek ve çeşitlenerek yaygınlaşmasına yol açmıştır.

Bu durum, Osmanlı Devleti için bir kısmı doğrudan dış, ikinci kısmı ise iç siyasî parametreleri ilgilendiren sonuçlar doğurmuştur. Dış parametre Osmanlı Devleti'nin Avrupa düzeninin bir alternatifi değil, bir parçası olma sürecine girmiş olduğu gerçeğidir. Makalemizin girişinde vurguladığımız

coğrafî ve tarihî zemin üzerinde yükselen belirleyici Osmanlı düzeni ve bu düzenin dayandığı millet sistemi, tarih sahnesinden çekilirken, Avrupa'da Vestfalya Antlaşması sonrasında doğan, Viyana Kongresi ile de kurumsallaşan yeni düzen kendisine en yakın alternatif kadim düzeni temsil eden Osmanlı coğrafyasındaki çözücü etkisini artırmaktadır. Bu durum Osmanlı seçkinlerinin klasik Osmanlı Düzeni'ni yayma ya da yeniden ihya etme fikrinden Osmanlı Devleti'nin varlığını yeni düzen içinde sürdürme çabasına yöneltmiştir. Bu uluslararası çevreye bakışı kökten değiştirmiştir.

Bu değişim uluslararası ilişkilerdeki merkezî aracın savaştan diplomasiye kayması sonucunu doğurmuştur. XVIII. yüzyılın sonlarında başlayan askerî modernizasyon çabaları diplomatik beceri ile desteklenerek büyük güçlerin etkinlik mücadelesi arasında bir var oluş alanı oluşturulmaya çalışılmıştır. Fransa desteğindeki Mehmet Ali Paşa'nın ilerlemesi karşısında Rusya ve İngiltere'den, Rusya'nın Boğazlar üzerindeki baskısı karşısında İngiltere ve Fransa'dan, Rusya ve İngiltere'nin sömürge rekabetlerinin çözücü etkisi karşısında Almanya'dan alınan destek Osmanlı diplomasisinin güçler dengesi sisteminin parametreleri içinde sürdürdüğü diplomasinin esnekliğini ortaya koymaktadır.

Güçler dengesi sistemindeki iç rekabet unsurları özellikle bölgesel problem alanlarında Osmanlı Devleti için yeni hayat ve hareket alanları oluşturmuştur. Bu hareket alanları içinde takip edilen statükoyu korumak için karşı dengeler oluşturma politikaları önemli bir diplomatik özellik olarak kendini göstermiştir. Mesela özelde Boğazlar, genelde İran Afganistan ve Orta Asya gibi Avrasya'nın kuzey güney istikametindeki İngiliz-Rus rekabeti, özelde Mısır genelde sömürgeler üzerindeki İngiliz-Fransız rekabeti, özelde Balkanlar genelde Orta ve Doğu Avrupa üzerindeki Avusturya-Rus ve Alman-Rus rekabeti, özelde Orta Doğu genelde Avrasya

sömürge ticaret yolları üzerindeki İngiliz-Alman rekabeti son dönem Osmanlı diplomasisinin devletin var oluş alanını korumak üzere statüko-merkezli karşı dengeler geliştirme özelliğini pekiştiren bir uluslararası konjonktür doğurmuştur. XIX. yüzyıl Avrupa dengelerinde İngiltere'nin[5] denge kurucu ve belirleyici rolü Osmanlı diplomasisini de önemli ölçüde etkilemiştir.

Bu dengeler içinde Kırım Savaşı ve Paris Kongresi daha sonraki dönemlerde de etkisini sürdürecek olan süreklilik unsurları açısından önemli bir dönüm noktası oluşturmaktadır. Klasik dönemdeki interparadigmatik meydan okumanın kalıcı tarafı olan Rusya'nın oluşturduğu büyük ölçekli yakın tehdidin, İngiltere öncülüğündeki bir büyük güçler koalisyonu ile dengelenmesi ve bunun sonucunda Kırım Savaşı'nda Rusya'nın yenilgiye uğratılması yakın tehdidin uzak büyük güçle dengelenmesi siyasetinin ilk başarılı misalini oluşturmuştur. Bundan yaklaşık bir yüzyıl sonra Soğuk Savaş dönemindeki Sovyet tehdidinin ABD öncülüğündeki Batı koalisyonu ile dengelenmesi ve Türkiye'nin NATO'ya girmesi bu açıdan dikkat çekici bir süreklilik çizgisini yansıtmaktadır. Bu süreklilik unsurları çapraz mukayeselere dayalı örneklemelerle çarpıcı bir şekilde ortaya konabilir. Kırım Savaşı'ndaki koalisyonda takip edilen koalisyon diplomasisi ile Soğuk Savaş dönemindeki NATO diplomasisi, Girit meselesindeki diplomatik açmazlar ve problemler ve bunlara gösterilen tepkiler ile Kıbrıs meselesinde karşı karşıya kalınan süreç, II. Abdülhamidin Balkan Paktı teşebbüsü[6] ile Atatürk'ün Balkan Antantı politikası, yine II. Abdülhamid'in savaştan kaçınan diplomasisi ile İnönü'nün II. Dünya Savaşı'ndaki tarafsızlık politikaları arasında önemli benzerlikler ve önceki süreçlerin sonrakini etkilemesi tarzında süreklilik unsurları görmek mümkündür.

Güçler dengesi sisteminin esnek, kaygan ve değişken zemini Osmanlı-Türk diplomasi elitinin savunmacı refleksinde kalıcı etkiler bırakmıştır. Uluslararası sistemdeki güç eksenlerin kayış seyrini anlama, bu güç ekseni kaymalarında büyük güçler arasındaki dengelerin ritmini kaybetmeme, kısa dönemde zararlı çıkılacağı düşünülen sorunları uzun döneme yayma, askerî güç ile diplomatik esneklik arasında dengeli bir ilişki kurma gibi Osmanlı-Türk diplomasi geleneğinde daha sonra yerleşik nitelikler haline dönüşecek özellikler bu dönemde tebarüz etmeye başlamışlardır. Rasyonel diplomasi süreçleri açısından olumlu kazanımlar olan bu nitelikler savunmacı bir refleks ile bütünleştiğinde kimi zaman yeni şartlara intibakı güçleştiren, diğer güçler arasındaki ilişkileri kendi stratejik tercihlerinin önüne alan, dolayısıyla da ani konjonktür değişimlerine hazırlıksız yakalanma riski oluşturan sonuçlar da doğurmuştur. Soğuk Savaş sonrası dönemdeki paradigmatik değişimlere intibak konusunda yaşanan kararsızlıklarda ve hazırlıksızlıklarda bu refleksin izlerini görmek mümkündür.

Bu durum ayrıca Osmanlı-Türk diplomasi geleneğinin tarihî/kültürel hinterlandı ile diplomatik realiteler arasında sürekli bir gerilim doğmasına ve çoğu zaman uluslararası konjonktürün baskıları karşısında hinterlanddaki topluluklar nezdinde bir tür sükut-u hayal yaşanmasına yol açmıştır. Osmanlı Devleti’nin Doğu’nun batı karşısındaki son direnç merkezi olma özelliği ile Avrupa sistemi içinde bulunmanın gereğini yerine getirme arasındaki çelişkiler o dönemden bu yana sancılı ve gerilimli bir diplomatik psikolojinin yerleşmesine yol açmıştır. İlk olarak Kırım’ın Ruslara terki sürecinde yaşanan bu gerilim, daha sonra Kırım Savaşı ve Paris Kongresi sürecinde bir taraftan Ruslara karşı Kafkaslar, diğer taraftan da İngilizlere karşı Hindistan ile ilgili olarak yaşanmıştır. Kırım Savaşı ve Paris Kongresi konjonktüründe bir taraftan Hintli Müslümanların İngilizlere karşı başlattığı sipahi ayaklanması ile ilgili gelen destek taleplerine kayıtsız

kalınması ve onların İngiliz otoritesine itaate teşvik edilmesi, diğer taraftan da Şeyh Şamil'in Ruslara karşı yürüttüğü direnişine yönelik yeterli destek verilememesi bu gerilimin kalıcı etkiler bırakan ilk örneklerini oluşturmuştur. Soğuk Savaş şartları içinde bağımsızlık mücadelesi veren ve Türkiye'den destek bekleyen Cezayirli Müslümanlara karşı müttefik Fransa'nın yanında yer alınması, Soğuk Savaş sonrası dönemde Çeçenlerin Rusya'ya karşı yürüttükleri direniş ile ilgili gözlenen ve Rusya ile ilişkilere bağlı olarak seyreden iniş çıkışlı tavır, bu gerilimin daha sonraki dönemlere yansıyan çarpıcı örneklerini oluşturmaktadır. Bugün de bu gerilim özellikle Balkanlar, Kafkaslar ve Orta Doğu'dan oluşan yakın kara havzasındaki gelişmelerde kendini çok açık bir şekilde göstermektedir.

Bu gerilimin ters yönde seyrettiği durumlarda ise hinterlandın Avrupa diplomasisinde değişen dengeler karşısında bir destek unsuru olarak görüldüğü tepkiler de ortaya çıkmıştır. İngiltere'nin XIX. yüzyılın ilk yarısında Osmanlı Devleti'ni Rusya'ya karşı kollayan politikalarının yerine aynı yüzyılın sonlarında Osmanlı Devleti'ni çözücü sömürgeci politikalara yönelmesi karşısında II. Abdülhamit tarafından yürütülen ve kısmen de İttihat Terakki döneminde sürdürülen İslam dünyası hinterlandını İngiltere karşısında harekete geçiren İslamcılık politikası ve İngiltere ile Rusya'nın Asya derinliğindeki etkisi karşısında İttihat Terakki döneminde ilk kıvılcımları atıldıktan sonra Enver Paşa tarafından pratiğe geçirilmeye çalışılan Türkçülük politikaları buna örnek gösterilebilir. Soğuk Savaş sonrası dönemde tekrar canlanma temayülü gösteren hinterland derinliğine dayalı politikalar ile Avrupa diplomasisindeki rasyonalite arasında kurulması gereken denge hâlâ günümüz Türk diplomasisinin en önemli kritik alanlarından birini oluşturmaktadır.

Kırım Savaşı ve Paris Kongresi'nin ortaya koyduğu ve günümüzde de geçerliliğini sürdüren bir diğer olgu ise ekonomi-politik ile stratejik

koalisyonlar arasındaki doğrusal ilişkidir. Osmanlı Devleti'nin Paris Konferansı ile Avrupa sistemine girmesi, ilk dış borcun alınarak ekonomi-politik bağımlılık sürecinin başlaması ve stratejik koalisyonların unsuru haline geliş, modern dönemde gözlenen ekonomik, siyasî, diplomatik ve stratejik ilişkiler arasındaki kaçınılmaz etkileşimin Osmanlı-Türk diplomasisindeki ilk kapsamlı örneğini oluşturmuştur. Bu durum daha sonra Soğuk Savaş döneminde NATO ile Truman yardımı arasında kurulan ilişkide, Soğuk Savaş sonrası dönemde IMF politikaları ile bölgesel stratejiler arasında kurulan bağlantılarda da kendini göstermiştir.

Bu dönemin bir diğer temel özelliği de dış parametreler ile iç siyasî düzenlemeler arasında kurulan kaçınılmaz irtibattır. Bu çerçevede bir taraftan Osmanlı vatandaşlığının ve siyasal meşruiyyet alanının yeniden tanımlanmasını diğer taraftan da siyasal, ekonomik ve hukuki yapının yeniden düzenlenmesini öngören Tanzimat ve Islahat Fermanları iç siyasal reformlar oldukları kadar dış faktörlere karşı alınan tedbirler niteliği de taşımaktadır. Bu tedbirlerle bir taraftan farklı dînî etnik toplulukların yatay bir şekilde yanyana var oluşlarına dayalı klasik Osmanlı millet sisteminin yerini dikey vatandaşlık aidiyetine dayalı ulus-devlet yapılanmasına geçilerek gayrimüslim unsurların devletten kopuş süreci durdurulmaya çalışılırken, diğer taraftan güçler dengesinin getirdiği rekabet ortamında Osmanlı coğrafyasındaki gayrimüslim unsurlar üzerinde himaye oluşturma rekabetine girişen büyük güçlerin etki alanları kırılmaya çalışılmıştır.

İç siyasal reformlar ile uluslararası konjonktür arasındaki bu bağlantı ve etkileşim son iki yüzyıl içindeki önemli süreklilik unsurlarından birini oluşturmaktadır. Bu çerçevede uluslararası konjonktürdeki her önemli dönüşüm süreci sonrasında içerde devletin yeniden yapılandırılması tartışmaları başlatılmıştır. Soğuk Savaş sonrası dönemde bir dış politika parametresi olarak AB ile yürütülen ilişkilerin aynı anda iç siyasal

düzenlemeler gerektirmesi ve bu gerekliliğin doğurduğu gerilimler ve açmazların diplomasi oluşumunda ortaya çıkardığı tıkanmalar bu ilişkinin son çarpıcı misalini teşkil etmektedir.

2. I. Dünya Savaşı ve Geleneksel İmparatorlukların Sonu: Cumhuriyet'in Kuruluş Döneminde Türk Diplomasisi

Bütün büyük güçlerin müdahil olduğu ilk dünya savaşı niteliği taşıyan I. Dünya Savaşı, uluslararası çevre ile iç siyasal düzenlemeler ve diplomasi arasındaki ilişkilerin radikal bir dönüşüm geçirmesine yol açmıştır. Bu dönüşümden belki de en doğrudan ve en kapsamlı bir şekilde etkilenen ülkelerin başında Osmanlı Devleti gelmiştir. Bu dönüşümler çerçevesinde Osmanlı Devleti tarih sahnesinden çekilmiş, bu devletin makalemizin girişinde ele aldığımız tarihî ve coğrafî zemininin merkezinde kurulan ve bu geleneği tevarüs eden Türkiye Cumhuriyeti ise özellikle uluslararası çevre ile ilişkiler ve diplomasi oluşumu bakımından bu mirası bir taraftan radikal bir sorgulamadan geçirirken, diğer taraftan da bu geleneğin önemli kurumsal ve davranışsal süreklilik unsurlarını sürdürmeye devam etmiştir.

I. Dünya Savaşı sonrasında uluslararası çevrede ortaya çıkan en önemli değişim klasik imparatorlukların tasfiye edilmesidir. Kendisini bir yönüyle kadim Roma düzeni ile irtibatlandıran ya da bu düzenin coğrafî zemini üzerinde yükselen üç önemli geleneği temsil eden dört geleneksel imparatorluk (Osmanlı, Rusya, Almanya ve Avusturya-Macaristan), I. Dünya Savaşı ile sona ermiştir. Makalemizin giriş bölümünde vurguladığımız interparadigmatik rekabetin üç önemli unsurunun son hükümdarları olan Osmanlı Padişahı (Kayzer-i Rum), Rus Çarı ve Alman Kaizeri'nin tarih sahnesinden çekilmeleri bir anlamda tarihî derinliği vurgulayan kadim düzen iddialarının sonu anlamına da geliyordu. Bu üç gelenek de bu anlamda en radikal dönüşümlerini I. Dünya Savaşı sonrasında yaşamışlardır. Bu dönüşümün özelliklerini süreklilik ve değişim

unsurlarını anlamak bu geleneklerin en azından sembolik ve tarihî vurgulara dayalı olarak ve modern formlar ile tekrar gündeme geldiği Soğuk Savaş sonrası rekabet unsurlarını da anlayabilmek açısından büyük bir önem taşımaktadır. Bu üç gelenek de I. Dünya Savaşı sonrası yaşadıkları radikal dönüşümlerle yeni yapılara yönelmişler, II. Dünya Savaşı'ndan sonra bu yapıları yeni formlarla tekrar kurmaya çalışmışlar, Soğuk Savaş sonrasında da tarihî ve coğrafî zeminleri ile yüzleşme zorunluluğu hissetmişlerdir.

Bu üç geleneğin I. Dünya Savaşı sonrasında yaşadıkları radikal dönüşüm bir taraftan uluslararası sistemde yaşanan uzun dönüşümü yansıtırken, diğer taraftan da bu dönüşümün geleneksel/dînî çerçevelerden modern/ideolojik çerçevelerin egemenliğine geçişi temsil eden felsefî zemini ile de paralellik arz etmiştir. Bu benzer özelliklere rağmen bu üç gelenek de bu radikal değişimi farklı modeller içinde yaşamışlardır. Osmanlıların İstanbul'u fethetmesinden sonra Doğu Roma geleneğinin kendisinde devam ettiği iddiasını sembolik/tarihî meşruiyyet zemini olarak kullanagelmiş bulunan ve bunu için de hükümdarları için Sezar'dan dönüşme Çar unvanını seçen Rus İmparatorluğu tarih sahnesinden çekilirken, bu imparatorluğun coğrafî ve tarihî yayılım alanlarında evrensel/sekuler bir ideolojiye dayalı modern bir emperyal yapı doğmuştur. 1917-1921 yılları arasında yaşanan iç bunalımdan sonra oturan yeni rejim bir taraftan kültürel olarak eski rejimle radikal bir hesaplaşmaya geçerken, diğer taraftan uluslararası konum açısından eski rejimin jeopolitik zorunluluklara dayalı diplomatik mirasını sürdürmüştür. Semboller, meşruiyyet zeminleri ve kurumsal araçlar değişmiş, ancak jeopolitik egemenlik alanları ve yöntemlerindeki süreklilik devam etmiştir.

Troçki ile Stalin arasında yaşanan sürekli devrim ve devrimin öncelikle bir ülkede yerleşmesi fikirleri arasındaki gerilim bir anlamda evrensel

iddialara dayalı bir devrimin bu iddialarla uyumlu araçlar geliştirmesi ile tarihî ve coğrafî zorunluluklara dayalı olarak bir ülke içinde yerleşmesi arasındaki son tartışmayı noktalamıştır. Bu tartışma bir anlamda Stalin’in dînî/otoriter Rusya yerine sekuler/totaliter SSCB’yi farklı meşruiyyet zeminlerinde ancak aynı jeopolitik çerçevede kurumsallaştırması sonucunu doğurmuştur. Stalin’i Rus çarlarından daha muktedir bir lider haline getiren bu dönüşüm Rus İmparatorluğu’nun sekuler/evrensel bir ideoloji ile rehabilite edilmesi sonucunu doğurmuştur. Rus/Sovyet diplomasi geleneğinin uluslararası konumda yeni bir eksen oluşturmasının önünü açan unsurlar aynı zamanda Soğuk Savaş sürecinde dağılmasına ve Soğuk Savaş sonrasında eski Rus sembolleri ile yeni bir rehabilitasyona tabii tutulmasına da yol açmıştır.

I. Dünya Savaşı’ndan sonra Versay Antlaşması ile onursuz bir barışa zorlanan Almanya ise benzer bir dönüşümü bu kez ulusal (emperyal)/sekuler bir ideoloji ile yaşamıştır. 1918-1924 yılları arasında yoğun bir iç bunalım yaşadıktan sonra 1924 Dawes Planı ve 1925 Lukarno Barışı ile kısmî bir istikrar yakalayan ve 1933 yılında Hitler’in iktidara gelmesi ile totaliter bir yapıya dönüşen Almanya bu süreçte tarihî süreklilik unsurlarını modern ideolojik araçlarla nitelik değiştirerek sürdürmüştür. Hitler’in III. Reich’ı ilan etmesi (ilki Kutsal Roma Germen İmparatorluğu, ikincisi ise Bismark Almanyası’dır) bu sürekliliğin sembolik bir dille ifade edilmesidir. Ulusal tepki ve öfkenin hareket geçirdiği bu süreklilik unsurları Almanya’yı uluslararası çevreyle kapsamlı ve nihaî bir hesaplaşmaya yöneltmiştir. Bu hesaplaşmanın yol açtığı II. Dünya Savaşı’nda yaşanan yıkım ise Almanya’yı sınırsal bir ulus-devlet alanlarına çekilmeye zorlamıştır.

Soğuk Savaş sonrası Alman stratejisi bütün bu tarihî tecrübe arkaplanının izlerini taşımaktadır.7 Yine Kutsal Roma Germen geleneği

içinde emperyal bir siyasal yapıyı sürdüren Avusturya-Macaristan İmparatorluğu ise I. Dünya Savaşı sonrasında ulusal birimlere bölünmüştür. Bu İmparatorluğun mirasçısı olan Avusturya ise sınırsal bir ulus-devlet olma niteliğini I. Dünya Savaşı'nın hemen sonrasında kabullenmiş; bundan sonra da aynı paradigmanın büyük gücü olan Almanya'nın tesir alanında var oluşunu sürdürmeye çalışmıştır.

I. Dünya Savaşı sonrasındaki geleneksel imparatorlukların tasfiyesi sürecinde Rusya'nın sekuler/evrensel (emperyal), Almanya'nın sekuler/ulusal (emperyal) dönüşümüne karşılık Türkiye sekuler/ulusal (sınırsal) bir dönüşüm yaşamıştır. Yine diğerlerine benzer şekilde 1918-1923 yılları arasında bir iç bunalım ve İstiklal Savaşı yaşayan Türkiye'de bu bunalım sonrasında kurulan yeni rejimin oturma sürecinde Rusya'dakine benzer bir şekilde mirasçısı olduğu Osmanlı Devleti ile kültürel bir hesaplaşma içine girerken, Almanya'dakinin aksine uluslararası çevreye öfkeli bir tepki göstermek yerine reelpolitik gerçeklikleri gözönünde bulunduran bir uyum politikası sürdürmeyi tercih etmiştir. I. Dünya Savaşı'nda Almanya'dan çok daha büyük bir toprak kaybına uğrayan ve aslında bir İstiklal Savaşı galibi olarak barış masasına oturan Türkiye'nin bu rasyonel uyum çabası Osmanlı'nın son dönemine de egemen olan daha dar sınırlarla da olsa merkezî bir devleti sürdürebilme diplomasisinin bir ürünü olarak görülebilir.

Bu açıdan I. Dünya Savaşı mağlubiyeti ile İstiklal Savaşı zaferi arasında ilan edilen Misak-ı Millî, ne I. Dünya Savaşı'nın hezimet atmosferinin ne de İstiklal Savaşı zaferinin bir zafer sonrası beklenen karşı tarafa istediğini kabul ettirme çabasının doğrudan etkisini yansıtmaktadır.8 Dönemin İstanbul hükümeti tarafından Paris Barış Konferansı sürecinde hazırlanan 23 Haziran 1919 tarihli muhtıra ile Misak-Millî metni arasındaki

paralellikler Osmanlı'dan Cumhuriyet'e geçiş sürecindeki süreklilik unsurlarını göstermesi bakımından son derece ilginçtir.9

Cumhuriyet dönemi dış politikası Osmanlı Devleti'nin son yüzyıllarına damgasını vuran bu tarihî mirasın ortaya çıkardığı reflekslerle uluslararası konjonktürün gerektirdiği zorunlulukların kesişim alanı üzerinde gelişmiştir. Bu durum daha önce zikretmiş olduğumuz süreklilik unsurlarının yeni uluslararası konjonktüre uygun düşecek şekilde devreye girmesine yol açmıştır. Bu unsurlardan ilki ve en önemlisi uluslararası çevre ile kurulmaya çalışılan rasyonel uyum ilişkisidir. Bu durum diğer önemli bir süreklilik unsuru olan hinterland ile uluslararası çevre arasında yeni bir ilişki tanımlama gerekliliğini de beraberinde getirmiştir ki, böylesi bir gereklilik Osmanlı Devleti'nin son döneminde etkisini gösteren Asya derinliğindeki hinterlanda dönük İslamcılık ve Türkçülük politikalarının da gözden geçirilmesini beraberinde getirmiştir.

Bu çerçevede, stratejik zihniyetin derin kıvrımlarında XIX. yüzyılın tecrübe birikiminin izlerini barındıran dış politika yapımcısı siyasî elit, refleksif savunma dürtüsü ile reel güce orantılı bir dış politika pozisyonu arayışına yönelmiştir. Bu yıllarda İslam dünyası tarihînin en bunalımlı döneminde bulunmakta ve her alanda ciddi bir ölçek küçülmesi sürecini yaşamakta idi. Türk dünyası ise Bolşevik İhtilâli'nden sonra tamamıyla esaret altına düşmüş bulunuyordu. Böylece Osmanlı Devleti'nin dayandığı İstanbul merkezli ve Anadolu-Balkan eksenli siyasî güç havzasının uluslararası hinterland oluşturma iddiasının iki önemli zemini olarak görülen İslamcılık ve Türkçülük reel anlamda önemini kaybetmiş görünüyordu. Bu durum yeni yönetimi uluslararası sistem açısından kabul edilebilir bir deklarasyona sevk etti. Yeni devletin bütün uluslararası mesuliyet ve iddialardan soyutlandığını ilan eden bu deklarasyon, iki temel unsuru ihtiva ediyordu: (i) Uluslararası alanda iddialı bir konum yerine

Misak-ı Millî sınırlarının ve ulus-devletin müdafaa stratejisi, (ii) yeni Türk devletinin yükselen Batı eksenine alternatif ya da muhalif değil, bu eksenin bir parçası olması.

Uluslararası konjonktüre uyum çabasındaki süreklilik diğer bir önemli süreklilik unsuru olarak diplomasiyi temel dış politika aracı olarak benimseyen bir tavrın ortaya çıkmasına yol açmıştır. Bu durum askerî güç ile diplomasi arasındaki ilişkinin de yeniden tanımlanmasını gerekli kılmıştır. Osmanlı-Türk diplomasi geleneğinin gelişim ve olgunlaşma döneminde askerî güç ve bu gücün gerçekleştirdiği sınırsal yayılma diplomasiyi belirlerken, "alalım düşmandan eski yerleri" nakaratında sembolleşen geçiş döneminde de aslında askerî konsolidasyonu temel alan ve diplomasiyi bu konsolidasyona aracı kılan bir tavır önemini korumuştur.

Uyum döneminde ise diplomasi askerî güç ile korunması zorlaşan sınırların korunmasında en etkin araç olarak görülmeye başlanmıştır. XIX. yüzyılda askerî yolla elde edilen başarıların dahi ancak diplomasi ile korunabildiği ve diplomatik zaafların askerî güç ile orantısız kayıplar doğurduğu gerçeği I. Dünya Savaşı'ndaki askerî yıkımları yaşayan Cumhuriyet'in kurucu elitini savaştan mümkün olduğunca uzak kalmaya, askerî gücü caydırıcı bir unsur olarak görmeye sevk etmiştir. II. Dünya Savaşı süresince sürdürülen tarafsızlık ve savaşın dışında kalma politikası, 78 yıllık Cumhuriyet döneminde Kore ve Kıbrıs gibi dar ölçekli askerî harekatlar dışında kapsamlı savaşların dışında kalınması, bu yaklaşımı açık bir şekilde ortaya koymaktadır.

Ülkenin iç bütünlüğünün ve sınırsal konumunun korunmasının büyük güçlerin stratejik hedefleri ile çatışmayan bir dış politika benimsenmesi ile mümkün olabileceği kanaati bu tecrübeden realist bir dış politika arayışına yönelmeyi de beraberinde getirmiştir. Atatürk'ün "Yurtta Sulh, Cihanda Sulh" ilkesi ile en veciz ifadesini bulan bu yeni yaklaşım barış-eksenli

idealist bir uluslararası ilişkiler çizgisini gösterme yanında sömürgeciliğin zirveye ulaştığı uluslararası konjonktürü gözönüne alan ve bu çerçevede sömürgeci sistemik güçlerle çatışmaktan kaçınan realist bir dış politika tavrını öne çıkarmaktaydı. Böylece, yaklaşık iki yüz yıldır bir çok Batı ülkesi karşısında aynı anda sürdürülen anti-sömürgeci direnişin Osmanlı Devleti'nin üzerindeki çözücü etkisinden kaçınılmaya ve Osmanlı Devleti'nin bakiyesi topraklar üzerinde yeni bir uluslararası konum belirlenmeye çalışılıyordu. Yine de özellikle Atatürk döneminde Rusya, İran ve Afganistan gibi Avrasya güçleri ile geliştirilen ilişkiler ve Balkan Antantı ile Sadabad Paktı gibi girişimler eski etki alanlarına ve özellikle de Doğu'ya doğru derinliğine uzanan kısmen bağımsız bir alternatif hinterland oluşturma çabası olarak görülebilir. Bu politika Batı ülkeleri ile asırlar boyu süren çatışmanın izlerini taşımakla birlikte risk içeren iddialı bir söylem barındırmamaktadır.

Dönemin büyük güçleri ile çatışma noktasında Türkiye, I. Dünya Savaşı'nda tasfiye edilen diğer imparatorluk yapılarının mirasçısı olan Almanya, Rusya ve Avusturya'dan farklı bir özellik taşımıştır. I. Dünya Savaşı sonrasında ulusal onuru zedeleyen bir barış anlaşması yapan ve hayat alanının önemli ölçüde daraldığı hissi ile tepkisel bir döneme giren Almanya çok kısa süre içinde I. Dünya Savaşı galipleri karşısında yoğun ve kapsamlı bir savaşa yönelirken, Rusya, SSCB örgütlenmesi içinde, II. Dünya Savaşı sonrasında benzer bir gerilimi bütün Soğuk Savaş dönemine yayılacak şekilde yaşamıştır. Avusturya ise tam bir ölçek küçülmesi yaşayarak bundan sonra bu tür gerilimler yaşamayan edilgen bir Orta Avrupa ülkesi konumuna gerilemiştir.

Türkiye ise yeni ulus-devlet yapılanması içinde noktasal gerilimler, kazanımlar ve kayıplar yaşamıştır. Cumhuriyet'in kurulmasından sonraki ilk büyük dış politika meselesi olan Musul konusunda yaşanan gerilim

Misak-Millî çerçevesine giren en temel meselelerden birisi konusundaki ilk ciddi kaybı oluştururken, uluslararası konjonktürün çok iyi değerlendirildiği Hatay konusunda önemli bir kazanım elde edilmiştir. Modern dönemde Türkiye'nin en temel dış politika meseleleri arasında yer almış olan ve sürekli bir dış tehdide gerekçe ya da uluslararası bir pazarlığa konu yapılmak istenen Boğazlar konusunda da bu dönemde imzalanan Montrö Antlaşması ile önemli bir uluslararası hukuk garantisi elde edilmiştir.

XIX. yüzyıldan beri etkisini sürdüren diğer önemli bir süreklilik unsuru olan ekonomi-politik ihtiyaç ve gerekliliklerle dış politika arasındaki uyum meselesi Cumhuriyet'in kuruluş döneminde de kendisini göstermiştir. Bu çerçevede Cumhuriyet'in siyasal ve ekonomik önceliklerini ortaya koyan ve bu iki alandaki bağıımsızlığın ve egemenliğin çerçevesini belirleyen iki temel metin Cumhuriyet daha ilan edilmeden ortaya çıkmıştır: Misak-ı Millî ve İzmir İktisat Kongresi bildirisi. Misak-ı Millî ile belirlenen siyasal anlayışın bir benzeri ekonomik alanda İzmir İktisat Kongresi ile ortaya konmuş ve ulusal siyasetin ekonomik arkaplanı belirlenmeye çalışılmıştır. Dönemin hakim ekonomi-politik yapılanması olan sömürgeciliğin dışında kalmaya özen gösteren bu öncelikler nedeniyledir ki, Lozan Antlaşması'nın en kritik tartışmaları arasında Osmanlı borçları ve yeni devletin ekonomik bağımsızlığı meselesi de yer almıştır. Ekonomi-politik yapılarla siyasal tercihler arasındaki paralellik açısından ters yönde de olsa 1838'de İngiltere ile imzalanan ticaret anlaşması sonunda Osmanlı ekonomisinin dışa açılması ile Tanzimat'in ilanı arasındaki ilişkinin bir benzerinin İzmir İktisat Kongresi ile Cumhuriyet'in ilanı arasında görülebilir.

Süreklilik unsurları arasında en temel alanlardan birini oluşturan uluslararası konumu belirleyen dış politika tercihleri ile iç siyasal reformlar ve düzenlemeler arasında yeni bir uyum bulma çabası en çarpıcı ve radikal şeklini Cumhuriyet'in ilanı ile göstermiştir. Cumhuriyet'in bir ulus

devlet olarak ilanı, bir taraftan Wilson prensipleri ile belirlenmeye başlanan XX. yüzyılın temel uluslararası ilkeleri, diğer taraftan sömürgeci rekabet karşısında yeni bir var oluş alanı oluşturma çabaları ve yeni uluslararası konjonktüre uyum önceliği ile bir bütünlük arzetmektedir. Benzer bir süreç değişik şekillerde tasfiye edilen diğer geleneksel imparatorluk bakiyelerinde de yaşanmıştır.

3. II. Dünya Savaşı ve Çift Kutuplu Yapı: Demokrasi ve Soğuk Savaş Dönemi Türk Diplomasisi

II. Dünya Savaşı sonrasında Türkiye'nin uluslararası konumunu ve bu konum içindeki dış politika tercihlerini de etkileyen üç önemli değişimden bahsetmek mümkündür. Birincisi, I. Dünya Savaşı sonrası gelişmelere paralel bir şekilde bu kez sömürge imparatorluklarının tasfiyesi sürecidir ki, bu süreç ulus-devlet yapılanmasının II. Dünya Savaşı'nı takip eden on-on beş yıl içinde hemen hemen bütün dünyaya yayılmasıdır. Uluslararası sistem içindeki aktörlerin sayısının artması anlamına gelen bu yayılma Türkiye açısından da özellikle bölgesel politikalarda bir tür çeşitlenmeyi beraberinde getiriyordu. İkinci önemli gelişme Batı Avrupa'daki güç ekseninin ABD-merkezli olarak Atlantik'e kaymasıdır. Üçüncüsü Atlantik'teki bu güç ekseninin alternatifinin Avrasya derinliğinde SSCB-merkezli olarak oluşması ve bunun çift kutuplu yapınını ilk işaretlerini vermesidir. Dördüncüsü ise sömürge sisteminin yerine uluslararası hukuk ve örgütlerin ağırlık kazandığı yeni bir uluslararası ilişkiler çerçevesinin oluşmaya başlamasıdır.

Bütün bu gelişmeler, bahsi geçen süreklilik unsurlarının yeni parametrelerle devreye girmesine yol açmış ve Türk diplomasisi bu parametreleri gözeten bir revizyondan geçmiştir. Temel ilke olarak XIX. yüzyılın başından beri gözlenen uluslararası çevreye ve güç kaymalarına uyum gösterme çabasının belki de en çarpıcı ve seri örneği II. Dünya

Savaşı sonrasında görülmüştür. Bunda hemen savaş sonrasında ortaya çıkan ve I. Dünya Savaşı sonrasında belirlenen ulusal/sınırsal parametreleri doğrudan tehdit eden Sovyet taleplerinin doğurduğu acil durumun önemli bir etkisi olmuştur. Bu büyük ölçekli tehdit yukarıda zikrettiğimiz diğer önemli gelişmelere dönük yeni bir politikanın belirlenmesini hızlandırmıştır. Böylece Türkiye bir taraftan bu tehdide karşı Atlantik merkezli yeni güç eksenine doğru yönelmiş, diğer taraftan da küresel ve bölgesel tercihlerini bu yönde yeniden şekillendirmek zorunda kalmıştır.

II. Dünya Savaşı sonrasında uluslararası ilişkilerde ortaya çıkan yeni dengeler ve bu dengelerin yönlendirdiği yeni sistemik unsurların getirdiği zorunluluklar, Türkiye açısından XIX. yüzyılın ilk yarısına egemen olan ve Kırım Savaşı ile somutlaşan parametrelerin geri dönüşü anlamına gelmekteydi. Yükselen eksen ile işbirliği yapılarak yakın tehditin dengelenmesi politikası Türkiye'yi Atlantik ekseninin güvenlik örgütü NATO ile bütünleşerek Sovyet tehditini bertaraf etmeye sevk etti. Yine uluslararası sistem içinde kendine özgü bir konum elde etmekten çok sınırları koruma dürtüsü ile ortaya çıkan bu politika Soğuk Savaş dönemi Türk dış politikasının temel ilkesi oldu.

Bu dönemde düşük profile dayalı politikaların öne çıkmasına yol açan bu temel ilkeyi yerellik ile besleyen ikinci ölçek küçülmesi ise Türk dış politikasının Yunanistan ile olan problemlere endekslenmiş olmasından kaynaklanmıştır. Böylece Türk dış politikası uzunca bir süre ilk örneklerini yine XIX. yüzyıl başlarında gördüğümüz iki önemli parametreye bağımlı kaldı: Sovyet/Rus tehditine karşı Batı güvenlik şemsiyesi içinde yer alma ve bu güvenlik şemsiyesi içindeki diplomatik alanı yine aynı güvenlik şemsiyesindeki Yunanistan ile olan problemlere endeksleme.

Yine önemli bir süreklilik unsuru olarak zikrettiğimiz küresel ittifak tercihi ile tarihî nitelikli bölgesel hinterland ile kurulan ilişkiler ve

beklentiler arasındaki gerilim konusunda da benzer bir süreç yaşanmıştır. Bu çerçevede Türkiye, Sovyet tehdidinden kaynaklanan jeopolitik zorunluluklarla girdiği güvenlik şemsiyesi altında bulunmanın bedelini kimi zaman kendi tabiî etkinlik alanını ve diğer alternatif güç merkezlerini ihmal etmek suretiyle ödeyegelmiştir. Türkiye bu dönemde stratejik tercihini yükselen eksenin bölgesel ölçekli çevre ülkesi olmak doğrultusunda kullanmıştır. Soğuk Savaş parametreleri içinde kaçınılmaz görülen bu tercihin statik bir veri olarak algılanmaya başlanması bu eksen dışında kalan ülkelere ve bölgelere yönelik dış politika oluşumunu olumsuz yönde etkilemiştir. Milletlerin sömürgecilik karşısındaki bağımsızlık mücadelelerine İstiklal Savaşı ile öncülük eden Türkiye, sömürge devrimleri ile bir çok ülkenin bağımsızlıklarını kazandığı bu yeni konjonktürde statik jeopolitik saiklerle sürdürdüğü tek eksenli politika yüzünden hem kendi etkinlik alanını oluşturma şansını yitirmiş hem de o dönemde sömürge devrimlerinin oluşturduğu genel evrensel temayüle aykırı davranmıştır. Bu durum Türkiye ile Batı ittifakı dışında kalan ülkeler arasında daha sonraki dönemleri de etkileyen psikolojik engeller oluşturmuştur. Türkiye'nin Soğuk Savaş sonrası dönemin dinamik şartlarında Asya, Afrika ve Latin Amerika gibi bölgelere açılma konusunda karşılaştığı güçlükler bu dönemin olumsuz etkileri olarak görülebilir.

Türkiye'nin Soğuk Savaş süresince egemen olan statik parametrelere ve düşük profile uyarlanmış dış politika geleneği bugünü de etkileyen önemli sonuçlar ortaya koymuştur. Her şeyden önce Türkiye bu kısa dönemli parametreler içinde ellili yıllarda yaşanan sömürge devrimlerinde olduğu gibi özellikle yetmişli yılların ikinci yarısından itibaren ortaya çıkmaya başlayan güç merkezi kaymalarını da geç fark etmiş ve bu yeni güç merkezleri ile olan ilişkilerini sağlam bir zemin içinde oluşturmakta gecikmiştir. Türkiye hâlâ Asya içi dengelerdeki değişimi ve Doğu Asya ve

Pasifik doğrultusundaki güç merkezi oluşumunu yeterince değerlendirebilmiş değildir.

SSCB ve Yunanistan'a dönük büyük ve küçük ölçekli tehdit algalamlarına dayalı iki boyutlu yaklaşımın önce Johnson mektubu, sonra da Kıbrıs bunalımı ile ciddi bir yara alması uluslararası çevreye uyum konusunda yeni bir revizyonu gerekli kılmıştır. Johnson mektubu Yunanistan ile yaşanan bunalımların blokiçi bunalımlara dönüşebildiğini ve bu konuda Türkiye'nin tek yönlü dış politika pozisyonunun kırılganlığını ortaya koyarken, Kıbrıs bunalımı Sovyet tehdidi dışında kalan alanlardaki ulusal stratejik çıkarların tanımlanması ve korunmasındaki öncelikler problemini gündeme getirmiştir. Johnson mektubu Türkiye'yi başta SSCB olmak üzere Doğu Bloku ülkeleriyle ilişkilerini ekonomi ağırlıklı olmak üzere tekrar gözden geçirmeye sevk etmiştir. Kıbrıs bunalımında özellikle BM platformunda yaşanan yalnızlık ise sömürge devrimleri ile ortaya çıkan yeni aktörlerin ihmal edilmesinin faturasını gözler önüne serdi. Böylece başta İKÖ olmak üzere çift kutuplu yapının doğrudan etki alanı dışında kalan bölgeler ve ülkelere açılma gerekliliği görülmeye başlanmıştır ki, bu durum küresel ittifak tercihi ile bölgesel/tarihi etki alanı arasındaki gerilimde ikinci unsura ağırlık veren politikaların geliştirilmesinin önünü açmıştır.10

Bu dönemin XIX. yüzyıldan tevarüs edilen bir başka süreklilik unsuru da ekonomi-politik tercihler ile stratejik ittifak arayışları arasında kurulan ilişkidir. Türk-İngiliz Ticaret Antlaşması ile Tanzimat, Kırım Savaşı ile ilk dış borç alımı, İzmir İktisat Kongresi ile Cumhuriyet'in ilanı arasındaki ilişkilere benzer bir şekilde NATO içinde yer alma tercih ile devletçi ekonomik modelin terk edilerek kapitalist/liberal ekonomi-politik tercihin ağırlık kazanması arasında da doğrudan bir ilişki vardır. Truman yardımı sonrasında artarak yoğunluk kazanan ve günümüze kadar uzanan dış borç

yükü ile iç ekonomi-politik tercihler arasındaki parallelik de bu açıdan dikkat çekicidir ve Kırım Savaşı parametrelerinin neredeyse yeni bir versiyonu şeklindedir.

Nihayet uluslararası çevreye uyum çabası ile iç siyasal reformlar arasındaki ilişkiler açısından da bir tür süreklilik vurgulanabilir. Viyana Kongresi düzenine uyum ile Tanzimat ve Islahat Fermanları, geleneksel imparatorlukların tasfiyesi ve Cemiyat-i Akvam düzenine uyum ile Cumhuriyet arasında gözlenen paralellik II. Dünya Savaşı sonrasında Batı Bloku içinde yer alış ile bu blokun siyasal düzeni olarak temel ölçüt kabul edilen demokrasiye geçiş arasında da söz konusudur.11

IV. Soğuk Savaş Sonrası Dönem: Sistemik Belirsizlikler ve Uyum Çabası

Modern siyasî tarih incelendiğinde büyük ölçekli savaşlar sonrasında oluşan düzenlerin çoğu zaman bu savaşlar içinde aktif rol üstlenmiş, önemli güçlerin katılımıyla gerçekleştirilen ve oyunun yeni kurallarını ortaya koyan kongre barışları ile oluşturulduğu görülmektedir. Mesela XVII. yüzyıldaki Otuz Yıl Savaşları (1618-1648) sonrasında imzalanan ve savaşla ilgili bütün tarafları kapsayan Vestfalya Barışı, Avrupa’daki Kutsal Roma Germen İmparatorluğu’na dayanan düzenin yerine ulus-devlet yapılanmasının ilk örneklerini teşkil eden siyasî ünitelere dayalı bir düzenin ana unsurlarını belirlemiştir. Napolyon Savaşları sonrasında toplanan Viyana Kongresi de (1815) 19. yüzyıla damgasını vuracak olan ve Pax Britanica’nın önünü açacak olan güçler dengesi düzeninin işleyiş mekanizmasını ortaya koymuştur. I. Dünya Savaşı sonrasında imzalanan Versay Antlaşması ile Cemiyet-i Akvam’ın merkezine oturtulmaya çalışılan yeni düzen arasındaki uyumsuzluklar ve ABD’ye kaymış olan ekonomi-politik çekim alanı ile İngiliz ve Fransız sömürge imparatorluklarına dayalı

siyasal düzen arasındaki çelişkiler daha büyük ölçekli bir savaşın da hazırlayıcı unsurları olmuştur.

II. Dünya Savaşı sonrasında toplanan ve galip güçlerin yeni dengelerini yansıtan Tahran, Potsdam ve Yalta Konferansları ile ABD'nin hegemonik açılımını sağlayan BM, IMF, GATT ve Dünya Bankası gibi uluslararası yapılar yeni dönemin kurallarını ortaya koymuştur. Bu kurallar her bir aktörün hareket ve sorumluluk alanlarını da belirlemiştir. Mesela Almanya ve Japonya, yeni düzenin meşru güçleri olma niteliklerini kaybederken, Avrupa'da inen demir perde çift kutuplu yapının sorumluluk alanlarını açık bir şekilde ortaya koymuştur.

Otuz Yıl Savaşları, Napolyon Savaşları, I. ve II. Dünya Savaşları ile kıyas edildiğinde ölçek, kapsam ve süresi açısından Soğuk Savaş da farklı araçların kullanıldığı bir tür savaştı ve bu niteliği dolayısıyla eski düzen ile yeni dönem arasında bir paradigma farklılaşmasını gerekli kılıyordu. Berlin Duvarı'nın yıkılmasından sonra ortaya atılan Yeni Dünya Düzeni kavramı da böylesi bir beklentiyi küresel ölçekli bir ümide dönüştürmüştü. Ancak son on iki yıl içinde, bırakın ekonomik anlamda uluslararası ekonomi-politiğin sistemdışı edilgen unsuru olarak görülen güneyi ve kültürel anlamdaki küreselleşmenin sistemdışı edilgen unsuru görülen Doğu'yu, hegemonik sistemin ekonomik, siyasî ve kültürel merkezini oluşturan Kuzey ve Batı'nın bütün merkezi güçlerini kapsayan, Vestfalya, Viyana ve BM gibi yapılarda görülen bir yeni düzen platformunun oluşması bile mümkün olmamıştır.

Yeni düzenin ilkelerinin ve kurallarının belirlenmesinin sürekli ertelenmesi bölgesel nitelikli bunalımlarda kalıcı barış anlaşmalarının ve düzenlemelerinin değil, geçici ateşkeslerin yapılmasını beraberinde getirmiştir. Körfez Savaşı'ndan sonra Irak'ın statüsü, geçen on iki yıl içinde hâlâ belirsizdir ve ateşkes şartları geçerliliğini korumaktadır. Bu açıdan

bakıldığında Orta Doğu Barış Süreci de aslında kalıcı bir barış anlaşması değil, sürekli ertelenen ve kronikleştiği için bunalıma giren bir ateşkes anlaşması niteliği taşımaya devam etmiştir. Aynı şekilde Karabağ ve Kosova'daki cari statü, Bosna'da Dayton Antlaşması kalıcı yapıları ve kuralları değil, dondurulmuş ateşkes alanlarını ortaya çıkarmıştır. Son olarak Afganistan'da kurulan hükümetin de geçici nitelikte olduğu ilan edilmesi aslında ABD'nin etkin olduğu ancak Rusya, Çin, Hindistan, Pakistan, İran ve Özbekistan gibi aktörler arasındaki ilişkilerdeki dalgalanmaların da etkileyebileceği bir ateşkes konjunktürünü baştan kabullenmektir.

Katılımcı bir barış anlaşmasının yapılamayışı kendi pozisyonunun sınırlarını ve oyunun kurallarını göremeyen küresel ve bölgesel aktörleri nihai düzenin belirleneceği sürece daha avantajlı bir şekilde girebilmek için kendi manevra alanlarını genişletmeye dönük adımlar atmaya sevk etmiştir. Bu süreç Berlin Duvarı'ndan İkiz Kulelere uzanan iki yıkım arasındaki dönemi özellikle büyük aktörlerin kendi stratejik tercih ve araçlarına uygun yığınak yaparak geçirmeleri sonucunu doğurmuştur. Bunalım bölgelerindeki ateşkes anlaşmalarındaki belirsizlikler bu yığınakların karşılıklı olarak pekiştirilmesini beraberinde getirmiştir. 11 Eylül saldırısı ve sonrasındaki gelişmeler bunalımların dondurulması ve statü belirsizliklerine dayalı bu yığınak ve ateşkes döneminin sınırlarına gelindiğini göstermektedir.

Soğuk Savaş sonrası dönemde uluslararası ilişkilerde yaşanan gelişmeler ve bu gelişmelerin sistemik belirsizlikler Osmanlı-Türk diplomasi geleneğinin geliştiği coğrafî ve tarihî zemini harekete geçiren sonuçlar doğurmuştur. Soğuk Savaş döneminin iki kutuplu yapılanmasının dağılması ve bunun sonucunda küresel ve bölgesel düzlemde yaşanan güç kaymalarının getirdiği dinamik konjonktür Türkiye'nin bu coğrafî ve tarihî

zeminde süreklilik arz eden unsurlarının yeniden yorumlanması gerekliliğini ortaya çıkarmıştır. Coğrafî ve tarihî zemindeki canlanmanın getirdiği özne psikolojisi tavrı ile, uluslararası konjonktürdeki belirsizliğin getirdiği uyum tepkisi arasındaki gerilim Soğuk Savaş sonrası dönemdeki bu gerekliliğin soğukkanlı bir şekilde yerine getirilmesini güçleştirmiştir. Türkiye'nin Soğuk Savaş'ın bitişinden sonraki on yıl içinde içerde ve dışarıda etken/merkez/pilot ülke konumu ile parçalanma riski taşıyan edilen/çevre ülke konumu arasında yaşadığı gelgit önemli ölçüde bu gerilimin ortaya çıkardığı bir durumdur.

Soğuk Savaş sonrası dönemde bu coğrafî ve tarihî zemini hareketlendiren unsurlar Türkiye'nin müdahil olduğu bölgesel alanlardaki temel boşluk alanları ile doğrudan ilgilidir. Küresel ölçekte uluslararası sistemin işleyişini de etkileyen bu boşluk alanları temelde üç ana grupta incelenebilir: (i) Bu diplomasi geleneğinin coğrafî zeminini oluşturan Afro-Avrasya dünya anakıtasının gerek doğu-batı gerekse kuzey-güney istikametinde merkezî geçiş hattı üzerinde ortaya çıkan jeopolitik boşluk alanları; (ii) yine bu hat üzerinde yaşanan ve Avrasya iç denizlerini de ilgilendiren jeoekonomik aktarım hatlarındaki boşluk alanları ve nihayet; (iii) küresel ölçekte yaşanmakla birlikte en canlı örneklerini bu hat üzerinde gösteren ve bu çerçevede, çalışmamızın ilk bölümünde zikrettiğimiz tarihi zemindeki medeniyet havzalarını kapsayan jeokültürel yüzleşme hatları.

Soğuk Savaş'ı sona erdiren ve yeni düzenin özelliklerini ortaya koyan nihai bir düzenlemenin yapılamamış olması, jeopolitik ve jeoekonomik boşluk alanları ile jeokültürel yüzleşme alanlarında ortaya çıkan gerilimlerin küresel ve bölgesel düzlemdeki sistemik belirsizlikleri yoğunlaştırmasına ve bu belirsizlik atmosferinin yaygın bir güvenlik problemine dönüşmesine yol açmıştır.

Küresel ve bölgesel alanda yaşanan bu gelişmeler Türk diplomasisinin tevarüs ettiği süreklilik unsurlarını tekrar gündeme getirmiştir. Her şeyden önce yeni uluslararası çevre ve bu çevrede etkin olan güç eksenlerine uyum meselesi hâlâ yeterince açıklığa kavuşmuş değildir. Soğuk Savaş süresince NATO çerçevesinde Batı Bloku içinde yer alınmasının getirdiği belirlilik ve uyum şu anda söz konusu değildir. NAFTA-AB, NATO-AGSK ilişkilerinde söz konusu olan Batı içi blok ayrışmaları Türkiye'nin dış ilişkilerindeki ekonomik ve stratejik önceliklerdeki pergelin açılmasına yol açmaktadır. Türkiye'nin AGSK konusundaki kaygıları NATO'nun misyonunun zayıflaması ve bunun sonucunda Türkiye'nin komşu bunalım bölgelerinde Türkiye'nin hâlâ tam üye olamadığı AB'nin etkisinin artması kadar güç eksenlerine uyum konusunda yaşanan belirsizliğin de etkisi vardır.

Bu belirsizlik, küresel ve bölgesel koalisyonların kısa dönemli çıkar ilişkilerine dayalı olmasını beraberinde getirmektedir. Uluslararası aktörlerin niceliksel çeşitlenmesini artıran, niteliksel açıdan da daha karmaşık bir diplomasi yapımını gerekli kılan bu durum daha kapsamlı açılımları gerektirmektedir. XIX. yüzyıldan gelen alışkanlıklarla sadece Avrupa içi ve Batı içi dengelere ayarlı ittifak ve karşı ittifak oluşumları artık Türkiye gibi son derece karmaşık ilişkilerin dinamik bir şekilde seyrettiği bölgelere komşu ülkeler için yeterli olmamaktadır. Türkiye süratle Soğuk Savaş süresince statik ittifak yapılanması dolayısıyla ihmal edegeldiği bölgelere dönük kalıcı politikalar geliştirmek zorunluluğu ile karşı karşıyadır. AB-ABD, ABD-Rusya, AB-Rusya, Çin-Rusya, ABD-Çin, Japonya-AB gibi kombinezonlara dayalı küresel ilişkiler, ittifaklar ve gerilimler yanında İran, İsrail, Irak, Mısır, Hindistan, Ukrayna, Pakistan gibi Türkiye'nin müdahil olduğu alanlara komşu bölgesel güçlerin de kendi aralarındaki yatay ve daha büyük ölçekli güçlerle giriştikleri dikey ilişkiler diplomasinin doğrudan ilgi alanına girmektedir.

Özetle, son yıllarda daha da belirginlik kazanmaya başlayan güçler dengesi sisteminin en dinamik özelliği bu yapı içinde prensip/ideoloji-bağımlı olmaktan çok mesele-bağımlı ve diplomatik manevralara açık kısa dönemli ittifakların oluşabilmesidir. Taktik alanda geniş çaplı bir esnekliğe zemin hazırlayan bu durum kimi zaman da bu esneklikten kaynaklanan belirsizliklerin kaynağı olmaktadır. Bu çelişkiler ve belirsizlikler de kendisini en çok Türkiye'nin de içinde bulunduğu stratejik kuşak üzerinde hissettirmektedir. Dış politika oluşumlarını sadece uluslararası sistem içindeki aktörlerin değişen konumlarına bağlayan ve uzun dönemli/çok alternatifli güç stratejileri yerine tanımlanma ve uygulanma alanları başka güçlerce belirlenen kavramlara göre yönlendiren devletlerin yeni şartlara intibakı son derece güç olmaktadır. Türkiye, ancak ve ancak zengin tarihî birikimini, jeopolitik ve jeoekonomik imkânlarını etkin ve tutarlı bir iç siyasî yenilenme ile birleştirebildiği takdirde gelecek yüzyılda uluslararası konumunu güçlendirme ve kendi etki alanını oluşturma imkânına sahip olabilir.12

Bu gereklilikler bir diğer süreklilik unsuru olan stratejik ittifak yapılan güç eksenleri ile tabii hinterland arasındaki gerilim meselesinin belki de modern dönemdeki en yoğun ve karmaşık bir şekilde yaşanmasına sebep olmuştur. Başta Balkanlar, Kafkaslar ve Orta Doğu gibi yakın kara havzası olmak üzere Türkiye'nin müdahil olduğu bölgelerde karşı karşıya kalınan jeopolitik, jeoekonomik ve jeokültürel boşluk ve gerilim alanlarında ortaya çıkan problemler Türk diplomasisi üzerinde tarihî derinlik doğrultusundaki baskıları artırmış ve içinde bulunulan stratejik ittifaklarla bu bölgelerdeki tabii etkinlik alanları arasında yeni bir uyum oluşturma problemini beraberinde getirmiştir. Özellikle Karabağ, Bosna ve Çeçenistan gibi tarihî ve coğrafî derinlik bakımından Türkiye ile irtibatlı grupların yoğun olarak

bulundukları ve bu belirsizliklerden büyük zararlar gördükleri bunalım alanlarında Türkiye böylesi bir gerilimi yoğun bir şekilde yaşamaktadır.

Bütün bu diplomatik gerilimler, gereklilikler ve zorunluluklar diplomasinin yükünü ve çalışma alanını artırmakta ve diplomasi dışı desteklerin devreye girmesini gerekli kılmaktadır. Ancak, gerek Soğuk Savaş sonrası döneme hazırlıksız girilmesi gerek sivil toplum örgütlerindeki yetersizlikler gerekse makro ve mikro stratejiler arasındaki uyumsuzluklar üniversiteler, araştırma kurumları, ekonomik örgütler, şirketler gibi destek unsurlarının harekete geçirilmesini güçleştirmektedir. Bu nedenledir ki, iç ekonomi-politik ve siyasal yapılanma ile uluslararası çevreye uyum arasında yeni dinamik bir irtibatın kurulması gerekmektedir.

Modern dönemdeki uluslararası çevreye uyum çabalarının diğer bir unsuru olan iç ekonomi-politik ve siyasal yapılanma ve reform çabaları da Soğuk Savaş sonrası dönemin belirsizliklerinden etkilenmektedir. Bu süreçte Türkiye ekonomisinin Avrupa Birliği'ne entegre edilmesi doğrultusundaki radikal adımlardan biri olan Gümrük Birliği imzalanmış olmakla ve AB'nin Türk dış ticaretindeki payı büyük oranlara ulaşmakla birlikte AB-Türkiye ilişkilerinin stratejik boyutundaki belirsizlikler ve kaygılar etkisini sürdürmeye devam etmektedir. Bu açıdan bakıldığında Viyana Kongresi düzenine intibak ile bu düzenin başat gücü olan İngiltere ile ticaret anlaşması imzalamak, Soğuk Savaş döneminde NATO'ya girmek ile kapitalist ekonomi-politik yapılanmayı benimsemek arasındaki irtibatlar, Soğuk Savaş sonrası dönem Avrupa düzenine intibak ile Gümrük Birliği arasında kurulabilir. Ancak günümüzde küresel ekonomi-politik yapılanmanın getirdiği çok yönlü etkileşimler bu uyumun çok daha esnek ve alternatifli bir tarzda geliştirilmesini gerekli kılmaktadır.

Benzer bir durum iç siyasal düzenlemeler ile ilgilidir. Soğuk Savaş sonrası dönemde uluslararası konjontüre intibak çabası bu dönemin

özelliklerine uygun iç siyasal düzenlemeleri de gündeme getirmektedir. Uluslararası çevredeki dalgalanmalar bu anlamda ülke içinde de siyasal düzen tartışmalarına ivme kazandırmaktadır. Türkiye'nin, Soğuk Savaş sonrası dönemde siyasî kimlik, kültür, kurumsallaşma ve meşruiyyet konularında yoğun bir tartışma ve iç muhasebe süreci ile karşı karşıya kalması ve bu çerçevede kültürel/etnik kimliklerden anayasal vatandaşlık kimliğine, parlamenter sistemden yarı-başkanlık ve başkanlık sistemine, üniter devlet yapısından federalizme kadar uzanan tartışmaların yapılmasında uluslararası sistemdeki her büyük çaplı dönüşümün iç siyasal düzenlemeleri etkilemesine dayalı süreklilik unsurunun önemli bir payı vardır. Özellikle 1999 Helsinki Zirvesi'nden sonra devletin yeniden yapılandırılması başta olmak üzere, AB ile uyumu esas alan ulusal programın iç siyasal boyutu üzerinde yürütülen tartışmalarda bir anlamda değişik tarihî konjonktürlerde yaşanan Tanzimat, Cumhuriyet ve Demokrasi tecrübelerinin uluslararası çevre ile olan ilgilerine benzer bir süreç yaşanmaktadır. Türkiye'de gittikçe daha karmaşık özellikler taşıyan siyasî kültürün kendine has özellikleri de bu dönüşümleri ortaya çıkaran gerilim alanı içinde anlam kazanmaktadır. Bu çerçevede Türkiye, iç ve dış politika parametrelerinin karşılıklı etkileşimi açısından, belki de tarihinin en ciddi yüzleşme ve yeniden yorumlama sürecinden geçmektedir.

1 Bu unsurların karşılaştırmalı medeniyet tarihi ve stratejik kapsayıcılık açılarından değerlendirilmesi için bkz. Ahmet Davutoğlu, "Genel Dünya Tarihi içinde Osmanlı'nın Yeri: Metodolojik Meseleler ve Osmanlı Tarihi'nin Yeniden Yorumlanması", Osmanlı (ed. Halil İnalcık), Ankara 1999, c. 7, s. 674-680 ve "Medeniyetlerarası Etkileşim ve Osmanlı", Divan-İlmi Araştırmalar, 1999/2, c. 4, no. 7, s. 1-50.

2 Osmanlı-Türk diplomasisisin uluslararası çevre ile olan ilişkisi açısından yaptığımız bu dönemlendirme dışında farklı kriterlere dayalı dönemlendirmeler de yapılabilir. Bu çerçevede Osmanlı diplomasisinin yapısal ve siyasal dönemlendirilmesi ile ilgili örnek bir çalışma için bkz. Ali İbrahim Savaş, “Genel Hatlarıyla Osmanlı Diplomasisi”, Osmanlı, Ankara, 1999, c. 1, s. 643-659. Osmanlı diplomasisinin örgütsel oluşumu açısından değerlendirildiği sistematik bir özet için bkz. İlber Ortaylı, “Osmanlı Diplomasisi ve Dışişleri Örgütü”, Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi, İstanbul: İletişim, c. 1, s. 278-281.

3 İsmail Hakkı Uzunçarşılı, Osmanlı Tarihi, IV. Cilt, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1983 s. 425.

4 Viyana Kongresi’ndeki diplomatik süreçlerin, tartışmaların ve bu kongrenin dönemin ülke stratejeleri üzerindeki etkisinin ilginç bir anlatımı için bkz. Hilde Spiel (ed.), The Congress of Vienna: An Eyewitness Account, N. Y.: Chilton Book company, 1968.

5 İngiltere’nin Napolyon Savaşlarından II. Dünya Savaşı’na arasındaki dönemde Avrupa içinde kurduğu dengeler ve bu dengeler içindeki başat rolü için bkz. A. D. Harvey, Collision of Empires: Britain in Three World Wars 1793-1945, Londra: Phoenix, 1992.

6 Bu teşübbüsü inceleyen özet bir çalışma için bkz. Bekir Sıtkı Baykal, “Die Idee eines Balkanbundes bei Abdülhamit II.”, Milletlerarası Münasebetler Türk Yıllığı (The Turkish Yearbook of International Relations), Ankara SBF Dış Münasebetler Enstitüsü, 1973: XIII, s. 55-63.

7 Alman stratejik zihniyetindeki süreklilik unsurları ve Soğuk Savaş sonrası Alman diplomasisi için bkz. Ahmet Davutoğlu, “Zihniyet-Strateji İlişkisi ve Tarihi Süreklilik: Soğuk Savaş Sonrası Dönemde Alman Stratejisi”, Tarihten Geleceğe Türk-Alman İlişkileri (der. Erhan Yarar), Ankara, 1999, s. 141-201.

8 Bu açıdan bakıldığında dönemin Türk-İngiliz ilişkileri çarpıcı bir örnek oluşturmaktadır. Bkz. Ömer Kürkçüoğlu, Türk-İngiliz İlişkileri (1919-1926), Ankara: Ankara Üniversitesi SBF Yayınları, 1978 ve daha özet bir çalışma için Oya Silier, "The Place of Anglo-Turkish Relations in the Foreign Policy of the Turkish Republic (1923-1939)", Milletlerarası Münasebetler Türk Yıllığı (The Turkish Yearbook of International Relations), 1971: 11, s. 86-102.

9 Bu iki metnin karşılaştırılması için bkz. Mustafa Budak, "I. Dünya Savaşı sonrasında yeni uluslararası düzen kurma sürecinde Osmanlı Devleti'nin Tavrı: Paris Barış Konferansı'na Sunulan 23 Haziran 1919 Tarihli Muhtıra", Divan İlmi Araştırmalar Dergisi, 1999/2, 7: 191-215.

10 Soğuk Savaş dönemi dış politika parametreleri için ayrıca bkz. Ahmet Davutoğlu, Stratejik Derinlik: Türkiye'nin Uluslararası Konumu, İstanbul: Küre, 2001, s. 72-75.

11 Türkiye'de demokrasiye geçişte etkili olan iç ve dış faktörler konusundaki tartışmalar için bkz. Rıfkı Salim Burçak, Türkiye'de Demokrasi'ye Geçiş, İstanbul: Olgaç, 1979.

12 Bu çerçevede dış politikanın iç parametreleri ve siyasal kültürün tarihî sürekliliği konusunda bkz. Ahmet Davutoğlu, Stratejik Derinlik, s. 79-93.

ABD ve AB Bağlamında Türkiye'nin Güvenlik Politikası / Prof. Dr. Ali I. Karaosmanoğlu

Bilkent Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi / Türkiye

Soğuk savaştan sonra Türkiye'nin güvenlik sorunları çeşitlendi. Ankara'nın hareket serbestisi çevre bölgelerde arttı. Buna rağmen NATO üyeliğine ve ABD ile güvenlik ilişkilerine verdiği önem azalmadı. Aksine, Amerika ile çıkarlar pek çok bölgede örtüştü. 11 Eylül 2001'den sonra, Washington'un Ankara'ya daha da yakınlaştığını gözlemlemek zor değildir. Öte yandan, tüm iniş-çıkışlarına rağmen, Avrupa Birliği üyeliği Türkiye'nin en önemli dış politika amacı olmaya devam etti. Yunanistan'ın itirazları devam etse de, Türkiye'nin AB üyesi olmadan Avrupa Güvenlik ve Savunma Politikası'na (AGSP) katılması konusunda bir orta yol bulundu. Bundan böyle, Türkiye'nin güvenlik politikasını Washington ve Brüksel'den tam bağımsız olarak düşünmek mümkün olmayacaktır. Türkiye'nin kendi bölgesinde de olsa, giriştiği her güvenlik ilişkisi ya da davranışının ABD ve AB bakımından sonuçlarını da düşünmemiz gerekecektir. Aynı şekilde, ABD ve AB'nin attığı her adımın da Türkiye'ye etkileri olabilecektir. Artık tahlillerimizden ne ABD'yi ne de AB'yi dışlayabiliriz.

Değişen Stratejik Ortam

İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra Türkiye, güvenliğini genellikle NATO içinde ve ABD ile kurduğu ikili askeri ilişkiler çerçevesinde sağlamıştır. Soğuk savaştan sonra, bir taraftan AB ile ilişkilerin yoğunlaşması ve Avrupa Güvenlik ve Savunma Politikası'nın (AGSP) gelişmesi, diğer taraftan bölgesel düzeyde artan tehlikeler ve menfaatler, Ankara'yı

karmaşık bir güvenlik ilişkileri ortamı içine itmiştir. Bu ortam nasıl gelişmektedir ve önümüzdeki on yıl içinde nasıl gelişecektir?

Soğuk savaş yıllarında NATO’nun askeri stratejisinin ağırlık merkezi, “merkezi cephe” olarak adlandırılan Batı Almanya idi. Sovyet ve Varşova Paktı tehdidinin bu bölge üzerinde yoğunlaştığı düşünülüyor ve Sovyet tanklarının bir “yıldırım savaşı” harekatıyla Almanya üzerinden kısa sürede Atlantik Okyanusu’na ve Manş denizine ulaşabileceği varsayılıyordu. NATO’nun tüm askeri planları böyle bir harekatın caydırılması ve önlenmesi amacına yönelikti. Bu varsayım çerçevesinde, Türkiye’nin ve genel olarak NATO’nun güney kanadının tamamlayıcı ve destekleyici, fakat önemli bir stratejik görevi vardı. Türkiye birkaç şekilde Batı Avrupa’nın güvenliğine katkıda bulunmaktaydı.

• Türkiye NATO üyesi olmasaydı, Sovyetler Birliği çok daha ağırlıklı bir şekilde merkezi cepheye, yani Almanya ve Batı Avrupa’ya, yüklenme imkânını elde edecekti. İyi eğitim görmüş ve asker sayısı bakımından ittifak içinde ABD’den sonra ikinci büyüklükteki Türk Silahlı Kuvvetleri otuz kadar Sovyet/Varşova Paktı tümenini güney bölgelerine bağlayarak, merkezi cephenin yükünü önemli ölçüde hafifletiyordu.

• Muhtemel bir savaşta Türkiye’nin konumu, müttefik kuvvetlerine batıya doğru ilerleyen Sovyet/Varyova Paktı kuvvetlerinin lojistik hatlarını güneyden vurma imkânını sağlayacaktı.

• Barış zamanında ise Türkiye’nin konumu ittifaka elektronik aletlerle istihbarat yapma imkânlarını sağlıyordu.

• Türkiye’nin üyeliği savaş zamanında ittifaka boğazları kontrol etme imkânını da vermekteydi. Türkiye’nin (ve arkasından Yunanistan’ın) nötralize edilmesi, NATO’nun Akdeniz’deki savunma hattının Sicilya-Bon Burnu çizgisine kadar batıya kaymasına sebebiyet verebilir ve böyle bir gelişme Batı Avrupa’nın savunmasını önemli ölçüde güçleştirebilirdi.

• Türkiye, Sovyetler Birliği ile sınırdaş olan iki NATO ülkesinden biriydi (diğer ülke Norveç'ti). Savaş sırasında Türkiye, birbirinden aşağı yukarı 1800 km. uzaklıkta iki ayrı cephede (Trakya-Boğazlar bölgesi ve Doğu Anadolu) savaşmak zorunda kalacaktı. NATO'da Türkiye'den başka iki ayrı cephede savaşmak zorunda kalabilecek başka bir ülke yoktu.1

Bu durum, şu anlama geliyordu: Batı Avrupa'ya destek olmak için savaş zamanında Türkiye, istilaya ve büyük bir yıkıma uğrama riskini göze alıyordu. Barış zamanında ise, Avrupa'daki güç dengesine katkıda bulunmak için, Sovyetler Birliği gibi dev bir komşunun baskılarına maruz kalmayı kabulleniyordu. Türkiye, bu ağır risklerin ve ittifaka katkılarının karşılığında, NATO'nun ortak savunma yükümlülüğünden yararlanıyordu. Ayrıca, ABD'den ve çok daha küçük ölçüde Almanya'dan askeri ve ekonomik yardımlar alıyor, NATO'nun alt-yapı yatırımlarından istifade ediyordu.

Soğuk savaştan sonra bu alış-veriş yeni stratejik koşulları karşılamamaya başladı. Bir taraftan Türkiye'nin döviz girdilerinin artması, diğer taraftan ABD yardımlarının gittikçe azalması zaten askeri ve ekonomik yardımları (özellikle askeri satış kredilerini) anlamsızlaştırmıştı. Fakat daha da önemlisi, müttefiklerin ve Türkiye'nin güvenlik algılamalarının değişmesi ve bunun sonucunda Atlantik İttifakı'nın anlamının ve işlevinin değişmesiydi. Sovyetler Birliği'nin çökmesi ve Varşova Paktı'nın dağılmasıyla tehditlerin ağırlık merkezi, "merkezi cephe"den güney ve güneydoğu bölgelerine kaydı. Tehditler çeşitlendi. Devlet olmayan birimlerin çoğalması, kitle imha silahları, etnik çatışmalar ve terörizm bölgesel istikrarsızlıkları arttırdı. Bölgesel istikrarsızlıklarla birlikte ortaya çıkan yeni fırsatlar Ankara'yı Balkanlar, Karadeniz havzası, Kafkasya, Orta Asya ve Orta Doğu'da sorumluluklar almaya teşvik etti.

Avrupa Birliği ve Türkiye

Türkiye’nin konumunu merkezileştirmesi, Amerika ve Avrupa’da ayrı hatta zıt biçimlerde algılandı. Bir Avrasya ülkesi olarak Türkiye’nin önemini ABD kavramakta zorlanmadı. Türkiye’nin kendi rolünü algılamasıyla ABD’nin algılaması büyük ölçüde örtüştü. Demokrasi yolunda büyük adımlar atmış bir Müslüman ülke olarak Türkiye’nin Avrasya’da özel bir yeri ve rolü olmalıydı. Türkiye’nin coğrafi konumu, hem Barsa Körfezi hem de Hazar Havzası enerji kaynaklarının ve yollarının güvenliği için elverişliydi. Batı değerlerinin Orta Asya’ya yansıtılması bakımından Türkiye yardımcı olabilirdi.

Avrupalıların algılaması ise, epeyce farklıydı. Türkiye, istikrarsız bölgelerle çevrelenmişti. Kendi içinde de, istikrarsızlıklarla boğuşan bir ülkeydi. Üstelik, soğuk savaştan sonra o istikrarsız ve tehlikeli bölgelerde iddialı ve aktif politikalar yürütmeye çabalıyordu. AB’ye üye olması, AB üyelerine yeni yükler getirebilirdi. Kısaca, Türkiye “güvenlik” üreten bir ülke olmaktan çok, güvenlik “tüketen” bir ülkeydi. Bugün dahi, bu şekilde düşünen Avrupalılar eksik değildir.2 Fakat bu olumsuz yaklaşım yavaş yavaş değişerek yerini daha olumlu bir bakış açısına bırakmaktadır. Türkiye’nin hem bölge istikrarına hem de Avrupa güvenliğine katkıda bulunabileceği Avrupa’da da anlaşılmaya başlamıştır.

AB üyeleri arasında bazı asgari müşterekler ve olaylar karşısında alınan bazı ortak tavırlar vardır. AB’nin tüm üyeleri AB bölgesini bir “güvenlik topluluğu” (security community) olarak görmektedirler.3 Başka bir deyişle, birbirlerine karşı önemli güvenlik sorunlarının üstesinden gelerek bir “barış toplumu” kurmuş oldukları inancına varmış bulunmaktadırlar. Türkiye’nin güvenlik menfaatleri Avrupalıların bu ortak tavırları ile uyuşabiliyor mu? Daha önce belirtildiği gibi, soğuk savaş yıllarında, Türkiye bir NATO üyesi olarak Batı Avrupa güvenliğine önemli katkılarda bulunuyordu. Öte yandan, Türkiye riskli jeopolitik konumuna rağmen NATO’nun koruyucu

şemsiyesinin altında kendisine yönelik tehditleri karşılayacak şekilde ittifakın imkânlarından yararlanıyordu. Hattâ NATO üyeleri arasında oluşan menfaat birliği ittifak içinde ortak bir strateji kültürünün ortaya çıkmasına da yol açmıştı.

Sovyet tehdidi ve onun sonucunda çift kutuplu sistemin gereği olan nisbi istikrar ve disiplin ortadan kalkınca, güvenlik endişeleri tamamiyle değişti ve çeşitlendi. Soğuk savaştan sonraki şartlar stratejik bakımdan Avrupa'yı kendi içine döndürürken, Türkiye'yi dışa yöneltti. Türkiye hem dıştan gelen tehditlere karşı, eskiye oranla daha aktif tedbirler alırken hem de yeni doğan fırsatlardan yararlanmak için kendisini çevreleyen bölgelerde ekonomik ve siyasi bakımdan daha girişimci bir rol oynamaya başladı.

AB içinde ise, Türkiye'dekine benzemeyen bir süreç yaşandı. Batı Avrupalıların birbirlerine karşı kuvvet kullanma ihtimali tamamiyle ortadan kalkmıştı. İkinci Dünya Savaşı'ndan kalan kötü hatıraların etkisiyle askeri kuvvet kullanmaya karşı genel bir tutum da oluşmuştu. Gene yakın geçmişte, Avrupa'da insanlığa karşı işlenen suçların yarattığı belki de gizli bir vicdan azabının etkisiyle insan haklarına riayet en önde gelen standart ölçü sayıldı. Böylece, demokrasi ile uluslararası güvenlik arasında sıkı bir ilişki kuruldu. Demokratikleşme ve insan haklarına riayet uluslararası güvenliğin temel şartı haline geldi. Avrupa'nın jeopolitik ufku daralırken, demokratik ufku genişledi. Halbuki Türkiye'de bunun tam tersi bir durum ortaya çıktı: jeopolitik ufuk genişlerken demokratik ufuk dar kaldı. Bu gelişme sonucunda Avrupalı müttefiklerle Türkiye arasında soğuk savaş yıllarında var olan ortak stratejik kültür ortadan kalktı. Türkiye, Avrupa güvenliğine katkıda bulunan bir ortak olarak değil tam tersine Avrupalıların güvenlik yükümlülüklerini gereksiz biçimde artıran, onların almak istemedikleri güvenlik riskleri yaratan bir ülke olarak algılanmaya başlandı.

Türkiye ile Avrupa arasında Türk-Yunan ilişkileri ve terörizm-bölücülük konularında da derin ayrılıklar vardır. Bu iki sorun Türkiye'nin hayati güvenlik menfaatlerini doğrudan ilgilendirmektedir. Türk-Yunan uyuşmazlıklarında ilgili taraflardan birisi olan Yunanistan AB üyesi olduğu, Türkiye ise üye olmadığı için, AB'nin tarafsız ve yapıcı bir rol üstlenmesi mümkün değildir. Güney Doğu sorununa da AB Türkiye'deki insan hakları sorunlarını vurgulayarak yaklaşmaktadır. Terörizmin bizatihi çok ciddi bir insan hakkı ihlali olduğu göz ardı edilmekte ve Türkiye demokrasisinin eksikleri ve boşlukları adeta terörü meşrulaştırmanın bir aracı olarak kullanılmaktadır. PKK ve DHKP-C gibi terörist örgütlerin AB'nin 11 Eylül 2001'den sonra hazırladığı terörist örgüt listesinin dışında bırakılması, Avrupalıların eski tutumlarını 11 Eylül'den sonra bile tam olarak değiştirmediklerinin işaretidir. Bu yaklaşım, Türkiye'de zaman zaman ülkenin bölünmesini amaçlayan kasıtlı bir politika olarak algılanmaktadır.

Bazı noktalarda, Türkiye ile Avrupa arasında uyuşan politikalar ve davranışlar da sözkonusu olmaktadır. Mesela, Türkiye de pek çok AB üyesi gibi (Britanya dışında) İran ve Irak'a karşı uygulanan ekonomik yaptırımlardan hoşnut değildir. Bu ülkelerle ekonomik ilişkilerin kesilmesi Türkiye'ye zarar vermektedir. Ayrıca Türkiye, enerji ihtiyacını karşıladığı ülkeleri çeşitlendirmek istemektedir. Onun için İran'dan enerji almak veya İran'ı Türkmenistan gazının güzergahı olarak kullanmak Ankara'nın imkânlarını ve tercihlerini çoğaltacaktır. Ekonomik yaptırımlar Türkiye'nin bu politikasını uygulamasını zorlaştırmaktadır.

NATO çerçevesinde de uyuşma noktaları mevcuttur. NATO üyesi olarak Türkiye, Atlantik İttifakı'nın kendini soğuk savaş sonrası şartlarına uydurma projelerine tam destek vermektedir. Avrupalı müttefikler gibi, NATO'nun genişleme politikasını desteklemektedir. Barış İçin Ortaklık programında faal bir rol oynamaktadır. NATO'nun barış operasyonlarına

katılmaktadır. Karadeniz Ortak Görev Kuvveti'nin (Blackseafor) kurulmasında öncü rol oynamıştır. Daha pek çok sayıda çok taraflı girişimde sorumluluk almaktadır.

Bu ortak anlayışa rağmen, NATO'nun hangi şartlarda askeri kuvvet kullanması gerektiği konusunda ittifak içinde bazı görüş ayrılıklarının olduğu da doğrudur. Bu bakımdan Türkiye ile Avrupalı müttefikler arasında da bazı farklar gözlemlenmektedir. Özellikle Bosna krizi dolayısıyla ortaya çıkan farklar, uzlaşma ile sonuçlanmış olsa bile, önemlidir. Mesela, Türkiye'nin Sırp saldırıları başladıktan hemen sonra bu saldırıların hava kuvvetleri kullanılarak durdurulması yolundaki önerisi ve Bosna'ya uygulanan silah ambargosunun kaldırılmasına yönelik önerisi Avrupalı müttefikler tarafından kabul görmemiştir. Daha da önemlisi, NATO ortak savunma sisteminin temel direği olan 5. maddenin soğuk savaş sonrası koşullarda nasıl ve ne zaman uygulanacağı konusunda da Türkiye ile Avrupalı müttefikler arasında ciddi görüş ayrılıkları olduğunun işaretleri mevcuttur. Maamafih, 11 Eylül'den sonra, ABD'nin teklifi üzerine, terörizmle mücadelenin 5. madde kapsamı içine alınması Ankara'nın anlayışı yönünde önemli bir gelişmedir.

Gelecekte nasıl bir Avrupa ortaya çıkacak? AB nasıl bir Avrupa yaratmak istiyor? İçine kapanmış, müreffeh büyük bir "İsviçre" mi? Yoksa, menfaatlerini ve güvenliğini Avrupa dışında da olsa, kendi imkânlarıyla sağlayabilen bir Avrupa mı? Her ne kadar bu sorunun cevabı tam olarak henüz açıklığa kavuşmamış olsa da, geçtiğimiz on yıl içinde AB, 1993 Maastricht Andlaşması'ndan başlayarak, ikinci Avrupa'yı yaratma yolunda, ilk bakışta küçük de görünse, kararlı adımlar atmaya başladı. 1998 Amsterdam Andlaşması, Petersberg görevlerini (insani amaçlı müdahaleler, barış operasyonları ve zorlayıcı askeri tedbirler içeren kriz yönetimi gibi

operasyonlar) Avrupa Birliği'nin sorumlulukları içine aldı. Ayrıca, Batı Avrupa Birliği (BAB), AB ile bütünleştirildi.

Fransa ve Britanya'nın Aralık 1998'de Saint Malo'da, bir ortak Avrupa Güvenlik ve Savunma Politikası (AGSP) geliştirilmesi üzerinde anlaşmalarından sonra, 1999'daki Köln ve özellikle Helsinki zirvelerinde bu yönde somut adımlar atıldı. Helsinki zirvesi, tüm Petersberg görevlerini yerine getirebilecek bir askeri kuvvetin kurulmasını "Temel Hedef" (Headline Goal) olarak kabul etti. Kolordu düzeyinde 60.000 kişilik böyle bir muharip kuvvetin Aralık 2003 tarihine kadar oluşturulması öngörüldü.4 Bu kuvvetin gerektiğinde süratle konuşlandırılabilecek, her bakımdan kendini idame ettirebilecek, hava ve deniz kuvvetleri tarafından desteklenecek bir yapılanmaya sahip olmasına karar verildi ve uygulamaya geçildi. Bu büyüklükteki bir kuvvetin uzun bir süre dönüşümlü bir şekilde takviye edilerek harekat bölgesinde kalabilmesi için iyi eğitilmiş 200 bin askerlik bir hazır kuvvete ihtiyaç duyulacağı belirtilmektedir. Helsinki'den sonra Nice Zirvesi'nde de AGSP konusundaki siyasi irade beyanını pekiştirici nitelikte ilerleme kaydedildi. Bu konuda başka bir önemli gelişme de, kendi ülkesinin sınırları dışına askeri kuvvet göndermede kendisini sınırlamış olan Almanya'nın anayasasındaki sınırlamaları kaldırması ve Balkanlar'daki askeri barış operasyonlarına çeşitli biçimlerde katkıda bulunmasıyla kaydedilmiştir.

Yukarıda işaret edilen gelişmelerin sadece bir başlangıç olduğu, uzun dönemde AB'nin silahlı kuvvetlerinin daha da büyümesi ve "Petersburg görevleri"nin ötesinde NATO'ya katkı olarak, (ya da NATO'nun dışında) ortak savunma görevlerini de üstlenmesi öngörülmektedir. Avrupalılar bu konuyla ilgili başka bir noktayı daha ciddiyetle vurgulamaktadırlar: AB'nin kendine özgü bir dış politika ve bir güvenlik ve savunma politikası geliştirmesi, AB'nin uluslararası bir kimlik

kazanması, “bağımsız bir aktör” olması için gereklidir. Başka bir deyişle, AGSP’nın amacı sadece ABD ile Avrupalı müttefikler arasındaki yük paylaşımı ile ilgili bir husus değildir. Onun ötesinde, ABD ve NATO’dan bağımsız olarak AB’nin kendi karar verme süreçlerinin kurulması amacını gütmektedir. Ayrıca, gene Avrupalılara göre, bu oluşumun Atlantik İttifakı içinde silah tedariki dahil her alanda belli bir ikileşmeye (duplication) yol açacağı kaçınılmazdır; tarafların bunu göze almaları gerekir.5

AGSP konusunda Fransa ile diğer başı çeken büyük AB devletleri arasındaki görüş ayrılığı niteliksel olmaktan çok nicelikseldir. Fransa, AB’de bu konuda liderlik rolü oynamak istemektedir. AGSP’nın NATO’dan tamamen bağımsız olması gerektiğini bu erken aşamada çok fazla vurgulamakta ve konuyu Fransa-ABD rekabetine dönüştürmektedir. Diğer üyeler ise, aynı Fransa gibi, Avrupa kimliğinin oluşması için bağımsız bir AGSP’na ihtiyaç olduğuna inanmaktadırlar ve bunun için çalışmaktadırlar. Fakat öte yandan, transatlantik bağlantılarına Fransa’dan çok daha fazla önem vermekte ve daha uzun bir süre NATO’ya ve ABD’nin Avrupa’daki varlığına ihtiyaç duyulacağına inanmaktadırlar.

AB’nin Türkiye’ye karşı tutumu büyük ölçüde değişmiştir. Bu değişikliği Helsinki kararları başlatmıştır. Helsinki, AB’nin kendi çıkarlarını kendisinin koruyabildiği bir “oyuncu” olma yolundaki iradesini göstermiştir. AGSP ile ilgili gelişmeleri böyle anlamak gerekir. Ayrıca, Türkiye’nin adaylığa kabul edilmesi, böyle bir AB’ye potansiyel Türk katkısının öneminin anlaşıldığının delilidir. Türkiye’nin AB’ye stratejik katkısı çeşitli şekillerde olabilecektir. Türkiye, hem kendi bölgesinde hem de NATO içinde büyük, etkili ve modern bir askeri güç haline gelmiştir. Ayrıca, düşük yoğunlukta savaş tecrübesi olan çok iyi eğitim görmüş bir silahlı kuvvetlere sahiptir. Bu nokta Petersburg tipi operasyonlara katkı bakımından son derece önemlidir. Türkiye, AB’nin çıkarları bakımından

kritik bölgelere bitişik bir coğrafi konumdadır. Bu konum ve Türkiye'nin NATO standartlarındaki askeri alt-yapısı ve lojistik imkânları AB askeri gücünün yansıtılması için değerli bir ortam sağlamaktadır.

Avrupa'nın süratle yaşlanan nüfusu dikkate alınırsa, AB'nin fazla uzak olmayan bir gelecekte, hem kaynaklarının önemli bir bölümünü sosyal güvenliğe ayırmak zorunda kalacağı, hem de yeni insan kaynağına ihtiyaç duyacağı kolayca tahmin edilebilir. Bu ihtiyaç sadece ekonomik bakımdan değil, askeri bakımdan da kendini gösterecektir. Özellikle, "Petersberg görevleri"nin iyi askeri eğitim görmüş insan gücü yoğunluklu operasyonlar olduğu göz önünde tutulursa, Türkiye'ye duyulacak ihtiyacın bu nedenle artacağı sonucuna varılabilir.

Avrupa petrol ihtiyacının yüzde 60'ını Türkiye'ye bitişik bölgelerden karşılamaktadır. Genellikle Hazer bölgesi enerji kaynakları, özellikle Bakü-Ceyhan devreye girince Avrupa'nın Türkiye'ye bitişik enerji kaynaklarına ve Türkiye'den veya yakınından geçen enerji nakil hatlarına bağımlılığı da artacaktır. Bu gelişme, hem Türkiye ile AB arasındaki çıkar birliğinin güçlenmesine yol açacak, hem de Ankara'nın enerji kaynakları ve nakil hatlarının güvenliği konusundaki sorumluluklarını arttıracaktır.

Orta Doğu'da konuşlandırılmış ve geliştirilmekte olan kitle imha silahları ve gönderme araçlarının yarattığı tehdidin henüz AB üyeleri tarafından tam anlamıyla algılanmadığı doğrudur. Bu tür silahların geliştirilerek menzillerinin uzatılması ve isabet derecelerinin iyileştirilmesi durumunda, Avrupalı müttefikler çok daha fazla tehdit algılayacaklardır. Halen, Orta Doğu'da bu silah sistemlerini geliştirme yolunda sürekli çalışmalar yapılmaktadır. Kısa sürede, Avrupalıların tehdit algılamalarının artması ihtimali vardır. Bu gelişme, ABD, AB ve Türkiye arasında füzesavar füze sistemleri konusunda da işbirliği imkânları yaratacaktır. AB ülkelerini koruma şemsiyesi altına alacak sistemlerin konuşlandırılması için

coğrafi konumu en uygun müttefik toprakları Türkiye’dedir. Bu düzenlemeler, Türkiye’nin AGSP kurumları ile bağlantılarını güçlendirecektir.

AB, Helsinki’de Avrupa kimliği konusunda da önemli bir adım atmıştır. Helsinki zirvesi hem AGSP’de önemi bir ilerleme kaydetmiş, hem de Türkiye’nin adaylığını kabul ederek Avrupa kimliğine açıklık getirmiştir. Helsinki kararı, Avrupa kimliğinin laik bir kimlik olacağı anlamını telkin etmektedir. Ülkelerin din ve kültür farklılıkları yüzünden dışlanmayacağı konusunda bir mutabakatı yansıtmaktadır. Ölçü artık siyasidir. Demokratik değerleri benimseyip benimsememekten geçmektedir.

ABD ve Türkiye

Batı Avrupa, ABD için çok önemli bir ekonomik ortak olmaya devam edecektir. Zayıflasa dahi, kültürel bağların da tamamen kopması mümkün değildir. Amerika-Avrupa ortaklığının devamı demokrasinin yayılması için gereklidir. Pek çok Amerikalıya göre ve Zbigniew Brzazinski’nin deyişiyle, “Transatlantik İttifakı, Amerika’nın en önemli küresel ilişkisidir. ABD’nin Avrasya’da kesin bir hakem rolü oynayabilmesi ve küresel taahhütlerini yerine getirebilmesi için bir atlama tahtasıdır.”6

Bu bakış açısına göre Avrupa, Batı’nın değerlerini ve gücünü Avrasya’ya yansıtmak için gerekli bir “atlama tahtası” (Springboard) olarak değerlendirilmektedir. Başka bir deyişle Avrupa, jeopolitik önemi Avrasya’nınkine bağımlı olan değerli bir stratejik araçtan ibarettir. Soğuk Savaştan sonra, NATO’nun doğuya doğru genişlemesi, “açık kapı” politikası ve NATO’nun Barış için Ortaklık (BİO) programı aynı bakış açısının ürünüdür. Ancak Batı’nın değerlerinin ve gücünün Avrasya’ya yansıtılması görevinin daha etkili bir şekilde yerine getirilmesi için, genişlemeye ilişkin Eylül 1995 tarihli NATO belgesinde de belirtildiği üzere, Avrupa Birliği’nin (AB) de NATO’nunkine parale olarak genişlemesi

gerekecektir. Bu süreçlerin işleyebilmesi için Avrupa'nın güvenlik ve istikrarı son derece önemli sayılmaktadır.

Bu nedenlerle, Amerika'nın Avrupa'ya sırtını tamamen dönmesi uzak ihtimaldir. Yeni ilgi ve menfaat odaklarının ortaya çıkmış olmasına rağmen, Amerika'nın Avrupa'ya ilgisi ve bağlantıları devam edecektir. Ancak Washington için önemli olan, bu ilginin ve bağlantıların ABD'ye olan maliyetini azaltmaktır. Böylece Washington imkânlarını menfaati olan diğer bölgelere de tahsis edebilecektir. Onun için AB'nin, Avrupa'nın güvenlik ve istikrarını kendi imkânlarıyla göğüsleyebilecek askeri güce erişmesi gerekmektedir. Fakat Washington'a göre, AB bunu ABD ve NATO ile bağlarını kopartmadan gerçekleştirmelidir; kendi başına buyruk olmamalıdır.

Washington'un başka bir kaygısı da, AB'nin ekonomik rekabeti, özellikle silah tedariki politikasında gittikçe Amerikan firmalarını bir tarafa bırakarak kendi iç pazarına yönelmesi ve kendine yeterli, kapsamlı ve bağımsız bir savunma sanayi kurmak istemesidir. ABD'ye göre bu politika ciddi riskler taşımaktadır. Her şeyden önce, gereksiz bir ikileşme (duplication) yaratarak teknolojik ve ekonomik israfa sebebiyet verecektir. Ayrıca, NATO'nun temelini teşkil eden Avrupa ve ABD'nin karşılıklı bağımlılığını ve işbirliğini zayıflatarak Atlantik İttifakı'nı büyük ölçüde yıpratacaktır.

Tüm bu açıklamalardan sonra özet olarak diyebiliriz ki, ABD, Avrupa bütünleşmesini hem desteklemekte hem de kendi denetiminde tutmak ve yönlendirmek istemektedir. ABD bakımından, Avrupa'nın öneminin niteliği değişmiştir. Avrupa artık tehdit altında değildir. ABD'nin koruyucu şemsiyesinin önemi bir hayli azalmıştır. Avrupa artık Avrasya'nın zengin ve demokratik bir parçası olarak, o büyük kıtanın istikrarı için önemlidir. Türkiye'nin AB üyeliği de Amerika için bu bakımdan çok

önemlidir. Avrupa'ya demir atmış demokratik, müreffeh ve istikrarlı bir Türkiye Avrupa'nın gücünü arttıracak ve Avrupa'yı kritik mücavir bölgelerinde de sorumluluklar almaya teşvik edecektir. Aynı zamanda Türkiye, AB ile NATO ve dolayısıyla ABD arasındaki bağlantıların devamına katkıda bulunan önemli bir unsur olacaktır. Washington'un bu beklentileri, Türkiye'nin AB üyeliğini kuvvetle desteklemesinin en önde gelen nedenleridir.

Ancak, 11 Eylül 2001 ve onu takip eden olaylardan sonra transatlantik ilişkilerinin bir ölçüde zorlanması muhtemeldir. Afganistan savaşından sonra ABD, Orta Asya'da hem siyasi hem askeri nüfuzunu devam ettirme ve arttırma imkânını buluyor. Güney Kafkasya'da etkisini zaten pekiştirmekteydi. Başka bir deyişle, dünyanın jeopolitik bakımdan en kritik bölgelerinden biri olan Hazer Denizi havzasını hem doğudan hem batıdan kuşatmaya başlıyor.

Ancak şunu belirtmek gerekir ki, bazılarının ima ettiklerinin aksine bu, Afganistan harekatının ne sebebi ne de önceden tasarlanmış hedefidir. Fakat ister istemez, o harekatın sonucunda ortaya çıkacak olan bir durumdur. Eğer Washington, Afganistan'ın tekrar teröristlerin yatağı durumuna gelmesini istemiyorsa, ki isteyemez, oradaki etkisini bir şekilde sürdürecektir. Doğaldır ki, ABD etkisinin, terörizmi önlemenin ötesinde, jeostratejik sonuçları da olacaktır.

Amerika'nın güç ve etkisinin Afganistan harekatıyla çarpıcı bir şekilde ortaya çıkması AB üyesi ülkeleri rahatsız etmektedir. Başta Fransa olmak üzere AB üyeleri, Avrupa bütünleşmesinin hız kazanması, Rusya ve Çin'in de katkılarıyla ABD'nin tek taraflı girişimlerini ve etkisini sınırlayacaklarını ve uluslararası sistemin çok kutupluluğa doğru gideceğini umuyorlardı. Bu politikanın kısa bir süre içinde meyvalarını vermeyeceği artık anlaşılıyor. Bunun da ötesinde, Avrupalı düşünürler dahi,

11 Eylül’den sonra devlet ağırlıklı politikaların tekrar önem kazanacağını, bütünleşme hareketinin yavaşlayacağını, Avrupa’nın insan hakları ile devlet güvenliğini bağdaştırmakta zorlanacağını vurguluyorlar.

Terörizmle mücadele konusunda da ABD ile Avrupalı müttefikler arasında uyuşmazlıklar çıkması ihtimali yüksektir. Terörizmin tanımı bir uyuşmazlık noktası olarak devam edeceği gibi, mücadele yöntemleri konusunda da uzlaşma kolay olmayacaktır. ABD teröristleri cezalandırmayı öne çıkarırken, Avrupa terörü önleyici tedbirleri vurgulayacaktır. ABD idam cezasını uygularken, Avrupa idam cezasından ötürü Amerika’yı kınamaya devam edecektir. ABD askeri tedbirlerin yararına inanırken, Avrupa siyasi ve ekonomik tedbirleri öne çıkaracaktır. Bu tür sorunlar ABD’yi Avrupa’ya rağmen ve Avrupasız hareket etmeye zorlayacak ve Atlantik ilişkilerini zora sokacaktır.7

Türkiye’nin Konumu ve Geleceğe Bakış

Türkiye, 1970’den beri terör ile mücadele ediyor ve terörizmden zarar gören ülkelerin başında geliyor. Bu mücadelesinde Türkiye’ye en çok destek veren müttefik Amerika Birleşik Devletleri yönetimi olmuştur. PKK lideri Öcalan’ın Kenya’da yakalanıp yurda getirilişinde ABD’nin yardımı unutulamaz. Ayrıca, Türkiye bir NATO üyesidir ve terör konusunu defalarca NATO gündemine getirmiştir. Laik ve demokratik bir devlet olarak terörizmin başta gelen hedeflerinden birisi olmaya devam etmektedir. Bu sebeplerden dolayı, 11 Eylül 2001 saldırısından sonra, Ankara’nın bir tek tercihi vardı: olayların dışında kalamazdı, ABD’nin yanında yer almak zorundaydı. Bu açıdan pazarlık söz konusu olamazdı. Ancak, nasıl bir destek ve yardımda bulunacağı bir tercih konusu olabilirdi. Ankara, aynen bu şekilde hareket ederek doğru yolu seçti. Tereddüt etmeden ve pazarlığa girişmeden, askeri birlik gönderme dahil her türlü desteği vereceğini açıkladı. Fakat ihmal ettiği bir nokta oldu. Zamanımızda halkla ilişkiler,

uluslararası politikanın önemli bir parçasıdır. Hükümetlerin dış politika girişimleri konusunda hem kendi kamuoylarını hem de yabancı ülkelerin kamuoylarını aydınlatmaları gerekir. Ankara, bu bakımdan ağır davrandığı için eleştirilebilir.

Türkiye, hem Müslüman hem de laik ve Batı'ya açılmış bir ülke olarak özel bir konuma sahiptir. Ankara, bu özel konumun şartlarını yerine getirerek, gelişmelerin bir "Müslüman-Hristiyan" çatışmasına dönüşmemesi için gereken uyarıları yapmaktan da geri kalmıyor. Türkiye'nin kendi konumu ve geçmişi itibariyle yapmaması ve hiçbir zaman yapamayacağı tek şey, terörizm konusunda çifte standart uygulamak ya da terör eylemlerini haklı gösterecek "ahlaki eşitlemelere" girişmektir. Türkiye'nin Terörle mücadele anlayışı bugün dahi Avrupalı müttefiklerden çok ABD'ye yakındır.

Fakat Rum ve Ermeni lobilerinin etkisiyle ABD Kongresi'nin Türkiye aleyhine kararlar alması ihtimali ortadan kalkmayacaktır. Bu ihtimal iki ülke arasında sorunlar yaratabilecektir. Irak ise, ikinci önemli sorundur. Türkiye, Irak'a karşı bir askeri harekatın başlamaması için çalışıyor. Buna rağmen, Irak ile savaş kaçınılmaz hale gelirse Ankara nasıl davranmalıdır? Böyle bir olay vuku bulursa, Türkiye'nin bunun dışında kalması hemen hemen imkânsız gibidir. Türkiye bu anlayışı benimser duruma gelmiştir. Hatta Kuzey Irak'ın geleceğinde Türkmenlerin de bir yeri olması gereğini vurgulamaya başlamıştır. Genel olarak tüm Irak'ın özel olarak Kuzey Irak'ın geleceği Türkiye'nin hayati menfaatlerini doğrudan ilgilendiren bir konudur. Türkiye, Körfez Savaşından bu yana Kuzey Irak topraklarında defalarca askeri operasyon düzenlemek zorunda kalmıştır. Kuzey Irak'da belki halen konuşlanmış Türk askerleri ve silahları var. Yani, zaten bugünden Irak'ın içindeyiz. Eğer Ankara, Kuzey Irak'ın geleceği

üzerinde tayin edici söz sahibi olmak istiyorsa, fazla bir tercihi olmayacaktır.

Olaylardan Türkiye'nin konumuyla ilgili şu sonucu çıkarabiliriz: Olaylar ne ABD ile Avrupa'nın yakınlaşması ne de Avrupa ile Türkiye'nin yakınlaşması sonucunu doğuracaktır. Hatta Transatlantik ilişkileri daha da sorunlu hale gelebilir. NATO-Rusya işbirliğinin mesafe alması, NATO'yu bir ortak savunma örgütü olmaktan tamamen çıkarıp, bir ortak güvenlik örgütü haline getirebilir. AB-Türkiye ilişkileri kendi seyrinde devam edecektir. Buna mukabil, ABD ile Türkiye'nin güvenlik menfaatleri 11 Eylül öncesine oranla daha çok örtüşecektir. Türkiye'nin Afganistan'ın yeniden yapılanmasında rol alması, terörle savaşa aktif olarak katılması ve Rusya ile işbirliğindeki gelişme, Türkiye'nin önemini bir Avrupa ülkesi olarak değil, bir Avrasya ülkesi olarak belirginleştirecektir. Ancak, 11 Eylül'den sonraki gelişmeler Türkiye'yi AB için daha da vazgeçilmez hale getirecektir. Buna mukabil, AB'nin terörizme karşı tutumu tam olarak açıklığa kavuşmadıkça, Avrupa ile ABD arasında sorunlar çıkacağı gibi, Avrupa ile Türkiye arasında da uyuşmazlık devam edecektir.

Türkiye'nin AB üyesi olmaktan vazgeçeceğini gösteren ciddi bir işaret yoktur. Duraksamalar, tereddütler ve engellemeler de olsa, süreç devam etmektedir. Ankara, bu çerçevede, AGSP'nın karar süreçlerine henüz AB üyesi olmasa bile, katılmak istemekte ve AGSP'nın gelişmesine katkıda bulunmaya hazır olduğunu beyan etmektedir. AGSP'nın ve genel olarak AB'nin gelişme yönü ve uzun vadeli eğilimleri, Türkiye'ye ihtiyaç duyulduğunu ve Türkiye'nin dışlanamayacağını göstermektedir. ABD'nin güvenlik stratejisindeki eğilimler de, Türkiye'nin genel olarak AB'ye, özellikle AGSP katılımından yanadır. Bu nedenle, Washington'un Türkiye lehine AB'ye yaptığı telkinler devam edecektir.

Ancak, Avrupa kimliğinin “dışlayıcı” bir özelliği daima var olacaktır. Sorun, bu özelliğin ne kadar ön plana çıkarılması ile ilgilidir. Insan hakları, demokratikleşme ve hukuk devleti Avrupa kimliğinin ve AGSP’nın meşruiyetinin temel taşları olarak kabul edilmektedir. AB bir taraftan Türkiye’nin askeri gücünü, jeostratejik konumunu ve büyük potansiyelini gözardı edememektedir. Öte yandan Türkiye’nin demokratikleşme sürecinde geldiği noktayı da göz önünde tutarak karar verecektir.

1 Ali L. Karaosmanoğlu, “NATO’s Eastern Frontier”, NATO’s Sixteen Nations (October 1986): 42-45; and J. C. Snyder, “Strategic Bias and the Southern Flank Security”, Washington Quarterly (Summer 1985).

2 Türkiye ile ilgili güvenlik tartışmaları için, bkz. Heinz Kramer, A Changing Turkey: The Challenge to Europe and the United States (Washington, D. C. Brookings Institution, 2000) 202-220.

3 Ole Waever, “Insecurity, Security, and Asecurity in the West European Non-War Community”, in E. Adler ve M. Barnett, eds. , Security

Communities (Cambridge: Cambridge University Press, 1998): 69-118.

4 Presidency Conclusions, Helsinki European Council, 10-11 December 1999, section II.

5 Nicole Gnesotto and Karl Kaiser, “European-American Interaction”in François Heisbourg, ed. , European Defense: Making it Work (Paris: WEU Institute, 2000): 33-44.

6 Zbigniew Brezinski, “Living with a New Europe”, The National Interest (Summer 2000): 17-29.

7 ABD ve Batı Avrupa’nın birbirlerinden uzaklaşmalarının temel nedenleri için, bkz. Stephen Walt, “The Ties that Fray: Why Europe and America are Drifting Apart”, The National Interest (Winter 1998/1999: 3-11.

Küreselleşen Dünya'da Ab-Türkiye İlişkilerinin Yorumlanması / Prof. Dr. İlhan Tekeli - Selim İlkin [s.184-196]

Orta Doğu Teknik Üniversitesi Mimarlık Fakültesi / Türkiye

I. Giriş

Uzun bir tarihsel perspektif içinde yaklaşıldığında Avrupa ile Türkiye'nin ilişkisinin çok değişik aşamalardan geçtiği görülebilir. Eğer Osmanlı döneminin ilk yıllarına kadar geriye gidersek, Anadolu'da doğmasına karşın gelişmesini büyük ölçüde Avrupa'da gerçekleştirmiş olan Avrupayla çatışma içindeki bir imparatorluk ile karşılaşırız. 18. ve 19. yüzyıla geldiğimizde ise Avrupa'nın kuzey Atlantik kıyılarında modernite projesi doğmuştur. Bu proje doğduğu bölgenin sınırlarına hapsedilememekte, tüm dünyayı dönüştürmeye yönelmektedir. Modernite projesi bir yandan Osmanlı İmparatorluğu'nu ulus devletlere ayrıştırarak çözerken bu ulus devletleri kuran aydınlanmacı kadrolarını yaratmıştır. Birinci Dünya Savaşı döneminde ise Osmanlı İmparatorluğu Avrupanın sanayileşmiş devletlerinin pazar paylaşım savaşında, bir yandan savaşan bir taraf, öte yandan paylaşılacak Pazar olarak önemli bir rol oynamıştır. Birinci Dünya Savaşı'nı kaybeden tarafta olmasına karşın kazanan tarafın paylaşım planlarına karşı çıkarak, bir Ulusal Kurtuluş Savaşı vermiş, bu planların gerçekleşmesini engellemiştir. Kurtuluş Savaşı sonrasında Türkiye'de ulus devlet oluşurken uygulanan radikal modernite projesi döneminde ise Avrupa'yla yeni bir ilişki biçimi gelişmiştir. Türkiye bu dönemde Batı'ya rağmen bir Batılılaşma stratejisi benimsenmiştir. Avrupa'ya karşı bir yandan hayranlık duyulurken, öte yandan eleştirel bir konum seçilmiştir. Avrupa iyinin kaynağı olduğu kadar kötünün de kaynağı

olarak algılanmıştır. Bu nedenle onun karşısında seçmeci bir tutum benimsenmiştir.1929 dünya ekonomik bunalımından sonra ortaya çıkan dünya konjontüründe Türkiye Avrupa'yla ilişkisini bu bakış açısıyla geliştirebilme olanağını elde etmiştir. Bu kısa özetleme bile Avrupa ile Türkiye ilişkisinin ne kadar karmaşık ve girift olduğunu ve sürekli yeni anlamlar kazandığını ortaya koymaktadır.

1957 yılında Roma Antlaşması'nın imzalanarak, 1958 yılında Ortak Pazar'ın oluşmaya başlamasıyla Avrupa-Türkiye ilişkilerinde yeni bir safhaya girilmiştir. Avrupa'daki ulus devletler dünyasının kendi sorunlarını çözmek için oluşturmaya başladığı bu bölgesel birliktelik, 1 daha başlangıcında Türkiye'yi bir savunma güdüsüyle ilişki kurmaya itmiştir. Denilebilir ki Türkiye açısından AB ilişkisinin daha başlangıcında olan bu savunma güdüsü dünyadaki ve AB'deki gelişmeler karşısında biçim değiştirerek varlığını korumuştur. Türkiye AB ilişkilerinin gelişme tarihi büyük ölçüde bu savunma güdülerinin yeni biçimlerde gerçekleştirilme tarihidir.

Böyle bir öyküyü kurmak için bu yazıda önce AB projesinin gelişmesi ortaya konulmaya çalışılacak daha sonra da, Türkiye AB ilişkilerinin nasıl geliştiği ele alınacaktır. Ama AB projesinin öyküsü anlatıldığında bir başka ölçekte orada da bir savunma güdüsünün varlığı ortaya çıkacaktır.

II. AB Projesinin Doğma ve Evrilme Öyküsü

1948-1994 yılları arasında GATT'a bildirilen bölgesel birlikler oluşturma anlaşmalarının sayısı 109'a ulaşmıştı. Avrupa Birliği olgusunu küreselleşen dünyada ortaya çıkan bu çok sayıdaki bölgesel birliklerden her hangi biri olarak görmek doğru olmaz. AB bu birlik düşüncesini en ileriye götüreni olmuştur.

Avrupa Birliği oluşturma düşüncesinin gerilere giden bir tarihi vardır. Avrupa terimi 17. yüzyılda kullanılmaya başlamıştır. Aynı yüzyılda ulus-devletin ortaya çıkışından sonra Avrupa federasyonu düşüncesi de

gelişmeye başlamıştır. Kant sürekli bir barışı sağlayacak düzen arayışına girdiğinde Avrupa Birleşik Devletleri düşüncesini ortaya atmıştır. Bu düşünce hiçbir zaman ortadan kalkmamış olsa da İkinci Dünya Savaşı'nın çok acılı deneyiminden sonra Avrupa'nın gündeminde o zamana kadar görülmemiş bir düzeyde etkili olmaya başlamıştır.2

II. Dünya Savaşı'nın acıları daha unutulmadan Avrupa'da kanlı savaşları önlemek için Avrupa ülkeleri arasında bir siyasal birlik oluşturma projesi gelişmiştir. Bu barış içinde bir Avrupa rüyasıdır. Savaş sonrasında böyle bir birlik oluşturmak için atılan adımlar bazı ülkelerin parlamentolarından destek bulmamış ve dolayısıyla uygulamaya konulamıştır.

AvrupaSavunma Topluluğu projesi 1952 yılında, Avrupa Siyasal Birliği Projesi 1953 yılında başarısızlığa uğramıştır. Bu yıllarda gerçekleştirilebilen tek proje 1952 de kurulan Avrupa Kömür ve Çelik Birliği olmuştur.3 Bunun üzerine birleşik Avrupa projesinin öncüleri farklı bir strateji izlemeye başlamışlardır. Avrupa ülkeleri arasındaki birliği önce bir ekonomik proje olarak gerçekleştirme, daha sonra da bu projenin işleyişinin yaratacağı güven ortamı içinde aşama aşama siyasal bir birliğe geçilmesi arayışı içine girmişlerdir.

Avrupa'da bir federal devlet oluşturmanın öncülüğünü edenler 1957 yılında kabul edilen Roma Antlaşması'yla Ortak Pazar diye de bilinen Avrupa Ekonomik Topluluğu'nun kurulmasına razı olmuşlardır. 1958 yılında atom enerjisinin barışçı kullanımını geliştirmek için bir ortak pazar niteliğinde olan Avrupa Atom Enejisi Topluluğu kuruldu. Ama ekonomi alanında bir birleşmeyi öngören bu antlaşmanın Avrupa'yı gelecekte bir siyasal birliğe götüreceği umudunu korumuşlardır. Bu umud Antlaşmada ifadesini "ever closer union" (her geçen gün daha yakın birliğe) ibaresinde bulmuştur.4 Bu nedenle uygulamaya konulan bu proje daha başlangıçtan

itibaren belli bir güzergah üzerinde hareket edecek bir biçimde tasarlanmıştır. AB bu güzergah üzerinde sürekli müzakerelerle ilerlemektedir. Eğer AB'yi bir tek metaforla tanımlamak gerekirse onu sürekli müzakere olarak ifade edebiliriz.

Avrupa Ekonomik Topluluğu 1958-1968 yılları arasında bazı zorluklarla karşılaşsa da kararlı ve inançlı bir gelişme göstermiş, Roma Antlaşması'nın ortaya koyduğu projeyi başarıyla uygulamaya koymuştur. 1968 yılında gümrük birliği gerçekleştirilmiştir. Daha gümrük birliğinin gerçekleştirilmesi tamamlanmadan 1967 de yürürlüğe giren füzyon antlaşmasıyla gümrük birliğiyle yetinilmeyerek AET, EUROTOM ve Avrupa Demir ve Çelik Topluluğu birleştirilerek Avrupa Toplulukları (AT) adı alınmıştır.

Bu aşamada gümrük birliğini amaçlamanın ötesinde üye ülkelerin ekonomik politikalarında bir uyumun da sağlanmasının amaçlanmasıyla birleşmenin derinleşmesi konusunda bir adım daha atılmıştır. Bu birleşmenin gerisinde Avrupanın ABD'nin hegemonyası karşısında kendisini bulma arayışı bulunuyordu. Bu kaygı en iyi ifadesini Servan Schreiber'in Amerika Meydan okuyor kitabında buluyordu.5 Avrupa ABD'ye karşı savunmasını sadece AT'ye geçişte değil zamanda da genişlemede buluyordu. Sancılı müzakerelerden sonra AT İngiltere, Danimarka ve İrlanda'nın katılımıyla ilk genişlemesini 1973'te gerçekleştirmiş oldu.6

1970'li yıllarda dünyanın yaşamaya başladığı ekonomik bunalımlar karşısında ise AT'nin oluşumu ve genişleme bir çözüm olma niteliğini kazanmamıştır. Bu dönemde AT "eurosclerosis" sözcüğüyle tanımlanmaya başlamıştır. Avrupa Ekonomik Topluluğu'nun doku sertleşmesiyle kastedilen dünya ekonomisinin yeniden yapılanmaya girdiği bu dönemde ABD ve Japonya karşısında yarışabilirliğini yitirmeye başlaması ve bu olgu

karşısında gerekli kurumsal düzenlemelere gidemeyişi ve politikalar geliştiremeyişi olmuştur.[7]

Bu arada AT ikinci genişlemesini ekonomik olmaktan çok ditatörlüklerden kurtularak demokrasiye geçen üç Avrupa ülkesinde demokratik rejimlerin istikrarını sağlamak için gerçekleştirme yoluna girmişti. Yunanistan 1981'de, İspanya ve Portekiz 1986'da AT'ye katıldı. Eğer yeni kurumsal düzenlemeler yapılmazsa AT daha durağan hale gelecekti.

Bu sorunlar karşısında AT ilk adımlarını 1984 yılında atmaya başlamıştır. Bu yılda Avrupa'nın bunalımdan çıkması için birleşmenin daha da derinleştirilmesine dayanan bir strateji benimsenmiştir. 1985 yılında kabul edilen, Tek Avrupa Senedi[8], 1987 yılı ortasında uygulamaya girmiştir. 1968'de işlemeye başlayan Avrupa Gümrük Birliği'nin üye ülkelerin ekonomilerini derinden bütünleştirememişti. Avrupa pazarının tam olarak bütünleşerek tek pazar haline gelmesi 1992 yılında tamamlanacaktı. Böylece Avrupa'nın yeniden yapılanan dünya ekonomisinde yarışabilirliği artırılmak isteniyordu. Tek Avrupa Senedi bir yandan topluluğun kurumsal yapısında değişiklikler yaparak karar alma kapasitesini artırıyor, öte yandan Roma Antlaşmasını, tek pazarın 1992'de gerçekleşmesi, üye ülkeler arasındaki ekonomik ve sosyal kohesyonun artırılması ile topluluk içi eşitsizliklerin azaltılması, bilimsel ve teknolojik gelişme konusunda ortak politikaların izlenmesi, ortak parasal politikaların geliştirilmesi ve parasal birliğin sağlanması, sosyal konularda topluluk sorumluluğu ve nihayet çevre konularında topluluk yetkilerinin tanımlanmasıyla genişletiliyordu.

Tek pazara geçişe ilişkin düzenlemeler 1992'ye kadar uygulamaya konuldu. Ama bir yandan böyle derinden bütünleşen bir pazarın ayrı ayrı ulus-devletlerin kararlarıyla yönlendirilmesi eskisinden daha güç hale geliyordu, öte yandan 1989 yılında sosyalist blok'un çözülmesinden ve

soğuk savaşın ortadan kalkmasından sonra hem kendisini tanımlamak bakımından hem de kendi gücüyle uyumlu uluslararası yeni siyasal roller edinme arayışı içine giriyordu. Bu gereksinmeler 1992'de AT'nin oluşumu bakımdan üçünçü aşamayı oluşturan Maastricht Antlaşması'nın yapılmasını getirdi. 1953'te gerçekleştirilemeyen siyasal birlik hedefine uzun bir yolculuktan sonra ulaşılmış oldu.

Bu Antlaşma'yla Avrupa Topluluğu nitelik değiştiriyor, Avrupa Birliği adını alarak ekonomik işlevleri yanında siyasal işlevler yüklenmeye başlıyordu. Aralık 1991'de Maastricht'te kabul edilerek 1992 Şubatı'nda imzalanan Avrupa Birliği Antlaşması yedi bölümden oluşuyordu.9 Ama bu antlaşmanın getirdikleri genellikle AB'nin üzerine oturduğu üç sütün metaforuyla anlatılmaktadır.10

Birinci sütunu genellikle eski antlaşmalarla oluşturulmuş olan AT'nin yetkilerinin artırılması, karar verme kapasitelerinin geliştirilmesi oluşturmuştur. Artırılan yetkiler,eğitim, kültür, tüketicinin korunması gibi değişik alanlardadır. Bunlar içinde belki de en çarpıcı olanı Tek Avrupa Senedi'nde üzerinde anlaşılmış olan ekonomik ve parasal birliğin sağlanması konusunda bir takvimin belirlenmiş olmasıdır. Bu çerçevede tek para kullanımı ve bağımsız bir merkez bankasının işleyişinin en geç 1999 yılı başında başlatılması kabul edilmiştir.11

İkinci sütun daha çok sosyalist blokun çözülmesinden sonra ortaya çıkan gereksinmelere yanıt vermektedir. Ortak dış ve güvenlik politikası geliştirilmesi kararlaştırılmıştır. Bu alan topluluğun kurumları dışındaki hükümetlerarası ilişkiler kapsamında düşünülmüştür. Batı Avrupa Birliğinin (BAB) genişletilerek Avrupa Birliğinin savunma işlevini yüklenmesi öngörülmüştür.

Üçünü sütunu ise adalet ve içişleri politikaları oluşturmaktadır. Bu kapsamda göç ve iltica konularıyla, uyuşturucu madde kaçakçılığı ve

örgütlü suçlarla mücadelede üye ülkeler arasında işbirliğine gidilmesi yolu benimsenmiştir.

Bu üç sütundan son ikisi AB'nin siyasal yönünü ortaya koymaktadır. Ayrıca Antlaşmanın bir başka siyasal yönü Avrupa Birliği Yurttaşlığı kavramını getirmesi olmuştur. Üye ülkelerin yurttaşlarına seçme ve seçilme başta olmak üzere, serbest dolaşım ve ikamet, üye olmayan ülkelerde korunma, dilekçe verme ve ombudsmandan yararlanma vb. haklar tanınmaktadır. Bunların dışında Avrupa siyasal ortamının sosyalist düşünce geleneğinin etkisi altında olmasının iki yansıması olarak, işçilerin çalışma koşullarını düzenleyen "Sosyal Şart" ile Birlik içindeki ekonomik ve sosyal kohesyonu artırmayı, bölgesel eşitsizlikleri azaltmayı amaçlayan yeni bir fonun kurulması, Antlaşma'da yer almıştır.

AB'nin başlangıçta belli bir güzergahta ilerliyecek bir proje olarak tasarlanması, atılan her adımın, yeni adımların atılmasını zorunlu kılacak biçimde formüle edilmesini gerektirmiştir. Böyle atılan adımların yeni adımlar atılmasını zorlaması konusunda belki de en iyi örnek örnek Tek Pazarı gerçekleştirmek için atılan adımlar olmuştur.

Bu derinleşmenin gerekçesini oluşturan Chechini raporunda, bu birleşmenin Avrupa Topluluğu'nun toplam gelirini artıracağı gösterilmeye çalışılıyordu.12 Salt bu açıdan bakıldığında böyle bir gelişme akılcı bir uygulama olarak görünüyordu. Ama kısa bir süre sonra tek pazarın oluşmasının bunun ötesinde sonuçları olduğu ortaya çıkmıştır. Tek Pazar haline gelmiş bir ekonomik birlikte, her ülkenin ayrı ayrı paraya sahip olması ve ayrı para politikaları izlemesi zorlaşmış, tek Avrupa parasına geçişi ve Avrupa Merkez Bankası'nın kurulmasını zorunluluk haline getirmiştir. Bu da bir siyasal birliğe gidiş açısından çok önemli bir adım olmuştur.

Maastricht Antlaşması'nın Tek Pazar'ın gerçekleşmesinden sonra yapılmış olmasının getirdiği bir başka özellik bölgesel fonların büyük ölçüde artırılması olmuştur. Tek Pazar içinde eşitsizlikçi büyüme yasası daha etkili olarak çalışacaktır. Bunun etkilerinin giderilmesi için AB'nin yeniden dağıtım işlevlerinin daha da güçlendirilmesi gerekmiştir. AB'nin güçlenmiş yeniden dağıtım işlevleri AB üyeleri için oyunu sıfır toplamlı olmaktan çıkartmakta onun bütünlüğünün korumasını duygusal bağlılıklardan çok akılcılığın sonucu haline getirmektedir. Dünyadaki diğer bölgesel ekonomik birliklerin aynı duyarlılığı gösterdiği söylenemez. AB'nin kırk yılı aşan tarihi bu bakımdan başarılı olduğunu ve bölgesel eşitsizlikleri azalttığını göstermektedir.13

AB bir siyasal birliğe doğru çok önemli adımlar atarken çok önemli bir görevle de karşı karşıya kalmıştı. 1989'da Avrupa'da sosyalist blokun çözülmesinden sonra AB Doğu Avrupa ülkelerinin ekonomilerinin kapitalist ekonomiye geçişini kolaylaştırmak ve Batı'ya entegre etmek sorumluluğunu hissediyordu. 1989 Temmuzu'nda Paris'te toplanan G7'ler Polonya ve Macaristan'a ekonomik yardımı kararlaştırmıştı. Bu amaçla PHARE programı başlatıldı, daha sonra bu program eski sosyalist ülkelerin tümünü kapsar hale gelmiştir. PHARE programının uzantısı olarak AB orta ve doğu Avrupa ve Baltık ülkelerinin entegrasyonunu sağlamak için bu ülkelerle ortaklık (association) antlaşmaları imzaladı.14

Buna karşın AT sosyalist blokun çözülmesinden sonra fiilen büyümeye başlamıştı. 1990 yılında Doğu Almanya'nın Batı Almanya'ya katılmasıyla AT bir büyümeyi gerçekleştirmiş bulunuyordu.15 AB eski sosyalist blok ülkeleri konusunda büyüme stratejisine netlik kazandırmadan gelişmiş kapitalist demokratik ülkeler olan Finlandiya, İsveç ve Avusturya'yı da tam üyeliğe kabul ederek üçüncü önemli büyümesini gerçekleştirerek üye sayısını 1995'te 15'e çıkardı. AB'nin önündeki yeni genişleme iki

bakımdan zorluk taşıyordu. Bunlardan birincisi çok sayıda ülkenin tam üyelik için başvurmuş olmasıydı. İkincisi ise bu ülkelerin hem siyasal hem de ekonomik açıdan üyeliğe hazı olmayışıydı. Bu ülkelerin üyeliği için önemli dönüşümler geçirmesi gerekiyordu.

Avrupa Konseyi 22 Haziran 1993'teki Kopenhag toplantısında PHARE kapsamındaki bu ülkelerin istekleri halinde AB katılmaları için gerçekleştirmeleri aranacak koşullar belirlendi. Daha sonra Kopenhag Kriterleri diye ünlenen bu koşullar 1995 Madrid ve 1997 Luxemburg zirvelerinde geliştirildi. Bu kriterler ekonomik ve siyasal olmak üzere üç grupta toplanabilir. Ekonomik kriterler işleyen bir piyasa ekonomisinin varlığını ve AB ülkeleriyle rekabet edebilme kapasitesine sahip olmayı ön görüyordu. Siyasal kriterler de başlıca üç grupta toplanabilir. AB'ye kabul edilecek ülkelerde, a) demokrasi ve hukukun üstünlüğü, b) özgürlükler ve insan hakları c) azınlıklarının korunması ve saygı görmesi sağlanmış olmalıydı. Bunları güvence altına alan kurumların yerleşmiş ve benimsenmiş olmasını gerekli görülmekteydi.16 Lüksemburg zirvesinde ise AB'ye katılacak ülkelerin sadece AB müktesebatını kabul ederek mevzuatını değiştirmesinin yeterli olmadığı bunların ciddi olarak uygulanması gerektiği özellikle belirtiliyordu.

16-17 Haziran 1997'de toplanan Amsterdam Zirvesinde ise AB'nin yeni genişleme dalgasının gerekli gördüğü kurucu antlaşma değişiklikleri onaylandı. Bu Antlaşmayla AB'yetkisine bırakılan politika alanları bir kez daha genişletildi. Adalet ve İçişleri alanında yeni işbirliği alanları belirlendi. Ortak Dış Politika ve Güvenlik Politikasını etkinliğini artıracak düzenlemeler yapıldı. Büyüyecek topluluğun karar mekanizmalarının işlerliğini artırmak için nitelikli çoğunluk aranacak karar alanları ve nitelikli çoğunluğun nasıl saptanacağı belirlendi.Kopenhag kriterleri birlik kurucu antlaşmasında açıkça belirtildi.17

16 Temmuz 1997’de Avrupa Komisyonu Avrupa Parlamentosuna Gündem 2000 raporunu sunmuştu. Bu raporda AB’ye katılmak için başvuran ülkelerden 10 orta ve doğu Avrupa ülkesiyle Kıbrıs ve Malta’nın üyelik için yapmaları gereken hazırlık süreci belirleniyor, Türkiye’nin üyeliğe ehil olduğu kabul edilmesine karşın Türkiye için bir yol haritası verilmiyor ve bu sürecin dışında bırakılıyordu. 13 Aralık 1997’deki Lüksemburg zirvesinde Komisyonun önerileri doğrultusunda 12 ülkenin hazırlık çalışmalarında belli bir aşamaya gelince tam üyelik müzakerelerinin başlatılması kabul edildi. Türkiye’ye kısa dönemde üyelik yolu açılmayarak, daha çok var olan ortaklık antlaşmasını derinleştirecek Avrupa Konferansına çağrılması kararlaştırıldı. Ayrıca AB üyesi olacak ülkelerin ölüm cezalarını kaldırması koşulu getirildi.

Lüksemburg zirvesinde Türkiye’nin AB’ye katılım süreci dışında bırakılması, daha sonra üzerinde ayrıntılı olarak duracağımız üzere Türkiye’nin tepkilerine neden oldu. Bu tepkiler sonucunda 10-11 Aralık 1999 Helsinki toplantısında AB Konseyi daha önceki AB Konseyi kararları doğrultusunda Türkiye için de bir katılım ortaklığı belgesi hazırlanması kararı alındı. Böylece AB’ye katılacak ülke sayısı 13’e yükseldi.

1997 yılında toplanan Amsterdam Zirvesinde ulus devletlerin dirençleri genişleyen AB’nin karar süreçlerini işler hale getirecek kararların alınmasını engellemişti. Bu eksiklikleri gidermek için 8-10 Aralık 2000 tarihinde Nice’te yapılan AB zirvesinde kurucu antlaşmalarda değişiklik yapan yeni kararlar alındı. Bu zirvede bir “Avrupa Temel Haklar Şartı” kabul edilerek üye ülkelere sunulmuştur. Zirvede 2010 yılına kadar kurum organlarında hangi tarihlerde ne tür değişikliklerin yapılacağı, 27 üyeli (Türkiye hariç) AB’nin organlarının da ülkelerin temsillerinin hangi oranlarda olacağı saptandı. Nitelikli oy çokluğunun hesaplanmasında büyük devletlerin ağırlığı artırıldı.18

AB’nin Oluşum Süreci Üzerinde Bir Genel Değerlendirme

Avrupa Birliği olguların etkisiyle ve sürekli müzakerelerle gelişmesini sürdürüyor, niteliğini değiştiriyor. AB projesinin Maastricht Antlaşması’ndan sonra kazandığı siyasal içeriğe dayanarak, Roma Antlaşması’na razı olmak durumunda kalan federalistlerin rüyası olan Avrupa Birleşik Devletleri’ne ulaşılmak üzere olduğu sonucuna varabilir miyiz? Başka bir deyişle AB içindeki ulus-devletler kendilerinin tamamen aşılmasına razı olmakta mıdırlar? Olup bitenlere bakarak bu soruya evet yanıtını vermek çok yüzeysel bir yaklaşım olur. Bu soruya daha yeterli bir yanıt verebilmek için AB’nin oluşum sürecinin özelliklerini daha yakından incelemek gerekir. Bunun için üç konu üzerinde durmakta yarar vardır. Bunlardan birincisi AB’nin sınır oluşturma ya da kimliğini belirleme yaklaşımı, ikincisi AB’nin kurumsal düzenlemeci özellikleri, üçüncüsü ise AB’nin oluşumunda genişleme ve derinleşme süreçlerinin iç içeliği olacaktır.19

AB’nin oluşumu sırasında verilen kararların önemli bir kesimi AB içinde kimlerin yeralacağı, kimlerin dışta bırakılacağına ilişkindir. Bu kararların iki yönü vardır. Bir yandan AB’nin kimliğini öte yandan coğrafik sınırları oluşturmaktadır denilebilir. AB projesinin her iki bakımdan da yeterli açıklığa sahip olmadığı ve sürekli müzakerelerle oluşumunu sürdürdüğü söylenebilir.

AB’nin kimliği bakımından belli olan ve tartışma konusu olmayan bazı özellikleri bulunmaktadır. AB Antlaşması’nda bir ülkenin üye olması için konulan koşullar arasında çok partili parlamenter demokrasiyi, piyasa ekonomisini, hukuk devleti ilkelerini, Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesinin uygulanmasına duyarlılığı benimsemesi bulunmaktadır. Kuşkusuz bu ölçütler belli bir sınır oluşturmaktadır.20 Ama bu ölçütler özellikle ulus-devletlerle yarışan bir AB kimliği oluşturmakta yetersiz kalmaktadır. Çünkü bu özellikler çoğu kez AB olmadan da oluşmuş ya da oluşacak özelliklerdir.

Bu nedenle AB'nin ulus devletlerin ötesine geçen ayrı bir kimlik oluşturur hale gelmesine yetmemektedir.

Bu konuda iki tür yorum yapılabilir. Bunlardan birincisi AB yurttaşlarının böyle bir kimlik oluşturabilmesi için büyük ölçüde AB projesinin belirlilik kazanması ve bu yurttaşların bu proje içinde kendilerine bir yer bulmasına bağlı olacaktır. Bir örnek sunmak gerekirse AB yurttaşları karşılarında; AB'nin yaşamsal çıkarlarını korumak için etkili girişimlerde bulunan siyasal irade ve kapasitede bir Avrupa görürlerse, geliştirecekleri kimlik ile, dünya politikasında önemli iddiaları bulunmayan bu konularda girişimleri Amerika Birleşik Devletleri'nin önderliğine terkeden, sadece yurttaşlarının refahını geliştirecek ekonomik konularla ilgilenen bir AB bulmaları halinde geliştirecekleri kimlik çok farklı olacaktır. Birinci halde güçlü bir AB kimliği oluşurken, ikinci halde bugünkü ulus-devlet kimliklerinin gölgesinde kalan AB kimliğiyle yetinmek durumunda kalacaktır. AB'nin bu konudaki seçmeleri açık değildir. Zaman içinde sürekli müzakerelerle belirlenecektir.

AB'nin ulus-devletlerle yarışan bir kimlik oluşturamayışı konusunda yapılabilecek ikinci yorum. İki olgunun niteliksel farklılığından dolayı ulus-devletin yurttaşları üzerinde oluşturduğu kimliğe benzer bir kimliği AB'den beklemenin doğru olmayacağıdır. AB olgusunun geliştiği küreselleşmiş dünyada bireyler bir üstün kimliğin etkisi altında değildir, çok kimliklidir. Böyle bir dünyada AB'den ulus-devletler dünyasına özgü bir kimlik anlayışını beklemek haksızlık olacaktır.

AB'ye üye olacak ülkeler için konulmuş olan Avrupa ülkesi olma koşulu ilk bakışta çok belirli coğrafik bir sınır çizmektedir. Oysa Avrupa coğrafik olarak yeterli açıklıkta bir kavram değildir. Soğuk Savaş sona erince AB doğu sınırlarının esnekliğini keşfetmiştir. Bunun ne noktada kesileceği bir coğrafya teriminin tanımına bırakılamayacak kadar önemli bir

siyasal karardır. Bu uzanma AB projesinin kendi amaçlarının değişmesine göre müzakere edilmektedir. AB'nin siyasal yönelimindeki gelişmelere paralel olarak değişen jeopolitik kaygılara göre bu uzanma değişebilmektedir. AB'nin sınırlarını yurttaşlarının dini inaçlarına ya da kültürel özelliklerine göre belirlemek isteyen Avrupa içi siyasal akımların pratikte etkili olmadığı ortaya çıkmıştır. AB tanımı önce Hıristiyan dünyasındaki Ortodoks sınırını aşmış, daha sonra Türkiye'nin aday ülke olduğunun ilanıyla nüfusunun çok büyük çoğunluğu Müslüman olan bir ülkeyi içine almıştır. Küreselleşen ve çoğulculuğun yükselen değer olduğu bir dünyada kendi sınırlarının tanımında kültürel ayrımcılık ölçütünü AB taşımak istememektedir.

Sürekli bir pazarlık içinde olan, yalnız Avrupa'nın coğrafik kapsamı değildir. Bu sınırın neyi ifade ettiği de sürekli bir pazarlık içindedir. Sınırlarını çizen AB bunun içinde bir "Kaleiçi Avrupası" oluşturamamaktadır.[21] Böyle bir projenin oluşması değişik bakımlardan sınırlarla karşılaşmaktadır. Bunlardan biri dünyanın küreselleşmekte olmasıdır. Bir diğeri ise AB'gibi bir bölgesel birliğin çevresinde bir rahatsızlık unsuru haline gelmemesi için komşu ülkelerine özel politikalar izlemek durumunda bulunmasıdır. Bunun en açık örneği AB'nin özel Akdeniz politikasında kendini göstermektedir. Akdenizin kuzeyindeki ülkeleri içine alan Avrupa Akdenizin güneyindeki ülkelere duyarsız davranmaktadır. Üstün bir uygarlığı sürdüğü iddiasını taşıyan Avrupa bu uygarlığın köklerinin bugünkü Avrupa'da değil Akdeniz çevresindeki ülkelerde oluştuğunun bilincindedir. Bunu dışlamak bir anlamda köklerini dışta bırakmak anlamına gelebilecektir. Nitekim, AB 1994 Essen Zirvesinde yeni bir Akdeniz politikası saptamış[22] ve 27-28 Kasım 1995'te Avrupa-Akdeniz Konferansı'nda kabul edilen Barselona Bildirgesinde bu bölgeye ilgisine açıklık kazandırmıştır. Ama bu politikalar Avrupanın doğu

sınırlarındaki genişleme siyasal öncelik aldığından uygulamada etkili olamamıştır. Belki bunlardan da önemlisi AB'nin oluşum tarihi içinde bu oluşumun sürekli ABD'nin etkisine açık kalmış olması ve "Kaleiçi Avrupa" modelinden çok "Atlantik Avrupası" modelinin gerçekleşmekte olmasıdır.

Bu çözümlemeler bize ilginç bir saptama yapmak olanağı veriyor. Ancak bazı ülkeleri içine alarak, bazı ülkeleri dışlayabildiğinde AB'nin varlığından söz edilebilmektedir. Bu nedenle AB'nin ister kimlik olarak, ister coğrafik olarak olsun, sınırlarını belirlemesi gerekiyor. AB projesi önü açık bir oluşum niteliğini taşıdığı için tanımladığı bu sınırları sürekli olarak müzakere ediyor ve yeniden belirliyor. Ama herzaman üzerinde müzakere edilebilecek bir sınır kalıyor.

Böyle belirlenen ve müzakere edilen sınırlar içinde AB'nin oluşumu sürekli yeni kurumların (institution) geliştirilmesiyle sağlanıyor. AB'yi tanımak ancak bu kurum inşa etme niteliğini tanımakla olanaklıdır. AB'nin bu yolla değişmekte olan düzeni genellikle neo-liberal kurumsalcı yaklaşım olarak adlandırılmaktadır. Bu uluslararası işbirliğinin gerçekleşmesinin zorlukları üzerine kurulmuştur. Bu bakımdan ulusötesi ilişkilerin gelişmesi ve uluslararası işbirliğinin kaçınılmazlığı söylemi üzerine kurulan liberal çoğulculuktan ayrılmaktadır. Neo-liberal kurumsalcı yaklaşımda hem ulus-devletin, hem de kabul edildikten sonra uluslararası kurumların otonomileri kabul edilmektedir. Neo-liberal yaklaşıma göre bu devletler aktif, öğrenme kabiliyetine sahip olan, yeni kurumsal düzenlemelerin ortaya çıkardığı fırsatları algılayıp, bu kurumların getirdiği normlara uygun davranabilme kapasitesine sahiptirler. Böyle bir varsayım AB'nin kurumsal düzenlemlerinin sistemin performansını yönlendirebileceği çıkarsamasını yapmaya olanak vermektedir. Öyle olunca da AB'nin oluşumunda kurumsal düzenlemeler temel araçlar haline gelmektedir.

Bu biçimde tanımlanmış olan neo-liberal yaklaşımın liberal yaklaşımdan kurumsalcı düzenlemlere verdiği önemle ayrılmasını Avrupa siyasetinde güçlü bir yeri olan sosyal demokratik eğilimlere bağlamak doğru olur. Kurumsalcı düzenlemlere verilen bu ağırlık AB’nin siyasal evriminin Avrupa Birleşik Devletleri gibi bir federal devletin oluşmasından çok,23 regülatif devlet denilebilecek yeni bir devlet türünün doğması yolunda olacağı yorumlarının yapılmasına neden olmaktadır. AB’nin oluşumunun ulus devletlerin onayıyla gelişmekte olması ulus devletlerin varlığını koruyan bir gelişme yaşamasına neden olmaktadır. Nitekim AB düzeyinde regülasyonlar üretilmekte ama onların uygulanması ulus devletlere bırakılmaktadır. AB doğrudan vergi toplamamaktadır. Faaliyetlerin dağılımında subsidarity ilkesi uygulanmaktadır. Bu nedenle de bir federal devletin oluşmasından çok yeni bir regulatif devlet doğuşunu beklemek doğru olacaktır.

AB’ye böyle yaklaşıldığında, AB üyesi ulus-devletlerin ve diğer ilgili aktörlerin ilişkilerini ve eylemlerini düzenleyen bir ilişkiler kompleksi olarak görülmektedir. AB’nin oluşumu demek gerçekte bu kurumsal düzenlemelerin çeşitlenmesinin ve ulus-devletlerin yetki alanlarına müdahalelerinin derinleşmesinin tarihidir. AB tarihi göstermektedir ki AB’nin genişlemesi ve derinleşmesi iç içe olan süreçlerdir. 1958 yılında 6 devletten oluşan toplulukta üye sayısı önce dokuza, daha sonra 12’ye ve 15’e yükselmiştir. Halen aday ülke olduğu kabul edilen 13 üyenin eklenmesiyle, üye ülke sayısı 28’e yükselecektir. AB’nin üyelerinin sayısal artış dönemleri genelikle AB’nin karar yapılarında ve karar alanlarında önemli değişmelerin olduğu yıllar olmuştur. Örneğin başlangıçta ulus devletlerin oy birliğine dayanan bir karar verme süreci varken, üye sayıları artınca sistem karar üretemez hale gelmiş ve nitelikli oy çokluğuna dayanan karar verme kuralları kabul edilmek durumunda kalınmış ve oy çokluğuyla

karar alınan alanların kapsamı genişlemiştir. Böyle bir gelişme ulus devletlerin egemenlik haklarının bir kısmını AB'ye devretmesi sonucunu doğurmaktadır. Yani AB'nin genişlemesi Birliğin derinleşmesini de beraberinde getirmektedir.

Bu nedenle AB'nin büyümesinin mantığını kavramak AB'nin oluşum sürecini yorumlamak bakımından özel bir önem taşımaktadır. AB'nin ilk büyüme sürecinden sonraki büyümelerde Birliğe katılan ülkelerin gelir ortalaması genellikle Birliğin gelir ortalamasından daha küçük olmuştur. Birlik yüksek gelirli bir çekirdeğin etrafına düşük gelirli bir çevrenin eklenmesiyle büyüme geçirmektedir. Birliğe katılan ülkeler o tarihe kadar AB müktesebatını (acquis communautaire) benimsemek durumundadır. Bu müktesebat gün geçtikçe artmaktadır. Dolayısıyla Birliğe daha sonraki tarihte katılanlar, daha önce katılanlardan hem daha az gelirlidir, hem de daha radikal uyumlar yapmak durumundadırlar. Son büyüme kararından önce bu husus tartışılmış ve bu zorluğa çözüm bulmak için iki geometrili ya da iki vitesli bir AB yapısına gidilmesi konusunda öneriler yapılmıştır. Birliğin içindeki eşitsizliklere duyarlı olduğu ve bu nedenle Birliğin daha düşük gelirli ülkelerine kaynak aktardığı da düşünülürse bu kararın aynı zamanda AB'nin gelişmiş çekirdeğinde bulunan ülkeler için pahalı olduğu ortaya çıkar. Anglo-Sakson pragmatizmi içinde kabul görebilecek iki ya da çok vitesli birlik yaklaşımı AB'de kabul edilmemiş ve Birliğin tekli yapısının sürdürülmesi yoluna gidilmiştir. Bu da kuşkusuz kıta Avrupasının düşünsel ve siyasal gelenekleriyle tutarlı bir yaklaşım olmuştur.

AB'nin böyle bir büyüme sürecine karar vermesini sadece düşünsel ve siyasal geleneklerle açıklamak yetersiz olabilir. Böyle bir kararın ekonomik rasyonelinin ne olduğu sorgulanmadan geçilemez. AB'nin büyüme kararı ulusların oybirliği ile kabul etmesi gereken kararlardandır. Bu durumda büyümeyi kabul eden ülkeler açısından bu kararın muhasebesinin nasıl

yapıldığını anlamak gerekir. Böyle bir değerlendirmeyi yapan ülkelerin iki farklı yaklaşımı olabilir, bunlardan birincisi AB projesine katkı açısından değerlendirme, ikincisi ise ulus-devletin çıkarı açısından bir değerlendirmedir. Eğer AB erekli bir proje olsaydı ve AB kimliği ulusal kimliklere baskın hale gelseydi birinci yaklaşım ağır basabilirdi. Oysa her iki varsayım da tam olarak geçerli değildir, ama yine de geleceği tam belirli olmasa da AB projesi bazı bakımlardan değerlendirme ölçütleri verebilir. Yeni katılımların AB'nin gelişmesinin bir engeli haline gelmemesi örneğinde olduğu gibi. İkinci yaklaşım özellikle Birliğin gelişmiş ve diğer kesimine net kaynak aktaran ülkeleri açısından önem kazanacaktır. Büyüyen bir sistemin maliyetini taşıyan bu ülkeler de bu büyümenin kendi ülkeleri açısından pozitif ekonomik sonuçlar doğuracağını algılayabilmelidir. Bu ekonomik muhasebeyi olumluya çeviren pazar büyümesinin ve AB kanalıyla uluslararası ilişkilerde yaratılan denetimin sağladığı dışsallıklardır. Ya da bir başka deyişle AB'de oyunun sıfır toplamlı olmaktan çıkmış olmasıdır. Bu dışsallıkların yapılan kaynak aktarımından daha büyük olacağı konusunda bir kanı oluşmuşsa büyüme için bir engel kalmayacaktır.

AB'nin oluşum sürecine ilişkin olarak buraya kadar yaptığımız çözümlemeler bize oluşumun nasıl geliştiğini anlatıyor. Ama bu anlatı daha çok AB'nin çevresindeki ülkeleri nasıl içine alarak dönüştürdüğü ve onları dönüştürürken kendisinin de nasıl dönüştüğünü anlatıyor. AB olgusunu dış bağlamı içine oturtmuyor. Oysa 1970'li yıllarda ekonomik krizler yaşıyan bir dünya vardır. 1980'li yıllarda ve sonrasında ise yeniden yapılanan ve küreselleşen bir dünya ekonomisi bulunmaktadır. Bu ekonomi içinde AB bir yandan geri kalmamak, öte yandan ABD'nin hegemonik konumu karşında bir dengeleyici güç olarak konumunu güçlendirmek arayışı

içindedir. Bu dış koşullar bilinmeden AB’nin öyküsünü yeterli olarak kavramak olanağı bulunamaz. Bu biçimde dış bağlamına oturtmadan AB’nin gelişmesinin başarısını değerlendirmek için de bir ölçüte sahip olunamaz. 1980’li yıllarda AT ekonomisi büyük hacmine rağmen önemli sorunlarla karşı karşıyaydı. Teknoloji alanında ABD ve Japonya’ya göre geri kalıyordu. İstihdam yaratmakta büyük güçlüklerle karşılaşıyordu. 1999’da AB’nin her iki konuda da sorunlarını aştığı görülmektedir.24 Tek pazarın gerçekleştirilmesinin ve Maastiricht sonrasında siyasal birliğin gerçekleştirilmesi için atılan adımların başarılı olduğu küreselleşen dünyada AB’nin belli bir başarı gösterdiği görülmektedir. Ama AB’nin liberalist küreselleşmenin yarattığı eşitsizliklerden, dışlanmalardan hoşnut olmadığı görülmektedir. Nitekim AB içinde toplumsal olarak sorumlu bir küreselleşmeden söz edilmeye başlanmıştır.25

III. AB Projesi Karşısında Türkiye’nin Yeniden Biçimlenen Savunma Stratejileri

Roma Antlaşmasıyla AvrupaEkonomik Topluluğu kurulup altı ülke arasında Ortak Pazar oluşmaya başladığında Avrupa gerçeğinde önemli bir değişiklik meydana getiriyordu. Ama bu pazarı oluşturan altı ülkeyle Türkiye’nin doğrudan sınırları yoktu. Henüz Türkiye’nin bu oluşumdan doğabilecek bir olumsuzluk algılaması bulunmuyordu, bu nedenle AET ile ilişki kurmakta, bu ilişki konusunda bir strateji geliştirmesi için acele etmesi gerekmiyordu. Ama bu durumu Yunanistan’ın AET’yi bir fırsat olarak algılaması önemli ölçüde değiştirdi. AET’ye ortaklık için Yunanistan 15 Temmuz 1959’da başvurusunu yaptı. Yunanistan’ın ortaklık anlaşmasının Türkiye aleyhine gelişebileceğinin farkında olan Türkiye de 16 gün gibi çok kısa bir süre sonra ortaklık için başvurdu.26 Türkiye tehdidi AET’de değil Yunanistan’da görüyordu. Bu durumda da savunmasını AET ile benzer bir ilişki kurmaya dayandırıyordu.

Bu yıllarda gerek Yunanistan’ın, gerek Türkiye’nin ortaklık başvuruları Ortak Pazar ülkeleri için çok önemliydi. Ortak Pazar’a katılmayan kuzey Avrupa ülkeleri İngiltere’nin başını çektiği bir Avrupa Serbest Ticaret Alanı (EFTA) oluşturmuşlardı. Bu iki bölgesel birlik bir yarışma içinde bulunuyordu. Türkiye ve Yunanistan’ın başvuruları adeta bu yarışmada uzun vadede hangisinin başarılı olacağının bir göstergesi gibiydi. Nitekim zaman içinde Avrupa Serbest Ticaret Alanı çözüldü bu ülkeler de AT içinde yer aldılar.

AET ile Yunanistan ve Türkiye arasındaki ortaklık müzakereleri başladığında bu iki ülkenin farklı hedefleri olduğu görüldü. Müzakereler gümrük birliğini amaçlıyordu. Yunanistan 12 yılda bu hedefe hazırdı, Türkiye ise gümrük korumasının hiç olmazsa bazı sektörlerde 22-24 yıla kadar uzanabileceği bir perspektifi ön görüyordu.27 Yunanistanla müzakereler hızla ilerliyordu. Türkiye bundan rahatsızdı. Türkiye AET’yi bu konuda uyardı. AET de iki ülke arasında bir ayrım doğmamasına özen gösteriyordu.

Türkiye müzakerelerde 27 Mayıs 1960 askeri müdahalesi dolayısıyla bazı zorluklarla karşılaştıysa da yeni bir Anayasanın kabulü ve demokratik rejime dönüş üzerine bu zorluklar aşıldı. 12 Eylül 1963’te İnönü’nün Başbakanlığı döneminde Ankara Anlaşması imzalandı ve 1 Aralık 1964’te yürürlüğe girdi. Türkiye ortak üye (associate member) statüsü kazandı. Bu statü belli bir hazırlık ve geçiş süreci sonrasında Türkiye’nin tam üyeliğine açık bulunuyordu.28

AET’yle ortak üyelik ilişkisi kurduğu 1963 yılında Türkiye’nin Ortak Pazar’a girmesi konusunda kamu oyunda önemli bir destek bulunmuyordu. Hatta aydın kesimin büyük ölçüde bu projenin karşısında olduğu söylenebilir. Siyasal platformlarda “onlar ortak biz pazar” sloganı çok sık olarak kullanılmaktadır. Bu olumsuz havanın arkasında 1960’lı yılların

kalkınmacı ekonomik politikalarına duyulan inanç yatmaktadır. O yıllarda sanayileşmenin Türkiye'nin mutlaka gerçekleştirmesi gereken bir kurtuluş yolu olduğu konusunda geniş bir oydaşma bulunmaktadır. Bu sanayileşmenin gerçekleştirilmesi yolu olarak da korunmuş bir iç pazarda ithal ikamesi yolu benimsenmişti. Bu kapalı ekonomi popülist uygulamalara da olanak verdiği için Türkiye'de siyasetçiler tarafından da sıcak karşılanıyordu. Kurtuluş yolunun bu türde bir sanayileşme olduğuna inanılan bir ortamda Ortak Pazar'a katılmanın kurulmuş sanayii yok edeceği kaygısı ağır basıyordu. Bu nedenle de AT'ye karşı aydın kesim arasında yaygın bir direnç bulunuyordu.

Yunanistan'da 21 Nisan 1967'de Albaylar Juntasının yönetime elkoyması üzerine, Yunanistan'ın AET ile ilişkisi donduruldu. Artık Türkiye AET ile ilişkilerinde Yunanistanın ilişkilerinin hızlı gelişmesinin baskısını duymuyordu. Bu durumda ekonomisini AET'ye hazırlamak için gerekli çalışmaları yapabilmek için zaman kazanmıştı. Ama Demirel Hükümeti bu zamanı kullanmadan AET'ye giriş için acele ediyordu. 16 Mayıs 1967'de Bruxelles'teki Karma Parlamento Komisyonu toplantısında Türkiye geçiş döneminin başlatılması için talepte bulundu. AET ise Türkiye'nin henüz bu döneme hazır olmadığını düşünüyordu.29 Türkiye'de de özellikle Planlama bürokrasisi bu ilişkinin geliştirilmesinin hızlandırılmasına karşıydı. Geçiş dönemini başlatacak olan Katma Protokol Müzakereleri bu ortam içinde gelişti. Hazırlanan Katma Protokol 23 Kasım 1970'de imzalandı.30 Bu protokol 1 Eylül 1971'de uygulamaya girecekti. Bu tarihte Türkiye gümrük oranlarını yüzde 120 artırdı. Katma Protokol'un öngördüğü gümrük indirimleri bu oranlar üzerinden yapılacaktı.31 Tabii ki bu tutum AET tarafından "kötü niyet göstergesi" olarak kabul edildi. Bu davranış Türkiye'nin hem AET içinde alma isteğini hem de güçlü savunma güdüsünü göstermektedir.

Türkiye AET ilişkilerinin 1971 yılında karşılaştığı tek zorluk bu değildi. 12 Mart 1971'de ki askeri müdahale sonrasında TBMM açık kalmasına karşın AET Türkiye arasındaki ilişkiler de gerilimler yaşanmaya başlamıştı. 12 Mart Döneminin anti demokratik uygulamaları ilişkileri özellikle Avrupa Parlamentosu cephesinde gerginleştiriyordu. Askeri müdahale sonrasında Türkiye'de Üçüncü Beş Yıllık Plan Türkiye'nin Gümrük Birliğine sanayileşmesini önemli ölçüde geliştirmiş olarak katılması perspektifiyle hazırlanmaya başlamıştı. Bu da Türkiye'nin hazırlanan Katma Protokolun değiştirilmesi talebinde bulunmasına yol açtı.

Siyasal ilişkilerin de gergin olduğu bir dönemde AET bu değişiklikleri uygun bulmuyordu. Ama AET'ye İngiltere, Danimarka ve İrlanda'nin katılımı dolayısıyla Türkiye ile AET arasında hazırlanması gereken Tamamlayıcı Protokolda sağlanacak bazı esnekliklerle Türkiye'nin istekleri karşılanmaya çalışıldı. 30 Haziran 1973'te Tamamlayıcı Protokol imzalandı,32 Türkiye'de 22 yıllık geçiş dönemine girmiş oldu.

1974 yılında özellikle Kıbrıs'taki gelişmeler Türkiye'nin AET ile ilişkilerinde yeni bir dönemin başlamasına neden oldu. Yunanistan'daki Albaylar Juntasının Kıbrıs'ta Makarios'a bir darbe düzenliyerek ENOSİS'i gerçekleştirmek istemesi Türkiye'yi 20 Temmuz 1974'te Kıbrısa askeri müdahale yapmak zorunda bıraktı.

Türkiye'nin Ağustosta yaptığı ikinci harekettan sonra Yunanistanda Albaylar Juntası düştü. Yunanistanda Karamanlis Hükümeti kuruldu. Yunanistanın demokrasiye dönüşü AET'te Yunanistan lehine olumlu bir hava yarattı. Ekim 1974'deki Paris Zirvesi'nde Topluluk üyeleri Kıbrıs Harekatı nedeniyle Türkiye'yi kınayan bir karar aldılar. 1975 Haziranında Kıbrıs Rum kesimiyle AET Ortaklık Konseyi toplantısı yaptı. 12 Haziran 1975'te de Yunanistan Topluluğu tam üyelik için başvurdu. Bu başvuruyla

Türkiye bir kez daha Yunanistan’dan geri kalmak tehtidiyle karşı karşıya kaldı.

Yunanistan bu başvuruyu yaptığında Türkiye’nin AET ile ilişkileri gerginliğini koruyordu. Katma Protokol’dan sonra AET ile Türkiye arasındaki dış ticaret dengeleri sürekli Türkiye aleyhine açık verir hale gelmişti. Buna ilk petrol şokunun sonuçları da eklenince Türkiye’nin ekonomik sorunları artıyordu. Bunu azaltmak için yaptığı Katma Protokol’daki revizyon önerileri AET tarafından sürekli red ediliyordu. Ayrıca Katma Protokolda Türki İşçilerinin serbest dolaşımı ile ilgili maddenin uygulanmasının ertelenmesi için Almanya’nın yaptığı girişimlere Türkiye’nin direnmesi AET-Türkiye ilişkilerinin gerginleşmesine yol açıyordu. Türkiye Protokolun 60’ıncı maddesindeki hükümlerine dayanarak yükümlülüklerini 1 Ocak 1978’den itibaren bir yıl süreyle ertelediğini açıkladı.33

Karamanlis AT’ye tam üyelik için başvurduğunda Brüksel eurokratları Yunanistan’ın gelişmişlik düzeyini tam üyelik için yeterli görmüyorlardı. Bu nedenle Türkiye’ye de tam üyelik için başvurmasını telkin ettiler. Bu telkinin nedeni Türkiye ve Yunanistan’ın girişinin birlikte red edilmesini sağlamak içindi. Ama Türkiye kararlı olmayan koalisyon hükümetleriyle AET ilişkilerinin bu kadar gergin olduğu bir dönemde böyle bir başvuruyu yapamamıştır.34 Yunanistan‘da özellikle Fransa’nın gayretleri sonucunda 25 Mayıs 1979‘da Yunanistan ile AET arasında Katılım Anlaşması imzalanmıştır. Yunanistanın tam üyeliği 1981 yılında gerçekleşmiştir. Bir başka deyişle Türkiye 1959’dan beri karşılaşmaktan çekindiği sorunla karşı karşıya kalmıştır.

Türkiye’de aydın kesimin AT’ye bakış açısı 1980 sonrasında önemli ölçüde değişme göstermiştir. Toplumun büyük kesimi AB üyesi olmaya olumlu olarak yaklaşmaya başlamıştır. Bunun iki önemli nedeninin olduğu

söylenebilir. Bunlardan birincisi ekonomik politikada yaşanan değişmedir. 24 Ocak 1980 kararlarından sonra Türkiye ekonomisi dışa açılmış, ithal ikamesiyle gelişme stratejisi yerine ihracat yoluyla gelişen bir ekonomik politika izlenmeye başlamıştır. Türkiye bu gelişmeler sonucunda sanayisini gümrük duvarlarıyla koruma yaklaşımından büyük ölçüde vazgeçmiştir. Bu deneyim Türkiye sanayisinin rekabetçi ortamda yıkılmadığını, varlığını sürdürebildiğini ortaya koymuştur. Bu da AT'ye katılmaya karşı, sanayii yıkacağı korkusuyla varolan, direnci önemli ölçüde kadırmıştır. Kendisine daha çok güvenmeye başlayan Türkiye AT içinde yer almayı daha kararlılık içinde ister hale gelmiştir. İkinci önemli neden 12 Eylül 1980 askeri müdahalesidir. Bu müdahale sonrasında yaşananlar sonrasında AT Türkiye'de demokrasinin güvencesi olarak görülmeye başlanmıştır. Kuşkusuz bu çok önemli bir dönüşümdür. Türkiye AT'yi artık bir ekonomik proje olarak değil, siyasal bir proje olarak algılamaya başlamıştır.

Bu gelişmelere Yunanistan'ın AT üyesi olması da eklenince, Türkiye 1987 yılında AT'ye tam üyelik için başvurdu.35 AT Komisyonu bu konuda 1989'da hazırladığı Görüşte (Avis) Türkiye'nin başvurusunun askıya alınmasını önerdi.36 AT Türkiye'yi kendi coğrafik Avrupa tanımı içinde görse'de onu bu dönemde kabul etmeye hazır değildir. Dünyanın yeniden yapılanmasında AT'nin ekonomik performansı henüz başarılı olamamıştır. Çözümü tek pazara geçmekte aramaktadır. Böyle bir ortamda yeni bir ülkenin Topluluk üyesi olma başvurusunun değerlendirilmesinde bu üyenin AB'nin daha derinden bütünleşmesinin yaratabileceği itici gücü azaltmaması beklenmektedir. Oysa Türkiye'in büyük ve hızlı artan nüfusu, kişi başına GSMH'sının düşüklüğü, yüksek enflasyon düzeyi, büyük tarımsal kapasitesi, vb. pek çok neden onu bu ölçütü karşılamaktan uzak tutmaktadır. Böyle bir ortamda beklenilebileceği gibi Türkiye'nin başvurusu askıya alınmıştır.

Bu başvurudan sonuç alınmamasına karşın Türkiye AT'ye üye olmak konusunda ısrarcı olmayı sürdürmüştür. AT üzerinde bir tür baskı yaratabilmek için Türkiye gümrük birliğine dahil olmak için tek taraflı olarak bir başvuru yaptı. Bu gerçekte AT tarihinde daha önce ve daha sonra görülmemiş bir durumdu. Bir ülke tam üye olmadan gümrük birliğine katılmak istiyordu. Kuşkusuz bu Türkiye açısından çok önemli bir fedakarlıktı. 1989'da hazırlanan Görüşte ön görülen İşbirliği Programı hazırlanarak 6 Haziran 1990'da AT Bakanlar Konseyine sunuldu. "Matutes Paketi" olarak da bilinen bu programda 1995 yılı sonunda gümrük birliğinin gerçekleştirilmesi, ekonomik entegrasyonla ilgili bazı alanlarda işbirliğinin artırılması ön görülüyordu. Bu programda tam üyelikten hiç söz edilmiyor, sadece gümrük birliğinin gerçekleştirilmesi ve ortaklık ilişkisinin derinleştirilmesi ön görülmüştür. Buna karşın Matutes Paketi Türkiye tarafından belli bir iyimserlikle karşılandı.37 Ama bu İşbirliği Programının yürürlüğe girebilmesi için Konsey tarafından onaylanması gerekiyordu. Buna ise Yunanistan'ın Vetosu engel oluşturuyordu. Bu durumda hem AT Komisyonu, hem de Türkiye İşbirliği Programının uygulanabilmesi için Ankara Antlaşması'nın gümrük birliğine ilişkin maddelerine başvurarak Yunanistan'ın vetosunun çalışmasını engellediler. AT Komisyonu Başkan Yardımcısı Bangemann Komisyon'a ve Türkiye'ye sunduğu Çalışma Programı taraflarca 21 Ocak 1992'de imzalanarak uygulamaya konuldu.38

Gümrük Birliği'nin gerçekleştirilmesini ve bazı konularda işbirliğini öngören bu program yeni bir siyasal kararın alınmasına gerek bırakmıyordu. Bu dönemde Türkiye'de iktidara gelen Demirel'in Başbakan olduğu DYP-SHP Koalisyonu Hükümeti de Özal döneminde olduğu gibi her ne pahasına olursa olsun AT tam üyelik konusunda ısrarcı olmuyordu. Gümrük birliğinin gerçekleştirilmesiyle yetiniyordu. Gümrük birliği müzakereleri temelde ekonomik olmasına karşın esas zorluklar siyasal

alanda ortaya çıktı. 1994 yılı Aralık ayında 9 DEP milletvekilinin mahkum olması gümrük birliğinin Avrupa Parlamentosuna takılma olasılığını artırdı. Bu konudaki duyarlılıkların aşılması için 6 Mart 1995'teki Türkiye-AT Ortaklık Konseyi'nin toplantısını beklemek gerekti. Bu toplantıda alınan gümrük birliği kararı 13 Aralık 1995 tarihindeki Avrupa Parlamentosu'nda onaylanarak 1996 yılı başından itibaren uygulamaya konuldu.39

Parlamento aynı tarihte Türkiye'deki demokratikleşme ve insan hakları duyarlılığını ifade eden ve bu konularda Türkiye'nin Parlamentoya rapor sunmasını öngören bir karar aldı. Türkiye'nin topluluktan tek taraflı olarak açıklanan çok sınırlı bir mali desteğe karşın gümrük birliğini uygulamaya koyması ve Yunanistanın vetosu dolayısıyla bu sınırlı desteğin de verilmemesine karşın, Gümrük Birliği'ndeki yükümlülüklerini yerine getirmesi Türkiye açısından önemli bir fedakarlıktı.40 Ama bu fedakarlık tam üyeliğe giden yolun açılmasını hızlandırmadı.

Daha önce üzerinde durduğumuz. Maastricht Antlaşması ile AT'nin nitelik değiştirerek siyasal birliğe doğru yol alan AB haline gelmesi Türkiye'nin tam üye olmasını zorlaştıran bir gelişme olmuştu. Tabii ki siyasal birliğe girmek için yerine getirilmesi gereken koşullar artacak, tam üyelik müzakereleri daha zorlaşacaktı. Ayrıca Maastricht Anltlaşması'nda Roma Antlaşması'nın üyeliğe kabul maddesinin değiştirilerek, üyelik için Avrupa Parlamentosu'nun onayı gerekli görülmüştü. Türkiye'nin 12 Eylül 1980 askeri müdahalesi sonrasında yaşadığı çok sayıdaki insan hakları sorunu Türkiye'yle Avrupa Parlamentosu arasındaki ilişkilerinin çok gergin kalmasına neden olmuştu. Parlamentonun onayı koşulu Ankara'da kaygı yaratıyordu.

AB'nin yeni bir genişleme safhasına girerek Doğu Avrupa ülkelerinin AB'ye entegrasyonunu gerçekleştirmek yolunda attığı en önemli

adımlardan biri olan 1993’deki Kopenhag Zirvesinde AB üyeliği için aranan kriterlerin saptanması oluşturmuştu. Bu Zirvenin sonuç bildirisinde Türkiye ile ilişkilerin gümrük birliği temelinde yürütüleceği açıkça belirtiliyordu. Bu yeni genişlemede Türkiye’nin tam üyelik düşünülmediğinin açık bir ifadesiydi. Bir anlamda 1959 yılından beri AB’nin kapısında bekletilen Türkiye’nin beklemesi sürecekti.

Türkiye’nin Gümrük Birliği’ne girmesinden hemen sonra yaşanan Kardak Krizi Türkiye Yunanistan ilişkilerini ciddi biçimde bozarken, Yunanistanın girişimleriyle AB Bakanlar Konseyi 24 Temmuz 1996’da krizin sorumlusunun Türkiye olduğuna, sorunun çözümü için Uluslararası (Lahey) Adalet Divanı’na gidilmesi gerektiğini öneren bir karar aldı. Yunanistan da AB ile Türkiye arasındaki ilişkilerin gelişmesini engelleyen tutumunu yoğunlaştırdı. 1997 yılı AB’nin yeni genişleme sürecinin hangi ülkeleri kapsayacağı ve bu ülkelerin AB’ye katılma takvimlerinin belirlenmesi bakımından kritik bir öneme sahipti. Yıl sonundaki Lüksemburg Zirvesi’nde bu kararlara kesinlik kazandırılacaktı. Türkiye bu toplantıda Türkiye’ye tam adaylı yolunun açılması için ısrarlı girişimlerde bulunmaya başladı. Yılın başında 29 Ocak 1997’de Roma’da Türkiye ile Almanya, İtalya, Fransa ve İspanya başbakanları arasında yapılan toplantıda Çiller Gümrük Birliği’nin işlemeye başlamasından sonra sıranın tam üyeliğe geldiği konusunda ısrarcı oldu ve tam üyeliğin takviminin belirlenmesini istedi. AB üyesi bu ülkelerin başbakanları Türkiye’ye ümit vermediler, ilişkilerin gümrük birliği temelli yürümesinde kararlı olduklarını gösterdiler. 4 Mart 1997’de Brüxelles’de toplanan AB ülkeleri Hıristiyan Demokrat Partileri Zirvesi’nde Belçika Başbakanı Martens Türkiye’nin kültürünün farklı olduğu üzerinde durarak AB gibi bir Avrupa Uygarlığı Projesi içinde Türkiye’nin yeri olmayacağını açıkladı. Bu düşünce biçimine Avrupanın demokrat çevrelerinde önemli tepkiler

gelmesine karşın, yine de AB kamuoyunda Türkiye lehine bir hava olmadığı açıkça anlaşıldı.41

16-17 Haziran 1997'de Amsterdam'da toplanan zirvede genişlemenin kurucu anlaşmada gerekli kıldığı değişiklikler onaylandı. AB Komisyonu 16 Temmuz 1997'de (Daha Kuvvetli ve Daha Geniş Bir Birlik İçin) Gündem 2000 raporunu açıkladı.42 Bu rapor AB'nin yeni genişleme sürecinde tam üyeliğe kabul edilecek ülkeler için bir yol haritası veriliyordu. Başvuruda bulunan ülkelerin iki dalga halinde AB'ye katılması öngörülüyordu. Türkiye'ye ikinci dalga içinde bile yer verilmemişti. Bu belgede Türkiye'nin AB'ye katılmaya ehil olduğu ve Gümrük Birliği'ni gerçekleştirebildiği belirtilmesine karşın, makro ekonomik istikrarsızlığı ve insan hakları, demokratikleşme ve Güneydoğu sorunu dolayısıyla yetersiz görülüyordu. Rapor'da AB'nin Türkiye'nin katılımı konusunda daha önceki belgelerde ifade edilen görüşü değişmemişti. Belki de tek ilerleme Gündem 2000'de düzenlenmesi öngörülen Avrupa Konferansı'na diğer adaylarla eşit statüde katılmasıydı.

Gündem 2000'de önerilen genişleme stratejisi 12-13 Aralık 1997'de düzenlenen Lüxemburg Zirvesinde karar haline geldi. Zirvenin nihai bildirisinde Türkiye'nin AB ile ilişkisinin geliştirilmesi 4 konuda gösterilecek ilerlemelere bağlanıyordu. Bunlar, a) insan hakları alanındaki norm ve uygulamaların AB'yle uyumlaştırılması, b) azınlıkların korunması ve saygı gösterilmesi, c) Yunanistan ve Türkiye arasında istikrarlı ilişkiler oluşturulması ve anlaşmazlıkların Uluslararası Adalet Divanı'nca çözümlenmesi, d) Kıbrıs'a siyasi bir çözüme ulaşmak amacıyla BM'nin korunması altında yürütülen müzakerelere destek verilmesi olarak sıralanmıştı.

Lüksemburg Zirvesi kararları Türkiye'de büyük bir hayal kırıklığı yarattı. Ankara AB ile siyasi diyaloğunu askıya aldı. 14 Aralık 1997 tarihli

açıklamasında AB'nin Türkiye konusundaki ayrım yapan tutumu kınanıyor, Türkiye'nin AB'ye tam üyelik hedefini koruduğu, AB ile ortaklık ilişkilerini sürdüreceği bildiriliyor, Lüksemburg Zirvesi nihai bildiride Türkiye'ye ilişkin olarak sıralanan dört konuda AB ile siyasi diyaloğa girmeyeceği belirtiliyordu. Bu tepkiler karşısında daha sonraki Zirvelerde Türkiye ile ilişkileri yumuşatacak olan bazı kararlar alınmasına karşın bunlar AB'nin temel tutumunu değiştirmiyordu. Türkiye'de tepkisini Avrupa Konferanslarına katılmayarak gösteriyordu.43 10-11 Aralık 1999'daki Helsinki Zirvesinde Türkiye oybirliğiyle AB'ye aday ülke olarak kabul edildi. Karara göre Türkiye diğer aday ülkelerle eşit konumda olacaktır. Bu zirevenin sonuç bildirgesi aynı zamanda bir Katılım Ortaklığı belgesi hazırlanmasını öngörüyordu. AB Komisyonu Türk mevzuatının AB müktesebatıyla uyumlaştırılması için gerekli araştırma sürecinin hazırlanmasıyla görevlendirildi. Böylece AB'nin bu aşamadaki genişlemesinde AB'ye katılacak ülke sayısı 13'e yükselmiş oluyordu. Zirvede Türkiye'ye katılım yolu açılmıştı ama sonuç bildirisinde Kıbrıs ve Ege sorunlarıyla ilgili olarak yer alan ibareler Türkiye'de tereddüt yaratıyordu. Bu tereddütleri aşmak için AB Dönem Başkanı Fillandiya Başbakanı Lipponen Başbakan Ecevite açıklayıcı bir mektup yazdı. AB Komisyonunun genişlemeden sorumlu Komiseri Gunther Verheugen 10 Aralık gecesi Ankara'ya gelerek Türkiye'yi adaylık statüsünü kabüle ikna etmeye çalıştı. O gece toplanan Bakanlar kurulu adaylık statüsünü kabül kararını verdi. Ertesi gün Başbakan Ecevit Helsinki'deki çalışma yemeğine ve "Avrupa Aile Fotografına" katıldı.44

Helsinki Zirvesi kararlarının uygulamaya konulmasında ilk adım olarak 29 Nisan 2000 tarihinde Luxembourg'da Türkiye-Avrupa Topluluk Konseyi toplandı. Bu toplantıda Türkiye için Katılım Ortaklığı Belgesinin hazırlanması için yapılacak çalışmalar örgütlendi. AB Komisyonunca

hazırlanan Katılım Ortaklığı Belgesi 4 Aralık 2000 tarihinde Konseyce kabul edildi.45 Bu belge Türkiye'nin AB'ye adaylık sürecinin işleyişinin koşulları takvimi ve AB'nin sağlayacağı mali ve teknik desteğin çerçevesini çiziyordu. Bu belge AB tarafının konumunu saptıyordu. Buna karşılık olarak Kopenhag Kriterlerini gözönünde tutarak Türkiye kendi yapacaklarını saptayan Ulusal Programını hazırlayacaktı.

2000 yılı sonunda 7-8 Aralıkta Nice'de yapılan Zirve toplantısında varılan Antlaşmanın "AB'nin Genişlemesi Hakkında Bildiri" adlı ekinde 2010 yılına kadar AB organlarındaki gelişmelerin projeksiyonu veriliyordu. Bu belge AB'nin 27 üyesi olacağı varsayımına göre hazırlanmıştı. Türkiye'nin dışta bırakılması AB tarafından henüz Türkiye ile katılıma müzakerelerinin başlamamış olmasıyla açıklanıyor, bunun Türkiye'nin katılımının 2010 sonrasına bırakıldığı anlamı taşımadığı belirtiliyordu.46

Türkiye'nin Ulusal Programı 24 Mart 2001'de Resmi Gazete'de yayınlandı. Ama henüz tam üyelik müzakereleri başlatılamadı. Yaşanan olaylar gözlendiğinde her iki tarafın da tam üyelik sürecini hızlandırmak konusunda özel bir gayret gösterdiklerini söylemek zordur.

IV. Sonuç

Gerek AB'nin oluşum öyküsü, gerek Türkiye'nin AB ile ilişkilerinin gelişim öyküsü gözden geçirildiğinde bu öykülerin her ikisinin üst anlatılarında savunma güdüsünün merkezi bir konum kazandığı görülmektedir. AB küreselleşen dünyada savunma güdüsünü projesinin niteliğini geliştirmekte, yarışma kapasitesini artırmakta bulmaktadır. Türkiye ise savunma güdüsünün bir bölümünü AB'ile ilişkisini düzenlemede görmektedir.

Küreselleşmenin henüz yeterince gelişmemiş olduğu ve ulus-devletlerin hakim olduğu bir dünyada bir bölgesel ekonomik birlik oluştu mu, onun çevresinde ki ülkeler için ciddi bir ikilem yaratmaktadır. Bu birliğin

yarattığı ticaret saptırıcı etkiler dışta kalan ülkenin kayıplarına yol açabilecektir. Ayrıca bütünleşmiş pazarın yaratacağı dışsallıklardan yararlanamayacaktır. Ama buna karşılık eğer bu ülkenin sanayileşmesi yeterince gelişmiş bir düzeyde değil ise büyük bir pazar içinde ortaya çıkacak eşitsiz büyüme olgusunun kaybeden kesimi olacaktır. Bu birliğe girse de girmese de kaybetme riski bulunmaktadır. Olabilecek olumlu ve olumsuz etkilerin muhasebesinin nihai sonucu konusunda bir kestirimde bulunmak kolay değildir. AET’nin kurulmasıyla Türkiye de böyle bir ikilemle karşı karşıya kalmıştır. Türkiye’nin AET’nin kurulmasından sonra bu oluşum karşısında izlediği savunma stratejisinin üç aşamadan geçtiği görülmektedir.

Birinci aşama Yunanistan’ın AET’ ye ortaklık için başvurusuyla yaşanmaya başlamıştır. Türkiye 1959 yılında ortaklık için başvurusunu yaparken, AET içinde yer almanın ekonomik muhasebesini yapmaktan çok, Yunanistan’ın sağlayabileceği üstünlükleri ortadan kaldırma hesabı içindedir. Türkiye’nin AET’ye başvurma konusundaki tereddütlerini Yunanistan ortadan kaldırmışlardır. Bu aşama da AET’ye karşı değil Yunanistan’a karşı bir savunma güdüsü ağır basmaktadır.

İkinci aşama savunma güdüsünün AT’yle Katma Protokol Müzakerelerinin yapılmaya başladığı 1967 yılında belirginlik kazandığı ve 1979’da Yunanistan’ın tam üyeliğe kabulünün kesinleşmesine kadar sürdüğü söylenebilir. Türkiye Ankara Anlaşmasıyla AET’yle ilişki kurmuş bulunuyor ve Yunanistan’a karşı savunma için istediği konumu elde etmiş bulunuyordu. Ama bu konum ile Türkiye’nin ekonomik gelişmesi için seçtiği strateji ve bunun dayandığı kalkınma kuramı arasında bir tutarsızlık bulunuyordu.

Türkiye 1963 yılında Beş Yıllık Bir Kalkınma Planı kabul etmişti. Bu plan temelde ithal ikameci bir yöntemle sanayileşme stratejisini

benimsemişti. Başka bir deyişle ülkenin korumacılığı sürdürmesi ve bu sırada sanayileşmesini ileri bir aşamaya vardırdıktan sonra AET içinde yeralması öngörülüyordu. Ülke yöneticilerinin ve girişimcilerinin uluslararası piyasalarda yarışabilme konusunda henüz kendilerine güveni yoktu. Böyle bir ortamda ulus-devlet en çok şey bekleniyordu. Öyle olunca da AET'ye tam üye olmak konusunda bir girişimde bulunulmuştu ama AET'ye girmenin getireceği sonuçlar konusunda toplumda yaygın bir kaygı bulunuyor demekti.

Bu bakışın gerisinde ekonomik gelişme ya da sanayileşmeyle ulus-devletin varlığı arasında araçsal bir özdeşleşmenin kurulması bulunmaktadır. Bu dönemde hakim olan kalkınma kuramı böyle bir özdeşlik kurulmasının dayanağını oluşturmaktadır. Ulus-devletin denetim yetkilerinin aşınması bir gelişme fırsatının kaybolması, hatta gelişmemiş bir toplum olmaya mahkum olunması olarak yorumlanmaktadır. Böyle bir yorum ulus-devletin kendisini korumasının meşru görülmesinin ancak onun gelişmeyi sağlamakta araçsal işlevini yerine getirmesine bağlı kaldığına açıklık kazandırmaktadır.

Bu durumda Türkiye için en iyi savunma stratejisi AET'yle ilişkiyi sürdürmek ama gümrük birliğine girmeyi mümkün olduğu kadar geciktirmek olduğu söylenebilir. Albaylar darbesi dolayısıyla Yunanistan'ın AT'yle ilişkilerinin dondurulduğu dönemde Türkiye bu stratejinin uygulanmasında zorlukla karşılaşmamıştır. Ama Yunanistan'ın AT'ye dönüşü ve diğer gelişmeler bu savunma stratejisinin uygulanmasına olanak bırakmamıştır.

Üçüncü aşama 1987'de Türkiye'nin AT'ye tam ortaklık için başvurusuyla başlamıştır.

1980 yılları ise Türkiye'nin ekonomik gelişme konusunda ulus-devletten beklenen araçsal işlevin değişmesine neden oldu. 1980'li yıllarda

alınan ekonomik önlemler Türkiye'nin gelişme stratejisinin niteliğini değiştirdi. Türkiye korumacı ekonomik politikalarını terkederek, dünya sistemine eklemlenirken, daha açık bir ekonomik politika izlemeye başladı. Başka bir deyişle Türkiye gelişme yolunu küreselleşme sürecinin bir parçası olmada aramaya başlıyordu. Bu Türkiye'nin ekonomik gelişmeye ilişkin kuramsal yaklaşımını değştirmesi demekti. Yaşam deneyimi korumacılığa dayanan bir gelişme kuramının yerini, dünyaya açılmaya dayanan bir kurama bırakmasına neden olduğunda, ulus-devlet de kendisinin korumasını küreselleşmekte görüyor. Aslında küreselleşme sürecinde ülkenin gelişmesi bakımından böyle bir araçsal işlevsellik görülmeye başlayınca, Türkiye'nin AT'ye katılması konusunda kaygı duymaya neden kalmamaktadır. Türkiye açısından AT üyeliğini geciktirmek için önemli bir neden kalmamaktadır.Nitekim Türkiye 1987 yılında AT tam üyelik için başvurmuştur.

Gün geçtikçe Türkiye küreselleşen dünya ya daha çok eklemlenmiş, girişimcilerin yeni dünya koşullarında yarışabilecekleri ve gelişmelerini hızlandıracakları konusunda kendilerine güvenleri gelişmiştir. Bundan daha önemlisi Türkiye'nin AT projesini sadece ekonomik bakımdan değerlerdirme eğilimi ortadan kalmış, projenin bütününü değerlendirir hale gelmiştir. Türkiyenin 1980 askeri müdahalesinden sonra yaşadığı olaylar, AT'nin ekonomik bir proje olması kadar bir demokrasi projesi de olmasının önemini artırmıştır. Türkiye yaşadıklarına bağlı olarak AT'nin bu yönünü de algılamaya başlamıştır. Ülke içindeki siyasal süreçlerin üretmekte zorlandığı insan hakları ve demokrasi standartlarına ulaşmada, Türkiye Halkının gözünde, AT yeni bir araçsal işlevsellik kazanmıştır. Bu aşamada Türkiye küreselleşen dünyada savunmasını bu dünyada tek başına bir ulus devlet olarak yer almaktan çok, AB'yle bütünleşerek yer almakta görmektedir.

Türkiye AB ilişkilerinin kırk yıllık tarihi önemli ölçüde gerilimler taşıyarak gelişmesine karşın, iki tarafın da bu ilişkiyi sonuçlandıramadığını ve sürdürdüğünü göstermektedir.

Bu nedenle belli bir süre sonra Türkiye AB içinde yer alacaktır. O zaman da Türkiye'nin AB'yle ilişki kurma biçiminde yeni bir aşamaya geçilmiş olacaktır.

1 Jaques Pelkmans: "The Assignment of Public Function in Economic Integration", Journal of Common Market Studies, Vol. XXI, No. 1-2, Sep-Dec. 1982, ss. 98-99.

Emile Noel: Avrupa Topluluğu Organları Nasıl Çalışır, Avrupa Topluluğu Enformasyon Bürosu, Ankara, 1980.

2 A. H. Robertson: European Institutions, A. Praeger Publishers, New York, 1958, s. 4.

Paula Scalingi: The European Parliament, Greenwoods Press, Westport, Connecticut, 1980, s. 4.

3 Howard Bliss: The Political Development of the European Community, Blaisdell Publishing Company, Massachusetts, 1970, s. 6-7.

4 David Coombes: Politics and Bureaucracy in the European Community, sage Publications Inc., Beverly Hills, California, 1970, s. 17.

5 J. J. Servan Schreiber: Amerika Meydan Okuyor, Sander Kitabevi, İstanbul, 1968.

6 Hans von der Groeben: The European Community the Formative Years, The European Perspectives Series, Brussells, 1985.

Pierre Gerbet: "Crises and Confrontation", Europe Dream-Adventure-Reality, Elsevier, Brussels, 1987, s. 135-141.

7 Roland Bieber, Jean Paul Jacque, Joseph H. H. Weiller; An Ever Closer Union, European Perspectives Series, Brussells, 1985, s. 8.

8 The Single Act (A New Frontier for Europe), Bulletin of the European Communities, Supplement 1/87, European Documentation, Luxembourg, 1987.

9 Dennis Swann: European Economic Integration, Common Market, Uuropean Union and Beyond, Edward Elgar, Cheltenham, 1996.

10 Anna Michalski, Helen Wallace: The European Community: The Challenge of Enlargement, Royal Institute of International Affairs, London, 1992.

11 Barry Eichengreen: ”European Monetary Union”, Journal of Economic Literature, Vol. XXXI, No. 3, September 1993, ss. 1321-1357. Alfons Verplaetse: ”From Currency Crisis to Single Currency”, Paul Temperton (editor): The Euro, John Wiley, 1997, ss. 22-37.

12 Peter Coffey: The Future of Europe, Edward Elgar, Aldershot, 1995, s. 59.

13 Selda Yerlikaya: The Regional Policies of the European Union and the Possible Implications on Turkey After the Membership, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi ODTÜ, Mart 2001.

14 Neill Nugent: “the Deepening and Widening of the European Community: recent Evolution, Maastricht, and Beyond”Journal of Common Market Studies, Vol. XXX, No. 3, Sept. 1992, s. 319.

15 Ernst-J. Mestmäcker: ”The New Germany in the New Europe”, Williams James Adams (editor): Singular Europe, The University of Michigan Press, Ann Arbor, 1993. ss. 43-53.

16 Sanem Baykal: ”Kopenhag Antlaşması”, Baskın Oran (Editör): Türk Dış Politikası, Cilt. II: 1980-2001, İletişim Yayınları, İstanbul. 2001, s. 332.

17 Sanem Baykal: ”Amsterdam Antlaşması”, Baskın Oran (Editör): Türk Dış Politikası, Cilt. II: 1980-2001, İletişim Yayınları, İstanbul. 2001, s. 345.

18 Sanem Baykal: ”Nice Antlaşması”, Baskın Oran (Editör): Türk Dış Politikası, Cilt. II: 1980-2001, İletişim Yayınları, İstanbul. 2001, s. 361.

19 İlhan Tekeli Selim İlkin: Türkiye ve Avrupa Birliği, (cilt. III), Ümit Yayıncılık, Ankara, 2000, ss. 554-575.

20 Joseph H. H. Weiler: “After Maastricht: Community Legitimacy in Post-1992 Europe”, Williams James Adams (editor): Singular Europe, The University of Michigan Press, Ann Arbor, 1993. ss. 11-41.

21 Wolfgang Hager: ”Little Europe, Wider Europe and Western Economic Cooperation”, Journal of Common Market Studies, Vo. XXI, No. 1-2. Sep-Dec., 1982.

22 Bulletin of the European Union, Supplement 2/95.

23 Felipe Gonzales, Stanley Hoffmann: “European Union and Globalization”, Foreign Policy, Washington, Summer 1999.

24 Brigid Gavin: The European Union and Globalization, Edward Elgar, Cheltenham, UK, 2001, ss. 1-23.

25 Socially Responsible Globalization, (report), Ministry of Social Affairs and Health, EU, 24, 11, 1999.

26 İlhan Tekeli, Selim İlkin: Türkiye ve Avrupa Topluluğu (cilt. I), Ümit Yayıncılık, Ankara, 1993, s. 127.

27 İlhan Tekeli, Selim İlkin: a.g.e, s. 141.

28 İlhan Tekeli, Selim İlkin: a.g.e, s. 194-197.

29 İlhan Tekeli, Selim İlkin: Türkiye ve Avrupa Topluluğu (cilt. II), Ümit Yayıncılık, Ankara, s. 31-34.

30 İlhan Tekeli, Selim İlkin: a.g.e, s. 67-124.

31 İlhan Tekeli, Selim İlkin: a.g.e, s. 141.

32 İlhan Tekeli, Selim İlkin: a.g.e, s. 162.

33 İlhan Tekeli, Selim İlkin: a.g.e, s. 215.

34 İlhan Tekeli, Selim İlkin: a.g.e, s. 225. .

35 İlhan Tekeli Selim İlkin: Türkiye ve Avrupa Birliği, (cilt. III), Ümit Yayıncılık, Ankara, 2000, ss. 71-106.

36 DPT: Türkiye'nin Topluluğa Tam Üyelik Başvurusu Konusunda Komisyon Görüşü, Brüxells, 18 Aralık 1989. (Teksir).

37 İlhan Tekeli Selim İlkin: a.e.g, ss. 208-212.

38 İlhan Tekeli Selim İlkin: a.g.e, s. 246.

39 İlhan Tekeli Selim İlkin: Türkiye ve Avrupa Birliği, (cilt. III), Ümit Yayıncılık, Ankara, 2000, ss. 399-511.

40 Türkiye'nin Avrupa Birliğine Katılımı, Friedrich Ebert Vakfı, İstanbul, 1994.

41 Sanem Baykal Tuğrul Arat: "AB'yle İlişkiler", Baskın Oran (Editör): Türk Dış Politikası, Cilt. II: 1980-2001, İletişim Yayınları, İstanbul. 2001, s. 345-348.

42 European Commission: Agenda 2000 For a Stronger and Wider Union, Bulletin of the European Union Suplement 5/97, Luxembourg, 1997.

43 Task Force Briefing: No. 18: The European Conference and The Enlargement of The European Union, European Parliament, 24 February 2000. Luxembourg.

44 Sanem Baykal Tuğrul Arat: a.g.e s. 351-355.

45 2000 Yılı Genişleme Stratejisi, Avrupa Birliği Avrupa Komisyonu Türkiye Temsilciliği, Ankara, 2000.

46 Sanem Baykal Tuğrul Arat: a.g.e., s. 361-362.

Türkiye-Avrupa Birliği İlişkileri ve Türk-Yunan Sorunları / Doç. Dr. Hasan Ünal [s.197-208]

Bilkent Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi / Türkiye

Türkiye'nin Yunanistan ile yaşadığı sorunlar son zamanlarda Türkiye'nin Avrupa Birliği (AB) ile ilişkilerinin neredeyse ayrılmaz bir parçası haline geldi. Yunanistan'ın o zamanlar AET olarak bilinen AB'ye 1981 yılında üye olmasından bu yana, Türkiye ile sorunlarını AB'nin bir parçası haline getirmeye yönelik çabaları özellikle son zamanlarda meyvelerini vermişe benziyor; zira, 1999 Helsinki Zirvesi ile birlikte Kıbrıs ve Ege sorunları Türkiye'nin AB'ye uyum sürecinde siyasi kriterler haline getirildi. Başka bir ifadeyle söylemek gerekirse, Atina hükümetleri 1981 yılından bu yana yürüttükleri siyasette kendi açılarından başarılı olmuşlardır. Aynı çerçeveden hareketle Atina hükümetinin kazancının Ankara hükümetinin kaybı olduğunu kabullenmek pek mantıksız gelmiyor.

Her ne kadar pek çok çevre, 1999 Helsinki AB zirvesi kararlarıyla başlayan yeni dönemin hem Türkiye hem de Yunanistan açısından belirli kazançlar getireceğini iddia etseler de, ilk fırsatta kazançlı olan tarafın Yunanistan olduğu ortadadır. Bir manada Türkiye'nin yıllardan beri AB ile olan ilişkilerini Türk-Yunan sorunlarıyla irtibatlandırmamak için verdiği mücadelesi başarısızlıkla sonuçlanmıştır. Veya karşı iddialar doğruya daha yakındır. Yani bu 'yeni dönem' hem Türkiye hem de Yunanistan açısından ciddi kazançlar oluşturması muhtemel bir dönemdir.

Bütün bunları anlayabilmek için bu çalışmada, Türkiye'nin AB ile ilişkilerini, kısa bir tarihçe ile birlikte ele almaya çalıştık. Ancak, Türkiye-AB ilişkilerinin bugününü detaylarıyla incelemeye ve bu ilişkilerin özellikle

AB açısından ne manaya geldiğini anlamaya gayret ettik. Aynı şekilde Türk-Yunan sorunlarının yakın tarihçesini ve bugünkü seyrini masaya yatırdık; iki ülke arasında yaşanan yakınlaşma siyasetinin esasına vakıf olabilmek için son zamanlarda Atina'nın Ankara'ya yönelik siyasetinin değişen ve değişmeyen taraflarının analiz edilmesine özen gösterdik. Bu analizlerden bazı sonuçlar çıkarmak suretiyle hem Türkiye-AB ilişkilerinin hem de Türk-Yunan sorunlarının geleceğine yönelik öngörüler geliştirdik.

A. Türkiye-AB İlişkileri Kısa Tarihçe

AB (Avrupa Birliği) uzunca bir zamandan bu yana Türkiye'nin dış ilişkilerinin en önemli eksenini oluşturuyor. 1999 yılı Aralık ayında yapılan Helsinki zirvesinde Türkiye'nin 'aday ülke' ilan edilmesi, Türkiye içerisinde AB konusunda yapılan tartışmaların katsayısını yükseltti. Hatta denilebilir ki, AB merkezli tartışmalar artık sadece Dışişleri Bakanlığı'nın koridorlarında veya ilgili kuruluşların bürokratları arasında yapılmakla kalmıyor. Toplumun geniş kesimlerini içine çekecek tarzda bir tartışma ortamı var gazetelerde ve televizyonlarda. Bazen dozunun kaçtığı hissedilen ve tek taraflı propagandaya da dönüşebilen bu tartışmaların toplumu ne derece bilgilendirdiğini kesin ölçüleriyle bilmemiz mümkün görünmüyor. Ama, bu tartışmaların olması gerektiği biçimde yapılmadığını söylersek pek yanlış olmaz.

***

Türkiye AB ilişkilerini kavrayabilmek için öncelikle meselenin tarihi çerçevesine bakmakta fayda vardır. İkinci Dünya Savaşı sonrasında bir daha Alman-Fransız çatışması yaşanmaması ve Batı dünyasını tehdit eden Sovyet tehlikesine karşı Avrupalıların birlikte hareket edebilmelerini temin edebilmek için önce 'Demir-Çelik Birliği' olarak başlayan oluşuma bile Türkiye 1950'li yılların sonlarından itibaren ilgi duymaya başlamıştı. O zamanki Menderes Hükümeti'nin ilgisinin somut sonuçlara dönüşmesi 1963 yılında Başbakan

İsmet İnönü'nün imzalayacağı 'Ortaklık Antlaşması' ile gerçekleşecekti. Bu arada Demir Çelik Birliği, 1963 yılında bizimle ortaklık antlaşması imzaladığı zaman 'Avrupa Ekonomik Topluluğu' (AET) adını almıştı.

Bu anlaşma Türkiye'nin o zamanlar yaygın tabirle 'Ortak Pazar' olarak bilinen AET'ye nihai üyeliğini öngörüyordu. Bu dönemde Türkiye, Batı dünyası ile tam bir entegrasyon sürecine girmişti. 1950 yılında Kore Savaşı'na asker göndermiş ve 1952 yılında da NATO'ya kabul edilmişti. Yani Türkiye dünyanın stratejik coğrafya itibariyle ikiye bölündüğü ve yaklaşık kırk yıl sürecek bu yeni siyasi yapıda geleceğini Batı dünyası ile birleştirmiş oluyordu. Bütün bunlar Türkiye'nin AET ile ortaklık anlaşması yapmasını kolaylaştırmıştı. Daha doğrusu, AET o zaman Türkiye'ye bu anlaşmayı teklif etmişti. Türkiye bir ara böyle bir anlaşmayı imzalamak konusunda tereddüt etmiş; ancak, o zamanki hükümetler Yunanistan'ın üye olduğu her yere Türkiye'nin de üye olmasını stratejik bir hedef olarak gördüklerinden, Atina'nın Ortak Pazar ile benzeri bir anlaşma imzalamasının ardından ortaklık anlaşmasına imzayı basmışlardı.

Söz konusu anlaşmaya 1972 yılında ilave edilen bir ek protokol ile Türkiye'nin AET ile ilişkilerinin geleceği ve nihai üyelik konusu yeniden tanzim edilmiş; Gümrük Birliği'ne ne zaman geçileceği gibi konular karara bağlanmış ve 1978'de Yunanistan'ın tam üyelik müracaatı yaptığı günlerde Türkiye'nin de benzeri bir müracaatta bulunup bulunmayacağı AET üyeleri tarafından Ankara nezdinde araştırılmıştı. O zamanlar Türkiye, Batılı dünyanın stratejik kartı en değerli üyelerinden birisi olduğu için bugünkü gibi itilip kakılmıyordu. Ve eğer Türkiye o günlerde tam üyelik müracaatı yapmış olsaydı belki üye dahi olabilirdi. Veya Yunanistan'la birlikte dışarıda tutulabilirdi. Ancak o günlerde Türkiye'de Üçüncü Dünyacı görüşler sadece aydınlar ve üniversitelerde rağbet görmekle kalmıyordu. Bu görüşler hükümette de revaçtaydı ve 'onlar ortak biz pazar olmak

istemiyoruz' sloganlarının ardına gizlenen Ecevit hükümeti üyelik başvurusunda bulunmadı.

1972'den 1980'lere kadar geçen dönemde Türkiye'nin Batılı dünya ve NATO içerisindeki stratejik değeri aynı kalmakla hatta daha da artmakla birlikte Avrupalı ülkeler nezdindeki ekonomik değeri ciddi bir erozyona uğradı. Bu dönemde bilhassa 1974 petrol kriziyle birlikte Avrupalı ülkelerde başlayan ekonomik yavaşlama Türk işçisine olan rağbeti azaltmıştı. 1970'lerin ikinci yarısından itibaren iyice etkisini hissettiren ve özellikle Japonya'nın yükselişiyle başlayan Uzak Doğu rekabeti Avrupalı ülkelerin ihracat merkezli ekonomik yapılarını ciddi ölçülerde zorlamaya başlamıştı. Dolayısıyla yavaşlayan bu ekonomiler için Türk iş gücü artık pek cazip gelmiyordu. Oysa özellikle 1960'larda başta Almanya olmak üzere pek çok Avrupa ülkesi için Türk iş gücü kalkınmanın lokomotifi olmuştu.

Bu durum 1980'li yıllarda Avrupa açısından iyice belirgin bir sorun olmaya başladı. Uzak Doğu'nun baskısı karşısında ezilen Avrupa ülkeleri Türkiye gibi nüfusu hızla artan bir ülkenin AET'ye alınmasını artık bir ekonomik tehdit olarak algılamaya başlamışlardı. Bu yüzden de 1960'lı yıllarda stratejik kartından dolayı Türkiye'ye yapılan vaatleri yerine getirmeye niyetleri yoktu artık. NATO içerisindeki ittifak ilişkileri Sovyet tehdidi dolayısıyla sürdürülüyordu; ancak, iş AET'ye üyelik konusuna gelince tavırlar değişiyordu. 1980'lerden itibaren AET'nin siyaseti Türkiye'nin muhtemel üyeliğine dair hemen her şeyi adeta yok etmek ve Ankara'yı bu işten soğutmak üzerine kurulmuştu.

1970'lerde çok ciddi ekonomik krizlerden geçen ve toplumda 'sağ-sol çatışması' olarak bilinen kargaşa ortamı yüzünden yaklaşık on yılını hemen hemen hiçbir şey yapmadan geçiren Türkiye'nin AET üyeliği için yaptığı veya yapmaya niyetli olduğu fazlaca bir şey de yoktu zaten. Dolayısıyla

AET'nin bu dönemde Türkiye'yi bu işten soğutması pek de zor olmamıştı. Ayrıca 1981 yılında AET üyesi olan Yunanistan daha önce vermiş olduğu taahhütlerin aksine, üye olduktan hemen sonra Türkiye'nin üyelik süreci aleyhine elinden gelen her şeyi yapmaya başlamıştı. Bu, AET açısından da gayet güzel bir oyundu; zira, başta Almanya olmak üzere diğer üyeler bu sayede suçu Yunanistan'a atabiliyorlar ve kendilerinin Türkiye konusunda art niyetli olmadıklarını söyleyebiliyorlardı.

Türkiye 1987 yılında üyelik başvurusu yaptığı zaman AET içerisinde aleyhine oluşan havanın ne derece güçlenmiş olduğunu görecekti. 1989 yılında Türkiye'nin başvurusuna resmen olumsuz bir cevap veren AET, kısa bir süre sonra birbiri ardına devrilen komünist rejimlerin yaşandığı Doğu Avrupa ülkelerini bünyesine alabilmek için hummalı bir faaliyete başlayacaktı.

Soğuk Savaş Sonrasında Türkiye-AB İlişkileri

Soğuk Savaş'ın sona ermesiyle birlikte AB, Türkiye konusunda belli ölçülerde daha rahat hareket etmeye başladı. Bu dönemde eski komünist ülkeleri artık Avrupa Birliği adını almış bulunan ve giderek bir Avrupa Birleşik Devletleri tarzında örgütlenmek isteyen AB bünyesine almak için değişik programlar uygulamaya konuldu. Kısaca 'istikrar programı' olarak bilinen bu uygulamalar sayesinde eski komünist ülkelere ciddi miktarlarda maddi kaynak transferi yapılırken, söz konusu ülkeler yabancı yatırım çekebilmek için önemli ekonomik reformlara imza attılar. Sonuçta on yıllık bir hazırlık döneminin sonunda yani 2001 yılında bu ülkelerin en geride kalanları bile AB üyelik müzakerelerine giriştiler. 2004 senesinde vuku bulması beklenen genişlemenin ilk dalgasında bu ülkelerden Polonya, Macaristan, Çek Cumhuriyeti, Estanyo ve Slovenya'nın AB'ye girmesi bekleniyor.

Aynı dönemde Türkiye'nin AB ile ilişkileri oldukça sancılı bir süreçten geçti. Soğuk Savaş'ın bitmesiyle Türkiye'ye eskisi kadar ihtiyaç duymayan AB, genişleme konusunda Türkiye'yi düşünmediğini uzunca bir süre her türlü davranışıyla ortaya koymaktan geri durmadı. Bir yandan PKK başta olmak üzere Türkiye'ye karşı terör kampanyası yürüten örgütlerin kendi ülkelerinde rahatça at koşturmalarına izin veren Avrupa ülkeleri, Doğu Avrupa için uygulanan üyeliğe hazırlama programlarına Ankara'yı dahil etmediler. Ancak aynı dönemde Türkiye ile Gümrük Birliği antlaşması yapılmasına genel olarak destek verdiler. Türkiye'nin, tam üyelik yolunda ciddi bir adım oluşturacağı düşüncesiyle büyük bir istek ve heyecanla dahil olduğu Gümrük Birliği 1995 yılında imzalandı. 1996 yılı başından itibaren de uygulamada bulunuyor.

Gümrük Birliği ekonomik açıdan Türkiye'ye fazlaca bir şey getirmezken (hatta belki de Türkiye'den AB'ye kaynak transfer edilmesine sebep olurken), siyasi olarak Türkiye'nin AB'ye yakınlaşması yönünde de fazlaca bir fayda sağlayamadı. Bu arada Güney Kıbrıs Rum Yönetimi'nin (GKRY) Kıbrıs adasının tamamının sahibi, tek meşru temsilcisi ve tek hükümeti sıfatıyla AB'ye yaptığı üyelik başvurusu 1995 senesinde kabul edildi. 1997 yılında Lüksemburg'da toplanan AB zirvesi Türkiye'nin AB üyeliği konusunda açıkça 'hayır' derken, GKRY ile tam üyelik müzakerelerine başlama kararı aldı. Ancak bu karar AB açısından uygulamada pek çok sorun ortaya çıkaracaktı.

1997 Lüksemburg zirvesi kararlarıyla AB'nin genişleme sürecinden dışlandığının farkına varan Türkiye, Yunanistan ve Kıbrıs Rumlarına karşı gayet etkili bir gerginlik siyasetini uygulamaya koymakta gecikmedi. Kıbrıs Rumlarının Ada'ya S-300 füzeleri getirme çabaları Türkiye'nin bu siyasetine dayanak oluşturmuştu. 1998 yılı içerisinde Türk-Yunan ilişkileri o denli gergin bir hale gelmişti ki, sonuçta AB, GKRY'yi 'Kıbrıs

Cumhuriyeti' adıyla ve Ada'nın kuzeyini de temsilen AB üyesi yapmanın çok ciddi riskler yaratacağını fark etmekte gecikmedi. Her şeyden önce Türkiye böyle bir gidişata şiddetle itiraz ediyordu ve GKRY'nin Ada'da bir çözüm olmasa dahi Kıbrıs'ın tamamını temsilen AB'ye alınmasına Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti (KKTC) ile tam bir entegrasyona giderek karşılık vereceğini açıklamaktaydı. Bu yönde çalışmalar yapıldığı da ortadaydı.

Dolayısıyla AB, Türkiye'yi zaten AB sürecinden uzaklaştırdıktan sonra, Ankara'yı kendisine düşman edecek böyle bir girişimde bulunmanın sadece Türkiye-AB ilişkilerinde tehlikeli sonuçlar doğurmakla kalmayacağını; aynı zamanda, belki de Avrupa-Atlantik sistemini ciddi sarsıntılara uğratacak risklerle yüz yüze getireceğini anladı.

Ancak 'Kıbrıs' konusunda AB olarak geriye adım atmak da kolay değildi; zira, böyle bir adımı Yunanistan'ın AB içerisinde veto edeceği muhakkaktı. Durum böyle olunca, dört AB üyesi ülke, Almanya, Fransa, Hollanda ve İtalya kendi parlamentolarında kararlar almak suretiyle Ada'da bir çözüm olmadığı takdirde 'Kıbrıs Cumhuriyeti' sıfatını kullanan GKRY'nin AB üyesi olmasını onaylamayacaklarını açıkladılar. Atina buna cevap vermekte gecikmedi ve genişlemenin ilk dalgasına 'Kıbrıs Cumhuriyeti' ilave edilmediği takdirde, bütün genişleme sürecini kendi parlamentosunda veto edeceğini belirtti.

Atina, geçmişte Makedonya ile yaşadığı kriz sırasında da AB'nin diğer bütün üyelerini karşısına almaktan çekinmemişti. Bu defa da böyle yapabilirdi. Eğer yapacak olursa, bilhassa Almanya'nın istediği Doğu Avrupa ülkelerinin üyeliği suya düşecek ve AB'nin en önemli iki ayağından biri olan genişleme (diğeri derinlemesine entegrasyon) süreci askıya alınmak zorunda kalınacaktı. Yani bir manada Kıbrıs meselesi AB'nin geleceğini belirleyecek ve kendi kimliğini tanımlamada önemli bir aşama oluşturacak olan genişleme sürecini bilinmeyen bir meçhule

sürükleyebilecekti. Bunu önlemek için AB'nin Türkiye'yi bu sürecin içerisine çekmesi ve Ankara'yı AB çerçevesinde bir çözüm önerisine ikna etmesi gerekliydi.

Aynı günlerde AB, kurmak istediği Avrupa Güvenlik ve Savunma Kimliği (AGSK) konusunda da Türkiye ile gergin ilişkilere hazırlanıyordu. Türkiye, AB'nin kurmak istediği ve zamanla Avrupa Ordusu adını alacak bu yeni askeri oluşumun karar alma mekanizmalarında eşit statü ile yer almadığı takdirde, söz konusu ordunun NATO'nun imkân ve kabiliyetlerini otomatikman kullanmasına izin vermeyeceğini belirtmekteydi. Üstelik Türkiye, bu görüşlerini 1999 yılı Nisan ayında Washington'da yapılan NATO zirvesinde diğer NATO üyelerine de kabul ettirerek, bunları zirve kararları haline getirtmişti. Kısacası AB açısından bu konu da kilitlenmişti ve bu kilidi açabilmenin yolu da Ankara'nın ikna edilmesine bağlıydı. Ankara'nın ikna edilmesi ise Türkiye'yi genişleme sürecinden dışlayan o zamanki AB politikasının sürdürülmesi halinde mümkün görünmüyordu.

Ayrıca 1997 Lüksemburg zirvesinden itibaren AB, siyasi konularda Türkiye üzerindeki nüfuzunu da kaybetmişti. Bu arada PKK, Türk güvenlik güçleri tarafından büyük ölçüde çökertilmiş ve örgüt lideri Öcalan Kenya'daki Yunanistan Büyükelçiliği ikametgahından çıkarken Türk özel kuvvetleri tarafından yakalanarak Türkiye'ye getirilmişti. Bu esnada Türk-Yunan ilişkilerinde yaşanan gerginlik en üst noktalara tırmanmış ve ilişkiler aynı şekilde devam ettirilecek olursa bir Türk-Yunan savaşı muhtemel hale gelmişti. Aynı dönemde PKK'ya destek vermiş bulunan Avrupa ülkeleri, bu örgütün taleplerini değişik yollardan Ankara'ya iletmek konusunda nüfuz kaybına uğramışlardı; zira Türkiye kendisini genişleme sürecinden dışlamış bulunan AB'nin bu konulardaki tavsiyelerini ciddiye bile almıyordu artık. Bu, AB açısından sürdürülebilir bir ilişkiler sistematiği değildi. AB en kısa zamanda Türkiye ile AGSK/AGSP meselesini ve Kıbrıs sorununu

çözmeliydi. Ve Türkiye üzerinde kaybetmiş olduğu nüfuzunu yeniden elde etmeliydi. İşte bu düşüncelerle AB, Helsinki zirvesine geldi.

Helsinki Zirvesi Sonrasında Türkiye-AB İlişkileri

Helsinki zirvesi kararları Türk gazete ve televizyonları tarafından tek yanlı bir propaganda bombardımanı halinde kamuoyuna yansıtıldı. Bu propagandaya göre, Türkiye'nin AB üyeliğiyle ilgili olarak AB'nin daha önceki yıllarda taşımakta olduğu endişeleri aşılmış ve tam üyeliğin önü açılmıştı. Artık top Türkiye'deydi. Türkiye, Kopenhag kriterlerinin siyasi ve ekonomik kısımlarına uyum sağlamak için çok ciddi ev ödevleri yapmak zorundaydı. Bu arada pek tabii ki, Kıbrıs meselesinin çözülmesi ve AB'nin yapılmasını istediği konuların halledilmesi gerekiyordu.

Helsinki zirvesi kararlarını bu 'olumlu' cepheden görenler açısından artık top gerçekten Türkiye'nin sahasındaydı. Ancak Helsinki zirvesi sonrasında AB'nin ısrarla AGSK/AGSP meselesine yoğunlaşması ve Kıbrıs sorununun Rum-Yunan tezleri doğrultusunda çözülmesi fikrinden hatta önyargısından vazgeçmemesi kafalarda kuşkular oluşmasına ve mevcut şüphelerin artmasına sebep olacaktı. Mesela Avrupa Parlamentosu Başkanı, her konuşmasında 'aday' ülkelerden söz ederken sadece on iki ülkeyi sayıyor; Türkiye'yi aday kategorisine katmıyor ve diğer AB yetkilileri de on iki aday ülke ile Türkiye arasına hep bir mesafe koyuyorlardı. Sanki Türkiye üye olması beklenmeyen bir aday ülke gibiydi.

Bu arada resmi yetkili olmayan ancak vaktiyle Almanya başbakanlığı ve Fransa cumhurbaşkanlığı gibi çok önemli görevler üstlenmiş bulunan zevat, Türkiye'nin AB'ye tam üye yapılamayacağını her vesileyle söylemekteydiler. 2000 yılının sonunda toplanan Nice zirvesinde Türkiye on yıl içerisinde genişleyecek olan AB içerisinde görülmemişti. Bu, Helsinki zirvesi sonrasında Türkiye'nin üyelik sürecinin gerçekten başladığını düşünenler açısından ciddi bir geri adımdı. Ancak her şeye

rağmen Türkiye-AB ilişkilerini mevcut çerçeve içerisinde sürdürmek isteyen çevreler, bu geri adımı veya AB'nin niyetlerini görmemekte kararlıydılar.

Gelinen noktada, AB'nin Türkiye'nin nihai üyeliğine üç temel açıdan itirazı olduğu görülüyor. Bunlardan ilki, Türkiye'nin AB açısından devasa gibi görünen nüfusu. Gerçekten de yetmiş milyona ulaşan ve önümüzdeki yirmi yıl içerisinde seksen ila seksen beş milyon civarında bir rakama ulaşması beklenen Türkiye, bu hacmiyle AB üyesi yapıldığı takdirde, AB kurumları içerisinde en büyük katılım ve temsil hakkı elde etmiş olacaktır. Bu yönüyle Türkiye, birleşmeden sonra seksen bir milyona ulaşmış bulunan Almanya kadar veya ondan bile fazla AB kurumlarında temsil hakkı elde edecektir.

Bu kadar büyük bir temsil hakkı elde edecek olan Türkiye, aynı zamanda AB'den de çok büyük miktarlarda fonlar tüketecek ve AB'ye önemli oranda ekonomik külfet yükleyecektir. Oysa 1963 yılında AB ile Ortaklık Antlaşması'nı imzalayan Türkiye, yirmi iki milyon civarında bir nüfusa sahipti. Avrupa ülkeleri ise o günlerdeki nüfusunun üzerine fazlaca bir şey eklememişler; hatta pek çoğunun nüfusu aradan geçen sürede düşmüştü. Dolayısıyla, neticede doksan beş ila yüz milyona kadar büyümesi beklenen bir Türkiye nüfusunun 'federasyon' olmaya çalışan bir AB içerisinde kolayca emilmesi pek mümkün görünmüyor.

AB'nin kafasını karıştıran ikinci sorun ise Türkiye'nin jeopolitik coğrafyasıdır. Türkiye, ABD'nin terörist veya teröre destek veren ülkeler listesinde yer alan üç ülkeyle doğrudan komşudur ve bu ülkelerle uzun kara sınırları vardır. Türkiye'yi AB üyesi yapmak, AB'yi, İran, Irak ve Suriye gibi ülkelerle doğrudan komşu haline getirecektir. Askeri varlığı itibariyle fazlaca bir kıymeti harbiyesi olmayan AB açısından böyle bir komşuluk ilişkisi en azından şu an ve görünebilir bir gelecek itibariyle pek

çekici görünmemektedir. Hatta oldukça ürkütücüdür. Bu ülkelerin bir bölge ötesi ise Pakistan, Afganistan, Bengladeş ve Hindistan'dır. Türkiye'nin doğrudan komşusu olduğu ülkeler ve onların bir bölge ötesinde bulunan bu devletler, hem mevcut durumları hem de potansiyelleri itibariyle illegal göçmen deposudurlar. Şu anda Türkiye'ye bu ülkelerden her gün ortalama beş yüz civarında insanın illegal yollarla giriş yaptığı ve Türkiye siyasi sığınma hakkı vermediği için bu kişilerin Türkiye üzerinden AB ülkelerine gitmeye çalıştığı biliniyor. Türkiye AB üyesi olduğu takdirde, bütün bu ülkelerden gelecek mülteci trafiği AB üyesi olan Türkiye tarafından emilmek durumunda olacaktır ve böyle bir durumun söz konusu mülteci trafiğini azdırmasına mutlak gözüyle bakılmalıdır. Bütün bunlardan dolayı AB, Türkiye'yi bir müstakbel üye olarak görmek yerine bu istenmeyen ülkeler ve bölgelerle kendisi arasında az çok istikrarlı bir bariyer şeklinde görme eğilimindedir.

AB açısından çok açıkça söylenmese de kafa karıştıran bir diğer mesele de var olduğu düşünülen kültürel farklılıklardır. Türkiye laik bir ülke olmasına ve siyasi hayatta önemli ölçüde sekülerleşmeyi temin etmiş bulunmasına rağmen, AB'deki önemli çevreler açısından neticede bir Müslüman ülkedir ve AB'ye göre bu Müslüman kültür AB değerleriyle uyumlu değildir. Bu, Türkiye'ye bir şaşı bakışı göstermektedir; zira, Türkiye iki yüzyıldır sürdürdüğü modernleşmesiyle, Avrupalı değerlerle bütünleşebileceğini göstermiştir. Ayrıca NATO'nun tek Müslüman ülkesi olan ve Müslüman dünyadaki tek modern demokrasiyi temsil eden Türkiye'nin AB üyesi olması halinde, 'medeniyetler çatışması' tezine ciddi bir darbe vurulacağı aşikardır. Ancak bu olumlu örnekler ve argümanlar AB içerisinde oldukça kuvvetli, geniş bir kesimin Türkiye hakkında var olan ön yargılarını değiştirmeye yetmiyor. Ve onlar Türkiye'nin, kurulmaya çalışılan 'Avrupa Birleşik Devletlerinin temel kültürel nosyonlarıyla uyum

sağlayamayacağını ve/veya sağlamaması gerektiğini düşünmeye devam edecekler gibi görünüyorlar.

AB'nin kafasını karıştığına hiç şüphe bulunmayan bu sorular, hiçbir zaman açıktan açığa Türkiye'ye söylenmiyor. Türkiye ile yürütülen AB diplomasisi içerisinde bu unsurlardan söz edilmiyor; ancak, AB'nin Türkiye ile çarpık bir tarzda yürüttüğü ilişkileri bu soruların belirlediğine şüphe yok. Zaten bu sorulardan dolayı, AB, Türkiye'ye karşı diğer aday ülkelerden farklı bir strateji izlemektedir. Bu endişelerini açıkça ortaya koyup, Türkiye'ye üye olamayacağını söylemesinin AB'ye önemli faturaları olacağını gayet iyi bilen Brüksel, Türkiye'den beklentilerini elde ederken oldukça hızlı; ancak Türkiye'nin beklentilerine karşılık verirken ise oldukça yavaş bir siyaset uyguluyor.

Mesela, sanki Türkiye üye olacakmış gibi bir hava yaratılarak, hemen bugünden yarına Türkiye'den Kıbrıs ve AGSK/AGSP konularında çok önemli tavizler istenirken, AB'nin yapılanması çabalarında Türkiye'ye yer vermemeyi tercih etmektedir. Türkiye'ye diğer on iki adayın işi tamamlandıktan sonra ele alınacak bir ülke nazarıyla bakmaktadır. Böyle bir durum ilişkilerde sürekli gerginlik yaratmakta ve muhtemelen yaratmaya da devam edecektir. Dolayısıyla Türkiye'nin yakın gelecekte AB ile mevcut çerçevedeki ilişkileri devam ettirmesi halinde ciddi krizler yaşayacağına kesin gözüyle bakılmalıdır. Belki de doğru olan, olması mümkün görünmeyen üyelik ısrarı üzerine kurulmuş bu politikadan vazgeçerek, yerine en azından yirmi yıl önümüzü göreceğimiz yeni ve sürdürülebilir bir yeni siyaseti inşa etmek olacaktır.

Türkiye'nin AB ile yürüttüğü ilişkilerin dünü ve bugünü hakkında ortaya konulan bu genel değerlendirmeler çerçevesinde Türkiye-Yunanistan sorunlarını ele almak gerekir. Ancak Türkiye ile Yunanistan arasındaki sorunları ele almadan evvel, Yunanistan'ın son yirmi yılına damgasını

vuran PASOK hükümetleri döneminde Türk-Yunan ilişkilerinin nasıl bir seyir izlediğini görmekte fayda vardır. Aynı çerçevede, Türk-Yunan ilişkilerinin mevcut durumunu da ayrıntılarıyla analiz etmek, meseleyi kavramak açısından oldukça elzemdir.

B. Yunanistan'ın Türkiye Politikaları Türk-Yunan Sorunlarının Kısa Tarihçesi

Türkiye ile Yunanistan arasında yaşanan sistematik gerginlik ve hatta sistematik düşmanlık siyaseti Atina'da 1981 yılında PASOK'un iktidara gelmesiyle başlar. Çoğu zaman Yunanistan'ın dört yüz yıllık Osmanlı hakimiyeti yüzünden Türkiye ile dostluk kuramadığı; iki ülke arasında yaşanan sorunların aslında tarihten kaynaklandığı; bu yüzden de kolayca çözülemeyeceği şeklinde ifade edilen görüşlerin analitik ve bilimsel bir tarafı yoktur. Çünkü Yunanistan 1830 yılında kurulduğundan bu yana çıkarları doğrultusunda hareket eden tipik bir milli devlet görüntüsü sergilemiştir ve gerek Osmanlı döneminde gerekse Türkiye Cumhuriyeti ile olan ilişkilerinde bu çizgiyi sürdürmüştür.

Mesela Balkanlar'da Slav yayılması ihtimalinin arttığı on dokuzuncu yüzyılın sonlarında ve yirminci yüzyılın başlarında Osmanlı'ya yaklaşmış; ancak çıkarları bu Slav ülkelerle birlikte Osmanlı'ya saldırmayı gerektirdiği Balkan Savaşları sırasında da onlarla birlikte hareket etmekten imtina etmemiştir. Balkan Savaşlarından itibaren Osmanlı ve Türkiye'ye karşı 'düşmanca' denilebilecek bu siyasetini 1922 Anadolu yenilgisine kadar yılmadan sürdüren Yunanistan, daha sonra Balkanlar'da Bulgaristan'ın izlemekte olduğu revizyonist politikalardan ürktüğü için yeniden Türkiye'ye yanaşmış ve iki ülke arasındaki ilişkiler 1930'lu yıllarda adeta stratejik müttefik düzeyine kadar yükselmiştir.

Atatürk-Venizelos dostluğu diye adlandırılan bu dönemin ardından Türk-Yunan ilişkileri yaklaşık otuz sene kadar stratejik düzeyde

sürdürülebilmiştir. 1930’larda başlatılan Balkan Antantı girişimi İkinci Dünya Savaşı’na kadar devam etmiş ve Yunanistan’ın Mihver ülkeleri tarafından işgal edilmesini Türkiye, kendi güvenliği açısından oldukça tehlikeli bulmuştur. Yunanistan işgal altında iken, Türkiye, sürgünde (ağırlıklı olarak Mısır’da) faaliyet gösteren Yunanistan hükümetini tanımaya devam etmiş ve o hükümet adına Ankara’daki büyükelçilik ve İstanbul’daki başkonsolosluk kesintisiz olarak görevlerini yürütmüşlerdir.

Savaştan hemen sonra patlak veren ve neredeyse komünistlerin iktidarı ele geçirmesiyle sonuçlanma istidadı gösteren Yunan iç savaşı sırasında (1946-1949) Türkiye, Yunan hükümetine elinden gelen her türlü desteği vermiş; sonra Atina ve Ankara NATO üyesi olabilmek için birlikte Kore’ye asker göndermişler; 1952 yılında birlikte NATO’ya girmişler; bunun ardından 1950’li yıllarda daha önce Comintern’den atılan Yugoslavya ile birlikte Balkanlar’da bu defa da Balkan Paktı’nı kurmuşlar ve böylece Sovyetler Birliği’ni kuşatma siyasetine bölgesel katkı sağlamışlardır.

Bu dönemde Yunanistan’ın ziyaret eden Türkiye Cumhurbaşkanı onuruna Yunanistan hükümeti Batı Trakya’da Türk okulları kurulmasına müsaade etmiş ve mevcutların durumlarının düzeltilmesi için gayret sarf etmiştir. Ancak, bütün bu stratejik ittifak tarzı gidişat, önce 1950’li yılların ikinci yarısından itibaren Kıbrıs olayları yüzünden sekteye uğramış; daha sonra 1959-1960 Antlaşmaları yapılmak suretiyle yeniden onarılan ilişkiler bu defa da 1963 senesinde Kıbrıs Rumlarının Kıbrıs Türk toplumunu yok etmek gayesiyle başlattıkları saldırılarla tarihe gömülmüştür.

İşin ilginç yanı 1963 olayları başladığında Yunanistan’da bulunan hükümetin, bu tedhişçilere destek vermek konusunda pek istekli olmamasına rağmen bir kaç ay sonra seçime gidecek olan ülkede ana muhalefet partisinin Türklerin yok edilmesi çabalarını seçim kampanyasının ana unsuru haline getirmesiydi. İşin daha da ilginç olan yanı, o zamanki ana

muhalefet partisi liderinin şimdiki Dışişleri Bakanı olan Yorğos Papandreu'nun dedesi olmasıydı. Onun adı da Yorğos idi. Dede Yorğos Papandreu'nun Türk-Yunan ilişkilerini kökünden dinamitleyen siyaseti bir süre sonra 1967 yılında kendisini de iktidardan uzaklaştıracak askeri darbeyle son buldu. Ancak Türk-Yunan ilişkileri bir daha toparlanamayacak şekilde bozulmuştu.

Bir başka ilginç hadise ise, 1974 Kıbrıs Harekatı'ndan sonra iktidara gelen Karamanlis, Rallis gibi Yeni Demokrasi Partisi'ne mensup siyasetçiler zamanında bile Türkiye ile Yunanistan arasında kapsamlı ve sistematik bir gerginlik siyasetinin olmamasıydı. Türkiye'nin Kıbrıs çıkarması Yunanistan açısından büyük bir yenilgi ve facia olmasına karşılık, iki ülke arasında sorunların çözümüne ilişkin olarak kapsamlı müzakereler yapılmış ve bu müzakereler sonuç alınamadan 1981 yılında Türk düşmanlığı düşünce ve tezleriyle iktidara gelecek olan PASOK'un görüşmeleri durdurmasına kadar yürütülmüştür.

Buradaki izahtan da anlaşılacağı üzere, Türk-Yunan sorunlarını tarihten gelen meseleler olarak düşünmek yanlış olur. Bu tez çoğunlukla Yunanistan tarafından üçüncü ülkelere, kendi aşırılıklarını kapatmak için söylenen bir tür propagandadır. Ancak Yunanistan'da 1981 yılında iktidara gelen ve o tarihten bu yana üç yıllık bir ara dönem hariç (1980-1983) hep iktidarda kalan PASOK döneminde Türkiye ve Türklere karşı ırkçılık kokan bir sistematik düşmanlık politikasının Yunanistan iç politikasında yapılmakta olduğu aşikardır.

Son iki buçuk yıldır Türkiye ile Yunanistan arasında yaşandığı farz edilen yumuşama havasına rağmen kültürel ve siyasi alanlarda sürdürülen bu politika kesintisiz devam etmektedir. Dolayısıyla Türk-Yunan sorunlarını PASOK merkezli bir prizmadan ele almak ve ona göre değerlendirmek yanıltıcı olmayacaktır.

PASOK, iktidara geldiği 1981 yılından itibaren Türkiye'ye yönelik olarak iki cepheli bir siyaset izlemiştir. Amacı Türkiye'ye zarar vermek olarak özetlenebilecek bu iki başlı düşmanca siyasetin birinci ayağını 1974 öncesi ve sonrasında da görmek mümkündür. Geleneksel diyebileceğimiz bu ayağın amacı, uluslararası platformlarda ve özellikle de Batı dünyası içerisinde Türkiye'yi zor durumlara sokmak, Türkiye'nin Batı dünyası ile ilişkilerini mümkün mertebe bozmaya çalışmak ve bu sayede Kıbrıs'ta istenilen tavizleri Ankara'dan almak şeklinde özetlenebilir.

Diğer ayak ise tamamen PASOK tarafından geliştirilmiş ve uygulanmış (ve halen uygulanmakta olan) bölgesel düşmanlık siyasetidir. Buna göre, Yunanistan NATO'nun global çıkarlarına ve ilişkilerine bakmaksızın Türkiye'nin bölgesel rakipleriyle ilişki kurmaktan çekinmemiştir. Hatta öyle ki, Atina hükümeti belli dönemlerde Sovyet bloku üyesi Bulgaristan'a bile Türkiye'ye karşı askeri ve siyasi işbirliği yapma önerileri götürecekti.

PASOK'un Türkiye Siyaseti ve Sonuçları

PASOK zamanında uygulanan siyasetin birinci ayağı önceleri ABD Kongresi ve BM Güvenlik Konseyi nezdinde sürdürülürken, bu siyaset 1980'lerde giderek AB'ye daha doğrusu o zamanki adıyla AET'ye doğru genişletildi. ABD Kongresi'nde 1974 yılında Türkiye'ye karşı bir silah ambargosu kararı aldırmak suretiyle başlayan 'başarılı' politika giderek aynı derecede başarılı olamadı. 1978 yılında başkan seçilen Carter, Türkiye'ye uygulanan silah ambargosuna son vermek zorunda kaldı. Oysa ABD'deki Rum lobisi, bütün diğer azınlık grupları gibi (Amerika'daki Kübalılar bu konuda tek istisnadır), Demokrat aday Jimmy Carter'a çok güvenmiş; Carter seçildiği zaman Yunanistan'da kiliselerin çanları çalınmış ve Türkiye'nin ABD tarafından Kıbrıs'tan atılacağı zannedilmişti. Fakat Carter tam tersine, belli bir süre sonra, Türkiye'nin ABD çıkarları açısından

ne kadar önemli olduğunu farkedecek ve 1978 yılında silah ambargosunu kaldıracaktı.

ABD Kongresi yoluyla Türkiye'ye zarar vermek isteyen Rum lobisinin faaliyetleri 1980'de seçilen ve iki dönem başkanlık koltuğunda kalan Ronald Reagan zamanında ciddi ölçülerde geriledi; zira o dönemde ABD, Sovyetleri çökertmek amacıyla uygulamaya koyduğu yeni siyasetinde Türkiye'ye her zamankinden daha fazla ihtiyaç duymaktaydı. Dolayısıyla ABD içerisinde yütütülen Türkiye karşıtı Yunan siyaseti yeterince verimli olamamaktaydı, Atina açısından. Ancak PASOK'un kurucusu ve şimdiki Dışişleri Bakanı Yorğos Papandreu'nun babası Andreas Papandreu Türkiye karşıtı siyasetinin birinci ayağını çoktan AET bünyesine taşımıştı bile.

1981 yılında tam üye olurken Türk-Yunan sorunlarını AET bünyesine taşımayacağına dair yazılı taahhütte bulunmasına rağmen, üye olur olmaz bu taahhütlerini unutan Yunanistan, AET içerisinde yıllar sürecek ve hala da devam eden bir Türkiye düşmanlığı politikasını yılmadan, usanmadan uygulayacaktı. Türkiye 1980'li ve özellikle de 1990'lı yıllarda AB üyeliğini adeta ne pahasına olursa olsun istediğini gösterdikçe Yunanistan'ın AB içerisinde Türkiye'ye karşı yürüttüğü siyasetin beklentileri de yükseldi.

Aynı dönemde Yunanistan, başta Suriye olmak üzere Türkiye ile sorunu olan hemen her bölge ülkesine yanaştı ve onlarla birlikte Türkiye'yi kuşatma amaçlı bir siyaset izledi. Belli ölçülerde İran ile de işbirliğini gerektiren bu politikanın bir başka ayağı ise Türkiye'ye karşı PKK terör örgütüne kapsamlı destek vermekti. Nitekim 1980'lerde PKK'ya destek vermeye başlayan, Yunanistan, bu desteğini 1990'larda giderek daha aşikar hale getirdi. Yunanistan'daki resmi ve gayri resmi pek çok kuruluş açık veya yarı açık şekillerde PKK terör örgütüyle işbirliği yapmaktaydı.

Suriye ve İran'ın PKK'ya verdiği desteğin Batı ayağını oluşturan Yunanistan ve Kıbrıs Rumları, ayrıca PKK'nın Avrupa'daki örgütlenmesine

de yardımcı oldular. PKK ile Yunanistan arasındaki ilişkiler giderek o denli aşikar ve o denli içli dışlı hale geldi ki, 1990'larda hükümetin de bilgisi dahilinde Yunan halkı 'Ege'nin güvenliği PKK'ya verilecek destekle sağlanacaktır' tarzındaki açıklamalarla PKK'ya oluk oluk yardım toplamaya çağrıldı. PKK'nın Türkiye içerisinde artan silahlı eylemleri, Yunanistan hükümet çevrelerini Türkiye'nin içeriden çökertilebileceği düşüncesine sevketti. Bu yüzden de PKK'ya verilen askeri ve lojistik desteğin kapsamı genişletildi. Mesela, 1996 yılında Türk helikopterlerine karşı Sırbistan'dan SAM füzeleri alınması ve PKK teröristlerinin bu silahları kullanacak tarzda eğitilmesi işinde, Yunan istihbarat unsurlarının Sırbistan'daki meslektaşlarıyla doğrudan bağlantılar kurduğu ortaya çıktı.

Aynı yıllarda Yunanistan'daki kamplarda eğitilen PKK unsurlarının turistik sahilleri bombalamak için Anadolu kıyılarına gönderildikleri de pek çok vesileyle görüldü. Yine aynı dönemde Yunanistan Meclis Başkanı ve beraberindeki bir grup milletvekilinin, Bekaa Vadisi'nde Abdullah Öcalan ile bir araya gelerek Bakü-Ceyhan boru hattı projesini baltalamak gayesiyle terör faaliyetlerini hattın geçebileceği alanlara genişletmesi isteğiyle görüşmeler yaptıkları Yunan basınında yer aldı. İlginçtir ki, bu görüşmelerden hemen sonra PKK ve taşeronları vasıtasıyla terör faaliyetleri söz konusu bölgelere yayıldı. Kısaca söylemek gerekirse, bu dönemde Yunanistan bir yandan Suriye, İran ve 1990'lara kadar da Bulgaristan gibi Sovyet Bloku mensubu ülkelerle işbirliği yapıyor ve öte yandan da PKK'ya aktif destek veriyordu.

AET'den AB haline dönüşen birlik içerisinde Türkiye'ye zarar verme ve AB'den Türkiye'yi uzak tutma siyaseti ile birlikte düşünüldüğünde, Yunanistan'ın bu dönemde Türkiye'nin parçalanabileceği ihtimali üzerine hesaplar yaptığını ve bu ihtimalin gerçekleşmesi için elindeki bütün imkânları devreye soktuğunu söylemek mümkündür. Stratejik olarak ise, bir

yanda Suriye ve öbür yanda da kendisi olmak üzere Türkiye’yi iki cepheli gerginlikler ve gerekli olduğu takdirde iki cepheli savaşa zorlamak istediği anlaşılıyor. Bu iki cepheli gerginlik ve iki cepheli savaş ihtimalinin, iki buçuk tarafını da bir manada PKK oluşturmaktaydı. Yani Türkiye, gerekli görüldüğü bir zamanda iki cepheli bir savaşa zorlanacak ve PKK’nın da içeriden Türkiye’yi çökertme çabalarıyla desteklenecek olan bu stratejide, Türkiye pes ettirilecekti. Böylece Yunanistan Türkiye’den hem Kıbrıs hem Ege’de istediklerinin tamamını hatta belki de daha fazlasını elde edebilecekti. Ancak 1990’ların başlarında mümkün gibi görünen bu Yunan siyaseti 1990’ların sonlarına doğru gayri mümkün hale gelecekti.

Yunanistan’ın Bölgesel Kuşatma Politikasının Çöküşü

Yunanistan’ın büyük beklentilerle yürüttüğü bu Türkiye siyasetinin bölgesel ayağı 1990’lı yılların ikinci yarısından itibaren ciddi bir tökezleme ve giderek yıkılma riskiyle karşılaştı. İlk olarak Türkiye’nin 1993 yılı ortalarından itibaren yeni bir anlayışla devreye soktuğu ve geniş anlamda artık tamamen Silahlı Kuvvetler tarafından yürütülmeye başlanan terörle mücadele programı 1995’den itibaren sonuç vermeye başladı. Öyle ki, bu iki yıllık dönemde PKK’nın harekat kabiliyeti büyük ölçüde sınırlandı ve beli kırıldı. 1995-1997 arasında yürütülen çabalar sonucunda ise PKK artık Türkiye’ye yönelik bir askeri tehdit olmaktan çıkarıldı. Her ne kadar PKK hâlâ bir terör örgütü konumunu korumaya ve bazı mevzii saldırılar düzenlemeye devam ettiyse de, artık Yunanistan’ın bölgesel siyasetinin bir askeri unsuru olmaktan çıkmıştı.

1998 Ekimi’nde Silahlı Kuvvetlerin başlattığı bir askeri ve diplomatik kriz sonucu Suriye de Yunanistan’ın Türkiye siyasetinin bölgesel unsuru olmaktan çıkarıldı. Yaklaşık bir hafta süren ve Suriye’nin dize getirilmesiyle sonuçlanan bu kriz, Yunan hükümeti ve Yunan kamuoyu tarafından yakından izlendi. Abdullah Öcalan’ın Suriye’den çıkarılması ve

Şam hükümetinin Adana mutabakatını imzalamasıyla sonuçlanan bu krizle birlikte, Atina açısından iki cepheli bir gerginlik ve gerekli olduğu takdirde iki cepheli bir savaş senaryosu devre dışı kalmış oldu.

Aynı yıllarda İran'da başlayan sistem içi muhalefet giderek Hatemi'yi ön plana çıkarmış ve bu ülkeyi kendi iç meseleleriyle daha fazla uğraşan bir konuma zorlamıştı. Gerçi, muhafazakar güçler hala Türkiye'ye karşı olan başta PKK olmak üzere herkese destek vermeye devam ediyordu ve bu destek iç politikadaki güç mücadelesinin bir uzantısı olarak yapılmaktaydı; ancak, İran'ın genel manada Türkiye'ye karşı Yunanistan'la birlikte bir stratejik işbirliğine yönelmesi pek mümkün görünmüyordu. Artık Bulgaristan'da vaktiyle Andreas Papandreu'nun işbirliği yaptığı Jivkov yönetimi yoktu. Yeni yönetim, Türkiye ile gergin ilişkilerden yana değildi. Ve bu çerçevede bölgeye bakıldığında Yunanistan'ın Türkiye'ye karşı yıllarca yürütmüş olduğu bölgesel düşmanlık siyaseti tamamen çökmüş oluyordu.

Yunanistan'ın bölgesel politikası çökerken, Türkiye'nin bölgedeki konumu epeyce güçlenmişti. Örneğin, Türkiye, İsrail ile yakın askeri, siyasi ve ekonomik ilişkilere girmiş ve bu sayede Suriye'nin Türkiye'ye karşı yürüttüğü politikaları dengelemeyi başarmıştı. Başlangıçta Suriye'nin Arap ülkelerini, İsrail bağlantısından dolayı Türkiye'ye karşı kullanma siyaseti belli ölçülere kadar başarılı olduysa da, 1997 yılından itibaren Arap ülkeleri arasında Şam'ın Türkiye politikalarına yönelik eleştiriler artmıştı. Türkiye Ekim 1998'de Suriye krizini bir manada bu desteğin çözülmesinden de cesaret alarak başlatmıştı.

Yunanistan'ın bu dönemde yani 1990'larda, sadece bölgesel siyaseti çökmekle kalmadı; aynı zamanda doğrudan Ege ve Kıbrıs'ta Türkiye'ye karşı izlediği politikalar da tam manasıyla iflas etti. Yunanistan 1980 ve 1990'lı yıllarda Ege ve Kıbrıs siyasetini kontrollü gerginlik üzerine inşa

etmişti. Buna göre, belli dönemlerde Ege'de Türkiye ile bir kriz yaratılır; sonra bu kriz belli noktalara kadar çekilir; vaziyet gerginleştirilir ve nihayet Batılı arabulucuların devreye girmesi beklenirdi. Onların devreye girmesiyle birlikte, taraflar geri adımlar atmaya zorlanırlar ve böylece Yunanistan kendi kamuoyuna Türkiye ile rahatça boy ölçüşebildiği mesajını verir; aynı zamanda bu krizleri de AB içerisinde kullandığı 'Türk tehdidi' tezlerine destek olarak sunardı. Yunanistan tarafından 'başarıyla' uygulanmış bulunan bu siyaset Kardak krizi ile artık kullanılması çok riskli bir politikaya dönüşecekti.

Zira Kardak krizinde Türkiye, silaha başvurabileceğini ve bir silahlı çatışma çıkması halinde Atina'nın büyük bir bedel ödeyeceğini Yunanistan'a göstermiş oldu. Ayrıca Kardak kriziyle, Yunanistan, tartışmasız olarak kendisine ait olduğunu iddia ettiği iki küçük ada parçasını artık terketmek zorunda kalmıştı. Öyle anlaşılıyor ki, başta ABD diplomatları olmak üzere hemen herkes, bu krizden sonra Atina'ya Türkiye'nin sabrının bu tür krizlerle test edilmesinin iyi bir siyaset olmayacağını anlatmışlardı. Kısacası Kardak krizi Yunanistan'ın Ege'de o güne kadar rahatlıkla oynayabildiği veya oynayabileceğini düşündüğü bir senaryonun, kendisi açısından çok ağır bir faturayla sonuçlanabileceğini görmesinin başlangıcını oluşturdu.

Ancak mesele Kardak kriziyle bitmeyecekti. 1996 başlarında vuku bulan Kardak krizinin ardından 1997 başlarında Güney Kıbrıs Rum Yönetimi'nin (GKRY) Rusya Federasyonu'na S-300 füzeleri ısmarladığı haberleri ajanslardan gelmeye başlayınca, Türkiye buna şiddetli bir tepki göstermekten geri kalmadı. Türkiye, bu füzeler Ada'ya getirildiği takdirde askeri olanlar da dahil olmak üzere her türlü tedbire başvuracağını açıkladı ve bu tavrını 1998 yılı sonuna kadar sürdürdü. Bu dönemde Türkiye, 1997 Aralık ayında yapılan Lüksemburg zirvesiyle birlikte AB'nin genişleme

sürecinden dışlandığı için artık daha rahat hareket edebiliyor ve AB ülkelerinden gelen, askeri tedbirlere de başvuracağı açıklamasını geri alması yönündeki telkinlere direnebiliyordu. Yunanistan ve GKRY, 1998 sonunda yaptıkları iştişarelerin sonucunda S-300 füzelerini Ada'ya getirmektan vazgeçtiklerini açıkladılar. Füzeler Kıbrıs yerine Yunanistan'ın Girit Adası'na yerleştirilecekti. Bu, Yunanistan açısından ciddi bir boyun eğme anlamına geliyordu. Çünkü, hem Yunanistan hem de Kıbrıs Rumları bu füzeleri Ada'ya getirme konusunda kendi kamuoylarını inanılmaz ölçülerde propagandaya tabi tutmuşlardı. Klerides bu sayede Ada'da seçimleri kazanmıştı. Şimdi bu konuda geriye adım atmak Rum-Yunan ikilisi açısından sancılı bir süreçti; ama bunu yapmaya da mecbur olmuşlardı.

Yunanistan ve Kıbrıs Rumları açısından çöken siyasetin sancılı sonuçları henüz tamamlanmamıştı. Suriye'den çıkarılan ve önce Rusya'ya, sonra da İtalya'ya sığınmak isteyen; ancak bunu başaramayan Abdullah Öcalan Şubat 1999'da Kenya'daki Yunanistan Büyükelçiliği konutundan çıktıktan sonra Türk özel kuvvetleri tarafından yakalanarak Türkiye'ye getirilmişti. Bu hadise Yunanistan açısından tam bir fiyaskoydu ve iki türlü bir aşağılanmayı içeriyordu. Bir yanda Yunanistan'ın en büyük müttefiki olan ve yıllarca Yunanistan'ın bölgesel siyasetinin temel direklerinden birisini oluşturmuş bulunan Öcalan, Türkiye'ye kaptırılmış; öte yandan da Yunanistan teröre destek verirken suçüstü bir şekilde yakalanmıştı. O tarihe kadar Türkiye Yunanistan'ı PKK'ya destek verdiği için eleştirmiş ve uluslararası platformlarda bu konuyu anlatmıştı. Ancak, Yunanistan bunları her defasında Türkiye'nin mesnetsiz suçlamaları olarak geçiştirmişti. Ama bu defa iş başka görünüyordu; çünkü, cürmü meşhut söz konusuydu.

Türkiye siyasetinin bölgesel tarafı tamamen çöken ve uluslararası arenada yürüttüğü Türkiye karşıtı politikalarda iyice zorlanan Yunanistan,

bütün bunlar yetmiyormuş gibi Kosova meselesinden dolayı Sırbistan'ın NATO tarafından bombalanması sırasında da NATO içerisinde tecrit edildi. Sırp tezlerine yıllarca destek veren Yunan hükümetleri NATO içinde şüpheli gözlerle görülüyordu. Ayrıca NATO operasyonları sırasında Yunan kamuoyu yüzde doksan yedilik rakamlarla NATO aleyhine ve Sırbistan lehine bir tavır takınmıştı. Aynı günlerde Türkiye ise, operasyonlara iki filo F-16 tahsis etmiş ve NATO içerisindeki prestiji oldukça yükselmişti. Kısacası Türkiye hem bölgesel hem de uluslararası düzeyde daha prestijli bir konum elde ederken, Yunanistan her iki cephe de adeta tepetaklak gidiyordu.

Bu arada yıllarca Yunanistan'ın AB içerisinde kotardığı ve Lüksemburg zirvesi kararlarıyla iyice somut hale getirdiği Kıbrıs politikası da çıkmaza girmişti; zira, Ada'da ve Ege'de yükselen Türk-Yunan gerginliği yüzünden AB ülkeleri daha önce destek verdikleri, Rumların Ada'nın tamamı adına AB'ye tek taraflı olarak üye olması projesine kuşkuyla bakmaya başlamışlardı. Çünkü böyle bir durumda Ada'nın kuzeyi Türkiye'nin 'işgalinde' olan topraklar haline dönüşecekti ki, bu, Türkiye ile Yunanistan arasındaki gerginliğin katlamalı bir şekilde artması ve hatta belki de iki NATO üyesi ülke arasında bir savaşa kadar gidebilecek sürecin başlaması demekti. Ayrıca bütün bu sorunlar da AB içerisine taşınmış olacaktı. Bu, AB açısından çok riskli bir politika olurdu. Ancak AB olarak buna 'hayır' demek de mümkün değildi; zira, Yunanistan buna müsaade etmezdi. Bu durumda Almanya, Fransa, Hollanda ve İtalya kendi parlamentolarında GKRY'nin üyeliğini onaylamayacaklarını açıkladılar. Buna Atina tepki göstermekte gecikmedi ve GKRY'nin alınmaması halinde bütün genişleme sürecini veto edeceğini belirtti. Kıbrıs sorunu yüzünden AB'nin en önemli hedeflerinden birisi olarak gösterilen genişleme süreci çıkmaza girmişti.

Ancak daha da önemlisi Yunanistan’ın AB içerisinde yürüttüğü Kıbrıs siyaseti çıkmaza girmişti.

Bu noktada Yunan hükümetinin yeni bir siyaset planlamasına ihtiyacı olduğu açıktı. Ya aynı politikalarda ısrar edilecek ve bunun bedeli ödenecek veya bu siyaset belli ölçülerde tadil edilecekti. Yeni Yunanistan Dışişleri Bakanı Yorğos Papandreu ve Yunanistan Başbakanı Simitis siyaseti tadil etmekten yanaydılar. Bu değerlendirmelerin sonunda, Türkiye ile taktiksel düzeyde yumuşama ve Türkiye’yi AB’nin etki alanına çekmenin Yunanistan çıkarlarına daha fazla hizmet edeceği yönündeki görüşler ağırlık kazandı ve Helsinki zirvesi kararlarıyla somutlaşacak yeni Yunan siyaseti devreye sokuldu.

Helsinki Zirvesi ve Sonrasında Yunanistan’ın Türkiye Siyaseti

Yaklaşık üç senedir Ankara-Atina ekseninde yaşanan yumuşama siyasetine, Türkiye’de meydana gelen 17 Ağustos deprem felaketi üzerine Yunan halkı arasında kendiliğinden patlak veren bir dostluk ve yardımseverlik duygusunun sebep olduğunu savunan tezler tamamen yanlış bir değerlendirmedir. Yukarıdaki analizde de ortaya konulduğu gibi, Türkiye ile taktiksel düzeyde bir yumuşama siyasetine yönelme fikri Yunanistan tarafından depremden aylar önce benimsenmiş ve Yorğos Papandreu ile İsmail Cem arasında telefon diplomasisi yoluyla başlatılmıştı. Ancak Sırbistan bombardımanı sırasında bu politikayı aşikar hale getirmek Yunan hükümeti açısından gayri mümkün göründüğü için, bombardımanın tamamlanması beklenmiş ve 1999 yılı Haziran ayı sonunda iki bakan New York’ta bir araya gelerek, bu politikayı aşikar hale getirmenin ilk adımını atmışlardır.

Burada ulaşılan mutabakat Yunanistan açısından istenilenlerin elde edilmesi anlamına geliyordu. İki ülke arasındaki gerginliğin kademeli bir şekilde yumuşatılması için, bazı komisyonlar kurulacak ve bu komisyonlar,

temel sorunların dışındaki alanlarda işbirliği imkânlarını araştıracaklardı. Depremden aylar önce başlayan bu siyasete 17 Ağustos depremi ciddi bir imkân hazırlamış oldu. Depremle birlikte Yunanistan hükümet birimleri gayet bilinçli bir şekilde Yunan halkını, Türkiye'ye karşı iyi niyete davet etmiş ve bu sayede uygulamaya koyduğu yeni siyaseti kamuoyuna kolaylıkla satmıştı. Türkiye'de de basın ve televizyonlar bu yeni Yunan siyasetini ballandıra ballandıra anlatmak konusunda adeta bir mutabakat içinde göründüklerinden, Yunan halkının ilgisi ve yardımları inanılmaz bir biçimde abartıldı. Bu arada yıllarca Türk düşmanlığı yapan bazı PASOK mensubu veya destekçisi sanatçılar Türkiye'ye veya Batı Trakya'ya gönderilerek, oralarda dostluk konserleri vermeleri sağlandı. Türkiye tarafı da bunu ister göründüğü için Yunanistan açısından yeni siyaseti devreye sokmak hiç zor olmadı.

Temel sorunlar konusunda yıllarca savunduğu görüşlerden hiç geriye adım atmadan, taktik düzeyde Türkiye ile yumuşama siyasetine giren Atina'nın bu politikasının amacı Türkiye'yi AB'nin etki alanına geri çekmek ve Türk-Yunan sorunlarını Türkiye ile AB arasındaki meseleler haline getirmekti. Aynı dönemde AB içinde de benzeri bir eğilim gelişmekteydi. 1997 yılı Lüksemburg zirvesiyle genişleme sürecinden tamamen dışlanan Türkiye, Kıbrıs ve Avrupa Güvenlik ve Savunma Kimliği (AGSK veya son haliyle Avrupa Güvenlik ve Savunma Politikası-AGSP) konusunda AB'nin isteklerine olumsuz cevap vermekteydi. Bu siyasette ısrar edildiği takdirde hem Kıbrıs yüzünden AB genişlemesinin sonuçsuz kalması hem de Türkiye'nin NATO içerisindeki vetosu yüzünden AGSK/AGSP projesinin suya düşmesi riskleri bulunuyordu. Bu sorunları çözmek için Türkiye'yi AB'nin etki alanına geri çekmek AB ülkelerinin de işine gelmekteydi. Bütün bu faktörler Helsinki zirvesi kararlarıyla somutlaşacak olan yeni bir dönemi oluşturacaktı.

Helsinki zirvesi kararlarını Türk basın ve televizyonları Türkiye açısından büyük bir başarı olarak alkışlamışlardı; ancak, ertesi gün çıkan Yunan gazetelerine göre Helsinki zirvesi kararları 'Helenizmin zaferi' idi. Çünkü, bu zirve kararlarıyla 'Kıbrıs Cumhuriyeti' olarak AB ile görüşmeler yapan GKRY'nin açılmıştı. Ayrıca, Ege meseleleri de Yunanistan'ın istediği tarzda Helsinki zirvesi kararları içerisindeki yerini almıştı. Yani bir manada artık hem Kıbrıs hem de Ege meseleleri Yunanistan'ın istediği tarzda Türkiye'nin AB ile çözmek zorunda olduğu meseleler haline gelmişti. Bu iki mesele de Ankara açısından siyasi kriter olmuştu.

Ankara'nın Helsinki zirvesi sonrasında, zirve kararlarını farklı yorumlama çabalarına Yunanistan 8 Kasım 2000 günü AB Komisyonu tarafından açıklanan 'Katılım Ortaklığı Belgesi' ve bu belge çerçevesinde şekillenen Nice zirvesi kararlarıyla karşılık verdi. Buna göre, Kıbrıs meselesinin çözümü Türkiye açısından kısa vadeli kriterlere eklenirken, Ege meselesi de orta vadeli kriterler arasında yerini aldı. 8 Kasım günü Cenevre'de Kıbrıs konusunda dolaylı görüşmeler için bulunan Türk heyetinin karşısına Rum-Yunan tezleri doğrultusunda hazırlanmış bir 'belge olmayan belge' konulmuştu. Aralık 1999'dan itibaren devam eden dolaylı görüşmeler, kapsamlı ve anlamlı müzakereler için zemin hazırlayacaktı. Eylül 2001'de yapılan bir önceki görüşmelerde Türk tezlerinin bir kısmını ihtiva eden bir bilgi notunun taraflara verilmesi üzerine Rum tarafı ve Yunanistan büyük bir gürültü koparmışlar ve sonunda 8 Kasım günü BM Genel Sekreteri'nin hazırladığı ve taraflara sunduğu 'belge olmayan belge'nin istedikleri gibi şekillenmesini sağlamışlardı.

Bu şartlarda görüşmelere devam edemeyeceğini açıklayan Denktaş, artık uzlaşmaz olarak anılırken, AB üyeliği perspektifi için adeta her şeyi yapmaya hazır görünen Türkiye köşeye sıkıştırılmıştı. Bütün açılardan

bakıldığında, Yunanistan 1999 Şubat-Nisan döneminde düştüğü sıkıntılı durumdan gayet başarılı bir manevrayla çıkmasını bilmiş ve kendi meselelerini Avrupa Birliği'nin sorunları haline getirmişti. Bundan sonra yapması gereken AB'yi Türkiye'nin üzerine sürmekti ve öyle de yapıyor.

***

Öyle görünüyor ki, Türk-Yunan sorunları belli bir süre daha Türkiye-AB ilişkilerinin bünyesinde kalmaya devam edecek. Ancak o çerçeve içerisinde Türk-Yunan sorunlarına çözüm bulmak hemen hemen imkânsız gibi görünüyor. Çünkü, AB çerçevesi içerisinde bir çözümden Atina'nın anladığı, Kıbrıs'ta Türk tarafını tamamen teslim almak ve Ada'daki Türk tarafını bir tür azınlık haline dönüştürecek düzenlemeler yapılmasını sağlamaktır. Böyle bir düzenlemeyi Türk tarafının kabul etmesinin oldukça zor hatta gayri mümkün olduğu söylenilebilir. Öte yandan AB, Kıbrıs sorununda adeta meselenin bir tarafı olarak kalmaya devam ettikçe, sadece ve sadece Yunan tarafını gerçekte mümkün olmayacak bir çözüme cesaretlendirmekten başka bir fonksiyon icra etmiyor ve etmeyecektir.

Aynı sorun, Ege meselelerinde de yaşanıyor ve önümüzdeki yıllarda artan bir oranda yaşanmaya devam edilecektir. Yunanistan AB belgelerine Ankara ile Atina arasında var olan Ege sorunlarının kendi istediği tarzda çözümünü kolaylaştıracak bölümler eklettirmeyi başardığı ve Türkiye de bir manada Yunanistan'ın AB metinlerine koydurduğu bu çerçeve içerisinde Ege sorunlarının ele alınmasını zımnen kabul etmiş gibi göründüğü için, bu meselenin kilitlenmiş olduğu söylenebilir; zira, Yunanistan'ın, sorunun AB çerçevesinden çıkarılmasına müsaade etmesi düşünülemez. Öte yandan mevcut çerçeve içerisinde Yunanistan, Ege Denizi'ni büyük ölçüde kendi egemenliği ve kullanımına veren bir düzenlemeyi elde etmeye çalışacaktır. Bu, Türkiye'nin hayati çıkarlarından vazgeçmesi ve Ege konusunda kelimenin tam anlamıyla bir hezimeti kabul etmesi demektir. Türkiye'nin

bu noktaya gelmesi düşünülemez. Dolayısıyla mevcut AB çerçevesi hem Kıbrıs hem de Ege sorunlarının çözümüne katkı sağlamaktan ziyade, adeta bu sorunları çözülemez ve kilitlenmiş bir hale getirmiştir.

Türk-Yunan sorunlarının çözüm sürecine girmesi, bu meselelerin AB çerçevesinden çıkarılmasıyla mümkün olabilir. Bu da iki şekilde temin edilebilir. Mesela, AB, Türk-Yunan sorunlarında taraf olmaktan çıkmayı deneyebilir; ancak, bu, hemen hemen imkânsız bir senaryodur ve Türkiye, AB'ye gerçekleşmesi oldukça zor üyelik iddiasını sürdürdükçe gerçekleşmesi mümkün olmayan bir senaryodur; zira AB'nin işleyiş tarzı böyle bir gidişatın önündeki en büyük engeldir. Daha açık bir şekilde ifade etmek gerekirse, AB içerisinde kararlar oybirliği ile alındığı için, her üye ülkenin her konuda tatmin edilmesi mecburiyeti bulunuyor. Mesela, her AB toplantısına pek çok değişik devlet pek çok farklı konuları diğer üyelere kabul ettirmek ve böylece kendi milli çıkarlarını tatmin etmek düşüncesiyle geliyor. Ve orada birbirleriyle hiç alakası olmayan konuların adeta takası yapılıyor. Bu dosya takası sırasında Yunanistan gayet kolay bir şekilde kendi daimi dosyaları olan Kıbrıs, Ege ve Türkiye aleyhtarı konuları diğerlerine kabul ettirebiliyor; zira bu konularda Yunanistan'a destek veren ülkeler, bu destekleri karşılığında bir bedel ödemek zorunda kalmıyorlar. Bunun karşılığında o ülkeler kendi dosyalarına AB üyesi olan Yunanistan'ın desteğini sağlamış oluyorlar.

Üstelik Türkiye, AB'ye üye olmayı aşırı derecede arzu ettiğini ortaya koyan bir ülke görüntüsü sergiledikçe, Yunanistan'ın dosyalarına destek vermek AB ülkeleri açısından daha da kolay ve az riskli hale geliyor. Türkiye, AB saplantısını AB içerisinde kendi lehinde bir niyet ve irade olmadığını göre göre sürdürmeye devam ettikçe, bir manada sadece Yunanistan'ı değil, diğer AB ülkelerini de taviz verebileceği düşüncesine itiyor. Ve AB açısından, Türk-Yunan sorunlarını Türkiye üzerinden çözmek

daha mantıklı hale geliyor. Aksi takdirde, Yunanistan ile AB içerisinde cebelleşmek anlamına gelecek girişimlerde bulunmaları gerekecek ki, bu tür faaliyetler, AB ülkelerine belli bedeller getirecektir. Ayrıca Yunanistan, kendi milli tezlerinden kolay kolay taviz vermeyen ve vermeyecek bir ülke olduğunu AB içerisinde vaktiyle yaşanan Makedonya sorunu sırasında defalarca AB ülkelerine göstermiş bulunmaktadır. AB üyesi bütün ülkeler, riski olmayan ve bedel ödetmeyen bir siyaset önerisi olan Türkiye üzerinden sorunları çözme fikrine çok daha yakın görünüyorlar. Dolayısıyla mevcut şartlarda, AB'yi Türk-Yunan sorunları konusunda taraf olmaktan çıkarmak oldukça güç görünüyor.

AB'nin Türk-Yunan sorunları konusunda taraf olmaktan çıkması, Türkiye'nin AB ilişkilerini başka bir platforma taşıması ile mümkün olabilir. Bu da, Türkiye'nin AB'ye kısa, orta ve hatta görünebilir uzun vadede üye olamayacağını fark etmesi ve siyasetini bu öngörü üzerine inşa etmesiyle mümkün hale gelebilir. Aslında bu yönde işaretler az da değil. Örneğin, AB içerisinde Türkiye'nin kısa ve orta vadede üyeliğine ilişkin olarak ne sağlam bir niyet ne de bir irade olmadığı ortadadır. Ancak AB, Türkiye ile ilişkilerini bozmamak ve Türkiye üzerinden başta Kıbrıs ve Ege olmak üzere pek çok sorunu çözmek istediği için, bu niyetsizliğini Türkiye'ye beyan etmek istememektedir. Bu tavır, taktiksel olarak AB açısından gayet iyi bir siyaset çizgisi gibi görünüyor. Ancak, her halükarda Türkiye bunu fark ederek, bu oyunu oynamama yolunu seçebilir. Bu da bazı hadiselerin bir araya gelmesi sonucunda ortaya çıkabilir.

Bunlardan birincisi, Türk-Yunan sorunları konusunda Rum-Yunan ikilisine destek veren AB, bu tutumunu devam ettirirse ne Kıbrıs ne de Ege konularında bir çözüm sağlanamaz. Bu çözümsüzlüğe rağmen AB, GKRY'yi AB'ye hem de Kıbrıs adasının tamamının temsilcisi sıfatıyla alacak olursa, o zaman AB ile Türkiye arasında çok ciddi bir krizin patlak

vermesi kaçınılmazdır. Zaten öyle bir senaryoda, AB, Türkiye'yi üye yapmak gibi bir niyeti olmadığını açıkça ortaya koymuş olacaktır. Avrupa-Atlantik sisteminde ciddi sorunlara yol açması muhtemel böyle bir gelişmenin sonunda Türkiye-AB ilişkilerinin mevcut çerçevenin dışına çıkacağı açıktır.

Böyle bir sert kırılma olmaz ve Rumların AB üyeliği ertelenirse, o zaman da Türkiye'nin AB genişlemesiyle ilgili yeni bir zihni düzenlemeden geçmesi mümkün olabilir. Mesela, AB genişlemesinin birinci dalgasında yer alan ülkelerden Polonya, Macaristan, Çek Cumhuriyeti, Slovenya ve Estonya ile üyelik müzakereleri neredeyse son aşamaya gelmek üzeredir. Bu ülkelerin 2004 yılında AB'ye üye olmaları oldukça yüksek bir ihtimaldir. Ancak bu ülkelerin üyelikleriyle ilgili olarak son aylarda hız kazanan tartışmalar ilginç bir noktaya doğru ilerlemektedir ve sanki bu ülkelere teklif edilen üyeliğin ikinci sınıf bir üyelik olacağı intibaını vermektedir. Şöyle ki, söz konusu ülkelere 2004 yılında üye olmakta ısrar etmeleri halinde, AB'den yaklaşık on yıl boyunca fon almayacaklarını taahhüt altına almaları istenmektedir. Veya üyeliklerinin on yıl boyunca erteleneceği ifade edilmektedir. AB'nin genişleme ilgili politikasının izah edildiği resmi belgelere de giren bu görüşler, AB genişlemesinin birinci dalgasında yer alan ülkelere bile teklif edilecek üyeliğin ikinci sınıf bir statü olacağını ortaya koymaktadır. AB genişlemesinin dördüncü dalgasında yer alan Türkiye'nin üyelik ihtimalinin ciddileşmesinin yaklaşık yirmi beş yıl alacağı düşünülecek olursa, Türkiye AB'ye üye olduğu zaman yaklaşık otuzuncu üye olarak girecek ve böyle bir AB'den kalkınmasını kolaylaştıracak hiçbir fon alması mümkün olamayacak. Adeta içi boşaltılmış bir AB'ye üye olmanın Türkiye'ye sağlayacağı hiç bir fayda olmayacağı açıktır. Oysa Türkiye, bu içi boşaltılmış AB'ye girebilmek için

başta Kıbrıs, Ege sorunları ve Güneydoğu meselesi olmak üzere, bir dünya konuda çok ama çok büyük tavizler verecektir. Ve bu taviz isteklerini de ‘hemen ve derhal’ kaydıyla yerine getirecektir. Dolayısıyla Türkiye’nin AB politikasını gözden geçirmesi ve böylece Türk-Yunan meselelerinin AB çerçevesinin dışına çıkarılmasını sağlaması Türkiye’nin milli çıkarları açısından ehemmiyet arz etmektedir.

Türkiye-ABD İlişkilerine Genel Bir Bakış (1919-2002) / Dr. Çağrı Erhan [s.209-223]

Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi / Türkiye

Kurtuluş Savaşı ve Cumhuriyet'in İlk Yıllarında İlişkiler (1919-1939)

Bin sekiz yüz otuzda yapılan Ticaret ve Seyrisefain Anlaşması'yla resmen başlayan Osmanlı Amerikan diplomatik ilişkileri ABD'nin 1917'de Almanya'ya savaş ilân ederek Birinci Dünya Savaşı'na girmesi üzerine Babıâli'nin 5 Nisan 1917'de İstanbul'daki ABD elçisine verdiği notayla kesilmişti.1 Diplomatik ilişkilerin tekrar kurulacağı 1927'ye kadar Türk-Amerikan ilişkileri ikili bir anlaşma temelinden yoksun olarak fiilen sürdürülecektir. Birinci Dünya Savaşı'nın son yıllarını, Kurtuluş Savaşı'nı ve Cumhuriyet'in ilânını takip eden gelişmeleri kapsayan bu dönemde Türkiye ile ABD arasındaki ilişkilerin, zaman zaman sorunlar yaşansa da, dostane bir hava içinde cereyan ettiğini söylemek mümkündür.

Bu olumlu atmosferin bir sebebi, Birinci Dünya Savaşı sırasında iki tarafın birbirlerine savaşa girmemiş olmasıdır. Nitekim, Osmanlı Devleti'yle savaşmayan ABD, Mondros Mütarekesi'nden sonra Anadolu'ya işgal kuvveti gönderen devletler arasında yer almadığı gibi, özellikle Batı Anadolu'daki Yunan işgali sırasında Türk halkına karşı girişilen mezalimin durdurulması ve sorumlularının cezalandırılması için yürütülen girişimlerin çoğu da ABD kaynaklı olmuştur.2 Olumlu havanın ikinci sebebi ise, 8 Ocak 1918'de ABD Kongresi'ne gönderdiği bir mesajda Birinci Dünya Savaşı sonrasında gerçekleştirilmesi düşünülen Yeni Dünya Düzeni'nin temellerini oluşturan 14 noktayı açıklayan ABD Başkanı Woodrow Wilson'un, bu ilkeler içinde Osmanlı Devleti'nin mukadderatına ilişkin nispeten tarafsız

bir yaklaşıma yer vermiş olmasıdır. Wilson ilkelerinin, doğrudan Osmanlı Devleti ile ilgili 12. noktasında, "Bugünkü Osmanlı Devleti'ndeki Türk kesimlerine güvenli bir egemenlik tanınmalı, Osmanlı yönetimindeki öbür uluslara da her türlü kuşkudan uzak yaşam güvenliğiyle özerk gelişmeleri için tam bir özgürlük sağlanmalıdır. Ayrıca, Çanakkale Boğazı uluslararası güvencelerle gemilerin özgür geçişine ve uluslararası ticarete sürekli açık tutulmalıdır"3 şeklinde bir ifadenin yer alması Wilson'un, self determinasyon ilkesini Osmanlı Devleti'ni tamamen ortadan kaldırmak isteyenlerden farklı biçimde kullandığını göstermiştir. Bu tutum, Kurtuluş Savaşı'na katılanlar arasında, yeni Türkiye'nin Amerikan mandası altına girmesi gerektiğini savunan bir zümrenin ortaya çıkmasının arkasındaki başlıca amil olacaktır. Bununla birlikte, Wilson'un self determinasyon ilkesi, Doğu Anadolu'yu da içerecek biçimde bağımsız bir Ermenistan Devleti kurulması için de kullanılmıştır. Kurtuluş Savaşı sırasında ABD'yle ilişkiler, Doğu Anadolu topraklarının Ermenistan sınırlarına katılmaması ve Türklerin işgalcilere karşı yürüttüğü haklı mücadelenin tanınması için yürütülen girişimler eksenine oturtulmuştur.

Sivas Kongresi sırasında, 9 Eylül 1919'da ABD Senatosu'na bir mektup yollayan Mustafa Kemal, Wilson ilkeleri doğrultusunda Türklerin çoğunlukta olduğu yerlerin Osmanlı Devleti'nden ayrılmasının engellenmesi için, ABD Senatosu'nun oluşturacağı bir komisyonun bölgede incelemelerde bulunmasını ve mevcut nüfus kompozisyonunun sağlıklı olarak tespit edilmesini istedi. Bu çerçevede Eylül ayında, General Harbord başkanlığındaki bir Amerikan heyeti Anadolu'nun çeşitli yerlerinde incelemelerde bulundu. Mustafa Kemal, 22 Eylül 1919'da Sivas'ta "uzun uzadıya" görüştüğü4 Harbord'un gittiği her kentte, Türkçe, Fransızca ve İngilizce hazırlanmış, "Yaşasın Wilson'un 12. ilkesi" yazılı pankartlarla karşılanmasını sağladı. General Harbord, 9 Ekim 1919'da

Mustafa Kemal'e gönderdiği mektupta bir yandan, Amerikalı misyonerlerden gelen bilgiler çerçevesinde Malatya, Kayseri ve Merzifon'daki Ermenilerin milli kuvvetlerce baskı gördüklerini iddia ederek, bu durumun değiştirilmesini istedi, diğer yandan da kendisine gösterilen yakın misafirperverlik sebebiyle teşekkür etti.

Esasen, Sivas Kongresi'nde ABD Senatosu'na mektup yazılmasını gündeme getirenler arasında "ABD mandası" fikrini savunanlar da vardı.5 Erzurum ve Sivas kongrelerinde ciddi biçimde tartışılan "ABD Mandası" konusu, zaman içinde meydana gelen iki gelişme sebebiyle gündemden kalktı. Birincisi, TBMM'nin kurulması ve oluşturulan milli ordunun işgalci Yunan ordusuna karşı 1921'den itibaren kazandığı askerî başarıların Kurtuluş Savaşı'nı yürütenlere sağladığı yüksek güven hissiydi. İkincisi ise, 1920'de ABD'de yapılan seçimlerde başkanlık koltuğuna oturan Cumhuriyetçi Parti'den Warren G. Harding'in, selefi Wilson'un aksine Yeni Dünya Düzeni'ne ilişkin idealist bir görüş taşımaması ve ABD'yi tekrar 1917 öncesindeki izolasyonist politikalara (infirad politikası/yalnızcılık) geri döndürmesiydi.

Manda meselesinin gündemden düşmesine rağmen, bağımsız Ermenistan konusu Türk-Amerikan ilişkilerindeki konumunu korudu. Mustafa Kemal, 28 Mart 1920'de İstanbul'daki Amerikan Yüksek Komiseri Amiral Mark Bristol'e yolladığı bir mektupta, Doğu Anadolu'daki Ermenilerin Müslüman ahaliye zulüm yaptıklarını belirtiyor, bu eylemleri şiddetle protesto ettiklerini söylerken, ABD Hükümeti'nin bu durumu dikkate almasını istiyordu. İngiltere'nin verdiği cesaretle, Batı Anadolu'da başlayan Yunan ilerleyişiyle eş zamanlı olarak Ermenilerin Doğu Anadolu'da Haziran 1920'de başlattıkları saldırı, 10 Ağustos 1920'de imzalanan Sevr Antlaşması hükümlerine göre Ermenistan'a bazı Türk topraklarının verilmesi konusu resmiyet kazanınca daha da yoğunlaştı.

Kazım Karabekir komutasındaki milli kuvvetler, Ermeni ilerleyişini önce durdurdu. Ardından da Ermenilerin geri püskürtülmesi sonucunda 2 Aralık 1920'de TBMM Hükümeti'yle Ermenistan arasında Gümrü Antlaşması imzalanarak, Ermenilerin Doğu Anadolu üzerindeki toprak taleplerinden vazgeçmeleri sağandı. Böylece Ermenistan konusu siyasi alanda bir sorun olmaktan çıktı.

Ermenistan konusunun da, Amerikan mandacılığı gibi gündemden çıkmasından sonra Türk-Amerikan ilişkileri iki konu üzerinde yoğunluk kazandı. Birincisi, TBMM Hükümeti'nin Sovyet Rusya ile yakın işbirliğine girmiş olduğu iddialarının ABD Hükümeti nezdinde yol açtığı memnuniyetsizlikti. Mustafa Kemal, Amerikalı gazeteci Clarence K. Streit'in Şubat 1921'de konuyla ilgili sorularına verdiği cevapta, "Sovyet Rusya ile olan ilişkilerimiz, emellerimiz, haklarımız ve menfaatlerimiz arasında karşılıklı anlayışa dayanmakta ve en samimi duygulardan ilham almaktadır…Türkiye'de komünizm yoktur. Bütün cihan bizi milliyetçi olarak bilir. Milletimizin istiklalini, haklarını ve menfaatlerini müdafaa eden kimseler olarak öyleyiz de. Şayet enternasyonalizm demekle bilumum milletlerin istiklal ve hukukuna saygıyı kastediyorsanız, o zaman biz enternasyonalistiz de. Diğer taraftan biz dinimize bağlıyız. Milli ve dini ruha aykırı komünizmin bizde nasıl bir tatbikat sahası bulabileceğini anlamam. Böyle bir ihtimal ancak Türk milletine karşı girişilen bir suikastin gerçekleşmesi halinde olabilir" diyerek, Türkiye'nin komünistleşmesinin söz konusu olmadığının ve Sovyet Rusya'yla kurulan sıcak ilişkilerin tek amacının Kurtuluş Savaşı'nın kazanılmasında gerekli dış desteğin sağlanması olduğunun altını çizdi.

İkinci konu ise, Anadolu'daki Amerikan misyonerlerinin faaliyetlerinin yol açtığı rahatsızlıktı. Amerikan misyonerlerinin, 1890'ların ortalarından itibaren Ermeni ulusal bilincinin yaratılmasında ve Ermeni

ayaklanmalarının ortaya çıkışı ve yürütülmesinde üstlendikleri aktif rolün bilinciyle hareket eden TBMM Hükümeti, Anadolu'da, savaştan zarar görmüş ahaliye insani yardım görüntüsü altında siyasi çalışmalar yürüten misyonerlerin durdurulmasını istiyordu. Nitekim, 3 Ocak 1922'de Dahiliye Vekaleti'ne bir genelge yollayan Mustafa Kemal, Yakın Doğu Yardım Teşkilatı (Near Eastern Relief) adı altında çalışan Amerikan misyonerlerinin yakından takip edilmesini şu sözlerle istedi:

"Ankara Büyük Millet Meclisi Hükümeti memleketin imarına, yetimlerin terfin-i halline, umumi sıhhat ve iktisadımızın iyileştirilmesine matuf tüm girişimleri kabul eder. Ancak, bu hususta gerek uzak gerek pek yakın bir geçmişte bize gayet pahalıya mal olan elim tecrübelere binaen bazı ihtirazi kayıtları ifade etmekte fayda vardır…Sırf ilmî ve insanî gayelerle memleketimizde çalışmakla beraber, ruhlarında mündemiç bulunan Hıristiyanlık duygusu saikasıyla hemen sırf Hıristiyan ekalliyetlerle meşgul olunmasına ve onlara ister kasıtlı ister kasıtsız, aralarında ekalliyetlerin de yaşadığı Müslüman kitlelerden ayrılmak duygusunu aşılanmasına…müsaade edemeyiz…Bundan dolayıdır ki, Amerikalılar tarafından nümune çiftliği vs. misüllü müessesat husule getirip buralarda kendi tebaamızdan olan binlerce etfalin Türk hükümet ve milletine karşı gayri dostane ve gayri sadıkane hissiyatla mütehalli olarak yetiştirilmesine müsaade edemeyiz."6

Ankara'nın Amerikalıların misyoner faaliyetlerine ilişkin çekinceleri Cumhuriyet'in ilan edilmesinden sonra da devam edecek, Anadolu'nun çeşitli yerlerinde bu tür faaliyetlerin yasaklanması ABD'de rahatsızlığa yol açacaktır.

Kurtuluş Savaşı'nın başarıya ulaştığı bir ortamda, 1923 başından itibaren uzun yıllardır birbirini takip eden savaşların getirdiği ağır tahribatı gidermek için bir ekonomik hamle başlatan Mustafa Kemal, yabancı

sermayenin bu hamle içinde sağlayabileceği katkının bilinciyle hareket ederek, silahlı çatışmaya girilmemiş ülkelerden başlayarak, tüm gelişmiş ülkelerden gelen ortak girişim tekliflerine sıcak yaklaşmaya başladı. Bu çerçevede, II. Meşrutiyet'in ilanından hemen sonra Amerikalı Albay Colby Chester tarafından Osmanlı Devleti'ne sunulan, fakat bazı siyasi gelişmeler sebebiyle gerçekleştirilemeyen7 demiryolu projesinin 1923 başında tekrar gündeme getirilmesine karşı olumlu bir yaklaşım sergilendi. Demiryolunun her iki yanından 20'şer kilometrelik bir alanda maden arama ve işletme yetkilerinin Amerikan şirketine verilmesi karşılığında, Sivas-Samsun; Harput-Ergani; Bitlis-Van olmak üzere üç güzergâhı içeren bir demiryolunun yapılması konusunda, 9 Nisan 1923'te bir anlaşma imzalandı ve TBMM'de onaylandı. Fakat şirket ortakları arasında çıkan anlaşmazlık sebebiyle söz konusu anlaşma feshedildi ve Chester projesi gerçekleştirilemedi.

ABD, Osmanlı Devleti ile savaşa girmediği için Lozan görüşmelerine "gözlemci" statüsüyle katıldı. Doğrudan müzakerelerde söz sahibi olmamasına rağmen, İngiltere ve Fransa üzerinden taleplerini aktif olarak masaya getiren ABD özellikle şu yedi konu üzerinde yoğunlaşmaktaydı: Ticaret gemilerinin Boğazlardan serbest geçişi; kapitülasyonların kaldırılmaması; misyoner okullarının statüsünün korunması ve vergiden muaf olma hallerinin devamı; ayırım yapılmadan herkese ekonomik girişim ve fırsat eşitliği sağlanması; azınlıkların korunması konusunda garanti verilmesi; Türk topraklarında yabancıların arkeolojik kazı çalışmalarına izin verilmesi; keyfi müdahalelerle zarar gören Amerikalıların zararlarının tazmini.

Amerikan Donanma Bakanlığı da, Lozan görüşmeleri sırasında Boğazlarla ilgili olarak hazırladığı raporda, Çanakkale ve İstanbul Boğazlarının denetiminin ABD'nin de eşit statüde yer alacağı bir

komisyona bırakılmasını, Boğazların savaş ve ticaret gemilerine açık olmasını ve Boğazlardaki tüm yığınakların kaldırılmasını ABD'nin çıkarları açısından gerekli görüyordu.8

ABD'nin bu taleplerinin bir bölümünün Lozan Antlaşması ve ekli protokollerine yansımış olmasına rağmen, özellikle kapitülasyonların kaldırılması ve misyoner okullarının yeni statüsü gibi konular ABD'de bazı çevreleri ve onların etkilediği Senato üyelerini rahatsız etti. Bu rahatsızlık, Türkiye ile ABD arasında Lozan'da 6 Ağustos 1923'te imzalanan9 ve 1917'den beri kesik olan diplomatik ilişkileri tekrar tesis eden anlaşmanın Senato'da onaylanması sürecinde somut etkisini gösterdi. Anlaşmayla, karşılıklı olarak diplomatik ve konsüler temsilciliklerin açılmasının yanı sıra, tarafların ticari şirketlerinin birbirlerinin topraklarında serbest ve eşit şartlarda faaliyet gösterebilmeleri konusu düzenlenmekte ve ABD'nin kapitülasyonların kalktığı kabul etmesi hükme bağlamaktaydı. Anlaşma bu haliyle ABD Senatosu'nda 50 kabul oyuna karşılık 34 red oyu almasına rağmen, ABD Anayasası'nın uluslararası anlaşmaların onaylanması için ön gördüğü üçte iki çoğunluk sağlanamadığından, reddedildi.10

1923 Antlaşması'nın Senato'da reddi dolayısıyla askıda kalan Türkiye-ABD diplomatik ilişkileri, 17 Şubat 1927'de imzalanan yeni bir anlaşmayla kuruldu. Bu anlaşmayla, Washington'da Türkiye, Ankara'da da ABD büyükelçilikleri açıldı.11 1929'da imzalanan Ticaret ve Seyrisefain Antlaşması'yla da taraflar karşılıklı olarak birbirlerine "en ziyade müsadeye mazhar millet" (most favored nation) statüsü tanıdılar. 1929 anlaşması ticaretin yeniden canlanmasını ve Amerikalı yatırımcıların Türkiye'de yeniden yatırım yapma imkânlarını aramalarını sağlarken, Türkiye ile iş yapan Amerikalı işadamlarının Kongre ve kamuoyu nezdindeki girişimleri sayesinde, bu ülkedeki olumsuz Türkiye imajının giderilmesi için de bir başlangıç oldu.

Avrupa'da yükselişe geçen revizyonist hareketler ile Birinci Dünya Savaşı sonrasında kurulan uluslararası dengeleri korumayı amaçlayan statükocu güçler arasındaki gerilimin arttığı ve hızla yeni bir savaşa yaklaşıldığı 1930'lu yıllarda Ankara bir yandan kendi sınırlarını tehditlerden uzak tutacak her türlü güvenlik oluşumuna sıcak yaklaşırken diğer yandan da "kaynayan" Avrupa'nın dışından yeni "dostlar" bulma arayışı içine girmişti. Bu çerçevede Türk-Amerikan ilişkilerini olumlu yönde etkileyen iki gelişme yaşandı. Birincisi, ABD'nin büyük önem verdiği Cenevre Afyon Sözleşmesi'ne Türkiye'nin 1932'de taraf olmasıdır. Büyük ölçüde ABD Büyükelçileri Joseph C. Grew ve Charles Sherll'in Cumhurbaşkanı Atatürk'le ve hükümet üyeleriyle yaptığı görüşmeler sonucunda atılan bu adımla Türkiye, tıbbi ve bilimsel amaçlar dışında afyon üretilmesini tamamen yasakladı ve Toprak Mahsülleri Ofisi'ni kurarak, bu kapsamda değerlendirdiği haşhaş üretimini devlet tekeli altına aldı. Söz konusu girişim Washington'da memnuniyetle karşılandı.12

İkinci olumlu gelişme ise Türkiye'de hayatın her alanında yaşanmakta olan büyük değişimin, diğer Batılı ülkelerde olduğu gibi ABD'de de olumlu yankılar uyandırmasıydı. İnkılaplar Türkiye ile ilgilenen Amerikalılar tarafından son derece önemli gelişmeler olarak değerlendiriliyor ve Amerikan kamuoyunda mevcut olumsuz Türk imajının silinmesi için örnek olarak sunuluyordu. Mesela, 46 yıl boyunca Türkiye'de görev yapan Robert Kolej Müdürü Caleb F. Gates 1927'de yaptığı değerlendirmede Türkiye'de yaşanmakta olan süreci "inanılmaz" olarak nitelendirmekteydi.13 Temmuz 1931'de iki Amerikalı pilotun (Russell Broadman ve John Poladano) uçarak dünya rekoru kırmak için giriştikleri denemenin son durağı olarak geldikleri İstanbul'da "kahramanlar gibi" karşılanmaları ve Atatürk'ün onları kabulünde yaptığı konuşmada Türkiye ile Yeni Dünya arasındaki dostluğa yaptığı vurgu Amerikan basınına yansımış ve Türkiye hakkında olumlu yorumlara yol

açmıştı.14 1933’te Cumhuriyet’in 10. yıldönümü dolayısıyla Atatürk’ün ABD Başkanı Franklin D. Roosevelt’e Türkiye’nin 10 yılda kat ettiği mesafeleri anlatan bir mesaj yollaması Roosevelt’in buna cevaben Türkiye Cumhuriyeti’ni öven bir karşılık vermesi de dostluk ilişkisinin karşılıklı olarak geliştirilmek istendiğinin somut bir göstergesiydi. Bu sıcak atmosfer içinde Atatürk, Türkiye’nin ABD’de daha iyi tanınmasını sağlamak için bazı Amerikalıların Türkiye hakkında filmler çekmelerini ve kitaplar yazmalarını teşvik etti.15

1919-1939 dönemi, 1917’de kesilen ilişkilerin tekrar kurulması ve yeni bir anlayışla geliştirilmesine sahne oldu. Fakat bu dönemde, Türk-Amerikan ilişkilerinin ticari ve kısıtlı kültürel konular dışında geliştirilmesi mümkün olmadı. İlişkilere yeni boyutlar eklenmesi ancak 1945’ten sonra uluslararası ilişkiler düzeninin yeni bir evreye girmesiyle gündeme gelecektir.

İkinci Dünya Savaşı Sırasında Türk-Amerikan İlişkileri (1939-1945)

İkinci Dünya Savaşı sırasında Türkiye’nin ABD’yle ilişkileri16 tarafların kendi çıkarlarına uygun olarak izledikleri politikaların zaman zaman birbirine ters düşmesi sebebiyle inişli çıkışlı bir seyir izledi. Mesela, 9 Ekim 1940’ta ABD Dışişleri Bakan Yardımcısı Berle ile görüşerek, muhtemel bir Alman yayılmasına karşı Sovyetlerin de dışarıdan destekleyebileceği bir Balkan işbirliği kurulması konusunda destek isteyen Türkiye Büyükelçisi Münir Ertegün, SSCB ile Almanya’nın henüz ittifak halinde olmaları sebebiyle böyle bir oluşumun mümkün olmadığı, zaten ABD’nin Avrupa’daki savaşa temkinli yaklaştığı ve 5 Eylül 1939’da tarafsızlığını ilan etmiş olduğu cevabını almıştır.17 Resmen tarafsız statüde olsa da ABD Eylül 1940’tan itibaren İngiltere’ye yoğun biçimde savaş malzemesi göndermeye başlamış ve bu askerî işbirliğine paralel olarak

Avrupa’daki gelişmeleri daha yakından izlemeye koyulmuştu. 11 Mart 1941’de Kongre’de onaylanan “Ödünç Verme ve Kiralama Yasası” (Lend and Lease) çerçevesinde ABD bazı Avrupa ülkelerine doğrudan, aralarında Türkiye’nin de bulunduğu bazı ülkelere ise İngiltere üzerinden askerî malzeme yardımı yapmaya başlamıştı.[18]

Bu çerçevede, Türkiye’nin 1941 ortalarından itibaren Almanya’yla sıcak siyasi ve ticari ilişkiler yürüttüğünün somut olarak ortaya çıkması, henüz savaşa girmemiş olmasına rağmen ABD’nin Türkiye’yle olan ilişkilerinin soğumasına yol açtı. ABD Dışişleri Bakanı Cordell Hull 15 Haziran 1941’de ABD’nin Ankara Büyükelçisi Mac Murray’e bir mesaj yollayarak, ABD hükümetinin ve kamuoyunun Türkiye’nin, Almanya’nın genişlemesine yardımcı olacak ve İngiltere’yi zor durumda bırakacak adımlar atmasına endişeyle yaklaştığını Türk yetkililere iletmesini istedi. Hull ayrıca, Türk-Alman yakınlaşması halinde ABD’nin Türkiye’yi Ödünç Verme ve Kiralama Yasası’ndan yararlanan ülkeler listesinden çıkarabileceğini de iletti.[19] İngiltere ve ABD’nin tüm çabalarına rağmen 18 Haziran 1941’de Türk-Alman Saldırmazlık Paktı’nın imzalanması Washington’da tepkiyle karşılandı ve Türkiye askerî yardım kapsamından çıkarıldı.[20]

22 Haziran 1941’de Almanya’nın SSCB’ye savaş açmasıyla birlikte savaş içindeki dengeler büsbütün değişti. Almanya’ya karşı İngiltere-SSCB işbirliği imkânının doğması Türkiye’nin stratejik değerini Müttefikler açısından yeniden artırmış ve İngiltere’nin girişimleriyle Türkiye, 3 Aralık 1941’den itibaren Ödünç Verme ve Kiralama Yasası kapsamına bu kez doğrudan dahil edildi. Öte yandan, Pearl Harbor baskınından sonra Japonya’ya karşı savaşa giren ABD’nin 10 Aralık 1941’de Almanya’ya da savaş ilan etmesi Avrupa gelişmeleri konusunda Washington’un doğrudan söz sahibi olmasını sağladı.

1943 başından itibaren Türkiye’nin Müttefikler yanında savaşa girmesi için İngiltere’nin baskıları yoğunluk kazandı. İngiltere Başbakanı Churchill Türkiye’nin savaşa girmesiyle Balkanlar’da yeni bir cephe açılmasının Batı Avrupa’daki Alman üstünlüğünü zayıflatacağını savunurken, ABD Genelkurmay Başkanı George Marshall, yeni bir cephenin Müttefiklerin gücünün bölünmesine yol açacağını savunarak Türkiye’nin savaşa girişine karşı çıkıyordu. Ocak 1943’te Casablanca’da biraraya gelen Roosevelt ve Churchill, Türkiye’nin savaşa girmeye ikna edilmesinin İngiltere’ye bırakılmasını kararlaştırdılar. 30 Ocak-1 Şubat 1943 tarihlerinde Churchill ile İnönü arasında Adana’da yapılan görüşmelerde Türkiye, henüz savaşa katılmak için yeterli askerî güce sahip olmadığı gerekçesiyle karşı çıktı.21 Bunun üzerine, 11-24 Ağustos 1943’te Roosevelt ve Churchill’in Quebec’te yaptığı görüşmede bir yandan, Türkiye’ye yapılmakta olan askerî yardımın artırılması kararı alınırken, diğer yandan da Türkiye’nin Almanya’ya gerçekleştirdiği krom sevkiyatını durdurması için Ankara’ya baskı yapılması kararı alındı.22

ABD Dışişleri Bakanı Hull, İngiltere Dışişleri Bakanı Eden ve SSCB Dışişleri Bakanı Molotov arasında 19-30 Ekim 1943 tarihlerinde yapılan Moskova konferansının önemli konu başlıklarından birini yine Türkiye’nin savaşa girmesi oluşturdu. SSCB, Türkiye üzerinden Almanlara karşı yeni bir cephe açılmasını şiddetle isterken ABD, bunun asıl yapılması düşünülen “öldürücü” saldırının etkisini azaltabileceğini ve Türkiye’nin aşırı miktarda savaş malzemesi istemesine yol açabileceğini savunuyordu. Esasen, özellikle 1943 ortalarından itibaren Almanlara karşı Türkiye üzerinden yeni bir cephe açılması konusunda ABD ile SSCB arasında beliren görüş ayrılığının stratejik sebeplerden çok siyasi mülahazalara dayandığı söylenebilir. Şöyle ki, ABD, savaşa giren Türkiye’nin Alman işgaline uğraması halinde Sovyet

ordusu tarafından "kurtarılması"nın, savaş sonrasında Orta Doğu ve Balkanlar'ın düzenini alt-üst edeceğini düşünmekte ve SSCB'ye bu üstünlüğü verecek imkânı sağlamamak istemekteydi. Öte yandan, ABD'nin ikinci cephenin açılmasını engelleyerek, SSCB'nin savaşta mümkün olduğunca yıpranmasını, bu süreç devam ederken verilecek askerî yardımlarla da Türkiye'nin savaş sonrası için güçlendirilmesini istediğini ileri sürenler de vardır.23

Bu arada İngiltere'nin 12 Ada harekâtının istenilen ölçüde başarı kazanmaması üzerine Churchill, ABD'ninkinden farklı bir tutum takınarak Türkiye'yi savaşa sokma yönündeki gayretlerini bir kez daha artırdı. 28 Kasım-1 Aralık 1943 tarihlerinde yapılan Tahran Konferansı'nda konu bir kez daha gündeme geldi. Roosevelt'in, Avrupa'ya yapılacak bir çıkartmanın hazırlıklarını olumsuz etkileyeceği gerekçesiyle Türkiye'nin savaşa girmesine karşı çıkmakla birlikte, İngiltere'nin Türkiye'deki hava tesislerine hayati derecede ihtiyacı olduğunu, bunların kullanılabilmesi içinse Türkiye'nin savaşa girmesinin zorunlu olduğunu vurgulaması üzerine ABD karşı çıkışından vazgeçti. Tahran Konferansı sonuç bildirisinde Türkiye, yıl sonuna kadar Almanya'ya karşı savaşa girmeye çağrıldı.24

Türkiye, ABD ve İngiltere arasındaki görüş farklılığını çok iyi tahlil ederek, Roosevelt'i zaten gönülden istemeyerek kabul ettiği bu şart üzerinde baskıcı olmamaya ikna etmeye çalıştı. Nitekim, bir yandan savaşa girmek için hazır olmadığı gerekçesini sürekli ön planda tutan Ankara, diğer taraftan Nisan 1944'te Almanya ile krom ticaretini yarıya düşürdü, ardından da 2 Ağustos 1944'te Almanya ile diplomatik ilişkilerini kesti. Böylece ABD'de sürekli eleştiri konusu olan, Almanya ile sıcak ilişkiler içinde olduğu iddiasını ortadan kaldırmış oldu. 4-11 Şubat 1945 tarihlerinde yapılan Yalta Konferansı'nda Müttefiklerin aldığı karar uygun olarak 23 Şubat 1945'te Almanya ve Japonya'ya savaş ilan eden Türkiye, böylece

savaş sonrasında oluşturulması düşünülen BM sistemi içinde yer almak için gerekli adımı attı.

Almanya'nın savaştan mağlup çıkacağının kesinleştiği 1945 başından itibaren Türkiye'nin savaş sonrası düzenlemelerine ilişkin endişeleri artmaya başladı. Çünkü Yalta Konferansı'nda Türk Boğazları konusunun gündeme gelmesi, SSCB'nin Montrö Boğazlar rejiminin değişmesini istediğinin bir göstergesiydi. Üstelik ABD ve İngiltere, SSCB'nin bu talebine açıkça karşı çıkmamakta ve Ankara'nın daha da endişelenmesine yol açmaktaydı. 19 Mart 1945'te SSCB Dışişleri Bakanı Molotov'un Moskova'daki Türkiye Büyükelçisi Selim Sarper'e bir nota vererek, SSCB'nin, 1925 tarihli Türk-Sovyet Saldırmazlık Antlaşması'nı uzatmayacağını bildirmesi Ankara'nın, savaş boyunca uzak kaldığı Sovyet tehdidini doğrudan hissetmesi sonucunu doğurdu.

19 Mart 1945'ten, ABD'nin "komünizm" tehlikesine karşı Türkiye ve Yunanistan'a yardım edeceğini açıkladığı 12 Mart 1947'ye kadar geçen iki yıl belki de Türk dış politikasında, İkinci Dünya Savaşı sırasındakinden bile daha sıkıntılı yıllar olarak anılabilir. Bu yıllar, genel olarak dünya konjonktüründe meydana gelen değişiklikler sebebiyle iki kutuplu dünya düzeninin ortaya çıktığı ve Soğuk Savaş'ın başladığı yıllar olma özelliğini de taşımaktadır. 1945 sonrasında Türkiye bu iki kutuplu dünya düzeni içinde, geleneksel Batı bağlantısını kuvvetlendirmenin ve Batı Bloku'nun bir parçası olmanın yollarını arayacaktır. Bu ise Türk-Amerikan ilişkilerinin güçlendirmesiyle mümkün olabilecektir.

Türk-Amerikan İttifakının Kurulması ve Gelişmesi (1945-1964)

Her ne kadar Haziran 1945'te ABD Dışişleri Bakanlığı tarafından hazırlanarak Başkan Harry Truman'a sunulan bir raporda, temelde girişim ve eğitim özgürlüğüyle ilgili bazı şartların sağlanmansına bağlı olarak Türk-Amerikan ilişkilerinin dostane bir hava içinde sürdüğü ifade edilse de,25

1945 ortasında Ankara insani konulardan çok Boğazlar hakkında ABD'nin ne düşündüğünü merak etmekteydi. Boğazlar konusunun ana konulardan birini oluşturacağı Potsdam Konferansı'nın öncesinde ABD'nin, SSCB'yle aynı görüşü paylaşması ve Montrö Sözleşmesi'nin gözden geçirilerek değiştirilmesi gerektiği yönünde bir tutum takınması Ankara'yı yalnızlık hissine kapılmaya sürüklemişti.

Konferans sırasında İngiltere Başbakanı Atlee, Truman ve Stalin arasında imzalanan fakat sonuç kararları arasında yer almayan bir protokolle Montrö'nün zamanın şartlarına göre değiştirilmesi üzerinde varılan anlaşma da bu yalnızlık hissini artırmıştı. Fakat ABD ile SSCB arasında savaş sırasında kurulan işbirliği ortamının yerini gerginliğe bırakmaya başlamasıyla Ankara'nın bu endişesini gideren gelişmeler yaşanmaya başladı.26

Savaş sonrası Türk-Amerikan yakınlaşması sürecinde en çarpıcı gelişmelerden biri, 5 Nisan 1946'da Amerikan zırhlısı Missouri'nin İstanbul'a gelmesiydi. Missouri'nin Türkiye'yi ziyaret ettiği günlerde yaptığı bir konuşmada ABD Başkanı Truman Orta Doğu ve Boğazların ABD'nin stratejik çıkarları açısından taşıdığı önemi vurgulayarak, Sovyet talepleri karşısında Türkiye'ye üstü kapalı destek verdi. Washington'un bu desteği, takip eden bir yıl içinde yaşanan iki olayla somutlaştı. Birincisi ABD'nin Potsdam'da varılan uzlaşmayı bir kenara bırakarak, Montrö'nün değiştirilmesi görüşünden uzaklaşmasıydı. Moskova'ya yolladığı notalarda, özellikle SSCB'nin Boğazların savunulmasında etkin rol üstlenmesine açıkça karşı çıkan Washington, Boğazlar bölgesine yapılacak herhangi bir saldırının da Birleşmiş Milletler (BM) tarafından bertaraf edileceği görüşünü savunmaya başladı.27

Türkiye'ye desteğin ikinci ve en somut göstergesi ise 1947 Martı'nda ortaya çıktı. Kongre'nin birleşik oturumunda bir konuşma yapan Başkan

Truman, daha sonra kendi adıyla anılacak doktrinin temel ilkelerini ortaya koyarak, Kongre'den Yunanistan ve Türkiye'ye askeri yardım yapmak için yetki aldı. Truman, doktrininde Türkiye'yle ilgili olarak şunları söylemekteydi:

"Bağımsız ve ekonomik açıdan istikrarlı bir devlet olarak Türkiye'nin geleceği dünyanın hürriyetperver halkları için Yunanistan'ın geleceğinden daha az önem taşımamaktadır…Türkiye bizim desteğimize ihtiyaç duymaktadır. Savaştan beri Türkiye ulusal bütünlüğünün sağlanması için gerekli olan modernizasyonu gerçekleştirmek için ABD ve İngiltere'den ek yardımlar istemiştir. Bu bütünlük, Orta Doğu'da düzenin korunması için gereklidir. İngiltere hükümeti içinde bulunduğu güç durum sebebiyle Türkiye'ye daha fazla yardım yapamayacağını bize bildirmiştir. Yunanistan gibi Türkiye de ihtiyaç duyduğu yardımı almalıdır…Bunu sağlayabilecek tek ülke biziz…"28

SSCB'yi dünya çapında "çevreleme" hareketinin ilk etabı olarak da değerlendirilebilecek Truman Doktrini kapsamında Yunanistan'a 300, Türkiye'ye 100 milyon dolarlık askeri malzeme yardımı yapıldı. Türkiye'de 1960'ların sonunda özellikle NATO karşıtı çevrelerce sıklıkla dile getirilenin aksine, Truman Doktrini'yle verilen yardımlar bozuk veya eski malzemeler değil, çoğunlukla İkinci Dünya Savaşı sırasında üretilmiş silahlar ve techizattı.29 Yine de, Türkiye'nin askeri açıdan ABD'ye bağımlı hale gelmesi sürecinin Truman Doktrini'yle başladığını söylemek yanlış olmayacaktır.

Bununla birlikte, Doktrin'i sadece askeri düzeye indirgemek, Türkiye'nin dış politikasında meydana getirdiği devasa etkiyi göz ardı etme yanılgısına yol açar. Truman Doktrini'nin Türkiye üzerindeki en çarpıcı sonucu, Ankara'nın 19 Mart 1945'teki SSCB notasıyla düştüğü "âraf"tan çıkarak, Soğuk Savaş içinde Batı Bloku içinde kesin biçimde yer almasıdır.

Bu durum ister istemez Türkiye'nin kendi ulusal çıkar anlayışını gözden geçirmesine sebep olmuştur. Truman Doktrini'yle Türkiye'ye verilecek yardımların düzenlendiği 12 Temmuz 1947 tarihli Türkiye-ABD antlaşmasının 2. maddesiyle,[30] Türkiye'nin bu yardımları tahsis edilme gayesi dışında (meşru müdafa ve ekonomik istikrar) kullanmasının yasak olduğu ifade edilmesi ve bu tarihten sonra çeşitli isimler altında Türkiye'ye yapılan tüm askerî yardımların bu şarta bağlı hale getirilmesi, Ankara'nın dış politikada ABD'ye bağımlılığını artırmıştır. Nitekim Türkiye 1964'te Kıbrıs'a müdahaleye giriştiğinde, ABD bu maddeyi hatırlatarak harekâtı engelleyecek, 1974 Kıbrıs Barış Harekâtı'ndan sonra ise, bu maddenin ihlal edildiği gerekçesiyle Türkiye'ye silah ambargosu uygulayacaktır.

Ankara dış politikasının bütün kompozisyonunu 1960'ların sonuna kadar sıklıkla, 1970'lerin başından 2002'ye kadar da genellikle, ABD dış politikasının öncelikleriyle örtüştürme yönünde çaba gösterecektir.

Bazılarının "merkez-çevre", kimilerinin "hegemon güç-eksen ülke" ilişkisi olarak değerlendirdiği 1947 sonrası Türk-Amerikan ilişkileri "dinamik ittifak" olarak da nitelendirilebilir. İlişkilerin dinamizmi, hem zaman içinde paylaşılan işbirliği alanlarının artmasından hem de değişen şartlar karşısında ittifakın defalarca yeniden yorumlanmasından ve anlamlandırılmasından kaynaklanmaktadır. Bu yeniden yorumlama ve adlandırmalarda ABD'nin öncülüğü kural, Türkiye'nin bu yönde talepte bulunması istisna, Ankara'nın taleplerinin Washington tarafından kabul edilmesi ise sürpriz olagelmiştir.

Türkiyenin genelde Batı'yla, özelde ABD'yle bağlantısını güçlendirme sürecinde diğer iki önemli aşama Türkiye'nin Marshall Planı'na dahil olması ve NATO'ya alınmasıdır.

ABD Dışişleri Bakanı George Marshall'in Haziran 1947'de ortaya attığı plana göre Avrupa'nın bir bütün olarak savaşın ağır tahribatından arındırılması ve kalkındırılması için ABD'nin ekonomik yardım yapması öngörülüyordu. ABD, Plan'a dahil olmaları için tüm Avrupa ülkelerine çağrıda bulundu. Fakat SSCB ve Sovyet denetimi altındaki Doğu Avrupa ülkeleri, "Plan'ın ABD'nin yayılmacı emellerinin bir aracı" olduğu gerekçesiyle yardımlardan yararlanmayı reddettiler. İkinci Dünya Savaşı'na katılmayan Türkiye ise, savaş sebebiyle ara verdiği Kalkınma Planı'na tekrar hareket kazandırmak için Amerikan ekonomik yardımı fikrine sıcak yaklaştı. Bu noktada Türkiye'nin yardımlardan yararlanabilmesi konusunda Türk ve Amerikalı yetkililer arasında temel bir anlaşmazlık noktası belirdi. Amerikalı uzmanlar, Plan'ın bir bütün olarak Avrupa'yı kalkındırmayı amaçladığının altını çizerek, Türkiye'nin yardımları kendi kalkınması için harcamasına karşı çıktılar. Türkiye ABD'den 615 milyon dolarlık yardım talep ederken, Amerikalılar, Türkiye'nin Plan içindeki rolünün diğer Avrupa ülkelerine tarım ürünleri ve sanayide kullanılacak madenleri sağlamak olduğunu vurgulayarak, bu sektörlerin geliştirilmesi için 58 milyon dolarlık bir yardım öngördüler.

Anlaşmazlıktan dolayı Türkiye'nin Plan dışında bırakılması söz konusu olduğunda, Ankara tutumunu "Plan'ın ruhuna" uygun olarak değiştirdi. Önce 16 Nisan 1948'de Avrupa Ekonomik İşbirliği Sözleşmesi'ni imzalayarak Plan'ın resmen parçası olan Türkiye, 4 Temmuz 1948'de ABD'yle imzaladığı Ekonomik İşbirliği Anlaşması'yla da Marshall yardımlarını almaya başladı.31 Bu çerçevede 1948-1952 döneminde Türkiye'ye, tüm Marshall yardımlarının binde altısı nispetinde 352 milyon dolar tutarında ekonomik yardım yapıldı. Bu yardım, başlangıçta belirlenen esaslara uygun olarak tarım ve madencilik araçlarının alımında ve bu sektörlerin geliştirilmesinde kullanıldı. 1950'lerin ilk yarısında tarımda

yaşanan ürün patlamasında Marshall yardımlarının etkili olduğu söylenebilir. Fakat tarımsal araçların yurtdışından ithal edilmesinin bu alanda da dış bağımlılığı artırdığı göz ardı edilmemelidir.32

Türkiye'nin 1949'da kurulan NATO'ya duyduğu ilginin sebebi ise temelde ekonomik değil siyasiydi. Ankara NATO'ya üye olarak bir yandan henüz tam olarak ortadan kalkmayan Sovyet talepleri karşısında bir güvenlik şemsiyesi altına girmek istiyor, diğer yandan da Batı bağlantısını sağlamlaştırmak ve Batılılaşma yolunda mutlaka atılması gereken bir adım olarak görüyordu. Türk hükümetinde genel hava bu şekildeyken, NATO'nun kuruluş aşamasında Türkiye'nin örgüte üye olmaya davet edilmemesi şaşkınlığa sebep oldu. 1949-1952 döneminde Türkiye NATO'ya üye olma konusunu dış politikasının en önemli hedefi haline getirdi.

Üyelik için ilk başvuru CHP iktidarının son günlerinde 11 Mayıs 1950'de yapıldı. NATO bu başvuruyu reddetti. 25 Haziran 1950'de başlayan Kore Savaşı'nı üyelik konusunda bir fırsat olarak gören Demokrat Parti hükümeti, 25 Temmuz 1950'de Kore'ye BM saflarında yer almak üzere asker gönderme kararı aldıktan hemen sonra, 1 Ağustos 1950'de NATO'ya ikinci üyelik başvurusunu yaptı. Fakat bu başvuru da reddedildi. Türkiye'nin iki başvurusunun da reddedilmesinin ardında, ABD Genelkurmay Başkanlığı'nın, Türkiye ve Yunanistan'ın NATO'ya üye olmalarının örgütü olumsuz etkileyeceği yönünde değerlendirmesi vardı. ABD bu iki ülkenin, İngiltere'nin öncülüğünde kurulacak Akdeniz Paktı içinde yer almasının daha uygun olacağı görüşündeydi.33

Zaman içinde ABD'nin bu görüşünde radikal bir değişiklik ortaya çıktı. Bunun farklı sebepleri olmakla birlikte34 en temel olanı, SSCB'nin 1949'da atom silahlarına sahip olduğunu açıklamasının Washington'da endişeye yol açmasıydı. ABD Ulusal Güvenlik Konseyi'nin Nisan 1950'de hazırladığı raporda (NSC 68) SSCB'nin 1954'te ABD'ninkine eşdeğer

miktarda atom bombasına sahip olacağı belirtiliyor ve stratejik dengelerin SSCB lehine değişmemesi için, SSCB sınırına yakın bölgelerde Amerikan askerî üsleri açılması ve muhtemel bir Sovyet saldırısını kolayca bertaraf edilmesine yönelik kabiliyetlerin geliştirilmesi öneriliyordu. ABD, Türkiye'de üs edinme isteğini Ankara'ya ilettiğinde, NATO'ya dahil olmayan Türkiye'nin ülkesinde yabancı üslerin açılmasına sıcak bakmadığı cevabını aldı. Aynı şey Yunanistan için de geçerliydi. Bu durumda en iyi çözüm Soğuk Savaş ortamında stratejik önemleri artan bu iki ülkeyi NATO'ya almaktı. Nitekim, ABD'nin girişimleriyle, Türkiye ve Yunanistan 18 Şubat 1952'de resmen NATO üyesi oldular.

Türkiye'nin NATO'ya üyeliği Türk-Amerikan ilişkilerine yeni bir biçim ve hız kazandırdı. Artık askerî bir ittifakın iki üyesi olarak hareket eden taraflar arasında çok sayıda açık ve gizli savunma işbirliği anlaşması imzalandı, Türkiye'de NATO üsleri açıldı ve bu üslere Amerikan askerî birlikleri yerleştirildi. Buna paralel olarak ABD'nin Türkiye'ye yapmakta olduğu ekonomik yardımlarda da artış gözlendi. 1950-1960 döneminde, askerî işbirliğinin zaman zaman Türkiye'nin önceliklerini tatmin etmeyen boyutları Ankara'da genel bir memnuniyetsizliğe yol açmazken, ABD'nin, DP'nin plansız kalkınma hamlelerini eleştirerek, ekonomik yardımları 1955'ten itibaren bazı şartlara bağlamak istemesi Türkiye'de hoş karşılanmadı. Washington'un ekonomik alandaki isteklerini yerine getirmemekte direnen Türk yöneticileri ABD'ye yaptıkları yardım ziyaretlerinden çoğu zaman elleri boş döndüler. Bu anlaşmazlığı aşmak için Türk hükümeti 1958'de lirayı devalüye etmek zorunda kaldı. Yine de ABD'nin plan isteklerine karşı direnişini sürdürdü.

1950'lerin ortalarından itibaren Türkiye-ABD askerî işbirliği NATO sınırlarının ötesine de taştı. ABD Dışişleri Bakanı John Foster Dulles'ın girişimleriyle 1955'te kurulan Bağdat Paktı, ABD'nin SSCB'yi çevreleme

politikasının önemli halkalarından biriydi. Bu pakt içinde 1958'e kadar gözlemci üye, 1958'deki darbeyle Irak'ın paktan ayrılmasından sonra (Bağdat Paktı Irak'ın ayrılmasından sonra Merkezi Antlaşma Örgütü/CENTO adını aldı) ise tam üye olarak yer alan ABD, Türkiye ile Orta Doğu bölgesindeki işbirliği alanlarını artırdı. Bu arada, 1956'daki Süveyş bunalımından sonra Orta Doğu'da artan Sovyet etkinliğini azaltmak için ABD Başkanı Dwight Eisenhower'in 5 Ocak 1957'de ABD Kongresi'ne yolladığı bir mesajla ilân ettiği doktrin,35 ABD'nin bundan böyle Orta Doğu bölgesinde yaşamsal çıkarlarının korunması için uluslararası komünizm tehdidi altında bulunan ülkelere, Amerikan silahlı kuvvetlerinin kullanılması da dahil olmak üzere her türlü askerî ve ekonomik yardımı yapacağını ortaya koymaktaydı. Türkiye Eisenhower Doktrini'ni olumlu bir adım olarak karşılarken, Irak'ın Bağdat Paktı'ndan ayrılmasıyla başlayan gergin dönemde, 5 Mart 1959'da ABD ile Güvenlik İşbirliği Antlaşması imzalayarak, sadece SSCB'den gelebilecek doğrudan saldırılara karşı değil, uluslararası komünizmle işbirliği halindeki unsurların içeriden gerçekleştirebileceği "dolaylı" saldırılara karşı da ABD'nin yardım taahhüdünü aldı.36

Demokrat Parti'nin 27 Mayıs Darbesi'nden sonra iktidardan düşmesinden sonra Türk-Amerikan ilişkilerinin genel havasında önemli değişiklikler olmadı. Darbeden hemen sonra radyodan yapılan Milli Birlik Komitesi (MBK) açıklamasında, Türkiye'nin NATO'ya ve CENTO'ya bağlı kalacağının ve taahhütlerinin arkasında olduğunun vurgulanması, yeni yönetimin ABD ile ilişkileri bozma niyeti taşımadığının çarpıcı bir göstergesiydi. Nitekim, darbeden üç gün sonra ABD yeni Türkiye yönetimini tanıdığını açıkladı.

Türk-Amerikan ilişkilerindeki sorunsuz sayılabilecek gidişat, 1962’den itibaren değişmeye başladı. Özellikle 1960’ların ortalarından itibaren, evvelce var olmayan yeni değişkenlerin belirmesiyle dönemsel sarsıntılar yaşayacak olan ilişkilerin sağlam yapısındaki ilk ciddi gevşeme Küba füze bunalımı37 sırasında görüldü. 1957’de SSCB’nin uzaya Sputnik’i fırlatması, ABD’nin kıtalararası nükleer füzelerle vurulabileceği ihtimalini Washington’un gündemine soktu. Bu ihtimali ortadan kaldırmak ya da muhtemel bir Sovyet saldırısının etkilerini en aza indirmek için ABD, SSCB’nin askerî üslerini, sanayi ve nüfus merkezlerini etkili bir biçimde vurabilmeyi amaçlayan bir projeyi yürürlüğe soktu. ABD’ye göre, SSCB’nin, yakın çevresine yerleştirilecek nükleer füzelerle çevrelenmesi, Moskova’yı bir nükleer saldırıdan caydıracaktı. Bunu gerçekleştirmek için bir yandan Türkiye’ye nükleer başlık taşıyan Jüpiter ve Thor füzeleri yerleştirilirken, bir yandan da SSCB’deki hareketleri izleyebilmek için U-2 casus uçaklarıyla yapılan gözlem faaliyetlerine hız kazandırıldı.38

Türkiye’ye Amerikan füzelerinin yerleştirilmesi SSCB’yi “caydırmak” yerine, Moskova’nın benzer biçimde ABD’ye yakın bölgelere füzeler yerleştirmeyi planlamasına yol açtı. Bu bağlamda, Amerikan füzelerinin Türkiye’ye konuşlandırılmasının tamamlandığı Eylül 1962’de, SSCB de Küba’ya füze rampaları inşa etmeye ve bölgeye füzeler nakletmeye koyuldu. ABD istihbari çalışmalar sonucunda SSCB’nin bu faaliyetinden haberdar olduğunda Soğuk Savaş’ın en önemli bunalımlarından biri meydana geldi. ABD Başkanı John F. Kennedy Küba’ya Sovyet füzelerinin yerleştirilmesini asla kabul etmeyeceğini belirterek adayı ablukaya alırken, SSCB Devlet Başkanı Nikita Kruşev, Türkiye’deki Amerikan füzelerinin çekilmemesi halinde Sovyet füzelerinin mutlaka Küba’ya yerleştirileceğini söylüyor ve geri adım atmıyordu.

ABD Ulusal Güvenlik Konseyi’nin Ekim 1962 boyunca süren toplantılarında, bir termonükleer savaşı önlemenin tek yolunun Türkiye’deki Jüpiterlerin sökülmesi olduğu sonucuna ulaşıldı. Fakat Türkiye’yi da Sovyet tehdidinden koruyacağı söyleyerek yerleştirilen bu füzelerin kaldırılmasını Ankara kabul etmemekteydi. Başkan Kennedy’nin kararıyla, Kruşev’e Türkiye’deki füzelerin söküleceği garantisi verildi ve Küba projesinden vazgeçmesi istendi. Kruşev, bu garanti üzerine, Küba’ya füze taşıyan Sovyet gemilerini geri çekti. 1963 başında Türkiye’deki Amerikan füzeleri, Kennedy’nin Kruşev’e verdiği garantiye uygun olarak, “demode oldukları” gerekçesiyle kaldırıldı. Dönemin Türkiye Başbakanı İsmet İnönü, Küba bunalımından 8 yıl sonra TBMM’de yaptığı bir konuşmada, ABD’nin SSCB’yle pazarlık yapmasını şu sözlerle değerlendirecektir:

“Amerikalılar bize Jüpiterlerin demode oldukları için çekildiklerini söylediler. Onların yerine Polaris denizaltıları ikame edilecekti. Ancak, daha sonra öğrendik ki, Sovyetlerle pazarlık yapmışlar. Bu olay gösterdi ki, Türk yöneticileri bugün Amerikalıların Türkiye’yi istenmeyen krizlere sokmasına izin vermemeli ve dikkatli davranmalıdır.”39

Kuşkusuz İnönü’nün 1970’te yukarıdaki ifadeleri dile getirmesinin Küba krizinde yaşananlar kadar önemli sebeplerinden biri de, yine başbakan olduğu bir dönemde Türk-Amerikan ilişkilerinin en gergin dönemlerinden birini yaşamış olmasıdır. 5 Haziran 1964’te ABD Başkanı Lyndon Johnson’un Başbakan İnönü’ye yolladığı ünlü “Johnson Mektubu”, sadece Türk-Amerikan ilişkilerinin değil, aynı zamanda Türk dış politikasının tarihinde de yeni bir safhaya geçildiğini sembolize eder.

Periyodik Bunalımlar Dönemi (1964-1980)

Kıbrıslı Rumların Aralık 1963’ten itibaren Kıbrıs Türklerine karşı sistemli bir saldırıya geçmesi Ankara’da tepki doğurmuştu. Ada’daki kanlı

olayları engellemede BM'nin yetersiz kalışı ve Cumhurbaşkanı Cemal Gürsel'in tüm çağrılarına rağmen ABD Başkanı Johnson'un bu durumu ortadan kaldırmak için Rumlar ve Yunanistan nezdinde herhangi bir etkili girişimde bulunmaktan kaçınması üzerine, 16 Mart 1964'te TBMM hükümete gerekli gördüğü takdirde adaya askerî müdahalede bulunma yetkisi verdi.Rumların yasadışı eylemlerini devam ettirmesi üzerine Haziran 1964'te Ada'ya müdahaleye hazırlanan Ankara, Başkan Johnson'un gönderdiği mektupla sarsıldı.

Johnson özetle40 Türkiye'nin Kıbrıs'a müdahale bulunmamasını istiyor ve bu isteğini Türk hükümetinin algılamakta zorlandığı bazı sebeplere bağlıyordu: ABD başkanına göre Türkiye, müdahale kararı almadan önce ABD'ye danışmamıştı. Bu tutum, Türk-Amerikan ittifakının temel ilkelerine ters düşmekteydi. Müdahale BM'nin Ada'da yürütmekte olduğu çabaları sekteye uğratabilir, daha da önemlisi NATO içinde müttefik olan Türkiye ve Yunanistan'ı savaşın eşiğine sürükleyerek İttifak'ın zor durumda kalmasına yol açabilirdi. Bunun yanında Türkiye, ABD'nin kendisine sağladığı silahları, 12 Temmuz 1947 antlaşmasında öngörülen amaçlara aykırı bir biçimde kullanamazdı. Son olarak, eğer Türkiye'nin Ada'ya müdahalesi sonrasında meydana gelebilecek uluslararası gelişmeler çerçevesinde SSCB Türkiye'ye saldırırsa, NATO Türkiye'yi savunamayabilirdi.

Johnson Mektubu, önce hükümet düzeyinde, açıklandığı 1966 yılından itibaren de Türk kamuoyunda, Türk-Amerikan ilişkilerinin ve Türkiye'nin NATO üyeliğinin derinlemesine sorgulanmasına yol açtı. Türkiye'nin, her ne sebeple olursa olsun, bir Sovyet saldırısı karşısında NATO tarafından savunulmayabileceği ihtimali, ABD ve NATO karşıtı akımların güç kazanmasında etkili oldu.41 Öte yandan, Türkiye mektupla birlikte dış politikada bir ülkeye aşırı biçimde bağlı olmanın, ulusal çıkarların

savunulmasını zaman zaman güçleştirdiğinin farkına vardı. 1960'ların ortalarından itibaren Doğu Bloku ve Üçüncü Dünya ülkeleriyle ekonomik ve siyasi ilişkilerini güçlendirmeye çalışan Türkiye, mektubun güdülemesiyle, dış politikada çok yönlülüğe geçiş sürecine girdi.42

ABD'yle ilişkilerin bu yeni aşaması, bazen sınırlı kimi zaman da köklü yansımaları olan dönemsel bunalımların gölgesinde yürüdü. Türkiye'nin, ABD'nin öncülüğünde NATO içinde kurulan Çok Taraflı Nükleer Güç'e (MLF) Ocak 1965'te katılmaktan vazgeçmesi, Türkiye'nin çeşitli bölgelerinde faaliyet gösteren Amerikan Barış Gönüllülerinin (Peace Corps) Doğu Anadolu'da çalışmalarının 1966'da yasaklanması, Amerikan Altıncı Filosu'nun Türk limanlarına yaptığı ziyaretlerin kamuoyunda yükselen bir tepkiyle karşılanması, ABD Büyükelçisi Robert Komer'in 1969'da saldırıya uğraması ve Türkiye'yi terk etmek zorunda kalması gibi gelişmeler bir bütünün parçalarını oluşturdukları için tabii ki önemliydi. Fakat 1964-1980 döneminde iki konu ilişkilerin gidişatına etkileri bakımından öne çıktı.

Birincisi, 1968-1974 döneminde gelişen afyon sorunuydu.43 Richard Nixon 1968'te ABD başkanlığına seçilirken Amerikan halkına verdiği taahhütlere uygun olarak, ülkede yaygın olan uyuşturucu madde kullanımını ortadan kaldırmak için çalışmalar yapmaya başlamıştı. Fakat ülkedeki talebi azaltmak için yapılan çalışmaların sonuçsuz kalması ve ABD'ye gelen uyuşturucunun kaynağı olan Altın Üçgen (Tayland-Burma-Laos) bölgesinin etkisizleştirilmesinin mümkün olmaması sebebiyle Nixon, sorunu gerçekten çözmek yerine kendisinin bir kez daha başkan seçilmesi yolunda kullanabileceği bir koz elde etmek için, zafer kazanmış görünmeyi tercih etti. Nixon'un bu planına uygun olarak, geleneksel bir haşhaş ve afyon üreticisi olan Türkiye, 1960'ların sonundan itibaren ABD basınında, ülkeye giren uyuşturucunun ana kaynağı olarak lanse edilmeye başladı. Bir yandan da ABD hükümeti Türkiye'den haşhaş üretimini durdurmasını talep etti.

Nixon’a göre, ekonomik ve askerî bakımdan ABD’ye bağımlı olan Türkiye, Washington’un bu talebine sorun çıkarmadan uyacaktı. Fakat Nixon beklediğini bulamadı ve hem 1964’ten itibaren yeniden biçimlenmekte olan ABD imajı hem de iktidardaki Adalet Partisi hükümetinin, haşhaş ekimini yasaklayarak oy tabanını küstürmek istememesi sebebiyle Ankara’nın direnişiyle karşılaştı.

ABD hükümeti, yasaklama kararının alınmaması halinde Türkiye’ye yapılan yardımların durdurulacağı tehdidinde bile bulunmasına rağmen, 12 Mart 1971 müdahalesine kadar bu yönde bir sonuç alamadı. Müdahaleden sonra yönetime gelen Nihat Erim Hükümeti, ABD’nin desteğine büyük ölçüde ihtiyaç duyduğunun bilinciyle hareket ederek Temmuz 1971’de haşhaş ekimini tüm Türkiye’de yasakladı. Bu durum çok uzun sürmedi. 1973 sonbaharında yapılan seçimlerden sonra kurulan CHP-MSP Hükümeti, seçimler sırasında halka verdikleri taahhüdü yerine getirerek, 1 Temmuz 1974’te haşhaş ekimini tekrar serbest bıraktı. Yasağın kaldırılması Washington’da tepkiyle karşılandı. ABD Temsilciler Meclisi ve Senatosu ardı ardına Türkiye’ye yapılan tüm Amerikan yardımlarının durdurulması yönünde kararlar aldılar. Böylece, Temmuz 1974’ün ilk haftasında Türk-Amerikan ilişkilerinde yeni ve önemli bir gerginlik ortaya çıkmışken, 15 Temmuz’dan itibaren Kıbrıs’ta yaşananlar Ankara-Washington ilişkilerini kopma noktasına getiren bir süreci başlattı.

Kıbrıs’ı Yunanistan’a bağlamayı hedefleyen Nikos Samson’un Ada’da bir darbe yaparak Makarios’u görevden uzaklaştırması, zaten 1963’ten beri pamuk ipliğine bağlı olarak varlıklarını sürdüren Kıbrıslı Türkleri çok zor bir durumda bırakmıştı. Kıbrıs Türklerini muhtemel bir etnik temizlikten kurtarmayı ve Ada’nın Yunanistan’a bağlanmasını engellemeyi amaçlayan Türkiye 20 Temmuz 1974’te Kıbrıs Barış Harekâtı’nı başlattı. Bunu 15 Ağustos’taki ikinci harekât izledi.

Türkiye’nin müdahalesi ABD’deki Rum lobilerinin sistemli çalışmaları sonucunda Kongre’nin gündemine sokuldu. Kongre’de Türkiye’ye yapılan Amerikan silah yardımlarının durdurulmasını isteyenlerin sayısının artmasında, Rumların çalışmalarının yanı sıra, Türk-Amerikan ilişkilerinin zaten haşhaş ekim yasağının kaldırılmasından dolayı gergin bir ortamda bulunması ve Nixon’un Watergate skandalı yüzünden başkanlık koltuğunu terk etmek zorunda kaldığı bir dönemde Kongre’nin geleneksel çizgisinin dışına çıkarak münhasıran yürütmenin yetki alanına giren dış politika konusunda da etkin bir rol üstlenmeye çalışması vardı.

Türkiye’ye silah ambargosu uygulanmasına, NATO’nun güney kanadını zayıflatacağı gerekçesiyle karşı çıkan ABD Başkanı Gerald Ford’un ve Dışişleri Bakanı Henry Kissinger’in karşı yöndeki girişimlerine rağmen, 19 Eylül’de Senato, 24 Eylül’de de Temsilciler Meclisi Türkiye’ye silah ambargosunu öngören kararlar aldı. Ford bu kararları veto edince, 16 Ekim’de Temsilciler Meclisi bir kez daha ambargo kararı aldı. Başkan bu kararı da veto etti. Ford’un Kongre karşısındaki direnişi 1974 sonunda kırıldı. 17 ve 18 Aralık’ta Senato ve Temsilciler Meclisi’nin aldığı ambargo kararlarını 30 Aralık 1974’te onaylayan Ford, 5 Şubat 1975’ten itibaren Türkiye’ye tüm silah satışlarını ve yardımlarını durdurdu.

Silah ambargosu Türkiye’de tepkiyle karşılandı. Ankara’nın, kararın geri alınmaması halinde Türk-Amerikan ilişkilerinin tüm yönleriyle gözden geçirileceği yönündeki uyarılarına rağmen kararın değiştirilmemesi üzerine Türkiye 25 Temmuz 1975’te, 1969 tarihli Ortak Savunma İşbirliği Antlaşması’nı (OSİA) tek taraflı olarak feshederek, ülkedeki Amerikan askerî üs ve tesislerinin faaliyetlerini durdurdu.44

Üslerin kapatılması, ABD yönetimini Kongre üzerinde ambargonun kaldırılması için daha etkili adımlar atmaya yol açmasına rağmen, ambargonun tamamen kaldırılması ancak 3 yıllık bir dönem içinde mümkün

olabildi. Peyderpey düzenlemelerle zaman içinde kısmen hafifletilen ambargo 12 Eylül 1978'de kaldırıldı.

Bu arada, Türkiye'nin fesh etmesiyle hükmünü yitiren OSİA'nın yerine yeni bir anlaşma yapılması için çalışmalar yapıldı. Bu çerçevede 26 Mart 1976'da imzalanan Savunma ve Ekonomik İşbirliği Anlaşması'nın (SEİA) ABD Senatosu tarafından, ABD'nin bütçe yasalarına aykırı olarak bir yıldan fazla bir süre için peşinen yardım yükümlülüğü altına girmesi sebebiyle onaylanmaması üzerine, Senato'nun karşı çıkmayacağı ama aynı zamanda Ankara'nın beklentilerini de tatmin eden yeni bir anlaşma için müzakere sürecine girildi. 29 Mart 1980'de imzalanan yeni SEİA, 12 Eylül Darbesi'nden sonra Bakanlar Kurulu kararıyla onaylanarak yürürlüğe girdi.45

Türk-Amerikan İlişkilerinde 1964-1980 yılları arasında yaşanan sıkıntılı dönem, 1979'da SSCB'nin Afganistan'ı işgal etmesiyle başlayan 2. Soğuk Savaş ortamında ve İran Devrimi'nden sonra Orta Doğu'da ABD açısından dengelerin yeniden gözden geçirilmesi sürecinde tekrar 1964 öncesindeki sıkı işbirliği biçimine bürünecektir.

Yakın İşbirliğinden Stratejik Ortaklığa (1980-2002)

12 Eylül'den sonra askeri yönetimin yaptığı açıklamalarda, tıpkı 27 Mayıs'tan sonra olduğu gibi, ABD ile yakın ilişkilerin devamından yana olmasını ifade etmesi, özelikle İran'da şah rejiminin yıkılmasından sonra bölgeye yönelik endişeler taşıyan Washington'u rahatlattı. Orgeneral Kenan Evren başkanlığındaki Milli Güvenlik Konseyi, ABD'yle sıcak ilişkileri devam etme arzusunun sadece sözlerden ibaret olmadığını kısa süre içinde gösterdi. Bir yandan, yukarıda sözü edilen 1980 SEİA'sını bir an önce yürürlüğe sokan askerî yönetim, diğer yandan, 1974'te NATO'nun askerî kanadından ayrılan Yunanistan'ın geri dönüşünü engelleyen Türk vetosunu ABD'nin isteklerine uygun olarak kaldırdı.46

Bu dönemde ABD Başkanı Jimmy Carter'ın ulusal güvenlik danışmanı Zbigniev Brzezinski'nin, İslam'ın komünizme karşı bir kalkan olabileceği önermesi etrafında oluşturulan "Yeşil Kuşak" teorisi, Türkiye gibi ılımlı İslam ülkelerini "kızıl tehlikeye" karşı işbirliği yapmaya cesaretlendirmeyi öngörmekteydi. Böylece ABD'nin yeni bir çevreleme girişimine uygun olarak Türkiye'nin Pakistan ve ılımlı Arap ülkeleriyle ilişkilerini geliştirmesi doğrudan Washington tarafından teşvik edildi.47

Öte yandan, askerî yönetimin siyasal partiler ve sendikalara karşı izlediği sert tutumu tasvip etmeyen Avrupa topluluklarının 1981 sonundan itibaren Türkiye ile ilişkilerini askıya alması, Ankara'nın ABD ile işbirliğine verdiği önemin artması sonucunu doğurdu.48

Soğuk Savaş'ın son 10 yılında ABD'nin Türkiye'ye yaptığı askerî yardımlar doğrusal bir seyir izlerken ekonomik yardımlarda hızlı bir azalma görüldü. Bu durum, Türk-Amerikan ilişkilerinin savunma boyutunun bu dönemde de ön planda olduğunun göstergesiydi. Nitekim 1983'te iktidara gelen Turgut Özal'ın "ekonomik yardım yerine daha fazla ticaret" yaklaşımına rağmen ABD Türk ihraç ürünlerine uygulanan kotalarda ciddi artırımlara gitmezken, aynı dönemde savunma sanayii işbirliğine yeni boyutlar eklendi. Türk ordusunun modernizasyonu kapsamında ABD ile yürütülen görüşmeler sonucunda F-16 uçaklarının Türkiye'de üretilmesi için 1984'te Milli Savunma Bakanlığı ile Amerikan General Dynamics firması arasında bir sözleşme imzalandı. Proje çerçevesinde Türkiye'de üretilen ilk F-16'lar 1987'de Türk Hava Kuvvetlerine teslim edildi.49

Askerî ve savunma sanayii işbirliğinin gelişen boyutlarına rağmen 1980-1990 döneminde ikili ilişkilerde gerginliğe sebep olan gelişmeler de ortaya çıktı. ABD yönetimlerinin 1980'lerin ortalarından itibaren Kıbrıs sorunuyla yakından ilgilenmesi, Ermeni soykırım iddiaları ve Türkiye'deki insan haklarının durumu gibi konuların Kongre'ye getirilmesi Ankara'da

rahatsızlık yarattı. Özellikle Soğuk Savaş şartlarının yavaş yavaş ortadan kalktığı ve Doğu Bloku'nun çözülme sürecinin hızlandığı 1980'lerin sonlarında bu tür sıkıntılı konuların ikili ilişkilerin gündemini sıklıkla işgal etmesi, bu yıllarda Türkiye'nin ABD için öneminin azaldığı görüşlerinin ağırlık kazanmasına yol açtı.

SSCB önderliğindeki Doğu Bloku'nun 1990'ların başında dağılmasıyla birlikte ABD'nin pek çok ülkeyle olduğu gibi Türkiye'yle ilişkileri de önceye göre farklı parametreler etrafında yürütülmeye başladı. Yukarıda da anlatıldığı gibi, Türkiye ile ABD arasında İkinci Dünya Savaşı'nın ardından kurulan çok yönlü işbirliği ortamının başlıca gerekçesi SSCB'ydi. 90'larda SSCB ve Doğu Bloku ortadan kalktığına göre bu işbirliğinin temel dayanağı yok olmuştu. Türk-Amerikan ilişkileri Soğuk Savaş ortamındakine nazaran daha düşük bir düzeye indirgenebilirdi. Yine de, SSCB ve Doğu Bloku'nun ortadan kalkmasına rağmen Türkiye bazı sebeplerden ötürü temel ABD ile ilişkilerini en az eskisi kadar yoğun biçimde devam ettirme amacını taşıyordu. ABD ise, Soğuk Savaş sonrasında Orta Doğu, Balkanlar, Kafkasya ve Orta Asya'daki stratejik çıkarlarını göz önünde bulundurarak, Türkiye'yle yürüttüğü işbirliğinin çeşitlenerek gelişmesini sağlayan adımlar attı.

Türkiye'nin Soğuk Savaş sonrası dönemde ABD bağlantısını sağlam tutmak istemesinin sebeplerinden biri, Doğu Bloku'nun ortadan kalkmasından sonra Türkiye'ye yakın bölgelerde meydana gelen otorite boşluğunun yeni güvenlik sorunlarının doğmasına yol açmasıydı. Nitekim, Körfez Savaşı, Yugoslavya'daki etnik ve dinsel çatışmalar, Kafkasya'da Azeri-Ermeni gerginliği ve Çeçenistan savaşı gibi gelişmeler, Orta Doğu, Balkanlar ve Kafkasya'nın kesiştiği bir konumda yer alan Türkiye'nin algıladığı tehdidi çeşitlendiriyordu. Türkiye bu çok yönlü tehdidi ancak Soğuk Savaş sonrası dönemde "dünya jandarmalığı" rolünü benimseyen

ABD’nin yardımıyla bertaraf edebilirdi. Bu çerçevede Türkiye, Soğuk Savaş boyunca taşıdığı Batı’nın bir “kanat ülkesi” ya da “ileri karakolu” rolünden sıyrılarak, istikrarsızlık denizinin ortasındaki “güvenli ada” rolünü üstlendi.50

Yeni sorunların ortaya çıkması, esasen SSCB’nin muhtemel saldırısını bertaraf etmek amacıyla kurulan NATO’nun görev alanını yeniden tanımlama arayışı içine girmesi sonucunu da doğurdu. 1991’de Roma’da yapılan NATO zirvesinde kabul edilen “Stratejik Konsept” belgesi, İttifak’ın Soğuk Savaş sonrasında yeni bir görev tanımı yapmakta zorlandığını ortaya koyuyordu. Stratejik Konsept’te NATO’nun temel amacı olan üyelerinin güvenliğini sağlamakla ilgili 4 görev alanına vurgu yapılmaktaydı51 Bu çerçevede NATO, demokratik kurumların gelişmesi ve hiçbir ülkenin herhangi bir Avrupa ülkesini tehdit edemeyeceği ya da zor kullanma tehdidiyle baskı kuramayacağı bir tarzda Avrupa’da istikrarı ve güvenlik ortamını tesis etmeyi; Kuzey Atlantik Antlaşması’nın 4. maddesinde ifadesini bulan risk oluşturan muhtemel gelişmeler de dahil olmak üzere çıkarlarını ilgilendiren konularda çabaların uygun bir şekilde eşgüdümü için Atlantik ötesi bir forum oluşturmayı; üye ülkelerin topraklarına yönelik tehdit ve saldırıları caydırmak ve üye ülkeleri savunmayı; Avrupa’da stratejik dengeyi korumayı yeni hedefler olarak belirledi. ABD’nin öncülüğünde gerçekleştirilen bu girişimi, Soğuk Savaş’ın sona ermesiyle stratejik öneminin azalması tehlikesini hisseden Türkiye aktif biçimde destekledi.

Bununla birlikte, Yeni Konsept’in 22. maddesinde, NATO amaçlarının gerçekleştirilmesinde Avrupa Toplulukları (AT), Batı Avrupa Birliği (BAB) ve Avrupa Güvenlik ve İşbirliği Konferansı/Teşkilatı (AGİK/AGİT) gibi kurumlarının da kendi sorumlulukları ve amaçları doğrultusunda rolleri bulunduğu ifadesi, 90’ların sonundan itibaren Avrupa güvenlik gündeminin

öncelikli maddesini oluşturacak olan yeni askerî oluşumların ilk sinyallerini vermekte ve Ankara'da rahatsızlığa yol açmaktaydı. Zira Türkiye karar mekanizmalarında yer almadığı AB kaynaklı bir Avrupa savunma sisteminin NATO imkânlarından yararlanmasının, Türkiye'nin İttifak içindeki önem ve etkinliğini azaltacağı düşüncesindeydi. Roma Zirvesi'ni izleyen yıllar boyunca Ankara her zaman, NATO içinde ABD'nin varlığının taşıdığı önemi vurgulayarak bu ülkeyle ikili ilişkilerini üst düzeyde tutmaya çalışacak, kendisini dışlayan yeni bir oluşumu engellemeye çalışacaktır. Bosna ve Kosova gelişmeleri sırasında ABD'nin Balkanlar'da izlediği politikalara tam destek verilmesinin ardında yatan temel sebep de bu endişedir. Fakat 1991 Maastricht Zirvesi'nden sonra Avrupa Birliği (AB) adını alan AT'nin güçlü bir siyasal birlik kurma amacıyla ortak bir Avrupa güvenlik sistemini kurmaya yönelik hızlı adımlar atması, ABD'nin de bu çabaları desteklemesi Ankara'nın elini zayıflattı. NATO'nun 1999'daki Washington Zirvesi'nde kabul edilen "Yeni Stratejik Konsept"te İttifak'ın Avrupa Güvenlik ve Savunma Kimliği'nin gelişmesine verdiği desteğin devam edeceği kararı yer aldı.52

AB'nin, NATO'nun imkân ve kabiliyetlerini kullanabileceği bir güvenlik mekanizmasını oluşturması Türkiye tarafından endişeyle takip ediliyordu. Zira, AB üyesi olmayan Türkiye, karar mekanizmalarında yer almayacağı operasyonlarda üyesi bulunduğu NATO'nun imkânlarının kullanılmasını istemiyordu. Ankara 1999-2001 dönemi boyunca Avrupa Güvenlik ve Savunma Politikası'nın (AGSP) operasyonel hale geçmesini engelledi. Fakat Washington'un yoğun çabaları ve Türkiye'ye verilen güvenceler çerçevesinde Aralık 2001'de Yunanistan dışındaki AB üyeleriyle bir uzlaşmaya (Ankara Uzlaşması) varan Türkiye, kendi çıkarlarını ilgilendiren konularda karar alma mekanizmalarına katılma ayrıcalığını elde etme karşılığında, AGSP'nin NATO'dan yararlanması

karşısındaki vetosunu kaldıracağını açıkladı. Bu kez Yunanistan, AB üyesi olmayan Türkiye'ye böyle bir ayrıcalık verilmesini kabul edemeyeceğini açıklamasına rağmen, AB'nin 14-15 Aralık 2001 tarihli Laeken Zirve kararlarında AGSP'nin bundan böyle operasyonel olduğu ifade edildi.

Türkiye'nin yeni dönemde ABD ile yakın ilişkilerini devam ettirmek istemesinin diğer bir sebebi, Truman Doktrini'nden itibaren bu ülkeyle kurulan çok yakın askerî ve ekonomik işbirliğinin Ankara açısından "stratejik alışkanlık" meydana getirmiş olmasıydı. Soğuk Savaş'ın sona erdiği yıllarda Türkiye'nin ABD'yle ilişkilerinde eriştiği düzeyin herhangi bir alternatifi yoktu. Üstelik kuralları belli bir dönemden belirsizliğe geçişte Türkiye'nin en fazla ilişki içinde bulunduğu ülkeyle ilişkilerini sağlam tutmaya çalışması, muhtemel zorlukları en "sıkı" müttefikinin yardımlarıyla aşmayı planlaması doğaldı.53 Stratejik alışkanlık en somut biçimde ABD'den yapılan silah alımlarında görüldü. Türkiye 90'ların ortalarından itibaren envanterine İsrail, Rusya ve Çin yapımı silah ve cephaneyi sokma yönünde çabalar gösterse de ABD ana kaynak olmaya devam etti. 1984-2000 döneminde Dış Askeri Satışlar (FMS) ve Doğrudan Ticari Satış (DCS) kapsamında ABD'den alınan silahların tutarı yaklaşık 11 milyar dolar olarak gerçekleşti. 1950-1983 döneminde bu yöntemlerle ABD'den alınan silahların toplam tutarı 1,196 milyar dolarken, sadece 1997'de Türkiye'nin ABD silahlarına ödediği miktar 1,270 milyar doları bulmuştur.54 Stok Fazlası Savunma Malzemeleri Satışı (EDA) kapsamında, 1990-1998 döneminde Türkiye'ye hibe edilen ABD silahlarının toplam tutarı ise 1,931 milyar dolardır.

Türkiye'nin ABD'den savunma malzemeleri alımı zaman zaman ABD Kongresi'nin gündemine getirilen Kıbrıs sorunu ve insan hakları ihlali iddiaları gibi konularıyla gölgelense de, Ankara'nın 8 milyar dolarlık bölümü 2006'ya kadar gerçekleştirilmek üzere 2030 yılına kadar 150 milyar

dolarlık savunma malzemesi alacağını açıklaması ve “stratejik alışkanlık” faktörünün bilincindeki ABD Hükümeti ve silah şirketlerinin bundan en kârlı biçimde yararlanmayı amaçlamaları, Türk-Amerikan askerî ilişkilerinin ileriki yıllarda da yoğunluğunu kaybetmeyeceğinin göstergesidir.55

Son olarak, ABD’yle sıcak ilişkilerin devamı Türkiye’nin yaşamakta olduğu iktisadi dönüşümün başarıyla tamamlanması için de gerekliydi. Küresel bir nitelik taşıyan dünya iktisadi yapısına eklemlenebilmek için Türkiye’nin gerçekleştirmek zorunda olduğu bu dönüşüm ancak içeride yeterli sermaye birikiminin toplanmasıyla gerçekleştirilebilirdi. Bu ise yeni yatırım ve ticaret imkânlarının yaratılmasıyla olabilirdi. Türkiye’nin bu girişimlerin maliyetini dış krediler olmadan karşılaması mümkün olmadığından, ABD’den ve ABD’nin yönlendirmesiyle hareket eden IMF ve Dünya Bankası’ndan alınabilecek yeni borçlar büyük önem kazanmıştı. 1990’lardan itibaren Türkiye’nin dış borç soğu hızla artarak, 2001’in 3. çeyreğinde 118,848 milyar dolara ulaştı. Bu miktarın yaklaşık %10’luk bölümünü IMF ve Dünya Bankası gibi uluslararası kuruluşlardan alınan borçlar oluşturmaktaydı. Öte yandan, 1990’da 127,84 milyon dolarlık Amerikan sermayesi Türkiye’ye giriş yaparken, 1995’te bu rakam 231,37 milyon dolara, 2000 yılı sonunda da 296,07 milyon dolara ulaşmıştı. 2001 sonu itibariyle Türkiye’de 197,5 trilyon liralık toplam sermayeye sahip 337 ABD şirketi faaliyet göstermektedir.

Kasım 2000 ve Şubat 2001 ekonomik bunalımlarının aşılması için IMF ve Dünya Bankası’ndan yeni borçlar almak zorunda kalan Türkiye, bu kuruluşlardan borç akışını sürdürebilmek için ABD’yle çok yönlü işbirliğini geliştiren adımlar da attı. Bülent Ecevit’in Türkiye başbakanı sıfatıyla Ocak 2002’de gerçekleştirdiği ABD ziyareti sırasında, 11 Eylül 2001’de ABD’de yaşanan terör eylemlerinden sonra başlayan süreçte Türkiye ve ABD’nin

“stratejik ortak” düzeyine yükseldikleri ifade edildi. Stratejik ortaklığın, 1947’den beri süregelen yakın ilişkilere herhangi yeni bir boyut ekleyip eklemediği konusu çok açık olmamakla birlikte, Türkiye’nin sadece askerî güvenlik açısından değil, aynı zamanda ekonomik istikrarını sağlamak için de Washington’a bağımlılığı bu ziyaret sırasında açıkça görüldü. ABD’nin, “Türkiye’nin daha çok ticaret” isteğine sıcak bakması ve karşılığında Türkiye’den özellikle Amerikan yatırımcılarının önündeki engellerin kaldırılmasını istemesi, önümüzdeki dönemde, Türk-Amerikan ilişkilerinin ticari boyutunun daha da gelişebileceğinin işaretini verdi.

11 Eylül 2001 Sonrası İlişkilerin Geleceği

Genellikle “modern dünya tarihinde bir dönüm noktası” olarak nitelendirilen 11 Eylül 2001 terör eylemlerinden sonra uluslararası alanda yaşanmakta olan ciddi gelişmelerin yansımaları Türkiye’nin ABD ile ilişkilerinde de ortaya çıktı. 1980’lerin ortalarından itibaren PKK’nın terör eylemleriyle mücadele eden Ankara, terörün dünyadan tamamen kaldırılması gerektiğini savunarak “teröre karşı” savaş başlattığını açıklayan ABD Başkanı George W. Bush’un girişimlerine destek verdi. Terörün tanımlanması ve terörizme karşı ortak mücadele konusunda Washington’un bundan böyle daha hassas davranacağının bilinciyle hareket ederek Afganistan operasyonuna önce siyasi destek sağlayan, 2002 başında da bölgeye asker göndererek operasyonun yeni aşamasına etkin biçimde katılan Türkiye, AB’nin Türkiye’de faaliyet gösteren terör örgütlerini, hazırladığı listeye almadığı bir ortamda, ABD’yle bu alandaki işbirliğini güçlendirmenin yollarını aramaya başladı. Bununla birlikte, ABD’nin operasyonun Afganistan sonrası aşamaları için Irak’ı gündemine alması, Ankara’da aynı ölçüde destek bulmadı.

2 Ağustos 1990’da Irak’ın Kuveyt’i işgaliyle başlayan ve ABD’nin girişimleri ve BM Güvenlik Konseyi’nin onayıyla kurulan koalisyon

güçlerinin Saddam Hüseyin yönetimini Kuveyt'ten çekilmeye zorlamasıyla sona eren Körfez Krizi sırasında, dönemin Türkiye Cumhurbaşkanı Turgut Özal, bazı askerî yetkililerle ters düşmek pahasına, ABD'nin Türkiye'deki İncirlik üssünü kullanmalarını sağlamış, hatta Irak operasyonuna Türk ordusunun da katılabileceği görüşünü gündeme getirmişti.56 Savaş sonrasında 36. paralelin kuzeyindeki Irak topraklarında, bölgede yaşayan halkları "Saddam'ın tehdidinden korumak için" bir "güvenli bölge" oluşturulmuş, bu bölgenin denetimi için de Çekiç Güç adı verilen askerî bir mekanizma kurulmuştu. Körfez Savaşı'ndan sonra, Türkiye'ye yönelik Kuzey Irak kaynaklı PKK terör faaliyetlerindeki hızlı artış, bölgedeki otorite boşluğunun ve Çekiç Güç'ün eylemlerinin Türkiye'nin ulusal çıkarları açısından yoğun biçimde sorgulanmasına yol açtı. Bu rahatsızlığa rağmen Türkiye, Çekiç Güç'ün (Aralık 1996'dan itibaren bu gücün adı, Kuzeyden Keşif Harekatı bağlamında, "Keşif Güç" olarak değiştirilmiştir) Türkiye'deki görev süresini her yıl aksatmadan uzattı.57

ABD'nin Saddam'ın gücünü azaltmak için başlattığı bu girişimin, 1990'ların sonunda Kuzey Irak'ta bir Kürt devletinin oluşmasına yol açabileceği ihtimalinin ağırlık kazanması Türkiye'nin Kuzey Irak'a yaklaşımda ABD'den farklı görüşler taşıdığını somut olarak ortaya koydu. George W. Bush'un, 11 Eylül 2001'den sonra "terörle mücadelesinin" 2. aşamasının Saddam Hüseyin'i hedef alabileceği yönündeki siyasi yorumların artması Türkiye'yi, böyle bir müdahalenin Kürt devletinin kurulmasına yol açabileceği sebebiyle, endişelendirdi. Başbakan Ecevit'in 2002 başındaki ABD ziyareti sırasında Irak operasyonu konusu ağırlıklı bir görüşme maddesi olmadıysa da, Irak konusundaki görüş farklılığının, Türkiye ile ABD arasında ilerleyen yıllarda gerginliğe yol açabilecek unsurlar içerdiğini söylemek yanlış olmayacaktır.

Türkiye'nin 2000'li yıllarda ABD'yle ilişkileri Orta Doğu bölgesi ve ticari ilişkilerle sınırlı kalmayacaktır. Orta Asya ve Kafkasya enerji kaynaklarının dünya piyasalarına aktarılmasından, Kafkasya'daki siyasi duruma, Balkanlar'daki gelişmelerden, Kıbrıs sorununa ve Türkiye'nin AB'ye üyeliği konusuna kadar pek çok alanda58 Ankara ile Washington arasında işleyen bir diyalog ortamı mevcuttur. ABD'yle çok taraflı ilişkilerin daha da geliştirilmesinin önündeki en büyük engellerden biri ABD Kongresi üzerinde etkili olan lobilerin zaman zaman Türkiye'nin çıkarlarını tehlikeye düşürücü etkili çalışmalar yapmasıdır. Soğuk Savaş sırasında lobilerin Kongre üzerindeki etkisinin örneklerini haşhaş sorunu ve Kıbrıs Barış Harekatı'ndan sonra silah ambargosu kararının alınması sırasında gören Türkiye, Ermeni tasarılarının ve Türkiye'deki insan hakları ihlallerini ya da Kıbrıs'ı bahane ederek Türkiye'ye silah satışlarının önlenmesini öngören tasarıların Kongre gündemine gelmesini engellemekte zorluk çekmektedir.

1990'ların ortalarından itibaren İsrail'le ilişkilerin geliştirilmesine paralel olarak ABD'deki Musevi lobisinin, Rum ve Ermeni lobilerine karşı Türkiye'ye destek vermeleri söz konusu olmakla birlikte, bu desteğin ancak Türkiye ve İsrail'in çıkarlarının uyuştuğu müddetçe sürebileceği de açıktır. Bu noktada, Türkiye'nin önümüzdeki dönemde ABD'de tanıtım faaliyetlerine yoğunluk kazandırmasının bu ülkeyle ilişkilerini olumlu olarak etkileyeceği söylenebilir.

1 Osmanlı-Amerikan ilişkilerinin ayrıntıları için bkz. Çağrı Erhan, "Osmanlı-Amerikan İlişkileri", Osmanlı Ansiklopedisi, C: 2.

2 Çağrı Erhan, Greek Occupation of Anatolia and Adjoining Territories, Report of the InterAllied Commission of Inquiry, Ankara, SAM, 1999,

passim.; American Documents on Greek Occupation of Anatolia, Ankara, SAM, 1999, passim.

3 Baskın Oran, “Kurtuluş Yılları, Dönemin Bilançosu”, Baskın Oran (ed.)., Türk Dış Politikası, Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar, cilt I, İstanbul, İletişim, 2001, s. 100.

4 Mustafa Kemal, General Harbord’la yaptığı görüşmeyi Nutuk’ta anlatmaktadır. Bkz. Mustafa Kemal Atatürk, Nutuk, C. 1, İstanbul, Milli Eğitim Basımevi, t. y., s. 172-173.

5 Amerikan Mandası ile ilgili bir monografi olarak Mine Erol’un. Türkiye’de Amerikan Mandası Meselesi 1919-1920. (Giresun, İleri Bssımevi, 1972) adlı çalışması son derece doyurucu ve kapsamlı bilgi ve belgeler içermektedir. Manda konusuna ilişkin farklı bir değerlendirme için ayrıca bkz. Türkkaya Ataöv, Amerika NATO ve Türkiye, Ankara, Aydınlık Yayınları, 1969, s. 162-166.

6 Kültür Bakanlığı, Atatürk’ün Milli Dış Politikası, Eskişehir, Anadolu Üniversitesi Yayınları, 1992, s. 384-385.

7 Chester Projesi’yle ilgili ayrıntılar için bkz. Yaşar Semiz, Türk Amerikan Münasebetleri Işığında Chester Demiryolu Projesi 1900-1926, Ankara, Yetkin, 1995.

8 ABD’nin, 19. yüzyılın ortalarından başlayarak Boğazlara ilişkin tutumuyla ilgili olarak bkz. Harry Howard, Turkey, Straits and the US Policy, Baltimore, The John Hopkins University Press, 1974.

9 Bir çok kaynakta, Türkiye ile ABD arasında Lozan’da imzalanan anlaşmayla, Türkiye ile Osmanlı Devleti’nin Birinci Dünya Savaşı’nda savaştığı devletler arasında 24 Temmuz 1923’te imzalanan Lozan Antlaşması birbirine karıştırılmakta ve ABD’nin Lozan’ın imzacılarından biri olduğu yanlış bilgisi ortaya konulmaktadır. Türkiye ile ABD arasında

imzalanan Lozan anlaşması, iki ülke arasında diplomatik ilişkileri kurmayı amaçlayan bir ikili anlaşmadır.

10 Ataöv (1969), s. 170-171.

11 Bazı Avrupa devletlerinin Ankara'nın başkent olmasından sonra İstanbul'daki büyükelçiliklerini Ankara'ya nakletme konusunda sorun çıkardığı bir ortamda, Türkiye Hükümeti diplomatik ilişkilerin tekrar kurulmasından sonra ABD büyükelçiliğinin doğrudan Ankara'da açılması için girişimlerde bulunmuş ve bunda da başarılı olmuştur.

12 Çağrı Erhan, Beyaz Savaş Türk-Amerikan İlişkilerinde Afyon Sorunu, Ankara, Bilgi Yayınevi, 1996, s. 71-72.

13 Roger R. Trask, "The Terrible Turk and Turkish-American Relations in the Interwar Period", The Historian, Vol: XXXIII, No: 1 (1970), s. 42-43.

14 Ibid., s. 46.

15 Ibid., s. 49-50.

16 İkinci Dünya Savaşı sırasında Türkiye'nin ABD ile ilişkilerinin ayrıntıları için bkz. Haluk Ülman, Türk-Amerikan Diplomatik Münasebetleri (1939-1947), Ankara, AÜSBF, 1961.

17 İtalya'nın Yunanistan'a, Almanya'nın da Romanya'ya saldırmasından sonra Balkan Birliği konusu İngiltere tarafından yeniden gündeme getirilecek, hatta ABD Başkanı Roosevelt bir özel temsilcisini incelemelerde bulunmak üzere Orta Doğu ve Balkanlar'a gönderecek ama bu kez, Yugoslavya ve Bulgaristan'ın Almanya'yla yakınlaştığı bir ortamda Almanya ve İtalya'yı karşısına almak istemeyen Türkiye bu oluşuma karşı çıkacaktır.

18 Jerry K. Sweeney, Margaret B. Denning, America and the World, Prospect Heights, Waveland Press, 2000, s. 82; Armin Rappaport, A History of American Diplomacy, London, Macmillan, 1975, s. 339-340.

19 Mustafa Aydın, “1939-1945 İkinci Dünya Savaşı ve Türkiye”, Baskın Oran (ed.)., Türk Dış Politikası, Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar, cilt I, İstanbul, İletişim, 2001, s. 444.

20 İngiltere ABD’nin bu kararı almasını, Türkiye’nin Almanya’ya daha da yaklaşmasını sağlayacağı gerekçesiyle engellemeye çalışmış, fakat başarılı olamamıştır. Bir yoruma göre ABD, Türkiye’yi cezalandırmak için değil, Alman saldırısı halinde birkaç gün içinde teslim olacağı tahmin edildiğinden, yardımları boşa harcamamak için bu kararı almıştır. Öte yandan dönemin Cumhurbaşkanı İsmet İnönü daha sonra anılarında, Türk-Alman Paktı’na getirilen eleştirileri şöyle cevaplayacaktır: “memleket, Mihver’in bütün kuvvetlerine karşı yalnız başına dururken, Amerika harpte yokken, İngiltere bütün kuvvetlerini bir Alman istilasına karşı adalarının savunması için yerleştirirken ve üstelik Sovyetler Almanlara bir saldırmazlık antlaşmasıyla bağlı iken, Almanların bize saldırmayacaklarını kağıt üzerine koyma garantisisni reddetmemiz bizden ne hakla beklenebilirdi.” (Aydın 2001, s. 445).

21 Aydın (2001), s. 454.

22 Ibid., s. 455.

23 Fahir Armaoğlu, “İkinci Cihan Harbinde Türkiye”, SBF Dergisi, C: XIII, No: 2 (1958), s. 170; Aydın (2000), s. 457.

24 Aydın (2001), s. 461.

25 Fahir Armaoğlu, Belgelerle Türk-Amerikan Münasebetleri, Ankara, Türk Tarih Kurumu, 1991, s. 134.

26 ABD ile SSCB arasında Soğuk Savaş’ın başlaması ve Washington’un Türk Boğazları konusundaki tutumunu değiştirmesiyle ilgili ayrıntılar için bkz. Çağrı Erhan, “1945-1960 ABD ve NATO’yla İlişkiler”, Baskın Oran (ed.), Türk Dış Politikası, Kurtuluş Savaşı’ndan Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar, cilt I, İstanbul, İletişim, 2001, s. 523-528.

27 Armaoğlu (1991), s. 150-151.

28 Ibid., s. 157.

29 USAF Operations in Turkey 1947-1959, Historical Services Directorate Office of Information Headquarters United States Air Forces in Europe, 1959, s. 16.

30 Armaoğlu (1991), s. 163.

31 Ibid., 168-180.

32 Erhan (2001), s. 542.

33 Ayşegül Sever, Soğuk Savaş Kuşatmasında Türkiye Batı ve Orta Doğu 1945-1958, İstanbul, Boyut, 1997, s. 66-69.

34 Bu konudaki ayrıntılar için bkz. Ekavi Athahanassopoulou, Turkey, Anglo-American Security Interests 1945-1952, London, Frank Cass, 1999, passim ve Erhan (2001), s. 548-550.

35 Eisenhower Doktrini'nin tam metni için bkz. Armaoğlu (1991), s. 240-248.

36 Söz konusu anlaşmanın giriş bölümünde yer alan "dolaylı saldırı" kavramı, anlaşma onaylanmak üzere TBMM'ye getirildiğinde siyasi muhalefetin tepkisiyle karşılanmıştır. Muhalefet sözcüleri, DP iktidarının, kendine yönelik eleştiriler içeren her türlü girişimi bu kapsamda değerlendirerek ABD'yi müdahaleye çağırma yetkisini elde ettiği iddiasını dile getirmişlerdir. Öte yandan, zaten NATO Antlaşması dolayısıyla ABD ile ittifak halinde bulunan Türkiye'nin, yeni bir savunma anlaşmasına ihtiyacı olup olmadığı da bu görüşmeler de sorgulanmıştır. Erhan (2001), s. 569-571.

37 Küba füze bunalımının ortaya çıkışı, gelişimi ve ABD'nin Türkiye'deki Jüpiter füzelerini kaldırmak için SSCB'yle yaptığı pazarlığın ayrıntıları için bkz. Turan Yavuz, Satılık Müttefik, İstanbul, Doğan, 2000.

38 İncirlik üssünden havalanan bir U-2 uçağının 1960 Mayısı'nda Sovyet hava sahasında düşürülmesi, SSCB-ABD ve SSCB-Türkiye arasında ciddi bir bunalıma yol açmış, Eisenhower 25 Mayıs'ta U-2 uçuşlarının durdurulduğunu açıklamak zorunda kalmıştır. Fakat bu uçuşlar daha sonra gizli olarak devam etmiştir.

39 Erhan (2001), s. 684.

40 Johnson Mektubu'nun tam metni, bir süre gizli tutulduktan sonra, 13 Ocak 1966 tarihli Hürriyet gazetesinde yayınlanmıştır.

41 ABD ve NATO karşıtı görüşleri ön plana çıkaran ve söz konusu dönemde yapılan yayınlara örnek olarak bkz. Ataöv (1969), s. 273-295; Necmeddin Erişen, Ali Halil, Atatürkçü Dış Politika ve NATO ve Türkiye, İstanbul, Gerçek, 1968; Türkiye'de Altıncı Filo Hadiseleri ve Gerçek Emperyalizm, İstanbul, Özdemir, 1969; Haydar Tunçkanat, İkili Anlaşmaların İçyüzü, Ankara, Ekim, 1970; Haydar Tunçkanat, Savunma Stratejisi ve Ulusal Ordu, Ankara, TÖYKO, 1969. Ayrıca Yön ve Ant dergilerinde 1960'ların ikinci yarısında çok sayıda ABD ve NATO karşıtı makaleler yayınlanmıştır.

42 Çok yönlülüğe geçiş süreci için bkz. Melek Fırat, 1960-1971 Arası Türk Dış Politikası ve Kıbrıs Sorunu, Ankara, Siyasal Kitabevi, 1997.

43 Afyon ya da diğer adıyla haşhaş sorununun tüm boyutları için bkz. Erhan (1996), passim.

44 Erhan (2001), s. 707.

45 Beş yıl için yapılan SEİA, 1985'te uzatılması söz konusu olduğunda, Türkiye'nin Yunanistan'a verilen yardım miktarının Türkiye'ye verilene endekslenmesinden (7/10 oranı) duyduğu rahatsızlık dolayısıyla bir süre için askıda kaldıysa da. 1988'de yeniden uzatılmış, bundan sonra da her yıl birer yıllık sürelerle yenilenmiştir. SEİA'nın içeriği için bkz. Erhan (2001), s. 712-714; SEİA'nın 1980'lerde uzatılmasına ilişkin tartışmalar için bkz,

İlhan Uzgel, “1980-1990 ABD ve NATO’yla İlişkiler”, Baskın Oran (ed.)., Türk Dış Politikası, Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar, cilt II, İstanbul, İletişim, 2001, s. 55-59.

46 Türk-Amerikan ilişkileri tarihine Rogers Planı olarak geçen ve NATO Başkomutanı Orgeneral Bernard Rogers ve ABD Dışişleri Bakanı Alexander Haig tarafından geliştirilen plana göre, Türkiye’nin vetosunu kaldırması karşılığında Yunanistan da Ege’de Türkiye’yle yaşamakta olduğu sorunların çözümünde daha yapıcı bir tavır takınacaktı. 17 Ekim 1980’de Ankara’ya yaptığı ziyaret sırasında Orgeneral Evren’den vetoyu kaldırma güvencesi alan Orgeneral Rogers, Yunanistan’ı da ikna etme konusunda “asker sözü” verdi. Yunanistan 20 Ekim 1980’de toplanan NATO toplantısında ittifakın askeri kanadına dönerken, ülkede 1 yıl sonra yapılan seçimlerde iktidara gelen PASOK partisi, Türkiye’yle sorunları çözmeyi hedefleyen değil, mevcut durumu daha da gerginleştiren bir dış politika izleyecektir. “Asker sözü”nün sahibi Orgeneral Rogers ise kısa bir süre sonra emekli olmuştur. (Uzgel, 2001, s. 40-43); Rogers Planı’nın ayrıntılı bir incelemesi için ayrıca bkz. Ufuk Güldemir, Kanat Operasyonu, İstanbul, Tekin Yayınevi, 1985.

47 Uzgel (2001), s. 36-37.

48 Tuğrul Arat ve Çağrı Erhan, “1980-1990 AT’yle İlişkiler”, Baskın Oran (ed.). Türk Dış Politikası, Kurtuluş Savaşı’ndan Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar, cilt II, İstanbul, İletişim, 2001, s. 87-89.

49 Uzgel (2001), s. 79.

50 Nasuh Uslu, “1947’den Günümüze Türk-Amerikan İlişkilerinin Genel Portresi”, Avrasya Dosyası, C. 6, No: 2 (2000), s. 203-232. Ayrıca bkz. Yasemin Çongar, “A Strong Alliance Yet to Outgrow Mere Geopolitics”, Insight Turkey, Vol: 2, No: 4 (2000), s. 83-89;.

51 “İttifak’ın Yeni Stratejik Kavramı”, NATO Dergisi, No: 1 (1992), s. 5.

52 Çağrı Erhan, “Türkiye-ABD İlişkilerinin Mantıksal Çerçevesi”, İdris Bal (ed.)., 21. Yüzyılın Eşiğinde Türk Dış Politikası, İstanbul, Alfa, 2001, s. 122-123.

53 Erhan (2001), Türkiye-ABD., s. 125-127.

54 Foreign Military Sales, Foreign Military Construction Sales and Military Assistance Facts, Defence Security Assistance Agency, Washington DC, 1998.

55 Ümit Enginsoy, “Turkish Budget Anticipates Arms-Buying Program, ” Defense News, October 26-November 1, 1998.

56 Uzgel (2001), s. 254-259.

57 Nasuh Uslu, Türk-Amerikan İlişkileri, Ankara, 21. Yüzyıl Yayınları, 2000, s. 297-300.

58 21. yüzyılda Türk-Amerikan ilişkilerinin gündemini oluşturabilecek konular hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Uzgel (2001), s. 243-325; Zalmay Khalilzad, Ian O. Lesser ve F. Stephen Larrabe, Türk-Batı İlişkilerinin Geleceği: Stratejik Bir Plana Doğru, Ankara, ASAM, 2001, passim.; Morton Abramowitz (ed.)., Türkiye’nin Dönüşümü ve Amerikan Politikası, (çev. Faruk Çakır ve Nasuh Uslu), Ankara, Liberte, 2001, passim.

Türkiye ve Günümüzde Orta Doğu: Ulusal Güvenlik Arayışı / Prof. Dr. Lenore G. Martin [s.224-232]

Harvard Üniversitesi Uluslararası İlişkiler Merkezi / A.B.D.

Giriş

Türkiye yirminci yüzyılın başında, Orta Doğu komşuları Suriye, Irak ve İran'dan, ulusal güvenliğine yönelik ciddi bir tehdide maruz kaldı. Bu tehditler ve Türkiye'nin bunlara nasıl cevap verdiği bu bölümün konusunu oluşturmaktadır.

Cumhuriyetin ilk yirmi yılı ve sonrasında Orta Doğu'nun pek çok ülkesi Avrupalı güçlerin nüfuzu altında bulunurken, Türkiye, Mustafa Kemal'in "yurtta barış dünyada barış" ilkesi gereği, bölgedeki karışıklıklardan uzak duruyordu. II. Dünya Savaşını takip eden yıllarda, Soğuk Savaş ve yeni oluşmaya başlayan Arap milliyetçiliği döneminde Türkiye, siyasi müdahalecilik ile Kemalizmin tarafsızlık politikası arasında kaldı. Türkiye 1990'lı yılların başlarından itibaren Orta Doğu ile ilgili konulara aktif olarak katılmaya başlamıştır ve ulusal güvenliğine yönelik bölgesel tehditler sona ermedikçe de buna devam edecek gibi görünmektedir.

Tarihte Yaşananlar

Cumhuriyetin kurucusu Kemal Atatürk, aktif Orta Doğu politikası yürütmekten kaçınmış, Anadolu için yeni bir "ulusal" kimlik geliştirmeye yoğunlaşmıştır. Atatürk, Doğu despotizmi yerine Batılı demokratikleşme ve ulusal gelişimi koyarak, laikliğe geçmek için Osmanlı İslam geleneğini reddetmiştir. Atatürk'ün halefleri de İkinci Dünya Savaşı boyunca bölgesel konularda Kemalizmin tarafsızlık politikasını devam ettirmişlerdir.

Orta Doğu'da bu yansız politikayı güçlendiren, Türklerin bakış açısına göre, Batı'nın I. Dünya Savaşı'nda Osmanlı İmparatorluğu'nu yıkmasını kolaylaştıran ve bağışlanamaz "sırtından bıçaklanma" olarak gördükleri "Arap ayaklanması" ile noktalanan güvensizlik olmuştur.1 Araplara göre ise bu güvensizlik, Arap ulusal bilincinin gelişimini geciktiren Genç Türkler ve Osmanlı yönetiminin baskısına duyulan içerlemeden kaynaklanır.2 Türkiye'ye Sovyet komünizmi tehdidini getiren soğuk savaş, Türkiye'yi NATO'ya ve Orta Doğu'daki komünizm karşıtı birliklere katılmaya teşvik etmişti. Bu ittifaklardan en önemlisi, ellili yıllardaki komünizm tehdidine karşı bir cephe olan Bağdat Paktı idi. Fakat filizlenmeye başlayan Arap milliyetçiliği ve bunu takiben bazı Arap devletlerinin bağımsızlıklarını kazanmaları, Pakt'ın dağılmasına sebep olmuş ve bununla birlikte Türkiye'nin Irak ve İran ile ilişkileri de kopmuş oldu. Bundan sonra Türkiye bu yeni Arap komşuları ile ilişkilerinde, Kemalizmin tarafsızlık politikasını sürdürmüştür.

Türkiye, Kıbrıs Türk toplumunu korumak üzere Kuzey Kıbrıs'ı ilhak etmesinin Batı'da yarattığı antipatiyi telafi etmek üzere Orta Doğu'daki Arap ülkelerinin dostluğuna ihtiyaç duyduğu yetmişli yıllarda Batıcı eğiliminden vazgeçmişti. Ankara benzer şekilde, OPEC, ABD'nin İsrail'e desteğine misilleme olarak petrol fiyatlarını arttırdığında Arap enerji kaynaklarının korunması endişesini taşımıştı. Türkiye ayrıca, İsrail ile resmi ilişkisini de alt seviyelere çekerek, ülkedeki Müslümanların Filistinlilere desteklerine cevap vermiş oldu.

Ancak Türkiye'nin Kıbrıs politikasına güçlü bir Arap desteği gelmedi. Türkiye bu nedenle seksenli yıllarda, Orta Doğu'daki karışıklıklardan kaçınma şeklindeki Kemalist politikaya geri döndü. Bu tarafsızlık politikası, 1980-88 yılları arasında İran-Irak savaşında her iki tarafa da

gerekli mal tedarikinde bulunarak Türk ekonomisini güçlendiren Ankara'nın fazlasıyla işine yaradı.3

Cumhurbaşkanı Turgut Özal’ın 1990-91 Körfez Savaşı’nda Saddam Hüseyin’e karşı Batı-Arap koalisyonuna katılma kararı, Türkiye’nin tarafsızlığından kazandığı bu ekonomik menfaatleri tehlikeye attı. Türkiye, Irak-Türkiye petrol boru hattını kapattı; Irak ile ticaretini durdurdu ve Batılı müttefiklerinin Irak’ı bombalamak üzere İncirlik’teki hava üssünü kullanmalarına izin verdi. Türkiye, denetim uçuşlarıyla Kuzey Irak’taki özerk Kürt bölgesinin korunmasını sağlamak amacıyla Irak’ın kontrol altında tutulmasına yardımcı olmak için, İncirlik’in ABD ve İngiltere tarafından kullanım sürelerini uzatarak, Körfez Savaşı’nın ardından uluslararası Orta Doğu politikasında aktif bir rol oynamaya devam etti. Türkiye doksanlı yıllarda yürüttüğü bu yeni aktif politika dahilinde, Suriye’ye savaş tehdidinde, Irak’a askeri müdahalede bulundu. Bu dönemde İran ile uzlaşmazlıklar yaşayan Türkiye, İsrail ile yakın bir ittifak oluşturdu ve Arap-İsrail barış süreci içerisinde yer aldı.4

Türkiye’nin Ulusal Güvenliğine Yönelik Tehditler

Türkiye, ulusal güvenliğine yönelik Orta Doğu kaynaklı en büyük tehdit olarak neyi görmektedir? Ankara, yirminci yüzyılın son yıllarında, laik, demokratik, Kemalist rejimin siyasi meşruiyetini sorgulayan İslami köktendinciliğe ve Türk siyasi cemaatinin etnik bütünlüğünü tehdit eden Kürdistan İşçi Partisi’nin (“PKK”) Kürt ayrımcılığı talebine yoğunlaştı. Radikal İslamcılar, Türkiye’deki siyasi terör olaylarına karıştılar ve Türkiye’nin hatırı sayılır sayıdaki Alevi nüfusuna karşı bir hayalet avı başlattılar. PKK terörizmi, güneydoğu Anadolu’da pek çok ekonomik ve sosyal zorluk yarattı.5 PKK lideri Abdullah Öcalan’ın 1999 yılında yakalanmasından ve silahlı mücadeleyi bırakma çağrısından sonra dahi düşük seviyedeki ayrılıkçı Kürt şiddetinden duyulan endişe kaybolmadı.

En az dikkat çeken tehdit ise, Türk ekonomisinin güvenliğine yönelik olandı. Türk ekonomisi genellikle Orta Doğu komşuları ile ticarete ve buralardan gelen yatırımlara dayanmaz.6 Öte yandan Türkiye enerji kaynaklarına hızla artmakta olan ihtiyacı nedeniyle, Orta Doğu ükelerine, bu ülkelerin enerji kaynaklarına ulaşmak veya başta petrol olmak üzere enerji kaynaklarının taşınması amacıyla ihtiyaç duymaktadır.7 Dolayısıyla, Orta Doğu'da çıkan krizlerin bu önemli enerji kaynaklarının kesilmesine ve Türk ekonomisinin bozulmasına yol açma ihtimali daima vardır. Türkiye yeterli miktardaki konvansiyonel askeri gücü dolayısıyla Orta Doğu'da herhangi bir krize askeri müdahalede bulunabilmelidir.8 Ancak Türkiye, Akdeniz, Ege, Karadeniz veya Kafkaslarda bir kriz çıkması halinde askeri kapasitesini kullanmasının gerekebileceği çok sayıda zor durumda karşı karşıya kalmaktadır. Buna ek olarak Türkiye içerisinde herhangi bir kriz konvansiyonel güçlerin dikkatini üzerine toplayacak ve dış krizlerle mücadele yeteneğini azaltacaktır. Türkiye ayrıca, karşısında konvansiyonel güçlerinin yeterli caydırıcılığa sahip olmayacağı Orta Doğu'daki kitle imha silahlarının artışından endişe duymaktadır.

Türkiye ulusal güvenliğine yönelik bu güçlüklerle, stratejik tepkilerin yanı sıra ekonomik vaatler ve diplomasiyi de kullanarak askeri ve askeri olmayan yöntemlerle mücadele etmiştir. Bu stratejik tepkiler, ABD ile yakın ilişkisini güçlendirilmesi ve İsrail ile yakın askeri ve ekonomik işbirliği içerisine girilmesi şeklinde gerçekleşti. Bu stratejik önlemler, Türkiye'nin komşularının stratejik reaksiyonlarını ortaya da çıkardı.

Özetle, Türkiye'nin ulusal güvenliğine yönelik farklı yönlerden gelen tehditler, Orta Doğu bölgesinden bilhassa da yakın komşularından kaynaklanmaktadır. Şimdi komşularından herbirisinin Türkiye'nin ulusal güvenliğine yönelik tehditlerini ve Türkiye'nin bunlara cevabını daha detaylı olarak inceleyelim.9

Suriye

Türkiye Suriye ile II. Dünya Savaşı yıllarından bu yana iki nedenden ötürü zorlu bir ilişki yaşadı. Bu nedenlerden ilki, Türk topraklarında bulunan Hatay sorunu; ikincisi ise Türkiye'nin Güney Doğu Anadolu Projesi'nin (GAP) uygulanmasının sonucu olan Fırat ve Dicle nehirleri üzerindeki kontrolüne Suriye'nin muhalefetidir.Osmanlı sancağı Hatay çok sayıda Arap nüfusla birlikte, Birinci Dünya Savaşı'nın sonunda Suriye'nin Fransız mandası olması nedeniyle Fransız kontrolüne bırakıldı. Atatürk, Fransızları Türkiye'den çıkaran 1921 tarihli Franklin-Bouillon Antlaşmasıyla (çn. Ankara İtilafnamesi) bölgeyi Suriye'ye verdi. Fransa'nın Haziran 1939'da Türkiye ile saldırmazlık paktı imzalaması, Fransızların Türklerin Almanlara karşı kendileriyle ittifak yapacağı umudunu doğurmuştu. Fransa, sancağı, Türkiye'ye geri verdi. Tam da bu sırada, Fransa'dan bağımsızlıklarını kazanma beklentisinde olan Suriyeliler, Fransız mandasının Milletler Cemiyeti'ni ihlal etmesinden şikayetçi oldu ve bundan sonra Suriye'nin bölgeyi alması gerektiğini ileri sürdü.10

Tamamlandığında 22 baraj, 19 hidroelekrtik santrali ve 17 sulama projesini içerecek olan GAP projesi de Suriye ile ilişkisinde Türkiye'ye oldukça güç bir durum yaratmaktadır. GAP, Fırat ve Dicle nehirlerinin Suriye ve Irak'a akışında Türkiye'ye etkin bir kontrol sağlamaktadır. Proje ayrıca, Türkiye için ek elektrik sağlamanın yanı sıra hem hidroelektik güç hem de az gelişmiş güneydoğu'ya sulama imkânı sağlaması dolayısıyla büyük önem arzediyor.11 Türkiye, GAP projesinin Kürt nüfusun çoğunluğu oluşturduğu güneydoğu bölgesine getireceği ekonomik refahın, Kürt ayrımcılığı taleplerinin yokolmasında çok etkili olacağına inanıyor.12 Suriye'den ihrac edilmelerinin ve Abdullah Öcalan'ın 1999 yılında yakalanmasının ardından PKK teröristlerinin büyük bölümünün Türkiye'den çekilmeleriyle birlikte ülke, Güneydoğu'ya sanayi yatırımları

için ve GAP projesi sözünü gerçekleştirmek için daha fazla imkâna kavuştu.

Suriyeliler (ve Iraklılar), Fırat ve Dicle sularının kontrolü konusunda Türkiye'nin haklarını, uluslararası hukuk kurallarına başvurarak, örneğin "sınır aşan akarsular" tanımlamalarına, "kazanılan haklar" uygulamalarına danışarak ve açık bir şekilde şiddet yoluna başvurmadan doğrudan görüşmelere girerek yüksek sesle tartışmaktadır.13

Türkiye genellikle 1987 protokolüne uymuştur ve Dicle ve Fırat'tan aylık ortalamayla saniyede en az 500 metreküp su akışına izin vermiştir. Suriye ve Irak ise saniyede en az 700 metreküp su akıtılmasını talep ediyor.14

Su sorunun görüşmeler yoluyla çözümlenmesi, tartışmalı tarafların katı tutumları nedeniyle zor olacağını göstermiştir. Örneğin Türkiye, Ankara'nın Fırat'ın düşük seviyesini Dicle'den nakil yoluyla dengelemesine izin vermesini sağlamak üzere, Fırat ve Dicle konularında görüşmeler yapılmasını istiyor. Bu durum Irak'ı dezavantajlı bir konuma getiriyor. Türkiye ayrıca akışını Hatay'a ulaşmadan önce Suriye'nin kontrol etmesi nedeniyle Asi nehrinin de görüşmelerde ele alınmasını istiyor.15 Şam bu talebi, Suriye'nin Hatay'ı Türk olarak tanımaması ve Asi nehrini sınır aşan akarsu olarak kabul etmek istememesi nedeniyle reddetti.

Suriyeliler, Türkiye ile su konusunda girdikleri içinden çıkılmaz görünen durumu aşmakta bir baskı unsuru olarak PKK'yı desteklediler. Suriye, Lübnan'daki Bekaa Vadisinde PKK eğitim kamplarının bulunmasına, PKK lideri Öcalan'ın Şam'da bir üsse sahip olmasına ve Suriyeli Kürtlerin PKK ile birlikte mücadeleye girmesine izin verdi.16

Sonunda Türkiye Suriye'nin PKK desteğiyle ulusal güvenliğine yönelen tehdide askeri güçle cevap verdi. Türkiye 1998 yılı sonbaharında savaş tehdidinde bulundu. Tehdide karşı koyamayan Suriye Ekim 1998 tarihinde,

Öcalan'ı sınır dışı etti ve Adana'da yapılan anlaşmayla PKK'ya desteğini kesmeyi kabul etti. Suriye, Şam'daki Türk Büyükelçiliği'nin Suriye'nin Adana anlaşmasına uymasını denetlemesine izin vermeyi dahi kabul etti.17

Türkiye ve Suriye, Adana anlaşmasının ardından, özellikle müşterek fayda yaratmak amacıyla ticareti arttırarak ilişkilerini normalleştirmenin yolunu aradılar. Böylece iki devlet, sınır ticareti de dahil olmak üzere karşılıklı ticari ilişkilerini arttırma çabasına girdi ve bu amaçla birkaç işbirliği anlaşması imzaladı.18 Bu anlaşmalar, Tarımda Teknik, Bilimsel ve Ekonomik İşbirliği Anlaşması, Kara Taşımacılığı konusunda bir protokol ve petrol ve gaz araştırmalarında işbirliğinden oluşmaktaydı.19

İki ülke ayrıca ekonomik işbirliğini geliştirmek üzere Türk-Suriye İş Konseyi'ni kurdu. Enerji konusuna gelince, Suriye, Mısır gazını Türkiye'ye nakletmek amacıyla bir boru hattı yapımı projesinde yer almayı kabul etti ve Türkiye'nin Irak, Mısır, Ürdün ve Lübnan ile bir elektrik dağıtım şebekesi'ne katılması konusunda görüşmelerde bulundu.20 Suriye ve Türkiye, normalleşmiş ilişkilerin daha uç bir belirtisi olarak, ortak askeri tatbikatlar konusunda görüşmelerde bulundular ve hatta Türkiye, Suriyeli generalleri 2001'de yapılan Savunma Fuarına davet etti.21 Normalleşme sürecinin ve ekonomik yakınlaşmanın Türkiye ve Suriye'nin daha ciddi anlaşmazlıklarını oluşturan Hatay ve su konularını çözmek gibi güç bir görevin üstesinden gelmelerini sağlayıp sağlamayacağını göreceğiz.

Irak

Kısa vadede Türkiye'nin ulusal güvenliğine yönelik Irak'tan gelen tehdit, kuzey Irak'ın PKK gerillaları için sığınak olarak kullanılmasına devam edilmesidir. Tehdit, uzun dönemde Kuzey Irak'ta ABD ve İngiltere'nin "Uçuşa Yasak Bölge"de Iraklı Kürtlere destek olması ve böylece Türk sınırında özerk bir Kürt devletinin kurulması riskidir.22 Türkiye, bağımsız bir Kürdistan'ın, güneydoğu Anadolu'daki Kürt nüfusun

özerklik taleplerini yinelemelerine veya güneydoğu Anadolu'nun ilhakı gibi taleplerde bulunmaya teşvik edici olmasından endişe duyuyor.23 Bir diğer uzun vadeli tehdit ise, Irak'ın bölgeyi nüfuzu altına alması veya Bağdat'ın komşularına yönelik de olmak üzere saldırgan hareketlerde bulunabilme imkânı sağlaması amacıyla kitle imha silahları geliştirmeye devam etmesi olasılığıdır.

Kuzey Irak'ın Kürt sığınağı olmasının Cumhurbaşkanı Özal'ın kararının neticesi olması ironiktir. Özal bu kararı, Türk generallerin itirazlarına rağmen, ABD ve müttefik güçlerin, Irak güçlerini Kuveyt'ten çıkarma ve Irak'ın kitle imha silahlarını yoketmeye çalışma ve Irak'ın saldırganlığını kontrol altına alma çabasına destek vermek amacıyla vermiştir.24 Irak Kuveyt istilası öncesi Türk güçlerine, PKK gerillalarına yönelik "sıcak takip" için sınırı geçme izni vermişti. Körfez Savaşı'ndan sonra, Türkiye Irak'ın toprak bütünlüğünün bozulmasına muhalefetini devam ettirirken25 ABD ve İngiltere'ye, Irak hükümetinin baskısından kaçan Iraklı Kürtlerin Kuzey Irak'a dönmelerini sağlamak için İncirlik'teki hava üssünden Huzur Operasyonu yürütmesine izin verdi. Operasyon, Iraklı Kürtlere, kuzey Irak'ta "Uçuşa Yasak Bölge" içerisinde bir sığınak yaratılmasının ardından Kuzeyden Keşif Gücü26 olarak yeniden isimlendirildi.

Birbirlerine düşman Iraklı Kürt fraksiyonlar, Mesud Barzani'nin Kürdistan Demokrat Partisi (KDP) ve Celal Talabani'nin Kürdistan Yurtseverler Birliği (KYB) başta olmak üzere, bu bölgede Iraklı Kürtler için fiili bir özerklik yarattı. Ancak PKK gerillaları bu bölgede, Türkiye'ye saldırılar için üsler edinme avantajı sağladı.

Ankara'nın bu güvenlik tehdidine askeri cevabı, PKK'yı söküp atmak ve kuzey Irak sığınağından mahrum etmek üzere KYB ve KDP ile işbirliği sağlamak amacıyla kuzey Irak'a büyük bir güç göndermek oldu.27 PKK

gerillaları, Öcalan'ın yakalanmasında sonra dahi kuzey Irak'ta, İran sınırı yakınlarında mücadeleye devam etti ve Türk saldırları da kesilmedi.28 Bağdat, Türkiye'nin Kuzeyden Keşif Gücü'ne verdiği desteğe ve bu operasyonun Irak egemenliğini ihlaline, Arap Birliğini protesto ederek ve PKK'ya verdiği destekle karşı çıktı.29

Kuzeyden Keşif Gücü'ne desteğini sürdürmesi Türkiye için ciddi bir ikilem yarattı. Türkiye, ABD ve İngiltere'nin faaliyetleri için İncirlik'i kullanma sürelerini düzenli bir şekilde uzattı. Bunun nedeni aslında Türkiye'nin ABD ile stratejik işbirliğine verdiği önemdi.30 ABD, Türkiye'nin de nasiplendiği küresel ve bölgesel çapta kitle imha silahları tehditlerinin kontrol altına alınmasında, NATO'da ve Orta Doğu'da liderlik rolü oynamaktadır. Washington, Kuzeyden Keşif Gücü'nü, bilhassa da Saddam Hüseyin iktidarda kaldığı sürece kitle imha silahlarına sahip Irak tarafından yaratılan uzun vadeli riskler için caydırıcı olması nedeniyle önemli görüyor.31 Öte yandan Türkiye'nin müttefiklerine karşı gelmesi ve desteğine son vermesi, Türkiye sınırında Saddam Hüseyin'in zulmünden kaçan Iraklı Kürtlerin sayısında artışa ve Huzur Operasyonuna yol açan krizin tekrarlanmasına yol açacaktı.

Bununla beraber, kuzeyden Keşif Gücü Türkiye'nin Irak (ve İran) ile ilişkilerinde oldukça fazla problem yaratmıştır. Iraklıların bakış açısına göre, uzun vadede daha da saldırgan bir hale gelebilecek Türkiye'nin Osmanlı'nın Musul bölgesi üzerine iddialarını yinelemek amacıyla müttefiklerin hava keşif gücünü kullanarak Irak'ın bölünmesine katkı sağlama riski halen bulunmaktadır.32

Iraklılara göre, benzer bir risk aşırılık yanlısı Pan-Türkçüler tarafından gelebilir. Ankara hükümeti, Irak savunma güçlerinin dikkatini özerklik için kışkırtarak, Irak'ta hatırı sayılır büyüklükte bir nüfusa sahip olan Türkmenlere yöneltebilir.33 Ancak bu tarz aşırlılıklar uygulayan bir

Türkiye, diğer komşularını tahrik edecek, Suriye ve İran Türkiye'nin bölgesel hakimiyetine karşı birleşeceklerdir. Bunun da ötesinde, Türkiye, Irak'ın parçalanması halinde İran'ın Körfez'de nüfuz sahibi olmasına yönelik fırsatlar sağlamasını istemeyecektir. Türkiye, saldırgan bir Irak'ın dizginlenmesi konusunda Türklerin ve Batılıların görüşlerini paylaşan İran ile ilişkilerini soğutmayı da arzu etmeyecektir.

Irak'ın kontrol altında tutulmasına destek olması konusunda Türkiye'nin yaşadığı ikilemin bir diğer yönü, Türkiye'nin bu politikayı desteklemesinin bir sonucu olarak maruz kaldığı büyük ekonomik fedakarlıktır. Türkiye 1980-88 yılları arasında devam eden İran-Irak savaşı boyunca Kemalizmin tarafsızlık politikasını yürütmüş ve savaş zamanı Irak (ve İran) ile yaptığı ticaretten oldukça fayda sağlamıştı. Türkiye, sınır kamyon ticaretinin yanı sıra, Irak petrolünün Türk boru hattı vasıtasıyla nakledilmesi sayesinde enerji kaynaklarından faydalanmakta ve transit geçiş ücreti almaktadır. Savaş sonrası Saddam Hüseyin yönetimine karşı uygulanan ambargo, Türkiye'nin Irak ve Irak yoluyla Körfez'deki Arap ülkeleriyle karlı ticaretinin kesilmesine yol açtı.34

Ankara ile Bağdat arasında iyi ilişkiler için bir diğer engel ise Türkiye'nin Fırat ve Dicle nehirleri üzerindeki kontrolünden kaynaklanmaktadır. Türkiye, GAP projesiyle, Irak'ın su ihtiyacının büyük çoğunluğunu karşıladığı Fırat nehri üzerinde daha sıkı bir kontrole başladı.35 Irak, bu su kaynaklarının kontrolü konusunda Türkiye'yi protesto eden Suriye'nin yanında yer aldı.

Ankara bu sorunu çözmek için, Körfez savaşı sonucu kesilen Irak ile ticari ilişkisini yeniden kurma ve bunun ardından Bağdat ile ilişkisini normalleştirme çabasına girdi.36 İki ülke böylece Türkiye-Irak İş Konseyi'ni kurdu ve ikinci bir sınır kapısı açmayı ve doğal gaz anlaşmalarını görüştüler.37 Türkiye, Irak petrol boru hattını yeniden açarak

ve Irak'ın insani yardımlardan faydalanabilmesi için ekonomik ambargoyu hafifleterek, bu amaçlara ulaşılmasına yardımcı oldu.

Tüm bunlarla birlikte ticari ilişkiyi yeniden kurmak güç oldu. Şüphesiz ki, sınır ticareti Kürt ayrımcılığı riskinin en büyük olduğu yoksul güneydoğu bölgesinin gelişimine yardımcı olmaktadır. Ancak yine aynı sınır ticareti, Iraklı Kürtlerin Bağdat'tan özerkliklerini korumalarına yardımcı oluyor. Türkiye'nin bu ekonomik özerkliğin önünü almak üzere ticari engeller koyması, güneydoğu Anadolu'nun bu durumdan muzdarip olmasına ve Ankara'ya karşı protestolara yol açtı.38

Ankara ve Washington, ilişkileri normalleştirme çabalarındaki Türkiye'nin Irak ile Büyükelçilik düzeyinde ilişki kurması ve Iraklı Kürtlerin kontrolü dışında ikinci bir sınır kapısı açılmasının yollarını araması gibi faaliyetlerinde fikir ayrılığına düştü.39 Bush yönetiminin, 11 Eylül 2001 tarihinde Dünya Ticaret Merkezi ve Pentagon'a yapılan saldırıların ardından, Afganistan'da El-Kaide örgütüne karşı savaşının son bulmasıyla birlikte, Irak'a müdahale tehditi, ortaya daha büyük sorunlar çıkarmaktadır. Türkiye, Saddam Hüseyin yönetiminin düşmesine bir itirazı olmadığını açıklarken, Irak'ın toprak bütünlüğünün bozulmasına destek olmaya isteksizliğini tutarsız ifadelerle de olsa açıkladı.40

İran

İran, PKK'ya verdiği devamlı desteğin yanı sıra Müslüman Cumhuriyete karşı olan aktif İslam ideolojisi nedeniyle Türkiye'nin ulusal güvenliğine ciddi bir tehdit oluşturmaktadır. Türkiye İran'ı, Hizbullah, İslamcı Büyük Doğu Akıncılar Cephesi, İslami Hareket ve Kudüs Ordusu gibi aşırılık yanlısı İslami örgütleri destekleyerek Cumhuriyeti yıkmaya çalışmakla suçladı. Bu örgütler, İran tarafından eğitildiler veya mali destek gördüler ve Türkiye'de terörist eylemlerde bulundular.41 İran büyükelçisinin 1997 yılında Ankara'nın Sincan ilçesinde yaptığı Kudüs

Günü konuşmasında, Türkiye'ye, şeriat düzenini kabul etmesi için yaptığı çağrıya, Türk ordusu tanklar göndererek, Refah partili belediye başkanını tutuklayarak ve büyükelçiyi sınırdışı ederek cevap verdi.42

Türkiye İran'ı ayrıca, PKK'ya silah ve sığınak sağlamasının yanı sıra verdiği lojistik ve mali destek, gerilla savaşı ve tıbbi yardım eğitimi için de suçluyor.43 Türkiye bu eylemlere, zaman zaman sınır boyunca PKK gerilla kamplarını bombalayarak ve hatta İran uçaklarını inmeye zorlayarak yaptığı silah kontrolleriyle, tepki gösterdi.44 İran Türkiye'yi, Irak topraklarına PKK'ya karşı kara güçlerini göndererek bu ülkenin egemenliğini ihlal etmesinin yanı sıra, Irak ile sınırında kendi egemenliğini de ihlal etmekle suçladı.45

İran neden el altından PKK'ya destek verdi? Şüphesiz ki bu durum, Türkiye'nin İran rejimine muhalif Mujahadeen-e-Khalq'a (Halkın Mücahitleri) verdiği desteğe misilleme olarak görülebilir.46 Öte yandan Tahran, Türkiye'nin güneydoğusunda Kürt ayrımcılığını açık bir şekilde kışkırtmadı ve kuzeybatı İran'da Kürt ayrımcılığı taleplerine maruz kalma riskinden çekindi.47 Bunun da ötesinde, İran daha fazla misilleme riskine açık. Ankara Azeri irredantizmini desteklemiş olsaydı, bu Tahran'ın, İran'ın oldukça büyük Azeri nüfusuyla ilişkisini bulandırabilirdi.48 İran, PKK'yı destekleyerek ve Türklerin misilleme riskini üstlenerek kuzeyden Keşif Gücü'nün çok tehlikeli bir şekilde İran sınırına ABD'nin askeri mekanizmasını getirme endişesini vurgulamaktadır. Bir İranlının bakış açısına göre, Türkiye bu suretle İran'ı da hedefleyen ABD'nin ikili kontrol politikasına (dual containment policy) destek vermektedir. İran ve ABD'nin 2001 yılında, ABD'nin Afganistan'a karşı savaşında işbirliği yapmasıyla, ABD'nin İran'a yönelik politikasında esnekliğe dair belirtiler olmasına rağmen Amerika ve İran'ın karşılılıklı olarak kötü niyet şüpheleri varlığını korumaktadır.49

Ayrıca kuzeyden Keşif Gücü'nün kuzey Irak'ta özerk bir Kürdistan yaratma potansiyeli, İranlı Kürtlere, irredantizm çağrıları getirebilir. Daha da kötüsü, Türkiye'nin PKK gerilalarını takip etmek amacıyla Kuzey Irak'a saldırlarının Türk kontrolü altında bir "de facto" güvenlik bölgesi yaratmasıdır. İran, Iraklı Kürt fraksiyonlar üzerinde nüfuzunu kullanma yolu arayarak ve askerlerini zaman zaman Irak sınırına göndererek doğrudan cevap vermiştir.50 Ancak eğer Türkiye ve Batılı müttefikleri Iraklı Kürtleri ve diğer muhalif güçleri Saddam Hüseyin rejimini yıkmak üzere kışkırtmış olsaydı, Irak'ın bütünlüğünün bozulması ve Musul konusunda milliyetçi Türklerin tutkularının canlanması risklerini alacaklardı.51 Türkiye, yukarıda da bahsedildiği gibi ABD ile uzun vadeli stratejik ilişkisinin bir parçası olarak kuzeyden Keşif Gücünü desteklemektedir. Bu ilişki, Irak'ın yanısıra İran'dan da gelebilecek silahlanma tehditleri için caydırıcılık işlevi görüyor.52

Türkiye bu gerginlikleri azaltmak amacıyla ortak ekonomik menfaatleri arttırma arayışına girdi ve Irak ile olduğu gibi, ilişkilerini normalleştirmek için tedbirler aldı. İran, petrol ve gaz gibi Türkiye için çok önemli enerji kaynaklarına sahip. İran bilhassa ihraç ettiği gazla Türkiye'nin Rusya'ya olan bağımlılığını azaltma fırsatı sağlamaktadır.53 Türkiye 1996 yılında, İran gazı almak üzere uzun süreli önemli bir anlaşma imzaladı ve bu anlaşmanın 1996 İran-Libya Yaptırımlar Anlaşması'nı ihlal etmesi nedeniyle, ABD'nin tepkisini çekmişti.54 Türkiye enerji ithalatından kaynaklanan ödemeler dengesizliğini düzeltmek amacıyla Iran'a ihracatını ve sınır ticaretini arttırmanın da yollarını aramaktadır. Türkiye ve İran, Ticaret Konseyi kurmuş; İran gazının Avrupa'ya Türkiye üzerinden transferini görüşmüş; iki ülke arasında demiryolu hattının açılışını yapmış ve Türkiye İran turizmi için ülkesinde tanıtım yapmıştır.55

Ekonomik ilişkilerde gelişim arayışı, İran ve Türkiye'nin eski Sovyet Cumhuriyetlerinde etkinlik yarışına girmeleri ve Kafkaslar ve Orta Asya'da alternatif petrol ve gaz boru hattı rotalarında girdikleri rekabet nedeniyle zora girdi. Bu rekabet, İran'ın Hazar'da Azerbaycan ile eşit paylaşım iddiaları üzerine Türkiye'nin Tahran karşısında Bakü'nün yanında yeralmasıyla gerginliğe dönüştü.56

Türkiye ve İran ilişkilerini normalleştirme girişimi için güvenlik işbirliği anlaşmaları imzaladılar. Bu anlaşmalar arasında, İran'ı PKK'ya ve Türkiye'yi Mujahadeen-eKhalq'a sığınak sağlamaktan mahrum etmek üzere bir Güvenlik İşbirliği Ortak Komisyonu da bulunuyor. Anlaşmalar arasında sınır bölgesinin kontrolü, PKK gerillalarının yerlerinin tespitinde işbirliği, PKK ve Mujahadeen-eKhalq'a yönelik eşzamanlı operasyonlar, komutanlar arasında emniyetli direkt telefon hattı kurulması ve PKK gerillalarının ve İranlı muhaliflerin iadesi bulunmaktadır.57

Stratejik Cevap: İsrail ile Zorlu İlişki

Türkiye'nin, Irak ve İran ile ilişkilerini geliştirmesinde gördüğümüz gibi Orta Doğu kaynaklı ulusal güvenliğine yönelik tehditlere verdiği cevaplardan birisi, Türkiye'nin en önemli müttefiki ABD'nin bölgesel kontrol politikasında işbirliği yapmaktır. Diğer bir stratejik cevap ise, 1990'lı yıllarda başlamak üzere İsrail ile yakın askeri ve ekonomik işbirliğini geliştirmekti. Bu strateji Türkiye'nin Orta Doğu komşuları ile gerginliklerini giderme girişimlerini güçleştirdi.

Körfez Savaşı (1990-91) öncesi Türkiye ile İsrail'in ilişkisi Orta Doğu'nun uluslararası politikaları ve Arap-İsrail çatışmalarına göre değişen med-cezir hali yaşıyordu. Türkiye (1949) İsrail'i tanıyan ilk Orta Doğu ülkesiydi. Türkiye, Bağdat Paktı'nın 1958 yılında dağılmasının ardından, İsrail, İran ve Etiyopya ile birlikte, filizlenmekte olan Arap milliyetçiliğini dengelemek üzere oluşturulan gizli bir stratejik pakta katıldı.58 İsrail'in

1967 Arap-İsrail savaşında galibiyetinin ardından, Türkiye Arap tarafında geçti ve 1969 yılında henüz oluşturulmuş olan İslam Konferansı Örgütü'nün toplantılarına katılmaya başladı. Türkiye 1970'li yıllarda da petrolü borçlanarak alabilmek ve Türkiye'nin Kıbrıs siyasetine destek sağlamak üzere, Orta Doğu'da Arapların yanında olmaya devam etti.59 Türkiye 1976 yılında Filistin Kurtuluş Örgütü'nü tanıdı ve Ankara, Filistinlilerle dayanışmanın bir başka göstergesi olarak, 1980 yılında İsrail'in Doğu Kudüs'ü ilhak etmesiyle birlikte İsrail ile diplomatik ilişkisinin seviyesini düşürdü.60 Ankara, İsrail ile diplomatik ilişkisini ancak Madrid'de Ocak 1992 tarihinde, Orta Doğu barış sürecinin başlamasıyla büyükelçilik seviyesine çıkardı.61

1993 yılında Oslo anlaşmasıyla barış sürecinin rayına girmesinin ardından Türk ordusu, siyasi, ekonomik ve stratejik menfaatlerindeki değişime işaret etmek üzere İsrail ile imzalanan birçok işbirliği anlaşmasını açıkladı.62 Askeri istihbarat ve eğitim konularında işbirliği sağlamak üzere Şubat 1996 tarihinde imzalanan anlaşmayla, ortak askeri akademi programları hazırlandı, İsrail hava kuvvetlerinin eğitim uçuşlarının Türk hava üslerinden yapılması ve her iki ülkenin de limanlarına giriş izni sağlandı. Türkiye ve İsrail, Mart 1996 tarihinde, Serbest Ticaret anlaşması imzaladı. Nisan 1996'da yapılan bir sonraki anlaşma, askeri istihbarat teçhizatı, tanklar ve Türkiye'nin F4 ve F5 savaş uçakları da dahil olmak üzere silahların geliştirilmesinde ve savunmaya yönelik işbirliğini kapsıyordu. İki ülke, Ağustos 1996'da stratejik işbirliği, ek eğitim konularında anlaşma sağladı ve yerden havaya füzelerin ortak üretimi konusunda görüşmelerde bulundu.63

Türkiye bu işbirlikleriyle içeride ve dışarıda çeşitli siyasi yorumlara maruz kaldı. İçeride, İsrail ile 1996 anlaşması, Refah Partisi'nin liderliğindeki koalisyon hükümetine, Türk ordusunun, Orta Doğu'daki

İslamcı hükümetlerle dış politikada ittifaklara gitmeyi kabul etmeyeceğini gösterdi.64 Dışarıda, İsrail ile işbirliği sayesinde Ankara, Washington'da, Türkiye'ye düşman Yunan, Ermeni ve Kürt lobilerine karşı mücadelede destek sağladı.65 Ayrıca Türkiye'nin, AB'ye üyeliğinin reddedilmesiyle duyduğu hayal kırıklığının ve ABD'nin insan hakları politikaları konusunda eleştirilerine maruz kalmaktan duyduğu sıkıntının ardından, İsrail'in 1990'lı yılların ortalarındaki dostluğu ülke için bir teselli oldu.

Ekonomik cephede, İsrail-Türk ittifakı, Türkiye'nin İsrail ile ticaretini arttırmasına yardımcı oldu.66 İsrail pazarlarını savunma silahları alanında genişletti ve Türkiye İsrail'in Orta Asya pazarlarına girişini kolaylaştırdı.67 İsrailli şirketler, GAP projesi için mali destekte bulundu ve sulama sistemleri inşa etti.68

İsrail'in Manavgat nehrinden su satın alma konusu ele alındı.69 Türkiye, ayrıca İsrail yoluyla ürünlerini satmak üzere ABD pazarlarına girme imkânı da buldu, bu yolun kullanılmaması halinde Türkiye ABD kotasıyla sınırlandırılmış olacaktı. Bu Türk ürünlerine yüzde 35 ek değer koyarak mümkün oldu. Böylece İsrail bu ürünleri ABD'ye tekrar ihraç edebildi.70

Aslında Türkiye, İsrail ile askeri işbirliğinin, 1995 yılında yapılan bir işbirliği anlaşmasıyla başlayan Yunan-Suriye ilişkisi için stratejik bir caydırıcı olarak hizmet görmesini istiyordu.71 Irak, İran ve Suriye'ye yakın mesafe içerisinde bulunan Türk hava üslerinin İsrail uçaklarının eğitim amacıyla kullanmasına izin verilmesi, hem Türkiye hem de İsrail için bu komşu ülkelerden gelebilecek düşmanca faaliyetlerin erken öğrenilmesi ve hızlı hareket edilmesi gibi ek stratejik faydalar sağlamıştır.72 İsrail ile Türkiye arasındaki stratejik işbirliği, özellikle Suriye'yi iki cepheden tehditlere hassas bir konuma getirdi. Suriye'nin savunmasına yardımcı olmaya istekli güçlü bir müttefikin bulunmayışı, İsrail-Türkiye stratejik

işbirliğini, bu dönemde İsrail’in Suriye sınırında askeri faaliyetlerini azaltmakta dikkatli davranarak buna gönüllü olmadığını ima etmesine rağmen Suriye’nin Adana anlaşmasına katılma istekliliğine katkıda bulunabilirdi.73

Türkiye’nin İsrail ile işbirliğinden sağladığı bir diğer stratejik fayda, Türk silahlı kuvvetlerine gelişmiş konvansiyonel silahlarla ek bir kaynak yaratılması oldu. Ordu, 150 milyar dolara mal olması beklenen Türkiye’nin konvansiyonel güçleri ve silahlarının geliştirilmesi için uzun vadeli bir program içerisine girdi.74 Bu program, Ankara’ya silah satışı ve teslimine müdahale eden ABD ve Avrupa’daki Türkiye karşıtı lobiler yüzünden zaman zaman muhalefetle karşılandı.75

Öte yandan Ankara ve Kudüs’ün, üçüncü bir ülkeyi hedef almadıklarını defalarca ifade etmelerine rağmen, Türkiye ve İsrail’in askeri işbirliği, Orta Doğu’da İran, Irak ve Suriye ile olan düşmanlıklar kadar Türkiye’nin Yunanistan ile olan düşmanlığını da alarma geçirdi.76 Olumsuz tepkiler eski düşmanlar arasında daha fazla işbirliğini ve bölgede varolan ittifakların güçlenmesini teşvik etti.77 Böylece Suriye ve Irak, sınır ticaretinin canlanması ve Suriye’nin 1982 yılında kapattığı boruhattının açılmasıyla, İran ve Irak’ın 1980-88 savaşından kalan sorunlarını çözme girişiminde bulunmalarıyla bunun da ötesinde Suriye ve İran’ın Rusya’dan silah arayışına girmeleri ve karşılıklı savunma anlaşmalarını görüşmeleri ve Suriye ve Ermenistan’ın askeri bir işbirliği anlaşmasıyla, ilişkilerini yeniden kurmaya giriştiler.78

Türkiye bu harekete, İsrail’e düşman diğer Orta Doğu ülkeleriyle karşılıklı ilişkisini güçlendirme ihtiyacı nedeniyle, İsrail ile kurduğu ittifakı dengeleme arayışıyla karşılık verdi. Türkiye böylece, Türk-İsrail işbirliğinin karşılıklı savunma paktı olmadığına dair Arap komşularına güvence verdi.79 Ankara Atina’nın Türk karşıtı tavrındaki yumuşama işaretleri

üzerine Yunanistan ile ilişkisini düzeltmeye muktedir oldu. Yunanistan, Türkiye'nin yaşadığı ölümcül depremin ardından cömert bir insani yardımda bulundu. Bu ayrıca Yunanistan'ın Türkiye'nin AB üyeliği adaylığına izin vereceğine dair bir işaret de oldu. İsrail Yunanistan ile 1994 Dostluk ve İyiniyet Anlaşmasını yineleyerek şüpheleri azalttı ve savunma ilişkilerini geliştirmek üzere görüşmelerde bulundu. Türkiye İsrail'in yanısıra Filistin ile de iyi ilişkiler kurmaya çalıştı. Bu şartlarda eski Cumhurbaşkanı Demirel'in, 2000 yılında oluşturulan İsrail-Filistin çatışmalarını araştırma komisyonuna atanması, hem İsrail hem de Filistinden destek gördü.80

Türkiye Filistin Yönetimine destek verdi ve Türk yetkililer Filisitinlilere karşı İsrail eylemlerini eleştirdi. Türkiye, ABD'den baskı gördü ve ABD şirketlerinin rekabet edebilmelerine fırsat sağlamak üzere İsrail ile askeri lojistik anlaşmalarını iptal etti.81

Sonuç

Türkiye'nin ulusal güvenliğine yönelik çok boyutlu tehditler genellikle Orta Doğu'dan ve yakın komşuları Suriye, Irak ve İran'dan kaynaklanmaktadır. Bu durum Türkiye Cumhuriyeti'ni ulusal güvenlik çıkarlarını korumak için Orta Doğu'da aktif olarak rol oynamaya sevketmiştir. Siyasi İslam, Kürt ayrımcılığı ve irredantizm gibi tehditlere askeri, diplomatik, ekonomik ve stratejik cevapların dengeli bir şekilde verilmesi, enerji kaynaklarının temin edilmesi, sular üzerinde anlaşmazlıklar, kitle imha silahlarının üretimi ve İsrail-Filistin çatışmaları, Ankara'da siyasetçiler için zorlu misyonlar yaratmıştır. Bu misyonlar, Orta Doğu'nun uluslararası politikasının geçmişten gelen istikrarsızlığı nedeniyle ileride daha kolay olmayacaktır.

1 Atatürk zamanında Türk tutumu, “Arap dünyası, Türk Cumhuriyetinin değiştirmek umudunda olduğu geri kalmışlık içindedir” Alan Makovsky, “The New Activism in Turkish Foreign Policy”, SAIS Review (Kış-İlkbahar 1999), s, 2.

2 Bkz. William W. Haddad ve William Ochsenwald, Nationalism in a Non-National State: The Dissolution of the Ottoman Empire, Süleyman Musa, The Rise of Arab Nationalism and the Emergence of Transjordan (Colombus: Ohio State University Press, 1977), s, 241-43; Hasan Kayalı, Arabs and Young Turks: Ottomanism, Arabism and İslamism in the Ottoman Empire, 1908-1918 (Berkeley: University of California Press, 1997) s, 6-9; Philip S. Hhouri, “Continuity and Change in Syrian Political Life: The Nineteenth and Twentieth Centuries,” The American Historical Review, cilt 96. No. 5 (Aralık 1991), s, 1384-1386. Yazarın 1997 ve 1999 yaz aylarında Türkiye’de ve Arap dünyasında görüştüğü siyasetçiler ve bürokratlar benzer tavırlar içerisinde olduklarını göstermiştir.

3 Türkiye’nin 1985 yılında toplam ihracatı içerisinde Irak’a ihracatı yüzde 12’ye ulaşmıştır. Henry J. Barkey, “Hemmed in by Circumstances: Turkey and Iraq since the Gulf War” Middle East Policy, cilt VII, no. 4 (Ekim 2000), (Barkley, MEP) s, 111. Türkiye’nin toplam ihracatı içerisinde Orta Doğu’ya ihracat oranı yüzde 44’e ulaştı. Philip J. Robins, “Avoiding the Question” in Henri J. Barkey, ed. Reluctant Neighor: Turkey’s Role in the Middle East (Washington D. C: U. S. Institute of Peace Press, 1996) (Barkey, Reluctant neighbor), s, 198.

4 Türkiye’nin barış sürecine katılımı temel olarak kısa süre yaşayan Silah Kontrolü ve Bölgesel Güvenlik Çalışma grubunda ve İsrail tarafından önerilen Orta Doğu’da Güvenlik ve Güven Temini Konferansı katılımıyla gerçekleşmiştir. Makovsky, SAIS, s, 13.

5 PKK mücadelesinde 30, 000 kişinin hayatını kaybettiği tahmin ediliyor. Financial Times (FT), 1 Haziran 1999, s, 2; The New York Times (NYT), 1 Haziran 1999, s, A3. Ayrıca bkz Morton Abramowitz, ed. Turkey’s Transformation and American Policy (NY: Century Foundation, 2000) (Abramowitz), s, 69-72 (Robins, Kurds) Philip Robins, “Turkey and the Kurds: Missing Another Opportunity?”

6 Türkiye’nin Orta Doğu ile ticareti ve yatırımları, İran-Irak savaşı dışında genellikle toplam ticaret ve yatırımın yüzde 10’undan daha az olmuştur. Ancak artışa dair belirtiler vardır ve hükümet yetkilileri, 2002 yılı içerisinde bu oranın yüzde 17’ye çıkacağı beklentisi içerisindedirler. FBIS-WEU-2001-1102. Türkiye’nin Orta Doğu’ya ihracatı 2001 yılının ilk on ayında, 2000 yılının aynı periyoduna göre yüzde 39 artarak toplam ihracatının yüzde 11’ini oluşturmuştur. İtahalatı ise 2000 yılınn aynı dönemine göre yüzde 17 düşmüş yüzde 8. 1 olmuştur.

7 Türkiye’nin petrol ithalatı enerji ihtiyacının yüzde 50’sini karşılamaktadır; bu oran Türkiye’nin doğal gaz ithalatında düşmektedir. 1999 yılında Türkiye’nin Orta Doğu’dan petrol ithalatı: İran ve Irak’tan %20. 7 ve Libya’dan %15. 7’dir. FBIS-WEU-2000-090. ABD hükümeti Enerji Departmanına göre Türkiye gaz ithalatının yüzde 70’ini Rusya’dan, yüzde 30’unu Cezayir ve Nijerya’dan karşılamaktadır. Ayrıca bkz. Temel İskit, “Turkey: A New Actor in the Field of Energy Politics” Perceptions (Mart-Mayıs, 1996) s, 58-82.

8 2001/2002 yıllarındaki askeri dengeye göre, Türk ordusunda 515, 000 aktif personel bulunmaktadır. Bu rakam İran ordusundan (513, 000) biraz fazla ancak Irak (424, 000) ve Suriye (321, 000) ordularından hayli fazladır. International Institute for Strategic Studies, The Military Balance 2001/2002 (2001). Ancak asker sayısının çok olma-

sı askeri kapasitenin yüksek olduğu anlamına gelmiyor. Bunun için diğer faktörlerin yanında silahların etkinlikleri, eğitim gibi unsurlarında göz önüne alınması gerekiyor.

9 Türkiye tabii ki Mısır gibi diğer Orta Doğu ülkeleriyle de bağlantı içerisindedir. Örneğin, Türkiye Mısır'dan doğal gaz alımı için görüşmelerde bulunmuştur ve Kahire'ye Türk-Arap tartışmalarında potansiyel aracı olarak davranmaktadır. Bkz. FBIS-WEU-98-340, 6 Aralık 1998 (Mısır PKK konusunda Türkiye ile Suriye arasında yaşanan tartışmalarda arabuluculuk yapmıştı, 1997 yılında 700 milyon dolar olan Mısır-Türkiye ticareti artmaktadır) Mısır ve Türkiye ayrıca Mısır gazının Türkiye yoluyla Avrupa'ya ve serbest ticaret bölgesine transferi olasılığını da görüşmüştür. FBIS-NES-2001-073. Diğer ilişkiler bu bölümn ana konusunun dışındadır.

10 Bkz. George Lenczowski, The Middle East in World Affairs, 4'üncü basım. (Ithaka, N. Y.: Cornell University Press, 1980), 125-26 319-21; William Hale, Turkish Forign Policy 1774-2000 (London: Frank Cass, 2000) (Hale, Turkish Foreign Policy), s, 66-67.

11 1998 yılında GAP barajları Türkiye'nin hidroelektrik enerjisinin yaklaşık yüzde 41'ini karşılamıştır.

12 Tüm yorumcular bu görüşü paylaşmaz. Bkz. Güneydoğunun önemli sosyo-ekonomik değişikliklere özellikle de feodal toprak mülkiyetine ihtiyacı olduğuna inanan Mustafa Sönmez, "The Story of Eastern and Southeasthern Turkey", Private View 2, no6 (Güz, 1998) s, 34. Ayrıca bkz. WSJ, 12 Mart1997, s, A14 ve Mine Eder, "Domestic Concerns and the Water Conflict over the Euphrates-Tigris River Basin", Middle Eastern Studies, cilt 37, no1 (Ocak 2001).

13 Bkz. Türkiye Cumhuriyeti, Dışişleri Bakanlığı, Water Issues between Turkey, Syria and Iraq (Ocak 1995), 3-8 (Dışişleri Bakanlığı, Water Issues);

Murfah Jouejati, “Water Politics as High Politics: the Case of Turkey and Syria” Barkey, Reluctant Neighor, 136-7.

14 Bu oran kuraklık dönemlerinde düşmektedir. Örneğin 2000 yılının bazı tarihlerinde 300 ortalama metreküp olmuştur. FBIS-NES-2001-0823.

15 Dışişleri Bakanlığı, Water Issues, 13-14.

16 FBIS-WEU-97-022, 2001 yılında Bekaa vadisinde PKK eğitimiyle ilgili zaman zaman bilgi gelmektedir, Bkz. FBIS-NES-2001-1227.

17 TDN, 4 Şubat 2000.

18 2000 yılında Türkiye-Suriye ticareti 725 milyon dolar olarak tahmin edilmiştir. FBIS-NES-2001-0620. Bu rakam ticaretin 1999 yılında 500 milyonun biraz üstündedir. TDN, 5 Haziran 2000; Milliyet 9 Haziran 2000.

19 FBIS-NES-2001-032 (tarım İşbirliği) FBIS-NES-2001-0717 (kara taşımacılığı); FBIS-NES-2001-0115, FBIS-NES-2001-0316 ve 0720 (petrol ve gaz İhracatı). İki ülke daha genel bir İşbirliği Dokümanı üzerinde çalışmıştır, FBIS-NES-2001-0802; GAP Projesiyle, Suriyeli uzmanlar, GAP uluslararası eğitim ve öğretim programına katılmaya davet edilmiştir. FBIS-NES-2001-0824.

20 TDN 20 Mart 2001; FBIS-NES-2001-0927. Boruhattı Ürdün, Lübnan, Suriye ve Türkiye’nin ihtiyacını karşılayacak ağın bir parçasıdır.

21 FBIS-NES-2001-0418, FBIS-NES-2001-0329. Suriye’den Türkiye’ye ziyaretler ayrıca ilişkileri normalleştirmek üzere yapılan Adana anlaşmasının bir parçası olarak da gerçekleşti. FBIS-NES-2001-0123.

22 Iraklı Kürtler, 2002 yılı başında çalışması için kurallarının belirlenmesi gerektiği halde bölgesel bir Parlamento oluştıurdular. TDN 16 Ocak, 2002.

23 Kuzey Irak’ta Kürt nüfusun 3, 5 milyon civarında olduğu tahmin ediliyor. (WSJ, 9 Ekim 2000, s, A24) Irak’ta toplam 4, 2 milyon Kürt

bulunmaktadır. David McDowall, A Modern History of the Kurds (Londra, I. B. Taurus, 2000) s, 3. Güneydoğu Anadolu'da 5 veya 6, 5 milyon Kürt olduğu tahmin ediliyor, Kurds, s, 63.

24 NYT, 4 Aralık 1990, s, A13.

25 NYT, 6 Mart 1991, s, A14.

26 Aslında Fransa Huzur Operasyonuna katıldı ancak 1996 yılı sonunda geri çekildi.

1 Ocak 1997'de isim değişikliğine vesile oldu.

27 Bu önemli Kürt fraksiyonları zaman zaman PKK'ya karşı işbirliğine girişirler. TDN, 24 Ocak 2001 ve bazen de Türkiye ile işbirliğini redederler. FBIS-NES-2001-0901.

28 Türkiye 2001 yılında kuzey Irak'ta faaliyette olan yaklaşık 4000 PKK gerillası olduğunu ancak bunlardan yalnızca 1000'inin Öcalan'a bağlı olduğu tahmininde bulundu. TDN, 16 Ağustos, 2001.

29 FBIS-NES-2001-0924 (Arap Birliğine yönelik protestolar) Irak'ın PKK'ya desteği Bağdat'ta bir merkez kurmalarına izin vermeyi de kapsıyordu. Associated Press (AP), 2 Haziran 1998; Global Intelligence Update, 1 Temmuz 1998; FBIS-NES-2001-1209.

30 Körfez Savaşının 1990-91 başında hem ABD hem de NATO, Türkiye'ye Irak'dan gelebilecek herhangi bir saldırıya karşı savunma sözü verdi. WSJ, 14 Ağustos 1990, s, 13. Ayrıca bkz, Alan Makovsky, "U. s. Policy toward Turkey: Progress and Problems" Abramowitz, s, 1, A8.

31 Irak'ın kimyasal ve biyolojik silahları Körfez Savaşının ardından ortadan kaybolmamıştır, NYT, 20 Aralık 2001, s, A1, B4. Türkiye ayrıca Irak sınırından yasadışı küçük ölçekli nükleer materyallerin kaçakçılığını önleyici bir rol de oynamaktadır. NYT, 11 Eylül 2001, s, 1, A8.

32 Türkiye nadir olarak Musul üzerine iddialarda bulunmuştur. Bkz. Barkey, MEP, s, 123-24. Buna rağmen Türk ordusunun Irak-

Kuveyt savaşınnı başlarında Musul ve Kerkük'ü almak üzere planlar yaptığına dair haberler yapılmıştır. FBIS-NES-2001-1225.

33 Irak'taki Türkmen nüfus ile ilgili tam bir bilgi yoktur: 36'ıncı paralelin altında Musul'dan Bedre'ye kadar 500 bin kişi olduğu ve birkaç bin kişinin ise Türkiye'ye göç ettiği tahmin ediliyor. Muzaffer Aslan, "Irak Milli Türkmen Partisinin Görüşleri", Avrasya Dosyası (güz 1996) s, 218. Mahir Nakip, "Irak Türklerinin Meselelerine Nasıl Bakmalı?" Avrasya Dosyası (güz 1996) s, 41.

34 Doğrudan ticaret kayıpları ve Körfez'e kamyon ticaretinin kesilmesiyle dolaylı ticari kayıpları içeren 80-100 milyar dolara kadar yüksek bir rakam da dahil olmak üzere bu kayıpların miktarı hakkında farklı görüşler vardır. (TDN, 17 Ocak 2001); diğer tahminler 40-45 milyar dolar arasındadır. Türkiye bu kayıplardan dolayı müttefiklerinden aldığı tazminatı yalnızca 2, 75 milyar dolar olarak hesaplıyor.

35 Özden Bilgen, Türkiye ve Orta Doğu'da Su Meseleleri (Ankara: Başbakanlık/GAP, 2000) s, 70-80.

36 Türkiye 2002 yılında Irak'a ihracatının, 2001 yılındakinin 1 milyar üzerinde, 2 milyar dolar olacağı tahmininde bulunuyor.

37 TDN 12 Ekim 2000. Türkiye ayrıca Kerkük'te petrol kuyuları yapımı gibi önemli sözleşmelere de imza attı FBIS-NES-2001-1111 ve Irak'a kısmen Suriye'den geçen demiryolu hattını açtı FBIS-NES-2001-0827 Ankara Kerkük-Ceyhan petrol boruhattı projesinin canlandırılması ile de ilgileniyor ancak bu ekonomik problemler nedeniyle rafa kaldırıldı. FBIS-NES-2001-1105.

38 TDN 14 Ağustos 2000.

39 TDN 2 Ocak 2002.

40 FT 11 Ekim 2001, s, 8; FBIS-NES-2001-1128; NYT 18 Aralık 2001, s, 1, B4.

41 TDN 13 Temmuz 2000; FBIS-NES-2001-0819, 0827 ve 0829; Cumhuriyet 10 Ağustos 1996, s, 1&6. Hizbullah'ın 1999 yılında 20 bin sempatizanı ve eylemcisi olduğu tahmin edilmişti. TDN, 23 Haziran 1999, s, A3. Örgüt üyeleri pek çok cinayet, bireysel saldırılar, adam kaçırma ve bombalama olayların karışmıştır (NYT, 23 Ocak 2000) Örneğin 1991 yılından beri 1000'in üzerinde suç işledikleri ve 1980 sonlarından beri güneydoğu'da 2000 cinayet işledikleri gibi suçlarının sayısı konusunda farklı rakamlar mevcuttur. (FBIS-WEU-2001-0212) (TDN, 31 Ocak 2000).

42 FBIS-WEU-97-023.

43 (FBIS-WEU-97-0107; FBIS-TOT-97-0001.

44 Mideast Mirror, 30 Temmuz 1999; Radio Free Europe/Radio Liberty, 11 Ağustos 1999; TDN 2 Kasım 2000.

45 FBIS-NES-2001-1025.

46 Reuters, 12 Ağustos1999.

47 Kendi kendini yöneten Kürdistan 1945-46 arasında Sovyet desteğiyle varolmuştur. Bakınız Archie Roosevelt, Jr., "The Kurdish Republic of Mahabad", Gerard Chaliland, ed. A people Without a Country: The Kurds & Kurdistan (New York: Olive Branch Press, 1993), sf. 122-138.

48 Bakınız Malik Müfti, "Daring and Caution in Turkish Foreign Policy", Middle East, cilt 52, no. 1 (Winter, 1998), sf. 39; Graham E. Fuller, "Alternative Turkish Roles in the future Middle East," Barkey, Reluctant Neighbor, s, 209. İran'ın etnik çevresinin genel stratejik hassasiyeti için, bakınız Lenore G. Martin, The Unstable Gulf: Threats From Within (Lexington Kitapları, 1984), sf. 90-93.

49 İran, düşen Amerikan pilotlarını kurtarma ve kurtarma araç gereçlerinin İran'dan geçme iznine karar vermiştir. NYT Ekim 16, 2001, sf. B 1-2; WSJ Ekin 31, 2001, s, 3. Fakat İran, Afganistan'daki Türk kuvvetlerine karşı çıkmıştır. TDN 7 Kasım, 2001.

50 Henri J. Barkey ve Graham F. Fuller, Turkey’s Kurdish Question (New York: Carnegie Ölümcül Sorunları Engelleme Komisyonu, 1998), s, 171. Örneğin; İran, politik ilişkisini güçlendirmek için ortak elektrik ve ticaret gibi ekonomik teşvikler teklif etmiştir. FBIS-NES-2001-1204; TDN Ocak 16, 2002. Iran aynı zamanda kuzey Irak’taki İslami Kürt gruplarınıda desteklemektedir. Bakınız FBIS-NEU-2001-1202.

51 Bkz 31 nolu dipnot.

52 İsrail’in görüşüne göre İran’ın Şahab-3 füzeleri hem Türkiye’ye İsrail’e ulaşabilir. FBIS-NES-2001-0713.

53 Bkz Gareth Winrow, “Pivotal State or Energy Supplicant? The Role of Turkey ın the Caucasus”, yayınlanmamış araştırma, 21 Şubat 2001 de yıllık ISA Konferansı için hazırlanmıştır. Türkiye’ye petrol sağlayan Mavi Akım Projesi’nin, Rusya’ya olan bağımlılığı %66 dan %80 e çıkaracağı tahmin edilmektedir. TDN Ağustos 7, 2001. İran aynı zamanda Türkmenistan’dan gelecek petrolün kendilerinden transit geçmesine karar vermiştir. FBIS-NEU-2000-0819. Azerbaycan’da 2004 yılıyla ful kapasitede çalışacak ve Bakü-Ceyhan hattına paralel boru hattıyla Türkiye’ye petrol verecektir. FT Şubat 17, 2000, sf. 8; WSJ Mart 13, 2001, sf. A21.

54 FT, Ağustos 9, 1996, sf. 4; Aralık 19, 1996, sf. 4. Türk tarafındaki boru hattı inşaatının yavaşlamasından sonra, petrol Aralık ayında akmaya başlamış ve 2003 yılında yıllık 3. 5 milyar kübik metreye (bcm) ulaşması beklenmektedir. Daha sonra 2007 yılında ve izleyen 25 yıl boyunca 10 bcm de sabit kalacaktır. FBIS-NES- 2001-1211.

55 55 FBIS -NES-2001-0831, 1107, 1226 ve 1231. Reuters, Ocak 27, 2000; TDN, 10 Eylül 2001 (turizm). 2000-1 deki ticaret dengesizliği 3-1 İran’ın lehinedir. TDN, Ağustos 27, 2001.

56 TDN, 16, 23 ve 27 Ağustos 2001. Türkiye; Dağlık-Karabağ konusundaki Azerbaycan-Ermenistan arasındaki sorunu gidermek için arabuluculuk yaptığında İran'la ters düşmüştür. NYT Şubat 20, 2001, sf. A3.

57 FBIS-NES-1995-1009; Reuters, Ağustos 12, 1999; AP Ağustos 13, 1999; TDN,, Mayıs 17, 2000. FBIS-NES-2001-1024.

58 Amikam Nachmani, Israel Turkey and Greece: Uneasy Relations in the Mediterranean (London: Frank Cass, 1987), sf. 74-76.

59 Mahmut Bali Aykan, "The Palestinian Question in Turkish Foreign Policy from the 1950s to the 1990s." Int. J. Middle East Stud. Cilt 25 (Şubat, 1993) sf. 94-102.

60 Hale, Turkish Foreign Policy, sf. 171.

61 Bakınız Meliha Benli Altunışık, "Turkish Policy Toward Israel", Alan Makovsky ve Sabri Sayari, Turkey's New World: Changing Dynamics in Turkish Foreign Policy (Washington, D. C.: The Washington Instıtute for Near East Policy, 2000), sf. 60.

62 Ankara, 1993 ve 1996 yılları arasında İsrail'le halka duyurulmayan birçok anlaşmaya varmıştır. Karşılıklı anlayış ve ana noktalarıyla işbirliği Memorandumu (Kasım, 1993), uluslararası terörizm ve suç üzerine işbirliği antlaşması, ABD ile birlikte Orta Asya üzerine üçlü antlaşma, Türk F-4 savaş uçaklarının geliştirilmesi (Eylül, 1995) bu antlaşmalardan bazılarıdır. Alan Makovsky, " Israelı-Turkish Relations: A Turkish 'Periphery Strategy?'in Barkey, Reluctant Neighbor, sf. 162-64. Bakınız, Carol Migdalowitz, "Unprecedented Ties, " Turkistan Newsletter, cilt. 98, no. 2 (Eylül 23, 1998), s, 155-23.

63 FT, 2 Ocak, 1998, s, 2; Turkish Probe, 11 Ocak 1998, s, 2-3 ve 26 Nisan 1998, s, 2. 1996 dan beri Türkiye ve İsrail Popeye II havadan yere füzeleri gibi silahların ortak üretimi için tartışmaktadır (Altunışık, sf. 67);

Türk silahlarının modernizasyonu (FBIS-WEU-2001-0703), Türk Fantom ve F-15 savaş uçaklarında içerir (FBIS-NES-2001-0809); ve ajan uyduların kullanımı (FBIS-NES-2001-0709).

64 Bakınız M. Hakan Yavuz, "Turkish-Israeli Relations Through the Lens of the Turkish Identity Debate, " Journal of Palestinian Studies, Cilt XXVII, no. 1, s, 22-37.

65 Örneğin, 2000 yılında İsrail başarılı bir şekilde, Amerikan Meclisindeki Ermeni Soykırımı Önergesine karşı yardımcı olmuştur. FBIS-SOV-2000-1024.

66 Türkiye'nin İsrail'le olan ticareti 2 katından fazlaya çıkmıştır. 1996'da yaklaşık 450 milyon dolarken, 2000 yılında 950 milyon doları geçmiştir. 2001 deki ekonomik gerilemeden dolayı figürlerde 2001 yılı için bir düşüş beklenmektedir. FBIS-NES-2001-1231.

67 İsrail şirketleri, Kırgızistan, Azerbaycan ve Özbekistan'daki Türk şirketleriyle ortak projeler kurmuşlardır. TDN, 25 Mayıs 1998.

68 FBIS-WEU-1999-1010; FBIS-NES-2001-0704.

69 Manavgat suyu için istenen ücret, İsrail'in düşündüğü maliyetten fazla olduğu için 2001 yılı sonu itibariyla herhangi bir antlaşmaya varılmamıştır. FBIS-NES-2001-0724 ve 1217.

70 FT, 12 Mart 1996, s, 4.

71 Altunışık, s, 64.

72 1996 antlaşmasını sürdürmek itibarıyla, İsrail hava kuvvetleri Türkiye'de İran sınırına yakın yerlerde talim yapabilir fakat Türkiye'nin sınır bölgelerindeki talimleri sınırlandırılmıştır. FBIS-NES-2000-0904.

73 NYT, 5 Kasım 1998.

74 Bu planın uygulamaları 2001 yılında Türkiye'deki gerilemeyle yavaşlamıştır. Fakat birtakım pahalı projeler, saldırı helikopterleri gibi,

devam etmiştir. Türkiye yaklaşık olarak askeri bütçesinin %70 ini ithal silahlara harcamaktadır. FBIS-WEU-2001-0927.

75 Bakınız Morton Abramowitz, “The Complexities of American Policymaking onTurkey. ” Abramowitz, sf. 153-184; Altunışık, s, 66.

76 Suudi Arabistan ve Mısır, İsrail-Türkiye müttefikliğini kınamıştır. FBIS-NES-97-141, 21 Mayıs 1997, FBIS-NES-98-346, 12 Aralık 1998.

77 Bu aynı zamanda ileriki Ortadoğu ülkeleri ve Yunanistan müttefikliğini de canlandırır. Bunun sonucunda Yunanistan ve Mısır ortak askeri tatbikata katılmışlardır.

78 FBIS-NES-98-338, Aralık 4, 1998 (Rusya-Suriye); FBIS-NES-97-004, Ocak 6, 1997; FBIS-NES-97-140 Mayıs 20, 1997 TDN, Aralık 1, 2000 (Suriye-Irak); TDN, Ekim 16, 2000 (İran-Irak); FBIS-SOV-2001-0905 (Suriye-Ermenistan); FBIS-NEW-97-064, art 28, 1997 (Suriye-İran); WSJ Ekim 31, 2001, sf. 8 (Rusya-İran). Kuveyt ve Ürdün gibi bazı Arap ülkeleri karşıtlık işaretleri göstermemişlerdir. Kuveyt, örneğin, İsrail ve Amerika’yla ortak tatbikatta Türk gemilerini kullanmıştır. Makovsky, SAIS, s, 12. Ürdün Türkiye ile beraber bir askeri tatbikata katılmış ve Ocak 1998’de Amreika, İsrail ve Türkiye’nin katıldığı deniz arama kurtarma operasyonlarına gözlemci göndermiştir. Jordan Times, 9 Haziran 1998; Turkish-Probe, 26 Nisan 1998, s, 2; Reuters, 7 Ocak 1998.

79 Türk Dışişleri Bakanı Cem, Türkiye’nin Arap Birliği Ülkeleriyle dostluk ilişkilerini sürdürmenin menfaatlerine, Arap Birliği’ni 2001 yılında inandırmaya çalışmıştır. FBIS-NES-2001-0730.

80 TDN, 2 Kasım 2000.

81 TDN, 16 Ağustos 2000; FBIS-NES-2000-0831. Diğer taraftan, İsrail, Türkiye ve Amerika ortak hava ve deniz tatbikatları yapmışlardır 2001 de. FBIS-NES-2001-0617 ve 1202. İsrail, Türkiye’nin M-60 tanklarının modernizasyon kontratını elinde bulundurmaktadır ve saldırı helikopterleri

için bir Amerikan şirketinden sonra gelmektedirler. FBIS-NES-2001-1225 ve 0709.

Türkiye'nin Ortadoğu Politikası: Gelişimi ve Etkenleri / Doç. Dr. Ramazan Gözen [s.233-250]

Atılım Üniversitesi İşletme Fakültesi / Türkiye

Türkiye Cumhuriyeti, Orta Doğu bölgesinin hem içinde ama aynı zamanda çok uzağındadır. Bölgenin içindedir, çünkü yüzyıllara dayanan coğrafi, tarihi, sosyo-kültürel, dini bağlar ve faktörler, Türkiye'yi bölgenin bir parçası konumuna getirmiştir. Diğer yandan, bölgeden uzak bir konumdadır, çünkü Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin temel tercihi ve politikası, Orta Doğu'dan (genel olarak İslam dünyasından) uzak kalmak, bunun yerine Batı dünyasıyla yakınlaşmaktır.

Türkiye'nin Orta Doğu bölgesine dönük politikasının oluşumunda genel olarak iki faktör rol oynamıştır: Birincisi, sahip olduğu ideolojik önceliklerdir.1 Türkiye Cumhuriyeti'nin ideolojisi, kısaca 'modernleşmek' şeklinde özetleyebileceğimiz ve pek çok unsurlara dayanan bir idealler ve uygulamalar örgüsünden ibarettir. Osmanlı, millet ve milliyetçilik, din, kültür, tarih, Batılılaşma, çağdaşlaşma ve benzeri konulardaki düşünce, tercih ve hedeflerinden oluşan devlet ideolojisi, Türkiye'nin bölgeden uzak kalması gerektiğini savunur.

Türkiye'nin Orta Doğu politikasının oluşumunda rol oynayan diğer önemli etken, 'uluslararası reelpolitik ya da konjonktür' başlığı altında toplayacağımız faktörlerdir ki, bunun içinde Türkiye'nin içinde bulunduğu bölgesel ve uluslararası sistemin durumu ya da yapısı ve bunların yarattığı baskılar ve yönlendirmeler gelmektedir. Uluslararası konjonktür, ideolojiden farklı olarak, Türkiye'nin Orta Doğu politikasının oluşumunda

zaman içinde değişen etkilerde bulunmuştur. Türkiye'yi Orta Doğu'ya bazen uzaklaştırıcı ama genellikle yakınlaştırıcı etkide bulunmuştur.

Genel olarak baktığımızda, bunlardan birincisinin değişmeden devam ettiği; ama ikincisinin zaman içinde değiştiği ve Türkiye'nin ideolojisine rağmen politik tercihinde önemli bir etken olduğu görülür. Türkiye'nin değişmeyen ideolojisine karşın ortaya çıkan farklı uluslararası şartlar, Türkiye'nin Orta Doğu'ya yakınlaşmasını ve hatta rol oynamasını gerektirmiştir. Bu tür politika değişimlerinde, uluslararası konjonktüre ilave olarak üçüncü bir unsur ortaya çıkmıştır ki, bu da siyasi liderliktir. Geleneksel politikadan farklı bir vizyona sahip Türkiye'deki bazı liderler, sahip oldukları "kişisel özelliklerine-idiosynacracy" bağlı olarak Türkiye'nin Orta Doğu'da rol oynamasını sağlamışlardır.

Bu yazıda Türkiye'nin Orta Doğu politikasının oluşumu tarihsel bir perspektifte yukarıdaki faktörler çerçevesinde analiz edilecektir.2 Amacımız, uluslararası konjonktürdeki değişikliklerin Türkiye'nin Orta Doğu politikasının belirlenmesinde nasıl bir rol oynadığını ve bunun 'ideolojik önceliklere' rağmen nasıl gerçekleştiğini ortaya koymaktır. Ana tezimiz kısaca şudur: Türkiye'nin Orta Doğu politikasının oluşumunda ve gelişiminde Türkiye'nin içinde bulunduğu uluslararası konjonktürün ve Türkiye'de iktidarda bulunan liderlerin dış politika anlayışı ve dünyaya bakışı etkili olmuş ve devletin ideolojik öncelikleri genellikle ikinci sıraya düşmüştür.

Tarihsel olarak Türkiye'nin Orta Doğu politikasının gelişim sürecini şu dönemlere ayırmak mümkündür: İki dünya savaşı arası dönem (1930'lar ve 1940'lar); soğuk savaşın zirveye çıktığı 1950'li yıllar; soğuk savaşın nispeten gevşeme (détente) dönemine girdiği 1960-1970'ler; soğuk savaşın yeniden kızıştığı 1980'ler; ve nihayet soğuk savaşın sona erdiği 1990'lar.

1930-40'lar: Uzaktaki Orta Doğu

Türkiye’nin devlet ideolojisinin temellerinin atıldığı Osmanlı İmparatorluğu’nun son yılları ile Cumhuriyet’in kuruluş dönemi, aynı zamanda Türkiye’nin Orta Doğu’dan kopuş yıllarıdır. 19. ve 20. yüzyılın hakim ideolojik ve siyasi gelişmeleri, Türkiye’nin bölgeyle olan bağlantısını aşamalı olarak kestiği gibi, yeni Cumhuriyet’in bölgeye dönük eğilimini de belirlemiştir: Türkiye Cumhuriyeti’nin kuruluş felsefesinin temelleri olan “Kemalizmin ilkeleri”, “misak-ı milli sınırları”, “ulus-devlet modeli”, “yurtta sulh dünyada sulh ideali,” ve “Batıcılılaşma-çağdaşlaşma hedefi” gibi tüm unsurlar, Türkiye’nin bölgeden uzak tutulmasını öngörür. Bunlar, Türkiye’yi Doğu’dan Batı’ya döndüren, Doğu’nun ‘eskide ve geride kalmış’ ve Batı’nın ‘ulaşılması gereken ileri ve muasır medeniyet’ şeklinde algılanmasına ve kabulüne yol açan, Orta Doğu ve İslam dünyasını ‘oryantalist’ bir bakışla değerlendiren, dolayısıyla Doğu’dan kopmayı ve Batı’ya bağlanmayı ön kabul olarak değerlendiren unsurlardır.

Bu dönüşümde elbette Türkiye Cumhuriyeti’ni kuranların ve dönemin liderlerinin inanç, felsefe, dünya görüşü, hedef ve tercihlerinin rolü çok büyüktü. Modern elitler, her zaman, aydınlanmacı, pozitivist, ilerlemeci, sekuler, milli-devletçi ve büyük oranda Batıcı olmuşlardı. Türkiye’nin ilerlemesi ve aydınlanmasının ancak kökleri Batı dünyasında olan modernleşme felsefesi ve modeli ile mümkün olabileceğine “inanmış ve ikna olmuş” kimselerdi.3 Fransız İhtilâli ve onun ideolojik sonuçları olan milliyetçilik ve milli-devlet anlayışı, Türkiye’de siyasi, hukuki, ekonomik, kültürel, sanatsal ve diğer alanlarda Orta Doğu’dan farklı bir dünya kurmaya motive etmişti(r). Bu felsefe ve yarattığı ideolojiler ve siyasi hareketler, çok etnikli, çok kültürlü, çok hukuklu, adem-i merkeziyetçi Osmanlı Devleti’nin çözülmesini hızlandırırken, Türkleri ve Arapları kendilerine ait “ulus devlet” kurma çabası içine sokmuştu(r).

Fakat ne yukarıdaki ideolojik oluşum sürecini ne de Türkiye'nin Orta Doğu'dan kopuş sürecini, 19. yüzyıl ve 20. yüzyıl başındaki emperyalist genişleme ve bunun yarattığı uluslararası konjonktürü dikkate almadan ve hesaba katmadan açıklayamayız. Dolayısıyla, Türkiye'nin başlangıçtan itibaren Orta Doğu'dan kopmasında rol oynayan en temel ikinci etken, Orta Doğu bölgesinin Batılı ülkelerin işgali altında olmasıdır. İngiltere ve Fransa'nın Birinci Dünya Savaşı öncesinde ve süresince, Osmanlı Devleti'nin yönetimi altındaki toprakları [Kuzey Afrika, Mümbit Hilal (Levant) bölgesi, Hicaz, Basra Körfezi, Mezopotamya ve hatta Anadolu ve İstanbul] işgal etmeleri, Türkiye'deki ve Arap-İslam dünyasındaki siyasi düşünce ve ideolojilerin oluşumunda önemli rol oynadı. Araplar, çökmekte olan Osmanlı Devleti'ne karşı İngilizlerle işbirliği yaparak kendilerini kurtarabileceklerini/bağımsız devletlerini kurabileceklerini zannettiler. Diğer taraftan Türkler, işgal karşısında ellerinde kalan tek toprak olan Anadolu'nun ve İstanbul'un korunabilmesi için "modern ve egemen milli devletin" kurulmasının şart olduğunu ve bunun için hem askeri ve diplomatik hem de ideolojik olarak mücadele etmeleri gerektiğini anlamışlardı.

Birinci Dünya Savaşı sonunda görüldü ki, Arapların beklentileri kesinlikle gerçekleşmemiş, İngiliz ve Fransız mandaları olarak yönetilmek durumunda kalmışlardı. İngilizler ve Fransızlar, Araplara verdikleri bağımsızlık sözünü yerine getirmedikleri gibi, bu toprakları kendi yönetimleri altına sokmuşlardı. Bu durum karşısında, Türkler, hem sahip oldukları "milli devlet ideolojisi" ve "vatan anlayışı" çerçevesinde;4 hem de fiilen zaten bir şey yapma imkânları olmadığı için, Orta Doğu ile ilgilerini kesmek zorunda kaldılar. Bu durumun en bariz ve çarpıcı örneği, Musul sorundur: Türkiye, Musul ve Kerkük bölgesinin 'misak-ı milli' sınırları içinde olması nedeniyle kendi devletine bağlanması için mücadele etmiş,

fakat İngilizlerin bölgeyi güç kullanarak ve hukuku maniple ederek kendi denetimi altındaki Irak içine dahil etmesini engelleyememişti. Irak dışındaki bölgeler de benzeri yollarla İngiltere ve Fransa'nın denetimine girmişti.

Bu nedenle, Türkiye Cumhuriyeti'ni kuran liderler Mustafa Kemal Atatürk ve dönemin elitlerinin, hem ideolojik tercihleri nedeniyle ama hem de uluslararası konjonktür izin vermediği için Orta Doğu'ya dönük "özel bir ilgisinden" söz edilemez. Orta Doğu, bu iki nedenle Türkiye'nin uzağında bir alandı. Türkiye'nin Kemalist ideolojiye dayalı devlet yapısı ve bu ideolojiye sahip yönetimleri için, Orta Doğu, hem iki dünya savaşı arası dönemde, hem İkinci Dünya Savaşı'nda hem de etkin oldukları sürece ilerleyen dönemlerde, her zaman uzaklarda ve ulaşılması gerek olmayan bir bölge olarak algılanmıştır (ve algılanır).

1950'ler: Soğuk Savaş ve NATO Üyeliğinin Etkisinde Bölgesel Rol

Fakat ne zaman ki, İkinci Dünya Savaşı sonrasında dünyada ve Orta Doğu bölgesinde şartlar değişmeye ve yeni uluslararası/bölgesel durumlar ortaya çıkmaya başladı, işte o zaman Türkiye'nin Orta Doğu politikası ve yöneliminde ideolojiye rağmen değişimler görüldü. Türkiye, bölgeyle yakından ilgilenmeye başladı. Her ne kadar bu ilginin niteliği, yoğunluğu ve süresi değişik dönemlerde farklılık göstermişse de, Türkiye bölgenin ayrılmaz bir parçası haline gelmiş ve dünyanın süper güçleri tarafından böyle görülmüştür.5

Türkiye'yi bölgeye yönlendiren uluslararası konjonktürdeki ilk değişim süreci, soğuk savaşın en zirvede olduğu 1950'ler dönemidir. 1950'lerde bir yandan uluslararası sistemde ortaya çıkan ABD-Sovyet rekabetinin Orta Doğu bölgesine yansıması ve eş zamanlı olarak İsrail Devleti'nin kurulması; diğer yandan Türkiye'de Adnan Menderes ve ekibinin iktidara gelmeleri, Türkiye'nin bölgeye eğilimini önemli ölçüde etkilemiştir. Global

ve bölgesel konjonktür ile Menderes felsefesinin birbiriyle uyuşması, Türkiye'nin bölgede aktif rol oynamasını sağlamıştır.

İkinci Dünya Savaşı sonrasında global yapıda ortaya çıkan soğuk savaş düzeni, kısa bir süre içinde Orta Doğu bölgesine yansıdı. Bir yandan, bölgedeki İngiliz etkisi azalırken ve buna karşın bölgedeki ülkeler Batı ülkelerine karşı cephe alırken; diğer yandan ABD ve Sovyetler Birliği bölgeye girmeye ve etki alanı oluşturmaya çalışıyorlardı. Bu çerçevede, önce İngiltere, her ne kadar bölgeden resmen çekilmişse de, fiilen kalmaya devam etmek istiyor, bölge ülkeleriyle siyasi bağlarını sürdürmenin yollarını arıyordu. İngiltere, bölge ülkelerini Orta Doğu Komutanlığı ya da Orta Doğu Savunma Örgütü projesi içinde bir arada tutmak ve hem kendi çıkarlarını ve askeri varlığını garanti altına almak, hem de Sovyetlerin bölgeye girmesini engellemek istiyordu. Ve İngiltere, bu projenin oluşumunda Türkiye'nin de yer almasını hatta başrol oynamasını planlıyordu. Zira, Türkiye'nin yukarıda belirttiğimiz jeopolitik ve bölgesel özelliklerinin, projenin etkinliğini artıracağını düşünüyordu.

Dönemin Türkiye liderleri Adnan Menderes ve Fuat Köprülü, İngiltere'nin projesinde yer almayı kabul etmediler. Zira, her iki lider de İngiltere'ye karşı tarihten gelen soğukluk ve güvensizlik nedeniyle bu ülkenin patronluğunda bölgede bir rol oynamayı düşünmediler.

Aynı dönem içinde (1950-1952) Türkiye'nin NATO üyeliği de gündemdeydi. Türkiye'nin NATO üyeliğinin de jure olarak Batı Avrupa ve Atlantik alanında bir sorumluluk getirmesi gerekirken; İngiltere ve ABD, bu üyeliğin aynı zamanda de facto olarak Orta Doğu'yu da kapsamasını istiyorlardı. Türkiye'nin hem bir NATO üyesi olması hem de Orta Doğu'nun önemli bir aktörü olması, ABD ve İngiltere'nin (ve genel olarak Atlantik İttifakı'nın) çıkarlarına, güvenliğine ve politikalarına olumlu katkıda bulunacağı aşikardı. Zira, Orta Doğu'nun sahip olduğu enerji

kaynakları, jeopolitik konumu, siyasi atmosferi, ve en önemlisi bölgenin Sovyet tehdidine açık olması ve Arap milliyetçiliğinin gelişmesi, Batılı ülkeleri ama özellikle ABD ve İngiltere'yi tedirgin ediyordu. Bu tedirginliğin giderilmesi için, bölgede askeri-siyasi bir paktın kurulması ve Türkiye ve diğer önemli ülkelerin işbirliği içinde olmaları gerekirdi.

İşte bu noktada özellikle İngiltere, Türkiye'nin NATO üyeliğini kendi projelerinin içinde yer alması şartına bağladı. Bu aşamada ABD devreye girdi. Dönemin ABD Büyükelçisi George McGhee, Ankara'da Menderes ve diğer liderlerle yaptığı sıkı diplomatik görüşmelerde, İngiltere'yi ikna edecek ve bu arada ABD'nin de uygun bulduğu bir çözümü anlattı. Türkiye'nin NATO üyeliğinin ve Batı Bloku içinde yer almasının Türkiye'nin Orta Doğu'daki rolüyle yakından ilgili olduğunu açıkladı.6 Türkiye açısından ise, asıl önemli olan, Sovyetler Birliğine ve Komünizme karşı güvenlik elde edebilmek için NATO'ya girmek ve böylece ABD'nin askeri, siyasi ve ekonomik desteğini garanti altına alabilmekti. Nihayetinde, Türkiye'nin NATO'ya kabulü, Türk Dışişleri Bakanı Fuat Köprülü'nün Meclis'te yaptığı şu "açıklama" sonrasında gerçekleşmiştir: "…Türkiye Atlantik Paktı'na ilhak edince, Orta Şark'ta bize düşen rolü müessir bir surette ifa ve gerekli tedbirleri müştereken ittihaz için ilgililerle derhal müzakereye girmeye amade olacaktır".7

Türkiye'nin NATO'ya girişinden kısa bir süre sonra, ABD, bölgedeki İngiliz etkisini devralarak ama İngiltere'nin de yardımıyla bölge ülkelerini Sovyetler Birliği'ne karşı örgütleme çabasına girdi. ABD, ile kez 1953'te gündeme gelen Kuzey Kuşağı ya da Yeşil Kuşak projesi çerçevesinde bölgede Türkiye'nin öncülüğünde NATO'nun bir uzantısı olacak bir askeri-siyasi pakt oluşturmak istedi. Dönemin ABD Dışişleri Bakanı J. F. Dulles, Türkiye ve diğer bölge ülkelerine 1953'te yaptığı gezilerde, bu projeyi anlattı ve Türkiye'nin öncülük etmesini istedi. Bu öneri, İngiltere'nin daha

önce ileri sürdüğü projelerle de uyum içindeydi. Kısacası, hem ABD hem de İngiltere, Türkiye'nin Orta Doğu bölgesine yönelmesini istiyorlar, aktif bir örgütlenme yapmasını talep ediyorlardı.8 Türkiye için bölgenin kapıları açılmıştı.

Türkiye, NATO'ya resmen üye olduktan (1952) hemen sonra yukarıda belirttiğimiz proje çerçevesinde bölgeyle çok yakından ilgilenmeye başladı. Menderes, Bayar, Köprülü ve diğer ilgili bakan ve diplomatlar, bölge ülkelerini sık sık ziyaret ederek, Sovyetlere karşı bir ittifak oluşturma çabası içine girdiler. Menderes ve arkadaşları, bu konuda oldukça hevesli ve gayretli idiler. Bu noktada, bu değişimin nedenini sormak gerekir: Yani, daha önce bölgede rol oynamaktan kaçınan liderlerin NATO'ya girdikten sonra aktif rol oynamalarının nedeni nedir?

Burada "verilen sözün" önemli bir payı olmakla birlikte, Menderes ve arkadaşlarının sahip oldukları ideoloji, siyasi amaç ve hedeflerin de çok önemli payı vardı. Menderes ve arkadaşları, her ne kadar başlangıçta İngiliz projelerine katılmak istememişlerse de, ABD'nin öncülüğünde ve NATO perspektifindeki rolü isteyerek oynamışlardır. Çünkü, Menderes ve arkadaşlarının siyasi, ideolojik ve ekonomik görüşleri Amerika ve NATO'nun stratejileriyle tam bir uyum içindeydi. Menderes'in dış politika felsefesinde iki unsur vardı: ABD, NATO ve Batı dünyasına duyulan ileri derecede sempati ve beklentiler; buna karşılık, Sovyetler Birliği ve komünizme karşı tam bir zıtlık ve çatışma. Menderes, Türkiye'nin güvenliği, siyasi ve ekonomik gelişmesinin en önemli kaynağının ABD olduğuna inanıyor, Türkiye'nin çıkarları ile ABD'nin çıkarlarının özdeş olduğunu düşünüyordu.

Böylesi bir ideolojik ve siyasi tercih, Türkiye'nin ABD'nin Orta Doğu'daki projesine tam destek vermesini kolaylaştırıyordu. Menderes

hükümetinin oluşumunda başrol oynadığı Bağdat Paktı böyle bir inancın ürünüdür. Menderes, 1950'ler boyunca izlediği dış politikayı Bağdat Paktı perspektifinden oluşturmuş ve uygulamıştır. Paktın kurucu üyeleri olan Irak, İran ve Pakistan ve kısa süre sonra katılan İngiltere ile sıkı siyasi ve askeri diyalog geliştirmiş, ayrıca diğer bölge ülkeleri olan Mısır, Suriye, Ürdün, Lübnan, Suudi Arabistan ve diğerlerini paktın içine çekmeye ve böylece Sovyet karşıtı bloğu genişletmeyi ve güçlendirmeye çalışmıştır.9

Fakat Menderes'in tüm çabalarına rağmen bölge ülkeleri iki nedenle Türkiye öncülüğündeki bir pakt içinde yer almak istememişlerdir. Birincisi, Türkiye'nin bölgedeki sömürgeci ülkeler olan İngiltere ve Fransa ile yakın işbirliği içinde olmasıdır. Bölge ülkeleri, Türkiye öncülüğündeki projenin amacının Batı sömürgeciliğini devam ettirmek olduğunu düşünüyorlardı. Daha önemlisi, bu ülkeler Sovyetler Birliği'nden Türkiye kadar endişe duymuyor ve bu nedenle Sovyetler ile işbirliği içine girmekte sakınca görmüyorlardı. Öyle de olmuştur: Mısır'ın öncülüğündeki Arap milliyetçisi ülkeler, Batı ülkelerine karşı güçlü olabilmek amacıyla Sovyetler ile askeri ve siyasi işbirliği içine girmişler ve bölgede bu yönde bir ittifak kurmaya çalışmışlardır. Bunun sonucunda Sovyetler Birliği de bölgeye girmeyi başarmıştır.

İkincisi, Türkiye'nin İsrail'i tanıması ve sıkı ilişkiler içine girmesi, Arap-Müslüman ülkeleri rahatsız etmiştir. Zira, İsrail'in Filistin toprakları üzerinde kurulmuş olmasına ve Arapların haksızlığa uğramasına tepki duyuyorlar; Türkiye'nin İsrail ile ilişki içine girmesine şüpheyle bakıyorlardı. Bu boyut, yani İsrail faktörü, Türkiye'nin Orta Doğu politikasının en belirleyici unsuru haline gelmiş ve ilerleyen yıllarda devam etmiştir.10

Halbuki, Menderes ve arkadaşları (ilerleyen yıllarda diğer hükümetler), İsrail ile sıkı ilişki kurmayı Türkiye'nin askeri, siyasi ve ekonomik çıkarları

açısından yararlı görüyorlardı. Bir yandan İsrail'in de ABD'nin yakın dostu olması; diğer yandan ABD'deki İsrail lobisi aracılığıyla ABD'den daha kolay ve çok yardım alabilme ümidi, Menderes (ve diğer Türkiye) hükümetlerini İsrail ile ilişkiler geliştirmeye ikna ediyordu. Diğer yandan, Menderes hükümetleri, İsrail'i bölgedeki bir başka Batı yanlısı ülke olarak görmesi nedeniyle kendilerine yakın ve doğal dost olarak algılıyorlardı. Dolayısıyla, Türkiye'nin dış politika ve bu çerçevede İsrail perspektifi ile Mısır ve aynı çizgideki diğer bölge ülkelerinin dış politika ve İsrail perspektifi birbiriyle uyuşmuyor, hatta çatışıyordu.

Bu iki nedenden dolayı, Türkiye'nin bölge ülkeleriyle ilişkileri olumsuz yönde gelişmiş, Türkiye bu ülkeleri Batı ittifakı içine ve kendiyle işbirliğine çekmeye çalışırken, tam tersi olmuş, bu ülkeler hem Türkiye'den daha da uzaklaşmış ve karşı ittifak oluşturmuş hem de Sovyetler Birliği'ne yaklaşarak bölgedeki Sovyet etkisinin daha da artmasına yol açmıştır. Bunun üzerine, bölgede 1950'ler boyunca bir çok soğuk savaş çatışması, krizi ve savaşı doğmuştur: 1956 Süveyş Kanalı krizi ve Arap-İsrail Savaşı, 1957 Suriye krizi, 1957-58 Lübnan ve Ürdün olayları, 1958 Irak Devrimi gibi. Ve doğal olarak, Türkiye tüm krizlerde, çatışmalarda ve savaşlarda Batı ülkeleriyle birlikte hareket etmiş, onların görüşlerini ve operasyonlarını desteklemiştir.

Menderes'in Orta Doğu politikası, çok iyi niyetli ve belki de dönemin şartları altında kaçınılmaz bir politika idi. Menderes'in sahip olduğu dünya görüşü ve ideoloji, Türkiye'nin böylesine atak ve çarpıcı bir dış politika izlemesi, Orta Doğu'da rol oynaması, sadece bölgede değil Türkiye'deki muhalefetin de tepkisini çekmiştir. Türkiye'deki muhalefet, Türkiye'nin bölgedeki aktif rol oynamasını, maceracı, gereksiz, aykırı ve zararlı görmüşlerdir. Zira, bu politika Türkiye'nin bölgeden 'uzakta kalma tercihine' halel getiriyordu. Hele, Batı ile işbirliği çerçevesinde olması,

özellikle sol çevreleri daha çok rahatız ediyordu. Bu rahatsızlıklar, 1960 askeri darbesi ile kendini açıkça gösterdi. Askeri rejim, Menderes'in iç ve dış politikadaki atak tavrına tepki olarak, onun hayatına son vererek cezalandırma yolunu seçti. Doğal olarak, askeri rejim Türkiye'nin dış politikasında da değişim yapacaktı.

1960'lar: Batı'ya Tepki Olarak Temkinli Yakınlaşma

1960'lar döneminde Türkiye'nin Orta Doğu politikası yeni bir şekil aldı. Bu politikanın ana özelliği, Batı ile ilişkilerde yaşanan sorunlar ve olumsuzluklar sonucunda, Orta Doğu ülkelerinin bir denge unsuru olarak görülmesi ve bu çerçevede 'temkinli yaklaşım' sürecinin yaşanmasıdır. Bu olumsuzlukların nedeni de yine büyük oranda uluslararası sistemde ya da soğuk savaş sürecinde ortaya çıkan ilginç gelişmelerdi. 1960'larda Türkiye'yi doğrudan ilgilendiren ve olumsuz sonuçlar yaratan gelişmeler şunlardı:

Birincisi, Küba füzeler krizi sonrasında ABD ile Sovyetler Birliği arasında gelişen diyalog ve "détente" havasının Türkiye'nin aleyhine sonuç yaratmasıdır. Benzeri bir krizin tekrar yaşanamaması için Sovyetler Birliği'nin Küba'daki füzelerini kaldırması karşılığında, ABD'nin de Türkiye'deki kıtalararası füzeleri kaldırmaya Türkiye'ye danışmadan karar vermesi; ve ABD'nin Türkiye'ye yaptığı askeri ve ekonomik yardımları önemli oranda kısmaya başlaması ve hatta Türkiye'ye verilecek yardımların OECD çerçevesinde yapılmasının istemesi, Türkiye'deki yöneticileri ABD ile ittifak ilişkileri konusunda şüphe ve endişeye sevk etmişti.

Fakat Türkiye'nin Batı'ya tepkisini artıran ve Orta Doğu'ya yönelmesini sağlayan daha önemli faktör, Kıbrıs sorunu ve etkileridir. Türkiye, 1960'lardan itibaren Kıbrıs sorununu dış politikasının birinci gündem maddesi haline getirmiştir. Bu nedenle, Kıbrıs'ta başarılı olmak

“milli bir dava” olarak görülmüş, bu davanın başarılması için uluslararası kamuoyundan destek alma çabasına girilmiştir.

ABD ve diğer Batılı ülkelerin, Türkiye’nin Kıbrıs politikasını kabul etmemeleri, tam aksine Yunan tezlerine destek vermeleri, Türkiye’yi dış politikada yeni bir diplomasi sürecine itmiştir. Bunun iki örneği, 1965’te Birleşmiş Milletler Genel Kurulu’nun Kıbrıs konusunda Yunanistan’ın lehine bir karar alması; diğer de, ki bu en önemlisiydi, Türkiye’nin Kıbrıs’taki Türklere yapılan saldırıları durdurmak amacıyla bir askeri operasyon yapmak istemesi üzerine ABD Başkanı Johnson’un Türkiye’yi ikaz eden ve operasyonu engelleyen 5 Haziran 1964 tarihli ünlü mektubudur. Türkiye, bu dönemden itibaren, Batı ülkelerinden alamadığı desteği, diğer ülkelerden ve bu arada özellikle Orta Doğu ülkelerinden alma çabası içine girdi.

Uluslararası konjonktürdeki bu gelişmeler ve Türkiye’ye olumsuz yansımaları, Türkiye’yi Orta Doğu’ya yönlendiren en önemli unsurdu. Fakat bu arada, Türkiye’de gelişen iç gelişmelerin de etkisini gözden uzak tutmamak gerekir: Toplumda giderek güçlenen sol ve İslami kesimler, Türkiye’nin Orta Doğu’ya yakınlaşması için baskı yapmaya başladılar. Özellikle, Filistin sorununun 1967 Arap-İsrail savaşından sonra giderek Araplar aleyhine gelişmesi ve Filistin Kurtuluş Örgütü’nün kurulması, Türkiye’de Filistinliler lehine olan kamuoyunu daha aktif ve etkili hale getirdi.

Türkiye, bir yandan Kıbrıs sorunu ve bu çerçevede ABD ve diğer Batı ülkeleri ile yaşadığı olumsuzlukları dengelemek amacıyla ve aynı zamanda Arap ve İslam dünyasının desteğini alabilmek için bölge ülkeleriyle sıkı diplomatik ilişkiler kurmaya başladı; diğer yandan, Filistin sorununa duyulan sempati nedeniyle, İsrail ile ilişkilerini daha düşük bir seviyede tutmaya çalıştı. 1950’lerin aksine, Türkiye, Arapların endişelerini dikkate

alan, onlarla ilişkileri geliştirmeye çalışan ve bölgedeki çatışmalarda "tarafsız" kalan bir politika izlemeye başladı. "Tarafsızlık" çerçevesinde; Araplar arası çatışmalara müdahale etmemeye özen gösterdi; Batılı ülkelerin bölge ülkeleri ile olan sorunlarında "dışarıda" kalmayı tercih etti; ve Arap-İsrail savaşlarında daha çok Araplara yakın durmaya çalıştı. Bu arada, kısmen Türkiye'deki dini kesimlerin artan baskısı altında kalarak, kısmen de İsrail'in Kudüs'teki politikasına bir tepki olarak İslam Konferansı Örgütü'nün 1969'dan itibaren başlayan oluşum sürecine katıldı.

Bu tür gelişmelere rağmen, Türkiye'nin ideolojik tercihleri de daima bir faktör olarak göz önünde bulunduruldu. Türkiye, 1967 Arap-İsrail Savaşı'nda Arapları destekleyen bir söylem kullanmasına ve ABD'nin İsrail'e Türkiye üslerini kullanarak yardım etmesine izin vermemesine, hatta İsrail'in işgal ettiği topraklardan çekilmesi gerektiğini ilan etmesine karşın; hiçbir zaman, İsrail ile ilişkilerin koparılması; ya da İsrail'i destekleyen ABD'ye ve diğer Batı ülkelerine karşı bir tedbir uygulanması; ya da Araplara askeri veya siyasi bir destek verilmesi gündeme gelmedi. Aslında, Türkiye, mümkün olduğunca bölgenin dışında kalmak istiyor, "tarafsızlık" adı altında olaylara müdahil olmamak istiyordu.

Ne de Türkiye İKÖ'ye tam anlamıyla entegre oldu ve onun çabalarını tam anlamıyla destekledi. İKÖ'deki katılımını mümkün olduğunca alt seviyede tuttu. İKÖ'ye resmen üye olmadığı gibi, onun siyasi kararlarına tam destek vermedi. Zira İKÖ'nün Arap-İsrail çatışması ve İslami konulardaki bazı kararları, Türkiye'nin ideolojisiyle ve Batı yanlısı dış politika tercihleriyle uyuşmuyordu. Örneğin, İKÖ, İsrail ile ilişkilerin kesilmesi ve yaptırımlar uygulanması veya İslami konulurda kararlar aldığında, Türkiye bu tür kararları kabul etmiyor ya da çekinceler koyarak altın imza atıyordu.

1970'ler: Ekonominin Etkisinde Dış Politika

1970’lerde Türkiye’nin Orta Doğu ilişkilerinde yeni bir boyut, yani “ekonomik” gündem ortaya çıktı ve gelişti. Özellikle 1973-74 Petrol krizi ve sonrasındaki gelişmeler, Türkiye’nin bölgeyle ilişkilerini sıkılaştırmasında çok önemli rol oynadı: Öncelikle, Türkiye, petrol ihtiyacını kesintisiz karşılayabilmek için başta Irak olmak üzere petrol zengini ülkelerle sıkı ilişkiler geliştirmeye başladı. Türkiye-Irak petrol boru hatlarından ilki bu yıllarda (1973-77) tamamlandı ve Türkiye’ye petrol pompalamaya başladı. Fakat petrolün pompalanması sorunu bitirmiyordu, çünkü bu kez Türkiye, petrol ücretini ödeyecek dövizi bulmakta sıkıntı çekiyordu. 1973-74 petrol krizinin ortaya çıkardığı ikinci boyut, petrol üreten Arap ülkelerinin bir anda zenginleşmeye ve ekonomik pazar haline gelmeye başlamasıdır. Artan petrol fiyatları ile gelen petrodolar gelirleri, Arap pazarını cazip bir ihracat merkezi haline getiriyordu. Başta ABD, Avrupa ve Japonya olmak üzere pek çok gelişmiş Batı ülkesi, Arap pazarının avantajlarından yararlanmaktaydı. Öyle ki, Araplardan aldıkları yüksek fiyatlı petrol giderlerini, bu ülkelere sattıkları tüketim malları, silahlar, teknoloji ve sanayi ürünleri ile geri almayı başarıyorlardı. Türkiye’nin 1970’lerde bu açıdan önemli bir çaba ve başarı içinde olduğu söylenemez. Türkiye, 1970’lerde her ne kadar Arap ülkelerinden petrol almakta zorluk çekmemişse de, Arap ülkelerinin pazarlarını kullanabilecek ve ödediği petrol ücretlerini karşılayabilecek bir ihracat gücü ve yeteneklerine sahip değildi. Bunun arkasında biri siyasi diğer ekonomi-politik iki temel neden vardı: Siyasi olarak, Türkiye, içerde anarşi ve siyasi istikrarsızlık yaşıyor ve politika üretemiyordu. Ekonomi-politik açıdan, Türkiye’nin ithal ikamesi anlayışına dayalı ekonomi-politikası, ihracatı teşvik edecek ve artıracak dürtüden mahrumdu. Türkiye’nin 1970’ler boyunca toplam ihracatının 2 milyar dolar civarında olması, bu politikanın

bir sonucu idi. Ve Orta Doğu bölgesi bu olumsuzluktan payını fazlasıyla alıyordu.

Bunu dışında, bu dönemde Türkiye'nin Batılı ülkelerle yaşadığı problemlerin doğurduğu ekonomik sonuçları da dikkate almak gerekir: Türkiye'nin 1974 Kıbrıs askeri harekatı sonrasında ABD'nin askeri ambargosuna maruz kalmasının yarattığı ekonomik ve siyasi şok; diğer yandan Avrupa Ekonomik Topluluğu ile yaşanan ekonomik-ticari-mali krizlerin yarattığı ekonomik ve ticari açmazlar, Türkiye'nin alternatif bölgelere yönelmesini teşvik etmiştir.

Bu dönemde Türkiye'nin Orta Doğu ile yakınlaşmasına sıcak bakan iki lideri gözden kaçırmamak gerekir: Bülent Ecevit ve Necmettin Erbakan. Her birisi de farklı gerekçeler ve tercihlerle Türkiye'nin Orta Doğu ile ilişkilerinin geliştirilmesinden yana idi. Kısaca belirtirsek: Ecevit, 'bağımsız Türkiye' ve 'bölgesel dış politika stratejisini' savunuyor, Türkiye'nin Batı'yla sorunlarına tepki olarak bölge ülkeleriyle işbirliğini istiyordu. Ecevit, ileri sürdüğü "Yeni Güvenlik Konsepti" çerçevesinde, Türkiye'nin ABD'nin uyguladığı askeri ambargonun etkisini yok edebilmesi için bölgedeki silah üretme arzusu içinde olan ülkelerle (örneğin Libya, Sovyetler Birliği vb.) işbirliğine gitmesini istiyordu. Diğer yandan, Necmettin Erbakan, sahip olduğu İsamcı yaklaşımla, "İslam Ortak Pazarı'nı" savunuyordu. Buna göre, Türkiye bölge ülkeleriyle sıkı ekonomik ilişkiler geliştirmeli ve ekonomik entegrasyon gerçekleştirmeliydi. Erbakan ve Ecevit'in 1970'lerde hem birlikte hem de farklı hükümetler içinde bulunmaları, Türkiye'nin bölgeyle yakınlaşmasında önemli bir etkendi.

Bunun sonucunda, Türkiye 1970'lerde Orta Doğu ile küçük çapta ve yavaş yavaş da olsa ilişkilerini geliştirmiştir. Ekonomik açıdan, petrol boru hatlarının yapılması ve petrol ithalatının artması; siyasi olarak FKÖ'nün

tanınması ve Türkiye'de elçilik açmasının sağlanması ve İKÖ Dışişleri Bakanlarının İstanbul'da toplanması, bu dönemdeki en önemli gelişmelerden bazı örnekler olarak kaydedilebilir.

1980'ler: İstisnai Şartlarda Özal Farkı ile İstisnai Politika

1980'lerin başında uluslararası sistemde ve Orta Doğu bölgesinde, hem bölgenin hem de Türkiye'nin kaderini yakından etkileyen üç önemli gelişme ortaya çıktı: Sovyetler Birliği'nin Afganistan'ı işgali, İran İslam devrimi ve İran-Irak savaşı. Bu üç olay, Türkiye'yi de yakından etkilemiş, Türkiye'nin iç ve dış politikasında yeni bir sürecin başlangıcı olmuştur. Ve en önemlisi, bu gelişmeler, Türkiye'nin Orta Doğu'ya daha fazla dönmesine, daha fazla ilgilenmesine ve bir bakıma daha fazla kaynaşmasına katalizör etkisi yapmıştır. Bu süreçte en önemli rolü de, Türkiye'deki askeri darbe sonrasında oluşan yeni düzende ön plana çıkan Turgut Özal oynamıştır. Diğer bir deyişle, 1980'ler boyunca Türkiye'nin Orta Doğu'ya yönelmesinde, bir yandan uluslararası konjonktürün sunduğu olumlu avantajları gelirken, diğer yandan bu avantajları kullanmaya hazır ve uyumlu bir konuma sahip olan Özal etkili olmuşlardır.

Türkiye'nin 1980'lerdeki Orta Doğu'ya açılımı, ne daha önceki dönemlerde eşine rastlanır ne de karşılaştırılması pek mümkün olmayan bir örnektir. Aşağıda daha detaylı görüleceği üzere, bu dönemdeki Türkiye-Orta Doğu ilişkileri, her bakımdan oldukça üst seviyede gelişmiş, her iki taraf açısından da olumlu sonuçlar doğurmuştur. Ekonomik, ticari, mali, siyasi, sosyal, kültürel yönlerden önemli gelişmeler kaydedilmiştir. Böylesi istisnai bir yakınlaşmanın oluşmasının nedenini, Türkiye'nin klasik devlet politikasının 'değişime' uğramasında değil, bu dönemde ortaya çıkan gerçekten istisnai uluslararası konjonktürün yarattığı imkânlarda ve bu imkânları kullanan Özal liderliğinde aramak gerekir. Neydi bu şartlar ve Özal farkı?

Bölgede Meydana Gelen Kritik Gelişmeler ve Türkiye’ye Yansımaları

1970’lerin sonu ve 1980’lerin başında Orta Doğu bölgesini ve Türkiye’yi çok yakından ilgilendiren üç önemli gelişmeden ilki Sovyetler Birliği’nin Afganistan’ı işgali, ikincisi İran’da İslam devriminin olması, üçüncüsü İran-Irak savaşının başlamasıdır. Bu olayların tümü, öncelikle Orta Doğu’nun genel politikasını ve bu politikadaki hassas dengeleri alt üst etmişti. Öncelikle Sovyetlerin Afganistan’ı işgali, Sovyetlerin Güney Asya yoluyla güneye doğru yayılması ve bu yolla hem bölgedeki ABD-Batı yanlısı ülkelerin hem de özellikle Basra Körfezi gibi petrol zengini alanlarının Sovyetlerin etkisi altına girmesi anlamına geliyordu. Bu durum, Doğu-Batı ilişkilerinde İkinci soğuk savaş döneminin başlamasına yol açarken bölgedeki dengeleri de Sovyetler lehine etkileme potansiyeline sahipti.

Diğer yandan, en azından bu işgal kadar önemli bir başka gelişme, İran’daki İslam devrimi ve bunun bölgeye yansımaları idi. İran’ın İslam adına devrim yapması, bir yandan İslamın devrimci bir unsur olarak kullanılabileceği düşüncesini (siyasal İslam), diğer yandan Batı-ABD’nin etkisinden kurtulmanın mümkün olduğu güvenini ve en önemlisi bu yöntemin diğer İslam ülkelerinde de uygulanması için “devrimin ihracı” yapılması ihtimalini ortaya çıkardı. İran devriminin Orta Doğu’daki pek çok ülke üzerinde domino etkisinin olabileceğini düşünmek mümkündü. Zira, her devrim önce kendi ülkesini ama bir süre sonra da etrafındaki ülke ve bölgeleri etkilemek ve benzeri devrimleri buralarda da yapmak ister. Fransız İhtilâli ve Sovyet İhtilâli bu şekilde bir gelişme göstermişti. Dolayısıyla, İran devriminin, hem bilinçli olarak İran devrimcileri tarafından ihraç edilebileceği, ama aynı zamanda bölge ülkelerindeki

radikal siyasi grupların böyle bir devrimi kendileri ithal etmek ve aynı şeyi kendi ülkelerinde uygulamak isteyecekleri de gayet anlaşılır bir şeydi.

İran devriminin ilk ve belki de en önemli etkisi, Irak üzerinde oldu. Irak, hem jeopolitik konumu nedeniyle hem de kendi etnik, dini, sosyo-kültürel ve ekonomik şartları nedeniyle İran devrimini 'ensesinde hissetti.' Eğer İran devrimini ihraç edecektiyse sıradaki ilk ülke Irak olurdu. İşte, bu endişedir ki, Irak'ta bazı ciddi hareketlenmelere yol açmış ve hatta Irak'ı sarsmıştı. Bu durum, Irak rejimini teyakkuza itmişti. Bu durum karşısında, öncelikle Irak'ta yönetime gerçekten Arap milliyetçisi, atılgan ve saldırgan özelliklere sahip Saddam Hüseyin geldi. Saddam Hüseyin, iktidara geldikten hemen sonra, içerideki karışıklıkları durdurabilmek, İran'ın etkisi püskürtebilmek ve böylece bölgedeki İran etkisi azaltabilmek için İran'a saldırdı. Böylece sekiz yıl devam edecek olan İran-Irak savaşı başlamış oldu. Irak'ın İran'a saldırısı, hem bölge ülkelerini hem de global güçleri 'rahatlattı' ve Irak'ı bir anda kahraman olarak ön plana çıkardı. Bunun sonucunda, İran karşıtı ülkelerin tamamı sekiz yıl boyunca değişik yollardan Irak'ı desteklediler. Petrol zengini ülkeler, Batı yanlısı ülkeler ve daha önemlisi ABD ve diğer Batı ülkeleri Irak'a açık destek verdiler.

Tüm bu gelişmeler, hem Türkiye ve diğer bölge ülkelerini ve hem de bu bölgede etkisi olan ABD, İngiltere ve diğer Batı ülkelerini yeni politikalar üretmelerine yol açtı. ABD Başkanı Carter, adıyla anılan Carter Doktrini'nde, ABD'nin "hayati çıkarları" içinde olan petrol zengini Basra Körfez bölgesine yapılacak herhangi bir saldırıya, gerekirse silah kullanmak dahil her türlü karşılığı vereceğini ilan etti. Ardından, ABD, bölge ülkelerinin hem Sovyet Birliği'nin hem de İran'ın bölgeye yayılmasını önlemek ve mücadele etmek üzere "stratejik konsensus-işbirliği" içinde tutmak için diplomatik-siyasi çalışmalar yaptı. ABD, bölge ülkelerinin,

Sovyetler ve İran tehdidine karşı dayanışma, işbirliği ve yardımlaşma içinde olmasını istiyordu.

ABD politikasının Türkiye'yi çok yakından etkilemesi ve ilgilendirmesi ve Türkiye'nin bu gelişmelerden uzak kalamayacağı gayet açıktı. Zira, Türkiye'nin konumu ve politikası da ilginçti. Türkiye hem Sovyetler Birliğinin yayılmasının ve İran'daki İslami devriminin ve hem de İran-Irak savaşının en merkezi konumunda bulunan bir ülke idi. Klasik söylemle, Türkiye'nin jeopolitik ve jeostratejik konumu ve önemi onu anahtar bir duruma getirmişti. Türkiye'nin anahtar konumunun biri 'negatif etki', diğer de 'pozitif etki' olmak üzere birbiriyle rekabet halindeki iki boyutunu dikkate almak gerekir.

'Negatif etki', Türkiye'nin kendisinin de bu bölgesel gelişmelerden 'domino etkisi' mantığı çerçevesinde olumsuz etkilenmesi ve benzeri gelişmeleri yaşaması idi. Yani, ya bir Sovyet baskısı veya müdahalesi veya içişlerine karışması yoluyla Türkiye'nin de Sovyetlerin etki alanı altına girmesi tehlikesi, 1970'lerin şartları göz önünde tutulduğunda elbette vardı. Aynı şekilde, İran'daki İslam devrimi, tüm İslam toplumları ve devletlerinde olduğu gibi, Türkiye'de de etkisini göstermişti. Türkiye'de İran yanlısı insanların sayısı ve gücü (mezhep farkları nedeniyle) çok büyük olmasa da, Türkiye'deki sayıları az da olsa radikal Müslümanların da İran benzeri bir devrim yapma eğilimi içinde olmaları da hesapların içinde yer alıyordu. Dolayısıyla, Batı bağlantısının ve statükonun korunabilmesi için Türkiye'nin Sovyetlerin etkisi altın girmesinin veya 'İranlaşmasının' önlenmesi gerekirdi.

'Pozitif etki', Türkiye'nin kendisini bir istikrar ve düzen içine koyduktan sonra bölgede 'yapıcı ve olumlu' rol oynaması idi. Türkiye, bölge ülkeleri ile sıkı ilişkiler geliştirerek ve onlarla diyalog kurarak bölgenin karşı karşıya olduğu bu iki tehdit ve tehlikeden korunması

mümkün olabilirdi. Türkiye'nin Orta Doğu'ya dönük dış politikasını güçlendirmesi ve yaygınlaştırması, bölgede olumlu gelişmelere yol açardı. Bunun için, öncelikle Türkiye'nin 1970'ler boyunca yaşamakta olduğu iç anarşik ve siyasi belirsizliklere son vermesi gerekirdi.

İşte bu mantık çerçevesinde, 1980 askeri darbesi ve sonrasında, Türkiye'de yeni bir siyasi, askeri ve ekonomik düzen oluşmaya başladı. Dolayısıyla, Türkiye'deki 1980 askeri darbesini Türkiye'nin iç ve uluslararası ortamındaki belirsizlikler çerçevesinde düşünmek gerekir: Askeri darbe, sadece Türkiye'deki sokak anarşisini, hükümet ve siyasi tıkanıklığı, iç savaş tehlikesini durdurmak bakımından değil, ayın zamanda Orta Doğu'daki yeni dengeler açısından da önemli bir gelişme idi. Zira, askeri rejimin yarattığı düzen, hem Türkiye'nin iç politikasında hem de yakınındaki Orta Doğu bölgesinde istikrarın sağlanması ve statükonun korunması yolunda önemli adımlar atmıştır.

Konumuz bakımından askeri rejim hükümetinin attığı en önemli adımlardan biri, öncülüğünü Özal'ın yaptığı 24 Ocak 1980 Kararlarını benimsemesi ve kendisinin ekonomik politikası olarak tercih etmesi idi. 24 Ocak Kararları, Türkiye'nin iç ve dış ekonomik ilişkilerinde liberal ekonomi anlayışının doğmasına yol açacak nitelikteki kararlardı. 24 Ocak kararlarının ana mantığı, liberal ekonomi anlayışına ve ihracata dayalı büyüme stratejisine dayanmasıydı. Türkiye, 1970'lerdeki ithal ikamesi politikasını terk etmiş ve onun yerine ihracata dayalı bir liberal ekonomi uygulanmasını başlatmıştı. Yani, Türkiye'nin kalkınması, üretimini artırması, sanayileşmeyi gerçekleştirmesi, döviz ihtiyacını karşılaması, velhasıl ekonomik düzlüğe çıkması, ihracatının artırılması hedefine bağlanmıştı. Bu amaca dönük olarak yeni pazarların bulunması kaçınılmazdı. Halbuki 1970'ler boyunca ve özellikle askeri darbe sonrasında Türkiye'nin geleneksel pazarı olan Avrupa ülkeleri ile sorunlar

yaşanıyordu. Askeri hükümetin Dışişleri Bakanı İlter Türkmen'in belirttiği gibi, Türkiye'nin Avrupa pazarının kapıları aşağı yukarı kapalıydı. Avrupa ülkelerinin Türkiye'deki askeri darbeye tepki olarak Türkiye'nin temel ihraç malları olan tarım, tekstil, işgücü ve benzeri mallarına kapılarını kapatmışlardı. Bunun üzerine Türkiye'nin ihracatını artırmak için önünde tek alternatif olarak Orta Doğu ve İslam ülkeleri kalıyordu.11

1980 yılında olan ve Türkiye'nin bölgeye yönelmesinde etkili olan bir başka faktör, Türkiye-Amerika ilişkilerinin Amerikan ambargosunun sona ermesi sonrasında gelişmeye ve ABD'nin Türkiye'yi çok açık bir şekilde desteklemeye başlamış olmasıdır. ABD, 24 Ocak Kararlarının yürütülmesi için OECD kapsamında ekonomik desteğin verilmesine öncülük ederken, aynı zamanda Türkiye'deki askeri darbecilerin 'Türkiye'yi uçurumdan kurtaran' müdahalesine destek vermekteydi. ABD ile Türkiye arasında Mart 1980'de imzalanan SEİA (Savunma ve Ekonomik İşbirliği Anlaşması), Türkiye'ye 1975'ten beri uyguladığı askeri ambargoyu kaldırıyor ve Türk Silahlı Kuvvetleri'nin modernize edilmesi için askeri yardım yapılmasını taahhüt ediyordu. Bu çerçevede, ABD, 1980'ler boyunca Türkiye'ye askeri yardım ve teknoloji transferi yaptı. ABD, yardımının asıl önemi yanı, ABD'nin Türkiye'deki iç politika gelişmelerine ve Türkiye'nin Orta Doğu'daki 'stratejik konsensus-işbirliğinin' oluşumuna 'pozitif etki' yapmasına destek vermesidir. Bunu karşılığında Türkiye'den beklentisi, Türkiye'nin Orta Doğu bölgesinde Sovyet ve İran yayılmasına karşı 'istikrarlı bir ortamın oluşmasında' rol oynaması idi.

Özal Faktörü

Türkiye'nin 1980'lerde Orta Doğu'ya yönelmesinin bir boyutu yukarıda belirttiğimiz ulusal ve uluslararası konjonktürlerse, diğer boyutu bu iki konjonktürle uyumlu bir kişisel özelliğe sahip Turgut Özal'ın siyasi bir aktör olarak ortaya çıkması ve güçlenmesidir.

Siyaset Bilimi literatüründe önemli bir tartışma olan, ‘liderler mi tarihi yazar, yoksa tarih mi liderleri üretir” sorusu, Özal ve 1980’ler Türkiyesi için de geçerlidir. Soruyu Özal için yeniden formüle edersek: Türkiye’nin 1980’lerde Orta Doğu ile ilişkilerinin gelişmesinde yukarıdaki ulusal ve uluslararası faktörler önemli rol oynadıysa, Özal bu rolü ‘icra eden’ bir lider mi idi? Yoksa, yukarıdaki şartları daha da ileri götürerek Türkiye’nin Orta Doğu’ya dönmesinde beklenenin ötesinde bir rol oynadı mı?

Her şeyden önce belirtilmeli ki, Özal’ın aşağıda detaylı olarak belirteceğimiz gibi bir felsefi temeli vardı. Özal, önceden sahip olduğu siyasi felsefesi sayesinde öne çıkmış ve kazandığı rolünü daha aktif ve etkili bir şekilde oynamıştır. Ama eğer 1980’ların ulusal ve uluslararası şartları olmasa idi, Özal, sahip olduğu felsefeyi uygulamaya koyamazdı. Zira, kendisi 1970’lerde de benzeri bir kişiliğe sahip olmasına ve Türkiye’de siyasetin içinde bulunmasına rağmen, Türkiye’nin iç ve dış politikasında aynı şekilde etkili ve aktif olamamıştı. Keza, Özal öncesi ve sonrası dönemlerde Özal’ın kişilik özelliklerine sahip pek çok siyasetçi olmasına rağmen, şartlar uygun olmadığı için aynı sonuçları yaratılamamıştır.12

Fakat bu şartlara sahip olan bir başka liderin, Özal’ın sahip olduğu felsefeyi kabul etmeden aynı etkiyi göstermesi de mümkün olmazdı. Öyleyse, liderin tarihin oluşumundaki önemini de dikkate almak gerekiyor. Liderler, sahip oldukları kişisel özelliklerini ön plana çıkarak mevcut fırsatlardan olağanüstü sonuçlar elde edebilirler. Yoksa, Adolf Hitler veya Saddam Hüseyin gibi liderlerin, örneğin bugünün Almanya’sında veya Fransa’sında aynı politikayı uygulamaları veya uygulamaya çalışsalar bile aynı sonuçları doğurmaları elbette beklenemez.

Bu ikisi arasındaki ilişkiyi, Türkçedeki bir halk deyimiyle yani “tencerenin yuvarlanıp kapağını bulması” mantığıyla açıklamak daha doğru olacaktır. Yani, ‘şartlar kendine uygun kişiyi yaratır’ ya da ‘kişiler

kendilerine uygun şartlarda öne çıkar”. İşte Özal, 1980’lerin Türkiye’sinin ve Orta Doğu şartlarının ortaya çıkardığı bir liderdi; ya da Özal, 1980’lerin şartlarında ortaya çıkmış ve bulduğu fırsatları sahip olduğu felsefeye uygun kullanmış bir kişiydi. Özal’ın Türkiye’yi Orta Doğu’yla yakınlaştıran felsefesi şu idi:

Özal genel olarak İslam dünyasına ve özel olarak da Orta Doğu bölgesine sempati duyan bir liderdi. Bu sempati, onun Müslümanların ve İslam toplumlarının kardeşliğini şart koşan dini inancından kaynaklanıyordu. “Diğer İslam ülkeleriyle yakınlaşmamızın nedeni, bu kardeş ülkelerle aramızda mevcut olan kültürel ve dini bağların varlığıdır,” diyordu.13 Özal, Osmanlı İmparatorluğu’nun son döneminde Türkler ile Araplar arasında yaşanan bazı tatsız ve istenmeyen olayların ve çatışmaların dikkate alınmamasından yanaydı. Bu noktada, Birinci Dünya Savaşı’nda Osmanlı İmparatorluğu’na yaptıkları ihanet nedeniyle Araplara sıcak bakmayan klasik Türk görüşünden farklı düşünüyordu: “Bu olay artık bitmiştir. Yetmiş yıl geride kaldı. Araplar ve Türkler dört yüz yıl boyunca bir arada yaşadılar. Bizim ortak kültürümüz var. Geleneklerimiz benzerdir. Niye işbirliği yapmayalım?”14 cümleleri, Özal’ın tarihsel çatışmalara bakışını da açıklar. Ona göre, Türkiye, coğrafi ve kültürel bağlantıları nedeniyle Orta Doğu bölgesinin ayrılamaz bir parçasıydı.15 Bu tür düşünceleri nedeniyle Özal Osmanlı İmparatorluğu’nu yeniden canlandırmaya çalışmakla suçlandı. Hatta bazıları onun bir Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı’ndan çok, bir Osmanlı İmparatorluğu Sultanına benzediğini iddia etti.16

Özal’ın Türkiye’nin klasik ideolojisinden farklı düşündüğü kesin olmakla birlikte, hiçbir şekilde radikal veya fundamentalist bir İslam inancına sahip değildi. Walter F. Weiker’in belirttiği gibi, “pragmatik bir İslam görüşü” vardı.17 Liberal düşünceyi ve Batılı yaşama tarzını

benimsemiş bir kişi olarak, Batılı değerler ile kendi İslam anlayışını kaynaştırmayı amaçlıyordu. Öyleyse, Özal'ın özel olarak Orta Doğu'ya ve genel olarak İslam dünyasına olan sempatisini onun liberal ve Batılı anlayışından ayrı düşünmemek gerekir. Hangisinin önde geldiği, konudan konuya değişmekle birlikte, liberal ve Batı'ya ilgisinin daha baskın olduğu söylenebilir.

Gerçekten, Özal'ın Türkiye'nin Orta Doğu ve İslam dünyasıyla ilişkilerini geliştirilmesi arzusu, onun liberal düşüncesinden önemli ölçüde etkilenmiştir. Onun "ekonomik refah ve zenginliğin artması ile birlikte bölgedeki sorunların, anlaşmazlıkların, çatışmaların ve savaşların sona ereceği" düşüncesi, esasen uluslararası işbirliği için ileri sürülen liberal kaynaklı "fonksiyonalist teori"ye dayanmaktadır.18 Özal, Avrupalıları özellikle Fransa ve Almanya'yı İkinci Dünya Savaşı benzeri askeri savaşlara gitmeme konusunda eğitmekte ve bunun yerine onlar arasında işbirliğini geliştirmekte başarılı olduğu için, AB projesinden çok etkilendi ve hayran oldu.19

Özal benzeri bir projenin Orta Doğu bölgesinde de uygulanmasını umuyordu. Bu amaçla, bölge ülkeleri arasında gerçekçi bir dayanışmanın sağlanması için Avrupa'dakine benzer bir bölgesel ekonomik ve ticari işbirliğinin yaratılması için adımlar attı. Orta Doğu'da sürekli bir barış düzeninin, bölge ülkeleri arasında karşılıklı ekonomik bağımlılıklar temeli üzerine inşa edilebileceğini düşünüyordu. Zira, ekonomik karşılıklı bağımlılıklar, ülkelerin ortak çıkarlarını geliştirecek ve siyasi anlaşmazlıkların ve kavgaların çözümüne yardımcı olacaktı.20 Bir kere bu düzen yaratıldıktan sonra, Özal'ın sözleriyle, "bu ülkeler birbirlerinin çıkarlarını zedeleyecek adımları atmazdan önce iki kez düşünmek durumunda kalacaklar…"dı.21

Özal’ın Orta Doğu ülkeleri arasında ekonomik işbirliğini geliştirme arzusu, kısmen onun Batılı ülkelerin Türkiye’ye karşı uyguladıkları ekonomik korumacılık politikalarına duyduğu hayal kırıklığı ve tepkiden kaynaklanır. Belki bu durum onun yukarıda bahsettiğimiz Batı’ya duyduğu sempatiyle çatışıyor gibi görünebilir. Fakat bu tepki Batı’ya düşmanlık değil, Batı’nın politikalarının yarattığı ekonomik olumsuzluklara karşı bir tedbirdi. Kitabında belirttiği gibi, ABD-Kanada Serbest Ticaret Alanı, Asya-Pasifik’teki ülkeler arasındaki bölgesel entegrasyon çabaları ve nihayet Avrupa Birliği gibi örneklerde görüldüğü üzere, dünyanın bölgesel işbirlikleri şeklinde yapılanmaya doğru kaymasından endişe duyuyordu. Bu bölgeselleşme süreci ve Sovyet Blokunun dağılmasından sonra olayların hızlı gelişimi ve istikrasızlık göz önünde bulundurulduğunda, Türkiye’nin ve İslam ülkelerinin gelecekte çok büyük ve ciddi sorunlarla karşılaşacaklarını tahmin ediyordu. İslam ülkelerinin yeterince gelişememiş olmaları ve yeterli altyapılarının bulunmaması gibi nedenlerle endüstriyel ve teknolojik üretim yapamamalarından ve dünya ticaretinde çok küçük bir paya sahip olmalarından dolayı oldukça üzüntü duyuyordu.

Bu problemin çözümünün ulusal bazdaki çabalarla değil, ancak uluslararası ekonomik işbirliğinin geliştirilmesi ile mümkün olabileceğine inanıyordu. Bu yüzden, İslam ülkelerinin liderlerini bu değişimlere dikkat etmeye22 ve daha fazla işbirliğine giderek dünya ticaretindeki paylarını artırmaya ve böylece İslam ülkelerinin refah seviyelerini yükseltmeye çağırdı. Ve bunun başarılması için, onların da AB tipi bir örgütlenme yaratmaları ve bu ülkeler arasında çok sayıda projeler geliştirmeleri ve uygulamaları gerekirdi.23

Özal’ın Orta Doğu ülkeleri arasında AB tipi bir örgütlenme ve işbirliği kurulması ideali, mevcut şartlar içinde uygulanması ne yazık ki olası değildi. Zira, bölgenin içinde bulunduğu bilimsel, teknolojik, ekonomik ve

siyasi şartlar, AB ülkelerinin başlangıçta sahip olukları şartlarla karşılaştırmayacak kadar kötü ve olumsuzdur. Bölgede sık sık çatışma ve savaşlara neden olan çok derin ve bölgeye özgün siyasi istikrasızlıklar ve ekonomik problemler, bölge düzeyinde AB benzeri bir ortak pazarın kurulmasını engellemektedir.

Özal bu engellerin elbette farkındaydı. Daha 1982 yılında Başbakan Yardımcısı iken verdiği bir mülakatta bu engelleri aşmanın yollarını gösteriyordu. İslam Ortak Pazarı'nın yaratılabilmesi için iki şart vardır: İslam ülkeleri arasında bir birlik ve topluluk oluşturma isteği ve şuurunun oluşması ve bu ülkeler arasında etkili iletişim ağının ve altyapının kurulması. AET kurulmazdan önce Avrupa ülkeleri arasında yollar, demiryolları, telefon ve telekomünikasyon ağlarının çoktan kurulu olduğuna işaret ederek, İslam ülkelerinin de böyle bir pazarı kurabilmeleri için benzeri donanımlara öncelikle sahip olmaları gerektiğini düşünüyordu. Ancak bu noktadan sonra, malların, insanların, sermayenin serbest dolaşabildiği ve İslam ülkeleri arasında sınırların ve vize uygulamalarının ortadan kalktığı bir İslam Ortak Pazarı kurulabilirdi.24

Özal bu hedefi gerçekleştirmek için çok sayıda projelerin üretilmesine öncülük etti ve daha sonra da bunları uygulamaya çalıştı. Özal'ın ürettiği projelerin bazıları, petrol, gaz ve su gibi bölgesel kaynakların bölge ülkeleri arasında işbirliğini geliştirecek yönde kullanımı amacına dayanıyordu.25 Özal, bu kaynakların bölgesel işbirliği çerçevesinde kullanılmasının bölgede barışı güçlendireceğini düşünüyordu. Bölge ülkelerinin bu imkânları ve fırsatları kullanması için kendisinin geliştirdiği projeleri özetle şöyle açıklıyordu:

"Orta Doğu'da su problemi çok kötü durumda… Türkiye'nin sularını Orta Doğu'ya taşıyacak boru hatlarına paralel olarak Orta Doğu'nun petrolünü Türkiye'ye taşıyacak boru hatları yapılabilir. Daha güçlü işbirliği

geliştirerek Orta Doğu’nun altyapısını inşa edebiliriz. Altyapı, bölgedeki ekonomik işbirliğini önemli ölçüde artıracaktır. İşbirliği, sadece bölge devletleri arasında değil aynı zamanda bölge halkları arasındaki anlayış ve iyi niyet duygularını artıracak ve bölge halkaları arasındaki ekonomik gelişmişlik açığını azaltacaktır. Petrol satışından elde edilen gelirler ile kurulacak olan bir ekonomik işbirliği fonu, bu projelerin yani boru hatlarının yapılaması ve ekonomik işbirliğinin oluşturulması için uygun bir yöntem olabilir.”26

Özal’ın Türkiye’nin iki yoldan bölgede etkili olabileceğini düşünüyordu: Birincisi, Güneydoğu Anadolu Projesi, Türkiye’den bölge ülkelerine su akıtacak olan Barış Suyu Projesi ve bölgeden Türkiye’ye yapılması planlanmış olan gaz ve petrol boru hatları projeleridir. Bunlardan GAP, Özal’ın çok büyük değer verdiği ve ümit beslediği, yapımına kendisinin Başbakanlığı sırasında (1983) başlanan Türkiye’nin son yıllarda gerçekleştirdiği en büyük yatırım projesidir. Özal, GAP’a hem Türkiye’nin Güneydoğu Anadolu bölgesinin ekonomik ve sosyal şartlarını iyileştirecek (iç/ulusal hedef), hem de Türkiye’nin Orta Doğu’ya ve Avrupa’ya gıda ve tarım ürünleri ihracatını artıracak (dış politika hedefi) bir proje olarak bakıyordu.27 Özal’ın GAP’tan beklentileri ile onun Türkiye’yi AB’ye tam üye yapma hedefi arasında yakın bağlantı vardı. Türkiye’nin 1980’de başlattığı ihracata dayalı ekonomik büyüme stratejisini ve Batı ülkelerine dönük tarım ihracatının karşılaştığı engelleri göz önünde bulunduran Özal, bu stratejinin başarıya ulaşması ve engellerin kaldırılabilmesi için Türkiye’nin mutlaka AB’ya tam üye olması gerektiğini düşünüyor ve bu yolla AB piyasasının Türkiye ihracatına büyük bir pazar olacağını umuyordu.

Özal, GAP’ı aynı zamanda Orta Doğu’nun potansiyel ekmek sepeti olarak görüyordu. GAP’ın tamamlanması sonrasında Türkiye’nin tarımsal

üretiminin patlaması yani “tarım devrimi”nin28 gerçekleşmesinden sonra, çok değişik tarım ürünlerini buna ihtiyaç duyan İran, Libya, Mısır, Tunus, Cezayir, Suriye ve Irak gibi bölge ülkelerine ihraç edebilecekti.29 Bunun yanında, GAP’tan elde edilen elektrik enerjisi de, Özal’ın uzun süredir bölgeye ihraç etmeyi planladığı kalemlerden birisiydi. En azından komşular ve yakın bölge ülkeleri ile Türkiye arasında elektrik ağlarının birleştirilmesi için bazı girişimleri olmuştu.

Ne yazık ki, Özal’ın GAP merkezli bölgesel ekonomik işbirliği düşüncesi, öncelikle Türkiye’nin güney komşularından olumsuz tepkiler aldı. GAP’ın baraj havzalarının doldurulması amacıyla Fırat ve Dicle nehir sularının belli bir süre kısılması, Türkiye’nin bölgedeki en önemli su kaynakları üzerindeki hakimiyetinden rahatsız olan Irak ve Suriye tarafından karşı çıkıldı ve eleştirildi. Türkiye ile bu ülkeler arasında sürtüşmeye yol açan bu tepkiler öylesi bir noktaya geldi ki, özellikle Suriye Türkiye’ye karşı güç dengesi sağlamak için PKK terörüne destek verme yoluna gitti. Bazıları, bu durumu, Türkiye ve Suriye’nin birbirlerine karşı “su” ve “terör” silahlarını kullandıkları şeklinde yorumladılar. Böylesi sonuçlar, elbette Özal’ın hiç öngörmediği ve istemediği olumsuzluklardı.

Özal’ın Türkiye merkezli olarak ileri sürdüğü ve bölgesel barışa katkıda bulunacağını umduğu bir başka proje, adıyla malum “Barış Suyu Projesi”dir. Özal, yukarıdaki alıntıdan da anlaşılacağı üzere, kafasında öyle bir resim oluşturmuştu ki, burada Orta Doğu ve Basra Körfezi’ndeki petrol zengini ülkelerden Türkiye’ye petrol ve gaz borularının yanı başında Türkiye’nin Seyhan ve Ceyhan ırmak sularının Suriye, Irak, Suudi Arabistan ve diğer Körfez ülkelerine akıtılması için su boruları bulunuyordu. Barış Suyu Projesi, bölge ülkelerinin su ihtiyaçlarını karşılayacak bir çözümdü. Orta Doğu’daki su sorunun gelecekte toprak

sorunları kadar önemli olacağı beklentisi ile, bölgesel ülkelerin bu konuda şimdiden işbirliğine gitmesi gerekiyordu. Yeteli su kaynaklarına sahip olan Türkiye, bu işbirliğinde önemli bir rol oynayabilir ve bölgesel barışa katkıda bulunabilirdi.

Ne yazık ki, bu proje Özal'ın hayal dünyasının ve proje aşamasının ötesine gidemedi. Başarısızlığın iki nedeni vardı: Birincisi, projenin yapılması çok büyük paraya ihtiyaç duyuyordu ve hiçbir ülke bu parayı yatırmaya yanaşmıyordu. İkincisi, bölge ülkeleri bu yolla kendilerinin Türkiye'ye "bağlanacakları" ve bunun sonucu Türkiye'nin çok büyük bir siyasi güç kazanacağı endişesini duyuyorlardı. Sonuç olarak, proje, kâğıt üzerinde kaldı ve Özal'ın ölümü ile birlikte adı bile anılmaz bir hâle geldi.

1980'lerde İlişkilerin Gelişimi ve Zaafları İKÖ ve İSEDAK Kapsamındaki Gelişmeler

Öncelikle, Türkiye'nin 1980'lerde İslam Konferansı Örgütü içindeki katılımını üst düzeyine çıkardığını görüyoruz. Dönemin Cumhurbaşkanı, Kenan Evren, İKÖ'nün Kazablanka Zirvesi'ne katılarak, Türkiye'nin o döneme kadar bölgeyle ilişkilerinde hiç görülmemiş derecede bir adım atmıştır. Bu katılım her ne kadar sembolik bir öneme sahip idiyse de, Türkiye'nin bölge ve İslam dünyasıyla ilişkilerinde geldiği seviyeyi göstermekteydi. Esasında, bu yakınlaşma siyasi olmaktan çok Türkiye'nin dış ekonomi-politiğine uygun bir durumdu. Zira, Evren'in katıldığı bu zirvede Türkiye, İSEDAK'ın başkanlığını alıyordu.

İSEDAK (İslam Konferansı Örgütü Ülkeleri Arası Ekonomik ve Ticari İşbirliği Daimi Komitesi), İslam Konferansı Örgütünün ekonomik alt birimi olan ve Türkiye'nin başkanlığını yaptığı projelerin yürütülmesinden sorumlu bir kurumdur. İSEDAK, projeleri çok taraflı olup gerçekleşebilmesi için tüm üye ülkelerin aktif katılımı gerekiyordu.[30] İSEDAK'ın 1981'de resmen kurulmasında ve 1984'de Başkanlığının

Türkiye'ye verilmesi ile birlikte fiilen çalışmaya başlamasında Özal'ın çok anahtar bir rol oynadığı bilinmektedir. Türkiye, örgütün hem organizasyonunda hem de işlemesinde baş rolü oynamıştır. Örgütün daimi Başkanı Türkiye Cumhurbaşkanı olup merkezi Ankara'dadır. Sekreteryası Devlet Planlama Teşkilatı içinde örgütlenmiş olan İSEDAK Genel Direktörlüğü tarafından yürütülmektedir. Toplantıları da düzenli aralıklarla İstanbul'da yapılmaktadır.

1985'teki ilk toplantısında belirlendiği üzere İSEDAK'ın tek ve temel amacı, "Aksiyon Planı (The Plan of Action)" adı verilen çok çeşitli alt projeleri içeren kapsamlı ve uzun soluklu bir projeyi Orta Doğu ülkeleri düzeyinde adım adım hayata geçirmektir.31 Aksiyon Planı; ticaret, sanayileşme, gıda ve tarımsal kalkınma, ulaşım, iletişim, turizm, mali ve parasal işbirliği, enerji, bilim ve teknoloji, işgücü ve sosyal konular, nüfus ve sağlık ve teknik işbirliği sahalarında çok sayıda projeleri içermektedir. Bu projelerin çoğu, Merkez Bankası, DPT ve diğer Bakanlıklar gibi Türk kurumları tarafından önerilmiş ve hazırlanmıştır.32 Temel amaç, Özal'ın yukarıda belirttiği şekildeki bir bölgesel kalkınma, işbirliği ve barış yakalamaktır.

O zamandan bu yana, Plan özellikle ticaret gibi bazı sahalarda resmen hayata geçirilmeye çalışıldı. Fakat bunların çoğu hâlâ embriyo aşamasındadır. Örneğin, Uzun Dönemli Ticari Finansman Projesi, Çok Taraflı İslam Kliring Sistemi, Bölgesel İhracat Kredisi Garanti Projesi, Ticari Tercihler Sistemi, Ticari Bilgi Bankası ve Standartların Uyumlaştırılması projeleri bu dönemde hazırlanmış ve resmen yürürlüğe girmiş, fakat hiçbir ilerleme kaydedilememiştir.33

Bu oldukça kabarık, kuşe kağıtlara basılmış sayfalarda ve çarpıcı isimleri olan projelerin niçin gerçekten kayda değer bir gelişme gösteremediği, ayrı ve önemli bir soru olup kapsamlı bir araştırmaya ihtiyaç

duyar. Fakat burada çok genel bir açıklama yapmak istersek: bu projelerin başarısız olmasında, çok genel hatlarıyla, İslam dünyası ve Orta Doğu bölgesinin içinde bulunduğu ekonomik, sosyal, sosyo-kültürel ve eğitim şartlarının ve sorunlarının, bölge ülkelerinin rejim tiplerinin ve liderlerinin olumsuz özelliklerinin ve elbette global ekonomik ve siyasi konjonktürün çok önemli rol oynadığını söyleyebiliriz.

Her şeye rağmen, Özal, İSEDAK'ı AB tipi bir bölgesel örgütlenmenin nüvesi ve üye ülkeler arasında gelişmesini hayal ettiği karşılıklı ekonomik işbirliği vizyonunun oluşmasını sağlayacak potansiyel bir çerçeve olarak görüyordu. Diyordu ki: "Ekonomi ve ticarete daima çok büyük önem vermişimdir…Türkiye'nin İSEDAK'ın kuruluşunda baş rol oynadığı zaman da, bu hedefler dikkate alınmıştı." Özal, her ne kadar projelerin önemli bir başarıya ulaşamadığını kabul etse de, İSEDAK'ın geleceğinden umutluydu.34

İkili Düzeydeki Ekonomik Gelişmeler

Türkiye'nin İSEDAK çerçevesindeki projeleri hayata sokmakta başarılı ve etkili olamamakla birlikte, hem İKÖ toplantılarına aktif katılımı hem de İSEDAK'ın başkanlığını yapıyor olması, Türkiye'nin bölge ve diğer İslam ülkeleri ile ilişkilerinin gelişmesine olumlu katkıda bulundu. Özal hükümetlerinin bu örgütlerdeki aktif katılımı, rolü ve politikası, Türkiye'ye avantajlar kazandırıyordu. Aynı zamanda İSEDAK'ın üyesi olan Fas'tan Pakistan'a, Irak'tan Çad'a, Endonezya ve Malezya'ya kadar bir çok ülke ile sıkı ticari, ekonomik, sosyal, mali, teknik ilişkiler geliştirdi. Bu ilişkileri, mal ve petrol ticareti, müteahhitlik hizmetleri, işgücü ihracı, yabancı sermaye, turizm, dış yardım kategorilerine ayırmak mümkündür. Her kategoride yoğun ve hızlı gelişmeler olmakla birlikte, büyüklük ve önem bakımından şu şekilde özetlemek mümkündür.

Türkiye’nin bölgeyle geliştirdiği ticaret hacmi 1980’lerde iki-üçe katlanarak arttı. Türkiye bakımından asıl önemli olan boyut, Türkiye’nin bölge ve genel olarak İslam ülkelerine olan ihracatının ikiye katlanarak yüzde 40’ların üzerinde artışıdır. Türkiye’nin bölgeye olan toplam ihracatı 1980 yılında sadece 542.3 milyon dolarken, ilerleyen yıllarda giderek artmıştır: 1981’de 1.359,5 milyar dolara, 1982’de 2.153,4 milyar dolara, 1984 yılında 2.478,5 milyar dolara, 1985’de 2.974,5 milyar dolara ve 1988’de 2.548,4 milyar dolara çıkmıştır. Böylece, bölgenin Türkiye’nin toplam ihracatı içindeki payı 1980’de yüzde 20’lerden 1981’de 40’lara, 1982’de yüzde 47’lere yükselmiştir. Ki bu, Türkiye’nin Avrupa ülkelerine yaptığı ihracatı aşmaktaydı.35

Bu dönemde Türkiye’nin bölgeden yaptığı ithalatta büyük bir sıçramama olmamış, 1970’lerdeki ile aynı miktarda (2.5 milyar dolar civarı) gerçekleşmiştir. Bölgenin Türkiye’nin toplam ithalatı içindeki payı, 1980’lerin ilk yarısında yüzde 30-40 arasında gerçekleşirken, ikinci yarısında düşme eğilimi göstermiştir. Türkiye’nin ithal ortakları da hep aynı ülkeler olup, ana ithalat kalemi, petrol idi.

Bu artışlar tüm Orta Doğu ülkelerine dengeli bir şekilde dağılmamış, fakat özellikle beş ülkede yoğunlaşmıştı. Gerçekten, bu dönemdeki Türkiye’nin bölgeye yaptığı ihracatının çok büyük bölümü (yüzde 70’in üstündeki kısmı) sırasıyla İran, Irak, Suudi Arabistan, Libya ve Kuveyt’e yapılmıştı.36

Türkiye-Orta Doğu ekonomik ilişkilerinde petrol ve mal ticaretinden sonra üçüncü sırada Türk müteahhitlik firmalarının bölge pazarındaki geniş faaliyetleri geldi. Türk müteahhitlik firmaları, 1974-1990 yılları arasında Orta Doğu’da toplam 18.9 milyar dolarlık iş bağlantısı yaptı. Bu miktarın büyük bölümü üç ülkede yoğunlaştı: Libya 9.4 milyar dolar ile toplamın yüzde 46.7’sini; Suudi Arabistan 4.9 milyar dolar ile toplamın yüzde

27.8’sini; ve Irak, 2.5 milyar dolar ile toplamın yüzde 12’ini. Bu dönemde Türk müteahhitlerinin Orta Doğu’da yaptıkları işler; toplu konut inşaatları, altyapı faaliyetleri, yol, köprü ve tünel inşaatları, su kanalları, sulama projelerinin kanalizasyonu, liman inşaatı, sanayi tesisleri, otel, büro vs. inşaatından oluşmuştur. Ayrıca, müteahhitlik alanında sadece işin kendisi değil, bunun yanında inşaat işlerinde kullanılacak olan malzemelerin de Türkiye’den yapılmış olması ve işgücü ihracına katkıda bulunmuş olması da, Türkiye lehine ilave avantajlar olarak görülmelidir. 37

İşgücü ihracı bakımından: 1988 yılı itibarıyla Orta Doğu’daki toplam Türk işgücü sayısı 451.419’a ulaşmıştır. Bunun dağılımı: Suudi Arabistan’da 220.764 ile toplamın yüzde 48,9’u; Libya’da 188.672 ile toplamın yüzde 41,8’i; ve Irak’ta 38.388, ile toplamın yüzde 8,5’i idi.38

Ortak yatırımlar alanında: Suudi Arabistan ve Kuveyt, özellikle bankacılık, sanayi ve tarım sektörlerinde olmak üzere Orta Doğu ülkelerinin en başında yer alan ülkelerdi. Özellikle 1987 yılı sonrasında Arapların Türkiye’deki yatırımları hızla artmaya başladı: 1986 yılında toplam 82,7 bin dolar 168 işletmeye yatırılmışken, 1988 yılında toplam 141.4 bin dolar 384 işletmeye yatırıldı. İki yıl içinde yüzde 100’e varan bir artış kaydedildi.39 Bu alanda dikkat çeken bir nokta, Irak sermayesinin Türkiye’de neredeyse hiçbir ortak yatırıma girmemiş olmasıdır.40

Dış yardımlar konusuna gelince: Türkiye, bazı zengin Arap ülkelerinden ve örgütlerinden küçük miktarlarda dış kredi almış olmasına karşın, Irak’ın bu alanda hiçbir payının olmadığı görülür. Türkiye 1979-1989 yılları arasında Arap ülkelerinden ikili düzeyde (örneğin Kuveyt ve Suudi Arabistan’dan) ve çok ortaklı fonlardan (örneğin İslam Kalkınma Bankası’ndan) toplam 1.459,63 milyar dolar kredi alırken, burada Irak’ın payı yoktur.41

Son olarak turizm sektörüne bakarsak: 1980'ler boyunca Orta Doğu'dan Türkiye'ye hem turist sayısında hem de turizm gelirlerinde büyük artışlar kaydedildi. Bu sektörde de, Suudi Arabistan, İran, Kuveyt ve diğer Körfez ülkeleri ilk sıralarda yer alırken, Irak'ın fazla payının olmadığı görülüyor.42

Ekonomik İlişkilerin Siyaseti

Yukarıdaki analizde görülüyor ki, Türkiye'nin 1980'lerdeki bölgeyle ekonomik ilişkileri genel olarak üç-beş ülkede (Irak, İran, Suudi Arabistan, Kuveyt ve Libya) yoğunlaşmıştı. Bu sonuç bir tesadüf değil, Türkiye'nin izlediği dış politikayla ve aynı zamanda bölgedeki siyasi, askeri, ekonomik gelişmelerle çok yakından ilgili idi.

Bunlardan özellikle Türkiye'nin İran-Irak Savaşı boyunca 'tarafsız' tutum takınması ve her iki ülkeyi de 'idare edecek' bir politika izlemesidir. Türkiye, ne İran'a ve devrimine karşı 'sert ve olumsuz' bir tutum takındı; ne de Irak'ın İran'a saldırması dolayısıyla bu ülkeyle ilişkilerini askıya aldı. Zaman zaman, gerek içeride gerekse Batılı ülkelerde, Türkiye'nin İran'a karşı daha 'sert ve cezalandırıcı' politika uygulaması şeklinde talepler gelmişti. Bu amaçla, Türkiye'nin İran'la ekonomik ilişkilerini askıya alması ve böylece onu zor durumda bırakması tekli ediliyordu. Fakat Özal, sahip olduğu fonksiyonelist teori çerçevesinde bu tür düşünceleri ve talepleri, hiçbir şekilde dikkate almıyor, ve 'ideolojik-siyasi' kaygıların ekonomik ve ticari ilişkileri engellemeyeceğini ısrar ediyordu. Özal'ın bu konudaki görüşlerini kısaca aktaralım:

"Türkiye, dost ve kardeş İran İslam Cumhuriyeti ile ilişkilerine özel bir önem atfetmektedir… Bizim dostluk anlayışımız geçici unsurlara bağlı değildir. Dostluklarımızı uzun vadeli bir perspektif içinde görüyor ve değerlendiriyoruz… Ülkeler arasındaki ilişkilerde ekonomik alanda gerçekleştirilen işbirliğinin siyasi alandaki ortak anlayışların pekişmesine katkıda bulunduğu bir vakıadır… Türkiye savaşın başından itibaren

titizlikle sürdürdüğü aktif tarafsızlık politikasını bundan böyle de devam ettirecek ve bu politika uyarınca barış yolundaki gayretlere katkıda bulunmaya ve bu çerçevede kendisinden beklenebilecek her türlü rolü üstlenmeye hazır(dır.)”43

Ayın şekilde, Irak’la ilişkilerde de, Irak’ın saldırgan olması ve başından da Saddam Hüseyin’in bulunmasına rağmen, olumlu adımlar hiç değişmeden devam ediyordu. Türkiye, Irak’la iyi ilişkileri sayesinde sadece, bu ülkeyle ticaret hacmini 2 milyar dolarlara çıkarmakla kalmıyor, aynı zamanda Irak’dan piyasa fiyatlarının biraz altında petrol ithal ediyor, ve toplam petrol ithalatının yüzde 60’ının üstünü bu ülkeden temin ediyordu. Zira, Türkiye-Irak petrol boru hatlarının 1987 yılında devreye girmesiyle birlikte Irak’ın Türkiye üzerinden ihracatı ikiye katlanıyordu (yıllık 70 milyon metreküp).

Diğer yandan, Türkiye’nin Suudi Arabistan ve Kuveyt’le olan yüksek orandaki ekonomik ilişkileri, kısmen bu ülkelerin zenginlikleri ise, kısmen de Özal hükümetlerinin bu ülkelerin krallıklarıyla iyi ilişkiler geliştirmesi; ve Türkiye’nin bu ülkelerle birlikte Sovyet Birliği’ne karşı Afgan mücahitlerini desteklemeleri ve aynı zamanda bölgede İran devrimine karşı ‘ılımlı İslam fikir ve politika’ birliğidir.

Burada, Türkiye’nin hem Irak’la iyi ilişkiler geliştirmesinin hem de Suudi Arabistan ve Kuveyt’le İran devrimine karşı işbirliğine rağmen İran’la iyi ilişkileri geliştirmesinin tezat olduğu düşüncesi ileri sürülebilir. Bu bir tezattır, fakat İran açısından başka bir seçenek fazla yoktu. Çünkü İran, devrim sonrasında ve savaş boyunca neredeyse tüm Orta Doğu ve İslam dünyasından tecrit olmuştu. İlişkiler geliştirebilecek ‘dost’ bulmakta güçlük çekiyordu. Daha da önemlisi, İran’ın savaş maliyetini karşılayabilmesi için petrolünü satacak ve temel ihtiyaçlarını karşılayacak pazarlara ihtiyaç duyuyordu. İşte bu çerçevede, Türkiye’nin önemli bir rolü

vardı. İran, Türkiye'ye petrol satmaktan ve karşılığında Türkiye'den gıda ve diğer temel ihtiyaçlarını almaktan dolayı gayet memnundu. Dolayısıyla, İran, Türkiye'nin Irak, Suudi Arabistan ve Kuveyt'le geliştirdiği yakın ve sıkı ilişkilerden; ve İran karşıtı bir blok oluşturmasından razı olmasa da, göz yummak zorunda kalıyordu. Türkiye de hem İran'la ekonomik-ticari ilişkilerini aksatmayacak bir 'tarafsızlık' politikası takip ederek, ama aynı zamanda bölgedeki İran etkisine karşı oluşan gayr-i resmi ittifak ve güç dengesinde rol oynuyordu. Ama bu ittifak hiçbir zaman, örneğin 1950'lerde Bağdat Pakt'ında olduğu gibi bir kurumsallaşmaya gitmedi. Bu Menderesli yılları Özallı yıllardan ayıran önemli bir farktır.

Dolayısıyla, Türkiye'nin bölge ülkeleri ile ekonomik-ticari ilişkileri işte bu beş ülkeyle olan 'özel konumları ve durumlarından' kaynaklanıyordu. Gerçekten, 1980'lerin ikinci yarısından itibaren bu 'özel durumlar ve konumlar' ortadan kalkmaya başlayınca Türkiye'nin özellikle ticari ilişkilerinde düşüşler yaşanmaya başlandı. Bu düşüşleri dört faktöre bağlamak mümkündür: petrol fiyatlarının düşmesi sonrasında zengin ülkelerin daha az ihracat yapmak zorunda kalması; İran-Irak Savaşı'nın sona ermesinin etkileri; Irak ve Libya gibi ülkelerin Türkiye'ye borcunun ödeyemez hale gelmesi; Türkiye'nin AT pazarının giderek normalleşmeye başlaması ve ticari ilişkileri artması; ve nihayet aşağıda değineceğimiz gibi Irak'ın Kuveyt'i işgal etmesi sonrasında yaşanan olumsuz gelişmeler.

Türkiye'nin bölgeyle ekonomik ve siyasi ilişkilerinin gelişmesinde rol oynayan bir başka faktör, Türkiye'nin İsrail ile ilişkilerini 1980'ler boyunca düşük düzeyde tutmasıdır. İsrail'in 1980 yılında Kudüs'ü başkent ilan etmesi sonrasında Türkiye bu ülke ile ilişkilerini maslahatgüzar seviyesine indirerek tepki göstermişti. Bu tepki 1980'ler boyunca devam etti: Türkiye-İsrail ilişkileri oldukça belirsiz bir şekilde devam etti. Buna karşılık,

Türkiye, 15 Kasım 1988 yılında Filistin devletinin ilan edince ilk tanıyan ülkelerden biri oldu.44

1990'lar: Amerikan Hegemonyasında Orta Doğu ve Türkiye

1990'ların başından itibaren Türkiye'nin dış politika ortamı ve elbette Orta Doğu bölgesi çok önemli olaylara sahne oldu. Önce Irak'ın Kuveyt'i işgali sonrasında Körfez Savaşı, ardından Sovyetler Birliği'nin çökmesi ve bölgede ortaya çıkardığı sorunlar, daha sonra halen devam etmekte olan Arap-İsrail barış süreci ve nihayet Balkanlarda savaş. Tüm bu değişimler, Türkiye'nin Orta Doğu politikasını derinden etkiledi. Türkiye'nin yukarıda belirtilen 'tarafsızlık' ilkesi, en azından 1960'ların ortalarından itibaren kurulmaya çalışılan Orta Doğu'ya yakınlaşma adımları, tamamen sona erdi. Türkiye, Körfez Savaşı'yla birlikte, hem genel olarak dış politikasında hem de özel olarak Orta Doğu'ya dönük politikasında büyük değişim yaptı. Bu değişimin özünde öncelikle Körfez Savaşı ve sonrasında meydana gelen gelişmeler ve bölgedeki soğuk savaş kamplaşmasının sona ermesi sonrasında ABD'nin etkinliğinin artması vardır.

Körfez Savaşı ve Türkiye'nin İkilemi

Irak'ın Kuveyt'i 2 Ağustos 1990 tarihinde işgali ile başlayan ve ABD önderliğindeki Körfez Koalisyonu'nun Irak'ı mağlup etmesi ile 28 Şubat 1991 tarihinde resmen son bulan Körfez Savaşı, Orta Doğu bölgesinin ve özellikle Türkiye'nin de içinde bulunduğu bölgenin taşlarını yerinden oynattı. Körfez Savaşı, Türkiye'yi en başından yani Irak'ın Kuveyt'i işgalinden itibaren yakından ilgilendiriyordu. Irak'ın Kuveyt'i işgali Türkiye'yi birbiriyle çelişen iki alternatifle karşı karşıya koydu: Bir yanda, Türkiye ile Irak arasında çok sıkı ve çok yönlü ilişkileri vardı. İki ülke arasında, ekonomik, ticari, mali, sosyo-kültürel ilişkiler, petrol boru hatları sistemi, ortak etnik sorunlar ve enerji gibi konular üzerine oturan bir karşılıklı bağımlılık sistemi vardı. Bu bağımlılığı sona

erdirmek, kesinlikle Türkiye'nin lehine değildi, maliyeti yüksekti. Ama diğer yandan da, Irak'ın Kuveyt'i işgali hiçbir şekilde ve mazeretle kabul edilemez bir davranıştı. Eğer Irak geriye püskürtülmezse, ileride daha büyük sorunlara yol açardı. Bu iki nedenle Irak'a karşı oluşan Körfez Koalisyonu'na katılması gerekirdi. Diğer yandan, Türkiye'nin Körfez Koalisyonu'na destek vermesi, aynı zamanda onun 'tarafsızlık' ilkesinden ayrılması anlamına geliyordu. Böylesi çetrefilli ve zor bir ikilem, Türk dış politikası karar vericiler için hem işgalin yaşandığı günlerde ve hem de savaştan sonraki günlerde hep gündemde oldu.

Türkiye, bu ikilem karşısında, tercihlerden ikincisini seçti: Yani, Türkiye 1960'ların başından itibaren dikkatle sürdürdüğü 'denge' ya da 'tarafsızlık' politikasını terk ederek, ABD'nin önderliğinde oluşan Birleşmiş Milletler 'müşterek güvenlik' sistemi çerçevesinde bölgedeki en önemli ekonomik partneri olan Irak'la ilişkilerini kopardı: Çok sıkı ekonomik ambargo uyguladı; petrol boru hatlarını kapattı; müteahhitler ve işçiler işlerini terk edip geri döndüler; sosyal bağlantılar koptu; ve siyasi-diplomatik temaslar durma noktasına geldi. Böylece, Türkiye, 1973'ten itibaren Irak'la arasında büyüttüğü ilişkileri birkaç gün içinde sona erdirdi.

Türkiye'nin Irak'a karşı politikasının oluşumunda rol oynayan iki önemli boyut vardır: Bunlardan ilki petrol boru hatlarının kapatılması dahil ekonomik ambargo uygulaması, diğeri de İncirlik hava üssünün ABD uçaklarının kullanımına açılarak askeri operasyona dolaylı olarak katılmasıdır. Yani hem ekonomik hem de askeri bakımdan Irak'a karşı savaş katılan Türkiye, gerçekten radikal bir dönüş yaptı. Bu dönüş belki de Menderes hükümetlerinin 1950'lerde Orta Doğu'ya dönük uyguladığı politikaya geri dönüş şeklinde değerlendirilebilir. Türkiye'nin uzun bir süre sonra tekrar Orta Doğu bölgesinde böylesi bir davranış göstermesinin nedenleri nelerdir?

Türkiye’nin Körfez Savaşı’ndaki davranışını belirleyen dış ve iç nedenleri şu şekilde açıklayabiliriz. Türkiye’nin Körfez Savaşı politikasını belirleyen birincil ve hakim etmen, uluslararası ortamdaki gelişmelerdir. Bu politika, Türkiye’nin kendi iç dinamiklerinin ürettiği ve uygulandığı bir süreçte oluşmadı. Irak’ın Kuveyt’i işgali öylesi bir saldırı idi ki, neredeyse tüm dünya bu işgale karşı çıktı ve Irak’ın işgalinin sona erdirilmesini istedi. Bu amaçla, Irak’a karşı Körfez Savaşı döneminde, hatta tüm 20. yüzyılda hiç örneği görülmeyen bir uluslararası tepki ve nihayetinde koalisyon oluştu. En başta ABD, Avrupa ve diğer gelişmiş devletler, Irak’a karşı süratle bir araya geldiler, ambargo koydular ve bölgeye büyük bir askeri yığınak yaptılar. ABD, tarihinin en büyük askeri ve silah yığınağını yaptı. Daha önemlisi, Batılı ülkelerin eylemlerine Sovyetler Birliği açık bir şekilde destek verdi. En azından karşı çıkmadı, tepki göstermedi. Bu sürpriz gelişme Körfez Koalisyonu’nun oluşumu ve faaliyetlerindeki başarısında rol oynayan büyük bir faktördü. Böylece, ABD’nin öncülüğünde çalışan Birleşmiş Milletler Güvenlik Konseyi hızlı ve çok sayıda kararlar alarak, Irak’a karşı uluslararası kamuoyu oluşturabiliyordu. Koalisyonun diğer kesimi olan Arap ve İslam dünyasının tavrı da önemliydi. Her ne kadar Arap dünyası, Irak’a karşı alınması gereken tedbirler konusunda ikiye bölünse de, önemli aktörler olan Mısır, Suriye ve Suudi Arabistan dahil 13 Arap devleti ABD’ye açık destek verdi. Arap dünyasının aldığı pozisyon, Türkiye’nin Körfez Savaşı politikasının oluşumunda çok önemli bir rol oynamıştır. Arapların geçmişte görülen eleştirilerinden endişe duyan Türk yöneticiler, onların böyle bir duruşu sonrasında daha rahat olabildiler. Gerçekten, Cumhurbaşkanı Özal, Türkiye’nin politikasına destek bulabilmek ve meşrulaştırmak amacıyla bu göstergeyi sık sık kullanma ihtiyacı duydu.

Batı’da, Doğu’da, İslam dünyasındaki devletlerin ve kamuoyunun ezici çoğunluğunun Irak’a karşı durduğu bir ortamda, Türk dış politikasının tavrı da farklı olmadı: Türkiye de vagon katarına takıldı!

Fakat böylesi bir uluslararası baskının etkili ve başarılı olabilmesi için, bu baskıyı ve uluslararası ortamı doğru bir şekilde okuyabilecek, “açık ve esnek imajı” olan karar alıcıların olması gerekir. Dolayısıyla, Türkiye’nin Körfez Savaşı’nda ani politika değişimini açıklayabilmek için, Türk dış politikası karar alıcıların anahtar rolünü dikkate almak gerekir. Bu noktada, oldukça pragmatik ve dinamik bir algılamaya sahip olan Turgut Özal’ın rolü ortaya çıkmaktadır. Özal elbette kendi başına hareket etmiyordu: Hükümette ve Parlamentoda kendine yakın bakanların ve parlamenterlerin olduğu bir karar alma sisteminin en tepesinde oturuyordu. Gerek Başbakan Akbulut’un hükümeti gerekse ANAP’lı milletvekilleri, Özal’ın dış politika eylemlerine önemli bir itiraz etmiyordu.

Türkiye’deki karar alma mekanizmasının en etkili konumunda bulunan Cumhurbaşkanı Turgut Özal’ın sahip olduğu vizyon da, Türkiye’nin Körfez Savaşı’ndaki politikasını belirleyici faktörlerdendi. Özal nasıl düşünüyordu? Beklentileri nelerdi? Hedefinde ne vardı? Bunlar Özal’ın vizyonunu ve onun Körfez Savaşı politikasını anlamak için cevaplandırılması gereken önemli sorulardır. En başta belirtelim ki, Özal’ın vizyonu oldukça komplike ve bazılarına göre tezatlarla doludur. Burada kısaca belirtmek gerekirse: 45 Özal’a göre, Türkiye Batı ile Doğu arasında bir köprüydü; Türkiye’nin her iki dünyada da aktif rol oynaması ve her iki dünyanın da değerlerini ve avantajlarını kullanması gerekirdi; Körfez Savaşı, vizyonunu gerçekleştirmek için altın bir fırsattı. Türkiye, Batılı ve Orta Doğu’nun Arap-İslam ülkelerinden oluşan Körfez Koalisyonu’na destek vererek her iki dünyaya da ne kadar güvenli bir ‘dost’ olduğunu şimdi gösterebilecek; savaş boyunca ve sonrasında ortaya çıkacak

fırsatlardan böylece yaralanabilecekti. Özal'ın Körfez Koalisyonu'ndan beklentilerini genel olarak iki grupta toplayabiliriz: Türkiye'nin ambargodan doğan zararlarının Koalisyon üyelerince karşılanmasını sağlamak; ve savaş boyunca ve sonrasında Türkiye'nin toprak bütünlüğüne gelebilecek bir tehdide karşı Koalisyon'un Batılı üyelerinin ve özellikle ABD'nin askeri ve siyasi desteğini alabilmek ve böylece savaştan zararsız çıkabilmek. Türkiye'nin ülke bütünlüğü ve güvenliğine tehdidin kaynağı Irak değil, fakat bağımsızlık için ayaklanacak olan Kürt ayrılıkçı hareketi idi. Bölgede yani Kuzey Irak'ta kurulabilecek olası bir Kürt devleti, en büyük endişe ve tehdit kaynağıydı. Özal'ın Körfez Savaşı politikasının temelinde özellikle bu ikincisi önemli rol oynar.

Fakat Özal'ın Körfez Savaşı politikasının Türk dış politikasına etkileri, savaştan ve hatta onun ölümünden sonra uzun yıllar devam etmiştir. 1990'larda Türkiye'nin Orta Doğu politikasının ana gündem maddesi, Irak sorunu ve onun ortaya çıkardığı olumsuz sonuçların giderilmesi olmuştur: Türkiye bu makalenin yazıldığı sırada Irak'a karşı olmaya devam ediyordu. Bunun yanında, on yıl boyunca Kuzey Irak'ta ve Anadolu'nun doğusunda patlak veren PKK terörizmiyle mücadele ediyordu; ve bunun için çok yüksek ekonomik, mali ve insani maliyet ödenmişti. Aynı şekilde, Çekiç Güç, uzun yıllardır Türkiye'de konuşlanıyor ve Kuzey Irak'ta operasyonlar yapıyor. Bir Kürt devleti gerçek anlamda kurulmadı, ama bundan sonra kurulma ihtimalinin olup olmadığı tartışmaya açık bir konudur.

Sovyetler Birliği'nin Sonu ve Yeni Problemler

1990'ların başlarında meydana gelen ikinci önemli olay, Sovyetler Birliği'nin çökmesi ve 'pandoranın kutusunun' açılması idi. Pandoranın kutusundan çıkan yeni durum ve beraberindeki sorunlar, Türkiye'nin bu bölgeye çok yakın ilgi göstermesini zorunlu kılacak kadar

önemliydi: Orta Asya ve Kafkaslar bölgesinde o zaman kadar gündemde hiç olmayan ve çoğu kapalı kutu olan bir çok Türk devletleri, uluslararası politika sahnesine çıktı. Türkiye bu devletlerle yakın ilişki geliştirebilmek amacıyla yeni bir dış politika stratejisi geliştirmeliydi. Fakat bu devletlerin bazılarının Rusya ile bağlarının hâlâ devam ettiği ve bazılarının da aralarında sorunlar olduğu dikkate alındığında, Türkiye'nin çok dikkatli olması ve dengeli bir politika izlemesi, hatta eğer gerekirse 'elini taşın altına koyması' gerekiyordu.

Halbuki, Türkiye bu tür değişimlere ve yeniliklere hazırlıklı değildi. Daha önce bu dünyayla hiçbir ilgisi ve teması olmaması nedeniyle bölgenin hassas özelliklerini bilemeyecek kadar kötü durumda yakalandı. Kısa sürede ilgisini bu bölgeye yoğunlaştırarak açığı kapatmaya çalıştı. Bu yoğun Orta Asya ve Kafkaslar ilgisi, Türkiye'nin Orta Doğu'ya ilgisinde düşüşü beraberinde getirdi. Türkiye'nin Orta Doğu'yu dış politika gündeminde alt sıralara ittiği bile söylenebilir.

Bununla birlikte, Türkiye'nin Orta Doğu bölgesinden kendisini kurtarabilmesi mümkün değildir. Zira, Türkiye, Orta Asya ve Kafkaslar bölgesinde bazı Orta Doğu ülkeleri ile rekabet yapmak ve/veya işbirliğine gitmek zorunda kalmaktadır. Birinci açıdan, Türkiye, bölgede etkinlik sağlamak konusunda İran ile özünde siyasi-ideolojik rekabet içindedir: Türkiye kendi siyasi, ekonomik ve ideolojik rejimini bölgeye ihraç etmeye çalışırken, İran da kendi İslam anlayışlarına uygun bir rejimin bölgede kök salmasına çalışmaktadırlar. Diğer yandan, Türkiye, Batılı ülkeler ve İsrail, bölgede ortak yatırım faaliyetleri yapma konusunda bir işbirliği geliştirmişlerdir.

Arap-İsrail Barış Süreci

Türkiye'nin Orta Doğu politikasının gündem maddelerinden biri, her zaman olduğu gibi Arap-İsrail çatışması ya da sorunudur. Körfez Savaşı'nın

hemen ardından Arap devletleri ile İsrail arasında bir barış süreci başladı. Türkiye, her zaman olduğu gibi bu sürecin asli bir parçası değildir. Bunun yerine klasik politikasına devam etmek istemektedir: Hem İsrail ile hem de Araplarla yakın ilişki içinde olmak; her iki tarafı da memnun kılacak bir politika izlemeye devam etmek.

Fakat 1990'ların özellikle ikinci yarısında Türkiye'nin İsrail ile ilişkileri, tarihindeki en üst seviyeye yükseldi. Her ne kadar, Türkiye, Arap-İsrail barış sürecinde söylem ve teorik olarak 'tarafsız kaldığını ve her iki tarafa eşit mesafede olduğunu' ilan etse de, pratikte Türkiye'nin İsrail'e daha çok yakınlaştığı görülür. Zira, 1990'larda Türkiye ve İsrail gerçekten ileri düzeyde bir işbirliği içine girmişlerdir. Körfez Savaşı sonrasında Türkiye'nin daha önceki denge politikasının İsrail lehine değiştiğini gösteren pek çok adımlar atıldı: İsrail'in Türkiye'deki temsilciliği maslahatgüzarlık seviyesinden büyükelçilik seviyesine yükseltildi; iki ülke arasında üst seviyede (Cumhurbaşkanı, Başbakan, Dışişleri bakanı vb) ve yoğun diplomatik ziyaretler gelişti; bunun sonucunda ABD'nin de katılımıyla üçlü askeri işbirliği geliştirildi; iki ülke arasında yapılan ekonomik, ticari, turizm üzerine anlaşmalar imzalandı; ve istihbarat konularında anlaşmalar ve diyalog artırıldı. Özellikle istihbarat bilgilerinin karşılıklı değişimi anlaşması çerçevesinde, iki ülkenin karşı karşıya bulunduğu terör örgütlerine karşı işbirliğine gidildi. İsrail'in PKK ile ilgili istihbarat bilgilerini Türkiye'ye, Türkiye'nin de İsrail'e karşı mücadele eden Hizbullah ve diğer İslami gruplarla ilgili bilgileri İsrail'e verilmesi konusunda anlaşıldı. 1999-2000 yıllarında Türkiye'de yapılan operasyonlar, bu anlaşmanın uygulandığını ve sonuçlar verdiğini gösterir.

Diğer yandan Türkiye, Filistin Devleti'nin kurulmasına destek verdiğini ve bu devletin alt yapısının, ekonomisinin ve ticaretinin güçlendirilmesi için her türlü desteği vereceğini ilan etmesi, 'denge politikasının' bir gereğidir.

Türk yöneticiler, İsrail’e gittikleri her seferde, muhakkak Filistin temsilcileri ile de resmi görüşmeler yapmış ve onlara sempatik destek vermişlerdir. Fakat Türkiye’nin diplomatik açıdan yaptığı bu destek, maalesef diğer alanlara yani ekonomik, ticari, siyasi desteğe pratikte yansımamıştır. Türkiye’nin resmi görüşler ve ifadelerle verdiği olumlu görüntü uygulama aşamasına geçememiştir. Zira, İsrail-Filistin sorununda ve barış sürecinde Türkiye’nin doğrudan ve elle tutulur bir etkisinin ya da katkısının olduğunu söyleyebilmek güçtür.

Daha genel açıdan bakıldığında, Türkiye’nin Arap ve İslam dünyasıyla ilişkileri de 1980’lerin çok gerilerine düştü: Türkiye’nin Irak, Suriye, Libya, İran, ve arada sırada da olsa Suudi Arabistan’la yaşadığı sorunlar, Türkiye’yi bölgeden büyük oranda soyutladı. Türkiye’nin 1980’lerde bu ülkelerle geliştirdiği, ticari (petrol hariç), ekonomik, müteahhitlik, turizm ve diğer ilişkileri zayıfladı veya durdu. 1990’larda Türkiye’nin Orta Doğu politikası genel olarak Irak sorununa, PKK sorununa ve dolayısıyla Suriye ile ilişkiler üzerine yoğunlaşırken, diğerleri gündem dışında kaldı. Bu ilişkiler ise, Türkiye’nin ABD ve Birleşmiş Milletler’in Irak politikasına bağlı olarak devam etti. Sonuç olarak, Türkiye’nin 1990’lardaki Orta Doğu politikası ABD’nin bölgedeki hegemonyasının etkisi altında gelişti ve işledi.

Sonuç

Türkiye’nin Orta Doğu politikası, öncelikle onun genel devlet ideolojisinin ve bu çerçevede oluşan dış politikasının bir türevidir. Türkiye Cumhuriyeti’nin temel dış politikasını belirleyen ve onun tercihi olan Batılılaşma arzusu ve Batı ile işbirliğinin durumu, onun Orta Doğu politikasının eğilimini ve durumunu da belirlemiştir. Esasen Türkiye, Orta Doğu’yla ilgilenmek ve sıkı ilişkiler geliştirmek niyetinde değildir. Bu nedenle, Türkiye, istisnai kısa dönemler hariç Orta Doğu’ya ait ve özgün bir dış politika

geliştirmemiş, bölgeye ikincil ve hatta son zamanlarda daha alt seviyelerden bakmıştır. Orta Doğu'yla çok sıkı ilişkiler geliştirdiği anlarda bile Batı faktörü daima gündemde olmuştur. Hatta bunu Türkiye'nin Batı adına ve Batı için oynaması gereken bir 'rol ve görev' olarak görmek mümkündür.

Fakat ideolojik sabiteye rağmen, uluslararası konjonktürde ve bölgede meydana gelen gelişmeler ve dönüşümler, Türkiye'nin Orta Doğu politikasında dalgalanmalara neden olmuştur. Türkiye, ideolojik tercihlerine rağmen, bölgeye gitmek, bölgeyle ilgilenmek ve rol oynamak durumunda kalmıştır. Uluslararası konjonktürün zorladığı bu yakınlaşma, genellikle Batı perspektifinden yapılmış olmakla birlikte, örneğin 1970'lerde ve kısmen de 1980'lerde Batı ülkelerinin politikalarına rağmen gerçekleşmiştir. Yani, 1970'lerdeki Orta Doğu politikası, özellikle İKÖ ve FKÖ ile yakınlaşma ve bölge devletleriyle askeri işbirliği düşüncesi Batı'ya tepki olarak gelişirken; 1980'lerdeki politika, özellikle İran'la sıkı ilişkiler ve İsrail'le düşük düzeyli ilişkiler konusunda, Batılı ülkelerin beklentilerinin ve isteklerinin ötesinde gerçekleşmiştir. Bu tür istisnaların oluşumunda dönemin liderleri olan Erbakan, (1970'lerdeki) Ecevit, ve Özal'ın önemini göz ardı etmemek gerekir. Bu liderler, gerek iç politikadaki ama özellikle uluslararası ortamdaki fırsatları kullanarak bölgeye yakınlaşmak istemişler ve önemli adımların atılmasını sağlamışlardı.

Fakat bu liderlerin etkinliğinin de, aynı şekilde uluslararası ve bölgesel konjonktür ile yakında ilgili olduğu da bir gerçektir. Zira, bu liderlerin de içinde bulunduğu konjonktür değişince, Türkiye'nin bölge politikasında eski konuma tekrar dönülmüştür.

Sonuç olarak, Türkiye'nin 80 yıllık Orta Doğu politikası, en başından itibaren uluslararası konjonktürün etkisi altına oluşmuş ve gelişmiştir. Türkiye'nin bölgeden kopmasında ve yakınlaşmasında, bölgedeki ve

dünyadaki gelişmeler belirleyici rol oynamıştır. Bu süreçte, ideolojik tercihler genellikle ikinci planda kalırken, daha çok liderlerin kişisel özellikleri ön plana çıkmıştır.

1 Mahmut Bali Aykan, Ideology and National Interest in Turkish Foreign Policy Towards the Muslim World, 1960-87, Yayımlanmamış Doktora tezi, Virginia Üniversitesi, 1988.

2 Daha önceki bir yazımızda Türkiye'nin bölgeye dönük politikasını belirleyen dünya-bölge konjonktürünün içinde bulunduğu olumlu ya da olumsuz şartları ve Türkiye'nin kendi iç politika ortamı ve bunun dış politikaya yansımaları üzerinde durmuştuk. Ramazan Gözen, Amerikan Kıskacında Dış Politika: Körfez Savaşı, Turgut Özal ve Sonrası (Ankara: Liberte, 2000), Böl. 1: "Türkiye'nin Orta Doğu Politikası: Eğilimler ve Nedenleri".

3 Aykan, a.g.e.; Ali Kazancıgil ve Ergun Özbudun (der), Atatürk: Founder of a Modern State (London: C. Hurst & Company, 1981), değişik bölümler.

4 Enver Ziya Karal, "The principles of Kemalizm", Ali Kazancıgil ve Ergun Özbudun (der.), a.g.e.

5 Bu demek değildir ki, Türkiye'nin Batı dünyasındaki konumu bitmiştir. Bu yazının alanına girmediği için bu konuya ancak ilgili olduğu kadar değinilecektir.

6 George McGhee, The US-Turkish-NATO-Middle East Connection (London: Macmillan, 1990).

7 Mehmet Gönlübol, Olaylarla Türk Dış Politikası, 1919-1973 (Ankara: AÜ SBF Yayınları, 1982), s. 240.

8 Hüseyin Bağcı, Türk Dış Politikasında 1950'li Yıllar (Ankara: METU yayınları, 2. Baskı, 2001).

9 A.g.e.

10 Türkiye'nin İsrail ile ilişkileri konusunda bkz: Örneğin, An Analysis of the Infuence of Turkey's Alignment with the West, and of the Arab-İsraeli Conglict upon Turkish-Israeli and Turkish-Arab Relations, 1947-1977, yayımlanmamış Doktora tezi, Princeton Üniversitesi, 1983; Bülent Aras, "The Place of the Palestinian-Israeli Peace Process in Turkish Foreign Policy", Journal of South Asian and Middle Eastern Studies, C. XX, No. 2, Winter 1997; Süha Bölükbaşı, "Türkiye-İsrail: Mesafeli Yakınlıktan Stratejik Ortaklığa", Ş. Çalış, İ. Dağı ve R. Gözen, Türkiye'nin Dış Politika Gündemi (Ankara: Liberte Yayınları, 2001).

11 İlter Türkmen, Dış Politika ve Ekonomi (İstanbul: İKV Yayınları, 1982).

12 Özal'ın siyaset, iktisat ve zihniyeti konusundaki bir derleme: İhsan Sezal ve İhsan Dağı (der), Kim Bu Özal?: Siyaset, İkitisat, Zihniyet (İsanbul: Boyut Yayınları, 2001).

13 Özal'ın M. Parker'a verdiği mülakat, Arabia, Temmuz 1982, s. 18-19. Özal'ın İslami kimliğiyle ilgili olarak ayrıca: Hasan Cemal, Özal Hikayesi (Ankara: Bilgi Yayı., 1989); ve Ufuk Güldemir, Texas-Malatya (İsitanbul: Tekin Yay., 1992), s. 360-395.

14 Özal, I. Madani'ye verdiği mülakat, Dış Basın ve Türkiye, 3 Eylül 1990, Bülten No. (B. N.) 159, s. 9-10.

15 Özal'ın beyanı, Dış İşleri Bakanlığı Belleteni, (Ocak 1984) No. 1, s. 53.

16 Örneğin, Cemal, Özal Hikayesi, s. 136-153.

17 Walter F. Weiker, 'Turkey, the Middle East, and Islam', The Middle East Review, C. 17, No. 3, (Spring 1985).

18 Fonksiyonelist yaklaşımla ilgili olarak bkz. örneğin: A. J. R. Groom and Paul Taylor (ed.), Framework for International Co-operation (London:

Pinter Publishers, 1990).

19 Özal’ın Uğur Dündar’a verdiği mülakat, Summary of World Broadcast (SWB), ME/0976, E/24-27, 22 Ocak 1991.

20 Turgut Özal, “An Inevitable War”, Foreign Broadcast Information Service (FBIS)-WEU, 20 Şubat 1991, s. 36-37.

21 Özal’ın Ali Kırca’ya verdiği mülakat SWB, ME/1034, A/15, 1 Nisan 1991; Özal’ın The Gulf Times muhabirine verdiği mülakat, Newspot, 12 Temmuz 1990.

22 Özal, İSEDAK toplantısında açış konuşması, 6-9 Ekim 1991, COMCEC Report (Ankara: DPT COMCEC Coordination Office, 1991), s. 101-108.

23 Özal, İSEDAK toplantısında açış konuşması, 5 Eylül 1989, COMCEC Report (Ankara: DPT COMCEC Coordination Office, 1989).

24 Özal, M. Parker ile mülakat.

25 Özal, The Gulf Times ile mülakat; Turgut Özal, ‘Turkey: An Unwanted War Became Unavoidable’, International Herald Tribune, 23 Ocak 1991; Özal, al-Sharq al-Awsat ile mülakat, FBIS-WEU, 21 Şubat 1991, s. 38.

26 Özal, ‘An Inevitable War. ‘.

27 David Huston, “Özal’ın Gözüyle Gap”, Günaydın, 28 Şubat 1990.

28 Newspot, 29 August 1990’dan alıntı.

29 Özal, M. Parker ile mülakat; Turgut Özal, Turkey in Europe, Europe in Turkey (Nikosa: K. Rustem & Brother, 1991), s. 314.

30 İSEDAK hakkında bkz: The SESTRIC, Information Report; Progress Report on the Activities of the COMCEC (to) the Fifth Islamic Summit Conference, Kuveyt, 26-29 Ocak 1987 (Ankara: DPT COMCEC Coordination Office, 1986).

31 Aksiyon Planı 1981'de Taif'te yapılan Üçüncü İslam Konferansı Örgütü Zirvesinde resmen kabul edildi. Planın ayrıntıları için bkz.: COMCEC Report (Ankara: DPT COMCEC Coordination Office, 1991). Aksiyon Planı dönemin Dışişleri Bakanı İlter Türkmen tarafından açıkça savunulmuş ve Türkiye'nin rolü ortaya konmuştur: İlter Türkmen, Dış Politika ve Ekonomi (İstanbul: İKV Yayınları, 1982).

32 Selim İlkin, 'IDB'de Üç Önemli Gelişme Var', Dubai ve Körfez Ülkeleri Tekstil Piyasası (Ankara: HDTM Yayınları, 1990), s. 20.

33 İSEDAK'ın gündemi için bkz.: İSEDAK Gündemindeki Projeler Konusunda Bir Değerlendirme (Ankara: DPT COMCEC Coordination Office, 1988).

34 Özal'ın İSEDAK'ın 6-9 Ekim 1991 tarihleri arasında yapılan toplantısında yaptığı konuşma.

35 Yusuf Ziya İrbeç, Türkiye'nin Dış Ekonomik İlişkilerinde İslam Ülkeleri (Ankara: Türkiye Odalar Birliği, 1990), tablo 26, s. 72-73.

36 A.g.e., tablo 27, s. 75-76.

37 Türk Müteahhitler Birliği, A Study on International Contracting Services, (Ankara: Türk Müteahhitler Birliği, 1990), s. 18-19; Esin Ayanoğlu, 1980 Sonrası Yurtdışı Müteahhitlik Hizmetlerindeki Gelişme ve Teknoloji İhracatı (Ankara: HDTM IGEME, 1990), s. 13-14, ve 16; İrbeç, a.g.e.

38 İrbeç, a.g.e., s. 106.

39 Bu bankalar: Al-Baraka, Faysal Finans, Suudi-Amerikan Bankası, Arap-Türk Bankası, Bahreyn ve Kuveyt Bankası, Habib Bank, Bank Mellat. İrbeç, a.g.e. s. 74-77 ve 127.

40 HDTM, Turkey's Main Economic Indicators, April 1991, Tablo 28, s. 47. Ayrıca, Devlet Planlama Teşkilatı Yabancı Sermaye Başkanlığı, Yabancı Sermaye Raporu, 1987-1989, Haziran 1990.

41 Bu kredilerin dağılımı: $822.5 milyon İKB’dan; $333 milyon Suudi Kalkınma Fonu’ndan; $127 milyon Kuveyt-Arap Ekonomik Fonu’ndan; $40 milyon özel OPEC Fonu’ndan; $27 milyon Abu-Dabi Arap Ekonomik Kalkınma Fonu’ndan. İrbeç, a.g.e., s. 159.

42 İrbeç, a.g.e., s. 135 ve 141.

43 Başbakan Sayın Turgut Özal’ın İran Başbakanı Sayın Musavi onuruna verdiği yemekte yaptığı konuşma, 15 Şubat 1989, Başbakan Turgut Özal’ın Yurtdışı temaslarındaki konuşmaları, 13. 12. 1988-31. 10. 1989 (Ankara: Başbakanlık Basımevi, 1989).

44 Muhittin Ataman, “Özal ve İslam Dünyası: İnanç ve Pragmatizm”, İhsan Sezal ve İhsan Dağı, Kim Bu Özal?: Siyaset, İktisat, Zihniyet (İstanbul: Boyut Yayınları, 2001).

45 Ayrıntıları için bkz: Ramazan Gözen, Amerikan Kıskacında Dış Politika: Körfez Savaşı, Turgut Özal ve Sonrası (Ankara: Liberte Yayınları, 2000), 4. Bölüm.

Türkiye'nin İsrail İle İlişkileri (1948-2001) / Dr. Çağrı Erhan [s.251-259]

Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi / Türkiye

Bin dokuz yüz doksanların ortasından itibaren yükselişe geçen Türkiye-İsrail ilişkilerinin kökleri, Filistin bölgesinde bağımsız bir İsrail Devleti'nin kurulduğu 1948'e kadar uzanır. 20. yüzyılın sonlarında ikili ilişkilerde ortaya çıkan "yükseliş"in sebepleri sadece o dönemin siyasi ve iktisadi konjonktürüyle açıklanmaya çalışıldığında yanılgıya düşülebilir. Nitekim, bu metod benimsenerek hazırlanan araştırmaların çoğunda, 1995'ten önce Türkiye'nin İsrail'le hiçbir ilişkisinin olmadığı ya da ikili ilişkilerin evvelce hep "soğuk" cereyan ettiği hatası gözlemlenmekte, böyle olunca da, ortaya atılan stratejik, ekonomik veya siyasal sebeplerin hiçbiri, Ankara-Tel Aviv yakınlaşmasını izah etmeye yetmemektedir.

Türkiye'nin bir çok devletle ilişkisinde olduğu gibi, İsrail'le ilişkilerinde de bugünü algılayabilmek için geçmişi çok iyi bilmenin gerekli olduğu aşikârdır. Bu makalede, başlangıcından bugüne Türkiye-İsrail ilişkilerine ana hatlarıyla değinilecek, 53 yıllık süreç zarfında yaşanan "yükseliş" ve "düşüş"lerin sebepleri araştırılarak bugünü anlamaya yardım edecek verilere ulaşılmaya çalışılacaktır.

Temkinli Başlangıç

İngiltere'nin Filistin'deki manda yönetimini sona erdirmesinin ve bölgedeki son İngiliz askerî birliğinin Yafa limanını terk etmesinin hemen ardından 14 Mayıs 1948'de İsrail Devleti'nin ilân edilmesi, ilk anda Türkiye'de endişeyle karşılandı. Dünyanın en sorunlu bölgelerinden Ortadoğu'da, Arapların muhalefetine rağmen bağımsız bir İsrail Devleti'nin

kurulması mevcut sorunları büsbütün içinden çıkılmaz bir duruma getirebilirdi.1

Birinci Dünya Savaşı’nın ardından Filistin’de bir manda yönetimi kuran İngiltere, 1917’de Dışişleri Bakanı Arthur J. Balfour’un, daha sonra kendi adıyla anılacak deklarasyonunda açıkladığı “Majestelerinin hükümeti Filistin’de Yahudi halkı için bir ulusal yurt kurulmasını uygun karşılamaktadır ve bu amacın gerçekleşmesi için her türlü çabayı harcayacaktır”2 taahhüdüne sadık kalarak, Yahudilerin kitlesel olarak Filistin’e göç etmelerine göz yummuş, bölgedeki nüfus kompozisyonunun değişmesi için gerekli zemini hazırlamıştı. İngiltere, kendisi için büyük önem taşıyan petrol bölgelerini elinde bulunduran Arapların rahatsızlığı sonucunda, 1920’lerin ortalarından itibaren Filistin’in tamamen Yahudi egemenliğine girmesini istemediğini, sadece Yahudilere, Arapların yanında bir yurt kurulması fikrini desteklediğini açıklamasına ve Milletler Cemiyeti (MC) Konseyi’nin bu yöndeki tam desteğini almasına rağmen, Dünya Siyonist Örgütü’nün planlı biçimde yürüttüğü Filistin’e göç politikasının önüne geçememişti. 1930’lardan itibaren sorun iyice derinleşmiş, Filistin’de kurulan, Ìrgun, Stern, Haganah gibi Yahudi terör örgütleri Filistinli Arapları yüzyıllardır yerleşmiş bulundukları topraklardan zorla atmaya başlamış, zaman zaman da bunu engellemeye çalışan İngiliz birliklerine sabotajlar düzenlemişlerdi.3

Filistin sorununu çözmekte başarısız olan İngiltere, İkinci Dünya Savaşı’ndan sonra konuyu 2 Nisan 1947’de Birleşmiş Milletler’in (BM) gündemine getirmiş, böylece “topu BM’ye atarak”, uzun yıllardır kendisine yük olan bu konudan kurtulmayı amaçlamıştı. BM Genel Kurulu, 15 Mayıs 1947’de “Birleşmiş Milletler Filistin Özel Komisyonu” adlı özel bir çalışma grubunun kurulmasına, Komisyon üyelerinin Filistin’e gidip çalışmalar yapmasına ve bir rapor hazırlamasına karar vermiş, Komisyon’un

çalışmaları sonucunda, Arapların muhalefetine rağmen 29 Kasım 1947'de BM Genel Kurulu'nda yapılan oyla-

mada Filistin'in Araplarla Yahudiler arasında taksim edilmesine karar verilmişti.

Türkiye, Filistin Sorunu'nun BM'de görüşülmesi sürecinde, taksim fikrine karşı çıkan Arap ülkelerinin yanında yer almış, bağımsız bir Filistin Arap Devleti'nin kurulmasını desteklemişti. Türkiye'nin bu desteği, Filistin Özel Komisyonu'nun hazırladığı raporun Genel Kurul'da görüşülmesi sırasında da sürmüş, taksim kararının oylanmasında Türkiye, aralarında 6 Arap ülkesinin de bulunduğu 12 ülkeyle birlikte red oyu kullanmıştı. Türkiye, Arap devletleriyle yakın ilişkiler kurmak isteyen Sovyetler Birliği'nin (SSCB) bile taksim lehine oy kullandığı bir ortamda, Araplara duyduğu bir sempatiden ötürü değil, Filistin'in Araplarla Yahudiler arasında bölünmesinin bölgeye getireceği istikrarsızlığın verdiği endişeyle böyle bir tavır takınmıştı.4 İsrail'in bağımsızlığını endişeyle karşılamasının da en temel sebebi buydu.

İsrail konusunda Ankara'nın endişeleri yukarıda sıraladığımız konularla sınırlı değildi. İsrail'in İkinci Dünya Savaşı'nın hemen arkasından oluşmaya başlayan iki kutuplu dünya içerisindeki konumunun henüz belli olmaması, Moskova'nın 19 Mart 1945 tarihinde Ankara'ya verdiği ve 1925 Türk-Sovyet Saldırmazlık Anlaşması'nı uzatmayacağını ifade ettiği notadan sonra yoğun bir "komünist" tehdit hissetmeye başlayan Türkiye'yi temkinli olmaya itiyordu. İsrail'de kurulan ve sosyalist anlayışla çalışan kollektif çiftlikler (kibbutz), kooperatif fabrikalar, SSCB'nin yardımıyla İsrail'le sokulan Çek yapımı silahlar, SSCB'den bölgeye yoğun Yahudi göçü ve devletin kurulmasında etkin rol oynayan işçi sendikaları Türkiye'de bu devletin SSCB ile yakın ilişkiler kurduğunun ve "Ortadoğu'da yeni bir Sovyet peykinin ortaya çıktığı"nın düşünülmesine yol açtı.5 Türkiye'nin

Sovyet tehdidini iliklerine kadar hissettiği bir ortamda, Sovyetlere yakın olduğu düşünülen bir devletle yakınlaşma söz konusu olamazdı. Bu anlayışla, Türkiye İsrail'i diplomatik olarak tanımak ve ilişkilerini geliştirmek için acele etmekten çekindi.

İsrail'in bağımsızlık ilanını kabullenemeyen Mısır, Suriye, Ürdün ve Irak'ın bu ülkeye savaş açmalarıyla başlayan süreçte, Türkiye'nin İsrail'e yaklaşımını etkileyen bazı yeni parametreler ortaya çıktı. Bunlardan ilki ABD ve İngiltere'nin Türkiye'nin sorunun çözümünde arabuluculuk rolü üstlenmeyi kabul edip etmeyeceğini sorgulamalarıydı. Dışişleri Bakanı Necmettin Sadak, İngiltere Büyükelçisi'nin bu yöndeki sorusuna verdiği cevapta Türkiye'nin ancak şu şartlarla arabuluculuğu kabul edebileceğini belirtti: ABD ve İngiltere'nin tasvibi; BM'nin talepte bulunması; Kont Bernadotte'nun bölgede BM adına yürüttüğü misyonla ters düşmemesi; Arapların ve Yahudilerin Türkiye'nin arabuluculuğunu kabul etmeleri; arabuluculuk çalışmaları sırasında bölgede ateşkes sağlanması; bir çözüme ulaşılmaya çaba gösterilmeden önce Arapların ve Yahudilerin asgari müştereklerde uzlaştırılmaya çalışılması.6 BM'nin bu yönde bir talebi olmadığı için Türkiye'nin sorunun çözümü sürecine arabulucu olarak dahil olması gerçekleşmedi.

BM'nin ateşkes çağrılarına rağmen çatışmaların devam ettiği bir ortamda, 12 Aralık 1948'de Birleşmiş Milletler Filistin Uzlaştırma Komisyonu oluşturuldu. Arapların karşı çıktığı bu komisyona, ABD ve İngiltere'yle birlikte Türkiye'nin de üye seçilmesi, Ankara'nın Tel Aviv'e yaklaşımındaki değişikliğin başlangıç noktasını oluşturdu. Komisyon çalışmaları sırasında, o güne kadarki Arap yanlısı tutumunu bir kenara bırakan Türkiye, uluslararası bir örgütte önemli bir görev üstlenmenin gereği olarak tarafsız bir çizgi benimsedi. Türkiye'nin Arap-Yahudi ihtilafında tarafsız bir çizgiye gelmesinde diğer iki komisyon

üyesinin, özellikle İngiltere’nin telkinlerinin etkili olduğu söylenebilir. İngiltere’ye göre komisyonun Yahudi veya Arap yanlısı davranması, Ortadoğu’yu sonu gelmez bir istikrarsızlığa sokacak ve komünist tehdidin bölgede güç kazanmasına yol açacaktı.7

Bu telkinler sonucunda, komisyonda Türkiye’yi temsil eden ve “tavizsiz bir antikomünist” olduğundan İsrail-SSCB ilişkisi iddialarından rahatsızlık duyanların başında gelen Hüseyin Cahit Yalçın, tarafsız çizgisini komisyon çalışmalarının sonuna kadar devam ettirmesinin ötesinde, İsrail Başbakanı David Ben Gurion’la yaptığı görüşme sonrasında, Cumhurbaşkanı İsmet İnönü’ye Türkiye’nin İsrail’i resmen tanıması gerektiğini tavsiye bile etti. Türkiye’nin komisyondaki tarafsızlığı, aynı zamanda uzun yıllar devam edecek Arap ülkeleriyle soğuk ilişkilerin de başlangıcını oluşturacaktır.8

Türkiye’nin tutum değişikliğinde etkili olan bir diğer gelişme de, başlangıçta sanılanın aksine İsrail’in SSCB’nin gizli bir müttefiki olmadığının anlaşılması oldu. İsrail, Sovyet “tehdidi”ne karşı “Batı kampı” içinde yer aldığını ifade etmekten çekinmiyordu. Zaten İsrail’le diplomatik ilişkiler kuran 30 devlet arasında Batılı devletler çoğunluğu oluşturmaktaydı. Daha da önemlisi, ABD İsrail’i tanıyan ilk devlet olmuş, Başkan Harry Truman İsrail’le en üst düzeyde ilişkiler kurmasında aktif rol oynamıştı. İsrail’deki temaslarından sonra Türk gazetecilere, “Herhangi bir yabancı devletin İsrail’e etkide bulunduğuna dair hiçbir gösterge yoktur” açıklamasını yapan BM Filistin Uzlaştırma Komisyonu üyesi Hüseyin Cahit Yalçın da, İsrail’in Batı dünyası için bir tehdit oluşturmadığının altını çizmekteydi.9 Bu durumda, Türkiye’nin İsrail’le sıcak ilişkiler kurmasının önünde hayati bir engel kalmıyordu.

Bu bağlamda değinilmesi gereken bir konu da, Türkiye’de seçkinci-aydınların İsrail’in bağımsızlığı konusundaki yaklaşımıdır. Türk aydınlarının büyük çoğunlu-

ğu hâlâ, 1916'da Osmanlı ordusunu arkadan vuran Arap isyancılarının kötü hatıralarını taşımakta, İmparatorluğun çöküşündeki olumsuz etkilerini hatırlamaktaydı. İsrail'in, Türkiye'nin Birinci Dünya Savaşı'ndaki düşmanlarıyla çarpışarak kurulmuş olması, Ortadoğu diplomasisinde yüzyıllardır geçerli olan "düşmanımın düşmanı dostumdur" anlayışı çerçevesinde, bu yeni ülkeyle sıcak ilişkiler kurulmasını gerektirmekteydi. Türkiye'de radikal bir değişimin gerçekleşmesini savunan seçkinci-aydınlar, Türk kültürünün ve toplumunun Arap motiflerinden temizlenmesini istiyor, politikacılara mesajlar içeren gazete yazılarında, uluslararası alanda da Arap devletlerine karşı, İsrail'in desteklenmesini salık veriyorlardı.10 Aynı çevreler benzer bir yaklaşımı 1990'larda Türkiye-İsrail ilişkilerinin hız kazandığı dönemde de sergileyecekler ve iki ülke arasındaki yakınlaşmanın başarıya ulaşabilmesi için gerekli toplumsal desteği sağlamaya çalışacaklardır.11

Türkiye, bütün bu gelişmeler çerçevesinde oluşturduğu yeni Ortadoğu politikasının ilk sinyalini 28 Mart 1949'da İsrail'i tanıyan ilk Müslüman ülke olarak verdi. Cumhurbaşkanı İsmet İnönü, Türkiye'nin İsrail'e bakışını, 1 Kasım 1949'da TBMM'ni açarken yaptığı konuşmada şöyle ifade ediyordu: "Yeni doğan İsrail Devleti ile siyasi münasebetler açılmıştır. Bu devletin Yakın Doğu'da bir barış ve istikrar unsuru olacağını ümid ediyoruz."12

1950'lerde Artan İşbirliği

İsrail'i tanımasından yaklaşık bir yıl sonra Türkiye bu ülkeyle 9 Mart 1950'de diplomatik ilişki kurdu. Taraflar karşılıklı olarak birbirlerinin başkentlerinde diplomatik temsilcilikler açtılar. Diplomatik ilişkilerin kurulmasına paralel olarak iki ülke arasındaki ilişkiler artmaya ve çeşitlenmeye başladı.

Ankara'nın İsrail'le ilişkileri geliştirmesinin başlıca iki sebebi vardı. Bunlardan ilki, İngiltere'nin Ortadoğu'daki konumunu ABD'ye devretmesinden kaynaklanıyordu. ABD'nin Ortadoğu'ya hızlı girişi ve bölge ülkelerinden özellikle İsrail'le sıcak temaslar kurması, Türkiye'nin de bu ülkeye bakışını etkiledi. ABD Başkanı Truman'ın 12 Mart 1947'de ilan ettiği doktrinle birlikte, Amerika'yla yoğun işbirliği dönemine giren Türkiye, CHP iktidarının son yıllarından itibaren ve özellikle Demokrat Parti iktidarı boyunca, dış politikasını Amerikan dış politika hedefleriyle uyumlu hale getirmeye çaba gösterdi. 1949'da Asya Devletleri Konferansı'na katılmayışından, 1950'de Kore'ye asker göndermesine ve 1955'te Bandung Konferansı'nda Bağlantısızlar hareketine karşı çıkışına kadar pek çok noktada ABD'yle paralel tavırlar benimsemeye çaba gösterdi.[13] ABD ile artan işbirliği ortamının sürdürülmesinde, Washington'da etkili olan Yahudi lobisinin[14] yardımcı olabileceğine yönelik bir inanç Türkiye'de güç kazanmaya başladı. Yahudi lobisinin desteğini sağlamanın yolu ise İsrail'le iyi geçinmekten geçiyordu.[15]

İlişkilerdeki gelişmenin ikinci sebebi ise, Kore Savaşı sırasında Arapların tutumudur. Kore'deki Birleşmiş Milletler gücü içinde yer almayı NATO üyeliğini kazanabilmek için son derece önemli bir fırsat olarak algılayan Türkiye, Arap ülkelerinin Kore'ye askerî müdahale konusundaki Birleşmiş Milletler Güvenlik Konseyi kararını desteklememesinden memnun kalmadı. Buna karşılık İsrail'in ABD ve Türkiye ile birlikte Kore'ye askerî müdahaleyi desteklemesi, Ankara'da İsrail'e duyulan güveni tazeledi.[16]

Türkiye ile ilişkileri güçlendirmek İsrail için de çok büyük önem taşımaktaydı. İsrail'in Ankara'daki diplomatik misyonunun başına ülkenin en becerikli diplomatlarından Elihu Sasson'u getirmesi ve Washington, Paris ve Londra'dan sonra dördüncü askerî ataşeliğini Ankara'da açması bu

önemin bir göstergesiydi. İsrailli yöneticiler, bölgedeki tek demokratik ve laik Müslüman ülke olan Türkiye'nin Batı'ya dönük dış politikasının farkına varmış ve bu ülkeyle artacak işbirliğinin, ülkelerinin Batı ile ilişkilerinin artmasına da yardımcı olacağını düşünmüşlerdi. Diğer yandan, Türkiye'nin yardımıyla, İsrail'le Araplar arasındaki sorunların diplomatik yollardan çözülebileceğini düşünen yöneticiler de vardı.17

Başlangıçtaki hedefleri ne olursa olsun, İsrail Ankara'da bir diplomatik temsilcilik açmasının yararlarını çok kısa sürede gördü. Ankara, Ortadoğu'daki gelişmeleri izlemek için son derece önemli bir merkezdi.

Komşularıyla diplomatik ilişkileri bulunmayan İsrail için, "Ortadoğu'ya açılan bir pencere" oldu. İsrail elçisi Elihu Sasson birçok önemli istihbari bilgiyi Ankara'da edindi ve Tel Aviv'e gönderdi. Ankara'daki elçilik bir yandan da, Lübnan, Suriye, Irak ve Ürdün gibi ülkelerde İsrail için faaliyet gösteren ajanların buluşma noktası olarak hizmet görmeye başladı. Ankara'daki diplomatik temsilcilik sayesinde edinilen bir yarar da, ABD silahlarını yakından tanımak konusunda oldu. ABD'nin Türkiye'ye yolladığı silahları yakından gören ve inceleyen İsrailli diplomatlar, silah edinme konusunda sıkıntıları olan Tel Aviv'i bilgilendirdiler.18

Her iki ülkenin de stratejik çıkarları doğrultusunda artırma yönünde istekli oldukları işbirliği, 1950'lerin ilk yarısında ekonomik alana da yansıdı. Filistin'de İngiliz manda yönetiminin bulunduğu dönemde Türkiye'nin bu ülkeye ihracatı yüksekti. 1946-1949 yılları arasında Filistin'e yapılan 18.000.000 dolarlık ihracat, bu ülkeyi ihracat yapılan ülkeler sıralamasında dördüncü sıraya çıkardı. İsrail'le diplomatik ilişkiler kurulmasının hemen ardından, 4 Temmuz 1950'de imzalanan ti-

caret ve ödemeler anlaşmalarının19 sonrasında bu ülkeyle yapılan ticaret artmaya başladı. 1950'lerde henüz tarımsal atılımını gerçekleştirmemiş İsrail'in pamuk ihtiyacının tamamı, buğday ihtiyacının

yarısı (150.000 ton), kuru meyve, sığır eti ve balık gibi ihtiyaçlarının önemli bir bölümü Türkiye'den karşılanmaya başladı. Türkiye ise İsrail'den, elektrikli ev aletleri, soba, buzdolabı, kimyevi maddeler, otomobil lastiği ve çimento ithal ediyordu.20

Kültürel alanda da işbirliği bu dönemde başladı. 1953'de İbrani Üniversitesi, İstanbul'un Türkler tarafından fethedilmesinin 500. yılı dolayısıyla bilimsel toplantılar düzenledi. Bu etkinliğin daha ziyade bir kutlama havası içinde geçmesi Ankara'da çok olumlu karşılandı. Fenerbahçe ve Hapoel futbol takımlarının bir dostluk maçında karşılaşması ve Hayfa yakınlarındaki Karmel Dağı'nda bir Atatürk Ormanı açılması, Tükiye'nin Birleşmiş Milletler Güvenlik Konseyi üyeliğine seçilmesi sırasında Yahudi lobisinin yardımları, Türk-İsrail ilişkilerinin gelişmesine yardımcı oldu.

Ancak, 1955 ve 1956 yıllarındaki iki gelişme Türk-İsrail ilişkilerinde ilk soğuk dönemin başlamasına yol açtı. Bunlardan ilki, ABD Dışişleri Bakanı John Foster Dulles'ın verdiği ilhamla, SSCB'nin Ortadoğu'daki etki alanının genişlemesini engellemek için 1955'te Türkiye, Irak, İran, Pakistan ve İngiltere arasında Bağdat Paktı'nın kurulmasıdır. ABD'nin küresel çapta SSCB'yi çevreleme girişiminin bir parçası olarak ortaya çıkan Bağdat Paktı'ı, İsrail tarafından kendisine karşı Arap duygularını teşvik edeceği ve Arap saldırganlığını artıracağı gerekçesiyle ileri sürülerek tepkiyle karşılandı.21 Tel Aviv yönetimi bu rahatsızlığını bir notayla Ankara'ya bildirerek, Türkiye'nin Arap-İsrail anlaşmazlığında Arapların lehine bir tutum değişikliğine mi gittiğini sordu.22 Türkiye'nin Filistin sorununa bakışında bir değişikliğin olmadığı garantisini İsrail'e vermesine rağmen, başbakan ve cumhurbaşkanı düzeyinde Irak'ın İsrail karşıtı söylemine onay vermesi İsrail'in rahatsızlığını daha da artırdı.23

İsrail'in Bağdat Paktı karşısındaki olumsuz tutumu, pakt içinde öncü bir rol üstlenmeyi düşünen Türkiye'nin İsrail'le ilişkilerini gözden geçirerek, 1955 yazında diplomatik temaslarını en alt düzeye indirmesine yol açtı. Aslında Menderes Hükümeti bu tavrıyla bir yandan da Bağdat Paktı'na dahil olmak konusunda tereddüt gösteren Arap ülkelerine mesaj göndermek istiyordu.[24] Tel Aviv Ankara'nın diplomatik ilişkileri neredeyse askıya almasına cevap vermekte gecikmedi: Türkiye'nin İsrail için gerekli ürünlere sahip olmadığı gerekçesiyle Türkiye'den yaptığı ithalatı azaltan İsrail, bir yandan da ülkedeki enflasyonun sebeplerinden biri olduğu bahanesiyle Türkiye'ye verdiği 5.000.000 dolarlık kredinin geri ödenmesi gerektiğini ima etmeye başladı.[25] İsrail'in bu karşı atağı Türkiye'nin Bağdat Paktı içindeki konumunu sorgulamasına sebep olmadığı gibi, 1956 sonbaharında yaşanacak bir gelişme sonucunda ilişkilerin kopma noktasına gelişinin de yolunu hazırladı.

Mısır Devlet Başkanı Cemal Abdulnâsır'ın, Nil üzerinde inşa edilecek Aswan Barajı'nı finanse etmek için 31 Temmuz 1956'da Süveyş Kanalı'nı millileştirmesi Kanal'da hisseleri bulunan İngiltere ve Fransa'yı harekete geçirdi. Bu iki devlet İsrail'le gizli görüşmeler yaparak Mısır'a üçlü bir saldırı planı hazırladılar. 29 Ekim 1956'da İsrail Sina'yı işgal ederek Mısır topraklarına girerken İngiliz ve Fransız paraşütçüleri de Kanal bölgesine indirme harekâtı düzenlediler. Ortaya çıkan bunalım, ABD ve SSCB'nin BM Güvenlik Konseyi'nde birlikte hareket etmeleri sonucunda, saldırganların geri çekilmesiyle sona erdi.[26] Süveyş bunalımı sırasında ve sonrasında Ankara, Mısır'a harekât düzenleyenlerden, NATO içindeki müttefikleri Fransa ve İngiltere'ye (İngiltere aynı zamanda Bağdat Paktı içinde de Türkiye'nin müttefikiydi) karşı herhangi bir olumsuz tutum içine girmezken, İsrail'e karşı son derece sert bir yaklaşım sergiledi.

Bağdat Paktı'nın, İngiltere dışındaki üyelerinin, Süveyş bunalımını görüşmek üzere Tahran'da yaptığı toplantıda İsrail'i kınama kararı alındı. Türkiye İsrail'i kınayan kararı imzalarken, İsrail'le diplomatik ilişkilerini sürdürdüğü için Arap devletlerinden gelen eleştirilere de cevap vermeyi amaçlamıştı. Özellikle Kahire'den yükselen Türkiye ve Irak karşıtı söylemi (Nâsır İsrail'le birlikte Mısır'a saldıran İngiltere'yle aynı ittfak içinde olduğu için Irak yönetimini ağır biçimde suçluyordu) azaltmak için Ankara 26 Kasım 1956'da Tel Aviv'deki elçisi şevkatî İstinyeli'yi geri çağırdı, ama diplomatik ilişkileri tamamen kesmedi.27 Bu karar İsrail'de sürprize sebep olmadı. İsrail hükümeti, müttefiki Irak'a ve bölgedeki Arap devletlerine mesaj vermek zorunda kalan Türkiye'nin böyle bir karar almaya mecbur kaldığı yorumunu yaparak, kendi elçilerini Ankara'dan çekmeyi gerektiren bir ortamın olmadığı sonucuna vardı.28 Böylece tuhaf bir durum ortaya çıktı: Türkiye Tel Aviv'de en alt diplomatik düzeyde temsil edilirken, Ankara'daki İsrail Elçisi Fisher görevine devam ediyordu. Türk hükümetinin bu durumu ortadan kaldırmak için İsrail'e yaptığı baskılar kısa sürede sonuç verdi. 19 Aralık'ta İsrail'in Ankara'daki elçisi Türkiye'den ayrıldı.29

Her ne kadar Ankara, İsrail'le diplomatik ilişkilerini soğuturken, kendisi için son derece önemli olan döviz girişinin devamını sağlamak için ticari ilişkileri aynen korumayı amaçladıysa da, siyasi temasların gerçekleşmediği bir ortamda bu mümkün olmadı. Öte yandan İsrail tarafı da, Türkiye'yi diplomatik ilişkilerin düzeyini tekrar yükseltmeye zorlamak için, ticareti durma noktasına

getiren bazı önlemler aldı. Fakat ne İsrail'in zorlayıcı önlemleri ne de Ankara'daki ABD ve İngiltere büyükelçilerinin girişimleri Menderes Hükümeti'ni İsrail'le ilişkilerin düzeyini yükseltmeye ikna edebildi.30 İki ülke arasındaki ilişkilerin tekrar yükselişe geçmesi ve daha önce hiç

olmadığı kadar samimi bir noktaya ulaşması Ortadoğu’da meydana gelecek bazı beklenmedik gelişmeler sonucunda olacaktır.

Orta Doğu’da Yeni Bir Pakt

İsrail’in Bağdat Paktı’na itirazları ve Süveyş bunalımı sebebiyle soğumaya başlayan Türkiye-İsrail ilişkileri, kısa süre sonra tekrar eski düzeyine yükselmeye başladı. Bunun en önemli sebebi, Mısır, Suriye ve Irak’ta yaşanmakta olan gelişmelerdi.

Mısır’da General Cemal Abdülnâsır’ın iktidara gelmesiyle izlemeye başladığı Pan-Arabist politikalar ve SSCB ile yakın ekonomik ve askerî ilişkiler içine girmesi İsrail’i endişelendirmekteydi. Öte yandan, Suriye’nin de benzer şekilde Sovyet askerî yardımından yararlanmaya başlaması ve Türkiye’nin güneyinde ciddi bir tehdit oluşturması, Ankara’nın hoşuna gitmemekteydi. 1957 yazında Türkiye ile Suriye arasında yaşanan gerginlik, 1958 Şubat’ında Mısır ve Suriye’nin Birleşik Arap Cumhuriyeti adı altında birleşmeleri, Lübnan ve Ürdün’de mevcut yönetimleri devirmeye yönelik Nâsırcı ayaklanmalar ve Temmuz 1958’de General Abdülkerim Kasım önderliğinde gerçekleşen darbe sonrasında Irak’ın Bağdat Paktı’ndan ayrılması, Ankara’nın güvenlik endişelerini artırdı.31

Irak darbesinin gerçekleştiği günlerde, komşularından en az Türkiye’nin hissettiği kadar büyük tehdit algılayan İsrail, Ortadoğu bölgesinde yeni bir paktın oluşumu için girişimlerde bulunmaya başlamıştı. Başbakan David Ben Gurion tarafından yürütülen son derece gizli çalışmalar sonucunda, bölgenin Arap olmayan ülkeleri Etiyopya ve İran’la birer güvenlik işbirliği antlaşması imzalanmıştı.32

Ben Gurion, Çevresel Pakt olarak adlandırdığı bu oluşuma Türkiye’nin de dahil olmasını istiyordu. Çünkü ona göre, “iç hilalde yaşayan Müslüman Arapların düşmanlığı ancak dış hilalde yaşayan Müslüman Türklerin dostluğuyla dengelenebilirdi.”33 Türkiye’nin bu pakta katılımını sağlamak

için Ben Gurion, Dışişleri Bakanı Golda Meir'la birlikte 28 Ağustos 1958'de gizlice Türkiye'ye geldi. Ankara'da Başbakan Adnan Menderes ve Dışişleri Bakanı Fatin Rüştü Zorlu ile görüşen İsrail heyeti Tel Aviv'e dönerken Türkiye'nin pakta dahil olmayı kabul etmesinden duydukları memnuniyeti saklamıyorlardı.34

İsrail Başbakanı Ben Gurion Çevresel Paktı'nın girişimlerine başlamadan önce, ABD Başkanı Eisenhower ve Dışişleri Bakanı Dulles'ın olumlu görüşlerini almıştı. Zira, ABD'nin desteği olmadan böyle bir oluşumun başarıya oluşma şansının az olduğunun bilincindeydi. Pakt, üye ülkelerin Nâsırcı ve komünist akımlara karşı ortak hareket etmelerini öngörüyordu.

Ayrıca, bilimsel ve ekonomik işbirliğinin artırılması amaçlanıyordu.35 Ancak Pakt'ın en önemli etkinliği istihbarat alanında görüldü. Pakt üyesi ülkeler arasında son derece verimli çalışan bir istihbarat ağı kuruldu. Trident adı verilen bu ağa üye istihbarat örgütleri yılda iki kez toplantılar yapmaya ve birtakım bilgileri paylaşmaya başladılar. Milli İstihbarat Teşkilatı'nın(MİT) öncülü olan Milli Amale Hizmet (MAH) ile İsrail istihbarat örgütü MOSSAD arasındaki işbirliği Trident çerçevesinde başladı ve gelişti. MOSSAD özellikle istihbarata karşı koyma ve haber alma alanlarında kullanılan aygıtlar konusunda MAH'a teknik yardımda bulundu.36

İlişkilerde Soğuma:

1960-1980 Dönemi

Çevresel Pakt'ın Türkiye-İsrail işbirliğine kazandırdığı hız, 1960'lı yıllarda azalmaya başladı. Özellikle 1963'ten sonra Kıbrıs sorunun Türk dış politikasının en önemli gündem maddelerinden biri haline gelmesine ve ABD ile yaşanan problemlere paralel biçimde Türkiye'nin dış politikada çok yönlülüğe geçiş için girişimlerde bulunmasının bir sonucu olarak,

Ankara Arap ülkeleriyle ilişkilerini geliştirmek için çaba göstermeye başladı. Bu ise İsrail'le ilişkilerin tekrar gözden geçirilmesini gerektiriyordu.37 İnişe geçen Türkiye-İsrail ilişkilerinin grafiği, 1967 Arap-İsrail Savaşı'ndan sonra iyice düştü.

Türkiye 1967 savaşında38 Arap ülkelerinden yana tutumunu açıkça ortaya koydu. BM'nin İsrail'in işgal ettiği topraklardan derhal çekilmesini öngören 242 sayılı kararını destekleyen Türkiye'nin bu tutumu Mısır ve Suriye'de memnuniyetle karşılanırken, ABD ve İngiltere başta olmak üzere pekçok Batılı ülkeye petrol sevkiyatını durduran Arap ülkeleri, Türkiye'yi bu uygulamanın dışında bıraktılar.39

Müslümanların kutsal yerlerinden Kudüs'teki Mescid-i Aksa'nın 1969 Ağustos'unda yakılmasından sonraki gelişmeler karşısında Türkiye'nin izlediği politikalar da, Arap ülkelerince memnuniyetle karşılanırken, İsrail'de olumsuz tepki buldu. 1970'li yıllarda da Türkiye, aynı politikasını sürdürmeye devam etti. 1975'te Siyonizm'i ırkçılık olarak kabul eden BM Genel Kurulu kararı Türkiye tarafından desteklenirken, aynı yıl Filistin Kurtuluş Örgütü (FKÖ) Filistin halkının tek ve meşru temsilcisi olarak kabul edildi ve bu örgütün 1979'da Ankara'da bir büro açmasına izin verildi. Ankara, 1980'de İsrail'in, işgal altındaki Kudüs'ü ilhak etmesine, Tel Aviv'deki diplomatik temsilciliğini ikinci katip düzeyine indirerek gösterdi.40

Yeniden Canlanma

12 Eylül 1980 askerî darbesinden sonra, Türkiye'de oluşturulan yönetime Müslüman ülkelerin desteğini sağlamak ve ülkeye petrol akışını devam ettirmek için İsrail'le diplomatik ilişkilerin en alt düzeyde tutulmasına devam edildi. Bu tutum aynı zamanda, ABD'nin SSCB'ye karşı geliştirmeye çalıştığı "Yeşil Kuşak" projesine de uygundu. Bu dönemde Ankara için, İslam Konferansı Örgütü (İKÖ) içinde öncü bir ülke olmak,

İsrail’le yakınlaşmaktan çok daha önemliydi. Ancak, 1982’de İsrail’in Lübnan’ı işgalinden sonra ortaya çıkan gelişmeler, iki ülke arasındaki ilişkilerin yavaş da olsa artması sonucunu doğurdu.

1970’lerin ortalarından itibaren iki terör örgütü Ermenistan’ın Kurtuluşu için Ermeni Gizli Ordusu (ASALA) ve Ermeni Soykırımı Adalet Komandoları (JCGA) yurtdışındaki Türk temsilciliklerine saldırılar düzenlemeye başlamış, bu saldırılarda çok sayıda diplomat hayatını kaybetmişti. Bu iki örgütün de karargâhları ve temel eğitim merkezleri Lübnan’da bulunmaktaydı. İsrail’in Lübnan’ı işgali sırasında, Tel Aviv, Ankara’ya bir çağrıda bulunarak, bu iki örgütün kamplarını birlikte “temizlemeyi” önerdi. Ankara bu çağrıya olumlu cevap verdi. Lübnan’a gönderilen Türk görevlileri operasyonlara katıldılar. Operasyonlarda, ASALA ve JCGA’nin kampları tamamen tahrip edilirken, aralarında JCGA lideri Agop Ahçıyan’ın da bulunduğu çok sayıda terörist öldürüldü. Lübnan operasyonu, Ermeni terör örgütleriyle George Habaş’ın lideri bulunduğu Filistin Halk Kurtuluş Ordusu arasındaki organik bağı da ortaya çıkardı.41

Turgut Özal’ın başbakanlığı döneminde, tıpkı Demokrat Parti Dönemi’nde olduğu gibi, ABD ile ilişkilerde Yahudi lobisinin desteğini sağlamak amacıyla, İsrail’le ilişkilerin artırılması yönünde çalışmalar başlatıldı. Bu dönemde rejim ihracı için Türkiye’yi hedef bölgeler arasına alan İran ve PKK terör örgütüne lojistik destek sağlayan Suriye’nin Türkiye için birer tehdit oluşturmaya başlaması, ilişkilere ivme kazandıran faktörler oldu. 1986 Eylülü’nde, iki ülke arasındaki diplomatik ilişkiler tekrar elçilik düzeyine çıkarıldı.42

1987’de Filistinlilerin başlattığı İntifada hareketi, Türk-İsrail ilişkilerinin hızını frenlemesine rağmen, önceki dönemde olduğu gibi bir soğumaya yol açmadı. İki ülke arasındaki diplomatik ilişkilerin sıcak bir

havaya bürünmesi, kısa sürede ekonomik alana da yansıdı. 1988’de ticaret hacmi 130.000.000 dolar düzeyine çıktı. Ancak, doğrudan yapılan bu ticaretin yanı sıra, İsrail’in Türkiye üzerinden Orta ve Doğu Avrupa ülkelerine yaptığı ihracat da önemli bir rakam tutuyordu.43 Türkiye ilişkilerdeki yumuşamaya paralel olarak Birleşmiş Milletlerde İsrail’e karşı izlediği tutumu da yumuşattı. 1989’da, İsrail’in Birleşmiş Milletlerde temsil edilmesinin yasaklanması konusundaki karar tasarısına, her zaman olduğu gibi çekimser değil, red oyu vermesi bunun en çarpıcı göstergesiydi.44

1989 sonbaharında Balkanlar ve Doğu Avrupa’da sosyalist rejimlerin yıkılmaya başlaması ve yeni rejimlerin İsrail’le üst düzey diplomatik ilişkiler kurması Türkiye’yi bir kez daha harekete geçirdi. Özellikle Bulgaristan’ın ve hemen ardından “ezeli rakip” Yunanistan’ın diplomatik temsilciliklerini büyükelçilik düzeyine çıkarması üzerine, 1990 ilkbaharında Türkiye de Tel Aviv’deki temsilciliğini büyükelçilik düzeyine yükseltti.45 Ankara, Körfez Savaşı’nın ABD öncülüğünde kurulan koalisyon güçlerinin galibiyetiyle sonuçlanmasının ardından ABD Dışişleri Bakanı James Baker’ın girişimiyle başlatılan Orta Doğu Barış Süreci sırasında Arap ülkeleriyle İsrail arasındaki gerilimin azalmasından çok iyi yararlanarak, 31 Aralık 1991’de Filistin ve İsrail’in Ankara’daki temsilciklerini büyükelçilik düzeyine yükseltti. Ardından da, Eylül 1992’de de Kudüs’teki Türkiye Başkonsolosluğu faaliyetlerine tekrar başladı.46

Kasım 1993’te Dışişleri Bakanı Hikmet Çetin’in İsrail’i ziyaret etmesinin ardından iki ülke cumhurbaşkanlarının birbirlerinin ülkelerine resmî ziyarette bulunmalarıyla diplomatik alandaki yakınlaşma en üst düzeyine çıktı.

1990’larda Türkiye-İsrail ilişkilerindeki bu yükselişin başlıca sebebleri arasında; Filistinliler ve İsrail arasında temkinli bir havada da olsa başlatılmış bulunan diyalog sürecinin, adil ve kalıcı bir Orta Doğu barışı

için ümitleri artırmış olması; İspanya Yahudilerinin 1492'de Osmanlı İmparatorluğuna göç etmelerinin 500. yılı dolayısıyla, Türkiye, İsrail ve ABD'de düzenlenen etkinlikler çerçevesinde, ABD'deki Yahudi lobileriyle temasların en üst düzeyine çıkması ve buna paralel olarak Türkiye ile İsrail arasındaki ticaret hacminin genişlemesi ve diplomatik yakınlaşmanın artması; PKK eylemlerinin Suriye, İran ve Irak tarafından desteklenmesi, Türkiye ile Suriye arasındaki su sorunu ve İran rejiminin Türkiye'de sebep olduğu rahatsızlığın, Türkiye'yi bölgede işbirliği yapabileceği ülkeler aramaya yöneltmiş olması; Türkiye'de Refah Partisi özelinde İslamcı yükselişin karşısındaki grupların, bölgede Türkiye'yle benzeşen siyasi ve ekonomik yapıya sahip tek ülke olan İsrail'le ilişkilerin geliştirilmesinin, dış politikada yeni bir maceraya girilmesini önleyeceği görüşünü savunmaya başlamaları; ABD'nin, uzun yıllardır üst düzeyde siyasi ve askerî ilişkiler yürüttüğü, Türkiye ve İsrail arasındaki ilişkilerin yoğunlaştırılması ve böylece, bölgede Batı yanlısı iki demokrasinin desteğinin sağlanması için her iki tarafı da teşvik edici girişimlerini artırması sayılabilir.47

Stratejik Yakınlık

1990'ların ortalarından itibaren diplomatik alandaki iyi ilişkiler askerî ve ekonomik işbirliği alanlarında da meyvelerini vermeye başladı. Bu çerçevede iki ülke arasında 23 şubat 1996'da Askerî Alanda Eğitim ve Teknik İşbirliği Çerçeve Anlaşması, 23 Aralık 1996'da da Serbest Ticaret Anlaşması imzalandı.

Askerî Alanda Eğitim ve Teknik İşbirliği Çerçeve Anlaşması'na dayanarak, Türkiye ile İsrail 2000 yılına kadar askerî alanda 11 ayrı anlaşma imzaladı. Bu anlaşmaların hükümlerine göre, Türkiye hava sahasını İsrail savaş uçaklarının eğitim amaçlı uçaklarına açtı. İki ülke arasında ortak askerî tatbikatlar düzenlendi (Güvenilir Denizkızı/Reliable

Mermaid tatbikatları). Türkiye ve İsrail harp akademileri arasında öğrenci ve eğitimci değiş tokuşuna başlandı. Kimyasal silahlardan korunma alanında ortak çalışmalar yapıldı. Türkiye'nin radar imkânlarının, özellikle İran ve Irak'taki faaliyetlerin gözlemlenmesi amacıyla İsrail tarafından kullanılmasına imkân sağlandı.48

Türkiye kamuoyunda en çok ses getiren anlaşma, Çerçeve Anlaşması'na dayanılarak, 28 Ağustos 1996'da imzalanan Savunma Sanayi İşbirliği Anlaşması oldu. Bu anlaşmaya göre, iki ülke arasında savunma alanında bilgi transferi ve teknisyenlerin karşılıklı olarak eğitimi alanlarında çalışmalar başlatıldı. Bu gelişmeye paralel olarak, 1996'dan itibaren 54 Türk F-4 savaş uçağının İsrail Uçak Sanayii (Israeli Aircraft Industry, IAI) fabrikasında modernizasyonuna başlandı. Bu proje için Türkiye İsrail'e 632.500.000 dolar ödedi. F-4'lerin modernizasyonundan memnun kalan Türkiye, 1998'de 48 F-5 uçağının modernizasyonu ihalesini de 75.000.000 dolarlık teklif sunan IAI'ya verdi. Bu çerçevede modernizasyonu tamamlanan ilk Türk savaş uçakları 2000 başında teslim edildi.49

Türkiye'nin 2020 yılına kadar 150 milyar dolarlık savunma harcaması yapmayı planlaması son derece gelişmiş bir askerî-endüstriyel komplekse sahip olan İsrail'deki firmaların, iki ülke arasındaki yakınlaşma sürecini de göz önünde bulundurarak, Türkiye'nin savunma sanayii alanında açtığı ihalelere düzenli olarak katılmasına yol açtı. 2000'de yapılan taarruz helikopteri ihalesine, "Erdoğan" adını verdiği bir helikopterle katılan IAI, Amerikan firmaları karşısında başarılı olamadı. Bu ihalenin ardından gündeme gelen Amerikan yapımı M-60 tanklarının modernizasyonu ihalesinin, F-4 ve F-5'leri başarıyla modernize eden İsrail'e verilmesi söz konusu oldu. Türkiye'nin 160 tankın modernizasyonu için İsrail'e 250.000.000 dolar ödemesi öngörülüyordu. Fakat 2001 sonuna kadar bu konuda bir ilerleme sağlanamadı.50

Aynı dönemde ekonomik ve ticari alanlardaki ilişkilerin gelişmesinin temelinde ise 1996'da imzalanan ve 1 Mayıs 1997'de yürürlüğe giren Serbest Ticaret Anlaşması yatmaktadır. Bu anlaşmaya göre gümrükler karşılıklı olarak ilk etapta %12, 1998'de %40 oranında indirildi ve 2000 yılında da sıfırlandı. STA'ya paralel olarak, iki ülke arasında Ticarî, Ekonomik, Sınai, Teknik İşbirliği Anlaşması, Yatırımların Karşılıklı Teşviki Anlaşması, Çifte Vergilendirmenin Önlenmesi Anlaşması imzalanarak, ekonomik ilişkilerin altyapısı oluşturuldu. STA'nın etkisiyle, 1989'da sadece 91.000.000 dolar düzeyinde olan Türkiye-İsrail ticaret hacmi, 1996'da 446.000.000 dolara ulaşmış, anlaşmanın yürürlüğe girmesinden sonra 1997'de 625.000.000 dolara, 1998'de de 800.000.000 dolara, 1999'da 883.000.000 dolara ve 2000'de ilk kez 1 milyar doların üzerine çıkarak 1.127 milyar dolara yükselmiştir. 2000 sonu itibariyle İsrail Türkiye'nin ihracat yaptığı ülkeler listesinde 10., ithalat yaptığı ülkeler listesinde ise 17. sıradadır.51

Bu işbirliği ortamı içinde, eğitim ve kültür alanında da gelişmeler kaydedilmeye başladı. Kasım 1993'te imzalanan Kültürel İşbirliği Anlaşması çerçevesinde, her üç yılda bir gözden geçirilip yenilenen Kültürel Değişim Programı başlatıldı. Bu programa uygun olarak sanatçılar, bilim adamları, araştırmacılar, sporcular ve öğrenciler arasında değişim projeleri yürütüldü. Yine kültürel ilişkilerin gelişmesine paralel olarak, 1996'da İzmir ve Tel Aviv, 1997'de Bursa ve Herzliya ile Antalya ve Batyam, 1998'de ise Marmaris ve Aşkelon kardeş kentler ilan edildiler. 2001 Haziranı'nda, 1914'te İstanbul, Mısır uçuşu sırasında bugünkü İsrail topraklarına düşerek şehit olan Türk pilotlar anısına yaptırılan anıtta anma törenleri düzenlendi. Eylül 2001'de İsrail'de ilk kez bir Türk filmleri haftası yapıldı; Kasım 2001'de ise Türk dans topluluğu "Dansın Sultanları" Tel Aviv festivalinde gösteriler sundu.

Türkiye-İsrail Yakınlaşmasına Tepkiler

İki ülke arasında özellikle askerî alanda yoğunlaşan işbirliği bölge ülkelerinin çoğunun tepkisini çekti. İsrail'de geleneksel olarak gergin ilişkiler içinde bulunan Arap ülkelerinin yanısıra, bu yakınlaşmayı kendisine yönelik bir tehdit olarak değerlendiren Yunanistan da Türkiye-İsrail yakınlaşmasını eleştirdi. Bölgeden gelen eleştiriler genelde, askerî ilişkilerin gizli yürütülmesi üzerinde yoğunlaşmaktaydı. Her ne kadar Ankara, Türkiye-İsrail askerî ilişkilerinin bir "pakt" ya da "ittifak" biçiminde olmadığını vurgulasa da, Arap dünyasını ikna edemedi. İkili ilişkilerin boyutlarına ilişkin olarak dünya basınında yer alan yorumlar da, bölge ülkelerinin endişelerini artırdı. Nitekim, birçok haber ve makalede

Türkiye-İsrail ilişkileri, "gizli ittifak", "yeni mihver", "askerî pakt" gibi isimlerle anılıyordu.52 Arapların tepkileri Arap Birliği örgütünde alınan ve "işbirliğini" kınayan kararlar ve Fırat ve Dicle suyunun paylaşımı konusunu uluslararası platformların gündemine sokma çabaları biçiminde ortaya çıktı.

İsrail'le herhangi bir siyasi sorunu bulunmayan Yunanistan'ın tepkisi ise farklı bir temele dayanmaktaydı. Mart 1998'de yaptığı açıklamada "Bu hata yapanların ittifakıdır" diyerek Türkiye-İsrail işbirliğini eleştiren dönemin Yunanistan Dışişleri Bakanı Theodoros Pangalos, bu yöndeki açıklamalarını daha sonra da devam ettirdi. Pangalos'u böylesine ifadelerde bulunmaya iten Abdullah Öcalan'ın Kenya'da yakalanıp Türkiye'ye getirilmesi sürecinde İsrail istihbarat birimlerinin Türkiye'ye yardımcı oldukları iddiasıydı.53 Pangalos gibi siyasilerin yanısıra, Yunanistan'daki akademik çevreler de, "Ortadoğu barışına yeni bir darbe vurduğu" iddiasıyla Türkiye-İsrail ilişkilerinin gelişimini olumsuz biçimde yorumladılar. Atina'dan gelen tüm itirazlara eleştirel gözle bakıldığında, aslında Yunanistan'ın, Türkiye'nin Ortadoğu'da sağlam bir "müttefik" bularak, güney sınırlarını

büyük ölçüde garanti altına almış olmasından rahatsızlık duyduğu görülmekteydi.54

İlişkilerin Geleceği

2000 ve 2001 yıllarında İsrail’le meydana gelen iki gelişme, “Türkiye’nin İsrail’le ilişkileri yine bir durgunluk dönemine mi giriyor?” sorusunu akıllara getirdi. Birincisi, Nisan 2000’de İsrail Eğitim Bakanı’nın Ermeni soykırımı iddialarının İsrail ders kitaplarında okutulması gerektiği yönünde bir açıklama yapmasıydı. Türkiye bu açıklamaya, İsrail’in kuruluş yıldönümü için Ankara’da yapılan resepsiyona ilk kez hiçbir üst düzey yetkilisini göndermeyerek tepki gösterdi. Yaz ortalarında söz konusu bakanın görevden ayrılmasıyla konu kapanmış görünse de, Ankara yakın ilişkiler kurduğu İsrail’in Ermeni iddialarını gündeme getirmesini hoşnutsuzlukla karşıladığını resmî temaslarda yineledi. İkincisi, Eylül 2000’de Mescid-i Aksa’ya düzenlediği kışkırtıcı ziyaretle 2. İntifada’nın başlamasına yol açan Ariel Şaron’un, Şubat 2001’de yapılan seçimlerle İsrail başbakanlığı koltuğuna oturmasından sonra Filistinlilere karşı izlediği sert politikaların Ankara’ya rahatsızlık doğurmasıydı. Türkiye cumhurbaşkanı ve başbakan düzeyinde Filistinlilere ve Filistin Devlet Başkanı Yaser Arafat’a karşı izlenen politikaları eleştirdi. Şaron’un 8 Ağustos 2001’de Ankara’ya yaptığı resmî ziyarette de Türkiye’nin rahatsızlığı bir kez daha dile getirildi.55

Öte yandan Abdullah Öcalan’ın Suriye’den çıkartılmasının ardından şam ile ilişkilerini özellikle ticari alanda yeniden canlandırmaya başlayan, İran rejimindeki değişikliklere paralel olarak bu ülkeyle ilişkilerini eskiye nazaran farklı parametreler üzerine oturtmaya çalışan ve 1999’dan itibaren Yunanistan’la ilişkilerinde bariz bir “yumuşama” gözlenen Türkiye, İsrail’le “stratejik işbirliğinin görüntüsünü azaltmaya” çaba göstermeye başladı. İsrail savunma firmalarının, savunma sanayi ihalelerinde eskiye oranla

zorlanması, ortak tatbikatların gecikerek ve dar boyutlu yapılması ve İsrail'le gerçekleştirilen üst düzey ziyaretlerin sayısının 2000-2001 döneminde eskiye oranla azalması bu çabanın göstergeleri olarak ortaya çıktı.

Ortadoğu bölgesinin iki demokratik ve Batı bağlantısı kuvvetli ülkesinin ileriki dönemde de sıkı ilişkiler içinde olacağını söylemek yanlış olmayacaktır. Fakat ilişkilerin 1995-2000 dönemindeki gibi askerî boyutunun ön plana çıkması beklenmemelidir. Özellikle Ankara kendi ihtiyaçlarına uygun biçimde ticari ve ekonomik boyuta öncelik vermek eğilimindedir.

1 Ömer Kürkçüoğlu, Türkiye'nin Arap Orta Doğu'suna Karşı Politikası (1945-1970), Ankara, Sevinç Matbaası, 1972, s. 31.

2 Fahir Armaoğlu, Filistin Meselesi ve Arap İsrail Savaşları (1948-1988), Ankara, İş Bankası Kültür Yayınları, 1989, s. 32.

3 Ibid., s. 47-48.

4 George E. Gruen, "Turkey's Relations with Israel: From Ambivalance to Open Cooperation", D. Altabe (ed.), Studies on Turkish Jewish History, 1993, s. 115.

5 Kürkçüoğlu (1972), s. 32.

6 Public Record Office, From Sir David Kelly, Ankara to Foreign Office, 26 July 1948, FO 195/2614, No: 2233.

7 Public Record Office, From Foreign Office to Sir David Kelly, 23 December 1948, FO 195/2614, No: 211/77/48G.

8 Ömer Kürkçüoğlu-Çağrı Erhan, "1945-1960 Filistin Sorunu", Baskın Oran (ed.) Türk Dış Politikası Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar, C. I, İstanbul, İletişim Yayınları, 2001, s. 640.

9 Gruen (1993), s. 116.

10 Hakan Yavuz, “Turkey’s Relations with Israel”, Foreign Policy, Vol: V, No: 3-4 (1997), s. 45.

11 Hakan Yavuz, “Turkish-Israeli Relations Through the Lens of the Turkish Identitiy Debate”, Journal of Palestine Studies, Vol. XXVII, No. 1 (Autumn 1997), passim.

12 Kürkçüoğlu (1972), s. 33.

13 Türkiye’nin İkinci Dünya Savaşı sonrasında ABD’yle ilişkilerinin gelişimi için bkz. Çağrı Erhan, “1945-1960 ABD’yle İlişkiler”, Baskın Oran (ed.), Türk Dış Politikası Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar, C. I, İstanbul, İletişim Yayınları, 2001, s. 522-575.

14 ABD’de iç ve dış politikanın oluşturulmasında ve yürütülmesinde lobiler başka hiçbir ülkede olmadığı kadar etkilidirler. Genel ABD nüfusu içindeki yerleriyle ters orantılı biçimde ülkedeki en etkili lobi kuruluşları Yahudilerin elindedir. Bunları, İrlandalıların, Hispaniklerin, Rumların ve Ermenilerin lobi şirketleri izler. Yahudi lobisini bu denli etkili kılan unsurların başında, Amerikan ekonomisinde sahip

oldukları konum ile özellikle basın, televizyon ve önemli sinema şirketlerini ellerinde bulundurmaları gelmektedir.

15 Amikam Nachmani, Israel, Turkey and Greece, Uneasy Relations in the East Mediterranean, London, Frank Cass, 1987, s. 50-51.

16 Ibid., s. 52.

17 Ibid., s. 52-53.

18 Ibid., s. 3-8.

19 Public Record Office, From Embasy Ankara to Foreign Office, Modus Vivendi; Accord de Commerce Entre la Turquie et l’Etat d’Israel; Accord de Paiement Entre la Turquie et l’Etat d’Israel, 19 January 1955, FO 371/82549, ER11344/1.

20 Amikam Nachmani, “Israeli-Turkish Relations: The Laying of Foundations, Actual Situation and Prospects of Turkey’s Relations with Israel, Ankara, Friedrich-Naumann Foundation in Turkey, 1992, s. 19.

21 Kürkçüoğlu (1972), s. 67.

22 Public Record Office, From Embassy Tel Aviv to Foreign Office, 22 March 1955, FO 371/107592, WK1903/1.

23 Public Record Office, From Embassy Ankara to Foreign Office, 27 July 1955, FO 371/115516, V1073/961; From Embassy Tel Aviv to Foreign Office, 9 August 1955, FO 371/115821, R10344/2.

24 Ömer Kürkçüoğlu-Çağrı Erhan, “1945-1960 İsrail’le İlişkiler”, Baskın Oran (ed.) Türk Dış Politikası Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar, C. I, İstanbul, İletişim Yayınları, 2001, s. 645.

25 Public Record Office, From Embassy Ankara to Foreign Office, 11 May 1956, FO 371/124026, RK 11353/1. 1956,

26 Süveyş Bunalımının ayrıntıları için bkz. Armaoğlu (1989), s. 115-171.

27 Public Record Office, Embassy Ankara to Foreign Office, 24 November 1956, FO 371/121700, VR 10344/2.

28 Public Record Office, From Embassy Tel Aviv to Foreign Office, 27 November 1956, FO 371/121700, VR 10344/6.

29 Public Record Office, From Embassy Ankara to Foreign Office, 17 December 1956, FO 371/121700, VR10344/9.

30 Public Record Office, From Embassy Ankara to Foreign Office, 12 April 1957, FO 371/128099, VR 10344/1; 31 May 1957, FO 371/128099, VR 10344/2; 31 October 1957, FO 371 128099, VR 10344/3.

31 1957 Türkiye-Suriye bunalımı, Lübnan ve Ürdün olayları ile Irak’taki darbe karşısında Türkiye’nin tutumu ayrıntılı bilgi için bkz. Ömer Kürkçüoğlu Melek Fırat, “1945-1960 Arap Ülkeleriyle İlişkiler”, Baskın

Oran (ed.) Türk Dış Politikası Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar, C. I, İstanbul, İletişim Yayınları, 2001, s. 629-635.

32 Michael Bar Zohar, Ben Gurion A Biography, London, Weidenfeld and Nicolson, 1977, s. 260.

33 Hasan Köni, “Mısır-Türkiye-İsrail Üçgeni”, Avrasya Dosyası, C: I, No: 3 (Sonbahar 1994), s. 47.

34 Bar Zohar, s. 261.

35 Ibid., s. 262-264.

36 Nezih Tavlaş, “Türk-İsrail Güvenlik ve İstihbarat İlişkileri”, Avrasya Dosyası, C: I, No: 3 (Sonbahar 1994), s. 9-10.

37 Philip Robbins, Turkey and the Middle East, New York, Royal Institute of International Affairs, 1991, s. 78.

38 1967 Arap-İsrail savaşının ayrıntıları için bkz. Armaoğlu (1989), s. 199-273.

39 Kürkçüoğlu (1972), s. 158.

40 Robbins, s. 78-79.

41 Tavlaş, s. 17.

42 Ibid., s. 22.

43 Robbins, s. 85.

44 Yavuz, “Turkey’s Relations. ”, s. 55.

45 Ibid., s. 81.

46 Tavlaş, s. 26.

47 Ömer Kürkçüoğlu-Çağrı Erhan, “1990’dan Bugüne İsrail’le İlişkiler”, Baskın Oran (ed.) Türk Dış Politikası Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar, C. II, İstanbul, iletişim Yayınları, 2001, s. 568-569.

48 Ibid., s. 571.

49 Ibid., s. 572.

50 Ibid., s. 572.

51 Ibid., s. 573;

52 Daniel Pipes, “A New Axis: The Emerging Turkish-Israeli Entente”, The National Interest, No: 50 (Winter 1997/1998); William Saphire, “The Phantom Alliance”, The New York Times, 4 February 1999;.

53 “Pangalos? This is an Alliance of Wrongdoers”, Kıbrıs, Cilt: 6, No: 3 (March 1998).

54 M. C. Geokas and A. T. Papathanasis, “The Turkish-Israeli Alliance is a New Destabilizing Factor in the Middle East and Southern Europe”, Washington Report on the Middle East Affaris, Cilt. 19, No. 3 (April 2000), s. 33-34; M. C. Geokas and A. T. Papathanasis, “The Turkish-Israeli Axis, Greece, and the Middle East”

55 Ömer Kürkçüoğlu-Çağrı Erhan, 1990’dan Bugüne., s. 578.0

Cumhuriyet Dönemi Türkiye-İran İlişkileri / Doç. Dr. Gökhan Çetinsaya [s.260-268]

İstanbul Teknik Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi / Türkiye

Türkiye-İran ilişkilerine tarihsel olarak bakıldığında sürekli çekişmeler ve dönem dönem savaşlarla dolu olduğu görülür. İran'da Şii Safevi Devleti'nin kuruluşundan itibaren iki taraf ya karşılıklı savaşmışlar ya da birbirlerini zayıf buldukları anda üzerine giderek istediklerini elde etmekten çekinmemişlerdir. İki ülke Doğu Anadolu-İran Azerbaycanı ve Irak-Batı İran üzerinde bir yönüyle dini ve siyasi, diğer yönüyle stratejik ve mali sebeplerle toprak kazanmaya yönelik mücadelelerini sürdürdüler. Osmanlılar için Azerbaycan ve Kafkasya, İran için Irak hedefti. Bu rekabet 19. yüzyılda Batı emperyalizmi karşısında zaman zaman dayanışmaya dönüşse de, aslında 1918'e kadar devam etmiştir.1

Kurtuluş Savaşı'ndan İkinci Dünya Savaşı'na

1920'lerin ilk yarısında iki komşu ülkenin, Rıza Han İran'ı ve Mustafa Kemal Türkiyesi'nin, dış politika amaçları ve çıkarları örtüşmekteydi. 1921 Şubatı'nda Rıza Han isminde milliyetçi bir subay hükümet darbesi yaparak siyasi kaosa son vermiş, önce ordu komutanı ve milli savunma bakanı, daha sonra başbakan olarak İran'ın iç ve dış politikasında söz sahibi olmuştu. Milliyetçi, anti-emperyalist, tam bağımsızlıkçı ve dini/mezhebi önyargılardan arınmış iki rejimin de ortak düşmanı İngiltere, kısa vadeli dostu Sovyet Rusya idi. Bu doğrultuda işbirliği yapmaktan ve birbirlerine 'manevi' destek vermekten kaçınmamışlardır. İran hükümeti İstanbul'daki elçisini korurken, 1922 Haziranı'nda Ankara hükümeti nezdine de bir elçi göndermiştir. Ankara hükümetinin ilk büyükelçisi, Muhittin Paşa, ise 1922

Sonbaharında atandığı görevine 1923 Şubatı'nda başlamıştır. Her iki tarafın devlet adamları her vesileyle sıcak ve samimi mesajlar vermekten kaçınmadılar. İleriye yönelik işbirliği ve dayanışma için gerekli ortam mevcuttu. Ancak Türk ve İran milliyetçiliklerinin uzlaşamadığı konular, iki ülkenin birbirine zıt politikaları ve tehdit algılamaları kısa zamanda su yüzüne çıkmakta gecikmedi.2

Türkiye-İran sınırının iki tarafında yaşayan yarı-göçebe Kürt aşiretleri 'sınır tanımaz' bir şekilde davranmaktaydılar. İki ülke arasındaki sınırı tam olarak belirleme çalışmaları bütün Tanzimat ve II. Meşrutiyet dönemleri boyunca devam etmiş ve Birinci Dünya Savaşı'nın çıkışıyla kesilmişti.3 Aşiretlerin karşılıklı sınır-ötesi geçişleri ve bunun yarattığı problemler, Birinci Dünya Savaşı sonrasında Kürt meselesi siyasi bir boyut kazandıkça daha da kaygı verici olmaya başlamıştır. İki ülkenin kendi sınırları içerisinde yaşayan Kürtlere karşı uyguladığı farklı politikalar birbirleri açısından endişe kaynağıydı. İki taraf da birbirinin 'bağımsız/özerk bir Kürt devleti'ni desteklediği ya da destekleyebileceği şüphesi içindeydi. Özellikle cumhuriyetin ilk yıllarından itibaren Türkiye'de Kürt meselesi isyanlarla büyüdükçe Ankara'nın en büyük endişelerinden biri İran'ın 'Kürt kartı'nı kullanabileceğidir.4 Buna karşılık İran'ın en büyük kaygılarından biri Türkiye'nin 'Azeri kartı'nı oynayabileceğiydi. İran'ın Türkiye sınırında önemli miktarda Azeri nüfus yaşamaktadır ve Azeri milliyetçiliği Tahran için ciddi bir endişe kaynağıdır. Ayrıca Azeri milliyetçilerinin en önemlileri o sırada Türkiye'de yaşamaktadırlar.5

İki ülke için bir diğer endişe kaynağı ise birbirlerinin bölgedeki iki büyük güç olan Sovyet Rusya ve İngiltere ile olan ilişkileridir. Türkiye'nin en büyük endişelerinden biri güçsüz bir İran'ın etnik problemler sonucu parçalanması ve Sovyetle-

rin işgaline uğraması veya İngiltere'nin Ortadoğu'nun her yerinde yaptığı gibi İran'ı da nüfuzu altına almasıdır. Türkiye hiç olmazsa doğu sınırında bağımsız bir İran'ın yaşamasına hayati bir önem atfetmiş, örneğin İran'ın Azerbaycan'da uyguladığı sert politikalara ses çıkarmamıştır. Öte yandan İngiltere ile olduğu kadar Sovyetlerle de ciddi problemleri olan İran'ın en büyük endişelerinden biri ise Türkiye'nin Sovyetlerle yakın bir işbirliği içine girmesidir. Bu nedenle Kürt meselesinde Türkiye karşısında daima geri adım atmak ihtiyacını hissetmiştir.6

Türkiye'nin İran'ı Sovyetler Birliği ve İngiltere'den bağımsız ve kendi tarafında görme isteğinin en önemli göstergelerinden biri Türkiye'nin İran'da da cumhuriyet ilan edilmesi için gösterdiği çaba olmuştur (Sonbahar 1923-İlkbahar 1924). Türkiye'nin teşviki sonucu Rıza Han, ordu, basın ve bir kısım milletvekillerini arkasına alarak cumhuriyet ilanı için bir kampanya başlatmıştı. Ancak cumhuriyet taraftarlarının kamuoyunda giderek ağırlık kazandığı bir sırada Türkiye'de Hilafetin kaldırılması bütün planları alt üst etti (Mart 1924). İran'da büyük ağırlığı olan din adamları Rıza Han'ın cumhuriyet isteğini Türkiye'deki gibi din karşıtı politikalar için bir zemin hazırlığı olarak görerek muhalefete başladılar. Sonunda Rıza Han monarşiyi seçmiş ve 1925 İlkbaharında Rıza Şah Pehlevi olarak taç giymiştir.7

1925'ten itibaren Türkiye'de başlayan ve aralıklarla devam eden Kürt isyanları iki ülke ilişkilerini sürekli gerilim halinde tutmuştur.8 Özellikle Ağrı bölgesindeki isyanlar Türkiye'yi zora sokmaktadır: isyancılar İran sınırını rahatça kullanmakta, İran tarafındaki aşiretlerden yardım almakta ve Türkiye topraklarında sıkıştırılınca kolayca İran'a kaçmaktaydılar. Türkiye'nin protestoları karşısında önce 22 Nisan 1926'da Tahran'da bir güvenlik ve dostluk antlaşması imzalandı. Bu da sorunları çözmeyince 15 Haziran 1928'de 1926 antlaşmasına ek bir protokol

imzalandı.9 Ama bu da yeterli olmayacak, 1930 Ağrı İsyanı ilişkileri kopma noktasına getirecektir. Türk basınında İran aleyhtarı bir kampanya başlamıştır: Sınırdaki olaylardan İran hükümeti sorumlu tutulmakta, asilerin sınırı kullandıkları ve İran tarafından her türlü yardım, silah ve mühimmat aldıkları yazılmaktaydı. Bir yandan büyükelçi değiştirilerek, diğer yandan sert protestolarla İran'ın asilere karşı işbirliği sağlanacaktır.10 Nitekim yaklaşık iki yıllık yoğun bir diplomasi sonucunda Türkiye'nin isteği olacak ve İran Türkiye'nin isyanları kolayca bastırabilmek için talep ettiği sınır değişikliklerine evet diyecektir. 23 Ocak 1932'de imzalanan sınır antlaşmasına göre Ağrı Dağı'nın tamamının Türkiye topraklarına katılması karşılığında İran'a Van sınırında bir toprak parçası (Kotur) verilmiştir.11

1930'ların başından itibaren İran'la kurulmaya başlanan iyi ilişkiler doruk noktasına Rıza Şah'ın 1934 yılındaki Türkiye ziyareti ile ulaşmıştır. Şah'ın bu gezisi hem iki ülke ilişkilerinin her alanda gelişmesinde bir basamak olurken hem de bölgesel bir işbirliği teşebbüsü olan Sadabad Paktı'na giden yolda önemli bir adım olmuştur.12 1930'larda yine İngiltere ve Sovyet Rusya arasında sıkışıp kalan ve bu iki ülkeyle ilişkilerinde problemler yaşayan Rıza Şah'ın en büyük hedefi, bir yandan Almanya ve ABD gibi ülkelerle ilişkileri geliştirmek diğer yandan Türkiye, Irak ve Afganistan'la iyi ve kalıcı ilişkiler kurmaktı. Sadabad Paktı'nın öngörüşmeleri Türkiye, İran ve Irak arasında 1933'te başlamış ve paktın metni üzerinde daha 1935'te mutabık kalınarak parafe edilmişti. Ama ortaya çıkan bazı sorunlar (İran ve Irak arasındaki Şattü'l-Arab ve pakta Afganistan ve Suudi Arabistan gibi ülkelerin katılıp katılmayacağı meseleleri) resmen imzalanmasını

1937 Temmuzu'na kadar geciktirdi. Türkiye, İran, Irak ve Afganistan arasında imzalanan Sadabad Paktı bir savunma anlaşması değildi; ülkelerin birbirlerine karşı saldırıdan ve kışkırtmalardan kaçınmak

ve bölgede barışı korumak üzere aralarında danışmalar yapılması temeline dayalı bölgesel bir siyasal işbirliği sistemiydi.13

Ancak İkinci Dünya Savaşı’na giden yolda uluslararası ve bölgesel gelişmeler Sadabad Paktı’nın yaşamasına izin vermeyecektir. İkinci Dünya Savaşı’nın başlamasıyla birlikte Türkiye ve İran’ın yolları ayrıldı; her iki ülke de kendi problemleriyle meşgul oldu. Savaşın başında İran tarafsızlığını ilan etmişti. Ancak Sovyetler Birliği’nin İngiltere ile müttefik olmasından sonra gerek transit yolu garantiye almak gerekse Alman nüfuzunu kırmak için 1941 Ağustosu’nda iki ülke İran’ı kuzeyden ve güneyden işgal ettiler. Rıza Şah oğlu adına tahttan feragat ederek ülkeyi terk etti. Ocak 1942’de İran, İngiltere ve Sovyetler Birliği ile ittifak anlaşması imzaladı.14 Bu dönemde Türkiye İran’ın toprak bütünlüğünden ve Sovyetlerin İran’daki varlığından, özellikle de Kürt ve Azeri milliyetçiliklerinin teşvik edilmesinden ciddi bir rahatsızlık duymuştur. Bu rahatsızlığını İngilizlere her fırsatta dile getirmesine rağmen savaşın gelişmeleri içerisinde sesini duyuramamıştır. Savaşın bitiminde Sovyetlerin İran’da kurdurduğu Kürt ve Azeri cumhuriyetleri Türkiye’nin kaygılarını haklı çıkaracaktır. Ayrıca İran’daki Türk menşeli aşiretlerden Kaşgayların Almanya’ya yakın durdukları için İngilizlerce cezalandırılmak istenmesi Türkiye’nin tepkisiyle karşılaşmıştır.15

Soğuk Savaş Yılları

Türkiye ve İran’ın yolları İkinci Dünya Savaşı’nın bitimiyle tekrar kesişmeye başladı. Sovyet Rusya’nın tehdidiyle karşılaşan iki ülke de Batı bloğuna yönelmeye başladılar.16 Ama uluslararası arenada benzer problemlerle karşılaşmalarına ve benzer politikaları benimsemelerine rağmen siyasi, iktisadi ve askeri ilişkilerinin gelişmesi yaklaşık on yıl sürmüştür. Bu durum çeşitli iç ve dış faktörlerle izah edilebilir: ABD dış

politikası; Sovyetler Birliği-İran ilişkileri; İngiltere-İran ilişkileri; iki ülkenin kendilerine özgü iç yapıları; ve askeri dengesizlik.17

ABD, dış politikasında, Türkiye ve Yunanistan'a ayrı İran'a ayrı çerçevelerde yaklaşmaktaydı. İran ile Sovyetler Birliği arasında çeşitli problemler vardı ve kendisi de Sovyet tehdidi altında olan bir Türkiye'nin kendi güvenliğini garantiye almadan İran'la yakın ilişkiye girmesi Sovyet tehlikesini arttırabilirdi. İran ile İngiltere arasındaki anlaşmazlıklar, özellikle petrol anlaşmazlığı çözülmeden Türkiye'nin İran'la yakınlaşması Türkiye'nin bel bağladığı Batılı müttefikleri rahatsız edebilirdi. İki ülkenin kendine özgü iç yapısını, siyasi ve sosyal problemlerinin kendine özgülüğünü de hesaba katmalıyız. İran'ın iç ve dış politikasında istikrarsızlık hakimdi. İran'da tarihsel olarak Türkiye'ye olumlu ve olumsuz bakan politikacılar ve bürokratlar vardı; bunların iktidar mücadelesindeki başarılarına göre Türkiye'ye olan yaklaşım değişiyordu. Aynı zamanda iç politikada milliyetçilik ve dış politikada tam tarafsızlık eğilimi kamuoyunda giderek ağırlık kazanıyordu. Belli sürelerle Türkiye yanlısı politikacılar iktidara gelseler bile yoğun kamuoyu baskısı onları planlarını gerçekleştirmekten alıkoymuştur. Ayrıca, İran ordusu 1941 yılındaki İngiliz-Sovyet ortak işgali sırasında çökmüş ve bir daha toparlanamamıştı. 1946'da İran ordusu yüz bin kişi tahmin olunuyordu. Bu rakam 1953'de yüz yirmi bine ulaşırken, iki yüz bini bulması 1960'ların ilk yarısında mümkün olacaktır. Dolayısıyla askeri bir işbirliğinin zemini de henüz hazır değildi. Üstelik İran'da belli kesimlerde Türkiye'ye karşı bir çekingenlik vardı. Güçlü bir Türkiye ile güçsüz bir İran işbirliğine veya ittifaka girdikleri takdirde Türkiye doğal olarak hakim güç konumuna geçecekti. Zaten, Türkiye de bu dönemde Batı bloğu içinde güvenliğini sağlama almadan Ortadoğu'daki komşularıyla herhangi bir işbirliği ya da ittifak ilişkisine girmeme tavrını benimsemişti.18

Türkiye tıpkı Yunanistan'a yaptığı gibi Sovyet tehdidi altında olan hiç bir komşusuyla kötü geçinmek niyetinde değildi. Problem yaratabilecek konular varsa da gündeme getirilmekten kaçınıldı. 1945 sonrasında Şah'ın, bazı İran'lı devlet adamlarının ve ABD'nin arzusuna rağmen ilişkiler iki ticari (20/3/1951 tarihli Hava Ulaştırma ve 28/12/1949 tarihli Ödeme) antlaşma, ve birkaç sportif ve kültürel alışverişten öteye gidemedi. Üstelik İran iç politikasında bir yandan Musaddık ile temsil edilen İran milliyetçiliğinin ve bunun dış politikadaki tezahürü olan tam tarafsızlık görüşünün hakim olması, diğer yandan Sovyet yanlısı Tudeh partisinin güç kazanması, aynı dönemde Batı bloğu içerisinde yerini sağlamlaştırmaya ve aktif bir rol oynamaya başlayan Türkiye ile İran'ın ilişkilerindeki gerginlikleri arttırdı. Musaddık'ın iktidara gelmesi öncesindeki bu dönemde iki ülke arasındaki gerilimin dışa yansıması 'basın savaşları' şeklinde olmuştur. İki ülke basınının karşılıklı söz düellosunu tasvir eden 'basın savaşları' o günlerden bu günlere iki ülke ilişkilerinin değişmez özelliklerinden biri olacaktır.19

Musaddık dönemi ise (Mayıs 1951-Ağustos 1953) Türkiye-İran ilişkilerinin iyice gerginleştiği, kopma noktasına geldiği bir dönem olmuştur. Türkiye Musaddık hareketinden rahatsızdı. İran'da güçlenen Komünist hareketi de hesaba katarak, Musaddık'ın izlediği siyaseti İran'ı istikrarsızlığa ve iç kargaşalığa sürükleyecek ve böylece Sovyetlere bölgede avantaj kazandıracak bir araç olarak görüyordu. Türkiye'nin Musaddık rejimine bir Sovyet komplosu olarak yaklaşması ve petrol meselesinin gündeme geldiği uluslararası platformlarda İngiltere'yi desteklemesi ilişkileri en alt düzeye indirmiş ve yeni 'basın savaşları'na yol açmıştır. Türkiye bu dönemde İran'a uygulanan petrol ambargosuna da uymuştur.

1950'li yılların ilk yarısı Ortadoğu savunmasına çözüm arayışları dönemidir. Türkiye'nin de aktif olarak katıldığı bu ittifak teşebbüslerinde

İran’a doğal olarak yer verilmemiştir. Musaddık devrildikten sonra bile Ağustos 1954’de İngiltere ile yeni bir petrol antlaşması imzalayana kadar İran bu hesaplar içine dahil edilmeyecektir. ABD Musaddık sonrası dönemde Türkiye-İran yakınlaşmasını sürekli teşvik etmesine rağmen, İran böyle bir ittifak/pakt için ideal bir üye görülmemektedir. Hem askeri bakımdan zayıftır hem de tam tarafsızlık eğilimi kamuoyunda Musaddık sonrasında da hakim olmaya devam etmektedir. Türkiye-İran ilişkileri bu dönemde iki ülkenin kendi saikleri ve çıkar algılamaları doğrultusunda değil, genellikle ABD’nin çizdiği yörüngede gelişecektir. Sonuçta, ABD’nin (son aşamada tereddüt gösterse de) teşviki, Türkiye’nin arzusu ve Şah’ın kendi şahsi teşebbüsü sonucu 1955 Kasımı’nda İran da Bağdat Paktı’na dahil oldu.20

Ancak kurulması için bu kadar uğraşılan Bağdat Paktı ve 1959’da Irak ayrıldıktan sonraki ismiyle CENTO (Merkezi Antlaşma Teşkilatı) bekleneni verememiş ve başarısız bir örgüt olarak kalmıştır. Her üyenin katılım amacı ve beklentileri farklı farklıdır ve bunlar zaman içinde uyuşturulamamıştır. Örneğin İran NATO benzeri bir güvenlik şemsiyesi yaratılması beklentisi içindeydi. Beklediklerini bulamayan İran (ve Pakistan) 1960’lı yıllarda giderek CENTO’ya sırt çevirmeye başlamışlardır. Üstelik aynı dönemde yumuşama süreci ile birlikte ABD’nin CENTO’ya ilgisi azalırken, Türkiye de dış politikasına farklı bir yön vermeye çalışmaktadır. Bununla birlikte CENTO Türkiye ve İran arasında ticaret, ulaşım ve iletişim alanlarında bazı işbirliği ve gelişmelere vesile olmuştur. İşte bu iktisadi, teknik ve kültürel işbirliğini geliştirmek arzusudur ki Türkiye, İran ve Pakistan arasında Kalkınma için Bölgesel İşbirliği Teşkilatı’nın (RCD) kurulmasını hazırlamıştır. 1964’te kurulan RCD yine sınırlı bir örgüt olarak kalmasına rağmen ticaret, ulaşım ve iletişim alanlarında belli başarılara imza atmıştır.21

1960’larda Türkiye-İran ilişkilerinin yeni bir çerçeveye oturduğunu, ABD çerçevesinden çıkarak doğrudan iki ülke çıkarları açısından tanımlanmaya başladığını görüyoruz. Türkiye bir yandan dış politikasındaki ahde vefa ilkesi gereğince CENTO’ya bağlılığını korurken, diğer yandan yeni benimsediği çok yönlü dış politikasına uygun olarak İran’la ilişkilerini sağlam bir zeminde tutmaya çaba göstermiştir. Özellikle 1960’ların ikinci yarısında Adalet Partisi hükümetlerinin Türkiye’nin çıkarları açısından CENTO’yu yaşatmak ve Türkiye-İran ilişkilerini belirli bir seviyede tutmak için çaba gösterdiklerini görüyoruz. Bu dönemde ikili ilişkilerin bir yandan CENTO-RCD (yani siyasi, iktisadi ve askeri işbirliği) boyutunda devam ettiğini, diğer boyutun ise iki ülke arasında tekrar problem haline gelmeye başlayan bazı sınır güvenliği meseleleri ve Kürtler konusunda oluştuğunu söyleyebiliriz. Özellikle 60’ların ikinci yarısında Şah’ın Irak’ta yükselen Kürt hareketini desteklemesi Türkiye için kaygı verici olmuştur. Bu bakımdan Türkiye kendi çıkarları açısından tehlikeli bir hal almaya başlayan İran-Irak ilişkilerinde arabuluculuk rolü oynamaya teşebbüs edecektir. İran açısından ise Türkiye’de bu yıllarda özellikle sol çevrelerde yer alan Şah aleyhtarı yazılar/beyanlar ve Türkiye’de okuyan İranlı öğrencilerin rejim muhalifi faaliyetleri rahatsız edici olmuştur.22

1973-74 yıllarıyla birlikte iki ülke arasında 1945 sonrası oluşan denge siyasi, iktisadi ve askeri bakımlardan bozulmaya başlamıştır. Türkiye 1974 Kıbrıs Barış Harekatı sonrası siyasi yalnızlığı ve ekonomik sıkıntıları yaşarken, İran 1973-74 petrol krizi sonrası itibarı ve zenginliği yaşamaya başlamıştır. Türkiye Amerikan silah ambargosu sonucu askeri bakımdan zayıflarken, İran sınırsız silahlanarak askeri bakımdan güçleniyordu. Türk-Amerikan ilişkileri bozulurken, İran (Suudi Arabistan’la birlikte) ABD’nin bölgedeki baş dayanağı haline gelmiştir. Türkiye bu dönemde İran’la ilişkilere önem vermiş, üst düzey ziyaretler gerçekleştirilmiştir. Ancak

petrol alımında kendisinden kolaylıklar istenen Şah bunu kabule yanaşmayınca Türk siyasi elitlerinde İran’a karşı bir kırgınlık oluşmuştur. Şah her ne kadar Amerikan’ın Türkiye’ye uyguladığı silah ambargosuna (CENTO ve Orta Doğu’da güvenliğin zaafa uğraması sebebiyle) karşı çıksa ve bu konuda Amerikalı yetkililere kaygılarını ifade etse de, Türkiye karşısında kazandığı avantajı da kullanmak istemiştir. Türkiye ise Tahran’ın bölgede en güçlü devlet olma çabasından tedirgindir. Türkiye açısından bu dönemde tek rahatlatıcı gelişme 1975 Cezayir Antlaşması ile Şah’ın Irak’taki Kürt hareketinden desteğini çekmesi olmuştur.23

İran İslam Devrimi

1979 İran İslam Devrimi sonrasında laik, Batıcı, Şah’ın ve ABD’nin müttefiki bir Türkiye ile İran İslam rejiminin ilişkilerinin kötüye gideceği beklentisi mevcuttu. Ancak beklenen gerçekleşmedi. İlişkiler, özellikle ekonomik alanda, Şah döneminden de daha ileriye gitti. Türkiye daha baştan yeni rejimi kabullenmiş, resmen tanımış, ve müdahaleye yanaşmamıştır. O sırada iktidarda olan Ecevit Hükümeti, Şah rejimine karşı olumsuz bir bakış açısına sahipti. Diğer yandan Türkiye tıpkı 1920’lerde ve 1945 sonrasında olduğu gibi, İran’ın bir iç kargaşaya düşerek bölünmesi ve bir Sovyet müdahalesine uğraması endişesi içerisindeydi. Ayrıca, İran’ın iç kargaşalığa düşmesiyle bölgede bir otorite boşluğu doğabilir, bu ortamda Kürt milli hareketi güçlenebilirdi. Öte yandan, Türkiye’nin o dönemde hayli kötü durumda olan ekonomisi için İran iyi bir ticari partner olmaya adaydı. Son olarak, 1979 ve sonrasında yaşanan gelişmelerle birlikte 70’lerde iki ülke ilişkilerinde İran lehine ortaya çıkan dengesizliğin ortadan kalktığını, Türkiye’nin stratejik öneminin arttığını ve Türk-Amerikan ilişkilerinin iyileştiğini görüyoruz. Bütün bunların Türkiye’nin İran Devrimi’ni olumlu karşılamasında payları olduğu söylenebilir.24

Aynı olumlu tutum, her ne kadar bir paradoks gibi gözükse de, özellikle iktisadi faktörler sebebiyle, 12 Eylül askeri rejimi tarafından da benimsenmiştir. 1980 Eylülü'nde başlayan ve sekiz yıl süren İran-Irak savaşı bo-

yunca, Türkiye-İran ilişkilerine analitik olarak baktığımızda ilişkilerin belli temalar etrafında şekillendiğini görüyoruz. Bunlardan bazıları işbirliği boyutunu öne çıkarırken, diğerleri çatışma boyutunu öne çıkarmaktadır. İran-Irak Savaşı'nın başından itibaren iki ülkede karşılıklı olarak birbirine muhtaç durumdaydı. 12 Eylül darbesinin hemen sonrasında Türkiye'nin ekonomisini ayakları üzerinde tutabilmek için petrole ve dış pazara, savaş halindeki İran'ın ise hayati bir çıkış yolu olarak tarafsız bir Türkiye'ye ihtiyacı vardır. Savaş boyunca hızla ilerleme kaydeden ticari ilişkiler 1985 yılında (2 milyar dolar civarında bir ticaret hacmi ile) doruk noktasına ulaştı. Aynı zamanda, 1985 yılında, RCD'nin yerine Türkiye, İran ve Pakistan arasında Ekonomik İşbirliği Teşkilatı'nın (ECO) kurulması hem siyasi hem de ekonomik bakımdan önemli bir adım olmuştur.25

İran-Irak savaşı boyunca Kuzey Irak'ta meydana gelen gelişmeler ve Türkiye'de aynı dönemde PKK hareketinin ortaya çıkışı Türkiye-İran ilişkilerini etkilemiştir. 1983 yılından itibaren İran ordusunun Kuzey Irak'a girerek cephe açması ve Bağdat'a karşı Iraklı Kürt gruplarla işbirliğine girmesi Türkiye'yi rahatsız etti. Özellikle 1986 yılından itibaren bir yandan Kuzey Irak'taki bütün Kürt grupların birleşerek İran'ın kontrolü altına girmesi diğer yandan İran ordusunun Kerkük'e yaklaşarak Kerkük-Yumurtalık petrol boru hattını tehdit etmeye başlaması Türkiye açısından endişe verici olmuştur. Türkiye-İran ilişkilerinde büyük bir gerginlik yaşanırken, Türkiye Irak sınırında birtakım askeri tedbirler alma yoluna gitmiştir. Türkiye-İran ilişkilerinde gerginlik yaratan diğer bir konu ise, 1984 yılından itibaren PKK eylemlerinin başlamasıyla birlikte PKK

militanlarının İran sınırını kullandığı iddiaları olmuştur. İran'ın PKK'ya yardım ettiği şüphesi Türkiye'yi endişelendirirken, Türkiye'nin PKK'ya karşı Kuzey Irak'ta gerçekleştirdiği askeri operasyonlar da Kuzey Iraklı Kürtlerle ittifak içinde olan İran'ı rahatsız etmiştir. Fakat aynı zamanda Türkiye'nin tarafsız konumunu sürdürmesini çıkarları açısından hayati bulan İran, Kasım 1984'te bir antlaşma imzalayarak kendi topraklarında Türkiye'nin güvenliğini tehdit eden faaliyetlere izin vermeme taahhüdüne girmiştir. Genel olarak İran'ın bu taahhüdüne uyduğu, savaş boyunca az sayıda İran kaynaklı PKK saldırısı gerçekleştiği gözlenmiştir.26

İran Devrimi'nin hemen ardından başlayarak devam eden en önemli konulardan bir diğeri iki rejim arasındaki 'ideolojik' zıtlaşma olmuştur. Bu zıtlaşma bir yandan iktidar ve muhalefetteki siyasiler tarafından çeşitli demeçler ve tavırlarla ifade edilirken diğer yandan çok sık tekrarlanan 'basın/medya savaşları' yoluyla dile getirilmiştir. Bu 'simgesel soğuk savaş' genellikle 'Atatürk', 'Humeyni', 'Anıtkabir', 'başörtüsü' gibi simgeler etrafında olmuştur. Ayrıca, Türkiye'nin İran'dan rejim ihracı endişesi, bu amaçla İran'ın Türkiye'deki bazı İslamcı örgütlerle (özellikle de terör örgütleriyle) ilişkiye girdiği, bunlara maddi destek sağladığı şüphesi mevcuttur. Buna karşılık İran da Türkiye'nin İranlı rejim muhaliflerine kolaylıklar sağladığı iddialarını ileri sürmüş ve pazarlık konusu yapmıştır.27

Fakat her iki tarafın devlet adamları ve diplomatları karşılıklı menfaatleri öne çıkararak ilişkilerin bu tür zıtlaşmalarla kopma noktasına gelmemesi için dikkat göstermişler, çeşitli sebeplerle kopma noktasına gelen ilişkiler her zaman üst düzey ziyaretler ve temaslarla kısa zamanda rayına oturtulmaya çalışılmıştır. Ancak 1988 Ağustosu'nda İran-Irak Savaşı'nın sona ermesiyle birlikte iki ülke arasında biriken ve o güne kadar genellikle ticari kaygılarla bastırılmış olan problemler hızla patlak

vererek iki ülke arasında yoğun krizler yaşanmasına sebep olmuştur. Bu bakımdan 1988 Yazı ile 1989 Yazı arasındaki bir yıl Türkiye-İran ilişkilerinin ‘en uzun yılı’ olmuştur diyebiliriz. Bu yoğun kriz dönemi Ankara’daki İran Büyükelçisi’nin gidişiyle noktalanmıştır.28 Bu sırada İran’da Ayetullah Humeyni’nin ölümü (Haziran 1989) ve Haşimi Rafsancani’nin cumhurbaşkanı seçilmesiyle (Temmuz 1989) birlikte, Rafsancani ve ekibinin İran’ın iç ve dış politikasındaki yeni pragmatik yaklaşımları doğrultusunda ilişkiler tekrar normalleştirilmeye çalışılmıştır.

Soğuk Savaş Sonrası

Bu yeni dönemde iki yeni oluşumun (Körfez Krizi/Savaşı ve Sovyetler Birliği’nin Dağılması) dünya sahnesinde belirmesi ile 1990-91 yılları Türkiye-İran ilişkileri açısından yeni bir dönüm noktası olmuştur. Ağustos 1990’da Irak’ın Kuveyt’i işgaliyle başlayan Körfez Krizi sırasında ve sonrasında meydana gelen hadiselerle hem

bölge dengeleri değişmiş hem de Türkiye-İran ilişkilerine yeni boyutlar katılmıştır. Körfez Savaşı’nın sonunda Kuzey Iraklı Kürtlerin Saddam Hüseyin rejimine karşı isyan başlatmaları ve buna Irak ordusunun her türlü ağır silahlarla verdiği karşılık sonucu Türkiye ve İran sınırına yığılan sığınmacılar ABD ve müttefiklerinin duruma müdahalesine yol açarak Amerika’yı askeri ve siyasi bakımdan Kuzey Irak’a taşımış (Huzur Operasyonu ve Çekiç Güç), bu da İran için rahatsız edici olmuştur. Gerçi sekiz yıllık savaş boyunca da Kürtler ve Kuzey Irak Türkiye ve İran arasında mesele olmuştur ama, bu sefer Amerika işin içindedir ve Türkiye’yle işbirliği halindedir. Bu yeni problem (Irak’ın çökecek ve Amerika güdümünde bağımsız bir Kürt devletinin kurulacak olması ihtimali) karşısında Türkiye ve İran önceleri Irak’ın top-

rak bütünlüğünün kendileri için önemini kavrayarak bir işbirliğine giderken (Suriye'yi de aralarına alarak yaptıkları üçlü toplantılar ve deklarasyonlar), yıllar geçtikçe ve durum belirsizliğini korumaya devam ettikçe, bölgede bir rekabet/zıtlaşma içine girmişlerdir. Bu durumda, a) ABD'nin bölgedeki varlığının Türkiye sayesinde devam etmesi; b) Amerika-İran ilişkilerinin giderek kötüleşmesi; c) bölgedeki Kürt grupların mevcut otorite boşluğunu doldurmak için bir yandan kendi aralarında çatışırken, diğer yandan Türkiye, İran ve Amerika'yı birbirlerine karşı oynayan bir denge siyaseti gütmeleri; d) mevcut otorite boşluğundan yararlanan PKK'nın Kuzey Irak'ta giderek güçlenmesi ve İranlı rejim muhaliflerinin bölgede üslenmeleri sonucu iki ülkenin de bölgeye müdahalesinin artması ve bunun her iki tarafta yarattığı endişeler rol oynamıştır.29

İkinci ve tarihsel bakımdan önemli bir gelişme 1991 Aralıkı'nda Sovyetler Birliği'nin dağılmasıyla birlikte Orta Asya ve Kafkasya'da yeni devletlerin ortaya çıkması olmuştur. 1992 yılının ilk ayları boyunca özellikle Batıda yaygın görüş Sovyetler sonrası boşluğun Orta Asya'da bir 'Türk modeli' ve 'İran modeli' rekabetine yol açacağıdır. İki ülke başlangıçta bu ortamdan etkilenseler de kısa sürede hem bölge ülkeleriyle olan ikili ilişkilerini hem de ikili ilişkilerindeki bölgesel boyutu realist bir temele oturtarak, bir yandan belli alanlarda (örn. kültürel) bir rekabeti sürdürmekle beraber diğer yandan belli temel alanlarda (örn. ticaret/yatırım) zaman içerisinde işbirliğini öne çıkarmışlardır. Bunun en temel göstergesi 1992'de ECO'ya bütün Orta Asya Cumhuriyetleri ve Azerbaycan'ın katılması olmuştur. Türkiye ve İran'ın aktif üye olarak yer aldıkları ECO, bugün 7 milyon kilometrekarelik bir alanda 300 milyonluk bir pazar oluşturmaktadır. Beklenen rekabetin niçin yaşanmadığı konusunda çeşitli faktörler sayılabilir: a) Rusya'nın umulduğu gibi bölgeden hemen elini

çekmemesi ve böyle bir rekabetten hoşnut kalmayacağını belli etmesi; b) bu ülkelerin kendine özgü pek çok siyasi, iktisadi ve stratejik sorunları olması ve bunlara Türkiye ve İran'ın tek başlarına çözüm bulacak kapasitede olmamaları; c) 'Sovyet modeli'nden yeni kurtulan bu ülkelerin 'Türk' ya da 'İran modeli' arasında bir tercih yapmayarak, mevcut uluslararası ortamda bölgesel bütün aktörler arasında çıkarlarını maksimuma çıkaracak bir arayışı, bir denge siyasetini benimsemeleri; d) Amerika'nın ekonomik ambargosu ve çevreleme siyasetine maruz kalmış bulunan İran'ın Rusya'yı kaygılandıracak hareketlerden kaçınmak istemesi; e) Amerika'yı endişelendirmek istemeyen bölge ülkelerinin İran'a temkinli davranmaları. İran-Amerika ilişkilerinin kötülüğü giderek bölge ülkelerini de içine alan Türkiye-İran ekonomik işbirliği çabalarını da baltalamaktadır.30

Kafkasya'da ise durum Türkiye-İran ilişkileri açısından Orta Asya'daki kadar kolay değildir: a) Azerbaycan'ın gerek Türkiye ve gerekse İran'a olan kültürel/dinsel/etnik yakınlığı, b) bölge ülkelerinin kendi içlerinde ve birbirleri arasındaki çatışmalar, c) büyük güçlerin bölgeye -Orta Asya'yla kıyaslanamayacak ölçüdeki- ilgisi ve müdahalesi, Kafkasya'yı Türkiye-İran ilişkilerinde gerginlik yaratan bir konu haline getirmiştir. Özellikle Ebulfeyz Elçibey döneminde (Haziran 1992-Haziran 1993) İran karşıtı ve Türkiye yanlısı Azeri milliyetçiliğinin öne çıkarılması ilişkileri gerginleştirmiş, belli ölçülerde İran-Ermenistan yakınlaşmasını hazırlamıştır. Karabağ sorunu, Hazar Denizi'nin statüsü, Azerbaycan petrolleri ve muhtemel boru hatları, Türkiye'nin kurduğu Karadeniz Ekonomik İşbirliği Teşkilatı'na karşı İran'ın kurduğu Hazar Denizi İşbirliği Teşkilatı, ve Türk-Amerikan-İran ilişkileri gibi konular bu bölgede iki ülke arasında rekabet boyutunu öne çıkarmaktadır.31

Bu 1990-91 sonrası dönemde de bir yandan iktisadi/ticari ilişkiler belli alanlarda -ECO, ikili antlaşmalar ve ortak projeler çerçevelerinde- devam

ederken, aynı zamanda laiklik/irtica, İran'ın Türkiye'deki İslamcı örgütlerle ilişkileri, İran'ın Türkiye'deki terör faaliyetleri ve İran-PKK bağlantısı tartışmaları ve buna mukabil 'basın/medya savaşları' bütün hızıyla devam etmiştir. Ama bütün bu gerilimlere ve krizlere rağmen, ilişkiler siyasi ve iktisadi boyutlarda mevcut antlaşmalar çerçevesinde devam etmiş, ilgili komisyonlar toplanmış, karşılıklı heyetler gidip gelmiştir. İlişkilerdeki genel kalıp değişmemiş, iki ülke ilişkileri her seferinde ortak çıkarlar öne çıkarılarak yapılan üst düzey ziyaretlerle tekrar normalleştirilmeye çalışılmıştır.32

1990'ların ortalarından itibaren iki ülke ilişkilerine kronolojik olarak baktığımızda bir yandan benzer süreçler devam ederken, bir yandan da yeni gelişmelerle karşılaşıyoruz. Şubat 1996 sonlarından itibaren ikili ilişkiler son derece kötüleşmişti. Türk basınında Türkiye'de görevli bazı İranlı diplomatların gazeteci Çetin Emeç suikastine karıştıkları iddiasıyla başlayan gerilim kısa sürede karşılıklı 'casusluk' suçlamalarına dönüştü ve iki taraftan da dörder diplomat karşılıklı geri çağrıldı. Tam bu sırada 23 Şubat 1996'da Türkiye ve İsrail arasında imzalanan Askeri Eğitim ve İşbirliği Antlaşması'nın33 kamuoyuna yansıması ve hemen ardından, Nisan 1996'da, İsrail'in Lübnan'daki İran yanlısı Hizbullah örgütüne karşı "Gazap Üzümleri Harekatı"nı başlatması İran'ı bir hayli rahatsız etti. Bunu en yüksek ağızlardan

açıkça dile getirmekten kaçınmayan İran, aynı zamanda Suriye ile savunma alanında işbirliği arayışlarına girdi.

Temmuz 1996'da Necmettin Erbakan'ın başbakanlığında Refahyol koalisyon hükümetinin iktidara gelmesi İran ile ilişkilerde yeni bir dönüm noktası olarak görüldü ve yakınlaşma için büyük bir beklentiye yol açtı. Ancak hem Erbakan ve ekibinin dış politika sürecindeki hataları, hem de Türkiye'nin iç politika dengelerine bağlı olarak ikili ilişkiler altı ay içinde

en kötü seviyelerinden birine ulaştı.34 Başbakan Erbakan (çokça eleştirilen) ilk yurt dışı gezisini Ağustos 1996'da İran'a yaptı. Türkiye-İran ilişkilerini tekrar iyileştirmek dışında iki hedefi vardı: Bir doğalgaz anlaşması imzalamak ve PKK'ya destek konusunda Türkiye'nin rahatsızlığını dile getirmek. Erbakan Tahran'da 23 milyar dolarlık bir doğalgaz anlaşması imzaladı. Buna göre öncelikle İran ve Türkiye arasında 1.2 milyar dolara malolacak bir doğalgaz boru hattı inşa edilecekti. Ayrıca petrol boru hattı ve elektrik alımı konuları da görüşüldü. PKK'ya destek konusunda ise İran her türlü iddiayı reddederek açık garantiler verdi. Daha sonra bu projeleri hayata geçirmek için bazı bakan ve üst düzey bürokratların karşılıklı ziyaretleri gerçekleşti. İran Erbakan hükümetinin D-8 projesinde de yer aldı.

Aralık 1996'da Rafsancani'nin Ankara'yı ziyareti ile Ağustos ayında başlayan süreç tamamlandı. Görüşmelerde ulaşım, turizm endüstrisi ve ticari alandaki işbirliği yanında savunma, istihbarat ve gümrük birliği alanlarında işbirliği konusu tartışıldı. Bir dizi iktisadi anlaşma ve protokol imzalandı. Rafsancani PKK konusunda yine kesin garantiler verdi ve açık işbirliği tekliflerinde bulundu. Ancak bütün bunlar (özellikle savunma ve istihbarat gibi konuların gündeme gelmesi) Türk basınında ve sivil/askeri bürokratik çevrelerde İran ile işbirliğinin boyutları konusunda yoğun bir tartışma başlattı. Türk hariciyesi geleneksel çizgisine uygun olarak İran'a daha ılımlı yaklaşırken ve özellikle enerji konusunda Türkiye-İran projelerini desteklerken, Türk askeri çevreleri çizmenin aşıldığını ifade etmeye başladılar. Bir yandan İsrail ile işbirliği sürecini hızlandırırken, diğer yandan İran'ı çeşitli platformlarda terörist ülke ilan ettiler.

Bütün bu gerilim 1997 başlarında krizle sonuçlandı. Şubat 1997'de İran büyükelçisi Bagheri'nin Ankara Sincan'da Refah Partisi tarafından düzenlenen Kudüs Gecesi'ne katılarak, İsrail ile ilişkileri nedeniyle

Türkiye'yi suçlaması ilişkileri kopma noktasına getirdi. Kriz İranlı alt düzey diplomatların da işe karışmalarıyla ve yoğun 'basın savaşları'yla bir süre devam ettikten sonra, Ankara ve Tahran'daki büyükelçilerin karşılıklı geri çekilmesiyle son buldu. Toz duman kalktığında Cumhurbaşkanı Demirel ile Rafsancani'nin girişimleri bile bu defaki gerilimi azaltmaya yetmedi. İran zaten seçim sürecine girmişti.

Yeni Cumhurbaşkanı Muhammed Hatemi görevi devraldığında, Türkiye'de de Mesut Yılmaz başbakanlığındaki Anasol-D koalisyon hükümeti işbaşına gelmişti. Özellikle Dışişleri Bakanı İsmail Cem'in de çabalarıyla 1997 Sonbaharından başlayarak Türkiye-İran ilişkileri tekrar rayına oturtulmaya çalışıldı.35 İsmail Cem ve İran Dışişleri Bakanı Kemal Harazi Eylül sonunda BM genel kurulu 52. dönem toplantılarında biraraya gelerek ilişkileri normalleştirme ve eş zamanlı olarak yeni büyükelçileri atama kararı aldılar.36 Yılmaz hükümeti aynı zamanda doğalgaz boru hattı ve D-8 projelerine devam edileceğini açıkladı.37 Ekim başında ise İran Dışişleri Bakan Yardımcısı Muhsin Eminzade Ankara'ya gelerek büyükelçilik meselesini görüştü.38 Kasım başında Eminzade Hatemi'nin mesajını iletmek üzere bir kere daha Türkiye'ye geldi.39 Aynı sırada İran basınında Türkiye hakkında olumlu yazılar çıkmaya başladı.40 Aralık başında Tahran'da toplanan ve

Türkiye için (İsrail ile ilişkiler ve Kuzey Irak operasyonları nedeniyle) hayli sıkıntılı geçen İslam Konferansı Örgütü (İKÖ) toplantısı sırasında Hatemi ve Demirel ilk defa biraraya geldiler.41 Daha bu zirve öncesinde atanan yeni büyükelçiler Mart 1998'e gelindiğinde görevlerine başlamış ve ilişkiler normale dönmüştü. Mayıs ayından itibaren iktisadi ilişkiler yeni bir ivme kazandı. Suriye ile yaşanan Öcalan krizi sırasında ise Hatemi, İKÖ dönem başkanı sıfatıyla, iki ülke arasında arabuluculuk girişimlerinde bulundu. Bu amaçla Harazi Ekim 1998'de Ankara'yı ziyaret etti.42

Ağustos 1999'a kadar olan dönem en sıkıntılı dönemlerden biri oldu. Şubat 1999'da Öcalan'ın yakalanarak Türkiye'ye getirilmesiyle birlikte PKK'nın dağılma sürecine girmesi Türkiye-İran ilişkilerinde yeni problemler yarattı. Öcalan yakalandıktan sonra en büyük gösterilerin İran içlerinde yerleşik PKK'lılar tarafından gerçekleştirilmesi, Suriye kapısının kapanmasından sonra İran'ın kendi sınırını kontrol edememesi ve PKK militanlarının İran üzerinden geçiş yapmaya başlamaları Türkiye'yi son derece rahatsız etti. Türk basınında sık sık "İran Suriye'nin yerini mi aldı" sorusu sorulmaya devam ederken, Mayıs 1999'da ortaya çıkan Merve Kavakçı olayı ile birlikte 'ideolojik boyut'da işin içine girdi. 'Başörtüsü' üzerinde cereyan eden karşılıklı söz düellosu gerilimi iyice arttırdı. Temmuz ayında birbiri peşisıra gerçekleşen üç olay ise gerilimi bir krize dönüştürdü. Önce İran'da meydana gelen öğrenci olayları nedeniyle Türkiye'nin suçlanması, ardından Türk uçaklarının İran içlerinde bir köyü bombaladıkları iddiası, ve son olarak

yanlışlıkla İran tarafına geçen iki Türk askerinin tutuklanması sonucu başlayan kriz ancak Ağustos ortalarına doğru (iki Türk askerinin serbest bırakılmasının ardından) yatıştı. Bu arada İran tarafı Türkiye'nin uzun zamandan beri telaffuz ettiği, PKK'nın faaliyette bulunduğu bölgelere "birlikte ve ani" denetim ve "eş zamanlı" ortak operasyon isteklerini kabul etmişti. 17 Ağustos depremi bütün bu olanları unutturmuştu ki, Ekim sonunda meydana gelen Ahmet Taner Kışlalı suikastı 'İran ve terör' konusunu tekrar Türkiye'nin gündemine taşıdı.43

Takip eden dönemde Tahran'ın Ankara ile işbirliğini kabul etmesiyle birlikte PKK konusu gündemin alt sıralarına düşerken, Ocak 2000'de Hizbullah operasyonunun, Mayıs 2000'de ise Uğur Mumcu cinayeti ile ilgili olarak Umut operasyonunun başlaması Türkiye kamuoyunda 'dinci terör ve İran parmağı' tartışmasını gündemin baş konusu haline getirdi. İki

ülke kamuoyu ve siyasi çevrelerinde karşılıklı söz düellosu eşliğinde devam eden bütün bu sürekli gerilim sırasında, iki ülke Dışişleri Bakanlıklarının yapıcı ve uzlaştırıcı tavrı ilgi çekicidir. Nitekim, bütün bu ortam içerisinde, uzun bir sürecin sonucunda da olsa, iki ülke arasında Dışişleri Müsteşarları seviyesinde yılda en az iki kez toplanacak bir çalışma grubu oluşturulması ve ikili, bölgesel ve uluslararası konularda danışmalarda bulunulması hakkındaki mutabakat zaptı Ocak 2000'de Ankara'da imzalandı.44

Böylece, 2000 yılının başlarına geldiğimizde, Türkiye açısından ikili ilişkilerin uzun yıllar sonra ilk defa bir istikrara eriştiğini görüyoruz. Peki İran açısından durum nedir? 1990'ların ortalarından itibaren İran'ın Türkiye'den iki konuda kaygı duyduğunu biliyoruz: Türkiye'nin Kuzey Irak'ta her geçen gün artan varlığı ve Türkiye-İsrail yakınlaşması. İran kaynaklarına yansıyan üst düzey demeçlere baktığımızda gerek Rafsancani gerekse Hatemi döneminde İran'ın Türk ordusunun Kuzey Irak'taki operasyonlarından ve Türkiye-İsrail ilişkilerinin her geçen gün gelişmesinden duyduğu rahatsızlığı her fırsatta dile getirdiğini görüyoruz.45 Gerek Öcalan'ın yakalanmasından sonraki gelişmelerin gerekse Ecevit hükümetinin İsrail ile ilişkilerde takındığı dengeli tavrın sonucu olarak bu iki konudaki endişenin bir ölçüde giderilebildiğini söyleyebiliriz. İki ülkenin ortak iktisadi projeleri ise, Amerika'nın itirazlarına rağmen, bazı aksamalar olsa bile devam etmektedir.

Sonuç olarak, Türkiye-İran ilişkilerinde Şah ya da Humeyni rejimi ayrımı olmaksızın iki temel boyut görüyoruz: Biri Sadabad Paktı'yla başlayıp Bağdat Paktı, CENTO, RCD ve

ECO çizgisinde devam eden siyasi ve iktisadi (ve belli ölçülerde güvenlik) işbirliği boyutu; diğeri genellikle Kürtler ve ideolojik meseleler üzerinde oluşan bir rekabet/zıtlaşma boyutu. Bunlara Soğuk Savaş sonrasında yeni meseleler (Orta Asya, Kafkasya, Kuzey Irak ve

İsrail) eklenmiştir. Kısaca, Türkiye-İran ilişkilerinin geleceğinin, İran'da Hatemi yönetiminin kazanacağı başarıya göre Kuzey Irak, İsrail ve ABD üçgeninde (her zamanki gibi işbirliği/uzlaşma ve rekabet/çatışma boyutları bağlamında) şekilleneceği anlaşılmaktadır.

1 Bkz. Gökhan Çetinsaya, "Tanzimattan Birinci Dünya Savaşına Osmanlı-İran İlişkileri, " KÖK Araştırmalar, Osmanlı Özel Sayısı, 2000, s. 11-23.

2 Ayrıntılar için bkz. Gökhan Çetinsaya, "Türkiye-İran İlişkileri, 1919-1925, " Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi, 48 (Mart 2000), s. 769-95.

3 Richard Schofield, The Iran-Iraq Border, 1840-1958 (Archive Editions, 1989), cilt 4 ve 5.

4 David McDowall, A Modern History of the Kurds (London: I. B. Tauris, 1996).

5 Tadeusz Swietochowski, Russia and Azerbaijan: A Borderland in Transition (New York: Columbia University Press, 1995).

6 Ayrıntılar için bkz. Çetinsaya, "Türkiye-İran İlişkileri, 1919-1925", s. 782-86.

7 Bu konunun ayrıntıları için bkz. Çetinsaya, s. 786-89; British Documents on Foreign Affairs: reports and papers from the Foreign Office Confidential Prints, Part II: Persia (University Publications of America, 1985-1997) vol. IV, doc. 111: E804/455/34, 24. 1. 1924; doc. 139: E1967/455/34, 2. 2. 1924; doc. 130: E1788/455/34, 26. 2. 1924; doc. 131: E1788/455/34, 29. 2. 1924; doc. 142: E2283/455/34, 14. 3. 1924; doc. 149: E2528/455/34, 20. 3. 1924; doc. 150: tel no. 98, 22. 3. 1924; doc. 160: E3743/455/34, 1. 4. 1924; doc. 161: "Diary of events concerning the Republican movement in Persia".

8 Bu dönemin ayrıntıları için bkz. Gökhan Çetinsaya, “Atatürk Dönemi Türkiye-İran İlişkileri, 1926-1938, ” Avrasya Dosyası, 5/3 (Sonbahar 1999), s. 148-75.

9 İsmail Soysal, Türkiye’nin Siyasal Andlaşmaları, I. Cilt: 1920-1945 (Ankara: TTK, 1989), s. 276-80.

10 Bilal N. Şimşir, İngiliz Belgeleriyle Türkiye’de “Kürt Sorunu”, 1924-1938 (Ankara: Dışişleri Bakanlığı Basımevi, 1975); Genelkurmay Belgelerinde Kürt İsyanları II (İstanbul: Kaynak, 1992).

11 Türk Dış Politikasında 50 Yıl: Cumhuriyetin İlk On Yılı ve Balkan Paktı, 1923-1934 (Ankara: Dışişleri Bakanlığı, 1973), s. 50-58.

12 Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz. Hüsrev Gerede, Siyasi Hatıratım I: İran, 1930-1934 (İstanbul: Vakit Basımevi, 1952), s. 263-89; Hasan Arfa, Under Five Shahs (London: John Murray, 1964), s. 243-52; Fahrettin Altay, 10 Yıl Savaş ve Sonrası (İstanbul: İnsel Yayınları, 1970), s. 459-66. Atatürk devrimlerini ve Türkiye’deki kalkınma hamlesini yakından gören Şah’ın, gezi sonrasında milliyetçilik ve Batılılaşma/modernleşme konularında Türkiye’yi model alan çabaları hızlanmıştır. İlgili literatür için bkz. Yann Richard, “Kemalizm ve İran, ” Kemalizm ve İslam Dünyası, der. İ. Gökalp ve F. Georgeon (İstanbul: Arba, 1990), s. 79-97; Baki Öz, İslam Dünyası ve Kema-

lizm (İstanbul: Can, 1996), s. 74-79; Meliha Anbarcıoğlu, “Gazi Mustafa Kemal Atatürk ve İran’da Yapılan Reformlar, ” Doğu Dilleri, III/4 (1983), s. 5-38; P. Amouzegar, “The Influence of Kemalism on Reza Shah’s Reforms, ” Atatürk Devrimleri I. Milletlerarası Simpozyumu Bildirileri, 10-14 Aralık 1973 (İstanbul: İ. Ü. Atatürk Devrimleri Araştırma Enstitüsü, 1975), s. 623-30; Pierre Oberling, “Atatürk ve Rıza Şah, ” Tarih İncelemeleri Dergisi, XII (1997), s. 209-214; John R. Perry, “Language Reform in Turkey and Iran, ” IJMES, 17 (1985), s. 295-311.

13 İsmail Soysal, “1937 Sadabad Pact, ” Studies on Turkish-Arab Relations, 3 (1988), s. 131-57.

14 Ayrıntılar için bkz. R. K. Ramazani, The Foreign Policy of Iran, 1500-1941 (Charlottesville: University Press of Virginia, 1966), Idem., Iran’s Foreign Policy, 1941-1973 (Charlottesville, University Press of Virginia, 1975).

15 İkinci Dünya Savaşı sırasında Türk-İran İlişkilerinin ayrıntılı bir incelemesi için bkz. Gökhan Çetinsaya, “İkinci Dünya Savaşı Yıllarında Türkiye-İran İlişkileri, 1939-1945, ” Strateji, 11 (1999), s. 41-72.

16 Bruce R. Kuniholm, The Origins of the Cold War in the Near East: Great Power Conflict and Diplomacy in Iran, Turkey and Greece (Princeton: Princeton University Press, 1980).

17 Ayrıntılar için bkz. Gökhan Çetinsaya, “Türk-İran İlişkileri, ” Türk Dış Politikasının Analizi, der. Faruk Sönmezoğlu, 2. Basım (İstanbul: Der, 1998), s. 135-58.

18 Bu dönemde Ortadoğu’daki güvenlik arayışları için bkz. Ayşegül Sever, Soğuk Savaş Kuşatmasında Türkiye, Batı ve Ortadoğu, 1945-1958 (İstanbul: Boyut, 1997).

19 Örneğin, dönemin Tahran Büyükelçisi Yakup Kadri Karaosmanoğlu’na göre Kore Savaşı’nın ilk safhasında “solcu veya muhalif matbuat” Türkiye aleyhine “veryansın etmeye başlamışlardı. Kore’de döğüşen askerlerimizin korkaklığından ve başımızda bulunanların memleketi sattığından bahsediyorlardı. Berikileri Amerikalıların emrine girmiş bir takım devlet adamları, öbürlerini Amerikalılara kiralanmış bir alay ‘mercenaire-ücretli asker’ olarak gösterir kaba ve iğrenç karikatürler yapıyorlardı…devlet reisimizin [Bayar] kafasını Türk bayrağına sarılmış bir eşek gövdesi üstüne oturtup bu eşeğin yularını da dolar torbası tutan

Truman’ın eline veriyorlardı. ” Bkz. Zoraki Diplomat (İstanbul: İnkilap Kitabevi, 1955), s. 298-300.

20 İsmail Soysal, “The 1955 Baghdad Pact, ” Studies on Turkish-Arab Relations, 5 (1990), s. 43-116; Behçet Kemal Yeşilbursa, ‘The Baghdad Pact and Anglo-American Defence Policies in the Middle East, 1955-1959’, Unpublished Ph. D. Thesis, University of Manchester, 1996, s. 227-246.

21 RCD için bkz. Ferenc A. Vali, Bridge Across the Bosphorus: The Foreign Policy of Turkey (Baltimore: The Johns Hopkins Press, 1971), s. 339-43; Mehmet Gönlübol, der., Olaylarla Türk Dış Politikası, 1919-1973 (Ankara: SBF, 1974), s. 525-29.

22 Çetinsaya, s. 144-48.

23 Çetinsaya, s. 148-49.

24 Süha Bölükbaşı, “Turkey Copes with Revolutionary Iran, ” Journal of South Asian and Middle Eastern Studies, XIII/1-2 (1989); Idem., Türkiye ve Yakınındaki Ortadoğu (Ankara: Dış Politika Enstitüsü, t. y).

25 David Menashri, Iran: A Decade of War and Revolution (New York: Holmes&Meier, 1990), s. 367-68. ECO için bkz. Ender Özar, “Economic Co-Operation Organization: A promising future, ” Perceptions, 2/1 (March-May 1997), s. 15-23.

26 Philip Robins, Turkey and the Middle East (London: RIIA, 1991), s. 54; Bölükbaşı, “Revolutionary Iran”, s. 103-104; Bölükbaşı, Türkiye, s. 27-30.

27 Bölükbaşı, “Revolutionary Iran”, s. 101-106; Bölükbaşı, Türkiye, s. 26-34; Fuat Borovalı, “Iran and Turkey: Permanent Revolution or Islamism in One Country?, ” Iran at the Crossroads: Global Relations in a Turbulent Decade, Miron Rezun, ed. (Boulder: Westview Press, 1990), s. 81-93; Shireen T. Hunter, Iran and the World: Continuity in a Revolutionary Decade (Bloomington: Indiana University Press, 1990), s. 137-38.

28 Robbins, s. 55-57.

29 Kemal Kirişçi ve Gareth M. Winrow, Kürt Sorunu: kökeni ve gelişimi (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1997), s. 159-75; Baskın Oran, "Kalkık Horoz": Çekiç Güç ve Kürt Devleti (Ankara: Bilgi, 1996).

30 Bkz. Shireen T. Hunter, Central Asia since Independence (Washington, D. C.: CSIS, 1996), s. 129-35, 136-39, 146-50; Mohiaddin Mesbahi, "Regional and Global Powers and the International Relations of Central Asia, " The Making of Foreign Policy in Russia and the New States of Eurasia, eds. A. Dawisha and K. Dawisha (New York: M. E. Sharpe, 1995), s. 215-45; Edmund Herzig, Iran and the Former Soviet South (London: RIIA, 1995); Gareth M. Winrow, Turkey in Post-Soviet Central Asia (London: RIIA, 1995).

31 Bkz. Shireen T. Hunter, The Transcaucasus in Transition: Nation Building and Conflict (Washington, D. C.: CSIS, 1994), s. 161-76; William Hale, "Turkey, the Black Sea and Transcaucasia, " Transcaucasian Boundaries, eds. J. F. R. Wright et al (London: UCL Press, 1996), s. 54-70; Fred Halliday, "Condemned to React, Unable to Influence: Iran and Transcaucasia, " Ibid., s. 71-88.

32 Ayrıntılar için bkz. Henri J. Barkey, "Iran and Turkey: Confrontation across an Ideological Divide, " Regional Power Rivalries in the New Eurasia: Russia, Turkey and Iran, eds. Alvin Z. Rubinstein ve Oles M. Smolansky (New York: M. E. Sharpe, 1995), 147-67; Tschangiz H. Pahlavan, "Turkish-Iranian Relations: An Iranian View, " Reluctant Neighbor: Turkey's Role in the Middle East, ed. Henri J. Barkey (Washington D. C.: United States Institute of Peace Press, 1996), 71-91; Atilla Eralp, "Facing the Challenge: Post-Revolutionary Relations with Iran, " Ibid., 93-112; John Calabrese, "Turkey and Iran: Limits of a Stable Relationship, " British Journal of Middle Eastern Studies, 25/1 (1998), 75-

94; Atilla Eralp-Özlem Tür, “İran’la Devrim Sonrası İlişkiler, ” Türkiye ve Ortadoğu: Tarih, Kimlik, Güvenlik, der. Meliha Benli Altunışık (İstanbul: Boyut, 1999), 67-102.

33 Gencer Özcan, “Türkiye-İsrail İlişkileri 50. Yılına Girerken, ” Türk Dış Politikasının Analizi, s. 159-177.

34 Bkz. Nilüfer Narlı, “A New Era in Turkish-Iranian Relations, ” CIDC Insight, 2 (February 1997), s. 51-63; Philip Robins, “Turkish Foreign Policy under Erbakan, ” Survival, 39/2 (1997), s. 82-100; İhsan D. Dağı, Kimlik, Söylem ve Siyaset: Doğu-Batı Ayrımında Refah Partisi Geleneği (Ankara: İmge, 1998); Gencer Özcan, der., Onbir Aylık Saltanat: Siyaset, Ekonomi ve Dış Politikada Refahyol Dönemi (İstanbul: Boyut, 1998).

35 Bkz. Meliha B. Altunışık, “Güvenlik Kıskacında Türkiye-Ortadoğu İlişkileri, ” En Uzun Onyıl: Türkiye’nin Ulusal Güvenlik ve Dış Politika Gündeminde Doksanlı Yıllar, ed. Gencer Özcan ve Şule Kut (İstanbul: Boyut, 1998), s. 347.

36 Radikal, 24 Eylül 1997; Yeni Şafak, 24 Eylül 1997.

37 Yeni Şafak, 25 Eylül 1997; Cumhuriyet, 20 Ekim 1997; Zaman, 16 Kasım 1997; Sabah, 22 Kasım 1997.

38 Sabah, 8 Ekim 1997.

39 Cumhuriyet, 8 Kasım 1997; Milliyet, 9 Kasım 1997; Sabah, 10 Kasım 1997.

40 Bkz. 10 Kasım 1997 tarihli Hürriyet, Cumhuriyet, Zaman gazeteleri.

41 Milliyet, 8-9 Aralık 1997; Cumhuriyet, 9 Aralık 1997; Sabah, 10 Aralık 1997.

42 Radikal, 9 ve 27 Ekim 1998.

43 Bkz. Dışişleri Güncesi (Dışişleri Bakanlığı ARYD Yayını), Şubat-Ekim 1999.

44 Dışişleri Güncesi, Ocak 2000. Türk dışişlerinin bu uzlaşımcı tavrının arkasında şu anlayış vardı: İran'da iki başlı bir yönetim vardır, iki ülke arasındaki mevcut bütün sorunlar İran'da demokrasi ve özgürlüklerin gelişmesiyle birlikte aşılabilecektir; bunun için de Hatemi yönetimine şans verilmeli, destek olunmalıdır. Bkz. Dışişleri Güncesi, Şubat ve Mayıs 2000.

45 Örneğin bkz. Yeni Şafak, 23 Eylül ve 10 Ekim 1997; Zaman, 12 Ekim 1997; Yeni Şafak, 26 Ekim 1997; Sabah, 8 Aralık 1997.

Türkiye'nin Orta Asya ve Kafkasya Politikası Üzerinde Etkili Olabilecek Faktörler / Doç. Dr. Nasuh Uslu [s.269-281]

Kırıkkale Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi / Türkiye

Giriş

Sovyetler Birliği’nde Gorbaçov’un devlet başkanlığına gelmesinin ardından esen Glastnost ve Perestroika rüzgarları dünyayı şaşırtan büyük değişimlerin başlatıcısı oldu. Soğuk Savaş’ın ve iki bloklu dünyanın sembolü olan Berlin duvarının yıkılması, SSCB’nin çatırdayan yapısının çöküşünü hızlandırdı ve bu devlet içindeki cumhuriyetler bir bir bağımsızlıklarını ilan etmek için uygun zemine kavuştular. 1989-1991 arasındaki çözülme döneminde Türk politikacıların ne gibi politikalar izleyecekleri büyük önem taşımaktaydı, çünkü bağımsızlığına kavuşan devletler tarihsel, dilsel ve kültürel açıdan Türkiye’ye yakınlığı olan devletlerdi ve o dönemde Türkiye, dış politikasında yeni açılımlara ihtiyaç duyuyordu.

İlk başlarda Türk liderlerin, Sovyet faktörünü göz önünde bulundurarak bölgeyle ilgili politikalarını geleneksel çerçevede tuttukları söylenebilir. SSCB’nin çözülüşü, Türk makamları açısından bir bakıma endişe kaynağı bile oluşturuyordu. Zira Türkiye’nin Batı dünyası için öneminin Komünizme karşı kalkan vazifesi görmesinden kaynaklandığını düşünmekte idiler. Fakat bu yersiz endişe kısa bir süre sonra yerini, yine yersiz bir sevince bırakacaktı. SSCB’nin 1991’de kendisini feshetmesi ve eski cumhuriyetlerin teker teker bağımsızlıklarını ilan etmeleri sonrasında “Dış Türkler”, yani Azerbaycan ve Orta Asya’da yaşayan topluluklar, sadece belirli bir siyasi söylemin meselesi olmaktan çıkarak Türk dış

politikasının önemli konularından biri haline gelmiştir. 1991'in sonrasında Türkiye, bu devletleri uluslararası arenada resmen ilk tanıyan devlet olarak heyecanlı bir şekilde onlara önderlik etmeye soyunmuştur. İki yıl süren balayı döneminin ardından ise Türkiye çeşitli dış faktörlerin etkisiyle ve kendi kapasitesinin sınırlarının farkına vararak 1993 sonrasında bu politikada bazı değişiklikler yapmak zorunda kalacak ve bu arada bazı büyük hayal kırıklıkları da yaşanacaktır.1

Aslında Türkiye de diğer dünya devletleri gibi SSCB'de yaşanan bu ani ve akıl almaz değişime hazırlıklı değildi. Daha sonraki dönemlerde de bölgeyle ve buradaki halklarla ilgili kapsamlı, düzenli, uzun vadeli bir politika geliştiremediği de açıktır. Türkiye'nin bölgeye yönelik olarak takip ettiği politika kararsız ve değişken bir tutum sergilemiştir.2 Bu konuda Amerika'nın bile tavrının sık sık değişiyor olması ve olacakların kestirilememesi Türk dış politika yapıcılarını haklı gösterse de, bölgeye yönelik daha etkin politikalar izlenebileceği, izlenmesi gerektiği kendisinden kaçınılması mümkün olmayan gerçektir.

Bu bağlamda Türkiye'nin daha gerçekçi politika izlemesine yardımcı olmak üzere bölgeyle ilgili görünen bazı faktörlerin ve yine bölgeyle ilgilenen bazı aktörlerin ele alınıp incelenmesi yerinde olacaktır. Konunun anlaşılmasını kolaylaştırması açısından belki bir iç faktörler-dış faktörler ayırımı yapılabilir. Başta hemen belirtmeliyiz ki, bu çalışmada, bölgeye yönelik Türk dış politikasının belirlenmesinde büyük yeri olan ya da olması gereken dış faktörler üzerinde yoğunlaşılacaktır. Ancak bunu yapmadan önce şu iki hususa dikkat çekmek de bir gerekliliktir. Birincisi, Türk dış politikasının Ege gibi, Avrupa Birliği

gibi diğer bazı önemli konuları kimi zaman Kafkaslar ve Orta Asya meselesini gölgede bırakmış ve bu durum, bölgeye yönelik tutarlı ve uzun vadeli politikalar üretilmesinde olumsuz rol oynamıştır. İkincisi de iç

faktörler olarak adlandırabileceğimiz Türkiye’nin kendi iç meseleleri, Orta Asya’ya yönelik politikaların belirlenmesinde ve değişiminde genel olarak olumsuz yönde rol oynamıştır. Türkiye’de yaşanan siyasi, bürokratik, ideolojik ve ekonomik dalgalanmalar, değişimler ve krizler en azından yeni bağımsızlığını kazanan cumhuriyetler konusunda tutarlı bir politika izlenmesini engellemiştir.

Türk dış politikasını etkileyen dış faktörler arasında, bölgesel güçler olarak Rusya, Birleşik Devletler Topluluğu üyesi ülkeler, İran ve Çin ile bölge dışı güçler olarak ABD, Japonya, Avrupa ülkeleri, uluslararası şirketler ve bu güçlerin bölgeyle ilgili olarak takip ettiği politikalar ve gerçekleştirdikleri girişimler bulunmaktadır. Ayrıca bölgedeki zengin yeraltı kaynaklarının değerlendirilmesi konusunda yaşanan rekabet ve bölgesel ittifakların tutumu da Türk dış politikasının oluşumunda belirleyici nitelikler göstermektedir. Çin’in batısındaki Sincan bölgesinden Balkanlar’ın içlerine kadar uzanan hat boyunca mevcut devletler içinde Türkçenin değişik lehçelerini konuşan aynı etnik soya ve İslam dinine mensup büyük bir kitle yaşamaktadır ki,3 bu halkların üzerinde yaşadığı topraklar geniş coğrafyası ve dünyanın ilgisini çeken yeraltı ve yerüstü kaynakları ile dikkat toplamaktadır. Aynı dil ailesine, aynı dine ve aynı etnik kökene mensup olmaları hasebiyle gerek Azerbaycan gerekse Orta Asya’da yer alan diğer cumhuriyetlerin bağımsızlıklarını ilan ettikleri 1991 ve sonrasında Türkiye büyük bir heyecanla bu devletlerin bağımsızlıklarını tanıyan ilk devlet olmuş, bu devletlerin uluslararası örgütlere üye olmasında aracı rol üstlenmiştir. Türk devlet adamları Adriyatik’ten Çin Seddi’ne söylemi ve bir örnek model olma edasıyla bu cumhuriyetlere yaklaşmıştır. Oysa kısa bir süre sonra varlığı fark edilen faktörlerden dolayı dış politikanın değiştirilmesi ihtiyacı hissedilecekti. İşte bu faktörlerden bazısı bu çalışmanın konusunu oluşturmaktadır.

Rusya

Türkiye’nin ilk karşısına çıkan engel, bağımsızlıklarına yeni kavuşan devletlerin örnek modellerden ya da ağabeylerden çok iktisadi partnerler aramaları hususu dışında, kendisini SSCB yerine koyan Rusya faktörüydü. Başka bir deyişle Türk dış politikasını değiştiren dış parametreler arasında, bölgenin en önemli devleti olan Rusya’nın takip ettiği siyaset ve gerçekleştirdiği girişimler önemli bir yer tutmaktaydı. Dünya siyasetinin önemli aktörlerinden olan Rusya, BM’nin beş daimi üyesi arasında yer alan, G-8’e üye, 150 milyon nüfusu ve geniş toprakları olan, sahip olduğu nükleer silahları ve uzay teknolojisiyle göz dolduran, çarlık ve SSCB geleneğinin mirasçısı konumundaki büyük bir devlettir.

SSCB’nin dağılmasının ardından onun yerini Rusya Federasyonu Birleşik Devletler Topluluğu’nu oluşturarak doldurmuştur. Rusya’nın SSCB’den bağımsızlığını elde eden cumhuriyetlerden ayrılmak gibi bir niyeti olmadığı açıkça ortadadır. Rusya Federasyonu içinde de 23 çeşit Türk topluluğunun yaşıyor olması ve bunların diğer azınlıklara göre en yüksek oranlı nüfusa sahip bulunması dışında Türkiye ile kurduğu büyük ticari bağlantılar Türkiye açısından Rusya Federasyonu’nu önemli kılmaktadır.4

Rusya Federasyonu içindeki en yüksek oranlı azınlıkların Türk etnik kökenliler olmasının yanında, Rusya, Orta Asya cumhuriyetlerinin nüfusu içinde oldukça etkin bir orana sahip olan Ruslar sayesinde etkinliğini sürdürmektedir. SSCB dağılsa da Rusya Federasyonu’nun

ekonomisi, Orta Asya, Hazar ve Kafkaslar’daki doğal kaynaklara bağlı olduğundan bu bölgeler onun açısından vazgeçilmezlik arz etmektedir. Rusya Federasyonu bölgenin temel zenginlik kaynağı olan petrol ve doğal gazdan kaynaklanan menfaatlerini korumak için etnik Rusları bölgede tutarken, güvenlik gerekçesiyle bağımsızlığını ilan etmiş bulunan bu devletleri Birleşik Devletler Topluluğu çatısı altında toplamıştır.5 Rusya,

BDT çatısı altında topladığı bu ülkeler üzerindeki kontrolünü isimleri değişmiş olsa da KGB, Kızılordu ve o ülkelerin Komünist partilerin devamı olan partileri aracılığı ile sağlamıştır.6 Bağımsızlığını ilan eden cumhuriyetlerin BDT'ye katılmaları çeşitli siyasi manevra ve tehditlerle, Rusya'nın kontrolünde tuttuğu iktidar partileri aracılığı ile ve değişmemiş olan eski yandaşları vasıtasıyla gerçekleşmiştir. Bu ülkelerdeki önemli mevkilerin Ruslar tarafından tutulmuş olması ve Rusya'nın kendi vatandaşlarının güvenliğini sağlama gerekçesiyle etkinliğini artırma gayretleri dikkat çekmektedir.7

Orta Asya cumhuriyetleriyle eski siyasi, iktisadi ve asker ilişkilerini değişik şekillerle de olsa devam ettiren Moskova, her cumhuriyete diğerlerinden farklı manevralarla yaklaşmakta, onların iç ve dış politikalarında etkili olmaktadır. Kısa vadede bu durumun değişmeyeceği ortadadır.8 BDT, zaman içinde güçlendirilerek merkezin yetkileri artırılmış ve nihayet Taşkent Antlaşması'nın imzalanması ve yapılan ikili antlaşmalarla desteklenmesi sonucu üyeler Rusya'nın askeri varlığını kabullenmiş bulunmaktadırlar. Taşkent Ortak Güvenlik Antlaşması'nın hükümlerine göre "üyelerden birine tecavüz olur-

sa diğerleri bu tecavüzü kendilerine yapılmış kabul edecektir." Antlaşma Rusya, Tacikistan, Kazakistan, Özbekistan ve Türkmenistan arasında imzalanmış, daha sonra diğer bölge devletlerinin de BDT'ye katılmasıyla Rusya'nın bu ülkeleri kontrolü için hukuki bir zemin hazırlanmıştır.9

Rusya'nın BDT'yi böylesine zorlanmadan oluşturabilmesinin ardında, şüphesiz bu cumhuriyetlerin bağımsızlıklarını herhangi bir çatışma olmadan kazanmış olmaları, diğer tehditlerden onları koruyacak güç olarak yalnızca Rus ordusunun bulunması, Rusçanın bu ülkelerde iyi biliniyor olması ve ekonomik açıdan Rusya'ya bağımlılık niteliği almış ihtiyaçlara sahip

olmaları gibi faktörler önemli yer tutmaktadır.10 Gerçekten Sovyet döneminde bu ülkelerin tarım ve sanayileri tamamen Sovyet ekonomik sistemine entegre edilmişti.11 Bu dönemde doğal olarak cumhuriyetlerin birbirleri arasındaki ticaret hacmi çok yüksekti. Bunun sonucunda da karşılıklı olarak birbirlerine bağımlı hale gelmişlerdi. Bu dönemde, izlenen politikalar sonucu Sovyet ekonomisinin enerji ihtiyaçlarını Orta Asya cumhuriyetleri karşılarken, yetersiz tarımsal üretimleri nedeniyle gıda maddelerini diğer cumhuriyetlerden ithal ediyorlardı. Bunun dışında bölgenin tüm dünyayla bağlantısı ve ticareti de Rusya üzerinden sağlanıyordu. Mesela tüm demiryolları ve boru hatları Rusya'ya doğru inşa edilmişti.12

SSCB döneminde edindiği tüm bu avantajlardan yararlanan Rus yönetimi, günümüzde de, bölgedeki enerji kaynaklarının üretilmesi, işlenmesi ve global piyasalara ihracı için alternatifsiz tek patron ve güzergah olmayı garantilemek çabası içinde bulunmaktadır.13 Ancak bu durum Türk cumhuriyetlerinin çıkar ve önceliklerine uygun düşmemektedir. Doğal kaynaklarını ileri teknolojilerle mümkün olduğunca çabuk çıkarıp pazarlamak isteyen bu cumhuriyetler, Rusya yerine Batılı ortakları tercih etmekteler ve önceden inşa edilmiş Rusya üzerinden geçen yollara bağımlı olmak yerine, kendilerini dünya pazarlarına daha kolay ulaştıracak alternatif yeni yollar aramaktadırlar.14

Bölge devletleriyle Rusya arasında çıkar çatışması oluşturan diğer bir konu, petrol üretim ve naklinde kilit rolü oynayan Hazar Denizi'nin statüsü meselesidir. Rusya, kaynaklarından yararlanabilmek ya da kaynaklarından sadece Türk cumhuriyetlerinin yararlanmasını engellemek için Hazar'a, tüm kıyıdaş devletlerin ortak mülkiyeti altında göl statüsünün verilmesini temin etmek istemektedir. Bu tutumuyla Rusya, ayrıca eski düşmanları ABD ve onun müttefiklerinin bölgede hakim pozisyona gelmelerini içine

sindiremeyeceğini açığa vurmaktadır. ‘Hazar, ABD’nin stratejik çıkarlarının olduğu bir bölgedir’ şeklindeki Amerikan açıklamasının ardından Rus yetkililer, bunu çok tehlikeli bir müdahale olarak niteleyip, sert bir biçimde eleştirmişlerdir.15 Rusya’nın Hazar Denizi’yle ilgili tezinin bölgedeki en büyük destekçisi ise İran’dır. Azerbaycan ve Gürcistan ise

Hazar’ın bir deniz olduğu fikrini ileri sürerek, Hazar’dan petrol çıkarılması ve naklinde denizler hukuku kurallarının uygulanması gerektiğini söylemektedirler. Onların bu tezinin arka planında, Hazar’ın kendilerine yakın olan kısmındaki zengin doğal kaynakların üretilmesinde ve taşınmasında daha bağımsız hareket edebilmek yatmaktadır. Hazar’dan petrol ve doğal gaz çıkarılması için bütün kıyıdaş ülkelerin anlaşmaya gitmeleri gerekmektedir. Aksi halde aralarında çok büyük sorunların çıkması kaçınılmaz olacaktır.16

Hazar bölgesi doğal kaynaklarının çıkarılması ve taşınması konusunda iki bölgesel ittifak oluşturulmuştur.

Birinci blok Hazar’ın deniz olduğunu söyleyen Azerbaycan ve Gürcistan’dır. Türkiye bu bloktaki ülkelerin destekçisidir. Bu ülkeler, Azerbaycan’ın Hazar Denizi’ndeki doğal kaynakları denizlere uygulanan hukuki kurallar çerçevesinde çıkarmasını ve buradan çıkarılan kaynaklarla beraber Kazakistan ve Türkmenistan’daki enerji kaynaklarının Türkmenistan’dan başlayarak Azerbaycan üzerinden ve Hazar’ın altından geçirilecek bir boru hattı ile Bakû-Tiflis-Ceyhan yoluyla Batı pazarlarına ulaştırılmasını tercih etmektedirler.17 Azerbaycan’daki enerji rezervleri ve bunların taşınması o kadar büyük önem taşımaktadır ki, 1992’den beri Rusların Kafkaslar ve Orta Asya’da gerçekleştirdiği gizli operasyonların ve Çeçenistan’ı işgal etmesinin arkasında temelde bu husus bulunmaktadır.

Bölgede ortaya çıkan ikinci blok olan Rus-İran ittifakı ise Azerbaycan’ı yalnız bırakma ve Ermenistan’ı destekleme politikası yürütmektedir, fakat

Rusya’nın, Azerbaycan’ın taşıdığı önem ve elinde tuttuğu kozlardan dolayı Azerbaycan’a karşı temel hedeflerinden kısmen fedakarlık yapmak ve onunla uzlaşmaya gitmek zorunda da kaldığı da açıktır.18 Bölgede Rusya’nın karşısındaki blokta yer alan Türkiye ve Azerbaycan çeşitli güvenlik anlaşmaları ve eğitim protokolleri ile19 bir araya gelseler de onları asıl birleştiren hususun petrol olduğu açıktır. Rusya, Azerbaycan politikasını oluştururken Ermeni sorununu gündeme taşıyarak Türkiye’nin en önemli projesi olan Baku-Ceyhan’a engel olmak amacındadır. Bu durumda Türkiye Dağlık Karabağ’ı by-pass eden diğer alternatifleri, mesela Türkmen gazının İran yoluyla taşınması fikrini ortaya atmak zorunda kalabilmektedir.20 Kafkaslar’la ilgili stratejik üstünlüğün Türkiye ya da Batı’nın eline geçmemesine Rusya o kadar önem ver-

mektedir ki, Yeltsin döneminde Kuzey Osetya’da üç PKK eğitim kampının açılmasının,21 ve Edward Şevardnadze’ye suikast girişimi gerçekleştirilmesinin arkasında da bu husus vardı. Ruslar, Haydar Aliyev, Edward Şevardnadze gibi Batı’ya yönelmiş ve bağımsız hareket etmeye çalışan politikacılar yerine Rus yanlısı yöneticilerin geçmesini arzulamaktadır. Bunun dışında Ruslar Gürcistan’a, Çeçenlere karşı işbirliği yaparak, sınırlarına Rus birlikleri konuşlandırılmasına izin verilmesi halinde Gürcülere uygulanan Rus vizesini kaldırılacağını açıkça söylemişlerdir.22 Bu, Gürcistan’a baskı uygulamaktan başka bir şey değildir. Diğer taraftan Rusya, Kafkaslar’ı, güney sınırlarının güvenliği gerekçesiyle hukuken etki altında tutabileceği iddiasındadır.23

Gerek Azerbaycan, gerekse Gürcistan, Rusya’ya karşı kendilerini destekleyecek Batılı bir gücün ya da Türkiye’nin kendilerinin arkasında yer almasından memnuniyet duyacaklardır. Türkiye, bölgede taşıdıkları önemin çok iyi farkında olduğundan, her iki ülkeye de iktisadi ve siyasi yardımda bulunurken, Azerbaycan’a askeri eğitim de sağlamaktadır.24 Türkiye

açısından Gürcistan'a toprak bütünlüğünü ve güvenliğini sağlamasında destek olunmasının yanında, Azeri-Ermeni sorununun çözüme kavuşturulması da büyük önem taşımaktadır. Bu sorun çözülmeden bölgede huzurun sağlanması ve bölgedeki devletler arasındaki ilişkilere istikrar kazandırılması mümkün değildir. Ermeni-Azeri ilişkilerinin bütün tarafların çıkarına olacak şekilde düzenlenmesi, Türkiye-Azerbaycan ve Türkiye-Orta Asya cumhuriyetleri ilişkilerine de olumlu katkıda bulunacaktır. Ancak Rusya'nın kendi çıkarları açısından Gürcistan'ın toprak bütünlüğüne ve güvenliğine zarar verici girişimlerde bulunduğu ve Ermenistan'ın da işgal ettiği topraklardan çıkmak istemediği bugün için yadsınamaz gerçeklerdir. Türkiye'nin bu gerçekler karşısında uzun vadeli ve gerçekçi değerlendirmeler yapması ve politikalar belirlemesi gerekmektedir.

Azerbaycan'dakiler de dahil olmak üzere bölgedeki petrol ve doğalgaz kaynaklarının üretimi ve dünya pazarlarına taşınması, bölge ülkelerinde etki sahibi olunması ve azınlık haklarının sağlanmasıyla birlikte bölge ülkelerinin toprak bütünlüğünün korunması gibi konularda Türkiye ve Rusya arasında temel politik farklılıklarının olduğu açıktır. Rusya, ABD ile onun Avrupalı ve bölgedeki (Türkiye gibi) müttefiklerini Azerbaycan ve Orta Asya devletleri dışında tutarak, bölgede eskisi gibi monopol konumunda olmak amacındadır. Çeşitli yollarla (ki buna Ermeni savaşı, darbe girişimleri dahildir) Azerbaycan'ı köşeye sıkıştırmaya çalışması bu amaç çerçevesinde gerçekleştirdiği eylemlerdendir. Diğer tarafta

Batı, Rusya'nın Azerbaycan'ı tek başına kendinin nüfuz alanı haline getirmesini istememektedir.25 Türkiye açısından Azerbaycan, kendisi ile aynı dini, dili, etnik kökeni paylaştığı bir müttefik olmanın yanında, Kafkaslar'a açılmak için en uygun geçit, birlikte yatırımlar yapabileceği bir ortak, ucuz enerji alabileceği bir kaynak, ürettiği malları satabileceği gelişen bir pazar niteliği taşımaktadır. Türkiye'nin de Rusya'yı Azerbaycan

konusunda serbest bırakması ve onun bu ülkeyle ilgili girişimlerine kayıtsız kalması mümkün değildir.

Azerbaycan

Yukarıda anlatılan gerçeklere rağmen, Azerbaycan konusunda Türk dış politikasının devamlılık arz etmediği ve etkinlik, uygulanabilirlik, çeşitli faktörleri göz önünde bulundurması ve gerçekçilik açısından eksiklikleri olduğu da, bir gerçektir. Türkiye, Azerbaycan'ı tanıyan ilk ülke olmakla birlikte, ilişkilerin en taze olduğu dönemde en üst düzey devlet adamının ağzından "onlar

Şii, biz Sünniyiz" söylemini dile getirebilmiştir. Bunun yeni oluşan ilişkiler çerçevesinde Azerbaycanlılarda büyük bir hayal kırıklığı yaratması kaçınılmazdı. Takip eden dönemde ise Azerbaycan'ın sahip olduğu yer altı kaynakları, ironik bir şekilde bu mezhep farkını çabucak unutturdu. Bundan böyle Türkiye artık kendini bölge devletleri açısından bir model olarak sunabiliyor, yeni yakalanan heyecanla Azerilerle ikili ilişkilerde önemli gelişmeler yaşanıyordu. Bu yakalanan ivmeye sekte vuran ise Azeri-Ermeni çatışmasının patlak vermesi oldu. Ermenistan Laçin koridorunu açıp Dağlık

Karabağ'ı ve bölgeyle kendi ülkesini birbirine bağlayan Karabağ'ın güneyindeki Türk arazisini hemen hemen tamamını işgal ettiğinde, Türkiye'den beklenen, bu gelişmeler karşısında kararlı bir tutum takınarak Azerbaycan'ı düştüğü zor durumdan kurtarmasıydı. Ancak Türkiye, Batılı müttefiklerinin tepkisinden çekinerek bu savaşta Azerilerin beklediği gibi davranmadığı, onlardan yana tavır almadığı, onlara etkili askeri ve siyasi destek vermediği gibi, yine Batılı müttefiklerinin telkiniyle sorunun diplomasi yoluyla halledilmeye çalışılması gerektiğine karar vererek Ermenistan'la dostane ilişkiler kurmak için adım atma yoluna bile gitti.

Azerbaycan açısından bakıldığında, kendi durumunu ve Türkiye de dahil başka devletlerle ilişkilerini yeniden değerlendirmesi bir zorunluluk arz ediyordu. Türkiye gibi yakın bir müttefikin yeterince destek veremediği ve ABD, Fransa gibi ülkelerin de kendi vatandaşı olan Ermeni grupların etkisiyle,26 Ermenilerin yaptığı etnik temizliğe sessiz kaldığı bir dönemde Azerbaycan'ın kendi ayakları üzerinde durması hayati bir önem taşıyordu. Azerbaycan, bir anlamda Ermenilere ve onla-

rın baş destekçisi Ruslara karşı tek başına mücadele vermesi gerektiğini anlamıştı. Türkiye ise kapasitesini fark ederek ve ağabeylikten vazgeçmesi gerektiğini görerek mecburi politika değişikliği ile karşı karşıya gelmiş ve bundan dolayı derin bir hayal kırıklığı içine düşmüştü. Ortaya acı bir politika gerçeği çıkmıştı: Ermeni saldırıları Azerbaycan'a, Abhazya'da çıkan olaylar da Gürcistan'a karşı Baku-Ceyhan'ı desteklemelerinden ötürü caydırma nitelikli olarak gündeme getirilmişlerdi.27 Dolayısıyla hedef alınan ülkeler, Azerbaycan ve Gürcistan olduğu kadar bölgeden büyük ümitleri olan Türkiye'ydi.

Olaylar çerçevesinde Ermenistan'ın, AKKA Anlaşmasına rağmen Ruslara üs vermesi, bu devletin Azerbaycan'a karşı Rusya'nın desteğini elde etmek istemesinin ötesinde, Azeri doğal gaz ve petrolünün taşınmasında geçiş yolunun tıkanması ve Azeri petrolünün üretim ve taşınmasında Ermenistan ile Rusya'nın etkili konuma getirilmesi amacına yönelikti.28 Bu çerçevede Dağlık Karabağ işgalinin ardında Rusya'nın olduğunu tahmin etmek pek zor görünmemektedir. Çünkü Karabağ Azerbaycan'ın ortasında yoğun Ermeni nüfusun barış içinde yaşadığı bir bölge iken, Ermenistan'ın Karabağ'a uzanan bir koridor açmasının ve Azerbaycan'ın topraklarını işgal edip, halkından hayatta kalanları da mülteci konuma düşürebilecek cüreti bulabilmesinin başka şekilde açıklanması güçtür. Karabağ'ın Rusya için önemi bölgeden geçirilecek boru

hattının petrol nakli için en uygun güzergah olmasından kaynaklanmaktadır. Burasının Ermenistan'ca işgali, başka nedenlerin yanında Baku-Ceyhan'ı engellemek için yapılmış görünmektedir. Rusya, Ermeni kartını kullanarak bir anlamda hem Türkiye'ye hem de Azerbaycan'a göz dağı vermiştir.29 Gerçekte ise Ermenistan, Rusya'nın desteği olmaksızın ne Türkiye ne de Azerbaycan için tehdit oluşturabilecek güce sahiptir. Ermenistan, kendisini Ruslarla yaptığı işbirliği anlaşması ve verdiği üsler sayesinde korumaktadır. O dönemdeki olaylar, sonuçta Baku-Ceyhan'ı iptal noktasına getirememiş ve olaylardan sonra alternatif güzergahlar düşünülmeye başlanılmış olsa da, Azerbaycan Rusya'nın Ermeni kartını kullanmasından dolayı kendini BDT'ye katılmak zorunda hissetmiştir.30 Yine de Azerbaycan BDT'ye girse de hem Rusya'ya üs vermeyerek, hem de Hazar'ın kendisine ait kısmından petrol çıkararak karşı koymayı bilmiştir. Azerbaycan kendi petrolünün Novorosissk limanı yoluyla nakledilmesi yolundaki Rus baskılarına da başarıyla direnmiştir.

Rusya'nın Gürcistan'la ilgili girişimlerinin de Azerbaycan'la ilgili olabileceği makul bir olasılık olarak akla gelmektedir. Rusya'nın, Abhazya'daki savaştan yararlanarak, bir oldu bitti ile bölgeye yerleşmesinin, bölgedeki konumunu güçlendirmesinin yanında Azerbaycan'a karşı da daha güçlü olmasını sağlayacağı ve Baku-Ceyhan'ın olası güzergahlarından birisini kontrol altına almasını temin edeceği söylenebilir. Ermenistan yanında, Rusya'nın etkisi atlındaki bir Gürcistan ile çevrilecek olan Azerbaycan'ın Rusya'nın baskılarına karşı koyması olasılığı azalacaktır. Baku-Ceyhan açısından da tek geçiş yolu olarak kalan Gürcistan'ın elverişli durumunun ortadan kalkacağı söylenebilir. Bu bakımdan Türkiye, Azerbaycan kadar Gürcistan'a ve bu devletin toprak bütünlüğünün ve güvenliğinin garanti altına alınmasına büyük önem vermek durumundadır. Gürcistan'da ortaya çıkan karışıklıklar Azerbaycan

ve Türkiye’nin çıkarlarını olumsuz yönde etkileyecektir. Bu bağlamda Rusya’nın Gürcistan olaylarındaki etkisinin yakından takip edilmesi gerekmektedir. Rusya’nın, Şevardnadze’ye suikast gibi olaylar vasıtasıyla Gürcistan’da politik bir kaos oluşturarak petrolün Gürcistan’dan akışı yolunu da tıkamak amacında olduğu her zaman göz önünde bulundurulması gereken gerçekler arasında yer almaktadır. Gürcistan yoğun Rus baskısı karşısında topraklarında Rus üslerine izin vermek zorunda kalmıştır, fakat Rusya’ya kolay kolay teslim olacak gözükmemektedir. Gürcü yöneticiler Rusya’nın BDT’yi NATO’ya karşı askeri bir pakta dönüştürmesine karşı çıkmaktadırlar. Türkiye’nin, ortaya çıkabilecek olumsuz gelişmelerle ilgili olarak Batılı devletleri de uyandırarak Gürcistan’a destek vermesi kendi çıkarları açısından büyük önem taşımaktadır.

Rusya’nın Çeçenistan’a yönelik askeri harekatının da büyük oranda Kazak ve Azeri petrolünün kendi toprakları üzerinden geçmesini istemesiyle alakasının olduğu söylenebilir. Çeçenistan’dan geçen petrol boru hattı üzerinde Çeçenlerinin kontrolünün olması Rusya’nın menfaatlerine uymamakta, burada kargaşalıkların olması alternatif güzergah olarak Rusya’nın elini zayıflatmaktadır.31 Türkiye, Rusya’nın kendi iç sorunu olduğu gerekçesiyle bu konuda herhangi bir eleştiri getirmezken, Rusya’nın Gürcistan’daki olaylara (buradan petrol hattının geçirilmesini engelleme gizli niyetiyle) karışmasıyla Çeçenistan’daki olaylara dışarıdan kimseyi karıştırtmaması arasındaki çarpıcı tezada dikkat çekebilecek konumdadır. Bir başka deyişle Azerbaycan, Gürcistan ve Çeçenistan aynı stratejik satranç oyununun değişik taşları olarak birbiriyle alakalandırılabilecek bölgelerdir ve Türkiye büyük çıkarları olduğu Azerbaycan nedeniyle ve kendi çıkarlarından dolayı bu bölgelerdeki gelişmelerle de ilgilenmek durumundadır.

Azerbaycan konusuna dönülecek olursa, Türkiye ve Batının Azerbaycan'la ilgili girişimleri her zaman Rusya'nın tepkisini çekmiş, bundan sonra da çekecektir. 20

Eylül 1994 tarihinde ABD'li petrol şirketlerinin başını çektiği Baku Petrol Konsorsiyumu ilan edildiğinde, Rus Dışişleri Bakanı Kozirev vakit geçirmeden Moskova'nın bu anlaşmayı tanımadığını ilan etmiştir. Petrol anlaşmalarının ardından Azerbaycan'ı saran terör eylemleri ve darbe girişimleri, tüm dünyaya, bu anlaşmanın uygulanmaması için Rusya'nın elinden geleni ardına koymayacağını gösteriyordu. Türkiye, bu dönemde de Azerbaycan'la ilgili olarak karmaşık, anlaşılması zor politikalar izlemiştir. Bir taraftan Türkiye, Azerbaycan'a bu sorunlu döneminde Rusya'ya karşı yeterli destek sağlamıyor, diğer taraftan da Türkiye'nin, Aliyev'i devirerek yerine geçmek isteyen Cevadov'u, Ankara'dan idare edebileceği düşüncesi ile yanına aldığı yönünde söylentiler ortaya çıkıyordu.32

Aliyev'i devirme teşebbüslerinin başarısızlıkla sona ermesinden sonra ise Türkiye'nin Azerbaycan'a yönelik çok daha dengeli ve mesafeli politikalar izlediği görülmektedir. Usta bir politikacı olan Aliyev, BDT'ye girme gibi manevralarla Rus tehdidini uzakta tutmayı başarmış, askeri üs isteklerini ve Azerbaycan'da uluslararası güç yerleştirilmesi taleplerini geri çevirerek Rusya'dan bağımsız hareket edebildiğini de göstermiş, içeride istikrarı sağlayarak iktidarını pekiştirmiş ve ABD gibi Batılı devletleri de devreye sokarak güçleri birbirine karşı kullanma metoduyla Azerbaycan'ın uluslararası alanda etkinliğini artırmıştır. Türkiye'ye güvence vererek ülkesini BDT üyesi yapan Aliyev, Rus isteklerine karşı en dirençli olan liderdir. BDT üyesi ülkeler istemedikleri halde Rusya'nın kendilerine empoze ettiği kararları alırlarken Azerbaycan karşı çıkabilmektedir.33 Aliyev, ona yönelik olarak tertiplenen darbenin ardından Türkiye'ye teessüflerini bildirmiş, Cevadov'un ortadan kaldırılmasının ardından da

Türkiye’nin Azerbaycan petrol konsorsiyumu içindeki payını yükseltmiştir. Türkiye’ye karşı olduğu gibi İran’a karşı da denge politikası yürüten Baku yönetimi konsorsiyumdan İran’a %5 pay vermek istese de Amerika karşı çıkmıştır.

Böyle bir Azerbaycan Türkiye’nin çıkarlarına da uygun düşmektedir. Aliyev’in Baku-Ceyhan’a açıktan destek vermesi ve Rusya’ya bağımlı olmayı kesinlikle istememesi Türkiye açısından memnuniyet uyandırmaktadır. Bu yüzden Türkiye’nin böyle bir yönetimle bağımsız iki devlet arasındaki ilişkilere uygun düşecek ilişkiler kurması ve onu uluslararası meselelerde desteklemesi normal bir gelişme olarak ortaya çıkmaktadır. Bu bağlamda 29 Ekim 1998’de Azerbaycan, Gürcistan, Kazakistan, Türkmenistan dışişleri bakanlarının İstanbul’da toplanarak Türkiye’yle birlikte Baku-Ceyhan’ın en kısa, ekonomik ve güvenli güzergah olduğunu ilan eden bir deklarasyon yayınlamaları büyük önem taşımaktadır. Deklarasyona ABD Enerji Bakanı Bill Richardson’ın imza atması ise bu önemi bir kat daha artırıcı niteliktedir. Toplantı hakkında Financial Times’ta yayınlanan bir yorumda toplantının arkasında bölgede Rusya’nın etkinliğinin azalmasını isteyen ABD olduğu yazılmıştır.34

Orta Asya Cumhuriyetleri

Yukarıda değinilen 29 Ekim 1998 tarihli Deklarasyon, bölge devletlerinin Hazar ve Orta Asya petrolünün Batıya “Doğu-Batı koridoru” yoluyla taşınacağını bütün dünyaya ilan etmeleri açısından önemli bir gelişme olarak görünmektedir. Bu deklarasyondan çıkan sonuç, Türkmenistan ile Kazakistan’ın da Rusya’dan geçmeyen boru hatlarının inşa edilmesine büyük önem atfettikleridir. Bu temel gerçek çerçevesinde bölge ülkelerinin hangi boru hatlarına sıcak baktıkları Türkiye açısından önem taşıyan bir konudur. Türkiye’nin en başta güvenebileceği husus, bu devletlerin Rusya’ya bağımlı kalmak istememeleridir. Buradan hareketle

Türkiye’nin bu devletlerin hoşuna gidebilecek alternatifler önermesi bu devletler nezdindeki ağırlığını artıracaktır. Türkiye’nin

gelişmeler karşısında pasif kalması ise bölge devletlerini, Rusya merkezli de olsa başka çözüm önerilerine itebilecektir. Rusya dışındaki boru hattı güzergahları olarak iki temel hattan bahsedilmektedir. Bunlar İran-Kafkasya-Basra Körfezi hattı ile Kafkasya-Türkiye-Akdeniz hattıdır. Amerika birinci seçeneğe İran faktörü nedeniyle sıcak bakmasa da Türkmenistan gibi devletler İran’ın cazip teklifleri karşısında zaman zaman rotayı İran tarafına çevirebilmektedir.35 Rusya’nın Azerbaycan ve Gürcistan üzerinden petrol ve doğal gaz taşınmasının gerçekleşmemesi için Kafkaslar’da istikrarsızlıklar ve savaşlar çıkarttığı düşünülürse, Rusya yerine geriye tek alternatif olarak İran kalır görünmektedir ki, hem Türkiye’nin hem de ABD’nin bu konuda önemli çekinceleri bulunmaktadır. Kısaca belirtmek gerekirse, Orta Asya cumhuriyetleri tek Rusya’ya bağımlı kalmak istemeseler de Türkiye’nin aktif ve etkili olamaması durumunda Türkiye’nin hoşuna gitmeyecek seçenekleri kabul edebileceklerdir. Bu bakımdan Türkiye’nin bu devletlerle dostane ilişkiler sürdürmesi, onların talep ve ihtiyaçlarına kulak vererek onlara değer verdiğini göstermesi ve bu devletlerle özellikle ekonomik çıkar temeline dayalı ilişkilerini derinleştirmesi büyük önem taşımaktadır.

Kazakistan, doğal kaynaklar, özellikle de petrol açısından çok zengin olan bir bölge ülkesidir. Kazakistan, petrol rezervinin büyüklüğü ile tüm dünyanın ilgi odağı olmuştur. Rusya ve ABD, Kazak petrollerinin en büyük iki yatırımcısı konumundadırlar. Kazakistan’dan çıkarılan petrolün kendi topraklarından geçmesini isteyen

Rusya, bu yolla hem gelir elde etmeyi hem de Kazakistan’ın kendisine daha da bağımlı hale gelmesini amaçlamaktadır.36 ABD’nin

Kazakistan’daki büyük yatırımlarının hedefleri arasında ise bölgenin yeniden tamamen Rus hakimiyeti altına girmesinin önüne geçmek, bölgedeki nükleer silahları kontrol edebilmek, Orta Doğu petrollerinin yerini doldurabilecek yeni bölgelere açılmak ve bölgede faaliyet gösterecek ABD şirketlerine uygun iş ortamı hazırlamak bulunmaktadır.37 Diğer taraftan Amerikalılar Tengiz bölgesindeki zengin petrol yataklarının işletilmesi ve üretilen petrolün dünya pazarlarına ulaştırılması hususunda Rusya’nın iyi niyetini kazanmak durumundadırlar. Rusya’yı karşılarına alarak bu bölgede faaliyet göstermeleri şu an için mümkün görünmemektedir. Bu husus, ABD’nin bölgede Rusya’yı gücendirmeyecek politika takip etmesinde etkili olmaktadır. Bu da Rusya’ya bağımlılıktan kurtulmak isteyen bölge devletleri ile ABD’nin kendi yerine Rusya’yı tercih etmesinden korkan Türkiye açısından olumsuz bir durum oluşturmaktadır. Bu yüzden Baku-Ceyhan’ın bir önce devreye sokulup Kazak petrolleri için de bir çıkış yolu vazifesi görmesi Türkiye’nin çıkarlarına olacak önemli bir husustur.

Kazakistan, Rusya ile çok uzun ortak sınırlara sahip olması ve kendi sınırları içinde çok sayıda Rus’un yaşıyor olması yüzünden Rusya’dan en fazla korkan, buna karşın Rusya ile en fazla birlikte hareket etmek zorunda kalan devlettir. Zamanında Orta Asya Cumhuriyetleri içinde Rusya’nın en fazla asimile edip, kontrolünde tuttuğu devletti. Rusya’dan sonra en çok Rus nüfusun yaşadığı ülke olan Kazakistan Cumhuriyeti’nde Ruslar köşe başlarını tutmuş durumdadırlar. Devlet başkan yardımcısı gibi yüksek mevkilerde bile Rusları görmek mümkündür. Zamanında Kazakistan’ın nükleer bir devlet olması ve toprağı üzerinde çok sayıda nükleer tesis ve silah bulunması bu devlete önem kazandıran diğer bir husustur.38 Soğuk Savaş sonrasında ABD ile Rusya Kazakistan’a nükleer silahlar konusunda kendi taleplerini kabul ettirebilmek için bu devletin peşinden çok

koşturmuşlardır. Kazak yöneticilerinin o dönemdeki ayak diretmelerinden bağımsızlığa ne kadar önem verdikleri ortaya çıkmaktadır. Bunun farkında olan Rusya, Kazakistan'a yönelik olarak zaman zaman baskı taktiklerine başvurabilmektedir. Kazakistan topraklarının bir kısmını elinde tuttuğu halde bununla yetinmeyerek Kazakistan'ın kuzey eyaletlerine de açıkça göz koyması Rusya'nın bu taktiklerinden sadece bir tanesidir. Rusya, bu konudaki niyetini ülkede yaşayan Rus nüfusu kuzeyde toplayarak yapacağı halk oylaması ile gerçekleştirmek istese de Kazakistan bu üstü örtülü girişime, başkentini kuzeye taşıyarak cevap vermiştir. Böylece Kazakistan bu olayda da bağımsızlığına düşkünlüğünü ortaya koymuştur. Türkiye'nin bu süreçte Kazakistan'a destek vermesi, Rusya'nın bölgedeki gücünü dengeleme konusunda ne gibi yollara başvurabileceği konusunda olumlu bir örnek oluşturmuştur.39 Bunun dışında Kazakistan'ın da Azerbaycan gibi gerçek bağımsızlığına kavuşması konusunda kesintisiz, güvenilir petrol ihraç yollarına ihtiyaç duyması ve bu hususta da

Baku-Ceyhan'ın önemli bir çıkış yolu oluşturması Türkiye ile bu iki ülkeyi doğal müttefik haline getirebilecek bir husustur.40 Ancak Türkiye'nin Kazak petrolü konusunda pek aktif görünmemesi, örneğin Kazakistan'dan Türkiye'ye doğrudan ulaşacak bir boru hattı projesinin bulunmaması, Türkiye'nin Kazakistan'ın başka kapılara başvurmasını önleyememesine neden olabilecektir. Kazakistan'ın, Rusya faktörünü hep göz önünde bulundurmakla birlikte petrolünü birden fazla boru hattı ile dağıtmayı ve böylece Rusya'ya olan bağımlılığını azaltmayı planlaması Türkiye için bir çıkış noktası olabilir.41 Fakat Türkiye'nin bu bağlamda çıkarlarını koruyabilmesi için daha çok şey yapması gerekmektedir.

Türkmenistan için de en büyük engel olarak ortaya çıkan ülke Rusya'dır. Ruslar bu ülkede de kilit noktadadırlar. Ayrıca kilometre kareye düşen insan sayısının çok düşük olması savunma konusunda

Türkmenistan'ı Ruslarla işbirliğine zorlamış olup, zamanında Türkmen ordusu bu iki devletin ortak komutası altına bile konmuştur.42 Diğer taraftan Türkmenistan totaliter ağırlıklı iç yapısıyla dışarıya karşı kendini kapatan, Orta Asya devletleri arasında ortaya çıkan oluşumlardan uzak duran, zaman zaman Rusya'ya da karşı koyabilen bir devlet görünümü de vermektedir. Serbest ve kaygısız hareket etme konusunda Türkmenistan'ın en büyük dayanağının, bölgede Rusya'dakilerden sonra ikinci gelen zengin doğal kaynakları olduğu söylenebilir. Türkmenistan cumhurbaşkanı, nasıl olsa Batı'nın gelerek bu kaynakları işletmek isteyeceğine güvenir görünmektedir. Ancak ilk planda Türkmenistan'ın karşılaştığı problem, doğal gaz naklettiği boru hatlarının tamamının Rusya topraklarından geçmesidir. Yani Türkmen gazı, Rusya'dan geçerek, Rusya'nın yeniden fiyatlandırmasının ardından Türkiye gibi ülkelere satılmaktadır. Türkmenbaşı, Rusların baskılarına karşı direnmeye çalışsa da, bu konuda Rusya'ya rağmen bir politika izlemesi oldukça güç görünmektedir. Türkmen gazının ABD'nin istememesine rağmen İran üzerinden Türkiye'ye taşınması 1990'dan beri anlaşmalara konu edilmiş olsa da, henüz Türkmenler gazlarını doğrudan Türkiye'ye satamamaktadırlar.43 Bu durum yalnızca Türkmenistan'ı değil, Türkiye'yi de Rusya'ya karşı doğal gaz açısından bağımlı kılmakta, ayrıca çok daha ucuza edinebileceği Türkmen doğal gazı yerine Rusya'ya yüksek fiyatlar ödemektedir.

Türkmenbaşı, doğal gazın problemsiz bir şekilde Batı pazarlarına ulaşabilmesi için Rusya, İran, Türkiye ve ABD ile ilişkilerini yürütürken bir denge politikası yürüterek hiçbirinin tepkisini çekmek istememektedir. İran, Türkmen doğal gazının naklinde en uygun yol olsa da, ABD ile ilişkilerini bozmadan bunu gerçekleştirmeye çalışmakta, Rusya'yı ise orada mevcut boru hattını kullanmaya devam ederek gücendirmemektedir.44 Birden fazla satıcının yer alarak rekabetin oluştuğu ve fiyatların düştüğü bir doğal faz

pazarının oluşabilmesi, Rusya dışındaki doğal gaz zengini ülkelerden de gaz alınmasına ve doğal gaz taşıyan nakil boruların Rusya dışındaki bölgelerden de geçmesine bağlıdır. Bu konuda da Türkiye'nin bölge devletleriyle işbirliği gerçekleştirerek yapabileceği çok şey vardır. Diğer taraftan Türkmenistan'ın Hazar konusundaki tezi (Rusya ve İran arasında 1921 ve 1940'ta yapılmış bulunan anlaşmaların geçerli kalmasının en uygun yol olduğu), Azerbaycan'la problemlere neden olabilmektedir.45 Hazar'ın statüsü ve oradaki enerji kaynaklarının nakli, sadece Azerbaycan ve Rusya arasında değil, diğer Orta Asya cumhuriyetleri arasında da ihtilaflı bir meseledir. Bu konuda Azerbaycan-Türkmenistan ve Kazakistan rekabet yapmakta ve farklı siyaset izlemektedirler. Bu konuda da Türkiye'nin arabulucu olarak kendisiyle ortak hareket edebilecek devletleri birbirleriyle uzlaştırması, hem bölgedeki etkinliğini artıracak, hem de kendi çıkarlarına hizmet edecektir.

Orta Asya Cumhuriyetleri, Çarlık ve Sovyet dönemlerinden kalma birçok problemle boğuşmaktadırlar. Rusya'ya bağımlılığın ötesinde kendi iç yapılarındaki tarihsel kökenlere dayanan siyasal, ekonomik, kültürel ve askeri nitelikli birçok problem kısa sürede halledilebilecek cinsten değildir. Kendi siyasi rejimlerinin tam olarak ne olacağını belirleyip yerleştirmeleri, ulusal kimliklerinin ne olacağına karar vermeleri, kısaca bütün halkı ve grupları içine alan meşru bir yönetim oluşturmaları bile başlı başına problem oluşturmaktadır. Her devletin kendine özgü problemleri ve kendine özgü bakış açıları olduğu gibi zaman zaman kendi aralarında da anlaşmazlıklar ve çatışmalar yaşayabilmektedirler. Diğer taraftan Rus ve Sovyet dönemlerinde devletler arasındaki sınırların etnik gerçeklikleri yansıtacak şekilde çizilmemiş olmasının bugüne yansımaları bulunmaktadır. Devletler arası sınır ihtilaflarının ötesinde azınlıklar konusu her devlet açısından problem oluşturmakta ve zaman zaman etnik ihtilaf ya da

çatışmalar yaşanabilmektedir. Örneğin, 1990'da Oş'taki Kırgız-Özbek çatışmaları Kızılordu yardıma geldikten sonra durdurulabilmiştir. Diğer taraftan Türk Cumhuriyetleri Rusya'ya ekonomik bağımlılıktan kurtulma gibi ortak sorunlarla da karşı karşıya bulunmaktadırlar. Ortak sorunların varlığı ortak çözümler aranmasını gündeme getirmekte ve bu çerçevede işbirliği yapma ve birlik oluşturma önerileri ortaya çıkabilmektedir. Kazakistan, Kırgızistan ve Özbekistan'ın Orta Asya ekonomik birliğini oluşturmak için Ebedi Dostluk anlaşmasını imzalamaları46 ve Çin ve Rusya ile Kazak-Kırgız ve Taciklerin "Ortak Sınır İçin Güvenlik Anlaşması'nı imzalamaları bu konuda örnek olarak verilebilir.

Türkiye'nin Orta Asya Cumhuriyetlerinin iç problemleriyle ilgili olarak bir model oluşturma iddiasında bulunması ya da ağabeylik yapması pek hoş görünmeyebilir. Nitekim geçmişte bu konuda problemler yaşanmıştır. Ancak Türkiye kaynaklı özellikle kültürel ve eğitim alanındaki girişimler, hem Türkiye'yle bu ülkeler arasındaki ilişkilerin gelişmesine yardım edebilecek, hem de bu ülkelerde sosyal ve kültürel yapının oturmasında ve bu alanlarda geniş kapsamlı bir birlik gerçekleştirilmesinde yardım edebilecektir. Türkiye'nin bu ülkelerle ekonomik ilişkilerini geliştirmesi, ticaretini artırması ve buralarda yatırımlarda bulunması ise bu devletlerin kendi ayakları üzerinde durmasına yardım edecektir. Bölgesel işbirliği konularında ise Türkiye'nin kendisiyle ilgili olanlarda aktif rol oynaması bölgesel dayanışmayı kuvvetlendirecek, bu da Türkiye'nin çıkarlarına hizmet edecektir. Bu bağlamda Türkiye'nin başlangıçta çok önem verdiği Türk devletleri arasında zirve toplantıları yapılmasına son zamanlarda ilgisini kaybetmesi belki Batı Avrupa'yla ve ABD'yle fazlaca meşgul olmasının bir sonucu olabilir, fakat Türkiye'yi önemli bir dış politika aracından mahrum bıraktığı açıktır. Türkiye'nin bölge devletlerinin NATO çerçevesindeki "Barış için Ortaklık" projesiyle bağlantı kurmasına ön ayak

olması ise bölge devletlerinin göz önünde önemini artırmakta ve bölge güvenliğine hizmet etmektedir.47

İran

İran ve izlediği siyaset de Orta Asya konusunda Türk dış politikasının oluşturulmasında etkili olan önemli bir faktördür. İran, Hazar'ın statüsü konusunda Azerbaycan, Kazakistan ve Türkmenistan'a karşı Rusya ile stratejik bir işbirliği içinde bulunmaktadır. İran da Rusya gibi Hazar'a göl statüsünü verilmesini, kıyıdaş ülkelere 12 millik karasuyu hakkının tanınmasını, gölün geri kalan kısmının ise ortak kullanım alanı olmasını istemektedir. Rusya ile İran'ın birlikte hareket etmelerinin sebebi, Kafkaslar ve Orta Asya petrol ve doğal gaz kaynakları üzerinde Batı kontrolünü arzulamamalarıdır. Bir başka deyişle bu iki ülkeyi bir araya getiren temel etken, Orta Asya cumhuriyetlerinde kurulan enerji işletmelerinde ABD'nin tavrıyla genelde İran'a hiç pay verilmemesi, Rusya'nın da çok az bir payla yetinmek zorunda bırakılmasıdır. ABD böylece hegemonik gücü elden bırakmamak niyetinde olan Rusya'yı petrol anlaşmalarının dışında tutmaya çalışmakta, en akılcı yol olsa da İran'dan geçecek boru hatlarını bölge devletlerine yaptığı baskılarla önlemeye çalışmaktadır. Pastadan almaları gereken payın daha büyük olduğuna inanan İran ve Rusya ise Batılı aktörlere karşı hoşnutsuz olup, onlara karşı ittifak halinde hareket etmektedirler.48

Rusya ile İran'ı bir araya getiren diğer bir konu ise Azerbaycan ve Türkiye'ye karşı takındıkları tavırdır. İki ülke açısından da Türkiye ile Azerbaycan, bazı problemler yaşadıkları ve değişik alanlarda rekabet halinde oldukları ülkeler konumundadır. Türkiye ile Azerbaycan'ın birlikte hareket etmeleri de iki ülkeyi değişik açılardan endişelendirmektedir. İran açısından önemli bir huzursuzluk sebebi, kendi topraklarında yaşayan ve nüfusun %30'unu oluşturan Azeri halktan Azerbaycan'a katılma şeklindeki

bir talebin gelme olasılığıdır. Bu yüzden İran, kendisi gibi İslam'ın Şia koluna mensup Azerbaycan'daki Müslüman halka karşı, onların topraklarını işgal eden Ermenistan'a ekonomik yardımlar dışında siyasi ve askeri destek verebilmiştir. Bunda kendi vatandaşı Azerilerden gelebilecek ayrılıkçı taleplerden korkmasının yanında, Azerbaycan'ın büyük bir güç olarak karşısına çıkmasını istememesi ve Batının Azerbaycan yolu ile bölgede etkinliğini artırmasının önüne geçme niyeti taşıması da etkili olmuştur.49 Burada dikkat edilmesi gereken bir husus, Rus-İran birlikteliğinin kimi zaman şartların zorladığı paradoksal bir birliktelik olduğudur. Tıpkı devrim ihracı niyetinden kuşkulanılan İran'ın dindaşı Azerbaycan'ı işgale uğrarken, işgal ve kıyımı gerçekleştiren Ermenistan'a destek sağlaması gibi, bölgede yaptığı insan hakları ihlallerini, İslami fundamentalizmle mücadele adına Batı'ya karşı haklı çıkarma gayreti içinde olan Rusya'nın İran'la kol kola girmesi bir paradoks oluşturmaktadır.

Türkiye'nin İran'dan çekindiği temel hususlar, Azerbaycan açısından tehlike oluşturması ve kendi rejimi için tehdit oluşturup içerideki bazı grupları desteklemesinin yanında Kafkasya ve Orta Asya bölgesinde kendi rejimini yerleştirmek için gayret göstermesi olasılığıdır. İki devlet arasında bölge petrolünün üretilmesi ve taşınması arasında yaşanan rekabet ise her devlet arasında görülebilecek meşru rekabet cinsindendir. ABD'nin tecridi ile karşı karşıya olan İran'ın, kuşkulanılanın aksine bölgede İslami köktendincilik akımlarının gelişmesi açısından etkili olması zor görünmektedir. İran'ın devrimin ilk yıllarında taşıdığı heyecanı yitirerek normalleşmesinin yanında, Tacikistan dışında bölgedeki Müslüman nüfusun Fars değil, Türk etnik kökenli olması bu konuda büyük öneme sahiptir. Tacikistan'la aynı dili konuşsa da İran'ın Şii, Taciklerin Sünni olması, İran'ın etkisini orada da azaltan bir faktördür. Bölgede İran dışında halkı Şii olan tek devlet Azerbaycan'dır; İran'ın içinde barındırdığı etnik Azeri nüfus

yüzünden bu ülkeye devrim ihracına çalışması ise mümkün gözükmemektedir. Bunun dışında uzun süren Komünist yönetim sırasında dini duyguları oldukça zayıflamış olan bölge halkının İran tarzına sıcak bakmaları da beklenemez. Bölgedeki devletler yönlerini Batıya çevirmiş durumda olduklarından İran'ın onlar için bir cazibe merkezi olması mümkün değildir.50

İran'ın bölge devletleri açısından önemi pratik nedenlerden kaynaklanmaktadır. İran'ın toprakları, Orta Asya Cumhuriyetlerinin Rusya etkisinden sıyrılabilmeleri için petrol ve doğal gaz boru hatlarının geçebileceği uygun bir güzergah oluşturmaktadır. Kara devleti nite-

liğinde olan bu devletlerin açık denizlere ve Batı'ya açılması için takip edilebilecek en kısa yol İran üzerinden geçer görünmektedir. İran seçeneği büyük ölçüde ABD'nin muhalefeti yüzünden şu an için devre dışı görünmektedir. Ancak İran'ın petrol konusunda taşıdığı stratejik önem ve Rusya'yla stratejik nitelikli ilişkileri yüzünden sürekli bazda devre dışı tutulması mümkün değildir. Öyle ki, Amerikan şirketleri bile İran'ın normalleşerek yatırım yapılabilecek bir devlet haline gelmesini dört gözle beklemektedirler. İran, Türkiye açısından petrolün taşınması alanında bir rakip olarak görülmektedir. Rejimi ve Rusya'yla yakın ilişkileri yüzünden de Türkiye'yi kaygılandırmaktadır. Ancak Türkiye'nin komşusu İran'ı bir kenara atması ve bu devletle sürekli düşmanlık ilişkisi içinde bulunması pek mantıklı bir yol olarak görünmemektedir. Türkiye'nin doğal gaz alımı gibi bazı konularda İran'la işbirliği yapması ve Batı'nın ileride İran'la ilişkilerini düzeltebileceğini hesaba katması önem taşımaktadır. İran, ABD'nin politikaları ve Hazar'daki çıkarları için Rusya ile aynı safta yer alsa da Kazak petrolü ve Türkmen doğal gazının Türkiye ve Batı'ya naklini arzulamakta ve bu yönde gayret göstermektedir.

İran'la ilk önemli diplomatik ilişkilerini, 1991 Kasımı'nda İran Dışişleri Bakanı Velayeti'nin beş cumhuriyeti ziyareti ile başlatan Orta Asya Cumhuriyetlerinin bu ülke ile sıkı fıkı olmalarını Türkiye de ABD de pek hoş karşılamamıştır. İran, daha çok Fars kökenli halkın çoğunlukta olduğu ve Özbek azınlığın etkisinin azaltılmak istendiği Tacikistan ile İran toprağını önemli bir boru hattı güzergahı olarak gören Türkmenistan'da ken-

disine yönelik olumlu bir hava bulmuştur. Ancak İran'ın bölgede güçlenen imajı, daha sonra Tacikistan'daki iç savaşta yer alması ve Azeri Ermeni Savaşında Azeri karşıtı tutum takınması yüzünden zedelenmiştir. Yine de İran'ın örneğin Türkmenistan'la kurduğu stratejik ticari bağlar önem taşımaktadır. Ayrıca İran bölgede daha etkin bir konuma gelebilmek için ECO dışındaki diğer bölgesel kuruluşların oluşturulmasında da başı çekmektedir. 1992'de İran, Tacikistan ve Afgan mücahidin örgütünü de yanına alarak Fars Dilleri Birliğini kurmuştur; ayrıca sponsorluğunu yaptığı "Hazar Denizi Örgütü" ile Rusya, Türkmenistan, Azerbaycan ve Kazakistan'la da bir araya gelme yolunu aramaktadır.51

İran, Rusya'nın, Türkiye ve Batı'nın Türk cumhuriyetlerinde oluşturabileceği güçlü Türk etkisini kırabilmek için desteğine ihtiyaç duyduğu ülke olması açısından da önemlidir. Her ne kadar ABD ve Batı İran'ın silahlanmasına karşı çıksa da Rusya İran'a hem karlı bir pazar olduğu hem de bölgedeki Türk etkisini azaltabilecek bir ülke olduğu için büyük hacimli silah satışı yapmıştır.52 İran, Hazar konusunda Rus tezine arka çıkarak da en büyük bölgesel güç olan Rusya'nın desteğini elde etmekte ve Baku-Ceyhan'a alternatif oluşturmaktadır. İran, hem yer altı zenginlikleri hem jeostratejik önemi hem de ülke nüfusunun iyi bir Pazar niteliği taşıması sebebiyle Avrupa ülkeleri için de cazip nitelikler taşımakta ve Batılı şirketlerin ilgisini çekmektedir. Avrupalı devletler ile Batılı

şirketler, İran'a yönelik aşırı sert tavrını değiştirmesi için ABD yönetimine baskı bile yapmaktadırlar. Özellikle Amerikan şirketleri Rus ve Avrupalı şirketlerin ambargoyu delmesine karşın, kendilerinin ambargoya uymaktan dolayı zarara uğradığından yakınmaktadırlar. İran'a bu denli karşı olan ABD, tüm kurumları ve petrol şirketleri ile SSCB sonrasında bölgeye ilk gelen devletlerden biri olmuştur. Çıkarları gerektirdiği an İran'la yakınlaşabilecektir, İran'dan da bu yönde sinyaller alınmaktadır. Bütün bu gerçeklerin ve ihtimallerin göz önünde bulundurulması, Türkiye'nin sağlıklı politika oluşturması açısından önem taşımaktadır.53

ECO

ABD ve AB'nin korumacı politikalarını artırarak Türk ve İran ihraç mallarına kota koymaları, Türkiye, İran ve Pakistan'ı bölgesel ticaret ve iletişimi güçlendirilmek için ECO'yu (Ekonomik İşbirliği Örgütü) kurmaya sevk etmiştir. Türkiye ve İran için bölgedeki Türk cumhuriyetleri cazip pazarlar olsa da, bu ülkeler önceleri hem Müslümanların oluşturduğu bir blokta yer alarak Rusya'yı kızdırmak istemedikleri hem de ECO'nun niyetinden tam emin olmadıkları için tereddütlü davranmışlardır. İlk önce 1992'de Tahran'da yapılan ECO zirvesine gözlemci statüsünde katılan Orta Asya Cumhuriyetleri, kısa sürede ECO'ya ısınmışlar; önce Azerbaycan,

Türkmenistan, Özbekistan, ardından da Tacikistan ve Kırgızistan örgüte üye olmuşlardır.54 Bu Cumhuriyetlerin üyeliğinin ardında İran, Türkiye ve Pakistan'ın bölgede ortaya çıkan talepleri karşılama gücünde olduğunu düşünmüş olmaları yatmaktadır. Zira bu ülkeler Batı ve Japonya'dan beklediklerini bulamamışlar ve özellikle ulaşım ve iletişim yatırımlarını ECO'nun gerçekleştirebilecek konumda olduğu kararına varmışlardı. Pakistan'ın Quetta kentinde düzenlenen ECO Dışişleri Bakanları Toplantısında Orta Asyalı ülkeler, bölgenin ekonomik entegrasyonu ve kalkınması ile tüm bölgeyi ağ gibi saracak kara, deniz ve hava yolları hattı

kurulması konusunda hazırlanan eylem planına imza koymuşlardır.55 ECO'nun kurucu üyeleri, denize kıyılara sahip olduğundan, kara ülkesi konumunda olan ve Rusya'ya bağımlı bulunan Orta Asya Cumhuriyetleri ve Azerbaycan'a cazip gelmişlerdir. Ancak ECO'nun faaliyetlerini

geliştirebilmesinin önünde çok ciddi engeller vardır. Zira ECO'nun planlanan yatırımları yapabilmesi Batının sağlayacağı fonlara bağlıdır. Batı, bu fonları uygun şekilde kullanılmayacağı bahanesi ile sağlamazsa ECO'nun durumu güçleşecektir. Bölgede ECO yolu ile güçlü bir İslami bloğun doğması ne ABD ve Avrupa'nın ne de Rusya'nın işine gelmektedir. Bölge ülkeleri kendi öz kaynakları ile bu işleri gerçekleştirmek zorundadırlar.56

ECO'nun amaçlarının gerçekleşmesi önündeki diğer büyük engel ise İran ve Türkiye arasında yaşanan rekabet ve gerginliktir. İran coğrafi avantajları sebebiyle ECO içinde en etkin üyedir.57 Devrimden bu yana İran'a hep temkinli yaklaşmış olan Türkiye, sık sık İran'ı devrim ihracı ve Türkiye'deki ayrılıkçı akımlara destek olmakla suçlamıştır. Bunun yanı sıra İran'ın Orta Asya ile ilgili her türlü girişimini Türkiye'nin ABD etkisi ile akamete uğratma çabası Türkiye-İran rekabetini kızıştıran en etkin faktör olmuştur. ECO için Türkiye ve İran'ın düşündükleri çok farklıdır. Türkiye, ECO'nun üyeleri arasında iktisadi ve ticari ilişkilerin geliştirilmesini hedeflerken, İran organizasyonun kültürel faaliyetler ve üye ülkelerin güvenliği konusunda da etkin olmasını istemektedir. Bu da diğer olumsuz faktörlere ek olarak ECO'nun daha iyi işleyebilecekken, ticari bir forum niteliği taşımaktan öteye gidememesine neden olmaktadır.58 Kısaca ECO Türkiye'nin Orta Asya Cumhuriyetleri ile bir araya geldiği, büyük fırsatlar sunan bir teşkilat olsa da Türk-İran gerginliği yüzünden yaşanan tatsızlıklar bu örgütü zayıflatmaktadır.59 ABD baskısı, Türkiye'nin enerji kaynakları

naklinde İran güzergahını yok saymasına neden olsa da, Türkiye'nin İran'dan enerji al-

masını bütünüyle engelleyememiştir.60 Türk-İran rekabetinin durumuna bağlı olarak İran'dan geçecek petrol ve doğal gaz boru hatları projesi zaman zaman durdurulmuştur.61 Sonuç olarak ECO'nun bazı problemleri olsa da Türkiye açısından bölgesel bir politika aracı olabilecek niteliktedir. Bölge devletlerine bu örgütle yaklaşmak, onları çok daha az rahatsız edecek ve çok daha ileri düzeyde işbirliğini beraberinde getirebilecektir.

ABD

ABD, 1992-1996 döneminde Amerika'daki Rus lobisinin de güçlü etkisi ile "Russia First" (önce Rusya) adıyla adlandırılan bir politika takip etmiştir. ABD bu dönemde neredeyse Rusya'nın eski SSCB topraklarında Sovyet tarzı bir yönetim kurma faaliyetlerinden rahatsız olmamış ve Rusya'nın Orta Asya bölgesinde sahip olmak istediği ayrıcalıkları kolayca elde etmesinde kendisine destek olmuştur. Rusya'nın desteklenmesinde, onun İslami fundamentalizmle mücadele ettiği, yaşayacağı büyük krizin global hayatta olumsuz etki ortaya çıkaracağı ve bölgedeki istikrarı bozabileceği düşüncesi etkili olmuştur. Bu dönemde Batı'nın desteğini arkasında bulamayan Orta Asya devletlerinin Rusya'ya karşı direnci kırılmış ve bu durumun farkına varılıp da politika değişikliğine gidilmesi 1997 yılını bulmuştur. Önceki dönemde Rusya'ya Amerikan desteği verilmesine taraftar olanlar, bu destekle Rusya'nın Batı ile daha kolay entegre olacağını ve ekonomik açıdan toparlanacağını düşünmüşler ve Rusya'nın eski Sovyet Cumhuriyetleri üzerinde güvenlik çıkarları olduğunu, güvenliğini sağlamak için bölgeye asker gönderebileceğini ve bunun onun en doğal hakkı olduğunu savunmuşlardır.62 Fakat verilen bu desteğin bölgedeki Batı çıkarlarının aleyhine gelişmesi, giderek Rusya'nın enerji kaynakları üzerindeki hakimiyetinin istenmedik derecede artması,

bölge barışına tehdit olduğunun düşünülmesi ve ayrıca Rusya'nın BDT'yi NATO karşıtı bir ittifak haline dönüştürmeye gayret etmesi bu politikanın 1997 sonrasında değişmesinde etkili olmuştur. Bunda ABD'nin, varlığı devam eden ama fazla güçlü olmadığı için kontrol edilebilen bir Rusya'yı tercih etmesi de rol oynamıştır.

Rusya'nın enerji naklinde kendi topraklarının alternatifsiz olduğu şeklindeki görüşüne karşılık ABD ilgili tarafların pastadan eşit ve adil pay almaları fikrindedir. ABD, Türkiye'yi bölge için bir model olarak öne sürerken, bölge devletlerinin demokratik, laik, serbest ticareti benimsemiş ve Batı yanlısı olmaları hedefini taşımaktadır. Fundamentalizm dışında bölgedeki bazı ülkelerin nükleer silahlara sahip olması ve aşırı derecede silahlanması ABD için diğer bir endişe kaynağıdır. ABD bölgede barış içinde ve insan haklarına saygılı devletler istediğini söylemektedir. Bununla birlikte izlediği temkinli politika sonucu ne bölgedeki anti-demokratik uygulamalara ne de köktendinciliği önlemek amacıyla yapılan insan hakları ihlallerine ses çıkarmaktadır. Ayrıca kimi

konularda Türkiye ile aynı tezi savunur gözükse de mesela Azeri-Ermeni savaşında Ermenistan'ın Dağlık Karabağ'la birlikte Azerbaycan'ın beşte birini haksız yere işgal ederek Baku-Ceyhan'ı engellemesine rağmen bu konuda konuşmak dışında somut bir adım atmaması, yine Baku-Ceyhan konusunda Türkiye ile flört ederken Novorosissk limanından tankerlerle petrol taşınmasına destek vermesi, Amerika'nın Türkiye'den farklı politika izleyebildiğini göstermektedir.63 Çoklu boru hatları çerçevesinde hareket eden ABD'nin bölgede en etkili ülkelerden biri olduğu açıktır. Türkiye bölgeye yönelik birçok girişiminde stratejik ortak haline geldiği bu müttefikinden destek alsa da ABD'nin desteğinin somut bir sonucunu da görememektedir. Rusya kendi petrol boru hattı güzergahlarıyla ilgili projelerini hızla gerçekleştirir ve uygulamaya koyarken Baku-Ceyhan

konusunda somut bir adım atılmamış olması bu konuda en çarpıcı örneği oluşturmaktadır. ABD'nin Afganistan'a yönelik savaş başlatmasının ardından Rusya'yla ilişkilerini sıkılaştırması da Türkiye açısından olumsuz sonuçlar getirebilecektir. Daha önemli devlet konumundaki Rusya'yı kızdırmak istemeyecek bir Amerika, çıkarlarının çatışması durumunda tavrını Türkiye yerine Rusya'dan yana koyabilecektir. Türkiye'nin bu durumda ABD'ye yönelik stratejik destek verme gibi kozlarını kullanmasının yanında bölge ülkeleriyle ilişkilerini değişik platformlarda geliştirmesi zarar giderici bir rol oynayabilecektir.

Sonuç

Türkiye, Soğuk Savaş'ın sona ermesinden sonra kuralları ve işleyişi çok daha belirsiz olan bir dünya ile karşı karşıya bulunmaktadır. Bu dünyada ABD ile stratejik ortaklığı ona belli avantajlar kazandırsa da ve onu görüşüne başvurulan ağırlıklı bir devlet haline getirse de bu ortaklığın Türkiye'nin çıkarlarını gerçekleştirmesi açısından yetersiz olduğu açıktır. Türkiye ABD'yle ilişkilerinden belli faydalar elde ettiği gibi, önemli maliyetlerle de karşılaşmaktadır. ABD uğruna katlanılan ekonomik kayıplar ve bazı dış politika konularında elin kolun bağlı olması sadece bu ülkeyle sıkı ilişkilerin Türkiye açısından yeterli olmayacağını göstermektedir. Türkiye'nin AB'yle ilişkileri ise her zaman sorunlu olmuş, bu alanda ABD'yle karşılaşılanlardan çok daha fazla olumsuzluklarla karşılaşılmıştır. Türkiye'nin AB üyeliği hala ufukta görünmeyen bir olgu niteliği taşımaktadır. Kısaca, ilişkilerin çok daha giriftleştiği ve birbirine bağımlı hale geldiği bir dünyada Türkiye dış politika ortaklarını

çeşitlendirmek zorundadır. Bu şekilde, bir ortakla problemlerin yaşanması durumunda diğer ortakla ilişkiler devreye sokulabilir. Tabi bu, göründüğü kadar basit olmayan ve diplomatik ustalık isteyen bir hareket tarzıdır.

Bu bağlamda Türkiye'nin karşılıklı çıkar temeline dayalı olarak ilişkilerini geliştirebileceği ülkelerin başında Kafkasya ve Orta Asya'daki Türk Cumhuriyetleri gelmektedir. Bölge devletleriyle sorunsuz ilişkiler kurmanın o kadar basit olmadığı açıktır. Bölge devletlerinin iç yapılarından kaynaklanan sorunların yanında rekabet halinde olunan devletlerle yaşanan problemler bulunmaktadır. Bölgeyle ilgilenen aktörlerin ve bu arada bölgeyi etkileyen faktörlerin çokluğu işleri zorlaştırmaktadır. Türkiye'nin ilk başlardaki heyecanlı girişimlerinden istenilenin elde edilememesi, hatta büyük hayal kırıklıkları yaşanması bu konudaki zorluğu açık bir şekilde ortaya koymuştur. Yaşanan bu tecrübelerin de gösterdiği gibi, önemli olan bölgeyle ilgili faktörleri ve bölge devletlerinin hassasiyetini, isteklerini, ihtiyaçlarını ve gerçeklerini çok iyi değerlendirerek gerçekçi politika oluşturulması gerekmektedir. Bu arada bölgede etkili olan devletlerle rekabet ve ilişkileri de planlı ve programlı bir şekilde götürmek lüzumu bulunmaktadır. Türkiye zaman zaman diğer dış politika konularıyla ve iç problemleriyle uğraşırken Kafkaslar ve Orta Asya'yı göz ardı ettiği izlenimi vermektedir. Böyle bir tavır hiçbir zaman Türkiye'nin çıkarına olmayacaktır. Türkiye bölgeye yakın olan ve bölgeyle tarihsel ve kültürel bağları olan bir ülke olarak bölgede en etkili olmak için mücadele eden bir devlet olmak zorundadır. Bunun yolu da bölgeyle ilgili aktör ve faktörlerin sürekli gözlenerek uzun vadeli politikalar oluşturulmasından geçmektedir.

1 Mustafa Aydın, "Global Değişim ve Genişleyen Türk Dünyası: Türkler ve Türkiler" içinde Şaban H. Çalış et. al (der.), Türkiye'nin Dış Politika Gündemi: Kimlik, Demokrasi, Güvenlik, Ankara: Liberte, Kasım 2001, s. 276.

2 Timur Kocaoğlu, "Özbekistan ile Türkistan'daki Diğer Bağımsız Devletlerin Siyasi Durumu" içinde Alaaddin Yalçınkaya (der.) Türk

Cumhuriyetleri ve Petrol Boru Hatları, İstanbul: Bağlam, Kasım 1998, s. 91.

3 Murat Şahin, “Orta Asya’da Coğrafi Konumun Siyasal Etkileri”, Avrasya Etüdleri, cilt 16, Sonbahar-Kış 1999, s. 139.

4 Şahin, “Orta Asya’da Coğrafi Konumun Siyasal Etkileri”, s. 133, Nadir Devlet, “Rusya-Türkiye İlişkilerinde Tataristan Faktörü Var mı?” içinde Yalçınkaya (der.) Türk Cumhuriyetleri ve Petrol Boru Hatları, s. 124, Mensür Akgün, “Türkiye’den Bakarak Türk-Rus İlişkileri” içinde Yalçınkaya (der.) Türk Cumhuriyetleri ve Petrol Boru Hatları, s. 215.

5 Halim Nezihoğlu, “Bağımsızlıktan Günümüze Rusya-Türk Cumhuriyetleri İlişkileri” içinde Mim Kemal Öke, Geçiş Sürecinde Orta Asya Türk Cumhuriyetleri, İstanbul: Alfa, 1999, ss. 25, 42, Oktay Tanrısever, “Rusya ve Bağımsız Türk Devletleri: Bağımsızlığın Anlamını Keşfetmek”, Avrasya Etüdleri, cilt 20, Yaz 2001, ss. 102, 107.

6 Suat İlhan, Türkiye’nin ve Türk Dünyasının Jeopolitiği, Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, 1997, s. 92.

7 Werner Gumpel, “Orta Asya Cumhuriyetlerinde Ekonomik Gelişme ve Entegrasyon”, Avrasya Etüdleri, cilt 13, İlkbahar 1998, s. 24.

8 Kocaoğlu, “Özbekistan ile Türkistan’daki Diğer Bağımsız Devletlerin Siyasi Durumu”, s. 84.

9 İlhan, Türkiye’nin ve Türk Dünyasının Jeopolitiği, ss. 192, 196.

10 Tanrısever, “Rusya ve Bağımsız Türk Devletleri”, s. 102, Ahmet T. Kuru, “Uluslararası Ortam ve Bölgesel Entegrasyon Teorileri Işığında Türk Birliği Meselesi” içinde Öke, Geçiş Sürecinde Orta Asya Türk Cumhuriyetleri, s. 177.

11 İlhan, Türkiye’nin ve Türk Dünyasının Jeopolitiği, s. 92.

12 Dinçer Taşçıkar, “Orta Asya’daki Ekonomik Reformlar ve Yeni Büyük Oyun” içinde Yalçınkaya (der.) Türk Cumhuriyetleri ve Petrol Boru

Hatları, s. 239.

13 Bilgin Erdoğan, “ABD’nin Orta Asya Siyaseti” içinde Öke, Geçiş Sürecinde Orta Asya Türk Cumhuriyetleri, s. 233.

14 Gumpel, “Orta Asya Cumhuriyetlerinde Ekonomik Gelişme ve Entegrasyon”, s. 24.

15 Kuru, “Uluslararası Ortam ve Bölgesel Entegrasyon Teorileri Işığında Türk Birliği Meselesi”, s. 163, Gülnar Nugman, “Hazar Denizinin Hukuki Statüsü”, Avrasya Etüdleri, cilt 13, İlkbahar 1998, ss. 84, 89.

16 İbrahim Kalkan, “Kazak Petrolleri ve Uluslararası Güçler” içinde Yalçınkaya (der.) Türk Cumhuriyetleri ve Petrol Boru Hatları, ss. 65, 70.

17 Şahin, “Orta Asya’da Coğrafi Konumun Siyasal Etkileri”, ss. 137-138.

18 Stephen Blank, “Kafkasya Güvenliğinde Yeni Eğilimler”, Avrasya Etüdleri, cilt 13, İlkbahar, 1998, s. 5.

19 Büşra Ersanlı, “Çok Boyutluluğu Yeniden Keşif: Türkiye’nin Türk Cumhuriyetleriyle İşbirliği Arayışı” içinde Yalçınkaya (der.) Türk Cumhuriyetleri ve Petrol Boru Hatları.

20 Alaaddin Yalçınkaya, “Türk Cumhuriyetlerinin Bağımsızlık Aşamaları” Avrasya Etüdleri, cilt 20, Yaz 2001, s. 69.

21 İrfan Ülkü, Bağımsızlıktan Sonra Azerbaycan, İstanbul: Doğan Kitap, Mart 2000, s. 168.

22 Ariel Cohen, “Rusya’nın Yeni Kafkasya Politikası Türk Çıkarlarını Tehdit Ediyor mu?”, Avrasya Etüdleri, cilt 20, Yaz 2001, s. 113.

23 Erkhan Nuriyev, “Geopolitical Breakthrough an Emerging Challenges: the Case of the South Caucasus”,

24 Blank, “Kafkasya Güvenliğinde Yeni Eğilimler”, ss. 7-8.

25 Blank, “Kafkasya Güvenliğinde Yeni Eğilimler”, s. 4.

26 Necip Torumtay, Değişen Stratejilerin Odağında Türkiye”, İstanbul: Milliyet Yay., Mart 1997, s. 196, Nesrin Sarıahmetoğlu, “Kafkasya Ötesindeki Siyasi Gelişmeler ve Hazar Petrolleri” içinde Yalçınkaya (der.) Türk Cumhuriyetleri ve Petrol Boru Hatları s. 29.

27 Bekir Günay, “Yeraltı Zengini Yerüstü Fakiri Türkmenistan” içinde Yalçınkaya (der.) Türk Cumhuriyetleri ve Petrol Boru Hatları s. 48, Sarıahmetoğlu, “Kafkasya Ötesindeki Siyasi Gelişmeler ve Hazar Petrolleri”, s. 32.

28 Taşçıkar, “Orta Asya’daki Ekonomik Reformlar ve Yeni Büyük Oyun”, s. 269.

29 Torumtay, Değişen Stratejilerin Odağında Türkiye”, s. 195.

30 Ülkü, Bağımsızlıktan Sonra Azerbaycan, s. 146.

31 Necdet Pamir, Baku-Ceyhan Boru Hattı: Orta Asya ve Kafkasya’da Bitmeyen Oyun, Ankara: ASAM, 1999, ss. 34-37.

32 Ülkü, Bağımsızlıktan Sonra Azerbaycan, ss. 261, 297.

33 Torumtay, Değişen Stratejilerin Odağında Türkiye”, s. 172.

34 Andrey Fedyas, “İşimiz Duman mı?” içinde Yalçınkaya (der.) Türk Cumhuriyetleri ve Petrol Boru Hatları, ss. 179, 180.

35 Gumpel, “Orta Asya Cumhuriyetlerinde Ekonomik Gelişme ve Entegrasyon”, s. 24.

36 Kalkan, “Kazak Petrolleri ve Uluslararası Güçler”, s. 70.

37 Kalkan, “Kazak Petrolleri ve Uluslararası Güçler”, s. 71.

38 Günay, “Yeraltı Zengini Yerüstü Fakiri Türkmenistan”, s. 48.

39 Yalçınkaya, “Türk Cumhuriyetlerinin Siyasi Gelişimi” içinde Yalçınkaya (der.), Türk Cumhuriyetleri ve Petrol Boru Hatları, s. 258.

40 Pamir, Baku-Ceyhan Boru Hattı, s. 51.

41 Kalkan, “Kazak Petrolleri ve Uluslararası Güçler”, s. 75.

42 Günay, “Yeraltı Zengini Yerüstü Fakiri Türkmenistan”, s. 46.

43 Günay, “Yeraltı Zengini Yerüstü Fakiri Türkmenistan”, s. 50.

44 Günay, “Yeraltı Zengini Yerüstü Fakiri Türkmenistan”, s. 54.

45 Yolbars Kepbanov, “Hazar Denizinin Yeni Siyasal Statüsü, Bölgesel İşbirliği ve İstikrarın Temelidir” içinde Yalçınkaya (der.), Türk Cumhuriyetleri ve Petrol Boru Hatları, s. 62.

46 Kuru, “Uluslararası Ortam ve Bölgesel Entegrasyon Teorileri Işığında Türk Birliği Meselesi”, s. 167.

47 Halil Bal, “Kırgızistan: Çin Gölgesi ve Rus Desteği Altında” içinde Yalçınkaya (der.), Türk Cumhuriyetleri ve Petrol Boru Hatları, ss. 107, 116.

48 Blank, “Kafkasya Güvenliğinde Yeni Eğilimler”, ss. 4, 5, 7, 8.

49 Blank, “Kafkasya Güvenliğinde Yeni Eğilimler”, s. 5.

50 Kuru, “Uluslararası Ortam ve Bölgesel Entegrasyon Teorileri Işığında Türk Birliği Meselesi”, ss. 181-182.

51 Raşit, Orta Asya’nın Dirilişi, ss. 250, 251.

52 Cohen, “Rusya’nın Yeni Kafkasya Politikası Türk Çıkarlarını Tehdit Ediyor mu?”, s. 118.

53 Pamir, Baku-Ceyhan Boru Hattı, s. 42.

54 Ahmet Raşit, Orta Asya’nın Dirilişi: İslam mı Milliyetçilik mi?, (çev. Osman Ç. Deniztekin), İstanbul: Cep Kitapları, Eylül 1996, s. 254.

55 Bruno de Cordier, “Ekonomik Yardımlaşma Teşkilatı (ECO): Soğuk Savaşın Kalıntıları Üzerinde Yeni Bir İpek Yolu mu?” içinde Öke, Geçiş Sürecinde Orta Asya Türk Cumhuriyetleri, ss. 216, 219.

56 Raşit, Orta Asya’nın Dirilişi, ss. 255-269.

57 Cordier, “Ekonomik Yardımlaşma Teşkilatı”, s. 224.

58 Cordier, “Ekonomik Yardımlaşma Teşkilatı”, s. 223.

59 Erdoğan, “ABD’nin Orta Asya Siyaseti”, s. 240.

60 Erdoğan, “ABD’nin Orta Asya Siyaseti”, ss. 240, 242, Cordier, “Ekonomik Yardımlaşma Teşkilatı”, s. 228.

61 Raşit, Orta Asya’nın Dirilişi, s. 249.

62 Pamir, Baku-Ceyhan Boru Hattı, s. 25, Ülkü, Bağımsızlıktan Sonra Azerbaycan, s. 170, Yalçınkaya, “Türk Cumhuriyetlerinin Bağımsızlık Aşamaları”, s. 67.

63 Pamir, Baku-Ceyhan Boru Hattı, s. 31.

Turgut Özal'ın Dış Politikası: Türkiye'ye 21. Yüzyıl Perspektifleri / Cengiz Çandar [s.282-290]

Gazeteci-Yazar / Türkiye

Türklerin ’ulus-devlet’i olarak 19. yüzyıla ait, Avrupa kaynaklı ‘ulus-devlet’ projesini ‘Türkiye Cumhuriyeti’ adıyla hayata geçiren ve ‘Türklerin 20. yüzyılına’ silinmez bir damga vuran hiç kuşkusuz Kemal Atatürk idi. Yaşam süresi ve eylemleri, 21. yüzyıl takvimini göremeden 20. yüzyıl içinde kalan, ancak Türk dış politikasının 21. yüzyıl parametrelerini çizen ise, yine hiç kuşkusuz, Turgut Özal’dır.

21. yüzyılın daha çok başındayız. Üstelik, Turgut Özal’ın sahneden çekilmesinden bu yana geçen süre, Türkiye’nin Sekizinci Cumhurbaşkanı’nın tarihteki yerini doğru biçimde belirlemeye imkân verecek ve serinkanlı bir değerlendirmeyle onu yerine oturtabilecek kadar, tarih yazımının genellikle öngördüğü mesafeyi katetmiş de değil. Turgut Özal’ın yaşam süresinde sahada ve sahnede olan ulusal ve uluslararası aktörlerin birçoğu siyasi rollerine devam ediyorlar. Dahası, onun dış politika anlayışını biçimlendiren ve etkileyen uluslararası konular ve sorunların birçoğu da gündemde yerli yerinde duruyorlar. Yine de, Türk dış politikasının, 21. yüzyılın ilk çeyreğine ya da en azından ilk on yılına yansıyacak eğilimlerinin, siyasi eylemini geçen yüzyılda tamamlamış olan Turgut Özal’ın vurgulamalarını taşıdığı 2000 yılından itibaren görülebiliyor, sezilebiliyor.

“Türkiye’nin Sekizinci Cumhurbaşkanı, bir ülkenin tarihinde bireylerin, ülke ve toplumun kaderine etki edebileceğinin olağanüstü parlak örneklerinden biriydi. Dünyanın ne yönde ve nasıl değiştiğini, Türk elitinin

neredeyse tümünden daha hızlı ve doğru biçimde algılamış ve keskin bir vizyonla ve büyük ölçüde ‘volontarizm’le Türkiye’ye yön çizdirmişti.”1

Turgut Özal’ın Türkiye’nin 21. yüzyılı için öngördüğü perspektifleri saptamadan, Türk dış politikasının parametrelerini nasıl ve niye öyle anladığını kavramak mümkün olamaz. Özal’ın, Türk dış politikasının (ve dolayısıyla kendi dış politika çizgisinin) başlıca vektörlerini aydınlatacak nitelikteki ‘21. yüzyıl için Türkiye vizyonu’ teorik çerçevesi en geniş hatlarıyla 4 Haziran 1992’de Üçüncü İzmir İktisat Kongresi’nde yaptığı açış konuşmasında çizilmişti:

“Ben, ‘önümüzdeki on yıl içinde Türkiye’nin ana hedefi, sayıları nihayet onu-onbeşi geçmeyen ileri ülkelerden biri olmaktır,’ diyorum. ‘Türkiye, birinci sınıf ülkelerin arasına girmelidir ve girebilir,’ diyorum. Bu ana hedefin fizibilitesi vardır. Çünkü birinci sınıf büyük devlet olabilmenin şartlarından birincisi, iyi bir coğrafi konumda bulunmak, yeterli büyüklükte, nitelikti nüfustur. Türkiyemizin coğrafi konumu fevkalade avantajlıdır. On yıl sonra biz, önde gelen bir ülke olmaya namzet bir nüfus potansiyeline sahip olacağız. Bu, bizi Avrupa’da ikinci ülke yapacaktır.

Üçüncüsü, gelecek on yıl, Türkiye’nin önüne çok büyük istikbal açan bir dönemdir. Balkanlar’dan Orta Asya’ya kadar Müslüman ve büyük kısmı Türk olan yeni devletlerle birlikte kendi gücümüzü daha tesirli hale getirebiliriz. Bu fırsatı iyi kullanabilirsek akılcı, gerçekçi, hakkaniyetli yöntemlerle işbirliğini ilerletebilirsek, hem biz hem de bu kardeşlerimiz dünya üzerinde önemli bir gruplaşmanın etkili fertleri olarak ortaya çıkabilirler.

Bunlar bize Allah’ın bahşettiği büyük imkânlardır, büyük avantajlardır. Bu avantajları mutlak surette kullanmalı, gücümüzü kuvveden fiile çıkarmalıyız… Ciddi hatalar yapmazsak, 21. yüzyıl Türklerin ve Türkiye’nin yüzyılı olacaktır.”2

Turgut Özal’ın, özünde bir Türkiye algılaması ve 21. yüzyılın uluslararası sistemini tahminine dayalı ve Türk dış politikasına bir 21. yüzyıl prizması sunacak nitelikteki bu sözlerinin, bir Türk devlet adamının ‘milli dürtüler’le harekete geçen bir

‘temennisi’nin ötesinde, objektif bir gözlemi ifade ettiği, yıllar sonra çeşitli uluslararası şahsiyetlerin Türkiye’ye ve 21. yüzyıla bakış açılarıyla ortaya çıkmıştır. Bunların başında, Soğuk Savaş’ın sona ermesiyle oluşan ‘tek kutuplu uluslararası sistem’in tepesine yerleşen, ‘tek süper devlet’ Amerika’yı 20. yüzyıldan 21. yüzyıla taşıyan Başkan Bill Clinton geliyor.

Clinton, tarihe belge niteliğinde düşecek ve birbirinin ardına yaptığı iki konuşmada Türkiye’nin 21. yüzyıl için taşıdığı ‘merkezi rolü’, Turgut Özal’ınkini andıran bir değerlendirmeyle vurgulamıştır. Berlin Duvarı’nın yıkılışının 10. yıldönümü münasebetiyle 8 Kasım 1999’da Washington şehrinde Georgetown Üniversitesi’nde yaptığı konuşmada şunları söylemiştir:

“Gelecek yüzyılın (21. yüzyıl) büyük ölçüde, Türkiye’nin kendisinin, kendi geleceğini, bugünkü rolünü ve yarını nasıl tanımlayacağı ile biçimleneceğini düşünüyorum. Çünkü Türkiye, Avrupa, Orta Doğu ve Orta Asya’nın kavşağında bulunmaktadır; ve gelecek, eğer Türkiye, istikrarlı, demokratik, laik bir İslam ulusu olarak, tümüyle Avrupa’nın bir parçası olursa daha iyi biçimlenecektir…”

Clinton, Türkiye ve Türkiye’nin kişiliğinde yaklaşan yeni yüzyıldaki uluslararası sistemin mimarisine ilişkin bu gözlemini bildirdikten bir hafta sonra, Ankara’da TBMM’de yaptığı ‘tarihi’ konuşmada, bu gözlemini daha da açarak şu hususlara işaret etmiştir:

“Osmanlı İmparatorluğu’nun dağıldığı ve yeni bir Türkiye’nin ortaya çıktığı dönemin gelişmeleri bu yüzyılın (20. yüzyıl) tarihini tümüyle şekillendirmiştir. Bulgaristan’dan Arnavutluk’a yeni uluslara doğmuş, ve-

ilk Balkan savaşı ve Birinci Dünya Savaşı ile birlikte Orta Doğu ve eski Yugoslavya'da günümüzün mücadelelerine uzanan-değişen sınırlar, gerçekleşmemiş ihtiraslar ve eski nefretlerin karmaşasından bir yeni çatışma yüzyılı fışkırmıştır. Türkiye'nin geçmişi, 20. yüzyılı anlamanın anahtarıdır. Ama daha önemlisinin, Türkiye'nin geleceğinin 21. yüzyılı biçimlendirmekte tayin edici olacağı düşüncesindeyim."

Aslında Clinton'un, Turgut Özal'ın öngörülerini ve bu öngörüler ışığında Türk dış politikasına yön çizme gayretlerini doğrulayan gözlemlerinden daha önce, Özal'ın yaklaşımı, jeopolitik kriterlerle dünyanın yeni oluşumunu değerlendiren uzmanlar tarafından paylaşılmıştı. Bunlardan biri, 1980'lerin sonunda Fransa'nın Ankara Büyükelçisi olarak Türkiye'yi yakından gözlemiş ama asıl uluslararası şöhretini bir Orta Doğu uzmanı olarak yapmış olan Eric Rouleau'dur. Rouleau, Özal'ın ölümünden bir süre sonra itibarlı Amerikan dış politika dergisi Foreign Affairs'de Türkiye ile ilgili yazısında şu görüşü vurgulamıştı:

"Özal'ın kanaatleri, yeni uluslararası durumun jeopolitik ihtiyaçlarına gayet iyi uyuyordu. Berlin Duvarı'nın yıkılışı Türkiye'nin çift kutuplu dünyada uzun süredir devam eden stratejik rolünü sona erdirdi. Bununla birlikte, Sovyetler Birliği'nin çöküşü ve bunu izleyen Orta Asya cumhuriyetlerinin bağımsızlığı Türkiye'nin gözlerini, kuzey sınırlarının ötesinde Müslüman-Türki diller konuşan 150 milyon civarında kardeş unsurun meskun bulunduğu geniş topraklara doğru açtı. Klastrofobi yılları birdenbire sona erdi."3

Özal'ın sahneden çekildiği 1993 yılında Amerika'nın Türkiye, Orta Doğu ve Orta Asya uzmanlarından Graham Fuller şunları yazmıştı:

"Geçen on yılın gelişmeleri Türkiye'yi Orta Doğu'nun jeopolitik ön cephesine itti. Bu gelişmeye birçok faktör katkıda bulundu. Bunların en başında, Sovyetler Birliği'nin bir gecede beklenmedik biçimde yıkılışı ve

imparatorluğunun parçalanması geliyor. Türkiye, bu muazzam olaydan, Geniş bölgelerin Sovyet denetiminden ani kurtuluşu, uzun zamandır kendisine kapatılmış bölgelerde; Balkanlar'da, Kafkasya'da, Karadeniz havzasında ve Orta Asya'da derhal bir oyun alanı sağladığı için, Türkiye, bu muazzam olaydan kârlı çıkan bir numaralı ülkedir."4

Geoffrey Kemp, "Soğuk Savaş'ın sonu ve Sovyetler Birliği'nin dağılışıyla gelen değişiklikler Avrupa ve Orta Doğu'nun stratejik cephe hatlarını radikal biçimde değiştirmiştir. Türkiye, şimdi kendisini, değişen çevrenin periferisinde değil merkezinde bulmaktadır. Balkanlar'da çok önemli bir role sahip, bir kilit Akdeniz gücüdür"5 saptamasıyla, 'Özalist parametreler'in isabetini teyid edenlerin arasına katılmıştır.

Richard Holbrooke, daha da ileri giden vurgulama ile "Soğuk Savaş'tan sonraki Türkiye, Soğuk Savaş dönemindeki Almanya'ya eşittir; farklı çıkarların kesiştiği bir pivot ülke."6

Keskin jeopolitik öngörü ile, '21 yüzyılı Türklerin ve Türkiye'nin yüzyılı' yapmak üzere bir 'vizyon' ve dolayısıyla bu 'vizyon'a dayalı bir 'misyon' belirleyen Turgut Özal için, Sovyetler Birliği'nin dağılmasıyla ortaya çıkan Orta Asya'nın 'Türk' cumhuriyetleri Türkiye'ye, paha biçilmez bir 'dış politika kozu' sunmaktadırlar. Ancak, buradan Özal'ın Türkiye'ye temel dış politika yönelimi olarak Asya yönünü işaret ettiği sonucu çıkartılamaz. Özal, Türkiye'ye 'ana hedef' olarak 'dünyanın sayıları onu-onbeşi geçmeyen ileri ülkelerinden biri' olmayı işaret ediyor. Özal, bu nitelikteki ülkeleri 'birinci sınıf ülkeler' olarak tanımlıyor ve Türkiye'nin bu ülkeler arasında sadece 'girmesi' gerektiğini bildirmekle kalmıyor, 'girebileceğini' belirtiyor.

Bu noktada, 'akılcılık, gerçekçilik ve hakkaniyet sahibi olmak' gibi dış politika yöntemlerinin geçerli olacağına temas ediyor. Bu bakımdan, Turgut Özal'ın Türkiye ve 'Türkler' için sunduğu '21. yüzyıl vizyonu' bir hayal ya

da bir ‘hayalperest proje’ olmaktan ziyade Realpolitik’in keskin ölçüleriyle ‘idealizm’in ‘ilkeleri’nin optimal bir bileşimine dayandırılmış olmaktadır.

Turgut Özal’ın Türkiye için ‘ana hedefi’, dünyanın ‘birinci sınıf ülkeleri’ne, yine kendi deyimiyle ‘sayıları onu-onbeşi geçmeyen ileri ülkeleri’ arasında yer almak olduğu için, bu, Türkiye ve Türklerin yüzyıllardır temel Batı (daha somut ifadeyle Avrupa) vocation’unu değiştirmiyor.

Özal’ın bu ‘ana hedef’ ve ‘temel vocation’a yönelik ‘akılcı ve gerçekçi’ yöntemler ile bakış açısı şu anlatımında, kendine özgü diliyle, açıkça yansımaktadır:

“… Gerçekçiliği hiçbir zaman hayatımda bırakmadım. Gerçek çözüm bu, gerçek nokta bu, diye de pratik çözümleri de hiçbir zaman bırakmadım… Ben, komplo teorilerinin yerine gerçekleri ararım… Yok Amerika şöyle düşünüyormuş, yok Türkiye’yi böyle yapacakmış… Bunların hiçbirinin doğru olmadığını bilirim ben… Özellikle dış politikada tezinizi anlatırken kavga etmek hiçbir sonuç getirmiyor. Tezinizi anlatırken hem gerçekçi, hem de ikna edici olmanız şarttır. Batı’nın aradığı budur.

Batılı veya istediğiniz kadar Hıristiyan yetişme tarzı deyin, ayrı bir yetişme tarzı. Bizim yetişme tarzımız bundan farklı. Ama biz bu yetişme tarzları arasındaki farkları bilerek, o ikisi arasındaki imtizacı kurmamız lazım…

Batı’ya meseleleri anlatmak bizim bakımımızdan daha kolay olabilir. Yani orada da gerçekçi olmak lazım, hayalperest olmamak lazım.”7

Türkiye jeopolitiğinin ‘sui generis’ özellikleri, Türk dış politikasının ‘esas yönü’ konusunda açmazlar doğurmaya müsaittir. Bu ‘esas yön’ ancak Türkiye jeopolitiğinin bu ‘sui generis’ durumunu açığa çıkarak ve bir ‘vocation’ sınavına tabi tutacak gelişme, 1990’da patlayan Körfez Krizi oldu. Türkiye, tarihi ve kültürel bağlarla çok yakından ilişkide

bulunduğu ve en önemli ticari ortaklarından biri olan Irak ile yakın müttefiki, mensup olduğu kolektif güvenlik sisteminin yönetici konumunda bulunan Amerika arasında kaldı. Tutacağı taraf ya da hatta benimseyeceği 'tarafsızlık' davranışı, Türk dış politikasının 21. yüzyıla yönelik 'esas yönü'nü belirleyeceği gibi, dış politikaya ilişkin 'değerler sistemi'ndeki aidiyetini de gösterecekti.

Turgut Özal, bu 'açmaz' ve dış politika sınavı karşısında Irak'a karşı, Türk dış politika gelenekleri açısından hayli tartışmalı ama gayet net bir tavır aldı ve bu tavrı şu cümlesiyle açığa kavuşturdu: "Irak'ın yanında yer almaya veya tarafsız kalmaya dayanamayız… Hem Amerika, hem de Batı ile aramız açılır… Bu mümkün olamayacağına göre, hızlı ve akıllı davranmak şart."8

Turgut Özal, '21. yüzyılı Türkiye ve Türklerin yüzyılı yapma' ufkunu gerçekleştirmeye yarayacak ve Türkiye'yi 'sayıları onu-onbeşi geçmeyen dünyanın birinci sınıf ülkeleri' arasına dahil etme projesinin hizmetine girecek olan dış politikanın izleyeceği güzergah, kullanacağı enstrümanlar ve genel dış politika stili konusunda, paradoksal biçimde, Türk dış politika elitinin direnmesiyle karşılaştı. Paradoksal biçimde, zira Türk dış politika eliti de, geleneksel olarak 'Batı yönelimli' idi. Buna rağmen, Özal ile Türk dış politika eliti ve özellikle kurum olarak Dışişleri Bakanlığı'nın eğilimleri, uyumu ve yaklaşımı birbiriyle örtüşmedi.

Bunun bir sebebi şu satırlarda yatıyor: "… Türk eliti Varşova Paktı'nın ortadan kalkması üzerine NATO'nun işlevlerinin temelden ve bunun bir 'kanat ülkesi' olarak kendi önemini azaltacağı ve dış güvenliğinin olumsuz etkileneceği kanısındaydı. Özal'ın 'Türkiye projesi' ile Türk elitinin dış politika kaygıları birbirine ters düşüyordu. Özal, ne kadar 'pro-aktif' bir dış politikadan yana idiyse ve bu nedenle 'revizyonist' bir dış politikayı benimsemekteyse, Türk eliti o ölçüde 'reaktif' ve hiçbir dönemde

duymadığı kadar derin kaygılar içinde, önündeki belirsizliklerden büyük bir ürküntüye kapılarak, 'konservatif-muhafazakar' bir dış politika takip etme eğilimindeydi.

1990-91 Körfez Savaşı esnasında, Özal ile hükümetten Genelkurmay'a kadar uzanan bir kavramsal yelpaze arasında sık sık beliren ters düşmeleri izah eden, zihniyetlerdeki bu farklılıklardır…

Türkiye'nin dış politikası, geleneksel olarak 'güvenlik doktrini' esas alınarak çizilmiştir ve yapısal özelliklerinden ötürü 'revizyonizm'e kapalı muhafazakar-statükocu karakterdedir…

Bazı gözlemci ve uzmanların farkında oldukları olgu, Türk Dışişleri'nin, esas olarak 'Atatürkist' değil, 'Kemalist' yani 'İnönü ekolü'nün izleyicisi olduğuna ilişkindir. Cumhuriyet'in kurucusu Kemal Atatürk, Cumhuriyet tarihinin ilk 'revizyonist' dış politika çizgisinin sahibi sayılır."9

Turgut Özal, Türk dış politikasına ilişkin kendi 'aktivizm'ini Atatürk'ün izleyicisi olmaya dayandırmış ve Türk dış politika elitinin kurumsal ifadesi olan Dışişleri Bakanlığı ile, Soğuk Savaş ertesinde ve 21. yüzyıl güzergahındaki farklılığını şöyle anlatmıştı:

"Dışişleri Bakanlığı'nın görevi, Türkiye'nin durumunu ve çıkarlarını korumak… Türk sınırlarını muhafaza etmek… İnanmışlar ki, biz başımızı çıkartırsak, bizi mutlaka vururlar. Onun için, etliye sütlüye karışmayalım. Dışişleri'ne göre, politika tespit edilirken önce etrafı gözlemek gerekiyor. Herkes ne yapıyorsa, onun ortalamasını almak, en başarılı sayılıyor. Herkesin peşinden gitmek, akıllı olmak zannediliyor. İsmet İnönü'nün devrinden kalan korkunç temenni, bizim Dışişleri'nin hakim çizgisi.

Türk dış politikasında iki çizgi var. Biri Atatürk'ün, biri İsmet Paşa'nın çizgisi. Atatürk, şartlar elverince Hatay'ı alıyor, Boğazlar rejimini Montreux'de değiştiriyor. İtalya'ya ve Almanya'ya karşı, İngiltere'nin,

Fransa'nın yanına geçiyor. Fakat İnönü'nün çizgisi fevkalade tutucu. Sadece statükoyu devam ettiriyor. Alınabilecek şeyleri de almaya çekiniyor.

… İsmet İnönü, bir nevi son Osmanlı Paşası'dır. Atatürk ise statükoyu değiştirmeye çalışan bir reformcudur hep. Askeri, sivili, hariciyesi, dahiliyesi ile, Türk bürokrasisi, Atatürk'ün değil, İsmet İnönü'nün çizgisindedir.

Dış politikada ve Körfez Krizi'nde bu tutumu devam ettirdiğiniz takdirde, hem zelil duruma düşeceksiniz, hem ondan sonra da hiçbir yaptığınız fedakarlığın karşılığını alamayacaksınız…"10

Yepyeni bir uluslararası ilişkiler ikliminde, yaklaşan ve belirsizlikler yüklü yeni bir yüzyılın eşiğinde, Türkiye için 'vizyon' çizen bir dış politika mutlaka statükoculuğu reddeden, dolayısıyla 'reformist-revizyonist' karakteristikler taşıyan bir dış politika çizgisine oturmak zorundaydı ve Turgut Özal, tam da, bu yönüyle, Türk dış politikasının kendisinden sonraki dönemine -kendisine yönelik tüm itirazlara, hatta direnmeye rağmen- damgasını vurabilmiştir.

Söz konusu karakteristikleri, Cumhuriyet'in kurucusu Kemal Atatürk'ün de paylaştığının altını çizmekle, Özal, gerek kendi dış politika çizgisine bir 'tarihi arka plan' kazandırmakta, gerekse Türk dış politikasının yeni yüzyıldaki atılımcı yönünü Atatürk'ün isminin sağladığı 'meşruiyet çizgisi'ne yerleştirmekte ve ayrıca 'devletin devamlılığı' diye tanımlanan yönetim ilkesini canlı tutmuş olmaktaydı.

Turgut Özal'ın dış politikaya bakışında, Anglo-Sakson (günümüzde Amerikan) özellikler taşıyan 'pragmatizm' de, 'revizyonist dış politika' anlayışının adeta zorunlu bir vektörü olarak kendisini göstermektedir.

Dış politikada, Realpolitik kurallarının çerçevesi içine yerleşen, gerçekçi ve akılcı tarzın imkân tanıdığı 'pragmatizm' en çarpıcı biçimde kendisini Körfez Krizi'ne yaklaşımında ortaya koymuştur. Özal,

‘pragmatizm’ kavramını telaffuz etmeden, ‘pragmatist yaklaşımı’nı şu sözcüklerle dile getiriyor:

“Körfez Krizi başlayınca, Başkan Bush, bize ‘Boru hattını kapatır mısınız? dedi. Kapatırsak, Türkiye’nin uğrayacağı zararı karşılayacağını söyledi. Onun üzerine, kendisine, ‘Birleşmiş Milletler’den bu konuda uyulması gereken kararı hemen aldır, o zaman yapabiliriz’ dedim. Zaten o kararı hemen aldılar Güvenlik Konseyi’nde. Şimdi bize Dışişleri Bakanı Baker’ı, diğer ülkelere de Savunma Bakanı Cheney’i yolluyor…

Baker’ın gelişinden iki gün önce, Güvenlik Konseyi’nin Irak’a karşı zecri tedbirlerin alınması kararı çıktı. Ben, hemen Bakanlar Kurulu’nu toplantıya çağırdım. ‘Derhal Türkiye-Irak petrol boru hattını kapatıyoruz’ dedim. Tabii bu karar şok etkisi yaptı. Oysa ben Baker’ın gelince aynı şeyi isteyeceğini biliyorum. O söyledikten sonra kapatırsanız, ‘Amerika baskı yapıp, kapattı’ diyecekler. Nitekim, Baker geldiği zaman bir talepte bulunamadı. Biz zaten kapatmıştık boru hattını. ‘Size şöyle yardım edeceğiz, böyle destek vereceğiz’ gibi laflar söyledi. Arkasından da, gülerek, giderken, ‘President Özal… Eğer boru hattını kapatmasaydınız, biz de sizin limanlarınıza abluka uygulayacaktık’ dedi… Boru hattını kapatmasaydık, Yumurtalık’a, açık limana abluka gelecek ve gemileri sokmayacaklardı. O duruma düşmek, bir ülke için zordur.”11

Turgut Özal’ın zihniyeti açısından ‘negatif’ten yola çıkarak ortaya konulan bu ‘pragmatizm’, Saddam Hüseyin’e ilişkin bakış açısı ve değerlendirmede ise, son derece ilginç ve geçerliliğini on yıl sonra, bambaşka uluslararası şartlarda kanıtlayacak bir biçime bürünmektedir. ‘Pragmatizm’ ile ‘uzak görüşlülük’ ve bunlarla birlikte ‘Realpolitik’in davet ettiği ‘akılcılık’ ve ‘gerçekçilik’ Turgut Özal’ın, devamla yaptığı şu açıklamasında görülebilmektedir.

“Genel hatları ile Körfez Krizi’nde daha başka adımlar da atabilirdik. Mesela asker gönderebilseydik, daha iyi olurdu. Tecrübe sahibi olurduk. Subaylarımız, yüzyılın en ileri teknolojilerini yakından öğrenirdi.

Zaten şu faraziyeyi yaptıktan sonra, korkacak bir şey yoktu: Irak bu işi kaybedecek! Saddam bu işi kaybedecek!

Ben bu işi başından gördüm. Birçok insan, pek çok dışişleri mensubu ve bazı büyükelçilerimiz dahil, Amerika’nın bu işi yapamayacağını düşünüyorlardı. O yüzden de, bana direniyorlardı… Bugün de aynı şeyi söyleyeceğim. Saddam gitmeden Amerika’nın Irak’la münasebetleri düzelmez. Diğer ülkelerin de, Irak’a herhangi bir yardımda bulunmasına mani olunur. Yani kimse hesabı yanlış yapmasın. Saddam konusunda hata yapılmasın.”12

Bu gözlemin ardından on yıl geçtikten sonra, ‘Saddam sorunu’nun ve o eksen üzerinde ‘Irak sorunsalı’nın, 11 Eylül 2001 sonrası uluslararası ilişkiler sisteminin

adeta mihenk taşı halinde bulunması, Turgut Özal’ın ‘vizyon keskinliği’nin bir başka çarpıcı işaretidir. Dış politika pragmatizm, çok kez, bir ‘vizyon isabeti’ ile eş anlamlı hale gelebilmektedir ve bu buluşmayı tutturabilmek için uluslararası kalibrede bir devlet adamlığı gerekmektedir.

Aynı şekilde, Turgut Özal’ın genellikle ‘pragmatizm’ diye algılanabilen bir başka temel dış politika yaklaşımı, Türkiye’nin yaklaşık yarım yüzyıllık ‘milli davası’ olarak kabul gören Kıbrıs sorununda da, bir ‘vizyon isabeti’ne işaret etmektedir.

Kendisinden önceki ve sonraki Türk siyaset adamlarının tümünden daha farklı ve gayet açık bir tavırla, Turgut Özal, Kıbrıs sorununda ‘çözüm kavramı’nı öne çıkartmıştır. ‘Milli dava’ olarak takdim edilen ve ‘çözüm yanlısı’ olmanın, ‘milli davadan vazgeçmek’ ya da ‘milli çıkarlardan taviz vermek’ sayıldığı ve bu yüzden bir tür ‘tabu’ karakteri taşıyan Kıbrıs

sorununa ilişkin olarak Turgut Özal'ın yaklaşımını ve yaklaşımının ardındaki gerekçeleri, şu sözleri izah etmektedir:

"Bu konuda, Türk kamuoyunu meydana getiren merkezler de, karar mekanizmaları da, belirli bir düşüncenin sahibi değil. Bir krizin, milli dava adı altında yıllarca saklanması yanlıştır.

Burada da siyasi cesaret şart. Çözümden kaçmak ve kalıcı çıkış yolu aramamak, cesaret değildir.

Kıbrıs'ta karar vereceksiniz. İki ayrı Kıbrıs devleti mi, yoksa gevşek bir federasyon içinde yaşayan iki ayrı toplum mu? Bu kararı verip, cesaret ve kararlılıkla politikanızı uygulayacaksınız.

Bence, gevşek bir federasyon daha iyi çözüm.

Bu durumda, Türkiye'nin de, Yunanistan'ın da, iki ayrı Türk ve Rum devletinde asker bulundurup, üs kurmak mecburiyetleri olmaz.

Neticede, bu mesele çözülebilir. Ama bunun için, uluslararası çapta devlet adamlığı lazım. Çözüm için kararınızı verip, yola çıkacaksınız.

Türkiye'nin önünde bir dağ gibi duran Kıbrıs'ın çözülmesi için en uygun zaman budur. Körfez Savaşı'ndan sonra değişen dünyada, Doğu-Batı bloklaşmasından doğan inatlaşmalar da bitti. Dünyanın her yerinde, en çözülmez gibi duran problemler çözülüyor. Biz bu ortamda, Kıbrıs'ı hâlâ çözümsüzlüğe müebbeden mahkum şekilde koruyup, buna milli dava dersek, yanlış duruma düşebiliriz."13

2002 yılının sonundan önce Avrupa Birliği genişleme sürecinin ilk dalgasında yer alacak ülkelerin isimlerinin ilan edilmesi ve bunlar içinde uluslararası alanda Kıbrıs Cumhuriyeti adıyla tüzel kişilik sahibi olan Kıbrıs'ın Rumlar tarafından temsil edilerek bu genişlemenin içinde yer almasının büyük ölçüde kesin sayılması, Türkiye'yi Kıbrıs'ta ciddi biçimde çözüm arayışını desteklemeye sevketti. Zira, Avrupa Birliği'nin 1999'daki Helsinki Zirvesi'nden itibaren, 'AB aday üyesi' sıfatını kazanmış olan

Türkiye’ye Kıbrıs nedeniyle AB üyelik perspektiflerinin tümüyle kapanması ihtimali belirdi. 1999 Helsinki Zirvesi, Türkiye’yi ‘diğer aday ülkelerle aynı şartlarda’ mütalaa ettiği ve böylece AB’yi ‘münhasıran bir Hıristiyan kulübü olmaktan çıkarttığı’ kararlarında, Kıbrıs’ın, Türk ve Rum toplumları arasındaki sorunun çözüme ulaştırılmasıyla, birleşik kimliği ile AB’ye tam üyeliğini teşvik ederken, ‘çözüm’ü üyelik tarihi gelip çattığı vakit, bir ‘ön şart’ olmaktan çıkartmıştı. Söz konusu tarih, yaklaştığı vakit, Kıbrıs’ın Türk tarafını dışlayarak AB’ye üye olması ve bu arada bu yüzden Türkiye’nin AB üyeliğinin imkânsızlaşması ihtimali güçlendi. Türkiye ve Kıbrıs Türk tarafı, 1998’den beri çözüm arayışının görüşmelerle devamı için bir ‘ön şart’ olarak gördüğü ‘konfederal çözüm’ün Kıbrıs Rum tarafınca benimsenmesi ve Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti’nin egemenliğinin kabulünden vazgeçmek zorunda kaldı ve ‘çözüm arayışı’ için görüşme masasına oturulmasını destekledi.

Bu arada, ‘milli dava’ kavramında da bir erozyon meydana gelmiştir. Avrupa Birliği üyelik ufkunun tehlikeye girmesi ihtimali, gerek Türkiye’de, gerekse Kıbrıs Türk toplumunda belirli çevrelerin kaygısına yol açmıştır. ‘Milli dava’ çevresinde talep edilen ‘milli dayanışma’ dürtüsü zayıflamıştır.

Dolayısıyla, Kıbrıs’a ilişkin gelişmelerin gelip dayandığı noktadan, retrospektif biçimde on yıl geriye bakıldığında, Turgut Özal’ın dış politika anlayışının geçerliliği Kıbrıs sorununa ilişkin olarak da doğrulanmış olmaktadır.

Türk dış politika parametrelerine getirdiği yeni bakışla, ‘milli dava’ kavramını bile ‘akılcılık ve gerçekçilik’ süzgeciyle Realpolitik’in kurallarının çerçevesine oturtan Turgut Özal’ın bu ‘vizyon sahibi’ özelliğinin yanısıra, bir de Türkiye için bir ‘dış politika misyonu’ savunuculuğu söz konusudur.

‘Misyon dış politikası’, uluslararası ilişkilerde, çok kez, ‘pragmatizm’le bağdaşmadığı varsayılan ve Realpolitik yani güçler dengesine dayalı dış politika anlayışıyla uyuşmaz addedilen ‘idealizm’e dayanır.

Turgut Özal’ın, Türk dış politikasının vazgeçilmez veçhelerinden biri saydığı ‘Müslüman kimlik’, Türkiye’nin ‘dünyanın on-onbeş birinci sınıf, ileri ülkesi içine girmesi’ni ‘ana hedef’ olarak amaçlayan çizgisinde Türkiye’ye ‘misyon’ yükleyen bir ‘ideolojik boyut’ getirir.

Söz konusu ‘Müslüman kimlik’, 21. yüzyıla endeksli Türk dış politikasını, Turgut Özal’ın gözünde ‘münhasıran Türk cumhuriyetleri ve Orta Asya eksenli’ olmaktan çıkartır ve daha geniş bir ‘Müslüman hinterland’da aktif kılmaya yöneltir.

Bunun en vurucu örneği, Turgut Özal’ın Bosna-Hersek’e ilişkin olarak Türkiye adına duyduğu sorumlulukta somutlanmıştır. Turgut Özal’ın ölümünden sadece iki ay önce, 18 Şubat 1993 günü İstanbul’da Taksim Meydanı’nda düzenlenen Bosna-Hersek mitinginde yaptığı konuşma, 20. yüzyıl Türk tarihinin en önemli dış politika belgeleri arasında sayılması gereken değerdedir. Ne yazık ki, dönemin şiddetli Türk iç politika çalkantıları, Cumhurbaşkanlığı ve Başbakanlık makamlarının siyasi hasım durumunda bulunan şahsiyetlerin arasındaki siyasi kutuplaşmanın mevzileri haline gelmiş olması ve bu sebeplerden ötürü, Bosna-Hersek mitinginin Özal’a siyasi kazanç sağlatmamak amacıyla önemsizleştirme girişimleri, Türk dış politika tarihinin en önemli belgeleri arasında yer alması gereken konuşma metninin dikkatlerden kaçmasına yol açmıştır.

Bu önemli ‘dış politika belgesi’nin birçok bölümünün aktarılması, Özal’ın dış politika anlayışının doğru ve en geniş boyutlarıyla ve özellikle Türk dış politikasına yüklediği ‘misyon’ boyutuyla anlaşılması ve 21. yüzyılda Türk dış politikasının parametrelerini ölçebilmek için gereklidir:

"… Bugün bu meydanda bizi biraraya getiren, sıradan bir iç mesele değildir. Küresel bir problem hakkında tavrımızı ve kararlılığımızı belirtmek için toplandık. Bu topluluk Türk halkının global problemler üzerindeki söz hakkını vurgulamaktadır. Bu meydandan yükselen ses ve mesaj, Türkiye Cumhuriyeti'nin uluslararası platforma gönderdiği 'Ben de varım' mesajıdır…

Sizler ortaya koyduğunuz mu hassasiyet, bu tepki ve bu heyecanla yalnız Bosna-Hersek'teki mazlum Müslüman kardeşlerimize arka çıkmış olmuyorsunuz. Bununla birlikte ve aynı zamanda, başta Balkanlar olmak üzere, kan ve barut fıçısı haline gelmiş olan bölgemizin insan hakları, huzur ve barışın korunması için en büyük teminatın Türkiye olduğunu da bütün dünyaya göstermiş oluyorsunuz. Sizler burada bütün bir İslam dünyasının da, insanlık aleminin de ortak vicdanını temsil ediyorsunuz.

Türkiye, bir Okyanusya adası değildir. Dünyanın en sancılı bölgesinde, Balkanlar'da, Orta Doğu'da ve Kafkaslar'da asırlardan beri kendi gücüne yaslanarak ayakta kalmayı başarmış onurlu bir ülkedir. Bağımsızlığını başka devletlerin hesaplarına ve inayetine borçlu olmayan, kendi gücüyle ayakta kalabilmiş hür ve müstakil bir ülkedir. Ve bu ülke şöyle böyle bin seneden beri Batı toplumlarıyla sıcak temas halindedir. Fakat Bosna-Hersek'in kaderi Endülüs gibi olmayacaktır.

Ve belki de en mühimi Türkiye laik bir ülkedir, Türkiye demokratik bir ülkedir, Türkiye Müslüman bir ülkedir. Bu üç unsur, Türkiye'yi yeniden oluşmakta olan dünya sahnesi içinde benzersiz ve son derece önemli bir konuma getirmiştir…

Bugün Bosna-Hersek'teki Müslümanları, bu Müslüman ve Avrupalı toplumu Türkiye'ye yönelten, onların nazarında Türkiye'yi bir ümit sembolü haline getiren esas sebep de işte budur…

And olsun ki, Türkiye Cumhuriyeti varoldukça Bosna-Hersek'in yokolmasına göz yummayacaktır.

Bosna-Hersek, endüstrileşmiş Batılı ülke ve toplumların arasında, asırlarca hiçbir ciddi bunalıma sebep olmadan insani ve medeni ölçülere riayet ederek yaşamış Müslüman ve Avrupalı bir toplumdur.

Bizim içinse, bu özelliğinin yanısıra, yirminci asrın sonra varlığını sanki yeniden keşfettiğimiz yeni bir Endülüs'tür Bosna-Hersek.

Türkiye ve Türk milleti, Bosna-Hersek'in ikinci bir Endülüs trajedisinin yaşanmasına asla izin vemeyecektir. Bundan kimsenin şüphesi olmasın. Tarihin yüz seneden sonra getirip önümüze bıraktığı bu yadigara sahip çıkmak bizim için insani, tarihi, milli ve dini bir borçtur. Bir namus borcudur. Bu borcu ödeyeceğiz. Evet, bu mesele bizim için hem mesuliyet ve vebaldir, hem de büyük bir şanstır. Türkiye ne bu vebalden kaçabilir, ne de bu şerefi reddedebilir. Çünkü biz Türkiyeyiz, çünkü bugün Bosna-Hersek Türkiye'nin ta kendisidir. Ve bugün bütün bir Türkiye boydan boya Bosna-Hersek olmuştur…

Başta Türkiye olmak üzere, İslam ülkelerinin çoğunluğu, Bosna-Hersek için birşeyler yapabilmek için seferber olmuştur. Fakat iftihar ve sevinçle ifade etmek lazımdır ki, Türkiye bütün İslam dünyası içinde, her konuda olduğu gibi bu konuda da büyük bir dirayetle öncülük ve rehberlik etmektedir.

Birkaç gün önce döndüğüm Amerika seyahatinin sebep ve gayeleri arasında, bu meselenin başta Başkan Clinton olmak üzere yeni Amerikan yönetiminin ve diğer etkili çevrelere gerektiği gibi anlatılması hususu ilk sırayı alıyordu. Memnuniyetle ifade etmeliyim ki, bu gaye büyük ölçüde tahakkuk etmiş ve yeni Amerikan yönetimi kısa sürede Bosna-Hersek meselesini belirli bir plan çerçevesinde gündemine almış bulunmaktadır. Yeni yönetimin bana ifade ettiği görüşü, kısaca, bu konuda

ellerinden geleni yapacakları şeklinde olmuştur. Öyle zannediyorum ki, yeni yönetim evvela ve son bir kere daha meselenin sulh yolu ile hallini teklif edecek ve fakat

bununla netice alınamadığı takdirde askeri müdahaleye kadar gidecek olan daha etkili tedbirler söz konusu olacaktır…

Amerika'nın ardından, özellikle Avrupa'nın bu meseleyi ciddiyetle ele alması kaçınılmazdır… Bugünkü Avrupa, Rönesans ve Reform Avrupası'nın, Aydınlanma Avrupası'nın kültür ve medeniyet mirasını reddedemez, yücelttiği evrensel insani değerleri çiğneyemez…

Bosna-Hersek'te toprağa düşen aziz şehitler!

Nur içinde yatınız, rahat uyuyunuz, geride bıraktıklarınıza 60 milyonluk Türkiye, 200 milyonluk Türk dünyası ve 1 milyarlık İslam alemi sonuna kadar sahip çıkacaktır. Bütün dünyayı da bu yolda seferber etmeye manevi huzurunuzda söz veriyoruz."14

Turgut Özal'ın dış politika felsefesinin ve Türkiye için öngördüğü 'küresel rol'ün tüm unsurlarının bu konuşma metnine sığmış olması bakımından, 18 Şubat 1993 Bosna-Hersek mitingi konuşması çok önemli bir dış politika belgesi taşımaktadır. Bu arada, Özal hesabına bir 'vizyon isabeti' daha bu vesileyle kanıtlanmaktadır. Bosna müslümanlarının soykırım boyutlarına yaklaşan 'etnik temizlik' hedefi olmaları ve Bosna-Hersek'in siyasi coğrafyadan silinmesi ihtimali, bu konuşmadan iki buçuk yıl sonra, Amerikan askeri müdahalesi sonucunda durdurulmuştur. 1995 sonbaharında gerçekleşen bu müdahale, 1999'da Amerikan öncülüğünde Kosova Müslümanlarına yönelik 'etnik temizlik'in önüne geçen NATO hava harekatına emsal teşkil etmiş ve Balkanlar'da Osmanlı bakıyesi Müslüman varlığının korunması sağlanabilmiştir.

Turgut Özal'ın konuşması analiz edildiğinde, Bosna için yaptığı 'Endülüs referansı', Türkiye'nin dış politikasının bir 'Müslüman tarih

şuuru' içinde şekillenmesi zorunluluğunu anlatmaktadır. 'Türkiye'nin, Bosna-Hersek'in Avrupa'da ikinci bir Endülüs trajedisine izin vermeyeceği' vurgusu ise, Türkiye'nin Müslüman bir ülke olarak, tüm İslam dünyasına yönelik 'misyon'unu ifade etmektedir. Bosna'nın 'Müslüman Avrupalı bir ülke ve toplum' olduğu göndermeleri ise, Türkiye'nin kendisine ilişkin Avrupa 'vocation'u ile uyum halinde olmamakla kalmamakta, 'Türkiye'nin boydanboya Bosna haline geldiği'nin altının çizilmesi Türkiye'yi 'Avrupa Müslümanlarının sorumlusu' rolüne büründürmektedir. Turgut Özal, Türkiye'ye yüklediği bu 'misyon duygusu' ve rol ile, bir yandan İslam alemine 'rehberlik' iddiası ortaya koymakta, diğer yandan bu 'rol' aracılığıyla, Amerika'yı ve giderek Avrupa'yı Türkiye'nin dış politika yörüngesi için devreye sokmak amacıyla kullanmayı tasarlamaktadır.

21. yüzyılın Türk dış politikasının parametrelerini belirleyen Özal'ın dış politika zihniyetinin özünü yansıtan bu konuşmanın ardından yaptığı en dikkate değer konuşmalardan biri 22 Mart 1993'te Antalya'daki Türk Dünyası Kurultayı'nda yaptığı konuşmadır. Bu konuşması, tümüyle 'Türk dünyası'na hasredilmiştir. Aynı şekilde, sanki bir 'mistik misyon dürtüsü' ile son dış gezisini Orta Asya Türk cumhuriyetleri ve Azerbaycan'a yaptıktan sonra, dünyadan çekilmesi de, Turgut Özal'ı 'Türkiye ve Türklük' bağlamında tarihin özel sayfalarına yerleştirmiştir.

Ölümüne bir aydan kısa bir zaman kala, ilk kez toplanan 'Türk Dünyası Kurultayı'ndaki konuşması da, Turgut Özal'ın dış politika zihniyetine ilişkin ilginç ipuçları sunuyor ve bu konuşma da Türk dış politika kayıtlarında önemli bir belge değeri taşıyor.

"Daha dün, şairlerin:

'Biz genç Doğulular, bir gün hepimiz,

Erzurum, Kars, Maraş, Bayburt, Ardahan…

Kılıçların kınından çekildiği an

Bilin ki dostlarım vermeden aman

Al atlar üstünde bir şafak vakti

Sefere çıkacağız Doğu’dan!…’

diye hasretiyle yanıp tutuştukları bir rüya gerçek olmuş ve bugün Kırgızı, Özbeki, Kazakı, Türkmeni, Tatarı, Azerisi, Gagavuzu, Yakutu ve daha nicesiyle birlikte topyekun ayağa kalkmış olan Türklük alemi, Doğu’dan Batı’ya, Batı’dan Doğu’ya neredeyse her gün sefere çıkmaktadır.

… 17. asırdan beri inişe geçmiş olan Türk tarihinin, belki bir dala asla geriye döndürülemeyecek olan şanslı yükselişinin başlangıcında duyduğumuz bu haklı heyecanın yanısıra, şuurunda olmamız gereken mesuliyet ve mükellefiyetlerimizi de bir an olsun hatırdan çıkarmamak zorundayız… Sosyalist sistemin çöküşüyle birlikte uluslararası askeri, siyasi ve sosyal dengeler altüst olmuş ve yepyeni bir milletlerarası siyasi tablo ortaya çıkmıştır. Soğuk Savaş’la birlikte kırk yıldan fazla devam eden uluslararası statükonun bozulmasına paralel olarak, bugüne kadar titizlikle gözetilen jeopolitik ve jeostratejik hassasiyetler de büyük ölçüde geçersiz hale gelmiş ve yerini yeni arayışlara bırakmıştır…

Bu vaziyet karşısında bizim için hayati ehemmiyet taşıyan soru şudur:

- Oluşacak statüko ve uluslararası düzen, hangi esaslar çerçevesinde şekillenecek ve bizim bu yeniden inşa sürecinde oynayacağımız rol, taşıyacağımız sorumluluk, takınacağımız tavır ve nihayet gözeteceğimiz hedef ne olacaktır?

Konuşmamın başında da zikrettiğim gibi, tarihimizin parlayan yıldızı bize bu soruyu sorma görevini de, bu soruya verilecek cevabın gösterdiği istikamette yılmaz bir azim ve kararlılıkla yürüme misyonunu da omuzlarımıza yüklemektedir.

Sebebi gayet açıktır.

Her ne surette şekillenirse şekillensin, Balkanlar'dan Orta Asya'ya kadar uzanan bölgede oluşacak statüko ve düzenin asli unsurları ve en mühim parçaları bizler olacağız…

Bir yandan, önümüzdeki muhtemel statüko ve siyasi düzen içinde sözü dinlenir aktörlerden biri olmaya özen gösterirken, diğer yandan milletlerarası politika sahnesinin bütünlüğünden de gözlerimizi ayırmamamızı gerektiriyor…

Netice itibarıyla, gayet açıktır ki, uluslararası siyasi düzen, ne kadar süreceğini tam kestiremediğimiz bir yeniden inşa süreci içine girmiştir. Bizim Türk dünyası olarak, bu yeniden inşa ameliyesine çok ciddi katkılarda bulunabileceğimize inanıyorum…

Türklük alemi için yarınların bugünlerden daha güzel olacağından hiçbir şüphe ve tereddüt duymuyorum. Milli geleceğimizin parlak ufukları şimdiden aydınlanmaya başlamıştır bile. Yeter ki, sözlerimin başında da vurguladığım gibi bölgemizde yaşanan bu hercümerce rağmen bizler üzerimize düşen görev ve misyonun ne olduğunu unutmayalım.

Önümüzdeki bu kutlu göreve de, bu tarihi misyona da gerektiği gibi sahip çıkmak zorundayız. Görevimizin zorluğu ve misyonumuzun ağırlığını biliyoruz…"15

Bu konuşmada da görülebileceği gibi, 'dünyanın birinci sınıf ülkeleri arasına girmek' Türkiye için 'ana hedef' niteliğini korumakta ve Türk dünyası, Türkiye için bir 'kültürel-jeopolitik hinterland' değeriyle Özal'ın zihninde 'yeni uluslararası mimari'nin şekillenmesinde temel sütunlardan biri olma şansına sahip olmaktadır. Bu noktada, 'volontarist' yaklaşım tekrar ortaya çıkmakta, 'sorumluluk' ve 'yükümlülük' gibi subjektif unsurlara hayatiyet kazandırılmakta ve bunların tümü bir dış politika türevi olarak 'misyon'a bağlı kılınmaktadır.

‘Jeopolitik’ gibi bir ‘objektif unsur’dan ‘misyon’ gibi bir ‘subjektif’ unsura uzanan yelpazenin sentezi, Turgut Özal’ın, Türkiye’nin rehberliğinde Türk dünyası dayanaklı, daha geniş İslam dünyası zemininde, uluslararası etkili rolüne dönüştürülme projesi olarak ortaya çıkmaktadır.

Bir başka prizmadan bakıldığında, bu yaklaşım, gayet yaratıcı ve yaratıcı olduğu kadar şu boyutu ile belirmektedir:

“Özal’ın anlayışına göre, Soğuk Savaş bitimiyle dünya ABD’nin merkezi bir güç olduğu tek kutuplu bir sisteme doğru gidiyordu. Ancak, bu, Özal’ın kendi deyimiyle ‘kararsız bir denge’ durumudur. Dünya tarihinde pek raslanır bir durum değildir ve kalıcı da olamaz. Özallar, bipolar bir dengeleme olacağını düşünüyor ve bunun yeni güç adayları arasında Avrupa Birliği, Çin ve Japonya’yı görüyordu. Uluslararası serbest ticaret sistemine doğru giden dünyada ayrı bölgesel gruplaşmaların ortaya çıktığını belirterek Avrupa Birliği, ABD-Kanada-Meksika’dan oluşan bir serbest ticaret bölgesinin, Japonya’yı merkez alan, Uzak Doğu’da belki de önümüzdeki asırda (21. yüzyıl) en önemli merkezlerden olmaya aday aday bir gruplaşmanın ve bunun karşısında gelişen bir Pasifik tarafının varlığını dile getiriyordu.

Özal’a göre, bütü bu gelişmeler karşısında Türkiye için gelecek dönem önünün açıldığı çok önemli bir süreç olabilirdi. Ekonominin ülkeler arasındaki münasebetlere çok büyük tesiri olduğuna inanan Özal, Türkiye için kendi bölgesinde üç önemli sahanın açıldığını düşünüyordu: Orta Asya bölgesi, Balkanlar ve Orta Doğu bölgesi. Bu bölgeler, yeni dönemde Türkiye’nin tesir edebileceği açılımlar olarak görülüyordu. Özal, Türkiye’nin, önünde açılan bu yeni fırsatları akılcı bir şekilde kullanması gerektiğini düşünüyor, Balkanlar, Kafkaslar ve Orta Asya ve Güney’de çok önemli roller oynayabileceğini, dünyanın genel sisteminde, Avrupa Topluluğu’nu öncelikle değerlendirmekle beraber ABD’ye,

Karadeniz Ekonomik İşbirliği'ne ve Uzak Doğu'ya ayrıca önem vermek durumunda olduğunu belirtiyordu.

Balkanlar'dan Orta Asya'ya kadar uzanan Müslüman ve büyük bir kısmı Türk olan yeni devletlerde nüfuz alanları yaratma olanağı ortaya çıkmıştı ve Türkiye bu avantajı kullanmalıydı. 'Ve 21. asır Türkiye'nin ve Türklerin asrı olmalıdır' cümlesiyle Özal ihtiraslı bir hedeften bahsediyordu. Etnik, kültürel özellikleri, Türkiye ile olan ve olabilecek bağları nedeniyle Orta Asya cumhuriyetleri, Türkiye'nin Asya'ya giden istasyonları gibiydiler. O bakımdan Özal, Türkiye'yi Pasifik-Atlantik mihverinin tam ortasında, gerek Atlantik havzasına, gerekse Pasifik havzasına eş mesafeli, önemli bir ülke olarak görmüştür.

Bir yandan Osmanlılık boyutuyla Balkanlar ve Orta Doğu'ya, bir yandan Türklük kimliğini de pragmatik biçimde kullanarak 'Türk Dünyası' üzerinden Asya'ya açılmayı hesaplamıştır. Bu durum, Türkiye'ye çok özel bir ekonomik ve dolayısıyla siyasi rol kazandıracaktı. Özal, müstakbel süper kuvvetin ikinci kutbunun muhtemelen Çin-Japonya ekseninde kurulacağını düşündüğü için, Türkiye'yi 'Türk Dünyası' üzerinden 21. yüzyıla ayarlama, böylece müstakbel süper devletle ilişkilerin geliştirilmesini tasarlamıştır."16

Turgut Özal'ın, dış politikada Türkiye'ye sunduğu 21. yüzyıl perspektifleri, dolayısıyla, hiçbir ihtimali dışlamayacak ve her türlü ihtimale Türkiye'nin uyum sağlaması ama bunu yapabilmesi için, aktif, hareketli ve es-

nek bir dış politika aracılığıyla uluslararası sistemde bir 'ağırlıklı rol' ve ayrıca bir 'misyon' sahibi olması önerisiyle şekillenmektedir. Şöyle genelleyebilir ve bir sıralama sunabiliriz:

- Türkiye, yüzünü -esas olarak- Batı'ya çevirecektir.

Bu yönde, Türkiye, tek kutuplu uluslararası sistemin tepesindeki, ‘tek süper devlet’ Amerika ile ‘stratejik ortaklık’ oluşturacaktır.

Türkiye, Batı tercihi kurumsal çerçevede değerlendirildiğinde, Avrupa Birliği içinde yer almalıdır.

Özal’ın 1987’de ani bir ‘diplomatik hamle’ ile AB’ye üyelik başvurusunda bulunmasını, Özal dış politikasının temel taşlarından biri olarak algılamak gerekiyor. O tarihteki adıyla Avrupa Topluluğu (AT) Konseyi’nin Türkiye’nin başvurusunu uygun bulmaması, Özal’ı Türkiye için ‘stratejik’ gördüğü hedeften vazgeçirtmemiş ve Türkiye’nin AB üyeliğini ‘uzun, ince bir yol’ olarak tanımlamasıyla, ‘hedef’te ısrarını yansıtmıştır. Ayrıca, AB üyeliğinden önce dahi olsa, Türkiye’nin AB ile Gümrük Birliği’ne gitmesini, bir direktif olarak Türk diplomasisine vermiştir.

- Türkiye, Batı yönelimli yani ‘dünyanın birinci sınıf ülkeleri içinde yer alma’yı hedefleyen dış politikasında, Orta Asya Türk cumhuriyetlerini Türkiye’nin ‘dış politika hinterlandı’ değerlendirecek; ‘Türk dünyası ekseni’nin Türkiye’nin ‘rehberliği’nde oluşması, Türkiye’ye özel bir uluslararası konum kazandırarak, ‘ana hedefi’ne onu yaklaştıran bir ‘diplomatik ve ekonomik koz’a dönüşecektir.

- Türkiye, bir Müslüman ülke olma bilinciyle, İslam dünyası için de bir ‘emsal’ oluşturacaktır. Türkiye’nin Osmanlı mirası, Osmanlı coğrafyası içinde ve özellikle Avrupa’nın Balkan havzasındaki Müslüman toplumlar ve ülkelerin sorumluluğunu üstlenmesi şansını sunmaktadır.

Yani, Turgut Özal’ın 18 Şubat 1993 Bosna-Hersek konuşmasında Türkiye’yi ‘yeni oluşmakta olan dünya sahnesi için benzersiz ve önemli konum’a yerleştiren ‘üç unsur’ olarak sıraladığı ‘laik-demokratik-Müslüman’ nitelikler, Türk dış politikasında ‘Batı yörüngeli, Türk ve

Müslüman kimlik’ olarak ve her biri, birbirini tamamlayan ve birbirinden özerk ‘girdiler’ olarak yer almaktadır.

Turgut Özal’ın dış politika felsefesi, Osmanlı mirası ve jeopolitik alanı üzerinde belirli bir ‘kültürel kimlik’ ve ‘tarih şuuru’na dayanan, 21. yüzyılın ‘küreselleşen teknolojik dünyası’na uyum sağlayan ve bu yolla Batı uygarlık sisteminin kurumları içine yerleşen ve dünyanın ‘önde gelen ülkelerinden biri’ olmayı amaçlayan ve bu amaca uygun bir hareketlilik içinde bulunmayı zorlayan ihtiraslı bir ‘gelecek projesi’ koymaktadır. Türkiye’nin çok yönlü kimlik özellikleriyle, 21. yüzyıl dinamiklerinin buluşturulmasını öngören bir ‘sentez’dir.

Turgut Özal, Türkiye’ye, dış politika alanında da ‘21. yüzyıl perspektifleri’ sunmuştur ve sunduğu perspektifler, Özal’ın sahneden çekildiği 1993’ten sonra uluslararası alandaki gelişmeler değerlendirildiğinde ve 21. yüzyılın başından bakıldığında geçerliliğini sürdürmektedirler.

1 Cengiz Çandar, Türkiye 1990-2010: Senaryolar, Foreign Policy, İstanbul, Ocak/Şubat 2001.

2 3. İzmir İktisat Kongresi 4-7 Haziran 1992, Açılış Konuşmaları, T. C. Başbakanlık Devlet Planlama Teşkilatı, 1993.

3 Eric Rouleau, Foreign Affairs, New York, December/January, 1993.

4 Graham E. Fuller, Turkey’s New Eastern Orientation, Turkey’s New Geopolitics, Graham E. Fuller and Ian O. Lesser, A Rand Study, Westview Press, 1993.

5 Geoffrey Kemp and Robert E. Harkavy, Strategic Geography and the Changing Middle East, Carnegie Endowment for Peace, Washington, D. C., 1997.

6 Richard Holbrooke, Hearing, Senate International Relations Committee, 1998.

7 Mehmet Barlas, Turgut Özal'ın Anıları, Birey Yayıncılık, İstanbul, Ağustos-2000.

8 Ibid.

9 Cengiz Çandar, op. cit.

10 Mehmet Barlas, op. cit.

11 Ibid.

12 Ibid.

13 Ibid.

14 Cengiz Çandar, Özel Arşiv.

15 Türkiye Günlüğü, 22. Sayı, Bahar 1993, Ankara.

16 Gülistan Gürbey, Özal'ın Dış Politika Anlayışı, 'Kim Bu? Özal-Siyaset, İktisat, Zihniyet, Boyut Kitapları, Kasım 2001, İstanbul.

(Turgut Özal'ın 'Dünyadaki Yeni Dengeler ve Türkiye' konulu Pazar Toplantıları'nda yaptıkları konuşma-17 Kasım 1991-, President Otel, İstanbul ile 'Dış Politika ve Ekonomi Açılarından Türkiye'nin Stratejik Öncelikleri' adlı uluslararası sempozyumun açılışında yaptıkları Konuşma-5 Kasım 1991-The Marmara Oteli, İstanbul'dan, dipnotlarla).

Özal Dönemi Türk Dış Politikasının Temel Anlayışları / Dr. Muhittin Demiray [s.291-300]

Gaziosmanpaşa Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi

Giriş

Kuşkusuz Turgut Özal, Başbakanlığı ve ölümüne kadar Cumhurbaşkanlığı döneminde içte ve dışta izlediği politika ve yaptığı icraatlarıyla Türkiye'nin bir dönemine damgasını vurmuş ve etkisi hala kaybolmayan, yaşadığı dönemde olduğu gibi bugün de yaptıkları ısrarla referans olarak gösterilerek övülen veya eleştirilen ender devlet adamlarından biridir. Hem şahıs hem de devlet adamı olarak tipik bir politikacı portresi çizmeyen Özal, uyguladığı politikalar ve bu politikaları uygulama esnasında benimsediği metod açısından da kıyasıya eleştirilere maruz kalmıştır.

Aşağıda Özal'ın belki de en fazla eleştiri konusu olan dış politikasının dayandığı temellerin uluslararası sistemin getirdiği esaslar çerçevesinde bir değerlendirilmesi yapılmaya çalışılacaktır. Hemen şunu belirtmelim ki yaşadığımız çağda bir ülkenin iç politikadaki önceliklerini dış politikadaki tercihlerinden, dış politikadaki tercihlerini de dünya sisteminin esaslarından ve uluslararası kurumlarının oluşturduğu genel amaçlarından soyutlamak mümkün değildir. Dış politika, uluslararası sistemin hem şartlarına göre oluşmakta hem de bu şartların oluşturduğu politikanın bir devamı niteliğindedir.1 Bu bakımdan bir ülkenin dış politikası ile ilgili değerlendirme yaparken uluslararası sistemin hareket noktalarının, yapısının ve konjonktürel önceliklerinin göz önünde bulundurulması gerekir. Zaten herhangi bir ülke dış politikasının temel esaslarını belirlerken

uluslararsı ekonomik ve siyasi sistemin önceliklerini dikkate almak durumundadır. Bunları ifade etmemizdeki amaç, Özal döneminde Türkiye'nin dış politikasını irdelerken uluslararası sisteme yön veren aktörlerin 70'li yılların sonlarında ve 21. yüzyılın eşiğinde nasıl bir dünya görmek istediklerini ve Türkiye'nin Özal dönemine tekabül eden uluslararası ekonomik ve siyasi alandaki bu değişime verdiği tepki örneklerle değerlendirilecektir.

1. Özal Öncesi Uluslararası Sistemden Yeni Ekonomik Düzene Geçiş

70'li yıllardaki dünya ekonomisinin karşı karşıya kaldığı zorluklar ve çalkalanmalar, özellikle 1979'da petrol fiyatlarının yeniden artması ile ortaya çıkan ekonomik kriz, sanayileşmiş ülkelerle az gelişmiş ve kalkınmakta olan ülkelerin ilişkilerini çıkmaza sürükledi. Petrolün pahalanmasının yanında, endüstri ülkeleri ekonomik alanda yapısal sorunlarla karşılaştılar. Keynes'in ekonmik modeli temelinde yapılandırılan ekonmideki arz politikası dünya çapında bütçe açıklarının büyümesine ve dolaysıyla da enflasyonun azmasına ve 60'lı yıllara oranla dünya ekonomisinin küçülmesine neden oldu.2

80'li yılların başında neoliberal anlayış temelinde ortaya çıkan "Üçüncü Kalkınma Programı" ile Serbest Piyasa Ekonomisi, uluslararası sistemde "Reaganomics ve Thatcherismus"3 ile politik arenada uygulayıcısını buldu. 60'lı yıllarda ortaya atılan "Kalkınma ile Gelişme" ve 70'li yıllarda uygulanmaya konulan ve açlığa karşı mücadele olarak lanse edilen "Temel İhtiyaçlar Stratejisi" beklenen başarıların gerisinde kaldılar. Bu gibi kalkınma projeleri gerçek ihtiyaç sahipleri olan geniş fakir halktan çok devlet bütçelerinin işine yaramakta, bu kaynaklar girişimcileri destekleyen liberal politik esaslara göre değil de merkezde devletçi plan ekonomisinin ekonomi bürokratları tarafından planlanmakta ve yönlendirilmekteydi. Böyle bir ekonomik sistemde ise bürokratlar ülke kalkınması üzerinde daha

fazla söz sahibi olmakta ve bunun sonucu olarak da fertlerin girişimci ruhu ve serbest piyasa ekonomisinin olmazsa olmaz şartı olan risiko almaya hazır ve dinamik girişimcilerin önünün açılması ve desteklenmesi engellenmekteyedi.

Dünya Bankası'nın 1983 yılında hazırladığı, dünya Kalkınma Rapo-

ru'da neoliberal anlayışı destekler nitelikte bir sonuca ulaşmıştı. Dünya Bankası bu raporunda az gelişmiş ülkelerde devlet organlarının gereğinden fazla güçlendiklerini, ekonomik gelişmeyi engellediklerini ve özel girişimi boğduklarını belirterek, bu devletlerin lüzumundan fazla bürokratik bir yapıda olduklarını, verimsiz ve çoğunlukla da yolsuzluk ve rüşvetin kol gezdiğini ifade ederek böyle bir sistemle işleyen ülke ekonomisinin Dünya İktisadi Sistemi'nin temel şartlarına entegre olmasının mümkün olmadığı tesbiti yapılmaktaydı.4 Bu tesbitten çıkan sonuç ise ekonominin bürokrasinin zincirlerinden kurtarılması ve devletin ekonomiden elini çekerek altyapı, güvenlik ve siyasi istikrara öcelik vermesi gerektiği yönündeydi.

Türkiye, 1978 tarihinde Dünya Ekonomik Zirvesinde5 (Bonn) alınan kararların aynı zamanda bir aksiyon programı çerçevesinde hayata geçirilmesinin takip edilmesi yönünde katılımcı ülkelerin aldıkları kararlar doğrultusunda 24 Ocak 1980 yılında Dünya Bankası ve Uluslararası Para Fonu (IMF)'nin katılımlarıyla hazırlanan ve "24 Ocak Kararları" olarak bilinen "İstikrar Programı" ile Serbest Piyasa Ekonomisi'ne geçti.

Ülkeler arasındaki yapısal eşitsizliği kaldırması ve uygulanan ülkelerde demokratik bir yapılanma beklenen neoliberal serbest piyasa ekonomisi, uluslararası alanda malın, üretimin, yatırımın ve paranın serbestçe dolaşabileceği bir ekonomik sistemin propagandasını yapmaktaydı. Yani öngörülen dünya ekonomik sisteminde ulusal devlet anlayışı yerini, ticari devlet6 anlayışına bırakmalıydı. Bu ekonomide dünya sistemi ile

bütünleşme sürecinde özellikle Türkiye ve Asya Kaplanları olarak adlandırılan Uzak Doğu ülkeleri gibi gelişmekte olan ülkelerin dünya pazarında pay sahibi olmak için, geliştirilmesi ve üretilmesi fazla spesifik uzmanlık gerektirmeyen sanayi mallarının dış pazarın talebine göre çok çeşitli mal üretimine geçme çabaları vardı. Buna bağlı olarak ülke ekonomilerinin birbirleri ile geliştirdikleri ticari ve siyasi işbirliği 80'li yıllarda karşılıklı bağımlılık (Interdependenz) olgusunun ülkeler arası ilişkilerde artmasına yol açtı. Ticari, yatırım ve finans alanlarında ülkeler arasındaki karşılıklı bağımlılığın artması, üretimin küreselleşmesini ve buna bağlı olarak uluslararası alanda yeni iş kollarının geliştirilmesini beraberinde getirdi.7 Dünya piyasasında sınırlarötesi yatırımlar 1983-90 yılları arasıda dünya üretiminin dört katı, dünya ticari gelişmesinin ise üç katından fazla bir gelişme gösterdi. Dünya Ticaret Konferansı (UNCTAD)'ın verilerine göre Özal'ın vefat ettiği 1993 yılında 38.000 uluslararası firma (multinationale Unternehmen = MNU) dünya çapında 207.000 şubeleri ile anavatanlarının dışında 2121 milyar Amerikan doları sermayeyi kontrol etmekte ve 73 milyon insan çalıştırmaktaydılar.8 Bu veriler bize ekonomik sistemin küreselleşme sürecinde katettiği mesafeyi göstermektedir. Buna bağlı olarak herhangi bir ülkenin kendi içinde almış olduğu ekonomik ve toplumsal alandaki bir karar, diğer ülkeleri de etkilemekte veya tersini ifade edecek olursak, dünya ekonomik sistemi, herhangi bir ülkeinin dünya sistemindeki mevcut yerini koruyabilmesi veya daha fazla pazar sahibi olması, o ülkenin dünya pazarına açılabilecek esnekliği ve kabiliyeti göstererek, dünyadaki ticari ve siyasi bölüşümden pay sahibi olabilmesi gerekli olan ekonomik, sosyal ve toplumsal değişimi gerçekleştirmesine başlıdır.

2. Özal'ın Dış Politika Anlayışına Bir Yaklaşım

Dış politika, genel anlamda ifade edecek olursak, bağımsiz bir Milli Devlet içinde organize olmuş toplumun genel siyasi, ekonomi askeri ve sosyokültürel menfaatlerinin dış ülkere karşı korunmasıdır. Dış politika tek tek olaylardan oluşmamakta, tersine milli, bölgesel ve küresel çerçevede ele alınan ve birbirleriyle uyumlu olması gereken, ekonomik, siyasi, ideolojik, askeri ve güvenlik gibi unsurların toplamının hesaba katıldığı ve değerlendirildiği bütüncül bir stratejiden meydana gelmektedir.

Dış politika, devletin yürütme erki (hükümet) tarafından yürütülür ve yönlendirilir. Real teoriye göre (Morgenthau) Dış politika bir ülkenin uluslararası sistemde mevcut gücünü devam ettirmesini, geliştirmesini ve güvenlik altına almasını sağlar.9 Bir ülkenin dış politikadaki yaptırım gücü o ülkenin ekonomisinin kuvvetine, siyasi yapılanma biçimine, jeopolitik konumuna ve dış politikayı yürütenlerin uluslararasi ilişkilerde kendi tezini savunabilme ve karşı tarafı ikna edebilme kabiliyeti ile orantılıdır.

Bu bütüncül strateji, sorunların tesbit ve tarif edilmesi, kendi çıkarlarının tesbiti, muhtemel çözüm önerilerinin ortaya konması ve nihayetinde şartların gerektirdiği belirli tedbirlerin alınması hususunda karar verilmesi gibi unsurları içeren bir dış politik karar alma süreci çerçevesinde gerçekleşir. Bu değişik faktörler üzerinde yapılan çalışmalar esnasında birbirleri ile rekabet halinde olan bazı görüş ve düşüncelerin mücadelesine sahne olduğu için bu süreç bürokratik bir idari yapı içinde gerçekleştirilir.

Dış politikadaki karar verme sürecinde toplumun dış politika konularındaki talepleri politik sisteme transfer edilir, başka taleplerle birleştirilerek dış politikada gerçekleştirilebilecek ve iç politikada da toplumun değişik grupları tarafından kabul edilebilir bir hale getirilir.10

Dış politikadaki karar alma süreci, devlet ve toplum içinde örgütlenmiş değişik çıkar grupları ve bu grupla-

rın güç mücadelesindeki yaptırım güçleri oranlarında etkilenir veya yönlendirilir. Milli menfaatleri korumak, başka ülkeler yanında saygın bir yer edinmek, diğer faktörlerin yanında (askeri, ekonomik vs.), bölgesel ve küresel değişmelere ve gelişmelere zamanında ve makul bir şekilde reaksiyon göstermeyi de kapsar. Burada dış politika ile ilgili bir değerlendirmede uluslararası ilişkilerde örnek olarak kabul gören kuralları, yapısı ve her ülkenin bağlı bulunduğu ve kendini uymakla mükellef gördüğü uluslararası sistemin konjonktürel tezahürünün göz önünde bulundurulması gerekmektedir.11

Türkiye'de dış ve güvenlik politikalarının temel stratejileri Milli Güvenlik Kurulu (MGK) tarafından belirlenmekte ve Dış İşleri Bakanlığı'nca yürütülmektedir. Genel olarak Türk siyasi hayatında -10 yıllık DP dönemi ve 8 yıllık ANAP dönemi bir tarafa bırakılırsa kısa süren koalisyon hükümetleri dönemlerinde dış işleri bakanlarının sık sık değiş(tiril)meleri, Dış İşleri Bakanlığı'nda siyasi iradenin dış politikada insiyatif sahibi olmalarını zorlaştırmaktadır. Bunun ötesinde Türk dış politikası "Dış Politikanın Önceliği"12 prensibine göre şekillenmekte ve yürütülmektedir.

Özal'ın iktidara gelmesi ile birlikte dış politikaya başka bir faktör daha eklendi. Bu dış politikada karar alma sürecinde 'ekonomik unsurun' ön plana çıkmasıydı13 Çıkar çatışmaları ve düşmanlıklar, ilgili devletlerin menfaatlerine olamayacağına göre, dış politika, ülkeler arasındaki iktisadi ve ticari ilişkilerin geliştirilmesinin sartlarını ve bunun için gerekli olan temel esasları ortaya koymalıydı.14 Türkiye'de ağırlıklı olarak uygulanan klasik "meslek diplomasisi"15 yerine, giderek dış politika ile ilgili görüşlerinin ve uygulamalarının kendini hissettirdiği Özal döneminde "koridor" Türkiye'nin geleneksel dış politikadaki diplomatik oyun

kurallarına uymayan16 Özal'ın dış politika ile ilgili tarzına ayak uydurmakta zorluk çekmekteydi.

Özal, yabancı devlet adamları ile ilişkilerinin kurulmasında devletin resmi yetkilileri yerine bazen iş adamlarını aracı olarak tercih ederdi17 Özal'ın dış politikadaki gelişmelerle ilgili olarak Dış İşleri Bakanlığı'na danışmadan ani kararlar aldığı da bilinen bir durumdur. Özal'ın dış politkada karar alma sürecindeki bu alışılmadık tutumu altında onun genel anlamda Türk bürokrasisini ve özellikle Dış İşleri Bakanlığı bürokrasini, İnönü döneminin derin izlerini taşıyan ve elastiki bir anlayış ve yapıda görmemesi,18 ikinci olarak da ekonomik ve ticari ilişkilerin ağırlıklı olduğu Özal dönemindeki daha çok 'ticaret adamı' tarzıyla yürütülen dış ilişkilere dış işleri bürokratlarının alışık olmaması yatmaktadaydı19 Bunun ötesinde stratejisini ve hareket tarzını iki kutuplu sistem ve güvenlik anlayışına göre belirleyen Dış İşleri Bakanlığı'nın bürokratik yapısı, Soğuk Savaş döneminin sona ermesinden sonra gereği gibi hızlı ve ani karar almayı gerektiren Soğuk Savaş sonrası yeni döneme adapte olamasında zorlanması, Özal'ın özellikle Kuvyet Krizi ve Savaşı esnasında kararları tek başına veya kendi danışmanları ile beraber almasına neden olmuştur. Bu bağlamda Özal'ın dış politikadaki görüşleri ve amaçları ile geleneksel Türk dış politikası çerçevesinde hareket etmeye alışmış bürokratlarla aralarında usul açısından anlayış farkının olması da Özal'ın dış politika ile ilgili kararları tek başına vermesinde başka bir etken olmuştur.

Özal, geleneksel Türk dış politikasını "pasif" olarak nitelendirmekte ve bu politika tarzının temelinde "beni ısırmayan yılan bin yıl yaşasın" anlayışının yatmakta olduğunu ifade ederek, hiç kimseyle ve hiçbir yerde herhangi bir insiyatif kullanılmamasının modern anlayışa uymadığını ve Türkiye'nin modern Dünya tarafında olması gerektigini ifade etmekteydi.20 Uluslararası sistemdeki büyük değişim ve dönüşümlerin ilk habercisi olan

Kuveyt Savaşı'nda yukardaki ifadeleri sarfeden Özal, Kuveyt Savaşı ile ilgili strateji ve harekatı Cumhurbaşkanı olarak neredeyse tek başına yürütmüştür.

Bir kişi tarafından yürütülen dış politikanın, demokratik ve liberal ilkeleri kendine şiar edindiğini her fırsatta ifade eden Özal'ın kendisinin savunduğu bu ilkelere uymadığı, demokratik bir sistemde toplumun hassasiyetlerini göz önünde bulunduran ve devletin kurumlararası işbirliği sonucu ortaya konması gereken dış politikadaki karar alma sürecinin şartlarına uymadığı açıkça ortadadır. Bu yönetim tarzı demokratik kurallara uymamasına rağmen, dünya sisteminde ve bölgede yaşanan hızlı değişimin, o oranda hızlı ve seri karar alması gerektiren şartlarda belirlenmiş bir politika takip etmesini sağlayan21 Özal'ın tek başına karar almadaki davranışının dış ilişkilerde olumlu katkıları olmuştur.

Kuveyt Savaşı esnasında müttefiklerin yanında olmanın milli çıkarlar açısından getireceği kar ve zararı hesaba katarak22 Türkiye'nin milli çıkarlarının o günkü şartlarda ABD'nin yanında olmasının gerektiği düşünceşinden hareketle İncirlik'ten kalkan uçakların Irak'ı vurması ve Özal'ın Kuzey Irak'taki Kürt liderleri ile görüşmesi, Türk dış politikasının geleneksel esaslarından birini oluşturan "Komşu Devletlerin İç İşlerine Karışmama Prensibini"nden sapmalar meydana geldiği de gözlemlenmektedir.23

ABD Başkanı Bush'un Kuveyt Krizi esnasında ilan ettiği Yeni Dünya Düzeni ve birbiri arkasına gelen bölgesel ve küresel değişimin getirmiş olduğu şartlara Türkiye'nin milli çıkarları doğrultusunda uygun politika üretmeye çabalaması Özal tarafından "aktif dış politika" olarak tanımlanmıştır. Emekli büyükelçi Ercüment Yavuzalp'e göre dış politika ile ilgili hareket tarzında "akif" veya "pasif" olarak tanımlanabilecek bir dış poli-

tik anlayış olamaz. Dış politika şartlara ve duruma göre “aktif” veya “pasif” olabilir. Asıl olan dış politikada doğru karar vermektir. “Pasif” politikadan anlaşılan sadece olaylara seyirci kalmak olarak da anlaşılmamalıdır.24 Aktif politikadan anlaşılması gereken -Özal’in görüş ve uygulamaları da bu doğrultuda olsa gerek- uluslararası sistemin stratejilerini, araçlarını ve unsurlarını gereği gibi değerlendirerek bu çerçevede dış politikadaki hareket alanını genişletebilmek amacıyla tüm ilgili ülkelerin karşılıklı çıkarlarına uygun bir dış ve güvenlik politikasının şartlarını oluşturarak, kendi milli çıkarların genişlemesini sağlayacak bir politika izlemektir. Doğru bir dış politikanın yürütülmesi esnasında gelişen olaylara doğru teşhis koyarak ve uygun stratejiler geliştirerek, her zaman kazanç getirmese de en azından milli çıkarların zedelenmesi önlenmelidir. Bu çerçevede Özal’ın ortaya koymuş olduğu dış politikayı aktif fakat savaş çığırtkanlığı yapan veya emperyalist hedefler koyan biri olarak algılamamak gerekir.25 Türkiye’nin Karadeniz Ekonomik İşbirliği’nin oluşumunun baş aktörü olması bu yukarda belirttiğimiz ve Özal tarafından yürütülen “aktif dış politika”nın bir ürünüdür. Aynı şekilde Bosna Savaşı’nda uluslararası kurumlar ve devletler nezdinde yaptığı diplomatik girişimlerde etkili olması ve Türk Askerinin BM Barış Gücü çerçevesinde Somali’de BM Barış Gücü26 (UNUSOM II) komutanlığını alması yine Bosna Hersek’e BM Barış gücü çerçevesinde asker gönderilmesi Özal döneminde başlatılan aktif politikanın hanesine yazılacak gelişmelerdir.

3. Özal Dönemi Türk Dış Politikası

1983-1993 yılları hem Türkiye açısından hem bölge açısından hem de uluslararası sistemdeki radikal değişiklik açısından çok hareketli yıllar olmuştur. Talihin ne garib cilvesidir ki Özal ne kadar Türkiye’nin komşuları, bölge ülkeleri, Avrupa ülkeleri ve ABD ile ikili ilişkilerin düzeltilmesi için çaba gösterdi ve ekonomik alanda işbirliğinin

geliştirilmesi için çaba sarfettiyse, o oranda komşularımızla ve bölgede işbirliğinin geliştirilmesi ve güvenlikle ilgili problemle karşı karşıya kalmıştır. İran ile Irak arasında 1988, yılına kadar kadar süren savaş, ekonomik olarak Türkiye'ye kazançlar getirdiği kadar, Türkiye'yi Kuveyt Savaşı ile birlikte bölge ülkeleri arasında bir problem olmaktan çıkıp, uluslararası bir nitelik kazanan ve Türkiye'nin güvenliğini tehdit eden Kürt sorunuyla karşı karşıya gelmesine neden olmuştur. Soğuk Savaşın, stratejistleri ve dünya politikacılarını şaşırtacak bir biçimde aniden sona ermesi ile Sovyetlerin dağılması ve balkanlardan Orta Asya'ya kadar uzanan coğrafyadaki siyasi, kültürel, etnik çatışmalar Türkiye'nin alışılmadık bir biçimde dış politika ile ilgilenmeye, hızlı karar almaya zorlamıştır.

Özal döneminde neoliberal anlayış Türk dış politikasında ilişkilerin geliştirilmesinde "Dış Politika'nın Ekonomik Temellere" dayandırılması ve aynı zamanda Türkiye'nin toplumsal yapısının liberalleştirilmesi yolunda önemli bir gereklilik olarak görülmekteydi. 80'li yıllarda dünya ekonomik sisteminde gözlemlenen küreselleşmenin yanında giderek artan bir bölgeselleşme süreci de başladı.27

Özal dönemi dış politikasını yönelim itibarıyle üç ana bölüme ayırmamız mümkündür. Özal'ın dış politikadaki sac ayağının birini Türkiye'nin ikili anlaşmalarla ve karşılıklı çıkar birliği temeline dayalı işbirliğinin siyasi ve ekonomik alanda komşuları ile, ikinci ayağını bölge ülkeleri islam dünyası ile işbirliğini geliştirmek ve üçüncü ayağını da batı pazarına açılmak ve batı kurumları ile (AT, BAB, AGIK) var olan ilişkileri en üst seviyeye çıkarmayı hedefliyordu. Özal'ın bölge ülkelerine yönelik yeni politikası daha iktidarının ilk aylarında kendini belli etmekte ve Batı basınında Özal'ın, Türkiye'nın Orta Doğu'nun Japonyası olmasını istediğini,28 Özal'ın politikasının daha modern bir Türkiye hedeflediğini29

ve Özal'ın ekonomiyi liberalleştirmek istediği30 şeklinde yorumlanmaktaydı. 1980 12 Eylülü'nde askeri yönetimin iş başına gelmesindan sonra neredeyse tamamen durma noktasına gelen Türiye-AT arasındaki kurumsal ilişkiler, ancak 1986 yılında tekrar başlayabildi. Fakat buna rağmen Avrupa Parlamentosu 11 Aralık 1986'da aldığı bir kararda Türkiye'nin demokratikleşmede katettiği yolu takdire değer bulduğunu fakat Türkiye ile normal ilişkilerin kurulabilmesi için vaktin henüz erken olduğunu belirtmekteydi.31

Türkiye'nin 14 Nisan 1987 tarihinde AT'a tam üyelik müracaatı Özal döneminde Türkiye'nin dış politikadaki önceliğini de ortaya koymaktaydı. Türkiye, 80'li yıllarda ABD ile olan ilişkilerini 29.3.1980 tarihinde iki ülke arasında yapılan "Savunma ve Ekonomik İşbirliği Anlaşması"32 temelinde geliştirmeye çalıştı. Türkiye'nin ABD ve AT ile ilişkilerini geliştirmek istemesinde, Türkiye'nin Avrupa Birliği'ne girerek Avrupa değerler sisteminin bir parçası olmayı hedefleyen dış politikasının temel yöneliminin yanında tabii ki ABD ve AB'ın (o zamanlar henüz AT) ekonomik ve siyasi imkânlarından faydalanarak dünya sistemi ile daha kolay entegrasyonu gerçekleştirmek amacı yatmaktaydı. Dünya ticaret hacminin %70'nin AB, ABD ve Japonya arasında paylaşıldığı33 göz önüne alındığında, ABD ve AB'la ilişkilerin düzeltilmesi ve geliştirilmesinin önemi de kendiliğinden ortaya çıkmaktadır.

Uluslararası sistemin siyasi etkinliğinden çok ekonomik ve ticari alanlarda ağırlığını hissettirmesine paralel olarak Özal döneminde Türkiye'nin dış politikadaki önceliklerini büyük ölçüde ekonomik ve ticari ilişkilerin

boyutları belirlemekteydi. Yani başka bir ifadeyle Özal'ın dış politikası büyük oranda ekomik ve ticari temellere dayanmakta ve hareket noktasını birtakım ideolojik kaygılardan çok tipik bir işadamı tarzı ile kar-zarar

paritesi oluşturmaktaydı. Fakat Özal, uluslararası sistemin Türkiye'ye dayatmak istediği şartları aynen uygulamak yerine Türkiye'nin içte demokratik bir toplum yapısına kavuşması ve dış ilişkilerde Türkiye'nin jeopolitik, tarihi, dini, askeri ve ticari faktörleri iyi bir şekilde kullanmaya çalışarak, bölgesel (İrak-Iran Savaşı) ve uluslararası çıkar çatışmalarından Türkiye'nin milli menfaatleri doğrultusunda en iyi şekilde yararlanma yollarını aramaktaydı. Bu bağlamda serbest piyasa ekonomisinin öngördüğü temel şartlardan olan devlet ve toplumun liberalleşmesini34 Türkiye'de demokratik kurumların yerleşmesi ve ferdin vatandaşlık bilincinin gelişmesinin önşartı olarak görmekteydi. Yani Özal, "Kendini değiştirmeden umudunu dünyadaki güç dengelerinin değişimine bağlayan, siyaseti toplumsal düzeyde değil uluslararası düzeyde anlamlı gören rejim ve zihniyetler"in35 bir temslicisi olarak değil de, tersine dünyadaki gelişmelerin ve yönelimlerin Türkiye'de askeri müdahalelerin bir daha gerek olmayacak şekilde siyasal ve toplumsal alanda demokratikleşmenin kök salması ve kurumsallaşması için iyi bir fırsat olarak algılamaktaydı.

Özellikle Soğuk Savaş'ın yeniden kızıştığı bloklararası son gerginlik yıllarında (Sovyetler Birliği'nin Afganistan'ı işgali ile İran İslam Devrimi ile Sovyetler'ın güney kuşağında batılılar aleyhine kaybedilen stratejik müttefik İran) ve aynı zamanda 80'lı yıllarda Türkiye'nin etrafında olan gelişmeler -İran-Irak Savaşı, Türkiye'nin Bulgaristan, Yunanistan ve Suriye ile olan gerginliği, Türkiye'nin PKK teröründen kaynaklanan güvenlik sorunları ve PKK'yi destekleyen komşularla olan ilişkilerin düzenlenmesinde ve iş birliğinin geliştirilmesindeki zorluklar, Özal'ın dış politikada bölgeye yönelik yapmak istediği atılımları engelleyen unsurlar olarak karşısına çıkmaktaydı. Fakat tüm bu zorluklara rağmen Özal döneminde Türkiye, komşularından başlayarak bölge ülkeleri, İslam

dünyası ve Batı dünyası ile ikili ve kurumsal ilişkileri öncelikle ekonomik işbirliği çerçevesinde geliştirme yoluna gitmiştir.

3.1. Dış İlişkilerde Denge Politikası

Özal döneminde dış politikadaki ilişkilerin temelini serbest piyasa ekonomisinin belirlediği politik çerçeve oluşturmaktaydı. Bu bağlamda Özal, hem Türkiye'nin komşularıyla olan ilişkilerinde hem de diğer ülkelerle olan ilişkilerde oluşturulacak güvenlik, barış ve istikrar ortamının sürekli olabilmesi, bölgesel ve dünya barışının korunabilmesi için ekonomik ve ticari ilişkilerin uzun vadede ülkeler arasında ekonomik, kurumsal, siyasal ve sosyal yönden karşılıklı bağımlılığa dönüşmesiyle mümkün olacağı görüşündeydi.

Özal, komşuları ile ilişkilerinde onları ilk elde bir tehdit unsuru olarak değil de ekonomik ve ticari alanlarda işbirliğininden başlayarak her alanda zamanla karşılıklı bağımlılığı geliştirerek, etrafında istikrar ve güven ortamının oluşacağı bir Türkiye hedefliyordu. Bu bağlamda çözülmesi zaman alacak ve ilişkileri zedeleyecek sorunların siyasi platformlarda çözüm yollarını boşuna arama yerine, pragmatik davranarak, mevcut sorunları dondurmak suretiyle ilişkilerin düzelmesinde ve geliştirilmesinde öncelikleri ekonomi ve ticari işbirliğinin geliştirilmesini sağlayacak yolları aramak Özal'a daha mantıklı gelmekteydi. Özal bunu şu şekilde ifade ediyordu: "Ülkeler arasındaki ekonomik ilişkiler ne kadar geniş kapsamlı ve uzun vadeli olursa, ülkeler arasında, bölgede ve dünyada o oranda da istikrar, barış ortamı dosthane ilişkiler ve ticari birliktelik sağlanır".36

Özal döneminde Türkiye'nin dış politikasında hem komşu ülkelerle hem İslam dünyasıyla ve hem de Batı ile ilişkilerin geliştirilmesinde daha önceki dönemlere oranla bir denge politikası takip edildiği gözlerden kaçmamaktadır. Bu anlamda Türkiye'nin jeopolitik, jeokulturel ve jeoekonomik konumu da göz önünde bulundurularak Doğu ile Batı arasında

bir köprü vazifesi görmesi gerektigi görüşünden hareketle, Türkiye'nin hem Batı hem de komşu ve İslam ülkeleriyle ilişkilerinin geliştirilmesi birbirlerini tamamlayan faktörler olarak tanımlanmıştır. Fakat bu denge politikası Türkiye'nin Batı'yla olan bütünleşme amacına bir alternatif olarak geliştirilmemiştir.

Köprü işlevinin gereği gibi yerine getirilmesi köprünün birbirlerini bağlamak istediği kıyılara olan bağlantısı ile alakalıdır. Yani köprü işlevinin tam olarak yerine getirilmesi, her iki kıyıda aynı oranda sağlam bağlantıların ve temellerin olmasını gerektirir. Özal 1987 bütçesi üzerinde 9.12.1986 tarihinde TBMM'de yaptığı konuşmasında bunu şöyle ifade ediyordu: "Ülkemiz gelişmiş Batı ülkeleriyle zengin petrol kaynaklarına sahip İslam ülkeleri arasında stratejik bir mevkiye sahiptir. Bulunduğumuz bu mevkinin, hem avantajları ve hem de bize yüklediği bazı güçlükler vardır. Her köprü, birbirinden ayrı düşmüş iki kıyıyı birbirine nasıl bağlar ise, ana tercihleri farklı olan bu iki kültürü kendi yapımızda tenakuza düşmeden yekdiğerine bağlamak mecburiyetindeyiz."37 Bu ifadeler Türkiye'nin sadece Orient ile Okzident arasındaki ilişkilerin nasıl olması gerektiğini anlatmıyor, bunun ötesinde Özal'ın iç politikaya bakışının da anahtarını vermekteydi. Özal, bunun ötesinde Türkiye'nin bölgede komşuları ve İslam ülkeleriyle ilişkilerini geliştirdiği ve İslam ülkeleri tarafından kabul gördüğü oranda Türkiye'nin Batılı ülkelerde ve kurum-

larındaki yerinin sağlamlaşacağı ve Batılı ülke ve kurumlar tarafından kabul gördüğü oranda da komşular ve İslam ülkeleri nezdinde arzu edilen bir partner olarak itibarının artacağını ifade ediyordu. Türkiye bu dönemde Türk dış politikasının ana unsurlarından biri olan "Çifte Stratejiye" dayanan yani Batı değerleriyle ve kurumlarıyla bütünleşmeyi hedefleyen bir dış politikanın yanında, milli çıkarları korumak, ekonomik ve güvenlik alanında imkânlarını genişletmek amacıyle daha önceleri sadece NATO'nun

güvenlik temelinde bölgeye bakışının çerçevesine çıkmayan ve sürüncemeye terkedilen bölgesel işbirliğinin geliştirilmesi esasına dayanan bu uygulamayla Türkiye'nin dış politikasına yeni bir dinamizm kazandırılmıştır.

3.2. Uluslararası İlişkilerde Sivilleşme Çabaları

Ekonomik çerçevede diğer ülkelerle ilişkilerin geliştirilmesi, Özal tarafından Türkiye'nin diğer ülkelerle olan sorunlarının çözümüne yardımcı olması ve mevcut sorunların çatışmaya değil, iş birliğine dönüşerek barış ortamının sağlanmasında önemli bir araç olarak görüldü. Özal'ın özellikle ilişkilerin problemli olduğu Türkiye'nin komşularıyla ilişkileri ekonomik işbirliği temelinde geliştirmesi yönündeki çabaları bu çerçevede görülebilir.

Yunanistan'da Papandreu Başbakanlığındaki Sosyalist PASOK hükümeti iktidara geldikten sonra Yunanistan'a yönelik asıl tehdidin Türkiye'den geldiği iddasına dayanan yeni bir savunma doktrini hazırlarken, Özal 1984 yılında Yunan vatandaşlarına -dış işleri ve istihbarat birimlerinin muhalefetine rağmen- vize uygulamasını tek taraflı olarak kaldırdı. Özal bu konuda da ekonomik çerçeveden yaklaşmaktaydı ve 31.03.1984 tarihinde yaptığı bir basın toplantısında Yunan vatandaşlarının Türkiye'ye gelmelerinin ekonomiye katkı sağlayacağını savunmaktaydı. Özal aynı konuda 1987 bütçesi ile ilgili 9.12.1986 tarihinde TBMM'sinde yaptığı konuşmada 200 bin Yunan vatandaşının Türkiye'yi ziyaret ettiğini ve bu insanların Türkiye'den ayrılan kimseler olduğunu, Türkiye'yi gezdiklerini söyleyerek halklar arasında düşmanlıkların olmadığına inandığını ifade etmektedir.38 Özal burada komşularla ilişkilerin başka bir perspektifine de işaret etmektedir: Değişik ülkelerin insanlarının ülkeleri karşılıklı olarak ziyaretinin birbirlerini tanımalarına, önyargıların karşılıklı olarak kalkmasına ve bunun da ülkeler arasında devlet düzeninde ilişkilerin gelişmesine katkıda bulunacağını düşünmekteydi. Bu aynı zamanda Özal'ın

Osmanlı mirasının vermiş olduğu tarih, kültür ve coğrafi yakınlığın komşu ülkeler arasındaki ilişkilerin düzenlenmesine ve gelişmesine yardımcı olacağı görüşü ile de ilgiliydi. Anitkabir'e ziyareti resmi programdan çıkarmak şartıyla Türkiye'ye geleceğini söyleyen İran Başbakanı Musawi'nin bu isteği -Dış İşleri ve bazı kesimlerin muhalefetine rağmen- Özal'ın kabul etmesinin altında yatan neden de Türkiye'nin İran'la olan ticaret hacminin yüksekliği39 ve Özal'ın İran pazarını kaçırmak istememesi, ticari ilişkileri daha da geliştirmek arzusuna dayanmaktaydı.

Özal döneminde bir taraftan dış ilişkilerin ekonomik boyutu ön plana çıkarken diğer taraftan dış politikada Özal'ın çizgisini Türkiye'nin uluslararası ilişkilerde yaşadığı ve ulusal güvenliğini tehdit eden birçok soruna rağmen "Uluslararası Sistemin Sivilleşmesi" olarak algılamak mümkündür. Uluslararası Sistemin Sivilleşmesi diye ifade edilen yaklaşım, ülkeler arasında var olan sorunların çözümünde çatışmaların engellenmesi, sorun çözme sürecinde savaşın bir çözüm aracı olarak ortadan kaldırılmasını öngörmektedir. Demokratik bir sistemde çatışma ve ortaya çıkan ihtilafların değişik kurumsal platformlarda karşılıklı olarak ifade edilmesi, problemlerin çözüm süreçlerinde uzlaşma platformlarında değerlendirilerek tarafların kabul edebileceği çözüm yollarını aramayı içermektedir.40

Uluslararası Sistemin sivilleşmesi temelinde çatışmaların ve şiddetin azaltılması, uygun çözümlerin bulunması konusunda, 'Güç Rekabeti' ve karşılıklı bağımlılık (Interdependenz)41 temelinde çözüm aranmaktadır. Bu konu şu şekilde ifade edilmektedir:

"Uluslararası sistemde uzun zamandır iki süreç gözlemlenmektedir: Değişik boyutlarda kendini gösteren Güç Rekabeti ve değişik oranlarda var olan karşılıklı bağımlılık durumu. Uluslararsı sistemin bu iki faktörü barış projesinin ilgi alanı içindedir: Güç Rekabeti ile meşgul olunmakta, çünkü

güç mücadelesi sıcak çatışmalara şiddete kadar varabilir, Interdependenz ise güç mücadelesinin altını oyarak veya onu kuşatarak bu rakabeti etkisiz hale getirebilir. Bu iki faktör arasında diyalektik bir ilişki bulunmaktadır: Güç rekabetinin boyutları küreselleştiği oranda Interdependenz anlayışının çatışmaların önlenmesine yardımcı olması konusundaki şansı azalır; (İki ülke arasında) karşılıklı bağımlılık ne kadar belirleyici olur, ilişkilerde etkinlik gösterirse, o oranda da güce dayalı rekabetin geri plana itilmesi ve kaçınılmaz gibi görülen çıkar çatışmalarının barışcıl yollarla çözümlenmesine yönlendirilmesi ihtmali büyük olur. Şiddet tehdidi ile özellikle sıcak çatışmaların çıkması ihtimalinin büyük olduğu güç rekabetinde sorunların çatışmaya dönüşmeden barışcıl bir ortamda çözebilecek ilkelerin, platformların ve kriz çözme mekanizmalarının oluşturulması sivillişme sürecinin bir ödevidir. Sivilleşme süreci her şeyden önce sorunların şiddetin bir sorun çözme aracı olarak başvrulmadan barışcı yollara dönüştürülmesi ile ilgilidir. Burada asıl amaç, gücün azaltılması veya tama-

men ortadan kaldırılması değil, ilişkilerde gücün sınırlandırılmasıdır.”42 Burada şöyle bir düşünceden hareket edilmektedir: Toplum içinde şiddet kullanmasını istemeyen, bunun ona utanç vereceğini ve çevresi tarafından horlanacağını bilen fert, sorunların çözümünde çatışmayı körüklemekten ziyade kendisini kontrol etmesini bilecek, sorunun çözümü için başka yollara ve araçlara başvuracak ve şiddet kullanmaktan vazgeçecektir. Bunun ötesinde kendi kendini kontrol etmesini bilen ve iyi bir oto kontrol sistemi geliştiren, toplum içinde de kendi güvenliğinden kaygı duymayacak ve kendi hissiyatını kontrol altına almayı ve uzlaşmacı bir tavır sergilemeyi becerebilen ferd, böylece kendi kontrolünü kendi yapacak ve dışarıdan özgürlüğünü, hareketini kısıtlayacak zoraki sınırlamalara maruz kalmayacaktır.43 Aynen ferdin toplum içinde gösterdiği bu davranış tarzı

gibi ülkelerde uluslararası camiada kendisini zora ve sıkıntıya sokacak şiddet kullanmaktan vazgeçerek sorunların halledilmesinde barışcıl yolları deneyecek ve dışarıdan bir zorlamaya ve müdahaleye fırsat bırakmadan kararları kendi alacaktır. Özal'ın dış politikada birçokları tarafından eleştirlere neden olan uluslararası konjonktüre göre tavır takınması konusunda izlediği yol yukarıda ifade etmeye çalıştığımız ilişkilerin sivilleşmesine uygun olan bir anlayış tarzına dayanmaktaydı.44

Türkiye ile Yunanistan Mart 1987'de Ege karasuları ve Ege Denizi üzerindeki hava kontrolü konularındaki anlaşmazlıktan dolayı savaşmanın eşiğine geldiklerinde, Özal'ın Yunanistan altı deniz mili dışına çıkmadığı sürece Türkiye'nin de Ege'de altı milin dışındaki karasularında petrol araştırması yapmayacağı açıklaması iki ülke arasındaki ilişkilerde bir dönüm noktası olan "Davos Ruhu"na giden yolu açtı. 31 Ocak 1988'de Yunanistan Başbakanı Andreas Papandreu ile Türkiye Başbakanı Turgut Özal'ın arasında gerçekleşen Davos Zirvesi'nde iki ülke arasında var olan sorunların çözümünde savaşı ve şiddet kullanmayı sorun çözme aracı olarak kullanmayacakları ve bu konuda savaşla ve şiddet kullanmakla tehdit etmeyecekleri konusunda anlaşmaya varmaları, iki ülke arasındaki güç rekabetinde güç kullanarak problemlerin halledilmeye çalışılması yolunun sınırlandırılması veya kapanması ve iki ülke arasındaki çatışma ortamının sivilleşme sürecine geçmesinde önemli bir adım oluşturmuştur. Uluslararası camiada ABD Başkanı Nixon'un Çin'i ve Mısır Devlet Başkanı Sedat'ın İsrail'i ziyareti kadar önemli görülen Özal'ın Haziran 1988 tarihinde gerçekleştirdiği Menderes'den (1952) sonra ilk olan Atina ziyareti, Yunanistan ile Türkiye arasında var olan bugünkü barış politikasının temellerini atmıştır. Keza Özal'ın özellikle komşu ülkelere, İran ve Irak'a iktidara gelmesinin hemen ardından birden fazla olan ziyareti, PKK ve GAP (su sorunu) dolaysıyla ilişkilerin sürekli bozuk olduğu Suriye'yi (Temmuz

1987) ziyareti; müttefik ABD'nin muhalefetine rağmen Moskova (1985 Başbakan, 1991 Cumhurbaşkanı olarak) ziyareti ve Doğalgaz Antlaşması, çeşitli Arap ve İslam ülkleri ile Uzak Doğu'ya yani Asya Kaplanlarına yaptığı ziyaretler; ABD ve Avrupa ülkelerine yaptığı ziyaretler bir denge politikası ve Türkiye'nin dış pazarda yatırım imkânlarını ve ticari işbirliğini geliştirmeye yönelik çabalardı. Daha 1985 yılında Türkiye, İran ve Pakistan arasında kurulan ve Sovyetler'in dağılmasından sonra Orta Asya'daki Türki Cumhuriyetleri'nin de üye olduğu (1992) Ekonomik İşbirliği Teşkilatı (ECO)'nun hayata geçirilmesi 80'li yıllarda dünya ekonomik sistemindeki küreselleşmeye paralel olarak gelişen uluslararası ticaretin ve siyasetin buna gağlı olarak ülke güvenliğinin sağlanması yönünde bölgeselleşme trendini vaktinde görerek bu konuda alınmış isabetli bir karardı.

3.3. Dış Politikada Yeni Kimlik Yeni Açılım: Neo-Osmanlılık

Soğuk Savaş'ın bitmesiyle birlikte Balkanlar'da Orta Doğu ve Orta Asya'ya kadar uzanan cografya, Soğuk Savaş sonrası belirsizliklerin, etnik çatışmaların ve savaşlardan en yoğun oldugu bölgelerdi. Türkiye'nin hem joepolitik olarak merkezinde olduğu hem de tüm tarihi, dini ve etnik bağlarının bulunduğu bu bölgeler, aynı zamanda Türkiye'nin Soğuk Savaş sonrası dış politikasında stratejik öneme sahip ve milli çıkarlarını ve güvenliğini birinci derecede ilgilendirlen bir konumdaydılar. Bu bakımdan Özal'ın Cumhurbaşkanlığına rastlayan bu dönemde Kuveyt Savaşı'ndan sonra ortaya çıkan Dünya Sistemi'nin yeniden yapılanma sürecinde Türkiye'nin de yeni bir dış politika ile yeni bir strateji geliştirmesi gerekiyordu.

Özal uluslararası sistemde Soğuk Savaş dönemi dengelerinin ve status quo'nun bozulduğu ve yeniden yapılanma sürecine girdiği Yeni Dünya Düzeni'nde Türkiye'nin uluslararası sistemin sadece edilgen bir uydusu

konumunda değil, Dünya’nın yeniden yapılanma sürecine aktif olarak katılmak suretiyle küresel sistemi yönlendiren dünya ülkelerinden biri olmasını hedefliyordu. Bu bağlamda Özal’ın bu dönemde ortaya attığı iç politikaya yönelik “İkinci Değişim Programı”45 ile dış politikada Balkanlar’dan Özal’ın ifadesi ile “300 yılda bir gelebilecek tarihi bir fırsat” olan Orta Asya’yadaki Türki Cumhuriyetleri’ni kapsayan geniş bir alanı içine alan bölgeye yönelik “Neo-Osmanlılık”46 tezi Dünya Sistemi çerçevesinde Türkiye’nin bölgede etkinliğini artırmayı ve Türkiye’yi “Dünya’da 15 en zengin ülke arasına getirmeyi” hedefleyen yeni bir atılım planıydı. Neo-Osmanlılık, Nur Vergin’e göre Türkiye’nin egemenlik sınırlarının ötesindeki eski Osmanlı mirasina sahip çıkma an-

layışını içermekteydi. Aynı şekilde Neo-Osmanlı görüşü, devlet seçkinlerinin ortaya koydukları politikaya karşı geliştirilmiş ve devlet elitleri tarafından sessizce kabul görülen Dünya Sistemi’nin edilgen bir parçası durumuna getirilme anlayısında karşı durma politikasıydı.47 Neo-Osmanlı Konseptine göre Türkiye’nin yeni dış politikası, Balkanlar’dan Orta Asya’ya kadar uzanan bölgede Osmalı mirasının yeniden hatırlanması ve Türklerin ikinci plana itilen kimliklerinin bütününü oluşturan unsurların dış politikaya yansıtılmasıydı. Bu yüzdendir ki Özal’ın o dönemde “Türkiye Cumhurbaşkanı, Müslüman Osmanlı” olarak adlandırılmasında bir beis görülmemiştir.48 Kendisine yakıştırılan bu ünvana uyan davranış sergileyen Özal, kendini Kuzey Irak’taki Kürtlerin hamisi olarak görmekteydi ve 18 Şubat 1993’te Taksim meydanında Bosna katliamını protesto eden halka, Bosnalıların 60 milyon kardeşlerinin bulunduğunu, Bosna’nın Türkiye’nin Endülüsü olduğunu ve Bosna’nın kaderinin Endülüsün kaderi gibi olmasına Türkiye’nin müsade etmeyeceğini söylüyordu.49 Neo-Osmanlılık aslında Özal’ın iktidara geldiği günden beri uyguladığı politikanın, uluslararası şartların değişmesinin de yardımıyla, nihai hedeflerini ortaya koymaktaydı.

Nur Vergin Özal'ın 1985 tarihinde ABD'ye yaptığı resmi ziyarette ABD'li yetkililere söylediği "Biz sizden yardım istemiyoruz, biz sizinle ekonomik alanda iş birliği yapmak istiyoruz" sözleriyle daha o zamanlar Türk dış politikasında Neo-Osmanlı anlayışın izlerini taşıdığını ifade etmektedir.50 Yani içte demokratik kurumların demokratik bir anlayışın yerleştiği, ekonomisini geliştirmiş, hem Doğu hem de Batı ülkeleri tarafından itibarlı bir ülke olarak görülen bir Türkiye. Bu bağlamada Neo-Osmanlı'nın "akıncıları" ne askerler ne de dış işleri mensuplarıydı. Bu "akıncılar" Cengiz Çandar'ın deyimiyle "emperyal vizyon'un51 motoru olan işadamlarından oluşmaktaydı ve Özal'ın hedeflediği Dünya'nın en zengin 15 ülkesinden biri olmak ancak Türkiye'nin içeride devletin milletin değerleriyle barışmasıyla, fertlere vereceği güven ortamında ekonomik olarak dünyaya açılmasıyla mümkün olabilirdi.

Sonuç

Gerek 80'li yıllarda Özal'ın dış politikaya getirdiği yeni dinamizm ve gerekse Kuveyt Savaşı, Soğuk Savaş'ın sona ermesi, Sovyetler Birliği ile Yugoslavya'nın dağılmasından sonra uluslararası sistemde meydana gelen boşluk ve belirsizlik ortamı, Türkiye'nin kırk yılı aşkın devam eden bloklaşma temelinde geliştirilen dış politika ve savunma stratejilerinin değişmesini zorunlu kıldı. Bu dönemde Türkiye bir taraftan dış politikasında tarihi, kültürel, dini, etnik ve stratejik etki alanında aktif siyaset anlayışı geliştirmeye çabalarken diğer taraftan uluslararası sistemin yeniden yapılanması esnasında ABD, AB gibi dünya sisteminin şekillenmesinde söz sahibi olan ülke ve kurumlarla stratejik iş birliği geliştirmenin yollarını arayarak uluslararası arenadaki etkinliğini artırmanın çabasına girdi. Diğer taraftan bölgede ilişkilerin geliştirilmesinde insiyatif kullanarak ekonomik ve güvenlik alanlarında iş birliğinin artırılması konusunda çaba gösterdi. Bu bağlamda Türkiye, bizatihi kurulmasında

öncülük ettiği ve 1992'de İstanbul'da üye ülkelerin devlet ve hükümet başkanlarının katılımıyla kurulan Karadeniz Ekonomik İşbirliği Örgütü gibi bölgesel kurumlar aracılığı ile bölgede çıkabilecek muhtemel çatışmaları örgüt içindeki mekanizmalarla dengelemeye ve barışçı yollardan çözmeye ve böylece geçiş sürecinden bölgesel barışı ve istikrarı korumaya yönelik açılımlar yaparken, yine aynı örgüt çerçevesinde bölge ülkeleri ile ekonomik iş birliğini geliştirerek hem ekonomik ve ticari alanda yapısal entegrasyonu gerçekleştirmeyi hem de üye ülkeler arasında karşılıklı güven ortamının geliştirilmesini amaçlamaktaydı. Karadeniz Ekonomik İş birliği kurulmadan önce daha Kuveyt Savaşı esnasında Özal, Kuveyt Savaşı sonrası, Orta Doğu'da değişen dengelerin ve ortaya çıkan boşluğun Türkiye'nin liderliğinde doldurulabileceğini52 ifade ederken yine ekonomik ilişkilerin liberal anlayış temelinde geliştirilmesi ve Orta Doğu'da barış ve istikrarın yeniden tesis edilip korunabilmesi için ekonomik bir birliğin kurulması önerisini ortaya atıyordu.53 Soğuk Savaş sonrası belirsizliklerin yoğun yaşandığı dönemde Özal'ın dış politikada gösterdiği çabalar, ekonomik iş birliği çerçevesinde güvenlik, barış ve istikrarın korunması için karşılıklı menfaatlerin korunduğu bir güven ortamı meydana getirilmesine ve Türkiye'nin komşularıyla sorunlu bir ülke olmaktan çıkıp, Balkanlar'dan Orta Asya'ya kadar uzanan bir alanda ekonomik, ticari ve güvenlik alanlarında iş birliğini geliştirmiş bir barış kuşağı oluşturulmasına katkı sağlamaktı. Sovyetlerin dağılmasından sonra oluşturulmaya çabalanan fakat başarıya ulaşamayan Türki Cumhuriyetlerle her konuda ortak hareket etme isteğinin bir tezahürü olan, Türk Dünyası Birliği'nin kurulması için emek sarfeden Özal'ın son yurt dışı gezisi olan ölümünden bir hafta önce gerçekleştirdiği yüklü ve yorucu bir program olmasına rağmen beklentilerin altında gerçekleşen hatta düş kırıklığı ile buruk bir şekilde geri dönülen Orta Asya gezisi bir bakıma dış politikada

alınacak başarıların sabır ve uzun vadede ve ancak yeteri kadar faktörlerin bir araya gelmesinden sonra gerçekleşebileceğini de göstermiş olmaktadır.

1 Bkz. R. Seidelmann, “Außenpolitik”, Wichard Woyke (editör) “Handwörterbuch Internationale Politik”, Bundeszentrale für politische Bildung, Bonn, 5. Auflage, 1994, s. 15.

2 1963-73 yılları arasında ortalama %6 olan büyüme hızı 1973-82 arasında %2’ye düştü. GATT internationale Trade. Alıntı: Gerhard Fels, Krisenpunkte des Weltwirtschaftssystems, “K. Kaiser/H. -Peter Schwarz (editör), “Die Weltpolitik” Bundeszentrale für politische Bildung, Bonn, 1987, s. 169 dipnot 1.

3 Bu konuda daha geniş bilgi için bkz. Franz Nuscheler “Das Nord-Süd-Problem”, Grundwissen Politik içinde; Bundeszentrale für politische Bildung, 1993, Bonn, s. 383 ve devam.

4 A.g.e., s. 360-361.

5 Dünya Ekonomik Zirve toplantısına ABD, İngiltere, Federal Almanya, Fransa, Japonya, İtalya ve Kanada devlet ve hükümet Başkanları ile AT-Komisyonu Başkanı katıldı. Norbert Kloten, “Die Koordinierung

westlicher Wirtschaftspolitik”, K. Kaiser/H. -Peter Schwarz (editör), Weltpolitik, Bundeszentrale für politische Bildung, Bonn, 1987, s. 378-397.

6 K. Kaiser/B. May, “Weltwirtschaft und Interdependenz”, K. Kaiser/H. -Peter Schwarz (editör) Die neue Weltpolitik, Bundeszentrale für politische Bildung, Bonn, 1995 s. 396.

7 A.g.e., s. 398.

8 Bu konuda bkz. Michael Kreile, “Die Industrialisierung von Produktion und Dienstleistungen”, K. Kaiser/H. - Peter Schwarz (editör), Die neue Weltpolitik, Bundeszentrale für politische Bildung, Bonn, 1995, s. 214 ve devam.

9 R. Seidelmann, “Außenpolitik”. Wichard Woyke, (editör), a.g.e.., 1994, s. 16.

10 Ernst-Otto Czempiel, “Der Zusammenhang von Selbstbestimmung. “ In: Erich Reiter (Hrsg.) “Jahrbuch für internationale Sicherheitspolitik” 1999, s. 84.

11 R. Seidelmann, a.g.e.., 1994, s. 15.

12 “Dış Politika’nın Önceliği (Primat der Außenpolitik) kavramı uluslararası sistemde” bağımsız ülkeler arasında sıkı ve katı kurallar çerçevesinde gerçekleştirilen her türlü güç mücadelesi olarak” anlaşılmaktadır. Buna göre dış politikada alınan kararlar, kamuoyu tarafindan tartışma konusu olmamalı ve değerlendirilmemelidir. Dış politika bu iş, konusunun uzmanı olan, dış politikayı yürüten ve yönlendiren devlet adamına bırakılmalıdır. Bu bakımdan “dış politikanın önceliği prensibi” kendisini toplumun beklentilerinden ve değerlerinden muaf tutma hakkını kendinde görür. Bundan başka iç politikadaki yapılanma ve ihtiyaçların, dış politikanın istekleri doğrultusunda şekillendirmesi öngörülmektedir. Bu konuda bkz. Erwin Häckel, “Ideologie und Außenpolitik”. Wichard Woyke (editör), a.g.e.., 1994, s. 145.

13 Ufuk Güldemir, Cumhuriyet, 12. 11. 1991.

14 Başbakan Özal'ın Basın Toplantısı, Ankara, 31. 3. 1884.

15 Klasik Meslek diplomasisi 19. Yüzyılda büyükelçilik mesleğinin gittigi ülkedeki önemini ve misyonunu ifade etmektidir. Uluslararası ilişkilerde zamanla gelişen diğer diplomaktik girişimlere oranla büyük elçilik mesleğinin önemi azalmıştır. Onun yerine 20. Yüzyıl da daha çok konunun uzmanlarından oluşan delegasyonlar, sık sık çeşitli platformlarda görüşme imkânı bulan hükümet ve devlet başkanları bu görevi üstlenmektedirler. Bkz. Hedley Bull, "Die anarchische Gesellschaft". Karl Kaiser/Hans-Peter Schwarz editör), a.g.e.., 1987, s. 42 ve devam.

16 Bkz. Ercüment Yavuzalp, Dış Politika'da Oyunun Kuralları, Bilgi Yayınevi, 1. Baskı, Ankara, 1998, s. 40 ve devam.

17 Başbakan Özal ile o zamanlar ABD Başkan yardımcısı olan Bush arasında ilk ilişkiyi sağlayan, bir işadamı olan Tarık Şara'dır. U. Güldemir, Cumhuriyet, 12. 11. 1991.

18 Bu konusa bkz., Mehmet Barlas, Turgut Özal'ın Anıları, Sabah Yayınları, İstanbul, 1994.

19 Bu konu ile ilgili olarak bkz. E. Yavuzalp, a.g.e.., 1998.

20 Y, Gökmen, Özal Sendormu, a. a. O., 1992, S. 16.

21 Osman Gönültaş, "Rolle und Beitrag der Türkei". Harmut Zeher (editör)" Der Golfkonflikt", 1992, s. 298.

22 Bu konuda Cumhurbaşkanı Turgut Özal 18 Ağustos 1990 tarihinde Türk basın mensuplarıyla Çankaya'da bir bir toplantı düzenlemiş ve Özal bu toplantıda yazılmaması kaydıyla Türkiye'nin Kuveyt Krizindeki tutumunu, temel stratejisini ve o yabancı devlet adamları ile yaptıkları görüşmelerden ortaya çıkan sonuçları ve Türkiye'nin sıkıntılarını anlatmıştır.

23 H. Kramer, a.g.e.., 1991, S. 30.

24 E. Yavuzalp, a.g.e.., 1998, S. 81 ve devam.

25 Şule Kut, “Türkiye’nin Soğuk Savaş Sonrası Dış Politikasının Anahtarları” Gencer Özcan/Şule Kut (editör) En Uzun On Yıl, 2000, “En Uzun Onyıl –Türkiye’nin Ulusal Güvenlik ve Dış Politika Gündeminde Doksanlı Yıllar”, Büke Yayınları, 2. Baskı, İstanbul, 2000 s. 43 ve devam.

26 Bkz. Çevik Bir, Somali’ye Bir Umut, Sabah Kitapları, Birinci Baskı, İstanbul 1999.

27 Bernhard May, “Die neuen Herausforderungen für den Freihandel”, K. Kaiser/H. -Peter Schwarz (editör), Die neue Weltpolitik, Bonn, 1995, s. 241.

28 Paus B. Henze, The Christian Science Monitor, 21. 02. 1984.

29 Heiko Flottav, Süddeutsche Zeitung, 21. 02. 1984.

30 David Barchard, Financial Times, 20. 12. 1983.

31 Avrupa Topluluğu Resmi Gazetesi, Nr. C7/109, Dok. B2-1234/86.

32 Türkiye ile ABD arasında yapılan “Savunma ve Ekonomik İşbirliği Anlaşması” için bkz. Kurt Jakobs Zur Entwicklung der amerikanisch-türkischen Beziehungen, SWP-Ebenhausen, 1980, und Ali L. Karaosmanoğlu, “Basra Güvenliği ve Doğu Anadolu’daki Havaalanları Tartışması: Yanılgılar ve Kuruntular”, Dış Politika Dergisi, (Foreign Policy), Ankara, Mayis 1893, S. 3-9.

33 K. Kaiser/B. May, a.g.e.. S. 397.

34 80’li yıllarda uygulanmaya konulan Neoliberalizme eleştirel bir bakış için bkz. “Friedhelm Grützner, “Neoliberalismus und Kommuntarismus” In: Vorgänge Zeitschrift für Bürgerrechte und Gesellschaftspolitik. Nr. 148, 4/99 (Dezember) s. 40-41.

35 Ali Bayramoğlu, Yeni Şafak, 16 Ocak 2002.

36 Başbakan Özal’ın Mısır Devlet Başkanı ile birlikte Basın Açıklaması, Kahire, 15. 2. 1988, Başbakan Özal’ın Dış Seyahatlerde

Konuşmaları 1987-1988, Başbakanlık Basımevi, Ankara, 1988, s. 5.

37 Başbakan Turgut Özal'ın 1987 Bütçesi Sebebiyle 9 Aralık 1986 tarihinde Türkiye Büyük Millet Meclisi'nde Yaptığı Konuşma, Başbakanlık Basımevi, Ankara, 1986, s. 34.

38 Başbakan Turgut Özal'ın 1987 Bütçesi Sebebiyle 9 Aralık 1986 tarihinde Türkiye Büyük Millet Meclisi'nde Yaptığı Konuşma, Başbakanlık Basımevı, Ankara, 1986, s. 17.

39 Türiye'nin İranla 1984 yılında 3 Milyar Dolarlık ticaret anlaşması imzaladı ve İran Türküye'nin F. Almanya'dan sonra 1985'te en büyük ticari ortağıydı.

40 R. Meyers, 1993, s. 283-85.

41 Güç kavramı uluslararası bir aktörün, yani bir ülkenin, başka bir ülkeyi veya ülkeleri normalde yapmayacağı işleri zor kullanarak yaptırabilme veya ilişkilerin sonuçlarını etkileyebilme kabiliyeti olarak tarif edilmektedir. Inderdependenz ise genel anlamda ülkelerin arasındaki ilişkilerde birbirlerini değişik şekilde ve oranlarda etkileme durumudur. Robert O. Keohane/Joseph S. Nye, "Macht und Interdependenz", K. Kaiser/H. -Peter Schwarz (editör), Weltpolitik, Bundeszentrale für politische Bildung, Bonn, 1987, s. 75.

42 D. Senghaas, alıntı: R. Meyers, Grundbegriffe, Grundstrukturen und theoretische Perpektiven der Internationalen Beziehungen", Grundwissen Politik içinde. Bundeszentrale für politische Bildung, Bonn, 1993, s. 284.

43 R. Meyers a.g.e.. s. 283.

44 Irak'ın Kuveyt' işgalin ardından 7 Ağustos 1990 tarihinde Irak'a BM tarafından uygulanmaya konan ekonomik ambargo kararına (karar 661) Türkiye'de uyarak aynı gün Kerkük-Musul-Yumurtalık petrol boru hattını kapattı. Bu husuta Özal ağır eleştiriye maruz kaldı. Özal bu konuda 18

Ağustos 1990'da Çankaya'da Türk basın mensuplarına yayınlanmaması şartıyla (off the record) yaptığı açıklamada, BM kara-

rından bir gün sonra Türkiye'ye gelen ABD Dış İşleri Bakanı Baker'in Özal'a 'Şayet boru hattını kapatmasaydınız liman çıkışında de gemileri albukaya alacaktık' dediğini belirterek, böyle bir durumda Türkiye'nin zorda kalacağını ifade etmektedir. Özal, zaten alınması gereken bir kararı almada erken davranarak, Türkiye'nin dış politikasına dışardan herhangi bir müdahaleye imkân tanımamıştır.

45 Bkz. Cumhurbaşkanı Turgut Özal'ın Marmara Kulübünde Konuşmaları: "Geleceğe Bakış-Değişim-" İstanbul 16. 10. 1992, Cumhurbaşkanı Turgut Özal'ın 2000'li Yıllara Doğru Konuşmaları, Bilgisayar Kongresi. Atatürk Kültür Merkezi, 28 Mayıs 1990, Ankara, 3. İzmir İktisad Kongresi, 4-7 Haziran 1992, Cumhurbaşkanı Turgut Özal'ın Açılış Konuşmaları.

46 Neo Osmanlılık kavramı Türkiye'de ilk defa Nur Vergin ve Cengiz Çandar tarafindan ortaya atılmış ve Özal'ın o dönemdeki dış politikada öngördükerinin çerçevesini tanımlayan bir kavramdır. Özal'ın Balkanlar'dan Orta Asya'ya kadar uzanan bölgede Türkiye'nin oynayacağı rolü ve bunu hangi temellerde gerçekleştirmesi gerekiğini Türkiye Günlüğü Dergisinde yayımlanan Mustafa Çalık'la yapılan bir mülakatında (Türkiye'nin önüne Hacet Kapıları) anlatmaktadır. Neo-Osmanlılık Projesinin Türkiye'nin klasik politikasının bir devamı olup almadığı konusundaki tartışmalar için bkz. Şaban Çalış, "Ulus Devlet ve Kimlik Labirentinde Türk Dış Politikası", Liberal Düşünce Dergisi, Kış/1999; M. Hakan Yavuz, "Değişen Türk Kimliği ve Dış Politika", Liberal Düşünce Dergisi, Kış/1999; Metin Sever/Cem Dizdar, İkinci Cumhuriyet Tartışmaları, Başak Yayınları, 2. Baskı, Ankara, 1993; Muhittin Demiray, Die regionale Außen – und Sicherheitspolitik der Türkei in der Ära Özal

(1983-1993) Vor dem Hintergrund der innenpolitischen Entwicklungen", Doktora Tezi, Hamburg Üniveristesi, Internet Doktora Sitesi, 2001 Hamburg,

47 Nur Vergin, Yeni Zemin, Ocak 1993, s. 93.

48 Zeynep Göğüs, "Türkiye Cumhurbaşkanı: Müslüman Osmanli", Hürriyet, 19. 04. 1993.

49 Türkiye Günlüğü, 22/Bahar 1993, s. 8-15.

50 Nur Vergin, Yeni Zemin, Ocak 1993, s. 93.

51 M. Sever/D. Dizdar (editör), a.g.e.., 1993, s. 110.

52 Özal: "Ankara wird Führungsmacht" (Ankara lider ülke olackatır), FAZ, 25. 1. 1991,

53 Cumhurbaskani Turgut Özal ile Mülakat, Hürriyet, 31. 3. 1991.

SEKSENDÖRDÜNCÜ BÖLÜM:

TÜRKİYE CUMHURİYETİ DEVLET TEŞKİLÂTI

Türkiye Cumhuriyeti'nin Devlet Yapısı / Prof. Dr. Turgay Ergun [s.303-333]

Türkiye ve Orta Doğu Amm İdaresi Enstitüsü (TODAİE) Genel Müdürü / Türkiye

I. Cumhuriyet Dönemindeki Gelişimin Genel Çizgileri

Kamu yönetiminin Türkiye Cumhuriyeti dönemindeki gelişimine kısaca bakarsak şunları saptayabiliyoruz: Türkiye Cumhuriyeti, kuruluş yıllarında, yeni koşulların gerekli kıldığı değişmeler dışında, Osmanlı devlet bürokrasisini olduğu gibi devralmış bulunmaktaydı. Cumhuriyet, devleti baştan başa yeniden biçimlendirme ve ekonomiyi yeniden düzenleme çabası içine girince bürokrasi büyüyerek yönetsel görev alanları genişlemiştir. Cumhuriyetin ilanından hemen önce de 9 Ekim (teşrinievvel) 1923 (1339) tarihinde başkent İstanbul'dan Ankara'ya taşınmıştı. İsmet İnönü anılarında bunun nedenlerini şöyle anlatıyor:

"İstanbul'un hükümet merkezi olması halinde Babıali kadrosu diye muayyen bir şeyden ürktüğümüz yok. Yalnız Babıali insanlarının değil, İstanbul entellektinin, geçmiş devrin tanınmış simalarının bütün hayatları İstanbul'da geçmiş. Bizim düşüncelerimizi anlamalarına ihtimal yok… Ankara'nın hükümet merkezi olması meselesinin zahiren, hilafetle bir ilgisi yoktur. Fakat Ankara hükümet merkezi olunca, hilafet bir bakıma

devletimizin dışına atılmış oluyor. Gerçi biz hilafeti devamlı bir müessese olarak düşünmüyoruz. Fakat Ankara'nın hükümet merkezi olması ve hilafet merkezinin İstanbul'da bulunması ondan kurtulmak için ayrıca bir temel vasıta olacaktır."1

"Hilafetin ilgasına ve hanedan-ı Osmani'nin Türkiye memaliki haricine çıkarılmasına dair Urfa Mebusu Şeyh Saffet Efendi ile elli üç refikinin teklif-i kanunisi" 2 Mart 1924 (1340) tarihinde TBMM Başkanlığı'na verilmiş ve bu önerge 3 Mart 1924 tarihinde kanunlaşmıştır. Yine aynı gün, "Şer'iye ve Evkaf ve Erkânıharbiye Vekaletlerinin ilgasına dair Siirt Mebusu Halil Hulki Efendiyle elli refikinin teklif-i kanunisi" çıkarılarak bu iki bakanlık kaldırılmış, Diyanet İşleri Başkanlığı kurularak Başbakanlığa bağlanmıştır. Yasa önergesinde "din ve ordunun siyaset cereyanlariyle alakadar olması birçok mezahiri daidir" denilerek bu iki kurumun siyaset dışına çıkarılmasının sağlanması amaçlanmıştır.

Osmanlı İmparatorluğu'nun yıkılması ile sonuçlanan devrimi başlatıp sürdürenler, Osmanlı'nın sivil-asker bürokratlarıdır. İlk Cumhuriyet hükümeti de asker kökenli İnönü tarafından kurulmuştur.2 Bu küme, genelde halktan kopuk olmakla birlikte, halk yararına çalışmayı amaç edinmişti. Cumhuriyetle birlikte bu kümenin halk için çalışma amacı çerçevesinde, toplumsal gönenci artıracağı düşünülen çeşitli alanlarda etkinliklerde bulunduğunu, bu nedenlerle de devlet görevlerinde bir artış eğiliminin oluştuğunu görüyoruz. Çeşitli toplumsal hizmetlerin devletin görev alanı içine alınmasıyla yeni örgütsel yapıların oluşmaya başlaması, hem kamu yönetiminin hizmet alanını genişletmiş, hem de devleti büyütmüştür. Örneğin Cumhuriyetin ilk hükümetinde Başbakan ve Başbakanlık dışında 12 olan bakan ve bakanlık sayısı günümüzde Devlet bakanlarıyla birlikte 35'e, Başbakanlık dışında bakanlık sayısı ise 17'ye yükselmiştir. Yine geleneksel görev alanları dışında üstlendiği yeni

görevler, devletin tarım ve sanayi alanlarında hem özendirici olmasını, hem de Cumhuriyetin özellikle başlangıç dönemlerinde doğrudan girişimci olarak etkinlikte bulunmasını gerektirmiştir. Ayrıca temel altyapı yatırımlarının yapılması da devletin görevleri arasına girmiştir. Bu durum, günümüze dek süren devlet girişimciliğinin de başlangıcını oluşturmuştur. Osmanlı’dan devralınan bir girişimci sınıf bulunabilseydi belki de devletin iktisadi yaşama bu denli girmesi söz konusu olmayacaktı. Öyle ki Cumhuriyet yönetimleri bir girişimci sınıf yaratılmasını bile bir devlet görevi olarak görmüşlerdir. Özellikle 1923 yılında, Cumhuriyet’in ilanından hemen önce, iktisadi durumu gözden geçirmek ve neler yapılabileceğini kararlaştırmak için düzenlenen İzmir İktisat Kongresi’nde bu amaca hizmet edecek biçimde koruyucu gümrük tarifeleri, ucuz kredi sağlanması gibi önerilerle girişimcilerin sermaye birikimine olanak sağlamak düşünülmüş ve liberal kalkınma esas alınmıştır. Türkiye İş Bankası’nın 1924 yılında kurulması, Teşvik-i Sanayi Kanunu’nun 1927 yılında çıkarılması bu alanda başlangıçtaki köşe taşlarını oluşturmaktadır.

Bütün dünyayı etkisine alan ve yaklaşık beş yıl etkili olan 1929-1933 iktisadi bunalımı ile liberal kalkınma ülküsünden temelde vazgeçilmemekle birlikte, zorunlu devletçilik politikaları bir gereklilik olarak uygulamaya sokulmuştur. Bu politikaların bir devamı olarak 1933 yılında Birinci Beş Yıllık Sanayi Planı yürürlüğe girmiştir. Devletçilik politikası, 1946’dan başlayan bir süreç içinde tasfiye edilmeye çalışılmışsa da devlet işletmeciliği bugüne dek varlığını sürdürebilmiştir. Devletçilik politikasının başlangıcından, çok partili siyasal yaşama geçtiğimiz 1950 yılına dek kurulan iktisadi devlet teşekküllerinin sayısı 18’i bulmuştur.

Cumhuriyet Halk Partisi’nin 1938 yılı sonunda toplanan büyük kurultayında İsmet İnönü’ye “milli şef” ve “CHP değişmez genel başkanı” unvanları verilmiştir. 1945 yılından başlayarak da demokratik rejime geçme

süreci başlatılmıştır. 1946 yılında yapılan çok partili genel seçim öncesinde CHP ikinci olağanüstü kurultayında milli şeflik kaldırılmıştır.3 Cumhuriyetin kuruluşundan başlayarak Atatürk ve İnönü'nün damgalarını taşıyan tek partili dönem boyunca Türk kamu yönetimi hem devrimlerin ajanlığını yapmış hem de çağdaş devletin giderek genişleyen hizmetlerini yürütmüştür. Bu nitelikleriyle siyasal iktidarı denetleme gücünü de elinde bulundurabilmiştir.

Özetlersek, kamu yönetiminin bilimsel araştırmalara ve incelemelere konu olduğu 1950'lere gelinceye dek bakanlık ve dolayısıyla personel sayıları çoğalmış, iktisadi devlet teşekkülleri adıyla çok sayıda devlet girişimleri kurulmuş, bürokrasinin etki alanı genişlemiştir. Kamu yönetiminin bu gücü, memurların ücret ve özlük haklarının belli ilkelere bağlanması sonucunu doğurmuştur. Bütün bu gelişmelere karşın kimi yetersizlikler de varlığını sürdürebilmiştir.

Özellikle İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra dış dünyaya hızla açılış ve sosyoekonomik gelişmelerin zorlamasıyla tek parti döneminin kamu yönetimi anlayışında birtakım değişmeler olmuştur. Bu anlayış değişmeleri Türkiye'de yönetim biliminin gelişmesini de kolaylaştırarak daha çağdaş bir kamu yönetimine doğru gidişi hızlandırmıştır.

Bütün bu gelişmeler yaşanırken Türkiye'nin de içinde bulunduğu çevre değişmekteydi kuşkusuz. 1980'lerin ortalarından başlayarak devletin toplumdaki rolünün azaltılması (devletin küçültülmesi) konuşulmaya başlandı. Kimilerine göre devlete belki de hiçbir toplumsal rol gerekmiyordu. Bu görüşleri savunanlara göre, devletin yaptığı her şey özel kesimden bir şeyler götürmekte ya da en azından ona birtakım yükler yüklemekteydi. Bu görüşlerin politik uygulama alanında da yandaşlar bulduğunu söyleyebiliriz. ABD'de bu görüşlerin yaygınlaştığı Başkan Ronald Reagan Dönemi Reaganizm olarak adlandırılmaktadır. Aynı

dönemde bu görüşlerin, İngiltere'de Başbakan Margaret Thacher'ın öncülüğünde Thacherizm, ülkemizde de Başbakan Turgut Özal'ın öncülüğünde Özalizm olarak adlandırılmaya ve uygulamaya çalışıldığını görüyoruz. Bütün bu girişimlerin bu dönemde benzer bir ideolojiyi yansıttığını söyleyebiliriz. Bu ideoloji ve ona dayanan uygulamalar, ABD'de demokratların, İngiltere'de İşçi Partisi'nin, Türkiye'de sosyal demokratların ortak olduğu koalisyonların iktidara gelmesiyle birlikte eski katılığını yitirmeye başlamış olmakla birlikte, toplumsal yaşamda derin izler bırakmıştır. Soldaki siyasal partilerin de İngiltere ve Türkiye örneklerinde görüldüğü gibi ideolojik bir değişime uğradıklarını rahatlıkla söyleyebiliriz. Kamu yönetiminin işlevlerinin sorgulanması bugün de sürmektedir. Kamu yönetiminin yeni paradigmalara gereksinmesi olduğu söylenmektedir. Kimilerine göre, kamu yönetimi yeniden ve demokratik biçimde kurulmalıdır. Bu görüşte olanların kimileri de Atatürk tarafından 78 yıl önce kurulmuş bulunan Cumhuriyeti pek çok yönden eleştirerek, yeni bir yüzyıla ikinci cumhuriyetle geçilmesi gerektiğini savunmuşlardır. Bunlar "ikinci cumhuriyetçiler" olarak da adlandırılıyorlar.

Bundan sonraki sayfalarda bu değişmeleri ve bu gelişmeleri gözden geçirerek 78 yılda kamu yönetimi alanında nereye varabildiğimizi, eksiklerimizi göstermeye çalışacağız ve belki de bu alanda çok şeyler gerçekleştirdiğimizi göreceğiz. Ama daha başarmamız gereken şeyler de çok.

II. Anayasalarımız ve Cumhuriyetin Nitelikleri

Türkiye Cumhuriyeti Anayasası bütün devlet yapısı için bir ana çerçeve oluşturmaktadır. Türkiye'de anayasacılık hareketinin kaynağı,19. yüzyıl başlarına kadar geriye gider. Sultan II. Mahmud'un 1808 yılında (14 Şaban 1223) Rusçuk Ayanı Alemdar Mustafa Paşa ve Ayan Meclisi ile imzaladığı Sened-i İttifak Padişahın mutlak yetkilerini Ayan Meclisi ile paylaşarak

sınırlamayı temel almıştı. Ancak Alemdar'ın ölümüyle bu "Meşveret Meclisi İttifak Senedi" uygulamadan kaldırılmış oldu. Tanzimat adıyla bilinen reform hareketlerinin başlangıcı ise 1839'da Sultan Abdülmecid'in duyurduğu Gülhane Hatt-ı Hümâyûn'udur. Bu belgeyle Padişah'ın yetkileri biraz daha sınırlandırılmıştır.4 1856 Islahat Fermanı özellikle azınlık haklarını koruyan bir belge olarak anayasacılık hareketlerinin bir başka önemli aşamasını oluşturmaktadır. İlk anayasa ise Kanunu Esasi adıyla 1876'da (1293) kabul edilmiştir. Bu anayasa ile meşruti bir rejime geçilmiş, Padişahın yanında toplum temsilcilerinin bulunduğu bir Meclis-i Mebusan kurulmuştur. I. Meşrutiyet olarak bilinen bu dönem, Sultan II. Abdülhamid'in isteksizliği nedeniyle çok kısa sürmüş, Osmanlı-Rus Savaşı ileri sürülerek Meclis-i Mebusan dağıtılmış ve Kanunu Esasi II. Meşrutiyet'in ilan edildiği 1908 yılına dek yürürlükten kaldırılmıştır.

Mustafa Kemal'in 19 Mayıs 1919'da başlattığı ulusal kurtuluş hareketinin bir dönüm noktası olarak, 23 Nisan 1920'de Ankara'da Büyük Millet Meclisi kurulmuş, 20 Ocak 1921 tarihinde de bu yeni dönemin anayasası olan 24 maddeden oluşan Kanunu Esasi çıkarılmıştır. 29 Ekim (teşrinievvel) 1923 (1339) tarih ve 346 sayılı kanunla "Türkiye Devleti'nin şekli cumhuriyet" olduğu belirtilerek, hükümdarlık kurumuna son verilmiştir. Cumhuriyet için, "meclis hükümeti" sistemini ve erkler birliği ilkesini benimseyen 1921 anayasası yeterli olmamıştır. Ancak 1921 anayasası Cumhuriyetin ilanından sonra da bir süre yürürlükte kalmıştır.

20 Nisan 1924'te (1340) Cumhuriyet döneminin ilk anayasası olan 105 maddeden oluşan Teşkilât-ı Esasiye Kanunu kabul edilmiştir. Tek partili dönemin tümü ve çok partili yaşamın 1960'a kadarki ilk on yılı bu anayasa ile tamamlandıktan sonra, 27 Mayıs 1960 askeri yönetimi döneminde bir Kurucu Meclis oluşturularak 157 madde ve 11 geçici maddeden oluşan yeni bir anayasa hazırlatılmış ve 9 Temmuz 1961 tarihinde halkoyuna sunularak

kabul edilmiştir. Bu anayasa, 12 Eylül 1980'de gerçekleştirilen yeni bir askeri darbeyle birlikte ömrünü tamamlamıştır. Askeri yönetim bir Danışma Meclisi kurdurarak yeniden bir anayasa hazırlatmış ve bu anayasa 7 Kasım 1982 tarihinde halkoyuna sunularak kabul edilmiştir. Demek ki Cumhuriyet döneminin birinci anayasası 1924, ikinci anayasası 1961, üçüncü ve yürürlükteki anayasası 1982 tarihlidir.

Başlangıç yıllarında Cumhuriyet rejimini Osmanlı döneminden ayıran başlıca üç özellik öne çıkmaktadır: (1) laiklik temeline dayanan tek hukuk ve yönetim sistemi, (2) erkler birliği ve görev ayrılığına dayanan bir devlet sistemi, (3) devletçilik.5 11 Nisan 1928 tarih ve 1223 sayılı kanunla, 1924 Anayasasının 2. maddesindeki "Devletin dini İslamdır" ile 26. maddesindeki "Ahkam-ı Şeriyeyi ifa eder" hükümleri Anayasa'dan çıkarılarak laik devlet düzenine geçilmiştir. 1937 tarihinde 2. maddeye yapılan eklentiyle de Türkiye Devleti'nin "Cumhuriyetçi, milliyetçi, halkçı, devletçi, laik ve inkılâpçı" olduğu belirtilmiştir. Bunlar aynı zamanda tek parti olarak iktidarda bulunan Cumhuriyet Halk Partisi'nin "altı ok" olarak belirlenen ilkelerini oluşturuyordu.

1924 Anayasası'nda, 1921 Anayasası'nın benimsediği "erkler birliği" ilkesinden az da olsa ayrılınmış ve "erkler ayrılığı" ilkesine doğru bir yönelim benimsenmiştir. Gerçi 1924 Anayasası da Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin yürütme yetkisine sahip olduğunu kabul etmektedir, ancak yasama (teşri) organı olan TBMM ile yürütme (icra) organı olan hükümet ilişkileri 1921 sisteminden daha gevşek tutulmuştur. 1921 Anayasası'nda Bakanlar Kurulu (icra vekilleri heyeti) Büyük Millet Meclisi'ne daha sıkı bağlı bulunuyor ve bakanlar (vekiller) teker teker Meclisçe seçiliyordu. 1924 sisteminde ise TBMM ile hükümet arasındaki işbölümü daha açık belirtilmiş, yürütme yetkisinden (salâhiyet-i icraiye) söze-

dilerek, hükümeti oluşturmada Cumhurbaşkanı’na (reisicumhur) daha geniş yetkiler tanınmıştır. Ayrıca yargı erkinden (kuvve-i kazaiye) sözedilerek TBMM’nin yargı konusunda yetkisizliği kabul edilmiştir. Buna göre, yürütme yetkisi Hükümete verilmiş, yönetimin işlemlerinin Devlet Şûrası’nca (Danıştay) denetlenmesi, yargı yetkisinin Türk ulusu adına bağımsız mahkemelerce kullanılması kabul edilmiştir.6

Cumhuriyet rejiminin ilk dönemini oluşturan tek partili yıllarda, devletçilik ilkesinin toplumsal yaşamın her yanında etkili olduğu görülmektedir. Bu ilke daha önce de belirttiğimiz gibi, 1937’de yapılan değişiklikle 1924 anayasasına da girmiştir. Bu ilkenin doğal sonucu devletin işlevlerinin sınai ve iktisadi alanlara da yayılarak bu alanlarda birtakım kamu hizmetlerinin oluşturulması ve iktisadi devlet teşekküllerinin kurulması olmuştur. Çok partili siyasal yaşamla birlikte bu ilkeden uzaklaşılarak özel kesimin iktisadi yaşamdaki rolünün güçlendirilmesine çalışılmışsa da temelde devletçiliğin etkileri varlığını sürdürmüştür. Devletçilik ilkesi 1961 ve 1982 anayasalarında yer almamıştır.

Anayasa hükümleri, yasama, yürütme ve yargı organlarını, yönetim makamlarını ve başka kuruluş ve kişileri bağlayan temel hukuk kurallarıdır. Yürürlükteki 1982 anayasasında, Türkiye Cumhuriyeti demokratik, laik ve sosyal bir hukuk devleti olarak nitelendirilmektedir. Türk devleti, tarih, kader ve kültür birliğine ve toplayıcı ulus anlayışına dayanan ulusal bir devlettir. Laik devlet ilkesine göre, din ve devlet işleri birbirinden ayrı tutulmuştur. Demokratik devlet ilkesi, tüm devlet işlerinde ve yönetiminde halkı aydınlatmayı, onu inandırmayı, onun isteklerini gözönünde tutmayı, onun bilgi ve yardımlarından yararlanmayı gerektirir. Sosyal devlet anlayışı, toplumsal adaleti, bireyin ve toplumun gönencini gerçekleştirmeyi, toplumsal güvenliği sağlamayı gerektirir. Hukuk devleti ise yönetilenlere hukuk güveni sağlayan adaletli bir hukuk sistemine sahip

bir devlet düzeni demektir. Anayasa'da yer alan bu temel niteliklerin hepsini Cumhuriyetimiz'in 78. yılında tartışmayı sürdürmemiz kuşkusuz üzücü olmaktadır: Ulusal devlet bölücü güçlerce yıpratılmaya çalışılıyor. Demokratik devlet ilkesinin yerleşmesi için yapmamız gerekenlerin tümünü yapabilmiş değiliz. Laik devlet gerici güçlerin tehdidi altında. Sosyal devletin hiçbir gereği tam olarak karşılanabilmiş değil.

III. Devletin Temel Organları

Anayasa, çağdaş devlet anlayışına uygun olarak, devlet yapısının temelini yasama, yürütme ve yargı erklerine dayandırmaktadır. Şimdi kısaca yasama ve yargı erkleri üzerinde durduktan sonra, yürütme erkinin oluşumuna ve kamu yönetim sistemine daha ağırlıklı olarak değineceğiz.

1. Yasama

Daha Kurtuluş Savaşı sırasında 23 Nisan 1920'de kurulmuş olan Türkiye Büyük Millet Meclisi bugün de Türk ulusu adına ve "egemenlik kayıtsız, şartsız ulusundur" ilkesine uygun olarak yasama yetkisini kullanan organdır. 1961 anayasasından önce yasama organı tek meclisli olarak kurulmuştu. 1961 Anayasası'nın getirdiği sistem içinde Millet Meclisi ve Cumhuriyet Senatosu adlarıyla iki meclisten oluşan Türkiye Büyük Millet Meclisi, 1982 anayasası ile birlikte yeniden tek meclisli sisteme dönmüştür. Cumhuriyet rejimine geçildikten sonra ve çok partili siyasal yaşama geçişle birlikte başlayan süreç içinde demokratik yaşam, başlıcaları 1960, 1971 ve 1980 yıllarında olmak üzere, askeri darbelerle en az üç kez kesintiye uğramıştır. 1960 ve 1980 darbeleri siyasal partilerin etkinliklerine son verdiği için TBMM zorunlu olarak tatile girmiş, onun görevleri geçici süreyle 1960 darbesinden sonra Milli Birlik Komitesi, 1980 darbesinden sonra da Milli Güvenlik Konseyi adlarıyla askeri yönetimlerce üstlenilmiştir. Demokratik yaşamın sık sık kesintiye uğraması kuşkusuz siyasal istikrarsızlığın hem nedeni hem de sonucu olma durumuna gelmiştir.

TBMM’ye Türk ulusunun güvenine sahip temel kurum olma niteliğini süratle yeniden kazandırmak özellikle siyasal partilere düşen önemli bir görev olarak görülüyor.

Bugünkü biçimiyle TBMM, ulusça genel oyla seçilen 550 milletvekilinden oluşmaktadır.7 TBMM’nin Anayasa ile belirlenen görev ve yetkileri şunlardır: Yasa koymak, değiştirmek ve kaldırmak; Bakanlar Kurulu’nu ve bakanları denetlemek; Bakanlar Kurulu’na belli konularda kanun hükmünde kararname çıkarma yetkisi vermek; bütçe ve kesin hesap yasa tasarılarını görüşmek ve kabul etmek; para basılmasına ve savaş ilanına karar vermek; uluslararası andlaşmaların onaylanmasını uygun bulmak; genel ve özel af ilanına, mahkemelerce verilip kesinleşen ölüm cezalarının yerine getirilmesine karar vermek ve Anayasa’da öngörülen yetkileri kullanmak ve görevleri yerine getirmek.

TBMM’nin Başkanlık Divanı, üyeler arasından seçilen Başkan, Başkanvekilleri, Katip Üyeler ile İdare Amirlerinden oluşur. Anayasa ile TBMM’ye verilen yetki ve görevlerin yerine getirilmesinde, Başkanlık Divanına, komisyonlara ve TBMM üyelerine her türlü yönetsel desteği sağlamak üzere TBMM Başkanına bağlı bir TBMM Genel Sekreterliği oluşturulmuştur.

2. Yargı

Yargı yetkisi, Türk ulusu adına bağımsız mahkemelerce kullanılır. Yargı erki, yasama ve yürütme erklerinden bağımsızdır. Yasama ve yürütme organlarıyla yönetim, mahkeme kararlarına uymak zorundadır. 1961 anayasası yargı organının ve yargıçların bağımsızlığını güvenceye almak için yargıçlardan oluşan bir Hakimler Yüksek Kurulu oluşturmuştu. 1982 anayasası bunun yerine, Hakimler ve Savcılar Yüksek Kurulunu oluşturarak savcıları da güvence kapsamına almıştır. Ancak bu kurulun başkanlığını Adalet Bakanı yapmaktadır, Bakanlık müsteşarı da kurulun doğal üyesi

sayılmıştır. Bu yapısı ve Adalet Bakanının, bir mahkemenin ya da bir yargıç ya da savcının kadrosunun kaldırılması ya da bir mahkemenin yargı çevresinin değiştirilmesi konularında Kurula önerilerde bulunma yetkisi dolayısıyla yargı organının, yürütme organından bağımsızlığı tartışma konusu olmaktadır.

Mahkemelerin kuruluşu, görev ve yetkileri, işleyişi ve yargılama usulleri yasayla düzenlenir. Anayasa'nın saydığı yüksek yargı organlarından ilki Anayasa Mahkemesi'dir. Bu mahkeme ilk kez 1961 Anayasası ile kurulmuştur. Anayasa Mahkemesi, yasaların, yasa gücündeki kararnamelerin ve TBMM İçtüzüğü'nün Anayasaya biçim ve öz bakımlarından uygunluğunu denetler. Anayasa Mahkemesi, gerektiğinde Yüce Divan olarak da görev yapmaktadır. Bir başka yüksek mahkeme olarak Yargıtay sayılmaktadır. Yargıtay, adliye mahkemelerince verilen karar ve hükümlerin son inceleme yeridir. Hukuk devleti ilkesinin bir güvencesi olarak kamu yönetiminin her türlü eylem ve işlemine karşı yargı yolu açıktır ve en üstte, 1868'de Osmanlı İmparatorluğu döneminde, Fransız örneğine uygun olarak Şûrayı Devlet adıyla kurulmuş olan Danıştay'ın bulunduğu yönetim mahkemeleri bu konuda yetkilidir. Danıştay, belli konularda ilk ve son derece mahkemesi olarak görev yaptığı gibi, öteki yönetim mahkemelerinde verilen karar ve hükümlerin son inceleme yeri de olmaktadır. Kamu yönetiminin yönetsel yargı organlarınca verilen kararlara karşı her zaman çok duyarlı davranmadığını da üzülerek gözlemliyoruz.

Askeri mahkemelerce verilen karar ve hükümlerin son inceleme yeri olarak Askeri Yargıtay sayılmıştır. 1971 yılındaki askeri müdahalenin etkisiyle yapılan 1972 Anayasa değişikliği ile Askeri Yüksek İdare Mahkemesi kurulmuştur. Bu mahkeme, askeri olmayan makamlarca tesis edilmiş olsa da asker kişileri ilgilendiren ve askeri hizmete ilişkin yönetsel

işlem ve eylemlerden doğan uyuşmazlıkların yargı denetimini yapan ilk ve son derece mahkemesidir. Anayasa'nın saydığı son yüksek mahkeme olan Uyuşmazlık Mahkemesi, adli, yönetsel ve askeri yargı yerleri arasındaki görev ve hüküm uyuşmazlıklarını çözme görevini üstlenmiştir.

3. Yürütme

Cumhuriyet döneminde yürürlük bulmuş olan bütün anayasalarımızda egemenliğin kayıtsız ve şartsız olarak ulusa ait bulunduğu vurgulanmaktadır. Ancak 1921 anayasası, "icra kudreti ve teşri' salahiyeti milletin yegâne ve hakiki mümessili olan Büyük Millet Meclisi'nde tecelli eder ve Türkiye Devleti Büyük Millet Meclisi tarafından idare olunur" diyerek erkler birliğini kesin biçimde ortaya koyuyordu. Anayasa, devlet ve hükümet başkanlıklarının da Büyük Millet Meclisi'nin yetkisinde bulunduğunu, ancak yetki devrinde bulunularak icra vekilleri heyetince bu yetkinin kullanılabileceğini belirtiyordu. Bu sistemde ayrı bir devlet başkanlığı oluşturulmamıştı. "İcra vekilleri heyetinin reisi-i tabiisi" aynı zamanda devlet başkanlığını da üstlenmiş bulunuyordu. Ancak Cumhuriyet ilan edilince 1921 anayasasının bu hükmüne karşın Büyük Millet Meclisi'nce bir Cumhurbaşkanı da ayrıca seçilmiştir.

Daha önce de belirttiğimiz gibi, 1924 anayasası kendisinden önceki anayasaya göre erkler ayrılığı ilkesini daha belirgin duruma getirmiştir. Bu anayasa da Büyük Millet Meclisi'nin yürütme yetkisini kabul etmekle birlikte, yürütme organına da birtakım yetkiler tanıyarak erkler ayrılığına geçişi sağlamıştır. TBMM, yürütme organını denetlemek ve onu düşürmek yetkisine sahip olmakla birlikte, onun yerine geçememektedir.

1961 anayasası daha belirgin bir erkler ayrılığı ilkesini getirmiş, yürütme daha da güçlendirilmiştir. 1961 anayasası yürütme görevini, anayasa ve yasalar doğrultusunda ve TBMM'nin gözetimi altında Cumhurbaşkanı ile Bakanlar Kurulu'na bırakmıştır. 1982 anayasası da

yürütme yetkisi ve görevinin Cumhurbaşkanı ve Bakanlar Kurulu'na ait olduğunu belirtmektedir. Ancak kendisinden önceki anayasalara göre 1982 Anayasası daha güçlü bir yürütme organı oluşturmayı amaçladığı için, yürütmeyi yalnız bir görev olarak almamış, aynı zamanda bir yürütme yetkisinden söz etmiştir. 1924 Anayasası erkler ayrılığı ilkesine yeterince yer vermemiş ve Cumhurbaşkanı'nın görev ve yetkilerini de daha çok simgesel bir düzeyde tutmuştu. 1961 Anayasası erkler ayrılığı ilkesine daha çok ağırlık tanıdı ve Cumhurbaşkanı'nı biraz daha güçlü bir konuma getirdi. Sonunda 1982 Anayasası ile daha güçlü bir yürütme organı gerçekleştirildi, Cumhurbaşkanı da kullanabileceği yetkiler açısından daha da güçlendirilerek, simgesel olmaktan büyük ölçüde çıkarıldı. Bu durum, uygulamada zaman zaman Cumhurbaşkanı ile Hükümet arasında görev ve yetki çatışmaları yaratabilmektedir. Bu görev ve yetki çatışmaları Başbakan Özal ile yedinci Cumhurbaşkanı Evren Dönemi'nde daha az, Başbakan Demirel ile sekizinci Cumhurbaşkanı Özal ve Başbakan

Ecevit ile Cumhurbaşkanı Sezer arasında ise daha yoğun olarak yaşanmıştır. Başbakan iken Cumhurbaşkanlığına seçilen son iki Cumhurbaşkanı (Özal ve Demirel) Dönemlerinde başkanlık ve yarı başkanlık sistemi tartışmaları da yapılmaya başlanmıştır. Aralarında bu Cumhurbaşkanlarının da yer aldığı bir kesim, Cumhurbaşkanının doğrudan halk tarafından seçileceği, ABD örneğine uygun bir Başkanlık sisteminin ya da bu olmazsa en azından Fransız örneğine uygun bir yarı başkanlık sisteminin Türkiye'ye siyasal istikrar getireceği ve tıkanmış siyasetin önünü açacağı görüşünü savunuyorlar.

IV. Türkiye'de Genel Yönetimin

Örgütlenmesi

Anayasaya göre, "İdare, kuruluş ve görevleriyle bir bütündür ve kanunla düzenlenir. İdarenin kuruluş ve görevleri merkezden yönetim ve yerinden

yönetim esaslarına dayanır.” (m. 123). “İdarenin bütünlüğü” ilkesi uyarınca Türkiye’de genel yönetimin örgütlenmesinde merkezi oluşturan kurumların, yerinden yönetim kuruluşları üzerinde genel bir gözetim ve denetim yetkisi olduğu-

nu da kabul etmek gerekir. Türkiye’nin coğrafya durumu, ekonomik koşulları ve kamu hizmetlerinin gerekleri merkezi yönetim kuruluşlarının taşrada da örgütlenmesini, ayrıca hizmet ve yer yönünden yerinden yönetim kuruluşlarının oluşturulmasını gerektirmiştir.

Genel yönetimin merkezdeki örgütlenmesinin başlıca kurumları olarak Cumhurbaşkanı, Başbakan ve Bakanlar Kurulu, bakanlıklar ile merkezdeki yardımcı kuruluşlar sayılmalıdır. Şimdi bu kurumları sırasıyla görelim.

1. Cumhurbaşkanı

1924 Anayasası’na göre, “Reisicumhur Büyük Millet Meclisi Heyet-i Umumiyesi tarafından ve kendi azası meyanından bir intihap devresi için intihab olunur. Vazife-i riyaseti yeni reisicumhur intihabına kadar devam eder. Tekrar intihab olunmak caizdir. Reisicumhur milletin reisidir. Bu sıfatla merasim-i mahsusada meclise ve lüzum gördükçe icra vekilleri heyetine riyaset eder.” Cumhurbaşkanı, Bakanlar Kurulu’na başkanlık etmesi ve yürütme gücünün de başında bulunması nedenleriyle aynı zamanda bir yönetim organıdır, siyasal görevleri yanında yönetime ilişkin görevleri de vardır.8 Cumhurbaşkanı, TBMM üyeleri arasından Başbakanı seçer ve atamasını yapar, bakanların atanması da Cumhurbaşkanınca yapılmakla birlikte TBMM üyeleri arasından seçilmeleri Başbakana bırakılmıştır.

Yürürlükteki Anayasaya göre Cumhurbaşkanı TBMM’ce 40 yaşını doldurmuş ve yüksek öğrenim yap-

mış, kendi üyeleri ya da bu niteliklere ve milletvekili seçilme yeterliğine sahip yurttaşlar arasından 7 yıllık bir süre için seçilir.9 Cumhurbaşkanı,

devletin başı olarak Türkiye Cumhuriyeti'ni ve Türk ulusunun birliğini temsil eder; Anayasanın uygulanmasını, devlet organlarının düzenli ve uyumlu çalışmasını gözetir. Cumhurbaşkanı'nın yasamayla, yargıyla ve yürütmeyle ilgili görevleri Anayasada sayılmıştır.

Cumhurbaşkanı'nın yasama ile ilgili görevleri şunlardır: Gerekli gördüğü takdirde, yasama yılının ilk günü TBMM'de açılış konuşması yapmak; gerektiğinde TBMM'yi toplantıya çağırmak; kanunları yayımlamak; gerekli görmesi durumunda kanunları yeniden görüşülmek üzere TBMM'ye geri göndermek; Anayasa değişikliklerine ilişkin kanunları gerekli gördüğü takdirde halkoyuna sunmak; kanunların, kanun hükmünde kararnamelerin, TBMM içtüzüğünün, tümünün ya da belli hükümlerinin Anayasaya şekil ya da esas bakımından aykırı oldukları gerekçesiyle Anayasa Mahkemesi'nde iptal davası açmak; TBMM seçimlerinin yenilenmesine karar vermek.

Cumhurbaşkanı'nın yargı ile ilgili görev ve yetkileri şunlardır: Anayasa Mahkemesi üyelerini, Danıştay üyelerinin dörtte birini, Yargıtay Cumhuriyet Başsavcısı ve Başsavcıvekilini, Askeri Yargıtay üyelerini, Askeri Yüksek İdare Mahkemesi üyelerini, Hakimler ve Savcılar Yüksek Kurulu üyelerini seçmek.

Artırılan görev ve yetkileri içinde Cumhurbaşkanı'nın yürütmeye ilişkin olarak yapacağı görev ve kullanacağı yetkiler şunlardır: Başbakan'ı atamak ve istifasını kabul etmek; Başbakan'ın önerisi üzerine bakanları atamak ve görevlerine son vermek; gerekli gördüğü durumlarda Bakanlar Kurulu'na başkanlık etmek ya da Bakanlar Kurulu'nu başkanlığı altında toplamak; yabancı devletlere Türk devletinin temsilcilerini göndermek, yabancı devlet temsilcilerini kabul etmek; uluslararası andlaşmaları onaylamak ve yayınlamak; TBMM adına Türk Silahlı Kuvvetleri'nin Başkomutanlığı'nı temsil etmek; Türk Silahlı Kuvvetleri'nin kullanılmasına karar vermek;

Genelkurmay Başkanı'nı atamak; Milli Güvenlik Kurulu'nu toplantıya çağırmak ve başkanlık etmek; başkanlığında toplanan Bakanlar Kurulu kararıyla sıkıyönetim ve olağanüstü hal ilan etmek ve kanun hükmünde kararname çıkarmak; kararnameleri imzalamak, sürekli hastalık, sakatlık ve kocama nedeniyle belirli kişilerin cezalarını hafifletmek ya da kaldırmak; Devlet Denetleme Kurulu'nun üyelerini ve başkanını atamak, inceleme, araştırma ve denetleme yaptırmak; Yükseköğretim Kurulu üyelerini ve üniversite rektörlerini seçmek.

Cumhurbaşkanı, ayrıca Anayasada ve yasalarda verilen seçme ve atama görevleri ile verilen başka görevleri de yerine getirir ve verilen yetkileri kullanır. Cumhurbaşkanı'nın, Anayasa ve başka yasalarda Başbakan ve ilgili bakanın imzalarına gerek olmaksızın tek başına yapabileceği belirtilen işlemleri dışındaki bütün kararları Başbakan ve ilgili bakanlarca imzalanır, bu kararlardan Başbakan ve ilgili bakan sorumludur. Cumhurbaşkanı'nın resen imzaladığı kararlara ve emirlere karşı Anayasa Mahkemesi dahil yargı yerlerine başvurulamaz.

Cumhurbaşkanlığı Konseyi

1982 Anayasası'nın geçici 2. maddesine göre, 12 Aralık 1980 gün ve 2356 sayılı kanunla kuruluşu gösterilen Milli Güvenlik Konseyi, TBMM toplanıp göreve başladıktan sonra, 6 yıllık bir süre için Cumhurbaşkanlığı Konseyi'ne dönüşür ve Milli Güvenlik Konseyi üyeleri, Cumhurbaşkanlığı Konseyi Üyesi sıfatını alırlar. Süre sonunda Cumhurbaşkanlığı Konseyi'nin hukuksal varlığı sona erer. Anayasanın bu hükmüne uygun olarak Milli Güvenlik Konseyi üyeleri olan Kara, Deniz ve Hava Kuvvetleri Komutanları ile Jandarma Genel Komutanı 6 yıl süreyle Cumhurbaşkanlığı Konseyi üyesi oldular.

Cumhurbaşkanlığı Genel
Sekreterliği

Cumhurbaşkanlığı Genel Sekreterliği, Cumhurbaşkanı'na Anayasa ve yasalarla verilen yetkilerin kullanılmasında ve görevlerin yeine getirilmesinde gerekli her türlü hizmeti sağlamak üzere kurulmuştur. Bu konudaki son düzenleme 18 Ağustos 1983 tarih ve 1 sayılı Cumhurbaşkanlığı Genel Sekreterliği Teşkilatı Hakkında Cumhurbaşkanlığı Kararnamesi'dir. Görevlerinin yürütülmesinde Cumhurbaşkanına karşı sorumlu olan Genel Sekretere bağlı olarak Genel Sekreter yardımcıları, Değerlendirme Başkanlığı ile Özel Kalem Müdürlüğü bulunmaktadır.

Devlet Denetleme Kurulu

Anayasanın 108. maddesine göre, "İdarenin hukuka uygunluğunun, düzenli ve verimli şekilde yürütülmesinin ve geliştirilmesinin sağlanması amacıyla, Cumhurbaşkanlığına bağlı olarak kurulan Devlet Denetleme Kurulu, Cumhurbaşkanı'nın isteği üzerine, tüm kamu kurum ve kuruluşlarında ve sermayesinin yarısından fazlasına bu kurum ve kuruluşların katıldığı her türlü kuruluşta, kamu kurumu niteliğinde olan meslek kuruluşlarında, her düzeydeki işçi ve işveren meslek kuruluşlarında, kamuya yararlı derneklerle vakıflarda, her türlü inceleme, araştırma ve denetlemeleri yapar. Silahlı Kuvvetler ve yargı organları Devlet Denetleme Kurulu'nun görev alanı dışındadır."

Dokuz üyeden oluşan Devlet Denetleme Kurulu üyeleri, yüksek öğrenimlerini bitirdikten sonra en az 20 yıl devlet hizmetinde başarıyla çalışmış ve öne çıkmış olan deneyimli kimseler arasından, Cumhurbaşkanı'nca atanır. İki yılda bir DDK üyelerinin üçte biri yenilenir. Kurulun başkanını üyeler arasından Cumhurbaşkanı iki yıl için seçer. DDK'nın işleyişi 1 Nisan 1981 tarihli 2443 sayılı Devlet Denetleme Kurulu Kanunu ile düzenlenmiştir.

2. Başbakan

Parlamenter rejimlerde başbakan, bakanlar kurulunun başı, hükümet başkanı ve başbakanlık örgütünün başındaki kişidir. Osmanlı İmparatorluğu'nda önceleri vezir-i âzam, daha sonra sadrazâm olarak adlandırılan makam sahipleri doğrudan padişaha karşı sorumluydular. Sadrazam, bu yönüyle, parlamenter sistemdeki başbakandan ayrılık gösterir. Başvekil sözü ilk kez II. Mahmud Dönemi'nde Sadrazam Mehmet Emin Rauf Paşa için kullanıldı (1838). Abdülmecid Dönemi'nde 1839'dan başlayarak sadrazam sözcüğü yeniden başvekil yerine kullanılmaya başlandı. Sadrazamlık ilk kez, 1876'da ilan edilen Meşrutiyet anayasası (Kanunu Esasi) ile bir değişim göstererek temsili sistemin bir konumu durumuna gelmiştir. Bu dönemde başvekil olarak da adlandırılan sadrazam, heyet-i vükela'nın (bakanlar kurulu) başı sayıldı. Başvekilin Meclis-i Mebusan'a karşı sorumlu olması ancak 1909'daki anayasa değişikliği ile gerçekleştirilebilmiştir.10

TBMM'nin kurulduğu 23 Nisan 1920'de meclis hükümeti sistemine geçildiğinde, hükümetin başındaki kişiye icra vekilleri heyeti reisi denirdi. Cumhuriyetin kurulmasını izleyen dönemin anayasası olan Teşkilat-ı Esasiye Kanunu'nda (1924) başvekil adı yer aldı. 1945 yılında Anayasa Türkçeleştirilirken, başvekil yerine başbakan denildi. 1952 yılında anayasada eski dile dönülerek, bu sözcük yeniden başvekil olarak değiştirildi. Daha sonraki anayasalarda (1961 ve 1982) başbakan adı yeniden kullanılarak dile iyice yerleşti.

Cumhuriyet döneminin her üç anayasasında da (1924, 1961, 1982) başbakan, TBMM'ye karşı sorumludur. Erkler ayrılığının tam anlamıyla belirginleşmediği ve meclis hükümeti sistemi geleneğinin izlerini taşıyan 1924 Anayasası'nda Başbakan, bakanlar arasında "eşitler arasında birinci" (primus inter pares) konumunda görülmüştür. Bu dönemde bakanların TBMM üyesi olma zorunluluğu vardı ve Başbakana gerektiğinde

TBMM’den güvenoyu isteme ya da bakanları görevden alma yetkisi tanınmamıştı. 27 Mayıs 1960’a dek süren bu dönemde, Başbakanın Anayasada belirlenmeyen kimi yetkileri kazanması uygulama süreci içinde gerçekleşmiştir.

1961 anayasası daha güçlü bir yürütme organı ve daha güçlü bir başbakan öngörerek, erkler ayrılığı ilkesine ağırlık vermiştir. 1982 anayasası, 1961 anayasasının başbakanla ilgili hükümlerine yeni ekler getirerek onu daha da güçlendirmiştir. Buna göre, Başbakan, Bakanlar

Kurulu’nun başı olarak, bakanlıklar arasında işbirliğini sağlar ve Hükümetin genel siyasetinin yürütülmesini gözetir. Bakanlar Kurulu, bu siyasetin yürütülmesinden birlikte sorumludur. Her bakan, Başbakana karşı sorumludur. Başbakan, bakanların görevlerinin Anayasa ve yasalara uygun olarak yerine getirilmesini gözetmek ve düzeltici önlemleri almakla yükümlüdür. Bugünkü durumuyla bakanlar, Başbakana adeta bir sekreter görevini üstlenmişlerdir. Bir partinin tek başına siyasal iktidara sahip olduğu bir ortamda (örneğin Özal Hükümeti) Başbakanın bakanlar üzerindeki bu gücü çok önemli olmaktadır. Başbakan, bakanlarının gerektiğinde azlini Cumhurbaşkanı’ndan isteyebilmektedir. Azil işlemi ilk kez Özal Hükümeti Dönemi’nde Maliye ve Gümrük Bakanı Vural Arıkan’ın Başbakan’ın istemi üzerine, Cumhurbaşkanı’nca görevden alınmasıyla yaşanmıştır. Koalisyon iktidarlarında ise Başbakan bu gücünü önemli ölçülerde yitirmekte, kendi partisinden olmayan bakanlara karşı fazla etkili olamamaktadır.

Son yıllarda çeşitli düzenleme ve yapılandırma çalışmalarıyla inanılmaz bir büyüklüğe erişen ve adeta bir büyük hizmet bakanlığı görüntüsü alan Başbakanlığın, bakanlıklar arasında işbirliği sağlamak, Hükümet’in genel siyasetinin yürütülmesini gözetmek, devlet örgütünün düzenli çalışmasını sağlamak, Anayasa ve yasalarla Başbakan’a verilmiş görevleri yapmak

olarak tanımlanan işlevleriyle sınırlı bir boyuta indirgenmesi gerekmektedir. Bu çerçeve içinde, yalnızca, merkezi yönetim boyutunda bakanlıklar ve öteki kuruluşlar arasında eşgüdüm sağlamayı amaçlayan kuruluşlar; doğrudan belli bir bakanlıkla ilgisi kurulamayan ve hizmetleriyle merkezi yönetim örgütlerinin ve bakanlıkların çoğunluğunu yararlandıran kuruluşlar; bakanlıklara bağlanabilir olmakla birlikte, görev alanları açısından bağlanmaları açık bir sakınca gösteren kuruluşlar Başbakanlığa bağlanmalı ya da onunla ilgilendirilmeli, bu ilkelere uymayan merkezi yönetim birimleri bakanlıklara bağlanmalı ya da onlarla ilgilendirilmelidir. Ancak, bu konuyla ilgili olarak yıllardan beri çeşitli raporların önerilerine karşın hükümetler, Başbakanlık yapısı içinde özellikle müsteşarlıklar biçiminde örgütlenmelere gitmekten geri durmamaktadırlar. Bu alanda son örnekler Başbakanlık yapısında kurulan Hazine, Dış Ticaret, Gümrük, Denizcilik, Konut müsteşarlıklarıdır.

3056 sayılı kanuna göre Başbakanlık merkez örgütünün ana hizmet birimleri şunlardır: Kanun ve Kararlar, Personel ve Prensipler, Mevzuatı Geliştirme ve Yayın, Devlet Arşivleri, Türkiye Acil Durum Yönetimi Genel Müdürlükleri; Güvenlik İşleri, Dış İlişkiler, Ekonomik ve Mali İşler, Sosyal ve Kültürel İşler, İdareyi Geliştirme, Bilgi İşlem, İnsan Hakları Başkanlıkları. Yardımcı birimler şunlardır: Bakanlar Kurulu Sekreterliği; İdari ve Mali İşler, Halkla İlişkiler Daire Başkanlıkları; Savunma Sekreterliği; Özel Kalem Müdürleri; Koruma Müdürlüğü. Danışma ve Denetim birimleri şunlardır: Teftiş Kurulu Başkanlığı; Başbakan Müşavirleri; Hukuk Müşavirliği; Başbakanlık Müşavirleri; Basın Müşavirleri.

3. Bakanlar Kurulu

I. ve II. Meşrutiyet Dönemlerinin anayasası olan Kanunu Esasiye göre, sadrazam ve vekiller, Padişahça ve onun güvendiği kişiler arasından,

Meclis-i Mebusan içinden ya da dışından seçilerek atanırdı. Sadrazam ve Meclis-i Vükela Padişah’a karşı sorumluydu. Sadrazam, kurulda görüşülen konular hakkında bilgi verir, onun onayını aldıktan sonra kararı yürürlüğe koyardı. Meclis hükümeti sistemini benimsemiş olan TBMM, kuruluşundan iki gün sonra çıkardığı 5 sayılı kararda, “kuvve-i icraiye teşkiline karar verildi” demektedir. 2 Mayıs 1920’de çıkarılan 3 sayılı kanun ile de “on bir zattan mürekkep bir İcra Vekilleri Heyeti” kurulduğu belirtilmektedir. Vekiller, TBMM’ce kendi üyeleri arasından tek tek seçiliyordu. Meclis Başkanı, Heyetin de başkanıydı. TBMM Başkanı, İcra Vekilleri Heyeti’nin doğal başkanlığını sürdürmekle birlikte, Heyet kendi içinden birini başkan olarak seçebiliyordu (heyet-i vekile reisi). 1921 anayasasıyla getirilen sistem, bir ölçüde, 1924 Anayasası ile de sürdürülmüştür. Buna göre, “yasama yetkisi ve yürütme erki Büyük Millet Meclisi’nde belirir ve onda toplanır” (m. 5). “Meclis, yürütme yetkisini kendi seçtiği Cumhurbaşkanı ve onun tayin edeceği Bakanlar Kurulu eliyle kullanır. Meclis, Hükümeti her vakit denetleyebilir ve düşürebilir” (m. 7). 1924 anayasasına göre hükümetin TBMM’den güvenoyu alması gerekmekteydi. Yasamanın, yürütmeye karşı olan bu üstünlüğü, zayıflatılarak da olsa, 1961 anayasası ile de sürdürülmüştür. Erkler ayrılığı ilkesi 1982 anayasası ile daha belirgin duruma getirilmiştir.

Yürürlükteki anayasaya göre, Cumhurbaşkanı’nca TBMM üyeleri arasından atanan Başbakan ve onun TBMM üyeleri arasından ya da milletvekili seçilme yeterliğine sahip olanlar arasından seçtiği ve yine Cumhurbaşkanınca atanan bakanlar, birlikte, Bakanlar Kurulu’nu oluşturur. Bakanlar Kurulu’nun başı Başbakan olmakla birlikte, Cumhurbaşkanı, gerekli gördüğü durumlarda Bakanlar Kurulu’na başkanlık edebilir ya da Bakanlar Kurulu’nu başkanlığı altında toplantıya çağırabilir.

Bakanlar Kurulu’nun göreve başlayabilmesi için, programının TBMM’de okunması ve güvenoyu alması gerekir. Başbakan, gerekli gördüğü durumlarda, görev sırasında da TBMM’den güven isteyebilir. Başbakanın çekilmesi, Bakanlar Kurulu’nun, göreve başlarken ya da görev sırasında güvensizlik oyuyla düşürülmesi durumlarında, 45 gün içinde yeni Bakanlar Kurulu kurulamaz ya da kurulmasına karşın güvenoyu alamazsa, Cumhurbaşkanı TBMM Başkanına danışarak, seçimlerin yenilenmesine karar verebilir. Seçimlerin yenilenmesine karar verildiğinde, Bakanlar Kurulu çekilir ve Cumhurbaşkanı Geçici Bakanlar Kurulu’nu kurmak üzere bir Başbakan atar. Geçici Bakanlar Kurulu’na, TBMM içindeki ya da dışındaki bağımsızlardan olmak üzere Adalet, İçişleri ve Ulaştırma bakanları ile siyasal parti gruplarından oranlarına göre üye alınır.

Devlet Planlama Teşkilatı’nın ve Türkiye ve Orta Doğu Amme İdaresi Enstitüsü’nün öncülüğüyle 1961 yılından beri zaman aralıklarıyla yeniden düzenlemeye dönük çalışmalar yapılmıştır. Bütün bu çalışmaların sonunda hazırlanan raporlarda merkezi yönetimin örgütlenmesinde ve işleyişinde görülen aksaklıklar ve eksikliklere dikkat çekilerek, öneriler geliştirilmiştir. Bunlar arasında Bakanlar Kurulu ve Başbakanlıkla ilgili görüşler ve öneriler özel önem taşımaktadır. Bu raporların saptamaları da göstermektedir ki Bakanlar Kurulu’nun, daha alt düzeylerde alınabilecek türden kararları almak zorunda bırakılması iş yükünü artırmaktadır. Bu nedenle bir Bakanlar Kurulu Genel Sekreterliği de oluşturularak, Bakanlar Kurulu’nun hukuksal çerçevesinin yeniden çizilmesi ve doğrudan Hükümetin ortak sorumluluğuna ve genel siyasetin yürütülmesine ilişkin olan ya da daha alt düzeylerde sonuçlandırılamayacak türden işlemler ya da eylemlerle ilgili kararların Bakanlar Kurulu’nca alınması uygun olacaktır. Böylece Bakanlar Kurulu kararına gerek duyulmayan işler, niteliklerine

göre, bakanlıklararası eşgüdüm, doğrudan ilgili bakanlık, Bakanlık-Başbakanlık ilişkisi içinde sonuçlandırılabilecektir.

4. Devlet Bakanları ve

Bakanlıklar

Bir başka önemli konu da devlet bakanlarının görevlerinin boyutlarına ilişkindir. Devlet Bakanlarının görevleri, özel önem taşıyan konular ile Hükümet ve TBMM arasındaki ilişkilerde Başbakana yardım etme, çeşitli konularda Hükümet içi eşgüdüm sağlama, bilgi ve deneyimleriyle Hükümetin alacağı kararlarda Bakanlar Kurulu üyelerine yardımcı olma konularıyla sınırlandırılmaktadır. Tanımı gereği belli kamu hizmetlerinin yürütülmesi görevinin verilmemesi gereken devlet bakanlarına, 1946 tarihinde çıkarılmış bulunan 4951 sayılı bakanlıkların kuruluşu hakkındaki yasaya dayanarak ve bu tarihten başlayarak, Başbakanlığa bağlı kimi dairelerle kimi kamu kurum ve kuruluşları bağlanmaya başlanmıştır. Şimdiki durumda devlet bakanları, tanımda belirtilen görevler yanında hükümetle iktidar partisi ya da partilerinin genel merkezleriyle ilişkilerinde eşgüdümün sağlanması ve Başbakanlık bağlı ve ilgili kuruluşlarının yönetimleriyle de ilgili kılınmışlardır. Bu görünüşleriyle kimi devlet bakanları, kendilerine bağlanmış olan müsteşarlıklar yoluyla (ör. Hazine, Dış Ticaret, Denizcilik, Gümrük, son olarak kurulan Konut) hizmet bakanlarının konumuna yakın bir konuma gelmişler ve adeta sessizce yeni hizmet bakanlıkları kurulmuştur. Böylece özellikle son yıllarda, Türk yönetim sisteminde devlet bakanları yerine devlet bakanlıklarından söz edilmeye başlanmıştır Son yıllarda çeşitli düzenleme ve yapılandırma çalışmalarıyla inanılmaz bir büyüklüğe erişen ve adeta bir büyük hizmet bakanlığı görüntüsü alan Başbakanlığın, bakanlıklar arasında işbirliği sağlamak, Hükümetin genel siyasetinin yürütülmesini gözetmek, devlet örgütünün düzenli çalışmasını sağlamak, Anayasa ve yasalarla Başbakana

verilmiş görevleri yapmak olarak tanımlanan işlevleriyle sınırlı bir boyuta indirgenmesi gerekmektedir. Bu çerçeve içinde, yalnızca, merkezi yönetim boyutunda bakanlıklar ve öteki kuruluşlar arasında eşgüdüm sağlamayı amaçlayan kuruluşlar; doğrudan belli bir bakanlıkla ilgisi kurulamayan ve hizmetleriyle merkezi yönetim örgütlerinin ve bakanlıkların çoğunluğunu yararlandıran kuruluşlar; bakanlıklara bağlanabilir olmakla birlikte, görev alanları açısından bağlanmaları açık bir sakınca gösteren kuruluşlar Başbakanlığa bağlanmalı ya da onunla ilgilendirilmeli, bu ilkelere uymayan merkezi yönetim birimleri bakanlıklara bağlanmalı ya da onlarla ilgilendirilmelidir. Ancak, bu konuyla ilgili olarak yıllardan beri çeşitli raporların önerilerine karşın hükümetler, Başbakanlık yapısı içinde özellikle müsteşarlıklar biçiminde örgütlenmelere gitmekten geri durmamaktadırlar. Bu alanda son örnekler Başbakanlık yapısında kurulan Hazine, Dış Ticaret, Gümrük ve Denizcilik, Konut müsteşarlıklarıdır. Yönetimde iyice yerleşmeye başlayan “Devlet Bakanlığı” kavramı kullanılmayarak, Devlet Bakanları, Başbakanlığa bağlı ve Başbakanlıkla ilgili kuruluşların yürütme görevlerinden değil, bunların ancak merkezi eşgüdüme dönük konulardaki genel gözetimlerinden sorumlu olmalıdırlar. Böylece bu tür kuruluşların Devlet Bakanlarına bağlanmasından kaçınılmalıdır.

Bakanlıkların kurulması, birleştirilmesi, bölünmesi, kaldırılması, görevleri, yetkileri ve örgütlenmeleri 27 Eylül 1984 tarihinde çıkarılmış bulunan 3046 sayılı yasayla düzenlenmiştir. 3046 sayılı yasa, devlet bakanlarının sayısını en çok 7 ile sınırlandırmıştı. Daha sonra yapılan değişikliklerle bu sayı önce 15’e sonra da 20’ye çı-

karılmıştır. Yasanın devlet bakanlarına ilişkin olarak tanımladığı görevlerin hukuksal nitelikleri değerlendirildiğinde, bu bakanlara hizmet birimlerinin bağlanması olanaksız görünmektedir. Ancak koalisyonların sık sık gündeme gelmesi nedeniyle devlet bakanlarının sayısı da artmaktadır.

2001 yılı sonu itibariyle 18 devlet bakanı bulunmaktadır ve bu sayı 17 olan hizmet bakanlıklarının sayısından çoktur.11

3046 sayılı kanun bakanlıkların içinde yer alan birimleri genel olarak ana hizmet birimleri, danışma ve denetim birimleri ile yardımcı hizmet birimleri olarak üç kümede toplamıştır. Bakanlıkların kuruluş yasaları bu kanunda gösterilen tipe uygun olarak düzenlenmektedir.12 Danışma ve denetim birimleri olarak Teftiş Kurulları, Araştırma Planlama ve Koordinasyon Kurulları, Basın ve Halkla İlişkiler Müşavirlikleri, Bakanlık Müşavirleri; yardımcı birimler olarak Personel, Eğitim, İdari ve Mali İşler Daireleri, Savunma Sekreterlikleri sayılabilir.

Bakanlık bağlı kuruluşları, bakanlığın hizmet ve görev alanına giren ana hizmetleri yürütmek üzere bakanlığa bağlı olarak özel olarak kurulan genel bütçe içinde ayrı bütçeli, katma bütçeli ya da özel bütçeli kuruluşlardır. Bunların da taşrada bölge, il, ilçe kuruluşları ile doğrudan kendine bağlı kuruluşları olabilir.

Adalet Bakanlığı

Bu bakanlık 1878 (1294) yılında kurulmuş, ancak kuruluş belgesi 2 Mayıs 1911 (1327) tarihinde çıkarılan “Adliye ve Mezahip Nizamname-i Dahilisi” olmuştur. Bakanlığın görevi, adalet hizmetlerinin planlanması, yürütülmesi, eşgüdümü ve denetlenmesi ile hizmetlere ilişkin her türlü yönetsel çalışmaları kapsamaktadır. Adli Tıp Kurumu Başkanlığı bu bakanlığın bağlı kuruluşudur.

Milli Savunma Bakanlığı

II. Mahmud Dönemi’nde “Seraskerlik” adıyla kurulmuş (1826), İkinci Meşrutiyette “Harbiye Nazırlığı” adını almıştır (1908). 2 Haziran 1920’de “Müdafaa-i Milliye Vekaleti” adını alan bakanlık, 3 Ocak 1929’da “Milli Müdafaa Vekaleti”, 16 Nisan 1945’te “Milli Savunma Bakanlığı” olmuştur. Genelkurmay Başkanlığı, 30 Mayıs 1949 tarih ve 5398 sayılı kanun ile bu

bakanlığa bağlanmış ve bu durum 1961 anayasası yürürlüğe girinceye kadar sürmüştür. Savunma Sanayii Müsteşarlığı, Harita Genel Komutanlığı, İlaç Fabrikası Komutanlığı bu bakanlığın bağlı kuruluşlarıdır. Askeri Yargıtay Başkanlığı, Askeri Yüksek İdare Mahkemesi ile TUSAŞ Genel Müdürlüğü ise ilgili kuruluşlardır.

İçişleri Bakanlığı

Tanzimat öncesi kurulan “Sadrazam Kethüdalığı” daha sonra 1835 yılında “Mülkiye Nezareti”, 1837 yılında da “Dahiliye Nezareti” haline dönüşmüştür. TBMM Hükümeti kurulduktan sonra 2 Mayıs 1920 tarihli 2 sayılı “İcra Vekilleri Heyeti’nin Suret-i Teşekkülü Hakkında Kanun” ile “Dahiliye Vekaleti” adıyla yeniden örgütlenmiştir. Bakanlık, yurdun iç güvenliğini, kamu düzenini, kişi hak ve özgürlüklerini, sınır ve karasularımızın güvenliğini kendisine bağlı olan Emniyet Genel Müdürlüğü, Jandarma Genel Komutanlığı ve Sahil Güvenlik Komutanlığı ile korumakla yükümlüdür. Bakanlık, kamu hizmetlerinin taşrada verimini, etkisini artırmak ve bu amaçla mülki yönetim bölümlerini oluşturmak ve yerel yönetimlerin merkezi yönetim ile ilişkilerini düzenlemek görevleri yanında, nüfus sicillerinin tutulmasını sağlamak, yurttaşlık işlemlerini yürütmek, yurdun sivil savunmasını sağlamakla da yükümlüdür.

Dışişleri Bakanlığı

Dışişleri Bakanlığı’nın temeli Osmanlının “Reis-ül Küttaplık” kurumuna dayanmaktadır. II. Mahmud Dönemi’nde Reis-ül Küttaplığın yerini “Umur-u Hariciye Nezareti” almıştır. Daha sonra Hariciye Vekaleti adını alan bakanlık, 14 Ocak 1938 tarihinde çıkarılan kuruluş yasasıyla Dışişleri Bakanlığı adıyla örgütlenmiştir.

Maliye Bakanlığı

1837 yılında “Umur-u Maliye Nezareti” adıyla kurulmuştur. Cumhuriyet dönemi örgütlenmesi 1936 gün ve 2996 sayılı kuruluş

kanunuyla sağlanmıştır. 1983 yılında Özal Hükümeti Dönemi'nde bir süre Gümrük ve Tekel Bakanlığı'yla birleştirilerek Maliye ve Gümrük Bakanlığı adını almıştır. Gümrük İdaresi daha sonra bir müsteşarlık olarak Başbakanlığa bağlanınca adı yine Maliye Bakanlığı olmuştur. Yine Özal Hükümeti Dönemi'nde bakanlık yapısı içinde bulunan "Hazine Genel Müdürlüğü ve Milletlerarası İktisadi İşbirliği Teşkilatı Genel Sekreterliği" bu bakanlıktan alınmış, Ticaret Bakanlığı'ndan alınan Dış Ticaret Genel Müdürlüğü ile birlikte Hazine ve Dış Ticaret Müsteşarlığı adıyla Başbakanlığa bağlanmıştır. Bu müsteşarlık kısa bir süre sonra bölünerek Hazine Müsteşarlığı ile Dış Ticaret Müsteşarlığı adlarıyla iki ayrı müsteşarlık kurulmuştur.

Bakanlığın merkez örgütünde Gelirler, Bütçe ve Mali Kontrol, Milli Emlak, Muhasebat, Başhukuk Müşavirliği ve Muhakemat Genel Müdürlükleri ile Maliye Teftiş Kurulu ve

Hesap Uzmanları Kurulu Başkanlıkları bulunmaktadır. Maliye Bakanlığı, yurt düzeyinde genel hizmetlerini il ölçeğinde kurulan "defterdarlık" adı altında yapar. İlçelerde "mal müdürlüğü" adıyla örgütlenir. Defterdarlığın bağlı birimleri, gelir müdürlüğü, vergi dairesi müdürlükleri, saymanlık müdürlüğü, mal müdürlüğü, milli emlak müdürlüğü, kontrol memurlarıdır. Bakanlığın illerde Hazine ile ilgili davaları yürüten muhakemat müdürlükleri de vardır. Muhakemat müdürlükleri bulunmayan illerde bu görev defterdarlığa bağlı hazine avukatlarınca yerine getirilir. Bakanlığın yurtdışında sürekli temsilcilikleri bulunmaktadır. T.C. Emekli Sandığı Genel Müdürlüğü ile Kefalet Sandığı Başkanlığı, Maliye Bakanlığı'nın bağlı kuruluşlarıdır. Devlet Malzeme Ofisi Genel Müdürlüğü de ilgili kuruluştur.

Milli Eğitim Bakanlığı

1826 yılında kurulan “Evkaf-ı Hümâyûn Nezareti”, Tanzimata dek eğitim ve öğretim işlerini yürütmüştür. Tanzimatta “Mekatüb-i Umumiye Nezareti” kurulmuş ve genelde vakıflarca yürütülen eğitim ve öğretim işleri buraya bağlanmıştır. Islahat Fermanı ile 1856 yılında “Maarif-i Umumiye Nezareti” kurulmuştur. TBMM Hükümeti Dönemi’nde 4 Mayıs 1920’de “Maarif Vekaleti” kurulmuş, 1926 yılında da kuruluş yasası çıkarılmıştır. 1971 yılında kimi genel müdürlükler bakanlıktan alınarak Kültür Bakanlığı oluşturulmuştur. Özal Hükümeti Dönemi’nde birara Gençlik ve Spor Bakanlığı ile birleştirilmişse de sonra gençlik ve spor hizmetleri bir genel müdürlük olarak Başbakanlığa alınmıştır.

Milli Eğitim Bakanlığı, ulusal eğitim-öğretim politikalarını belirleyerek, yurttaşların bu politikalara uygun olarak yetiştirilmesini okulöncesi ve okuliçi eğitim ve öğretimle sağlayacak biçimde yurtiçinde ve yurtdışında okullar ve kurumlar açar. Bakanlık hizmet ve çalışmalarını merkez, yurtiçi ve yurtdışı örgütleriyle yürütür. Bakanlık yurt içinde iller düzeyinde Milli Eğitim Müdürlükleri, yurt dışında eğitim ataşelikleri biçiminde örgütlenmiştir. Yüksek Öğrenim Kredi ve Yurtlar Kurumu Genel Müdürlüğü, bu bakanlığın bağlı kuruluşudur.

Bayındırlık ve İskan Bakanlığı

1881 yılında “Nafia Nezareti” adıyla kurulmuştur. Daha sonra Nafia Vekaleti adını almıştır. Bakanlığın ilk kuruluş yasası 1934 yılında çıkmıştır. Bakanlık, Özal Hükümeti Dönemindeki yeniden düzenleme ile İmar ve İskan Bakanlığı ile birleştirilerek şimdiki adını almıştır. Bakanlık yurtiçinde iller düzeyinde müdürlükler olarak örgütlenmiştir. Karayolları Genel Müdürlüğü Bakanlığa bağlı katma bütçeli bir kuruluştur. İller Bankası Genel Müdürlüğü de Bakanlığın ilgili kuruluşudur.

Sağlık Bakanlığı

Osmanlı İmparatorluğu'nda çağdaş tıp eğitimi 1827 yılında başlamıştır. 1839 yılında "Beynelmilel Tıp Meclisi" kurulmuştur. Bu meclisin yerine, 1878'de "Cemiyet-i Tıbbiye-i Mülkiye" kurulmuş, bu meclisin adı 1906'da "Meclis-i Maarifi Tıp", 1908'de de "Meclis-i Umur-u Tıbbıye-i Mülkiye ve Sıhhiye-i Umumiye" adını almış, görev ve yetkiler yönünden genişletilmiştir. Aynı yıl içinde kaldırılan bu meclisin yerine Dahiliye Nezaretine bağlı "Sıhhiye Müdüriyet-i Umumiyesi" kurulmuştur, daha sonra 1914'de de Dahiliye Nezareti'nin adı "Dahiliye ve Sıhhiye Nezareti" olmuştur.

TBMM Hükümeti Dönemi'nde 2 Mayıs 1920'de 3 sayılı yasayla "Sıhhat ve İçtimai Muavenet Vekaleti" kurulmuştur. Bakanlığın görevleri 1930 yılında çıkarılan "Umumi Hıfzısıhha Kanunu" ile belirlenmiştir. İlk kuruluş yasası ise 1936 yılında çıkarılan "Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanlığı Teşkilat ve Memurin Kanunu" olmuştur. 1983 yılında yapılan yeniden düzenlemeler çerçevesinde bakanlığın sosyal yardım konusundaki görevleri buradan alınarak, önemli bir bölümü yeni oluşturulan ve Başbakanlığa bağlanan Sosyal Hizmetler ve Çocuk Esirgeme Kurumu Genel Müdürlüğü'ne bir bölümü de Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanlığı'na verilmiş, bakanlığın adı da "Sağlık Bakanlığı" olarak değiştirilerek, yeniden kurulmuştur.

Bakanlığın bağlı kuruluşları Hudut ve Sahiller Sağlık Genel Müdürlüğü ile Refik Saydam Hıfzısıhha Merkezi Başkanlığı'dır. Bakanlık illerde Sağlık Müdürlükleri ile Hükümet Tabiblikleri olarak örgütlenmiştir. Bakanlığın yurt düzeyine yayılmış, çok sayıda sağlık ocakları, sağlık evleri, hastaneleri, dispanserleri, araştırma birimleri, labaratuarları, sağlık personeli yetiştiren eğitim kurumları bulunmaktadır.

Ulaştırma Bakanlığı

1939 öncesinde ulaştırma ve iletişim hizmetleri Nafia ve İktisat Vekaleti'nce yürütülmekte iken, bu tarihte Ulaştırma Bakanlığı oluşturulmuştur. Bakanlığın adı birara Münakalat Vekaleti olarak da kullanılmıştır. Bakanlığın kara ulaştırması, demiryolu ulaştırması, sivil havacılık, limanlar, haberleşme alanlarında görevleri vardır. Bakanlığın bağlı kuruluşu Telsiz Genel Müdürlüğü'dür. İlgili kuruluşlar ise Posta İşletmesi, TCDD İşletmesi, Devlet Hava Meydanları İşletmesi, Türk Telekomünikasyon Genel Müdürlükleridir.

Tarım ve Köyişleri Bakanlığı

1838 yılında "Ziraat ve Sanayi Meclisi" kurularak eyalet ve sancaklara birer "ziraat müdür vekili" atanmış-

tır. Tarım hizmetleri, 1920-1923 döneminde İktisat ve Ziraat Vekaleti içinde görülmüştür. 1924 yılında 432 sayılı yasayla Ziraat Vekaleti kurulmuştur. Daha sonra 1931 tarihinde bakanlığın adı "Tarım Bakanlığı" olarak değiştirilmiştir. 1937 yılında 3203 sayılı kuruluş yasasıyla bakanlığın adı bu kez Gıda Tarım ve Hayvancılık Bakanlığı yapılmıştır. Bakanlık, 1980 yılında Orman Bakanlığı ile birleştirilerek her iki bakanlık Tarım ve Orman Bakanlığı adıyla yeniden örgütlenmiştir. 1983 yılında yapılan yeniden düzenleme çalışmalarında Köyişleri Bakanlığı kaldırılarak bir kısım birimleri Tarım Bakanlığı içine alınmış Bakanlığın adı önce Tarım Orman ve Köyişleri Bakanlığı olarak değiştirilmiş, daha sonra Orman Bakanlığı yeniden ayrı bir bakanlık olarak örgütlendirilmiş ve bakanlığın adı bu kez Tarım ve Köyişleri Bakanlığı olmuştur. Ancak daha sonra Tarım ve Köyişleri Bakanlığı yapısı içinde yer alan Köy Hizmetleri Genel Müdürlüğü 1984 yılında buradan alınarak Başbakanlığa bağlanmıştır.

Bakanlığın bağlı kuruluşları Tarım Reformu Genel Müdürlüğü ile Atatürk Orman Çiftliği Müdürlüğü'dür. İlgili kuruluşlar ise Tarım

İşletmeleri, Toprak Mahsulleri Ofisi, Türkiye Zirai Donatım Kurumu Genel Müdürlükleri ile Tarım Kredi Kooperatifleri Merkez Birliği'dir.

Çalışma ve Sosyal Güvenlik

Bakanlığı

Cumhuriyetin kuruluşundan 1945 yılına dek çalışma yaşamının düzenlenmesi görevi İktisat Vekaletine verilmişti. Bu tarihte Çalışma Bakanlığı kurulmuştur. Daha sonra 12 Aralık 1974 tarihinde 4-1104 sayılı Cumhurbaşkanlığı Tezkeresi ile Sosyal Güvenlik Bakanlığı kurulmuştur. 1983 yılında başlatılan yeniden düzenleme çalışmaları çerçevesinde bu iki bakanlık Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanlığı adıyla 13 Aralık 1983 tarihinde birleştirilmiştir.

Bakanlığın taşra kuruluşları olarak Ankara'da bir İşçi Sağlığı ve İş Güvenliği Enstitüsü ile dört ilde İŞGÜM laboratuarları vardır. Ayrıca 24 Bölge Çalışma Müdürlüğü bulunmaktadır. Bakanlık yurtdışında 13 ülkede Çalışma ve Sosyal Güvenlik Müşavirlikleri ile 10 ülkede toplam 26 Çalışma ve Sosyal Güvenlik Ataşelikleri kurmuştur. Bağ-Kur, İş Kurumu, Sosyal Sigortalar Kurumu Genel Müdürlükleri Bakanlığın bağlı kuruluşlarıdır.

Sanayi ve Ticaret Bakanlığı

2 Mayıs 1920 tarihinde Türkiye'de sanayi dahil her türlü ekonomik işleri yürütmek üzere İktisat Vekaleti kurulmuştu. 5 Mart 1924 tarih ve 432 sayılı yasayla bakanlık ikiye ayrılmış, Ziraat Vekaleti ve Ticaret Vekaleti olmak üzere iki ayrı bakanlık kurulmuştur. İki bakanlık 1931'de yeniden birleşerek İktisat Vekaleti'ni oluşturmuşlardır. Sanayi, maden ve iş yaşamıyla ilgili konular yine bu bakanlığın ilgi alanına girmekteydi. 1945'te

Çalışma Bakanlığı kurularak çalışma yaşamına ilişkin konular bu bakanlıktan alındı, bakanlığın adı bu kez Ekonomi Bakanlığı olarak değiştirildi. 1949 yılında Ekonomi ve Ticaret Bakanlığı adıyla yeni bir

bakanlık oluşturuldu. Daha sonra 1949 yılında İşletmeler Bakanlığı kurularak sanayi, madenler ve bunlara ilişkin konular bu bakanlığa verildi. İşletmeler Bakanlığı, 22 Mayıs 1957 tarih ve 6973 sayılı yasa ile Sanayi Bakanlığı'na dönüştürüldü. Mart 1971'de Sanayi ve Ticaret Bakanlıkları birleştirilerek, Sanayi ve Ticaret Bakanlığı oluşturuldu. Aynı yılın Aralık ayında bu bakanlık kaldırılarak yerine Sanayi ve Teknoloji Bakanlığı ile Ticaret Bakanlığı kuruldu. 1983 yılında Sanayi ve Ticaret Bakanlığı adıyla yeniden sanayi ve ticaret işlevleri aynı çatı altında toplanmış oldu. Ticaret Bakanlığı'nın dış ticarete ilişkin görevleri Başbakanlığa bağlı olarak kurulan Dış Ticaret Müsteşarlığı'nca yerine getirilmektedir.

Bakanlığın taşra örgütü illerde Sanayi ve Ticaret İl Müdürlüğü olarak oluşturulmuştur. Türk Patent Enstitüsü bakanlığın bağlı kuruluşudur. İlgili kuruluşlar ise İstanbul Gübre Sanayii A.Ş., Türkiye Çimento ve Toprak Sanayii A.Ş, Türkiye Şeker Fabrikaları A.Ş., Sümer Halı A.Ş. Makine ve Kimya Endüstrisi Kurumu, Selüloz ve Kağıt İşletmeleri, Türkiye Gübre Sanayii Genel Müdürlükleri; Küçük ve Orta Ölçekli Sanayi Geliştirme ve Destekleme İdaresi Başkanlığıdır.

Enerji ve Tabii Kaynaklar

Bakanlığı

25 Aralık 1963 tarihinde 4/400 sayılı kararla kurulmuş olan bakanlık, ülkenin, maden, su, petrol, enerji gibi doğal kaynaklarının kamu yararına kullanılabilmesini ve bu kaynakların geliştirilmesini ve işletilmesini amaçlamaktadır.

Bakanlığın taşra kuruluşu yoktur. Bağlı kuruluşları, Elektrik İşleri Etüt İdaresi, Devlet Su İşleri, Petrol İşleri Genel Müdürlükleridir. İlgili kuruluşlar ise Boru Hatları ile Petrol Taşıma A.Ş., Türkiye Elektrik İletim A.Ş., Türkiye Elektrik Üretim A.Ş., Türkiye Elektrik Ticaret ve Taahhüt

A.Ş., Türkiye Kömür İşletmeleri Kurumu, Türkiye Petrolleri A.O. Genel Müdürlükleridir.

Kültür Bakanlığı

13 Temmuz 1971'de 4/553 sayılı Cumhurbaşkanlığı tezkeresi ile kurulmuştur. 25 Kasım 1981'de Turizm ve Tanıtma Bakanlığı ile birleştirilerek, adı Kültür ve

Turizm Bakanlığı olmuştur. Daha sonra 1983'te bu iki bakanlık ayrılmış, Kültür Bakanlığı yeniden oluşturulmuştur. Bakanlığın kuruluş KHK'sı 1989 tarihlidir.

Bakanlık taşrada il kültür müdürlükleri olarak örgütlenmiştir. İllerde ve ilçe, bucak ve köylerde müze, kütüphane, güzel sanatlar galerisi, kültür merkezi gibi kuruluşlara ve düzenlenmiş ören yerlerine sahiptir. Bakanlığın ayrıca doğrudan merkeze bağlı kültür merkezleri, müzeler, senfoni orkestraları, resim ve heykel müzeleri, müzik koroları ve toplulukları, koruma kurulları bulunmaktadır. Bakanlığın bağlı kuruluşları, Devlet Tiyatroları ile Devlet Opera ve Balesi Genel Müdürlükleridir. Yedi ilde döner sermaye işletmeleri bulunmaktadır. Yurtdışında da kültür müşavirlikleri ve kültür ataşelikleri olarak örgütlenmiştir.

Turizm Bakanlığı

Önce Basın-Yayın Turizm Bakanlığı, sonra da Turizm ve Tanıtma Bakanlığı adını alan bakanlık, 25 Kasım 1957 tarih ve 4/452 sayılı kararla kurulmuştur. 1981'de Kültür Bakanlığıyla birleştirilerek Kültür ve Turizm Bakanlığı oluşturulmuştur. 1983'te bu iki bakanlık ayrılmış, Turizm Bakanlığı yeniden kurulmuştur. Bakanlığın kuruluş KHK'sı 1989'da çıkarılmıştır.

Bakanlık illerde İl Turizm Müdürlükleri, il merkezi ve ilçelerde Turizm Danışma Müdürlüklerine sahip olup, doğrudan merkeze bağlı Turizm

Eğitim Merkezi Müdürlükleri de vardır. Yurtdışında tanıtma müşavirlikleri ve tanıtma ataşelikleri olarak örgütlenmiştir.

Orman Bakanlığı

Tarım ve Köyişleri Bakanlığı'nı anlatırken bu bakanlık hakkında da bilgiler verilmiştir. Bakanlığın kuruluş tarihi 7 Ağustos 1991'dir. Kuruluş yasası ise 1992'de çıkmıştır. Bakanlık taşrada böge müdürlükleri olarak örgütlenmiştir. Ayrıca doğrudan merkeze bağlı Ormancılık Araştırma ve Orman Toprak Labaratuar Müdürlükleri bulunmaktadır. Orman Genel Müdürlüğü, bakanlığın bağlı kuruluşudur.

Çevre Bakanlığı

9 Ağustos 1991 tarihinde 443 sayılı KHK ile kurulmuştur. Daha önce Başbakanlığa bağlı olarak Çevre Genel Müdürlüğü ve Çevre Müsteşarlığı olarak örgütlenmişti. Bakanlık taşrada il çevre müdürlükleri olarak örgütlenmiştir. Özel Çevre Koruma Kurumu Başkanlığı bağlı kuruluşudur.

5. Merkezdeki Yardımcı

Kuruluşlar

Hükümetçe ya da bakanlıklara yardımcı olmak üzere merkezde kurulmuş olan başlıca yardımcı kuruluşlar olarak Milli Güvenlik Kurulu, Devlet Planlama Teşkilatı, Danıştay ve Sayıştay sayılabilir.

Danıştay ve Sayıştay

Danıştay ve Sayıştay'ın sahip oldukları yargısal görevleri yanında yönetsel görevleri de vardır. Bunlardan Danıştay, yürütmenin ve yönetimin karşılaştığı hukuksal güçlüklerde Cumhurbaşkanlığı ya da Başbakanlık aracılığıyla istendiğinde görüş bildirir; yasaların öngördüğü konularda inceleme kararları alır; yasalarla verilmiş olan çeşitli konularda yönetsel kararlar alır. Danıştay'ın yönetsel görevleri İdari Daireler ve İdari İşler Kurulunca yürütülür. Öte yandan, Sayıştay'ın da tescil, uygunluk bildirimi, görüş bildirme gibi yönetsel görevleri vardır.

Milli Güvenlik Kurulu

1982 Anayasası’nın 118. maddesinde 2001 yılında yapılan değişiklikten önce, Milli Güvenlik Kurulu, Cumhurbaşkanı’nın başkanlığında, Başbakan, Genelkurmay Başkanı, Milli Savunma, İçişleri, Dışişleri Bakanları, Kuvvet Komutanları ve Jandarma Genel Komu-

tanından oluşuyordu. Milli Güvenlik Kurulu’nun bu yapısıyla demokratik devlet anlayışıyla uyuşup uyuşmadığı yoğun tartışmalara neden olmuştur. Avrupa Birliği olası üyeliğimiz nedeniyle içeriden ve dışarıdan yapılan eleştiriler de dikkate alınarak, 2001 yılında yapılan anayasa değişikliğiyle Başbakan yardımcıları ile Adalet Bakanı da katılarak, Kurulun sivil üye sayısı artırılmıştır. Bu seçilmiş ve atanmış görevliler eşit oy hakkına sahiptirler. Gerektiğinde görüşülecek konuyla ilgili başka bakanlar ve kuruluş yöneticileri de toplantılara, oy hakkına sahip olmaksızın, çağrılı olarak katılabilirler. Milli Güvenlik Kurulu, devletin ulusal güvenlik siyasetinin saptanması ve uygulanması ile ilgili kararların alınması ve gerekli eşgüdümün sağlanması konusundaki görüşlerini Bakanlar Kurulu’na bildirir.

1961 Anayasası’nda da yer alan Milli Güvenlik Kurulu’nun sekreterlik görevlerini yerine getiren Milli Güvenlik Kurulu Genel Sekreterliği 19 Aralık 1962 gün ve 129 sayılı kanunla kurulmuştur. 1982 Anayasası’nın 118. maddesi uyarınca Milli Güvenlik Kurulu ve Milli Güvenlik Kurulu Genel Sekreterliği’nin kuruluş, görev, çalışma esas ve usullerini belirleyen 9 Kasım 1983 tarih ve 2945 sayılı Milli Güvenlik Kurulu ve Milli Güvenlik Kurulu Genel Sekreterliği Kanunu çıkarılmıştır.

Devlet Planlama Teşkilatı

Anayasa’nın ekonomik, toplumsal ve kültürel kalkınmanın plana göre gerçekleştirilmesi ilkesini yürüten kuruluş olarak Devlet Planlama Teşkilatı kurulmuştur.

Devlet Planlama Teşkilatı Müsteşarlığı 30 Eylül 1960 tarihinde 91 sayılı yasa ile kurulmuştur. DPT Müsteşarlığı Başbakanlığa bağlı ve genel bütçeye dahil merkezi bir kuruluştur. Türkiye'de kapsayıcı olmayan ve yalnız sanayi kesimini kapsayan ilk plan 1933-1937 dönemini kapsayan Birinci Beş Yıllık Sanayi Planı olmuştur. İkinci Sanayi Planı, İkinci Dünya Savaşı nedeniyle uygulanamamıştır. Kapsayıcı planlama çalışmalarını temel alan planlı kalkınma 1961 ve 1982 anayasaları ile zorunlu kılınmıştır. Devlet Planlama Teşkilatının hazırladığı Birinci Beş Yıllık Kalkınma Planı 1963-1967 dönemini kapsamaktadır. Yeni yüzyıla ise 2001-2005 yıllarını kapsayan Sekizinci Beş Yıllık Kalkınma Planı ile girmiş bulunuyoruz. Kalkınma planları, planlı kalkınmanın başladığı yıllarla karşılaştırıldığında, giderek daha az önem verilen belgeler durumuna düşmüşlerdir.

Yüksek Kurullar

Merkezde bakanlıklararası eşgüdümü sağlamak üzere çeşitli yüksek kurullar oluşturulmuştur. Bunlardan başlıcaları olarak, yukarıdaki maddede açıklanan Milli Güvenlik Kurulu, 1925 yılında Şurayı Askeri adıyla kurulmuş olan ve son olarak 17 Temmuz 1982 tarih ve 1612 sayılı yasayla düzenlenmiş bulunan Yüksek Askeri Şura, Savunma Sanayii Yüksek Koordinasyon Kurulu, Bilim ve Teknoloji Yüksek Kurulu, Başbakanlık Yüksek Denetleme Kurulu, Yüksek Planlama Kurulu, Para-Kredi ve Koordinasyon Kurulu, İstihdamı Geliştirme Yüksek Koordinasyon Kurulu, Sosyal Hizmetler Danışma Kurulu, Başbakanlık Olağanüstü Hal Koordinasyon Kurulu, Doğal Afetler Koordinasyon Kurulu, Avrupa Birliği İç Ekonomik ve Teknik Koordinasyon Kurulu, Kriz Koordinasyon Kurulu, İnsan Hakları Üst Kurulu, Yüksek Hakem Kurulu, Küçükleri Muzır Neşriyattan Koruma Kurulu, Güneydoğu Anadolu Projesi Yüksek Kurulu, Özelleştirme Yüksek Kurulu, Karayolu Güvenliği

Yüksek Kurulu, Haberleşme Yüksek Kurulu, Ekonomik ve Sosyal Konsey; Yurtdışı Müteahhitlik, Mühendislik ve Mimarlık Hizmetleri Koordinasyon Kurulu, Konut Yüksek Kurulu gibi kurullar sayılabilir.13

Başbakana Karşı Sorumlu ve
Başbakanlığa Bağlı Kurum ve
Kuruluşlar

Yukarıdaki kurullar dışında, Başbakana karşı sorumlu ve Başbakanlığa bağlı ya da Başbakanlıkla ilgili çeşitli başka kuruluşlar da bulunmaktadır. Anayasa, Başbakana karşı sorumlu bir kuruluş olarak Genelkurmay Başkanlığı'nı saymıştır. Gülhane Askeri Tıp Akademisi de Genelkurmay Başkanlığı'nın bağlı bir kuruluşudur. Başbakana bağlı ya da Başbakanlıkla ilgili kuruluşlar arasında, Hazine Müsteşarlığı ve onun bağlı kuruluşu olan Darphane ve Damga Matbaası Genel Müdürlüğü; Dış Ticaret Müsteşarlığı ve onun bağlı kuruluşu olan İhracatı Geliştirme Etüt Merkezi ile ilgili İhracatçı Birlikleri; Gümrük, Denizcilik, Konut, Devlet Planlama Teşkilatı, Milli İstihbarat Teşkilatı Müsteşarlıkları; Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu14, Aile Araştırma Kurumu, Türkiye Bilimler Akademisi, Türkiye Bilimsel ve Teknik Araştırma Kurumu, Devlet Personel, Diyanet İşleri, Türk Standartları Enstitüsü, Türkiye Atom Enerjisi Kurumu, Özelleştirme İdaresi, Özürlüler İdaresi, Güneydoğu Anadolu Projesi Bölge Kalkınma İdaresi, Devlet İstatistik Enstitüsü, Türk İşbirliği ve Kalkınma İdaresi, Doğal Afet Sigortaları Kurumu, Başbakanlık Kriz Yönetim Merkezi, Başbakanlık Toplu Konut İdaresi Başkanlıkları; Tapu ve Kadastro, Sosyal Hizmetler ve Çocuk Esirgeme Kurumu, Kadının Statüsü ve Sorunları, Köy Hizmetleri, Basın Yayın ve Enformasyon, Gençlik

ve Spor, Milli Piyango İdaresi, Maden Tetkik ve Arama, Vakıflar, Arsa Ofisi, Devlet Meteoroloji İşleri Genel Müdürlükleri ile Avrupa Birliği Genel Sekreterliği sayılabilir.

Kamu yönetiminde işbirliği ve eşgüdümün istenen düzeyde sağlanabilmesi için, sistem temelinde etkili bir işbirliği ve uyumlu çalışma anlayışı gereklidir. Bu amaçla katılımcı bir karar verme ve yönetim anlayışını sağlayacak düzenlemelere gidilmesi önem taşımaktadır. Bu da kurumsal bağlamda eşgüdümü güçleştiren ya da engelleyen örgütlenme düzeni, iletişim sistemi, planlama ve karar verme düzeniyle ilgili yapısal nedenlerin saptanması ve uygun çözümlerin getirilmesiyle sağlanabilir. Merkezi düzeyde Başbakan ve Bakanlar Kurulu'nun üst düzeyde eşgüdümü sağlaması yanında, bakanlık düzeyinde de eşgüdümün sağlanabilmesi için gerekli kurumsal düzenlemelerin yapılması önem taşımaktadır. Bu noktada, kurumların eşgüdüm için katı bir yapılaşmadan ve zorunlu olmadıkça sürekli birim kurmaktan kaçınmaları gerekir. Bu konuda yeniden düzenlemeye ilişkin çeşitli ra porlarda öneriler geliştirilmiştir.

Merkezi yönetimin ilgi alanına giren ana hizmet grupları arasında ekonomi ve maliye, sanayi, enerji ve madencilik, tarım, eğitim, kültür, sağlık, çevre ve doğa koruma, turizm, bayındırlık ve iskan, ulaştırma, çalışma yaşamı, sosyal güvenlik, din işleri, vakıf işleri sayılabilir. Kuşkusuz merkezi yönetimin bütün hizmetlerini bunların oluşturduğunu söylemek olanaksızdır. Adalet, güvenlik, savunma gibi kimi geleneksel hizmet alanlarını da bu çerçeve içinde düşünmeliyiz. Bu hizmet alanlarının çoğu bakanlık biçiminde örgütlenmiştir.

6. Merkezin Taşrada ve
Yurtdışında Örgütlenmesi

Yüzyılı aşkın bir süreden beri mülki yönetim sistemimizde Fransız mülki yönetim sisteminin etkileri görülmektedir. Fransız sistemine benzer olarak anayasalarımızda yer alan biçimiyle merkezden yönetimin kuruluşu coğrafya durumuna, iktisadi koşullara ve kamu hizmetlerinin gereklerine göre, illere ve iller de daha alt bölümlere ayrılmaktadır. İllerin altındaki

bölünme ilçeler ve bucaklar biçimindedir. İl, ilçe ve bucaklarda merkezi yönetimin taşra örgütlenmeleri bulunmaktadır. Bunlar illerde valinin, ilçelerde kaymakamın, bucaklarda bucak müdürünün eşgüdümünde görev yaparlar. İl İdaresi Kanunu bucağı, coğrafya, ekonomi, güvenlik ve yerel hizmetler bakımlarından aralarında ilişki bulunan kasaba ve köylerden oluşan bir yönetim bölümü olarak tanımlamıştır. Bu kanunun yürürlüğe girdiği 1949 yılından bugüne dek geçen süre içinde, bucak örgütlenmesi giderek önemini yitirmiş, tasfiye edilmeye başlanmıştır. Günümüzde 687 bucak bulunmaktadır.

İl yönetiminin başında bulunan valiler, devletin, hükümetin ve ayrı ayrı her bakanın temsilcisi konumundadırlar ve alt bölünmenin bütünüyle eşgüdümü onların yetki alanına girer. İllerin yönetimi yetki genişliği temeline dayanmaktadır. Cumhuriyetin ilk yıllarından başlayarak günümüze dek valilik kurumu çok önemli işlevleri yerine getirmiştir. Son zamanlarda değişen toplumsal ve iktisadi koşulların ışığında valilik kurumunun da çağın gereklerine göre yeniden ele alınmasının gerekli olduğu konusunda eleştiriler getirilmeye başlanmıştır. Bu eleştiriler, valilik kurumunun artık işlevini yitirme noktasına geldiği, çağdaş toplumsal koşulların gereklerine uyum gösteremediği gibi sert biçimlerde de olabilmektedir. Önerilen çözüm yolları arasında bir uçta valilerin seçimle göreve gelmeleri, öteki uçta valilik kurumunun yetki ve sorumluluklarının artırılması yer almaktadır. Ayrıca bölge valiliği ya da eşgüdümcü valilik sistemleri de önerilmektedir. 1940'lı yıllarda umumi müfettişlik adıyla bir çeşit bölge valiliği sistemine gidilmişse de uzun ömürlü olmamıştır. 12 Eylül 1980 sonrası askeri yönetim döneminde ülkenin 8 bölgeye ayrılarak bölge valiliği sisteminin getirilmesi için çıkarılan bir kanun hükmünde kararname, sivil yönetim döneminde Türkiye Büyük Millet Meclisi'nce yasalaştırılmayarak, daha yürürlüğe girmeden kaldırılmıştır.

Cumhuriyet yönetimine geçildikten sonra, ülkenin yönetsel bölümlenmesinde ilk önemli değişiklik 6 Mart 1924 tarihinde çıkarılan 426 sayılı yasayla yapılmıştır. Bu yasayla livalar kaldırılarak il yapılmış, ayrıca kimi ilçeler de il durumuna getirilmiştir. Daha sonra il yapılan ilçelerin bir bölümü yeniden ilçeye dönüştürülerek yakınındaki illere bağlanmışlardır. 1940'lı yılların başında toplam il sayısı 63'e ulaşmıştır. Bu illere Uşak, Nevşehir, Sakarya, Adıyaman katılarak sayı 1957'de 67'ye ulaşmıştır. Uzun süre bu sayı değişmeden kalabilmişse de 1989'dan başlayarak yeni düzenlemelerle il sayısı artmaya başlamıştır. Bugün sayı 81'e ulaşmıştır ve Hükümet politikaları bu sayının kısa süre içinde 100'ün üzerine çıkarılacağı izlenimini vermektedir. İl sayısındaki bu artışa paralel olarak ilçe sayısında da hızlı bir artış görülmektedir. Cumhuriyetin ilk yıllarında 315 olan ilçe sayısı günümüzde 850'ye ulaşmıştır. Bu sayının yakında 1000'in üzerine çıkacağı görülmektedir. Bu artışlar genelde Anayasada öngörülen ölçütlere bağlanmaktan çok, siyasal tercihlere dayanmaktadır. Bu nedenle konunun bütünüyle yeniden ele alınıp sağlam ilkeler getirilmesi uygun olacaktır.

Bugünkü biçimiyle illerin örgütlenmesine ve yönetimine ilişkin esaslar, 1949 yılında çıkarılan 5442 sayılı İl İdaresi Kanunu ile 1984 yılında çıkarılan ve bakanlıkların kuruluş ve görev esaslarını düzenleyen 3046 sayılı çerçeve yasada yer almaktadır. Buna göre, bakanlıkların kuruluş ve örgütlenmesinde işbölümü, eşgüdüm ve denetim temel olarak alınmalıdır. Bu esasa göre kurulacak olan bakanlıklar ve yetkili kılınan bakanlık kuruluşları kuruluş yasalarında gösterilmek koşuluyla taşra ve yurtdışı düzeyinde örgütlenebilmektedir. Taşra örgütleri, vali ve kaymakama bağlı olarak il ve ilçe düzeyinde kurulabildiği gibi, doğrudan merkeze bağlı bölge kuruluşları biçiminde de kurulabilmektedir. Anayasanın verdiği yetkiye dayanarak 196l'den bu yana çeşitli kuruluşlar, taşrada bölgesel örgütlenmeye gitmişlerdir. Böylece amaca uygun olarak kurulmuş ve

gerçek gereksinmeleri karşılayan bölge örgütlenmeleri kurulduğu gibi, çok sayıda ve gereksiz bölge kuruluşları da ortaya çıkmış bulunmaktadır. 1989 yılında 40 il ve 2 ilçede, 2 bakanlığın ve 12 bağlı kuruluşun toplam 215 bölge örgütü kurduğu saptanmıştır. Bu sayının daha da arttığı bilinmektedir. Yalnız 1 ili kapsayan bölgeler olduğu gibi, 10 ili kapsayan bölgeler de vardır. Kimi bölgelerin illerde ve ilçelerde alt birimleri bulunmaktadır. Bölgeler bütünüyle il valiliklerinin denetimi dışındadırlar.15

Yapılması gereken nedir? 1991 yılında yayınlanan Kamu Yönetimi Araştırma Projesi (KAYA) Genel Raporunun bu yöndeki önerileri şöyledir: Varolan il, ilçe örgütleri korunarak, zaten tasfiye sürecinde olan bucaklar hemen kaldırılmalıdır. Politik amaçlarla yeni illerin oluşturulmasından kaçınılmalıdır. Bölgesel kuruluşların olabildiğince aynı merkezlerde ve aynı illeri kapsayacak

biçimde kurulmaları sağlanmalı, kesin zorunluluk olmadıkça bölge örgütlenmesine gidilmemelidir. Bölgesel planlama ve kalkınma bölgeleri söz konusu olduğunda eşgüdüm işlevlerini bölge ölçüsünde tek bir merkezden yürütecek “eşgüdümcü valilik” sistemi de düşünülebilir.Ancak eşgüdümcü valinin karar yetkisi, ilgili proje ölçeğinde ulusal kalkınma planı ve yıllık programlarla sınırlı tutulmalıdır. Ayrıca her yatırım bölgesinde eşgüdümcü valinin başkanlığında bir Planlama ve Eşgüdüm Kurulu görev yapmalıdır.

Yurtdışı kuruluşlarına ilişkin olarak çeşitli kuruluşların yurtdışı temsilciliklerinin büyükelçilere bağlı ve onların eşgüdümünde çalışmaları sağlanmalıdır. Gereksiz yurtdışı temsilcilikler kaldırılarak, yurtdışına atanacak personelde özel nitelikler aranmalıdır.

V. Türkiye’de Yerinden Yönetim
Örgütlenmesi

Yürürlükteki anayasanın 123. maddesi, “İdare kuruluş ve görevleriyle bir bütündür ve kanunla düzenlenir. İdarenin kuruluş ve görevleri, merkezden yönetim ve yerinden yönetim esaslarına dayanır” diyerek hizmet yönünden ve yer yönünden yerinden yönetim kuruluşlarının kurulmasına olanak sağlamıştır.

1. Hizmet

Yönünden Yerinden Yönetim

Kuruluşları

Kamu yönetimi sistemimiz, Cumhuriyet dönemi boyunca, kuruluş ve görevleriyle bir bütün oluşturmuştur ve merkezden yönetim ve yerinden yönetim esaslarına göre örgütlenmiştir. Kimi kamu hizmetlerinin niteliği, bu hizmetlerin genel yönetimin dışında, hizmet yerinden yönetim kuruluşları olarak örgütlenmelerini gerektirmiştir. Bunlar arasında Türkiye Radyo-Televizyon Kurumu’nu, Yükseköğretim Kurulu’nu ve üniversiteleri, Türkiye ve Orta Doğu Amme İdaresi Enstitüsü’nü, devletin ekonomik girişimciliğin ürünü olan ve 1930’lu yıllardan beri sayıları ve önemleri artarak büyüyen kamu iktisadi teşebbüslerini, bir ölçüde kamu kurumu niteliğindeki meslek kuruluşlarını sayabiliriz. Hizmet yerinden yönetim kuruluşlarının kimilerini kısaca tanıtalım.

Türkiye Radyo-Televizyon Kurumu (TRT)

1961 anayasasının kabulünden önce Türkiye’de radyo yayıncılığı devlet tekelindeydi ve bu durumuyla da iktidardaki siyasal partinin bir yayın organı gibi kullanılıyordu. Bu durumun sakıncalarnın giderilebilmesi için 1961 anayasası radyo ve televizyon yayıncılığının özerk bir kuruluşça yerine getirilmesini öngörmüştür. Türkiye Radyo-Televizyon Kurumu, radyo ve televizyon hizmetlerinin kurulması, işletilmesi ve yayın yapma işleriyle uğraşan tüzelkişiliğe sahip, özerk bir kuruluştur. TRT, yakın

zamanda 1982 anayasasında yapılan değişikliğe dek Türkiye’de radyo ve televizyon yayıncılığı tekelini elinde bulunduruyordu.

Türkiye ve Orta Doğu Amme İdaresi

Enstitüsü (TODAİE)

Türkiye ve Orta Doğu Amme İdaresi Enstitüsü, bilimsel, yönetsel ve mali özerkliğe ve tüzelkişiliğe sahip bir öğretim, araştırma ve yayın kurumudur. 8 Mayıs 1952’de Birleşmiş Milletler ile hükümetimiz arasında imzalanan bir teknik yardım anlaşması ile bölgesel bir proje örgütü olarak kurulmuş, 23 Mart 1953 tarihinde etkinliklerine başlamıştır. 1958 yılında çıkarılan kuru-

luş yasasıyla da bir hizmet yerinden yönetim kuruluşu durumuna gelmiştir. TODAİE yönetim kurulunda Enstitü’nün profesör ve doçent öğretim üyelerinin yanında üniversitelerin ve Başbakanlık ile çeşitli bakanlıkların üst düzey temsilcileri yer almaktadır.

Yüksek Öğretim Kurulu (YÖK)

Yükseköğretim Kurulu, 12 Eylül 1980 sonrasında bütün yüksek öğretim kurumlarının üniversiteler çatısı altında birleştirilmesiyle oluşturulan sistemin üzerinde yer alan ve onlara yön vermek üzere kurulmuş bulunan bir üst kuruldur. YÖK, üniversiteler, Bakanlar Kurulu ve Genelkurmay Başkanlığı’nca seçilen ve sayıları, nitelikleri ve seçilme usulleri kanunla belirlenen adaylar arasından rektörlük ve öğretim üyeliğinde başarılı hizmet yapmış profesörlere öncelik vermek suretiyle Cumhurbaşkanınca atanan üyeler ve Cumhurbaşkanınca doğrudan seçilen üyelerden oluşur. YÖK sistemi içinde yer alan üniversiteler yasayla kurulurlar, tüzelkişiliğe ve bilimsel özerkliğe sahiptirler. Anayasa, vakıflarca da devletin gözetim ve denetimine bağlı olan üniversitelerin kurulmasına olanak sağlamıştır. Aralık 2001 itibariyle ikisi üniversite niteliğindeki Yüksek Teknoloji Enstitüsü olarak kurulan 76 devlet ve özel vakıf üniversitesi bulunmaktadır.

Kamu İktisadi Teşebbüsleri (KİT)

Giriş bölümünde belirttiğimiz nedenlerle 1930'lu yıllarda kurulmaya başlanan devlet girişimleri günümüzde Kamu İktisadi Teşebbüsleri olarak adlandırılmaktadır. Cumhuriyet öncesi dönemde de özellikle ordu ve sarayın gereksinmelerini karşılamak amacıyla kimi devlet işletmeleri kurulmuştur. KİT sayılabilecek ilk

kuruluş, 15. yüzyılda kurulmuş bulunan ve bugünkü Makina ve Kimya Endüstrisi Kurumu'nun temelini oluşturan "Top Asitanesi"dir. 1835'te kurulan Feshane ve Çuha, 1845'te kurulan Hereke İpekli ve Yünlü Dokuma, 1850'de kurulan Bakırköy Pamuklu Dokuma fabrikaları, 1933 yılında kurulan Sümerbank'ın fabrikaları olarak hizmet vermişlerdir. 1923 yılında İzmir İktisat Kongresi'nde alınan kararlar çerçevesinde Osmanlı döneminden devreden tesisler, devletçe işletilmesi amacıyla 19 Nisan 1925'te kurulan Türkiye Sanayi ve Maadin Bankası'na verilmişti.

Özel girişimciliğin özendirilmesi için 1924 yılında Türkiye İş Bankası, 1926 yılında Emlak ve Eytam Bankası kurulmuş, 1927 yılında Teşvik-i Sanayi Kanunu çıkarılmış olmasına karşın, özellikle Türkiye Sanayi ve Maadin Bankası'nın yetersiz kalması ve 1929 ekonomik buhranının zorlamasıyla ekonomide devletçilik düşüncesi önem kazanmış ve 1950'ye dek devletçilik politikaları uygulanmıştır. 1932'de Türkiye Sanayi ve Maadin Bankası kaldırılarak, Bankanın sahip olduğu tesisler Devlet Sanayi Ofisi'ne, bankacılık işlemleri aynı günlerde kurulan Türkiye Sanayi Kredi Bankası'na verilmiştir. Bu iki kuruluş 1933 yılında kaldırılarak, sahip oldukları tesisler ve bankacılık işlemleri yeni kurulan Sümerbank'a devredilmiştir. 1935 yılında maden ve enerji üretimi ve dağıtımı ile bu alanda bankacılık işlemleri yapmak üzere Etibank kurulmuştur. Sümerbank ve Etibank'ın KİT tarihimizde çok önemli yerleri bulunmaktadır.

1950’de iktidara gelen Demokrat Parti hernekadar özel girişim ağırlıklı bir karma ekonomik modeli benimsemişse de 1950-1960 döneminde T.C. Devlet Demiryolları (TCDD), Posta Telgraf ve Telefon (PTT), Denizcilik Bankası T.A.Ş., Devlet Malzeme Ofisi (DMO), Türkiye Petrolleri A.O., Et ve Balık Kurumu (EBK), Türkiye Demir Çelik İşletmeleri (TDÇİ), Türkiye Selüloz ve Kağıt İşletmeleri (SEKA), T.C. Turizm Bankası A.Ş. adlarıyla kuruluşlar kurulmuş ya da iktisadi devlet teşekkülüne dönüştürülmüştür. 1960-1980 arasında bu kuruluşlara yenileri eklenmiştir (TESTAŞ, TEMSAN, TÜMOSAN, TAKSAN, GERKONSAN, Seydişehir Alüminyum, İskenderun Demir Çelik, DYB, TEK, ÇAYKUR, KBİ, DESİYAB vb).

KİT’lere ilişkin ilk yasal düzenleme 1938 yılında çıkarılan “Sermayesinin Tamamı Devlet Tarafından Verilmek Suretiyle Kurulan İktisadi Devlet Teşekküllerinin Teşkilatıyla İdare ve Murakabeleri Hakkındaki Kanun” olmuştur. İkinci genel düzenleme 1964 yılında çıkarılan 440 sayılı kanundur. Bundan sonra 1983’te 60 sayılı KHK çıkarılmış ve 1983’te yasalaştırılmıştır, ancak bu yasa aynı yıl 233 sayılı KHK ile kaldırılmıştır. 233 sayılı KHK bugün KİT’leri düzenleyen temel belgedir.

233 sayılı KHK’ya göre, KİT’ler İktisadi Devlet Teşekkülleri ve Kamu İktisadi Kuruluşlarından oluşmaktadır. Sermayesinin tamamı devlete ait, ekonomik alanda ticari esaslara göre etkinlik göstermek için yasayla kurulan kuruluşlar İktisadi Devlet Teşekkülü (İDT) olarak adlandırılmaktadır. Öte yandan sermayesinin tamamı devlete ait olan ve tekel niteliğinde mallarla temel mal ve hizmet üretmek ve pazarlamak üzere yasayla kurulan kamu hizmeti nitelikleri ağırlık kazanan kuruluşlar Kamu İktisadi Kuruluşu (KİK) olarak adlandırılmaktadırlar. KİT’lerin bir bölümü özelleştirme kapsamına alınmıştır. Bugünkü görünüşüyle KİT’lerin bir

bölümü çalışma alanlarına uygun düşen kimi bakanlıklarla, bir bölümü konusu uygun düşmese de Enerji ve Tabii Kaynaklar Bakanlığı ile bir bölümü de Başbakanlıkla ilgilendirilmiştir.

KİT'lerin özelleştirilmesine yönelik çalışmalar, 1984'te yürürlüğe giren Tasarrufların Teşviki ve Kamu Yatırımlarının Hızlandırılmasına Dair 2983 sayılı kanun ile 1986'da yürürlüğe giren 3291 sayılı kanunla başlatılmıştır. 1994'te yürürlüğe giren 4046 sayılı kanunla genel anlamda özelleştirme uygulamalarına ilişkin hükümler yer almıştır. 2000'de yürürlüğe giren 4502 sayılı kanunla telekomünikasyon hizmetlerinin özelleştirilmesi, yine aynı yıl yürürlüğe giren 4603 sayılı kanunla da kamu bankalarının özelleştirilmesine ilişkin konular düzenlenmiştir. Enerji sektöründeki özelleştirmelere ilişkin olarak da 1984 yılından günümüze kadar çeşitli yasal düzenlemeler yapılmıştır. Özelleştirme kapsamına alınan KİT'ler, KİT kapsamından çıkarılmakta ve Özelleştirme İdaresi'ne bağlanarak özelleştirmeyi beklemektedirler. Özelleştirme, Cumhuriyetimizin 78. yılında da sürdürülmektedir. Öyle görünüyor ki yakın dönemde geleneksel KİT yapımız kökten bir değişime uğrayacak ve devletimizin girişimci rolü büyük ölçüde ortadan kalkacaktır.16

2. Yer Yönünden Yerinden

Yönetim Kuruluşları

Kendi toplumsal koşullarımızın yarattığı bir kurum olmamakla birlikte, ülkemizde yüz elli yıla yakın bir yerel yönetim geleneği oluşmuştur. Yerel yönetimler, yerel halkın yerel, ortak gereksinmelerini karşılamak üzere kuruluş esasları yasayla belirtilen ve karar organları yine yasada gösterilen, seçmenlerce oluşturulan kamu tüzelkişileridir. Asıl olarak üç düzeyde yerel yönetim vardır: Köyler, belediyeler, il özel idareleri.

Yerel yönetim sistemimiz büyük ölçüde merkezi yönetimin vesayet denetimine tabidir. Yerel yönetimler, çeşitli raporlarda da öngörüldüğü gibi,

yerel demokrasiyi güçlendirecek, yerel toplulukça denetlenen, etkili katılımın sağlandığı, saydam, kaynaklar ve özkaynaklar açısından güçlü, kendi yerel toplumu ile ilgili kararları kendi organları aracılığıyla alıp kendi birimleri aracılığıyla uygulayabilen, merkezi yönetimden destek ve nesnel koşullarda yardım alan, genel yönetim sistemi ile yönetimin bütünlüğü ilkesi ve planlama disiplini içinde bütünleşen, yönetsel etkililiği ve verimliliği gerçekleştiren bir modele konu olmalıdırlar. Yerel yönetimlerin güçlendirilmesini ve bir kesim merkezi yönetim görevlerini yerel yönetimlere mali kaynakları ve personeliyle birlikte devretmeyi öngören çeşitli kanun tasarıları hazırlanmıştır. Yerel yönetimlere ilişkin yasalarda değişiklik öngören bir yerel yönetimler reform tasarısı TBMM genel kurul gündemine alınma aşamasına gelmiştir. Bu çerçeve içerisinde il özel idarelerinin mali yönden ve personel yönünden güçlendirilerek işlevselliklerinin artırılması düşünülmelidir. Bunun için de merkezi yönetimce görülen yerel niteliği tartışılmayacak kimi hizmetlerin kaynak ve personeliyle birlikte il yerel yönetimine aktarılması üzerinde durulmalıdır. İl yerel yönetimi dışında, ilçenin de ülke düzeyinde hizmet bütünlüğünü bozmayacak biçimde görev ve yetki yönünden düzenlenerek, yerel yönetim sistemi içinde işlevselliğinin artırılması amacıyla, kalkınma planlarında ilçe yerel yönetimlerinin kurulması istenmektedir. En son hazırlanan kanun tasarısı birçok eksiklik ve aksaklıkları da içinde barındırmaktadır. Kuşkusuz devlet görevlerinin ve kaynakların merkez, merkezin taşra kuruluşları ve yerel yönetimler arasında paylaşımı yeniden ele alınarak sağlıklı bir çözüme kavuşturulmalıdır.

Köyler

Geleneksel bir yönetim olan köyler, 1924 yılında çıkarılan 442 sayılı Köy Kanunu’na göre yönetilmektedir. Yasaya göre köylerin yönetimi, köy sınırları içinde kadın erkek tüm seçmenlerin oluşturduğu köy derneğince

seçilen muhtar ve ihtiyar meclisine aittir. Bugün yaklaşık 35.140 köyümüz bulunmaktadır.

Belediyeler

İlk belediye örgütü, 1854 yılında İstanbul'da Beyoğlu'nda kurulmuştur. Ülkenin başka yerlerinde belediye kurulması ise 1868 tarihli nizamname ve 1876 tarihli Vilayet Belediye Kanunu ile sağlanmıştır. Cumhuriyet döneminde 1924 yılında Ankara için 417 sayılı kanun çıkarılmıştır. Daha sonra Türkiye'nin tamamındaki belediyeleri kapsayan ve bugün de yürürlükte bulunan 3 Nisan 1930 tarihli 1580 sayılı Belediye Kanunu çıkarılmıştır.

Nüfusu 2000'i aşan yerleşimlerde belediye kurulabilmektedir. Belediye Başkanı ve belediye meclisi üyeleri doğrudan belde halkı tarafından seçilirler. Çevresinde küçük belediyelerin bulunduğu büyük kentlerde 1980 sonrasında yapılan bir yasal düzenlemeyle büyükşehir belediyeleri kurulması yoluna gidilmiştir. Bu uygulamayı bir belediyeler konfederasyonu olarak nitelendirebiliriz. Büyükşehir belediyesinin başkanı, büyükşehir seçmenlerince doğrudan seçilirken, büyükşehir meclisi bağlı belediye başkanları ve onların meclislerinden gelen temsilcilerden oluşur. Günümüzde yaklaşık 3215 belediye bulunmaktadır.

İl Özel İdareleri

Osmanlı İmparatorluğu'nun son döneminde 26 Mart 1913 tarihinde çıkarılan bir geçici kanuna göre uzun süre yönetilen il özel idareleri, merkezi yönetimin il sınırları içinde görev yaparlar. Bugün 81 il, dolayısıyla 81 il özel idaresi bulunmaktadır. İl genel meclisi üyelerini il seçmenleri seçer, ama başkan merkezi hükümetin temsilcisi olan ilin başındaki validir. Böylece il, hem merkezi hükümetin taşra örgütü olan bir yönetim birimi hem de aynı alanda belli görevleri yürüten bir yerel yönetim birimi olmaktadır.

Yerel Yönetim Birlikleri

Belediyeler, köyler ve il özel idareleri, kendilerine kanunla verilmiş olan görevlerin bir ya da birkaçını ortak tesislerle yerine getirmek amacıyla bir tüzükle birlikler kurabilirler. Birliğin organları, birlik meclisi, birlik başkanı ve birlik encümenidir.

Mahalle

Mahalle örgütünün bir yerel yönetim örgütü olup olmadığı tartışmalıdır. Mahalle örgütü 1863 yılında kurulmuş, ancak zaman zaman kaldırıldığı da olmuştur. En son 1933 yılında kaldırılan mahalle örgütü 1945 yılında 4541 sayılı kanunla yeniden kurulmuştur. Organları olan muhtar ve ihtiyar heyeti mahalle halkınca 5 yıllık bir süre için seçilmektedir. Mahallenin bir yerel yönetim örgütü olarak hizmet görmesini sağlayacak düzenlemelerin yapılması çeşitli raporlarda önerilmiştir.

VI. Kamu Personel Rejimi

1. Kamu personel Rejimimizin

Gelişimi

Osmanlı Dönemi

Türkiye Cumhuriyeti 29 Ekim 1923 tarihinde kurulduğunda, Osmanlı İmparatorluğu’nun son dönemindeki bürokratik sistemi ve bu sistemin olumlu ve olumsuz davranış ve değerlerini olduğu gibi devralmıştı. Osmanlı İmparatorluğu, güçlü bir bürokratik yapıya sahipti. Yükselme döneminde, tımar ve kul sistemi ile ulema gibi kurumlara dayanan bürokratik yapı, etkili ve mutlak bir merkezci otorite kurulmasına yardımcı olmuştu. Bu dönemde devlette görev alacaklar, “Enderûn” adı verilen saray okullarında eğitilmekte ve yeterlik (liyakat) ilkesi gözetilerek mülkiye, kalemiye, ilmiye, seyfiye sınıfları içinde toplanmaktaydılar. Yükselme döneminde çok etkili olan bu sistem, İmparatorluğun önce duraklamaya

sonra da gerilemeye başladığı dönemlerde etkisini büyük ölçüde yitirmiş, devlet görevleri yeteneksiz ve bilgisiz kişilerin eline geçmiştir.

Bürokratik sistemin bozulmasının temel nedeni, personel alımındaki olumsuzluklardan kaynaklanmaktaydı. Bu nedenle III. Selim'in iktidarından (1786-1807) başlayarak bürokratik sistemin Batı örneğine uygun olarak yeniden yapılandırılması yoluna gidilmiştir. Bürokraside reform ve yeniden yapılandırma hareketi, II. Mahmud'un (1808-1839) padişahlığı döneminde hızlandırılmış, Tanzimat Fermanı (1839) ile düzenli bir yenileşme hareketi biçimine dönüştürülmüştür. Bu dönemde Batı örneğine uygun olarak kurulan sivil ve askeri okulları bitiren, Batı'yı tanıyan sivil ve asker bürokratlar, bir bakıma, Padişahın sahip olduğu yetkilere de ortak olarak, ülkenin kaderine egemen olmaya başlamışlardır. Tanzimat hareketiyle birlikte bürokrasiye yeterli kadroları sağlayacak bir ücret sistemi de oluşturulmaya çalışılmış, devlet memurluğu saygınlığı olan bir meslek konumuna dönüşmüştür. Bu dönemde devlet memurlarına ilişkin olarak yapılan düzenlemeler arasında, 1838 yılında çıkarılan "Devlet Memurlarına Maliye Veznesinden Düzenli Bir Şekilde Maaş Ödenmesi Usulü Kanunu", 1875 yılında çıkarılan "Harcırah Kanunu", 1917 yılında çıkarılan "Silâh Altına Alınan Memurlarla İlgili Memurin Maaşı Kanunu", 1918 yılında çıkarılan "İaşe Kararnamesi" ve "Tahsilat-ı Fevkalade Kararnamesi" sayılabilir.

Bu nitelikleriyle yükselme döneminde olduğu gibi, Batılılaşma hareketlerinin yoğunlaştığı son döneminde de Osmanlı personel sistemi seçkin bir sınıf oluşturmuş, elitist bir özellik taşımıştır. Bu seçkinci özelliği ile bürokratlar, kendilerini toplumun geri kalanından ayırmaya, kendilerini onlardan üstün görmeye, topluma yukarıdan bakmaya alışmışlardır. Kuşkusuz bugün karşılaştığımız olumsuzlukların kökeninde,

bir ölçüde, bu alışkanlıkların yarattığı geleneksel devlet memuru anlayışı yatmaktadır.

Cumhuriyet Dönemi

Osmanlı İmparatorluğu'nun son dönemlerinde memurlara ilişkin olarak bir kısmını yukarıda saydığımız yasal düzenlemeler, Cumhuriyet döneminin gereksinmelerini karşılamakta yetersiz kalmıştır. Cumhuriyetin gerektirdiği nicelikte ve nitelikte kamu personeline dayanak olacak köklü hukuksal düzenlemelerin ilki 31 Aralık 1926 tarihinde çıkarılan 788 sayılı Memurin Kanunu olmuştur. Cumhuriyet döneminin ilk Anayasası olan 1924 tarihli Anayasa, memuru hükümetin bir görevlisi olarak saymış (m. 23), ancak bir memur tanımı vermemişti. Anayasa 93. maddesiyle memurlara ilişkin düzenleme yapılmasını da yasalara bırakmıştı. İşte Cumhuriyet döneminde memurlara ilişkin olarak ekonomik, toplumsal ve çeşitli boyutlarda ilk köklü düzenleme olan Memurin Kanunu, bu Anayasa hükmü uyarınca çıkarılmıştır. Bu yasada memur ve müstahdem tanımı yapılarak, yasanın asker ve jandarmadan başka bütün devlet memurlarına uygulanacağı belirtilmiş, memur ve müstahdem olabilme koşulları, adaylık, hak ve sorumluluklar, sicil, seçme, atama, yükselme, ödüllendirme, ceza, yer değiştirme, çalışma, yardım sandığı, emeklilik, rapor gibi konular düzenlenmiştir. Memurin Kanunu 44 yıl yürürlükte kalmıştır. Bütünüyle bakıldığında bu yasanın hukuk yönünden güvenceli, ekonomik yönden çekici bir memurluk statüsü yarattığı söylenebilir. Yasa, memur olmanın yalnız genel koşullarını ve en az gerekli niteliklerini saymakla yetinmiş, hizmete almayı büyük ölçüde kurumların takdirine bırakmıştır. Merkezi bir personel birimi olmadığı ve personel sınıflandırması yapılmadığı için, genelde adsız görevler için personel alma kurumlarca gelişigüzel yapılmaya başlanmış, hizmete almada sınav ilkesinin gerektirdiği özene yeterince uyulmamıştır. Sınıflandırmanın bulunmayışı ayrıca ücret eşitsizliklerine de

yol açmıştır. Personel alma geniş ölçüde kurumların takdirine bırakıldığı, hizmete girişte sınav esası yeterince uygulanmadığı ve kamu görevleri sınıflandırılmadığı için bir düzensizlik de söz konusu olmuştur. Çok partili siyasal yaşama geçişle birlikte bu sistem daha da yozlaşmış, atama ve nakillerde siyasallaşma büyük rol oynamıştır. Demokrat Parti yönetiminde memurları "görülen lüzum üzerine" işten almak ve emekliye sevketmek yetkisi veren 1954 tarih ve 6435 sayılı "Bağlı Bulundukları Teşkilat Emrine Alınmak Suretiyle Vazifeden Uzaklaştırılacaklar Hakkında Kanun" çıkarılarak, askerler ve yargıçlar dışında kalan devlet memurlarının "görülen lüzum üzerine" teşkilat emrine alınması ve 6 ay içinde yeni bir göreve atanmadıkları takdirde hizmet sürelerine bakılmaksızın emekliye sevkedilebilmeleri sağlanmış bulunuyordu.

Memurin Kanununun Geçici 2. maddesiyle devlet memurları maaşlarının birleştirilmesi ve denkleştirilmesi (tevhit ve teadül) için öngördüğü özel yasalardan birincisi, 2 Temmuz 1927 tarihinde çıkarılmıştır. "Maaş Kanunu" adını alan 1108 sayılı bu yasa ile memur maaşlarının verilmesi, kesilmesi, işe başlama süreleri, naklen atananların maaşları, atamaların tebliği, vekâlet maaşları, makam ödenekleri, ücretlilerin mali statüsü ve hakları, işten el çektirilenlerin maaşları, hakları, tutuklanan, yargılanan memurların aylıklarına ilişkin işlemler, aday memurların maaşları, fiili hizmet ve eğitim için silah altına alınan memurların maaşları, izinlilerin maaşları, saymanların devir süreleri gibi konular düzenlenmiştir.

Memurin Kanunu'nun Geçici 2. maddesinde çıkarılması öngörülen özel yasalardan ikincisi de 1 Eylül 1929 tarihinde çıkarılan 1452 sayılı "Devlet Memurlarının Maaşlarının Tevhit ve Teadülüne Dair Kanun"dur. Bu yasayla ilk kez barem rejimi uygulanmaya başlanmış, tek tip maaş sistemi ve eşitlik ilkesi getirilmiş, çeşitli adlar altında memurların maaşlarından ve ödeneklerinden yapılan kesintiler kaldırılarak net maaş ödenmesi

sağlanmıştır. Ancak yasanın çıkarılmasından hemen sonra dünya ekonomik krizine girilmesiyle birlikte, maaşlar yeniden vergilendirilmeye başlanmış, brüt maaş sistemine yeniden dönülmüştür. Bu vergiler, 1931-1937 yılları arasında çıkarılan çeşitli yasalarla getirilmiştir. Örneğin, 1847 sayılı yasanın koyduğu Kazanç Vergisi, 1890 sayılı yasanın koyduğu Buhran Vergisi, 2882 sayılı yasanın koyduğu Hava Kuvvetlerine Yardım Vergisi memur maaşlarından da kesilmeye başlanmıştır. Ayrıca 3404 sayılı yasayla da Muvazene Vergisi oranları artırılmıştır.

1452 sayılı yasanın getirdiği sisteme göre memurlar, A, B, C biçiminde üç ana seriye, her seri de derecelere ayrılmaktaydı. Toplam yirmi dereceden 1-5 arasında olanlar A, 6-13 arasında olanlar B, 13-20 arasında olanlar da C serisini oluşturmaktaydı. A serisindekiler genelde yüksek öğrenim görmüş olanlardı. En düşük aylık 10, en yüksek aylık 150 göstergeye (asli maaş) sahip-

ti. Bu aylıklar katsayı (emsal) ile çarpılıp alınacak maaş bulunuyordu. Bu katsayılar da yasayla konuluyordu. Bu sistem dengeli bir ücret yelpazesi oluşturmuştu, ama biraz önce açıkladığımız ekonomik krizin getirdiği olumsuzluklar nedeniyle sistem sulandırılmış ve bu nedenle de uzun ömürlü olamamıştır. İktisadi Devlet Teşekküllerine ilişkin 3460 sayılı yasa da bu sistemin bozulmasına yardımcı olmuştur. “Sermayesinin Tamamı Devlet Tarafından Verilmek Suretiyle Kurulan İktisadi Devlet Teşekküllerinin Teşkilatıyla İdare ve Murakabeleri Hakkında Kanun” 1938 yılında çıkarılmıştır. Bu yasayla bu kuruluşlarda çalışan personel için serbest bir ücret rejimi uygulanmıştır. Bu ücret rejimi, devlet memurlarına sağlanan olanaklardan daha çoğunu sağladığı için, nitelikli memurlar iktisadi devlet teşekküllerine kaçmaya başlamışlardır.

Devlet Memurlarının Maaşlarının Tevhit ve Teadülüne Dair 1452 sayılı yasayla getirilen temel esasların ve maaşların hesaplanmasındaki düşünce

tarzının ve anlayışının, yukarıda saydığımız nedenlerden dolayı bozulması yeni bir yasayı gerekli kılmıştı. İşte yine aynı adla 1 Eylül 1939 tarihinde çıkarılan ve “Barem Kanunu” diye de adlandırılan 3656 sayılı yasa, 1452 sayılı yasayı yürürlükten kaldırmıştır. Bu yeni yasa, önceki yasanın getirdiği serilere ve derecelendirmeye dayalı asli maaş ve emsal sistemine bağlı ödemeleri kaldırarak, kalıplaşmış bir barem sistemi uygulamasına gitmiştir. İktisadi Devlet Teşekkülleri personelinin de ayrıcalıklı statüsü, 11 Temmuz 1939’da çıkarılan 3659 sayılı “Bankalar ve Devlet Müesseseleri Memurlarının Aylıklarının Tevhit ve Teadülü Hakkında Kanun”la kaldırılarak, bu personel de barem sistemi içine çekilmiştir.

Bu yeni yasanın çıkarılmasından kısa süre sonra İkinci Dünya Savaşı çıkmıştır. Türkiye savaşa girmemekle birlikte savaştan büyük ölçüde etkilenmiştir. Savaş, hayat pahalılığı getirmiş bu da memurların maaşlarına çeşitli yasalarla zam ya da başka adlarla eklemeler yapılarak zaten düzeni bozulmuş olan aylık sisteminin daha da bozulması sonucunu doğurmuştur. Bu yasalarla 3656 sayılı yasada da pek çok değişiklikler yapılmıştır. Bu dönemde (1942-1948) çıkarılan ve 3656 sayılı yasada değişiklikler yapan başlıca yasalar 4178, 4598, 4644, 4805 ve 4988 sayılı yasalardır. Daha sonra 1953 yılında çıkarılan 6211 ve 6675 sayılı yasalar ile 1959 yılında çıkarılan 7244 sayılı yasa, çeşitli zam ve ödenek artışlarıyla sistemin biraz daha bozulmasına katkıda bulunmuşlardır.

Görüldüğü gibi, yukarıda saydığımız, Cumhuriyetin ilk yıllarından başlayarak planlı kalkınma dönemi öncesine kadar çıkarılmış bulunan bütün bu yasalar, memurların maaşlarının ve kadrolarının beliren ihtiyaçlara göre düzenlenmesinin ötesine geçememişlerdir. Yapılan her yasal düzenleme sistemi biraz daha bozarak içinden çıkılmaz bir duruma getirmiştir. Bu duruma bir çözüm bulunması umuduyla çoğu yabancı pek çok uzmana raporlar da hazırlattırılmıştır.

2. Kamu Personel Rejimimizin

Temel Sorun Alanları

Kapsam

Personel reformunun gerçekleştirilmeye çalışıldığı ilk dönemlerden başlayarak, personel rejiminin tüm kamu personelini kapsayacak biçimde düzenlenmesi ve kamu iktisadi teşebbüslerinde çalışanlar da dahil olmak üzere tek bir ücret ve istihdam politikası oluşturulması temel alınmıştır. Personel reformunun son durağı sayılabilecek olan ve bugün de yürürlükte bulunan 657 sayılı Devlet Memurları Kanunu, 1965 yılında çıkarıldığında,

bu temelden hareketle istihdam esaslarına ve ücrete ilişkin konularda bütünlüğü sağlayacak genel hükümler getirmiştir. Ancak bu kanunun mali hükümlerinin, üniversite öğretim üyeleri ve yardımcılarına uygulanamayacağı savıyla Anayasa Mahkemesi'ne açılan dava, bu hükümlerin iptaliyle sonuçlanmıştır. Böylece, 657 sayılı yasanın kimi hükümleri daha yasa yürürlüğe bile girmeden kaldırılmış oldu. Daha sonra 657 sayılı Devlet Memurları Kanunu'nu yürürlüğe sokmak üzere 1970 yılında çıkarılan 1327 sayılı kanun kapsamına yalnız genel ve katma bütçeli kuruluşlar personeli alınarak, özel kanunları yürürlüğe girinceye kadar, yerel yönetimlerde çalışan memurlar, yargıçlar, kamu iktisadi teşebbüslerinde görevli memurlar, üniversite öğretim üyeleri, devlet tiyatrosu, devlet operası ve balesi sanatçıları ile Cumhurbaşkanlığı Devlet Senfoni Orkestrası üyeleri için devlet memurlarına paralel mali hükümler getirildi ve bu kesimler Devlet Memurları Kanunu'nun kapsamı dışında tutulmuş oldu. Silahlı Kuvvetler personeli için de ayrı bir kanun çıkarıldı.

Bugünkü sistem içinde Silahlı Kuvvetler personelinin, yargıç ve savcıların ve üniversite personelinin özlük haklarına ilişkin hükümler herbiri için çıkarılan ayrı yasalarda yer almakta, ancak mali ve sosyal haklar yönünden 657 sayılı Devlet Memurları Kanununun getirdiği genel esaslara

dayanılmaktadır. Son yıllarda yapılan değişikliklerle, çeşitli statülere tabi bu kamu personeli arasında kurulmuş bulunan ücret dengeleri bozulmuş, tutarsızlıklar başlamıştır. Bu türlü tutarsızlıkların oluşmasıyla birlikte sesini yükseltebilen kesimlerin tazminatlarında artışlar sağlanınca, bu kez öteki kesimler seslerini

yükseltmekte ve bu kısır döngü sürüp gitmektedir. Bu arada yapılan her türden değişiklik zaten bozulmuş olan sistemi büsbütün karmaşık duruma getirmektedir.

Yedinci Beş Yıllık Kalkınma Planı Kamu Yönetiminin İyileştirilmesi Özel İhtisas Komisyonu, kamu personelinin tamamının mali ve sosyal haklarının tek ve ortak bir yasada toplanmasını, çeşitli kesimler arasında hizmetin özelliklerine uygun bir ücret dengesinin yeniden oluşturulmasını ve daha sonra yapılacak değişikliklerde de bu dengenin korunmasını önermektedir. Kuşkusuz, böyle bir ortak yasada hizmetin özelliklerinden kaynaklanan özel hükümlere de yer verilmesi gerekecektir.

İstihdam Politikaları

Kamu hizmetlerinin gereklerine uygun bir istihdam politikasının sağlanabilmesi için ciddi bir insangücü planlamasının yapılmış olması gerekir. Bu planlamanın eğitim sistemi ile bağlantılı olarak ele alınması da gerekir. Bu yönden bakıldığında, kamu yönetimi sistemimizde insangücü planlamasına gereken önemin verilmediğini görmekteyiz. Bir başka deyişle, bir insangücü planlamasına dayanmadığı için, kamu yönetimi sistemimiz, hizmetin gerektirdiği nitelikte ve sayıda personelin istihdamını sağlayamamaktadır. Bu durum siyasal iktidarların da çoğu kez işine gelmekte, devlet kadroları işsizliğe bir çözümmüş gibi görülerek rastgele atamalarla doldurulmaya çalışılmaktadır.

Kamu yönetiminde örgütlenmenin temelini oluşturan 3046 sayılı Bakanlıkların Kuruluş ve Görev Esaslarına İlişkin Kanun 1984 yılında

çıkarılmıştır, bu konuda bir de 190 sayılı kanun hükmünde kararname bulunmaktadır. Bu mevzuat yanında Maliye Bakanlığı her yıl çıkardığı Bütçe Uygulama Talimatları ile kadro ihdası, kadroların kullanımı, işçi ve sözleşmeli personel kadrolarına ilişkin konuları belirlemektedir. Ancak Maliye Bakanlığı'nın çıkardığı bu talimatlar, belli yerlerdeki yığılmaları ve yetersizlikleri ve kamu hizmetlerinin gerektirdiği personel sayısını ve niteliklerini dikkate almaktan uzak oldukları için, bir insangücü planlaması olarak düşünülemezler.

Çeşitli ülkelerin istihdam ettiği kamu personeli sayısıyla karşılaştırıldığında, 67 milyonluk bir nüfusa sahip olan Türkiye'deki kamu görevlilerinin sayısının sanıldığı kadar yüksek olmadığı görülecektir. Ancak personelin kurumlar arasında dağılımında dengesizlikler vardır. Bunun yanında personelin niteliğiyle yaptığı iş arasındaki ilişki pek çok yerde kurulamamıştır. Personelin performansının değerlendirilmesi konusu da çok ciddi tutulmamaktadır. Bu durum, çoğu kez çalışan ve çalışmayan personel açısından bir ayrım yapılmadığı izlenimini uyandırmakta, bu da kamu hizmetlerinin yürütülmesinde genel bir verimsizlik sorununa kaynaklık etmektedir.

Türkiye'de kamu görevlilerinin sayısal görünümü değerlendirildiğinde, Devlet Personel Başkanlığı'nın verilerine göre, merkezi yönetim birimlerinde toplam görevli sayısının 1993 itibariyle 1.641.544 olduğu, bunların 1.436.307'sinin memur statüsünde olduğu, bu sayının %30'nun kadın, %70'inin erkek memurlardan oluştuğu, memurların %85.4'ünün taşrada, %14.4'ünün merkezde, %00.2'sinin yurtdışında görevli oldukları anlaşılmaktadır. Merkezi yönetimde memur olarak çalışan 1.436.307 kişiye, sözleşmeli statüde çalışan 12.657 kişiyi, 72.462 geçici işçiyi, 120.118 sürekli işçiyi eklersek merkezi yönetimde toplam personel sayısı olan

1.641.544’ü buluruz. Yerel yönetim kuruluşlarından İl Özel İdarelerinde 8.251, belediyelerde de 256.550 kişi

görev yapmaktadır. Kamu İktisadi Teşebbüslerinde çalışan toplam personel sayısı 577.835’dir. Bunun statüye göre dağılımı ise şöyledir: 24.285 memur, 232.816 sözleşmeli, 215.660 sürekli işçi, 105.074 geçici işçi. Bütün bu rakamları yanyana getirdiğimizde Türkiye’de 2.484.180 kamu görevlisi bulunduğunu görüyoruz.

Sınıflandırma

Devlet Memurları Kanunu, geniş bir sınıflandırma sistemini benimsemiştir. Buna göre devlet memurları oluşturulan 10 sınıf içinde toplanmaktadır. Bu sistem, ayrı özellikler taşıyan ve farklı personel işlemlerini gerektiren çeşitli meslek ve uzmanlık dallarını aynı sınıf içinde düşünmek gibi bir yanlış üzerine kurulmuştur. Farklı meslek ve uzmanlık dallarının aynı sınıf içinde toplanması sonucu sınıflar içinde olması gereken bütünlük sağlanamamaktadır. Örneğin daktilo hizmetleri, büro hizmetleri, denetim hizmetleri, Planlama uzmanlığı, Hazine uzmanlığı, Dış Ticaret uzmanlığı, Dışişleri meslek memurluğu gibi birbiriyle hem nitelikleri hem de eğitim düzeyleri açısından uyuşmayan kadrolar Genel İdare Hizmetleri sınıfı içinde biraraya getirilebilmiştir.

Hizmetin özelliklerini, hizmetlerin güçlük ve önem derecelerini dikkate alan, eşitlik, nesnellik, yeterlik gibi ilkelere dayalı çoklu bir sınıflandırma sisteminin mali yük getireceği düşünülerek tercih edilmediği anlaşılmaktadır. Ancak bu durum hizmetlerin gerektirdiği nitelikteki personelin istihdamını zorlaştırmakta, yetersiz ücret alacağını düşünen kişilerin kamu yönetimine girişte isteksiz davranmasına neden olmaktadır. Böyle olunca özellikle uzmanlık isteyen alanlarda kamu yönetimi bulabildiği personelle yetinmek durumunda kalmaktadır.

Kuşkusuz bu durum etkili ve nitelikli bir kamu hizmetinin sağlanmasında önemli bir engel oluşturmaktadır.

Kariyer ve Yeterlik

Memurluk mesleği genç yaşta girilen ve ömür boyu süren bir meslek olarak görülmektedir. Kariyer sistemi içinde genç yaşta girilen bu meslek içinde, belli koşullara sahip olunduğu sürece, hiyerarşinin en üst basamaklarına kadar yükselmek olanağı vardır. Kamu personel sistemimiz, kariyeri, yeterlik (liyakat) ilkesiyle birarada benimsemiştir. Başka bir deyişle, üst basamaklara yükselebilmenin başlıca koşulu yükselinebilecek basamakların gerektirdiği yeterliğe sahip olmaktır.

Yasal olarak kariyer ve yeterlik ilkesi benimsenmiş olmasına karşın, uygulamada özellikle yeterliğe bakılmaksızın üst basamaklara çıkabilmek olanağına sahip olunabilmektedir. Atamalarda özellikle siyasal iktidarların etkisiyle bu ilkeler aşılabilmektedir. Ayrıca çeşitli nitelikteki kayırmalar da bu ilkelerin, hiç olmazsa belli görevlere atamalarda, kâğıt üzerinde kalması sonucunu doğurmaktadır.

Kişilerin gördükleri eğitime ve mesleklerine uygun işlerde çalışmasını sağlayacak bir insangücü politikası izlenebilmesi, kadroların görev, yetki ve sorumluluklarının açıklığa kavuşturulması ve bu kadrolara atanacak personelde aranacak niteliklerin açık bir biçimde belirlenmesi ile sağlanabilecektir. Bu yapılabildiği takdirde, atamalarda ve üst derecelere yükselmelerde yeterli bilgi ve yeteneğe sahip olanlar öne geçeceğinden, kayırmalar en aza indirilmiş olacaktır. Bu durum, hizmette nitelik, etkililik ve verimliliği de artıracaktır. Bu konuda 2000 ve 2001 yılında çıkarılan Başbakanlık genelgeleri ile kurumlara en geç üç yıl içinde örgüt yapılarını gözden geçirerek norm kadrolarını yapmaları zorunluluğu getirilmiştir.

“657 sayılı Devlet Memurları Kanunu ile 399 sayılı Kanun Hükmünde Kararnamede Değişiklik Yapılmasına Dair Kanun”, hizmete girişte kariyer

ve yeterliğe dayalı bir merkezi sınav sistemini benimsemiştir. Bu kanunun getirdiği 33. madde değişikliğine göre, “kadrosuz memur çalıştırılamaz. Kadroların ihdas, iptal ve değişiklikleri 190 sayılı Kanun Hükmünde Kararname hükümlerine tabidir. Milli Güvenliğe ilişkin kadrolardan gizli kalması gerekenler hakkında bu hüküm uygulanmaz…kadro cetvellerinde her kurum için gerekli kadroların sınıfı, unvanı, derecesi ve adedi gösterilir.” Kanunun getirdiği önemli bir hüküm de kadroların görev tanımlarına ilişkindir. DMK’nın 34. maddesine değişiklik getiren bu hükme göre, “kadroların görev tanımları ile bu kadrolara atanacak olanlarda aranılacak nitelikler ilgili kurumların görüşleri alınmak suretiyle Devlet Personel Başkanlığınca hazırlanarak Bakanlar Kurulu kararıyla yürürlüğe konulur.” Kanunun 41. maddesinde yapılan yeniden düzenlemeye göre de “devlet memurluğuna atanabilmek için aranılacak asgari öğrenim düzeyi,

meslek öncesi veya sonrası eğitim, yabancı dil bilgisi ve mesleki tecrübe süreleri, bu kanun hükümlerine göre hazırlanacak görev tanımlarında belirtilir…Görev tanımlarında belirtilen şartları taşımayanların atanması yapılamaz. Kuruluş kanunları veya ilgili diğer mevzuat ile görev tanımlarında belirlenen asgari şartların üzerinde öğrenim, eğitim, yabancı dil ve hizmet süresi şartı getirilebileceği gibi, sözkonusu şartlara ilave olarak başka şartlar da aranabilir.”

Kanun, kamu hizmetlerine memur olarak girmek isteyenlerin, merkezi sınava girmek üzere gerekli koşulları taşımaları durumunda sınav başvurusu yapabileceklerini ve yapılacak merkezi sınavda başarılı sayılabilmeleri için de 100 üzerinden en az 70 puan almaları gerektiğini hükme bağlamaktadır. Sınavda başarılı olanlar, Devlet Personel Başkanlığı’nca duyurulacak açık kadro-

lara başvurabileceklerdir. Merkezi giriş sınavları ilk kez 1999 yılında yapılmıştır. Böylece kamu kesimine personel alımında 657 sayılı Devlet

Memurları Kanunu’nun 3. maddesinde öngörülen yeterlik ilkesi ile Anayasanın 70. maddesinde yer alan,”kamu hizmetlerine alınmada vatandaşlar arasında görevin gerektirdiği niteliklerden başka hiçbir ayrım yapılamaz” ilkesinin gerçekleştirilmesi, kamu hizmetlerinin nitelikli elemanlarca yürütülmesi, hizmete alınmada nesnelliğin sağlanması, siyasal etkilerin ve kayırmaların önlenmesi yolunda çok ciddi ve önemli bir adım atılmıştır.

Kariyer ve yeterlik temel alındığında devlet memurluğuna girişte nesnelliği ve fırsat eşitliğini sağlamak

üzere müfettişlik, hesap uzmanlığı, Dışişleri ve Hazine meslek memurlukları gibi kariyer oluşturan kadrolar dışında kalan ve kurumlararası ortak görev unvanlarına sahip kadrolar için Kamu Meslek Memurluğu Giriş Sınavlarının (KMS) açılması ve üniversite giriş sınavlarına benzer biçimde düzenlenerek merkezi bir sistem içinde yapılması da kabul edilmiştir. Bu uygulama ilk kez 2000 yılında yapılmıştır.

Eğitim

Kamu kesiminde hizmet içi eğitim Devlet Personel Başkanlığı’nca hazırlanan ve 1984 yılında yürürlüğe giren “Hizmet İçi Eğitim Genel Planı” çerçevesinde yürütülmektedir. İnsangücüne yapılan bir yatırım olarak hizmet içi eğitim, personelin niteliğinin iyileştirilmesine katkıda bulunarak, onların verimini artırmayı ve üst görevlere hazırlanmalarını amaçlamaktadır. Bu amaç gerçekleştirildiğinde zaman ve kaynak savurganlığı azaltılabilir, dolayısıyla hizmetin niteliği iyileştirilebilir.

Hizmet içi eğitim konusu yukarıda sözünü ettiğimiz genel plan doğrultusunda zorunlu tutulmuş gibi görünse de kamu kuruluşlarının yeterli bütçe olanaklarına sahip olmamaları, nitelikli eğitici personel bulmada karşılaştıkları güçlükler, üst yönetim düzeylerinde bulunanların eğitimin

önemini kimi kez kavrayamamış olmaları hizmet içi eğitime gereken önemin verilmesini önlemektedir.

VII. Kamu Yönetiminin Yeniden Yapılanması

Özellikle İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra dış dünyaya hızlı açılış ve sosyo-ekonomik değişmelerin zorlaması ile başlayan ve günümüzde Avrupa Birliği ve dünya ekonomisiyle bütünleşme çabaları içinde yoğunlaşan yönetimin yeniden yapılanması istekleri ile karşılaşılmıştır.

Yukarıdaki çerçevede, İkinci Dünya Savaşı'nın sona ermesiyle başlayan süreç içinde gerçekleştirilen ilk çalışmalar şunlardır: Neumark Raporu (1949), Thornburg Raporu (1949), Roy Blough Raporu (1950), Barker Raporu (1951), Martin-Cush Raporu (1951), Gruber Raporu (1951-1952), Giyas Akdeniz Raporu (1952), Baade Raporu (1959), Chailleux-Dantel Raporu (1959), Mook Raporu (1962), Fisher Raporları (1962), Podol Raporu (1963). Görüldüğü gibi bu ilk dönem çalışmaları daha çok Türkiye'ye gelen yabancı uzmanlarca yapılmıştır. Bunların çoğu kurumsal gereksinmelere ilişkin olarak hazırlanmış raporlar olmakla birlikte, yine de tüm yönetim sisteminin gözden geçirilmesine yönelik çalışmalara öncülük etmeleri açısından önem taşırlar.

Biraz da yukarıda sayılan raporların etkisiyle, bu dönemde önemli bir girişim, kamu yönetimi personelinin eğitimini, yönetim alanında araştırma ve yayınlar ile Türk yönetiminin çağdaş yönetim anlayışına uygun olarak gelişmesini sağlayıcı çalışmalar yapmak amacıyla 1952 yılında Birleşmiş Milletler örgütü ile Türk Hükümeti arasında imzalanan bir teknik yardım anlaşması uyarınca Türkiye ve Orta Doğu Amme İdaresi Enstitüsü'nün (TODAİE) kurulmuş olmasıdır. Bu girişim, Türkiye'de kamu yönetimi biliminin gelişmesi yolunda atılmış en önemli ve somut adım olmuştur. Ancak bu tarihten sonradır ki önceliği Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler

Fakültesi'nin aldığı, çeşitli yüksek öğretim kurumlarında kamu yönetimi bağımsız ders ve araştırma konusu olmuştur.

Çok partili sisteme ara veren askeri yönetimin ağırlığını duyurduğu 1960'a gelinceye dek, yönetimin temel işlevlerinden olan planlamanın, üzerinde çok tartışılmasına karşın, bir hükümet politikası olarak geliştirilmesinden kaçınılmıştır. Buna karşılık, yönetimin tanımı içinde yer alan eşgüdüm bir "Koordinasyon Bakanlığı" kurularak sağlanmaya çalışılmıştır. Bu bakanlık beklenen yararı sağlamayınca kaldırılmış, planlama işlevi de yönetimdeki yerini, ancak, 27 Mayıs 1960 askeri hareketi sonrasında, 30 Eylül 1960'da Devlet Planlama Teşkilatı'nın (DPT) kurulmasıyla almıştır. Böylece, bu tarihten başlayarak ülkenin kalkınması beşer yıllık planlar çerçevesinde ele alınmıştır.

Yönetim kavramının özünde planlama süreci yer almaktadır. Yönetimin temel işlevlerinden biri olan planlama, amaçların ve hedeflerin kesin bir biçimde ortaya konmasını sağlamaktadır. Amaçlar ve hedefler kesin bir biçimde ortaya konmadıkça, gerek kaynakların ussal olarak kullanılmasının sağlanması gerekse öteki yönetim işlevlerinin sürdürülmesi o ölçüde güçleşir. İşte 1960'a gelinceye dek planlama işlevi hem ulusal kalkınma boyutunda hem de yönetsel planlama boyutunda oldukça

yadsınmış durumdaydı. Tek parti döneminin sanayi planları dışında planlama belki de yalnız kentlerin imar planlama çalışmaları olarak dar ve kısıtlı bir anlamda ele alınıyordu. Hem planlı kalkınma hem de Devlet Planlama Teşkilatı 1961 Anayasası ile güvenceye alınmıştır. Anayasanın DPT'ye verdiği görev, "Hükümetçe kabul edilen hedefleri gerçekleştirecek uzun ve kısa vadeli planları hazırlamak" olmuştur.

27 Mayıs hareketi içinde yönetimle ilgili bir başka önemli gelişme de 13 Aralık 1960'ta kurulmuş olan Devlet Personel Dairesi'dir (bugünkü Devlet

Personel Başkanlığı). Personel yönetimi alanında önemli bir ilke olarak görülen yeterlik ilkesinin gelişmesinde önemli iş-

levler üstleneceği düşünülerek kurulan bu merkezi personel kuruluşu kendisinden beklenen görevleri son yıllara gelinceye dek çeşitli nedenlerle istendiği biçimde yerine getirememiştir. Ancak yine de, daha sonra büyük ölçüde yozlaştırılan, Devlet Memurları Kanunu'nun oluşmasında rol oynamış bir kuruluş olmuştur.

Bu dönemde Türkiye ve Orta Doğu Amme İdaresi Enstitüsü, yönetimin yeniden biçimlenmesi, ya da yaygın söyleyişle reform, çalışmalarının tartışılıp, geliştirildiği, yürütüldüğü önemli bir merkez konumuna gelmiştir. TODAİE bu özelliğini günümüze dek sürdürmüştür.

Devlet Planlama Teşkilatı'nın kurulması ve planlama çalışmalarının başlamasıyla kalkınma hedefleri ortaya konmuş, sıra bu hedefleri gerçekleştirecek bir örgütlenmeye gelmişti. O tarihe dek yapılmış olan bölük pörçük çalışmalar, değişen toplumsal ve ekonomik yapıyla varolan yönetsel yapı arasında bir denge kurulmasına yardımcı olmamış, ancak belki belli konularda uyanılmasını sağlamıştır. Genel bir çalışmaya temel olmak üzere DPT'nin öncülüğünde 1961 yılında "İdari Reform ve Reorganizasyon Hakkında Ön Rapor" hazırlanmıştır. Bu rapor daha önce yapılan parçacı çalışmalardan ayrı olarak tüm merkez örgütünü kapsayan ve MEHTAP kısa adıyla yönetim tarihine geçen rapora ön olmuştur.17 Bakanlar Kurulunca öngörülen ve TODAİE'nin öncülüğünde ve yönetiminde hazırlanan MEHTAP Raporu bir yıllık bir süre içinde tamamlanarak 24 Nisan 1963'te Başbakanlığa sunulmuştur. Araştırmanın iki temel amacından biri merkezi hükümet görevlerinin dağılış biçimi, başka deyişle, örgütlenme biçimini saptamak, ikincisi ise bu dağılışın kamu hizmetlerinin verimli biçimde yürütülmesine olanak verip vermediğini incelemektir. MEHTAP Raporu, merkezi hükümet örgütünün kuruluş ve

görevlerini “Merkezi Hükümet Teşkilatı’nın Genel Yapısı”, “Ortak Görevler”, “Geleneksel Görevler”, “Mali ve İktisadi Görevler”, “Görevlerdeki Eksiklik ve Eksikliğin Sebepleri”, “Tekliflere Göre Merkezi Hükümet Teşkilatı’nın Aldığı Biçim” ve “Yapılması Gereken Başka Araştırmalar” ana başlıkları altında sektör ölçeğine göre ele almaktadır. MEHTAP Raporu, planlı dönemin başlangıcını simgelemekte ve bunu yönetimin örgütlenme işlevinin belirlenmesiyle tamamlamaya çalışmaktadır. Merkezi hükümet örgütünün kuruluş ve görevlerini genel bir açıdan ele alması, birimlerin iç yapılarına ve işleyişlerine sorunun bütünü içinde bakması açısından önemli bir çalışma olarak Türk yönetim tarihine geçmiştir. Asıl olarak biçimsel örgütü ele alarak incelemesi ve birtakım öneriler getirmesi, öncü yönetim bilimcilerin ekonomi ve verimlilik anlayışına uygun düşmektedir. Gerçekten de geleneksel yönetim anlayışının ekonomi ve verimlilik açısından soruna bakması yönetim biliminin öncülerinin yetiştiği A.B.D.’de de MEHTAP benzeri çalışmaların yapılmasına neden olmuştu. 1911 yılında kurulan Taft Komisyonu, 1921’de çıkarılan Bütçe ve Muhasebe Yasası, 1937 Brownlow Yönetim Komitesi, 1949 I. Hoover ile 1955 II. Hoover Komisyonlarının kurulması bu anlayışın bir sonucudur. MEHTAP da bir öncü çalışma olarak günümüze dek süren yeniden düzenleme çalışmalarını etkilemiştir.

Bu çalışmalar genelde yönetimde insan öğesini, çevrenin etkisini ve örgütsel davranışın mekanik olmayan yönlerini yeterli ölçüde hesaba katmamışlardır. Makina benzeri bir verimlilik anlayışı insanların işlerinden çok az doyum elde ettikleri bir atmosfer yaratır. Kaldı ki gerek MEHTAP gerekse daha sonra yapılan çalışmalar makina benzeri bir verimlilik anlayışını bile sağlayamamışlardır. Çünkü bu çalışmaların önerileri büyük ölçüde uygulamaya sokulamamıştır.

MEHTAP Raporu genelde, reformun temel koşulunu üst yöneticilere bağlamıştır. Üst yöneticiler her türlü toplumsal sınıf ve katmanlardan, siyasal bağlantı ve düşüncelerden arınmış varsayılmıştır. Ayrıca bu kişilerin yönetimi yenileştirmenin bilincinde, yeterli sayı ve nitelikte bir toplumsal katman gibi değerlendirildiği görülmektedir. Ancak gerçekte üst yönetim düzeylerinde siyasal bağlantı ve düşüncelerin yoğunluğu, üst yönetim düzeylerinde bulunanların çoğunun ciddi bir yönetim eğitiminden geçmemiş bulunmaları, bu varsayımdan hareketle bir yere varılamayacağını daha sonraki yıllarda göstermiştir.

Planlı döneme girilmesiyle birlikte bilimsel yöntemlerle yapılan araştırmalarla hız kazanan yönetsel yeniden düzenleme çabaları planlarda da yerini bulmuştur. Örneğin Birinci Beş Yıllık Kalkınma Planında (1963-1967) yeniden düzenleme ilkeleri ve yöntemleri saptanmıştır.

Bunlar arasında, amaçlara uygun örgüt kurulma-

sı ve çalışmaların planlı ve eşgüdümlü olması; iş vermeyi, yetiştirmeyi ve verimi değerlendirmeyi temel alan bir personel siyasası saptanması; yetki ve sorumlulukların açık bir biçimde kurulmuş olan yönetsel sınırlara uygun olarak dağıtılması; işbölümü ve işbirliğinin sağlanması; aktarılan yetki ve görevlerin bağlantılarının sıkı bir biçimde kurulması, buna uygun bir denetim düzeninin kurulması; yönetime sürekli çekidüzen verilmesi için yönetsel yapıda sürekli ve düzenli bir izlemenin uygulanması sayılmaktadır. Bu ilkelere ve MEHTAP Raporunun önerilerine uygun olarak 1964 yılında Devlet Planlama Teşkilatı yapısı içinde "İdareyi ve İdari Metotları Yeniden Düzenleme Komisyonu" oluşturulmuştur. Bu

komisyonun, merkezi yönetim ve yerel yönetimlerin düzenlenmesine ilişkin ilke ve önerileri doğrultusunda yapılan düzenlemeler sınırlı kalmıştır.

İkinci Beş Yıllık Kalkınma Planı (1968-1972), "ekonomik ve toplumsal amaçlara tam olarak ulaşılabilmesi için başlıca yönetsel ve ekonomik kamu

birim ve kuruluşlarının yeniden düzenlenmesi başta gelen bir etken olarak görülmektedir" demektedir. Planda "İdareyi Yeniden Düzenleme" başlığının "Durum" bölümünde, yeniden düzenleme çalışmalarının önem ve gereğinin açık olmakla birlikte, bunun, yönetim ve örgüt basamaklarında yer alan insan öğesinin yetersizliklerini gidermeye yeterli olmadığı belirtilmektedir.

Üçüncü Beş Yıllık Plan (1973-1977), yönetimin bir bütün olarak görevinin, "sanayileşerek kalkınma" seçimiyle, Anayasanın kişilere tanıdığı toplumsal ve ekonomik hakları en iyi bağdaştıracak biçimde hızlı, nitelikli ve verimli olarak iş görmesi ve kalkınmanın bilinçli bir hızlandırıcısı olması gerektiğini söylemektedir. Bu amacı sağlayacak reform çalışmalarının 1977 yılına dek sonuçlanacağı da öngörülmüştür.

Dördüncü Beş Yıllık Kalkınma Planı (1979-1983), kendinden önceki planlarda yer almış bulunan yönetimin çağdaş toplumsal-ekonomik yapıya uydurulması gereğini yinelemekte, bunu sağlamak amacıyla Devlet Personel Dairesi'nin "Merkezi Kamu Yönetimini Geliştirme Birimi" niteliğini kazanacak biçimde yeniden düzenleneceğini ve yeniden düzenleme çalışmalarının Devlet Planlama Teşkilatı sorumluluğunda ve Devlet Personel Dairesi'nin yakın işbirliği ile yürütüleceğini öngörmekteydi.

Beşinci Beş Yıllık Kalkınma Planı'nda (1985-1989), kendisinden önceki planlarda öngörülenlere ek olarak bürokratik işlemlerin basitleştirilmesi, kuruluşların işlevleriyle uyumlu insangücü planlaması ve buna uygun kadro ve unvan standartlaştırılması, görev, yetki ve sorumlulukların sınırlarının belirlenmesi gibi konular da yer almaktadır.

Altıncı Beş Yıllık Kalkınma Planı (1990-1994) dönemi için kamu yönetiminin, ekonomik kalkınmayla uyumlu, bilimsel araştırmalara dayalı, gelişen ve değişen toplumsal gereksinmelere yanıt verebilecek nitelikte, hizmette birlik ve yetki devri esaslarına göre oluşturulacak bir yapılanmaya

kavuşturulması öngörülmektedir. Ayrıca kamu yönetiminde verimliliği artırıcı önlemler alınması, hizmetlerin daha nitelikli ve ekonomik bir biçimde yürütülmesi gerektiği üzerinde durulmaktadır. Altıncı Plan, devlet-yurttaş ilişkilerinde kolaylaştırıcı önlemler ile ussal bir personel politikası oluşturulmasını da öngörmektedir.

Ülkemiz 2000'li yıllara Yedinci Beş Yıllık Kalkınma Planı ile girmiştir. Yedinci Beş Yıllık Kalkınma Planının hazırlıklarının yapıldığı özel uzmanlık komisyonlarından biri olan "Kamu Yönetiminin İyileştirilmesi Özel İhtisas Komisyonu Raporu" 1994 yılında DPT tarafından yayınlanmıştır. Bu raporda, 2000'li yıllara hazırlanan kamu yönetiminin köklü reformlara konu olması gerektiği belirtilerek gerekli öneriler yapılmıştır. Bu öneriler Planda kısmen yer almakla birlikte, görülen birşey var ki planlarda yazılanlarla gerçekleştirilenler arasında büyük farklılıklar vardır. Önerilenler, çeşitli nedenlerle, büyük ölçüde gerçekleştirilememiştir.

2001-2005 yıllarını kapsayan Sekizinci Beş Yıllık Kalkınma Planı, 2001-2023 dönemini kapsayan uzun erimli bir gelişme stratejisinin ilk planını oluşturmaktadır. Yayınlanan bu plan, dünyada köklü ekonomik ve toplumsal değişmelerin yaşandığı bir dönemde hazırlanmıştır. Cumhuriyetimizin 100. yıldönümünü kutlayacağımız 2023 yılına dek uzanan uzun erimli gelişme stratejisi, dünyada yaşanmakta olan kapsamlı ve hızlı değişimi gözönünde bulundurarak, ekonomik ve toplumsal dönüşümlerin yönlendirilmesinde önemli bir işlevi üstlenmektedir.

Türkiye'nin bu dönemde önemli yapısal dönüşümleri gerçekleştirebilmesi durumunda, yıllık ortalama yüzde 7 dolayında büyüme hızı sağlaması ve

1998 yılında 3200 Amerikan doları bulan kişi başına gelirini, 2023 yılında Avrupa Birliği ülkeleri düzeyine yaklaştırması beklenmektedir. Ancak özellikle 2000 yılı sonlarında ve 2001 yılı başlarında ardarda

yaşanan iki ekonomik bunalım döneminde birey başına düşen ulusal gelir 3000 Amerikan dolarının altına düşmüştür. Plan stratejisine göre, Türkiye’nin dönem sonunda ulaşacağı 1,9 trilyon Amerikan doları dolayındaki GSMH düzeyi ile dünyanın ilk on ekonomisi arasına girmesi öngörülmektedir. Sekizinci Plan dönemi, toplumun yaşam kalitesinin yükseldiği, kesintisiz ve istikrarlı büyüme sürecine girildiği, Avrupa Birliği sürecindeki temel dönüşümlerin gerçekleştirildiği, dünya ile bütünleşmenin sağlandığı ve ülkemizin dünyada ve bölgesinde daha güçlü, etkili ve saygın yer edindiği bir dönem olarak planlanmıştır.

Plana göre, bu dönemde, kamu hizmetlerinin sunumunda yurttaşların mutluluğu temel alınarak, hizmetlerin niteliğine ve sonuçlara odaklanılacak, kamu yönetiminin etkililiği ve halk üzerindeki güvenilirliği geliştirilecektir. Kamu yönetiminin yeniden yapılandırılmasında verimlilik, etkililik ve tutumluluğun dolayısıyla performansın artırılması; kamu kurum ve kuruluşlarında görev ve örgüt yapıları arasında uyum sağlanması; gerekli sayı ve nitelikte işgören çalıştırılması; işgörenlerin bilimsel ve teknolojik gelişmeler ışığında eğitimlerinin

sağlanması; çalışanların performanslarını etkili bir biçimde ölçecek bir sisteme ulaşılması; yetki aktarımı ve esneklikle birlikte hesap verme sorumluluğunun ve yönetsel saydamlığın sağlanması; kamu yöneticilerinin ve çalışanlarının siyasa ve strateji oluşturma yeteneklerinin geliştirilmesi; kamu hizmetlerinin sunumunda nitelik anlayışının ve bu amaca yönelik yönetsel yöntemlerin yerleştirilmesi öngörülmüştür.

Sekizinci Beş Yıllık Plana ek olarak, Avrupa Birliği’ne katılma sürecinde yapılması gerekenleri sıralayan bir Ulusal Program yeni oluşturulmuş bulunan Avrupa Birliği Genel Sekreterliğince yayınlanmıştır. Ulusal Program da Sekizinci Planda öngörülen hedeflere benzer hedefler gözetmektedir.

Planlı dönemde öngörülen ya da kimi kez başlatılan çalışmalar MEHTAP Raporuyla ilk somut örneği oluşturmaktadır. MEHTAP, merkezi yönetim örgütlenmesiyle ilgili öneriler getirmekteydi. Bunu tamamlayan çalışmalar merkezi yönetimin taşra örgütlenmesine, yerel yönetim kuruluşlarına ve kamu iktisadi girişimlerine ilişkin olarak yapılmıştır. İkinci Plan döneminde oluşturulan "İdari Reform Danışma Kurulu" da kendisine verilen kamu kesiminin yeniden düzenlenmesinin genel yönü ve stratejisinin saptanması çerçevesinde hazırladığı raporda büyük ölçüde MEHTAP Raporunun önerilerini yinelemektedir.18

Yukarıda yazılanlardan da anlaşılacağı üzere planlı dönemde yapılan çalışmalar daha çok birtakım raporların hazırlanması biçiminde olmuştur. Kuşkusuz, bu raporların getirdikleri öneriler çok yararlı olmuş, Türk yönetimine bir çekidüzen verilmesi genel kabul görmüş, ancak bu iş bir türlü gerçekleştirilememiştir. Düzenleme önerilerinin öncüsü planların kendisi olmuştur. Böylece amaca uygun düzenleme yapmak düşüncesine uyulmak istenmiştir. Devlet Planlama Teşkilatı bu konuda önemli görev üstlenmiştir. Ancak DPT ile kamu kurum ve kuruluşları arasında tutarlı ilişkilerin kurulamaması ve siyasal erkin tutumu bu düzenlemeleri güçleştirmiştir. Ayrıca yöneticilerin çoğunun herhangi bir yöneticilik eğitimi görmemiş olmaları, yeniliğe açık yöneticilerin azlığı, yöneticilerin genellikle statükocu, mevzuatçı bir yönde geleneksel bir tarzda yetişmiş olmaları, yönetimin yeniden düzenlemelerdeki başarısını olumsuz yönde etkilemektedir.

Bu dönemde yapılan çalışmalarda somut olarak görülen gelişme, "yönetsel planlama" kavramının yerleşmesidir. DPT'nin merkezi planlamadaki önemi, hükümetlerin plana karşı olan bakış açılarına ve tutumlarına göre değişmektedir. Yönetsel planlama ise her kuruluşta kurulan "Araştırma, Planlama, Koordinasyon" (APK) birimleriyle zorunlu

duruma gelmiştir. Kalkınma Planı, bu birimlerin amaçlarına uygun olarak işlemelerini öngörmektedir. Doğaldır ki bir birimin kurulması, onun iyi işleyeceği anlamına gelmez. Burada da yöneticilerin plana karşı tutumlarının eğitim yoluyla geliştirilmesi gerekmektedir. Ayrıca her kurumun yapısı içinde örgüt ve yöntem çalışmaları yapmak üzere birimler kurulmuştur (Organizasyon ve Metot birimleri ya da yaygın adıyla O ve M). Günümüzde bu birimlerin çoğu APK yapısı içine alınmışlardır. TODAİE, başlangıçta, bu birimlerin çalışmalarının eşgüdümünü sağlayan bir merkezi kuruluş olarak da hizmet vermiştir.

1982'de Bülent Ulusu askeri hükümeti döneminde, yönetimin yeniden düzenlenmesi amacıyla Bakanlar Kurulu içinde bir küçük kurul oluşturulmuştu. Bu kurula bağlı olarak TODAİE Genel Müdürü'nün başkanlığında "Kamu Yönetimi Komisyonu", DPT Müsteşarının başkanlığında "Genel İstihdam Komisyonu" ve DPD Başkanının başkanlığında "Personel Rejimi Komisyonu" oluşturulmuştu. Bu üç komisyon arasındaki uyumun sağlanması amacıyla komisyon başkanlarından oluşan bir "Koordinasyon Komitesi" kurulmuş, başkanlığına da TODAİE Genel Müdürü getirilmişti.

Bu komisyonlara yardımcı olmak ve uygulamaları yürütmek amacıyla da kurum ve kuruluşların en üst yöneticilerinin başkanlığında ve APK, O ve M, personel birimlerinin yöneticileriyle hukuk müşavirleri ve ilgili birim başlarından oluşan birer çalışma ve uygulama kümesi düşünülmüştü.

Yukarıda sayılan üç komisyondan biri olan Kamu Yönetimi Komisyonu, bundan önceki çalışmalardan değişik olarak yalnız rapor hazırlamak değil, doğrudan kanun hükmünde kararnameler hazırlamakla da yükümlü tutulmuştu. Gerçekten de bu komisyonun hazırladığı kararnamelerin önemlice bir bölümü daha sonra 1983'te sivil hükümet döneminde (Özal Hükümeti) çıkarılmış ve kamu yönetimi ilk kez hemen bütünüyle yeniden

örgütlenmiştir. Bu çerçeve içinde düzenlemeye Başbakanlık örgütü de girmek üzere tüm bakanlıklar, yerel yönetim kuruluşları ve KİT'ler konu olmuştur. Ayrıca Başbakanlık yapısı içinde "İdareyi Geliştirme Başkanlığı" adıyla merkezi bir birim kurularak yönetimi geliştirme çabalarına süreklilik kazandırılmak istenmiştir.

Özal Dönemi'nde, kamu yönetiminin yeniden yapılanması ve idarî işlemlerin basitleştirilmesi konusunda önemli reformlar gerçekleştirilmiş; pasaport, ehliyet, tapu ve nüfus işlemleri basitleştirilmiş, birçok alanda kolaylaştırıcı, bürokratik işlemleri ve hiyerarşik kademeleri azaltıcı düzenlemeler süratle gerçekleştirilmiştir.

Kamu yönetimi sadeleştirilmeye çalışılmış, bakanlık sayısı azaltılarak altısı Devlet Bakanlığı olmak üzere Başbakanlık dahil, toplam bakanlık sayısı 21 adetle sı-

nırlandırılmış; kadro ve unvan standardizasyonu yapılarak sayısı neredeyse on bine dayanan kadro ve görev unvanı, görev tarifleri yapılarak bin civarında tespit edilmiştir. Kanunlar yeniden bir kodifikasyona tâbi tutularak güncelleştirilmiş ve uygulama imkânı kalmayanlar ayıklanmıştır. Bakanlık teşkilâtları, standart bir temel yapı ve esasa bağlanmıştır. Personel sisteminde teşvik ve ödüllendirme esasları düzenlenmiş; kadrosuzluk nedeniyle terfi tıkanıklığı açılmış ve kadroların merkez birimlerinde yığılması önlenmek istenmiştir.

Ancak ne yazık ki, kısa bir süre sonra bizzat Özal Dönemi'nde bu olumlu gelişmelerin bazılarında geriye dönüş gözlemlenmiş; örneğin 21'e indirilen bakanlık sayısının yeniden 36'ya yükseltildiği görülmüştür.

Personel Rejimi Komisyonu, devlet memurları statülerinin sağlam temellere dayanması, ücret sisteminin basitleştirilmesi ve reform niteliğinde bir iyileştirmeye gidilmesine ilişkin çalışmalar yapmıştır. Bunların bir kesimi yürürlüğe girmiş, bir kesimi de uygulamaya konu olmamıştır.

Genel İstihdam Komisyonu, ülkenin insan kaynaklarını verimli kullanarak, kalkınma hedeflerine göre seferber etmek, kişileri yeterli bir kazanç ve psikolojik bir doyum sağlayacak bir işe sahip kılmak ve ülke gerçeklerine uygun olarak 2000 yılına dek duyulacak gereksinmeleri kapsayacak bir istihdam politikası saptamak için istatistiksel bilgiler sağlamak, işçi-memur ayrımını gerçekleştirecek kararname hazırlamak, temel eğitimi 8 yıla çıkarmak, eğitimi istihdama yönelik olarak düzenlemek, yerleşim politikasını kır, kent ve bölgeler arasında denge sağlayacak biçimde düzenlemek, nüfus ve aile planlaması yapmak gibi konularda çalışmalar yapmıştır.

1982 Anayasası 128. maddesinin son fıkrasında, yüksek yöneticilerin yetiştirilme usul ve esaslarının yasayla düzenleneceğini öngörerek ilk kez yüksek yönetici olmak için yöneticilik eğitimi görmeyi zorunlu kılmıştır. Bu amacı gerçekleştirmek üzere çıkarılan bir yasa Anayasada öngörülen zorunluluğu karşılamadığı gerekçesiyle Anayasa Mahkemesi’nce iptal edilmiş, ancak bugüne dek yeni bir yasal düzenleme de yapılmamıştır.

Bütün bu yapılanların ve yapılamayanların bir değerlendirmesini yapmak, yeniden yapılanmanın sistemin işleyişi üzerindeki etkilerini değerlendirmek ve son yıllarda yaşanan hızlı toplumsal değişmelere sistemin ne ölçüde uyabildiğini belirlemek gereği, kamu yönetimi sisteminin yeniden incelenmesi zorunluluğunu ortaya çıkarmıştır. Bu amaçla, DPT tarafından 1988 yılında TODAİE’den, Altıncı Beş Yıllık Kalkınma Planına ışık tutacak biçimde, kamu yönetimini geliştirmek ve yeniden düzenlemek üzere, o güne dek yapılmış olan çalışmaların uygulamaya ne ölçüde yansıdığını araştırmak, yapılan bu çalışmaların ve uygulamaların eksik yönlerini, aksaklıklarını, darboğazlarını ve sorunlarını belirlemek ve bunlarla ilgili alınması gerekli önlemleri açıklığa kavuşturmak, Avrupa Topluluklarına katılma kararı almış olan Türkiye’nin,

Topluluklara yönetsel uyumu alanında yapması gerekli hazırlıkları saptamak üzere, bir yönetim araştırması yapması istenmiştir. Böylece konu, TODAİE tarafından bir “Kamu Yönetimi Araştırma Projesi” (KAYA) olarak ele alınmıştır. Kamu Yönetimi Araştırma Projesi Yönetim Kurulu Genel Raporu 1991 yılında yayınlanmıştır.19

Kamu Yönetimi Araştırma Projesinin amacı, kamu hizmeti gören merkezi yönetimin merkez ve taşra örgütü ile yerel yönetimleri etkili, süratli, ekonomik, verimli ve nitelikli hizmet görecek bir düzene kavuşturmak, kamu yönetiminin gelişen çağdaş koşullara uyumunu sağlamak, kamu kuruluşlarının amaçlarında, görev, yetki ve sorumluluklarında ve bunların bölünüşünde, örgüt yapılarında, personel sistemlerinde, kaynaklarında ve bu kaynakların kullanış biçimlerinde, yöntemlerinde, mevzuatında, iletişim ve halkla ilişkiler sistemlerinde varolan aksaklıkları, bozuklukları ve eksiklikleri saptamak ve bu konularda yapılması gerekenleri incelemek ve önermekti. Projenin kapsamına merkezi yönetimi oluşturan genel ve katma bütçeli kuruluşlarla bunların taşra örgütleri, yerel yönetimler ve öteki kamu kurumları alınmıştır.

KAYA, gerek öngördüğü amaçlar, gerekse bu amaçlar düzleminde ele aldığı konular açısından çok yönlü ve geniş içerikli bir proje özelliğindedir. Araştırma sürecinin oldukça uzun bir süre almasına karşın, bütün yönetim sistemine makro ölçülerde ve bir bütünlük içinde yaklaşmaları bu tür projelerin en büyük üstünlükleridir. Çünkü bu tür proje araştırmalarında yönetim sisteminin yalnızca bir yönü üzerinde odaklaşılmamakta, sistemin işleme sürecindeki temel belirleyici konumunda bulunan her öğe ayrı ayrı araştırma konusu yapılarak, yeni yapılanmada bunların ortaya çıkarabileceği sorunlar derinlemesine değerlendirilmektedir.

Bu nedenle, bu tür makro ölçekli projelerde, çeşitli bilimsel süzgeçlerden geçirilerek üretilen çözümsel önerilerin, uygulama geçerliliği

yüksek düzeyde bulunmaktadır.

Belirtilen üstünlükleri açısından KAYA Projesi, Türk kamu yönetimi üzerinde çok köklü bir araştırma olan MEHTAP'tan bu yana geçen süredeki yönetimin evrimsel yönünün belirlenmesi ve sistemin işlemesinde karşılaşılan temel sorunlara ışık tutma göreviyle, ortaya koyduğu sonuçlar yönünden ayrı ve özel bir önem taşımaktadır.

KAYA Raporunda benimsenen ve ülkenin yönetim gerekleriyle uyum içinde bulunduğu varsayılan başlıca ilkeler şunlardır:

(1) Devlet yönetiminde merkezi yönetimin üstleneceği rol, toplumsal değişim gereklerine uygun olmalı ve bu alanda merkezi yönetim görevleri yeniden ele alınmalıdır.

(2) Merkezi yönetimin taşra kuruluşları, yetki ve görevler açısından güçlendirilmeli, görevsel etkililik tabana yayılarak her aşamada öne çıkarılmalıdır. Bu yaklaşım içinde, yerel yönetim kuruluşlarınca gerçekleştirilebilir nitelikteki görevler de bu kuruluşlara aktarılmalıdır.

(3) Merkezi yönetim örgütlenmesinde, "hizmette birlik ve bütünlük ilkesi", etkililiği sağlamanın başlıca yollarından birisi olarak değerlendirilmeli, eşgüdümü kolaylaştıran bir yapısal geliştirme modeli temel alınmalıdır.

(4) Kamu yönetiminde ortak sayılabilecek görevler, yönetimin daha sağlıklı ve kolay işlemesini gerçekleştirebilecek bir anlayışla ele alınmalıdır.

(5) Yönetimin en önemli öğelerinden birisi olan insan kaynaklarının, amaca uygun biçimde istihdamını sağlayıcı bir geliştirme yaklaşımı temel olmalıdır.

(6) Kamu hizmetlerinde bürokratik işlemlerin hızlı, etkili ve nitelikli biçimde yapılmasını olumsuz yönde etkileyen engeller kaldırılmalıdır.

Türk kamu bürokrasisini incelerken verdiğimiz yukarıdaki bilgileri gözönünde tutarak özetlemek gerekirse, 1923-1950 arasındaki dönemde asker ve sivil bürokratlar ile siyasal erkin adeta özdeşleştiğini görürüz. Atatürk devrimleri, bu kesimin öncülüğünde gerçekleştirilmiştir. Bu dönem aynı zamanda tek parti olan Cumhuriyet Halk Partisi'nin iktidar dönemidir. Demokrasiye geçişle birlikte 1950'den sonra bürokratların siyasal erk üzerindeki etkisi büyük ölçüde kırılmıştır.

Türk bürokrasisi Cumhuriyet dönemi boyunca hem örgütsel olarak hem de personel sayısı açısından bir genişleme göstermiştir. Osmanlı döneminden kalma merkezcilik etkisini bugün de büyük ölçüde sürdürmektedir. Çağdaş uygulamaların yanında geleneksel uygulamalar varlığını korumaktadır. Devlet memurluğu da eskisi kadar çekiciliği olan bir meslek olmaktan büyük ölçüde çıkmıştır.

Küreselleşme, özelleştirme, bürokratikleşmeden kaçınma, demokratikleşme, yerinden yönetime ağırlık tanıma, Avrupa Birliği'ne katılma istemi gibi birtakım gelişmeler, Türk kamu yönetimi üzerinde önemli ölçüde değişme baskısı yaratmaktadır. Bu değişimin sağlanmasında gösterilecek başarı, toplumsal sistemin bütününde olumlu değişmelere yol açacaktır.

VIII. Özet ve Sonuç

Bu yazıda 78 yıllık gelişmesini de gözden geçirerek, Türkiye Cumhuriyeti kamu yönetimi sisteminin günümüzdeki görüntüsünü vermeye çalıştık. Kolayca görülebileceği gibi, çok partili siyasal yaşama geçişle birlikte kamu yönetimi anlayışımızda da önemli sayılabilecek değişmeler olmuştur. Hızla değişen bir toplumda, halk yığınlarının giderek artan ekonomik istemlerinin ve siyasal değişmeyle birlikte ortaya çıkan artan ölçüde yönetime katılma istemlerinin karşılanması, bir bakıma, kamu yönetiminin değişen toplumsal koşullara ayak uydurabilmesiyle

gerçekleştirilebilirdi. Bunu gerçekleştirmek çok kolay değildir. Bu güçlüğü yenebilmek için alınabilecek siyasal ve yönetsel önlemler yanında, kamu yönetimi sistemimizin zaman zaman bilimsel araştırmalar yoluyla gözden geçirilmesi, bu araştırmaların bulgularına dayanarak da yönetimin değişen toplumsal koşullara uyarlanabilme yeteneğini artırıcı uygulamalar yapılması yoluna gidilmiştir. Çok partili siyasal yaşama geçişin hemen ardından 8 Mayıs 1952 tarihinde Birleşmiş Milletlerce kurulan Türkiye ve Orta Doğu Amme İdaresi Enstitüsü, hem bu türden çalışmaların sonucunda kurulmuş olma özelliğine hem de bu türden araştırmaların yapıldığı bir merkez olma özelliğine sahip olan bir kurumumuzdur.

Bu tür bilimsel çalışmalar Devlet Planlama Teşkilatı ile TODAIE’nin işbirliği içinde 1961 yılından beri zaman aralıklarıyla yapılmıştır. 1963 yılında yayınlanmış olan Merkezi Hükümet Teşkilatı Araştırma Projesi (MEHTAP) Yönetim Kurulu Raporu, 1971 yılında yayınlanmış olan idari Reform Danışma Kurulu Raporu ile 1983 yılında yayınlanan Kamu Yönetimi Komisyonu Raporu, yapılmış olan kapsamlı araştırmaların örnekleridir. Bu araştırma etkinliklerinin en son ve kapsamlı örneği de 199l’de yayınlanmış bulunan Kamu Yönetimi Araştırma Projesi (KAYA) Yönetim Kurulu Raporu olmuştur.

Bütün bu çalışmaların amacı, kamu hizmeti gören merkezi yönetimin merkez, taşra ve yurtdışı örgütü ile yerinden yönetim kuruluşlarını, süratli, verimli ve nitelikli hizmet görecek bir düzene kavuşturmak ve bu kuruluşların böyle bir düzen içinde iş görmelerini sağlamak için; kamu kuruluşlarının amaçlarında, görevlerinde, görevlerinin bölünüşünde, örgüt yapılarında, personel sisteminde, kaynaklarında ve bunların kullanış biçimlerinde, yöntemlerinde, mevzuatında, iletişim ve halkla ilişkiler sisteminde varolan aksaklıkları, bozuklukları ve eksiklikleri saptamak ve bu konularda yapılması gerekenleri önermek olmuştur. Beş Yıllık Kalkınma

Planlarına ışık tutmak amacıyla kurulan Özel İhtisas Komisyonlarının çalışmaları da bu amaçlara hizmet etmektedir.

Yönetimin iyileştirilmesi ile yönetsel yöntem ve işlemlerin basitleştirilmesi konusunun yıllardan beri gündemden düşmemiş olmasına karşın, yapılan çalışmalardan özlenen sonuçlara tam olarak ulaşılmadığı da görülmektedir. Değişen koşullar ve gereksinmeler de gözönünde tutularak kamu örgütlerinin amaçlar, yapılar, personel, uygulanan yöntemler, işlemler ile donanım ve yerleşme konuları açısından bütüncül bir yaklaşımla ele alınması benimsenmelidir.

Genelde tüm kamu kuruluşlarında ortak nitelik taşıyan sorunlar için şunlar önerilebilir: Personelin görev, yetki ve sorumlulukları açıklıkla belirtilmeli, yukarıdan aşağıya yetki aktarımına önem verilmeli, yönetim-halk ilişkileri geliştirilmeli, yurttaşların beyanlarına güven duyulmalı, hizmet binaları yeterli olmalı ve yerleşme incelemeleri yapılmalı, otomasyona geçilmeli, mevzuat basitleştirilmelidir.

Ülkemiz Avrupa Birliği'ne tam üyelik için başvuruda bulunmuştur. Bu konuda pek çok olumsuzluklarla karşı karşıyayız. Ancak, AB ile gümrük birliği içindeyiz. Bu durum, Türk Kamu Yönetimi açısından yeni bir uyarlanma sorunu yaratmaktadır.

Bütün eleştirilere karşın 78 yılda alınan yol az sayılamaz. Önemli olan her alanda çok şey başaran ve başarmakta olan Türkiye Cumhuriyeti'nin, 21. yüzyılda daha etkili ve verimli bir Kamu Yönetimi sistemini de gerçekleştirebilmesidir. Çünkü kamu yönetiminin başarısı toplumumuzun başarısı demektir.

1 İsmet İnönü, Hatıralar (Ankara: Bilgi Yayınevi, 1987), s. 168-169.

2 İlk Cumhuriyet hükümeti, TBMM'den 30 Ekim 1923 günü güvenoyu almıştır. Bu olay tutanaklara şöyle geçmiştir: “Reis-Türkiye Reisicumhuru

Gazi Mustafa Kemal Paşa Hazretlerinden gelmiş bir tezkere vardır, okunacaktır.”

“TBMM Riyaseti Celilesine: Teşkilat-ı Esasiye Kanununun madde-i mahsusası mucibince Başvekalete Malatya Mebusu İsmet Paşa Hazretleri intihap olunmuştur. Müşarünaleyhin intihap eylediği diğer vekillerin esamisi berveçhi atidir. Heyet-i umumiyesi Meclis-i Alinin tasvibine arz olunur.”

“Başvekil ve Hariciye Vekili (Malatya mebusu) İsmet Paşa, Şer’iye Vekili (Saruhan mebusu) Mustafa Fevzi Efendi, Erkan-ı Harbiye-i Umumiye Vekili (İstanbul mebusu) Müşir Fevzi Paşa, Dahiliye Vekili (Kütahya mebusu) Ferid Bey, Maliye Vekili (Gümüşhane mebusu) Hasan Fehmi Bey, Müdafaa-i Milliye Vekili (Karesi mebusu) Kazım Paşa, İktisat Vekili (Trabzon mebusu) Hasan Bey, Adliye Vekili (İzmir mebusu) Seyid Bey, Maarif Vekili (Adana mebusu) Safa Bey, Nafia Vekili (Trabzon mebusu) Muhtar Bey, Sıhhiye Vekili (İstanbul mebusu) Dr. Refik Bey, Mübadele İmar ve İskan Vekili (İzmir mebusu) Necati Bey.”

“30 Teşrinievvel 1339. Türkiye Reisicumhuru Gazi Mustafa Kemal”.

“Reis-… Efendim, reye iştirak eden azayı kiramın adedi yüz altmış altıdır. Reyler de yüz altmış altıdır. İttifakı tam ile heyeti vekileye itimat edilmiştir (Allah muvaffak etsin sesleri. Alkışlar)”.

3 Cemil Koçak, Türkiye’de Milli Şef Dönemi (1938-1945) (Ankara: Yurt Yayınevi, 1986), s. 380.

4 “Tanzimat, yönetimde yasallık ve güvencenin getirilmeye çalışıldığı bir dönemdir. Teb’anın can ve mal güvenliğinin, ekonomik uğraşısının korunması, geliştirilmesi, bunun kanunlarla sağlanıp, kanunsuz uygulamalara son verilmesi reformcu grubun başlıca isteği idi. Bu amaca yönelik bir örgütlenme, Tanzimat Fermanı’nın ilanı ile başladı ki sonuçta bu gelişim parlamento kurumunun da gelenek olarak temelini oluşturacaktı.

“Bkz., İlber Ortaylı, Türkiye İdare Tarihi (Ankara: TODAİE, 1979), s. 279-280.

5 Sıddık Sami Onar, İdare Hukukunun Umumi Esasları (İstanbul: İstanbul Tercüme ve Neşriyat Bürosu, 1952), s. 562.

6 Sıddık Sami Onar’ın sözleriyle “1924 anayasası, kuvvet bakımından Büyük Millet Meclisi’ni en büyük icra kuvveti saymakla beraber bir vazife ayrılığı kabul etmiş ve Meclisin “teşri” salahiyetini bizzat istimal edeceğini; fakat icra salahiyetini kendisinin seçtiği reisicumhur ve onun tayin edeceği bir icra vekilleri heyeti marifetiyle istimal edeceğini tasrih eylemiştir. İlga edilen kanunu esasinin Devlet ve icra kuvveti reisi sıfatiyle hükümdara tanıdığı icrai vazife ve salahiyetleri de Büyük Millet Meclisi’ne vermiştir” Bkz. Onar, a. y., s. 568.

7 1982 anayasasında ilk biçimiyle milletvekili sayısı 400 olarak belirlenmişti. 1983 seçimlerinde de 400 milletvekili seçilmişti. Daha sonra yapılan değişikliklerle milletvekili sayısı önce 450’ye sonra da 550’ye yükseltilmiştir.

8 Onar, a. y., s. 572-573.

9 Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanları sırasıyla şöyledir: Mustafa Kemal Atatürk (1923-1938); İsmet İnönü (1938-1950); Celal Bayar (1950-1960); Cemal Gürsel (1961-1966); Cevdet Sunay (1966-1973); Fahri Korutürk (1973-1980); Kenan Evren (1982-1989); Turgut Özal (1989-1993); Süleyman Demirel (1993-2000); Ahmet Necdet Sezer (2000-).

10 Bkz. Ö. Bozkurt ve T. Ergun, Kamu Yönetimi Sözlüğü, ed. S. Sezen (Ankara: TODAİE, 1998). Sadrazam ve Başbakan maddeleri.

11 Aralık 2001 itibariyle Başbakanlık dışındaki hizmet bakanlıkları şunlardır: Adalet, Milli Savunma, İçişleri, Dışişleri, Maliye, Milli Eğitim, Bayındırlık ve İskan, Sağlık, Ulaştırma, Tarım ve Köyişleri, Çalışma ve

Sosyal Güvenlik, Sanayi ve Ticaret, Enerji ve Tabii Kaynaklar, Kültür, Turizm, Orman, Çevre.

12 Bakanlıkların özellikle tarihçeleri hakkında bkz., Başbakanlık Basın Yayın Genel Müdürlüğü, Türkiye (Ankara, 1983). Bakanlıkların kuruluş ve görevlerine ilişkin olarak da TODAİE tarafından 1963 yılından beri yayımlanan T. C. Devlet Teşkilatı Rehberi'ne bakılmalıdır. Bu rehber, güncelliğini korumak amacıyla, 1988 yılından beri ayrılabilir sayfalar halinde yayımlanmaktadır.

13 Bu kurulların sayıları ve adları zaman içinde değişmektedir. Sayılanlar Aralık 2001 tarihindeki durumu yansıtmaktadır.

14 Bu kurumun bünyesinde Atatürk döneminde özel statülü kurumlar olarak kurulmuş bulunan Türk Dil Kurumu ile Türk Tarih Kurumu ve 1980 askeri döneminde kurulmuş bulunan Atatürk Araştırma Merkezi ile Atatürk Kültür Merkezi bulunmaktadır.

15 İl sistemi için yazılmış çok sayıda kitap, makale ve yapılmış araştırmalar bulunmaktadır Bunlar arasında özellikle bkz., Kurthan Fişek (ed.), Toplumsal Yapıyla İlişkileri Açısından Türkiye'de Mülki İdare Amirliği: Sistem ve Sorunlar (Ankara: Türk İdareciler Derneği, 1976); İçişleri Bakanlığı, İl Genel Yönetimi (Ankara: İçişleri Bakanlığı İçdüzen Yayınları, 1972).

16 KİT'lerin denetimi Başbakanlık Yüksek Denetleme Kurulunca yapılmaktadır. Kurul her yıl KİT'lere ilişkin raporlar yayınlamaktadır. Bu raporlarda KİT'lere ilişkin bütün bilgiler yer almaktadır. En son yayınlanan rapor için bkz., T. C. Başbakanlık Yüksek Denetleme Kurulu, Genel Rapor 1999: Kamu İktisadi Teşebbüsleri, Sosyal Güvenlik Kuruluşları, Fonlar, Diğer Kuruluşlar (Ankara, 2001).

17 Merkezi Hükümet Teşkilatı Araştırma Projesi Yönetim Kurulu Raporu: Merkezi Hükümet Teşkilatı Kuruluş ve Görevleri (Ankara:

TODAİE, 1963); MEHTAP Raporuna paralel olarak hazırlatılan öteki iki rapor taşra kuruluşları ile yerel yönetimleri kapsamaktadır. Bkz., Arif Payaslıoğlu, Merkezi İdarenin Taşra Teşkilatı Üzerinde Bir İnceleme (Ankara: TODAİE ve DPT, 1966); Fehmi Yavuz, Türk Mahalli İdarelerinin Yeniden Düzenlenmesi (Ankara: TODAİE, 1966). Bu dönemde ayrıca KİT'lerin yeniden yapılandırılması amacıyla İktisadi Devlet Teşekkülleri Reform Komisyonu oluşturulmuş ve KİT'lerin çeşitli sorun alanlarına ilişkin raporlar yayınlanmıştır.

18 İdari Reform Danışma Kurulu Raporu: İdarenin Yeniden Düzenlenmesi İlkeler Öneriler (Ankara: TODAİE, 1971).

19 Kamu Yönetimi Araştırma Projesi Yönetim Kurulu Raporu: Kamu Yönetimi Araştırması Genel Rapor (Ankara: TODAİE, 1991).

Cumhuriyet'in İlk Döneminde Mülkî Yapının Gelişimi (1920-1950) / Yrd. Doç. Dr. Nejdet Bilgi [s.334-346]

Celal Bayar Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi / Türkiye

Devralınan Miras

Osmanlı mülki taksimatında, eyalet sisteminden vilayet sistemine geçişin başlangıcı 1863 yılında Tuna vilayetinin kurulmasına dayanmaktadır. Tuna vilayetini 1864'de Bosna vilayeti takibetmiştir. Bu vilayetlerin kurulmasıyla birlikte ilk vilayet nizamnamesi de (1864) idari tarihimizde yerini almıştır. Bu ilk nizamnameye göre mülki taksimat sırasıyla vilayet, sancak, kaza ve köy şeklinde düzenlenmiştir. Bu nizamname, 1871 yılında ülke çapında uygulanmak üzere yeniden düzenlenerek yayınlandı. Bu kez sıralama vilayet, sancak, kaza, nahiye ve köy şeklinde yapıldı. Nizamnameye göre, vilayet-vali, sancak-mutasarrıf, kaza-kaymakam, nahiye-nahiye müdürü ve köy-muhtar tarafından idare edilecektir. Nizamnamenin uygulaması sonunda, Rumeli'de 14 vilayet 44 sancak, Anadolu'da 16 vilayet 74 sancak ve Afrika'da da 1 vilayet 5 sancak mülki taksimatta yerlerini aldılar.1

Osmanlı'nın son zamanlardaki durumuna göz atıldığında, 1908 yılı başlarında; 31 vilayet + 7 müstakil sancak ve 7 eyalet-i mümtazeden oluştuğu görülür. Yaklaşık aynı tarihlerde (1907) Osmanlı coğrafyasında 124 sancak, 551 kaza, 1.195 nahiye ve 68.780 köy bulunmaktaydı.2 Osmanlı vilayetlerinin bir alt idari biriminin sancak olduğu düşünülür ve bu sancakların da Cumhuriyet döneminde vilayet yapıldığına dikkat edilirse, Osmanlı vilayetlerinin Cumhuriyet vilayetlerinden çok farklı bir idari birim olduğu anlaşılır. Nitekim 1908'deki 31 vilayete bağlı sancak sayısı 118'dir.

Müstakil sancak sayısı da 7 olduğuna göre, 1908'deki toplam sancak sayısı 125'dir. Eyalet-i mümtaze seklinde adlandırılanlar ise, ya muhtariyetlerini alan, ya da başka bir devletin himayesinde bulunanlardır (Mısır, Tunus, Kıbrıs gibi). 1908 itibariyle bugünkü Türkiye Cumhuriyeti sınırları dahilinde kalan coğrafyadaki sancak sayısı ise 64'dür.3 Bunlara o tarihte Rus işgalinde bulunan Kars, Ardahan ve Artvin'i (Çoruh) de ilave edersek sayı 67'yi bulur. Başka bir ifade ile, 1908'deki Osmanlı coğrafyasından, 15 yıl sonraki Cumhuriyet idaresine, sancak sayısı itibariyle yaklaşık %50'lik bir kısmı kalmıştır denilebilir.

Osmanlı idari bölünüşünün son şekli XIX. yüzyılın ikinci yarısında oluşmaya başlamıştır. Bu idari bölünüşte büyük vilayetler ve bu vilayetlere bağlı sancaklar (liva veya mutasarrıflıklar) bulunmaktaydı. Yüzyılın sonlarına doğru müstakil mutasarrıflıklar ortaya çıkmıştır. Bir vilayet gibi doğrudan merkeze (Dahiliye Nezareti'ne) bağlı olan bu mutasarrıflıkların sayısı sonradan daha da artırılmıştır. Nitekim 1908'deki sayısı 7 olan müstakil mutasarrıflıkların, 1916'daki sayısı 21'dir. 1908'de 31 olan vilayet sayısı ise, 1916'da 24'e inmiştir.4 Şüphesiz bu değişikliklerin temelinde, yalnızca mülki taksimatla ilgili düzenlemeler yatmamaktadır. İki tarih arasındaki Trablusgarb ve Balkan savaşlarının da önemli etkisi söz konusudur. Fakat müstakil sancak sayısındaki artış, dikkati çekecek boyuttadır. Dolayısıyla bu sürecin Cumhuriyet dönemindeki değişikliğin başlangıcını, en azından bir arka-plânını oluşturduğu söylenebilir.

Osmanlı döneminin, mülki taksimatın düzenine ilişkin son önemli hukuki düzenlemesi, 1913 tarihli İdare-i Umumiye-i Vilayat Kanunu'dur. Mülki birimler açısından öncekinden farklı olmayan yeni kanun 1929 yılına kadar yürürlükte kalmıştır.

Mülki taksimatla ilgili bazı düzenlemelerin, özellikle müstakil sancak sayısının artırılması ve yer isimlerindeki değişiklikler, II.

Meşrutiyet döneminde en fazla öne çıkan hususlar-

dır. Nitekim her iki husus da Cumhuriyet dönemi düzenlemelerine etkide bulunmuştur.

Mülki Taksimatın Hukuki

Gelişimi

Cumhuriyet dönemi idari bölünüşünün hukuki temeli, 1921 Teşkilat-ı Esasiye Kanunu’nda yer almaktadır. 1921 Anayasası’nın 10. Maddesine göre, “Türkiye coğrafi vaziyet ve iktisadi münasebet nokta-i nazarından vilayetlere, vilayetler kazalara münkasım olup, kazalar da nahiyelerden terekküp eder”.5 Cumhuriyet dönemi idari bölünüşünün Osmanlı’dan farklı ele alınacağının açık belirtisi 1921 Anayasası’dır. Çünkü Anayasa’nın 13 maddesi idari taksimat ve idare ile ilgilidir. Fakat Cumhuriyet döneminde 1929 yılına kadar 1913 tarihli “İdare-i Umumiye-i Vilayat” kanunu yürürlükte kalmıştır.6 1921 anayasasındaki hükümlere göre, liva/sancak teşkilatı ortadan kalkmış görünmekle beraber, 1924 anayasasının uygulamaya konulduğu 1924 yılına kadar fiilî olarak varlığını sürdürmüştür.7 1921 anayasasının idarî taksimatla ilgili genel hükümlerine rağmen, 1913 tarihli kanunun uygulandığını gösteren, 9 Şubat 1921 tarihli idarî bağlılık veya değişiklikle ilgili Dahiliye Vekâleti’nin bir yazısında, “Bazı nahiye ve kaza merkezlerinde bulunan dükkân ve mağaza ve han ve hamamlar tadad olunmak, varidatından ve âb ve havasından bahs edilmek suretiyle esbab-ı mucibe gösterilerek hemen ekser nahiyelerin kazaya ve kazaların livaya tahvili telgraf ve mazbatalarla taleb edilmekde ve bittabi hiçbirisi de tervic olunamamaktadır. Bu gibi müracaat bazan vilayât ve elviyeden de vaki olmakda bulunduğundan”, belirlenen kurallara uyulması istenmektedir ki, bu kuralların, idarî taksimatı düzenleyen esasları içerdiği görülmektedir. Buna göre yeni bir liva oluşturabilmek için, bu livayı oluşturacak kazaların yaklaşık 15-20 bin km2’lik bir sahaya ve 300 bin

nüfusa sahip olması ve hemhudut olan livaların da bundan daha küçük kalmaması gerekli görülmektedir. Bir kaza kurulması için kazanın 40-50 bin nüfus ile 80-100 köye sahip olması ve çevresindeki kazaların bundan daha küçük kalmaması gerektiği belirtilmektedir. Bu gerekçelere ilaveten coğrafî, inzibatî ve idarî gerekçelerin de uygun olması, yerinde inceleme yapılması ve bütün köyleri içeren 1/200.000 ölçekli bir harita ilave edilmesi halinde, tekliflerin dikkate alınacağı belirtilmektedir.8 Değişikliklerin 1913 tarihli İdare-i Vilayat Kanunu'na göre yapıldığı da ilâve edilmektedir.

20 Nisan 1924 tarihli Teşkilat-ı Esasiye Kanunu'na göre, "Türkiye coğrafî vaziyet ve iktisadî münasebet nokta-i nazarından vilâyetlere, vilâyetler kazalara, kazalar nahiyelere münkasımdır. Nahiyeler de kasaba ve köylerden terekküb eder".9 Anayasanın bu hükmüyle liva/sancak teşkilatı kaldırılmış ve livalar vilâyete dönüştürülmüştür.10

1924 anayasasının kabulünden kısa bir süre sonra, Dahiliye Vekâleti'nin 17 Mayıs'ta yayınlanan iki tebliğinde, vilâyetlerin meclis-i umumilerinde alınan idarî değişikliklerin, bir git gel halini aldığı ve her sene bir başka şekle sokulan değişikliklerle karışıklığın artacağı belirtiliyor ve çeşitli cephelerden ele alınmadan değişikliklere karar verilmemesi gereği vurgulanıyor.11 Benzer bir tebliğde de özellikle köylerin idarî bağlılıkları ele alınmakta ve aynı konulara dikkat edilmesi istenmektedir.12 19 Nisan 1928 tarihli bir tamimle, 13 Şubat 1340 (1924) tarihli tebligatın ikinci maddesi gereğince, vekaletten sorulmaksızın yerel kararlarla mahalle veya köy isimlerinin değiştirilmemesi duyurulmaktadır.13

İdari taksimat meselesinin hükümetin gündeminde de olduğu, 25 Nisan 1928 tarihindeki Dahiliye bütçesi görüşmelerinde, Dahiliye Vekili'nin yaptığı konuşmadan da anlaşılmaktadır. Dahiliye Vekili Şükrü Kaya'nın konuşmasına göre, gelişmiş ve medeni ülkelerdeki mülki taksimatta, vilayetler veya eyaletlerin küçültülmesine bizden önce başlanmış ve

vilayetler livalara bölünmüştür. Vilayet sınırlarının küçültülmesi, aynı zamanda demokrasinin ve halkın lehinedir. Vilayet sınırları, her vilayetin gerek genel hizmetler ve gerekse yerel hizmetlerin yerine getirilmesi kudreti ve kuvvetiyle belirlenebilir. Bu gün bu kuvvet ve kudrete sahip vilayetlerimiz ise pek azdır. Savaşın daha dün denilecek kadar yakın bir zamanda bitmiş olması önemli bir husustur. Çünkü normal duruma dönülmüş olması gerekir ki, şu veya bu vilayetin idare kabiliyetinde olup olmadığı anlaşılabilsin. Hükümet bu meseleyle çok yakından ilgilenmektedir. Vilayetlerin küçük olmasında halkın çok menfaati olduğu açıktır. Nitekim bazı vilayetlerin kaldırılması yolunda ara sıra gazetelerde çıkan haberler yüzünden, halk heyecanlanmakta ve telgraflar çekmektedir. Halk bu menfaati idrak etmiştir. Ancak olağanüstü bir idari zorunluluk neticesinde böyle bir karar verilebilir. Bugün ise o idari zorunluluk söz konusu değildir.14

Bütün bunlar 1929 yılında çıkarılan kanuna kadar, idari taksimatın hukuki yönüyle ilgili önemli bir değişikliğin yapılamadığını göstermektedir. Yalnız, Dahiliye Vekaleti'nin 2 Mayıs 1928 tarihli nahiye teşkilatı hakkındaki tamimi ile vekâletin ülke genelinde tam teşekküllü nahiyeler kurmayı tasarladığı, bunun için üç esas belirlendiği duyurulmuştur:15 1. Mesafe esası: Nahiye kurulacak köyler nahiye merkezine 12-15 km. mesafede bulunmalıdır. Köylü aynı günde, nahiye merkezine vararak işini görüp akşam köyüne dönebilmelidir. 2. Köyler adedi azami 25'den fazla olmamalıdır. 3. Nahiyenin nüfusu on binden fazla olmamalıdır. Tamimde bu üç esasa dayanarak, vilâyet dahilinde kaç nahiye kurulacağının tespit edilmesi ve bu tespit sırasında şu hususların da dikkate alınması istenmektedir: a. Nahiye merkezi olacak köyün bağlı köylerin mümkün mertebe orta kısmı-

na tesadüf etmesi ve aynı zamanda iktisaden gelişmeye elverişli olmasına dikkat edilmesi. b. Nahiyelere bağlı köylerin nahiye merkezine uzaklığı 12-15 km. uzaklığında olacağına göre nahiyelerin ortalama 500 km2 olması gerekmektedir. c. Yeni teşkilât için vilâyetler dahilinde bulunan nahiyelerin yok sayılacağı için vilâyet dahilindeki nahiyeleri ayrıntılı gösterir harita, cetvel halinde bir teşkilât defteri ile son sayıma göre nüfusu, kaza merkezine ve nahiyeye mesafeleri ve yüzölçümleri belirtilecektir. Uygulamalara bakıldığında, Dahiliye vekaletinin nahiyeler hakkındaki bu tasavvurunun, bir proje olmaktan öteye gidemediği anlaşılmaktadır.

Bu arada idarî taksimattaki değişiklikler mesele olmaya devam etmiş olmalı ki, Dahiliye Vekâleti 2 Temmuz 1928 tarihli bir tebliğle bu hususta uyulması gereken kuralları duyurmuştur.16 Bu kurallar, 1913 tarihli İdare-i Umumiye-i Vilayat Kanunu'na göre yapılacak idarî değişikliklerde, vilâyet meclis-i umumilerinde alınan değişiklik kararlarının, vilâyetçe uygulanıp vekâlete bilgi verilmesi ve vekaletin uygun görmesi üzerine, kararname ile gerçekleştirilen değişikliklerin, söz konusu idari birimin mevcut durumu ve yapılması istenilen değişikliğin nüfus, mesafe, yüzölçümü gibi özelliklerinin ve gerekçelerinin belirtilmesi gerektiği şeklindedir.

Cumhuriyet döneminin başlarında idarî taksimatı düzenleyen ve Osmanlı döneminden kalma kanunlar yanında, sözü edilen bu kısmî karar ve uygulamalar, 1929 yılından itibaren -çok farklı olmamakla beraber- yeni bir kanunla belli bir düzene sokulmaya çalışılmıştır. 5 Mayıs 1929 tarihinde yayınlanan 1426 numaralı "Vilâyet İdaresi Kanunu", 1924 anayasasının öngördüğü idarî taksimat çerçevesinde bir düzenleme getirmiştir. Bu yeni kanuna göre, vilâyetle ilgili değişiklikler Devlet Şurası'nın mütalaası alınarak kanunla; kaza kurulması, kaldırılması veya başka vilâyete bağlanması vilâyet idare heyet ve umumî meclislerinin mütalaası alındıktan sonra kanun ile; vilâyet sınırlarının kaza merkezi ve sınırlarının

değiştirilmesi, nahiye kurulması, kaldırılması veya bunların merkez ve sınırının değiştirilmesi, bir kazadan başka bir kazaya bağlanması, ilgili vilâyet idare heyet ve umumî meclislerin görüşü alındıktan sonra Dahiliye Vekaleti'nin kararı ve Reisicumhur'un onayı ile; yeniden köy kurulması, köylerin birleştirilmesi, ayrılması veya bir nahiyeden başka bir nahiyeye bağlanması, vilâyet idare heyet ve umumi meclislerinin görüşü alındıktan sonra Dahiliye Vekâleti'nin uygun görmesi ile vilâyetçe yapılmaktadır.17

Yeni kanuna göre, vilâyetin başında vali, kazada kaymakam, nahiyede müdür ve köyde muhtar bulunur. Kanunda açıklık getirilen husus, vilâyet merkezi olan kazanın kaza teşkilatı ile kaymakamının bulunup bulunmayacağıdır. Mesele kanunda aynen şu şekilde yer almaktadır: "Hükümetçe lüzum görülen vilâyet merkezlerinde dahi başkaca bir merkez kazası teşkilâtı ve kaymakam bulunur" (3. madde).18 Kanunda belirtilmemekle beraber, merkez kazalarda, kaza teşkilatı ve kaymakamın bulunmadığı yerlerde, vali aynı zamanda merkez kazanın kaymakamlığını da üstlenmiş olmaktadır. Aslında genel uygulamanın da çoğunlukla bu yönde olduğu anlaşılmaktadır. Aynı konunun Osmanlı vilayet kanunlarında da farklı olmadığı bilinmektedir. Benzer durum merkez nahiyeler için de geçerlidir.

Kaza merkezi durumunda olan kasabalar kanuna göre bir nahiye addedilmekle birlikte, bu hususta kesinlik bulunmamaktadır. Fakat nahiye teşkilâtı ve müdüründen söz edilmemektedir. Osmanlı dönemi kanunlarında da aynı belirsizlik söz konusudur. Meselâ bağlı nahiyesi bulunmadığı halde, 1935 ve 1940 nüfus sayımı sonuçlarında vilayetlerin merkez kazasına bağlı köyler, aynı zamanda merkez nahiyeye bağlı köyler olarak verilmektedir. Şehir nüfusları bu nahiyelere dahil edilmemiştir.19 Yine, hem bu sayımlarda, hem de merkez kazaya bağlı merkez nahiyeden başka nahiyelerin bulunduğu sonraki sayımlarda, merkez nahiyesinin/bucağının

merkezi olarak herhangi bir köy gösterilmemiştir. Bu da gösteriyor ki, merkez kazalarda, vilâyet teşkilatının altında bir kaza teşkilatı ve bu kazanın merkez nahiye teşkilatı hukuken var kabul edilmekle birlikte, bunlar ayrı ayrı teşkilatlandırılmayıp, fonksiyonları vilâyet teşkilatınca üstlenilmiştir.20

1864'ten sonra 1908'e kadar nahiyeler, köy idarelerinden pek farklı düşünülmediği için bir fayda sağlanamadığı kanaati doğmuştur. II. Meşrutiyet ve Cumhuriyet dönemlerinde ise bunun zıddı bir anlayış hakim olmuş ve nahiyeler yerel idare olmaktan çıkarılarak, genel idarenin bir birimi haline getirilmiştir.21 II. Meşrutiyet'ten önce nahiye müdürleri seçimle, II. Meşrutiyet ve Cumhuriyet dönemlerinde tayinle gelmişlerdir. Nahiyelerin statüsündeki bu belirsizlik, başından beri bu birimlerden idarî olarak beklenen faydanın tam olarak belirlenmemiş olmasından veya bu meselenin aşılmasından sonra bir yöntemde karar kılınıp uygulamanın ciddiyetle gerçekleştirilememiş olmasından kaynaklandığı söylenebilir.22 Ayrıca idarî teşkilâtın her aşamasında olduğu gibi, nahiyelerin belirlenmesinde de temel unsurların coğrafya, insan ve iktisadî şartlar olduğu için, bunlardan yalnızca birisinin esas alınmasının beklenen faydayı sağlayamayacağı açıktır.

1929 tarihli Vilâyet İdaresi Kanununun çeşitli hükümleri, muhtelif zamanlarda çıkarılan kanunlarla değişikliğe uğramıştır. Bu çerçevede 8 Haziran 1936 tarihinde çıkarılan 3001 sayılı kanunla 1426 sayılı kanunun mülki taksimat değişiklikleri ile ilgili kısmına ilaveler

yapılmıştır. Buna göre, vilayetlerin adlarının değiştirilmesi Devlet şurası mütalaası ile kanunla; kaza adlarının değiştirilmesi ile ilgili vilayetler idare heyetler ve umumi meclislerinin görüşü alındıktan sonra dahiliye vekaletinin kararı ve Reisicumhur'un onayı ile; nahiye ve köy adlarının

değiştirilmesi vilayet idare heyeti ve umumi meclislerinin mütalaası alındıktan sonra Dahiliye vekaletinin onayı ile vilayetçe yapılacaktır.23

İdari taksimatla ilgili değişiklikler için kanunlarda gösterilen yöntemlere pek uyulmadığı, yapılan uyarı niteliğindeki tamimlerden anlaşılmaktadır. Bu sebeple Dahiliye Vekaleti 10 Şubat 1942 tarihli ve 3324 sayılı bir tamimle, değişiklik dosyalarının bakanlığa gönderilmeden önce hangi süreçten geçmesi ve neleri içermesi gerektiğini duyurmuştur. Tamimde değişiklikle ilgili teknik ayrıntılar dışında, hangi ölçülerin dikkate alınması gerektiğini vurgulayan kısım şu şekildedir:24 "Vilayet İdare Heyeti ve Umumi Meclis (Umumi Meclis toplantı halinde değilse) Daimi Encümen kararlarında: a) Kurulacak ve kaldırılacak kaza, nahiye ve köylerle yapılacak bütün fek ve ilhaklarda coğrafi, idari, içtimai, iktisadi, zirai durum ve münasebetler etraflıca münakaşa ve tahlil edilerek mucib sebepler ona göre kanaat verecek şekilde belirtilecektir. b) Yeniden teşkil edilecek kaza ve nahiyelere bağlanacak köylerin merkez olacak yerlere, fek ve ilhaklara da yeni bağlanacakları idari merkezlere demir yolu, şose, araba yolu veya patikadan hangisiyle bağlı olduğu, yol üzerinde kışın geçit vermiyecek dağ ve suların bulunup bulunmadığı bildirilecektir. c) Yeni kurulacak kaza ve nahiyelere verilecek adların mevcut kaza ve nahiye adları ile iltibas etmemesine ve öztürkçe olmasına dikkat olunacaktır. ç) Yeniden kurulması önergelenen kaza ve nahiyelerde hükümet konağı ve memurların aileleriyle birlikte rahatça barınmasına elverişli yapılar olup olmadığı sarih olarak ifade edilecektir."

Cumhuriyet döneminde 1929 yılından sonra, idarî yapıyı düzenleyen ikinci kanun 1949 yılında çıkarılmıştır. Yeni kanunla birlikte hem 1929 tarihli kanun, hem de bu kanunda yapılan değişiklikler yürürlükten kaldırılmıştır.25 10 Haziran 1949'da kabul edilen 5442 numaralı "İl İdaresi Kanunu" ile, her şeyden önce idarî taksimatta yer alan birimlerin adlarında

değişiklik yapılmıştır.26 Buna göre daha önceki kanunda (1929) geçen idarî birimler şu adları almıştır: Vilâyet: İl, Kaza: İlçe, Nahiye: Bucak. Nahiyelerin alt birimi olan kasaba ve köy ile bütün idarî birimlerin başında bulunan yöneticilerin adları (vali, kaymakam, müdür, muhtar) aynen korunmuştur.27

1949 tarihli İl İdaresi Kanunu'na göre, "Türkiye coğrafya durumu ve ekonomi ilişkileri bakımından illere, iller ilçelere, ilçeler bucaklara bölünmüştür ve bucaklar da kasaba ve köylerden meydana gelir" (m. 1).

Bu kanuna göre idarî taksimatın değiştirilmesi şu şekildedir:28 İl ve ilçe kurulması, kaldırılması, merkezlerinin belirtilmesi, adlarının değiştirilmesi bir ilçenin başka bir ile bağlanması ve sınırlarının değiştirilmesi, ilgili iller idare kurullarıyla genel meclislerinin mütalaalarının alınması ile kanunla gerçekleşmektedir. Bucak kurulması, kaldırılması, merkezinin belirtilmesi, il, ilçe ve bucak sınırlarının ve bucak adlarının değiştirilmesi, bir köyün veya kasabanın veya bucağın başka bir il ve ilçeye bağlanması, mühim mevki ve tabii arazi adlarının değiştirilmesi, ilgili iller idare kurullarıyla genel meclislerinin mütalaalarından sonra İçişleri Bakanlığı'nın kararı ve Cumhurbaşkanı'nın onayı ile gerçekleşmektedir. Köy ve kasabaların aynı ilçe içinde bir bucaktan başka bir bucağa bağlanması, köy adlarının değiştirilmesi, köylerin birleştirilmesi ve ayrılması, bir köy, mahalle veya semtin o köyden ayrılıp başka bir köy ile birleştirilmesi, ilgili iller idare kurullarıyla genel meclislerinin mütalaalarından sonra, İçişleri Bakanlığı'nın uygun görmesi ile yapılmaktadır. Kanunda illere, ilçelere ve bucaklara, merkez yapılan şehir, kasaba veya köyün adının verileceği, fakat bunların coğrafî veya tarihî bir sanı varsa onun da isim olarak verilebileceği belirtilmiştir.

Bu kanunun çeşitli hükümlerinden anlaşıldığı kadarıyla il merkezleriyle, doğrudan il merkezlerine bağlı olan bucak ve köylerin oluşturduğu idarî

alana “merkez ilçe” denilmektedir. İlin genel idaresinden sorumlu olan vali, merkez ilçenin idaresinden de sorumludur. Bu hususta önceden beri süregelen uygulamanın devam ettiği görülmektedir.

Mülki Yapıda Vilayet / İl ve
Kaza / İlçe Seviyesindeki
Değişiklikler

Hem Milli Mücadele döneminde hazırlanan 1921 Anayasası’nda, hem de Cumhuriyet’in ilanından sonra hazırlanan 1924 Anayasası’nda, Cumhuriyet dönemi idari bölünüşünün Osmanlı’dan farklı ele alınacağı açıkça ortaya konulmuştur. Bu anayasalara göre, Osmanlı’nın müstakil sancakları ve vilayetlere bağlı sancakları, birer vilayet haline getirilmişlerdir. Sancak veya mutasarrıflık ise ortadan kaldırılmıştır. Vilayetler doğrudan kazalara taksim edilmiştir. Vilayetler Osmanlı dönemindeki genişliğe sahip olmadıkları için, sancak olarak bir ara bölünüşe ihtiyaç duyulmamıştır.

1924 yılındaki anayasal düzenlemenin yapıldığı tarihte 74 vilayet bulunuyordu. Ancak bu sayı zaman içinde azalacak (1927’de 63, 1935’de 57, 1940-50’de 63, 1955’de 66) ve uzun süre 67 sayısında kalacaktır. 1980’lerin sonlarında ise, Türkiye’nin geçirdiği sosyal ve ekonomik değişikliklerin zorlaması ve siyasi taleplerle

yeniden yükselmeye başlayacak ve 2000 yılında 81’e ulaşacaktır.29

Mülki değişiklikler yalnızca yeni birimlerin kurulması veya kaldırılması şeklinde olmamıştır. Birçok yerleşim biriminin muhtelif gerekçelerle isimleri de değişikliğe uğramıştır. Öyle ki bu isim değişikliklerinin bilinmemesi bazı bilgi hatalarına bile yol açmakta, tarihi bilgilerin sağlıklı aktarılmasını engellemektedir. Dolayısıyla isim değişiklikleri de idari bölünüş çerçevesinde değerlendirilmek durumundadır.

İdari bölünüşle ilgili bazı uygulama ve teşebbüsler Milli Mücadele döneminde de gündeme gelmiştir. Bu çerçevede tespit edilebilen ilk değişiklik, 18 Ağustos 1920 tarihinde, Heyet-i Umumiye'nin 36 numaralı kararıyla, Bayezid livasının Erzurum vilayetinden ayrılarak müstakil sancak/liva haline getirilmesidir.[30]

26 Eylül 1920 tarihinde çıkarılan 27 numaralı kanunla, Siirt sancağı müstakil liva haline getirilmiştir.[31]

14 Aralık 1920 tarihinde çıkarılan 40 numaralı kanunla, merkezi Aksaray kasabası olmak üzere, Aksaray, Arapsun ve Koçhisar kazalarından oluşan Aksaray adıyla müstakil bir liva kurulmuştur.[32]

28 Kasım 1920 tarihli ve 64 numaralı kanunla, Ankara'ya bağlı Çubukabat ve Zir nahiyeleri kaza haline getirilmiştir.[33]

4 Aralık 1920 tarihli ve 68 numaralı kanunla, merkezi Giresun olmak üzere Tirebolu, Görele kazaları ile Karahisar-ı şarki sancağına bağlı Kırık nahiyesinin katılmasıyla Giresun müstakil sancağı oluşturulmuştur. Aynı tarih ve 69 numaralı kanunla, merkezi Ordu olmak üzere, Canik sancağına bağlı Fatsa ve Ünye kazalarının raptı ile Ordu müstakil livası kurulmuştur.[34]

9 Aralık 1920 tarihinde çıkarılan 70 numaralı kanunla Genç sancağının müstakil olarak idaresi yoluna gidilmiştir.[35]

23 Aralık 1920 tarihli ve 78 sayılı kanunla Mecitözü kazasına bağlı Ortaköy, Amasya merkezine bağlı Varay nahiyelerinden oluşan İlisu ve Zile'ye bağlı Kadışehir ve eski nahiyelerden oluşan Devecidağı ve Tokat'a bağlı Çiftlik ve Kızılca nahiyelerinden oluşan Artıkova adlarıyla üç kaza kurulmuştur. İlisu kazası Amasya'ya, Devecidağı kazası Yozgat'a ve Artıkova kazası da Tokat'a bağlanmıştır.[36]

8 Şubat 1921 tarihli ve 93 numaralı kanunla Antep livasının merkezi olan Antep kasabasının adı Gaziantep olarak değiştirilmiştir.[37]

İlk mecliste isim değişiklikleri ile ilgili ele alınan önemli bir kanun teklifi, Kütahya mebusu Besim Atalay tarafından verilmiştir. 14 Nisan 1921 tarihinde genel kurulda okunarak layiha encümenine gönderilen kanun teklifi “Gayrımilli Şehirler İsimlerinin Değiştirilmesine Dair” başlığını taşımaktadır. 9 Mayıs 1921 tarihli birleşimde gündeme gelen ve görüşülen kanun teklifi, Malatya mebusu Mustafa Bey’in teklifinin de dikkate alınmasıyla, bu hususun illerin genel meclislerince dikkate alınmak üzere, teklifin Dahiliye Vekaletine gönderilmesiyle kabul edilmiştir. Görüşmeler sırasında çok sayıda Türkçe olmayan liva, şehir, kaza ve köy ismi bulunduğu bunların Türkçe ile değiştirilmesi gerektiği vurgulanmıştır. Asrı saadette birçok mevki isminin mesela Yesrib’in Medine haline getirildiği, her yerin tarihi durumu, fatihlerinin ismi, coğrafi durumu dikkate alınarak Türkçe olarak isimlendirilmesi gerektiği vurgulanmıştır. İzmir, Konya, Ankara vb. isimlerin binlerce yıl önceki ecnebi isimleri olduğu, hatta bazı Türkçe isimlerin Paşaeli’nde olduğu gibi durup dururken Trakya şeklinde anıldığı, yine ölmüş bir Kilikya isminin diriltildiği belirtilmiştir. Yine Gaziantep’deki Rumkale kazası gibi isimlerin de mahzurlar yarattığı, nitekim seferberlikten önce hiçbir Rum’un yaşamadığı bu kazaya, adından dolayı bir Rum kaymakam tayin edildiği belirtilmiştir. Dolayısıyla Türk ve Müslüman vatanındaki yabancı isimlerin kaldırılmamasının iddia-i hukuka yol açabileceği vurgulanmıştır. Meselenin mecliste mi yoksa il genel meclislerinde mi görüşülmesi gerektiği tartışmalarından sonra, mevcut kanun itibariyle il genel meclislerinin dikkatinin çekilmesi kararlaştırılmıştır.38

18 Haziran 1921 tarih ve 128 sayılı kanunla Malatya’nın Akçadağ kazasına bağlı Hekimhan, Hasan Çelebi ve Çelingeç nahiyelerinden oluşan ve merkezi Hekimhan kasabası olmak üzere Hekimhan kazası kurulmuş ve Malatya’ya bağlanmıştır.39

7 Temmuz 1921 tarih ve 133 numaralı kanunla Anavatan'a iltihak eden Artvin, Ardahan ve Kars'ta liva teşkilatı kurulmuş ve Iğdır ile Kulp kazaları Bayazıt sancağına bağlanmıştır. Kanuna göre Artvin sancağı: Artvin, Şavşat ve Borçka; Kars sancağı: Kars, Kağızman, Zaroşat ve Sarıkamış; Ardahan sancağı: Oltu, Göle ve Posof kazalarından oluşmaktadır. Her üç sancağın merkezi aynı adı taşıyan şehirler olarak gösterilmiştir.40

27 Ocak 1923 tarihinde Lazistan livasının isminin Rize olarak anılmasına ilişkin teklif veren Çorum milletvekili Haşim Bey, Lazistan sözcüğünün Türkistan, Yunanistan, Arabistan gibi yüzlerce şehir ve kasabayı içeren bir memleket izlenimini verdiği, Türk ırkından olan Rize'nin Lazistan olarak anılmasının uygun olmadığını belirtmiştir. Ancak yapılan oylama ile bu teklif reddedilmiştir.41 Aslında bu tarihlerde Lazistan'la birlikte, liva merkezinin adı olan Rize'nin de resmi yazışmalarda kul-

lanıldığı bilinmektedir. Bu bakımdan teklif reddedilmekle ve değişikliğe ilişkin başka bir karara tesadüf edilmemekle beraber, 1923 yılından itibaren Rize adının kullanımı yaygınlaşmıştır. Nitekim 1923 seçim sonuçlarına ait milletvekilleri listesinde, Lazistan değil Rize adı yer almaktadır.42

Resmi Ceride'nin 2 Ekim 1923 tarihli sayısında yayınlanan hükümet kararıyla Bursa vilayetinin Kirmastı kazasının ismi Mustafa Kemal Paşa olarak değiştirilmiştir.43 Kesin tarihi belirlenememekle beraber 1923 yılı içinde İzmir'in Nif kazasının adı Kemalpaşa olarak değiştirilmiştir.44

Cumhuriyet'in ilanından itibaren gerçekleştirildiği tespit edilebilen idari bölünüş veya isim değişiklikleri ise sırasıyla şu şekildedir:

Resmi Ceride'nin 13 Mart 1924 tarihli sayısında yayınlanan kararname ile Maraş'ın Süleymanlı kaza merkezi, Andırın nahiye merkezine

nakledilerek kazanın adı Andırın olarak değiştirilmiştir. Süleymanlı ise nahiye olarak Göksun kazasına bağlanmıştır.45

13 Aralık 1924 tarihli ve 532 numaralı kanunla Mardin vilayetine bağlı olmak üzere Resülayn kazası kurulmuş ve Kırkkilise vilayetine bağlı Mustafa Paşa kazası kaldırılmıştır.46

20 Aralık 1924 tarih ve 537 sayılı kanunla Kırkkilise vilayetinin adı Kırklareli haline getirilmiştir.47 Kırkkilise mebusu Dr. Fuat (Umay) Bey tarafından teklif edilen kanunun değişiklik gerekçesi, Kırkkilise isminin gayri milli özellikler taşımasıdır. Mebuslar Anadolu coğrafyasında buna benzer isimler bulunduğuna işaret ederek, derhal değiştirilmesini istemişler, Dahiliye Vekili Recep (Peker) Bey de görüşlere katıldığını fakat bu takdirde posta ve nüfus gibi bir çok hizmetlerin aksayacağını belirtmiş ve isim değişikliklerinin yavaş olması gerektiğini söylemiştir. Kanuna muhalefet eden Konya mebusu Naim Hazım Bey, Kırkkilise ismiyle Kırklareli isimlerinin aynı mahzurları taşıdığını ve üstelik telaffuzunun da güç olduğunu belirterek, hiçbir tarihi dayanağı bulunmayan bu yeni ismin konulmamasını istemiş, bunun yerine ilmi bir araştırmaya ve geleneklere uygun bir isim bulunmasını teklif etmiştir. Fakat bu teklifi kabul görmemiş, kanun meclise sunulduğu şekliyle kabul edilmiştir.48

Dahiliye vekaleti 27 Nisan 1925 tarihli tamimiyle, Kângırı vilayeti adının halk arasında telaffuz edildiği şekilde, Çankırı olarak yazılmasını ve buna itina gösterilmesini istemiştir.49 9 Mayıs 1925 tarihli başka bir tamimle de Saruhan vilayeti Akhisar kazası ismi ile Kocaeli vilayetindeki Akhisar kasabası isimlerinin benzerliğinin ortadan kaldırılması için Kocaeli'ndekinin Geyve Akhisarı olarak yazılmasının uygun görüldüğü bildirilmiştir.50

Dahiliye vekaletinin 14 Temmuz 1925 tarihinde yayınlanan tamimine göre, Karahisar-ı Sahib vilayetine bağlı Çivril kazası Denizli vilayetine

bağlanmıştır.51 16 Temmuz 1925 tarihinde yayınlanan başka bir tamimle, Kozan vilayetine bağlı Çamiş kazası adının Saimbeyli olarak değiştirildiği duyurulmuştur.52

30 Mayıs 1926 tarih ve 877 sayılı kanunla 11 vilayet lağvedilerek kaza haline getirildi ve vilayet sayısı 63'e indirildi. Kaldırılarak kaza haline getirilen vilayetler şunlardır: Ardahan, Beyoğlu, Çatalca, Dersim, Gelibolu, Genç, Ergani, Kozan, Muş, Siverek ve Üsküdar.53 TBMM'deki görüşmelerde, vilayetlerin kaldırılmasına gösterilen gerekçelerin başında, umumi gelirlerinin yetersizliği yer almış ve konu daha çok bu çerçevede ele alınmıştır.54

Aynı kanunla 18 yeni ilçe kurulmuş, 17 kazanın bağlılıkları değiştirilmiş ve 27 kaza nahiye haline getirilmiştir.55 Bu kanunla kurulan 18 yeni kazanın, bağlı bulundukları vilayetlere göre adları şöyledir: Elaziz: Baskil, Ertuğrul: Gölpazarı, Osmaneli, Bozüyük, Bozok: Sorgun, Konya: Çumra, Hadim, Cihanbeyli, Burdur: Bucak, Kastamonu: Küre, İzmir: Torbalı, Gaziantep: Nizip, Karesi: Susurluk, Mardin: Gercüş, Urfa: Hilvan, Yaylak, Ankara: Polatlı ve Antalya: Serik.

Söz konusu 877 sayılı kanunla bağlılıkları değiştirilen kazaların, yeni bağlandıkları vilayetlere göre isimleri şu şekildedir: İzmit: Gebze, Bursa: İnegöl, Yenişehir, Edirne: Keşan, Kayseri: Aziziye, Gaziantep: Besni, Malatya: Arapkir, Eğin, Cebelibereket: Ceyhan, Canik: Vezirköprü, Havza, Artvin: Yusufeli, Erzincan: Kiğı, Gümüşhane: Bayburt, Zonguldak: Safranbolu, Siirt: Beşiri ve Mardin: Derik.

Bu kanunla nahiye haline getirilen 27 kazanın bağlı bulundukları vilayetlere göre isimleri şöyledir: Çatalca: Silivri, Büyük Çekmece, Üsküdar: Beykoz, Abdürrahmangazi, Amasya: Ladik, İlisu, Adana: Yumurtalık, Cebelibereket: Hassa, Ankara: Zir, Karesi: Erdek, Kocaeli: İznik, Yalova, Bozok: Kadışehri, Artvin: Borçka, Çanakkale: Ayvacık,

Erzurum: Narman, Van: Hoşop, Adilcevaz, Elaziz: Harput, Gelibolu: İpsala, İnoz, Tekirdağ: Şarköy, Edirne: Havsa, Lalapaşa, Kırklareli: Pınarhisar, Silifke: Gazipaşa ve Gaziantep: Halfeti.

24 Ekim 1926 tarihinde çıkarılan 412 numaralı kararname ile, merkez ilçesi ile aynı adı taşımayan vilayetlerin bir isimle anılması sağlanmıştır. Merkeziyle aynı ismi taşımayan vilayetlerin muamelat ve muhaberatta karışıklığa yol açması kararnamenin gerekçesi olmuştur. Bu karışıklıkları önlemek için çıkarılan kararname ile, merkez kazanın adını alan vilayetler ve değişiklikler şu şekildedir: Ertuğrul-Bilecik, İçel-Silifke, Bozok-Yozgat,

Canik-Samsun, Hamidabad-Isparta, Saruhan-Manisa, Karahisar-ı şarki-Şebinkarahisar, Karesi-Balıkesir, Kocaeli-İzmit ve Menteşe-Muğla.

24 Kasım 1926 tarih ve 4395 sayılı kararname ile daha sonra Ağrı adını alacak olan Bayezid vilayetinin merkezi çok doğuda, İran sınırına yakın ve bazı kazalara uzak olması sebebiyle, Doğubayezid'den Karaköse kaza merkezine nakledilmiştir.56

25 Haziran 1927 tarih ve 365 numaralı kararname Bozok vilayetinin adı Yozgat olarak değiştirilmiştir.57

24 Mayıs 1928 tarih ve 1282 sayılı kanunla, 10 yeni kaza kuruldu. Kanuna göre vilayetlere göre yeni kurulan kazalar şunlardır: Artvin: Borçka, Edirne: İpsala, İzmir: Dikili, İstanbul: Kartal, Beykoz, Silivri, Balıkesir: Erdek, Çanakkale: Ayvacık, Samsun: Ladik ve Muğla: Dadye.58

Denizli vilayeti dahilinde bulunan Tavas kazasının halk arasında Parangüme şeklinde, Kala-i Tavas nahiyesinin de sadece Tavas şeklinde anılmasının resmi işlem ve yazışmalarda bazı yanlışlıklara sebep olduğu anlaşılması üzerine, 4 Ağustos 1928 tarihli bir tamimle Tavas kazası isminin Tavas olarak ve Kala-i Tavas nahiyesinin isminin de yalnızca Kal'a olarak adlandırılmasının uygun görüldüğü bildirilmiştir.59

27 Ağustos 1928 tarihli kararname ile Konya vilayetine bağlı Cihanbeyli kazasının merkezi Reşadiye köyüne nakledilmiştir.60 Ancak 27 Ekim 1929 tarihli başka bir kararname ile kaza merkezi bu kez, Cihanbeyli'ye bağlanan Mürselefendi nahiyesinin merkezi olan İnevi'ne nakledilmiştir.61

17 Ekim 1928 tarih ve 4948 numaralı tamimle isim benzerliklerinden kaynaklanan karışıklığı önlemek için Kayseri'ye bağlı Aziziye kazasının ismi Pınarbaşı, Bayezit'e bağlı Kulp kazasının ismi Tuzluca, Adana'ya bağlı Kars kazası isminin Kadirli ve Rize'ye bağlı Atine kazasının ismi Pazar olarak değiştirilmiştir.62

13 Kasım 1928 tarihli bir kararname ile Saimbeyli kazasının merkezi Kürleşen köyünden alınarak Haçin'e nakledilmiştir.63

Vilayetlere gönderilen 13 Kasım 1928 tarih ve 5901 numaralı tamimle, Halk arasında Adıyaman olarak anılan Malatya vilayetine bağlı Hısnımansur kazasının isminin halk arasında söylendiği gibi yalnızca Adıyaman ismiyle anılması uygun görülmüştür.64

6 Şubat 1929 tarihli ve 778 numaralı tamimle Ankara vilayetinin Yabanabat kazasının ismi Kızılcahamam ve Denizli vilayetinin Garbikaraağaç kazasının ismi de Acıpayam olarak değiştirilmiştir. Gerekçe olarak, Kızılcahamam ve Acıpayam isimlerinin eskiden beri halk arasında söylenmesi gösterilmiştir.65

Mülki taksimat ile ilgili değişikliklerin sık ve düzensiz olması Dahiliye Vekaleti'ni rahatsız etmiş olmalı ki, 26 Şubat 1929 tarihli ve 1455 numaralı bir tamimle, vilayet meclis-i umumilerinin toplantı halinde bulunmaları dolayısıyla, vilayetlerden mülki taksimatla ilgili değişiklik taleplerini 2 Temmuz 1928 tarihli ve 3001 numaralı tebligat çerçevesinde vekalete bildirmeleri istenmiştir.66 Böylece yıl içindeki değişiklik taleplerinin

asgariye indirilmesi düşünülmüşse de, gelişmeler fazla bir şeyin değişmediğini gösteriyor.

Dahiliye Vekaleti'nce Şubat 1929 tarihinde yayımlanan ve Türkiye'nin 1929 yılı başlarındaki mülki yapısını gösteren listeye göre, Türkiye 63 vilayet, 338 kaza ve 750 nahiyeden oluşmaktaydı.[67] Bu listenin vilayetlere gönderilmesinden bir süre sonra, 1 Mayıs 1929 tarihli bir tamimle, listelerdeki vilayet, kaza ve nahiye isimlerindeki eksik ve yanlış bilgilerin düzeltilerek acele vekalete gönderilmesi istenmiştir.[68]

Kırşehir vilayeti dahilindeki Mecidiye kazası ile Çankırı vilayeti dahilindeki Mecidiye nahiyesi isimlerinin aynı olmasından dolayı posta ve telgraf haberleşmelerinde yanlışlıklara ve gecikmelere sebep olduğundan, Kırşehir vilayeti dahilindeki Mecidiye kazasının isminin Çiçekdağı olarak değiştirilmesi 11 Nisan 1929 tarihli tamimle duyurulmuştur.[69]

14 Nisan 1929 tarihli ve 2604 numaralı tamimle, Kütahya vilayeti dahilindeki Eğrigöz kazasının ismi hakkında yapılan inceleme sonucunda, bu ismin Roma ve Bizans dönemlerinde burada bulunan ve halen söz konusu kazaya 1,5 saat uzaklıkta yer alan Eğrigöz köyündeki Agrios kalesinin isminden galat olduğu anlaşılmış ve bunun üzerine eski ismi olan Emet adıyla anılması uygun görülmüştür.[70]

2 Haziran 1929 tarih ve 1509 sayılı kanunla Bitlis vilayeti kaldırılarak, daha önce kaza olarak Bitlis'e bağlı olan Muş, vilayet haline getirilmiştir. Söz konusu kanunla Muş vilayetine Bitlis, Varto, Bulanık, Malazgirt, Mutki kazaları ile Elazığ ve Siirt vilayetlerinden alınan Çapakçur, Genç ve Sasun kazaları bağlanmıştır. Yine aynı kanunla Ahlat kazası ile Tatvan nahiyesi Van vilayetine bağlanırken, Hizan kazası nahiye haline getirilerek Bitlis kazasına bağlı kalmıştır.[71]

13 Ekim 1929 tarihli ve 3507 numaralı kararname ile Mardin merkezine bağlı Koçhisar nahiyesi Resulayn kazasına bağlanmış ve kaza merkezi

Resulayn'dan Koçhisar'a ve Koçhisar'daki nahiye teşkilatı da Resulayn'a nakledilmiştir. Buna göre kazanın ismi Koçhisar, nahiyenin ismi ise Resulayn'dır.72

2 Aralık 1929 tarih ve 1533 sayılı kanunla Kocaeli vilayetinin Karamursal kazasına bağlı Yalova nahiyesi kaza haline getirilerek İstanbul vilayetine bağlanmıştır.73

Dahiliye Vekaleti idari taksimat değişikliklerinin önemli bir cephesini oluşturan isim değişikliklerindeki düzensizlikleri ortadan kaldırmak için, 31 Ocak 1930 tarihinde 223 numaralı şu tamimi yayınlamıştır: 74 "İdare taksimatı cetvelinin tetkikinden de anlaşıldığı üzere memleket dahilinde aynı isimde veyahut telaffuzu birbirine benzeyen birçok kaza ve nahiye isimleri vardır. Bu benzeyişler resmi işlerde ve hususiyle telgraf ve posta muhaberelerinde birçok yanlışlıklara meydan vermektedir. Bir de Osmaniye, Mecidiye, Reşadiye gibi saltanat devrine ait isimler mevcuttur. Vekalet bu kabil isimlerin mahallerince kadimen zebanzet olan veyahut tabi ve coğrafi isimlerle tevsimini muvafık görmektedir. Binaenaleyh meclis-i umuminin ictimaında tetkikat icra edilerek yalnız vilayet, kaza, nahiye isimlerinden başka vilayetlerdeki isimlerle iltibası olanları münasip isimler bulunarak vekaletçe tetkik edilmek üzere işarını rica ederim."

15 Mayıs 1930 tarihli ve 1612 numaralı kanunla İstanbul vilayetine bağlı olarak, Fatih, Eminönü, Kadıköy, Beşiktaş ve Sarıyer; Bursa vilayetine bağlı olarak da İznik kazaları kurulmuştur.75

4 Temmuz 1930 tarihli kararname ile Urfa vilayetinin Yaylak kazasının merkezi bu kazaya bağlı Baziki nahiyesinin merkezi bulunan Hevek köyüne ve adı geçen nahiye merkezi de Yaylak'a nakledilmiştir.76

8 Eylül 1930 tarihli ve 5580 numaralı kararname ile Kars vilayetine bağlı Çıldır kazasının merkezi, civarında bulunan Çıldır gölü kenarına nakledilmiştir.77

7 Haziran 1931 tarih ve 11210 numaralı kararname ile Mardin'e bağlı Koçhisar kazasının adı teklif edildiği gibi Kızıltepe olarak değiştirilmiştir.78

1 Temmuz 1931 tarihli ve 11387 numaralı kararname ile Afyonkarahisar vilayetine bağlı Aziziye kazasının ismi Dahiliye Vekaleti'nin teklifi ve Şura-yı Devlet heyet-i umumiyesinin olumlu görüşü üzerine Emirdağ olarak değiştirilmiştir.79

13 Eylül 1931 tarihli ve 1881 numaralı bir tamimle, Isparta vilayetinin İğridir kazası ismi ile Bayazıt vilayetinin Iğdır kazası isminin benzerlikleri yüzünden işlemlerde ve haberleşmede bazı yanlışlıklara sebep olduğu belirtilerek, bu gerekçe ile İğridir kazası adının Eğridir şeklinde yazılmasının uygun görüldüğü duyurulmuştur.80

Mülki birimlerin isimlerinden kaynaklanan karışıklıkların giderilmesi ve merkezlerinin değiştirilme kurallarına uyulması amacıyla 7 Ocak 1932 tarihinde Dahiliye vekaletince yayınlanan tamimde özetle şöyle denilmektedir: 1- Bazı vilayet, kaza ve nahiyelerin bulunduğu yerlerle taşıdığı isimlerin ayrı ayrı bulunması birçok yanlışlıklara sebep olduğundan vilayet dahilinde, merkezi ile taşıdığı isimleri ayrı olan birimlerin isimlerinin bir listesinin düzenlenerek gönderilmesi. 2- Bazı vilayetlerde nahiye merkezlerinin ilgili kanunun hükmüne aykırı olarak vilayetlerce değiştirilmemesi.81

2 Mart 1932 tarihli ve 12333 numaralı kararnamede, Tekirdağ ve Van vilayetlerinde Saray adıyla iki kazanın bulunduğu ve bu durumun muamelatta yanlışlıklara sebep olacağı gerekçesiyle Van'daki Saray kazası isminin Kâzım Paşa olarak değiştirildiği belirtilmektedir.82

Dahiliye Vekili Şükrü Kaya 1932 yılı Dahiliye Bütçesi görüşmelerinde 22 Haziran 1932 tarihinde yaptığı konuşmada83 vilayet teşkilatı denilince akla öncelikle hududu, sayısı ve idaresinin geldiğini belirttikten sonra,

“hududun tespiti her mıntıkanın iktisadi ve coğrafi vaziyetleriyle sıkı bir surette münasebettardır. Mesela, bir kasabanın Pazar yerleri, herhangi herhangi limanın açılması münasebetiyle değişir, vilayetlerin hudutlarında tebeddülat olur” diyor ve bu yönde incelemede bulunduklarını ilave ediyor. Konuşmanın devamında, “ikincisi vilayetler adedi meselesidir. (…) vilayetler adedinin az olması idare ve ihtiyaç noktasından iyi bir esastır. Bu esasın dayandığı bir kaide vardır. O da vilayetin varidatı mahsusası ile ihtiyacını görebilmesidir. Bu ihtiyaç asıl oldukça vilayetler adedini azaltmakta fayda vardır. Fakat bugün biz böyle bir mecburiyet karşısında değiliz. Yalnız ıslah lazımdır” şeklinde görüşlerini ortaya koyuyor.

28 Haziran 1932 tarihli ve 2042 sayılı kanunla, Hakkâri vilayetinin Şemdinan kazası nahiye haline getirilerek, Herki ve Homaro nahiyeleri ile birlikte, aynı vilayetin Gevar kazasına bağlanmıştır. Ayrıca Muş vilayetine bağlı Valir ve yeni kurulacak Günik nahiyelerinden oluşmak üzere, Hakkâri vilayetine bağlı olmak üzere Solhan kazası kurulmuştur.84

Muş vilayetinin Genç kazasının merkezi 28 Haziran 1932 tarihli ve 8790 numaralı kararname ile Derahini köyünden alınarak Varamerik’e nakledilmiştir.85

20 Mart 1933 tarihli ve 9438 numaralı kararname ile Besni kazasının merkezi kaza dahilindeki Çat mevkiine kaldırılmıştır.86

Cumhuriyetin ilk yıllarındaki ikinci önemli idari taksimat değişikliği, 20 Mayıs 1933 tarihli ve 2197 sayılı kanunla gerçekleştirilmiştir. Kanunla bazı vilayetler kaldırılmış, bazılarının da birleştirilerek tek vilayet haline getirilmesi yoluna gidilmiştir.87 Bu kanunla İçel ve Mersin vilayetleri birleştirilerek merkezi Mersin olmak üzere İçel vilayeti kurulmuştur. Daha önce İçel vilayeti merkezi olan Silifke, Silifke kazasının merkezi haline getirilmiştir. Artvin ve Rize vilayetleri birleştirilerek merkezi Rize olmak üzere Çoruh vilayeti kurulmuştur. Kaldırılan Artvin vilayetinin merkez

kazası, Artvin kazası haline getirilmiştir. Yusufeli kazası ise Erzurum'a bağlanmıştır. Aksaray vilayeti kaldırılarak kaza haline geti-

rilmiş, Arapsun kazası ile birlikte Niğde vilayetine bağlanmıştır. Şereflikoçhisar kazası ise Ankara vilayetine bağlanmıştır. Niğde'nin Ürgüp kazası Kayseri'ye bağlanıştır. Hakkâri vilayeti kaldırılarak kaza halinde Gevar kazasıyla birlikte Van vilayetine bağlanmıştır. Beytüşşebap kazası ise Siirt vilayetine bağlanmıştır.

Cebelibereket vilayeti kaldırılmıştır. Vilayetin merkezi olan Osmaniye kazası, Bahçe, Dörtyol ve Seyhan kazaları ile birlikte Adana vilayetine bağlanmıştır. Islahiye kazası ise Gaziantep vilayetine bağlanmıştır. Bu şekilde kurulan Adana vilayetinin ismi, merkezi Adana olmak üzere Seyhan olarak değiştirilmiştir. Pazarcık kazası Maraş'tan alınarak Gaziantep vilayetine bağlanmıştır. Behisni kazası da Gaziantep'ten alınarak Malatya vilayetine bağlanmıştır. Şebinkarahisar vilayeti de kaldırılarak, kaza halinde Alucra kazası ile birlikte Giresun vilayetine bağlanmıştır. Suşehri ve Koyulhisar kazaları Sivas vilayetine, Mesudiye kazası da Ordu vilayetine bağlanmıştır.

Bu kanunla dört vilayetin ikişer ikişer birleştirilerek, İçel ve Çoruh adlarıyla iki ayrı vilayet haline getirildiği, dört vilayetin de (Aksaray, Hakkâri, Cebelibereket ve Şebinkarahisar) kaldırıldığı görülmektedir. Yapılan değişikliklerle Mayıs 1933'den itibaren vilayet sayısı 63'den 57'ye inmiştir. Meclis görüşmeleri sırasında vilayetlerin kaldırılmaları ve birleştirilmelerinin sebebi olarak, öncekilerde olduğu gibi yine umumi gelirlerinin düşüklüğü ve gelişme kabiliyetlerinin bulunmaması gösterilmiştir. Dönemin Dahiliye Vekili Şükrü Kaya, kanuna muhalefet eden mebuslara, bunun idari, mali ve asayiş zaruretleri gereği yapılmış bir fedakârlık olduğunu söylemiş ve fedakârlığın Meclisce de kabulünü istemiştir.88

Yine 20 Mayıs 1933 günlü ve 2202 sayılı kanunla Kocaeli ili Hendek ilçesine bağlı Açmabaşı ve Adapazarı kazasına bağlı Taşağıl, Kayalar ve Karasu nahiyeleri kaldırılmış ve merkezi İncirli kasabası olmak üzere Karasu adı ile yeni bir kaza kurulmuştur.89

23 Mayıs 1933 tarihli ve 14437 numaralı kararname ile Antalya vilayetine bağlı Alâiye kazası isminin Alanya olarak değiştirilmiştir.90

4 Aralık 1933 tarihli ve 15382 numaralı kararname ile Muğla vilayetine bağlı Dadya kazasının adı Datça olarak değiştirilmiştir.91

9 Aralık 1933 tarihli ve 2347 sayılı kanunla Sivas vilayetine bağlı Darende kazası, 1 Haziran 1934 tarihinden itibaren geçerli olmak üzere, bu vilayetten alınarak Malatya vilayetine bağlanmıştır.92

17 Mart 1934 tarihli ve 10348 numaralı kararname ile Manisa vilayetine bağlı Eşme kazası merkezi Takmak mevkiinden Elvanlar istasyonuna nakledilmiştir.93

7 Haziran 1934 tarihli ve 2500 sayılı kanunla, Bayazıt vilayetinin Iğdır ve Tuzluca kazaları bu vilayetten alınarak Kars vilayetine, Muş'un Malazgirt kazası da Bayazıt vilayetine bağlanmıştır.94

23 Haziran 1934 tarihli ve 2529 sayılı kanunla Muş'a bağlı Bingöl, Erzurum'a bağlı Çat, Samsun'a bağlı Kavak, Bolu'ya bağlı Akçakoca ve Giresun'a bağlı Bulancak adıyla beş yeni kaza kurulmuştur.95

1935 yılında yapılan bir değişiklikle, Bayazıt vilayetinin adı Ağrı'ya çevrilmiştir. Bayazıt vilayeti ile Doğubayazıt ilçesi isimlerinin benzerlikleri dolayısıyla, haberleşmede karışıklıklara yol açması üzerine, vilayete Ağrı dağına izafeten Ağrı adı verilmiştir.96

25 Kasım 1935 tarihli kararname ile Edirne vilayetine bağlı Kavaklı kazasının adı Meriç olarak değiştirilmiştir.97

Önemli bir idari taksimat değişikliği de 1935 sonlarında gerçekleştirildi. 25 Aralık 1935 tarih ve 2885 sayılı kanunla yapılan değişiklik, 4 Ocak 1936 tarihinde yayınlanarak yürürlüğe girdi. Kanunla beş yeni vilayet, dokuz yeni kaza kurulmuştur. Kanunun birinci maddesine göre kurulan dokuz yeni kaza şunlardır: Hakkâri vilayetine bağlı Şemdinli, Bitlis vilayetine bağlı Hizan ve Kotum, Diyarbekir vilayetine bağlı Bismil ve Eğil, Van vilayetine bağlı Gürpınar, Ağrı vilayetine bağlı Patnos ve Elaziz vilayetine bağlı Karakoçan ve Sivrice. Bu kanunla Çoruh vilayeti yeni bir düzenlemeye tabi tutulmuştur. Buna göre Çoruh vilayetinin yeni merkezi Artvin olmakta ve Borçka, Artvin, Şavşat ve Hopa kazaları ile, Erzurum vilayetinin Yusufeli kazalarını kapsamaktadır. Mevcut Çoruh vilayetinin merkezi olan Rize ve Pazar kazaları da, merkezi Rize kazası olmak üzere Rize vilayeti haline getirilmiştir.

Şemdinli, Hakkâri ve Gevar kazaları ile Siirt vilayetinin Beytüşşebap kazasından oluşmak ve merkezi Çölemerik olmak üzere Hakkâri vilayeti kurulmuştur. Muş vilayetinin Bitlis, Mutki ve Van vilayetinin Ahlat kazaları ile Hizan ve Kotum kazalarından oluşmak ve merkezi Bitlis kasabası olmak üzere Bitlis vilayeti kurulmuştur. Muş vilayetinin Çapakçur, Genç, Solhan ve Bingöl kazaları ile, Erzincan vilayetinin Kiğı kazasından oluşmak ve merkezi Çapakçur kasabası olmak üzere Bingöl vilayeti kurulmuştur. Erzincan vilayetinin Pülümür kazası ile Elazığ vilayetinin Nazımiye, Hozat, Mazgirt, Ovacık, Pertek ve Çemişkezek kazalarından oluşan Tunceli vilayeti kurulmuştur. Kanunda Tunceli vilayetinin merkezi ile ilgili olarak, "İcra Vekilleri Heyeti'nce görülecek lüzuma göre başka mahalle nakledilmek üzere bu vilayetin merkezi şimdilik Elaziz kasabasıdır" denilmektedir. Kanunun yedinci maddesine göre, Muş vilayetinin Sason kazası Siirt vilayetine ve Ağrı vilayetinin Malazgirt kazası Muş vilayetine bağlanmıştır.98

Yeni kurulan bu 5 vilayetle birlikte 1936 yılı başından itibaren vilayet sayısı 62'ye yükselmiştir. Kanunla Rize ile Artvin vilayetlerinin birleştirilmesi sonucu meydana gelen Rize merkezli Çoruh vilayeti tekrar ikiye ayrılmıştır: Merkezi Rize olan Rize vilayeti ve merkezi Artvin olan Çoruh vilayeti. Dahiliye Vekili Şükrü Kaya, kanunun TBMM'de görüşülmesi sırasında, yeni düzenlemenin halkın ihtiyaçlarına cevap vermek için yapıldığını belirtmiştir.99 Tunceli vilayetinin kurulmasıyla birlikte, aynı tarihte Tunceli vilayetinin idaresi hakkında 2884 sayılı kanun da çıkarılmıştır. Kanun 1939 yılı sonuna kadar yürürlükte kalmak üzere kabul edilmiştir. Bu kanun eşkiyalık hareketlerinin yoğun olduğu bölgede, güvenliğin sağlanmasına yönelik bir tedbir olarak düşünülmüştür.100

31 Ocak 1936 tarihli ve 11944 numaralı kararname ile Elaziz vilayetine bağlı Palu kazasının merkezi, bulunduğu yerden kaldırılarak Kovancılar köyüne nakledilmiştir.101

31 Ocak 1936 tarih ve 11945 numaralı kararname ile Bingöl vilayetine bağlı Genç kazasının merkezi Varamerik köyünden Kupar köyüne alınmıştır. Eski kaza merkezi Varamerik, Genç kazasına bağlı olarak yeni kurulan Yayla nahiyesinin merkezi haline getirilmiştir.102

31 Ocak 1936 tarihli ve 11949 numaralı kararname ile Diyarbekir'e bağlı Bismil nahiyesi kaza haline getirilmiştir.103

9 Haziran 1936 tarihli ve 3012 numaralı kanunla, dokuz yeni kaza daha kurulmuştur. Bağlı bulundukları vilayetlere göre yeni kazalar şunlardır: Ankara'ya bağlı Çankaya, Antalya'ya bağlı Gündoğmuş, Balıkesir'e bağlı Manyas, Burdur'a bağlı Yeşilova, İstanbul'a bağlı Eyüp, Kastamonu'ya bağlı Kargı, Kocaeli'ne bağlı Gölcük, Çanakkale'ye bağlı Yenice ve Ordu'ya bağlı Gölköy.104

30 Eylül 1936 tarihli ve 12579 numaralı kararname ile Ağrı'ya bağlı Doğubeyazıt kazasının merkezi, bulunduğu yerden kaldırılarak aynı kaza

dahilinde ve eski merkeze 4,5 km uzaklıktaki Transit istasyonuna nakledilmiştir.105

Nisan 1937'de 12933 numaralı kararname ile Elaziz vilayetine bağlı Karakoçan kazasının merkezi, Zelhıdır köyünden Ohu nahiyesinin merkezi bulunan Tepe köyüne ve Ohu nahiyesi merkezi de yeni merkezin adıyla anılmak üzere Aşağılahan köyüne nakledilmiştir.106

15 Nisan 1937 tarih ve 12945 numaralı kararname ile Diyarbekir'in Ergani Osmaniye kazasının adı Ergani, Elaziz vilayeti Ergani Madeni kazasının adı da Maden olarak değiştirilmiştir.107

19 Nisan 1937 tarih ve 12946 numaralı kararname ile Bitlis vilayetine bağlı Kotum kazasının merkezi, Kotum köyünden Tatvan nahiyesinin merkezi Tatvan köyüne, Tatvan nahiyesinin merkezi de Kotum köyüne kaldırılmış olup, her ikisi de yeni adlarıyla anılacaktır.108

20 Mayıs 1937 tarih ve 13020 numaralı kararname ile Erzurum Çat kazasının merkezi Çat köyünden vilayet merkez kazasına bağlı Aşkale kasabasına, Aşkale nahiye merkezi de Çat köyüne kaldırılmıştır. Her iki birim yeni merkezlerinin adlarıyla anılacaktır.109

9 Haziran 1937 tarihinde kabul edilen 3223 numaralı kanunla, Mardin'de merkezi Hazak olmak üzere İdil ve merkezi Şamrah olmak üzere Mazıdağı, Erzurum'da merkezi Bayrakdar olmak üzere Karayazı, Diyarbekir'de merkezi Melkiş olmak üzere Çınar ve Tunceli'de merkezi Mameki olmak üzere Kalan adıyla beş yeni kaza kurulmuştur.110

10 Aralık 1937 tarihinde, İcra Vekilleri Heyeti'nin 7806 sayılı kararnamesiyle Elaziz beldesinin adı Elazığ ve 7789 sayılı kararnamesiyle Diyarbekir beldesinin adı Diyarbakır olarak değiştirilmiştir. Karar 31 Aralık 1937 tarihinde bir tamimle duyurulmuştur.111

11 Mayıs 1938 tarihinde kabul edilen 3383 sayılı kanunla, Malatya'ya bağlı Kemaliye ve Erzurum'a bağlı Tercan kazaları Erzincan vilayetine

bağlanmıştır.112

20 Mayıs 1938 tarihinde kabul edilen 3393 sayılı kanunla Siirt vilayetinde merkezi Sason kazasının Hazo nahiyesi olmak üzere Kozluk ve merkezi Ziyaret olmak üzere Baykan; İsparta vilayetinde ise merkezi Eğirdir kazasına bağlı Sütçüler nahiyesi olmak üzere Sütçüler kazaları kurulmuştur.113

29 Temmuz 1938 tarihli ve 13984 sayılı kararname ile, Bingöl vilayetine bağlı Bingöl kazasının adı Karlıova olarak değiştirilmiştir.114

20 Aralık 1938 tarihinde Diyarbakır'ın Eğil kazası merkezi Dicle nahiyesinin merkezi olan Piran köyüne ve Dicle nahiyesinin merkezi de Eğil köyüne kaldırılmıştır.115 Aynı tarihli bir kararname ile, yeni kurulan Sütçüler kazasının merkezi Sütçüler kasabası, Baykan kazasının merkezi Siyanis köyü ve Kozluk kazasının merkezi de Hazo olarak belirlenmiştir. Garzan kazasının merkezi ise, adı Kurtalan olarak değiştirilen Ayınkasır köyü olmuştur. Eski Garzan kazasının merkezi, Garzan nahiyesinin merkezi haline getirilmiş ve Kurtalan kazasına bağlanmıştır.116

1923-38 dönemindeki vilayet kaldırılma ve kurulmalarında genel bir istikrarsızlık vardır. Kaldırılan birçok vilayetin daha sonra görülen lüzum üzerine tekrar kurulduğu görülmektedir.

On bir vilayetin kaldırıldığı 1926 Teşkilat-ı Mülkiye Kanunu görüşmelerinde fikirlerini dile getiren

Erzurum mebusu Münir Hüsrev (Tökin) Bey'i zaman haklı çıkarmıştır. Hüsrev Bey meclisteki konuşmasında, gelir noksanlığının bir vilayeti kaldırmak için yeterli sebep olmadığını, bazı yerleri idare edebilmek için vilayet teşkilatının gerekli olduğunu savunmuş, Ardahan, Kozan ve Dersim (Tunceli) vilayetlerini buna örnek göstermiş, özellikle Dersim vilayetinin kaldırılmasından sonra, asayiş temininin zor olacağını belirtmiştir. Bu

tarihten yaklaşık on yıl sonra, Dersim vilayetinin, yeniden Tunceli vilayeti adıyla, asayişinin temini için hususi bir kanunla birlikte kurulması, yine bu tarihten yetmiş yıla yakın bir zaman sonra asayiş ve sınır güvenliği gibi gerekçelerle Ardahan vilayetinin tekrar kurulması, Münir Hüsrev Bey'in görüşlerindeki isabeti göstermektedir.117 Dolayısıyla, idari taksimattaki düzenlemelerin aceleyle veya yalnızca mali gerekçelerle yapılmış olması; mülki, siyasi, iktisadi ve coğrafi faktörlerin dikkate alınmaması istikrarsızlığın temel sebebi olarak gösterilebilir.

15 Mayıs 1939 tarihli kararname ile Kemaliye kazasına bağlı İliç nahiyesi Kuruçay kazasına bağlanmıştır. Kuruçay kazasının merkezi İliç kazası adıyla anılmak üzere, nahiye merkezi olan İliç köyüne ve İliç nahiyesi merkezi de Kuruçay nahiyesi adıyla anılmak üzere Kuruçay'a nakledilmiştir. Aynı tarihli başka bir kararname ile, Bitlis'in Mutki kazasının merkezi, Hur köyünden Mirtağ köyüne kaldırılmıştır.118

10 Haziran 1939 tarihli 2/11192 sayılı kararname ile Tunceli'nin Ovacık kazasının merkezi olan Pülür köyü beldesinin adı Mareşal Çakmak olarak değiştirilmiştir.119

7 Temmuz 1939 tarihinde kabul edilen 3711 numaralı kanunla Hatay ili kuruldu. Merkezi Antakya olan Hatay vilayeti İskenderun, Kırıkhan, Reyhaniye, merkezi Ordu olan Yayladağı, Dörtyol ve Hassa kazalarından oluşmaktaydı. Bu çerçevede Dörtyol kazası Seyhan vilayetinden alınarak, Islahiye kazasına bağlı Hassa nahiyesi de kaza haline getirilerek Hatay'a bağlanmıştır.120 20 Ekim 1921 tarihli Ankara itilafnamesiyle Fransız mandası altına giren Hatay, 23 Haziran 1937'de Türk Fransız garanti andlaşmasının Cenevre'de imzalanmasıyla bağımsız olmuştu.121

28 Haziran 1943 tarihinde kabul edilen 4444 sayılı kanunla, Balıkesir'in Bigadiç nahiyesi, merkezi Bigadiç kasabası olmak üzere kaza haline getirilmiştir.122

25 Haziran 1945 tarih ve 4769 sayılı kanunla kurulan 8 yeni ilçenin bağlı bulundukları illere göre adları şöyledir: Kastamonu: Abana, Çanakkale: Çan, Çoruh: Ardanuç, Yozgat: Yerköy, Hatay: Altınözü, Ordu: Perşembe, Giresun: Keşap ve Edirne: Lalapaşa.123

13 Şubat 1946'da kabul edilen 4869 sayılı kanunla 10 yeni ilçe kurulmuştur. Yeni kurulan ilçelerin bağlı bulundukları illere göre adları şu şekildedir: Gaziantep: Oğuzeli, Kastamonu: Azdavay, Erzurum: Örtülü, Afyon: Şuhut, Bolu: Seben, Malatya: Doğanşehir, Erzurum: Tekman, Aydın: Koçarlı, Kayseri: Sarız ve Çankırı: Eskipazar.124

30 Aralık 1946 tarihinde kabul edilen 4993 sayılı kanunla Tunceli il merkezi geçici olarak bulunduğu Elazığ kasabasından Kalan kasabasına nakledilmiştir. Aynı kanunla Kütahya iline bağlı merkezi Altıntaş olmak üzere Altıntaş ilçesi kurulmuştur.125

11 Haziran 1947'de kabul edilen 5071 sayılı kanunla 15 yeni ilçe kurulmuştur. Bağlı bulundukları illere göre ilçelerin adları şöyledir: Hatay: Samandağı, Yozgat: Çayıralan, Sivas: İmranlı, Bolu: Mengen, Denizli: Güney, Isparta: Keçiborlu, Kayseri: Yeşilhisar, Niğde: Çamardı, Antalya: Gazipaşa, Trabzon: Çaykara, Aydın: Germencik, İzmir: Kınık ve Kiraz, Çoruh: Fındıklı ve Kırşehir: Hacıbektaş.126

22 Kasım 1948 tarihli ve 3/8276 sayılı Bakanlar Kurulu kararı ile Niğde iline bağlı Arabsun kazasının adı Gülşehir olarak değiştirilmiştir.127

20 Ekim 1949 tarihli ve 10011 numaralı Bakanlar Kurulu kararıyla, Bolu'nun Mengen ilçesinin Türkbeşli merkezinin adı Mengen olarak değiştirilmiştir.128

22 Ekim1950 tarihli genel nüfus sayımı sonuçlarına göre, Türkiye 63 il, 497 ilçe, 1.418 bucak ve 34.252 köyden oluşmaktadır.129

Sonuç

Cumhuriyet’in ilk döneminde mülki taksimatın hukuki çerçevesi, genelde 1921 ve 1924 anayasaları ile, özelde ise 1913, 1929 ve 1949 tarihli vilayet kanunları ile belirlenmiştir. Zamanla çıkan aksaklıkların ara düzenlemelerle giderilmeye çalışıldığı görülmektedir. Kurtuluş savaşı yıllarındaki değişikliklerin daha çok livaların müstakil hale getirilmesine ve milli olmayan isimlerin değiştirilmesine yönelik olduğu görülmektedir. Cumhuriyetin ilanından sonra hem isim değişiklikleri yoğunlaşmış, hem de vilayet sayısının azaltılması yoluna gidilmiştir. 1924 yılında 74 olan vilayet sayısı 1933 yılında 57’ye kadar inmişse de, 1936 yılında 62’ye çıkarılmıştır. 1939’da Hatay’ın Anavatan’a katılmasıyla birlikte sayı 63’e yükselmiştir. Cumhuriyetin ilk dönemindeki idari taksimatla ilgili değişiklikler bunlarla sınırlı kalmamıştır. Dönem içerisinde çok sayıda yeni ilçe kurulmuş, bazı yerleşim birimlerinin merkezleri değiştirilmiş veya yeni yerleşim birimlerine taşınmıştır. Dönemin ortalarından itibaren değişikliklerin azalması, mülki taksimatta belli bir istikrarın sağlandığını göstermektedir.

1 İlber Ortaylı, “Türkiye’de Taşra Yönetim ve Yöneticiliğinin Evrimi”, Toplumsal Yapıyla İlişkileri Açısından Türkiye’de Mülki İdare Amirliği, Ankara 1976, s. 19.

2 Tevfik Çavdar, “Osmanlı Döneminde Nüfus Bilgileri”, Osmanlı, IV, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 1999, s. 556.

3 Tuncer Baykara, Anadolu’nun Tarihi Coğrafyası’na Giriş, I, Anadolu’nun İdari Taksimatı, Ankara 1988, s. 136-140.

4 Tuncer Baykara, “Cumhuriyet DönemindeTürkiye Mülki Taksimatının Gelişmesi”, Hacettepe Beşeri Bilimler Dergisi, 10/3 (Haziran 1980), s. 116.

5 Ceride-i Resmiye, 7 Şubat 337, nr. 1, s. 2. Suna Kili-A. Şeref Gözübüyük, Türk Anayasa Metinleri, “Senedi İttifaktan Günümüze”, Ankara 1985, s. 92. Yeni Türk Devleti’nin bu ilk anayasasında nahiyenin

bir veya birkaç köyden oluşması yanında, bir kasabanın da nahiye olduğu belirtilmektedir (a.g.e., s. 93).

6 Vecihi Tönük, Türkiye'de İdare Teşkilatı, Ankara 1945, s. s. 258.

7 Nitekim, Millî Mücadele'den hemen sonra 25 Aralık 1922'de toplanan Saruhan Livası Meclis-i Umumisi zabıtlarında, 1921 anayasasının söz konusu hükmüne rağmen, Saruhan'dan liva ve idarecisinden de mutasarrıf olarak söz edilmektedir. Bkz. Saruhan Meclis-i Umumisi Birinci Devre-i İctimaiyesine Mahsus Zabıt Hulâsası, Manisa (ty), s. 2-3.

8 Ceride-i Resmiye, 21 Şubat 337, nr. 3, s. 4.

9 Kili-Gözübüyük, a.g.e., s. 128.

10 Dahiliye Vekaleti, İdare Taksimatı 1936, Ankara 1936, s. 7-8; Baykara, a.g.m., s. 118.

11 Resmi Ceride, 17 Mayıs 1340, nr. 70, s. 8.

12 Resmi Ceride, 17 Mayıs 1340, nr. 70, s. 9.

13 İdare, 1/1 (Nisan 928), s. 23-24.

14 İdare, 1/1 (Nisan 928), s. 70-71.

15 İdare, I/2 (Mayıs 1928), s. 135-136.

16 Ayrıntı için bkz. "Fek İrtibat ve İlhak Muamelatı Hakkında", İdare, I/4 (Temmuz 1928), s. 9-10.

17 İdare, II/13 (Nisan 1929), s. 455-456; Düstur, Üçüncü Tertip, C. 10, s. 842-43.

18 İdare, II/3, s. 456.

19 Manisa örneği için bkz. TCBİGD, Genel Nüfus Sayımı Manisa Vilayeti 20 İlk Teşrin 1935, İstanbul 1940, s. 6, 8; BİUM, Genel Nüfus Sayımı 20 İlk Teşrin 1940 Vilayetler, Kazalar, Nahiyeler ve Köyler İtibariyle Nüfus ve Yüzey Ölçü, Ankara 1944, s. 459, 461.

20 1944 idare taksimatına göre Türkiye'deki bucak sayısı 937'dir. Bu rakam, vali ve kaymakamlar tarafından idare edilen il ve ilçe merkezlerine

bağlı köy gruplarının veya merkez bucaklarının ilave edilmesiyle 1. 400 olmaktadır. Bkz. A. Kemal Varınca, “Köy Teşkilatı ile Bucak Teşkilatının İlgi ve Bağlantısı”, İdare Dergisi, XVI/176 (Eylül-Ekim 1945), s. 59.

21 Varınca, a.g.m., s. 54-56.

22 İçişleri Bakanlığı’nın 1944 yılı bütçesinden çıkarılan hesaplara göre, 940 bucaktan yalnızca 14’ünde teşkilat bulunmaktadır ki, bu da müdür dışında birer tahrirat ve nüfus kâtibinden ibarettir. Diğerlerinde mülkî teşkilat adına sadece müdür bulunmaktadır. Varınca, a.g.m., s. 61.

23 T. C. Resmi Gazete, Sayı 3331 (16 Haziran 1939), s. 6645.

24 İdare, 14 (Şubat 1942), s. 3378-79.

25 T. C. Resmi Gazete, S. 7236 (18 Haziran 1949), s. 16434.

26 T. C. Resmi Gazete, S. 7236 (18 Haziran 1949), ss. 16429-34.

27 1935 yılında dilde özleştirme çabaları çerçevesinde Vilayet = İl, Kaza = İlçe, Nahiye = Kamun, Karye = Köy, Vali = İlbay, Kaymakam = İlçebay ve Nahiye müdürü = Kamunbay olarak adlandırılmıştır. “Osmanlıcadan Türkçeye Karşılıklar Kılavuzu”, Ülkü, V/27 (Mayıs 1935), s. 106. Bu kelimeler dönemin resmî yayınlarında ve basında yaygın olarak kullanılmıştır. Bu çerçevede Şehir = Şar ve Belediye reisi = Şarbay olarak adlandırılmıştır.

28 T. C. Resmi Gazete, S. 7236 (15 Haziran 1949), s. 16429.

29 DİE’nin ilgili tarihlerdeki nüfus sayım veya milletvekili seçim sonuçlarına göre.

30 Düstur, Üçüncü Tertip, I, Ankara 1953, s. 36; TBMM Kavanin Mecmuası, C. 1, Ankara 1943, s. 419.

31 Düstur, Üçüncü Tertip, I, s. 56-57; Ceride-i Resmiye, 28 Şubat 1337, nr. 4.

32 Düstur, Üçüncü Tertip, I, s. 72; Ceride-i Resmiye, 21 Mart 1337, nr. 7.

33 Düstur, Üçüncü Tertip, I, s. 110; Ceride-i Resmiye, 4 Nisan 1337, nr. 9.

34 Düstur, Üçüncü Tertip, I, s. 113; Ceride-i Resmiye, 4 Nisan 1337, nr. 9.

35 Düstur, Üçüncü Tertip, I, s. 114; Ceride-i Resmiye, 4 Nisan 1337, nr. 9.

36 Düstur, Üçüncü Tertip, I, s. 123; Ceride-i Resmiye, 11 Nisan 1337, nr. 10.

37 Düstur, Üçüncü Tertip, I, s. 146; Ceride-i Resmiye, 7 Mart 1337.

38 I. Dönem Zabıt Ceridesi, IX, s. 269-271; Fahri Çoker, Türk Parlamento Tarihi Milli Mücadele ve TBMM I. Dönem 1919-1923, I, Ankara 1994, s. 697-700.

39 Düstur, Üçüncü Tertip, II, s. 57-58.

40 Düstur, Üçüncü Tertip, II, s. 66.

41 Çoker, Türk Parlamento Tarihi 1919-1923, I, s. 720-721.

42 Kâzım Öztürk, Türk Parlamento Tarihi TBMM-II. Dönem 1923-1927, III, Ankara 1995, s. 803.

43 Resmi Ceride, 1/28 (2 Teşrin-i evvel 1339), s. 1.

44 Kasabât ve Kurâ İstatistiki 1339 İzmir, Nafiz Mustafa Matbaası, İzmir (İzahat kısmının altında fi Eylül 340 yazmaktadır) s. 30.

45 Resmi Ceride, 2/65 (13 Mart 1340), s. 2.

46 Resmi Ceride, 2/81 (7 Kânun-ı sani 1341), s. 2; Ankara 1925, s. 28.

47 Resmi Ceride, 2/82 (14 Kânun-ı sani 1341), s. 1; Düstur, Üçüncü Tertib, C. VI, s. 49; Muzaffer Gökman, 50 Yılın Tutanağı, İstanbul 1973, s. 33; Büyük Millet Meclisi Kavanin Mecmuası, C. 3, s. 33.

48 Ali Galip Baltaoğlu, Atatürk Dönemi Valileri (29 Ekim 1923-10 Kasım 1938), Ankara 1998, s. 34.

49 Resmi Ceride, 3/119 (17 Haziran 1341), s. 3.

50 Resmi Ceride, 3/119 (17 Haziran 1341), s. 3.

51 Resmi Ceride, 3/138 (14 Temmuz 1341), s. 327.

52 Resmi Ceride, 3/140 (16 Temmuz 1341), s. 2.

53 TBMM Kavanin Mecmuası, C. 4, Ankara 1941, s. 932-33; Baykara, a.g.m., s. 119; Gökman, a.g.e., s. 46.

54 Baltaoğlu, a.g.e., s. 35.

55 TBMM Kavanin Mecmuası, C. 4, s. 932-35; Gökman, a.g.e., s. 46.

56 Düstur, 3. Tertip, C. 8, Ankara 1946, s. 11. "Ağrı İli Merkez İlçesi İdari Coğrafyası", İdare Dergisi, 20/196 (Ocak-Şubat 1949), s. 259.

57 TBMM Kavanin Mecmuası, C. 5, Ankara 1939, s. 44.

58 Türkiye Büyük Millet Meclisi Kavanin Mecmuası, C. 6, Ankara 1928, s. 246; İdare, 1/6 (Eylül 928), ss. 37-53; Gökman, a.g.e., s. 55; Kâzım Öztürk, Türk Parlamento Tarihi TBMM – III. Dönem 1927-1931, II, Ankara 1995, s. 457.

59 İdare, 1/5 (Ağustos 928), s. 2.

60 İdare, 1/6 (Eylül 928), s. 16.

61 İdare, 2/19, (Teşrinievvel 929), s. 1204.

62 İdare, 1/7 (Teşrinievvel 928), s. 10.

63 İdare, 1/8 (Teşrinisani 928) s. 36.

64 İdare, 1/8 (Teşrinisani 928), s. 67.

65 İdare, 2/11 (Şubat 929), s. 186.

66 İdare, 2/11 (Şubat 929), s. 203.

67 İdare, 2/11 (Şubat 929), ss. 235-274.

68 İdare, 2/14 (Mayıs 929), s. 624.

69 İdare, 2/13 (Nisan 929), s. 489.

70 İdare, 2/13 (Nisan 929), s. 490-491.

71 İdare, 2/15 (Haziran 929), s. 711-712; Baltaoğlu, a.g.e., s. 35; Düstur, 3. Tertib, X, s. 1797; Gökman, a.g.e., s. 61.

72 İdare, 2/20 (Teşrinisani 929), s. 1344; İdare, 2/19 (Teşrinievvel 929), s. 1218-19.

73 İdare, 2/21 (Kanunuevvel 929), s. 1415-16; Gökman, a.g.e., s. 62. (Resmi Gazete, 9 Aralık 1929).

74 İdare, 3/22 (Kanunusani 1930), s. 45.

75 İdare, 3/26 (Mayıs 1930), s. 840-41.

76 İdare, 3/28 (Temmuz 1930), s. 1428.

77 İdare, 3/30 (Eylül 1930), s. 1757.

78 İdare, 4/39 (Haziran 1931), s. 502.

79 İdare, 4/40 (Temmuz 1931), s. 863.

80 İdare, 4/42 (Eylül 1931), s. 1106-7.

81 İdare, 4/46 (Kânunusani 1932), s. 67-68.

82 İdare, 5/48 (Mart 1932), s. 286.

83 İdare, 5/51 (Haziran 1932), s. 651.

84 İdare, 5/52 (Temmuz 1932), s. 819; Düstur, 3. Tertip, C. XII, s. 915; Fahri Çoker, Türk Parlamento Tarihi TBMM-IV. Dönem (1931-1935), I, Ankara 1996, s. 256; Gökman, a.g.e., s. 67.

85 İdare, 5/52 (Temmuz 1932), s. 877.

86 İdare, 6/60 (Mart 1933), s. 1380.

87 İdare, 6/62 (Mayıs 1933), s. 584-85; Baltaoğlu, a.g.e., s. 35-36.

88 Baltaoğlu, a.g.e., s. 36-37.

89 İdare, 6/62 (Mayıs 1933), s. 591; Çoker, a.g.e., I, s. 256-57; TBMM Kavanin Mecmuası, C. 12, Ankara 1934, s. 351.

90 İdare, 6/65 (Ağustos 1933), s. 1092-1093.

91 İdare, 7/70 (İkinci Kânun 1934), s. 94.

92 İdare, 7/70 (İkinci Kânun 1934), s. 11; Düstur, 3. Tertib, C. XV, s. 67; Çoker, a.g.e., I, s. 257.

93 İdare, 7/73 (Nisan 1934), s. 490.

94 İdare, 7/76 (Temmuz 1934), s. 1012; Düstur, 3. Tertib, C. XV, s. 1120; Çoker, a.g.e., I, s. 257.

95 İdare, 7/76 (Temmuz 1934), s. 1127-28; Düstur, 3. Tertib, C. XV, s. 1290; Türk Parlamento Tarihi, 1931-35, C. I, s. 257.

96 "Ağrı İli Merkez İlçesi İdari Coğrafyası", İdare Dergisi, 20/196 (Ocak-Şubat 1949), s. 260'da ve birçok Ansiklopedi'nin Ağrı maddesinde değişiklik tarihi 1938 şeklinde verilmekle beraber, 25 Aralık 1935 tarihli kanunda Ağrı şeklinde geçmektedir.

97 İdare, 8/93 (Birincikânun 1935), s. 2096.

98 T. C. Resmi Gazete, Sayı 3197 (4 Kanunusani 1936), s. 5902; Düstur, Üçüncü Tertip, C. 17, Ankara 1936, s. 171-173; Baltaoğlu, a.g.e., s. 37.

99 Baltaoğlu, a.g.e., s. 37.

100 T. C. Resmi Gazete, Sayı 3195 (2 Kanunusani 1936), s. 5892-3; Düstur, Üçüncü Tertip, C. 17, s. 165-170; Baltaoğlu, a.g.e., s. 38.

101 İdare, 9/97 (Nisan 1936), s. 497.

102 İdare, 9/97 (Nisan 1936), s. 497-8.

103 İdare, 9/97 (Nisan 1936), s. 513-14.

104 T. C. Resmi Gazete, Sayı 3330 (15 Haziran 1936), s. 6640; Düstur, Üçüncü Tertip, C. 17, s. 1209; İdare, 9/100 (Temmuz 1936), s. 1074-5; Gökman, a.g.e., s. 79. Bu kazalara bağlı köyler için bkz. T. C. Resmi Gazete, Sayı 3367 (28 Temmuz 1936), s. 7001-4.

105 İdare, 9/103-104 (Birinci ve İkinci teşrin 1936), s. 1313.

106 İdare, 10/110 (Mayıs 1937), s. 552.

107 İdare, 10/110 (Mayıs 1937), s. 554-55.

108 İdare, 10/110 (Mayıs 1937), s. 555.

109 İdare, 10/111 (Haziran 1937), s. 627.

110 İdare, 10/113 (Ağustos 1937), s. 806; TBMM Kavanin Mecmuası, C. 17, Ankara 1937, s. 935.

111 İdare, 10/118 (İkincikânun 1938), s. 125; Düstur, Üçüncü Tertib, C. 19, Ankara 1938, s. 136-7.

112 İdare, 11/123 (Haziran 1938), s. 464; Düstur, Üçüncü Tertib, C. 19, s. 668.

113 Düstur, Üçüncü Tertib, C. 19, s. 701; Gökman, a.g.e., s. 89.

114 İdare, 11/124 (Temmuz 1938), s. 634.

115 İdare, 12/130 (İkinci Kânun 1939), s. 61.

116 İdare, 12/130 (İkinci Kânun 1939), s. 62-64.

117 Baltaoğlu, a.g.e., s. 38.

118 İdare, 13/134 (Mayıs 1939), s. 575.

119 İdare, 13/135 (Haziran 1939), s. 646.

120 Düstur, Üçüncü Tertib, C. 20, s. 1711-15; İdare, 13/136 (Temmuz 1939), s. 759-760, 764; Gökman, a.g.e., s. 107; Gotthard Jaeschke, Türkiye Kronolojisi 1938-1945, Çev. Ayşegül Koçak, Ankara 1990, s. 13.

121 Jaeschke, a.g.e., s. 12.

122 T. C. Resmi Gazete, Sayı 5444 (1 Temmuz 1943); TBMM Kavanin Mecmuası, C. 25, Ankara 1943, s. 558. Gökman, a.g.e., s. 115.

123 TBMM Kavanin Mecmuası, C. 27, Ankara 1945, s. 758: T. C. Resmi Gazete, Sayı 6047 (3 Temmuz 1945); Gökman, a.g.e., s. 119; Cumhuriyetin 50. Yılında Ordu 1973 İl Yıllığı, Ankara (ty), s. 28.

124 Düstur, Üçüncü Tertip, C. 27, Ankara 1946, s. 964; T. C. Resmi Gazete, Sayı 6237 (20 Şubat 1946); Gökman, a.g.e., s. 120.

125 TBMM Kanunlar Dergisi, C. 29, Ankara 1947, s. 258; T. C. Resmi Gazete, Sayı 6498 (6 Ocak 1947).

126 TBMM Kanunlar Dergisi, C. 29, s. 704; T. C. Resmi Gazete, Sayı 6635 (18 Haziran 1947); Gökman, a.g.e., s. 128.

127 T. C. Resmi Gazete, Sayı 7074 (8 Aralık 1948), s. 1.

128 T. C. Resmi Gazete, Sayı 7352 (12 Kasım 1949), s. 1.

129 Türkiye Cumhuriyeti Başvekalet İstatistik Umum Müdürlüğü, 22 Ekim 1950 Umumi Nüfus Sayımı Vilayet, Kaza, Nahiye ve Köyler İtibariyle Nüfus, (yty), ss. 57-395.

Türkiye'de Mahallî İdarelerin Gelişimi / Yrd. Doç. Dr. Veysel K. Bilgiç [s.347-356]

Polis Akademisi / Türkiye

Giriş

Mahalli idareler, ülkemizde son yıllarda üzerinde sıkça konuşulan, tartışılan konulardan biridir. Öyle ki sadece son yıllarda mahalli idarelerin yeniden yapılandırılması, merkezi idare ile görev, yetki ve kaynak paylaşımı vb. konularda yapılan çalışmalar (kitap, makale, tebliğ vs.) sıralansa rakam yüzlere ulaşacaktır. Bu konunun bu derece gündemde oluşu, güncelliğini koruması o konuda sorunların olduğu anlamına da gelmektedir. Tabii sorunları iyi tespit edebilmek, iyi teşhisler konmasına, bu da tarihi kökenlerin ve sürecin güzel bir biçimde tahliline bağlıdır. Bu gerçekten hareketle, günümüz mahalli idarelerini iyi tanıyabilmek, sorunlarına ışık tutabilmek amacıyla ülkemizdeki mahalli idarelerin tarihi seyri başta Osmanlı ve Cumhuriyet dönemleri olmak üzere iki ana başlık altında bu yazıda incelenecektir. Ayrıca Osmanlı dönemi öncesine de çok kısa olarak girişte yer verilecektir.

I. Osmanlı Devleti Öncesi Dönem

Eski idare ve hukuk sistemimizde belediye teşkilatının görevlerini hisbe (ihtisap) müessesesi yerine getirmekteydi. Kelime anlamı itibariyle hesap, hesaba çekme, sorumluluk, bir işi sırf Allah rızası için yapma1 gibi anlamlara gelen hisbe, bir sosyal hizmet müessesesi olarak iyiliği emretmek ve kötülükten sakındırmak görevi biçiminde halifenin yargı yetkisini tamamlayıcı olarak velayetül hisbe adı altında anılagelmiştir. Bu görevi yerine getirene de Muhtesip denmektedir. O halde hisbe (ihtisap) “devletin yürürlükteki hukuk kurallarını icra, aykırı hareketlerden sakındırma ve belde ahalisinin işlerini İslam hukuku esasları çerçevesinde kontrol etmek

görevi" şeklinde tarif edilebilir. Tariften de anlaşılacağı üzere muhtesibin günümüz polisine yakın görev ve yetkileri vardır. Hatta muhtesip ölçü-tartı, borcun ifası, hile gibi konularda ortaya çıkan uyuşmazlıklara bakabilmekte, dolayısıyla bir yönüyle yargı organına destek olan, onun tamamlayıcısı ve aynı zamanda sınırlı da olsa yargısal yönü de olan bir kurum olarak karşımıza çıkmaktadır. Ancak muhtesip bu görevlerini kadıya bağlı olarak yapar.2

Muhtesip olarak atanacak kişilerde, Müslüman, tam ehliyetli, erkek, adil, muktedir, ilim ve erdemli olmak gibi şartlar aranmaktadır.3

Muhtesibin görevleri korumak ve kontrol etmekle yükümlü olduğu hakların mahiyetine göre kamu hakları, özel haklar ve karma nitelikli olan sosyal güvenlik ve genel adap ve ahlaka ilişkin olanlar olmak üzere üç kısma ayrılabilir. Birincisine yasak olan muamelelerin önlenmesi, ikincisine aldatma gibi gayrı meşru fiillerle insanların zarar görmelerinin önlenmesi, üçüncüsüne de ihtikârın önlenmesi örnek olarak verilebilir.4

İslam medeniyetinin bir ürünü olan hisbe teşkilatı, görüldüğü gibi günümüz belediyelerinden daha geniş görevleri olan, belediye hizmetlerine ilave olarak iç güvenlik hizmetlerini de bünyesinde barındıran bir müessesedir. Hisbe teşkilatının izlerini İslam'ın ilk dönemlerinde görmek mümkündür. Bizzat Hz. Peygamber, Hz. Ömer'i Medine'ye, Sa'd b. As'ı da Mekke'ye muhtesip olarak tayin etmiştir. Hz. Ömer zamanında bu teşkilat, diğer bir çok idari ve mali alanda olduğu gibi, daha da gelişmiş, sonraki İslam devletlerinde de hem daha sistematik bir hal almış hem de genişlemiştir. Örnek olarak Abbasilerde Darulhisbe adı altında teşkilatlanmış, Fatımi ve Eyyubilerde merkez ve taşra teşkilatları oluşturulmuştur. Türk devletlerinde de hisbe teşkilatı aynı minval üzere İslam hukuku esaslarına göre bir gelişme göstermiştir. Selçuklularda hükümeti teşkil eden on divandan birisi Divan-ı Muhtesip'tir. Bu birim

gerek Anadolu Selçuklularında gerekse Memlûkler'de idari yapıda yer almıştır.5

II. Tanzimat'a Kadar Osmanlı Dönemi

Yukarıda belirtilen ihtisap kurumu aynen Osmanlı Devleti'nde de muhafaza edilmiştir. Muhtesip, ihtisap ağası ya da ihtisap emini olarak adlandırılan görevliler kadı tayin olunan her yerde istihdam olunmuşlardır. Yukarıda kısaca değinilen görev ve yetkilerle donatılan muhtesipler klasik belde işlerinde ve yargı konularında kadının yardımcısı olarak çalışmışlardır. 1826 yılında İhtisap Nezareti kuruluncaya kadar ihtisap işleri iltizam usulü ile bir yıllığına isteklisine mukataa bedeli karşılığında ihale edilmiştir. İhtisap ağası ihtiyaç duyduklarında kol oğlanları adıyla bilinen yardımcı memurları vasıtasıyla görevlerini ve bu arada ihtisap resmini toplamakta idiler. Bu görevliler özellikle merkezde narh koyma konusunda sadrazamın emri altında hareket ederler ve gerekirse sadrazam, kadı ve ihtisap ağası ile birlikte şehirde kol gezerlerdi.6

Osmanlı Devleti'nde de muhtesibin görevleri; adli görevler, dini hayatla ilgili görevler ve esnafın denetimi, işyeri açma ruhsatı verme, ihtisap rüsumu toplama ve bunu gerekli yerlere harcama, kıyafet, posta işleri, sağlık hizmetleri gibi iktisadi ve sosyal nitelikli olmak üzere çok çeşitliydi.7

Yeniçeri teşkilatının ilgasından sonra doğan lüzum üzerine özellikle şehirdeki denetimi ve kamu güvenliğini sağlamak için ihtisap ağalığı, aynı adı taşıyan bir nizamname ile İhtisap Nezareti'ne dönüştürülmüştür. Bu değişiklikle ihtisap ağasının adı ihtisap nâzırı olmuş ve bu sistem zamanla diğer vilayetlere de teşmil edilmiştir. 1845'te Polis Teşkilatı ve ertesi yıl Zabtiye Müşirliği kurulunca ihtisap nezaretinin bazı görevleri yeni kurulan bu kuruluşlara devredilmiş ve ihtisap nezaretinin görevleri daha çok narh koyma gibi esnafı ilgilendiren konulara hasredilmiştir. İhtisap

nezareti 1850’de Zabtiye Nezareti’ne bağlanmış, 1854’te de şehremanetinin kurulmasıyla ilga edilmiştir.8 Şehrin su ve imar işlerinden sorumlu görevliler olarak şehremini adı Fatih Kanunnamesi’nde de geçmektedir ve bu manada şehreminliği 1831’de kaldırılmıştır.9 Ancak yeni kurulan şehremaneti Batı’dan aktarılan modern anlamda belediye teşkilatının ilk nüvesi olan bir müessesedir. Abdulmecit zamanında kurulan şehremaneti ile kadıların belediyeye ilişkin görev ve yetkileri bu kuruma verilmiştir. 1855’te İntizam-ı Şehir komisyonu kurulmuş, ardından 1857’de Altıncı Daire-i Belediye adıyla bir kurum daha kurulmuş ve bina ve kadastro işleri ile görevlendirilmiştir. Nihayet 1868’de yapılan yeni bir düzenlemeyle merkezi şehremanetinin kontrolünde İstanbul’un çeşitli yerlerinde şehremaneti kararlarını icra edecek 14 belediye idaresi kurulması öngörülmüştür.10

III. Tanzimat Dönemi

Tanzimat döneminde belediye devletin öncülüğünde yürütülen bürokratik reformların bir eseridir. Şehirde mahalli idare, siyasi-hukuki bir kavram ve sosyal-idari bir kurum olarak Orta Çağ Avrupası’nın son dönemlerinin ürünüdür. Bu anlamda belediye Türkiye tarihinde geç gelişen bir kurumdur. Bizde taşra yönetiminde mahalli idare geleneği bir bakıma belediye dışında doğmuştur. Bu mahalli idare geleneği 19. yüzyılda vilayet, liva, kaza idare meclisleri ve muhassıllık meclislerinde mahalli halk temsilcilerinin idareye katılımıyla oluşmuştur.11

Yukarıda değinildiği gibi 1855’te kurulun şehremanetinden istenilen sonuç elde edilemeyince 1857’de Altıncı Belediye Dairesi adıyla Beyoğlu ve Galata Belediyesi kuruldu. Altıncı Belediye Dairesi denmesi, Mustafa Reşit Paşa ile Ali Paşa’nın Paris’in seçkin bir semti olan Altıncı Daire denilen bölgesinde kısa bir süre oturmuş olmalarından dolayı idi. Bu daire şehremanetinin bir şubesi olarak kurulduğu halde doğrudan doğruya

Babıali’ye bağlandı. Altıncı Belediye Dairesi bizde kurulmaya başlanan belediye teşkilatının ilk örneğini oluşturur. Denenen bu sistem 1868’de çıkarılan Derseadet İdare-i Belediye Nizamnamesi ile İstanbul’un diğer semtlerine de teşmil edilmeye çalışıldı. Ancak tam başarılı olunamadı. Bu nedenle 1877’de Dersaadet Belediye Kanunu çıkarıldı. Bu kanunla İstanbul yirmi belediye dairesine ayrıldı ve Beyoğlu-Galata semtlerindeki Altıncı Belediye Dairesi’nin ayrıcalığı kaldırıldı. Bu kanun da tam olarak uygulanamadı. Bunun üzerine 1878’de İstanbul tekrar on belediye dairesine ayrıldı. Bu model küçük bazı değişikliklerle İkinci Meşrutiyet’e kadar devam etti. İkinci Meşrutiyet’te şehremaneti tekrar yirmi daireye ay-

rıldıysa da bir süre sonra bundan vazgeçilerek dokuz belediye dairesinde karar kılındı.12

Taşraya gelince, büyük şehirlerde ayanlık veya şehir kethüdalığı, küçük yerlerde ise köy kethüdalığı, kadı ve muhtesibin yanında anılmaya değer. Şehir kethüdaları 19. yüzyıla kadar halkla hükümet arasında vergi ve askerlik gibi konularda aracılık ediyorlardı. Şehir kethüdaları ya da ayanlar, belde halkının temsilcisi oldukları için, belediye reisi olarak da nitelendirilebilirler.13

İstanbul dışındaki yerlerde modern anlamda belediyelerin kurulmasına 1870’ten sonra başlanmıştır. 1871 tarihli İdare-i Umumiye-i Vilayât Nizamnamesi ile vilayet yönetimi yeniden düzenlenirken aynı zamanda taşra belediyelerinin de yasal temeli oluşturulmaktaydı. Buna göre vali, mutasarrıf ve kaymakamın bulunduğu her şehir ve kasabada bir belediye meclisi öngörüldüyse de tam olarak uygulanamadı. 1875’te çıkarılan Nahiyeler Nizamnamesi ile küçük yerleşim yerlerinde de belediye teşkilatı kurulmak istendi ancak bunda da tam olarak başarılı olunamadı. Şehir ve kasabalarda yaygın olarak belediye teşkilatının kurulması 1877 tarihli Vilayetler Belediye Kanunu ile gerçekleştirilmiştir. Bu kanunun anayasal

dayanağı olan 1876 tarihli Kanun-i Esasi'nin 112. maddesi seçimle işbaşına gelen belediye meclislerinden söz etmekteydi. Belediyelere tüzel kişilik veren bu kanun bugün yürürlükte olan 1580 sayılı Belediye Kanunu'nun 1930'da kabul edilmesine kadar yürürlükte kaldı.14

Osmanlı şehir idaresinde mahalle; mektebi, medresesi, mescidi, çarşısı ve pazarı ile bir bütündü. Mahallenin merkezi ve sembolü Müslümanlar için cami, gayrı müslimler için ise kilise veya havra idi. Şehirlerdeki kadılara karşılık mahalle yönetiminden de imamlar (gayrı müslim mahallelerde kocabaşı ve papazlar) sorumluydu.15 II. Mahmut Dönemi ile birlikte kadıların yetkilerindeki azalmaya paralel olarak imamların da yetkileri yeni kurulmakta olan muhtarlığa geçmeye başladı. Muhtarlık adı ile ilk teşkilat 1829'da İstanbul'da kuruldu. Bu tarihten sonra İstanbul'da Müslüman mahallelerde evvel ve sani adıyla ikişer mahalle muhtarı seçildi. Gayrı müslim mahallelerde ise kocabaşılar ve papazların statüsü 1864 tarihli Vilayât Nizamnamesi'ne kadar bir değişikliğe uğramadan kaldı. Taşrada ilk muhtarlık teşkilatı 1833'te Kastamonu sancağında kuruldu. Bu tarihten sonra muhtarlık teşkilatı diğer vilayet ve sancaklarda da kurulmaya başlandı.16 En önemli görevleri bölgedeki asayişi sağlamak ve halkla hükümet arasında aracılık etmek olan muhtarların özellikle asayişle ilgili konularda çok başarılı oldukları söylenemez. Bunun yanında muhtarların, mahalle veya köyden başka yere gitmek isteyenlere mühürlü pusula vermek, kendi bölgelerine girip çıkanları kontrol etmek, mahalle ve köy halkı adına ilgili yerlere başvurmak gibi görevleri de vardı.17

1864 Vilayat Nizamnamesi ile ülke yönetimi mülki açıdan vilayet, sancak, kaza ve köy olarak belirlendi. Nizamnameye göre şehir ve kasabalardaki en az elli hane bir mahalle, her mahalle de bir köy hükmünde sayılmıştır. Ayrıca köy ve mahallelerde her sınıf ahali için muhtar ve ihtiyar meclisi öngörülmüştür. 1871 yılında çıkarılan İdare-i Umumiye-i Vilayât

Nizamnamesi ile kaza ve köy arasında nahiye bir mülki idari birim olarak ihdas edildi. Bu arada muhtarlarla ihtiyar meclislerinin görev ve yetkileri genişletilmiştir. Buna göre muhtarlar nahiye müdürlerince kendilerine verilen kanun ve hükümet emirlerini köylerde ilan, köy halkı için tarholunan vergileri tahsil, celp ve ihzar müzekkerelerini tebliğ, doğum ve ölüm vakalarını nahiye müdürüne bildirmek ve suçluların hükümete teslimine yardımcı olmak gibi görevlerle yükümlü olmuşlardır.18 Böylece, Tanzimat öncesi dönemde büyük ölçüde imamlar tarafından yürütülen köy ve mahalle işleri anılan düzenlemelerle muhtar ve ihtiyar meclislerine aktarılmış oldu. Bu durum yasal olarak 1913 tarihli İdare-i Umumiye-i Vilayât Kanun-u Muvakkatı'na kadar sürmüştür. Bu Kanun-u Muvakkat 1864 ve 1871 tarihli nizamnameleri yürürlükten kaldırmıştır böylece köy ve mahalle muhtarlıkları yasal dayanaktan yoksun kalmışlarsa da hükümetin izni ile eski faaliyetlerine devam ettiler.19

Sonuç olarak, Tanzimat döneminde il özel idareleri ile belediyeler daha çok Fransız sisteminin etkisi altında şekillenirken, mahalle ve köy yönetimleri (muhtarlıklar) Türk toplumunun kendi sosyal ve idari ihtiyaçlarının ürünü olarak ortaya çıkmış kurumlar olarak değerlendirilebilir.

IV. Cumhuriyet Döneminde

Mahalli İdareler

Günümüzde mahalli idarelere esas teşkil eden belediyeler 1930 tarih ve 1580 sayılı kanun, büyük şehir belediyeleri 1984 tarih ve 3030 sayılı kanun, il özel idareleri 1987 tarih ve 3360 sayılı kanun (bu kanun aslında 1913 tarihli İdare-i Umumiye-i Vilayat Kanun-u Muvakkatı'na dayanmaktadır.) köyler ise 1924 tarih ve 442 sayılı kanun ile kurulmuştur.

Osmanlı mahalli idare anlayışı büyük ölçüde Cumhuriyet dönemi için de geçerlidir. Bunlar merkeze yardımcı ve destek kuruluşlar olarak

düşünülmüştür. İdarenin birliği bozulur gerekçe ve endişesiyle mahalli idarelere kaynak ve yetki devrinde hep tereddütlü davranılmıştır.

Cumhuriyetin belediyecilik anlayışı, 1980'lere gelinceye kadar, merkeziyetçi eğilimin ağır basması, ağır vesayet yetkileri vb. nedenlerle, Osmanlı'nın Tanzimat sonrası döneminin bir devamı olarak değerlendirilebilir.

1923-30 yılları bir nevi hazırlık dönemidir. 1930'lu yıllarda peşpeşe çıkarılan Belediye, Hıfzıssıhha, Belediye Bankası, Yapı ve Yollar ve İstimlak Kanunları bu hazırlık dönemlerinin ürünleridir. Tekeli, Cumhuriyet dönemini kendi içerisinde şu bölümlere ayırıyor:

- 1923-30 hazırlık dönemi (belediyecilik anlayışının oluşumu)
- 1930-44 dönemi (ihtiyaç duyulan kanunların hazırlanması ve bunların tek parti döneminde uygulanması)
- İkinci Dünya Savaşı sonrasından 1960 İhtilâli'ne kadarki dönem
- 1960-73 dönemi[20]

Bu dönemlere bir de 1978'de kurulan Yerel Yönetim Bakanlığı[21] Dönemi ve 1984'de Büyükşehir Belediyelerinin kurulmasıyla başlanan dönemleri de ilave etmek gerekir.

Cumhuriyet yönetimi Osmanlı Devleti'nden 389 belediye devralmış (Misak-ı Milli sınırları içerisinde kalan yerler bakımından) ve bu sayı devamlı bir artış göstermiştir. Bu artış özellikle 1950'li yıllardan sonra hızlanan şehirleşmeye paralellik arzeder. Belediye gelirlerinin Cumhuriyet'in ilk yıllarında (1926) bütün devlet gelirleri içindeki payı %13.15 iken bu oran sürekli düşerek savaş yıllarında %5.33'e kadar gerilemiştir. 1950'lerde tekrar yükselmeye başlayan bu oran 1957'de rekor bir artışla %14.95'e ulaşmıştır.[22] Bundan sonra 1980'lere gelinceye kadar nispi olarak gerileyen bu oran 1981 Belediye Gelirleri Kanunu ve 1984'den sonra yapılan iyileştirmelerle %10'u geçmiştir. Aslında bu rakamları

belediye sınırları içerisinde yaşayan nüfustaki değişmeleri de dikkate alarak değerlendirmek gerçekçi bir yaklaşım olacaktır. Nitekim, Cumhuriyet'in ilk yıllarında şehir nüfusunun toplam nüfus içerisindeki payı %25'lerde iken yüzyılın sonunda bu oran %75'i aşmıştır.

Anayasa ve Mahalli İdareler

Anayasal bir kurum olarak mahalli idareler 1876 Anayasası dahil bütün Türk anayasalarında yerini almıştır. 1982 Anayasası'nın "İdarenin Kuruluşu" kenar başlığı altında "merkezi idare" ve "mahalli îdareler" yer almaktadır. Merkezi idare ile ilgili düzenleme kısa tutulduğu halde 127. maddede yer alan mahalli îdarelere ilişkin hükümler oldukça uzun ve ayrıntılıdır. Bu da herhalde mahalli idareler konusundaki tartışma ve endişelerden kaynaklanmış olmalıdır. Anayasadaki bu düzenlemeye göre mahalli idarelerin özellikleri şu şekilde sıralanabilir:

- İl, belediye ve köy halkının mahalli müşterek ihtiyaçlarını karşılamak üzere kurulan kamu tüzel kişileridir.

- Kuruluş, görev ve yetkileri yerinden yönetim ilkesine uygun olarak kanunla düzenlenir.

- Karar organları seçimle belirlenir.

- Seçilmiş organların, organlık sıfatını kazanmalarına ilişkin itirazların çözümü ve kaybetmeleri konusundaki denetim yargı yolu ile olur.

- Görevleri ile ilgili bir suç sebebi ile hakkında soruşturma veya kovuşturma açılan mahalli idare organları veya bu organların üyelerini İçişleri Bakanı geçici bir tedbir olarak, kesin hükme kadar görevinden uzaklaştırılabilir.

- Seçimler beş yılda bir yapılır.

- Mahalli idareler üzerinde merkezi idarelerin vesayet yetkisi vardır. Amacı, mahalli hizmetlerin idarenin bütünlüğü ilkesine uygun olarak yürütülmesi, kamu görevlerinde birliğin sağlanması, toplum yararının

korunması ve mahalli ihtiyaçların gereği gibi karşılanması olan idari vesayet kanunla düzenlenir.

- Merkezi idare ile karşılıklı bağ ve ilgileri kanunla düzenlenir.

- Kendi aralarında birlik kurabilirler.

- Büyük yerleşim merkezleri için kanunla özel yönetim biçimleri getirilebilir.

- Kendilerine görevleri ile orantılı gelir kaynakları sağlanır.

Anayasaya göre mahalli idarelerin yalnızca karar organlarının seçimle işbaşına gelmesi mecburidir. Yürütme organları (belediye başkanı, vali, muhtar), atama ile belirlenebilecektir. Özellikle olağanüstü durumlarda seçilmiş belediye başkanları ve muhtarlar görevden alınarak yerlerine atamalar yapılabilmektedir. Bu da askeri müdahaleleri kolaylaştıran bir nitelik arz etmekte ve demokrasiden sapmaları meşrulaştıracak oluşumlara neden olmaktadır.23

Mahalli İdare Kuruluşları

Ülkemizde belediye, il özel idaresi ve köy olmak üzere üç tür mahalli idare kuruluşu vardır. Burada bu kuruluşlar önem sırasına göre incelenecektir.

A. Belediye

Mahalli idareler içerisinde en önemli yer işgal eden kuruluş belediyelerdir. Şu an itibariyle belediyelerin sayısal görünümü şöyledir.

Büyükşehir belediyesi 16

Büyükşehir ilçe belediyesi 58

Büyükşehir alt kademe belediyesi 31

İl belediyesi 65

İlçe belediyesi 792

Belde belediyesi 2254

Toplam 3216

(Kaynak: İçişleri Bakanlığı, Mahalli İdare Genel Müd.)

Ülkemizde hızlı şehirleşme ile birlikte şehir nüfusunun toplam nüfusa oranı %75'i aşmış, buna paralel olarak il, ilçe, ve belediye sayısında önemli bir artış olmuştur.

Belediyelere ilişkin temel kanun 1930 tarih ve 1580 sayılı Belediye Kanunu ile 1984'te çıkarılan 3030 sayılı Büyükşehir belediyelerine ilişkin kanundur. Belediye, nüfusu 2000'i aşan beldelerle il ve ilçe merkezlerinde kurulur. Belediyenin kurulması ilgili yer ihtiyar meclisinin veya seçmenlerin yarıdan fazlasının isteği veya valinin gerekli göresi üzerine il genel meclisinin olumlu kararı üzerine Danıştay'ın kararı ve Cumhurbaşkanının onayı ile gerçekleşir.

1. Görevleri

Belediyelerin görevleri 1580 sayılı kanunun 15. maddesinde ayrıntılı olarak 77 fıkra halinde düzenlenmiştir. Bunları şu ana başlıklar halinde görebiliriz:

a) Bayındırlık görevleri: Bunlar en temel görevler olup beldenin fiziki ve altyapı bakımından düzenlenmesi ve güzelleştirilmesine ilişkin olup halkın barınma, eğlenme, alışveriş, park, garaj, pazar yeri, su ve kanalizasyon tesisleri vb. hizmetleri içine alır.

b) Ulaştırma Görevleri: Belediyeler belediye sınırları içerisinde çeşitli semtler arasındaki toplu taşıma hizmetlerini sağlar.

c) Düzenleyici görevler: îmar planları ve programları yapmak, inşaat planlarına ruhsat vermek, otel, lokanta ve eğlence yerleri gibi yerlerin sınıf ve fiyatlarını düzenlemek, tanzim satış mağazaları ve fırınlar açmak ve işletmek, ilan işlerini düzenlemek, sebze ve meyvelerin toptan alım-satımı için haller tesis etmek vs. bu gruba girer.

d) Zabıta görevleri: Koruyucu görevler de diyebileceğimiz bu görevler; kamuya açık yerlerin ve buralarda satılan malların temizlik ve sağlık

yönünden denetlenmesi, çevre kirliliğinin önlenmesi vb. hizmetlerdir.

e) Sosyal görevler: Kütüphane, sağlık tesisleri, yüzme havuzları, spor tesisleri, hayvanat bahçesi vb. hizmetlere ilişkin görevlerdir.

2. Organları

Başkan, meclis ve encümen olmak üzere belediyelerin üç organı vardır.

a) Belediye Başkanı: Belediyenin başı ve yürütme organıdır. Belediye sınırları içinde yaşayan seçmenler tarafından beş yıllığına tek dereceli ve çoğunluk sistemi ile seçilir. Doğrudan halk tarafından seçilmesi kendisine güçlü bir liderlik konumu vermektedir.

Kanun, bazı hallerde başkanın atama yoluyla da işbaşına getirilebilmesine imkân tanımış ise de başkanın seçimle işbaşına gelmesi artık ülkemizde yerleşik bir teamül haline gelmiştir.

Başkanın başlıca görevleri şunlardır: o yerin en büyük mülki amiri tarafından tebliğ edilecek mevzuat hükümlerini yayınlamak ve gereğini yapmak, meclis ve encümen kararlarını uygulamak, belediye hizmetlerinin yapılmasını izlemek, belediye mallarını idare etmek, belediye tüzel kişiliğini temsil etmek, bütçenin ita amiri olmak sıfatıyla harcama emirlerini imzalamak ve tahakkukları onaylamak.

Aşağıdaki hallerde İçişleri Bakanlığı'nın talebi ve Danıştay kararı ile belediye başkanının görevine son verilebilir:

- seçilme yeterliliğini kaybetme,
- görevi kötüye kullanmaktan en az altı ay mahkumiyet,
- meclisin başkan hakkında yetersizlik kararı vermesi,
- özürsüz ve aralıksız görevi 20 günden fazla görevini terk etmek,
- meclisin feshini gerektiren işlem ve eylemlere katılmak.

b) Belediye Meclisi: Belediyenin genel karar organıdır. Üye sayısı ilgili yer nüfusuna göre 9-55 arasında değişmektedir. Meclis her yıl Ekim, Şubat ve Haziran aylarında olağan toplantısını yapar. Ayrıca olağanüstü toplantıya

da çağrılabilir. Olağan toplantılar en çok 15, bütçenin görüşüldüğü toplantı ise en çok 30 gündür. Meclise belediye başkanı başkanlık eder. Meclis, üye tamsayısının çoğunluğu ile toplanır ve katılan üyelerin çoğunluğu ile karar alır. Toplantılar halka açıktır. Meclisin başlıca görevleri şunlardır:

- Bütçe, kesin hesap, imar plan ve programlarını karara bağlamak,
- Ek ödenek, bütçede değişiklik, borçlanma vs.'ye karar vermek,
- Vergi, resim, harç ve ücret tarifelerini belirlemek,
- Zabıta yönetmeliğini onaylamak,
- Belediye taşınmazlarının bir hizmete tahsisine karar vermek,
- Belediye imtiyaz sözleşmelerini düzenlemek.

Meclis:

- Kanunen belirli olan olağan ve olağanüstü toplantılar dışında toplanırsa,
- Kanunun belirlediği yer dışında toplanırsa,
- Kanuni görevlerini yapmaz veya sekteye uğratırsa,
- Siyasi konuları görüşür ve siyasi temennilerde bulunursa,

İçişleri Bakanlığı'nın bildirisi üzerine Danıştay tarafından feshedilir.

c) Belediye Encümeni: İkinci derecede karar ve danışma organı olan encümen, başkan, belediyedeki daire başkanları ile bunların yarısını geçmemek üzere meclisin kendi içinden seçtiği üyelerden oluşur. Yazı işleri, hesap işleri, fen işleri, sağlık işleri, veteriner, teftiş kurulu müdürleri ve gerekli hallerde personel ve hukuk işleri müdürleri encümenin tabii üyeleridir. Başkanın veya görevlendireceği bir kişinin başkanlığında toplanan encümen çoğunlukla karar alır. Encümenin gündemi başkan tarafından belirlenir. Encümenin başlıca görevleri şunlardır:

- Bütçeyi incelemek,
- Kamulaştırma kararı vermek,
- Aylık gelir ve giderleri inceleyip denetlemek,

- Ücret tarifelerini belirlemek,

- Cezaları takdir etmek,

- Memurlar hakkında işe alma, cezalandırma, yükseltme, emekliye ayırma, ödüllendirme vb. kararlar vermek.

Başkan ya da encümen ile meclis arasındaki uyuşmazlıklar, ilçe belediyeleri için il idare kurulunca, il belediyeleri için Danıştay tarafından çözümlenir.

3. Mali Yapısı

Belediye gelirleri; vergi gelirleri (genel bütçe vergi gelirleri tahsilatından alınan pay, belediye vergileri, emlak vergisi, belediye harçları), vergi dışı gelirler (harcamalara katılma payları, belediye işletmeleri kârları, belediye malları ve gelirleri, ücretler, cezalar, çeşitli gelirler) ve özel yardımlar ve fonlardan oluşur.

Mahalli idareler alanında belediyeler fonu, il özel idareleri fonu ve mahalli idareler fonu olmak üzere üç tür fon vardır. Bu fonlarla merkezi idare tarafından mahalli idarelere aktarılan diğer kaynaklar İçişleri Bakanlığı ve İller Bankası aracılığı ile dağıtılmaktadır.

Belediye harcamaları da carî (personel harcamaları, yolluklar, hizmet alımları, demirbaş alımları ve diğer), yatırım (makine, teçhizat ve taşıt alımları, yapı, tesis ve büyük onarım giderleri) ve transfer harcamaları (kamulaştırma ve taşınmaz satın alımları, kurumlara katılma payları ve sermaye teşkili, iktisadi, mali ve sosyal transferler ve borç ödemeleri) olmak üzere üç türdür.

B. Büyükşehir Belediyesi

1982 Anayasası'nın büyük yerleşim merkezleri için özel yönetim biçimleri getirilebileceğine dair hükümlere dayanılarak ilk olarak 1984'te çıkarılan bir KHK ile üç büyük ilimizde büyükşehir belediyeleri kuruldu. Aynı yıl 3030 sayılı Büyükşehir Belediyelerine İlişkin Kanun çıkarıldı.

Merkez nüfusu 300.000'i aşan yerler için öngörülen büyükşehir belediyesi bünyesinde birden fazla ilçe vardır. Şu anda 16 ilimizde büyükşehir belediyesi mevcuttur.

1. Görevleri

İmar planları, kanalizasyon, su, toplu taşıma, itfaiye, çevre sağlığı, yolcu ve yük terminalleri, anayolların yapımı gibi bütün şehri ilgilendiren hizmetler büyükşehirlerin; inşaatlara ruhsat verme, tali yol yapımı, temizlik, yeşil alan ve spor tesisleri yapımı gibi geleneksel belediye hizmetleri de büyükşehir bünyesindeki ilçe belediyelerinin yetki ve sorumluluğundadır.

2. Organları

Başkan, Meclis ve Encümenden oluşur.

a) Başkan: Büyükşehir belediye sınırları içindeki seçmenler tarafından çoğunluk usulüne göre beş yıl için seçilir. Başlıca görevleri; büyükşehir belediyesi tüzel kişiliğini temsil etmek nazım imar planını uygulamak, meclis ve encümen kararlarını uygulamak, ilçe belediyeleri arasında hizmetlerin yürütülmesinde birlik ve beraberliği sağlamak vb.'dir.

Belediye başkanının gensoru yetersizlik kararı ile düşürülmesi için gerekli olan diğer belediyeler için 2/3 çoğunluk şartı büyükşehir belediye başkanı için 3/4'tür.

b) Meclis: Büyükşehir belediyesinin ve bazı hallerde ilçe belediyelerinin karar organı olan meclis, ilçe belediyeleri meclis üyelerinin 1/5'i alınmak suretiyle oluşur. İlçe belediye başkanları büyükşehir belediye meclisi tabii üyesidirler. Kasım, Mart ve Temmuz olmak üzere yılda üç defa toplanan meclisin başlıca görevleri şunlardır.

- bütçe nazım imar planı ve çalışma takvimi hazırlamak,
- ilçe belediyeleri arasında işbirliğini sağlamak,
- cadde, sokak, park ve meydanlara isim vermek,

- ilçe belediyelerince hazırlanan altyapı plan ve programları ile bütçelerini inceleyerek aynen veya değiştirerek kabul etmek.

c) Encümen: Encümen büyükşehir belediye başkanı veya tespit edeceği bir şahsın başkanlığında, genel

sekreter, imar, hukuk, fen, yazı işleri ve personel birimlerinin başkanlıklarından oluşur. Görev ve yetkiler 1580 sayılı kanuna diğer belediyelerin encümenlerine verilen görev ve yetkilerin aynısıdır.

3. Mali Yapısı

Büyükşehir belediyelerinin gelirleri başlıca genel bütçe vergi gelirlerinden ilçe belediyelerine verilmesi gereken paylardan Bakanlar Kurulu'nca belirlenen bir oran dahilinde ayrılan pay ile il merkezi genel bütçe vergi gelirlerinin %5'inden oluşmaktadır. Bu iki önemli kalem dışında başka bazı vergilerden de büyükşehir belediye payları ayrılmaktadır.24

4. Belediyelerin Hizmet Usulleri

Belediyeler üstlenmiş bulundukları ve yapmak durumunda oldukları hizmetleri çeşitli yollarla yerine getirirler. Bazı hallerde bizzat kendiler hizmeti yaparlar ki bu durumda başka bir kurum veya firma araya girmez (emanet usulü). Bazen başka bir belediye veya kamu kurumu ile anlaşarak yaptırabilirler (idareler arası işbirliği). Bazen özel sektöre havale edilebilirler (ihale). Yine belediye şirketleri aracılığı ile veya yap-işlet-devret modeliyle de bazı hizmetler gördürülebilmektedir. Nihayet, su, kanalizasyon, metro, demiryolu gibi tekel durumlarında uygulanan bir usul vardır ki bu da bir tür kamu hizmetlerinin yürütülmesinin özel bir firmaya tekel olarak verilmesidir (imtiyaz).25

C. İl Özel İdaresi

İlde faaliyet gösteren mahalli idare birimleridir. Bir yerin il olması ile birlikte otomatik olarak il özel idaresi de kurulur. Ülkemizde uzun yıllar il sayısı 67'de karar kılmışken 1980'li yıllardan sonra kurulan yeni illerle

birlikte bu rakam bugün için 81'e ulaşmıştır. Dolayısıyla şu an itibariyle 81 il özel idaremiz vardır. Varlığı Osmanlı dönemine dayanan il özel idaresinin organ, görev ve çalışma esasları 1913 tarihli Îdare-î Umumiye-i Vilayat Kanun-u Muvakkat'i ile düzenlenmiştir. 1987 yılına kadar yürürlükte kalan bu geçici kanun bu tarihte çıkarılan İl Özel İdaresi Kanunu ile değiştirilmiştir.

1. Görevleri

Belediye ve köy idarelerinin yetki alanı dışındaki ortak nitelikli mahalli hizmetlerdir. Kanunda ayrıntılı olarak düzenlenen görevleri şu ana başlıklar altında sıralayabiliriz.

a) Bayındırlık Görevleri: Bu alandaki en önemli görev il sınırları içerisindeki ilçe ve bucakları birbirine bağlayan yolların yapım ve onarımıdır. Ayrıca imkân dahilinde göl ve bataklıkların ıslah ve kurutulması da bu gruba girer.

b) Eğitim Görevleri: İlköğretim ve öğretmen okulları ile gece okulları açmak başlıca eğitim görevlerini oluşturur.

c) Sağlık ve Sosyal Yardım Görevleri: Hastane, düşkünler yurdu, çocuk yuvaları gibi sağlık ve hayır kurumları yapmak.

d) Tarım ve Hayvancılık Görevleri: Örnek çiftlikler ve ziraat okulları kurmak, tarım ve hayvancılığı geliştirici ve teşvik edici sair faaliyetlerde bulunmak, orman yetiştirmek ve yabani ağaçları aşılamak vs.

e) İktisadi ve Ticari Görevleri: Uygun yerlerde ticaret ve sanayi odaları ve okullar açmak, il sınırları dahilinde kurulacak fabrikalara ruhsat vermek vs.

İl özel idaresi bu çok kapsamlı görevleri yerine getirecek araç, gereç, personel ve maddi imkânlardan yoksundur. Zaten bu hizmetlerin büyük bir kısmı merkezi idarenin ildeki (taşra) kuruluşları eliyle yürütülmektedir.

2. Organları

İl özel idarelerinin vali, il genel meclisi ve il daimi encümeninden oluşan üç organı vardır.

a) Vali: İl özel idaresinin başı ve yürütme organı olarak meclis ve encümen kararlarını yürütür. Bütçe ve çalışma programı ile meclis ve encümen gündemini hazırlar. Vali il özel idaresinin îta amîrîdîr. Dolayısıyla bütçeyi harcama yetkisi vardır. Vali görevlerini yaparken kaymakamlardan faydalanır. Ayrıca validen sonra il özel idaresinin amiri durumunda olan özel idare müdürü de valinin il özel idaresine ilişkin konularda yardımcısıdır.

b) İl Genel Meclisi: Genel karar organıdır. Üyeler, ilçeler adına seçilen kişilerden oluşur. Seçimler tek dereceli nispi temsil usulüyle beş yılda bir yapılır. Üye sayısı ildeki ilçe sayısı ve nüfuslarına göre değişir. Meclis üye tamsayısı çoğunluğu ile toplanır ve toplananların çoğunluğu ile karar verir. Meclis olağan toplantılarını Mayıs ve Kasım aylarında yapar.

Başlıca görevleri şunlardır:

- Bütçe ve kesin hesabı kabul etmek,
- Borçlanma kararı vermek,
- Yıllık faaliyet raporu ve yıllık programı inceleyip karara bağlamak. Meclis kararları valinin onayı ile yürürlüğe girer.

İl genel meclisinin fesih sebepleri belediye meclisinin fesih sebepleri ile paralellik arzetmektedir.

c) İl Daimi Encümeni: Karar, danışma ve yürütme organıdır. Beş üyeden oluşur. Üyeleri, Genel Meclis üyeleri arasından gizli oyla bir yıllığına seçilirler. Encümene vali veya görevlendireceği bir vali yardımcısı başkanlık eder. Encümen üye tamsayısının çoğunluğu ile toplanır ve katılanların çoğunluğu ile karar alır.

Başlıca görevleri şunlardır:

- Bütçeyi incelemek,

- Aylık harcamaları inceleyip onaylamak,

- Açık arttırma ve eksiltme, projeler ve vali tarafından havale edilen konular hakkında görüş bildirmek,

- Ücret tarifeleri belirlemek,

- Çeşitli yasaklayıcı ve cezai kararlar almak.

3. Mali Yapısı

İl özel idarelerinin gelirleri; vergi gelirleri (genel bütçe vergi gelirlerinden alınan payı kanuni paylar, harç ve resimler), vergi dışı gelirler (teşebbüs gelirler, sahip oldukları malların gelirleri, çeşitli gelirler ve cezalar) ve yardımlar ve fonlardan oluşur.26

Son yıllarda kamuoyunda, bilimsel ve siyasi çevrelerde genel olarak mahalli idareler ve özellikle de il özel idarelerinin yeniden yapılandırılması ile ilgili bir mutabakatın oluştuğu söylenebilir. Ancak bunun nasıl yapılacağı konusunda farklı görüşler vardır. İl özel idareleri bakımından önerilen yeni yaklaşımlar şunlardır:

- Valinin seçimle işbaşına gelmesi,

- İlçe mahalli idaresi kurulması,

- İl başkanlığı modeli.

D. Köy İdaresi

Köyleri düzenleyen temel kanun 1924 tarih ve 442 sayılı Köy Kanunu'dur. Köy, kanunda üç şekilde tanımlanmıştır.

Nüfusu 2000'den az olan yerlere köy denir.

Cami, mektep, mera ve bataklık gibi orta malları bulunan ve toplu ve dağınık olarak oturan insanlar bağ, bahçe ve tarlalarıyla birlikte bir köy teşkil eder.

Köy; menkul ve gayrimenkul mallara sahip olan ve iş bu kanun ile kendisine verilen işleri yapan başlı başına bir varlıktır.

1. Görevleri

Köyün sağlık, temizlik, bayındırlık, tarım ve eğitimle ilgili mecburi ve nitelik olarak bunlara benzeyen ancak daha çok köyün iktisadi ve sosyal yönden gelişmesi ve güzelleşmesi ile ilgili isteğe bağlı (ihtiyari) görevleri vardır.

2. Organları

Köyün organları muhtar, köy ihtiyar meclisi ve köy derneğinden oluşur.

a) Muhtar: Köy idaresinin başı olan muhtar, beş yıllığına köy derneğince seçilir. Muhtar bir yandan köy idaresinin başı, bir yandan da devletin köydeki temsilcisidir. Muhtarlık seçiminde siyasi partiler aday gösteremezler.

Köyü temsil etmek, köyün mecburi işlerini yapmak ve yaptırmak, köy işleri için harcanacak parayı toplamak ve harcamak muhtarın köy idaresi ile ilgili işleridir. Devletin temsilcisi olması dolayısıyla da muhtarın kanun ve hükümet emirlerini halka duyurmak, dirlik ve düzeni sağlamak ve nüfus işlerini düzenlemek gibi işleri vardır. Muhtar seçimle işbaşına gelen bir mahalli idareci olmakla birlikte maaşını köy bütçesinden değil devletten alır. Muhtar, mülki idare amiri, jandarma, nüfus ve ziraat memuru gibi kamu görevlileri ile daimi ilişki içinde görevini yapar. Mülki idare amirleri muhtarın köyün menfaatine olmayan kararlarını bozabilirler. Kanuni görevlerini yapmayan muhtarlar yargı kararı ile görevden uzaklaştırılabilir.

b) Köy İhtiyar Meclisi: Köy idaresinin yürütme, karar ve denetleme organıdır. Meclisin iki tür üyesi vardır. Seçimle gelen üyeler köy derneğince tek dereceli, çoğunluk usulüne göre beş yıllığına seçilirler. Bunların sayısı köyün nüfusuna göre değişmektedir. Köy imamı ve öğretmeni meclisin tabii üyesidir.

Köy işlerini görüşüp sıraya koymak, imece ve salma ile kamulaştırma konularında karar almak, para cezası vermek meclisin başlıca görevleridir.

Köyün muhtardan sonraki en önemli görevlisi köy korucusudur. Korucu muhtarın emri altında çalışan köydeki güvenlik görevlisidir. Köy imamı ve köy tabibi köyün diğer görevlileridir. Ancak günümüzde çoğu köyde köy tabibi yoktur. Köy imamlarının da büyük bir kısmı devlet memuru haline gelmiştir.

Köy bütçesi muhtar ve ihtiyar meclisi tarafından hazırlanır ve kaymakam veya valinin onayı ile yürürlüğe girer. Köyün genel gelirleri imece, salma ve merkezi yardımlardan oluşur. İmece; köyün mecburi işlerinin yapılması için köy halkının ortaklaşa çalışmasına denilmektedir. Salma ise, köy vergisine verilen isimdir. Gerek salma, gerekse merkezi yardımların yetersizliği köyleri, bütün hizmetleri devletten bekler hale getirmiştir. Merke-

zi idare de köye mali kaynak aktarmak yerine köy hizmetlerini fiilen üstlenme yoluna gitmiştir.27

Mahalle, başında muhtar ve ihtiyar meclisi gibi organlarıyla köy idaresine benzese de tüzel kişiliği yoktur. Mahalle bir mahalli idare kuruluşu olmadığından burada üzerinde durulmayacaktır.

Merkezi İdare-Mahalli İdare

İlişkileri

Merkezi idare ile mahalli idareler arasında zaman zaman işbirliğine dayanan ancak çoğu zaman da merkezin daha fazla müdahaleci tutum içine girme, mahalli idarelerin de daha çok görev, yetki, mali kaynak ve özerklik isteğinden kaynaklanan bir gerginlik şeklinde ortaya çıkan sıkı ilişkileri vardır. Bu ilişkileri idari,siyasi ve mali ilişkiler şeklinde sınıflandırabiliriz. Ancak ayrıntıya girmeden genel olarak ifade etmek gerekirse, mahalli idarelerin Türkiye’de olduğu gibi merkeze, idari ve mali yönden fazla bağımlı olduğu ülkelerde bu ilişki daha çok tek taraflıdır ve merkezi

idarenin mahalli idareler üzerinde sahip olduğu denetim yetkisi (idari vesayet) akla gelir. Anayasa ya göre idari vesayetin amaçları şunlardır:

- Mahalli hizmetlerin idarenin bütünlüğü ilkesine uygun olarak yürütülmesi,
- Toplum yararının korunması,
- Mahalli ihtiyaçların gereği gibi karşılanması.

Mali yönden de mahalli idareler ağır bir biçimde merkeze bağımlıdırlar. Mahalli idarelerin kendi öz kaynakları toplam gelirleri içerisinde küçük bir oran oluşturmaktadır.

Siyasi olarak da mahalli idarelerin seçilmiş organları veya bu organların üyeleri geçici de olsa haklarında soruşturma veya kovuşturma açıldığında İçişleri Bakanlığı tarafından görevden uzaklaştırılabilmektedir. Bu da özellikle siyasi iktidara özellikle belediye başkanları üzerinde zaman zaman keyfi tasarruflarda bulunma yetkisi vermektedir. Bütün bu ilişkiler dikkate alınarak Türk mahalli idareleri bu alanda mevcut teorik modellerle açıklanmaya çalışılacak olursa Türk mahalli idarelerinin ortaklık ve temsilcilik modellerinden ancak temsilcilik modeli ile izah edilebileceği görülür.28

1 Devellioğlu, F. Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lügat, Aydın Kitabevi yay. Ankara 1993. s. 373, 420;. Kavakçı, Y. Z. Hisbe Teşkilatı, Ankara 1975; Kazıcı, Z. Osmanlılarda İhtisab Müessesesi, İstanbul 1987; Cin, H. ve Akgündüz, A. Türk Hukuk Tarihi 1. cilt s. 288 vd.; Ortaylı, İ. Tanzimattan Sonra Belediyeler, Ankara Todaie, 1974; Ortaylı, İ. Türkiye İdare Tarihi, Ankara Todaie, 1980; Tümerkan S. Türkiye’de Belediyeler İçiş. Bak. Yay., 1946; Tekeli, İ. Ortaylı, İ. Türkiye’de Belediyeciliğin Evrimi, Ankara 1978; Ergin, O. N. Mecelle-i Umur-u

Belediye İstanbul 1922. Bu son beş kaynak özellikle Türk belediyeciliği açısından oldukça güzel ve kapsamlı eserlerdir.

2 Cin, Akgündüz; a.g.e., s. 286.

3 Kavakçı, a.g.e., s. 22.

4 Ergin, O. N. "Mecelle-i Umur-u Belediye", İstanbul 1337, c. 1 s. 322.

5 Ergin, a.g.e., c. 1 s. 309; Kavakçı, a.g.e., s. 47; Nizamül-mülk Siyasetname (Terc. N. Bayburtlugil) İstanbul 1981, s. 72; Kazıcı, a.g.e., s. 19 vd.

6 Akgündüz, A. Osmanlı Kanunnameleri ve Hukuki Tahlilleri, İstanbul, c. 2.

7 Kazıcı, a.g.e., s. 143 vd.

8 Ergin, a.g.e., c. 1, s. 335 vd.

9 Ergin, a.g.e., c. 1, s. 1358 vd.; Cin ve Akgündüz, a.g.e., s. 289.

10 Ergin, a.g.e., c. 1, s. 1459 vd.; Keleş.

11 Eryılmaz, B. Tanzimat ve Yönetimde Modernleşme, İşaret yay.; İstanbul, 1922, s. 192 vd.; Nadaroğlu, h. Mahalli İdareler, Beta, İstanbul 1989 s. 294 vd.

12 Ergin, a.g.e., c. 1, s. 1376 vd.; Eryılmaz, a.g.e., s. 202 vd.; Ortaylı, İ. Tanzimattan Cumhuriyete Yerel Yönetim Geleneği, Hil yay. İstanbul, 1985, s. 129 vd.

13 Ergin, a.g.e., c. 1, s. 1663 vd.

14 Eryılmaz, a.g.e., s. 211-4.

15 Eryılmaz, a.g.e., s. 214.

16 Çadırcı, M. "Türkiye'de Muhtarlık Teşkilatının Kurulması Üzerine Bir İnceleme", Belleten, c. 34, s. 135, s. 410 vd.

17 Çadırcı, a.g.e., s. 413 vd.

18 Eryılmaz, a.g.e., s. 222 vd.

19 Eryılmaz, a.g.e.

20 Tekeli, a.g.e., s. 27-239.

21 Keleş, a.g.e., s. 381-6. Yerel Yönetim Bakanlığı Ocak 1978'de kurulmuş ancak 22 ay sonra Kasım 1979'da kaldırılmıştır.

22 Tekeli, a.g.e., s. 255.

23 Eryılmaz, 1995; 125.

24 Tortop, N. Yerel Yönetimler Maliyesi, TODAİE, Ankara 1996.

25 Torlak, Ö. Belediyelerde Hizmet Yönetimi ve Pazarlama, Seçkin yay., Ankara 1999.

26 Tortop, 1996, a.g.e.

27 Tortop, 1996, a.g.e.

28 Bilgiç, V. K. Yerel Yönetimler 21. yy. Yay. Ankara 1999.

Akgündüz, A. Osmanlı Kanunnameleri ve Hukuki Tahlilleri c. 2 İstanbul 1990.

Bilgiç, V. K. Yerel Yönetimler, 21. yy. Yay., Ankara 1999.

Cin, H. Ve Akgündüz, A. Türk Hukuk Tarihi, Osm. Araş. Vakfı Yay., İstanbul 1990.

Çadırcı, M. "Türkiye'de Muhtarlık Teşkilatının Kurulması Üzerine bir İnceleme", Belleten, s. 135, 1970.

Devellioğlu, F. Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lügat, AK Yay., Ankara 1993.

Dönmez, M. Mahalli İdarelerin Teşkilat Yapısı, Organları ve Görevleri, Ankara Mah. İd. Der. Yay. 1996.

Ergin, O. N. Mecelle-i Umur-ı Belediye, c. 1 İstanbul 1338 (1922).

Ergin, O. N. Küçük Mecelle-i Umur-ı Belediye, İstanbul 1340 (1924).

Eryılmaz, B. Kamu Yönetimi, İzmir, Akademi Kitabevi, 1995.

Eryılmaz, B. Tanzimat ve Yönetimde Modernleşme, İstanbul İşaret Yay. 1992.

Halaçoğlu, Y. XIV-XVII. Yüzyıllarda Osmanlılarda Devlet Teşkilatı ve Sosyal Yapı, TTK. Yay. Ankara 1991.

Kavakçı, Y. Z. Hisbe Teşkilatı, Ankara 1975.

Kazıcı, Z. Osmanlılarda İhtisap Müessesesi, İstanbul 1987.

Keleş, R. Yerinden Yönetim ve Siyaset, Cem Yay., İstanbul 1994.

Keleş, R. ve Yavuz, F. Yerel Yönetimler, Turhan Kitabevi, Ankara 1989.

Nadaroğlu, H. Mahalli İdareler, Beta Yay., İstanbul 1989.

Nizamülmülk, Siyasetname (Terc. N. Bayburtlugil), İstanbul 1981.

Onar, S. S. İdari Hukuku'nun Umumi Esasları, c. 2., Hak Kitabevi, İstanbul 1966.

Ortaylı, İ. Tanzimattan Sonra Mahalli İdareler, TODAİE Yay., Ankara 1974.

Ortaylı, İ. "Belediye" maddesi, TDV. İslam Ansiklopedisi, c. 5.

Ortaylı, İ. Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Yerel Yönetim Geleneği, Hil Yay., İstanbul 1985.

Pakalın, M. Z. Osmanlı Tarihi Deyimler ve Terimler Sözlüğü, MEB Yay. İstanbul 1983.

Tekeli, İ. ve Ortaylı İ. Türkiye'de Belediyeciliğin Evrimi, Türk İdareciler Derneği Yay., Ankara 1978.

Torlak, Ö. Belediyelerde Hizmet Yönetimi ve Pazarlama, Seçkin Yay., Ankara 1999.

Tortop, N. Mahalli İdareler, TODAİE Yay., Ankara 1991.

Tortop, N. Yerel Yönetimler Maliyesi, TODAİE yay. Ankara 1996.

Tümerkan, S. Türkiye'de Belediyeler, İçiş. Bak. Yay., Ankara 1946.

Yavuz, F. Türk Mahalli İdarelerin Yeniden Düzenlenmesi, TODAİE Yay. Ankara 1966.

Türkiye Cumhuriyeti'nde Tek Parti Dönemi Umumî Müfettişlikleri (Genel Valilikler, 1927-1947) / Yrd. Doç. Dr. Hüseyin Koca [s.357-366]

Zonguldak Karaelmas Üniversitesi Ereğli Eğitim Fakültesi / Türkiye

Bugünkü Mülki-İdari yapılanmamızın esası, Cumhuriyetin ilanından daha önce belirlendi. Çağdaş Türk Devleti'nin temellerini oluşturan ve I. TBMM Reisi Mustafa Kemal Paşa tarafından Meclisin onayına takdim edilerek kabul edilen Teşkilat-ı Esasiye Kanunu'nun (1921 Anayasası) 10-21. maddeleri yeni mülki idare yapısını belirlerken, 22. maddesi vilayetlerin iktisadi ve sosyal ilişkileri açısından biraraya getirilerek Umumi Müfettişlik Teşkilatı'nın kurulabileceğini, 23. maddesi ise kurulacak olan Umumi Müfettişliklere atanacak Umumi Müfettişlerin görevlerini belirledi.

İç yönetim açısından önemli bir konuma sahip olan Umumi Müfettişlikler uygulaması çok eskilere dayanır. Teşkilat, değişik zamanlarda değişik isimlerle ifade edilmiştir. Mülki taksimat ve görevlendirmede tevsi-i mezuniyet (yetki genişliği), tefrik-i vezaif (görev ayrımı) yetkilerine sahip olan her birim değişik isimler almış olsa bile bu teşkilatın görevlerini yürütür özelliktedir.1

Cumhuriyet İdaresi ise adı geçen kurumu bir ara teşkilat olarak yorumladı ve teşkilatın görevlerine son verme yetkisini de Bakanlar Kurulu'na bıraktı.

Cumhuriyet İdaresi tek parti yönetimi, iç idare politikasını sağlıklı bir şekilde uygulayabilmek amacıyla vilayetler üstü bir eş güdüm teşkilatı olan Umumi Müfettişlikleri ülke geneline yaygınlaştırmanın çok faydalı

olacağını düşündü. Teşkilatın tarihi süreci içerisindeki önemini kavrayabilmek açısından tarihçesini kısaca açıklamak gerekmektedir.

Umumi

Müfettişliklerin

Tarihçesi

Umumi Müfettişlik; Hidivlik, Umumi Valilik, Eyalet Valiliği, Genel Valilik, Bölge Valiliği, Fevkalade Vali, Süper Vali, İnspektörlük, Genel Müfettişlik ve Olağanüstü Hal Bölge Valiliği gibi isimlerle değişik zamanlarda uygulanagelen teşkilatın Osmanlı Mülki İdaresi'nde de önemli bir yeri vardır ve merkezi yönetime bağlı eyalet idare yapısı ile örtüşmektedir. Şöyle ki; Sultan III. Murat'a kadar Anadolu ve Rumeli muhtelif eyaletlere ayrılmıştı. Onun döneminde imparatorlukta yeni mülki yapılanmalara geçildi. Eski livalar birer eyalet haline getirildi. Sancakların başına ise Umumi Müfettişliklerde görüldüğü gibi Tevsi-i Mezuniyet ve Tefrik-i Vezaif yetkilerine sahip üç tuğlu vezirler atandı.

Osmanlı döneminde merkezi yönetim zaman zaman olağanüstü yetkilerle donattığı üst düzey memurlarını imparatorluk içinde değişik bölgelere devlet otoritesini sağlamak ve bazı ıslahatları gerçekleştirmek amacıyla geçici olarak gönderdi. Örneğin, 1865-1866'da Güneydoğu Akdeniz bölgesindeki Ulaplı, Kozonoğulları ve Küçük Ali Oğulları aşiretlerinin devlete baş kaldırmaları üzerine bunların ıslah ve iskanları için Ahmet Cevdet Paşa ve Derviş Paşa olağanüstü yetkilerle Umumi Müfettiş olarak bölgeye gönderildiler. Yine buna benzer bir uygulama 1895 yılında Doğu Anadolu'daki aşiretlerin yaylak ve kışlaklarını tespit etmek, bozulan asayişi sağlamak vb. görevlerle Müşir Şakir Paşa, "Anadolu Umumi Müfettişi" sıfatıyla görevlendirildi. Ancak bu görevleri, verilen görevin içeriği, kadro ve çalışma esasları açısından konumuz olan Umumi Müfettişliklerden ayrı olarak özel zamanlar için

olağanüstü yetkilerle görevlendirilmiş, sınırlı-kadrolu üst düzey memurlar olarak değerlendirebiliriz.

İçerik, kadro, yetki ve çalışma esasları açısından bazı nüanslarla beraber konumuza benzer yapılanmalar ilk defa Rumeli'de görülmektedir. Makedonya bölgesinde Vilayet-i Selase Rumeli Üçüncü Umumi Müfettişliği "Münchtek Görüşmesi" kararları uyarınca Osmanlı yönetiminin bölgedeki Hıristiyan azınlıkların haklarını yeterince koruyamadığı iddiasıyla kuruldu. Bölgeye atanan Umumi Müfettiş, Genel Vali yetkilerine sahip olmakla birlikte yabancı kontrölünde idi. Müfettişlik kadrosunda Rusya ve Avusturya hükümetleri tarafından birer "Ajan Sivil (Sivil yetkili memur)" görevlendirildi. Jandarma teşkilatı ise genel anlamda Fransız General Pe Gorge'un komutasında yabancı subayların emrine verildi. Balkanlar'daki Osmanlı vilayetlerine Rusya ve Fransa'nın da baskısıyla idari açıdan bir çeşit özerklik anlamına gelen bu uygulamayı fırsat sayan Hıristiyan tebaa yıkıcı bölücü faaliyetlerini artırdı, milliyetçilik fikirleri iyice yaygınlaştı ve güçlendi.

Rumeli Vilayet-i Selase III. Umumi Müfettişliği'ne 1902 yılında Hüseyin Hilmi Paşa atandı. Paşa, başta Bulgar ve Rum komitecileri olmak üzere asayişi bozanlarla mücadele etti. Hatta Selanik, Manastır ve Kosova şehirlerindeki İttihat ve Terakki Cemiyeti unsurlarının faaliyetlerini de önlemeye çalıştı.2 Rusya ve Avusturya Hariciye nazırları Balkanlar'daki barışın ve statükonun devamını sağlamak iddiasıyla Munchtek'te toplanarak "Munchtek Programı" adı altında Makedonya için yeni bir ıslahat projesi hazırlamalarına rağmen Osmanlı İmparatorluğu'nun Balkan topraklarında bağımsız devletler kurulmasına Osmanlı merkezi yönetimi adeta seyirci kaldı.3

Rumeli III. Umumi Müfettişliği'ne benzer bir yönetim Ermeni özerklik ve bağımsızlığını gerçekleştirmek amacıyla "Doğu ve Güneydoğu Anadolu

Islahat Projesi” adı altında kurulmak istendi. Bu bölgelerde yaşayan Ermenilerin haklarını Ayastefanos (Yeşilköy) Antlaşması'nın 61. maddesi gereğince -ki bu maddede: “…Yüce devletimiz Ermenilerin Kürtlere ve Çerkezlere karşı emniyetlerini sağlamayı kabul eder.” deniliyordu- koruyacağını iddia eden Rusya, Balkanlar'daki örneğinde görüldüğü üzere bu defa da Ermeni haklarını savunmayı üstlendi. Nitekim Episkopos Haoren Narbey İstanbul'da hazırladığı “Ermeni Bağımsızlığı Projesi”ni Petersburg'a giderek Rus çarına sundu. On maddeden oluşan Ermeni Projesi netice itibariyle öncelikle Küçük Asya'nın doğusunda bir Ermenistan Devleti teşekkülü ve onun bağımsızlığına yönelikti. Rusya'nın bu faaliyetlerinden rahatsız olan Avrupa devletleri Ayastefanos Antlaşması'nın Ermenilerle ilgili maddesini kabul etmeyerek hemen devreye girmişlerdi. Rusya, İngiltere, Avusturya, Fransa, İtalya ve Almanya'nın delegeleri 1878'de Berlin'de bir araya gelerek Ermeni isteklerini askıya alırlarken, Balkan Dağlarının kuzeyinde Bulgar Prensliği kuruldu. Rusya diğer büyük devletler gibi Osmanlı İmparatorluğu'nun parçalanıp kısa sürede bölüşülmesini istemiyordu. İmparatorluk kendi kötü idaresi yüzünden parçalanıp, yıkılmalıydı. Balkanlar'da kendisine destek verilmesine rağmen II. Abdülhamit'in kötü yönetimi yüzünden 1878 Berlin Antlaşması'nda Osmanlı İmparatorluğu'na bağlı Özerk Bulgar Prensliği bu nedenle kurulmuştu. Küçük Asya'da da Osmanlı yönetimini revizyona alıp Ermeni ıslahat tasarısı bir an önce uygulamaya konulmalıydı. Fakat Rusya Kafkaslar'da kargaşalığa sebep olacak bu tasarıyı uygulamaya koymak istemiyordu. Zaten bölgedeki bazı aşiretlerin asayişsizliği, ayaklanmalar ve Ermeni komitecilerin eylemleri vb. Türk mahalli yöneticilerinin beceriksizliği yüzünden önlenemiyordu. Rusya'nın bu yüzden güneyindeki gürültülere ilgi duyması en doğal hakkı idi. Rusya Sivas'a kadar kendi ekonomik nüfuz alanındaki Türk toprakları üzerinde yaşayan ve haklarını

korumaklı göründüğü Ermenilere yapılacak Türk saldırılarına müdahele ederek onların kendilerine daha çok yaklaşmalarını ve sıkı sıkıya sarılmalarını sağlayarak hem Ermenileri kendi emellerine alet edecek hem de kendi nüfuzundaki bölgeden istediği zaman güneye inebilecek ve Türklere karşı Hıristiyan Ermeni haklarını korumakla Batılıların da sempatisini kazanmış olacaktı.

Küçük Asya'daki Ermeni komitecilerinin eylemlerini önlemeye çalışan II. Abdülhamit yönetimine karşı Batılılaşma hareketlerini "Gavurların kanunlarını kabul eden Osmanlıların yönetiminde yaşamanın artık küfür olacağı" bahanesiyle başkaldırılarının tehlikeli olacağını sezen padişah, bölgedeki aşiret reisi, mir, prens, bey, şeyh, halife, seyyid, vb. sıfatları kendilerinde görenleri "İslam Birliği" politikası ve Hamidiye Hafif Süvari Alayları teşkilatlandırmasıyla saraya bağlamayı başardı. II. Abdülhamit'in bu politikasına Şii İran ve İngiltere karşı çıkmasına rağmen Rusya ve Almanya ses çıkarmadılar. Hamidiye Hafif Süvari Alayları sayesinde bölgedeki Ermeni eylemlerinin önüne geçilmeye çalışılırken aşiret ayaklanmaları da durdurulmuş oldu.

II. Meşrutiyet'in ilanı, II. Abdülhamit'in tahtan indirilişi, İttihat ve Terakkicilerin iç kavgaları, İtalyanların Trablugarb'ı işgalleri ve peşinden Balkan devletlerinin Osmanlı topraklarını paylaşmaları devletin yıkılma ivmesini hızlandırırken Küçük Asya'nın doğusunda askıya alınan Ermenistan projesi devreye sokuldu. Rusya, bütün dengeleri hesaplayarak takip ettiği ekonomik nüfuzu alanındaki Küçük Asya politikasında diğer devletleri ikna etmeyi başardı. Rus Dışişleri Bakanı Sazanov Avusturya-Macaristan Büyükelçilik Müsteşarı Kont Çernin'e: "Ermenistan'da kargaşalıklar çıkmasını önle-

mek için mutlaka ıslahat yapılmasını buradaki Türkiye Büyük Elçisine ısrarla tavsiye ettim." derken diğer yandan Kasım 1913'te İngiliz Dışişleri

memurlarından A. Parker'ın: "Doğu'da ıslahat programına alınacak vilayetlerin vaziyeti hakkında Hakkı Paşa'nın uyumlu tavrını hayretle karşıladım." şeklindeki davranışlarıyla da Osmanlı merkezi yönetimindekileri iknada zorlanmadıklarını ifade ettikleri anlaşılmaktadır.

1913 yılında son şekli verilmeye çalışılan Rus-Ermeni ıslahat tasarısı İstanbul Rus Büyükelçiliği Baş Tercümanı Andre Mandels tarafından eskiden beri iddia edilegelen Ermeni istekleri doğrultusunda Batılı büyük devletlerin de onayları alınarak hazırlandı.4

Projenin uygulanması hakkında 1913 tarihli Vilayet İdaresi Kanunu esas alındı. Söz konusu projeyle II. Abdülhamit döneminde Rumeli'de uygulanan "Vilayet-i Selase Rumeli Üçüncü Umumi Müfettişliği" örnek alınacak ve teşkilatın sorumluluk alanı içindeki vilayetlerin yönetimi 1913'te hazırlanan Umumi Müfettişlik Geçici Kanunu ve yine 1913'te hazırlanan Umumi Müfettişlikler talimatnamesi esaslarına göre hareket edilecekti.5

Nitekim yeni seçimler neticesi 14 Mayıs 1914'te meclis açılış konuşmasında Umumi Müfettişlik hakkında bilgi veren padişah: "Umur-ı Vilayatın (Vilayet işlerinin) sıkı bir teftiş ve murakabeye tâbi tutulması, emn-ü asayişin takriri (güvenlik işlerinin sağlamlaştırılması) ve inkişaf-ı iktisadinin (ekonominin gelişmesi) temini için elzem (gerekli) göründüğünden taksimat-ı coğrafiye (coğrafi bölünme) itibarıyla altı müfettişlik idaresi teşekkül ve her bölgeye bir Umumi Müfettiş atanması uygun görülmüştür. Bu teşkilatın memleket için müsmir (faydalı-verimli) ve gür olacağını ümit ederim6 temennisiyle meclisi aydınlattı.

Padişahın övünçle tanıttığı bu yeni idare, aslında Küçük Asya'nın doğusunda Ermeni özerkliğine ve bağımsızlığına giden yolu açmış oluyordu.

Yeni yönetimle Ermenistan adı altında iki vilayetin birleştirilip tek vali emrine verilmesine karşılık Osmanlı yönetimi ise yedi vilayet ve bir müstakil sancaktan oluşan daha geniş bir bölgede iki Umumi Müfettişliğin kurulmasını istiyordu. Bu arada Rusya'ya göre tek Umumi Müfettişin, Bab-ı Aliye göre ise iki Umumi Müfettişin kimler tarafından, kimleri nasıl, ne şekilde atayacakları ve yetkilerinin neler olacağı tartışılırken Almanya Rusya'ya bir ültimatom verdi. Buna göre, altı Ermeni (Türk) vilayeti padişahça atanacak olan bir Umumi Müfettişlik idaresinde birleştirilecek, Umumi Müfettiş Hıristiyan, Türk veya Avrupalı olacaktı. Umumi Müfettişlik emrine verilecek olan altı vilayet Osmanlı'dan ayrılacak vali ve yargıçları Umumi Müfettiş atayacak, idari ve askerlik işleri Osmanlı'dan ayrı olarak yürütülecek, askerler sadece Ermenistan'dan alınacaktı.

Osmanlı Devleti açısından Makedonya örneğindeki kötü gidişatın başlangıcı anlamına gelen bu kötü yönetim hakkında birtakım tartışmalarda ortadan kalkınca 8 Şubat 1914'te Hariciye Vekili Sait Halim Paşa ile Rusya temsilcisi Konstantin Gulkeviç arasında İstanbul'da yapılan bir protokolle son şeklini aldı. Doğu Anadolu iki bölge vilayetinin başlarına geçirilecek olan iki Umumi Müfettişin gösterilmesinden sonra Bab-ı Ali büyük devletlere nota yollayacak ve iki Avrupalı yabancı müfettiş Doğu Anadolu'nun iki ayrı vilayetinde göreve başlayacaktı. Buna göre:

Bay A: Erzurum, Trabzon ve Sivas,

Bay B: Van, Bitlis, Harput ve Diyarbakır Umumi Müfettişi olacaktır.

Umumi Müfettişler kendi bölgelerinin idari, adli, polis ve jandarma kurumlarını denetleyecekler, bölgedeki güvenlik güçlerinin yeterli gelmemesi durumunda Umumi Müfettişin talebi doğrultusunda bölgeye yeterli sayıda askeri güç gönderilerek Umumi Müfettişin emrine girecekti.

Bu projeye öncelikle olumlu bakan devletlerden birisi olan Almanya, padişah ve Bab-ı Ali'ye sabır tavsiye ederken hükümetin Ermenilere verdiği imtiyaza rağmen mağdur edilen Müslümanları ihmalle bölgede yaşamakta olan Kürtleri de ayaklanmaya tahrike çalıştı. Almanya'nın bu tutumuna karşı Osmanlı'ya yönelik politikasında İngiltere ile uzlaşıcı hareket eden Rusya Osmanlı Küçük Asya topraklarını parçalamayı geciktirmeye çalışırken, bölge halklarına uyguladığı ikili politikaları Ermeni, Türk-Kürt jenosidine yönelik "Ermenisiz Ermenistan" sloganını 1915'teki Osmanlı yönetimince Ermeni tehcir hareketi ve sonrasındaki Ermeni saldırılarıyla kendi lehinde kullanmasını bildi.

Umumi Müfettişlikler kanunu Şubat 1914'te Takvim-i Vakayi'de (Resmi Gazete) yayınlanarak yürürlüğe konuldu. Buna göre;

Birinci Bölge Umumi Müfettişliğine Hollandalı Wevtennek,

İkinci Bölge Umumi Müfettişliğine de Norveçli Hoff getirildi.7

Proje her ne kadar Ermeni isteklerini tamamen yansıtmamışsa da her iki Umumi Müfettişliğin hayata geçirilmesi Ermeniler arasında büyük bir coşku ve sevinçle karşılandı. Ermeniler tebrikler, telgraflar ve mesajlarla büyük devletlere minnet ve şükranlarını sundular. Fakat bir ay sonra Almanya, Avusturya, Osmanlı Devleti ve Rusya'nın Birinci Dünya Savaşı'na girmeleri projenin hayata geçirilmesine olanak vermedi.

Osmanlı Küçük Asyası'nda Ermenistan bağımsızlığını amaçlayan ancak Rus ordularının bölgeyi işgale başlamaları nedeniyle akim kalan Umumi Müfettişliklerin

Osmanlı merkezi yönetimince bölgede uygulamaya konulmasına daha sonraki yıllarda da çalışıldı. Bölgede Erzurum, Van ve Bitlis vilayetleriyle Erzincan Sancağı'nı kapsayacak şekilde "Vilayet-i Müstahlise Müfettiş-i Umumiliği" kuruldu ve 1918'de teşkilatın başına Cumhuriyet döneminde Erzurum merkez olacak şekilde 1934 yılında kurulan III. Umumi

Müfettişlik görevini yürütecek olan Hasan Tahsin Uzer getirildi. Ancak Uzer, göreve başlatılmadan 23 Eylül 1919'da Suriye Valiliği'ne gönderildi,8 yerine atama yapılmadı. İstanbul hükümeti tekrar 1920'de Anadolu Umumi Müfettişliği Vazife ve Salahiyetlerine Dair bir kararname yayınladı.9

I. TBMM'de Erzurum mebusu ve Adalet Bakanlığı görevini yürütmekte olan Celalettin Arif Bey bir gezi bahanesiyle 6 Eylül 1920'de Umumi Müfettiş olmak amacıyla Erzurum'a geldi. Niyetinin samimi olmadığı tespit edilen Celalettin Arif Bey 15. Kolordu Komutanı Kazım Karabekir Paşa ile Mustafa Kemal Paşa'nın görüşmeleri sonucu Ankara'ya geri gönderildi.10

Umumi Müfettişliğin öncelikle Doğu vilayetlerinde faaliyete geçirilmesini isteyen Kazım Karabekir Paşa, Doğu Cephesi'nde Milli Mücadele'yi kazandıktan sonra Milli Savunma Bakanlığı veya TBMM Başkanlığı görevi verilmek üzere Ankara'ya davet edildi. O, bu görevden öncelikle, Doğu'da uygulanabilir bir program ile uzun yıllar çalışması gereken Umumi Müfettişlik Teşkilatı'nın başına atanmak istedi. Ancak kanun taslağı TBMM'ye havale edilmesine rağmen devam etmekte olan Bağımsızlık Savaşı nedeniyle ele alınamadı.11

Umumi Müfettişliklerin

Kuruluş ve Yapısı

1924 Anayasası'nda yer verilmeyen Umumi Müfettişlik yönetimi Şeyh Sait Ayaklanması'ndan sonra gündeme geldi. Hükümet, Cumhuriyet'in ilk yıllarında gerek Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgesi gerekse diğer bölgelerde mülki yapıda yeni düzenlemelere başlarken öncelikle Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da sıkı yönetim yerine etkili ve çalışkan valilere Umumi Müfettiş görevi verilerek iyi sonuçlar alınabileceğini düşündü. Hükümet, Bursa Mebusu Emin Bey'i bölgeye göndererek bir rapor hazırlattı. Emin Bey, hazırladığı raporun 5. maddesinde yukarıda olduğu

gibi bölgeyi ikiye ayırıp başına cesaretli iyi eğitimli ve inisiyatif kullanmakta becerikli iki Genel Vali-Umumi Müfettişin görev almasını, iki bölgenin ise; 1) Van, Bitlis, Erzurum, 2) Elazığ, Mardin ve Diyarbakır vilayetlerinden oluşmasını istedi.12 Emin Bey raporunu Eylül-Ekim 1926'da İçişleri Bakanlığı'na sundu. Dönemin İçişleri Bakanı Şükrü Kaya "…Umumi Müfettişlik 1926'da bir kanun ile yapılmıştır. Tatbikat ise 1927 sonlarına doğru olmuştur. Bütçede karşılığı olmadığı için yalnız Şark havalisinde tatbik edilmiştir."13demektedir. Cumhuriyet Hükümeti; Şeyh Sait Ayaklanması üzerine Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgelerinde uygulamaya koyduğu sıkıyönetime Ekim 1927'de son vermeyi düşündü. Bölge vilayetlerinin merkeze uzaklıkları, ulaşım imkânsızlıkları ve ülkenin diğer bölgeleriyle henüz bir birlik sağlayamamaları gibi nedenlerle idari ve sosyal konular başta olmak üzere iktisaden de çok geri kalmış olan bölge vilayetlerinde hükümet işlerinin sağlıklı bir şekilde yürütülmesi amacıyla kapsamına aldığı vilayetlerin öncelikle emniyet ve asayişini bir bütün halinde değerlendirip güvenliğini sağlayacak ve bölgenin iktisaden kalkınmasında etkili olacak Umumi Müfettişlik kurulmasına karar verdi. 1926 yılında Gerekçeli Kanun metni TBMM'de görüşüldükten ve üzerinde gerekli görülen bazı değişiklikler yapıldıktan sonra 25 Haziran 1927 tarih ve 1164 sayılı Umumi Müfettişlik Teşkiline Dair Kanun 16 Haziran 1927'de Resmi Gazete'de yayınlanarak yürürlüğe konuldu. Bu kanuna dayanılarak pratikte uygulamaya geçmek için Bakanlar Kurulu'nca kabul edilen 753 sayı ve 5858 numaralı kararname onaylandı ve "Umumi Müfettişlik Vazife ve Salahiyetlerine Dair Talimatname"nin yürürlüğe girmesine yetki verildi. Adı geçen talimatnamenin bazı maddeleri görülen lüzum üzerine 28 Şubat 1945 tarih ve 3\2222 sayılı "Genel Müfettişlikler Görev ve Yetkilerine Dair Talimatname" ile değiştirilerek Umumi Müfettişlerin bazı yetkileri artırıldı.14 İçişleri Bakanlığı'nca 27 Kasım 1927

tarihli Umumi Müfettişlik Kanunu'nun uygulanmasına dair hazırlanan 17 maddelik tüzük (talimatname) Bakanlar Kurulu'nun aynı günkü toplantısında onaylanıp yürürlüğe konuldu. 25 Aralık 1927 tarih ve 5977 sayılı kararname ile Bakanlar Kurulu tarafından onaylanarak; Elazığ, Urfa, Hakkari, Bitlis, Diyarbakır, Siirt, Mardin ve Van vilayetlerini kapsamına alacak şekilde (Birinci Umumi Müfettişlik) adı altında hukuki statü kazandı. Bakanlar Kurulu 31 Aralık 1927 tarihli kararnameyle Doğu ve Güneydoğu Anadolu vilayetlerinde faaliyete geçirilen bu Umumi Müfettişliğe "I.Umumi Müfettişlik" adını verdi. Çalışma merkezi Diyarbakır vilayeti olan I. Umumi Müfettişliğe Diyarbakır Mebusluğundan 26.12.1927 tarihinde istifa eden Dr. İbrahim Tali Bey (Öngören) atandı.15

Umumi Müfettişlik uygulaması ile III. Ordu Müfettişliğinin mülki işlerine son verildi. 1930 yılına gelindiğinde Ağrı Dağı civarında asayişsizliklerin artması üzerine Karaköse (Ağrı) vilayeti de I. Umumi Müfettişlik kapsamına alındı.

I. Umumi Müfettişliğin çalışmalarını olumlu gören Cumhuriyet Hükümeti Trakya bölgesinde de bir Umumi Müfettişlik kurulmasını kararlaştırdı. Edirne, Kırk-

lareli, Çanakkale ve Tekirdağ vilayetlerinde öncelikle göçmenlerin bölgeye yerleştirilmesi ve diğer işlerin ahenkli ve toplu bir şekilde yürütülmesi amacıyla 19 Şubat 1934 tarih ve 2/150 sayılı Bakanlar Kurulu kararıyla Trakya Umumi Müfettişliği kuruldu. II. Umumi Müfettişlik görevine, I. Umumi Müfettişlikteki başarılı çalışmalarından dolayı Dr. İbrahim Tali Bey 18.3.1934 tarih ve 2/303 sayılı kararnameyle atandı. Dr. İbrahim Tali Bey 22.4.1934 tarihinde Umumi Müfettişlik merkezi yapılan Edirne'de fiili olarak göreve başladı.16

Dönemin Başbakanı İsmet İnönü 1935 yılında Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgeleriyle Karadeniz Bölgesini kapsayan yurt gezisinde Umumi

Müfettişliklerin hizmetlerini olumlu gördü ve gezi sonunda hazırladığı "Kürt Raporu"nu Atatürk'e ve Bakanlar Kurulu'na sundu. Başbakan hazırladığı raporunda Doğu ve Kuzeydoğu Anadolu vilayetlerinde de bir Umumi Müfettişlik kurulmasını istedi. Bakanlar Kurulu'nun 6 Eylül 1935 tarih ve 2/3199 sayılı kararıyla Erzurum, Trabzon ve I. Umumi Müfettişlik bölgesinden alınan Karaköse'yi (Ağrı) içine alan bölgede III. Umumi Müfettişlik kuruldu. Müfettişlik merkezi Erzurum vilayeti olarak belirlenmesine rağmen yeterli bina bulunamadığı gerekçesiyle III. Umumi Müfettişlik merkezi geçici olarak Trabzon vilayeti yapıldı. Bu göreve 6.9.1935 tarihinde Erzurum mebusu H. Tahsin Uzer atandı. Uzer, 8.11.1935 tarihinde Trabzon'a gelerek göreve başladı.17

1930 Ağrı Dağı civarı ayaklanmasında etkili oldukları tespit edilen bazı Dersim aşiretlerini tedip ederek bölgeyi sosyal ve ekonomik açıdan da kalkındırmayı amaçlayan Hükümet, bir diğer Umumi Müfettişliğin de bu bölgede kurulmasını istedi. Hükümet önce Munzur Vilayeti Teşkilat ve İdaresi Hakkında Kanun'u çıkardı ve Tunceli adını verdi. 6.1.1936 tarih ve 2/3823 sayılı Bakanlar Kurulu kararıyla yeni kurulan Tunceli vilayeti de dahil olmak üzere Bingöl, Elazığ ve Erzincan vilayetlerini kapsamına alacak şekilde IV. Umumi Müfettişlik kuruldu. Umumi Müfettişlik Merkezi Elazığ vilayeti yapılırken bu göreve askeri yetkileri uhdesinde kalmak üzere Vali ve Umumi Müfettiş sıfatıyla Korgeneral Abdullah Alpdoğan Paşa atandı. Tunceli Vali ve Komutanı Abdullah Paşa 1.2.1943 tarihine kadar bu görevde kaldı.18

Bu defa 25 Haziran 1927 tarih ve 1164 sayılı Umumi Müfettişlik Kanunu'nun 1. ve 2. maddelerine dayanılarak 3/5899 no ve 27.6.1947 tarihli Bakanlar Kurulu kararıyla Adana ve Mersin civarlarında asayişsizliğin görülmesi üzerine V. Umumi Müfettişlik kuruldu. Merkezi Adana olan V. Umumi Müfettişlik İçel, Seyhan, Hatay, G. Antep ve K.

Maraş vilayetlerinde güvenlik, idari, sosyal, ekonomik vb. işlerin daha verimli ve sağlıklı hale getirilmesi amacıyla kuruldu. V. Umumi Müfettişlik görevine ise Hatay Valisi Nizamettin Ataker atandı.

Aynı yıl sonunda (1947) Umumi Müfettişliklerin teşkilat, kadro ve kuruluşları iptal edilmesine rağmen I. Umumi Müfettiş Avni Doğan, II. Umumi Müfettiş Abidin Özmen ve V. Umumi Müfettiş Nizamettin Ataker'in 31.12.1947 tarihinde istifaları İçişleri Bakanlığı'nca kabul edilerek Müfettişliklerin fiilen görevlerine son verildi. 24.01.1952 tarihinde Diyarbakır Milletvekili Mustafa Remzi Bucak'ın iptal gerekçesiyle TBMM'ye sunduğu Umumi Müfettişlik Kanunu ile Ek ve Tadillerinin Yürürlükten Kaldırılması Hakkındaki Kanun TBMM'ce kabul edildi ve Umumi Müfettişlikler Teşkilatı'na hukuken son verildi.19

Umumi Müfettişlikler Kadro ve

Teşkilat Yapısı

Bulundukları bölgelerin özelliklerine göre teşkilat ve kadrolarında az da olsa değişiklik arz eden Umumi Müfettişlik Teşkilat Kadroları, Umumi Müfettişlik Teşkiline Dair Kanun ve Umumi Müfettişlik Vazife ve Salahiyetlerine Dair Talimatnamede belirtilmesine rağmen konu hakkındaki asıl düzenlemeler II. III. ve IV. Umumi Müfettişliklerin Teşkiline Dair Kanunun 2. maddesi ile 753 sayı ve 5858 numaralı Umumi Müfettişlik Vazife ve Salahiyetlerine Dair Talimatname'de Umumi Müfettişlik kadrosunda görev alacak memurlar ve atama şekilleri belirtildi.

Bunlara göre:

a- Başmüşavir: Umumi Müfettişin muvaffakatı olmak suretiyle İçişleri Bakanlığı'nın ve Bakanlar Kurulunun kararı ile,

b- Müşavirler: Umumi Müfettişin muvaffakatı alınmak şartıyle Başbakan ve vazifesinin mahiyetine göre ait olduğu bakanın müşterek kararnamesiyle,

c- Şube Müdürleri: Umumi Müfettişin teklifi ve İçişleri bakanının onayı ile,

d- Umumi Müfettişlik kadrosuna dahil olan Ordu Zabitanı: Umumi Müfettişin teklifi üzerine Milli Savunma bakanınca, Jandarma zabıtası ile İnzibat Memurları, Umumi Müfettişlik teklifi üzerine İçişleri bakanının onayı ile,

e- Diğer memurlar ve sair müstahdemler: Doğrudan doğruya Umumi Müfettişler tarafından tayin olunurlar.20 28 Şubat 1945 tarih ve 3/2222 sayılı "Genel Müfettişlikler Görev ve Yetkilerine Dair Talimatname ile yetkiler biraz daha genişletilerek kuruluşa ait ikinci maddeye de açıklık getirildi. Buna göre;

Madde 2/B- Adliye, Maliye, Bayındırlık, Sağlık, Ziraat ve Gümrük inhisarlar müşavirleri ile diğer bakanlıklarca atanması gerekli görülen müşavirler Umumi Müfettişin oluru alınarak bakanlıklarının atama usüllerine göre,

Madde 2/C- Umumi Müfettişlikler emrine verilecek müfettişler mensup oldukları bakanlık veya genel müdürlüklerce,

Madde 2/D- İdare şube müdürleri Umumi Müfettişin teklifi üzerine İçişleri Bakanlığı'nca,

Madde 2/E- Memurlar ve sair müstahdemler doğrudan doğruya Umumi Müfettiş tarafından atanırlar.21

"Umumi Müfettiş, bölgesi dahilinde hükümetin vekili ve bütün bakanlıkların temsilcisidir. Bu sıfatla başta valiler olmak üzere bütün memurlar kendisine karşı sorumlu ve yaptıkları işlerden kendisine izahat ve hesap vermeye mecburdurlar" şeklindeki düzenlemelerle Umumi Müfettişlerin mülki yönetimdeki konumları belirtilirken yine 19.06.1930 tarih ve 1700 sayılı Dahiliye Memurları Kanunu'nun vilayetler bölümünde Umumi Müfettişler birinci sıraya alınmasına karşın müfettişlikler

kadrosunda görev alan diğer memurlara yer verilmemiştir. Umumi Müfettişlikler Teşkilat ve Kadroları hakkında asıl düzenlemeler 16 Kasım 1935 tarih ve 2865 sayılı I. III. ve IV. Umumi Müfettişliklerle Müşavirliklerin Teşkilat Kadroları Hakkında Kanun ve 25 Aralık 1935 tarih ve 2883 sayılı II. Umumi Müfettişliklerle Müşavirliklerinin Teşkilat Kadroları Hakkındaki Kanun ile Umumi Müfettişlikler personel kadroları tekrar düzenlendi.22 Adı geçen kadrolar görülen lüzum üzerine Umumi Müfettişlik kapsamındaki vilayetlerin ihtiyaçlarına göre;

5 Haziran 1936 tarih ve 2996 sayılı Maliye Vekaleti Teşkilat ve Vazifeleri Hakkındaki Kanun ile Umumi Müfettişlikler Müşavirleri,

23.6.1936 tarih ve 3017 sayılı (Sıhhat ve İçtimai Muavenet Vekaleti Teşkilat ve Memurin Kanunu) Umumi Müfettişlikler Sıhhi Müşavirlikleri,

22.06.1938 tarih ve 3476 sayılı Nafia Vekaleti Teşkilat Kadrosunda Değişiklik Yapılmasına Dair Kanun ve 24.6.1938 tarih 3484 sayılı I. Umumi Müfettişlik Kadrosunda Değişiklik Yapılmasına Dair Kanun ile de Umumi Müfettişlik emrinde görev yapanların kadroları yeniden düzenlendi.23 Yine İçişleri Bakanlığı'nın 23.05.1947 tarih ve 22101/6/6171 sayılı yazısı üzerine 1164 sayılı kanunun I ve II. maddelerine dayanılarak Bakanlar Kurulu'nun 24 Haziran 1947 tarihli toplantısında alınan kararla kurulan V. Umumi Müfettişlik kadro ve teşkilat yapısı oluşturularak faaliyete geçirildi.24

Hukuki ve İdari Açıdan Umumi

Müfettişlikler

1921 Anayasası'nın idari taksimat bölümünde: "Türkiye coğrafi vaziyeti ve iktisadi münasebet nokta-i nazarında vilayetlere, vilayetler kazalara münkasem olup kazalar da nahiyelerden terekküp eder. Madde 10" ifadesi ile açıklık getirilmiş bunun yanında Umumi Müfettişlik Teşkilatı'na da yer verilmişti. 1924 Anayasası'nda ise Umumi Müfettişlik Teşkilatı'na

yer verilmedi. Türkiye'nin özellikle bazı bölgelerinin içinde bulunduğu şartlar, söz konusu teşkilatı mülki amirliği içinde zaruri görmekteydi. Mevzuatımız Umumi Müfettişlikleri idari teşkilatımızda kademe saymaz. Bunları birer murakabe heyeti ve ara, geçici kademe olarak kabul eder. Bunlar idari teşkilatın nizam ve intizamını sağlayan kademelerdir. Kısaca Umumi Müfettişlikler fevkalade ve muvakkat ihtiyaçları karşılamak maksadıyla ihdas edilen bir teşkilattır. Umumi Müfettişlik birkaç vilayeti ilgilendiren ve müşterek faaliyetle giderilmesi mümkün görülen ihtiyaçlar baş gösterirse bu gibi müfettişlik kurulmasına ve ihtiyaç kalmayınca teşkilatı ilga etmeye hükümet yetkili kılınmıştır. Umumi Müfettişlik İçişleri Bakanlığı'na bağlıdır. Bölgeleri içinde dirlik ve güvenliğin teminine nezaret, kanunların ve nizamların tamamen tatbik ve icrasını takip ve murakabe ile bakanlıkların kanunen yetkili oldukları salahiyetlerden Bakanlar Kurulu kararı ile kendilerine verilen yetki ve görevleri onlar adına kullanırlar. Nitekim hükümet, 1164 sayılı kanuna dayanarak İçişleri Bakanlığı'nca 27 Kasım 1927 tarihinde Umumi Müfettişlik Kanunu'nun tatbikine dair hazırlanan 17 maddelik tüzüğü ve daha sonra TBMM'ce çıkarılan ilgili yasaları onaylayıp yürürlüğe koyduğu yukarıda belirtildi.

Umumi Müfettişliklerin Yetki ve
Görevleri

1- Umumi Müfettişler, bölgesinde hükümetin vekili ve bütün bakanların temsilcisidirler. Bu sıfatla başta valiler olmak üzere bölgelerindeki bütün memurların çalışmalarını gözetmek ve hizmetlerin yapılışını denetlemekle görevlidirler. Bölgelerindeki valiler, yargıçlar ve bakanlık müfettişlerinin haricindeki memurlara lüzumuna göre takdirname, ihtar ve tenbih cezaları vermeye yetkilidirler. İcabında tayinlerindeki usüle göre herhangi bir memurun mensup olduğu bakanlık veya genel müdürlük emrine alınmasını ilgili makamlara teklif ederler.

2- Umumi Müfettişler, mahiyetlerinde görevli personelin gizli sicil raporlarını tanzim etmeye yetkilidirler. Emrindeki valiler ile bölgelerindeki iller idare şube başkanları hakkında her yıl gizli sicil raporlarını tanzim ederek ilgili bakanlıklara gönderirler.

3- Umumi Müfettişler, bölgelerindeki valilerle bütün memurların üstü, umumi ve mahalli hükümet işlerinin düzenleyici ve denetleyicisi sıfatı ile Memurin Kanunu çerçevesinde işbaşında kalmalarını veya görevlerinde sakınca göreceği valilerle memurların lüzumu halin-

de haklarında Muhakemat Kanunu'na göre soruşturma yapılan bütün memurları görevden uzaklaştırabilirler.

4- Valiler de dahil olmak üzere idare şube başkanları ve kaymakamlar Umumi Müfettiş emirlerinin kanun ve tüzüklere uygun olmadığı kanaatinde bulunduklarında durumu Umumi Müfettişlere bildirebilirler.

5- Umumi Müfettişler, emirlerinin kanun ve tüzüklere uygun olduğunu yazı ile bildirirlerse bu makamlar verilen emri, sorumluluğu Umumi Müfettişe ait olacak şekilde uygularlar. Umumi Müfettişler konuyu ilgili bakanlığa yazılı olarak bildirirler.

6- Umumi Müfettişler, bölgelerindeki devlet dairelerinin genel hizmetlerinden dolayı yapılacak şikayetleri incelerler ve gereğini ilgili valiye bildirirler.

7- Umumi Müfettişler, memurların kanun, tüzük, talimat ve emirlere aykırı işlerine veya kendilerine kanunla verilen yetkiler o mahiyetteki fiillerine doğrudan doğruya veya şikayet yoluyla vakıf olduklarında bunların düzeltilmesini ilgili valilere bildirirler. Bu hareketlerin bir kasıt ile yapıldığı ve cezayı gerektirdiği tespit edilirse yapanlar hakkında ayrıca kanun takibatına girişilir.

8- Umumi Müfettişler, bölgelerindeki mahkemelerden birinde bakılmasını emniyet ve güvenlik yönünden sakıncalı gördüğü bir davanın

konu gereğince başka bir yere naklini sağlamak için Adalet Bakanlığı'ndan yazılı talepte bulunurlar.

9- Umumi Müfettişler, bölgelerinin güvenlik, yönetim, ekonomi, sağlık, sosyal, kültürel, bayındırlık vb. çalışmalarını takip ederler. Bu işlerle ilgili hizmetlerin uyumlu olarak yürütülmesi için alınması gereken en uygun tedbirlerin görüşülmesi ve bir çalışma birliği planı yapılması için bölgelerindeki valileri yılda bir defa uygun gördükleri yerde toplantıya çağırırlar. Bu planın yapılmasında iller arasında el birliği ile kurulmasına ve yönetilmesine lüzum görülecek kurum ve tesisler için gerekli giderler üzerine gelirleri nispetinde ayrılması ve dağıtılması göz önünde tutulur. Umumi Müfettişler bu toplantıda alınan kararlardan yetkileri içinde bulunanları valiler, bakanlıklarda yapılması gerekenleri bakanlıklar nezdinde takip ederler.

10- Umumi Müfettişler, bölgelerine ayrılacak ve gönderilecek göçmenlerin ve halkın iskanları, köylülerin, çiftçilerin topraklandırılmaları hususlarını ilgili bakanlıklarla valiler nezdinde takip ve bunların yerli yerinde uygulanışını düzenlerler ve valilere gerekli talimat ve emirleri verirler.

11- Umumi Müfettişler, bölgelerindeki olağanüstü hallerle seferberlikte memleketin ve halkın teşkilatlanmasına ait kanun ve tüzüklerin uygulanışını takip eder ve onları ilgili bakanlıkların emir ve talimatlarına göre düzenler ve yaparlar.

12- Umumi Müfettişler, herhangi bir iş için gerekli gördükleri zamanlarda gönderebilecekleri raporlar dışında Temmuz veya Ağustos aylarında bölgenin yönetim, eğitim-öğretim, ekonomi, sosyal ve genel durumu hakkında İçişleri Bakanlığı'na ve ilgili bakanlıklara da ayrı ayrı faaliyet raporu gönderirler.

13- Umumi Müfettişler, polis ve jandarma kıtaları gibi silahlı kuvvetleri de yürütme aracı olarak kullanabilirler.

14- Umumi Müfettişler, silahlı silahsız ayaklanma veya yürürlükte bulunan kanun ve tüzüklerin uygulanmasına toplu bir halde karşı koyma veya kamu düzenini tehdit eden hadiseler gibi haller karşısında kolluk kuvvetleri kafi gelmezse en yakın ordu veya kolordu komutanlıklarından yardım isteyebilirler. Böyle hallerde hemen İçişleri, Milli Savunma Bakanlığı ve Genelkurmay Başkanlığı'na bilgi verirler. Komutanlar başkaca bir emir beklemeksizin Umumi Müfettişlerin yardım isteklerini derhal yerine getirmekle görevlidirler.

15- Umumi Müfettişler, acele hallerde bölgesindeki ilgili valilerin de görüşlerini almak suretiyle Jandarma ve Polis Kuvvetlerinin yerlerini geçici olarak değiştirmeye ve bu kuvvetleri başka bir yere nakle yetkilidirler. Bu yetkilerini valilerin teklifi üzerine de kullanabilirler ve icraat akabinde İçişleri Bakanlığı'na derhal bilgi verirler.

16- Umumi Müfettişlik bölgelerindeki gümrük muhafaza konuşları Umumi Müfettişlerin görüşleri alındıktan sonra İçişleri Bakanlığı'nca yapılır.

17- Umumi Müfettişler bölgelerinde kaçakçılığın önlenmesine, kıyı ve sınır üzerindeki iç emniyet işlerine ilişkin hususlarda alınmasını gerekli gördükleri tedbirleri bölgelerindeki asker ve sivil gümrük teşkilatlarına bildirirler. Bu teşkilatlar aldıkları emirleri yapmak zorundadırlar.

18- Umumi Müfettişler kanun, tüzük ve ilgili mevzuatlar ile kendilerince yapılması uygun görülen diğer görevleri yerine getirmekle ödevlidirler.25

Umumi Müfettişlik Faaliyetleri

Türkiye Cumhuriyeti'nin yedi coğrafi bölgesinden beş coğrafi bölgesini kapsayan vilayetlerin çoğunluğuna yakın bir bölümünde 1927-1947 yılları

arasında faaliyette bulunan Umumi Müfettişliklerin çalışmaları raporlar halinde tespit edilerek yapılan işlerin sekreteryalığının yürütülmesine İçişleri Bakanlığı yetkili kılın-

mışsa da diğer Bakanlıkları ilgilendiren Adliye, Maliye, Maarif, Bayındırlık, İktisat, Sağlık ve İskan, Ziraat, Veterinerlik, Halkevleri, Spor ve İstatistik hizmetleri ilgili Bakanlıklar ve Umumi Müfettişlikler koordinesinde yürütüldü. I. Umumi Müfettişlik bölgesindeki faaliyetler, özellikle bölgenin emniyet ve asayişinin sağlanması açısından daha yoğundur. 1928 yılı başında çalışmalarına başlayan I. Umumi Müfettişlik bölgesinde, silahlı ve kontrolden uzak irili ufaklı seksen civarında çete bölgelerindeki emniyet ve asayişi bozmaktadırlar. I. Umumi Müfettiş İbrahim Tali Bey'in tespitlerine göre bu çetelerin silah mevcudu 2500 civarında olup özellikle Lice, Genç, Palu, Çapakçur, Urfa, Sason, Mutki, Beşiri, Garzan, Mazıdağı, Midyat, Şırnak, Pervari, Eruh, Hakkari, Zilan, Gevaş ve Bitlis civarında yaşayan halkın silahlanma yarışına girdiği ve ellerinde bol miktarda silah bulunduğu sanılmaktadır. Bu mıntıkalar genellikle dağlık olup çeteler açısından herhangi bir tehlike anında kaçmaya ve barınmaya müsaittir.26

Asi Resul Ayaklanması ve Bastırılması (22 Mayıs-3 Ağustos 1929), Şeyh Abdülkadir (Tendürük) Ayaklanması ve Alınan Tedbirler (14-27 Eylül 1929), Savur Tenkil Harekatı (20 Mayıs-9 Haziran 1930), Zeylan (Kör Hüseyin, Seyit Resul ve Emin Paşa Oğulları) Ayaklanması ve Alınan Tedbirler (20 Haziran-Eylül 1930), Oramar (Şeyh Barzani) Ayaklanması ve Bastırılması (16 Temmuz-10 Ekim 1930), Üçüncü Ağrı Dağı Civarı (İhsan Nuri, Ermeni Zilan, Hoybun Cemiyeti) Ayaklanması ve Bastırılması27 I. Umumi Müfettişlik bölgesinde yapılmak istenen diğer faaliyetleri önemli ölçüde etkiledi. Bölgenin sosyo-kültürel ve ekonomik açıdan kalkınmasına engel oldu. Yukarıda işaret edildiği üzere I. Umumi Müfettişlik

bölgesindeki bütün olumsuz faaliyetleri genellikle Hoybun Cemiyeti unsurları organize etti. Hoybun Cemiyeti bölgedeki faaliyetlerini sistemleştirerek başarı elde edebilmek amacıyla bölgeyi birtakım mıntıkalara ayırdı. Buna göre;

I. Mıntıka: Ağrı Dağı civarı,

II. Mıntıka: Barzan Aşireti'nin meskun olduğu bölge,

III. Mıntıka: Haço nüfuz bölgesi (Mardin civarı),

IV. Mıntıka: Brazi aşireti bölgesi,

V. Mıntıka: Sason dağlık bölgesi,

VI. Mıntıka: Dersim dağlık bölgesi.28

Bölgede Fransız ve İngiliz emellerine hizmet eden Hoybun; Suriye, Rusya (Ermenistan), Irak ve İran üzerinden Türkiye'ye yönelik yıkıcı ve bölücü faaliyetlerine II. Dünya Savaşı'na kadar devam etti. Bazı Batı'lı devletlerin Şark Meselesi içerisinde ele aldıkları Türkiye'ye yönelik Orta Doğu Sorunu'nu bırakarak savaşa girişmeleri üzerine kaynak ve destek bulamayan Hoybun Cemiyeti'nin adı bir daha duyulmadı. Atatürk İnkılabı ve İlkelerinin ülke sathında tamamen benimsenerek çok partili, demokratik, parlementer hayata geçiş hazırlıklarının yapıldığı dönemde yukarıda Umumi Müfettişliklerin Kuruluş ve Yapısı alt başlığında kısaca belirtildiği gibi Umumi Müfettişlik teşkilatı faaliiyetlerine 1947 yılında fiili olarak son verildi.

Sonuç

Umumi Müfettişliklerin kurulması ile ilgili yasal düzenlemelerin yapılarak diğer bölgelere nazaran geri kalmış olan Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgesindeki asayişin temini, sosya-ekonomik ve benzeri alanlarda programlı bir şekilde kalkınmasının düşünüldüğü yıllarda I. Umumi Müfettişlik bölgesinde yıkıcı, bölücü unsurların da teşkilatlandığı görülmektedir. Nitekim Şeyh Sait Ayaklanması'nın bastırılmasından sonra

aynı bölgede meydana gelen mahalli ayaklanmalardan kaçan aşiret unsurlarının da katılımıyla Taşnak ve Hınçak komitecilerinden oluşan Hoybun Cemiyeti ilk toplantısını Ağustos 1927'de Lübnan'ın Bihamdun kentinde yaparak Türkiye Cumhuriyeti aleyhinde faaliyetlere başladı. 1927'den sonra bölgede meydana gelen büyüklü küçüklü 26 ayaklanma olayında Hoybun Cemiyeti unsurları etkili oldu.

İngiliz ve Fransızlarca finanse edilen bu örgüt Türkiye'ye ilave olarak Suriye, Irak ve İran'da da İngiliz ve Fransız menfaatlerine hizmet etti. İkinci Dünya Savaşı ve sonrasında 1958 yılına kadar bölgede önemli sayılabilecek yıkıcı, bölücü siyasi olay olmadı. Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nde 1958'den sonra Marksist-Leninist öğretide Kürtçülük faaliyetleri artmaya başladı. Aynı yıl Rusya'dan 12 yıllık seminerlerini tamamlayarak Kuzey Irak'a dönen Molla Mustafa Barzani Irak'ta Kürdistan Demokrat Partisi'ni kurdu. İran, Irak ve Türkiye'de faaliyetlerini artırdı. 1961 Anayasası'yla sağlanan geniş hak ve hürriyetlerden bölücü ve yıkıcı unsurlar azami ölçüde faydalandılar. Legal ve illegal partiler kurdular.

1969 yılında Devrimci Doğu Kültür Ocakları Diyarbakır'ı merkez yaparak bölgede geniş ve etkin Kürtçülük faaliyetlerine girişti. Bu dönemde K.Irakta bağımsız bir Kürdistan Devleti kurulması tekrar gündeme geldi ve Türkiye'yi tehdit altına aldı. Bunun üzerine olaylarla ilgili görülen parti ve örgütler 12 Mart 1971'de tasfiye edildi. 1974 Hükümet affı ve sonrasında birkaç parti ve derneğin Kürtçülüğe yönelik faaliyetleri hükümet güçlerini önemli ölçüde uğraştırdı. Yaygın sağ ve sol şiddet eylemlerinin ülke sathına yayılarak ülke bütünlüğünün tehlikeye düşmesi, vatandaşın can ve mal güvenliğinin kalmaması üzerine bütün ülkede 12 Eylül 1980'de sıkıyönetim ilan edilerek demokratik kurumla-

ra son verildi. Birçok şiddet yanlısı örgüt mensubu tutuklanırken bazıları yurtdışına kaçabildi.

Sıkıyönetim uygulaması iki yıl sonra kaldırılmasına rağmen Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgelerinde yeterli can güvenliği sağlanamadığı gerekçesiyle sıkı yönetim uzatıldı. Hükümet, bu defa I. Umumi Müfettişlik bölgesindeki vilayetlerin durumunu göz önünde bulundurmak mecburiyetinde kalırken 1925 Şeyh Sait Ayaklanması'nın bastırılması için uygulamaya konan ve bölgede iki yıl yürürlükte kalan sıkıyönetime son vermek amacıyla yukarıda açıklanan Umumi Müfettişlik Teşkilatı'nı örnek aldı ve 25.10.1983 tarih ve 2935 sayılı (36 maddelik) Olağanüstü Hal Kanunu'nu çıkardı. Peşinden bu kanunu hukuki dayanak yaparak 21.02.1984 tarih ve 84/7778 sayılı Bakanlar Kurulu kararıyla (37 maddelik) Olağanüstü Hal Kurulu ve Bürolarının Kuruluş ve Görevleriyle Yükümlülüklerinin Karşılığının Tespit ve Ödenmesi Hakkında Yönetmeliği yürürlüğe koydu.29

Hükümet bölgeden kaldıracağı sıkıyönetimden sonra onun yerine devreye sokmayı amaçladığı yönetim hakkında gerekli olan yasal prosedürleri tamamlamaya çalışırken sıkıyönetim nedeniyle obstrüke edilen terör eylemleri yavaş yavaş belirmeye başladı. PKK unsurları başlarında örgüt lideri Abdullah Öcalan olmak üzere sıkıyönetim ilanı öncesi yurtdışına kaçmışlardı. Bölgede 1927'deki Hoybun Cemiyeti ve I. Umumi Müfettişlik örneğinde olduğu gibi başta PKK örgütüyle mücadele ve diğer konularla etkin bir şekilde ilgilenebilecek Olağanüstü Hal Bölge Valiliği'nin (OHAL Bölge Valiliği) hayata geçirilmesi gerekli görüldü.

I. Umumi Müfettişliklerin çalışmaya başladığı yıllarda bölgeyi mıntıkalara ayırarak asayişini bozan Hoybun'un uyguladığı strateji ve eylem taktiklerininin benzerini uygulayan PKK unsurları 15 Ağustos 1984 gecesi Eruh ve Şemdinli ilçelerine baskın düzenledi.30 Bu baskınlar PKK

lideri Abdullah Öcalan'a özellikle Avrupa kamuoyunda büyük prestij kazandırdı. Apo uzun süre gazete manşetlerinde kaldı. Ankara'daki üst düzey yetkililer olayı müteakip bölgede incelemelerde bulundular. İnceleme sonrası Bakanlar Kurulu'nca tespit edilecek illere göre 3175 sayı ve 26.03.1985 tarihli kanuna istinaden bölgede "İhtiyaç Duyulduğu Sayıda Geçici Köy Korucusu" görevlendirilecekti. Bu arada İçişleri Bakanlığı'nın 24.10.1986 tarih ve 573 (86) 90759 sayılı onayı ile yürürlüğe konulan bir "Geçici Köy Korucuları Yönetmeliği" hazırlandı. Bir önceki 1985 yılı Apo açısından başarısız bir yıl oldu. İddialara göre aynı yılı terör açısından idareciler de hafife aldı. 1986 yılında bölgedeki terör unsurlarına takviye olarak komşu ülkelerde eğitimlerini tamamlayan PKK unsurları büyük gruplar halinde İran, Irak ve Suriye sınırlarından bölgeye giriş yaptılar. Aynı yıl PKK terör eylemleriyle 67 vatandaş katledilirken 48 vatandaş ise yaralandı. Özellikle kırsaldaki eylemler yurtiçinde ve dışında yankılar uyandırmaya ve etkin olmaya başladı. 1986 kışında Apo'nun eyalet sorumluları eyaletlere göre yeni yeni stratejiler belirleyerek "Bir Parça Özgür Vatan" sloganıyla "Kurtarılmış Bölgeler" ilan etmeye başladılar. Bölgede tırmanan terör olayları nedeniyle 1983 yılında çıkarılan OHAL Valiliği uygulamasına artık gerek görülüyordu. Bu nedenle Hükümet, 1927 Umumi Müfettişlik örneğinde olduğu gibi, Anayasa'nın 121. maddesi ve 25.10.1983 tarih ve 2935 sayılı kanunun 4. maddesinin verdiği yetkiye dayanarak 10.07.1987 tarihinde Cumhurbaşkanının başkanlığında toplanarak 285 sayılı "Olağanüstü Hal Bölge Valiliği İhdası Hakkında Kanun Hükmünde Kararname"yi çıkardı. Buna göre Bingöl, Diyarbakır, Elazığ, Hakkari, Mardin, Siirt, Tunceli ve Van illerini kapsamına alacak şekilde Olağanüstü Hal Bölge Valiliği ihdas edildi (Olağanüstü Hal Bölge Valiliği, Madde 1). Aynı kararnamenin 4. maddesi ise Olağanüstü Hal Bölge Valiliği'nin görev ve yetkilerini belirtmektedir. Bu görev ve yetkiler

27 Kasım 1927 tarih ve 5858 sayılı kararname ile yürürlüğe giren Umumi Müfettişlik Vazife ve Salahiyetlerine Dair Talimatname içeriği ile örtüşmektedir.31

Öncelikle terörle mücadele çalışmalarında sorumlu kılınan OHAL Bölge Valiliği'nin; kurulduğu 19 Temmuz 1987 tarihinden 15 Aralık 1998 tarihine kadar 21775 terörist ölü, 2680'i sağ, 2216'sı yaralı, 591'i kendiliğinden teslim olmak üzere toplam 27262'si etkisiz hale getirilirken, 77481 PKK işbirlikçisi yakalanmış, bunlardan 22578'i de tutuklanmıştır. Aynı dönem içerisinde 94 öğretmen, 32 imam, 59 memur-işçi gibi kamu görevlileri yanında 4797 güvenlik görevlisi şehit olurken, 10317 güvenlik görevlisi yaralanmış; örgütün bölge insanına yönelik silahlı saldırı, baskın ve mayınlama gibi eylemlerinde ise 501'i çocuk, 512'si kadın ve 3329'u erkek olmak üzere toplam 4342 vatandaş hayatını kaybetmiş, 5283 vatandaş da yaralanmıştır.32

1987 yılında fiili olarak faaliyete geçirilen Olağanüstü Hal Bölge Valiliği, 2001 yılı Aralık ayı itibariyle halen tek parti yönetimi zamanında uygulanan I. Umumi Müfettişlik kapsamındaki illerin bir bölümünde devam etmektedir. Adı geçen yönetimin başka bir isimle yıllar sonra aynı bölgede ve aynı amaçlarla tekrar uygulamaya geçirilmesi Mülki İdare'de ve Türkiye'ye yönelik yıkıcı, bölücü faaliyetlerin önlenmesinde kalıcı ve yeterli çözüm üretilemediği intibaını uyandırmaktadır. Bu çalışma ile Olağanüstü Hal Bölge Valili-

ği faaliyete geçirilirken özellikle I. Umumi Müfettişlik Teşkilatı'nın yirmi yıllık çalışmalarının akademik ve mülki idarecilerden oluşturulan bir komisyon tarafından incelenmediği ve yönlendirici tespitler yapılmadığı yeterince anlaşıldı.Bu nedenle uygulanagelmekte olan GAP Projesi'ne rağmen terör ve diğer olumsuzluklarla bölgenin sosyal ve ekonomik kalkınması yavaşlatılırken, bölgede görev alan yerel yöneticiler ise

mesailerinin önemli bir bölümünü güvenliği sağlamaya ayırmak zorunda kalmışlardır. Bütün bu olumsuzluklara rağmen her iki dönemde de bölgedeki asayişsizlik ve terör faaliyetleri büyük ölçüde kontrol altına alınmıştır. Sağlanan asayiş ve huzur ortamıyla sosyal ve ekonomik alanlar başta olmak üzere ülkemizin birlik ve beraberliğinin sağlanmasında daha olumlu neticeler alınacağı görülmektedir.

1 Özbudun Ergün, 1921 Anayasası, Ankara 1992, s. 75, 79-84; Cumhuriyetin Onbeşinci Yıl Kitabı (COYK şeklinde kısaltıldı.), Cumhuriyet Matbaası, İstanbul 1939, s. 65; TBMM ZC, D II, İCT., s. 4, C. I, s. 683-684.

2 Uras Esat Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi, İstanbul 1987, s. 185 vd.; Ünal Tahsin, Türk Siyasi Tarihi, Ankara 1958, s. 147; Bayur Yusuf Hikmet, Türk İnkılap Tarihi, Ankara 1983, Cilt III Kısım II, s. 434 vd;

3 Uzer H. Tahsin, Makedonya Eşkiyalık Tarihi ve Son Osmanlı Yönetimi, Ankara 1987, s. 158; Karal Enver Ziya, Osmanlı Tarihi, Cilt VII., Ankara1983, s. 157, 158; Kocabaş Süleyman, Tarihte Türk-Rus Mücadelesi, İstanbul 1989, s. 360, 361. Halacoğlu Yusuf, XVIII. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğunun İskan Siyaseti ve Aşiretlerin Yerleştirilmesi, TTK, Ankara 1988, s. 8;

4 Uras Esat, a.g.e., s. 207, 208; Deliorman Altan, Türklere Karşı Ermeni Komitecileri, Boğaziçi Yayınları, İstanbul 1980, s. 92-94; Kodaman Bayram, Şark Meselesi Işığı Altında Sultan Abdülhamid’in Doğu Anadolu Politikası, İstanbul 1983, s. 69.

5 Tönük Vecihi, Türkiyede İdari Teşkilat, İçişleri Bakanlığı Yayınları, Ankara 1945, s. 40, 41.

6 Bayur, a.g.e., s. 108-109, 121 vd.

7 A.g.e., s. 168-169.

8 Uzer Hasan Tahsin, İçişleri Bakanlığı Arşivi, Sicil Dosya No: 1222, bölüm 3/B, Bulunduğu Memuriyetler.

9 Karabekir Kazım, İstiklal Harbimiz, İstanbul 1988, s. 709.

10 A.g.e., s. 710. Atatürk Mustafa Kemal, Nutuk, vesikalar, Cilt II, İstanbul 1934, s. 121, Cilt III, İstanbul 1973, s. 425-427.

11 Karabekir. a.g.e., s. 1059-1060.

12 Mesut Ahmet, İngiliz Belgelerinde Kürdistan, 1918-1958, Doz yayınları, İstanbul 1992, s. 22 vd. nu: 3297.

13 Hakimiyeti Milliye, Dahiliye Vekili Şükrü Kayanın 1932 yılı TBMM Bütçe Konuşması, 24 Haziran 1932, s. 3.

14 TBMM ZC, D II, İçt S. IV (25, 6, 1927) C. 33, s. 682-684, umumi Müfettişlik Teşkilatı Hakkında (1/1064 numaralı Kanun Layihası Esbab-ı Mucibesi. Düstur Tertip III, C. 26, Genel Müfettişlikler Görev ve Yetkilerine Dair Talimatnamenin Yürürllüğe Konulması Hakkında Bakanlar Kurulu Kararı, Resmi Gazete ile Yayın ve İlanı 8 Mart 1945, sayı 5950.

15 Özmen Abidin, Genel Müfettişlikler Hakkında Bir Düşünce, İDS 184, Ocak Şubat 1948, s. 247. Düstur, TR III, cilt 10, S. 44. Varınca A. Kemal, İdari Teşkilatımız, İDS. 176, s. 52. COYK, s. 65. Konyar Basri, Diyarbakır Yıllığı, C. III, Ulus B. evi, 1936, s. 236. İçişleri Bakanlığı Arşivi (İBA şeklinde kısaltıldı.), SDN 2851. Dr. İbrahim Tali Öngören dosyası.

16 TBMM SK, C. 15, (25 Aralık 1935), s. 728, 734. Öztürk Saygı, Başbakan İsmet İnönü’nün 21 Ağustos 1935 Tarihli Kürt Raporu, Hürriyet Gazetesi, 7-10 Eylül 1992. COYK, s. 657 vd.

17 Özmen a.g.m., s. 240. TBMM KM, DV. İçt. S. I, C. Xvı, S. 58 vd. İBA, Uzer Dosyası. Varınca A. Kemal, a.g.m., s. 52-53.

18 25 Kanunievvel 1935 tarih ve 2884 sayılı “Tuncelinin İdaresi Hakkındaki Kanun”, TBMM KM, C. XVI, s. 112, 115, 739-vd. TBMM ZC,

D V, İçt. S. 1, C. VII, s. 172 vd. İBA, S. D. N. 3097 (Abdullah Alpdoğan Paşa’nın sicil dosyası).

19 TBMM KD, D 9, Topl 3, C. 35, s. 2, 29. 11. 1952 tarih ve 5990 sayılı kanun. TBMM. SK, C. 28, s. 548-vd. İBA, Umumi Müfettişlerin Sicil Dosyaları. Varınca Ali Kemal, a.g.m., s52-vd.

20 COYK, 17 maddelik Talimatname, s. 69-72.

21 27. 11. 1927 tarih ve 5858 sayılı kararla yürürlüğe konulmuş olan 22 nolu dipnottaki Talimatname kaldırılarak bunun yerine 28 Şubat 1945 tarih ve 2222 nolu, 29 maddeyi içeren ve Umumi Müfettişlerin görev ve yetkilerini daha da genişleten Kararnameyle Genel Müfettişlikler Görev ve Yetkilerine Dair Talimatname yürürlüğe konuldu.

22 TBMM KM, D V, İçt. S. 1, C. 16, s. 58-65, 106-111. Düstur, Tr III, C. IX, s. 90-98, 159-165. COYK, s. 74-77.

23 COYK, s. 78-80.

24 TBMM SK., C. 28, s. 548, 549.

25 Düstur, Ter, III, C. 26, 28 Şubat 1945 tarih ve 2222 sayılı, Genel Müfettişlikler Görev ve Yetkilerine Dair Talimatnamenin yürürlüğe konulması hakkında Bakanlar Kurulu kararı, görev ve yetki bölümü, s. 217-220.

26 Başbakanlık, Cumhuriyet Arşivi, K 69 D456, Evrak nu: 1, s. 1-14. Bundan sonra bu arşive yapılan atıflarda (BCA) kısaltması yapıldı.

27 Hallı Reşat, Türkiye Cumhuriyetinde Ayaklanmalar (1924-1928), Ankara 1992, s. 249 vd. Şadillili Vedat, Türkiyede Kürtçülük Hareketleri ve İsyanlar, Kon Yayınları, Ankara 1980, s. 37. Kabacalı Alpay, Tarihimizde Kürtler ve Ayaklanmaları, İstanbul 1991, s. 70 vd. BCA, Kl 69 D 456 EN 1, s. 58, 65-66, 95, vd. Düzel Cahit, İngiliz Hükümetine Sunulmuş Gizli raporlardan Doğu Anadolu Olayları, 1924-1938, Politika Gazetesi, Ocak-Şubat 1977. Yalçın Küçük, Türkiye Üzerine Tezler, 1908-1978, İstanbul

1987, Vakit Gazetesi 19 Ağustos 1930, s. 2. İhsan Nuri Paşa, Ağrı Dağı İsyanı, s. 101. Mumcu Uğur, Kürt Dosyası, Tekin Yayınevi, İstanbul 1993, s. 42. Hakimiyet-i Milliye, Ağrı Şakileri Hakkında Karar, 24 Mayıs 1932 Salı, s. 2.

28 BCA, Aynı yer, s. 97.

29 Olağanüstü Hal Kanunu ve Yönetimi, Başbakanlık Mevzuatı Geliştirme ve yayın Genel Müdürlüğü, Yürürlükteki Kanunlar Külliyatı, Kanunlar, Şubat 1991 (Ek 7), s. 6175-6186, Yönetmelikler, Mayıs 1993 (Ek 15), s. 1915-1992.

30 Aydın Ahmet, Kürtler, PKK ve Abdullah Öcalan, Ankara 1992, s. 126 vd. Koca Hüseyin, a.g.e., s. 26 vd.

31 A.g.e., s. 26-27, 189-190.

32 Doğu Anadolu'da Güvenlik ve Huzur Sempozyumu Bildirileri, Elazığ, 17-18-19 Aralık 1998, s. 337, 344.

Türk Hukuk Sisteminde Çağdaşlaşma / Doç. Dr. Temuçin F. Ertan [s.367-376]

Hacettepe Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü / Türkiye

Giriş:

Hukukun Anlamı ve Tanımı; Başlıca Hukuk Sistemleri

Hukuk kavramı çeşitli anlamlarda kullanılmaktadır. En çok kullanılan lügat olan Türk Dil Kurumu'nun Türkçe Sözlüğü'ne göre Arapça kökenli bir sözcük olan Hukuk; "toplumu düzenleyen ve devletin yaptırım gücünü belirleyen yasaların bütünü, tüze; bu yasaları konu alan bilim; yasaların ceza ile ilgili olmayıp alacak verecek gibi davaları ilgilendiren bölümü; haklar; ahbaplık, dostluk" şeklinde tanımlanmaktadır.1

Konuyla ilgili bir başka lügatte ise hukuk, kelime olarak haklar anlamında; toplumu nizamlayan ve devletin yaptırma gücüyle kuvvetlendirilmiş olan kurallar bütünü olarak yer almaktadır.2 Yine aynı sözlükte bazı düşünürlere göre hukukun tanımına da yer verilmiştir. Hukuk sözcüğü Cicero'ya göre namusluluk ve hakkaniyet ilmi; Justinyanus'a göre ilahi ve beşeri şeyleri bilmek; Thomas Fuller'e göre ise hukuk, adalet fikrinin izahıdır ve hukukun ne olduğunu izah için insanını ne olduğunu bilmektir.3

Hukuk sözcüğü doğrudan hukukla ilgili bir sözlükte ise "haklar; tüze" şeklinde oldukça kısa bir şekilde geçiştirilmiştir.4

Bütün bu tanımlamalardan da anlaşılacağı gibi hukuk sözcüğü konuşma dilinde çoğu zaman iyi dostluk ilişkilerini, hak sözcüğünün çoğul halini, bir takım davaların konusu olan uyuşmazlıkların niteliğini ve bu davalara bakan yargı yerlerini belirtmek için kullanılmaktadır. Buradan hareketle

hukuk, toplumsal yaşamı düzenleyen kuralların bir bölümü olarak ele alınabilir.5

Hukuk gerçekten de toplumsal yaşamı düzenleyen kuralların sadece bir bölümünü oluşturmaktadır. Çünkü hukuk, toplum halinde yaşayan insan toplulukları arasındaki ilişkilerin düzenlenmesinde tek başına yeterli olamaz. Hukuk kurallarından başka, din, ahlak ve görgü kurallarıyla gelenek ve görenekler de toplumsal ilişkilerin düzenlenmesinde etkili olurlar. Hukuk kurallarını bu toplumsal kurallardan ayıran temel fark, zorlayıcı olması ve yaptırım gücüne sahip bulunmasıdır. Hukuk dışındaki toplumsal kuralların ihlali durumunda kınama, toplumsal dışlama ve inanç şekillerine göre ilahi açıdan cezalandırma söz konudur.

Bu açıklamaların ışığında hukukla ilgili olarak en genel tanımlama şu şekilde yapılabilir: Hukuk, insanların birbirleriyle veya meydana getirdikleri topluluklarla; yine insanların meydana getirdikleri toplulukların birbirleriyle olan ilişkilerini düzenleyen, belirli özellikteki zorlayıcı ve maddi yaptırımlı kurallardan oluşan bütündür.6

Bir toplumda çeşitli nedenlerden dolayı bir takım çatışmaların ve anlaşmazlıkların doğması normaldir. Önemli olan bu çatışma ve anlaşmazlıkların bazı ilkeler kapsamında giderilmesi ve bundan doğabilecek olan bir kaosun önlenmesidir. Toplumun devamı ve esenliği için hukuk düzeninin var olması yaşamsal bir zorunluluktur. Bu düzende bir yandan kişi hakları korunurken, diğer yandan da toplumda uzlaşma ortamı yaratılmalıdır.7

Hukuk kurallarının çeşitli işlevleri vardır. Bu işlevleri şöyle sıralamak mümkündür:

Toplumda Dirlik ve Düzeni Sağlama: Yaşamlarını en iyi biçimde sürdürmek isteyen insanlar, çelişen çıkarlar nedeniyle sürekli çatışma halindedirler. Bu çatışma içindeki insanlar ellerindeki güçleri kullanırken

başıboş bırakılırlarsa, insan ve toplumun varlığını devam ettirebilmesi mümkün değildir. İşte hukuk düzeni, toplumun ve kişilerin varlıklarını bir arada, uzlaşma içinde sürdürebilmeleri için uygun bir ortam yaratır. Ancak hukuk, yaşam için girişilen savaşı ortadan kaldırmaktan çok, kişinin ve toplumun maddi ve manevi açıdan gelişmesini, güven, eşitlik ve özgürlük içinde bir yarışmaya ve rekabete dönüştürür.

Hukuki Güvenliği Sağlama: Hukuki güvenlik toplumsal yaşamda elde edilmesi gerekli temel değerlerden biridir. Hukuki güvenlik, herkesin bağlı olacağı kuralı önceden bilmesi ve tutumunu, davranışlarını ona göre güven ve düzene sokabilmesidir. Hukuki güvenliğin sağlanması için, her şeyden önce hukukun dürüst ve eşit bir biçimde uygulanması gerekir. Dürüst ve eşit bir hukuk düzeni bir toplum için oldukça önemli ve vazgeçilmez bir ögedir.

Adaleti Sağlama: Adalet hukukun temelini teşkil eder. Bu nedenle de hukuk, bazı çevreler tarafından bir adalet bilimi olarak tanımlanmaktadır. Ancak hukuk kurallarının amacı sadece adaleti sağlamak değildir. Bazı durumlarda dirlik ve düzenliği sağlamak uğruna adaletin feda edilmesi mümkündür. Ayrıca herkes adalet duygusuna sahip olmakla birlikte, herkesin aynı adalet anlayışına sahip olduğu söylenemez. Bütün bunlara karşın, adalet hukukun bir idealidir.

Yeni Gelişmelere ve Değişikliklere Uygun Tedbirler Alma: Toplumdaki ahlaki ve siyasal anlayışlar, bilim ve tekniğin değişmesine bağlı olarak zamanla belli bir değişime uğrarlar. İşte hukuk, bu değişmeleri izleyemediği ve kendisini bunlara uyduramadığı takdirde sıkıcı, boğucu ve adalet duygusuna aykırı bir niteliğe bürünebilir. Bu nedenle hukuk ve özellikle insanlarla doğrudan ilgili olan medeni hukuk, meydana gelen değişikliklere ve yeni oluşumlara kendini uydurabilmek için bir takım tedbirler almayı zorunlu görmüştür.8

Yüzyıllar boyunca çeşitli ülkelerde uygulanmış ve hala uygulanmakta olan birbirinden farklı hukuk sistemleri ve çevreleri vardır. Bu çevrelerin sınıflandırılması konusunda çeşitli anlayışlar bulunur. Sınıflandırmaların bir kısmında coğrafi bölünme esas alınırken, bazılarında ırk ve dil gibi ölçütler hareket noktasını oluşturmuştur. Ayrıca hukuk sistemlerinin niteliği de göz önünde tutularak sınıflandırma yoluna gidilmiştir.9 Bütün sınıflandırmaların ortak noktalarından hareketle hukuk çevrelerini ve sistemlerini dört ana başlıkta incelemek mümkündür:

1- Roma Hukuku:10 Günümüzde dünyanın hiçbir ülkesinde doğrudan doğruya ve özgün biçimiyle uygulanmamakla beraber, bu hukuk çevresine dayanan sistemler, genellikle Avrupa kıtası ülkelerinde görülmektedir. Roma hukuku, Ortaçağda Avrupa'nın çeşitli ülkeleri tarafından benimsenmiş ve uygulanmıştır. Bugün de birçok gelişmiş ülkenin özel hukuk alanındaki kanunları Roma hukukuna dayanmaktadır. Roma hukuku, çok sayıda ileri hukuk düzeni için en etkili esin kaynağını oluşturmuştur.11

2- Common Law:12 Common Law olarak bilinen İngiliz hukuk sistemi, birçok yönden Kara Avrupa'sı hukukundan farklıdır. İngilizler, Fransızlar ve Almanların aksine, Roma hukukunun etkisi altına girmemek için uzun yıllar yoğun bir çaba sarf etmişlerdir. Bu çabalar sonucu İngiltere'de Roma hukukunun etkisi, diğer gelişmiş toplumlara göre daha az olmuştur. Common Law'un oluşup gelişmesi, 13. yüzyılda son bulmuş ve o dönemden beri mahkemelerde muhafazakar bir ruhla uygulanmaya devam etmektedir.13

3- İslam Hukuku:14 İslam hukukuna Fıkıh adı verilir. Fıkıh, dine ait kuralların yanı sıra devlet ve özel yaşamla ilgili kurallardan oluşur. İslam hukukunun dört temel kaynağı vardır.15 Bunlar; Kur'an (Kitap), Sünnet, İcma, Kıyas'tır. Günümüzde İslam hukuku, farklı yorum ve anlayışlarla bazı İslam ülkelerinde uygulama alanı bulmaktadır. Bununla birlikte İslam

hukukundan ayrılmadan, güncel sorunların nasıl çözümlenebileceği yolundaki tartışmalar da hem ulusal hem de uluslararası alanda devam etmektedir.

4- Sosyalist Hukuk:[16] Marksist-Leninist doktrine dayanan ve ekonomik niteliği ağır basan bu hukuk sistemi, 20. yüzyıl başlarında Rusya'da gelişen Sosyalist devrimden sonra uygulama alanı bulabilmiştir. Bu hukuk sistemi, özellikle mülkiyet ve kişi hakları konusunda alışılagelmiş hukuk anlayışlarının dışında kurallar getirmiştir. Bireyin üretim araçları üzerindeki hakkı reddedilmekte ve buna karşılık toplum çıkarları ön planda tutulmaktadır.[17] Sosyalist hukuk sistemi İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra Orta ve Doğu Avrupa ülkelerinde de uygulama alanı bularak genişlemiştir. Katı bir doktriner özellik taşıyan bu hukuk sistemi, ortaya çıkan gelişmeler karşısında zaman zaman yetersiz kalmıştır. 1990 yılından itibaren Sovyet Rusya'nın dağılması ve sosyalist düşüncenin tartışılır hale gelmesiyle, sosyalist hukuk sistemi de ağırlığını yitirmiştir.

Bütün bu hukuk sistemlerinin aralarındaki belki de tek ortak nokta, ortaya çıkışlarından bir süre sonra tek bir ulusa ve devlete mal olmaktan çıkarak benimseme ya da benimsetme yoluyla çeşitli dünya uluslarında uygulama alanı bulmuş olmalarıdır. Hukuk tarihinde üç büyük benimseme hareketi göze çarpmaktadır. Bunlar; Ortaçağda Avrupa'nın birçok ülkesinin Roma hukukunu benimsemesi; 19. yüzyılda Fransız Medeni Kanununun (Code Civil) çeşitli ülkeler tarafından benimsenmesi; 20. yüzyılda Batı Avrupa hukuk sistemlerinin bazı Asya ve Afrika ülkelerince benimsenmesidir.[18]

Yabancı bir hukuk sisteminin benimsenmesinde en belirgin özellik, benimsemenin isteyerek ve bilinçli bir şekilde iradi olarak yapılmasıdır. Bu nedenle benimseme, yabancı hukukun benimsetilmesi ve yabancı hukuka ile yabancıya ait olguların aktarılması farklıdır. Ya-

bancı bir hukukun benimsetilmesi ya da zorla benimsetme, fetihler sonucunda fetheden ülke hukukunun fethedilen yerlere baskı ile kabul ettirilmesidir. Bu tür uygulamaya Fransız Medeni Kanununun Hollanda'ya benimsetilmesi ve sömürgecilik döneminde sömürgeci ülkelerin kendi hukuk düzenlerini sömürgelere benimsetmeleri örnek olarak gösterilebilir.Bir hukuk olgusunun aktarılmasına ise Amerika'ya göç eden İngiliz göçmelerinin Common Law'u yeni kıtaya götürmeleri en çarpıcı örnektir.19

I. Cumhuriyet Dönemi Öncesinde Türk Hukuk Sistemi

A. İslamiyet Öncesinde

Türk Hukuku

Çoğu göçebe ve bir kısmı yerleşik olarak Orta Asya'da yaşayan Türkler, İslamiyet öncesinde Uzakdoğu kültürünün etkisi altında kalmakla beraber, kendilerine özgü bir hukuk sistemi yaratmışlardır. Hunlar zamanında göçebe bir yaşam tarzı olmasına karşın, devletin yapısı ve işleyişi ile ilgili olarak bir takım hukuki düzenlemelere ihtiyaç duyulmuştur. Ayrıca Çin kaynaklarına bakıldığında Hunlar'da ceza kanunlarının bulunduğu görülür. Damgalamak ve sopa cezası gibi bazı uygulamaların sonraki dönemlerde İslam ve Osmanlı hukukunda da görülmesi ilginçtir. Uzun süreli hapis cezalarının bulunmadığı Hunlar'da, göçebeliğin bir gereği olarak hapishane kurulmamıştır. Özel hukuk anlamında da bazı Hun adetlerinin hukuki bir niteliğe büründükleri de söylenebilir.20

Göktürk dönemi hukuk sistemi için temel kaynak Orhun Kitabeleri'dir.21 Orhun Kitabeleri'nin birçok yerinde kanundan, kanun koymaktan ve kanun düzenlemekten bahsedilmiştir. Ancak bu kanunların niteliği hakkında bir bilgiye rastlanmamıştır. Bununla birlikte Göktürklerde de devlet, Kağan'ın düzenlediği kanunlarla ülke yönetilirdi. Göktürklerde, ceza hukuku Hunların aksine, özel intikam alanı olmaktan çıkmış ve kamu

intikamı, kamu hukuku alanına girmiştir. Daha açık bir ifadeyle cezayı verecek ve uygulayacak olan, suçtan zarar gören kişi değil, devlettir. Özel hukuk alanında evlenme geleneği ve miras ile ilgili düzenlemelere rastlanmıştır. Kız çocukların mirastan pay almaları o dönem için oldukça ileri bir uygulamadır.22

Yerleşik yaşama geçen ilk Türk devleti olarak bilinen Uygurlarda, ticaretin de gelişmesiyle şehirleşme hız kazanmıştır. Uygurlar, yoğun Çin etkisine karşın, yine de kendilerine özgü bir yerleşik kültüre sahip olmuşlar ve o döneme göre ileri bir hukuk düzeni kurmuşlardır.Kamu hukuku kapsamında devleti yöneten kağan, egemenliğini eskiden olduğu gibi tanrısal bir kaynağa bağlamak istemiştir. Devlet içinde ayrıcalığı bulunan bazı beyler dışında, halkın tümü hukuki açıdan birbirine eşit tutulmuştur. Özel hukuk ile ilgili olarak pek çok Uygur belgesi mevcuttur. Trampa, faiz ve kefalet, evlat edinme, vasiyetname ve çeşitli satış şekilleriyle ilgili olan bu belgeler sayesinde, Uygur hukuku hakkında, diğer Türk devletlerine nazaran daha fazla bilgiye ulaşılmaktadır. Bu belgeler dikkatle incelendiğinde, Uygur hukukunun çok düzenli ve hukuki işlemlerde her zaman belli örnek ve formüllerle hareket edildiği anlaşılmaktadır.23

Özetle İslamiyet öncesinde Türk hukuk sistemi asıl olarak göçebeliğe dayanmakla birlikte, bir hukuk düzeninin temelini teşkil eden adaleti sağlama ve dirlik-düzenliği kurma idealinin bir parçası olarak ileri hukuki metinler düzenlenmiştir. Özellikle yerleşik bir kültüre sahip olan Uygur Devleti döneminde, yüksek bir yerleşik hukuk kültürüne ulaşılmıştır. Türklerin Orta Asya'da geliştirdikleri hukuk düzeni, etkisini artan ve azalan oranlarda İslamiyet'ten sonra da devam ettirmiştir.

B. İslam Hukukunun Benimsenmesi ve Tanzimat'a Değin Osmanlı Hukuk Sistemi

Türklerin İslamiyet'i kabul etmesinden sonraki dönemde, hemen her alanda olduğu gibi hukukta da İslami anlayış Türk devlet ve toplulukları üzerinde etkili olmaya başlamıştır. İslamiyet, Türkler için sadece bir din değil, aynı zamanda bir yaşam tarzı, bir kültür, bir devlet ve hukuk düzeni niteliği taşımaktadır. İslamiyet, sadece ruhani bir dini değil, dünyevi ve maddi yönü olan bir düzeni ifade etmektedir. Bu nedenle Türkler İslamiyet'i kabul etmekle, din tercihi yapmaktan daha ileri bir adım atmışlardır.

Osmanlı hukuk sistemini, Osmanlı Devleti'nin kuruluşundan Tanzimat Devri'ne değin geçen sürede, gerek doğrudan doğruya fıkıh kuralları halinde, gerekse kanunlaştırılmış dini kurallar halinde yürürlükte bulunan bütün hükümleri üç ana bölümde incelemek mümkündür:

1- Hukuki Hükümler: Özel hukuk kuralları olup, bunlar o dönemde ya kişiye ve aileye ilişkin dini içerikli kurallar ya da özellikle bazı mal ilişkilerinde görülen ulusal içerikli, bir başka deyişle örf ve adetten gelme kurallardır.

2- Cezai Hükümler: Esas olarak şeriatın emirleri olmakla birlikte, bazı hususlar ve cezalar şer'i cezadan kısmen ayrılmış ve devrine göre ya hafifletilmiş ya da şiddetlendirilmiştir.

3- İdari Hükümler: Devletin teşkilatına, hazinesine, vergilerine ve reayaya ilişkin hükümler olup, bu alanda dini kuralların etkisi diğer alanlara göre daha azdır.24

Tanzimat'a değin Osmanlı hukuk kurallarının belli ölçüleri ve kuralları yoktu. Padişahın ve onun vekillerinin çeşitli kamusal konularda açıkladıkları irade beyanları hukuk kuralı sayılırdı. Hukuk yapma yetkisine sahip olanlar, kamu hukuku ile ilgili kurallar koyarken, genel İslam ilkelerine aykırı davranmamak zorundaydılar.

Devlet yönetiminde hemen her gün ortaya çıkan değişik ihtiyaçlar, İslam hukukunun kalıpları dışına çıkılarak yeni hukuki düzenlemeleri zorunlu kılmıştır. Bu konuda ulema, egemenlik hakkına sahip olan sultanlara şeriatın özüne dokunmamak şartıyla istedikleri gibi davranma yetkisi vermiştir. Osmanlı hükümdarlarının bu yetkiye dayanarak ortaya koydukları hukuka örfi hukuk adı verilmiştir.25 Bu anlayış Türklerde Göktürklerden beri süre gelen bir gelenek olan tüze koymak esasına uygundu. Şeriatın da tamamlanması sonucunu doğuran bu kanunnamelerin,26 kaynakları açısından laik bir nitelik taşıdıklarından söz edilebilir.27 Bu tür kanunnamelerde, özellikle ceza hukuku alanında İslami esasların dışına çıkılma zorunluluğu duyulmuştur. İslam ceza hukukunda bazı suçlar için öngörülen cezaların çok ağır olması, bazı suçların cezalandırılabilmesi için uygun koşulların bulunmaması ve bu nedenle suçluların çok az cezayla kurtulabilmeleri, İslam ceza hukukundan ayrılmak veya bu alanı yeni kurallarla tamamlamak zorunluluğunu doğurmuştur.28

Özel hukuk alanında ise durum daha farklıydı. İslami özel hukuk kuralları Hicretin 3. yüzyılından itibaren dondurulduğu için, İslam hukukçuları mevcut kuralları kendi mezheplerine göre yorumlayarak çeşitli olaylara uydurmaya çalışmışlardır.29 Özel hukuk alanında Tanzimat Dönemi'ne değin çağdaş anlamda bir kanunlaştırma hareketi ve hukuk alanını derli toplu, etraflı ve sistemli olarak düzenleyen kanunlar yapılamamıştır. Bunun temel nedeni Osmanlı Devleti'nin bir İslam devleti olması ve dolayısıyla da ülkede Allah'ın kanunu sayılan şeriatın bulunmasıdır.30

C. Tanzimat ve Sonrası Dönemde Osmanlı Hukuku

Osmanlı Devleti'nde çağdaş anlamdaki kanunlaştırma hareketleri ilk kez Tanzimat Fermanı'yla başlamıştır. Bu dönemde bazı alanlarda yürürlükteki dinsel hukuk düzenin çağdaşlaştırılmasına çalışılmış, bazı

alanlarda ise yabancı kanunların benimsenmesi yoluyla hukukun çağdaş bit yapıya kavuşturulması yolu denenmiştir.31 Tanzimat Dönemi'nde kanunlaştırma hareketlerinin gerçekleştirilmesinde ekonomik hayatın gelişmesi ve bu alanda yeni düzenlemelere ihtiyaç duyulmasının; iç ve dış siyasal gelişmelerin; saltanatın kuvvet ve otoritesini yükseltmek fikrinin; yönetime sahip olma isteğinin; toplumdaki kargaşaya son verme amacının büyük etkisi olmuştur. Ayrıca Avrupa'nın büyük devletlerinin, İmparatorluk sınırları içinde reformlar yapılması ve Gayrımüslimlere yeni haklar tanınması yolundaki baskılarının da rolü olduğu söylenebilir.32 Ayrıca Osmanlıcılık düşüncesini dayanan Tanzimat'ın, hemen her alanda olduğu gibi hukukta da Müslümanlar ile Gayrımüslimler arasında eşitliği ve birliği sağlamak amacına yöneldiği söylenebilir.

Tanzimat ile başlayan ve Batı'nın laik kanunlarının uygulanmasıyla ortaya çıkan yeni durum Cumhuriyetin ilanına değin devam etmiştir. Başta aile ve miras hukukları olmak üzere, özel hukuk alanında İslam hukuku etkisini geçmiş yıllardaki şekliyle aynen korumuştur.33 Tanzimat Dönemi reformları arasında en kapsamlı ve etkisi en yaygın olanı kuşkusuz hukuk alanında gerçekleştirilen reformlardır. Ancak tüm çabalara karşın yapılan yeniliklerden istenilen sonuç tam olarak elde edilememiştir.

Her şeyden önce yeni geliştirilen mevzuatın kendi içinde birlik ve tutarlılığı sağlanamamıştır.34 Öte yandan İslam hukukunun yanında Batıdan alınan çağdaş hukuk kurallarının da uygulanması, zaten bozuk olan hukuk birliğini iyice parçalamış ve yabancı devletlerin de bir ölçüde yargı hakkına sahip olmalarıyla devletin egemenlik anlayışına büyük bir darbe vurulmuştur.35

Tanzimatçıların reformları gerçekleştirirken, hem ulemayı kollamak için şeriatı göz önünde bulundurmaları ve İslam'la çelişmemeye özen göstermeleri hem de Batı'nın yardımını ve sempatisini kazanmak istemeleri

yüzünden Avrupa devletleriyle ilişkileri iyi düzeyde tutmak amacı gütmeleri Tanzimat Dönemi'nde yapılan tüm reformlara damgasını vurmuştur. Tanzimatçılar, hukuk alanında da reforma giderken eski kanun ve nizamlara dayanan geleneksel kurumların yanında, Batı'dan alınan kanunlar ve hukuki kavramlarla yeni kurumlar oluşturmuşlardır.36

Devlet ile birey ilişkisinin çağdaş esaslar dahilinde yeni bir biçim kazanması açısından bir dönüm noktası olan Tanzimat'la birlikte, bireyin can, mal ve namusu ilk kez devlet tarafından hukuki güvenceye kavuşturulmuştur. Bireyin güçlenmesi yolundaki kapının aralanmasında doğrudan etkili olan Tanzimat Dönemi hukuk reformları, yeni Osmanlı insan tipinin -biraz da gayri iradi olarak- yüzünü Batı'ya, sırtını doğuya çevirmesinde etkili olmuştur. Hukuk reformu, başta eğitim olmak üzere diğer alanlarda yapılan yeniliklerle birleştiğinde uzun yıllar devam edecek olan kimlik bunalımının doğmasında rol oynamıştır.

Türk çağdaşlaşmasındaki en önemli ve en keskin virajlardan biri olan Tanzimat Dönemi'nin, günümüze kadar devam eden olumlu etkilerinin bulunduğu bir ger-

çektir. Batı'dan alınan kanunlar ve bu kanunlardan kaynaklanan yeni hukuk anlayışı sonucu, hukuksal eşitsizlikler büyük ölçüde giderilmiş ve kamu hizmeti düşüncesi belirmiştir. Pozitif hukukun belli kurallara göre sistemli bir şekilde düzenlenmesi, başka bir deyişle kanunlaştırma kavramı, ilk kez çağdaş niteliğiyle tanınmış ve yerleşmiştir. Özel hukuk alanını düzenleyen İslam hukukunun bir bölümü dağınıklıktan kurtarılmış ve İslam'ın düzenlemediği alanlarla ilgili olarak Batı kanunları benimsenmiştir. Böylece yargılama yöntemleri geliştirilmiş ve yeni mahkemeler kurulmuştur. Etkisini sonraki yıllara taşıyan bir yenilik olarak, Osmanlı vatandaşlarının hukuki durumu ilk kez çıkarılan vatandaşlık kanunu ile belli bir düzene sokulmuştur.37

Hukuk devletine doğru gidiş sürecinin de başlangıcı sayılan Tanzimat, sonraki yıllarda anayasal bir yönetim için mücadele edecek ve bunda da başarıya ulaşacak olan kanunların üstünlüğü ilkesiyle yetişen bir neslin ortaya çıkmasında da etkili olmuştur. 1876 yılında anayasal rejime geçilmesiyle birlikte, mevcut kanunlar ve bu kanunların oluşturduğu hukuk düzeni, anayasal güvenceye kavuşturulmuştur. Çağdaş bir toplum için önemli ölçütler olarak görülen yurttaşlık bilinci, hukuk devleti, açık ve bağımsız mahkemeler ve eşitlik gibi kavram ve kurumların doğmasında Tanzimat Dönemi ve sonrasında gerçekleştirilen hukuk reformlarının etkisi kimsenin yadsıyamayacağı kadar büyük olmuştur.

Tanzimat Dönemi'nde gerçekleştirilen, başta hukuk olmak üzere hemen her alandaki yenilikler ya da çağdaşlaşma girişimleri, Cumhuriyete değin devam edecek olan bir sürecin başlangıcını teşkil etmiştir. Tanzimat Dönemi hukuk reformları, Atatürk Dönemi'nde gerçekleştirilen hukuk devriminin ilk ve en önemli halkasını oluşturmuştur. Bir anlamda 200 yıldan fazla bir dönemi kapsayan Türk çağdaşlaşmasında, genelde Tanzimat, özelde ise bu dönemde gerçekleştirilen hukuk reformları, Türklerin daha geriye dönemeyecek kadar Batılı değerleri benimsemesinde ve geçmişten gelen bazı özelliklerini kaybetmesinde doğrudan etkili olmuştur.

II. Çağdaş ve Laik Hukuk Sisteminin Kurulması

A. Yeni Türk Devletinin Batı Hukukuna Yönelmesinin Nedenleri

Bir ülkede hukuk alanında reforma ihtiyaç duyulması, bazen mevcut sistemin ihtiyaçlarını toplumun karşılayamaz duruma düşmesi nedeniyle, bazen de toplumu bulunduğu durumdan başka yönlere götürmek arzusuyla

olabileceği gibi, zaman zaman her iki nedenin de aynı anda bir hukuk reformu için gerekçe teşkil ettiği görülmüştür.38 Cumhuriyetin ilanından sonra genç Türk devletinin hukuk alanında köklü düzenlemelere yönelmesinde yukarıdaki iki nedenin de etkisinin olduğunu ileri sürmek hiç de abartılı bir yaklaşım değildir. Daha açık bir deyişle Türkiye'nin yeni bir hukuk düzenine yönelmesinde, hem Osmanlı'dan devralınan hukuk sisteminin yetersizliği ve doğal olarak toplumsal sorunların çözümsüzlüğünün hem çağdaş uygarlıklar düzeyine yükselme zorunluluğunun birlikte etkisi olmuştur.

Toplumsal yaşamı doğrudan etkileyen hukuk sisteminde köklü ve bütünsel bir değişikliğe gidilmesinde, hukuk kurallarının yetersizliği ve konudaki tıkanıklık pek çok haklı nedenden biri olarak gösterilebilir. Çünkü İslam'da Hicret'in 3. yüzyılından itibaren içtihat durdurulmuş ve dolayısıyla da hukuk kuralları dondurulmuştur. Oysa geçen yıllar içinde çağ değişmiş ve koşullar farklı hale gelmiştir.39 Oysa hukuk kuralları yaşama uymalı ve toplum yaşamının gidişine ayak uydurmalıydı. Hukuk durağan değil, değişken bir düzendir. Bu niteliğiyle de sürekli olarak bir şekillenme halindedir ve hareketlidir.40 Bu açıdan ele alındığında daha çok İslami esaslara dayanan Eski Osmanlı hukukunun değişen koşullar karşısında toplum yaşamını sağlıklı olarak biçimlendirmesi mümkün görünmemekteydi.

Osmanlı'dan devralınan hukuk sisteminin ihtiyaçları karşılayamadığı ve bu siteminin aksayan yönlerinin düzeltilmesinin zorunluluğunun Mustafa Kemal Paşa tarafından daha Kurtuluş Savaşı yıllarında dile getirilmiş olması, bu alandaki aksaklıkların giderilmesinin ne derece elzem olduğunu göstermesi açısından önemlidir. Mustafa Kemal Paşa 1 Mart 1922'de Meclis açılışında yapmış olduğu konuşmada, adliyeye verdikleri öneme değinmiş ve adliyenin bütünüyle uygar yaşam düzeyine çıkarılmasının

gerektiğini, mevcut kanun ve usullerin düzeltileceğini belirtmiştir. Yine aynı konuşmada Mecelle'nin yetersizliği üzerinde durulmuş ve bu konu ile ilgili bir komisyonun kurulmak üzere olduğu, hakimlerin durumlarının ve mahkemelerin düzeltileceği, ayrıca bir hukuk fakültesinin açılacağı ifade edilmiştir.41 Büyük Taarruz'un gerçekleşmediği ve düşmanın yurtta bulunduğu sırada sarf edilen bu sözler, kurulma aşamasındaki yeni Türk Devleti'nin belli bir plan ve programla geleceğe yöneldiğini göstermektedir.

Osmanlı hukuk siteminin terk edilmesinde rol oynayan bir başka etken ise hukuktaki kargaşaya ve dağınıklığa son verilerek, hukuk birliğinin ve tekliğinin sağlanması zorunluluğudur. Osmanlı Devleti'nin çok uluslu bir imparatorluk olması nedeniyle çok hukuklu bir yapıda olması doğaldı. Ayrıca bu anlayış Medine Sözleşmesinden42 beri İslam'daki hukuk anlayışının bir parçası olmuştur. Osmanlı Devleti de bu anlayışa uygun bir hukuk düzeni oluşturmuştur. Ancak yeni Türk Devleti'nin en belirgin özelliklerinden biri, ulusal bir nitelik taşıma-

sıdır. Ulusal bir devletin gereği olarak öncelikle hukuki alanda eşitliğin, birliğin ve tekliğin sağlanması gerekir. Cumhuriyet döneminde yeni bir hukuk sisteminin kurulmasının, ulusal birlik ve beraberliğin sağlanmasına doğrudan katkı sağlayacağı bir gerçektir.

Her devletin hukuk sisteminin devletin temel felsefesine uymasının zorunlu olduğundan hareket edilirse, laik bir devletle dinsel bir devletin dayandığı hukuki ilkelerin birbirinden farklı olduğu açıkça görülür. Yeni kurulan Türk Devleti'nin iki temel taşının cumhuriyetçilik ve laiklik olduğundan hareket edilirse, hukuk sisteminin de bu ilkelere uygun bir şekilde yeniden yapılandırılması tarihsel bir zorunluluktur.43

Bir anlamda hukuk alanında köklü yeniliklerin yapılması Türk toplumunun çağdaşlaşma sürecinin doğal bir sonucudur. Her alanda olduğu gibi, hukukta da Batılı norm ve değerlere yönelmek ihtiyacı, Türk

çağdaşlaşmasının önüne geçilemez gelişiminin bir parçası olarak ele alınabilir. Hukuk alanında yapılan düzenlemeler, kısa vadede düşünülmüş ve günlük ihtiyaçları karşılamak amacıyla etki alanı dar bir hareketler değildir. Kurtuluş Savaşı'ndan sonra elde edilen bağımsızlığın korunması ve ulusal varlığı devam ettirilmesinin biricik anahtarı çağdaşlaşmak ya da çağdaş uygarlıklar düzeyine yükselmektir. Eğitim, kılık-kıyafet, ekonomi, sanat ve günlük yaşamda olduğu gibi, belki de bunların kalıcılığını sağlamanın bir yolu olarak hukuk sisteminin Batılı tarzda yeni bir düzene sokulması, Türkiye'nin çağdaşlaşma tercihinin bir sonucu olarak karşımıza çıkmaktadır. Yeni Türk Devleti'nin önde gelen yöneticilerine göre, çağdaş uygarlıklar düzeyine ulaşabilmek için Batı ülkelerinin kanunlarından yararlanarak yeni bir hukuk sisteminin kurulması bir zorunluluktu.44 Aslında Tanzimat Dönemi'nden sonra hız kaybetmeyen hukuk alanındaki yenilikler, II. Meşrutiyet'ten sonra daha da geniş kapsamlı olarak ele alınmıştır. Batıcılık akımlarının önde gelen savunucularının dile getirdikleri programlarda hukuk sistemindeki köklü değişim talebi kendini göstermektedir.45

Bu arada Türkiye'nin yeni bir hukuk düzeni kurarken, Batı'ya yönelmesinde Batılı kanunların çağın gereklerine uygun ve gelişmiş olmasının yanı sıra, Lozan Barış Antlaşması'ndaki sınırlamaların da az ya da çok etkisi olmuştur. Lozan Konferansı sırasında Batılı devletlerin Türk tarafına en fazla zorluk çıkardıkları konu ekonomik ve mali konularla kapitülasyonlar olmuştur. Kapitülasyonlarda ise hemen hiç ödüne yanaşmadıkları alan ise adli ve hukuki ayrıcalıklardır. Kapitülasyonların kaldırılması konusundaki isteklerini kabul ettiren Türk tarafı, bunun bir karşılığı olarak ekonomik, siyasi ve hukuki açıdan beş yıllık bir geçiş süresini kabul etmek zorunda kalmıştır. Öyle ki, Lozan Barışına göre Türkiye, hukuk sistemini, bir başka deyişle kanunlarını ve mahkemelerini

beş yıl içinde günün koşullarına uygun hale getirecekti.46 Ancak Türk hukuk devrimini tümüyle Batı baskısına veya etkisine bağlamak doğru değildir. Yukarıda Mustafa Kemal Paşa'nın 1922 yılında hukuk alanında düzenlemeler yapılacağı yolundaki Meclis konuşmasından anlaşılacağı gibi, Türkiye'de yeni bir hukuk sistemine yöneliş Lozan Konferansı ve hatta Cumhuriyet öncesinde başlamıştır.

Bu arada Meclis içi ve dışı muhalefetin etkisizleştirilmesi yolunu açan Takrir-i Sükun Kanunu'nun47 yürürlükte olması da, hukuk alanındaki kargaşanın tümüyle ortadan kaldırılmasına imkân sağlamıştır. Takrir-i Sükun Kanunu sayesinde gerek meclisten, gerek basından ve gerekse bazı siyasal gruplardan gelebilecek tepkilerin önü tıkanmıştır.

Kısacası Türk hukuk devrimi, toplumsal ihtiyaçları karşılama isteğinin, çağdaş ve laik bir toplum modeli oluşturmanın, yeni devleti varlığı ve bağımsızlığını korumanın ve bu yönde dış devletlerin baskılarından sıyrılmanın bir gereği olarak gerçekleştirilmiştir.

B. Batı Kanunlarının Alınması ve Çağdaş Hukuk Sisteminin Kurulması

23 Nisan 1920'de TBMM'nin açılmasıyla birlikte Anadolu'da yeni bir Türk devletinin kurulduğu, hemen her herkes tarafından kabul gören bir yaklaşımdır. Osmanlı Devleti'nden farklı temellere dayanan bu yeni devlet, Osmanlı'dan ayrı bir varlık olduğunu ilk olarak 1921 yılında kabul ettiği Teşkilat-ı Esasiye Kanunu ile ortaya koymuştu.48 Kurtuluş Savaşı yıllarında devletin kurumlarının işleyişi ve yetkileri düzenlenirken, düşmanın yurttan henüz çıkarılmamış olması ve askeri etkinliklerin ağırlıkta olduğu dönemde, hukuk sistemiyle ilgili olarak ciddi bir düzenlenmeye gidilmemiştir.49 Aslında daha Kurtuluş Savaşı yıllarında Osmanlı hukuk anlayışının reddedildiğini gösteren kanıtlar da yok değildir. Örneğin İttihatçıların 1917 yılında Mecelle'nin yerine uygulamaya

koydukları Aile Hukuku Kararnamesi'nin, İstanbul Hükümeti tarafından kaldırılmasına yönelik 19.6.1919 tarihli kararname, TBMM Hükümeti tarafından geçersiz kılınmıştır.50 Bu kararnameden, önceleri Osmanlı'dan kalan bazı hukuk kurallarının ıslah edilmesi yoluna gidildiği anlaşılmaktadır.

Büyük Taarruz ile düşmanın yurttan çıkarılması ve ardından Lozan Barışı'nın imzalanmasıyla dış sorunların büyük ölçüde çözümlenmesinden sonra Cumhuriyet ilan edilmiştir. Cumhuriyetin ilanıyla birlikte hemen her alanda köklü ve yapısal düzenlemelere hız verilmiştir. Bu düzenlemelerden hukuk sistemi de payını almış ve toplum yaşamını yeniden biçimlendirmeye başlanmıştır.

Öncelikle Osmanlı adli teşkilatı için son derece önemli olan Şer'iye Vekaleti 3 Mart 1924 tarihinde kaldırılmış51 ve hukukta laikleşme yolunda ileri bir adım atılmıştır. Ayrıca aynı yılın sonlarında hazırlanan bir Aile Hukuku Kanun Tasarısıyla Osmanlı'dan kalan bazı kuralların düzenlenmesi arayışları da devam etmiştir.52

Ancak Osmanlı hukukundan esinlenerek çağdaş ve laik bir hukuk sistemi yaratmanın imkânsız olduğunun anlaşılmasıyla Batı hukukuna kökten bir yöneliş başlamıştır. 5 Kasım 1925 yılında Ankara'da bir hukuk mektebinin açılması bu yoldaki ilk adım olarak değerlendirilebilir. Mustafa Kemal Paşa, Ankara Hukuk Mektebi'nin açılışında yapmış olduğu konuşmada; yeni kanunlara duyulan ihtiyacı dile getirmiş ve Hukuk Mektebinin yeni bir hukuk nesli yetiştirmek amacıyla açıldığına işaret etmiştir.53

Türk hukuk devrimin yılı 1926'dır. Bu yıl içinde yapılan çalışmalarla Medeni Kanun, Ceza Kanunu, Borçlar Kanunu ve Ticaret Kanunu çıkarılmış ve Türk hukuk sisteminin çehresi tümüyle değiştirilmiştir.

Cumhuriyetin ilanından sonra Batı'da alınan hukuk kuralları arasında kuşkusuz en fazla dikkate alınması gereken kanun Medeni Kanun'dur. Çünkü Medeni Kanun, insanla ve toplumla doğrudan ilişkili ve istisnasız bütün bireylerin yaşamını doğrudan etkileyen bir hukuk alanıdır. Medeni Kanun bireyin doğumundan, hatta doğum öncesi ana rahmine düşmesinden başlayarak ölümünden sonraya kadar, özel hukuk açısından önemli toplumsal ilişkileri düzenleyen, toplum ve insan yaşamında önemli bir kanundur.54

Osmanlı Devleti'nin ilk medeni kanunu 1876 yılında yürürlüğe giren Mecelle-i Ahkam-ı Adliye'dir. İslam dünyası açısından da önemli olan Mecelle, ilk örnek olmasıyla ileri bir adım olmakla birlikte, toplumsal sorunları çözme konusunda yeterli değildi. Kişi, aile ve miras ilişkilerini kapsamayan kanun, İslami bir nitelik taşımaktaydı ve Kur'an'daki hükümlerin tedvin edilmesiyle çıkarılmıştı. Ahmet Cevdet Paşa tarafından hazırlanan Mecelle'de, daha çok borç ilişkilerine yer verilmiştir. Ayrıca sadece Sünniliğin Hanefi hukukunun kurallarına göre düzenlenmesinden dolayı, bütün Osmanlı vatandaşlarını kapsamamaktaydı.55

Mecelle'nin yetersizliği Osmanlı Devleti'nin son yıllarında anlaşılmasından dolayı yeni düzenlemelere ihtiyaç duyulmuştur. İttihatçı hükümetin girişimleri sonucu 1917 yılında Aile Hukuku Kararnamesi yürürlüğe girmiştir. Erkeğin mutlak boşanma hakkına ve çok kadınla evliliğe belli sınırlamalar getiren bu kararname, 19 Haziran 1919'da Damat Ferit'in sadrazamı olduğu Osmanlı Hükümeti tarafından kaldırılmış ve Mecelle yeniden uygulamaya konulmuştur.56

Cumhuriyetin ilan edilmesinden sonra, yeni bir hukuk düzeni için her hukuk alanında olduğu gibi Medeni Kanun ile de ilgili olarak bir komisyon kurulmuştur. Bu komisyon çalışmaları sonunda çeşitli raporlar hazırlanmış ve Meclise layiha sunulmuştur.57 Bu komisyonun özgün bir kanun

hazırlama konusunda başarılı olamaması üzerine, Lozan Antlaşması’nda yer alan yükümlülüklerden kurtulmak ve hazır bir kanununun alınmasının kolaylığından yararlanmak ve hepsinden önemli yepyeni bir hukuk sistemi kurmak amacıyla İsviçre Medeni Kanunu’nun alınmasına karar verilmiştir.58

Komisyon kararı sonrasında İsviçre Medeni Kanunu’ndan iktibas edilen yeni kanun 17 Şubat 1926’da TBMM’de görülmüş ve 743 sayılı Türk Medeni Kanunu olarak kabul edilmiştir.59

Türk Medeni Kanunu’nun İsviçre’den alınması bir rastlantı değildir. Bu kanunun tercih edilmesinde şu etkenler rol oynamıştır:

İsviçre Medeni Kanunu’nun Avrupa’da kabul edilen ve yürürlüğe giren son kanun olması ve bu nedenle daha önceki kanunlara nazaran daha gelişmiş bir nitelik kazanması en önemli etkenlerden biridir. Yine bu kanunun Türkiye’nin yöneldiği ve ideal olarak gördüğü laiklik ve çağdaşlık anlayışına uygun olmasıyla akıl ve bilime dayanması diğer etkenler olarak karşımıza çıkmaktadır.60 İsviçre Medeni Kanunu’nun açık ve anlaşılır bir dille yazılmış olması,61 metnin çevirisinin doğru ve kolay olmasında etkili olmuştur. Bu arada asıl metnin Fransızca olması ve o dönemin önemli hukukçularının büyük kısmının Fransızca bilmesi çevirisinin kolay olmasında, doğal olarak da daha anlaşılır halde sunulmasında rol oynamıştır.62 Ayrıca kanunun pratik ve esnek olması ve yargıca geniş takdir hakkı tanıması tercih edilmesindeki bir başka etkendir. Bu arada dönemin Adliye Vekili (Adalet Bakanı) Mahmut Esat (Bozkurt) Bey’in İsviçre’de hukuk öğrenimi görmüş olan bir hukukçu olması ve bu ülkenin hukuk anlayışına yakın bir hukukçu kimliği taşıması da İsviçre Medeni Kanunu’nun tercih edilmesini doğrudan etkilemiştir.63

Türk Medeni Kanunu’nun kabul edilmesi ve 4 Ekim 1926 tarihinde yürürlüğe girmesiyle Türk aile yapısında, kişi haklarında, mülkiyet

ilişkilerinde ve miras konusunda çağdaş anlamda önemli değişiklikler meydana gelmiştir. Yeni ve ileri bir aile düzeni oluşturulmuş, erkeğin birden fazla kadınla evlenmesi yasaklanmış, evlenme ve boşanma devlet kontrolüne alınmıştır. Ayrıca mirasta kız ve erkek çocuklar arasında eşitlik sağlanmıştır. Diğer taraftan kadının çalışma hayatında meslek seçiminde ve eğitim olanaklarından yararlanması konularında kanuni engeller büyük ölçüde ortadan kaldırılmıştır. Kanunun sadece Türk ve Müslümanlar için değil, ülkede yaşayan bütün yurttaşlar açısından istisnasız bağlayıcı bir nitelik taşıması, hukuk birliğinin sağlanmasına ciddi katkı yapmıştır.

Cumhuriyet döneminde, hukuk alanındaki çağdaşlaşma çabaları Medeni Kanun ile sınırlı kalmamıştır. Yine aynı yıl içinde Ceza Kanunu,[64] Borçlar Kanunu,[65] Ticaret Kanunu[66] ve Hukuk Mahkemeleri Usul Kanunu çıkarılmıştır. 1929 yılı içinde ise bu kez Ceza Mahkemeleri Usulü Kanunu, İcra ve İflas Kanunu, Deniz Ticareti Kanunu da kabul edilerek Türk hukuk sisteminin çehresi tümüyle değiştirilmiştir.

Sonuç

Cumhuriyet döneminde hukuk alanında gerçekleştirilen çağdaşlaşma hamleleri, Osmanlı Devleti’nin son yüzyılında görülen yenileşme çabalarının doğal bir sonucudur. Ancak Osmanlı hukuk reformuyla Atatürk Dönemi çağdaş hukuk sistemi kurma çabalarının gerekçeleri, yöntemleri ve sonuçları farklıdır. Cumhuriyetin ilk yıllarında topyekun Batı kanunlarının alınması, bir zorla benimseme ya da benimsetme değil, bilinçli ve programlı bir benimsemedir. Yine Cumhuriyet döneminde, Osmanlı reformlarından farklı olarak, eski hukuk sistemi tümüyle kaldırılmış ve her yönüyle yepyeni bir hukuk düzeni kurulmuştur. Hukuk birliği sağlanmış ve hukuktaki kargaşaya son verilerek, ulusal birliğin kurulması yolundaki önemli engellerden biri daha ortadan kaldırılmıştır. Böylelikle imparatorluktan ulusal devlete geçiş sürecinin bir halkası daha

tamamlanmıştır. Hukuk devrimi sayesinde kanunların şahsiliği ilkesinden kanunların mülkiliği ilkesine geçilmiştir. Böylece Türkiye'nin, vatandaşların din ve mezhepleriyle etnik durumlarına biçimlenen hukuk kurallarına göre değil, yeni kabul edilen laik kanunlara göre yönetilmesi uygulamasına geçilmiştir.

Ağırlıklı olarak 1926 yılında alınan kanunlar sayesinde, hukuk sistemi laik, çağdaş ve ihtiyaçları karşılayacak bir niteliğe kavuşturulmuştur. Çağdaş uygarlıklar düzeyine yükselmenin bir parçası olarak Batıdan alınan kanunlarla, Türk hukuku kesinlikle İslam hukuku çevresinden çıkmış ve Roma hukuku çevresine dahil olmuştur. Yeni bir hukuk çevresine yöneliş, sadece hukuki açıdan teknik bir tercih değil, aynı zamanda bir kültürel değişikliği de ifade etmektedir. Yeni insan tipi, yeni aile modeli ve bunların bir doğal sonucu olarak yeni bir toplum yapısının doğmasında hukuk devriminin doğrudan etkili olduğu bir gerçektir. Hukuk alanında yapılan düzenlemeler, sadece toplumsal ilişkileri düzenlemekle kalmamış, geleneksel devlet-birey ilişkilerinin değişmesine ve yeni bir boyut kazanmasına yol açmıştır.

Toplumun yarısından biraz daha fazlasını oluşturan Türk kadınının Medeni Kanunun yürürlüğe girmesiyle kazanmış olduğu haklar ve hukuki güvenceler, Atatürk'ün demokrasi ve kalkınma anlayışı ile son derece uyumludur. Türk kadını elde ettiği ekonomik, toplumsal ve hukuki hakların etkisiyle, 1934 yılında siyasal haklarına da kavuşmuştur. Hakların kullanılması konusunda hiç kimsenin yadsıyamayacağı bir takı1m toplumsal engeller bulunmakla birlikte, kadınlarla ilgili düzenlemeler sonraki yıllardaki gelişmeler için önemli bir basamak olmuştur. Türkiye kadın haklarının, Atatürk Dönemi'nde gerçekleştirilen hukuki düzenlemeler üzerinde yükseldiği söylenebilir.

Bütün bunlara karşın hukuk devriminin tümüyle başarılı olduğunu, ülkenin her yöresinde eşit şekilde uygulanabilen bir düzen kurduğunu söylemek mümkün değildir. Kadın-erkek konusunda 2001 yılı sonlarında yapılan düzenlemelerle, daha çağdaş bir aile yapısına doğru gidilmekle birlikte, kadının kanuni haklarını kullanmada karşılaştığı toplumsal ve geleneksel engellerin tümüyle kalkmış olduğu söylenemez.

Bir devletin otoritesini ve egemenliğini yansıtması konusundaki en önemli araç olan hukuk sisteminin, ülkenin her bölgesine ve toplumun bütün katmanlarına eşit olarak uygulanabilmesi, kanunun niteliğinden çok, o devletin siyasal ve ekonomik gücüyle ilgilidir.

Cumhuriyet döneminde çıkarılan kanunların tam olarak hayata geçmesi ve beklenilen toplumsal faydanın sağlanması, yaklaşık 200 yıldır devam eden çağdaşlaşma süreciyle ilgili olarak ortaya çıkan temel sorunların da çözümünde ciddi bir yol gösterici olacağına kuşku yoktur.

1 Türk Dil Kurumu Türkçe Sözlük, I. Cilt, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1988, s. 654.

2 Şakir Altay, Hukuk ve Sosyal Bilimler Sözlüğü, Bilgi yayınevi, Ankara, 1983, s. 186.

3 Ansay, a.g.e., s. 186.

4 Ejder Yılmaz, Hukuk Sözlüğü, Ankara, 1982, s. 190.

5 Seyfullah Edis, Medeni Hukuka Giriş ve Başlangıç Hükümleri, Ankara, 1983, s. 3.

6 Edis, a.g.e., s. 4.

7 Aytekin Ataay, Medeni Hukukun Genel Teorisi, İstanbul, 1980, s. 27-28.

8 Edis, a.g.e., s. 9-12.

9 Özcan Tikveş, Atatürk Devrimi ve Türk Hukuku, İzmir, 1975, s. 142.

10 Roma hukukuyla ilgili olarak geniş bilgi için bakınız: Kudret Ayiter, Roma Hukuku Dersleri, Ankara, 1963; Şakir Berki, Roma Hukuku, Ankara, 1949; Özcan Karadeniz, Roma Hukuku, Ankara, 1974; Paul Koschaker, Modern Hukuka Giriş Olarak Roma Hususi Hukukunun Ana Hatları, Ankara, 1971; Recai Okandan, Roma Amme Hukuku, İstanbul, 1944.

11 Tikveş, a.g.e., s. 144.

12 İngiliz hukuku olarak da bilinen Common Law ile ilgili geniş bilgi için bakınız: Uğur Alacakaptan, İngiliz Ceza Hukukunda Suç ve Cezaların Kanuniliği Prensibi, Ankara, 1958; Andeas B. Schwartz, "Roma Hukuku ve İngiliz Hukuku", Üniversite Konferansları, 1945-1946, İstanbul, 1946.

13 Tikveş, a.g.e., s. 145.

14 İslam hukuku için bakınız: Sabri Şakir Ansay, Hukuk Tarihinde İslam Hukuku, Ankara, 1958; Şakir Berki-Hayrullah Hamidi, İslam Hususi Hukukunun Ana Prensipleri, Ankara, 1962.

15 İslam hukukunun kaynakları ile ilgili bir değerlendirme için bakınız: Coşkun Üçok-Ahmet Mumcu, Türk Hukuk Tarihi Ders Kitabı, Ankara, 1976, s. 45-46.

16 Geniş bilgi için bakınız: Türkkaya Ataöv, Sovyetler Birliği Devlet İdaresi, Ankara, 1961; R. Schlensinger, Marksizim ve Sovyet Hukuk Teorisi, Çev. M. Aktan, İstanbul, 1974.

17 Tikveş, a.g.e., s. 148.

18 Ergun Özsunay, "Türkiye'de Yabancı Hukukun Benimsenmesi Hareketi İçinde Türk Medeni Kanununun Anlamı ve Önemi", Medeni Kanunun 50. Yılı Sempozyumu I. Tebliğler, İstanbul, 1978, s. 399-400.

19 Özsunay, a.g.e., s. 400.

20 Üçok-Mumcu, a.g.e., s. 14-16.

21 İbrahim Kafesoğlu, Türk Milli Kültürü, 5. Baskı, Boğaziçi Yay., İstanbul, 1988, s. 233.

22 Üçok-Mumcu, a.g.e., s. 18-23.

23 Üçok-Mumcu, a.g.e., s. 30-33.

24 Hıfzı Veldet Velidedeoğlu, “Kanunlaştırma Hareketleri ve Tanzimat”, Tanzimat I., İstanbul, 1940, s. 154.

25 Üçok-Mumcu, a.g.e., s. 213.

26 Bu kanunnamelerin en önemlileri Fatih ve Kanuni döneminde yayınlanan kanunnamelerdir. Fatih’in kanunnamesi daha çok idari bir nitelik taşırken, Kanuni Devri kanunnamesinde idari alandan başka hukuk, ceza ve usul açısından da kurallar bulunur. Velidedeoğlu, a.g.e., s. 155-157.

27 Taner Timur, Türk Devrimi. Tarihi Anlamı ve Felsefesi, Ankara, 1968, s. 77.

28 Güriz-Benedict, “Giriş”, Türk Hukuku ve Toplumu Üzerine İncelemeler, Türkiye Kalkınma Vakfı Yay., No: 1, Ankara, 1974, s. VIII-IX.

29 Üçok-Mumcu, a.g.e., s. 213.

30 Velidedeoğlu, a.g.e., s. 155-157.

31 1840 ve 1851 tarihli Ceza Kanunnameleri, 1858 Arazi Kanunnamesi, 1876 Mecelle-i Ahkam-ı Adliye, 1917 Aile Hukuku Kararnamesi gibi kanunlar mevcut dinsel hukuk kurallarının yeniden gözden geçirmesi sonucu çıkarılmıştır. Buna karşılık 1850 Ticaret Kanunnamesi, 1858 Ceza Kanunnamesi, 1864 Deniz Kanunnamesi, 1880 Ceza Mahkemeleri Usul Kanunu, 1881 Hukuk Mahkemeleri Usul Kanunu ise Batı hukukunun benimsenmesi sonucu uygulama alanına sokulmuşlardır. Ergun Özsunay, “Yabancı Hukukun Benimsenmesi Yoluyla Bir Çağdaşlaşma Modeli: Kemalist Hukuk Devrimi üzerine Gözlemler ve Değerlendirmeler”, Atatürk ve Adalet Reformu, Adalet Bakanlığı Yay., Ankara, 1981, s. 42-43.

32 Velidedeoğlu, a.g.e., s. 166-168.

33 Üçok-Mumcu, a.g.e., s. 65-66.

34 Velidedeoğlu, a.g.e., s. 205.

35 Üçok-Mumcu, a.g.e., s. 342.

36 Enver Ziya Karal, Osmanlı Tarihi, VI. Cilt, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara, 1976, s. 281.

37 Üçok-Mumcu, a.g.e., s. 241-242.

38 Nadir Latif İslam, “Hukuk Reformu ve Stratejisi Üzerine Genel Görüşler”, I. Türk Hukuk Kongresine Sunulan Tebliğler, Türkiye Barolar Birliği Yay., Ankara, 1972, s. 9.

39 Üçok, a.g.e., s. 64.

40 H. V. Velidedeoğlu, “Hukuk Şurası”, Cumhuriyet, 27 Şubat 1946.

41 Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi, I. Devre, 18. cilt, s. 4-5.

42 Medine Sözleşmesi, 622 yılında, Hicret’in ilk yılında İslam Devletinin temellerini belirlemek üzere düzenlenen yasal belgedir. Buna göre Müslümanlarla Yahudiler barış içinde yaşayacaklar ve herkesin hukuku kendisine ait olacaktı. Daha açık bir ifadeyle İslam devleti sınırları içinde yaşayan Müslüman olmayanlar vergi ve diğer yükümlülüklerini yerine getirmek şartıyla, kendi kanunlarına bağlı olacaklardı.

43 Ahmet Mumcu, Tarih Açısından Türk Devriminin Temelleri ve Gelişimi, İstanbul, 1984, s. 1.

44 Aytekin Ataay, “Atatürk’ün Laiklik Anlayışı ve Medeni Kanun”, Cumhuriyet Döneminde Hukuk. İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi 50. Yıl Armağanı, İstanbul, 1973, s. 201-202.

45 Batıcıların programları ve görüşleriyle ilgili olarak geniş bilgi için bakınız. Tarık Zafer Tunaya, Türkiye’nin Siyasi Hayatında Batılılaşma Hareketleri, İstanbul, 1960; Şükrü Hanioğlu, Doktor Abdullah Cevdet ve Dönemi, İstanbul, 1981.

46 İsmail Soysal, Tarihçeleri ve Açıklamaları ile Birlikte Türkiye’nin Siyasal Antlaşmaları, I. Cilt, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara, 1983, s.

194-195.

47 1925-1929 yılları arasında yürürlükte kalan bu kanun için bakınız: Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi, 2. Devre, 15. Cilt, s. 149.

48 Yeni Türk Devleti'nin ilk anayasası olarak bilinen 1921 Teşkilat-ı Esasiye Kanunu'nun tüm metni için bakınız: Suna Kili-Şeref Gözübüyük, Türk Anayasa Metinleri, Türkiye İş Bankası Yay., Ankara, 1985, s. 91-93.

49 Gülnihal Bozkurt, Batı Hukukunun Türkiye'de Benimsenmesi, Ankara, 1996, s. 183-184.

50 Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi, 22. 2. 1921 tarihli, 687 sayılı Kararname,

51 Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi, II. Dönem, 7. Cilt, s. 23.

52 Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi, 30 11 1924 tarihli, 1140 sayılı Bakanlar Kurulu kararı.

53 Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri, II. Cilt, Atatürk Araştırma Merkezi Yay., Ankara, 1989, s. 248-252.

54 H. V. Velidedeoğlu, Türk Medeni Hukuku. Umumi Esaslar, I. Cilt, I. Cüz, İstanbul, 1968, s. 35.

55 Velidedeoğlu, Türk Medeni Kanunu, s. 67-69.

56 Velidedeoğlu, Türk Medeni Kanunu, s. 69.

57 Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi, 2. Devre, 11. Cilt, s. 206.

58 İslam, a.g.e., s. 14.

59 Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi, 2. Devre, 22 Cilt, s. 234.

60 Aytekin Ataay, "Neden İsviçre Medeni Kanunu", Medeni Kanunun 50. yıl Sempozyumu. I. Tebliğler, İstanbul, 1978, s. 63.

61 Velidedeoğlu, Türk Medeni Kanunu, s. 87.

62 Velidedeoğlu, Türk Medeni Kanunu, s. 87.

63 Ziyaettin Fahri Fındıkoğlu, “Medeni Kanunumuz Etrafında Bazı Sosyolojik Meseleler”, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi, XIII. Cilt, Mart 1958, s. 181-182.

64 İtalya’dan alınan ve o dönemdeki otoriter eğilimleri yansıtan kanun için bakınız: Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi, 2. Devre, 23. Cilt, s. 19.

65 Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi, 2. Devre, 24. Cilt, s. 175.

66 Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi, 2. Devre, 25. Cilt, s. 587.

ALACAKAPTAN, Uğur, İngiliz Ceza Hukukunda Suç ve Cezaların Kanuniliği Prensibi, Ankara, 1958.

ALTAY, Şakir, Hukuk ve Sosyal Bilimler Sözlüğü, Bilgi yayınevi, Ankara, 1983.

ANSAY, Sabri Şakir, Hukuk Tarihinde İslam Hukuku, Ankara, 1958.

ATAAY, Aytekin, “Atatürk’ün Laiklik Anlayışı ve Medeni Kanun”, Cumhuriyet Döneminde Hukuk. İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi 50. Yıl Armağanı, İstanbul, 1973.

ATAAY, Aytekin, Medeni Hukukun Genel teorisi, İstanbul, 1980.

ATAAY, Aytekin “Neden İsviçre Medeni Kanunu”, Medeni Kanunun 50. yıl Sempozyumu I. Tebliğler, İstanbul, 1978.

ATAÖV, Türkkaya, Sovyetler Birliği Devlet İdaresi, Ankara, 1961.

Atatürk’ün Söylev ve Demeçleri, II. Cilt, Atatürk Araştırma Merkezi Yay., Ankara, 1989.

AYİTER, Kudret, Roma Hukuku Dersleri, Ankara, 1963.

Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi Bakanlar Kurulu Kararnameleri.

BERKİ, Şakir, Roma Hukuku, Ankara, 1949.

BERKİ, Şakir-Hayrullah Hamidi, İslam Hususi Hukukunun Ana Prensipleri, Ankara, 1962.

BOZKURT, Gülnihal, Batı Hukukunun Türkiye'de Benimsenmesi, Ankara, 1996.

EDİS, Seyfullah, Medeni Hukuka Giriş ve Başlangıç Hükümleri, Ankara, 1983.

FINDIKOĞLU, Ziyaettin Fahri, "Medeni Kanunumuz Etrafında Bazı Sosyolojik Meseleler", Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi, XIII. Cilt, Mart 1958.

GÜRİZ, Adnan-Peter Benedict, "Giriş", Türk Hukuku ve Toplumu Üzerine İncelemeler, Türkiye Kalkınma Vakfı Yay., No: 1, Ankara, 1974.

HANİOĞLU, Şükrü, Doktor Abdullah Cevdet ve Dönemi, İstanbul, 1981.

İSLAM, Nadir Latif, "Hukuk Reformu ve Stratejisi Üzerine Genel Görüşler", I. Türk Hukuk Kongresine Sunulan Tebliğler, Türkiye Barolar Birliği Yay., Ankara, 1972.

KAFESOĞLU, İbrahim, Türk Milli Kültürü, 5. Baskı, Boğaziçi Yay., İstanbul, 1988.

KARADENİZ, Özcan, Roma Hukuku, Ankara, 1974.

KARAL, Enver Ziya, Osmanlı Tarihi, VI. Cilt, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara, 1976.

KİLİ, Suna-Şeref Gözübüyük, Türk Anayasa Metinleri, Türkiye İş Bankası Yay., Ankara, 1985.

KOSCHAKER, Paul, Modern Hukuka Giriş Olarak Roma Hususi Hukukunun Ana Hatları, Ankara, 1971.

MUMCU, Ahmet, Tarih Açısından Türk Devriminin Temelleri ve Gelişimi, İstanbul, 1984.

OKANDAN, Recai, Roma Amme Hukuku, İstanbul, 1944.

ÖZSUNAY, Ergun, “Türkiye’de Yabancı Hukukun Benimsenmesi Hareketi İçinde Türk Medeni Kanununun Anlamı ve Önemi”, Medeni Kanunun 50. Yılı Sempozyumu I. Tebliğler, İstanbul, 1978.

ÖZSUNAY, Ergun, “Yabancı Hukukun Benimsenmesi Yoluyla Bir Çağdaşlaşma Modeli: Kemalist Hukuk Devrimi Üzerine Gözlemler ve Değerlendirmeler”, Atatürk ve Adalet Reformu, Adalet Bakanlığı y., Ankara, 1981.

SCHLENSINGER, R., Marksizm ve Sovyet Hukuk Teorisi, Çev. M Aktan, İstanbul, 1974.

SCHWARTZ, Andeas B., “Roma Hukuku ve İngiliz Hukuku”, Üniversite Konferansları, 1945-1946, İstanbul, 1946.

SOYSAL, İsmail, Tarihçeleri ve Açıklamaları ile Birlikte Türkiye’nin Siyasal Antlaşmaları, I. Cilt, Türk tarih Kurumu Yay., Ankara, 1983.

TİKVEŞ, Özcan, Atatürk Devrimi ve Türk Hukuku, İzmir, 1975.

TİMUR, Taner, Türk Devrimi. Tarihi Anlamı ve Felsefesi, Ankara, 1968.

Türk Dil Kurumu Türkçe Sözlük, I. Cilt, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1988.

TUNAYA, Tarık Zafer, Türkiye’nin Siyasi Hayatında Batılılaşma Hareketleri, İstanbul, 1960.

Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi.

ÜÇOK, Coşkun-Ahmet Mumcu, Türk Hukuk Tarihi Ders Kitabı, Ankara, 1976.

VELİDEDEOĞLU, Hıfzı Veldet, “Hukuk Şurası”, Cumhuriyet, 27 Şubat 1946.

VELİDEDEOĞLU, Hıfzı Veldet, “Kanunlaştırma Hareketleri ve Tanzimat”, Tanzimat I, İstanbul, 1940.

VELİDEDEOĞLU, Hıfzı Veldet, Türk Medeni Hukuku. Umumi Esaslar, I. Cilt, I. Cüz, İstanbul, 1968.

Ejder Yılmaz, Hukuk Sözlüğü, Ankara, 1982.

SEKSENBEŞİNCİ BÖLÜM:

CUMHURİYET DÖNEMİNDE TÜRK TOPLUMU

Cumhuriyet Döneminde Türk Toplumu / Doç. Dr. İlhan Dülger [s.379-418]

Devlet Plânlama Teşkilâtı / Türkiye

Toplumsal değişim her zaman ve her an mevcut olan kaçınılamaz bir olgu. Bazı Batı Avrupa toplumları "kendiliğinden değişim ve dönüşüm"ü hızlı ve yoğunlukla 18. ve 19. yüzyıllarda yaşadılar. Aradaki farkın çok açıldığını gören Osmanlılar ile Japonlar kendiliğinden bir değişim veya çöküş beklemek yerine "uyarılmış değişim"i uygulama yolları aramışlardır. Osmanlı Devleti savaşlarla sarsılırken "programlı değişim" fikri Osmanlı aydınları arasında yaygınlaştı. Seçilecek programın yöntemi ve uygulamanın yönetimi tartışmalar yarattı.

20. yüzyılda çağın kudret simgelerine doğru hızlı değişme isteği, tüm ülkelerin gündemindeydi. En "zor" şartlar altındaki değişim tasarımı, yabancı devletlerce parçalanıp yutulma saldırısı altında bulunan Türkiye için yapılmıştır. Türkiye'de uygulamaya konulan toplumu muasırlaştırma amaçlı değişim programı türünün "ilk" örneğidir. Türkiye Cumhuriyeti'nin kurucularının önünde böyle başka bir örnek bulunmuyordu. Hattâ böyle bir hamle için gerekli kavramlar ve araçlar da bulunmuyordu. Örneğin modernlik, bir kavram olarak tanımlanmamıştı. Eisenstadt ancak 1940'ta daha önce yaşanmış Batı dönüşümüne bu adı

verdi. Kavram Weber'in tartışılması sırasında 1950'lerde oturdu. Plânlama modernleştirici bir kalkınma aracı olarak kullanılışı 1950'leri buldu. Örneğin, bugün dönüşümün veya hızlanmanın aracı olarak kullanılan plân fikrinin şekillenmesi de 1914-1918 arasında henüz askerî saha için başlamıştı. Türk toplumunda hızlı değişim hareketinin sermayesi, Osmanlı Devleti'nden devralınan büyük devlet tecrübesi, fikrî hazırlık, deneme uygulamaları ve çağın bazı düşünürlerinin görüşleri olacaktı. Tüm belirsizlikleri ve sorumluluğu yüklenilerek girişilen bu değişim tasarımı, daha sonra üçüncü dünya ülkelerinin de kullanacakları modeli oluşturmuştur. En "cesur" program da Türkiye'de uygulanmıştır; çünkü toplumun her yönünü değişim konusu yapan, kültürünün her unsurunu bu kadar derin ameliyatlara sokan başka bir ülke yoktur. Onun için, Türkiye'nin yaşadığı sürece "değişimin hızlandırılması" adı yetersiz kalır: "tümden dönüştürme tasarımı", denilmelidir.

Bir toplumda modernleşme, düşüncede veya teknik alanlarda meydana gelen güçlü bazı yeniliklerin iktisadî, siyasal ve kültürel alanlardaki çok boyutlu etkilerinin kesitinde yer alan insan ilişkilerinin toplumsal yapı değişmelerine yol açışıdır. Modernleşmenin düzeyi belli bir örneğe göre ölçülüyorsa, toplumların hedefli bazı dönüştürme projeleri uygulamak isteyecekleri açıktır. Bu yazının amacı, 1923-2002 arasında yer alan güdümlü, Türk modernleşmesini aşamaları itibarıyla ortaya koyarken, kısa bir metnin çerçevesi içinde okuyucuya, dönüşüm çabasının amaç ve felsefesini, hedeflerinin belirlilik düzeyini, çağının bilgi ve yöntembilimlerine nispetle araç kullanımı, yönetim ile halkın tutumlarını ve bu bağlamda dönüştürücü ögelerde elde edilen etkinliğin düzeyini izleme fırsatı vermektedir. Dönüşüm aşağıdan yukarıya doğru da yer almış olsa, yukardan aşağıya doğru da sağlanmaya çalışılmış olsa, topluma açılım sunan dönüştürücü ögeler ekonomi, siyaset ve eğitim olduğu için, bu üç

ögenin işlediği süreçlerin ve bağlantılarının niteliksel irdelenmesi önemli alt tema olarak devam etmektedir. Sonuçta çağın modernlik ölçeğine göre Türkiye'nin sistem değerlerinin sahipliğinde, sanayileşmede ve demokratikleşmede ne noktada bulunduğu Türk modernleşme tecrübesinin başarısının göstergelerini oluşturacaktır.

I. Türk Toplumunun 1923'te
Devraldığı Etkiler

1923'e gelindiğinde, Türk toplumu tarihindeki büyük mücadelelerden birinden daha çıkmış olarak tarihteki yeni yerini almaya hazırlanıyordu. Savaşın yıkıcı etkileri kadar temizleyici ve esaslara odaklayıcı etkilerini hissediyordu. Açılan beyaz sayfaya önce ma'şeri şuurdaki ve toplum hafızasındaki temeller devrolunacak, sonra yeni ihtiyaçlara göre yeni Türk toplumu süreklilik ve değişim etkileşiminde elbirliğiyle yoğrulmaya başlanacaktı.

Devralınan temel etkiler dört başlık altında toplanabilir: 1) Temel değerlerin ve kurumların etkileri, 2) Önceki dönemden aktaran etkileyici fikirler, 3) Devralınan Osmanlı akımları, 4) Dış dünyadan zorlanan etkilerin toplumsal yansımaları. Bu başlıklar altındaki unsurların başlıcaları şöylece özetlenebilir.

A. Süreklilik Taşıyan Temel
Değerlerin ve Kurumların Etkileri

18. ve 19. yüzyıllarda dış dünyadaki gelişimin hızı yüksek olduğu için Osmanlı Devleti'ndeki gelişmeler gözlere yetersiz görünebilir. Ancak, öyle bir ortamda, bir devletin duraklama ve çöküşünün rahat rahat ikiyüz yıl süremeyeceği, çökerken yeni modeller önermesine izin verilmeyeceği de açıktır. Son iki yüzyıl, Osmanlı Devleti için esasa dair birçok ilerlemeleri de bağrında barındırmıştır. Bu açıdan bakarak, Osmanlı Batılılaşmasının kendi

sistemindeki olumlu dönüştürücüleri, uyarıcı, destekleyici, sürükleyici unsurlar olarak sürece katabildiği söylenebilir.

Türkiye Cumhuriyeti, uyarılmış bir dönüşüm sürecini Osmanlı hazırlığı sayesinde devralabilmiştir. Örneğin, "1908'de Osmanlılar, dağıtılan meclisi yeniden topladılar. Bu sefer saltanatın makamının yetkileri kısılmış, hükûmet meclise karşı sorumlu duruma getirilmiştir. Türkiye yönetimi, o devirden beri yürütme ve yasama arasında hassas bir dengenin kurulduğu parlamenter rejimin oluşumuna tanık olmaktadır. Ulusal Kurtuluş Savaşımız boyunca görülen ve mutlak meclis egemenliğine dayalı konvansiyonel sistem, savaş bittikten sonra yerini tekrar doğal anayasal gelişime bırakacaktır. Bununla beraber 1921 Anayasası, Türk siyasal hayatında vazgeçilemeyen bir gelenek olarak meclis üstünlüğünü getirmişti.

1908 devrimi, anayasal sistemde önemli yeni kurumlar yaratmıştır. Bunların başında toplumsal hayatımızda siyasal partilerin vazgeçilmez ögeler olarak doğuşu, derneklerin faaliyeti, toplantı, gösteri ve grev hakları, basın özgürlüğü yer alır. 1908'den sonra İstanbul'da ve vilayetlerde yapılan iki dereceli seçimlerle Meclis-i Mebusan yeniden toplanmıştı.

II. Meşrutiyet Dönemi'nin ilk yılları, siyasal hürriyetlerin kullanılışı, çeşitli düşünce akımlarının ortaya çıkıp örgütlenmesi yönünden Türkiye tarihinin altın sayfalarından biri sayılmalıdır. II. Meşrutiyet'te toplum ve devlet hayatımızda laik bir sisteme geçiş de başlamıştır. Gene, eğitim kurumlarının da ilköğretim düzeyinden ele alınıp laik bir yaklaşımla yeniden düzenlenmesine girişildiği görülmekteydi. Darulfünun'un, yani üniversitemizin özerkliği de bu dönemde gündeme gelen ve kısmen gerçekleştirilebilen, Türk eğitim tarihinin onurlu bir olayıdır.

Her toplumun anayasası toplumun ilerisinde olmak zorunda değildir; bazen toplumsal-siyasal gelişmeyi arkadan izleyen, tespit eden belgelerdir. Türkiye'nin tarihî gelişimindeki özellik ise anayasaların gerçekleştirilmesi

istenen kurumları ve ileri hedefleri gösteren siyasal programlar niteliğinde oluşlarıdır. Bu tarihî çizgi ve eğilim, bizim toplumsal-siyasal gelişimimizde belirgin bir kural, bir yasa niteliği kazanmıştır.”1

Osmanlı tarihi yorumlarında, dış etkilerin fazlaca abartılmış olması ıslahat konusunda yanıltıcı olmamalıdır. Bu etkilerin süreklilik yönünde mi, yoksa istikrarsızlaştırma yönünde mi çalıştığı açısından bakılırsa, dış etkinin toplumun bünyesi ile uyumlu olmayan istikrarsızlaştırıcı talepler peşinde olacağı açıktır. Bunu aşarak halen sürekliliği gözlenebilen ıslahat tedbirleri uygulayabilmek, kendi bünyesini iyi tanımakla ilgili olmalıdır. Bu çerçevede, Osmanlı Devleti’nden Türkiye Cumhuriyeti’ne süreklilik taşıyan temel sosyo-kültürel değerlerin ve kurumların süzülerek kullanılabilecek olanları şöyle özetlenebilir:

Devlet: Bozkır göçebeliğinin hareketli hayat tarzının gerektirdiği devlet güvenliği işlene işlene evrensel değerler taşıyan bir idare tarzına dönüşmüştü. Türkiye, yeni veya “… kelimenin alışılmış anlamıyla gelişmekte olan bir ülke değildir. Asırlardır bünyesinin özellikleri-

ni sürdürmüş olan bir devlettir. Bunun sonucunda, siyasî kültürü tarih içinde oldukça geriye giden (bazı) unsurları şekillendirmiş bulunmaktadır. Devlete hizmet fikri, hem bir kavmin hususiyetlerine, toplumsal örgütlenme özelliklerine ve kaynak kavramlarına, hem de yüzlerce yıldır siyasî teşkilât kültürü içinde topladığı değerlerin uygulamasıyla görevli teçhizatlı bir kamu teşkilâtlanmasına sahiptir”.2

Osmanlı Devleti’nin parçalanması sırasında yeni anlamlar yüklenerek büyüyen millet şuuru, geleneği icabı yeni devlet kurulmasına odaklıdır; çağın gereği o ise, o yapılacaktır. Bu defa millî bir devlet… hanedanlı veya hanedansız, hilafetli veya hilafetsiz, ama mutlaka devlet! Tarihe bakılınca, bunun nedeni, Türklerde devletin sahibi bir asiller sınıfının bulunmaması gibi, monarşizmin de olmamasında görülebilir. Doğu’nun mükemmel

devletine Türklerin getirdiği bir sentez budur. Aslolan devlettir; şart olan devletin devamıdır. Aslolan yöneten değildir; veya şart olan yönetenin devamı değildir. Şart olan sürekliliğini koruyan bir akidedir. Onu, soyluların veya hanedanın saklamasına gerek yoktur; akideyi Türklerde halktaki devlet ve tarih şuuru saklar. Halkın talebi ile devlet mevcuttur. Halk da, hanedan da devletle çatışmaya düşmezler. Dolayısıyla, Osmanlı ıslahatı Devlet'e gerekli olduğu için başlar; Türkiye'den uzaklaştırılan (1924) Osmanlı hanedanı cumhuriyetçi olur; Türkiye veya yönetimi aleyhine hiçbir faaliyetin içinde yer almaz; yeniden geri dönüş ummaz. Sorumlu devlet mevkilerine gelenler de ciddî bir devlet tavrı yansıtırlar. Bu bir devlet geleneğidir. Bu devlet anlayışına, mükemmeliyetçi/ideal devlet modelinin bazı evrensel değerler üretilerek geliştirilmiş yorumuna, "Türk sentezi" denilebilir.

Türklerde devlet, Doğu'nun üstün kavramlarını temsil eder. "Devlet kelimesi, dinin iyi ahlâkının hayata geçirilmesine memur devlet adamı, kaderin doğru düzenini kurma, bir devlete iyi kaderin rotasını çizerek hem varolma hem ideal devlete yaklaşma anlamlarını taşır".3

"Antik imparatorluk modeli, ana hattı itibarı ile fethin organizasyonu üzerine dayanmaktadır. Fetih, dış üretim olanaklarının askerî yoldan içselleştirilmesi ve böylece fethin çapının genişletilmesi demektir. Sonuçta antik imparatorluk sürekli olarak, ama aynı birim üretkenliği içinde, genişlemek zorunda olan askerî bir devletten ibarettir. Bu askerî devlet bir gün fethin sınırına ulaştığı zaman, tüm sistem tepetaklak olmakta, buna iç enteligensiyanın teşhis koyamaması, 'bozulma' teorilerinin üretilmesine ve 'eski güzel günler' edebiyatına yol açmaktadır".4

Devletle ordunun iç içeliği, vatandaşlıkla askerliğin eş anlamlılığı, bu yapının bir gereğidir. Üstelik, dünyadaki nizamlı ordu ve savaş tekniklerinin temelini çok eski tarihlerde kurabilmiş bir milletin sahip olduğu ordu

kurumu, sözkonusu devlet anlayışının tarihi bir parçası. Savaş yerini savunma kavramına bıraksa da, savunmanın caydırıcı gücünün savaştan daha önemli olduğu bir dünyada üç kıt'anın keşiştiği dünya merkezînde konuşlanma gereği orduları önemli kılıyor.

Yönetim tarzında değişim gereği, demokratik millî devlet modelinin dünyada genel geçerlilik kazanmasıyla ilgilidir. Demokrasi, "toplumun sivil alandan yaptığı yönlendirmeyle devlet yönetiminin şekillenmesi" ilkesiyle dünyada yayılırken; devletin anlamını, halkın yerini kaplamadan toplumla uyumlu hareket ederek devlet görevlerini yerine getirmek, ordunun görevini ülkenin alî menfaatleri açısından bakışını dış tehdit ve fırsatlara çevrilmiş tutmak şeklinde değiştiriyor.

Adalet: mükemmel devletin niteliğidir ve Türk cihan hakimiyeti mefkûresinin insanlığa sunmayı hedef aldığı evrensel hediyedir.5 Hem manevi, hem kültürel, hem toplumsal anlamlarla yüklü bu değer hukukî, siyasî ve ekonomik olarak devlet-toplum ilişkisinin bel kemiğini oluşturmuştur; üstün değerler sistemi bu mihver etrafında oluşmuştur. Adalet anlayışı, temel ilişkiler ağını yönlendirdiği için toplumda bu yöndeki beklenti, adaleti yine temel değer olarak görecekti.

Din: Dinin, İslâm hümanizmasını geliştirmiş Türk tasavvufu ile hayata uygulanmış yorum ve tarzları, toplumdaki dünya görüşlerini zenginleştiriyor, dönüp ortak paydası olan İslâmiyet'e odaklanabiliyordu. Din, bir yönü ile insan sevgisinin uygulamaya aktarılması olan topluma dönüklük olgusunu ve insan ilişkilerini düzenliyor, bir yönü ile üstün adalet kavramını besliyordu.

Aile: Temel sosyal ve ekonomik birim olarak dayanışma, paylaşma ve kültür aktarımı işlevlerini görüyor; şimdi her aileyi ve akrabalarını savaşın kayıpları daha çok birbirine bağlıyordu.

Topluma Dönüklük: Farklı yapıların birarada yaşamasına imkân veren Türk sosyal ilişkiler düzeninin başlıca ögeleri Türk insanının topluma dönüklük özelliği içinde rastlanabilir: komşuluk, müsamaha, konukseverlik, imece/yardımlaşma, saygı ve nezaket…

Bu temel değer ve kurumların oluşturduğu sosyal yapı, çeşitliliği kavrayabilen ortak sosyal değerler ve çözümler üretmişti. Başlıcaları; dünyanın en eski ve kalabalık bölgelerinde yaşanan hayatta çok kültürlülüğün doğal sayılması, fert-toplum dengesi, hizmet ekonomisi olarak görülebilir:

Çok-Kültürlülük: Farklı değer sistemlerine, toplum yapılarına, yaşayış tarzlarına sahip toplulukların birarada yaşayabileceğini bir insanlık hakkı olarak kabul eder. Devletin varlığına tehdit teşkil etmedikçe her türlü çeşitlilik kabul edilebilir; bireylerin ve toplulukların

yaşama, sığınma ve kültür hakları teslim edilir; devlete karşı ihanet, sadece failleri kapsamak üzere ve halihazır etki alanlarını sertlikle cezalandırılır; ceza tüm topluluğa yayılmaz. Toplulukların sosyal ve kültürel haklarının Kanunnamelerle güvence altına alınmasına dayalı kültürel hukuk devletinin mimarı Türklerdir: Türklerde daha 15. yüzyılda “milletler sistemi” oturmuş bulunuyordu.

Çok-kültürlülük olgusunun “mozaik” olarak adlandırılması doğru değildir; yanıltıcıdır. Mozaik tek tek parçalardan ibaret değildir. Parçaları birleştiren çimento vardır, ki bütünlüğü bu sağlar; hakim rengi ve hakim üslubu vardır, ki ortak yaşayışı bu anlamlı kılar. Türk idaresindeki toplumların üstün değerler sisteminin çimentosu adalettir. Evrenselliğe ulaştırılmış uygulamasıyla… “Kan kardeşi olmayan kavimleri can kardeşi yapan nizam”6 budur.

Fert ve Toplum Dengesi: İhtiyaçlarda öncelik esasına dayanır. Fert, kendisinin ve ailesinin ihtiyaçlarını karşılamaktan sorumlu ve faaldir.

Gücünün belli bir oranı ile güçsüzlere bizzat ulaşma ve vicdanen affedici olma yollarını arama görevi de vardır, ki bu onu temel değerlerle bütünleşmiş bir sosyalleşmeye açar. Toplumun veya devletin ihtiyaçları öne çıktığı zaman, kişi kendi önceliklerine gönüllü olarak ara verip bu hizmetlere koşacak değerlere sahiptir. En eski Türk toplumunun kalıntılarının sürmekte olduğu İstiklal Savaşı'yla görülmüştür. Böyle zamanlar başta olmak üzere Türklerde kadın, tüm düzenin sorumluluğunu devralabilecek yetkilere sahiptir. Diğer yandan, toplum ve devlet güçlendiği zaman, ferdin güvencesi olma yükümlülüklerini artırırlar.

Bu anlayış, eski Türk demokrasisi ve İslâm demokrasisinin temel kavramlarını da içinde taşır. Eski Türk töresinde; danışma, kurultay, oy, karara itaat vardır. Karara kadar söz hürdür; karardan sonra kesin uyma zorunluluğu gelir. Bu göçer hayat tarzının tekli yapıda ilerleme gereğinin bir zorlamasıdır. Türklerde fazla olduğu bilinen iç sosyal denetim bu noktadan sonra oluşur. Böyle oluşan bir kararlar bütünü sosyal çevreyi belirler. İslâm adabında ise; istişare, şûra, beyat/katıldığını sözle onaylama vardır. Karara uyulması kişilerin iradesine bırakılır. Türk ve İslâm uygulamalarının denk düşmesi, toplumda demokratik bir kalıbın sürerek gelmesini sağlamıştır.

Hizmet Ekonomisi: Dünya görüşü ve değerler sistemi maneviyatçı felsefeye dayalı böyle bir toplumda, siyasetin/devletin görevi sistemin örgütlenmesini tüm ihtiyaç sahiplerinin temel ihtiyaçlarını adaletle karşılayacak şekilde yapmak olabilirdi. Nitekim iktisadî sistem, insanî ihtiyaçların uygun fiyat ve nitelikte sağlanması ve bu faaliyetleri göstereceklerin emniyet içinde çalışmaları amacıyla denetime ve korumaya dayalı ahlâkî ilkelerle yürüyegelmiştir. Tüm topluluklar her yörede farklı farklı geliştirdikleri zanaatlarına göre her türlü iktisadî faaliyete serbestçe katılma ve bu amaçla göçetme haklarına sahip olmuşlardır. Ülkenin son

dönemde uğradığı kısmî emperyalizmin yozlaştırıcı etkileri ve savaşlar nedeniyle halk eski düzenin emniyetinin ve koruyuculuğunun geri dönmesini beklemekteydi.

Hizmet ekonomisinin, sorunların ahi birlikleri ve loncalarda mensuplar topluluğu tarafından görüşülerek karara taşınması ve liyakata dayalı insan seçimi ve meslekte ilerleme her türlü ayrımcılığı aşmaya yetmekteydi.

Hizmet ekonomisinin zaafı, artık değer üretmesindeki güçlük olmuştur. Sömürmekten kaçınma ahlâkı yeni seçenek üretilmesini güçleştirmiştir.

B. Çağın ve Türk Devriminin

Fikri Arka Plânı

Türklerin ilerleme fikriyatıyla yoğunlukla uğraşmaları Tanzimat Dönemi'nde başlar. Cumhuriyet'in ilânı sırasında, bu birikimden ne kadarının etkili olduğuna bakılacak olur ise; bir kanaldan Türk ve İslâm dünyalarını da kapsayan canlı bir tartışma sürüyor, bir kanaldan Ziya Gökalp çizgisi E. Durkheim, M. Weber gibi bilim adamı ve düşünürleri Türkiye'ye uyarlayarak takdim ediyor; bir kanaldan da, İttihat ve Terakki vasıtasıyla positivizmin daha sert bir yorumuna açılınıyordu.

Türkiye'de Türk ve İslâm dünyalarını da kapsayan canlı bir tartışma sürüyordu. Ancak Batı'ya dönük muasırlaşma bu yönden gelen fikirlere daha açık olunmasına yol açmaktaydı. Sosyoloji ilmini Türk toplumuna uygulayan, sentez taraftarı sosyolog, Ziya Gökalp dışında, o dönemde Türk politika belirleyicilerine destek pek azdır. Batılı bilim adamları davet üzerine kendi açılarından görüşlerini esirgememişlerdir. Ancak, siyasete araç sunabilecek sosyal bilim anlayışı ve plânlama teknikleri, çok daha geç devirlerde devreye girebilmiştir. Türkiye'deki uygulamaları inceleyen hem Türk, hem yabancı araştırmacılar, özgün Türk çizgilerinden ziyade, iyi örgütlenmiş Batı sosyal biliminden yola çıkmakta oldukları için tasarımın bünyeye uyarlanma işlemi çok güç olabilmiş veya yapılamamıştır. Batı'ya

dönük eğitim tarzı nedeniyle, bugün Türkler arasında da Batı sosyal kuramlarını esas alarak Türkiye'ye bakma yaygın bir yaklaşım haline gelmektedir.

Aydınlanma Düşüncesi: Batı'yı etkisi altına almış Aydınlanma düşüncesi, çeşitli kollardan fikirler üretti. Aydınlanma düşüncesi; müsbet bilimlere dayalı dünya görüşü (positivizm/müsbetiye mesleği), akılcılık (rasionalism) ve doğrusal ilerleme (lineer progress) fikirlerine dayanıyordu. 19. yüzyıla gelindiğinde "sınırsız ilerleme" bir inanç olarak toplumlara yayılmıştı. "Kalkınmacılık" bu esasa dayanır; Aydınlanma düşüncesinin sonuçlarından en yaygını kabul edilen "modernliği" oluşturan unsurların başlıcasıdır.

19. yüzyıldan başlayarak yoğunlukla 20. yüzyılda, dünyanın "millî devletler" çağında, ülkelerin kalkınma amacı "milliyetçilik" duygusuyla bütünleşip ülkelerarası rekabete dönüştü. İlerlemenin daha kolay ölçüldüğü iktisadî büyümeye indirgendi. Yarış kızıştı. Artık bu dönemde, iktisadî ve toplumsal gelişmenin kendiliğinden oluştuğu, büyümenin yüzde 2 gibi yavaş bir hızla ilerlediği 18. ve 19. asırların ortamının geri gelmesine imkân kalmamıştı. En az yüzde 5'lerden başlayarak yüzde 20'lere varan kalkınma hızlarını sağlayacak yollar aranmaya başlandı. Hızı temsil eden "sanayileşme" tartışılmaz çare olarak kabul gördü; millî devletlerin temel politikası haline geldi ve milletçe temel hedef olarak benimsendiği görüldü. Böylece, kalkınmacılık ve sanayileşme milliyetçiliğin bütünleşmiş parçaları haline geldiler.

Sanayileşme kalkınmacılığın, kalkınmacılık milliyetçiliğin, millîyetçilik (millî devlet, millî sanayi, millî eğitim vb.) modernliğin en önemli hareketlendirici, dinamik unsurları olarak işlev gördüler. Söz konusu yenileşme kavramına "modernlik" adı 1940'lardan sonra verildi; daha önce böyle bir niteleme yapılmıyordu. Ayrıca, 1970'lere kadar millî

kalkınmacılıkla elde edilecek modernleşmenin demokratikleşmeye doğrusal etkisi olduğu varsayılıyordu.7

Kültürün üç boyutunun da akılcılaşarak üst değerler sistemini etkileyen gelenek ve dinden kurtulması, aydınlanmacı yaklaşımın ilkesidir: Bilim; bilişsel ve araçsal akılcılığa kavuşup evrensel bilim olmaya yönelmelidir. Ahlâk; süzülüp akılcılığa uyarlanmalı, evrensel hukuku oluşturmalı, evrensel ahlâka yönelmelidir. Sanat; estetik kavramsal akılcılığa dönüşüp özerk sanata yönelmelidir. Bu yolla, aydınlanmacılıkta, kültürün üç boyutunun birbirinden ayrışması hedefi vardır.

Bu noktada, kültürde süreklilik ile değişim arasındaki en uygun yarar noktasının yakalanması girişiminin bazı araçları olmalıdır. Serbest piyasanın "görünmeyen el"inin arkası boş değildir, ahlâkî bir temel oluşturulmuştur.8 Zaman kesitine göre ihtiyaç ve düşünce farklılık gösterecek, bu araçlar gelişecektir. Diğer yandan, özel, kamusal ve kamu alanlarında sosyal davranışlara dönüşerek işlev kazanacak, uzun vadede bütünleşme veya dağılma konusu olabilecektir. Aydınlanma düşüncesinin kültür anlayışı açısından bakılınca, "Modernlik, geleneğin normalleştirici işlevlerine başkaldırıdır; norm koyma amaçlı olan herşeye başkaldırma tecrübesi ile yaşar. Başkaldırı, ahlâkın veya faydanın koyduğu standartları yansızlaştırmanın yollarından biridir".9

Programlama, bir araç olarak Aydınlanma düşüncesinin bir buluşudur. Plânlama 1914-1918 yılları arasında ordular tarafından geliştirilmeye başlanmış bir kavramdır. Merkezî Plânlama 1920'lerde SSCB'de sivil işlerde kullanılmak üzere ülke düzeyi için geliştirilmiştir. Demokratik Plânlama ise, 1929 Dünya İktisadî Buhranı'nı izleyerek piyasa ekonomileri için Keynesyen teoriye göre gelişme göstermiştir. Mustafa Kemal yeni Türkiye Cumhuriyeti'ni kurarken tasarımını böyle araçlarla desteklemek

ihtiyacı içinde idi. Ancak, bu yöntemler gelişmemiş olduğu için 1930'larda kısmî bazı plânlar yapılabilinceye kadar beklenmek zorunda kalmıştır.

Pozitivizm: Bilginin dinden kurtarılarak sadece müspet ilimlerle elde edilebileceğine inanan akım Auguste Comte'un 1852'de yayımlanan "Catechisme Positiviste" adlı eseri, eleştirel düşüncenin ortaya çıkışıyla, dinî inançlar üstüne kurulmuş toplum kademelerinin yıkıldığını; toplumların bilimle yeniden düzenlenmesini öneriyordu. Müspet ilmin inanç haline getirilmesini savunmuştur. İnsanın tapacağı değerler olarak "aile, yurt, insanlık; ilke olarak aşk, temel olarak düzen, amaç olarak gelişim"i önermiştir. 19. yüzyılın ortalarında August Comte'un öğrencileri tarafından geliştirilmiş bir öğreti haline getirilmiş, bazı yerlerde din muamelesi görmüştür. Bir bilimler felsefesine dayalı siyaset aracıdır. Topluma yönelik belli bir siyasetten, kendi bir din konumunda inanç gerektiriyordu.

Bu görüşü hayata geçirmek için, toplumda üretici kesimin dışında bilgin, filozof ve sanatçılardan en manevî düşünceye dayalı bir sınıf yaratılarak, uygulamayı bunlar yapmalıdır. Bu sınıf "pozitif din"e, insanlığa tapmalı ve "başkası için yaşamalı"dır.

Pozitivizmi çeşitli gruplar çeşitli yorumlarla uygulamaya geçirmek istemişlerdir. O sırada, Paris'te bulunan ve "Yeni Osmanlılar" olarak tanınan grup da böyle bir denemeye girenler arasındadır.

Yeni Osmanlılar: (Genç Osmanlılar/Jön Türkler) Paris'te konuşlanmış, Osmanlı Devleti'nin kurtarılmasına çalışan Türkler, yeni Osmanlılar Cemiyeti'ni 1865'te kurmuşlardır. Dernek, daha sonra İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne dönüşmüştür. Osmanlı aydınlarının bir kısmı, başta Cemiyet başkanı Ahmet Rıza (1798-1857) olmak üzere, ülkenin reformuna çerçeve olarak Auguste Comte'un pozitivizminin tanımladığı "laik tarih görüşü"nü10 kabul etmişlerdir.11 Pozitivizm ve laiklik, Batı'nın bilim ve

siyaset kavramlarının ürünleridir. Batılı olmayan Müslüman çevrelerde değişik anlamlar kazanmışlardır. Pozitivism, Batı modernleşmesini (bir topluma ait belli) bir din veya kültürden ayırmaya yaradığı ve bütün top-

lumlara uyarlanabilir akılcı bir düşünme ve eylem modu olarak algılandığı sürece (evrensel) bir model olabilir. Bu düşünce sistemi (ilerici) elitlerin modernleştirme çabalarını meşru kılmaya hizmet etmiştir.12

Ziya Gökalp (1876-1924): Asrın başında Türkiye'nin geleceği ile ilgili olarak kamuoyunda artan tartışmaları bilimsel açıdan yönlendirmeye çalışmış ve Türk hükûmetine danışmanlık yapmış Türk sosyoloğudur.

Milletleşmeyi toplum yapısında bir yenileşme, gelişme aşaması olarak görmüştür. Bunun için Batılılaşmakla birlikte yürümesine bir engel olmadığını savunmuştur. Milliyetçilik, halkçılıkla aynı anlamdadır. Millî kültürün kaynağı halktır. Değerleri buradan almalıdır; bu ana gövdeye Batı'nın bilgisi aşılanmalıdır. Pozitivist bir sosyal ve siyasal kuram sahibidir. Kültür ile medeniyeti ayırmıştır. Kültür duygulardan medeniyet ise bilgilerden oluşur.13 Türkçülüğün ögeleri olan millet, hars (kültür), medeniyet, millî mefkûre (ülkü/ideal) kavramlarını Durkheim yöntemiyle ilmî bir esasa bağlamıştır.14

Yeni Türkiye Gazetesi'nde yayımladığı "Yeni Türkiye'nin Hedefleri", adlı makaleleri ve Türkçülüğün Esasları ile Ziya Gökalp, modernleşmeyi güdüleyici bir ivme arayışı içinde bulunan yeni Türkiye Cumhuriyeti gibi ülkeler için önemli bir katkı sunmuştur.

Henri Bergson (1859-1941): Bilgileri ve varlığın bütününü kucaklayan, insanlık deneyiminin başlangıcını sezgi yoluyla kavranması üzerine kurulu, pozitivizmin kısıtlı imkânlarına karşı sezgici/ruhçu felsefesiyle ünlendi. Sezgici ve çağrışımcı çözümlemelerle insanın zekası genişler, gerçeklik şuur sıçramalarıyla büyür, maddi genişleme fertlere bölünebilir, maneviyata ve düşünceye dayanan mistik bir hayata açılır. Zekanın aklın koyduğu

kalıplardan kurtulması, insanın ve toplumun, geleceğini zaman içinde özgürce kurmasına kapı açar.

Gelenek geniş bir alan, siyaset ise sınırlıdır. Bunun için siyaset herşeyi kapsayan genel bir plân ile yürütülemez. Siyaset, “kalp gözü” siyaseti ile, insanların neyi kabullenebileceklerini anlamakla yapılabilir.

Maneviyatçı bir medeniyetin mensupları olan Türk aydınlarını Bergson çok etkilemiştir. Özellikle, tasavvuf geleneğini taşıyan kesimde Batı’yla bağlantının bir noktasını Bergson oluşturmuştur. İlerki yıllarda, Türk pozitivistlerinin muhaliflerinin bir kısmı, Bergson’a yakın görüşlerle ortaya çıkmışlardır.

Doğu Kültürleri Karşıtı Fikir Akımları: Batılı ülkeler kendi çıkarlarını genişletmek için Sosyal Darwincilikten beslenen “Avrupa merkezci” felsefeler geliştirmişlerdi. Şarkiyatçılık/Oryantalizm, Doğu’nun kendi kendini idare edemeyeceğine, tarihî doğrusal ilerlemenin Avrupa’nın idaresinin er geç buralara ulaşmasını gerektireceği inancını yeşertmişti. Avrupa-Merkezli yaklaşımın temel iddiası sadece Batı’nın akılcı ve modernliğe yatkın olduğuna dayanıyordu. Aksine, Üçüncü Dünya maneviyatçı, geleneksel ve durgundu.15

Modernleşme, Modernlik, Moderncilik: Muasırlaşma, yenileşme. Bu zor algılanan olguyu, değil Atatürk gibi gününde tasarıma bağlayanlar, çok sonra yorumlayanlar bile fil’i keşfetmekteki gibi güçlükleri yaşamaktadırlar. Bugün modernlik nasıl tanımlanıyor, diye bakılacak olur ise:

Giddens’e16 göre yenileşme, Avrupa’da 17. yüzyıldan başlayarak ortaya çıkan, sonraki etkileri itibarıyla az veya çok dünya çapında yaygınlaşan yaşayış biçimlerini veya örgütlenmelerini gösterir.

Greenfeld17 “millet”i modernliğin kurucu unsuru olarak tanımlar. Taylor18 modernliğe bakışını “kültürel” ve “kültürel dışı” olarak birbirini

dışlamayan, ikili yapıda bir kavrama oturtmaktadır. Modernleşme; yeni bir dünya, toplum ve doğa anlayışıyla oluşacak yeni bir kültürün yükselişi olarak algılandığında kültürel bir niteliğe sahiptir. Modernleşme, kendisiyle ilişkili kılınan herşeyi akılcılığın süzgecinden geçmiş akılla düzenlediği zaman kültür dışıdır. Her iki durumda da modernleşme, sekülerleşme (dünyevileşme) sürecine dayanır.

Habermas19 "ekonominin ve idarenin akılcılığı çerçevesinde gelişen modern toplum ile böyle bir toplumda ahlâkî temellerin tahribine yol açan modernci kültür bir gerilim içindedir. Dünyevileşmiş bir toplum için iyi olanlar, diğer bir deyişle kapitalist modernleşme, kutsalları dışlayıcı-kültür yıkıcı tavır alışlar doğuracağı için kültür açısından felaket olabilirler", demektedir.

Çiğdem20 "modernliğin Avrupa-merkezli algılanışı, diğeri'nin kendine özgü bir biçimde de olsa modernleşmesine izin vermeyen, dolayısıyla moderniteyi kendi dışında oluşmuş imkânları kullanmaktan mahrum bırakan bir kavrayışa yol açmaktadır" diyerek Batı dışındaki çabaları yorumlamaktadır.

Modernleşmede "Olgu" mu? "Kurgu" mu? Modernleşmede "olgu mu?", "kurgu mu?" sorunsalı Osmanlı Devleti döneminde Türkiye Cumhuriyeti'ne nispetle daha yoğun tartışılmıştır, denilebilir (MEB, Tanzimat). Türkiye'de ise modernleştirici kararın tartışılmasından ziyade, uygulamaya konulmuş kararın kurgu boyutunun sertliği ve yansıma boyutu üzerinde konuşma fazla olmaktadır. Bu durum, kapalı bir üst merkezin, geleneksel Türk merkez-çeper dengesini kaale almadan karar almasıyla ilgili görünmektedir. Tepkiler de, karşı tepkiler de, Osmanlı Tanzimat Dönemi'nde toplumdan kopmuş bir kesim aydının Türkiye Cumhuriyeti'nde tek güç olarak iktidarı elde tutmalarına dayalıdır. Geleneksel yollar, merkeze ulaşma imkânı kalmamış, modern yolları ise

açtırmamış bir toplum sızlanmaya başlamıştır. Kalkınmada geç kalınmasının zaman sınırlılığı sebebiyle pozitivist düşüncenin sınırları konusunda tartışmanın zaman kaybettireceği düşünülmüş, Osmanlı'nın eksik kaldığı, teknolojinin kazanılmasının bilim yoluyla olacağı üzerinde yoğunlaştırılmış olabilir. Bu yüzden, Avrupa'da positivizmin aşılmasından çok sonra bile Türk yönetimi evrensel doğru olarak bu yöntemin gerekçelerine sarılmaya devam etmiştir. Türkiye Cumhuriyeti yönetiminde bilimin, "olgu"ların seçimi ve "kurgu"ların yapılmasını ne derecede etkilediği ayrı bir inceleme konusu. Ancak, yekpare bir tasarım ortaya çıkarılabileceği ve Türk toplumunun buna uydurulabileceği kanısı kesindi.

Modernleşme projesi hem olgu, hem kurgu yönü olan bir konudur. Dayanmayı (seçtikleri) olgular, toplumun nasıl örgütlenebileceği (ve örgütlenmesi gerektiği) hakkında hemfikir olan önderlerin elindeki muazzam kültürel ve siyasal güçte yatar. Bu güç, bilim yuvalarından kentin sokaklarına kadar maddî ve toplumsal dünyayı öğrenmek, ardından egemenliği altına alıp denetlemek demektir. Örneğin; Keren'in incelemesine göre,21 İsrail yönetimi… "modern iktidarın bu ikili yönünü, yani bilgi ve egemenliği yakalamıştır. Modernleşmenin kurgu yönü bu iktidarın sınırsız olduğu efsanesidir. (Modernleştirmecilere göre) toplum, insanoğlunun iyiliği için öğrenilecek ve yeniden şekil verilebilecek insan yapısı bir şeydir. Fizikî ve toplumsal alanı sarıp sarmalar. Gözlemciler olgu ve kurgunun buluştuğu, modernleşme projesi ile bu projenin sınırları dışında kalanların kesişip birbirlerini dönüştürdükleri alanları belirlemekte çoğu zaman yetersiz kalmışlardır. Hiçbir yerde bu belirleme güçlüğü, kudreti ve genellikle karizmatik önderlerin, modernleşme projesi ile hararetli bir milliyetçiliği kendi kişisel iktidar programlarıyla kaynaştırdıkları Orta Doğu kadar geçerli değildir. İran'ın Şah Rıza'sı (1925-1941), Mısır'ın Cemal Abdülnasır'ı (1952-1967), İsrail'in David Ben-

Gurion’u (1948-1961) modernleşmeyi sadece kaçınılamayacak bir son olarak değil, ulusu yeniden ayağa kaldırmanın bir aracı olarak sunmuşlardır…. Ulus düşüncesine kutsallık kazandırmak için kişisel karizmalarını kullanarak muhalif sesleri boğmayı ya da yıkıcı olarak damgalamayı başardılar. Modernleşmeyi protesto etmek, denemek, engellemek ülkeye ihanet olarak görülmeye başlandı. Halkların içinde bulundukları durumla (olgu ile) büyük önderlerin onlar için öngördükleri (kurgu) arasındaki mesafe, bu örnekleriyle modernleşme projesine ütopyacı bir nitelik kazandırmıştı…. Osmanlı İmparatorluğu’nun kalıntısı üzerinde bir ulus inşa etmek geleceğe dönük ütopyacı bir hayali gerektirmekteydi. Atatürk olağan siyasetin ötesine geçen konularla ilgilendi”.22 Atatürk’ün ilk ve en geniş yorumu hayata geçirişiyle, özel bir örnek oluşturduğu burada tekrar vurgulanmalıdır.

Modernleşmenin Yöntemi ve Sonuçlarının Düzeyi: Toplumbilimcilerin gelişmeleri izleyerek kuram oluşturmayı bekleyecek zamanları olacaktır. Toplum bilimlerinin işi olguların ardından tahliller ortaya koymak, bunlara dayalı kuramlar yardımıyla belli bir eylemin muhtemel sonuçlarına yönelik bazı tahminler yapabilmek ve kapsanamayan farklı gelişmeleri izlemektir. Esasen bilim ve teknolojinin statükoya hizmet ettiği yadsınamaz. Teknoloji bazen sonuçları öngörülemeyen açılımlar da çıkarabilmektedir. Ancak, sosyal politikaların belirleyicilerinin her türlü ortamda doğru kararlar almayı başararak, kendi toplumlarının hayat hakkını savunma ve genişletme çabaları her şart altında sürmek zorundadır. Türk özgün yapısını ve geç sanayileşme döneminin karşılaşacağı şartları izah edemeyen bu bilgiler ile bir modernleşme aracı olarak bütüncül bir program tasarlamak durumunda olan Türk siyasetçilerinin, “tam bir modernleşme projesi” ortaya koyamadan uygulama yapmaya devam ettikleri eleştirisi bu sınırlamalar içinde değerlendirilmelidir.

Modernleşme/yenileşme/çağdaşlaşma kavramını sosyal antropolojinin konusu olarak, “kültür değişmesi” anlamıyla irdelemek gerekir. Bir yeniliğin yayılması ve benimsenmesi sürecinde daima iki kültürün karşılaşması ve birinin diğerinden, alabildiğince eksikliğini hissetmesi lazımdır.23 Temasa geçilen kültürden serbestçe alınıp uyarlayarak veya uyarlamayarak özümseme yapmak “Serbest Kültür Değişmesi” sonucunu doğurur.24 Bunun toplumda yaygınlaşması ise “Serbest Kültür Yayılması” olarak nitelendirilebilir. Buna karşılık, kalkınmacılığın temelinde, bir toplumun zayıflıklarını anlaması ve güçlenmek amacıyla güçlü kültürün bazı unsurlarının alınması ve uyarlanarak yaygınlaştırılması mevcuttur. Kalkınma modelleri “Kültür Alıntısı” veya “kültür aktarması” tabanın üzerine kurulur. Aktarılması toplumun ihtiyaç ve hedeflerine yönlendirilmesi uyarlanarak özel sentezlere ulaştırılması suretiyle hızla etkin sonuç elde edilmesi planlamanın ve planlı uygulamanın görevidir. Örneğin, kültür, teknik yardım ve işbirliği programları bu amaca yönelik olarak resmileşmiş araçlar olarak kullanılmaktadırlar. Hakim bir kültürün diğer kültürleri etkilemesi “Kültürleşme” tanımı içine girer. Örneğin, 7-12. yüzyıllar arası İslam Akdeniz, 14-19. yüzyıllar arası Türk-Osmanlı kültürü Avrupa için kültürleyen etkisine sahip bir kültürdü.25 Bundan sonra tüm dünya için Batı dozu giderek artan bir şekilde kültürleyen taraf haline gelmiştir. Günümüzde, ulusal kalkınma plan uygulamasının sosyal ve kültürel boyutları daha da önemli hale gelmektedir. Çünkü seçici kültür alıntıları ve aktarmaları ile maksatlı kültürleme faaliyetinin dengesini kurmak, çok bilinçli toplumsal süzgeç mekanizmalarıyla çalışılmasını gerektirmektedir. Zira aradaki fark sentezlerle dönüşüm ile erime arasındaki farka eşittir.

Modernleşmenin geldiği düzeyi değerlendirirken birçok gösterge geliştirmek mümkündür. Millî bütünleşme, sanayileşme düzeyi ve sanayi

toplumunun oluşma düzeyi gibi. Hepsini kavrayan bir gösterge olarak toplumsal dayanışmanın türünde değişimin irdelenmesi, organik toplum dayanışmasından (birincil, geleneksel, örf-adet yoluyla birbirine yardım ve bütünlük) mekanik toplum dayanışmasına (ikincil, modern, insan ihtiyaçlarına yönelik yardımlaşmanın sistemler ve onların örgütlü kurumları yoluyla yapılmasına) geçmesine bakılabilir. Bunu yaparken, anlamsal-işlevsel bütünleşmenin bir arada yürüyüp yürümediğine özellikle bakılmalıdır.

II. Değişim Aşamaları ve Türk

Toplumu Tasarımları

18. ve 19. yüzyıllarda göreli olarak yavaş ve doğal bir seyir izlemek suretiyle teknolojik ekonomik, toplumsal, siyasal ve kültürel bir dönüşüm yaşayan Batı Avrupa, 20. yüzyıl geldiğinde tüm dünya için hem bir tehdit, hem de örnek ve hedef oluşturuyordu. Batı dönüşümünün temelinde, dönüştürücü öge olarak teknoloji sahipliği, güç olarak sermaye birikimi bulunuyordu.

Model olarak benimsenen Batı Avrupa'da millî devlet, mekanik devrimin uyardığı sanayileşmenin ihtiyacı olan ulusal boyutta pazar sınırlarına genişlemenin bir icabı olarak ortaya çıktı. Batılı millî devletlerin temelini, özel mülkiyet haklarının korunması hukukuna dayalı ekonomi oluşturur. Mülkünü arttırmak için kâr amaçlı hür teşebbüs esastır. Bu süreçte, yerel yönetimlerin veya şehir devletlerin bazı yetkilerinin millî devlete aktarılması, merkezileşme; devredilen yetkilerin kullanımının denetlenmesi için aşama aşama genişletilen temsil düzeni, demokratikleşme; ticaretin önündeki idarî engellerin azaltılması için serbestiyetçilik, liberalleşme; ticaretin ve yönetimin önündeki manevî ve ahlâkî engellerin kaldırılmasını destekleyen dünyevîleşme/sekülerleşme, laikleşme; yine buna destek, bilimin her şeyi izah edeceği ve

çözümleyeceğine olan inancı temsil eden müsbetiye mesleği, pozitivizm felsefesi; yayılmacılığın (ve sömürgeleştirmenin) dünya çapında ticarî ve idarî düzene kavuşturulması, kapitalizm; kültürel yayılmacılıkla desteklenen Batılılaştırma akımları, şarkiyatçılık/oriyantalizm, misyonerlik uygulamaları yaşanmıştır. Batı ülkelerinde, yerel kültürlerin bağdaşarak millî üst kültürleri ve kimlikleri oluşturmaları bu ortamda meydana gelmiştir.

Gelişmemiş dünya ise, 20. yüzyılın başında kendini iki büyük güçlük karşısında buldu: 1) idareyi ele alacak uygun millî devlet düzenlerini oluşturmak, 2) gelişmiş dünya ile arasında oluşmuş “gelişmişlik açığı”nı teknolojisiz, sermayesiz, sömürgesiz, mevcut değişme vetiresinin yönünü değiştirerek ve çok hızlı bir seyirle aşmak. Bu nedenle, dış tehdit karşısında kendi doğal evrim süreçlerinde devam etme imkânı artık kalmamış azgelişmiş dünyada, millî devletin kurulması iktisadî-toplumsal-siyasal-kültürel gelişmeden önce yer almak ve söz konusu boyutları şekillendirmek olmuştur. Millî devletin kalkınmada öncülük görevi yüklenmesi, tarihin kaçınılmaz seyrinden ortaya çıkmıştır. Bu; dış şartların zorlamalarına kendini bırakmaksızın bir “toplum tasarımı”na sahip olmak anlamına geliyordu.

Kuruluşunu aynı ülküler etrafında birleşmiş insanların tam bağımsızlığı esası üzerine oturtan bir millî devlet fikrini ilk defa uygulamaya koyarak çığır açmış, 1923’te sanayileşmiş bulunan ülkeler dışındaki topluluklara “çağın devleti örneği”ni oluşturmuş olan ülke Türkiye’dir. Sanayileşmiş ulusal ekonomilerin baskı ve yıkımlarından kurtulmak isteyen sanayileşmemiş toplumların da millî devlet biçimini bir yönetim modeli olarak benimsemelerinden sonra, dünya haritası bir millî devletler haritası halini aldı. 1945 yılında dünyada 50 devlet varken, 2000 yılında devlet sayısı 189’a yükseldi.

Türk toplumunun dönüşümünü belli evreler itibarıyla değerlendirmek daha açıklayıcı olabilir. Parçalı yürümüş bir uygulamadır; içinde halkın bulunduğu ve bulunmadığı dönemleri vardır. 1923-1938 arasını Çağa Cevap Yeni Türk Toplumu tasarımı dönemi, 1939-1945 bu tasarımın yeni yorumu dönemi, 1946-1960 arasını Demokratik Türk Toplumu Tasarımı dönemi, 1960-1983 arasını Türk Sanayi Toplumu tasarımı dönemi, 1984-1994 arasını Serbestiyetçi Türk Toplumu Tasarımı dönemi, 1994 sonrasını ise Serbest Ekonomiye Geçişin Düzene Kavuşturulması dönemi olarak bölümlemek mümkündür. Burada üç ana tasarım görülmektedir. "Çağa Cevap Yeni Türk Toplumu Tasarımı", "Demokratik Türk Toplumu Tasarımı" ve "Türk Sanayi Toplumu Tasarımı". Hiçbirisi Atatürk'ün tasarımına alternatif olarak öne çıkmış değildir. Hepsi Atatürk dönemi tasarımın artık hayata geçirilmesi gerekli boyutlarını tamamlamak üzere temel esasları değiştirmeden yeni kurgular yapmış ve büyük güçler kullanarak uygulamaya girmişlerdir.

Bu ayrıntılı dönemleme, aynı zamanda Türk toplumunun evriminde belli dönüm noktalarına tekabül etmektedir. Bu dönüm noktalarından bazıları ilerleme, bazıları duraklama, bazıları sıçrama, en sonuncusu ise gerileme niteliğindedir.

Çağa Cevap Yeni Türk Toplumu

Tasarımı

Türkiye Cumhuriyeti Osmanlı evrimden sürmüş bir filiz, çağa cevap veren özgün bir modeldir. Toplum tasarımının ülkenin ali menfaatleri ve jeopolitiği çerçevesinde "idarî", "siyasî", "toplumsal", "kültürel", "iktisadî", ve "fizikî", yeniden yapılanma boyutları olması gerekecektir. "Çağa Cevap Yeni Türk Toplumu Tasarımı", Osmanlı Devleti döneminde geliştirilen çözümlerle Kurtuluş Savaşı döneminin çözümlerinin bir bileşimidir.

Çağcıl ülkelerin farkının parçacıl olarak gözlemlenebildiği, sistem düşüncesi ve bilgilerinin yeterli düzeyde olmadığı bir çağda, çok-yönlü çağdaşlaşma denemesini ilk defa yapacak toplumdur Türk toplumu. Batı tarzı millî devlet modelinin önerdiği şekilde bir iktisadî güce dayalı tehdit gücü, dolayısıyla hammadde kaynaklarına erişim gücü, yeni demokrasi geleneği ve kurumları, millî normlar dizisi, teknoloji üretimi ve araştırma geleneği gibi niteliklere sahip olmayan 20. yüzyılın yeni millî devleti gerçek temellerini tespit etmekte zorlandı. Atatürk, "Türkiye Cumhuriyeti'nin temeli kültürdür", derken, hem asrın başında, hem sonunda Türkiye için hayatî konuma sahip olacak bir boyutu vurguluyordu.

Bu bir sentezci bir medeniyetin muasır medeniyete dönüştürülmesi tasarımıdır. Türkiye, kültürünün tümüyle dönüştürülebileceği düşüncesine sahip bir üst yönetici kadronun, Batı'ya rağmen özel bir muasır medeniyet amacı peşine düştüğü, tarihte eşine rastlanmamış bir tasarımın nesnesi olmuş bir topluma sahiptir.26

Tarihin çok içinde olmuş bir kavmin yeni yöneticileri biliyorlardı ki, çağın güçlü ana vetiresine katılamayan topluluk ve medeniyetler yok olmuşlardı. Yıkılan Osmanlı Devleti'nin uygulamaya koyduğu değişim yetmemişti; doğan Türkiye için daha geniş çaplı bir değişim hayat-memat meselesiydi. Osmanlı Devleti sırasından beri oluşan bir fikri taşıyarak en cesurluk isteyen doruğa yürümeyi göze alan bu yöneticiler, başta Mustafa Kemal, neye güveniyorlardı? Güvenilen iki unsur şöyle ayrıştırılabilir: İlki, tarihte olayların ve medeniyetlerin kesişme hatlarında, halkıyla etkileşimli önemli çözümlemeler ve uygarlık sentezleri çıkarmış bir idare. İkincisi, göçer geleneğin asabiyetini yeni hayat şartlarına taşımayı daima bilmiş, uyum yapma yeteneği fazla insan ve toplum özelliği.

Mustafa Kemal ve kadro, Türkiye’nin inkılaplarını genellikle Garplılaşma/Batılılaşma, çağdaşlaşma, medenîleşme vb. kavramlarla adlandırmamışlardır. Atatürk’te “Muasır Medeniyet” ve “Muasır Medeniyeti Aşma” kavramı görülür. Ancak yöntem, muasır medeniyetin temsilcileri olan Batılı ülkelerin başarılı örneklerinin Türkiye’de iktibas edilmesidir. O zamana kadar, Batı ülkelerinin, emperyalizm veya pazar açma zihniyetiyle bağlantılı olarak ihraç ettikleri ticaret, iktisat, Hıristiyan misyonerliği ve hukuk programları vardı. 1920’lerde, bugün de olduğu gibi, Türkiye’nin aradığı anlamda bir, müspet medenîleşme projesi bulunmuyordu. Türkiye kendi oluşturduğu bir sentezi kendi üzerinde akıl yoluyla uygulamayı deniyordu.

Bağımsız kalarak çağdaş sistemini ve kimliğini kurmanın öncü arayışlarının pek çoğu Türkiye’dedir. İlerici değişim ile muhafazakâr değişim Türkiye’nin en canlı tartışmanın konusu olagelmiştir. İkinci Dünya Savaşı sırası ve sonrasında, başarılı uygulamaların her ülkeye aktarılmasını destekleyen tez dünyada da yaygınlık kazanmıştır.

Türkiye, kültürünün tümüyle dönüştürülebileceği düşüncesine sahip bir üst yönetici kadronun, Batı’ya rağmen özel bir muasır medeniyet amacı peşine düştüğü, tarihte eşine rastlanmamış bir tasarımın nesnesi olmuş bir topluma sahiptir.

Yeni Türk Toplumu fikri, İttihat ve Terakki aracılığıyla Yeni Osmanlılar akımından Türkiye Cumhuriyeti’ne geçmiştir: Positivizm ve laikliğe dayanır. Eğitim yoluyla kazandırılacak bilimsel düşüncenin toplumda yayılması sonucunda toplumsal ilerlemenin sağlanabileceğine inanır. Tasarımın Cumhuriyet dönemindeki geliştirilişi Osmanlı dönemindekileri çok aşmış bir özgörev taşımaktadır.

Tasarım: Millet hakimiyetine dayalı Cumhuriyet şekliyle kurulmuş devlet toplumun öncüsüdür. Yurttaşlık bilinciyle ortak ülküler etrafında

toplanarak uluslaşacak ve devletine bağlanacak toplumun, yeni kurulacak sosyal, iktisadî, siyasal ve kültürel alanlarda faaliyete geçip genişleyerek varolması ve tüm nüfusu kapsaması için devlet modern alanları bütünleştirici ve benzeştirici bilimci siyaset tarzıyla buraları koruma altına alır.

Bu genel çerçeve içinde bazı yerlerde çok ayrıntıya inildiği halde bazı yerler tanımlanmadan kalmış olabilmektedir. Onun için sıkı dokunmuş bir projeden sözedilememektedir. Aşağıda daha geniş açıklanan tasarım, uygulanma dönemi tarihi içinde devletin resmî ideolojisi haline gelmiştir.27

Laik Ulus Devlet: Türk Devrimini tasarlayan Mustafa Kemal ve arkadaşları model olarak liberal Batı sistemini kullandılar. Değişim unsurları olarak görülen devletin kuruluş biçimi, din-devlet ilişkisi, devlet-ordu ilişkisi, devlet-siyaset ilişkisi ve üretim düzeni, Batı ülkelerindeki gibi birer toplumsal gelişme sürecinin sonucunda ortaya çıkmadığı için, bu ülkelerin uygulamalarından seçkiler yapmak suretiyle karma bir model ve bunun üzerine ilave devrimler tasarlanması yaklaşımına sahiptir. Güçlü bir merkezî değişim uyarıcılığı örneği göste-

ren Fransız Jakobenizmini Türk tasarımcıları örnek olarak almışlardır.

Türk Vatandaşlığı ve Kimliği: Bir “millî devlet” düzenine geçildiğine göre önce muasır anlamda milletleşmeyi sağlamak gerekiyordu. Bunun için, eskiden bugüne taşınan insan özellikleri yanında ortak özellikler, ilkeler ve ülküler kazanılmalıydı. “Çağın Türk İnsanı”nın geçmişten geleceğe örneği, Atatürk’ün iki temel ilkesi “tam bağımsızlık” ve “hakimiyet kayıtsız şartsız milletindir” fikirleri etrafında tanımlanmıştır. Eşitlik ilkesi ile “vatandaş”lık fikri oluşturulmuştur. Hür bakış açısı, çağcıl toplumsal davranışlar, ortak kalkınma hedefine doğru birlikte çalışma özellikleriyle tasavvur edilmiştir bu insan… Tarihiyle, kültür değerleri ve ürünleriyle, halkıyla, yeniden keşfedilecektir. Unutulmuş bu üstün nitelikleriyle birlikte çağın ileri

vasıflarını bağdaştıran “yeni bir kimlik”le dünyaya katılınacaktır. Büyük görev eğitimden beklenmiştir. Bu tasarımda, vatandaş kimliği ile üst kimliğin birbirini içeren bir bütün olduğu görülüyor. İkisinin birden “yurttaş”ı oluşturduğu düşünülmektedir.

Üst kimlik “yeni millî”liği temsil edecektir; çünkü o güne kadar millî kültürle varlıklarını devam ettirmek ve çeşitli hayat alanlarına güçleri kadar katkı veya etkide bulunmak için kullanılmıştı. Bugün ise, millî kültür devlet kurmanın sebebi ve aracı haline geliyordu. Öyleyse, bu amaca göre donanım kazanmalıydı. Üst kimlik, insanın kişiliğinin ortak hedefli, ilkeli, siyasal, ekonomik, örgütlenmiş, çağcıl ve “millî devlet sahibi olma” gereği ile ilgili bölümü oluşturuyordu. Bunun yanında, kişi, yerel kültür zenginliklerinden ve bireysel kişilik özelliklerinden hepsini birden taşıyabilirdi. Birarada yaşama geleneği olan bir toplum için bu program çağcıl dünyaya katılmada yeni bir araç sağlayacaktı. Bu yaklaşım, halkçılık ilkesiyle yerellikleri de kavrayan bir “üst kimlik”tir.

Millî devletlerin modernleşme tarihindeki kültürel rolü, bünyelerindeki çeşitli unsurları “benzeştirmek” olmuştur. Bunu aşırıya götürüp “eritmek” şeklinde uygulayan devletler de vardır. Bugünün yeni kavramı, toplulukların kendilerinin çıkarlarını görerek üst kimliklerde “bütünleşmek” için gayret göstermeleridir. Türkiye’deki tasarıma ve uygulamaya bakılacak olursa, üst kimliği benzeştirerek birlik sağlama amacı vardır. Dinsel, ırksal, alt kimliklerin bu programa dahil olmadığı “halkçılık” ilkesiyle belli edilmiştir (Halkçılığın buradan laiklik ilkesine bağı olduğuna dikkat çekilmelidir). Üst kimliği kimler öğrenecektir? Herkes; Türkiye Cumhuriyeti’ni oluşturan nüfusun her ferdi, “yeni bir üst millîlik” edinecek ve kimliğinin bu kısmını ilk defa öğrenecektir.

Millî devlet sisteminin kurgulanması 1920’ler boyunca devam ederken, din ve halkın yeri muğlak da kalsa, vatandaşlık esası yaşayış biçimine

yönelik devrimler kamu ve kamusal alanları biçimsel olarak epeyce değiştirme gücüne sahiplerdi. Medeni Kanun özel alanı değişime tabii tutuyordu. İktisadi alan batı kanunlarıyla düzenleniyordu. 1930'lu yıllar Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi'nin parladığı, Üniversite reformunun yapıldığı, Türk Tarih Cemiyeti ve Türk Dil Cemiyeti'nin kurulduğu yıllardır. Bir milli devletin ve hızla milllileşmekte olan bir toplumun bilgisinin "bilimsel" yalanla üretilmesi devrimin bu düzenlemelerin amacı olarak anlaşılmalıdır. Milli Devletin çağında, Türkiye Cumhuriyeti'nin tarihte şemsiye görevi görmüş Türk kültürünün kavrayıcı niteliği etrafında kurulmasının öngörülmesinden tabii ne olabilirdi?

Müslümanlık ve Laiklik: Bu dönemde tüm Orta Doğu, Kafkaslar ve Balkanlar'dan Türkiye'ye kaçmış çeşitli ırklardan nüfus, bir Müslüman toplum hayatı ve Müslümanları emniyetten mahrum bırakmayacak bir devlet arayışı ile gelmişti. Milletlere ve dinlere göre ayrışmaya zorlanmış Orta Doğu coğrafyasında, Türkiye'den ayrılan nüfus da bağlı bulundukları dine göre göç etmişti.

Örneğin, göç etmek isteyen Ermenilerin hepsi yeni kurulan Ermenistan'a gitmediler; genellikle Katolik olanlar Fransa'ya ve Lübnan'a, Protestan olanlar Amerika'ya, Gregoryen olanlar Ermenistan'a gittiler. Yine Türkiye'den Yunanistan'a göç eden Ortodoksların birçoğu Yunan soyundan değil, Türkçe konuşan Türk soylulardı. Dolayısıyla, yeni millî devletlerin oluşumunda soy kadar din de etkili oluyordu. Türkiye'de toplayan Müslüman nüfusun ortak eğilimlerini, dini kamu alanından/devlet işlerinden uzak tutmak şartıyla, toplumsal ve kültürel alanda bütünleştirici bir basamak kabul etmek ve milletleşme aşamasına daha hızlı geçmek tasarlanabilirdi. Şartlar bu iken, böyle bir geçişe toplumca kabul edilebilir açık gerekçe gösterilmiş olmalı idi.

Sosyo-kültürel, sosyo-politik bütün alanlara toptan bir laiklik akımı salınmasının arkasında iki tür fikir olabilir. Birincisi, Şarkiyatçılığın İslâm'ı olumsuzlayan söylemi, ki Osmanlı'nın geri kalmasını dine bağlayarak ilerlemede din etkisinden tümden kurtulmak umulmuş olabilir. İkincisi, A. Comte'un positivizminin laik tarih görüşünün bütüncül bir uygulanması ile muasırlaşmada daha hızlı sonuç alınabileceği hesabedilmiş olabilir. İkisi birbirini tam dışlamadığı için ikisi birlikte de kabul edilmiş olabilir.

Diğer Müslüman ülkelerde olduğu gibi Türkiye'de de, laiklik, demokrasiden ziyade Batılılaşmanın öncelikli bir gerekliliği olarak kabul edilmiştir.28 Doğal değişim süreci tam Batılılaşma yönünde olmadığı için laiklik toplum mühendisliğinin bir unsuru olarak görülmüştür. Topluluk mühendisliği ve birey mühendisliği kısmına ise girilmemiştir. Bundan en çok memnun olan mezhepler olmuştur. Halkçılık ilkesi içinde hem topluluk, hem birey hakları korunmuş sayılabilir.

Türk laikliği, 1924'te sultanlığın ve halifeliğin ilga edilmesi, dinî eğitimin, Evkaf Nazırlığı'nın, şeriat mahkemelerinin ve dini unvanların kaldırılması, 1926'da İsviçre Medenî Kanunu'nun iktibası ve 1937'de bir Anayasa değişikliğiyle Türkiye Cumhuriyeti'nin laik bir devlet olduğunun ilânı gibi, yasama ve yürütme seviyelerinde kökten kurumsal değişiklikler ortaya koymuştur. Diğer yandan, "millet" kelimesinin tanımı din ögesini de taşıdığı için, yerine din çağrışımı yapmayacak vurguyla "ulus" kelimesi ikame edilmeye çalışılmıştır.

Fransız "leicite"si, kilise ve devletin tam ayrılmasıdır. Türkiye'de din işleri devlet tarafından yönetilmektedir. Fransız ve Türk laikliği arasındaki benzerlik kamu alanından dinin çekilmesi konusundadır.

Cumhuriyetin kuruluşundan 1926'ya kadar sentez yanlısı Ziya Gökalp'in modernleşmeciliği geçerli idi.29 Kendisinin hayattan ayrılması toplumsal değişim uygulamasının sertleşmesinde etkili oldu. 1926-1946

arasında katı, 1950'lerden 1997'ye uzanan dönemde şiddeti gittikçe yumuşayan çekişmeler yaşanmıştır. Dinî değerlerin de kamusal alanda meşrulaşması bir toplumsal mesele olarak devam etmiştir. 1960, 1971 ve 1980 askerî darbeleri bu süreci kesintiye uğratmıştır. Fakat her seferinde demokrasiye yeniden dönüşle, aynı siyasî partiler aynı örgüt ve liderlerle, değişik isimler altında tekrar kurulmuşlardır.

Türk laikliği, kamusal alana belli programlarla muasır hayat tarzını zorlayan, kendi ahlâkını ikame eden, yol gösterici, eğitici, yönlendirilmeci, "didaktik"30 bir laiklik halini almıştır. Türkiye'de modernleştirmeci bir ideoloji olarak laiklik, kamusal hayatın denetime alınması sonucunu doğurmuştur ve tektipleştirme eğilimi yüksek olmuştur.

Sınıfsızlık İdeolojisi: Eğer, toplumsal farklılaşma, mülkiyet sahipliği, parasal sermaye ve ekonomideki etkinliğine dayalı dünya görüşü ve ahlâkî değerler oluşturma açısından açıklayan "sosyal sınıf" kavramıyla yorumlanacak olursa, Osmanlı Devleti'nde ve Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşunda ülkede sınıflar yoktu. Sınıfsız toplum ideolojisi, Yeni Türk Toplumu Tasarımı'nın bir özel boyutu olarak benimsendi. "İmtiyazsız, sınıfsız kaynaşmış bir kitleyiz", uranıyla eşitliğe dayalı bir muasır millet oluşturmak hedef alındı.

Faaliyet zümreleri vardır. Bunlar birbirlerini tamamlayacak şekilde aynı amaca hizmet ederler. Eğer, Batı modeline sadık kalınsa idi böyle bir ilkenin mümkün olamaması gerekirdi. Ayrıca, Birinci Türkiye İktisat Kongresi'nde kabul edilen meslek tabakalarından tüccarlar ve sanayiciler arasından sermayedarlar çıkarılacağı kabulü de vardır. Bu ilkenin anlamı, üst değerler sistemi ayrışmamış ve Türk toplumunun geleneksel sosyal adaletçilik vasfını kaybetmemiş tabakalardan oluşması, olmalı. Türk toplumunun muasır hayat programı açısından yorumlanmış hali, olarak da görülebilir.

Toplumu geri bıraktırıcı unsur olarak din ve tüm etkileri sorumlu görüldü. Dönüştürücü dinamik araç olarak ilerici aydınlar seçildi.

İlerici aydınların simgesel bir rol üstlenerek diğer zümreleri eğitmeleri ve onlara örnek olmaları görevi, bu zümrenin önündeki yolları açtı.

İlerici aydınlar güç mevkilerine yerleştikçe yönetici seçkinlere dönüşmüşler; yerlerini korumak için yeni yorumlar geliştirerek ve güç kullanarak güç mevkilerinin bazen tamamını bazen bir kısmını işgal etmeye devam ettikçe zümreleşmişler; ülke kaynaklarını merkezin denetimi altında toplayarak devlet kararlarıyla kullanabildikleri oranda sınıflaşmaya yönelmişlerdir.

Temel Kurumlarda Laikleştirme: Toplumun temel kurumlarından, din ve hukuk, topluma çerçeve verme; aile, ekonomi ve idare hayatta kalma; siyaset ve eğitim, toplumu geleceğe taşıma işlevlerini görürler. Türk devrimi tam bir sosyo-kültürel mühendislik kurgulanma tasarımıysa, her kurum için neleri öngördüğü, o gün için de, bugünü değerlendirmek bakımından da önemli. Tasarım: laiklik adına din'in devlet işleriyle birlikte toplumdan, ilim yönteminden, düşünce sisteminden de çıkarılarak dünyevileşecek bir toplum öngördü. "Hukuk"un İslâm hukukundan arındırılması, çeşitli ülkelerden Türkiye şartlarına uyarlanan bir kanunlar demeti elde edilmesi, aile, hem toplumun temel birimi, hem de dinin barındığı başlıca kurum olarak, modern bilgi, davranış ve yaşayış tarzı ile donatılmak ve dinin etkisinin ailenin tercihine göre kısıtlamak suretiyle ele alındı. Aile tasarımı kadın-erkek ortak hayat projesi olarak öngörüldü. İdare toplumun güven ve hayatta kalma unsuru olarak, Türk önceliğine göre, önce üst yönetim = devlet eşitliğinde alındı. Cumhuriyet'le "devletin" kuruluş biçimi olarak ileri bir adım alındı; ancak devletin "idare tarzı" (rejimi) belirlenmeyip gelişmelere bırakıldı. Dolayısıyla siyaset, devlet-idare denkleminin bağımlısı tutuldu. Üretim tarzı = ekonomik sistem tercihi

ilke olarak liberal ekonomi yönünde yapılıp, uygulama gelişmelere bırakıldı. Eğitim, amacı kişiyi toplumun öngördüğü toplum ve siyaset (idare yapısı yönetim) ile üretim tarzına hazırlamakken, siyasal ve ekonomik sistem tercihi net olmayınca, hayata hazırlama boyutu zayıf kalan bir görev oldu. Geleneksel kültürel yapı redde uğrayınca, ilerisi açık görülen tek unsur olan Cumhuriyet'in benimsetilmesine ve toplum için öngörülen yeni hayat tarzının biçimsel unsurlarına odaklandı.

Kültürde Laikleştirme: Dinin kamusal alandan dışlanması ve özel hayatta da sınırlandırılmasının bütün kültür unsurlarının değişimine bağlı olduğu kabulü vardır. Başta alfabe ile dil devrimi, musikî, sanat, edebiyat, mimarî, şehircilik gibi kültür araçları; nezaket kuralları, isim ve unvanlar, dinî işlevleri olan tüm kurumların kaldırılması, yeni toplantı usulleri, Batı sanatları vakıfların devlete devredilmesi gibi toplumsal dayanışmaya yardımcı kültür değerleri; devrim ahlâkının kurulması ve bilim ve teknolojide Doğu'nun reddi, Batı'nın tek kaynak olarak kabulünü kapsayan geniş bir yelpazede değişim öngörülmüş ve iniş çıkışlı bir seyir içinde uygulamaları devam ettirilmiştir.

Sanayileşme: "Batı'ya rağmen Batılılaşma" iddiası, bir yandan Batı'nın yapısalcı determinizmini reddederken, Batı'nın ekonomik modelini çok iyi kopyalama iddiasını taşıyordu. Anti-emperyalist mücadelenin başarısını sanayileşmenin derecesi ile ölçen bir kalkınmacılık başladı. Fennini/teknolojisini Batı'dan alan, temel mallarda kendi kendine yetebilen, ama onunla boy ölçüşerek karşılaştırmalı üstünlükler geliştiren bir sanayi. Kemalizmin "milliyetçilik" ve "devletçilik" ilkeleri millî kalkınmacılığa yönelik toplumsal nitelikleri tanımlar.

Daha Cumhuriyet ilân edilmeden, 17 Şubat-8 Mart 1923 tarihlerinde İzmir'de Türkiye'nin her yerinden katılan meslek birlikleri temsilcileriyle toplanan I. Türkiye İktisat Kongresi liberal düzende kalkınma kararı aldı.

Kongre’nin uluslararası mesajları vardı: Örneğin, yeni Türk Devleti’nin iktisadî politikalarının ne olacağı hakkındaki belirsizliği kaldırarak rahatsız olan ve rahatsız etme yollarını arayan yabancı sermayeye mesaj vermek; Bolşevik İhtilâli’nden sonra yayılan sosyalist veya komünist politikalar bekleyenlere cevap vermek, gibi. Ama asıl sebep, Mustafa Kemal’in “Büyük Zafer”den sonra, büyük bir ceht gerektirecek “İktisadî Zafer” yolunu arayışıydı.31

Cumhuriyetle birlikte hızlanan ulaştırma programı, toplumda iletişim ve etkileşimi artırma ve dünya ile bütünleşmeye yardımcı oldu. 1930’larda hazırlanan iki Sanayi Plânı ve iki Meslek Eğitimi Plânı, program niteliğinde olmakla birlikte, ulaştırma programıyla birleşince vatanın millî coğrafya haline getirilmesinin mekan boyutunu oluşturdu. Kısa sürede, çok kıt ve sadece öz kaynaklarla başarılı bir uygulama çıkarıldı. Bu devir Türkiye’nin kalkınmasının en hızlı olduğu yıllar oldu. Yüzde 12 civarında kalkınma hızları yakalandı.

Muasırlaşmanın simgesi olan yeni tekniklerle üretim ve tarımda makineleşme iktisadî önceliklerin başına alınmıştır. Ancak, Atatürk bu dönemin iktisadî başarısına yeterli bulunmuyordu. “İktisadî Zafer” bekliyordu.

1923-1938 İlk Dönem Çağa Cevap Yeni Türk Toplumu Tasarımının Uygulamaları: Tasarım, kendi bakış açısını, doğrularını ve hedeflerini belirleyebilmiş ve hedefe yürüyecek güçleri toplamayı başarmıştır. Çağdaş görünüşlü ve davranışlı bir kamusal alan oluşturulması, bu normlara uyanların bu alana kabul edilmesi Cumhuriyetin hedeflediği medenî sosyal ve sosyo-kültürel düzeyi simgeledi. Yeni toplum tasarımı ağırlıkla toplumsal boyut üzerinde uygulanmış, kültürel boyut üzerinde etkili olma amacı taşıyan önemli hamleler yapılmıştır.32 Türkiye topraklarının tekrar vatan haline getirilmesi için yapılan fiziki tasarım dahiyane, uygulanışı

günün imkânları hatırlandığında hayret vericidir. Fiziki yapılanmayı destekleyecek iktisadî yapılanma boyutu çeşitli denemelerden geçerek, 1930'lu yılların şart ve imkânlarıyla oldukça iyi bir çözüm ve hız kazanmıştır. Buna karşılık, çok partili hayata geçiş için yapılan iki deneme, halkın ilgisinin yüksekliği nedeniyle kısa sürede durdurulmuştur.

Cumhuriyetle birlikte, sistemdeki olumlu dönüştürücülerden bir kısmı yer ve unvan değiştirmiş, bir kısmı kaybolmuş, kalanları ise kuvvetli olumlu etki gösterme gücüne kavuşmuşlardı. Örneğin; artık hanedan yoktu; aydınlar azalmış ve etkisizleşmişti. İdare çarkı Osmanlı Devleti'nden hemen bütün unsurlarıyla devralınırken yeni yetkilerle çok etkili konuma gelmişti. Kapalı piyasa ortamında ticaret giderek sınırlanıyor, ekonomi dışa bağımlılıktan devlete bağımlılığa dönüşüyordu. "Hürriyet" fikrinin yeri ve kamusal alan muğlak kalmıştı: I. Türkiye İktisat Kongresi'nde alınan temel kararların değiştirilmemesine rağmen, hür siyasete ve serbest ekonomiye geçişin şartlarının oluşmadığı görüşü kabul görebiliyordu. Bu durumda, olumlu dönüştürücülük işlevleri idare çarkı ile memurlara kalıyordu.

Devletin yeniden yapılanması bakımından Cumhuriyet, bu tasarımın en özgün ve cesur adımıdır. Tüm dünyada ve dağılan Osmanlı Devleti'nden çıkan yeni devletlerin hepsinin hanedan ve krallık arayışına girdikleri bir devirde, Türk İnkılâbı'nın saltanatı kaldırması (1924) hayli ileri bir adımdır. Devletin "yapılanma şekli"nin çok çağcıl şekilde belirlenmesine rağmen, devletin "idare tarzı" tercihi (siyasal rejimi) ile dengelenmesi işi denemelere bırakılmıştır. Tasarımın bu aşamasında demokratik idare tarzı bulunmamaktadır. Devrin uranı, "halk için halka rağmen" dir. Devlet'in laik niteliğinin

takdimi ve gündelik hayata uygulanma üslubu en tepki toplayan husus olmuş; toplumdaki sun'î ayrışmanın ve idarenin demokratikleşmesi çelişkilerinin temelleri atılmıştır. Ayrıca, daha önce başlamış merkezîleşme

yönündeki hareket devam ediyordu. Her alanda reform söz konusuyken idarede özgün bir düzenleme söz konusu olmamıştır. Bazı yeni kurumların ilavesi ve bazı kurumsal düzenlemeler bu dönemi tanımlamaktadır. Toplumu şekillendirecek sosyal ve kültürel reformlar bu idarî yapı ile yayılmıştır. Otoriter eğilimler artış göstermiştir. Buna karşılık önderlik, Mustafa Kemal Atatürk'ün şahsında üstün etkide bir dönüştürücü öğe olarak işbaşındaydı. Türk Devrimi "Ulu Önder Atatürk" uranıyla, karizmatik önderlikle, yürütülmüştür.

Diğer yandan henüz toplum yapısında önemli değişiklikler olmasa da, Atatürk'ün önderliği, umutlu hedeflere erişileceği ve halkın iktisadî açılımlar elde edebileceği beklentisini besledi.

Sınırlı sayıdaki yetişmiş insan gücünün oldukça hızlı artırılabilmesi, gayretli çalışmalar ve fedakarca katılım, halk sağlığı, sivil teşkilâtlanma ve eğitim alanlarında parlak sonuçlar elde edilmesine yol açtı. Öncü ve aydınlatıcı roldeki kamu görevlileri toplum hizmeti ruhunu yansıtabildiler. Halkçılığın halk kültürünü yüceltme yanı öne çıktı.

Atatürk'ün öğüdü ile kışlasına çekilip savunma amaçlı ve sessiz, kendini geliştiren askerî kesimin sivil hayatın işlerinden uzakta durması, özellikle kamu alanında ve kamusal alanda modernleşmeden beklenen sonuçlara doğru gösterişli bir atılım yapılmasını sağladı.

Bir istiklal savaşının kazanılmış olması, Atatürk'ün önderlik mahareti, yeni devletle birlikte açılan ufuk ve yükselen ülküler, kamu yönetimindeki eski dinamiklerin yeni uyarılara olumlu cevaplar üreterek devam edebilmelerinin sebebidir. Örneğin, Cumhuriyetin ilk on-on beş yılı, mühendislik, tıp ve eğitimde kendini yenileyen ve çağı yakalayan sonuçlar ve atılımlar dönemidir. İthal ikameci tümleşik büyük sanayinin kuruluşu, uluslaşma coğrafyasının düzenlenişi (tarım, ham maddeler ve belirlenmiş stratejik sanayi odaklarını demiryolları ile bağlayarak iç pazarı oluşturmaya

başlama), önemli ilaçların mevcut olmadığı bir devirde Türk sağlık kadrolarının verem, sıtma, frengiyi ülkeden silmesi, Kurtuluş Savaşı mualliminin Cumhuriyet öğretmenine el vererek ilettiği heyecan ve idealizm, 1930'ların parlak maarif kadroları, Türkiye'nin bünyesini yeni hayatın amaçlarıyla ve çağın ilerlemeci yaklaşımlarıyla bağdaştıran müfredat, ilk on yılda Batı'daki ile eş değer eğitim düzeyi, özgür vatandaşın yetiştirilmesi hamlesi inkar edilemez yönetim başarılarıdır.

Sadece Terakkiperver Cumhuriyetçi Fırka ve Serbest Fırka'nın açılıp kapatılması ile sınırlı kalmayan, 1920'lerde başlayan muhalefetin 1930'larda yükseldiğine dikkat çekilmelidir.33 Bergons'a yakın, fakat kendi yorumlarıyla çıkan Peyami Safa34 İsmail Hakkı Baltacıoğlu,35 Mustafa Şekip Tunç'un36 yansıttığı akım, "fen/teknik ile maneviyat arasında fikri bakımdan büyük nispetsizlik" olması itirazına dayanıyordu. Giderek yanına daha büyük kitleler toplamaya başladı.

Atatürk'ün ölümünden bu yana, tüm idarede gerileme gözlemlenmektedir. Kamu yönetiminin aslî işlevlerini yerine getiren kurumlar Tanzimat'tan devralınan fakat sürekli artan merkezîyetçiliğin pençesine düşmüşlerdir. Türkiye'deki hastalığın birinci sebebi budur.

1939-1946 Dönemi'nde Çağa Cevap Yeni Türk Toplumu Tasarımının Yorumu: İç siyaset ve idare giderek merkezîleşen süreçte yürüdü. Halka hizmet götürme yerine, halkın idaresini yapma anlayışı Atatürk'ün bir kısım ilkelerinden de saparak devam etti. Atatürk'ün yeni toplum tasarımı ilk yarayı ölümünün ertesi günü Ankara İmar Plânı üzerinde yapılan değişiklikle aldı. Tasarımın toplumsal ve kültürel boyutları bütünleşme heyecanı etrafında tutulamadı, baskı sonucu yönetici zümre ile halkın ayrışmasına dönüşme eğilimine girdi. II. Dünya Savaşı'nın doğurduğu güç şartlar altında iktisadî boyut tamamen devlet denetimine girdi ve harp döneminin ekonomide tahsis ve izinler düzeniyle popülizmin temeli gelişti.

Siyasal boyut, iç siyasetten ziyade dış politika üzerinde yoğunlaşarak başarılı bir dönem yaşadı.

Bu dönemde ortaya çıkan otoriter idare, bir yandan Atatürk'ün ölümü sonrasında ortaya çıkan boşluğu doldurmak ve iktidarını sağlamlaştırmak için ürettiği değerlerle beslenmiştir.37 Daha sonra demokrasiye geçişle birlikte, demokratikleşme taleplerine, bazen de sapmalarının önünü kesmek veya seçkin zümrenin uygun gördüğü şekilde yönlendirmek üzere bu döneme sık sık atıf yapılmıştır. 1940'lı yıllarda iktidarın "açık oy, gizli tasnif"li zihniyetinin kendi yorum ve uygulamaları görülmüştür.38

Türkiye'de bu dönüşümün sistem boyutunda sağlanamamış olması tartışma konusudur. Laiklik uygulamayan ülkeler, demokrasi ve bilim-teknikte atılımlar yaptıkları halde Türkiye'de Tasarımın çerçevesine, pozitivizmin, teknik ve siyasal/kamusal alanları da dinden arındırması görüşü dahildi. Bu alanlar dinî değerlerden arındırılmıştır ama, uygulamalada, pozitivizmin gereği olan serbestleşmeye ve ürün elde etme aşamasına geçilememiştir. Bunda merkezî seçkinci zümrenin gücünü elde tutma, dolayısıyla halka güvensizlik gösterme tavrı etkilidir. Diğer yandan, sosyo-kültürel sahada ise, o dönemin menfî boyutlu şarkiyatçılığının pekçok önerisi Türkiye'de de daha şiddetlisiyle görülmüştür.39

1940'larda, Atatürk'ün yönü olan kavrayıcı Türk kültürünü geliştirmeye paralel olarak milletleşme süreci, resmi kültür politikasının değiştirilmesiyle çatallan-

mıştır. Greko-Latin kültürünün esas kabul edilmesiyle ve bu kabule "Türk hümanizması" adı verilmesiyle, gerçeklere yönelik bilgi üretme ve eğitim sorunu başlamıştır. Eğitimde ikilik (millî köklere yönelik tarih tezi ile Helenistik dünyanın biricikliğini fetiş haline getiren Türk hümanizmacılığı) yanında etnikliğin bilinçlendirilmesi gündeme gelmiş ve milletleşme sürecini engelleyen unsurlar olmuşlardır.40

Zamanla idare-devlet-parti özdeşliğinin artması, sosyal yapıda birbirlerini uyaran ve besleyen yeni dönüştürücü ögelerin ortaya çıkışını engelleyici bir tavır oluşturdu. Atatürk’ün hayata veda etmesiyle, bu yapı, açıcı ve sürükleyici unsurunu kaybetmiş, İkinci Dünya Savaşı’nın etkisiyle de tam kapalılığa girmiştir. Böylece her yeniliğin ve talebin “idareyi oluşturan kadroların” süzgecinden geçirilmesi, toplumun kendini ve sistemini oluşturma hakkının kullanılamayacak olması Türkiye’nin gündemine kesin olarak oturmuştur. Kanaatimizce, “Çağa Cevap Toplumunu” oluşturma tasavvuru burada kaybedilmiştir. Batılılaşmanın özü de böylece gözden kaybedilmiştir; çünkü Batılılık ekonomik ve siyasal anlamda sistemin ve devletin aşağıdan yukarıya doğru oluşturulması olgusudur. “Hakimiyet kayıtsız şartsız milletindir” diyen Türkiye’ye bu yolu bulma fırsatı’nın verilmesi gerekirdi. Oysa o dönemde yetişen aydınların ve idarî kadroların toplum tabanını yansıtmaktan/halkçılıktan ziyade ondan ayrışma eğilimleri yüksektir. Memurlar, ömür boyu istihdam ve sosyal güvenlik güvenceleri ile toplumun ayrıcalıklı zümresidirler. Dünyayı kendi açılarından yorumlama eğilimlerinin fazla olması beklenir, ancak Batılılaşmada öncülük yetkisi de memurlarda idi. 1940’ların sonunda kadro, ilerlemeci hamlenin öncüsü olma dirikliğini kaybetmiş bulunuyordu. Ancak, kendisinin modernleşmeciliğin bekçisi ve asıl temsilcisi olduğuna olan inancı pekişmişti.41

Cumhuriyetin 20-25. yıllarına gelindiğinde eskiye dair pekçok şey değişmişti. Ancak, 10. yılın aksine ne halkın memnuniyetinden, ne de fikrî tatminden söz etmek mümkün oluyordu. Özlenen toplum yapısına bakarak Türkiye’de nelerin eksik kaldığı, Marshall Yardımı, Milletler Cemiyeti ve Kuzey Atlantik Anlaşmaları gündeme geldiğinde idarece resmen kabul edilmiştir.

Demokratik Türk Toplumu

Tasarımı

Bu dönem 1946-1960 arasında yaşanmıştır. II. Dünya Savaşı sonrası dünya konjonktürü Türkiye'nin hür dünya yanında yer almasını gerektiriyordu. Bu, Batılılaşma tercihiyle uyumlu bir durumdu. Türk yönetiminin kendini serbestiyetçilik ilkelerine uyarlaması gerekecekti.

İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra uluslararası kuruluş ve antlaşmalarda yer almanın şartlarından olan demokratik idare tarzını hukuken sağlayacak düzenlemeler 1945-1946'da yapıldı. Yönetim büyük bir devlet sorumluluğu içinde gerekli tavrı aldı. 1946 seçimleri iyi düzenlenemedi ama 1950 seçimleri deneyimli bir toplumun hür seçimleri oldu. İktidar pürüzsüz el değiştirdi.42

Kazanan Demokrat Parti, Cumhuriyet'in ilk yıllarında halkın coşkusuyla karşılanan Terakkiperver Cumhuriyetçi Fırka ve Serbest Fırka'nın devamı özelliklerini taşıyordu. Cumhuriyetçi muhafazakâr muhaliflerin, geniş anane çerçevesinde halkın yaratıcılığına getirilecek iyi bir önderlikle "seferber edici modernlik" siyaset tarzının mümkün olduğu görüşünü uygulamaya koydular.43 "Yeter, söz milletin!" uranıyla çıktı. Muhafazakâr, milliyetçi, kalkınmacı, demokrat. Bu oluşumun tam şeklini alması, Atatürk'ün vefatından sonraki dönemde, yönetimin halka haşin davranışı ve halkın yeni sistemin atıf noktalarını pek anlamadığı bir ortamda koruyucusuz kaldığını hissetmesine dayanıyordu.44 Bunun için Demokrat Parti'de Atatürk'ü önder tutan simgeler fazla olmuştur. Örneğin, Atatürk'ten sonraki Cumhurbaşkanının kendine ayrı bir unvan vermesi -Millî Şef-, paralara kendi resmini bastırması gibi uygulamalar kaldırılıp, Atatürk'ün kurucu olarak en yüksek yerde bulunması temin edilmiştir. Atatürk'ten sonra gelecek önderlerin demokratik bir dönüşümlülük içinde olmaları gerektiği mesajı verilmiştir. Atatürk'ün sürüncemede kalan, Türk

toplumunun hassas olduğu konulardan olan, kabir inşaatı tamamlanmış ve naaşı yerine yerleştirilmiştir.

Parti kadroları Atatürk reformlarını içselleştirmiş modern kişilerden oluşuyordu. Parti'nin geniş tabanında yer alan yorum farklılıklarını bağdaştırıcı, bir üst düzleme taşıyıcı hedefler gösterebilmişlerdir.45

Cumhuriyet dönemindeki "yeni Türk toplumu tasarımı" fikrinin ikinci canlanışı seçimleri yeni partinin kazanması ve 1950'lerde fiilen demokrasiye geçişle birlikte Demokrat Parti iktidarında yaşandı. Atıf, Atatürk döneminin I. Türkiye İktisat Kongresi'nden itibaren amacı olan liberal siyasî ve iktisadî politikalara idi. Atatürk'ün ileri hedefini gerçekleştirecek kadro olarak kabul görüyorlardı. Bu ortam, aydının halkını bulması, halkın iktisadî ve siyasî hayata çıkış yollarının açılması ve ortak yorumun üretilebileceği ümidini yarattı.

Demokrat Parti'nin "Demokratik Türk Toplumu" programı üç ana boyutta incelenebilir: 1) demokrasi uygulaması, 2) iktisadî hamle, 3) dış politikada masaya eşit şartlarda oturma.

Yönetim, yılların bekleyen yenileşme talep ve projelerini her koldan birden uygulamaya geçirdi. Devletçilik yine, Atatürk döneminde yapılmış olan tanımı ile, hal-

kın yapamadığını kamu kesiminin yapması olarak ele alınıyordu. Hızlı kalkınma, düşük enflasyon, alt yapı alanlarında ülke boyu hamleler, fabrika bacaları, tarımın sürükleyicilik kazanması, istihdam artışı, gelirlerin yükselmesi, köylünün hayata katılışı, meslek eğitiminin yenileştirilmesi ve öğrenci artışı hamlesi, karayolları, şehir alt yapısı…

Atatürk'ün diplomaside "eşit şartlar" ilkesini, Demokrat Parti eşit şartlar ve diplomatik sonuç şeklinde uygulamaya koydu. Dış politikada en önemli adım, Kore Savaşı'na asker göndermek suretiyle Türkiye'nin NATO'ya üye olma şartlarını tamamlaması ve 1946'da başlattığı süreç sonucunda üye

olmasıdır. Bundan sonra ordunun alt yapısının modernleştirilmesinde bir hamle başlamıştır. Güç dengelerinde Türkiye'nin yeri daha da ağırlık kazanmıştır. Buna karşılık, o devirde, NATO'nun önşartları içinde harp sanayiine yönelik sanayilerin tasfiyesi de olduğundan, Türk sanayii oldukça önemli bir kayıpla karşılaşmıştır. Harp sanayii Atatürk'ün sanayi tasavvurlarının önemli bir boyutunu teşkil ediyordu. Orta Doğu'da yapılan uzlaştırma ve Bağdat Paktı, Balkanlar'da barışçı ilişkilerin düzenlemesi, Kıbrıs sorununun çözümü ve Kıbrıs'a güvence sağlayan Garantörlük Anlaşması'nın imzalanması diğer bazı ilerlemeler olmuştur.

Siyasal alanda, halkın Partiler Kanunu'na göre örgütlenmesi, en alt yerleşim birimlerine kadar, ocak-bucak teşkilâtlarıyla siyasete katılmasının teşviki büyük bir canlılık yarattı. Ticaret arttı; şehirlerin ve küçük şehirlerin sermaye birikimi belirdi. Ekonomik faaliyet artışına ve tarımda makineleşmeye paralel olarak ilk büyük iç-göç dalgası başladı. Şehir çevrelerinde gecekondular kurulmaya, modern seçkinler için düzenlenmiş ortak mekanlarda şalvarlarıyla köylüler dolaşmaya başladı.

Tüketim kalıpları ve kamu alanında görünürlük açısından, toplumda özellikle erkek-kadın ortak yaşamında modernleşme eğilimlerinin halk tabakasına inmesi ilk defa bu yıllarda yaygınlaştı.

Yıllardır toplumun tepkisini toplamış olan, "ezanın Türkçe dışında bir dille okunması yasağı" kaldırıldı. Bu toplumda, modernleşme ile ezan gibi dini bazı simgelerin çelişmediği düşüncesini ve rahatlamayı sağladı. Buna karşılık, siyasî muhalefet "gericilik" feryadı ile daha ilk yıllardan başlayarak giderek sertleşen bir muhalefet yürüttü. Bu dönemde toplum, muhalefetli toplumda yaşamaya henüz alışmamıştı. Bunu, üst değerler sistemindeki parçalanmaya, diğer bir deyişle laik kültür, millî kültür ayrışmasına bağlayarak kamplaşma eğilimine girdi. Muhalefet kadar, iktidar taraftarları da dışlayıcı davranıyorlardı. İki tarafın da, sıkı toplum içi

denetime bağlı olarak hoşgörüsüzlüğünün çok yüksek düzeyde olduğu görüldü.46

Diğer tarafta, 1946'da çok partili siyasete geçildikten sonra demokratik idare tarzının gerektirdiği bir idarî reform daha gerekirdi. Yeni yapılanma için pekçok araştırma ve hazırlık yapılmıştı. Kamu yönetimine bütüncül yaklaşım fikri önem kazanmıştı. Ne var ki, siyasette yer alan yeniden örgütlenme, 1950'den sonra ek bazı kuruluşlar ve yeni bakanlıklar hariç, eski bürokrasiye bütüncül bir dönüşüm getiremedi; reform yapılamadı. Dinamizmini kaybetmiş eski idarî yapı ile demokrasi dönemi uygulamalarına geçildi. Eski temel yapı, büyük ölçüde, yapılan yeni atamalar ve üslupla işletilmeye çalışıldı.

Ancak roller değişmişti. Modernleşmede öncülük rolü halkın desteğine sahip siyasî kadrolara geçmekteydi. Merkezîyetçi idarî yapı ise bunu bir türlü kabullenmiyor, direnmeye çalışıyordu. 1950'lerin mühendislik alanlarına ve projeciliğe getirdiği hamle, kamu yönetiminde kurulan ek birimlerde verimli olmuş, klasik merkezî idarenin ana yapılarındaki ve halka karşı tutumundaki etkisi ise sınırlı kalmıştı. Diğer yanda, Türkiye'nin bu değişimini yönetebilecek teknik kadrolar hala yetersizdi ve hamle hayli programsız yürümekteydi. Daha sonraki yıllarda sıkça yaşanacak hızlı kalkınma dönemi kaynak darboğazlarından ilki zuhur etti. Enflasyonun yükselmesi ve devalüasyon takip etti. Saflarını sıklaştıran memur ağırlıklı kadroların şiddetli tepkisi gecikmedi.

27 Mayıs 1960 Darbesi: Darbe, Demokrat Parti muhaliflerini sevindirirken, genel olarak Türk toplumunu modernliği konusunda şüpheye düşürten bir şok yaşattı; Batı dünyasına ortak adayı Türkiye, dış ve iç dünyanın gözlerinde üçüncü dünyanın yanına düşüverdi. O tarihte, dünyanın 6-7 etkin diplomasisinden birine sahip olan Türkiye'nin bu gücünü koruyamamasında darbe imajının rolü büyüktür. Halkın oylarıyla

iktidarda olan parti kapatıldı; parti başkanı/seçimle gelmiş başbakanı asıldı.47 Türklerde, 141 yıldan sonra ilk defa bir Başbakan (Sadrazam) görevde iken idam ediliyordu. Halkın devletine geleneksel, bakışına şüphe oturdu. Yönetimde sorunlar yaşandığı zaman Atatürk'ün şahsında, sıkıntının aşıldığını, düzelme ve değişim yaşanabildiğini görmüş olan halk, 1939-1949 arası dönem de yönetimden çektiği sıkıntıyı bir iktidar sorunu olarak görmüştü. İktidar değişince artık böyle yönetilmekten kurtulduğunu düşünmüştü. Ülkenin yarısından çoğunun oyuyla çıkan iktidarın alaşağı edilmesi, taraftarlarının "kuyruk" diye toplumdan dışlanması, halk-devlet ilişkilerinde bugüne kadar artarak devam eden yeni güvensiz bir süreç başladı: Yönetimin yaptıklarına tepkisiz kalmak, fırsat verildiğinde -genellikle seçimlerde- mesajlı tavır koymak.48 Bu durum toplumun şiddete eğilimli olmayan demokratikleşme özellikleri olarak yorumlanabilir.

Devlet'in toplum mühendisliğine, aktif siyaset mühendisliği boyutu da eklendi. Kuvvetli olan tarafın, orta sağın, bölünmesi yoluyla hakim zümrenin iktidara yaklaşmasının yolunu açmak üzere başlatılan bu uygulama, zamanla tüm partilerin bölünmesine ve toplumda parçalanmışlığa yol açmıştır. Giderek merkezin boşalıp aşırı uçlara doğru küçük, yerel öncelikli grupların kümeleşmesine dönüşmüştür. Devletin kamusal alana yayılıp vatandaş alanını daraltması, yapıcı sivil toplum faaliyetini ve toplumun siyaset yapacağı bir zemin olarak siyasî partilerin gelişmesini önlemekte, merkezin elinde toplanmış kaynaklardan menfaat elde etmeye yönelik bir şebekeleşmeye yol açmaktadır. Siyasî fikir, cesaret demokratik hak arama vb. özellikler yerini fırsatçılığa, baş eğmeye bırakmaktadır. Parti ağalıkları oluşursa kulluğun geri dönüşü yaşanır yorumları başlamıştır.

Uç grupların merkeze doğru yürümesini veya yerlerinde büyüyüp iktidar olma ihtimallerini ortadan kaldırmak için zaman zaman yapılan

silkeleme hareketleri ve siyasetsizleştirme (depolitization), toplumun modern toplum halinde dönüşümünü geciktirmekte, topluluklar halinde kalmasına, cemaat özellikleriyle idare edilmeye hazır kümelerin belirmesine yol açmaktadır. Kökü 1960'tan gelen bugünkü toplumsal anemi, toplumun bugününü kurma, geleceğini yönlendirme konusunda iradesizleşmekte olduğunun göstergesidir.

Türkiye'nin bugünkü sorunları olan insan haklarının kullanımında ve demokratikleşmede gecikme, sadece bazı kesimlerin değil, bütün Türk toplumunun sorunudur. Durum, toplumun kültüründe bulunmadığı için demokratikleşmede zorlanmasıyla ilgili değil, demokrasiye yatkın kültürel ögelere sahip bir toplumun başlangıçtaki modernleşme tasarımının yozlaşarak merkeziyetçilikle kendisini kuşatması ve gelişmesine alan bırakmamasıyla ilgilidir. Kamuoyunun fırsat buldukça barışçı tepkisini göstermesi veya ahlâkî yüksek değer olarak dürüstlük ve ülke ve toplum sevgisini koruma mücadelesi verdiğini bilmesi, fiiliyatta, ekonomik düzenden pay alabilmek için yaptıklarının yanında etkisiz ve edilgen bir tutum olarak kalmaktadır.

O günlerde, Üçüncü dünyadaki askerî darbelerini inceleyen araştırmacılar Türkiye'yi de incelediler. Dünyadaki eğilim, bir ülkede darbeler süreci başladı mı, bunu diğerlerinin de izleyeceği yönünde idi. İlk darbe en kanlısı oluyor, sonra şiddeti azalarak ama dolaylı yollardan siyaseti belirlemeye çalışarak iki veya üç darbe daha geliyordu. Sonuncusunda, iş şantaja kadar varabiliyordu.49

Türk Sanayi Toplumu Tasarımı

1961 Anayasası, kendisini meydana getiren ortamın niteliğinden farklılaşarak demokrasi ve plânlı kalkınma fikirleri üzerine oturmuştur. Bunda, uluslararası gelişmelerin de etkisi vardır: Dünyada artık ulus devletin çoğulcu demokratik devlet olarak algılanışı, sosyal devlet

anlayışını da kapsar şekilde kamu alanının genişlemesi, kalkınmacılıkta devletin öncülük rolleri, o tarihte dünya devletlerini biçimlendiren yeni akımlardı. İçerde ise, sermaye birikimi politikalarının bütünleştirilmesine (malî, insan, doğal, makine-teçhizat…), kaynak kullanımının sevk ve idaresinin yapılmasına, uygulamanın teknik üst koordinasyonunun yapılmasına ihtiyaç bulunmaktaydı. İdareyi bütünleştiricilik görevi plânlama işlevine yüklenmiş oldu. Kalkınma plânlaması, millî devletin örgütlenmesinin bir aracı olarak kullanılacaktı. Ana işlevlerinden biri örgütleyicilik olan millî devlet, böylece kendini bütüncül yapılandırma sürecine sokuyordu.50

Atatürk'ün sanayileşme hedefine çok yönlü bir strateji ile ulaşmanın çağcıl destekleri sağlandı. "Türk Sanayi Toplumu"nun gerçekleştirilmesi için Cumhuriyet'in sistem kurumu, Devlet Plânlama Teşkilâtı kuruldu. Türkiye'nin 1930'larda özlemini çektiği plânlama bilgisi ve kurumlaşması birikiminin 1950'lerde dünyada gelişme göstermeye başlamasıyla, Türkiye tasarımının ve uygulamasının çok yönlü, bütüncül, belli ilkeleri süreklilik taşıyacak şekilde sürdürülmesi fikri kendi yorumunu daha üst bir düzlemde belirleme imkânına kavuşmuştur. Plânlama teşkilâtının, yeni işlevsel ve bütünleştirici toplum tasarımından sorumlu olacağının en önemli kanıtı, işlevinin Anayasa ile "iktisadî, sosyal ve kültürel kalkınma boyutlarının yönlendirilmesi" olarak çok boyutlu tanımlanmış olması; gelişmenin, iktisadî büyümenin uyaracağı değişime bırakılmamış olmasıdır.

Yeni toplum fikrinin üçüncü canlanması, kamu öncülüğünde, fakat demokrasinin gereklerine göre, toplumu dışlamaksızın yürütülecekti. 1961 Anayasası'nda "demokratik plânlı kalkınma" tarzı tercihi yer aldı. Kalkınma Keynezyen temele oturtuldu; kamu kesimi için zorunlu, özel kesim için yol gösterici, bir dönüşüm dönemi başlatıldı.

Türk Sanayi Toplumu Tasarımı teknik ilerleme ile ekonomide üretim ve üretkenliği artırma; kalkınmaya yönelik meslekli insan yetiştirme yoluyla toplumun tüm kurumlarını geleneksel dayanışmadan işlevsel dayanışmaya geçirme; Türk-Batı sentezinde kültürlü insan yetiştirme yoluyla sanayi toplumunun ilkeli, örgütlü, yapıcı değerler sisteminin oluşmasına katkıda bulunma esaslarına oturmuştur. “Sanayileşme, tarımda makineleşme, kentleşme” silsilesinde bir etkileşim süreci başlatmayı hedef almıştır. Bunun sonucunu; teknoloji bilgisi alt sektör tabanlarınca özümsenen ve geliştirilen ekonomik faaliyet, örgütlü sanayi toplumu ve kurumları, demokratik ve ilkeli sanayi toplumu insanı şeklinde alma-

yı hedefliyordu. Ekonomide “hizmet ekonomisinden üretim ekonomisi”ne, toplumsal alanda “tarım toplumu”ndan “sanayi toplumu”na, kültür değerlerinde “toprak kültürü”nden “demokratik kültür”e geçilmesi tasarımları yapıldı. Plânlar, temsil ve katılım sağlanarak yapılacak, istikrarlı hükûmetlerce uygulanacaktı.

1960’tan günümüze üç adet Uzun Vadeli Stratejik Plân yapıldı: 1963-1977, 1973-1995 ve 2001-2023. İlk uzun vade devam ederken, Avrupa Ekonomik Topluluğu ile yapılan Ankara Antlaşması ve Katma Protokol nedeniyle İkinci Uzun Vadeli Stratejik Plân gümrük birliği hedefiyle beş yıl öne alınarak yapıldı ve uygulandı. Sekiz adet plân ve her yıl plân dilimleri olan yıllık programlar uygulandı.

1960’tan bugüne plânlı dönem devam etmektedir. Temel politikalardan biri 1960-1983 arası için “karma ekonomi”dir. Ancak, karma ekonomiyi devletçiliğin kalıplarında tutmakla, piyasa ekonomisine tedrici geçiş arasında büyük çekişme yaşanmıştır. Bunda Cumhuriyet döneminin iki büyük siyasî çekişmesi yanında, merkez sağın karşısında tanımlanan ortanın solunun devletçilik ilkesi yorumu etkilidir. Ekonomide, iç pazarın genişlemesi, sanayileşme, önemli bir sanayi kapasitesinin oluşması

sanayide tüketim mallarından yatırım mallarına geçiş, gelirlerin artışı, tüketim ve hayat seviyesinin yükselmesi, toplumda eğitim düzeyinin yükselmesi, sosyal güvenlik ve topluma yönelik hizmetler sürekli artmaya devam etti.

Göstergelere bakılınca, niceliksel hedeflere ulaşma boyutunun oldukça iyi yürüdüğü, buna karşılık niteliksel ve gelişimsel boyutların geride kaldığı görülmektedir. Özellikle, fert başına millî gelir artışının yavaşlığının niteliksel sebeplere bağlandığı görülmektedir: Verimlilik düşüklüğü, uygun teknoloji seçimi güçlüğü, teknolojileri özümseyememe, tasarruf oranını artıramama, vergi gelirlerini ve tabanını genişletememe istihdamı artıramama gibi.

Bunun başlıca nedeni; ithal ikameci kapalı ekonomi politikalarının çok uzun sürmesi ve dış borca/sağlıksız kaynağa bağlı büyümenin çok uzun sürmesi olarak görüldü. Bunların doğal etkisi ekonomik ve sosyal amaçla örgütlenme düzeyinin düşük kalması idi. Örgütlenmeyi olumsuz yönde etkileyici siyasal sorunlar, parti bölünmeleri, siyasal istikrarsızlık ve kalkınma yarışında engel koyan dış çevreleri buna eklenince, karar alma güçlükleri arttı.

Çağımızın kalkınma plânlarının, ideolojileri ve tasarımları ne olursa olsun geçerlilikleri iki toplumsal amaçla ölçülmektedir: “Tam istihdam” ve “bölgelerarası farkların azaltılması” (Gelir dağılımı, bölgesel gelir dağılımı düzeldiği zaman büyük ölçüde düzeltilebilmiş olmaktadır.) plân uygulamalarının plânların kendileri kadar başarılı olmaması, siyasette yeterli örgütlenme ortamı olmamasına ve idarenin merkezî yapısına sık sık bağlanmıştır. Nitekim, siyasetin büyük hedefleri kolay kaybettiği görülüyordu. Bunlardan biri “tam istihdam” hedefidir. Bu amaçla yola çıkan kalkınma hamlesi, Almanya’ya işçi gönderme fırsatı çıkınca siyasetin

gündeminden tam istihdam düştü; plânlarda ertelenmesi talep edildi; büyük işsizliğe rağmen halen gerçekten ele alınabilmiş değildir.

Yine Türk toplumunda bilimci eğitimin ve iş hayatında bilginin değeri, teknoloji olayına bakışta izlenebilir. Uygulama bilgisini özümsememek gibi bir hastalıkla bugünlere gelindi. Ekonomik sebepleri bir yana, edinilmiş bilginin örgütlenmesinin sanayiin kendisi olduğu fikri halen topluma yerleşememiştir51 ve toplumun, idarenin, üniversitelerin uygulamaya çözüm arayacak AR-GE talebi fiilen yok gibidir. Tek talep ithal teknoloji, olarak halen devam etmektedir.

Plânlı dönemin en iyi uygulamaları ilk on yılda tek parti hükûmetleri döneminde -Adalet Partisi döneminde- oldu. Altyapı, temel sanayiler, eğitim ilerledi; tarımda üretim ve makineleşme arttı; ve de göç arttı. Kent çekimli değil, kır itimli göç dalgaları, kentleri genişleyen gecekondu hareleri şeklinde çevrelemeyi hızlandırdılar. Ülkemizde bölgesel göç olgusu, şehirleşme biçimini ve boyutunu etkileyen bir unsurdur. Bir yandan, şehirler de geleneksel şehirden düzensiz sanayi şehrine doğru hızlı dönüşüm, diğer yandan bu dönüşüm boyunca ortaya çıkan büyük boyutlardaki mekansal hareketlilik Türk sosyo-kültürel yapısını kökten etkilemiş ve sosyo-kültürel çözülme sürecinin süratlenmesine yol açmıştır. Söz konusu çözülüş süreci, sisteme dış dinamiğe bağlı olarak giren yeni olgularla (iletişim vb.) yeni boyutlar ve biçimler kazanmaktadır. Kentlerin "kent kültürü" ile yorum üretmeleri için destek verilirken, kentlilik hızla kayboldu; kentlerin köyleşmesi başladı. Tavizci, popülist politikalar devri buna tekabül etti. En fazla spekülasyon kent arazileri üzerinde yapıldı. Köylünün yaygın tarıma dayalı olarak geliri arttı; eğitime yatırım yapma isteği hızla yükseldi. Plânların meslek okulu politikalarının hükûmetlerce kabul görmesine rağmen, kiralık yerlerde genel lise, programsız üniversiteleşme ve yeni üniversiteler ile mesleksiz veya geçerli mesleksiz

mezunlar artışı başladı. Kalkınma hızları yüksek devam etti. Kaynak dar boğazı ve devalüasyonların 1958’de kalmayıp, tekrarlayacağı öğrenildi.

Toplumda belli bir düzey örgütlenmesinin aşılması kalkınmanın göstergesidir. Örgütlenememenin ruhsal boyutu, 1960 Darbesi’nin sarsıntısına bağlanmaktadır. Sanayi Toplumu oluşturma girişimi toplumun bir hayal kırıklığı yaşadığı dönemin ardından az gelişmişliğin bilinç düzeyine yükseldiği bir dönemde gündeme geldi.

Kadronun sürükleyici gücüne rağmen, halkta kalkınma heyecanına dönüşmesinin sağlanamadığı bir dönem olduğu söylenebilir. Eğitimin gündemine “demokrasi” sözle girmişken, “kalkınma” özde pek az etkilemiştir. Bir yanda, halk “adalet” diye bağırırken, diğer yanda yeni Anayasa ile gelmiş demokratiklik genişlemesinin, seçkinci aydınlar tarafından kullanılıp halka ulaşılamadığı, bu grupların kendi aralarında anarşiyi tanıdıkları bir dönem yaşanmıştır.

Plânlı dönem başlarken, Türkiye’nin öncülüğünün tekrar kendilerine geçmiş olmasını bekleyen bürokrasinin tedirgin, her şeyin yine memurlara devredildiği kanısında olan halkın ise kayıtsız olduğu görülür. Demokratik plânlı kalkınma ise, plân hazırlığından, son kullanıcıya kadar tüm plânlama ve uygulama aşamalarında idarenin topyekün yeni bir anlayışıyla yapılandırılmasını ve katılıma açık olmasını gerektiriyordu. Geniş çaplı bir Kamu Reformu Projesi-Mehtap, hazırlanmıştı.

Bu dönemde hazırlanan idarî reform projeleri incelenirken, 1961 Anayasası’nın şu sistem tercihlerinin yeni yapılanmaya ve işlevlerine yansıtılıp yansıtılmadığına bakılmalıdır: 1) demokratik devlet idare yapısı (kamu yönetiminin halkın hizmetinde olması zihniyeti), 2) demokrasi içinde plânlı kalkınma için demokratik plânlama ve uygulama süreçlerinin yeni idarî yapıda yer alışı, 3) Plânların kamu kesimi için emrediciliğinin düzenlenişi, 4) Plânların özel kesim için yol göstericiliğinin düzenlenişi.

Klâsik idarî yapı kendi bünyesinde yer alması gereken bu değişime direniş gösteriyor, erteliyordu. İdarî reform büyük kısmıyla tamamlanamadı. Plânlı düzene geçilme zamanı yaklaştı. Sonuçta; mevcut kamu karar düzenine plânlama sürecinin belirleyici bir unsur olarak dahil edilmesi, yoluna gitmek zorunda kalınmıştır. Plânlar demokratik süreçte hazırlandı. Ancak, plân uygulanması büyük ölçüde eski klâsik kamu yönetimine Hükûmetlerin kullandıkları özel takip yöntemleriyle devam etmek zorunluluğuyla karşılaştı.52

12 Mart 1971 Müdahalesi ile Türkiye küçük partili koalisyon hükûmetleri dönemine girmiştir. Bu tarihten başlayarak, giderek artan biçimde hükûmetlerin kendilerini birarada tutma sorununun yanında kalkınma plânının uygulanmasından taviz verilmesi popülizme koşut olarak artmış ve bugünkü şiddetli ekonomik krizler ve toplumsal bunalımlar ortamına gelinmiştir.

Serbestiyetçi Türk Toplumu

Tasarımı

Esasen "Türk Sanayi Toplumu Tasarımı"nın ve plânlı dönemin devamı olan bu dönemin özelliği, kamu kesiminin zamanında karar alma güçlüğüne bir başkaldırı olmasındadır. İthal ikameci politikaları değiştirme kararı alamayan idare ve siyasete isyan ile bu kararlar alınmıştır. Kapalı ekonomi politikalarını değiştiren politikaları, toplumdaki etkileri nedeniyle 1983, Türkiye'ye kapalı ekonomi/kapalı toplumdan açık ekonomi/açık topluma büyük dönüşümün yaşanacağı bir dönemi getirdi. Yine bir "seferber edici" modernleşme dönemi başladı. Liberal ekonomiye geçiş, paradoksal biçimde, 1980'lerden itibaren tedricen ve bir askerî dönem sırasında, hükûmet görevini alan siviller tarafından başlatılmıştır. Ekonomik ve siyasî liberalliğe geçiş yaşandı. 1983-91 arası tek parti hükûmeti mümkün olabildi. Siyasî alanda partilerin küçülmesi, terörün başlangıcı varken,

piyasalarda serbestleştirme programı ile iktisadî alanda gevşek plân uygulaması yapıldı. Serbestiyetçilik adına yeni yükselen küreselleşme söyleminden aktarma kavramların, “kamunun küçültülmesi”, “yetki devri”, “yerinden yönetim” söylemlerinin rastgeldiğini hatırlamak yerinde olur.

Daha sıkı bir plânlı örgütlenme ve kurumsallaşma uygulaması ile yürütülmesi gereken ekonomide hızlı dönüşüm devresine, yeterince düşünülmemiş ve düzenlenmemiş bir tarzda, kimi KHK değişiklikleriyle, kimi idarî kararlarla, değişimi gevşek plân uygulaması ile yürütme yaklaşımı gelmiştir. İhracata yönelik sanayileşme ve ticarette atılım dönemi olmuş; Türkiye’nin ekonomik ve sosyal alanda sırada bekleyen pek çok reform ve projesi hep birden uygulamaya konulmuştur. Girişimin, liyakatin, yeni fikirlerin teşvik gördüğü bir ortam hazırlanmıştır.

Siyasal iktidarın kamuoyu önündeki görünümü dindar, dine saygılı ve modern faaliyetlerle uğraşan kişiler olarak çizildi. Demokrat Parti dönemindeki muhafazakâr ve edepli açılma, Anavatan Partisi döneminde fütursuz bir açılma şeklinde aynen sahnedeydi. Halk din ile en modern hayatın birlikte olabileceğini, kamusal alanın her noktasında sadece dinden olmayı seçmiş olanların da bulunabileceğini gördü.

“Anavatan Partisi dört eğilimden meydana gelmiştir”, uranı milliyetçi, İslâmcı, muhafazakâr-kalkınmacı ve orta sol kesimleri aynı potada bağdaştırma gayretini gösterdi. Demokrat Parti, Adalet Partisi, Anavatan Partisi çizgisi, birbirine yakın farklı sosyal ve siyasal görüşleri ilerlemeci bir değişimde birleştiren çizgidir. Bir potada bulunan farklılıklar birbirlerinin aşırılıklarını törpüleyebildiği için uyumlaşma ve modernleşme yakalanabilmiştir.

Orta direğin güçlenmesi niyetine rağmen, uygulanan politikalar orta direğin fakirleşmesine ve bir kısmı-

nın kimlik arayışı içinde İslâmcı modalara yönelmesine yol açmıştır. Diğer taraftan, küçük şehir ve kasabaların iş hayatına açılması, toplumu içlerine kabul etmeye başlaması hızla artmıştır. “Girişimcilik” gibi, Türk toplumuna uzun sürelerdir kapalı bir alanın, kavramları ve heyecanıyla birlikte aktarılabilmiş olması, yollarının açılması ve halktaki, projelerle, tekliflerle katılım, Türk modernleşmesinin en önemli ayaklarından birini sağlamıştı. Kuralsızlaşma akımı ile aynı zamanda yer aldığı için sosyal boyutu gözardı edilen bu olgu, toplumda modernliğin kesin bir şekilde yerleştiği dönemdir.

Tüketim kalıpları değişikliği, kadın-erkek ortak hayat, kamusal alanın kullanımında modernleşmenin, tek parti iktidarları sırasında, özellikle dinî değerler ile modernliğin birlikte varolabileceği halkın gözleri önünde sergilendiği zaman hızla meydana geldiği görülmüştür.

Bu dönemde başlayan aynı serbestleştirme söylemi serbest piyasanın anlamı etrafındaki kavram karışıklığına yol açmaya devam ederken, bu defa kısa ömürlü hükûmetlerde plânlı uygulamanın gevşetilmesine yol açmaya devam etmektedir. Hatırlanacağı gibi, Türkiye’de istikrarsızlık dönemlerinin çoğu plânsız uygulamaların yoğunlaştığı dönemlerin ardından ortaya çıkmaktadır. Bunu, kalkınmanın duraksaması veya duraksatılması zorunlulukları izlemektedir.

Liberal Sisteme Geçişin Düzene Kavuşturulması Dönemi: 1994 sonrasını kısmi plânla yürütülen bir dönüşüm programının yarattığı dağınıklığı dizginleme ve düzene sokma amaçlı bir alt dönem olarak görmek gerekir. 1983-1993 döneminin devamı niteliğinde olmakla birlikte, amaçlanandan farklı bir -serbestiyetçilik yerine kamu kısıtlamaları- döneme girilmesi nedeniyle, sosyal, kültürel idarî, ekonomik ve siyasal bakımlardan ayrıca irdelenmesi gerekli bir dönemdir.

Bu dönemi, kendi farklı mecralarından akarak gelen ekonomik ve siyasal krizlerin aynı döneme rastlaması bakımından, iki ayrı boyutta değerlendirmek yerinde olur. Bir yanda, plân uygulamasının ve uygulamanın koordinasyonunun gevşemesine paralel zapt edilemez enflasyon İstikrar Programı, diğer yanda yeni bir siyasal kısıtlamalar dönemi. Bir yanda, gümrük birliğine girilirken, diğer yandan terörün bitirilme noktasına getirilmesi. Ekonomi ve siyaset bağında ortaya çıkan yolsuzluklar. Her iki alanda da kısıtlayıcı politikalara rağmen, kuralsızlaşmanın tüm toplumu kapsayarak hızla artması.

Toplumun yaşadığı bunalım açısından bakılınca ekonomik ve siyasal krizler şöyle görünmektedir:

Serbest Piyasa ve Plânlama: Piyasalardaki kuralsızlaşma, kişilerin enflasyona uyarlanmış ekonomik faaliyeti, yönetimin dağınıklığı, Türkiye'nin borç idaresinin yapılamaması sonucu, 1991'de belirtileri başlayan ekonomik kriz 1994'ten beri İstikrar Programları gerektiriyor. Türkiye, Kalkınma Plânları'nı hazırlatmakta titiz, uygulatmakta aldırmaz bir tutumla günü birlik yaşıyor. Halk enflasyon, işsizlik, bozulan gelir dağılımının pençesinde kıvranırken, görevleri, dış ödemeler dengesini tesis etme ve para değerini ayarlamaya destekle sınırlı IMF, Türkiye'ye bütçe talimatından yapısal düzenlemelere kadar her talimatı veriyor.

Bu durumun birinci sebebi, devletçi yapıdan serbest piyasaya geçerken süreçlerinden mekanizmalarına, kurumlarından insan zihniyetine kadar herşeyi değişmesi gerekli bir sistemde, sıkı bir dönüşüm plânı ve programları ile bu değişimi yürütmek gereğinin siyasal düzeyde anlaşılamamış oluşudur. Toplum bunu kuralsızlık olarak algılamaktadır.

Modernleşmenin en etkili aracı olan plânların bir işlevi, piyasaların uyarabildiğinin üzerinde bir gelişme elde etmek için bu ivmeyi verecek güçleri seferber ederek rakip ülkelerle arada oluşmuş bulunan açığın

kapatılmasını sağlamaktır. Diğer işlevi ise, özel durumlarda istikrarı sağlayıcı tedbirleri alıp mekanizmaları kurmaktır. Türkiye'nin bu seviyesinde büyümeyi piyasalara bırakması demek diğer ülkelerle aradaki açığın büyümesine göz yumması demektir.

İkinci sebep ise, merkezî bürokrasi içindeki özerklik alanları elde etme ayrışması ve yetki kapışmasıdır. Parçalı, istikrarsız hükûmetler döneminde görülen bu olgu, son yıllarda artmıştır. Sıklıkla kullanılmasına rağmen, serbest piyasada "ekonomi yönetimi" diye bir tabir yoktur. Ekonomi piyasa mekanizmalarıyla işler. Belli zamanlarda, müdahale gerekirse özerk merkez bankaları bunu yapar; özel bir tedbir gerekirse hükûmetler teknik danışma ve plânlama organlarıyla kararı oluşturup uygularlar; ivmeli atılım-gelişim programları gerekiyorsa hükûmet bunu ilgili birimi aracılığıyla plânlar ve uygular. Türkiye, bu gibi haller için Yüksek Plânlama Kurulu'nu kurmuş ve kurumlaştırmıştır. Bu düzen dışında bürokratik makamların piyasalara müdahaleleri, Türkiye'yi serbest piyasa kurallarının kendi ortak üst atıf çerçevelerini oluşturmaktan uzaklaştırmakta, merkeziyetçi yönetici seçkinler zümresini tekrar tesis etme hareketinin gündeme girdiğini göstermektedir.

Millî Devlet Kültürü ve Demokrasi: Geçmiş devirlerde vücut bulmuş iyi yönetim tarzları şartlar değiştikçe çözülüp geçerliliklerini kaybetmişler. Çağın demokratik millî devlet yönetiminde ilkeler, kurallar, kurumlar bulunmalıdır. Toplumun günümüzün geçerliliğini üretmesi bu sürecin işletilmesine bağlı.

Kuruluşundan bu yana geçen 80 yılda, Türkiye'de, yeteri kadar üst kimlik bilincinin ve temel kültüründeki demokrasiye yatkın değerlere bakarak, demokrasinin gelişmiş olması gerekirdi. Türkiye Cumhuriyeti'nin kurulu-

şunda, dönüşümün aşama aşama modern devlet yönünde olması iradesi vardır. Ancak, kuruluşun yukardan aşağıya işleyen boyutunun daha kuvvetli olmasının kaçınılmaz neticesi olarak, cumhuriyet ile demokrasi dengesi sorunsalı arafta kalmıştır. Bunun sebebi olarak gösterilen gerekçeler halen 2000'li yıllarda şöyle devam ediyor: ilk dönemlerde, millî devlet kuruluşunun icap ettirdiği kimlik için gereken bir milletleşme/benzeştirme süreci ile demokrasinin gerektirdiği ferdîleşme/çoğulculuk sürecinin eş zamanlı yürümelerinin birbiriyle çelişir yönleridir. Yine, çeperin merkezî denetimi altına alması ilkesi kimliğin içe dönük oluşumu ile dışa dönük oluşumu dengesinin bulunmadığı ilk dönem için güçlük yaratmaktadır. Milletleşme sürecinin hızlandırılmasında benzeştirme politikaları, devletlerin kültür politikası aracı olagelmiştir. Demokrasinin mümkün hale gelebilmesinin, üst kültür kalıplarında benzeşmeyi bir ölçüye kadar sağlamış ülkelerde görüldüğü inancı vardır. Oysa bunların kuramsal olarak bağdaşmaz olmadıkları yönünde daha Cumhuriyet kurulurken yapılmış çözümlemeler bulunmamaktadır.53 Sebep, topluma demokrasi fırsatı verip sabırlı ve itidalli olmamaya bağlanmaktadır. 1930'ların yönetici seçkinler zümresinin o günlerdeki güçlerini özlemelerine bağlanıyor. Oysa o zaman Atatürk vardı. Gereğinden fazla güç kullanan dizginlenebiliyordu. Modern toplumun yeni üst değerler sisteminin işlemesinin geciktirildiği durumda, halkın iradesinden vazgeçilmiş olmaktadır.

1920'lerde Türkiye'de, bir sıçrama yapma yoğunluğuna ulaşarak ortaya çıkan modern kurum yeni devlet olduğuna, toplumsal evrim (veya durağanlık) ise çalkantılı bir çağda olabildiğince istikrarlı bir süreklilik göstermekte olduğuna göre, değişimin önderliği ancak devlette olabilirdi. Öyle olmuştur. Cumhuriyetle demokrasi dengesi sorunsalı hep arafta kalmasının sebepleri hep topluma güvenmeyen seçkinler olarak mı tanımlanacaktı? Benzeşme sürecinin çoğulculuğa yol verecek kemale

erişmesi neden mümkün olamamıştır? Bugün Türk halkının zihnini işgal eden sorular bunlardır. Sistemin bireye siyasal ve ekonomik açılım veremediği bir ortam, devletin benzeştirme politikasının aşırıya varma tehlikesine işaret ediyor. Böyle bir aşırılık Türk toplum yönetiminin özelliklerinden olan "ortak üst değerler sistemi"nin kurulamaması, "merkez-çevre dengesi"nin bozulması anlamına da gelmektedir. Nitekim, dolaylı ve dolaysız eğitim vasıtalarıyla şartlandırma ağırlıklı bir tektipleştirme uygulaması artmıştır. Hayata açık ifade kanalları bulamayan ilke ve kurallar içselleştirilememekte, günün ihtiyaçlarına cevap verecek yorumlara ulaşamamakta, sık sık Cumhuriyet'in ilk yıllarındaki kök kavramlara kapanılarak o dönem ile ilkelerin yeniden üretilme gereği duyulmaktadır. Bir modernleşme simgesi olan Atatürkçülük, hissiyat olarak hemen her kesimde çığ gibi; kavrayıcı, üretken, davranışa dönüşmüş boyutu yok gibi. Atatürkçülük ferde ekonomik ve siyasal açılım boyutlarını kazanmayı hakediyor.

Hanedan döneminde, hiç olmazsa varsayılan, bir ortak üstün değerler sistemine atıf yoluyla iletişim, etkileşim, bütünleştirici devlet fikri ve denge arayışı mümkünken, Cumhuriyet döneminde kamuoyu tarafından pek iyi anlaşılamayan ve yeri geldiğinde bir kenara itiliveren ilkelerle bugün artık bu işlev yerine getiremez olmuştur. Üst katta yaratılan fiili durumlara göre oluşan güç dengeleri içinden çıkan yönetim sık sık da mecra değiştirilebilmektedir. Toplumun yönetimiyle bağlantısı iki yüz yıl öncesine göre ne kadar fark etmiştir sorusu cevap beklemektedir.

Bu değişmeyen döngü yinelenerek, Avrupa Birliği'ne üyelik müzakerelerinin başlaması gerekli bir döneme kadar gelip dayanıldı. 1973-1995 yılları arasını kapsayan Uzun Vadeli kalkınma Stratejisi'nin uygulamada kaldığı dönemde Avrupa Birliği'yle Gümrük Birliği'ne girecek şartları sağladı ama içerde demokratikleşmeyi tamamlayamadı. VIII. Beş

Yıllık Kalkınma Plânı’na54 (2001-2005) dayalı “Ulusal Program”ını Avrupa Birliği’ne verildi. Dışarıdan zorlama olmasına mahal kalmadan kendi kendisi için yaptığı taahhütleri yerine getirebilir, getirmelidir.

Toplum Tasarımları Dizisi İçin Ara Değerlendirme: Türk toplumunun millî devlet ve laiklik çizgisi üzerindeki evrimi “kesintisiz” devam etmektedir. Bakış açısına göre, buna kesintili diyenler de bulunmaktadır: Örneğin, merkeziyetçi yönetici seçkinler zümresinin uygulama tarzından ayrılan dönemlere “kesintili”, denilebilmektedir. Yine, Atatürk’ün kurduğu ve halkın seçtiği Meclis’e müdahale dönemlerini “kesinti” kabul edenler vardır. Her iki bakış da, kendi tercihi olan uygulamanın devam etmesi halinde, Atatürk’ün ileri hedeflerine bugün daha hızla ulaşılmış olabileceği düşüncesindedir. Türk toplumunun ana vetiresinin Atatürk’ün koyduğu millî, laik devletin çağa açık insanları olma yönünde devam etmesi nedeniyle, değişim “kesintili değil” kabul edilmelidir.

Atatürk döneminde (1923-1938) Türkiye’nin çok kıt öz kaynaklarıyla başardığı dönüşüm ve ilerlemenin etkileri çok derindir. Değişim, tepeden inme, fakat karizmatik önderlikle sağlanmıştır. Bugün halen, bu devrin etkileri irdelenmeden herhangi bir değişim sürecini tahlil etmek mümkün olamamaktadır. Ancak, gelişme açısından bir durgunluk dönemi olan Atatürk sonrası dönem (1939-1945), çağın güç şartlarından çok Atatürk’ün düşüncelerinin donmuş kalıplarda kabul edildiği, yönetici zümrenin iktidarı bırakmama tavırının kökenlerinin oluştuğu dönem olması bakımından önemlidir. Cumhuriyet tarihinde yaşanan siyasal çalkantının Atatürk’e kodlanmak isteyen üst memurlar zümresinin iktidarı belirlemesine endekslenmiş eylem tarzıyla ilgilidir. Siyasal sistemdeki bu etken, toplumsal değişimin yavaşlığının sebebidir. Bu dönemin sonuna, Türkiye’nin demokrasiye geçiş kararı gerektiren bir konjonktürün bağlanması, ana oluşumun gözden kaçırılmasına yol açmamalıdır.

Türkiye’nin demokrasiye geçiş kararının ne kadarının dış konjonktürden kaynaklandığı, ne kadarının içerden kaynaklandığı ayrı bir inceleme konusudur.

Demokrasi dönemi (1946-1960), Demokratik Türk Toplumu Tasarımı’nın anlamına oldukça yakın geçti. Türkiye’de halkın hürriyet, hayatını geliştirme, kazanma ve insan yerine sayılma talebi ile çıktığı dönemdir. Halkın demokratik zeminleri, süreçleri, kurumları işletebildiği ve iradesini ortaya koyduğu görülmüştür. Bu dönem ülkenin sosyo-politik ve sosyo-ekonomik bakımlardan yeni bir düzleme zıplayabildiği bir dönem olmuştur. Toplumun muhalefetle yaşamayı öğrenmesi için fırsat bırakılmış olsaydı, demokratik süreçlerin işlemesine fırsat verilmiş olsaydı, bugün Türkiye demokratik bir ülke olmuş olurdu. Atatürk’ün Tasarımı otoriterliğe ve çağın dışında kalmaya mahkum edilmemiş olurdu.

Bir askerî darbe ile duraklayan demokratikleşme bugün halen sorunludur. “Demokratik Plânlı Kalkınma” her boyutuyla bir sanayi toplumuna geçişi öngörürken, bunda demokratik rejim ve serbest piyasanın hedef alındığı bir plânlama ve uygulama söz konusu olmalı idi. Oysa Türk Sanayi Toplumu Tasarımı, politika değişikliği yapmaya karşı direnç yüzünden ithal ikameci, devletçi politikalarla ve siyasal alanda demokrasinin gittikçe kısıtlandığı bir zeminde uygulanmak zorunda kalmıştır.

Normal kamu karar süreçleri içinde yapılması gereken politika değişikliklerinin radikal programlarla getirilmesi zorunluluğu, idarenin en önemli sorununa işaret etmektedir. Uygulanma şekli serbestiyetçiliğin kuralsızlık halinde algılanmasında etkili olmuştur. Terörün ve yolsuzlukların kolay ortam bulmasına yol açılmış oldu. Kuralsızlığın siyasal ve iktisadî eksenleri kesişince ve kamu yönetiminde güç çekişmeleri artınca, bugünkü dış zorlamalı yeniden yapılanma programları, AB için

Ulusal Program ve IMF ile İstikrar Programı, Türkiye'nin gündemini doldurmuştur.

Yeni Türk Toplumu Tasarımlarının başarı düzeyi hayata aktarılması ve gündelik hayatta işlev ve süreklilik kazanmalarıyla ölçülebilir. Tasarımların ve plânların hazırlanmasından daha önemlisi, bunların uygulanmasını sağlayıcı irade ve düzenlemeyi ortaya koymaktır.

Türkiye'deki tasarım ve plân uygulamalarında genel eğilim şöyle gözükmektedir: 1) Sayısal hedefler tutturulmakta veya yaklaşılmaktadır. 2) Süreçlerin kurulması ve işletilmesi geç başlatılabilmekte, kamu kesiminin alanı boşaltması sağlanamamakta, kamu hizmet süreçleri ise ya eski sürece paralel yeni sürecin kurulması ve birbirlerini etkisizleştirmeleri veya yeni sürecin bazı parçalarının kurulmasıyla yetinilmesi şeklinde yürümektedir. 3) Kuruluşların kurulması ve teşkilâtlandırılması sırasında bilimsel yaklaşım ve Türkiye'nin bünyesi dikkate alınmasından ziyade, dışardan aktarma modeller, kâğıt üzerinde tasarımlar, katılımla elde edilenlerin ise kanunlaşırken her aşamasında eklemelerle amacından sapması yaygın bir uygulamadır. Kurumların süreçlerin işleticileri olarak tasarlanması bir yan amaç olarak kalmakta, somut ürün çıkarılarak bir işlev üzerinde zyoğunlaşma talebi fazla olmaktadır. Sonuçta, tam oturan, verimli işleyen, kurumlaşmış kuruluş sayısı düşük kalmaktadır. 4) Sistem boyutunda düzenlemelerin ise, kuramsal içerikli birkaç politika dışında, bütüncül ve iç tutarlılığı sağlam teklifler olarak benimsenerek kanunlaşmaları mümkün olmamakta; kapsamdan çıkarılan pekçok unsur kavramsal bütünlüğü bozmaktadır. 5) Toplum tasarımları ve plânlar (her ne kadar hazırlığı sırasında demokratiklik sağlanmaya çalışılsa da), Türkiye'deki uygulaması Hükûmetlerce icra edilmek durumundadır. Bunun için, devletin bu icraatı yapacak kamu yönetimi düzenini kurması gerekir. Değişim yönetimini etkin

götürmek için 1923, 1946, 1960, 1984 başlangıçlı dört adet kamu yönetimi reformu yapılmış olması gerekirken, hiçbiri tam yapılmamıştır.55

III. Sosyal Yapı, Türk

Dönüşümünün Sosyal

Mücadelesi

1923'te Türkiye'de Toplumsal

Tabakalanma

Halk, birbirinin tamamlayıcısı olarak görülen dört tabaka şeklinde incelenebilir. Osmanlı döneminde: 1) dönüşümlü olarak seyfiye (asker), 2) ilmiye, 3) zanaatkar ve tüccarlar, 4) yarı asker durumundaki reaya.56

Osmanlı Devleti'nin son döneminde, her zaman yakın etki derecelerinde olmasa da, olumlu dönüştürücülük rolleri hanedan, aydınlar, memurlar, siyasî güç odakları ve piyasa arasında bölüşülüyordu. Aydınlarla memurların iç içe geçtiği halkaların çok olduğu ve Osmanlı bürokrasisin zamanla hakimiyeti hanedanla paylaşır hale geldiği görülmüştür. Eski bürokraside kendilerinin bizatihi devlet olduğu fikri de oluşmuştu.

1923'te Türkiye'de Batı Avrupa'daki gibi mülkiyete dayalı, paraya dönüştürülebilir "iktisadî sermaye" etrafında kendi ahlâk değerlerini üreterek oluşmuş sosyal sınıflardan ve tarihî evrim sürecine bırakılarak kendiliğinden dönüşüm yaşayan bir toplumdan sözedilemez.

Bütünleşmiş sınıfsız millî toplumun zümrelerden oluşması öngörülmüştür. Bunlar çiftçiler, küçük sanat sahipleri ve esnaf, işçi, serbest meslek sahibi, sanayici, tüccar, memur zümreleridir.57

1927 yılında nüfusun yüzde 83,75'i kırsal kesimde, yüzde 16,25'i bucak, kasaba ve nüfusu yüzbinden fazla birkaç şehirde yaşamaktaydı.58 Asiller sınıfı hiç olmamıştı. Hanedan sürgüne gönderilmişti. Üst tabakayı yüksek memurlar, askerler, devlet ricali, orta kademeli memurlar, büyük toprak sahipleri; orta tabakayı şehirlerdeki küçük memurlar, küçük esnaf,

imalatçı, vasıflı işçiler; alt tabakayı ise köylü-çiftçi, topraksızlar ve işsizler oluşturuyordu.59

Türkiye'nin aydınları toplumu dönüştürme işlemini yapmayı üstlenmişlerdi. Toplumlarda yeniliklerin üst sınıflarları veya tabakaları taklit yoluyla yayılması genel bir olgudur. Tarihte Türk topluluklarının yaşadıkları büyük dönüşümlerde toplumunu tanıyan önderliğin sentez gücünün önemi inkar edilemez boyutlardadır. Ancak, bu defa, Türkiye'yi Cumhuriyete götürenlerin zirveden başlamayıp, kendini dönüştürdükten sonra bir güç odağı oluşturup güç mevkiine geçme ve bilinçli bir eğitici ve yeni ahlâkı kurucu programla toplumu dönüştürme işine başlama stratejisini kullandıkları görülür. Diğer bir deyişle, Osmanlı aydınlarından bir grup Türkiye'nin "yönetici seçkinler" kademesini oluşturma sürecini başlattılar.

Dolayısıyla, Türk sosyal dönüşümünün tarihi, bir sınıflar mücadelesi değil, yönetici seçkinlerin getirdikleri programların toplum bünyesiyle uyuşturulması sırasında yönetici seçkinlerle farklı görüşteki aydınlar arasında çıkan gerilimlerin tarihidir.

Türk Dönüşümünün Sosyal

Mücadelesi

Ekonomik güce ve bu bağlamdaki ahlâkî değerler ayrışmasına sahip sosyal sınıflarla başlamayan Türkiye'de, yeni sosyal farklılaşmanın kurulması, kültürel atıfların farklılaşması ile başladı. Kısaca; laikliği bir dünya görüşü ve hayat tarzı olarak görenler "ilerici", laikliği İslâmiyete veya Türk toplumuna uygun bulmayanlar ise "gerici" tasnifine girdiler. Tek parti döneminde bu katı ayrım daha geçerli idi. Sonra laikliği, din-devlet işlerinin ayrılması ama özel ve kamusal alanlarda bireyin inançlarına dokunulmaması anlamında kullananlar "tutucu" olarak tasnif edildi. Bu, çok partili dönemde ortaya çıkmış muhafazakâr tercihle de örtüşüyordu. Ancak, siyasal mücadelede tutucuları gerici olarak göstererek kamu ve

kamusal alanların dışına itmek de bir taktik olarak sürekli kullanılageldi. Geniş halk kitleleri hem muhatabı olarak hem, nesnesi olarak bu konunun içinde oldukları halde fazla ilgi göstermeden her zamanki gündelik hayatlarına devam etmeye çalıştılar. Modernleşme, aydınların fikri uyuşmazlık mücadelesine sahne oldu; eğitim herkese aynı düşünme yöntemlerini öğretti; iktisadî ve siyasî açılım mümkün oldukça değişim ve tartışmalar halkın yorumlarına ve gündelik hayata yansıdı.

Üst değerler sistemi tam oluşmamış olmasına rağmen, yapılan kültür atıfları, çoğunluğu biçimsel olmak üzere hayat tarzlarını farklılaştırmakta idi. “Toplumsal konum kümeleri”nin sınıf işlevi görecek şekilde farklı imkânları sermaye edinmelerini Pierre Bourdieu’dan aktararak Nilüfer Göle, “hayat tarzlarını”, “simgesel sermayeyi” (meşru ve saygın olma) ve “habitus”u (alışkanlık) ihtiva eden “toplumsal konum grupları” ile tahlil yapmayı öneriyor. Bourdieu’ya göre, habitus, geçmiş algılamalar ve eylemler matrisi olarak nesilden nesile devreden tecrübeleri ve bilgiyi bütünleştiren, bozulmayan ve yeri değiştirilebilir nizamlar sistemidir. Buna göre: Cumhuriyetçi seçkinler/ilerici -Atatürkçü- aydınlar ve İslâmcı aydınlar olarak iki karşıt grubun mücadelesi incelenebilir.60

Laik aydınların hayat tarzını ve “konum grubu” haline getirilmelerini yeni Türk Toplumu Tasarımı’nın laiklik uygulaması sağlamıştır Özetle: Latin harflerinin kullanılmaya başlanması laikliğin pekiştirilmesine katkıda bulunmuştur. Bu, Türklerin, Kur’an’ın ve genelde Arap ve İslâm dünyasının kullandığı dille olan bağları kesilerek sağlanmıştır. Cumhuriyetçi seçkinler Kur’an’ın Türkçeye tercüme edilmesini teşvik etmişler ve ezanın Arapça yerine Türkçe okunması emrini vermişlerdir. Böylelikle, harf ve yazı reformu gerek simgesel, gerekse içerik açısından Batı dünyasına doğru köktenci bir kültürel dönüş yaratmıştır.

Mahallî bir aksana kaymadan “saf” bir Türkçe konuşmuşlar, Batı dilleri öğrenmişlerdir. Bilimde ve edebiyatta Batı kaynaklarına başvurmuşlardır. Harf devrimi, bu yeni seçkinlere meşruiyet ve saygınlık sağlayarak ve gericilere karşı kendilerini “ilerici” (çünkü Batı yönelimliydiler) olarak ayırt etmek için simgeseller sermaye sunmuştur. Eski aydınlar arasında bu yeni şartlara uyum sağlayamayanlar güçsüzleştirilmiş ve toplumsal otoriteleri ve mevkileri kaybettirilmiştir.

Eski dönemin aydınlarından ayrılma, Cumhuriyetçilerin yolunu açmış ve Kemalist ideoloinin nakledicileri haline gelmişlerdi. Halkın bu yolda aydınlatılmasına adanmışlardı. Bir kesim bilim adamı, yazar, gazeteci, kamu kesimi aydını ve yöneticiler, seçkinler grubunu oluşturuyorlardı.

Cumhuriyetçilerin programlarında yer alan yerel kültürden tamamen kopuş, yeni ortaya çıkan aydınlar ve yükselmekte olan kenar sınıfların kimlikleşme sürecinde zorluklar yaratmıştır. Merkezdeki seçkinlerle kenardakiler arasındaki bu kültürel uçurum Türk siyasetindeki ve

toplumundaki (uyumsuz) gerçeklerin bir başka özelliği haline gelmiştir; ve merkezdeki seçkinlerin topluma örnek oluşturamama sorununa dönüşmüştür.

İslâmcılık, kenar Müslümanlarına siyasî dışa vurumun yeni yolları ve gündelik hayatın idamesi hususunda yeni bir rehber sağlamaktadır. Bugün İslâmcılık, İslâm-Türk kimliği ile laik Batı modernleşmesi arasındaki çekişmeli bağın siyasî ifadesi haline gelmiştir. Kendisi de bir “simgesel sermaye” sahibi grup oluşturmuştur. İslâmcılar da tek parçalı bir grup olmayıp, içlerinde karşıt gruplar da vardır.

İslâmcı ve laikler arasındaki çatışma, çeşitli simgelerle biçim değiştirerek devam etmektedir. Ancak, Türk kimliğinin kültürel modelinin ne olacağının denetimi için kökleri sınıf çatışmasında yatan bir savaş sürmektedir. Bu durum, Batıcı aydınların toplumdaki müktesep haklarına

bir saldırı olarak algılanmaktadır. İslâmcılar, toplumsal tanınma, meşruiyet ve saygınlık kazanmışlardır. Cumhuriyetçi seçkinler siyasî alanlardan karşılık vererek laikliğin korunması adına İslâmi köktendinciliğe karşı savaş başlatmışlardır.61

Cumhuriyet'in başlangıcından beri alttan alta, bugün açıkça süren ilerici-gerici zıtlaşması yanında gözden kaçmaması gerekli konu, toplumun büyük kesiminin Cumhuriyetçi-muhafazakâr kesim olduğudur. Bu kesim; orta üst, orta ve alt tabakaların büyük kısmını oluşturmaktadır. Çok partili siyasete geçildiğinden beri Demokrat Parti, Adalet Partisi, Anavatan Partisi çizgisindeki partilerde yoğunlaşmış, büyük parti siyasetine ağırlığını koyarak yerini belirlemeye çalışmıştır. Eğer, İslâmcı kesimin büyükçe bir kısmı bu büyük partilere oy vererek buralarda bulunmuşsa, ilerici seçkinler bu partileri de "gericilik"le suçlayıp iktidarı ellerinden almaktan çekinmemişlerdir. Ancak, gericilikleri ispat edilemeyen bu kesim, demokratikleşme, sanayileşme, kentleşme gibi sosyal yapı değişikliklerinin oluşmasını etkileyen büyük olguların merkezinde yer almış ve dönüşmüştür. Eskiden orta sınıfın çoğu, burada kalabilmek için ilerici seçkinlerin söylemini kullanmak zorunda iken ve muhafazakâr kesim alt tabakalarda yığılmış iken, bugün orta tabaka yaygın bir şekilde cumhuriyetçi-demokrat, muhafazakâr ve kalkınmacıdır.

2000'li yıllara geldiğimiz şu yıllarda yapılan bilimsel bir araştırmaya göre, Türkiye Cumhuriyeti vatandaşlarıyla yüzde 96,9'u, kendilerini "Müslüman" olarak tanımlamakta, yüzde 92,1'i ibadetlerden en az birini sürekli olarak yapmakta, yüzde 54,9'u kendilerini "oldukça dindar", yüzde 31,2'si "çok dindar", yüzde 12,4'ü ise "fazla dindar değil", olarak tanımlamaktadırlar. Nüfusun yüzde 85'i dört kadınla evlenebilmeyi kabul etmemekte; yüzde 76,4'ü herhangi bir ibadet yapmaksızın da insanın iyi bir Müslüman olabileceğini düşünmekte; yüzde 91,4'ü farklı dinlerden kişilerin

tam saygı görmeyi hakettiklerini; yüzde 89,2'si farklı dinden kimselerin de iyi kimseler olabileceğini düşünmektedirler. Dinî inanç ve ibadetlerin, kişiyi ilgilendiren konular olduğu ve dinin kamu alanı ve siyasete dahil olmaması gerektiği yüzde 95'lik bu büyük çoğunluk tarafından kabul edilmemektedir.

Örneğin, başörtüsünün sivil kamusal alanlarda kullanıma devletin karışmasına toplumun yüzde 74,2-76,1'i (kadın memurlar, üniversiteler) karşıdır; yüzde 72'si kurban derilerinin nereye verileceğine devletin karar vermemesini istemektedirler; buna karşılık devletin din hizmetlerine doğru hizmet sunmakta olan bir kuruma olan Diyanet İşleri Başkanlığı'nın lağvedilmemesi gerektiğini düşünenlerin oranı yüzde 81,7'dir.62 Bu tablo Türk-Batı sentesini, İslâm-Laiklik sentezini Türk halkının yapmış olduğunu göstermektedir.

Gerek demokratik hayatta seçimler sırasında olsun, gerek ara dönemlerde mücadele, eski ilerici seçkinlerin koyduğu laik Cumhuriyetçilik ile dinin kamusal alanda yumuşak yorumunu isteyen demokrat muhafazakârlar arasında geçmektedir. Paradoksal bir şekilde; Türkiye'de ilerici seçkinler devletçi ve merkeziyetçi, muhafazakâr halk ise demokrat ve hür teşebbüsçüdür.63 Söz konusu muhafazakâr kesim büyük olduğu için, ilerici seçkinler grubuna yol açmak amacında, hükûmet, darbeler sonrasında siyaset sahnesinin, muhafazakâr grubu bölecek şekilde düzenlemekte olduğu izlenmektedir. Bu politika yozlaşınca, siyasette bölünmüş partiler ortaya çıkmıştır.

Bu kesimin kuramcıları, fikir adamları, halk sanatçıları ve önderleri vardır. Pozitivistlerin aldığı Bilimci Batı modelinin karşısına "Diğer Batı"yı koymaktadırlar. Diğer Batı, manayı da görebilen, hayatı kalıplara dökmek üzere kısıtlamayan Batı'dır.64 Cumhuriyetçi-muhafazakârlar, bugün artık demokrat muhafazakârlardır; Batılılaşmaya devam taraftarıdırlar.

II. bölümün işlenmesi sırasında çizgisi görüldüğü gibi, toplumda modernleşmenin alt tabakalara doğru yayılması ve kalıcılık kazanması, muhafazakâr-demokrat kesimin iktidarda olduğu dönemlere rastlamaktadır.65

Toplumsal Süreçlerde ve

Kurumlarda Gelişmeler

Toplumda yapı değişikliklerine imkân veren istihdam ve çalışma ilişkileri ile eğitim konusu özetlenmek suretiyle, toplumsal tabakalanmada iki sığlığın ve dağınıklığın nedenleri daha iyi anlaşılacaktır.

Meslek Tabakaları, Çalışma İlişkileri ve İstihdam: Türklerde çalışma hayatı amaçlı toplumsal örgütler 10. yüzyıldan itibaren görülmeye başlar. İyi iş üret-

me ve dürüstlüğü telkin eden İslâm ahlâkı etrafında iş kolları "zaviye"ler kurmaya başlamışlardır. Mesleklere giriş ve ilerleme için hiyerarşik çıraklık, ustalık, kalfalık düzeni kurulmuş, şartları "fütüvvetname"de yazılı olarak belirlenmek suretiyle tüm ülkelere yayılmaya başlanmıştır.66

11 ve 12. yüzyıllarda her dinden zanaatkâra açık, törensiz girilebilen, sorunların toplantılarda çözümlendiği "lonca"lar kurulmaya başlanmıştır. Önce örf ve âdet hukuku geçerli olmuş, Tanzimat'la birlikte yazılı hukuka dönülmüştür. O dönemde, esnaf ağırlıklı bir iş hayatı mevcuttu.

Birinci Meşrutiyet işçi haklarını tanımaktaydı. Kapitülasyonlar, yabancı sermaye ve yabancı sermayenin Osmanlı Devleti'ndeki gayrimüslimleri ortaklık için seçmesi, işletme sahipliğini gayrimüslim ve/veya yabancılara kaydırdı. İşçilerin ağır şartlar altında düşük ücretlerle çalıştırılması, 1908'de II. Meşrutiyet'le birlikte otuz kadar grevin patlak vermesine yol açtı. 1909'da Tatil-i Eşgal Kanunu çıkarılarak temsilciler seçilmesi, işçi-işveren sorunların uzlaşma esasına göre çözümlenmesi, müzakere sonuna kadar işi

bırakmanın yasaklanması hükümler getirildi. 1909 yılında çıkarılan Cemiyetler Kanunu ise kural olarak dernek kurma serbestliğini tüm ülke için getirdi.

1913 ve 1915'te Sanayi Sayımları yapıldı. 1913 yılında sanayinin gelişmesi amaçlı Teşvik-i Sanayi Kanunu Muvakkatı yürürlüğe girdi, ama I. Dünya Savaşı'nın patlaması gelişmesini engelledi. 1918'de kurulan Sosyal Demokrat Fırkası işçi ve esnafları örgütleme amaçlıydı. 1919'da Türkiye Sosyalist Fırkası kuruldu ve grevlerin sözcülüğünü üzerine aldı.67

23 Nisan 1920'de Ankara'da Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin kurulması, yetkilerin elinde toplanmasına yol açtı ve paralel yürüyen iki uygulama söz konusu olmuştur. TBMM Zonguldak Ereğli Kömür Havzası'nda işçi hakları ve sağlığıyla ilgili iki kanun çıkardı.

1923'te Cumhuriyet'in kurulmasından sonraki çalışma ilişkileri iktisadî dönemlere paralel anlaşılabilir: 1923-1929 arası "liberal dönem", 1930-1938 arası "devletçi dönem", 1939-1949 arası "koyu devletçi dönem", 1950-1960 arası tekrar "liberal dönem", 1960-1982 arası "karma ekonomi dönemi", 1983-1988 "liberal dönem", 1989-2001 "liberal düzene geçişin düzenlenmesi dönemi" olarak incelenebilir.

1923-1929 Liberal Dönem: Cumhuriyet'in ilân edilmesinden önce, 1923 Nisanı'nda İzmir'de toplanan Türkiye İktisat Kongresi, meslek grupları esasına göre düzenlenmişti. Türkiye sınıflı toplum yapısına sahip olmadığı için meslekler üretici faaliyette bulundukları alana göre tabakalandırıldılar; çıkarları birbirinden farklı olmayan, ortak çıkara hizmet eden tabakalar olarak kabul edildiler. Üretici tabakaları: Çiftçiler, tüccarlar, sanayiciler, işçiler olarak belirlendi ve birbirleriyle işbirliği yapma yolları üzerinde çalışıldı. Üretici tabakalarının temsilcilerinin Kongre'deki talepleri hayata geçirildi. Buna göre, 1924'te İş Bankası, 1925'te Sanayi ve Maadin Bankası kuruldu. 17 Şubat 1925'te tarımın üzerindeki Aşar Vergisi

kaldırıldı. Tarımın rahatlaması sağlandıysa da, sonuçları itibarıyla bakıldığında devlet-vatandaş ilişkisinde çiftçinin yeri belirsizleşti ve ileriki yıllarda edilgen konumunun temelleri atılmış oldu. 1926'da çıkarılan Medeni Kanun'da miras hukukunun toprak veraseti kısmının sonradan yapılmak üzere açık bırakılması ve son yıllara kadar bir daha ele alınmaması, toprakların ekonomik olmayan küçük parçalara kadar bölünmesine, verimsizliğe ve göçe yol açmıştır.

1927 Nüfus Sayımı'na göre 80 bin işçi görünüyordu. Osmanlı Devleti döneminden kalan 1908 sayılı Tadil-i Eşgal Kanunu ve Cumhuriyet döneminin Takrir-i Sükûn Kanunu yürürlükte olduğundan, işçilerin hareket alanı genişlememiştir. 1924 Anayasası ve 1926 Borçlar Kanunu liberal görüşlü olmakla birlikte, çalışma hayatıyla ilgili hükümleri uygulanmamıştır. Bu; dönemin "sınıfsız toplum" ideolojisine bağlanan, ama ekonominin iyi durumda olmamasıyla da ilgisi bulunan bir uygulama olmuştur. Meslek birlikleri devam etmiştir. İşçiler çalışma süreleri, ücretli hafta tatili ve sendika hakları istemişlerdir.

Tüccarlar ise liberal politikalara rağmen korunmayı istemişlerdir. Savaş sırasında yabancı sermaye, savaş sonrasında ise nüfus değiş-tokuşu sırasında gayrimüslim zengin tüccarlar Türkiye'den ayrıldılar. Ticaretin desteklenmesi gündeme geldi. Lozan Antlaşması'yla 1929 yılına kadar taahhüt edilen düşük gümrükler için süre sona erince gümrükler yükseltilmiştir. Bu dönemde görüldüğü gibi, fiilen karma ekonomi uygulaması söz konusudur.

1930-1938 Devletçilik Dönemi: 1926 yılında ABD ve İngiltere tarım malları ithalatına kota getirip kendileri ihracata geçince, sanayileşme öncelik listesinde en ön sıraya geçti. 1929 Büyük İktisadî Buhranı, tüm dünya gibi Türkiye'yi de etkilemiştir. Kamu müdahaleleri gereği artınca yeni bir politika gereği de ortaya çıktı. Aynı yıl gümrüklerin

yükseltilmesi hakkının da kazanılmasıyla kapalılık dönemi başlamıştır. 1930 yılında “Türk Parasını Koruma Kanunu” çıktı. Özel kesimin giremediği alanlar için Devlet girişimciliği ve öncülüğüne dayalı “devletçilik” politikası benimsendi. Ayrıca, değişik kanun maddeleriyle devletin iç ve dış ticarette fiyatlar üzerinde tam denetimi kuruldu.

Yürürlüğe konulan I. Sanayi Plânı (1933-1937) ve II. Sanayi Plânı (1938-1942) ile paralel olarak hazırlanan I. Meslek Eğitimi Plânı (1933-1937) ve II. Meslek Eğitimi Plânı’ndan (1938-1942) ilk Sanayi Plânı ve iki

Meslek Eğitim Plânı uygulandı. Bu dönemde işçilerin yetiştirilmesine büyük önem verildi. Bir yandan, geleneksel çıkar-kalfa-ustalık devam ederken, kamu fabrikalarında iş yerinde düzenli meslek eğitimi ve iş başında uygulama düzeni getirildi. Yetişen insan gücü arasından fabrika kendi işçilerini seçtiğinden diğerleri çevrede kendi işlerini kurup fabrika dahil çevreye iş yapmaya başladılar. Halen mevcut belli kentlerde küçük sanayinin nüvesini oluşturdular.

Bu dönemde artan işçi ve müstahdem sayısı karşısısında, devlet bir yandan işçi ile işveren arasındaki çalışma ilişkilerinin uyumlu bir şekilde düzenlenmesine, diğer taraftan kalkınmayı engelleyecek uyuşmazlıklara müdahale etmeyi millî çıkarlar açısından bizzat yürüttü.68

1961 Anayasası: İşçi haklarının ve sosyal hukuk devletinin Anayasa’ya girdiği dönemdir. Çok miktarda sendikanın kuruluşu ve kamu kesiminde olağanüstü ücret zamları, hem KİT’lerin devlete yük haline gelmesi hem de verimlilik artışı sağlamadan alınan ücretlerin maliyetlere getirdiği yük iktisadî sorunlar doğurdu. Ekonominin istihdam artırıcı projelerden kaçınmasına, etkin kullanılamayan düzeyde teknolojilere veya kayıtdışı ekonomiye kayılmasına yol açıldı. Sendikalar, ideolojik kamplara bölündüler ve anarşiye karışmaya başladılar. Bu durum 12 Mart 1971 Askerî Müdahalesi’nin sebeplerinden biri idi.

İşçi haklarının, ekonominin ödeme gücüyle bağdaştırılacağı bir ölçek konulmadan siyasî amaçlarla uygulamaya geçilmiş olması, yeni ekonomik ve sosyal sorunlara zemin hazırlamıştır.

İstihdam yaratma güçlüğü bulunan bir ekonomide, yeni iş imkânlarının açılmasının sosyal siyasetin sevk ve idare edilememiş olmasına bağlı olarak çok sınırlı kalması, Türkiye'nin işsizliğin artırmasındaki en önemli etkendir.

Sanayi toplumu fikrinin başlıca göstergesi olan verimliliğe bağlı ücret sistemlerine geçilememiştir. Bu durum, iş gücü piyasasının oluşamamasına, meslekli iş gücü oluşmamasına, yüksek vasıflı meslekli iş gücünün doğru yerde istihdam edilmemesine, geniş bir asgari ücretli kesimin meslekte ilerleyemeden çalışmalarına yol açmaktadır.

1983-1990 Serbest Ekonomi Dönemi: Serbest ekonomiye geçişin en önemli çelişkilerinden biri, askerî bir siyasal dönemin yasaklarından faydalanarak, ihracat artışı politikasını işçi ücretlerinin kısılması politikasına oturtmasıdır. Sendikal hakların kısıtlılığı, daha sonra yozlaştırılması, işsizlikle birleşince işçi haklarının önemini azaltmıştır.

Eğitim: Tanzimat Dönemi'nde, geleneksel dini okullara ilave olarak bir yeni kanal olarak Batı tarzı okulları açılıyordu ve misyonerlerin Hıristiyan Osmanlılar için açtıkları yabancı okullar kanalı bulunuyordu.

Cumhuriyet'in kuruluşundan sonra Tevhid-i Tedrisat Kanunu (Eğitim Birliği Kanunu) ile 1924 yılında Eğitim Bakanlığı'na bağlanan millî eğitim sisteminin bir sonucu olarak devlet, dinî eğitimin meşruiyetini ortadan kaldırmış ve ulusal düzeyde laik-modern eğitimin geçerliliğini öngörmüştür. Millî devletin inşaası, eğitimin merkezîleştirilmesi ve kendi ulusal seçkinliğini yetiştirmesi birlikte yürütülmüştür. Eğitimin modernci ve akılcı çizgide yeniden düzenlenmesi sadece felsefî bir içerikli değildir; aynı zamanda eğitim araçlarını kapsar. Miladî takvime, uluslararası saate 1928'de Arap harflerinden Latin harflerine geçilmesi, Türk dilinin Arap ve

Fars etkisinden temizlenmesi ve 1932'de kurulan Türk Dil Kurumu tarafından öz Türkçenin tekrar kazanılması.

Laiklik yeni cumhuriyetçi seçkinlerin yetiştirilmesini teşvik eder. Türkiye'nin Osmanlı geçmişi ve seçkinlerinden kökten ayrılmayı simgeler. Türk dili eğitimde mecburî hale getirilmiştir. Geçmişle kopuşa neden olmuşsa da, Latin alfabesi ve öz Türkçe eğitim, eğitimin yayılmasına olumlu katkıda bulunmuştur.

1927 Nüfus Sayımı sonuçlarına göre nüfusun yüzde 8.6'sını teşkil eden 1.1 milyon kişi Arap harfleri ile okuma yazma biliyordu. Yedi yaşın üstündeki nüfusun erkeklerde yüzde 17.4'ü, kadınlarda yüzde 4.6'sı olmak üzere toplam yüzde 10.5'i okur-yazardı. 7-12 yaş nüfus 1.3 milyon olmasına karşılık 468 bin öğrenci bulunuyordu. Yüksek öğretime kayıtlılar 4282 kişiydi.69

Eğitimdeki sayısal gelişme sürekli devam etmiştir. Okullaşma oranları ilkokullarda yüzde 100, diğerlerinde çağ nüfusunun 80, yüzde ellisidir. Eğitimin programları Cumhuriyet'in ilk yıllarında tamamen pozitif ve laik muhtevaya geçirilmiş ve aynı şekilde devam etmektedir. Eğitim-öğretim yöntemi klâsik, didaktik, otoriter tarzda yüksek nitelikle başlamış, fakat 1950'lerde başlayan eğitim yöntemlerinin ve ortamının demokratikleştirilmesi gayretinden henüz bir sonuç alınamamıştır. Öğretmen eğitimi ve istihdam, çağın imkânlarına kavuşturulmaya çalışılmaktadır. Diğer yandan, kalitenin düşmekte olduğu, dünyada pekçok yerde olduğu gibi Türkiye'de de şikayet konusudur. Eğitimin merkezîleşmesi ve okul içine kapanması devam etmiştir.

Bu durum eğitimi hayattan koparmaktadır. 1940'lı yıllardan itibaren eğitimin okul içine çekilmesi eğiliminden en çok ve merkezîleşmesi meslek eğitimi zarar görmüştür. 1987'de geçilen çifte-eğitim (okul-işyeri iş birliği)

güçlü bir uygulamayla başladığı halde, aynı ısrarla sürmemektedir. 1988’de hazırlanan Meslek Standartları düzeni halen kanunlaşıp kurulamamıştır.

Diğer yandan, eğitim sisteminin hayata hazırlama boyutu ve hayata çıkış seçenekleri giderek zayıflamış; bir üst öğretim kademesine yönetime eğilimi ise giderek kuvvetlenmiştir. Bu durum, tektipleştirici eğilimin sisteme yansıması olarak değerlendirilebilir. Öğrenciyi üniversite önüne yığan sistem, giderek Türk toplumunun genç çağ bunalımı haline gelmiştir.

Türk idaresindeki, bilim ve din arasındaki değerlerin uyuşmazlığı varsayımı, Türk eğitiminde öğrenciye ve topluma hedef verme ve tutarlı bir değerler bütünü ile harekete geçirme sorunu yaratmıştır. Bu, eğitim sisteminin dışsal bir sorunudur.

Diğer bir dışsal sorun “bilginin sahipliği” ile ilgilidir. Türk toplumunun, idaresinin, biliminin, dolayısıyla da eğitiminin en önemli sorunu bilgi üretme konusuna yaklaşımda yatmaktadır. Tanzimat’tan itibaren tespit edilmiş gerçek Osmanlı/İslam/Doğu bilgisinin çağın gerisinde kaldığı ve bunun aşılması gereği olmuştur. Pozitivizme sarılmanın dibinde de bu teşhis yattığına göre, bilginin ne amaçla ve nasıl üretildiği, gerekli olan öz bilginin nasıl üretileceği, Türk devriminin birinci sorunsalı olması gerekirdi. Oysa durdurulamayan bir aktarmacılık ve taklitçilik akımı başlamış ve halen devam etmektedir. Bunu ürünlere yönelip yönteme ve sisteme girememek olarak yorumlamak mümkündür.

Batı’nın ileriliği yorumu 20. yüzyılda bütün dünyada kabul görmüştür. Ancak, öze inen bulgular önemlidir. Örneğin, Lahbalî, Doğu toplumları ilerlemeci bilime (aklî bilimlere) ayak uydurma duyarlılığını sürekli devam ettireceklerine, kazanılmış bilgilerle (naklî bilgilerle) yetinmektedirler, demektedirler. Bu, Batı karşısında Doğu’nun gerileyişinin sebebidir.70 Türkiye büyük bir devrim ve değişim geçirmiştir; Batı bilimine yönelmiştir.

Ancak yöntem değişmemiştir; Doğu'nun naklî bilgilerinin yerini Batı'nın naklî bilgileri almıştır.

Ülkenin kendi ihtiyacına uygun aklî bilgiyi üretmesi ve yeni kuşaklara birlikte aktarması son derece kısıtlı olabilmektedir. Türkiye'nin büyük sentez sorunu, yaşanan hayatta değil, bilim ve bilgiye yaklaşım konusunda yatmaktadır.71

Yapıldığı takdirde, bilginin sentezlenmesiyle de kalınamayacağını, bunun fikri ve felsefi tabanlarda bağdaşmasının doğru kaynaklara dayalı yorumlarla yapılması gerektiğini, Doğu ile Batı arasında bu ortak kaynakların mevcut bulunduğunu, bağnaz pozitivizmin aşılması halinde, fikre, felsefe ve bilimdeki ortak açılımlardan, sentez üretme yönünde yararlanılabileceğini, bu çabanın Türklerden gelebilecek bir katkı olduğunu belirtenler bulunuyordu.72

Türk eğitim sistemini zorlayan diğer bir dışsal sorun, diğer laik ülkelerde yapıldığı gibi, Türkiye'de din eğitim ve öğretiminin nasıl yapılacağının ayrı bir düzenleme ile tanımlanmamış olmasıdır. Normal vatandaşın dinî eğitim almak değil, sadece dinini iyi öğrenebileceği yer olmayınca eğitim sistemi baskı altına girmektedir. Dışardaki yetersiz, başlangıç niteliğindeki kurslar Millî Eğitim Bakanlığı denetimindedir, ama sık sık devlet müdahalesi ile karşılaşılır. Kurslar yetersiz olunca yasa dışı eğitim-öğretim talebi artar; bunu denetim altına alırken, genellikle Millî Eğitim Bakanlığı programlarındaki Din ve Ahlâk Bilgisi derslerinin niteliği yükseltileceğine bunlara da şüphe ile bakılmaya başlanan ve nitelik daha da düşer. Bu kısır döngüyü kırarak halka doğru din bilgilerini aktarmanın düzenlenmesi siyasal vaat konusu haline gelir ve laiklik ilkesinin zedelendiği tartışmaları başlar.

Diğer yandan, din hizmetlerine çağcıl din görevlileri yetiştirmek amacıyla 1948'de çok partili rejime geçerken açılan İmam Hatip

okullarında din dersleri daha tatminkâr görüldüğü için bu okullara talep artar. Bunun önünü kesmek için eğitim sisteminde tıkanıklıklar ve mağduriyetler oluşturulur. Esasen bir rejim ve insan hakları mevzuu olan bu sorunu MEB aracılığıyla konjonktürel yönlendirmelere tabi tutmak, eğitim sisteminde sağlıklı değişimi engellemekte ve eğitim sistemini istikrarsızlaştırmaktadır.

Sosyal Tabakalaşmada Son Durum

II. bölümde açıklandığı gibi, ekonominin verimliliğe, kamunun ve siyasetin liyakate dayalı çalışmamaları nedeniyle; Türkiye, konumlarını iktisadî çalışmadan ziyade ekonominin istikrarsızlığının yarattığı fırsatlarla düzenleyen, çeşitli kanun maddelerinden yararlanarak -memurlar, işçiler gibi- konumlarını koruyan, bir kısmı ise ekonomide vasıflarının karşılığını tam bulamayan orta ve orta alt kesimleri oluşturan tabakalar ve bunların katmanlarından oluşmaktadır.

1960 sonrasında işçilerin kavuştuğu ekonomik refah, onları sosyal tabakalaşma piramidinin ortasına çekmiştir. Sosyal refahı yakalayan bu sınıf, çocuklarını istedikleri yerlerde okutabilmiş, bunlar kazandıkları konumla çevre ailelerini de piramidin yukarılarına taşımışlardır. Türkiye'de 4 milyon civarı sendikalı işçi olup bunların çoğunluğu kadındır.

Sosyal tabakaların tespiti iktisadî ölçülerin yanı sıra hayat tarzı, eğitim seviyesi ve sınıf bilinci gibi ölçütlerin de hesaba katılması ile mümkündür. Sanayi toplumlarında orta sınıfı aydınlar, serbest meslek sahipleri, avukatlar, doktorlar, gazeteciler, öğretmenler, kamu ve özel kesim memurları, işletme idarecileri, mühendis, teknisyen, vasıflı işçi, esnaf, orta büyüklükte toprak sahipleri ticaret erbabı zanaatkârlar meydana getirirler. Türkiye'de de benzer meslek mensupları orta sınıfı teşkil etmektedir. Ancak güçlü değildirler ve gelir dağılımındaki yerleri gittikçe bozulmaktadır. Orta ve altındaki tabakalar arasında sosyal hareketliliğin tam işlemesine rağmen,

sanayiciler, rant ile geçinenler, medya patronları, kazanç kaynağı belirsiz büyük zenginlerin teşkil ettiği sosyal konum tabakası hüviyetindeki yukarı tabakalarda, durağan bir konumunu koruma göze çarpmakta, hatta bazı tabakalarda kastlaşma eğilimleri sezilmektedir. Tam olarak ferdiyetçi bir hüviyet kazanan toplum bu tabaka ve zümrelerin hakimiyetine girebilmekte, bu hakim zümre veya tabakalar ise sık sık yer değiştirmektedirler. Son duruma göre Türkiye’de sosyal yapı şöyle görünmektedir:

* Sanayici, büyük para sahibi rantiyeler, medya patronları, bankerler, kazanç kaynağı belirsiz zenginler, devlet ricali vb.

* Yüksek memurlar, orta çapta işletmeciler, askerler vb.

* Avukatlar, doktorlar, gazeteciler, banka işletmeleri, kamu ve özel kesim memurları, esnaf, büyük toprak sahipleri vb.

* Sendikalı vasıflı işçiler, öğretmenler, diğer devlet memurları vs.

* Köylüler, çiftçiler, tarım işçileri, atelye işçileri, küçük satıcılar, iş yeri hizmetlileri, çırak, kalfa vb.

* İşsizler, yoksullar, büyük şehir varoşlarında oturup ayak işlerinde çalışanlar vb.

Cebeci, “Cemiyetimiz bu hali ile gayrisabit cemaatçi yapı özelliği gösteriyor” demektedir.73

Kimliğin Oluşumu ve

Bugünkü Algılanışı

Türkiye’de kimlik tartışmaları Cumhuriyet ile yaşıttır. Cumhuriyet kurulduğu andan itibaren bir kimlik sorununa sahip olmuştur. Osmanlı kimliği ile Cumhuriyet kimliğinin teorik düzeyde farklılaşması, yaşanmışlık düzeyinde bir kanıt bulamamıştır. Bu da kimlik sorununu daha da ağırlaştıran bir öge olarak, bugünkü siyasal çatışmalarımızın önemli çatlaklarından birini oluşturmayı sürdürmektedir.

Bazı kesimler, uygarlığı yalnızca dinsel unsuruna indirgeyerek, yapay bir Doğu-Batı zıtlaşması yaratmakta ve tamamen yoktan var ettikleri bu zıtlaşmanın aynasında Türkiye için siyaset üretmektedirler… Yabancı bilim adamlarının Osmanlı'ya yönelik araştırmaları ise, hem Batı'da bu konuda oluşmuş ön yargılardan hem de oryantalizmin uzun bir süreç içinde oluşturduğu reflekslerden nasibini almaktadır… Geriye tek bir yöntem kalmaktadır: karşılaştırmalı tarih yöntemi…

Türkiye'de ise, asıl kimlik bunalımı, 1960 askerî müdahalesinin ertesinde ortaya çıkan siyasal ve toplumsal ilişkinin içinde meydana gelmiştir".74

Türk Kimliğinin İçe Dönük

Oluşumu ve Bugünkü Bunalım

Kimlik sadece bir hissiyat değil, bir varoluş biçimidir. Bir büyük devletin parçalanması sırasında yeni anlamlar yüklenerek büyüyen millet şuurunun hedefi yeniden inşa edilecek bir devletti. Bir yanda yeni devlet örgütlenmesinin yapılması, bir yanda toplumsal bilincin millî devletle bağlantılı olarak yerleşmesi, bir yanda da kimliğin yeniden ve yeni olarak kurulması görevleri vardır.

Bir İmparatorluğun muhafazası görevi ile fazlaca yüklendiği için milliyetçilik akımının yükselmesinin çevre ülkelere nazaran çok geç olduğu Türkiye'de, Cumhuriyet'in kurulmasıyla birlikte millî kimliğin oluşturulmasının ele alınışı öze dönüş demeci olan bir özgün yaklaşıma sahiptir. 20. yüzyıl ortamında, Türk toplumu birçok yeni şartla karşı karşıyaydı: Milliyetçiliğin şahlanışını toprak genişlemesini durdurmuş bir devletin sınırları içinde sağlayıp yönlendirmek, çok unsurlu bir toplumda yaşamaktan tek millî unsur etrafında örgütlenmiş bir düzene geçmek, sosyo-ekonomik ve sosyo-kültürel kalkınma…

“Öteki”ni oluşturarak kendini tanımlayabilmek amacıyla, idare de ve toplum da düşmanlıkları vurgulama yolunu seçmedi. Oysa o sırada, Orta Doğu’da, Balkanlar’da, Kafkaslar’da, Doğu Avrupa’da düşmanlıkları vurgulayan bir milletleşme ve millî kimlik arayışı sürüyordu. Özellikle, Yunanistan ve Ermenistan bu açmaza düştüler; çevre ülkelerin tüm kayırmalarına rağmen halklarına bir ufuk veremediler. Yunanistan’ı Avrupa Birliği çekip almasaydı, hâlâ kimlik arıyor olacaktı; yine bile eski tutum ve davranışlarından kurtulabilmiş değil.

Türkiye ise, kendi özdeğerlerini tekrar keşfedip yücelterek bir kısmını yeniden yorumlayarak önce kendini tanımlama sonra “ötekiler”ini dolaylı olarak tanımlama yolunu seçti. Bu bir yönü ile İmparatorluğun asıl sahibi olmasının getirdiği “merkez olma” ruhunun sonucu, bir yönü ile eski göçebe Türk geleneğinin yeni şartlar karşısında takındığı olumlu uyum tutumunun süreklilik göstermesi ile ilgili; bir yönü ile de Asya,

Orta Doğu, Doğu Avrupa çok kültürlü ortamlarında yıllarca geçen ortak yaşayışın getirdiği insana bakışı, hoşgörünün derinden yerleşmiş bir gelenek oluşu ile ilintilidir. Bu bir kendini yeni şartlar karşısında ihtiyaçları ve güçlü yanları ile yeniden keşfetme, bu amaçla ortak kararlar belirdikçe toplumsal iç denetimi sıkılaştırarak toplum açısından önemli ortak tavır alışı yaygınlaştırma, dışa duyarlı antenlerini çalıştırarak kendisi için kabul edip etmeyecekleri belirleme ve harekete geçme sürecidir. Kabul etmeyeceklerinin toplumsal ve kültürel varlığını ortadan kaldırmak söz konusu değildir. Müsamaha esastır. Bunu, içi sıkı etli, dışı ince geçirgen kabuklu bir meyveye benzetmek mümkün. Yine Türk düzeninin esası olan denge ilkesi: “Özdenetime” ve “dışa duyarlı” toplum dengesi insan ve toplum kolay uyum gösterebilir yapıda, ama asla tavizkâr değildir.

Cumhuriyet’in kurulduğu yıllarda, modern toplumun inşaasına başlanmamış olmasına rağmen, toplumda yeni Türk kimliğini algılama daha

kuvvetliydi: Çünkü bir varoluş savaşı zaferle sonuçlanmış ve böyle bir varoluş biçimi ile dünya karşısına çıkılmıştı. İçe dönük olarak "eşit vatandaş", arkasından siyasî haklar ve iktisadî kalkınma ile kendini kanıtlama gereği sırada bekliyordu.

Kimliğin milliyetçi dayanakları üzerinde yaptığı değerlendirmelerde Öğün "anti-emperyalist ve anti-kolonyalist içeriği olmakla birlikte, milliyetçilik ilişkisinin son derece zayıf", olduğunu ifade ederek Kemalizm'in geleneğin üzerine tarihsel süreklilik içinde inşa olunan "millet" düşüncesini bir yana bırakarak, modern "politik toplumun inşası"ndan yana tercih yaptığını, bu nedenle de "yurttaş"lık ilişkilerinin kurgulanmasına önem verdiğini belirtiyor.75

Oluşan kimlik bunalımı, bir meşruiyet ve katılım bunalımından doğmaktadır. Tabana indirilemeyen ekonomi ve siyaset nedeniyle, üst kimliğin parçalanması ve önemsizleşmesi yoluyla alt kimlik, kültür politikası veya şartlara göre yeni oluşturulan kimliklerle siyaset yapılmaya ve merkezin kaynaklarından pay alınmaya çalışılmaktadır. Kültüre dışardan verilen mesaj, bu sistem bunalımını kimliklerine bağlamalarını ve kopmalarını teşvik ediyor. Ancak, sistemdeki herkes aynı veya çok benzer katılım sorunlarıyla karşı karşıyadır.

Değerlendirme ve Sonuç

Batı dünyası "olgu"nun seyriyle, Türkiye gibi pekçok ülkede "kurgu" etkisiyle modernleşmeyi yaşadı. Modernleşme serüveninde dünya nereye geldi? Türkiye nereye geldi?

Başkaldırı ideolojisiyle, değerlerin ve geleneklerin hayat alanından çıkarılmaları, bugün Batı dünyasında modernizmin bunalımına dönüşmüştür. Teknoloji tek başına dönüştürücü öge olarak işe karıştığı zaman, kitlelere hareket ve doygunluk, kişilere mutsuzluk getiriyordu. Bu bunalım 1970'lerde "ahlâk ve kültür bunalımı" olarak tanımlandı.

1980’lerde “yeni muhafazakârlık” yükseldi. Batılılar, denetim altında tutulabilir bir modernleşme modeli ihtiyacından bahsetmeye başladılar. Teknoloji veya diğer muhteva değiştiğinde medeniyetin kültür üzerindeki ifsat edici etkilerini ayıklamak üzere “gelenek” karar mevkiinde olabilmeliydi. Devlet piyasaya ve kamusal alana bıraktığı alanlara müdahaleden ve kamusal alana bıraktığı alanlara müdahaleden geri durduğu gibi, geleneksel örgütlenme de kalktığı için, yeni giren unsur, pekçok tahribata sebep olarak sistemi etkileyebiliyordu.76

Bugün Batı’da; kültürün üç boyutu olan bilim/bilgi, ahlâk ve sanat modernleşmenin doğal akışı ve bunu onaylayan felsefeler eşliğinde birbirinden ayrılmıştır. Kimisi evrensel alanlar, kimisi özerk alanlar oluşturduğu için örgütlü sosyal sistemde sahipleri bulunmamaktadır. Toplumların değişime tepki gösteremez duruma düşmelerine yol açtıkları kanısı yaygınlaşmaya başlamıştır.77

Yeni muhafazakârlığın yükselişi 1980’lerde olmuştur. Yeni muhafazakârlık, doğa ya da gelenek lehine, dönüşmüş kültürün (modernleşmişin) olumsuzlanmasına dayanmaktadır. “Modernliğin Avrupa merkezli algılanışı diğerinin kendine özgü bir biçimde de olsa moderleşmesine izin vermeyen, dolayısıyla moderniteyi kendisi dışında oluşmuş imkânları kullanmaktan mahrum bırakan bir kavrayışa yol açmaktadır. Modernitenin Batı’da başarılı olmuş örüntülerinin dünyanın diğer bölgelerinde de (aynen) uygulanmasını öngören tez, maalesef geçerli olamamıştır… Modernitenin başarısızlığı tarihsel bir olgudur, evet ama bu, modernitenin bütün imkânlarının tüketildiği anlamına gelmez”,78 demektedir.

Modernleşmenin bütün dünyada başarısızlığa uğramasının sebepleri genel ve özel olarak iki yönlü olabilir. Genel sebep, dünyanın bir bölgesinde (Batı Avrupa’da) meydana gelmiş bir dönüşümü mükemmel ve evrensel

sayıp herkese uygulanma düşüncesi sonucu kullanılan yöntemlerde aranmalı. Özel sebepler ise, her ülkenin bünye özelliklerinin farklı süreklilik ve değişim ihtiyaçları ve esneklikleri göstermesi nedeniyle bilgisiz veya amaçlı yapılan müdahalelerin duraklama, sapma, kopmalara yol açması ile ilgilidir. Kurgu boyutu bazı ülkelerde tuttu, ama sınırlı, akıllı, danışılmış kararlarla. Bu süreçte, kültür mühendisliğinin mümkün olmadığı görüldü: Çağımızda köleleştirme mümkün değil, pazarlaştırma karşılıklı pazarlaşmaya, hatta çok yönlü ortaklık-

lara dönüyor. Bu, teknik bilgi tabanı sahipliği ve her kültürün yapılabileceği özgün katkılarını öne çıkardı.

Türk modernleşmeciliği, eğitim yoluyla modern ve özgün insanın yaratılmasını esas almıştır. Mustafa Kemal, milletin çağcıl bir varlık olarak gelişebilmesi için radikal modernci bir siyaset izleyerek bütünleştirici üst kimlik (vatandaş, yurttaş) kurulması üzerinde yoğunlaşmıştır. Başta sosyal ve kültürel alan olmak üzere, iktisadî ve siyasî alanlar devletin vesayeti altında kurgulanmıştır.

Dünya uygulamaları açısından bakılınca, Türk örneği, topluma bırakılmamış denetim altında bir değişim tasarımı niyetiyle başlamıştır. Ancak, çok geniş alanlara reformculuğun yayılması, kültür üzerindeki “denetim” devlet elinde de olsa derin reformlar, yine aynı şekilde modernleşmenin toplumu dağıtması sonucunu vermektedir. Türk örneği, sadece tasarlanmış değişim hedefinin değil, toplum bünyesinin de dikkate alınması gereğini uygulama sonuçları ile göstermiştir.

Millî devlet kurgulanırken, kültürel hedefi verilmesi daha kesin bir hedefi ve stratejiler daha ince ayar gerektiriyordu. Türk toplum tasarımının hedefi, Müslüman bir toplumun Batı’yla sentezlenerek yeni bir çağcıl sentez üretilmesi miydi? Bu sorunun cevabı açık değildir; dolayısıyla hedef net konamamıştır. Uygulama, modern kamusal alanın kurgulanması ve

bilimsel düşünce ve idare ile yayılarak tüm toplumu halka halka sarması beklentisiyle yapılmış, inanç ve geleneksel ahlâk kişilerin özel alanlarına terk edilmiştir. Devrinin kendi ahlâkını yaratacağı ve düşünce tutarlılığı yoluyla özel alanı da kavrayacağı ümidedilmiştir. Bu nedenle, Türk Toplum Tasarımı'nın yarım olduğu tartışılır. Tasarım'ı tartışmak istemeyenler, sağ iktidarlar döneminde dinin tekrar kamusal alanda görünür olmasının ve sentezleme yoluyla modernleşme arayışlarını Tasarım'a tehdit saymışlardır. Diğer yandan, Tasarım'ın uygulanmasında din ve ahlâk boyutu kamusal alan dışında kalınca, millî devlete milli hedefler vermek gerekiyordu. Türklük, üst kimliğinin kurulması kavrayıcı-kapsayıcı araçlarla yapılmıştır. Bunun yanında Türklerin Orta Asya'dan Avrupa'ya yüksek değerler etrafında hârmanladıkları kültür birikimi ve fikri değerler yorum kazanmış, Türklüğün kökenleri ile bağlanmıştır. Cumhuriyet'in kuruluşunda önemlidir. Atatürk'ün ölümünden sonra, 1940'larda, Türkiye Cumhuriyeti'nin kültür politikasının Türklük şemsiyesi altından çıkarılıp Yunan ve Roma kültür şemsiyesi altına konulmaya çalışılması, Türk Devrimi'ni ikinci bir değerler dizisinden de mahrum bırakma anlamı taşımıştır. Yunan ve Roma, İslâm kültürünün çok eskiden sentezleyerek önce özümsediği, sonra gelişkin haliyle Batı'ya ihraç ettiği bir alt akım iken, 20. asırda Türklük ögesi ikame etmesinin istenmesi, hem millî devlet kavramı için hemde çok kültürlülüğü kavrayıcı Türk kültür değerlerini dışlayıcı olacağından Batılı anlamda etnik ayrımcılığa açık olacağında millî değerler sisteminin kurulmasını aksatmıştır. Bugün halen bu ikilem yaşanmaktadır.

Bu çalışma, tarihi akışı içinde, Cumhuriyet döneminde Türk toplumunu verili tasarıma göre izlerken, topluma ileriye yönelik açılım verici üç boyutun-siyaset, ekonomi, eğitim-topluma ne düzeyde açılım verir hale geldiklerine bakmayı amaçlamıştır. Zira, bu yönler bir yandan

kurgulanırken, paralel olarak toplumun kendi yorumlarını üreterek ilerlemesini dinamiklerini içlerinde barındırırlar. İlk kurgulandığı dönem itibarıyla; yeni Türk toplumuna ve Türk insanına araç kazandırmak yönüyle bir siyasal alan veya bir ekonomik alan öngörülmemişti. Sınıfsız toplumun ortak siyasal ve ekonomik amaçlar doğrultusunda hareket ve üretim içinde olacağı öngörülmüştür. Eğitim ise toplumsallaştırıcı/şartlandırıcı ve işlevsel/hayata hazırlayıcı boyutlarından ilki için akılcılık politikasıyla yöntem değişikliğine uğratılmıştır.

Atatürk, Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşunu düşünürken zafer aşamaları koymuştu. Cumhuriyet ilân edilince, "Askerî zafer sağlanmıştır, şimdi sıra iktisadî zaferde!" demiştir. Askerî zaferi, diplomatik zafer izledi; Lozan Antlaşması ve diğer antlaşmalar yapıldı. Devletin kurulmuş olması, yeterli zaferdi. Bir iç idare zaferi, bir siyasal zafer aranıyor muydu? Pek değil. Yurttaşlar arasında kurulacak yeni medeni bağlar için kamusal alanın tasarlanması ve eğitim zaferi arandı. Eğitim temel ilkeleri benimsetmekle kısmi bir zaferi güvence altına aldı. Ardından arka arkaya devrimler geldi; Türk toplumunun temel yaşayış unsurlarını dönüşü olmayan kararlarla çerçeveledi; gerekli esneklikleri, uyarlamaları sağladı. Toplumsal davranışlarda kök salacaklarından şüphesi yoktu. Ancak 1930'larda yakalananlar rüzgar ve plânlar ile iyi sonuçlar alındığı halde, iktisadî kalkınma yetmiyordu. Ölüm döşeğinde Başbakan Celal Bayar'a "Hani iktisadî zafer? Acele edelim" dedi; gözü iktisadî zaferde gitti.

1940'larda, 1920-1938 arası için Mustafa Kemal yorumunu geriye dönük durağan bir Kemalizm ideolojisine dönüştüren ve bu gerekçeleri dayanak yaparak zümre iktidarını, merkezîleştirdiği iktisadî gücün denetimi yoluyla perçinleyen seçkinler grubunun nisbî gücü, 1960'tan itibaren seçeneklerini deneye deneye bugün potansiyel sınırlarına ulaştı. Bunu, toplumda kamu alanı veya kamusal alanla ilgili her boyutun en az yarısının

kayıtdışı oluşuyla, kayıtdışının ürettiği yeni çözüm ve düsturlarla ölçmek mümkün. Bölücülük korkusuna dayalı otoriter yönetim tarzına, her türlü bölücü projeyi bozarak güven veren toplumla bunu sınamak mümkün. Toplumun topluma güvensizliğinde bulmak mümkün. Kararın kendisi dışında verileceğini bildiği konularda halkın dağınık duruşunu değiştirmeyişinde gözlemek mümkün. Bu sonuç, bürokrasi eliyle otoriter modernleştiriciliğin kavramsal ve işlevsel çelişkileriyle ilgili. Modernleşmenin demokratikleşme boyutunu erteleyen otoriter laikçilik toplumun kendini devleti yoluyla örgütleme gücü olan siyasal modernleşmeye alan açmamakta; toplumu seksen yıldır yeteri kadar gelişmemiş kabul ederek iktidarın sahibinin “devleti kuran güç” olması gerektiği kanısıyla, iktidar gücünü ve kaynaklarını elde tutma önceliği, toplumun üretim gücü olan iktisadî modernleşmenin alanını kısıtlamaktadır. Toplum sahip olduğu potansiyel kaynakların çok altında üretim yapabilmektedir. Siyasal ve iktisadî faaliyet için açılma kanalları dar oldukça, resmî alanın dışında kendine açılımlar bulmaya çalışırken toplum kimi zaman dahi, kimi zaman çaresiz kimi zaman çağdışılığı yeniden üretir konumda görünmektedir. Kimlik sadece hissiyat değil, bir varoluş biçimidir. Türk kimliğinin, iktisadî ve siyasî alanda başarılar kazanacak fırsatları olmadığı sürece, temeldeki bunalımı devam edecektir.

Siyasal ve iktisadî açılım kazanma imkânı az oldukça, ancak eğitimin en başta kurulan çağın rasyonel yöntem ve tekniklerine dönük yapısı sayesinde toplumun yürümesine yavaş da olsa, yetebilecek bir düşünce düzeyiyle laikleşme ve demokratikleşme süreçleri devam etmektedir. Modern iktisadî açılımın dar, modern siyasal açılımın tıkalı olduğu bir ortamda yetersiz de olsa eğitimin sunabildiği açılım modernleşme yönünde bir işlev görmektedir. Bu imkânsızlıklar ortamında halkın çıkardığı yorum ve

sonuçlar 1940 şablonuna oturmayabilir, ama bu mutlaka yanlış yapılmış olacağı anlamına gelmeyebilir.

1930'lardan itibaren Atatürk'ün Toplum Tasarımı dar gelmeye başlamıştı. Siyasal boyutunun tamamlanarak bu tasarımın yeniden yorumlanması için Demokratik Türk Toplumu Tasarımı, özlenen kalkınma için de Türk Sanayi Toplumu Tasarımı devreye girmiştir. Eğer bunların tümü birden başarılı kılınabilirse, Türkiye çağcıllaşmış olacaktır. Yeni boyut kazanma hareketlerinin, Atatürk Tasarımı'nın bozulması olarak algılanması, bir yandan parçalanma yaşayan Türk siyasetini, diğer yandan çoğulculuktan uzaklaştıran totaliter (yasakçı) bir zihniyeti yaymaktadır.

Türkiye'ye bir ideoloji bırakmadığını bildiren Atatürk, Türk milletinin bu çağdaki ihtiyaçları ve zorlukları karşısında hangi ilkeli esneklikleri bulurdu? Bunun düşünülmesi zamanı. Çünkü, Türkiye hem küreselleşmeden pay almak hemde hızlandırılan Türkiye'yi istikrarsızlaştırma projesini durdurmak için millet-devlet birliğiyle çıkma ihtiyacı içindedir. Bunun aksi, içerde yönetim bunalımının koyulmasına, dışarda tavizler sarmalına teslim olmak anlamına gelecektir.

Diğer yandan, her sorunun sebebini de çözümünü de "eğitim"e bağlayan entelektüel kolaycılık, bir miktar Türk pozitivizminin etkisinde bir yorumsa da, toplumun içinde hareket etmekte zorlandığı sistemin iyi anlaşılamamasıyla ilişkili. Bir toplumun geleceği demek olan eğitimi, içinde yer aldığı ülke sisteminin bir parçası olarak değerlendirmek ve katabileceği dinamik gücü öyle ölçmek yerinde olur.

Bu önermede, eğitimin tüm toplumu aşarak, bireyin kişiliğini ve dimağını bağımsız bir malzeme olarak ideale yakın şekillendirebileceği kabulü var. Oysa eğitim; kalıtım-çevre-eğitim üçgeninde yer alan ve kişinin hayatındaki ağırlıklardan ancak birisini oluşturabilen, diğer ikisini etkilemeye çalışan bir etken. Bazı düzeylerde ve ortamlarda etkinliği biraz

yükselebiliyor. Görev olarak, eğitim toplumun aradığı insanı yetiştirir. Eğitimin etkili olması, çevre toplumla işlevsel ve manalı bir uyum içinde geleceği görebilmesine bağlıdır. Toplumun kültürleme ve toplumsallaştırma işlevî aile yanında eğitim sisteminde yer aldığına göre, süreklilik adına geleneksel kültürden nelerin taşınacağının, değişim adına toplumun yeni ileri hedeflerinin neler olacağının bilinmesi gerekir. Zira, her toplumda süreklilik ile değişim birlikte yer alır. Bunların bir kısmı bilinmiyorsa, eğitim bilinen birkaç tanesine indirgenme tehlikesiyle karşılaşır, istikrarsızlık yaratır veya toplumdan kopuk bir dünya yaratabilir. 1739 sayılı Millî Eğitim Temel Kanunu ile esasa, Kalkınma Plânları ile geleceğe yönelik hedef olarak verilen hususlar, halen uygulamaya aktarılabilmiş ve sisteme nüfuz edebilmiş değiller. Bunun belli başlı iki nedeninden biri, çocuğu/genci toplumsallaştırmanın birinci işlevi olan hayata hazırlamanın amaç ve hedeflerinin, diğer bir deyişle, toplumun bireye hangi iktisadî ve siyasî açılımı vermekte olduğunun açıkça görülememesi nedeniyle belirlenemiyor olmasıdır. Diğer bir deyişle, nasıl bir siyasal ve ekonomik "insan" yetiştirileceği konusunda örnek alınan çoğulcu toplumla Türkiye'nin toplumsal ve yönetsel talepleri arasında üç boyutlu bir uyumsuzluk bulunduğuna dikkat çekilmelidir. Diğeri, yapısal bakımdan Türk eğitim sisteminin de, tüm kamu yönetiminde olduğu gibi giderek merkezîleşme ve kapanma eğilimini sürdürmekte, değişimi özümseyememekte ve otoriter eğitimi yeniden üretmekte oluşudur. Bu iki neden birbirini besler niteliktedir. Esasen, Türk kamu yönetiminin uygulamalarının yönü ile eğitim sisteminin çıktıları topluma paralel iletiler vermektedir.

Hayata açılımı dar olan bir ufukla toplumun geleceğini şekillendirecek özgür bireyi yetiştirilmeyi beklemek güçtür. Türk eğitiminin oturmuş pozitivist ve laik müfredatı değişimi içselleştiremeyecek durağanlıkla

devam ettiğine göre, eğitimde niteliğin yükselmesi, toplumsallaşmanın derinlik kazanması anlamında değil, bazı teknik bilgi ve becerilerin ilerletileceği anlamında olabilir, ki bu da teknik düzeyi düşük bir ekonomide işsizliği ya da çağcıllık adına toplumdan kopma eğilimini güçlendirir. Nitekim, işgücü bu eğilimlere girmiş bulunmaktadır. Bunun anlamı, düşük gelir düzeyli bir toplumun eğitime aktarabildiği sınırlı kaynakları bu bileşimdeki bir eğitim içeriği ile parasız eğitim için kullanması halinde, eğitime yatırım işsizliğe, verimsiz çalışma nedeniyle kaynak aşınmasına veya fakir Türk halkının kaynaklarıyla zengin ülkelere insangücü hazırlamaya hizmet etmektir. Bu durumda, eğitimin kazanacağı teknik düzey ile övünmenin ne anlamı kalır?

Toplumla yaşamanın tecrübelerini kültürü ve canlı zekasıyla yorum ve çözümlere ulaştıran yeni taban hareketi yanında, Türkiye'de kesimli bir canlı aydın kitlesinin varlığı, kişilerin kendi kendilerini geliştirmeye devam etmelerini teşvik eden modernleştirici aydın öncülüğü geleneğinin yanında bununla uyumlu eğitimin sonuçları da gözlenmektedir. İmam-hatip okulları dahil, tüm eğitim programları pozitivist eğitim görüşüyle hazırlanmış olduklarından bireycilik, akılcılık ve eleştirel düşüncenin gelişmesi güç olmamaktadır. Sistemsizlik nedeniyle sorumlu bireycilik yerine sorumsuz çıkarcılık, kum tanelerine dağılmışlık artmaktadır; ama bu kadar girdi bile ülkenin kesimli ve oldukça canlı fikir hayatını da beslemektedir.

Öte yandan, eğitimin toplumsallaştırma boyutu, içinde yer alınacak toplum için örgütlenebilme veya örgütlerde işlev kazanabilme davranışlarının kazanılmasıyla ilgilidir. Oysa görüş birliğine ulaşma, harekete geçme, örgütlenme ve düzen kurma güçlüklerinin en fazla yaşandığı alanların aydınların yoğunlaştığı alanlar olduğu gözlemlenebilir. Konu toplumda işlev görmeye geldiği zaman ortaya dağılma çıkmaktadır.

Örneğin, her konuya çözüm öneren üniversiteler, bugüne kadar bir üniversite teşkilâtlanması önerisi ortaya koyamamışlardır.

Cumhuriyetten beri, toplumun aşama yapma ihtiyacı içinde olduğu bir gerçek. Resmî söyleme de intikal eden aşamalı toplumsal düzlemlerin amaçlarının gerçekleşebilme durumuna bakıldığında, cumhuriyetçilik hariç, pek azının kamu yönetiminin ve eğitimin gündemine girdiği görülmektedir. Cumhuriyetin benimsenmesi ve kurucuların öngördükleri bilimsel/pozitivist yöntemlerin o günkü yorumu Türk eğitiminin temel işlevi olarak devam etmekte ve en iyi işleyen kısmı durumunda bulunmaktadır; ama otoriter eğitim yöntemleriyle edilgen vatandaşın oluşmasına da katkıda bulunmaktadır. Cumhuriyet ve Atatürk ilkeleri tam benimsenmiş olmakla birlikte vatandaşlık davranışları tam kazanılabilmiş değildir. Atatürk'ün ölümünden sonra, eğitimde niteliğe yönelik içselleştirilmiş sosyo-kültürel davranış değişimi ve gelişimi mümkün olmamıştır. Yapılan düzenlemeler sistemde bir süre yüzeysel yaşayıp aslına dönmektedir. Eğitimdeki bu temel eğilimin, 1940'lardan itibaren gereken demokratikleşme ve özellikle 1950'lerden sonra gereken kalkınmacılık ruhu aşamalarının toplumca özümsenememesinde rolü olmuştur. Demokratik eğitim yöntemleri hayata geçilememiş, faal yurttaş fikriyle insan yetiştirilememiştir. Meslek eğitimi kalkınmanın ihtiyacı olan üretken ve müteşebbis insanı yetiştirme fikriyle hayata dönük bir süreklilik kazanamamıştır. Bu defa, küreselleşmenin ulusal dağılma anlamına gelmemesi için, demokratikliğe dayalı yeni toplumsal beceriler kazanmış, alt sektör üretim ve pazar becerilerini ülke boyutunda örgütlendirerek ulusal rekabetçi üstünlüklerle dış rekabete girecek bilinçte yaratıcı, üretken ve müteşebbis "insan" örneği gerekmektedir. Türk eğitimi artık kaçınılmaz bir nitelik devrimi eşiğindedir. Küreselleşme demokratik ve üretken davranışlar üzerine oturacaksa,

mevcut eğitim yönetimiyle bu düzleme sıçrama yapılabileceğini ummak güç.

Türk toplumunda örgütlenememe sorunu had safhadaysa, bunun eğitimde öğrenilmiş tutum ve davranışlarla ilgili kısmını, toplumun ve idarenin yenilikçi işlevsel çözümleri kabul etme esnekliğinden ayrıştırarak değerlendirmek gerekir. İncelenen toplum süreçleri, toplumun idaresini elinde tutan yönetici seçkinler zümresinin, bazı ortaklıklara da girerek kendi örgütlenmesinde kesimli hale gelmiş olmasına rağmen, yönetim erkini ve kaynakları denetlemek uğruna topluma yenileştirici unsur yaklaştırmama tepkisinin halen güçlü devam ettiğini göstermektedir.

Çözüm, Türkiye için hem dış tehdidin, hem de fırsatların çok arttığı bir devreye girildiğinin ve bu tehdidin yönetimi hedef almakta olduğunun idrakinde olarak, kamu yönetiminin yeniden düzenlenmesi gereğinin önce kendisince kabul edilmesi, siyasetin halkı içerecek şekilde, kamu yönetiminin ise halkın hizmetinde olacak şekilde reformuna başlanması; halkın ise devlet için fedakarlık yapma tutumunu, kendi için ve toplum için üretim yapma, ihracata yönelik ulusal rekabetçi üstünlükler elde edecek ortam ve eğitimi talep etme davranışına değiştirmesi gerekecektir. Bunların ülkenin iç gücü tarafından uzun vadeli ihtiyaç ve hedeflere yönelik ele alınabilmesi için bilimle halk katılımını biraraya getirecek sivil toplum kuruluşları kullanılmalıdır. Bunun ısmarlama yolla olamayacağı apaçık. Bir yandan yukardan aşağıya bu iradeyi talep ederken, bir yandan da mevcut hareketi izlemek gerekir.

Bugün hoşgörü toplumun güven eksikliğinin temelleri bu üst ve üstün değerler sistemlerini kaldırıp, yerine en azından üst değerler sistemi önermemekle ilgili. Batılılaşma ve batı değerleri söylem olarak varsa da, onun üst değerler sistemi olan liberal demokrasinin kurumsallaşmasına yol verme anlamında fiiliyata geçirilememiştir. “Kemalist, İslâmcı veya

sentezci milliyetçiler, iktidarın anlaşmaya dayalı bir biçimde oluşturulmasının sağlayacağı meşruluk yerine, kendi muhayyel cemaatlarını araçsal ve stratejik iktidarı ele geçirerek (oluşturma ve) uygulama arayışı içinde oldukça, iktidarın katılımcı-demokratik zeminde meşrulaştırılmasından vazgeçilmiş olmaktadır”.79

Bu durumda Batı üst değerleri sisteminin Türkiye’ye önerildiği ama uygulanmadığı bir ortamda dünya ile bütünleşebilecek veya Osmanlı Devleti tarzında olduğu gibi dünyaya kendi önerisini sunacak bir üst değerler sisteminden de bahsetmeye imkân kalmamaktadır. Seçkinci zümrenin durağan Atatürk, diğer kesimlerin İslâmın Arap yorumları, mevcut eski sentez veya sosyalist başkaldırı arayışlarıyla iktidar alanını ele geçirme mücadelesini izleyen halk bir değerler sistemi algılayamamaktadır; geleneksel Türk ve Türk İslâm dönemi adil devlete dair değerler özlem olarak devam etmektedir. Türk toplumu iki tür değerler sistemi arasında kalmıştır: Vaat edilen fakat uygulanmayan, eski ideal fakat bugün yorum bulamayan.

Türk toplumunun bugün içinde bulunduğu bunalım; sırasıyla siyasette, ekonomide, toplumda, kültürde ve kimlik algılamasında kendini gösteren çok boyutlu bir buhrandır. Tabana indirilmeyen siyaset ve ekonomi sebebiyle, üst kimliğin parçalanması veya önemsizleşmesi yoluyla kültür politikası tercihlerine dayalı alt kimliklerde siyaset yapılmaya ve merkezin ekonomik kaynaklarından çıkar sağlanmaya çalışılmaktadır. Kimlik bunalımı, meşruiyet ve katılım bunalımıyla katmerlenmektedir. Hızlı modernleşme/Batılılaşma uğruna zihinsel düzeyde yapılan toplumsal çözümlemelerin çıkardığı tasarımların bazı boyutlarının toplumdaki bazı süreçlere yararlı yönlendirmeler yapabildiği görülüyor. Ama buhranın sebepleri, bazı modernleştirici boyutların temel bazı unsur ve süreçlerle ters düşmesi ve yukardan aşağı zorlama yöntemiyle uygulandıkları için

yozlaşmalara yol açmalarıyla ilgilidir. Bu bunalım, sosyal ve kültürel süreçlerdeki değişimin mahiyet ve özelliklerinin iyi bilinmediği bir devirde, 1920'lerde, özellikle kültür unsurları üzerinde çok geniş ve çok derin bir ameliyata girişilmesinin üç nesil sonraya yansımış etkileridir. O gün tavanda oluşmuş bazı yanılgılar bugün tabana oturmuştur.

Küreselleşmeyle birlikte, modern toplumlarda modernlik ötesi toplum yapısına geçiş, bazı sosyo-kültürel uyum ve yorum sağlayıcı reflekslerin niteliklerin modernleşme sırasında kaybedildiği fark edilmesi, eski kuramların eleştirisine yol açmakta, kültüre yapılan müdahalelerin tehlikelerini dile getirilmesine yol açmaktadır. Türkiye, henüz modernleşmediği bir çağda yaptığı müdahalelerin bazıları sonucunda, uyum ve yorum melekelerini kullanamamış; bugün ise bunun buhranını diğer ülkelerden çok daha derin yaşamaktadır.

Beklenen olumlu sonuçlar ve ödül alınamaya alınamaya tavandan konmuş "kural" karşısında halkın yozlaşan tutumuna işaret edilmelidir. Yurt dışında çalışırken veya yaşarken gösterdiği katkı ve disiplin, yurt içindeki pervasız çıkarcı davranışıyla kıyas kabul etmez zıtlıkta. Eskilere çağ dışı diye olumsuzlanarak hayat alanından çıkarılan değerler, yerlerine yenilerini koyacak sistemin kurulamamış olması boşluk yaratmış bulunmaktadır. Öz denetimi katı, iç denetimi ciddî olan bir toplumu, kural tanımaz noktaya getirmiştir. Aynı kural duyarsızlığı, bizzat bu kuralların uygulamasından sorumlu denetim mekanizmalarının içine de sinmiş olduğundan, gevşeyen sistem artık çalışamaz olmuştur.

Toplumda kuralsızlaşmanın artmaya başladığı yıllar Türkiye'de terörün de başlangıç yıllarıdır. Bu ortam kullanılmıştır. Terörist taban oluşturabilmek için çaresiz ve sistemden dönüt alamayan kesimleri iknaya çalışmıştır. Yapılan araştırmalar, teröre katılanların işsizlik ve gelirsizlik sorunu olduğunu gösteriyor. Yine, yakın dönemlere ekonominin

serbestleştirilmesi politikalarının rastgeldiği ve bunun uygulamasının oldukça kuralsız bir ortamda geçtiği; “serbest piyasa”nın adeta kuralsız piyasa demek olduğu mesajları alındığı hatırlanacak olursa, kuralsızlaşma fikrinin iki yönlü mevcut olduğu görülüyor.

Sistemin kültürünü oluşturamamış oluşu, insanın da hemen aynı düzeye düşeceğini, bir süre için, göstermez. Nitekim, düzen bulununca üstün sonuç getiren insanlarımız, yapılan kamuoyu yoklamaları ile, ihtiyaç içinde bulunan kesimlerinde bile yüksek değerleri koruma ve iyi günlere ulaşıp bu değerlerle yaşama arzusunu sakladıklarını ortaya koyuyor.

Diğer yandan, yukardan aşağıya yapılan etkinin tümü belirleme gücünün kesin olmayacağı da açıktır. Aşağıdan yukarıya etki olagelmiştir. Türk toplumunun bu yönde kullanılan kendine has çeşitli araçları bulunagelmiştir. Bunların bir kısmı devre dışı tutularak kullanılamaz hale gelmişse bile, küresel ortam toplumların çok geniş alana uzanabilen bazı geleneksel araçlarını felç etmişse bile, bir kısım özelliklerde kendilerini uyarlamaktadır. Türkiye’deki sivil toplum hareketi dünyadaki örneklerinden farklı çözümlerle çıkma potansiyeli göstermektedir.

Bir yandan da, artan nüfus, artan ihtiyaçlar, yükselen beklentiler, toplumu kendi çözümlerini üretmeye itmektedir. İktisadî faaliyetler için çerçeve vermeyen, siyasal faaliyet için alan bırakmayan bir yapıda, kayıtdışı faaliyet, özellikle son on yıldır, alabildiğine artmaktadır. Halkın devletin önderleriyle etkileşimli dengede durması geleneği terk edilince, toplumda kopmalar başlamış-

tır. Yukarıdan aşağı toplum mühendisliği sonuç vermeyince tam bir kültür değişmesi ile aşağıdan yukarıya değişimin başlaması beklenmelidir. Zira sistemsiz ve biçimsel toplumsal ve siyasal modernleştirmenin ve örgütsüz kapitalist modernleşme, yozlaşmayı yolsuzluklara çevirince ekonomik istikrarsızlık denetlenemez boyutlara gelmiştir. Kalkınma

Plânlarının gevşek uygulanmasının liberalizme eş tutulması yanılgısı sonucu çıkan tablo uluslararası çevrelerin iştahını kabartmakta, IMF etrafında döndürülen fasit daire Türk halkının onuruna dokunmaktadır. Merkezde topluma tavizkârlık yapmak için esneklik bırakmamıştı. Halkın üretmek ve kendi emeğinin ürününe sahip çıkmaktan başka güvencesi kalmamıştır. Batılı anlamda yapısal dönüşüm eğilimine girerek dönüşümün hızlanması ihtimali yüksek görünmektedir.

Türkiye şu an, Batı'nın sivil toplum oluşumunu yakaladığı noktada -kendi hayatına ve ka derine hakim olma hareketinin başlangıç noktasında-bulunmaktadır. Batı'da, hakim sınıfın mülkiyet sistemi nedeniyle halka yer kalmayınca kendi çözümlerini üretme hareketine başlamamış mıydı? Türk toplumunun, devletini destekleme ve yönetime saygı geleneği bugün cevap alamıyor. Devre döndü, geriye doğru tamamlandı. Gerekçeler tüketildi; dibe vurdu. Şimdi, aşağıdan yukarıya bir tesirin başlaması noktasındayız.

Merkezdeki kaynaklara erişme zorluğu bulunan bu kesimlerden bir patlama ve karmaşa bekleyenler, Türk halkının kişilik özelikleri dikkate alınınca haklı olmayabilirler. Büyük deprem gibi, seçimler gibi olaylarda Türkiye'deki dipten gelen halk hareketinin niteliği kamuoyunca rahatça gözlenebilmektedir. Bu güçün kendi norm ve kurallarıyla çözüme yürüyecek birikime erişmesi ve değişimin aşağıdan yukarıya doğru döndürülmesi yakındır.

Bu hareket kendini oluşturmaktadır; muhtemel öncü ve önderlerin toplumun nabzından uzaklaşmış aydınlar arasından çıkmaması ihtimali kuvvetlidir. Türkiye'nin büyük dinamizmi, hiçbir zaman geto olmamış, eski yaygın gecekonduların bugünkü varoşların, öz kültürle bağlantısı kalmamış, şehirleşirken sorunlarına çözümler, modernleşirken kimliğine yorum unsurları eklemiş yeni yapıcı eylemcileri arasında görünüyor. Yeni hareket,

adil devleti ararken ve yeni toplum tasarımını oluştururken Türk kimliğinin ana unsurlarıyla yeni dünyayı sentezleyerek geleceğe açılacaktır.

Çağımızın birikimi değişimi sadece kendi doğal evrimine bırakmıyor; çünkü küreselleşme ortamında dahi ülkeler yarışı devam ediyor. Üstelik bu yarışa bugün bir kültürler yarış boyutu da eklenmiştir. Değişimi hızlandırmak ve anlamlı bir sistem bütünlüğüne dönüşümü sağlamak için dördüncü Türk Toplumu Tasarımı'na ihtiyaç var. Atatürk'ün "Çağa Cevap Yeni Türk Toplumu Tasarımı" halen geçerliliğini sürdürmektedir. Bunun türevleri ve aşamaları olan, temel tasarımımızın ana hedeflerine çağın vurgularını getirerek hızlı sonuç almayı amaçlayan Demokratik Türk Toplumu Tasarımı ile Türk Sanayi Toplumu Tasarımı da demokratikleşme ve kalkınma boyutlarıyla temel Tasarım'la birlikte, bir bütün halinde dördüncü bir aşama için yeniden ele alınmayı bekliyor.

Bugün yaşanan çözülmelere bakılarak ümitsizliğe kapılmamalıdır. Yığınsallaşmış bir sistemin artıklarından anlamlı ve işlevsel yeni bir sistem çıkarmak kısa sürede ulaşılabilecek bir hedef değil. Evrim belli bir zamanı gerektirecektir; devrimlerle ve plânlarla desteklense bile. Maneviyatçı Avrupa kültürünün dağılıp yığınsallaşmasını Rönesanstan 18. yüzyıla kadar sürdüğü, modern Batı medeniyetinin oluşmasının da iki buçuk asır aldığı düşünülecek olursa, bilinen 5000 yıllık tarihinde çok sentezler üretmiş olan Türk milletinin kurduğu Türkiye Cumhuriyeti'nin seksen yılda çok yol aldığı görülür.

Bilim bugün de en önemli unsur. Positivizm dünya gündeminden kalkalı çok oluyor. Modernliğin eksik ve yanlış yönleri, bilinç düzeyine yükseldi yeni muhafazakârlıkla dengelenmeye çalışılıyor. Modernliğin gerçekliğinden şüphe eden yok; yararlarından faydalanma çabası ise her yerde sürüyor. Modernliğin aşılması daha çok zaman alacak uzun bir süreç. Her toplumun kendi ihtiyaç, menfaat ve hedeflerine göre ilerleme görevi

var. Çağın yeni bilgileri, yeni teknikleriyle Tasarım daha iyi yürüyebilir. Yeter ki, halk ve insan öne alınsın, tasarımdaki ilk ve son sözler onun olsun.

1 Ortaylı, İlber (2001); İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı; İstanbul: İletişim Yayınları 565, Araştırma-İnceleme dizisi 90, s. 64.

2 Mardin, Şerif (1966); "Opposition and Control in Turkey", Government and Opposition Cilt 1, No. 3 Nisan, s. 375.

3 Lewis Bernard, The Emergence of Modern Turkey, Londra: 1968, s. 35-37.

4 Kılıçbay, Mehmet Ali, (2001); Doğu'nun Devleti, Batı'nın Cumhuriyeti; Ankara: İmge Kitabevi, s. 84-85.

5 Turan, Osman (1978); Türk Cihan Hakimiyeti Mefkûresi; İstanbul.

6 Gökalp, Ziya (1909); "Türklük ve Osmanlılık", Peyman, Sayı 2.

7 Greenfeld, Lian (1992); Nationalism: Five Roads to Modernity; Cambridge, Mass: Harvard Univ. Press.

8 Weber, Max, Yöntembilim; Methodology of Social Scriences.

9 Habermas, Jurgen (1981); Knowledge and Human Interests, Jeremy Schapiro (Çev.) Londra: Heinemann, s. 5.

10 Bkz. Auguste Comte 1907, 1921, 1922.

11 Zücher, Erik F. (1993); Turkey: A Modern History; London, New York: F. B. Tauris, s. 90-137; Hanioğlu, M. Şükrü (1996); The Young Turks in Opposition; New York: Oxford Univ. Press, s. 3-33.

12 Göle, Nilüfer (1998); "Türkiye'de Laiklik ve İslamiyet: Elitlerin ve Karşıt Elitlerin Oluşumu", Yeni Türkiye Dergisi Cumhuriyet Özel Sayısı III: Sosyal Değerlendirme; Ankara: Yeni Türkiye Medya Hizmetleri, Yıl 4, Sayı 23-24, s. 1602.

13 Gökalp, Ziya (1918); Türkleşmek, İslamlaşmak, Muasırlaşmak; İstanbul.

14 Gökalp, Ziya (1923); Türkçülüğün Esasları; İstanbul.

15 Amir, Samin (1989); Eurocentrism; New York: Monthly Review Press.

16 Giddens, Anthory (1990); The Consequences of Modernity; Oxford: Polity Press, s. 1.

17 Greenfeld, a.g.e., s. 18.

18 Taylor, Talyor (1992); Inwardness and Culture of Modernity (Axel Honneth, Thomas MacCarthy, Claus Offe and Albrecht Welmer ed. Philosophical Interventions in the Unfinished Project of Enlightenment içinde); Cambridge Mass.: The MIT Press, s. 88-109.

19 Habermas, 1985: 82.

20 Çiğdem, Ahmet (1997); Bir İmkan Olarak Modernite: Weber ve Habermas; İstanbul: İletişim Yayınları 446, Politika Dizisi 26, s. 82.

21 Keren, Michael (1989); The Pen and the Sword: Israeli Intellectuals and the Making of the Nation State; Boulder: Westview State.

22 Migdal, Foel S. (1998); "Olgu ve Kurgunun Buluşma Zemini" (Çev.) Nurettin Elhüseyni, içinde der. Sibel Bozdoğan, Reşat Kasaba, Türkiye'de Modernleşme ve Ulusal Kimlik; İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, s. 207-215.

23 Turhan, 1980: s, 9.

24 Turhan, 1980: s, 270-285.

25 Hunke, 1972.

26 İlhan, Attila (1998); Ulusal Kültür Savaşı; Ankara: Bilgi Yayınevi.

27 Peker, Recep; İnkılap Tarihi Notları; Ankara: 1935.

28 Göle, Nilüfer (1995); "Authoriterian Secularism and Islamist Policies The Case of Turkey", A. Richard Norton (Haz.) Civil Society in the Middle East, s. 17-43.

29 Gökalp, Ziya (1923); Türkçülüğün Esasları; İstanbul.

30 Gellner, Easnest (1981); Muslim Society; Cambridge: Univ. Press.

31 Ökçün, A. Gündüz; Türkiye İktisat Kongresi, 1923-İzmir. 2. Baskı. A. Ü. Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayını, No: 262. Ankara: Sevinç Matbaası, 1971.

32 Kili, Suna, (1998); Atatürk Devrimi: Bir Çağdaşlaşma Modeli; Ankara: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 221.

33 Ülken, Hilmi Ziya (1953); Türkiye'de Çağdaş Düşüncenin Tarihi; İstanbul: İstanbul Üniversitesi.

34 Peyami Safa (1939, 1953, 1954).

35 Baltacıoğlu, İsmail Hakkı (1942); "Milli Anane," Yeni Adam 366, 1 Ocak 1942.

36 Tunç, Mustafa Şekip (1953); "Aksiyon Felsefesi Bakımından Politika," Türk Düşüncesi, 1 aralık, 1, 1.

37 İlhan, 1981: 49-51.

38 İlhan, 1981, 47-62, 198-210.

39 Said, Edward W. (1999); Şarkiyatçılık: Batı'nın Şark Anlayışları; İstanbul, Metis Yayınları.

40 Türkdoğan, Orhan (1998); "Türk Modernleşme Modeli", Yeni Türkiye Dergisi Cumhuriyet Özel Sayısı III: Sosyal Değerlendirme; Ankara: Yeni Türkiye Medya Hizmetleri, Yıl 4, Sayı 23-24. Eylül-Aralık, s. 1623.

41 Dülger, İlhan (1998); Kalkınma Yönetimi: Türkiye'nin Kalkınma Strateji ve Plânları; (Seminer Notları), Ankara: DPT.

42 Burçak, Rıfkı Salim (1979); Türkiye'de Demokrasiye Geçiş: 1945-1950; İstanbul: Olgaç Matbaası.

43 İrem, Nazım (2001); "Cumhuriyetçi Muhafazakarlık, Seferber Edici Modernlik ve 'Diğer Batı' Düşüncesi", 7. Ulusal Sosyal Bilimler Kongresi Tebliği; Ankara: sosyal Bilimler Derneği.

44 Ağaoğlu, Samet (1972); Marmara'da Bir Ada; İstanbul: Baha Matbaası; Burçak, Rıfkı Salim (1998); 10 Yılın Anıları: 1950-1960; Ankara: Nurol Matbaacılık.

45 Demirer, Mehmet Arif (1994); Demokrat Parti; Ankara: DP Yayınları. No: 1.

46 Mardin, Şerif (1966); "Opposition and Control in Turkey", Government and Opposition Cilt 1, No. 3 Nisan, s. 375-387.

47 Güryay, Tarık (1971); Bir İktidar Yargılanıyor; İstanbul: Cem Yayınları; Durmuş; Enver (1990); Yassıada'dan İmralı'ya; İstanbul: Boğaziçi Yayınları; Perin, Mithat (1995); Menderes'i Kim Astırdı?; İstanbul: Dünya Yayıncılık.

48 Burçak, Rıfkı Salim (1998); 10 Yılın Anıları: 1950-1960; Ankara: Nurol Matbaacılık; Mazıcı, Nurşen (1989); Türkiye'de Askeri Darbeler ve Sivil Rejime Etkileri; İstanbul: Gün Yayınları.

49 Finer, S. E (1962); The Man on Horseback: The Role of the Military in Politics; Londra: Pall Mall Press.

50 Dülger, İlhan (1998); Kalkınma Yönetimi: Türkiye'nin Kalkınma Strateji ve Plânları; (Seminer Notları), Ankara: DPT.

51 Dülger, İlhan (1991); Teknoloji Üretimi: İcat, Buluş ve Yenilik Araştırmalarının Artmasında İktisadi Politikanın Etkisi; Ankara: DPT.

52 Dülger, İlhan (1998); Kalkınma Yönetimi: Türkiye'nin Kalkınma Strateji ve Plânları; (Seminer Notları), Ankara: DPT.

53 Gökalp, Ziya (1918); Türkleşmek, İslamlaşmak, Muasırlaşmak; İstanbul; Gökalp, Ziya (1923); Türkçülüğün Esasları; İstanbul.

54 DPT, (2001); Sekizinci Beş Yıllık Kalkınma Planı: 2001-2005; Ankara: 2000.

55 DPT, (1995); Yedinci Beş Yıllık Kalkınma Planı: Hukuki ve Kurumsal Düzenlemeler (1996-2000), Ankara: DPT; Dülger, 1998; DPT, (2001); Sekizinci Beş Yıllık Kalkınma Planı: 2001-2005; Ankara: 2000.

56 Aslantürk, 1997: 69-71.

57 Türkdoğan, Orhan (1981); Sanayi Sosyoloji: Türkiye'nin Sanayileşmesi; Ankara: Töre-Tevlet Yayınevi, s. 611.

58 DPT, (1990); Bilgi Teknolojilerinin Yerleştirilmesi Özel İhtisas Komisyonu Raporu; Ankara: DPT.

59 Yazıcı, Erdinç (1998); "Türk Sosyo-Kültürel Yapısında Gözlenen Değişmeler: Karmaşık Bir Dönüşümün Hikayesi", Yeni Türkiye Dergisi Cumhuriyet Özel Sayısı III: Sosyal Değerlendirme; Ankara: Yeni Türkiye Medya Hizmetleri, Yıl 4, Sayı 23-24. Eylül-Aralık, s, s. 1834.

60 Göle, Nilüfer (1998); "Türkiye'de Laiklik ve İslamiyet: Elitlerin ve Karşıt Elitlerin Oluşumu", Yeni Türkiye Dergisi Cumhuriyet Özel Sayısı III: Sosyal Değerlendirme; Ankara: Yeni Türkiye Medya Hizmetleri, Yıl 4, Sayı 23-24. Eylül-Aralık, s. 1605.

61 Göle, a.g.e., 1605-1067.

62 Çarkoğlu ve Toprak, 2000.

63 Küçükömer, İdris (1969); Düzenin Yabancılaşması: Batılılaşma, İstanbul: Ant Yay; Kongar, Emre (1979); Türkiye'nin Toplumsal Yapısı, Ankara.

64 İrem, Nazım (2001); "Cumhuriyetçi Muhafazakarlık, Seferber Edici Modernlik ve 'Diğer Batı' Düşüncesi", 7. Ulusal Sosyal Bilimler Kongresi Tebliği; Ankara: Sosyal Bilimler Derneği.

65 DPT, 1967, 1989.

66 Çelik, Nuri (1985); İş Hukuku Dersleri; 7. Baskı, İstanbul, s. 7.

67 Çelikoğlu, İlyas (1995); Türkiye'de 1923-1929 Döneminde Çalışma İlişkilerinde Gelişmeler; Ankara: DPT, s. 4-9.

68 Çelikoğlu, a.g.e., s. 17.

69 Yaşa, Memduh ve Diğ. (1980); Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ekonomisi: 1923-1978; Akbank'ta Kurulan Kültür Heyetince Hazırlanmıştır, İstanbul: Akbank Kültür Yayını, s. 5.

70 Lahbali, 1981.

71 İlhan, 1972; 156.

72 Kısakürek, 1982, İzzetbegoviç, 1987.

73 Cebeci, Dilaver (1998); "Sosyal Yapı ve Sosyal Değişme Açısından 75 Yılın Muhasebesi" Yeni Türkiye Dergisi Cumhuriyet Özel Sayısı III: Sosyal Değerlendirme; Ankara: Yeni Türkiye Medya Hizmetleri, Yıl 4, Sayı 23-24 Eylül-Aralık, s. 1828-1829.

74 Kılıçbay, Mehmet Ali, (2001); Doğu'nun Devleti, Batı'nın Cumhuriyeti; Ankara: İmge Kitabevi, s. 40-48.

75 Öğün, Süleyman Seyfi; "Türk Milliyetçiliğinde Hakim Millet Kodunun Dönüşümü" Nuri Bilgin (der.), Cumhuriyet, Demokrasi ve Kimlik, içinde, İstanbul: Bağlam Yayınları, s. 224-225.

76 Habermas, 1985: 78-94.

77 Giddens, a.g.e.

78 Çiğdem, a.g.e., s. 82.

79 Özbudun, Kalaycıoğlu, Köker 1995, 84.

Abant Platformu, (2000); Din, Devlet, Toplum; İstanbul: Gazeteciler ve Yazarlar Vakfı Yayınları 7.

Abel, Olivier; Mohammed Korun; Şerif Mardin (1994); Avrupa’da Etik, Din ve Laiklik S. Dolanoğlu, S. Yılmaz (Çev.); İstanbul: Metis Yayınları.

Adorno, Theodor-Max Horkheimer (1979); Dialectic of Enlightenment (Çev. John Cummings); Londra: Verso.

Adorno, Theodor ve diğ. (1997); The Positivist Dispute in German Sociology: (Çev. Gleyn Adey vd David Frisby); Londra: Heinemann.

Ağaoğlu, Samet (1967); Arkadaşım Menderes; İstanbul: Rek-Tur Kitap Servisi.

Ağaoğlu, Samet (1972); Marmara’da bir Ada; İstanbul: Baha Matbaası.

Ağaoğlu, Samet (1972); Demokratik Parti’nin Doğuş ve Yükseliş Sebepleri: Bir Soru; İstanbul: Baha Matbaası.

Ağaoğlu, Samet (1981); Kuva-yı Millîye Ruhu, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.

Ağaoğlu, Samet (1992); “Milliyetçilik Cereyanının Esasları”, Atatürk Devri Fikir Hayatı I, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara: 1992, ss. 115-22 (ilk basım yılı 1925).

Ağaoğlu, Samet (1992); “Garp ve Şark”, Atatürk Devri Fikir Hayatı I, Kültür Bakanlığı Yayınları Ankara: 1992, (ilk basım yılı 1923).

Ağaoğlu, Samet (1992); “Millî Şuur”, Atatürk Devri Fikir Hayatı I, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara: 1992, ss. 97-101, (ilk bakım yılı 1923).

Ahmad, Feroz; The Turkish Experiment in Democracy: 1950-1975. Boulder, Colorado: Westview Press, 1977.

Aile Araştırma Kurumu (1993); Sosyo-Kültürel Değişme Sürecinde Türk Ailesi; Ankara: Başbakanlık AAK.

Akat, Asaf Savaş (1991); “1923-1950 Arası Sağ bir Diktatörlük”, Levent Cinemre ve Ruşen Çakır, Sol Kemalizme Bakıyor, içinde İstanbul: Siyah Beyaz, s. 55-75.

Akçura, Y. (1984); Asri Türk Devleti ve Müneveerlere Düşen Vazife, Saçar, No: 34.

Akdağ, M. (1995); Türkiye’nin İktisadî ve İçtimai Tarihi, Cilt 1, 2. İstanbul: 1995.

Akyıldız, A. (1993); Tanzimat Dönemi Osmanlı Merkez Teşkilâtında Reform, İstanbul: 1993.

Alkin, Erdoğan (1988); “Ekonominin Kilometre Taşları”, Ekonomide 65 Yıl (Ek); İstanbul: Milliyet.

Almond, Gabriel A.; Verba, Sidney (1963); The Civil Culture: Political Attitudes and Democracy in Five Nations. (Newbury Park, London: New Delhi: Sage).

Althusso, L (1989); İdeoloji ve Devletin İdeolojik Aygıtları, İstanbul: İletişim Yayınları.

Alpar, İstiklal; Yener Samira (1991); Gecekondu Araştırması; Ankara: DPT.

Amir, Samin (1989); Eurocentrism; New York: Monthly Review Press.

Anderson, Perry (1992); A Zone of Engagement, Londra: Verso.

Anderson, Matthew Smith (2001); Doğu Sorunu: 1774-1923; İdil Eser (Çev.); İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 1451, Tarih: 14.

Arı, Kemal (1976); Büyük Mübadele: Türkiye’ye Zorunlu Göç (1923-25), İstanbul.

Arnason, Johann P. (1991); “Modernity as Project and as Field of Tensions” in Axel Honneth ve Hans Jonas, ed. Communicative Action; Londra: Polity Press.

Arslantürk, Zeki (1997); 17 Yüzyıl Osmanlı Toplum Yapısı; İstanbul.

Baloğlu, Zekai (1995); Türkiye'de Eğitim; İstanbul: TUSİAD.

Baltacıoğlu, İsmail Hakkı (1942); "Millî Anane", Yeni Adam 366, 1 Ocak 1942.

Barkan, Ö. L.; Türkiye'de Toprak Meselesi, Toplu Eserler I, İstanbul: 1980.

Baring, Evelun (1910); Anciert and Modern Imperialism, Londra: Cromer, Lord John Murray.

Barlas, Mehmet (1994); Turgut Özal'ın Anıları, İstanbul: Sabah Kitapları.

Barzun, Jacques (1937); Race: A Study in Modern Superstition, New York: Harcourt, Broace and Co.

Bauman, Zygmunt (1990); The Ambivalence of Modernity; Londra: Polity Press.

Bayar, Celal (1995); Ben de Yazdım 1-8; İstanbul: Baha Matbaası.

Baykara, Tuncer (1992); Osmanlılarda Medeniyet Kavramı ve Ondokuzuncu Yüzyıla Dair Araştırmalar; İzmir: Akademi Kitabevi.

Bayramoğlu, Ali (2001); Türkiye'de İslâmi Hareket: Sosyolojik bir Bakış (1994-2000); İstanbul: Patika Yayıncılık.

Bell, Daniel (1979); The Cultural Contradictions of Capitalism; Londra: Heinemann.

Berkes, Niyazi (der.), Turkisch Nationalism and Western Civilization: Selected Essays of Ziya Gökalp, Greenwood Press Publishers, Westport, Conneticut, 1959.

Berkes Niyazi (1965); İkiyüz Yıldır Neden Bocalıyoruz? İstanbul: Yön Yayınları.

Berkes, Niyazi (1965); Batıcılık, Ulusçuluk ve Toplumsal Devrimler, İstanbul: Yön Yayınları.

Berkes, Niyazi (1975); Türk Düşünde Batı Sorunu, Ankara Bilgi Yayınevi Yayınları.

Berkes, Niyazi (1978); Türkiye’de Çağdaşlaşma, İstanbul: Doğu-Batı Yayınları.

Berman, Marshall (1982); All that is Solid Melts into Air: The Experience of Modernity; New York: Simon and Schuster.

Berman, Marshall (1992); “Modernlik Dün, Bugün ve Yarın”, (Çev. Ümit Altuğ), Birikim Dergisi, Sayı: 34 (Şubat 1992).

Bernstein, J. M. (1995); Recovering Ethical Life; Londra: Routledge.

Berzeg, Kazım (2000) Liberalizm, Demokrasi: Kapıkulu Geleneği; Ankara: Liberte Yayınları.

Bilge, Reha (2001); Siyah-Beyaz Arasında Türkiye ve Avrupa; İstanbul: Evrim Yayınevi.

Bilgin, Nuri (1994); Sosyal Bilimlerin Kavşağında Kimlik Sorunu, İzmir: Ege Yayıncılık.

Bilgiseven, Amiran Kurtan (1982); Sosyal İlimler Metodolojisi; İstanbul: Filiz Kitabevi.

Bilgiseven, Amiran Kurtan (1985); Din Sosyolojisi; İstanbul: Filiz Kitabevi.

Black, C. Edwin (1977); “Change as a Condition of Modern Life”, Etd. Myron Weiner, Modernization: The Dynamics of Growth; Voice of America Forum Series.

Black, C. Edwin (1986); Çağdaşlaşmanın İtici Güçleri, (Çev. F. Gümüş), Ankara: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.

Boratav, Korkut (1962); Türkiye’de Devletçilik (1923-1950) Ankara: Siyasal Bilgiler Fakültesi Maliye Enstitüsü Yayınları.

Boratav, Korkut; İstanbul ve Anadolu’dan Sınıf Profilleri. TVY.

Bozdağ, İsmet (1999); Kültür İhtilâlimiz Bilinmeden Politika Yapılmaz; İstanbul: Tekin Yayınevi.

Bozdoğan, Sibel; Kasaba, Reşat (der.) (1998); Türkiye'de Modenleşme ve Ulusal Kimlik; İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.

Braaten, Jane (1991); Habermas's Critical Theory of Society; New York: State University of New York Press.

Brubaker, Rogus (1984); The Limits of Rationality; Londra: George Allen and Unwin.

Burçak, Rıfkı Salim (1979); Türkiye'de Demokrasiye Geçiş: 1945-1950; İstanbul: Olgaç Matbaası.

Burçak, Rıfkı Salim (1976); Yassıada ve Öncesi; Ankara: Çam Matbaası.

Burçak, Rıfkı Salim (1988); Türkiye'de Askerî Müdahalelerin Düşündürdükleri; Ankara: Gazi Üniv. Bas. Yayın Yük. Ok. Matbaası.

Burçak, Rıfkı Salim (1998); 10 Yılın Anıları: 1950-1960; Ankara: Nurol Matbaacılık.

Burdy, Paul; Marcou fean (1995); Lacitie (s) en France et en Turquie; Paris: Chiers d'Etudes sur la Mediterranee Orientale et le Monde Turco-Tranien.

Calinescu, Matei (1997); Faces of Modernity: Avant-Garde, Decadence, Kitsch; Bloomington: Indiana University Press.

Cangızbay, Kadir (2000); Hiç Kimsenin Cumhuriyeti; Ankara: Ütopya Yayınevi.

Casanova, Jose (1994); Public Religions in the Modern World; Chicago: Chicago University Press.

Cebeci, Dilaver (1998); "Sosyal Yapı ve Sosyal Değişme Açısından 75 Yılın Muhasebesi" Yeni Türkiye Dergisi Cumhuriyet Özel Sayısı III: Sosyal

Değerlendirme; Ankara: Yeni Türkiye Medya Hizmetleri, Yıl 4, Sayı 23-24 Eylül-Aralık, ss. 1824-1832.

Chirol, Valentine (1924); The Occident and the Orient, Chicago: University of Chicago Press.

Cin, H. (1985); Osmanlı Toprak Düzeni ve Bu Düzenin Bozulması, İstanbul.

Comte, A. (1852); Catechisme Positiviste; Paris.

Connerton, Paul (1980); The Tragedy of Enlightenment; Cambridge: Cambridge University Press.

Çamlıbel, Faruk Nafiz (1967); Zindan Duvarları; İstanbul: Tan Gazetesi ve Matbaası.

Çarkoğlu, Ali; Toprak Binnaz (2000); Türkiye’de Din, Toplum ve Siyaset; İstanbul: TESEV-Türkiye Ekonomik ve Sosyal Etüdler Vakfı.

Çelik, Nuri (1985); İş Hukuku Dersleri; 7. Baskı, İstanbul.

Çelikoğlu, İlyas (1995); Türkiye’de 1923-1929 Döneminde Çalışma İlişkilerinde Gelişmeler; Ankara: DPT.

Çiğdem, Ahmet (1997); Bir İmkan Olarak Modernite: Weber ve Habermas; İstanbul: İletişim Yayınları 446, Politika Dizisi 26.

Dallmayz, Fred (1987); Critical Encouenters Between Philosophy and Politics; Notre Dame: University Notre Dame Press.

Demirer, Mehmet Arif (1994); Demokrat Parti; Ankara: DP Yayınları. No: 1.

Destree A.; “Reformisme Laicisant” en İran, Turquie et Afghanistan 1920-1930” in Civilisation, Brüksel, Cilt 32. No: 1, 1982, s. 167-184.

Dilligil, Turhan (1988); İmralı’da Üç Mezar; İstanbul: Dem Basım Yayım A. Ş.

Dinçer, Nahid (1998); 1913’ten Günümüze İmam-Hatip Okulları Meselesi; İstanbul: Şule Yayınları.

Djuvara, Trandefir G. (1999); Türkiye’nin Paylaşılması Hakkında Yüz Proje; Pulat Tacar (Çev.); Ankara: Gündoğan Yayınları.

Dodd, C. H. Politics and Government in Turkey: Manchester: Manchester University Press, 1969.

Doğru Yol Partisi (1986); Cumhuriyet Medeniyetinin Üç Temeli: Hürriyet, Çözüm ve Refah. Dün Üçü de Beraberdi, Yine Beraber Olacak; (1986 Araseçim Beyannamesi), Ankara: DYP Genel Merkezi.

Doğu-Batı Dergisi (1998); “Gericilik Nedir? “; Üç Aylık Düşünce Dergisi, Sayı 3; Ankara: Felsefe, Sanat ve Kültür Yayınları.

DPT, (1967); Türk Köyünde Modernleşme Eğilimleri Araştırması (3 Cilt); Ankara: DPT.

DPT, (1981); Atatürk’ün Doğumunun 100. Yıldönümünde Rakamlarla ve Fotoğraflarla Kalkınan Türkiye; Ankara: DPT.

DPT, (1983); Bilim-Araştırma-Teknoloji Özel İhtisas Komisyonu Raporu; Ankara: DPT.

DPT, (1983); Bölgesel Gelişme Özel İhtisas Komisyonu Raporu; Ankara: DPT.

DPT, (1983); İnsangücü Özel İhtisas Komisyonu Raporu; Ankara: DPT.

DPT, (1983); Verimlilik Özel İhtisas Komisyonu Raporu; Ankara: DPT.

DPT, (1984); Çalışma Hayatının Düzenlenmesi Özel İhtisas Komisyonu Raporu; Ankara: DPT.

DPT, (1984); Millî Kültür (V. Beş Yıllık Kalkınma Plânı Özel İhtisas Komisyonu Raporu; Ankara: DPT.

DPT, (1989); Aile Yapısı Özel İhtisas Komisyonu Raporu; Ankara: DPT.

DPT, (1989); İstihdam Özel İhtisas Komisyonu Raporu; Ankara: DPT.

DPT, (1990); Bilgi Teknolojilerinin Yerleştirilmesi Özel İhtisas Komisyonu Raporu; Ankara: DPT.

DPT, (1990); Sosyal Göstergeler; Ankara: DPT.

DPT, (1992); Türk Aile Yapısı Araştırması; Ankara: DPT.

DPT, (1994); Kadın, Çocuk ve Gençlik Özel İhtisas Komisyonu Raporu; Ankara: DPT.

DPT, (1994); Nüfus Özel İhtisas Komisyonu Raporu; Ankara: DPT.

DPT, (1994); İşgücü Piyasası, Çalışma Hayatı, İstihdam ve İşsizlik Özel İhtisas Komisyonu Raporu; Ankara: DPT.

DPT, (1994); Kamu Yönetiminin İyileştirilmesi Özel İhtisas Komisyonu Raporu; Ankara: DPT.

DPT, (1995); Eğitim ve İnsangücü Özel İhtisas Komisyonu Raporu; Ankara: DPT.

DPT, (1995); Yerleşme ve Şehirleşme Özel İhtisas Komisyonu Raporu; Ankara: DPT.

DPT, (1995); "VII. Beş Yıllık Kalkınma Plânı Öncesi Durum", Yedinci Beş Yıllık Kalkınma Plânı: 1996-2000; Ankara: TBMM Kararı 142, 18 Temmuz 1995, ss: 1-15, 88-98.

DPT, (1995); Yedinci Beş Yıllık Kalkınma Plânı Öncesinde Sosyal Sektörlerdeki Gelişmeler: 1990-1994; Ankara: DPT.

DPT, (1995); Yedinci Beş Yıllık Kalkınma Plânı: Hukuki ve Kurumsal Düzenlemeler (1996-2000), Ankara: DPT.

DPT, (1997); Üretim, İstihdam, İhracat Seferberliği Raporu; Ankara: DPT.

DPT, (2000); Ekonomik ve Sosyal Sektörlerdeki Gelişmeler: Yedinci Beş Yıllık Kalkınma Plânı (1996-2000) 2000 Yılı Destek Çalışmaları; Ankara: DPT.

DPT, (2001); Sekizinci Beş Yıllık Kalkınma Plânı: 2001-2005; Ankara: 2000.

Duran, Bünyamin, (1995); İslâm Topluluklarında Sosyo-Ekonomik Değişmeye Yönelik Tezler: İbn-i Haldun, M. Weber, K. Marx, Bediüzzaman; İstanbul: Osmanlı Araştırmaları Vakfı.

Durkheim, Emile (1966); The Rubs of Sociological Method; Chicago: Free Press.

Durkheim, Emile (1966); (1894) Toplumbilim Yönetiminin Kurallar (Almancası) The Rules of Socialogical Method; Chicago: Free Press.

Durmuş; Enver (1990); Yassıada'dan İmralı'ya; İstanbul: Boğaziçi Yayınları.

Duverger Maurice, "Le Kemalisme, le pays d'Atatürk", 27 Mayıs 1961 Tarihli Le Monde Gazetesi Eki.

Dülger, İlhan (1984); "Türkiye'de Şehirde yaşayan Kadının Siyasî Haklarını Kullanma Eğilimleri", Türk Kadın Dernekleri Federasyonu, Türk Kadınına Siyasî Haklarının Verilişinin 50. Yılı Uluslararası Konferansı 5-7 Aralık 1984; Ankara.

Dülger, İlhan (1991); Teknoloji Üretimi: İcat, Buluş ve Yenilik Araştırmalarının Artmasında İktisadî Politikanın Etkisi; Ankara: DPT.

Dülger, İlhan (1991); Üniversite Yönetiminde Değişim ve Özerklik; Ankara: Hacettepe Üniversitesi.

Dülger, İlhan (1998); Kalkınma Yönetimi: Türkiye'nin Kalkınma Strateji ve Plânları; (Seminer Notları), Ankara: DPT.

Dülger, İlhan (1999); "Kalkınma Yönetimi: Plânlı Uygulamanın Kurumlararası Koordinasyonunda Kurumsallaşma Düzeyi", Türkiye'de Plânın Kurumsallaşması Sempozyumu Bildirileri, Temmuz, İçel: Mersin Üniversitesi.

Dülger, İlhan (2000); "Avrupa Birliği ve Türkiye'de İktisadî Politika-Sosyal Politika Eşgüdümü", İşveren; Ankara: Tisk, Cilt XXXVIII, Sayı 6, Mart, 7-9.

Dülmen, Richard Van Dülmen (1988-1989); “Protestanism and Capitalizm”; Iclos no: 78, 71-80.

Eisenstadt, S. N (1966); Modernization: Protest and Change, Englewood Cliffs N. J. Prentice-Hall Inc.

Eisenstadt, S. N (1973); Tradition, Change and Modernity, Torontro: John Wiley and Sons Inc.

Elias, Norbut (1982); The Civilising Process, State Formation and Civilization Edmund Jephcott (Çev.); Oxford: Basil Blackwell.

Eralp, Atila (1996); Devlet, Sistem ve Kimlik: Uluslararası İlişkilerde Temel Yaklaşımlar; İstanbul: İletişim Yayınları 374, Araştırma-İnceleme dizisi 59.

Erdoğan, Alptekin (1997); Gazali Düşüncesinin 1444 Yılında Eğitime, Kültüre Etkileri, Ankara: DPT.

Erdoğan, Mustafa (2000); Demokrasi, Laiklik, Resmi İdeoloji; Ankara: Liberte Yayınları, 3. (2. Baskı).

Erkanlı, Orhan (1972); Anılar… Sorunlar… Sorumlular; İstanbul: Baha Matbaası.

Eroğul, Cem (1998); Demokratik Parti: Tarihi ve İdeolojisi; Ankara: İmge Kitabevi.

Faroghi, Suraiya (1998); Osmanlı Kültürü ve Gündelik Yaşam: Orta Çağdan Yirminci Yüzyıla; İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 48.

Fersoy, Orhan Cemal (1971); Bir Devre Adını Veren Başbakan: Adnan Menderes; İstanbul: İpek Yayınları.

Fersoy, Orhan Cemal (1979); Devlet ve Hizmet Adamı: Fatin Rüştü Zorlu; İstanbul: Hun Yayınları.

Finer, S. E (1962); The Man on Horseback: The Role of the Military in Politics; Londra: Pall Mall Press.

Findley, Carter V. (1994); Osmanlı Devleti'nde Bürokratik Reform, Babıali (1789-1922), (Çev. Latif Boyacı-İzzet Akyol), İstanbul: İz Yayıncılık.

Fischer, Micheal (1982); "Islam and the Revolt of the Petit Bourgeousie", Daedolus 111, no. 1, Kış: 101-25.

Frey, Frederick W. (1965); The Turkish Political Elite, Cambridge: The Mit Press.

Fück, Johann W. (1962); "İslâm as an Historical Problem in European Historiography Since 1800", Yay Haz Bernard Lewis ve P. M. Holt, Historiens in the Middle East, Londra: Oxford University Press.

Gellner, Easnest (1981); Muslim Society; Cambridge: Univ. Press.

Gellner, Easnest; Nations and Nationalism, Cornell University Press, New York: 1983; Türkçesi: Uluslar ve Milliyetçilik, Çev. B. Ersanlı-Behar, G. Göksu Özdoğan, İnsan Yayınları İstanbul: 1992.

Georgion François "Kemalisme et Monde Musulman (1919-1938): Quelques Points de Repere" in Georgeon François ve Gökalp İskender, a.g.e., s. 1-39.

Gentizon, Paul (1995); Mustafa Kemal ve Uyanan Doğu; Çev. Fethi Ülkü, Ankara: Bilgi Yayıncılık.

Giddens, Anthory (1990); The Consequences of Modernity; Oxford: Polity Press.

Greenfeld, Llian (1992); Nationalism: Five Roads to Modernity; Cambridge Mass.: Harward University Press.

Gross, David (1992); The Past in Ruins, Tradition and the Critique of Modernity: Amherst: The University of Massachusetts Press.

Gouldner (1971); The Coming Crisis of Western Sociology.

Gökalp, Ziya (1909); "Türklük ve Osmanlılık", Peyman, Sayı 2.

Gökalp, Ziya (1918); Türkleşmek, İslâmlaşmak, Muasırlaşmak; İstanbul.

Gökalp, Ziya (1922-1923); “Yeni Türkiye’nin Hedefleri”, Yedi Makale, Yeni Türkiye Gazetesi, İstanbul.

Gökalp, Ziya (1923); Türkçülüğün Esasları; İstanbul.

Gökalp, Ziya (1997); Türkiye’nin Sosyal ve Kültürel Temelleri, I; Rıza Kardeş (haz.); İstanbul: Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları 2029. Bilim ve Kültür eserleri dizisi 340, Millî Klasikler 5.

Göle, Nilüfer (1983); Batı-Dışı Modernlik Üzerine Bir İlk Desen.

Göle, Nilüfer (1991a); Modern Mahrem, İstanbul: Metis Yayınları.

Göle, Nilüfer (1995); “Authoriterian Secularism and Islamist Policies The Case of Turkey”, A. Richard Norton (Haz.) Civil Society in the Middle East, ss: 17-43.

Göle, Nilüfer (1998); “Türkiye’de Laiklik ve İslâmiyet: Elitlerin ve Karşıt Elitlerin Oluşumu”, Yeni Türkiye Dergisi Cumhuriyet Özel Sayısı III: Sosyal Değerlendirme; Ankara: Yeni Türkiye Medya Hizmetleri, Yıl 4, Sayı 23-24. Eylül-Aralık, ss. 1601-1610.

Greenfeld, Lian (1992); Nationalism: Five Roads to Modernity; Cambridge, Mass: Harvard Univ. Press.

Güryay, Tarık (1971); Bir İktidar Yargılanıyor; İstanbul: Cem Yayınları.

Güngör, Erol (1980); Kültür Değişmesi ve Milliyetçilik; Ankara: Töre-Devlet Yayınevi.

Güvenç, B.; Türkiye Kimliği: Kültür Tarihinin Kaynakları, Ankara: Kültür Bakanlığı, 1993.

Habermas, Jurgen (1981); Knowledge and Human Interests, Jeremy Schapiro (Çev.) Londra: Heinemann.

Habermas, Jurgen (1981-1987); The Theory of Communicative Action: Critique of Finetionalist Reason; Thomas McCarthy (Çev.), Londra: Polity

Press.

Habermas, Jurgen (1982); “The Entwinement of Myth and Enlightenment: Re-Reading Dialectic Enlightenment”, New German Critique, no: 26, s. 12-30.

Habermas, Jurgen (1984); The Theory of Communicative Action, Reason and the Rationalization of Society (Çev. Thomas McCarthy); Boston: Beacon Press.

Habermas, Jurgen (1985); “Neoconservative Culture Criticism in the United States and West Germany: An Intellectual Movement in Two Political Cultures” Ed. R. Bernstein, Habermas and Modernity, s. 78-94.

Habermas, Jurgen (1989); New Consservatism (Ed. Vd. Çev. Schierry Wcber (Nickolseu); Cambridge Mass.: The MIT Press.

Habermas, Jurgen (1990); “Modernlik: Tamamlanmamış Bir Proje”, (Çev. Gülengül Naliş), Postmodernizm, Der. ve Sunan: Necmi Zeka, İstanbul: Kıyı Yayınları.

Habermas, Jurgen (1992); The Philosophical Discouse of Modernity (Çev. Frederick Lawrence); Cambridge Mass.: The MIT Press.

Habermas, Jurgen (1994); Past as Future (Çev. Max Pensky); Lincoln: University of Nebraska Press.

Habermas, Jurgen ed. (1984); Observations on “The Spiritual Situation of the Age” (Çev. Andrew Buchwalter); Cambridge Mass.: MIT Press.

Hale, William (1996); 1789’dan Günümüze Türkiye’de Ordu ve Siyaset; Ahmet Fethi (Çev.); İstanbul: Hil yayını.

Hanioğlu, M. Şükrü (1996); The Young Turks in Opposition; New York: Oxford Univ. Press.

Hawthorn, Groffery (1976); Enligtenment and Despair; Cambridge: Cambridge University Press.

Heid, Urich, (2001); Türkiye’de Dil Devrimi; Nejdet Öztürk (çev.); İstanbul: IQ Kültürsanat Yayıncılık.

Held, David (1987); Models of Democracy. (Stanford, California: Stanford University (Press).

Heper, Metin (1974); Bürokratik Yönetim Geleneği, Ankara: ODTÜ Yayınları.

Heper, Metin (1977a); Türk Kamu Bürokrasisinde Gelenekçilik ve Modernleşme, İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yayınları.

Heper, Metin (1980a); “Ekonomik ve Sosyal Gelişme Sürecinde Bürokrasi: Bir Tipoloji ve Bazı Düşünceler”, Amme İdaresi Dergisi (Haziran, 1980).

Heper, Metin (1994); “Kemalizm ve Demokrasi”, Türkiye Günlüğü, Sayı: 28 (Mayıs-Haziran, 1994).

Heper, Metin; “Atatürk’te Devlet Düşüncesi”, Çağdaş Düşüncenin Işığında Atatürk. İstanbul: Dr. Nejat F. Eczacıbaşı Vakfı Yayınları, 1983. s. 221-227.

Hunke, Sigrid (1972); Avrupa’nın Üzerine Doğan İslâm Güneşi; çev. Servet Sezgin, İstanbul: Bedir Yayınları.

Huntington, Samuel (Yaz 1993); “The Clash of Civilisations”, Foreign Affairs 71: 3, 79: 22-49.

İba, Şaban (1998); Ordu, Devlet, Siyaset; İstanbul: Çivi Yazıları.

İlhan, Attila (1972); Hangi Batı? Ankara: Bilgi Yayınevi.

İlhan, Attila (1982); Hangi Atatürk? Ankara: Bilgi Yayınevi.

İlhan, Attila (1995); Hangi Laiklik?; Ankara: Bilgi Yayınevi.

İlhan, Attila (1998); Ulusal Kültür Savaşı; Ankara: Bilgi Yayınevi.

İlhan, Suat, “Atatürk’ün Evrenselliği”, Atatürk Araştırma Merkezi, Atatürkçü Düşünce, Ankara, 1992, s. 1227-1232.

İsmet, G (1992); The PKK: A Report on Separatist Violence in Turkey (1973-1992); Ankara: TDN.

İnalcık, Halil (1985); Türkiye ve Avrupa: Dün Bugün.

İrem, Nazım (2001); “Cumhuriyetçi Muhafazakârlık, Seferber Edici Modernlik ve ‘Diğer Batı” Düşüncesi”, 7. Ulusal Sosyal Bilimler Kongresi Tebliği; Ankara: Sosyal Bilimler Derneği.

İzzet, Mehmet (1921-1924); Dergah Dergisi Yazıları.

İzzetbegoviç, Ali (1987): Doğu ve Batı Arasında İslâm; çev. Salih Şaban, İstanbul: Nehir Yayınları.

Jachh, Ernest; Yükselen Hilal: Dünkü, Bugünkü, Yarınki Türkiye (Çev. P. Kutman. İstanbul) Cumhuriyet Matbaası, 1946.

Kabaklı, Ahmet (1989); Temellerin Duruşması; İstanbul: Türk Edebiyatı Vakfı.

Kadıoğlu, Ayşe (1998); Cumhuriyet İradesi, Demokrasi Muhakemesi: Türkiye’de Demokratik Açılım Arayışları; İstanbul: Metis Yayınları.

Kafesoğlu, İbrahim (1977, 1998); Türk Millî Kültürü; Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü.

Kalaycoğlu, Ersin; Köker, Levent; Özbudun, Ergun (1995); Türkiye’de Demokratik Siyasal Kültür; Ankara: Türk Demokrasi Vakfı Yayınları.

Karabekir, Kazım (1945); İttihat ve Terakki Cemiyeti: 1896-1909; İstanbul: 1982 Baskısı Türdav.

Karabekir, Kazım (1994); Paşaların Kavgası, İnkılap Hareketlerimiz; İstanbul: Ezene Yayınları (3. Baskı).

Kant, I.; “An answer to the Question: What is Enlightenment? “, Hans Reis (der.), Kant’s Political Writings, Cambridge University Press, Cambridge, Londra, New York, New Rochelle, Melbourne, Sydney, 1970.

Karal, Enver Ziya; Türkiye Cumhuriyeti Tarihi. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1964.

Kaplan, Mehmet (1999); Kültür ve Dil; İstanbul: Dergah Yayınları.

Kavrakoğlu, Osman (1988); Hatıralarım; İstanbul: Sucuoğlu Matbaası.

Kayalı Kurtuluş (1994); Türk Düşünce Dünyası Üzerine Sınırlı Değerlendirmeler I; Ankara: Ayyıldız Yayınları.

Keane, John (Der.) (1993); Sivil Toplum ve Devlet, (Yay. Haz. Tuncay Birkan), İstanbul: Ayrıntı Yayınları.

Keane, John (1994); Demokrasi ve Sivil Toplum, (Çev. Necmi Erdoğan), İsbtanbul: Ayrıntı Yayınları.

Kellner, Douglas (1989); Critical Theory, Marxism and Modernity; Baltimore: John Hopkins University Press.

Keren, Michael (1989); The Pen and the Sword: Israeli Intellectuals and the Making of the Nation State; Boulder: Westview State.

Kepenek, Yakup (1985); Türkiye’nin Sanayileşme Süreçleri; Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi, 7: 1760-1775.

Keyder, Çağlar (1989); Türkiye’de Devlet ve Sınıflar, (Çev. Sabri Tekay), İstanbul: İletişim Yayınları.

Keyman, Fuat (1999); Türkiye’de Radikal Demokrasi; İstanbul: Bağlam Yayınları.

Kezer, A.; Türk ve Batı Kültürü Üstüne Denemeler, Ankara: 1986.

Kezer, A.; Türk ve Batı Kültüründe Siyaset Kavramı, Ankara: 1987.

Kılıçbay, Mehmet Ali, (2001); Doğu’nun Devleti, Batı’nın Cumhuriyeti; Ankara: İmge Kitabevi.

Kısakürek, Necip Fazıl (1982); Batı Tefekkürü ve İslâm Tasavvufu; İstanbul: b. D. Yayınları.

Kili, Suna, (1998); Atatürk Devrimi: Bir Çağdaşlaşma Modeli; Ankara: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 221.

Kili, Suna, (2001); Türk Devrim Tarihi; Ankara: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.

Kinross, Lord (1966); Atatürk Bir Milletin Yeniden Doğuşu, İstanbul: Sander Kitabevi.

Kirişçioğlu, Nusret (1973); 12 Mart, İnönü-Ecevit ve Tahkikat Encümeni Raporu; İstanbul: Baha Matbaası.

Koloğlu, Mahmut (1972); Devrimler ve Tepkileri, Ankara: Başnur Matbaası.

Kongar, Emre (1979); Türkiye'nin Toplumsal Yapısı, Ankara.

Kongar, Emre (1979); Toplumsal Değişme Kuramları ve Türkiye Gerçeği; Ankara: Bilgi Kitabevi.

Konrad Adenauer Vakfı (2001); Küreselleşme ve Modernleşme Sürecinde Kültürel Kimlik; Ankara: K. Adenauer Vakfı Yayınları.

Konrad Adenauer Vakfı (2001); Türkiye'de Anayasa Reformu: Prensipler ve Sonuçlar; Ankara: K. Adenauer Vakfı Yayınları.

Kopenski, Ataullah Bogdan (2000); Balkanlarda Osmanlı Barışı ve "Batı Meselesi"; Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.

Köseoğlu, Nevzat (1997); Devlet: Eski Türklerde, İslâmda ve Osmanlı'da; İstanbul: Ötüken Neşriyat.

Kuran, Ercüment, (1997); Türkiye'nin Batılılaşması ve Millî Meseleler; Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.

Kuznetz, Simon (1972); Economic Growth of National; Cambridge, Mass: Harvard Univ. Press.

Küçük, Yalçın (1990); Türkiye Üzerine Tezler (5 Cilt); Ankara: Tekin Yayınevi.

Küçükömer, İdris (1969); Düzenin Yabancılaşması: Batılılaşma, İstanbul: Ant Yay.

Lahbabi, M. Aziz (1981); Millî Kültürler ve Medeniyet, çev.; İstanbul: Tur Yayınları.

Latouche, Serge (1993); Dünyanın Batılılaşması, (Çev. T. Keşoğlu), İstanbul: Ayrıntı Yayınları.

Lerner, Daniel (1968); “Modernization: Social Aspects”, International Encyclopedia of the Social Sciences, Cilt: 10.

Lewis Bernard, The Emergence of Modern Turkey, Londra: 1968.

Lewis, Geoffrey (1965); Turkey, London: Ernest Bern Limited.

Mango, Andrew (1999); Atatürk; İstanbul: Sabah Kitapçılık San. ve Tic.

Mardin, Şerif (1966); “Opposition and Control in Turkey”, Government and Opposition Cilt 1, No. 3 Nisan, s. 375-387.

Mardin, Şerif (1992); Bediüzzaman Said Nursi Olayı: Modern Türkiye’de Din ve Toplumsal Değişim, İstanbul: İletişim Yayınları.

Mardin, Şerif (1992); “European Culture and the Development of Modern Turkey”, Ahmet Evin ve Geoffrey Denton (der.), Turkey and the European Community, Leske, Budrich: Opladen, 1990, ss. 13-23.

Mardin, Şerif (1992); “Center-Periphery Relations: A Key to Turkish Politics”, Deadalus, Journal of the American Academy of Arts and Sciences, 102/1, Kış 1973, ss. 169-91.

Mardin, Şerif (1992); Mazrui, A., “From Social Darwinism to Current Theories of Modernization: A Tradition of Analysis”, World Politics, XXI/1, Ekim 1968, ss. 69-83.

Mazıcı, Nurşen (1989); Türkiye’de Askerî Darbeler ve Sivil Rejime Etkileri; İstanbul: Gün Yayınları.

Mazıcı, Nurşen (1996); Celal Bayar: Başbakanlık Dönemi 1937-1939; İstanbul: Der Yayınları.

Meriç, C.; Bu Ülke, İstanbul: 1992.

Migdal, Foel S. (1998); “Olgu ve Kurgunun Buluşma Zemini” (Çev.) Nurettin Elhüseyni, içinde der. Sibel Bozdoğan, Reşat Kasaba, Türkiye’de Modernleşme ve Ulusal Kimlik; İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.

Millî Eğitim Bakanlığı (1999); Tanzimat Cilt 1, 2; Araştırma-İnceleme Dizisi 76, İstanbul: Millî Eğitim Basımevi.

Millî Eğitim Bakanlığı (1993); Kalkınma Plânlarında Eğitim; Ankara: MEB.

Mumcu, Uğur (1993); Kürt-İslâm Ayaklanması, İstanbul: Tekin Yayınevi.

Nedim, Vedat (1932); "Niçin ve Neden Sanayileşmemiz Lazım", Kadro Mecmuası 1, 6: 13-18.

Nelson, Benjamin (1976); "On Orient and Occident in Max Weber", Social Research, Cilt: 43, no: 1, s. 114-129.

Nirun, Nihat (1989); Sistematik Sosyoloji Yönünden Sosyal Dinamik Dünya Analizi; Ankara: AKDTYK Atatürk Kültür Merkezî Yayını.

Nirun, Nihat ve Özönder, Cihat M. (1989); "Türk Sosyo-Kültürel Yapısı İçinde Normlar ve Fonksiyonları", Erdem, Atatürk Kültür Merkezî Dergisi, IV. 2: 339-353.

Nirun, Nihat ve Özönder, Cihat M. (1990); "Türk Sosyo-Kültürel Yapısı İçinde Adetler, Örfler, Görenekler, Gelenekler", Millî Kültür Unsurlarımız Üzerine Genel Görüşler; Ankara: AKDTYK, Atatürk Kültür Merkezî Yayını.

Nirun, Nihat (1994); Sistematik Sosyoloji Yönünden Aile ve Kültür; Ankara: Atatürk Kültür, Dil, Tarih, Yüksek Kurumu.

Ocak, Ahmet Yaşar (2000); Türkler, Türkiye ve İslâm; İstanbul: İletişim Yayınları 549, Araştırma, İnceleme Dizisi 88.

Okutan, Atakan (1995); Türkiye'de Kentleşme ve Siyasal Yapı; Ankara: Türk Demokrasi Vakfı Yayınları.

Okyar, Osman; Seyithanlıoğlu, Mehmet (1999); Fethi Okyar'ın Anıları: Atatürk-Okyar ve Çok Partili Türkiye; Ankara: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları 365.

Onar, Sıddık Sami (1933); “Cumhuriyet ve Hukuk Telakkileri”, Yeni Türk Dergisi; İstanbul: Cilt 1, No: 11-14, s. 940-943.

Onat, Ümit (1993); Gecekondu Kadınının Kente Özgü Düşünce ve Davranışlar Geliştirme Süreci; Ankara: Başbakanlık Kadın ve Sosyal Hizmetler Müsteşarlığı.

Oran, Baskın; Atatürk Millîyetçiliği, Ankara: Bilgi Yayınevi.

Ortaylı, İlber (2001); İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı; İstanbul: İletişim Yayınları 565, Araştırma-İnceleme dizisi 90.

Ortaylı, İlber (2001); Gelenekten Geleceğe; İstanbul: Ufuk Kitapları.

Ortaylı, İlber (2000); Osmanlı Toplumunda Aile; İstanbul: Pan Yayıncılık.

Öğün, Süleyman Seyfi; “Türk Millîyetçiliğinde Hakim Millet Kodunun Dönüşümü” Nuri Bilgin (der.), Cumhuriyet, Demokrasi ve Kimlik, içinde, İstanbul: Bağlam Yayınları.

Ökçün, A. Gündüz; Türkiye İktisat Kongresi, 1923-İzmir. 2. Baskı. A. Ü. Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayını, No: 262. Ankara: Sevinç Matbaası, 1971.

Özakman, Turgut (1999); 1881-1998 Atatürk, Kurtuluş Savaşı ve Cumhuriyet Kronojisi; Ankara: Bilgi Yayınevi.

Özdemir, Hikmet (1989); Rejim ve Asker; İstanbul: Afa Yayıncılık.

Öztürk, Osman Metin (1987); “Türkiye’de Silahlı Kuvvetler ve Siyaset: (doktora tezi), Ankara: Ankara Üniversitesi.

Pamuk, Şevket; Osmanlı Ekonomisinde Bağımlılık ve Büyüme (1820-1913), 2. Baskı. TVY.

Paneth, Philip; Turkey: Decadence and Rebirth. London: Richard Madley, 1943.

Parsons, T.; The Structure of Social Action, The Free Press, New York: 1968.

Paul dumont, “The Origins of Kemalist Ideology”, Landau, ed., Atatürk and the Modernization of Turkey, s. 25-44.

Peker, Recep; İnkılap Tarihi Notları; Ankara: 1935.

Pellicani, Luciano (1991); “The Cultural War Between East and West”, Telos no: 89, s. 127-132.

Pellicani, Luciano (1992); The Genesis of Capitalism and the Origins of Modernity (Çev. James G. Colbert, ed. Kerry Millîron); New York: Telos Press.

Perin, Mithat (1995); Menderes’i Kim Astırdı?; İstanbul: Dünya Yayıncılık.

Perry John R.; “Language Reform in Turkey and Iran”, in International Journal of Middle East Studies, Cambridge, Massachussets, Cilt 17. No: 3. Ağustos 1985, s. 295-311.

Prens Sabahattin; Türkiye Nasıl Kurtarılabilir?, Türkiye Basımevi, İstanbul: 1950.

Rasmussen, David ed. (1990); Universalism vs. Communitarianism; Cambridge Mass.: The MIT Press.

Roderick, Rick (1986); Habermas and the Foundations of Critical Thought; New York: St. Martin’s Press.

Rossi, P. (1965); “Scientific Objectivity and Value Hypothesis”, International Social Sciences Journal, Cilt 15, s. 84-98.

Roux Jean-Paul; Histoire des Turcs, Fayard, Paris: 1984.

Safa, Peyami, (1939); Felsefi Buhran; Ankara: Recep Ulusoğlu Basımevi.

Safa, Peyami, (1953); “Türk Düşüncesi ve Batı Medeniyeti”, Türk Düşüncesi 1 Aralık.

Safa, Peyami, (1954); “Biz Daha Aydındık”, Türk Düşüncesi 1 Mart 4/1.

Safa, Peyami, (1954); “İnsanın Yeni Manası”, Türk Düşüncesi 1 Şubat, 3, 1.

Saıkal, Amin; “Kemalism: Its influences on Iran and Afghanistan”, in International Journal of Turkish Studies, Cilt 2, no: 2. 1981-2 s. 25-32.

Said, Edward W. (1985); Orientalism; New York: Peregine.

Said, Edward W. (1999); Şarkiyatçılık: Batı’nın Şark Anlayışları; İstanbul, Metis Yayınları.

Sarol, Mükerrem (1983); Bilinmeyen Menderes I, II; İstanbul: Kervan Yayınları.

Savran, S (1985); “Osmanlı’dan Cumhuriyete: Türkiye’de Burjuva Devrimi Sorunu”, 11. Tez, No: 1.

Schroeder, Ralph (1992); Max Weber and the Sociology of Culture; London: Sage.

Shils, Edward (1975); Center and Periphery; Chicago: Univ. Of Cihcago Press.

Sefa, Peyami (1978); Din, İnkılap, İrtica; İstanbul: Ötüken Neşriyat.

Seidman Steven ed. (1994); The Portmodern Turn: New Perspectives on Social Theory Cambridge: Cambridge University Press.

Sencer, M.; Türkiye’nin Yönetim Yapısı, İstanbul: 1986.

Sevil, Muharrem (1999); Türkiye’de Modernleşme ve Modernleştiriciler; Ankara: Vadi Yayınları.

Seyhan, Dündar (1966); Gölgedeki Adam; İstanbul: Uycan Matbaası, Hür Dağıtım.

Shaw, S. & Shaw, E. K. (1977); History of the Ottoman Empire and Modern Turkey, Volume II: Reform, Revolution and Republic: The Rise of modern Turkey, 1908-1975, Cambridge: Cambridge University Press.

Shaw Stanford J.; Shaw, Ezel Kural; History of the Ottoman Empire and Modern Turkey; Reform, Revolution, and Republic, the Rise of Modern

Turkey, f1808-1975. 1. Cilt. Cambridge: Cambiridge University Press, 1977.

Simmel, Georg (1971); On Individuality and Social Forms; Chiago: Chicago University Press.

Simmel Georg (1990); The Philosophy of Money; London: Rondledge.

Sivan Emanuel (1985); Radical Islam; New Haven, Londra: Yale University Press.

Sorokin, A. Ptirim (1964); Sociocultural Causality, Space, Time; New York: Russell and Russel Inc.

Şahinler, Merter (1998); Atatürkçülüğün Kökeni, Etkisi ve Güncelliği; İstanbul: Çağdaş Yayınlar.

Serdar (1996); Cumhuriyet Kültürünün Oluşma Sürecinde Bir İdeolojik Aygıt Olarak Silahlı Kuvvetler ve Modernizm; İstanbul: Sormal Yayınevi.

Süher, Hande (1983); "Ülkemizde Kentleşme Sürecinin Mekana Yansıyan Sorunları", İzmir'de İkinci Türkiye İktisat Kongresi; Ankara: DPT.

Sezal, İhsan (1992); Şehirleşme; İstanbul: Ağaç Yayınevi.

Shaw, SJ. Ve Shaw. E. (1983); Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye I, II; İstanbul: E Yayınları.

Tarih Vakfı; Türkiye İş Bankası (1998); 75 Yılda Değişen Kent ve Mimarlık; İstanbul: Tarih Vakfı Yayınları.

Tatar, Taner, (1997); Türk Yönetim Sistemi; İstanbul: Turan Yayıncılık.

Taylor, Talyor (1992); Inwardness and Culture of Modernity (Axel Honneth, Thomas MacCarthy, Claus Offe and Albrecht Welmer ed. Philosophical Interventions in the Unfinished Project of Enlightenment içinde); Cambridge Mass.: The MIT Press.

Tekeli, İlhan, (2001); Modernite Aşılırken Kent Plânlanması; Ankara: İmge Kitabevi.

Tercüman Gazetesi (1982); 100. Yaşında Celal Bayar'a Armağan; İstanbul: Tercüman Matbaası.

Tibi, B. (1990); Islam and the Cultural Accommodation of Social Change, Westview Press, Boulder, Co.

Timur, Taner (1991); Türk Devrimi ve Sonrası, İMGE, Ankara.

Timur, Taner (1979); Osmanlı Toplumsal Düzeni, Ankara: Turhan Kitabevi.

Tokgöz, Erdinç (1992); "İktisadi Gelişme Tarihi (1923-1980) " Türkiye Ekonomisi: Sektörel Gelişmeler; Ankara: Türk Ekonomi Kurumu Yayını.

Tokgöz, Zübeyir G. (1999); Demokratikleşme Sürecinde Siyasî Partiler; Ankara: Günce Yayınları 74.

Topçubaşı, Arslan (1997); Batı ve Şark Meselesi; Ankara: (Yazar tarafından yayınlanmıştır), Sinan Cad. 47/13 Dikmen.

Toynbee, J. Arnold (1971); Türkiye, İstanbul.

Toynbee, Arnold J. Ve Kırkwood, Kenneth. P. (1927); Turkey; New York: Scribner's.

Tunç, Mustafa Şekip (1921-1924); Dergah Dergisi Yazıları.

Tunç, Mustafa Şekip (1953); "Aksiyon Felsefesi Bakımından Politika", Türk Düşüncesi, 1 Aralık, 1, 1.

Turan, Osman (1978); Türk Cihan Hakimiyeti Mefkûresi; İstanbul.

Turan, Şerafettin (1989); Atatürk'ün Düşünce Yapısını Etkileyen Olaylar, Düşünürler, Kitaplar. Ankara: TTK.

Turgut, Cansever (1985); Doğu ve Batı Kültürel İlişkiler Tarihine Bir Bakış.

Turgut, Hulusi (1988); Yaptırılmayan Savunmalar; İstanbul: ABC Ajansı.

Turner, Bryan, S. (1990); Theories of Modernity and Postmodernity; Londra: Sage.

Türkdoğan, Orhan (1981); Sanayi Sosyoloji: Türkiye'nin Sanayileşmesi; Ankara: Töre-Tevlet Yayınevi.

Türkdoğan, Orhan (1983); Millî Kültür, Modernleşme ve İslâm; İstanbul: Uçdal Neşriyat.

Türkdoğan, Orhan (1998); "Türk Modernleşme Modeli", Yeni Türkiye Dergisi Cumhuriyet Özel Sayısı III: Sosyal Değerlendirme; Ankara: Yeni Türkiye Medya Hizmetleri, Yıl 4, Sayı 23-24. Eylül-Aralık, ss. 1611-1626.

Ülken, Hilmi Ziya (1939); "Türkiye'de Pozitivizm Temayülü", İnsan, 8 Nisan, 2, 11: 849-58.

Ülken, Hilmi Ziya (1943); Sosyoloji, İstanbul: Remzi Kitabevi.

Ülken, Hilmi Ziya (1953); Türkiye'de Çağdaş Düşüncenin Tarihi; İstanbul: İstanbul Üniversitesi.

Ülgener, Sabri F. (1981); Dünü ve Bugünü ile Zihniyet ve Din: İslâm, Tasavvuf ve Çözümleme Devri İktisat Ahlâkı; İstanbul: Der Yayınları.

Ülken, Hilmi Ziya (1968); Türkiye'de Çağdaş Düşüncenin Tarihi, İstanbul.

Üskül, Zafer (1989); Siyaset ve Asker; İstanbul: Afa Yayıncıları.

Vergin, Nur, (2000); Din, Toplum ve Siyasal Sistem; İstanbul: Bağlam Yayınları 145, İnceleme-Araştırma 92.

Yaşa, Memduh ve Diğ. (1980); Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ekonomisi: 1923-1978; Akbank'ta Kurulan Kültür Heyetince Hazırlanmıştır, İstanbul: Akbank Kültür Yayını.

Yaşar, Muammer (1987); 1960, Acılı Günler; Ankara: Tekin Yayınevi.

Yavi, Ersal (2001); 1856-1923 Emperyalizm Kıskacında Türkler, Ermeniler, Kürtler; İzmir: Yazıcı Basım Yayıncılık Ltd.

Yavuzalp, Ercüment (1991); Menderes'le Anılar; Ankara: Bilgi Yayınevi.

Yazıcı, Erdinç (1998); "Türk Sosyo-Kültürel Yapısında Gözlenen Değişmeler: Karmaşık Bir Dönüşümün Hikayesi", Yeni Türkiye Dergisi Cumhuriyet Özel Sayısı III: Sosyal Değerlendirme; Ankara: Yeni Türkiye Medya Hizmetleri, Yıl 4, Sayı 23-24. Eylül-Aralık, ss. 1833-1847.

Yeğen, Mesut (1999); Devlet Söyleminde Kürt Sorunu; İstanbul: İletişim Yayınları 515, Araştırma-İnceleme Dizisi 82.

YOBB (1983); 1923-1983 Cumhuriyet Döneminde İstatistiklerle Türkiye; Ankara: Türkiye Ticaret, Sanayi, Deniz Ticaret Odaları ve Ticaret Borsaları Birliği.

Yurdsever, Nesrin (1983); Türkiye'de Askerî Darbe Girişimleri (1960-1964); İstanbul: Üçdal Neşriyat.

Zücher, Erik F. (1993); Turkey: A Modern History; London, New York: F. B. Tauris.

Weber, Max (1922); İktisat ve Toplum;.

Weber, Max (1922, 1949); Yöntembilim; Methodology of Social Scriences.

Weber, Max (1958); The Protestant Ethic and the Spirit of Capitalism (Çev. Talcott Parsons); New York: Charles Scribner's Sons.

Wolfgayg, Schluchter (1996); Paradoxes of Modernity Neil Solomon, (Çev.); Standford: Standford University Press.

A. Sağlık ve Eğitim Politikası

Türkiye Cumhuriyeti'nde Sağlık Hizmetleri / Yrd. Doç. Dr. Bilal Ak [s.419-435]

Hacettepe Üniversitesi Sağlık İdaresi Yüksekokulu / Türkiye

Giriş

Yirmiüç Nisan 1920 tarihinde Ankara'da TBMM'nin kurulması ile sağlık hizmetlerinin modern bir devlet görevi olarak ele alınmasının da temeli atılmıştır.

Osmanlı Devleti devrinde topluma sunulan sağlık hizmetleri yetersizdi. Daha çok veba, kolera, çiçek hastalıkları gibi tehlikeli ve salgın yapan hastalıkların önlenmesi için aşı ve karantina tedbirleri uygulanıyordu ve tedavi imkânları azdı.

Osmanlı Devleti'nin işgale uğraması sonucunda bölünme, savaş ve çeşitli nedenlerle bakımsız kalmış olan bu ülkede nüfusun azalması, içinde bulunulan sağlıksız hayat şartları, yoksulluk, perişanlık ve psikolojik çöküntü toplumumuzu mutsuz ediyordu. Yüzyılların verdiği alışkanlıklarla sürdürülen hayat tarzı, sağlığı korumadaki bilinçsizlik, iç ve dış göç hareketleri ve beraberinde oluşan ekonomik ve sosyal problemler, bulaşıcı hastalıklar ve bunların göçlerle yayılma riski yeni kurulan Büyük Millet Meclisi Hükümeti'nin çözmek zorunda olduğu problemlerdendi.

I. Atatürk Döneminde Sağlık Hizmetleri

Atatürk döneminde Sağlık Hizmetleri iki kısımda ele alınacaktır. Birinci kısımda, TBMM Hükümeti (kurtuluş savaşı) Dönemi Sağlık Hizmetleri; ikinci kısımda ise 29 EKİM 1923'ten 10 Kasım 1938 yılına kadar Cumhuriyet Dönemi Sağlık hizmetleri incelenecektir.

A. TBMM Hükümeti (Kurtuluş Savaşı) Döneminde Sağlık Hizmetleri

TBMM Hükümeti kurulduğunda bir taraftan da Türk Milleti kurtuluş savaşını yapıyordu. Bağımsız ve milli egemenlik esasına göre yeni bir milli devlet kurulurken savaş yılları olması nedeniyle eldeki kıt kaynaklar en etkili ve ekonomik olarak kullanılmaya çalışılıyordu.

Bu dönemde; Türk toplumunun yüksek düzeyde bir yaşantı içinde bulunması önemsenmiş; memleketin tüm sağlık ve sosyal yardım işlerini yürütmek görevi ve yetkisi Milli Mücadelenin başlangıcında Ankara’da kurulan ilk Milli Hükümet bünyesinde; TBMM kurulmasından dokuz gün sonra 2 Mayıs 1920 tarih ve 3 Sayılı Kanun’la kurulan Sıhhiye ve Muavennet-i İçtimaiye Vekaleti’ne (Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanlığı) verilmiştir.1

3.5.1920 tarihinde Dr. Adnan Bey (Adıvar) sağlık bakanı olarak seçilmiştir.2 Dr. Adnan Adıvar 11 Mayıs 1920’de yanına katip alarak aldığı bir küçük sıhhiye Memuru ile Ankara Vilayet Konağı’nın bir odasında göreve başlamıştır.3 Bu zamanda dünyada sağlık hizmetlerinin icra biriminin bakanlık düzeyinde teşkilatlandığı ilk ülkelerden birisi Türkiye’dir. 4

Yeni Bakanlık göreve başladığında elde mevcut herhangi bir kayıt ve bilgi yoktu.5 Önce görev yapmakta olan hekimlerin isimleri telgrafla istenerek kaydedilmiş ve İstanbul Hükümeti Teşkilatı’nın bütün kanun ve nizamnameleri temin edilmiştir. Temin edilen bu mevzuatın ihtiyacı karşılamayacağı anlaşılınca yeni bakanlık kendine göre usul ve kadro tertip etmiştir.6

Kurtuluş savaşı esnasında Bakanlığın çalışma alanı; sağlık problemleri yanında sosyal yardım hizmetlerini de kapsıyordu. Yapılacak işler bir programa konmaya ve bu program doğrultusunda yürütülmeye çalışılmıştır.

Bunun yanında meclisteki hekim mebusların çoğu yaralı askerleri tedaviye koşuyorlardı.

Bu yıllarda sağlık alanında izlenecek politikalar şu şekilde sıralanmıştır; Sağlık teşkilatını kurmak ve geliştirmek, salgın hastalıklarla savaşmak ve koruyucu tedbirler almak, hekim ve diğer sağlık personeli

açığını kapatmak ve bayan hekim yetiştirmek, yetim ve kimsesiz çocuklara ve göçmenlere yardım etmek ve barındırmak, çocuk ölümlerini azaltmak ve nüfusu artırmak, yurtdışından gelebilecek hastalıklara karşı tedbir almak, gerekli kanun, kararname ve tüzükleri çıkarmak, kurumlar arasında işbirliği sağlamak, öncelikli işlerden başlayarak sağlık problemlerini çözmek ve israftan kaçınmak.7, 8, 9, 10

1920 yılı sıhhiye ve Muaveneti İçtimaiye Vekaleti Bütçesine Ait Kanun Tasarısı gider bütçesi 613.141 lira olarak kabul edilmiştir.11

Kurtuluş savaşı içinde yurdumuzda sıtma, frengi, çiçek ve trahom gibi hastalıklar bulaşıcı ve salgın halinde idi. Tifo, tifüs ve kuduz olaylarına da sıkça rastlanıyordu. Tüberküloz da yaygındı. Düzenli tıbbi istatistikler tutulamamasına rağmen bazı bilgiler de elde edilmiştir. Sözgelimi, kurtuluş savaşında askerler arasında sıtmalı oranı %40, halk arasında %50, veya daha fazla idi.12 Sıtmaya karşı hastalara tedavi edici, sağlamlara koruyucu ilaç dağıtıldı. Sivrisineklerin ürediği bataklıklar kurutulmaya başlandı. Çiçek hastalığından halkı korumak için Sivas'taki kurumda çiçek aşısı yanında kolera, tifo ve kuduz aşıları da üretiliyordu.

Kurtuluş savaşı başlarında İtalya'dan satın alınan çiçek aşıları, işgal altındaki Antalya'dan, kuduz aşısı ise İngiliz işgal güçlerinin kontrolünden kaçırılarak İstanbul'dan Ankara'ya getirilmeye çalışılmıştır.13

11.10.1920 de Tababeti Adliye Kanunu çıkarılmıştır.14 TBMM'nin 1.3.1921 Salı günkü toplantısında Büyük Millet Meclisi Başkanı Mustafa Kemal Paşa 2. Toplantı Yılını açarken yaptığı konuşmada, "Milli Eğitim,

Genel Sağlık,nüfus ve bayındırlık yönüyle pek gözle görülür sonuçlar elde edilemedi” diyerek, bu konularda verimli sonuçlar alabilmenin zamana ve de çok paraya dayandığını, yakın gelecekte iyi sonuçlar alabilmek üzere çalışmaların sürdüğünü belirtmiştir.15

10 Mart 1921’de Dr.Adnan Adıvar’ın bakanlıktan ayrılması üzerine Dr. Refik Saydam bakan olmuştur. 24 Aralık 1921’de ise Dr. Refik Saydam’ın istifası üzerine Sinop mebusu Dr. Rıza Nur getirilmiştir.

1921 yılında düzenlenen bilgilere göre 241.682 nüfus Doğu illeri Mültecisi ve 26.608 nufus da Batı illeri mültecisi tespit ve kaydedilmiştir. Bütün bunların iaşe, barınma ve iskan işleri kanun ve nizamlar çerçevesinde yapılmıştır. Bir ara Bakanlıkların Kayseri’ye nakilleri emredilince, Bakanlığın bir kısmı ağırlıkları ve görevleri ile Kırşehir’e, oradan da Kayseri’ye taşınmış ve kısa bir süre sonra da tekrar Ankara’ya dönülmüştür.

1921 yılında Dr. Fuat (Umay) tarafından Türkiye Çocuk esirgeme Kurumu, Kazım Karabekir Paşa ve Ekezine Kumandanı Cevat Paşa ve Konya ili halkının teşebbüsleri ile bir kısım illerimizde öksüzler yurtları açılmıştır.16

Yıl içinde Van’a gezici hekim gönderilmiş, halka kinin dağıtılmış ve Sivas’taki aşı kurumunda 3.269.140 kişilik Çiçek aşısı, 1.547 litre Kolera, Tifo ve Dizanteri aşıları üretilmiş ve Veba için de aşı hazırlanmıştır.

Gazi Mustafa Kemal Paşa daha sonra, Sağlık ve Sosyal alanındaki amacının, milletin sağlığını koruma ve güçlendirme, ölümlerin azaltılması,nüfusun artırılması, sosyal problemlerin ve salgın hastalıkların etkisiz hale getirilmesi olduğunu belirtmiştir.17

1922-23 ders yılında ilk defa bayanlar tıp fakültesine öğrenci olarak girdiler.18 Salgın hastalıklarla savaşta 1922 yılında 337 hekim ve 434 sıhhiye memurunun göreve almıştır. Aşı konusunda Hıfzısıhha kuruluşu çalışmalarını başarıyla sürdürmüştür.

Karantina idaresi milletlerarası bir kuruluş olmaktan çıkarılıp, doğrudan sıhhiye Vekaleti'ne bağlanmıştır. 1922 yılında 20.000'den çok hastanın hastanelerde tedavi edilmiş ve laboratuarlarda 30.000 tetkik yapılmıştır.

Sosyal yardım alanında; geçen yıl, yalnızca Doğu illerindeki göçmenlerin yurtlarına gönderilmesi, henüz kurtarılmamış Batı Anadolu'daki göçmenlerin geçimleri ile yerleştirme bölgelerindeki incelemelerle sınırlı kalan işlerin, bu yıl daha kapsamlı ele alınıp yürütülerek iyi sonuçlar alındığını, Batı Anadolu'nun düşmanlardan kurtarılması üzerine, hükümetin, buralara yapabileceği yardımın en çoğunu yapmaya çalıştığını, yetimlerin, yurt bütçelerinin yettiği oranında yurtlara yerleştirildiğini, devletçe açılan darüleytamlarda 10.000'e yakın yetimin barındığını, en az yirmi kat daha çok olmak üzere, barınacak yeri olmayan yetim bulunduğunu, bunların iyiliksever Türk milletinin yardımları ile yaşatıldığını, çocuk yuvası, yetim yurtları, darülaceze gibi bazı kurumların yapımına başlandığını açıklamıştır.19

13 Ekim 1923 tarihinde "Mübadele, İmar ve İskan Vekaleti" kurulmuş ve 5 Haziran 1921'den beri Sıhhiye Vekaletinin görev sahasında olan göçmen ve iskan işleri de yeni vekalete devredilmiştir.20

1923 yılının önemli olaylarından birisi; Sıhhiye Vekili Dr. Rıza Nur'un da vekili temsilci olarak katıldığı Lozan Konferansı'nın 24 Temmuz 1923 tarihinde Barış Anlaşması ve Eklerinin imzalanmasıyla son bulmuştur.21

Lozan Anlaşması'nın IV. bölüm I. kesiminde, Sağlık İşleri adı altında kararlaştırılan hükümler yer almaktadır. Anlaşmanın 114. maddesinde; İstanbul Sağlık İşleri Yüksek Kurulu'nun kaldırılıp, Türk kıyı ve sınırlarının sağlık örgütüyle, Türk Yönetiminin görevli olduğu belirtilmektedir. 22

B. Cumhuriyet Dönemi Sağlık Hizmetleri

Lozan Barış Anlaşması'nın ardından Türk Devleti'nin siyasal rejimine verilecek adın konması zamanı gelmiştir. TBMM Kurtuluş Savaşı'nı tamamladıktan sonra seçime giderek kendini yenilemiş ve 13 Ekim'de Ankara başkent olmuştur. 29 Ekim 1923 tarihinde de Cumhuriyet ilan edilmiş ve Türkiye Cumhuriyeti Devleti kurulmuştur. 15 dakika sonra da Gazi Mustafa Kemal Paşa oybirliği ile (158 Oyla) Cumhurbaşkanlığı'na seçilmiştir.[23]

Cumhuriyet döneminin ilk Sağlık Bakanı 30.10.1923 tarihinde göreve başlayan Dr. Refik Saydam'dır.[24] 1923'e kadar zamanın şartları içerisinde yürütülen Bakanlık çalışmaları, Cumhuriyetin kuruluşundan itibaren hızla ilerlemeye yönelmiş ve yeni bir statü ve güçle hizmet alanı, merkez ve taşra teşkilatı gelişmeye başlamıştı.[25]

Uzun yıllardır bakımsız kalmış bir ülkede yaşayan kişilerin birikmiş ve felaket halini almış toplumsal sağlık problemlerini önleme ve bir düzenin temelini oluşturma yolunda TBMM döneminde önemli görevler yerine getirilmiştir. Buna rağmen Türkiye Cumhuriyeti'nin çözmek zorunda olduğu en önemli problem, milli felaket denilen sıtma pek çok çocuk ve yetişkin insanın ölümüne neden olmaktadır. Kalkınmayı başlatmak ve başarıya götürmek zorunda olan cumhuriyetin bu çabasındaki başarısı, öncelikle sağlıklı insan temeline dayanmaktadır.

Halbuki Türk halkı, bulaşıcı hastalıkların pençesinde her geçen gün sağlığını biraz daha yitirmiş, işiyle gücüyle uğraşamaz, üretemez duruma gelmiştir. Sıtma, frengi, verem hastalıkları için gerekli ilaçları sağlamak mali yönden zor, yeterince gelişmiş bir teşkilatlanma içinde bu ilaçları halka ulaştırmak ve uygulamak başlı başına bir problemdir.

1923 yılında Devlet Bütçesi 137.333.471 lira S.S.Y.B. bütçesi 3.038.226. lira, Bakanlık bütçesinin devlet bütçesi içindeki oranı %2.21, Bakanlığa ayrılan bütçeden fert başına düşen harcama 0.25 liradır.[26]

1923 yılında Türkiye'deki yataklı tedavi kuruluşlarının durumu şöyleydi; 950 yataklı tedavi 3 devlet hastanesi 635 yataklı 6 Belediye hastanesi, 2450 yataklı 45 özel idare hastanesi, 2402 yataklı 32 özel yabancı ve ekalliyet hastanesi olmak üzere toplam 6437 hasta yatağı 86 hastane bir yatağa düşen nüfus 1920, 10.000 nüfusa düşen yatak sayısı 5.1'dir.27

Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanlığı 3 devlet hastanesinde 950 hasta yatağı ile üzerine almış olduğu sorumluluğu yürütmeye başlarken, bir yandan da İl Özel idarecilerince her il merkezinde kurulmuş bulunan ve önceleri "Guraba", sonraları "memleket" hastanesi denen kuruluşların sağlık şartları ve idarecilik yönünden düzeltilmesi için yol göstermiş, bütçesine koyduğu yardım ödeneklerinden mali durumları kötü olanlara yardım etmiştir.28

Cumhuriyetin ilk yıllarında önemli bir sorun olan verem hastalığı ile mücadele ilk olarak 1923'de Bakanlığın istek ve onayı ile İstanbul Özel İdaresi'nce Verem Savaş Dispanseri açılmıştır.29

1923 yılında ülkemizde toplam 554 hekim vardı. Bir hekime 19.860 nüfus düşüyordu ve 100.000 nüfusa hekim sayısı 5'ti.30 Eczacı sayısı 60, bir eczacıya düşen nüfus 159.420, 100.000 nüfusa düşen sağlık teknisyen sayısı 5'idi.31 Ebe sayısı 136, bir ebeye düşen nüfus 80.880, 100.000 nüfusa düşen ebe sayısı 1.2 dir.32 Hemşire sayısı ise 42'tü.33 Bir tıp fakültesi vardı. Uzman hekim ve diş hekimi yoktu. Ülke nüfusu ise 12.5 milyon'du.34 1923 yılından başlanarak toplum eğitimi çalışmalarında afiş, broşür, kitap ve dergiler basılarak dağıtımı yapılmaya başlanılmıştır.35

Bu yıllarda bir taraftan sağlık teşkilatının merkez ve taşradaki yapısal eksiklileri giderilip yeni kadrolar eklenirken diğer yandan da çocuk ölümlerinin azaltılması, halk sağlığı için gerekli sağlık personel sayısının artırılması ve salgın hastalıklarla mücadele konularında etkili tedbirlerin alınması planlanmıştır. Ülkedeki hekim açığını kapatmak ve dağılımındaki

dengesizliği ortadan kaldırmak üzere 1923 yılında Zorunlu Hizmet Kanunu çıkarılmış, harcamaları bakanlıkça karşılanacak bir yatılı tıp öğrenci yurdu açılması planlanmıştır. Zorunlu Hizmet Kanunu çerçevesinde Doğuya ve diğer hekimsiz yerlere gidecek sivil hekimlere özendirici şartlar getirilmeye çalışılmıştır. Bütçe imkânlarının sınırlı olduğu bir dönemde, bu yerlere gidecek hekimlere maaşlarının %75 hatta %100 fazlası bir maaş vermesi planlayan Cumhuriyet Yönetimi'nin bu politikası sağlık hizmetlerine ne kadar önem verildiğini göstermektedir. Açılması planlanan Numune hastaneleri içinde bütçeye ayrıca ödenek konmuştur.

Cumhuriyetin ilk yıllarında tespit edilen sağlık politikalarında şu temel hedefler belirlenmiştir; Bakanlığın merkez ve taşra teşkilatını genişletmek, hekim, sıhhiye memuru, ebe ve hemşire sayılarını artırıcı tedbirler almak, meslekte uzmanlaşmış olanları devlet sağlık kuruluşlarında tutmak, bulaşıcı ve salgın hastalıklarla savaşmak ve koruyucu tedbirler almak, ilgili kanun, kararname ve tüzükleri çıkarmak, Numune Hastaneleri, sanatoryum ve dispanserleri açmak, Özel İdarelere bağlı hastanelerin, Numune hastanelerine dönüşümünü sağlamak, yayın çalışmalarına önem vermek ve halkı sağlık konusunda bilgilendirmek, diğer sağlık kuruluşlarına yol gösterip, yardım etmek, göçmenler için sağlıklı ortamlar hazırlamak, sosyal yardım kurum ve dernekleriyle yakın ilişki kurmak.36

Bu hedeflere ulaşmak üzere vekaletin bütçesine ödenek konmuş ve eldeki sağlık insan gücü kaynağı en etkili, verimli ve ekonomik biçimde kullanılmaya çalışılmıştır.

TBMM II. Dönem seçin sonrası ikinci toplantı yılı açış konuşmasında 1.3.1924 tarihinde Cumhurbaşkanı GMK Paşa nüfusumuzun muhafaza ve artmasına önem ve dikkat gösterilmesini istemiştir.37

18 Mart 1924 tarihinde çıkarılan Köy Kanunu ile ise Sağlık açısından köylünün, köy muhtarlarının ve ihtiyar meclisin yapması gereken işler,

zorunlu ve isteğe bağlı olarak gruplanıp, ayrıntıları ile açıklanmış, zorunlu olanların yerine getirilmemesi durumunda ceza görüleceği belirtilerek yaptırım gücü sağlanmıştır.38

1924 yılı içinde 50 yataklı Heybeli Ada Verem Sanatoryumu Haydarpaşa ve İzmir Bulaşıcı ve Salgın hastalıklar hastanesi açılmıştır. Haydarpaşa ve İzmir Hastanelerinin yataklarının %70'ten fazlası veremlilerin kabulü ve tedavisine ayrılmıştır.39 Aynı yer İstanbul Tıp Fakültesi'ne Bağlı olarak bir ebe okulu ve İstanbul Şişli Çocuk Hastanesi bünyesinde 50 kişilik bir Ebe Öğrenci Yurdu açılmış ve mezunları iki yıllık bir mecburi hizmete tabi tutmuştur.40

1925 yılında Sağlık Bakanlığı'nın 1928 yılına kadar olan hedefleri tespit edilmiş Bu hedefler; devletin sağlık teşkilatını geliştirmek, doktor sayısını artırmak, Numune Hastaneleri açmak, ebe ve sağlık memuru yetiştirmek, doğum ve çocuk bakımevlerini açmak, çocuk ölümlerini azaltmak ve nüfusu artırmak, verem Sanatoryumları kurmak, sıtma, frengi, trahom ve diğer bulaşıcı hastalıklarla savaşmak, sağlık teşkilatını köylere kadar yaymak, sosyal yardım teşkilatlarını geliştirmek, ilgili yasalar çıkartmak, Merkez Hıfzısıhha kurumu kurmak, Hıfzısıhha okulu açmak, Milli Tıp kongreleri düzenlemek.41,42

Sağlık politikalarının özellikleri, insancıl, kapsayıcı ve öncelikle koruyucu sağlık olarak belirginleşmektedir. Bu hedeflere ulaşmak, büyük çaba, özveri, disiplin ve para gerektirmektedir.

1925'de 150 dispanser tamamlanmış İstanbul'da bir sanatoryum açılmış, ilçelerdeki 160 olan doktor açığı 96'ya indirilmiş,43 ve bakanlık bütçesi 4.860.205 TL olarak kabul edilmiştir.44

Trahomla ilgili yürütülen savaşta planlı bir çalışma 1925 yılından itibaren başlatılmıştır. 1920 yılında 3 milyon trahom hastası körlükle karşı karşıya idi. Bilhassa yetim yurtlarında bu hastalık kısa sürede büyük oranda

artış gösteriyordu.45 İlk olarak Malatya ve Adıyaman'da 10'ar yataklı birer trahom hastanesi yapılmış, gezici ve sabit teşkilatlar kurulmuştur.46

Çiçek hastalığı da halk sağlığını etkileyen bir hastalıktı. 1925'te Sivas'ta 449.265, İstanbul'da ise 2.821.328 kişilik çiçek aşısı üretilip dağıtılmıştır. Yeterli dizanteri ve tetanos serumu üretilmiştir.47

21 Şubat 1925'te Kızılay Hemşirelik Okulu açıldı.48 1925 yılından başlayarak; Türk toplumunun sağlık problemlerini tartışmak, yurtdışında ve çağdaş ülkelerde tıp alanındaki gelişmeleri izlemek, bilgi alış verişinde bulunmak üzere genellikle Ankara'da yapılan Milli Türk Kongreleri düzenlenmeye başlanmıştır.49

Hukuki düzenlemeler açısından 1926 yılında 3 Mart 1926'da 767 sayılı "Türk Kodelesi Hakkında Kanun",50 28 Nisan 1926'da 831 Sayılı "Sular hakkında Kanun"51 13 Mayıs 1926'da "Sıtma Mücadele Kanunu"52 çıkarılmıştır.

1926 yılında 50'şer yataklı Elazığ ve Manisa Akliye ve Asabiye Hastanesi açılmıştır.53 Diyarbakır'da ise Kuduz Hastanesi hizmete girmiştir.54

1926 yılında Türkiye'deki yataklı Tedavi kurumların çalışmaları şöyleydi; 167 kurumu ve 9561 yataklı 26744 yatarak 54.843 ayakta olmak üzere toplam 81587 kişi tedavi edilmiştir. Tedavi edilen hastaların genel nüfusa oranı %0,6 dır. Laboratuar ve röntgen muayene sayısı 13.440'tır.55 Bu yılda 2 sağlık koleji eğitim veriyordu.56

Türkiye'de köklü bir verem savaşı 1927 yılından sonra başlamıştır. İlk koruyucu tedbir bu yılda alınmaya başlanmış, BCG aşısı uygulanmıştır. Veremli analardan doğan çocuklardan 100'ü ise ağızdan verilmek üzere aşılanmıştır.57 İstanbul'da kurulan Verem Savaş Derneği ise veremle savaşta önemli katkılarda bulunmuştur.58

Bu yılda 1.578'i memur, 1.224'ü serbest doktor olmak üzere toplam sağlık personeli sayısı 2.802'dir.59 Konya'da bir kuduz hastanesi açılmıştır.60

Hukuki düzenlemeler çerçevesinde; 24.1.1927 tarihinde "Eczaneler ve Eczacılar Hakkında Kanun" çıkarılmıştır.61

İlk defa 1927 yılında Haydarpaşa Tıp Fakültesi'nden bayan doktor mezun olmaya başlanmıştır.62

1928'de Adana'da bir sıtma Enstitüsü kurulmuş ve bu enstitü kısa sürede malantolojinin en iyi öğretildiği bir merkez durumuna gelmiş,63 çıkarılan kanun ile burada asker ve sivil tüm doktorlar sıtma stajı yapmıştır.64

Hukuki düzenlemeler kapsamında günümüzde de geçerli olan 11.4.1928'de "Tababet ve Şuabatı Sanatlarının Tarzı İcrasına Dair Kanun"65 14 mayıs 1928'de 1262 sayılı "İspençiyari ve Tıbbi Müstahzarlar Kanunu"66 çıkarılmıştır. 17 Mayıs 1928 tarihli "Türkiye Cumhuriyeti Merkez Hıfzıssıhha Müessesi Hakkında Kanun" çıkarılarak; halk sağlığının korunup geliştirilmesinde yardımcı olmak üzere her tür bilimsel araştırma ve incelemenin yapılması, aşı ve serum üretilmesi, vekaletçe gönderilecek gerekli incelemelerin yapılması, dışarıdan gelen hazır ilaç ve diğer sağlık maddelerinin kontrol edilmesi, halk sağlığı, sosyal sağlık problemleri ve bulaşıcı hastalıklarla ilgili tüm işlerle uğraşılması, bilgi isteyen kurumlara görüş bildirilmesi, sağlık personelinin halk sağlığı konusunda eğitilmesi düzenlenmiştir.67

1929 yılında İran'da gelen çiçek salgını,68 Mısır ve Orta Doğu ülkelerinde görülen Veba salgınları alınan tedbirlerle ülkemizde genişlemesi engellenmiştir.69

Adana, Çorum, Erzurum, Kars ve Malatya'da Ana ve Çocuk Sağlığı'nın korunması amacı ile Doğum ve Çocuk Bakımevleri açılmıştır.70

1929-1933 döneminde izlenecek sağlık politikasının başlıca hedefleri şu şekilde tespit edilmiştir; doğum öncesi ve doğumda süt çocukları ve okul çağı çocuklarında ölümleri azaltmak, doğumu teşvik etmek, salgın hastalıklarla savaş teşkilatını geliştirmek ve savaş alanını yaygınlaştırmak, doktor ve diğer sağlık personeli sayısını artırmak, sağlığın korunmasına öncelik vermek ve gerekli kanunları çıkarmak, öncelikli konulara önem verilerek kaynakları değerlendirmek ve savurganlıktan kaçınmak, Milli Kongreleri sürdürmek ve milletlerarası kongrelere katılmak, üniversiteyi çağdaşlaştırmak, yayın çalışmalarını artırmak ve halkı bilgilendirmek, sağlık hizmetleri veren tüm kurum ve kuruluşlarda devlet kontrolünü sağlamak, milletlerarası işbirliği sağlamak, dost ülkelere yardımda bulunmak.71

1930 yılında yabancı ülkeler arasındaki istatistiklere göre Türkiye sıralamada 6. sırada yer almıştır. Diplomalı ebe sayısı 700’e ulaşmıştır. Ankara ve Bursa’da 2 dispanser açılmış ve verem savaşına büyük şehirlerden başlaması gerektiği vurgulanmıştır. Bakanlık bütçesi 4.502.216 TL olarak kabul edilmiştir.72

Çıkarılan 1593 Sayılı Umumi Hıfzısıhha Kanunu’na göre her doğan çocuğun, okul ve kuruluşlara giren her yurttaşın ve lüzum görülen bölgelerdeki halkın çiçek aşısı yaptırılması yükümlülüğü getirilmiştir.73

Türkiye’de aşılama hizmetlerinin rutin olarak verilmesine 1930’da başlanmış, önce çiçek sonra sırasıyla difteri, boğmaca, tetanos, BCG, polio ve kızamık aşıları uygulamaya girmiştir.74

Kuduzla mücadeleye devam edilmiş, İzmir’de bir kuduz hastanesi açılmış, zührevi hastalıklar, sıtma ve benzeri hastalıklarla mücadeleye devam edilmiştir.

1593 Sayılı Kanunun 162. maddesi gereğince, nüfusu 10 binden fazla olan belediyeler, çocuk sağlığını korumak amacıyla “süt çocuğu muayene

ve müşavere evleri" ismi altında dispanserler açmakla yükümlü kılınmışlardır. Belediyeler ekonomik nedenlerle bu görevi yerine getirememiş, yalnızca İstanbul Özel İdaresi ve Belediyesince Bakanlıkça verilen emir gereğince Beşiktaş, Edirnekapı ve Üsküdar da üç dispanser açılmıştır.75

1930 yılında Türkiye'de 1182 toplam hekim vardı. Bir hekime 12.220 nüfus, 100.000 nüfusa da 8 hekim düşüyordu. 127 Eczacı, 1268 Sağlık memuru, 202 hemşire ve 400 ebe vardı.76

1593 sayılı kanunun 10. maddesine dayanılarak bugünkü Yüksek Sağlık Şurası'nın ilk şekli olan "Danışma Kurulu" kurulmuştur.77 1930 yılı sağlık mevzuatı düzenlemeleri içinde önemli bir yıl olmuştur. Bugün bile en önemli Sağlık kanunu olan Umumi Hıfzısıhha Kanunu 24 Nisan 1930'da kabul edilmiştir.78

Bakanlığın sağlık eğitimi ve propagandası çalışmaları kapsamında; Özel İdareler teşvik edilerek Ankara, Bursa, İstanbul, Ordu, Trabzon, Konya ve Aksaray gibi yerlerde sağlık müzeleri oluşturulmuştur.79

1931 yılında Balıkesir'de bir Doğum ve Çocuk Bakımevi açıldı.80 Bu yılda çıkan kolera salgını konusunda gerekli tedbirler alınmış ve aşılama çalışmaları yapılmıştır. Yurtdışından getirilen bulaşıcı hastalıklar ve sağlıklı yaşamla ilgili 15 film halka ücretsiz gösterilmiştir.81 Okullarda çocuk bakımı ve sağlık konularında dersler konulmuştur.82

1932 yılında veremle savaş çalışmalarında Heybeliada Sanatoryumu'nu yatak sayısı 130'a, Haydarpaşa'da ki Bulaşıcı Hastalıklar Hastanesi'nde veremlilere ayrılan yatak sayısı da 75'e çıkarılmıştır. Verem daha çok büyük şehirlerde yaygın olduğu görülmüştür.83 Sağlık Bakanı sağlık problemlerini devlet kanalıyla çözümlemek ve sağlık hizmetlerini devlet kontrolünde yürütmek için çaba harcadıklarını ifade amacıyla; "Her sene hem de

meydan muharebesi yapar gibi uğraşıyoruz" demiş ve tüm bunları kendileri için görev saydıklarını belirtmiştir.84

Bu yıl içinde Verem Savaş Derneği Erenköy'de Verem Savaş Hemşire Okulunu kurdu.85

1933 yılı Cumhuriyetin kuruluşunun 10 yıldönümüdür. Refik Saydam Merkez Hıfzısıhha Enstitüsü'nde simple metodu ile kuduz aşısı üretimine başlanmıştır.

İstanbul Emrazı Asabiye ve Akliye Hastanesi'nin yatak sayısı 1500'e çıkarılmıştır. Van'da ise Doğum ve Çocuk Bakımevi açılmıştır. 86 İl Özel idareleri ve Belediyelere ait muayene ve tedavi evlerinin sayısı 90'a yükselmiştir.87

Cumhuriyet'imizin onuncu yılında yurdumuzdaki doktor sayısı 1.211, sıhhat memuru 1.306, hemşire 257, ebe 402'dir. 1929-1933 yılları arasında yatılı tıp öğrenci yurdundan toplam 137, küçük sıhhat memuru okullarından toplam 139 ve Şişli Çocuk Hastanesi'ndeki yatılı ebe öğrenci yurdundan 77 kişi mezun olmuştur. Yurdumuzdaki, eczacı sayısı 121'dir. Bir doktora 12.710, hemşireye 59.891, sıhhat memuruna 11.786, ebeye 38.289 kişi düşmektedir.88 Bakanlığa bağlı hastane ve dispanser sayısı 339 olup, buralardaki toplam yatak sayısı 9.187'dir. Harcamaları Genel Bütçeye ait 9 doğumevi olup bunların toplam yatak sayısı 205'tir. Bunlar; Ankara, Konya, Malatya, Kars, Erzurum, Van, Balıkesir gibi illerimizde bulunmaktadırlar.89

24 Mayıs 1933'te Hususi Hastaneler Kanunu çıkarılmıştır.90 31 Mayıs 1933'te çıkarılan kanunla üniversite reformu yapılmış, İstanbul Darülfünunu kaldırılıp Mazıf Vekâletince yeni bir üniversite kurulması sağlanmıştır.91 Bu reformdan sonra eczacılık ve diş hekimliği tıp fakültesi gibi bağımsız fakülte ve okul olmuşlardır. Aynı yıl Türk Hemşireler Derneği kurulmuştur.92

1934 yılında yabancı ülkelere aşı yardımı yapılmıştır.93 1935’te Trabzon da bir dispanser açılmıştır.

Merkez Hıfzısıhha Enstitüsü’nde tetanos, difteri, gazlı gangren, şarbon, menengokok, dizanteri ve hemolitik serum üretimi, yapılmıştır. Çeşitli bakteriyolojik ve kimyasal analiz ve kontroller yapılmıştır. Farmakoloji şubesi kurulmuş, yerli ve yabancı ilaçlar ile diğer hayati ilaçların kontrolüne geçilmiştir.

1935’te doğum oranı binde 38.3, ölüm oranı binde 19.4 olmuştur. Bakanlığa bağlı toplam 43 kurum ve 5860 yatakta hizmet sunulmuştur. Bunlardan 13 devlet hastanesinde 3495 yatak, 9 doğumevinde 215 yatak, 1 göğüs hastalıkları hastanesinde 150 yatak, 3 ruh ve sinir hastalıkları hastanesinde 1.600 yatak, 12 trahom hastanesinde 150 yatak ve 5 kuduz hastanesinde 250 yatak hizmet vermiştir. Türkiye çapında 176 kurum 13.038 yatak vardır. Bir yatağa düşen nüfus 1240 olmuştur. 107.977 yatak 722.169 ayaktan toplam 830.166 hasta tedavi edilmiştir. Laboratuar ve röntgen muayene sayısı 95.789 olmuştur.

Bir ebeye düşen doğurgan nüfus 8.400, ebe sayısı 451, hekim sayısı 1625, hekim başına nüfus 9.270 ve 10.000 nüfusa düşen hekim sayısı 10, eczacı sayısı 135, sağlık teknisyeni sayısı da 1365 olmuştur. Yıl içinde Bakanlığa 74.189 gelen 49.019 giden evrak kaydı yapılmıştır.94

Yeni bir anlayışla çalışacak “Etimesgut içtimai Hıfzısıhha Numune Dispanseri” Etimesgut bucak merkezi ve köylerine koruyucu ve tedavi edici ve çevre hizmetlerini bir arada veriyordu. 10 hasta yatağı olan dispanser Ankara Numune Hastanesi ve Ankara Doğumevi arasında bir sevk sistemi kurulmuştu. Çalışanlarda ekip anlayışı benimsenmişti ve bir istatistik ve kayıt sistemi oluşturulmuştu. Bu uygulama ülkemizde taşra-kırsal kesim sağlık teşkilatlanmasında önce sağlık merkezi, sonra sağlık ocağı adı altında hizmet birimlerinin temelini oluşturmuştur.95

1935 yılında Budapeşte Uluslararası Tıp Kongresi'nce madalyon ve diploma ile ödüllendirilen Prof. Dr. Hulusi Behçet, kendi adı ile anılan hastalığın buluşuyla tıp literatüründeki ünlü isimler arasında yer almıştır.96

Bu yılın en önemli olayı, 9 Haziran 1936 tarihinde çıkarılan 3017 sayılı sıhhat ve içtimai muavenet vekaleti teşkilat ve memur'un kanunu ile vekaletin merkez ve taşra teşkilatı ve diğer birimlerin, sağlık personelinin görevlerinin belirlenmesidir. Bu kanunla vekaletin kuruluş aşamasındaki boşluklar doldurulmuş ve teşkilat yapısı günün şartlarına göre yeniden düzenlenmiştir. Bu kanuna dayanılarak Bakanlıkta Muamelat ve Zat İşleri Genel Müdürlüğü,97

1936'da Merkez Hıfzısıhha Merkezi'nde çeşitli antijen aşı ve serum üretimleri artarak devam etmiştir.98 Nüfusun çoğunu teşkil eden ilçe merkezlerinden 20'sinde muayene ve tedavi evi açılmıştır.99 Böylece toplam sayı 180 olmuştur.100

1936'dan sonra verem hastalığından ölümler azalmaya başlamıştır.101

4.3.1925 Yılından beri Sağlık Bakanı Dr. Refik Saydam 25.10.1937 tarihinde 21 yıllık şerefli bir hizmetten sonra görevinden ayrılmış ve bakanlığa Dr. Hulusi Alataş 25.10.1937 tarihinde başlamıştır.102 1937 yılında Hıfzıssıhha Merkezi'nde kuduz serumu üretilmeye başlanmıştır.103

Enstitü tarafından yılda üç kez "Türk Hijyen ve Tecrübi Biyoloji Dergisi" çıkarılmaya başlanmıştır.

1938 tarihli 3542 sayılı kanunla 1926 tarihli Paris Milletlerarası Sağlık Sözleşmesi'ne katılınmıştır. Aynı yıl İstanbul Emrazı Asabiye ve Akliye Hastanesi'nin yatak sayısı 2000'e çıkarılmıştır. Konya'da ise Köy Ebe Okulu açılmıştır.104

10 Kasım 1938'de Gazi Mustafa Kemal Paşa'nın ölümü ile Atatürk dönemi sona ermiştir.

II. 1938-1950 Dönemi Sağlık Hizmetleri

Bu dönemde nüfusumuz 1940'ta 17.821.000, 1950'de 20.947.000 olmuştur.105

1946 yılında S.S.Y.B.'ca, milli sağlık teşkilatımızı günün gereklerine uyacak biçimde organize etmek ve sağlık hizmetlerini halka daha yararlı biçimde sunmak üzere bir plan hazırlanmıştır. 1947'de uygulamaya konulacak olan ve "Birinci On Yıllık Milli Sağlık Planı" adıyla bilinen bu planda ülkemiz 7 ana bölgeye ayrılmıştır. Her bölgede 500 yataklı birer hastane açılması ve var olan hastanelerin iyi hizmet üretecek biçimde düzenlenmesi, her bölgede 300 yataklı çocuk hastaneleri, çocuk bakımevleri, 200 yataklı doğumevleri açılması, yaşlı ve düşkünler için yurtlar oluşturulması, çocuk ölümlerinin azaltılması, özürlü vatandaşlara güç kazandıracak kurumların açılması, tropikal hastalıklar için enstitüler kurulması, sağlık personeli yetiştirecek okullar açılması, halkın sağlığı ile yakından ilgilenmek ve kontrol altında tutabilmek üzere her 40 köy için bir 10 yataklı sağlık merkezi oluşturulması, Merkez Hıfzıshha Kurumu'nun geliştirilmesi ve ilaç sanayiinde dışa bağımlılığın önlenmesi, sıtmalı bölgelerdeki bataklıkların havadan ilaçlanması ve ayrıca özel bir kanunla hastalık sigortası için "Sağlık Sandıkları" kurulması planlanmıştır.106 Ancak geçen zaman içinde plan, gereği gibi uygulanmamış, sağlık merkezlerinin bir kısmı yapılmışsa da, bunun etkililikten uzak hizmet verip, uygulama ilçelerden öteye yaygınlaştırılamamıştır.107

Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanlığı'nın merkez teşkilatı bu dönemde gelişme göstermiştir. 1946'da 4862 sayılı Kanun gereğince Danışma ve İnceleme Kurulu Başkanlığı, Zatişleri ve Muamelat Genel Müdürlüğü, Eczacılık ve Tıbbi Müstehzarlar Genel Müdürlüğü kurulmuş, sıtma şubesi ise müstakil olmuştur.108

1938-1950 döneminde sağlık personel durumu şöyle idi. 1940'da 2387 olan hekim sayısı, 1950'de 6845'e, 340 eczacı 980'e, 1493 sağlık

teknisyeni 4.018'e 405 hemşire 737'e, 616 ebe 1.285'e yükselmiştir.

1938 de İran, 1942-1944'te Suriye ve Irak 'tan geçen geniş bir çiçek salgını olmuştur. Aşı ve koruyucu tedbirlerle 1944'te salgın tamamıyla durdurulmuştur.109

Aşı ihtiyacını karşılamak üzere R.S.H. Enstitüsü'nde yeni bir laboratuar kurulmuş, 1946-1950 arasında 14.798 lt. aşı üretilmiştir. 1947'de Mısır ve Suriye'ye 1.300 lt. kolera aşısı sevk edilmiştir. 1939'da da Uzak Doğu'da çıkan kolera salgını sırasında Çin'e bir milyon kişilik kolera aşısı gönderilmiştir.110

Kuduzla mücadele kapsamında; kuduz aşı istasyonlarının artırılmasıyla kuduz hastanelerinin sayısı 1945'te 3'e düşürülmüştür.111 Tesbit edilen ölümlü vaka 1940'ta 13, 1945'te 5 ve 1950'de 24 olarak tesbir edilmiştir.112

Frengi mücadelesinde; 1940'ta mevcut 170,177 frengili sayısı 1950'de 118,169'a düşmüştür. Lepra (Cüzzam) konusunda ilk hastane 1941 yılında Elazığ'da açılmıştır. Tifus (kara humma) konusunda 1940'ta 799, 1950'de 225 vaka tespit edilmiştir. 1943'te salgın halini almıştır. Bunun üzerine RSMH. Enstitüsü'nde tifüs laboratuarı kurularak gerekli aşı üretimi yapılmıştır. 1945'te 736.960, 1950'de de 1.569.166 adet aşı uygulanmıştır. Ayrıca hastalığın bulaşmasında önemli rol oynayan bit ile mücadele konusunda da geniş çapta ve ensektisit uygulanması yapılmış ve 1946'dan itibaren vakalar azalmıştır.

Gerekli tedbirler sebebiyle hiç görülmeyen veba hastalığına 9 Mart 1947'de Urfa'nın Akçakale İlçesi Harbetülgazel köyünde rastlanılmış, 18 vaka ve 3 ölümle bu salgın önlenmiş ve 1947'den sonra yurdumuzda hiçbir veba vakası görülmemiştir.

Sıtma hastalığı milli bir felaketti. Dalak ve kan muayeneleri bataklıkların kurtulması, sivrisinek yetiştiren jitlerin ve çeltik sahalarının

kontrol altına alınması ve ücretsiz kinin dağıtımı ile 1940 yılına kadar sürdürülen mücadelede sıtmalı oranı %50'lerden %11'e kadar düşürüldü. 1945'te 4707 sayılı olağanüstü "Sıtma Savaş Kanunu" ve Şubat 1946'da sıtma savaşını devamlı yürütmeyi öngören 4871 sayılı "Sıtma Savaş Kanunu" yürürlüğe girdi. Sıtma ile mücadelede 1946'da teknik DDT, 1949'da mazot ve petrol kullanılmaya başlanılmıştır.

Verem Savaşı çalışmaları kapsamında 1940'ta 3 dispanserle 35.039 kişi muayene edilmiş, bunlardan 890 hasta tespit edilmiş 9828 radyolojik, 1539 laboratuar tetkiki yapılmıştır. Bu sayı 1950'de 41 dispanser, 159.287 muayene edilen, 10447 hasta, 165598 radyolojik ve 18901 laboratuar tetkikine ulaşılmıştır. Bakanlığın 1943-1947 yılları arasında yaptığı ölüm tespitlerinde veremden ölenler daima ilk üç sırada yer almış ve genel ölümlere oranı da ortalama %13.5 olarak tespit edilmiştir. 1944'te Samsun ve Denizli'de Verem Mücadele derneği kurulmuştur. 1945'te Adana ve Eskişehir, 1946'da Rize ve İstanbul Fatih ve 1947'de Adapazarı'nda dispanserler açılmıştır. 1947 yılından itibaren Verem Savaşı Eğitim ve Propaganda haftaları düzenlenmiştir. 113

Trahomla mücadele de 1940'ta 13 hastanede 180 yatak, 25 dispanser, 36 tedavi evi 120.700 kişi muayene edilmiş ve 60.594 yeni trahomlu tespit edilmiştir. 1950 yılında ise 16 hastanenin 225 yatağı, 40 dispanser, 115 tedavi evinde 191.650 kişi muayene edilmiş ve 63.122 yeni trahomlu tespit edilmiştir.

Kanser savaş konusunda ilk teşkilatlanma 1947 yılında Türk Kanser Araştırma ve Savaş Kurumu'nun kurulmasıyla başlamıştır.

1938-1950 döneminde Refik saydam merkez Hıfzısıhha Enstitüsü çalışmalarında da gelişmeler oldu. 4 Ocak 1941 gün ve 3959 sayılı kanun ile RSMH Enstitüsü'nün görev, yetki ve sorumlulukları yeniden belirlendi. 1942'de Tifüs Aşısı Laboratuarı kuruldu ve cov metodu ile tifüs aşısı ve

aynı yolla ilk olarak akrep serumu hazırlanmaya başlanmıştır. 1947 yılında Biyolojik Kontrol Laboratuarı kurulmuş ve Enstitü bünyesinde bir aşı istasyonu hizmete açılmıştır. Ayrıca deri içi yolu ile uygulanan BCG-aşısı üretimine geçilmiştir. 1948'de ilk defa boğmaca aşısı üretimine geçilmiş ve viroloji ve virüs aşıları kurulmak ilk olarak inflüenza virüsü tipleri üzerinde araştırmalara başlanmış, bu arada tavuk vebası ve New-Castle virüsleri üzerinde çalışmalar yapılmıştır. 1950 yılına kadar aşı üretimi 18 çeşitle, serum üretimi 10, antijen ve allerjen üretimi 6, bakteriyolojik analiz ve kontrol 7, kimyasal analiz ve kontrolü de 6 çeşide ulaşmıştır.

Sağlık istatistikleri çalışmalarında, 1945-1950 yıllarındaki doğum oranı binde 33.8, ölüm oranı binde 17,6 olmuştur. Cumhuriyetin 10 ve 25. yıldönümlerinde ve 1948'de Sağlık dergisinin fevkalâde nüshalarında istatistiki yılıklar yayımlanmıştır.114

Tedavi edici sağlık hizmetleri kapsamında 1939'da Bursa, 1942'de Aydın, 1943'te Gaziantep, 1944'te Eskişehir ve Maraş Doğum ve Çocuk Bakımevleri açılmış, 1950'de bu sayı 13'e ulaşmıştır. 1946'da İzmir Çocuk Hastanesi, 1942'de Orhaneli ve Kandıra, 1943'te İskilip, 1944'de Saimbeyli, 1945'te Akdağmadeni, Nevşehir, Tavşanlı ve Vezirköprü sağlık merkezleri faaliyete geçmiştir. 1950'de sağlık merkezi sayısı 22 olmuştur. Trahom hastanelerinin sayısı 1949'ta 13'e, 1950'de 16'ya çıkarılmıştır. Kuduz hastanesi sayısı azaltılarak 1945'te 3'e düşürülmüştür. Aynı yıl zührevi hastalıklar hastanesi sayısı 7 tane idi. 1941'de Elazığ'da bir cüzzam hastanesi hizmete girmiştir. İstanbul Baltalimanı Kemik Hastalıkları Hastanesi 1943'te faaliyete başlamıştır.

Türkiye'deki yataklı tedavi kurumlarının toplam sayısı 1940'ta 108, 1945'te 197, ve 1950'de 201 ve yatak sayıları sırası ile 14.383, 16.133 ve 18.837 idi. 1950'de bir yatağa 1.100 nüfus ve 10.000 nüfusa düşen yatak sayısı 9'dur. Bu kurumlarda 1940'ta 176.833 yatarak, 1.161.495 ayakta toplam 1.338.328 kişi tedavi edilmiş ve 187.875 laboratuvar ve röntgen

tetkiki yapılmıştır. 1950'de ise 322.686 yatarak, 1.892.575 ayakta toplam 2.215.261 kişi tedavi edilmiş ve toplam Laboratuar ve röntgen tetkit sayısı 948.616'ya ulaşmıştır.

Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanlığı ise 1940'ta toplam 48 kurum ve 7135 yatağı ile, 15 devlet hastanesinde 4130 yatakla, 1 sağlık merkezi ve 10 yatakla, 10 doğumevi ve 265 yatakla 1 göğüs hastanesi ve 250 yatakla 3 ruh ve sinir hastalıkları hastanesinde 2100 yatakla, 3 trahom hastanesinde 180 yatakla ve 5 kuduz hastanesinde 200 yatakla hizmet vermiştir. Bu sayıları 1950'de toplam 118 kurum ve 14.581 yatağa, 41 devlet hastanesinde 7571 yatağa, 22 sağlık merkezine 220 yatağa, 13 doğumevlerinde 1.083 yatağa, 18 göğüs hastalıkları hastanesinde 2107 yatağa, 3 ruh ve sinir hastalıkları hastanesinde 2800 yatağa, 1 kemik hastalıkları hastanesinde 150 yatağa,1 lepra hastanesinde 200 yatağa, 16 trahom hastanesinde 225 yatağa ve kuduz hastanesine 225 yatağa ulaşmıştır. (344) 1940'ta 8 alan 10.000 nüfusa düşen yatak sayısı 1950'de 8,5 olmuştur. 1940'ta 1.161.495 olan poliklinik sayısı 1950'de 1.892.575 olmuş ve %55,92'lik artış sağlanmıştır. Yatan hasta sayısı ise 1940'ta 176.833 iken 1950'de 322.686'ya yükselmiş ve %70,8'lik bir artış sağlanmıştır.

Sağlık eğitim kapsamında; 04.01.1941 gün ve 3959 sayılı kanunla Hıfzısıhha Mektebi ayrı kuruluş haline gelmiş, bu okul 1941-1950 yılları arasında 7 burs düzenlenmiş ve 153 kişiyi eğitmiştir. Bu dönemde 12'de araştırma yapmıştır.115, 116

Bu dönemin önemli bir görevi de "İşçi Sigortalar Kurumu"nun kuruluşudur. 09.07.1945 tarih ve 4792 sayılı kanunla 01.01.1946'dan geçerli olmak üzere "işçi Sigortalar Kurumu" kurulmuştur. Kanun gereğince iş kazaları ve meslek hastaları sigortası oluşturulmuştur. Teşkilatlanmada sağlık müşavirliği yer almıştır.1946-1950 yılları arasında yalnızca iş verenden iş kazaları ve meslek hastalıkları sigortası %0,5-5 olarak alınmıştır.

İşçi Sağlığı konusunda 1938'de Etibank'a bağlı Ergani de Maden Hastanesi'nin, 1936'da Zonguldak'ta Amele Birliği Hastanesi olarak açılıp 06.01.1948'de Ereğli Kömür İşletmelerine devredilen Zonguldak Hastanesi'nin ve yine 1948'de yalnızca iş kazalarına bakan Paşabahçe Sağlık İstasyonu'nun hizmet verdiği görülmektedir. Sosyal Sigortalar Kurumu'nun ilk hastanesi 1949'da açılan Nişantaşı Hastanesi'dir. Henüz hastalık sigortasının kabul edilmediği dönemde iş kazasıyla meslek hastalıkları yada işçi hastanesi adıyla anılıyordu. SSK Şişli,Okmeydanı Hastanesi, Nişantaşı Doğumevi ve Dispanserinin çekirdeği olmuştur.117

Dünya'daki değişikliklere paralel olarak bu dönemde sağlık alanında milletlerarası ilişkilere de önem verilmiştir. Birleşmiş Milletler üyesi olan Türkiye'de Birleşmiş Milletlerin bir kurtuluşu olan Dünya Sağlık Teşkilatı'nın Anayasası'nı 09-10 Haziran 1947'de 5062 sayılı Kanunla onaylayarak bu teşkilata üye olmuştur.

Dünya Sağlık Teşkilatı Anayasa'sı 07 Nisan 1948'de yürürlüğe girerek Teşkilat resmen kurulmuştur. Bu nedenle her yıl 07 Nisan Dünya Sağlık Günü olarak kutlanmakta ve ele alınan bir sağlık konusu işlenmektedir. 1949'da ayrıca Birleşmiş Milletler Gıda ve Tarım Teşkilatı'nın (FAO) Türk Milli FAO teşkilatı kurulmuştur. Türkiye'de 1949-1950'de Dünya Sağlık Teşkilatı'na 107.869 dolar katkı payı ödeniş ve 101.114 dolar yardım almış ve 5 adet burs kullanmıştır. Birleşmiş Milletler Çocuklara yardım Fonu'na ise 50.000 dolar katkı payı ödemiş ve herhangi bir yardım almamıştır.

Türkiye'de ilaç üretimine 1949'da basit imalathane halinde faaliyete bulunan 65 adet laboratuar faaliyette bulunuyordu.118

III. 1950-1960 Dönemi Sağlık Hizmetleri

10 yıllık bu dönemde nüfusumuz 20.947.000'den 27.755.000'e yükselmiştir. Genel nüfusta yıllık artış binde 21.7'den 28.5'e çıkmıştır. Bütçe ile ilgili olarak 1950'de 1.487.208.563 liralık devlet bütçesinin

%4.07’si yani 60.615.522 lirası Sağlık Bakanlığı’na ayrılmıştır. Bu durum 1955’te 2.940.727.278 ve 1960’ta 7.266.965.000 lira Devlet Bütçesi, 1955’te 152.463.881 lira ve 1960’ta 382.762.029 lira Sağlık Bakanlığı olarak gerçekleşmiştir. Sağlık Bakanlığı bütçesinin devlet bütçesine oranı 1955’te %5.18 ve 1960’ta %5.27 olmuştur. Bakanlık bütçesinden fert başına düşen harcama 1950’de 2.91, 1955’te 6.39 ve 1960’ta 13.91 lira olmuştur.119 1950-1960 yılları arasında Türkiye’de koruyucu sağlık hizmetleri ikinci plana itilip, yataklı tedavi kurumlarının gelişmesi önem kazanmıştır. Ancak personel açığı nedeni ile yataklı tedavi kurumlarında hizmet sunumu gerilemiştir.120

Bu dönemde İşçi Sigortalar kurumunun 1952 yılında sağlık hizmeti vermeye başlaması ile121 Refik Saydam dönemindeki “Ülkedeki Sağlık Hizmeti ve Sağlık Personeli İstihdamının Sağlık Bakanlığı’nca yerine getirilmesi” anlayışının dışına çıkıldı. İşçi Sigortaları Kurumu’nun sadece sigortalıya yapılan sağlık hizmetini finanse eden bir kurum olması gerekirken, Sağlık teşkilatı ve hastaneler kurulmasına izin verilmesi hatalı bir hareket olarak kabul edilir.122

Dr. Behçet Uz’un 1954-1955 yıllarındaki görevinde de bir sağlık planı hayata geçirilmeye çalışıldı. Bu Program Milli Sağlık Planı’na göre daha dar kapsamlı idi. Sadece Sağlık merkezlerine yer veriliyordu. Ülke 16 Sağlık bölgesine ayrılıyor ve köy gruplarında ebe ve sağlık memuru görevlendirilmesinden vazgeçiliyordu. Daha önceki planda da yer alan finansman konusunun yine Milli Sağlık Bankası modeli ile çözülmesi düşünülüyordu. Programa göre bir “Sağlık Sigortası Sistemi” oluşturulacak; sağlık sigortasını Banka kuracak ve işletecekti.123 Bu program da önceki gibi kanunlaştırılamadı ve hayata geçirilemedi. Son dönemlerde sağlık merkezlerinin sayısı giderek artmış 1960’ta 283’e çıkarılmıştır.124 Bu arada taşra-kırsal kesim sağlık hizmetlerinde ortaya çıkan çok başlılığı

ortadan kaldırmak üzere “Kaza Sağlık İdareleri” gündeme gelmiş ve 1954 yılında uygulamaya geçilmiştir.125

Bu dönemde Özel İdare Hastaneleri Sağlık Bakanlığına bağlı Devlet Hastaneleri haline getirilmiştir.126 1955 yılından itibaren hastanelerde döner sermaye sistemi uygulanmaya başlandı.127

Bu dönemde çevre sağlığı hizmetleri kapsamında su ve gıda kontrolleri yapılmıştır. Bulaşıcı hastalıklarla savaş konusunda 1950-60 arasında toplam 14.431.750 çiçek, 2.775.314 BCG, 11.609.090 tifo, 2.030.711 tifüs, 615.418 boğmaca, 2.564.630 difteri ve yalnızca 1960’ta 529.730 kolera aşısı uygulanmıştır.

Bulaşıcı hastalıklar kapsamında, çiçek hastalığı ile mücadelede yapılmıştır. 1956 yılındaki İran, Irak, Suriye ve Lübnan’da görülen çiçek epidemisi alınan tedbirlerle ve yapılan çalışmalarla ülkemizi fazla etkilememiştir. 1957’den sonra tek bir vak’a görülmemiştir. Kuduz hastalığından 10 yıldaki ölümlü vak’a sayısı da 120 olmuştur. Frengi ile mücadele için 1957’de Frengi Tedavi Yönetmeliği çıkarılmıştır. 1950’de 118.169 olan frengili sayısı 1960’ta 47.565’e gerilemiştir. Cüzzam ile mücadele için 27 Haziran 1957’de Ankara’da Cüzzam Savaş ve Araştırma Derneği kuruldu ve 1960’ta lepra mücadelesi başlatıldı. 1960’ta 1.206 lepralı kaydı vardı. Tifüs vakaları ise 1950’de 225 iken 1960’ta 10’gerilemiştir. 1953 yılında İstanbul’da toplanan Milletlerarası Tropikal Hastalıklar ve Malatya Kongresi’nde sıtmanın bütün dünyada yok edilmesi tartışıldı ve bu fikir 1955’te DST Asamblesi’nde kabul edilerek hükümetlere çağrıda bulunuldu. Türkiye bu çağrı gereği 1957 başından itibaren DS Teşkilatı ve UNICEF’le yapılan iş birliği ile ülkemizde sıtma eradikasyon programının uygulanmasına geçildi. Ve 1960’da 7402 sayılı sıtma imhası hakkında kanun kabul edildi.128

Verem savaşı konusunda 1950, 1953 ve 1960 yıllarında Verem Danışma komisyonu toplanarak değerli kararlar almıştır. 19 Mayıs 1953'te Ankara Atatürk Sanatoryumu hizmete açıldı. Bu yılda Trakya bölgesinde Edirne ilinde UNİCEF'le işbirliği ile BCG kampanyası başlatıldı ve 1959'a kadar 7.722.620 BCG aşısı uygulandı. 1950'de 41 dispanserde 159.287 muayeneden 10.447 hasta tespit edilmiş, 165.598 radyolojik, 18.901 laboratuar tetkiki yapılmıştır. Bu sayı 1960'ta 106 dispanserde 682.622 muayeneden 8.772 hasta tespitine, 65.873 radyolojik, 315.827 mikrofilim ve 93.466 laboratuar tetkikine ulaşılmıştır. Verem savaş dispanseri sayısı 1952'de 11, 1959'da 67 olmuştur. Trahomla mücadele, devam eden kararlılıkla sürdürülmüştür.

Refik Saydam Merkez Hıfzısıhha Enstitüsü'nde 1950'de yeniden BCG aşı laboratuarı hizmete açıldı ve İnflüenza Laboratuarı Dünya Sağlık Teşkilatı tarafından Milletlerarası Bölge İnflüenza Merkezi olarak tamamlanmış ve inflüenza aşısı üretimine başlanmıştır.

Ana ve Çocuk Sağlığı çalışmalarının geliştirilmesi için 1954'te DST ile birlikte Ankara'da bir Ana ve Çocuk Sağlığı Tekamül Merkezi kurulmuş ve bu konuda görev alacak personel için üçer aylık kurslar düzenlenmiştir. 1952 ve 1954'te UNICEF'ce tahsis edilen 286.000 dolar ile Ankara'da Atatürk Orman Çiftliği pastörize Süt fabrikası kuruldu, 1959'da NEB'ce Okul Beslenme Projesi başladı. 1956'dan itibaren UNICEF katkıları ile süt tozu ve diğer besleyici gıda maddeleri temini yapıldı. 1953'te 1, 1958'de 8 ve 1960'ta 26 AÇS merkezi ve 1958'de 4, 1960'ta da 19 AÇS şubesi ile çalışma yapılmıştır.129

Sağlık istatistikleri açısından 1955-1960'da Türkiye'nin doğum oranı binde 44, ölüm oranı da binde 12.6 olmuştur. 1955'ten itibaren Tedavi Kurumları Genel Müdürlüğü'nce derlenen tıbbi istatistikler Sağlık Propagandası ve Tıbbi İstatistikler Genel Müdürlüğü'ne devredilmiştir ve

Sağlık kuruluşlarına ait formlar sadeleşmiştir. 1958'te 1945-1955 dönemine ait SSYB ve Tıbbi istatistik yıllıkları çıkarılmıştır.130

Yataklı Tedavi kurumları faaliyetleri içerisinde 1950'de Doğum ve Çocuk Bakımevleri sayısı 13'e 1960'ta 20'ye çıkmıştır. 1950'de Ankara Dr. Sami Ulus Çocuk Hastanesi açılmıştır. 1950'de 22 alan Sağlık Mezilezi sayısı da 1960'ta 283'e ulaşmıştır. Trahom hastanelerinin sayısı da 1950'de 16'ya çıkarılmıştır. 1953'te Elazığ'da bir kuduz hastanesi hizmete girmiştir.

Türkiye'de hasta yatağı sayısı sayısal yönden eksiktir. Dünya Sağlık Teşkilatı'nın gelişmekte olan ülkeler için tavsiye ettiği norm 10.000'de 30'dur. Bu durum 1955'te 14.4 idi

Bu dönemde SSYB'na yataklı tedavi kurumlarının durumu şöyledir: 1950'de 118 olan toplam kurum sayısı 1960'ta 442'ye ve toplam yatak sayısı 14.581'den 32.398'e, devlet hastanesi 41'den 94'e ve yatakların sayısı 7.571'den 14.946'ya, sağlık merkezi 22'den 283'e ve yatak sayıları 220'den 3.527'ye; doğumevi sayısı 132'ten 20'ye ve yatak sayıları 1.083'den 2.095'e, göğüs hastalıkları hastanesi sayısı 18'den 31'e ve yatak sayıları 2.107'den 6.205'e, ruh ve sinir hastalıkları hastanesi 3 ve yatak sayıları 2.800'den 3.460'a, kemik hastalıkları hastanesi 1'den 4'e ve yatak sayıları 150'den 925'e, 1 lepra hastanesinde yatak sayısı 200'den 2.502'ye, trahom hastanesi 16'dan 6'ya ve yatak sayıları 225'ten 150'ye ve kuduz hastanesi 3'ten 1'e ve yatak sayısı 225'ten 50'ye ulaşmıştır.

Türkiye'de yataklı tedavi kurumlarının kurum sayısı 1950'de 201'den 1960'ta 566'ya, yatakların sayısı da 18.837'den 45.807'ye, bir yatağa düşen nüfus sayısı 1.100'den 600'e ve 10.000 nüfusa düşen yatak sayısı 9.0'dan 16.6'ya ulaşmıştır. Bu dönemde Türkiye'de yataklı tedavi kurumlarında 1950'de 322.686 yatakta 1.892.575 ayakta toplam 2.215.261 hasta tedavi edilip 948.616 laboratuvar ve röntgen tetkiki yapılırken bu sayı 1960'ta

931.228 yatakta ve 6.988.257 ayakta olmak üzere toplam 7.919.485 hasta tedavi edilip 2.728.529 laboratuvar ve röntgen tetkiki yapılmıştır.131

Sosyal hizmetler kapsamında 1959'da SSYB bünyesinde B.M. Kalkınma Programı'nın (UNDP) 100.000 dolar katkısı ile Sosyal Hizmetler Enstitüsü kurulmuştur.132

1954 yılında 6283 Sayılı Hemşirelik Kanunu çıkarılmış ve "Hemşirelik Bürosu" kurulmuştur. 1957 yılında ilkokul mezunu 18-30 yaş arasındaki adaylar bir buçuk yıllık teorik pratik eğitimden sonra hemşire yardımcısı olarak atanmışlardır. Ebe yetiştirmek üzere 1952'de İzmir, 1953'de Erzurum, 1954'te Malatya, 1955'de Antalya, Aydın ve Edirne, 1956'da Eskişehir ve Manisa, 1958'de Gaziantep ve Isparta ile 1959'da Ankara Doğumevi ve Kayseri Köy Ebe Okulları açıldı. Ayrıca 1954'te Keçiören Çocuk Esirgeme Kurumu Özel Hemşire Koleji açıldı. Köy Enstitülerinin sağlık memuru ve köy ebesi bölümleri 1954'te kaldırılmıştır. SSYB'na bağlı sağlık koleji sayısı 1950'de 62'den 1960'ta 8'e ulaşmış ve toplam 1322'si erkek 1017'si bayan olmak üzere 2339 kişi mezun olurken; 1952'de 2 olan sağlık okulu (köy ebe okulu) sayısı 1960'ta 14 olmuş ve toplam 2157 ebe mezun olmuştur.133

1955'te hekimlerimizin %52,8'i uzman hekimdi. 1950'de 910 olan diş hekimi sayısı 1960 ta 1.395 olmuştur. Ebe sayısı da 1950'de 2.001 idi.134

Milletlerarası Kuruluşlarla işbirliği ile; hemşirelik, ana ve çocuk sağlığı, sıtma eradikasyonu, trahomla savaş ve lepra ile savaş, halk sağlığı eğitimi, sosyal hizmetler, süt pastörizasyonu, okul beslenme projeleri uygulanmıştır. Avrupa konseyi ile ilişkilerde sağlık alanında ilk ilişki 1951'de Sosyal ve Tıbbi Yardım Eksperler komitesinin çalışmalarına katılmamızla başlamıştır. 1954'te "Avrupa Kamu Sağlığı Komitesi" çalışmalarına katılmıştır.

1953 yılında "Tıbbi ve İspençiyari Müstahzar İmalathaneleri Talimatnamesi" tanzim edilmiştir. 1950'de 69 ilaç laboratuarı ve fabrikası

vardı ve 1727’si yerli 3618’i yabancı toplam 5342 hazır ilaç sayısı söz konusuydu. 27 ecza deposu ve 638 eczane vardı. 1960’ta ise, 133 ilaç laboratuarı ve fabrikada 4675’i yerli ve 7313’ü yabancı toplam 11.988 hazır ilaç mevcuttu ve 91 ecza deposu ile 1205 eczane hizmet veriyordu.135 1952’de ilk Türk ilaç fabrikası Eczacıbaşı ilaç fabrikası 1952’de kuruldu. Bunu İbrahim Ethem ve diğerleri izledi.136

1960 yılında sefere hazırlık görevini yapan birim savunma sekreterliği adını almıştır.

1955’te Ege Tıp Fakültesi’nde bir Yüksek Hemşire Okulu kuruldu. 28.04.1959’da Florance Ninghtingele Hemşirelik Koleji ve Hastanesi’nin temeli atıldı.137

SSK Sağlık Hizmetleri kapsamında bu dönemde 04.01.1950 tarihinde 5502 sayılı Hastalık ve Analık Sigortası Kanunu çıkarılmış, 1951 yılından itibaren %2 işveren ve %2 işçi olmak üzere toplam %4 oranında prim kesilmeye başlanmış ve 1952 tarihinden itibaren Sağlık hizmetleri verilmeye başlanmıştır. Bu amaçla 1950’de İstanbul Eyüp Hastanesi, 1951’de İstanbul Süreyya Paşa Sanatoryumu ve İzmit Hastanesi, 1952’de İstanbul’da Sultanahmet hastanesi ve Bakırköy Doğumevi ve Dispanseri, 1953’te Adana Dispanseri, Ankara Hastanesi, Samsun Hastanesi, Soma Dispanseri, 1954’te Malatya Dispanseri ve Mersin Sağlık İstasyonu, Tunçbilek Dispanseri, 1955’te Adana Hastanesi, Soma Dispanseri, 1956’da Elazığ Dispanseri ve Gaziantep Dispanseri, 1957’de Aydın Hastanesi, 1958’de İzmir ve Trabzon hastaneleri ve 1959’da Erzurum Hastanesi hizmete açılmıştır.138

27 Mayıs 1960 tarihinde Silahlı Kuvvetlerin yönetime el koyması ile Demokrat Parti Dönemini sona ermiştir.

IV. Planlı Kalkınma Dönemi Sağlık hizmetleri

27 Mayıs 1960’da yönetimi ele alan ordu, “sağlık alanında sağlık örgütlenmesinin yeniden yapılanması; milli ilaç sanayi, tıp araç ve gereçleri sanayiinin kurulması; yeterli sağlık personelinin yetiştirilmesi” gibi hizmetleri hayata geçirmek ve o zaman kullanılan terim ile sağlık hizmetlerini “devletleştirmek” istemektedir.

1960’lı yılların sağlık politikalarına ve örgütlenmesine damgasını vuran gelişme, 1961 yılında “Sağlık Hizmetlerinin Sosyalleştirilmesine Dair Kanun”un yürürlüğe girmesi ve 1963 yılında uygulanmaya başlamasıdır.139

Bu kanunla kırsal alana daha yaygın ve iyi hizmet sunma amaçlanmış, sağlık hizmetlerinin bir devlet görevi olduğu kabul edilmiştir. Kanunda, tedavi hizmetlerinin, yoksulluğu belgelenen yurttaşlara devletçe ücretsiz sunulacağı belirtilmektedir.

Sağlık hizmetlerinden yaralanmanın, sosyal adalete uygun biçimde gerçekleştirilmesini sağlayan bu kanuna uygun bir programla, sosyalleştirme çalışmaları başlatılmış, yurdumuzda sosyalizasyon uygulanacak bölgeler belirlenmiştir. Bu bölgelerdeki her ilçede en az bir sağlık ocağı bulunması ve hizmetlerin bir ekipçe sunulması kabul edilmiştir.140

Ancak başlatılan sosyalizasyon çalışmalarından beklenen verim tam olarak sağlanamamıştır. Bunun üzerine eldeki sağlık insan gücünden etkili yararlanma yoluna gidilerek 29 Haziran 1978’de sağlık personeline Tam Gün Çalışma Yasası çıkarılmıştır.

7 Mayıs 1987 tarihinde Sağlık Hizmetleri Temel Kanunu çıkarılarak tüm sağlık kurum ve kuruluşları ile sağlık personelinin ülkede dengeli dağılımı ve yaygınlaştırılması, koruyucu sağlık hizmetlerine öncelik verilmesi, sağlık hizmetlerinin yurtta istenilen düzeyde sunulması amaçlanmıştır.141

Türk toplumunun demokratik bir düzen içinde en yüksek kalkınma hızına ulaşma ve bu durumu sürdürme, sosyal adaleti gerçekleştirme amacıyla 1961 yılında 5'er yıllık süreleri kapsıyan "kalkınma planları" hazırlanmıştır.

1963-1967 yılları arasında yürütülen I. plan stratejisinde sağlık hizmetlerine büyük önem verilerek aile planlamasının gerçekleştirilmesinden söz edilmekte ve o günkü şartlarda ileri bir politika güdülmektedir. Planda ayrıca; çevre koşullarının iyileştirilmesi, bulaşıcı hastalıkların ortadan kaldırılması, halkın beslenme koşullarının iyileştirilmesi ve sağlık konusunda bilgilendirilmesi, sağlık programlarının, hastane hizmetlerinden çok, evde ve ayakta tedaviyi öne çıkaracak biçimde düzenlenmesi hedeflenmiştir.

1968-1972 yılları arasında uygulanan II. planda; toplumun refah düzeyini yükseltmek üzere yapılan çalışmalarda, halkın ruh ve beden sağlığı korunup, hastalara eşit tıbbi bakım sağlanması hedeflenmiş, sosyalleştirme programlarının uygulanacağı belirtilmiştir. Ayrıca; devletin, tedavi hizmetleri yanında özellikle koruyucu hizmetleri, geniş halk kitlelerine götürmesi, sağlık personeli sayısındaki yetersizliğin ve dağılımdaki dengesizliğin ortadan kaldırılması, sağlıklı bir nüfus için çocuk sağlığının korunması ve yaşlıların bakımı konusunda özel koruma ve sosyal hizmet programlarının hazırlanması planlanmıştır.142, 143

1973-1977 yılları arasında uygulanan III. planda; tedavi edici sağlık hizmetlerinin rasyonel, koruyucu sağlık hizmetlerinin etkili kullanımı öngörülmüş, sağlık hizmetlerinin daha yüksek düzeyde yarar sağlanması ve hizmetlerin tek elden yönetimi hedeflenmiştir. Ayrıca; sağlık hizmetlerinde kademeli olarak sağlık sigortasının yaygınlaştırılması, sağlık hizmetlerinde yeni ve önemli bir politika izlenerek 1995'de 7.500 kişiye bir sağlık ocağı, 2.500 kişiye bir sağlık evi, 10.000 kişiye 50 yatak düşmek üzere sağlık

hizmetlerinin düzenlenmesi, ilaç sanayiinin, halkın sağlığını ve ulusal geliri olumsuz etkilenmemek üzere kamu, denetiminde tutulması, dışa bağımlılığın önlenmesi, sağlık personeli sayısının artırılması amaçlanmıştır.144

1979-1983 yılları arasında yürütülmesi hedeflenen IV. planda da sağlık hizmetlerinden herkesin eşit yararlanması ve yaygınlaştırılması konusunda etkili tedbirler alınması ve toplumsal örgütlenme öngörülmüştür. Ayrıca; kimsesiz çocukların, engelliler ve yaşlıların, yardıma muhtaç kişilerin, toplumun güvencesi altına alınması, Tam Süre Yasası'na hızla etkinlik kazandırılması, sağlık personeli sayısının artırılması ve dağılımdaki dengesizliğin önlenmesi, ana-çocuk sağlığı ve aile planlamasına etkinlik kazandırılması, tüm sağlık kuruluşlarında yeterli hizmet sunulması, dar gelirli ve yoksulların sağlık harcamalarının devletçe karşılanması, ilaç hammadde sanayiinin devletçe geliştirilmesi, halkın ucuz beslenmesi için olanaklar sağlanması hedeflenmiştir.145

V. ve VI. VII. planlarda; devlet, üniversite ve SSK hastaneleri arasında işbirliği sağlanması, özel sağlık hizmetlerinin teşvik edilmesi öngörülmekte ve diğer planlardaki hedeflere yer verilmektedir.146

Türkiye'de planlı dönemde sağlıkla ilgili önemli hedefler belirlenmiş ve gayri safi milli hasılada %65'lik bir artış görülmüştür. Ancak bu gelişmeye karşılık, sağlık sorunlarının pek çoğu çözümlenememiştir. Sağlık sistemi ve sunulan hizmetler, toplumun ihtiyacına cevap verecek nitelik, nicelik ve yaygınlıktan uzak bir gelişim göstermiştir. Hâlâ 10.000 nüfusa 26 yatak hedefine ulaşılamamıştır.

Türkiye'de sağlık hizmetlerinin sunumunda çok başlılık vardır. Sağlık Bakanlığı, Milli Savunma Bakanlığı, Üniversiteler, S.S.K. ve özele ait sağlık kuruluşlarında sağlık hizmeti üretilmektedir. Köyden kente göç,

beyin göçü, yetersiz sağlık kaynakları ve yetersiz sağlık yönetimi sorun olarak karşımıza çıkmaktadır.

1982-1996 yılları arasında sağlık alanında 2.2 milyon dolar yatırım teşviki uygulanmıştır.147 Bu dönemde serbest piyasa egemenliğini öngören bir anlayış benimsenmiştir.

1924, 1961 ve 1982 Anayasalarımızda sağlık nedeniyle kişisel hak ve özgürlüklerin kısıtlanabileceği hükümleri yer almıştır.

1970-1980 arası, sağlık politikalarında önemli bir değişimin yaşanmadığı bir dönemdir. Bu sürede, sağlık hizmetleri mevcut sistemin doğal ivmesiyle gelişmiştir. 1983 sonrası yıllar ise sağlık alanında tekrar iddialı değişim söylemlerinin gündeme geldiği bir dönemdir. Bu dönemde, toplumun sağlı durumunun ve sağlık hizmetlerinin iyileştirilmesi yine öncelikli amaçtır. Ancak, sağlık hizmeti sunan sistemin iyileştirilmesi gerekliliği en öne çıkarılan amaç olmuştur. Bu sorun da “sağlık reformu” ile çözülecektir.148

Sağlık reformu kapsamında Milli Sağlık Politikası tespiti149 amacıyla 1992 ve 1993’de iki ulusal sağlık kongresi düzenlenmiştir.150, 151 1990’da Dünya Bankası ile Sağlık Projesi ikraz anlaşması imzalanmıştır. 1984-1990 yıllarında D.P.T.’ca sağlık sektörü Master Plan Etüdü yaptırılmıştır. 1994’te Dünya Bankası ile İkinci Sağlık Projesi, 1997’de de Temel Sağlık Hizmetleri Projesi Anlaşması imzalanmıştır.1992’de Türkiye Sağlık Reformu-Sağlıkta Mega Proje diye duyurulan bu reform çalışmalarından sağlık finansmanı, hastane işletmeleri, aile hekimliği vb. ile ilgili herhangi bir kanun TBMM’ye gelmemiş ve bu projeler ve borçlanmalar her alanda çok tartışılmıştır.

Çevre sağlığı konularında çalışmalara devam edilmiş, 1961’de Yenişehir Sağlık Koleji’nde Çevre Sağlığı bölümü açılmış, halk sağlığı laboratuarları çoğaltılmış, 1972’de Çevre Sağlığı Yüksek Kurulu

kurulmuştur. Çevre işleri daha sonra Bakanlık eli ile yürütülmeye başlanmış ve Çevre Bakanlığı, çevre şuraları düzenlenmiştir.152 Genel Çevre sorunları olarak, su kaynakları ve toprak kirliliği, radyasyon ve afetler dikkate alınmıştır.153 Kızamık, boğmaca tifo, poliomiyelit, difteri, çiçek, kolera, kuduz, frengi, lepra, tifüs, veba, sıtma, verem, trahom gibi bulaşıcı hastalıklarla mücadeleye devam edilmiştir.

Kanserle mücadele için 1965'de Kanser Erken Teşhis ve Kontrol Dispanseri kurulmuş ve Etimesgut'ta Kanser Hastanesi açılmıştır. Hıfzısıhha Enstitüsü 1980 yılından sonra ihmal edilmiştir. Ruh sağlığı ve bilhassa Ana ve Çocuk Sağlığı ve Aile Planlaması, halk sağlığı eğitimi çalışmalarında etkililik görülmüştür.

Sağlık eğitiminde tıp, eczacılık, diş hekimliği fakülteleri, Sağlık İdaresi Yüksek Okulu ve Sosyal Hizmetler Akademisi ve Gevher Nesibe Sağlık Eğitim Enstitüsü gibi Yüksek Öğrenim kuruluşları ve sağlık kolejleri kurulup, gelişmeye başlatılmıştır. Yataklı tedavi kurumlarının ve sağlık personelinin sayısı ve hizmetleri artmaya başlamıştır. Sosyal yardım hizmetlerinde yeni düzenlemelere gidilmiştir. Uluslararası kuruluşlarla ilişkiler daha da gelişmiştir. İlaç endüstrisi ve tıbbi cihaz sektörü gelişmiştir. Sağlık Bilgi Sistemleri geliştirilmeye çalışılmaktadır.

Türkiye'nin 60, 70 ve 80'li yıllardaki siyasi yapısı her alanda olduğu gibi sağlık alanında da sürekli ve istikrarlı bir yönelişi mümkün kılmamıştır. Bu dönemde, 80 sonrası bir hareketlenme gözlenmiştir.

1993 yılında çıkarılan 181 ve 1984'de çıkarılan 210 sayılı K.H.K. ile Sağlık Bakanlığı Teşkilatı yeniden düzenlenmiştir.154 24.1.1989 tarih ve 356 sayılı K.H.K. ile Sosyal ibaresi kaldırılmış ve Bakanlığın adı Sağlık Bakanlığı olmuştur.155

Türkiye, ikili işbirliği anlaşmaları, ortak yürütülen projeler nedeniyle çok sayıda ülke ile ve uluslararası kuruluşlardan WHO, UNICEF, UNEP,

FAO, UNDP, UNFPA, ECO ve AB ile yakın ilişkiler içindedir.156, 157,158

Dünya Sağlık Teşkilatı ile 1950-1980 arası 17 sağlık projesi gerçekleştirilmiştir. 1984'de Temel Sağlık Hizmetleri Projesi, 1985'de Türkiye'yi kapsayan bir aşı kampanyası ve 1995'te Ulusal Aşı Günleri uygulamaya konulmuştur.159

Avrupa Birliği ile uyum çerçevesinde Sağlık Bakanlığı Avrupa Birliği Koordinasyon Dairesi Başkanlığı son iki yılda Türkiye-Avrupa Birliği ilişkilerini hızlandırmıştır.160, 161

1960 yılından itibaren başlayan planlı dönemde 40 yılı aşkın uzun bir sürede sağlık alanında birçok faaliyetler söz konusu olmuştur. 1999 yılında Osmanlı Devleti'nin Kuruluşu'nun 700. yıldönümü kutlamaları çerçevesinde Sağlık Bakanlığı, Osmanlı Devleti'nde Sağlık Hizmetleri adlı bir sempozyum düzenlenmiş ve bildirileri bir kitap halinde yayımlanmıştır.162 24-26 Kasım 2000 tarihinde ise Birinci Türk Sağlık Şurası toplanmıştır.163

S.S.K. Sağlık Hizmetlerinde de gelişmeler olmuştur. 1961 yılında S.S.K.'nın yeniden yapılanması kapsamında, bölge sağlık müdürlüğü, hastane, tam teşekküllü dispanser, ilk müracaat hekimi, kurum ilaçlarının alımı, araç ve gereçlerin standardizasyonu, meslek hastalıkları klinikleri ve hastaneleri, S.S.K Tıp Akademisi kurulması, genel sağlık sigortası, iş kazalarına yönelik sağlık hizmetleri konusunda çalışmalar yapılmıştır. 1979 yılında kurumun ilaç fabrikası deneme üretimine başlamıştır.164

1960 yılında kurumun 10 hastane, 1 sanatoryum, 1 doğumevi, 8 dispanser ve 1 sağlık istasyonu yıllar içerisinde gelişerek 2000 yılında toplam yataklı tedavi kurumları olarak sayısı 118'e ve yatak sayısı 27.900'e ulaşmıştır.

Türkiye'de yataklı tedavi kurumlarının 1923-2000 arası gelişmesi, 86 kurumdan 1226'ya, yatak sayısı da 6437'den 172.449'a yükselmiştir (Bkz.

Tablo 1).165

2000 Yılında Türkiye'de yataklı tedavi kurumlarının hekim durumu, çalışmalar ve bazı göstergeleri ise Tablo 2'deki gibidir.166

Türkiye'de yataklı tedavi kurumlarının kuruluşlara göre dağılımı 2000 yılında şöyledir.167

Kurum Yataklı Tedavi Kurumları % Yatak Kapasitesi

Sağlık Bakanlığı 744 63,0 86.117 49,9

SSK 118 10,0 27.900 16,2

Üniversite 42 3,0 24.647 14,3

MSB 42 4,0 15.900 9,2

KİT 8 0,4 1.607 0,9

Diğer Kamu 11 0,6 2.021 1,2

Özel (8'i dernek,

4 yabancı, 5 azınlık) 261 19,0 14.257 8,3

Toplam 1.226 100,0 172.449 100,0

2000 yılında Sağlık Bakanlığı'nın 80. kuruluş yılı kutlanmış, görev yapan Bakan ve Müsteşarların isimleri hastane ve diğer sağlık kuruluşlarına verilmiştir.168

Bu dönemlerde Sağlık Bakanlığı'nın karşı karşıya kaldığı en önemli Sağlık Krizi Yönetimi; organize faaliyetleri Kıbrıs çıkarması, Körfez Savaşı ve 17 Ağustos 1999 Marmara depreminde kendini göstermiştir. Marmara depreminde bölgeye giden ilk devlet adamı Sağlık Bakanı Doç. Dr. Osman Durmuş olmuştur. Müsteşar başkanlığında kriz merkezi yönetiminde sağlık ekipleri deprem bölgesinde ilk yardım, acil tedavi, yaralı taşıma ve hasta nakli, tüm bulaşıcı hastalıkların önlenmesi için çevre sağlığı hizmetleri, yeterli ve dengeli beslenme, bağışıklama, sürveyans ve ruh sağlığı çalışmaları, halk sağlığı eğitimi ve tıbbi kayıtların tutulması çalışmaları yapılmıştır.169, 170

Yirminci yüzyılın son ve yirmi birinci yüzyılın ilk Sağlık Bakanı unvanını taşıyan Doç. Dr. Osman Durmuş 1999-2001 yılları arasında sağlık alt yapısını geliştirme çabalarında genel bütçe yanında, onun iki katı kadar da 3418 sayılı kanunun gelirlerini kullanılarak toplam 346 adet sağlık tesisi bitirilmiştir. Elli trilyondan fazla da onarıma harcama yapılmıştır. Hastane, sağlık ocağı, sağlık evi, AÇS/AP merkezi, sıtma ve tropikal hastalıklar merkezi, halk sağlığı laboratuarı, sağlık meslek lisesi, verem savaş dispanseri, sağlık müdürlüğü hizmet binası, diyaliz merkezi, ağız ve diş sağlığı merkezi, kan merkezi ve istasyonu, az görenler ünitesi gibi tesisler hizmete girmiştir. Dört trilyon TL'lik tıbbi cihaz ve donanım harcaması yapılmış, 562 ambulans alınmış 18 ilde 112 acil sağlık merkezi açılmıştır.

Dünya Bankası projeleri dışında Deprem Bölgesine yönelik olarak İslam Kalkınma Bankası Körfez Fonu ve Japonya'dan planlanan kredilerle 7 hastanenin projelendirilmesi yapılmaktadır. Ayrıca Türkiye'de ilk defa Deniz Acil Yardım Botu ve Ambulans Helikopter Projeleri ihale safhasına getirilmiştir.

Sağlık hizmetleri sunumu kapsamında birinci basamak sağlık hizmetleri, aile planlaması ve ana çocuk sağlığı hizmetleri, sıtma, verem, kanser hizmetleri hedefler doğrultusunda yerine getirilmiştir. Aşı ihtiyacı karşılanmış, aşı için yeni soğuk hava deposu kurulmuş, serum pürifikasyonu modernizasyon projesi hazırlanmış, ve Türkiye'nin en önemli sağlık olayı olarak ülkemiz poliodan arındırıldı. Aşılama oranları geliştirilmiş, ikinci derce sağlık hizmetleri etkilileştirilmeye çalışılmış ve yine Türkiye'de ilk defa hastanelerde vardiya sistemi uygulanmaya başlanılmıştır.

Sağlık insan gücünde artış sağlanmaya gayret edilmiş, 4576 Sayılı Kanunla 37.547 kadro ve 4618 sayılı Kanunla ise döner sermaye teşkilatına

9.110 kadro tahsis edilmiştir. Böylece, Sağlık Bakanlığı'nın toplam kadro sayısı 271.778'e ulaşmıştır.

Olağan dışı durumlarda görev yapmak üzere paraşütçü sağlık ekibi oluşturmak için 53 sağlık personeli THK ile işbirliği yapılarak temel paraşütçülük eğitimini tamamlamışlardır.171

Sağlık eğitimi çalışmalarında sağlık meslek liseleri eğitimlerini sürdürmüş, deprem bölgesindeki öğrenciler yatılıya alınmış ve etkin olmayan 52 Sağlık Meslek Lisesine öğrenci alınmamıştır. Sağlık Eğitim Enstütileri Ankara, Osmaniye ve Kayseri'de tekrar eğitimlerine başlamışlardır. Çok çeşitli eğitim programları gerçekleştirilmiştir. Ölçme, Değerlendirme, Sınav Merkezi kurulmuştur. İlk defa organ nakli projesi, standart tanı ve tedavi protokolleri, Ulusal Sağlık 21 politikaları, sigara bırakma merkezi, mavi bayrak projesi, gerçekleştirilmiştir. Kronik hastalıklara özgü programlar, organize sanayi bölgeleri sağlık birimi, turizm sağlığı ve toplam kalite yönetimi çalışmaları sürdürülmektedir. Sağlık bilgi sistemleri kapsamında; Hastane bilgi sistemleri ve sağlık ocağı bilgi sistemleri, temel sağlık istatistikleri ve internetten evrak takibi çalışmaları geliştirilirken, ihale ilanları ve ihale sonuçları ve diğer duyurular internetten yayınlanmış ve Bakanlık Web sayfası geliştirilmiştir. Ayrıca personel bilgisayar eğitimleri de verilmektedir.

Rutin çalışmalar kapsamında denetim çalışmaları, ruhsatlandırma ve kanser epidemiolojik çalışmaları yürütülmektedir. Yeşil kart sahibi sayısı 10.358.079 kişiye ulaşmış ve 2001'de yeşil kartlılar için 105 trilyon ödenek harcanmıştır. Çeşitli ülkelerle ilişkiler sürdürülmüş, antlaşmalar imzalanmış, karşılıklı ziyaretler yapılmıştır. KKTC, Kırım, Nahcivan, Çeçenistan, Tacikistan, Makedonya, Moldova ve Arnavutluk'a çeşitli sağlık yardımları yapılmıştır. Şu anda Afganistan'a yardım gündemdedir. Bilindiği gibi Türkiye 1927 yılından başlayarak Afganistan'a Türk doktorları

göndermiş ve orada Tıpın gelişmesine katkı sağlamıştır. Afgan kralı Amnullah'ın Türkiye'ye resmen başvurusu üzerine Afganistan'a gönderilen doktorlarımız kurdukları tıp okulları ve hastanelerle laboratuar ve aşı üretim evleri ile cumhuriyet dönemi sağlık politikaları içerisinde yetişen birer tıp adamı olarak bilimin meşalesini Afganistan'a kadar taşımışlardır.172, 173 Azerbaycan, Arnavutluk, Bosna-Hersek, KKTC ve Yemen'den antlaşmalar çerçevesinde gönderilen hastalara ücretsiz tedavi sağlanmıştır. Bunun yanında çeşitli ülkelerden sağlık personeline Türkiye'de eğitim ve kurs imkânları sağlanmıştır.

Bu dönemde sağlık mevzuatı ile ilgili olarak toplam 33 kanun ve yönetmelik yürürlüğe girmiş, çeşitli sayıda materyal çalışması yapılmış ve iki ayda bir sağlık 2000 dergisi yayınlanmaya başlanmıştır.

1923'te 137.333.000.TL olan devlet bütçesi 2001'de 48 katrilyon 280 trilyon 660 Milyar TL'sı ve 2,21 olan bakanlık bütçesinin devlet bütçesine oranı 2,66 olmuştur. 2001'de Bakanlık bütçesinin GSMH içindeki payı ise 0,70 tir. 2002 yılı bütçesinde Bakanlığın temel politikası kişiye etkili, ulaşılabilir ve kaliteli bir sağlık hizmetinin sunulmasıdır. Bütçe 2 katrilyon 345 trilyon 447 milyar 691 milyon TL.'sıdır. 2001'de 110 trilyon ödenek yatırıma harcanmıştır. 6.298 sağlık ocağı planlanmasına rağmen 5750 adedi çalışmaktadır. 11.754 adet köy sağlık evi vardır. Sağlık ocaklarında 2000 yılı içinde 59.738.848 poliklinik yapılmıştır. Yerli aşı üretimi tesisleri kurulması projesi ihalesi yapılmış, ekonomik kriz nedeni ile ilaçla ilgili piyasa kontrolleri en üst seviyede tutulmuş, ve Türkiye'de yine ilk defa ilaç fiyatları %10 ucuzlatılmıştır.

Bu gün 39 ilde 72 devlet ve 1 diş hastanesi ile 2 ağız ve diş sağlığı merkezinde vardiya sistemi uygulanmaktadır. Döner Sermaye Kanunu ile vardiyada fiilen çalışan personele %30 ek ödeme yapılması sağlanmış, eğitim ve 100 yatak üzeri devlet hastanesinde saat 16.00'dan sonra "mesai sonrası özel sağlık hizmeti" verilmesi imkânı getirilmiştir. Hastanelere

sağlık işletmesi statüsü verecek mevzuat çalışması devam etmektedir. Sağlık Hizmetleri finansman sorununu çözmek için kişisel sağlık sigortası kanunu hazırlanmış, organ nakli, paraşütçülük eğitimi ve paraşütçü nakli konusunda, THK ile bir protokol hazırlanmıştır.

Uzman hekim açığı olan yerlere 126 uzman hekim geçici süreli olarak görevlendirilmiş, yine ilk defa tıbbi yanlış uygulamalarla ilgili ve mesleki mesuliyet sigortası kanun tasarısı hazırlanmıştır. Gezici sağlık hizmetleri yaygınlaştırılması, akılcı ilaç kullanımı, ulusal sağlık hesapları çalışmaları sürdürülmektedir.174 AB ile sağlık alanında yapılması gereken mevzuat uyumlaştırmalarını da belirleyen ulusal program uygulanmaya başlanmıştır ve 3 yıl içinde bitirilecektir.175 Bakanlığı toplam 6.803 aracı vardır ve bunların 3584'ü ambulanstır.176

Dağınık ve rasyonel olmayan projeler yerine, popülizmden ırak, anahtar teslimi ve kısa sürede biten projeler uygulanmaya başlanmıştır. Bu nedenle 2001 yılı için rasyonel görülmeyen 150 Trilyonluk TL proje yatırımı iptal edilmiştir.

Sonuç

Dünya da sağlık problemini çözmüş bir ülke yoktur. Her ülkenin sağlık problemi ve öncelikleri farklıdır. İngiltere ve ABD'de sağlık reformları vaatleri seçim kozu olmuştur. Ülkemizin 1923 yılındaki sağlık personeli, sağlık finansmanı, sağlık kalitesi, sağlık sistemi, sağlık hizmetleri sunumu ve teşkilatlanması konusundaki ana problemleri hala devam etmektedir. Problemler şekil, sayı ve yaklaşım farklılığı arz etmektedir. Şu anda halkın sağlık sisteminden memnun olduğunu söylemek mümkün değildir. Şu anda sağlıkla ilgili sorunlarımız; önemli hastalıklar, çevre sağlığı, toplumsal, hizmetlerin kullanımı, örgütlenme ve yönetim, insan gücü ve finansman sorunlarıdır. Bu konudaki hedef ve stratejilerimiz; bulaşıcı hastalıklar ve bulaşıcı olmayan hastalıkların azaltılması, kaza, şiddet ve afetlerin

sonuçlarının ve risk faktörlerinin azaltılması, bebek ve çocuk, üreme ve cinsel, ergen, yaşlı ve özürlüler ile ruh ve çevre sağlığının, ve milli sağlık sisteminin geliştirilmesidir.177

Türkiye, 21 yüzyılda Dünya Sağlık Teşkilatı'nın Avrupa için belirlediği hedef-21'i benimsemiş ve uygulamaya koymuştur. Bu kapsamda; Avrupa bölgesinde sağlık için dayanışma, sağlıkta eşitlik, yaşama sağlıklı başlamak, genç insanların sağlığı, sağlıklı yaşlanma, ruh sağlığını geliştirme, bulaşıcı hastalıkları azaltma, bulaşmayan hastalıkları azaltma, şiddet ve kazaların neden olduğu zararı azaltmak, sağlıklı ve güvenli fiziki çevre sağlama, sağlıklı yaşamak, alkol, ilaç ve tütünün verdiği zararları azaltmak, sağlık için bireylerin yaşadığı, çalıştığı, öğrenim gördüğü ortamlara ulaşmak sağlık için multi sektörel sorumluluk, entegre sağlık sektörü, bakımın kalitesi için yönetim, sağlık hizmetleri için kaynak oluşturma, sağlık için insan kaynaklarını geliştirme, sağlık için bilgi ve araştırma, sağlık için katılımcıları harekete geçirme, herkes için sağlık amacına ulaşmak için politika ve stratejiler geliştirilme hedeflerimiz olmuştur.

Türkiye bu hedefler yanında 8. Beş Yıllık Kalkınma Planı çerçevesinde 2023 yılında Cumhuriyetimizin 100. Kuruluş yılını hedefleyen bir strateji tespit edilmiştir.178,179,180

1 TBMM Zabıt Ceridesi, Dönem I, Toplantı 2, Cilt 1 (1336), 55, 30-32.

2 TBMM Zabıt Ceridesi, Dönem I, Toplantı 10, Cilt (1336), ss. 196-198.

3 Sağlık Hizmetlerinde 50 Yıl, S. S. Y. B. yayın No: 422, Ayyıldız Mt, Ankara, 1973, s. 31.

4 Yusuf Ekrem ÖZDEMİR, "Cumhuriyet Dönemi Sağlık Politikaları-Cumhuriyetin Kuruluşundan 1980'li yıllara Sağlık Politikaları", Yeni Türkiye, Sayı 39, C. 257.

5 Sağlıkta 80 Yıl, T. C. Sağlık Bakanlığı, AÇSAP Basımevi, Ankara, 2000, s. 12.

6 Hilmi ERGİNÖZ, “Türkiye’de Sağlık İdaresi”, “Tıp Dallarındaki İlerlemelerin Tarihi” İstanbul; Gürtaş Mt, 1988, s. 179.

7 Meliha ÖZPEKCAN, Türkiye Cumhuriyeti’nde Sağlık Politikası (1923-1933), Doktora Tezi, İ. Ü., A. İ. I. T. E., İstanbul, 1999, s. 45.

8 TBMM Zabıt Ceridesi, Dönem I, Toplantı 13, Cilt 1 (1336), s. 241.

9 İsmail ARAR, Hükümet Programları (1920-1965), İstanbul, Tipo Neşriyat ve Basımevi, 1968, s. 10, 11.

10 Kazım ÖZTÜRK, Türkiye Cumhuriyeti Hükümetleri ve Programları, İstanbul, Baha Matbaası, 1968, s. 14-15.

11 TBMM Zabıt Ceridesi, Dönem I, Toplantı 158, Cilt 8 (1337), s. 494-502.

12 Orhan ÖZKAN, “Atatürk Döneminde Sağlık Politikası”, Atatürk Dönemi Ekonomi Politikası ve Türkiye’nin Ekonomik Gelişmesi-Semineri, A. Ü., S. B. F. Y. No. 513, Ankara, 1982 s. 195.

13 Sağlık Hizmetlerinde 50 Yıl, a.g.e., s. 32.

14 TBMM Zabıt Ceridesi, Dönem I, Toplantı 81, Cilt 5, (1336), s. 14-16.

15 TBMM Zabıt Ceridesi, Dönem I, Toplantı 1, Cilt 9, (1337), s. 3-4.

16 Sağlık Hizmetlerinde 50 Yıl, a.g.e., s. 33, 34.

17 TBMM Zabıt Ceridesi, Dönem I, Toplantı1 Cilt 18 (1338), S 3-4.

18 B. N. ŞEHSUVAROĞLU, Türk Tıp Tarihi, Bursa, 1984, s. 209.

19 TBMM Zabıt Ceridesi, Dönem I, Toplantı 1, Cilt 28 (1339) s. 6, 7.

20 Düstur, 3. Tertip, Cilt 2, s. 140, 141.

21 İsmail SOYSAL, Türkiye’nin Siyasal Anlaşmaları, Cilt 1, Ankara, TTK Yay. XVI. Dizi, Say: 38, 1983, s. 68-71.

22 Ahmet YAVUZ, Türkiye Cumhuriyeti'nin Anlaşmaları, Cilt 1, Ankara, T. C. Dışişleri Bakanlığı Yayını, 1992, s. 171, 173.

23 GMK Atatürk, a.g.e., s. 1071, 108.

24 Sağlık Hizmetlerinde 50. Yıl, a.g.e., s. 59.

25 Sağlık Hizmetlerinde 50. Yıl, a.g.e., s. 38.

26 Sağlık Hizmetlerinde 50. Yıl, a.g.e., s. 60.

27 Sağlık Hizmetlerinde 50. Yıl, a.g.e., s. 267.

28 Sağlık Hizmetlerinde 50. Yıl, a.g.e., s. 250.

29 Sağlık Hizmetlerinde 50. Yıl, a.g.e., s. 253.

30 Sağlık Hizmetlerinde 50. Yıl, a.g.e., s. 321.

31 Sağlık Hizmetlerinde 50. Yıl, a.g.e., s. 323.

32 Sağlık Hizmetlerinde 50. Yıl, a.g.e., s. 324.

33 Sağlık Hizmetlerinde 50. Yıl, a.g.e., s. 317.

34 Rıdvan Ege, Türkiyemizde Sağlık Hizmetlerinin Gelişimi ve Trafik sorunları, Yeni Türkiye, 39, 2001, s. 658.

35 Sağlık Hizmetlerinde 50. Yıl, a.g.e., s. 224.

36 Meliha ÖZPEKCAN, a.g.e., s. 98, 100.

37 TBMM Zabıt Ceridesi, Dönem II, Toplantı 1, Cilt 7 (1340), s. 4.

38 Düstur 3. Tertip, Cilt 5, S 696-709.

39 Sağlık Hizmetlerinde 50. Yıl, a.g.e., s. 253.

40 Sağlık Hizmetlerinde 50. Yıl, a.g.e. s. 307.

41 Erol Cihan, "Atatürk Döneminde Sağlık Politikası" Atatürk Döneminde Üniversite Reformu ve Tababet Sempozyumu, 25 Ekim 1996, İstanbul 1997 s. 40, 43, 44.

42 Nevzat EREN "Refik Saydam'ın Sağlık Politikası ve Temel Sağlık Hizmetleri "A. H. Ü. Toplum Hekimliği bölüm yayını, Ankara, 1982. S120-124.

43 TBMM Zabıt Ceridesi, Dönem II: Toplantı 73 Cilt 15 (1925) s. 286-299-301.

44 TBMM Zabıt Ceridesi, Dönem II, Toplantı 74, Cilt 15.

45 Meliha ÖZPEKCAN, a.g.e., s. 59.

46 Nuri Ayberk, Türkiye'de Trahom Mücadelesi, Kader Bs, İstanbul, 1936, s. 14-31.

47 TBMM Zabıt Ceridesi, Dönem II, Toplantı 50, Cilt 31 (1927) s. 72-74.

48 Şahsıvaroğlu, a.g.e., s. 199.

49 Ferudun Frik, Türkiye Cumhuriyetinde Tıp ve Hıfzıssıhha Hareketleri 1923-1938, Bayer Universum Bsm, İstanbul, 1948, s. 28.

50 Düstur 3. Tertip Cilt 7 S 635-636.

51 Düstur 3. Tertip Cilt 7 S 887-888.

52 Düstur 3. Tertip Cilt 7 S 907-909.

53 Sağlık Hizmetlerinde 50. Yıl, a.g.e. S 173, 256.

54 Sağlık Hizmetlerinde 50. Yıl, a.g.e. S 258.

55 Sağlık Hiz. 50. Yıl, a.g.e., s. 268.

56 Sağlık Hiz. 50. Yıl, a.g.e., s. 313.

57 Aydın Ülken, "BCG'nin Türkiye'de ki Gelişmesi", Mediko-Sosyal Derg., Cilt 2, Sayı 15, Aralık 1962, s. 45.

58 Tevfik Sağlam, Bizde Verem Savaş Nasıl Başladı, Nasıl Gelişti, "Mediko-Sosyal Sağ. Derg"., Cilt 1, Sayı 4, Ocak 1962, s. 13.

59 İsmail Arar, "Sıhhat", (170), Sağlık Hizmetlerinde 50 yıl, a.g.e., s. 256.

60 Sağlık Hizmetlerinde 50 yıl, a.g.e., s. 258.

61 TBMM. Zabıt Ceridesi, Dönem II, Toplantı 29, Cilt 28 (1927), s. 453-455.

62 Kamile Şevki Muslu, “Hekimlik Mesleğinde Türk Kadını”, İ. Ü. Tıp. Fakültesi Mecmuası’ndan ayrı basım, İ. Akgün mt. İstanbul, 1953 98-101.

63 Ayhan YÜCEL, “Türkiye’de Sıtma Savaşı” Türkiye’de Atatürk Döneminde Bulaşıcı Hastalıklarla Savaş Toplantısı, İ.Ü.

64 Selim Ahmet ERKUN, Türk Tababeti Tarihine Genel Bir Bakış, İstanbul, 1935, s. 74.

65 Düstur 3, Tertip, Cilt 9, s. 253-266.

66 Düstur 3, Tertip, Cilt 9, s. 860-864.

67 Düstur 3, Tertip, Cilt 9, s. 870-871.

68 Sağlık Hizmetlerinde 50 Yıl, a.g.e. s. 84.

69 Sağlık Hizmetlerinde 50 Yıl, a.g.e. s. 117.

70 Sağlıkta 80 Yıl, Sağlık Bakanlığı, Ankara, 2000, s. 50.

71 Meliha ÖZPEKCAN, a.g.e., s. 160, 161.

72 Sağlık Hizmetlerinde 50 Yıl, a.g.e., s. 60.

73 Sağlık Hizmetlerinde 50 Yıl, a.g.e., s. 64, 85.

74 Sağlıkta 80 Yıl, a.g.e., s. 41.

75 Sağlık Hizmetlerinde 50 Yıl, a.g.e., s. 183-184.

76 Sağ. Hiz. 50 Yıl, a.g.e., s. 321, 323, 324, 350.

77 B. N. Şehsuvaroğlu, a.g.e., s. 169.

78 TBMM Zabıt Ceridesi, Dönem III, Toplantı 50, 51 Cilt 18 (1930) s. 105-117.

79 Meliha Özpekcan, aye, s. 190.

80 Sağlıkta 80 Yıl, a.g.e., s. 50.

81 Sıhhîye Mecmuası Fev. Nüs. Vek. 10. Yıllık S 111-114.

82 Meliha ÖZPEKCAN a.g.e., S, 190, 191.

83 T. Sağlam, Verem Savaşı, Marif Mt, Ankara, 1944, s. 1.

84 TBMM Zabıt Ceridesi, Dönem IV, Toplantı 43, Cilt 8(1932), s. 42, 43.

85 B. Şehsuvar, a.g.e., s. 199.

86 Sağ. Hiz. 50 Yıl, a.g.e., s. 171, 256.

87 Yusuf Ekrem Özdemir, “Cumhuriyet Dönemi Sağlık Politikaları, Cumhuriyetin Kuruluşundan 1980’li Yıllara Sağlık Politikaları”Yeni Türkiye, 39, s. 260.

88 İstatistik Göstergeler 1923-1990, DİE Yayını, Ankara, 1992, s. 65-69.

89 Sıhhiye mecmuası Fer. Nüs., a.g.e., s. 78-81.

90 Düstur 3, Testip, Cilt 14, s. 983-992.

91 Sıhhiye Mecmuası, Cilt 9, Sayı 65, Aralık 1933, s. 235-238.

92 B. N. Şahsuvaroğlu, a.g.e., s. 171, 172, 199.

93 SSYB’nın 25 Yıllık Çalışmaları, Sağlık Dergisi, Cilt 22, s. 10, 11 Ekim-Kasım 1948, s. 11.

94 Sağ. Hiz. 50 Yıl a.g.e., s. 153, 156, 157, 226, 265, 267, 268, 320, 321, 323, 324, 350.

95 E. Aydın, “Türkiye’de Taşra ve Kırsal kesim Sağlık Hizmetleri Örgütlenmesi Tarihi” Toplum ve Hekim, 1997, 12 (80) s. 626.

96 Zeki Başar “Türk Tıp Tarihi ve Tarihte Tıbbiyeli” Sağlık Dergisi, Cilt 22, Sayı7, Temmuz 1948, s. 396.

97 Düstur 3, Teztip, Cilt 17, s. 1217-1237.

98 Sağ. Hiz. 50 Yıl, a.g.e., s. 152, 153, 154.

99 Sağlıkta 80 Yıl, a.g.e., s. 48, 87, 91, 98.

100 Sağ. Hiz. 50 Yıl, a.g.e., s. 52, 348.

101 Meliha Özpekcan, a.g.e., s. 170.

102 Meliha Özpekcan, a.g.e., EK-3.

103 Sağlıkta 80 Yıl, a.g.e., s. 116.

104 Sağ. Hiz. 50 Yıl, a.g.e., s. 149, 161, 171, 183.

105 Sağ. Hiz. 50 Yıl, a.g.e., s. 194.

106 Birici On Yıllık Milli Sağlık Planı, SSYB yay. Ankara, 1946, s. 45-109.

107 Meliha Özpekcan, a.g.e., s. 192.

108 Sağ. Hiz. 50 Yıl, a.g.e., s. 321, 323, 324.

109 Sağ. Hiz. 50 Yıl, a.g.e., s. 78, 84, 85.

110 Sağ. Hiz. 50 Yıl, a.g.e., s. 85, 86, 87.

111 Sağ. Hiz. 50 Yıl, a.g.e., s. 51.

112 Sağ. Hiz. 50 Yıl, a.g.e., s. 51.

113 Sağ. Hiz. 50 Yıl, a.g.e., s. 42-324.

114 Sağ. Hiz. 50 Yıl, a.g.e., s. 225, 226, 228.

115 Yataklı Tedavi Kurumlarında İstatistik Yıllığı 200 Sağlık Bakanlığı Yayın No 634 Sağlık Bakanlığı Tedavi Hizmetleri Genel. Müdürlüğü. Şen Mt., Ankara, 2001 S27, 28. 33.

116 Sağ. Hiz. 50 Yıl, a.g.e. S 287-313.

117 Gürkan Fişek, Şerife Türcan Özsuca., Mehmet Ali Şuğle Sosyal sigortalar Kurumu, SSK yno 589, Cem web ofset, Ankara 1998 S 22, 158, 359, 362, 363, 374.

118 Sağ. Hiz. 50 Yıl, a.g.e. S 343-344.

119Sağ. Hiz. 50 Yıl, a.g.e.i s. 60.

120 M. ÖZPEKCAN, a.g.e., s. 192.

121 Yusuf Ekrem Özdemir, Cumhuriyet Dönemi., a.g.e. s. 261.

122 N. H. Fişek, Halk Sağlığına Giriş, H. Ü. -DSÖ. Hizmet Araştırma ve Araştırıcı Yetiştirme. Merkezi, Ankara, 1985, s. 161, 162.

123 E. Aydın, “Türkiye’de Taşra ve Kırsal Kesim Sağlık Hizmetleri Örgütlenmesi Tarihi” Toplum ve Hekim, 12 (80), 1997, s. 30, 34, 36.

124 R. Dirican, N. Bilgel, Halk Sağlığı (Toplum Hekimliği) 2. Baskı, Uludağ Üniversitesi Güçlendirme Vakfı, Bursa, 1993, s. 547, 548.

125 Yusuf Ekrem Özdemir a.g.e., s. 265.

126 N. H. Fişek, a.g.e. s. 163.

127 Yusuf Ekrem Özedemir a.g.e. s. 265.

128 Sağ. Hiz. 50 Yıl, a.g.e., s. 78. 84. 85. 91. 94. 96. 97. 98. 100. 105. 107. 108. 110. 111.

129 Sağ. Hiz. 50 Yıl, a.g.e., s. 186, 187, 188, 191.

130 Sağ. Hiz. 50 Yıl, a.g.e. S 212, 217, 219, 220, 224, 226, 228.

131 Sağ. Hiz. 50 Yıl, a.g.e., s. 265, 267, 268.

132 Sağ. Hiz. 50 Yıl, a.g.e., s. 274, 332.

133 Sağ. Hiz. 50 Yıl, a.g.e., s. 294, 297, 303, 305, 309, 311, 313.

134 Sağ. Hiz. 50 Yıl, a.g.e., s. 318-342.

135 Sağ. Hiz. 50 Yıl, a.g.e., s. 345, 346.

136 B. Şahsuvaroğlu, a.g.e., s. 184.

137 B. Şahsuvaroğlu, a.g.e., s. 199.

138 Gürhan Fişek ve arkadaşları, a.g.e., s. 28, 158, 321, 325, 328, 329, 342, 343, 345, 352, 353, 359, 360, 364, 365, 366, 370, 371.

139 E. Aydın, a.g.e., s. 37.

140 H. Ziya Ülkem, Sağlık Hizmetlerinin Sosyalleştirilmesi, Mediko-Sosyal Sağlık Dergisi, Cilt-1, Sayı-1, 1961, s. 7-8.

141 Sağlık Mevzuatı, Seçkin Yayınevi, Ankara, 2000, s. 70.

142 Beş Yıllık Kalkınma Planlarının Hedefleri ve Stratejileri (I, II, III, IVa, IV), Ank., DPY Yay., Ekim 1982, s. 14, 29.

143 Doğan Olcay-Mustafa Turhan, Beş Yıllık Kalkınma Planlarının Sektörlere Göre Hedef ve Stratejileri, Ank., DPT Yay., Kasım 1993, s. 29.

144 Beş Yıl. Kal. Plan. Hed. ve Str., ss. 60, 78.

145 Cumhuriyet Dönemi Yataklı Tedavi Hizmetleri 1923-1983 ve 1982 Yılı Çalışmaları, SSYB Yay. No. 505, Ank., 1983, ss. 36-38.

146 Olcay-Turhan, a.g.y., ss. 31.

147 Hekimler Ne İstiyor?, ATO yay. Şafak mt, Ankara, 1988, s. 51.

148 Yusuf Ekrem Özdemir, Sağlık Reformları 1980 ve 90'lı Yılların Sağlık Politikaları, Yeni Türkiye, 39, s. 276-242.

149 Ulusal Sağlık Politikası, T. C. Sağlık Bakanlığı, Sağlık Projesi Gn. Koor. Reklam lt. Ankara, 1993.

150 1. Ulusal Sağlık Kongresi. 23-27 Mart 1992 Çalışma Grupları Raporu, Ankara, 1992.

151 2. Ulusal Sağlık Kongresi, Çalışma Grupları Raporları 12-16 Nisan, Ankara, 1993.

152 IV Çevre Sağlık Şurası Sonuç Raporları, T. C. Çevre Bakanlığı, 6-8 Kasım İzmir 2000.

153 Recep AKDUR ve arkadaşları, Ulusal Çevre Sağlığı Programı, TC. Sağlık Bakanlığı Temel Sağlık Hizmetleri Gn. Md. Hilmi Usta Mt. Ankara, 2001, s. 17-23, 26-43.

154 Bakanlık Tarihçesi. 1990-1994 SB APK Krl. Bşk. 1998.

155 TC Sağlık Bakanlığı Bakanlık Tarihçesi, 1995-1999, Sağlık Bak. APK. Krl. Bşk., 2000, s. 4.

156 Devletlerarası Sağlık İlişkilerimiz ve Sağlık Alanında İşbirliği Anlaşmaları, T. C. Sağlık Bakanlığı Dış İlişkiler Dairesi Başkanlığı, Ertem mt, Ankara, 1966.

157 Devletlerarası Sağlık İlişkilerimiz ve Sağlık Alanında İşbirliği Anlaşmaları, T. C. Sağlık Bakanlığı Dış İlişkiler Dairesi Başkanlığı, Eksen mt, Ankara, 1998.

158 Sağlık Bakanlığı'nın Dış İlişkileri, T. C. Sağlık Bakanlığı Dış İlişkiler Dairesi Başkanlığı Ankara, 2000.

159 Dünya Sağlık Örgütü ve Türkiye İlişkileri, T. C. Sağlık Bakanlığı Dış İlişkiler Dairesi Başkanlığı Aydoğdu Ofset Ankara, 1997, s. 63, 64.

160 Türkiye Ulusal Sağlık Programı, 1. Baskı, S.B.A.B. Koor. D. Bşk. Ankara, 2001.

161 Türkiye A. B. İlişkileri ve Sağlık, 1. Baskı, T.C.S.B.A.B. Koor. D. Bşk., Ankara, 2001.

162 Bilal AK, Adnan ATAÇ, Osmanlı Devletinde Sağlık Hizmetleri, Sağlık Bakanlığı Yayını, Ajans Türk mt., Ankara, 2000.

163 Birinci Türk Sağlık Şurası, 24-26 Kasım, 2000, Antalya, T.C.S.B. Ankara 2001.

164 Gürkan Fişek, Sosyal Sigortalar Kurumu Tarihi, SSK. Y. No:589, Cem Web. Ofset, Ankara, 1998, s. 71-98, 382.

165 Yataklı Tedavi Kurumları İstatistik Yıllığı. 2000, Y. No:634, T.C.S.B. Tedavi Hizmetleri Gn. Md., Şen Mt., Ankara, 2001, s. 27, 33.

166 Yataklı Tedavi Kurumları İstatistik Yıllığı 2000, a.g.e., s. 34.

167 Yataklı Tedavi Kurumları İstatistik Yıllığı.

168 Sağlık Hizmetlerinde 80 Yıl, a.g.e., s. 146.

169 Doç. Dr. Osman Durmuş, Bir Nefes Sağlık, İltek İletişim, Ankara, 2001.

170 Marmara Depreminde Verilen Sağlık Hizmetleri, T. C. Sağlık Bakanlığı, Tem. Sağ. Hizm. Gn. Md. BMS Matbaası, Ank, 1999.

171 Uçan Türk, Sayı:474, 2001, 5-8-9.

172 Zeki Başar, Türk Tıp Tarihi ve Tarihte Tıbbiyeli, Sağlık Dergisi Cilt 22, s. 7, Temmuz 1948, Sayfa 397-398.

173 Tıp Dünyası No:2-94, 15 Şubat 1936, sayfa 3068.

174 Sağlık 2000, sayı 9, Mayıs-Haziran, 2001 s. 6-19.

175 Osman Durmuş, 2002 Mali Yılı Sağlık Bakanlığı Bütçesinin TBMM Plan ve Bütçe Komisyonu’na Sunuş K§onuşması, T.C.S.B.A.P.K. Kurul Bşk., Ankara, 5 Kasım 2001, s. 1-46.

176 S.B. İdari ve Mali İşler Daire Başkanlığı, S.B. 1 no’lu Donatım Bölge Müd. Mal. Ankara, 2001, s. 33.

177 Zafer Öztek ve arkadaşları, Herkese Sağlık, Türkiye’nin Hedef ve Stratejileri, T. C. Sağlık Bakanlığı, Temel Sağlık Hiz. Gn. Md., Barok mt, Ankara, 2001, s. 41-46, 51-76.

178 Sağlık 21, 21. Yüzyılda Herkes İçin Sağlık, T. C. Sağlık Bakanlığı, Temel Sağlık Hiz. Gn. Md., Ankara, 1999.

179 Bilal AK, 21. Yüzyılda Sağlık Hizmetlerine Stratejik Bir Bakış, Standart, Nisan 2001, s. 22-30.

180 Sağlık Özel İhtisas Komisyonu Raporları, 8. Beş Yıllık Kalkınma Planı Çalışmaları, Ankara, 2000.

TBMM Tutanaklarına Göre Cumhuriyet'in İlk On Yılında Sağlık Politikamız / Dr. Meliha Özpekcan [s.436-445]

İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi / Türkiye

Konuyu sunarken, Yüce Atatürk’ün sağlık konusunda geleceğe yatırım olan çocuklarımızla ilgili güzel sözlerinden biriyle başlamak istiyorum.

“Her ulus çocuklarının sıhhatli ve gürbüz olmaları için, yaşadıkları bölgenin sıhhî şartlarını temin etmek, devlet halinde bulunan siyasî teşekküllerin en birinci ödevidir.”

Sağlık, insanın en doğal hakkıdır. Sağlıkla ilgili hizmetlerden yararlanma kavramı, zamanla bir politik, yasal ve sosyal düşünce olarak ortaya çıkmıştır. Çağımızda devletler geleneksel işlevleri yanında, halkın sağlık ve eğitimi ile ilgili gerekli harcamaları yaparak, sosyal ve ekonomik kalkınmayı sağlamak görevini de üstlenmişlerdir.

Giderek önem kazanan sağlığın korunması, hem birey, hem toplum, hem de hükûmetler tarafından yürütülmesi gerekli bir konudur. Koruyucu sağlık hizmetlerinin iyi plânlanması halinde, devlet, daha çok harcama gerektiren tedavi hizmetlerinden yükümlü olacaktır.

Bulaşıcı ve diğer hastalıklarla savaşta kazanılan başarıda, bir ülkenin kültür düzeyi, özellikleri, örgütsel yapı, bütçeden ayrılan pay ile çalıştırılan personelin bilgi ve deneyimleri etkin rol oynamaktadır. Sağlık hizmetlerinden eşit yararlanma olanaklarının sunumunda ve kullanılabilirliğinde ise, izlenecek sağlık politikası, bu alandaki çalışmaların başlangıç noktası olmaktadır.

Yurdumuzda sağlık politikaları zamanın hükûmetlerince belirlenmekte, uygulamalar bugünkü adıyla Sağlık Bakanlığı, bu çalışmada da Sıhhiye ve

Muaveneti İçtimaiye Vekâleti-Sıhhat ve İçtimaî Muavenet Vekâleti'nce (Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanlığı) yürütülmektedir. Ulusal sağlık örgütünün kuruluş aşamasını, sağlık politikasında ilkelerin belirlenip, bu doğrultuda yapılan uygulamaları belirtmek üzere Kurtuluş Savaşı döneminden başlayarak gelişmeler aktarılmış, Cumhuriyet'in ilk on yıllık döneminde yapılan çalışmalar açıklanırken de o yılların sosyo-ekonomik ve kültürel koşulları olabildiğince vurgulanmaya çalışılmıştır.

Kurtuluş Savaşı Dönemi

Savaş Öncesi Ülkenin Durumu

Kurtuluş Savaşı öncesi ülkenin durumuna bir göz atacak olursak; ekonomik ve siyasal yönden yarı bağımlı bir Osmanlı Devleti'nin işgale uğrayıp bölünmüş, yıllarca süren savaş ve çeşitli nedenlerle bakımsız kalmış bir ülke üzerinde azalmış bir nüfus, yoksul, perişan kalmış, psikolojik çöküntüye düşmüş insanlar, bu insanlarla başlatılan ulusal savaş, savaş içindeki göç hareketleri, bulaşıcı hastalıkların yayılma riski, göçlerden kaynaklanan ekonomik ve toplumsal sorunlar.

İşte 2 Mayıs 1920 tarihinde kurulan ulusal hükûmetle, Sıhhiye ve Muaveneti İçtimaiye Vekâleti'nin1 çözmek zorunda olduğu problemler.

Vekâlette İlk Çalışmalar

11 Mayıs 1920 tarihinde göreve başlayan Dr. Adnan Bey'in elinde hiçbir kayıt ve bilgi yoktur. İlk iş olarak görevli doktorların listesi ve önceki sağlık mevzuatı getirtilmiştir.

Bir taraftan sağlık politikasında izlenecek yolun prensipleri belirlenirken, diğer taraftan da hizmetlerin kesintiye uğratılmaması için, var olan sağlık sisteminin bazı kısımları korunmuş, bazı kanun ve tüzükler, yerlerine yenileri konuncaya kadar yürüklükte bırakılmıştır. 1921 yılı ortalarından 1923 Ekim'ine kadar göçmenleri yerleştirme ve onlara yardım işleri de Vekâletin omuzlarına yüklenmiştir. Bu yıllarda göçmen ve

yetimlere yardım için Meclis'e âdeta önerge ve kanun teklifleri yağmıştır. Savaş döneminde Meclis'teki Mebusların çoğu yaralı askerlerin tedavilerine koşmuştur.

Sağlık Politikasında İlkeler

Bu yıllarda sağlık politikasında belirlenen temel prensipler şöyle sıralanabilir: Ulusal örgütünü kurmak ve geliştirmek, doktor ve diğer sağlık personel açığını kapatmak, bayan doktor yetiştirmek, yetim ve göçmenlere yardım etmek, salgın hastalıklarla savaşıp, gerekli yasaları çıkarmak, çocuk ölümlerini azaltıp nüfusu artırmak, yurt dışından gelebilecek hastalıklara karşı önlem almak, kurumlar arası iş birliği sağlamak ve israftan kaçınmaktır.

İçinde bulunan yıllar bir savaş dönemi olması nedeniyle eldeki kıt kaynaklar en ekonomik ve yararlı biçimde kullanılmış, gerek hükûmet programlarında ve Meclis açış konuşmalarında, gerek bütçe görüşmelerinde bu hep vurgulanmış, ancak halk sağlığında zorunlu işlerde kısıtlamaya gidilmiştir.

Hükûmet Programları

1. İlk Hükûmetin Programı

Maarif Vekil Dr. Rıza Nur tarafından okunan ilk hükûmet programında şöyle denilmektedir: "Umurı sıhhiye ve muaveneti içtimaiye hususunda hali hazırı malîmizin müsait olabildiği kadar ve mümkün mertebe iktisada riayet olunarak âzami fevaidi sıhhiye ve içtimaiye teminine çalışılacaktır."2 (sağlık ve sosyal yardım işleri, elimizdeki mali olanakların elverdiğince ve olabildiğince ekonomik davranarak sağlık ve sosyal yardımda en çok yarar sağlamaya çalışılacaktır.)

2. Ali Fethi Bey Hükûmeti'nin Programı

Savaş başarı ile sona erip yeni hükûmet kurulduğunda, Hükûmet Başkanı Ali Fethi Bey, okuduğu hükumet programında; geçen günlerin bir

muhasebesi yapılarak Vekâletin yapacağı işler şöyle belirtilmektedir: “O vakitki ahvali fevkalâdenin kaffei mesainin cepheye sarfını istilzam etmesi hasebiyle layıkı veçhiyle neşvünema bulmayıp sulha kadar memleket ihtiyacını mahdut bir bütçe ile ve nâkâfi mesai ile tatmin edebildi. Fakat bundan böyle kendisinden beklenilen mühim vazaifi ilmin ve ihtiyacın emrettiği dairede hüsnü ifa etmeye çalışacaktır. (dönemdeki olağanüstü durum gereğince çalışmaların tümünün cepheye harcanması gerektiğinden barışa kadar ülke gereksinimi sınırlı bir bütçe ve yetersiz bir çalışmayla yerine getirilebildi.

Fakat bundan böyle kendisinden beklenen önemli görevi bilim ve gereksinimler doğrultusunda, en iyi şekilde yerine getirmeye çalışacaktır.) denilerek sosyal bir felâket haline gelen sıtmanın önünü almak üzere, bayındırlık işlerinin yürütülmesi ve bataklıkların kurutulmasında dış borçlanmaya gidileceğinden ve yabancı sermayeye kolaylık tanınacağından da söz edilmektedir.3

Bütçeler

Kurtuluş Savaşı içinde hazırlanan bütçeler, klâsik bütçelerden ayrı bir özellik taşımaktadır. Ulusal hükûmetin Anadolu için hazır bir bütçesi olmadığından, çoğu kez geçici bütçeler hazırlanıp, avans kanunları ile ödenekler verilerek kamu hizmetleri yürütülmüş, bütçeye gelir getirici kanunlar çıkarılmıştır.

1. 1920 Yılı Bütçesi

Vekaletin bütçesi görüşülürken Vekil Dr. Adnan Bey’e Vekaletin halka iyi hizmet götüremediği, tıp gereçlerinde vurgunculuk yapıldığı söylenip, çalışmalar eleştirilmiş, kendisi bu eleştirilere cevaben yaptığı konuşmada; sağlıkla ilgili önemli kuruluşların İstanbul’da olduğunu, orası ile resmi bağları koparınca çok zorlandıklarını, Sivas’ta üretilen aşıların bir kısmının

bozuk çıktığını, buraları düzeltmeye çalıştıklarını, işçiler için Zonguldak'ta bir hastane başlattıklarını, bunları yapabildiklerini açıklamıştır.4

Toplantı sonunda Vekaletin gider bütçesi 613.141 lira olarak kabul edilmiş, aynı yıl Maarif Vekâleti'ne 577.061 lira, Adliye Vekâletine 2.759.274 lira, Dahiliye Vekâletine 2.731.023 lira ayrılmıştır.5

2. 1922 Yılı Bütçesi

Vekaletin 1922 yılı bütçesi Meclis'te Sıhhiye ve Muaveneti İçtimaiye olmak üzere iki ayrı bölüm halinde görüşülmüştür. Vekâlete ayrılan payda hükûmetçe kısıtlayama gidilmiş,6 ancak daha sonraki toplantılarda bunun yetersiz olduğu savunularak artırılmıştır.

Bütçe görüşmelerinde Aydın Mebusu Mazhar Bey, yurdumuzda Sıhhiye Vekâleti'nin en yetersiz bütçeye sahip olduğunu, Maarif ve yollar için vergiler alındığını, bunların sağlıktan daha mı önemli olduğunu söyleyip, hükûmeti eleştirmiş, çocuk, sakat ve yaşlılar dışındakilerden "sağlık vergisi" alınarak tüm halkın parasız tedavi edilebileceğini önerisini getirmiştir.7

Bolu Mebusu Tunalı Hilmi Bey de Vekâletin çocuk sağlığı konusunda broşür hazırlayıp, yeni doğan çocuk-

ların ailelerine bunların parasız verilmesini önermiştir.8 Toplantıda kasaba ve köylerin pek çoğunda sağlığa aykırı bir yaşam sürdürüldüğünü, tuvalet bulunmadığı, halkın gübrelerle içiçe yaşadığı belirtilip önlem alınması istenmiştir.9

Meclis'in 24 Ekim 1922 günkü toplantısında Vekâletin gider bütçesi oylanarak kabul edilmiştir. Sıhhiyeye 869.719 lira,10 Muaveneti İçtimaiye Genel Müdürlüğüne de 851.285 lira ayrılmıştır.11

Meclis Toplantı Yılı Açış

Konuşmaları

1. II. Toplantı Yılı

TBMM Başkanı Mustafa Kemal Paşa Meclis’in 2. toplantı yılı açış konuşmasında maarif, sağlık, nüfus ve bayındırlık yönünden pek göze görünür sonuçlar alınmadığını, verimli sonuçlar alabilmenin zamana ve de çok paraya dayandığını, halk sağlığıyla doğrudan ilgili Men’i Müskirat, Frengi Kanunu gibi kanunların çıkarıldığını, çalışmaların aynı tempoyla sürdürüleceğini belirtmiştir.12

2. III. Toplantı yılı

Meclis Başkanı Mustafa Kemal Paşa, 3. toplantı yılını açarken yaptığı konuşmada; Hükûmetin başlıca görevinin, milletin huzurunu sağlamak, sağlığına özen göstermek ve sorunlarına çözüm bulmak olduğunu belirttikten sonra, doktor ihtiyacının şartlar elverdiğince giderilmeye çalışıldığını, aşıların tamamının yurdumuzda üretildiğini, salgınlar için daha etkin önlemler düşünüldüğünü söylemiştir.13

Kanunlar

Kurtuluş savaşı içinde ilgili pek çok kanun, kararname çıkarılıp, tüzük hazırlanmıştır. Ordudaki doktor açığını kapatmak üzere 1920 tarihli Zorunlu Hizmet Kanunu ile zorunlu hizmetle yükümlü sivil doktorların orduda görevlendirilmesi sağlanmış, orduda bulaşıcı hastalıklarla içiçe yaşayan doktorların, daha verimli çalışmasını sağlamak ve mesleğe özendirmek üzere askerî tıp okulu mezunlarına ikramiye için kanunla küçük sıhhiye memurlarına avans için kararname çıkarılmıştır.

Bulaşıcı hastalıklardan ve halk arasında çok yaygın olan frenginin önlenmesi için 1921 yılında Frengi Kanunu, alkollü içkilerin zararları göz önüne alınarak 1920 tarihli Men’i Müskirat Kanunu gibi sağlık korumaya yönelik kanunlardan başka, dinsel ve sağlık kurumları adına yurtdışından gelecek eşyadan gümrük vergisi alınması, Hudut sıhhiye ve Emekli Sandığı’na ait gümrüğün artırılmasına ilişkin kanunlarla, laboratuvar vs.

yerlerdeki ücretlerin artırımına ait tüzükle hazineye gelir sağlanması amaçlanmıştır.

Ayrıca sosyal yardım konusunda; göçmen sevkine, Darüleytam Genel Müdürlüğü'ne avans, Amasyada'ki Şefkati İslâmiye Yurduna, Gaziantep halkına, Konya Darüleytamına, Doğu İlleri göçmenlerine yardım için kanunlar çıkarılmış, askerî hastanelere alınacak yoksul hastalar için tüzük hazırlanarak kollayıcı ve kapsayıcı bir sağlık politikası izlenmiştir. Savaş sonrası imzalanan Lozan Barışı'nın 99. Maddesi ile de sağlıkta, uluslararası iş birliğinden yana olunduğu kanıtlanmıştır.14

Cumhuriyetin ilk yılları (1925 yılına kadar) TBMM ulusal savaş sonrası seçime giderek kendini yenilmiş, Ankarara'yı da başkent kabul etmiştir. Bu sırada ortaya çıkan hükûmet krizi, Mustafa Kemal paşaya, daha Erzurum kongresi öncesinde belirlediği15 rejimin adını koyma fırsatını vermiş, 1921 Anayasası'nın yönetimle ilgili maddelerinde değişiklik yapılarak 29 Ekim 1923 tarihinde Cumhuriyet ilan edilmiştir.

Yeni devlet, en kısa sürede kalkınmaya başlamak ve başarıya götürmek durumundadır. Bu çabadaki başarı, öncelikle sağlıklı insan temeline dayanmaktadır. Bu yıllarda çok yaygın olan sıtma, frengi, verem, trahom gibi hastalıklar için yeterli ilacı sağlamak, malî yönden zor olduğu kadar, henüz yeterince gelişmemiş bir örgütsel yapı içinde bu ilaçları halka ulaştırmak, uygulamak da başlı başına bir sorundur.

Sağlık politikasında İlkeler

Bu yıllarda sağlık politikasındaki başlıca hedefler şunlardır:

Merkez ve taşra örgütünü genişletmek, doktor ve diğer sağlık personel sayılarını artırmak, meslekte uzmanlaşmışları devlet sağlık kuruluşlarında tutmak, bulaşıcı ve salgın hastalıklarla savaşmak, ilgili kanunları çıkarmak, Numune Hastaneleri, sanatoryum ve dispanserler açmak, yayın yoluyla

halkı bilgilendirmek, sosyal yardım kurum ve dernekleriyle iş birliği sağlamaktır.

Hükûmet Programları

1. Ali Fethi Bey Hükumeti'nin Programı

1924 yılında Ali Fethi Bey Başkanlığında kurulan hükûmetin Meclis'e sunduğu programında, sağlık ve sosyal yardım konusunda; halkımızın sosyal yapısını kemiren sıtma ile ciddî bir mücadeleye girişmenin, Sıhhiye Vekâleti'nin en esaslı ilkesi olduğu, bundan başka frengi ve vereme, çocuk hastalık ve ölümlerine karşı önlem almak üzere sağlık örgütünün genişletileceği, özel kuruluşlarla iş birliği yapılıp onlara yardım edileceği, sıtmanın yayılmasında etken olan sivrisineklerin üreme yeri bataklıkların kurutulmasında bütçeyi aşan durumlarda dış borçlanmaya gidilip, dış yatırıma kolaylık sağlanacağı, göçmen bölgeleri ile yurdun yanmış, yakılmış yerlerinde sağlık önlemlerinin artırılacağı açıklanmaktadır.16

Bütçeler

1. 1924 Yılı Bütçesi

Meclis'teki bütçe görüşmelerinde Van Mebusu Hakkı Bey, düşman işgalinden bu yana bazı yerlerin ne bir doktor, ne de bir sağlık müdür yüzü görmediklerini, böyle yerlerde salgınların daha da yayıldığını, ilacın yetersiz, hastane ve dispanser de bulunmadığını söyleyerek bu konularda Sıhhiye Vekili'nden açıklama istenmiştir. Ardahan Mebusu Talat Bey de, Ardahan'da hiç doktor olmayıp, ilaç da bulunmadığını, halk arasında uyuzun çok yaygın olup, cüzzamlı pekçok hasta bulunduğunu, hükûmetin ne yapıp yapıp bu duruma çare bulmasını istemiştir.

Vekil Dr. Refik Bey bunlara cevap olarak; şikâyetlerin doğru olduğunu belirttikten sonra, doktorların az bir maaşla uzak yerlere gitmek istemediklerini, çıkarılan Zorunlu Hizmet Kanunu ile buralara gönderilecek sivil doktorlara maaşları oranında %75, hatta %100'e varan zam için

bütçeye ödenek konduğunu, Yatılı Tıp Talebe Yurdundan yetişenlerin de görevlendirileceğini, tüm bunların bugünün işi olmayıp, kendilerine devredilen sorunlar olduğunu söylemiştir.17

Aynı toplantıda asker emeklisi doktorların, Doğuda doktorsuz yerlere gönderilebileceği önerisi getirilmiş, bazı yerlere doktor gitmeyişinin nedenlerinden birinin de doktora rağbet edilmediği, geçersiz ve boş yöntemlerle hastalar tedavi edilmeye çalışıldığı, örneğin sıtmanın iple bağlanarak tedaviye çalışıldığı, kininlerin yerlerine ulaşamayıp, belediye başkanlarının çekmecelerinde kaldığı, frengide kullanılan neosalvarsanın her eczanede farklı fiyattan satıldığı şikayetleri yapılmıştır.

Toplantı sonunda Vekâletin gider bütçesi toplam 2.968.331 lira olarak kabul edilmiştir. Aynı yıl Maarif'e 6.877.626 lira, Adliye'ye 5.381.097 lira, Dahiliye'ye 4.156.763 lira ayrılmıştır.18

Meclis toplantı Yılı Açış

Konuşmaları

1. Seçim Sonrası II. Toplantı Yılı

Cumhurbaşkanı Mustafa Kemal, toplantı yılını açarken yaptığı konuşmada; nüfusumuzun korunması ve artmasının üzerinde önemle durarak, halk sağlığı ile ilgili önlemlerin sürekli alınıp, geliştirildiğini, doğum sayısı yüksek olan yurdumuzda, modern sağlık koşullarının sağlanmasıyla nüfusumuzun süratle artacağını belirtmiştir.19

2. II. Olağan Toplantı Yılı

Cumhurbaşkanı Mustafa Kemal, toplantı yılı açış konuşmasında; geçen yıl tüm yurdu kapsayan bir sağlık teşkilâtına başlanıldığını, özellikle sıtmaya karşı başlı başına bir mücadeleye girmenin, Yüce Meclis'in en önde gelen görevi olduğunu, nüfusumuzun artırılması ve çalışanların sağlıklı olması için yapılacak işlerin başında, sıtma mücadelesinin geldiğini belirtmiştir.20

Kanunlar

- Doktorsuz yerlere doktor gönderebilmek amacıyla 1923 yılında sivil doktorlara zorunlu hizmet getiren yasa çıkarılmıştır. Yasa tasarısı Meclis'te görüşülürken, kanunun, doktorların uzmanlaşmasına set çekeceği, sivil doktorların kendi parasıyla okuyup, askerî doktorlar gibi devletten maaş almadıkları konularında eleştirilmiş, zorunlu hizmetin tüm devlet memurlarını da kapsaması gerektiği, doktorsuz bölgelere doktor gönderilmemesinin, halkçılık ilkesinden ödün vermek anlamına geldiği tartışılmıştır.21

- 1924 yılında çıkarılan Rüsumu Sıhhiye Kanunu ile, yabancı gemilerden alınacak sağlık vergileri belirlenirken22 7 yaşından küçük çocuklarla devlet memur ve aileleri, askerler, yoksullar karantina vergisi dışında tutularak sağlıkta koruyucu bir politika izlenmiştir.

- Darülfünun öğrencilerine, bilimsel gelişmeleri izlemek üzere, mezuniyetten önce konan yabancı dil sınavı,23 bilime verilen değerin bir örneğidir.

- Frengi tedavisinde kullanılan neosalvarsan ve benzeri ilaçlardan fakir halkın da yararlanabilmesi için, bu maddeleri gümrük vergisi dışında tutan, yine tıpta büyük yararlar sağlayan röntgen cihazı ve radyumu gümrük vergisi dışında tutan sağlıkla doğrudan ilgili kanunlar24 yanında, Cumhuriyet'in ilk yıllarında halk sağlığını korumak üzere 1924 yılında çıkarılan Köy Kanunu ile köylünün, muhtarın, köy ihtiyar meclislerinin yapması gereken işler belirlenip, ceza hükümleri konularak yaptırım gücü sağlanmış, iş birliği içinde halk sağlığının korunması hedeflenmiştir.25

1925-1928 Dönemi

Yurdumuzda bir sosyal sağlık sorunu haline gelen sıtma ile halk arasında "ince hastalık" olarak bilinen verem, frengi, trahom ve çiçek gibi

hastalıklar, bu yıllarda da halk sağlığını kemirmekte, işgücünü olumsuz etkile-

mektedir. Tüm sorunlara çözüm getirmek üzere öncelikle bir sağlık plânı hazırlanması düşünülmüştür. Plân, Türkiye Cumhuriyeti'nin 3. kez Sıhhiye Vekilliğine getirilen, orduda ve halk arasında sağlık hizmetleri yapmış, savaş günlerinin zorluklarını paylaşmış, değerli devlet adamı Dr. Refik Bey tarafından hazırlanmıştır. Görevde kaldığı 4 Mart 1925'ten 25 Ekim 1937'ye kadar olan dönemde alınan kararlar, çıkarılan yasalar, bugün bile güncelliğini koruyan önemiyle, ileri görüş, akılcılık ve kararlılığın, başarıya giden yolda en güzel örneğini sergilemektedir.

Sağlık Politikasında İlkeler

Bu dönemde Vekâletin hedefleri şunlardır: Sağlık örgütünü geliştirip, doktor ve sağlık personel sayısını artırmak, Numune Hastaneleri, doğum ve çocuk bakımevleri açmak, nüfusu artırmak, çocuk ölümlerini azaltmak, bulaşıcı ve salgın hastalıklarla savaşıp, ilgili kanunları çıkarmak, sağlık örgütünü köylere kadar yayıp, koruyucu sağlığa önem vermek, Merkez Hıfzıssıhha Kurum ve okulunu açmak, ulusal tıp kongrelerini sürdürmek.

Sağlık politikasındaki bu hedefler, büyük çaba, özveri, disiplin ve de özellikle büyük para gerektiren konulardır. Bu nedenle 1925 yılında Vekâlet'in gider bütçesi ilk kez yüksek tutulmuştur.

Hükûmet Programları

1. İsmet Paşa Hükûmeti'nin Programı

İsmet Paşa başkanlığında kurulan ve 4 Mart 1925 tarihinde açıklanan hükûmet programında; hükûmetin genel siyasetinin herkesçe bilinmekte olduğu belirtilerek, bayındırlık, ziraat ve sağlık önlemlerine özel önem verileceği ve geliştirileceği açıklanmaktadır.26

Bütçeler

1. 1925 Yılı Bütçesi

Bütçe Meclis'te görüşülürken Zonguldak Mebusu Tunalı Hilmi Bey, halkın sağlık konusunda çok bilinçsizce hareket ettiğini, köy ve kasabalarda konferans ve film gösterileri düzenlenmesini önermiş, çocuk ölümlerinin önlenmesi için de kadın, erkek, genç, yaşlı herkesi çocuk bakımında bilgilendirmek üzere ücretsiz broşür dağıtılmasını istemiş, Avrupa'da bu tür uygulamalar yapıldığını, Vekâletin de böyle bir uygulama başlatmasını önermiştir.27

Toplantıda sivil ve askerî sağlık örgütünün birleştirilmesi, uyuşturucu maddelerden halkın korunması, sanatoryum sayılarının artırılması istenmiş, süt çocuklarının bulamaçla beslenip, uyusun diye afyon verildiği, Vekâletin en kısa zamanda çocuk ve göz doktoru yetiştirme yoluna gitmesi gerektiği vurgulanmıştır.28 Vekil Dr. Refik Bey bunlara açıklık getirmek üzere yaptığı konuşmada; sağlık personel sayısını artırmak üzere İstanbul ve Sivas'ta okul açıldığını, ebelik için kurslar düzenlendiğini, İstanbul'daki sanatoryumun açılıp, hastaları kabule başladığını, hastaneler için röntgen cihazları, araştırmalar için 80 mikroskop getirttiklerini, sıtma için 5 ton kinin alınıp, komprimeye dönüştürülmekte olduğunu söylemiştir.29

Toplantıda Vekâlet'in gider bütçesi 4.860.205 lira olarak kabul edilmiş,30 aynı yıl Maarif'e 7.742.508 lira, Adliye'ye 6.013.722 lira, Dahiliye'ye 4.949.616 lira ayrılmıştır.31

2. 1926 Yılı Bütçesi

Bütçe görüşmelerinde söz alan Tunalı Hilmi Bey, Vekâlet'in hazırladığı broşürleri sevinçle karşıladığını, ancak bunların daha sade bir dille yazılmasını istemiş, Karesi Mebusu Mehmet Vehbi Bey de, doğum oranının yüksek olmasına karşın nüfusumuzun korunamadığını, halkın çocuğunu, ya parasızlık ya da utandığından doktora götürmediğini, bu alanda belirli bir bölgeden başlanarak çalışma yapılmasını önermiştir.32 Toplantıda,

Vekâletin 1926 yılı gider bütçesi toplam 3.649.005 lira olarak kabul edilmiş, aynı yıl Maarif'e 7.478.106 lira,

Adliye'ye 5.651.609 lira, Dahiliye'ye 4.438.840 lira ayrılmıştır.33

3. 1927 Yılı Bütçesi

Bütçe görüşmelerinde söz alan Vekil Dr. Refik Bey, 1926 yılında yapılan işleri açıklayıp, 1925 ve 1926 yıllarında kurumlarda yeterli aşının üretilip, dışardan aşı alınmadığını, Frengi Kanunu doğrultusunda hastaların

ücretsiz tedavi edildiğini, trahom savaşının Besni, Hasan Mansur'dan başlayarak doğuya doğru yaygınlaştırıldığını, halkın salgınlardan korunmayı bilmediğini, sıtma savaşının sürdürülmekte olduğunu, Ankara'da büyük bir Hıfzıssıhha Kurumu yapımı plânladıklarını anlatmıştır.34 Toplantıda Vekâlet'in gider bütçesi 3.203.400 lira olarak kabul edilmiş, aynı yıl Maarif'e 6.158.930 lira, Adliye'ye 5.195.756 lira, Dahiliye'ye 5.872.774 lira ayrılmıştır.

4. 1928 Yılı Bütçesi

1928 yılı bütçe görüşmelerinde yurdumuzda son bir yıl içinde felâket halini alan bulaşıcı hastalık görülmediği, bazı bölgelerdeki çocuklarda kızıl görülüp önlem alındığı Sıhhiye Vekili tarafından açıklanıp, bütçenin geçen yıldan farklı olmadığı belirtilmiştir.35 Toplantı sonunda 1928 yılı gider bütçesi toplam 3.396.553 lira olarak kabul edilmiş,36 aynı yıl Maarif'e 6.615.804 lira, Adliye'ye 5.643.672 lira, Dahiliye'ye 5.312.749 lira ayrılmıştır.37

Meclis Toplantı Yılı Açış

Konuşmaları

1. II. Dönem, VII. Toplantı Yılı

Cumhurbaşkanı Mustafa Kemal, Meclis toplantı yılını açış konuşmasında; sağlık örgütümüzün ülke gereksinimine cevap verecek biçimde çaba gösterdiğini belirttikten sonra, "Hükûmeti Cumhuriyet'in

başlı başına bir esas olarak muvaffakiyetle takip eylediği sıhhat mücadelesine, gittikçe vesaitini artıran bir vüsatle devam olunmak lâzımdır ve mühimdir" demektedir.38 (Cumhuriyet Hükûmetinin başlı başına bir ilke olarak başarıyla izlediği sağlık savaşına, araçlarını artıran bir genişlemeyle devam etmek gerekli ve önemlidir.)

2. II. Dönem, VIII. Toplantı Yılı

Cumhurbaşkanı Mustafa Kemal, toplantı yılını açarken yaptığı konuşmada; çeşitli yerlerdeki sıtma ve diğer hastalıklarla mücadele örgütünün genişletilip, alınan sonuçların kıvanç verici olduğunu, sağlıkla ilgili hazırlanan kanun tasarılarının onaylanması ile yeni gelişmeler sağlanacağını söyleyip, Hilâliahmer cemiyetinin yaptığı yararlı çalışmaları takdirle andığını belirtmiştir.39

3. III. Dönem,

II. Toplantı Yılı

Meclis'in III. Dönem, II. toplantı yılı açış konuşmasında Cumhurbaşkanı Mustafa Kemal; "Sıhhî mücadeleye gösterdiğiniz alâka ve memlekette bu yolda elde edilen neticeler (sonuçlar), bu mesainin (bu çalışmanın) genişletilmesini lüzumlu göstermektedir." diyerek, bu yıl Umumî Hıfzıssıhha Kanun tasarısının Meclis'e sunulacağını, Hilâliahmer ve Himayei Etfal Cemiyetlerinin (Kızılay ve Çocuk Esirgeme Kurumlarının) yararlı çalışmalar yaptığını, bu cemiyetlerin gelişmesi gerektiğini vurgulamıştır.40

Kanunlar

1925, 1926 ve 1927 Yılında Çıkarılanlar

- Tıpta ve sanayide kullanılan bazı ecza ve maddelerin ithali serbest bırakılarak her türlü tüberkülüne dış alım serbestliği tanınmıştır.41

- 1926 tarihli Türk Kodeksi Kanunu ile42 ilâç ticaretini halk sağlığı açısından denetlemekle yükümlü Sıhhiye Vekâleti'ne, doktorlara kolaylık

getirilmesi yanında, halkın tedavi için her zaman aynı nitelikte ilâç bulup alması sağlanmıştır.

- İl özel idare ve belediyelerdeki sağlık işlerinde birlik ve devlet kontrolü sağlamak, sağlık çalışanlarının özlük haklarını düzenlemek üzere 1926 yılında kanun çıkarılmıştır.43

- Sıtma savaşında ciddî bir çalışma ve kısa sürede verimli sonuç almak üzere 1926'daki Küçük Sıhhiye Memurları Kanunu ile, ordudan her yıl okur yazar ve mücadeleye uygun 500 kişi, eğitim sonrasında 18 ay süre ile zorunlu küçük sıhhiye memurluğunda görevlendirilmiş, aynı yıl çıkarılan kanunla devlet, özel idare ve belediyelerde çalışan asker ve sivil tüm doktorlara Sıtma Enstitülerinde staj zorunluluğu getirilerek44 bilinçli bir savaş amaçlanmış, Kinin Sağlama ve Satışına İlişkin Kanunla, bütçeye yeni yük getirilmemesi düşünülmüştür.45 Sıtma Mücadele Kanunu ile46 de sıtma konusunda tüm örgüt ve kurumların Vekâlete bağlı çalışmaları sağlanıp, merkezî bir otorite kurulması amaçlanmış, sıtma tehlikesi oluşturacak koşulların ortadan kaldırılmasında halka, belediye ve ihtiyar meclislerine görevler verilirken 15 yaşından küçük ve 65 yaşından büyükler bu görev dışında tutulup, kollayıcı bir sağlık politikası izlenmiştir.

-1926 tarihli Su Kanunu ile de yaşamla yakından ilgili suların, şehir ve köylere sağlığa uygun koşul ve yöntemle ulaştırılması amaçlanmıştır.47

-1927 yılında eczacı ve eczanelere, laboratuvar vs. yerlerin denetimine ilişkin,48 aşılanmayı zorunlu tutan kanunlarla49 halk sağlığının korunmasına özen gösterilip, kurumlarda devlet kontrolü sağlanmıştır.

2. 1928 Yılında Çıkarılanlar

1928 yılında çıkarılan Tababet ve Şuabatı Sanatlarının Tarzı İcrasına dair Kanun50 ise bugün de güncelliğini koruyan bir öneme sahiptir. Tıp bilimi ile ilgili tüm meslek dallarının işleyiş ve çalışanlarının statülerini, uyması ve taşıması gereken koşulları belirten, deontoloji konusunda

getirilecek uygulamaları içeren, meslek dalları ve çalışanları Vekâlet'in kontrolünde tutan kapsamlı bir yasadır.

-1928 tarihli TC Merkez Hıfzıssıhha Müessesesi Hakkında Kanun51 ile geniş kapsamlı bir halk sağlığı koruması hedeflenmiştir.

Bu kanunlardan başka sıtma savaşında yararlık gösterenlere ikramiye verilmesi,52 Türk kadın doktorlarının 10 yıl süreyle zorunlu hizmet dışında tutulması53 gibi teşvik edici kanunlar yanında, halk sağlığı için zararlı afyon ve benzeri maddelerin üretim, dış alım ve dışsatımına kayıtlamalar getirmek üzere çıkarılan kanunda, yurdumuzda bu işin ziraatıyla uğraşanların mağdur olmaması düşünülmüştür.54 Ayrıca Adlî Tıp Kurumu Kanunu ile haftanın tatil günü olan Cuma gününde de halkın sağlık hizmeti alabilmesi için kanun çıkarılmıştır.55

Ulusal Türk Tıp Kongreleri

Türk toplumunun sağlık sorunlarını tartışmak, yurdumuzda ve dünyadaki gelişmelerden bilgi almak üzere Cumhuriyet döneminde birçok ulusal tıp kongresi düzenlenmiştir.

1925 yılından başlamak üzere genelde Ankara'da yapılan bu kongreler, II. Dünya Savaşı yılları dışında her iki yılda bir toplanmıştır. Ulusal Türk Tıp Kongreleri, ülkemiz sağlık sorunlarının çözümlenmesinde büyük yarar sağlaması yanında, hükûmetlerin sağlık politikasında ve Vekâlet'in çalışmalarında yönlendirici olması açısından da büyük önem taşımaktadır.

Ayrıca bu tür toplantılar, bilime verilen değerin de bir kanıtı durumundadır.

Cumhuriyet'in ilk on yılında beş kez ulusal tıp kongresi toplanmıştır. Bunun ilki 1925'te, ikincisi 1927'de, üçüncüsü 1929'da, dördüncüsü 1931'de, beşincisi de 1933 yılında yapılmıştır.56

1929-1933 Dönemi

Bu yıllar arasındaki dönem, tüm dünyayı saran ekonomik krizin Türkiye'yi de etkilediği yıllardır. Krizin en az zararla atlatılması görüşü, Meclis Toplantı Yılı Açış Konuşmalarına, Vekâlet'in bütçesine yansımış, salgın hastalıklarla ilgili ödeneklerde, önceki yıllara oranla kısıtlamalara gidilmiştir.

Bu dönemde yeni tedavi kurumları açılmakla beraber, daha çok varolan kurumlarda yatak sayıları artırılarak, gereksinim karşılanmaya çalışılmış, sağlıklı vatandaşların sağlığını koruma işi ön plâna alınmıştır.

Sağlık

Politikasında

İlkeler

1929-1933 döneminde izlenen sağlık politikasının hedefleri, önceki yıllarda olduğu gibi nüfusu artırıp, çocuk ölümlerini azaltmak, bulaşıcı ve salgın hastalıklarla savaşmak, sağlık korumaya öncelik verip, ilgili yasaları çıkarmak, sağlık personel sayısını artırmak, savurganlıktan kaçınmak, yayın çalışmalarını artırıp halkı bilgilendirmek, ulusal kongreleri sürdürüp, uluslararası iş birliği sağlamaktır.

1929 yılında Vekâletin adında değişiklik yapılarak bundan böyle "Sıhhat ve İçtimaî Muavenet Vekâleti" adıyla anılmıştır.

Bu yıllarda yaşanan malî sıkıntılara karşın, üniversitenin çağdaşlaştırılması aşamasında iyi bir eğitim vermek üzere yurt dışından değerli hocaların getirtilmesi için kanunlar çıkarılıp,57 bütçeden ödenek ayrılmıştır.

Hükûmet

Programları

1. İsmet Paşa Başkanlığındaki

IV. Hükûmet'in Programı

İsmet Paşa, hükûmet programını sunarken yaptığı konuşmasında; izleyecekleri politikanın, Cumhuriyet'in başından beri izlenenlerle aynı olacağını, tutumlu davranmak gerektiğini belirtmiş ve sağlık alanında şunları söylemiştir:

"İçtimaî hastalıklarla mücadele etmek başlıca farikası olan sıhhat ve içtimaî muavenet faaliyetimiz, idame ve tevsi olunacaktır (Başlıca amacı sosyal hastalıklarla savaşmak olan sağlık ve sosyal yardım çalışmalarımız, genişletilerek sürdürülecektir.)

2. V. Hükûmetin Programı

İsmet Paşa, kendisinin başkanlığında kurulan hükûmetin programını Meclis'e sunarken, malî yönden ciddî sarsıntılar yaşamamak için tutumlu hareket etmek gerektiğini, böyle davranılarak yeni atılımlar gerçekleştirilebileceğini belirterek şöyle demektedir:

"Sıhhat mücadelelerimiz her müşkilat içinde başlıca işlerimizden olmakta devam edecektir. (Sağlık savaşımız her zorluk içinde, başlıca işlerimizden olmaya devam edecektir.) İçtimaî muavenet hizmetlerini her vasıta ile teşvik ve tevsi etmeye çalışacağız."58 (Sosyal yardım hizmetlerini her vasıtayla genişletmeye ve özendirilecek duruma getirmeye çalışacağız.)

Bütçeler

1. 1929 Yılı Bütçesi

Vekâlet'in bütçesi Meclis'te görüşülürken bütçenin geneli konusunda söz isteyen olmadığından, bölümler okunarak kabul edilmiş,59 gider bütçesi toplam 4.395.678 lira olarak kabul edilmiş, aynı yıl Maarif'e 8.100.009 lira, Adliye'ye 7.252.881 lira, Dahiliye'ye 4.081.368 lira ayrılmıştır.60

2. 1930 Yılı Bütçesi

Vekâlet'in bütçesi görüşülürken Vekil Dr. Refik Bey'e, yurdumuzda veremin boyutları ve alınan önlemler ile çocuk ölümleri konusunda sorulan

sorulup, uygulamalar eleştirilmiştir. Refik Bey bu sorulara verdiği cevapta; veremle savaşa büyük şehirlerden başlanılıp, dispanserler açıldığını, çocuk ölümlerinde sıtmanın büyük rol oynadığını, çocuk ölümlerini aşağı çekmeyi planladıklarını, ancak bunun örgütsel gelişim, halkın eğitim

ve refahı ile doğrudan ilgili olduğunu, doğumevi sayılarını artırmaya çalıştıklarını, çıkarılan Hıfzıssıhha Kanunu ile okul öncesi ve okul çağı çocuklarının sağlığını korumayı hedeflediklerini açıklamıştır.61 Toplantıda Vekâletin gider bütçesi toplam 4.502.216 lira olarak kabul edilmiştir.62 Aynı yıl Maarif'e 8.199.709 lira, Adliye'ye 7.056.214 lira, Dahiliye'ye 4.566.794 lira ayrılmıştır.63

3. 1931 Yılı Bütçesi

Bütçe görüşmelerinde Vekil Refik Bey, soruları cevaplamış, sıtma savaşında görevli doktorların, neden diğer hastalara bakmadığı sorusuna da, o bölgedeki hükûmet ve belediye doktorlarının bu işle görevli olduğunu, aksi halde amaçtan uzaklaşılıp, başarıya ulaşılamayacağını söylemiştir.64 Toplantıda Vekâletin gider bütçesi, 3.721.043 lira olarak belirlenmiş, aynı yıl Maarif'e 6.593.749 lira, Adliye'ye 7.377.833 lira, Dahiliye'ye 4.150.569 lira ayrılmıştır.65

4. 1932 Yılı Bütçesi

Bütçe görüşmelerinde bütçenin geneli konusunda söz isteyen olmadığından, bölümler okunarak kabul edilmiştir. Vekâletin 1932 yılı gider bütçesi toplam 3.501.884 lira olarak belirlenmiştir.66 Aynı yıl Maarif'e 6.064.875 lira, Adliye'ye 7.645.986 lira, Dahiliye'ye 3.785.925 lira ayrılmıştır.67

5. 1933 Yılı Bütçesi

Bütçe görüşmelerinde Vekil Dr. Refik Bey çeşitli soruları cevapladıktan sonra, veremle savaşın, büyük paralar gerektirdiğini, bunun, bina ve sanayi kuruluşlarıyla ilgili çıkarılan kanunlarda da dikkate alındığını söylemiştir.68

Toplantıda Vekâletin gider bütçesi toplam 4.196.884 lira olarak kabul edilmiştir.69 Aynı yıl Maarif'e 6.528.327 lira, Adliye'ye 8.013.478 lira, Dahiliye'ye 4.149.861 lira ayrılmıştır.70

Meclis Toplantı Yılı Açış

Konuşmaları

1. IV. Dönem, II. Toplantı Yılı

Cumhurbaşkanı Mustafa Kemal, IV. Dönem II. Toplantı Yılını açarken oldukça kısa bir konuşma yapıp, tüm ulusları etkileyen ekonomik ve siyasal krizin sürdüğünü belirttikten sonra "İçtimaî hastalıklar ile mücadele faaliyetini artıracağız"71 demiştir. (Toplumsal hastalıklarla savaşı artıracağız.)

Kanunlar

- Umumî Hıfzıssıhha Kanunu: Kanun tasarısı Meclis'te görüşülürken Vekil Refik Bey tasarı hakkında açıklama yaparak, tasarının bilimsel, pratik ve yeni esaslar getirdiğini, halk sağlığını korumada çıkarılan kanunların son aşaması olup, hiçbir ülke kanunundan alınmadığını, bazı konularda en son Alman kanunları örnek alınıp, ülkemiz koşullarına uyarlandığını belirtmiştir.72

Umumî Hıfzıssıhha Kanunu adıyla çıkarılan ve bugün de yürürlükte olan bu kanun,73 sağlık örgütümüzün temellerini ve her alandaki sağlık hizmetlerini belirleyen, her yerde halk sağlığının korunmasını ön plana alan bütüncül bir yasadır. Ayrıca ulus sağlığını koruma işini, devletin temel hizmet ve yükümlülükleri arasına alarak, sosyal devlet anlayışını da ortaya koymaktadır.

- Hususi Hastaneler Kanunu:

Özel ve tüzel kişilerce yönetilen hastanelerin açılış, işleyiş, donanım ve görevleri hükümlere bağlanıp, buralarda devlet kontrolü sağlanmıştır.74

- Hapishanelerle ilgili kanun da çıkarılarak, bu gibi yerlerde sağlıklı bir yaşam sürdürülmesi amaçlanmıştır.[75]

- Ayrıca, Manisa'da Moris Şinasi adına yaptırılacak uluslararası hastanenin yapım ve donanımında kullanılacak malzemenin yurt dışından getirilişinde, gümrük vergisi alınmaması ve hastanenin devlet denetiminde olması için de kanun çıkarılarak, din, dil, ırk ayrımı gözetmeyen Cumhuriyet dönemi sağlık politikasının, halkçılık ve kapsayıcılık anlayışının örneği verilmiştir.[76]

1929-1933 yılları arasındaki dönemde, Vekâlet'le doğrudan ilgili kanunlar yanında, Vekâlet'in hizmetlerini destekleyici kanunlar da çıkarılmıştır. 1930 tarihli Belediye Kanunu[77] ile belediye sınırları içinde sağlıklı bir yaşam sürdürülmesi amaçlanıp, elbirliğiyle kamuya sağlık hizmeti götürülmesi planlanmış, Avrupa'da toplanan uluslar arası sağlık toplantılarında alınan kararlara katılmak üzere de kanunlar çıkarılıp,[78] sağlıkta uluslararası iş birliği politikası izlenmiştir.

Kanun tasarılarının Meclis'te görüşülmesi sırasında doktorsuz yerlerde hastaların çok bilinçsizce tedaviye çalışıldığı, örneğin kangren olmuş organlara hayvan dışkıları sarılarak tedaviye çalışıldığı, diplomalı ebelere rağbet edilmediği, frengililerin kaplarının sağlıklılarca da kullanıldığı, pis ve lağım karışık suların, akan su pislik tutmaz düşüncesiyle kullanılıp içildiği belirtilmiştir.

Cumhuriyet'in onuncu yılında sağlık personeline düşen hasta sayısı şöyledir: Bir doktora 12.710, sağlık memuruna 11.786, hemşireye 59.891, ebeye 38.289'dur.[79] 1923 yılında bir doktora düşen hasta sayısı 19.860 olup resmî verilere göre 1990'da bu sayı 1.059'a inebilmiştir.[80] Cumhuriyet'in ilk yıllarında yurdumuzda bayan doktor sıkıntısı hat safhadadır. Bugün bayan doktorlarımızın sayısı gün geçtikçe çoğalmaktadır.

Hemşireliğin belirli bir öğretimle kazanılacağı bilinci ve uygulaması da Cumhuriyet dönemi eseridir.

Tüm bu çabalar ve gelişmeler, Cumhuriyet Türkiyesi'nde kısa sürede kalkınma ve çağdaşlaşmanın, ancak sağlıklı toplumla gerçekleşebileceği inancı ve hızla başlatılan hamlelerin ürünüdür. Dileğimiz, bu çalışmaların, bundan sonrakilere de örnek oluşturup, Türk insanına yaraşır bir sağlık hizmetinin sunumudur.

Sonuç

I. Dünya Savaşı sonrası işgallerin başladığı dönemde, Türk ulusu, M. Kemal Paşa ve arkadaşlarının önderliğinde bağımsızlık ve ulusal egemenlik savaşına girişmiştir. Tüm maddî ve siyasal zorluklara karşın, bir taraftan savaş başarıya götürülmeye çalışılırken, bir taraftan da ulusal örgütlenme süreci başlatılmıştır.

Sağlık politikasında öncelikle hedefler belirlenerek çalışmalar yürütülmüş, toplumsal felâket haline gelen salgın hastalıkları önlemek için kanunlar çıkarılıp, halka ücretsiz ilâç dağıtılmıştır. Sağlıkla doğrudan ilgili kanunlar yanında Vekâlet'in çalışmalarını desteklemek ve halka elbirliğiyle sağlık hizmeti sunmak üzere Köy Kanunu, Belediye Kanunu gibi kanunlar da çıkarılmıştır.

Halk sağlığının korunması konusunda alınan önlemlerle, Cumhuriyet'in ilk on yılında koruyucu, kapsayıcı, akılcı, ırk ve din ayrımı gözetmeyen, sağlıkta uluslar arası iş birliğinden yana bir sağlık politikası izlenmiştir.

1 TBMM Zabıt Ceridesi, Dönem I, Toplantı 9, Cilt 1 (1336), s. 184-185.

2 TBMM Zabıt Ceridesi, Dönem I, Toplantı 13, Cilt 1 (1336), s. 241. (Der.) İsmail Arar, Hükümet Programları (1920-1965), İstanbul Tipo Neşriyat ve Basımevi, 1968 s. 10-11.

3 TBMM Zabıt Ceridesi, Dönem II, Toplantı 14, Cilt 1 (1339) s. 427.

4 TBMM Zabıt Ceridesi, Dönem I, Toplantı 158, Cilt 8 (1337), s. 500-501.

5 (Der) Fikret Ünal-Muzaffer Tıraş-Zafer Kükrer, Bütçe Kanunları 1920-1929, Mal. Bak. Tet. Kur. Yay. No. 1978/190, s. 26.

6 TBMM Zabıt Ceridesi, Dönem I, Toplantı 96, Cilt 22 (1338), s. 497-499.

7 TBMM Zabıt Ceridesi, Dönem I, Toplantı 98, Cilt 22 (1338), s. 539-542.

8 TBMM Zabıt Ceridesi, Dönem I, Toplantı 98, Cilt 22 (1338), s. 542-543.

9 TBMM Zabıt Ceridesi, Dönem I, Toplantı 98, Cilt 22 (1338), s. 545.

10 TBMM Zabıt Ceridesi, Dönem I, Toplantı 125, Cilt 24 (1338), s. 118.

11 TBMM Zabıt Ceridesi, Dönem I, Toplantı 127, Cilt 24 (1338), s. 191-209-210.

12 TBMM Zabıt Ceridesi, Dönem I, Toplantı I, Cilt 9 (1337), s. 6.

13 TBMM Zabıt Ceridesi, Dönem I, Toplantı I, Cilt 18 (1338), s. 3.

14 TC Dış İşleri Bakanlığı, Lozan Barış Antlaşması Montrö Boğazlar Sözleşmesi, Ankara, Aralık 1984, s. 42-43.

15 Mazhar Müfit Kansu, Erzurum'dan Ölümüne Kadar Atatürk'le Beraber, Cilt I, 3. b. Ankara, TTK Yayınları XVI. dizi, s. 6, 1988, s. 74.

16 TBMM Zabıt Ceridesi, Dönem II, Toplantı 13, Cilt 10 (1340) s. 399.

17 TBMM Zabıt Ceridesi, Dönem II, Toplantı 15, Cilt 7/1 (1340) s. 670-671.

18 Ünal-Traş-Kükrer, a.g.y, s. 28.

19 TBMM Zabıt Ceridesi, Dönem II, toplantı ı, Cilt 7 (1340), s. 4.

20 TBMM Zabıt Ceridesi, Dönem II, Toplantı 1, Cilt 10 (1340), s. 3.

21 TBMM Zabıt Ceridesi, Dönem II, Toplantı 43, Cilt 3 (1339), s. 83-87.

22 TBMM Zabıt Ceridesi, Dönem II, Toplantı 44, Cilt 8/1 (1340), s. 1023; Düstur 3. Tertip Cilt 5, s. 1094-1097.

23 Düstur 3. Tertip Cilt 5, s. 1217-1218.

24 Düstur 3. Tertip Cilt 6, s. 9.

25 Düstur 3. Tertip Cilt 5, s. 696-709.

26 Arar, a.g.y., s. 48.

27 TBMM Zabıt Ceridesi, Dönem II, Toplantı 73, Cilt 15 (1925), s. 282-283.

28 TBMM Zabıt Ceridesi, Dönem II, Toplantı 73, Cilt 15 (1925), s. 286-299.

29 TBMM Zabıt Ceridesi, Dönem II, Toplantı 73, Cilt 15 (1925), s. 299-301.

30 TBMM Zabıt Ceridesi, Dönem II, Toplantı 74, Cilt 15 (1925), s. 321-325.

31 Ünal-Tıraş-Kükrer, a.g.y., s. 30.

32 TBMM Zabıt Ceridesi, Dönem II, Toplantı 100, Cilt 3 (1928), s. 229, 230.

33 Düstur 3. Tertip, Cilt 7, s. 940.

34 Ünal-Tıraş-Kükrer, a.g.y., s. 34.

35 TBMM Zabıt Ceridesi, Dönem III, Toplantı 64, Cilt 3 (1928), s. 229, 230.

36 TBMM Zabıt Ceridesi, Dönem III, Toplantı 64, Cilt 3 (1928), s. 230-31.

37 Ünal-Tıraş-Kükrer, a.g.y., s. 36.

38 TBMM Zabıt Ceridesi, Dönem III, Toplantı I, Cilt 19 (1341), s. 9.

39 TBMM Zabıt Ceridesi, Dönem II, Toplantı I, Cilt 27 (1926), s. 3, 4.

40 TBMM Zabıt Ceridesi, Dönem III, Toplantı I, Cilt 5 (1928), s. 2, 4.

41 Düstur 3. Tertip, Cilt 7, s. 133.

42 TBMM Zabıt Ceridesi, Dönem II, Toplantı 65, Cilt 23 (1926), s. 39-41.

43 TBMM Zabıt Ceridesi, Dönem II, Toplantı 81, Cilt 24 (1926), s. 8, 9.

44 Düstur 3. Tertip, Cilt 7, s. 885.

45 Düstur 3. Tertip, Cilt 7, s. 885.

46 Düstur 3. Tertip, Cilt 7, ss. 907-909.

47 Düstur 3. Tertip, Cilt 7, s. 887, 888.

48 TBMM Zabıt Ceridesi, Dönem II, Toplantı 29, Cilt 28 (1927), s. 453-455.

49 TBMM Zabıt Ceridesi, Dönem II, Toplantı 58, Cilt 29 (1927), s. 139-143.

50 TBMM Zabıt Ceridesi, Dönem III, Toplantı 57, Cilt 3 (1928), s. 70-88; Düstur 3. Tertip, Cilt 9, s. 253-266.

51 TBMM Zabıt Ceridesi, Dönem III, Toplantı 73, Cilt 4 (1928), ilgili ek s. 1-3; Düstur 3. Tertip. Cilt 9, s. 870, 871.

52 TBMM Zabıt Ceridesi, Dönem III, Toplantı 76, Cilt 4 (1928). s. 171, 172; Sıhhiye Mecmuası, Sayı 18, Yıl 4, Eylül 1928, s. 1, 2.

53 TBMM Zabıt Ceridesi, Dönem III, Toplantı 79, Cilt 4 (1928), s. 266.

54 TBMM Zabıt Ceridesi, Dönem III, Toplantı 14, Cilt 6 (1928), s. 58-60.

55 TBMM Zabıt Ceridesi, Dönem III, Toplantı 87, Cilt 24 (1926), s. 134-135.

56 Feridun Frik, Türkiye Cumhuriyetinde Tıp ve Hıfzıssıhha Hareketleri 1923-1938, İst., Bayer Universum Basımevi, 1948, s. 28.

57 TBMM Zabıt Ceridesi, Dönem III, Toplantı 11, Cilt 19 (1930), s. 49; Düstur 3. Tertip, Cilt 15, s. 71; Arslan Terzioğlu, “Atatürk’ün

1933'te Gerçekleştirdiği Üniversite Reformu ve Türk Tıbbına Katkıları" Atatürk Döneminde Üniversite Reformu ve Tababet Sempozyumu, 25 Ekim 1996, İst. Yay. A. Terzioğlu-Erwin Lucius, 1997.

58 TBMM Zabıt Ceridesi, Dönem IV, Toplantı 2, Cilt 1 (1931), s. 22.

59 TBMM Zabıt Ceridesi, Dönem III, Toplantı 66, Cilt 12 (1929), s. 42, 43.

60 Düstur 3. Tertip, Cilt 10, s. 1177; Ünal-Tıraş-Kükrer, a.g.y., s. 38.

61 TBMM Zabıt Ceridesi, Dönem III, Toplantı 60, Cilt 19 (1930), s. 101-103.

62 TBMM Zabıt Ceridesi, Dönem III, Toplantı 60, Cilt 19 (1930), s. 100, 101.

63 Düstur 3. Tertip, Cilt 11, s. 724.

64 TBMM Zabıt Ceridesi, Dönem IV, Toplantı 29, Cilt 3 (1931), s. 139, 140.

65 Düstur 3. Tertip, Cilt 13, s. 746.

66 TBMM Zabıt Ceridesi, Dönem IV, Toplantı 68, Cilt 9 (1932), s. 258, 259.

67 Düstur 3. Tertip, Cilt 13, s. 746.

68 TBMM Zabıt Ceridesi, Dönem IV, Toplantı 52, Cilt 15 (1933), s. 127-130.

69 TBMM Zabıt Ceridesi, Dönem IV, Toplantı 52, Cilt 15 (1933), s. 127, 128, 133, 134.

70 Düstur 3. Tertip, Cilt 14, s. 688.

71 TBMM Zabıt Ceridesi, Dönem IV, Toplantı 1, Cilt 10 (1932), s. 3.

72 TBMM Zabıt Ceridesi, Dönem III, Toplantı 48, Cilt 18 (1930) ilgili ek s. 1-9.

73 Düstur 3. Tertip, Cilt 11, s. 324-373.

74 TBMM Zabıt Ceridesi, Dönem IV, Toplantı 58, Cilt 15/1 (1933), ilgili ek s. 1-4.

75 TBMM Zabıt Ceridesi, Dönem III, Toplantı 77, Cilt 20 (1930), s. 240-241.

76 Düstur 3. Tertip, Cilt 13, s. 59.

77 Düstur 3. Tertip, Cilt 11, s. 161-175.

78 Düstur 3. Tertip, Cilt 14, s. 227.

79 İstatistik Göstergeler 1923-1990, Ankara Başbakanlık DIE Yay., 1992, s. 67-69.

80 Türkiye Sağlık İstatistikleri 1997, Ankara, TTB Yay., Haziran 1997, s. 67.

Resmî Yayınlar

TBMM Zabıt Ceridesi Dönem I

Cilt 1, Ankara, 1959.

Cilt 8, Ankara, 1945.

Cilt 9, Ankara, 1954.

Cilt 18, Ankara, 1959.

Cilt 22, Ankara, 1959.

Cilt 24, Ankara, 1960.

Dönem II

Cilt 1, Ankara, 1961.

Cilt 3, Ankara, 1968.

Cilt 7, Ankara, 1968.

Cilt 7/1, Ankara, 1968.

Cilt 8/1, Ankara, 1975.

Cilt 10, Ankara, 1975.

Cilt 15, Ankara, 1976.
Cilt 19, Ankara, 1977.
Cilt 23, Ankara, t. y.
Cilt 24, Ankara, t. y.
Cilt 25, Ankara, t. y.
Cilt 27, Ankara, t. y.
Cilt 28, Ankara, t. y.
Cilt 29, Ankara, t. y.
Dönem III
Cilt 3, Ankara, t. y.
Cilt 4, Ankara, t. y.
Cilt 5, Ankara, t. y.
Cilt 6, Ankara, t. y.
Cilt 12, Ankara, t. y.
Cilt 18, Ankara, t. y.
Cilt 19, Ankara, t. y.
Cilt 20, Ankara, t. y.
Dönem IV
Cilt 1, Ankara, 1931.
Cilt 3, Ankara, 1931.
Cilt 9, Ankara, 1932.
Cilt 10, Ankara, 1932.
Cilt 15, Ankara, 1933.
Cilt 15/1, Ankara, t. y.
Resmî Yayınlar
Düstur 3. Tertip.
Cilt 5, İstanbul, 1931.
Cilt 6, Ankara, 1934.

Cilt 7, Ankara, 1944.

Cilt 9, İstanbul, 1931.

Cilt 10, Ankara, 1934.

Cilt 11, Ankara, 1930.

Cilt 13, Ankara, 1932.

Cilt 14, Ankara, 1933.

Cilt 15, Ankara, 1934.

İstatistik Göstergeler, 1923-1990, Ankara, Başbakanlık DİE Yayınları, 1992.

TC Dış İşleri Bak. Yay., Lozan Barış Andlaşması ve Montrö Boğazlar Sözleşmesi, Ankara, Aralık 1984.

Fikret Ünal-Muzaffer Tıraş-Zafer Kükrer, Bütçe Kanunları 1920-1929, Maliye Bakanlığı Tetkik Kurulu Yay. No: 1978/190.

Sıhhiye Mecmuası, Sayı 18, Yıl 4, Eylül 1928.

Diğer Yayınlar

İsmail Arar, Hükûmet Programları (1920-1965), İstanbul, Tipo Neşriyet ve Basımevi, 1968.

Feridun Frik, Türkiye Cumhuriyetinde Tıp ve Hıfzıssıhha Hareketleri 1923-1938, İstanbul, Bayer Universum Basımevi, 1948.

Mazhar Müfit Kansu, Erzurum'dan Ölümüne Kadar Atatürk'le Beraber, Cilt 1, 3. B., Ankara, TTK Yay. Dizi. Sa: 6/2, 1988.

Arslan Terzioğlu "Atatürk'ün 1933'te Gerçekleştirdiği Üniversite Reformu ve Türk Tıbbına Katkıları" Atatürk Döneminde Üniversite Reformu ve Tababet Sempozyumu, 25 Ekim 1996, İstanbul Yay. A. Terzioğlu-Erwin Lucius, 1997.

Türkiye Sağlık İstatistikleri, Ankara, 1997. TTB Yay., Haziran 1997.

İnönü Döneminin Köye Özel Öğretmen Yetiştirme Projesi: Köy Enstitüleri / Yrd. Doç. Dr. Ali Ata Yiğit [s.446-454]

Karadeniz Teknik Üniversitesi Giresun Fen-Edebiyat Fakültesi / Türkiye

Cumhuriyet Öncesi ilk öğretim ve ilk öğretime öğretmen yetiştirme konusu üzerinde yoğun olarak durulmuştu. Özellikle Abdulhamid Dönemi ve sonrasında önemli bir ilerleme de sağlanmıştı. Sadece İkinci Abdülhamit zamanında Darülmuallimînlerin sayısı 4’ten 32’ye çıkartılmış, sonraki yıllarda ise bu sayı 65’e yükseltilmiştir. Ayrıca 1913 yılında çıkarılan Tedrisat-ı İptidaiye Kanunu Muvakkatı ile her vilayete yatılı bir Darülmuallimîn açılması da hedeflenmekteydi. Ancak Birinci Dünya Savaşı ve Kurtuluş Savaşı yılları, bu gelişmeleri verimsiz hale getirdi veya bütünüyle sonuçsuz bıraktı. Hatta birçok öğretmen düzenli olarak maaş alamadıkları için görevinden ayrıldı. Bundan dolayı cumhuriyet kurulduğunda hem öğretmen açığı fazlaydı hem de mevcut öğretmenlerin çoğu, tahsil seviyeleri ve meslekî birikimleri itibariyle yeterli değildi. Öyle ki, F. R. Unat’ın belirttiğine göre, 1923 yılında toplam 10102 ilk okul öğretmeninden yalnız 2734’ü meslekî öğrenimine haiz bulunuyordu.1 Dolayısıyla köklü tedbirler alınması ve sistemli olarak öğretmen yetiştirilmesi zarureti açıktı.

1923 yılı başında öğretmen okullarının2 durumu gözden geçirilerek bazı düzenlemeler yapıldı. Öncelikle, 1914 yılından beri masrafları il özel idareleri tarafından karşılanan bu okullar, genel bütçeye dahil edildiler. Böylece okul, öğretmen ve öğrenci sayıları ile bütçe üzerinde merkezî bir

plânlama imkânı doğdu ve okulların maddi imkânları arasındaki farklılıklardan kaynaklanan olumsuzluklar giderildi. Ayrıca öğrencisi az ve kadrosu yetersiz bulunan okulların kapatılarak, daha az sayıdaki okulda eğitim kalitesinin yükseltilmesi amaçlandı. Nitekim, Cumhuriyetin ilk öğretim yılı olan 1923-1924'te 46 öğretmen okulunun 7'si kız, 13'ü erkek olmak üzere 20'sinde öğretime devam edildi. Bununla birlikte, İkinci Heyet-i İlmiye'nin Nisan 1924'te aldığı karar uyarınca, öğretmen okullarının dört yıl olan öğretim süresi beş yıla çıkarıldı.

Öğretmen okullarındaki bu yeni düzenlemelerle birlikte, ders programları da değiştirildi. Daha önce haftada yedi saat olan din dersi, 1924 yılı programında yalnız birinci ve ikinci sınıflar da haftada iki saate indirildi. Ayrıca son sınıf öğrenciler için sosyoloji dersi konuldu. Bu ders yüksek okullardan başka, ilk defa öğretmen okullarında yer almış oldu. Ders programlarındaki bir başka köklü değişiklik, 1932-1933 öğretim yılında gerçekleştirildi. Öğretim süresi altı yıla çıkarıldı ve ilk üç yıl birinci devre sayılarak bu devrede orta okul programlarının aynen tatbiki kararlaştırıldı. Bununla birlikte bu devrede din dersleri tamamen kaldırılmış oldu. Son üç yıl ise meslekî devre sayılarak programları buna göre tanzim edildi.3

1924-1925 öğretim yılında, üçü kız, ikisi erkek olmak üzere beş öğretmen okulu daha açıldı ve öğrenci sayısı toplam 3771'e ulaştı. Ancak öğretmen maaşları çok düşük olduğu ve meslek olarak cazip hale getirilmediği için görevinden istifa eden öğretmenlerin sayısı her geçen gün artmaktaydı. Dolayısıyla, öğretmen okullarında öğrenci sayısının artmış olması büyük bir önem arz etmiyordu. Atatürk'ün daveti üzerine Türkiye'ye gelen ve yaklaşık iki ay kadar incelemelerde bulunan John Dewey de bu konuya dikkat çekerek, öğretmen maaşlarının süratle büyük bir oranda artırılması gerektiğini belirtmiş ve meslekten istifa edenlerin

çokluğunu kaygı verici bulmuştur. Öyle ki öğretmenliği cazip hale getirmedikçe yeniden öğretmen okulları açmanın faydalı olmayacağını ifade etmiştir.4 Bu sebeple 1926 yılından itibaren öğretmen maaşları artırıldı fakat asıl

problem köy okullarına öğretmen bulabilmek olduğu için, daha köklü tedbirlere ihtiyaç vardı.

1920'li yıllarda Türkiye nüfusunun yüzde yetmiş beşten fazlası köylerde yaşıyordu. Buna mukabil köylerin elektriği yoktu, ulaşım imkânları son derece ilkel ve sınırlıydı. En temel ihtiyaç olan su bile, birçok yerde çok güç şartlar altında temin edilebiliyor veya sağlıklı olmayan su kaynakları kullanılıyordu. Bu sebeple öğretmenler köylerde çalışmak istemiyorlardı. Gittiklerinde ise hemen dönmeyi düşündükleri için verimli olamıyorlardı. Kaldı ki ziraatın geliştirilmesi için öğretmenlerin rehberliğine de ihtiyaç duyulmaktaydı. 17 Şubat 1923'te toplanan Türkiye İktisat Kongresinde bu hususta bazı kararlar da alınmıştı. Aynı şekil Dewey'in raporunda da çiftçilerin ihtiyaçlarına cevap verecek köy okullarına ve buralara öğretmen yetiştirecek öğretmen okullarına ihtiyaç olduğu belirtilmiştir.

Bu gelişmeler üzerine 1926 yılında çıkarılan 789 sayılı kanun ile Köy Muallim Mektepleri kuruldu. 1927-1928 öğretim yılında Denizli ve Kayseri'de açılan iki okula, mecburi hizmet karşılığı olarak 133 öğrenci alındı. Sonraki yıllar öğrenci sayısı artırıldı ancak bu proje ile, beklenen başarı sağlanamadığı için, altı yıllık bir deneme sonunda bu okullar kapatıldı. Buna mukabil diğer İlk Muallim Mekteplerine de bir gelişme sağlanamadı ve okul sayıları giderek düştü. Öyle ki, 1934 yılına gelindiğinde 25 İlk Muallim Mektebi'nden sadece 12'si ayakta kalabilmiştir. Oysa devlet her köye bir öğretmen göndermeyi hedeflemiş bulunuyordu. Nitekim, 1925-1929 yılları arasında görev yapan Maarif

Vekili Mustafa Necati (Uğural) bu hususta şöyle demektedir: “Türkiye Cumhuriyeti, her köyde bir öğretmen bulunduracaktır. Günün birinde bir maarif vekili çıkar da Türkiye’nin her köyünde öğretmen var, her köyde öğretimin yapılması için bütün imkânlar tamamdır derse, okul çağındaki bütün çocuklar mecburi öğrenim görebiliyorlarsa o zaman cumhuriyetin çizdiği hedeflere varılmıştır.5

Ne var ki, mevcut öğretmen okullarının verdiği mezun sayısı ile bu hedeflere ulaşabilmek mümkün görünmüyordu. Zira 40 bin civarındaki köyden ancak %10 kadarında okul ve öğretmen bulunuyordu. Bunun için daha pratik bir çözüm yolu olarak Köy Eğitmenleri Kanunu çıkartıldı. 11 Haziran 1937 tarihinde kabul edilen 3238 sayılı bu kanuna göre köy eğitmenleri, maarif ve ziraat vekilleri tarafından ziraat işleri yaptırılmaya uygun okul veya çiftliklerde açılan kurslarda yetiştirilecekler ve nüfusları öğretmen gönderilmesine elverişli olmayan köylere gönderileceklerdir. Eğitim ve öğretim işlerinin yanı sıra ziraatın fennî bir şekilde yapılması için köylülere rehberlik edeceklerdir.6 Bu kanun ile askerliğini yapmış, okuma yazma ve aritmetik bilen başarılı köylü gençler, bir öğretim yılı süren kurslar neticesinde, köy eğitmeni olarak istihdam edildiler. 1935 yılında Maarif Vekilliği’ne getirilen Saffet Arıkan ile, aynı yıl İlk Öğretim Genel Müdürlüğü’ne atanan İsmail Hakkı Tonguç zamanında yürütülen bu proje başarılı oldu ve Köy Muallim Mektepleri denemesi ile birlikte, İnönü Dönemi’nde gerçekleştirilen Köy Enstitülerine zemin hazırladı. Hatta bu kurslar, enstitüler kurulduktan sonra da, onlara bağlı olarak 1947 yılına kadar faaliyetine devam etti

Köy Enstitülerinin Kurulması

Köyler için kısa zamanda çok sayıda öğretmen yetiştirtmeye yönelik olarak yürütülen çalışmalar ve sağlanan birikim, 28 Aralık 1938’de Maarif Vekili olan Hasan Âli Yücel ile birlikte yeni bir ivme kazandı. Yücel, İkinci

Meşrutiyet yıllarından itibaren yoğun olarak tartışılan “köye özel öğretmen yetiştirilmesi” fikrini7 daha kapsamlı hale getirdi ve tatbik edilmesini sağladı. Tonguç ile birlikte geliştirdikleri Köy Enstitüleri projesi, 17 Nisan 1940 tarihinde kabul edilen 3803 sayılı kanunla hayata geçirildi.

Ancak oylama öncesi yapılan müzakerede ortaya farklı görüşler çıktı ve Köy Enstitülerine yönelik bitmeyen tartışmanın da başlangıcı oldu.

Köy Enstitülerinin kuruluş gerekçelerini izah eden Yücel, “17 milyon olan Türkiye nüfusunun 13 milyonunun köylerde yaşadığını buna mukabil tahsil çağında bulunan çocukların okullaşma oranının hemen hemen tersine olarak, şehirdekilerin %80’inin okuduğunu, köydekilerin ise ancak %25’inin okuyabildiğini” belirterek, öncelikle bu çarpık duruma işaret eder. Diğer taraftan 40 bin köyün yaklaşık dörtte birinde öğretmen veya eğitmen bulunduğuna dikkat çekerek, “öğretmenlerin köyde çalışmak istememelerinin sadece ideal noksanlığından ileri gelmediğini, onların köy ortamına intibak edecek tarzda yetiştirilmediklerini” ifade eder.

Yücel, “enstitü” adına ilişkin eleştiriler üzerine, “okul” yerine “enstitü”yü tercih etmelerinin sebebini de şöyle açıklar: “Biz bu müesseselere köy öğretmen okulu demedik. Çünkü evvelce bu isimde müesseseler vardı. Bunları ona bağlamak istemedik. Onlar yepyeni şeylerdir. Biz Köy Enstitüsü’nü sadece içerisinde nazarî tedrisat yapılan bir müessese olarak almadık. İçerisinde ziraat sanatları, demircilik, basit marangozluk gibi amelî bir takım faaliyetlerde bulunduğu için okul adıyla anmadık, enstitü diye isimlendirmeyi muvafık gördük. Enstitüde yetişecek öğretmenlere umumî ve meslekî kültür bakımından lüzumlu olan bilgiyi vereceğimiz gibi, bunlara köye gittikleri vakit köy hayatında âmil, prestij sahibi, kendisine fikir sorulabilecek, reyi alınabilecek insan olabilmesi için amelî bilgiler de verilecektir”.

En çok tartışılan husus ise kanunun üçüncü maddesinde yer alan, “Enstitülere tam devreli köy ilk okullarını bitirmiş, sıhhatli ve müstaid köylü çocuklar seçilerek alınırlar” hükmü oldu.

Kanuna dair görüşlerini açıklayan İstanbul Milletvekili Kâzım Karabekir üçüncü maddeyi mahzurlu bulduğunu belirterek, geleceğe ilişkin kaygılarını şöyle dile getirdi: “3. madde hükmü ile Köy Enstitüleri yalnız köy ilk okullarını bitiren çocuklara hasrediliyor. Şehir ve kasaba çocuklarının köylerle temasını kesiyor. Halbuki dünyanın her tarafında bu temasın çoğaltılması için yeni yeni tedbirler alındığını görüyoruz… Şu halde 40-50 sene sonraki hayatı tasvir edersek memleketimiz ikiye ayrılmış olacaktır. Biri köylünün kendi ruhuyla terbiyesi, diğeri de şehirli kısmı… Biz şehir ve köy çocuklarını birbirleriyle kaynaştıracak yerde bir safiyeti fikriye ile ayırırsak, sonra acaba bu köylere başka taraflardan yapılacak telkinlerle günün birinde biz bu şehirlilerin karşısında başka fikirlerle onları mücehhez bulmaz mıyız? Onun için bendenize öyle geliyor ki, şehir çocuklarını köylere götürmek için diğer devletlerin yaptığı gibi daha başka tedbirler almalıyız”.

Maarif Vekili Yücel ise; “şimdiye dek öğretmen yetiştirmekte uğradığımız hataya şu veya bu mülâhaza ile yeniden düşmemek için katî olarak köyde yaşamış ve köy ilk okullarının her iki devresini bitirmiş çocukları almayı doğru bulduk… İçtimaî bir sınıf doğurma meselesi mevzubahis değildir. Partimizin programında da yazıldığı veçhile esasen rejimimiz sınıf ve imtiyaz kabul etmez. Yalnız hayat tarzı bakımından meslekî zümreler biz ister kabul edelim ister etmeyelim, mevcuttur” diye açıkladı.

Görüşlerinde ısrar eden Karabekir, öğrencilerin yalnız köylerden alınmasının yanlışlığına dikkat çekerek, “parti programımızda sınıf yok diyoruz. Fakat elimizle tesis ediyoruz kanaatindeyim. Çünkü seneler

ilerledikçe köyler ile şehirler arasında dehşetli bir kültür farkı olacaktır. Milli vicdanlar ayrılacak, memlekette tamamıyla iki ayrı tabaka teşekkül edecektir" dedi. Buna karşılık, Tevhidi Tedrisat Kanunu'nu hatırlatan Yücel, Köy Enstitülerinde farklı terbiye prensiplerinin uygulanmayacağını belirterek, "davanın esasını bozmayalım ve bozmamak için maddeyi olduğu gibi bırakalım" dedi.8 Sonuçta çok tartışılan üçüncü madde değiştirilmedi ve oylamaya katılan 178 milletvekili oybirliği ile Köy Enstitüleri Kanunu'nu kabul etti.

Esasında kabul edilen kanun, sonraki yıllarda daha çok tartışılan dikkat çekici başka hükümler de taşımaktaydı. Birinci madde, Köy Enstitülerinin "köy öğretmeni ve köye yarayan diğer meslek erbabını yetiştirmek üzere ziraat işlerine elverişli arazisi bulunan yerlerde" açılacağını zikreder. Beşinci madde, Köy Enstitüsü mezunu olan öğretmenlere yirmi sene mecburi hizmet getirmekte, altıncı madde ise, bu öğretmenler, "tayin edildikleri köylerin her türlü öğretim ve eğitim işlerini görürler. Ziraat işlerinin fennî bir şekilde yapılması için bizzat meydana getirecekleri örnek tarla, bağ ve bahçe, atölye gibi tesislerle köylülere rehberlik eder ve köylülerin bunlardan istifade etmelerini temin ederler" demektedir. On ikinci madde, "öğretmenin ve ailesinin geçimine, okul talebesinin ders tatbikatına yetecek miktarda arazi tahsis edileceğini" belirtmekte, on dördüncü madde ise, "her türlü demirbaş eşya, hayvan vesaire okulun malı olup, bu işletmeden elde edilecek hasılat öğretmene aittir"9 demektedir. Böylece köy çocuğu olup, köyde tahsil gören, hatta okul inşaatlarında ustalık, amelelik yapan, mezun olduktan sonra da yirmi yıl köyde çalışmaya mecbur olan, normal eğitim öğretim faaliyetlerinin yanısıra ziraatle, hayvancılıkla, marangozluk, demircilik vs. ile iştigal eden, bunların öğreticiliğini yapan ve yalnız öğrencilere değil, köylülere de rehberlik eden bir köylü-öğretmen modeli sunulmaktadır. "Köyü canlandıracak" bu

öğretmenin tahsil süresi ise, 5 yıllık köy ilk okulundan sonra, 5 yıl olan Köy Enstitüsü ile birlikte toplam 10 yıla tekabül etmektedir.

Kanun yürürlüğe girdikten sonra, Köy Enstitülerine dönüştürülen 4 Köy Öğretmen Okulu ile birlikte 1940 yılında 14, 1948 yılına kadar da 7 olmak üzere, toplam 21 Köy Enstitüsü açıldı. Bu enstitüler müstakil olarak öğretime devam ettikleri 1952 yılına kadar toplam 15000 civarında öğretmen, 2000 kadar da sağlık memuru yetiştirdi.

Köy Enstitülerinin Teşkilât

Yapısı ve İşleyişi

Köy Enstitülerinin teşkilât yapısını ortaya koyacak ve açıklık getirecek iki kanun metni ve bir de izahname bulunmaktadır. Bunlar 17 Nisan 1940 tarihinde kabul edilen 3803 sayılı Köy Enstitüleri Kanunu ve 19 Haziran 1942'de kabul edilen 4274 sayılı Köy Okulları ve Enstitüleri Kanunu ile, İlk Öğretim Genel Müdürlüğü tarafından hazırlanan Köy Okulları ve Enstitüleri Teşkilat Kanunu İzahnamesi'dir.

Söz konusu izahnamede belirtildiği üzere, teşkilâtın ana yapısı şöyledir: Okul veya kursu bulunan köylerden yeteri kadarının bir araya getirilmesi ile birer gezici öğretmen veya başöğretmen bölgesi kurulur/bu bölgelerden bir ilk öğretim bölge müfettişliği oluşur/bölge ilk öğretim müfettişliklerinin birleşmesi ile de bir Köy Enstitüsü bölgesi ortaya çıkar.10

Sonraki yıllarda tartışma noktalarından birisini teşkil eden bu teşkilât yapısı, genel mülkî yapıya uygun tarzda hiyerarşi getiren Milli Eğitim Teşkilâtı'ndan bağımsız özellikler taşımaktadır. Öyle ki bir vali Köy Enstitüsü müdürüne, "ben vali olarak sizin işlerinizden anlamıyorum… Sizin özel kanunlarınız var, devlet içinde devletsiniz, özel komisyonlarınız var. Ben devletin en yüksek mümessili olduğum halde, paranızın âmiri itâsı bile değilim"11 demektedir.

Köy öğretmenini öğretmen olmanın ötesinde köyün önderi konumuna yükselten izahnamede, köylüler eğitmen ve öğretmenlere yardım etmek ve onlarla işbirliği yapmak vazifesiyle mükellef kılınmaktadırlar. Mükellefiyetini yerine getirmeyenler ve işlere fesat karıştıranlar hakkında, eğitmen ve öğretmenin ihbarı üzerine cezai işleme gidileceği ve 15 güne kadar hapis ve 25 liraya kadar para cezası verileceği bildirilmektedir.12 Yine bir başka maddede, köylülere işçilik yapma mükellefiyeti getirilmektedir. Buna göre; "köy halkından veya en az altı aydan beri köyde yerleşmiş bulunanlardan 18 yaşını bitiren ve 50 yaşını geçmeyen her vatandaş, köy ve bölge okulları binalarının kurulmasına, bu binalara su temin edilmesine, okul yollarıyla bahçelerinin yapılmasına ve bunların onarılmasına, münhasır işler tamamlanıncaya kadar yılda en çok yirmi gün çalışmaya mecbur tutulur"13 denilmektedir.

71 maddeden oluşan 4274 sayılı kanun14 hükümleri üzerinde uzun uzun açıklamalar getiren ve burada birkaç maddesi üzerinde durduğumuz izahnameden başka sistemin işleyişini açıklığa kavuşturacak genel müdürlük emirleri ve Genel Müdür İsmail Hakkı Tonguç'un bütün enstitü müdürlerine gönderdiği bazı mektuplar bulunmaktadır. 20 Ekim 1940 tarihli mektubunda Tonguç, yapılması ve dikkat edilmesi gereken hususları hatırlattıktan sonra, "sizlere kanunlarla verilmiş olan selahiyetlerden başka, birçok idari selahiyat ve imkânlar da verilmiş bulunmaktadır. Bunların hepsinden maksat cemiyete vefakâr, yeni, diri, çalışkan, dürüst, cesur, becerikli, meşakkate tahammül edebilen, müşkül ne olursa olsun yenebilen, tuttuğunu koparan, sosyal hayatın her safhasına nüfuz edebilen, hayat şartlarını değiştirebilen, toprağa bağlı, köklü, hayattan zevk alan, yaşamaya doymayan, insanları ve hayatı seven, ölümü tanımayan vatandaşlar yetiştirmek içindir"15 demektedir. Ancak 1944 tarihli iki ayrı mektubunda ise, "Köy Enstitüleri iç yapılarında öğrencilerin kendi kendilerini idare

etmeleri” ilkesine dayanan bir gelişim sağlanacaktır. Onun için bu kurumları her türlü şahsi ve indi idare tarzından kurtarmak, enstitülerde vazife gören bütün öğretmenlerin başlıca amaçları olmalıdır”16 “Enstitülerde devletimizin dayandığı ana ilkelerden olan “halkın kendi kendini idare etmesi” düsturu, “öğrenci ve öğretmenlerin kendi kendilerini idare etmeleri” şekline sokularak, bu prensibe göre bir idare şekli kurmaya çalışıyoruz”17 demektedir.

Köy Enstitüsü teşkilâtının en önemli unsuru haline gelen ancak, ne kuruluş, ne de teşkilat kanununda yer almayan iki ayrı organ daha bulunmaktadır. Bunlar Yüksek Köy Enstitüsü ve Yüksek Köy Enstitüsü Yönetim Kurulu olup, bakanlık emri ile kurulmuşlardır.

Yüksek öğrenim statüsünde kabul edilen ve eğitim süresi üç yıl olan Yüksek Köy Enstitüsü’nün; a) Diğer müesseselerin ele almadığı ihtisaslaşma alanlarında gereken eğitimi vermek, b) Enstitüler hareketinin ruhuna, usûllerine ve ülkülerine göre yetiştirilmiş personel sağlamak gayesiyle kurulduğu belirtilmektedir.18

1942 yılında kurulan Yüksek Köy Enstitüsü, aynı yıl Hasanoğlan Köy Enstitüsü bünyesinde “Yüksek Kısım” adıyla öğretime başladı. İlk öğrencileri Kızılçullu ve Çifteler Köy Enstitülerinin mezunları oldu. Fakat Hasanoğlan’daki kendi tesisleri tamamlanıncaya kadar, eğitim faaliyeti Ankara’daki bazı yüksek okullarda sürdürüldü. 1943-1944 öğretim yılından itibaren Hasanoğlan’da öğretime devam edildi ve yüksek kısım adı 15 Haziran 1943’te Yüksek Köy Enstitüsü olarak değiştirildi. Bu enstitü tarafından ocak 1945’te üç aylık periyotla yayınlanmaya başlayan ve 17 bin tirajla çıkan Köy Enstitüleri Dergisi de Köy Enstitüleri Hareketi’nin bir başka merkezi oldu. Ancak çok partili hayata geçilmesinden sonra, Köy Enstitülerine yönelik eleştirilerin odak noktası haline gelen Hasanoğlan Yüksek Köy Enstitüsü 1947 yılında kapatıldı.

Üzerinde durmak istediğimiz ikinci organ, 15 Haziran 1946’da çalışmaya başlayan “Yüksek Köy Enstitüsü Yönetim Kurulu”dur. Bakanlığın on maddelik bir emri ile kurulan bu kurul, on beş kişiden oluşmakta ve “Yüksek Köy Enstitüleri yönetim işlerini kararlaştırmak ve bu enstitü ile diğer Köy Enstitüleri arasında kurulması gereken ilişkileri düzenlemek gayesini” taşımaktadır. Kurul üyelerinin tespit edilmesi şekli şöyledir: 1- Yüksek Köy Enstitüsü öğretmenlerinin seçecekleri iki öğretmen (altı ay süre ile). 2- Her altı aylık süre için iki Köy Enstitüsü öğretmenlerinin aralarından seçecekleri birer öğretmen. 3- Üç ay süre ile bakanlıkça seçilecek iki enstitü müdürü ve iki eğitim başı. 4- Yüksek Köy Enstitüsü öğrencilerinin aralarından seçecekleri üç öğrenci (altı ay süre ile) 5- Her dönemde bir Köy Enstitüsünün dördüncü ve beşinci sınıf öğrencilerinin aralarından seçecekleri bir öğrenci (üç ay süre ile). 6- Bakanlık temsilcisi olarak kurula katılacak bir kişi. 7- Her dönem için bir enstitüden bir danışman ve bir denetmen (altı ay süre ile). Diğer taraftan, belirtilen bir başka hususa göre; kurul üyeleri kendi aralarında ve gizli oyla bir başkan, bir de raportör seçerler. Kurulun karaları çoğunlukla verilir.19

Köy Enstitülerinin Program ve Hedefleri

Köy Enstitüleri, Türkiye’de köy kalkınması problemine yapılan sosyolojik bir yaklaşımın ürünüdür. Amaç entelektüeller yetiştirmek değil, köylü gençleri köy kalkınmasının liderleri olarak yetiştirmekti. Böylece Köy Enstitülerinin altında yatan temel fikir, bütün ülkede bir değişme hareketi yaratmaktı.20 Bu değişmenin mahiyeti Köy Enstitülerinin en üst düzeydeki bürokratı olan Tonguç tarafından, yıllar sonra; “öğretmen, devrimin bütün dinamizmasını yükleniyor, sarıklı köy hocasının yerini almaya çalışıyordu”21 şeklinde ifade edilmektedir.

1 Haziran 1940’ta faaliyete geçen Köy Enstitülerinin önceden hazırlanmış ve kabul edilmiş bir öğretim programı ve yönetmeliği yoktu.

Ezbere ve teorilere dayanarak programın hazırlanmasına kalkışılmadan, geçici bir süre için orta okul ve öğretmen okulu programları ve bulunulan çevrenin özel şartları gözönünde tutularak, öğretim programına girecek konuların neler olacağının denemelerle tespit edilmesine ve uygulanmasına çalışıldı. 22

Köy Enstitülerinin kuruluş yıllarında (1940-43) aşağıda belirtilen hususların bir program dahilinde, eğitim öğretim faaliyetlerinde esas alınması isteniyordu. Bu hususlar özetle şunlardır: 1- Bisiklet, motosiklet, otomobil ve su motorları gibi araçları kullanma. 2- Yüzme, ata binme, tırmanma, yürüyüş, kürek çekme vs. de beceri kazanma. 3- Enstitü arazisini ağaçlandırma, çiçeklendirme, yol yapma, su kanalı açma, bataklık kurutma, sulama, bitki yetiştirme, bayındırlık işleri. 4- Hayvan ve bitki bakımı 5- Mandolin, ağız ve el armonisi, flüt gibi bir müzik aleti çalma. 6- Yöreden başlayarak milli oyunları öğrenme. 7- Kantin ve kooperatif tesis etme. 8- Yakın çevrenin incelenmesi. 9- Radyo ve gramofondan müzik dinleme alışkanlığı kazanma. 10- Gazete, radyo ve dergilerden aktüaliteyi takip etme. 11- Köy hayatı ile ilgili olanlardan başlayarak kitaplık kurma. 12- Bölgeden başlayarak tarihî, etnolojik, jeolojik ve ziraî değeri olan eşya ile yurt müzesi kurma. 13- İnşaat, atölye ve fotoğrafçılık derslerinin bulunulan saatler içinde basit eşyalarla yürütülmesini öğrenme. 14- Eğlence ve temsil programları hazırlama, köylerde yaşayan halk oyunlarına yer verme. 15- Halkla ilişkilerin nasıl kurulacağını öğrenme. 16- Tutumlu, sağlıklı ve temiz olma, düşkünlere yardım etme alışkanlığı kazanma. 17- Müşkilleri yenme gücü kazanma. 18- Bütün faaliyetlerde plânlı, süratli iş görme ve işi başarmayı esas ilke olarak kabul etme. 19- Anayasanın ikinci maddesinde yazılı olan Cumhuriyetçilik, Milliyetçilik, Halkçılık, Devletçilik, Lâiklik ve İnkılâpçılık ilkelerini Türk Milletinin yükselmesinin ana ilkeleri bilme ve engel tanımadan uygulayabilme.23

1943 yılında ise, Milli Eğitim Bakanlığı Köy Enstitüleri için bir programı hazır hale getirdi. Bu program üç kısımdan oluşuyordu. Genel eğitim, tarım çalışmaları ve teknik çalışmalar. Programı şöyle özetleyebiliriz.

Köy Enstitülerinde eğitim, köy ihtiyaçlarıyla iç içe gibiydi. Programa göre 44 saat olan hafta, üç kısıma bölünmüştü. Her öğrenci haftada 22 saat genel kültür dersleri, 11 saat tarım ve 11 saat de teknik eğitim alıyordu.24 Ders yılı on buçuk ay ve tatil bir buçuk aydı. Oysa diğer eğitim kurumlarında, tatil geleneksel olarak dört aydır. Bu ziraî ve teknik çalışmalar yanında, her dönem her sınıftan birkaç öğrenci bir hafta süreyle derslerden izinli sayılıyor ve kendilerine bu süre içerisinde sırayla fırın, mutfak, çamaşırhane, laboratuar yahut atölyede sorumlu yönetici olarak çalışma imkânı veriliyordu.25 Böylece sıkı disiplin altında öğrenciler sadece öğretmen olarak değil, köylüye rehber olacak ve köyün sosyal ve ekonomik yapısında değişmeler meydana getirecek, öncü ruhuna sahip kişiler olarak yetiştirilmek isteniyordu. Nitekim İnönü, 2 Mayıs 1942'de Samsun'da yaptığı konuşmada; "bu teşkilâta büyük ümitlerle bağlıyız… Yapıcı, çare bulucu ve çalışkan bir ruh, bu enstitülerin hayatına hakim olmuştur. Pek ümitliyim. Öğretmenler ve enstitü müdürleri, Türk köyünün geleceğini sağlam temellere dayandırmak için aşk ile çalışıyorlar. İktidarlı, fedakâr ve vatansever köy öğretmenleri yetiştirmek, enstitülerin mukaddes vazifeleri olmuştur. Onlara düşen vazife her vatansever için heves edilecek, imrenilecek bir vazifedir".26

Gerçekten de beş yıllık öğrenim sonunda genç öğretmenler köy liderleri olarak köylerine dönmeye hazır hale geliyorlardı. Sembolik bir ücretle köyde yirmi yıl çalışmaya zorunlu olduklarını biliyorlardı. Gerçekte; onları köye bağlayacak toprak, bağ, bahçe, atölye, ev, teknik, sanat ve tarım araçları devlet tarafından kendilerine veriliyordu. Bu araçlardan

köylülerin de yararlanmasını sağlamakla yükümlüydüler. Okul ve öğretmen evi öğretmen köye gelmeden önce köylüler tarafından hazır ediliyordu. Öğretmenlerin geçimi; maaşı yanında ziraî faaliyetlerin geliri ile de desteklenmiş olacaktı. Böylece ilk defa, öğretmen ekim yapmak, harman kurmak, ev yapmak ve araba sürmek gibi işlerle uğraşacaktı. Köylüler artık öğretmenin bir takım soyut, kitabî bilgileri olan bir “gravatlı efendi”, bir yabancı olmadığını anlayacaktı.27 Gelişmelerden son derece memnun kalan İnönü, 19 Mayıs 1944’te şöyle demektedir: “İlk öğretim hiçbir devirde bugünkü ölçüsü ile ele alınmamıştır… Nihayet 10 sene zarfında bütün Türkiye’de ilk öğretim meselesinin halledilmiş olacağını açık ve kesin olarak görüyoruz”.28

Doğrusu elde edilen başarı ve çıkartılan istatistikler Cumhurbaşkanı İnönü’yü bu derece ümitli kılmaktaydı. Köy Öğretmen Okulları 1937-1938 öğretim yılına 2 okul, 12 öğretmen ve 128 öğrenci ile başlamıştı. Köy Enstitülerinin kurulduğu 1940 yılında okul sayısı 4’e, öğretmen 40’a öğrenci 1181’e yükselmişti. Aynı yıl Köy Enstitüsü’ne dönüştürülen bu okullar ile birlikte 14 enstitü açılmış, 234 öğretmen ve 5731 öğrenci ile eğitim ve öğretime devam edilmişti. İnönü’nün söz konusu konuşmayı yaptığı 1944 yılında ise, 18 enstitüde toplam 12839 öğrenci öğrenim görmekteydi. Ş. S. Aydemir, bu sayının (kendisi 16400 olduğunu zikreder) öğretmen okullarının kuruluşlarından 90 sene sonra toplayabildikleri sayıdan yedi misli fazla olduğunu ifade eder.29 Köy Enstitülerinin kuruluşunu yakından izleyen ve yerinde incelemelerde bulunan gazeteci Ahmet Emin Yalman da; “memleketimizde hiçbir hareket yoktur ki, Köy Enstitüleri hareketi kadar gelişme hızı göstersin ve onun kadar çabuk dal budak salıversin” demektedir.30 Ancak bütün bu gelişmelere rağmen Köy Enstitüleri program ve hedefleri bakımından eleştirilecek ve olumsuz bulunacak özellikler taşımaktadır. Şöyle ki;

1- Çocuk yaşta köyden alınan ve köye öğretmen/önder olarak yetiştirilen öğrenciler; kırsal alanda kurulmuş bulunan enstitülerde öğrenim görmek suretiyle, şehir hayatına ve şehir insanına karşı bütünüyle izole edilmiş durumdadırlar. Kaldı ki, köy okullarında yirmi yıllık mecburi hizmetin öngörülmesi, söz konusu izolasyonu sürekli kılmaktadır. Oysa şehirler medenî hayatın merkezidirler ve nüfusun %80'i kırsal alanda bulunan bir ülke için yoğun olarak irtibatın sağlanması gereken yerlerdir.

2- İzolasyona dayalı bir eğitim sistemi köy ve kent ayrımını ideolojik yaklaşımlara temel teşkil edecek tarzda belirginleştirilmektedir.

3- Hümanizmin kültür politikası olarak benimsendiği ve dinî duygulara yer vermeyecek kadar lâik bir eğitim sisteminin uygulandığı31 bir dönemde yetişen öğretmen adaylarının; kapalı toplum hayatının merkezleri olan köylerde rehber/önder olmaları gerçekçi görünmemektedir. Halkın kültür normlarından uzak olmanın ötesinde, bu normları değiştirmeye vazifeli bir öğretmenin tecrit edilmesi ihtimali yüksektir.

4- Bir öğretmenin meslekî bilgilerin yanı sıra; hayvancılıktan ziraatçılığa, inşaatçılıktan daha başka teknik işlere kadar birçok sanat ve beceriyle donatılması ve bütün bu alanlarda faaliyet göstermesinin beklenmesi rasyonel olmaktan uzaktır.

5- Bir eğitim ve öğretim yılının on buçuk aydan oluşması, köy çocukları için uygun değildir. İş gücüne ihtiyaç duyan anne-babalar, bu kadar uzun süre çocuklarının okula devamı konusunda istekli olamazlar.

Nitekim, bu ve benzeri olumsuzlukların meydana getirdiği sorunlar büyüdükçe, mevcut programların ve sistemin gözden geçirilmesine ihtiyaç duyuldu. Yapılan ilk değişiklikler yine CHP iktidarı zamanında olmakla birilikte, çok partili hayata geçilmiş, DP 21 Temmuz 1946 seçimleri sonucu güçlü bir muhalefet olarak meclisteki yerini almıştı. Hasan Âli Yücel ise,

seçimlerden iki hafta sonra 5 Ağustosta, Milli Eğitim Bakanlığı görevinden istifa etmişti.

Yücel'den sonra Milli Eğitim Bakanlığı'na Reşat Şemseddin Sirer getirildi. Sirer ise, öğretmenlerin "öğretmenlik mesleği" dışında başka işlerle iştigal etmelerini uygun bulmuyordu. Bu görüşlerini de çok daha evvel açıklamıştı. Sirer; 17-29 Temmuz 1939 tarihinde toplanan Birinci Maarif Şurasında, Köy Öğretmen Okulları ile ilgili olarak şöyle demektedir: "Köylerde çalıştıracağımız öğretmenleri ilk numuneleri kurulmuş ve faaliyete geçmiş bulunan yeni tip köy öğretmen okullarında yetiştirmemiz ve bu tip müesseselerin asli vazifelerinin de bu vazifeyi yapmak olduğunu serahatle ifade etmemiz lazımdır. Bazı arkadaşlarım plân komisyonundaki müzakerelerimizde yeni tip okulların asıl hedeflerinin köylünün sosyal inkişafını temin etmek, köylüye şehir pazarlarını tanıtmak ve köy kalkınmasını temin etmek gibi şeyler olduğunu söylediler. Bu tabirler müphemdir. Yapmaya mecbur olduğumuz ve yapabileceğimiz şeylere muvaffak olursak, yani köyümüze ihtiyaçlarına uygun ve kendisini köyde bahtiyar hisseden muallimi verebilirsek, köy kalkınmasının da, sosyal inkişafının asıl şartı kendiliğinden tahakkuk etmiş ve bu hedeflere doğru da yürünmüş olur".32

Sirer, Milli Eğitim Bakanı olduktan sonra benzer görüşlerini tekrarladı ve 1947 yılında, Köy Enstitülerinin eğitim programlarında değişiklik yapılmasını sağladı.Yeni program, genelde 1943 öğretim programının aynı olup, tarım ve teknik derslerin süreleri yarıya indirilerek genel kültür ve meslek derslerine ağırlık verilmiştir. Eğitim-öğretim esasları ile derslerin özel hedefleri ve içerikleri daha belirgin hale getirilmiştir.33

Netice itibariyle Köy Enstitülerinde öğrenciler, çift süren, toprak belleyen, ağaç, bağ diken, çapa çapalayan, aşı yapan, sebze yetiştiren; traktör, biçerdöver kullanan, değirmen işleten, hayvan bakan, ata,

motosiklete binen, taş çıkaran, tuğla pişiren, demir döven, vb. işlerle iş içinde öğretim görüyorlardı.34 Köy Enstitülerinde kullanılan eğitim yöntemlerinden birisi de öğrencilere okuma alışkanlığı kazandırmaktı. Bunun için her gün bir saat serbest okumaya zaman ayrılmış, ve ayrıca her öğrencinin okuduğu 15-20 kitabı özetleyerek öğretmenlere vermeleri tavsiye edilmiştir. Diğer taraftan okul gazeteleri ve dergiler çıkarmak ve dergilere yazı göndermek teşvik

edilmiştir. Halk oyunları, halk müziği ve sanatının geliştirilmesine çaba gösterilmiştir.35

Ancak şunu da kabul etmek gerekir ki, Köy Enstitülerinin işe dayanan eğitim-öğretim özelliği, öğrencilere zor gelmiştir. 1947'de Konya İvriz Köy Enstitüsü'nden mezun olan Mahmut Makal, 1950'de bir ankete verdiği cevapta; güç, bakımsız şartlar altında çalışmalarını çok gerçekçi biçimde dile getirir: "Kışın üç ay ders yapardık: Günde sekiz saat. Yılın diğer dokuz ayında da elimiz yüzümüz harç, kireç içinde ameleden aşağı bir şekilde çalışırdık. Üç senede koca koca 25 bina meydana geldi, sırf öğrenci emeği ile. Çalışmanın aleyhinde bulunduğum sanılmasın. Öğleye kadar dört zeytin, öğleyin kuru bulgur pilavı ile temelimiz kurudu… Yarım yamalak bir kitaplığımız vardı. Henüz okumak nedir bilmeyen köy çocuklarıydık. Elimize bir kitap alsak okumaya vakit bulamazdık".36

Köy Enstitülerinde Eğitim ve

Öğretimin Durumu

Yatılı birer eğitim kurumu olan Köy Enstitüleri, öğrencilerini bölgelerine giren illerin köylerinden belli esaslara göre alıyordu. Kız ve erkek bütün aday öğrencilerin; bucak ve köylerde yaşayan çiftçi ailelerinden olmaları, tam devreli köy okullarını (veya üç sınıflı eğitmenli okulları) bitirmiş olmaları, sağlık bakımından elverişli

bulunmaları, yaşlarının on-on beş arasında bulunması ve evli veya nişanlı bulunmamaları gerekiyordu.

Yapılan özel yardımlara ve alınan bütün yetiştirme tedbirlerine rağmen, başarısızlıkları yüzünden aynı sınıfta üst üste iki ders yılı kalanlar ile, ayrı ayrı sınıflarda iki defa kalanlar enstitüden çıkarılırlardı. Ayrıca, öğretmen olamayacaklarına kanaat getirilen öğrenciler ayrı bir programa tâbi tutulurdu. Zamanla öğrenci seçimlerinde aranılan özellikler daha da artırılmış, daha ümit verici öğrencilerin alınması yoluna gidilmiştir.37

Eğitim ve Öğretim Faaliyetlerinin düzenlenmesinde esas alınan ilke veya özellikler ise özetle şöyledir:

1. Çevreye uygunluk: Önemli olan yaşanılan yerlerdeki hayat şartlarının, öğretmenin gideceği köydeki şartlara benzemesi ve öğrencilerin her iki çevreyi de şuurlu olarak tanımasıydı. 2- Kendi kendini idare edebilme: Enstitülerin günlük hayatında çeşitli nöbetler yanında derslik, işlik ve tarım alanlarında, yapım işerinde her öğrenci nöbetleşe görevlendirilirdi. Başkan ve nöbetçi öğrenciler çalışma zamanlarına ait işlerden sorumlu tutulurdu. 3- İş içinde ve kendi kendine çalışma: El ve kafa birliğine, maddî ve manevî unsurların birbirini destekleyerek birlikte gelişmesine önem verilirdi. Bunun içindir ki, iş ve kendi kendine çalışma metotlarının taşıdığı anlamlar ayrı ayrı değil, ders ve işin, işlenen konunun yapısına göre aynı zamanda uygulanırdı.38

Eğitim ve öğretim faaliyetlerinin düzenlenmesi konusuna açıklık getirmek bakımından, Köy Enstitüsü mezunlarından Recep Bulut şöyle yazmıştır: “Köy Enstitülerinde çevre duvarı, dersliklerde kürsü yoktu. Bütün eğitim ve öğretim çalışmaları mümkün olduğu kadar kapalı mekânların dışında yapılırdı. İşlikler, atölyeler, tarla ve bahçeler, kısacası enstitünün bütün iş alanları derslik ve laboratuarların dışarıya uzanmış, güneşli kollarıydı. Bina ve tesisleri de buna göre kurulmuştu. 39 Zaten

Tonguç da, uygulanmayan bilginin boş ve lüzumsuz olduğuna inanmaktadır. Tonguç'un açıklaması şöyledir: "Uygulanmayan bilgi boş ve lüzumsuz bilgidir. Bir şeyi yapabiliyorsak, aynı zamanda biliyoruz demektir. Doğru, iyi, düzgün yazamıyor veya resim yapamıyorsak anlatmak istediğimiz konuyu bilmiyoruz demektir. Bir olayın deneylerini yapmaktan, müzik parçalarını bir alet ile çalmaktan veya notaya uygun olarak söylemekten aciz isek, o olayı veya o parçayı bilmediğimiz anlaşılır. İlgili kitabı veya dergiyi okuyarak, tabiatı ve sosyal hayatı inceleyerek bilgi edinemiyorsak, kitapta yazılana veya öğretmenin anlattığını ezberleme yolunu tutmuş, skolastiğin esiri haline gelmişiz demektir. Köy Enstitülerinde yetiştirilen çocuklar skolastiğe köle olmaktan kurtarılmaya çalışılmıştır. Onların kültürleri cila şeklinde ve ezberlenerek benimsenmiş bilgi değil, iş içinde ve iş vasıtasıyla öğrenilen gerçek ve öz bilgidir.40

Sonuç

Hiç şüphe yoktur ki, Köy Enstitüleri, Türkiye Cumhuriyeti tarihinin en çok tartışılan bir konusudur. Buna sebep, enstitülerin ilk öğretim problemine getirdiği çözümün ötesinde, köylerde iktisadî ve sosyal bir değişim meydana getirmeye yönelik bir hedef taşımasıdır. Buradan hareketle, enstitülerin Sovyetler Birliği'ndeki "Üretim Okulu Modeli" ne sahip olduğunu iddia ederek karşı çıkanlar kadar, sistemi idealize edip yüceltenler de olmaktadır. Daha ilginci ise, devrime, muhafazakâr/kırsal bölgelerden başlamanın stratejik bir hata olduğunu belirten, hatta Köy Enstitülerinin Faşist bir buluş olduğunu iddia eden militarist sol çevrelerin olmasıdır. İsmail Hakkı Tonguç'un oğlu Engin Tonguç ise şöyle demektedir: "Köy Enstitüleri sistemi başlıbaşına ne bir okuma-yazma kampanyası, ne bir köy kalkınması problemi, ne bir öğretmen yetiştirme çabası, ne bir okul yapma girişimi idi. Temel amacı bakımından, tarihî

şartların hazırladığı bir imkândan yararlanarak, iktidara katılıp elde edilen yürütme gücü

ile emekçi sınıfları bilinçlendirmek ve devrimsel süreci hızlandırmak için girişilmiş bir devrim stratejisi ve taktiği idi". 41 Milli Eğitim Bakanlığı Başmüfettişlerinden Fethi İsfendiyaroğlu da benzer tespit ve görüşlerini 6 Ocak 1947 tarihinde bakanlığa sunduğu raporda açıklamaktadır.42

Söz konusu siyasi kaygılar kadar, "Köye Özel Öğretmen" yetiştirmenin ileri sürülen mahzurları da dikkate alınarak, Köy Enstitüleri 1952 yılında öğretmen okulları ile birleştirildi. Mezunların 20 yıllık mecburi hizmetleri de kaldırıldı. Zaten Yüksek Köy Enstitüsü 1948 yılında kapatılmış, son derece az olan enstitü mezunu öğretmenlerin maaşları, diğer emsali öğretmenlerin seviyesine yükseltilmişti.

Köy Enstitüleri, esasen tek parti dönemi şartlarında oluşturulmuş ve bu dönemin süreceği düşüncesi ile uygulanmış bir deneydi. Amaç tek parti döneminde kırsal kesimde yeni hamleler için bir destek ve öncü kadro yetiştirebilmektir. Ancak uygalama temelde yine köylülere yüklenmiştir. Okullar ve diğer yapılar yöre halkınca karşılanıyordu ve bunun bir angarya olarak görülmemesi mümkün değildi. Dolayısıyla hamlenin hedefi olan köylüler, hamlenin yükünü çekmeleri sebebiyle Köy Enstitülerine temelde karşı düşmüşlerdi ve onu hiçbir şekilde desteklemiyorlardı. Teşebbüsün bu derece hızlı ve sessiz şekilde durması da bu destek yokluğunu göstermektedir. Yönetici kadro hem parti içi hem de parti dışı muhalefete karşı koyabilecek güç bulamamıştır. Böylece aslında dar bir kadroya dayanan teşebbüs, tek parti dönemi dışındaki şartlarda ilerleme imkânını kaybetmiştir.43 Nitekim demokratikleşme süreci ile beraber ortaya çıkan şartların, Köy Enstitülerinin faaliyetini durduracak gelişmeleri de beraberinde getirdiği görülmektedir.

ARMAN, Hürrem, Piramidin Tabanı Köy Enstitüleri ve Tonguç, C. I, Ankara 1969.

AKYÜZ, Yahya, Türk Eğitim Tarihi, Ankara 1989.

AYDEMİR, Şevket Süreyya, İkinci Adam, C. II, 5. bs., İstanbul 1985.

Birinci Maarif Şurası 17-29 Temmuz 1939, Maarif Vekaleti Yay., (Tıpkı Basım). İstanbul 1991.

BULUT, Recep, Nisandaki Güneşler- 50. Yılında Köy Enstitüleri 1940-1990, Ankara. 1990.

Cumhurbaşkanları, Başbakanlar ve Milli Eğitim Bakanlarının Milli Eğitimle İlgili Söylev ve Demeçleri, C. I, Ankara 1946.

DEMİRTAŞ, Abdullah, Çağdaş Eğitim ve Köy Enstitüleri, İzmir 1993.

——, Köy Enstitüleri- 1943 Öğretim Programı ve Değerlendirilmesi.

Hacettepe Üniversitesi, MSEF Yayınlanmamış Eğitim Uzmanlığı Tezi Ankara 1970.

DEWEY, John, Türkiye Maarifi Hakkında Rapor, İstanbul 1939.

KAYA, Yahya Kemal, İnsan Yetiştirme Düzenimiz, 3. bs., Ankara 1981.

KİRBY, Fay, Türkiye'de Köy Enstitüleri, Ankara 1962.

KOÇAK, Cemil, Türkiye'de Milli Şef Dönemi (1938-1945), Ankara 1986.

Köy Enstitüleri ve Öğretim Programı, Ankara 1943.

Köy Okulları ve Enstitüleri Teşkilat Kanunu İzahnamesi, Ankara 1943.

MAKAL, Mahmut, Köy Enstitüleri ve Ötesi, 2. bs., İstanbul 1990.

Mili Eğitim Hareketleri 1927-1966, Ankara 1967.

TBMM Kavanin Mecmuası, Devre: 5, İçtima: 2, C: XVII, Ankara 1937.

——, Devre: 6, İçtima: 1, C.: XXI, Ankara 1940.

——, Devre: 6, İçtima: 3, C.: XXIII, Ankara 1942.

TBMM Zabıt Ceridesi, Devre 6, İçtima: 1, İnikat: 41, C: X, Sıra Sayısı: 98, 17 Nisan. 1940.

TEVETOĞLU, Fethi, “Milli Eğitimlerde Kızıl Faaliyet”, Türk Kültürü, S. 40, Ankara 1966.

TONGUÇ, Engin, Devrim Açısından Köy Enstitüleri ve Tonguç, İstanbul 1970.

TONGUÇ, İsmail Hakkı, Mektuplarla Köy Enstitüsü Yılları, Haz.: Engin Tonguç, 2. bs. İstanbul 1990.

——, Canlandırılacak Köy, İstanbul 1947.

UNAT, Faik R., “İlk, Orta ve Yüksek Tedrisatımızın On Senelik Bilançosu”, Fikirler. Sayı: 100, 1933.

YALMAN, Ahmet Emin, Yarının Türkiye’sine Seyahat, İstanbul 1990.

YİĞİT, Ali Ata, İnönü Dönemi Eğitim ve Kültür Politikası, İstanbul 1992.

YÜCEL, Hasan Âli, Türkiye’de Orta Öğretim, Ankara 1994.1 Faik R. Unat, “İlk, Orta ve Yüksek Tedrisatımızın On Senelik Bilançosu”, Fikirler, Sayı:100, 1933, s. 36. Zkr. Yahya Akyüz, Türk Eğitim Tarihi, Ankara 1989, s. 420.

2 Darülmuallimîn adı, cumhuriyetin ilk yıllarında Muallim Mektebi, 1935 yılından itibaren de Öğretmen Okulu olarak değiştirilmiştir.

3 Hasan Âli Yücel, Türkiye’de Orta Öğretim, Ankara 1994, s. 208-209.

4 John Dewey, Türkiye Maarifi Hakkında Rapor, İstanbul 1939, s. 16.

5 Cumhurbaşkanları, Başbakanlar ve Milli Eğitim Bakanlarının Milli Eğitimle İlgili Söylev ve Demeçleri, C. I, Ankara 1946, s. 407.

6 TBMM Kavanin Mecmuası, C: XVII, Devre: 5, İçtima: 2, Ankara 1937, s. 982.

7 Bu Konuda geniş bilgi için bkz. Akyüz, a.g.e., s. 325-329.

8 Belirtilen görüşler için bkz. TBMM Zabıt Ceridesi, Devre 6, İçtima: 1, İnikat: 41, C: X, Sıra Sayısı: 98, 17 Nisan 1940, s. 62-102.

9 Kanunun tam metni için bkz. (Zikredilen zabıt ceridesi veya) TBMM Kavanin Mecmuası, Devre: 6, İçtima: 1, C:XXI, Ankara 1940, s. 233-237.

10 Köy Okulları ve Enstitüleri Teşkilât Kanunu İzahnamesi, Ankara 1943, s. 13-20.

11 Hürrem Arman, Piramidin Tabanı Köy Enstitüleri ve Tonguç, C. I, Ankara 1969, s. 295.

12 İzahname, s. 36-37.

13 İzahname, s. 62-72.

14 Kanunun tam metni için bkz. TBMM Kavanin Mecmuası, Devre: 6, İçtima: 3, C. XXIII, Ankara 1942, s. 815-833.

15 İ. Hakkı Tonguç, Mektuplarla Köy Enstitüsü Yılları, Haz.: Engin Tonguç, 2. bs., İstanbul 1990, s. 37.

16 Tonguç, a.g.e., s. 88.

17 Tonguç, a.g.e., s. 104.

18 Fay Kirby, Türkiye’de Köy Enstitüleri, Ankara 1962, s. 240.

19 Engin Tonguç, Devrim Açısından Köy Enstitüleri ve Tonguç, İstanbul 1970, s. 258-260.

20 Yahya Kemal Kaya, İnsan Yetiştirme Düzenimiz, 3. bs., Ankara 1981, s. 193.

21 İsmail Hakkı Tonguç, Canlandırılacak Köy, İstanbul 1947, s. 419.

22 Abdullah Demirtaş, Köy Enstitüleri 1943 Öğretim Programı ve Değerlendirilmesi, Hacettepe Üniversitesi, MSEF Yayınlanmamış Eğitim Uzmanlığı Tezi, Ankara 1970, s. 54.

23 Demirtaş, a.g.e., s. 55-58.

24 MEB, Köy Enstitüleri ve Öğretim Programı, Ankara 1943, s. 549. Zkr. Kaya, a.g.e., s. 194.

25 Kaya, age., s. 194.

26 Şevket Süreyya Aydemir, İkinci Adam, C. II, 5. bs., İstanbul 1985, s. 381.

27 Kaya, a.g.e., s. 194.

28 Aydemir, a.g.e., s. 380.

29 Aydemir, a.g.e., s. 381.

30 Ahmet Emin Yalman, Yarının Türkiye'sine Seyahat, İstanbul 1990, s. 143.

31 Bkz. Ali Ata Yiğit, İnönü Dönemi Eğitim ve Kültür Politikası, İstanbul 1992.

32 Birinci Maarif Şurası 17-29 Temmuz 1939, Maarif Vekaleti Yay., (Tıpkı Basım), İstanbul 1991, s. 346.

33 Abdullah Demirtaş, Çağdaş Eğitim ve Köy Enstitüleri, İzmir 1993, s. 29.

34 Demirtaş, a.g.e., s. 34.

35 Demirtaş, a.g.e., s. 34-35.

36 Akyüz, a.g.e., s. 436.

37 Demirtaş, a.g.e., s. 101-102.

38 Mahmut Makal, Köy Enstitüleri ve Ötesi, 2. bs., İstanbul 1990, s. 53-54.

39 Recep Bulut, Nisandaki Güneşler-50. Yılında Köy Enstitüleri 1940-1990, Ankara 1990, s. 43.

40 Zkr. Bulut, a.g.e., s. 48.

41 Engin Tonguç, a.g.e., s. 270.

42 Fethi Tevetoğlu, "Milli Eğitimde Kızıl Faaliyet", Türk Kültürü, Sayı: 40, Ankara 1966, s. 39-47.

43 Cemil Koçak, Türkiye'de Milli Şef Dönemi (1938-1945), Ankara 1986, s. 243.

Cumhuriyet Döneminde Örgün Eğitim Kurumlarındaki Din Eğitimi / Prof. Dr. M. Şevki Aydın [s.455-466]

Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi / Türkiye

I. Giriş

Bu yazının başlığı oldukça geniş bir alanı söz konusu etmektedir. "Cumhuriyet Dönemi" denince, 1924'ten günümüze kadarki zaman dilimi anlaşılmaktadır. Cumhuriyet dönemi eğitimini, 3 Mart 1924'te çıkarılmış olan Tevhid-i Tedrisat Kanunu ile başlatıyoruz. Zira, Yücel'in ifadesiyle, "Cumhuriyet maarifinin inkilap safhası bu prensibin ilanıyla başlamıştır."1 Bu durum, din eğitimi için de geçerlidir.

Başlıktaki "örgün eğitim kurumlarındaki din eğitimi" ifadesi ise, ilköğretimden yüksek öğretime kadar bütün örgün eğitim kurumlarında yürütülen din eğitimi faaliyetlerini kapsamaktadır. Burada yaygın din eğitimi faaliyetlerine yer verilmemesine rağmen konu, bu makalenin sınırlarını alabildiğine zorlayacak kadar geniştir. Onun için, ister istemez burada, belirtilen sınırları içinde konunun bir genel panoraması ortaya konacaktır.

II. Cumhuriyet Döneminde Din Eğitimi

Din eğitimini bilimselleştirme çabaları, Türkiye'de 20. Yüzyılın ikinci yarısında başlamıştır. Yani, Batı'dan neredeyse bir asır sonra. Bununla birlikte din eğitiminin teorisini oluşturup geliştirmeye yönelik bilimsel araştırmaların ancak yirmi yıllık bir geçmişi olduğu söylenebilir. Bunun en önemli sebepleri arasında, genelde bilim adamlarının, özelde ise eğitim bilimleriyle uğraşanların dinle, eğitimin din boyutuyla ilgilenmemiş, onu adeta dışlamış olmaları zikredilebilir.

Din eğitimi meselesinin bilimsel düzlemde ele alınmaması, onun politik meta olarak görülmesine, politikacılar arasında polemik konusuna dönüştürülmesine yol açmıştır. Okullardaki din öğretiminin meşruiyyetinin hâlâ tartışılıyor olması, bunun en bariz göstergesi olsa gerektir. Bundan dolayı, Cumhuriyet dönemi din eğitimi uygulamaları, belli bir standarda kavuşturulamamış, zaman içinde hakim politik tutumlara göre farklı nitelikler kazanmıştır. Bu özelliği nedeniyle Cumhuriyet dönemi din eğitimi uygulamaları, bu makalede birbirinden farklı özellikler taşıyan üç ana döneme ayrılarak ele alınacaktır.

A. 1924-1948 Dönemi

Tevhid-i Tedrisat Kanunu ile başlayan bu dönem, birbirinin zıddı iki farklı din eğitimi anlayışına sahne olmuştur. Başlangıçta, bu kanunun ruhuna uygun bir yaklaşım söz konusu iken, daha sonra bundan adım adım uzaklaşma ve tamamen o anlayışı terk etme vardır:

1. Tevhid-i Tedrisat Kanunu’na
Göre Yapılan Düzenleme

Tevhid-i Tedrisat Kanunu, yeni devletin eğitim sisteminin yeniden yapılandırılması için radikal bir girişimdir. Bu yapı içinde din eğitim-öğretimi ihmal edilmemiş, eğitim sisteminin bütünlüğü içinde onun yerini ve nasıl uygulanacağını bu kanun yeni anlayışla belirlemiştir. Bu kanunun 4. Maddesi şudur: “Maarif Vekaleti, yüksek diniyyat mütehassısları yetiştirmek üzere Darulfünun’da bir ilahiyat fakültesi tesis ve imamet, hitabet gibi hidemat-ı diniyyenin ifası vazifesiyle mükellef memurların yetişmesi için de ayrı mektepler küşad edecektir.”

Bu madde hem ortaöğretim (ilköğretim ikinci kademe ve lise) hem de yüksek öğretim düzeyinde mesleki din eğitim-öğretiminin yürütülmesinin açıkça ve doğrudan dayanağıdır. Nitekim bu kanun yürürlüğe girer girmez,

hemen 29 İmam-Hatip Mektebi ve İstanbul Darulfünun'da İlahiyat Fakültesi açılıverdi.

Tevhid-i Tedrisat Kanunu, sadece mesleki din eğitimin değil bu okulların dışındaki ilk ve orta dereceli okullarda din derslerine yer verilmesinin de yasal daya-

nağıdır/güvencesidir. Çünkü, bu kanun yürürlüğe girdiğinde her tür ilk ve orta dereceli okulların, ilköğretime öğretmen yetiştiren kurumların müfredat programlarında Din Bilgisi dersi yer almaktaydı.2 Bu fiili durumla ilgili hiçbir maddenin Tevhid-i Tedrisat Kanunu'nda yer almaması, kanun koyucunun bu uygulamayı onayladığını, aynen kabullendiğini göstermektedir. Şayet bu uygulamalar benimsenmeseydi, kanunda mutlaka bu konuyla ilgili bir veya birkaç maddeye de yer verilirdi. Nitekim bu kanunun arefesinde, yeni devletin eğitiminin niteliklerini belirleme çabaları sürerken, devletin okullarında dinin öğretilemeyeceği fikri savunulmuştur. Mesela, dönemin rektörü olan ve görüşlerine Atatürk'ün çok değer verdiği İsmail Hakkı Baltacıoğlu, Şubat-1924'te Atatürk'e şunları söylüyor: "Din içtimai bir müessesedir. Realitede yaşamaktadır. Fakat devlet onu mekteplerinde öğretmeye mecbur değildir. Devlet terbiyesinin karakteri ancak milli olabilir. İnkilap Maarif müesseselerini laikleştirmelidir."3 Bu görüşü Atatürk'ün benimsemediğinin en açık delili, bu konuşmadan bir kaç hafta sonra vaz edilen bu temel kanundur.

Tevhid-i Tedrisat Kanunu'ndan din adına endişe edenler vardı. Devrin Başbakanı İsmet İnönü, bu kimselere cevap olarak yaptığı konuşmada şu değerlendirmeye yer vermektedir:

"Yaptığımız işi dine münafi (zıt) görmek, yapılan işi görmemektir. Biz şu kanaatteyiz ki, azimle, muvaffakiyetle tuttuğumuz bu yolda yürüyelim; on sene sonra bütün dünya ve şimdi bize muarız olanlar, yahut tutuğumuz

yoldan din namına endişe edenler göreceklerdir ki, müslümanlığın asıl temiz, en saf, en hakiki şekli bizde tecelli eylemiştir.”4

Tevhid-i Tedrisat Kanunu ile oluşturulan eğitim sisteminde din eğitimi uygulamaları ana hatlarıyla şöyleydi: İlkokul programında “Kur’an-ı Kerim ve Din Dersleri” adıyla 2, 3, 4 ve 5. sınıflarda ikişer saat; ortaokul 2 ve 3. (bugünkü 7. ve 8.) sınıflarda “Din Bilgisi” adıyla birer saat din öğretimine yer verilmiştir.5 Liselerin 1924’ten sonraki programlarında din öğretimine ilişkin ders bulunmamaktadır.6 İlkokula dayalı dört yıllık İmam-Hatip Mektebi 29 ilde açıldı. Buralarda, din hizmetlerini yerine getirecek memurlar yetiştirilecekti. Yüksek din uzmanları yetiştirmek için de, İstanbul Üniversitesi’ne (Darulfünun) bağlı bir İlahiyat Fakültesi açıldı. Bu Fakültenin, hocaları uluslararası üne sahip oldukça iyi yetişmiş kimselerdi. Çıkardıkları dergilerdeki yazılar da onların bilimsel düzeylerinin yüksekliğini kanıtlamaktadır.7

Açıkça görülmektedir ki, Tevhid-i Tedrisat Kanunu, laiklik ve din adına endişe taşıyan kimilerinin iddia ettikleri gibi, din eğitim-öğretimini ortadan kaldırmak için çıkarılmış değildir. Aksine o, din eğitim-öğretimini genel eğitim sistemi içine yerleştirmek ve onunla bütünleştirmek amacını taşıyan bir kanundur.

2. Tevhid-i Tedrisat Kanunu’nun Tatbikatı

Tevhid-i Tedrisat Kanunu ile oluşturulan yapı, din eğitim-öğretimi açısından oldukça iyi bir başlangıçtı ve zamanla geliştirilmesi gerekirdi. Fakat ileriki yıllarda bu yapıyı geliştirmek şöyle dursun, ondan adım adım uzaklaşıldığı görülmektedir.

Başlangıçta 29 tane olan İmam-Hatip Mektepleri giderek azalmış, 1928-30 yıllarında ikiye düşmüş ve 1930’da tamamen kapanmışlardır.

1927 yılında Orta mektep (İlköğretim İkinci kademe) programından, 1931’de öğretmen okullarının programından din dersi çıkarılmıştır.

Talim ve Terbiye Heyeti'nin 30.11.1929 tarihli kararıyla, ilkokullardaki Din Derslerinden öğrencilerin imtihana tabi tutulmayacakları belirtilmiş. 28.10.1930 tarihli M.E. Bakanlığı genelgesiyle de sadece ilkokul 5. sınıf öğrencilerinden isteyenlere Perşembe günleri öğleden sonra program dışı yarım saat bu dersin okutulacağı bildirilmiş ve o yıl hazırlanan programda din dersine yer verilmemiş, ama programa düşülen notta bu uygulamaya işaret edilmiştir.8 Bu durum, yalnız şehir ilkokulları için söz konusudur ve bu okulların programından 1933'te din dersi tamamen çıkarılmıştır. Köy ilkokullarında ise 1927'de sadece üçüncü sınıfta Perşembe günleri öğleden sonra yarım saate indirilen din dersi 1939'da tamamen kaldırılmıştır.9 Bütün bunlar, hiçbir mevzuat değişikliği yapılmaksızın gerçekleştirilmiştir.

Üniversite ile mevzuatça ve zihniyetçe bütünleşmiş olan İlahiyat Fakültesi ise 1933'te yapılan Üniversite reformuyla kapatıldı.10

Bu durumu aydınların çoğunluğu da tasvip etmiyor, laikliği savunan kişiler olarak buna itiraz ediyorlardı. Meclis gündemini bu meselelerin tartışmaları meşgul ediyordu. Bizzat Cumhuriyet Halk Partisi içindeki insanlar, bu uygulamaları, bu yaklaşımı benimsemediklerini açıklıyorlardı.11

Tek parti döneminin Milli Eğitim Bakanı Tahsin Banguoğlu da, bu dönemi tenkidi bir açıdan değerlendiriyordu.12

Ülkede, mevcut uygulamaların yanlışlığı ve Tevhid-i Tedrisat Kanunu'nun ruhuna dönme konusunda adeta bir ittifak oluştu ve yeniden din eğitim-öğretimine dönüş düzenlemeleri başladı.

B. 1948-1982 Dönemi

Bu dönem, orta ve yüksek mesleki din eğitimine ve okullarda din derslerine yeniden dönüş dönemidir. Ancak, Tevhid-i Tedrisat Kanunu ile oluşturulan yapıda olduğu gibi din dersleri mecburi edilmemiş, ihtiyari kılınmıştır. Daha sonra programa konan Ahlak dersleri ise

mecburidir. Yeniden din eğitimine dönüş hareketi, on aylık İmam-Hatip kurslarının açılmasıyla başladı. Böylece, halkın çok acil din görevlisi ihtiyacını en asgari düzeyde ve hızla karşılamak hedefleniyordu. Bunu diğerleri izledi.

1. İlkokulda (İlköğretim Birinci Kademe)

Din Dersi

19 Şubat 1948'de ilkokulların 4. ve 5. sınıflarına yeniden Din Bilgisi dersleri konuldu; ama bu dersin fiilen okutulmasına 15 Şubat 1949'da başlandı. Bu ders, "program dışı ve ihtiyari" idi; çocuklarının bu derse "devam etmesini arzu eden ebeveyn bu hususu okul idarecilerine bildireceklerdi." Bu dersin ihtiyari oluşu, hem öğrenci için hem de öğretmen için söz konusuydu. Bu dersten sınıf geçme yoktu.13 1950'de din dersi, yine ihtiyari olmak üzere programın içine alındı. Ayrıca seçme usulü de değiştirildi: "Çocuklarına din dersi aldırmak istemeyenler bu hususu sene başında yazılı olarak okul idaresine bildireceklerdir… Böyle beyanda bulunmayan kimselerin çocukları için imtihan ve dersler otomatik olarak mecburidir."14 Ancak, Beşinci Milli Eğitim Şurası'nda (5-14 Şubat 1953) "İhtiyari olan bu dersler için not takdiri lüzumlu görülmüş, fakat bunun sınıf geçmede müessir olmaması" kabul edilmiştir.15

Milli Eğitim Bakanlığı'nca hazırlanan istatistik, din derslerini Türk halkının çok olumlu karşıladığını ortaya koymaktadır: 1949-1950 öğretim yılında öğrencilerin %99'u, 1950-1951 öğretim yılında ise %3'ü din dersini seçip devam etmiştir. Devam etmeyenlerin yaklaşık beşte üçünü gayrimüslimler oluşturmaktadır. Din dersinin program dışı veya program içinde olması, durumu değiştirmemiştir. Bir yabancının yaptığı "Münevverler ve Din Dersleri" adlı alan araştırması da, laik bir öğretim ve eğitim sistemi içinde yetişmiş olan genç Türk aydınlarının büyük

çoğunluğunun (%85), okullarda din dersleri verilmesini onayladıklarını ortaya çıkarmıştır.16

5-14 Şubat 1953'te toplanan Beşinci Milli Eğitim Şurası'nda İlkokullardaki din dersleri de değerlendirilmiş, bir takım kararlar alınmıştır.17

Bu Şura'da konuşulanlardan, programa konmasına rağmen bu dersi okutmayan öğretmenlerin olduğu anlaşılmaktadır.18

Esasen din dersini okutacak olan öğretmenler, eğitimlerinin hiç bir kademesinde din dersi okumadıklarından dolayı, bu dersi okutacak bilgi ve kültür birikimine zaten sahip değillerdi. Yeterli bir alan bilgisi ve özel öğretim bilgi ve becerisine sahip öğretmenleri bulunmayan bir dersin programda yer almasının ne anlamı olacağını düşünmek gerekir! Nitekim CHP milletvekili Nihat Erim, bu öğretmenlere din dersinin havale edilmesini, derme çatma bir çözüm olarak nitelendirmiştir.19 Bu sınıf öğretmenlerinin alan bilgilerinin olmayışı veya ideolojik karşıtlıkları nedeniyle din dersine karşı takındıkları olumsuz tutumlar ve bunlardan halkın şikayetleri,20 basında yer aldığı gibi T.B.M.M.'de de gündemi meşgul etmiştir.21

İlkokullardaki din dersi öğretmeni sorunu, 1960'lı yıllardan itibaren giderek kısmi düzelme göstermektedir. Ancak, bu sorun hala çözülmüş değildir; ciddiyetini korumaktadır.22 Bu konuda ilk ciddi adım, 1997'de bazı İlahiyat Fakültelerinde İlköğretim D. K. ve A. Bilgisi Öğretmenliği Bölümü'nün açılmasıyla atıldı. Bunun ürünleri önümüzdeki yıldan itibaren alınmaya başlanacaktır. (Bu konuya ilerde temas edilecek)

1974-75 öğretim yılında ilkokul 4. ve 5. sınıflara haftada birer saat olmak üzere zorunlu Ahlak dersi kondu. Dokuzuncu Milli Eğitim Şurası'nda bu dersin, "ilkokullarda sınıf öğretmenlerince veya mümkün olduğu takdirde, okul yöneticileri tarafından" okutulacağı kararlaştırıldı.23

Bu programda, “Din Bilgisi” dersi haftada bir saat ve ihtiyari olarak yerini aldı ve 1982 yılına kadar böyle devam etti.

2. Öğretmen Yetiştiren Kurumlarda

Din Dersi

İlkokullara yeniden Din dersi konulunca, bu dersleri okutacak öğretmen sorunu ortaya çıktı. Çünkü bu dersi okutacak olan sınıf öğretmenlerinin çoğunluğu, örgün eğitim kurumlarının hiçbirinde din dersi okumamışlardı. Tabibi ki bunlar, bilmediklerini öğretemezlerdi. Bu yüzden ilkokullara öğretmen yetiştiren kurumların programlarına din dersi koymak gerekti.

Kasım 1951’de İlköğretmen Okullarının 4. ve 5. (lise 1. ve 2.) sınıflarının programlarına haftada bir saatlik ihtiyari/isteğe bağlı Din Bilgisi dersi kondu.24 Beşinci M.E. Şurası kararları gereği bu ders 1953 yılı programında zorunlu hale getirildi.25 1956 yılında ortaokullarla birlikte ilköğretmen okullarının orta 1. ve 2. sınıflarına haftada birer saatlik ihtiyari Din Bilgisi dersi kondu.26 1976 yılında da, ortaokul, lise ve dengi okullarla birlikte bu okulların son sınıflarına da bu ders yayıldı.27

1974’te bu okullar öğretmen liselerine dönüştürüldü ve ilkokul öğretmeni yetiştirmek üzere iki yıllık Eğitim Enstitüsü açıldı. Bu okulların programının 2. sınıfın ikinci dönemine 1979 yılında iki saatlik Din Bilgisi Öğretimi adıyla bir ders kondu.28 Adı, bir metot dersi olduğu izlenimini vermekle birlikte bu dersi okutacak eleman olmadığından, sıradan bir din dersi olarak algılanmak durumundaydı.

Öğretmen yetiştiren kurumların programlarına din dersleri konulunca yine bunları okutacak öğretmen yoktu. 1960 yıllardan itibaren, İlahiyat Fakültesi, Yüksek

İslam Enstitüsü mezunları birer birer görev almaya başladıkça bu ihtiyaç giderilmeye çalışıldı.

3. Ortaokulda (İlköğretim İkinci Kademe)

Din Dersi

13.08.1956 tarihli Bakanlar Kurulu kararıyla, 1956-1957 öğretim yılı ortaokul programına yeniden 1. ve 2. Sınıflar için haftada birer saatlik Din Bilgisi dersi ihtiyari/isteğe bağlı olarak kondu. “Serbest çalışma” saatlerinden birer saati din dersine ayrılacaktı. Seçenler için devam mecburi ve sınıf geçmede etkili olacaktı. İhtiyarilik uygulaması ise şöyle belirlendi: Çocuklarına bu dersin okutulmasını istemeyenler, ders yılı başında yazı ile bunu okula bildireceklerdi.29

Bu karara rağmen din dersinin ihtiyariliğinin farklı uygulanışı, dönem sonuna kadar (1982) hep sürdü. Kimi idareciler, din dersini almak isteyenlerin dilekçe vermesini istedi, kimileri de aksini yaptı.30 Hatta 1974 yılında toplanan Dokuzuncu M.E. Şurası’nda çocuğunun din dersi almasını isteyen velinin okul idaresine yazılı başvurusunu öngören karar alındı.31

1974-1975 öğretim yılından itibaren bu okulların her üç sınıfına haftada birer saatlik zorunlu Ahlak dersi kondu.32 1976’da ise bu okulların üçüncü sınıfına da bir saatlik ihtiyari din dersi yayıldı.33

Karara rağmen bazı okulların din dersini program dışında bir saatte okutmaya devam ettikleri görülmektedir.34

Bu okullardaki din dersinin de en temel sorunu öğretmen yokluğu idi. Bu dersin, öncelikle İlahiyat Fakültesi ve Yüksek İslam Enstitüsü mezunları tarafından okutulması istenmekte; bazı müdürler, müracaat etmelerine rağmen bunlara din dersini vermedikleri için Bakanlık genelgeyle uyarmaktadır.35 Ne var ki, bunu gerçekleştirmek imkânsızdı. Çünkü bu kurumlardan mezun olanların sayısı çok azdı ve bunlara Diyanet İşleri Başkanlığı’nın da ihtiyacı vardı. Kaldı ki, buralardan mezun olanların öğretmenlik formasyonları da yeterli değildi. Bu yüzden, ortaokullardaki din dersleri, 1970’li yıllara kadar ciddi bir öğretmen sorunuyla karşı karşıya kaldı. Bu yıllardan itibaren bu öğretmenlerin nicelik ve nitelikçe giderek

daha yeterli konuma getirilmiş oldukları; ama istenen düzeye kavuşturulamadıkları söylenebilir.36

Ortaokulların programına konulan Ahlak derslerini, okul müdürlerinin görevlendirecekleri öğretmenler okutacaktı. Müdürler ise sırayla, Felsefe, İlköğretmen Okulu Meslek Dersleri, Sosyal Bilgiler, Din Bilgisi, Tarih, Türkçe, Edebiyat öğretmenlerine ve okul yöneticilerine öncelik vereceklerdi.37 Bir yıl sonra bu değiştirildi: Ahlak dersini öncelikle İlahiyat Fakültesi, İslami İlimler Fakültesi ve Yüksek İslam Enstitüsü mezunu öğretmenler okutacak; bunlar bulunmadığı takdirde önceki kurala göre hareket edilecekti.38

4. Lise ve Dengi Okullarda Din Dersi

Milli Eğitim Bakanlığı Talim ve Terbiye Kurulu'nun 21.09. 1967 gün ve 343 sayılı kararı gereğince, 1967-1968 öğretim yılı lise ve dengi okulların 1. ve 2. sınıflarına haftada birer saatlik ihtiyari/isteğe bağlı Din Bilgisi dersi kondu. Seçenler için devam mecburi ve sınıf geçmede etkili idi. Bu karara göre, din dersi "normal ders saatleri dışında" okutulacaktı.39 Ancak, bir yıl sonra alınan bir kararla bu ders program içine alındı.40 Ne var ki, Bakanlığın belli aralıklarla uyarıcı kararlar yayınlamasına rağmen uygulamada her iki tarzın da devam edip gittiği görülmektedir.41

18 Haziran 1969 tarihli genelge ile de, çocuklarına Din Bilgisi dersi aldırmak isteyen velilerin ders yılı başında okul idaresine yazılı başvuruda bulunmaları ve bir ay içinde isterlerse bundan vazgeçebilecekleri bildirildi.42

1976-1977 öğretim yılında ise bu okulların 3. sınıflarına da bu dersi teşmil edildi43 ve 1974-1975 öğretim yılından itibaren de her üç sınıfın programına haftada birer saatlik zorunlu Ahlak dersi kondu.44

Lise ve dengi okullardaki din dersinin de en önemli sorunu, nicelik ve nitelikçe yeterli öğretmene sahip olamamaktı. Ortaokuldaki Din Bilgisi

öğretmenleri hakkında söylenenler, aynen bunlar için de söz konusuydu. Çünkü aynı öğretmenlerin okutması öngörülmekteydi. Ahlak derslerini de, ortaokulda okutacak olan öğretmenler okutacaklardı.45

5. Mesleki Din Eğitimi

Bu dönemdeki mesleki din eğitimi, Tevhid-i Tedrisat kanunu ile oluşan yapıda olduğu gibi, orta ve yüksek olmak üzere iki derecelidir.

A. Ortaöğretim Düzeyinde Mesleki Din

Eğitimi: İmam-Hatip Okulları / Liseleri

Ülkenin acil din görevlisi ihtiyacını karşılamak amacıyla on ilde açılan İmam-Hatip Kursları başarılı olamadılar ve 1951-1952 öğretim yılında ilkokula dayalı dört yıllık İmam-Hatip Okulu'na yedi ilde dönüştürüldüler.46 Bu okullar, ilk mezunlarını verecekleri öğretim yılında (1954-1955) üç yıl süreli ikinci devresi (lise) açıldı. Böylece, 4+3=7 yıllık bir mesleki ortaöğretim kurumuna dönüştürüldü. Bu yapı, 1970-1971 öğretim yılı sonuna kadar sürdü. 1971-1972 öğretim yılında,

kuruluş ve program bakımından köklü bir değişiklik yapılarak İmam-Hatip Okulu, ortaokula (temel eğitimin ikinci kademesine) dayalı dört yıllık İmam-Hatip Lisesi'ne dönüştürüldü. Böylece bu okulların ortaokul kısmı kapanmış oldu. 1974-1975 öğretim yılında ise bu İmam-Hatip Liselerinin bünyesindeki ortaokul programına, diğerlerinde olmayan Arapça (haftada 3 saat) ve Kur'an-ı Kerim (haftada 5 saat) dersleri konuldu. Bununla İmam-Hatip Liseleri, kendi bünyelerinde biraz meslek dersi takviyeli ortaokullara dayalı meslek liseleri durumuna getirilmiş oldu. Bu Liselerin programının yaklaşık %40'ını meslek dersleri oluşturmaktadır.

Milli Eğitim Bakanı Tevfik İleri'nin ifadesiyle, İ. H. Okulları, "Türk Milletine hitap edecek olgun, kültürlü hatip ve imamların yetişmesi"ne kaynaklık edeceklerdi.47 1958'de kurulan Türkiye Eğitim Milli Komisyonu ise, bu konuda şu tespiti yapmaktadır: "İslam tarihi boyunca din adamı,

medreseden yetişmiştir. Medresenin kaldırılması ile dini hayat, bu müesseseden yetişen eski nesiller tarafından bir müddet yürütülmüş ise de, son zamanlarda bu nesil de tükenmeye yüz tuttuğundan, hasıl olan boşluğu hiçbir menşei olmayan, gelişigüzel yetişmiş, eskisinden daha cahil bir zümre doldurmaya başlamıştır. Bu durum, din adamı yetiştirme ihtiyacını doğurduğundan İmam-Hatip Okulları açılmıştır."48 14.06.1973 tarih ve 1739 sayılı ve değişik 16.06.1983 tarih ve 2842 sayılı Milli Eğitim Temel Kanunu'nun 32. maddesinde ise bu kurumlar şöyle tanımlanmaktadır: "İmam-Hatip Liseleri imamlık, hatiplik ve Kur'an Kursu öğreticiliği gibi dini hizmetlerin yerine getirilmesi ile görevli elemanları yetiştirmek üzere Milli Eğitim Bakanlığı'nca açılan ortaöğretim sistemi içinde, hem mesleğe, hem yükseköğrenime hazırlayıcı programlar uygulayan öğretim kurumlarıdır"

Bu amaçlarla açılan İ. H. Okullarına meslek dersleri öğretmeni bulunamıyordu. Pedagojik formasyon şöyle dursun, az çok dini bilgisi olanları bu kurumlarda meslek dersleri öğretmeni etmekten başka çare yoktu. Neticede bu kadrolara, çoğu ancak ilkokul mezunu olan cami imamları ve vaizler atandılar. Bunların dini bilgileri de oldukça yetersizdi; çünkü bunlar da dini eğitim görememiş, şuradan buradan bir şeyler öğrenmiş kişilerdi. Bu durum, bizzat resmi belgelerde yetkili kişilerce dile getirildiği gibi,49 sivil toplum örgütleri, bu okulları destekleyen kişi ve kuruluşlarca da belirtilmektedir.50 İmam-Hatip Okullarına halkın ilgisi çok büyük oldu; her ilde açma çabaları vardı. Öğretmen bulamama, bu okulların sayılarını artırmanın önündeki en büyük engeldi.51

İmam-Hatip Okullarının meslek dersleri öğretmeni sorunu, İlahiyat Fakültesi ve Yüksek İslam Enstitüsü mezunlarının çoğalmasıyla giderek çözüm yoluna girmeğe başladı. Bunun için de 1970'li yılları beklemek gerekti. Zamanla iyi gelişmeler kaydedilmekle birlikte, bu dönemin sonuna

(1980) gelindiğinde de nicelik ve nitelikçe öğretmen sorunu varlığını sürdürüyordu. Bu okulların eğitim-öğretiminin kalitesi üzerinde düşünürken sorunun bu boyutu öncelikle gözetilmelidir.52

İmam-Hatip Liselerinin sayısı hızla arttı ve 1980 yılında toplam sayı, 374 olmuştu.53

B. Yüksek Öğretimde Mesleki Din Eğitimi

B.1. Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi

Meclis'te, basın yayın organlarında, çeşitli mahfillerde yıllarca süren tartışmalar sonunda yeniden örgün eğitim kurumlarında din eğitimine yer verilmesi fikri benimsenmiş ve dini tamamen bilimsel esaslara göre incelemenin zarureti iyice anlaşılmıştır. Toplumsal rahatsızlıklar, dini, cehaletin eline terketmenin ne kadar tehlikeli olduğunu açığa çıkarmıştı. Artık, dinin akademik platformda ele alınıp incelenmesi, dini iyi bilen insanların yetiştirilmesi ve bu yolla toplumun din konusunda aydınlatılması gerektiği, küçük bir azınlık hesaba katılmazsa, hemen hemen herkesçe kabullenilmişti. İşte bu ortamda, Tevhid-i Tedrisat ruhuna dönme ve bu bağlamda, üniversite içinde yeniden bir İlahiyat Fakültesi açma fikri ortaya atıldı. Hükümetin talebi üzerine konuyu inceleyen Ankara Üniversitesi Senatosu, 7 Ocak 1949 tarihli toplantısında İlahiyat Fakültesi açma kararını aldı ve kuruluş çalışmalarını başlattı. Meclis'te görüşülen 5424 sayılı kanun 4 Haziran 1949 günkü oturumda kabul edildi54 ve İlahiyat Fakültesi 1949-1950 öğretim yılında, 21 Kasım'da 85 öğrenciyle öğretime başladı. Öğretim süresi dört yıldı.55

Bu fakültenin açılmasına ilişkin kanun tasarısının gerekçesinde şu ifadeler yer almaktadır: "Din meselelerinin sağlam ve ilmi esaslara göre incelenmesini mümkün kılmak, mesleki ilgisi kuvvetli ve düşüncesinde ihatalı din adamalarının yetişebilmesi için lüzumlu şartları sağlamak

maksadıyla memleketimizde de garptaki örneklerine benzer bir İlahiyat Fakültesinin kurulması…”56

Dönemin Milli Eğitim Bakanı Tahsin Banguoğlu ise şunları söylüyor: “İlahiyat Fakültesi müsbet bir ilmi camia içerisinde kurulacak ve bazı irticai hareketlere cesaret vermek şöyle dursun, onları menetmek, onları selbetmek ve onları yok etmek fonksiyonunu icra edecektir… İlahiyat başlı başına bir disiplindir… Esas dini bilgiler olacaktır.”57

Mecliste bir konuşma yapan İsmail Hakkı Baltacıoğlu, bu fakültenin programında “İslami bilgilerin esas, sosyolojik bilgilerin yardımcı” olacağını dile getirmişti.58 Kuruluş amacı da bunu gerektiriyordu. Ama hazırlanan program, bu amaçların gerçekleşmesine katkıda bulunacak özelliklere pek sahip olmadığı gibi pedagojik formasyon dersleri de yoktu.59

Bundan daha önemli sorun ise, öğretim elemanı bulamamaktı. Programda yer alması gereken bir takım derslerin bulunmaması, belki de bundandı. Programdaki bazı dersler, öğretim elemanı olmadığından, Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi’nde okutuldu.60 İlahiyat Fakültesi, “yerli öğretim kadrosuyla tam öğretim faaliyetine geçebilmesi için yirmi yıla yakın bir zaman beklendi.”61

İlahiyat Fakültesi’nin 23 yılı, köklü bir değişiklik içirmeyen program denemeleri ile geçti. 1972-1973 öğretim yılında öğrenim süresi beş yıla çıkarıldı ve geçmiştekilere göre biraz köklü sayılacak biçimde yeni bir program yapıldı. İlk üç yılda ağırlık, kaynak dil Arapça ile bir batı diline ve genel ilahiyat eğitimine verildi ve son iki yıl uzmanlaşmaya ayrıldı: a- Tefsir ve Hadis Bölümü, b- Kelam ve İslam Felsefesi Bölümü. Bu bölümleşme işlevsel değildi. Çünkü, hem içerik bakımından aralarında fazla bir fark yoktu, hem de bu bölümleşme istihdam alanıyla bütünleştirilmiş değildi. Bu programda, öğretmen olmak isteyenler için pedagojik

formasyon dersleri de yer aldı. 1982'ye kadar köklü olmayan program değişiklikleri oldu.62

İlk yıllar çok az mezun veren (1953'te kırk, 1956'da altı, 1957'de on bir öğrenci) İlahiyat Fakültesi, 1981 yılına kadar 1589 öğrenci mezun etti. Başlangıçtan beri Lisansüstü eğitim de yapan bu fakülteden 1980 yılı sonuna kadar toplam 74 kişi doktora diploması aldı.63 Başlangıçtan itibaren İlahiyat Fakültesi mezunları, din dersi öğretmeni, İmam-Hatip Lisesi meslek dersleri öğretmeni ve Diyanet İşleri Başkanlığı'nda din görevlisi veya yönetici olarak atanmaktadırlar.

1972-1982 yılları arasında İlahiyat Fakültesi, öğretim elemanı bakımından sayıca ve nitelikçe son derece önemli gelişme kaydetti; "artık kuruluş amacını gerçekleştirecek düzeyde köklü bir öğretim kadrosuna kavuşmuş" oldu.64

B.2. Yüksek İslam Enstitüsü

1949 yılından başlayarak ilkokullara, ilköğretmen okullarına ve ortaokullara sırayla Din Bilgisi derslerinin konması ve ayrıca mesleki din eğitimi yapan İmam-Hatip Okullarının açılması, "din öğretimi öğretmeni" ihtiyacını ortaya çıkardı. Söz konusu okullarda din öğretimi öğretmenliğini üstlenecek elemanlar bulunamıyordu. İlk mezunların 1953'te veren İlahiyat Fakültesi ise, bu ihtiyacı karşılayacak durumda değildi. Zira, mezun sayısı son derece azdı.65 Üstelik, bu mezunlara sadece öğretmenlik alanında değil, Diyanet İşleri Başkanlığı gibi başka kurumlarda da ihtiyaç vardı. Bu durumda din derslerini ve İ. H. Okullarındaki meslek derslerini ehliyetsiz insanlarla yürütmek gibi son derece riskli bir mecburiyet ortaya çıktı. Bu şartlarda, mevcut eğitim enstitülerine benzer bir din öğretimi öğretmeni yetiştiren kurumun açılması görüşü ortaya atıldı. MEB. Müdürler Komisyonu'nun, Talim ve Terbiye Kurulu kararını da içeren 17.11.1959 gün ve 575 sayılı kararıyla İstanbul Yüksek İslam Enstitüsü açıldı.66 Bunu

diğerleri izledi; 1962’de Konya’da, 1965’te Kayseri’de, 1966’da İzmir’de, 1969’da Erzurum’da, 1975’de Bursa’da, 1976’da Samsun’da ve 1979’da Yozgat’ta açıldı. Öğretim suresi dört yıldı.

Resmi belgelere göre Yüksek İslam Enstitüsü, çok amaçlı bir kurumdur ve amaçları şöyle özetlenebilir:

- İmam-Hatip Okullarına meslek dersleri öğretmeni, ilkokul dışındaki genel eğitim kurumlarına Din Bilgisi öğretmeni yetiştirmek.

- Diyanet İşleri Başkanlığı’nın çeşitli kademelerinde görev yapacak yüksek tahsilli din görevlileri (ve yöneticileri) yetiştirmek.

- İlmi araştırmalar yapmak.67

Yüksek İslam Enstitüsü’nün programı da amaçlarını gerçekleştirebilecek kadar iyi hazırlanmamış, derme çatma bir programdı. 1982’ye kadar programda çok sayıda değişiklikler yapıldı; ama bunlardan sadece 1972’deki değişiklik önemliydi. Bu değişiklikle programa pedagojik formasyon dersleri ve öğretmenlik uygulaması kondu. 1979’daki program değişikliğinde ise üçüncü yıldan itibaren başlayan bölümlere yer verildi: a-Tefsir-Hadis Bölümü, b- Fıkıh-Kelam Bölümü, c-İslam Dini Esasları Bölümü. Bu bölümleşme de işlevsel değildi; çünkü istihdam alanıyla bütünleştirilmiş değildi.68

Bu kurumlar da öğretim elemanı bulamama sorunuyla karşı karşıyaydılar. Nitekim, hoca bulunamadığı için, yeni enstitülerin açılması talepleri uzmanlarca uygun görülmemekteydi.69 Buna rağmen, yeterli öğretim elemanı yetiştirilmeden yenileri açıldı. 1982 yılına gelindiğinde bu kurumaların çoğu, hala öğretim kadrolarını tamamlayamamıştı.70

B.3. İslami İlimler Fakültesi

Erzurum’da bulunan Atatürk Üniversitesi Senatosu, “İslami İlimler Fakültesi” adıyla yeni bir fakülte açmaya karar verdi ve 22 Temmuz 1971

tarih ve 13903 sayılı Resmi Gazete'de yayınlanan yönetmelikle bu fakültenin organizasyonu, öğretim süresi ve ders programı açıklandı.

Öğretim süresi beş yıl olan bu fakülte, üçüncü sınıftan itibaren dört bölüme ayrılmıştı: a- Tefsir ve Hadis Bölümü, b- Kelam ve İslam Felsefesi Bölümü, c- Fıkıh ve İslam Hukuku Bölümü, d- İslam Dil ve Edebiyatı Bölümü. 1975-1976 öğretim yılında, iki bölüme indirildi: a- Tefsir ve Hadis Bölümü, b- Kelam ve İslam Felsefesi Bölümü. Burada da bölümleşme, işlevsel değildi.

Bu Fakülte, İlahiyat Fakültesi'nden farklı bir yapıya sahip olup islami ilimlere daha fazla ağırlık vereceği id-

diasını ismiyle bile ilan etmesine rağmen, önemli bir farklılık ortaya koyamadı. En bariz farkı, İmam-Hatip Lisesi mezunlarını da kabul etmesiydi denebilir.

İslami İlimler Fakültesinin Programı, İlahiyat Fakültesi ve Yüksek İslam Enstitüsü'nün 1972'de oluşturulan programlarından pek farklı değildi. İlk programa göre, "İslam Dil ve Edebiyatları Bölümü" dışındaki bölümlerde pedagojik formasyon dersleri vardı. Sonraki programlarda bunlara yer verilmedi; isteyenler Edebiyat Fakültesi'nden pedagoji sertifikası alabiliyorlardı Kuruluşundan 1982'ye kadar üç ayrı program uyguladı; yani hiçbir programıyla, öğretime başlattığı öğrencileri mezun edemedi. Bu değişikliklerin hiç biri köklü düzenlemeler içermiyordu.

Bu Fakülte de, başlangıçta ne sayıca ne de nitelikçe yeterli öğretim elemanına sahip olabildi. Bu ihtiyacını zaman içinde telafi etmeye çabaladı. Lisansüstü eğitim de yapılan bu kurumda, 1975-1976 öğretim yılında, sadece bir doçent ünvanlı öğretim üyesi vardı; öteki öğretim elemanları Dr. Asistanlardı (Dekan, İlahiyat Fakültesi'nden geçici bir süre için getirilmişti). Bu durum, buradaki eğitim-öğretimin kalitesi konusunda önemli bir ipucu olsa gerek.71

C. 1982-2002 Dönemi

12 Eylül 1980'den sonra her alanda olduğu gibi eğitim-öğretim alanında da yeniden yapılanma çalışmaları başlatıldı. Bu bağlamda din eğitimi sorunu da ele alındı; bu alanda ilkokuldan yükseköğretime kadar her kademede köklü nitelikte değişiklikler gerçekleştirildi.

1. İlkokulda (İlköğretim Birinci Kademe)

Din Öğretimi

1982 yılında hazırlanan yeni Anayasa'nın 24. Maddesi, din ve ahlak öğretimiyle ilgili yeni düzenleme getirdi: "Din ve ahlak eğitim ve öğretimi devletin gözetim ve denetimi altında yapılır. Din Kültürü ve Ahlak Öğretimi ilk ve orta öğretim kurumlarında okutulan zorunlu dersler arasında yer alır. Bunun dışındaki din eğitimi ve öğretimi ancak kişilerin kendi isteğine, küçüklerin de kanuni temsilcisinin talebine bağlıdır."

Daha önce ilk ve ortaöğretim kurumlarında isteğe bağlı olarak okutulan Din Bilgisi dersi ile zorunlu olarak okutulan Ahlak dersi, yeni düzenleme ile, "Din ve Ahlak Bilgisi" adıyla birleştirildi ve bu ders M.E. Bakanlığı'nın 29.4.1982 tarihli genelgesiyle programdaki yerini aldı.72 Bu ders, ilkokulların 4. ve 5. sınıfları ile ortaokulların her üç sınıfında ikişer, lise ve dengi okulların her sınıfında ise birer saatti (1991-1992 öğretim yılından itibaren liselerde Ders Geçme ve Kredi sistemine geçilince, D. K. ve A. Bilgisi dersi, ikişer kredili üç dönem okutulmaya başlandı; bu sistemden vazgeçilince yeniden ilk uygulamaya dönüldü). Yurtdışındaki Türk çocukları için hazırlanan ilkokul programında din dersinin birinci sınıftan itibaren başlatılıp73 Türkiye'de Anayasa'da kayıt olmamasına rağmen 4. sınıftan başlatılması, itirazlara ve yetkililere şu tür soruların sorulmasına neden olmaktadır.74

Dört yıl sonra dersin adı, "Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi" olarak değiştirildi. Bu düzenlemeden sonra "Din Kültürü ve Ahlak Öğretiminin

İlkeleri” 26 madde halinde yeniden ortaya kondu.[75]

Bu ilkelerden 4. Maddeye göre “azınlık okulları dışındaki okullarımızda öğrenim gören T.C. uyruklu Hıristiyanlık ve Musevilik dinlerine mensup öğrencilere; Kelime-i Şehadet, Kelime-i Tevhid, Besmele, Amentü, Ayet, Sure ve Namaz duaları ezberletilmeyecek; Namaz, Oruç, Zekat ve Hacca ait uygulamaya yönelik bilgiler öğretilmeyecektir. Dolayısıyla söz konusu öğrenciler aynı konulardan ölçme ve değerlendirme açısından sorumlu tutulmayacaklardır.” Ertesi yıl ise, Hıristiyanlık ve Musevi dinine mensup çocuklardan isteyenlerin, mensubiyetlerini belgelemek kaydıyla, belirlenen bu konuların derste işlenmesi sırasında sınıfta bulunmayabilecekleri kararlaştırıldı.[76] 1990 yılında da, bu çocukların, yine bu dinlerden birine mensubiyetlerini belgelemek suretiyle Din Kültür ve Ahlak Bilgisi dersine girmelerinin zorunlu olmayacağı ve bu derse girmek isterlerse, velilerinden yazılı belge getirmeleri gerektiği kararı yayınlandı.[77] Böylece, D.K. ve A. Bilgisi dersinin mecburi olmasının laiklik ilkesine aykırı olduğu iddialarına dayanak bırakılmaması düşünülüyordu.

Din ve Ahlak Bilgisi dersinin 1982’de ilk ve ortaöğretim kurumlarında zorunlu okutulan dersler haline gelmesinden sonra programları hazırlandı ve kitapları Bakanlık tarafından yazdırılarak yürürlüğe kondu.

Bu uygulama, din eğitimi açısından son derece önemli bir adımdı ve Tevhid-i Tedrisat Kanunu’nun ruhuna tam dönüş olarak nitelendirilmektedir.[78] Ancak, bu dönemde de bu dersi etkenlikle öğretim konusu yapacak kadar donanımlı sınıf öğretmenine sahip olamama, temel sorun olarak varlığını sürdürmektedir.[79] Bu konuda ilk ciddi adım, 1997’de bazı İlahiyat Fakültelerinde İlköğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Öğretmenliği Bölümü’nün açılmasıyla atıldı. Bu bölüm ilk mezunlarını, 2002 yılında verecek.

Bu program hiç değiştirilmeden 18 yıl okutuldu. 18 Ağustos 1997 tarih ve 4306 sayılı kanun ile beş yıllık ilkokullar sekiz yıllık ilköğretim okulları haline dönüştürüldü. M.E. Bakanlığı Din Öğretimi Genel Müdürlüğü yeni bir program hazırlama çalışmalarını başlattı ve hazırlanan program,80 2000-2001 öğretim yılında uygulamaya kondu. Bu program, din öğretimi tarihinde ilk köklü değişikliktir. Bilimsel ölçütlere göre bir program geliştirme anlamında oldukça önemli bir adım sayılabilir. Bu programda genel ve özel

amaçlar, ilkeler oldukça ayrıntılı biçimde hazırlandığı gibi örnek ders işlenişleri ile de öğretmene kılavuzluk yapılmaktadır. Programı illere gönderen Bakanlık, 50-3334 sayı ve 05.10 2000 tarihli üst yazıda şu ifadelere yer vermektedir:

"18 yıldan beri uygulanmakta olan Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi programlarının güncelleştirilememesi ve öğretmenlerin yeni işleniş yöntemlerine yönelememeleri nedeniyle söz konusu programlar statikleşmiş, öğretmen ve öğrenciler için ihtiyaç duyulan motivasyon azalmıştır. Bu sebeple programların çağdaş eğitim anlayışı içinde ele alınarak canlılık kazandırılması, gelişen ve değişen çağın şartlarına cevap verebilecek duruma getirilmesi önem kazanmıştır.

Ayrıca 4306 sayılı kanunla ilköğretimin sekiz yıla çıkarılması "Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Öğretim Programları"nın yeniden bir sistem bütünlüğü içinde ele alınması ve geliştirilmesi ihtiyacını doğurmuştur."

Din Öğretimi Genel Müdürlüğü meseleye bir sistem anlayışı ile yaklaştığından dolayı, program çalışmasını öteki çalışmalarla bütünleştirmeyi düşünmektedir. Bu bağlamda, "Din Öğretiminde Yeni Yaklaşımlar" adıyla bir kitap yayınladı. Bununla, "hazırlanan programların hedeflerine ulaşması, bu dersleri okutacak öğretmenlere yeni bir vizyon ve misyon ve öğretim yöntemleri kazandırma" amaçlanmaktadır. "Din

Öğretimi Terimler Sözlüğü” projesi başlatıldı, komisyon çalışmaları sürmektedir. Okullara ders kitapları yazdırma çalışmaları başlatıldı. Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi İlköğretim Din K. ve A. Bilgisi Öğretmenliği Bölümü ile protokol imzalanarak “İlköğretim D.K. ve A. Bilgisi Öğretim Yaprakları” adıyla her sınıf için bir kitap hazırlatıldı; basılmak üzere. Bu özgün çalışmayla, öğretmen ve öğrenci, hem içerik hem de öğrenme ve öğretim konusunda yönlendirilmektedir.

Bu arada çeşitli hizmetiçi eğitim kursları düzenlenerek, öğretmenler eğitilmeye çalışıldı; bu düzenlemeler devam etmektedir. Ancak, bütün bunlar, ilköğretim ikinci kademede D.K. ve A. Bilgisi dersi okutan branş öğretmenleri için yapılmaktadır. İlköğretim birinci kademede bu dersi okutan sınıf öğretmenleri, eski durumlarını devam ettirmektedirler. Yani, önceki dönemlerdeki din öğretimine ilişkin yetersizlikleri, bazı çabalar olsa da[81] giderilmiş değildir. Nitelikçe yetersizlik yanında sayısal açıdan da öğretmen yetersizliği söz konusudur. Şöyle ki, bugün yaklaşık 35 000 ilköğretim okulu bulunmakta[82] ve bunların sayısı giderek artmaktadır. Buna karşılık, ilköğretim okullarında, lise dengi okulların tümünde görev yapan din öğretimi öğretmenlerinin sayısı ise, yaklaşık 10.000’dir. Her ilköğretime ortalama bir öğretmen düşünülürse, ihtiyaç duyulan rakamın ne kadar fazla olduğu rahatlıkla anlaşılır.

2. Ortaokul (İlköğretim İkinci Kademe),

Lise ve Dengi Okullarda Din Öğretimi

Yukarıda ilkokulla ilgili bölümde belirtilen hukuksal düzenlemelerle, daha önce ortaokulların her üç sınıfında okutulmakta olan birer saatlik ihtiyari Din Bilgisi dersi ile yine her üç sınıfında okutulan birer saatlik mecburi Ahlak dersi birleştirilerek her üç sınıfta ikişer saatlik “Din ve Ahlak Bilgisi”ne (sonra Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi) dönüştürüldü. Lise ve dengi okulların ise her üç sınıfına birer saat olarak bu ders kondu. 1991-

1996 yılları arasında uygulanan kredili sistemde ise bu ders, üç dönem halinde 2 kredi/saat olarak okutuldu.

Yukarıda belirtildiği gibi, 1997 yılında, ilkokulla ortaokul birleştirilerek ilköğretim okulu haline getirildiler. Artık ortaokul adı yerine “ilköğretim ikinci kademe” adı kullanılmaktadır. 1982’de hazırlanan program, 2000 yılında değiştirildi. İlkokul kısmında bundan söz edildi. Önceden olduğu gibi ilköğretim ikinci kademede,lise ve dengi okullarda D.K. ve A. Bilgisi derslerini İlahiyat Fakültesi, Yüksek İslam Enstitüsü, İslami İlimler Fakültesi mezunları okutmaktadırlar.

Din Öğretimi Genel Müdürlüğü, Lise ve dengi okulların D.K. ve A. Bilgisi programını geliştirme çalışmalarını başlattı; sonuçlanmak üzere.

3. Çıraklık Eğitim Merkezlerinde

Din Öğretimi

1988 yılında Çıraklık Eğitim merkezlerinin programına, “Din Kültürü ve Meslek Ahlakı” adıyla bir ders kondu.83 Bu ders için özel olarak ayrı bir program hazırlandı. Bu ders, 3. yıl içinde haftada bir saat olmak üzere toplam 32 saat okutulacaktı. Bu uygulama devam etmektedir.

4. İmam-Hatip Liseleri

1982 yılından sonra da İmam-Hatip Liseleri, önceki yapılarını koruyarak hem mesleğe hem de yüksek öğretime eleman hazırlayıcı işlevlerini icra etmeğe devam etti Ancak, 18 Ağustos 1997 tarih ve 4306 sayılı kanunla, bütün ortaokullar ilkokullarla birleştirilip ilköğretim okullarına dönüştürülünce, İmam-Hatip Liselerini de orta kısmı kapanmış oldu. Böylece, İmam-Hatip Liseleri, hazırlık sınıfına dayalı üç yıllık liselere dönüştürüldü. Din Öğretimi Genel Müdürlüğü, yeni yapı için program geliştirme çalışması başlattı. Talim ve Terbiye Kurulu’nun 39 sayı ve 10.05.1999 tarihli kararıyla kabul edilen bu programda derslerin içerikleriyle birlikte genel ve özel amaçları belirlenmiş, ayrıca örnek

işlenişler sunulmuştur.84 Öncekilerle kıyaslanınca oldukça iyi niteliklerle donanık bir program olduğu rahatlıkla söylenebilir.

Bu yeniden yapılandırmayla birlikte üniversiteye girişte alan sınırlaması getirildi. Bu düzenlemeyle, İmam-Hatip Lisesi mezunlarının İlahiyat Fakültesi'nden başka bir Fakülteye gitmeleri adeta imkânsızlaştı. Çünkü, alanı dışında tercih yapmış sayıldığından, büyük oranda notu düşüyordu. Bu durumda İlahiyat Fakültesi'ne, İmama-Hatip Lisesi mezunlarının girmeleri kolaylaşırken lise mezunlarınınki zorlaşıyordu. Nitekim, 1999-2000 öğretim yılından itibaren İlahiyat Fakültelerine kayıt yaptıran öğrencilerin tümü, sadece İmam-Hatip lisesi mezunlarıdırlar.

Bu durum, halkın İmam-Hatip Liselerine olan ilgisini bıçak gibi kesti. Bu okullara veliler artık öğrencilerini göndermemeye başladılar. Hiç yeni kayıt yapamayan okullar oldu. Mevcut öğrenciler de bu okullardan başka okullara geçmeğe başladılar; sonra Bakanlık bu geçişleri durdurdu. Öğrencisizlik yüzünden bir bir kapanma sorunuyla karşılaşan İmam-Hatip Liselerinin sayıları gittikçe azalacaktır.

1999 yılında Din Öğretimi Genel Müdürlüğü İmam-Hatip Liselerine çeki düzen vermek, bu eğitim kurumlarında kaliteyi artırmak üzere, "İmam-Hatip Lisesi Çalışma Modeli" hazırladı. Bu dokümanı bütün İmam-Hatip Liselerine gönderdi.85 Bu modele göre "bölge öncü okulları" ve "il öncü okulları" belirlendi ve bütün İmam-Hatip Liselerinin yeniden yapılandırılma çalışılmaları sürmektedir.

2001-2002 öğretim yılında 558 İmam-Hatip Lisesinde (bunların 107'si Anadolu İ.H. Lisesidir) toplam 71583 öğrenci öğrenim görmektedir. Bu öğrencilerin 16182'si Anadolu İmam-Hatip Liselerinde, 55401'i ise diğerlerindedir ve öğrencilerin 32864'ü yani yarıya yakını kızdır.86

5. Yükseköğretimde Din Öğretimi

A. İlahiyat Fakülteleri

1982 yılında üniversite yeniden yapılandırılırken yüksek din öğretimi yapan kurumlar da yeniden düzenlendi. 41 sayılı Kanun Hükmünde Kararname çıktı.87 Buna göre üniversite sayısı 27'ye çıkarıldı ve bütün yüksek öğretim kurumları, bu üniversitelere bağlandılar. Bu çerçevede, Yüksek İslam Enstitüleri de birer İlahiyat Fakültesi haline getirilerek ilgili üniversitelere bağlandılar:

- Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi aynen kaldı.
- Atatürk Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi ile aynı ildeki Yüksek İslam Enstitüsü, İlahiyat Fakültesi adı altında birleştirilerek aynı üniversiteye bağlandı
- İstanbul Yüksek İslam Enstitüsü, Marmara Üniversitesi'ne,
- Konya Yüksek İslam Enstitüsü, Selçuk Üniversitesi'ne,
- Kayseri Yüksek İslam Enstitüsü, Erciyes Üniversitesi'ne,
- İzmir Yüksek İslam Enstitüsü, Dokuz Eylül Üniversitesi'ne,
- Bursa Yüksek İslam Enstitüsü, Uludağ Üniversitesi'ne,
- Samsun Yüksek İslam Enstitüsü, Ondokuz Mayıs Üniversitesine, İlahiyat Fakültesi olarak bağlandılar. Yozgat Yüksek İslam Enstitüsü ise kapatıldı. Daha sonraki yıllarda başka üniversitelerde de peşpeşe İlahiyat Fakülteleri açıldı. Şu anda 23 tane İlahiyat Fakültesi var, sadece 1997'de açılan Osman Gazi Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, henüz öğrenci almadığından öğretime başlayamadı. Akdeniz Üniversitesi İlahiyat Fakültesi ise kanunda yer almasına rağmen henüz açılmadı.

Hazırlık sınıfı+ 4 yıl süreli olan bu İlahiyat Fakülteleri, bölümler, bu bölümlere bağlı anabilim dalları ve bunlara bağlı bilim dalları etrafında organize edildiler. Ancak bu yapılan, tamamen öğretim elemanların tasnifine ve yönetimine yöneliktir. Öğrenciye yansıyan bir bölümleşme söz konusu değildir. Önceki dönemde olduğu gibi yine tek bir program uygulanmakta ve tek tip diploma verilmektedir. Dolayısıyla bu

bölümleşmenin, öğretim açısından bir işlevi söz konusu değildir. Bu üç bölüm zamanla isim ve içerik değişikliklerine uğradı. Şu anda, a- Temel İslam Bilimleri Bölümü, b- Felsefe ve Din Bilimleri Bölümü, c- İslam Tarihi ve Sanatları Bölümü bulunmaktadır.

Bu İlahiyat Fakültelerinden mezun olanlar, önceki dönemde olduğu gibi, Ortaokul, lise ve dengi okullarda D. K. ve A. Bilgisi öğretmeni, İmam-Hatip Liselerinde meslek dersleri öğretmeni ve Diyanet İşleri Başkanlığı'nda din görevlisi veya yönetici olabilmektedirler. Yani, tek bir diploma, otuz kadar farklı nitelikte uzmanlık alanında görev imkânı sağlıyordu. Bu yüzden, buralardan mezun olanlar, ne olacaklarını ancak, atanacakları zaman belirliyebilmektedirler.

İlahiyat Fakültelerindeki yeni program da, eskilerinden çok farklı nitelikler taşımamaktadır. En önemli değişiklik, Din Eğitimi Anabilim Dalının oluşturulması ve bu birimin yürüteceği dersler arasında özel öğretim yöntemleri dersine yer verilmiş olması ve yıl yerine dönem, sınıf geçme yerine ders geçme esasının getirilmesidir. Fakültelere %30 oranında programa ders ekleme yetkisi verildiğinden, aralarında bu çerçevede bazı farklılıklar görülmektedir.

1997 yılına kadar sık sık program değişiklikleri oldu. Bunların hiçbiri köklü bir değişim içirmemektedir. Ders ekleme çıkarma mantığıyla yapılan yığma programlardı. Bu programlarda Pedagoji formasyon dersleri ve uygulama bulunmaktadır. Araştırma sonuçları, Bu

dönemde İlahiyat Fakültelerinden mezun olanların, öncekilere göre pedagojik formasyon bakımından daha iyi olduklarını göstermektedir.88 İlahiyat Fakülteleri, 1989'da resmen "Öğretmen ve Eğitim Uzmanı Yetiştiren Yükseköğretim Kurumları" olarak kabul edildiler.89

1982'den itibaren Ankara İlahiyat Fakültesi ve İslami İlimler Fakültesi'ndeki öğretim üyelerinden bazıları yeni İlahiyat fakültelerine

idareci veya öğretim üyesi olarak nakledilerek ihtiyaçlar karşılanmaya çalışıldı. Zamanla bu fakültelerin her biri, kendi öğretim üyelerini tamamlamaya çalıştı. Ancak, yeterince öğretim elmanı yetiştirilmeden kısa aralıklarla yeni İlahiyat Fakültelerinin açılması, öğretim elemanı sorununu müzminleştirdi. Şu anda birkaç fakülte dışında öğretim elemanı sorunu yaşanmaktadır.90

Yüksek Öğretim Kurulu, 1997'de öğretmen yetiştiren kurumları yeniden yapılandırma çalışmaları başlattı. Bu çerçevede İlahiyat Fakültelerini de ele alıp köklü yapısal değişiklikler gerçekleştirdi. YÖK'ün 11.07.1997 tarih ve 97.23.1660 sayılı kararı ve bu karardaki bazı hususları düzeltme, tamamlama amacıyla daha sonra aldığı kararlarla İlahiyat Fakültelerini yeniden yapılandırdı ve 1998-1999 öğretim yılında yürürlüğe koydu. Buna göre, 11 İlahiyat Fakültesinde (Bunlar: Ankara, Atatürk, Çukurova, Dicle, Dokuz Eylül, Erciyes, İstanbul, Marmara, Ondokuz Mayıs, Selçuk ve Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakülteleri) İki program yürürlüğe kondu:

a. İlköğretim din kültürü ve kahlak bilgisi öğretmenliği programı.

b. İlahiyat lisans programı.

Diğer İlahiyat Fakültelerinde ise sadece İlahiyat Lisans Programı bulunmaktadır. Öğretim Üyelerinin tasnif ve yönetimine yönelik bölümler ise varlığını korumaktadır.

Yeni düzenlemeye göre her iki programda hazırlık sınıfı bulunmamaktadır Dörder yıllık bu bölümler, Öğrenci Yerleştirme Sınavı sonuçlarına göre ayrı ayrı öğrenci almaktadırlar. Öğrenciler sınava girerken bölümlerini tercih etmektedirler. Her bölüm ayrı diploma verecektir. İlköğretim D.K. ve A.B. Öğretmenliği Bölümü'nden mezun olanlar, ilköğretim okullarına branş öğretmeni olarak atanacaklar. İlahiyat Bölümü'nden mezun olanlar ise Diyanet İşleri Başkanlığı gibi kurumlarda

görev alabilecekler. Eğer bunlar öğretmen olmak isterlerse Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi’nin yürüteceği Tezsiz Yüksek Lisans öğrenimini tamamlamak suretiyle lise ve dengi okullara branş öğretmeni veya İmam-Hatip Liselerine meslek dersleri öğretmeni olacaklardır.

Bu değişiklik, tarihi içinde en köklü ve önemli değişikliktir. Çünkü:

1- İlk defa, İlahiyat Fakültesi (ve emsali kurumlar), çok amaçlı tek tip program uygulayan kurum olmaktan kurtarıldılar. İlk defa, öğrencilere yansıyan ve istihdam alanıyla bütünleşen bir bölümleşmeye yer verildi.

2- Şimdiye kadar İlahiyat (ve emsali kurumlar) öğrencileri, ne olacaklarına ancak atanacakları vakit karar verebiliyorlardı. Şimdi bu belirsizlik kalktı. Öğrenci daha Fakülteye girmeden ne olacağına tamamen veya büyük ölçüde karar vermiş oluyor.

3- İlk defa, ilköğretim için özel olarak din öğretimi branş öğretmeni yetiştirmeye başlandı ve cumhuriyet döneminde önemli bir sorun olarak duran bu husus köklü bir çözüme kavuşturulmuş oldu. Üstelik bunlara Türkçe veya Sosyal bilgiler “yan alan” sertifikası da verilmektedir.

4- İlk defa, lise ve dengi okullarda D.K. ve A. B: öğretmeni ile İ.H. Lisesi meslek dersleri öğretmeni ayrı programlarla yetiştirilecek. Böylece branşlarının uzmanı öğretmenlere iş bırakılmış olacaktır.

5- İlahiyat Fakültesi tarihinde ilk defa, program geliştirmenin, programa ders ekleme ve çıkarmadan ibaret olmadığı, aksine, bu işin çok boyutlu bir faaliyet olduğu anlayışıyla hareket edildiği görülmektedir.

6- Bu programlar, öğrencinin ders saatleri dışında daha fazla zamana sahip olmasına imkân vermektedir.

7- Pedagojik formasyon kazandırma bakımından bu öğretmen yetiştirme programları, öncekilere göre son derece iyi niteliklere sahiptir. Teorik dersler yanında Okul Deneyimi ve Uygulama derslerine yer verilmektedir.

Bütün bunlara rağmen, İlahiyat Fakültelerinin bu programlarının geliştirilmeye ihtiyaçları bulunmaktadır. Özellikle İlahiyat programının içerek kategorilerinin, Diyanet İşleri Başkanlığı'ndaki istihdam alanının özellikleri düşünülerek yeniden düzenlenmesi zorunludur.

Bu fakültelerin teşkilat yapısı da tutarsızlıklar içermektedir; bunların da zamanla düzeltilmesi gerekmektedir. Sözgelimi, bir tarafta öğrencisi olan ve bu yönüyle gerçek bir bölüm olan, ama öğretim üyesi bulunmayan İlköğretim D.K. ve A.Bilgisi Öğretmenliği Bölümü; öbür tarafta, öğretim üyelerine göre oluşturulmuş üç bölüm. Bu yapı, yönetim açısından önemli sorunlar içermektedir.91

B. İlahiyat Meslek Yüksekokulları

Diyanet İşleri Başkanlığı personelinin eğitim düzeyini yükseltmek için 1989-1999 öğretim yılında beş üniversitede iki yıllık İlahiyat Meslek Yüksek Okulları açıldı. Bu okullara, İmam-Hatip Lisesi mezunu olup en az iki yıldan beri Diyanet İşleri Başkanlığı'nda görev yapıyor olanlar girebiliyorlardı. Bu okulların programlarının, söz konusu din görevlilerinin mesleki yeterliklerini yükseltecek nitelikte hazırlanmadığını söyleyebiliriz. Zaten bu okullar verimli olamadılar ve üç yıldır burala-

ra öğrenci kaydedilmemekte; mevcut öğrencilerini mezun ederek tasfiye edilme sürecini tamamlamak üzereler.

6. Sonuç

Cumhuriyet döneminde Tevhid-i Tedrisat Kanunu ile başlatılan yeni eğitim sistemi içindeki din eğitim-öğretimi, araya giren yıllar istisna edilirse, giderek yükselen bir gelişme çizgisi izlemiştir. 1982'den sonraki yıllarda bu gelişim çizgisi daha da yükselmiştir. Yani, yaşanan tecrübeler, yeterince olmasa da, değerlendirilmiştir.

Bundan sonra artık din eğitimi sorunu, kolay kolay politik polemik konusu edilemeyecektir. Artık bu sorun, bilimsel platformlarda ele alınıp

incelenmekte, teorisini geliştirme çalışmaları yapılmaktadır ve bu yolda bir hayli mesafe alınmıştır. Önümüzdeki yıllarda, bu bağlamdaki bilimsel çalışmalar daha da hız kazanacak ve daha nitelikli ürünler ortaya konacaktır. Zira, henüz geleneğini oluşturma aşamasında olan İlahiyat Fakültelerinde önemli bir bilimsel birikim oluştu, din eğitimi bilimi alanında da çok ciddi gelişmeler gerçekleştirildi.

Bundan böyle, sanıyorum, genel öğretim içinde din öğretimine yer verilip verilmeyeceği konusu değil de, bunun nasıl verileceği konusu tartışılacaktır ki, bu da hep yapılmalıdır. Çünkü gelişmek için bu gereklidir. Zaten küreselleşme ve AB'ye giriş sürecinde sağlıklı yol alabilmek de bunu gerektirmektedir.

1 H. Ali Yücel, Türkiye'de Orta Öğretim, Ankara, 1994, s. 23.

2 Bk. H. Ali Yücel, a.g.e., 157 vd.

3 Osman Ergin, Türk Maarif Tarihi, İstanbul, 1977, c. 5, s. 1648. Baltacıoğlu, "Dine Doğru" adlı makalede (Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, I-IV, s. 44-59) bu fikirlerinin tamamen aksini savunmakta ve geçmişteki uygulamaları eleştirmektedir.

4 O. Ergin, a.g.e., c. 5, s. 1742.

5 Hasan Cicioğlu, Türkiye Cumhuriyeti'nde İlk ve Ortaöğretim, Ankara, 1988, s. 94.

6 H. A. Yücel, a.g.e., s. 165, 168, 171.

7 M. Ali Ayni, Darül-Fünun Tarihi, İstanbul, 1995, s. 80.; Gotthard Jaschke, Yeni Türkiye'de İslamlık, Ankara, 1972, s. 75. Bu dergilerde çıkan yazılar hakkında bilgi için bk. Hamit Er, İstanbul Darülfünunu İlahiyat Fakültesi Mecbuası Hoca ve Yazarları, İkstanbul, 1993.

8 İlk Mektep Müfredatı, 1931.

9 Bu konuda ayrıntılı bilgi ve kaynaklar için bk. M. Şevki Aydın, Cumhuriyet Döneminde Din Eğitimi Öğretmeni Yetiştirme ve İstihdamı, s. 34-39. Köy ilkokullarında 1939'a kadar resmen var görülen bu dersin daha önceki tarihlerde uygulamadan kaldırıldığını gösteren belge ve bilgilere de rastlanmaktadır. Mesela, ilk mektep tahsili 1931-1934 yıllarında yapan Kutuz Hoca, din dersi okumadıklarını dile getirmektedir. Bk. İsmail Kara, Kutuz Hoca'nın Hatıraları, İstanbul, 2000, s. 46.

10 Bu fakülte ile ilgili değerlendirmeler için bk. Aydın, a.g.e., 41 vd.

11 Mesela, CHP'nin 1947 yılında yaptığı yedinci kurultayındaki konuşmalar için bk. Halis Ayhan, Türkiye'de Din Eğitimi, s. 91 vd.

12 Tahsin Banguoğlu, Kendimize Geleceğimiz, İstanbul, 1984, 56.

13 Tebliğler Dergisi, No. 524, 7 Şubat 1949, s. 153.

14 Yahya Akyüz, Türk Eğitim Tarihi, İstanbul, 1993, s. 303.

15 Bk. Beşinci Milli Eğitim Şurası, İstanbul, 1991, s. 354.

16 Bk. Bülent Daver, Türkiye Cumhuriyetinde Laiklik, Ankara, 1956, s. 150-152.

17 Bk. Beşinci Milli Eğitim Şurası, s. 354.

18 A.g.e., s. 370.

19 Ulus Gazetesi, 21 Haziran 1950.

20 Bk. P. Xavier Jakob, L'enseignement Religieux Dans La Turkuie Moderne, Berlin, 1982, s. 349, 361.

21 Mesela bk. T. B. M. M. Tutanakları, 19 Şubat 1953, 25 Şubat 1953.

22 1949-1982 döneminde İlkokulda din dersi okutan sınıf öğretmenlerinin yeterliğine ilişkin geniş bir değerlendirme için bk. M. Şevki Aydın, Cumhuriyet Döneminde Din Eğitimi Öğretmeni Yetiştirme ve İstihdamı, s. 53 vd.

23 Bk. Dokuzuncu Milli Eğitim Şurası, İstanybul, 1991, s. 377.; Tebliğler Dergisi, No, 1803, 2 Eylül 1974.

24 P. X. Jacob, a.g.e., 352.

25 Öğretmen Okulları ve Köy Enstitüleri Programı, Ankara, 1953.

26 Tebliğler Dergisi, No, 921, 17 Eylül 1956.

27 Tebliğler Dergisi, No, 1900, 27 Eylül 1976.

28 Tebliğler Dergisi, No, 2053, 17 Aralık 1979.

29 Tebliğler Dergisi, No, 921, 17 Eylül 1956.

30 Bk B. Bilgin, Türkiye’de Din Eğitimi ve Liselerde Din Dersleri, s. 116.

31 Dokuzuncu M. E. Şurası, s. 81, 412.

32 Tebliğler Dergisi, No 1798, 22 Temmuz 1974.

33 Tebliğler Dergisi, No, 1900, 27 Eylül 1976.

34 Tebliğler Dergisi, No, 1338, 11 Ocak 1965.; No, 1380, 8 Kasım 1965.

35 Tebliğler Dergisi, No, 1380, 8 kasım 1965.

36 Bu öğretmenler hakkında ayrıntılı bilgi ve değerlendirme için bk. M. Ş. Aydın, Cumhuriyet Döneminde Din Eğitimi Öğretmeni, s. 66 vd.; Din Dersi Öğretmenlerinin Pedagojik Formasyonları, Kayseri, 1996.

37 Tebliğler Dergisi, No, 1803, 2 Eylül 1974.

38 Tebliğler Dergisi, No, No, 1856, 29 Eylül 1975.

39 Tebliğler Dergisi, No, 1474, 16 Ekim 1967.

40 Tebliğler Dergisi, No, 1525, 21 Ekim 1968.

41 Tebliğler Dergisi, No, 1862, 1 Aralık 1975.; No 1912, 20 Aralık 1976.

42 B. Bilgin Türkiye’de Din Eğitimi, s. 70.

43 Tebliğler Dergisi,, No, 1900, 27 Eylül 1976.

44 Tebliğler Dergisi, No 1798, 22 Temmuz 1974.

45 Tebliğler Dergisi, No, 1803, 2 Eylül 974.; No, 1856, 29 Eylül 1975.

46 13. 10. 1951 tarih ve 601 sayılı Müdürler Komisyonu Kararı.

47 Cumhuriyet Gazetesi, 3 Ocak 1951.

48 Türkiye Eğitim Milli Komisyonu Raporu, İstanbul, 1960, s. 110.

49 Bk. Din Eğitimi Çalışma Grubu Raporu, Ankara, 1981, s. 48.; Türkiye Eğitim Milli Komisyonu Raporu, Ankara, 1960, s. 112.; Din İle İlgili Eğitim ve Öğretim Komitesi Raporu, Ankara, 1961, 12.; T. B. M. Meclisi Tutanakları, 19 Şubat 1953, s. 519-20, 1001.

50 Bk. A. Fuat Başgil, Din ve Laiklik, İstanbul, 1991, s. 302.; P. X, Jacob, a.g.e., 281-2.

51 Bk. Din İle İlgili Eğitim ve Öğretim Komitesi Raporu, s. 12.

52 İ. H. Okulları/Liselerinin öğretmen sorununun ayrıntılı değerlendirilmesi için bk. M. Ş. Aydın, Cumhuriyet Döneminde Din Eğitimi Öğretmeni Yetiştirme, s. 66 vd.

53 Bk. Mustafa Öcal, İmam-Hatip Liseleri ve İlköğretim Okulları, İstanbul, 1994, s 61.

54 Resmi Gazete, 10 Haziran 1949.

55 İlahiyat Fakültesi, Ankara, 1967, s. 6.

56 İlahiyat Fakültesi, s. 5.

57 İlahiyat Fakültesi Albümü, Ankara, 1961, s. 13-14.

58 A.g.e., s. 12.

59 Bu program ve değerlendirmesi için bk. M. Ş. Aydın, Cumhuriyet Döneminde Din Eğitimi Öğretmeni Yetiştirme, s. 78 vd.

60 Musa Çadırcı ve Azmi Süslü, Ankara Üniversitesi Gelişim Tarihi, Ankara, 1982, s. 339.

61 Erol Güngör, İslam'ın Bugünkü Meseleleri, İstanbul, 1984, s. 210. Ayrıca bk. Din İle İlgili Eğitim ve Öğretim Komitesi Raporu, s. 18.

62 İlahiyat Fakültesi'nin programları hakkında ayrıntılı bilgi ve değerlendirme için bk. M. Ş. Aydın, a.g.e., s. 78 vd.

63 M. Çadırcı, a.g.e., 343-4.

64 Din Eğitimi Çalışma Grubu Raporu, s. 61.

65 Bk. M. Çadırcı, a.g.e., 343-4.

66 Bu kurumlara ihtiyaç duyulmasının farklı sebepleri için bk. M. Ş. Aydın, a.g.e., 91 vd.

67 Bk. MEB. Müdürler Komisyonu'nun 22. 08. 1958 tarih ve 327 sayılı ve 17. 11. 1959 tarih ve 575 sayılı kararlarıı.; Talim ve Terbiye Dairesi Başkanlığı'nın 31 Temmuz 1961 tarih ve 211 sayılı kararı.

68 Bu kurumların programları hakkında ayrıntılı bilgi ve değerlendirme için bk. M. Ş. Aydın, a.g.e., s. 96 vd.

69 Bk. İ. Parmaksızoğlu, Türkiye'de Din Eğitimi, s. 34.

70 Bilgi için bk. M. Ş. Aydın, a.g.e., s104 vd.

71 Bu Fakülte hakkında ayrıntılı bilgi ve değerlendirme için bk. M. Ş. Aydın, a.g.e., s. 109 vd.

72 Tebliğler Dergisi, No, 2113, 24 Mayıs 1982.

73 Tebliğler Dergisi, No, 2114, 7 Haziran 1982.

74 S. Hayri Bolay-Mümtaz Türköne, Din Eğitimi Raporu, Ankara, 1995, s. 166.; Obeşinci Milli Eğitim Şurası, İstanbul, 1996, s. 133.; M. Öcal, a.g.e., 149. Bu konuda ilginç bir öneri için bk. Din Eğitimi Çalışma Grubu Raporu. Ankara, 1981, s. 84-5.

75 Tebliğler Dergisi, No, 2219, 20 Ekim 1986.

76 Tebliğler Dergisi, No, 2227, 9 Şubat 1987.

77 Tebliğler Dergisi, No, 2317, 23 Temmuz 1990.

78 Bk. B. Bilgin, Eğitim Bilimi ve Din Eğitimi, s. 97 vd.

79 Sınıf öğretmeni yetiştiren kurumlar, bu dönemde bir takım değişikliklere uğradılar; ama din dersi konusunda farklı bir uygulamaya yer verilemedi. Bu kurumlar, ve buralardan mezun sınıf öğretmenlerinin din dersi açısından yeterliklerinin değerlendirilmesi için bk. M. Ş. Aydın, a.g.e., s119 vd.

80 Tebliğler Dergisi, No, 2517, /Ekim 2000.

81 Bu çabalar ve değerlendirme için bk. M. Ş. Aydın, a.g.e., 119 vd.

82 Bk. M. E. B, 2002 Yılı Başında Milli Eğitim, s. 133.

83 Tebliğler Dergisi, No, 2271 17 Ekim 1988.

84 Bu programlar kitap olarak yayınlandı: İmam-Hatip Lisesi, Anadolu İmam-Hatip lisesi, Yabancı Dil Ağırlıklı İmam-Hatip Lisesi Meslek Dersleri Öğretim Programları, M. E. B., Ankara 1999.

85 Tebliğler Dergisi, No, 2508, Ocak 2000. Daha sonra bu kitap halinde yayınlandı. M. E. B., İmam-Hatip Lisesi Gelişim Modeli Rehber Kitapçığı, Ankara, 2001.

86 Bk. M. E. B. 2002 Yılı Başında Milli Eğitim, Aralık-2001, s. 144.

87 Resmi Gazete, No, 17760, 20 Temmuz 1982. Sonra bu, kanunlaştı. Resmi Gazete, No, 18003, 30 Mart 1983.

88 Bk. M. Ş. Aydın, Din Dersi Öğretmenlerinin Pedagojik Formasyonları.

89 Resmi Gazete, No, 20215, 4Temmuz 1989.

90 Bu dönemdeki İlahiyat Fakülteleri hakkında ayrıntılı bilgi ve değerlendirme için bk. M. Ş. Aydın, Cumhuriyet Döneminde Din Eğitimi Öğretmeni Yetiştirme, 125 vd.

91 İlahiyat fakültelerindeki bu yeniden yapılan konusunda ayrıntılı bilgi ve değerlendirme için bk. M. Ş. Aydın, a.g.e., 157 vd.

Atatürk ve Türkiye'deki Misyoner Okulları / Yrd. Doç. Dr. Ayten Sezer [s.467-475]

Hacettepe Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü / Türkiye

1. Giriş

Misyonerliğin Başlangıcı

Misyoner faaliyetlerinin tarihi oldukça eskiye gider. İlk misyonerlerin 'havariler' olduğunu söylemek mümkündür. Zira, Hıristiyanlık inanışına göre Hz. İsa, etrafına topladığı havarilerine, "Gidiniz ve yeryüzündeki her yaratığa İncil'i anlatınız" diyerek onları vaaz etmek üzere görevlendirmiştir. Bu cümleden olarak genelde Hıristiyanlığı yaymak için gayret gösteren kişilere 'misyoner', Hıristiyan olmayan ülkelerde bu dini yaymak için kurdukları teşkilata da 'misyon' denilmektedir.1

İlk misyonerlerden kabul edilen Aziz Paulus (St. Paul) Hıristiyanlığı yaymak amacıyla Anadolu, Makedonya ve Yunanistan'da pek çok kilise kurmuş ve bu kiliseleri teşkilatlandırmıştır. Havariler ve yardımcıları sayesinde Hıristiyanlık zamanla bütün Roma dünyasına yayılır. Bu yoğun faaliyetler sonucunda 9. yüzyılda Almanların, 10. yüzyılda ise İskandinavların Hıristiyanlığı benimsediği görülmektedir. Roma Katolik Kilisesi'nin Avrupa'ya hakim olmasıyla Hıristiyanlığın bütün dünyaya yayılması için harekete geçilir ve bu amaçla Papalık tarafından 1662'de Vatikan'da "Misyon Bakanlığı" kurulur.

Yine bu tür faaliyetler için Paris'te "Dış Misyonlar Papaz Okulu" açılır ve giderleri "Papalık Propaganda Dairesi" tarafından üstlenilir. Misyonerliğin daha etkin olabilmesi için Almanya, Fransa ve Belçika gibi

Avrupa ülkelerinde açılan çeşitli enstitülerin yanı sıra, misyonerlik çalışmalarını daha iyi yürütebilecek elemanların yetiştirilmesi için de yeni okulların kurulduğu görülür.2 Böylece, başlangıçta kişisel gayretlerle başlayan misyonerlik faaliyetleri zamanla güçlenmiş ve emperyalizmin öncülük görevini üstlenen bir teşkilat halini almıştır.

Misyonerlik faaliyetlerini yürütmek gayesiyle kurulan en eski ve en güçlü misyon teşkilatlarının İngilizlere ait olduğu bilinmektedir. Bunlardan l646'da Londra'da kurulan 'Hıristiyanlığı Yayma Cemiyeti' hızla yayılır ve pek çok ülkede binden fazla şubesi açılır. Bu sayı 19. yüzyıla gelindiğinde 7 bine ulaşmıştır.3 Sloganları olan "dünyanın Hıristiyanlaştırılması (the evangelization of the world in the generation…)"4 için yoğun bir faaliyet içerisine giren misyonerler, kurdukları dernek ve teşkilatlar sayesinde sistemli ve örgütlü bir şekilde hedeflerini gerçekleştirmeye çalışırlar. Şimdi misyonerlerin amaçlarını ve kullandıkları metotları daha ayrıntılı olarak ele alalım.

2. Misyoner Faaliyetlerinin Amaçları ve Kullandıkları Metotlar

Misyoner faaliyetlerinin görünen amacı dinîdir. Yani, kendi ifadeleriyle 'dinsiz' dünyayı Hıristiyanlaştırmaktır. Bu amaçla bilmeyenlere İncil'i öğretmek, Hıristiyan olmayanları bu dine davet etmek veya kendi mezheplerine insan kazandırmak için çalışan misyonerlerin nihai hedefi ise yeryüzünde güçlü bir Hıristiyan topluluğu oluşturmaktır.

Görünen bu dini gayelerinin yanında, misyonerliğin zamanla siyasi, ekonomik, sosyal ve idari pek çok amacı da bünyesinde taşıdığı görülmektedir. Özellikle sömürgecilik çağı ile beraber bağlı bulundukları ülkelerin emperyalist politikalarına hizmette bulunmaları gözar-

dı edilemeyecek bir gerçektir. Kendilerini kiliseye adayan ve İncil'in hizmetkarı olarak gören misyonerler, amaçlarına ulaşabilmek için her yolu ve metodu denemekten kaçınmamışlardır. Onlardan istenen şey gidecekleri ülkenin dilini, dinini ve kültürlerini öğrenip inceleyerek eksiklikleri belirlemek ve ona göre hareket etmektir.5 Bu yüzden misyoner bazen bir doktor, bazen bir öğretmen, bazen da bir Barış Gönüllüsü veya din adamı olarak faaliyetini sürdüren bir insandır. Çünkü onlar için amaca götüren her yol ve her meslek araç olarak kullanılabilir.6 Dolayısıyla, kendi din, dil ve kültürlerini yayabilmek için okul, matbaa ve hastahane gibi kurumları açarak, maksatlarına ulaşmak için bu kurumları araç olarak kullandıkları dikkati çeker.7 Bu kurumlar arasında en etkili olanları okullardır. Zira, eğitim yoluyla öğrencileri Hıristiyanlaştırmak esas gayedir. Henry Jessup isimli bir misyonere göre okullar misyonerliğin başarısı için temel şart olarak görülmüş ve "Hıristiyan misyonerleri okulunda eğitim, yalnız gaye içinde bir vasıtadır. Bu gayede, insanları İsa'ya götürmek, fertler ve milletler Hıristiyan oluncaya kadar onları eğitmek…"8 olarak ifade edilmiştir. Bu yüzdendir ki misyonerler gittikleri her ülkede dini kurumlarının yanında okullarını da kurmuşlardır.

Misyonerlerin amaçlarına ulaşmak için kullandıkları metotlardan biri de, mahalli kültürü yok edecek çalışmalarda bulunmaktır.9 Bu maksatla, kitap, gazete, dergi ve broşür gibi yayınlarla etkili olma, İncil'i tanıtıcı kurslar açma, radyo televizyon gibi yayın araçlarında programlar düzenleme, seminer, konferans vb. toplantılar tertip etme; izci teşkilatları oluşturma ve çeşitli sportif faaliyetlerle etkili olma yollarını denemişlerdir. Kısacası, okul, kolej, yabancı dil kursları, hastahane, dispanser, yayınevleri, kızılhaç vb. kurumlar amaca ulaşmak için kullanılan araçlar arasında yer almaktadırlar.

3. Osmanlı Döneminde Misyoner

Faaliyetleri

Dini ve mezhebi gayelerle Osmanlı topraklarına gelen misyonerler, zamanla ait oldukları ülkelerin Osmanlı Devleti'nde yeni nüfuz alanları oluşturma çabalarında araç olarak kullanıldılar. Zira, çok dinli ve çok etnik yapılı olan Osmanlı Devleti misyoner faaliyetleri için uygun bir zemine sahipti. Azınlıklara tanınan geniş haklar ile yabancılara verilen kapitülasyonlar da bu tür faaliyetler için uygun fırsatlar olarak değerlendirilmiştir. Dolayısıyla Osmanlı'daki misyoner faaliyetlerini incelerken, olayın dini yönü kadar siyasi, kültürel, ticari ve ekonomik boyutunu da göz önünde bulundurmak gerekmektedir.

19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren hız kazanan misyoner faaliyetlerinin tarihi oldukça eskiye dayanır. İstanbul, İzmir ve özellikle Kudüs gibi kutsal yerleri bulmaya yönelik olarak başlayan çalışmalar, sömürgeciliğin gelişmesiyle birlikte ticari ve siyasi bir mahiyet kazanır ve bu yönü ile 'Şark Meselesi'ni halletmek için azınlıklar kanalıyla misyonerlerden yararlanılır. Politik bir kavram olarak 19. yüzyılın başlarında kullanılan 'Şark Meselesi'ni Türklerin Anadolu'ya geldikleri tarihe kadar (1071) götürmek mümkündür. 17. yüzyıla kadar Hıristiyan Avrupalılar Türklerin Anadolu'ya gelmelerine ve Balkanlar'dan Avrupa'ya geçmelerine engel olmaya çalıştılar, ancak bu dönemde başarısız oldular. Ne var ki, bu yüzyıldan sonra Türkler, sürekli Batı karşısında toprak kaybetmeye ve gerilemeye başladıklarından dolayı savunma durumuna geçtiler.

O günden bugüne kadar çeşitli politikalarla süren 'Şark Meselesi'nin bu aşamasında Batılılar bir yandan Osmanlı'yı yarı sömürge haline getirirlerken, diğer yandan da ülkedeki azınlık milliyetçiliğini destekleyerek onları Osmanlı'dan koparmaya çalıştılar.10 Bu politikalarını

gerçekleştirmek için kullandıkları metotlardan biri de misyonerlik çalışmalarıdır.

19. yüzyıla gelindiğinde Anadolu, Boğazlar, Orta Doğu, Petrol Bölgesi, Akdeniz çevresi ve Makedonya gibi dünyanın jeopolitik ve jeostratejik bakımdan önemli bölgelerine sahip olan Osmanlı Devleti, misyonerler açısından ilgi çekiciydi.

Bölge üzerinde daha çok İngiltere, Fransa, Rusya ve Avusturya arasında görülen mücadeleler yeni problemleri ortaya çıkarır ve her ülke Osmanlı üzerindeki nüfuzlarını arttırmak için misyonerlerini kullanırlar.

Osmanlı topraklarına gelen ilk misyonerler Katoliklerdir. Fransız olan bu misyonerler İstanbul'daki yabancıların ve azınlıkların eğitimi ile ilgilenmek üzere 16. yüzyılın sonlarına doğru bölgeye gelirler ve dini kurumlarının yanında okullarını da kurdular. Cizvitlerle başlayan bu faaliyetler Katolikliğin diğer tarikatları olan Dominiken, Kapuçin ve Frerler rahip ve rahibelerinin de gelmesiyle devam eder ve çoğunlukla kendi isimleriyle anılan St. Joseph, St. Michel, St. Louis ve Notre Dame de Sion gibi okullarını açarlar.11 1914'e gelindiğinde 59.414 öğrencinin öğrenim gördüğü bu okulların sayısının 500'e ulaştığı görülür.12

Katoliklerin yanı sıra Osmanlı topraklarında faaliyet gösteren diğer misyonerler Protestanlardır. Bunların çalışmaları 19. yüzyılın ortalarından itibaren yoğunlaşır. Bunda Osmanlı'nın içinde bulunduğu olumsuz durum ve emperyalist devletlerin bölgedeki menfaat çatışmalarının rolü büyük olmuştur. Bilindiği üzere Katoliklerin hamisi Avusturya ile Fransa, Ortodokslarınki ise Rusya idi. Bunlara İngiltere de katılır ve bir Protestan toplulu-

ğu oluşturmak için çalışmalara girişir. Osmanlı topraklarına gelen ilk Protestan misyonerin 1815'te Mısır'a gönderilen İngiliz Church of Missionary Society'e bağlı bir papaz olduğu kaydedilir.13 Ayrıca yine bu

amaçla 1842'de Kudüs'te bir Protestan kilisesi açılır ve İngiltere, Almanya ve Amerika'dan Protestan misyonerleri gönderilir. Bu misyonerler 1856 tarihli Islahat Fermanı'nın getirdiği vicdan hürriyeti ile mezhep değiştirme serbestliğinden de yararlanarak çalışmalarına hız verirler. Anadolu'ya gelen ilk Protestan misyonerler ise Amerikalılardır. 19. yüzyılın başlarında gelmeye başlayan bu misyonerler, kurdukları 'misyon'ların yanı sıra çeşitli seviyelerde okullarını da açarlar. Bu okulların büyük kısmı 1810'da Boston'da kurulan ve kısaca American Board olarak anılan American Board of Commissioners for Foreign Missions (ABCFM) isimli teşkilat tarafından açılmıştır.14 Önceleri İzmir ve İstanbul gibi kıyı şehirlerine gelen Amerikalı misyonerler daha sonra gittikçe iç bölgelere doğru yayılırlar.

Bölgeye gönderilen Amerikalı misyonerlerden istenen şey, öncelikle gittikleri yerlerde halkın arasına karışarak bilgi sahibi olmalarıydı. Özellikle halkın dini durumunu tespit etmek, din adamları hakkında (sayıları, bilgi düzeyleri, eğitim durumları vs.) bilgi edinmek, ülkedeki eğitim ve öğretim durumunu tespit etmek ve halkın moral durumunu öğrendikten sonra, ne tür bir çalışmada bulunulacağını belirlemekti. Onlardan istenen bir başka görev ise "…Bu mukaddes ve vaad edilmiş toprakların silahsız bir haçlı seferiyle geri alınmasını sağlamak" için gerekli çalışmaların yapılmasıydı.15 Daha çok Yahudi ve Müslüman olmayan azınlıkların yaşadıkları bölgelerde faaliyetlerini yoğunlaştıran bu misyonerler Osmanlı topraklarını Avrupa, Doğu, Batı ve Merkezi Türkiye olmak üzere dört misyon bölgesine ayırırlar16: Bunlardan Avrupa Türkiyesi Misyonu, Filibe, Selanik ve Manastır'ı içine alıyordu ve bölgedeki Bulgarların bilinçlendirilmesi i§in çalışıyordu.

Batı Türkiye Misyonu, İstanbul, İzmit, Bursa, Merzifon, Kayseri ve Trabzon yörelerini; Merkezi (Orta) Türkiye Misyonu, Toroslar'ın

güneyinden Fırat nehri vadisine kadar olan bölgeyi (özellikle Maraş ve Antep illerine ağırlık veriliyordu), Doğu Türkiye Misyonu ise; Harput, Erzurum, Van, Mardin ve Bitlis'ten başlıca Rus ve İran sınırına kadar olan bütün Doğu Anadolu topraklarını içine alıyordu. Bu son üç misyonun Ermeniler üzerinde çalıştıkları dikkati çeker.17 Yirminci yüzyılın başında Doğu, Batı ve Merkezi Türkiye Misyonlarına ait yaklaşık 20 bin öğrencinin öğrenim gördüğü 337 okul vardı ve bu okulların %42'si Batı'da, %30'u Merkezi Türkiye'de, %20'si ise Doğu Türkiye Misyonu'nda idi.18

Bu amaçla işe koyulan misyonerler kurdukları 'misyon' ların yanı sıra ilk, orta ve yüksek seviyelerde açtıkları okulları ile matbaa, hastane ve yardım kuruluşlarıyla çok yönlü bir Protestanlaştırma faaliyetine giriştiler. Bu derece örgütlü ve planlı bir faaliyet sonucunda hem mezheplerini yayıyorlar hem de azınlıkları etkileyerek onların Osmanlı'dan kopmalarına yardımcı oluyorlardı. Bu alanda en önemli Protestan kolejleri İstanbul ve Beyrut gibi merkezlerde açıldı. Bunlar arasında 1863'te İstanbul'da Cyrus Hamlin isimli bir misyonerin açtığı Robert Kolej anılmaya değerdir.

Kurucuları, yöneticileri ve çoğu öğretim elemanı misyonerlerden oluşan bu Kolej'in 1863-1903 tarihleri arasındaki mezunlarının çoğunu Bulgar öğrenciler oluşturuyordu. Yine, Kolej'in ilk Bulgar mezunlarından beşinin Bulgaristan'da başbakanlık görevinde bulunduğu ve Birinci Dünya Savaşı öncesi Bulgar kabinelerinden her birinde en az bir Robert Kolej mezununun yer aldığı görülür.19

Yüklü bir program uygulanan Kolej'de Almanca, İngilizce ve Fransızca gibi Batı dillerinin yanında başta Bulgarca ve Ermenice olmak üzere on beşe yakın değişik dilin öğretilmesi, Kolej'in çok yönlü amaçlarını ortaya koyması açısından önemli bir husustur. Bulgarlar için çalışan Avrupa Türkiyesi Misyonu'nda ise 1899'da on misyoner, on iki Amerikalı misyoner yardımcısı ve 81 yerli yardımcı görevli hizmet veriyordu.

Bölgedeki Protestan kiliselerinin sayısı ise on beşi bulmuştu. 1870-80'li yıllarda, İstanbul'da misyonerlerin kurduğu matbaada yayınlanan eserlerin yarıya yakınının Bulgarca olması bu konu üzerindeki çalışmaların ciddiyetini ortaya koymaktadır. 'American Board'dan başka Bulgarları Protestanlaştırmak için çalışan bir diğer Amerikan misyoner örgütü olan 'Methodist Episcopol Mission'nun da 1858'de Bulgaristan'da birer misyon merkezi kurduğu görülür.20 Amerikan misyonerlerinin İstanbul'da kurduğu Robert Kolej'in Bulgarlar için üstlendiği görevi, Beyrut'ta açılan Protestan Koleji de Arapları bilinçlendirerek Osmanlı'dan koparmak için üstlenmiştir.21

Bu iki Kolej'den başka Anadolu'nun çeşitli bölgelerinde açılan pek çok Kolej, aynı şekilde daha çok Ermenilere yönelik olarak çalışmıştır. Anadolu'da ilk Amerikan misyoner merkezi 1852'de Harput'ta kurulur. Aynı yerde 1878'de açılan Osmanlıların Fırat Koleji dedikleri Ermenistan Koleji (Armenian College) Protestan papazı yetiştirmek ve Ermenilere dilleri, tarihleri ve edebiyatları ile milliyetleri hakkında bilgiler vermek için hazırlanan programları takip eder.

Aynı dönemde Merzifon'da Anadolu Kolej (Anatolia College), İzmir'de Uluslararası Kolej (International Col-

lege) ile kızlar için açılan Amerikan Koleji, Antep ve Maraş'ta kızlar ve erkekler için açılan Merkezi Türkiye Kolejleri; Tarsus'taki St. Paul Enstitüsü gibi kolejler öncelikle Hıristiyan azınlıkların çocuklarını eğitmişler ve ardından onların Osmanlı'ya karşı ayaklanmalarını sağlamışlardır. İçeride azınlıkları bu şekilde yetiştirerek kışkırtan misyonerler dışarıda da Avrupa ve Amerikan kamuoyunu Türkiye aleyhine çevirmek için kendi tahrikleriyle çıkan ayaklanmaların bastırılmasını "Türkler Hıristiyan ahaliyi kesiyor!" propagandalarıyla etkileyerek, Batı dünyasını Osmanlı Devleti aleyhine tavır almak üzere harekete geçirmeye

çalışmışlardır. İyi yetiştirilmiş Ermeniler ABD’ye götürülüyorlar ve çoğu Amerikan vatandaşlığına geçtikten sonra Osmanlı topraklarına geri dönüyorlardı. Böylece dokunulmazlık zırhına büründükten sonra Ermeniler için özgürlük propagandası yaparak onlar lehine reformlar istiyorlardı.22 1914 yılına kadar 60 bini aşkın sayıda Ermeninin ABD’ne göç ettiği tahmin edilmektedir.23

Ermeni ve Bulgarlara yönelik olarak sürdürülen çalışmalar, aynı zamanda Rum, Hıristiyan Arap, Nasturi, Süryani ve Yahudiler üzerinde de yürütülüyordu. Hattâ Doğu’daki bazı Kürt aşiretlerinin ayaklanmalarında bölgeye 17. yüzyıldan itibaren gelmeye başlayan Fransız ve İtalyan Katolik misyonerleri ile bunlara 19. yüzyıldan itibaren katılan İngiliz, Alman ve Amerikalı misyonerlerin faaliyetlerinin oldukça önemli rol oynadığı bilinmektedir. Bir araştırmada bunlardan yalnızca “American Boardun 1900’de Avrupa Türkiyesi ve Anadolu’da 162 misyonerinin ve 21 misyoner merkezinin olduğu, 36 kurum ve yüksek okulda 2700 erkek ve kız öğrenci ile 398 ilkokulda 15 bin öğrencinin öğrenim gördüğü ifade edilmektedir.24 Bir başka araştırmada ise 1914’e gelindiğinde ABD’nin Osmanlı topraklarında 9 hastahanesi, 426 okulu ve 25 bine yakın öğrencisi vardı.25 Protestan misyonerleri açtıkları okul ve kolejlerle olduğu kadar kurdukları hastahaneler yoluyla da bölge insanlarını etkilemeye çalışmışlardır. İlk hastahaneler Antep, Talas (Kayseri), Mardin ve Van’da kurulmuş olup, bunları İstanbul, Merzifon, Sivas, Harput ve Diyarbakır’da açılanlar izlemiştir.26

Gerek eğitim ve öğretim faaliyetlerini desteklemek gerekse dini propaganda malzemesi hazırlamak için İzmir ve İstanbul gibi merkezlerde matbaalar kurulmuş ve buralarda çoğu dini muhtevalı milyonlarca sayfa tutarında kitap ve broşür basılmıştır. 1820’lerden 1900’lere kadar basılan ve dağıtılan Kitab-ı Mukaddes ve Hıristiyanlığa dair diğer kitaplarla kolejlerde

okutulan ders kitaplarının sayısının 7 milyon sayfayı bulduğu ifade edilmektedir.27 Özetle, American Board ve diğer misyoner teşkilatlarının bu derece etkin ve yoğun çalışmalarının, 1880'lerden itibaren ABD'ye Orta Doğu ve Anadolu'da ekonomik, sosyal ve kültürel bir hayat sahası oluşturmada aracı rol oynadığı gözden kaçmayacak bir gerçektir.

Osmanlı Devleti'nde Protestanlaştırma faaliyetlerini sürdüren bir diğer ülke ise İngiltere idi. Orta Doğu ve Anadolu'ya yönelik olarak çalışan İngiliz misyonerleri 19. yüzyıldan itibaren Mezopotamya ve Ege yöresinde yoğun olarak İstanbul, Antalya, Harput, Ankara, İzmir, Erzurum, Bursa, Antep gibi şehirlerde okul açmışlardır.28 World Missions'un 1914 yılına ait istatistiklerine göre İngiliz Misyoner Cemiyetlerinin (British Missionary Societies) Osmanlı Devleti'nde 178 okulu ve 12 800 öğrencisi vardı.29 1919 tarihli bir rapora göre ise Milli Mücadele öncesi Anadolu topraklarındaki İngiliz misyoner sayısı 23 olup, bunların 7 ilkokulu ve 5 tane de ortaokulu vardı. Bu okullarda 86'sı çocuk yuvasında, 740'ı ilkokullarda, 134'ü ise ortaokullarda olmak üzere toplam 2190 öğrenci öğrenim görüyordu.30

İngiliz, Fransız ve Amerikan misyonerlik faaliyetleri kadar yaygın olmamakla beraber Alman misyonerleri de Osmanlı ülkesine geldiler. Bunlar daha çok Kudüs, Beyrut, İzmir ve İstanbul gibi merkezlerde açtıkları okullar sayesinde çalışmalarını sürdürdüler. Söz konusu okulların dini propagandadan ziyade Almanya'nın ekonomik ve kültürel nüfuzunun bölgede yayılmasını sağlamaya yönelik faaliyette bulundukları bilinmektedir.31 Birinci Dünya Savaşı sonlarında Türkiye'de faaliyette bulunan Alman misyonerlerinin sayısı 79 eğitim elemanı ve 791 rahip olmak üzere 890'dır. Ayrıca 7 çocuk yuvası, 17 ilkokul ve bir ortaokul ile iki hastahane ve bir dispanserleri vardı.32

İtalyanlara ait misyonerlik faaliyetleri de çoğunluğu İstanbul'da olmak üzere Hatay, Beyrut, Selanik, Bingazi, Derne, Humus ve Trablusgarp gibi yerlerde yoğunlaşmış olup, diğer misyonerler gibi bunlar da eğitim ve öğretim faaliyetlerine ağırlık vermişlerdir.33 İtalyan soyundan gelen Ivrea rahip ve rahibeleri ile İtalyan Cizvitleri tarafından açılan -büyük kısmı ilkokul seviyesinde- okulların esas gayelerinden biri Katolikliği yaymanın yanı sıra İtalyan dili ve kültürünü öğretmekti.

Ana hatlarıyla verilen bu bilgilerden de anlaşılacağı üzere, çalışma alanları, amaçları ve metotları gözönüne alınırsa, Osmanlı Devleti 19. yüzyılda en yoğun ve çok yönlü bir misyoner faaliyetine sahne olmuştur. Ülke adeta bir baştan bir başa misyonerler tarafından açılan okullarla donatılmıştır. Devletin bazı bölgelerindeki eğitim ve öğretim kurumlarının yeterli olmaması misyoner okullarına olan ilgiyi arttırıyordu. Bu okullarda din propagandasının yapıldığı, kendi dil ve kültürlerinin öğretildiği, özellikle Fransız İhtilâli sonrasında gelişen milliyetçilik akımının azınlıklar arasında yaygınlaştırılmaya çalışıldığı düşünülürse ne derece etkili oldukları açıkca kendini gösterir.

Bu durumu gözleyen Osmanlı yöneticileri, anılan okulları denetim altına almak ve zararlı faaliyetlerini engellemek olmak için çeşitli düzenlemelere gittilerse de, gerek kapitülasyonlar gerekse büyük Batılı devletlerin müdahaleleri yüzünden istedikleri sonucu alamadılar. Dolayısıyla bu okullarda Türklük ve Müslümanlık aleyhtarlığı işlenirken Türkçe vb. derslerin de yetersiz verildiği kaynaklarda yer almaktadır.

1900'de sadece Amerika'ya ait 400'ü aşkın okulda 20 bine yakın öğrenci öğrenim görürken, aynı yıllarda faaliyet gösteren idadi ve sultani sayısı 69 idi. Ve bunların sadece 7 bin civarında öğrencisi vardı. Aynı dönemde Osmanlı topraklarındaki toplam yabancı okul sayısı 2 bin civarında idi. Bunlara azınlıkların kendi okulları da ilave edilirse bu sayı

toplam olarak 10 bine yaklaşmaktadır. Bundan dolayıdır ki, devletin zayıfladığı dönemlerde, azınlıkların ayaklanmalarında ve Batılı devletlerin de yardımlarıyla birer bağımsız devlet haline gelmelerinde misyonerlerin eğitim faaliyetlerinin etkisi gözardı edilemez. Nitekim, 1829'da Yunanistan'ın, 1908'de Bulgaristan'ın ve Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra da Arapların Osmanlı'dan kopmasında misyoner faaliyetlerinin küçümsenemeyecek katkıları olmuştur.

4. Atatürk Dönemi Milli Eğitim
Politikası ve Misyoner Okulları

Osmanlı döneminde yoğun olarak faaliyette bulunan misyonerler, bunu Cumhuriyet Türkiyesi'nde de devam ettirmek istediler. Ne var ki, Osmanlı'nın kozmopolit bir yapısı, azınlıklara tanınan geniş hakları, gösterilen hoşgörü ve yabancı devletlere sağlanan kapitülasyonlar sayesinde -tabiri caizse- rahatça at oynatabilen misyonerler, yeni kurulan Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nde aynı ortamı bulamadılar. Zira, tam bağımsızlık ilkesinden hareket eden yeni Türkiye Devleti, milli ve laik özellikler taşıyordu. Bu yüzden anılan faaliyetlere izin verilmesi söz konusu olamazdı. Nitekim Dünya Savaşı sonrası kazanılan Milli Mücadele hareketi sonrasında 24 Temmuz 1923 tarihinde imzalanan Lozan Antlaşması ile kapitülasyonlar kaldırıldı ve yeni Türkiye Devleti'nin siyasi ve hukuki varlığı batılı emperyalist güçler tarafından tanındı.

Azınlıkların ayrılması üzerine daha homojen bir yapıya sahip olan Türkiye Devleti'nde köklü inkılap hareketlerine girişildi. Özünde 'medenileşmek' ve 'garplılaşmak' bulunan bu hareketlerin gayesi toplumu 'muasır medeniyet seviyesine yükseltmek'ti. Bu amaçla başta eğitim ve öğretim olmak üzere hemen her alanda yeni düzenlemeler yapıldı. 3 Mart 1924 tarihinde kabul edilen Tevhid-i Tedrisat Kanunu ile öğretim birleştirilmiş ve ülkedeki farklı isimler altında faaliyette bulunan bütün

okullar Milli Eğitim Bakanlığı’na (MEB) bağlanmıştır. Medreselerin de kapatıldığı bu kanunla eğitim ve öğretimde millilik ve laiklik esasları benimsenmiştir.

Tam hükümranlık haklarını eğitim ve öğretim alanında da kullanan Türkiye Cumhuriyeti Devleti misyonerlerin amaçları doğrultusunda faaliyet gösteren yabancı okulların Osmanlı ve özellikle Milli Mücadele dönemindeki -Merzifon Amerikan Koleji’nin Pontuscu Rumlara yardımlarda bulunması, Maraş ve Antep’teki Kolejlerin ise Ermeniler için çalışması- olumsuz durumlarını gözönünde bulundurarak politikalarını bu yönde belirledi. MEB’ye bağlı özel öğretim kurumları olarak çalışmalarını sürdüren yabancı okulların denetim ve kontrollerini sağlamak için yeni düzenlemeler getirildi. Bunların başında söz konusu kurumların dini propaganda yapmalarına engel olmak için bazı kuralların getirildiğini ve uygulandığını görüyoruz.

Sayıları eskiye nazaran oldukça azalan bu kurumlar için getirilen düzenlemelerden bazıları şöyle özetlenebilir:34

- Misyoner okullarında (yabancı okullar), mabetler dışında dershane ve salonlarda bulunan dini semboller; salip, heykel, dini tasvirler vs. kaldırılacaktır.

- Müslümanların ve başka mezhepten öğrencilerin okullardaki dini ayinlere katılmaları yasaktır. Bunun için sık sık denetimler yapılacak ve suçlular cezalandırılacaktır.

Türkiye’de faaliyette bulunan misyoner okullarına giden Türk çocuklarını bu kurumlarda verilen eğitimden duyulan endişe karşısında istenilen esaslar çerçevesinde yetiştirmek için alınan bir diğer karar ise şuydu: Yetişecek nesilleri misyonerlere ait yabancı okullardaki yabancı kültürün tesirlerinden korumak ve onlara küçük yaşta milli bir ruh ve fikir eğitimi vermek amacıyla Türk çocuklarının yabancı misyoner okullarına

gitmelerini yasaklayan bir kanun çıkarıldı.35 23 Mart 1931 tarih ve 1778 sayılı kanuna göre; Türkiye'de ilk öğrenimlerini yapmak üzere okula gidecek Türk vatandaşı çocukları ancak Türk okullarına gidebileceklerdi. Kanunun yürürlüğe girmesinden sonra çok sayıda misyoner okullarının ilkokulları öğrencisizlik yüzünden kapanmak zorunda kaldı. 1915 yılında yayınlanan ve Milli Mücadele ile Cumhuriyet yıllarında da yürürlükte kalan 'Mekatib-i Hususiye Talimatnamesi'ne göre ise özetle; yabancı cemiyet, cemaat ve şirketler tarafından açılan misyoner okullarının binalarını onaramamaları, genişletememeleri, yeniden okul açamamaları gibi kısıtlamaların yanında, kitap ve programları ile yönetici ve öğretmenlerinin MEB tarafından denetlenmesi bu dönemdeki ciddi uygulamalar arasındadır. Ayrıca milli kültürün korunması gayesiyle Türkçenin, Türk tarih ve coğrafyası ile yurt bilgisi derslerinin Türkçe olarak Türk öğretmenler tarafından okutulması mecburiyetinin getirilmesi, Türk öğretmenlerin MEB tarafından atanması, yabancı müdür yanında bir Türk müdür yardımcısının bulunması zorunluluğu dikkate değer düzenlemelerdir. Aynı konular 1935 tarihli "Yabancı Okullar Yönergesi"nde de dile getirilmiştir.

Bu sıkı denetim ve kontroller karşısında kurallara uymayan pek çok yabancı okul kapatılmıştır. Bu dönemde faaliyetine devam eden yabancı okullardan bazıları Fransızlara ait St. Joseph, St. Michel, St. Benoit ve Notre Dame de Sion gibi ilk ve ortaöğretim seviyesindeki okullar ile Amerikalılara ait İstanbul'da Robert Kolej, Üsküdar Amerikan Kız Koleji, Tarsus ve İzmir Göztepe'deki Amerikan Kolejleridir. Çoğunluğu ilkokul seviyesinde bazı İtalyan okulları ile İngiliz, Alman, Avusturya, İran ve Bulgar okulları da faaliyetine devam eden okullar arasındadır. Daha önce binlerle ve yüzlerle ifade edilebilen yabancı okulların sayısı Cumhuriyet'le beraber onlara kadar inmiştir.

Lozan'da kapitülasyonların kaldırılması ve Yeni Türkiye Devleti'nin takip ettiği milli eğitim ve kültür politikasının yabancı okullara uygulanmasına ve sıkı kontrollerin getirilmesine rağmen yine de bazı yabancı okulun kurallara uymadığı ve dini propagandaya devam ettiği görülmüştür. Buna en açık örnek söz konusu okullara gönderilen talimatlara rağmen dini tasvirlerin kaldırılmadığı, Türk ve Müslüman öğrencilerin pazar günleri ayinlere götürüldüğü, ders kitaplarında İncil'den pasajların yer aldığı, Türkçe derslerinin layıkıyla verilmediği hususları sıklıkla karşılaşılan problemler arasındadır. Bu kurallardan birine veya birkaçına uymayan okulların kapatıldığı görülür. Bu amaçla 1924 yılı Nisanı'nda 40'a yakın İtalyan ve Fransız okulu kapatılmıştır. Yine Bursa Amerikan Kız Koleji de din propagandası yapıldığı gerekçesiyle 1928 yılında kapatılan okullar arasındadır.36

Türk hükümetinin yabancı okullar konusundaki bu tavizsiz tavırlarından dolayı, misyonerlerin faaliyetlerini devam ettirebilmek için taktik değiştirme yoluna gittikleri görülür. Çalışmalarını açıktan yürütemeyeceklerini anlayan bir kısım misyonerler kendi ifadeleriyle yeni dönemde takip edecekleri eğitimin adını 'ahlaki eğitim' olarak nitelendirip, 'isimsiz Hıristiyanlık (unnamed christianity)' altında gizliden din propagandası yapmaya devam edecekleri doğrultusunda karar alırlar. Ancak bu yolla çoğunluğu Türk ve Müslümanlardan oluşan öğrencilerini etkileyerek kişiliklerini değiştirmede başarılı olacaklarına inanıyorlardı. Bu konuda American Board'un 1923 tarihli yıllık raporunda şöyle denilmektedir:37

"Kapitülasyonların kaldırılmasının misyonerler üzerindeki etkisi çok derin oldu. Bir kere Türkiye'de misyonerlikle meşgul olan herkesin zihniyetini değiştirmesi gerekir. Artık kurumlarının ecnebi ve yabancı devlet himayesinde olduğunu akıllarından çıkarmasınlar. Bu kurumlar

ülkenin kanunlarına ve herkese karşı aynı olan adalete göre kendilerini yeniden düzenlesinler. Hayatlarının ve mülklerinin ülkenin diğer insanlarınınkine göre hiçbir üstünlüğü yoktur. Artık misyonerler kendilerinin dışarıdan teminat altına alınmış bir adaletin imtiyazlı savunucuları oldukları fikrini bıraksınlar. İnsanların içinde inşa edilen adalet duygusunun cazip destekleyicisi olsunlar. Misyoner teşkilatımıza maddi manevi yardımda bulunanların Türk yönetimi altındaki Amerikan misyonerlerinin bu durumlarına karşı tavırlarını yeniden ayarlamaları imkânsız değil sadece güç olacaktır…”

Aynı kurumun 1924 tarihli bir raporunda ise şöyle denilmektedir:38 “Hıristiyan öğretmenler…Hıristiyan düşünce ve yaşam temelinde yatan prensipleri öğrencilere aktaracaklar, böylece misyonerlik Türk öğrencilerinin hayatına Hıristiyan karakterini sokma fırsatına kavuşacaktır…”.

Bir kısım misyonere göre ise, Hıristiyanlığın tebliği, sınıf ve ders saatlerinin dışında tutularak da, Hıristiyan ahlakı ile toplumsal yapısı, kurulacak sıkı dostluklar sayesinde anlatılabilirdi ve bu sayede dinlerini ‘yaşayarak’ yayacaklarına inanıyorlardı. Bu durumu 1927 tarihli American Board’un yıllık raporunda şu şekilde ifade ettiler:39 “Kuruluşlar, kişisel ilişkiler kadar etkili değildir, sınıfta öğretim yerine şahsi arkadaşlık netice alır. Misyonerlik faaliyetlerinin meyveleri bu dine dönmüşler değil, İsa’nın yaşayış biçimini izleyecek olanlardır.”

Misyonerler bu amaçlarını aile, aile hayatı, meslek duygusu, insan haklarına saygı, sorumluluk, boş zamanları değerlendirme gibi konular üzerinde durarak gerçekleştirmeye çalışırlar.40 Talas Amerikan Okulu’nda öğretmenlik yapan William Griswold bu konuda şunları yazmıştır:41 “…biz Hıristiyan öğretmenler ahlaklı ve zeki karaktere sahip öğrenciler mezun etmeliyiz…” Misyoner eğitim ve öğretim kurumlarında verilen derslerde

tartışma konularının genellikle İncil'den alındığı; sadakat, temiz kalplilik gibi belirli konularla sadece bir fikre götüren yolların daima gizli ve isimsiz kalmak kaydıyla Hıristiyanlıktan geçtiği temasının işlendiği bu okullardan mezun olan pekçok kişinin tespitleri arasında yer alır.42 Özellikle Cumhuriyet'in ilk yıllarında misyoner okullarındaki bu tip faaliyetlere dikkat çeken haberlere gerek dönemin basınında gerekse misyonerlere ait kaynaklarda rastlamak mümkündür.43 Yine bu dönemde misyonerlerin takip etmeleri gereken taktikler konusunda James E. Dittles isimli misyoner şu tekliflerde bulunur: 44 1. Hıristiyanlığın doğrudan doğruya bildirilmesi, 2. Açıktan dini iştirakin sağlanması… 3. Zımni dini öğretim. Burada, fa-

aliyetlerin dini olduğunu belli etmeden Hıristiyanlık tebliğinin daha çok ilim, çocuk bakımı yahut siyaset gibi ''laik'' şartlar altında yapılması istenir. Ayrıca, Türklerin arasına katılınarak insani hareketlerle halkın sempatisinin kazanılması ve dini telkinlerde bulunulması tavsiye edilmektedir. Bir diğer yol ise, zımni yani örtülü olarak dolaylı yollardan dini öğretim tekniğinin uygulanmasıdır. Aynı yazıda bu son taktiğin Cumhuriyet'in ilanından itibaren son otuz yılda takip edilen bir metot olduğu vurgulanmaktadır.

5. Sonuç

Türkiye'nin coğrafi konumu, Asya ile Avrupa'yı birbirine bağlayan bir alanda yer alması, zengin yeraltı ve yerüstü kaynaklarına sahip olması, dünyanın değişik medeniyet ve kültürlerine beşiklik yapmış bir bölgesinde bulunması, yüzyıllardan beri çeşitli tehditlere maruz kalmasına vesile teşkil etmektedir. Bir başka deyişle jeopolitik ve jeostratejik açıdan önemi yüzünden bölgede menfaati olan ve dolayısıyla Türkiye'nin güçlenmesini istemeyen çevreler tarafından her yol denenerek ülkemize yönelik örtülü ve sinsice yürütülen pek çok faaliyetin sürdürüldüğü bilinmektedir.

Bu tehlikelerden biri de Türkiye'de yüzyıllardır yürütülen misyonerlik faaliyetleridir. Önceleri dini gayelerle başlayan bu faaliyetler, daha sonra ait

oldukları ülkelerin emperyalist gayelerini gerçekleştirmek için siyasi, sosyal, kültürel ve ekonomik nüfuz sağlamanın yollarından biri olarak kullanıldı. Söz konusu amaçlarını gerçekleştirebilmek için gittikleri toplumları kendi dinlerinden, dillerinden ve kültürlerinden koparmanın yollarını deneyen misyonerler, takip ettikleri metotlarla kültürsüzleştirdikleri toplum üzerinde etkili olmaya çalışırlar. Böylece kültür emperyalizminin öncülüğünü yapan misyonerler, ortaya çıkan boşluktan yararlanarak kendi din, dil ve kültürlerini yerleştirmek için çaba sarf ederler. Bunun için en fazla eğitim ve öğretim kurumları ile sağlık kuruluşlarını kullanmışlardır.

Açtıkları bu kurumlarda yürüttükleri çalışmalarla Osmanlı toplumundaki etnik ve dini bakımdan farklılıklar gösteren unsurların bağımsızlık hareketlerine zemin hazırladılar. Eskiden olduğu gibi günümüz Türkiyesi'nde de gerek anılan kurumlarda verilen eğitim yoluyla gerekse yasal olmayan yollardan ülkeye soktukları yayınlarla misyonerlik faaliyetlerine gizli, açık ya da örtülü olarak devam edildiği görülmektedir.

Bu durum karşısında Türkiye Cumhuriyeti'nin kurucusu Atatürk'ün yaklaşımı gözönüne alınacak olursa, anılan okullara getirilen denetim ve sınırlamalara bakarak anılan dönemde yürütülen siyasetin milli ve laik özellikler taşıdığı, anılan okullarda verilen dersler arasında Türkçenin ve kültür derslerinin öncelikle iyi verilmesi ve bu derslerden Türkçeden başarılı olamayan öğrencinin mezun olması zorlaşmaktadır. Bu cümleden hareketle, günümüzde ülkemizde açılan çeşitli seviyelerdeki okullarda yabancı dille eğitimin yapılmasının Atatürk'ün yürüttüğü bu politikaya pek uygun olmadığı kendiliğinden ortaya çıkmaktadır.

Kısacası, misyoner okullarındaki bu tür etkilerden kurtulabilmek için toplumun her kesiminin gerek eğitim ve öğretim kurumları vasıtasıyla

gerekse kitle iletişim araçları yoluyla gerekli bilgilerle aydınlatılması ve söz konusu faaliyetlerin kontrol altında tutulmasında yarar vardır.

1 "Misyon", özel görev, özel görevli kurul, dini görev ve yetki anlamına gelmektedir. Bkz. "Misyon", Meydan Larousse, Cilt: 9, s. 843; "Misyonerlik", Ana Britannica, Cilt: 16, s. 144; Osman Cilacı, Hıristiyanlık Propagandası ve Misyonerlik Faaliyetleri, Ankara 1990, s. 12.

2 Misyonerlik tarihi ve misyonerlerin faaliyetleri hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Kazım Karabekir, "Misyonerlerin Faaliyeti", Yeni Sabah Gazetesi, 11-12 Kanunusani (Ocak) 1939; E. Kırşehirlioğlu, Türkiye'de Misyonerlik Faaliyetleri, İstanbul 1963; Enver Baytan, Hıristiyan Misyonerleri Nasıl Çalışıyor, İstanbul 1965; Samiha Ayverdi, Misyonerlik Karşısında Türkiye, İstanbul 1969; Yusuf Uralgiray, İslam Aleminde Misyonerlik Faaliyetleri, Ankara 1977; İmamuddin Halil, Afrika Dramı, Sömürgecilik, Misyonerlik, Siyonizm, Çev: Mehmet Keskin, İstanbul 1985.

3 Karabekir, a.g.m, s. 16.

4 John de Novo, American Interest and Policies in the Middle East, 1900-1939, The University of Minnesota Press 1963, s. 8-9.

5 Uygur Kocabaşoğlu, Kendi Belgeleriyle Anadolu'daki Amerika, 19. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Amerikan Misyoner Okulları, İstanbul 1989, s. 24-33.

6 Cilacı, a.g.e., s. 10.

7 Ayverdi, a.g.e., s. 127; Kocabaşoğlu, a.g.e., s. 15; Cilacı, a.g.e., s. 20; Yahya Akyüz, "Cevdet Paşa'nın Özel Öğretim ve Tanzimat Eğitimine İlişkin Layihası", OTAM, Sayı: 3, Ocak 1992'den ayrı basım, Ankara, s. 99.

8 Henry Jessup, Fifty-Three Years in Syria, by Henry Jessup N. Y, 1910, s. 592, 567'den nakleden, Mustafa Halidi-Ömer Ferruh, Misyonerler,

Eğitim ve Siyaset, İstanbul 1991, s. 12.

9 Kırşehirlioğlu, a.g.e., s. 15.

10 ‘Şark Meselesi’ hakkında bkz. Bayram Kodaman “Şark Meselesi”, Türk Yurdu, Ekim 1997, Cilt: 17, Sayı: 122, s. 22-32; aynı yazar, Şark Meselesi Işığı Altında Sultan Abdülhamid’in Doğu Anadolu Politikası, İstanbul 1983, s. 162-180.

11 Katolik misyonerlerin faaliyetleri hakkında bkz. Nurettin Polvan, Türkiye’de Yabancı Öğretim, Cilt: I, İstanbul 1952, s. 78, 116-229; Osman Nuri Ergin, Türk Maarif Tarihi, Cilt: 1-2, İstanbul 1977, s. 269-277; Nahit Dinçer, Yabancı Özel Okullar, İstanbul 1978, s. 17.

12 Eliot Grinnel Mears, Modern Turkey, New York 1924, s. 130, 135.

13 Leon Arpee, The Armenian Awakening A History of Armenian Church, 1820-1860, Chicago, The University Press, 1909, s. 93’ten nakleden Kocabaşoğlu, a.g.e., s. 16.

14 Amerikan Board’un yanı sıra Osmanlı topraklarında faaliyet gösteren diğer teşkilatlar arasında 1868’de kurulan ‘Woman’s Board of Missions’ (WBM) ve ‘Woman’s Board of Missions of the Interior’ (WBMI) isimli kadın misyoner dernekleri ile ‘American Bible Society’, ‘The Near East Relief’ Teşkilatları ve ‘Young Men’s Chiristian Association’ (YMCA), ‘Young Women’s Chiristan Association’ (YWCA) Cemiyetleri de yer alırlar. Bkz. Kırşehirlioğlu, a.g.e., s. 74-75; Kocabaşoğlu, a.g.e., s. 126-127, 146, 176; Karabekir, agm; Nasım Sausa, The Capitulatory Regime of Turkey, Baltimore 1933.

15 Misyonerlere verilen talimatlar hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Kocabaşoğlu, a.g.e., s. 30-33.

16 Kocabaşoğlu, a.g.e., s. 92-125; aynı yazar, “Doğu Sorunu Çerçevesinde Amerikan Misyoner Faaliyetleri”, Tarihi Gelişmeler İçinde

Türkiye’nin Sorunları Sempozyumu (Dün-Bugün-Yarın) Ankara, 1992, s. 68.

17 Bilal Şimşir, “Ermeni Propagandasının Amerika Boyutu Üzerine”, Tarih Boyunca Türklerin Ermeni Toplumu ile İlişkileri Sempozyumu, (8-12 Ekim 1984, Erzurum), Ankara 1985, s. 92-93.

18 Frank A. Stone, Academies for Anatolia, 1830-1980, University Press of America, 1984, s. 72.

19 Şimşir, agm, s. 96; Mears, a.g.e., 119; Keith Maurice Greenwood, Robert College: The American Founders, The Johns Hopkins University, Ph. D. 1965, s. 101-104; Who is Who RC-ACG Alumni Community, RC-ACG Mezunlar Topluluğunda Kim Kimdir?, İstanbul 1985, s. 21; Şeçil Akgün, ”Amerikalı Misyonerlerin Ermeni Meselesindeki Rolü”, Atatürk Yolu, Mayıs 1988, Yıl: 1, Sayı: 1, s. 1-13.

20 Bulgarlar için çalışan Avrupa Türkiyesi Misyonerlerinin faaliyetleri için bkz. Kocabaşoğlu, a.g.e., s. 122-125.

21 Kırşehirlioğlu, a.g.e., s. 7-8.

22 Akgün agm, s. 9-10.

23 Ercüment Kuran, “ABD’de Türk Aleyhtarı Ermeni Propagandası”, Uluslararası Terörizm ve Gençlik Sempozyumu Bildirileri, Sivas 1985’ten ayrı basım, s. 55-56.

24 John deNovo, a.g.e., s. 9.

25 Leland James Gordon, American Relations with Turkey, 1830-1930, Philadelphia University of Pennslyvania Press, 1932, s. 222.

26 William A. Strong, The History of the American Board, Boston 1910’dan nakleden, Kocabaşoğlu, a.g.e., s. 127-128.

27 Misyonerlerin yayın faaliyetleri için bkz. Kocabaşoğlu, “Osmanlı İmparatorluğu’nda XIX. Yüzyılda Amerikan Matbaaları ve Yayımcılığı”, Murat Sarıca Armağanı (Ayrı basım), İstanbul 1988, s. 267-285.

28 İlhan Tekeli, “Osmanlı İmparatorluğu’ndan Günümüze Eğitim Kurumlarının Gelişimi”, Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi, (CDTA), Cilt: 3, s. 653; Kırşehirlioğlu, a.g.e., s. 27, 30; Nahit Dinçer, a.g.e., s. 70.

29 Mears, a.g.e., s. 131.

30 Tevfik Çavdar, Osmanlıların Yarı Sömürge Oluşu, İstanbul 1970, s. 87.

31 İlber Ortaylı, Osmanlı İmparatorluğu’nda Alman Nüfuzu, İstanbul 1983, s. 63.

32 Çavdar, aynı yer.

33 İtalyan Okullarının Osmanlı dönemindeki durumları için bkz. Polvan, a.g.e., s. 94, 116, 134-135, 141-142, 218-219; İlknur Polat, “Türk-İtalyan İlişkileri Çerçevesinde İtalyan Okulları”, Atatürk Yolu, Kasım 1989, Yıl: 2, Sayı: 4, s. 574.

34 “Ecnebi Mektepler İçin Mühim Bir Tamim”, Hakimiyeti Milliye, 5 Şubat 1924; “Türkiye Katolik Propagandası”, İkdam, 11, 18, 23 Nisan 1924; “Papaz Mektepleri”, İkdam, 9, 20 Nisan 1924; “Papaz Mektepleri”, Hakimiyeti Milliye, 21 Mayıs 1924;.

35 Nejat Göyünç, “Türkiye’de Eğitim”, Türk Dünyası El Kitabı, Ankara 1976, s. 1048-1049.

36 Bu dönemdeki gelişmeler için bkz. Ayten Sezer, Atatürk Döneminde Yabancı Okullar (1923-38), Türk tarih Kurumu Yayını, Ankara 1999.

37 American Board Commissionaries Foreign Mission (ABCFM), Annual Report (AR), 1923, s. 9, -10, 51-55’ten nakleden Mehmet Can, Orta Doğu’da Amerikan Politikası, İstanbul 1993, s. 159-160.

38 ABCFM Report, 1924, s. 73’ten nakleden Roger Trask, The United States Response to Turkish Nationalism and Reform 1914-1939, Minneapolis 1971, s. 151.

39 ABCFM, Annual Reports, 1927, s. 55'ten nakleden Can, a.g.e., s. 161.

40 Necmettin Tozlu, Kültür ve Eğitim Tarihimizde Yabancı Okullar, Ankara 1991, s. 51-52.

41 William J. Griswold, Proof of the Pudding, İstanbul 1964, s. 5-9.

42 Enver Baytan, Hıristiyan Misyonerleri Nasıl Çalışıyor, İstanbul 1965, s. 19.

43 Bu konudaki örnekler için dönemin Hayat ve Resimli Ay Mecmuaları ile gazetelerine bakılabilir.

44 James E. Dittles, "The Chiristian Mission and Turkish Islam", The Muslim World, Nisan 1955, No: 2, Cilt: XLV, s. 134-144; Bu yazı Turhan Yörükhan tarafından Hıristiyan Misyonu ve Türk Düşmanlığı, (Ankara 1957) adıyla küçük bir kitapçık olarak Türkçeye çevrilmiştir.

Akgün, Seçil, "Amerikalı Misyonerlerin Ermeni Meselesindeki Rolü", Atatürk Yolu, Mayıs 1988, Yıl: 1, Sayı: 1, s. 1-13.

Ayverdi, Samiha, Misyonerlik Karşısında Türkiye, İstanbul 1969.

Baytan, Enver, Hıristiyan Misyonerleri Nasıl Çalışıyor, İstanbul 1965.

Can, Mehmet, Orta Doğu'da Amerikan Politikası, İstanbul 1993.

Cilacı, Osman, Hıristiyanlık Propagandası ve Misyonerlik Faaliyetleri, Ankara 1990.

Çavdar, Tevfik, Osmanlıların Yarı Sömürge Oluşu, İstanbul 1970.

DeNovo, John, American Interest and Policies in the Middle East, 1900-1939, The University of Press 1963.

Dinçer, Nahit, Yabancı Özeller Okullar, İstanbul 1978.

Dittles, James E., "The Chiristian Mission and Turkish Islam", The Muslim World, Nisan 1955, No: 2, Cilt: XLV, s. 134-144.

Ergin, Osman Nuri, Türk Maarif Tarihi, Cilt: 1-2, İstanbul 1977.

Gordon, Leland James, American Relations With Turkey, 1830-1930, Philadelphia University of Pennslyvania Press, 1932.

Greenwood, Keith Maurice, Robert College: The American Founders, The Johns Hopkins University, Ph. D, 1965.

Griswold, William J., Proof of the Pudding, İstanbul 1964.

Halidi, Mustafa-Ferruh, Ömer, Misyonerler, Eğitim ve Siyaset, İstanbul 1991.

Karabekir, Kazım, "Misyonerlerin Faaliyeti", Yeni Sabah Gazetesi, 11-12 Kanunusanı 1939.

Kırşehirlioğlu, E., Türkiye'de Misyonerlik Faaliyetleri, İstanbul 1963.

Kocabaşoğlu, Uygur, "Osmanlı İmparatorluğu'nda XIX. Yüzyılda Amerikan Matbaaları ve Yayımcılığı", Murat Sarıca Armağanı (Ayrı basım), İstanbul 1988.

Kocabaşoğlu, Uygur, "Doğu Sorunu Çerçevesinde Amerikan Misyoner Faaaliyetleri", Tarihi Gelişmeler İçinde Türkiye'nin Sorunları Sempozyumu (Dün-Bugün-Yarın), Ankara 1992.

Kocabaşoğlu, Uygur, Kendi Belgeleriyle Anadolu'daki Amerika, İstanbul 1989.

Kodaman, Bayram, Şark Meselesi Işığı Altında Sultan Sultan Abdülhamid'in Doğu Anadolu Politikası, İstanbul 1983.

Kodaman, Bayram, "Şark Meselesi", Türk Yurdu, Ekim 1997, Sayı: 122, s. 22-32.

Kuran, Ercüment, "ABD'de Türk Aleyhtarı Ermeni Propagandası", Uluslararası Terörizm ve Gençlik Sempozyumu Bildirileri, Sivas 1985'ten ayrı basım.

Mears, Eliot Grinnel, Modern Turkey, New York 1924.

"Misyon", Meydan Larousse, Cilt: 9, s. 843.

"Misyonerlik", Ana Britannica, Cilt: 16, s. 144.

Ortaylı, İlber, Osmanlı İmparatorluğu'nda Alman Nüfuzu, İstanbul 1983.

Polat, İlknur, "Türk İtalyan İlişkileri Çerçevesinde İtalyan Okulları", Atatürk Yolu, Kasım 1989, Yıl: 2, Sayı: 4.

Polvan, Nurettin, Türkiye'de Yabancı Öğretim, Cilt: 1, İstanbul 1952.

Sausa, Nasım, The Capitulatory Regime of Turkey, Baltimore 1933.

Sezer, Ayten, Atatürk Döneminde Yabancı Okullar (1923-38), Türk tarih Kurumu Yayını, Ankara 1999.

Stone, Frank A., Academies for Anatolia, 1830-1980, University Press of America, 1984.

Şimşir, Bilal, "Ermeni Propagandasının Amerika Boyutu Üzerine", Tarih Boyunca Türklerin Ermeni Toplumu ile İlişkileri Sempozyumu, (8-12 Ekim 1984, Erzurum), Ankara 1985.

Tamer, Rauf, "İslam Camiasındaki Hıristiyan Casuslar", Yeni İstanbul, 22, 23 Eylül 1966.

Tekeli, İlhan, "Osmanlı İmparatorluğu'ndan Günümüze Eğitim Kurumlarının Gelişimi", Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi, Cilt: 3.

Tozlu, Necmettin, Kültür ve Eğitim Tarihimizde Yabancı Okullar, Ankara 1991.

Trask, Roger, The United States Response to Turkish Nationalism and Reform 1914-1939, Minniapolis 1971.

Uralgiray, Yusuf, İslam Aleminde Misyonerlik Faaliyetleri, Ankara 1977.

Yörükhan, Turhan, Hıristiyan Misyonu ve Türk Düşmanlığı, Ankara 1955.

Who is Who RC-ACG Alumni Community, RC-ACG Mezunlar Topluluğunda Kim Kimdir?, İstanbul 1985.

B. Sosyal Güvenlik

Türk Endüstriyel İlişkiler Sisteminin Tarihsel Gelişim Süreci / Prof. Dr. Toker Dereli [s.476-482]

İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi / Türkiye

1920'lerden günümüze çalışma ilişkilerinin kurumsallaşması çerçevesinde tarihsel gelişimini ana hatlarıyla özetlemek kuşkusuz Osmanlı İmparatorluğu'nun son dönemlerinin de değerlendirilmesini gerektirmektedir; çünkü iki farklı toplumsal formasyon arasında bir kopuştan ziyade bir süreklilik söz konusudur. Bu süreklilik, özellikle İkinci Meşrutiyet sonrası dönem açısından geçerlidir, ancak 1920'li yıllardan Türkiye'de yasal sendikacılık hareketinin doğuşu olan 1947 yılına kadar olan dönemde de yansımaları bulunmaktadır.

Toplumsal düzlemde insan gücünün eğitim düzeyi, demografik yapı, yaşam tarzı, düşünce yapısı ve elbette iktisadi yapı Cumhuriyet dönemine devreden temel unsurlardır. Tarım sektörü açısından Osmanlı'dan Cumhuriyet Türkiye'sine devrolan küçük üreticiliğe dayalı tarımsal yapı olmuştur. Sanayi kesimi ise daha çok tarımsal ürünleri işleyen, teknolojik gelişkinlik açısından son derece zayıf durumda bulunmaktadır. Sanayi sektörünün bu zayıf yapısı niceliksel olarak işçi kesiminin de zayıf olması anlamına geliyordu. İşçi kesiminin niteliği ise çağdaş anlamda ücretli emek kategorisinden farklı, sanayi işçisi olmaktan çok işçi-köylü terimiyle nitelenebilecek bir düzeyde idi. Osmanlı İmparatorluğu'nda işçi kesiminin niceliksel ve niteliksel açıdan geri konumu çalışma ilişkileri alanına yönelik yasal düzenlemelerin de yetersiz oluşunu beraberinde getirmiştir. 1860 tarihli bir Medeni Kanun olma özelliğini taşıyan Mecelle, 1926 yılında

Medeni Kanun ve Borçlar Kanunu yürürlüğe girene kadar Cumhuriyet Türkiye’sinde de bireysel çalışma ilişkilerinin düzenleyicisi olmuştur.

Osmanlı İmparatorluğu döneminde ödenmemiş işçi alacaklarından kaynaklı çeşitli grevler gerçekleşmiştir. Daha kapsamlı işçi hareketleri 1908 yılında ilan edilen İkinci Meşrutiyet ile birlikte gelişen görece özgürlük ortamı içerisinde yaşanmış ve buna yönelik olarak 1909 yılında Tatil-i Eşgal Kanunu çıkarılmıştır.

İkinci Meşrutiyet’in ilanından sonra, dernek kurma hakkı tanınmış, yabancı sermayenin hakim konumda bulunduğu işkollarında başlayan grevler İstanbul’dan sonra İzmir ve Aydın gibi diğer Anadolu şehirlerine yayılarak genel grev niteliği kazanmıştır. Sonuçta çıkarılan Tatil-i Eşgal Kanunu ile kamu hizmetlerinde grevler ve sendikacılık yasaklanmış, genellikle kapitülasyonlara tabi işkollarında (demiryolları, tramvay, vs.) kurulu bulunan sendikalar kapatılmıştır. Bu yasanın sadece kamu hizmetlerinde grev yapmayı ve sendikalaşmayı yasaklamış olmasına rağmen, bu sektörler dışında o gün için önemli miktarda işgücü istihdamı söz konusu olmadığından, sendikacılık geniş ölçüde zayıflamıştır. Bununla beraber, bu kanun kısmi bir kanun olduğundan sendikacılığı ve grevleri bütün işkollarında ve işyerlerinde önleyememiştir. Çeşitli yerlerde grevler ve sendikalaşma hareketleri, sınırlı çapta da olsa, devam etmiştir.

Yine 1909’da çıkarılan Cemiyetler Kanunu, Osmanlı İmparatorluğu’nda Tatil-i Eşgal Kanunu kapsamı dışında kalan bağımlı çalışanların örgütlenmesine ilişkin düzenlemeler içermiştir. Derneklerin kuruluş ve faaliyetlerine ilişkin önemli sınırlamalar getiren bu kanun 1938 yılına kadar yürürlükte kalmıştır.

Türkiye çalışma ilişkileri tarihinde toplu iş ilişkilerini düzenleyen ilk yasa olma niteliğini taşıyan Tatil-i Eşgal Kanunu Cumhuriyet döneminde de varlığını sürdürmüştür. Bu tarihi izleyen süreçte, çoğunluğu sosyalist ve sol

eğilimli olan bazı siyasi partilerin kurulduğunu görüyoruz. Bu siyasi örgütlenme 1919'da başlayan Bağımsızlık Savaşı sırasında da devam etmiştir. Hatta işçi dernekleri adı

altında bazı mesleki kuruluşlar (sendikalar) da aynı dönemde yeniden faaliyete başlamış, "Anadolu'da başlayan İstiklal Mücadelesi'nde Türk sendikaları mevcut iç ve dış baskılara rağmen Vatanın kurtuluşu için çalışmışlardır." Ancak bu süreçte işçilerin düzenli bir örgütlenmesi söz konusu olmamış, çeşitli işçi dernekleri (amele cemiyetleri) grev ve baskı hareketlerinde bulunmuşlardır. Daha sonra Atatürk'ün önderliğinde 1923'de İzmir'de toplanan İktisat Kongresi'ne işçiler "işçi grubu" olarak davet edilmişler ve kendilerini ilgilendiren çeşitli konularda görüşlerini bildirmişlerdir. İzmir İktisat Kongresi sonrası yurt çapında çeşitli bölgelerdeki işçileri temsilen delegeler bir araya gelmek ve bir güç meydana getirmek kararına vardılarsa da, çeşitli nedenlerden dolayı bu gerçekleşememiştir.

1923 yılı içerisinde İstanbul, İzmir ve Aydın başta olmak üzere ülkenin çeşitli bölgelerinde grevler ve grev girişimleri olmuştur.

Bu dönemden 1936 tarihli İş Kanunun kabulüne kadar ki sürece özetle bakacak olursak; Cumhuriyet'in ilanını takip eden dönemde, 1924 Anayasası toplanma ve dernek kurma hakkını getirmiş, aynı yıl "Hafta Tatili Kanunu" kabul edilmiştir. 1924 tarihli ve 491 sayılı Teşkilat-ı Esasiye Kanunu, Türkiye'nin ilk sistemli Anayasası olma özelliğini taşıyor. 1924 Anayasası klasik bireysel hak ve özgürlüklerin hemen hemen tamamına yer vermesine karşın ekonomik ve sosyal hakları net bir biçimde içerdiğini söylemek zordur.

Ülkede reformların yapılabilmesi için gerekli sosyal düzeni sağlamak amacıyla 1925'te çıkarılan Takrir-i Sükun Kanunu ile sendika ve dernek kurmak güç, hatta hemen hemen imkânsız bir hale gelmiştir. Takrir-i Sükun

Kanunu doğrudan çalışma ilişkileri alanına yönelik düzenlemeler yapan bir kanun olmamasına karşın, yasayla hükümetlere tanınan yetkiler işçi hareketi üzerinde kullanılmıştır. Bunu izleyen yıllarda işçi ve esnafı örgütlemeye yönelik bazı girişimler olsa da, bunlar işçi hareketinin bütünü içerisinde önemsiz bir nitelik taşımıştır. Bunda sonra, sendikalar bir daha 1947'de kuruluna kadar işçi kuruluşları birtakım sosyal yardım teşebbüsleri ve yardım sandıkları olmaktan öteye gidememiştir.

1926 yılında çıkarılan Medeni Kanun çalışma yaşamını dernekler konusunda getirdiği yenilik bağlamında ilgilendirmektedir. Medeni Kanun dernekler konusunda serbest kuruluş ilkesini getirmiştir. Yine aynı tarihli Borçlar Kanunu bireysel hizmet akitlerine ilişkin ayrıntılı düzenlemeler getirmekle birlikte bu konuda bütünsel bir hukuksal çerçeveye ulaştığı söylenemez. Bu yıllarda sanayileşme yeterli düzeylerde gerçekleşemediği için toplu çalışma ilişkilerini düzenlemek ihtiyacı da yakıcılığını pek fazla hissettirmemiş ve sendika-grev yasakları çeşitli yasalar içerisinde varlığını korumuştur.

1930'lu yıllara gelindiğinde ise devletçilik ilkesi ile uyumlu bir çalışma düzeni görmekteyiz. Devletçilik anlayışı, devleti sadece kamu müdahalesinin bir aracı değil, aynı zamanda en büyük işverenlerden biri haline getirmiştir.

Devletin çalışma yaşamında etkin bir rol üstlenmeye başlamasıyla birlikte çalışma yaşamı için genel kuralların konulması, çalışma yaşamının kurumsallaşması zorunluluğu da beraberinde açığa çıkmıştır. 1936 senesinde geniş ölçüde Fransız Hukuk siteminden uyarlanan İş Kanununu kabul edilmiştir. Bu yıllarda hakim olan devlet müdahalesi anlayışı ve çalışma koşullarının her şeyden önce toplum yararına uygun düzenlenmesi yasanın özelliklerini belirlemiştir. Bu yasa sanayide iş uyuşmazlıklarının çözümü ile ilgili birtakım prosedürler getirmesine rağmen, yapısı itibariyle

düzenleyici olmaktan çok koruyucu niteliktedir. Bu kanun 1934'te başlayan ilk beş yıllık plan dönemine denk gelmekte, aynı zamanda Türkiye'nin Uluslararası Çalışma Örgütüne üye oluşunu da takip etmektedir. Kanunun kabulünde günün koşullarının etkisi bu bağlamda çeşitli iç ve dış faktörlerin rol oynadığını söylemek mümkündür. Beden ve fikir işçisi ayrımının yapılmadığı yasada uygulama alanı en az 10 işçi çalıştıran işletmeler ve ayrıca beden işçileriyle sınırlanmıştır. Sendika ve toplu pazarlık hakkına yer ermeyen bu yasa, çalışma yaşamının bireysel düzeyde kimi koruyucu hükümlerle işçi yararına düzenlenmesini temel alırken, "milli çıkarlar" nedeniyle sendika, grev ve lokavt haklarında "otoriter" yaklaşım korunmuştur. Öte yandan henüz önemli bir nicelikte işçi sınıfı ve buna bağlı olarak işçi-işveren çatışması mevcut değilken böyle bir yasanın çıkarılmış olması da önem taşımaktadır. 3008 sayılı yasanın çalışma ilişkilerini bütünsel olarak düzenleme amacındaki ilk girişim olması, bireysel çalışma ilişkilerine yönelik düzenlemelerin yanı sıra toplu iş ilişkilerine yönelik hükümler, uygulamaya dönük önlem ve yaptırımlar da içeriyor olması yasayı önemli kılan birkaç temel özelliktir. 1936 tarihli İş Kanunu, 1967 yılında 931 sayılı İş Kanunu çıkarılana değin yürürlükte kalmıştır.

Yasa koyucu 1938 tarihinde İkinci Cemiyetler Kanunu'nu kabul etmiştir. Bu yasa ile derneklerin kuruluşu izin sistemine bağlanmış, faaliyetleri büyük ölçüde idari makamların denetimine tabi kılınmış ve en önemlisi "sosyal sınıf esasına göre cemiyet kurulamayacağı" açıkça hükme bağlanmıştır. Bu durumda işçi ve işverenlerin sendika kurması kesinlikle olanaksız hale getirilmiştir. Diğer yandan, Ceza kanunda 1933'te yapılan bir değişiklik grev ve lokavt yasaklarını cezai yaptırımlarla pekiştirmiştir.

İkinci Dünya Savaşı'nın bitişinden itibaren Türkiye, hem siyasi yapı hem iktisadi açılımlar hem de çalışma

ilişkileri açısından yepyeni bir devreye adım atmıştır. Çok partili rejime geçildiği bu dönemde ekonomik ve siyasi yönelimler ile endüstri ilişkileri sistemi arasında bir uyumdan söz edilebilir. 1960'lı yıllara kadar uzanan bu dönemde özellikle devletçilik ilkesinden hızla uzaklaşıldığı bilinmektedir. Bu dönemde liberal iktisat politikaları dışında göze çarpan bir diğer yönelim de yabancı sermayenin teşvik edilmesidir. Savaş yıllarının ürünü olan Milli Koruma Kanunu (1940) ile iş yasasının işçiyi korumaya dönük hükümleri etkisizleşmiştir. Kuşkusuz yeni koşullar yeni önlemleri de berberinde getirecektir.

Bu dönemde Türkiye Cumhuriyetinde ilk defa çalışma yaşamına ilişkin sorunlar bir bakanlık düzeyde ele alınmaya başlanarak, 1946 senesinde Çalışma Bakanlığı yapılandırılmıştır. Yine aynı yıllarda "İşçi Sigortaları Kurumu" (1946), "İş ve işçi Bulma Kurumu" (1946) ile "İş Mahkemeleri" (1951) kurulmuştur. Öte yandan toplumsal güvenlik sağlamaya yönelik İş Kazaları-Meslek Hastalıkları-Analık-İhtiyarlık-Hastalık sigortaları ile ilgili yasalar çıkarılmış, Basın ve Deniz İş Yasaları ile İş Kanunu kapsamı dışında kalanların çalışma koşulları düzenlenmiştir. 1952 tarihli Basın İş Kanunu, 1954 tarihli Deniz İş Kanunu ile basın mensuplarına ve deniz adamlarına sendika kurma hakkı tanınmıştır.

Dikkate değer bu gelişmeler içerisinde en önemli yasalardan biri de kuşkusuz 20 Şubat 1947'de yürürlüğe giren 5018 sayılı "İşçi ve İşveren Sendikaları ve Sendika Birlikleri Hakkında Kanun"dur. Bu kanun çalışanların bizzat kendi örgütlerini kurmaya yönelik faaliyetlerde bulunabilmelerinin ilk yasal başlangıcıdır. Totaliter karakterli 1938 Cemiyetler Kanunu'nun tadil edilmesi ve dernek kurma özgürlüğünün tanınması sonucunda Türk sendikacılığı için de yeni bir devir açılmıştır. 1946'da çeşitli isim ve şekiller altında işçi birlikleri kurulmuştur. Dönemin CHP iktidarı bu birliklerin birkaç ay içerisinde kurulup gelişigüzel

kurulması karşısında, sendikaların ayrı nitelikte bir tüzel kişiliğe sahip bulunduklarını ileri sürerek 1947 tarihli Sendikalar Kanunu'nu Meclisten geçirmiştir.

Bu kanunda sendika özgürlüğünün çeşitli unsurlarına yer verilmekle beraber (rekabet dayalı sendikacılık prensibi, sendikalara girme ve çıkmanın serbest oluşu, vb.) yasa koyucunun birçok hüküm bakımından da bir hayli ihtiyatlı davrandığı dikkati çekmektedir. Türk sendikalarının milli kuruluşlar oldukları özellikle belirtilmiş, sendikaların uluslararası sendikal örgütlere katılmaları Bakanlar Kurulu'nun iznine bağlanmış, her çeşit siyasal faaliyet sendikalara yasak edilmiştir.

Kanun, 1936 tarihli iş kanunu gibi, sadece beden (kol) işçilerini kapsamış, fikir (kafa) işçilerini sendika kurma hakkından mahrum bırakmıştır. En önemli sınırlamalardan biri olarak da bu kanun grev ve lokavt yasaklarını devam ettirmiştir. Toplu sözleşme yapma hakkı yasaklanmadığı ve hatta 1926 tarihli Borçlar Kanunu işçilere işveren ile “umumi mukavele” yapma hakkını tanıdığı halde, grev hakkının mevcut olmayışı nedeniyle, toplu pazarlık ve sözleşme mekanizmalarını bu yasaya rağmen işletmek mümkün olmamıştır.

Sendikalar Kanunu'nun Mecliste tartışılması sürecinde, hükümette hakim olan yaklaşımın, sendikaları bir sosyal kontrol organı olarak kullanma olduğu dikkat çekicidir. Klasik Batı demokrasilerini benimsemenin bir gereği olarak sendikacılık kabul edilmiş, ancak sendikaların siyasi faaliyetleri önlenerek ve daha önemlisi grev yasakları devam ettirilerek bu kuruluşların işçi sınıfının kontrolünü kolaylaştıran bir araç olmaları sağlanmak istenmiştir.

1963'e kadar ki dönemi iş uyuşmazlıklarının çözümlenmesi bakımından karakterize eden temel özellik, grev hakkının yasaklanması ve dolayısiyle onun bir alternatifi olarak kurulmuş bulunan “zorunlu hakem sistemi”dir.

Yasa grev ve lokavt konusunda getirdiği yasakları, iş uyuşmazlıklarının zorunlu hakem yoluyla çözümüne ilişkin düzenlemeleriyle tamamlamış olmaktadır. Taraflar arasında çözülmesi gereken, gerektiğinde grev ve lokavt gibi araçların kullanımını da içeren, uyuşmazlıklar devletin hakim ve belirleyici olduğu otoriter nitelikli bir mekanizma ile çözülmeye çalışılmaktadır.

1947-1963 yılları arası bu dönemi ise kısaca şöyle özetleyebiliriz: Bu dönemde Türk sendikacılığı ve endüstriyel ilişkiler sistemi esas itibariyle otoriter sistemlerin özelliklerini taşımıştır. 1946 yılında çok partili rejime geçilmesi ve şeklen dernek ve sendika kurma özgürlüğünün tanınmasına, Sosyal Sigortalar Kurumu ve Çalışma Bakanlığı gibi modern kurumların kurulmuş olmasına rağmen, DP temsil ettiği dünya görüşünün uzantısı olarak grev ve toplu pazarlık hakkını tanımamakta ısrar etmiştir. Bu durum karşısında, şeklen kurulmuş bulunan sendikalar varlıklarını devam ettirebilmek ve üyelerinin çıkarlarını koruyabilmek için kanundaki yasaklara rağmen “siyasi manevra” faaliyetlerine girişmişlerdir.

Bu dönemde Türkiye’de işçi sendikaları ilk kez bir üst örgütlenmeye giderek, hak ve çıkarlarını korumak ve siyasi iktidar üzerinde baskı grubu olma fonksiyonunu kullanmak üzere birleşerek 1952 senesinde TÜRK-İŞ konfederasyonunu kurdular. 1960 sonrasına dek işçileri Türkiye çapında temsil eden tek konfederasyon olan TÜRK-İŞ ekonomik mücadele ağılıklı bir strateji izlemiştir.

1960 sonrası dönem Türkiye’de çalışma ilişkilerinin kurumsallaşması alanında önemli adımların atıldığı yıllar olmuştur. Elbette bir önceki dönemin birikimleri de bu dönemin koşullarını hazırlaması nedeniyle önem taşımaktadır.

Batı devletlerinde 2. Dünya Savaşı sonrası yıllardan 1960’ların sonlarına kadar hakim olan sosyal devlet anlayışı ile birlikte Fordist sistem

egemen üretim sistemi olabilme koşullarına tam olarak kavuşmuştur. Bu dönemlerde işçilerin sendikalardaki örgütlülüğü oldukça büyümüştür. Kütlesel üretim ve tüketim dengesini sağlayan faktörlerden birisi de sendikalar olmuştur. Bu dönemde ücretler ve sendikalaşma yasal kurallarla düzenlenmiş, kurumsallaşmış sendikal mücadele bir toplu pazarlık biçimini almıştır. Devletler tarafından sağlanan çeşitli sosyal güvencelerle, toplumdaki işsiz, hasta, sakat ve emekli olanların bile tüketim faaliyetlerini gerçekleştirmesi sağlanmıştır.

Türkiye'de de 27 Mayıs 1960 İhtilâlini izleyen 1961 Anayasası ile yeni bir siyasal dönem açılmıştır. 1961 Anayasası her alanda daha geniş hak ve özgürlüklerle çoğulcu bir demokratik yapıyı öngörmüş ve ilk kez "sosyal devlet" anlayışını getirmiştir. Sosyal haklarla ilgili kurallara en geniş yer veren anayasa olmuştur 1961 Anayasası. 1960'lı yıllar içe dönük sanayileşme diye de adlandırılan ithal ikameci sanayileşme modeli çerçevesinde içe dönük üretim hacminin arttığı (ve buna bağlı olarak da yurt içi tüketim hacminin arttığı), toplumsal refahın yükseldiği yıllar olmuştur.

1961 Anayasası'nda grev ve sendika özgürlüğü gibi Batılı anlamda hür, demokratik baskı müesseselerinin kurulmasının öngörülmesi, Türk sendikacılığı için yeni imkânların doğuşuna yol açmıştır. Anayasa'nın 47. Maddesi "İşçiler işverenlerle olan münasebetlerinde, iktisadi ve sosyal durumlarını korumak veya düzeltmek amacı ile toplu sözleşme ve grev haklarına sahiptirler" hükmünü koymuştur. Aradan iki yıl geçtikten sonra Anayasadaki hükümlere uyan kanun koyucu 24 Temmuz 1963 tarihli 274 sayılı "Sendikalar Kanunu"nu çıkarmış ve aynı tarih 275 sayılı yasa ile de sendikaların toplu pazarlık ve grev-lokavt hakları düzenlenmiştir. Sendikalar kanunun ilgi çeken yönleri ise şöyle sıralanabilir; sendika üyeliği eski sendika kanununda olduğu gibi sadece beden işçilerine yönelik

olmayıp, fikir işçileri de dahil ücret karşılığı çalışan herkese sendikalaşma hakkı tanınmıştır. İşyerlerinde sendika temsilciliklerinin kurulması, eskiden sendika üyesi olma zorunluluğu bulunmayan işçi temsilcilerinin sendikalı olma zorunluluğunun getirilmesi, uluslararası sendikal örgütlere sendikaların önceden izin almaksızın katılabilmeleri ve sendika özgürlüğünün uluslararası normlara uygun olarak düzenlenmesi bu yasanın getirdiği yenilikler arasında sayılabilir.

Diğer yandan 275 nolu Toplu Sözleşme, Grev ve Lokavt Kanunu, sendikalara her şeyden önce grev hakkı ile desteklenen toplu pazarlık ve sözleşme yapma hakkını tanımıştır. Rekabet esasına dayalı sendikacılık ilkesinin doğal sonucu olarak, bir işyerindeki işçilerin çoğunluğunu temsil eden sendikanın işyeri düzeyinde, bir işkolundaki işçilerin çoğunluğunu temsil eden ulusal sendikanın veya federasyonun da işkolu düzeyinde toplu sözleşme yapabilmesi ilkesi kabul edilmiştir. Bir sendikanın pazarlık yetkisine sahip oluşunun önemli sonuçlarından biri otomatik "check-off" imkânına kavuşması olmaktadır; ki bu şekilde yetkili sendika geniş mali kaynaklar sahip olabilmektedir. 274 no'lu yasanın "işveren vekili" kavramını dar tutması sonucu işçilerin üstünde yer alan bir çok yönetim kademesi işçi sayılmış ve sendika üyesi olabilmiştir. Sendika üyesi olamayanların yapılan toplu sözleşmeden faydalanması üyelik aidatının 2/3'üne tekabül eden ve dayanışma aidatı olarak adlandırılan aidatın ödenmesi ve sendikanın yazılı onayıyla mümkün olabilmiştir.

Grev hakkı üzerine belirli sınırlamalar konmuşsa da, grev hakkı esas itibariyle Anayasanın 47. Maddesi ile güvence altına alınmış ve yukarıda da ifade edildiği gibi sonrasında 275 no'lu yasayla oldukça geniş bir biçimde düzenlenmiştir.

İlgi çekici temel noktalara bakacak olursak: 275 no'lu kanunun 27. Maddesi gereğince, işverenler bir grev sırasında "hizmet akdinden doğan

hak ve borçları askıda kalmış işçilerin yerine, hiçbir şekilde sürekli veya geçici olarak başka işçi alamaz veya başkalarını çalıştıramaz" denilerek grev kırıcılığı açıkça yasaklanmıştır. Yine aynı yasanın 19. Maddesine göre, "işçiye veya işçi kuruluşuna mevzuat veya toplu iş sözleşmesi ile sağlanmış olan haklar, toplu iş sözleşmesi ile bağlı işveren veya işveren kuruluşu tarafından veya onun teşvik ve tahriki ile bozulursa, toplu iş sözleşmesi ile bağlı işçi kuruluşu o işverene ait işyerlerinde veya o işveren kuruluşunun üyesi olan işverenlere ait işyerlerinde greve karar verme yetkisi vardır." Görüldüğü gibi kanun hak uyuşmazlıklarının çözümü için, direkt ekonomik baskı aracı olarak greve izin vermiştir. Toplu sözleşmenin veya mevzuatın işçi kuruluşu tarafından ihlali halinde, işverene de aynı şekilde lokavt hakkı tanınmıştır.

Diğer yandan 274 no'lu yasanın açıkça sendikaların siyasi faaliyetlerini sınırlandıran maddeleri dikkati çekmektedir. Birinci nokta, Bakanlar Kurulu'nun izni olmadan Türk sendikalarının Türk devlet organları da dahil, dış kaynaklardan mali yardım alamayacaklarını emretmektedir. Benzer şekilde, sendikalar "siyasi partilerden veya onların bağlı kuruluşlarından herhangi bir suretle maddi yardım kabul edemez ve onlara maddi yardımda bulunamaz ve onların teşkilatı içinde yer alamazlar; bir siyasi partinin adı altında mesleki örgüt kurula-

maz." Böylece kanun sendikalarla siyasi partiler arasında her ne şekilde olursa olsun organik bağlar kurulmasını yasaklamakta, sendikaların ekonomik mücadele örgütleri olma özelliğini öne çıkarmaktadır.

1963 sonrası dönemde işçi kesimini ilgilendiren başka kanunlar da çıkarılmıştır. Bunlardan biri 12 Ağustos 1967 tarihli ve 931 no'lu yeni İş Kanunu'dur. Bu kanunla 1936 tarihli İş Kanunu'nun sadece birkaç maddesi değiştirilmiştir. Diğer yandan, Anayasa Mahkemesi'nin 931 sayılı İş

Kanunu’nu iptal etmesi üzerine 25 Ağustos 1971 tarihinde 1475 sayılı İş Kanunu çıkarılmıştır.

Bir diğer önemli mevzuat, 1965 tarihli Sosyal Sigortalar Kanunu, 440 sayılı İktisadi Devlet Teşekkülleri ve İştirakleri Hakkında Kanun’dur. Bu kanunla beraber sınırlı ölçüde de olsa işçilerin yönetime katılması ile ilgili uygulama Türkiye’de de başlamış olmaktadır. 1965 tarihli ve 624 sayılı “Devlet Personeli Sendikalar Kanunu” ile işçi niteliği taşımayan kamu hizmeti görevlilerine (memurlar) sendikalaşma hakkı tanınmış ve bu kanuna dayanılarak bir çok memur sendikası kurulmuştur. 12 Mart 1970 muhtırası ile ortaya çıkan siyasi gelişmeler sonucu Anayasa’da yapılan bir değişiklikle kanun koyucu, grev ve toplu pazarlık hakkını istedikleri bir dönemde devlet memurlarının sendikalaşma hakkını ortadan kaldırmış, memurlara sadece dernek kurma hakkını tanımıştır.

60’lardaki toplumsal hareketlenmenin bir yansıması olarak değerlendirilebilecek bir gelişme de 13 Şubat 1967’de T. Maden-İş, Karadeniz Maden İşçileri Sendikası, Gıda-İş, Lastik-İş ve Basın-İş sendikalarının Türk-İş’den ayrılarak DİSK’i kurmalarıdır. DİSK sendikacılık hareketini bir sınıf hareketi olarak görmüş, işçi sınıfının ülke yönetimine ağırlık koyması ve siyasette etkin olmaları gerektiğini savunmuştur. 1970 yılında kurulan ve milliyetçi bir dünya görüşünü benimseyen MİSK’in yanı sıra bu dönemde daha başka konfederasyonların da kurulduğu görülmüştür. İşveren kesiminde de örgütlenmenin yaygınlaşması 60’lı yıllarda olmuş ve 1962 yılında Türkiye İşveren Sendikaları Konfederasyonu (TİSK) kurulmuştur.

Türk endüstriyel ilişkiler sitemi ve sendikacılığı bakımından bir diğer önemli gelişme de 1970’te ortaya çıkmış ve sendika özgürlüğü ve demokrasi açısından önemli sonuçları olabileceği endişesiyle başta aydınların olmak üzere çeşitli sendikaların ve çevrelerin ilgisini çekmiştir.

Bu kesitte hükümetin, sendikalar yasasında DİSK'in yetkisinin düşmesine yol açacak bir takım değişiklikleri gündemine alması üzerine, tarihe 15-16 Haziran eylemleri olarak geçen ve iki günlük genel grev yaşanmıştır. İşkolu ve ülke düzeyinde 1/3'lük barajlar öngören yasa tasarılarına karşı DİSK kısa sürede üyelerini harekete geçirdi ve tarihe 15-16 Haziran eylemleri olarak geçen iki günlük genel grev yaşandı ve bu eylemlere sadece DİSK üyeleri değil, sendikalı-sendikasız geniş bir işçi kitlesi katıldı.

1970'li yıllarda tüm dünyayı etkileyen krizin yansımaları 80'li yıllarla birlikte kendini tüm dünyada hissettirmeye başlamış ve başta sosyal devlet anlayışının geriye çekilmesi ile neo-liberal ekonomi politikalarının gündeme gelmesine yol açan bir dizi gelişmeye neden olmuştur. Bu gelişmelere paralel olarak Türkiye'de de 1980'e gelindiğinde ekonomi politikalarında köklü dönüşümler yaşanmıştır. 24 Ocak kararları dışa açık büyüme diye de adlandırılan liberal ekonomi politikalarını berberinde getirmiştir. 12 Eylül darbesi sonrasında sendikal faaliyetlerin askıya alındığını ve DİSK'in kapatıldığını görüyoruz. 1982 Anayasası ve Anayasaya bağlı olarak hazırlanan 2821 sayılı Sendikalar Yasası ile 2822 sayılı Toplu Sözleşme Grev ve Lokavt yasasından sonra, 1983 yılında sendikal faaliyetler yeniden serbest bırakılmıştır. 1982 Anayasası, sendikal alanda olduğu gibi, toplu pazarlık ve grev haklarını da yeniden düzenlerken, yasada yer almaması gereken düzenlemelere yer vermiş, grev hakkını kısıtlamış, Yüksek Hakem Kurulu'nun yetkilerini genişletmiştir.

1980 sonrasının en geniş çaplı işçi protestosu tarihe "Bahar Eylemleri" olarak geçti. TÜRK-İŞ'e bağlı 26 sendikanın Koordinasyon Kurulu ile 3 kamu işveren sendikası ararsında sürdürülen toplusözleşme görüşmelerinde ilerleme sağlanamaması üzerine 600.000 kamu işçisi üç boyunca çeşitli eylemler yaptı. İşçi eylemleri, askeri yönetim döneminde çıkarılan yasalarla hak ve özgürlüklerin kısıtlanmasını ve toplumsal gelir dağılımında işçiler

aleyhine yaratılan gerilemeyi protesto etmek amacını da taşıyordu. Bu nedenle eylemler salt ekonomik çerçeveyle sınırlı kalmayıp politik talepler de içermiştir.

90'lı yılların ilk yarısı kamu çalışanlarının sendikalaşma başlığında mücadeleci bir yaklaşım sergilemelerine tanık olmuştur. 1990 yılından sonra kamu işyerlerinde örgütlenen 28 sendika tarafından kurulan konfederasyonun kuruluş çalışmaları 1994 yılında başladı. Önce bir platform halinde bir araya gelen sendikalar 8 Aralık 1995'te Kamu Çalışanları Sendikaları Konfederasyonu (KESK)'i kurdu. Çalışma yaşamında ve hayatın tüm alanlarında üyelerinin ve tüm çalışanların ekonomik, demokratik, sosyal, siyasal, kültürel, mesleki, hukuksal, özlük haklarını ve çıkarlarını korumak ve geliştirmek gibi bir amaç ile yola çıkan KESK, grevli-toplu sözleşmeli sendika istemi ile kararlı bir mücadele yürütmüştür. Buna karşın 2001 tarihinde Meclisten geçen kamu çalışanlarının sendikalaşması ilgili yasa 'grevsiz-toplu sözleşmesiz sendika'yı içermektedir.

Tablo 1 ve 2, 1960'lı yıllardan 1995'lere kadar reel ücretler, enflasyon oranları, grev sayıları, grevde geçen işgünü sayıları, greve katılan işçi sayısı gibi önemli verileri bir arada derlemesi nedeni ile bu uzun dönemin endüstri ilişkileri tablosunu oldukça iyi özetlemektedir.

1990'lı yıllar boyunca endüstri ilişkilerinde ana tema "toplumsal uzlaşma" adı altında formüle edilebilir. Gerek işveren çevreleri ve hükümetler gerek akademik çevreler toplumsal uzlaşmadan söz etmiş ve buna yönelik bir araç olarak da Ekonomik Sosyal Konsey (ESK) dillendirilmiştir. 17 Mart 1995'te Başbakanlık genelgesiyle kurulan ESK'nin amacı, "ekonominin istikrar ve gelişmesini teminen bu olgunun temel unsurlarını teşkil eden toplumun çeşitli kesimlerinin, gerek ülke

ekonomisi, gerek milletlerarası platformda dengeli ve etkin politikalar ile yönlendirilebilmesini, gelişmesini sağla-

mak ve devlet, işçi, işveren ilişkilerinde düzenli ve kalıcı barış ve milli uzlaşma ortamının sağlanmasını araştırmak, verimlilik, istihdam, işsizlik ve gelirler gibi konularda hükümete istişari nitelikte görüş vermek, konuyla ilgili mevzuatı hazırlamak, bu konuda Avrupa birliği ile entegrasyonu ve çalışmaları yönünde özel kurum ve kuruluşlar ile gerekli koordinasyonu, ihtiyaç halinde bakanların ve uzmanlık gerektiren konularda meslek kuruluşları ile kamu kurum ve kuruluşlarının desteğini sağlamak üzere; Uluslararası Çalışma Normlarının Uygulanmasının Geliştirilmesi İçin Üçlü Danışmalar Hakkında ILO'nun 144 sayılı sözleşmesinin de bir gereği"dir. Yeni genelgelerle bileşimi daha da genişletilen ESK, daha bütüncül bir yapıya kavuşabildiği takdirde, ekonominin daha etkin biçimde yönetilebilmesi ve sosyal hayatın temsilcilerinin bir araya gelerek diyalog ortamı içerisinde karşılıklı hak ve çıkarların belirlenmesi noktasında önümüzdeki dönemde endüstri ilişkileri alanında en önemli araçlardan biri olacak gibi görünmektedir.

Çetik, M., Akkaya, Y., Türkiye'de Endüstri İlişkileri, İstanbul, 1999;

Dereli, T., Aydınlar, Sendika Hareketi ve Endüstriyel İlişkiler Sistemi (Genel Olarak ve Türkiye'de), İstanbul, 1975;

Ekin, N., Endüstri İlişkileri, İstanbul, 1994;

Koray, M., Endüstri İlişkileri, İstanbul, 1992;

Makal, A., Türkiye'de Tek Partili Dönemde Çalışma İlişkileri: 1920-1946, Ankara, 1999;

Talas, C., Toplumsal Ekonomi (Çalışma Ekonomisi), Ankara, 1997; Türkiye Sendikacılık Ansiklopedisi, İstanbul, 1996.

Türkiye'de 1920-1963 Döneminde Sosyal Güvenlik Alanındaki Gelişmeler / Doç. Dr. Ahmet Makal [s.483-493]

Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi / Türkiye

I. Türkiye’de Sosyal Güvenlik Hizmetlerinin Gelişimi Üzerinde Etkili Olan İktisadi, Sosyal ve Siyasal Faktörler

Türkiye’de sosyal güvenlik uygulamaları, her ülkede olduğu gibi, tedrici bir gelişme göstermiştir. Bu tedrici gelişme, Osmanlı İmparatorluğu döneminden başlayarak, hem kapsanan toplum kesimleri ve kişiler hem de sağlanan hizmetler itibarıyla olmuştur. Her ülkede olduğu gibi Türkiye’de de bu süreç üzerinde etkili olan çok sayıda iktisadi, sosyal ve siyasi faktör bulunmaktadır. Kuşkusuz sosyal güvenlik hizmetlerinin gelişmesinde nihai belirleyici, ülkenin iktisadi olanaklarının artmasıdır. GSMH’deki artışlar, potansiyel olarak sosyal güvenliğe ayrılabilecek fonların da fazlalaşması anlamına gelmektedir. Türkiye’de sosyal güvenlik uygulamalarının, ulusal gelirde sürekli artışların sağlandığı 1945 sonrası dönemde gelişme olanağı bulması, bu çerçevede değerlendirilmelidir. Kuşkusuz sorun bir yönüyle de kamu kesiminin kullanılabilir fonlarıyla ilgilidir. Sosyal güvenlik kurumlarının oluşturulması ve yönetiminin büyük ölçüde bir kamu hizmeti olarak yerine getirildiği göz önüne alınırsa, bu fonların oluşumu ile sürekliliğinin sağlanması önemli bir gerekirlik olarak ortaya çıkmaktadır.

Sorun talep cephesinden değerlendirildiğinde ise gelir artışıyla birlikte farklı mal ve hizmetlere olan talebin değişik ölçülerde etkilendiği, bir başka deyişle talebin gelir esnekliğinin farklılaştığı görülmektedir. Bu bağlamda sosyal güvenlik, talebin gelir esnekliğinin büyük olduğu bir hizmet olmakta,

gelişme sürecinde sosyal güvenlik hizmetlerine olan talep artış göstermektedir. 1

Gene her ülkede olduğu gibi, Türkiye'nin toplumsal yapısında meydana gelen önemli dönüşümler de sosyal güvenlik hizmetleri üzerinde etkin olmaktadır. Kırdan kente göç, aile yapısında meydana gelen değişmeler; kırsal kesime ve geniş aile tipine bağımlılığı azaltarak sosyal güvenliğe duyulan gereksinimi artırmıştır. Bu gelişme üzerinde, iş gücünün statü dağılımında ortaya çıkan değişmeler de etkin olmuştur. Türkiye'nin sanayileşme süreci, gerek kamu kesiminde gerekse özel kesimde ücretli olarak çalışanların sayısını artırmış; ücretlilerin iş gücü içerisindeki payının yükselmesi, diğer gelişmeler yanında, geleneksel sosyal güvenlik uygulamalarının yetersiz kalması sonucunu doğurmuştur. Bunun sonucu, tedrici bir biçimde ücretlilere yönelik sosyal güvenlik hizmetlerinin ve bu hizmetleri yerine getirecek kurumların geliştirilmesi olmuştur.

Türkiye'de sosyal güvenlik hizmetlerinin gelişim süreci üzerinde rol oynayan faktörlerden biri de toplam istihdam içerisinde kamu kesiminin ağırlığı olmuştur. Öyle ki, 1950'li ve 1960'lı yıllarda yaklaşık her üç ücretliden biri devlet tarafından istihdam edilmekteydi.2 Bu durum, sosyal güvenlik uygulamalarının gelişmesi üzerinde hızlandırıcı bir etki yapmıştır. Bunun nedeni, özellikle gelişimin başlangıç aşamalarında, kamu kesimi çalışanlarının daha sürekli ve yüksek bir gelire sahip olmaları, bunun da sosyal güvenlik hizmetlerini kolaylaştırmasıdır. Türkiye'de bürokrasinin toplumsal açıdan güçlü konumu da uygulamanın bu kesimden başlaması üzerinde etkili olmuştur. Gene aynı nedenlerle kamu personelinin kendi içinde asker-sivil memurlar önceliği almışlardır.

Nihayet ülkedeki siyasal rejimin niteliği de sosyal güvenlik uygulamaları üzerinde etkili olmaktadır. Türkiye'de sosyal güvenlik alanında sağlanan gelişmeler üzerinde, çok partili hayata geçiş ile

kitlelerin iktisadi ve sosyal koşullarına olan duyarlılığın artması da etkide bulunmuştur. Bu duyarlılığa, siyasal rejimdeki değişime koşut olarak farklı toplum kesimlerinin örgütlenme hakkını kazanmaları ve örgütleri aracılığıyla da toplumsal taleplerini ifade etmeleri katkıda bulunmaktadır.

Bu içsel faktörlerin yanı sıra, dışsal faktörler de Türkiye'de sosyal güvenlik hizmetlerinin gelişmesi üzerinde etkili olmuştur. Türkiye'nin zaman içerisinde dış dünyaya açılması; bu dünyanın genel çalışma normları yanında, sosyal güvenlik standartlarına yaklaşmayı da zorunlu kılmıştır. Bu açıdan bakıldığında özellikle Batı Avrupa'da İkinci Dünya Savaşı sonrası yaygınlaşan sosyal güvenlik uygulamaları ile Uluslararası Çalışma Örgütü'nün Türkiye'deki gelişim üzerinde etkili olduğu belirtilmelidir.

II. Cumhuriyet Öncesi Dönemde

Sosyal Güvenlik

Cumhuriyet Türkiyesi ile Osmanlı İmparatorluğu arasında hemen her alanda olduğu gibi sosyal güvenlik alanında da süreklilikler, geçişlilikler mevcuttur. Bu nedenle İmparatorluk'taki uygulamaların kısaca değerlendirilmesi zorunludur. Tarıma ve küçük üreticiliğe dayalı üretim yapısının egemen olduğu, sanayi ve hizmetler kesiminin gelişmediği, ücretlilik düzeninin yaygınlaşmamış olduğu İmparatorlukta, sosyal güvenlik hizmetlerinin gelişmesi için uygun koşullar bulunmuyordu.3 Var olan sınırlı uygulamalar da ağırlıklı olarak aile içi yardımlaşmalar, dinsel yardımlar, bazı vakıf ve kuruluşların yaptıkları sosyal yardımlar ile loncalar içerisindeki meslekî yardımlaşmalardan ibaretti.4 Bunların dışında mevzuatla madencilik kesiminde sınırlı koruyucu önlemler getirilmişti.5 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren rastlanan daha modern sosyal güvenlik uygulamaları ise kısaca şöyle değerlendirilebilir:

i. Bu uygulamalar, ücretlilerin tümüne değil, sadece küçük bir bölümüne yöneliktir ve yararlananların neredeyse tümünün kamu görevlileri olduğu

görülmektedir. Bu kamu görevlileri arasında ise askeri ve mülki personel öncelik ve ağırlık taşımaktadır. Bu bağlamda, ilk olarak 1866 yılında bir Askeri Tekaüt Sandığı kurulmuştur. Adından da anlaşıldığı gibi, bu sandık, tüm sosyal güvenlik hizmetlerini vermekten çok, üyelerinin emeklilik durumlarını düzenlemeye yönelikti. 1881'de ise askerler dışındaki devlet memurları için bir tekaüt sandığı kurulmuştu.6

Ülkede, modern ve organize sosyal güvenlik uygulamalarının, özellikle askeri personel ile diğer devlet memurlarından başlaması şaşırtıcı değildir. Her şeyden önce, bu kesimin çalışma yaşamının diğer ücretli kesimlerde olmayan bir sürekliliğe sahip olması, modern sosyal güvenlik uygulamalarını olanaklı kılmaktadır. İkinci faktör ise ücret düzeyinin göreli yüksekliğidir. Üçüncü olarak, asker-sivil bürokrasinin toplumsal yapı içerisindeki güçlü ve neredeyse tüm diğer toplumsal tabakaların üzerindeki konumu da öncelik kazanmalarında rol oynamıştır.7 Özellikle Tanzimat'la başlayan Batılılaşma ve modernleşme çabaları da, Batı'da gelişmekte olan sosyal güvenlik uygulamalarının, sınırlı bir biçimde de olsa, öncelikle bu kesimlerden başlamasını kolaylaştırmıştır. Daha sonra, Cumhuriyet Türkiyesi'nde de, kurumsallaşmış sosyal güvenlik uygulamalarının, benzeri bir sıra takip etmesinde, kuşkusuz aynı gerekçelerin payı vardır.8

Ancak, ilk yapılan sosyal güvenlik düzenlemeleri arasında, sınırlı olsa da, işçilerle ilgili olanlar bulunmaktadır. 8 Nisan 1875 tarihli bir düzenleme, "Tersane-i Amirede müstahdem amele-i daimenin mütekaidini ile bunların eytam ve eramiline tahsis olunacak maaşat hakkında nizamname" başlığını taşımaktaydı ve Tersane-i Amire ile taşra tersanelerinde ve donanmayla ilgili diğer yerlerde çalışan işçileri kapsamaktaydı.9 4 bölüm içerisinde 30 maddeden oluşan yönetmelik, işçi ve emekli ücretlerinden %2 oranında yapılacak kesintilerin "Amele sandıkı"nda toplanacağı hükmünü getirmekte ve bu sandıktan işçilere emeklilik ve maluliyet durumunda yapılacak

ödemelerle dul ve yetimlerine maaş bağlanması hususlarında düzenlenmeler yapmaktaydı.10

ii. Osmanlı İmparatorluğu'ndaki modern sosyal güvenlik uygulamaları, her türlü riski kapsamamaktadır. Uygulamaların, daha çok yaşlılık ve bunu takiben ölüm ve kaza riskleri üzerinde yoğunlaştığı görülmektedir. Bu çerçevede, daha çok çalışanların emeklilikleriyle ilgili düzenlemeler ağırlık kazanmaktadır.

iii. Zaman içerisinde sık sık yapılan düzenlemelerle, kapsam; yararlanan hizmet kategorileri ve sağlanan olanaklar itibarıyla genişletilmiş, aksaklıklar da giderilmeye çalışılmıştır.11

Son olarak, Osmanlı İmparatorluğu'ndaki sosyal güvenlik uygulamalarını, dönemin Avrupa ülkeleriyle de karşılaştırmak yararlı olacaktır. Sosyal güvenliğin modern aracı olarak nitelendirilen "sosyal sigortalar", diğer ülkelerde de çok eski bir geçmişe sahip değildir. "Günümüz anlamında zorunlu sosyal sigortalar, ilk kez ancak 1880'lerde Almanya'da kurulabilmiştir. Almanya'da ilk olarak 1884'te hastalık sigortası kurulmuştur. Bunu 1885'te iş kazaları, 1891'de malüllük ve yaşlılık sigortaları izlemiştir."12 Almanya'yı takiben, diğer Avrupa ül-

kelerinde de, 19. yüzyıl sonları ile, 20. yüzyıl başlarında, sosyal sigortalarla ilgili ilk yasalaştırmalar yapılmış ve gelişmeler daha sonra da devam etmiştir. Bu açıdan bakıldığında, Osmanlı İmparatorluğu'nun, sosyal güvenlik uygulamaları alanında, Avrupa ülkelerinden daha geride olduğu, ama arada çok büyük bir uçurumun olmadığı söylenebilir.

III. Cumhuriyet Döneminde
Sosyal Güvenlik

Cumhuriyet döneminde sosyal güvenlik uygulamaları tedrici bir gelişme ve yıldan yıla farklılıklar göstermektedir. Bu uygulamaları kendi içinde benzer özellikler taşıyan iki alt dönem içerisinde incelemek uygun olacaktır.

1920-1945 dönemindeki sınırlı uygulamalar, daha sonraki dönemde yerini sosyal güvenlik hizmetlerinin yaygınlaşarak kurumsallaşmasına bırakacaktır.

A. 1920-1945 Döneminde Sosyal Güvenlik

1. Giriş

Türkiye'de 1920-1945 dönemi sosyal güvenlik kurum ve uygulamalarının gelişmesi için elverişli bir dönem değildir. Türk toplumunun geleneksel yapısı devam etmekte; kırsal kesimin büyük ağırlığı, kentleşme olgusunun zayıflığı, kırsal kesimle bağlarını koparmış sürekli ve geniş bir ücretliler kitlesinin oluşmaması sosyal güvenlik ihtiyacının etkin bir biçimde ortaya çıkmasını geciktirmektedir. Nitekim, bu koşullarda sosyal güvenlik uygulamaları da daha yoğun bir işçileşmenin yaşandığı kamu kesiminden başlamıştır.

Soruna GSMH'deki gelişmeler açısından bakacak olursak, bu dönemin kendi içinde farklı özellikler gösteren iki ayrı alt döneme ayrılabileceği görülmektedir. 1923-1937 yılları arasında GSMH'deki artış sabit fiyatlarla %161,20'yi bulmaktadır. Gene sabit fiyatlarla 1927'de kişi başına GSMH 286.42 TL. iken, 1937'de 466.26 TL.'ye yükselmektedir.13 Artış oranı ise %62,79'dur. Ancak, bu artışlara karşın; yeni kurulan Cumhuriyet'in varlık kazanma ve sanayileşme çabaları, 1929 büyük bunalımının etkileri; sosyal güvenlik uygulamalarına gerekli ağırlığın verilmesini engellemiştir.

Bundan sonraki savaş yılları ise her açıdan olduğu gibi, sosyal güvenlik açısından da tümüyle elverişsiz bir dönem oluşturur. 1938-1945 yılları arasında GSMH'de %27'lik bir gerileme yaşanmıştır. 1948 yılı sabit fiyatlarıyla birey başına GSMH ise 1945'te, 1938 yılındaki düzeyinin %59'una düşmüştür.14

Bununla birlikte, dönem içerisinde gerçekleştirilen sınırlı sosyal güvenlik uygulamaları da bulunmaktadır. Sosyal güvenlik konusu değişik tarihlerde çıkarılan yasalarda kısmî düzenlemelere konu edilmiş, kamu görevlileri açısından da düzenlemeler yapılmıştır. Aşağıda bu düzenlemeler genel çizgileriyle ele alınmaktadır.

2. Madencilik Alanına Yönelik
Düzenlemeler: 1921 Tarihli ve 151 Sayılı
Ereğli Havza-i Fahmiyesi Maden Amelesinin
Hukukuna Müteallik Kanun ve 1923 Tarihli
ve 2608 Sayılı Amele Birliği ve İhtiyat ve
Teavün Sandıkları Talimatnamesi

Türkiye'de sosyal güvenlik önlemleri, sınırlı da olsa, daha Cumhuriyet ilan edilmeden alınmaya başlanmıştı. Bu düzenlemelerin madencilik kesiminden başlaması ise şaşırtıcı olmamalıdır. Tarihsel olarak, dünyanın birçok ülkesinde sosyal politika önlemlerinin ilk gerçekleştirildiği faaliyet alanları içerisinde madencilik de bulunmaktaydı. Bu kesimdeki çalışma koşullarının, işin niteliğinden dolayı diğer kesimlerden daha güç olması ve emek arzının her zaman yeterli düzeye ulaşamaması, bunun en önemli nedenlerindendir. Emek talebini kısmak ve üretimi azaltmak bir alternatif gibi düşünülebilirse de, geçmiş dönemlerde ve yüz yılımız başlarında, özellikle de savaş koşullarında maden üretiminin taşıdığı stratejik önem bunu her zaman olanaklı kılmamaktadır. Bu koşullarda sorunun çözüm yollarından biri ve tarihsel olarak daha eski olanı, madenlerde ihtiyaç duyulan iş gücünün değişik zorunlu çalıştırma yöntemleriyle sağlanmasıdır. Tarihsel olarak daha yeni olan diğer yol ise sosyal politika yöntemleriyle madenlerde istihdam edilenlerin çalışma koşullarının düzeltilmesi; bu yolla, üretimin artırılarak düzenli hale getirilmesidir.15

Bireysel iş ilişkileri alanında geniş koruyucu önlemler getiren 151 sayılı yasa, sosyal güvenliğe ilişkin düzenlemeler de yapmış ve Ereğli bölgesindeki maden işçileri için ihtiyat ve teavün sandıkları kurulmasını zorunlu tutmuştu. Bu çerçevede, sosyal sigortaların iki temel ilkesi de ortaya konmuştu: Fonların, işçi ve işverenlerden alınan aidatlarla oluşturulması ve bölgedeki tüm işçilerin zorunlu olarak sigortalı sayılması.16

151 sayılı kanunun 4. maddesiyle, ameleler tarafından ihtiyat ve teavün sandıkları oluşturulması ve bu sandıklara işverenlerin, ücretlerin %1'inden daha az olmamak kaydıyla para yardımında bulunmaları hükme bağlanmıştı. 6. maddeyle, madenciler; hastalanan ve kazaya uğrayan işçileri parasız tedavi ettirmeye ve iş sahası yanında hastane, doktor ve eczane bulundurmaya mecbur tutulmuşlardır. 7. maddeyle ise iş esnasında kazaya uğrayanlarla vefat edenlerin varisleri veya amele müfettişli-

ği veyahut İktisat Vekâleti taraflarından dava ikamesi hakkı tanınmış ve kaza vukuu amil veya mültezimlerin fena idaresinden veya fennen ifası lazım gelen hususatın yerine getirilmemesinden doğmuş ise tazminattan mada amil ve mültezimlerin para cezalarına çarptırılmaları kabul olunmuştur.

Daha sonra çıkarılan 22 Temmuz 1923 tarihli ve 2608 sayılı Amele Birliği ve İhtiyat ve Teavün Sandıkları Talimatnamesi ile Amele Birliği adında bir kuruluş oluşturuldu.17 Talimatname'de, her madende bir ihtiyat ve teavün sandığı kurulacağı ve bunların tümünün Amele Birliği adını alacağı belirtilmiştir. Bu sandıklar, madenlerde amele ve müstahdem arasından yaralananlara, hastalara, bunları aileleri ile muhtaç ailelere yardım ediyordu. Zorunluluk ilkesine dayanması; sağlanan menfaatlerin, büyük bölümüyle, işçiler açısından hak niteliğini taşıması ve finansmanın işçi ve işverenlerden alınan primlerle sağlanması açılarından, Amele Birliği

uygulamasıyla sosyal sigortalar arasında yakın bir benzerlik bulunmaktaydı.18 1932'de yapılan değişiklikle, amele ve müstahdeme borç verme suretiyle de yardımlarda bulunulması kabul edildi. 1946 yılından sonra sosyal sigortaların gelişmesiyle sandığın yardımlarının niteliği de bu yeni oluşuma koşut olarak yeniden belirlendi ve Birliğ'in karşıladığı risklerin kapsamı daraltıldı.19

151 sayılı yasa ile yapılan düzenlemeler, özellikle yasanın çıkarıldığı dönemin koşullarında önemlidir. "Böylece 151 sayılı yasa ve ona ilişkin yönetmeliğin, Türkiye'de küçük kapsamlı ilk sosyal sigortaları kurduğu söylenebilir."20 Ancak, bu uygulamanın önemli sınırlılıkları da bulunmaktaydı. Bir defa, yasa sınırlı bir coğrafi bölgede, sadece Ereğli bölgesinde yaşayan maden işçileri için geçerliydi. Ayrıca, tüm risklere karşı bir korunma sağlanmamıştı ve Amele Birliği işçilerle ailelerine sadece hastalık riski açısından bir garanti sağlıyordu.21

3. 1926 Borçlar Kanunu

1926 tarihli Borçlar Kanunu, sosyal güvenlik alanında sınırlı düzenlemeler yapmıştır. Bunlar, sosyal güvenliğin temel ilkelerinden biri olan "zorunluluk"a dayalı düzenlemeler olmamakla birlikte, işçiler yararına bazı koruyucu hükümler içermektedir. Değişik maddelerde yapılan düzenlemelerle, işçinin yargı yoluyla hak arayabilmesine ve tazminat alabilmesine ilişkin hükümler getirilmiştir. Örneğin, 55, 58, 100, 327 ve 337. maddeler bunlar arasındadır.

Ancak, Borçlar Kanunu'nun sosyal güvenliğe ilişkin en önemli hükümleri, 332 ve 112. maddelerde yapılmıştır. Yasanın, işverenin iş kazalarına karşı gerekli koruyucu önlemleri almasına ilişkin 332. maddesi şöyledir:

"İş sahibi, akdin hususi halleri ve işin mahiyeti noktasından hakkaniyet dairesinde kendisinden istenebileceği derecede çalışmak dolayısıyla maruz

kaldığı tehlikelere karşı icap eden tedbirleri ittihaza ve münasip ve sıhhi çalışma mahalleri ile işçi birlikte ikamet etmekte ise sıhhi yatacak bir yer tedarikine mecburdur."

Böylece, işveren iş kazalarına karşı gerekli önlemleri almaya yöneltilmektedir. İşveren bu önlemleri almadığı takdirde, kazadan kaynaklanan zararları tazmin etmekle yükümlü tutulmuştur. İşveren gerekli önlemleri almışsa, tazmin zorunluluğu altında değildir. Ancak, "…bu soyut hükümlerle işçinin kaza ve hastalıklara karşı gerçek bir şekilde korunmuş olacağını söylemek mümkün değildir. Kaldı ki işverenler zorlayıcı sebepler karşısında bu sorumluluktan kurtulabilecekler ve hattâ (madde 99 uyarınca) hafif kusurlarından ötürü sorumlu olmayacaklarını önceden şart koşabileceklerdir."22

Borçlar Kanunu'nda yapılan bir başka düzenleme ise işverenin çalıştırdığı işçiyi sigortalatmasına ilişkindir. Yasanın "Sigorta ile temin edilmiş hukuki mesuliyetler"e ilişkin 112. maddesi şöyledir:

"Başkasını istihdam eden bir kimsenin çalıştırdığı ameleye karşı hukuki mesuliyetlerini temin için sigorta yapıp da, amele sigorta ücretinin en aşağı yarısını tediyeye iştirak etmiş ise; sigortadan mütevellit haklar münhasıran ameleye ait olur."

Ancak, bu madde ile hem işveren hem de işçi açısından sigortalama mecburi olmayıp, gönüllülük esasına bağlıdır. Oysa sosyal sigortaların en önemli özelliklerinden biri, "zorunlu" olmasıdır. Ayrıca, garanti sadece işverenin hukuken sorumlu olduğu hususlar için söz konusu olup, iş kazaları ile meslek hastalıkları dışındaki durumlar için geçerli değildir. Dönemin koşulları itibarıyla düşünülecek olursa, düşük ücretlerle çalışan işçilerin sigorta primi ödemeleri de olanaklı görünmemektedir.23 Zaten, yasanın sigortalara ilişkin bu hükümleri, uygulamada hiç işlememiştir.24

Tüm bu değerlendirmelerimiz ışığında, “Borçlar Kanunu ile işçiye sosyal sigortalar sahasında üzerinde uzun uzadıya durulacak bir avantaj sağlanmamış bulun duğu” söylenebilir.25

4. 1930 Umumi Hıfzısıhha Kanunu

1930 tarihli Umumi Hıfzısıhha Kanunu’nun sosyal güvenlik açısından önemi, belirli sayıda işçi çalıştıran iş-

verenlere; hastalık, kaza ve analık hallerinde işçilere sağlık yardımları yapılması konusunda yükümlülükler getirmiş olmasıydı. Yasanın ilgili 180. maddesi şöyledir:

“Devamlı olarak en az elli işçi çalıştıran bütün iş sahipleri, işçilerinin sıhhi ahvaline bakmak üzere, bir veya müteaddit tabibin sıhhi murakebesini temine ve hastalarını tedaviye mecburdur. Büyük müessesatta veya kaza ihtimali çok olan işlerde tabip daimi olarak iş mahallerinde yahut civarında bulunur. Hastanesi olmayan mahallerde veya şehirler ve kasabalar haricinde bulunan yerlerdeki iş müesseseleri bir hasta odası ve ilk yardım vasıtalarını ihzar ederler. Yüzden beş yüze kadar daimi amelesi olan müesseseler bir revir mahalli ve beş yüzden yukarı amelesi olanlar yüz kişiye bir yatak hesabiyle hastane açmağa mecburdurlar.”

Ancak, işçilerin uğrayacakları iş göremezlik durumlarında, gelir kaybına karşı işverenlerce herhangi bir ödenek verilmesi söz konusu olmamaktadır. Bu düzenlemeleriyle yasa “sosyal güvenlik sistemlerinin yalnız sosyal yardımlara taalluk eden bazı prensiplerini koymakta ve sosyal sigortalarla ilgili cepheyi derpiş eylememiş bulunmaktadır.”26 Ayrıca, yasanın bu düzenlemelerinin, sadece belirli bir büyüklüğün üzerindeki işyerleri açısından söz konusu olması, uygulama açısından ciddi sınırlılıklar getirmektedir. Çünkü, yasanın yürürlüğe girdiği yıllar itibarıyla Türk sanayii küçük ölçekli ve az sayıda işçi çalıştıran kuruluşlardan oluşmaktaydı. Örneğin, 1927 Sanayi Sayımı sonuçlarına göre kuruluş

başına düşen ortalama işçi sayısı sadece 3,93'tü. Dönemin en büyük sanayi kuruluşlarını kapsayan Teşvik-i Sanayi Kanunu uygulamasına giren işyerlerinde bile kuruluş başına düşen ortalama işçi sayısı 1932 yılı itibarıyla 35'ti.27

5. 1936 İş Kanunu

Daha sonraki dönemde, işçilerin sosyal güvenliklerine ilişkin en önemli hukuki düzenleme, 1936 tarihli ve 3008 sayılı İş Kanunu'dur. Çalışma yaşamını bireysel ve toplu yönleriyle düzenleyen yasa, sosyal güvenlik alanında çok sınırlı bazı önlemler getiriyordu. Kadın işçilere doğumdan önce ve sonra belirli sürelerle izin verilmesi, bunlardan iş yerinde belirli süre fiilen çalışmış olanların yarı ücretlerinin sağlanması, işten kaynaklanan hastalık durumlarında işçilerin tedavi ettirilmesi ve bu nedenle çalışamadıkları günler için yarı ücretlerinin ödenmesi; İş Kanunu'nun sosyal güvenlik alanındaki sınırlı düzenlemeleridir. Ancak, "… gerekli tüzük çıkartılmadığı için, bu haklar gerçekte yalnız kağıt üzerinde kalmıştır."28

İş Kanunu'nun sosyal güvenlik açısından asıl önemi ise sosyal sigorta kollarının kademeli olarak gerçekleştirilmesine ilişkin ilkesidir. Ancak 1945 sonrası dönemde yaşama geçirilebilen bu ilke, az aşağıda değerlendirilecektir.

6. Kamu Kesiminde Çalışanlara Yönelik
Sosyal Güvenlik Uygulamaları

Bu dönemde kamu kesiminde işçi ve memur statüsünde çalışanların sayısının sürekli arttığı ve sosyal güvenlik uygulamalarının da büyük ölçüde bu kesime yönelik olarak gerçekleştirildiği görülmektedir. Ancak, bunlar arasında, sağlanan sosyal güvenlik olanakları açısından farklılıklar bulunmaktadır ve memur ve müstahdem statüsünde çalışanların durumları işçi statüsünde çalışanlara göre daha iyidir. Sosyal güvenlik alanında

memurların lehine ortaya çıkan farklılıklar ise Osmanlı İmparatorluğu'ndaki gibi gelirin yüksekliği, sürekliliği, toplumsal statü gibi nedenlerle açıklanabilir ve bu nedenler Cumhuriyet dönemi için de 1950'li yıllara kadar geçerlidir.29

İmparatorluk'ta askeri ve mülki kamu görevlileri için değişik tarihlerde kurulan "tekaüt sandıkları"; 3 Haziran 1930 tarihinde çıkarılan 1683 sayılı Askeri ve Mülki Tekaüt Kanunu ile bütüncül ve tek bir kanunda toplandı ve prim sistemi yerine asker ve sivil devlet memurları ve dul ve yetimleri için bir sandık oluşturularak, gelirinin devlet bütçesinden sağlanması yoluna gidildi.30 Bu olanaktan yararlananların sayısını bulmak için, dönem içerisinde kamu kesimi istihdamında meydana gelen gelişmeleri belirlemek gerekir. Memur İstatistikleri sonuçlarına göre Genel Bütçe, Katma Bütçe, Özel İdareler, Belediyeler ve İktisadi Devlet Teşekküllerinde memur statüsünde çalışanların sayısı 1931 yılında 103. 415 iken, 1938'de 127.448'e, 1946'da ise 222.166'ya yükselmişti.31 Tablo I'de ise 1935-1945 döneminde, bu yasa uygulamasına göre askeri ve mülki emekli ve yetimlerin sayısındaki gelişmeler verilmektedir.

Dönem içerisinde, farklı tarihlerde çıkarılan yasalar ve nizamnamelerle, sağlanan sosyal güvenlik olanaklarının geliştirilmesi yoluna gidilmiştir. Ayrıca devlet bütçesi dışında kalan belediye, özel idareler ve ortaklıklarında çalışanlar için de benzeri uygulamalar yapılmıştır. Bu düzenlemeler ağırlıklı olarak memur ve müstahdem için yapılmış olmakla birlikte, işçiler ya da kamu kesiminde istihdam edilmeyen bazı meslek grupları için de sınırlı düzenlemeler yapılmış olduğu görülmektedir.32

Dönem içerisinde kamu çalışanlarına yönelik sosyal güvenlik önlemlerinin giderek genişletildiği ve ihtiyarlık, kaza, hastalık hallerinde yardımlar sağlandığı görülmektedir. Daha sonra bu alanda, 8 Haziran 1949 tarihinde kabul edilen ve 1 Ocak 1950 tarihinde yürürlüğe

giren 5434 sayılı yasa ile kurulan T.C. Emekli Sandığı ile büyük bir adım atıldı.

7. İktisadi Devlet Teşekküllerinde

Çalışanlar ve Sosyal Güvenlik

Kamu çalışanları arasında İktisadi Devlet Teşekküllerinde çalışanların sosyal güvenliklerini ayrıca incelemek yararlı olacaktır. Bu Teşekküllerdeki sosyal güvenlik olanakları, dönem ortalamalarının üzerindeydi ve erken bir tarihte işlerliğe kavuşmuştu. Aşağıda inceleyeceğimiz hukuksal düzenlemelerden önce de, devlete ait kuruluşlarda sosyal sigorta mahiyetinde özel birlikler kurulmuştu. Örneğin Sümerbank'ta, ana birlik olan Sümerbank Yardım Birliği dışında, işletmelerde de tali ama önemli ihtiyaçları karşılayan 18 birlik bulunmaktaydı.33

17 Haziran 1938 tarihli ve 3460 sayılı kanun, İktisadi Devlet Teşekküllerinde memur statüsünde çalışanların emekliliklerine ilişkin düzenlemeler getirmişti. Kanun, muvakkat maddesinin E fıkrasında, bu alana ilişkin önemli bir düzenleme yaparak "Bu kanun hükümlerine tâbi teşekküllerden, kendi kanunları mucibince tekaüt sandığı tesis edilmiş olanlarda mezkûr kanun hükümlerinin tatbikatına devam olunur. Diğer teşekküllerle kuracakları müesseselerin daimi ve müseccel memur ve müstahdemleri için dahi hükmi şahsiyeti haiz olmak üzere, her bir teşekkül tarafından bir tekaüt sandığı kurulur." hükmünü getirmekte ve sandıkların gelir kaynaklarını saptamaktaydı. Bu hüküm uyarınca 1 Temmuz 1938 tarihinden itibaren geçerli olmak üzere, Kamu İktisadi Teşebbüslerinde emekli sandıkları kurulmuş ve barem içi maaşlı memurlardan her ay %5 oranında aidat kesilmeye başlanmıştı.34

3.7.1939 tarihli ve 3659 sayılı Bankalar ve Devlet Müesseseleri Memurları Aylıklarının Tevhit ve Teadülü Hakkında Kanun'un 14. madde, 1. fıkrası ile "tekaütlük ve maluliyet tazminatı" konusu düzenleniyordu. 20

Mayıs 1942 tarihli ve 4222 sayılı İktisadi Devlet Teşekkülleri Memurları Tekaüt Sandığı Hakkında Kanun,35 bu alana ilişkin düzenlemeleri geliştirerek bütünleştirdi. Bu çerçevede, 1 Haziran 1942 tarihinden önce geçen hizmetler için de hizmet borçlanmasına gidildi.36

4222 sayılı kanun uyarınca çıkarılan 5 Temmuz 1944 tarihli ve 3/1149 sayılı İktisadi Devlet Teşekkülleri Memurları Tekaüt Sandığı Nizamnamesi'nin37 48 ila 51. maddelerinde ise maluliyet tazminatı konusunda düzenlemeler yapılıyordu.38

İşçiler açısından ise, 9 Temmuz 1945 günü kabul edilen ve 1 Ocak 1946 tarihinde yürürlüğe giren 4792 sayılı kanunla kurulan İşçi Sigortaları Kurumu'ndan önceki dönemde de, birçok Kamu İktisadi Teşekkülü'nde sosyal güvenlik uygulamaları mevcuttu. Örneğin Sümerbank'ın daha kuruluşu sırasında iki önemli yönetmeliği vardı. Bunlar, "Kaza ve Maluliyet Yardımı Yönetmeliği" ile "Hastalık ve Vefat Yardımı Yönetmeliği" idi.39 Bu yönetmeliklerde zaman içerisinde uygun görülen değişiklikler yapılmaktaydı.40

B. 1945-1960 Döneminde Sosyal
Güvenlik

1. Dönem İçerisinde Sosyal Güvenlik
Uygulamaları Üzerinde Etkili Olan
İktisadi, Sosyal ve Siyasal Faktörler

1936 tarihli ve 3008 sayılı İş Kanunu değişik alanlarda çalışma yaşamının geleceğine yönelik ilkeler koyarken, sosyal güvenlik konusuna da değinmişti. Yasa, sosyal sigortalar konusunda hükümler getirmiş ve değişik sosyal sigorta kollarının kademeli olarak kurulması ilkesini getirmişti. Yasanın, 100. maddesi "sosyal yardımların Devlet tarafından tanzim ve idare edilmesi için

bir işçi sigorta idaresinin bir yıl sonra kurulması”; 107. madde de kurulacak idarenin 6 ay içinde ilk sigorta kanunlarını çıkarmasını öngörüyordu. Bu mümkün olmadığından, 28 Haziran 1938 tarih ve 3516 sayılı kanunla,41 sigorta idaresinin kurulması için gerekli süre bir yıldan iki yıla; ilk sigorta kanunlarının çıkarılması için gerekli süre de 6 aydan 3 yıla uzatıldı. (Madde 1/f) Bu süreler de yeterli olmadığı için süreler 3612 sayılı kanunla da, 30 Mayıs 1939 tarihinden itibaren iki yıl daha uzatıldı.42 İlk sigorta kolunun gerçekleştirilmesi ise ancak 1945 yılında sağlanabildi. Kuşkusuz bu gelişme üzerinde devletin mali fonlarının sınırlılığı yanında, hizmetlerin yürütülebilmesi için gerekli örgüt ve insangücü ihtiyacı açısından duyulan eksiklikler rol oynamıştır. İkinci Dünya Savaşı’nın kendine özgü koşullarının ise bu eksiklikleri ve gecikmeyi pekiştirdiği söylenebilir.

1940’lı yılların ortalarında ise sosyal güvenlik alanındaki oluşumların hızlandığı görülmektedir. Aslında bu oluşumlar daha büyük bir bütünün içerisinde düşünülmelidir. İkinci Dünya Savaşı sonrasında Türkiye’de siyasi ve iktisadi değişimler yanında, çalışma yaşamına ilişkin değişmeler de yaşanmaktadır. 1946 yılında sınıf esasına veya adına dayalı cemiyet kurmayı yasaklayan 1938 tarihli Cemiyetler Kanunu’nda yapılan değişiklikten sonra sendikaların kurulması mümkün hale gelmekte ve 1947 yılında çıkarılan 5018 sayılı İşçi ve İşveren Sendikaları ve Sendika Birlikleri Hakkında Kanun’la da kuruluş ve faaliyetleri düzenlenmektedir. 1945 yılında Çalışma Bakanlığı’nın kurulması ile devlet de çalışma yaşamına ilişkin kurumsallaşmasında önemli bir aşama kaydetmektedir. 1946 yılında çok partili siyasal hayata geçiş çalışma ilişkileri alanındaki diğer oluşumlar kadar, koruyucu sosyal politika, bu arada sosyal güvenlik önlemleri alınmasını olumlu yönde etkilemiştir. Sosyal güvenlik hizmetlerinin geliştirilmesine ilişkin ilkeler hem Demokrat Parti’nin hem

Cumhuriyet Halk Partisi’nin programlarında yer almıştı. Demokrat Parti’nin 1946 tarihli programında “…çalışmak isteyen her işsiz yurttaşa iş bulunması, ihtiyarlık, hastalık ve sakatlık gibi hallerde yurttaşların yardım görmeleri” ilkesi yer almaktaydı.43 Programa daha sonraki yıllarda eklenen 88. maddede de “içtimai sigortalar ve işçinin ve ailesinin maddî ve mânevî refahını temin edecek bütün iktisadî ve teknik tedbirlerin alınmasına taraftarız.” denmektedir. Cumhuriyet Halk Partisi’nin 1947 tarihli programında da “Çalışan yurttaşların, kaza, hastalık, meslek hastalığı, malullük, ihtiyarlık, doğum, analık ve ölüm gibi hallere karşı korunmak hakkını tanıyan Partimiz bu maksatla sosyal sigortaları geliştirmeği vazife sayar.” denmekteydi.44 Sosyal güvenlik alanında sağlanan gelişmeler üzerinde, çok partili yaşama geçişle birlikte partilerarası rekabet ve kitlelerin iktisadi ve sosyal koşullarına olan duyarlılığın artması etkide bulunmuştur.

Türkiye’de 1945 sonrası dönemde yaşanan iktisadi gelişmeler de, sosyal güvenliğin gelişmesi için gerekli koşulları yaratmıştır. Bunların başında, ulusal gelirde sağlanan artışlar gelmektedir. GSMH’deki gelişmeleri bu açıdan değerlendirirsek, 1945 sonrası dönemin bir öncekinden farklı olduğu görülür. 1947-1960 dönemi, ekonominin canlılık gösterdiği, GSMH’nin arttığı yılları kapsar. Sabit fiyatlarla GSMH 1948-1960 döneminde %91,20 oranında artış göstermiştir. Kişi başına GSMH ise 1.848 TL.’den 2.553 TL.’ye yükselirken, artış oranı %38,15’i bulmuştur.45 Bu koşullar, daha önceki dönemden farklıdır ve sosyal güvenlik hizmetlerinin geliştirilmesi için uygun bir ortam hazırlamaktadır. Savaşın, “büyük kütlelerin hayat seviyelerinde yarattığı gerilemeler” de bir sosyal güvenlik sistemine olan ihtiyacı artırmıştır.46 Kuşkusuz, savaşın devlet bütçesi üzerindeki yükünün ortadan kalkması da, devletin sosyal güvenlik alanında yapacağı yatırımları olanaklı hale getirmiştir.

Dönem içerisinde Türkiye'nin toplumsal yapısında meydana gelen önemli dönüşümler de sosyal güvenlik ihtiyacını artırmıştır. Kırdan kente göç, aile yapısında meydana gelen değişmeler; kırsal kesime ve geniş aile tipine bağımlılığı azaltarak sosyal güvenliğe duyulan gereksinimi artırmıştır. Sosyal güvenliğin bizatihi kendisi de, belirli bir gelişme düzeyine ulaştıktan sonra, bu toplumsal dönüşüm süreci üzerinde hızlandırıcı bir etki yapmıştır. Sosyal güvenlik hizmetleri, kentsel kesimde yaşama olanaklarının bir parçası olarak, kentler ile sanayi ve hizmetler kesiminin çekiciliğini artırmış, iç göçler üzerinde etkili olmuştur.47

Bu süreç üzerinde, iş gücünün statü dağılımında ortaya çıkan değişmeler de etkili olmuştur. Türkiye'nin sanayileşme süreci, gerek kamu kesiminde gerekse özel kesimde ücretli olarak çalışanların sayısını artırmıştır. İş Kanunu'na tâbi işçi sayısı 1937 yılında 265.341 iken, 1943'te 275.083'e, 1950'de 373.961'e, 1955'te 583.134'e ve 1963'te 857.402'ye yükselmiştir.48 Kamu kesiminde memur statüsünde çalışanların sayısı da sürekli bir artış göstermiş; 1931 yılında 103.415, 1938'de 127.448, 1946'da 222.166 olan sayı; 1955'de 308.355'e ve 1963'te 481.144'e yükselmiştir.49 Bu gelişmelere bağlı olarak işgücü içerisinde ücretlilerin payı da sürekli artarak, 1955 yılında %13,31'e, 1960'ta %18,76'ya, 1965'te %22,41'e yükselecekti.50 Ücretli kesimin iş gücü içerisindeki payının yükselmesi, diğer gelişmeler yanında, geleneksel sosyal güvenlik uygulamalarının yetersiz kalması sonucunu doğurmaktaydı. Bunun sonucu, tedrici bir biçimde ücretlilere yönelik sosyal güvenlik hizmetlerinin ve bu hizmetleri yerine getirecek kurumların geliştirilmesi olmuştur.

Bu oluşumlar, dışsal faktörler tarafından da beslenmiştir. İkinci Dünya Savaşı sonrası, özellikle İngiltere'de başlayan ve kıta Avrupasına da yayılan sosyal güvenlik akımı, Türkiye'ye de sirayet etmiştir.51

2. İşçilerin Sosyal Güvenliğine İlişkin

Gelişmeler: İşçi Sigortaları Kurumu’nun ve

Değişik Sigorta Kollarının Kuruluşu

İş Kanunu uyarınca değişik riskleri kapsayan sigorta kollarının kurulmasına, 27.6.1945 tarihinde kabul edilen 4772 sayılı “İş Kazaları ile, Meslek Hastalıkları ve Analık Sigortaları Hakkında Kanun” ile başlandı.52 Bu sigorta kolunun, 12 yıl sonra yürürlüğe konacak olan “maluliyet, ihtiyarlık ve ölüm” sigortalarına göre öncelik taşıması, maddi açıdan gerçekleştirilmesinin daha az yük getireceği düşüncesine bağlanabilir.

Bu yasanın kabulünü izleyen günlerde ise 9.7.1945 günü kabul edilen ve 1.1.1946 tarihinde yürürlüğe giren 4792 sayılı kanunla İşçi Sigortaları Kurumu kuruldu.53 Bunu izleyen yıllarda değişik riskleri kapsayan sigorta kollarının kurulması, çeşitli tarihlerde yürürlüğe giren yasalarla tedrici bir biçimde gerçekleşti. Kuşkusuz, tüm sigorta kollarının bir anda gerçekleştirilmemesi, zamana yayılarak, olanaklar ölçüsünde sağlanması makûl karşılanmalıdır. 5417 sayılı “İhtiyarlık Sigortası Kanunu” 2.6.1949 tarihinde kabul edildi.54 5502 sayılı “Hastalık ve Analık Sigortası Kanunu” 4.1.1950 tarihinde kabul edildi.55 6900 sayılı “Maluliyet, İhtiyarlık ve Ölüm Sigortaları Kanunu” ise 4.2.1957 tarihinde kabul edildi.56 Zaman içerisinde bu kanunlarda gerekli değişiklikler yapılarak, sağlanan hizmetlerin geliştirilmesi yoluna gidildi.57 Yasaların gerekli kıldığı ayrıntılı düzenlemeler ise değişik tarihlerde çıkarılan tüzük ve yönetmeliklerle gerçekleştirilmeye çalışıldı. Bu uygulamalarla, kamu ve özel kesimde işçi statüsünde çalışanların sosyal güvenlikleri, bir kurum çerçevesinde düzenlenmiş oldu.

İşçi Sigortaları Kurumu’nun yerini alacak Sosyal Sigortalar Kurumu’nu kuran 1964 tarihli 506 Sosyal Sigortalar Kanunu öncesinde çıkarılan bütün bu yasalar, sigorta kapsamını 1936 tarihli ve 3008 sayılı İş Kanunu ile sınırlandırmıştı. İş Kanunu ise faaliyet alanları itibarıyla sınırlamalar

getirmekte, başta tarım kesimi olmak üzere birçok faaaliyet alanını kapsam dışında bırakmaktaydı. Önemli bir sınırlama da çalıştırılan işçi sayısına ilişkindi ve sadece 10 ve daha fazla işçi çalıştırmayı icap ettiren iş yerlerini kapsama alınmıştı. Bu sınırlamalar, İşçi Sigortaları Kurumu'na tâbi işçi sayılarını da olumsuz yönde etkiledi. Ancak, 1950'li yıllarda İş Kanunu'nun kapsamını genişletmek üzere yapılan yasal ve idari düzenlemeler, bu kanunla birlikte İşçi Sigortaları Kurumu'na tâbi olması gereken işçiler açısından da bir genişleme yarattı.58 1952 yılında çıkarılan 5953 sayılı Basın Mesleğinde Çalışanlarla Çalıştıranlar Arasındaki Münasebetlerin Tanzimi Hakkında Kanun (Basın İş Kanunu)59 ve 1954 yılında çıkarılan 6379 sayılı Deniz İş Kanunu60 ile bu kesimlerde çalışanlar sigorta kapsamına alındı.

İş Kanunu'nun, dolayısıyla İşçi Sigortaları Kurumu'nun kapsamına giren işçi sayısı, iki nedenle daha artış gösterdi. İlk olarak, kanunun kapsamına ilişkin hiçbir hukuki değişiklik yapılmaması durumunda dahi, sanayileşme ve buna bağlı olarak ücretliler kitlesinin gelişmesi, İş Kanunu'nun kapsamına giren işçi sayısında bir artışa yol açmalıydı. Buna ilave olarak, sanayileşme süreci içerisinde işletme ölçeklerinde ortaya çıkan gelişme de, İş Kanunu kapsamına giren kuruluşların ve burada çalışan işçilerin sayısını artırmış olmalıdır.

Bütün bu gelişmelere ve İş Kanunu kapsamındaki genişlemelere bağlı olarak, 1950'li yıllarda İşçi Sigortaları Kurumu'na tâbi olarak sosyal güvenlik şemsiyesi altına alınan işçilerin sayısı ciddi bir artış gösterdi. 1950'den 1960 yılı sonuna kadar, sigortalıların sayısında %112 oranında bir artış oldu. Ancak, sigorta kapsamına girenlerin sayısıyla İş Kanunu kapsamına girenlerin sayısının karşılaştırılması, ikisi arasında gene de bir açıklık olduğunu ortaya koymaktadır. Tablo II'de, 1950-1960 döneminde

İşçi Sigortaları Kurumu’na tâbi işçi sayısındaki gelişmelerle İş Kanunu kapsamına giren işçilere oranı görülmektedir.

Bu indeks rakamları, gelişmenin nicel boyutunu göstermekle birlikte, sigorta kapsamına giren işçi sayısının, toplam ücretli sayısıyla ve toplam faal nüfusla bağlantılandırılması, gelişmenin makro boyutları hakkında daha sağlıklı değerlendirmeler yapılmasını sağlayacaktır. Tablo III’te Genel Nüfus Sayımı sonuçlarına göre böyle bir karşılaştırma yapılmaktadır. 1950 Nüfus Sayımı, ücretlilerin sayısına ilişkin olarak sağlıklı bilgiler vermediği için tabloya alınmamıştır.

Toplam sigortalı sayısının dönem içerisinde mutlak rakamlarla arttığı, faal nüfus içerisindeki oranının da küçük artışlar gösterdiği görülmektedir. Ancak, sigortalıların toplam ücretlilere oranı azalma göstermektedir. Bu durum, dönem içerisinde toplam ücretli sayısının, sigortalı işçi sayısından daha büyük bir hızla artmasından kaynaklanmaktadır.

Bu nicel faktörlerin yanı sıra, sosyal güvenlik alanında nitel gelişmeler de olmuş; tedrici biçimde temel sigorta kolları kapsanmış, sağlanan hizmetler artmış, İktisadi Devlet Teşekküllerinde çalışanlar dışında daha önce sosyal güvenlik hizmetlerinden büyük ölçüde yararlanamayan bir nüfus kesimi sosyal güvenlik şemsiyesi altına alınmıştır.

3. Memurların Sosyal Güvenliğine İlişkin

Gelişmeler: Emekli Sandığı

Osmanlı İmparatorluğu’ndan başlayarak kamu kesiminde memur statüsünde çalışanların sosyal güvenliğine ilişkin olarak tedrici biçimde yapılan düzenlemeler, Emekli Sandığı ile önemli bir aşamaya ulaştı ve bütüncül bir nitelik kazandı. 8 Haziran 1949 tarihinde kabul edilen ve 1 Ocak 1950 tarihinde yürürlüğe giren 5434 sayılı yasa ile T.C. Emekli Sandığı’nın kurulması ile daha önceki dönemlerde memurların sosyal güvenliklerini sağlamak üzere çıkarılmış olan yasalar, özellikle de 3

Haziran 1930 gün ve 1683 sayılı Askeri ve Mülki Tekaüt Kanunu ile çeşitli özel emeklilik sandıkları yasaları yürürlükten kaldırıldı.[61]

Emekli Sandığı'nın işlerliğe kavuşmasından sonra, 1950-1960 döneminde Kuruma tâbi olarak çalışan aktif sigortalıların sayısı %80 oranında arttı. Aylık alanlar ve bağımlılar da hesaba katıldığında, Emekli Sandığı aracılığıyla sosyal güvenlik şemsiyesi altında yer alanların sayısındaki artış ise %95'e ulaştı. Tablo IV'te 1950-1960 dönemine ilişkin veriler görülmektedir.

Tablo IV: 1950-1960 Döneminde Emekli Sandığı Kapsamına Giren Sigortalılar (Bin Kişi)

	1950	1960
Emekli Sandığı toplamı	823	1 599
Aktif sigortalı	199	359
Aylık alanlar	9	62
Bağımlılar	614	1 178
Aktif/Pasif oranı	22.1	5.8
Bağımlı oranı	3	3

Kaynak: Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanlığı, 1998, s.251'deki tablodan düzenlenmiştir.

Dönem içerisinde sosyal güvenlik uygulamalarında gözlenen gelişmeler her iki kurum açısından değerlendirildiğinde, aktif sigortalıların oranının %100 dolaylarında arttığı gözlenmektedir. Bu nicel artış yanında, dönem içerisinde sigortalılara sağlanan hizmetlerin niteliğinde de gelişmeler sağlanmıştır.

Sonuç

Uygulama alanı, kapsam ve sağlanan hizmetler açısından önemli eksiklikler taşımakla birlikte, 1960 öncesi dönemde sosyal ve iktisadi gelişmeye koşut olarak sosyal güvenlik alanında önemli ilerlemeler

sağlanmıştır. 1960 sonrası dönem ise sosyal güvenlik anlayışında daha ileri bir aşamaya tekabül etmektedir. 1961 Anayasası'nın 48. maddesinde "sosyal ve iktisadi haklar ve ödevler" arasında yer alan "Herkes, sosyal güvenlik hakkına sahiptir. Bu hakkın sağlamak için sosyal sigortalar ve sosyal yardım teşkilatı kurmak ve kurdurmak Devlet'in ödevlerindendir." ifadesi, sosyal güvenlik anlayışındaki genişlemeyi açıklıkla ortaya koymaktadır. 1964 yılında çıkarılan 506 sayılı Sosyal Sigortalar Kanunu ise çok geniş kapsamlı olmamakla birlikte, olumlu düzenlemeler yapmaktadır ve bu yönüyle kısmi bir reform niteliğindedir. Bu yasa ile daha önceki dağınık düzenlemeler bir bütünlüğe kavuşturulmakta, uygulama alanı itibarıyla sosyal sigortalar İş Kanunu'na bağlı olmaktan kurtarılmaktadır. Sigortanın sağladığı haklar genişletilmekte, yararlanma koşulları ise hafifletilmektedir. Bu gelişmelere karşın; başta tarım kesimi olmak üzere bazı faaliyetlerin uygulama alanı dışında tutulması önemli bir eksiklik olarak kalmaya devam etmektedir. Bu tarihler itiba-

rıyla Türk sosyal güvenlik sisteminin en önemli eksikliklerinden biri de Türk toplumunda nicelik ve nitelik olarak önemli bir yer işgal eden kendi hesabına çalışanların içerilmemesidir. Bu kesimin sosyal güvenlik şemsiyesi altına alınması için ise 2.9.1971 tarihinde kabul edilen Esnaf ve Sanatkârlar ve Diğer Bağımsız Çalışanlar Sosyal Sigortalar Kurumu (Bağ-Kur) Kanunu'nu beklemek gerekecektir.

Aksoy, Sadri; Türkiye'de Sosyal Güvenlik, Türkiye ve Orta Doğu Amme İdaresi Enstitüsü Yayını, Ankara, 1960.

Akşin, Sina; "Osmanlı Türk Toplumundaki Sınıf Yapısı Üzerine Bir Deneme", Toplum ve Bilim, Yaz 1977, ss. 31-46.

Aytimur, Nuri; “Sümerbank Topluluğunda Uygulanan Emeklilik İşlemleri”, Sümerbank Genel Müdürlüğü, Memur Mevzuatı ve Tatbikatı, İkinci Personel İşleri Semineri, Seminer Notları, 4. 10. 19659. 11. 1965, Cilt: 2, Ankara, 1965.

Başbakanlık İstatistik Genel Müdürlüğü, İş İstatistikleri, Ankara, 1945.

Başbakanlık İstatistik Genel Müdürlüğü, İstatistik Yıllığı, Cilt: 16, İstanbul, 1948 (a).

Başbakanlık İstatistik Genel Müdürlüğü, Memurlar İstatistiği, 31 Ocak 1946, İstanbul, 1948 (b).

Başbakanlık İstatistik Genel Müdürlüğü, 1955 Genel Nüfus Sayımı Sonuçları, İstanbul, 1961.

Başbakanlık İstatistik Umum Müdürlüğü, İstatistik Yıllığı, Cilt: 15, İstanbul, 19421945.

Başvekâlet İstatistik Umum Müdürlüğü, 1931 Memurlar İstatistiği, İstanbul, 1932.

Başvekâlet İstatistik Umum Müdürlüğü, 1938 Memurlar İstatistiği, Ankara, 1939.

Baykan, Salahattin; Bankalar ve Müesseseler Baremi, Alâeddin Kral Matbaası, Ankara, 1944.

Bulutay, Tuncer; Tezel, Yahya Sezai; Yıldırım, Nuri; Türkiye Milli Geliri: 1923-1948, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayını, Ankara, 1974.

Cumhuriyet Halk Partisi Program ve Tüzüğü, Ankara, 1947.

Çakar, Şeref; “Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanlığı Ereğli Kömür Havzası Amelebirliği Biriktirme ve Yardımlaşma Sandığı”, Gürhan Fişek, Şerife Özşuca, Mehmet Ali Şuğle; Sosyal Sigortalar Kurumu Tarihi (1946-1996), Sosyal Sigortalar Kurumu Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı Yayını, Ankara, 1997, ss. 206-214.

Çalışma Bakanlığı, Çalışma Dergisi, Ekim 1978, Ankara, 1978.

Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanlığı, Çalışma ve Sosyal Güvenlik Dergisi, Yıl: 1, Sayı: 1, Ekim-Aralık 1998.

Demokrat Parti, Program ve Tüzük, Ankara, 1946.

Devlet İstatistik Enstitüsü, 1960 Genel Nüfus Sayımı Sonuçları, Ankara, 1964.

Devlet İstatistik Enstitüsü, İstatistik Yıllığı 1964-1965, Ankara, 1965.

Devlet İstatistik Enstitüsü, 1965 Genel Nüfus Sayımı Sonuçları, Nüfusun Sosyal ve Ekonomik Nitelikleri, Ankara, 1969.

Devlet İstatistik Enstitüsü, Türkiye Milli Geliri Kaynak ve Yöntemler, 1948-1972, Ankara, 1973.

Dilik, Sait; Türkiye'de Sosyal Sigortalar İktisadi Açıdan Bir Tahlil Denemesi, İkinci Baskı, Banka ve Ticaret Hukuku Araştırma Enstitüsü Yayını, Ankara, 1972.

Eyüboğlu, C. R.; Tekaüt Hükümleri ile Şerh ve İzahları, Devlet Matbaası, Ankara, 1945.

Findley, Carter V.; Kalemiyeden Mülkiyeye: Osmanlı Memurlarının Toplumsal Tarihi, Çeviren: Gül Çağalı Güven, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1996.

Fişek, Gürhan; Özşuca, Şerife; Şuğle, Mehmet Ali; Sosyal Sigortalar Kurumu Tarihi (1946-1996), Sosyal Sigortalar Kurumu Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı Yayını, Ankara, 1997.

Güven, Sevin; Ünsal, Sıtkı; İzgi, Cahit; Atatürk Döneminde Devlet Personel Rejimi, T. C. Başbakanlık Devlet Personel Dairesi Yayını, Ankara, 1982.

İşçi Sigortaları Kurumu, 1963 Yılı İş ve Faaliyet İstatistikleri, Ankara, 1964.

Makal, Ahmet; Osmanlı İmparatorluğu'nda Çalışma İlişkileri: 1850-1920, İmge Kitabevi Yayınları, Ankara, 1997.

Makal, Ahmet; Türkiye'de Tek Partili Dönemde Çalışma İlişkileri: 19201946, İmge Kitabevi Yayınları, Ankara, 1999.

Makal, Ahmet; "Türkiye'de Kamu Kesimi Çalışanlarının Maaş ve Ücretlerine İlişkin Gelişmeler: 1923-1963", Amme İdaresi Dergisi, Cilt: 36, Sayı: 3, Eylül 2001 (a), ss. 5999.

Makal, Ahmet; "Türkiye'de 1950-1965 Döneminde Tarım Kesiminde İşgücü ve Ücretli Emeğe İlişkin Gelişmeler", Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi, Cilt: 56, Sayı: 3, Temmuz AğustosEylül 2001 (b), ss. 103-140.

Maliye Bakanlığı Bütçe ve Mali Kontrol Genel Müdürlüğü, Kamu Personeli Emeklilik Mevzuatı 1 (1876-1930), Ankara, 1994.

Maliye Bakanlığı Bütçe ve Mali Kontrol Genel Müdürlüğü, Kamu Personeli Emeklilik Mevzuatı 2 (1930-1950), Ankara, 1995.

Martal, Abdullah; Değişim Sürecinde İzmir'de Sanayileşme, Dokuz Eylül Yayınları, İzmir, 1999.

Sümerbank Genel Müdürlüğü; Sümerbank Kaza ve Maluliyet Yardımı Yönetmeliği, İzmit, 1945 (a).

Sümerbank Genel Müdürlüğü; Sümerbank Fabrikalar, Müstahdemin, Usta ve İşçilere Ait Hastalık ve Vefat Yardımı Yönetmeliği, İzmit, 1945 (b).

Sümerbank, Cumhuriyetin 25. Yılı, İstanbul, 1948.

Sümerbank Genel Müdürlüğü, İşçi Mevzuatı ve Tatbikatı, İkinci Personel İşleri Semineri, Seminer Notları, 4. 10. 19659. 11. 1965, Cilt: 3, Ankara, 1965.

Talas, Cahit; Sosyal Güvenlik ve Türk İşçi Sigortaları, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayını, Ankara, 1953.

Talas, Cahit; Türkiye'nin Açıklamalı Sosyal Politika Tarihi, Bilgi Yayınevi, Ankara, 1992.

Tuncay, A. Can; Sosyal Güvenlik Hukuku Dersleri, Üçüncü Baskı, Beta Yayıncılık, İstanbul, 1986.

Tunçomağ, Kenan; Sosyal Güvenlik Kavramı ve Sosyal Sigortalar, Üçüncü Basım, Beta Yayıncılık, İstanbul, 1987.

Tunçomağ, Kenan; "Sosyal Güvenlik Hukuku Bakımından Gelişme", Türk İş Hukuku ve Sosyal Güvenlik Hukukunun Elli Yılı, Basisen Yayını, İstanbul, 1988, ss. 159186.

Tökin, İsmail Hüsrev; Türkiye'de Sanayi, İktisadi ve İçtimai Türkiye, Cilt: 3, Başbakanlık İstatistik Genel Müdürlüğü Yayını, Ankara, 1946.

Türk İş Hukuku ve Sosyal Güvenlik Hukukunun Elli Yılı, Basisen Yayını, İstanbul, 1988.

Uluatam, Özhan; Kamu Maliyesi, Beşinci Baskı, İmaj Yayıncılık, Ankara, 1997.

Türk Anayasalarında Sosyal Hakların Gelişimi ve Yorumu / Yrd. Doç. Dr. Güngör Turan [s.494-504]

Uluslararası Türkmen Türk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi / Türkmenistan

Giriş

İnsanlar doğuştan sahip oldukları özgürlük ve doğal hakların saldırılardan korunabilmesi için bazı sınırlamalara katlanarak özveride bulunurlar. "Toplum Anlaşması"na göre,1 "toplum üyelerinden her biri kendini topluma terk eder ve varlığını, bütün kuvvetini müştereken genel iradenin emrine verir; ortak benliğini, yaşamını, iradesini bu anlaşmadan alır". Hak ve özgürlüklerinin güvence altına alındığını gören insanlar ise bu güvence karşılığında bazı sınırlamalara rıza göstermişlerdir.2

Hak ve özgürlük kavramları çoğu zaman aynı anlamda kullanılmakla beraber,3 aslında özgürlüğü daha geniş kapsamlı ve soyut, hakkı ise özgürlüğün özelleştirilmiş ve somutlaştırılmışı olarak anlamak gerekir.4 Genel olarak, bir kimsenin isteyebileceği, ileri sürebileceği ve kullanabileceği bir durumu belirten hak kavramı, "devlet ve toplumun hukuk düzeni ve yasaları aracılığıyla güvence altına alınmış bir durum" olarak tanımlanabilir.5 Başka bir deyişle, haklar "yazılı hukuk belgeleriyle, kanunlarla, hürriyetleri sağlamak için, kişiye tanınan yetkilerdir".6

Anayasa, "devletin temel yapısını oluşturan organları, bu organların kuruluş ve işleyişlerini, kişilerin temel hak ve özgürlüklerini düzenleyen üstün bir yasa"yı7 ifade etmektedir. Bugün kullanılan anlamda devlet iktidarının sınırlanmasının hukuki belgesi8 olan anayasalar, toplumsal dengeyi kurmakla ödevli bir "toplum sözleşmesi" sayılırlar.9 Anayasa,

temel hakları tanıdığı ölçüde, bu hükümlerin “kural” olması amaçlanmış olmakta ve “optimal etkilerinin sağlanması” anayasal bir zorunluluk olarak belirmektedir. Bu açıdan devlet, bir yandan temel hakları ihlal etmekten kaçınacak, öte yandan düzenleme yoluyla bunları somutlaştıracaktır.10 Çağdaş anayasalar bu anlayış içinde, bir yandan devletin kuruluş, işleyiş ve yapısına ilişkin kuralları belirlerken, diğer yandan kişinin devlet gücü karşısında sahip olduğu temel hak ve özgürlükleri güvence altına alarak, “siyasal iktidarı” sınırlama işlevini11 gerçekleştirmek durumundadırlar.

Sosyal Hakların Anlamı

Sosyal haklar, “ekonomik bakımdan zayıf ve güçsüz olanların ve özellikle işçilerin haklarının ve çıkarlarının korunması, geliştirilmesi ve emek ile anamal arasındaki ilişkilerde bir güç dengesi kurulması için devletin gerçekleştirme sorumluluğunu üstlendiği ekonomik ve sosyal nitelikli ve özgürlükçü önlemlerin bütünü”12 olarak tanımlanabilir.

Sosyal haklar, “ekonomik ve sosyal dengesizlikleri” azaltmaya yönelik13 haklardır. Bu hakların amacı, ekonomik ve sosyal yönden zayıf olan kişi ve toplumsal katmanları, özel olarak korunması gerekli kişi ve grupları korumak, bunların maddi ve manevi varlıklarını geliştirmektir.14 Sendika, toplu pazarlık ve grev hakkı gibi “klasik sosyal haklar”ın15 yanısıra, çalışma hakkı, iş güvenliği ve işçi sağlığı hakkı, çocukların ve gençlerin korunması hakkı, sosyal güvenlik hakkı, mesleğe yöneltilme hakkı, çalışan kadınların ve ailenin korunması hakkı, adil çalışma koşulları hakkı, konut hakkı vs. haklar16 da sosyal haklar arasında yer alırlar.

Sosyal haklar, klasik haklardan konumları bakımından ayrılırlar ve tanımlanırlar.17 Her şeyden önce bu haklar, “kişisel haklar”a aykırı değildir. Sosyal haklar, klasik hak ve özgürlüklerin yerine geçmek için

değil, onları tamamlamak, birlikte olumlu bir senteze ulaşmak için öngörülmektedir.18 Klasik haklar alanında daha çok “hak ve özgürlükleri

zedelememe” ile yükümlü olan devlet, sosyal haklar alanında “somutlaştırma” işlevini yüklenecektir.19

Sosyal haklar ile kişisel haklar arasında bir “kaynak ortaklığı” bulunmaktadır ve her ikisi de insanın özüne bağlıdır. Aralarındaki fark ise oldukça ilgi çekicidir. Kişisel hak ve özgürlükler, “iktidara karşı” ya da daha geniş bir deyimle “devlete karşı” olduğu ve varlıkları da iktidarın “küçük dünyamıza karışmama”sına bağlı bulunduğu halde, sosyal hakların sağlanması ve korunması için iktidarın müdahalesi gerekli olmaktadır. Toplumun bir üyesi olan birey, bundan böyle iktidarın bir şeyler yapmasını bir “hak” olarak beklemektedir.20

Klasik özgürlüklerin, ferdin moral, entelektüel ve spiritüel gelişmesini sağlamalarına karşılık; sosyal haklar ferdin, en geniş anlamda maddi, ekonomik ve sosyal gelişmesini kolaylaştırırlar.21 Sosyal haklar, ancak devletin toplumsal yapıyı düzenlemekle yükümlü olduğu kabul edilen bir rejimde etkili olabilir; bu da liberal anlayışı ve dünün polis devletini çok geride bırakan bir rejimi gerektirir.22 Diğer bir ifadeyle, devlet klasik hak ve özgürlükler yanında, bu hak ve özgürlüklerin kullanılmasını sağlamak amacıyla kişilere ekonomik ve sosyal haklar tanıma yolunu seçmişse, “sosyal” nitelik kazanmış demektir. Sosyal hakların esası, klasik özgürlüklerden faydalanmalarına imkân veren maddi koşulların bütün vatandaşlara sağlanmasıdır.23

Sosyal Devlet Anlayışına Geçiş

Sanayileşen toplumlarda özellikle iş gücü kitlesinin içine düştüğü durum, liberal devlet sisteminin öngördüğü tarzda toplum düzeninin korunamayacağını ve demokratik rejimin gerçekleşemeyeceğini göstermiştir. Fikir adamlarının baskısı ve değişen yaşam koşulları, liberal klasik ve siyasi demokrasiyi sadece özgürlüğe değil, eşitliğe de dayandırarak bireysel demokrasi felsefesinde köklü bir değişme yapmıştır.

“Sosyal devlet” ve “refah devleti” formülleri bu değişimin ürünleri olarak ortaya çıkmıştır.

“Sosyal devlet”, genellikle “vatandaşların sosyal durumlarıyla, refahlarıyla ilgilenen, onlara asgari bir yaşam düzeyi sağlamayı ödev bilen devlet”24 olarak tanımlanmaktadır. Sosyal devlet sistemi, “liberal devlet sisteminin siyasal demokrasi kurumlarını koruyarak, kendiliğinden gerçekleşmeyen sosyal ve ekonomik demokrasiyi devlet müdahalesi ile gerçekleştirmeyi öngören”25 bir sistemdir. Diğer bir deyişle, kapitalist ekonomi düzenini koruyan, ancak gerek ekonomik gerekse sosyal gelişmeler açısından bu düzenin daha iyi çalışmasını sağlayıcı önlemlerin alınması gereğini duyan bir devlet sistemi26 olmaktadır.

Sosyal haklar, ekonomik bakımdan zayıf ve güçsüz olanların ve özellikle işçilerin haklarının ve çıkarlarının korunması, geliştirilmesi ve emek ile sermaye arasındaki ilişkilerde bir güç dengesi kurulması için devletin gerçekleştirme sorumluluğunu üstlendiği ekonomik ve sosyal nitelikli ve özgürlükçü önlemlerin bütünü olarak ele alındığında; bu haklara anayasa ve yasalarında yer veren ve bunları içtenlikle yerine getirmeye çaba gösteren devlet “sosyal devlet”tir.27

Sosyal devletin başta gelen amaçlarından birisi, toplumdaki “sosyal ve ekonomik dengesizlikleri” azaltmaktır.28 Sosyal devlet, ekonomik ve sosyal yaşama ağırlığını koyarak toplum yararına kendisinden beklenen ödevleri yerine getirirken “sosyal adalet ve eşitliği” gerçekleştirmeye çaba gösterecektir. Öte yandan, sosyal devlet kişinin özgürlüğünü sağlama görevini de yüklenmektedir. Bu amacın gerçekleştirilebilmesi için de bireylere sosyal haklar tanımaktadır.29 Sosyal devlet anlayışı, II. Dünya Savaşı sonunda sosyal bir gerçek olarak ortaya çıkmış ve anayasalarda kendisini kabul ettirmiştir. Türk düşünce hayatında tam anlamıyla açık ve kesin sınır çizgisi 1960’ta çizilmiştir.30

Sosyal Hakların

Pozitif Hukuka

Girişi ve Gelişimi

Başlangıçta işçiyi korumaya ilişkin ilk yasalar ve iş mevzuatının oluşumuyla başlayan insan hakları kavramının içeriğinde ve devletin işlevinde sosyal yönde ortaya çıkan değişim giderek herkese "sosyal haklar" tanınmasını amaçlayan yeni bir ideale dönüşmüştür. Gerçekten, insan hakları bildirilerinde ve anayasalarda klasik hak ve özgürlükler listesine sosyal hakların eklenmesine tanık olunmuş, devlet ise o güne değin üzerine almadığı yeni görevler yüklenmiştir.

Nitekim, böyle bir anlayışın ışığı altında, XIX. yüzyılda başlamak ve zamanımıza kadar gelmek üzere, bir yandan insan hakları kavramının içeriğinde, öte yandan devletin işlevi anlayışında sosyal ve ekonomik yönden bir gelişme ve genişleme görülür.31 İnsan, artık bireyci doktrinde olduğu gibi soyut ve varlık olarak değil, fakat içinde yaşadığı toplumun sosyo-ekonomik koşulları ile çevrili "ihtiyaç sahibi vatandaş" olarak ele alınır. Kendisine yalnızca devletin olumsuz müdahalelerine karşı ileri sürebileceği "negatif" özgürlüklerin değil, devletten olumlu bir hareket, bir hizmet ve yardım isteme yetkisini veren "pozitif" hakların da tanınması yoluna gidilmektedir.32 Böylece, çağdaş demokrasinin hak ve özgürlük anlayışında büyük ve anlamlı bir değişiklik olmuştur. 20. yüzyıl demokrasisi artık "sosyal"dir ve "sosyal haklar" böyle bir köklü gelişmenin eseridir.33

Anayasalarda ve insan haklarına ilişkin uluslararası sözleşmelerde, klasik özgürlüklerin yanı sıra, sosyal ve ekonomik hakların da benimsenmesi, II. Dünya Savaşı sonrasında genellik kazanmıştır.34 1946 tarihli Fransız, 1947 tarihli İtalyan, 1949 tarihli Alman Anayasaları sosyal ve ekonomik haklara değişik şekillerde yer vermişlerdir. Birleşmiş

Milletler Örgütü tarafından 1948 yılında kabul edilen İnsan Hakları Evrensel Beyannamesi, bu hakları, “bütün halkların erişmeleri gereken ortak ideal”in bir parçası saymıştır. Bu akım, Avrupa Konseyi çerçevesinde ve 4 Kasım 1950 tarihli Avrupa İnsan Hakları ve Temel Özgürlükleri Andlaşması ve 18 Ekim 1961 tarihli Avrupa Sosyal Şartı ile 1973 yılında Helsinki’de başlayan ve oldukça uzun bir zamana yayılan toplantılar sonucunda 1 Ağustos 1975 tarihinde kabul edilen Avrupa Güvenlik ve İşbirliği Konferansı Sonuç Belgesi’yle uluslararası hukukta devam etmektedir. 21 Kasım 1990 tarihinde imzalanan Yeni Bir Avrupa İçin Paris Şartı, dünyada cepheleşme çağının ve Avrupa’da bölünmüşlüğün sona erdiğini açıklamakta; insan haklarına ve temel özgürlüklere dayalı demokrasiye olan bağlılık ile ekonomik serbestlik ve sosyal adalet yolu ile elde edilecek refaha duyulan güven vurgulanmaktadır.35

Türk
Anayasalarında
Sosyal Hakların
Gelişimi ve Yorumu

Türkiye’de sosyal hakların doğuşu ve gelişmesi siyasal ve ekonomik yapının niteliklerine bağlı olarak oluşmuştur.36

Cumhuriyet’e kadar uzanan son 100 yılda lonca sistemi içerisinde Osmanlı Devleti’nin 1830’lardan itibaren sanayileşme çabalarına katıldığı görülmektedir.37 Ancak bu gelişmeler içinde yabancı sermaye önemli bir yer tutmuştur. Lonca düzeninin bozulmasıyla bu güvencelerden yoksun kalan yeni sanayi işçileri, ekonomik durumlarını ve çalışma koşullarını düzeltmek amacıyla özellikle II. Meşrutiyet’ten sonraki yıllarda başlayan ve I. Dünya Savaşı yıllarına rastlayan döneme kadar, yabancı işverenlerin baskılarına rağmen giriştikleri işi bırakma eylemlerinde başarı gösterebilmişlerdir.38

Büyük ölçüde siyasi otoriteden elde edilen ödünlerle gerçekleştirilebilen bu başarı, bugünkü anlamda sendikal eylemlerden daha çok, esas itibariyle örgütlenmemiş, meslek ve işyeri işçi gruplarının oluşturduğu kısa süreli eylemler olmaktan öteye gidememiştir. Osmanlı yönetiminin çalışma hayatına karşı tutumunun başlangıçta yabancı işverenlerin etkisiyle baskıcı ve yasaklayıcı olmakla birlikte; sonradan düzenleyici ve yapıcı olduğu söylenebilir. Özellikle, II. Meşrutiyet'in ilanından sonra çıkarılan yasalarla, çalışma özgürlüğü, çalışma hayatında koruyucu ve düzenleyici çerçevenin oluşturulması vb. konularda kısmen de olsa ciddi ve önemli düzenlemelere gidildiği söylenebilir.39

Sosyal hakların anayasalarda yer alması için Sanayi Devrimi'nin, demokrasinin, sosyal ve sosyalist düşüncelerin ve güçlü sendikacılık hareketlerinin doğması ve gelişmesini beklemek ve büyük bir dünya savaşı geçirmek gerekmiştir. Osmanlı Devleti ise bu oluşumlardan yalnız savaşları yaşamıştır. Dolayısıyla, Cumhuriyet öncesi dönemi kendi ortam ve koşulları içinde değerlendirmek daha gerçekçi ve doğru bir yargıya ulaşılmasını sağlayacaktır.40

1924 Anayasası

1789 tarihli Fransız İnsan Hakları Beyannamesi'nin etkisi altında hazırlanan41 1924 Anayasası'nın özgürlük anlayışı,42 hemen hemen klasik demokrasi anlayışı ile iç içedir. "Hürriyetin herkes için sınırı, başkalarının hürriyeti ile sınırlıdır (m. 68)" diyen bu Anayasa'da klasik hak ve özgürlükler; yasa önünde eşitlik, kişi dokunulmazlığı, vicdan, düşünme, söz, yayım, yolculuk, akit, çalışma, mülk edinme, malını ve hakkını kullanma, toplanma, dernek kurma hakları ve özgürlükleri olarak ifade edilmiştir.43 Anayasa, 1976 Kanun-i Esasisi'ne benzer şekilde, klasik hak ve özgürlükleri "kanuni güvence" altına almış, ancak bunların korunmasına ilişkin düzenlemelere yer vermemiştir.44

Klasik anlamda “bireyci ve liberal” bir devlet modelinin tipik bir örneğini oluşturan 1924 Anayasası,45 yalnızca “negatif” haklara yer vererek46 “ekonomik ve sosyal haklar”dan hiç söz etmemiş47, “bağıtların, çalışmaların, mülk edinme ve hak ve mal kullanmanın, toplanmaların, derneklerin ve ortaklıkların serbestlik sınırı kanunla çizilir (m. 79)” diyerek örgütlenme hakkı konusunda kanuna gönderme yapmıştır.

1924 Anayasası’nın “bazı sosyal haklar getiren özel kanunlar ve uluslararası bazı sözleşmelere katılma yoluyla” dolaylı da olsa çalışma hayatının gelişmesine uygun bir zemin hazırladığı söylenebilir.48 Devlet sosyal sorunları, bireylere daha fazla klasik hak ve özgürlükler vermek yolu ile çözümlemek istenmiştir.49 Devletçilik ilkesinin de kabulü ile “sosyal” bir niteliğe zamanla kısmen de olsa sahip olan 1924 Anayasası’nın sosyal haklar bakımından üzerinde durulması gereken önemli bir yanı Anayasa’da 1937 yılından itibaren yer alan “toprak reformu”na ilişkin düzenlemeler içinde görülmektedir.50

Bir bütün olarak düşünüldüğünde, 1924 Anayasası, I. Dünya Savaşı sonrası anayasalarından (Weimar Anayasası dışında) çok farklı değildir. Ülkeler ekonomik ile sosyal arasında bir denge oluşturabilmek, refahı yaymak ve işçilerin bir daha savaş öncesi yaşam ve çalışma koşul-

larına dönmemesini güvence altına almak için yeni ekonomik ve sosyal politikalar oluştururken, sosyal hakların ve özgürlüklerin anayasalar içinde yer alması düşüncesi yaygınlaşmamıştır. Bu nedenle 1924 Anayasası da çağının diğer anayasaları gibi sosyal hakları ayrıca anayasal güvence altına alma yoluna gitmemiştir.51

1961 Anayasası

1961 Anayasası, “Cumhuriyetin nitelikleri” başlığı altında, devleti “insan haklarına dayanan devlet” olarak nitelendirmiştir (m. 2). “İnsan haklarına dayanan devlet”, bu inanç üzerine kurulmuş olan, insanı temel

değer olarak kabul eden, kendi var oluş nedenini insan haklarının korunması ya da gerçekleştirilmesi amacına dayandıran devlet demektir.[52] 1961 Anayasası, bu işlevi son derece çağdaş bir anlayış üzerine oturtmakta, temel hak ve özgürlükleri devlet kavramının dışında, ona karşı bir kavram olmaktan çıkararak, devlet ve toplum yaşamının ayrılmaz bir parçası, "vazgeçilmez" bir unsuru durumuna getirmektedir. Bu anlamda temel hak ve özgürlüklerin korunmasını ve daha etkili bir biçimde kullanılmasını sağlamak, devletin "varlık" nedenidir.[53]

Temel hak ve özgürlüklerin koruyuculuğu görevi, "… kişinin temel hak ve hürriyetlerini, fert huzuru, sosyal adalet ve hukuk devleti ilkeleriyle bağdaşamayacak surette sınırlayan siyasi, iktisadi ve sosyal bütün engelleri kaldırır, insanın maddi ve manevi varlığının gelişmesi için gerekli şartları hazırlar (m. 10)" hükmü ile devlete yükletilmek suretiyle,[54] Anayasa'ya çağdaş bir nitelik kazandırılmıştır. Devlet bir yandan kimi engelleri kaldıracak, öte yandan da daha mutlu bir toplum koşullarının hazırlayıcısı olacaktır.

1961 Anayasası bir yönüyle, 1945 sonrası "demokratik" dünyaya ayak uydurma girişimiyle başlayan sürecin sonuçlanmasıdır.[55] Bu anlayış doğrultusunda, "özgürlükçü ve demokratik" yaklaşımları benimseyen 1961 Anayasası, sosyal ve sendikal haklar alanında da "ileri" bir dönemeci simgeler.[56] Bu haklar işçilerin sınıf bilinciyle siyasal güçleri zorlamaları sonucu değil, "demokratik ve sosyal bir hukuk devleti" gereği olarak getirilmiştir.[57] Sosyal demokrasi alanındaki evrensel gelişmelerin etkisiyle çağdaş bir anayasa yapmak isteği birleşince, halk yığınlarından gelen böyle bir beklenti ve özlem olmadan da, sanki bu alanda büyük bir savaşım verilmişçesine, hayli geniş bir sosyal haklar listesi Anayasa'nın içinde yer almıştır.[58] 1961 Anayasası, "özgürlükçü" niteliği[59] ile çağdaş anayasaların en iyilerinden ve en ilerilerinden biri olmuştur.[60]

1961 Anayasası'nın en ilginç yeniliği, Türkiye Cumhuriyeti'nin temel niteliklerine "sosyal devlet" kavramını eklemesi61 (m. 2) olmuştur. Çağımızın "sosyal devlet" özelliğini en iyi biçimde yansıtan bu Anayasa,62 kişi yönünden "sosyal devlet sisteminin gereklerini yerine getirme"63 amacını gütmüştür. 1961 Anayasası'nın "sosyal devlet" sisteminin benimsendiğini belirleyen ilgili maddesinin gerekçesi64 de bu konuda devletin durum ve tutumunu açık ve kesin bir dille açıklamaktadır:

"Sosyal devlet, fertlere yalnız klasik hürriyetleri sağlamakla yetinmeyip, onların insan gibi yaşamaları için zaruri olan maddi ihtiyaçlarının karşılanmalarını da vazife edinen devlettir… Her sınıf halk tabakaları için refah sağlamayı kendisine vazife edinen bugünün devleti, iktisaden zayıf olan kişileri, bilhassa işleri bakımından başkalarına tabi olan işçi ve müstahdemleri, her türlü dar gelirlileri ve yoksul kişileri himaye edecektir."

Anayasa'nın hedef ve gayesi; sosyal haksızlıkları ve haksızlıkları yaratan başlıca nedenleri ortadan kaldırmak, adil bir sosyal ve ekonomik düzen kurmak, ekonomik faaliyetleri mutlu bir azınlığın ihtiyaçları ve lüksü yerine herkesin ihtiyaçlarına öncelik verecek yönlere götürmektir.65 Bu yönüyle, salt kişi hakları ile siyasal haklara yer veren 1924 Anayasası'ndan ayrılarak "temel haklar" arasına "sosyal ve iktisadi haklar"ı da katıp güvenceye bağlayan 1961 Anayasası, bununla "sosyal devlet" ilkesinin yaşama geçirilmesini amaçlamıştır.66

Anayasa Mahkemesi de verdiği bir kararda, sosyal devleti "güçsüzleri güçlüler karşısında koruyarak gerçek eşitliği, yani sosyal adaleti ve böylece toplumsal dengeyi sağlamakla yükümlü devlet demektir"67 diye tanımlamıştır. 1961 Anayasası'ndaki "sosyal devlet" ilkesinin, 1924 Anayasası'ndaki yalnızca kişisel özgürlükler için garanti sağlayan devlet düzeninden farkı68 da bu noktada toplanabilir.

Çalışma hayatını, temel hak ve özgürlükler ile bireysel çalışma ilişkileri açısından düzenlemekle kalmayan 1961 Anayasası, işçilere “sendika kurma hakkı” başlığı altında, (md. 46) sadece sendikalaşma hak ve özgürlüklerini vermekle kalmamış, aynı zamanda “toplu sözleşme ve grev hakkı” başlığı altında (md. 47) işçilerin iktisadi ve sosyal haklarını geliştirmelerini sağlayan toplu iş sözleşmesi ve grev haklarını tanımıştır.69 Böylece, Türk anayasalarında ilk kez 1961 Anayasası ile sendika, toplu sözleşme ve grev hakları, anayasa konusu olmuş ve güvence altına alınmışlardır.70 Sendikal hakların herhangi bir engelle karşılaşmadan anayasal güvence altına alınmasının temel nedeni, Demokrat Parti’nin yürüttüğü propagandalarla ve daha sonra CHP tarafından benimsenen ve “İlk Hedefler Beyannamesi”nde açık ifadesini bulan gelişmeler dolayısıyla hemen her partinin bu hakları meşrulaştırıcı bir söylem kullanması ve bu noktada toplumsal bir konsensüs sağlanmış olmasıdır.71

Sendika kurma hakkı başlangıçta, “işçi niteliği taşımayan kamu hizmeti görevlilerinin bu alandaki hakları kanunla düzenlenir (md. 46/II)” hükmü ile kamu hizmeti görevlilerine (memurlara) de tanınmışken, 22 Eylül 1971 tarihinde 1488 sayılı kanunla getirilen değişiklikle işçi niteliğinde olmayan kamu hizmeti görevlilerinin sendika kurma hakkı geri alınmıştır. Maddenin başında yer alan “çalışanlar” ifadesi kaldırılıp, bunun yerine “işçiler” ifadesi konulmuş (md. 46), bu maddenin ilk şeklinde yer alan “işçi niteliği taşımayan kamu hizmeti görevlilerinin bu alandaki hakları kanunla düzenlenir” hükmü Anayasa’dan çıkartılmış, nihayet memurların sendikalara üye olmaları yasaklanmış (md. 119/I), daha önce kurulmuş olan memur sendikalarının faaliyetlerinin sona ereceği bildirilmiştir (Geçici md. 16/I).72

Anayasa “sosyal güvenlik hakkı”nı düzenleyerek (md. 48), bu hakkı bütün vatandaşlara tanınan haklardan saymıştır. Bu hakkın sağlanması için

sosyal sigortalar ve sosyal yardım örgütü kurulacağı belirtilmiştir. Gerek sosyal sigortalar ve sosyal yardım örgütlerinin kurulması, gerekse vatandaşların bedeni ve ruhsal açıdan sağlıklı bir şekilde yaşayabilmesi ve tıbbi bakım görmesinin sağlanması, devlete ödev olarak yüklenmektedir (md. 49). Yine aynı madde, devletin dar gelirli aileler için sağlık koşullarına uygun sosyal konutlar yapmasını da belirtmektedir.

Sosyal haklar biçiminde beliren bu hakların kimisinin yepyeni bir nitelik taşıdığı ve daha önce yasal düzeyde tanınmış olmayan bir hakkı ilan ettiği (grev hakkı), bazılarının ise daha önce tanınmış sosyal hakları anayasa güvencesine bağladıkları (sosyal güvenlik, dinlenme hakkı), bunların kapsamını genişlettikleri (sendika kurma hakkının kapsamı içine sadece sendikaların değil, sendika birliklerinin de alınması) ya da bu haklardan yararlanacakların çerçevesini genişlettikleri (başlangıçta memurların da sendikal haklara sahip olması) görülmüştür.

Bütün bu haklar 1961 Anayasası'nın, çağdaş bir kavram olan "refah devleti"ni, gerçekleştirecek ideal olarak kabul ettiğini göstermektedir. Fakat refah devleti sözcüğünün Anayasa'ya konulması, gerçekleşmesi için yeterli değildir. Özellikle, Türkiye benzeri gelişmekte olan ülkelerde, ekonomik kalkınma gerçekleştirilmeden "refah devleti" ilkesinin bir arzu olmaktan öteye değeri yoktur. Bu noktayı göz önüne alan Kurucu Meclis, Anayasa'ya "devlet, bu bölümde belirtilen sosyal ve ekonomik amaçlara ulaşma ödevlerini, ancak iktisadi gelişme ile mali kaynakların yeterliliği ölçüsünde yerine getirir (m. 53)" hükmünü koymuştur.73 Elbette bu, sendika kurma hakkı, toplu sözleşme ve grev hakkı, dinlenme hakkı gibi haklarla değil, fakat sosyal güvenlik, sağlık hakkı, öğrenimin sağlanması gibi devlete yükletilen ödevlerle ilgilidir. Zira, birincilerin sağlanması devlete bir külfet yüklemediği halde, ikinciler devlet için büyük bir yük teşkil eder.74

1982 Anayasası

1961 Anayasası'ndaki düzenlemeye benzer şekilde75, 1982 Anayasası "… kişinin temel hak ve hürriyetlerini, sosyal hukuk devleti ve adalet ilkeleriyle bağdaşmayacak surette sınırlayan siyasal, ekonomik ve sosyal engelleri kaldırmaya, insanın maddi ve manevi varlığının gelişmesi için gerekli şartları hazırlama" (m. 5) görevini devlete yüklemiştir. Bu şekilde, temel haklar ve özgürlükler alanında "pozitif " bir işlev yüklenen devlet, çağdaş anlamda, temel hak ve özgürlüklerin koruyucusu ve destekleyicisi olacaktır.76

1961 Anayasası'nın "insan haklarına dayanan devlet" anlayışı, 1982 Anayasası'nda yerini "insan haklarına saygılı devlet" anlayışına bırakarak (m. 2) anlamlı bir anlatım değişikliğine gidilmiştir.77 "İnsan haklarına saygılı devlet" anlayışı, özellikle diğer Anayasal değişikliklerle bir arada düşünüldüğünde, çok temel bir yaklaşım farkını anlatır. Bu düşünce ile insan hakları, artık devletin temeli sayılmaktan, onun "dayandığı" kavramlar ve değerler bütünü olmaktan çıkmıştır. Devlet, "toplumun huzuru, milli dayanışma ve adalet anlayışı" (m. 2) için vardır. İnsana yine değer verilmesi, insan onurunun yine kollanması gerekecektir ama, insan hakları artık devletin var oluş nedeni olmaktan çıkmıştır.78 Böylece insan hakları, devletin varlığı dışında, ona yabancı bir değer olarak görülmüştür.79

Bir "tepki anayasası" olarak nitelendirilen80 1982 Anayasası'nda temel hak ve özgürlüklere "sınırlama getirme"81 ve "güçlü iktidar"82 anlayışının hakim olduğu gözlenmektedir.83 Böylece Anayasa'daki "özgürlük" kavramı "sınırlama" kavramıyla sıkı sıkıya bağlantılı duruma gelmiştir. Özgürlüklere ve haklara ilişkin hükümler oldukça kısa, sınırlamalara ilişkin olanlar ise hayli uzundur. Başka bir deyimle, Anayasa, hakları ve özgürlükleri güvence altına almak amacından çok, bunların sınırlanabilmesine olanak sağlamak amacına yönelmiştir.84

Anayasa’nın sosyal haklar açısından başlıca niteliklerinden biri, sendikal hak ve özgürlüklerin tarihsel olarak temel öğelerinden birini oluşturduğu “sosyal devlet” anlayışının içeriğinin boşaltılmış olmasıdır.85 1982 Anayasası her ne kadar “sosyal devlet” ilkesini Cumhuriyet’in değişmez temel niteliklerinden biri olarak kabul etmişse de86 bu anlayışın yerini, esas olarak, “eşitsizler arasındaki denge” düşüncesi almıştır.87

1982 Anayasası, sendikacılık düzeni ile ilgili olarak eskisine göre daha ayrıntılı ve oldukça değişik esaslar getirmiştir.88 1961 Anayasası’nda tek madde altında dü-

zenlenen “sendika kurma hakkı”, 1982 Anayasası’nda “sendikal faaliyet”in de eklenmesiyle iki madde halinde düzenlenmiştir. Ancak, her iki maddenin yakından incelenmesinde, bu madde hükümlerinin yalnızca “sendikal hakları” değil, fakat “sendikal yasakları” da içerdiği görülecektir.89 Bu şekilde, Anayasa’da sendikal hareketi “disiplin” altına alma amacına yönelik bir anlayışın hakim olduğu söylenebilir.

Sendika kurma hakkına ilişkin olarak getirilen sınırlamalardan ilki, “sendika ve üst kuruluşlarının tüzükleri, yönetim ve işleyişleri Anayasa’da belirlenen Cumhuriyetin niteliklerine ve demokratik esaslara aykırı olamaz” hükmüdür (md. 51). İlgili maddenin gerekçesinde90 “sendikaların yönetim ve işleyişlerinin demokratik esaslara uygunluğunun gerekli yasal ve idari tedbirlerle sağlanacağı; sendika tüzüklerinin, sendikaların işleyiş ve yönetimlerinin demokratik esaslara uygun olması, üyelerin serbest iradeleriyle yöneticilerini seçmelerine imkân verilmesidir. Sendika üyeleri üzerinde yöneticilerin baskısı söz konusu olmayacağı” belirtilmiştir. Aynı madde ile getirilen bir diğer sınırlama, “işçiler ve işverenler aynı zamanda birden fazla sendikaya üye olamazlar” hükmüdür. İlgili maddenin gerekçesinde,91 “birden fazla sendikaya üyeliğin doğuracağı sakıncaların

önlenmesi için tedbir alınmasının zorunlu görülerek tek sendika” ilkesinin benimsendiği belirtilmiştir.

1961 Anayasası’nda sendikaların siyasi faaliyetlerde bulunamayacağına ilişkin bir hüküm bulunmamasına karşın,92 1982 Anayasası başlangıçta kapsamlı bir siyasi faaliyet yasağı getirmiştir. Buna göre, “sendikalar, md. 13’te sayılan genel sınırlamalara aykırı hareket edemeyecekleri gibi, siyasi partilerden destek göremezler ve onlara destek olamazlar; derneklerle, kamu kurumu niteliğindeki meslek kuruluşları ve vakıflarla bu amaçlarla ortak hareket edemezler (dm. 52)” şeklindeydi.

“Anayasa, sendika üyelerinin siyasi bir hareket içinde birleşip toplum içinde kopukluğa sebep olmaları yolunu kapatmayı amaçlamaktadır. Aksine düşünceler, esnafların, memurların ve başka grupların da başlı başına siyasi birleşmelerine yol açabilir” şeklinde gerekçelendirilen93 ve sendikalara siyaset yasağı getiren bu hükümler, 1947 tarihli Sendikalar Kanunu’na dönüş niteliğindedir.94 Böylece, sendikaların “demokratik baskı grubu olma” nitelikleri ve “siyasal işlevleri”nin engellenmek istendiği söylenebilir. Ancak, 1980 sonrası döneminin taşıdığı koşullar gereği Anayasa’ya konulan bu hüküm, sendikal haklara karşı zaman içerisinde gösterilen yumuşama ve sendikalardan gelen baskılar sonucunda 4121 sayılı Kanun95 ile Anayasa’dan kaldırılmıştır (m. 3). Böylece, sendikaların siyasal partilerle işbirliğini yasaklayan ve Batılı bir demokrasi anlayışıyla bağdaştırılması tümüyle olanaksız bulunan bir düzenleme ortadan kaldırılmıştır. Anayasal engelin ortadan kalmasından sonra, demokrasiyi kollayıcı yasal düzenlemelerin bir an önce yapılması bu çok önemli alanda katılmacılığın yolunu açabilecektir.96

1982 Anayasası ile tartışmaya açılan yasaklardan biri de “memur sendikacılığı”na ilişkindir.97 1982 Anayasası’na göre, “işçiler ve işverenler sendikalar ve üst kuruluşlar kurma hakkına sahiptirler (md. 51/I)”.

Anayasaya uygun olarak çıkarılan Sendikalar Kanunu ise yalnızca işçi sendikaları ve işveren sendikaları ile ilgili hükümler getirmiş, işçi ve işverenle ilgili kavramları düzenlemiş (md. 2), memurların sendika hakkından bahsetmemiştir. Ancak, Anayasa'da işçi ve işverenlerin sendika hakkına sahip olduğu belirtilirken, "memur" ifadesinin geçmemesinden ötürü "bir yasak olmadığı" şeklinde düşünülmesi, Anayasa'da bu bakımdan bir boşluk olduğu düşüncelerinin ortaya çıkmasına yol açmıştır.

Bu boşluğu gidermeye yönelik bir yenilik, 4121 sayılı kanunla getirilen değişikliktir. Bu değişiklikle, "128 maddenin ilk fıkrası kapsamına giren kamu görevlilerinin kanunla kendi aralarında kurmalarına cevaz verilecek olan ve bu maddenin birinci ve ikinci fıkraları ile 54. madde hükümlerine tabi olmayan sendikalar ve üst kuruluşları, üyeleri adına yargı mercilerine başvurabilir ve İdareyle amaçları doğrultusunda toplu görüşme yapabilirler. Toplu görüşme sonunda anlaşmaya varılırsa düzenlenecek mutabakat metni taraflarca imzalanır. Bu mutabakat metni, uygun idari veya kanuni düzenlemenin yapılabilmesi için Bakanlar Kurulu'nun takdirine sunulur. Toplu görüşme sonunda mutabakat metni imzalanmamışsa anlaşma ve anlaşmazlık noktaları da taraflarca imzalanacak bir tutanakla Bakanlar Kurulunun takdirine sunulur. Bu fıkranın uygulanmasına ilişkin usuller kanunla düzenlenir (m. 4)" denilerek kamu görevlilerinin sendika kurma hakkına ilişkin yasal düzenleme yolu açılmıştır. Belirtmek gerekir ki, bu hüküm ile getirilen değişiklik kamu görevlileri için yalnızca "toplu görüşme" hakkı getirmekte ve düzenlenecek mutabakat metninin Bakanlar Kurulu'nun takdirine sunulacağı belirtilmektedir.

Uygulamada, kamu görevlileri sendikalarının yıllardır etkinliklerde bulunduğu, bunların varlığının yasal olduğunun yargı kararlarıyla onaylandığı göz önünde tutulursa, 53. maddede yapılan bu düzenlemeyle kamu görevlileri sendikalarına Anayasa tarafından tanınma dışında önemli

yeni bir hak getirmediği söylenebilir.98 Böylece, Anayasa değişikliği ile toplu sözleşmesiz ve grevsiz bir memur sendikacılığı getirilmek istenmiştir. Ek fıkradaki düzenlemenin, temelde 624 sayılı yasa sendikacılığına egemen olan 30 yıl önceki anlayışı benimsediği açıktır.99

Sendika hakkı, toplu sözleşme hakkı ve grev hakkı birbirinden ayrılması ya da birbirinin içeriğinden yok-

sun bırakılması durumunda etkinliklerini yitirirler. Bu nedenle grev hakkı, toplu sözleşme hakkı olmaksızın sendika hakkı olmaz. Dolayısıyla sendika kurma hakkına ilişkin yasal düzenleme yolunu açan bu değişikliğin toplu sözleşme ve grev hakkı ile de sürdürülmesi gerekir.100

Anayasa'da "toplu iş sözleşmesi hakkı" işçilere ve işverenlere tanınırken, getirilen değişiklik, "aynı işyerinde, aynı dönem için, birden fazla toplu iş sözleşmesi yapılması ve uygulanmasının yasaklanması (md. 53)"dır. Hangi seviyede olursa olsun, bir işyerinde bir toplu iş sözleşmesi yapılır veya uygulanmakta olunursa, artık o işyeri için toplu sözleşme yapılması, yetki alınması veya bir başka toplu iş sözleşmesinin her ne sebeple olursa olsun, uygulanması imkânsız kılınmıştır. İlgili maddenin gerekçesinde101 bu kuralın "iş barışının sağlanmasına ve bu yoldan üretimin arttırılmasına yönelik" olduğu belirtilmiştir.

Ayrıca, "toplu iş sözleşmesinin yapılması sırasında, uyuşmazlık çıkması halinde işçiler grev hakkına sahiptirler (md. 52)" hükmü ile, grev, sadece toplu sözleşme yapılırken uyuşmazlık çıkması halinde tanınmış; başka bir deyişle, hak grevi yolu tıkanmıştır.102 İlgili maddenin gerekçesinde,103 "mahkemelere saygı ve çalışma barışı ilkelerinin hak grevinin yasaklanmasına amil olduğu, bir toplu iş sözleşmesi döneminde mutlak iş barışı esasının kabul edildiği" belirtilmiştir. Öte yandan, grev hakkının ancak toplu iş sözleşmesinin yapılması sırasında çıkan uyuşmazlıklar için kullanılabileceği; buna karşılık, işçi ile işveren arasında mevzuat, toplu iş

sözleşmesi veya iş sözleşmesi ile sağlanan haklara ilişkin olarak taraflar arasında çıkan uyuşmazlıktan dolayı greve gidilmeyeceği, diğer bir deyişle "hak grevi"nin 1982 Anayasası'nda yasaklandığı şeklindeki görüşe karşı, doktrinde, "Anayasada hak grevinin yapılamayacağını belirten bir madde olmadığı"104 ifade edilerek; 1982 Anayasası'nın hak grevini güvence altına almaması nedeniyle, yasada böyle bir greve yer verilmeyişinin Anayasa'ya aykırılık oluşturamayacağı, ancak Anayasa'nın hak grevini yasakladığının da söylenemeyeceği ileri sürülmüştür.105

Aynı madde ile bu hakkın "iyi niyet kurallarına aykırı olarak toplum zararına ve milli serveti tahrip edecek şekilde kullanılamayacağı" hükme bağlanmıştır. Yine, siyasi amaçlı grev, dayanışma grevi, genel grev, işyeri işgali, işi yavaşlatma, verim düşürme ve diğer direnişler eskiden olduğu gibi yasaklanarak Anayasa'da hukuka aykırı olarak nitelendirilmiştir.

1982 Anayasası'nın ilginç bir özelliği, yasalarla düzenlenmiş olmakla birlikte, 1961 Anayasası'nda anayasal bir hak olarak bulunmayan "lokavt hakkı"nı106 açıkça kabul edip, grev hakkıyla birlikte "eşit düzeyde"107 düzenlemiş olmasıdır (m. 54). "Biçimsel eşitlik düşüncesinin bir ürünü olarak"108, Anayasa'nın gerekçesinde, "lokavtın anayasal hak olarak tanınmasının bir denge fikrinin sonucu"109 olduğu belirtilmiştir. Ancak bu gerekçeye ilişkin madde metninde, Milli Güvenlik Konseyi'nce, "lokavt, ancak greve karşı uygulanabilecektir"110 şeklinde değişiklik yapılarak, lokavta "savunma aracı"111 statüsü tanınmak istenmiştir.

Bu çerçeve içinde lokavtın 1982 Anayasası'nda yer almış olmasının en önemli hukuki sonucu, yasa koyucunun 1961 Anayasası'ndan farklı olarak, artık lokavtı yasaklama imkânına sahip olmamasıdır. Böylece lokavta, grevden farklı da olsa, anayasal bir güvence getirilmiştir. Ancak lokavtın Anayasa'da güvence kapsamı olarak farklı düzenlenmiş olması, 2822 sayılı

Kanun’da bu hakkın bir saldırı aracı olarak kullanılabilme imkânının açık tutulmasını önleyememiştir.112

Yasaya göre, işveren grev kararının kendisine tebliğ tarihînden itibaren altı iş günü içinde lokavt kararı alabilecektir (m. 27). Bunun anlamı, yasanın “saldırı lokavtını” yasaklayarak “savunma lokavtını” serbest bırakmasıdır. Bununla birlikte, işverenin “lokavt kararını uygulamaya koyması”, işçi sendikasının “grev kararını uygulamaya koyması” koşuluna bağlı kılınmamıştır. Bir başka deyişle, lokavt uygulamasına geçmek için, işçi sendikasının grev uygulamasına geçmesi şart değildir.113 Hattâ birden çok işyeri için yapılacak toplu iş sözleşmesi ile ilgili olarak, yasanın belirtilen kuralını izleyen ve grev kararı uyuşmazlığın kapsamındaki işyerinin bir kısmı için alınmış olsa dahi lokavt kararının başka işyerleri için de alınabileceğini düzenleyen hükmü (m. 27/son), lokavtın uygulama alanının grevden de geniş olmasını sağlayıcı niteliktedir.114

Öte yandan, grev oylamasına ilişkin hükme göre, işçilerin salt çoğunluğu grevin uygulanmamasına karar verirse, o işyerinde grev uygulanmaz (m. 35). Böyle bir durumda işçi sendikası-yasa uyarınca-ya on beş gün içinde karşı tarafla anlaşmaya varacaktır ya da Yüksek Hakem Kurulu’na baş vuracaktır (m. 36/III). Ne var ki, bu süreç içinde işverenin lokavt kararını uygulamaya koyması mümkündür.115 Böylece işçi sendikası grev uygulamaz ya da uygulayamaz iken, işverene lokavt yapma olanağı tanınmış, Batı demokrasilerince benimsenmiş bulunan lokavt anlayışına ters düşüldüğü gibi, yasanın 26. maddesinin gerekçesinde yer alan ve yasal lokavtın ancak greve karşı “savunma” amacıyla düzenlendiği yolundaki açıklama ile çelişki yaratılmıştır.116

Bu düzenlemenin, lokavta Anayasa’da bir savunma aracı olarak getirilen güvenceyi aştığı ve bu haliyle gerek sosyal devlet ilkesine aykırı

düştüğü ve gerekse grev hakkını etkisizleştirmesi bakımından, grev hakkını ölçüsüz bir biçimde sınırladığı söylenebilir.117 Böylece,

sosyal devletin “güçsüzlerden yana olma”118 niteliğiyle çatışan bir başka özellik daha ortaya çıkmıştır.

Sonuç

Hak ve özgürlüklerin korunması ve gerçekleştirilmesi, “işlevsel olma” anlamında güçlü bir devleti gerektirir. “Güçlü devlet”, bireyler üzerinde dilediğince tasarrufta bulunabilen bir devlet değil, sosyo-ekonomik görevler yüklenmiş, genişlemiş bir devlet anlayışının ifadesi olarak algılanmalı, toplumsal düzeyde “bütünleşmeyi sağlama” ve bunun maddi temelini kurabilme ile ölçülmelidir.

Anayasalara ve devlete “demokratik” nitelik veren haklardan biri de “sosyal haklar”dır. Batı demokrasileri, hızlı sanayileşme ile birlikte güçlenen, çalışan kesimin ekonomik ve sosyal haklarına ilişkin isteklerine karşı olumsuz ve katı tepkiler göstermek yerine, “toplumsal uzlaşma ve anlaşma” yolunu seçtikleri için demokrasilerini koruyabilmiş ve geliştirebilmiştir. Türkiye, sosyal haklar alanında 1961 Anayasası ile öne çıkardığı “çağdaş, demokratik ve sosyal hukuk devleti” görünümünü her geçen gün daha ileri bir düzeye getirmek zorundadır. Hak ve özgürlükleri “sınırlama yetkisi”, devlete yine anayasa ile yüklenen hakları sınırlayan “engelleri kaldırma görevi” ile birlikte ele alınmalı, bu haklar devlet tarafından sınırlanması gereken haklar değil, fakat gerçekleştirilmesi gereken “üstün hukuk kuralları” olarak görülmelidir.

1 J. J. Rousseau, Toplum Anlaşması, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul, 1989, s. 18-19.

2 Anıl Çeçen, İnsan Haklarının Düşünsel Boyutları, İnsan Hakları Yıllığı, Sayı 3-4, 1981-1982, s. 10.

3 T. Zafer Tunaya, Siyasi Müesseseler ve Anayasa Hukuku, İstanbul Üniversitesi Yayınları No. 2047, 3. Baskı, İstanbul, 1975, s. 279.

4 Nuri Çelik, İş Hukuku Dersleri, Yenilenmiş 11. Basım, Beta Yayınevi, İstanbul, 1992, s. 283.

5 Çeçen, s. 10.

6 Tunaya, s. 279.

7 Fevzi Demir-Şükrü Karatepe, Anayasa Hukukuna Giriş, Evrim Yayınevi, İstanbul, 1989, s. 17.

8 Erdoğan Teziç, Anayasa Hukuku, 2. Basım: Beta Yayınevi, İstanbul, 1991, s. 133.

9 Tunaya, s. 83.

10 M. Yavuz Sabuncu, Temel Hakların Anayasal Konumu Üzerine, İnsan Hakları Yıllığı, Cilt 7-8, 1985-1986, s. 18.

11 Fazıl Sağlam, Anayasa Hukuku Açısından İşçi Haklarının Güncel Sorunları, Çalışma Hayatımızın Güncel Sorunları, Kent Basımevi, İstanbul, 1987, s. 15-16.

12 Cahit Talas, Sosyal Haklar ve Türk Anayasalarında Sosyal Hakların Evrimi, İnsan Hakları Yıllığı, Yıl 3-4, 1981-1982, s. 43.

13 Faruk Pekin, Demokrasi, Sendika Özgürlüğü ve Sosyal Haklar, Alan Yayıncılık, İstanbul, 1985, s. 16.

14 Bülent Tanör, Anayasa Hukukunda Sosyal Haklar, May Yayınları, İstanbul, 1978, s. 92-109.

15 Talas, s. 43.

16 Uluslararası metinlerde değişik biçimlerde sıralanan sosyal haklar konusunda bkz.: Tanör, s. 101-102; Talas, s. 50.

17 Sosyal hakların ayırt edici niteliği konusunda önerilen ölçütler ve bunların eleştirisi için bkz.: Tanör, s. 13-109; Ayferi Göze, Liberal, Marksist, Faşist ve Sosyal Devlet Sistemleri, Fakülteler Matbaası, İstanbul, 1980, s. 171-183.

18 Sarper Süzek, İş Güvenliği Hukuku, Savaş Yayınları, Ankara, 1985, s. 14.

19 Sabuncu, s. 18.

20 Tunaya, s. 298.

21 Talas, s. 42.

22 Fikret Sönmez, Avrupa Konseyi'nin Sosyal Yönü, Ege Üniversitesi

İ. İ. B. F. Dergisi, Yıl 6, Sayı, 11, Mart-Mayıs 1972, s. 34.

23 Ali Çubuk, Sosyal Politika, Ankara İktisadi ve Ticari İlimler Akademisi Yayınları No. 123, Ankara, 1979, s. 14.

24 Demir-Karatepe, s. 175.

25 Ayferi Göze, Sosyal Devlet Sistemi, Fakülteler Matbaası,İstanbul, 1976, s. 37.

26 Meryem Koray-Alper Topcuoğlu, Sosyal Politika, Karınca Matbaası,İzmir, 1987, s. 35.

27 Talas, s. 43.

28 A. Nazım Sözer, Türkiye'de Sosyal Hukuk, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1994, s. 6-7.

29 Süzek, s. 16-17.

30 Tunaya, s. 728.

31 Bahri Savcı, İnsan Hakları (Kanunilik Yolu İle Korunması), Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayını, Ankara, 1953, s. 30.

32 Fevzi Demir, Bireyci Özgürlük Anlayışından Ekonomik ve Sosyal Haklara, Anayasa Kurultayı, Hak-İş Eğitim Yayınları No. 15, Ankara 1992, s. 441.

33 Tunaya, s. 298-299.

34 Gerçi bu tür haklara, 1914 tarihli Alman (Weimar) Anayasası'nda da yer verilmiştir. Hizmet eden devlet ve koruyucu devlet anlayışından yola çıkan Weimar Anayasası, sosyal devlet anlayışını en açık ifade ile şu şekilde formüle etmiştir: "Ekonomik hayat, adalet esaslarına göre ve herkese insanlığa yaraşır bir hayat tarzı sağlayacak şekilde düzenlenir". Devlet bu amaca ulaşmak için gerekli sosyal güvenlik örgütünü kuracak ve ekonomik gücü zayıf vatandaşlara yardım elini uzatacaktır. Ancak bu tür anayasaların kısa ömürlü olması ve siyasi bunalımlar içinde kaybolması, bu kavramın yerleşmesine imkân bırakmamıştır. Sosyal hakların pozitif hukuka girişi ve gelişimi için bkz.: Cahit Talas, Toplumsal Politikaya Giriş, S Yayınları, Ankara, 198l, s. 97-173; Bir İnsan Hakkı Olarak Sendika Hakkı ve Uluslararası Belgelerde Yeri ve Önemi, İnsan Hakları Yıllığı, 1979, s. 36-63; Savaş Taşkent, İnsan Haklarının Uluslararası Dayanakları, Belediye-İş Sendikası Yayını, İstanbul, 1991; Tanör, s. 115-225; Demir, s. 442-444; Pekin, s. 60-74.

35 Geniş bilgi için bkz.: Münci Kapani, İnsan Haklarının Uluslararası Boyutları, Bilgi Yayınevi, Ankara, 1991; Mesut Gülmez, Avrupa Sosyal Şartı'na Genel Bir Bakış ve Türkiye, İnsan Hakları Yıllığı, Cilt 12, 1990, s. 91-124.

36 Talas, Sosyal Haklar…, s. 50.

37 Nusret Ekin, Sendikacılar İçin Türkiye'de Endüstri İlişkilerinin Gelişimi, Tekgıda-İş Sendikası Eğitim Yayınları, İstanbul, 1991, s. 14.

38 Refik Sönmezsoy, Türkiye'de ve Dünyada İşçi Hareketleri, Boğaziçi Yayınları, İstanbul, 1981, s. 38-43.

39 Bu düzenlemeler için bkz.: Mesut Gülmez, Türkiye'de Çalışma İlişkileri (1936 Öncesi), Todaie Yayınları No. 236. 2. Basım, Ankara, 1991, s. 279-386; Nizamettin Aktay, Sendika Hakkı (Uluslararası Dayanakları

Bakımından Eleşiel Bir Yaklaşımla Türk Hukukunda Sendika Hakkı ve İlgili Belgeler), Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1993, s. 17-21.

40 Talas, s. 54.

41 Demir-Karatepe, s. 144.

42 1924 Anayasası için, ünlü Fransız hukukçusu G. Jezz'in şöyle bir teşhisi vardır: "Klasik demokrasi anlayışının dini, manevi, milli yapı ile mümkün olduğunca kucaklaşmasına gayret edilmiş temel

bir kanun… Türkler bu Anayasalarını samimiyetle tatbik ederlerse Şark'ta demokrasi olmaz iddiası iflasa mahkumdur". Cemal Kutay, 143 Yılın Perde Arkası Anayasa Kavgası, Cem Ofset Matbaacılık, İstanbul, 1982, s. 282.

43 Mümtaz Soysal, 100 Soruda Anayasanın Anlamı, 10. Basım, Gerçek Yayınevi, İstanbul, 1993, s. 34.

44 Teziç, s. 139.

45 Kamil Turan, İş Hukukunun Genel Esasları, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1990, s. 170.

46 Demir, s. 444.

47 Soysal, s. 34.

48 Yaşar Gürbüz, Cumhuriyet Dönemi Anayasalarında Sosyal ve Ekonomik Haklar, Çağdaş Anayasalarda Ekonomik ve Sosyal Haklar ve Ödevler, Uluslararası Seminer, İ. İ. T. İ. A Yayını, İstanbul, 1982, s. 122.

49 Turan, s. 170.

50 Talas, s. 60.

51 Talas, s. 59.

52 Soysal, s. 124.

53 Sağlam, s. 16.

54 Demir, s. 445.

55 “Dünya ölçekte esen ‘demokratikleşme’ rüzgarı, Türkiye’yi de etkilemiştir. Savaşın bütün ağırlığını üzerinde hisseden Türkiye, içinde bulunduğu sıkıntıları atabilmek için Batı dünyası tarafından ön koşul olarak ortaya konulan ‘demokratikleşmeye’ bir vitrin düzenlemesi olarak bakmıştır”. Yüksel Işık, Osmanlı’dan Günümüze İşçi Hareketinin Evrimi (1876-1994), Öteki Yayınevi, Ankara, 1995, s. 168.

56 Mesut Gülmez, Memurlar ve Sendikal Haklar (Türkiye’de ve Dünya’da), İmge Yayınevi, Ankara, 1990, s. 1.

57 Çelik, s. 280.

58 Soysal, s. 66-67.

59 Alpaslan Işıklı, Sendikacılık Hareketleri İçinde Demokrasi Kavramının Gelişimi Açısından Türkiye İşçi Hareketinin Özgün Yanları, Türkiye’de Sendikacılık Hareketleri İçinde Demokrasi Kavramının Gelişimi (Haz. Alpaslan Işıklı), Kültür Bakanlığı Yayınları: 1683, Ankara, 1994, s. 16.

60 Talas, s. 67.

61 Tunaya, s. 728.

62 Demir, s. 444.

63 Demir-Karatepe, s. 151.

64 Savaş Taşkent, Bireysel İş Hukuku Açısından İşçi Haklarına Yönelik Sorunlar-İş Güvencesi, Çalışma Hayatımızın Güncel Sorunları, Kent Matbaası, İstanbul, 1987, s. 66-67.

65 İlhan Arsel, Anayasa Mahkemesinin Bazı Eğilimleri Üzerine Görüşler ve Anayasa Mahkemesi Kararlarından Özetler, Ankara, 1970, s. 12-13.

66 Gülmez, s. 1.

67 Taşkent, s. 67.

68 Sönmez, s. 34.

69 Çelik, s. 280.

70 Talas, s. 72.

71 Işıklı, s. 24.

72 1961 Anayasasında memurların sendikal hakları konusunda bkz.: Gülmez, Memurlar ve Sendikal Haklar, s. 1-12 ve 90-113; Işık, s. 299-308.

73 Devletin Anayasa'da yer alan yükümlülüklerini yerine getirmesine ilişkin olarak 53. madde genel olarak iki türlü yorumlanmaktadır. Bunlardan biri, devletin bu madde ile geniş ölçüde serbestlik ve takdir yetkisi kazandığıdır. Yükümlülükler Anayasa'da belirlenmiştir. Fakat yerine getirme "ekonomik gelişme ve mali kaynakların yeterliliği" ölçüsüne bağlanmıştır. Tutucu iktidarlar bu ilkenin arkasına kolayca sığınabilirler. Böyle olduğu zaman da sosyal hakların -sendika, toplu sözleşme ve grev- önemi ortaya çıkmaktadır. Bu haklar yolu ile oluşturulacak baskılar hükümetleri harekete zorlar ve 53. madde arkasına sığınmaktan alıkoyar. İkinci ve daha çok öğretide ileri sürülen görüş, 53. maddenin devleti mutlak hareketsizliğe götüren bir nitelik taşımadığı, bir enazı yerine getirmekle yükümlü olduğudur.

Sendika, toplu iş sözleşmesi ve grev hakları devletin olumlu maddi bir edimine gerek göstermezler. Şu halde 53. madde bu hakların yerine getirilmesinin bir engeli olarak ileri sürülemez. Öte yandan, genellikle ve olağan olarak ekonomik bakımdan belli bir oranda bir gelişme sağlanmakta ve devletin mali olanakları artmaktadır. Bu durumda da devlet bu ölçülerde bir yerine getirme yükümlülüğü altındadır. Dolayısıyla 53. maddeye sığınma olanağı ortadan kalkmaktadır. Talas, s. 74-75. Tartışmalar için bkz.: Göze, Sosyal Devlet…, s. 119-123; Tunaya, s. 731-733; Soysal, s. 154-157.

74 Gürbüz, s. 125.

75 Sabuncu, s. 19.

76 Demir, s. 445.

77 Muzaffer Sencer, 1961 Anayasasından 1982 Anayasasına, İnsan Hakları Yıllığı, Cilt 5-6, 1983-1984, s. 12.

78 Soysal, s. 124.

79 Sağlam, s. 16.

80 Sencer, s. 10.

81 Sağlam, s. 19 vd.

82 Teziç, s. 140.

83 “1961 Anayasası en iyi en demokratik anayasadır diyorlar. Ancak ortada bütün çıplaklığı ile gerçekler vardır ki, bu hakikat, Türkiyenin geldiği 12 Eylül öncesi durumdadır. O Anayasa sayesinde bu hale geldik”. Kenan Evren’in Danışma Meclisi’nin açılış törenindeki konuşmasından aktaran Kutay, s. 306. 1982 Anayasası’nın kurucuları, anarşi ve terörü devlet gücündeki zaafa bağlamış ve bu zaafı, 1961 Anayasası ile siyasal iktidarın fazlaca sınırlanmış, hak ve özgürlüklere gereğinden fazla güvence getirilmiş olmasının bir sonucu olarak değerlendirilmiştir. Sağlam, s. 17.

84 Soysal, s. 133.

85 Arif Geniş, 12 Eylül 1980 Sonrasında Demokrasi ve Sendikal Hareket, Türkiye’de Sendikacılık Hareketleri İçinde Demokrasi Kavramının Gelişimi (Haz. Alparslan Işıklı), Kültür Bakanlığı Yayınları: 1683, Ankara, 1994, s. 272.

86 Sağlam, s. 32.

87 Pekin, s. 258.

88 Çelik, s. 282.

89 Demir, s. 447.

90 Müjdat Şaşar, 1982 Anayasası ve Önceki Anayasalar, Beta Yayınevi, İstanbul, 1990, s. 67.

91 Şakar, s. 67.

92 Türkiye'de sendikacılık-siyaset ilişkileri konusunda bkz.: Alparslan Işıklı, Sendikacılık ve Siyaset, Sevinç Matbaası, Ankara, 1972, s. 289-355; Osman Doğu, Türkiye'de Sendikalara Siyaset Yasaklarının Dünü-Bugünü, İnsan Hakları Yıllığı, Cilt 9, 1987, s. 127-168.

93 Şakar, s. 68.

94 Doğu, s. 147.

95 23.7.1995 tarih ve 4121 sayılı "7.11.1982 tarihli ve 2709 Sayılı Türkiye Cumhuriyeti Anayasasının Başlangıç Metni ve Bazı Maddelerinin Değerlendirilmesine Dair Kanun". Resmi Gazete, Sayı: 22355, 26 Temmuz 1995.

96 Cem Eroğul, Üçüncü Anayasa Değişikliği, Mülkiyeliler Birliği Dergisi, Cilt: XIX, Sayı: 183, Eylül 1995, s. 9.

97 Bu konu üzerinde yapılan tartışmalar için bkz.: Fevzi Demir, Sendikalar Hukuku, Belediye-İş Sendikası Eğitim Yayınları No. 8, İzmir, 1988, s. 36; Gülmez, Memurlar ve Sendikal Haklar, s. 116 vd.; Öner Eyrenci, Sendikalar Hukukunun Güncel Sorunları, Çalışma Hayatımızın Güncel Sorunları, Kent Matbaası, İstanbul, 1987, s. 136; Yıldırım Koç, Sendikacılığın Güncel Sorunları, Öteki Yayınevi, Ankara, 1995, s. 113-124; Aktay, s. 108-112.

98 Eroğul, s. 9.

99 Mesut Gülmez, Anayasa Değişikliği ve Memur Sendikacılığı, Amme İdaresi Dergisi, Cilt 28, Sayı 4, Aralık 1995, s. 36 vd.

100 Ancak belirtmek gerekir ki ek fıkra, "toplu görüşme"ye ilişkin düzenlemesi çerçevesinde kamu görevlileri sendikalarına toplu sözleşme olanağı vermemişse de, grev hakkı açısından hiçbir anayasal yasak getirmemiştir. Bkz., Gülmez, s. 40.

101 Şakar, s. 69.

102 Çelik, s. 472; Oğuzman, s. 157.

103 Şakar, s. 70.

104 Savaş Taşkent, Grev Hakkı ve Sorunları, Çalışma Hayatımızın Güncel Sorunları, Kent Basımevi, İstanbul, 1987, s. 214; Aynı görüşte: Sait Dilik, Yeni Tasarılarda Grev ve Lokavt, Tüba, 11. 4. 1983, İİÇB 388.

105 "Hak uyuşmazlıklarında -2822 sayılı yasada olduğu gibi- grevin öngörülmemiş olması veya tam tersine yapılacak bir değişiklik ile yasada greve yer verilmesi Anayasa açısından bir sorun, bir çelişki yaratmaz" Taşkent, s. 214.

106 Danışma Meclisi'nden Milli Güvenlik Konseyi'ne gelen tasarıda, grev gibi lokavt da hak olarak düzenlenmişti. Ancak, Milli Güvenlik Kurulu, çeşitli çevrelerden bu düzenlemeye gelen eleştiriler sonucu, "lokavt hakkı" düzenlemesinden "hak" sözcüğünü çıkarmış, ancak yine de metnin başlığını "grev hakkı ve lokavt" olarak Anayasa'da bırakmış, metnin içinden de "hak" sözcüğünü çıkararak "lokavt" düzenlemesini koymuştur. A. Murat Demircioğlu-Tankut Centel, İş Hukuku, gözden geçirilmiş ve yenilenmiş üçüncü basım, Beta Basım Yayım, İstanbul, 1993, s. 230. Ancak belirtmek gerekir ki, Anayasa'nın işçilerin grev hakkını açıkça belirtmesine ve tanımasına karşılık, lokavttan "hak" olarak söz etmemesi, onun Anayasaca tanınmadığı anlamına gelmez. Anayasa'da böyle bir ayrım yapılmasının grev ile lokavt arasındaki nitelik farkından doğan bir anlamı vardır ve bunun bir sonucu da olması gerekir. Hak kavramının, "devlet ve toplumun hukuk düzeni ve yasaları aracılığıyla güvence altına alınmış bir durum" şeklindeki tanımından yola çıkarak (Bkz.: s. 2), Anayasa ve yasalarca tanınmış bir durumu kuşkusuz bir "hak" olarak kabul etmek gerekir. Benzer görüş: Taşkent, s. 216; Sağlam, s. 32-33; Çelik, s. 466; Oğuzman, s. 279; Hamdi Mollamahmutoğlu, Türk Hukukunda Lokavt, Ankara, 1993, s. 63-64; Aksi görüş: Demircioğlu-Center, s. 231.

107 Sosal, s. 157; Sağlam, s. 32-33; Mollamahmutoğlu, s. 64-65. Lokavt hakkını, grev hakkına denk görmeyen bir görüş; Anayasa'nın işçilerin grev hakkını açıkça belirtmesinden sonra işverenin lokavta başvurmasına ilişkin düzenlemenin kanunla yapılacağı ifadesiyle, grev ve lokavt kavramları arasındaki nitelik farkını ortaya koyduğunu ve şekli eşitliğe dayanan bir yasal düzenlemenin gerçek eşitliği sağlamayacağı fikrinden hareket ettiğini ileri sürmektedir. Bu görüşe göre, Anayasa lokavtı hak olarak nitelendirmemekle ve ancak greve karşı müracaat edilecek bir yol olarak kabul etmekle, lokavtın greve eşit ağırlıkta bir hak olmadığını ifade etmek istemiştir. Bkz.: Seza Reisoğlu, 2822 Sayılı Toplu İş Sözleşmesi, Grev ve Lokavt Kanunu Şerhi, Ankara, 1986, s. 264; Çelik, s. 465-468.

108 Sağlam, s. 32.

109 Şakar, s. 70.

110 Şakar, s. 74.

111 Sağlam, s. 33; Demir, s. 214; Çelik, s. 466; Demircioğlu-Center, s. 230-231; Oğuzman, s. 280. Öner Eyrenci, Türk Hukukunda İş Mücadelesi Araçlarında Eşitlik, İş Hukuku Dergisi, Cilt: II, 1992, s. 8.

112 Sağlam, s. 34; Eyrenci, s. 11-16.

113 Demir, s. 214; Eyrenci, s. 12.

114 Çelik, s. 466; Eyrenci, s. 13.

115 Taşkent, s. 217-218; Eyrenci, s. 14.

116 Taşkent, s. 217; Çelik, s. 466; Demir, s. 214, Mollamahmutoğlu, s. 65, Eyrenci, s. 16.

117 Sağam, s. 34; Mollamahmutoğlu, s. 66.

118 Soysal, s. 157.

AKI Erol - SÖZER Ali Nazım, İş ve Sosyal Sigorta Kanunları, Beta Yayınevi, İzmir, 1996.

AKTAY Nizamettin, Sendika Hakkı (Uluslararası Dayanakları Bakımından Eleştrisel Bir Yaklaşımla Türk Hukukunda Sendika Hakkı ve İlgili Belgeler), Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1993.

ARSEL İlhan, Anayasa Mahkemesinin Bazı Eğilimleri Üzerine Görüşler ve Anayasa Mahkemesi Kararlarından Özetler, Ankara, 1970.

ÇEÇEN Anıl, İnsan Haklarının Düşünsel Boyutları, İnsan Hakları Yıllığı, Sayı 3-4, 1981-1982.

ÇELİK Nuri, İş Hukuku Dersleri, Yenilenmiş 11. Basım, Beta Yayınevi, İstanbul, 1992.

ÇUBUK Ali, Sosyal Politika, Ankara İktisadi ve Ticari İlimler Akademisi Yayınları No. 123, Ankara, 1979.

DEMİR Fevzi, Bireyci Özgürlük Anlayışından Ekonomik ve Sosyal Haklara, Anayasa Kurultayı, Hak-İş Eğitim Yayınları No. 15, Ankara, 1992.

DEMİR Fevzi, Sendikalar Hukuku, Belediye-İş Sendikası Eğitim Yayınları No. 8, İzmir, 1988.

DEMİR Fevzi - KARATEPE Şükrü, Anayasa Hukukuna Giriş, Evrim Yayınevi, İstanbul, 1989.

DEMİRCİOĞLU A. Murat - CENTEL Tankut, İş Hukuku, Gözden geçirilmiş ve yenilenmiş üçüncü basım, Beta Basım Yayım, İstanbul, 1993.

DOĞU Osman, Türkiye'de Sendikalara Siyaset Yasaklarının Dünü-Bugünü, İnsan Hakları Yıllığı, Cilt 9, 1987.

EKİN Nusret, Sendikacılar İçin Türkiye'de Endüstri İlişkilerinin Gelişimi, Tekgıda-İş Eğitim Yayınları, İstanbul, 1991.

EROĞUL Cem, Üçüncü Anayasa Değişikliği, Mülkiyeliler Birliği Dergisi, Cilt XIX, Sayı 183, Eylül, 1995.

EYRENCİ Öner, Sendikalar Hukukunun Güncel Sorunları, Çalışma Hayatımızın Güncel Sorunları, Kent Basımevi, İstanbul, 1987.

EYRENCİ Öner, Türk Hukukunda İş Mücadelesi Araçlarında Eşitlik, İş Hukuku Dergisi, Cilt: II, 1992.

GENİŞ Arif, 12 Eylül 1980 Sonrasında Demokrasi ve Sendikal Hareket, Türkiye'de Sendikacılık Hareketleri İçinde Demokrasi Kavramının Gelişimi, (Haz. Alparslan IŞIKLI), Kültür Bakanlığı Yayınları: 1683, Ankara, 1994.

GÖZE Ayferi, Liberal, Marksist, Faşist ve Sosyal Devlet Sistemleri, Fakülteler Matbaası, İstanbul, 1980.

GÖZE Ayferi, Sosyal Devlet Sistemi, Fakülteler Matbaası, İstanbul, 1976.

GÜLMEZ Mesut, Türkiye'de Çalışma İlişkileri (1936 Öncesi),Türkiye ve Orta Doğu Amme İdaresi Enstitüsü Yayınları No. 236, Ankara, 1991.

GÜLMEZ Mesut, Memurlar ve Sendikal Haklar (Türkiye'de ve Dünya'da), İmge Kitabevi, Ankara, 1990.

GÜLMEZ Mesut, Anayasa Değişikliği ve Memur Sendikacılığı, Amme İdaresi Dergisi, Cilt 28, Sayı 4, Aralık 1995.

GÜLMEZ Mesut, Avrupa Sosyal Şartı'na Genel Bir Bakış ve Türkiye, İnsan Hakları Yıllığı, Cilt 12, 1990.

GÜRBÜZ Yaşar, Cumhuriyet Dönemi Anayasalarında Sosyal ve Ekonomik Haklar, Çağdaş Anayasalarda Ekonomik ve Sosyal Haklar ve Ödevler, Uluslararası Seminer, İ. İ. T. İ. A Yayını, İstanbul, 1982.

KAPANİ Münci, İnsan Haklarının Uluslararası Boyutları, Bilgi Yayınevi, Ankara, 1991.

KOÇ Yıldırım, Sendikacılığın Güncel Sorunları, Öteki Yayınevi, Ankara, 1995.

KORAY Meryem - TOPÇUOĞLU Alper, Sosyal Politika, Karınca Matbaacılık, İzmir, 1987.

KUTAY Cemal, 143 Yılın Perde Arkası Anayasa Kavgası, Cem Ofset Matbaacılık, İstanbul, 1982.

IŞIK Yüksel, Osmanlı'dan Günümüze İşçi Hareketinin Evrimi (1876-1994), Öteki Yayınevi, Ankara, 1995.

IŞIKLI Alparslan, Sendikacılık ve Siyaset, Sevinç Matbaası, Ankara, 1972.

IŞIKLI Alpaslan, Sendikacılık Hareketleri İçinde Demokrasi Kavramının Gelişimi Açısından Türkiye İşçi Hareketinin Özgün Yanları, Türkiye'de Sendikacılık Hareketleri İçinde Demokrasi Kavramının Gelişimi, (Haz. Alpaslan IŞIKLI), Kültür Bakanlığı Yayınları: 1683, Ankara, 1994.

MOLLAMAHMUTOĞLU Hamdi, Türk Hukukunda Lokavt, Ankara, 1993.

PEKİN Faruk, Demokrasi, Sendika Özgürlüğü ve Sosyal Haklar, Alan Yayıncılık, İstanbul, 1985.

REİSOĞLU Seza, 2822 Sayılı Toplu İş Sözleşmesi, Grev ve Lokavt Kanunu Şerhi, Ankara, 1986.

ROUSSEAU J. J., Toplum Anlaşması, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul, 1989.

SABUNCU M. Yavuz, Temel Hakların Anayasal Konumu Üzerine, İnsan Hakları Yıllığı, Cilt 7-8, 1985-1986.

SAĞLAM Fazıl, Anayasa Hukuku Açısından İşçi Haklarının Güncel Sorunları, Çalışma Hayatımızın Güncel Sorunları, Kent Basımevi, İstanbul, 1987.

SAVCI Bahri, İnsan Hakları (Kanunilik Yolu İle Korunması), Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayını, Ankara, 1953.

SÖNMEZ Fikret, Avrupa Konseyi’nin Sosyal Yönü, Ege Üniversitesi İ. İ. B. F. Dergisi, Yıl 6, Sayı 11, Mart-Mayıs 1972.

SENCER Muzaffer, 1961 Anayasasından 1982 Anayasasına, İnsan Hakları Yıllığı, Cilt 5-6, 1983-1984.

SÖNMEZSOY Refik, Türkiye’de ve Dünyada İşçi Hareketleri, Boğaziçi Yayınları, İstanbul, 1981.

SOYSAL Mümtaz, 100 Soruda Anayasanın Anlamı, 10. Basım, Gerçek Yayınevi, İstanbul, 1993.

SÖZER A. Nazım, Türkiye’de Sosyal Hukuk, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1994.

SÜZEK Sarper, İş Güvenliği Hukuku, Savaş Yayınları, Ankara, 1985.

ŞAKAR Müjdat, 1982 Anayasası ve Önceki Anayasalar, Beta Yayınevi, İstanbul, 1990.

TALAS Cahit, Bir İnsan Hakkı Olarak Sendika Hakkı ve Uluslararası Belgelerde Yeri ve Önemi, İnsan Hakları Yıllığı, Yıl 1, 1979.

TALAS Cahit, Sosyal Haklar ve Türk Anayasalarında Sosyal Hakların Evrimi, İnsan Hakları Yıllığı, Yıl 3-4, 1981-1982.

TALAS Cahit, Toplumsal Politikaya Giriş, S Yayınları, Ankara, 198l.

TANÖR Bülent, Anayasa Hukukunda Sosyal Haklar, May Yayınları, İstanbul, 1978.

TAŞKENT Savaş, İnsan Haklarının Uluslararası Dayanakları, Belediye-İş Sendikası Yayınları, İstanbul, 1991.

TAŞKENT Savaş, Bireysel İş Hukuku Açısından İşçi Haklarına Yönelik Sorunlar-İş Güvencesi, Çalışma Hayatımızın Güncel Sorunları, Kent Basımevi, İstanbul, 1987.

TAŞKENT Savaş, Grev Hakkı ve Sorunları, Çalışma Hayatımızın Güncel Sorunları, Kent Basımevi, İstanbul, 1987.

TEZİÇ Erdoğan, Anayasa Hukuku, 2. Basım, Beta Yayınevi, İstanbul, 1991.

TUNAYA T. Zafer, Siyasi Müesseseler ve Anayasa Hukuku, İstanbul Üniversitesi Yayınları No. 2047, 3. Baskı, İstanbul, 1975.

TURAN Kamil, İş Hukukunun Genel Esasları, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1990.

C. Kentleşme

Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Türkiye'de Kent ve Kentleşme / Dr. Mustafa Ökmen [s.505-518]

Cumhuriyet Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi / Türkiye

Giriş

Toplumların, bugünkü devlet, siyaset ve yönetim anlayışlarının, yapılanmalarının, geçmişin mirasından etkilenmediğini söylemek oldukça zordur ve bu anlamda toplumlar, önceki nesillerden miras olarak aldıkları kurumların, değerlerin ve birikimlerin yükünü taşırlar. Diğer bir deyişle, ekonomik, sosyal, kültürel ve siyasi-idari anlayış ve yapılanmalar, insanlık ve toplumların tarihi içinde, kümülatif nitelikli olarak ve tarihi bir süreklilik seyrini izleyerek varolagelirler. Devletler, milletler ya da başka parametreleri esas alarak yapılan toplum ayrımlarının hepsi için geçerli olan bu nitelikler, aynı zamanda belirli bir değişimi ve dönüşümü de içerir. Zaman zaman eklemlenme, kırılma, kopma gibi farklı boyutlar da kazanan bu değişim-dönüşüm sürecinin önemli bir yanını da kentler ve bu bağlamda kentleşme olgusu oluşturmaktadır.

Bu kümülatif nitelikli değişim-dönüşüm süreci Osmanlı’dan Cumhuriyete Türk kentleri ve Türkiye kentleşmesi için de geçerlidir ve bu anlamda önemli içeriklere sahiptir. Gerek etkisinde geliştiği temel parametreler, gerek içerdiği ekonomik, sosyal, kültürel ve siyasi-idari işleyiş sistemi ve gerekse Batı-dışı nitelikleriyle kendine özgü olan Osmanlı-Türk kentleri, Batıda yaşanan sanayi toplumu olma sürecine paralel, Osmanlı Devleti’nin ve toplumunun yaşadığı değişim ve dönüşümün bir parçası olarak farklı nitelikler kazanmış ve kentleşme

olgusu ile yüz yüze gelmiştir. Ekonomik, sosyal, kültürel ve siyasi-idari boyutu bulunan bu süreç Osmanlı'dan Cumhuriyete miras niteliğindeki belli başlı temel özelliklere ek olarak kazanılan yeni niteliklerle devam etmiştir. Tek partili siyasal hayat ve çok partili döneme geçiş sonrasında ortaya çıkan temel ekonomik, sosyal, kültürel ve siyasi-idari gelişmelere paralel olarak, Türkiye kentlerinin ve kentleşmesinin yeni nitelikler kazandığı bu süreç, bugün karşı karşıya olduğumuz, sürekli değişme ve gelişmeyi içeren küreselleşme ve bilgi toplumu olma yönlü gelişmelerle birlikte yepyeni görünümler alarak devam etmektedir. Küresel ve yerelin kesişme noktasında Türkiye kentleri ve kentleşmesi bugün farklı bir noktada bulunmaktadır.

I. Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Osmanlı Kent ve Kentleşme Olgusu

Kentlerin en önemli özelliklerinden biri, ekonominin, sosyal yaşamın ve yönetimin merkezi fonksiyonunu yerine getirmeleridir. Kentli niteliği ağır basan bir toplum olan Osmanlı-Türk toplumunda da kentler bu fonksiyonları görmekle birlikte 19. yüzyıla gelindiğinde bu fonksiyonun oldukça çeşitlendiği göze çarpmaktadır. Bu çeşitliliğin artmasında iç ve dış bir çok faktör etkili olmuştur. İlber Ortaylı da bu bağlamda "Tanzimat devrinin modern Türkiye'nin oluşumundaki payının büyüklüğünü"1 vurgulamaktadır.

Kemal Karpat'a göre ise, "geç dönem Osmanlı bürokrasisi ve aydınlarının, Osmanlı Devleti'nin dönüşümünde oynadıkları rol, eşsiz bir toplumsal olaydır."2 Tanzimatla başlayan bu değişim-dönüşüm süreci Osmanlı'dan Cumhuriyete ekonomik, sosyal ve siyasi-idari bir geleneğin miras olarak kalması gibi bir sonucu da beraberinde getirmiştir.

İlk olarak, Avrupa'da ortaya çıkan teknolojik-ekonomik ve politik-ideolojik gelişmelere paralel olarak ortaya çıkan sanayi toplumu nitelikleri,

son tahlilde Osmanlı-Türk toplumu üzerinde ekonomik, sosyal, kültürel ve siyasi-idari boyutlu olarak etkin

olmaya başlayınca, sonuçta bu süreçten en hızlı ve yoğun etkilenen birimler, kentler olmuştur. Ekonominin, yönetimin ve kültürün merkezi olarak Osmanlı kentleri, klasik dönem kurumlarının işlevsiz hale gelmesine de paralel olarak, hızla değişim sürecine girmiştir. “Osmanlı sisteminin 1838 İngiliz Ticaret Anlaşması’yla simgelenen dünya ekonomisine açılışı ve 1839 Tanzimat Fermanı’yla simgelenen yeni yönetim biçimi arayışları, 19. yüzyılın ikinci yarısında kent yapısında önemli dönüşümlere yol açmıştı. 1838 ve 1839 tarihleri önemli kurumsal değişimleri belirliyor görünse de aslında daha önceki değişim birikimlerinin sonuçlarıydı. Yeni benimsenen ekonomik ilişkiler ve yönetim biçimi, yeni kent merkezleri, yeni bir altyapı ve yeni kurumlar gerektiriyordu. Bu dönüşüm, kadılık, ihtisap ağalığı, mimarbaşılık gibi geleneksel Osmanlı idari kurumları yoluyla sağlanamaz, gerekli altyapı dini vakıflar aracılığıyla kurulamazdı. Bu ulusal kurumlar sadece yapısal açıdan yetersiz değildi; 1840’larda dönüşümlerin baskısıyla çökmüşlerdi. Hem geleneksel sistemin çöküşü, hem de yeni doğan ihtiyaçlar yeni yönetim biçimlerini ve kent gelişimini denetleyecek yeni bir sistemi gerektiriyordu.”3 Ekonomik, sosyal, kültürel ve siyasi-idari birçok yönü bulunan bu gelişme sürecinde kentler genelde yönetim, özelde ise yerel yönetim merkezli tartışmaların ve son tahlilde yapılanmaların odağı haline gelmişlerdir.

Tanzimat ve sonrasında ortaya çıkan reform ve ıslahat çabaları bu anlamda kentlerde de etkili olmuş ve sonuçta Batı Avrupa kentlerinin nitelikleri ve gündeme gelen kentleşme olgusu ile tam örtüşmese de benzer ihtiyaçlar ve değişiklikler gündeme gelmiştir. Bu ihtiyaç ve değişiklikler ilk olarak, ekonomik, sosyal ve siyasi-idari değişime paralel olarak yerel yönetim hizmetlerinin durumu ile ilgilidir. Yukarda sözü edilen ve Batılı

anlamda yerel yönetimlerin kurulmasını gerektiren nedenlerin önemli bir bölümü kentlerle ilgilidir. Bu ilgililik daha sonraki aşamada ise, tarım toplumundan sanayi toplumuna geçen Avrupa'nın Osmanlı-Türk toplumuna etkileri anlamında, kentleşme olgusu boyutunda kendini göstermeye başlayacaktır. Bu anlamda, bir geleneğe ve tarihi süreklilik niteliğine sahip olmasa da, Tanzimat sonrası dönemde bir yerel yönetim-kent etkileşimi ve sürekliliğinden söz edilebilir. Tanzimat'tan Cumhuriyet'e uzanan çizgide özellikle kentlerin yönetim birimi olan belediyeler bazında gündeme gelen yerel yönetim kurumu oluşturma çabaları bu etkileşimi belirginleştirmiş ve Osmanlı-Türk kentlerinin Klasik dönemdekinden oldukça farklı niteliklere bürünmesini beraberinde getirmiştir.

Burada, bu değişim ve dönüşüm sürecinin bazı temel noktalarını ele almakta yarar vardır. "Osmanlı kentinin 19. yüzyılda geçirdiği dönüşümün önemli bir yanını, İmparatorluğun ekonomik yapısındaki değişmeler ve buna koşut olarak gelişen milletler arası ve sınıflar arası farklılaşma biçimi ve nitelikleri oluşturmaktadır. Avrupa'da kapitalizmin gelişerek sanayi devrimini gerçekleştirmiş olması ve bu gelişmeler sonucunda Osmanlı Devleti üzerinde aşama aşama kurulan emperyalist denetim, Osmanlı'nın iç dinamikleri ile birleşerek önemli yapısal değişmelere neden olmuştur."4 Bu değişmelerin en etkin olarak yansıdığı alanlardan birisi ise, özellikle genelde yönetim, özelde ise yerel yönetimle ilgili olarak, kentler olmuştur. Ekonomik ve ticari hayatın kazandığı yeni boyutlardan Tanzimat'ın getirdiği bürokratik yapının etkilerine, yeni ekonomik ilişkiler içinde Batı kültürüne yönelmenin getirdiği tüketim kalıpları ve yaşam biçiminden ortaya çıkan yeni nitelikli yerel yönetim hizmetleri ihtiyacına, buna yönelik yapılanmalara kadar kent bu değişim ve dönüşüm sürecinden oldukça yoğun bir şekilde etkilenmiştir.

Bu bağlamda da eski kurum ve yapılar nitelik ve işlevlerindeki değişmeye paralel olarak ve reform çabalarının bir parçası olarak yeniden düzenlenmiş, modernleştirme sürecinin önemli bir boyutunu oluşturmuşlardır.

Bütün bu yönleriyle ilgili olarak diyebiliriz ki, "Osmanlı İmparatorluğu'nda 1839'dan itibaren devleti ve toplumu Batılılaştırma doğrultusunda girişilen ve Tanzimat olarak bilinen reformlar kent alanını da ilgilendirmektedir. Batılı ilkelere ve uygulamalara göre yapılan düzenlemeler, Osmanlı kent alanına ve bunun dönüşümüne ilişkin daha global düşüncelere varmayı sağlayacak bazı özellikler taşımaktadır."5

Bu özellikler, yerel yönetim hizmetlerinden kent mekanının şekillenmesine ve kentin ekonomik, sosyal ve siyasi-idari bütün yönlerine kadar geniş bir yelpazeyle yakından ilgilidir. Özellikle bu aşamada gerek merkeziyetçilik-adem-i merkeziyetçilik ilişkileri gerekse yerel yönetim hizmetlerinin sunumu bağlamında yerel yönetim-kent birlikteliği belirginleşme sürecine girmiştir.

Kısacası, Avrupa örneğinde ülkenin belli başlı büyük kentlerinde kurulan belediye örgütleri, beraberlerinde yeni sorunlar getirmekle birlikte, dönem öncesinde, vakıflar ve yöneticiler tarafından şöyle ya da böyle yürütülen bazı önemli hizmetleri üstlenmişler, eksikliklere, imkânsızlıklara rağmen, kentleşmede etkin olmuşlardır. Bu etkinlik, I. Meşrutiyet'in ilanından sonra gözle görülür şekilde karşımıza çıkmaktadır. Dönem içinde belediyeler, beledi kolluk, imar denetimi gibi geleneksel görevlerin yanında, kentlerin ekonomik yaşantısını düzenleyen, koruyucu yapıcı hizmetleri üstlenmişlerdir. Kentlerin ekonomik hayatının düzenlenmesinde, temizlikle ilgili hizmetlerin görülerek, yasakların uygulanmasında etkili olmuşlardır. Yol, kaldırım, su yolu, kanalizasyon gibi tesislerin yapımı ve onarımı bakımından ise varlık gösterememişlerdir.

Osmanlı kentinde devletin varlığı ve gücünün hissedirliliği klasik dönemden Tanzimat'a geçişte ve sonrasında artmıştır. Merkeziyetçilik-adem-i merkeziyetçilik ilişkileri bağlamında Halil İnalcık, "Siyasi tarih bakımından Sened-i İttifak, büyük ayanın devlet iktidarını kontrol altına alma teşebbüsünü ifade eder. Gülhane Hattı ise ona karşı Padişah'ın mutlak otoritesini savunarak merkeziyetçi devlet idaresinin, başka deyimle bürokrasinin mutlak bir şekilde el koymasını ifade eder. Bir başka açıdan bakılırsa, birincisi gelenekçi, diğeri moderndir"6 yorumunu yapmaktadır. Bu niteliğin doğal olarak yansıdığı alanların başında kentler gelmektedir. "Osmanlı kentlerinin gelişimi, bütünüyle Osmanlı devlet teşkilatına bağlıdır; tabii ki lineer olarak değil, ama o düzenin bir çok çelişkisiyle birlikte: Kimi zaman zanaatkarların eski lonca düzenini ve kurumların merkeziliğini koruması için, kimi zaman uluslararası ticaretin serbest kılınması ve yöre paşalarının özerkliği için yapılan çelişkili mücadeleler ile iç içe geçmiş olarak."7 Kentlerde devletin etkinliğinin bir yönü olarak 19. yüzyılda yerel yönetim denemelerini de eklemek gerekir. Tanzimat'tan Cumhuriyet'e yerel yönetim kurumlarını oluşturup kurarken bile bütün merkeziyetçiliği ile devlet kente egemendir, yön verendir. Üstelik bu nitelik, merkeziyetçilik çağında adem-i merkeziyetçi uygulamalar görüntüsü verilmek suretiyle egemen kılınmaktadır.

Avrupa'da sanayileşme-kentleşme sürekliliği bağlamında ortaya çıkıp, gelişen kentleşme olgusunu bu dönem Osmanlı kentleri için varsaymak doğru olmasa bile en azından etkilenme anlamında bir hareketliliğin başladığı söylenebilir. Bu hareketliliğin temel noktalarını ise Avrupa ile ticaretin artması, yerel yönetim kurumlaşmaları ve yavaş yavaş kurulmaya çalışılan sanayi kuruluşları gibi konular oluşturmaktadır. Diğer iç ve dış etkenlerle birlikte bu dinamikler Osmanlı'da kentleşmeyi başlatmamışsa da ilk belirtilerin ortaya çıkmasına neden olmuştur denilebilir. Bu nitelik

Cumhuriyet dönemine de yansıyacak ve 1950’li yıllara kadar hemen hemen aynı niteliklerle var olacaktır. Bu yıllardan sonra ise Türkiye’de kentleşme farklı çizgi ve niteliklerle gündeme gelecektir.

II. Cumhuriyet Döneminde Kent ve Kentleşme İlişkileri

Osmanlı Devleti’nde, gerek siyasi-idari anlayış ve yapılanmalar, gerek yönetimin bir parçası olarak yerel yönetimlere ilişkin kurumlaşmalar ve gerekse bu kurumların mekansal boyutunu oluşturan kentlerin durumuna ilişkin gördüğümüz niteliklerin, Cumhuriyete geçişle birlikte kopma niteliğinde bir değişime uğradığını söylemek oldukça güçtür. Tam aksine, kırılmalarla birlikte, bir eklemlenmenin söz konusu olduğu söylenebilir. Bütün redd-i miras çabalarına rağmen, siyasi-idari, sosyal ve kültürel birçok yönü ile bu devraldığımız miras bir gerçek olarak karşımızda durmaktadır.

A. Tek Partili Döneminde Kent ve Kentleşme (1923-1946)

Tek parti dönemi siyasi açıdan olduğu gibi yönetim ve doğal olarak kent yönetimleri ya da yerel yönetimlerle de ilgili olarak merkeziyetçiliğin kendini ağırlıkla hissettirdiği bir dönem olmuştur. Bu dönemin kent ve kentleşme niteliklerinin önemli bir yönünü yerel yönetimler oluşturmaktadır. Gerek başlı başına kentsel gelişme ve gerekse kentleşmeye ilişkin anlayış ve kurumlaşmalar bu dönemde, yerel yönetimler yönündeki yaklaşım ve uygulamalarla içi içe olmuştur.

Tanzimat ve onu izleyen dönemde merkezi idarenin yerel yönetimlere bakışı ve ona yüklediği temel işlev Cumhuriyet döneminde de benzer şekilde devam etmiştir. Bugün Türkiye’de yerel yönetimlerle ilgili temel tartışmalarda bazen gözden kaçırılan, bazen de önemi tam kavranamayan esas konu merkezin yerel yönetimlere biçtiği rol ve işlevdir.

Cumhuriyet dönemindeki kent ve yerel yönetim sistemi, esas itibariyle 1930’lu yılların başında çıkarılan bir dizi kanunla yasallaşıp, kurumsallaşmıştır. Cumhuriyet’in ilanından 1930 yılına kadar geçen

dönemde Osmanlı yerel yönetim sistemi genel olarak korunmuş ve buna ilaveten belediyelerin mali bakımdan güçlendirilmesi yönünde bazı kararlar alınmıştır, fakat kısa bir zaman sonra yapılan yasa değişiklikleriyle belediyelerin mali imkânlarının azaltılmaya çalışıldığı ve bunların merkezi idareye aktarıldığı görülmektedir. Ancak, burada yerel yönetimlerle ilgili bazı düzenlemeleri ele almadan, bu dönemin merkeziyetçi niteliğinden oldukça farklı özellikler taşıyan 1921 Anayasasının yerel yönetimlerle ilgili getirdiği ve bugünkü düzenlemelerden daha ilerde bir görünüm sergileyen niteliklerine değinmek gerekir.

İlber Ortaylı'nın "Türkiye'de yerel yönetim ve demokrasinin gelişmesini öngören, geçmişte ve zamanımızda eşi bulunmaz bir statü,"8 olarak nitelendirdiği 1921 Anayasası'nın bu nitelikleri daha çok hazırlandığı ortam ve Anayasayı hazırlayan meclisin niteliği ile ilgilidir. "1921 Anayasası, diğer ilginç özelliklerinin yanı sıra, Türk anayasa tarihinin, yerel yönetimlere ve yerinden yönetim ilkesine en fazla ağırlık vermiş olan anayasadır. Bu anayasanın öngördüğü ölçüde bir yerinden yönetim, Türkiye'de bugün bile gerçekleşmiş değildir."9 Tek parti dönemi ve hatta sonrasının yerel yönetim anlayışından oldukça farklı düzenlemeler getiren 1921 Anayasası, vilayetleri yerel konularda özerkliğe sahip bir tüzel kişilik olarak ele alması, vilayet meclislerine geniş yetkiler tanıması ve nahiyelere tüzel kişilik tanınması gibi, getirdiği yeniliklerle çağının ilerisinde bir Anayasa olarak tarihe geçmiştir.

Bu dönemde yerel yönetimler ve kentlerle ilgili düzenlemeler, genel olarak köyler, il özel idareleri ve belediyeler çerçevesinde değerlendirilebilir. Bizim asıl konumuzu ise burada, özellikle kent ile de ilgili olarak belediyeler oluşturmaktadır.

Bu döneme damgasını vuran merkeziyetçi yapılanma hem Osmanlı'dan kalan mirasla hem de başka siyasi-idari nedenlerle yakından ilgilidir. Bu

dönemde, Osmanlı'dan Cumhuriyet'e aktarılan belediyecilik deneyiminin de oldukça yetersiz olduğunu belirtmekte yarar vardır. Bu ise, Türk toplumunun kendine özgü tarihi, ekonomik, sosyal ve siyasal nedenlerle ilgili bulunmaktadır. Kemal Görmez'e göre, "yeni dönemde belediyeciliği etkileyen veya belediyecilik konusunda yapılabilecekleri sınırlayan ciddi öğeler vardır. Bunlardan biri; belki de en önemlisi, milli birliği sağlamak ve onun ise ancak güçlü devletle olabileceği anlayışının yöneticilerde yaygın oluşudur. Dönem tek parti dönemidir ve demokratik rejimin kurumlarına rastlanılmamaktadır. Yeni Türkiye'de güçlü bir merkeziyetçi fikir oluşup, merkezi iktidar güçlendirilirken, karşı gruplar etkisiz hale gelmiş ve dışlanmıştır. Böyle bir dönemde yasaların merkeziyetçi bir karakter taşıması anlaşılabilir gözükmektedir.

Cumhuriyet'in ilanı sonrasında Cumhuriyet Hükümetinin Ankara belediyecilik deneyimi ve bu arada yeni cumhuriyetin kurumlarının oturmaya başlaması, 1930'lu yıllarda belediyelerle ilgili üst üste yasaların çıkmasını getirdi. Önce Belediye Kanunu, ardından Hıfzıssıhha Kanunu, Belediyeler Bankası Kuruluş Kanunu, Belediyeler Yapı ve Yollar Kanunu ve Belediyeler İstimlak Kanunu gibi bir dizi kanun çıkarıldı. Üç yıl gibi kısa bir sürede çıkarılan bu kanunlar uzun süre Türk belediyeciliğini düzenleyen temel yasalar olarak yürürlükte kaldı."10 Cumhuriyet döneminde yerel yönetimlerle ilgili en köklü düzenleme ise 1930'daki 1580 sayılı Belediye Kanunu ile gerçekleştirilmiştir. "Bu kanuna göre, vilayet ve belediye idareleri ayrı olacak ve belediye meclisi üyeleri seçimle gelecektir. İstanbul'da belediye başkanlığı ile valilik birleşecek ve bu görevi yürütecek kişi İçişleri Bakanlığı'nca atanacaktır. Kanun, belediyeleri, köyleri hukuken belirlenmiş sınırlarıyla tüzel kişi olarak tanımaktadır."11 Zaman içinde bazı değişiklikler geçiren bu kanun hala yürürlüktedir. Belediyeler Kanunu 1930'daki siyasi, ideolojik ve idari şartların oluşturduğu bir ortamda

doğmuş ve bunların özelliklerini taşımaktadır. Bu ortamın en belirgin özelliği tek parti rejimi olmasıdır. Tek parti ideolojisi ve devlet anlayışı, yasaya aynen yansımış, bu çerçevede doğan yerel yönetimler merkezin etkisi altında şekillenmişlerdir. Yerel yönetimler bir yandan devletle bütünleşen partinin etkisinde kalmış diğer yandan da merkezi idarenin taşradaki organları haline gelmişlerdi.

Böyle bir ortamda doğan belediyelerin idari, mali ve hukuki özerkliklerinin bulunması söz konusu olmamıştır. "Tek parti yönetimi döneminde kurumsallaşan yerel yönetimler üzerinde idarenin her alanda vesayetinin bulunması çağdaş anlamda yerel yönetimlerin doğmasını engelleyen bir unsurdur. Bir yandan idari vesayet diğer yandan mali bakımdan merkezi idareye bağımlılık, yerel yönetimlerin özerk kuruluşlar olarak gelişmesini önlemektedir. Merkezi idarenin istediği kendisine bağlı ve bağımlı bir yerel yönetim sistemidir. Yerel yönetimlerin kendi organları vasıtasıyla kaynak oluşturmalarına, yerel vergiler koymalarına, belediye meclislerinin yerel parlamento gibi çalışmalarına izin verilmemektedir."12 Yerel yönetimlerin bu nitelikleri, çok partili dönemde ve hatta günümüzde bile tam olarak kazanabildiğini söylemek zordur.

Türkiye'de yönetim yapısı içinde yerel yönetimlerin yeri ile ilgili tartışmaların önemli bir yönünü de kent olgusu ve kentleşme nitelikleri oluşturmaktadır. Gerek, yerel yönetimlerin temel birimi olan belediyelerin mekansal boyutunu oluşturması, gerek yerel hizmetlerin sunulması, ve gerekse yerel demokrasi bağlamında kent olgusu, yerel yönetimlerden ayrı düşünülemez. Ekonomik, sosyal ve kültürel birtakım parametreler bazında da yerel yönetim ve kent, bir birliktelik niteliğine sahiptir.

Öncelikle, nüfus hareketlerinin ortaya çıkması, kentlerin kalabalıklaşması gibi bazı gelişmelerle birlikte Cumhuriyet döneminin ilk

aşaması olarak ele aldığımız tek parti döneminde bir kentleşme kavramından bahsetmek söz konusu değildir.

Daha önce, Tanzimat sonrası Osmanlı-Türk kentlerine ilişkin sözünü ettiğimiz nitelikler, ağırlıklı olarak Cumhuriyetin ilk yıllarında da geçerlidir. Türkiye'de bir kentleşmeden bahsetmek için 1950'li yılları beklemek gerekecektir. Bu yıllara kadar ancak, giderek gelişen ve Cumhuriyet döneminin siyasi-idari ve kültürel değerlerini, yerel yönetimler konusundaki gelişmelere paralel olarak, yavaş yavaş kazanmaya başlayan kentlerden söz edilebilir.

Batılı anlamda bir kentleşmeden yani sanayileşme-kentleşme sürekliliği anlamında bir kentleşmeden bahsedebilmek için çok partili hayatın başladığı 1950'li yılları beklemek gerekecektir.

Sonuç olarak diyebiliriz ki, tek parti dönemi, gerek hukuki düzenlemeler gerekse uygulamalar açısından merkeziyetçi nitelikler taşıyan bir siyasi-idari yapılanma bağlamında gelişen bir yerel yönetim sistemine sahiptir.

Yine bu dönemde, bütün bu yapılanmalara ve ekonomik, sosyal, siyasal ve kültürel değişkenlere paralel gelişen bir kent olgusundan söz etmek mümkün olmakla birlikte, bir kentleşme olgusunun ortaya çıktığını söylemek zordur. Çünkü, kentleşme, ekonomik, sosyal, kültürel ve siyasal içeriklere sahip bir kavramdır ve yalnızca bir nüfus birikimi olarak değerlendirilemez. Bunlarla birlikte demokratik içerikleri de bulunan kentleşme olgusundan söz etmek için çok partili hayata geçilen 1950'li yılları beklemek gerekecektir.

B) Çok Partili Döneme Geçiş Sonrasında Kent ve Kentleşme Olgusu

Yerel Yönetim, Kent ve Kentleşme İlişkileri;

Nedenler, Nitelikler ve Temel Sorunlar

Türkiye’de kentleşme, bazı farklılıklara rağmen, az gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelerin kentleşme süreçlerine benzemektedir. Bu anlamda ne Osmanlı öncesi, ne Osmanlı ne de Cumhuriyet döneminin ilk yıllarından 1950’lere kadar, Türk toplumunda kentleşme olgusundan söz edilebilir. Bu dönemlerde kent vardır, kentlerin nüfusunun artması da vardır ama kentleşme olgusu yoktur. Çünkü, kentleşme, yukarıdaki parametreler de göz önünde bulundurulmak üzere, “sanayileşmeye ve ekonomik gelişmeye koşut olarak kent sayısının artması ve kentlerin büyümesi sonucunu doğuran, toplumda artan oranda örgütlenmeye, uzmanlaşmaya ve insanlar arası ilişkilerde kentlere özgü değişikliklere yol açan nüfus birikimi süreci”13 olma gibi bir içeriğe sahiptir. Ekonomik, sosyal, idari, siyasal ve kültürel bütün bu içerikleriyle kentleşme, Türkiye’nin 1950’lerde yüz yüze geldiği bir gerçektir. Şimdi, bütün bu içeriği ve yukarıdaki siyasi-idari gelişmeler ve yerel yönetimleri de göz önünde bulundurarak bu dönemde kent ve kentleşmenin durumunu, niteliklerini, sorunlarını ve temel yaklaşımları ele alabiliriz.

Kurtuluş Savaşı sonrasında Osmanlı Devleti’nin yerini Cumhuriyet Türkiyesi alınca, bazı değişikliklerle de olsa yerel yönetim-kent konusundaki gelişmeler devam etmiştir. Yeni yönetim “ulusal bir burjuvazi yaratmak ve bunun Batıya açık kültürünü ve yaşam biçimini kurmak istemiş, bu kültürün kurulmasında da 1930’larda çıkardığı Belediyeler Yasasıyla belediyelere ve kent planlamasına önemli işlevler yüklemiştir.

19. yüzyıl başından, II. Dünya Savaşı sonuna kadar devam eden bu kentleşme ve kentlileşme süreci, çok yavaş bir süreçtir. Bu yavaş süreci toplumun geliştirilen kurumsal yapısı içinde denetim altına almak olanağı bulunabilmekte, kentleşme çok önemli ve baş edilemez bir sorun olarak ele alınmamaktadır. II. Dünya Savaşı sonrasındaki kentleşme hızı, tüm ülke kentlerinde %6 dolaylarına çıkarak bir kalite değişikliği göstermiş ve bir

toplumsal sorun olarak algılanmaya başlanmıştır."14 Ekonomik, sosyal ve siyasal bir çok nedene bağlı olarak Türkiye'de kentleşme olgusu, 1950'lerde belirginleşmeye başlamıştır. Türkiye'deki sosyo-ekonomik gelişmeler içinde kentleşme olgusu oldukça yeni sayılır. İster ekonomik kavramla, isterse sosyolojik olarak ifade edilsin, kentleşme 1950'lerde başlayıp gelişen bir olgu olmuştur.

Bunun birtakım ekonomik sosyal ve siyasal nedenleri bulunmaktadır. Kemal Görmez'e göre, "Türkiye'de kentleşmenin nedenleri, farklı şekillerde gruplanmaktadır. Bunların başında itici-iletici-çekici güçler şeklindeki gruplama gelirken, itici güçlerle, tarımsal yapıdaki değişme, kırsal alanda nüfus artışı gibi faktörler, iletici güçlerle, haberleşme, taşıma imkânlarının artması gibi faktörler, çekici güçlerle ise, sanayi kentlerinin çekiciliği gibi faktörler anlatılmaktadır.

Kentleşmeyi, ekonomik, sosyal, demografik, siyasal nedenlerle açıklayanlar ya da klasik ve çağdaş kentleşme nedenleri şeklinde ayrım yapanlar da görülmektedir. Ayrımlar nasıl yapılırsa yapılsın, Türkiye kentleşmesinde herkesin uzlaştığı faktörlerin başında hızlı nüfus artışı gelmektedir. Cumhuriyet'in ilk yıllarından itibaren Türkiye'nin nüfusu hızlı bir biçimde artmaya başlamıştır. Ardından 1940'lı yıllarda tarımda traktörün kullanılmaya başlanması, radyonun yaygınlaşması, ulaşım araçlarındaki gelişmeler ile 1950'li yıllarda karayolu yapımındaki gelişmeler ve bu arada sanayileşme, Türkiye'de 1950'lerden itibaren kentleşme sürecini hızlandırmıştır. Dikkat edilirse sanayileşme Türkiye kentleşmesinde uzunca yıllar kentleşmeyi belirleyici bir faktör olmamıştır. Dönemsel bazı gelişmeler dışında ancak 1950'li yıllardan sonra sanayileşme bir kentleşme faktörü olarak ortaya çıkmıştır. Dolayısıyla gelişmiş ülkelerin kentleşme süreçleri ile Türkiye'nin kentleşme süreci

birbirinden yapısal denilebilecek son derece önemli farklılıklar içermektedir.”15

Türkiye, gelişmekte olan bir ülkedir. Bu özelliği dolayısıyla kentleşme yapısı da Batılı ülkelerden farklı niteliklere sahiptir. Sanayileşme ve teknolojik gelişmenin geç başlaması bu ülkelerden farklılığın en büyük sebebidir. Bütün bu açılardan Türkiye’nin kentleşmesine bakıldığında bazı tespitler yapmak mümkündür. Kentleşme ile ilgili bu nitelikler, ekonomik, sosyal ve siyasi-idari anlayış ve yapılanmalarla yakından ilgilidir.

Kentleşme, az gelişmiş ülkelerin özellikle yakın dönemlerde içine girdiği değişme sürecinin en belirgin yönü, aynı zamanda bu değişmenin motive edici güçlerinden biridir. “Taşıdığı belli başlı özellikler bakımından azgelişmiş ülkelerle yapısal benzerlikler gösteren günümüz Türkiyesi de, hızlı bir kentleşme hareketinde karşılığını bulan bir değişme sürecine sahne olmaktadır. Adı geçen toplumlarda olduğu gibi, Türkiye’de de geleneksel ilişkilerin çözülmesine bağlı olarak beliren ve giderek hızını arttıran bu süreç, toplumun yeniden biçimlenmesi doğrultusunda gelişirken, çeşitli sorunların da kaynağı olmaktadır.”16 Kentleşme ile sosyo-ekonomik gelişme ve sanayileşme arasında kaçınılmaz bir bağlantı vardır. Sanayileşmiş ülkelerde, sanayinin kentlerde yarattığı çekim ve kırda serbest bıraktığı işgücü belirli bir denge yaratırken, sanayileşmemiş ülkelerde kentleşme, kırsal nüfusun itilmesi ile meydana gelmektedir. Diğer gelişmekte olan ülkelerde olduğu gibi Türkiye’de de durum böyledir.

Bu fark ve nitelikler kentleşme ile ilgili niteliklere doğrudan yansımaktadır. “Türkiye’de kentleşme, sanayileşme ile yakın ilişki içinde olmasına rağmen, sanayileşme ile orantılı bir biçimde gelişmemesi ve sanayileşmenin ihtiyaçlarına cevap verememesi nedeniyle sağlıksız ve düzensiz bir biçim almaktadır.”17 Buna, kentleşmenin hızının sanayileşmenin hızını geçmesi de diyebiliriz. Bu nitelik sonuçta,

kentleşmenin sahte, sağlıksız ve çarpık gibi özelliklerle anılmasına neden olmaktadır.

Türkiye'de kentleşmenin Batılı sanayileşmiş ülkelerden farklı başka nitelikleri de bulunmaktadır. "Türkiye'de kentleşme, büyük kentlerin daha çok büyümeleri biçiminde olmaktadır. Nüfusu 100.000 ve daha fazla nüfuslu kentlerin sayısı 1950'de 5'ten, 1985'de 35 ve 1990'da 43'e, nüfus toplamlarının kentsel nüfus içindeki payı ise, aynı tarihlerde %43,8'den %64'e ve %67'ye yükselmiştir. Orta büyüklükteki kentlerle kasabaların kentsel nüfus içindeki payında bir azalma olduğu göze çarpmaktadır.

Nüfusun, bir yandan büyük kentlere akın ederken, diğer yandan da kentlerin merkezinden çevresine doğru kaçmakta olması, kapitalist ülkelerin kentlerine özgü bir eğilim olmakla bilinir. Ülkemizde de, özellikle varlıklı ailelerin durumları, banliyölerde yerleşmelerine olanak vermektedir. İstanbul, Ankara ve İzmir gibi yerlerde bu eğilim açıkça gözlemlenebilmektedir.

Bunun yanı sıra, kentlere göçen yoksul kitlelerden büyük bir çoğunluğu, ucuz toprak bulabilme, imar denetimlerinden kaçabilme kolaylığı gibi nedenlerle, kentlerin çevresindeki gecekondu alanlarında yerleşmekte olduklarından, kent merkezinin nüfusu çevredeki yerleşim yerlerinin nüfusundan çok daha yavaş artmakta, hatta azalmaktadır. Bu yayılma, anakentin tümüne hizmet sunması gereken belediyeleri ağır bir yük altına sokmaktadır.

Türkiye'de kentleşmenin bir özelliği de bölgeler arasında farkların bulunmasıdır. Türkiye'de coğrafi bölgeler arasında, hem bugünün büyük ve büyükçe kentlerinin dağılışı, hem de genel olarak kentleşme durumu ve hızı bakımından ayrımlar bulunduğu görülmektedir. Nüfusu 100.000'den yukarı kentlerin yarıdan çoğunun, Samsun-Adana arasındaki doğru çizginin doğusunda yer almasına karşılık, bunların büyük kentler içinde en küçükleri

olduğu görülmektedir.”18 Yine büyük kentler arasında da özellikle nüfusu 1 milyonu geçen ve metropolitan kent niteliği kazananlar, artan kent nüfusundan daha büyük pay almaktadırlar. Bu da ülkemizin giderek bir büyük kentler ülkesi durumuna geleceğini göstermektedir. Bu durumda, geleceğin sorunlarını kestirebilmek için, bugünkü kent sorunlarımızın büyüklüğünü, kentleşmenin çapı ile çarpmak gerekecektir.19

Kentleşme, gelişmekte olan ülkelerin kendilerine özgü özelliklerinden dolayı, bazı imkânlarla birlikte sorunları da beraberinde getirmektedir. Bugün, “Kentli nüfus sayısı, 1950’de 5 milyon 244 bin iken 1970’te 13 milyon 691 bin olmuştur. Bu sayı sırasıyla %18,5 ve %35.8 gibi bir yüzdeye karşılık gelmektedir. Bu oran 1990 yılında 33 milyon 326 bin rakamına ulaşarak %59 olmuştur.

Ülkemizde, kırsal nüfus ve genel nüfus arasındaki mevcut dengesiz artış bu şekilde sürerse, şu bir gerçektir ki, eşiğinde bulunduğumuz yüzyılın ilk yılları kentleşme sorunlarının oldukça etkili olduğu yıllar olacaktır. Bu süreçte, bir taraftan kentsel nüfus doğal nüfus artışıyla beslenirken, diğer taraftan da kırsal kesimdeki hızlı doğal nüfus artışı tarım sektöründeki parasallaşma sürecine baskı yaparak göç yoluyla kentsel nüfusu beslemektedir.”20

Türkiye’de kentleşmenin niteliklerini görebilmenin bir yolu da konuya sorunlar bağlamında bakmaktır. Batı-Batıdışı ve gelişmiş-gelişmekte olan ülkeler ayrımı çerçevesindeki bir yaklaşımla örtüşen bu kentleşme nitelikleri aynı zamanda Türkiye’nin sanayi toplumu olabilmesi, demokrasinin ve özellikle de yerel demokrasinin niteliği ve yerel yönetimlerin durumu gibi konularla da yakından ilgilidir.

Kentleşmenin, ekonomik, sosyal, siyasal ve kültürel bir çok yönü bulunan bir olgu olmasını da içeren bu yaklaşım çerçevesinde önce Türkiye’deki kentleşme anlayışının gelişim çizgisine ve bu parametrelerle

ilişkisini de içerecek biçimde kentleşme politikalarına, sonra da bu bağlamda ortaya çıkan belli başlı sorunlardan ve gelişmelerden hareketle yerel yönetim-kent ilişkilerine değineceğiz.

1950 sonrasında, sanayileşme çabasında özel girişime önem verilmesi, nüfus artışında hızlanma, ticaret ve sanayideki gelişmeler, tarımda makineleşme, ulaşım im-

kanlarının artması, çok partili hayata geçiş gibi ekonomik, sosyal, siyasal ve kültürel içeriklere sahip nedenlerle hızla belirginleşen kentleşme olgusu, bu dönemden sonra gerek politikalar ve anlayışlar gerekse sorunlar anlamında Türkiye'nin bir gerçeği olmuştur. İlhan Tekeli, Türkiye'de kentleşmeyle ilgili bu anlayışın gelişimini çeşitli aşamalara ayırmaktadır. Buna göre, "Türkiye'de kentleşme olgusunun toplumsal sonuçlarıyla karşılaşılıp bu sorunlara çözüm aramaya başlandığı ilk yıllarda, kentleşmeye engellenebilir bir yer değiştirme olarak bakma eğilimi yaygındır. Bu yüzeysel görüşe göre, bazı kimseler şimdiye kadar yaşadıkları köyleri bırakıp kente geliyorlardı. Kent yönetimleri de, bunların yasalara aykırı olarak yaptıkları gecekondulara göz yumuyordu. Kentli olmayan bu kişilerin kentli yaşantıya yabancı davranışlarına bir sorun olarak bakılıyordu.

Kentleşmeye böyle bakanlar için çözüm, bu kişilerin kente gelişlerinin engellenmesiydi. Bunun için gecekonduların yapılmasına göz yumulmaması, yıkılması gerekliydi. Daha çok eski kentlilerin görüşü olarak adlandırılabilecek bu yüzeysel çözümleme, kentleşme olgusunu doğuran dönüşümün arkasındaki toplumsal nedenleri ve göç edenlerin güdülerini kavrayamıyordu. Bu nedenle kentleşmeye yönelik bir çözüm getiremiyordu. Kentleşme tüm hızıyla sürdü.

Kentleşme olgusunun kesintisiz olarak sürüşü, ilk dönemin kavramlaştırmalarının yetersizliğini kendiliğinden kanıtladı. Bundan sonra

toplumun kentleşme olgusunu kavrayışında ikinci aşamaya geçildi. Bu kavramlaştırmalar artık betimsel olmamalı, kentleşmenin nedenlerine ilişkin açıklamalar getirmeliydi. Bu gereksinmeyi karşılamak için mekanik analojilerden yararlanan bir açıklama yaygınlık kazandı. Köy itiyor, kent çekiyordu. Bu dönemde itici ve çekici güçleri savunanlar çözümlerini kırda alınacak önlemlerde yoğunlaştırdı. Bu dönemde de öneriler sorunları çözmeye yetmedi.

Bu noktadan sonra tartışma, kente gelsinler mi, gelmesinler mi olmaktan çok bu gelenlerin hali ne olacak? yönünde gelişti. Kuram, soruna kente gelenlerin kültürel dönüşümü açısından bakıyordu. Kuramcılar ya da eski kentliler, yeni gelenlere kentteki köylüler diyorlardı. Kente gelenler zamanla kent kültürünü öğrenecekler ve bu sorun olmaktan çıkacaktı. Böylece onların gecekondu mahallelerinde yaşamaları bir düzen sorunu olmaktan çıkıyor, zaman içinde kendiliğinden ortadan kalkacak bir kültür farklılığı sorununa indirgeniyordu. Zaman ve süregelen kentleşme olgusu bu yaklaşımın yetersizliğini açık hale getirdi. Böylece bu ikili yapının bir kültürel sorun değil, bir yapısal sorun olduğu kavranmaya başlandı. Böylece kentleşme olgusunun kavranmasında yeni bir aşamaya ulaşılıyordu. Türkiye'de kentlerde görülen ikili yapı, bir çevre ülkesi olarak yaşanan kalkınma sürecinin ortaya çıkardığı bir sonuç olarak algılanmaya başlandı."21

Türkiye'de kuramsal bazda görülen kentleşme anlayışına ilişkin bu aşamalar pratikte bir çok sonucu içermektedir. Sorunlar, çözümler, çözümsüzlükler ve politikalar bağlamında gösterilen çabaları da bu yönde ele almak gerekir. Kentleşme ile ilgili politikalar da 1960 sonrası planlı dönemle birlikte oluşmaya başlamış ve kalkınma planlarında konuyla ilgili hükümler yer almaya başlamıştır. Örneğin I. Beş Yıllık Kalkınma Planı'nda (1963-1967), kentleşme konusuna üstü kapalı olarak değinilmiş ve büyük

kentlerin büyümesinin sundukları iş olanaklarıyla orantılı olmasını, aynı zamanda bu büyümenin sınırsız olamaması gerektiğini vurgulamıştır. “II. Beş Yıllık Kalkınma Planı (1968-1972) ise, kentleşmeyi desteklenmesi gerekli bir olgu gibi ele almış ve ekonomiyi iten bir güç olarak kullanılabileceğini vurgulamıştır. Ayrıca kentleşmeden, geri kalmış bölgelerde merkezler oluşturarak buraların geliştirilmesi ve ekonomik yönden canlandırılması amacıyla yararlanılabileceği de belirtilmiştir. II. Planın belirgin özelliği kentleşmenin desteklenmesi, özendirilmesi ilkesinin benimsenmiş olmasıdır.”22

Kalkınmada öncelikli yöreler dairesinin kurulduğu 3. Plan döneminde (1973-1977) kentler, lüks tüketim alışkanlıklarını zamansız ve gereksiz biçimde yaşayan, tüketimi hızlandıran, yatırım malları ve ara malları sanayiine dönük yatırımları kısıtlayıcı etkilerde bulunan mekanlar olarak algılanmıştır. Bunun yanında geri kalmış bölgeler problemlerinin, yerel yönetim birimlerinin etkin çalışmaları sonucunda kendiliğinden çözülebileceği varsayılmıştır. IV. Planda (1979-1983), çevrelerinin ekonomik ve toplumsal gelişmesinde anakentlerden yararlanılması öngörülmüştür. Benimsenen temel ilke ise, kentleşmeyi yavaşlatmak yerine, kentleri yaşanabilir yapmak ve kent halkının ihtiyaçlarını karşılamaktır.

Kentleşmeye yaklaşımı ilke olarak olumlu olan V. Plana göre (1984-1989), köylerden kentlere olan akının süreceği, kentleşmenin yavaşlamayacağı belirtilmiştir. Önemli olanın, “kalkınma ve sanayileşmenin tabii bir sonucu olan kentleşme boyutunun mümkün olan en iyi şekilde yönlendirilmesi ve ekonomik gelişmeye katkısının arttırılması olduğu vurgulanan V. Planda bazı önlemler de öngörülmüştür. Tarım toprakları üzerindeki dağınık ve düzensiz yapılaşmanın önlenmesi, kentlerde kamu hizmetlerinin seviyesinin yükseltilmesi ve yatırımlara öncelik verilmesi bu önlemler arasındadır.”23

Türkiye kentleşmesi ile ilgili, 1980’li yıllara kadar ortaya çıkan temel yaklaşımlar ve pratiklerin önemli bir yönünü de kentleşme sorunları ve bu bağlamda yerel yönetim-kent ilişkisi oluşturmaktadır. Bu anlayış ve politikalara baktığımızda zaten Türkiye kentleşmesinin, gelişmekte olan ülkeler kentleşmesinin niteliklerine paralel bir biçimde, daha çok sorunlar boyutunun öne çıktığını görebiliriz. Özellikle sanayileşme-kentleşme sürekliliği ve sanayi toplumu özellikleri paralelinde gelişmeyen bir kentleşme olarak Türkiye kentleşmesi, ekonomik, sosyal, siyasi-idari ve kültürel bir çok sorunla iç içe olmuştur. Çevre sorunlarından yerleşme sorunlarına, istihdam sorunlarından sosyo-kültürel sorunlara, altyapı ve ulaşım sorunlarından barınma sorunlarına, yönetim sorunlarından sosyo-politik sorunlara ve hizmet sorunlarından kentsel şiddet ve suça kadar geniş bir yelpazede ortaya çıkan kentleşme boyutlu bu sorunların en önemli özelliklerinden birini ise, yerel yönetimlerin görev alanını genişletmesi, gerek yerel demokratik kurumlar gerekse etkin ve verimli hizmet sunan birimler olarak yerel yönetimle kentleri birbirine yaklaştırmasıdır. “Türkiye’de kentleşme sorunları, kentlerde karşılaşılan bütün sorunlar değil, fakat kentleşme hareketlerinin dolaylı ya da dolaysız sonucu olan sorunlardır.

Birinci sorun, Türkiye’de kentleşmenin, temel sanayilere dayanan, gelişmeyi gereği kadar hızlandıran bir yönde olmamasıdır. Üretici güçleri yeterince harekete geçirememekten doğan ve emek-sermaye arasındaki ilişki ile süregelen bu sağlıksız kentleşme, özellikle büyük kentlerde, daha çok, zanaatlara dayanan, işsizi ve gizli işsizi bol, hizmet kesimlerini kabartan bir süreçtir. İkincisi, kentleşmenin Batı Anadolu’ya yönelmiş olması sonucunda Doğu-Batı arasındaki kentleşme hızlarının farklılaşmasıdır. Buna, bölgeler arası gelir farklılıkları ya da bölgesel dengesizlikler diyebiliriz.”24 Yanlış kentleşme, günümüzde sanayileşmemiş

ülkelerin en ciddi problemlerinden biri, hatta birincisi kabul edilmektedir. Buna da sebep, yanlış kentleşmenin iktisadi hayattan, toplumun kültür hayatına kadar çeşitli sahalarda tıkanıklıklara, darboğazlara ve toplum içi sürtüşmelere yol açmasıdır. Dikkat edilirse bu problemler kentleşmenin değil, fakat yanlış kentleşmenin sonuçları olmaktadır.

Sanayileşmesini tamlamamış bütün ülkelerde görülen yanlış kentleşmenin doğurduğu sorunlar, "ekonomik ve sosyal olmak üzere iki kategoride ele alınabilir. Türkiye gerçekleri ışığında düzenlediğimizde bu kategoriler ana başlık ve alt başlıkları ihtiva etmektedir. Ekonomik sorunları, işsizlik, sektörler arası dengesizlik, bölgeler arası kentleşme dengesizliği ve altyapı hizmetlerinde tıkanma gibi altbaşlıklar altında ele alabiliriz. Sosyal sorunlar ise, çevrenin tahribi ve fiziki plansızlık ve yerleşme düzensizliği, gelir dağılımında eşitsizlik, sosyal tabakalaşmanın veya sınıflaşmanın derinleşmesi, kültür değişmesi ve kültür boşluğu ve toplum hayatında çözülme gibi başlıklarla ele almak mümkündür.25 Bütün bu sorunlar, sanayileşme-kentleşme sürekliliğine dayanmayan bir kentleşme biçimine sahip gelişmekte olan ülkeler için olduğu gibi Türkiye kentleşmesi için de söz konusudur.

Bu sorunların, gerek hizmetler, gerek yönetim birimi olma niteliği ve gerekse yerel demokrasinin yaşatılması boyutlarında, yansıdığı ilk alan yerel yönetimlerdir. "Kentleşmenin hız kazanması, düzensiz bir kentleşme ve gelişigüzel yerleşme sorunlarına çözüm bulunamaması, tüm kentsel sorunları arttırırken",26 bu süreçte gerek görev ve sorumluluklar ve gerekse etkin ve verimli hizmet sunumu ve demokratikleşme eğilimleri açısından, yerel yönetimler hızla öne çıkmıştır. Bu öne çıkarma faaliyeti iki boyutta gerçekleşmektedir. İlk olarak göçler ve nüfus artışına paralel olarak hızla büyüyen kentlerin barınma, istihdam, çevre, altyapı ve sosyo-politik sorunlar gibi sosyal ve ekonomik içerikli bir çok sorunla karşı karşıya

kalması, yerel yönetimleri gerek sorumluluk gerekse etkinlik açısından öne çıkarmaktadır. Türkiye'de özellikle konut ihtiyacı bağlamında ortaya çıkan gecekondu sorununun ulaştığı boyutlara bakacak olursak bunu açıkça görmemiz mümkün olabilir.

Kentleşme sürecinde yerel yönetimlerin öne çıkması faaliyetinin ikinci boyutu da kent yönetimi, kentsel siyaset ve yerel demokrasi gibi olgularla ilgilidir. "Kent yönetiminin temel konusu sayısı hızla artan insanların ve boyutları sürekli büyüyen mekanların gereksinimlerinin giderilmesini sağlamak, büyümeyi yönetmek, yönlendirmek ve denetlemektir. İyi bir kent yönetimi bu hedefleri etkili ve verimli bir şekilde yerine getirebilen yönetimdir. Zira, kentsel büyüme daha fazla nüfusa, daha geniş alana daha çok ve çeşitli hizmet sunulmasını gerektirmektedir."27 Bu konuda en büyük görev de yerel yönetimlere ve özellikle belediyelere düşmektedir.

Kentleşme-yerel yönetim ilişkisinin diğer boyutu da yerel ya da kentsel siyasetle ilgilidir. "Çağımızda hızlı kentleşme ve demokratikleşme, kentsel siyaset açısından kenti siyasal erk paylaşımı için mücadelenin önemli odaklarından biri durumuna getirmektedir. Geniş anlamda kentsel ya da yerel siyaset, kentleşme sürecini ve yerel birimleri ilgilendiren bütün etkinlikler ve politikalar kentsel siyaset kapsamına girmektedir. Özellikle, kırsal ve kentsel alanlarla ilgili konular, mahalli idarelerle devlet arasındaki ilişkiler ve yerel seçimler, kentsel siyaset kavramının içinde yer alırlar."28

Kentleşme konusunda olduğu gibi kentsel siyaset açısından da gelişmiş ülkelerle gelişmekte olan ülkeler arasında bazı farklılıklar bulunmaktadır. Gelişmiş ülkeler, kentsel siyasetin konuları ile daha çok iç içe bulunmaktadır. Kent yönetimlerinin mali bunalımları, kentlerin yenilenmesine ve planlı gelişmesine ilişkin siyasal sorunlar, yerel ve merkezi erk odakları arasındaki ilişkiler ve çevre sorunlarının türlü yönleri bu ülkelerin kentsel siyasetinin çeşitli konularından birkaçıdır. "Gelişmekte

olan ülkelerde ise nitelik olarak gelişmiş ülkelerle aynılık görülmese de bir çok kentsel siyaset sorunu bulunmaktadır. Hızlı, dengesiz ve sağlıksız kentleşme, gecekondu gibi yeni yerleşim sorunları, kentleşen yığınların siyasal katılma istemlerinin artması, kentlerde toprak sahipliği konusunun yol açtığı ekonomik ve siyasal sorunlar, kırsal alanlarla kentler ve çeşitli coğrafi bölgelerin kendi aralarındaki dengesizlikler, marjinal kesim denilen yeni kentli yığınların yarattığı siyasal istikrarsızlıklar, bu ülkelerin belli başlı kentsel siyaset konularını oluşturmaktadır.”29

Kentsel ya da yerel siyaset konularının Türkiye’de önem kazanmasında başlıca etmen, hızlı kentleşmedir. II. Dünya Savaşı’nın ardından hızlanan kentleşme, büyüyen kentler, gecekondu olgusunu da doğurunca, merkezi yönetim ve belediyeler olaya uzak kalmadılar.

Çok partili siyasal yaşam, gecekondu olgusunun politize edilmesini kolaylaştırdı. Bunun yanı sıra, belediyelerin artan kaynak sorunları, belediyelerle devlet arasındaki ilişkilerde gerginliklere yol açtı, yerel yönetimler üzerindeki vesayet uygulamaları, zaman zaman yerel tepkilerin doğmasına neden oldu. Giderek, arsa spekülasyonu, konut ve kira bunalımları, kırsal alanla kentsel alan arasındaki farklılıklar ve bölgeler arası dengesizliklerin siyasal partiler arasında yol açtığı tartışmalar kamuoyuna sık sık yansıdı.

Son yıllarda çevre konusundaki halk duyarlılığının artması çevreyi de kentsel siyasetin gündemine sokmuştur. Çevre sorunlarının önemli bir kısmının yerel nitelikte olması ve halkın yerel düzeydeki duyarlılık ve katılımı, çevre sorunlarının tamamının önlenmesinde çok büyük role sahiptir.

Aynı mekanlı iki kavram olan kentleşme-yerel yönetim arasındaki ilişki, gelişmiş ülkelerden farklı niteliklere sahip bulunsa da, sorunlu olma boyutu öne çıksa da, Türkiye için de geçerlidir. Türkiye’de yaşanan kentleşme

süreci içinde bir yandan kentlerin ölçeği, diğer yandan kentlerin biçimini belirleyen süreçler değişmiştir ve değişmektedir. Bu gelişmeler sonucunda elde edilen bilgi birikimi ve kentleşme sürecinin kavranmasındaki derinleşme, kentsel yönetim konusunda yeni anlayışlara ve arayışlara yol açmaktadır.

Ekonomik, sosyal, kültürel ve siyasi-idari bu çok yönlü gelişmenin, küreselleşme-yerelleşme boyutlu yansımalarını ve özellikle 1990'lar sonrasındaki görünümlerini ve de geleceğe ilişkin projeksiyonlarını, yerel yönetim-kentleşme sürekliliği kavramını da göz önünde bulundurarak bundan sonraki bölümde ele alacağız. Doğal olarak bunun temel parametrelerini ise, demokratikleşme eğilimleri, yerel demokrasi ve küresellikle gelen yerellik gibi kavramlar oluşturacaktır.

C) Küreselleşme Sürecinde Yerel Yönetim-Kent ve Kentleşme İlişkileri

Ekonomik dönüşüm sürecinin üçüncü aşaması olan sanayi ötesi toplum ya da bilgi toplumuna doğru yaşanan gelişmelerden Türkiye'nin etkilenmemesi düşünülemez. Hem gelişmelerin karakteristiği hem de ekonomik, sosyal, kültürel ve siyasi-idari anlayış ve yapılanmaların işleyiş ve etkileşim keyfiyeti bunu mümkün kılmamaktadır. Çok boyutlu ve farklı parametrelerin etkin olduğu bu işleyiş ve etkileşim sürecinin konumuz açısından öne çıkan konuları olan, yönetim, yerel yönetim ve kentleşme anlayış ve yapılanmalarının Türkiye boyutlu yansımalarını ele alırken bu gerçeği gözardı etmemek gerekir.

Türkiye'de yaşanan kentleşme süreci içinde bir yandan kentlerin ölçeği, diğer yandan kentlerin biçimini belirleyen süreçler değişmiştir. Bu gelişmeler sonucunda elde edilen bilgi birikimi ve kentleşme sürecinin kavranmasındaki derinleşme, kentsel yönetim konusunda yeni anlayışlara ve arayışlara yol açmaktadır. Buna paralel olarak, merkezi denetimin azaltılması, desentralizasyon, kaynak artışı sağlanması, yerel temsil ve

katılımın özendirilmesi gibi önlemler, yerel yönetimlerin süreç içerisinde demokratik ve etkin yönetim birimleri olarak işlev görmelerini sağlayacak önemli mekanizmaları oluşturmakta ve yerel yönetimlerle ilgili yeni çözümlerin geliştirilmesini zorunlu kılmaktadır. "Yaşadığımız değişim sürecinin çelişkili dinamiğinin en belirgin ve gündelik hayatımızla ilgili alanlardaki tezahürü yerel olan ile küresel olanın karşı karşıya geldiği noktada, kentlerde şekillenmektedir.

Bu yeni dönemde, küresel-yerel diyalektiği yeni bir sorunsal düzlemine taşınmakta ve kent bu sorunsalın en keskin bir şekilde yaşandığı bir platform haline gelmektedir."30 Bu süreçte yerellikler oluşmakta, küreselleşme sürecine katılmakta, kimi zamanda karşıt süreçlerin etkisi gündeme gelmektedir. Küreselleşme ile yerelliklerin etkileşimi salt-etki-tepki yaklaşımı ile ele alınamaz, özellikle küresel ile yerelin geçişliliği sürecinde odaklanması gereklidir. Bu geçişliliğin etkileşiminin yaşandığı yerler olarak ise kentler ortaya çıkmışlardır.31

1980'li yıllara kadarki temel nitelikleri ve sorunları yukarda ele alınan Türkiye kentleşmesi, 1980 sonrası başlayan liberalleşme eğilimleri ve 1990'larda belirginleşen küreselleşme sürecinde iki temel olgu ile karşı karşıya kalmıştır. Bunlardan birincisi, yerel yönetim-kent ve kentleşme ilişkisi bağlamında ele alabileceğimiz anakentleşme (metropolitanlaşma), diğeri ise kentlerin uluslararasılaşması yani dünya kenti niteliğinin öne çıkmasıdır. "Türkiye, 1980'den bu yana önemli bir değişi-

mi yaşıyor. Bu değişim, Türkiye'nin dünya ekonomisi ile olan ilişkilerinin yeniden yapılanmasıyla yakından ilgilidir. Hızla küreselleşen dünya ekonomisiyle farklı bir düzlemde yeniden eklemlenen Türkiye, yol aldığı bu yeni patikada dışarıyla ilişkilerinde yaşanan değişimi doğal olarak içeriye de taşıyor. İçeride de ekonomik, politik, sosyal, demografik alanlarda önemli değişimler gözleniyor."32

Bu değişimlerin temel parametresini küreselleşme oluştururken, değişmelerin en hızlı ve kapsamlı olarak yansıdığı alan ise kentler olmaktadır. Yeni süreç, kentleri ve kentleşmeye ilişkin anlayış ve yapılanmaları, nitelikler ve sorunlar bağlamında dönüştürmektedir. Bu anlamda kent ve kentleşme ile ilgili gelişmelerin en yakından ilgili hale geldiği iki olgu ise yönetim ve yerel yönetimdir. Bazı nitelik ve sorunlarını önceki başlıkta da sunduğumuz bu ilişkiyi burada küreselleşme boyutu ile ele almak gerekir.

Türkiye'de kentleşme ile ilgili temel sorunlarda önemli bir iyileşme yaşanmadığı gibi, 1990 sonrası belirginleşen küreselleşme sürecinde özellikle anakentleşme, yönetim ve yerel yönetim boyutlu olarak yeni sorunlarla yüz yüze gelinmiştir. Kentlerin giderek artan ölçeği, siyasi-idari yapıdan kaynaklanan sorunların çözülememesi ve yeni gelişmelere uyumlu yapılanmalara gidilememesi sonucu gerek genel olarak yönetim gerekse yerel yönetimlerle ilgili yeni ve önemli sorunlar gündeme gelmiştir. Bilal Eryılmaz'a göre, bu süreçte, "ülkemizde, yerleşim sisteminde, ekonomik ve sosyal hayatta yaşamakta olduğumuz gelişmelere ve değişmelere uygun olarak kamu yönetiminde fert ve devlet ilişkilerinde yeni bir yapılanmaya gidilememiştir. Cumhuriyet'in ilk yıllarında nüfusumuzun büyük bir kısmı kırsal kesimde, ancak %20'si belediye sınırları içinde yaşamaktaydı. Belediye sınırları içinde yaşayan nüfus oranı, 1950'li yıllarda önemli bir ivme kazanarak arttı ve 1995 yılında %76'ya ulaştı. Bugün nüfusumuzun yaklaşık dörtte üçü belediye sınırları içinde yaşamaktadır.

Nüfusun kentlerde toplanmasına karşılık, kentlerin idaresinden sorumlu yönetim birimi olan belediyelerin görev, yetki ve gelirlerinde paralel bir gelişme olmadı, aksine önemli bir zayıflama ortaya çıktı. Çok partili siyasi hayata geçiş, belediyeler ve diğer yerel yönetimler açısından, özellikle hizmet üretimi ve mali kaynak yönünden pek olumlu gelişmelere neden

olmadı. Bunun en önemli göstergelerinden biri, belediyelerin bütçe büyüklükleridir. Belediye bütçelerinin genel bütçeye oranı, 1950 yılında %10,33 olduğu halde, bu oran 1965 yılında %8,28'e, 1970'de %6,1'e ve nihayet 1980'de ise, %4,65'e gerilemiştir. 1980 yılında bu oran, Cumhuriyet döneminin en düşük seviyesidir. Kısacası belediyeler, 1960'tan itibaren hizmet üretme ve sunma açısından küçülmüşlerdir. Belediye hizmetlerinin ivme kazanması 1980'den sonra başlamış, ancak bu da kısa sürmüş, 1990 yılından itibaren yeniden zayıflama sürecine girilmiştir."33 Bu, Türkiye'de siyasi-idari yapılanmanın tarihten gelen ve kemikleşmiş önemli sorunları olduğunun göstergesidir.

Bu nedenle yenileştirmeye, adem-i merkezileştirmeye yönelik çabalar, kişisel ve konjonktürel kalmaktadır. Zorla düzenleme çabaları ile sağlanan gelişmeleri bir süre sonra, yeniden kabuğuna çekilme ve eski, merkeziyetçi halini alma refleksi takip etmektedir. "Türkiye, dünyadaki gelişme ve değişme eğilimlerine, kendi iç sorunlarını bahane ederek hep tereddütlü yaklaşmaktadır. Avrupa Konseyi'ne üye olan ülkemiz, Konsey'in 1988'de kabul ettiği Avrupa Yerel Yönetimler Özerklik Şartını 1991 yılında onayladı ama dokuz maddesine çekince koymayı da ihmal etmedi. Böylece henüz yerelleşmeye hazır olmadığını ifade etti; bu konuda pek istekli de görünmüyor. Merkezi devlet organları, belediyelerin geliştirilmesine endişe ile bakıyor.

Türkiye, yönetim bakımından bütün ağırlığını merkezi idare kuruluşlarını modernleştirmeye ve yaygınlaştırmaya verdi. Merkezi yönetim kuruluşlarının büyümesi ve güçlenmesi, yerel yönetimlerin görev, yetki ve kaynaklarından kısılarak yapıldığı için mahalli idarelerin bir bütün olarak zayıflatılması sonucunu ortaya çıkardı. Belediyeler, kentlerin yönetiminde etkisiz halde bırakıldıkları içi rant paylaşımı kolaylaşmış, bu paylaşımda güçlü olanların daima kazançlı çıktıkları görülmüştür. Belediye

sınırları içindeki hazine arazileri belediyelerin yönetimine verilmiş olsaydı, belki bugünkü gibi arazi yağmalanması ortaya çıkmaz, çarpık kentleşmenin bir ölçüde önüne geçilebilirdi.”34 Bugün, kentlerimizdeki mevcut çarpıklık, belediye yönetimlerinin düzenleyici ve hizmet sunucu olarak yeterince örgütlenememesi, kaynak oluşturamaması gibi nedenlere dayanmaktadır.

Küreselleşme sürecinde Türkiye’de kentleşme ile ilgili sorunlar özellikle yönetim ve yerel yönetim boyutunda daha da artmıştır. “Bugün kentlerimizin idaresinde bir yönetim boşluğu ya da yönetilememe olgusu yaşanmaktadır. Kentlerimizi önce yönetilebilir hale getirmek zorundayız. Kentlerimizi, orada yaşayan insanlar yönetmeli ve biçimlendirmelidir. Her şehrin farklı bir kimliği, ruhu ve estetiği olacaktır ve olmalıdır da. Şehirlerimizin kaybettiği kimliğini ve estetiğini kazanmasında onlara yardımcı olabilecek en önemli organlar, belediyelerdir. Belediyeler, kentlerin yönetiminde temel aktörler olarak kabul edilmeli; yetki, kaynak ve organları yeniden tanımlanmalıdır.”35 Merkezi yönetim-yerel yönetim karşıtlığı ve ayrımı yerine, işbirliğine dayalı bir anlayış hayata geçirilmelidir. Sivil toplum örgütleri ve yerel yönetim ilişkileri, denetim, hizmete katılma ve onları yönlendirme gibi öğeler açısından uygulanabilir kılınmalıdır.

Küreselleşme süreci, bu yönetim ve hizmet sunma sorunlarının ötesinde bir çok sorunu da beraberinde getirmiştir. “Gerek gelişmiş ülkelerde, gerekse gelişmekte olan ülkelerde, kentlerin bugün karşılaştıkları sorunlar, gerekli tedbirler alınmadığı takdirde, insanoğlunun yaşama mücadelesinde önemli riskler meydana çıkaracak niteliktedir. Bunlar, ulusal, bölgesel ve hatta küresel ölçekte önemli istikrarsızlıklara neden olacaktır. Konut sıkıntısı, gecekondulaşma, yoksulluğun ve suç oranlarının artması, zengin ile fakir arasındaki uçurumun büyümesi, sağlık sorunları, altyapı yetersizliği, trafik, çevre kirliliği, yeşil alanların azalması, mevcut yapı

stokunun eskimesi, yabancılaşma vb. sorunlar, dünyada bütün şehirlerin karşılaştıkları ortak problemlerdir.

Yerleşim birimleri arasındaki nüfus hareketleri, ulaşım imkânlarının gelişmesi sonucu, hızlı bir artış göstermektedir. Nüfusun, mal ve hizmetlerin hareket kabiliyeti, önceki dönemlere göre daha fazla artmıştır. Kent, kasaba ve köy yerleşimleri arasında mal, hizmet ve insan hareketlerinin artması, yerleşme ve barınma sorunlarının bir bütün olarak ele alınmasını ve makro ölçekte uygulanabilir politikalar üretilmesini gerektirmektedir.”36 Küreselleşmenin özellikle Türkiye gibi gelişmekte olan ülkelerin bu, kentleşme sorunlarını arttırıcı etkisinin gerekli kıldığı bu küresel politikalar ihtiyacını en açık örneğini HABİTAT toplantısı oluşturmaktadır. Başarısı ve sonucundan öte, böyle bir toplantı küreselleşme-kentleşme ilişkisi bağlamında önemli bir örnek oluşturmaktadır.

Sonuç olarak diyebiliriz ki, ekonomik, sosyal ve siyasi-idari anlayış ve yapılanma geleneği ile yakından ilgili Türkiye kentleşmesinin sorunları küreselleşme sürecinde daha da artmıştır. Bilgi toplumuna doğru yaşanan gelişmeler ve küreselleşme sürecinin gerektirdiği, teknolojik, siyasi-idari, beşeri ve sosyal atılımlar yapılamadığı ve yapılanmalara gidilemediği için, bu yeni süreçte de Türkiye negatif dışsallıklara mahkum olma noktasında bulunmaktadır. Olumlu adımlar atılmayıp, mevcut statüko korunmaya çalışılmış, küreselleşmenin olumlu yönlerinden yaralanılamadığı gibi, olumsuz ve sorunlu nitelikteki sonuçlardan etkilenmek de kaçınılmaz hale gelmiştir. Türkiye, bu süreçte gerek anlayış gerekse kurumlar bazında, küreseli anlayıp yereli yaşamak felsefesine dayalı yeniden yapılanmaya gideceği yerde, hem siyasi-idari, hem de ekonomik ve sosyal anlamda sürekli içine kapanmakta, kabuğuna çekilmeyi tercih etmektedir. Nedenleri ve arka planını daha önce ele aldığımız bu anlayış ve yapılanmadan doğal

olarak en fazla etkilenen kurumlar da yerel yönetimler olmaktadır. Bu ise kentleşme de içinde olmak üzere pek çok soruna kaynaklık etmektedir.

Küreselleşme sürecinin kentleşme bağlamında ortaya koyduğu ikinci sonuç ise, kentlerin uluslararasılaşması ile ilgilidir. “küreselleşme sürecinde kentler bir taraftan global pazar ve finans hareketlerinin merkezi haline gelirken”,37 diğer yandan bu süreç “kentleri homojenize ediyor. Örneğin Tokyo New York’a benziyor. Ama globalleşmeden önce böyle bir şey yoktu. Ekonomik globalleşme, politik ve sosyo-ekonomik anlamda da kentleri globalleştiriyor.”38 Bu süreçte kentlerin sosyal dualizmi artıyor. Globalleşme sonucunda dünya kentlerinin daha geniş bir kamu alanında tartışmaya neden olmaktadır.39

Kentlerin bu uluslararasılaşma ya da dünya kenti olma niteliği küreselleşme sürecinin en önemli sonuçlarındandır. Bu süreçten doğal olarak Türkiye de etkilenmektedir ki bunu İstanbul merkezli olarak görmek çok kolaydır.

“Asıl olarak teknolojideki gelişmeler temeline dayanan ve ekonomiye yansıdığında fundamental nitelikte gelişmelere neden olan küreselleşmenin”40 bu süreçte en hızlı yansıdığı alan kentler olmaktadır. Mal ve sermaye dolaşımının, yeni teknolojilerle ışık hızında yaşandığı kentler, bölgeler de yeni roller ve anlamlar kazanıyor. Bazı kentlerin, bölgelerin, küreselleşme ile birlikte önemleri artarken bazıları da kayba uğruyor. Kentler arasında bazıları stratejik önem kazanıyorlar. Bunlara dünya kenti deniliyor. Birinci dereceden kararların verildiği bu dünya kentlerinin yanında ikincil derece dünya kentleri de oluşuyor.

Bu süreçte, dünya ile ilişkilerde ortaya çıkan bu yeni durumun Türkiye’de yansıdığı ilk alan İstanbul olmaktadır. Tıpkı suya atılan bir taşın oluşturduğu iç içe dalgalar gibi, en iç halkayı İstanbul oluştururken, sonraki halkalar da İstanbul’dan etkilenen bölgelerin sırasını ve etkilenme

derecelerini gösteriyor. Ancak bu etkilenmeyi yalnızca olumsuz olarak ele almamak gerekir. Bu süreçte İstanbul anakentleşme ya da metropolitanlaşmanın getirdiği bir çok sorunla karşılaşmakla birlikte bazı avantajlarla da karşı karşıyadır. "Dünya sisteminin şu andaki görünümünde kentlerin gelişimi ve özellikle İstanbul'un konumu öyle ki, yakın gelecekte şehrin gelişme çizgisi önemli bir dönüşüme uğrayabilir, ayrıca bu dönüşüm şehrin global statüsünü yükselterek kaynakları çoğaltacak çok önemli bir fırsat yaratabilir. Bu fırsatı kullanmamak, yeniden dağıtıcı politikaların dar trade-off'lar içinde hapis kalması ve daha kötüsü, gerek kent gerekse

ülke açısından bir ölçekte dışlanma anlamına gelebilir. Kısa dönemde bu fırsatı kullanmaya yönelik girişimi popülizm adına reddetmek, uzun dönemde, hem İstanbul hem de Türkiye için çok maliyetli olacaktır."41

İstanbul'un global kent olma durumu, Sema Köksal'e42 göre üç yönlü olarak ele alınabilir. "Küresel, ulusal ve yerel dinamikler ve bunların etkileşimi. Esas olarak İstanbul belki uluslararası sermaye piyasasının yerleşmek istediği bir mekan olabilir. Ama, acaba, İstanbul kentinin kendisi, ulusal ve yerel dinamikleri itibariyle böyle bir mekan olmaya aday mı, ya da hazır mı? Kentsel düzeyde gözlenen eğilim bir küçük girişim metropoliten kenti olan İstanbul'un yağ lekesi formu biçimde büyümeye hızlanarak devam etmesi sonucunu gündeme getirmektedir." Bu süreçte İstanbul'un kullanabileceği bir çok avantaj da vardır ve bunların başında tarihsel olan avantajlar gelmektedir. 19. yüzyıl sonu ve 20. yüzyıl başlarına İstanbul'un Karadeniz ve Orta Doğu'ya yönelik bir merkez olduğu görülmektedir. Kentin bugünkü konumu ise tarihsel avantajlarına ek olarak daha geniş bir etkileme alanına sahip olmasını getirmektedir. "Teknolojik gelişme, kontrol ve tekinin geniş çevrelere yayılmasını mümkün kılmaktadır. Günümüzde dünya ekonomisinin işleyişi, İstanbul'un

dinamiklerini ve geleceğini farklı bir biçimde ele almanın gereğini ortaya koyuyor.”43

Türkiye’de küreselleşme süreci ve kentleşme kavramlarının kesişimi noktasında İstanbul her şey demek değilse de çok şey olduğu kesin. Çünkü, ekonomik, sosyal, kültürel ve siyasi-idari bütün nitelikleriyle geçmişten geleceğe Türkiye kentleşmesinin küreselleşme sürecindeki yansımalarını ağırlıklı olarak İstanbul’da görmek mümkün. Gelişmiş ve gelişmekte olan bağlamında çarpık, sağlıksız ve dengesiz gibi sıfatlarla anılan Türkiye kentleşmesi, 1990’larda küreselleşme sürecinde de bu nitelikleri korumaktadır. Bu bağlamda, yukardan beri ele alınan parametreleri de içerecek bir anlayış ve yapılanma sürecine girilmezse, İstanbul vb. Türkiye kentleri birer Üçüncü Dünya metropolü olmaya mahkum olacak gibi görünmektedir.

Ancak, etkin ve kararlı yeniden düzenleme girişimleriyle avantajları ve fırsatları değerlendirerek bu süreç tersine de çevrilebilir ya da başka bir deyişle tehdit ve tehlikeler, fırsat ve üstünlüğe dönüştürülebilir. Buna İstanbul’un olduğu kadar bütün Türkiye’nin, ekonomik, sosyal, kültürel ve siyasi-idari anlamda ihtiyacı vardır ve küreselleşme süreci bunda araç olarak kullanılabilmelidir.

Sonuç ve Değerlendirme

Merkeziyetçi nitelikteki bir siyasi-idari anlayış ve yapılanma, Osmanlı’dan Cumhuriyete miras kalan temel niteliklerden biridir ve günümüzde de, ekonomik, sosyal, kültürel, siyasal ve idari olmak üzere pek çok soruna kaynaklık etmektedir. Bu niteliğin en çok yansıdığı alanlardan birini ise yerel yönetim, kent ve kentleşme anlayış ve kurumlaşmaları oluşturmaktadır. Yerel yönetim, zaten merkeziyetçilik-adem-i merkeziyetçilik ilişkilerinin önemli bir boyutunu oluştururken, bu bağlamda

kent ve kentleşme, daha çok sorunlar ağırlıklı olarak ve çarpık, sağlıksız, dengesiz gibi nitelikleri taşır bir biçimde ortaya çıkmıştır.

Aslında bu nitelikler, tarım toplumundan sanayi toplumuna geçen Batı karşısında, tarım toplumu ya da yarı sanayi toplumu niteliklerini yaşayan az gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelerin kent ve kentleşme olgularının ortak özelliklerini oluşturmaktadır. Bu ülkeler, yerel yönetim ve kent yapılarını da içerecek biçimde, siyasi-idari yapılanmalardan ekonomik, sosyal ve siyasal örgütlenmelere ve kentleşme niteliklerine kadar benzer nitelikleri taşımaktadır.

Türkiye'de bütün reform çabalarına rağmen yerel yönetimlerin özerkliği ve uluslararası standartlara sahip olma açısından önemli bir yol alınamayışının ardında olduğu gibi, sanayileşme-kentleşme sürekliliğine dayanmayan sorunlu ve gecekondulu kentleşmenin ardında da büyük ölçüde bu gerçek yatmaktadır. Bu gerçek aynı zamanda altyapıdan istihdama, çevreden ulaşıma ve barınmaya ve hizmet sorunlarından yönetim sorunlarına kadar, kent ve kentleşme merkezli pek çok sorunla yakından ilgilidir. Gerek kentsel siyaset gerekse ekonomik kararların etkinliği açısından kentlerin yönetim sorunları aynı zamanda yerel yönetimlerin sorunlarıdır. Siyasi-idari anlayış ve yapılanmaların merkeziyetçilik yönünde ağırlık kazanmasının kent mekanı boyutunda da önemli sonuçları bulunmaktadır ve bunun bağlantı noktasını yerel yönetimler oluşturmaktadır.

Bütün bu nitelikleri ve sorunları ile Türkiye siyasi-idari sistemi, yerel yönetimleri ve kentleşmesi, 1990'larda yine Batılı ülkelerin öncülük ettiği ve bütün dünyayı saran global değişmeler ve gelişmelerle karşı karşıyadır. Teknolojik, ekonomik, sosyal, kültürel ve siyasi-idari bir çok boyutu bulunan bu bilgi toplumu olma süreci ve bu bağlamda küreselleşme olgusu, ortaya koyduğu sonuçlar ve niteliklerle bütün toplumları ve ülkeleri olduğu

gibi Türkiye'yi de önemli ölçüde etkilemiş ve etkilemeye devam etmektedir. Bu sonuçlar ve niteliklerin temel noktalarını ise, küreselleşme-yerelleşme ve demokratikleşme eğilimleri, sürekli değişme ve gelişme süreci, bilginin ve bilgi teknolojilerinin değerinin sürekli artması, yerel yönetimlerin, sivil toplum örgütlerinin gittikçe öne çıkması, yönetimde yeni etkinlik-verimlilik ilkelerinin ortaya çıkması, tarnsnasyonelleşmenin hız kazanması gibi, sanayi toplumu dönemine göre oldukça farklı ve moder-

nizmi aşan anlayış ve yapılanmaları içeren gelişmeler oluşturmaktadır. Bütün bu gelişmelerin yönü sanayi toplumunun ötesinde nitelikler ve parametrelerle yeni yeni oluşan bilgi toplumuna doğrudur ve küreselleşme olgusu bu sürecin en önemli niteliği olarak öne çıkmaktadır. Bütün bu gelişmelerden Türkiye'nin etkilenmemesi ise oldukça zor, hatta imkânsızdır.

Bu noktada, geçmişten geleceğe değerlerin, birikimlerin mekansal boyutunu oluşturan kentler ve bu bağlamda kentleşme olgusu, nitelikleriyle, sorunlarıyla ve çözümleriyle ekonomik, sosyal, kültürel ve siyasi-idari diğer parametrelerle birlikte ve küreselle yerel sentezlenerek ele alınmalıdır. Küresel düşünüp yerel davranabilme noktasında çözümler üretilmelidir.

1 İlber Ortaylı, İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı, Hil Yayını, İstanbul, 1995, s. 25.

2 Kemal Karpat, “Osmanlı Tarihinin Dönemleri”, (Osmanlı ve Dünya: Editör: Kemal Karpat), Ufuk Yayını, İstanbul, 2000, s. 142.

3 İlhan Tekeli, ”19. Yüzyılda İstanbul Metropol Alanının Dönüşümü”, Modernleşme Sürecinde Osmanlı Kentleri / Editör: P. Dumont, F. Georgeon), Tarih Vakfı Yurt Yayını, İstanbul, 1996, s. 19.

4 İlhan Tekeli, Türkiye'de Kentleşme Yazıları, Turhan Kitapevi, Ankara, 1992, s. 27.

5 Stefan Yerasimos, “Tanzimat’ın Kent Reformları Üzerine”, Modernleşme Sürecinde Osmanlı Kentleri Editör: P. Dumont, F. Georgeon), Tarih Vakfı Yurt Yayını, İstanbul, 1996, s. 1.

6 Halil İnalcık, Osmanlı İmparatorluğu, Eren Yayıncılık, İstanbul, 1996, s. 343.

7 Maurıce M. Cerası, Osmanlı Kenti, Yapı Kredi Yayını, İstanbul, 1999, s. 47.

8 İlber Ortaylı, Tanzimat’tan Cumhuriyete Yerel Yönetim Geleneği, Hil Yayını, İstanbul, 1985, s. 207.

9 Recep Yazıcıoğlu, “Demokratik Katılım ve Yeniden Yapılanma”, Şehir ve Yerel Yönetimler (Editör: V. Akyüz, S. Ünlü), İlke Yayını, İstanbul, 1996, s. 231.

10 Kemal Görmez, Yerel Demokrasi ve Türkiye, Vadi Yayını, İstanbul, 1997, s. 100, 101.

11 Bernard Lewis, Modern Türkiye’nin Doğuşu, Türk Tarih Kurumu Yayını, Ankara, 1998, s. 394, 395.

12 Davut Dursun, ”Türkiye’de Yerel Yönetimlerin Doğuşu ve Siyasi-İdari Gelişme”, (Türkiye’de Yönetim Geleneği, Editör: D. Dursun, H. Al), İlke Yayını, İstanbul, 1998, s. 102.

13 Ruşen Keleş, Kentbilim Terimleri Sözlüğü, İmge Yayını, Ankara, 1998, s. 80.

14 İlhan Tekeli, Türkiye’de Kentleşme Yazıları, Turhan Kitapevi, Ankara, 1982, s. 330-331.

15 Kemal Görmez, Kent ve Siyaset, Gazi Kitapevi, Ankara, 1997, s. 14-15.

16 Yakut Sencer, Türkiye’de Kentleşme, Kültür Bakanlığı Yayını, Ankara, 1979, s. 36.

17 Kemal Görmez, Şehir ve İnsan, MEB Yayını, İstanbul, 1991, s. 6.

18 Ruşen Keleş, Kentleşme Politikası, İmge Yayını, Ankara, 1993, s. 46.

19 Ruşen Keleş, Kent ve Siyaset Üzerine Yazılar, IULA-EMME Yayını, İstanbul, 1993, s. 89

20 İsmail Kılınç, ”Türkiye’de Kentleşmenin Özellikleri”, AİD, C. 26, S. 2, s. 158.

21 İlhan Tekeli, Türkiye’de Kentleşme Yazıları, s. 336-337.

22 İkinci Beş Yıllık Kalkınma Planı (1968-1972), DPT Yayını, Ankara, s. 264.

23 Beşinci Beş Yıllık Kalkınma Planı (1984-1990). DPT Yayını, Ankara, s. 206.

24 Ruşen Keleş, Türkiye’de Şehirleşme, Konut ve Gecekondu, Gerçek Yayınevi, İstanbul, 1978, s. 41.

25 İhsan Sezal, Şehirleşme, Ağaç Yayını, İstanbul, 1992, s. 73-74.

26 C. Hamamcı, R. Keleş, Çevrebilim, İmge Yayını, Ankara, 1993, s. 86.

27 Firuz Demir Yaşamış, ”Hızlı Kentleşmenin Sonuçları ve Belediyelerin Kurumsal, Örgütsel ve Yönetimsel Olanakları”, AİD, C. 24, S. 3, s. 178.

28 Ruşen Keleş, Yerinden Yönetim ve Siyaset, Cem Yayınevi, İstanbul, 1994, s. 88.

29 Mustafa Ökmen, Türkiye’de Kentleşme Sorunları ve Sivas Örneği, Gazi Üniv. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, s. 63.

30 A. Aksoy, K. Robıns, “İstanbul’da Dinleme Zamanı”, İstanbul Dergisi, 1993, S. 7, s. 56.

31 Rana A. Aslanoğlu, Kent, Kimlik ve Küreselleşme, Asa Yayını, Bursa, 1998, s. 152.

32 Mustafa Sönmez, İstanbul'un İki Yüzü, Arkadaş Yayını, Ankara, 1996, s. 48.

33 Bilal Eryılmaz, "Küreselleşen Dünyada Kent, İnsan ve Yönetim", İzlenim, S. 33-34, Haziran, 1996, s. 90.

34 Bilal Eryılmaz, a.g.m, s. 91.

35 Bilal Eryılmaz, a.g.m, s. 91-93.

36 Bilal Eryılmaz, "Kentleri Yönetilebilir Kılmak", Yeni Türkiye, Nisan, 1996, S. 8, s. 179.

37 Beng Huat Chua, "World Cities, Globalization and the Spread of Consumerısm; An From Sıngapore", Urban Studies, May, 1998, Vol. 35, Issue 5 / 6, p. 981.

38 Saskıa Sassen, "Swırlıng that Old Wıne Around ın the Wrong Bottle", Urban Affairs Review, March, 1998, Vol. 33, Issue 4, p. 478.

39 Mıchael Peter Smith, ”The Global City- Whose Social Construct is it Any way? ”, Urban Affairs Revıew, March, 1998, Vol. 33, Issue 4, p. 482.

40 Byron G. Auguste, ”What's so New About Globalization? ”, New Perspectives Quaterly, Winter, 1998, Vol. 15, Issue 1, p. 16.

41 Çağlar Keyder, ”İstanbul'u Nasıl Satmalı? ”, İstanbul Dergisi, 1992, S. 3. 81.

42 Sema Köksal, "Küresel Düzlemde Yeni Eğilimler", İstanbul Dergisi, 1993, S. 7, s. 50-54.

43 Ç. Keyder, A. Öncü, ”İstanbul Yol Ayrımında", İstanbul Dergisi, 1993, S. 7, s. 28.

Aksoy, A, Robıns, K, "İstanbul'da Dinleme Zamanı", İstanbul Dergisi 1993, S. 7.

Aslanoğlu, Rana, Kent, Kimlik ve Küreselleşme, Asa Yayını, Bursa, 1998.

Auguste, Byron G. ”What’s so New About Globalızatıon? ”, New Perspectıves Quaterly, Winter, 1998, Vol. 15, Issue 1.

Cerası, Maurıce M. Osmanlı Kenti, Yapı Kredi Yayını, İstanbul, 1999.

Chua, Beng H. “World Cities, Globalization and the Spread of Consumerısm; An From Sıngapore”, Urban Studies, May, 1998, Vol. 35, Issue 5 / 6.

DPT, İkinci Beş Yıllık Kalkınma Planı (1968-1972), DPT Yayını, Ankara, 1968.

DPT, Beşinci Beş Yıllık Kalkınma Planı (1984-1990), DPT Yayını, Ankara, 1984.

Dursun, Davut, “Türkiye’de Yerel Yönetimlerin Doğuşu ve Siyasi-İdari Gelişme”, Türkiye’de Yönetim Geleneği, Editör: D. Dursun, H. Al, İlke Yayını, İstanbul, 1998.

Eryılmaz, Bilal, “Küreselleşen Dünyada Kent, İnsan ve Yönetim”, İzlenim, S. 33-34, Haziran, 1996.

Eryılmaz, Bilal, “Kentleri Yönetilebilir Kılmak”, Yeni Türkiye, Nisan, 1996, S. 8.

Hamamcı, C, Keleş, R, Çevrebilim, İmge Yayını, Ankara, 1993.

Görmez, Kemal, Yerel Demokrasi ve Türkiye, Vadi Yayını, Ankara, 1997.

Görmez, Kemal, Kent ve Siyaset, Gazi Kitapevi, Ankara, 1997.

Görmez, Kemal, Şehir ve İnsan, MEB Yayını, İstanbul, 1991.

İnalcık, Halil, Osmanlı İmparatorluğu, Eren Yayıncılık, İstanbul, 1996.

Karpat, Kemal, “Osmanlı Tarihinin Dönemleri”, Osmanlı ve Dünya: Editör: Kemal Karpat, Ufuk Yayını, İstanbul, 2000.

Keleş, Ruşen, Kentleşme Politikası, İmge Yayını, Ankara, 1993.

Keleş, Ruşen, Kent ve Siyaset Üzerine Yazılar, IULA-EMME Yayını, İstanbul, 1993.

Keleş, Ruşen, Türkiye'de Şehirleşme, Konut ve Gecekondu, Gerçek Yayınevi, İstanbul, 1978.

Keleş, Ruşen, Yerinden Yönetim ve Siyaset, Cem Yayınevi, İstanbul, 1994.

Keleş, Ruşen, Kentbilim Terimleri Sözlüğü, İmge Yayını, Ankara, 1998.

Keyder, Çağlar, "İstanbul'u Nasıl Satmalı? ", İstanbul Dergisi, 1992, S. 3.

Keyder, Ç, Öncü, A., "İstanbul Yol Ayrımında", İstanbul Dergisi, 1993, S. 7.

Kılınç, İsmail, "Türkiye'de Kentleşmenin Özellikleri", AİD, C. 26, S. 2.

Köksal, Sema, "Küresel Düzlemde Yeni Eğilimler", İstanbul Dergisi, 1993, S. 7.

Lewis, Bernard, Modern Türkiye'nin Doğuşu, Türk Tarih Kurumu Yayını, Ankara, 1998.

Ortaylı, İlber, Tanzimat'tan Cumhuriyete Yerel Yönetim Geleneği, Hil Yayını, İstanbul, 1985.

Ortaylı, İlber, İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı, Hil Yayını, İstanbul, 1995.

Ökmen, Mustafa, Türkiye'de Kentleşme Sorunları ve Sivas Örneği, Gazi Üniv. Sos. Bil. Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi.

Sassen, Saskie, "Swirling that Old Wine Around in the Wrong Bottle", Urban Affairs Review, March, 1998, Vol. 33, Issue 4.

Sencer, Yakut, Türkiye'de Kentleşme, Kültür Bakanlığı Yayını, Ankara, 1979.

Sezal, İhsan, Şehirleşme, Ağaç Yayını, İstanbul, 1992.

Smıth, Mihael P. "The Global City- Whose Social Construct is it Any way? ", Urban Affairs Revıew, March, 1998, Vol. 33, Issue 4.

Sönmez, Mustafa, İstanbul'un İki Yüzü, Arkadaş Yayını, Ankara, 1996.

Tekeli, İlhan, Türkiye’de Kentleşme Yazıları, Turhan Kitapevi, Ankara, 1982.

Tekeli, İlhan, “19. Yüzyılda İstanbul Metropol Alanının Dönüşümü”, Modernleşme Sürecinde Osmanlı Kentleri (Editör: P. Dumont, F. Georgeon), Tarih Vakfı Yurt Yayını, İstanbul, 1996.

Yaşamış, F. Demir, “Hızlı Kentleşmenin Sonuçları ve Belediyelerin Kurumsal, Örgütsel ve Yönetimsel Olanakları”, AİD, C. 24, S. 3.

Yazıcıoğlu, Recep, “Demokratik Katılım ve Yeniden Yapılanma”, Şehir ve Yerel Yönetimler (Editör: V. Akyüz, S. Ünlü), İlke Yayını, İstanbul, 1996.

Yerasimos, Stefan, “Tanzimat’ın Kent Reformları Üzerine”, Modernleşme Sürecinde Osmanlı Kentleri Editör: P. Dumont, F. Georgeon), Tarih Vakfı Yurt Yayını, İstanbul, 1996

Köyden Kente Göç ve Gecekondu Olgusu / Doç. Dr. Tahire Erman [s.519-526]

Bilkent Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi / Türkiye

Türkiye, birçok diğer 'gelişmekte olan' ülkelerde olduğu gibi, 1950'lerden itibaren yoğun bir köyden kente göç olgusunu yaşamıştır. 1945 yılında 18.9 milyon olan ülke nüfusu 1997'de 62.8 milyona ulaşırken, 4.7 milyon olan kentli nüfus da 40 milyonu aşmıştır. Diğer bir deyişle, Türkiye 1940'larda nüfusunun %25'i kentlerde yaşayan bir ülke iken, bugün %70'i kentlerde yaşayan bir ülkeye dönüşmüştür. Bu sürecin nasıl başladığına bakıldığında şöyle bir durum ortaya çıkmaktadır. İkinci Dünya Savaşını izleyen yıllarda kapitalist sistemin Amerika Birleşik Devleti öncülüğünde yaygınlaşması süreci içinde birçok ülke pazar ekonomisine geçmeye başlamış, gereken tarımsal üretim artışının sağlanması için tarım kesiminin mekanizasyonu hedeflenmiştir. Türkiye özelinde ise, Amerika tarafından verilen Marshall yardımı tarım kesiminde önemli yapısal değişiklikler yaratmış; traktör, sulama sistemi, verimliliği yüksek olan yeni cins tohumlar ve gübreleme sonucunda tarımda verimlilik artışı elde edilmeye çalışılırken, kırsal kesimdeki mevcut toplumsal denge bozulmuştur. İşsiz ya da topraksız kalan yarıcılar ve küçük toprak sahipleri köylerini bırakarak, büyük kentlere göç etmeye başlamışlardır.1 Köyleri tarımsal üretimin değiş-tokuş yapıldığı pazarlara ve kentlere bağlamak için yapılan ulaşım ağları köylüleri kentlere taşımıştır.

Kentlere ilk gelenler genç erkekler olmuştur. Sırtında yatağıyla gelen köylü göçmen imajı bu gruptan kaynaklanmıştır. Köylü göçmen kenti tanıdıkça ve yerleştikçe, ailesini de kente getirmeye başlamış, göçmenin

kentte köye göre daha iyi bir yaşantı içinde olduğunu gören köyde kalanlar ise, kente yerleşmiş akraba ve köylülerini fırsat bilerek, kente göç etmek eğilimi içine girmişlerdir. Böylece kitlesel ve zincirleme göç Türkiye'de hakim göç biçimi olmuştur.

Köylü kadınlar için kent, zaman içinde güçlenen bir cazibe odağı olmuştur. 1950'li yıllarda kent yaşamı hakkında henüz bir fikri oluşmamış olan ve kendisine yabancı olarak görülen kent, köylü kadını ürkütürken ve köylü kadında kentte yaşayamayacağı inancı hakimken,[2] zamanla kentle tanışıklığı oluştukça, kente göç eden köylülerinin yaşamlarına tanık oldukça, kent köylü kadın için köyün yorucu ve kirli işlerinden kurtulacağı, 'evinin hanımı' olabileceği, köyün toplumsal baskısından uzaklaşabileceği, rahat edeceği bir ortam olarak görülmüştür.[3] Hatta bazı durumlarda kadın kente göçte aktif roller üstlenmiş, kentteki akrabalarının desteğini elde etmeye çalışarak kocasını kente götürmek için uğraş vermiştir.[4] Kente yerleşmiş köylüleriyle evlenerek köy yaşantısından kurtulmak arzusu da bekar köylü kadınlar arasında yaygındır, ve bu arzu aileler tarafından desteklenmektedir.[5]

Kentlere göç edenler, konut sorununun da içinde bulunduğu birçok sorunla karşılaşmışlar, devletin ve sivil toplumun yetersizliği sonucunda bu sorunları kendi içlerinde çözmeye yönelmişlerdir. Böylece kentin sanayi bölgelerine yakın alanlarında (örneğin İstanbul'da deri ve imalat sanayinin yoğunlaştığı Zeytinburnu), ya da kentin dağ yamacı ve nehir yatağı gibi iskan için tercih edilmeyen alanlarında (örneğin Ankara'da Altındağ), ve giderek artan bir biçimde kentlerin çeperlerinde gecekondu bölgeleri oluşmaya başlamıştır.[6] Adından da anlaşılacağı gibi, gecekondu ilk ortaya çıktığında, çok kısa sürede ve yasalara aykırı olduğu için gece inşa edilen konut olarak görülmüş, kent içindeki varlığı da kısa ömürlü olarak tahmin edilmiştir. Ancak, ilk başlarda içi toprak doldurulan teneke kutuladan

yapılan, teneke damlı bu derme çatma yapılar, zamanla kenti çevreleyen yerleşik konut alanlarına dönüşmüştür. Bunun sonucunda büyük kentlerin çehreleri

büyük değişikliklere uğramış, özellikle yeni Cumhuriyetin modern başkenti olarak oluşturulan Ankara örneğinde gecekonduların varlığı bu imajı tehdit edici olmuş, zamanın daha çok bürokratik ve askeri seçkinlerden oluşan yerleşik kentlileri arasında büyük tepkilere yol açmıştır.7

Kentte gecekondu varlığına göz yumulmasının altında önemli birkaç etmen yatmaktadır. Öncelikle gecekondu halkının gelişmekte olan sanayi için ucuz, esnek ve örgütsüz iş gücü oluşturmasından bahsedilebilir. İthal ikameci sanayileşme modeli içinde pahalı teknoloji kullanılması karşılığında, buna olanak sağlayacak ucuz iş gücüne duyulan ihtiyaç, gecekonduları sanayici gözünde katlanılabilir hale getirmiştir.8 Ayrıca, köyden göç edenlerin kendi inşa ettikleri konutlarda yaşamaları sonucunda kira sorununun ortadan kalkması, bu nüfusun düşük ücretlerde yaşayabilmelerini sağlamış, bu da yine özel sektörün işine gelmiştir. 1960 askeri darbesi sonucunda Demokrat Parti zamanındaki liberal politikalar yerini planlı kalkınma modeline bırakınca, gecekondu nüfusu ekonomide yeni bir rol kazanmış ve ulusal pazar içinde tüketici olarak yer almış, özel sektörün yeni hedef kitlesi olmuştur.9

Gecekondu yapımı kente yeni gelenlere konut sağlama sorumluluğunu devletin üzerinden almış, devlet hazine arazisine yasa dışı konut yapımına göz yumarak bu süreç içinde rol oynamıştır. Osmanlıdan miras kalan geniş devlete ait toprakların varlığı10 ve hakim olan geleneksel zilliyet kurumu gecekondu yapımının yayılmasına ve kalıcı olmasına yol açmıştır.11 Böylece devlet bir “kapitalist mülkiyet ilişkileri rejimi” kurmak yerine “popülist himayecilik ilişkilerinin yarattığı atalet” içine girmiştir.12 Bu

çerçeve içinde devlet, özel sektör ve gecekondu sahipleri arasında bir mütabakattan bahsedilebilir. Devlet gümrük vergileri ve ithalat kotaları ile özel sektörü yabancı rekabete karşı korurken, özel sektör de kentsel rantlardan uzak durmakta, kent çeperindeki arazi alt gelir gruplarına, yani temelde köyden göç etmiş gruplara bırakılmaktadır.13

Devletin ve özel sektörün yukarda değinilen nedenlerle gecekondu oluşumuna toleranslı yaklaşmasının yanında siyasetçi de gecekondu halkına sıcak bakmıştır. Bunun altında yatan ana neden siyasetçinin hızla sayıları artan gecekondu halkının oy potansiyelinin, ve dolayısıyla siyasi gücünün farkına varmasıdır. 1950'lerde Demokrat Parti ile başlayan süreç içinde siyasi partiler popülist politikalar içinde gecekondu halkına arazileri için tapu, mahalleleri için alt yapı ve hizmetler söz vererek oylarına sahip olmak istemişler, böylece gecekondu varlığı ve yayılması siyasilerce desteklenmiştir.

Kısacası, özel sektörün ucuz iş gücüne olan gereksinimi arttıkça, siyasetçilerin kente göç edenlerin oylarına sahip olma istekleri güçlendikçe, ve devlet kentsel arazi düzenlemesinden ve alt gelir grupları için sosyal konut üretiminden elini ayağını çektikçe, gecekondu halkı ekonominin vazgeçilmez bir unsuru ve siyasetin cazip hedefi olmuş, ve gecekondular kentlerin kalıcı bir parçası durumuna gelmiştir. 1966'da ilk gecekondu yasası (775 sayılı yasa) meclisten geçmiş, ve böylece gecekondu varlığı ilk kez yasal olarak tanınmıştır. Bu yasa 'gecekondu sorunu'nu çözmek için temel olarak üç ana hedef tanımlamaktaydı: iyi durumda olan gecekonduların alt yapı ve hizmetler getirilerek geliştirilmesi, kötü durumda olanların yıkılması, ve yeni gecekondu yapımına izin verilmemesi. Yasanın uygulamasında ilk hedef yerine getirilirken, dolayısıyla birçok gecekondu yerleşimi alt yapı ve bazı hizmetlerin sağlandığı düşük yoğunluklu konut

alanlarına dönüşürken, diğer iki hedef özellikle siyasi nedenlerden dolayı gerçekleştirilememiştir.

Köy kökenli gecekondu nüfusu tüm bu ekonomik işlevlerinin ve siyasi baskı potansiyelinin yanısıra, kültürel ve sosyal alanda kentli toplum tarafından küçümsenmiş, dışlanmıştır.14 1960'larda gecekondu halkının tüketici pazarlarına giderek artan katılımı sonucunda sahip oldukları yüksek teknoloji ürünleri ve modern/kentsel yaşamı simgeleyen mobilyalar ile kentte sürdürdükleri yaşam biçimi arasındaki zıtlık birçok karikatüre konu olmuş, koltukta bağdaş kurarak oturanlar, yemek takımı odanın bir köşesinde dururken yer sofrasında yemek yiyenler, akan suyu olmayan olmayan evlerdeki küvetler, elektriği olmayan evlerdeki buzdolapları zamanın karikatüristleri tarafından çizilmiştir. Bu örneklerin gerçek bir tarafı varsa da, bu eğilim yerleşik kentlinin köy kökenlilere karşı üstten bakan tavrına da işaret etmektedir. Şenyapılı15 köy göçmeninin bu tüketim mallarına sahip olma arzusunu, kentli tarafından kabul görmemesi, sosyal/kültürel olarak dışlanması sonucunda tüketim aracılığıyla kente ait olma, kentle bütünleşme hissini yakalama çabası olarak yorumlamaktadır. Genelde yerleşik kentliler gecekondu mahallelerinde yoğunlaşan köy kökenli göçmenleri köylü olmaktan kurtulamamış, geri kalmış, cahil ve kültürsüz olarak görme eğilimindedirler. Özellikle 1950 ve 60'larda yerleşik kentlilerde, ki bunlara gecekondu konusunda araştırma yapan akademisyenler de dahildir, kentteki köy kökenli göçmenleri ve onların gecekondularını modern kentlerin oluşmasının önünde ciddi bir engel, ve daha da önemlisi toplumun modern bir topluma dönüşmesini engelleyici bir unsur olarak görme hakimdir.16

Köylülerin kentlere gelip, gelişmekte olan sanayi içinde iş bularak "ulusal kapitalizmin homojenleştirici kültürü" altında değişecekleri, şehirli olacakları inancının göçmenin daha çok 'enformel sektör'de istihdam

edilmesi sonucunda yok olması17 da bu görüşü pekiştirmiştir. Zamanla bu görüş akademik ortamda yerini 1970'lerde 'toplumda dezavantajlı ve sömürülen grup

olarak gecekondulu' ve 1980'lerde 'kentli yoksul olarak gecekondulu' görüşlerine bırakmıştır.18 Kısacası, gecekondu halkı 'kentte köylü' olarak görülmeleri sonucunda düşük statülü ve dışlanan bir konuma oturmuşlardır.

Bu konumun diğer bir nedeni ise gecekondunun yasa dışı durumudur. Gecekondu olgusuna yapılan yağma ve talan vurgusu, 1980'lerden itibaren sertleşmiştir.19 1980'lerde uygulanmaya başlanan yeni iktisadi politikalar ve yine 1980'lerde çıkarılan gecekondu yasaları bunda etkili olmuştur. 24 Ocak Kararlarıyla ekonomiyi liberalize etme ve küresel pazar ekonomisine açma yönündeki gelişmeler, ithal ikameci sanayileşme yerine ihracata yönelik politikaların benimsenmesi, devlet ve toplum arasındaki mütabakatı bozmuş, devletin hem büyüklük, hem de işlevsel olarak küçültülmesi hedefi devletin toplum içindeki alışılmış hakem rolünü temelinden sarsmıştır.20 Mevcut mütabakata göre devletin korumacılığı karşılığında kentsel ranttan uzak duran özel sektör, devletin korumacı politikalarından vazgeçmesiyle ve ülkenin artan bir biçimde uluslararası rekabete açılmasıyla, kentsel arazi piyasasında kar arama girişimleri içine girmiş, bu durum da 1980 öncesi düşük gelir gruplarına (çoğu köyden göçedenler) bırakılmış olan kent çeperindeki araziler üzerindeki rekabeti gittikçe keskinleştirmiştir. Buna ek olarak, Özal hükümeti tarafından 1984-85'lerde çıkarılan gecekondu afları (5 kez kaçak yapıların affına ilişkin yasa çıkarılmıştır) ve yapılan İslah-İmar Planlarıyla gecekonduların kentin imarlı bölgelerine katılması hedeflenmiş, dört kata kadar konut yapma pratiğine izin veren yasal zemin oluşturulmuştur. Bu da gecekonduların ticari bir mülk haline dönüştürülmesinde büyük bir rol oynamıştır. Böylece bir zamanlar

yoksulların zorunlu konutu olan gecekondu ve özellikle gecekondu arazisi, bugün üzerinden büyük rantların elde edildiği bir meta haline gelmiştir.

Gecekonduya ilişkin bu yasal değişikliğin altında, hükümetin uygulamaya başladığı liberal politikalardan en fazla zarar gören kesimin ilerde zengin olabilme ümidi verilerek ‘susturulması’ amacının yattığı, dolayısıyla bu yasaların gecekondu nüfusuna verilen bir ‘rüşvet’ olduğu iddia edilebilir.21 Söz konusu yasal değişikliğin sonucunda gecekondular hızla apartmanlara dönüşmeye başlamış, gecekondu sahipleri arazilerini yapılacak apartmanda kendilerine verilecek birkaç daire karşılığında mütteahhite vererek, ‘köşeyi dönmüşlerdir.’ Bu dönemde gecekonduları üzerinden zengin olanlara karşı toplumda sert tepkiler oluşmuş, potansiyel haksız kazanç gecekondu sahiplerine yapıştırılan bir etiket olmuştur. Şöyle denmektedir: “Bir zamanlar evlerini bir gecede yaparlardı. Şimdi bir günde milyarder oluyorlar.”

Gecekonduları yasa dışılık ve haksız kazançla bir tutan görüşün toplumda benimsenmesinde etkili olan iki önemli unsur da, köyden kente göçenlerin çoğunlukla enformel sektörde (‘kayıt dışı’ ‘yasa dışı’ ekonomi) çalışmaları, ve enformel sektörün zaman içinde himayecilik anlayışı sonucunda güç ilişkileriyle birtakım grupların tekeline girmesi, ve enformel konut piyasasında (gecekondu arazileri) gecekondu mafyasının, yine güç kullanarak, hakimiyet kurmasıdır. Gecekondu olgusunun başlarında kişi ya da akraba gruplarının, içinde yaşayacakları ve kendi imkân ve emekleriyle yapacakları konutlarına yetecek kadar büyüklükteki, çoğu zaman hazineye ait olan araziyi işgal etme pratiği, özellikle gecekonduların ticarileşmesinin yasal olarak onaylandığı 1980 sonrasında yerini, hemen her zaman hemşehri örüntüleriyle çakışan ve rant peşinde olan, gerek gördüğünde kaba güç kullanan örgütlü gruplarca (‘arazi mafyası’) yapılan ve ihtilaflı durumdaki özel mülkiyetteki arazileri de kapsayan arsa işgaline bırakmıştır.

Hedefi hızlı kazanç elde etme olan bu gruplar, işgal ettikleri arazilerini parsellere bölerek gecekondu kullanıcılarına satmak yerine arazi rantı peşinde olan diğer bir gruba olduğu gibi satmak eğilimindedirler. Böylece gecekondu arsası üzerinde konut yapacak kişilere ulaşıncaya kadar birkaç kez el değiştirmekte, pahalılaşmakta, farklı gruplar bu arazi üzerinden rant elde etmektedir.22 İşgal edilen arazi üzerinde gecekondu mahallesinin oluşması süreci içinde bazı kişiler olaydan uzaklaşırken, bazıları olayın içinde kalarak ve mahallenin yasal statü kazanmasında rol oynayarak, yerel siyasi liderler haline gelebilmektedirler.23

Kısacası, bugün gecekondu arazisi üzerinde artan bir rekabete ve gecekonduların giderek ticari bir metaya dönüşmesine tanık olmaktayız. Bunun sonucunda gecekondu sahipleri arazileri karşılığında elde edilen kazanç sonucunda ekonomik konumlarını düzeltme şansına kavuşurken, gecekondularda yaşayan kiracılar ve tapusu olmayanlar dezavantajlı bir duruma gelmektedirler. Giderek keskinleşen rekabet, uygulanan yeniden yapılanma politikaları sonucunda24 artan yoksulluk ve ekonomik sorunlarla birleşince bu kesimde himayecilik arayışı güçlenmiştir.25 Ancak bu noktada şunu belirtmek gerekir. Köyden kente göç edenlerde baştan beri kendi akraba ve köylüleri ile birarada yaşamak eğilimi mevcuttur. Köy göçmenleri kentteki ilk zamanlarında yeni çevrelerinde tutunabilmek için hem sayıca, hem de kültürel olarak ‘kendi insanı’na ihtiyaç duymuş, ve bunun sonucunda kentin çeperindeki iskan edilmemiş arazilere konutlarını yaparken aynı mekanda kümelenme eğilimi göstermişlerdir. Böylece aynı kökenden gelen insanların oluşturdukları ve geldikleri ilin/köyün adıyla bilinen gece-

kondu mahalleleri oluşmuştur (Erzurumlular mahallesi, Karslılar mahallesi, Çorumlular mahallesi gibi). Kentte mekansal kümeleşme sürecinde Alevi-Sünni farklılığı da etkili olmuş, genelde Aleviler ve

Sünniler farklı mahallelerde, ya da aynı mahallenin farklı kısımlarında toplanmışlardır.26 Böylece kentte Alevilerin oturdukları mahalleler olarak bilinen gecekondu mahalleleri oluşmuştur. Ancak, kimi zaman göçmenler, özellikle tek aile olarak ıssız alanlara gecekondularını yaparken, komşularının Alevi ya da Sünni olmasından çok, bir ‘can yoldaşı’ olmasını önemsemişler, mezhepsel farklılığı ön plana getirmemişlerdir. Aynı kökenden gelen göçmenlerin dayanışması gecekondu mahallelerinin kurulması ile sınırlı kalmamış, kente göç edenler, göç olgusunun başından itibaren hemşehri ağlarını kente yerleşmek, iş ve konut bulmak için kullanmışlardır. Bugün farklı olan, bu ilişki ağlarının giderek kimlik siyaseti içinde siyasallaşması durumudur. Toplumumuzda mevcut olan etnik ve mezhepsel farklılıların 1980’lerden itibaren kamusal alanda daha görünür hale gelmesi ve siyasallaşması, bozulan siyasal dengeler, artan ekonomik sorunlar ve kent arazisi üzerinde keskinleşen rekabetle birleşince, gecekondu halkı giderek siyasal İslam, Kürt milliyetçiliği, Türk milliyetçiliği, Alevilik üzerinden kurulan ‘dayanışma ağları’na dahil olmak, böylece durumlarını sağlamlaştırmak çabası içine girmişlerdir. Sonuçta birbiriyle gecekondu rantı için kıyasıya rekabet eden ve çatışan yerel ağlar ortaya çıkmıştır.27 Bu ortam içinde hemşehri ağları giderek mafyalaşmaktadır.28

Köyden kente göç etmiş kişilerin kimlik sorunsalı her zaman önemli olmuştur. Kente geldikten sonra kendisine yerleşik kentli tarafından ‘köylü’ kimliğinin atfedilmesi, ve bu kimliğin küçültücü, aşağılayıcı anlamlar ima etmesi, köy göçmenini iki arada bir derede bırakmış; kimisi geçmişlerine sırtlarını dönmeyeceklerini, aslını inkar etmeyeceklerini söyleyerek kendilerini köylü olarak tanımlamışlar, kimileri ise zamanla kent yaşamı içinde değiştiklerini söyleyerek kendilerini kentli olarak görme eğilimi içine girmişlerdir.29 Kimi zaman köy yaşamı içinde ön plana çıkmayan,

siyasallaşmayan bazı kimlikler (Alevilik, Kürt/Türk kimlikleri gibi) kent ortamı içinde 'Öteki' ile karşılaşılınca yeni anlamlar kazanmış, daha keskin bir şekilde tanımlanmışlardır. Göç ettikleri il ya da köyle özdeşleştirilen kimlikler ise ön plana çıkmışlardır. Sayıları giderek artan hemşehri ve köy dernekleri30 ve bu derneklerin göçmenin yaşamındaki pratik önemi bunda etkili olmuştur. Kentte yetişen ikinci kuşak göçmenin durumu ise daha farklıdır. Bu grup için kamusal görünürlüğü artan etnik ve mezhepsel kimlikler cazip olmaktadır.31

Gecekondu varlığının köy kökenli göçmenlerin yaşantısında ne anlama geldiği de diğer önemli bir sorudur. Bu soruya cevap şöyle özetlenebilir.32 Gecekondu tanıdık çevredir, ve yalnızlık duygusunu, özellikle günlerini mahalle içinde geçiren kadınlar için ortadan kaldıran samimi ve içli dışlı komşuluk ilişkileridir.

Gecekondu hemşehri ve akraba kümelenmesidir, ve bu, dayanışma ve destek, paylaşım demektir. Gecekondu köy kökenlilerin toplandığı konut çevresidir, dolayısıyla köyün bazı adet ve törelerinin sürdürülmesine olanak tanınmasıdır. Gecekondu bahçesinde sebze ve meyva yetiştirilebilen ve kümes hayvanları beslenebilen yerdir, dolayısıyla göçmenin kentte geçinmesinde yardımcı olmaktadır. Gecekondu apartmanın davranışları sınırlayıcı yaşantısından uzakta serbest harekete izin veren ortamdır; evler arasındaki boş alanlarda davullu zurnalı düğünlerin yapıldığı, sokağa ya da avluya kurulan masalarda akraba ve ahpabların ağırlandığı, kadınların rahatlıkla halılarını silktikleri, yatak ve yorgan yünlerini kabarttıkları mekandır.

Gecekondu doğaya yakınlıktır, apartmanın takırtısından tukurtusundan uzakta insanın başını dinleyebileceği yerdir. Mahalle içindeki evler arasında kalan dış mekanlar özellikle birçoğu günlerini mahalle içinde geçiren kadınlar tarafından rahatlıkla kullanılabilmektedirler, komşuların enformel

toplantı mekanı olarak işlev görmektedirler. Ayrıca gecekondu mahallelinin kendi emeklerini ortaya koyarak oluşturdukları konut çevresidir, kendi çabalarının ürünüdür. Öte yandan gecekondu, özellikle kadınlar ve gençler için toplumsal denetim ve baskıdır; köy kökenlilerin yoğunlaştığı konut alanı olmasından dolayı kötü etiketlenmedir (stigma), kentte köylü kalmaktır, düşük statüdür; çamurlu ve tozlu yollardır, ısıtılamayan rutubetli evler, kanalizasyonu olmayan, dolayısıyla sağlığı tehdit eden mahallelerdir. Kısacası, gecekondu tüm olumlu ve olumsuz yönleriyle mevcuttur, ve kadınıyla erkeğiyle, genciyle yaşlısıyla, ilk kuşak göçmeni ve kentte yetişmiş ikinci kuşak göçmeniyle, ev sahibiyle kiracısıyla, kente yeni geleniyle ve kentte yerleşik hale gelmiş olanıyla heterojen bir nüfus olan gecekondu nüfusu içinde kimileri tarafından tercih edilirken (çoğunlukla yeni gelenler, dışarda çalışmayan ev kadınları, yaşlıar ve kadınlar üzerinde denetimini kaybetmek istemeyen erkekler), kimileri tarafından (çoğunlukla mahallenin baskısından kurtulmak isteyen kadınlar ve gençler, ikinci kuşak göçmenler) eleştirilmekte, istenmemektedir.

1950'lerden beri Türkiye'de hakim göç gönüllü olarak yapılan göç iken, 1980 sonrasında ve özellikle 1990'larda 'zorunlu göç' yeni bir göç tipi olarak ortaya çıkmıştır. 1980 ortalarından itibaren Güneydoğu'da devletin PKK ile mücadelesi içinde yaşanan silahlı çatışma ve terör korkusuyla yeni bir tip göçmen grubu kentlere gelmeye başlamıştır. Kentlerdeki bu yeni göçmenler daha önce gelenlere göre daha dezavantajlı bir konumdadır,33 ve bunun birtakım somut nedenleri vardır. Bu göçmenler kente hazırlıksız gelmek zorunda kalmakta, ve kente alışmalarında ve yerleşmelerinde yardımcı olacak toplumsal ilişki ağlarından yoksun olmaktadırlar. Halbuki gönüllü göç tipinde kente gelenler belli bir hazırlık sonucunda göç olayını gerçekleştirmekte, zincirleme göç içinde kente gelince, daha önce kente yerleşmiş olan akraba ve hemşehrilerinden yardım ve destek alarak, iş ve

konut sorunlarını çözmekteydiler. Ayrıca yeni göçmenlerin köyleriyle olan ilişkileri köylerinden ayrıldıkları için doğal olarak kesilmekte, bu da gönüllü göçmenlerin yararlandıkları köyün desteğinden zorunlu göçmenleri yoksun bırakmaktadır. Alışılmış köy göçmeni örneğindeki köyden getirilen tarhana, un, bulgur, nohut, mercimek, yoğurt gibi yiyecek malzemelerinin göçmene kent yaşamı içinde sağladığı maddi destek yaygın olarak bilinmektedir. Ayrıca köyün varlığı kentteki göçmene duygusal destek ve güvence sağlamakta, kentte başarısız olduğunda, başı sıkıştığında başvurulabilecek bir sığınma kapısı olarak görülmektedir. Kente kalabalık ve çok çocuklu olarak göç etmeleri de zorunlu göçmenler için özellikle konut sorununu çözmekte zorluk yaratmaktadır. Ayrıca, yeni göçmenlerin geldiği kent artık 1950'lerin, 1960'ların kenti değildir. Kent çeperindeki araziler daha önceki göçmenler tarafından sahiplenilmiştir. Özel sektör bu arazilere üzerinde orta ve üst gelir grupları için toplu konutlar üretmek,34 Belediyeler ise 'Kentsel Dönüşüm Projeleri' oluşturmak35 için sahip olmak istemektedirler. Değinildiği üzere, kentsel arazi rantı üzerindeki çekişme artmıştır, ve bu çekişme içinde yer alan aktörler çeşitlenmiştir. Kente yeni gelen göçmen için mümkün olan artık kentin çeperine bir gecekondu yapmak değil, varolan konut stoğu içinde en ucuz, dolayısıyla en kötü evleri kiralamaktır. Bu konutlar gecekondu mahallelerinde olabildiği gibi, kent merkezi içinde kullanılmayan, bakımsız ve hatta yıkılma tehlikesi olan konutlar da olabilmektedir ('merkezdeki çöküntü alanları').36 Son yıllarda, özellikle metropoliten İstanbul'un çevresinde 'çadır köyler' (ya da 'çadır kentler') oluşmaktadır).37 Bu insanların içinde bulundukları yoksulluk ve toplumsal dışlanma Batılı ülkelerin kentlerinde görülen 'sınıflar altı' (underclass) diye tanımlanan grupların varlığının Türkiye'de de oluşmakta olup olmadığı sorusunu gündeme getirmektedir. Eğer oluşmakta ise, bu, gelecekten umudu kalmamış, bir yoksulluk ve dışlanmışlık kısır döngüsü

içine sıkışmış insanlar anlamına gelecektir. Bugüne kadar gecekondu köy göçmenlerinin yaşamında bir 'emniyet supabı' olarak işlev görmüş, arsasına tapu alabilme olasılığı, böylece kentte ev sahibi olma şansı, ki bu gecekonduların apartmanlaşması süreci içinde birkaç apartman dairesi sahipliğine kadar gidebilmektedir, bu kişileri gelecekten ümitli kılmış, toplumsal patlamaları engellemiştir. Ancak bu ümidin kente yeni gelenler için varolmaması, karamsar ve kaderci bir kültürün ('Yoksulluk Kültürü') 38 oluşacağının habercisidir. Artan yoksulluk ve dışlanmanın getirdiği karamsarlık ve ümitsizliğin şiddete meyletme olasılığı, günümüzde siyaset ve yönetim çevrelerini kaygılandıran bir konudur.

1990'lar sonrası ortaya çıkan yeni tip göçmen nüfus ve uygulanan ekonomik ve sosyal politikalardaki radikal değişiklikler, buna konut politikaları da dahil olmak üzere, çok olumsuz bir gecekondulu imajını toplumda oluşturmaktadır. 'Varoş' sözcüğü, dışlayıcı, karalayıcı, şiddet çağrıştıran bir kavram olarak gecekonduları tanımlarken kullanılmaya başlanmıştır.39 Bir zamanların mazbut, kendi halinde, ama kültürsüz ve cahil olarak görülen gecekondu halkı, artık devlete karşı radikal eylemler içine giren yasa dışı gruplar ya da suç örgütleri içinde yer alanlar olarak görülmeye başlanmış, varoş olarak yeniden adlandırılan gecekondu, 'sistem karşıtı' 'şiddet yanlısı' 'tehlikeli' grupları akla getirir olmuştur.

Toplumda gecekondu bölgelerinin şiddetin ve yasa dışılığın kaynağı olarak görme eğiliminin oluşmasında medyanın da büyük rolü olmuş, 1 Mayıs Olayları (1996), Gazi Olayları (1997), İslamcı Hizbullah militanlarının polisle çatışması gibi olayların medyada sansasyonel olarak yer verilmesiyle, gecekondu ve şiddet ilişkisi toplumun gözünde güçlendirilmiş olmuştur. Bugün gecekondu mahallelerini mezhepsel ve etnik olarak bölünmüş, birbiriyle çatışan, toplumun düzenine karşı tehdit oluşturan grupları barındıran yerler olarak görme eğilimi

gelişmektedir. Varoş kavramı içinde yeralan bu olumsuz resmin diğer parçalarını ise kronik işsizler, tinerci çocuklar, gecekondu mafyası gibi suç eylemleri içinde olanlar oluşturmaktadır.40

Kentteki göçmenlerin ‘kentli kültürü’nü edinememiş olmaları, sayılarının artmasıyla kenti büyük bir köye dönüştürdükleri görüşü de günümüzde geçerliliğini sürdürmektedir. Gecekonduların büyük bir hızla apartmanlara dönüştürülmesi, ve böylece bir zamanlar gecekonduda yaşayan ‘köylü göçmenler’in ve onların çocuklarının apartmanlarda yaşamaya başlamalarıyla ve kent içinde daha görünür hale gelmeleriyle birlikte ‘apartmanda yaşamasını bilmeyen kültürsüz köylü’ etiketlenmesi de popüler hale gelmiştir. Ayrıca, son yıllarda küreselleşme süreci içinde kentli orta sınıfın yeni zenginlere ve onların tüketim zevklerine ve biçimlerine (“zevk yoksunu aşırı tüketim”), ahlak anlayışlarına (“düzenbazlık, sahtelik, katışıklık, sapıklık”) karşı duydukları tepki ‘maganda’ kavramını ortaya çıkartmıştır,41 ve bu kav-

ramın betimlediği yeni zenginler esas olarak köyden/taşradan büyük kente göçmüş insanlardır.

Bu, evvelden gecekondulularla sınırlı kalan ama günümüzde ‘köşeyi dönen’ köy kökenli kişilerin kentin kurumları ve mekanları içinde yeralmalarıyla daha geniş bir toplumsal yelpazeye yayılan ‘kentteki ötekinin, ‘varoşlu’ olarak olumsuz etiketlenmesi altında bir taraftan Batı’nın yönlendirdiği küresel kültürle giderek daha fazla bütünleşen ‘seçkin kentli’nin kendi üstün ve ayrıcalıklı kimliğini ve konumunu koruma çabasının, diğer taraftan ise özel sektörün göz koyduğu kent çeperindeki arazilerden gecekonduları çıkartma eyleminin meşrulaştırılması çabasının yattığı söylenebilir. Tabii ki, bu düşünceler altında kentin ve toplumun selameti için duyulan ve çıkar içermeyen kaygılar da yatmaktadır.

Görüldüğü gibi, köyden kente göç toplumumuzu ve kentlerimizi önemli bir şekilde dönüştürmüştür. Sonuçta toplumda yeni ekonomik, toplumsal ve siyasal dinamikler oluşmuş, kentlerin fiziki ve kültürel çehreleri büyük değişikliklere uğramıştır. Bu süreç içinde hem köyden gelenlerin kendileri, hem de ilk başlarda seçkin kentli ve daha sonraları orta sınıflar tarafından oluşturulan toplumdaki temsilleri değişmiştir. Gecekondu da birçok değişiklikler geçirerek bugüne ulaşmıştır. Gecekondunun bir aydınlık, bir de karanlık yüzünden bahsedilebilir. Gecekondunun aydınlık yüzüne bakarsak, gecekondu toplum için bir emniyet supabıdır; ekonomi için ucuz ve esnek iş gücüdür, önemli bir tüketici grubudur; devlet için konut ve alt yapı sağlama sorumluluklarını üzerinden alan enformel konut piyasasıdır; köy kökenli göçmen ya da yoksul yeni kentli için gelecekten ümittir, toplumsal hareketlilik aracıdır, yoksullukla başetme stratejisidir,42 kaynaklara erişmede etkili olan hemşehri dayanışmasıdır. Gecekondunun karanlık yüzü ise, etnik, mezhepsel, siyasi ayrımcılığa dayalı himayecilik ilişkileridir; hemşehri gruplarının birbirlerine beslediği ve çatışmaya dönüşebilen husumettir, dışlayıcılıktır; mafyanın şiddet ve kaba güç kullanarak sıradan insan üzerinde sağladığı haksız kazançtır, yağma ve talandır, köşeyi dönme aracıdır, yasa dışılığın yeniden üretilmesidir; kente eskiden gelenlerin yeni gelenler üzerinden sağladıkları avantajdır ("nöbetleşe yoksulluk"); siyasi himayeciliktir; plansız kentleşmedir, doğal çevreye verilen zarardır, gecekonduda yaşayanların yaşamında tehlike oluşturan toprak kayması, sel baskını gibi yaşamsal tehditlerdir.

Peki ilerde ne olacak? Gecekondu varlığını sürdürecek mi? Evetse, ne gibi değişikliklere maruz kalacak? Bugün gecekondu yapımı azalmış, gecekondu kiracılığı artmış durumdadır. Müteahhitin girdiği gecekondu mahalleleri hızla apartmanlaşmaktadır. İkinci kuşak göçmenler için gecekondu yaşamı tercih edilen bir yaşantı olmaktan uzaktır, ve genelde

apartmanda yaşamayı tercih etmektedirler.43 Öte yandan, nehir yatağı ve dik yamaç gibi elverişsiz yerler de dahil olmak üzere gecekondularda kiracılık artmaktadır. Dolayısıyla, köyden kente göç edenler arasındaki bir kutuplaşmadan bahsedilebilir: bir tarafta apartmanlaşan eski gecekondular ve onların zenginleşen sahipleri, diğer tarafta daireye çıkan ya da birden fazla gecekondusu olan gecekondu sahiplerinin evlerinde oturan gecekondu kiracıları. Ayrıca, kent çeperlerindeki araziler üzerinde artan rekabetin sonucunda yeni gecekonduların yapımı eskisi kadar kolay olmamaktadır, olmayacaktır.

Ancak, tarım kesiminde devlet desteğinin kalkması eğilimi, ve özelde GAP Projesi'nin etkisiyle o bölgede ortaya çıkan dönüşümler sonucunda kentlere yeni göç dalgalarının gelmesi beklenmektedir. Bu grup gecekonduya olan yeni talep unsurunu oluşturmaktadır. Bu potansiyel göçmen grubuna ek olarak özellikle 1990'lardan itibaren Güneydoğu'dan kentlere gelen göçmenler de mevcuttur. Kısacası, gecekondu azalarak, ama ona olan talep azalmadan, varlığını sürdürecektir. Gecekondu yapımının yeni göçmen gruplarına kapalı olması eğilimi ise yeni yoksulluk ve toplumsal tehdit anlamına gelmektedir.

1 M. Kıray, "Squatter housing: fast depeasantization and slow workerization in underdeveloped countries." 7. Dünya Sosyoloji Kongresi'nin Kentsel Sosyoloji oturumunda sunulan bildiri (Varna, 1970).

2 P. Stirling, "Causes, knowledge and change: Turkish village revisited," J. Davis (der.) Choice and Change (ss. 191-229). (New York: Humanities Press, 1974).

3 Ibid.

4 T. Erman, “The meaning of city living for rural migrant women and their role in migration: the case of Turkey,” Women’s Studies International Forum 20 (March-April 1997): 263-273.

5 E. İncirlioğlu, “Marriage, gender relations and rural transformation in Central Anatolia, ” P. Stirling (der.), Culture and Economy: Changes in Turkish Villages (ss. 115-125). (New York: The Eothen Press, 1993).

6 T. Şenyapılı, “Cumhuriyet’in 75. Yılı, Gecekondunun 50. Yılı,” Y. Sey (der.), 75 Yılda Değişen Kent ve Mimarlık (ss. 301-316). (Istanbul: Tarih Vakfı, 1998).

7 G. Baydar Nalbantoğlu, “Silent interruptions: Urban encounters with rural Turkey,” S. Bozdoğan ve R. Kasaba (der.), Rethinking Modernity and National Identity in Turkey (ss. 192-210). (Seattle and London: University of Washington Press, 1997).

8 T. Şenyapılı, “Economic change and the gecekondu family,” Ç. Kağıtçıbaşı (der.), Sex Roles, Family, and Community in Turkey (ss. 235-248). (Bloomington: Indiana University Press, 1982).

9 Ibid.

10 Ç. Keyder, “Enformel konut piyasasından küresel konut piyasasına,” Ç. Keyder (der.), İstanbul: Küresel ve Yerel Arasında (ss. 171-191). (İstanbul: Metis Yayınları, 2000).

11 S. Erder, Türkiye’de Gecekondu ve Gecekondusuz Şehirler Paneli’nde sunulan bildiri, T. C. Başbakanlık Toplu Konut İdaresi (Ankara, 29 Kasım 2001).

12 Keyder, Enformelden küresele, 172.

13 O. Işık ve M. M. Pınarcıoğlu, Nöbetleşe Yoksulluk: Sultanbeyli Örneği (İstanbul: İletişim, 2001).

14 Şenyapılı, “Economic change and the gecekondu family.”

15 Ibid.

16 T. Erman, “The politics of squatter (gecekondu) studies in Turkey: The changing representations of rural migrants in the academic discourse,” Urban Studies 38 (June 2001): 983-1002.

17 Keyder, Enformelden küresele, 180.

18 Erman, “The politics of squatter (gecekondu) studies in Turkey.”

19 Örneğin, E. Kongar, 21. Yüzyılda Türkiye (İstanbul: Remzi Kitabevi, 1998).

20 Işık ve Pınarcıoğlu, Nöbetleşe Yoksulluk.

21 Şenyapılı, “Cumhuriyet’in 75. yılı, gecekondunun 50. yılı”.

22 Işık ve Pınarcıoğlu, Nöbetleşe Yoksulluk.

23 Işık ve Pınarcıoğlu, Nöbetleşe Yoksulluk; S. Erder, Şstanbul’a Bir Kent Kondu: Ümraniye (İstanbul: İletişim, 1996).

24 Örneğin, devletin sosyal hizmet sağlamada azalan rolü; hem özel sektör ve hem de devlet sektöründe işlerinin sayıca azalması, dolayısıyla artan işsizlik; buna karşılık enformel işlerin artması, dolayısıyla geçici, güvencesi olmayan, emeklilik ve sosyal haklar getirmeyen, sigortasız işlerin çoğalması.

25 S. Erder, “Nerelisin hemşehrim?” Ç. Keyder (ed.), İstanbul: Küresel ile Yerel Arasında (ss. 192-205). (İstanbul: Metis, 2000).

26 T. Erman, “Mekansal kümelenme, siyaset ve kimlik.” 7. Ulusal Sosyal Bilimler Kongresi’ne sunulan bildiri (Ankara, ODTÜ, 21-23 Kasım 2001).

27 S. Erder, Kentsel Gerilim: Enformel İlişki Ağları Alan Araştırması (Ankara: um: ag, 1997).

28 Işık ve Pınarcıoğlu, Nöbetleşe Yoksulluk.

29 T. Erman, “Becoming ‘urban’ or remaining ‘rural’: The views of Turkish rural-to-urban migrants in the ‘integration’ question,” International Journal of Middle East Studies 30 (1998): 541-561.

30 A. Kurdoğlu, Kentleşme sürecinde hemşehri dernekleri: İstanbul örneği. Yüksek Lisans Tezi (İstanbul, Marmara Üniversitesi, 1989).

31 G. Seufert, “Between religion and ethnicity: A Kurdish-Alevi tribe in globalizing Istanbul,” A. Öncü ve P. Weyland (der.), Space, Culture and Power: New Identities in Globalizing Cities (ss. 157-176). (London and New Jersey: Zed, 1997).

32 S. Ayata, “Toplumsal çevre olarak gecekondu ve apartman,” Toplum ve Bilim 46/47 (1989): 101-127; T. Erman, “Women and the housing environment: The experiences of Turkish migrant women in squatter (gecekondu) and apartment housing,” Environment and Behavior 28 (November 1996): 764-798; T. Erman, “Squatter (gecekondu) housing versus apartment housing: Turkish rural-to-urban migrant residents’ perspectives,” Habitat International 28 (1997): 91-106.

33 Erder, Kentsel Gerilim.

34 Keyder, Enformelden küresele.

35 T. Erman, Türkiye’de Gecekondu ve Gecekondusuz Şehirler Paneli’nde sunulan bildiri. T. C. Başbakanlık Toplu Konut İdaresi (Ankara, 29 Kasım 2001).

36 Ş. Özbek Sönmez, Yoksulluğu sürekli kılan faktörler üzerine gözlemler: İzmir kent merkezi tarihi konut alanı örneği. 7. Ulusal Sosyal Bilimler Kongresi’ne sunulan bildiri (Ankara, ODTÜ, 21-23 Kasım 2001).

37 G. Kayacan, “Kızıltepe’den İstanbul’a. Kemerburgaz ‘Çadır Köyü, ’ O. Baydar (der.), 75 Yılda Köylerden Şehirlere (ss. 353-359). (İstanbul: Tarih Vakfı, 1999).

38 O. Lewis, The Children of Sanchez (New York: Random House, 1961).

39 Z. Etöz, Varoş: Bir istila, bir tehdit. Birikim 132 (2000): 49-53; Erman, The politics of squatter (gecekondu) studies in Turkey.

40 Ibid.

41 A. Öncü, “İstanbullular ve ötekiler: Küreselcilik çağında orta sınıf olmanın kültürel kozmolojisi,” Ç. Keyder (der.), İstanbul: Küresel ve Yerel Arasında (ss. 117-144). (İstanbul: Metis, 2000).

42 ODTÜ, Kentsel Yoksulluk ve Gelişme Stratejileri: Ankara Örneği (Ankara: ODTÜ Yayınları, 2000).

43 İkinci kuşak göçmenin bu tercihleri apartmanda yaşayacakları anlamına gelmemektedir. Konut piyasası bu grubun nerde ve nasıl yaşayacağında belirleyici olacaktır.

Ayata, Sencer. “Toplumsal çevre olarak gecekondu ve apartman, ” Toplum ve Bilim 46/47 (1989): 101-127.

Baydar Nalbantoğlu, Gülsüm. “Silent interruptions: Urban encounters with rural Turkey,” S. Bozdoğan ve R. Kasaba (der.), Rethinking Modernity and National Identity in Turkey (ss. 192-210). Seattle and London: University of Washington Press, 1997.

Erder, Sema. İstanbul’a Bir Kent Kondu: Ümraniye. İstanbul: İletişim, 1996.

—–, Kentsel Gerilim: Enformel İlişki Ağları Alan Araştırması. Ankara: um: ag, 1997.

—–, “Nerelisin hemşehrim?” Ç. Keyder (ed.), İstanbul: Küresel ile Yerel Arasında (ss. 192-205). İstanbul: Metis, 2000.

—–, Türkiye’de Gecekondu ve Gecekondusuz Şehirler Paneli’nde sunulan bildiri, T. C. Başbakanlık Toplu Konut İdaresi, Ankara, 29 Kasım 2001.

Erman, Tahire. “Women and the housing environment: The experiences of Turkish migrant women in squatter (gecekondu) and apartment housing,” Environment and Behavior 28 (November 1996): 764-798.

——, “The meaning of city living for rural migrant women and their role in migration: the case of Turkey,” Women’s Studies International Forum 20 (March-April 1997): 263-273.

——, “Squatter (gecekondu) housing versus apartment housing: Turkish rural-to-urban migrant residents’ perspectives,” Habitat International 28 (1997): 91-106.

——, “Becoming ‘urban’ or remaining ‘rural’: The views of Turkish rural-to-urban migrants in the ‘integration’ question,” International Journal of Middle East Studies 30 (1998): 541-561.

——, “The politics of squatter (gecekondu) studies in Turkey: The changing representations of rural migrants in the academic discourse,” Urban Studies 38 (June 2001): 983-1002.

——, “Mekansal kümelenme, siyaset ve kimlik.” 7. Ulusal Sosyal Bilimler Kongresi’ne sunulan bildiri (Ankara, ODTÜ, 21-23 Kasım 2001).

——, Türkiye’de Gecekondu ve Gecekondusuz Şehirler Paneli’nde sunulan bildiri. T. C. Başbakanlık Toplu Konut İdaresi. Ankara, 29 Kasım 2001.

Etöz, Zeliha. Varoş: Bir istila, bir tehdit. Birikim 132 (2000): 49-53.

Işık, Oğuz ve Pınarcıoğlu, Melih. Nöbetleşe Yoksulluk: Sultanbeyli Örneği. İstanbul: İletişim, 2001.

İncirlioğlu, Emine. “Marriage, gender relations and rural transformation in Central Anatolia,” P. Stirling (der.), Culture and Economy: Changes in Turkish Villages (ss. 115-125). New York: The Eothen Press, 1993.

Kayacan, Gülay. “Kızıltepe’den İstanbul’a…Kemerburgaz ‘Çadır Köyü,’ O. Baydar (der.), 75 Yılda Köylerden Şehirlere (ss. 353-359). (İstanbul: Tarih Vakfı, 1999).

Keyder, Çağlar. “Enformel konut piyasasından küresel konut piyasasına,” Ç. Keyder (der.), İstanbul: Küresel ve Yerel Arasında (ss. 171-

191). İstanbul: Metis Yayınları, 2000.

Kıray, Mübeccel. “Squatter housing: fast depeasantization and slow workerization in underdeveloped countries.” 7. Dünya Sosyoloji Kongresi’nin Kentsel Sosyoloji oturumunda sunulan bildiri. Varna, 1970.

Kongar, Emre. 21. Yüzyılda Türkiye. İstanbul: Remzi Kitabevi, 1998.

Kurdoğlu, Ayça. Kentleşme sürecinde hemşehri dernekleri: İstanbul örneği. Yüksek Lisans Tezi. İstanbul, Marmara Üniversitesi, 1989.

Lewis, Oscar. The Children of Sanchez. New York: Random House, 1961.

ODTÜ, Kentsel Yoksulluk ve Gelişme Stratejileri: Ankara Örneği. Ankara: ODTÜ Yayınları, 2000.

Öncü, Ayşe. “İstanbullular ve ötekiler: Küreselcilik çağında orta sınıf olmanın kültürel kozmolojisi,” Ç. Keyder (der.), İstanbul: Küresel ve Yerel Arasında (ss. 118-144). (İstanbul: Metis, 2000).

Seufert, Günter. “Between religion and ethnicity: A Kurdish-Alevi tribe in globalizing Istanbul,” A. Öncü ve P. Weyland (der.), Space, Culture and Power: New Identities in Globalizing Cities (ss. 157-176). London and New Jersey: Zed, 1997.

Sönmez, İpek Özbek. Yoksulluğu sürekli kılan faktörler üzerine gözlemler: İzmir kent merkezi tarihi konut alanı örneği. 7. Ulusal Sosyal Bilimler Kongresi’ne sunulan bildiri. Ankara, ODTÜ, 21-23 Kasım 2001.

Stirling, Paul. “Causes, knowledge and change: Turkish village revisited,” J. Davis (der.) Choice and Change (ss. 191-229). New York: Humanities Press, 1974.

Şenyapılı, Tansı. “Economic change and the gecekondu family,” Ç. Kağıtçıbaşı (der.), Sex Roles, Family, and Community in Turkey (ss. 235-248). Bloomington: Indiana University Press, 1982.

Şenyapılı, Tansı. “Cumhuriyet’in 75. yılı, gecekondunun 50. yılı,” Y. Sey (der.), 75 Yılda Değişen Kent ve Mimarlık (ss. 301-316). Istanbul: Tarih Vakfı, 1998.

Cumhuriyet Döneminde Depremler / Prof. Dr. William A. Mitchell [s.527-537]

Baylor Üniversitesi Uluslararası Eğitim Merkezi / A.B.D.

Giriş

Tasarım inşaat ve sonra yeniden inşa aşamasında konut ve sanayi yapıları için uygun imar yasalarının planlanması ve doğru uygulanmasındaki yetersizlik, dünya genelinde meydana gelen doğal afetler sonucunda, sıklıkça felaketler, toplu kayıplarla ve ciddi tahribatla sonuçlanmaktadır. Bu durum, deprem olduğunda Türkiye'de özellikle geçerliliğini korumaktadır.2

İnsanların çevreyi ve çevrenin insanları nasıl etkilediğine ilişkin doğal afet kaynakları genellikle determinizm, olasılıkçılık ya da pozitivizm etrafında gelişmiştir. Çağdaş Batı kaynakları ise, afetlere "yol açan" ya da katkıda bulunan insan faaliyetlerini belirleme eğilimleri üzerine yoğunlaşmaktadır. Palm (1990), Blaikie, Cannon, Davis ve Wisner (1994), Drabek (1986) ve Ebert'in (1993) çalışmaları, doğal afetlerin etkilerini azaltma konusunu değerlendiren kapsamlı çalışmalara verilebilecek iyi örnekler arasındadır.3

Depremleri önceden tahmin etmek ya da önlemek imkânsızdır, ancak büyük ve şiddetli depremler sonrasında ölü sayısını ve tahribatın çapını azaltmak mümkündür. Açıkçası araştırmalar, doğa olaylarının insan afetleri haline dönüştüğü durumlarda insanların tahribatın büyük kısmına yol açtığını ve bundan sorumlu olduğunu göstermektedir (Blaikie, Cannon, Davis ve Wisner, 1994, s. 3-4).4 Bütün idari düzeylerde hükümetler ve vatandaşlar bu mükerrer doğa olaylarını önleyebilir ya da olumsuz

sonuçlarını önemli ölçüde azaltabilir. Doğal tehlikelerinin etkisini azaltmaya yönelik bilgi, teknoloji ve yasalar Türkiye'de genellikle mevcutur. Bunların kabul edilmesi ve uygulanması ise çoğunlukla ekonomik, sosyal ve tutumsal kısıtlamalar nedeniyle sınırlı olmaktadır. Sorun, halka bilgi aktarılmasında, geliştirme ve planlama aşamalarının en erken evreleri de binaların takviye edilmesinde ve yeni yapılar için imar yasalarını uygulamaya koymadadır.5 Bu da, hem insan hem de fiziksel coğrafya unsurlarını içeren karmaşık bir sorundur.

Türkiye ya da başka herhangi bir ulus ne insani, ne ekonomik ne de siyasi açılardan afet olana dek oturup bekleyemez ya da sonraki depreme dek benzer ve kabul edilemez tepkilerini yineleyemez. Neyse ki bunun böyle olması gerekmemektedir ve Türkiye'nin geleceği için böyle olmamalıdır da.

Büyük ölçüde Gediz (1970), Lice (1976), Çaldıran-Muradiye (1977), Erzurum (1983), Erzincan (1992), Dinar (1995), Kocaeli (İzmit) ve Düzce (1999) depremlerinden elde edilen deneyimlere dayalı olan bu araştırma, bu 30 yıllık zaman dilimindeki verilerden yola çıkmakta ve Türkiye'nin "afet yönetimi" olarak adlandırılan deprem etkilerinin azaltılmasında nerede durduğunu değerlendirmektedir.6

Ağustos 1999'da, nüfusun yoğun olduğu ve sanayinin kalbi olan Kocaeli çevresinde 7.47 şiddetinde bir deprem oldu. Bu, 20. yüzyılda meydana gelen en kötü kent afetlerinden biriydi. Bunun üzerinden daha üç ay geçmeden bu kez Ağustos depreminin meydana geldiği noktaya 80 km uzaklıkta, Düzce'de 7.2 şiddetinde bir deprem daha oldu. Bu depremler, ölümlere depremlerin değil

"kötü inşa edilmiş yapıların" yol açtığını bütün ulusa gösterdi. Kocaeli'nde meydana gelen korkunç deprem siyasi, sosyal ve ekonomik artçı şoklara yol açtı. Bu da, son yıllardaki depremlerden öğrenilen ve belki

de unutulmuş olan derslere göre hareket edilmesinde bir katalizör görevi üstlenebilir.

Gelişmekte olan diğer ülkelerde olduğu gibi Türkiye'de de deprem mağdurları doğal bir afete, kaderin cilvesine ya da Allah'ın iradesine maruz kalmış insanlar olarak tanımlanmaktadır. Diğer bir deyişle, doğal tehlikeler ölüme ve tahribata yol açmakta ve savaşlardan farklı olarak bunun sorumlusu insanlar olmamaktadır. Böylesi bir isnat doğru değildir. Deprem afetlerinde görülen kayıp ve tahribatlar genellikle insanların kararlarıyla, seçimleriyle ve faaliyetleriyle yakından ilişkilidir.

Depremler Türkiye için kuşkusuz sürekli bir sorundur. 1970'den bu yana olan yedi deprem sonucunda binlerce insan hayatını kaybetmiş, binlercesi yaralanmış, yanlış alanlara ve kötü inşa edilmiş binlerce yapı çökmüş, diğer ekonomik kayıpların yanında binlerce büyük ve küçükbaş hayvan telef olmuştur. Bu tür sahneler bununla da kalmamaktadır: Afetin hemen ardından makul olmayan ve yetersiz arama-kurtarma çalışmaları, bölgeye akan ulusal ve uluslararası yardımlar, kısa süreli medya öfkesi ve her şeyin yeniden inşa edileceğini vaad eden politikacıların mecburi ziyaretleri gelmektedir. Olayın medyadaki etkisi azaldıkça olay da mağdurlar dışındaki kamuoyu tarafından unutulmaktadır.8 Bu senaryo Türkiye'de meydana gelecek diğer depremler için böyle olmayabilir. 1999'da Türkiye'nin batısında görülen sismik olaylar olumlu ve uzun vadeli değişiklikler için katalizatör etkisi görebilir. Etkileri azaltma ve örgütlü tepkide görülen başarısızlıklar artık Türk hükümeti ve vatandaşları için kabul edilebilir görünmemektedir.

Depreme Duyarlılık ve

Afet Önleme

Önümüzdeki on yıl içerisinde Türkiye'de büyük bir depremin meydana gelmesi kuvvetle muhtemel görünmektedir. Türkiye'nin Alpler-Himalayalar

fay hattının aktif sismik bölgesinde yer alması ve özellikle de Kuzey Anadolu fay hattı ülkeyi depreme karşı çok duyarlı hale getirmektedir. Enerji bir anda açığa çıktığında ve hareketler meydana geldiğinde sarsıntı binaların çökmesine; su, elektrik ve yol şebekelerinin hasar görmesine ve yerel, bölgesel ve ulusal sosyal-ekonomik faaliyetlerin sekteye uğramasına yol açacaktır. En kötüsü ise, büyük rakamlarda ölümler meydana gelebilecektir. Türkiye'de 20. yüzyılda meydana gelen 59 önemli depremdeki onaylanan can kaybı 97.000'dir.9

Türkiye çok çeşitli doğal tehlikeler ile yüz yüze olmasına karşın, bunlardan en sık görüleni depremdir. Bunun böyle olması normaldir, zira kentlerin %90'ı dahil Türkiye nüfusunun %92'si aktif deprem bölgelerinde yaşamakta, sanayi tesislerinin %75'i ve barajların da %90'ı bu bölgelerde yer almaktadır (Ataç 1995, B1).10 Türkiye'deki işyerlerinin ve meskenlerin 2/3'ünün tahrip olması ve meydana gelen can kaybının büyük kısmı depremler ve buna ek olarak yetersiz etki azaltma çalışmaları yüzünden olmuştur.

Dinar (1995) ve Kocaeli (1999) depremleri öncesinde Türkiye 20. yüzyıl süresince 55 deprem geçirmiş ve bu depremler büyük can ve mal kaybına yol açmıştır. Bu 55 deprem sonucunda 192.000 can kaybı olmuş ve 410.000 bina hasar görmüştür (Gülkan ve Ergünay, 1992, s. 10). Çoğu binanın yer seçimi doğru değildir. Bu binalar düzgün inşa edilmemişler ve yeterince takviye görmemişlerdir. Bunlar Türkiye genelinde bilinmektedir. Dinar depremi (1995), Erzincan depreminin (1992), sadece 3 yıl ardından meydana geldi ve kamuoyu bilincinde ve medya protestosunda ciddi bir artışa yol açtı (Mitchell, 1996). Kamuoyunun tutumu "artık yeter" biçimindedir. Vatandaşların büyük bölümü çekilen acıların azaltılması ve afetlerden kurtulma adına hükümetlerden eylem beklentisi içerisindedir.11 Bu itiraz sesleri özellikle kent çevrelerinde güçlüdür.

Kent Duyarlılığı12

Geçtiğimiz birkaç yıl içerisinde kent nüfusu yılda %6, buna karşılık genel nüfus %2.3 artmıştır. 1990 yılında Türkiye nüfusunun %55'i kentlerde yaşamakta idi. 21. yüzyıla gelindiğinde bu oranın %70'e ulaşması beklenmekteydi (Parker, 13).

Kentsel büyümenin büyük çoğunluğu, köylülerin Doğu'nun ekonomik açıdan yaşanması güç olan bölgelerinden büyük kentlerin gecekondu kesimlerine göç etmelerinden kaynaklanmaktadır.13 Bu yerleşim yerleri fazla kalabalıktır ve bu kesimlerde yaşayanlar birçok çevresel ve teknolojik sorunlarla karşılaşmaktadır. Ayrıca, depremden zarar görme riskleri çok fazladır. Bu sorun gittikçe büyümektedir.

Günümüzde Türkiye'nin kentlerindeki meskenlerin %30'u gecekondulardan oluşmaktadır (Çevre Bakanlığı, 1992).14 Deprem tehdidiyle en fazla yüz yüze olan şehir İzmir'dir. Türkiye'de nüfus yoğunluğunun en fazla olduğu ve Türkiye'nin ikinci en büyük limanına sahip olan İzmir'de meydana gelebilecek bir deprem 90.000 kişinin hayatını kaybetmesine ve 500.000 kişinin evsiz kalmasına yol açabilir. Türkiye'nin en büyük kenti olan İstanbul'da ise can kaybı olasılığı 40.000 ve evsiz kalacak insan sayısı da 1.100.000'dir.15 Bu hasar ve can kaybı rakamları, deprem olasılığının en fazla olduğu bölgedeki (I=VIII) yüksek risk kuşağına dayalı öngörülerdir. Üçüncü en riskli kent Bursa'dır. Bursa'yı Doğu Anadolu Bölgesi'nde Erzurum izlemektedir (Coburn, s. 73-76, 1995). Bunun dışında, bu kentler Türkiye'nin en hızlı gelişen kentleridir. Ülke geneline baktığımızda, 11.8 milyon insanın evlerinin tahrip olması riskiyle karşı kaşıya olduğunu görmekteyiz (Coburn, s. 71).

Türkiye'de Afet Etkilerinin

Azaltılması: Neler Yapılıyor?

Türkiye, tarih boyunca depremlerden ve diğer doğa olaylarından mağdur olmuştur.16 Gülkan ve Ergünay, Cumhuriyet öncesinde de ulusal hükümetlerin İstanbul'da 1509 yılında meydana gelen depremden itibaren risk azaltma deneyimleri edindiğini ortaya koymuşlardır (192, s. 3).

Son yüzyıl içerisinde hükümetlerin afetlere yönelik yaklaşımı, yalnızca enkaz kaldırmaktan ve mağdurların zararlarını telafi etmekten ibaret kalmış görünmektedir. Üzücüdür ki, 1939 Erzincan depreminden sonra bile daha tahrip edici birçok deprem olmuş ve 1994 yılında afet öncesi ve sonrası sorumluluklara ilişkin bir yasa çıkarılmıştır.17

Türkiye'nin uzun süredir geçirdiği bu afetler sonrasında afetlerdeki faaliyetlerin bütün aşamalarıyla ilgili çok sayıda yasa, yönetmelik çıkarılmış ve aynı yoğunlukta kılavuz ve belgeler yayımlanmıştır.18 Türkiye'nin ilk sismik haritası ve imar yasaları 1945 yılında yayımlanmıştır. Açıkçası, yaralanmaları ve hasarı önlemeye yönelik en etkin faaliyet kamu binalarını ve özel binaları depreme dayanıklı biçimde inşa etmektir. Şehir planlamasında gösterilecek özen de yaralanmaları ve hasarı azaltıcı rol üstlenecektir.

Kentlerdeki hızlı büyüme, öncelikle kırsal kesimlerden kentlere olan göçten ve plansız kentleşmeden kaynaklanmaktadır. Bunlar da nüfusu aşırı yoğun kentlerde afete duyarlılığın artmasına yol açmaktadır. En belirgin sorun altyapı bulunmamasıdır. Planlayıcılar, 1. ve 2. derecede risk taşıyan deprem bölgelerine olan yoğun göç akışını engelleyecek bölgesel önlemler alabilirler. Normal göç sürecini değiştirmek için kuşkusuz ulusal ekonomi teşvikleri gerekli olacaktır. Keleş ve Geray bu soruna yönelik uygulanabilir çözümler ortaya koymuşlar (1995), gecekondu yerleşim kesimlerinde yatırımlar ve yatırımlara ilişkin özgül stratejiler konusunda önerilerde bulunmuşlardır. Arazilerin kamulaştırılması ve yasadışı evlerin yıkılması

kalıcı çözüm getirmeyecektir. İstihdam ve makul arazi satın alma olanakları gibi alternatifler atılabilecek olumlu adımlardır.

Öyle görünmektedir ki, jeolojik olarak sağlam alanlar için geliştirilmiş tam ve standart kamu binaları tasarımları yüksek sismik risk taşıyan alanlarda kullanılmamalıdır. Bazıları, her projenin tek ve duruma bağlı olarak ele alınması gerektiğini ortaya koymuşlardır. Sözgelimi, tıbbi tesisler belki de aşırı yoğun bölgelerden başka yerlere yapılmalıdır. Ne var ki, Türkiye'de bu hiç böyle olmamıştır (Durkin, 1995).19

Türk bilim adamları deprem riski taşıyan bölgeleri dikkatli biçimde belgelendirmiş ve bu bölgelerin haritalarını çıkarmışlardır. Ülke, en son sismotektonik teknolojisinden ve sismoloji mühendisliğinden yararlanarak şu an yoğunluk bölgelerine ayrılmış durumdadır. Potansiyel tehlike iyi bilinmekte ve belgelenmekte, ancak, sistematik olarak ulusa açıklanmamaktadır. Gelişen bölgelerde meskenler için gerekli jeolojik alan çalışmaları yapılmamakta ve imar yasaları uygulanmamaktadır. Barajlar da ayrı bir sorun oluşturmaktadır. Açıkçası, ülkedeki barajların yaklaşık 1/3'ü en riskli iki bölgede yer almakta ve 2/3'ü de en riskli üç kombine risk bölgesinde bulunmaktadır. Ergünay ve Gülkan'ın yönelttikleri "Daha tehlikesiz bölgelerde daha uygun alanlar mevcutken hükümet ve uluslararası finansörler barajların yüksek riskli bölgelere inşa edilmesini nasıl açıklayacaklardır?" sorusu, daha fazla araştırma yapıldıktan sonra yeniden sorulmalıdır (Ergünay ve Gülkan, 1990; Parker, s. 18).

1999 depremlerinin şiddeti ve etkileri, Türkiye'yi etki azaltma konusunda önlem almaya zorlamıştır. 1999 yılından bu yana çıkarılan çok sayıda kararname bu gerçeğe delil oluşturmaktadır.20

Türkiye'de Meydana Gelen

Yedi Depreme Kısa Bir Giriş

20. yüzyılın son 30 yılında (1970-1999) Anadolu’da meydana gelen yedi büyük depremden öğrenilecek çok şey vardır. Gediz, Lice, Erzurum, Erzincan, Dinar, Kocaeli ve Düzce depremlerinin her biri insanların afetlere uyum sağlamasına ilişkin olumlu ve olumsuz deneyimler sağlamaktadır.21 Yine, her depremden çıkarılan dersler zaman zaman benzer, bazen de farklı olmuştur. Ancak, yalnızca ders çıkarmak etki azaltma önlemlerinin gelecekte uygulanacağının teminatı değildir. Anılar silinmekte, siyasetçiler vaatlerini yerine getirmemekte, hükümetler değişmekte ve tarih aynı acı sonuçlarla tekerrür etmektedir.

Gediz Depremi22

28 Mart 1970 gecesi saat 23.02’de Gediz’de Richter ölçeği ile 7.1 büyüklüğünde bir deprem meydana geldi. 1086 kişi hayatını kaybetti ve 1265 kişi yaralandı. En az 19.957 bina tahrip oldu ya da hasar gördü. Olayın meydana geldiği yer, tarih ve zaman göz önüne alındığında

Türk hükümetinin, yabancı hükümetlerin ve acil kurtarma ekiplerinin harekete geçmesi çok çabuk oldu. Ağır yağmura rağmen tıbbi ekipler depremden üç gün sonra çevre köylerde hastalıklara karşı aşılama faaliyetlerine başladılar. Birçok ülke ve örgüt kurtarma yardımda bulundu. Özellikle Batı Almanya önemli yardım katkılarında bulundu. Açıkça görünmekte idi ki, Türk hükümeti depremden kaynaklanan yıkımı en aza indirme konusunda çok kaygılı idi ve bunun için bu ve diğer afetler sonrasında yeniden inşa çalışmaları için oldukça büyük miktarlarda kaynak tahsis etti. Öte taraftan, yapılarda kullanılmış olan yontulmamış taşlar ya da kerpiç duvar istinat malzemelerinin orta şiddette depremlere bile dayanmaları mümkün değildi. Beton sütunları bulunmayan yuvarlak kereste iskeletli yapılar ve tuğla binalar da orta (ve güçlü) şiddette depremlere dayanıklı değildi.

Hükümet tarafından inşa edilen evler teslim edildikten sonra köylüler bu evlere taşındılar, ancak, bir süre sonra eski yerlerine dönerek hasarlı evlerini yeniden inşa ettiler. Sonuçta yeni evlerde oturulmadı. Bunlar çürümeye terk edildi ve paraları ödenmedi. Bunun nedeni yer seçimi, inşaat kalitesi, evlerin ve pencerelerin büyüklüğü konusundaki anlaşmazlıklardı.

Yeni evlerin yerleri, jeolojik olarak sağlam alanlara inşa edilecek biçimde seçilmişti. Ancak, evlerin tam konumları ve fiziksel düzenlemeleri planlamacılar tarafından belirlenmişti. Bu konularda köylülere çeşitli alternatifler sunulabilmiş olsaydı, köylüler planlama çalışmalarına katılabilecek ve olasılıkla da daha fazla tatmin edilebileceklerdi. Hasarlı birçok köyde inşa edilen yeni evlerde su tesisatı bulunmaktaydı, ama evlerde su akmıyordu. Bazı köylüler de pencerelerin büyüklüğünden ve yerlerinden memnun değildiler.

Özetle Gediz vakası, hükümet planlayıcıları ile köylüler arasında daha yakın koordinasyon ve anlayışın karşılıklı memnuniyetsizliklerin azaltılmasını sağlayacağını göstermiştir. Gelecekteki yeniden inşa çalışmalarının, harcanan paraların içinde oturulmayacak evlerin inşasına gitmemesi için "ailelere" ilişkin planların da göz önüne alınması gerektiği ortaya konmuştur.

Lice Depremi23

İkinci deprem, birincisinden yaklaşık 5 yıl sonra Doğu Anadolu Bölgesi, Diyarbakır iline bağlı Lice yakınlarında meydana geldi. Richter ölçeğiyle 6.9 büyüklüğündeki deprem 6 Eylül 1975 tarihinde, saat 12:20'de meydana geldi ve yaklaşık 2385 kişi öldü, 3339 dolayında kişi de yaralandı. Yaklaşık 16.160 bina tahrip oldu ya da hasar gördü. Depremin olduğu bölgedeki evler zaten faciaya davetiye çıkaran cinsten idi. Briket duvarların kesme direnci çok düşük idi ve toprak damlar duvarlara doğru düzgün bağlı değildi. Duvarlar ve çatılar yerçekimi sayesinde bir arada

durmaktaydılar. Sonuç olarak, eski Lice'deki (Yenişehir mahallesi hariç) bütün evler tümüyle tahrip oldu. Ankara'nın arama-kurtarma çalışmaları etkindi ve zamanında afet bölgesine yetişti. Ülkenin kurtarma çalışmalarındaki hızı, ileri planlama çalışmaları sonucunda olmuştu. Varto depreminden sonra acil kurtarma hizmetlerini Doğu Anadolu'da etkin biçimde uygulamaya yönelik geliştirilen planlama sistemi özellikle yararlı olmuştu.

Askeri personel, olaydan üç saat sonra afet bölgesine ulaştı ve kurtarma çalışmalarına başladı. Bağlantısı kesilen köylere ulaştırılacak hayati yardımlar için helikopterler kullanıldı ve enkaz kaldırma çalışmaları ve hayatta kalanları kurtarma çalışmalarının kolaylaştırılması için vinçleri bulunan bir tabur bölgeye sevk edildi. Uluslararası yardım da acilen ve kapsamlı biçimde bölgeye ulaştı. İsviçre'nin deprem bölgesinde bir köy inşa etmesi Yünlüce köylüleri tarafından memnuniyetle karşılandı.

Almanlar Kulp'ta bir okul, hastane ve birçok ev inşa ettiler. Ancak, bu yapıların güzel görünmesi için harcanan parayla hastane ve okulların tefriş edilebileceği yönünde eleştiriler oldu.

Sonuç olarak, Lice'deki yeniden inşa programının maliyetinin önemli ölçüde azaltılabileceği ve yeniden yerleşim programının daha etkin hale geldiği görülmüştür. Mevcut program üzerinde değişiklik yapmanın yollarından biri, hasar gören her köyde kısa vadede elektrik ve su teminine yönelik bir amaç değerlendirmesi olmuştur. 1960'lardan bu yana binlerce yeni ev inşa edilmiştir. Her evde yapılan küçük tasarruflar yeniden inşa kapsamında önemli bir hal almıştır. Bu tasarruflarla köy yollarının yapımı için yatırım yapılabilirdi. Geleneksel evlerin riski asgariye indirgeyerek geliştirilmiş yöntemlerle restore edilmeleri konusuna daha fazla önem verilmelidir.

Erzurum-Kars Depremi24

Üçüncü afet de yine Doğu Anadolu Bölgesi’nde meydana geldi. 30 Ekim 1983 sabahı saat 7:12’de Erzurum-Kars yakınlarında Richter ölçeğiyle 6.9 şiddetinde bir deprem oldu. 1155 kişi öldü ve 1142 kişi yaralandı. Afet bölgesinin uzak, hasar gören yerleşim birimlerinin çok fazla olmasına ve kış koşullarına karşın tıbbi yardım mağdurlara olay günü ulaşmaya başladı. Suudi Arabistan’ın 10 milyon dolarlık yardımı da dahil Türkiye’ye önemli miktarda uluslararası yardım geldi. Oltu ilçesinde yardım malzemelerini çalan yerel yönetim görevlileri, 1980 İtalya depreminde olanın tersine kısa süre içerisinde hapse mahkum edildiler. Türkiye’nin en büyük müteahhitlik firmalarından Kutlutaş, mağdurlardan hiç

para talep etmeksizin Muratbağı köyünü yeniden inşa edeceğine ilişkin planlarını açıkladı. Avrupa Kalkınma Konseyi, yeniden inşa yardımında bulunacağını beyan etti. Deprem, Türkiye’de sivil idareye dönüş seçimlerinden bir hafta önce meydana geldi. Seçim kampanyalarını yürüten Başbakan adayları Turgut Özal ve Turgut Sunalp bölgede hasar gören köyleri ziyaret ettiler. Turkish Daily News gazetesi Özal ve Sunalp’i “parti propagandalarını yapmak için hiç vakit kaybetmemekle” itham etti.

Özetle, büyük ölçüde kırsal kesimde meydana gelen bu depremin mağdurları aslında ekonomilerinin, inşaat yöntemlerinin, Doğu Anadolu’nun uzak kesimlerinde yerleşmiş olmalarının ve deprem tarih ve zamanının kurbanı olmuşlardır. Ortaya çıkan can ve mal kaybında etkili olan diğer faktörler, zaman etkeni dışında düzgün eğitim, inşaat faaliyetleriyle ve bütün hükümet düzeylerinde alınacak önlemlerle teorik olarak azaltılabilirdi.

Erzincan Depremi25

Dördüncü büyük deprem, 13 Mart 1992 tarihinde akşam 7:19’da Erzincan’da meydana geldi. Richter ölçeğiyle 6.8 büyüklüğündeki bu

deprem sonrası 541 kişi hayatını kaybetti ve 3850 kişi yaralandı. 30 binin üzerinde yapı hasar gördü. Bunlardan 7 bini tamamen yıkıldı (Gülkan ve Ergünay, 1992; Mitchell 1993).26

Deprem gününün ertesinde, 14 Mart 1992 Cumartesi günü Kızılay bölge depolarından çadır, battaniye ve erzak dağıtımı yapılmaya başlandı. Yeterli sayıda Türk doktoru ve hemşiresi ilk müdahale için afet bölgesinde hazırdı. Tıbbi uzmanlardan gelen şikayetler malzeme değil, ekipman ve tesis konusunda idi (Mitchell, 1993, 104).

Mağdurlar için çadırlar hazır değildi. Bu yüzden, köylüler geçici barınaklar inşa etmek için naylon torba ve muşamba kullandılar. Hükümet deprem mağdurlarını 1991 yılında vergiden muaf tuttu. Bir kez daha Yunanistan’dan, Rusya’dan, Suudi Arabistan’dan, Kuveyt’ten, Belçika’dan, Pakistan’dan ve ABD’den acil yardımlar yapıldı.

Bunların yanında, basının depreme gösterdiği ilgi büyüktü ve yer verdiği haberler, duygusal ve sansasyonel olsa da oldukça doğru idi.

Olumsuz yönden bakıldığında, kişisel araştırmalar sonucunda aşağıdaki önemli sonuçlar ortaya çıkmıştır: Can kayıpları ve yaralanmaların büyük kısmına hatalı binalar yol açmıştır; ölüm vakalarında ve yaralılarda deprem sırasındaki çarpmalar, ezilmeler, sıkışmalar sonucunda yaralanmalar, kırıklar, omurga sıkışmaları ve organ parçalanmaları görülmüştür; organize olmayan arama ve kurtarma çalışmaları hayatta kalanlar ve aile üyeleri tarafından anında başlatılmıştır. Bunların çoğu eğitimsiz ve ekipmansız yerel gönüllüler idi; kurtarma çalışmalarına öncelik verilmesinde yavaş kalınmış, kalabalık kontrolü ve ekipman tahsisi konuları eleştirilmiştir; depremin hemen sonrasında ağır enkaz kaldıracak ekipman bulunamamıştır. Depremden bir gün sonra metal kesimi gereksinimi doğmuştur; birçok aile yakınlarını remi makamlara bildirmeden defnetmiştir. Bu yüzden, bazı yetkililer ölü sayısının resmi olarak açıklanandan daha yüksek olduğuna

inanmaktadırlar. Yaralı sayısı da muhtemelen bildirilenden fazla idi. Gazeteler Erzurum valisini yetersizlikle ve deneyimsizlikle suçlamışlardır. Diğer şikayetler ise çadırların Sünni çoğunluk ile Alevi azınlık arasında dengesiz dağıtılması olmuştur.

Medyada karaborsacılık, çadırların bazı şahıslarca stoklanması ve imar yasalarının ihlali suçlamaları yer almıştır. Ayrıca, bağlantı kurulamayan köylerin yardım konusunda ihmale uğradıkları da medya tarafından dile getirilmiştir.

Erzincan depremi, ele alınabilecek ve muhtemelen düzeltilebilecek bir kısım sorunları açığa çıkarmıştır. Komuta ve kontrol çalışmalarına dair bazı öneriler şunlardır:

1. Afetin hemen sonrasında harici bir liderlik/karar alma hiyerarşisi oluşturacak bir plan geliştirilmeli ve uygulanmalıdır; 2. Yardım ekibi, erişimin kontrol altında tutulduğu bir kriz merkezi bünyesinde hareket etmelidir; 3. Geçici hijyen sağlamaya yönelik prosedürlerin uygulanması gereklidir; 4. Uluslararası kurtarma ekiplerinin gelecekteki rolleri daha fazla incelenmelidir; 5. Türkiye daha iyi arama-kurtarma teknolojisine ve eğitimine gereksinim duymaktadır; 6. Uluslararası malzeme yardımları Türkiye'ye nakledilmeden önce hükümet tarafından onaylanmalı, yardımları öncelikleri belirlenmelidir. Son olarak komuta ve kontrol, inşaat uygulamaları, tıbbi afet planlaması ve yardım dağıtımı konusunda daha fazla araştırma yapılması gerekecektir.

Dinar Depremi27

Dinar Türkiye'nin batısında, Göller Bölgesi'nde yer almaktadır. 1 Ekim 1995 tarihinde saat 17: 57'de ilçede ve çevresinde 6.1 şiddetinde bir deprem meydana geldi ve bu deprem sonucunda 98 kişi hayatını kaybederken 260 kişi yaralandı. Hasarlı 3718 binanın yaklaşık 2/3'ü tamamen tahrip oldu.

Türkiye, depremler sonucu can ve mal kaybı açısından dünyada beşinci sırada yer alır. Topraklarının %90'ı tahrip edici sarsıntılara duyarlıdır. Yıllık ortalama can kaybı 800, yaralı sayısı 1400 ve tahrip olan bina sayısı 4700'dür. Son 30 yıl içerisinde neredeyse bir düzine deprem meydana gelmiştir. Bu yüzden, mağdurların deprem afetleriyle ilgili olarak neye inandıklarını ve bunu nasıl algıladıklarını bilmek önemlidir. Hayatta kalanların gelecekteki afetlerde oluşacak riski azaltma hususundaki bireysel yükümlülükler ve yönetimin yükümlülükleri konusunda söyleyecek neleri vardır?28 Bu sorular Dinar depremi mağdurları için anket haline getirilmiştir. Türkiye'de tehlike ve risk bilinci, eğitim, acil tepkiler, yardım ve yeniden inşa ile ilgili bir boylamsal analize ilişkin uzun vadeli deprem araştırmaları için fikir ve yardım edinmek üzere küçük bir anket çalışması yürütülmüştür. Ankete katılanlar yaşamlarını aktif bir sismik bölgede geçirmişlerdi. Hepsi de depremin etkilerini hissetmiş ve görmüşlerdi. Afetler konusunda kuşkusuz bildikleri vardı.

Sorular, afet ve afet sonrası tepkilerin planlanmasına ilişkin kamu bilgilerinin ve özel bilgilerin algılanış biçimlerini elde edilecek biçimde hazırlanmıştı. Üzerinde en çok durulan yanıtlar, şu sorulara verilenlerdi: Hükümet depremlerden ders aldı mı? Türkiye vatandaşlarını sonraki afete karşı nasıl hazırlamakta? İstanbul, Ankara ve İzmir gibi büyük kentler bir sonraki afette kaçınılmaz olan can kaybı, yaralanma ve maddi hasar riskine karşı nasıl bir hazırlık içindeler? İnşaat uygulamaları ile ilgili yönetmelikler ve imar yasaları uygulanmakta mı? İnsanlar risk azaltımı için deprem inşaat tasarımının ulusal bir yasa olarak çıkmış olduğundan haberdar mı? Hükümet, kamu binalarını inşa ederken kendi yönetmeliklerine uyuyor mu? Devlet ihaleleri sürekli en düşük teklif sahiplerine mi veriliyor? İnsanlar, inşaat gereksinimlerinin Türkiye'de bölgeden bölgeye değiştiğini biliyor mu? İstatistiksel doğruluk açısından çok küçük olsa da bu pilot anket, şu

düşünceleri ortaya çıkarmıştır: 1. İstanbul, Ankara, İzmir ve diğer büyük kentlerde ileride olacak bir depremde can kaybı, yaralı ve maddi hasar riskini azaltma yönünde hazırlıklara ilişkin genel bir inançsızlık ve güvensizlik vardır; 2. Risk azaltılması konusunda ilk planlamaya ve mevcut binaların takviye edilmesine dair ulusal bir kötümserlik hakimdir; 3. Halk (“Allah’ın elinde olsa da”) gelecekte deprem olacağının bilincindedir; 4. Hükümetin yönetmelik ve yasaları uygulama yoluyla risk azaltılmasına uyacağı konusunda güvensizlik vardır; 5. Yapıcı öneriler arama-kurtarma çalışmaları ve “daha fazla araştırma yapılması” üzerinde yoğunlaşmaktadır.29

Kayıpları en aza indirme adına kamu sektörü ve özel sektör tarafından çok şey yapılabileceği bilinmektedir. Aslında, risk azaltılması imar ve kalkınma faaliyetlerinin planlama aşamalarında gittikçe daha fazla önem kazanmaktadır. Türkiye ise ideal risk azaltma biçimlerini uygulamaktan uzaktır. Dinar depremi, gelecek depremlerdeki muhtemel riskleri azaltmak için çok şey yapılması gerektiğini açıkça göstermiştir.

Kocaeli (İzmit) ve Düzce Depremleri30

Dinar depreminden sonraki en büyük deprem 17 Ağustos 1999 tarihinde meydana geldi. 7.4 şiddetindeki bu deprem Türkiye’nin en yoğun nüfuslu ve sanayinin kalbi olan bölgesini vurdu. Bu deprem, 20. yüzyılda görülen en feci afetlerden biriydi. Üç ay sonra, ilk deprem mahallinin yaklaşık 90 km ötesinde, Düzce’de 7.2 büyüklüğünde başka bir deprem oldu.

Defnedildiği onaylanan ölü sayısı yaklaşık 19.000 idi. Resmi olmayan ölü sayısı ise bundan çok daha fazlaydı. Binlerce kişi yaralandı ve binlercesi de evlerinden oldu. Depremden sonra bu laik ve demokratik ülkede sosyal ve ekonomik kaos ortamı doğdu. Türkiye 3 ay boyunca sağ kalanları yerleştirmeye, evlerini yitirenleri önce çadır kentlerde, sonra

geçici prefabrik konutlarda barındırmaya çalıştı. 12 Kasım 1999 tarihinde ise Düzce depremi oldu. Bu kez deprem nüfus yoğunluğunun daha az olduğu, ancak, Ağustos depreminde çok ciddi hasar görmüş bir yörede meydana gelmişti. Birçok köylü, evlerinin ve sahip olduklarının tahrip oluşunu izlerken yakınlarını da yitirdiler. Ağustos depreminde olduğu gibi insanlar yine saniyeler içinde evsiz ve meteliksiz kaldılar. Bir halk önceki depremde eşlerini, çocuklarını, kardeşlerini, evlerini kaybetmiş olmanın duygusal, fiziksel ve psikolojik baskılarını yaşarken yeniden deprem sonrası arama-kurtarma çalışmalarının; barınak, yiyecek-giyecek bulma ve olan bitenle başa çıkma çabalarının içerisine itildi. 12 Kasım 1999'da yaklaşık 1000 kişi hayatını yitirdi. Geride kalan Düzce'de 89.000, Bolu'da 70.000 ve çevre köylerdeki binlerce kişi tarihin tekerrür etmesini izledi.

Türkiye'deki işsizlik hem deprem mağdurları hem de ulusal ekonomi için hala ciddi bir sorundur. Türkiye ciddi ekonomik baskılar altındadır ve ödemeler dengesini düzeltebilmek için sıkı ekonomik tedbirlere başvurmaktadır. Üretim kaybı ve işçi göçünün yanında yeniden inşa maliyetleri, zor durumdaki ekonomiye ağır ek yükler getirmektedir.31

Kızılay, harekete geçmekte geç kalması, dağıttığı çadırların zeminlerinin olmaması ve su geçirmesi nedeniyle ağır eleştirilere uğradı. Ölüler için ceset torbası satması da ayrı bir eleştiri konusu oldu. En yoğun eleştiriler ise, sonunda istifa etmeye zorlanan Kızılay Genel Müdürüne yöneltildi.

Gölcük'teki Deniz Kuvvetleri Komutanlığı'nın tahrip olması ve birçok üst rütbeli deniz subayının hayatını kaybetmesi askeriyeyi etkiledi.

Özel ve devlet basınının, radyolarının ve televizyonlarının haberleri önceki depremlerden farklı idi. Canlı yayınlar hacim ve süre olarak önceki depremlerdekine oranla çok fazla idi. Birçok televizyon kanalı ve gazete, hükümetin arama-kurtarma ve yardım çalışmalarında gecikmesi üzerine

sesini yükseltti. Enkazı çıplak elle kaldırmaya çalışan insanların, yardım isteyen mağdurların ve genel kaosun görüntülerinin canlı yayında yayınlanması Radyo Televizyon Üst Kurulu'nu (RTÜK) harekete geçirdi ve kurum Kanal 6'ya "halkı devlete karşı kin ve nefret duygularına sevk ettiği" ve "halkın moral seviyesini düşürdüğü" gerekçesiyle bir hafta ekran karartma cezası verdi.

Yazılı basında hükümete ve askeriyeye yönelik eleştirilerin dozajı televizyondakilerden de fazla idi.32 İngilizce basılan saygın Turkish Daily News (TDN) yayınlarının büyük kısmını depremle ilgili olaylara, haberlere ve makalelere ayırdı. Türkiye'nin aşırı yavaş arama-kurtarma çalışmalarını, mağdurların içinde bulundukları sağlıksız koşulları, Doğu Anadolu'dan yığılan işçilere acele ve baştansavma konutlar inşa ettirilmesini, askeriyenin harekete geçmekte gecikmesini, deprem bölgesinde sıkı yönetim ilan edilmemesini ve Kızılay'ın ağır kalmasını eleştirel bir tarzda nakletti.

TDN ayrıca inşaat uygulamalarının, emlak spekülatörlerinin ve düzgün inşa edilmeyen yapıların can kayıplarında ne denli etkili olduğuna ilişkin haberlere geniş yer ayırdı.

Bunların dışında, medya dış yardımlara karşı çok sıcak ve içten bir tavır sergiledi. Ancak, yazılı ve görsel medya Türk hükümetine, baştan savma yapılara göz yumanlara ve özellikle inşaat sanayiinden servet edinenlere çok ciddi eleştiriler yöneltti. Öyle görünmekteydi ki, medya hükümet liderlerinin ve devlet kurumların eleştirilmesini engelleyen yasalara aldırmıyordu.

Kocaeli ve Düzce depremleri, risk azaltma ve acil yönetim faaliyetlerindeki başarısızlıkları göz önüne sermiştir. Geçmişte ve şu an yapılan risk azaltma ve acil yönetim hatalarının halk ve medya tarafından tepkiyle karşılandığı açıkça görülmektedir. "Her zamanki gibi iş yapma" tutumları değişmiştir.

Medyanın acil durum yönetimine yönelik olarak mağdur tepkilerinin, eylemlerinin ve tutumlarının belgelenmesi ve kaydedilmesindeki rolü tartışılmaz idi. Hükümetin arama-kurtarma çalışmaları günler boyunca yavaş kalmış ve bu da birçok televizyon kanalının afet bölgesinden doğrudan yaptığı yayınlarla canlı ve sansürsüz olarak görüntülenmiştir (Sivil arama-kurtarma ekibi AKUT hızla harekete geçmiş ve takdire şayan biçimde çalışmıştır). Bütün Türkiye, hükümetten ve askeriyeden acil yardım bekleyen mağdurların üzerlerindeki büyük gerginliği görmüştür.

Vatandaşların ifade ve eleştiri kısıtlamalarından artık bunaldıkları görülmektedir. Halk ve medya devlet liderlerine, konut planlayıcılarına, müteahhitlere ve hatta askeriyeye karşı güçlü bir muhalif tutum içine girmiş ve bunları yoğun biçimde eleştirmişlerdir. Sağlık Bakanı ve Kızılay Genel Müdürü zamanında ve gerektiği şekilde harekete geçmedikleri için ve duyarsız siyasi demeçleri nedeniyle eleştiri bombardımanına tutulmuşlardır.

Kocaeli depremi,33 sürekli tekrarlanan acil yönetim hatalarının üniter devletlerde daha fazla özgürleşmeye yol açabileceğini, en etkin acil durum yönetiminin her düzeydeki idari örgütleri harekete geçirip teşvik ettiğini, ve “kaderci” tutumunu değiştirmesi halinde medyanın çok önemli roller oynayabileceğini göstermiştir. Öyle görünmektedir ki, yasadışı inşaat uygulamaları sürdürülebilir tehlike azaltma zincirinin zayıf halkasıdır.

Değerlendirmeye Yönelik

Bir Çerçeve

Gediz, Lice, Erzurum, Erzincan ve Dinar depremleri her doğa olayına verilen yerel, ulusal ve uluslararası tepkinin farklı olduğunu, bununla birlikte, genel ulusal tutumun zaman içerisinde değiştiğini göstermiştir. İtalya’da Robert Geipel tarafından gözlemlendiği ve bu çalışma tarafından da desteklendiği üzere, tepki farklılıklar karmaşık olmakla birlikte dört

kısımda ele alınabilir: 1. Fiziksel değişkenler, 2. Hükümet faaliyetleri, 3. Sosyal ve ekonomik nedenler ve 4. Mağdurların kültürü:34

1. Fiziksel Değişkenler

Öncelikle, Erzurum (1983), Lice (1976) ve Erzincan (1992) depremleri Doğu Anadolu'da meydana gelmiştir. Depremde ortaya çıkan enerji, Erzurum ve Lice'de nüfus yoğunluğu daha fazla olan Batı Anadolu'da olabileceğinden daha az sayıda can kaybına yol açmıştır. Ancak, Erzincan depremi büyük bir kent merkezini tahrip etmiştir. Sanayileşmiş Batı Anadolu Bölgesi'ne olan uzaklık, yolların kalitesi, acil yardım malzemelerinin yeri ve depremin oluş zamanı, bu afetler karşısında harekete geçilmesini güçleştiren olumsuz etkenler arasındadır.

Deprem merkezi ve altyapı durumu Gediz (1970), Dinar (1995) ve Kocaeli (1999) depremlerinde daha uygundu. Gediz ve Dinar tarım bölgelerinde bulunmaktadır ve ulaşılması kolay yerleşim yerleridir. Kocaeli dep-

remi geçtiğimiz yüzyıl içerisinde Türkiye'nin başından geçen diğer depremlerle benzerdi, ama aynı zamanda bunlardan çok da farklı idi. Bu deprem çok farklıydı, zira nüfusun yoğun olduğu ve sanayinin kalbi olan Batı Anadolu'da meydana gelmişti. Türkiye'de yapılan üretimin yaklaşık 1/3'ü bu bölgede yapılmakta ve yine Türkiye nüfusunun neredeyse 1/3'ü bu bölgede yaşamaktadır. Daha da önemlisi, buradaki nüfusun büyük kısmı orta-üst sınıftır ve kentli aydınları ve sosyal elitleri temsil etmektedir. Gayri Safi Yurtiçi Hasıla'nın üçte biri burada üretilir ve bölge ülkenin en iyi üniversiteleri, hastaneleri, medya yoğunluğunu ve turistik yerlerini içinde barındıran kültürel kalbidir. Deprem bu kez Doğu Anadolu'nun uzak, tecrit edilmiş ve fakir illerinde meydana gelmemiş ve geçimlerini çiftçilikten kazanan halkı vurmamıştır. Bu depremin mağdurları arasında üst sınıf

kentliler de yer almıştır. Bölge ve duruma bağlı olarak deprem yerleri varlık olarak önem arz etmekteydi.

2. Hükümet Kararları

Türkiye'de karar alma hala Osmanlı döneminden etkilenmektedir. Diğer bir deyişle, karar mercii merkezidir. Bürokrasi deprem karşısında harekete geçilmesini geciktirebilir. Neyse ki, Türkiye'de bunun farkına iyiden iyiye varılmıştır ve Gediz, Erzurum Erzincan depremlerinden elde edilen deneyimler arama-kurtarma, hasar değerlendirmesi, yeniden inşa ve restorasyon konularındaki gelişmelerin uygulanması gerektiğini ortaya koymaktadır. Yerel yönetimlerin toplumsal karar alma konusunda önceliğe sahip olmaları gereklidir. Bunun dışında, kendileri mağdur hale geldiklerinde yerel yöneticilerin etkinlikleri azalmaktadır. Bu durum Erzincan'da açıkça gözlenmiştir. Osmanlı İmparatorluğunun idari bürokrasi anlayışının izleri hala görülmektedir ve bu çağdaş kamu idaresini etkilemektedir.

3. Sosyal ve Ekonomik Değişkenler

Bu yedi deprem çok pahalıya mal olmuştur.35 Bütçe açıklarının çok fazla olduğu, enflasyonun dizginlenemediği ve işsizlik oranının çok yüksek olduğu bir ülkede depreme karşı kısa ve uzun vadeli tepkiler bunlardan olumsuz etkilenmektedir. Bunun dışında, yasadışı terörist PKK örgütüne karşı verilen mücadele milli bütçeyi büyük ölçüde kurutmuştur ve afet sonrası iyileştirme programlarının finansmanını etkilemektedir. PKK sorunu önemli ölçüde azalmıştır, ancak, barışın ekonomik getirileri önümüzdeki yıllarda ortaya çıkacaktır.

4. Mağdurların Kültürü

"Yabancı"lara ve merkezi yönetime yönelik tutumlar bölgeden bölgeye ve bölgelerin içerisinde farklılık göstermektedir. Daha tutucu kırsal mağdurlar ile kent afet örgütleri arasında özellikle yardımların eşit

dağıtılması konusunda hala belli düzeyde güvensizlik ve kuşku bulunmaktadır. Merkezi yönetim bunun farkındadır ve köylülere dağıtılacak yardımların bir kısmını köy idarecileri aracılığıyla dağıtmaktadır.

Halk can kaybının, yaralıların ve yıkılan evlerin normalden çok fazla olmasında sorumluluğu bulunanlardan hesap sorulması konusunda öncekinden çok daha ısrarcıdır. Kamuoyu baskısı sonucunda, geçici binlerce prefabrike konutun mu yoksa kiralanmış olan mevcut geçici evlerin, otellerin ve boş binaların yerine kalıcı konutların mı yeniden inşasına başlanacağı konusunda meclis müzakereleri yapılmıştır.36 Kamuoyu tepkileri sonucunda daha fazla ifade özgürlüğü ve ihalelerin ulusal ve yerel yetkililer tarafından değil kamu ihaleleri sonucu verilmesi sayesinde inşaat kalitesinin kontrolü adına anayasa değişikliklerine yönelik talepler ortaya çıkmıştır.

İfadeye yönelik kısıtlamalar, gittikçe artan tepkilere yol açtığı için, Türkiye'deki bazı "duyarlıkların" değişebileceği görülmektedir. Halk ve medya yöneticilere, konut tasarımcılarına, müteahhitlere ve hatta askeriyeye karşı güçlü bir muhalefet sergilemiş ve eleştiriler yöneltmiştir. 1999 yılında Sağlık Bakanı ve Kızılay Genel Müdürü zamanında ve gerektiği şekilde harekete geçmedikleri için ve duyarsız siyasi demeçleri nedeniyle eleştiri bombardımanına tutulmuşlardır.

Hükümetin gazetelere (Radikal) ve televizyonlara (Kanal 6) yönelik sansür ve kapatma tehditleri geçmişe oranla azalmış görünmektedir.

Devletin yürüttüğü çalışmalara, özellikle olağanüstü yavaş ve örgütsüz acil tepkilere, deprem barınaklarının sayısına ve kalitesine, hala hayatta kalanlar kurtarılabilecekken arama-kurtarma ekiplerine ağır ekipman temininde yavaş kalınmasına, inşaat uygulamalarında işlenen muhtemel suçlara, afet üzerinden uzun süre geçmesine karşın hijyenik tesisler oluşturulmamasına, su ve barınak olanaklarının yetersizliğine karşı

gerçekleştirilen gösteriler, statükoya karşı önceden ülkede pek alışılmamış büyük bir memnuniyetsizlik duyulduğunu göstermiştir.

Hükümet bunun farkındadır. Genel olarak Türk halkı da bunun farkındadır. Bu vaka çalışmaları, çok büyük ve önemli bir sorunun ancak ulusal fonların deprem riskini azaltmak için tahsisine öncelik verilmesine ilişkin siyasi girişimlerle çözülebileceğini ortaya koymuştur. Kamu fonları kuşkusuz sınırlıdır ve diğer sosyo-politik sorunlar ve sıkıntılar da yığılmış durumdadır. Fakat fonları yaşam kurtaracak, yaralanmaları önleyecek ve inşa edilmiş çevreye gelecek hasarı en aza indirecek biçim-

de tahsis etme adına siyasi kararlar alma olanağı doğmuş durumdadır.

Sonuçlar

Dünya genelinde doğal afet riskini önleme ya da en aza indirme konusunda atılacak ilk adım, bu afetlere duyarlığın siyasi, sosyal ve ekonomik faaliyetlerin sonucu olduğunu kabul etmektir. Depremler afet mekanizmasını tetikliyor olabilir, ancak can ve mal kaybının temel nedeni daha çok insanların faaliyetleri ve politikalarıdır. Hassasiyet büyük ölçüde insanların depremden önce, deprem sırasında ve depremden sonra ne yaptıklarına bağlıdır. Türkiye'de durum kesinlikle böyledir. Türkiye doğal afetlere istisnai biçimde duyarlıdır. Türkiye'nin büyük şehirlerinden herhangi birinde, özellikle Ankara, İzmir ve İstanbul gibi büyük kentlerinde olacak bir deprem, Türkiye'deki risk azaltma çalışmalarının şu anki durumuna bakıldığında feci sonuçlara yol açacaktır.

Türk hükümeti de dahil hiçbir ulusal hükümet kendi başına şehirleri tek tek herkes için güvenli hale getiremez. Bir kentin gelişimi, altyapısının yeri, kamu sektörüne ve özel sektöre ait ana hastane ve okulların yeri, kamu binalarının yerleri, kamu meskenlerinin ve özel meskenlerin inşaat kalitesi depremin yol açacağı hasarı etkileyecektir. Daha güvenli bir toplum, halkın bilinçlenmesi, ilgi göstermesi, motivasyonuyla ve yerel yönetimler, ulusal

hükümet, inşaat sanayii, özel sektör şirketleri ve toplum örgütleri tarafından alınacak risk azaltma önlemleri sayesinde olacaktır. Türkiye bu amaçlar doğrultusunda yıllarca çaba göstermiştir. Bazı ilerlemeler kaydedilmiş olsa da, yapılacak daha çok şey vardır. Ulusal risk azaltma vizyonunun ve planının uygulamaya konması Türkiye'nin sürdürülebilir geleceği için çok önemlidir.37

Türk hükümeti ve halkı, belki önümüzdeki yıl, belki de önümüzdeki 10-20 yıl içerisinde yine şiddetli bir deprem olacağını bilmektedir. Kimse bunun kesin zamanını kestiremez. Ancak, bu kaçınılmaz olduğu için, şu an alınacak önlemler "sonraki depremde" meydana gelebilecek trajik sonuçların yol açacağı riskleri azaltacaktır.

1 Deprem Mühendisliği Araştırma Enstitüsüne (EERI), Çok Branşlı Deprem Mühendisliği Merkezine (MCEER), Birleşik Devletler Ulusal Bilim Vakfı'na, Kandilli Rasathanesi'ndeki, Boğaziçi Üniversitesi'ndeki, İstanbul Üniversitesi'ndeki, Orta Doğu Teknik Üniversitesi'ndeki, Bilkent Üniversitesi'ndeki ve Baylor Üniversitesindeki meslektaşlarıma müteşekkirim. Yazar, böylesi travmatik, duygusal ve telaşlı bir dönemde yardımlarını esirgemeyen mağdurlara ve mağdur olmayan insanlara özellikle teşekkür ederim. Yıllardır desteklerini gördüğüm Sayın Gürsel Hancı'ya, Hussein Fawaz'a, Veronica Wayner'e, Aktay Ergünay'a, Prof. Dr. Polat Gülkan'a ve Prof. Dr. Nazmiye Özgüç'e ayrıca teşekkür borçluyum.

2 Özgül Erdemli'nin "Researching Turkey on the Internet: A Guide" adlı eseri (Türk Çalışmaları, Cilt 1, Sayı 1, Bahar 2000, s. 190-205), Türk tarihi, siyaseti, uluslararası ilişkileri, iş dünyası, ekonomisi, medyası ve daha fazla konularla ilgili internet arama bilgileri sunan harika bir giriş kaynağıdır.

3 Risk azaltılması konusunda güçlü savlar ortaya koyan yakın zamandan yayımlanmış eserler bulunmaktadır. Bkz. Dennis S. Mileti, Disasters by Design: A Reassessment of Natural Hazards in the United States (1999); David R. Godschalk ve arkadaşları, Natural Hazard Mitigation Recasting Disaster Policy and Planning (1999) ve daha özel olarak depremler için, Philip R. Berke and Timothy Beatley, Planning for Earthquakes: Risk, Politics, and Policy (1992).

4 Birçok deprem uzmanı doğal afet diye bir şey olmadığını savunmaktadırlar. Diğer bir deyişle, afet insanların bir doğa olayı öncesinde ya da sonrasında yaptıklarından kaynaklanmaktadır. İnsanların taşkın ovalarında yaşamalarına izin verilmesi ve deprem bölgelerinde depreme dayanıklı yapı yasalarının uygulamaya konmaması nedenlerdir, fiziksel olay ya da doğa olayı değildir. Depremler önlenemez doğa olaylarıdır, ancak, kaçınılmaz insan yıkımları olmamalıdırlar. Bu kavramın daha geniş açıklamaları ve ayrıntıları için bkz.: Alcira Kreimer and Mohan Munasinghe, Managing Natural Disasters and the Environment. Selected Materials from the Colloquium on the Environment and Natural Disaster Management. Washington, D.C.: Dünya Bankası, 1991, s. 4-6.

5 Aslında Türkiye, deprem risklerini can kayıplarına ve ekonomik maliyetlere dayalı olarak azaltamaz. Türk hükümeti tarafından depremlerin etkilerini incelemek üzere davet edilen Coburn ve Spence, Kerry Sieh ve Simon LeVay'a (The Earth in Turmoil: Earthquakes, Volcanoes, and Their Impact on Humankind, New York: W. H. Freeman and Company, 1998, s. 288-89) göre bunu zorunlu bir konu haline getirmektedir.

6 Türk akademi ve hukuk çevreleri bu konuyu aktif olarak dile getirmektedir. Prof. Dr. Polat Gülkan, Ankara'daki Orta Doğu Teknik Üniversitesi Afet Yönetimi Uygulama ve Araştırma Merkezi'nin (1997 yılında kurulmuştur) başkanıdır ve kendini afet riskini azaltma konusunda

disiplinler arası kamu ve özel araştırma ve uygulamalara adamıştır. Prof. Dr. Ahmet Mete Işıkara Boğaziçi Üniversitesi Kandilli Rasathanesi, Deprem Öngörme, Araştırma ve Uygulama Merkezi'nin müdürüdür. Ulusal düzeyde, Bayındırlık ve İskan Bakanlığı nezdindeki Deprem Araştırma Bölümü tehlike araştırmalarına önemli katkılarda bulunmuştur. 1958 yılında hükümet tarafından kurulan İmar ve İskan Bakanlığı, iki yıl sonra da Deprem Araştırma Enstitüsü Bakanlığı'nı kurmuştur. Afetlerle ilgili araştırmaların büyük kısmının sponsorluğunu TÜBİTAK üstlenmektedir.

7 Deprem şiddetinden kaynaklanan hasarı ölçmek için zaman içerisinde çeşitli yöntemler geliştirilmiştir. 19. yüzyılın sonlarında 10 şiddet düzeyine sahip Rossi-Forel ölçeği kullanılmaktaydı. Mercalli daha sonra bu ölçeği geliştirmiştir. Onun değiştirdiği yöntemde de 10 şiddet düzeyi bulunmakta idi. Daha genel kabul gören 12 derecelik diğer bir ölçek ise Mercalli-Cancani-Sicberg ölçeği (MCS) idi ve bu ölçek günümüzde Güney Avrupa'da kullanılmaktadır. Ölçek 1931 yılında İngilizce'ye çevrilmiş ve Değiştirilmiş Mercall ölçeği (MM) olarak adlandırılmıştır. Günümüzde MM adıyla kullanılan yaklaşık 12 ölçek bulunmaktadır. Richter 1956 yılında bu ölçeği geliştirmiştir, ancak ölçeğin adı Mercalli olarak kalmıştır. 1964 yılında Medvedev, Sponheur ve Karnik (MSK) Avrupa'da yaygın olarak kullanılacak bir ölçek yayımlamışlardır. MSK üzerinde yapılan radikal değişiklikler 1993 yılında tamamlanmıştır ve EMS (Avrupa Makro Sismik Ölçek) adıyla MSK'nın yerini alması beklenmektedir. EMS her hasar düzeyini açıkça gösteren talimatlar ve resimler içermektedir. Ayrıca, şiddeti göster-

menin başka yolları da vardır. Bkz. Global Seismology Research Group, British Geological Society, Murchison House, West Maine Road, Edinburgh EH9 3LA, UK.

8 Kocaeli ve Düzce depremlerinin üzerinden bir yıl geçmeden konut inşasının kalitesi sorunu yeniden su yüzüne çıkmıştır. Bkz. Douglas Franz, “Cheap Housing Cited in Toll in Turk Quake”, New York Times, 19 Kasım, 2000 s. 8. Bu afetin ikinci yıldönümünde de medyada risk azaltılması konusundaki çalışmaların yapılmadığı yönünde eleştiriler yer almıştır. Boğaziçi Üniversitesi tarafından yapılan bir araştırmada, Türk halkının %66’sının depreme kapı aralığında yakalanmaları halinde ne yapacaklarını bilmedikleri ortaya çıkmıştır. (NTVMSNBC, 15 Ağustos, 2001, İstanbul.

9 Doğru istatistikleri belirlemek zordur. Güvenilir veriler ve değerlendirmeler Ronald Steven Parker tarafından “Disaster Vulnerability: Lessons From Four Turkish Urban Areas” adıyla Ronald Parker, Alcira Kreimer and Mohan Munasinghe tarafından hazırlanan Informal Settlements, Environmental Degradation and Disaster Vulnerability: Turkey Case Studyde (1995, s. 30-31) sağlanmaktadır. Ayrıca bkz. William A. Mitchell, Response to a Damaging Earthquake in an Environment of Political Turmoil (Dinar, Türkiye, 1 Kasım, 1995), 1996, s. 6. 1999 yılında Türkiye’nin batısında meydana gelen iki yıkıcı deprem yukarıdaki kaynaklarda yer alan can kaybı sayısını ve mal kaybı miktarını önemli ölçüde artırmıştır. (Bkz. Polat Gülkan tarafından yapılan son değerlendirmeler, “What Emerged from the Rubble,” Provention, Washington, D. C: Dünya Bankası, 2000 ve “Rebuilding the Sea of Marmara Region: Recent Structural Revisions in Turkey to Mitigate Catastrophic Risks”, Yıkıma Yol Açan Risklerin Yönetiminde Sıkıntılar Üzerine Wharton-Dünya Bankası Konferansı: ABD’nin ve Gelişmekte Olan Ekonomileri, Ocak 2001, Washington, DC).

10 Ronald Steven Ergünay ve Gülkan’a şu şekilde atıfta bulunmaktadır: “Barajların %64.7’si depreme en duyarlı üç bölgede yer alırken, %8. 4’ü doğudaki risk bölgelerinde yer almaktadır”. Ronald Parker ve arkadaşları,

Informal Settlements, Environmental Degradation and Disaster Vulnerability: Turkey Case Study, s. 18.

11 Merkezi hükümet bu sıkıntıya yönelik bazı idari düzenlemelere gitmiştir. Bayındırlık Bakanlığı ve İskan Bakanlığı birleştirilerek Bayındırlık ve İskan Bakanlığı olarak düzenlenmiştir. Bayındırlık ve İskan Bakanlığı nezdinde Afet İşleri Genel Müdürlüğü'ne bağlı olarak özel Deprem Araştırma Enstitüsü faaliyet göstermektedir. 1985 tarihli Yerleşim Planlama Yasası, Bayındırlık ve İskan Bakanlığı'nın afet sonrası yerleşim sorunlarını ele almasını sağlamaktadır.

12 Araştırmalar dünyanın en büyük kentlerindeki doğal afet riskinin kentleşme oranından daha hızlı arttığını göstermektedir. Bkz. James K. Mitchell, Ed., Crucibiles of Hazard: Mega-Cities and Disasters in Transition, Tokyo: United Nations Press, 1999.

13 20 yılı aşkın bir süre önce antropolog William Torry Türkiye'deki gecekondu merkezlerinde deprem konusunu ele almıştır. Bkz. “Urban Earthquake Hazard in Developing Countries: Squatter Settlements and the Outlook for Turkey”, Urban Ecology, C. 4, s 317-327, 1980.

14 Parker tarafından dile getirilmiştir, “Disaster Vulnerability: Lessons From Turkish Urban Areas,” 1995, s. 20.

15 Olası bir İstanbul depremi senaryosu Devrim Sevimay tarafından sağlanmıştır, “Ürkütücü Bir Deprem Senaryosu” (“A Frightening Earthquake Scenario”), Cumhuriyet, 18 Haziran, 1996.

16 Depremin büyüklüğüyle olay sonrası kayıplar arasında pozitif bir bağıntı olduğu bilinmektedir. Bu kayıplar çoğunlukla inşa edilmiş yapıların çökmesi sonucu meydana gelmektedir. Çalışmalar planlama, tasarım ve inşaat teknolojisi gibi insan etkenlerinin ve kararlarının nüfus artışı, yerleşim yerlerinin jeolojisi ve depremin sismik özellikleriyle birlikte depremin şiddetini belirlediğini ortaya koymaktadır (Durkin, 1995, 70).

17 22 Temmuz 1944 tarihli ve 4623 sayılı “Depremler Öncesinde ve Sonrasında Alınacak Tedbirlere Dair Kanun” Bu yasa 7269 (1959) sayılı yasa ile değiştirildi. Türkiye’deki risk azaltma çalışmalarına yönelik yasal ve kurumsal kusursuz ve ayrıntılı incelemesine ilişkin olarak bkz. Polat Gülkan and Oktay Ergünay, Case Study of Erzincan Earthquake of 13 March 1992, UNDRO Disaster Management Training Program Turkey Country Course, United Nations Disaster Relief Organization, Ankara: Mayıs 1992.

18 1959 tarihli ve 7269 sayılı “Genel Hayatı Etkileyen Afetler Konusunda Alınması Gereken Önlemler ve Yapılması Gereken Katkılara Dair Kanun” Türkiye’deki bütün afetleri ele almaktadır. Bu yasayı destekleyici yönetmelikler şunlardır: Genel Olarak Hayatı Etkileyen Afetlerin Etkilerine İlişkin Temel İlkeleriyle İlgili Yönetmelik; Afet Sonrası Hak Sahiplerinin Haklarının Belirlenmesine Dair Yönetmelik; Afet Sonrasında İnşa Edilen Binalar İçin Borçlanma Maliyetini Düşürmeye Dair Yönetmelik; Afetle İlgili Acil Yardım Örgütleri ve Programlarına Dair Yönetmelik; Afet Bölgelerindeki Binaların İnşasına Dair Yönetmelik; Mevcut Binalara, Arsalara, Afet Sonucu Edinilen Arazilere Değer Biçilmesine Dair Yönetmelik ve 7269-1051 sayılı kanun uyarınca Afet Fonunun Satın Alma Usulüne Dair Yönetmelik (Gülkan ve Ergünay, 1992).

19 Durkin’in bu konudaki çalışması Türkiye ve diğer ülkeler için geçerlidir (Michael E Durkin, “Reducing Disaster Impacts through Earthquake Injury Epidemiology: Implications for Investments in the Turkish Urban Environment” s. 169-186; Ronald Parker ve arkadaşları, Informal Settlements, Environmental Degradation and Disaster Vulnerability: Turkey Case Study, Washington, D. C.: Dünya Bankası, 1995.

20 Polat Gülkan afet riski azaltma çalışmaları ve uygulanmasındaki gelişmelerini değerlendirmiştir. Bkz. “Rebuilding the Sea of Marmara Region: Recent Structural Revisions in Turkey to Mitigate Disaster. ” 2001 EERI Yıllık Toplantısı için Yayımlanmış Araştırma, Monterey, CA, 7-10 Şubat, 2001. Ayrıca bkz. Technical Annex for an Emergency Earthquake Recovery Loan in the Amount of US $252.53 Million to the Republic of Turkey, Report No. T-7386-TU (Washington: Dünya BAnkası, 27 Kasım, 1999).

21 Gözlemlerim deprem bölgelerine yaptığım çok sayıdaki ziyarete, depremzedelerle, yerel yetkililerle, il yetkilileriyle ve ulusal hükümet yetkilileriyle yaptığım kişisel mülakatlara, ayrıca üniversite öğretim görevlileriyle, öğrencileriyle ve Adana, Antalya, İzmir, İstanbul, Bursa, Konya ve diğer kentlerden, ilçelerden ve köylerden deprem mağduru olmayan vatandaşlarla yaptığım görüşmelere dayanmaktadır. Kaynakça’da yer alan bireysel vaka çalışmalarında bulunmaktadır.

22 Gediz depremi William A. Mitchell tarafından ayrıntılı olarak ele alınmıştır: “Turkish Villages After An Earthquake: An Analysis of Disaster Related Modernization” Basılmamış Doktora Tezi, Coğrafya Bölümü, Illinois Üniversitesi, 1974. Ayrıca bkz. Alkut Aytun and M. Tasdemiroglu “Preliminary Report on the Gediz Earthquake, 28 March 1970” Bayındırlık ve İskan Bakanlığı, Deprem Araştırma Enstitüsü, Ankara, 6 Nisan, 1970 ve Joseph Penzien and Robert D. Hanson, The Gediz Turkey Earthquake of 1970 (Ulusal Bilim Vakfına Sunulmak üzere Deprem İnceleme Komitesi için Hazırlanan Rapor, Ulusal Bilimler Akademisi, Washington, D. C. 1970.

23 Lice depremi güneydoğu Anadolu’nun az gelişmiş bir kesiminde meydana gelmiştir. Bkz. “Partial Recovery and Reconstruction After Disaster: The Lice Case (Turkey)” Mass Emergencies. 2. 1977: 233-247; London Technical Group, “The Lice Earthquake: A Briefing Document”

London, England, 1975; “Statement by the Turkish Delegation on the Earthquake at Lice, Turkey, 1975”, Annex C to AC/23-N259 NATO Unclassified. Presented to the NATO civil Defense Committee. Brussels, 15 Kasım, 1975; ve UNESCO Country Monograph of Turkey, Ankara: UNESCO Intergovernmental Conference on Assessment and Mitigation of Earthquake Risk, Paris, 10-19 Şubat, 1976.

24 Mitchell, William A., Organizational Response for the Rural Victims: The Erzurum-Kars Earthquake-October 30, 1983. Colorado Springs: Coğrafya Eğitim Bürosu, USAF Akademisi, Nisan 1985.

25 Kusursuz bir giriş için Bkz. the Earthquake Engineering Research Institute, Erzincan, Turkey, Earthquake Reconnaissance Report, Earthquake Spectra Supplement to C. 9. Oakland, CA. 1993.

26 Türk hükümeti Erzincan depremi üzerine kapsamlı bir belge yayımlamıştır. Bkz. Türkiye Cumhuriyet, Bayındırlık ve İskan Bakanlığı, 13 Mart 1992 Erzincan Depremi, Ankara, 1993.

27 Bkz. William A. Mitchell, “Response to a Damaging Earthquake in an Environment of Political Turmoil (Dinar, Turkey, 1 Kasım, 1995). ” Boulder, Co.: Natural Hazards Research and Applications Information Center, Quick Response Research Report QR 83, 1996.

28 Diğerlerinin yanında A. Cooper Drury, Richard Olson, Vincent Gawronski, and Jon Shefner gibi araştırmacılar afetlerle siyasi istikrarsızlık arasındaki bağlantıya artan biçimde işaret etmektedirler. Bkz. International Journal of Mass Emergencies and Disasters’da yer alan, (Ağustos 2000, C. 18, s. 265-287) “Toward a Politics of Disaster: Losses, Values, Agendas, and Blame” (Richard Stuart Olson); Richard Stuart Olson ve A. Cooper Drury, “Un-Theraputic Communities: A Cross-National Analysis of Post-Disaster Political Unrest, International Journal of Mass Emergencies and Disasters, C. 15. s. 221-238, 1997 and Jon Shefner, “Pre-and Post-Disaster

Political Instability and Contentious Supporters: A Case Study of Political Ferment" (International Journal of Mass Emergencies and Disasters, Ağustos 1999, Cilt. 17, No. 2. s. 137-160).

29 Bu, 1999 depreminden bir kaç ay sonra yazar tarafından "Giving Voice in an Active Earthquake Country: Memories and Perceptions of Turkish Earthquake Victims" adlı araştırmada sunulmuştur. Oral History Association Yıllık Toplantısında sunulan yayımlanmamış araştırma, Anchorage, Alaska, Kasım 1999.

30 Bu kent afetinin büyük insani, fiziksel ve sosyal etkileri göz önüne alındığında, bu deprem fiziksel ve sosyal bilimciler tarafından çok iyi ele alınmıştır. Sözgelimi bkz. Mustafa Erdik, Report on 1999 Kocaeli and Düzce (Turkey) Earthquakes, Boğaziçi Üniversitesi, Deprem Mühgendisliği Bölümü, İstanbul, Türkiye, T. Leslie Youd, Jean Pierre Bardet, and Jonathan D. Bray, 1999 Kocaeli, Turkey Earthquake Spectra Reconnaissance Report, Earthquake Engineering Research Institute, EERI Spectra Supplement A, C. 16, Aralık 2000; Charles Scawthorn, The Marmara, Turkey Earthquake of August 17, 1999: Reconnaissance Report. Multidisciplinary Center for Earthquake Engineering Research Technical Report MCEER-OO-0001. Buffalo, NT. State University of N. Y. 2000; United States Geological Survey. Implications for Earthquake Risk Reduction in the United States from the Kocaeli, Turkey, Earthquake of August 17, 1999. Circular 1193. Washington: U. S. Government Printing Office, 2000; "Economic consequences of the recent earthquakes in Turkey and Greece; Social Consequences of the recent earthquakes in Turkey" Reply from the Committee of Ministers adopted at the 745th meeting of the Minister's Deputies. The Council of Europe, Recommendations 1447-1448/Doc. 9004, 21 March 2001; William A. Mitchell, "Social, Political and Emergency Response" The Marmara, Turkey Earthquake of August 17,

1999: Reconnaissance Report. MCEER Technical Report MCEER-00-0001. 23 Mart, 2000. s. 119-134; ve Mitchell and Nazmiye Ozguc, “Geographical Perspectives on Political, Social, and Economic Aftershocks from the Northwest Turkey Earthquake Disaster of August, 17, 1999” Abstracts of the Association of American Geographers Annual Meeting, Pittsburgh, PA. Nisan 2000.

31 Tahmini zarar 7-36 milyar $ civarındadır. Türkiye’de çıkan Finansal Forum dergisi rakamı tahmini 25 milyar $ olarak hesaplamıştır. International Herald Times ise 20-40 milyar $ olarak tahmin etmiştir. Aksigorta tarafından açıklanan sınai sigorta talepleri yaklaşık “2 milyar $”dır. Orta Doğu Teknik Üniversitesi mağdurların konutlarının yeniden inşası için gereken paranın tahminen 10 milyar $ olduğunu belirtmiştir. BM de yaklaşık 10 milyar $’lık bir kayıp tahmininde bulunmuştur. Belki de en iyi maliyet değerlendirmesi Alexandra Bibee ve arkadaşları tarafından yapılmaktadır: “Economic Effects of the 1999 Turkish Earthquakes: An Interim Report”, Office of Economic Cooperation and Development, Economics Department Working Papers No. 247, Paris: OECD, Haziran 2000.

32 George Gavrilis medyanın Türk devletine yönelik eleştirilerini, özellikle de bu eleştirinin hep bir ağızdan ve sürgit olup olmadığını son zamanlardaki kapsamlı çalışmasında ele almaktadır. Bkz. “Covering Disasters, Natural or Otherwise: Media, Politics, and the Public Sphere in Post-Earthquake Turkey, New Perspectives on Turkey, Güz, 2001, 24, s. 141-164.

33 Bu depremlerin büyük çaplı olması ve duygusal ve mali gerginliğe yol açmış ve halkı ve özel sektörü sıkıntıya sürüklemiştir. Ülke ve halk yardım ihtiyacı durmuştur. Orta Doğu’dakiler de dahil birçok hükümet, özellikle de Müslüman ülkelerin hükümetleri bu talebe acilen yanıt

vermişlerdir. Bkz. William A. Mitchell, “Arab and Non-Arab Muslim Aid for Victims of the 1999 Earthquake Disasters in Northwest Turkey”, Texas Committee on U. S. Arab Relations, Cilt 2, No. 2, Nisan 2000, s. 3-4.

34 İtalya’daki depremin mükemmel bir değerlendirmesi için bkz. Robert Geipel, Disaster and Reconstruction: The Friuli (Italy) Earthquake of 1976, London: George Allen Unwin, 1982, s. 188-189.

35 Güçlü bir sigorta sistemi Türkiye için deprem riskini azaltma adına zorunludur. Charles Scawthorn Türkiye ve diğer ülkeler hakkında bu konuyu ele almıştır: “Earthquakes of 1999: Issues for Catastrophe Risk Management” Proceedings of the Second Euro Conference on Global Change and Catastrophe Risk Management: Earthquake Risks in Europe, International Institute for Applied Systems Analysis (IIASA), Laxenburg, Avusturya, Temmuz 6-9, 2000, s. 1-15.

36 Risk azaltma planlayıcılarının, Yasemin Aysan ve Paul Oliver’inTürkiye’deki depremlerin ardından konut konusunu etkileyen kültürel faktörleri inceledikleri çalışmalarından yararlanmaları yerinde olacaktır: Turkey (Housing and Culture After Earthquakes: A Guide for Future Policy Making on Housing in Seismic Areas, Oxford: Oxford Polytechnic. 1987).

37 Hükümetin de katkılarıyla GSYH maliyet paylaşma projesi dahilinde oluşturulan ODTÜ Afet Yönetimi Uygulama ve Araştırma Merkezi, Türkiye’de afete hazırlık ve risk azaltma konusunda sosyal tutumları ve vatandaş katılımını daha iyi anlamaya ilişkin çalışmalar yapmak adına jeo-bilimlerle sosyal birimleri bir araya getiren mükemmel bir girişimdir. Bu yol yokuşlu, rüzgarlı ve zor bir yoldur.

SEKSENALTINCI BÖLÜM:

CUMHURİYET DÖNEMİNDE TÜRK EKONOMİSİ

Cumhuriyet Döneminde Türkiye Ekonomisi / Prof. Dr. Mükerrem Hiç [s.541-564]

İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi / Türkiye

Giriş

Bu yazıda cumhuriyet dönemi boyunca Türkiye ekonomisini ele almak istiyorum. 1923'ten bugüne (Ekim 2001'e) kadar geçen zamanı, uygulanan ekonomi rejimi, ekonomi politikaları, alınan sonuçlar ve ekonominin performansı bakımından başlıca şu dönemlere ayırmak suretiyle mukayeseli bir inceleme yapabiliriz: 1) Atatürk dönemi, 1923-1938; 2) İnönü dönemi, 1938-1950; 3) Demokrat Parti (DP) dönemi, 1950-1960 ve 1960 askeri müdahalesi, 1960-1961; 4) Altmışlı yıllar; AP-CHP koalisyonunu izleyen Adalet Partisi (AP) dönemi; 5) Yetmişli yıllar; 1971 Askeri Muhtırayı izleyen koalisyonlar dönemi; 6) 1980-1982 askeri müdahalesi ve bunu izleyen Turgut Özal ve ANAP dönemi, 1983-1991; 7) 1991'den bu yana koalisyonlar dönemi.

Makalenin dar çerçevesi içinde tüm bu dönemlerde Türkiye ekonomisinin geçirdiği aşamaları fazla ayrıntıya giremeden ve ancak anahatlarıyla ele almak zorunluğu ile karşı karşıya kalınmıştır.

İncelememizde ekonomiyi, diyelim ki, 5 yıllık kalkınma planı dönemleri gibi bir ayrıma tabi tutmaktan kaçınılmasının başlıca nedeni

şudur: Ekonominin performansı -dış alemdeki (dünyadaki) politik ve ekonomik konjonktürün, önemli olay ve akımların, vb. etkileri yanında- içeride uygulanan ekonomik rejimin ve ekonomi politikalarının uygunluğuna ve başarısına bağlıdır. Bu ise yapay planlı kalkınma dönemlerine göre değil, istek başına tek isterse koalisyon şeklinde olsun, iktidara gelen hükümetlerin felsefesine ve icraatına bağlıdır.

İncelememizin ikinci bir özelliği ve seçimimiz olarak bu yazıda çok ayrıntılı istatistik verilmeyecek, gerektiğinde temel bazı rakamların sunulmasıyla yetinilecektir. Bu yine makaleye tahsis edilen sınırlı sayfa sayısını en iyi şekilde kullanmak kaygısından doğmuştur. Yoksa, kuşkusuz burada yapılan analizlerin ve varılan sonuçların tümü ayrıntılı istatistik verilerine ve bunların mümkün olduğunca ekonometrik tahkikine dayanmaktadır.

Okuyucular ve araştırmacı uzmanlar ise bu ayrıntılı istatistikleri her zaman DPT yıllık programları ve 5 yıllık kalkınma planları, DİE istatistik yayınları, Maliye Bakanlığı bütçe gerekçeleri, TOBB, TÜSİAD gibi kuruluşların ekonomik raporları gibi kaynaklardan izleyebilirler.

İncelememizden elde edilen ve tüm dönemler için geçerli ola-

bilecek sonuçlar ayrıntılı olarak yazımızın sonunda sunulacaktır. Fakat okuyucuyu ve konuyu araştıran uzmanları olaylara daha kolay yoldan odaklandırmak amacıyla, sonuç kısmında tekrar etmek bahasına, iki temel genelleme daha bu başlangıç aşamasında verilecektir.

Birincisi, aydınlarımızın ve politikacılarımızın çoğunun ufku maalesef “yerel” kalmaktadır; onlara göre dünyadaki gelişmeler adeta bir alt başlık ve parantez gibidir. Halbuki aslında tüm dünyadaki, bazen batı dünyasındaki ve bazı olaylar için Orta ve Yakın Doğudaki gelişmelerin Türkiye üzerindeki etkisi çok bariz ve sanıldığından çok daha fazla “belirleyici”dir. Bunu ele aldığımız her dönemde müşahade edebiliriz.

İkincisi, Atatürk'ten sonraki liderler ve partiler ekonomik rejim ve ekonomi politikası uygulamaları konusunda, aynı zamanda siyasi ve sosyal alanlarda devamlı ve ciddi yanlışlar yapmışlardır. Yanlışlar hem merkez sağ liderler ve partiler hem de merkez sol liderler ve partiler tarafından yapılmıştır; tek taraflı değildir. Genellikle sağ partiler yolsuzluk, partizanlık ve popülizme daha fazla bir eğilim içinde gözükmüşler, yolsuzluğa karşı kontrol mekanizmasının kurulmasını ve bunun için gerekli yapısal reformları öncelikli bir konu olarak görmemişlerdir. Buna karşın, sol partiler de genellikle merkez solun felsefesini çağdaş ve Türkiye'nin ekonomik şartlarına en uygun olacak noktaya getirmekte zaaf göstermişler, son yıllara gelinceye kadar devamlı olarak yoğun devletçilik, yoğun müdahalecilik ve otarşizm eğilimleri içinde kalmışlardır. Laiklik konusunda titiz davranırlarken de bu sefer dine ve gerçek dindarlığa dahi uzak bir görünüm ve izlenim vererek iktidara gelme şanslarını azaltmışlardır. Tüm bu yanlışlar Türkiye'nin ekonomik gelişmesine aksetmiş, varolan gelişme potansiyelinin tam olarak kullanılmasını önlemiştir. Sonuçta, inişli çıkışlı bir ekonomik gelişme gerçekleşmiştir.

Merkez sağ ve merkez soldaki bu zaaflar, radikal akımların ve partilerin giderek kuvvet kazanmasına, ve uzlaşma kültüründen mahrum olma ile birleştiğinde, siyasi partilerin çoğalmasına ve bölünmesine, istikrarsız ve güçsüz hükümet koalisyonlarına yol açmıştır.

Tüm bu yanlışların üst üste birikmesi ve kronikleşmesi özellikle son yıllarda (2000 yılından bu yana) ciddi bir ekonomik -ve siyasi- krize yol açmış bulunmaktadır.

1. Atatürk Dönemi

1.1. "Liberal" Ekonomik Rejim

Dönemi: 1923-1933

Atatürk yeni Türkiye Cumhuriyeti'nin, tüm alanlarda olduğu gibi, ekonomik rejim alanındaki temellerini de sağlam bir biçimde atmıştır. Sonraki yıllar ve dönemlerdeki saptırmalar ve yanlışlar Atatürk'e mal edilemez.Önemine ve temel niteliğine rağmen burada Atatürk dönemi mümkün olduğunca kısa tutulacaktır. Çünkü bu konuda doğrudan benim yazdığım ve görüşlerimi belirten yazılar1 yanında yabancı2 ve Türk,3 diğer araştırmacı ve düşünürlere ait bir çok değerli referans mevcuttur.

Atatürk'ün kurduğu yeni Türkiye Cumhuriyeti, Avrupa'nın akılcılık akımına, sanayi devrimine girememiş bir ülkeyi ve üst üste savaşlar sonucu yıkılmış bir ekonomiyi ve dış borçları devralmıştır. Atatürk Lozan müzakerelerinin kesintiye uğradığı bir dönemde, 17 Şubat - 4 Mart 1923 tarihinde yeni kurulacak devletin ekonomik rejim ve ekonomi politikaları hakkında tavsiye kararları almak üzere 1. İzmir İktisat Kongresi'ni toplamıştır. Bu kongrede delegeler özel teşebbüsün esas alınmasını ve teşvik edilmesini tavsiye etmişlerdir. Kongre, kapitülasyonlar tecrübesine rağmen, ekonomiye faydalı olacak özel yabancı sermayenin teşvikini de öngörmüştür.4 İzmir İktisat Kongresi'nin bu tavsiye kararları o günkü ortamda çok stratejik ve anlamlıydı. Çünkü, Lozan müzakerelerinde karşımızdaki Avrupalı delegelerin bir kısmı yeni Türkiye Cumhuriyeti devletinin nasıl bir ekonomik ve politik rejim uygulayacağı konusunda mütereddit idiler.

1. Dünya Savaşını izleyerek 1917'de Rusya'da kurulan Sovyet rejimi, Atatürk tarafından sınırlı tutulsa da, Kurtuluş Savaşı'nda Türk tarafına malî yardımlarda bulunmuştu. İzmir Kongresi Avrupalı diplomatların zihinlerindeki bu endişeleri ortadan kaldırdığı gibi, Musul petrolü dahil birçok konuda uzlaşma sağlandığı için Lozan Anlaşması ikinci toplantı serisinde müspet şekilde tamamlanabilmiştir. Yeni Cumhuriyet kurulduktan sonra 1927'de özel sınai girişimleri teşvik için "Teşviki Sanayi Kanunu"

çıkartılmıştır.5 Kapitülasyonlar ilga edilmiş, ulaşım ve askeri alanda mevcut olan özel yabancı sermayenin bedeli ödenmek suretiyle millileştirilmesi (devletleştirilmesi), diğerlerinin ise kapitülasyonlardan arınmış olarak faaliyetlerine devam edebilmesi kararı verilmiştir. Malî imkânsızlıklar nedeniyle Atatürk döneminde milileştirme çok sınırlı kalmış, daha sonra İnönü döneminde hız kazanmıştır.6 Yeni Cumhuriyet Osmanlı devletinden kalan "Düyunu Umumiye" (Genel Borçlar) ödemeleri yapmıştır. Lozan Anlaşması uyarınca 5 yıl için ve 1929 yılına kadar Cumhuriyet devleti mevcut spesifik nitelikli ve düşük değerli gümrük vergilerini muhafaza etmek, yeni gümrük vergisi getirememek durumunda kalmıştır.7 Tarım sektörünün ise "aşar"ın kaldırılması suretiyle teşviki öngörülmüştür.

Türkiye'nin bu ilk dönemde yeterli bir ekonomik büyüme hızı sağlayamamış olmasını8 başlıca şu noktalarda toplayabiliriz: Ekonomisi neredeyse sıfır noktasından başlayan yeni Cumhuriyet hükümetinde özel tasar-

ruf ve özel teşebbüs çok azdı. Ticaret azınlıkların ve levantenlerin elindeydi; bunların dahi sanayiye aktaracak yeterli sermayesi yoktu. Türklerin çoğu devlet memuru ve askerlik mesleğini seçmişlerdi. Çiftçiler ulaşım eksikliği nedeniyle piyasalardan kopuktu, kapalı ekonomi içinde bulunuyor, çok düşük teknoloji ve sermaye ile çalışıyorlardı. Devlet ise yeterli vergi gelirine sahip değildi, hatta bu nedenle ve devlete gelir sağlamak amacıyla sigara ve içki üzerine devlet tekeli kurulmuştur. O dönemlerde özel yabancı sermaye akımı, uluslararası yardım pek sözkonusu değildi; ayrıca bu olanaklar batı dünyasından Türkiye'ye kapalıydı. Kaldı ki, Cumhuriyetin bu ilk kuruluş yıllarında hükümet ekonomik kalkınmadan ziyade özellikle şeriat yanlılarından gelen itiraz ve isyanları bastırarak modern Türkiye için gerekli reformların gerçekleştirilmesine öncelik vermiştir.9

1.2. 1929-34 Buhranı ve Atatürk'ün Devletçilik Rejimi: 1933-1938

1929-34 Büyük Dünya Buhranı tüm dünyada çok büyük menfi etkiler yaratmış ve sonuçta ekonomik rejim ve ekonomi felsefesinde köklü değişmelere yol açmıştır. O tarihe kadar gerekse süregelen konjonktür dalgalanmalarına, gerekse kıta Avrupasında ortaya atılan korumacılıkla ilgili tezlere rağmen, iktisat literatüründe "liberal" ekonomi felsefesi ve bunun temelini oluşturan "Klasik Sistem" geçerli idi. Bu felsefeye göre rekabetin geçerli olduğu piyasalarda tüm ekonomik faaliyetler, fiyat mekanizmasının işlemesi sonucu en etkin biçimde çözülür; devletin ekonomiye herhangi bir müdahalesine gerek yoktur, hatta müdahale ekonomiyi bozar.10 Büyük Dünya Buhranı bu felsefenin çökmesi sonucunu doğurmuştur. ABD'de Franklin D. Roosevelt ve Demokrat Parti iktidara gelerek 1933'de buhrana karşı New Deal adıyla yeni bir program uygulamaya koymuş ve sosyal yardımlara ve devletin ekonomiye müdahalesine dayanan yeni bir dizi politika getirmiştir. Ekonomi literatüründe Keynes 1936 yılında Klasik Sistemi tamamen reddeden bir makroekonomik sistem sunarak buhrana karşı makro düzeyde para ve özellikle maliye politikası uygulanmasını önermiştir. İngiltere ve birçok Avrupa ülkesi ekonomiye Keynesgil makro müdahalelerde bulunmak suretiyle buhrandan çıkabilmişlerdir. Kısaca, devletin ekonomiye hiç müdahale etmemesi tezi terkedilmiş, devletin makro düzeyde müdahalesi gereği kabul edilmiştir.11

Aynı dönemin ağır işsizlik şartları altında Almanya ve İtalya'da daha radikal siyasi akımlar başgöstermiştir. Almanya'da 1933'de Adolf Hitler ve Nasyonal Sosyalizm komünist akımlara karşı galebe çalarak iktidara gelmiştir. Bu, Dünyayı 2. Dünya Savaşı'na götüren olayların başlangıcı olmuştur. İtalya'da B. Mussolini, daha 1919'da "Faşizm" adını verdiği hareketi geliştirmiş ve 1922-1927 döneminde diktatörlüğünü pekiştirmiştir.

Kısa sürede faşist İtalya Nasyonal Sosyalist Almanya'nın uydusu durumuna düşmüştü. Faşist ve Nasyonal Sosyalist diktatörlük özel sektörün varlığına karşın devletin her alanda yoğun müdahale ve kontrolüne dayanıyordu. Ayrıca muhalefet devamlı susturuluyor ve diktatörlük rejimi diğer kıta Avrupa ülkelerinde, özellikle İngiltere ve ABD'de geçerli olan demokratik rejime bir karşıtlık oluşturuyordu.

Büyük Dünya Buhranı'nın Türkiye ekonomisini de vurması, kalkınma ve sanayileşmeye set çekmesi karşısında Atatürk ekonomik rejimle ilgili bir yeniden değerlendirme yaparken dünyadaki başlıca akımlar şu şekilde görülebilir: Bir tarafta komünist (Sovyet Sosyalist) Rusya, bir başka tarafta Nasyonal Sosyalist Almanya ve Faşist İtalya, ve bir başka tarafta ise devletin ekonomiye makro müdahaleleri yoluyla buhrandan çıkmaya çalışan ABD ve İngiltere ile Almanya, İtalya dışındaki kıta Avrupası ülkeleri.

Aynı tarihlerde Türkiye'de ise ekonomik rejim ve ekonomi politikaları konusunda başlıca üç akım ortaya çıkmıştı. Bunlardan biri kadro hareketidir. Kadro hareketinin başını çekenlerin bir kısmı (örneğin, Şevket Süreyya Aydemir) Rusya'da tahsil görmüş ve komünist sistemin gelişen ülkelere nasıl getirilebileceğini incelemiş kişilerdir.

Bunlar doğrudan komünizm önermemekle beraber, Kemalizme "sosyalizm" ile "kapitalizm" arasında bir 3. yol olarak bakmak istemişler ve Kemalist hareketi sömürgeci Batı ülkelerine karşı bir başkaldırı olarak yorumlamışlardır. Bu hareket revaç bulmadığı gibi, cebren önlenmiştir. Bunun dışında başlıca iki görüş egemen olmuştur. İsmet İnönü'nün liderliğini yaptığı birinci akım ekonomik tedbir olarak yoğun ve kalıcı devlet girişimi, devlet müdahaleleri ve kontrolleri istiyordu. Liderliğini Celal Bayar'ın yaptığı ve daha çok iş adamları, tüccar ve sanayiciden oluşan ve eski yıllarda "liberal" ekonomiyi ve özel teşebbüsü temel alan

ikinci akım ise Dünya Buhranının getirdiği ekonomik krizden çıkmak ve süratli kalkınma ve sanayileşme sağlamak üzere devlet yatırımlarını geçici telakki ediyor, demek ki "ılımlı" bir devletçilik tavsiye ediyordu.

Atatürk bu ikinci yolu seçmiş ve bunun uygulanması için İsmet İnönü'nün istifasından sonra başbakanlığı Celal Bayar'a vermiştir.12

Demek ki 1933 yılından itibaren CHP programında yer alan, 1934'de uygulamasına başlanan ve 1936'da yapılan tadil ile Anayasaya geçirilen "devletçilik" rejimi, arkasındaki dış ve iç gelişmelere ve seçilen temel felsefeye bakıldığında aslında "ılımlı" veya "pragmatik" bir yaklaşım olarak nitelendirilebilir.

Nitekim, Atatürk'ün benimsediği ve 1933'te açıklanan devletçilik rejimi şu ilkeleri içeriyordu.13

1. Özel teşebbüs esastır. Ancak özel teşebbüsün ele alamadığı veya yeterince ele alamadığı sektörler devlet yatırımlarıyla ele alınacak, böylece kalkınma ve sanayileşme hızlandırılacaktır.

2. Devlet teşebbüsleri esas itibariyle enerji, madenler ve imalat sanayii, yani "sanayi" sektörü için sözkonusu olacaktır.Yine ulaştırma sektörü büyük ölçüde devlet tarafından ele alındığı gibi imalat sanayiindeki devlet teşebbüslerini finanse etmek üzere Sümerbank, madencilik için Etibank kurulmuştur.

3. Tarımda devlet üretimi olmayacaktır; araştırma amacıyla kurulacak üretim çiftlikleri ayrıdır. Sulama, köy yolu gibi yatırımlar ise devlet tarafından ele alınacaktır.

4. Özel teşebbüs herhangi bir alt-sektörde yeterince yetiştiği takdirde o alt-sektör kamudan özel teşebbüse devredilecektir.

Atatürk 1934'de İktisadi Devlet Teşebbüsleri kanununu çıkarttığında bunların "basiretli tüccar" gibi faaliyet göstermelerini şart koşmuştur. Bu,

İDT'lerinde (bugünkü terimiyle KİT'lerde) verimlilik, sosyal verimlilik yanında kârlılık amacının da hesaba katılması demektir.

Devletçilik rejimiyle birlikte 1. Sınai Kalkınma Planı (1934-1938) yürürlüğe konmuş ve bu dönemde ekonomi eski döneme kıyasla daha yüksek bir kalkınma ve sanayileşme hızına kavuşmuştur.14 Bu, Büyük Dünya Buhranının menfi etkilerinin Atatürk'ün öngördüğü "devletçilik" rejimi ile geçiştirilebilmesi yanında, kalkınmanın başlangıcında olan gelişmekte olan ülkeler için sanayileşme ve kalkınma hamlesinde özel teşebbüse rakip olmamak, özel teşebbüs yerine geçmemek şartıyla, devlet yatırım ve üretiminin gereğinin bir kanıtı olarak da yorumlanabilir.

Atatürk döneminde İDT öncülüğüyle madencilik (demir-çelik, kömür, bakır, krom), ayrıca dokuma, kağıt cam gibi temelde ithalat-ikame niteliğindeki imalat sanayii alt-sektörleri geliştirilmiş, karma sermaye ile İş Bankası kurulmuş, bankacılık sektörünün geliştirilmesi ele alınmış, alt-yapı olarak ulaştırma alanında özellikle demiryollarına ağırlık verilmiştir. Atatürk'ün Latin harfleri reformunu izleyerek eğitime öncelik vermesi de yine çok doğru stratejilerinden biri olmuştur. Çünkü, gerek ekonomik kalkınmanın gerekse diğer alanlardaki gelişmenin temel şartı eğitimdir. Yine o dönemde nüfus savaşlardan kırıldığı ve yetersiz düzeyde olduğu için nüfus artışı ve doğumlar teşvik edilmiştir.

Gerek Atatürk döneminde gerekse daha sonraki İsmet İnönü döneminde dış ticaret açığını düşük düzeyde tutmak üzere yoğun kambiyo kontrollerine, 1931'den itibaren ithal kotalarına, ayrıca takas ve kliringe başvurulmak zorunda kalınmıştır.15

2. İsmet İnönü Dönemi (1938-1950) ve İnönü'nün Devletçilik Uygulaması

1938'de Atatürk'ün ölümü üzerine İsmet İnönü Cumhurbaşkanı seçilmiş, hemen ardından 2. Dünya Savaşı başlamıştır (1939-1945).

İnönü'nün politika alanındaki çok büyük bir başarısı, ağır dış baskılara rağmen Türkiye'yi savaşa sokmaması olmuştur. Şayet savaşa girmiş olsaydık savaş tahribatı, nüfusun kırılması yanında savaş sonrası başka vahim sonuçlar da kaçınılmazdı.

Fakat savaşın ekonomimiz üzerinde ciddi menfi etkileri olmuştur. İnönü kısmen savaşın etkileri dolayısıyla[16] ve fakat esas itibariyle kendi felsefesi doğrultusunda[17] yoğun bir devletçilik rejimi uygulamıştır. Bu arada, savaş dolayısıyla 2. Beş Yıllık Sınai Kalkınma Programı'ndan (1939-1943) vazgeçmek zorunluluğunda kalınmış; 1942'de yeterince teşvik görerek geliştiği mülahazasıyla Teşviki Sanayi Kanunu yürürlükten kaldırılmıştır.[18] KİT'lerde çalışanlar memur statüsü çerçevesinde eşit maaşa bağlanmıştır. Devlet kontrol ve müdahaleleri arttırılmıştır. Özellikle Milli Korunma Kanunu ile devlet kontrolleri adeta ticari faaliyetleri caydırıcı bir noktaya getirilmiştir.[19] Savaşın finansmanı için ortaya atılan servet vergisi ve Aşkale olayı ayrıca kötü yankılar yaratmıştır. Ormanlar doğru bir kararla devletleştirilmiştir.

İnönü 1945'de Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu çıkartmış fakat bundan hareketle bir toprak reformunun uygulanmasına girişilmemiştir.[20]

Bu noktada altını çizerek belirtelim ki, kanaatimce Atatürk'ün devletçilik anlayışının "ılımlı ve pragmatik" olmasına karşın İnönü'nün devletçilik anlayışı "katı ve doktriner" nitelikteydi.[21] Atatürk özel teşebbüsü ve teşebbüsün teşvikini esas almış ve bu ülkelere uygun politika uygulamıştır. İnönü ise özel teşebbüsün teşvikini bertaraf etmek suretiyle devamlı, kalıcı ve yoğun bir devletçilik rejimi uygulamıştır. Buna göre, kanaatimce Atatürk'ün devletçilik rejimini günümüz piyasa ekonomisi ile bağdaştırmak mümkündür. Özel teşebbüsün yeterince gelişmesi durumunda o sektörün özel teşebbüse devredilebilmesi ilkesinin doğru biçimde uygulaması bizi bugünkü şartlarda piyasa ekonomisi rejiminin

uygulanabileceği yorumuna götürebilir. Fakat kalıcı devlet müdahaleleri ve kontrolleri ile İnönü'nün yoğun devletçilik felsefesini, kanaatimce günümüz piyasa ekonomisiyle bağdaştırmak mümkün değildir. Böyle bir felsefeye sahip isek, günümüzdeki piyasa ekonomisini reddetmek bunun mantıksal bir sonucu olacaktır. Yine kanaatimce, daha sonraki yıllarda CHP'nin ekonomik rejimle ilgili felsefesi ve görüşleri Atatürk'ün ılımlı devletçilik anlayışından ziyade İnönü'nün yoğun, kalıcı ve doktriner devletçilik anlayışının etkisi altında kalmıştır.22

Bir kısım yazarlar İnönü'nün yoğun devletçilik anlayışını ve yoğun kontrollerini savaş şartlarının getirdiği bir zorunluluk olarak yorumlamışlardı. Bunda kuşkusuz bir doğruluk payı vardır. Fakat bu iddia İnönü'nün daha Atatürk döneminde farklı bir devletçilik anlayışına sahip olduğu gerçeğini gözardı etmektedir.

İnönü döneminde (1939-1949) ekonomik kalkınma çok düşük düzeyde kalmış, kişi başına GSMH yılda ortalama %0.9 dolayında gerilemiştir. 1949 gibi GSMH'nin %10.8 düşme gösterdiği yılı dışarıda tutsak dahi, 1939-1948 dönemi için kişi başına düşen GSMH yılda sadece %0.4 dolayında, çok düşük bir yükselme göstermektedir. Bu durumda, İnönü döneminde köylü, işçi gibi düşük gelirli grupların reel gelirinde bir artış olmadığı, aksine azalma kaydedildiği anlaşılmaktadır. Buna karşı, 1938-1949 döneminde fiyatlar ciddi artışlar göstermiş, kapalı GSMH fiyat indeksine göre, yıllık ortalama fiyat artışı %14.6 olmuştur.23 Demek ki, 2. Dünya Savaşı'nı izleyen yıllarda da ekonomi yeniden kalkınma sürecine girememiştir. 1946'da yapılan devalüasyona rağmen dış ticaret gelişememiş, ihracat artışı kısa süreli olmuş ve yetersiz kalmıştır. Dış ödemeler bilançosu 1946'dan itibaren açık vermeye başlamıştır.24

2. Dünya Savaşı'nı izleyen yıllarda iç politika alanında ise çok önemli gelişmeler olmuştur. Stalin'in Kars, Ardahan, Artvin üzerinde hak iddia

etmesi Türkiye'yi batı dünyasına yaklaştırmış ve Türkiye 1951'de NATO'ya üye olmuştur. 2. Dünya Savaşı sonrası Batı dünyası ve batı dünyasının liderliğini ele alan ABD, 1944'te Bretton Woods ile kurulmasına karar verilmiş olan IMF ve Dünya Bankası bu bloka dahil ülkelerin özel teşebbüsü ve özel yabancı sermaye akımını teşvik etmesi, dış ticarette takas ve kliring yerine ithalatın giderek serbestleştirilmesi şartlarını koşuyorlardı. Politik rejim olarak ise tek partili rejimden çok partili demokrasi rejimine geçilmesi öngörülmekteydi. Bu genel gidiş çerçevesinde İnönü 1945'de çok partili demokrasi rejimine girilmesi gibi çok önemli bir karar vermiştir. Bu izin üzerine Celal Bayar, CHP'den kopan birçok arkadaşını da yanına alarak "liberal", yani özel teşebbüsün ve özel yabancı sermayenin teşvikini benimseyen Demokrat Partiyi (DP) kurmuştur. 1946'da yapılan genel seçimlerde DP milletvekili adaylarına yapılan çeşitli baskılar ve "açık oy, kapalı tasnif" ilkesi etkileriyle seçim sonuçları CHP lehine çıkmıştır. Fakat bu kez dış baskılar yanında kamuoyu baskıları da giderek artmış ve 1950 seçimlerinde "gizli oy, açık tasnif" ilkesinin uygulanması sonucunda DP Mecliste büyük bir çoğunlukla iktidara gelmiştir.

3. DP Dönemi (1950-59) ve
1960-1961 Askeri Müdahalesi

3.1. DP'nin Uyguladığı Ekonomik Rejim ve Kalkınma Stratejisi

1950 genel seçimlerini kazanan DP, CHP'ye kıyasla farklı bir ekonomik rejim ve kalkınma stratejisi uygulamaya başlamış, 1950 yılından sonra yapılan 1954 ve 1958 seçimlerini de kazandığı için 1960 askeri müdahalesine kadar bu rejim ve stratejiyi uygulamaya devam etmiştir.25

DP, 2. Dünya Savaşı'ndan sonra Batı dünyası tarafından yapılan uluslararası anlaşmalar ve kurulan uluslararası kurumların gerekli gördüğü ilkeler çerçevesinde özel teşebbüsün ve özel teşebbüs ve özel yabancı sermaye akımının teşvikini esas almıştır. Bu nedenle de, CHP'nin

(Atatürk'ten ziyade İnönü'nün tercihi olan, yoğun ve katı) "devletçilik" felsefesine karşın DP'nin "liberal" bir ekonomik rejim benimsediği söylenebilir. Fakat DP'nin "liberal" ekonomi felsefesini daha dikkatli şekilde tespit etmeliyiz. Burada "liberal" sadece devlet girişimi yerine özel teşebbüsün esas alınmasını ifade etmektedir. Yoksa iktisat literatüründe

19. yüzyıldan bu yana süregelen Klasik Sistem ve klasik ekonomi felsefesine göre liberal ekonomik rejimin anlamı sadece özel teşebbüsün esas alınmasından ve üretimin özel teşebbüs tarafından yapılmasından ibaret değildir.

Klasik sisteme göre, fiyat mekanizması her türlü ekonomik faaliyeti en etkin şekilde düzenleyeceği için devlet ekonomiye, makro veya mikro düzeyde olsun, hiçbir müdahalede bulunmamalıdır.26 Aynı kural dış ticaret için de geçerlidir ve dış ticaret de serbest olmalıdır.27 DP'nin uyguladığı ve "liberal" olarak adlandırılan ekonomik rejimde ise özel teşebbüs esas alınmakla beraber ekonomiye gerek makro gerekse mikro düzeyde yoğun müdahale ve teşvikler, dış ticarette ise yoğun korumacılık sözkonusu idi.

Bu açıdan bakıldığında CHP yoğun müdahaleler ve yoğun korumacılık altında, özel teşebbüsten ziyade devlet girişimciliği öncülüğünde bir kalkınma felsefesini benimsemişti. DP ise yine aynı yoğun müdahaleler ve yoğun korumacılık altında özel teşebbüsün teşvikine dayanan bir kalkınma felsefesi uygulamıştır. Aynı noktadan hareket edersek, DP'nin uyguladığı "liberal" ekonomik rejim Klasik Sistemde öngörülen "liberal" rejimden farklı olduğu gibi, günümüzde, Türkiye dahil, uygulanmasına çalışılan ve yoğun müdahale ve korumacılıktan arınılmasını gerektiren "piyasa ekonomisi"nden de farklıdır.28

Burada fiyat mekanizmasına müdahalelerden kasıt, döviz, faiz, işçi ücretleri gibi temel girdi fiyatlarının serbest piyasadan ve rekabet piyasalarından teşekkül etmesi yerine devlet tarafından (örneğin, döviz

fiyatının düşük, faizin düşük, işçi ücretlerinin yüksek), tespiti yanında çeşitli mal fiyatlarının da yine devlet tarafından tespitidir: Örneğin, yüksek tarım destekleme fiyatları; akaryakıt, tarımsal gübre fiyatlarının düşük tespiti; sınai mal fiyatları üzerine çeşitli kontroller ve limitler konulması gibi. Ayrıca, yatırımların çeşitli teşviklerle "öncelikli" alt-sektörlere veya bölgelere yönlendirmesini de içerir. Buna karşın, piyasa ekonomisinde fiyat mekanizmasına ve kaynakların dağılımına bu gibi müdahaleler asgaride olmalıdır.

Korumacılık ise kısaca ithalatı kısıtlayarak içeride ithal-ikame sanayi kollarının gelişmesini sağlamayı hedef alır. Bunun başlıca aletleri sabit döviz kuru (aşırı değerlendirilmiş para veya aşırı düşük tutulmuş döviz fiyatı) yanında ithalat üzerine çeşitli miktar kısıtlamaları (örneğin, kontenjan ve kotalar) ve yasaklar, ayrıca ithalattan alınan yüksek gümrük vergileridir. İhracat ise sabit döviz fiyatları yahut aşırı düşük tutulmuş döviz fiyatı dolayısıyla gelişemeyeceği için, bu kez çeşitli kur primleriyle teşvik görür. Böylece farklı ithal vergileri ve ihracat teşvikleri ile karşımıza bir "çoklu döviz kuru" (multiple exchange rate) çıkmaktadır.

Piyasa ekonomisinde ithalat, ihracat serbestisi karşısında dış ödemeler dengesi temelde serbest yahut gerçekçi döviz kuru yoluyla sağlanacaktır.29

Bu şartlar altında gerek IMF gerek DB (WB), dış ödemeler açıklarıyla karşılaşan ülkelere dış yardımda bulunmak üzere önce devalüasyon yapılmasını (aşırı düşük döviz fiyatı politikasından vazgeçilmesini), bunun yanında istikrar tedbirleri, yani enflasyonun önlenmesini önermekteydiler. Ayrıca GATT anlaşması da dış ticaretin serbestleştirilmesini, bunun için ithalatta miktar kısıtlamalarının, yüksek ithalat vergilerinin, ihracat teşvik primlerinin ve çoklu döviz kurunun kaldırılmasını önermekteydi. Fakat Türkiye dahil, gelişen ülkeler bu kaidelere genellikle sadece krize düşüp IMF'ye muhtaç duruma

geldiklerinde başvuruyorlar, daha sonra yine aynı politikaların içine düşüyorlardı.30 Türkiye de 1958 devalüasyonu ve 1970 devalüasyonu sonrası aynı politikalara dönmüştü.31

DP tarafından uygulanan “liberal” ekonomik rejim, bu kere İnönü dönemine kıyasla DP döneminde toplam sabit yatırımlar içinde kamu yatırımlarının payının artmış, 1950’de %39’dan 1960’da %50’ye yükselmiş olması gerçeği karşısında birçok uzman tereddütte kalmış; bazı gözlemciler DP’nin de en az CHP kadar “devletçi” olduğunu ileri sürmüşlerdir. Fakat bu yorum yanlıştır. Gerçekte 1938-1950 döneminde yoğun bir devletçilik rejimi uygulanmış, özel teşebbüsün teşviki durdurulmuş olmakla beraber savaş yılları ve sonrası olan bu dönemde devletin gelir kaynaklarının mahdut olması nedeniyle fazla devlet yatırımı yapılamamıştır. Sonuçta toplam yatırımlar içinde kamu yatırımlarının payı düşük kaldığı gibi, gerek toplam yatırımların gerek özel yatırımların GSMH içindeki payı da çok düşük düzeyde kalmıştır.

DP döneminde ise gerek sınai gerek tarımsal üretimi ve özel teşebbüsü teşvik etmek üzere yoğun alt-yapı yatırımları (örneğin, kara yolları, limanlar) yanında özel teşebbüs tarafından yüksek sermaye gerektirdiği için ele alınamayan temel sınai ve tarımsal mallar ve ara malları üretimi devlet ve KİT’ler eliyle geliştirilmiştir (demir-çelik, gübre, tarımsal, kimyevi ilaç vb. gibi). Böylece kamu yatırımları, özel yatırımları teşvik eden bir politika unsuru olmuş ve özel yatırımların milli gelire oranının yükselmesinde, diğer teşvikler yanında önemli rol oynamıştı.

DP döneminde dış ekonomik ilişkiler artmıştır. Fakat bunu “açık ekonomi”ye geçiş olarak yorumlayamayız. Gerçi 1950’de ithalatta liberasyon arttırılmasına gidilmiştir. Fakat menfi sonuç verdiği için 1953’te yeniden miktar kısıtlamalarına dönülmüştür. 1954 kötü iklim yılı ve GSMH

düşmesini izleyerek 1954’ten sonra açık biçimde ithal-ikame sanayileşme yolu seçilmiştir.

Batı dünyasına bağlı gelişen ülkeler için 2. Dünya Savaşı’ndan sonra açılan yeni olanaklar içinde (IMF, WB, ABD Marshall yardımı vb. gibi) Türkiye’de de dış yardıma kayda değer bir açılma olmuştur. 1953’e kadar özel banka kredilerine de müracaat edilmiş olmakla beraber, bunların maliyeti çok yüksek olduğu için 1953’te vazgeçilmiş, program ve proje kredileriyle yetinilmiştir.

DP döneminde özel yabancı sermaye akımı köklü teşvik görmeye başlamıştır. Gerek dış yardım temini gerek özel yabancı sermayenin teşviki 1950’den önce CHP hükümeti tarafından ele alınmış, fakat sonuçlandırılamadan yapılan 1950 seçimleri iktidar değişikliği getirmişti.

DP hükümeti özel yabancı sermayenin teşviki için 1954’te iki önemli kanun yürürlüğe koymuştur: Sanayi sektörüne ÖYS akımı teşvikini düzenleyen 6224 sayılı ÖYS’yi Teşvik Kanunu ile petrol sektörüne ÖYS teşvikini düzenleyen 6326 sayılı Petrol Kanunu.32

Yine dışa açılmanın bir parçası olarak, Yunanistan’ın 1957’de Ortak Pazar’a Avrupa Ekonomik Topluluğu ortak üyelik için müracaatını izleyerek Türkiye de 31 Temmuz 1958’de AET’ye benzer bir müracaatta bulunmuştur. Fakat müzakereler 1960-61 askeri müdahalesi sonucu kesildiğinden Ankara Anlaşması 1964’te yürürlüğe girmek üzere, Eylül 1963 tarihinde imzalanmıştır.

DP döneminde politik alanda ise çok önemli bir adım atılmış, Türkiye 1951’de NATO’ya üye kabul edilmiş, 2. Dünya Savaşı sonrası kutuplaşma ve soğuk savaş yıllarında Batı cephesi saflarında yer almıştır. NATO yükümlülükleri gereği Türkiye Kore Savaşı’na asker göndermiştir. Böylece Türkiye, Stalin’in Kars, Ardahan, Artvin taleplerine ve Boğazlar üzerindeki isteklerine set çekmiştir.

DP hükümetinin belirgin ve önemli kalkınma stratejilerinden biri tarım kesiminin gelişmesine verdiği önemdir. 50'li yıllara kadar iktisadi gelişme literatüründe kalkınma olgusu sanayileşme ile özdeş kabul ediliyordu. Fakat 50'li yıllarda ekonomik kalkınmada ve özellikle kalkınmanın ilk aşamalarında tarım sektörünün geliştirilmesinin sınai gelişme, dolayısıyla topyekün gelişme üzerindeki müspet etkileri ön plana çıkartılmıştır.33 Bu görüş uluslararası kuruluşlar kanallarıyla diğer gelişen ülkeler yanında Türkiye'de de yankı bulmuştur. Nüfus çoğunluğunun kırsal bölgelerde yaşaması, istihdamda tarım sektörünün büyük ağırlığı konuyu ekonomik olduğu kadar politik ve sosyal açıdan da önemli hale getiriyordu.

CHP ve İnönü iktidarı son yıllarda tarımı toprak reformu yoluyla kalkındırma stratejisi üzerinde durmuş, fakat 1950 seçimleri öncesi toprak reformu stratejisini terketmişti. DP ise daha seçimlerde toprak reformu değil, tarım reformu stratejisini benimsemiş ve bu stratejiyi uygulamıştır.34 DP hükümeti tarım kesimini makineleşme özellikle traktör kullanımı, sulama başta olmak üzere çeşitli alt-yapı yatırımları, dünya fiyatları üstünde ve yüksek destekleme alım fiyatı (taban fiyatı) politikası, düşük faizli tarım kredisi, satış ve kredi kooperatifleri, düşük fiyatlı suni gübre, düşük fiyatlı akaryakıt ve mazot gibi yollarla teşvik etmiştir. Karayollarının geliştirilmesi, deniz ve demiryolları ulaşımının nispeten ihmal edilmiş olması ayrı bir sorun olmakla beraber, tarım üretiminin piyasalara ulaşmasına ve dolayısıyla tarım üretiminin teşvikine büyük katkı sağlamıştır.

İlk yıllarda traktörün kullanılmasıyla, bunların daha ziyade büyük toprak sahiplerince kullanıldığı varsayımından hareketle, makineleşmenin toprak dağılımında temerküzü arttırdığı iddia edilmiştir.35 Fakat toprak dağılımı, traktör sayısı, ekime açılan arazi istatistiklerine bakılacak olursa, bu iddianın yanlış olduğu görülmektedir.36

Traktörün yaygınlaşması ile büyük boyuttaki mevcut meraların tarıma açılması imkân dahiline girmiş, ekilebilir arazi alanı genişlemiştir. Ayrıca sulanan arazi payı da artmıştır. Tarım reformu yoluyla tarım sektörünün geliştirilmesi, köy yollarının ve köylerin elektrifikasyonunun ele alınması başlıca iki alanda önemli etkiler yaratmıştır. Birincisi politiktir: Tarım politikası ve tarım reformu sonucu çiftçinin gelirinin artması, diğer tutumlar ve politikalarla birleştiğinde, çiftçi ve tarımsal nüfus büyük ölçüde merkez sağa yönelmiştir.

Sonradan ortanın solu olduğunu ifade eden ve toprak reformu uygulanmasını öneren CHP'nin kırsal oyları mahdut kalmıştır. İkincisi, tarımın geliştirilmesi iktisat literatüründe de öne sürüldüğü gibi, Türkiye'de de, gerek ham madde, gerek işgücü temin etmesi gerek sınai talebi arttırması suretiyle sanayileşmeyi uyarmış, sanayi kesimi tarımdan daha da süratle gelişmiştir. Sonuçta tarım kesiminin GSMH içindeki payı 1950'de %52'den 1961'de %42'ye düşerken sanayi kesiminin payı %16'dan %23'e yükselmiştir.37 Kırsal nüfus ise 1950'de %75'ten 1960'da %68.1'e gerilemiştir.38

DP döneminde yıllık enflasyon GSMH kapalı fiyat indeksi ile 1950'de -2.1'den 1959'da %19.9'a yükselmiş39 ve bu da ciddi eleştirilere yol açmıştır. Bu dönem boyunca kamu yatırımları ve çeşitli teşvikler sonucu oluşan bütçe açıkları daha çok Merkez Bankası kredileri ve para arzı artışı ile finanse edilmiştir. DP hükümetini eleştirenler enflasyonun menfi ekonomik ve sosyal etkilerini vurgularken savunanlar ise kalkınmanın başlarında bir miktar enflasyonist finansmanın kaçınılmazlığını ileri sürmüşlerdir.

DP dönemi boyunca nüfus artış oranı giderek artmış ve yılda %2.9'lara yükselmiş; köyden şehire nüfus akımı ve gecekondu sorunları ortaya çıkmıştır. Yine aynı yıllarda sağlık tedbirlerinin kopya edilmesi sonucu

gelişen ülkelerdeki nüfus artışı sorunu, hızlı artan nüfusun ekonomik gelişme üzerindeki menfi etkileri ve “nüfus bombası” (population bomb) tartışmaya açılmış ve “iradi nüfus planlaması” uluslararası teknik ve malî yardım konusu yapılmıştır. Türkiye de bu dönemde iradi aile planlamasını kabul etmekle beraber hükümet bu konuda fiilen fazla etkin bir faaliyet göstermemiştir. Bu tutumda dini yanlış yorum ve hassasiyetlerin rolü vardır. Nüfus artış oranı çok daha sonraki yıllarda ve şehirleşme ve sanayileşme ile birlikte düşmeye başlamıştır.40

3.2. DP Döneminde Ekonomik Performans

1950-59 DP döneminde GSMH yıllık ortalama artış hızı %6.9; %2.9 nüfus artış oranı ile kişi başına düşen GSMH yıllık ortalama artışı %4 olmuştur. Bu, 1939-49 İnönü dönemindeki %0.6 GSMH artışı ve %1.5 nüfus artışı ile %0.9 kişi başına düşen GSMH ortalama yıllık artışına kıyasla çok yüksek olup Atatürk dönemindeki kalkınmayı izleyerek, ikinci kalkınma hamlesi sayılabilir41 ve çok büyük bir merhaledir.42 Özellikle 1950-53 yıllarında yıllık ortalama GSMH artışı %11.3; %2.8 nüfus artışı ile kişi başına GSMH artı-

şı %8.5 gibi, daha sonra hiçbir zaman ulaşılamayacak bir yükselme göstermiştir.

1939-1949 döneminde ortalama fiyat artışının %14.6 olmasına karşın %1950-59 döneminde ortalama fiyat artışı %11.1 olmuştur. Ancak, yıllık enflasyon oranı aslında dönem boyunca giderek artmış ve 1959’da GSMH kapalı fiyat indeksi 19.9’a oranına yükselmişti.43

1939-49 döneminin düşük büyüme hızında ve nispeten yüksek enflasyon oranında kuşkusuz 2. Dünya Savaşı’nın çok belirgin menfi etkileri vardır. Fakat bunun yanında, kanaatimce o dönemde uygulanan yoğun devletçilik rejiminin etkileri gözardı edilemez. Yine kuşkusuz 1950-59 dönemindeki yüksek büyüme hızında 2. Dünya Savaşı sonrasının

yarattığı imkânların, örneğin dış yardımların, bunun yanında 1950-53 için Kore Savaşı'nın yarattığı müsait dünya konjonktürünün etkileri vardır. Fakat izlenen ekonomik rejim ve ekonomik kalkınma stratejilerinin anahatları bakımından doğru ve dünyadaki -yahut Batı dünyasına mensup ülkelerdeki- gelişmelere paralel olmasının büyük bir rolü olduğunu reddetmek mümkün değildir. Dış yardım, krediler ve yabancı sabit sermaye akışı esasen bu politikanın bir sonucudur. O dönemde eleştiriler enflasyonist kalkınma yanında yatırımların yanlış dağılımına da yönelmişti. Bu eleştiride belki bir gerçek payı olabilir; fakat sonraki araştırmalarda planlı dönem ile 1950-59 dönemi arasında yatırımların dağılımı açısından çok belirgin bir fark olmadığı saptanmıştır.44 Hiç şüphesiz DP'nin anahatlarıyla doğru ekonomik rejim ve kalkınma stratejileri uygulaması dışında, politika uygulamalarının ayrıntılarında eğitim eksikliği ve bilgisizlik yanında partizanlık ve popülizmden doğan birçok yanlış yapılmıştır. Fakat bu yanlışlar ekonominin yüksek bir büyüme hızı göstermesini önlememiş, sadece daha sağlıklı ve daha da hızlı bir ekonomik ve sosyal gelişmeye mani olmuştur. O halde, kanaatimce 27 Mayıs 1960 Askeri Müdahalesi'nin temel nedeni DP döneminde yapılan ekonomik hatalardan ziyade politik alanda yapılan hatalar olmuştur. Ekonomik rejim anlayışı farkları bu politik hatalara adeta ek bir ekonomik gerekçe olarak ileri sürülmüştür.

DP tarafından yapılan ve askeri müdahaleye yol açan politik hatalar ise partizanlık, popülizm yanında yüksek dereceli memurlara, gazetecilere ve askere karşıt bir tutum içine girilmesi, bu grupların gelir skalası içinde irtifa kaybetmeleri yanında45 CHP muhalefetine karşı sert tutum ve CHP'yi yıkıcı muhalefet yaptığı gerekçesiyle kapatmak çabaları olmuştur. Bu siyasi hatalar yapılmasaydı ve askeri müdahale zorunlu hale gelmeseydi belki bugün Türkiye daha yüksek bir gelir düzeyinde olabilirdi.

3.3. 27 Mayıs 1960 Askeri Müdahalesi ve 1960-61 Askeri İdare Yılları

27 Mayıs Askeri Müdahalesi'ni izleyen yıllarda herşeyden önce politik alanda demokratik sistemin daha iyi işlemesini sağlamak maksadıyla çeşitli tedbirler alınmıştır. Bunlardan en önemlileri mutlak seçim sistemi yerine nisbi seçim sisteminin getirilmesi, memurların (iktidarın keyfi kararlarına karşı) teminatı, meclis üstünde bir de senato oluşturulmasıdır. Ekonomik alanda ise yatırımların daha iyi planlanması, enflasyonist kalkınmanın önlenmesi için planlı kalkınma ilkesi getirilmiş ve Devlet Planlama Teşkilatı kurulmuştur. DPT Türkiye için hem özel teşebbüsün hem de İDT'lerin (KİT'lerin) yer aldığı "karma ekonomi" ilkesini benimsemiş, İDT'lerin daha verimli ve kârlı çalışmaları için reorganizasyon yapılmasını öngörmüştür. "Karma ekonomi" daha sonraki yıllarda yoğun devletçi rejim taraftarlarınca kamu kesiminin yoğunlaştırılacağı, "liberal" ekonomi yanlıları tarafından ise özel teşebbüsün teşvik edileceği bir rejim olarak yorumlanmış, sonuçta Türkiye için anlamını geniş ölçüde yitirmiştir.46 Aslında özel teşebbüsün yanında devlet yatırım ve müdahalesi az çok var olduğu için tüm ülkeler, ABD dahil, "karma ekonomi" içindedir, diyebiliriz.47

1960-61 yılları, kuşkusuz durgunluğa yol açmış, gerek özel yatırımlar ve tüketim harcamaları gerekse kamu yatırım ve harcamaları gerilemiştir. Böylece 1960-61 yılları GSMH ortalama artış hızı %2.7; %2.5 nüfus artışı ile kişi başına GSMH artışı %0.2 olmuştur. Durgunluk nedeniyle fiyat artışı da %3.8 düzeyinde kalmıştır.48

4. 1962-65 AP-CHP Koalisyonu ve 1965-1971 AP Dönemi

4.1. 1962-65 AP-CHP Koalisyonu Dönemi

Yeni Anayasanın kabulünü izleyerek yeniden demokrasiye dönüldüğünde, 1962 seçimlerinde DP’nin oyları parçalanmış ve tek bir parti iktidara gelememiştir. Dolayısıyla, ilginç bir deneme oluşturan AP-CHP koalisyon hükümeti kurulmuştur. Bu ilk yıllarda ve 1962 geçici yıllık programını izleyerek DPT tarafından çıkartılan 1963-1967 1. Beş Yıllık Kalkınma Planında (1. BYKP) kabul edilen karma ekonomide devlet ve devlet kontrolleri ağırlıktaydı.49 Hükümetin CHP kanadı da bu felsefeyi benimsemiş bulunuyordu. Bu nedenle özel teşebbüsün teşviki yerine devlet kontrolleri ön plana

geçmiştir.50 Dolayısıyla, bu dönem kalkınma hızı bir miktar düşük kalmıştır. Nitekim, 1962-65 için GSMH yıllık ortalama artışı %5.7, %2.5 nüfus artışı ile kişi başına GSMH artışı %3.2’dir. Buna karşın fiyat artışları da çok ılımlıdır ve bir enflasyondan bahsedilemez: ortalama yılda %5.8.51

AP-CHP koalisyon hükümetinin attığı çok önemli bir adım Türkiye’nin AET’ye “ortak üye” olma imkânını veren Ankara Anlaşması’nın imzalanması olmuştur. Askeri müdahale dolayısıyla kesilen müzakereler demokrasiye dönülmesiyle yeniden başlamış ve Eylül 1963’te imzalanan anlaşma 1964’ten itibaren yürürlüğe girmiştir.

4.2. 1965-1971 AP Dönemi

DP’nin devamı olduğunu kanıtlayan AP 1965’te tek başına iktidar olmuş ve müteakip seçimi de kazanarak 12 Mart 1971 Askeri Muhtırası’na kadar iktidarda kalmıştır. AP aynen DP’nin ekonomi felsefesini ve ekonomi rejimini benimsemiştir. Bu nedenle de 1965’ten itibaren Kalkınma Planında öngörülen “karma ekonomi” çerçevesinde yeniden özel teşebbüsün ve özel yabancı sermayenin köklü teşvikine dönülmüştür.52 Nitekim, 1968-72 2. BYKP bu felsefeye uygun olarak hazırlanmıştır. Burada, “liberal” ekonomiden kasıt yine esas itibariyle özel teşebbüsün teşvikidir. Fakat devlet piyasa fiyatlarına yoğun müdahalelerde bulunmakta, yatırımların

dağılımını teşviklerle yine yönlendirmekteydi. Sabit döviz kuru, ithalatta yüksek gümrük vergileri ve miktar kısıtlama ve yasaklarıyla yoğun korumacılık ve ithal-ikame sanayileşme stratejisi ise devam etmiştir.

1966-1970 döneminde 1962-65 dönemine kıyasla fiyatlarda çok az bir artış olmasına karşın büyüme hızı belirgin şekilde artmıştır: GSMH yıllık ortalama artış hızı %6.8, %2.6 nüfus artış oranıyla kişi başına GSMH artışı %4.2 ve ortalama yıllık fiyat artışı %7.2.53

Bu dönem boyunca iyi iklim yıllarının azalması bir dezavantaj, nüfus artış oranındaki bir miktar düşme ise ekonomik büyüme açısından bir avantaj olmuştur. Dış yardımın GSMH'ye oranı ise 1950-59 dönemine kıyasla belirgin şekilde düşmüştür; bu da kuşkusuz büyüme hızını düşüren bir etki yaratır. Bu dönemde sanayi sektörünün yeterince geliştiği hesaba katılarak büyümeyi sürükleyici bir sektör olarak kabul edilmiştir. ÖYS girişleri, ayrıca lisans anlaşmalarıyla kurulan ve ve ilk dönemlerde daha çok "montaj" safhasında faaliyete başlayan sanayi sektörlerinin (otomotiv, elektrikli ev eşyaları, elektronik aletler, yazı ve hesap makineleri, telefon santralleri, asansör) yerli imalat oranının yükseltilmesi için ciddi tedbirler alınmış ve Montaj Sanayii Talimatnamesi yardımıyla bu konuda devamlı gelişme sağlanmıştır;54 buna otomotiv de dahildir.55

Petrol alanında Türk ve yabancı teşebbüslerin faaliyetine imkân veren 1954 tarih 6326 sayılı kanunu izleyerek 1955'ten itibaren çok sayıda yabancı petrol şirketi araştırma ve sondaj işine girmişlerdir. 1956-59 döneminde yabancı şirketlerin payı %90-97 olmuştu; fakat bu pay giderek azalmış ve 1962'de %62 olmuştur. Yabancı şirketler 1955-60'da üretime geçmemişlerdi, üretimin %100'ünü TPAO sağlamaktaydı. 1962'den sonra ÖYS şirketlerinin sondaj alanında payı yine giderek gerilemiş, TPAO'nun payı artmıştır. Ancak, ham petrol üretiminde ÖYS'nin (özellikle Shell ve Mobil'in) payı giderek artmış ve TPAO'nun payını aşmıştır. Bu pay

1963’de %18’den, 1969’da %69’a, 1972’de %72’ye ulaşmıştır. Ne var ki, 1971 Askeri Muhtırasını izleyen petrol “reformu” kanunu etkileriyle ÖYS şirketleri tedricen üretimden çekilmişlerdir. ÖYS’ye ait ATAŞ rafinerisi ise devletleştirilmiştir. Buna karşın TPAO’nun ham petrol üretimi; artmamış, aksine düşmüştür. Sonuçta 1972-73 petrol krizine girildiğinde Türkiye’nin iç üretimindeki şiddetli düşmeye karşın talep giderek yükselmekteydi.56

1962-65’te lüks inşaat için getirilen kısıtlamalar kaldırılmış, inşaat kesimi de süratle gelişen bir sektör durumuna gelmiştir. Tarım sektörünün yine DP döneminde olduğu gibi, tarım reformu ve önceki tedbirler yardımıyla geliştirilmesine devam edilmiştir.

Dönem boyunca, tarımın ve sanayi sektörünün gelişmesine paralel olarak artan ithal yatırım, temel ham madde, ara malları ve parça ithalatı karşısında sabit döviz kuru ve korumacılık rejimi altında ihracat yeterince artmadığı için dış ödemeler bilançosu açıkları giderek yükselerek ciddi bir sorun yaratmıştır. Bu nedenle 10 Ağustos 1970’de yüksek oranlı (%66.6 oranında) bir devalüasyon yapılmıştır. Bu devalüasyonun ihracat ve dış ödemeler bilançosu üzerindeki müspet etkileri bir iki yıl içinde kendini göstermiştir.57

Bu dönemde Türkiye’de öğrenci olayları ekonomik rejim ve büyüme açısından en azından çok ciddi bir sorun olmadığı halde, Avrupa’yı da izleyerek başgöstermiş ve radikal sol görünümü almıştır.58 Aynı dönemde İsmet İnönü CHP için “ortanın solu” kavramını benimsemiştir. Ortanın solu aslında yaklaşık olarak “merkez sol” terimine tekabül eder ve ılımlı bir görüştür. Fakat o dönemde Marksist akımın etkileri, SSCB’nin süratle kalkındığı yolundaki yanlış gözlem ve kanaatler sonucu “ortanın solu” yorumu da ılımlı değil, yine radikal sola doğru kaydırılmıştır. Böylece bir taraftan katı bir devletçilik, diğer taraftan “ortanın solu” terimi altında, radikal solun etkisiyle CHP özel teşebbüse, ÖYS’ye, AET’ye (en

azından AET ile hazırlık döneminin uzatılmamasına), ABD'ye, hatta NATO'ya dahi karşıt bir konuma sürüklenmiştir. DP ve sonraki AP, ülke aydınlarını ve basını uzaklaştırdığı için basın, aydınlar ve yüksek kademeli devlet memurları da AP'nin ekonomik felsefesine karşıt bir tutum aldığında politik denge CHP tezine doğru yönelmiştir. Bu durum karşısında askerler 12 Mart 1971'de bir muhtıra vererek AP hükümetinin istifasını ve meclis dışından bir reform hükümetinin kurulmasını sağlamışlardır.

4.3. Mart Askeri Muhtırası

12 Mart 1971'de verilen Askeri Muhtıra'da 60'lı yılların ortalarından itibaren başlayan anarşi (terör) ve öğrenci hareketlerinin temelinde, dış mihraklar ve radikal, ayrılıkçı akımların etkisi yanında ekonomik ve sosyal reformların yapılmamasının, bu hususta AP hükümetinin isteksiz davranmasının yattığı belirtilmiştir. Muhtıra uyarınca AP hükümeti istifa etmiş ve mevcut mecliste yapılan oylama ile meclis dışı üyelerden oluşan Birinci Reform Hükümeti işbaşına gelmiştir. Bu ilk reform hükümetinin özel teşebbüsün kontrolü, ÖYS'nin denetimi ve kısıtlanması, petrolde kamu kesimine öncelik verilmesi, madenlerin devletleştirilmesi, dış ticaretin, ön fiyat kontrolleri dahil, yoğun şekilde devlet kontrolüne alınması, katı bir toprak reformunu içeren iktisat politika ve programları hazırlıkları, piyasada bu politikaların aksamalara, istikrarsızlığa ve durgunluğa yol açacağı yolunda itirazlar ve endişeler doğurmuştur. Bunun üzerine istifa etmek zorunda kalan 1. Reform Hükümeti'ni izleyen ve yine meclis dışı üyelerden oluşan Reform Hükümetleri geniş kapsamlı devletleştirme programlarını uygulama alanından kaldırmış, özel teşebbüsün teşviki ilkesine yeniden dönülmüştür. Ancak, Askeri Muhtıraya uyularak 1973'te ılımlı bir toprak reformu kanunu yürürlüğe konmuş, petrolde kamu kesimine öncelik veren 1973 tarih ve 1702 sayılı Petrol Reformu Kanunu çıkartılmış, 3. BYKP'de

(1968-1972) ise 6224 sayılı kanuna tabi ÖYS girişlerine çeşitli kontroller getirilmiştir.59

Bu “reform” kanunlarının ve mevzuatın çıkartılmasını izleyerek 1973’de seçim yapılmak suretiyle yeniden “normal” demokrasiye dönülmüştür.

İlginçtir ki, Askeri Muhtıra ve reform hükümetleri fiilen ekonomide ciddi bir durgunluğa yol açmamış; aksine bu kez 1970 devalüasyonunun müspet etkileri kendini göstermeye başlamıştı. Yine de GSMH büyüme hızı giderek düşmüştür. 1971’de %10.2; 1972’de %7.4 ve 1973’de %5.4. 1971-73 ortalaması GSMH artış hızı %7.6; %2.5 nüfus artış hızı ile kişi başına GSMH artış hızı %5.1. Bu döneme ait yıllık ortalama fiyat artışı ise oldukça yüksektir: %19; 1974 ise %28.3.60 Bunun nedenlerinden biri Ağustos 1970’teki yüksek oranlı devalüasyonun ve KİT mamulleri zamlarının maliyet enflasyonu etkileridir. Ayrıca OPEC tarafından 70’li yılların başlarından itibaren ve 70’li yıllar boyunca sık sık yükseltilen petrol fiyatları artışının etkilerini de hesaba katmalıyız. 1971-73 döneminin son yıllarında petrol fiyatları yükseltilmekle beraber 1970 devalüasyonunun müspet etkileri yanında, birikmiş döviz rezervleri ve işçi döviz geliri sayesinde, bunun büyüme hızında menfi etkileri bu yıllarda pek görülmemiş, menfi etkiler ileri tarihlere atılmıştır.

5. Yetmişli Yıllar: İstikrarsız Koalisyonlar, Radikal Akımlar ve Artan Terör Olayları

5.1. 1971-80 Yıllarında Başlıca Ekonomik ve Politik Gelişmeler61

Bu dönemin iç politika açısından birinci önemli özelliği 1973 ve onu izleyen 1977 genel seçimlerinde hiçbir siyasi partinin mutlak çoğunluğu sağlayamaması ve istikrarsız koalisyonlar dönemine girilmesidir.

Bu arada meclise giren parti sayısı da çoğalmış, özellikle milliyetçi akımı temsil eden MHP, dinci akımı temsil eden MSP gibi radikal sağ

partiler de meclise girerek koalisyonlara katılmışlar ve istikrarsızlıkta rol oynamışlardır. Radikal milliyetçi akım genellikle yoğun müdahaleci, korumacı ve devletçi olmak eğilimindedir. Fakat bu yıllarda MHP daha ziyade AP paralelindeki politikalara destek vermiş ve AP ile koalisyonlara katılmıştır. Radikal dinci akımın ise yine yoğun müdahaleci ve korumacı olmak eğilimi yanında temelde demokrasi ile bağdaşabileceği de şüphelidir. MSP daha o yıllarda İstanbul'daki büyük sanayiciler karşısında Anadolu'daki sanayicinin yanında yer almıştır. MSP de o dönemdeki CHP gibi, NATO, ABD, AT ve ÖYS akımına karşıt bir tutum sergilemiştir. Bu özelliğinden hareketle bu dönemde CHP ile bir koalisyon girişimi olmuş fakat bu koalisyon kısa sürmüştür.

1974 Kıbrıs "barış hareketi" koalisyon ortamında yürütülmüştür. Barış hareketinin kaçınılmazlığı ve politik askeri başarısı tartışılmaz olmakla birlikte, bunu izleyen ambargo ekonomiye bazı yükler getirmiştir.

Gerek mecliste yoğun müdahaleci ve korumacı, buna karşın özel teşebbüse ve ÖYS akımına karşı siyasi partilerin artması ve gerekse istikrarsız koalisyonlar uygulanan ekonomi rejiminde ve politikalarında yanlışlara yol açmıştır. Genellikle devletçiliğe ve kamu sektörüne

ağırlık verilmiştir. Bu arada CHP bir süre "halk sektörü"nün geliştirilmesine çalışmıştır. Bunu yaparken, örneğin işçi şirketlerinin -bazı istisnalar dışında- başarısızlığı üzerinde ciddi şekilde durulmamıştır. Bu arada kamu kesimi ve kamu istihdamı genişletilmiş, kamu kesimi zararlarının doğurduğu finansman gereksinimi enflasyonun (talep enflasyonunun) şiddetlenmesinde önemli rol oynamıştır. Petrol fiyatlarının OPEC tarafından yükseltilmesinin yol açtığı yüksek oranlara varan maliyet enflasyonu ayrıdır.

Yine bu dönemde ÖYS'ye karşı fiilen uygulanan çekimser ve ÖYS'nin cesaretini kırıcı tutum da kendini ağırlıkla hissettirmiştir. Madenlerde ve

petrolde devletleştirme yolunda ciddi adımlar atılmıştır. Bunun sonucunda yabancı petrol şirketlerinin petrol arama ve üretim faaliyetleri giderek azalmış, TPAO bu farkı dolduramadığı için petrol ithalatı, gereksinimi yükselmiştir. Menfi gelişmeler petrol fiyatlarının yükseltildiği bir zamana rast gelmiştir.62

Toprak ve Tarım Reformu Kanunu uyarınca toprak reformunun başarısız bir uygulaması Urfa'da yürütülmüştür. Kanun, Mecliste tartışma yapılmadan geçirilmiş olduğu için, sağ görüşlü bir parti tarafından yapılan müracaat üzerine Anayasa Mahkemesi tarafından usul yönünden iptal edilmiştir. Anayasa Mahkemesi usule uygun yeni bir kanun çıkarılması için bir yıllık bir süre tanımıştır. Bu süre içinde CHP'nin başında bulunduğu hükümet kanun çıkarmadığı için toprak reformu konusu gündemden düşmüştür.

Bu dönemde ekonomik performansa gelince, yukarıda da işaret edildiği gibi, yetmişli yıllarda ekonomiyi etkileyen en önemli olaylardan biri petrol fiyatlarının 1972, 1973 yıllarında ve onu izleyen yıllarda politik nedenlerle OPEC tarafından yükseltilmesidir. Bunun getirdiği ithalat ve döviz gereksinimi artışı bu ilk yıllarda mevcut döviz rezervleri ve işçi döviz gelirleriyle karşılanmıştır. Böylece 1972, 1973 gibi, 1974'de yine yüksek bir büyüme yılı olmuştur (%7.4). Buna karşın petrol fiyatlarının yükseltilmesinin maliyet enflasyonu etkileri belirginleşmiştir (1974'de %28.3). 1975'te bu kez kısa vadeli krediler ve DÇM'lere izin verilmiştir. Bu suretle sağlanan döviz imkânları yine yatırım malları ve üretim için gerekli temel maddeler, ara malları ve petrol ithalaatında kullanıldığı için büyüme hızı 1975, 1976 yıllarında gerilememiş, hatta yükselmiştir. Bu iki yılın ortalaması: GSMH büyüme hızı %7.9; %2.3 nüfus artışı ile kişi başına GSMH büyüme %5.6, enflasyon oranı ise %26.5'dır.63

Böylece tüm dünyada petrol fiyatları artışının yarattığı stagflasyonun devam ettiği bir ortamda Türkiye büyüme hızı yüksek az sayıda ülke sırasına girmiştir. Fakat,bu sadece bir “geciktirme”den ibaretti. Nitekim, menfi etkileri nedeniyle DÇM’ler kaldırılmış, döviz rezervleri erimiş ve Türkiye ekonomisi 1977’den itibaren petrol krizini ağırlıkla hissetmeye başlamıştır. Tıkanan döviz imkânları ve ithalata karşısında büyüme hızı süratle düşerken enflasyon oranı giderek yükselmiştir. 1977-1979 yıllarında GSMH büyüme hızı %2.1; nüfus artış oranı da %2.1 olduğu için kişi başına GSMH büyüme hızı %%0; enflasyon oranı %45.2’dır.64 Bu dönemde sabit döviz kuru, gecikmeli ve yetersiz oranda yapılan devalüasyonlar ve prim sistemleri, kısaca “aşırı değerlendirilmiş para” yahut suni olarak düşük tutulan döviz kuru rejimi dış ödemeler sorununun akut duruma gelmesinde başlıca rolü oynamıştır. Bu durum sonunda Türkiye’yi IMF’ye müracaat etmek, 21 Ocak 1980’de çok yüksek oranlı bir devalüasyon yapmak ve sabit döviz kuru rejimini terketmek zorunda bırakmıştır.

Bu dönemde dış ekonomik ilişkilerde yapılan en büyük hata Yunanistan’ın tam üyelik müracaatını izleyerek Türkiye’nin de AT’ye aynı müracaatı yapmamasıdır. Yunanistan’ın tam üyeliğinin kabulüne karşın Türkiye’nin dışarıda ve “ortak üye” olarak kalması uzun vadede gerek politik gerek ekonomik büyük fırsatların kaçmasına yol açmıştır. Kuşkusuz bu hükme varırken 1980 askeri müdahalesi konusunu bertaraf etmiş, yahut böyle bir müdahaleye gerek kalmadan terör sorununun çözümleneceğini varsaymış olmaktayız. 1973’de Ecevit, Yunanistan’ın tam üyelik müracaatına karşın aksine, dış ödeme sorunlarını göstererek katma protokolün getirdiği yükümlülükleri tek taraflı durdurmuştur.65 CHP-MSP koalisyon hükümetinden sonra kurulan AP liderliğindeki ilk MC hükümetinde Dışişleri Bakanlığı yine AT’ye tam üyelik müracaatı hazırlıklarına girişmiştir. Fakat koalisyonun MSP kanadının bu konuda

CHP ile birleşip %50 üstünde oy ile kararı durduracağını gören başbakan Süleyman Demirel yine AT'ye üyelik müracaatından vazgeçmiştir. Bunun üzerine dönemin Dışişleri Bakanı Hayrettin Erkmen istifa etmiştir.

Yetmişli yılların en önemli olayı ise giderek artan terör olayları olmuştur. Bir taraftan radikal sol terör eylemleri diğer taraftan buna karşı radikal sağ militanların gelişmesi ve bu iki grup arasındaki çatışmalar gündemde birinci sıraya oturmuştur. Terör eylemleri sonucu ölümler, can ve mal kaybı her gün giderek artmıştır.

Bu dönemde CHP radikal sol eylemciler lehinde, AP ise radikal sağ eylemciler lehinde yorumlar yaptığı için Mecliste bu iki parti bir araya gelip terörle mücadele için gerekli kanun çıkartılamamış, hükümet ve hükümete bağlı polis kuvveti terör olaylarını önlemekte yetersiz kalmıştır. Terör Doğu bölgesi yanında büyük şehirlere sıçramış, eylemler en müsait ortam üniversitelerde ve üniversite öğrencileri arasında bulmuştur. Mecliste cumhurbaşkanı seçimi için dahi iki büyük partinin bir uzlaşmaya varamaması terör olaylarına eklenmiştir. Ordunun yüksek kademelerinden gelen ikazlar Meclis tarafından ciddi biçimde hesaba katılmamıştır. Bu şartların halkta da genel bir korku ve bezginlik yarattığı bir ortamda, 12 Eylül 1980'de TSK askeri müdahalede bulunmuştur.

Terörün önlenmesi, demokrasinin daha iyi işlemesi için düşünülen Anayasa ve kanun değişikliklerinden sonra Kasım 1983 seçimleriyle demokrasiye dönülmüştür. Fakat askeri müdahaleden önce, 24 Ocak 1980 devalüasyonu ve ekonomik paketi gelmiştir. 24 Ocak 1980 kararları piyasa ekonomisinin yolunu açtığı için ekonomimizde çok önemli bir köşetaşını oluşturmaktadır. Müteakip kısımda önce 24 Ocak kararları ele alınmaktadır.

5.2. 24 Ocak 1980 Devalüasyonu: Müdahalecilik ve Korumacılıktan Piyasa Ekonomisine İlk Adım

70’li yılların ortalarından 80’li yıllara kadar dünya ekonomisinde, özellikle yeni sanayileşen ve gelişen ülkeler açısından yine büyük bir değişim gözlenmektedir.66 50’li ve 60’lı yıllardan bu yana bu ülkeler, Türkiye gibi yoğun müdahaleci ve korumacı ekonomik rejim uygulamışlardı. Kalkınmanın ilk aşamalarında devlet yatırımlarının gerekliliği, Sovyet sistemi merkezi planlamanın süratle ekonomik kalkınma sağladığı yolundaki yanlış hükümlerin rolü vardır. Fakat gelişen ve yeni sanayileşen ülkelerde yoğun müdahalecilik ve korumacılık uygulamalarının ve yapılan yanlışların fiili sonuçları enflasyon, dış ödeme tıkanıklıkları ve krizleri, dolayısıyla düşük büyüme hızı olmuştur. Buna karşı, Güney Kore, Tayvan, Singapur, Hong Kong gibi, daha 50’li yıllardan beri dışa açık, ihracata, ÖYS akımına dayalı kalkınma stratejisi izleyen, devlet müdahalelerini bu gayelere ulaşmak üzere yapan ülkeler çok daha süratli bir ekonomik büyüme ve gelişme göstermişlerdir. 70’li yıllarda OPEC tarafından petrol fiyatlarının yükseltilmesi müdahaleci ve korumacı strateji izleyen gelişmekte olan ülkeleri daha da zora sokmuştur. Sonuçta, bu ülkeler 70’li yılların ortalarından 80’li yıllara yoğun korumacılık ve müdahaleciliği terkederek ekonomilerini dışa açmaya ve piyasa ekonomisine yönelmeye başlamışlardır. Bu stratejiye dönmelerinde dış ödemeler krizleriyle karşılaştıklarında IMF ve DB’nin ekonomik program tavsiyeleri yanında kendi ülkelerindeki kamuoyunun da bu değişikliği tasvip eder duruma gelmesinin payı vardır. Bu şekilde, Hindistan ile Latin Amerika ülkelerinin çoğu yoğun müdahalecilik, korumacılık ve devletçiliği terketmişler ve özellikle daha üst düzeydeki yeni sanayileşen ülke kategorisinde olanlar, Hindistan’da dahil, yeni stratejiden müspet sonuçlar almışlardır. Ekonomisi çok geri olan birçok Afrika ülkesi ve az sayıda Latin Amerika ülkesi ise başarısız kalmıştır.67 Türkiye de bu kervana önce 24 Ocak 1980 devalüasyonu ve dışa açılma stratejisi ile, daha sonra 1983’den

itibaren “piyasa ekonomisi”ni kabul etmekle, biraz gecikmeli olarak katılmıştır. Çeşitli yanlışlara ve sorunlara rağmen Türkiye son yıllara ve 2000’de karşılaşılan krize kadar piyasa ekonomisine geçişi başarı ile yürüten ülke olarak görülmüştür.68 Bu kısımda kısaca temas edilecek olan 24 Ocak 1980 devalüasyonunu ve ekonomik programını dünyadaki bu gelişmeler ve ortam içinde değerlendirmemiz gerekir. Bu husus ise Türkiye’de birçok uzman tarafından ihmal edilmekte veya unutulmaktadır.

24 Ocak 1980 kararlarına anahatlarıyla bakacak olursak69 devletçilik, müdahalecilik, korumacılık, ithal-ikame sanayileşme stratejisinin terki, buna karşın dışa açılma, ihracatı geliştirme, kamu yatırımlarının azaltılması, özel teşebbüs ve ÖYS akımının teşviki ögeleri açık biçimde ortaya çıkmaktadır.

Nitekim, 24 Ocak 1980 kararlarıyla herşeyden önce çok yüksek oranda bir devalüasyonu izleyerek sabit döviz kuru rejimi terkedilmiş ve döviz kurunu TCMB’nin günlük olarak ayarlaması ilkesi kabul edilmiştir. TCMB bu ayarlamalarda “gerçekçi döviz kuru”nu tespite çalışacak, döviz kurunun suni olarak düşük tutulmasından titizlikle kaçınacaktır.

Fiyatlara yoğun müdahale, idarî fiyat (devletin idari kararla fiyat tespiti) rejiminden de büyük ölçüde vazgeçilmeye başlanmıştır. Nitekim, temel girdi fiyatı olarak döviz kurunun gerçek piyasa düzeyine yükseltilmesi yanında kredi ve mevduat faiz hadleri de yükseltilmiş, mevduat (dolayısıyla kredi) faiz oranının enflasyon oranı üzerinde olması ilkesi getirilmiştir. Böylece kıt olan sermayenin yanlış fiyatlarla sermaye-yoğun sektörler ve teknolojilere akması önlenmiştir. İşgücü fazlası olduğu için ücretlerin aşırı yükseltilmesi önlenmek istenmiş, kamu sektörü ücretlerinin enflasyon oranında arttırılması (reel ücretin sabit kalması) önerilmiştir.

Ayrıca, KİT’ler tarafından üretilen (petrol,mazot, gübre, demir-çelik vb. gibi) tarımsal ve sınai temel mallar ve ara mallarının sübvansiyon

maksadıyla düşük tutulmasından vazgeçilmiş ve dünya fiyatlarına yaklaştırılması öngörülmüştür. Bu uygulama ve zamlar gerçi bir defaya mahsus olarak “maliyet enflasyonu” yaratır; fakat bütçe açığını sürekli olarak önlemek suretiyle devam edegelecek talep enflasyonlarını önler. Fiyat göstergele-

rinin ve maliyetlerin düzeltilmesi yoluyla yatırımların ve kaynakların kârlı ve verimli alanlara yöneltilmesi etkisi ayrı bir faydadır.

Yine bütçe açıklarının ve enflasyonun önlenmesi mülahazasıyla kamu ve KİT yatırımları hacminin sınırlandırılması, buna karşın özel yatırımların ve ÖYS’nin teşvikine dayanılması esası getirilmiştir.

Alınan kararların etkisiyle 1980 yılında GSMH büyüme hızı - %1.1 ve %2.1 nüfus artışıyla, kişi başına GSMH - %3.2 olurken enflasyon oranı %102.7’ye yükselmiştir. Fakat öngörüldüğü gibi, devalüasyon ve zamların bir defaya mahsus etkileri geçtikten sonra (ve aslında Mayıs 1980’den itibaren) enflasyon oranı düşmeye başlamış, 1981’de %36.8, 1982’de %25.2, 1983’de %30.6 olmuştur.70 1982’deki yükselmede İran-Irak Savaşı’nın etkilerini görebiliriz. Buna karşın ihracat hacmi süratle artmaya başlamış, 1980’de 2.910 milyon dolardan 1983’de 5.727.8 dolara yükselmiştir. İhracat 1991’de 13.593.5’e çıkmıştır.71

5.3. 12 Eylül 1980

Askeri Müdahalesi

70’li yıllar boyunca terör eylemlerinin giderek yoğunlaşması,bunun karşısında Meclisin ve özellikle iki büyük siyasi parti, AP ve CHP’nin aralarında bir uzlaşmaya vararak terörle etkin mücadele yapamaması, aksine taraf tutmakta devam etmeleri karşısında TSK 12 Eylül 1980’de zorunlu olarak duruma müdahale etmiştir. Bu müdahale terörün yaygınlaşmasından endişe duyan büyük çoğunluk tarafından tasvip görmüştür. 1980 müdahalesi, 1960’ın aksine, askerin bir kısmı tarafından

değil, hiyerarşik ve topyekün bir askeri müdahale olmuştur. Dönemin Genel Kurmay Başkanı Kenan Evren ve mesai arkadaşları terörü ve terörün arkasındaki radikal akımları önlemek gayesiyle yeni bir Anayasa hazırlamışlardır. Yeni Anayasanın 1982 referandumunda %91.37 gibi, büyük bir çoğunlukla tasvip görmesi üzerine yeni Anayasa doğrultusunda başta Seçim Kanunu, Siyasi Partiler Kanunu olmak üzere üniversiteler (YÖK), sendikal haklar vb. ile ilgili yeni mevzuatı çıkartarak 1983'de, yeni kurulan ve kuruluşlarına izin verilen üç siyasi parti ile yeni genel seçimleri yaptırmışlardır.

Terörü ve terörün arkasındaki radikal akımları önlemek makul ve makbul bir gaye olmakla beraber, Anayasada öngörülen ve ilgili kanunlardan ayrıntıları saptanan tedbirler kanaatimce uzun vadeli mahzurları fazla düşünülmeden alınmıştır. Bir başka ifade ile, 1982 Anayasası daha önceki 1961 Anayasası gibi, fakat 1961 Anayasası ile çok defa ters yönde, bir tepki anayasası niteliğinde idi. Bu mahzurlar belki 1982'de çoğunluk tarafından tam olarak görülmemiştir; yahut belki kamuoyu bir an önce demokrasiye dönülmesini istediği için "evet" oyları çok yüksek çıkmıştır. Örneğin, demokrasiye dönüldükten kısa süre sonra Anayasanın ve yeni kanunların sendikal hakları çok kısıtladığı işçi sendikaları tarafından eleştiri konusu yapılmıştır.

1982 Anayasasını düzenleyenlerdeki hakim kanaat radikal akımların ve terörist eylemlerin üniversitelerde doğduğu ve barındığı, bakanlıklarda ve kamu görevlerinde bulunan yüksek dereceli bürokratların radikal akımlara mensup olmaları halinde dahi bunların memur teminatı altında yerlerinden oynatılamadığı, bir kısım işçi sendikalarının radikal akımlara destek verdiği, radikal akımları ve terör eylemlerini destekleyen birçok derneğin kolayca kurulup faaliyet gösterebildiği yönünde idi. Bu noktadan hareketle üniversiteler birçok öğretim elemanının atılması yanında YÖK ile denetim

altına alınmak istenmiştir. Sonuçta üniversitelerimizin gerçek kalitesi düştüğü, akademik ve idari hürriyetler kısıldığı gibi, özellikle sivil cumhurbaşkanları döneminde yapılan atamaların da etkisiyle bu kez üniversitelerimizde radikal dinci öğretim üyeleri çoğalmıştır.

Üniversitelerin denetim altına alınması terörü ise önleyememiş, aksine PKK terörü 80'li ve 90'lı yıllarda bir patlama göstererek iç savaş boyutlarına gelmiştir. Aynı şekilde derneklere getirilen denetimler ve cezalar da terörü önlemekten çok uzak olması bir yana, bu kez katılımcı demokrasinin vazgeçilmez unsuru olan Sivil Toplum Örgütlerinin faaliyetlerini kösteklemiştir. Sendikal hakların kısılması da yine çağdaş bir demokrasiyle bağdaşmaktan çok uzak kalmıştır.

Eski politikacılara siyaset yasağı konmuş, yeni kurulacak siyasi partilerin eski partilerle hiçbir ilişiği olmaması şartı koşulmuştur. 1983 seçimlerinde, kurucularının veto edilmesi suretiyle merkez sol ve merkez sağı temsil edecek iki partiye izin verilmesi planlanıyordu. Daha sonra dış alemin baskıları ve böyle bir seçimin anti-demokratik olacağı eleştirileri karşısında 3. parti olarak Turgut Özal'ın kurduğu ANAP'a izin verilmiştir.

ANAP ve Turgut Özal 1983'de iktidarı tek başına almıştır. Fakat yeni siyasi partiler kanunu fiiliyatta ANAP hariç, yeni partilerin eski partilerden tam bağımsız olmasını sağlayamadığı gibi, esasen daha sonra, 1987'de yapılan referandum sonucu eski siyasetçilerin yasağı kalkmış, S. Demirel, B. Ecevit, N. Erbakan ve A. Türkeş gibi eski siyasiler yine siyasetin başına geçmişlerdir. Fakat asıl önemlisi, yeni partiler kanunu ve yapılan değişiklikler parti liderlerine parti teşkilatı ve milletvekili seçiminde çok geniş yetkiler tanıdığı için, bu kez zamanla "lider sultası" sorunu ortaya çıkmış, seçimlerde iyi sonuç alamayan liderler, tüm muhaliflerini tasfiye edebildikleri için, başarısızlıklarına rağmen koltuklarını muhafaza edebilmişlerdir.

Hükümete verilen yüksek dereceli bürokratları değiştirme yetkisi, radikal akımlara kapılanların tasfiye edilmesi gayesini taşıyordu. Hükümetler bunu bürokrasi kadrolarına kendi partizanları ile doldurmak yolunda kötüye kullanmışlardır. Sonuçta Meclisin ve hükümetlerin kalitesine paralel olarak bakanlıklar, kamu kurumları ve kamu bankaları dahil, KİT'lerin de kalitesi düşmüş, kamu sektöründe yolsuzluk ve rüşvet artmıştır.

1982 Anayasasına ek bir madde ile ve Anayasanın kabulü ile birlikte Kenan Evren yeni cumhurbaşkanı olmuştur. Evren'i izleyerek daha sonra Turgut Özal, Özal'ın ölümü ile de Süleyman Demirel cumhurbaşkanı seçilmiştir.

Askeri idare ekonomi alanında 24 Ocak 1980 kararları doğrultusunda hareket etmeyi ilke olarak benimsemiş, bunun için 24 Ocak 1980 programının baş uygulayıcısı olan Turgut Özal'a başbakan yardımcısı olarak aynı görevi vermiştir. 1982'de çıkan malî kriz nedeniyle Turgut Özal bu görevden alınmıştır.

1981-83 döneminde yıllık ortalama GSMH büyüme hızı %4.5, %2.5 nüfus artışı ile kişi başına GSMH büyüme hızı %2.0 olmuştur. Enflasyon oranı ise 1980'de %102.7'den bu dönemde ortalama %38.1'e düşmüştür.72

6. 1983'ten Günümüze Ekonomik Gelişmeler

6.1. Turgut Özal ve Anap İktidarı Dönemi: Piyasa Ekonomisi Uygulaması

Dört eğilimi birleştirme iddiasıyla yola çıkan Turgut Özal ve ANAP 1983 seçimleri sonucu tek başına iktidar olmuş, 1987 seçimlerini de

kazanarak iktidarını muhafaza etmiştir. 1991 Ekim seçimlerinden sonra ise iktidara DYP (Süleyman Demirel) ile SHP (Erdal İnönü) koalisyon hükümeti gelmiştir.

Özal döneminde yine 24 Ocak 1980 kararlarının bir devamı olarak dışa açılma ve ihracatın, turizm gibi döviz kazandıran faaliyetlerin teşvikine devam edilmiş, bu yönde tedbirler daha da geliştirilerek "piyasa ekonomisi"ne geçilmesi hedef kabul edilmiştir.

Özal döneminde piyasa ekonomisine geçilmesi için alınan başlıca tedbirleri şu noktalarda toplayabiliriz:73

Dış ticaretin serbestleştirilmesi yönünde önemli adımlar atılmıştır. Önce 1984'den itibaren geçerli olmak üzere ithalat kotaları, ithalatta miktar kısıtlamaları kaldırılmış, ithalat serbest bırakılmıştır. Bu arada nihai tüketim malları ve dayanıklı tüketim malları (elektrikli ev eşyası, otomobil vb. dahil) ithalatı serbestleştirilmiştir. Eskiden karaborsa olan yabancı sigara, içki ithalatı da serbest bırakılmıştır. Ayrıca 1984'den itibaren gümrük vergileri eski yıllara oranla büyük ölçüde düşürülmüştür. Yine 1984'den itibaren Türk Parasının Kıymetini Koruma Kanunu yürürlükten kaldırılmış, döviz işlemleri geniş ölçüde serbest bırakılmıştır.

İhracatın teşvikinde yüksek vergi iadesinin yolsuzluklara ve hayali ihracata yol açtığı için kademeli bir şekilde azaltılması kararlaştırılmış, tamamen kaldırılması 1989'da tamamlanmıştır. Aslında hayali ihracat daha önceki yıllarda ortaya çıktığı halde ihracatta vergi iadesinin kaldırılması hükümet tarafından geciktirilmiştir. İhracatta vergi iadelerinin kaldırılmasına karşı Eximbank faaliyete geçirilmiş ve ihracatın teşvikine Eximbank kredileri yoluyla devam edilmiştir.

İthalatın serbestleştirilmesi, tüketim malları ithalatına izin verilmesi, dış ödemelerdeki olası menfi etkileri dolayısıyla bir kısım uzmanlarca endişe ile karşılanmıştır. Fakat aslında bu tedbir ekonomide yatırımların suni

olarak ithal-ikame alanları yerine kârlı (mutlak üstünlüğe veya mukayeseli üstünlüğe sahip) ihracat alanlarına yönelmesinin, gerçekçi döviz kuru uygulanması yanında ikinci önemli şartıdır. Bu husus IMF ve DB politika önerilerinde de ikinci bir aşama olarak yer almaktaydı. Demek ki, Özal döneminde bu kuram cesur bir kararla uygulamaya geçirilmiş ve beklenen müspet sonuçları vermiştir. Nitekim, Özal döneminde ihracat ve turizm gelirleri süratle yükselmiş ve cari işlemler açığı düşük düzeyde kalmıştır; hatta cari işlemler 1989 yılında müspet bakiye dahi vermiştir.

Yine aynı çerçevede 1997'de bir başka önemli adım atılmış, Türk Lirası "konvertibl" yapılmıştır. Bunun yanında yabancıların menkul değer alım-satımı (yabancı sermaye portföy yatırımları) ile altın ithalatı serbest bırakılmıştır. Bu tedbir ise ekonomimizin dışa bağlanması ve küreselleşmeye ayak uydurması için gerekli olan bir adım idi. Bu arada Türkiye'de döviz ile banka mevduatı açılması, elde efektif döviz tutulması, bankalardan döviz alım satımı serbest bırakılmıştır. Döviz işlemlerini görmek üzere bankalar dışında "döviz büfeleri" açılmasına izin verilmiştir.

Piyasa ekonomisi açısından alınan başlıca tedbirler ise şu noktalarda toplanabilir. Özel teşebbüsün teşvikine devam edilmiş, özel sektör üzerindeki çeşitli kontroller azaltılmıştır. Kamu yatırımları esas itibariyle alt-yapı alanlarına yöneltilmiş, üst-yapı alanları özel sektör yatırımlarına bırakılmıştır. Bununla beraber, GAP projesine başlanması, elektrifikasyon ve iletişim alanındaki yatırımlar, ulaşım yatırımları vb. dolayısıyla kamu yatırımlarının payı giderek yükselmiştir. Fakat bu, daha önce 1950-59 dönemi vesilesiyle de işaret edildiği gibi, özel teşebbüs teşviki ilkesini bozmamış, aksine desteklemiştir. Kamu yatırımlarının toplam sabit yatırımlar içinde-

ki payı 1981-1983'de %60'lardan sonra tedricen düşmeye başlamıştır.

Yine özelleştirme ilk defa Özal ile programa alınmış, KİT’ler ve BİT’ler için özelleştirme ilkesi getirilmiş ve özelleştirmenin yürütülmesi yeni kurulan Kamu Ortaklığı İdaresi’ne (KOİ) verilmiştir. Ne var ki, bu ilk yıllarda özelleştirmeden elde edilen gelirler özelleştirme masraflarını çok fazla aşmamış, fazla bir net gelir elde edilememiştir.

Özel yabancı sermayenin teşviki konusunda da ciddi adımlar atılmıştır. ÖYS akımının kolaylaştırılması yanında ÖYS’nin %100 sahip olacağı şirketlerin kurulmasına; ÖYS’nin imalat sanayii dışında bankalar, turizm, hizmetler, tarım dahil tüm sektörlere yönelmesine izin verilmiştir.

Malî alanda en büyük adımlardan biri olarak 1985’de KDV ihdas edilmiştir. KDV kısa zamanda Gelir Vergisi ve Kurumlar Vergisi’nin yanında en önemli gelir kaynaklarından biri olmuştur. Kamu gelirlerini arttırmak üzere KİT mamullerine, çeşitli kamu hizmetlerine sık sık zam yapmak yolu seçilmiştir. Bunun bir defaya mahsus maliyet enflasyonu yaratmasına karşın ileriki yıllarda devam edegelecek talep enflasyonlarını önleyici (azaltıcı) etkisine daha önce değinilmişti. Fakat bu kere, talep enflasyonu yanında sürekli maliyet enflasyonları oluşmuştur. Bu arada belediyeler özerkleştirilmiş ve emlak vergisi, çevre vergisi gibi imkânlara kavuşturulmuştur. Konut fonu tesisi suretiyle kooperatifleşme ve konut yapımı teşvik edilmiştir. Fakat kamu gelirlerinin yükseltilmesine karşın kamu harcamaları çok daha fazla yükseltildiği için bütçe açıkları ve enflasyon giderek artmış ve ciddi bir sorun olarak karşımıza çıkmıştır. Bütçe açıklarının para arzı artışı yanında iç ve dış borçlanma yoluyla finansmanı politikası sonucu ise iç ve dış borç stoku süratle yükselmeye başlamış, faiz ödemeleri bütçeyi ve dış ödemeler bilançosunu zorlayan bir kalem haline gelmiştir.

Özal döneminde dış ekonomik ve politik ilişkiler de çok önemli gelişmelere sahne olmuştur. Birincisi ABD ile politik ilişkiler süratle

düzelerek karşılıklı menfaatlere dayanan sağlam bir zemine oturmuştur. Bu, kendini ABD'nin Irak'a karşı harekatında da açık bir şekilde göstermiştir. Ne var ki, Irak savaşı ve Irak'a karşı konan ambargo ileriki yıllarda Türkiye için büyük bir döviz geliri kaybına, dolayısıyla potansiyel büyüme hızında azalmaya yol açmıştır. Benzer şekilde, içeride PKK'ya karşı yürütülen askeri mücadele de ciddi can kayıpları yanında savunma bütçesinde büyük yükleri dolayısıyla, yine potansiyel büyüme hızında azalmaya yol açmıştır.

Özal'ın iktidara geldiği ilk yıllarda petrol zengini Arap ülkeleriyle dış ticaret hacmi giderek AT ile dış ticaret hacmini açmıştır. Fakat daha sonraki yıllarda birinci grup azalırken ikinci grup yine ön plana çıkmıştır. 1983'den sonra demokrasiye dönüldüğü halde AT, demokrasi ve insan haklarının yetersiz olduğunu ileri sürerek siyasi ilişkilerin normalleşmesini (KPK ve Bakanlar Konseyi'nin yeniden işlemeye başlamasını) engelliyordu. 1987'de Özal hükümeti bu kere ayrıca Roma Anlaşması'na dayanarak üyelik müracaatında bulunmuştur.

AT bu ikinci müracaatı "Tek Pazar" sürecine girdiği ve bu nedenle genişleme düşünmediği mülahazasıyla reddetmiştir. Fakat kısa süre sonra Ankara Anlaşması çerçevesinde ortak üyelik ilişkilerinin (siyasi ilişkilerin) normalizasyonuna izin vermiştir. Bu da T-AT ilişkilerinde önemli bir köşetaşı oluşturur. Müteakip köşetaşı 1996'dan itibaren Türkiye'nin Gümrük Birliği'ne girmesi, daha sonra 1999'da aday üye kabul edilmesidir.

Açıkça görülüyor ki, Özal hükümeti ekonominin dışa açılması, piyasa ekonomisi uygulaması alanında ve dünyadaki gelişmelere paralel olarak çok önemli ve cesur kararlar atmış ve bu kararlar sonucunda ekonominin çehresini ve yönünü değiştirmiştir. Aynı şekilde dış ilişkilerde de köklü değişmeler sağlanmıştır.

Fakat bu müspet noktalar yanında çok ciddi sorunlara da yol açmıştır. Serbest piyasa ekonomisinin işlemesi ve müspet sonuçlar alınması (yatırımların en verimli alanlara yönelmesi, ekonominin dinamizm kazanması ve büyüme hızının yükselmesi) için iki önemli şart vardır: Birincisi malî disiplin ve enflasyonun önlenmesi, ikincisi yolsuzlukların, partizanlığın önlenmesi ve bunun için gerekli kontrollerin konmasıdır. Özal döneminde bu iki ilkeye de riayet edilmediği için piyasa ekonomisi uygulamasından beklenen randıman alınamamıştır. Aksine bu yanlışların akut hale gelmesi Türkiye'yi 2000'de ekonomik krize sürüklemiştir.

Herşeyden önce malî disiplin uygulanamadığı için bütçe açıkları ve enflasyon oranı giderek yükselmiştir. Bütçe açıkları ise para arzı yanında iç ve dış borç ile finanse edildiği için iç ve dış borç ve faiz yükü giderek yükselmiş ve ileriki yıllarda enflasyonu önlemeyi güçleştiren bir etken olmuştur. Enflasyon ise sosyal dengeleri bozması yanında fiyatların devamlı yükseldiği bir ortamda piyasa ekonomisinin en önemli ilkesi olan, kaynakların ve yatırımların verimli ve kârlı alanlara yükselmesini önlemiştir. Çünkü enflasyonda piyasa fiyatları kısa ve uzun vadeli iyi bir kârlılık, verimlilik göstergesi olmaktan çıkar.

İkincisi, piyasa ekonomisi fiyat mekanizmasına yönelen devlet müdahalelerinin asgariye inmesini öngörür; fakat serbest rekabetin sağlanması şartı olarak denetim piyasa ekonomisinin vazgeçilmez ilkesidir. Aksine yolsuzluk, rüşvet ve partizanlık nedenleriyle kredilere, teşviklere, yatırımlara, ihalelere yapılan olası müdahaleler, adaletsizlik, gayri-meşruluk sorunu yanında yatırımların dağılımını, aynı zamanda gelir bölüşümünü bozar. Özal döneminde piyasa ekonomisinin bu yönü de ihmal edilmiştir. KİT kararlarında, ihalelerde, teşviklerde, kamu bankaları kredilerinde vb. partizanlık ve yolsuzluk giderek artmıştır. Özal döneminde Meclis de fiilen

ekarte edilerek ekonomik kararlar dışarıdan verilir olmuş, Meclise ve üyelerine sadece parmak kaldırmak düşer hale gelmiştir. Hukuka, hukuk kaidelerine riayet konusunda da gevşek davranılmıştır. Ayrıca bu dönemde PKK terör olaylarının artması yanında özellikle dinci akımın giderek ekonomik ve politik kuvvet kazandığı gözlenmektedir. Nitekim, Özal bu akımı ANAP içinde geliştirdikten sonra başbakanlığının son yıllarında karşı cephe almış, ANAP'tan kopan dinci oyların katılmasıyla bu kez RP oyları 1991'de ani bir yükselme göstermiştir.

Bu menfi eğilimler ağırlıklarını sonraki yıllarda hissettirmeye başladığı gibi, Özal sonrası dönemde de ve 2000 yılında IMF stand-by anlaşmasına kadar giderek artmıştır.

Özal'ın ilk yıllarında ekonomik performans büyüme hızı açısından fena değildir: 1984-1988'de GSMH büyüme hızı %6.6; %2.3 nüfus artışı ile kişi başına GSMH büyümesi %4.3; enflasyon ortalaması ise %40'tır. Fakat ikinci dönemde ekonomik performans düştüğü için, 1988-1991 Özal dönemi ortalaması GSMH artışı %4.6; nüfus artışı %2.3 ile kişi başına GSMH büyüme hızı %2.3; enflasyon ortalaması %60.5'tur.74

Burada mukayese için tekrar hatırlatalım ki, 1950-59 DP dönemi ortalama GSMH büyüme hızı %6.9, 1966-70 AP dönemi %6.8 idi; 1984-1991 Özal döneminde ise büyüme hızı %4.6'da kalmıştır.

6.2. Koalisyonlar Dönemi:

1991'den Günümüze

1991'den günümüze, yapılan genel seçimlerde herhangi bir parti tek başına iktidar olamamış ve ilginç koalisyonlar dönemi başlamıştır. DYP-SHP koalisyonu, RP-DYP koalisyonu, dışarıdan CHP destekli ANAP-DSP koalisyonu ve en son ise DSP-MHP-ANAP koalisyonu. Dikkat edilirse, koalisyonlar farklı görüşte ve farklı ekonomik rejim ve politika anlayışına sahip partileri bir araya getirmiş, bu nedenle genellikle kısa ömürlü

olmuştur. Bunun bir istisnası nispeten uzun süren, uzun vadeli kararlara yönelen, ayrıca ekonomik krizle karşılaşıldığı için kriz programı uygulayan DSP-MHP-ANAP koalisyonudur. Bu son koalisyon hükümeti idaresi altındayken karşılaşılan ekonomik kriz, önemi dolayısıyla müteakip kısımda ayrı olarak ele alınacaktır. Daha önceki koalisyon hükümetlerinin ekonomi rejimini, ekonomi politikalarını ve performansını ayrıntılarıyla ele almak makalenin limitlerini taşıracağı için burada özet bazı tespitlerle yetinilecektir.75

Tüm koalisyon hükümetleri, farklı görüşlere rağmen, anahatlarıyla önceki dönemde kabul edilen piyasa ekonomisine ve ekonomi politikalarına, aynı hatalarıyla devam etmişlerdir. Böylece hatalar kökleşmiş ve derinleşmiş, 1999 yılı sonunda karşılaşılan ve halen 2001 yılında devam eden ekonomik krizin zeminini hazırlamıştır. Halbuki, 1991'den sonra, önceki dönem yanlışlarının bir an önce düzeltilmesi gerekiyordu.

Aksine, piyasa ekonomisinde rekabeti ve şeffaflığı tesis edecek yapısal reformlar yapılmamıştır. KİT'lerin özerkleştirilmesi, özelleştirmenin süratlendirilmesi gerçekleştirilmemiş; özelleştirmelerde, KİT'lerin idaresinde, kamu bankaları kredilerinde, ihalelerde yolsuzluklar ve israf sorunlarına, kamu yatırımlarının yanlış yönlendirilmesi konusuna, vergi reformuna el atılmamıştır. Sonuçta popülizm, partizanlık ve yolsuzluğun devamı ile bütçe açıkları, enflasyon, iç ve dış borçlar süratle artmaya devam etmiştir.

Giderek artan iç borç ve yüksek faiz ile geçinen ve "rantiye" olarak adlandırılan zümre büyümüştür, gelir dağılımı giderek bozulmuştur.

Döviz fiyatları artış oranı enflasyon ve faiz oranının gerisinde bırakıldığı için, bu makastan yararlanan küçük özel bankalar dışarıdan dövizle borçlanıp bu fonları devlet tahviline yatırarak kâr elde etme yolunu seçmişlerdir. Fakat 1994'deki kriz ve döviz fiyatlarının yükselmesi ile zor

duruma düşerek finans krizine yol açmışlardır. Bankalar Kanunu yeniden ele alınmadığı, mevcut kontroller de işletilmediği için banka özelleştirmelerinde ve kredilerinin yönlendirilmesinde, paranın dışarıya kaçırılmasında ciddi yolsuzluklar başgöstermiştir.

1994'te mevduata getirilen devlet garantisi sürdürülmüş, bu da rekabeti zedelemiş, yolsuzluğu adeta özendirmiştir. Özal döneminde kurulan ve Merkez Bankası'na karşılık yatırmak zorunluğu olmadığı için bankalara kıyasla imtiyazlı durumda olan İslami Bankaların (Özel Finansman Kuruluşlarının: ÖFK) bu imtiyazlı durumu devam edegelmiştir. Bu kurumlar daha çok islami sermayeyi ve sanayi kuruluşlarını finanse etmeye yönelmiştir.

Bir taraftan yüksek faiz, diğer taraftan enflasyon ve faiz oranına kıyasla düşük oranda yükselen döviz kuru, sanayi firmalarını üretim artışı yerine Hazine bonosu almaya, repoya ve ithalata yönlendirmiştir.

Yüksek ithalat artışı, ihracat artışındaki yavaşlama, dış borç taksit ve faiz ödemeleri ekonomiyi krizlere sürüklemiştir. Bütçe açığı ve enflasyonun artışı yanında dış ticaret ve cari işlemler açığının giderek artışının kriz yaratacağı, nedense görülememiştir. Sonuçta 1993'ü izleyen 1994 yılı başında kriz patlak verdiği gibi 1999 sonunda da yine temelde aynı nedenlere dayanan ciddi bir krizle karşı karşıya gelinmiştir. Dış ödeme krizleri sonucu büyüme hızı zigzaglar çizmesi yanında ayrıca ortalama olarak da düşük kalmıştır.76

1997'de başgösteren global finansal kriz ve Uzak Doğu ülkelerini izleyerek Rusya'nın krize düşmesi, Türkiye ekonomisini bir ölçüde etkilemiştir. Genelde gelişen ülkelere yahut yükselen piyasalara (emerging markets) yönelen finansal fonların azalması yanında özellikle Rusya ile ekonomik ilişkilerden elde edilen döviz gelirleri azalmıştır.

Bu dönemde ekonomiyi de ilgilendiren önemli bazı politik olaylar ve gelişmeler olmuştur. 1995'te DYP-SHP koalisyon hükümeti döneminde, 1996'dan itibaren geçerli olmak üzere, AB ile Gümrük Birliği'ne girme kararı verilmiş ve bu karar uyarınca Türkiye gümrük vergileri indirimi, Ortak Gümrük Tarifesine uyum yanında AB ekonomisine uyum sağlamak üzere çeşitli düzenlemeleri yapmaya başlamıştır.

GB'ne rağmen AB uzun süre Türkiye'yi "aday ülke" kabul etmeye karşı direnmiştir. Bu tutum 1999 Helsinki kararı ile değişmiş ve Helsinki'de Türkiye 13'üncü aday ülke statüsüne sahip olmuştur. 2000 Nice perspektifi ile ise Türkiye'nin üyeliği 2010 yılı sonrasına atılmıştır.77

RP-DYP hükümeti ve Erbakan'ın başbakanlığı döneminde dinci faaliyetler ciddi boyutlara erişmiş ve 28 Şubat 1997'de yapılan askeri ikaz üzerine RP-DYP hükümeti istifa etmek zorunda kalmıştır. Bunun yerine dışarıdan CHP destekli ANAP-DSP hükümeti kurulmuştur.

ANAP-DSP hükümeti döneminde çok önemli bir gelişme daha olmuştur. Hükümetin kararlı tutumu ile Suriye'den çıkartılan PKK başı Abdullah Öcalan Kenya'da iken yakalanarak mahkemeye çıkartılmış ve idama mahkum edilmiştir. Öcalan'ın yakalanması esasen TSK'nın etkili mücadelesiyle zayıflamış olan PKK terörünü daha da zayıflatmıştır.

Bu dönemde, DYP-ANAP gibi merkez sağ partilerin zayıf kalmaları karşısında özellikle radikal sağ partiler, RP ve MHP kuvvetlenmiştir. Son seçimde ise gerek ANAP gerek DYP oy kaybederken şehirlerde DSP'nin, kırsal kesimde MHP'nin oyları artmıştır. Bu seçimi izleyerek Ecevit'in başbakanlığında geniş tabanlı bir koalisyon hükümeti kurulmuştur. AB ile uyum çalışmaları, 1999 sonunda karşılaşılan ekonomik kriz karşısında IMF ile stand-by anlaşması yapılarak istikrar programı uygulanması, bu birinci programın uygulanmasındaki aksamalar ve Kasım 2000 ve Şubat 2001'de başgösteren 2. ekonomik kriz, dışarıdan Kemal Derviş'in

ekonomiden sorumlu bakan yapılarak Nisan 2000'de ikinci istikrar programını uygulamaya başlaması, Telecom'un özelleştirilmesiyle ilgili direncin programı aksatması, programın uygulanması esnasında ayrıca bu kere Eylül 2001'de teröristlerin New York'ta Dünya Ticaret Merkezi binaları ve Pentagon'a yaptığı uçakla ölüm dalışları, ABD başta dünyanın terörizmle mücadele kararı ve bunun yarattığı politik ve ekonomik endişeler hep bu koalisyon hükümeti zamanına rastlamıştır. 1999'dan 2001'e uzayan ve halen devam edegelen ekonomik kriz, önemi dolayısıyla ileriki kısımda ayrı olarak ele alınmaktadır.

6.3. Son Ekonomik Krizler, Ekonomik Programlar ve Türkiye'nin Ab Aday Üyelik İlişkileri 1999'dan 2001'e

18 Nisan 1999 genel seçimlerini izleyerek iktidara gelen ve Ecevit'in başbakanlığı altındaki merkez sol (DSP), sağ (MHP) ve merkez sağ (ANAP) koalisyonu, farklı akımları temsil etmelerine rağmen, beklenmedik bir uzlaşma içinde güncel sorunlara eğilmiştir. Bununla beraber, önceki dönemlere ait yanlışların birikmesi sonucu üstüste ciddi ekonomik krizlerle karşılaşmış ve IMF ile yaptığı anlaşmalar gereğince köklü tedbirler almak zorunda kalmıştır.78 Aynı tarihlerde Türkiye AB'ye aday üye kabul edilmiş ve aday üyeliğin gerektirdiği programları ve reformları yürütmek durumunda kalmıştır. Gerek IMF anlaşmaları gerek AB aday üyeliği ise (Kopenhag kriterleri ile) temel ekonomik rejim şartı olarak "işlerliği olan piyasa ekonomisi"nde birleşmektedir.

Hükümet herşeyden önce 17 Ağustos 1999'da Kocaeli-Yalova-İstanbul ekseninde meydana gelen çok şiddetli deprem ile karşı karşıya kalmıştır. Deprem çok büyük can ve mal kaybına neden olduğu gibi, özellikle Kocaeli havalisindeki deprem sonucu yıkılmalar birçok işyerinin kapanmasına ve işsizliğin artmasına neden olmuştur. Hükümet depremin getirdiği yeniden imar yükünü azaltmak üzere, pratik bir formül içinde, bir

defaya mahsus bazı vergiler (özellikle emlak ve taşıt vergileri) getirmiştir. Bu felaketin ilginç bir müspet sonucu olarak Yunan halkı ve hükümeti, yardım vesi-

lesiyle Türk halkı ve hükümeti ile dostluk ve işbirliği havası içine girmiştir. Bunun sağlamlığı, kalıcılığı ayrı konudur.

Hükümet depreme rağmen ve hemen deprem ertesi, 18-24 Kasım 1999'da İstanbul'da AGİT toplantısını başarılı bir organizasyonla sonuçlandırmış, bu toplantı vesilesiyle Bakü-Ceyhan projesi anlaşmasını yapmıştır. Daha sonra, Rusya'nın ısrarı ile ayrıca Mavi Akım Projesi'ni de imzalamıştır. Türkiye aynı yılda G-20'ye dahil edilmiştir.

Koalisyonun ele aldığı işlerden birincisi yolsuzluklar olmuş, çok sayıda yolsuzluk projeleri ilk defa bu hükümet tarafından ele alınarak ciddi biçimde üzerine gidilmiştir. Ne var ki, enerji projeleri ile ilgili yolsuzlukların incelenmesi gelişirken ANAP'lı İçişleri Bakanı'nın yine ANAP tarafından azledilmesi, Enerji Bakanlığı'nın ise uzun süredir ANAP'ın uhdesinde bulunması yolsuzlukla mücadele azminin samimiyetine gölge düşürmüştür.

Uzun yılların savurganlığı, yolsuzluk, partizanlık ve popülizm, bunları önleyecek yapısal reformların gerçekleştirilememesi, mevcut kanunlardaki kontrol mekanizmalarının dahi layıkıyla işletilememesi enflasyonun giderek azmasına, döviz, enflasyon ve faiz makasının açılmasına, dış açığın büyümesine, iç ve dış faiz ile dış borç ve taksit ödemeler yükünün giderek artmasına yol açmıştır. Bu yükler karşısında Türkiye 1999 sonlarında IMF ile bir stand-by anlaşması yapmak zorunda kalmış ve anlaşma uyarınca 2000 yılından itibaren bütçe ve dış ödemeler bilançosunu kapatmak üzere yeni bir ekonomik program uygulamaya koymuştur.

Bu program ile hükümet enflasyon için 3 yıllık hedefler belirlemiştir: TÜFE ile 2000'de %25, 2001'de %12 ve 2002'de %7. Bunun yanında bu

programa özgü özellik olarak “döviz çıpası” uygulamış ve döviz fiyatı için 2000’de azami %15 dolayında artış belirlemiştir. Dikkat edilirse, %25 enflasyona karşı %15 döviz artışı ile aradaki makas açılacaktı. Fakat bu şekilde döviz fiyatı belirlenmesinin üretim ve yatırım planlarını kolaylaştıracağı umuluyordu. Programla beraber özelleştirmenin hızlandırılmasının, yabancı sabit yatırım ve finansal fon akımlarının artmasının yaratacağı döviz arzı artışının ise bu makas farkını karşılayabileceği hesaplanmıştı. Fakat enflasyon hedefi tutturulamamış, özelleştirme programı aksamış ve dolayısıyla döviz girişi beklendiği kadar olmamıştır.

Gerçi bu dönemde bütçe açığını azaltıcı bazı ciddi reformlar başarılmıştır. Örneğin, sosyal güvenlik sistemi yeniden ele alınmış, bunun getirdiği bütçe yükünü azaltmak üzere emeklilik yaşı eski düzeyine yükseltilmiştir. ÖYS akımını hızlandırmak üzere, adli ihtilafların çözümü için “uluslararası tahkim” usulü kabul edilmiştir.

Küçük bankalarda görülen hortumlama, partizanlık, yolsuzluk olaylarını önlemek üzere, yeni çıkartılan Bankalar Kanunu ile bankalara yeni bir düzen ve denetim getirilmiştir. Ayrıca cesur bir operasyonla -1994’de devredilen iki banka yanında - 5 banka daha TCMB nezdindeki TMSF’na devredilmiştir. 1994’deki bankalar ve finans kesimi çöküntüsünü önlemek üzere o yıl getirilen ve bankalar arası rekabeti ortadan kaldıran, yolsuzluğu kolaylaştıran mevduat güvencesi gerçi kaldırılamamıştır. Fakat bunun uzun vadede kaldırılması ilkesi kabul edilmiştir. Hükümet Yeni Bankalar Kanunu ile ÖFK’na (İslami Bankalar), tanınmış olan imtiyazları kaldırmıştır. Böylece bunların da, diğer bankalar gibi TCMB’a mevduat karşılığı yatırması şartı getirilmiştir. Yeni bir Sermaye Piyasası Kanunu çıkartılarak SPK’nın aracı kurumlar üzerindeki denetimi arttırılmıştır.

Bankaların endişelerine ve itirazlarına rağmen, faiz geliri üzerine %4-19 dolayında stopaj vergisi getirilerek yine 1994'den bu yana süregelen vergi adaletsizliği önlenmiştir; ayrıca vergi hasılatı artışı hedeflenmiştir.

Emeklilikleri gelenlerin yerlerine yenilerini almamak ve bir kurumdaki ihtiyacı diğer kurumdan nakil yoluyla karşılamak suretiyle kamu personeli sayısında 150.000 kişilik bir azalma sağlanması hedeflenmiştir.

İşçi ücretleri artışları, kira artışları ve KİT zamları için sınırlamalar getirilmiştir. Özel sektörün de fiyat zamları sınırlarına uyması, zorunlu tutulmamakla beraber, talep edilmiş ve bu talep özel sektör temsilcilerince müspet karşılanmıştır.

Hükümet kamu elindeki arazi ve arsaları satmak, bundan elde edilecek hasılatı bütçe açıklarının ve borç stokunun azalmasında kullanmak üzerinde durmuş, fakat bu konuda fiilen herhangi bir adım atmamıştır.

Gerçi ilk başlarda program müspet sonuçlar vermiş, mevduat, repo, bono, kredi faizleri düşmüştür. Hazine ilk defa dışarıya uzun vadeli ve nispeten düşük reel faizli kağıt satmıştır. %60'lardan %80'lere yükselmek istidadında olan enflasyon oranı 2000'de %25 hedefinin üstünde olmakla beraber %40 dolayında gerçekleşmiştir. Bu bir bakıma enflasyonun son yıllarda ilk defa önemli ölçüde düşmesidir. Fakat buna rağmen önce Kasım 1999 sonra Şubat 2000'de ekonomide yeniden kriz başgöstermiştir.

IMF Türkiye'nin bu yeni krizi atlatması için yine yardımını sürdürmüştür. Önceki IMF reçetesinin uygulanmasına rağmen ortaya çıkan yeni kriz veya krizler, döviz fiyatının dalgalanmaya bırakılması ve kısa sürede iki misline yükselmesi, bunu izleyerek IMF'nin ayrıca aşa-

ğıda ayrıntılarına işaret edilecek sert tedbirler yahut köklü yapısal reformları şart koşması birçok uzmanın IMF'i eleştirmesine yol açmıştır. Eleştirilerden biri ikinci krize, yine IMF'nin ilk önerdiği döviz kuru çıpasının yol açtığı yolundadır. Gerçekten döviz kuru çıpasının, başlangıçta

bir taraftan özel teşebbüslerinin ilerisi için plan ve program yapmasını kolaylaştırırken, diğer taraftan böyle bir krize yol açması rizikosu vardı. Fakat 2000 başında %25 enflasyon hedefine karşı %15 kur çıpası hedefi tespit edilirken, makasın çok az açılacağı, bunun ise özelleştirmede yapısal reformlar ve bunun sağlayacağı yabancı sabit yatırımlar ve kısa vadeli fon akımı ile karşılanabileceği tahmin edilmekteydi.

Gerçi bu ilk safhada yeni bir Bankalar Kanunu çıkartılmış ve bankalar üzerindeki denetim arttırılmıştı. Banka iştirakleri ise sınırlandırılmıştı. TCMB nezdindeki TMSF (kısaca Fon) bankalarının rehabilitasyonu ve satışı için çalışmalar başlatılmıştı. Yeni Sermaye Piyasası Kanunu ile SPK'nın aracı finans kuruluşlar üzerindeki denetimi genişletilmişti. Fakat bu tedbirlerin kısa vadede döviz ve tasarruf sağlayabilmesi sözkonusu değildi. Asıl önemlisi, 2000 yılı boyunca hükümet özelleştirme için gerekli yapısal reformları yapmamış, özelleştirmeden doğabilecek ÖYS ve döviz akımı çok mahdut kalmıştır. Bu olayda zamanın ulaştırma bakanının Telecom'un özelleştirilmesine karşı gösterdiği doktriner ve partizanca direnç kilit rolü oynamıştır.

Buna karşın 2000 yılında enflasyon ise yolsuzluğu önleyecek yapısal reformlar ve malî disiplini sağlayacak tedbirlerin alınmasından ziyade, KİT zamlarının ertelenmesi ile ve yine de %25 hedefinin üstünde, %40 dolayında gerçekleştirilmişti. Örneğin, dünyada petrol fiyatlarının yükseldiği bu dönemde içeride petrol fiyatlarının sabit tutulması bu kere kamu açıklarını kabartarak talep enflasyonu eğilimlerini arttırmıştır. %40 enflasyon oranı karşısında %15 döviz kuru çıpası ise makası çok fazla açmıştır. Bu da ithalatı körüklediği, ihracatı kösteklediği gibi, devalüasyon endişeleri yaratarak Türk Lirası'ndan dövize kaçışı başlatmıştır. Daha Kasım 1999'dan önce IMF uzmanlarının tavsiyelerine uyularak döviz çıpasından geçici bir vazgeçme ile döviz fiyatları

ayarlanabilseydi, bu ayardan ekonomik kriz ile değil, az bir sarsıntı ile kurtulabilirdik. O dönem ekonomi bakanları ve bürokratlarının döviz kuru çıpası hedefinin değiştirilmemesi yolundaki ısrarları, Şubat 2000’de görünürde Sezer-Ecevit çatışmasının tetiklediği, fakat aslında arkasında bu yanlış ekonomi politikalarının yattığı Şubat krizine yol açmıştır.

Yeni krizden sonra da IMF Türkiye’ye destek vermeye devam etmiş, yeni kredi olanakları sağlamakla beraber enflasyonu ve bunun arkasında yatan savurganlık, yolsuzluk, partizanlık ve popülizmi önleyecek, kamunun tüm ekonomik faaliyetlerinde şeffaflığı tesis edecek, ciddi yapısal reformların gerçekleştirilmesini şart koşmuştur. Bu yeni programın yürütülmesi ve koordinasyonu kabineye Meclis dışından katılan eski Dünya Bankası Başkan Yardımcılarından Kemal Derviş’e verilmiştir.

IMF’nin yeni önerileri çerçevesinde hükümetin aldığı başlıca yeni tedbirleri veya yapısal reformları şu noktalarda toplayabiliriz. Herşeyden önce, özelleştirmenin şeffaflaştırılması ve süratlendirilmesi için gerekli yapısal reformlar gerçekleştirilmiştir. Bu arada ulaştırma bakanı istifa etmek durumunda bırakılmış ve “Telecom”un özelleştirilmesini sağlayacak hukuki alt-yapı gerçekleştirilmiştir. Ne var ki, yılların bu gecikmesi yeni şartlar altında Telecom’un dünya piyasalarında zamanla değer kaybetmesine yol açmıştır. Bu değer kaybı önceden tahmin edilebilen ve buna göre çabuk hareket edilmesi gereken bir gelişmeydi. Nisan 2001 programı çerçevesinde THY’nin özelleştirilmesi de hedef kabul edilmiştir.

Özelleştirmeler yanında tarımda çay, tütün, şeker gibi ürünlerde yapılan ve kalitesiz ve talepsiz ürün üretimine yol açan sübvansiyonlar kaldırılmaya başlanmıştır. Tarım ürünleri fiyat artışları dünya fiyatları ile sınırlandırılmıştır. Bu kararlar da bu kere tarım bakanının direnişlerine rağmen ele alınmıştır.

Bütçe açıklarını azaltmak, popülizmi önlemek maksadıyla kamu bankalarının görev zararları sınırlandırılmıştır. Bütçe dışı fonların tasfiyesine başlanmıştır. Bütçeye yeni kaynak yaratabilmek üzere Fon bankalarının rehabilitasyonu ve satılması faaliyetlerine girişilmiştir. Merkez Bankası'nın bağımsızlığı sağlanmıştır. İhalelerde yolsuzlukların önlenmesi, ihalelerin ayrıca AB'ye açılması maksadıyla yeni bir ihale kanunu çıkartılmıştır.

Yolsuzlukların üzerine gidilmesine devam edilmektedir. Köklü bir vergi reformunun ve yerel idarelerdeki israfın önlenmesi ise programın bugüne kadar ele alınmamış ve eksik kalmış iki önemli yönüdür.

Bu eksikliklerine, bazı maddelerin uygulanmasındaki gecikmeye rağmen, program orta ve uzun vadede yolsuzlukları, partizanlığı ve popülizmi önleyecek, bütçe disiplini sağlayabilecek köklü tedbirler içermektedir, diyebiliriz.

Birçok uzman, yazar ve politikacı bu kere yeni programı IMF'nın iç işlerimize karışmak düzeyinde ayrıntıya girmesi olarak eleştirmektedir. Ancak, IMF'nin şart koştuğu yapısal reformlar aslında ekonomimizin düzlüğe çıkartılması için yapılması gerekli olan reformlardır. IMF ve dünya finans çevreleri 1997 finansal krizinden ve Uzak Doğu ülkelerinin o yıl düştüğü açmazlardan ciddi dersler almıştır. Bu ders de, bu krizde yolsuzluklar ve dışardan elde edilen dövizlerin, fonların yolsuzluk ortamı içinde birkaç kişinin elinde kalarak heba edilmiş olması, ekonomiye yarar sağlamamasıdır. IMF, bir "banka" olarak 1997'den sonra bu soruna karşı tedbir almak durumunda kalmıştır. Maalesef Türkiye'de de savurganlık,

yolsuzluk, partizanlık ve popülizm -Uzak Doğu ülkeleri düzeyinde olmamakla beraber- malî disiplini bozmuş, enflasyonu körüklemiş, sağlıklı büyümeyi köstеklemiş, gelir bölüşümü farklarını arttırmıştır. Ayrıca dış ödemelerde, borç ve taksit ödemelerinde de zorluklara yol açmıştır. Bu

nedenle, Türkiye'nin ileride yine böyle bir zorlukla karşılaşmaması için IMF'n bu tedbirlerin alınmasını istemesi doğaldır. Ancak bu tedbirler Türkiye'de makro dengelerin tesis edilmesini, bütçe açığının, enflasyonun ve dış ödemeler bilançosu açığının önlenmesini sağlayabilir. Böylece de Türkiye'de piyasa ekonomisinin aksamaları giderilmiş olur ve Türkiye sürekli, süratli ve sağlıklı bir büyüme yoluna girebilir.

Ancak birçok sanayi temsilcileri bu kere tüketim ve üretimin kısılması, firmaların banka kredilerini ödemekte zorlanmaları, işsizlik artışı ve olası iflaslardan yakınarak hükümetten vergi indirimi, kredi ertelemesi vb. kolaylıklar talep etmektedirler. Kısmen haklı olan bu taleplerin karşılanması ile istikrar programının aksamadan yürütülmesi ciddi bir çaba, fedakarlık ve uzlaşma gerektirmektedir.

Başlıca Genel Sonuçlar

Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşundan bu yana ekonomik gelişmesinin, bu anahatları bakımından incelenmesi dahi bizleri başlıca aşağıdaki önemli genel sonuçlara ve değerlendirmelere götürmektedir:

* Birincisi, yazımızın başında da işaret edildiği gibi, Türkiye içinde oluşan politik ve ekonomik gelişmeler, ekonomik ve politik rejim, ekonomik kalkınma stratejileri seçimleri, karşılaşılan ekonomik kriz ve sorunlar aslında çok geniş ölçüde dünyada daha doğrusu Batı dünyasında oluşan olay ve akımların etkisi altındadır. Halbuki, Türkiye'yi inceleyen uzmanlarımızın çoğu bu geniş perspektifi gözlerinden kaçırmakta, olayların oluşmasına Türkiye içinden bakmakta, dünyadaki gelişmeleri en fazla bir ek madde gibi ele almaktadırlar. Önce bu perspektifi düzeltmemiz gerekir.

Türkiye'de olan bitenlerin dünyada ve batı dünyasındaki olaylar ve akımlar ile yakın ilişkileri olduğunu aşağıda, çok sayıdaki misal açık biçimde göstermektedir: Atatürk'ün Lozan Anlaşması müzakerelerinin kesildiği bir zamanda düzenlediği 1. İzmir Kongresi sonucu "liberal"

ekonomik rejimi seçmesi; 1929-34 dünya buhranının etkileri karşısında ise ılımlı ve pragmatik “devletçilik” rejimini kabul etmesi, 2. Dünya Savaşı’nı izleyerek Batı dünyası içinde yer alan diğer ülkeler gibi, Türkiye’nin de ve 1945’de çok partili demokrasiye geçmesi ve 1950’de yine Batı dünyasının öngördüğü özel teşebbüsü, ÖYS akımını teşvik eden “liberal” ekonomi rejimini kabul etmesi, yine 50’lerde tarıma dayalı kalkınma stratejisi uygulanması, özel teşebbüse dayanmakla beraber yoğun bir müdahalecilik ve korumacılık rejimi içinde ithal-ikame sanayileşme stratejisi izlenmesi, yine 50’lerde gelişen ülkelerdeki “nüfus patlaması” olayı karşısında “iradi aile planlaması”nın kabulü; 70’li yıllarda petrol fiyatlarının OPEC tarafından yükseltilmesinimenfi etkileri; bu tarihlere kadar gelişen ve yeni sanayileşen ülkelerde uygulanan yoğun müdahalecilik, korumacılık ve ithal-ikame sanayileşme stratejisinin kötü sonuçlar vermesi karşısında 70’li yılların ortalarından itibaren terkedilmesi ve dışa açılma, ihracatın teşviki ve piyasa ekonomisinin kabulü, bu adımların Türkiye’de biraz gecikmeli olarak, 1980 ve 1983’den itibaren uygulanması; 1987’den itibaren Türkiye’nin de globalleşmeye ayak uydurmaya başlaması ve kısa vadeli yabancı fon akımına izin vermesi, 1997 global ekonomik krizde özellikle gerek Uzak Doğu ülkelerinde gerek Rusya’da başgösteren ekonomik krizde demokrasi yanında serbest rekabet ve şeffaflık unsurlarının noksanının ve yolsuzluğun, partizanlığın, popülizmin yattığının anlaşılması ve IMF ile DB’sının gelişen ve yeni sanayileşen ülkelerde bu şartları yerleştirme çabaları, bu çerçevede Türkiye’nin 1999 sonunda IMF ile yaptığı anlaşmada ve bu anlaşmanın devamı olarak 2001’de rekabeti ve şeffaflığı tesis eden, yolsuzluğu, partizanlığı, popülizmi önleyen “yapısal reform”ların gerçekleştirilmesi gereğinin ön plana çıkması hep dış dünya ve Batı dünyasındaki ilişkiler ve olaylar ile çok yakından ilişkili ve onların paralelindedir.

Kaldı ki, Türkiye'nin 1964'den itibaren AET'ye ortak üye olması, 1995'de Gümrük Birliği'nin tamamlanması için karar verilmesi, 1999'da AB'ye aday ülke kabul edilmesiyle gerek demokrasi ve insan hakları açısından gerek "işlerliği olan piyasa ekonomisi" uygulanması ve daha ileride belirli (Maastricht) ekonomik performans kriterlerinin tutturulması açısından, Türkiye doğrudan AB (ve Batı dünyası) normlarına bağlanmış olmaktadır.

* İkincisi, herhangi bir ülkede ve Türkiye'de herhangi bir dönemde ekonomik gelişme ve performans o dönemde kabul edilen ekonomik rejime ve bu çerçeve içinde uygulanan ekonomik politikalara bağlıdır. Bu da iktidara gelen farklı politik partilere göre değişmektedir. Kısaca ekonomik gelişmeler ve performans politik gelişmelerle çok yakından ilgilidir. Farklı hükümetlerin uyguladığı farklı ekonomik rejim ve politikalar ekonomik performansı farklı şekilde etkilediği için ekonomik gelişmeler bu yazıda yapıldığı gibi, politik dönemlere göre ayrılmış olarak incelenmelidir.

* Atatürk 1929-34 buhranı üzerine ve 1933, 1934'de ılımlı ve pragmatik bir devletçilik rejimini uygulamaya koymuştu. Devletçiliğin bu ılımlı ve pragmatik yorumunu Atatürk yıllarından bu yana, günümüzün çok değişmiş dünyası ve Türkiyesi için piyasa ekonomisi ve küreselleşmeyle bağdaştırmak mümkündür. Fakat Atatürk sonrası CHP, daha çok İnönü tarafından uygulanmış olan yoğun ve doktriner bir devletçilik rejimi yorumuna bağlı kalmıştır. Daha sonra, CHP "ortanın solu" ilkesini kabul etmekle beraber, bu sefer de ekonomik rejim ve politika önerilerinde radikal solun etkileri altında kalmıştır. Bu yoğun, katı ve adeta "doktriner" devletçilik yorumunu günümüz piyasa ekonomisi ve küreselleşme ile bağdaştırmak ise güçtür. Nitekim, bugün AB ve Avrupa ülkelerinde merkez sol akımlar ve politik partiler dahi esas itibariyle piyasa ekonomisini kabul ederler ve piyasa ekonomisi çerçevesinde insan hakları, demokrasi ve

sosyal denge hedeflerine, merkez sağ partilere kıyasla daha fazla ağırlık ve öncelik verirler.

Buna karşı, DP ve AP ve bunları izleyerek ANAP, DYP gibi merkez sağ partiler "liberal", yani özel teşebbüse dayanan ekonomik rejimi benimsemeleri, daha sonra piyasa ekonomisine geçme hamlesini yapmaları bakımından bugünkü ekonomik rejim gereklerine daha yakın gibi gözükmektedirler. Fakat Türkiye'de merkez sağ partiler bu kere iki önemli açıdan politik ve ekonomik gelişmeleri köstekleyen yanlışlar yapmışlardır. Birincisi, merkez sol partilerin laiklik konusunda çok hassas olmalarına karşın merkez sağ partiler, dine saygı ilkesi altında radikal dinci ve radikal milliyetçi akımları beslemişlerdir. Radikal sağ, ve özellikle radikal dinci akım ise, aynen radikal sol gibi, temelde demokrasi ve piyasa ekonomisi ile bağdaşmaz. İkincisi, merkez sağ partiler ve hükümetler genellikle partizanlık, popülizm ve yolsuzluk konusunda gevşek görünmektedirler. Günümüz Türkiyesi'nde ise politika alanında bir numaralı ciddi sorun radikal dinci sağ, ekonomi alanında bir numaralı sorun piyasa ekonomisinde rekabet ve şeffaflığın tesisi ve partizanlık, popülizm ve yolsuzluğun önlenmesidir.

Nitekim, son yılların DSP-MHP-ANAP koalisyon hükümeti bu sorunları köklü biçimde ele almak zorunluğuyla karşı karşıya gelmiş bulunmaktadır.

* Dördüncüsü, Türkiye ekonomik rejimi ve ekonomi politikaları uygulaması açısından, genel hatlarıyla zaman boyunca dünyadaki gelişmeleri izlemiştir. Nitekim, kalkınmanın ilk safhalarında ve ilk kuruluş yıllarında kalkınmada devletin rolü, özel teşebbüs esas alınmakla beraber, ön plana çıkmıştır. Zamanla, 50'lerden itibaren özel teşebbüsün rolü ve ağırlığı artmıştır. Fakat Türkiye çok uzun bir süre, 1980 yılına kadar özel teşebbüsün teşvikini esas almakla beraber koyu bir müdahalecilik ve

korumacılık rejimi içinde, dışa kapalı ve içe dönük, ithal-ikame sanayileşme stratejisi uygulamıştır. 1980'den itibaren dışa açılmaya başlamış, piyasa ekonomisine yönelmenin ilk önemli adımlarını atmıştır. 1983'den itibaren piyasa ekonomisine tam olarak geçmek amacıyla subvansiyonlar, idarî fiyatlar azaltılmış, serbest fiyat ve dünya fiyatları esas alınmaya başlanmıştır. Korumacılıktan da geniş ölçüde vazgeçilerek dış ticaret ve fon akımları serbestleştirilmiştir. Fakat piyasa ekonomisinin iyi işlemesi ve verimliliği, büyüme hızını arttırıcı yönde sonuçlara varabilmesi için gerekli şartlar olan malî disiplin ve şeffaflık ihmal edilmiştir. Bu ihmal ise Türkiye'yi 2000'de ekonomik krize sürüklemiştir. Malî disiplin ve şeffaflık sağlandığı, yolsuzlukların, popülizmin, partizanlığın ve savurganlığın önüne geçilebildiği, bunun için gerekli alt-yapı reformları başarılabildiği takdirde Türkiye piyasa ekonomisinin üçüncü ayağını da kurmuş olacak, kriz önlenebilecek, ekonomimiz küreselleşme ve AB ile entegrasyon ortamı içinde sürekli, süratli ve sağlıklı bir büyüme sürecine girebilecektir.

* Beşincisi, yukarıda belirtilen açılardan baktığımızda bir başka önemli sonuç ortaya çıkmaktadır: Bugünkü ekonomik sorunlar ve son karşılaşılan ekonomik kriz de aslında politika kökenlidir. Politika alanındaki aksamalar ve yanlışlar, ekonomik rejim seçimindeki hatalar, bunun yanında popülizmin, partizanlığın ve yolsuzluğun önlenememesi ekonomik performansı düşürmüş, sonunda Türkiye'yi ciddi ekonomik krize sürüklemiştir.

Politika alanında bugün görülen başlıca aksamalar ise, eğitimin ve genel kültür seviyesinin düşüklüğü, bağımsız ve objektif, gerçek aydın yetişmesine uygun bir ortamdan yoksun bulunulması gibi genel eğilimler yanında siyasi partilerin liderlerinin ve milletvekillerinin kalitesinin giderek düşmesi, lider sultası, partilerin içindeki rakip şahısların ve hiziplerin "uzlaşma" yolunu seçmeleri yerine, liderlik sultası olanakları altında

kazananın kaybedeni partiden tasfiye etmesi, liderin, ona rakip olamayacak düzeyde kişileri yanına alması, milletvekili olmanın, iktidara gelmenin partizanlık ve bunun yanında kişisel ekonomik avantaj sağlanması olarak algılanması ve partinin alt tabakalarının da bunu beklemesi, bu eğilimler içinde ciddi, uzun vadeli, ekonomi programları hazırlama ve uygulamanın güçlüğü, bunun yerine kısa vadeli, geçici kararlara ve politikalara yönelme, Meclisin ve siyasi partilerin beraberlerinde tüm kamu sektörünü çökertmesi olarak sayabiliriz.

Demek ki sağlıklı, sürekli ve süratli ekonomik gelişme sürecine girebilmenin birinci şartı politiktir ve Meclisin kalitesini yükseltecek, siyasi istikrar sağlayacak, buna karşı temsili demokrasiden kısıntı yapmayacak bir şekilde Siyasi Partiler Kanununun, Seçim Kanununun ve milletvekili dokunulmazlıklarının değiştirilmesi gerekmektedir.

İkincisi, özellikle merkez sol ve merkez sağ partilerin toparlanmasıdır; çünkü demokrasi ile tam uyum içinde olması gerekli bu iki akımın aksaması radikal akımların ve partilerin gelişmelerine, oy almalarına yol

açmaktadır. Bu da politik istikrarsızlık ve politik aksamalar yanında sağlıklı ekonomik rejim ve ekonomi politikaları uygulamasını güçleştirmektedir. Burada merkez sağ ve merkez solun her ikisinin de toparlanması, ayrı ayrı bütünleşmesi temenni edilmektedir. Çünkü unutulmamalıdır ki, politikada ve ekonomide, fizikte olduğu gibi, bir tek doğru ekonomi politikası paketi yoktur. Anahatlarıyla demokrasi rejimi çerçevesinde ekonomik ve sosyal hedeflere verilecek farklı ağırlık ve önceliklere göre merkez sol ve merkez sağ farklı ekonomi paketleri sunacaklardır. Burada temenni edilen her iki ekonomi paketinin de çok iyi olmasıdır. İkisi arasındaki tercih ise günün şartlarına göre, halkın demokratik seçimiyle belirlenecektir.

- Altıncısı, metinde açık olarak yer almamakla beraber şunu söyleyebilirim ki, burada işaret edilen politik ve ekonomik hatalar ve halen içinde bulunduğumuz (politik ve ekonomik) kriz Türkiye'yi ve ekonomimizi çöküntüye sürükleyecek değildir. Türkiye uzun süre yanlış ekonomi rejimi ve politikaları, siyasi çekişmeler ve istikrarsızlık, yolsuzluk ve rüşvet, bunun yanında dışarıdan da beslenen PKK terörünün getirdiği ağır faturaya rağmen, yine Körfez Savaşı sonucu önemli potansiyel gelir kaynaklarından mahrum olduğu halde ve meclisin ve kamu kesiminin kalite eksikliklerine rağmen ilerlemiştir ve ilerleyecektir.

Bütün mesele şudur: Bu yanlışlar ve ağır faturalar olmasa idi Türkiye çok daha büyük bir ekonomik gelişme gösterebilirdi. Nitekim, Japonya'yı bir kenara bırakacak olursak, Güney Kore, Tayvan, Yunanistan, İspanya, Portekiz ve halen birçok Latin Amerika ülkesi kişi başına GSMH açısından Türkiye'yi çok gerilerde bırakmış bulunmaktadır; bazı Doğu Avrupa ülkeleri de aynı yoldadır. Kısaca bardak, isterseniz diyebiliriz ki, "yarım doludur". Yahut kötümser yönden bakacak olursak bardak "yarım boştur".

- Son olarak, en önemli sonuç şudur: Türkiye bugün ulaştığı şartlar ve dünyanın genel gidişi karşısında tek bir ekonomik rejim seçeneğine sahiptir: piyasa ekonomisi. Bunu iki temel nedene dayandırabiliriz. Birincisi, aday üye olduğumuz AB tarafından "işlerliği olan serbest piyasa ekonomisi" şartı koşulmaktadır. Aday üyelik, bu çerçevede ayrıca AB'nin sosyal ve ekonomik şartlarına ve Avrupa müktesabatına da uyum gerektirmektedir. Türkiye ekonomisi mal ve hizmetler yanında sermaye akımında da AB'ye açılmalıdır. Bu ekonomik şartlar yanında AB'nin öngördüğü demokrasi ve insan haklarıyla ilgili önşartların yerine getirilmesi ve Kıbrıs ve Ege sorunlarının çözümü Türkiye'nin AB'ye tam üyelik için müracaat etme olanaklarını aşacaktır.

İkinci önemli neden, bugün dünya esasen piyasa ekonomisi çerçevesi içinde ve bölgeselleşme yanında küreselleşme yoluna girmiştir. Bu şartlar altında, halen uygulanan piyasa ekonomisinin düzeltilmesi ve küreselleşmeye uyum Türk ekonomisinin gelişmesini sağlayabilecek tek yoldur. Bugün Latin Amerika, Doğu Avrupa ülkeleri, Rusya, Hindistan, Uzak Doğu ülkeleri hep bu yola girmişlerdir. Çin dahi ekonomisini özel teşebbüse, ÖYS'ye ve dış ticarete açmış, Dünya Ticaret Örgütü'ne üye olmuştur. Dünya'da piyasa ekonomisi, dışa açılma, küreselleşme dışında kalan ülkeler ise Kuzey Kore, İran, Afganistan, Sudan, Irak, Küba gibi radikal diktatörlükler olup, gelişme yarışında çok geri kalmaktadırlar. Eğitim ve gelir düzeyi çok düşük birçok Afrika ülkesi de yine küreselleşme dışında kalmıştır.

Ancak, halen Türkiye'de uygulanan piyasa ekonomisinin köklü biçimde ele alınarak düzeltilmesi gerekmektedir. Birincisi malî disiplin tesis edilerek enflasyon önlenmeli, fiyat istikrarı sağlanmalıdır. İkincisi, gerekli denetim ve kontroller tesis edilmelidir. Bu ise temelde yolsuzluğun, partizanlığın, popülizmin önlenmesi ve tüm alanlarda şeffaflık sağlanması demektir.

KİT'lerin, tüm kamu kuruluşlarının bakanlıkların, belediyelerin, kamu bankalarının faaliyetlerine, özelleştirmelere ve kamu ihalelerine, kısaca tüm ekonomik alanlara şeffaflık getirilmelidir. Ayrıca, piyasa ekonomisinin temel şartı olarak, özel teşebbüsün temel alınması yanında, yatırım alanları ve fiyat mekanizmasına devlet müdahaleleri de asgari, gerekli düzeye indirilmelidir. Türkiye gibi yeni sanayileşen ülkeler için asgari gerekli yahut optimal müdahale ve devlet yatırım düzeyi noktasının ise günümüz gelişmiş ülkelerine kıyasla daha yüksek olduğunu burada önemle belirtmeliyiz. Öyle ki, Türkiye'de uygulanacak optimal bir piyasa ekonomisi rejimi makro yanında bir ölçüde mikro planlama ile bağdaşabilir ve önerilebilir. Kısaca, piyasa ekonomisi gelişen veya yeni sanayileşen ülkelerde planlamanın

terkedilmesini gerektirmez. Burada hemen belirtelim ki, devlet yatırımları ve müdahaleleri ABD, Japonya gibi ülkelerde, AB'de, AB içindeki örneğin İngiltere'de ve Fransa'da farklı yoğunluktadır.

Kuşkusuz piyasa ekonomisi çerçevesinde merkez sol ekonomik ve sosyal hedeflere vereceği farklı ağırlıklara göre piyasa ekonomisi çerçevesinde farklı bir ekonomi stratejileri ve politikaları paketi, merkez sağ da farklı hedeflere vereceği farklı ağırlıklara göre farklı bir ekonomi stratejileri ve politikaları paketi sunacaklardır. Marksizm yahut yoğun devletçilik doktrini etkisi altında kalan radikal solun, keza yine yoğun müdahaleciliğe ve korumacılığa dayanan radikal dinci veya ırkçı sağın savunduğu ekonomik rejimler ise dünyanın gidişine ve Türkiye'nin şartlarına uygun düşmemektedir.

1 Mükerrem Hiç, "Atatürk ve Ekonomik Rejim: Devletçilikten Günümüzdeki Piyasa Ekonomisine", Yeni Türkiye içinde, Eylül-Aralık, 1998, s. 3285-3293.

Aynı zamanda: Kapitalizm Sosyalizm, Karma Ekonomi ve Türkiye, İ. Ü. İ. F. 3. baskı, İstanbul, 1979; ed. Mükerrem Hiç, Turkey's and Other Countries' Experience with the Mixed Economy, İ. Ü. İ. F. İstanbul 1979, vb.

2 Donald S. Webster, The Turkey of Atatürk, 1939: Alec P. Alexander, "Turkey", ed A. Pepelasis, Leon Mears ve Irma Adelman, Economic Development, Analysis and Case Studies, New York 1964 içinde; Z. Y. Hershlag, An Economy in Transition, The Hague, 1958 ve The Contemporary Turkish Economy, London 1988, Heinz Kramer, A Changing Turkey, Washington DC. 2000, vb.

3 Osman Okyar, Şerif Mardin, Seyfi Taşhan, Aydın Yalçın, İsmet Giritli, TOBB, Atatürk ve Cumhuriyet Dönemi Türkiyesi içinde, Ankara 1981, vb.

Aynı zamanda, Osman Okyar, “The Mixed Economy of Turkey”, (1930-1975), ed. M. Hiç, Mixed Economy içinde.

4 Mükerrem Hiç, (1) no. lu dipnotundaki referanslar. Ayrıntılı bilgi için: Gündüz Ökçün, İzmir İktisat Kongresi, Ankara 1968.

5 Akbank Kültür Yayını, Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ekonomisi, 1923-1978, İstanbul 1980, s. 77-80. Aynı zamanda: Necdet Serin, “1923’ten bu yana Türkiye’nin Sanayileşme Siyaseti”, A. Ü. Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi, Haziran 1955 ve İsmail Türk, “Cumhuriyet Döneminde Teşvik Tedbirleri”, Sanayileşme Semineri, A. Ü. S. B. F. Ankara, 1975.

6 Akbank, a.g.e., s. 84 ve Baran Tuncer, Türkiye’de Yabancı Sermaye Sorunu, A. Ü. S. B. F. Ankara 1968.

7 Akbank, a.g.e., s. 78, Necdet Serin, İsmail Türk, a.g.e., serler.

8 1923-1936 yıllık GSMH ve kişi başına GSMH serileri için bakınız: DİE, İstatistik Göstergeler, 1923-1991, s. 396, 396, 412, 414, 416, 418. Aynı zamanda, Vedat Eldem, “La Revenue Nationale de la Turquie”, İ. Ü. İktisat Fakültesi Mecmuası, Ekim 1947 - Ocak 1948, s. 109-110.

9 Olaylar, reformlar hakkında ayrıntılı bilgi: Yapı Kredi Kültür, Sanat Yayıncılık, Cumhuriyetin 75 Yılı, Cilt I, İstanbul 1978.

10 Herhangi bir Makroekonomi kitabından ayrıntılara bakılabilir. Örneğin, Mükerrem Hiç, Para Teorisi ve Politikaları, İ. Ü. İ. F. İstanbul 1994; İbrahim Kanyılmaz, Makro İktisat Teorisi ve Politikası, (William H. Branson Macroeconomic Theory and Policy’nin tercümesi), Uludağ Univ. İstanbul 1995.

11 Herhangi bir ekonomik düşünce tarihi kitabından izlenebilir. Örneğin: Eric Roll, A History of Economic Thought, New York, 1992; Marc Blaug, Economic Theory in Retrospect, Cambridge, 1985.

12 Osman Okyar, a.g.e., serler, aynı zamanda: Aydın Yalçın, Şerif Mardin, TOBB a.g.e., içinde; Yapı Kredi Kredi Kültür, Yayıncılık, a.g.e.,

13 Mükerrem Hiç, Osman Okyar, Aydın Yalçın, a.g.e., serler Aynı zamanda: Yapı Kredi Kültür, Yayıncılık a.g.e., ; Akbank, a.g.e., (ilgili kısımlar).

14 Akbank, a.g.e., s. 42-49, DİE, İstatistik Göstergeler, 1923-1991; Ankara 1992, s. 397.

15 Akbank, a.g.e., Atatürk, İnönü dönemine ait kısımlar, s. 335-340.

16 Necdet Serin, a.g.e.,

17 Osman Okyar, a.g.e., serler, Mükerrem Hiç, a.g.e., serler, aynı zamanda, Akbank, a.g.e., s. 186.

18 Akbank, a.g.e., 1950-59 dönemiyle ilgili kısımlar.

19 Osman Okyar, Mükerrem Hiç, Akbank, a.g.e., serler.

20 Toprak reformu hakkında: Suat Aksoy, 100 Soruda Türkiye'de Toprak Reformu Meselesi, İstanbul 1969; Fikret Arık, Mukayeseli Toprak Reformu, Ankara 1961; Reşat Aktan, Türkiye Ziraatinde Prodüktivite, A. Ü. S. B. F. Ankara 1966 ve "Türkiye'de Toprak Reformu Meselesi", E. S. E. K. H, İktisadi Kalkınmanın Zirai Cephesi içinde, İstanbul 1965.

21 M. Hiç, "Atatürk ve Ekonomik Rejim: Devletçilikten Günümüzdeki Piyasa Ekonomisine".

22 M. Hiç, op. cit.

23 DİE, İstatistik Göstergeler, 1923-1991, s. 397; Süreyya Hiç, Türkiye Ekonomisi, İstanbul 1994, s. 23.

24 Akbank, a.g.e., Bölüm 8.

25 DP döneminde uygulanan ekonomik rejim, ekonomi politikaları ve çeşitli yönlerden analiz ve eleştirisi için: Akbank, a.g.e., 1950-59 dönemine ait kısımlar Mükerrem Hiç, Kapitalizm, Sosyalizm, Karma Ekonomi ve Türkiye; ed. Mükerrem Hiç, Turkey's and Other Countries' Experience with the Mixed Economy, İ. Ü. İ. F. İstanbul 1980; aynı zamanda: Türkiye

Ekonomisinin Analizi, İ. Ü. İ. F. İstanbul 1980; A. Ü. S. B. F. Sanayileşme Semineri, Ankara 1975.

26 Toplu fikir için: J. A. Schumpeter, History of Economic Thought, 1954.

27 Bu kuramın kaynağı D. Ricardo'nun mukayeseli üstünlük ve otomatik altın standardı teoremine kadar gider. J. A. Schumpeter, a.g.e.,

28 Piyasa ekonomisi hakkında: Mükerrem Hiç, "Piyasa Ekonomisi, Temel Kuralları ve Uygulaması", ", İzmir İktisat Kongresi, 4-7 Haziran 1991; "Market Economy and Democracy", Orient, Hamburg, No. 2, Haziran 1992; Ahmet Kılıçbay, Türkiye'de Piyasa Ekonomisi, İ. Ü. İ. F. İstanbul 1985, TÜSİAD, Liberal Çözüm: Dünya'da Piyasa Ekonomisi Uygulamaları, İstanbul 1987; Piyasa Ekonomisi ve Türkiye Uygulaması, İstanbul 1987; Piyasa Ekonomilerinde Endüstriyel Kalkınma Stratejileri, İstanbul, 1990.

29 Bu temel teori, D. Ricardo'ya aittir (altın para sistemi yürürlükte iken kurulmuştur), bakınız: M. Hiç, Para Teorisi ve Politikası, s. 62-69. Bugünkü para rejiminde ve bugünkü şartlar için: Bela Balassa, "Outward Orientation and Exchange Rate Policy in Developing Countries: the Turkish Experience", Middle East Journal; Anne Krueger, "Foreign Trade", ed. K. -D. Grothusen, Türkei, Südosteuropa Handbuch, Cilt IV içinde, Göttingen, 1985.

30 M. Hiç, "Ellili Yıllardan Günümüze Kalkınma Ekonomisi; Kalkınma Model ve Stratejileri ve Makroekonomik Okullar", İ. Ü. İ. F. Dergisi, Cilt 51, Sayı 2, Güz 2001; ve referansları.

31 M. Hiç, "Ödemeler Bilançosu Açıkları Sorunu ve 10 Ağustos 1970 Devalüasyonu", ed. M. Hiç, Türkiye'nin İktisadi Gelişme Meseleleri içinde; İ. Ü. İ. F. İstanbul 1971.

32 Akbank, a.g.e., s. 235; 252; Cihat İren, “The Growth of the Private Sector in Turkey”, ed. M. Hiç, Turkey’s and Other Countries’ Experience with the Mixed Economy içinde. Aynı zamanda: ESEKH, Türkiye’nin Petrol Politikası, İstanbul 1974.

33 Örneğin: Ragnar Nurkse, Problems of Capital Formation in Underdeveloped Countries, Oxford Univ. Press, Oxford, 1952; Simon Kuznets, Six Lectures on Economic Growth, New York 1959 ve önceki konferansları.

34 Akbank, a.g.e., s. 171-176; Reşat Aktan, a.g.e.,

35 A. Ü. S. B. F., Türkiye’de Zirai Makineleşme, Ankara 1954.

36 M. Hiç, Türkiye Ekonomisinin Analizi, İ. Ü. İ. F., İstanbul 1980 ve ilgili istatistikler: s. 226-233.

37 DPT, 1. BYKP, Tablo 4.

38 DİE, İstatistik Göstergeler, 1923-1991, s. 8.

39 Akbank, a.g.e., s. 127; aynı zamanda, Süreyya Hiç, a.g.e., s. 23.

40 DİE, op. cit, s. 5. Yüksek nüfus artışının nüfus fazlası olan gelişen ülkeler ve Türkiye’de kalkınma hızını azaltıcı etkileri hakkında: Mükerrem Hiç, Büyüme ve Gelişme Ekonomisi, İ. Ü. İ. F. İstanbul 1994, Bölümler: 1, 14 ve referansları.

41 W. W. Rostow, Sta.g.es of Economic Growth, New York, 1960, s. 38.

42 DİE, op. cit, s. 397, 402-405, 414-415; Süreyya Hiç, op. cit, s. 23.

43 DİE, op. cit, s. 415; 1959’da cari fiyatlarla GSMH artışı: %24. 8, sabit fiyatlarla %4. 1; o halde GSMH deflatörü %19. 9’dur.

44 Kenan Gürtan, Türkiye’de Yatırımlar, İstanbul 1959 ve “Yatırımların Sektörel Dağılımı ve Bununla İlgili Meseleler”, ed. Mükerrem Hiç, Türkiye’nin İktisadi Gelişme Meseleleri, Cilt I, İ. Ü. İ. F. İstanbul 1971.

45 Gelir dağılımı konusunda: Ömer Celal Sarç, Gelir Dağılımı Dışarıda ve Türkiye’de, ESEKH, İstanbul 1970. Aynı zamanda: Korkut Boratav,

Gelir Dağılımı, Kapitalist Sistemde, Türkiye'de, Sosyalist Sistemde, İstanbul 1969.

46 Karma ekonomi ve plan anlayışı hakkında: Sabri Ülgener, Türkiye'de Planlama ve Planlı Döneme Geçiş, ed. M. Hiç, Türkiye'nin Ekonomik Gelişme Meseleleri içinde, İ. Ü. İ. F. İstanbul 1971; ESEKH, Karma Ekonomide Planlama ve Gelişme, İstanbul 1966; İktisadi Devlet Teşebbüsleri, İstanbul 1968. Aynı zamanda: ed M. Hiç, Turkey's and Other Countries' Experience With the Mixed Economy.

47 Paul Samuelson, Economics, 1996 baskısı veya en son baskılar New York, Bölüm I. R. Musgrave ve P. B. Musgrave, Public Finance, Theory and Practice, New York, 1989, Bölüm I.

48 DİE, op. cit, s. 415, Süreyya Hiç, op. cit, s. 23.

49 Akbank, a.g.e., ilgili kısımlar; M. Hiç, Türkiye Ekonomisinin Analizi, s. 16-20. Genel gidiş için: İBRD (Dünya Bankası), Prospects and Problems of an Expanding Economy, Washington D. C. 1976.

50 Ayrıntılar için, DPT, 1. BYKP ve 1963 Yılı Programı.

51 DİE, Türkiye Milli Geliri ve Harcamaları, 1946-1972 ve Nüfus Sayımları, op. cit, s. 405-406, 415 ve Süreyya Hiç, op. cit, s. 23.

52 Bu dönemde izlenen ekonomi politikaları hakkında Akbank, M. Hiç, IBRD, a.g.e., serler.

53 DİE, op. cit, ; S. Hiç, op. cit.

54 Mükerrem Hiç, Montaj Sanayii ve Otomotiv Yan Sanayii, İstanbul, 1973.

55 İAV, Türkiye'de Otomotiv Sanayii ve Otomotiv Yan Sanayii, İstanbul 1973; Mükerrem Hiç, Otomotiv Yan Sanayii, T. Motorlu Vasıta ve Yardımcı Sanayiciler Derneği, İstanbul 1974.

56 Akbank, a.g.e., s. 237-241; TOBB, İktisadi Rapor, Ankara 1979, s. 192-198; aynı zamanda; ESEKH, Türkiye'nin Petrol Politikası,

İstanbul 1974.

57 Mükerrem Hiç, “Ödemeler Bilançosu Sorunu ve 10 Ağustos 1970 Devalüasyonu”, ed. M. Hiç, Türkiye’nin İktisadi Gelişme Meseleleri içinde, Cilt I, İ. Ü. İ. F. İstanbul 1971.

Aynı zaman ESEKH, Dış Ticaret ve Ekonomik Gelişme, İstanbul 1968; ed. M. Hiç, Problems of Turkey’s Economic Development, Cilt II, İ. Ü. İ. F. İstanbul 1978.

58 Bu dönemde radikal solu temsil edenlerin başında Doğan Avcıoğlu gelir: Türkiye’nin Düzeni, Ankara 1968; Avcıoğlu’nun fikir kökeni kadroculara götürülebilir. Fakat o dönemde gelişen radikal sol akımlar çok çeşitli kökenlere dayanıyordu. Yapı Kredi Kültür Sanat Yayıncılık, a.g.e., Cilt II.

59 Mükerrem Hiç, Türkiye Ekonomisinin Analizi, 1980, s. 20-21, Akbank, a.g.e., ilgili kısımlar.

60 DİE, op. cit. Süreyya Hiç, op. cit.

61 Bu dönem hakkında ayrıntılı bilgi için: Mükerrem Hiç, “Economic Policies Pursued by Turkey and Their Effects on the Performance of the Economy and on her International Economic Relations”, Orient, 2 / 1982, Hamburg. Akbank, a.g.e., ilgili kısımlar; TÜSİAD, TOBB Yıllık iktisadi raporlar, ve DPT, Yıllık Programlar.

62 Daha önce (56) nolu dipnottaki referanslar.

63 DİE, op. cit, Süreyya Hiç, op. cit.

64 DİE, op. cit, Süreyya Hiç, op. cit.

65 Ed. Osman Okyar, Okan H. Aktan, Economic Relations Between Turkey and the EEC, Hacettepe Univ. Ankara 1978; vb.

66 Mükerrem Hiç, “Ellili Yıllardan Günümüze Kalkınma Ekonomisi”. İ. Ü. İ. F. Dergisi, Cilt 51, Sayı 2, Güz 2001. Aynı zamanda: V. N. Balasubramanyam ve Sanjaya Lall, Current Issues in Development

Economics, Londra 1991; Gustav Ranis ve T. Paul Schultz, The State of Development Economics, Cambridge 1989; H. B. Chenery, S. Robinson, M. Syrquin, Industrialization and Growth: A Comparative Study, New York, 1986.

67 Paul Mosley, “Structural Adjustment: A General Overview, 1980-9”, ed. Balassubramanyam ve Lall, a.g.e., içinde.

68 Nitekim: Paul Mosley, a.g.e.,

69 24 Ocak 1980 devalüasyonu ve ekonomi paketi hakkında: Friedrich Ebert-Stiftung, Die Turkische Krise, 89 / 90, Bonn 1981; Bela Balassa, “The Policy Experience of Newly Industrialising Economies After 1973 and the Case of Turkey”, MEBAN-SPAM, The Role of Exchange Rate Policy in Achieving the Outward Orientation of the Economy, içinde, Istanbul 1982. Mükerrem Hiç, “Son Alınan Ekonomik Tedbirler”, Sermaye Piyasası Bülteni, MEBAN-SPAM, Nisan 1980, Mayıs 1980, no. 100, 101.

70 DİE, op. cit. S. Hiç, op. cit.

71 DİE, op. cit. S. Hiç, op. cit. s. 294.

72 DİE, op. cit. S. Hiç, op. cit.

73 Bu dönem ekonomi politikaları ve piyasa ekonomisi uygulamaları hakkında: Mükerrem Hiç, Bozulan Ekonomi Nasıl Düzeltilir, İstanbul, 1989, Süreyya Hiç, op. cit. s. 25-27, 89-94.

Aynı zamanda: DPT, Yıllık Programlar, TÜSİAD, İktisadi Raporlar.

74 DİE, op. cit. S. Hiç, op. cit.

75 Ayrıntılar için: DPT, Yıllık Programlar, TÜSİAD, TOBB, İktisadi Raporlar, aynı zamanda ISO, ASO dergiler.

76 DPT, Yıllık Programlar ve DİE, İstatistik Yıllıkları’ndan izlenebilir.

77 Ayrıntılar için: Türkiye Avrupa Vakfı, Gümrük Birliğinin Değerlendirilmesi, 6-7 Ekim 2001 konferansı (baskıda).

78 Ayrıntılar için (75) nolu dipnotunda a.g.e., eserler ve günlük gazete haber ve makaleleri. Aynı zamanda Atilla Karaosmanoğlu, “Kriz Neden Oldu ve Ne Oldu”, İSO Dergisi, Ocak 2001; Merih Paya, “Kriz ve Bundan Sonrası”, İSO Dergisi, Ocak 2001, Üzeyir Garih, “Krize Karşı Ne Yapmalı”, İSO Dergisi, Haziran 2001.

A. Dönemlere Göre Türkiye Ekonomisi

Cumhuriyet Dönemi İktisadî Kronolojisi (1923-2002) / Yrd. Doç. Dr. Murat Koraltürk [s.565-580]

Marmara Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi / Türkiye

1923

17/02/1923 İzmir'de Türkiye İktisat Kongresi toplandı. Kongre, 4 Mart 1923 tarihine kadar sürdü.

24/07/1923 Lozan Antlaşması imzalandı.

29/10/1923 Türkiye Cumhuriyeti kuruldu.

1924

18/01/1924 İstanbul'da Milli Türk Ticaret Birliği Kongresi toplandı.

03/03/1924 Hilafet kaldırıldı.

01/04/1924 Ergani Bakın Madeni'nin Devlet Tarafından İşletilmesi Hakkında Kanun TBMM'de kabul edildi.

03/04/1924 1908 Temmuzu'ndan 1923 Sonuna Kadar Devlet Alacak ve Borçlarını Tasfiye Eden Kanun TBMM'de kabul edildi.

03/08/1924 Cumhuriyet döneminin ilk madeni paraları tedavüle çıktı.

26/08/1924 Türkiye İş Bankası kuruldu.

21/09/1924 Samsun-Çarşamba demiryolu hattının temeli atıldı.

17/11/1924 Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası kuruldu.

1925

19/01/1925 Yol Mükellefiyeti Kanunu TBMM'de kabul edildi.

17/02/1925 Aşar Vergisi'nin Kaldırılmasına İlişkin Kanun TBMM'de kabul edildi.

01/03/1925 Tütün Rejisi'nin Fransızlardan Alınmasına İlişkin Kanun TBMM'de kabul edildi.

05/04/1925 Şeker Fabrikalarının Kurulmasına İlişkin Kanun TBMM'de kabul edildi.

17/04/1925 Ankara-Yahşihan demiryolu hattı işletmeye açıldı.

19/04/1925 Sanayi ve Maadin Bankası Kanunu TBMM'de kabul edildi.

22/04/1925 Ticaret ve Sanayi Odaları Kanunu TBMM'de kabul edildi.

05/05/1925 Ankara Atatürk Orman Çiftliği'nde ilk çalışmalar başladı.

01/07/1925 Paris'te Osmanlı borçlarının ödenmesi ile ilgili komisyon çalışmalarına başladı.

05/08/1925 İzmir Liman ve Körfez İşleri İnhisarı TAŞ kuruldu.

20/11/1925 Yahşihan-Yerköy demiryolu hattı işletmeye açıldı.

22/12/1925 Alpullu Şeker Fabrikası'nın temeli atıldı.

26/12/1925 Uluslararası Saat ve Takvim ile İlgili Kanun TBMM'de kabul edildi.

1926

09/01/1926 Piyango Çekilişi ile İlgili Tayyare Cemiyeti'nin Kuruluşuna Dair Kanun TBMM'de kabul edildi.

14/01/1926 Borçlanma Kanunu TBMM'de kabul edildi.

25/01/1926 Şeker, Petrol ve Benzin Tekeli Hakkında Kanun TBMM'de kabul edildi.

22/03/1926 İspirto ve Alkollü İçkiler Tekeli Hakkında Kanun TBMM'de kabul edildi.

23/04/1926 Samsun-Kavak demiryolu hattı işletmeye açıldı.

24/03/1926 Petrol Arama ve İşletmesinin Devlet Tarafından İdaresine İlişkin Kanun TBMM'de kabul edildi.

22/05/1926 Emlak ve Eytam Bankası Kanunu TBMM'de kabul edildi.

01/07/1926 Kabotaj Kanunu yürürlüğe girdi.

01/07/1926 Türk Ceza Kanunu yürürlüğe girdi.

04/10/1926 Türk Medeni Kanunu yürürlüğe girdi.

04/10/1926 Borçlar Kanunu yürürlüğe girdi.

04/10/1926 Ticaret Kanunu yürürlüğe girdi.

06/10/1926 Kayseri'de Uçak Fabrikası işletmeye açıldı.

26/11/1926 Alpullu Şeker Fabrikası işletmeye açıldı.

17/12/1926 Uşak Şeker Fabrikası işletmeye açıldı.

25/12/1926 Samsun Limanı'nın İnşasına İlişkin Kanun TBMM'de kabul edildi.

1927

29/04/1927 Yerköy-Kayseri demiryolu hattı işletmeye açıldı.

28/05/1927 Teşvik-i Sanayi Kanunu TBMM'de kabul edildi.

29/05/1927 Ankara-Kayseri demiryolu hattı işletmeye açıldı.

01/06/1927 Devlet Demiryolları ve Limanları İdaresi kuruldu.

25/06/1927 Alî İktisat Meclisi ile İlgili Kanun TBMM'de kabul edildi.

09/09/1927 Samsun-Havza demiryolu hattı işletmeye açıldı.

28/10/1927 Genel nüfus sayımı yapıldı. Türkiye'nin nüfusu: 13.650.000

06/11/1927 Bünyan Dokuma Fabrikası işletmeye açıldı.

21/11/1927 Samsun-Amasya demiryolu hattı işletmeye açıldı.

05/12/1927 Cumhuriyet döneminin ilk kağıt paraları tedavüle çıktı.

1928

16/01/1928 İktisat Vekaleti'nin Kuruluşuna İlişkin Kanun TBMM'de kabul edildi.

02/02/1928 Ankara Çimento Fabrikası işletmeye açıldı.

01/03/1928 Alî İktisat Meclisi çalışmaya başladı.

13/06/1928 Paris'te Türkiye Cumhuriyeti ile Duyun-u Umumiye İdaresi Hamilleri arasında borçların ödenme biçimi ve süresi hakkında sözleşme imzalandı.

23/08/1928 Amasya-Zile demiryolu hattı işletmeye açıldı.

03/09/1928 Kütahya-Tavşanlı demiryolu hattı işletmeye açıldı.

1929

16/05/1929 Menkul Kıymetler ve Kambiyo Borsaları Kanunu TBMM’de kabul edildi.

28/05/1929 Zirai Kredi Kooperatifleri Kanunu TBMM’de kabul edildi.

30/05/1929 Gümrük Tarife Kanunu TBMM’de kabul edildi.

30/05/1929 Kibrit ve Çakmak Tekeli Kanunu TBMM’de kabul edildi.

02/06/1929 Yol ve Köprüler Yapımına İlişkin Kanun TBMM’de kabul edildi.

02/09/1929 Kütahya-Emirler demiryolu hattı işletmeye açıldı.

09/09/1929 Fevzipaşa-Gölbaşı demiryolu hattı işletmeye açıldı.

24/10/1929 New York Borsası “Wall Street”te “Kara Cuma”: 1929 Dünya İktisadi Krizi patlak verdi.

18/12/1929 Milli İktisat ve Tasarruf Cemiyeti kuruldu.

1930

01/02/1930 Kayseri-Şarkışla demiryolu hattı işletmeye açıldı.

25/02/1930 Türk Parasını Koruma Kanunu yürürlüğe girdi.

11/03/1930 Emirler-Balıköy demiryolu hattı işletmeye açıldı.

22/04/1930 Ankara’da Sanayi Kongresi toplandı.

09/06/1930 Tütün Tekeli Hakkında Kanun TBMM’de kabul edildi.

11/06/1930 Türkiye Cumhuriyeti Merkez Bankası’nın Kuruluşu Hakkında Kanun TBMM’de kabul edildi.

19/06/1930 Ticarette Tağşişin Meni ve İhracatın Murakabesi Hakkında Kanun TBMM’de kabul edildi.

30/06/1930 Kibrit, Çakmak İnhisar İşletmesi’nin Devrine ve Saireye Dair Kanun yürürlüğe girdi.

11/08/1930 Zile-Kunduz demiryolu hattı işletmeye açıldı.

12/08/1930 Serbest Cumhuriyet Fırkası kuruldu.

30/08/1930 Ankara-Sivas demiryolu hattı işletmeye açıldı.

1931

14/01/1931 Ankara'da Ziraat Kongresi toplandı.

26/03/1931 Ölçüler Kanunu TBMM'de kabul edildi.

21/04/1931 Ankara'da Milli İktisat ve Tasarruf Cemiyeti Kongresi toplandı.

23/04/1931 Irmak-Çankırı demiryolu hattı işletmeye açıldı.

23/04/1931 Doğanşehir-Malatya demiryolu hattı işletmeye açıldı.

22/07/1931 İthalat Sınırlamaları Sistemine İlişkin Kanun TBMM'de kabul edildi.

03/10/1931 Türkiye Cumhuriyeti Merkez Bankası faaliyete geçti.

28/11/1931 İktisadi durum ve alınan önlemler hakkında İktisat Vekili Mustafa Şeref Özkan TBMM'de tarihi konuşmasını yaptı.

30/11/1931 İktisadi Buhran Vergisi Kanunu TBMM'de kabul edildi.

1932

01/02/1932 Ankara'da Birinci Tütün Kongresi toplandı.

23/04/1932 Kütahya-Balıkesir demiryolu hattı işletmeye açıldı.

01/05/1932 Ankara'da Milli Sanayi Sergisi açıldı.

15/05/1932 İstanbul'da Balkan Tütün Kongresi toplandı.

29/05/1932 Takas Komisyonu Teşkili Hakkında Kanun TBMM'de kabul edildi.

03/07/1932 Devlet Sanayi Ofisi Kanunu TBMM'de kabul edildi.

07/07/1932 Türkiye Sanayi Kredi Bankası Kanunu TBMM'de kabul edildi.

18/07/1932 Türkiye, Milletler Cemiyeti'ne üye oldu.

31/08/1932 Kunduz-Kalın demiryolu hattı işletmeye açıldı.

08/09/1932 İktisat Vekili Mustafa Şeref Özkan görevinden istifa etti.

09/09/1932 Celal Bayar İktisat Vekilliğine atandı.

03/10/1932 Hükümet, İzmir Rıhtım Şirketi'ni satın aldı.

30/11/1932 Ulukışla-Niğde demiryolu hattı işletmeye açıldı.

16/12/1932 Samsun-Sivas demiryolu hattı işletmeye açıldı.

1933

12/01/1933 Dahili İstikraz Kanunu TBMM'de kabul edildi.

01/04/1933 Afyon-Antalya Demiryolu Hattının İnşasına İlişkin Kanun TBMM'de kabul edildi.

04/02/1933 Eskişehir Şeker Fabrikası'nın temeli atıldı.

15/04/1933 Samsun-Çarşamba demiryolu hattı hükümetçe satın alındı.

22/04/1933 Paris'te Türkiye Cumhuriyeti ile Duyun-ı Umumiye İdaresi Hamilleri Arasında Borçların Tesbiti ve Ödenme Biçimi Hakkında Anlaşma imzalandı.

27/04/1933 Adana-Fevzipaşa demiryolu hattı hükümetçe satın alınarak işletilmeye başlandı.

02/05/1933 Niğde-Boğazköprü demiryolu hattı işletmeye açıldı.

30/05/1933 Mevduatı Koruma Kanunu TBMM'de kabul edildi.

03/06/1933 Sümerbank'ın Kurulmasına İlişkin Kanun TBMM'de kabul edildi.

08/06/1933 Halk Bankası Kanunu TBMM'de kabul edildi.

08/06/1933 Ödünç Para Verme Kanunu TBMM'de kabul edildi.

11/07/1933 Sümerbank faaliyete geçti.

01/09/1933 Denizyollarında devletçe işletme tekeli başladı.

20/09/1933 Ulukışla-Kayseri demiryolu hattı işletmeye açıldı.

07/10/1933 Turhal Şeker Fabrikası'nın temeli atıldı.

01/12/1933 Birinci Beş Yıllık Sanayi Planı'nı içeren raporlar başvekalete sunuldu.

05/12/1933 Eskişehir Şeker Fabrikası işletmeye açıldı.

1934

21/01/1934 Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği ile Kredi Anlaşması imzalandı.

12/02/1934 Samsun'da Yumurtacılık Kongresi toplandı.

22/03/1934 Kazanç Vergisi Kanunu'nun TBMM'de kabul edildi.

15/04/1934 Ankara'da İkinci Tütün Kongresi toplandı.

20/04/1934 Ankara, Konya, Eskişehir ve Sivas illerinde buğday silolarının inşasına başlandı.

03/05/1934 Kayseri Uçak Fabrikası'nda yapılan ilk 6 adet avcı uçağı Kayseri'den Ankara'ya geldi.

20/05/1934 Kayseri Bez Fabrikası'nın temeli atıldı.

01/06/1934 Ortaköy-Bolkuş demiryolu hattı işletmeye açıldı.

02/06/1934 Arttırma, Eksiltme ve İhale Kanunu TBMM'de kabul edildi.

16/07/1934 İlk Süt Tozu Fabrikası Bursa'da işletmeye açıldı.

18/06/1934 Liman İşlerinin Hükümetçe İdaresine İlişkin Kanun TBMM'de kabul edildi.

30/06/1934 Demiryolu Elazığ'a ulaştı.

10/08/1934 Fırat-Yolçatı demiryolu hattı işletmeye açıldı.

10/08/1934 Yolçatı-Elazığ demiryolu hattı işletmeye açıldı.

13/08/1934 Bakırköy Bez Fabrikası yenilenerek işletmeye açıldı.

14/08/1934 İzmit Birinci Kağıt ve Karton Fabrikası'nın temeli atıldı.

14/08/1934 Paşabahçe Şişe ve Cam Fabrikası'nın temeli atıldı.

15/08/1934 Zonguldak'ta Antrasit Fabrikası'nın temeli atıldı.

15/08/1934 Zonguldak'ta Kömür Yıkama Fabrikası işletmeye açıldı.

27/08/1934 Afyon-Antalya demiryolu hattının temeli atıldı.

30/09/1934 Keçiborlu'da Kükürt Fabrikası işletmeye açıldı.

30/09/1934 Isparta'da Gülyağı Fabrikası işletmeye açıldı.

19/10/1934 Turhal Şeker Fabrikası işletmeye açıldı.

20/11/1934 Konya Ereğlisi Bez Fabrikası'nın temeli atıldı.

1935

01/01/1935 İstanbul Liman Şirketi hükümetçe satın alındı.

18/04/1935 Balkan Ekonomi Konseyi Ankara'da çalışmaya başladı.

01/05/1935 Aydın demiryolu hattı hükümetçe satın alındı.

21/05/1935 Ankara'da Tecim ve Endüstri Odaları Kurultayı toplandı.

14/06/1935 Maden Tetkik ve Arama Enstitüsü'nün ve Elektrik İşleri Etüt İdaresi'nin Kurulmasına İlişkin Kanunlar TBMM'de kabul edildi.

14/06/1935 Etibank'ın Kurulmasına İlişkin Kanun TBMM'de kabul edildi.

06/07/1935 Türkiye Şeker Fabrikaları Anonim Şirketi kuruldu.

09/07/1935 Ekonomi Bakanı Celal Bayar Rusya seyahatine çıktı.

05/08/1935 Fevzipaşa-Ergani demiryolu hattı işletmeye açıldı.

23/08/1935 Nazilli Basma Fabrikası'nın temeli atıldı.

15/09/1935 Ergani-Osmaniye demiryolu hattı işletmeye açıldı.

16/09/1935 Kayseri Bez Fabrikası işletmeye açıldı.

01/10/1935 Çankırı-Atkaracalar demiryolu hattı işletmeye açıldı.

10/10/1935 Ankara'da Fındık Kongresi toplandı.

20/10/1935 Genel nüfus sayımı yapıldı. Türkiye'nin nüfusu: 16.188.767.

21/10/1935 Tarım Satış Kooperatifleri ve Birlikleri Hakkında Kanun TBMM'de kabul edildi.

21/10/1935 Çiftçiler Hakkında Tarım Kredi Kooperatiflerine Dair Kanun TBMM'de kabul edildi.

23/10/1935 Etibank faaliyete geçti.

31/10/1935 Ankara Mamak'ta Kızılay'ın Zehirli Gaz Maskesi Fabrikası işletmeye açıldı.

12/11/1935 Irmak-Filyos demiryolu hattı işletmeye açıldı.

22/11/1935 Fevzipaşa-Diyarbakır demiryolu hattı işletmeye açıldı.

28/11/1935 Bursa'da Merinos Fabrikası'nın temeli atıldı.

28/11/1935 Gemlik'te Suni İpek Fabrikası'nın temeli atıldı.

29/11/1935 Paşabahçe Şişe ve Cam Fabrikası işletmeye açıldı.

10/12/1935 Zonguldak'ta Türk Antrasit Fabrikası işletmeye açıldı.

19/12/1935 Sivas-Eskiköy demiryolu hattı işletmeye açıldı.

1936

20/01/1936 Ankara'da Endüstri Kongresi toplandı ve İkinci Beş Yıllık Sanayi Planı'nın ilkeleri kabul edildi.

25/03/1936 Afyon-Karakuyu demiryolu hattı işletmeye açıldı.

25/03/1936 Bozanönü-Isparta demiryolu hattı işletmeye açıldı.

418/04/1936 İzmit Kağıt Fabrikası'nda ilk kağıt üretildi.

18/05/1936 Erzurum-Sivas demiryolu hattının temeli atıldı.

01/06/1936 Bankalar Kanunu TBMM'de kabul edildi.

08/06/1036 İş Kanunu TBMM'de kabul edildi.

09/06/1936 19/06/1930 tarih ve 1705 sayılı Ticarette Tağşişin Meni ve ihracatın Mürakebesi Hakkında Kanuna Ek Kanun TBMM'de kabul edildi.

11/06/1936 Deutsche Bank'ın Elinde Bulunan Ergani Bakır Madeni İşletmesi'nin Satın Alınmasına İlişkin Kanun TBMM'de kabul edildi.

20/07/1936 Montreux Antlaşması imzalandı.

01/11/1936 Eskiköy-Çetinkaya demiryolu hattı işletmeye açıldı.

01/11/1936 Yazıhan-Hekimhan demiryolu hattı işletmeye açıldı.

03/11/1936 Ankara'da Çubuk Barajı işletmeye açıldı.

06/11/1936 İzmit Birinci Kağıt ve Karton Fabrikası açıldı ve İkinci Kağıt Fabrikası'nın temeli atıldı.

12/11/1936 Ankara'da Birinci Küçük Sanatlar ve Elişleri Kongresi toplandı.

18/11/1936 Filyos-Çatalağzı demiryolu hattı işletmeye açıldı.

25/12/1936 Edirne-Sirkeci demiryolu hattı Hükümetçe satın alındı.

1937

04/02/1937 İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi açıldı.

05/02/1937 “Devletçilik” ilkesi yapılan değişiklik sonucu anayasanın ikinci maddesinde yer aldı.

08/02/1937 Orman Kanunu TBMM’de kabul edildi.

03/04/1937 Karabük Demir ve Çelik Fabrikalarının temeli atıldı.

04/04/1937 Ereğli Bez Fabrikası işletmeye açıldı.

25/05/1937 Malatya Bez Fabrikası’nın temeli atıldı.

04/06/1937 Türkiye Cumhuriyeti Ziraat Bankası Kanunu TBMM’de kabul edildi.

07/06/1937 Hekimhan-Çetinkaya demiryolu hattı işletmeye açıldı.

01/07/1937 Hükümetçe satın alınan Toprakkale-Payas demiryolu hattı işletmeye açıldı.

01/07/1937 Hükümetçe satın alınan İslahiye-Meydanıekbaz demiryolu hattı işletmeye açıldı.

08/07/1937 Tahran’da Sadabad Paktı imzalandı.

12/08/1937 Çatalağzı-Zonguldak demiryolu hattı işletmeye açıldı.

16/08/1937 Hekimhan-Çetinkaya demiryolu hattı işletmeye açıldı.

20/09/1937 İsmet İnönü’nün dinlenmek için bir buçuk ay izin alarak başbakanlıktan uzaklaşması üzerine Ekonomi Bakanı Celal Bayar başbakanlığa vekalet etmeye başladı.

27/09/1937 İstanbul-Edirne karayolunun Lüleburgaz’a kadar olan bölümü ulaşıma açıldı.

01/10/1937 Çatalağzı-Zonguldak demiryolu hattı işletmeye açıldı.

09/10/1937 Nazilli Basma Fabrikası işletmeye açıldı.

15/10/1937 Latin harfleri ile basılan ilk kağıt paralar tedavüle çıktı.

25/10/1937 İsmet İnönü başbakanlıktan istifa etti. Celal Bayar asaleten başbakanlığa atandı.

16/11/1937 Diyarbakır-Cizre demiryolu hattının temeli atıldı.

27/12/1937 Denizbank Kanunu TBMM’de kabul edildi.

1938

01/02/1938 Gemlik Suni İpek Fabrikası işletmeye açıldı.

02/02/1938 Bursa Merinos Fabrikası işletmeye açıldı.

17/05/1938 Divriği Demir Madenleri İşletmesi faaliyete geçti.

17/06/1938 Sermayesinin Tamamı Devlet Tarafından Verilmek Suretiyle Kurulan İktisadi Teşekküllerin Teşkilatıyla İdare ve Murakabeleri Hakkında Kanun TBMM’de kabul edildi.

24/06/1938 Toprak Mahsulleri Ofisi’nin Kurulması Hakkında Kanun TBMM’de kabul edildi.

10/07/1938 İzmit Klor Fabrikası’nın temeli atıldı.

08/10/1938 Ankara-Erzurum demiryolu hattı Erzincan’a ulaştı.

10/11/1938 Türkiye Cumhuriyeti’nin kurucusu ve ilk Cumhurbaşkanı Gazi Mustafa Kemal Atatürk vefat etti.

1939

28/02/1939 İstanbul Tramvay ve Tünel İdaresi Hükümetçe satın alındı.

26/06/1939 Ankara Havagazı Şirketi Hükümetçe satın alındı.

05/07/1939 Milli Piyango İdaresi kuruldu.

01/09/1939 İkinci Dünya Savaşı başladı.

10/09/1939 Karabük Demir ve Çelik Fabrikaları işletmeye açıldı.

23/09/1939 Tekirdağ Şarap Fabrikası işletmeye açıldı.

1940

18/01/1940 Milli Korunma Kanunu TBMM’de kabul edildi.

05/03/1940 İthalatçı Birliklerinin Kurulmasına İlişkin Kararname kabul edildi.

17/04/1940 Köy Enstitüleri Kanunu TBMM’de kabul edildi.

20/04/1940 Raman’da açılan ilk kuyudan petrol üretimine başlandı.

20/10/1940 Genel nüfus sayımı yapıldı. Türkiye'nin nüfusu: 17.820.950.

1941

02/01/1941 Pamuk Kongresi toplandı.

18/02/1941 Petrol Ofisi kuruldu.

08/12/1941 Amerika Birleşik Devletleri Japonya'ya savaş ilan etti.

19/12/1941 İstanbul'da ekmek vesikaya bağlandı.

1942

29/05/1942 Fevkalade Hallerde Haksız Olarak Mal İktisap Edenler Hakkındaki Kanun TBMM'de kabul edildi.

11/11/1942 Varlık Vergisi Kanunu TBMM'de kabul edildi.

13/11/1942 Devlet personeline parasız elbise ve kundura verildi.

1943

02/05/1943 Kozlu-Zonguldak demiryolu hattı işletmeye açıldı.

06/06/1943 Sivas Çimento Fabrikası işletmeye açıldı.

28/06/1943 Diyarbakır-Batman demiryolu hattı işletmeye açıldı.

30/06/1943 Seyhan Regülatörü işletmeye açıldı.

1944

04/06/1944 Duyun-ı Umumiye İdaresi ve Osmanlı borçları son buldu.

26/06/1944 Zirai Donatım Kurumu Kanunu TBMM'de kabul edildi.

22/08/1944 Halkapınar Dokuma Fabrikası'nın temeli atıldı.

29/10/1944 Fevzipaşa-Malatya-Diyarbakır-Kurtalan demiryolu hattı işletmeye açıldı.

19/11/1944 Elazığ-Van demiryolu hattının temeli atıldı.

1945

15/01/1945 Şirket-i Hayriye'nin Hükümetçe Satın Alınmasına İlişkin Kanun TBMM'de kabul edildi.

23/02/1945 Türkiye-Amerika Birleşik Devletleri İkili Yardım Antlaşması imzalandı.

23/02/1945 Türkiye, Almanya ve Japonya'ya savaş ilan etti.

19/03/1945 Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği Türkiye ile dostluk antlaşmasını yenilemeyeceğini ilan etti.

07/05/1945 Almanya'nın teslim olması ile İkinci Dünya Savaşı Avrupa'da sona erdi.

02/06/1945 Kastamonu Taşköprü'de Sümerbank'a ait Sulukulise Kendir Fabrikası'nın temeli atıldı.

11/06/1945 Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu TBMM'de kabul edildi.

12/06/1945 "Dörtlü Takrir" ilan edildi.

26/06/1945 Türkiye San Fransisko'da Birleşmiş Milletler Antlaşması'nı imzaladı.

09/07/1945 İşçi Sigortaları Kanunu TBMM'de kabul edildi.

09/07/1945 Ormanların Devletleştirilmesine İlişkin Kanun TBMM'de kabul edildi.

18/07/1945 Milli Kalkınma Partisi kuruldu.

29/07/1945 Ereğli Limanı'nın temeli atıldı.

10/08/1945 İkinci Dünya Savaşı sona erdi.

21/10/1945 Genel nüfus sayımı yapıldı. Türkiye'nin nüfusu: 18.790.174.

04/12/1945 Kilyos Hisarönü Ateş Tuğlası Fabrikası'nın temeli atıldı.

1946

07/01/1946 Demokrat Parti kuruldu.

25/01/1946 İş ve İşçi Bulma Kurumu kuruldu.

29/01/1946 Çalışma Bakanlığı Kanunu TBMM'de kabul edildi.

21/06/1946 Rize Çay Fabrikası'nın temeli atıldı.

10/07/1946 Çatalağzı Santralı işletmeye açıldı.

21/07/1946 İlk kez tek dereceli genel seçimler yapıldı.

07/09/1946 “7 Eylül Kararları” kamuoyuna duyuruldu. Türk parası devalüe edildi.

1947

19/02/1947 Milletlerarası Para Fonu ile Milletlerarası İmar ve Kalkınma Bankası’na Katılmak İçin Hükümete Yetki Verilmesine Dair Kanun TBMM’de kabul edildi.

20/02/1947 İşçi ve İşveren Sendikaları ve Sendika Birlikleri Hakkında Kanun TBMM’de kabul edildi.

12/03/1947 Amerika Birleşik Devletleri Başkanı Truman, Amerikan Senatosundan Türkiye ve Yunanistan’a 400 milyon tutarında yardım verilmesini istedi.

22/05/1947 Maliye Bakanlığı yabancı sermayenin dış transferinde yetkili kılındı.

12/07/1947 Türkiye-Amerika Birleşik Devletleri Yardım Antlaşması imzalandı.

16/12/1947 Palu-Genç Demiryolu işletmeye açıldı.

1948

08/07/1948 Türkiye’nin OEEC’ye Üyeliğine İlişkin Sözleşmenin Onanması Hakkında Kanun TBMM’de kabul edildi.

23/11/1948 İstanbul’da Türkiye İktisat Kongresi toplandı.

1949

03/05/1949 Gelir Vergisi Kanunu TBMM’de kabul edildi.

06/07/1949 Devlet Üretme Çiftlikleri Genel Müdürlüğü Kanunu TBMM’de kabul edildi.

08/08/1949 Avrupa Konseyi’nin Kurulması Hakkında İmzalanmış Olan Statünün Onanmasına Dair Kanun TBMM’de kabul edildi.

1950

01/03/1950 Maliye Bakanlığı özel sektörün 300 milyonu geçmeyen dış borçlarına kefil oldu.

08/03/1950 Makine ve Kimya Endüstrisi Kurumu Kanunu TBMM’de kabul edildi.

08/03/1950 Yeni Odalar, Borsalar Kanunu TBMM’de kabul edildi.

14/05/1950 Milletvekili Genel Seçimi yapıldı. Seçimin galibi DP TBMM’deki 487 üyelikten 408’ini alarak iktidara geldi.

25/07/1950 Hükümet Kore Savaşı’na katılma kararı aldı.

22/10/1950 Genel nüfus sayımı yapıldı. Türkiye’nin nüfusu: 20.947.188.

1951

21/04/1951 Türkiye GATT’ı imzaladı.

01/08/1951 Yabancı Sermaye Yatırımlarını Teşvik Kanunu TBMM’de kabul edildi.

10/08/1951 Denizcilik Bankası Kuruluş Kanunu TBMM’de kabul edildi.

20/09/1951 Türkiye NATO’ya üye oldu.

1952

05/05/1952 Kibrit tekeli kalktı.

31/07/1952 Türk-İş kuruldu.

28/08/1952 Et ve Balık Kurumu Genel Müdürlüğü kuruldu.

12/09/1952 Adapazarı Şeker Fabrikası’nın temeli atıldı.

04/10/1952 Elazığ İplik Fabrikası’nın temeli atıldı.

1953

05/01/1953 Bakırköy’de margarin fabrikası işletmeye açıldı.

05/05/1953 Milli Korunma Kanunu yürürlükten kaldırıldı.

13/05/1953 Turizm Endüstrisini Teşvik Kanunu TBMM’de kabul edildi.

17/07/1953 Seyhan Barajı ihale edildi.

22/07/1953 TC Devlet Demiryolları İşletmesi Kanunu TBMM'de kabul edildi.

06/09/1953 Balıkesir İplik Dokuma Fabrikası'nın temeli atıldı.

13/09/1953 Amasya Şeker Fabrikası'nın temeli atıldı.

13/09/1953 Konya Şeker Fabrikası'nın temeli atıldı.

26/10/1953 Gaziantep-Narlı demiryolu hattı işletmeye açıldı.

31/10/1953 Devrekani Hidroelektrik Santralı işletmeye açıldı.

02/11/1953 Ankara Çimento Fabrikası'nın temeli atıldı.

08/12/1953 Devlet Su İşleri Genel Müdürlüğü kuruldu.

21/12/1953 Serbest Bölgeler Kurulmasına İlişkin Kanun TBMM'de kabul edildi.

1954

18/01/1954 Yabancı Sermayeyi Teşvik Kanunu yürürlüğe girdi.

07/03/1954 Türkiye Petrolleri Anonim Ortaklığı Kanunu TBMM'de kabul edildi.

16/03/1054 Petrol Kanunu TBMM'de kabul edildi.

19/04/1054 Susurluk Şeker Fabrikası'nın temeli atıldı.

24/04/1954 İskenderun Suni Gübre Fabrikası'nın temeli atıldı.

25/04/1954 Mersin Limanı'nın temeli atıldı.

26/04/1954 Burdur Şeker Fabrikası'nın temeli atıldı.

02/05/1954 Milletvekili Genel Seçimi yapıldı.

22/08/1954 Çorum Çimento Fabrikası'nın temeli atıldı.

16/09/1954 Afyon Çimento Fabrikası'nın temeli atıldı.

17/09/1954 Tunçbilek Termik Santralı'nın temeli atıldı.

18/09/1954 Eskişehir Çimento Fabrikası'nın temeli atıldı.

19/09/1954 Konya Şeker Fabrikası işletmeye açıldı.

20/09/1954 Ayrancı Barajı'nın temeli atıldı.

21/09/1954 Amasya Şeker Fabrikası işletmeye açıldı.

26/09/1954 Gökpınar Santralı işletmeye açıldı.

26/09/1954 Denizli Elektrik Santralı işletmeye açıldı.

03/10/1954 Darende Hidroelektrik Santralı işletmeye açıldı.

24/11/1954 Kütahya Şeker Fabrikası'nın işletmeye açıldı.

1955

04/03/1955 Türk Traktör ve Ziraat Makine Fabrikası işletmeye açıldı.

23/03/1955 Demirköprü Barajı'nın temeli atıldı.

03/04/1955 Antalya Dokuma Sanayii TAŞ kuruldu.

24/04/1955 Hirfanlı Barajı'nın temeli atıldı.

21/06/1955 Amerika Birleşik Devletleri Türkiye'nin 300 milyon dolarlık kredi talebini geri çevirdi.

25/07/1955 İzmit Dikişli Boru Fabrikası'nın temeli atıldı.

05/08/1955 Avrupa Para Antlaşması imzalandı.

23/09/1955 Burdur Şeker Fabrikası işletmeye açıldı.

30/09/1955 İstanbul'da Türk-Migros faaliyete geçti.

05/10/1955 Soma Termik Santralı'nın temeli atıldı.

06/10/1955 Söke Çimento Fabrikası'nın temeli atıldı.

06/10/1955 Aydın Dokuma Fabrikası'nın temeli atıldı.

07/10/1955 Kemer Barajı'nın temeli atıldı.

23/10/1955 Genel nüfus sayımı yapıldı. Türkiye'nin nüfusu: 24.064.763.

25/10/1955 Elazığ Çimento Fabrikası işletmeye açıldı.

26/10/1955 Genç-Muş demiryolu hattı işletmeye açıldı.

06/11/1955 Kayseri Şeker Fabrikası işletmeye açıldı.

1956

07/01/1956 Konya Et Kombinası işletmeye açıldı.

07/01/1956 Konya Kiremit ve Tuğla Fabrikası işletmeye açıldı.

07/01/1956 Konya Hububat Silosu'nun temeli atıldı.

06/02/1956 Şekerbank kuruldu.

06/04/1956 Tunçbilek Termik Santralı işletmeye açıldı.

08/04/1956 Seyhan Barajı işletmeye açıldı.

09/04/1956 Adana Çırçır Prese ve Bez Fabrikası işletmeye açıldı.

25/04/1956 Tuzla Jeep Montaj Fabrikası işletmeye açıldı.

30/09/1956 Erzincan Şeker Fabrikası işletmeye açıldı.

30/09/1956 Erzurum Şeker Fabrikası işletmeye açıldı.

1957

01/01/1957 Yeni Ticaret Kanunu yürürlüğe girdi.

28/03/1957 AET'nin Temelini Oluşturan Roma Antlaşması imzalandı.

21/04/1957 İzmit Kağıt Fabrikası'nın III. ünitesi işletmeye açıldı.

30/06/1957 Sanayi Bakanlığı kuruldu.

01/09/1957 Türkiye Kömür İşletmeleri Kurumu kuruldu.

07/10/1957 Gazi Fişek Fabrikası işletmeye açıldı.

08/10/1957 Mudanya Jüt İpliği, Çuval ve Kanaviçe Fabrikası'nın temeli atıldı.

09/10/1957 Bursa Mensucat Fabrikası yünlü dokuma tesisleri işletmeye açıldı.

11/10/1957 Afyon Çimento Fabrikası işletmeye açıldı.

27/10/1957 Milletvekili Genel Seçimi yapıldı.

1958

22/05/1958 Ankara Şeker Fabrikası'nın temeli atıldı.

31/05/1958 Haydarpaşa Silosu hizmete girdi.

23/07/1958 Karabük Demir ve Çelik Fabrikalarının II. çelik ocağı işletmeye açıldı.

04/08/1958 İstikrar tedbirleri açıklandı. Türk parası devalüe edildi.

30/08/1958 Mersin Limanı Ticaret Rıhtımı hizmete girdi.

07/09/1958 Soma Termik Santralı işletmeye açıldı.

21/09/1958 Manisa Tekstil Fabrikası işletmeye açıldı.

21/09/1958 Denizli Tekstil Fabrikası işletmeye açıldı.

22/09/1958 İzmir Alsancak Limanı işletmeye açıldı.

22/09/1958 İzmir'de 20.000 tonluk hububat silosu hizmete girdi.

23/09/1958 Aydın Tekstil Fabrikası işletmeye açıldı.

25/09/1958 Kemer Barajı işletmeye açıldı.

27/11/1958 Pınarhisar Çimento Fabrikası işletmeye açıldı.

31/12/1958 Demirköprü Barajı işletmeye açıldı.

1959

26/06/1959 Eskişehir Beton Travers Fabrikası'nın temeli atıldı.

31/07/1959 Türkiye AET'ye ortaklık talebinde bulundu.

02/08/1959 Diyarbakır'da "Sinan 1" petrol kuyusu işletmeye açıldı.

1960

06/01/1960 Mersin Petrol Tasfiyehanesi'nin temeli atıldı.

08/01/1960 Hirfanlı Barajı işletmeye açıldı.

08/01/1960 Kesikköprü Barajı'nın temeli atıldı.

27/04/1960 Mersin Limanı hizmete girdi.

04/05/1960 Turizm Bankası Kanunu TBMM'de kabul edildi.

18/05/1960 Demirköprü Barajı işletmeye açıldı.

27/05/1960 Türk Silahlı Kuvvetleri ülke yönetimini ele aldı.

30/09/1960 Devlet Planlama Teşkilatı'nın Kuruluşuna İlişkin 91 Sayılı Kanun Milli Birlik Komitesi'nce kabul edildi.

23/10/1960 Genel nüfus sayımı yapıldı. Türkiye'nin nüfusu: 27.754.820.

1961

15/10/1961 Milletvekili Genel Seçimi yapıldı.

02/11/1961 İhracatı Geliştirme Etüt Merkezi kuruldu.

1962

25/06/1962 OECD’de Beş Yıllık Planların gerektirdiği finansmanın sağlanması amacıyla Türkiye’ye yardımcı olacak bir konsorsiyum kuruldu.

16/07/1962 Yüksek Planlama Kurulu kuruldu.

17/07/1962 Başbakanlıkta İktisadi İşbirliği Komisyonu kuruldu.

08/09/1962 Birinci Beş Yıllık Kalkınma Planı açıklandı.

22/09/1962 Karabük Kok Fabrikası işletmeye açıldı.

29/10/1962 Ankara Şeker Fabrikası işletmeye açıldı.

1963

01/01/1963 Birinci Beş Yıllık Kalkınma Planı yürürlüğe girdi.

30/04/1963 Türkiye Süt Endüstrisi Kanunu TBMM’de kabul edildi.

02/07/1963 Turizm ve Tanıtma Bakanlığı Kanunu TBMM’de kabul edildi.

15/07/1963 Sendikalar Kanunu TBMM’de kabul edildi.

15/07/1963 Grev ve Lokavt Kanunu kabul edildi.

17/07/1963 Türkiye Bilimsel ve Teknik Araştırma Kurumu Kanunu TBMM’de kabul edildi.

27/07/1963 Turizm ve Tanıtma Bakanlığı kuruldu.

12/09/1963 Avrupa Ekonomik Topluluğu ile Türkiye arasında Ankara Antlaşması imzalandı.

29/09/1963 Sürgü Barajı’nın temeli atıldı.

20/11/1963 Kastamonu Şeker Fabrikası’nın temeli atıldı.

1964

12/03/1964 Devlet Yatırım Bankası Kanunu TBMM’de kabul edildi.

27/04/1964 Ankara’da İkinci Çubuk Barajı işletmeye açıldı.

02/07/1964 Damga Vergisi Kanunu TBMM’de kabul edildi.

02/07/1964 Harçlar Kanunu TBMM’de kabul edildi.

14/07/1964 Türkiye Uluslararası Kalkınma Birliği Kredi Antlaşmas’ına katıldı.

17/07/1964 Sosyal Sigortalar Kanunu TBMM’de kabul edildi.

17/07/1964 Esnaf ve Sanatkarlar Kanunu TBMM’de kabul edildi.

22/07/1964 Türkiye, İran ve Pakistan Arasında Kalkınma İçin Bölgesel İşbirliği Örgütü (RCD) kuruldu.

10/11/1964 Trabzon Çimento Fabrikası’nın temeli atıldı.

25/10/1964 Tatvan-Muş demiryolu hattı işletmeye açıldı.

1965

08/04/1965 Milli Prodüktivite Merkezi Kuruluş Kanunu TBMM’de kabul edildi.

15/05/1965 Ereğli Demir-Çelik Fabrikaları işletmeye açıldı.

10/10/1965 Milletvekili Genel Seçimi yapıldı.

24/10/1965 Genel nüfus sayımı yapıldı. Türkiye’nin nüfusu: 31.391.421.

07/12/1965 Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği ile 180 milyon dolarlık kredi antlaşması imzalandı.

1966

12/06/1966 Keban Barajı’nın temeli atıldı.

05/10/1966 Almus Barajı işletmeye açıldı.

28/12/1966 Ambarlı Termik Santralı işletmeye açıldı.

1967

01/01/1967 Yerli üretim Anadolu otomobilleri piyasaya çıktı.

04/01/1967 Batman-İskenderun petrol boru hattı işletmeye açıldı.

13/02/1967 DİSK kuruldu.

09/06/1967 Dövize Çevrilebilir Mevduat uygulamasına başlandı.

28/07/1967 İş Kanunu TBMM’de kabul edildi.

12/08/1967 Giresun Kağıt Fabrikası’nın temeli atıldı.

1968

27/08/1968 Bursa’da Volvo Otomobil Fabrikası’nın temeli atıldı.

1969

24/04/1969 Kooperatif Kanunu TBMM’de kabul edildi.

29/04/1969 Arsa Ofisi Kanunu TBMM’de kabul edildi.

09/05/1969 Tütün ve Tütün Tekeli Kanunu TBMM’de kabul edildi.

08/08/1969 Orman Bakanlığı kuruldu.

1970

14/01/1970 Türkiye Cumhuriyeti Merkez Bankası Kanunu TBMM’de kabul edildi.

15/07/1970 Türkiye Elektrik Kurumu Kanunu TBMM’de kabul edildi.

09/08/1970 Türk parası %66 oranında devalüe edildi.

25/10/1970 Genel nüfus sayımı yapıldı. Türkiye’nin nüfusu: 35.666.549.

23/11/1970 Türkiye ile Avrupa Ekonomik Topluluğu Arasında Katma Protokol imzalandı.

1971

12/02/1971 Bursa’da Tofaş Fabrikası işletmeye açıldı.

12/03/1971 Türk Silahlı Kuvvetleri muhtıra verdi. Hükümet istifa etti.

01/09/1971 Katma Protokol’ün ticari hükümleri yürürlüğe girdi.

1972

26/10/1972 Üçüncü Beş Yıllık Kalkınma Planı TBMM’de kabul edildi.

25/11/1972 Kayseri Çinko İzabe Fabrikası’nın temeli atıldı.

1973

14/02/1973 Türk parası devalüe edildi.

29/10/1973 Boğaziçi Köprüsü ulaşıma açıldı.

1974

20/07/1974 Kıbrıs Barış Harekatı başladı.

09/09/1974 Keban Barajı işletmeye açıldı.

1975

31/03/1975 Birinci “Milliyetçi Cephe” hükümeti kuruldu.

08/05/1975 1973’te kaldırılan dövize çevrilebilir mevduat (DÇM) uygulaması daha kapsamlı olarak yürürlüğe girdi.

1976

15/03/1976 Türk parasının değeri yıl içinde altıncı kez yabancı paralar karşısında düşürüldü.

13/12/1976 Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği ile 10 yıl süreli Ekonomik İşbirliği Antlaşması imzalandı.

25/12/1976 Türkiye, Avrupa Ekonomik Topluluğu’na karşı olan yükümlülüklerini dondurduğunu ilan etti.

1977

30/04/1977 Döviz dengesi bozulan Türkiye’nin çeklerini İngiltere ve Fransa ödememeye başladılar.

17/08/1977 Zamlar yaşamı zorlaştırıyor. Tekel ürünlerine %160’ı bulan zam yapıldı.

1978

01/03/1978 Türk parası devalüe edildi.

24/04/1978 IMF ile stand-by anlaşması imzalandı.

20/05/1978 Stand-by antlaşması sonucu Türkiye’nin 520 milyon tutarındaki kısa vadeli dış borç geri ödemesi ertelendi.

25/07/1978 Amerikan Senatosu Türkiye’ye uyguladığı silah ambargosunu kaldırdı.

22/08/1978 IMF kredi için yeni koşullar öne sürdü.

1979

20/01/1979 Yeni ithalat rejimi lüks ithalata yasaklar getirdi.

09/06/1979 İstanbul’da akaryakıtın karne ile satışına başlandı.

11/06/1979 Türk parası devalüe edildi.

19/07/1979 IMF ile yeni stand-by antlaşması imzalandı. OECD ülkelerinden 910 milyon dolarlık kredi taahhüdü sağlandı. Uluslararası bankalardan da 400 milyon dolar kredi sağlandı.

1980

24/01/1980 24 Ocak Kararları açıklandı.

18/06/1980 IMF ile üç yıl süreli stand-by antlaşması imzalandı.

01/07/1980 Faiz hadleri serbest bırakıldı.

23/07/1980 Türkiye'nin 2.688 milyon tutarındaki dış borcunun 8-10 yıl ertelenmesine ilişkin anlaşmaya varıldı.

12/09/1980 Türk Silahlı Kuvvetleri ülke yönetimine el koydu.

1981

01/05/1981 Döviz kurunun her gün Merkez Bankası'nca açıklandığı günlük kur sistemine geçildi.

2/11/1981 İzmir'de II. Türkiye İktisat Kongresi toplandı.

1982

29/06/1982 Banker Kastelli yurtdışına kaçtı.

14/07/1982 Banker skandalı nedeniyle Başbakan Yardımcısı Turgut Özal ve Kaya Erdem ile Şerif Tüten hükümetteki görevlerinden istifa ettiler.

07/11/1982 Yapılan halk oylaması sonucu yeni anayasa %91.5 evet oyu ile kabul edildi.

1983

03/11/1983 Atatürk Barajı'nın gövde inşaatına başlandı.

06/11/1983 Milletvekili Genel Seçimleri yapıldı. Turgut Özal'ın önderliğindeki ANAP seçimleri kazandı.

29/12/1983 Özal Hükümeti'nin yeni ekonomik kararları açıklandı. İthalat rejiminde yapılan değişiklikler ile ithal malları, ithali yasak mallar, ithali serbest mallar ve ithali izne bağlı mallar olmak üzere üç türe ayrılır. Döviz işlemleri büyük ölçüde serbestleştirildi.

1984

06/01/1984 Döviz alım-satımı serbest bırakıldı.

08/01/1984 Ücretlilere vergi iadesi uygulaması getirildi.

02/03/1984 Toplu Konut Kanunu TBMM'de kabul edildi.

26/03/1984 Yerel Seçimler yapıldı.

31/03/1984 İthalatı serbest bırakılan ilk parti yabancı sigara Türkiye'ye geldi.

07/07/1984 Kambiyo rejimi değiştirilerek yurttaşların döviz taşımasına izin verildi.

26/10/1984 Maliye Bakanı Vural Arıkan görevinden azledildi.

1985

15/06/1985 Serbest Bölgeler Yasası yürürlüğe girdi.

1986

02/01/1986 İMKB'de alım-satım işlemlerine başlandı.

07/02/1986 12 Eylül sonrası ilk işçi mitingi Balıkesir'de yapıldı.

12/02/1986 Yabancı sermaye yatırımlarına getirilen üst sınır kaldırıldı.

03/11/1986 12 Eylül sonrasının en büyük grevi 2 bin işçiyle NETAŞ bünyesinde İstanbul ve Ankara'da başladı.

1987

16/01/1987 Bankaların mali denetimini yapma yetkisine sahip bağımsız denetim kuruluşlarına ilişkin esaslar düzenlendi.

24/01/1987 Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği ile bazı sınai tesislerin kurulması ve doğal gaz teslimatının bir kısmının ödenmesi ile ilgili kredi anlaşması yayımlandı.

20/02/1987 Akreditif karşılığı ihracatçılara verilen kredi limitleri yükseltildi ve dış müteahhitlik şirketleri de bu kapsama alındı.

25/03/1987 Sermayeleri halka açılan şirketlere vergi ayrıcalıkları sağlandı.

14/04/1987 Türkiye Avrupa Topluluğu’na tam üyelik için başvuruda bulundu.

07/09/1987 Siyasal yasaklar yapılan halk oylaması sonucu kaldırıldı.

29/11/1987 Erken Genel Seçimler yapıldı.

1988

04/02/1988 Enflasyonu kontrol altında tutmak ve döviz spekülasyonunu önlemek için yeni istikrar önlemleri alındı.

03/07/1988 II. Boğaziçi Köprüsü trafiğe açıldı.

08/08/1988 Döviz kurunun bankaların, özel finans kurumlarının ve döviz büfelerinin katıldığı seanslarda serbestçe belirlenmesine başlandı.

12/10/1988 Yeni istikrar önlemleri açıklandı. Faiz hadleri serbest bırakıldı. Mevduat faiz hadlerinin %90’a ulaşması üzerine uygulamaya son verildi.

1989

26/03/1989 Yerel Seçimler yapıldı.

15/04/1989 İhracatta finansal teşvikler kaldırıldı. İhracatta vergi iadesi uygulamasına son verildi. Teşviklerin üretim sürecine kaydırılmasının hedeflendiği açıklandı.

24/05/1989 Altın ve diğer değerli madenlerin ithalatı ve ihracatı serbest bırakıldı.

24/05/1989 Birçok ithal malında gümrük vergisi ve fon oranları düşürüldü. Böylece ithali serbest malların artışı ile bir liberalizasyon başlatıldı.

11/08/1989 Kambiyo rejiminde liberalizasyona gidildi. Yurtdışında yerleşik kişilerin MKB’de alım-satım yapmaları, satış bedellerini transfer etmeleri serbest bırakıldı. Türkiye’de yerleşik kişilerin de yurtdışından ayni, nakdi ve gayrı nakdi kredi almalarına ve Türk bankalarının döviz kredisi açmalarına ilişkin ilke ve kurallar serbestleştirildi.

01/10/1989 Anti-damping mevzuatı işlerlik kazandı.

31/10/1989 Turgut Özal TBMM'ce Türkiye Cumhuriyeti'nin 8. Cumhurbaşkanı seçildi.

1990

25/02/1990 Türk Parasının Kıymetini Koruma Hakkındaki 32 sayılı karar maddeleri değiştirilerek kambiyo rejimi daha da liberalize edildi. Böylece Türk Lirası karşılığı ithalat, yurtdışına döviz transferi, ihracat bedellerinin yurda getirilmesi gibi konularda kambiyo rejimi daha da serbestleştirildi.

11/11/1990 Yatırımları teşvik kararı ve tebliği yayımlandı. Teşvik belgesine bağlanabilecek toplam sabit sermaye yatırım miktarı indirildi. Belge alma hakkı yalnızca sermaye şirketleri, kooperatifler ve iş ortaklıklarına tanındı. Teşvik belgeli yatırımlar için ise gümrük muafiyetleri getirildi.

1991

09/01/1991 Grevdeki 70 bin kadar maden işçisi Zonguldak'tan Ankara'ya yürüyüşe geçti.

20/10/1991 Erken Genel Seçimler yapıldı.

30/11/1991 Süleyman Demirel başkanlığında DYP-SHP koalisyon hükümeti güvenoyu olarak göreve başladı.

1992

19/01/1992 Yeni ekonomik istikrar önlemleri açıklandı. Dengeleme, Atılım ve Üretim Programı adı ile anılan önlemler TEK, Tekel, PTT, TCDD, TMO ve kamu bankaları dışındaki KİT'lerin özelleştirilmesini öngörür. Programda sermaye piyasalarının şeffaflaştırılması, iç borçlanmanın azaltılması ve fonların sermaye piyasasına yönlendirilmesi amaçları yer alır. Ayrıca hazine bonolarından kesilen stopajların yükseltilmesi, gecikmiş vergi borçlarına ödeme kolaylığı getirilerek tahsilat

artışı sağlanması ve gayrimenkul vergilerinin katsayı esasına göre enflasyonla birlikte yükseltilmesi hedeflenir. Program KİT'lerden işçi çıkarılmasının vergi indirimi yoluyla teşviki, çeşitli sektörlere toplam 10 trilyon 50 milyar teşvik sağlanması ve özel sektörün eğitim yatırımlarının desteklenmesi hedeflerini de kapsar.

03/06/1992 İzmir'de III. Türkiye İktisat Kongresi toplandı.

1993

17/04/1993 8. Cumhurbaşkanı Turgut Özal vefat etti.

16/05/1993 Süleyman Demirel TBMM tarafından Türkiye Cumhuriyeti'nin 9. Cumhurbaşkanı seçildi.

1994

14/01/1994 Türkiye'nin kredi notu düşürüldü.

16/01/1994 Serbest piyasada dolar ve mark fiyatları ani yükseldi. Dolar 18.300 TL. mark 10.550 TL'den işlem görmeye başladı.

26/01/1994 Türk parası devalüe edildi. Dolar resmi kurda 17.250 TL oldu. Büyük fiyat artışları başladı.

21/01/1994 Başbakanla anlaşmazlığa düşen Merkez Bankası Başkanı Bülent Gültekin görevinden ayrıldı.

03/02/1994 Bankalar her türlü tüketici kredisi verme işlemini durdurdu.

09/02/1994 Dolar 18.770 TL'ye yükseldi.

14/02/1994 Otomotiv sektöründe kriz. Tofaş vardiya azalttı. Çalışanlarının bir bölümünü ücretli izne çıkarttı. Renault da Mart ayı başında izne girileceğini duyurdu.

07/03/1994 Doğal gaz krizi. Türkiye'ye giren doğal gaz miktarı 720 binden 550 bin metreküpe düştü.

23/03/1994 Türkiye'nin kredi notunu Standart and Poor's BB'ye düşürdü.

27/03/1994 Yerel Seçimler yapıldı. Refah Partisi seçimin galibi.

05/04/1994 5 Nisan ekonomik istikrar önlemleri paketi açıklandı.

06/04/1994 Amerikan Doları 42.000 TL'ye kadar yükseldi.

07/04/1994 Toyota-Sa'da deneme üretimi başladı.

11/04/1994 TYT Bank'ın faaliyetleri durduruldu.

15/04/1994 IMF ile yeni bir stand-by antlaşması için görüş birliğine varıldı.

20/04/1994 Marmara Bank'ın faaliyetleri durduruldu.

23/04/1994 Impeksbank'ın faaliyetleri durduruldu.

26/04/1994 Ödeme güçlüğü çeken Teletaş konkordato isteğinde bulundu.

26/05/1994 Hazine yıllık bileşik faizi %406'yı bulan bonolar çıkardı.

16/08/1994 Standard and Poor's Türkiye'yi olumlu göstergelerden dolayı izleme listesinden çıkardığını açıkladı.

15/10/1994 Toyota-Sa Otomobil Fabrikası işletmeye açıldı.

09/11/1994 GAP bünyesinde yer alan Şanlıurfa T-1 tünelinden Harran Ovası'na su verildi.

1995

06/03/1995 Gümrük Birliği Antlaşması imzalandı.

10/04/1995 Urfa Tüneli işletmeye açıldı.

31/03/1995 Özelleştirmenin Önemli Ayaklarından Kardemir AŞ'nin Kuruluş Antlaşması imzalandı.

17/04/1995 HAVAŞ'ın Satış Sözleşmesi imzalandı.

1996

01/01/1996 Türkiye ile Avrupa Birliği ülkeleri arasında gümrük duvarları kaldırıldı.

1997

28/10/1997 Asya Krizi patlak verdi.

1998

17/08/1998 Rusya moratoryum ilan etti.

30/09/1998 Dış borç stoku 100 milyar 954 milyon Amerikan Doları'na yükseldi.

14/12/1998 “Ekonomik Krize Çözüm Paketi” açıldı.

1999

17/08/1999 “Marmara Depremi”, ekonomisi bozuk Türkiye'yi derinden yaraladı.

11/12/1999 Helsinki'de toplanan Avrupa Birliği zirvesinde Türkiye aday ülke ilan edildi.

09/12/1999 Merkez Bankası 2000 yılı para ve kur politikasını açıkladı.

22/12/1999 IMF stand-by anlaşmasını onayladı.

2000

22/11/2000 Kriz… Faizler 45-50 aralığına indi. İMKB endeksi 10.300 seviyelerine kadar geriledi.

30/11/2000 Kriz… İMKB repo piyasasında günlük faizler yüzde 1.700 kadar çıktı.

2001

19/02/2001 Milli Güvenlik Kurulu'nda yaşanan kriz. Ekonominin küçülmesi hız kazandı.

2002

Ekonomide nisbî düzelme işaretleri.

1 Bu kronoloji çalışmasında 1923'ten yani Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşundan 2001'e kadar Türkiye ekonomisinde yaşanan temel gelişmeler ifade edilmiştir. Bunları tamamlayıcı nitelikte olan bazı siyasal gelişmelere de atıf yapılmıştır. Bununla birlikte hiçbir yorum veya değerlendirmeye yer verilmemiştir.

AHMAD, Feroz-Bedia Turgay Ahmad, Türkiye'de Çok Partili Politikanın Açıklamalı Kronolojisi 1945-1971, Bilgi Yayınevi yay., Ankara 1976.

AHMAD, Feroz, The Making of Modern Turkey, Routledge London 1993.

AHMAD, Feroz, Demokrasi Sürecinde Türkiye (1945-1980), çev. Ahmet Fethi, Hil Yayın, İstanbul 1994.

ALPAR, Cem-M. Tuba Ongun, Dünya Ekonomisi ve Uluslararası Ekonomik Kuruluşlar, Türkiye Ekonomi Kurumu yay., Ankara 1987.

APAK, Kemalettin-Cevdet Aydınelli-Mehmet Akın, Türkiye'de Devlet Sanayi ve Maadin İşletmeleri, İzmit 1952.

AVCIOĞLU, Doğan, Türkiye'nin Düzeni, Bilgi yay., Ankara 1968.

AYSAN, Mustafa A., Atatürk'ün Ekonomi Politikası, Kırklareli-Vize 1981.

BERKES, Niyazi, İki Yüz Yıldır Neden Bocalıyoruz?, Yön yay., nr. 1.

BORATAV, Korkut, Türkiye'de Devletçilik, 3. bs., Savaş yay., Ankara 1982.

BORATAV, Korkut, Türkiye İktisat Tarihi 1908-1985, 3. bs., Gerçek Yayınevi yay., İstanbul 1990.

Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi, Cilt 1-15.

Cumhuriyet Kanunları Rehberi, 2. bs., Cilt I, der. Fasih Hüseyin Güven, İstanbul 1950.

EROĞLU, Cem, Demokrat Parti (Tarihi ve İdeolojisi), 2. bs., İmge Kitabevi yay., Ankara 1990.

EROĞLU, Hamza, Atatürk ve Devletçilik, Ankara 1981.

Geçiş Sürecinde Türkiye, der. İrvin Cemil Schick-Ertuğrul Ahmek Tonak, Belge yay., İstanbul 1990.

GÖKMAN, Muzaffer, 50 Yılın Tutanağı 1923-1973, Hürriyet yay., İstanbul 1973.

GÜLALP, Haldun, Gelişme Stratejileri ve Gelişme İdeolojileri, 2. bs., Yurt yay., Ankara 1987.

HALE, William, The Political and Economic Development of Modern Turkey, St. Martin's Press, New York 1981.

HERSHLAG, Z. Y., Turkey. The Challenge of Growth, 2. bs., E. J. Brill, Leiden 1963.

2 inci 5 Yıllık Sanayi Planı, TC İktisat Vekaleti Sanayi Tetkik Heyeti yay., Ankara 1936.

İNAN, Afet, Devletçilik İlkesi ve Türkiye Cumhuriyeti'nin Birinci Sanayi Planı 1933, TTK yay., Ankara 1972.

JAESCHKE, Gotthard, Türk İnkılabı Tarihi Kronolojisi 29. 10. 1923-1. 1. 1930, çev. Niyazi Recep Aksu, İÜEF Türk İnkılabı Tarihi Enstitüsü yay., İstanbul 1941.

JAESCHKE, Gotthard, Türk Kurtuluş Savaşı Kronolojisi, Cilt 1-2, TTK yay., Ankara 1989.

JAESCHKE, Gotthard, Türkiye Kronolojisi (1938-1945), çev. Gülayşe Koçak, TTK yay., Ankara 1990.

KARPAT, Kemal H., Turkey's Politics. The Transition to a Multi-Party System, Princeton University Press, New Jersey 1959.

KESER, İlhan, Türkiye'de Siyaset ve Devletçilik, Gündoğan yay., Ankara 1993.

KEYDER, Çağlar, Dünya Ekonomisi İçinde Türkiye (1923-1929), Yurt yay., Ankara 1982.

KEYDER, Çağlar, Türkiye’de Devlet ve Sınıflar, 2. bs., İletişim yay., İstanbul 1990.

KOCATÜRK, Utkan, Atatürk ve Türkiye Cumhuriyeti Tarihi Kronolojisi 1918-1938, TTK yay., Ankara 1983.

KONGAR, Emre, İmparatorluktan Günümüze Türkiye’nin Toplumsal Yapısı, Cem yay., İstanbul 1976.

KÖKER, Levent, Modernleşme, Kemalizm ve Demokrasi, 2. bs., İletişim yay., İstanbul 1993.

KUMCU, Ercan, -Şevket Pamuk, Artık Herkes Milyoner: Hürriyet Sayfalarından Ekonominin 50 Yılı, Doğan Kitap, İstanbul 2001.

KURUÇ, Bilsay, Mustafa Kemal Döneminde Ekonomi, Bilgi Yayınevi yay., Ankara 1987.

KURUÇ, Bilsay, Belgelerle Türkiye İktisat Politikası, Cilt I, AÜSBF yay., Ankara 1988. Cilt II, AÜSBF yay., Ankara 1993.

LEWİS, Bernard, Modern Türkiye’nin Doğuşu, çev. Metin Kıratlı, 2. bs., TTK yay., Ankara 1984.

SAV, Nizamettin Ali, Sanayi İktisadı ve Türk Sanayii, İzmit 1950.

SHAW, Stanford J. -Ezel Kural Shaw, Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye, Cilt I-II, çev. Mehmet Harmancı, E. yay., İstanbul 1983.

SINGER, Morris, The Economic Advance of Turkey (1938-1960), Türkiye Ekonomi Kurumu yay., Ankara 1977.

TAYANÇ, Tunç, Sanayileşme Sürecinde 50 Yıl, Milliyet yay., İstanbul 1973.

T. C. Sicilli Kavaninin 1 ila 34 Cildine Ait Umumi Fihrist, Kısım 1 Tahlili ve Hecai 1815-1953 (dahil) haz. S. Corio, Cihan Kitaphanesi yay., İstanbul 1955.

TEKELİ, İlhan-Selim İlkin, Savaş Sonrası Ortamında 1947 Türkiye İktisadi Kalkınma Planı, ODTÜ yay., Ankara 1974.

TEKELİ, İlhan-Selim İlkin, 1929 Buhranında Türkiye'nin İktisadi Politika Arayışları, ODTÜ yay., Ankara 1977.

TEKELİ, İlhan-Selim İlkin, Para ve Kredi Sisteminin Oluşumunda Bir Aşama Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası, TC Merkez Bankası yay., Ankara 1981.

TEKELİ, İlhan-Selim İlkin, Uygulamaya Geçerken Türkiye'de Devletçiliğin Oluşumu, ODTÜ yay., Ankara 1982.

TEZEL, Yahya Sezai, Cumhuriyet Döneminin İktisadi Tarihi, 3. bs., Tarih Vakfı Yurt yay., İstanbul 1994.

TİMUR, Taner, Türkiye'de Çok Partili Hayata Geçiş, İletişim yay., İstanbul 1991.

TİMUR, Taner, Türk Devrimi ve Sonrası, 2. bs., İmge Kitabevi yay., Ankara 1993.

TOPRAK, Zafer, Sümerbank Holding A. Ş., Sümerbank yay.

TOROS, Hüsamettin, Türkiye Sanayii, Cilt I, İstanbul 1954.

TURGUT, Serdar, Demokrat Parti Döneminde Türkiye Ekonomisi, Ankara 1991.

Turkey's and Other Countries' Experience with the Mixed Economy, ed. Mükerrem Hiç. İ. Ü. İktisat Fakültesi yay., İstanbul 1979.

Türkiye Ekonomisi "Sektörel Gelişmeler", yay. haz. Çelik Aruoba-Cem Alpar, Türkiye Ekonomi Kurumu yay., Ankara 1992.

Türkiye Tarihi, Cilt I-IV, yay. yön. Sina Akşin, Cem yay., İstanbul 1992.

Üçüncü Tertip Düsturun 1-33 üncü Ciltlerinde Münderiç Kanun, Nizamname, Talimatname, Tefsir ve Kararlara Ait Umumi Tahlili Fihrist, T. C. Başvekalet Neşriyat ve Müdevvenat Umum Müdürlüğü yay., Ankara 1953.

ÜLKEN, Yüksel, Atatürk ve İktisat, Türkiye İş Bankası yay., Ankara 1984.

YENİAY, İ. Hakkı, Yeni Osmanlı Borçları Tarihi, İÜİF yay., İstanbul 1964.

YERASİMOS, Stefanos, Azgelişmişlik Sürecinde Türkiye, Cilt I-III, çev. Babür Kuzucu, Gözlem yay., İstanbul 1974.

Türkiye Ekonomisi (1923-1960) / Yrd. Doç. Dr. Murat Koraltürk [s.581-597]

Marmara Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi / Türkiye

1920'lerde Türkiye Ekonomisi İzmir İktisat Kongresi

1923'te Türkiye'nin nüfusu yaklaşık 12,5 milyondu.1 Savaşlarda yorgun ve bitkin düşmüş bu nüfusun, çok büyük bir bölümü köylerde yaşıyordu. Bu nüfus, durağan olduğu kadar nitelikli işgücü açısından da elverişli değildi. Okur yazarlık oranı çok düşüktü. Yaşam koşulları çok ağırdı. Beslenmeden sağlığa son derece ilkel olanaklar söz konusu idi.

GSMH'nin büyük bir bölümünün tarım kesiminde üretildiği Türkiye'de 1923'te, kişi başına düşen GSMG 45 dolar civarındaydı. Başlıca iktisadi uğraşı olan tarım, kara sabanla sembolize edilen derece ilkel yöntemlerle gerçekleştiriliyordu. Mevcut sınai üretim, ülke gereksinimini karşılayacak nitelik ve nicelikten uzak bir yapıya sahipti. Toplu iğnenin dahi üretilemediği ve ancak ithal edilebildiği ülkede, Cumhuriyet'in ilan edildiği 1923'te, 36 milyon dolar tutarında bir dış ticaret açığı söz konusuydu.

Milli Mücadele henüz sona ermişti. Ankara Hükümeti ve bu hareketin önderi Mustafa Kemal, Türkiye'nin top yekun sefalet ve yokluk içindeki hazin durumu karşısında savaş meydanlarından sonra ekonomide de verilecek ciddi bir mücadele olduğu bilinci ile harekete geçtiler. Bu hareketin ilk adımı 17 Şubat 1923'te İzmir'de toplanan Türkiye İktisat Kongresi idi.2

İzmir'de toplanan kongreden önce İstanbul'da Milli Türk Ticaret Birliği etrafında bir araya gelen Müslüman-Türk ticaret kesimi bir dış ticaret kongresinin hazırlıklarına girişti. Ancak Ankara Hükümeti, İzmir'de

daha geniş bir kongre düzenleyeceğini bildirerek İstanbul'un girişimini engelledi. Lozan barış görüşmelerinin kesintiye uğradığı günlerde İktisat Vekaleti'nin girişimi ile toplanan ve 4 Mart 1923'e kadar süren Kongreye 1.135 kişi katıldı. Kongrede her ilçeyi mesleki temsil anlayışına göre bir tüccar, sanayici, sanatkar, amele, şirket, banka ve üç çiftçi temsilcisi olmak üzere toplam sekiz kişiden oluşan heyetler temsil etti.

Bunun yanında bazı dernek ve meslek örgütleri de kongreye temsilci gönderdiler. Bunların başında Milli Türk Ticaret Birliği, İstanbul Esnaf Cemiyetleri, İstanbul Hamallar Cemiyeti, Umum Terziler Cemiyeti, Darülfünun Hukuk Mektebi, İstanbul Ticaret Mekteb-i Alisi, Çiftçiler Derneği, Fransa Darülfünun Mezunları Cemiyeti ile Macaristan Türk Mezunları Cemiyeti yer aldı.

Başkumandan Gazi Mustafa Kemal Paşa, Kongrenin açılışında yaptığı tarihi konuşmasında ülkenin ufukta beliren yeni dönemdeki hedeflerini şu sözler ile ifade etti:

"Kılıç kullanan kol yorulur; fakat saban kullanan kol her gün daha çok kuvvetlenir ve her gün daha çok sahip olur… Siyasi ve askeri muzafferiyetler ne kadar büyük olursa olsun iktisadi zaferle tetviç edilemezse semere-i netice payidar olamaz. En kuvvetli ve parlak zaferimizi de tetviç eden semerat-ı nafiayı temin için hâkimiyet-i iktisadiyemizin temin ve tarsini lazımdır."3

Meslek grupları ve kurumlar adına görüş ve beklentilerin dile getirildiği Kongrede, Türkiye'nin içinde bulunduğu koşullar ile bağdaşır siyasal ve ekonomik mesajlar ortaya çıktı. Lozan'da, barış görüşmelerinin kilitlendiği bir sırada dış dünyaya, çok uzakta olmayan yeni Türkiye'nin barışçı bir dış siyaset izleyeceği ve özellikle Milli Mücadele sırasında Sovyetlerle gerçekleşen yakınlaşma ve işbirliğinden dolayı bolşevizmi benimseyeceği kanısına varılmaması mesajı verildi.

Kongrenin sonunda on iki maddeden oluşan ve üzerinde bütün kesimlerin mutabık kaldıkları ve "Misak-ı İktisadi" başlığı altında yayınlanan bir bildiri kamuoyuna sunuldu. Oldukça duygusal bir dille kaleme alınmış olduğu anlaşılan ve Türkiye'de Milli İktisat anlayışının çok önemli belgelerinden biri olan Misak-ı İktisadi aynen şöyledir:4

"1- Türkiye, milli hudutları dahilinde, lekesiz bir istiklal ile dünyanın sulh ve terakki unsurlarından biridir.

2- Türkiye halkı milli hakimiyetini, canı ve kanı pahasına elde ettiğinden, hiçbir şeye feda etmez ve milli hakimiyete müstenit olan meclis ve hükümetine daima zahirdir.

3- Türkiye halkı, tahribat yapmaz; imâr eder. Bütün mesai iktisaden memleketi yükseltmek gayesine matuftur.

4- Türkiye halkı sarf ettiği eşyayı mümkün mertebe kendi yetiştirir. Çok çalışır: Vakitte, servette ve ithalatta israftan kaçar. Milli istihsali temin için icabında geceli gündüzlü çalışmak şiârıdır.

5- Türkiye halkı, servet itibariyle bir altın hazinesi üzerinde oturduğuna vakıftır. Ormanlarını evladı gibi sever, bunun için ağaç bayramları yapar; yeniden orman yetiştirir. Madenleri kendi milli istihsali için işletir ve servetlerini herkesten fazla tanımağa çalışır.

6- Hırsızlık, yalancılık, riya ve tembellik en büyük düşmanımızdır; taassuptan uzak dindarane bir salâbet her şeyde esasımızdır. Her zaman faydalı yenilikleri severek alırız. Türkiye halkı mukaddesatına, topraklarına, şahıslarına ve mallarına karşı yapılan düşman fesat ve propagandalarından nefret eder ve daima bunlarla mücadeleyi bir vazife bilir.

7- Türkler, irfan ve marifet aşığıdır. Türk, her yerde hayatını kazanabilecek şekilde yetişir; fakat her şeyden evvel memleketin malıdır. Maarife verdiği kutsiyet dolayısıyla (Mevlud-i şerif) Kandil gününü, aynı zamanda kitap bayramı olarak tes'id eder.

8- Birçok harpler ve zaruretlerden dolayı eksilen nüfusumuzun fazlalaşması ile beraber sıhhatlerimizin, hayatlarımızın korunması en birinci emelimizdir. Türk, mikroptan, pis havadan, salgından ve pislikten çekinir. Bol ve saf hava, bol güneş ve temizliği sever. Ecdâd mirası olan binicilik, nişancılık, avcılık, denizcilik gibi bedeni terbiyenin yapılmasına çalışır. Hayvanlarına da aynı dikkat ve ehemmiyeti göstermekle beraber cinslerini düzeltir ve miktarlarını çoğaltır.

9- Türk, dinine, milliyetine, toprağına, hayatına ve müessesatına düşman olmayan milletlere daima dosttur; Ecnebi sermayesine aleyhtar değildir. Ancak kendi yurdunda kendi lisanına ve kanununa uymayan müesseselerle münasebette bulunmaz. Türk ilim ve sanat yeniliklerini nerede olursa olsun, doğrudan doğruya alır ve her türlü münasebette fazla mutavassıt istemez.

10- Türk açık alın ile serbestçe çalışmayı sever; işlerde inhisar istemez.

11- Türkler, hangi sınıf ve meslekte olurlarsa olsunlar, candan sevişirler. Meslek, zümre itibariyle el ele vererek birlikler, memleketini ve birbirlerini tanımak, anlaşmak için seyahatler ve birleşmeler yaparlar.

12- Türk kadını ve kocası, çocukları iktisadi misaka göre yetiştirir.”

Kongre, Ankara Hükümeti’nin yeni dönemde ekonomide de söz sahibi olmak istediğini yüksek sesle dile getirdiği bir platform oldu. Kongre süresince İktisat Vekili Mahmut Esat Bozkurt’un İstanbul’dan gelenlere karşı sıcak olmayan tutumu da bunu belgelemiştir.5

Kongrede ileri sürülen, tartışılan ve benimsenen kararların ve görüşlerin bir bölümü 1920’ler boyunca sıra ile hayata geçti: 1924’te ticaret kesiminin şiddetle ihtiyaç duyduğu ve üzerinde durduğu bir finans kurumu olarak Türkiye İş Bankası kuruldu; 1925’te çiftçinin belini büken aşar vergisi kaldırıldı; 1926’da kabotaj ile ilgili düzenleme gerçekleştirildi; 1927’de Teşvik-i Sanayi Kanunu yeniden düzenlendi.

Lozan Antlaşması ve

Türkiye Ekonomisi

Milli Mücadele, 9 Eylül 1922'de Türk ordusunun Yunan işgalini yararak İzmir'e girmesi ile sona erdi. Ankara Hükümeti bundan sonra düşmanları ile masa başında, diplomatik yollarla mücadeleye geçti. Bu süreçte 11 Ekim 1922'de Mudanya Mütarekesi imzalandı. Kalıcı barış için görüşmeler ise 21 Kasım 1922'de Lozan'da başladı. 4 Şubat 1923'te kesintiye uğrayan görüşmeler, 23 Nisan 1923'te tekrar başladı. 24 Temmuz 1923'te Lozan Barış Antlaşması'nın imzalanması ile sona erdi.6

Lozan Barış Antlaşması, Milli Mücadele'nin siyasal alanda tescili anlamına gelir. Antlaşmanın siyasal boyutu yanı sıra bir de iktisadi boyutu vardır. Antlaşmanın Türkiye ekonomisini yakından ilgilendiren boyutu kapitülasyonlar, dış borçlar, mübadele ve dış ticaret rejimi başlıkları altında ele alınabilir.

Genel olarak bir ülkede oturan yabancılara devletlerarası antlaşmalar ile tanınmış imtiyazlar olarak tanımlanan kapitülasyonlar, Osmanlı Devleti'nde ticaret alanında olduğu gibi hukuk, din ve siyaset alanında da uygulandı. Başta İngiltere, Fransa ve Hollanda olmak üzere bir çok Batılı devlete verilen kapitülasyonlar ile Osmanlı Devleti hem malî hem de siyasi bazı amaçlar gütmüştü. Gerek transit ticaret, gerek ülkeden ihraç edilen mallardan alınan vergilerin devlet hazinesi için önemli bir kaynak olması kapitülasyonların yani yabancılara tanınan ticari ayrıcalıkların malî yönünü oluştururken kapitülasyonların kendi çıkar ve güvenliği için Batılı devletler arasında bir denge sağlamak amacı ile verilmesi ise Osmanlı Devleti'nin kapitülasyonlardan umduğu siyasal amaç olmuştu.

Kapitülasyonlar ile Batılı devletlerin, Osmanlı Devleti ile olan ticari ilişkilerinde elde ettiği ayrıcalıkların başında %5 olan gümrük vergisini %3 olarak ödeme hakkını elde etmeleri geliyordu. Kapitülasyonlar ile "en çok

müsaadeye mazhar ülke" niteliğini kazanan Batılı devletler Osmanlı sularında kendi bayraklarını taşıyan gemiler ile ticaret yapma hakkını da elde ettiler. Kapitülasyonlar ile yabancı tüccarlar yalnızca ticari ayrıcalıklar değil, Osmanlı Devleti içinde uyrukları oldukları devletlerin hukuki nüfuz ve korumasını da kazandılar.

Değişen dünya koşullarında kapitülasyonların Osmanlı Devleti'nin yabancı devletlere bağımlılığı sürecinde önemli rol oynadığını gören Ankara Hükümeti, Lozan görüşmelerinde kapitülasyonların kaldırılması konusu üzerinde hassasiyetle durdu. Netice olarak Lozan Antlaşması'nın 28. maddesindeki "Tarafeyni aliyeyni akiteyn Türkiye'de kapitülasyonların kaffei nukatı nazardan tamamen ilgasına her biri kendisine taalluku cihetinden kabul ettiklerini beyan ederler."7 ifadesi ile kaldırıldı. Böylece Osmanlı Devleti'nde kendi postanelerini bile kurma imkânını bulan yabancılara tanınan mali ve hukuki ayrıcalıklar veya genel tanımı ile kapitülasyonlar rejimi sona erdi.

Lozan Antlaşması ile gündeme gelen ve çözüm sürecine giren bir diğer iktisadi konu Osmanlı dış borçlarıydı. Antlaşma ile Osmanlı Devleti dış borçlarının geri ödemesinin yalnızca Türkiye tarafından değil Osmanlı toprakları üzerinde kurulmuş diğer ülkelere paylaştırılarak yapılması benimsendi.

Dış borçlar sorunu yanında Lozan Antlaşması'nın beraberinde getirdiği bir diğer iktisadi konu, nüfus mübadelesiydi. 30 Ocak 1923'te Lozan'da imzalanan "Türk ve Rum Ahalinin Mübadelesine Dair Mukavelename ve Protokol" ile Yunanistan'daki Türk ve Türkiye'deki Rumların karşılıklı mübadelesi gündeme geldi. Bu süreçte yaklaşık 1.5 milyon Rum Anadolu'yu terk ederken, 500.000 civarında Türk ise Yunanistan'dan Anadolu'ya göç etti.8

Osmanlı ekonomisinde önemli yere sahip olan gayrimüslim nüfusun mübadele sonucu Cumhuriyet'in ilk yıllarında ülkeyi terk etmesi, ekonomi üzerinde önemli derecede olumsuz etkiler yarattı. Gayrimüslimlerin tarımda özellikle tütün, pamuk ve üzüm yetiştiriciliği gibi nitelikli ve uzmanlaşmış emek gerektiren alanlarda istihdam ediliyor, tarım yanı sıra sanayi ve ticarette de önemli yer tutuyor olmaları, mübadele ile ülkeyi terk etmek zorunda kalmalarından sonra ekonominin bundan olumsuz etkilenmesine yol açtı. Bunun yanında gelenlerin sayıca gidenlere göre daha az olması ve gelenlerin gidenlerin bıraktıkları yerleri dolduracak nitelikte olmamaları, yani örneğin bağcılıkta uzmanlaşmış Rumların yerine ve onların bıraktıkları topraklara Batı Trakya'dan tütüncülükte uzmanlaşmış Türklerin gelmesi gibi gelişmeler Cumhuriyet'in ilk yıllarında iktisadi durgunluğun bir diğer nedeni oldu. Ancak yine de kısa zaman içinde mübadele ile gelen Rumeli'nin cefakar insanları anayurdun topraklarını işlemede maharetlerini gösterdiler.

Lozan Antlaşması'nın Türkiye ekonomisi açısından en önemli yönünü ise Türkiye, İngiltere, Fransa, İtalya, Japonya, Yunanistan, Romanya ve Yugoslavya arasında imzalanan Ticaret Mukavelenamesi oluşturdu.

Bu Mukavelenameye göre Türkiye 1929 yılına kadar ithalatta spesifik nitelikli 1 Eylül 1916 tarihli gümrük tarifesini uygulamayı taahhüt ediyordu. Böylece savaşın neden olduğu enflasyon ile aşınan spesifik gümrük vergilerinin beş ve on iki misli arttırılmasına karşın büyük bir bölümünü sınai tüketim mallarının oluşturduğu yirmi yedi çeşit mal için bu artış dokuz misli ile sınırlandırıldı. Böylece ithal edilen mallardan, ülke içinde üretilen mallardan farklı oranda tüketim vergisi alınması engellenmiş oldu. Bununla Türkiye dönem itibariyle diğer ülkelerin gümrük korumaları ile yerli sanayilerini himaye olanağını bulduğu bir sırada 1930'lara kadar

gümrük gelirlerini arttırma ve yerli sanayini yabancı ülke sanayilerinin rekabetinden koruma yönünde politikalar izleme imkânına sahip olamadı.9

1929 yılına kadar egemen olan bu rejim, dış ticaret göstergelerine de yansıdı. 1923-1929 yılları arasında Türkiye'nin ithalatı, ihracatının üzerinde gerçekleşti. Bu dönemde ortalama her yıl 43,5 milyon dolar ithalat ortalama yılda %26,8 oranında fazla gerçekleşmişti. 1923-1929 döneminde ihracatın ortalama %22,45'i İtalya'ya yapılmaktaydı. İtalya'yı %12,22 ile ABD, %12,04 ile Almanya, %12 ile İngiltere, %11,83 ile Fransa izledi. İhracatın %5,33'ü Yunanistan'a, %16'sı Suriye'ye yapıldı. Diğer ülkelere yapılan ihracatın toplam ihracat içindeki oranı %5'in altındaydı. Aynı dönemde ithalatın ortalama %15,88'i İtalya'dan, %14,69'u İngiltere'den, %12,14'ü Almanya'dan, %11,47'si Fransa'dan, %5,74'ü ABD'den ve %5,3'ü

Belçika'dan yapılmaktaydı. Diğer ülkelerden yapılan ithalatın ortalama miktarı %5'in altındaydı.

İhracatın büyük bir bölümünü tarım ürünleri oluşturuyordu. Tütün, kuru üzüm, pamuk, incir, fındık, yün, afyon ve yumurta toplam ihracatın 1924'te %70,8'ini, 1925'te %64,5'ini, 1926'da %72,2'sini, 1927'de %59,8'ini, 1928'de %67,6'sını ve 1929'da ise %60,1'ini oluşturdu. İthalatın bileşiminde ise sınai ürünler, dokuma, şeker gibi temel tüketim mallarının bulunduğu dönemine ilişkin istatistiklerden anlaşılmaktadır.

Lozan Antlaşması genellikle siyasi veya hukuki bir metin olarak atıf alır. Ancak bununla birlikte Lozan Antlaşması'nın Türkiye ekonomisi açısından hem 1920'ler ve 1930'larda hem de günümüze kadar süren etkileri itibariyle ciddi ekonomik boyutları olan bir antlaşma olduğu da görülmektedir.

Aşarın Kaldırılması

Osmanlı Devleti'nde tarımsal üretim ülke gereksinimini karşıladıktan sonra ancak toplam üretimin %10'u oranında ihracatı olanaklı kılacak bir

hacimdeydi. Savaş koşullarının tarımsal faaliyetler üzerindeki olumsuz etkileri Birinci Dünya Savaşı sürecinde Osmanlı Devleti’nde de baş gösterdi. Savaş nedeniyle iş gücünde ortaya çıkan azalma, emek yoğun bir biçimde gerçekleştirilen tarımsal faaliyetlerin aksamasında başlıca etken oldu. Tarımsal üretim alanında ortaya çıkan aksama karşısında, tarımda ekme yükümlülüğüne dahi gidildi.

Gerek iş gücündeki azalma gerek üretim teknolojisinin ilkelliği ve yetersizlikleri hatta savaş yıllarında çift hayvanlarının miktarındaki azalma da tarımsal üretimdeki gerilemeye yol açan diğer nedenler arasında yer almaktaydı. Başta buğday olmak üzere hububat üretiminde önemli azalma kaydedildi. İhracata konu olan pamuk ve tütün üretiminde de savaş dolayısıyla bu ürünlerin ihracatının durmasıyla büyük oranlarda gerileme yaşandı.

Savaş öncesinde 9,8 milyon olan büyük baş hayvan varlığında savaş yıllarında %41.5 oranında, savaş öncesinde 35,1 milyon olan küçük baş hayvan varlığında ise %62,3 oranında bir azalma gerçekleşti.10

1858 tarihli Arazı Kanunnamesi, toprakta fiilen varolan özel mülkiyetin hukuken de tanınması anlamına gelmekteydi. Tımar sistemindeki bozulma, Osmanlı Devleti’nde tarımda mülkiyet ilişkileri açısından çok önemli bir olguydu. Bu sürecin bir sonucu olarak XX. yüzyılın başlarında Osmanlı Devleti’nde tarım arazilerinin mülkiyeti ile ilişkili şu tablo ortaya çıktı: 1913 yılı itibariyle tarımsal toprakların %65’i 50.000 toprak ağası ve aristokratik unsurun mülkiyetindeydi. Geride kalan %35’e orta ve az topraklı köylü ailesi sahipti. Topraksız köylü ailesi ise 80.000 kadardı.

Cumhuriyet’in devraldığı Türkiye’de tarım, ekonomide ağırlıklı sektörü oluşturmaktaydı. GSMH’nin 1907’de %51,9’u, 1912’de %47’si ve 1914’te ise %54,1’i tarım kesiminden elde ediliyordu. Tarımda, üretim ve hayvan varlığı açısından 1920’li yıllarda Cumhuriyet öncesindeki seviye aşılamadı.

Ancak 1930'larda rakamlarda büyüme gözlendi. 1923-1930 yılları arasında GSMH içinde en büyük payı ortalama %47,4 ile tarım sektörü oluşturdu.11

Cumhuriyet'in ilk yıllarında Türkiye'de tarım kesiminin genel karakteri Osmanlı Devleti zamanındakinden pek farklı değildi. 1920'lerde Türkiye tarımına ilişkin bilgi vermesi açısından 1927 yılı tarım sayımı sonuçları önem taşır. 1927 yılı itibariyle nüfusun %67,7'si tarım kesiminde yaşamaktaydı. Bir çiftçi ailesine düşen ekili arazi miktarı Türkiye genelinde ortalama 24,9 dönümdü. Bu da tarım kesiminde küçük ölçekli aile işletmelerinin varlığına işaret etmektedir. Çiftçi ailesine düşen ekili arazi miktarında bölgeden bölgeye önemli değişiklikler görülmekteydi. Sayımda yedinci bölge olarak ifade edilen Giresun, Gümüşhane, Kastamonu, Ordu, Rize, Samsun, Sinop, Trabzon ve Zonguldak illerini kapsayan Karadeniz Bölgesi'nde çiftçi ailesine düşen ekili arazi ortalaması 14,9 dönüm iken dördüncü bölge olarak ifade edilen Adana, Antalya, Cebelibereket, Gaziantep, Kahramanmaraş ve Mersin'de ise 40,5 dönümdür.

1927 yılı tarım sayımı yalnızca toprağı bulunan çiftçi ailelerini kapsamaktaydı. 1927 yılı nüfus sayımında anılan kırsal nüfus ile 1927 tarım sayımı verileri birlikte değerlendirildiği zaman ülke genelinde çiftçi ailelerinin %17'sinin topraksız olduğu anlaşılır. Cumhuriyet'in ilk yıllarında genel olarak çiftçi aileleri küçük mülk sahibiydiler. Büyük mülk sahiplerinin de varolduğu, ancak bunların sayıları, topraklarının genişliği ve toplam içindeki payları belirsizdi.

1927 yılı sayımına göre toplam ekili arazi 43.637.727 dönümdü. Bu arazinin %89,5'inde tahıl, %3,9'unda baklagiller ve %6,6'sında sınai bitkiler ekiliydi. Tarımsal üretimin değer olarak %54,92'si tahıl, %23,57'si baklagillerin üretimine dayanırken sınai bitkilerin üretim değeri ise %21,49'du.

1927 yılında tarımda kullanılan traktör, çayır makinesi, tırmık, biçer-bağlar, harman makinesi, tınaz makinesi ve triyörlerin toplam sayısı 15.711 idi. 1920'li yıllar tarımda makineleşme açısından geri bir dönemdi. Makineleşme bir yana, bu dönemde 1927 yılı itibariyle Türkiye genelinde çiftçi ailesi başına 1,9 çift hayvanı düştüğü ve bu da Türkiye tarımındaki olanaksızlıkları göstermesi açısından yeterlidir.

Cumhuriyet'in ilk yıllarında Türkiye'de tarım kesiminde üretimin geçimlik düzeyin ötesine pek geçememesi, toprak mülkiyetindeki çarpıklıklar, makineleşmedeki seviye düşüklüğü, ulaşım yetersizlikleri, kredi sorunu, teknik ve mesleki bilgi, deneyim ve emek açığı yanı sıra bir büyük sorun daha vardı. Bu da aşar vergisidir.

Aşar vergisi, Türk çiftçisinin çalışma azmi ve çabası üzerinde olumsuz etki yapıyordu. Çiftçinin mültezime çalışıyor olması üretimin verimliliğini düşürüyordu. Aşarın tarh ve tahsili hususunda bir dizi sorun vardı. Bu sorunlar hem tarım kesimine yapılacak yatırımları engeller hem de mültezimin kâr tutkusu nihai ürünün fiyatının yükselmesine neden oluyordu. Dolayısıyla aşarın kaldırılması, yani mültezimlerin aradan çıkartılması ile ürün fiyatlarının düşeceği ve üretimin artacağı umuldu. Aşarın kaldırılması ile mültezim ve büyük toprak sahiplerinin rejime yönelik potansiyel muhalefet güçleri kırıldı ve Milli Mücadele'nin temel toplumsal tabanını oluşturan Türk köylüsünün aşar derdinden kurtulması ile rejime destek ve inancı pekiştirilmiş oldu.

Aşar vergisinin kaldırılmasına ilişkin tartışmalar daha Cumhuriyet ilan edilmeden 1923 kışında İzmir'de toplanan İktisat Kongresi'nde gündeme geldi. Kongrede tarım kesimiyle ilgili olarak başta Aşar vergisinin kaldırılması ve tütün tekeline son verilmesi olmak üzere, yine tarım kesimiyle ilgili olarak, güvenlik, makineleşme ve ulaşım konularıyla ilgili görüşler ve dilekler ifade edildi. Çeşitli ilkeler benimsendi.

Tarım kesiminde aşarın kaldırılması önemli bir gelişmeydi. İzmir İktisat Kongresi'nde aşarın kaldırılması ile ilgili olarak Çiftçi Grubunun İktisadi Esasları arasında aynen şu ifade yer aldı:

"Türkiye'de yaşayan bütün efrada şamil olmak üzere ve bütçede tevâzün temin maksadiyle herhangi bir nâm ve hangi bir usul ile olursa olsun, mutedil bir vergi ihdas edilmesi."12

Aşarın kaldırılması hem Cumhuriyet'in ilanından önce ve hem Cumhuriyet'in ilk yıllarında kurulan hükümetlerin programlarında da dile getirildi. Milli Mücadele sırasında Anadolu hareketinin yürütme organı olan ve 14 Ağustos-27 Ekim 1923 tarihleri arasında icraatta bulunan beşinci icra vekilleri heyetinin programında "Aşar vergisinin tarsı cibayetini ıslah etmek ve ziraatin inkışafına müsait bir şekle ifrağ eylemek esaslı umdelerimizdir." ifadesi yer aldı.13

22 Kasım 1924-3 Mart 1925 tarihleri arasında iş başında bulunan üçüncü Cumhuriyet hükümetinin programında da "Aşarın ilgasına doğru atılmış olan hatveleri takip ve intaç etmek ahsı emelimizdir." ifadesi bulundu. 14

Devletin, çiftçi üzerindeki bu ağır vergiyi kaldırma yönünde gösterdiği kararlılığının bir neticesi olarak 23 Şubat 1925'te yayınlanan kanunla Aşar vergisi uygulamasına son verildi. Aşarın kaldırılması ile çiftçinin elinde pazara götürebileceği bir artık kaldı. Bütünü olmasa da bir kısım çiftçi, geçimlik üretim düzeyinden pazar için üretme düzeyine ulaşma olanağı buldu. Bu kesim doğrudan parasal ekonomi içine girmeye başladı. Tarım sektörünün nispi vergi yükü 1929 krizine kadar azaldı.

Aşarın kaldırılması kuşkusuz tarım kesimi üzerinde olumlu etki yaptı. Aşarın kaldırılması devlet açısından ise gelirlerde bir azalmayı ifade eder ve bu kamu kesiminden tarım kesimine gelir aktarımı olarak da nitelendirilebilir. Aşar kaldırılmış ancak yasada ifade edildiği gibi aşarı

ikame edecek nitelikte bir mali düzenlemeye ise gidilmedi. Aşarın kaldırılması ile çiftçi üzerindeki ağır ve adaletsiz vergi yükü kalkmıştı. Ancak ekonomisi hemen tamamen tarıma dayanan Türkiye'de yeni düzenlemelerin yapılmaması, tarımın ciddi bir biçimde vergilendirilmemesi, kalkınma girişimlerinin yanında olumsuz bir adım oldu. Türkiye'nin 1920'lerde sanayi kesimine daha çok fon ayırma olanağı da ortadan kalktı. Bu yönü ile aşarın kaldırılmasını Milli Mücadele'nin bütün kahrını ve cefasını çeken Anadolu çiftçisine Cumhuriyet idaresinin duyduğu minnet ve diyet borcunun bir karşılığı olarak da nitelendirmek mümkündür.15

Atatürk'ün "Milletin Efendisi" olarak nitelendirdiği Türk köylüsü, aşarın kaldırılması ile hem maddi hem de manevi destek buldu. 1920'ler boyunca aşarın kaldırılması yanı sıra köylüye yönelik başka düzenlemeler de yapıldı. Bu düzenlemelerin başında topraksız çiftçiyi topraklandırma girişimi gelir. 1923-1934 yılları arasında göçmenlere ve topraksız çiftçiye toplam 6.787.234 dönüm arazi dağıtıldı.

Sanayi Teşvik Ediliyor

Cumhuriyet'in devraldığı Türkiye'de ülkenin ihtiyaçlarını karşılayacak bir düzeyde sanayi bulunmuyordu. Cumhuriyet'in devraldığı sınai yapıyı daha gerçekçi değerlendirmek için Osmanlı Devleti'nin son döneminde sanayinin genel niteliğini yansıtan 1913 ve 1915 sanayi sayımları sonuçlarına bakmakta yarar vardır.16

1913 ve 1915 sanayi sayımlarına göre Osmanlı sanayinin üretim alanlarına göre bileşimi gıda, toprak, deri, ağaç, dokuma, kırtasiye, kimya ve madeni eşya üretiminden ibaretti. Bu sınıflandırmadan Osmanlı sanayinin dayanaksız tüketim malları üretimine yönelik olduğu, ara, yatırım ve dayanaklı tüketim malları üretiminde ise önemli bir varlık göstermediği anlaşılmaktadır. Varolan üretimin, tüketimi karşılama oranındaki düşüklük

de Osmanlı sanayinin hacmini yansıtmaktadır. Örneğin 1915 yılı itibariyle ülkede tüketilen unun ancak %59,4’ü, tuğlanın %32,1’i, yünlü dokumanın

%41,3’ü ve pamuklu dokumanın %9,5’i ülke içinde üretilmekteydi.

1913 yılı sanayi sayımına göre ülkede en az 10 işçi çalıştıran toplam 564 sanayi işletmesi bulunmaktaydı. Bu işletmelerde toplam 348.000 kişi istihdam edilmekteydi. Bu işletmeler arasında en az 100 kişi çalıştıran 53 işletme vardır. 564 işletmenin 316’sı yani yarısından fazlası ülkenin Batı bölümünde bulunmaktaydı. Osmanlı sanayinde gıda, dokuma ve deri imalatı başı çekmekteydi. 1913 sanayi sayımına göre sınai üretimin toplam değerinin %73’ü, 1915’te ise %73,7’si gıda ve dokuma imalatından oluşmaktaydı.

1921 yılında Ankara Hükümeti, egemenliği dışında kalan ve ülke sanayinin önemli bir bölümünün yoğunlaşmış olduğu İstanbul, İzmir, Bursa ve Adana illerini kapsamına almayan bir bölgede sanayi sayımında bulundu.17 Bu sayıma göre saptanan 33.058 sanayi işletmesinin 20.057’si dokuma ile ilgiliydi. Sanayi kesiminde istihdam edilen toplam 76.216 kişinin %46,34’ünü kapsayan 35.316 kişi de dokuma üretiminde istihdam ediliyordu.

Başta İstanbul olmak üzere ülkenin Batısındaki birkaç kentte yoğunlaşan sınırlı sayıdaki sanayi işletmesi dışında 1921 yılında sanayi sayımına konu olan ve ortalama 2,3 kişinin istihdam edildiği anlaşılan otuz binin üzerindeki küçük işletmenin sanayi işletmesi niteliğine sahip olmadığı, bunların birer aile işletmesi olduğu anlaşılmaktadır.

1913, 1915 ve 1921 yılı sanayi sayımları Cumhuriyet’in devraldığı Türkiye’de temel sanayinin kurulmadığını ortaya koyar. Osmanlı sanayinde ara mallar üretilmez yalnızca yakın pazar için üretim yapılıyordu. Gıda ve dokuma sanayindeki başarı da sınırlıydı. Osmanlı sanayi, tarım ve madencilik ile de bütünleşmemişti.

Sanayinin Cumhuriyet öncesi Türkiye ekonomisindeki küçük payını 1907'de %10,1, 1913'te %11,5 ve 1914'te %10,1 olan GSMH içindeki oranı da göstermektedir.

1920'li yıllarda Türkiye sanayinin genel karakterini yansıtan önemli bir sayım da 1927'de gerçekleştirildi.18 Buna göre ülkede 65.245 sınai işletme bulunuyordu. Bunların %43,59'u tarım ürünleri işleme ile ilgiliydi. %23,83'ü dokuma, %22,61'i maden sanayi işleme ve makine tamiratı ile ilgili işletmelerdi. Sanayi kesiminde istihdam edilen 256.855 kişinin en büyük bölümünü 110.480 kişi ile tarım ürünlerini işleyenler oluşturuyordu. Sayıma konu olan sanayi işletmelerinin %35,74'ünde birer kişi çalışmaktaydı. İki ve üç kişinin çalıştığı işletmelerin genele oranı %35,76'ydı. Yüz ve daha çok sayıda işçi çalıştıran 155 müessese belirlenmiş ve bunların genele oranı %0,24'tü.

1927 sayımına göre sınai üretimin toplam değeri 432.740.000 Türk Lirası'ydı. Bunun %65,08'i tarım ürünleri işleme, %17,65'i dokuma sanayinde oluşturulmuştu.

Cumhuriyet'in ilk yıllarında Türkiye sanayinin nicel durumu kadar niteliksel durumu da daha sonraki yıllarda sanayi alanında kat edilen mesafeleri mukayese etmek için bilinmesi gereken bir konudur. Buna göre 1927'de 65.245 sanayi işletmesinde toplam 4.850 motor vardı. Bunların ancak %53,51'inde elektrik enerjisinden yararlanılmaktaydı. Sanayinin Cumhuriyet öncesindeki görünümünü daha aşmadığını, 1923-1930 döneminde GSMH içindeki ortalama %8,8 oranındaki payı yansıtmaktadır.

1920'lerde sınai üretimin yurtiçi tüketimi karşılayamadığı, aynı dönemdeki ithalatın bileşiminden anlaşılmaktadır. Dokuma ve gıda ürünlerinin 1923-1928 arasında toplam ithalat içinde payı azalmakla birlikte 1923'te %74, 1925'te %67, 1927 ve 1928'de ise %52'şer gibi bir

orandaydı. Temel sınai üretimdeki yetersizliği ifade eden bu rakamlar, Cumhuriyet'in ilk yıllarında Türkiye sanayinin kapasitesini yansıtmaktadır.

Bu zayıf ve hazin tablo karşısında Cumhuriyeti kuranlar kayıtsız kalmadılar. Bu bağlamda, 1920'ler boyunca, yani 1930'larda egemen olan devletçi sanayi politikalarına değin, Türkiye'de sanayi adına iki önemli girişim gerçekleşti. Bunlardan ilki 1925'te şeker sanayiinin temellerinin atılmasıydı.19 Diğeri ise 1927 Teşvik-i Sanayi Kanunu idi.

Türkiye'de çağdaş şeker sanayiinin kurucusu 1850'lerde Uşak'ın Kalfa Köyü'nde doğan Nuri Şeker'di. Nuri Şeker, çok genç yaşlardan itibaren Uşak ve havalisinde şekerin hammaddesi olan pancar tarımına ilişkin deneme ve araştırma çalışmalarında bulunmuştu. Mektup zarfı içinde Avrupa'dan getirttiği pancar tohumlarını ekerek pancar üreten ve ürettiği pancarı rendeleyerek şerbet elde eden Nuri Şeker, çevresini pancardan şeker elde edilebileceği yönünde ikna etmişti. Bu yönde yol alan Nuri Şeker, 1923'te 600.000 TL sermaye ile Uşak'ta bir şeker fabrikası kurmak ve işletmek amacıyla Uşak Terakki Ziraat TAŞ'ın kuruluşuna ön ayak oldu. 6 Kasım 1925'te fabrikanın temeli atıldı. Daha fabrika işletmeye açılmadan 14 Nisan 1925'te kurulacak şeker fabrikalarına bazı muafiyetler ve ayrıcalıklar tanıyan 601 sayılı kanun yürürlüğe girdi.

Uşak'ta bir şeker fabrikası kurma işine girişen Uşak Terakki Ziraat TAŞ tek başına bu girişimi gerçekleştirme hususunda yetersiz kaldı. 1925'te kurulan Türkiye Sanayi ve Maadin Bankası, şirketin sermayesine %30 oranında katıldı. Türkiye Sanayi ve Maadin Bankası'nın destek ve yardımları ile inşası tamamlanan Uşak Şeker Fabrikası 17 Aralık 1926'da işletmeye açıldı.

Uşak Şeker Fabrikası yanı sıra 1925 Kasımı'nda temeli atılan Alpullu Şeker Fabrikası, 1926 Kasımı'nda işletmeye açıldı. Türkiye'de şeker sanayiinin kurulması yönündeki bu ilk adımları 1930'larda devletçi sanayi

politikaları kapsamında kurulan yeni fabrikalar izledi. 1933’te Eskişehir Şeker Fabrikası, 1934’te Turhal Şeker Fabrikası işletmeye açıldı. 1935’te dört şeker fabrikası da Türkiye Şeker Fabrikaları AŞ çatısı altında birleştirildi.

1920’lerde sanayi alanında şeker fabrikalarının yanı sıra gerçekleşen bir diğer önemli girişim 1927 Teşvik-i Sanayi Kanunu idi. Aslında Türkiye’de sanayinin teşviki, Cumhuriyet’ten önceye İkinci Meşrutiyet Dönemi’ne kadar uzanmaktaydı. Sanayileşme adına önemli adımların atıldığı bu dönemde 1909’da çıkarılan Tatil-i Eşgal Kanunu ile grev ve sendikal haklar kısıtlandı. 1913’te çıkarılan Teşvik-i Sanayi Kanunu ile özellikle yerli girişimcilere sanayi yatırımları için bir takım teşvikler sağlandı. Ancak Birinci Dünya Savaşı’nın yenilgi ile sona ermesi ve ardından ülkenin işgali ve Milli Mücadele’nin başlaması ne yeni sanayi kurmayı ne de mevcut sanayii geliştirmeyi mümkün kıldı. Hatta savaş, mevcut sanayi üzerinde yıkıcı etki de yaptı.

1923 İzmir İktisat Kongresi’nde sanayi ile ilgili olarak benimsenen ilkeler arasında 1913 tarihli Teşvik-i Sanayi Kanunu’nun yeniden düzenlenerek uygulanması da bulunuyordu. Bu bağlamda 28 Mayıs 1927’de TBMM’de 1055 sayılı Teşvik-i Sanayi Kanunu kabul edildi.

1942’ye kadar yürürlükte kalan Teşvik-i Sanayi Kanunu ile sınai girişimler hakkında 10 hektara kadar bedelsiz arazi verilmesi; haberleşme altyapısı inşasında kolaylıklar ve sınai işletmelere geniş çaplı vergi muafiyetleri tanınması; sınai işletmelerin inşası için gerekli malzeme ile üretimde kullanılacak makine ve araç-gerecin naklinde demir ve denizyollarında %30 indirim yapılması; bazı tekel maddelerinin sınai işletmelere indirimli satılması; kamu kesiminin yurt içinde üretilen sınai malları dışarıdakilerden %10 oranında pahalı da olsa almak zorunda olması ilkeleri benimsendi. 20

Teşvik-i Sanayi Kanunu'nun özel girişim üzerinde inkar edilemez olumlu etkisi oldu. 1927-1932 yılları arasında bu kanundan yararlanan şirketlerin sayısının 342'den 1.473'e çıkması ve sanayi işçilerinin sayısının 17.000'den 62.000 yükselmesi bunun göstergesidir. Ancak özel girişim, ülkenin kıt olanakları ile sağlanan bu teşviklere karşın sanayi alanında umulan ve gereksinim duyulan yatırımları gerçekleştiremedi. 1920'lerdeki bu durum 1930'larda devlet eli ile sanayileşme sürecinin başlamasında etkili olan unsurlardan birisi oldu. Yani 1920'lerde sanayi alanında özel girişimin başarısızlığı, 1930'larda devlet eli ile sanayileşme sürecinin başlamasında rol oynadı.

Özellikle 1929'a kadar Lozan Antlaşması gereğince gümrüklerde himaye usulünün uygulanamaması, yerli sanayiinin korunamaması dolayısıyla gelişmesini engelleyen bir etken olarak 1920'ler boyunca varlığını sürdürdü. Bunun yanı sıra özel girişimin bilgi, sermaye ve teknoloji alanındaki donanımının ve birikiminin yetersizliği Teşvik-i Sanayi Kanunu'nun getirdikleri ile de aşılamadı. 1920'lerde özel sektörün öncülüğünde sanayileşmenin mümkün olamayacağının anlaşılması, 1930'larda uygun iç ve dış koşulların da sağlanması ile devletçi sanayi politikaları Türkiye gündemine geldi.

1920'lerde özel girişimin sağlanan teşviklere karşın sanayi alanında varlık gösterememesine karşın daha ileri yıllarda çeşitli teşvik yolları ile özel girişimin sanayiye girmesi ve bu alanda yatırım yapması çabaları olumlu sonuçlar verdi. Kuşkusuz bunda başarısız da olsa Türk özel sektörünün 1920'lerdeki girişimlerinin de deneyim anlamında etkisi olmuştur.

Bütün bunların yanında 1927 Teşvik-i Sanayi Kanunu, Türk çağdaşlaşma projesinin iktisadi kalkınma sürecinde özel girişime duyduğu güveni yansıtması açısında ayrı bir öneme sahipti.

Türkiye Ekonomisinde

Devletçilik

1929 Dünya Ekonomik Krizi ve

Türkiye Ekonomisi

Birinci Dünya Savaşı dünyanın siyasi coğrafyasında büyük ve önemli değişikliklere yol açtı. Osmanlı İmparatorluğu, Avusturya-Macaristan İmparatorluğu ve Alman İmparatorluğu tarihe karıştı. Savaş sırasında Çarlık Rusyası'nda Bolşevik Devrimi yaşandı ve SSCB kuruldu.

Savaşın ardından ise özellikle gelişmiş ülkelerde yeni teknolojilerin kullanımı ile sanayide üretim ve verimlilik artışına tanık olundu. Ancak yine gelişmiş ülkelerde gelir dağılımındaki bozukluk, tüketim malları talebinde yetersizliğe yol açtı. Bilhassa tarım ürünlerinin fiyatlarında düşüş yaşandı. Tarımdan gelir elde eden kesimlerin bu durumdan olumsuz etkilenmesi, iç talepte daralmayı daha da artırdı. Böylece Amerika Birleşik Devletleri başta olmak üzere, gelişmiş ülkelerde ekonomik durgunluk ve daralma baş gösterdi. Bu süreç 1929'da ekonomik kriz olarak bir patlamaya dönüştü.21

Dünya iktisat tarihine "1929 Bunalımı" olarak geçen gelişme, yine tarihe "Kara Cuma" diye geçen 24 Ekim 1929'da New York Borsası "Wall Street"de işlem gören değerli kağıtların büyük değer kaybetmesi ile doruk noktasına ulaştı. Bundan sonra bir yandan hisse senedi fiyatları hızla düşmeye başladı. İflaslar, kapanan işyerleri ve işsizlik XX. yüzyılda kapitalist sistemi uygulayan ülkelerin karşılaştığı ilk büyük kriz olarak boy gösterdi.

Wall Street'te yaşanan ekonomik deprem kısa zaman içinde Atlas Okyanusu'nun doğusuna Avrupa'ya da sıçradı. Amerika Birleşik Devletleri'nde olduğu gibi Avrupa'da da para ve sermaye piyasalarında

yaşanan düşüşlere bağlı olarak üretim de geriledi. Bu süreçte işsizlik büyük oranlarda arttı. Uluslararası ticaret hacminde gerilemeler yaşandı.

1929 krizi, iktisat biliminin o gün için geçerli ve güvenilir olan temel ilkelerini temelinden sarstı ve bir çok ülke kendi özel koşulları doğrultusunda önlemlere başvurmak zorunda kaldı. Bu önlemler içinde planlama öne çıktı.

Türkiye de kısa bir süre içinde krizin etkisi altına girdi. 1927-1928 yılları kuraklık sebebiyle tarımsal üretimde gerilemenin yaşandığı bir dönem oldu. Bir yandan tarımsal üretimin düşmesi, diğer taraftan tarımsal ürün fiyatlarının sanayi ürünleri fiyatlarından daha çok gerilemesi, ekonomisinde tarımsal ürün ihracatının önemli yer işgal ettiği ve sanayisi iç gereksinimi dahi karşılayacak durumda bulunmayan Türkiye'nin ödemeler dengesi üzerinde olumsuz etkiler yarattı.

Türkiye'de devlet, 1929 krizinin neden olduğu ortamda bütün 1930'lu yıllar boyunca egemen olan korumacı ve devletçi iktisat politikalarını uygulamaya yöneldi.22 Devlet bu süreçte dış ticaret ve kambiyo denetimi, iç ticaret ve piyasalar üzerinde müdahale ve denetimde bulunmaya girişti. Sanayi alanında ise yatırımlara girişti ve doğrudan üretici olarak faaliyet göstermeye başladı. Bu politikaların ana hedefi, ülkede 1920'li yıllarda alınan bir takım önlem ve teşviklere, örneğin 1927 Teşvik-i Sanayi Kanunu'na karşın kurulamayan ve istenen düzeye ulaşamayan sanayii kurmaktı.

1929 Dünya Ekonomik Krizi'nin patlak vermesinden 1934 yılında Türkiye'de devletçi sanayileşme sürecinin ilk adımı olan Birinci Beş Yıllık Sanayi Planı'nın uygulamaya girmesine kadar devletin ekonomi üzerinde doğrudan veya dolaylı müdahalesine araç olan bir dizi kurum ve oluşum gündeme geldi.

16 Mayıs 1929’da 1447 sayılı “Menkul Kıymetler ve Kambiyo Borsaları Kanunu” TBMM’de kabul edildi. Lozan Antlaşması’nın Türkiye’nin dış ticaret rejiminde kendi lehine sınırlamalar yapma olanaklarını ortadan kaldıran hükümleri 1929’da geçerliliğini yitirdi. 30 Mayıs 1929’da kabul edilen ve gümrük vergilerini yükselten yeni “Gümrük Tarife Kanunu”nun yürürlüğe girmesinden önce tarifenin değişeceğini düşünen ticaret kesiminin ithalat talebinin artması ile ödemeler dengesi bozuldu. 1447 sayılı kanun, Maliye Bakanlığı’na döviz gereksinimlerini belirleme yetkisini tanıdı.

18 Aralık 1929’da, 1930’lar boyunca Türkiye’de kamuoyu nezdinde çeşitli yollardan “milli iktisat” düşüncesinin savunuculuğunu yapan Milli İktisat ve Tasarruf Cemiyeti kuruldu. TBMM Başkanı Kazım Özalp, TBMM Başkan Vekili Hasan Saka, İzmir Milletvekili Celal Bayar, Kırklareli Milletvekili Fuat Umay, Sinop Milletvekili Yusuf Kemal Tengirşenk, İzmir Milletvekili Rahmi Köken, Ziraat Bankası Genel Müdürü Şükrü Ataman Emlak ve Eytam Bankası Genel Müdürü Hakkı Saffet Tan ve Türkiye Otomobil ve Turizm Kurumu Başkanı Reşit Saffet Atabinen’in girişimleri ile kurulan Milli İktisat ve Tasarruf Cemiyeti’nin amaç ve hedefleri, Cemiyetin tüzüğünde “halkı israfla mücadeleye, hesaplı, tutumlu yaşamaya ve tasarrufa alıştırmak, yerli malları tanıtmak, sevdirmek ve kullandırmak, yerli malların miktarını yükseltmeye, metanet ve zarafet itibariyle hariçteki mümasili mallar derecesine getirmeğe ve fiyatlarını ucuzlatmağa çalışmak, yerli malların sürümünü arttırmak.” olarak ifade edildi.

Genel sekreterliğine eski İktisat Vekili Rahmi Köken’in, Müşavir Müdürlüğü’ne Vedat Nedim Tör’ün getirildiği Cemiyetin girişimi ile yılda bir kez gerçekleştirilen “Tasarruf ve Yerli Mallar Haftası”nda yine Cemiyetin kuruluş amaç ve hedefleri doğrultusunda sergi, seminer ve

mitingler düzenlendi. Bu girişimlerin başında 1930 yılında gerçekleştirilen Sanayi ve Ziraat Kongreleri, Birinci Milli Sanayi Sergisi, 1931 yılında İkinci Sanayi Sergisi ve 1933'te On Yıl İktisat Sergisi gelmekteydi. 1930-1936 yılları arasında "İktisat ve Tasarruf" adında bir de aylık dergi yayınlayan Milli İktisat ve Tasarruf Cemiyeti sergi, toplantı ve yayın aracılığı yanı sıra bastırdığı afişlerle de geniş halk kitleleri üzerinde yerli tüketimi özendirmeye çalıştı. Dolayısıyla 1930'lar boyunca egemen olan devletçi iktisat politikalarının propagandasını yaptı.

Milli İktisat ve Tasarruf Cemiyeti'nin faaliyetleri içinde 1929 krizi ve izleyen dönemde devletçiliğe yönelişe ilişkin ciddi işaretler veren bir girişim 1930 Sanayi Kongresi idi. 21 Nisan 1930'da Ankara'da yine Cemiyetin girişimi ile "Milli Sanayi Numune Sergisi" açıldı. Ertesi gün yani 22 Nisan 1930'da yine Ankara'da Sanayi Kongresi toplandı.

Ortak bir sanayileşme programı belirlemek üzere iş adamları ve teknokratların katılımı ile toplanan kongrede biri genel sanayi siyaseti üzerinde, diğerleri sektörlere ilişkin raporlar hazırlamak üzere 17 ihtisas komisyonu kuruldu. Devletçiliğe ilişkin herhangi bir ifadenin geçmediği kongrede özel kesim temsilcileri tarafından muamele vergisinin, feodal bir vergi olan şehre giren mallardan alınan oktruva verginin kaldırılması, kredi olanaklarının arttırılması, taşıma tarifelerinde sanayiciye kolaylıklar tanınması ve sanayi için eğitim olanaklarının arttırılması yönündeki istekler dile getirildi. Sanayi Kongresi'nde, Ticaret ve Sanayi Odaları bünyesinde sanayi kesiminin temsilinin yeterli olmadığını savunan sanayiciler, sanayi kesiminin ticaret odalarından bağımsız sanayi odaları çatısı altında örgütlenmesi görüşü ve dileklerini bildirdiler.

1930 Sanayi Kongresi'nde ayrıca ülkede sermaye birikiminin yetersizliği nedeniyle en az on yıllık bir sanayi programına gereksinim bulunduğu ve hangi sanayi dallarının ülkede kurulması ve geliştirilmesinin

belirlenmesi ifade edildi. Sınai girişimlerin düzenlenmesi amacıyla da bir "Sınai Tesisatı Tetkik ve Murakabe Merkezi"nin kurulması önerisinde bulunuldu.

1929 krizi karşısında bir reaksiyon halinde kurulan Milli İktisat ve Tasarruf Cemiyeti ve bu Cemiyetin faaliyetlerinin yanında, 1929 krizi karşısında devletçiliğe uzanan yolda atılan adımlar sürdü. Bu bağlamda 25 Şubat 1930'da yürürlüğe giren 1567 sayılı Türk Parasının Kıymetini Koruma Hakkında Kanun ile "hususi menfaatleri tenkis suretiyle para kıymetini düşürmeye çalışanların ağır surette tecyizleri" amaçlandı. Bu kanun ile Hükümete, Türk parasının değerini ve istikrarını korumak için gerekli önlemleri alma ve buna bağlı olarak yetkilerini güçlendirmek için cezalar verme olanağı tanındı.

9 Haziran 1930'da Tütün Tekeli Hakkında Kanun TBMM'de kabul edildi. 11 Haziran 1930 tarihli kanun ile Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası kuruldu.23 19 Haziran 1930'da Ticarette Tağşişin Men'i ve İhracatın Murakabesi Hakkında Kanun TBMM'de kabul edildi. 3 Temmuz 1932 tarihli kanun ile Devlet Sanayi Ofisi, 7 Temmuz 1932 tarihli kanun ile Türkiye Sanayi Kredi Bankası kuruldu. 30 Kasım 1932'de İktisadi Buhran Vergisi Kanunu TBMM'de kabul edildi. 8 Ağustos 1932'de İktisat Vekilliği görevinden istifa eden Mustafa Şeref Özkan'ın yerine, ertesi gün 9 Ağustos 1932'de Celal Bayar atandı. 12 Ocak 1933'te Dahili İstikraz Kanunu, 30 Mayıs 1933'te Mevduatı Koruma Kanunu ve 8 Haziran 1933'te Ödünç Para Verme Kanunu TBMM'de kabul edildi. 11 Temmuz 1933'te Sümerbank resmen faaliyete geçti. 1 Aralık 1933'te Birinci Beş Yıllık Sanayi Planı'nı içeren raporlar Başvekalet'e sunuldu. 1935'te Etibank ve Elektrik İşleri Etüd İdaresi ve Maden Tetkik ve Arama Enstitüsü kuruldu.

Böylece bütün bu yasal ve kurumsal düzenlemeler ile 1920'lerin serbest ekonomisinden, Türkiye'de 1929 krizinin biricik olmasa da çok önemli bir

belirleyicisi olduğu ve 1930'ların ilk birkaç yılı uygulanan ekonomide müdahaleciliğin ardından 1930'ların ortasına doğru iktisadi devletçiliğe geçiş yaşandı.24

İktisadi Planlama Girişimleri

Tanzimat Dönemi'nde Osmanlı Devleti'nde başlayan modern sanayi kurma girişimleri başta özel kesimdeki sermaye birikiminin yetersizliği olmak üzere, bir dizi nedenden dolayı ancak devlet öncülüğü ve eli ile gerçekleşti. Dolayısıyla Cumhuriyet kurulduğu sırada ülkede sanayi yok denecek bir durumdadır ve yalnızca ordu ve saray için üretimde bulunan resmi birkaç fabrika vardı.

Osmanlı Devleti'nden devralınan bu fabrikalar yani Feshane, Hereke ve Bakırköy dokuma fabrikaları ile Beykoz deri ve kundura fabrikası, kurulacak şirketlere devredilinceye kadar idarelerini üstlenen ve iştirak suretiyle yeni sınai işletmeleri ve madencilik girişimlerini finanse etmek amacı yönünde 1925 yılında kurulan "Türkiye Sanayi ve Maadin Bankası"na devredildi. 1932'de ise Türkiye Sanayi ve Maadin Bankası yerini, fabrikaları işletmek üzere kurulan "Devlet Sanayi Ofisi" ve kredi işlerini üstlenmek üzere kurulan "Türkiye Sanayi Kredi Bankası"na bıraktı.

1920'lerde uygulanan teşvik politikalarına karşın "özel kesim öncelikli" sanayileşme çabaları başarılı ve yeterli sonuçlar vermedi. 1929 Dünya Ekonomik Krizi ve diğer etkenler 1930'ların başından itibaren Türkiye'de "iktisadi devletçiliği" bir anlamda alternatifi olmayan bir iktisat politikası olarak gündeme getirdi.25

1929 Dünya Ekonomik Krizi karşısında Türkiye'de korumacı ve müdahaleci iktisat politikaları izlenmeye başlandı. Bu süreçte devlet, dış ticaret ve kambiyo denetimi, iç ticaret ve piyasalar üzerinde müdahale ve denetimlerde bulunmaya başladı. Sanayi alanında ise yatırımlara girişti. Bütün bu girişim ve uygulamaların ana hedefi, ülkede 1920'li yıllarda

alınan bir takım önlem ve teşviklere karşın kurulamayan ve istenen düzeye ulaşamayan sanayii kurmaktı.

Türkiye'nin 1920'lerin sonu ve 1930'ların başında yöneldiği bu yeni oluşum veya devletin ekonomiye müdahalesi yalnızca o dönemde Türkiye'ye özgü bir durum değildi. 1929 krizi ile Amerika Birleşik Devletleri ve İngiltere başta olmak üzere kapitalist ülkelerde de 1930'lar boyunca kamu daha önce olmadığı biçim ve boyutta ekonomide rol oynamaya başladı.

1929 krizinin kapitalist sistemi temelinden sarstığı sırada, Türkiye'nin önünde alternatif olarak bu krizden kapitalist sisteme dahil ülkeler kadar etkilenmemiş ülkeler ve sistemler bulunmaktaydı. Sovyetler Birliği, kapitalist ekonomilerin kriz nedeniyle sarsıldığı yıllarda 1917 devriminin yaralarını sarmış, otarşik iktisadi yapısı sayesinde krizin dışında da kalmayı başarmıştı. Kriz koşullarında Sovyet planlama deneyimi, Türkiye için yararlanılması kaçınılmaz bir olgu haline geldi. Nitekim Sovyetler, Türk devletçiliğinin gelişiminde teknik yardımda da bulundular. Aynı dönemde İtalya ile iktisadi alanda yaşayan yakınlaşma da benzer bir gelişme idi.

Özellikle Sovyet planlama deneyimi sosyalizme karşı kesin tavır almış olan Türkiye için esin kaynağı oldu. Türkiye'yi yönetenler ve ekonomi bürokratları için ülkenin oldukça sınırlı hatta kıt olan kaynaklarını plan dahilinde değerlendirmek, 1920'ler boyunca istenen boyutta atılamayan sanayileşme hamlesini plan çerçevesinde gerçekleştirmek düşüncesi alternatifi olmayan bir iktisat siyaseti haline geldi. Bu bağlamda 1930'lar boyunca Türkiye'de iki tane beş yıllık sanayi planı hazırlandı ve uygulamaya alındı.

Birinci Beş Yıllık Sanayi Planı

1934'te uygulamaya konan Birinci Beş Yıllık Sanayi Planı'nın ana hedef ve stratejisi, ülkenin yerüstü kaynaklarını değerlendirerek ithalata

konu olan özellikle şeker, dokuma ve kağıt başta olmak üzere temel gereksinim maddelerinin yurt içinde üretme; yerel veya bölgesel tarımsal üretime ve doğal kaynaklara dayanan sınai üretim birimleri kurma; kurulacak sanayi tesislerinin, kuruluş yerlerinin hammadde ve işgücü kaynaklarına yakın olmasıydı.26

Bu temel strateji, planda aynen şöyle dile getirildi: "1- Esas hammaddeleri memlekette yetişen veya şimdilik yetişmemekle beraber kısa bir zamanda dahilde temini mümkün görülen sanayi malları ele alınmıştır. 2- Bunlar büyük sermaye ve teknik kuvvete ihtiyaç gösteren sanayiden olduklarından, tesisleri Devlete veya milli müesseselere bırakılmıştır. Bu sanayiimiz ziraat sahasında da muvazi bir faaliyet zemini yaratacaktır. 3- Kurulmasına karar verilen sanayiin istihsal kapasitesi memleket ihtiyaç ve istihlâkiyle mütenasiptir." 27

Devletin özel sektör tarafından kurulmasına olanak bulunmayan sanayi dallarında girişimlerde bulunması ve yatırım yapması amacına yönelik hazırlanan Birinci Beş Yıllık Sanayi Planı ile özel sektörün de devletin kuracağı ana sanayiler ile ortaya çıkacak ve yararlanacağı dışsal ekonomiler yaratılacağı hedefi ortaya kondu.

Birinci Beş Yıllık Sanayi Planı ile Türkiye'de dokuma, maden, selüloz, kimya ve seramik sanayinin kurulması amaçlandı. Plan çerçevesindeki yatırmaların toplam tutarı 43.953.000 TL olarak belirlenirken, bu tutar uygulamada 100 milyon TL'yi buldu. Planın finansmanı büyük ölçüde iç kaynaklarla gerçekleştirildi. Yalnızca 16 milyon TL tutarında İngiliz ve 8 milyon tutarında Sovyet kredisi kullanıldı.

Planda yer alan dokuma, maden, selüloz ve kimya sanayine ilişkin yatırımlar Sümerbank tarafından, sömikok, şişe-cam ve kükürt sanayine ilişkin yatırımlar İş Bankası tarafından yürütüldü.

Birinci Beş Yıllık Sanayi Planı öngörülen süreden önce hayata geçirildi. 1934 yılında Bakırköy Bez Fabrikası, Keçiborlu Kükürt Fabrikası ve Isparta'da Gülyağı Fabrikası işletmeye açıldı. 1935 yılında ise Kayseri Bez Fabrikası, Paşabahçe Şişe ve Cam Fabrikası, Zonguldak'ta Anstrasit Fabrikası işletmeye açıldı. 1936 yılında İzmit Kağıt Fabrikası üretime geçti. 1937'de Ereğli ve Nazilli Bez Fabrikaları işletmeye açıldı.

İkinci Beş Yıllık Sanayi Planı

1936 yılında Birinci Beş Yıllık Sanayi Planı'nın öngörülen süreden önce gerçekleştirilmesinin hemen ardından İkinci Beş Yıllık Sanayi Planı gündeme geldi. Tüketim mallarının ülke içinde üretimini hedefleyen Birinci Plan'ın aksine, İkinci Plan'da enerji ve madencilik gibi temel sanayi alanlarına ağırlık verildi. İkinci Beş Yıllık Sanayi Planı'nda ana hedef ülkenin yer altı kaynaklarını yani demir, kömür ve petrol kaynaklarını değerlendirmek olarak belirlenirken, özel sektörün ve tarımın da geliştirilmesi gözden uzak tutulmadı.

İkinci Beş Yıllık Sanayi Planı, birincisi gibi öngörülen sürede hayata geçemedi. İkinci Plan, uygulamaya konulduktan kısa bir süre sonra yeni düzenlemelere uğradı.28 1937 yılı Aralık ayında Hükümet, İkinci Beş Yıllık Sanayi Planı'nın madencilikle ilgili bölümlerini "Üç Senelik Maden Programı" adı altında uygulamaya koydu. 1938 yılı Eylül ayında ise "Üç Senelik Maden Programı"nı da içeren "Dört Yıllık Plan" kabul edildi. Planda madencilikle ilgili olarak krom, bakır, çinko, simli kurşun, demir, taş kömürü ve linyit yataklarının işletilmesi. Metal ürünleri ile ilgili olarak tarım aletleri ve makineleri, ısıtma araçları, demir boru, liman ve deniz taşımacılığının gerektirdiği metal ürünlerinin, uçak motorlarının ve askeri amaçlı alüminyum ürünleri üretecek tesislerin kurulması. Kimya sanayi ile ilgili olarak soda, gülyağı, morfin, gliserin ve sabun, sentetik benzin, azot ve sömikok üretimi. Toprak ürünleri sanayi ile ilgili çimento, ateş tuğla

üretimi. Gıda sanayi ile ilgili ekmek ve un, zeytinyağı, meyve işleme, konserve, balık yağı ve unu ile şeker üretimi. Elektrik enerjisi üretmek üzere Zonguldak ve Kütahya'da termik santrallar kurulması. Ulaştırma ile ilgili olarak İstanbul limanının geliştirilmesi, Trabzon ve Zonguldak'ta yeni limanların inşası, İskenderun limanında serbest bölge oluşturulması ve toplam 67.000 tonluk 28 parça gemi satın alınması projeleri yer aldı.

Gerçekleştirilmesi için 200 milyon TL'ye gereksinim duyulan planın kapsadığı projelerin büyük bir bölümü 1939 yılı ortalarında ertelendi. İkinci Dünya Savaşı'nın patlak vermesi ile de planın uygulanması iyice aksadı. 1950 yılına kadar olan dönemde planın kapsadığı projeler içinde ancak Guleman Krom, Ergani, Murgul ve Kuvarshan Bakır, Divriği Demir İşletmeleri, Karabük Demir-Çelik Fabrikalarının demir boru fabrikası ve bazı gemilerin satın alınması gerçekleştirildi.

1930'larda, özel sektörün 1950'lerden itibaren gösterdiği gelişmenin benzerine rastlamak mümkün değildir. Ancak 1930'larda izlenen devletçi sanayileşme politikası ile kamu ve özel sektörün bir arada bulunabileceği örneği görüldü. Devletçilik özel sektöre rağmen gerçekleştirilmemiştir. Yaratılan dışsal ekonomiler bunun kanıtını oluşturur. Ancak sermaye yetersizliği, kredi kurumlarının eksikliği, girişim gücünün zayıflığı, gelirlerin düşüklüğü, iş veriminin düşüklüğü, ulaştırma olanaklarının yetersizliği ve maliyetlerinin yüksekliği, enerji olanaklarının yetersizliği ve pahalılığı gibi nedenler sanayi planlarının hedeflerin üstünde sonuçlar vermesini engelleyen unsurlar oldu.

İkinci Dünya Savaşı ve

Türkiye Ekonomisi

Savaş Karşısında Türkiye

Ekonomisi

Türkiye 1939-1945 arasında bütün dünyayı kasıp kavuran İkinci Dünya Savaşı'nın dışında kalmayı başardı. Ancak hemen sınırlarına kadar gelmiş olan savaşın neden olduğu olağan üstü savunma gereksinimleri ekonominin ve toplumsal yaşamın kısıtlamalara uğramasına yol açtı. Tek-parti yönetiminin en sıkı dönemi savaş yıllarında yaşandı. Türkiye'nin fiilen savaşa girmemesine karşın özellikle ekonomide savaşın koşulları bütün ağırlığı ile hissedildi. Savaş koşullarında savunma gereksinimleri, dolayısıyla kamu harcamaları içinde savunma harcamaları hem cari olarak hem de genel içindeki oranı itibariyle arttı. Hükümet artan kamu harcamalarını gidermek için açık finansmana başvurdu. Kamu harcamaları içinde savunma gereksinimlerinin payı artarken yatırım harcamaları düştü. Savaşın neden olduğu ortamda hükümet yeni yatırımlara girişmediği gibi süren yatırımların birçoğu da duraksadı. Savaş özellikle İkinci Beş Yıllık Sanayi Planı'nın uygulanmasını engelledi.29

Sanayi ve alt yapı yatırımlarının durması yanı sıra tarım sektörü de savaş koşullarından olumsuz etkilendi. Savaş ile seferberliğin ilan edilmesi ve önemli bir nüfusun silah altına alınması emek-yoğun bir biçimde gerçekleştirilen tarımsal faaliyetlerin aksamasına ve dolayısıyla tarımsal üretimin düşmesine neden oldu.

Türkiye'nin dış ticaretinde devletçiliğin de etkisi ile 1933-1938 döneminde sürekli ihracat, ithalatın üzerinde gerçekleşti. Yatırım mallarının toplam ithalat içindeki payı da yükseldi. Savaşı yıllarında yatırımların düşmesi ile 1939'da %50'ye yaklaşan yatırım malları oranı, 1945'te %30'a kadar düştü. Bunu izleyen yıllarda ise yine yükselme eğilimi çizmeye başladı. Savaş süresince dış ticaret fazla vermeye devam etti.

Milli Korunma Kanunu

Savaş süresince hükümetlerin önündeki en önemli sorunu geniş halk kitlelerinin yaşadığı geçim zorluğu ve buna neden olan üretim, ithalattaki

daralma, enflasyondaki artış oluşturdu. İkinci Dünya Savaşı süresince savaşın neden olduğu bu olağanüstü koşullarda hükümetler de olağanüstü önlemlere başvurdu. Hükümetler bu sorunları fiyat denetimleri ve tarım ürünlerine el koyma ile halletme girişimlerinde bulundular. 18 Ocak 1940'ta TBMM'de kabul edilen 3780 sayılı "Milli Korunma Kanunu" ile hükümetin bu türden müdahale olanakları arttı. Hükümet sanayi ve maden işletmelerini kontrol etme, üretim ve işletme açısından gerekli gördüğü değişiklikleri yapabilme hakkını elde etti. Ücretli iş yükümlülüğü, çalışma süresinin uzatılması, ücret sınırlandırılması ile işgücü üzerinde denetim kurulurken ithalatta ve iç ticarette azami, ihracatta asgari fiyatları saptama, temel malların vesikayla dağıtılması gibi geniş yetkiler elde edildi. Hükümetin ilgili kararlarına uymayan işletme sahipleri belirli bir tazminat ödemekle yükümlü kılındılar. Devlet işletmelere el koyabilme ve işletebilme hakkını kazandı. Kanun ile çalışanlara zorunlu çalışma yükümlülüğü getirildi. Sanayi ve maden üretimini hükümet belirli bir kâr ile satın alma yetkisine sahip oldu. Hükümet, her türlü malın alımı, satımı ve başkasına devri, üretimi, tüketimi, kullanılması ve naklini yasaklama hakkını elde etti. Malların ne miktarda ve hangi koşullarda alınıp, satılacağı, üretim ve tüketimini sınırlamak ve vesikaya bağlamak yetkisine de hükümet sahip oldu. Kanun ile özel girişim ciddi boyutlarda engellerle karşılaştı. Milli Korunma Kanunu uyarınca denetime tabi tutulan her malın karaborsası ortaya çıktı.

Varlık Vergisi

Savaş ortamında artan kamu harcamaları hükümeti yeni gelir kaynakları aramaya sevk etti. Bu bağlamda hükümet önce savaş ekonomisi koşullarında karaborsa ve gayrı meşru yollardan elde edilen gelirleri hazineye çekmeyi amaçladı. Bunun için hazırlanan 4237 sayılı "Fevkalade

Hallerde Haksız Olarak Mal İktisap Edenler Hakkındaki Kanun" 29 Mayıs 1942'de TBMM'de kabul edildi.

Hükümet 1942 yılının sonuna doğru bir diğer girişimde bulundu. 11 Kasım 1942'de 4305 sayılı "Varlık Vergisi Kanunu" TBMM'de kabul edildi.30 Hükümet tarafından savaş kazançlarının ve toprak sahiplerinin gelirlerini vergilendirmek, savaşın neden olduğu enflasyonla da mücadele etmek için bir araç olduğu ileri sürülen Varlık Vergisi bir kereye mahsus toplanacaktı. Mükellefler tüccarlar, emlak ve akar sahipleri ve büyük toprak sahiplerinden oluşmaktaydı.

Ülke genelinde 114.368 kişi olarak belirlenen mükelleflerin büyük bir bölümü İstanbul ve İzmir'de bulunuyordu. Tahsili ile 500 milyon TL gelir elde edileceği hesaplanan varlık vergisi uygulaması haksızlıklarla sonuçlandı. Kanunda Türk-azınlık ayrımına ilişkin hiçbir ifade bulunmamasına karşın, uygulamada azınlıkların yükümlülükleri ağırlaştırıldı, yükümlülüklerini yerine getiremeyenler kanunda belirtildiği biçimde zorunlu çalışmaya tabi tutuldular. Uygulamada gayrimüslimler Türklerden dört misli fazla vergi ödemekle mükellef kılındı. Tahakkuku yapılan verginin %60'ı, toplam tahsilatın %55'i gayrimüslimlere aitti.

Cumhuriyet devrimleri ile amaçlananların başında Osmanlı Devleti'nin de dahil olduğu dini cemaatten ayrı değerlendirilmeyen ve kul olarak nitelendirilen çeşitli din ve ırktan insanları kanun önünde eşit yurttaşlar haline getirmek gelir. Varlık vergisi uygulaması ise devrimlerin bu amacından bir sapmadır ve İkinci Meşrutiyet'ten beri süre gelen, zaman zaman cebri yansımaları da bulunan "milli burjuvazi" yaratma isteği yönünde ekonomiyi "Türkleştirme" çabalarının en sert yansımasıdır.

İkinci Dünya Savaşı Ertesi

Türkiye Ekonomisi

Bretton-Woods Anlaşması

İkinci Dünya Savaşı'nda Avrupa, yani Batı uygarlığının kalbi ve anavatanı büyük yıkıma uğradı. Deyim yerinde Avrupa'da taş taş üstünde kalmadı. Avrupa yerle bir oldu. Savaş sona erdiğinde bu yıkım yanı sıra, Avrupa'yı tehdit eden bir diğer tehlike ise Sovyetler Birliği idi. İkinci Dünya Savaşı'nın müttefikleri Amerika Birleşik Devletleri ve Sovyetler Birliği, savaş ertesi artık yeniden kurulan dünyanın iki kutbunu oluşturmaktaydılar. Amerika Birleşik Devletleri, bu koşullarda Batı dünyasının alternatifsiz önderi haline geldi ve yıkılan Avrupa'yı yeniden inşa etmek için kolları sıvadı. Bu bağlamda yeni bir uluslararası para sisteminin kurulması da gündeme geldi. Projenin temelleri daha savaş bitmeden 1-23 Temmuz 1944'te Amerika Birleşik Devletleri'nin "Bretton-Woods" kentinde gerçekleşen dolayısıyla bu kentin adı ile anılan konferansta ve konferansın sonunda imzalanan antlaşma ile atıldı.

Bretton Woods'u imzalayan ülkelerin başlıca sorunu mübadele sistemindeki likiditenin elde bulunan altının fiziki hacmiyle sınırlı kalmasını önleyecek bir sistem bulmaktı. Bu sorun ABD Doları'nın altına çevrilebilirliği kuralını getiren Altın Kambiyo Standardının yaratılması ile çözüldü. Başka bir deyişle ABD Doları, altına eş düzeyde bir uluslararası rezerv para olarak kabul edildi. Aynı anlaşma ile kambiyo kurlarının istikrarını sağlamak maksadıyla milletlerarası bir para fonunun ve üye memleketlerin imar ve kalkınma işlerini kolaylaştırmak maksadıyla da milletlerarası bir imar ve kalkınma bankasının kurulması kararı alındı. Böylece "Uluslararası Para Fonu"nun (IMF) ve o günkü adı ile "Uluslararası İmar ve Kalkınma Bankası" veya bugünkü adı ile "Dünya Bankası"nın da temelleri atıldı. Uluslararası Para Fonu 1945'te, Dünya Bankası 1946'da çalışmaya başladı.31

7 Eylül Kararları

Savaşın sonucunun belirmesi ile Türkiye tercihini açıkça galip gelen Batılı devletler yönünde yaptı. Bunda, kuzeyden yönelen Sovyet tehdidi de etkili oldu. Türkiye'nin Batı'ya açılma süreci, beraberinde çok partili siyasal yaşama geçme zorunluluğunu da getirdi. Ülkeyi yöneten tek parti içindeki muhalefet iyice su yüzüne çıktı. Bu muhalefet "Dörtlü Takrir" ile kamuoyuna açıkça duyuruldu. CHP içindeki muhalefet 5 Ocak 1946'da kurulan "Demokrat Parti" bünyesinde siyasal mücadeleyi devam ettirme yönünde gelişirken, tek-parti yönetimi rejimin demokratikleşmesi yönünde adımlar da attı. 21 Temmuz 1946'da ilk kez çok partinin katıldığı ve tek dereceli genel seçimler yapıldı.

Savaşın sonuna doğru savaş öncesi sanayileşme stratejisinin devam ettirilmesi anlamına gelen Beş Yıllık İvedili Sanayi Planı hazırlanırsa da, bu önceki sanayi planlarına göre daha kapsamlı ve daha çok yatırım gücü gerektiren planın uygulamaya geçmesi için gereken dış kaynak bulunamadı. "Vaner Planı" olarak da bilinen 1947 Türkiye kalkınma planında tam biçimini bulan kalkınma stratejisi tarımsal gelişmeyi öne çıkaran bir kalkınma stratejisidir ve Amerika Birleşik Devletleri tarafından Türkiye'ye empoze edildi. Bütün bunlar Türkiye'de 1930'lardaki devletçiliği yeniden uygulamaya ne iç ne de dış desteğin olmadığını göstermekteydi.32

Bretton Woods ile şekillenen yeni ekonomik düzen çerçevesinde Türkiye de yerini almak istedi. Bu doğrultuda adımlar atıldı. Dış yardım ve uluslararası ekonomik kurumlar ile ilişki kurma gereksinimi Türkiye'nin önemli ekonomik kararlar almasını gerektirdi. Buna gö-

re Türkiye'nin yakın dönem iktisadi tarihine "7 Eylül Kararları" olarak geçen istikrar tedbirleri ile Türk parası devalüe edildi. 11 Mart 1947'den itibaren Türkiye hem Uluslararası Para Fonu'nun hem de Uluslararası İmar ve Kalkınma Bankası'nın üyesi oldu.

Savaş sonrası değişen dengeler Türkiye ekonomisinde de belirgin değişimlere yol açtı. Dış ticarette savaş yıllarında Almanya'nın tuttuğu yeri Anglosakson ülkeleri aldı. Uzun bir dönem fazla veren dış ticaret dengesi, 1948 yılından itibaren yeniden açık vermeye başladı. 7 Eylül Kararlarına rağmen, 1948 yılında ihracat düşmeye başladı. Bunun nedeni devalüasyona rağmen Türk Lirası'nın değerini yitirmemiş olması ve tarım ürünlerinin talep esnekliği düşük ürünler olması idi.

Dış Destek ve Yeni Kalkınma

Önerileri

Avrupa'nın yeniden imarı ve savaş sonrası artan Sovyet tehdidi karşısında Amerika Birleşik Devletleri harekete geçti. 12 Mart 1947'de Amerikan kongresinde Başkan Truman kendi adı ile anılan doktrinini açıkladı. "OECD"nin temelini oluşturan "Marshall Planı" ise 12 Temmuz 1947'de Paris'te çalışmaya başlayan ve "16'lar Konferansı" olarak adlandırılan toplantıda atıldı.

Sovyetlerin toprak talepleri ve buna bağlı olarak tehdidine maruz kalan Türkiye, jeopolitik ve jeostratejik konumu ve önemi nedeniyle Amerika Birleşik Devletleri'nin Truman Doktrini ve Marshall Planı kapsamında askeri ve ekonomik yardımda bulunacağı ülkelere arasında yer aldı. 4 Temmuz 1948'de imzalanan "Ekonomik İşbirliği Anlaşması" ile Türkiye'ye Amerika Birleşik Devletleri'nin ekonomik yardımı başladı. Bu anlaşma ile kurulan "Ekonomik İşbirliği İdaresi", 1951'de yerini "Ortak Savunma İdaresi"ne bıraktı. Yapılan anlaşma ve organizasyonlar çerçevesinde Türkiye Amerika Birleşik Devletleri'nin ekonomik ve askeri yardımını edindi. Buna göre Amerika Birleşik Devletleri'nin hibe dahil 1945-1952 döneminde Türkiye'ye toplam yardımı 343 milyon dolar olarak gerçekleşti. Hibe hariç 1949'da ise 5.2 milyon dolar, 1950'de 48.7 milyon dolar, 1951'de 35.2 milyon dolar ve 1952'de 86.3 milyon dolar olarak gerçekleşti.

İkinci Dünya Savaşı sonrası oluşan yeni ekonomik düzen içinde bir yer edinme arayışına giren, Amerika Birleşik Devletleri'nin ve onun nüfuzu altındaki uluslararası kurumlardan ekonomik yardım görmeye başlayan Türkiye, bu çevrelerin telkin ve tavsiye ettikleri yeni kalkınma projeleri ile de tanışır.33 Bunların en bilinenleri "Hilts Heyeti Raporu", "Thornburg Raporu" ve "Barker Misyonu Raporu" idi.34

Hilts Heyeti Raporu ile Türkiye'ye karayolu öncelikli bir ulaştırma politikası önerildi. 1930'larda iktisadi devletçilik modeli kapsamında yapılanların keskin bir dille eleştirildiği Thornburg raporunda ise Türkiye'nin sanayileşmekten vazgeçmesi ve ithalata yönelmesi, dolayısıyla Amerikan bağımlısı bir ekonomik yapıya sahip olması önerilmekteydi. Dünya Bankası heyetinin hazırladığı Barker Misyonu Raporu'nun özü de Türkiye'nin uluslararası işbölümlü kapsamında bir tarım ülkesi olarak gelişmesinin tavsiye edilmesiydi.

Bütün bu gelişmeler İkinci Dünya Savaşı ertesi yeniden kurulan dünyada Türkiye için de yeni bir dönemin habercisi oldu. Artık Türkiye sınırları dışındaki dünyanın etkisi ve rolünü daha çok hesaba katarak adımlarını atmaya başladı.

1950'lerde Türkiye Ekonomisi

Devletçilik-DP Liberalizmi

Türkiye'de 1930'lar boyunca iktisadi devletçilik politikaları izlendi. Bu politikaların sanayi alanına yansıması, devletin önderliğinde planlı sanayileşme girişimi biçiminde gerçekleşti. Biri tamamen, diğeri kısmen hayata geçen iki adet beşer yıllık sanayi planları ile günümüz Türkiye sanayiinin temelleri atıldı.

İkinci Dünya Savaşı ile planlı sanayileşme girişimleri aksadı. Savaş ertesi ise hem iç hem dış koşulların zorlaması ile Türkiye genel olarak iktisadi devletçilikten, özelde ise planlı sanayileşmeden uzak ve iktisadi

devletçilik ile karşılaştırıldığında daha “liberal” arayışlar içine girdi. Türkiye uluslararası ekonomik kuruluşların üyesi oldu. Truman Doktrini ve Marshall Yardımı ile Amerika Birleşik Devletleri’nin mali yardım ve desteğini kazandı. 1950’de ise Türkiye’de yakın tarihin önemli olaylarından biri olan bir iktidar değişikliği yaşandı. Ülkeyi uzun yıllar tek parti olarak yöneten “Cumhuriyet Halk Partisi” iktidarı yerini “Demokrat Parti” iktidarına bıraktı. Demokrat Parti iktidarı, Cumhuriyet Halk Partisi’ne göre daha liberal bir söylem ile kamuoyunda ilgi uyandırdı ve büyük sempati topladı. Bu ilgi seçim sandığına da yansıdı. 14 Mayıs 1950’de gerçekleşen genel seçimlerde Demokrat Parti büyük bir oy çokluğu ile iktidara geldi.

Demokrat Parti, Cumhuriyet Halk Partisi’nin içinden doğmuştu. Unutmamalıdır ki; Demokrat Parti’nin kurucularından Celal Bayar 1932-1937 yılları arasında İktisat Vekili ve 1937-1939 yılları arasında ise Başbakan sıfatı ile bu dönemde egemen olan devletçi politikaları belirleyen ve uygulayan kadronun başında bulunuyordu.

Cumhuriyet Halk Partisi içinden daha liberal bir partinin doğuşunda ticaret ve sanayi burjuvazisinin ve

toprak sahiplerinin Cumhuriyet Halk Partisi’ne göre daha liberal, daha az müdahaleci bir yönetime ilişkin talepleri önemli ölçüde belirleyici oldu. Demokrat Parti’de liberalizminin fikri temelleri ve alt yapısı bulunmuyordu. İktidar partisi Cumhuriyet Halk Partisi’ne karşı iktisadi devletçilik aleyhtarı bir söylem üreten Demokrat Parti, iktisadi devletçiliği reddetmekle birlikte, ekonomide devletin yeri ve rolünü bir kenara bırakmadı. Parti programındaki devletin ekonomik işlevlerine ilişkin şu ifadeler bunu açıkça ortaya koymaktaydı:

“Özel teşebbüs ve sermayenin yetip erişemeyeceği yahut yeter ve yakın kâr görmediği için girişemeyeceği, fakat bütün ekonomik faaliyetlere müessir olacak ve memleket müdafaasını sağlayacak mahiyetteki

teşebbüslere girişmek; bilhassa ana sanayii ve büyük enerji santrallerini kurmak; bugün olduğu gibi demiryolu, liman, su işleri yapmak; büyük taşıt vasıtaları inşa etmek ve işletmek; Milletin, gelecek nesillere de şamil daimi menfaatler bakımından devlet elinde bulunması daha faydalı olan büyük maden ve orman işletmeleri kurmak”

Demokrat Parti liberalizminde devlet önemli bir yere sahipti. Özel sektörün elinin uzanamadığı yere devlet el atmalıydı. Ayrıca özel sektörün altından kalkabileceği alanlardaki devlet işletmelerinin, özel sektöre devri ve devlet işletmeciliğinin özel girişimlere engel olmayacak biçimde ve eşit koşullarda rekabetinin sağlanması da Demokrat Parti liberalizminin sınırlarını çiziyordu.35

Yabancı Sermaye

1950’lerde izlenen ekonomik politikaların, önceki dönemle karşılaştırıldığında oluşumunda belirleyici olan unsurlardan biri yabancı sermayeydi. Türkiye’de 1930’larda izlenen iktisadi devletçilik ve planlı sanayileşme politikalarında yabancı sermayenin payı ve belirleyicilik rolü yok denecek kadar azdı. Ancak İkinci Dünya Savaşı ertesi Türkiye, Amerika Birleşik Devletleri ve Amerika Birleşik Devletleri merkezli uluslararası ekonomik kuruluşların hibe ve borç biçiminde sermaye aktardıkları bir ülke oldu. Türkiye bu cereyana ayak uydurmakta zorlanmadı ve özellikle 1950’deki iktidar değişikliğinden sonra süratle gerekli yasal ve kurumsal düzenlemelere girişti.

9 Ağustos 1951 tarihinde 5821 sayılı “Yabancı Sermaye Yatırımlarını Teşvik Kanunu” yürürlüğe girdi. Bu kanunu 18 Ocak 1954’te yürürlüğe giren 6224 sayılı “Yabancı Sermayeyi Teşvik Kanunu” izledi. Bir önceki yasanın getirdiği kısıtlamalar bu yasa ile ortadan kalktı. Buna göre yabancı yatırımcılara yerli yatırımcıların sahip oldukları tüm hak ve kolaylıklar tanındı. Yasa, yeniden yatırılan kârları da kapsamı içine aldı. Yasa ile devlet

bir milyar Türk Lirası'na kadar kredileri garanti etmeyi üstlendi. Gerekli yabancı personelin çalıştırılmasına da imkân verildi. Bu yasa ile Türkiye'ye yabancı sermaye girişi hızlanırsa da, 1951-1960 döneminde Türkiye'ye gelen yabancı sermayenin tutarı 103,9 milyon TL civarındadır.

1950'lerde yabancı sermaye ile ilgili bir diğer yasa 18 Mart 1954'te yürürlüğe giren 6236 sayılı "Petrol Kanunu" idi. Bu yasa ile Türkiye'deki petrol kaynaklarının bulunması ve çıkartılmasında yabancı sermaye ve özel girişimlere olanak tanındı.

Tarıma Dayalı Sanayileşme

İkinci Dünya Savaşı ertesi dünya ekonomisi ile yeniden bütünleşme sürecine giren Türkiye'ye gelişmiş bir tarım sektörüne sahip ülke olma rolü biçildi. Bu rol gereği Türkiye, ancak tarıma dayalı bir sanayi geliştirecektir. Yine aynı stratejinin yansımaları olarak savaş ertesi Türkiye'nin planlı sanayileşme girişimleri de uluslararası sermaye çevrelerinden ilgi görmedi ve gerçekleşme imkânı bulamadı. Buna rağmen tarıma dayalı sanayinin gelişmesi yönünde yabancı sermaye yatırımları ve girişimleri 1940'ların sonundan itibaren Türkiye'ye yöneldi.

1950 yılında geniş köylü kitlelerinin desteğini alarak iktidara gelen Demokrat Parti iktidarı tarıma dayalı sanayileşmeyi benimsedi. Destekleme politikaları yaygınlaştırılarak devam etti. Tarım kesiminde makineli üretime geçilmesi hız kazandı. Bu bağlamda yabancı sermaye ile birlikte yerli traktör üretimi yönünde adımlar atıldı. Ancak traktör sayısı artarken onunla doğru orantılı olarak diğer tarım aletlerinin sayısının artmaması zaman içinde tarımsal üretimde azalan verimler ile ekonomiyi yüz yüze bıraktı.

İthal İkameci Sanayileşmeye

Yöneliş

1950'lerin başlarında yaşanan "Kore Konjonktürü", içerde iyi giden mevsim koşullarına bağlı tarımsal üretimdeki artış gibi iç ve dış bütün

olumlu koşulların 1954’e gelindiğinde etkileri ortadan kalktı. Türkiye ekonomisi bir tıkanma sürecine girdi. Bunun sonucu olarak tarıma dayalı sanayileşme yerine iç pazara yönelik, tüketim malları üretimini ön plana çıkaran bir ithal ikameci sanayileşmeye yöneliş başladı. Buna bağlı olarak 1954’e kadar süren dış ticaretteki liberal eğilim de artık sona erdi. İthalat ve kambiyo denetimleri tekrar gündeme geldi.

1950’lerin ikinci yarısında uygulanan ithal ikameci sanayileşme politikası ile 1930’larda uygulanan devletçi sanayileşme politikası karşılaştırıldığında aralarında temel farklar hemen göze çarpar. İthal ikameci sanayileşme politikasının en önemli özelliklerinden biri özel sektörün sanayi içindeki ağırlığının artmaya başlaması idi. Yine bu dönemde kamu yatırımları ve devlet işletmeciliğinin olanakları özel sermaye birikimi lehine kullanıl-

dı. İlk bakışta devletçi modele benzemekle birlikte ithal ikameci modelde devlet kesiminin özel sektöre desteğinin ön plana çıkmasıyla ondan ayrılan yeni bir “karma ekonomi” modeli ortaya çıktı. Bu yapı içinde devletin rolü çeşitli müdahale araçları ile özel girişimi sınırlamak ve denetim altında tutmaktan çok onu teşvik etmek oldu. Bu bağlamda gerekli alt yapı yatırımları ve özel sektörün altından kalkamayacağı bazı temel sınai ve tarımsal maddeler ve ara malları üretimi devlet tarafından gerçekleştirildi.

1950-1960 döneminde toplam sabit yatırımların mutlak seviyesi ve GSMH’ye oranı önceki yıllara göre arttı. Aynı dönemde özel sektörü tamamlayıcı nitelikte kamu yatırımları ile beraber, özel yatırımlarda da önemli artışlar yaşandı.

İthal ikameci sanayileşme politikasına bağlı olarak bu dönemde dokuma, tütün, gıda dericilik, cam, toprak ve kilden mamul mallar üretiminde gelişme kaydedildi. Daha basit teknolojiye dayanan bu dallar

yanı sıra yabancı sermaye tarafından ve lisans anlaşmalarının sağladığı teknoloji transferi yardımıyla kimya, ilaç sanayi, otomotiv, tarım makineleri gibi daha ileri teknoloji gerektiren sanayi üretiminde de gelişme izlendi.

Tıkanan Ekonomi ve 1958 İstikrar Tedbirleri

1950-1953 dönemde çok hızlı bir büyüme gösteren Türkiye ekonomisi 1954 yılında tarımda kötü hasat yılı olması ve daraltıcı politikaların sonucu olarak %3 küçüldü. Ancak büyüme hızı sonraki yıllarda da dalgalı ve yüksek bir seyir izlemeye devam etti.

1955 yılında alınan tedbirlerin de etkisi ile fiyat artışlarında bir yavaşlama ortaya çıkarsa da 1955-1959 yıllarında fiyat artışları %15'in altına düşürülemedi. Fiyat artışlarına rağmen Türk Lirası'nın yabancı paralar karşısında değerinin aynı kalması bir yandan ihracatı zorlaştırırken diğer yandan da ithalatı cazip hale getirdi. Bu da dış ticaret açıklarının artmasına neden oldu.

Bu gelişmeler döviz kurlarında da ayarlama yapmayı zorunlu kıldı ve 1958 istikrar tedbirleri olarak bilinen tedbirler alındı. Buna göre Türk Lirası devalüe edildi. Kur ayarlamasına gidildi. 1 Amerikan Doları'nın değeri 2.80 Türk Lirası'ndan 9 Türk Lirası'na yükseltildi. Para arzını denetim altına almak için Merkez Bankası'nın kaynak kullanımlarına sınırlama getirildi. KİT ürünlerine büyük zamlar yapıldı. Bütçe açıklarının kapatılması için gelir vergisi oranlarında artışa gidildi. Bu önlemlere bağlı olarak IMF Türkiye'ye 250 milyon dolar kredi sağladı. Ayrıca 600 milyon dolar tutarında dış borç da ertelendi.

Planlama Yeniden Yükselirken...

1958 tedbirleri, ekonomide alarm zillerinin çalması anlamına gelir. İktidarının son birkaç yılını yaşadığından habersiz olan Demokrat Parti Hükümeti, ekonomide yeni arayışlara yöneldi. Bu arayışlar içinde planlama gündeme geldi.

Planlama 1950'lerin sonunda yalnızca Türkiye'de gündeme gelmedi. Sosyalist ekonomi çağrışımı yapan planlama, kapitalist ülkelerde korku uyandıran bir kavram olmakla birlikte 1950'lerin ikinci yarısında ilgi görmeye, sempati kazanmaya başladı. Bu gelişme bir tesadüf veya sıradan bir olay değildi. Bu eğilimin ortaya çıkmasında o yıllarda sosyalist ekonomilerinin planlama içerisinde gösterdikleri yüksek performans ve belli biçimlerde devlet müdahalesine açık iktisat politikalarının önerilebildiği Keynezyen iktisat politikalarının Batı'da geniş çevreler tarafından genel kabul görmesi etkili oldu.

Türkiye de, 1940'ların sonlarından beri bir kenarda bıraktığı planlama kavramı ile 1950'lerin sonuna doğru yeniden ilgilenmeye başladı. Türkiye için ekonomik planlamayı üstlenecek bir kuruma ilişkin öneriler 1960'tan önceki OECD raporlarında da yer aldı. Bu arada bazı planlamacılar Türkiye'ye geldi. Bunlardan biri, dönemin tanınmış Hollandalı planlama uzmanı Prof. Jan Tinbergen idi. DP Hükümeti'nin daveti üzerine Türkiye'ye gelen Prof. Tinbergen, daha sonra ikinci kez Birinci Beş Yıllık Kalkınma Planı'nın hazırlanması çerçevesinde Türkiye'ye geldi.

1 Bu makaledeki bütün istatistiksel veriler DİE'den alınmış veya DİE verilerine göre hesaplanmıştır.

2 Kongre için bkz. A. Gündüz Ökçün, Türkiye İktisat Kongresi, 1923-İzmir Haberler-Belgeler-Yorumlar, AÜSBF yay., Ankara 1968.

3 Ökçün, 1968, s. 247, 251.

4 Ökçün, 1968, s. 387-389.

5 Murat Koraltürk, "Ankara'nın Patronluğunun Sınırları: 1920'lerde Ankara'nın Sermaye Birikimini Yönlendirme Girişimleri ve Buna İstanbul'un Tepkisi", İstanbul, Sayı 36, (2001), s. 98.

6 Lozan Antlaşması için bkz. M. Cemil (Bilsel), Lozan, Cilt 1-2, İstanbul 1933.; Ali Naci Karacan, Lozan Konferansı ve İsmet Paşa, Türk

İnkılap Tarihi Enstitüsü yay., İstanbul 1943.

7 Bilsel, 1933, Cilt 2, s. 591.

8 Mübadele için bkz. Ayhan Aktar, Varlık Vergisi ve "Türkleştirme" Politikaları, İletişim yay., İstanbul 2000. Kemal Arı, Büyük Mübadele: Türkiye'ye Zorunlu Göç 1923-1925, Tarih Vakfı Yurt yay., İstanbul 1995. Çağlar Keyder, Dünya Ekonomisi İçinde Türkiye (1923-1929), Yurt yay., Ankara 1982.

9 Bkz. Orhan Kurmuş, "1916 ve 1929 Gümrük Tarifeleri Üzerine Gözlemler", ODTÜ Gelişme Dergisi, Türkiye İktisat Tarihi Üzerine Araştırmalar 1978 Özel Sayısı, 1979, s. 182-209.

10 Türkiye tarımında XIX. yüzyıldaki gelişmeler ve Birinci Dünya Savaşı'nın etkileri için bkz. Vedat Eldem, Osmanlı İmparatorluğu'nun İktisadi Şartları Hakkında Bir Tetkik, Türkiye İş Bankası yay., Ankara 1970. Vedat Eldem, Harp ve Mütareke Yıllarında Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomisi, Türk Tarih Kurumu yay., Ankara 1994.

11 1923 sonrası tarımsal yapı için bkz. Oya Silier, Türkiye'de Tarımsal Yapının Gelişimi (1923-1938), Boğaziçi Üniversitesi yay., İstanbul 1981. Ertuğrul Tokdemir, Türkiye'de Tarımsal Yapı (1923-1933), İTÜ yay., İstanbul 1988.

12 Ökçün, 1968, s. 394-395.

13 Kazım Öztürk, Türkiye Cumhuriyeti Hükümetleri ve Programları, Ak yay., İstanbul 1968, s. 32.

14 Öztürk, 1968, s. 71.

15 Aşar vergisinin kaldırılmasına ilişkin olarak bkz. Nevin Coşar, "Aşar Vergisinin Kaldırılma Nedenleri", Toplumsal Tarih, Cilt 6, Sayı 35, (1996), s. 21-29, Nevin Coşar, "Aşar Vergisinin Kaldırılmasının Kısa ve Uzun Dönemli Etkileri", Toplumsal Tarih, Cilt 6, Sayı 36,

(1996), s. 7-13, İzzettin Önder, “Aşarın Kaldırılması”, Toplum ve Bilim, Sayı 13, (1981), s. 76-92.

16 Bu sayımlar için bkz. A. Gündüz Ökçün, Osmanlı Sanayii: 1913, 1915 Yılları Sanayi İstatistiki, AÜSBF yay., Ankara 1970.

17 Eldem, 1994, s. 173 vd. Ahmet Emin Yaman, Kurtuluş Savaşı’nda Anadolu Ekonomisi (1919-1922), Betik yay., Ankara 1998, s. 66 vd.

18 1927 sanayi sayımı ve sonuçları için bkz. İsmail Hüsrev Tökin, Rakamlarla İktisadi ve İçtimai Türkiye “Türkiye’de Sanayi”, Cilt 3, DİE yay., Ankara 1946.

19 Bu konu için bkz. Kemalettin Apak-Cevdet Aydınelli-Mehmet Akın, Türkiye’de Devlet Sanayi ve Maadin İşletmeleri, İzmit 1952. Hüsamettin Toros, Türkiye Sanayii, Cilt 1, İstanbul 1954.

20 Tunç Tayanç, Sanayileşme Sürecinde 50 Yıl, Milliyet yay., İstanbul 1973, s. 56 vd.

21 Kriz için bkz. Jacques Nere, 1929 Krizi, çev. Vamık Toprak, AİTİA yay., Ankara 1980.

22 Bu uygulamalar için bkz. İlhan Tekeli-Selim İlkin, 1929 Buhranında Türkiye’nin İktisadi Politika Arayışları, ODTÜ yay., Ankara 1977. Bilsay Kuruç, Belgelerle Türkiye İktisat Politikası, Cilt 1, AÜSBF yay., Ankara 1988.

23 Merkez Bankası için bkz. İlhan Tekeli-Selim İlkin, Para ve Kredi Sisteminin Oluşumunda Bir Aşama Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası, TC. Merkez Bankası yay., Ankara 1981. Haydar Kazgan-Murat Öztürk-Murat Koraltürk, Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası, İstanbul 2000.

24 Devletçiliğe geçiş için bkz. Bilsay Kuruç, Belgelerle Türkiye İktisat Politikası, Cilt 2, AÜSBF yay., Ankara 1993. İlhan Tekeli-Selim İlkin, Uygulamaya Geçerken Türkiye’de Devletçiliğin Oluşumu, ODTÜ yay., Ankara 1982.

25 Devletçilik için bkz. Korkut Boratav, Türkiye'de Devletçilik, 3. bs., Savaş yay., Ankara 1982.

26 Birinci plan için bkz. Afetinan, Devletçilik İlkesi ve Türkiye Cumhuriyeti'nin Birinci Sanayi Planı 1933, TTK. yay., Ankara 1972.

27 İkinci plan için bkz. İkinci 5 Yıllık Sanayi Planı, TC. İktisat Vekaleti Sanayi Tetkik Heyeti yay., Ankara 1936.

28 Yahya Sezai Tezel, Cumhuriyet Döneminin İktisadi Tarihi, 3. bs., Tarih Vakfı Yurt yay., İstanbul 1994, s. 305 vd.

29 İkinci Dünya Savaşı'nın Türkiye ekonomisine yansımaları için bkz. Korkut Boratav, Türkiye İktisat Tarihi 1908-1985, 3. bs., Gerçek Yayınevi yay., İstanbul 1990. Cemil Koçak, Türkiye'de Milli Şef Dönemi (1938-1945), 2. bs., 2. Cilt, İletişim yay., İstanbul 1996.

30 Varlık Vergisi için bkz. Aktar, 2000. Rıfat N. Bali, Cumhuriyet Yıllarında Türkiye Yahudileri: Bir Türkleştirme Serüveni (1923-1945), İletişim yay., İstanbul 2000. Rıdvan Akar, Varlık Vergisi-Tek Parti Rejiminde Azınlık Karşıtı Politika Örneği, Belge yay., İstanbul 1992.

31 Dünya Bankası için bkz. Rıdvan Karluk, Küreselleşen Dünyada Uluslararası Ekonomik Kuruluşlar ve Entegrasyon, Eskişehir 1995, s. 194 vd., IMF için bkz. Karluk, 1995, s. 219 vd.

32 Vaner Planı için bkz. İlhan Tekeli-Selim İlkin, Savaş Sonrası Ortamında 1947 Türkiye İktisadi Kalkınma Planı, ODTÜ yay., Ankara 1974.

33 Bu planlar için bkz. Sami Güven, 1950'li Yıllarda Türk Ekonomisi Üzerinde Amerika Kalkınma Reçeteleri, Ezgi Kitabevi yay., Bursa 1998.

34 Barker Raporu için bkz. Murat Koraltürk-Nadir Eroğlu, "Barker Raporu", 75 Yılda Çarklardan Chip'lere, Tarih Vakfı Yayınları, İstanbul 1999, s. 158-163.

35 DP döneminde Türkiye ekonomisi için bkz. Gülten Kazgan, Tanzimat'tan XXI. Yüzyıla Türkiye Ekonomisi, Altın Kitaplar yay., İstanbul 1999. Serdar Turgut, Demokrat Parti Döneminde Türkiye Ekonomisi, Ankara 1991.

Afetinan, Devletçilik İlkesi ve Türkiye Cumhuriyeti'nin Birinci Sanayi Planı 1933, TTK. yay., Ankara 1972.

Akar, Rıdvan, Varlık Vergisi-Tek Parti Rejiminde Azınlık Karşıtı Politika Örneği, Belge yay., İstanbul 1992.

Aktar, Ayhan, Varlık Vergisi ve "Türkleştirme" Politikaları, İletişim yay., İstanbul 2000.

Apak, Kemalettin, -Cevdet Aydınelli-Mehmet Akın, Türkiye'de Devlet Sanayi ve Maadin İşletmeleri, İzmit 1952.

Arı, Kemal, Büyük Mübadele: Türkiye'ye Zorunlu Göç 1923-1925, Tarih Vakfı Yurt yay., İstanbul 1995.

Bali, Rıfat N., Cumhuriyet Yıllarında Türkiye Yahudileri: Bir Türkleştirme Serüveni (1923-1945), İletişim yay., İstanbul 2000.

(Bilsel), M. Cemil, Lozan, Cilt 1-2, İstanbul 1933.

Boratav, Korkut, Türkiye İktisat Tarihi 1908-1985, 3. bs., Gerçek Yayınevi yay., İstanbul 1990.

Boratav, Korkut, Türkiye'de Devletçilik, 3. bs., Savaş yay., Ankara 1982.

Coşar, Nevin, "Aşar Vergisinin Kaldırılma Nedenleri", Toplumsal Tarih, Cilt 6, Sayı 35, (1996), s. 21-29.

Coşar, Nevin, "Aşar Vergisinin Kaldırılmasının Kısa ve Uzun Dönemli Etkileri", Toplumsal Tarih, Cilt 6, Sayı 36, (1996), s. 7-13.

Eldem, Vedat, Harp ve Mütareke Yıllarında Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomisi, Türk Tarih Kurumu yay., Ankara 1994.

Eldem, Vedat, Osmanlı İmparatorluğu'nun İktisadi Şartları Hakkında Bir Tetkik, Türkiye İş Bankası yay., Ankara 1970.

Güven, Sami, 1950'li Yıllarda Türk Ekonomisi Üzerinde Amerika Kalkınma Reçeteleri, Ezgi Kitabevi yay., Bursa 1998.

İkinci 5 Yıllık Sanayi Planı, TC. İktisat Vekaleti Sanayi Tetkik Heyeti yay., Ankara 1936.

Karacan, Ali Naci, Lozan Konferansı ve İsmet Paşa, Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü yay., İstanbul 1943.

Karluk, Rıdvan, Küreselleşen Dünyada Uluslararası Ekonomik Kuruluşlar ve Entegrasyon, Eskişehir 1995.

Kazgan, Gülten, Tanzimat'tan XXI. Yüzyıla Türkiye Ekonomisi, Altın Kitaplar yay., İstanbul 1999.

Kazgan, Haydar, -Murat Öztürk-Murat Koraltürk, Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası, İstanbul 2000.

Keyder, Çağlar, Dünya Ekonomisi İçinde Türkiye (1923-1929), Yurt yay., Ankara 1982.

Koçak, Cemil, Türkiye'de Milli Şef Dönemi (1938-1945), 2. bs., 2. Cilt, İletişim yay., İstanbul 1996.

Koraltürk, Murat, "Ankara'nın Patronluğunun Sınırları: 1920'lerde Ankara'nın Sermaye Birikimini Yönlendirme Girişimleri ve Buna İstanbul'un Tepkisi", İstanbul, Sayı 36, (2001), s. 97-101.

Koraltürk, Murat, -Nadir Eroğlu, "Barker Raporu", 75 Yılda Çarklardan Chip'lere, Tarih Vakfı Yayınları, İstanbul 1999, s. 158-163.

Kurmuş, Orhan, "1916 ve 1929 Gümrük Tarifeleri Üzerine Gözlemler", ODTÜ Gelişme Dergisi, Türkiye İktisat Tarihi Üzerine Araştırmalar 1978 Özel Sayısı, 1979, s. 182-209.

Kuruç. Bilsay, Belgelerle Türkiye İktisat Politikası, Cilt 1, AÜSBF yay., Ankara 1988.

Kuruç, Bilsay, Belgelerle Türkiye İktisat Politikası, Cilt 2, AÜSBF yay., Ankara 1993.

Nere, Jacques, 1929 Krizi, çev. Vamık Toprak, AİTİA yay., Ankara 1980.

Ökçün, A. Gündüz, Osmanlı Sanayii: 1913, 1915 Yılları Sanayi İstatistiki, AÜSBF yay., Ankara 1970.

Ökçün, A. Gündüz, Türkiye İktisat Kongresi, 1923-İzmir Haberler-Belgeler-Yorumlar, AÜSBF yay., Ankara 1968.

Önder, İzzettin, “Aşarın Kaldırılması”, Toplum ve Bilim, Sayı 13, (1981), s. 76-92.

Öztürk, Kazım, Türkiye Cumhuriyeti Hükümetleri ve Programları, Ak yay., İstanbul 1968.

Silier, Oya, Türkiye’de Tarımsal Yapının Gelişimi (1923-1938), Boğaziçi Üniversitesi yay., İstanbul 1981.

Tayanç, Tunç, Sanayileşme Sürecinde 50 Yıl, Milliyet yay., İstanbul 1973.

Tekeli, İlhan, -Selim İlkin, 1929 Buhranında Türkiye’nin İktisadi Politika Arayışları, ODTÜ yay., Ankara 1977.

Tekeli, İlhan, -Selim İlkin, Para ve Kredi Sisteminin Oluşumunda Bir Aşama Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası, TC. Merkez Bankası yay., Ankara 1981.

Tekeli, İlhan, -Selim İlkin, Savaş Sonrası Ortamında 1947 Türkiye İktisadi Kalkınma Planı, ODTÜ yay., Ankara 1974.

Tekeli, İlhan, -Selim İlkin, Uygulamaya Geçerken Türkiye’de Devletçiliğin Oluşumu, ODTÜ yay., Ankara 1982.

Tezel, Yahya Sezai, Cumhuriyet Döneminin İktisadi Tarihi, 3. bs., Tarih Vakfı Yurt yay., İstanbul 1994.

Tokdemir, Ertuğrul, Türkiye’de Tarımsal Yapı (1923-1933), İTÜ yay., İstanbul 1988.

Toros, Hüsamettin, Türkiye Sanayii, Cilt 1, İstanbul 1954.

Tökin, İsmail Hüsrev, Rakamlarla İktisadi ve İçtimai Türkiye “Türkiye’de Sanayi”, Cilt 3, DİE yay., Ankara 1946.

Turgut, Serdar, Demokrat Parti Döneminde Türkiye Ekonomisi, Ankara 1991.

Yaman, Ahmet Emin, Kurtuluş Savaşı’nda Anadolu Ekonomisi (1919-1922), Betik yay., Ankara 1998.

Osmanlı'dan Devreden Kriz Potansiyeli ve Tek Parti Dönemi Ekonomik Krizleri / Doç. Dr. Metin Toprak [s.598-614]

Kırıkkale Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi / Türkiye

Giriş

Cumhuriyet dönemi Türkiyesi kurulduğu günden bu yana sürekli ekonomik krizlerle uğraşmıştır. Osmanlı'dan devraldığı insan kaynakları ve ekonomik potansiyel hem oldukça yetersiz hem de niteliksiz olmuştur. Bunun yanı sıra, yeni rejimin toplumun çeşitli kesimleri tarafından bir süre meşru görülmemesi nedeniyle, önemli miktarda enerjinin bu alana harcanması ayrı bir tıkanıklığa yol açmıştır. İsmet İnönü'nün "Anadolu'nun ortasında kurulmuş bir köylü hükümetiyiz" sözü, ilk yıllardaki zorlukları çok iyi betimlemektedir. Modern Türkiye, kurulduğundan bu yana çeşitli ekonomik ve siyasi rejimler uygulamıştır. Ne var ki, yaklaşık bir yüz yıl geçmesine rağmen, halen ciddi krizlerle iç içe yaşamaya devam etmekte ve kaygı verecek derecede kırılmalarla yüz yüzedir. Bu çalışma, 1980'li yıllarda uygulanmaya başlayan dışa açık ekonomi modeline kadar olan dönemde yaşanan ekonomik krizleri, ekonomik göstergeler ve gelişmelerle destekleyerek incelemektedir.

Türkiye'nin, Cumhuriyetin ilk on yılında nispeten liberal denebilecek ekonomi politikası, Büyük Dünya Krizi'yle birlikte sona ermiş ve Lozan'ın kısıtlayıcı hükümlerinin süresi dolduğu için, zamanın Hükümeti himayeci bir strateji uygulamaya başlamıştır. Bu nedenle, ilk on yılda bağımsız bir iktisat politikasından söz etmek pek mümkün değildir. Büyük Bunalım ile II. Dünya Savaşı arasındaki dönemde, Türkiye'de bir yandan himayeci politikalar izlenmiş, diğer yandan deflasyona yol açacak maliye ve para

politikası önlemleri uygulanmıştır. Dolayısıyla, Türkiye bu dönemde tam anlamıyla bütçe disiplini içinde bir savaş ekonomisi durumunu yaşamıştır. Menderes dönemine geçişte iç dinamiklerden ziyade, dış dinamikler rol oynamıştır.

Ekonomik, Siyasi ve Toplumsal Kriz Ortamında Kurulan Cumhuriyet

Çağdaşlaşma Hastası Bir Toplumun Sürekli Krizleri: Yakın geçmiş tarihin imparatorlukları içinde, belki de en özgün öykü Osmanlı İmparatorluğu'na aittir. Üç kıtaya hakim olabilecek bir ele geçirme ölçeğine sahip olabilmiş, ancak yönetme ve geliştirme yeteneğine sahip olamamış; dünyaya nizam vermeye çalışmış, ancak devlet ve toplum yapısının dayanağını oluşturan 'Müslüman' ve 'Türk' öğelerini geliştirip dönüştürememiş; farkında olduğu çöküş sürecini yavaşlatmak, durdurmak, hatta tersine çevirmek niyetiyle XVIII. yüzyıldan itibaren attığı her adım biraz daha zayıflamasına ve itibarının düşmesine neden olmuş; sonuçta bir yandan dış devletlerle, diğer yandan farklı etnik köken ve dinlerden olan kendi vatandaşları ile de savaşmak zorunda kalmıştır. Dolayısıyla, Osmanlı'nın son yüz yılı sürekli savaş, iç çatışma ve toprak ve nüfuz kayıplarıyla geçmiş; yani sürekli siyasal, askeri ve ekonomik krizler yaşamıştır. Kanuni Esasi ve Meşrutiyet uygulaması kapsam ve uygulama olarak sonraki dönemlerde atılan adımların1 çok ötesinde kabul edilebilir.

Milliyetçilik Projesinin Hazmedemediği Etnik ve Dini Çeşitlilik: Ne var ki, Osmanlının mücadelesi bununla da sınırlı kalmamıştır. Osmanlı'nın mirasçısı olarak kurulan yeni Türkiye Cumhuriyeti, tamamen yeni bir çerçeveye dayalı olarak kurgulanmış; Osmanlı'nın millet, devlet ve din anlayışını tamamen reddetme söylemini benimsemiş; tek din, tek dil, tek ulus, tek hukuk, tek coğrafya temeline dayalı dışa kapalı içe dönük bir modernleşme ve uluslaşma kültürü oluşturmaya çalışmıştır. Ancak, yeni devlet anlayışının hedefle-

diği ereklere ulaşmasını sağlayacak ne yeterli nitelikte insan kaynağı ne de fiziksel sermaye birikimi ve doğal kaynağı mevcuttur. Bu nedenle, yüzyıla yaklaşan bir süreden beri Türkiye geçiş toplumu olma özelliğini koruyabilmiş belki de tek toplumdur.

Nüfus ve İstihdamın Niteliğinde Kötüleşme: Osmanlı'dan yeni devlete devreden insan kaynaklarının Cumhuriyetin ilk on yılı bakımından yaşamsal düzeyde belirleyici rolü vardır. Bu sermaye ile devlet, toplum ve genel olarak kaynak yönetimi gerçekleştirilmiştir. Nüfusun miktar ve bileşiminde Cumhuriyetin devraldığı insan2 kaynakları bakımından dikkate değer bir nokta, I. Dünya Savaşı ve izleyen yıllardaki nüfus mübadelesi ve göçler nedeniyle nüfustaki gerilemedir. Bu gerileme kendisini nüfusta azalma, etnik yapıda değişme ve kentleşme oranındaki düşme olarak göstermektedir.

Köy-Kent Projesi: Türkiye'nin 2001 yılında dahi Başbakanın sözünü ettiği köy-kent projesi aslında Cumhuriyetin kuruluşu ile radikal bir işlerlik kazanmış, toplam nüfus içinde köy nüfus oranında patlama yaşanmıştır. Cumhuriyet dönemine kölelik yada serflik yoktur, ancak topluma küçük köylülük hakimdir.3 Türkiye'nin 1923 yılı sınırları içindeki nüfusu, 1914 yılında 16.3 milyon iken 1927 yılında 13.6 milyona düşmüştür (yüzde 17 azalma). Dolayısıyla Cumhuriyetle birlikte Türkiye'nin köy nüfus oranında ciddi bir artış olurken, kent nüfusu mübadele nedeniyle önemli gerilemeler kaydetmiştir. I. Dünya Savaşı'nda ve Kurtuluş Savaşı'nda Türk ordusu 1.8 milyon kayıp vermiştir. 1914 yılında, Türkiye'nin Kars ve Artvin illeri dışında kalan yerlerinde 15.9 milyon insan yaşamakta ve bunun yüzde 80'ini Müslümanlar, yüzde 11'ini Rumlar ve yüzde 8'ini de Ermeniler oluşturmaktadır.

Ekonomik Yaşamdaki Egemen Kesimler: Osmanlı'nın son döneminde Türkiye'nin sosyal ve iktisadi hayatında azınlıkların niteliksel olarak büyük

bir ağırlığı söz konusudur. Gayrimüslimler daha çok şehirlerde yaşamakta ve tarım dışı sektörlerde faaliyet göstermekteydiler. Müslümanlar ise, daha çok kırsal alanlarda yaşamakta, ziraat ve hayvancılıkla uğraşmaktaydılar. Dış ve iç ticarette gayrimüslimlerin önemli bir ağırlığı söz konusudur.

İç Ticarette Gayrimüslimler: Vilayet salnamelerindeki4 verilere göre, 1912 yılında iç ticaretle uğraşan 18000 işyerinin yüzde 15'i Türklere; yüzde 49'u Rumlara; yüzde 23'ü Ermenilere; ve yüzde 19'u da Levantenlere, diğer gayrimüslimlere ve Müslümanlara aittir.

Dış Ticarette Gayrimüslimler: 1922 yılı İstanbulu'nda dış ticaret işletmelerinin yüzde 4'ü, taşımacı firmaların yüzde 3'ü, toptancı mağazaların yüzde 15'i ve perakendeci mağazaların yüzde 25'i Müslümanlara aitti.

İmalat İşyerleri: Artizanal dükkanlar dahil, 6500 dolayındaki imalat işyerinin yüzde 12'si Türklere, yüzde 49'u Rumlara, yüzde 30'u Ermenilere, yüzde 10'u da diğer kesimlere aittir.

Serbest Meslek Erbabı: Doktor, mühendis, muhasebeci vb. 5300 serbest meslek erbabının yüzde 14'ü Türk, yüzde 44'ü Rum, yüzde 22'si Ermenidir.

Batı Anadolu: Batı Anadolu'da imalat sanayiinde çalışmakta olan 3.300 işyerinin yüzde 73'ü Rumların olup, bu işyerlerindeki 22 bin işçinin yüzde 85'i de gayrimüslim idi. Anadolu tarımında ihracata yönelik üretimin geliştirilmesinde ve yeni tekniklerin kullanılmasında da Rum ve Ermeni çiftçileri daha öndeydi. Gayrimüslimlerin okur-yazarlık, eğitim ve sağlık koşulları Müslüman-Türklerden çok daha iyiydi.

Cumhuriyetin Nüfus Politikası: 1927 yılındaki nüfusun yüzde 99'u Müslümandır. Türkiye'de, tamamına yakınının İstanbul'da oturduğu 110 bin Rum ve 77 bin kadar da Ermeni kalmıştır.

Nüfusun Kentsel-Kırsal Dağılımı: 1914-1927 döneminde nüfustaki azalmanın en önemli özelliği, gerilemenin büyük ölçüde kentsel nüfusta

meydana gelmesidir. 1912 yılında Kars, Artvin ve Hatay hariç nüfusu 20.000 ve daha fazla olan 52 kent vardı ve 14 milyon 250 binlik toplam nüfusun sadece yüzde 17.8'i bu kentlerde yaşıyordu. Bu 52 kentin toplam nüfusundaki azalma ise yüzde 35 olmuştur. 1927 nüfus sayımında yüzde 10.6'lık bir okur-yazar oranı sözkonusudur.5 Nüfusun yüzde 81'i tarımda, yüzde 5'i sanayide, yüzde 9'u inşaatta ve yüzde 5'i de ticarette istihdam edilmektedir.6 İsmet İnönü, "Anadolu'da kurulmuş bir köylü hükümetiyiz", "köylü aşığıyız" demektedir.7

Nüfusun ağırlıklı olarak kırsal kesimde yaşadığı dikkate alındığında, Türk toplumunun gelişmişlik düzeyinin doğrudan köylerin gelişmişlik düzeyiyle aynı anlama geldiği söylenebilir. Buna göre, Birinci Dünya Savaşı'ndan önce köylerin birim olarak genel özellikleri şöyle sıralanabilir: Köyler küçük topluluklar halinde, dış dünya ile ilişkileri kesilmiş bir biçimde yaşamaktadır. Köy ekonomisi kapalıdır. Para ve piyasa işlemleri toplam ekonomik faaliyetin yüzde 20'sini bile kapsamamaktadır. Köylü oto tüketim için ürettiğinden, tarımda bir yenilik düşünmemektedir.

Cumhuriyetin İlk Döneminde Türk Toplumunun Yaşam Kalitesi: Devletle köylü ilişkileri çoğu kere vergi ve askerlik işlemleriyle sınırlıdır. Devlet imkânlarının kısıtlı olmasından dolayı su, yol-köprü, elektrik gibi hizmetler genelde köylüye ulaşamamıştır. Türk köylerinin yüzde 80'i sağlığa uygun olmayan çevrelerde kurulmuştur. Halkın yüzde 14'ü sıtmalı, yüzde 9'u da frengiliydi. Köylülerin yüzde 72'si bitli olup, tuvaleti vb. sağ-

lık için zorunlu tesisi olmayan haneler yüzde 97'dir. Bu koşullara sahip halkın yüzde 7'si okur-yazardır. İstanbul ve İzmir gibi bir kaç kentin dışında durum köylerden farklı bir görünüm arz etmemektedir. "Memlekette irfan seviyesi çok düşüktü".8

Cumhuriyet Öncesinde Sektörler Bazında Ekonomik Kapasite: Vedat Eldem, Birinci Dünya Savaşı'ndan önceki dönemden üç yıl için milli gelirle

ilgili tahminler yapmıştır.9 Eldem, milli gelirin hesaplanması için gerekli bilgilerin ancak yüzde 60'ını elde ettiğini belirtmektedir. Milli gelirin sektörel dağılımı incelendiğinde, I. Dünya Savaşı'ndan hemen önceki dönemde ekonominin ağırlıklı olarak tarıma dayandığı, sanayi ve ticaretin ise aynı düzeyde bir ağırlığa sahip olduğu görülmektedir. Kitlevi üretim döneminde sanayiin hizmetler sektörüne oranla bu denli geri kalması kuşkusuz Osmanlı üretim yapısının geriliği konusunda yeterince aydınlatıcı bir ipucudur.

Yurtiçi Gelir: 1914 yılı verilerine göre, 21554 milyon kuruş olan yurtiçi gelir içinde tarımın payı yüzde 61, madenciliğin payı yüzde 0.5, imalat sanayiinin payı yüzde 11, inşaat sektörünün payı yüzde 2 ve ticaretin payı yüzde 8'dir.10

Milli Gelirin Bölgesel Dağılımı: Milli gelirin bölgeler itibariyle dağılımı incelendiğinde, gerek toplam gelir kategorisinde, gerekse tarım gelirleri kategorisinde Rumeli'nin önemli bir gelir kaynağı olduğu anlaşılmaktadır. Ancak, Rumeli'nin kaybedilmesiyle Osmanlı, bu gelirden de mahrum kalmıştır. 1907 verilerine göre, milli gelir içinde Rumeli'nin payı yüzde 22, İstanbul'un payı yüzde 10, Anadolu'nun payı yüzde 49, Suriye'nin payı yüzde 9, Cebel-i Lübnan'ın payı yüzde 2, Kudüs'ün payı yüzde 2 ve Irak'ın payı yüzde 6'dır.11

Ekonomik Büyüme Trendi: Vedat Eldem'in hesaplamasına göre Osmanlı Devleti 1889-1915 dönemini kapsayan 25 yıllık dönemde yıllık ortalama yüzde 2 oranında büyümüştür. Aynı dönemde nüfusun yıllık artış hızı yüzde 1 dolayında olunca, nüfus başına reel artış oranı yüzde 1 olmaktadır. Bu dönemde gelişmiş ülkelerde büyüme hızı yüzde 3 ila 4 arasında değişmektedir.

Sanayi: Osmanlı sanayii ile ilgili veriler 1913 ve 1915 yıllarındaki sanayi sayımlarına dayanmaktadır. Sanayi sayımları, yalnızca sanayiinin

yoğun olduğu Batı Anadolu'yu ve 10 ve daha fazla kişinin istihdam edildiği işletmeleri kapsamaktadır. Sayımı yapılan işletmelerin yüzde 55'i İstanbul ve çevresinde, yüzde 22'si İzmir'de ve geriye kalan yüzde 23'ü de diğer bölgelerde bulunmaktadır.12 1915 sanayi sayımında Türk-Müslüman kökenlilerin hem sermayedar olarak hem de işçi olarak oldukça düşük düzeylerde olduğu görülmektedir.13

Anadolu sanayiinin durumunun açıklayıcı bir göstergesi olarak 1913 sanayi sayımı, Türkiye'nin 1923 sınırları içinde 10 kişiden fazla personel çalıştıran 560 imalat sanayi işletmesinin bulunduğunu ve bunlarda toplam 35.000 kişinin çalıştığını göstermektedir. Osmanlı ekonomisi hemen hemen bütünüyle tarıma dayalı olup sanayiinin bir kıymet-i harbiyesi söz konusu değildir. Sayımı yapılan toplam 264 işyerinin yüzde 70.3'ü gıda, yüzde 11.9'u dokuma, yüzde 8.3'ü deri, yüzde 6.1'i kırtasiye, yüzde 2.2'si kimya, yüzde 0.8'i ağaç ve yüzde 0.3'ü toprak işiyle iştigal eden işletmelerden oluşmaktadır.14

İşletme Mülkiyeti: Osmanlı sanayiinin bir özelliği de, işletme mülkiyetinin hemen hemen tümüyle azınlıkların elinde olmasıdır. Almanya'nın dönemle ilgili bir raporuna göre, 1914 yılında sermayedar ve işçilerin yalnızca yüzde 15'i Türktür.15 1921 yılında Ankara Hükümeti kendi denetimi altındaki bölgelerde bir imalat sanayii sayımı yaptırmıştır. Ancak, İstanbul ve Batı Anadolu'nun (Adana ve Bursa gibi sanayi merkezleri dahil) dışarıda bırakılması, bu sayımın daha çok artizanal sanayi varlığını yansıtmasına yol açmıştır. Anadolu sanayiciliğinin daha çok aile işletmeciliği niteliğine sahip olduğu anlaşılmaktadır. O dönemde aile büyüklüğü ve çocukların eğitime devam etme düzeylerindeki düşüklük dikkate alındığında, ücretli işçi olgusunun henüz başlangıç safhasında olduğu anlaşılmaktadır.

1921 sanayi sayımı sonuçlarına göre tespit edilen 33 bin 58 işyerinin toplam istihdamı 76 bin 196 olarak tespit edilmiştir. Bu istihdamın yüzde 46.3'ü dokuma ve giyim, yüzde 23.6'sı deri işleme, yüzde 10.5'i madeni eşya, yüzde 7.9'u ağaç işleri, yüzde 5.9'u gıda, yüzde 4.7'si tuğla ve yüzde 1.1'i kimya sektörlerindedir. İşyeri başına çalışan ortalama kişi sayısı tuğlada en yüksek oranda 5.1 iken, en düşük dokuma giyimde 1.8'dir.16

Toprakta Feodal Yapı: 1913 yılında ekilen arazinin durumu incelendiğinde, toprağın önemli oranda parçalandığı, büyük toprakların da işletme ve girişim yetenekleri genelde bulunmayan bir kesimde, toprak ağalarının elinde olduğu anlaşılmaktadır. Buna göre, toprakların yüzde 39'u derebeyi, yüzde 26'sı toprak ağası ve yüzde 35'i de köylünün elindedir. Çiftçi ailesinin yüzde 87'si toprakların yüzde 35'ine sahipken, çiftçilerin yüzde 8'i topraksızdır. Derebeyleri ve toprak ağaları birlikte çiftçi ailesinin yüzde 5'ini oluşturmaktadır. Ancak bu rakamların gerçeği tam olarak yansıtması kuşkuludur. Çünkü, ortalama hane halkı büyüklüğünün 5-6 kişi arasında olduğu kabul edilirse, nüfusun yüzde 80'inin de köylerde yaşadığı veriyse, köylü nüfus bu durumda sadece 5-6 milyon gibi düşük bir rakama ulaşmaktadır ki, bunun da geçerli olması mümkün değildir.17

Savaşın Finansmanına Odaklanmış Tarım Politikası: Osmanlı Devleti'nde mülkiyeti devlete ait olan arazinin kullanımı, temelde vergi toplamak ve asker beslemek amacıyla devredilirdi. Osmanlı toprak düzeni tımar kurumu ile, merkezi yönetimin üretim ve bölüşüm gibi belirleyici ekonomik faaliyetleri denetimi altında tutmasına dayanır. Merkezi yönetimin zaafa uğraması, kapitalist gelişme ile tarımın sektörel gerilemesi ve dolayısıyla azalan gelirler sonucu; toprakların doğrudan satışa sunulması ve vergilerin mültezimler yoluyla toplanmasına başvurulmuştur. Mültezimler ve asker-sivil kamu görevlilerinin devlet arazileri üzerinde fiili bir mülkiyet hakları doğmuştur böylece. Yine dış ticaretteki açıklığa paralel

olarak, piyasaya yönelik tarımsal üretimin yaygınlaşması da tarım arazilerinin özelleştirilmesine hız kazandırmıştır.

Türkiye’ye Devreden Tarımsal Potansiyel: Osmanlı’nın son döneminde bugünkü Türkiye’yi oluşturan tarım arazisi 5.4 milyon hektar olarak tahmin edilmektedir. Bu miktarın yaklaşık yüzde 80’inde tahıl, yüzde 7’sinde sebze, yüzde 7’sinde sanayi bitkileri ve yüzde 4’ünde de meyvecilik üretimi yapılmaktadır. Ancak, Salnamelerden derlenen bilgilere göre, 1912 yılında ekili tarım arazilerinde bitki türleri itibariyle dağılım şu şekildedir. Toplam ekili alan içinde, tahılın payı yüzde 91.4; yumru köklerin payı yüzde 1.1; sınai bitkilerin payı yüzde 2.9 ve sebzenin payı ise yüzde 4.7 olarak tespit edilmiştir. Sanayi bitkilerinin payının düşüklüğü, doğrudan ülke ekonomisinin yapısıyla ilişkilidir. Sanayi bitkisi olarak da tütün, pamuk, afyon, keten ve kendirin yetiştirildiği dikkate alınırsa, gerek yurtiçi kullanımda, gerekse ihracat içinde sanayi bitkilerinin nitelik olarak sınırlı bir büyüklüğe sahip olduğu görülmektedir.18

Madencilik: Osmanlı döneminde madencilik sektöründeki üretim, kömür hariç, daha çok dış ticarete yönelik olarak yapılmıştır. 1900 ile 1911 yılları arasında kömür üretiminde yüzde 232’lik bir artış gerçekleşmiştir. Bakır, simli kurşun, krom ve boraks üretiminde anılan dönemde dalgalanmalar olmasına rağmen, üretimde tedrici bir artış trendi sözkonusu olmuştur. 1900-11 arasında Türklerin maden üretimindeki payı görece giderek azalmış, buna karşılık yabancıların payı yüzde 50’den yüzde 75’e ulaşmıştır.19 Üretiminin ağırlıklı olarak dış ticarete konu olmasının kuşkusuz madencilikle ilgili bu gelişmede önemli bir rolü vardır.20

Madencilik alanında Fransız kaynaklı yabancı sermayenin payı diğer ülkelere oranla oldukça yüksek olup yüzde 80 dolayındadır. Bunu yüzde 14 ile İngiltere ve yüzde 6 ile de Almanya izlemektedir. Fransız

sermayesi daha çok kömür, çinko ve manganez; İngiliz sermayesi krom ve boraks, Alman sermayesi ise krom ve maden kömüründe yoğunlaşmıştır.

Bu yatırımların gerçekleşmesi 1885 yılından itibaren başlamaktadır. Madencilik fermanlarında 1870-84 arasında azınlıklar ön plandayken; 1885 yılından itibaren yabancılar söz sahibi olmuştur. Nitekim, buna paralel olarak üretimde de yabancılar söz sahibidir.21

Dış Ticaret: Osmanlı dış ticareti temelde ihracatı engelleyici, ithalatı artırıcı bir özelliğe sahiptir.22 Bunun bir gerekçesi kapitülasyonlar ise (özellikle 1838 Türk İngiliz Ticaret Anlaşması), diğer önemli bir gerekçesi de iç pazarda mal arzını artırmak yoluyla fiyat istikrarını sağlama amacı olduğu söylenebilir. İthalatın ihracatı karşılama oranının yüzde 60'tan düşük olması, devletin bu kategoride ciddi bir gelire sahip olmasını da engellemiştir.

İngiliz Ticaret Anlaşması: İngiliz Ticaret Anlaşması'ndan sonra, diğer Düvel-i Muazzama da Osmanlı ile benzeri ticaret anlaşmaları yapmışlardır. 1838-64 döneminde, Osmanlı Devleti ticaret anlaşmaları ile dış etkilere açılmış ve yabancılara, kendi ülkelerinde dahi göremeyecekleri derecede, yasal ve kurumsal sınırlamalardan azade bir ortam sağlanmıştır. Baltalimanı Anlaşması'nın Osmanlı için kapitalistleşmeden ziyade nispi bir ticarileşme sağladığı söylenebilir.23

İhracat ve İthalatın Yapısı: İhracatta tarım ürünleri ve madenler ağırlıklı kısmı oluşturmaktadır. Tarım ürünleri de genelde işlenmiş tarım ürünleri şeklinde değil de, pamuk, tütün, fındık, ipek, incir, afyon gibi daha çok işlenmemiş ürünlerden oluşmaktadır. Osmanlı'nın ithalatında ise, dokuma ve giyim eşyası, şeker, un, diğer gıda maddeleri ve yakıtlar başta gelmektedir.

1914 dış ticaret istatistiklerine göre, ithalatın yüzde 59'u ağırlıklı olarak tüketim malı nitelikli sanayi mallarından, yüzde 25'i tahıllardan, yüzde 7'si

hammaddelerden ve yüzde 9’u da diğer maddelerden oluşmaktadır. Aynı yıl ihracatın bileşimi incelendiğinde, tahılların yüzde 45 ile ilk sırada geldiği görülmektedir. İhracat içinde hammaddeler yüzde 38, bazı mamul mallar yüzde 13 ve diğer maddeler yüzde 4 dolayında paylara sahiptir. 1913 yılında ihracat 21 milyar 436 milyon, ithalat ise 40 milyar 809 milyon Osmanlı Lirası olmuştur. İhracatın ithalatı karşılama oranı yüzde 53’tür.24

Dış Ticarette Ülkelerin Göreli Önemi: 1880-1913 zaman aralığında Almanya’nın payı dönem içinde sürekli artış kaydederken, İngiltere’nin payında önemli gerileme yaşanmıştır. Almanya’nın payı 1890 yılı sonuna göre gerek ithalatta, gerekse ihracatta yaklaşık yüzde 2’dir. 1913 yılı sonunda ise söz konusu oranlar ithalatta

yüzde 18, ihracatta yüzde 8 düzeyine ulaşmıştır. İngiltere’nin payı ise ithalatta yüzde 51’den yüzde 34’e, ihracatta da yüzde 50’den yüzde 32’ye düşmüştür.

Kısacası anılan dönemde, Osmanlı dış ticaretinde Fransa ve İngiltere’nin payında gerileme gözlenirken; Almanya, İtalya ve Avusturya-Macaristan’ın paylarında ilerleme kaydedilmiştir. Örnek olarak, İngiltere ve Fransa’nın birlikte 1878 yılında ithalattaki payları yüzde 65 ve ihracattaki payları yüzde 73 iken; 1913 yılında sırasıyla yüzde 28 ve yüzde 42 olarak gerçekleşmiştir. 1898 sonbaharında II. Wilhelm’in Türkiye’yi ziyaretiyle, özellikle demiryolunda Almanlara verilen yatırım ve işletme imtiyazları büyük bir artış kaydetmiştir. Demiryolları ile Konya ve Adana ovalarının sulama projeleri Almanların başlıca ilgi alanını oluşturmuştur.25

Dış Borçlar: Osmanlı Devleti, Kırım Savaşı’nın etkisiyle ilk kez 1854 yılında gayrimüslim ülkelerden borçlanmaya başlamıştır. Borçlanmada Galata Bankerlerinin aracılık rolleri kayda değerdir. İlk yıl 5 milyon İngiliz Poundu borçlanan Osmanlı, ikinci yıl bir 5 milyon pound daha borçlanmış ve borçlanma trendi adeta patlama yaparak devam etmiştir. 1877 yılında

Osmanlı Hükümeti borçlarını ödeyemeyecek duruma gelmiş ve moratoryum ilan etmiştir.

1877 yılında 191 milyon İngiliz Poundu ana para ve 62 milyon İngiliz Poundu da faiz olmak üzere toplam borç tutarı 253 milyon İngiliz Poundu dolayındadır. Bu borçlar karşılığı, Mısır vergisi; Bursa ve Edirne ipek aşarları; Midilli, Balıkesir ve İzmir zeytinyağı aşarları; Halep, Adana, Suriye, Yanya, Trabzon, Bursa, Aydın, Menteşe, Konya gelirleri; Edirne, Tuna ve Selanik vilayetleri gelirleri; Anadolu ağnam vergisi ve İstanbul tütün rejisi gelirleri teminat olarak gösterilmiştir.

Esasen, 191 milyon sterlin dolayındaki anapara borcun nominal değeri ile satış fiyatı farklı olmuş ve satış fiyatının düşüklüğünden ötürü, ancak yüzde 53'ü Osmanlı'nın eline geçmiştir. Borçların yüzde 90'ı gerçek kişilerden ve bankalardan alınmıştır. 1881 Muharrem Kararnamesi'ne göre borçların menşe ülkeler itibariyle dağılımı şu şekildedir: Fransa yüzde 40, İngiltere yüzde 29, iç borç yüzde 7.9, Hollanda yüzde 7.6, Almanya yüzde 4.7, İtalya yüzde 2.6 Avusturya-Macaristan yüzde 1 ve diğer ülkeler yüzde 7.2.26 Görüldüğü gibi, borçların ağırlıklı kısmı Fransa ve İngiltere'ye olan borçlardan oluşmaktadır. 1914 yılındaki dış borçlar toplamı Düyun-u Umumiye yönetiminin Paris Maliye Konferansı'na verdiği rapora göre 153.7 milyon Osmanlı Lirası'dır. Toplam borçların devlet gelirlerine oranı ise yüzde 28.2 düzeyindedir.

Yabancı Sermaye: Osmanlı'nın yerli kaynaklarla sermaye birikimi ve dolayısıyla ekonomik büyüme ve kalkınmayı sağlamasının güçlükleri göz önüne alındığında, yabancı kaynakların gerekliliği ortaya çıkmaktadır. Dış borç, süregen dış ticaret açığı ve yabancı sermaye başlıca dış finansman kaynaklarını oluşturmaktadır. Osmanlı Devleti her üç kaynağa da başvurmuştur. Misak-ı Milli sınırları içinde kalan bölgede 1910 yılı için 57 milyon 110 bin Osmanlı Lirası tutarındaki yabancı sermayenin yüzde 59'u

demiryolu, yüzde 11'i sanayi, yüzde 10'u banka-sigorta, yüzde 6'sı madenler, yüzde 5'i elektrik-tramvay-su, yüzde 5'i liman vb. tesisler ve yüzde 4'ü ticaret alanındadır.27 Toplam tutarı 57 milyon 110 bin Osmanlı Lirası'nı bulan yabancı yatırımların yıllık geliri 2 milyon 280 bin Osmanlı Lirası'dır. Getiri oranı ortalama olarak yüzde 4 dolayındadır. Gelirin hemen hemen tamamı yurtdışına aktarılmaktadır. 1914 yılında yapılan bir hesaba göre, yurtdışına aktarılan toplam tutarın yüzde 7'si yabancı sermaye kâr transferi, yüzde 65'i dış ticaret açığı ve yüzde 28'i de dış borç faizlerinden oluşmaktadır. Vedat Eldem'in yapmış olduğu hesaplara göre, 1914 yılının GSMH'si 241 milyon Osmanlı Lirası olup, bunun yüzde 15'i dışarı gitmektedir. 1914 yılında devlet gelirleri de GSMH'nin yüzde 15'i dolayındadır.

Hizmetler: Yabancıların ulaştırma, ticaret, sanayi ve tarım alanlarındaki yatırımlarına paralel olarak bankacılık sektöründe de kayda değer gelişmeler yaşanmıştır. Osmanlı'nın ilk bankerlerinin Galata Bankerleri olduğu düşünüldüğünde, Osmanlı'nın dış ekonomik ilişkilerinin gelişmesinde önemli etkilerinin olduğu görülür. Ayrıca yabancı yatırımların yöneldiği ve belirli bir miktarın üstünde işgücü gerektiren liman, demiryolu ve maden işletmelerinde ücretli işçilik olgusu da gelişme kaydetmiş ve sendikal faaliyetlerin ortaya çıkmasına yol açmıştır.

Demiryolları büyük ölçüde yabancı sermaye ile tesis edilmiştir. Alman sermayesi bu alanda yüzde 57 ile ilk sıradadır. Bunu, yüzde 23.5 ile Fransız ve yüzde 20 ile İngiliz sermayesi izlemektedir. Demiryollarının inşası ile Osmanlı tarımının piyasaya açılması sağlanmıştır. Osmanlı denizyolları da yabancı sermayenin elindeydi. Yabancılara sağlanan kapitülasyonlar ve kabotaj haklarından dolayı yerli denizcilik korumadan yoksun kalmıştır.28

Karayolu inşasında kayda değer bir gelişme görülmemektedir. Osmanlı'da zamanına göre, ileri düzeyde bir telgraf sisteminin kurulduğu

söylenebilir. Bunun yanı sıra, Osmanlı'nın kendi posta şebekesine ek olarak yabancıların da kendilerine ait posta organizasyonu vardır.

Bankacılık alanındaki faaliyetleri Galata Bankerleri yürütüyordu. Osmanlı Bankası 1856 yılında İngiliz Sermayesi ile kurulmuş, ancak; 1863 yılında Fransız serma-

yesinin katılımıyla adı Osmanlı Imperial Bankası olarak değiştirilmiş ve banknot basma yetkisi verilmiştir. İzleyen dönemlerde Osmanlı ile dış ticaret ilişkileri bulunan hemen hemen bütün ülkelerin Osmanlı Devleti'nde banka şubeleri kurulmuştur. Yerli sermayeye dayalı ilk banka, Mithat Paşa'nın girişimiyle 1863 yılında tesis edilen tarım-kredi kooperatiflerinin 1888'de Ziraat Bankası'na dönüştürülmesiyle kurulmuştur.

1929 Büyük Dünya Bunalımı ve Türkiye'nin Krizi Derinleştiren Politikaları İle Gelen

Moratoryum

Tekdüzeleşen Toplumsal Hayat: Bu dönemle ilgili olarak 1923-1932 aralığındaki gelişmeler ele alınmaktadır. Türkiye, çok ulusluluk, çok kültürlülük, çok hukukluluk gibi zamanında "imparatorluk" olarak isimlendirilen devlet örgütlenmesi bağlamında gayet normal karşılanan özelliklerden sıyrılarak tek toplumlu, tek kültürlü, tek hukuklu, tek dilli, tek uluslu bir yapıda kuruluşunu gerçekleştirmeye çalışmıştır.

Gerileyen Üretim Süreçleri: Osmanlı döneminde, özellikle toplumsal hayatın üretken alanlarında çalışan ve vasıflı olarak nitelendirilebilecek nüfusun ezici çoğunluğu gayrimüslimlerden veya "ulus devlet" bağlamındaki adıyla azınlıklardan oluşmaktaydı. Gayrimüslimlerin Ermenistan, Yunanistan ve Batı ülkelerine göç etmeleri, nüfus mübadelesine tabi tutulmaları veya zorunlu tehcire tabi tutulmaları sonuçta, Türkiye'de manifaktür üretim biçiminin dahi icra edilemez hale gelmesine

yol açmış; tarımsal üretim Anadolu'nun bir çok yerinde nitelik ve nicelik bağlamında gerileme yaşamıştır.

Köylüleşen Toplum: Nüfus değişimi ile 10 Ekim 1918 yılında İstanbul'da yaşayan Rumlarla, Batı Trakya'da yaşayan Türkler dışında kalan Rumlar Türkiye'yi; Türkler de Yunanistan'ı terk edecekti. Sonuçta, 1 milyon 500 bin dolayında Rum Yunanistan'a, 379 bin 913 Türk de Türkiye'ye göç etti.29 Bu durum, kır-kent nüfus yapısını ve vasıflı-vasıfsız işgücü bileşimini etkilemiştir. Türkiye bir köylü memleketine dönüştürülmüştür.30

Birinci Doğu Halkları Kongresi: Modern Türkiye Cumhuriyeti'nin devraldığı fiziki ve beşeri sermayenin niteliğiyle ilgili olarak 1-8 Eylül 1920 tarihleri arasında Bakü'de toplanan Birinci Doğu Halkları Kongresi'nde tarım sorununu inceleyen komitenin raporu şu değerlendirmeyi içermektedir. "Türkiye'de Mustafa Kemal Hükümeti gibi, İran ve Hindistan'da ulusal liberal hükümetler İngilizleri yurtlarından kovmuşlar ve siyasal bağımsızlıklarını İngiltere'ye kabul ettirmiş olsalar bile, ülkelerindeki kapitalist toplum yapısını elde tutmakla, ekonomik açıdan bağımlılıklarını aynı ölçüde sürdüreceklerdir. Siyasal bağımsızlık bu ülkeleri, kapitalizmin nüfuzundan veya yerli bir sanayi kapitalinin oluşmasından, üretim araçlarının özel mülkiyetine dayalı ulusal bir sanayinin gelişmesinden kurtaramayacak; köylü sınıfı, kapitalizmin oluşma süreci içinde kendisini kesin bir yıkıma uğratacak olan acılı bir dönemden geçmek zorunda kalacak; köylülerin topraklarından kovulduğu ve ücretliler aleyhine bir grup haline geldikleri görülecektir. İşçi sınıfına dönüşen köylü sınıfı, kendi milli burjuvazisi (veya yabancı burjuvazi) tarafından büyük tarım işletmelerine, imalathanelere, fabrikalara ve madenlere gönderilecek; buralarda, kapitalistleri zenginleştirme uğruna, karın tokluğuna bir ücretle çalışmak zorunda bırakılacaktır."31 Görüldüğü gibi, Kongre'de gerek İran

ve Hindistan, gerekse Türkiye köylü sınıfının oluşturduğu toplumlar olarak nitelendirilmektedir.

Lozan Konferansı ve 1923 İzmir İktisat Kongresi: Mustafa Kemal, Batı ülkelerine Türkiye'nin izleyeceği rotayı32 göstermesi açısından İzmir'de bir iktisat kongresi düzenlemiştir.33 Mustafa Kemal, Kongrenin açış konuşmasında katılımcıları "milleti temsil eden halk sınıfları olarak tanımlamış ve Osmanlı'yı yerden yere vurmuştur. Fatih, Yavuz ve Kanuni'nin kişisel çıkarları için milleti kullandıklarını söylemiştir.34 İzmir İktisat Kongresi'ne sanayi, tarım, ticaret ve işçi kategorilerinde 1135 temsilci katılmış ve kongre 16 gün sürmüştür. Ancak sivil ve asker bürokratların bir kısmı kongreye özel sektör temsilcisi olarak katılabilmiştir. Örneğin, yazar Aka Gündüz ve Rukiye Hanım işçilerin,35 General Kazım Karabekir de sanayicilerin temsilcileri arasında yer almıştır. Kongreye sanayici ve tarımcı kesim hakim olmuş ve alınan kararlar da bu doğrultuda olmuştur. Esasen Kongre bir istişare toplantısı mahiyetinde geçmiş ve daha ziyade yeni devletin izleyeceği ekonomik politikalarla ilgili beyin jimnastiği faaliyeti niteliğinde olmuştur. Kongrede alınan kararlar ana temalar itibariyle şu şekilde kategorize edilebilir: 36

Üreticinin korunması, ihracatın desteklenmesi, milli sanayinin ve işçinin korunması ve demiryollarının geliştirilmesi. Bu amaçlar için, sanayii teşvik kanunu ve gümrük kanununun uyumu sağlanacak; yerli üretimin piyasaya sunumu için ucuz kara ve deniz taşımacılığı sağlanacak ve geliştirilecek; sanayicilere kredi verilecek, özel kesimin güç yetiremeyeceği yatırımları devlet realize edecek ve aşar da kaldırılacaktı. Bu kongrede bir yandan girdisi yurtiçinden sağlanan malların girdilerinin ithaline ağır gümrük vergileri, diğer yandan hükümet alımlarında pahalı ve kalitesiz yerli ürünlerin ithal ürünlere tercih edilmesi ve yabancı uyrukluların sanayi teşviklerinden yararlandırılmaması da benimsenmiştir.

Cumhuriyetin daha kuruluş aylarında iktidar sahiplerinin iktisadi bir kongre düzenlemelerinin bir çok içerimi vardır. Bunlara değinmeden önce, Lozan Barış Konferansı'nın bu süreçteki işlevine bakmak gerekir. Lozan Anlaşması İktisat Kongresi'nden sadece dört ay sonra imzalanmıştır. Dolayısıyla, Lozan görüşmeleri zaman olarak Kongreyi içine almaktadır. Lozan'da yeni devletin uygulayacağı gümrük vergileri birincil ekonomik tartışma konusudur. Özellikle İngiltere ve Fransa'nın isteğiyle, yeni devlet gümrük vergilerinde istediği değişiklikleri yapma iznini ancak beş yıl sonrası için alabilmiştir. 1 Eylül 1916 tarihinde yürürlüğe giren ve ağırlıklı olarak spesifik gümrük vergilerinden oluşan tarifeler 1929 yılına kadar devam etmiştir. Lozan ile, yabancılara tanınan bir çok ayrıcalık kalkmasına rağmen, bazılarının devam ettiği de ortadadır. Dolayısıyla Lozan Anlaşması, Türkiye'nin gümrük tarifeleri ve diğer dış ticaret kontrol araçlarının himayeci amaçlarla kullanmasını imkânsız hale getirmiştir.37 Bu sınırlamalar 24 Ağustos 1928 tarihinde son buluyordu. Hükümet ancak 1929'da himayeci politika uygulamasına geçebilmiştir.38

İzmir İktisat Kongresi'nin, İstanbul tüccarlarının henüz işgal altındaki İstanbul'da bir iktisat kongresi yapmayı kararlaştırmaları üzerine Hükümetin harekete geçmesiyle toplandığını ileri sürenler de vardır.39

Yerelleşen Devlet ve Osmanlı Borçları: Yeni devlet, belki de uzun bir savaş döneminden çıkmanın ve gayrimüslimlerden çekinmenin verdiği bir halet-i ruhiye ile sadece Türklerin girebileceği alanlar, sadece Türklerin yararlanabileceği kolaylık ve imkânlar ihdas etmiştir. Lozan Anlaşması 1924 yılında yürürlüğe girmiş ve toplam tutarı 129.384.910 altın lira olan Osmanlı borçlarının 84.597.495 altın lirasını (yüzde 65.4) yeni devlete yüklemiştir. Bu borcun yıllık taksit ödemesi 5.809.312 altın liradır. Yeni devlete bu ödemenin getirdiği yükün ağırlığı, imkânlar dikkate alındığında daha iyi anlaşılmaktadır. Özellikle, 1930'lu yıllarda, 1928

yılında yapılan indirimlere rağmen, bütçe harcamalarının yüzde 13-18'ini Osmanlı borçları oluşturmaktadır. 1928 yılında Cemiyet-i Akvam aracılığı ile Türkiye'nin borç yükü kriteri yeniden belirlenmiştir. Buna göre, Osmanlı borçlarının 1912 öncesi olanların yüzde 62'si; 1912 sonrası olanların ise yüzde 79'u Türkiye'ye yüklenmişti. Görüşmeler 1933 yılına kadar sürmüş ve sonuçta, Türkiye'nin 8 milyon altın lira (yıllık 700 bin altın lira taksit ödemeli olarak) ödemesi karara bağlanmıştır. Türkiye bu borçları 1954'ün Mayıs ayında tamamen ödemiştir.

Para: Cumhuriyetin elindeki kağıt paranın altın karşılıkları Almanya ve Avusturya-Macaristan'ın elinde olmuş ve bunların anlaşmalarla İngiltere ve Fransa'ya devredilmiştir. I. Dünya Savaşı'na kadar Türkiye'de 50 milyon altın lira kadar para olduğu tahmin edilmektedir. Ancak Savaştan sonra ne kadar kaldığı belli değildir. 1918 yılında mevcut para miktarının 73 milyon 165 bin dolar olduğu hesaplanmıştır.40 Türkiye Cumhuriyeti, Osmanlı'dan 161 milyon lira karşılıksız kağıt para devralmıştır. 1925 yılında değiştirme işlemiyle 8 milyon lira imha edilmiş ve geriye 153 milyon lira kalmıştır.41

Genel Ekonomik Manzara: Cumhuriyetin kurulduğu yıl genel ekonomik yapının sergilediği görünümü şu şekilde özetlemek mümkündür: 42 Sanayi, el sanatları düzeyinde olan sanayi, loncaların devamı sayılabilecek gruplar şeklinde organize olmuştur. Başlıca sanayi kolları tarım, dokuma, dericilik ve seramik gibi hafif sanayi dallarında yoğunlaşmıştır. İşletmeler küçük ölçeklidir. 1923 yılında bir kaç fabrika hariç hiç bir sanayi kolu yoktur. Halıcılık ve dokumacılık yabancı ülke ürünleri nedeniyle hemen hemen yok olmuş, mevcut bir kaç kuruluş da yabancı şirketlerin elindedir. İç ticaret kısmen, dış ticaret ise ağırlıklı olarak yabancıların elindedir.

Ulaşım ve iletişim imkânlarının yokluğundan dolayı, giyecek ve yiyecek maddelerinin büyük bir kısmı ithal edilmektedir. Düyun-u Umumiye İdaresi, Türkiye Cumhuriyeti'ne 86 milyon altın lira borç

bırakmıştır. 1923 yılında toplam uzunluğu 4.018 km olan demiryolunun büyük bir kısmı başta Almanlar olmak üzere yabancıların elindedir. Deniz ulaşımı ve taşımacılığı son derece sınırlıdır. 1922 yılında Türk gemilerinin toplam tonajı 22 bin tonu geçmemektedir. Nüfusun yüzde 70-75'i tarımda istihdam edilmekte, köylü aşar vergisi dolayısıyla, mültezim, murabaha ve büyük toprak sahiplerine bağlıdır. Tarım teknolojisi son derece ilkel olup, ürünün pazarlama olanakları oldukça yetersizdir.

Başarısız Geçen On Yıl: 1923-32 dönemi ekonomi uygulamasındaki başarısızlığının arkasında bir çok neden vardır: 43 İlk olarak 1929 yılına kadar ülkenin dış ticaret politikasını belirleme yetkisinin elinden alınması, gerek iç üretimi caydırıcı olması bakımından, gerekse hükümet gelirlerinin yetersizliğine neden olması bakımından çok önemlidir. İzmir İktisat Kongresi'nde alınan kararlar sistemik olmadığı için, çelişen ve uzlaşan bir çok unsuru barındırmıştır. Yeni devletin bir yandan iç isyanlar, diğer yandan devlet örgütlenmesi ile uğraşması ekonomiyle ilgilenme düzeyini olumsuz yönde etkilemiştir denilebilir.

Cumhuriyetin kuruluşunda bir yandan sosyal, siyasal ve hukuksal olarak çağdaş dünyanın yasal ve kurumsal yapısına uyum sağlanmaya çalışılırken, diğer yandan güzel sanatlar gibi alanlar da gerekli önceliği almış gözükmektedir. Sonuç olarak, ekonomik gelişmenin yanı sıra, sosyal bir dönüşümün de öncelikli olduğu görülmektedir.44 Bu dönemde sanayiye fon temin edecek kurumsal ve yasal düzenlemeler yetersiz kalmış; İş Bankası, Sanayi ve Maden Bankası gibi yeni teşkilatlanmalar yeterli olamamıştır.

Cumhuriyetin ilk on yılının liberal ekonomi politikalarının uygulandığı bir dönem olarak adlandırılması kuşkusuz önyargılı bir iddiadır. Çünkü, sınai ürünlerin ithali ve ticareti alanlarında kurulan tekeller, sanayii teşvik girişimleri, demiryolları başta olmak üzere yaygın kamulaştırmalar, Türkler dışındakilere ekonomik alanlarda neredeyse hayat hakkı tanımama

uygulamaları45 bu dönemde hükümetin yaygın bir şekilde ekonomiye müdahale ettiğini göstermektedir. Bu dönemi, daha ziyade, hükümetin işleri öğrenmeye başlaması ile devleti ve toplumu yeniden kurgulama faaliyetlerinin azami düzeye ulaştığı bir dönem olarak tanımlamak; ve ekonomideki liberal görünümün daha çok hükümetin bu alana vakit bulamayıp kayıtsızlığına bağlamak gerekir.

İstihdamın Yapısı: Bilindiği gibi ilk nüfus sayımı 1927 yılında, ikinci nüfus sayımı 1935 yılında yapılmış ve ikinci sayımdan itibaren son yıllara kadar her beş yılda bir sayım yapıla gelmekteydi. 1927 yılındaki ilk sayımda Türkiye'nin nüfusu 13 milyon 648 bin olarak tahmin edilmiştir. İkinci nüfus sayımında ise toplam nüfus 16 milyon 158 bin olarak tahmin edilmiştir. Buna göre, yıllık ortalama nüfus artış hızı binde 23 dolayındadır. 1927-35 aralığını kapsayan sekiz yılda nüfus artış hızı toplam yüzde 18.4'tür.

İktisaden faal nüfusun ekonomik sektörler itibariyle dağılımı incelendiğinde, ekonomik yapıyı yansıtır şekilde, tarımın yüzde 81 ile en çok istihdam barındıran sektör olduğu anlaşılmaktadır. Sanayinin payı ise hizmetler sektörünün de altındadır. Sektörel gelişmelerdeki kararlılık dikkate alındığında, istihdamın sektörel dağılımındaki kararlılık da doğal bir sonuç görülmelidir.46

Kamu Maliyesi: Ulus devletin genel içerimlerine paralel olarak, yabancı sermaye Cumhuriyetin ilk yıllarında ülkeyi terk etmiştir. Bu dönemde hükümetin daha ziyade devletin yasal ve kurumsal yapısını tesis etme; bunu da ağırlıklı olarak Batı ülkelerindeki yasal ve kurumsal organizasyonlarını aktararak gerçekleştirmeye çalıştığı ve halk ayaklanmalarını bastırma ile uğraştığı söylenebilir. Bu dönemde hükümet yeni para basmamış ve denk bütçe ile çalışmıştır. Vergi gelirleri içinde dolaylı vergiler ağırlıklı konumda olup yüzde 90'ın üzerindedir.

Bütçe giderlerinin GSMH'ye oranı dönem boyunca düşük bir artış trendi izlemiştir. Toplam vergi gelirlerinin GSMH içindeki payı dönem boyunca yüzde 10 dolayında seyretmiştir. Aşarın 1925 yılında kaldırılması ve yerine yeni bir verginin de ihdas edilmemesi devlet gelirlerinde büyük bir kayba yol açmıştır. Dönem içinde, 1929 yılına kadar gümrük vergilerinin de serbest ticaretten dolayı sınırlı kaldığı dikkate alındığında, kamu gelirlerinin ağırlıklı olarak tütün, şeker, tuz gibi temel malların satışından sağlanan vergilerden sağlandığı anlaşılmaktadır.

Kamu giderleri içinde özellikle ulaşım (demiryolu), savunma, ve iç-dış borç ödemeleri başlıca kalemleri oluşturmuştur. Genel bütçe harcamaları fonksiyonel açıdan, 1927 ve sonraki 5 yıl için; yüzde 65-75 cari gider, yüzde 15-17 yatırım ve yüzde 10-15 dolayında transfer harcamasından oluşmaktadır.47

1923-32 döneminde kamu maliyesindeki gelişmeler durgun bir trende sahiptir. Bu dönemde yıllık ortalama açık miktarı 1 milyon 29 bin liradır. Bu açığa yol açan yıllar 1925, 1931 ve 1932'dir. Cumhuriyetin ilk yıllarında vergi gelirlerinin yüzde 90'ından fazlası dolaylı vergilerden oluşmaktadır. Bu dönemde bütçe harcamalarının milli gelire oranı dönem süresince istikrarlı kalmıştır. Vergi yükünün dönem ortalaması yüzde 11 iken, standart sapma 1.1'dir.48

Yıllık bazda bütçe giderinin milli gelire oranı ortalama olarak yüzde 13 dolayındadır. Bu da kamu kesimi büyüklüğünün görece kararlı olduğunu göstermektedir. Buna paralel bir gelişme de vergi gelirleri için söz konusudur. Bu dönemde vergi gelirlerinin milli gelire oranı da dönem boyunca aynı düzeyde seyretmiş ve yıllık bazda milli gelirin yüzde 11'i dolayında gerçekleşmiştir.

Para Basma: Cumhuriyetin ilk on yılında piyasadaki para hacmi nominal olarak azaltılmıştır. Hükümet paranın değeriyle oynayacak yasal

yetkiye sahip değildi. Daha sonra hükümetin yetkilendirilmesi ile, 1930'lu yılların başında Merkez Bankası çalışmaya başlamış ve 1938 yılında Bankanın kanununda yapılan değişiklikle, kamu kuruluşlarının finansmanını sağlayacak bir banka statüsü de verilmiştir. Yine İş Bankası'nın Cumhuriyetin ilk yıllarında kurulması (1924) devletin bankacılık alanındaki önemli bir icraatıdır.

Enflasyon: 1923-32 dönemi ortalama enflasyon oranı yüzde 3.9'dur; ancak bu ortalamaya ait standart sapma 9'dur. 1930-32 arasındaki üç yıl boyunca genel fiyat düzeyinde yüzde 14-24 arasında düşüşler yaşanmıştır. Bu nedenle önceki yıllarda enflasyon artışları bu son üç yılda fazlasıyla telafi edilmiştir.

Yabancı Sermaye: Yabancı sermaye ancak Türk ortaklar bulmak koşuluyla gelebiliyordu. 1920-30 döneminde kurulan 201 Türk anonim şirketinin 66'sında yabancı sermayenin iştiraki vardır. Yabancı sermayeli ortaklıkların toplam sermaye içindeki payı ortalama yüzde 43 dolayındadır. Bu ortaklıklar daha çok dokuma, gıda, çimento elektrik-havagazı alanlarında yoğunlaşmıştır.

Sektörel Bazda Milli Gelirin Gelişimi: Cumhuriyetin devraldığı ekonomik yapı, devletçilik uygulamalarının başladığı döneme kadar göreli olarak herhangi ciddi bir değişiklik göstermemiştir. Tarım, sanayi ve hizmetlerin GSMH içindeki paylarında anılan dönemde ufak çaplı dalgalanmalar olsa da, 1929 Krizi'nin etkileri hariç tutulursa, trend yapının aynı özellikleri taşıdığını ortaya koymaktadır. 1929 Krizinde sanayi kesimindeki göreli gerileme dolayısıyla, tarımın payında bir artış olduğu izlenmektedir. Tarımsal üretimin o dönemde doğa koşullarına daha fazla bağımlı olması, bu kalemdeki dalgalanmaların ağırlıklı bir kısmına açıklık getirmektedir.

1923-32 döneminde milli gelirin sektörler itibariyle yapısında kayda değer bir değişme söz konusu olmamıştır. Tarımın payı dönem boyunca istikrarlı kalmış ve yıllık ortalama yüzde 45 dolayında seyretmiştir. Yine sanayinin payı da yıllık bazda ortalama yüzde 10 dolayındadır. Hizmetlerin aynı dönem için milli gelirdeki payı da yüzde 45 dolayındadır. Her bir sektörün ortalama payına ait standart sapma değerlerinin düşüklüğü, sektör paylarının dönem boyunca sınırlı dalgalanma yaşadığını göstermektedir. En büyük dalgalanma milli gelirdeki büyüme oranında meydana gelmiştir. 1923-32 dönemi gerek sektörler ve ekonomik gelişme bakımından, gerekse kamu maliyesindeki gelişmeler bakımından ekonominin kendi başına kaldığı, hükümetin de el yordamıyla çalıştığı bir dönem olarak görülebilir.

Ekonomik Büyüme: 1923-32 aralığında GSMH'nin 1948 sabit fiyatlarıyla yıllık ortalama artış hızı yüzde 7.3 iken, bu ortalamaya ait standart sapma 9.6 gibi görece yüksek bir değerdir.49 Bunun da en önemli nedeni 1927 ve 1932 yıllarında GSMH'de meydana gelen büyük düşüşlerdir.50

Tarım ve Toprak: Tarımsal vergi konusundaki en önemli düzenleme aşarın kaldırılmasıdır. İsviçre Medeni Kanunu'nun bazı değişikliklerle alınması yoluyla, toprağın özel mülkiyeti konusunda çağdaş bir çerçeve oluşturulmaya çalışılmıştır. 1927 ve 1929 yıllarında çıkarılan yasalarla topraksız köylülere toprak dağıtılmıştır. Bu uygulamayla, miri toprakların topraksız ve göçmen ailelere dağıtılan miktarı 1923-34 döneminde 711 bin hektardır. Buna karşılık, Cumhuriyetin ilk on beş yılında devlete ait meraların 40 milyon dönüm azaldığı ve meradan toprak kazanmasının asıl orta ve büyük mülkler tarafından yapıldığı öne sürülmüştür. Toprak mülkiyetindeki eşitsizlik bu dönemde artarak devam etmiştir. Barkan'ın tahminlerine göre, 125 hektardan küçük mülk toprakları toplamın yüzde

99.7’sini oluşturmaktadır. 1927 toprak sayımı çiftçi başına düşen ekili alan miktarının 25 dönüm dolayında olduğunu göstermektedir.51

Tarımsal Krediler: Ziraat Bankası 1929-32 döneminde ağırlıklı olarak büyük işletmelere kredi vermiştir. Dönem boyunca bu bankanın tarım kesimine açtığı kredilerde önemli bir artış trendi gözlenmemektedir. 1929 yılında kabul edilen bir yasa ile tarım kredi kooperatifleri kurulmuştur.

Tarımsal Mesleki Eğitim: Tarım tekniği okulları açılmış, örnek çiftlikler, deney istasyonları ve tarım satış kooperatifleri teşkil edilmiştir. Bu dönemde tarımsal üretimin yapısında köklü bir değişiklik olmamış, tarımsal üretim bütün dönem için yüzde 58 oranında artmıştır. Tarım ve sanayi arasındaki fiyat oranı dönem boyunca tarım aleyhine gelişmiştir.

Sanayi: 1923-32 döneminin en önemli iktisadi düzenlemesi özel sanayi firmalarına ve maden işletmelerine geniş çapta muafiyet ve imtiyazlar veren Teşvik-i Sanayi Kanunu’dur. Bu kanun, önceki kanunun genişletilmiş halidir. 1927-42 aralığında geçerli olmak üzere kabul edilmiştir. Buna göre, 15 yıllık sürede himaye ile özel sektör belirli bir güce kavuşacaktı. Bu kanun ile, bazı önemli sanayi firmalarına fabrika toprağı verme, vergi muafiyet ve istisnaları sağlama, taşıma indirimleri, üretim primleri, devlet alımı garantisi gibi teşvik tedbirleri getirilmiştir.

1927 Sanayi Sayımı: Belçikalı uzman Camille Jaquart ve Celal Aybar tarafından yürütülen 1927 sanayi sayımına göre, toplam 65245 işletmenin yüzde 43.6’sı tarım, evcil hayvanlar, balık ve av ürünleri sanayiinde yoğunlaşmıştır. Maden sanayii, maden işleme ve makine onarımı ve imalatı yüzde 22.6 ile ikinci sırada gelmektedir. İstihdamın yüzde 43’ü tarımsal sanayide, yüzde 18.7’si ise dokuma sanayiindedir. İşletmelerin yüzde 36’sı tek kişilik, yüzde 36’sı ise 2-3 kişiliktir. Sanayi işletmelerinin yüzde 96’sı çevirici güç kullanmamaktadır. Elektrik motorları çevirici gücün yüzde 53’ünü kapsamaktadır.

Elektrik sanayii beygir gücünün yüzde 42'sini, tarım ürünleri sanayii ise yüzde 23'ünü kapsamaktadır. Sayım döneminde Türkiye'de 642 yabancı patron, 702 yabancı memur ve 347 yabancı işçi bulunmaktadır.52 Görüldüğü gibi, işletmeler genel olarak aile işletmesi ölçeğinde çalışmaktadır. Dolayısıyla, geçen sürede ekonomik yapının sektörel bazda kararlı kalması, işletme bazında da aynı durgun eğilimin geçerli olduğunu göstermektedir.

Sanayi alanındaki en önemli gelişmeler şu şekilde özetlenebilir: Sanayi ve Maadin Bankası'nın kurulması (1925), Sanayii Teşvik Yasası'nın çıkarılması (1927) ve ihracata yönelecek sanayicilerin ithal girdilerinin vergiden bağışık tutulması. Teşvik-i Sanayi Kanunu'na göre, teşvik edilen birimlerde, yönetici ve muhasebeci hariç Türkler çalıştırılacaktır.

Hizmetler: Cumhuriyetin kuruluşunda hükümetin elinde 1734 km, yabancı ortaklıkların elinde ise 2352 km demiryolu vardı. Yabancıların elindekiler de millileştirilerek onbeş yıl sonra toplam demiryolu uzunluğu yüzde 67 oranında artırılarak toplam 6800 km'yi aşmıştır. Bu dönemde, deniz ulaşımının tümü ve liman ve karasulardan yararlanma hakları ile kabotaj hakkı (19 Nisan 1926 tarihli yasa ile) yalnızca Türklere verilmiştir. Ticaret alanındaki önemli bir düzenleme devlet tekellerinin teşkil edilmesidir. Başta tütün, kibrit, alkol-ispirto, petrol ve şeker olmak üzere bazı ürünlerin ithalatı ve ticareti tekellere bırakılmıştır. Yine ticaret odaları ve borsaları ile ilgili düzenlemelerle iç ticaretin canlandırılması amaçlanmıştır.

Dış Ticaret: Türk ekonomisinin 1923-29 döneminde korumasız olarak dışa açık fakir bir hammadde ekonomisi olduğu söylenebilir.53 1929 yılına kadar devletin dış ticaret politikası belirleme yetkisi sınırlıdır. Bu yetkisini ancak 1929 yılında, yerli üretimin artırılması, özellikle sınai üretimin dış rekabete karşı korunması amacıyla çıkarılan bir yasayla kullanabilmiştir. Bu

yasal düzenlemeden sonra ilk kez dış ticaret fazlası meydana gelmiştir. Ancak 1929 yılından itibaren, ülke giderek dışarıya kapanmıştır. Bu kapanma hem ithalattaki, hem de ihracattaki göreli daralmalardan kaynaklanmıştır. Bir ülkenin iktisaden dışa açıklık derecesinin bir ölçütü olarak kullanılan toplam dış ticaret hacminin milli gelire oranı, 1929 yılından itibaren önemli bir gerileme kaydetmiştir. Ülkenin dışa açıklık derecesinde ithalat ve ihracattaki 1929 yılından itibaren meydana gelen gerilemelere paralel olarak, düşüşler meydana gelmiştir. Dışa açıklık derecesi 1924 yılında yüzde 29.3 iken, 1932 yılında yüzde 16'ya gerilemiştir.54 Bütün dönem boyunca yıllık bazda ortalama dışa açıklık derecesi dış ticaret bağlamında yüzde 23 dolayındadır.

Esasen, bu gelişmede dünyadaki yaygın ekonomik bunalımın da bir payı vardır kuşkusuz. Ancak, daralmada, sağlık malzemesi ve diğer yasalarla tanınan vergi bağışıklığı dışında kalan tüm ithal mallarında gümrük vergilerinin yüzde 16'dan yüzde 40'a çıkarılması çok etkili olmuştur.

Ülkenin ihracatının yöneldiği ve ithalatının yapıldığı ülkeler ağırlıklı olarak Batı ülkelerinden oluşmaktadır. Dönem boyunca her iki kalem de yüzde 70 düzeyinde Batı ekonomileriyle ilişkilidir.

1923-32 döneminde yıllık ortalama bazda ithalatın ihracatı aşan miktarı 38 milyon TL'dir. En çok açığın verildiği yıl 1929 yılıdır. Ancak 1930 yılından itibaren ithalattaki dramatik düşüş bu açığı, ihracattaki düşüşlere rağmen, fazlaya çevirmiştir. Bu dönemde ihracatın milli gelire oranı yıllık bazda ortalama yüzde 10 dolayında olup dönem boyunca kararlı kalmıştır. Yine ithalatın da bu dönemde milli gelire oranında 1930 yılına kadar, göze çarpan bir değişiklik yoktur.

Devalüasyon ve Dış Ticaret Badleri: Türk Lirası'nın diğer paralar karşısındaki değer kaybı, özel kesimde iflaslara yol açmıştır. Dünya

piyasalarında tarım fiyatlarındaki gerileme hem iç piyasaya yansımış, hem de dış ticaret hadlerini Türkiye aleyhine çevirmiştir.

Kamulaştırmalar ve Yabancı Sermaye Kaçışı: Yaygın kamulaştırmalar ve hükümetin yabancı şirketlere karşı kuşkulandırıcı tavrı sermayenin kaçışına yol açmıştır. 1926 yılında yeni vergiler almaya başlayan ve var olan vergilerin de kapsam ve oranını artıran devlet yabancı şirketlerle anlaşma yaparak yeni yatırımlara gitmiş, uzun vadeli dış kredi olanakları da fazla olmayınca, bu teşebbüsler krediye yönelik talepte patlamaya yol açmış, fon ve döviz piyasalarında talep baskısı ortaya çıkmıştır.

Osmanlı Borçlarının Ödenmeye Başlanması: Osmanlı borçlarının 1929 yılında ödenmeye başlanacak olması, aynı yıl gümrük vergisi artışlarının doğurduğu spekülatif ithalat, demiryolu yapımı ve imtiyazların satın alınması gibi nedenler, 1929 bunalımıyla dolaylı biçimde ilişkili olan bir kambiyo bunalımına yol açmıştır.55

Yasal-Kurumsal Düzenlemeler: Bu dönem yeni devletin tesis dönemidir. Dolayısıyla, bir çok konuda mevzuat geliştirilmiş, yeni bir çok kurum teşkil edilmiştir. 20 Nisan 1924 tarihinde 1921 Anayasası değiştirilerek yeni bir Anayasa kabul edilmiştir. Çünkü gerek ilk millet meclisi ve gerekse bunun ilk ürünü olan ilk anayasa genel olarak yeni devleti idare edenlerin düşünceleriyle çelişen ve çatışan bir çok unsur barındırmaktadır. Aksi halde yasa düzeyindeki düzenlemelerin dahi ömrünün bir iki yıl gibi kısa bir süre olacağı düşünülemez.

Medeni Kanun, Ceza Kanunu, Ticaret Kanunu, Yargılama Usulleri ile ilgili tercüme faaliyetleri tamamlanarak Avrupa ülkelerindeki mevzuat ithal edilmiştir. Gerçi, bu mevzuatla, azınlıkların ve yabancıların sürekli şikayet konusu ettikleri uyumsuzlukların giderildiği çeşitli kesimlerce iddia edilmektedir; ancak, azınlıklar zaten ülke dışına bir şekilde çıkarılmış,

yabancılarla da ilişkiler minimum düzeye indirilmiştir. Dolayısıyla, bu tercüme faaliyetini daha sağlam gerekçelere dayandırma ihtiyacı vardır.

İstatistik Genel Müdürlüğü 1926 yılında kurulmuş ve 1927'de nüfus, tarım ve sanayi sayımları yapılmıştır. Hükümetin, üyelerini atayarak güdümünde tutacağı bir şekilde ticaret ve sanayi odaları ile diğer meslek örgütlerinin seçeceği on iki üyeden oluşan Yüksek İktisat Meclisi 1927 yılında kurulmuştur. İktisat Bakanlığı 1928'de, Milli İktisat ve Tasarruf Cemiyeti ise 1929'un son günlerinde kurulmuştur.

1929 Bunalımı: 1929 Büyük Dünya Bunalımı ve bunu takip eden II. Dünya Savaşı, dünya sistemiyle bütünleşme mekanizmalarını alt üst ettiğinde; Türk ekonomisi göreli bir bağımsızlık kazanmış ve devlet, yeniden, periferi tipi gelişmeye otarşik bir seçenek olarak görülen politika uygulamaları arayışına girmiştir.56 Bunalım Türkiye'de kendisini 1930-31'de ciddi olarak hissettirmeye başlamıştır. Krizde tarım ürünlerinin fiyatları hızla düşmüştür. Negatif ekonomik büyüme, üretim düşüşlerinden değil ancak fiyat düşüşlerinden kaynaklanmıştır. Bunalımla ilgili çeşitli önlemler alınmıştır.57 Milli İktisat ve Tasarruf Cemiyeti bu amaçla kurulmuş; tasarrufu teşvik, israfla mücadele, yerli malı kullanımını özendirmeye çalışmıştır. Milli Sanayi Numune Sergisi 21 Nisan 1930'da açılmıştır. 22 Nisan 1930'da Sanayi Kongresi toplanmıştır. 14 Ocak 1931'de Birinci Ziraat Kongresi toplanmıştır. Türk parasının değerine istikrar kazandırma için 30 Mayıs 1929'da döviz kullanımı kısıtlanmış ve Merkez Bankası kurulmuştur.58

1929 Büyük Dünya Bunalımı'ndan önce Türkiye'de ekonomik olarak çeşitli olumsuz gelişmeler yaşanmıştır. 1927 yılında deflasyonist bir gelişme ortaya çıkmış ve çeşitli faktörlerle şiddetlenmiştir:59 (i) yabancı şirketlere karşı girişimler60 ve milli ekonomi-milli burjuvazi politikası;61 (ii) dış ticaretin finansmanında kullanılan yabancı kısa vadeli kredilerin

1926 sonundan itibaren daralması; (iii) tarımsal ürünlerin dünya fiyatlarının düşmesi; (iv) tarımsal üretimde doğal koşulların, yabancı finansmanın ve dış ticaret hadlerinin aleyhe dönmesi etkisiyle meydana gelen düşüşler; ve (v) devletin bütçe denkliği uğruna vergi gelirlerini artırması[62] ve 1926'da pek çok yeni vergi ihdas etmesi.

1929 krizi, Türk devletinin yabancılara olan borçlarını ödeme olanağını ortadan kaldırmış, moratoryum ilan edilmiş ve devletin dış itibarı zayıflamıştır.[63] Bu dönemde buğday ithalatı ve spekülatif ithalat artmıştır. Yeni demiryolu yapımı ve mevcut imtiyazların satınalınması (Haydarpaşa limanı, Mersin-Adana hattı, Anadolu Demiryolları, Zürih Bankası portföyü) şeklindeki demiryolu politikası ve Osmanlı borçlarının ödenmeye başlanması nedeniyle döviz talebi artmıştır. Bu faktörler nedeniyle 9 milyon sterlin (90 milyon lira) tutarında ek döviz talebi ortaya çıkmıştır.

1929 krizi sonucu, Türkiye'nin ihraç ürünlerinin fiyatı 1932-33'te 1925'teki düzeyinin üçte birine düşmüştür. 1929'daki spekülatif ithalat, iflaslara yol açmıştır. İthalat kısa vadeli yabancı sermaye ile finanse edildiği için, borçların TL ile değeri büyümüş ve bunun sonucunda iflaslar kaçınılmaz olmuştur.

Sterlin, 1931'de altın standardından ayrılmış ve devalüe edilmiştir.[64] TL de bunun yerine Fransız Frangı'na bağlanmıştır; ancak frank da devalüe edilmiştir. Aynı şekilde dolar da devalüe olmuştur.[65] 1931'de Türkiye'de ithal kontenjanları uygulanmaya başlanmış,[66] ithalat düşmüş, döviz kontrolleri ve miktar kısıtlamaları artmış ve dış ticaret 1930'dan itibaren fazla vermeye başlamıştır.

Türk Lirası'nın değerlenmesi sonucu,[67] altın karşılığı artmış ve faiz oranları yükselmiştir. 1 sterlin 1926'da 9.28 TL; 1927'de 9.45 TL, 1928'de 9.56 TL, 1929'da 10.09 TL, 1930'da 10.32 TL iken, 1936'da 1 sterlin 6.25

TL olmuştur.68 1 doların değeri 1929'da 2.07 TL, 1930'da 2.11 TL, 1931'de 2.11 TL, 1932'de 1.66 TL, 1933-34'te 1.26 TL, 1935'te 1.23 TL, 1936-38'de 1.26 TL, 1939'da 1.28 TL olmuştur.69 Türkiye bu gelişmeyle geleneksel ihraç pazarlarından kopmuştur.

Türkiye'de genel fiyat seviyesi önemli düşüşler göstermiş, paranın dolanım hızı yavaşlamıştır. Tedavüldeki banknotların altın karşılığı 1932'de yüzde 12.5, 1934'te yüzde 16.7, 1936'da yüzde 17.9 ve 1937'de yüzde 21.2'ye yükselmiştir. Faiz hadlerindeki artış, nominal oranların artışından ziyade genel fiyat düzeyindeki düşüşlerden kaynaklanmıştır.

Para, kambiyo ve dış ticaret rejiminde Osmanlı sistemi tasfiye edilmiş yeni yasal ve kurumsal düzenlemeler gerçekleştirilmiştir. Merkez Bankası'nın kurulması, 1923'te 23 olan yabancı banka sayısının 1933'te 10'a düşmesi, 1923-29 arasında 34 ve 1930-35 arasında 5 milli (özel ve kamu) bankanın kurulması buna örnek verilebilir. Yapılan düzenlemelerle faizler, kambiyo ve dış ticaret denetim altına alınmıştır. Ancak devletin aldığı pek çok tedbir deflasyonu şiddetlendirmiştir. Devletin vergilendirme ve tekel fiyatlandırması, borç ödemeleri ve millileştirmeler sonucu tüketim azalmış ve depresyon derinleşmiştir.70

Dışsal Şok Olarak II. Dünya

Savaşı ve Türkiye'de Devam Eden Krizin Derinleşmesi ile Gelen Sistem Değişikliği

Ekonomik Alanın Toplum Mühendisliği Kapsamına Alınması: Bu döneme damgasını vuran en önemli kişilerin başında kuşkusuz İsmet İnönü gelmektedir. İnönü: "En serbest zannolunan bir sanat veya ticaret, müreffeh olabilmek için mutlaka devletin yardımına ve müdahalesine ihtiyaç göstermektedir. Suyun başında olduğumuz için bu ihtiyacı her gün görüyorum ve sonra

da ‘serbest meslek’in ‘devletçilik’e rüçhanı için aynı mevzuların delil olarak zikrolunmasına şaşıyorum” demektedir.71 Oysa 1923-32 aralığı bilinçli olduğu ileri sürülen liberal (!) politikaların takip edildiği bir dönemdir. Hükümetin devletçi otarşik stratejiye yönelmesi önceki dönemle tam bir tezat oluşturmaktadır. Dolayısıyla iki on yıl arasında tam bir karşıtlık olduğu söylenebilir. Ancak Atatürk dönemindeki iktisat politikasını “Kemalist ekonomik kalkınma modeli”72 olarak niteleyenler de mevcuttur.73 Bu dönem, 1933-1945 aralığındaki yılları kapsayacak şekilde analiz edilmektedir. 1929 yılından itibaren, yeni devletin bağımsız bir dış ticaret politikası belirleme yetkisini gümrük vergileri tespit adımıyla atmasından sonra, o günün dünya konjonktürüne de uygun olarak, devlet eliyle ekonomiye daha derinden ve yaygın olarak müdahale etme yönünde genel bir kabul söz konusu olmuştur.

Ekonominin Zayıflayan Halkaları: 1927-28 yıllarındaki kuraklığın yol açtığı üretim düşüşü ve ihracatın gerilemesi, 1929 Dünya Bunalımı, azınlıklardan olan girişimcilerin ülke dışına çıkışlarıyla doğan girişimci ve yönetici sıkıntısı gibi nedenler, teorik bir meşrulaştırma veya gerekçelendirmeye dayanmadan devletin de facto ekonomiye müdahalesine yol açmıştır.74 Yine Almanya ve İtalya’daki başarılı devletçilik uygulamaları, Türk-Sovyet yakınlaşması gibi dış faktörler de devletçilik uygulamalarında belirleyici olmuştur denebilir.

Ekonomik ve Siyasi Otoriterizme Yönelim: İzmir İktisat Kongresi’nde alınan kararların üzerinden sekiz yıl geçmesine rağmen, ekonomik olarak arzulanan seviyeye ulaşılamamıştır.75 1929 Büyük Bunalımı’nın da etkisiyle, 1920’li yılların sonunda ekonomik gerileme katlanılamaz bir hale gelmiştir.76 Ekonomik buhran ve Serbest Fırka denemesi (1930), hükümete izlenecek politikalar konusunda önemli ipuçları vermiştir. 1930’lu yıllar siyasal ve ekonomik olarak Kıta Avrupası ile Sovyet uygulamalarının takip

edildiği bir dönemin başlangıcı olarak alınabilir. Nitekim bu dönem tek parti otoriterizmi olarak da nitelendirilebilmektedir.77

Eğitim Düzeyinde ve İnsan Haklarının İhlalinde Artışlar: Bu dönemde eğitim ve öğretim alanında kayda değer gelişmeler yaşanmış; okur-yazar oranı 1935 yılında yüzde 20.4 iken, 1945 yılında yüzde 30.2'ye yükselmiştir. Ekonomik yapıda, kentleşme alanında, insan hakları ve demokratikleşmede önemli gelişmeler olmamış, hatta büyük ve yaygın insan hakları ihlalleri meydana gelmiştir. Özellikle dinsel, etnik ve ekonomik alanlarda devlet müdahaleciliğinin büyük tepkiler aldığı söylenebilir.

Nazi Almanyası'ndan Kaçan Yahudiler: Savaş dolayısıyla, Almanya'dan kaçan bilim adamlarının bir kısmı Türkiye'ye gelmiştir. Bunların ülkeye katkılarının yanı sıra, Milli Eğitim Bakanlığı'nın tercüme faaliyetleriyle önemli miktarda yayın yapılmıştır.

İş Yasası: 8 Haziran 1936 tarihinde İş Yasası çıkarılarak, haftalık çalışma süresi 48 saat olarak tespit edilmiştir. Bu yasayla, sendika kurma, toplu iş sözleşmesi ve grev hakları kabul edilmekte, iş uyuşmazlıklarında zorunlu hakem kurumu öngörülmektedir. Bu kanunun hükümleri kadın ve 16 yaşından küçük çocukların çalışmaları ile ilgili kısıt getiren hükümler içermesine rağmen, sadece 10 kişi ve daha üzeri sayıda personel istihdam eden işletmeler için geçerlidir. Dolayısıyla, küçük ölçekli işletmelerin ağırlıkta olduğu Türkiye'de, bu yasanın uygulama alanı da son derece sınırlı kalmıştır.

Makro Ekonomik Gelişmeler: Bu dönemde nominal gelişmeler birbiriyle yüksek derecede bir korelasyona sahip olarak meydana gelmiştir. Milli gelir, dolaşımdaki para, bütçe gideri ve enflasyon oranındaki değişmeler 1933-45 dönemi için, yıllık bazda ortalama olarak aynı düzeyde seyretmiştir (yüzde 16.5-18 arasında).78 Ancak milli gelir, dolaşımdaki

para ve enflasyon oranında büyük dalgalanmalar meydana gelmiştir. Kuşkusuz savaş harcamalarının ve bunun getirdiği enflasyonist etkinin büyük payı söz konusudur. Reel ve parasal değişkenler arasındaki ilişkinin sağlıklı kalabildiği sonucu çıkarılabilir.79

Ekonomik Büyüme: Sabit fiyatlarla milli gelirin bu dönemdeki yıllık ortalama artış oranı yüzde 0.4 dolayındadır.

Kamu Maliyesi: Bütçe gelir ve giderlerinin yıllık ortalama bazda bir fazla veya açık verme durumu söz konusu olmamıştır. Ancak 1934, 1935 ve 1944 yıllarındaki büyük açıklar diğer yıllardaki fazlalarla dengelenmektedir. Sonuç olarak hükümet, savaş döneminden kamu kesimini gelir-harcama dengesi bakımından sağlam bir şekilde çıkarabilmiştir.

Parasal Gelişmeler: Para piyasasında, 1930 yılında Türk Parasının Kıymetini Koruma Kanunu çıkarılmış, 1939 yılına kadar dolaşımdaki para miktarındaki artış tedrici olmuş ve yıllık ortalama yüzde 13'lük bir artış söz konusu olmuştur. 1933-45 arasında yıllık bazda dolaşımdaki paranın ortalama artış oranı ise yüzde 17'dir. Cari GSMH'nin yıllık artış oranı ise aynı dönem için yüzde 17.4'tür. Dolayısıyla GSMH artışı kadar bir artış dolaşımdaki para hacminde meydana gelmiştir.

Enflasyon: Hükümet para arzını ve dolayısıyla enflasyonu sınırlı tutmak amacıyla, 1936 yılında yüzde 15 olarak belirlediği mevduat zorunlu karşılık oranını, 1942'de yüzde 20'ye çıkarmıştır. Toptan Eşya Fiyatları Endeksi'nin de aynı dönem için yıllık bazda ortalama artış oranı yukarıdaki oranlara yakın olup yüzde 16.5 düzeyindedir.

Bütçe Denkliğinin Dinamikleri: Bir yandan Osmanlı borçlarının ödenmeye devam etmesi ve kamu açıklarının endişe verici içerimi, diğer yandan korumacı politikalarla dış ticaretten sağlanan vergi gelirleri ve kamu kesiminin görece küçüklüğü bütçenin denk olarak hazırlanmasına, hatta

fazla verecek şekilde uygulanmasına neden olmuştur. Savaş yıllarında para arzındaki artış, üretim gerilemelerine rağmen önemli derecede artmıştır. Bunun sonucu olarak savaş yıllarında fiyatlarda yüksek oranlı artışlar meydana gelmiştir.

Yurtiçi Fonlarda Kamu Kullanımı: 1930'lu yıllardaki devletçi sanayileşme uygulamalarının temel finansman kaynağı genel bütçe gelirleri olmuştur. Bütçe gelir ve giderlerinin yıllık artış oranı bütün dönem için (1933-45) ortalama olarak aynı düzeydedir. Bu da bütçe denkliğinin bir başka doğal görünümüdür. Dönem içinde dolaysız vergiler sayı olarak artmasına rağmen, oransal olarak gerilemiştir. Bunun da doğal nedeni, yeni dolaysız vergilerin ihdas edilmesidir. Varlık Vergisi ile Toprak Mahsulleri Vergisi en tartışmalı olanlarıdır.

Varlık Vergisi: Varlık Vergisi 11 Kasım 1942 tarihinde çıkarılmış ve olağanüstü koşullardan doğan sermaye kazançlarının vergilendirilmesi öngörülmüştür. Ancak, ağırlıklı olarak azınlıklara uygulanmış ve 1942 yılında genel bütçe gelirlerinin yüzde 45'i oranında Varlık Vergisi toplanmıştır. Varlık Vergisi uygulaması 1943 yılında sınırlandırılmış ve 1944 yılında da kaldırılmıştır. Varlık Vergisi yoluyla toplanan tutarın yüzde 53'ü azınlıkların, yüzde 36.5'i Müslümanların ve yüzde 10.5'i de yabancıların ödemelerinden meydana gelmiştir.80

Bir başka hesaplamaya göre ise, Varlık Vergisiyle toplam 315 milyon lira toplanmıştır. Bu paranın yüzde 70 dolayındaki kısmı yalnızca İstanbul'dan toplanmış ve bu paranın da yüzde 85'i gayrimüslimlerden alınmıştır. Böylece, gayrimüslimlerden alınan vergi payı yüzde 60 civarındadır.81

Toprak Mahsulleri Vergisi: Toprak Mahsulleri Vergisi 1941 yılında ihdas edilmiş ve tarımsal üretimin yüzde 10 oranında 1942 yılından itibaren

iki yıl süreyle vergilendirilmesi öngörülmüştür. Bu vergi, bir bakıma aşarın tekrar uygulanması olarak kabul edilebilir.82

Sanayileşmede Yabancı Fon Kullanımı: Savaş yıllarına kadar ABD'den alınan 10 milyon dolar, Merkez Bankası'nın kuruluşunda; Sovyetler Birliği'nden alınan 10.5 milyon liralık kredi ise sanayileşmede, özellikle dokuma sanayiinde ve İngiltere'den sağlanan 16 milyon İngiliz Sterlini de Karabük Demir Çelik Fabrikası'nın yapımında kullanılmıştır.83 Savaş yıllarında önemli boyutlarda iç borçlanma yapılmıştır.

İç Borçlanma: Toplam 50 milyon lira civarında olan iç borçlanma büyük ölçüde demiryolu yapımında kullanılmıştır. Kamu kesiminin özellikle savaş yıllarında ekonominin kaynaklarına artan ölçüde el koyması, kamu üretiminin artmasından ziyade, cari ve sermaye transferi harcamalarının artmasına yol açmıştır. Bu dönemde ticaret kesiminde hızlı bir büyüme meydana gelmiş, adeta harp zengini bir sınıf ortaya çıkmıştır.

Sektörler İtibariyle Milli Gelir ve Ekonomik büyüme: Tarım, sanayi ve hizmetler ana sektörleri, incelenen dönem boyunca milli gelire yaptıkları katkı bakımından kayda değer bir farklılık göstermemişlerdir. Bu durum özellikle savaşın başlangıcına kadar böyledir. Ancak savaşla birlikte özellikle tarımsal ürünlere olan dış talep, tarımın milli gelir içindeki payını artırmıştır.

Savaşın başına kadar incelenen dönemde milli gelir artışı önemli boyutlarda olmuştur. Ancak savaşla birlikte milli gelirde gerilemeler olmuştur. Bir yandan savaş nedeniyle işgücünün üretim alanlarından çekilmesi, diğer yandan kredi olanaklarının daralması ve fonların savaş ortamında yatırıma gitmekten ziyade ticari faaliyetlere kayması üretimin gerilemesinde başlıca faktörlerdir. 1933-45 döneminin dönem başı ve dönem sonu birlikte dikkate alındığında, milli gelirin tarım, sanayi ve hizmetler olarak kompozisyonunda anlamlı bir farklılığın olmadığı göze

çarpmaktadır. Bu dönemde milli gelir içinde ortalama olarak tarımın payı yüzde 41, sanayiin payı yüzde 16 ve hizmetlerin payı yüzde 43’tür. 84 Bu ortalamalara ait standart hataların düşüklüğü sektörel payların istikrarlı olduğuna işaret etmektedir.

Savaşmadan Bedel Ödeyen Türk Ekonomisi: Türkiye savaşa girmediyse de, savaşın yıkıcı etkilerinden kurtulamamıştır. Savaş dönemi yetkilerini kullanan devlet, özel kesim üzerinde yoğun bir kontrol uygulamıştır. Milli Korunma Kanunu 1940 yılında yürürlüğe girmiştir. Özel sektöre ait dokuma fabrikalarının ürünlerini belirli bir fiyatla devlete satmaları zorunlu kılınmıştır. İki yıl süreyle özel çimento fabrikalarına el konulmuş, bu da girişimcilerde devletleştirme eğiliminin devam edeceği beklentisini doğurmuştur. Yine 1941 yılında Teşvik-i Sanayi Kanunu’nun kaldırılması da, özel kesim için ek bir olumsuzluk olmuştur.

Savaşın Finansmanı İçin Para Basma: Savaş döneminde artan devlet harcamaları, Merkez Bankası kaynaklarına başvurmayı beraberinde getirmiştir. Para arzındaki artış, üretim ve ithalat darboğazları birlikte ilk defa ağır bir enflasyona yol açmıştır. Toptan Eşya Fiyatları Endeksi 1938 yılı için 100 kabul edildiğinde, 1942 yılında 280 ve 1944 yılında 454 olarak gerçekleşmiştir. Türkiye Cumhuriyeti’nin bu ilk enflasyonu, ilk devalüasyonu da beraberinde getirmiştir.

Devalüasyon: 1943 yılında 123 kuruş olan 1 dolar, 131 kuruşa yükseltilmiş ve ayrıca prim uygulaması yoluyla doların gerçek değeri 193 kuruşa çıkmıştır.85 Türkiye Cumhuriyeti yüksek oranlı bir devalüasyonu 7 Eylül 1946 tarihinde yapmıştır. Yüksek ve hızlı enflasyonun önünü kesmek ve ihracatta artış sağlamak için ABD Doları’nın değeri 1.9 TL’den 2.8 TL’ye çıkarılmıştır. Bu kararlardan sonra ihracatın artmasının yanı sıra tüketim malı ithalatı da artmıştır.

1948 İktisat Kongresi: Savaş sonrası dönemin tanıklık ettiği çok önemli bir gelişme de 1948 tarihli İktisat Kongresi'dir. Bu Kongrede CHP yönetiminden duyulan hoşnutsuzluk çok açık biçimde ortaya konulmuştur. Bu Kongrenin görüş ve kararları şu şekilde özetlenebilir:86 "Yürürlükteki ekonomik ve mali politikalar çalışan nüfusun giderek daha da artan bir kısmını memura dönüştürmekte ve sonuç olarak bürokrasinin ekonomi üzerindeki hakimiyetini güçlendirmektedir. Bu bürokrasi, özel teşebbüsün kendisine güvenini küçümsemekte ve onun yatırım yapma arzu ve heyecanını tümüyle köreltmektedir. Ekonomi üzerinde devlet müdahalesi kaçınılmaz olarak güçlenmekte ve ekonomik sistemin tümüyle değişmesi sonucunu doğurabilecek bir yöne doğru gitmektedir. Dolayısıyla, ekonomik politikalarda acilen bir değişiklik yapılmalıdır."

1948 İktisat Kongresi'nin bir bütün olarak toplumun devletin ekonomik, siyasi, sosyal, kültürel ve diğer uygulamalarının değerlendirildiği bir forum şeklinde geçtiği düşünülebilir. Bu kongredeki bildirilerin ağırlıklı bir kısmı bu temayı işlemektedir. Aşağıda Ulus gazetesinde 18 Aralık 1948 tarihinde yayımlanan bir makalede bunu açık bir şekilde görmek mümkündür.87 Söz konusu makalede devletçiliğin özel sektörün girişim gücünü köreltttiği, özel sektörün devlet kesimine oranla çok daha dinamik olduğu, Türk ekonomisinin Batı ekonomilerinin özelliklerini taşıması gerektiği, devletçiliğin kırtasiyeciliğe yol açtığı, devletin ticari firmalara rakip olarak ticari faaliyette bulunma yerine topluma hizmet götürmesi gerektiği vurgulanmaktadır. Cumhuriyetin azınlığı oluşturan üç mutlu kesimin koalisyonu ile yürüdüğü söylenebilir:88 (i) İstanbul tüccarı, Anadolu eşrafı ve toprak ağaları; (ii) Milli Mücadele'ye katılan subaylardan sonradan -memleketi kurtarmaya- merak saranlar; ve (iii) mebuslar ve bürokrasinin üst kademeleri.

Kongre sonucunda devletçilik uygulamasına ilişkin olarak devletin müdahale alan ve derecesini belirten kararlar alınmıştır. Devletçiliğin yanı sıra, vergi reformu, dış ticaret ve yabancı sermaye konularında da kararlar alınmıştır. Bugünkü anlayış çerçevesinde değerlendirildiğinde, söz konusu Kongrenin önemli bir sivil girişim hareketi olduğunu söylemek mümkündür. Ancak devlet uygulamaları kritize edildiği için, Kongre devlet nezdinde kabul edilmemiş ve bu nedenle 1980'li yılların başında yapılan kongre, ikinci iktisat kongresi olarak ilan edilmiştir.

ABD Yardımları: Savaş sonrasında ABD önderliğindeki gelişmiş ülkeler hem Avrupa'nın yeniden imarı, hem de diğer ülkeleri Sovyet tehdidine karşı korumak için önemli kurumsal düzenlemeler ve mali yardım programları devreye sokmuştur. Türkiye de özel sektör ve ticaret serbestisi uygulamalarını başlatarak bu uluslararası trendden yararlanma imkânı bulmuştur. Cumhuriyetin dış yardım ve dış borçlanmaya yelken açması bu dönemle başlamıştır denilebilir.89 İngiltere'nin dünya jandarmalığı rolünü ABD'ye devretmesi ile birlikte Türkiye de bu dönemde tamamen ABD eksenine girmiştir. 1948-49 aralığında Marshall Planı bağlamında ABD'den 50 milyon dolarlık bir dış yardım alınmıştır. Yine bu dönemde Türkiye'nin henüz kurulan uluslararası örgütlerine üyeliği söz konusu ana eğilimin bir uzantısı olarak alınabilir.

Sanayileşme Politikaları Sovyetler Birliği'nden Ekonomik Model Uyarlaması: 1930'lu yılların başından itibaren, devlet kapitalizminin sanayi kesiminde yaygın bir birikim yöntemi olarak kullanılmaya başlanmasıyla birlikte, iktisadi politika açısından özel kesimin göreli önemi azalmıştır. 1931-33 aralığında hazırlanan ve Mayıs 1934'te yürürlüğe giren Birinci Beş Yıllık Sanayi Planı'nın (BBYSP) 90 temel amacı, daha önce ithal edilen belirli tüketim mallarının üretimini gerçekleştirmektir. Dokuma, maden işleme, selüloz kağıt, seramik, cam, çimento ve kimya sanayilerini

kapsayan bu plan, bir sınai yatırım programı şeklindedir. Bir makro plan niteliğinde olmayıp, amaçlarının niteliğine göre bir sanayi planıdır.91

BBYSP'nin başlıca amaçları şunlardır:92 (i) yerel ya da bölgesel tarımsal üretime ve doğal kaynaklara dayalı sınai üretim birimleri kurulması; (ii) özellikle ithalat konusu olan temel tüketim mallarının yerli üretimine (özellikle dokuma sanayiine) öncelik verilmesi; (iii) sanayi işletmelerinin kuruluş yerlerinin hammadde ve işgücü kaynaklarına yakın olması. BBYSP için başlangıçta 45 milyon TL tutarında bir harcama öngörülmüş; sonuçta, 100 milyon TL harcanmış, ancak yine de bütün projeler gerçekleştirilememiştir.

Planın finansmanının Sovyetler Birliği'nden alınan krediler ve her yıl bütçeden ayrılacak ödeneklerle sağlanması öngörülmüştür. BBYSP ile öngörülen toplam üretim, dönemin toplam ithalatının yüzde 44 gibi bir ora-

nını kapsıyordu. BBYSP'nin sonuçlarının başarılı bulunması üzerine, İkinci Beş Yıllık Sanayi Planı'nın (İBYSP)93 hazırlıklarına başlanmıştır.

Bu plan, birinci planın aksine, ara ve yatırım mallarının üretimine öncelik vermekte; elektrifikasyon, madencilik ve limanlar gibi altyapısal gelişmeyi dikkate almaktadır. Ancak II. Dünya Savaşı nedeniyle uygulanma olanağı bulamamıştır.

1932 Sanayi Sayımı: 1932 yılında, 1927 yılındaki sayım kadar geniş kapsamlı olmasa da bir sanayi sayımı yapılmıştır. Bu sayımda sadece Teşvik-i Sanayi Kanunu'ndan yararlanan işletmeler belirlenmiştir. Ancak, bu sayım ülkedeki sanayinin yapısı konusunda önemli ipuçları vermektedir. Gerek işletme sayısı bakımından, gerekse toplam istihdamdaki pay bakımından ziraat ve hayvancılık ile dokuma sanayii ağırlıklı bir paya sahiptir. Dönem boyunca sanayi üretimi önemli gelişme göstermiştir. Bunun ölçütü ise, temel tüketim mallarının yerli üretiminin sağlanması olarak

kabul edilmektedir. Sanayi alt dallarında en önemli gelişme tekstilde gerçekleşmiştir.

Ekonomik Yapıda Artan Dinamizm ve Gelişen Üretim Yapısı: Çukurova ve Ege Bölgelerinde özel işletmeler kurulmuş, kamu girişimleri önemli bir üretim kapasitesine ulaşmış, 1930'lu yılların sonunda iç talebin yüzde sekseni yerli üretimle karşılanır olmuştur. 1935 yılından itibaren şeker ithalatına gerek duymayacak düzeyde üretim yapılmaktadır. Çimento üretiminde ise, özel firmaların kamulaştırılması (1938) ve yeni işletmeler kurulması ile 1927 yılında 14.4 yıllık kapasiteden, 1935 yılında 220 bin ton yıllık kapasiteye ulaşılmıştır. İç talep fazlası olan 90 bin ton ihraç edilmiştir.

Kamu Şirketlerine Giden Teşvikler: Teşviklerden yararlanan madencilik ve sanayi işletmeleri toplam üretim değerinin yüzde 90'ını sağlayacak düzeydedir. Bu nedenle, ilgili sektörleri temsil kabiliyetleri vardır. Teşvik-i Sanayi Kanunu'ndan 1932 yılında yararlanan işletme sayısı 1473 iken, bu rakam 1939 yılında 1144'e ve kanunun son yılı olan 1941 yılında 1052'ye düşmüştür. Teşvikten doğal olarak kamu firmaları büyük ölçüde yararlanmıştır.

Teşviki Sanayi Kanunu'ndan 1932 yılında yararlanan kuruluşların yüzde 44.2'si (çalışanların yüzde 33'ü) tarım, hayvancılık, su ve av ürünleri; yüzde 23.8'i (çalışanların yüzde 29'u) dokuma sanayii; yüzde 9.1'i (çalışanların yüzde 6.4'ü) ağaç ve diğer bitkisel maddeler sayımına göre, yüzde 5.8'i (çalışanların yüzde 4'ü) maden, maden işleme, makine onarım ve imalatı; yüzde 2.8'i (çalışanların yüzde 2.4'ü) kağıt ve karton sanayii firmalarından oluşmaktadır. Çalışanların ve kuruluşların sayısal dağılımı paralellik göstermektedir.94

Yaygınlaşan Aile İşletmeciliği: Teşvikten yararlanan özel firmaların yarısına yakını tek kişi mülkiyetindedir. Özel firmaların yüzde 17'si adi şirket, yüzde 13'ü kolektif şirket ve yüzde 6'sı anonim şirkettir. Firma ve

istihdam kapasitesi bakımından tarımsal sanayi ve dokuma sanayiinin ağırlığı dikkate alındığında, Türk sanayiinin tüketim malı yönelimli bir yapıda olduğu izlenmektedir. Ayrıca aile işletmeciliği özelliği, sanayileşmede halen ücretli işçilik olgusunun gelişmediğini göstermektedir.

Dış Ticaret: Bu dönemde dış ticaret açığından olabildiğince kaçınılmış ve dış ticaret daha ziyade ikili anlaşmalarla yürütülmüştür. Bir yandan ikili anlaşmalara konu olan malların dış ticareti serbest bırakılırken, diğer yandan yurtiçi üretimi yapılan malların ithalatı sınırlandırılmıştır. Kliring işlemleri 1934 yılında kurulan Dış Ticaret Ofisi tarafından yürütülmüştür. İncelenen dönemde dış ticaret 1938 yılı hariç, sürekli fazla vermiştir. Özellikle savaş yıllarında yurtiçinde üretilen tarım ürünlerine ve başta krom olmak üzere madenlere olan büyük dış talep ihracatın süregen artışına yol açmıştır.95

Ancak dönem boyunca tüketim mallarının ithalatına getirilen sınırlamalar dışa açıklık derecesini sürekli düşürerek dönem başında yüzde 15 olan düzeyinin dönem sonunda yüzde 6 olarak gerçekleşmesine neden olmuştur. Dış ticarette sıkı bir kota sisteminin uygulanması, 1932’de Takas Komisyonlarının kurulması ile ilgili kanunun çıkarılması Türk sanayinin korunması ve geliştirilmesine yönelik tedbirler olarak sayılabilir.

Ekonominin giderek kapanması ve kendi ürettiği ile yetinme gayreti, dönemin hükümetinin otarşik eğilimli olduğunu gösterir. Dış ticaretin dönem boyunca fazla vermesi altın stokunda artışa yol açmıştır. Altın stoku 1932-45 döneminde 14.5 tondan 210.8 tona yükselmiştir. Ülkenin elindeki döviz mevcudu da 320 milyon dolardır. Dolayısıyla, ülke savaş dönemini dışa karşı yükümlülükleri bağlamında rahat bir şekilde geçirmiştir denebilir.

1 Türkiye’de liberalizm konusunda, Osmanlı deneyiminden 1990’lı yıllara kadar olan gelişmeler için bkz., Tevfik Çavdar, Türkiye’de Liberalizm (1860-1990), İmge Kitabevi Y., 1992.

2 Yahya S. Tezel, Cumhuriyet Döneminin İktisadi Tarihi (1923-1950), Yurt Yayınları, 2. Basım, 1986, s. 88-91; Devlet İstatistik Enstitüsü, Türkiye’de Toplumsal ve Ekonomik Gelişmenin 50 Yılı, 1973, s. 28-29.

3 Mehmet Altan, Kapitalizm Bu Köye Uğramadı, Afa Y., İstanbul 1994, s. 59.

4 Bugünkü bütçe uygulamasının daha az gelişmiş bir şekli olup, gelir ve gider akımlarını göstermektedir.

5 DPT, Birinci Beş Yıllık Kalkınma Planı, Ankara 1963, s. 7.

6 Ekrem Ceyhun, Kalkınan Türkiye, Yeni Asya Y., 3. baskı, s. 84.

7 Doğan Avcıoğlu, Türkiye’nin Düzeni, Birinci Kitap, Tekin Yayınevi, 1987, s. 351.

8 Haluk Cillov, Türkiye Ekonomisi, İktisat Fakültesi Y., 1970, s. 134.

9 Devlet İstatistik Enstitüsü, Türkiye’de Toplumsal ve Ekonomik Gelişmenin 50 Yılı, 1973, s. 21-22.

10 Devlet İstatistik Enstitüsü, Türkiye’de Toplumsal ve Ekonomik Gelişmenin 50 Yılı, 1973, s. 21, Verilerin alındığı kaynaktaki aritmetik işlem hataları düzeltilmiştir.

11 Devlet İstatistik Enstitüsü, Türkiye’de Toplumsal ve Ekonomik Gelişmenin 50 Yılı, Ankara 1973, s. 22.

12 A. Suha Alacaklıoğlu, Cumhuriyetimizin 50 Yıllık Ekonomik Kalkınmasında Özel Teşebbüsün Yeri ve Rolü, 1974.

13 Gülten Kazgan, Tanzimat’tan XXI. Yüzyıla Türkiye Ekonomisi, Altın Kitaplar Y., 1999, s. 66.

14 Gündüz Ökçün, Osmanlı Sanayii, 1913-1915 Yılları Sanayi İstatistiki, Ankara, SBF, 1970, s. 18-19, Aktaran: Yakup Kepenek ve

Nurhan Yentürk, Türkiye Ekonomisi, Remzi Kitabevi Yayınları, 1995, s. 16.

15 Stefanos Yerasimos, Azgelişmişlik Sürecinde Türkiye, Kitap 3, Dünya Savaşından 1971’e, Belge Y., İstanbul 1989, s. 19-27, aktaran: Yakup Kepenek ve Nurhan Yentürk, Türkiye Ekonomisi, 1995, s. 25.

16 Devlet İstatistik Enstitüsü, Türkiye’de Toplumsal ve Ekonomik Gelişmenin 50 Yılı, 1973, s. 41; Yakup Kepenek ve Nurhan Yentürk, Türkiye Ekonomisi, 1995, s. 16.

17 Devlet İstatistik Enstitüsü, Türkiye’de Toplumsal ve Ekonomik Gelişmenin 50 Yılı, 1973, s. 24; Yakup Kepenek ve Nurhan Yentürk, Türkiye Ekonomisi, 1995, s. 12.

18 Devlet İstatistik Enstitüsü, Türkiye’de Toplumsal ve Ekonomik Gelişmenin 50 Yılı, 1973, s. 31.

19 Paylar, maden kömürü dışındaki madenler için ve parasal değer üzerinden hesaplanmıştır.

20 A. G. Ökçün, “XX. Yüzyıl Başlarında Osmanlı Maden Üretiminde Türk, Azınlık ve Yabancı Payları”, Abadan’a Armağan, SBF. 1969 s. 803-892, Aktaran: Devlet İstatistik Enstitüsü, Türkiye’de Toplumsal ve Ekonomik Gelişmenin 50 Yılı, 1973, s. 34.

21 A. G. Ökçün, “XX. Yüzyıl Başlarında Osmanlı Maden Üretiminde Türk, Azınlık ve Yabancı Payları”, Abadan’a Armağan, SBF. 1969 s. 803-892, Aktaran: Devlet İstatistik Enstitüsü, Türkiye’de Toplumsal ve Ekonomik Gelişmenin 50 Yılı, 1973, s. 33.

22 Asaf Savaş Akat, benzer bir yorumu 1980 öncesinde uygulanan politikalar için sözkonusu etmektedir. Asaf Savaş Akat, Alternatif Büyüme Stratejisi, İletişim Y., İstanbul 1983.

23 Mehmet Altan, Kapitalizm Bu Köye Uğramadı, 1994, s. 54.

24 Erdinç Tokgöz, Türkiye'nin İktisadi Gelişme Tarihi, Hacettepe Üniv. İİBF Y., 3. Baskı, 1995, s. 8-9.

25 Erdinç Tokgöz, Türkiye'nin İktisadi Gelişme Tarihi, 1995, s. 9.

26 Devlet İstatistik Enstitüsü, Türkiye'de Toplumsal ve Ekonomik Gelişmenin 50 Yılı, 1973, s. 18.

27 Devlet İstatistik Enstitüsü, Türkiye'de Toplumsal ve Ekonomik Gelişmenin 50 Yılı, 1973, s. 19-20.

28 Yakup Kepenek ve Nurhan Yentürk, Türkiye Ekonomisi, 1995, s. 17-19.

29 Haldun Derin, Türkiye'de Devletçilik, Çituri Biraderler Y., Galata, İstanbul 1940, s. 35.

30 Şevket Süreyya, Cihan İktisadiyatında Türkiye, Ankara 1931, s. 11.

31 Stefanos Yerasimos, Azgelişmişlik Sürecinde Türkiye, Kitap 3, Dünya Savaşından 1971'e, 7. baskı, 1997, s. 81.

32 Ayşe Afetinan, İzmir İktisat Kongresi, 17 Şubat-4 Mart 1923, 2. baskı, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Y., 1987.

33 İsmail Cem, Türkiye'de Geri Kalmışlığın Tarihi, Cem Yayınevi, 10. basım, 1989, s. 280.

34 Ulaş Kipal ve Özgür Uyanık, Türkiye Milli İktisat Tarihi (Devletçilik), Kaynak Y., 2001, s. 53.

35 Ulaş Kipal ve Özgür Uyanık, Türkiye Milli İktisat Tarihi (Devletçilik), 2001, s. 54-55.

36 Devlet İstatistik Enstitüsü, Türkiye'de Toplumsal ve Ekonomik Gelişmenin 50 Yılı, 1973, s. 148; İsmet Sabit Barutçugil, Cumhuriyetten Bu Yana Türkiye Ekonomisinin Gelişimi ve Geleceğe Bakış, İstanbul Ticaret Odası Y., 1989, s. 14-15.

37 Reşat Aktan, Türkiye İktisadı, SBF Y., Ankara 1978, s. 38-39.

38 Korkut Boratav, “Büyük Dünya Bunalımı İçinde Türkiye’nin Sanayileşme ve Gelişme Sorunları: 1929-1939”, Tarihsel Gelişimi İçinde Türkiye, içinde, ed. Orhan Kurmuş vd., Makina Mühendisleri Odası Y., Ankara 1977, s. 7.

39 Doğan Avcıoğlu, Türkiye’nin Düzeni, Birinci Kitap, Tekin Yayınevi, 1987, s. 340.

40 Şevket Süreyya, Cihan İktisadiyatında Türkiye, Ankara 1931, s. 131.

41 Gülten Kazgan, “Türk Ekonomisinde 1927-35 Depresyonu, Kapital Birikimi ve Örgütleşmeler”, Atatürk Döneminin Ekonomik ve Toplumsal Tarihiyle İlgili Sorunlar, sempozyum bildirileri, içinde, s. 232-233.

42 Devlet İstatistik Enstitüsü, Türkiye’de Toplumsal ve Ekonomik Gelişmenin 50 Yılı, 1973, s. 147-148.

43 İsmail Cem, Türkiye’de Geri Kalmışlığın Tarihi, Cem Yayınevi, 10. basım, 1989, s. 295; Mustafa Aysan, Atatürk’ün Ekonomi Politikası, Es Y., İstanbul 1980, s. 22-31.

44 Mustafa Aysan, Atatürk’ün Ekonomi Politikası, 1980, s. 21.

45 İlker Birdal ve Burhanettin Ulutan, Ekonomik Kalkınma Stratejisi, Milliyet Y., 1992, s. 165-170.

46 Yahya S. Tezel, Cumhuriyet Döneminin İktisadi Tarihi (1923-1950), 1986, s. 100-101.

47 Yakup Kepenek ve Nurhan Yentürk, Türkiye Ekonomisi, 1995, s. 31.

48 Standart sapma, her bir yıla ait verinin dönem ortalamasına olan uzaklığının ortalama bir ölçütüdür. Dolayısıyla, standart sapma değeri ne kadar yüksekse, gözlem değerlerinin ortalamaya olan ortalama uzaklıkları da o denli fazladır ve bu durum, dalgalanmanın büyüklüğünü gösterir.

49 Aydın Çeçen ve diğ., Türkiye’de Ekonomik Büyüme, Yapısal Dönüşümler ve Kriz, Ege Y., 3. baskı, 1996.

50 DİE, İstatistik Göstergeler, 1923-1992, 1994, s. 415.

51 Yakup Kepenek ve Nurhan Yentürk, Türkiye Ekonomisi, 1995, s. 35-36.

52 Devlet İstatistik Enstitüsü, Türkiye'de Toplumsal ve Ekonomik Gelişmenin 50 Yılı, 1973, s. 151-152.

53 Gülten Kazgan, Ekonomide Dışa Açık Büyüme, Altın Kitaplar Y., İstanbul 1985, s. 281.

54 DİE, İstatistik Göstergeler, 1923-1992, 1994, s. 278.

55 Gülten Kazgan, Ekonomide Dışa Açık Büyüme, Altın Kitaplar Y., İstanbul 1985, s. 291-292.

56 Çağlar Keyder, Dünya Ekonomisi İçinde Türkiye (1923-1929), Yurt Y., Ankara 1982, s. 22.

57 İlhan Tekeli ve Selim İlkin, 1929 Dünya Buhranında Türkiye'nin İktisadi Politika Arayışları, ODTÜ Y., Ankara 1977.

58 Ulaş Kipal ve Özgür Uyanık, Türkiye Milli İktisat Tarihi (Devletçilik), 2001, s. 76-88; Avni Zarakolu, "1929/30 Dünya Ekonomik Krizi Karşısında Türk Ekonomisi ve Alınan Krizle Mücadele Tedbirleri", Atatürk Dönemi Ekonomi Politikaları ve Türkiye'nin Ekonomik Gelişmesi, içinde, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Y., 1982, s. 89-103.

59 Gülten Kazgan, "Türk Ekonomisinde 1927-35 Depresyonu, Kapital Birikimi ve Örgütleşmeler", Atatürk Döneminin Ekonomik ve Toplumsal Tarihiyle İlgili Sorunlar, sempozyum bildirileri, içinde, 14-16 Ocak 1977, s. 231-274.

60 Gülten Kazgan, Tanzimat'tan XXI. Yüzyıla Türkiye Ekonomisi, Altın Kitaplar Y., 1999, s. 51.

61 Milli burjuvazi fikri İttihat ve Terakkiye kadar dayanır. Kemalist kadroyu oluşturanların büyük çoğunluğu İttihat ve Terakki içinde bulunmuşlardı. Bkz., Hüseyin Şahin, Türkiye Ekonomisi, 1993, s. 35-36.

62 Bilsay Kuruç, Mustafa Kemal Döneminde Ekonomi, Bilgi Yayınevi, 1987, s. 61.

63 Gülten Kazgan, “Türk Ekonomisinde 1927-35 Depresyonu, Kapital Birikimi ve Örgütleşmeler”, 1977, s. 240.

64 Muhammet Akdiş, Global Finansal Sistem, Finansal Krizler ve Türkiye, Beta Y., İstanbul 2000, s. 9-14.

65 M. İlker Parasız, Kriz Ekonomisi, Ezgi Kitabevi, İkinci Baskı, Bursa 1996, s. 151-152.

66 Gülten Kazgan, “Türk Ekonomisinde 1927-35 Depresyonu, Kapital Birikimi ve Örgütleşmeler”, 1977, s. 246.

67 Haldun Derin, Türkiye’de Devletçilik, Çituri Biraderler Y., Galata, İstanbul 1940, s. 151.

68 İbrahim Ülkem, “Türkiye İş Bankası ve T. C. Merkez Bankası’nın Kuruluşunda Atatürk’ün Rolü”, Atatürk’ün Ekonomik Kalkınma Politikası ve Devlet İşletmeciliği, içinde, Devlet İşletmeciliği Enstitüsü, sempozyum bildirileri, Formül Matbaası, 17 Nisan 1981 İstanbul, s. 67.

69 Tansu Çiller, Türk Sanayiinin Büyümesindeki Kaynaklar, Boğaziçi Üniversitesi Y., 1981, s. 17.

70 Gülten Kazgan, “Türk Ekonomisinde 1927-35 Depresyonu, Kapital Birikimi ve Örgütleşmeler”, 1977, s. 251-274.

71 Yakup Kepenek ve Nurhan Yentürk, Türkiye Ekonomisi, 1995, s. 53.

72 Mustafa Aysan, Ekonomik Görüşüyle Atatürk, Mustafa Kemal Derneği Y., 1984, s. 195.

73 Yılmaz Karakoyunlu, ‘Kemalist ekonomi doktrini’ gibi bir nitelemeyi duygusal bir yaklaşım olarak nitelemektedir. Yılmaz Karakoyunlu, Türk Ekonomisinde Çağdaşlaşma Süreci, Diyalog Y., İstanbul 1997, s. 92.

74 İsmet Sabit Barutçugil, Cumhuriyetten Bu Yana Türkiye Ekonomisinin Gelişimi ve Geleceğe Bakış, 1989, s. 21.

75 Yapı Kredi Bankası, Atatürk Döneminde Türkiye Ekonomisi Semineri, 8-9 Haziran 1981.

76 İlhan Tekeli ve Selim İlkin, Uygulamaya Geçerken Türkiye'de Devletçiliğin Oluşumu, ODTÜ Y., Ankara 1982.

77 Ron Ayres ve T. C. Thompson, Turkey, A New Era, Euromoney Publications, 1984, s. 31.

78 Ekrem Pakdemirli, Ekonomimizin 1923'ten 1990'a Sayısal Görünümü, Milliyet Y., 1981.

79 DİE, İstatistik Göstergeler, 1923-1992, 1994, s. 382, 414; Yakup Kepenek ve Nurhan Yentürk, Türkiye Ekonomisi, 1995, s. 57. .

80 Yakup Kepenek ve Nurhan Yentürk, Türkiye Ekonomisi, 1995, s. 75.

81 İsmet Sabit Barutçugil, Cumhuriyetten Bu Yana Türkiye Ekonomisinin Gelişimi ve Geleceğe Bakış, 1989, s. 27.

82 Kenan Bulutoğlu, Türk Vergi Sistemi, Fakülteler Matbaası Y., İstanbul 1976, s. 55-56.

83 Yakup Kepenek ve Nurhan Yentürk, Türkiye Ekonomisi, 1995, s. 59.

84 DİE, İstatistik Göstergeler, 1923-1992, 1994, s. 414; Yakup Kepenek ve Nurhan Yentürk, Türkiye Ekonomisi, 1995, s. 71.

85 İsmet Sabit Barutçugil, Cumhuriyetten Bu Yana Türkiye Ekonomisinin Gelişimi ve Geleceğe Bakış, 1989, s. 26.

86 Dünya Yayıncılık, Turkey in the 2000's, İstanbul 1987, s. 4, aktaran: İsmet Sabit Barutçugil, Cumhuriyetten Bu Yana Türkiye Ekonomisinin Gelişimi ve Geleceğe Bakış, 1989, s. 28.

87 Nizamettin Ali Sav, "Devletçiliğe Karşı Yedi Fikir", Ulus, 18 Aralık 1948, 1948 Türkiye İktisat Kongresi, içinde, Haz.: Kemal Kılıçdaroğlu, SPK, 2. Baskı, Ankara 1997, s. 413-414.

88 İsmail Cem, Türkiye'de Geri Kalmışlığın Tarihi, Cem Yayınevi, 10. basım, 1989, s. 289.

89 Haydar Kazgan, Cumhuriyet Döneminde Türk Sanayiinin Gelişmesi Sempozyumu, içinde, 23-26 Kasım 1981, İstanbul 1981, s. 8, aktaran: İsmet Sabit Barutçugil, Cumhuriyetten Bu Yana Türkiye Ekonomisinin Gelişimi ve Geleceğe Bakış, 1989, s. 29.

90 Haldun Derin, Türkiye'de Devletçilik, Çituri Biraderler Y., Galata, İstanbul 1940, s. 91.

91 İsmet Sabit Barutçugil, Cumhuriyetten Bu Yana Türkiye Ekonomisinin Gelişimi ve Geleceğe Bakış, 1989, s. 22-23.

92 Haldun Derin, Türkiye'de Devletçilik, Çituri Biraderler Y., Galata, İstanbul 1940, s. 91 ve devamı.

93 Haldun Derin, Türkiye'de Devletçilik, Çituri Biraderler Y., Galata, İstanbul 1940, s. 96.

94 İsmet Sabit Barutçugil, Cumhuriyetten Bu Yana Türkiye Ekonomisinin Gelişimi ve Geleceğe Bakış, 1989, s. 24.

95 DİE, İstatistik Göstergeler, 1923-1992, 1994, s. 278; Yakup Kepenek ve Nurhan Yentürk, Türkiye Ekonomisi, 1995, s. 69.

Türkiye'de Savaş Ekonomisi Uygulamaları ve Toplumsal Yaşama Etkileri / Yrd. Doç. Dr. Günver Güneş [s.615-622]

Adnan Menderes Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi / Türkiye

Giriş

İkinci Dünya Savaşı, 20. yy.'ın en önemli olaylarından birisidir. I. Dünya Savaşı'na oranla daha geniş bir alana yayılan ve daha fazla insan kaybına yol açan bu savaş dünyadaki siyasi, sosyal ve ekonomik süreci derinden etkilemiştir. 1 Eylül 1939'da Avrupa da başlayan bu yeni savaş 6 yıl sürdü. Milyonlarca insanın ölümüne yol açan savaş sürecinde pek çok aile dayanılması güç zorluklarla karşılaşırken, savaşa katılan ve savaş dışında kalan pek çok ülkenin de siyasi ve ekonomik yaşamı altüst oldu, toplumsal yaşam, ahlaki değerler de bundan olumsuz etkilendi.

II. Dünya Savaşı'nın başladığı 1939 yılında Türkiye'nin nüfusu 18 milyon kadardı (1940 nüfus sayımında 17.820.000). Bu nüfusun %75.6'sı köylerde yaşıyordu.1 Türkiye bu yapısıyla tarıma dayalı bir ekonomik yapıya sahipti. Temel ürünlerin üretim miktarı yeterli düzeyde değildi. Türk devlet adamları büyük fedakarlıklar pahasına kurdukları devleti Avrupa'nın kendi yarattığı bir savaş uğruna ölümcül bir tehlikeye atmayı göze alamazlardı. Başta İsmet Paşa olmak üzere bu kadronun kıstaslarına göre en büyük başarı devletin kendi kaderini kendi belirlemesi oldu.2

II. Dünya Savaşı'nda Türkiye'nin hedefi savaşa katılmayan Türkiye'nin toprak bütünlüğünü korumak oldu. Türk politikasının yönünü çizenler yabancı askerleri Türk sınırından uzak tutarken, Türk askerlerini de yabancı sınırlarından uzakta tutmaya yönelmiş bir tarafsızlık siyaseti izlediler.

Türk önderleri ne bir karış toprak vermeyi ne de bir karış toprak almayı düşünüyorlardı.3 Bu politika savaş bitinceye kadar başarıyla uygulandı. Tarafsız bir politika uygulanarak I. Dünya Savaşı'ndaki trajedinin tekrarlanmasına izin verilmedi. Buna rağmen savaş koşulları hükümetin politikasının sertleşmesine neden olmuş, savaş içinde çıkarılan kanunlar, olağanüstü koşulların etkisiyle sosyal ve iktisadi hayatı büyük ölçüde sarsmıştır.4 Savaşa girmiş olan ülkelerin yanında savaşa katılmamış ülkeler de her an savaşa girme olasılığı karşısında seferberlik uygulaması başlattı. Ekonomik tercihler, ilişkiler ister istemez bu yeni koşullardan etkileniyordu. Savaşın ilk günlerinde pek doğal olarak harp sahalarının hangi topraklara kadar genişleyeceğini kestirebilmek imkânsızdı. Bu nedenle savaşa katılmış ülkelerin yanında, savaşa katılmamış ülkelerde de ister istemez siyasal, sosyal ve ekonomik uygulamalar kendini gösterdi. II. Dünya Savaşı normal dönemler dışında olağanüstü koşulların oluşturduğu bir dönem olduğu için savaş ekonomisi uygulayan ülkeleri para, kredi, ulaştırma ve endüstri faaliyetlerini bu çerçeve içinde düzenleme yoluna gitmişlerdir.5 Genç Türkiye Cumhuriyeti ise II. Dünya Savaşı'na gelindiğinde Osmanlı'dan devralınan geri kalmışlık mirasını aşamamıştı.6 Ve savaş patlak verdiğinde her alanda savaşa hazırlıksızdı. Aslında savaş 1939 Eylülü'nde başlamakla beraber, uluslararası etkilerini çok daha önceden Türkiye de hissettirmeye başlamıştı.7 İktidardaki kadro Türkiye'yi savaş dışında tutmakla birlikte, her an savaşa girecekmiş gibi ekonomiyi ve Silahlı Kuvvetlerini ayakta tutmak zorunda kalmıştır. Savaş tehlikesinin Türkiye'yi de tehdit etmesine rağmen gerek ekonomik alanda gerekse savunma alanında ülkenin savaşa hazır olduğu söylenemezdi. Oysa Avrupa ülkelerinde savaşın başlamasından çok daha önce başlayacağı kesinlik kazanan bu olay için hazırlıklar yapılmıştır. Başta Almanya olmak üzere pek çok Avrupa devletleri fabrikaları, sanayi ve tüketim malları üretimini durdurmuş,

bunların yerine silah ve cephane ve öteki savaş malzemelerini üretmeye koyulmuşlardır. II. Dünya Savaşı arifesinde savaş ekonomisi kavramı tüm dünya ülkelerinde olduğu gibi Türkiye'de de gündemdeydi.8

Savaş Ekonomisi Uygulamaları

ve Türkiye

Savaş ekonomisinin anlamı, topyekün savaş anlayışından gelir. "Devletin, siyasi, askeri, ekonomik, moral kaynaklarının, devletin resmi teşkilatı dışındaki her türlü müessese ve teşekküllerin ve nihayet fertlerin bütün varlık ve kudretlerinin savaşa katılmasıdır."9 Bu dönemde temel sorun, halkın ve ordunun ihtiyaçlarını karşılamak, karaborsa ortamını ortadan kaldırmak olmuştur. Bu sorunları çözmeye çalışan devletler zorlayıcı, kısıtlayıcı yasalar çıkarmışlar, piyasayı sıkı bir biçimde denetleme yoluna gitmişlerdir. Savaş zamanında tüketim malları üretimi asgari düzeye indirilip, harp araçları alanına kaydırılmıştır. Doğal olarak Milli Savunma masraflarının artması, devlet bütçesinin masraflarını arttırmıştır.10 Ancak Türkiye, II. Dünya Savaşı patladığı zaman bu görüş, anlayış ve örgütlenmeden yoksundu. Ülke bu savaşa her hali ve cephesi ile yetersiz ve hazırlıksızdı.11 Türkiye her ne kadar sıcak savaşın tahribatından korunduysa da iktidardaki hükümet, ülkeyi savaş ekonomisinin dışında tutamamıştır. Bir yandan silahlı tarafsızlık politikasının getirdiği büyük bir odunun beslenmesi, öte yandan üretimi kendine yeterli olmayan bir ülkenin ithalatının birden büyük ölçüde kısıtlanması, 1930 Dünya Bunalımı sonrasında, devletçilik politikası izleyerek ekonomisini denge içinde, kararlı büyüme gösteren çizgiye oturtmuş Türkiye'yi zorunlu olarak yeni bir ekonomik denge arayışına itiyordu.12 Bunun doğal sonucu olarak savaşın Türkiye'ye yüklediği ilk zorunluluk 500.000 kişilik bir ordunun silah altına alınması, beslenmesi, giydirilmesi, kuşatılması olmuştur.13 Ordu mevcudunun yüksek rakamlara ulaşması, bütçeden ayrılan payın savunma

giderlerine harcanmasına neden olmuş, yatırım yapılamamış, bu nedenle kalkınma hızı düşmüş, savaş nedeniyle dış ticaret zayıflamıştır.14 Devlet gelirleri azalırken, iktidardaki hükümet gittikçe artan masrafları karşılamak amacıyla yeni kaynaklar bulmak yoluna gitmiştir. Bu etkilerin yanı sıra ekonomideki diğer önemli sıkıntılar, dış ticaretin savaş ortamından olumsuz yönde etkilenmesinden, savaş koşullarının ithalatı kısıtlamasından ortaya çıkmıştır.15 İthalattaki daralmaların, hatta ithalatın giderek olanaksız hale gelmesi sonucu piyasanın arz ve talep dengesi bozulmuştur. Ekonomik dengelerin bozulması karşısında bu dengeyi yeniden kurmak amacıyla yeni kaynaklar bulma yoluna giden hükümet ise bu amaçla Milli Korunma Kanunu'nu çıkarmıştır.16

21 Şubat 1940 tarihinde resmi gazetede yayınlanan MKK'ya dayanılarak savaş döneminde (1940-1945) çıkarılan karar sayısı 596'dır. Çıkarılan bu kararların 20'si gizli olmak üzere 359'u Refik Saydam Hükümeti döneminde yayınlanmıştır. 237'si ise Şükrü Saraçoğlu Hükümeti döneminde yürürlüğe girmiştir. Yasa 1940-1945 yılları arasındaki 6 yılda 4 kez değiştirilmiştir. Bu değişikliklerden 3'ü Saydam, 1'i Saraçoğlu Hükümeti tarafından gerçekleştirilmiştir.17 MKK'nın yürürlüğe girdiği tarihten itibaren alınan kararlar genelde üretim, tüketim, dağıtım, satış, ithalat, ihracat, üretimin ve üreticilerin örgütlendirilmesi, ulaştırma ve benzeri konularda yoğunlaştırılmıştır.18 Bu kanun devlete her alanda geniş müdahale imkânları vermekteydi. Devlet, tarım alanında ne ekileceğini tayin etme hakkına sahip oluyordu. Ayrıca 500 hektarın üstündeki araziyi gerekirse bir tazminat ödemek koşuluyla işletebilecekti. Ticari alanda ise devlet, fiyat kontrollerine gidebilmekte, piyasaya fiilen alıcı olarak girebilmekte ve bazı hallerde ithalat yapma hakkına da sahip olabilmektedir. Ayrıca temel ihtiyaç maddelerine değerini ödemek

koşuluyla el koyma, kâr amacı gütmeden ihtiyacı olan kurumlara dağıtma işleriyle de uğraşabilecektir.19

Doğan Avcıoğlu, “bu dönemin temel dayanağı olan MKK’ya bakıldığında koyu bir devletçiliğe yönelindiğine hükmedilebileceğini belirtmekle beraber” Korkut Boratav da; “kanunu her ne kadar sanayi ve maden kurumlarının neyi ne kadar üreteceği, gerekli yatırımcıların devlet izni

ve denetimiyle yapılacağı yer alıyorsa da; kanunun bundan ibaret olmadığını, özel teşebbüsü de koruyucu, teşvik edici harbin güç şartları içinde ona da cömert bir pay ayıran yönleri olduğunu” belirtmektedir.20 Kanunun sendikacılığa, grev ve lokavta yer vermemesi, kolektif iş uyuşmazlığı, mecburi uzlaştırma ve tahkim sistemiyle yetinmesi, işçi ve köylüye fazla çalışma zorunluluğu getirmesi, işçi ile işveren arasındaki ibrenin işverenin yararına dönmesi anlamına gelir ki bu da özel teşebbüsün yararına olan bir durumdur. Bunlar MKK’nın hem ileri müdahaleci devletçi politikalara hem de sermaye sınıfını kollayan liberal politikalara açık olduğunu göstermektedir.21

Savaş Yıllarında MKK

Uygulamaları

Ekonomiyi yönlendirmek amacıyla MKK, 10 Şubat 1940 tarihinden itibaren uygulanmaya başlandı. Kanunun yürürlüğe girmesiyle birlikte savaş ekonomisi uygulamaları II. Beş Yıllık Sanayi Planı’nın uygulanmasını

engelledi. Bunun doğal sonucu olarak sanayileşme alanındaki çalışmalar savaşın zorunlu kıldığı alanlara yöneldi. Yetişkin insan gücünün silah altına alınması bütün savaş yılları boyunca tarımsal üretimin azalmasına yol açtı. Nitekim 1940 yılında Türkiye de traktör sayısı 1066 iken 1944 yılında bu sayı 956’ya düşmüştür. Bu yapıdaki Türkiye’de II.

Dünya Savaşı sırasında bazı temel ürünlerin üretim miktarları şöyleydi: Buğday 1939'da 4.191.000, 1945'te 2.189.000 ton; hububat 1939'da 8.161.000, 1945'te 4.013.000 ton; bakliyat 1939'da 356.497, 1945'te 183.912 ton idi. Görüldüğü gibi temel ürünlerin üretim miktarı yeterli düzeyde değildi ve üstelik üretim, savaş içerisinde yarı yarıya azalmıştı.22 Buna eklenen ithalat darlıklarının da kıtlık ve enflasyonla birlikte geniş halk yığınlarını ezmeye başlamasını önlemek amacıyla Fiyat Murakabe Komisyonları kurulmuştur. Tüm il merkezlerinde kurulan bu komisyonlar aracılığıyla Ticaret Vekaleti gerekli gördüğü eşya ve malların azami fiyatını saptamaya yetkili kılınıyordu. Ayrıca Vekalet, komisyonlara verdiği yetki ve görevleri diğer kentlerde ve kasabalarda kurulan komisyonlara da verme yetkisine sahipti. Buna göre Ankara, İstanbul ve İzmir'de oluşturulacak komisyonların, valinin ve onun göstereceği bir yetkilinin başkanlığında mıntıka Ticaret Müdürü, mıntıka İktisat Müdürü, Belediye İktisat Müdürü, Ticaret ve Sanayi Odası Umumi Katibi ile tüccarlar arasından seçilecek iki üyeden oluşması kararlaştırılmıştır. Kaza merkezlerinde ise bu komisyonlar kaymakamın başkanlığında kurulabilecektir. 8 Haziran 1940 tarihinde faaliyete geçen komisyonlar sadece gıda maddelerinin değil, diğer eşya ve malların da fiyat tespitinden ve kâr miktarlarını tespitten sorumlu olmuşlardır.23 FMK'nın aldığı kararlara uymayanlar ise MKK'nın 32. ve 59. maddelerine göre suçlu sayılacaktır.24

Tüm Türkiye genelinde 17 Haziran 1940 tarihinde kurulması tamamlanan FKM'ları25 savaş sürecinde çok fazla eleştiri konusu olmuştur.26 Özellikle komisyonların almış oldukları kararlarda ve fiyat tespitinde koordinasyonun olmaması, pek çok yerde sıkıntıya yol açmış ve el altından yüksek fiyatla da olsa ihtiyacını arama yollarını arayan halkın karaborsacıların kucağına itilmesine neden olmuştur. Aynı zamanda fiyat tespitinde üretim koşullarına da dikkat edilmemiştir.27 Halkın ihtikarcı,

karaborsacıların eline düşmesi tüm denetlemelere rağmen engellenememiştir. Savaş yılları boyunca bu sorun kamuoyunu hep meşgul etmiştir. İhtikar yaptığı ileri sürülenler Milli Korunma Mahkemelerine sevk edilmiştir. Bu mahkemelerin 4'ü İzmir, İstanbul, Ankara ve Zonguldak'ta, 4 tanesi de diğer illerde kurulmuştur. Başbakanlık İstatistik Umum Müdürlüğü'nün yayınladığı İstatistik Yıllıkları dikkate alındığında tüm savaş yılları boyunca MKM'de görüşülen davalarda önemli ölçüde artışlar gözlenmektedir.28

Temel görevleri Ticaret Vekaleti'nce saptanan eşya ve malların mahalli, toptan ve perakende satış fiyatını saptamak, mahalli fiyatları denetlemek, fiyatlara uyulmadığı hallerde adli soruşturma sırasında yargı organlarınca sorulacak konularda mütalaa vermek olan FKM'ları,29 bu görevlerinde yeterince başarılı olamamışlardır. Bu sorun özellikle fiyatların ve kar oranlarının tespitinde ve piyasanın denetlenmesinde ortaya çıkmıştır. Komisyonlar, fiyatlardaki istikrarı da sağlayamamış,30 kontrol memurlarının yetersizliği ve teşkilatsızlık yüzünden savaş yılları boyunca fırsatçılara her gün yenileri eklenmiştir. Refik Saydam'ın ölümünden sonra kurulan Şükrü Saraçoğlu Hükümeti tarafından komisyonların çalışmalarının karaborsayı önleyemediği ileri sürülerek kaldırılmıştır.31 Savaş yıllarında en çok sıkıntısı çekilen konuların başında kentlerin ve kasabaların iaşesi sorunu başta gelmektedir. Aslında bu konu I. Dünya Savaşı yılları da göz önünde bulundurulduğunda Türkiye'nin hiç de yabancısı olmadığı bir sorundu.32 İki büyük savaşın yaşandığı yıllarda ordunun ve kentlerin iaşesi sorunu, savaş dönemindeki iktisadi meseleler içinde en ön sıraya taşımıştır.33

İaşe Sorunu

Temel görevleri yiyecek, giyecek, yakacak gibi temel ihtiyaç maddelerini ihtiyaç ölçüsünde elde bulundurup, stok edilmesini sağlayarak

dağıtımını yapmak, olağanüstü durumlarda önceden önlem almak olan İaşe Umum Müdürlüğü ve İaşe İşbirliği Heyeti, İaşe Müsteşarlığına bağlı olarak kurulmuştur. Bu müdürlükler iaşe işlerinin yerine getirilmesinde valilerin yardımcısı olmuşlardır.34 Savaş yıllarında bu teşkilatların çalışmaları da istenilen düzeyde olmamıştır.

Kentlerin gıda, giyecek ve yakacak sıkıntısına tam olarak çözüm getirememiş, aşırı fiyat artışları, enflasyonun bütün yükü dar gelirlilerin omuzlarına yüklenmiştir. Halkın temel ihtiyaçlarının karşılanıp adaletli olarak dağıtımını sağlayabilmek amacıyla da Halk Dağıtma Birlikleri kurulmuştur. Birlik idare heyetlerinin görevleri; birliğe dahil üyelerin defterini tutmak, hükümetçe dağıtımı karneye bağlanmış olan maddelerin kartlarını dağıtmak, doğrudan doğruya tüketicilere dağıtılması kararlaştırılan maddeleri halka dağıtmak, fazla karne dağıtımına engel olmak, perakendeci esnaf birliği aracığıyla yapılacak dağıtımda üyelerine bilgi vermek, fazla karne alanları takip ve şikayet etmek, mahallenin ihtiyaçlarını saptamak ve iaşe örgütü ile ilişki kurmaktır.35

Birliklerin kurulması ile halk arasında “dağıtma işlerinin iyi olacağı, ucuz ve iyi mal bulmanın kolaylaşacağı” şeklindeki iyimser beklentiler, dağıtma işlerindeki teşkilatsızlıktan kaynaklanan hatalar yüzünden yerini karamsarlığa terk etmiştir.36 Hatta bazı yerlerde halk, dağıtma birlikleri başkanlarının fakirlere dağıtılması lazım gelen gıda maddelerini tüccarlara ve gelişigüzel kimselere dağıtması ihtikarı arttırmış ve karaborsacıların eline düşen halkın sık sık şikayetlerine yol açmıştır.37

İaşe teşkilatlarının oluşturulma nedeni hayat pahalılığını önlemek, eldeki imkânlar ölçüsünde fakir halkı geçinme zorluklarından korumaktı. Ancak teşkilatların halkın ihtiyaçları oranında stok yapamamaları, pek çok ihtiyaç maddesinin karaborsadan ve belirlenen fiyatın çok üstünde karşılanmasına neden olmuştur. Bu durumlar teşkilatların çalışma

amaçlarının ötesinde olumsuz gelişmelere yol açmıştır. Bu çapraşıklığın sebebi, "teşkilat noksanlığı, teşkilatta değerli personel bulunamaması,38 bazı muhteris tüccar ve esnafın devlet kararlarını istismar etmeleridir.39 Bu konudaki eksikliklerin ve suistimallerin giderilmesi için İzmir, Ankara ve İstanbul'da ki iaşe kadrolarına yeni memurlar atanmıştır.40 Ancak bu iyileştirmelere rağmen bu teşkilatlardan beklenilen sonuç alınamadığından Saraçoğlu Hükümeti tarafından kaldırılmış ve görevleri belediyelere devredilmiştir.41 Teşkilatların kaldırılmasıyla ilgili olarak Doğan Avcıoğlu şu ifadeleri kullanmaktadır: "Fiyat kontrolü ve dağıtım usulüne en fazla ihtiyaç duyulduğu bir zamanda, Saraçoğlu Hükümeti'nin Ticaret Bakanı Behçet Uz, İngiltere'nin dahi cüret edemeyeceği bir liberalizm şampiyonluğu yapmış ve fiyatları serbest bırakmıştır. Bunun sonucu tabiatıyla, fiyatların alabildiğine yükselmesi olmuştur…Fiyat kontrolünde ve çok elverişli fiyatlarla tesis veya tespit edilen stoklar elden çıkmıştır. İaşe işleri ve teşkilatı halk nazarında ve bizzat hükümet eliyle itibarsızlaştırılmış; tasfiye cihetlerine gidilmiştir."42

Teşkilatların başarısızlığına uğramasında kontrol işinin gerektiği gibi yapılamaması da etkili olmuştur. Bundan en çok orta halli ve fakir halk etkilenmiştir. İstanbul, Ankara ve İzmir gibi üç büyük belediyenin iaşe maddelerinin satılmasına müsaade ettikleri fiyatlar arasında da açık farklar vardır. Bu durum iaşe maddelerinin fazla fiyatla satış yapılan piyasalara aktarılmasına neden olmuş ve var olan sıkıntıları daha da arttırmıştır. Belediyeler arasında bir birliğin sağlanması ise bütün savaş yılları boyunca mümkün olamamıştır. Bu teşkilatların görevleri belediyelerden sonra Ticaret ve Dahiliye Vekaletlerine bırakılmıştır. İstanbul, Ankara ve İzmir'de yalnız iaşe işleriyle meşgul olan ikinci bir vali muavinliğinin oluşturulması kararlaştırılmış ve çeşitli maddelerin dağıtımı, memurların, dar gelirlilerin durumları, dul ve yetimlerin evrakı, bu ayrı teşkilata bırakılmıştır.43

Ekmek karneleri ise dağıtma birlikleri aracılığıyla şehir halkına dağıtılarak bu karneler karşılığında ekmek hesapları belediyeler tarafından karşılaştırılarak takip edilmiştir. Bunda da suistimallerin yaşanması önlenememiştir. Bunun yanı sıra Toprak Mahsulleri Ofisi, Petrol Ofisi ve Ticaret Ofisi, Ticaret Bakanlığı denetiminde İaşe Müsteşarlığı'na bağlı olarak çalışmışlardır. Bu ofislerin çalışmalarında da diğer teşkilatlarda olduğu gibi tedbirsizlik, teşkilatsızlık ve suistimaller olmasına karşın; savaşın yarattığı zor koşullarda kendilerine yüklenen zor görevleri pek çok olumsuzluklara rağmen yerine getirmeye çalışmışlardır. İkinci Dünya Savaşı yılları içinde savaş ekonomisi uygulamaları içinde yer alan önemli bir diğer kanun ise Varlık Vergisi Kanunu'dur.

Varlık Vergisi Kanunu ve

Uygulanması

II. Dünya Savaşı yıllarında, 11 Kasım 1942-15 Mart 1944 tarihleri arasında ülkemizde uygulanmış olan Varlık Vergisi basit bir vergi kanunu uygulaması değildir. Kökleri Osmanlı Devleti'nin son yıllarında ülkeyi yöneten İttihat ve Terakki iktidarında (1912-1918) atılmış ve giderek bir devlet politikası halinde uygulanmış olan "Türkleştirme" politikalarının bir parçasıdır. Burada "Türkleştirme" politikalarından kasıt, konuşulan dilden okullarda öğretilecek tarihe, ticari hayattan devlet kadrolarına kimin istihdam edileceğine kadar toplumsal hayatın her boyutunda, Türk etnik kimliğini ve bunu benimseyen insan unsurunun tavizsiz biçimde egemenliğini ve ağırlığını yerleştirme çabasıdır.44

Savaş koşullarının Türkiye'yi ekonomik zorluklara uğratması askeri harcamaların artması, hammadde sıkıntısının yaşanması karşısında hükümet olağanüstü tedbirlere başvurmak zorunda kalmıştır. Aşırı fiyat artışları karşısında halkın ve ordunun iaşesini karşılamak zorunda kalan hükümet, bu gelirleri Varlık Vergisi gibi olağanüstü vergilerle karşılama yoluna gitti.

Bu kanun zengin çiftçileri de kapsamı içine almakla beraber, esas itibariyle ticaret ve sanayi burjuvazisine konmuştur.45 Savaştan en büyük kârı iki grup sağlamıştı; tarım fiyatlarının yükselmesinden muazzam kazanç sağlayan büyük çiftçiler ve hem Türk ihracat maddelerinin yüksek değerini hem de zaruri ithal mallarının korkunç kıtlığını istismar edecek mevkide olan İstanbul tüccar ve komisyoncuları. Ülkedeki çiftçiler hemen tamamen Müslüman Türklerden ibaretti; tacirler, tamamen olmamakla

beraber geniş ölçüde üç azınlık topluluğuna mensuptular, Rumlar, Yahudiler ve Ermeniler.46

Şevket Süreyya Aydemir, Varlık Vergisi Kanunu hakkındaki hükümet görüşünü şöyle açıklamaktadır: “Savaş ve ihtikar dolayısıyla kazanılan fevkalade kazançları, kanunlarımızın vergilendirmekte olduğu, bu sebeple bilhassa azınlıkların büyük servetler iktisab ettikleri piyasada acele tedkikat yapılarak, kimlerin bu şekilde fevkalade kazanç temin ettiğinin tespiti ile azınlıkların ayrı bir cetvelden gösterilmesi” yoluna gidilmiştir. Hareketin bu görüşten başladığını belirten Aydemir, verginin asıl yükünün İstanbul ve İzmir gibi iki şehrin üzerine düştüğünü, bütün ülkede 114.368 mükellefin 465.384.820 lirayı on beş gün gibi kısa bir sürede ödemeleriyle piyasadan toplu bir para çekilişi sağlanarak bütçeye bir yıllık gelir hacminde bir kaynak sağlanmasının amaçlandığını belirtmektedir. 465 milyon olarak hesaplanan verginin 317 milyonluk bir bölümü İstanbul’a düşmekteydi, ancak bunun 221 milyon lirası tahsil edilmiştir.47

Varlık Vergisi Kanunu’nu uygulayacak olanlar defterdarlıklardı. Vergi, büyük çiftçileri, tüccarları, iş adamlarını, çok sayıda bina ve arsası olanları yükümlü olarak tutuyordu. İl ya da kaza merkezlerinde, yörenin en büyük mülki amirinin başkanlığında kurulan komisyonlar aracılığıyla kimin ne kadar vergi vereceği belirlenecekti. Komisyonların aldıkları kararlar vergi dairelerinde, köylerde ise uygun yerlerde ilan edilecek, gazete çıkan

yerlerde de gazetelerde yayınlanacaktı. Yükümlülerin vergilerini ödeyebilmeleri için 15 gün süre tanınmıştır. Verginin ödenmemesi halinde ilk hafta %1, ikinci hafta %2 zam uygulanacaktı. Eğer bu süre 1 ayı geçerse Tahsil-i Emval Kanunu hükümleri uygulanarak borçlarını ödemeyen yükümlüler, borçlarının tamamını ödeyinceye kadar, ülkenin herhangi bir yerinde bedensel durumuna göre askerlikle ilgisi olmayan genel hizmetlerde ya da belediye hizmetlerinde çalıştırılacaklardı. Bedenen çalışanlara, verilen ücretin yarısı borçlarından düşülecekti.48

Kanunun baş uygulayıcılarından biri olan İstanbul Defterdarı Faik Ökte, bu vergiyi bir “facia” ve “cumhuriyet mali tarihinin yüz kızartan bir sahifesi” olarak nitelendirmektedir.49 Verginin uygulanması konusunda İzmir’deki Musevilerle yaptığımız görüşmelerde “verginin sadece savaş yıllarında elde edilmiş aşırı kazançlara yönelik olmadığını, 1930’lu yılların nefretine dayanan olayları siyasilerin maksimum seviyeye getirdiğini, verginin servet vergisi olması nedeniyle, savaşın yaratmış olduğu ekonomik sıkıntı içinde 15 gün gibi kısa bir sürede taşınmaz mallarını satamadıklarını, pek çoğunun bu nedenle iflas ettiğini, yok pahasına elden çıkardıkları mallarını alabilmek için İzmir dışından çoğu kişinin İzmir’e alıcı olarak geldiğini, hatta o tarihlerde İzmir’de bu tür satımlardan dolayı mobilya fiyatlarında aşırı bir düşme görüldüğünü” belirtmişlerdir.50

O dönemi yaşayan İzmirli Museviler, Faik Ökte’nin belirttiği gibi “Varlık Vergisi’ni doğuran sebepler arasında ırkçılığın da yer aldığı” görüşüne katılmamaktadırlar. Yahya Tezel ise “hükümetin Varlık Vergisi’ni bilinçli olarak Rum, Ermeni ve Yahudi işadamlarının gücünü kırmak, Türk-Müslüman tüccarların ülkenin dış ticaretindeki ağırlığını attırmak için kullanıldığını böylece bu alanda gayrimüslimlerin gücünün önemli ölçüde azaldığını belirtmektedir.51 Doğan Avcıoğlu da “vergiyle dış ticaretin Türk ellere geçmesi isteği ise, radikal tedbirlere cesaret edilemeyip, uygulamada

haksızlıklar yaratan bir vergiye gidildiği için, amacına ulaşamamıştır. Unutmamak gerekir ki, Türk dış ticaretine hakim bulunan azınlıklar, milletlerarası bir ticari şebekenin Türkiye deki ayaklarını temsil etmektedir" demektedir.52 Varlık Vergisi Kanunu olağanüstü koşullarda ve belirli bamaçları gerçekleştirmek için uygulanmış olan bir kanundur. Tek parti hükümetlerinin uyguladıkları iktisat politikalarının konjoktürünün de etkisiyle tıkanması ve halkın dolaysız olarak etkilendiği sorunların (enflasyon, karaborsa vb.) çözümlenememesi ile oluşan arayışın Varlık Vergisi ile sonuçlanması, verginin içeriğinden çok sonuçlarının önem kazanmasına yol açmıştır. Esas itibariyle azınlıklar açısından bir yıkım olan bu verginin kısa bir zaman aralığında uygulanmasına karşın etkileri sonraki yıllara da yansıyan bir dizi sonuç doğurmuştur. Özellikle genelde girişimcilerin özelde ise gayrimüslim girişimcilerin yatırım eğilimlerini olumsuz yönde etkilemiş, azınlıkların ülke dışına yatırım yapmasına ve göçüne yol açmıştır.53

Aralık 1943'te Roosevelt ve Churchill ile buluşmak üzere İnönü'nün Kahire'ye gitmesinden hemen önce, son sürgünler İstanbul'a getirilmiştir. 15 Mart 1945'te müttefiklerin Monte Cassino üzerine nihai taarruza geçtikleri gün meclis, hâlâ tutuklu bulunan vergi borçlularını salıveren ve ödenmemiş bütün vergi miktarlarını affeden bir kanunu kabul etmiştir. Bu suretle Varlık Vergisi, sona ererken de vergilerini ödeyenleri cezalandırmak ve herhangi bir şekilde bundan kaçınmayı becermiş olanları da mükafatlandırmak gibi son uygunsuzluğunu tamamladı.54

Sonuç olarak Varlık Vergisi, Türkiye siyasi tarihinde daima rahatsız edici bir konu olarak kalmış, vergiyi ödeyemeyen mükelleflerin gönderildikleri Erzurum'un ilçesi olan Aşkale, Türkiye siyasi tarihinin popüler deyimleri arasında yerini almıştır.55 Savaş ekonomisi uygulamaları

içinde MKK ve Varlık Vergisi kadar olmasa bile önemli olan bir başka vergi türü Toprak Mahsulleri Vergisidir.

Toprak Mahsulleri Vergisi

Doğrudan köylüyü ilgilendiren TMV, tıpkı VVK gibi savaş koşullarının getirdiği ağır ekonomik sıkıntıların hafifletilmesi amacıyla çıkarılmış olağanüstü bir vergidir. TMV'nin uygulama alanına girenler genelde ihtikar yapmak suretiyle zenginleştiği varsayılan büyük çiftçilerdir. Varlık Vergisi, fiyat artışlarından yararlanan ticaret burjuvazisini hedef aldıysa, TMV de tarım ürünlerindeki artışlardan yararlananları hedef almıştır.56 Tarım ürünlerini ve baklagilleri vergilendirmeyi amaçlayan bu TMV kanun tasarısı 15 Mayıs 1943 tarih ve 6/1611 sayı ile TBMM'ye sunulmuş, üç mahsul yılı uygulandıktan sonra 23 Ocak 1946 tarih ve 4840 sayılı yasa ile 1946'dan itibaren kaldırılmıştır.57 Kanunun gerekçesinden, ekonomik alanda meydana gelen zorlukların tüm ulusa dengeli biçimde bölüştürülmesi için "maliyet fiyatlarının birkaç misli derecesinde artan toprak mahsullerinden bir vergi alınmasına gerek görüldüğü belirtilmektedir.58 Tarım ürünlerini aynen ve nakdi olarak vergilendirmeyi amaçlayan TMV, önce %8 olarak uygulanmış, sonradan oran %10'a çıkarılmıştır. Bu vergi sonunda hükümet, 110-130 milyon TL. gelir beklemekteydi. Vergi toprağı işletmeyenden değil, işleyip üreten köylüden alınan bir vergiydi. Özellikle arazinin dar, üretimin sınırlı olduğu bölgelerde geçim sıkıntısı çeken köylü çok zaman yasal olmayan yollara gitmekte, ürününü çoğu zaman toprağa gömerek saklamaya çalışmıştır.59

Korkut Boratav, verginin "bir çeşit köydeki Varlık Vergisi uygulamasına benzediğini" belirtmektedir.60 Bu vergi de uygulamadan kaynaklanan hatalar yüzünden, ölçme usulünün ve harman işlerinin dağınıklığı, geniş bir memur kadrosunun masrafları ve tecrübesizlikleri nedenleriyle beklenen sonucu vermediği için başarılı olamamıştır.61 Hükümet 1.200.000 ton

hububat elde etmeyi düşünürken ancak 600.000 ton hububat tahsil edebilmiştir. Bunun üzerine vergi üç mahsul yılı uygulandıktan sonra 23 Ocak 1946 tarih ve 4840 sayılı yasa ile 1946 yılından itibaren kaldırılmıştır.

Sonuç

Savaş yılları boyunca iki hükümet değişikliği geçiren Türkiye'de farklı iktisat politikalarının denenmesi amaçlanmasına karşın, sonuç olarak her iki hükümetin de yoğun devlet müdahalesi uyguladıkları görülmüştür. Refik Saydam Hükümeti'nin uyguladığı iktisat politikaları mevcut bütçe imkânları ile ordunun ve kentli nüfusun iaşe ihtiyacını karşılamak, dış ticaretin doğrudan devlet denetiminde yapılması ve polisiye önlemleri de içeren fiyat sınırlaması şeklindeydi. Bu amaçla MKK kabul edildi. Yine bu amaç doğrultusunda iç ve dış ticare-tin denetlenmesi için İç ve Dış Ticaret Ofisi kuruldu. Ticaret Bakanlığı'na bağlı olarak kurulan İaşe Müsteşarlığı ise, özel ticaret üzerindeki devlet denetiminin fiilen kurulmasını amaçlıyordu. Bu düzenlemelere paralel olarak tarım ürünleri, piyasa fiyatlarının altında ve devletin belirlediği fiyatlardan yine devletçe satın alınıyor, pamuk, şeker gibi ürünler halka piyasa fiyatları üzerinden satılıyor, böylece devlete kaynak transferi sağlanmış oluyordu. Buna karşılık halkın temel gereksinimlerinden kömür ve buğday gibi ürünler devletin uyguladığı sübvansiyon sayesinde halka maliyetlerinin altında bir fiyatla ulaşıyordu. Ayrıca ara malların dağıtımı, devlet eliyle yapılıyor, özel sektörün kar marjı ise MKK hükümlerine dayanılarak kontrol altında tutuluyordu.62

Savaş süresince, genel olarak ekonominin içinde bulunduğu koşullar, bu tür etkenlerin zorlamasıyla belirlenmiş oldu. İç piyasada mal hacminin daralması nedeniyle, fiyatlar anormal ölçüde arttı. İstifçilik, karaborsacılık yaygınlaştı. Özellikle dış ticaretle uğraşan tüccarlar büyük vurgunlar gerçekleştirdiler.63

Saraçoğlu Hükümeti döneminde ise iç ve dış piyasalarda savaş kıtlıklarından doğan talep artışlarının çiftçi ve sanayici için teşvik edici olabileceği savı doğrultusunda kararlar alınmış, fiyatlar ve piyasa üzerindeki denetimler en aza indirilerek üretim arttırılması amaçlanmıştır. Ancak fiyatların serbest bırakılması, hemen ertesinde büyük fiyat artışlarına yol açmıştır. Ayrıca istenen üretim artışı da gerçekleşmemiştir.64 Bunun yanı sıra savaş ekonomisinin uygulandığı bu zaman dilimi içerisinde yürürlüğe giren MKK, VVK

ve TMV kanunları sosyal ve ekonomik anlamda en çok dar gelirli kesimler üzerinde yıpratıcı olmuştur. Temel ihtiyaç maddelerindeki yolsuzluklardan etkilenen kentlerin ve kasabaların iaşesi önemli bir sorun oluştururken, illerde valiliklerin denetiminde kurulan Fiyat Murakabe Komisyonları, İaşe Teşkilatları ve İhtikarı Tetkik Komisyonları ile halkın sırtındaki yük bir ölçüde kaldırılmaya çalışılmıştır. Ancak bu teşkilatların çalışmalarında görülen örgütsüzlük ve çıkar sağlama hesapları, çalışmaları olumsuz yönde etkilemiştir. Büyük kentler, barındırdıkları nüfus bakımından ekmek, şeker, kahve, yakacak, giyecek ve ilaç sıkıntısını ve yokluklarını had safhada yaşamışlardır. Fırınlarda saatlerce süren kuyruklar ve didişmelerden sonra alınabilen kimi zaman mısır unu ile kimi zaman çavdar, saman ve arpa karışımı, buğdayı az ekmeğe alışık bir süreç yaşandı. Bu süreçte beslenme yetersizliğinden, pislikten, yoksulluktan kaynaklanan verem, tüberküloz, tifo, lekeli humma ve sıtma gibi hastalıklarda önemli bir artış gözlenmektedir. Tüm ekonomik sıkıntılara karşın İlber Ortaylı'nın da belirttiği gibi kitlevi açlık ve ölümlerin rastlanmadığı Türkiye de başta bulunan hükümetin izlediği akılcı dış politika sayesinde savaş dışı kalmayı başaracak, Türk halkının çok daha derin acılar yaşaması engellenmiş olacaktır.

1.Türk Ekonomisinin Elli Yılı, İstanbul 1973, s. 54.

2 Selim Deringil, Denge Oyunu, İkinci Dünya Savaşında Türkiye'nin Dış Politikası, İstanbul 1994, s. 4-5.

3 Edward Weisband, İkinci Dünya Savaşında İnönü'nün Dış Politikası, (çeviren: M. A. Kayabal), İstanbul 1974, s. 9.

4 Metin Ayışığı, "İkinci Dünya Savaşında İstanbul'da İhtikar Meselesi", II. Dünya Harbi ve Türkiye, VI. Askeri Tarih Semineri Bildirileri I, (20-22 Ekim 1997 İstanbul), Genelkurmay Basımevi, Ankara 1998, s. 234.

5 Kemal Arı, "II. Dünya Savaşı Yıllarında Türkiye'de Savaş Ekonomisi Uygulamaları ve Fiyatlar", VI. Tarih Semineri Bildirileri I, … s. 447.

6 "Kurtuluş Savaşı'ndan İkinci Dünya Savaşına kadar Türkiye'nin ekonomik gelişme süreci ikiye ayrılabilir. Birinci devresi 1923-1930, ikinci devresi 1930-1939 devresidir. Birinci devrede devlet ekonomiye fazla karışmadan özel sektör'ün kalkınma görevini üstlenmesini bekledi. Bu başarılı olamayınca 1930'dan sonra doğrudan devlet müdahalesine gidildi ve "devletçilik" yöntemi benimsendi. Ama her iki yolla da (liberal ekonomi ve devletçilik) beklenilen sonuç alınamadı. " Selim Deringil, a.g.e., s. 18.

7 Taner Timur, Türk Devrimi ve Sonrası, Ankara 1993, s. 171.

8 İlhan Tekeli-Selim İlkin, "Savaşmayan Ülkenin Savaş Ekonomisi: Üretimden Tüketime Pamuklu Dokuma", X. Türk Tarih Kongresi, Ankara, (22-26 Eylül 1986) Kongreye Sunulan Bildiriler, C. VI. TTK Basımevi, Ankara 1994, s. 3063.

9 Seyfi Kurtbek, Harp ve Ekonomi, İstanbul 1942, s. 13.

10 Refii Şükrü Suvla, Harpte Devlet Ekonomisi, Ankara 1940, s. 26-27. Harp ekonomisiyle ilgili olarak ayrıca bkz. Dr. Fritz Neumark, Harp Ekonomisi, Başvekalet İstatistik Genel Direktörlüğü, (çeviren: Sabri F. Ülgener), Ankara (Tarihsiz).

11 Şevket Süreyya Aydemir, İkinci Adam, C. II, 5. Basım, İstanbul 1985, s. 208.

12 İlhan Tekeli-Selim İlkin, a.g.e., s. 3064.

13 İsmail Cem, Türkiye'de Geri Kalmışlığın Tarihi, 12. Baskı, İstanbul 1995, s. 307.

14 Dış ticaretteki bu daralma bütün savaş yılları boyunca kendini hissettirdi. Savaş Türkiye'nin ihracatında büyük bir azalmaya yolaçtı. İhracatın 1948 fiyatlarıyla hesaplanan değeri 1938 yılında 724 milyon TL'den, 1944 yılında 277 milyon TL'ye düştü. 1948 fiyatlarına göre ihracatın GSYH'ya oranı 1929-1938 arasındaki 0.09 değerine karşın 1939-1946 döneminde 0.05'e indi. İhracat 1945 yılından sonra yeniden genişlemeye başladıysa da, 1948 fiyatlarıyla ihracat değeri 1950 yılında bile 1938 yılındaki düzeyin altında kaldı. Sabit fiyatlarla ihracatın GSYH'ya oranı 1947-1950 arasında 0.07 oldu. İthalat hacmi de savaş yıllarında daha da daraldı. İthalatın 1948 fiyatlarıyla hesaplanan değeri 1938 yılında 850 milyon TL'dan 1941 yılında 257 milyon TL'ye indi. 1944 ve 1945 yıllarında 300 milyon kadardı. 1939-1946 döneminde ithalatı GSYH'ya oranı, 1948 fiyatlarına göre 0. 05 idi. Bu oran 1930-1938 dönemindeki oranın yarısı ve 1924-1929 dönemindeki oranın ise dörtte biri kadardı. 1940'ların sonlarına doğru Türkiye'nin ABD ile yoğun siyasi ve iktisadi ilişkilere girmesiyle birlikte ithalat hacmi yeniden genişlemeye başladı. 1948 fiyatlarıyla ithalat değeri 1950 yılında 1938 yılı değerini aştı. İthalatın GSYH'ya oranı da 1950 yılında 0.10'a yükseldi. Yahya S. Tezel, Cumhuriyet Dönemi İktisadi Tarihi, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 3. Baskı, İstanbul 1994, s. 114-118.

15 "1940'ların Türkiyesi gibi yatırım malları üretemeyen bir ülkede, bu sınırlama özellikle önem kazanmaktadır. Bu durumda bir malda ne denli büyük bir kıtlık olursa olsun üretici güçleri geliştirerek üretimi arttırma olanağı kalmamaktadır. Ülke varolan üretim düzeyine hapsolmaktadır." İlhan Tekeli-Selim İlkin, a.g.m, s. 3064.

16 Milli Korunma Kanunu'nun çıkarılmasından önce savaş ekonomisi uygulamalarına yönelik olarak ilk kez 31 Mayıs 1939'da bir komisyon oluşturulmuştur. Bu komisyonun "savunma ekonomisi" hakkında hazırladığı bir rapor ilgili komisyon tarafından önce İktisat Vekaleti'ne sunulmuş, ardından dönemin Başbakanı Dr. Refik Saydam'a sunulmuştur. Bu raporun hükümet tarafından değerlendirilmesinin ardından bu konuda bir yasa taslağı hazırlanması için öneride bulunulmuş, önce parti grubunda bir tasarı hazırlanmış, sonrada Başbakan başkanlığında kurulan bir komisyonca yasa önerisi haline getirilerek 18 Ocak 1940 tarihinde TBMM'den geçerek 3780 sayılı MKK adıyla yasalaştırılmıştır. Bkz. Metin Tire, II. Dünya Savaşı'nda Milli Korunma Kanunu, Dokuz Eylül Üniversitesi, Atatürk İlkeleri Ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İzmir 1990, s. 19.

17 Metin Tire, a.g.e., s. 30 MKK ve daha sonra kanunda yapılan değişiklikler için bkz. Düstur, 3. Tertip, c. 21, İkinci basılış; Hüsnü Bengi, Milli Korunma Kanunu Ve Kararları, İstanbul 1943; Hüsnü Bengi, Milli Korunma Kanunu Ve Kararları, C. I, Ankara 1945.

18 Cemil Koçak, Milli Şef Dönemi (1938-1945), Ankara 1986, s. 249. Koçak ayrıca; Yasanın Saydam Hükümeti döneminde üç yıl içinde tam üç kez değişikliğe uğramış olmasını yasanın acele ile hazırlanmış olmasından ve ihtiyaca yanıt vermediği anlaşıldığından da yine acele ile değiştirildiği biçiminde yorumlamaktadır. Değişen maddelerin yeniden düzenlenmesi, mevcut değişikliklerin de acele ile yapılmasının ihtiyaçların gözönüne alınmadığını ve uzun dönemli bir planlamanın ürünü olmadığını belirtmektedir. A.g.e., s. 249.

19 MKK'nın iktisadi ve mali hükümleriyle ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Düstur, 3. Tertip, C. 21, İkinci Basılış, s. 100-107.

20 “ Kanunun bu alandaki maddeleri şöyledir: “Devlet, terk edilmiş, kullanılmayan veya tamamlanmamış durumdaki işletmeleri, uygun bir taviz karşılığı işler hale getirebilir. Sahiplerine kesinlikle gerekli olmayan makine ve tesisatı, yine sahiplerinin işini aksatmamak şartıyla satın alıp bunları ihtiyacı olan kurumlara teslim edebilir. Uygun gördüğü ticaret temsilcilerini, gerekli olan maddelerin ithaline zorlayabilir. Ve bu kurumları denetleyebilir. Bu kurumlar ithal edecekleri malları gerekli görülürse stok etmekle yükümlü tutulmuşlardır. Ancak devlet, kurumların bundan göreceği zararı karşılamakla ve bunlara gerekli olan döviz ve krediyi sağlamakla görevlidir. İhracı yasaklanan ürün ve malların iç fiyatları düşerse hükümet üreticiyi doğacak zarara karşı koruyacaktır. Bunun yanında devlet, belirlediği işletmelere kredi, malzeme, işçi, ve uzman da sağlayacaktır.” Bkz. Doğan Avcıoğlu, Türkiyenin Düzeni, C. I, İstanbul 1987, s. 464; Korkut Boratav, Türkiye’de Devletçilik, Ankara 1982, İkinci Baskı, s. 248.

21 Metin Tire, a.g.tez, s. 36.

22 Türk Ekonomisinin Elli Yılı, İstanbul 1973, s. 54, Şevket Süreyya Aydemir, İkinci Adam, C. II, İstanbul 1967, s. 133.

23 Müslime Şen, II. Dünya Savaşı Yıllarında İzmir’in Sosyo-Ekonomik Hayatı, Dokuz Eylül Üniversitesi, Atatürk İlkeleri Ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İzmir 1998, s. 146.

24 MKK’nın cezai hükümleri için bkz. Düstur, 3. Tertip, C. 21, s. 107-109.

25 Metin Tire, a.g.tez, s. 68.

26 Bu komisyonlar hakkında yapılan önemli eleştiriler arasında komisyonların mahalli düşüncelerin etkisi altında kalarak yanlış birtakım uygulamalar içine girmiş olduklarına basında sıkça değinilmiştir. Örneğin savaş yıllarında en çok sıkıntısı çekilen maddelerin başında zeytinyağı ve sabun gelmektedir. İzmir Fiyat Murakabe Komisyonu 1941’de İzmirde

satılacak yağlara 105 kuruş, sabuna ise 69 kuruş fiyat tayin etmiştir. İstanbul Fiyat Murakabe Komisyonu ise zeytinyağına 122 kuruş fiyat tayin etmiştir. İzmir ve çevresi zeytin üretiminde önemli bir yerde olmasına karşın, belirlenen bu fiyatlar çerçevesinde, tüccarın karını nerede görürse malını oraya götürmesi, zeytinyağı ve sabunda olduğu gibi diğer bütün gıda maddeleri ve temel ihtiyaç maddelerinde sıkıntılara ve yokluklara neden olmuştur. Anadolu, 10 Ağustos 1941; Hakkı Ocakoğlu, "Fiyat Murakabesinde Hatalarımız", Yeni Asır, 18 Temmuz 1942.

27 Müslime Şen, a.g.tez, s. 147.

28 Bu konuda İzmir MKM faaliyeti için bkz. Başbakanlık İstatistik Umum Müdürlüğü, İstatistik Yıllığı, C. 15-16, s. 159-221.

29 Cemil Koçak, a.g.e., s. 477.

30 Bunun en büyük etkisini halk kitleleri yaşamıştır. En çok sıkıntısı çekilen temel tüketim maddeleri olan ekmek, şeker, gazyağı ve yağda anormal fiyat artışları yaşanmıştır. Savaşın başlangıcında (1939-1940) %10-15 oranında artan ekmek fiyatları, 1941-1943 yıllarında %200-300 oranında artmıştır. Örneğin İstanbul'da ekmek fiyatları endeksi 1938'de 100 iken 1941'de 160. 5'e, 1942'de 306. 8'e, 1943'te ise 453. 3'e çıkmıştır. İzmirde aynı tarihlerde ekmek için belirlenen fiyatlar (kilo üzerine kr ve santim) 1938'de 9. 96, 1941'de 12. 62, 1943'de 39.

44, 1945'te 32. 72 dir. Başbakanlık İstatistik Genel Müdürlüğü, Fiyat İstatistikleri, 1936-1947, Ankara 1948, s. 3-4, 8, 11, 13, 14. Tüm savaş yılları boyunca karneye bağlanan temel tüketim maddelerindeki anormal fiyat artışlarını iller bazında inceleyebilmek mümkündür. Ancak şunu da belirtmek gerekir ki; "Türkiye halkı bunlardan epeyce sıkıntı çekmiş ancak açlık çekmemiştir. Kitlevi açlık ve ölümler, hatta münferit açlık vak'aları bile görülmemiştir. Bürokrasi ceberrud bir yöntemle asayişi ve düzeni sağlamış, paniği önlemiş ve hatta Yunanistan gibi açlık çeken ülkelere bile

yardım edebilmiştir" İlber Ortaylı, "İkinci Dünya Savaşında Şehirlerde Hayat", VI. Askeri Tarih Semineri Bildirileri I. İkinci Dünya Harbi Ve Türkiye (20-22 Ekim 1997-İstanbul), Ankara 1998, s. 425.

31 Metin Tire, a.g.tez, s. 71.

32 Birinci Dünya Savaşı yıllarında yaşanan iaşe sorunu hakkında bkz. Zafer Toprak, "Cihan Harbi Yıllarında İttihat Ve Terakkinin İaşe Politikası", Boğaziçi Üniversitesi Dergisi, sayı. 6, İstanbul 1978, s. 25.

33 Şevket Pamuk, "İkinci Dünya Savaşı Yıllarında İaşe Sorunu Ve Köylüler", Tarih ve Toplum, C. 6, Sayı. 35, İstanbul Kasım 1986, s. 25.

34 Bu işlerde görev alanlar Mıntıka Ticaret Müdürü, Toprak Mahsulleri Ofisi Şube Müdürü, Ticaret Odası Başkatibidir. FMK'da İaşe Teşkilatına bağlanmıştır. Anadolu 11 Eylül 1941, Ulus 11 Eylül 1941, Cumhuriyet 11 Eylül 1941.

35 Cemil Koçak, a.g.e., s. 479; Ayrıca bkz. "Mühim Bir Kararname", İzmir Ticaret Odası Mecmuası, 5 (Mayıs 1942), s. 3-4.

36 Adnan Bilget, "Tevzi İşlerinde Aksaklıklar Var," Yeni Asır 3 Haziran1942; "Dağıtma İşleri Tetkik Ediliyor", Yeni Asır 7 Haziran 1942.

37 "…çok sefer ihtikarı önlemek için zecri tedbirler ve narh ile satın alınan (toplanan) zahire, demiryollarının yetersizliğinden Anadolu da istasyonların açık silolarında ziyan olmuştur. Bütün şehirlerin buğday ihtiyacı civar kasaba ve köylerden zorunlu mübayaa ile karşılanmaya çalışılıyordu. Mesela 3. 8. 1942 tarihli Dahiliye Vekili Dr. Fikri Tüzer'in imzasıyla yayınlanan bir telgrafta Trabzon'a lüzumu kadar buğday verilmesi için Gümüşhane Valiliğine emir veriliyordu. O dönemde savcılık yapan merhum Şinasi Akgönenç'in ifade ettiği gibi "bir çuval buğday için köylüyü mahkemeye sevk ediyorduk, sonra o çuval dolusu tahıl orta yerde çürüyordu." Şehirlerde kıt bulunan şeker (o zaman Türkiye de üretimi düşük), basma, Amerikan bezi, un ihtikar konusu olduveya bürokrasinin

örgütsüzlük ve tecrübesizliğinden dağıtımında problemler doğdu. Sanayisiz Türkiye ye dışarıdan mal gelmez olmuştu. Limana gelen herhangi bir gemi (ya sığınmıştır veya dört-beş yıl artık ısmarlayanla ilgisi kalmamış stok getirmiştir) ithalatçıların ajanları tarafındantespit ediliyor, derhal mala talip olunup kapatılıyor ve maalesef işe yarar bir malsa istifçilik mekanizmasına devrediliyordu. Zira harp eden Avrupa'nın hiçbir şey ihraç edecek hali yoktu; Her şey ordulara gidiyordu. " İlber Ortaylı, a.g.m, s. 423.

38 İstanbul, İzmir ve Ankara İaşe Müdürlüğü kadrolarına 13 Nisan 1942'de tahsil edilen kadrolar oldukça sınırlıdır. Tüm savaş yılları boyunca İstanbul için 13-20 kişi, Ankara 5-10, İzmir 10-20 memur görevlendirilmiştir. Türkiye Cumhuriyeti Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi, Kararlar Dairesi Müdürlüğü, Karar Sayısı: 2/18256, 2/15894.

39 Müslime Şen, a.g.tez, s. 150.

40 Ek kadrolar hakkında T. C Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi, Kararlar Dairesi Müdürlüğü, Karar Sayısı: 2/18256, 2/15894.

41 "Vilayetler İaşe Teşkilatı Kaldırılıyor", Anadolu, 24 Temmuz 1942.

42 Doğan Avcıoğlu, a.g.e., s. 472-473.

43 Ticaret, 2 Nisan 1943.

44 Muhammed Güçlü, Varlık Vergisi Kanununun Çıkarılması, Uygulanması, Kaldırılması ve Sonuçları, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İzmir 1990; Ayhan Aktar, "Varlık Vergisi Sırasında Gayrimenkul Satışları, İstanbul Tapu Kayıtlarının Analizi", Toplumsal Tarih, sayı. 69 (Eylül 1999), s. 10.

45 Taner Timur, a.g.e., s. 184; Edward Clark, "Türk Varlık Vergisine Yeniden Bakış", Yapıt, Aralık 1984-ocak 1985, s. 29-43.

46 Bernard Lewis, Modern Türkiyenin Doğuşu, 2. Baskı Ankara 1984, s. 296.

47 Şevket Süreyya Aydemir, a.g.e., s. 233.

48 Düstur, 3. Tertip, C. XXIV, Ankara 1964, s. 7-10.

49 Faik Ökte, Varlık Vergisi Faciası, İstanbul 1951, s. 237. Faik Ökte verginin çıkarılma gerekçeleriyle ilgili olarak ayrıca şunları ifade etmiştir. "…fiyatların alabora oluşu istifçiliği doğurmuştur. Muhtekirlik almış yürümüştür. Bilhassa ithalat işleri ise gayrımüslim azınlık tüccarların elinde olduğu için, asıl muhtekirler bunların arasından sivrilmiş ve her tarafta birtakım şüpheli milyonerler türemiştir. Devlet artan masrafları emisyon yoluyla karşılama durumunda kalmıştır. Tedavüldeki para artıp gittikçe, enflasyon'un tesiri genişlemiş, piyasada para çoğalmış ve bu paranın geri çevrilmesi zarureti hasıl olmuştur. Bunun karşısında ya cebri bir istikraza gidilmek veya olağanüstü bir vergi koymak gerekli olmuştur.". Verginin çıkarılma gerekçesi ve farklı bir değerlendirme için bkz. Rıdvan Akar, Varlık Vergisi, Tek Parti Rejiminde Azınlık Karşıtı Politika Örneği, İstanbul 1992, s. 48-50.

50 Müslime Şen, a.g.tez, s. 157. İzmir örneğiyle ilgili daha geniş bilgi için bkz. Muhammed Güçlü, Varlık Vergisi Ve İzmir Uygulaması, Tarih İncelemeleri Dergisi, sayı: 8, İzmir 1993, s. 157-182.

51 Yahya Tezel, a.g.e., s. 166.

52 Doğan Avcıoğlu, a.g.e., s. 477.

53 Rıdvan Akar, a.g.e., s. 100-101.

54 Bernard Lewis, a.g.e., s. 299.

55 Rıfat N. Bali, "Çok Partili Demokrasi Döneminde Varlık Vergisi Üzerine Tartışmalar. ", Tarih Ve Toplum, C. 28, Sayı: 165, (Eylül 1997), s. 47.

56 Taner Timur, a.g.e., s. 188.

57 Düstur, 3. Tertip, C. XXIV, Ankara 19644, s. 420-428.

58 Cemil Koçak, a.g.e., s. 373.

59 Kemal Arı, a.g.m, s. 456-457.

60 Korkut Boratav, Türkiyede Devletçilik, Ankara 1982, s. 265.

61 Kemal Turhan, “Toprak Mahsulleri Vergisi”, Ayın Tarihi, 125 (1-30 Nisan 1944), s. 50.

62 Rıdvan Akar, a.g.e., s. 25-26.

63 Kemal Arı, a.g.m, s. 457.

64 Rıdvan Akar, a.g.e., s. 27.

Menderes Döneminde Ekonomik ve Sosyal Gelişmeler / Prof. Dr. Emin Çarıkçı [s.623-630]

Çankaya Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi / Türkiye

Giriş

Türkiye'de 14 Mayıs 1950 tarihinde yapılan serbest seçim sonucu Demokrat Parti'nin (DP'nin), oyların %53,3'ünü alarak, iktidara gelmesi ile çok partili sisteme geçilmesi, hem ekonomik ve hem de mali alanlarda büyük değişimlere yol açmıştır. Ekonomik bakımdan 26 yıldır izlenen devletçi, korumacı ve kendi kendine yeten (otarşik) politikalardan vazgeçilmiş, dönemin ilk yıllarında ise ithalat büyük ölçüde liberalleştirilmiştir (serbestleştirilmiştir). Türkiye'nin 1947'de Dünya Bankası ve Uluslararası Para Fonu'na (IMF'ye) üye olmasının ve dönem başında oldukça liberal bir iktisat politikası uygulaması, 1950'li yıllarda Türkiye'ye, dış yardım, kredi ve yabancı sermaye yatırımlarında da önemli artışlar başlamıştır.1

Vergi sistemini düzenleme konusunda, Kazanç Vergisi'nin yerini almak üzere, bir önceki dönemin son yılında kabul edilen Gelir, Kurumlar ve Esnaf Vergisi kanunları, 1950'de yürürlüğe konmuş, bu suretle, daha gelişmiş olan ve çağdaş nitelik sergileyen gelir üzerinden alınan vergilerin uygulanılmasına başlanmıştır. Ancak buradaki tek eksiklik, tarım kesiminin politik sebeplerle vergi dışı tutulmuş olmasıdır. İlaveten, Tahsili Emval Kanunu yerine ve mali sistemde önemli bir yere sahip olan Vergi Usul Kanunu 1950 yılında, Amme Alacaklarının Tahsili Usulü Hakkındaki Kanun 1954 yılında yürürlüğe girmiştir.2

DP (Adnan Menderes) hükümetini daha liberal (iç ve dış rekabete açık) ve özel sektör ağırlıklı bir kalkınma modeline iten çeşitli iç ve dış faktörler vardı; II. Dünya Savaşı sonrası dönemde Türkiye, devletçi iktisat politikaları yerine, özel sektör ağırlıklı yeni ekonomi politikası arayışlarına girdi. Bu arayışlarda, sadece ülke içindeki fertlerin ve özel teşebbüsün dinamik potansiyelini ortaya çıkarma ihtiyacı değil, aynı zamanda dış ekonomik fırsatlar da çok etkili oldu. Çünkü, başta ABD'nin Marshall yardımı olmak üzere, savaş sonrası kurulan IMF ve Dünya Bankası'nın finansman desteği fırsatları da ortaya çıkmıştı. Demek ki DP iktidarı ile ortaya çıkan köklü ekonomi politikası değişikliğinin temelleri 1947-1948 yıllarına dayanmaktadır.3

1947 ve sonrasında, Truman Doktrini'nin uygulaması ve Marshall Planı çerçevesinde Türkiye'ye gelen ABD'li uzmanların raporlarına göre Türk ekonomisinin daha sağlıklı işlemesi ve sanayileşmeye başlanabilmesi için, özellikle özel teşebbüse yeterli serbestinin verilmediği, iç ve dış ticarette serbest piyasa şartlarının yeterince uygulanmadığı ve Türkiye'de kamu kesiminin ekonomiye büyük ölçüde hakim olduğu ve neticede iktisadi gelişmeyi engellediği noktalarında toplanıyordu.

Ekonomide kamu yatırımları azaltılarak özel kesime daha çok finansman desteği imkânı sağlanması gerekiyordu. Amerikalı uzmanların bu doğru teşhisi Menderes dönemini inceleyen Sosyalist iktisatçılar tarafından, çok yanlış bir şekilde, ABD'nin Türkiye'de ağır sanayii kurulmamalı dayatması şeklinde yorumlanmıştır.4

Oysa gerek teoride ve gerekse uygulamada ithal ikamesinin kolay (birinci) aşamasında (tekstil, deri, ve inşaat malzemeleri üretimi…) belli bir seviyeye gelmeden, demir-çelik ve kimya sanayii gibi ağır sanayii yatırımlarına geçmek mümkün değildir. Menderes döneminin iktisadi

verilerini ve DP iktidarının iktisadi alanda yapmış olduğu katkıları değerlendirirken 1950 başlarında Türkiye gerçeklerini çok iyi bilmek ge-

rekir. Bu dönemde insanların yamalı pantolon ve yamalı ayakkabı ile gezdiği, filtresiz Bafra, Gelincik veya Birinci sigarası paketini satın alma gücü olmayanlara bakkallarda sigara paketlerinin açılarak müşterilere tane ile satıldığı, kadın yevmiyesinin 2,5, ekmek parasının 75 kuruş (900gr ekmek 30 kuruş), erkek yevmiyesinin de sadece 1 TL olduğu, iç ve dış tasarruf imkânlarının en düşük düzeyde seyrettiği bir Türkiye'de sanayileşmeye ağır sanayiden başlamak zaten imkânsızdı.

İthal ikamesinin kolay ve ilk aşamasında korunan gıda ürünleri, elbise, ayakkabı, ev eşyaları ve bunların girdileri olan dokuma, deri ve ağaç sanayii gibi dayanıksız tüketim endüstrileridir. Tüketim malı ithalatına miktar kısıtlamaları ve yüksek tarifeler uygulanırken, ara malı ve makine ithalatına da düşük tarifeler veya gümrük muafiyeti uygulanarak yerli üretime yüksek bir efektif koruma sağlanır. Ayrıca sanayicilere düşük faizle kredi temini, döviz tahsisi, düşük fiyatla enerji ve hammadde temini ve vergi muafiyetleri de tanınır.

Diğer taraftan aşırı değerlenmiş kur politikası ve ülkede enflasyonist bir ortamın sürdürülmesi ile de bu endüstrilere dolaylı olarak da sübvansiyon ve koruma temin edilmiş olur.5 1950'li yıllarda Türkiye'nin sanayileşmesinde bu tür iktisat politikalarının uygulanması kaçınılmaz idi.6

1950 yılında Türkiye'deki başlıca ekonomik göstergelere baktığımızda; ihracatımızın %93'ü, tütün, pamuk, fındık, zeytin gibi, beş-altı tarım ürününden kaynaklanmakta, toplam nüfusumuzun %75'i köylerde (kırsal kesimde), %25'i şehirlerde yaşamakta ve şehirlerdeki nüfusun önemli bir kısmı da tarım ile uğraştığı için toplam istihdamın neredeyse %90'ı tarım ürünleri üretimi ile uğraşmakta, ilaveten Milli Gelirde tarım kesiminin payı da, bu gün olduğu gibi %15 değil, %50 dolayındadır.7

Amerikalı uzmanların da dile getirdiği gibi, kırsal kesimde yaşayan ve şehirlerde tarımla uğraşan kesimin hayat standardını yükseltmeden, bırakın ağır sanayii, ithal ikamesinin kolay aşamasını bile başlatamazsınız. Çünkü, sanayide ürettiğiniz malları kime satacaksınız? Türkiye'nin tarım üretimini artırması ve bu ürünleri işlemesi, tekstil, deri, hafif metal, inşaat malzemeleri, orman ürünleri, seramik, çimento ve elsanatlarına yatırım ve üretim yapması kaçınılmaz görünüyordu.

ABD'nin 1947'de başlayan Marshall Planının temel amacı, savaş döneminde harabeye dönmüş olan Batı Avrupa Ülkelerini kalkındırmak ve bu ülkelere komünizmin yayılmasını önlemekti. Savaştan sonra soğuk savaşın artmasıyla Türkiye ve Yunanistan'ın da kalkındırılmadığı sürece komünizm tehlikesi ile karşı karşıya kalabileceği endişesi ABD'li yetkililerin bu iki ülkeyi de Marshall Planına dahil edilmesi ile sonuçlandı. Ancak bu yardımdan faydalanılabilmesi için ülkede çok partili rejimin ve ekonomide devletçilikten çok serbest pazar ekonomisinin hakim kılınması ön şartı getirilmişti. DP dönemindeki iktisat politikası değişikliğine yol açan iç ve dış faktörler bundan ibarettir. Gerisi lâfı güzaftır (boş lâftır).

DP Programı ve Yeni KİT'ler

DP programında, özel teşebbüsün istediği alanda ve istediği şekilde serbestçe faaliyet gösterebilmesi için, Devletin piyasalarda güven ve istikrar sağlayıcı tedbirler ve teşvikler alması görüşleri ağırlık kazanmıştır. İktisadi faaliyette özel sektör ve sermayenin faaliyeti esastır, onun için özel teşebbüs ve sermayeye serbestlik ve güvenle çalışma şartları ve yeni yeni iş sahaları sağlanmalıdır (Madde-42).

Özel sektör ve sermayenin istikrar ve güvenle çalışabilmesi için Devletin iktisadi faaliyetlerinin sınırları kesin olarak belirlenmelidir. Bunun için, Devletin ele alacağı işlerin uzun vadeli genel bir plâna bağlanması ve önceden herkesçe bilinmesi imkânının sağlanması, Devlet iktisadi hayatı

düzenleme yolunda alacağı tedbirlerle, gümrük, tekel ve para politikası gibi konularda izlenecek politikaların önceden açıklanmasını gerekli görmekteyiz. (Madde-43).

Devletin doğrudan doğruya girişeceği iktisadi faaliyetler ise; Özel teşebbüs ve sermayenin mali ve teknik yetersizliğinden dolayı yatırım yapamayacağı yahut kârlı görmediği için yatırım yapamadığı, savunma yatırımları ile büyük enerji santrallerini kurmak, demiryolu, liman ve barajlar gibi alt yapı yatırımlarını yapmak ve işletmek, ayrıca büyük madenleri ve orman işletmelerini kurmak ve çalıştırmaktır (Madde-44).

DP programının 51. maddesine göre ise, piyasalarda emniyet ve istikrarın sağlanması esastır. Kesin zorunluluk olmadıkça devlet piyasalara karışmamalıdır. Bu alanda Devlete düşen önemli görev, rekabetin ortadan kalkmasını yada azalmasını önlemeye çalışmak olmalıdır.8

DP iktidarından bir kaç ay önce 1950’de Türkiye Sınai Kalkınma Bankası (TSKB) kurulmuştur. Dünya Bankası’nın talebiyle kurulan TSKB’nin amacı özel sektörün sanayi ve hizmet sektörlerinde yapacağı yatırımlara iç ve dış kredi sağlamaktır. Banka’nın sermayesi, Özel ticari bankalar (%75), Ticaret ve Sanayi Odaları ve Borsaları (%15) ve özel sektör kuruluşları ile kişilerin (%10) sermayelerinden oluşmaktadır, Banka, sermayesine ek olarak, borç senedi (tahvil) satışı yapabilir, sağlayacağı dış kredileri ve devletçe kendisine sağlanan mali kaynakları özel sektörün ticari ve sınai faaliyetlerinde kullanma yetkisi ile donatılmıştır.

DP programında belirtildiği gibi, özel teşebbüs ağırlıklı bir ekonomi politikası uygulamak amacı ile yola çıkan ülke yöneticileri, ekonomik hayatta devleti de inkar etmemiş, özel sektörün yatırım yapamayacağı sahalarda faaliyet göstermek veya piyasayı düzenlemek için bir çok yeni Kamu İktisadi Teşebbüsleri (KİT) de kurmuştur. Bunlar; 1950’de kurulan Makine Kimya Endüstrisi Kurumu (MKEK), 1952’de Gübre sanayii, Et ve

Balık Kurumu (EBK), 1953’te Türkiye Çimento sanayii, Azot sanayii, 1954’te Türkiye Petrolleri Anonim Ortaklığı (TPAO) ve Devlet Malzeme Ofisi (DMO), 1955’te Selüloz ve Kâğıt (SEKA) ve Demir-Çelik işletmesi ve 1957’de kurulan Türkiye Kömür İşletmeleri’dir (TKİ). Et-Balık ile Azot sanayii dışında kalanlar, daha önce, Sümerbank ve Etibank’a bağlı kuruluşların yeniden örgütlenmesiyle oluşturulmuştur. Bankacılık ve ulaşım alanında da yeni kamu kuruluşları oluşturulmuş ve KİT’lerin sermayesi artırılmıştır.[9]

GSMH Büyüme Oranı ve

Enflasyon

Menderes döneminin en büyük özelliği, özel sermaye birikimini artırmak için ucuz (düşük faizli) kredi, ihracatı ve yatırımları teşvik tedbirleri, gümrük kolaylıkları ve dış kredilerin de katkısıyla ekonomik ve toplumsal gelişme, önceki dönemlerle kıyaslanamayacak ölçüde büyük bir dinamizm kazandı. Bu dönemde, kırsal kesimin pazara açılması, iç göçün artışı ile hızlı kentleşme ve buna bağlı olarak yeni iş alanları ve sermaye birikimi ortaya çıktı. Çok partili siyasal ortama geçilmesi ve ekonominin dış yardım ve yabancı sermayeye açılması, yeni tüketim kalıplarıyla birlikte özel sermaye birikiminin ileri boyutlara ulaşmasına büyük bir ivme kazandırıldı.

Tablo 1: GSMH ve Sektörel Büyüme Hızları ve Deflatör

(%Değişme)

	GSMH ve Sektörel Büyüme Hızları				GSMH Deflatörü
Yıllar	Tarım	Sanayi	Hizmetler	GSMH	Zincirleme
1949	-13,5	-2,7	3,1	-5,0	0,4
1950	10,9	9,3	8,0	9,4	-2,1
1951	19,8	2,6	9,6	12,8	6,5
1952	9,5	10,9	14,5	11,9	2,7

1953 8,7 19,2 11,6 11,2 4,8

1954 -13,9 9,2 3,6 -3,0 5,1

1955 9,8 11,3 5,5 7,9 11,3

1956 5,0 9,6 -0,3 3,2 11,8

1957 6,5 10,7 7,9 7,8 23,3

1958 9,2 5,6 0,4 4,5 14,2

1959 0,3 3,6 7,6 4,1 19,9

1960 2,3 0,4 5,4 3,4 3,3

Kaynak: DPT (1996), Ekonomik ve Sosyal Göstergeler: 1950-1995, Mart 1996, s.4

Tablo-1'e görüldüğü gibi; DP döneminde gerek GSMH büyüme hızında ve gerekse tarım, sanayi ve hizmetler sektöründe, özellikle 1950-53 döneminde büyük artışlar görülmüştür. Yıllık enflasyon hızlarındaki artış ise 1955-59 döneminde ortaya çıkmıştır.

Tablo-1'in son kolonunda görüldüğü gibi GSMH Deflatörüne göre en yüksek yıllık enflasyon hızı 1957'de %23,3 olarak gerçekleşmiş ve bu oranlar 1955-56'da %11 dolayında 1958'de %14, %1959'da %19.9 olduğu halde 1960 yılında %3.3'e inmiştir. Hazine ve Dış Ticaret Müsteşarlığı hesaplamalarına göre o dönemde en yüksek yıllık enflasyon artışları TEFE'ye göre 1959'da %20, ve aynı yıl Ankara geçinme endeksine (Ankara'daki tüketici fiyatları) göre %25'tir.

Türkiye son çeyrek asırdır %50-%100 arasında yıllık enflasyon artışı hızları ile boğuşmasına rağmen, günümüzün politikacıları Menderes dönemindekilerin %1'i oranında bile eleştirilmemektedir. Oysa 27 Mayıs 1960 darbesi gerekçeleri arasında en önemli suçlamalardan birisi de DP dönemindeki enflasyon hızının yükselmesi, gelir dağılımının bozulması ve ve Türkiye'yi sosyal kaosa sürüklemeleri suçlaması idi!

Bu dönemde, tarım kesimi, hızlı makineleşme (traktör kullanımındaki artış), taban fiyat politikası, tarım kesiminde kooperatifleşme tarımsal ilaçlama, tohum ıslahı, sulama faaliyetleri, yeni alanların üretime açılmasıyla, köklü bir değişime uğradı. DP döneminin en belirgin diğer özelliği de, kırsal kesimin pazara açılması, hızlı kentleşme ve karayollarına öncelik verilmesi sonucu ulaşım ve başta ticaret, inşaat kesimi gibi hizmetler kesimlerinde çok dinamik gelişmeler oldu.

Tarımda Makineleşme

Türkiye'de Marshall yardımı sayesinde traktör kullanımı 1948'den 1949 yılına 1756'dan 9170 adete, 1950'den 1960 yılına da 16585'ten 42136 adete fırlamıştır. 1949 yılında traktör ile sürülen arazi miktarı 132 hektar iken, 1950'den 1960'a bu miktar 1244 hektardan 3160 hektara ulaşmıştır. 1950 yılında ekilen arazilerin sadece %8.6'sı traktörle sürülürken, bu oran 1960 yılında %13,6'ya çıkmıştır.10

Tarlaların, karasaban yerine, traktörlerle daha derin sürülmesi bir yandan verimi artırmakta, öte yandan daha önce karasaban ile sürülemeyen mera türündeki tarlaların da üretime açılmasını sağlamaktadır. Nitekim, Türkiye'de sürülen (ekilen) arazi miktarı 1950 yılında 9,9 bin hektardan 1960'da 15,3 bin hektara ulaşmıştır. 1960 yılında ekilen 15.300 hektarlık alanın 12.900 hektarı tahıl üretiminde, 1.200 hektarı da endüstriyel bitki üretiminde 2.060 hektarı da bağ ve bahçe tarımında kullanılmıştır.11

Türk köylüsü tarafından bir traktöre sahip olmak sadece tarlayı sürme aracı değil aynı zamanda bu traktör-

lerin arkasına bir römork takarak tahıl, sebze ve meyvelerini şehirlerde birinci elden toptan veya perakende satma imkânı sağlamıştır. Böylece Türk köylüsü ilk defa ev ekonomisinden piyasa ekonomisine geçerek DP döneminde piyasa için üretim ve para kazanma fırsatını elde etti. Tabii burada Menderes iktidarının karayollarına ağırlık vermesi ile, köylerin

kasabalara, kasabaların da büyük şehirlere bağlanmasının ve mesafelerin kısalmasının çok önemli katkısı olmuştur (Bakınız Tablo-2).

Tablo 2: DP Döneminde Karayollarında Gelişmeler

1950 1960 %Artış

Devlet ve İl Yolları (Bin km) 47.1 61.5 31

-Asfalt Yol (Bin km) 1.6 7.1 344

-Stabilize Yol (Bin km) 22.6 35.0 55

-Toprak Yol (Bin km) 22.9 19.5 -15

Köy Yolları (Bin km) 41.7 47.5 14

Toplam Karayolu (Bin km) 88.8 109.0 23

Kaynak: DPT (1996), s.113; US-AID, Economic and Social Indicators: Turkey, Washington DC, 1965, s.25, Tablo-VIII-B.

Tablo-2'de görüldüğü gibi Menderes döneminin en büyük özelliklerinden biri de Türkiye'de karayollarında ortaya çıkan çarpıcı gelişmelerdir. Bu on yıllık dönemde asfalt yol uzunluğu 1.6 bin km'den 7.1 bin km'ye çıkarak 4.4 misli (%344) bir artış göstermiş, stabilize yol uzunluğu da 22.6 bin km'den 35 bin km'ye çıkmak suretiyle %55'lik bir artış sağlanmış ve Türkiye'deki toplam karayolu uzunluğu da yaklaşık 89 bin km'den 109 bin km'ye ulaşmıştır. Köyden kente Türkiye'nin dört bir yanının karayolu ağıyla örülmesi ve özellikle asfalt yol uzunluğundaki önemli artış Türk köylüsünün para kazanmasında (efendileşmesinde) ve piyasa ekonomisine gelişme ortamının sağlanmasına çok önemli katkıda bulunmuştur.

Türkiye'de arımsal gelişmeye müsbet etki eden diğer bir faktör de gübre ve ilaç kullanımıdır. Ekilen arazilerde hektar başına gübre kullanımı 1950'de 4.1 kg iken, bu miktar 1955'te 9.4 kg'ya çıkmış, 1950'den 1959'a kullanılmış olan yıllık suni gübre miktarı ise 42 bin tondan 176 bin tona yükselmiş, bu miktar döviz darboğazından dolayı 1960 yılında 107 bin tona

inmiştir. Bu 10 yıllık dönemde tarımsal ilaç kullanımı da 2.6 bin tondan 23.4 bin tona çıkmış olup bunun yaklaşık %90’ı yerli üretim, %10’unu da ithaldir.

DP döneminde diğer bir yatırım hamlesi de barajların ve sulama kanalları yatırımlarındaki çok büyük artışlar sonucu sulanan arazi miktarının, 1950’de bir kaç bin hektardan, 1960 yılında 1.1 milyon hektara ulaşmasıdır.12

DP döneminin diğer bir özelliği de kırsal kesimin kooperatifler yoluyla örgütlenmesidir. Nitekim 1950 yılında Türkiye’de örgütlenmiş olan Tarım Kredi Kooperatifleri (TKK) sayısı 900 ve üye sayısı 438 bin iken, 1960 yılında kooperatif sayısı 1572’ye üye sayısıda 938 bine ulaşmıştır. Bu 10 yıllık dönemde çiftçilerimize TKK yoluyla verilen kredi miktarı 1950 yılında 226 milyon TL’den 1960’da 1 milyar TL’ye çıkmıştır. Bu dönemde Ziraat Bankası kanalıyla verilen kredi miktarı da 412 milyon liradan 3.4 milyar TL’ye ulaşmıştır.13

Bu dönemde kurulmuş olan Tarım Satış Kooperatifleri adedi de 148’den 214’e, bu kooperatiflere üye çiftçi sayısı 130 binden 161 bine ulaşmıştır. Satış Kooperatifleri sayesinde çiftçiler organize olarak ürettikleri mahsulleri daha yüksek fiyatlarla satma imkânı bulmuşlardır.14

Tablo 3: 1950-1960 Dönemi Tarımsal Üretim ve Verim (Kg/Hektar) Artışları

	1950	1960	%Artış
Buğday (Milyon Ton)	3.9	8.5	118
Buğday (Kg/Hektar)	865	1.097	27
Şeker Pancarı (Milyon Ton)	0.9	4.4	389
Şeker Pancarı (Kg/Hektar)	16.780	21.610	28
Saf Pamuk (Bin Ton)	118	176	49
Saf Pamuk (Kg/Hektar)	264	283	7

Pirinç (Kg/Hektar) 2.128 2.588 21

Fasulye (Kg/Hektar) 835 1307 56

Ayçiçeği (Kg/Hektar) 600 897 49

Mısır (Kg/Hektar) 1.058 1.568 48

Kaynak: DPT (1996), Ekonomik ve Sosyal Göstergeler: 1950-1995, s.-95, Morris Singer (1977), The Economic Advance of Turkey: 1938-1960, Ayyıldız Matbaası, s.236.

Tablo-3'de görüldüğü gibi 1950'den 1960'a buğday üretimi 3.9 milyon tondan 8.5 milyon tona (2.2 kat artış), şeker pancarı üretimi 900 bin tondan 4.4 milyon tona (4.9 kat artış) göstermiştir. Bu dönemde verim artışı ise (hektar başına üretilen miktar artışı= kg/hektar) buğdayda %27, şeker pancarında %28, saf pamukda %7, pirinçde %21, fasulye, ayçiçeği ve mısırda da %50 dolayında gerçekleşmiştir.

Tarım ve sanayi kesimlerinde 1949 yılındaki toplam üretimleri 100 kabul edersek, 1960 yılında bu indeksin tarım kesiminde 201.6'ya çıktığını (toplam üretimin 2'ye katlandığını), sınai üretimin ise 184'e ulaştığını (sanai üretiminde %84 artış) görürüz (N.Serin). 1950-60 döneminde GSMH büyüme hızındaki yıllık ortalama artış %6 gibi önemli bir rakama ulaşmıştır.

Türkiye bu dönemin başlarında ithal ikamesinin birinci aşamasının gerektirdiği temel tüketim malları üretimine ağırlık verirken dönemin ikinci yarısında ara malları yatırım ve üretiminde de önemli mesafeler almıştır.

Tablo-4'de görüldüğü gibi bu dönemde elektrik enerjisi üretimi artışı 790 GWH'den 2815 GWH'ye (3.6 kat artış), linyitkömürü üretimi 3.9 milyon tondan 8.8 milyon tona (2.3 kat artış), sıvı çelik üretimi 102 bin tondan 310 bin tona (3 kat artış), çimento üretimi 396 bin tondan 2 milyon tona (5.1 kat artış), şeker üretimi 137 bin tondan 643 bin tona (4.7 kat artış)

çıkmıştır. Bu dönemde yünlü dokuma üretimindeki artış 3.3 kat, pamuklu dokumada 4 kat, kağıt üretiminde de 3.2 kattır.

Tablo 4: DP Dönemi İmalat Sanayii ve Madencilik Ürünleri Üretiminde Gelişmeler

	1950	1960	%Artış
Elektrik Enerjisi (GWH)	790	2.815	256
Krom (Bin Ton)	423	592	40
Linyit (Bin Ton)	3,867	8,773	127
Taşkömürü (Bin Ton)	2,832	3,653	29
Demir Cevheri (Bin Ton)	234	797	34
Ham Petrol (Bin Ton)	-	375	-
Sıvı Çelik (Bin Ton)	102	310	204
Blister Bakır (Bin Ton)	11.7	16.1	38
Çimento (Bin Ton)	396	2,038	415
Şeker (Bin Ton)	137	643	369
Pamuklu Dokuma (Milyon M.)	130	527	305
Yünlü Dokuma (Milyon M.	5.9	19.6	232
Kağıt Üretimi (Ton)	18	58	222

Kaynak: DPT (1996), s.89, 101-102, 106, 110.

Menderes döneminde, yatırımlar/GSMH oranı 1950'de %9.6 iken bu oran 1960'da %14.7'ye ulaşmış ve neticede, gerek tarım sektöründe ve gerekse sanayi sektöründe önemli artışlar olmasına rağmen, toplam üretimde (Milli Gelirde) en büyük artış, hizmetler sektöründe yer alan inşaat, ticaret, ulaştırma, mali müesseseler, serbest meslek ve diğer hizmetler, mesken gelirleri ile devlet hizmetleri alanlarında ortaya çıkmış olup Milli Gelir içerisinde hizmetler kesimi payı gittikçe artan bir seyr göstermiştir.

Milli Gelirde 1950 yılında sektörler itibariyle tarımın payı %50 sanayiinin %11.1 ve hizmetler kesiminin %38.9 iken bu oranlar 1960 yılında tarımda %44.4 sanayide %10.8 ve hizmetlerde %44.8 olarak gerçekleşmiştir. Bu üç sektördeki çok büyük gelişmeler Türk Sanayiinde temel tüketim mallarının ithal ikamesi yoluyla içeride üretilmesi, özel kesimin de katılmasıyla yeni bir ivme kazanıyor ve dayanıklı tüketim mallarının üretimi özlemi başlıyordu. Kısaca, ithalat yerine ithal ikamesinin birinci aşamasının tamamlanmasında büyük bir mesafe alınıyordu.

Tarım kesiminde çalışanların para kazanması ve giderek artan kentleşme hadisesi iç pazarın genişlemesine de büyük katkılar yapıyordu. Çünkü, şehirleşen nüfus, gıda, giyim, eğitim, sağlık gibi alanlardaki tüketim eğilimlerinin artmasına ilaveten, dayanıklı tüketim ürünleri talebi için de geniş bir pazar oluşturuyordu.

Türkiye’de tüketim kalıplarının büyük ölçüde değişmesine yol açan diğer bir hadise de, 1950’yi takip eden yıllarda uygulanan ithalat kolaylıkları idi. İthal malları kanalıyla ortaya çıkan yeni tüketim biçimleri yalnızca tüketimin miktar olarak artışını değil, aynı zamanda dayanıklı ve dayanıksız tüketim mallarında kaliteli tüketim mallarının da talebini artıyordu.

Dış Ticarette Gelişmeler

Tablo-5’de görüldüğü gibi 1950 yılında Türkiye’nin ihracatı 263 milyon dolar, ithalatı ise 286 milyon dolar olup dış ticaret açığı -23 milyon dolar idi. 1960 yılına gelindiğinde bu miktarlar sırası ile 468 milyon, 321 milyon ve -147 milyon dolar idi. 1950’den 1953’e Türkiye’nin ihracatı 263 milyon dolardan 396 milyon dolara çıkarak %50’lik bir artış göstermiş oldu. Bunun en büyük sebepleri ise 1950 yılında patlak veren Kore harbi sonucu tarım ürünleri hammaddelerine olan fiyatların ve dış talebin artması, ilaveten bu yıllarda Türkiye’de iklim şartlarının çok elverişli gitmesi ve

tarım sektöründe daha önce açıkladığımız sebeplerden dolayı üretim artışının hızlanmasıdır.

Tablo 5: 1950-1960 Döneminde Dış Ticaret ve CİD'de Gelişmeler

(Milyon Dolar)

Yıllar	İthalat	İhracat	İthalat-İhracat	Cari İşl.Açığı
1950	-286	263	-23	-50
1951	-402	314	-88	-94
1952	-556	363	-193	-198
1953	-533	396	-137	-164
1954	-478	335	-143	-177
1955	-498	313	-185	-177
1956	-407	305	-102	-75
1957	-397	345	-52	-64
1958	-315	247	-68	-64
1959	-470	354	-116	-145
1960	-468	321	-147	-139
1950-60 Toplam	-4810	3556	-1254	-1347

Kaynak: DPT (1996), Ekonomik ve Sosyal Göstergeler: 1950-1995, Mart 1996, s.36.

1950'den 1960'a toplam ihracatta tarım ürünlerinin payıu %92,6'dan %76'ya gerilemiş, sanayi ürünlerinin payı %1,4'ten %17,9'a fırlamış, madenlerin payı ise sadece %5,6'dan %6,1'e çıkmıştır.15 Bu dönemde ihracatımızda sanayi malları payında 12,7 katlık bir artış olması Türkiye'de sanayileşme hamlesinin Menderes dönemi ile başladığını gösterir. Bu dönemde Türkiye'nin başlıca tarımsal ürünleri; tütün, pamuk, fındık, kuru

üzüm, kuru incir, nohut, fasulye ve hava şartlarının iyi olduğu yıllarda buğdaydan ibaret idi.

Yine 1950’den 1960’a ithalatımızda yatırım mallarının payı %46’dan %52’ye, hammaddelerin payı %33’den %38,3’e çıkmış, tüketim mallarının payı ise %20,6’dan %9,5’e gerilemiştir.16 İthalat’ta tüketim malları payının düşürülmesi bir yandan ithal ikamesi yoluyla Türkiye’de temel sanayi mallarının üretiminin artması, diğer taraftan kotalar ve ithalat yasakları ile gerçekleştirilmiştir.

Tablo’nun son kolonuna baktığımızda 1950-60 döneminde toplam ithalatımız 4,8 milyar dolar, toplam ihracatımız 3556 milyon dolar, dış ticaret açığımız (ithalat-ihracat) 1254 milyon dolar, dolar cinsinden mal ve hizmet gelir giderlerimizin farkı olan Cari İşlemler Dengesi (CİD) açığı da 1347 milyon dolar, olarak gerçekleşmiştir. CİD açığı Türkiye’nin kendi imkânları ile ulaşabildiği bir açık olup bu açığın dış kredilerle kapatılması gerekir. Bu açığın başta ABD ve IMF desteği olmak üzere dış kredilerle rahatlıkla karşılanmış olduğu Tablo-6’da görülmektedir.

Tablo 6: 1946-60 Dönemindeki Dış Mali Destekler

(Milyon dolar)

Yıllar	ABD Ekonomik Yardımları				
	Borç	Bağış	Toplam	Diğer Kuruluşlar	Özel Yabancı Sermaye
1950	40,0	31,9	71,9	80,4	-
1951	-	49,8	49,8	-	3,4
1952	11,2	58,4	69,6	35,2	3,0
1953	-	58,6	58,6	20,0	1,2
1954	-	78,7	78,7	3,8	2,6
1955	25,5	83,8	109,3	-	8,0
1956	25,0	104,3	129,3	21,6	

1957 25,1 62,3 87,4 13,5 10,5

1958 23,2 90,4 113,6 125,5 15,1

1959 97,2 107,0 204,2 - 19,8

1960 26,5 99,0 125,5 37,0 18,7

Toplam 273,7 824,2 1097,9 315,4 103,9

Kaynak: Kenan Bulutoglu, 100 Soruda Turkiye’de Yabancı Sermaye, İstanbul 1970; US-AID, Economic and Social Indicators-Turkey, August 1973.

Tablo 6’nın son satırında görüldüğü gibi, 1950-60 döneminde ABD’nin toplam ekonomik yardımları yaklaşık 1,1 milyar dolar olup, bunun 824 milyon doları bağış ve 274 milyon doları da dış krediden (borç’tan) oluşuyordu. Bu dönemde uluslararası finans kuruluşlarının açmış olduğu kredi miktarı 315 milyon dolar, özel yabancı sermayenin Türkiye’ye yapmış olduğu yatırım miktarı da 104 milyon dolardır.

Tabloda yer alan ve Türkiye’ye 315 milyon dolarlık mali destek sağlayan Diğer Yardım Kuruluşları ise; Dünya Bankası, Uluslararası Para Fonu (IMF), Uluslararası Kalkınma Birliği (OEEC), Avrupa Ödemeler Birliği, Avrupa İktisadi İşbirliği ve Kalkınma Teşkilatı ve Batı Almanya Hükümetini kapsamaktadır.

Sosyal Gelişmeler

DP döneminde gerek tarım ve gerekse sanayi ve hizmetler sektörlerinde gelişmelere paralel olarak, eğitim, sağlık ve telekomünikasyon alanlarında da büyük ilerlemeler sağlanmıştır (Bakınız Tablo-7).

Tablo 7: Eğitim Kademelerine Göre Okul, Öğrenci, Öğretmen

Sayıları ve Okullaşma Oranları: 1950-1960

1950 1960 %Artış

İLKOKUL (Bin Adet) 17.4 21.4 23

-Öğretmen (Bin Kişi) 34.8 54.1

-Öğrenci (Bin Kişi) 1.591 2.515 58

-Okullaşma Oranı (%) 55 67 22

ORTAOKUL (Bin Adet) 406 715 76

-Öğretmen (Bin Kişi) 4.4 11

-Öğrenci (Bin Kişi) 65 255 292

-Okullaşma Oranı (%) 6 19 217

LİSE (Sayısı) 88 190 116

-Öğretmen (Bin Kişi) 1.9 3.9

-Öğrenci (Bin Kişi) 21 62 195

-Okullaşma Oranı (%) 4.6 9.0 96

MESLEKİ VE

TEKNİK LİSE (Sayısı) 326 503 54

-Öğretmen (Bin Kişi) 4.6 7.4

-Öğrenci (Bin Kişi) 56 98 75

-Okullaşma Oranı (%) 4.9 9.0 96

ÜNİVERSİTE VE Y.OKULLAR 34 49 44

-Öğretim Elemanı (Bin Kişi) 1.9 3.9

-Öğrenci (Bin Kişi) 25 54 116

-Okullaşma Oranı (%) 1.5 3.4 127

Kaynak: DPT (1996), Ekonomik ve Sosyal Göstergeler: 1950-1995, Mart 1996, s.139-140; Morris Singer (1977), The Economic Advance of Turkey: 1938-1960, Ayyıldız Matbaası, Ankara 1977, s. 42-a, Tablo-7.

Tablo-7'de görüldüğü gibi, 1950'den 1960'a;

- İlkokul adedi 17 binden 21 bine ve bu okullarda öğrenci adedi 1,6 milyondan 2,5 milyona (%58 artış), İlkokul çağındaki çocukların okullaşma oranı da %55'den %67'ye (%22 artış) çıkmış ise de bu dönemde okuma-yazma oranı sadece %33,6'dan %39,5'e çıkarılabilmiş,

- Ortaokul adedi 406’dan 715’e (%76 artış), öğrenci sayısı da 65 binden 255 bine (3.9 kat artış), okullaşma oranı da %6’dan %19’a (3.2 kat artış) ulaşmış,

- Lise sayısı 88’den 190’a (2.2 kat artış), öğrenci sayısı 21 binden 62 bine (yaklaşık 2 kat artış), okullaşma oranı da 4.6’dan 9’a ulaşmış,

- Mesleki ve Teknik Lise sayısı 326’dan 503’e, öğrenci sayısı da 56 binden 98 bine (%96 artış) çıkmış,

- Üniversite ve Yüksekokul sayısı da 34’ten 49’a çıkmış, öğrenci sayısı 25 binden 54 bine (2.2 kat artış), okullaşma oranı da %1.5’ten %3.4’e (2.3 kat artış) ulaşmıştır.

DP döneminde telekomünikasyon ve sağlık hizmetlerinde de önemli gelişmeler kaydedilmiştir. Aşağıda Tablo-8’de görüldüğü gibi, 1950’den 1960’a Türkiye’de telefon abonesi 58 bin adetten 180 bine (3.1 kat artış) çıkmış, telefon santral kapasitesi de 200 bine ulaşmıştır.

Tablo 8: 1950-60 Dönemi Telekomünikasyon ve Sağlık Hizmetleri Göstergeleri

	1950	1960	%Artış
Telekomünikasyon			
Telefon Santral Kapasitesi (Bin Adet)	68	200	194
Telefon Abonesi (Bin Adet)	58	180	210
Sağlık Göstergeleri			
Hastane Yatağı Sayısı (Bin Adet)	18.8	45.8	143
Yatak Başına Nüfus	1,100	600	45
Doktor Başına Nüfus	3,038	2,825	7

Kaynak: DPT (1996), s. 119 ve 134;

Sağlık hizmetlerinde ise, yine 1950’den 1960’a hastane yatak sayısı yaklaşık 19 binden 46 bine (2,4 kat artış) çıkmış,yatak başına nüfus sayısı

da 1100’den 600’e, doktor başına nüfus sayısı da 3038’den 2825’e gerileyerek sağlık hizmetlerinde de önemli mesafeler alınmıştır.

Diğer Gelişmeler ve

Ekonomik Kriz

1950’den 1960’a Türkiye’nin nüfusu %32,92’luk bir artışla 20,9 milyondan 27,8 milyona çıkmıştır. Toplam nüfusun 1950’de %75’i köylerde %25’i de şehirlerde yaşarken bu oranlar 1960 yılında sırası ile %68,1 ve %31,9 olarak değişmiştir. Bu dönemde şehirli nüfusun %70’lik bir artışla 4,5 milyondan yaklaşık 8,8 milyon kişiye çıkmasındaki en büyük faktör ise köyden şehre giderek artan iç göç hadisesidir.

Bu iç göç hadisesi sonucu ortaya çıkan kentleşme ve tüketim patlaması, özellikle büyük şehirlerdeki konut, ulaştırma, eğitim ve sağlık gibi altyapı ve hizmet alanlarında, yine giderek artan bir oranda iktisadi faaliyetlerin hızlanmasına yol açıyordu. Ancak dönemin sonuna doğru giderek artan kentleşmeye paralel olarak gecekondulaşma, işsizlik, hızlanan enflasyon, eğitim, sağlık gibi hizmetlerin yetersizliği ekonomik ve toplumsal sıkıntıları gündeme getirdi. Bu sıkıntıların zamanın muhalefet partisi olan CHP tarafından ve zamanın marksist eğilimli yazarların da körüklemesi ile siyasal bunalıma dönüşmesi ve 27 Mayıs 1960 askeri darbesi ile Menderes dönemi kapanmış oldu.

Türkiye’nin 1958-60 döneminde ekonomik darboğaza girmesinin en önemli faktörlerinden biri de sanayileşmede ithal ikamesinin birinci aşamasından ikinci aşamasına geçmiş olmanın ortaya çıkardığı iç kaynak ve döviz yetersizliğidir. Maalesef bu gerçek Menderes dönemi ile ilgili yapılan değerlendirmelerin hiç birinde dikkate alınmamıştır.

Türkiye’de 1950’li yıllarda sanayi sektörü yüksek gümrük duvarları kotalar ve ithalat yasaklamaları ile aşırı bir şekilde korunmuştu. Oysa ithal ikamesinin kolay aşamasında aşırı korumaya ihtiyaç yoktur.

Çünkü gıda ürünleri, tekstil ürünleri, ayakkabı, mobilya, v.s, gibi tüketim mallarının üretilmesi için gerekli olan yarı vasıflı ve vasıfsız işçiler ve girdiler bol miktarda olduğu gibi, sanayileşmenin bu aşaması ileri düzeyde bir teknoloji de gerektirmez.17 Neticede, içe dönük sınai kalkınmasının ilk aşamasında yerli üretim Türkiye'de olduğu gibi hızla artar. Çünkü, bu aşamada hem tüketim artışı ve hem de ithal edilen malların ikamesi için üretim yapılır. Fakat ithal ikamesinin ilk aşaması tamamlanınca tüketimdeki düşüşe paralel olarak üretim artışı da yavaşlayabilir.18 Türkiye'de 1950'li yılların son yıllarında olduğu gibi.

Türkiye DP döneminin son yıllarında bazı mallarda ithal ikamesinin ikinci aşamasını başlatmıştır. Nitekim 1960 yılına gelindiğinde Türkiye'de toplam imalat sanayi üretiminin yüzde olarak dağılımına baktığımızda gıda %32.4, dokuma 21, tütün mamülleri 9.1, kimya 8, temel metaller 7.3, madeni eşya 3.6, toprak mamülleri 3.2, taşıt araçları 2.5, kağıt 1.8, ağaç mamülleri 2, petrol ve petrol ürünleri 1.9, içki 1.7, makine imalatı 0.5, elektrik makineleri 0.9 luk bir paya sahiptir. Burada yer alan elektrik makineleri, makine imalatı, temel metaller ve petrol ürünleri gibi alt sektörler ithal ikamesinin ikinci aşamasına konu olan mallardır.

İkinci ithal ikamesi, ara malları, yatırım malları ve dayanıklı tüketim mallarını ithal etmek yerine yurt içinde üretilmesine geçilmesi aşamasıdır. Bilindiği gibi, bu malların özellikleri ilk aşamadakilerden farklıdır. Mesela, petro-kimya ve çelik ürünleri gibi sanayi kolları oldukça kapital yoğundur. Bu sanayi kolları optimum ölçekli kurulmaz ise veya yüksek kapasitede üretim yapamazsa veya bu kuruluşlarda idari ve teknik etkinsizlikler giderilemezse parça basma maliyet yükselir.19

Türkiye'de DP döneminin son yıllarında ekonominin ithal ihtiyacına göre ihracat gelirlerinin yeterli olmaması sonucu sanayileşme ve iktisadi kalkınma duraklama dönemine girmiş, bu son dönemde ABD'nin yıllık

mali destekleri ikiye katlanmış olmasına rağmen (Bakınız Tablo-6, 1957-60 yılları) rağmen döviz darboğazı ortaya çıkmış ve neticede 1958 yılında ortaya çıkan ekonomik krizi atlatmak için Türkiye 4 Ağustos 1958 istikrar programını uygulamak zorunda kalmıştır.

Bu istikrar programı ile %300'ün üstünde devalüasyon yapılarak doların fiyatı 2,8 TL'den 9'TL'ye çıkartıl-

mış, geciktirilmiş olan KİT ürünlerine yüksek oranlarda zamlar yapılmış, dış ticaret rejimi, taahhüt edilen dış destekler karşılığında da, daha serbest hale getirilmiş, daraltıcı para ve maliye politikalarına öncelik verilerek Türkiye'nin 1960 yılında tekrar düzlüğe çıkmakta olduğu bir dönemde 27 Mayıs 1960 askeri darbesi ile Menderes (DP) iktidarı tarihe karışmıştır.

Sonuç

Bu araştırmadaki tablolardaki iktisadi verilerin ışığında, tarım sektöründe gübrelemeden-ilaçlamaya, makineleşmeden (traktör kullanımı)-sulamaya, kooperatifleşmeden dış ticaret sektörüne kadar alınan tedbirler sonucu tarım ürünlerindeki artışlar ve bu sektörün piyasaya açılması Türk iktisat tarihinde bir çeşit "Yeşil Devrim" olarak kabul edilebilir. DP dönemi sadece tarımda değil, aynı zamanda sanayi ve hizmet sektörlerindeki atılımları ile de Türk ekonomisinin modernleşmesinde önemli katkılar sağlamıştır. Bu dönemde eğitim, sağlık ve telekomünikasyon sahalarında da önemli atılımlar gerçekleştiğini istatistiki verilere dayanarak açıklamış bulunuyoruz.

Özetlersek; Menderes dönemi gerek sanayi, gerekse hizmetler sektöründe ve özellikle tarım sektöründe gerçekleştirmiş olduğu büyük hamleler sonucu büyük Atatürk'ün "Köylü Milletin Efendisidir" vecizesinin ilk defa yakalandığı bir devir olarak Türk iktisat tarihine geçmiştir. Bu iddiamızın en büyük delili ise, 1960'dan bu yana kırsal kesimin büyük

ölçüde DP'nin devamı olan siyasi partileri desteklemesidir. Çünkü bu desteğin temel kaynağı siyasi değil, iktisadidir.

1 Palamut Mehmet ve Giray F., "Cumhuriyetten günümüze Yaşanan Mali Krizler ve politikalar", Yeni Türkiye, Eylül-Ekim 2001, s. 26, 27.

2 Nadaroğlu Halil (1985), Kamu Maliyesi Teorisi, Kurtulmuş Matbaası, İstanbul, s. 478.

3 Yaşa Memduh (1981-a), Devlet Borçları, Kurtulmuş Matbaası, İstanbul,s. 67-68.

4 Kepenek Yakup (1997), Türkiye Eekonomisi, Remzi kitabevi, Ankara, s. 84; Keyder Çağlar (1988), "Türk Tarımında Küçük Metaa Üretiminin Yerleşmesi", Türkiye'de Tarımsal Yapılar (içinde), Remzi kitabevi, Ankara, s. 163.

5 Johnson, H. G. (1967), Economic Policies Toward Less Developed Countiries, Frederick A. Parager, Publisher, New York, s. 74-75; Meier, G, (1980), International Economics: The Theory of Policy, Oxford University Press, Oxford, s. 305.

6 Bu konuda Çarıkcı Emin (1983), Yarı Gelişmiş Ülkelerde ve Türkiye'de Sanayileşme Politikaları, Turan kitabevi, Ankara, s. 20-23.

7 DPT (1996), Ekonomik ve Sosyal Göstergeler: 1950-1995, Mart 1996, Ankara.

8 Altıntaş Mustafa (1978), Türkiye'de Planlı Kalkınma ve Uygulama Sonuçları, Kalite matbaası, Ankara, s. 150-151.

9 Kepenek Yakup (1997), Türkiye Eekonomisi, Remzi kitabevi, Ankara, s. 100-101.

10 Singer Morris (1977), The Economic Advanced of Turkey, Ayyıldız Matbaası, Ankara, s. 200, Tablo-5.

11 A.g.e., s. 214, Tablo-8.

12 DPT (1996), Ekonomik ve Sosyal Göstergeler: 1950-1995, Mart 1996, Ankara, s. 86.

13 Tarım Bakanlığı (1968), Progress in Turkish Agriculture; Agriculturel Statistics, Ankara, s. 10-11, 32.

14 Singer Morris (1977), The Economic Advanced of Turkey, Ayyıldız Matbaası, Ankara, s. 220.

15 DPT (1996), Ekonomik ve Sosyal Göstergeler: 1950-1995, Mart 1996, Ankara, s. 29.

16 A.g.e., s. 31.

17 Balassa, B. (1980), "The Process of Industrial Development and Alternative Development Strategies", Princeton Essays in International Finance, No. 141, (December, 1980), Int. Finance Section, Princeton University, Princetort, N. J., s. 6.

18 A.g.e., s. 6.

19 Daha fazla bilgi için bakınız: Çarıkcı Emin (1983), Yarı Gelişmiş Ülkelerde ve Türkiye'de Sanayileşme Politikaları, Turan kitabevi, Ankara, 21, 40, 54-58.

Altıntaş Mustafa (1978), Türkiye'de Planlı Kalkınma ve Uygulama Sonuçları, Kalite matbaası, Ankara.

Balassa, B. (1980), "The Process of Industrial Development and Alternative Development Strategies", Princeton Essays in International Finance, No. 141, (December, 1980), Int. Finance Section, Princeton University, Princetort, N. J.

Bulutoğlu Kenan (1970), 100 Soruda Turkiye'de Yabancı Sermaye, İstanbul.

Çarıkcı Emin (1983), Yarı Gelişmiş Ülkelerde ve Türkiye'de Sanayileşme Politikaları, Turan kitabevi, Ankara.

Çarıkcı Emin (2001), Ekonomik Gelişmeler ve Türkiye-AB İlişkileri, TUTİBAY yayınları, Ankara.

DPT (1996), Ekonomik ve Sosyal Göstergeler: 1950-1995, Mart 1996, Ankara.

Meier, G, (1980), International Economics: The Theory of Policy, Oxford University Press, Oxford.

Johnson, H. G. (1967), Economic Policies Toward Less Developed Countiries, Frederick A. Parager, Publisher, New York.

Kepenek Yakup (1997), Türkiye Eekonomisi, Remzi kitabevi, Ankara.

Keyder Çağlar (1988), "Türk Tarımında Küçük Metaa Üretiminin Yerleşmesi", Türkiye'de Tarımsal Yapılar (içinde), sayfa 163-173, Remzi kitabevi, Ankara.

Nadaroğlu Halil (1985), Kamu Maliyesi Teorisi, Kurtulmuş Matbaası, İst.

Palamut Mehmet ve Giray F. (2001), "Cumhuriyetten günümüze Yaşanan Mali Krizler ve politikalar", Yeni Türkiye, Eylül-Ekim 2001, sayfa 20-34.

Singer Morris (1977), The Economic Advanced of Turkey, Ayyıldız Matbaası, Ankara.

Tarım Bakanlığı (1968), Progress in Turkish Agriculture; Agriculturel Statistics, Ankara.

Turgut Serdar (1991), Demokrat Türkiye Parti Döneminde Türkiye Ekonomisi, Adalet Matbaası, Ankara.

US-AID (1965), Economic and Social Indicators: Turkey, Washington DC.

US-AID (1973), Economic and Social Indicators: Turkey, Washington DC.

Yaşa Memduh (1981-a), Devlet Borçları, Kurtulmuş Matbaası, İstanbul.

Yaşa Memduh (1981), Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ekonomisi, Ankara.

Alternatif Sanayileşme, Dış Ticaret Stratejileri ve 24 Ocak Kararları / Prof. Dr. Emin Çarıkçı [s.631-636]

Çankaya Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi / Türkiye

Giriş

1950-1980 dönemindeki tecrübeler göstermiştir ki, gelişmekte olan ülkelerde iktisadi kalkınmanın başarı ile sürdürülebilmesinin, sadece sanayileşmeye değil, ayni zamanda dışa dönük sanayileşmeye bağlı olduğunu ortaya koymuştur. Bu sanayileşme stratejisini ve bu stratejiyi destekleyen makro politikaları uygulamaya koyamayan ülkelerin iktisadi kalkınmaları ise, hızlanan enflasyon ve döviz darboğazından dolayı, sık sık sekteye uğramıştır.

Bir ülkede uygulanan sanayileşme ve/veya dış ticaret stratejisinin o ülkedeki, imalat sanayiinin iktisadi ve teknik yapısına, kapital/hasıla ve kapital/emek oranlarına, firmaların ölçeklerine, rekabet gücüne, enflasyona, piyasanın yapısına etki ettiği hakkındaki araştırmalar da 1970'li yıllarda ağırlık kazandığı için bu konular bu çalışmada da derinliğine ele alınacaktır.

1. Alternatif Sanayileşme Stratejileri

Sanayi Devrimi döneminde İngiltere ve son zamanlarda Hong Kong hariç, günümüzün gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelerinin tamamı sanayileşmelerinin başlangıcında ithal ikamesi politikalarıyla yerli üretimi korumuşlardır.1 Dışa dönük sanayileşme stratejisi ise İkinci Dünya Savaşı'nı takiben Danimarka ve Norveç'te, Güney Avrupa ülkelerinde ve bazı eksiklikleriyle Japonya'da 1950 ortalarından; Kore, Singapur, Tayvan'da 1960 başlarından itibaren sürekli olarak uygulanabilmiştir. Bu strateji, İsrail'de 1961'den beri, başta Brezilya ve Arjantin olmak üzere

birçok Latin Amerika ülkesinde, 1960'ın ikinci yarısından sonra, değişik aralıklarla uygulamaya konmuştur.2

İçe dönük (ithal ikamesi) ve dışa dönük sanayileşme stratejileri her ülkede, gelişmiş ve gelişmekte olan ülke gruplarında değişik şekillerde uygulanmış ve çeşitli aşamalardan geçmiştir. Fakat bilhassa gelişmekte olan ülkelerde, bu iki sanayileşme stratejisi genellikle birlikte uygulanarak karma bir stratejiye dönüşmüştür.

A. İçe Dönük (İthal İkamesi) Sınai Kalkınma Stratejileri

İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra gelişmekte olan ülkelerde sanayileşme stratejisi olarak ithal ikamesi yolunun seçilmesinde çeşitli politik ve iktisadi nedenler vardı.

Bu nedenlerin formüle edilmesinde uzun süre iktisadi kalkınma konularında Birleşmiş Milletler başdanışmanlığı yapan H. Singer, Güney Amerika Ülkelerine danışmanlık yapan R. Pnebisch ve Hindistan'da danışmanlık yapan G. Myrdal öncülük ettiler. Bilinen Singer-Prebisch Tezi iki temel varsayıma dayanıyordu. Birincisi, dış ticaret hadleri tarım ürünleri ve maden ihracatçısı olan gelişmekte olan ülkeler aleyhine gelişmektedir. İkincisi ise, bu ülkelerin sanayi malları ihracatında dış piyasalarda rekabet edemeyeceği tezi hakimdi. Singer-Prebisch tezinin lehinde ve aleyhinde çok şey yazıldığı için biz burada bunun tekrar tartışmasına girmeyeceğiz.3 Ancak bu varsayımların uzun dönemde ve bilhassa 1960'lardan itibaren gerçekleşmediği ortaya çıktı. Nitekim, 1960-75 döneminde geişmekte olan ülkelerin sanayi malları ihracatındaki yıllık ortalama artış hızı %15 dolayında seyrederken, gelişmiş ülkeler için bu oran %10 seviyesinde kaldı.4

İthal ikamesi stratejisinin seçiminde en tutarlı görüş bebek endüstri tezidir. Temeli F. List'e kadar dayanan bu görüşe göre, sanayileşmenin başlangıcında sınai üretimde parça başına maliyetlerin yüksek olması

kaçınılmaz olduğu için, yeni kurulan sanayilerin belli bîr süre dış rekabetten korunması gerekir. Fakat zamanla, optimum ölçekli işletmeler kurulup kitlesel üretime geçilince içsel ve dışsal ekonomilerden yararlanılarak parça başına maliyetlerin düşeceği ve bir müddet sonra da ihracata yöneleceği ümit edilir.

Bebek endüstrileri korumak için kullanılan başlıca aletler ise başta aşırı değerlenmiş kur olmak üzere, tarifeler, kotalar, ithalat yasaklandır. Finansal olarak da düşük faizli kredi temini, belli bir süre vergi muafiyetleri ve alt yapı yatırımlarının devletçe karşılanması gibi teşvik araçlarıdır.5 Ayrıca kamunun ürettiği mal ve hizmetlerin bu endüstrilere maliyetinin artında satılması da en büyük teşvik unsurlarından biridir.6

B. Dışa Dönük Sanayileşme

Stratejisi (İhracat İkamesi)

Dışa açık ticaret stratejisinin sanayileşme ve kalkınma üzerine olumlu etki yaptığı görüşü D. Ricardo’nun mukayeseli üstünlük teorisinden kaynaklanır. 1950-60 döneminde başta Haberler ve Viner olmak üzere Nurkse ve Cairncross gibi iktisatçılar dış ticaretin statik ve dinamik etkilerinden dolayı kalkınma ve sanayileşmeye olumlu etkiler yaptığını savunmuşlardır. Ancak, bu konuda Haberler ve Viner çok iyimser bir tavır alırken, Nurkse ve Cairncross ise orta yolu seçmişlerdir. Biz burada, daha önce çok tartışıldığı ve konumuzu dolaylı olarak ilgilendirdiği için yukarıdaki yazarların tartışmalarına tekrar dönmek istemiyoruz.7 Ancak, şu kadarını belirtmek gerekir ki, 1950’Ierde dış ticaretin sanayileşme ve kalkınma üzerine yaptığı olumlu etkiler tartışmasının gündemde olmuş olmasına rağmen dışa dönük sanayileşme stratejisi, bu dönemde, hiçbir gelişmekte olan ülke tarafından uygulamaya konmamıştır.

1960 başlarından itibaren sanayileşmede uzun süre ithal ikamesi politikalarında ısrar edilmesinin ortaya çıkardığı hayal kırıklığı ve

hammadde ve işlenmemiş geleneksel mal ihracının ülkenin ihtiyacı olan yeterli döviz miktarını sürekli olarak karşılayamaması bir çok ülkeyi ihracat ikamesi (export substitution) politikalarını uygulamaya koymaya zorlamıştır. Tarım ürünleri ve geleneksel olmayan hammaddelerin işlenmiş ve yarı işlenmiş olarak ihraç edilebilmesi ve ayrıca işlenmiş ve yarı işlenmiş sınai mal ihracatının geleneksel ham madde ihracatı yerine geçmesine (ikame edilmesine) ve neticede toplam ihracat içinde sanayi malları payını ve İhracatı arttıracak politikaların uygulanmasına ihracat ikamesi denir. Son yıllarda bu terim ihracatın öncülük ettiği büyüme (exported growth) stratejisi veya ihracata (dışa) dönük sanayileşme stratejisi yerine kullanılmaktadır.8

C. Karma Strateji

Gelişmekte olan ülkelerin sorunu içe dönük ve dışa dönük sanayileşme stratejilerinden birini seçmek değildir. Diğer bir ifade ile, bu iki sanayileşme stratejisi arasında mutlak ve kesin bir ayrım yapmak doğru olmaz.9 Burada esas mesele sanayileşmede hangi stratejiye ağırlık ve öncelik verileceği değil, fakat bu iki strateji arasında tercih yapmayan aynı anda hem içe dönük ve hem de dışa dönük endüstrilerin gelişmesini sağlayacak karma bir stratejiyi bulmaktır. Bu tür bir sanayileşme stratejisini geçmişte Japonya uygulamış, son zamanlarda da G. Kore uygulamaktadır.10

Kore’de bu stratejinin uygulanılabilmesi için 1964-1965 yıllarında parasal ve mali reformlar yapılmış, katlı kurlar kaldırılmış, gerçekçi kur politikası uygulamaya konmuş ve dış ticaret rejiminde kademeli bir liberalleşme başlatılmıştır, İhracatçılara ise aşağı yukarı serbest dış ticaret rejimi uygulanmıştır, ihracatçıların kullandıkları girdilerin yerli ve yabancı fiyat farkları ortadan kaldırılmıştır.11 1960’dan beri İthal ikamesi politikalarının uygulandığı sanayi kolları ise çimento, çelik ve metaller,

kimya, gübre ve son yıllarda taşıma alet ve makineleri üreten endüstrilerdir. Kore'de bu sektörlere koruma daha çok devlet sübvansiyonlarıyla sağlanmaktadır.12 Böylece içe dönük ve dışa dönük endüstriler yan yana (paralel olarak) gelişerek birbirini tamamlarlar.

Karma stratejinin uygulanabilmesi sayesinde bir birim döviz kazanılması ve bir birim döviz tasarrufu için harcanan marjinal iç-kaynak maliyeti aynı olur. Neticede kaynak dağılımında etkinliğin sağlanmasıyla sanayide yapısal bozuklukların ortaya çıkmasının önüne geçilebilir. Oysa uzun süre ve aşırı bir şekilde uygulanan ithal ikamesi stratejisi kaynak dağılımını bozarak ülkenin potansiyel mukayeseli üstünlüğüne ters bir sanayileşme yapısı otaya çıkarır. Fakat dışa dönük sanayilere verilen aşırı sübvansiyonlar da aynı neticeyi doğurabilir.

Ancak, diğer ülkelerdeki tecrübeler göstermiştir ki; kaynak dağılımında çarpıklığa yol açan neticeler dışa dönük sanayileşmede daha az, içe dönük sanayileşmede ise daha çok ortaya çıkmaktadır. Çünkü, ithal ikamesi

teşvikleri ithalat kısıtlamaları, aşırı değerlenmiş kur ve enflasyonla dolaylı yoldan verildiği halde, ihracatı teşvik genellikle devlet bütçesine yük getirdiği için verilen sübvansiyonlar göze batmakta veya devlet bütçesi imkânlarıyla sınırlı kalmaktadır. Ayrıca, dışa dönük sanayi firmaları uluslararası piyasalarda kalite ve fiyat rekabetiyle karşılaştığı için ölçek ekonomilerinden daha fazla yararlanmak zorunda kalmaktadırlar.13

2. Türkiye'de Gerçekleşen Dış

Ticaret Stratejileri Aşamaları

1950-1973 yıllan arasında Türkiye'deki dış ticaret stratejileri aşamaları A.Kruger tarafından, NBER sınıflandırmasına göre, aşağıdaki şekilde tasnif edilmiştir. 1950-52 aşama V, 1953-54 aşama l, 1955-58 aşama III, 1960-63 aşama IV, 1964-70 aşama II, 1970 aşama III, 1971-73 aşama IV olarak kabul edilmiştir.14 Fakat Kruger ile B. Tuncer'in yaptığı son çalışmada

1963-67 ve 1970-73 dönemleri aşama IV’e, 1967-70 ve 1973-76 dönemleri de aşama II’ye tekabül etmektedir,15 1976’dan 1980’e kadar kambiyo kontrolünün giderek artması ve 1980’den itibaren dışa dönük stratejimin benimsenmesi ile 1963-79 döneminin tamamını aşama II ve 1980-82 döneminde aşama IV olarak kabul edebiliriz. Birinci bölümün 1-3 kısmında aşama l-II’nin ithal ikamesine, aşama IV-V’in dışa dönük stratejiye eşdeğer olduğunu ve aşama lll’ün geçiş dönemi olduğunu belirtmiştik.

Görüldüğü gibi Türkiye’deki dış ticaret ve sanayileşme stratejisinde tutarlı bir yol izlenememiştir. Türk ekonomisi aşama II (ithal ikamesi) ile aşama IV (dışa dönük strateji) arasında gidip gelmiştir. Türk ekonomisi 1960-79 arasında çeşitli aşamalardan geçtiği halde, dış ticaret stratejisinde bazı değişmeyen özellikler vardır. Bunlardan birisi daha önce ithal edilen malın Türkiye’de üretimine geçilince bu malın ithalatı derhal yasaklanmıştır. İkincisi de, 1960-79 döneminde, Türk sanayii için kredili maliyeti daima hesaba katılmamıştır. Çünkü, negatif faiz uygulaması, 1960 ortalarından itibaren enflasyonun hızlanmasıyla, sanayicileri bu yola itmiştir. Diğeri de yerli üretimin yetmediği durumlarda kota sisteminin uygulanmasıdır. Ayrıca, döviz tasarrufu taahhüdünde bulunan firmalara düşük (negatif) faizli kredi ve ithalat izni verilmesi de yaygın bir şekilde kullanıldı.16 Güya, anti-enflasyonist bir politika aracı olarak KİT ürünlerinin düşük fiyatla satılması da Türk sanayicisine verilen en büyük teşviklerden biri idi. KİT’ler ise özel sektörden daha düşük faizle kredi kullandıkları gibi, genellikle vergilerini bile ödememişlerdir.17

1960-79 döneminde yukarıdaki uygulamaların genelleştirilmiş olmasına rağmen Türk sanayiinin bulunduğu aşamaya göre verimlilik artışları çok değişik bir seyir takip etmiştir.

3. 24 Ocak Kararları ve Dışa Dönük Sanayileşme

Bu kısımda önce 24 Ocak kararlarının ne anlama geldiği, çeşitli piyasalarda eski ve yeni durumun kısa bir tartışması yapılacaktır. Daha sonra ise kur politikası, Türk Lirasının dalgalanmaya bırakılıp bırakılamayacağı, dalgalanmanın ne tür olacağı ve ön şartlan incelenecektir.

A. 24 Ocak Kararlarının Anlamı

Dışa dönük sanayileşmenin sürdürülmesi için dış ticaret rejiminde diğer iktisat politikalarında sürekli ve kademeli bir liberalleştirmeye devam edilmesinin gerekli olduğu daha önceki açıklamalarımızdan anlaşılmaktadır, 24 Ocak kararları ile de Türkiye henüz liberalleşme hareketinin başlangıcındadır. Ancak, burada kullanılan liberalleşme sözünün liberalizm ile bir ilgisi yoktur. Mesela Türkiye’de KİT ürünleri fiyatlarını şimdi de, geçmişte de devlet tayin ettiği halde bu malların eskiden zararına şimdi ise en azından maliyetine satılması bir liberalleşme hareketidir. Ayrıca, ucuz faiz politikası yerine enflasyon hızı üzerinde bir faiz politikası uygulanması, döviz kurunu devlet tayin ettiği halde günlük kur uygulaması da bir liberalleşme hareketidir.

Diğer taraftan, ithalat yasakları yerine kota konması, kotalar yerine yüksek gümrük duvarları konması, mevcut yüksek gümrük duvarlarının yıllara yayılarak belli bir seviyeye düşürülmesi de bir liberalleşme hareketidir. Çünkü, ithalat yasakları ve kotalar iç ve dış fiyat bağlantısını kesmekte, gümrük vergileri ise yüksek oranlı da olsa dış rekabeti hissettirmektedir.

İşte 1980 başından beri Türkiye’de uygulanan istikrar programı da liberalizm değil, fakat yukarıdaki anlamda bir liberalleşme hareketidir. Zaten, (istense de Türkiye’de liberalizmi uygulamaya koymak mümkün değildir. Çünkü, son iki yılda ortalama olarak toplam yatırımların %60’ı devlet tarafından yapılmaktadır. 25 dolayındaki başlıca tarım ürününün fiyatını ise, taban fiyat politikası uygulaması ile, devlet tayin eder, İmalat

sanayiinin yaklaşık %40'ına sahip olan devletin ürettiği malların fiyatları kamu kuruluşları otoriteleri tarafından belirlenir. Türkiye'deki toplam kredilerin ve Merkez Bankası kredilerinin yarısından çoğu yıllardır kamunun ipoteği altındadır.

Türk ekonomisinde 24 Ocak kararlarına rağmen piyasa mekanizmasının yer almadığı örnekleri çoğaltmak

mümkündür. Ancak, yukarıdaki misaller bile uygulanan politikaların liberalizmle ilgisi olmadığını ve Türkiye'de istense de liberalizmin uygulamaya konmayacağını ve ayrıca Türkiye'nin Batı aleminde en yüksek derecede bir devletçi ekonomiye sahip olduğunu göstermektedir.

B. 24 Ocak Kararları Öncesi ve Sonrası İktisat Politikaları

24 Ocak operasyonundan önce Türk sanayiinin sorunları tartışılırken çoğu kez sebepler ve sonuçlar birbirleriyle karıştırılmış ve genellikle sonuçlar sorunlar şeklinde ortaya konulmuştur, Oysa Türk sanayiinin içe dönük oluşu veya imalat sanayiindeki yapısal bozukluklar ve dengesizlikler gerçekte sonuçlardır. Esas olan, bu sonuçlara yol açan nedenlerin incelenmesi ve çözüm yollarının aranması idi.18

24 Ocak kararlarından önce Türkiye'nin en büyük üç sorunu enflasyon, fiyat mekanizmasına ve faiz hadlerine aşırı müdahale ve yanlış kur politikası idi, İşte geçmişte bu üç soruna doğru teşhis konulamaması Türkiye'de ihracatın yeterli düzeyde gelişmesini engellediği gibi, sanayide yapısal bozukluklara da yol açtı.

Her ekonomide ve özellikle gelişen ekonomilerde ihracat artış hızı iktisadi gelişmenin ve büyümenin sınırını tayin eder. Enflasyon hızlanınca iç piyasa canlı ve cazip hale gelmekte, ihracat frenlenmekte ve neticede sanayi ürünleri lehine, fakat bu malların ihracatı aleyhine bir ayırım yapmak ve aşırı himaye politikaları uygulamak kaçınılmaz hale gelmektedir. Geçmişte Türkiye'de de yapılan bundan farklı bir şey değildir.19

Enflasyon hızının artması sonucu ortaya çıkan diğer olumsuz etkiler ise, tasarruf eğiliminin düşmesi, borçlanma eğiliminin artması, fakat tahvil ve hisse senedi piyasasının canlılığını kaybetmesidir. Bu ortamda bazı sınai yatırımlar olumlu yönde etkilenirken. bazı ara ve yatırım malları projeleri kârlılığını kaybetmektedir. Enflasyonun hızlandığı dönemlerde büyük ölçekli yatırımlara girmenin riski arttığı için bu işletmelerin terk ettiği veya ertelediği yatırım ve üretim alanlarını kısa zamanında küçük ve orta ölçekli işletmeler doldurmaktadır. Neticede üretim teknolojisinin yenilenmesi engellenmekte, düşük kaliteli ve yüksek maliyetli bir sınai yapı oluştuğu için kaynak dağılımındaki etkinlik de bozulmaktadır.20

Yukarıdaki olumsuz sanayileşme neticesi yeterli, kaliteli ve ucuz üretim yapılamadığı için, enflasyonu kontrol amacı ile Türkiye'de sık sık dayanıklı ve dayanıksız tüketim malları fiyatlarına müdahale edilmiştir. Bu maksatla kurulan fiyat tespit ve kontrol komiteleri, Türkiye gibi küçük ve dağınık sanayi yapısı olan bir ülkede, ele alınan malın maliyetini çoğu kez doğru şekilde tespit edilemediği için başarılı olamamışlardır. Ayrıca enflasyonun hızlandığı bir ortamda fiyat tespit çalışmalarına esas olacak maliyetlerin, işletmelerin geçmişteki değil, yakın gelecekteki maliyetini kıstas alınması gerekirdi.21

1980 öncesi Türkiye'de özel sektörün ürettiği birçok dayanıklı dayanıksız tüketim mallarının fiyatlarının Sanayi Bakanlığınca tespiti, KİT mamullerinin maliyetinin altında, zararına satılması, enflasyonun hızlandığı bir ortamda, birçok malın karaborsaya düşmesine, vergilenmeyen haksız kazançların doğmasına gelir ve kaynak dağılımındaki etkinliğin bozulmasına, enflasyonun daha da hızlanmasına ve iç tasarrufların azalmasına yol açıyordu.22

Geçmişte uygulanan ucuz faiz politikası ise tüketimi kamçılamış, tasarruf eğilimini azaltmıştır. Ayrıca, firmaların iç ve dış kaynak oranını,

kredinin maliyeti yok denecek kadar az olduğu için, normalde bire-iki olacağı yerde bire-10'a kadar düşürmüştür. Bu durum ise, bir yandan Türkiye'de sermaye yoğun bir üretim biçimlinin seçilmesine yol aça üretimde kullanılmayan fonların spekülatif maksatlar için kullanılmasına ve neticede haksız kazançların doğmasına ve ayrıca enflasyonun hızlanmasına yol açmıştır.

1980 öncesi geciktirilerek yapılan yüksek oranlı devalüasyonlar ise devalüasyon beklentilerinin yoğunluk kazandığı aylarda ithalat ve dolayısıyla döviz talebini arttırıyordu. İhracatçılar ise eldeki stoklarını devalüasyon sonrasına erteledikleri, yurtdışındaki işçiler de aynı

şekilde davrandıkları veya dövizlerimi karaborsadan gönderdikleri için, devalüasyon beklentisi aylarında, döviz darboğazı şiddetini giderek arttırıyordu. Ayrıca, yüksek oranlı devalüasyonları takiben KİT ürünlerine %100-300 arasında zam yapıldığını bilen herkes mal ve döviz stoku ve karaborsasına başlıyor, bu ise enflasyonu daha da körüklüyordu.23

İşte yukarıdaki olumsuz neticelerin önüne geçmek ümidiyle 24 Ocak kararlarını takiben fiyat kontrollerine son verilmiş, KİT ürünlerine mini zam politikası, mini devalüasyon politikası, 1 Temmuz 1980'den sonra da faiz serbestisi politikası uygulamalarına geçilmiştir. Ayrıca, yatırım teşviklerinde ve dış ticarette bürokratik engeller azaltılmış, kota uygulamasına son verilerek ithalat bir ölçüde libere edilmiş, ihracatı özendirmek için kapsamlı bir ihracatı teşvik politikası paketi uygulamaya konmuştur. Diğer taraftan enflasyonla mücadelede kararlı bir tutum benimsenerek sıkı para kredi ve denk bütçe politikası uygulamaları da sürdürülmektedir.

C. Türkiye'nin Dış Ticaretinde

Gelişmeler

Bundan önceki bölümlerden anlaşıldığı gibi, bir ülkenin dış ticaretinde olumlu gelişmeler için gerçekçi kur politikası gereklidir. Fakat yeterli değildir. Özellikle, ihracat gelirlerinin sürekli olarak artması için gerçekçi kur politikası ihracatı desteklenmelidir. Yukarıdaki politikaları bir paket halinde sürekli olarak uygulayabilen, başta Güney Kore ve 1966-1973 döneminde Brezilya olmak üzere, bazı yarı sanayileşmiş ülkelerin geçmişte ne gibi bir ihracat patlaması yaptıkları Tablo-1 yardımıyla görmüştük.

Aşağıdaki Tablo-3'de Türkiye'nin son 30 yıldır Türkiye'nin dış ticaretindeki gelişmeleri göstermektedir. Tabloda görüldüğü gibi Türkiye'nin ihracatı 1952-1969 döneminde miktar olarak 2.5 milyon ton civarında kalmıştır.

1970 devalüasyonunun olumlu etkisi sonucu bu miktar 5.3 milyon tona ulaşmış ise de, 1974-1979 döneminde ihracatımız 4.5 milyon ton dolayında seyretmeye devam etmiştir.

Oysa 1980'den itibaren uygulanan tutarlı iktisadi politikalar sonucu miktar olarak ihracatımız 1981 yılında 9,2 milyon tona, 1982 yılında da 12,7 milyon tona fırlamıştır.

1973 yılından itibaren ithalatımızda gerek miktar ve gerekse değer olarak hızlı bir artış olduğu anlaşılır ise de, bu artışın işçi dövizleri ve dış yardımlarla finanse edildiği bundan önceki bölümlerde belirtilmiştir.

1979 yılından itibaren gerek işçi dövizlerini ve gerekse dış borçlanma yoluyla ithalatını arttıramayan Türkiye'de sanayiye yeterli dış girdi sağlanamadığı için ekonomimiz durma noktasına geldi. Neticede, 1980 başında 24 Ocak Kararlarını uygulamaya koymak zorunda kaldık.

Sonuç

Türkiye gibi 1980 yılına kadar ithal ikamesi (içe dönük stratejiyi) politikalarını uygulayan ülkelerin dışa dönük sanayileşme stratejilerine geçmeleri kolay olmamaktadır. Çünkü, ihracata dönük sanayi stratejisine

geçildiğinde, ithalata yasakları, kotalar kaldırıldığı ve gümrük duvarları da kademeli olarak hızla aşağı çekildiği için, bu politikanın uygulanmasına, genellikle aşırı korunmaya alışmış olan holding sahipleri ve işçi sendikaları temsilcileri karşı çıkmaktadır.

Dış ticaret rejminde ve iç iktisadi politikalarda liberalleşme hareketinin sürdürülmesi geçici sıkıntı ve maliyetler doğurursa da, bu sıkıntılara katlanılmaması ekonomide uzun dönemde telafisi çok güç ve ağır maliyetlerin ortaya çıkmasına yol açmaktadır.

1980 başlarında Türkiye dışa açık sanayileşmenin henüz başlangıç safhasında idi. Genellikle para, sermaye, dış ticaret politikalarında bürokratik engeller ve aşırı selektif politika uygulamalarının kademeli olarak azaltılmasına devam edilmesi 24 Ocak Kararları ile başlanmış ve 2002'ye girdiğimiz şu anda bu konuda büyük başarılar elde edilmiştir. Biz bu makalede Türkiye'de ve diğer gelişmekte olan ülkelerde sanayileşme ve dış ticaret stratejilerini sadece 1950-82 dönemi için araştırdık.

1 Balassa, B. (1980), "The Process of Industrial Development and Alternative Development Strategies", Princeton Essays in International Finance, No. 141, (December, 1980), Int. Finance Section, Princeton University, Princeton, N. J., s. 5.

2 Balassa, a.g.e., s. 13-16.

3 Prebisch, R. (1963), "Development Problems of the Peripheral Countries and the Terms of Trade", J. D. Theberge (ed.) Economics of Trade and Development (içinde), John Wiley and Sons, Inc., New York, 1968, s. 290-293.

4 Hughes, H. (1980). "Achievements and Objectives of industrialization", J. Cody, H. Hughes, b. Wail (eds.), Policies For Industrlal

Progress in Developing Countries (içinde), Oxford University Press, Oxford, 1980, s. 12.

5 Hughes, H., “Achievements and Objectives of industrialization”, J. Cody, H. Hughes, b. Wail (eds.), Policies For Industrlal Progress in Developing Countries (içinde), Oxford University Press, Oxford, 1980, s. 14.

6 Balassa, a.g.e., s. 10.

7 Yukarıdaki yazarların görüşlerinin teorik tartışması için bkz, Serin, 1972, s. 19-37; ayrıca Haberler, Nurkse ve Cairncros’un orijinal makaleleri için bkz: Theberge, 1968, içinde sırasıyla s. 103-112, 85-102 ve 113-128. Ayrıca bkz.: Küçükömer (1966) s. 315-320.

8 Meier, G, International Economics: The Theory of Policy, Oxford University Press, Oxford, 1980, s. 315-320.

9 Manisalı, E., Gelişme Ekonomisi, Elektronik Ofset, İstanbul, 1975, s. 169.

10 Meier, a.g.e., s. 321.

11 Westphal, Rhee ve Pursel, 1981, s. 12.

12 Westphal, Rhee ve Pursel, 1981, s. 15.

13 Bhagwati, J. ve Kruger, A., “Exchange Control liberalization and Economic Development”, American Economic Review, Papers and Proceedings, Vol. LXIII (May, 1973) s. 420, 421; Meier, a.g.e., s. 322, 324.

14 Kruger, A., Foreign Trade Regimes and Economis Development: Liberallzation Attempts and Consequences, NBER, Ballinger Publishing Co, Cambridge, Mass., 1978, s. 38).

15 Kruger, A. ve Tuncer, B., Estimating Total Factor Productivity Growth in a Developing Country, World Bank Staff Working Paper No. 242, Washington, D. C., (October, 1980), s. 9, dipnot 2.

16 Kruger, A. ve Tuncer, B., Microeconomics Aspects of Productivity-Growth Under Import Substitution: Turkey, NBER Working Paper No. 532, Cambridge, M. A., (August, 1980), s. 6-7.

17 Kruger, A. ve Tuncer, B., Estimating Total Factor Productivity Growth in a Developing Country, World Bank Staff Working Paper No. 242, Washington, D. C., (October, 1980), s. 14-15.

18 Manisalı, a.g.e., s. 37.

19 Mumcu, N., "Enflasyonun Sanayinin Dışa Açılmasına Etkileri", 1980'den 1981'e Türkiye Ekonomisi Semineri, Ankara Sanayi Odası, Ankara, (6-7 Mart 1981), s. 314 ve 216-217.

20 Tokgöz, 1978, s. 64 ve 66-67.

21 Tokgöz, 1978, s. 70-71.

22 Çarıkcı, E., "Yeni İktisadi Politikalar ve Türk Lirasının Konvertibilitesi", H. Ü. İdari Bilimler Dergisi, cilt 1, sayı 4, (Haziran 1981), s. 89.

23 Çarıkcı, E., "İhracat, İşçi Dövizleri ve Kur Politikası", Yeni Forum, Cilt l, Sayı 10 (1 Şubat 1980), s. 14-15.

Balassa, B. (1980), "The Process of Industrial Development and Alternative Development Strategies", Princeton Essays in International Finance, No. 141, (December, 1980), Int. Finance Section, Princeton University, Princeton, N. J.

Balassa, B. (1981), "Yeni Sanayileşen Ülkelerin 1973 Yılından Sonra Ekonomi Politikası Tecrübeleri ve Türkiye Örneği", Dışa Açılmada Kambiyo Politikası-ll (içinde), MEBAN-SPAM, İstanbul, (Temmuz 1981), S. 1-21.

Balassa, B. (1982). "The Adjustment Experience of Developing Economies af ter 1973", (tebliğ), Conference on IMF Conditionality, Airfie,

Virginia, U. S. A., (March 24-26; 1982).

Bhagwati, J. ve Kruger, A. (1973), “Exchange Control liberalization and Economic Development”, American Economic Review, Papers and Proceedings, Vol. LXIII (May, 1973) s. 420, 421.

Bhagwati, J. (ed. 1974), Illegal Trdnsactions and International Trade: Theory and Measurements, North Holland Publishing Co., Amsterdam, 1974.

Bhagwati, J. (1978), Foreign Trade Regimes and Economic Development: Anatomy and Consequences of Exchange Control Regimes, NBER, Ballinger Publishing Co., Cambridge, Mass., 1978.

Cody, J., Hughes, H., Wail, D. (eds. 1980), Policies For industrial Progress in Developing Countries, Oxford University Press, Oxford, 1980.

Çarıkcı, E. (1980), “İhracat, İşçi Dövizleri ve Kur Politikası”, Yeni Forum, Cilt l, Sayı 10 (1 Şubat 1980), s. 14-15.

Çarıkcı, E. (1981), “Yeni İktisadi Politikalar ve Türk Lirasının Konvertibilitesi”, H. Ü. İdari Bilimler Dergisi, Cilt 1, sayı 4, (Haziran 1981), s. 88-97.

Fishlow, A., Carriere, J. ve Sekiguchi, S. (1982), “Trade as an Engine of Growth”, Economic Impact, 1982/2, s. 13-20.

Hughes, H. (1980). ”Achievements and Objectives of industrialization”, J. Cody, H. Hughes, b. Wail (eds.), Policies For Industrlal Progress in Developing Countries (içinde), Oxford University Press, Oxford, 1980.

IMF (1966-1981), Direction of Trade Statistics, Annual: 1966-1970; 1969-1975. Yearbook, 1981,

IMF, Washington D. C., (1966-1981). IMF (1981), Annual Report on Exchange Arrangements and Exchange Restrictions 1981, IMF, Washington D. C. 1981.

Johnson, H. (1967), Economic Policies Toward Less Developed Countrles, Frederick A. Praeger, Publisher, New York, 1967.

Keesing, D. (1979), Trade Policy for Developing Countries, World Bank Staff Working Paper No. 353, (August 1979).

Korum, U. (1977), Türk İmalat Sanayii ve İthal İkamesi: Bir Değerlendirme, A. Ü, Basımevi, Ankara, 1977.

Kruger, A. (1978), Foreign Trade Regimes and Economis Development: Liberallzation Attempts and Consequences, NBER, Ballinger Publishing Co, Cambridge, Mass., 1978.

Kruger, A. ve Tuncer, B. (1980-a), Microeconomics Aspects of Productivity-Growth Under Import Substitution: Turkey, NBER Working Paper No. 532, Cambridge, M. A., (August, 1980).

Kruger, A. ve Tuncer, B. (1980-b), Estimating Total Factor Productivity Growth in a Developing Country, World Bank Staff Working Paper No. 242, Washington, D. C., (October, 1980).

Küçükömer, i. (1966), Gelişmiş ve Azgelişmiş Ülkelerin İlişkilerin Üzerine, Hamle Matbaası, İstanbul, 1966.

Manisalı, E. (1975), Gelişme Ekonomisi, Elektronik Ofset, İstanbul, 1975.

Manisalı, E, (1980), "Türk Sanayiinin Temel Sorunları", Banka ve Ekonomik Yorumlar, Sayı 6 (Haziran 1980), s. 37-40.

Marshall, J., Mardones, J. ve Marshall, l. (1982), "IMF Conditionality: The Experience of Argentina, Brasil and Chile", (Tebliğ), Conference on IMF Conditionality, Airlie, Virginia, U. S. A. (March 22-26), s. 1-54.

Meier, G. (1964), Leading Issues in Development Economics, Oxford University Press, New York, 1964.

Meier, G. (1968), The International Economics of Development: Theory and Policy, Harper and Row, Publisher, New York, 1968.

Meier, G, (1980), International Economics: The Theory of Policy, Oxford University Press, Oxford, 1980.

Mumcu, N. (1981), "Enflasyonun Sanayinin Dışa Açılmasına Etkileri", 1980'den 1981'e Türkiye Ekonomisi Semineri, Ankara Sanayi Odası, Ankara, (6-7 Mart 1981), s. 213-219.

Myrdal, G. (1956), An International Economy, Harper and Row, Publieher, New york, 1956.

Opalski, T. (1978), "Selected Means of Promotlon of Industrial Production and Exports of Industrial Goods as Used in Poland", Sanayi Ürünleri İhracatının Geliştirilmesi Semineri, Ticaret Bakanlığı, Ankara, (4-8 aralık 1978), s. 1-30.

Prabisch, R. (1959), "Commercial Policy in the Underdeveloped Countries", American Economic Review, Paper and Proceedings, (May 1959).

Prebisch, R. (1963), "Development Problems of the Peripheral Countries and the Terms of Trade", J. D. Theberge (ed.) Economics of Trade and Development (içinde), John Wiley and Sons, Inc., New York, 1968, s. 2878-297.

World Bank, World Bank Atlas: 1981.

Yarı Gelişmiş Ülkelerde ve Türkiye'de Sanayileşme Politikaları, Turhan Kitabevi, Ankara, 1983, Türkiye'nin son yıllardaki iç dış ekonomik sorunları ve çözüm yolları üzerine bakınız: Emin Çarıkcı, Ekonomik Gelişmeler ve Türkiye-AB İlişkileri, TUTİBAY Yayınları, Ankara, 2001.

Özal'ın 1980'lerdeki Liberal Ekonomik Politikaları / Dr. Abdurrahman Abulaban [s.637-647]

Exeter Üniversitesi Siyaset Bilimleri Bölümü / İngiltere

Özal, 24 Ocak 1980'de, Devlet Planlama Teşkilatı Başkanı iken bir dizi ekonomik karar aldı. Bu kararları, Türk ekonomisinin uzun süredir devam eden gerilemesini önleyecek son deneme olarak dönemin Başbakanı Süleyman Demirel'in izniyle almıştı. Özal ve Demirel'in esas gayesi tutarlı bir politika sağlayarak ekonomiyi istikrarlı hale getirmekti. Böylece 24 Ocak kararları, orta sınıfın gelir seviyesini yükseltmek ve ülkeye istikrar kazandırmak için enflasyonu düşürmeyi hedeflemiştir. Başka bir deyişle, 24 Ocak kararları insanların ekonomik refahını sağlayacak verimli bir ekonominin kurulmasını önleyen engelleri yok etmeyi amaçlamıştır.

1980 öncesi dönemde yapılan yetersiz özel yatırımların, makroekonomik tutarsızlığı engellemedeki başarısızlıkla yakından ilgisi olduğundan bu karaların ana amaçlarından biri de makroekonomik çevreyi istikrarlı hale getirmek olmuştur. Bundan dolayı, düşük bütçe açığı ve düşük enflasyon oranını sürdürmek, makroekonomik istikrarlılığı sağlamakta atılması gerekli bir adımdı. Bu arada bunu başarmak politik sistemi de istikrarlı bir hale getirmek için önemli bir öncelikti. Toplumda yaşayan tüm sınıflar için makul bir refah seviyesi ve saadet sağlayan istikrarlı bir ekonomi olmadan politik ve sosyal konularda genel bir mutabakat sağlamak zordu.

Devlet organlarında ve kurumlarında yapısal değişiklikler yapmadan makroekonomik istikrarı sağlamak imkânsız olduğundan 24 Ocak kararları mali ve ekonomik bakımdan gereğinden fazla genişlemiş ve fazla

yüklenmiş devleti daha basit ve iyi organize edilmiş hale getirmeyi amaçlamıştır. Yapılmak istenen, sadece devletin geri çekilmesi değil, "Popülist Bürokratik Devlet"1 ile birlikte değerlendirmek istediğimiz, istenmeyen özellikleri zamanla değiştirecek olan devletin tamamının yeniden yapılanmasıdır.

24 Ocak kararları sonucunda Türkiye'de devletin ekonomik olaylardaki rolü ile ilgili felsefede önemli bir değişiklik oldu. Yeni ekonomik strateji kamu sektörünün faaliyet alanını azaltmak kadar, devletin piyasa hareketlerine müdahale derecesini de azaltmayı amaçlamıştır. 1980'de başlayan yapısal değişiklikler aşağıdaki açık amaçları ifade etmektedir; (1) Fiyat esnekliği sağlamak, (2) Sadece fiyatlarda değil miktarlardaki kontrolü de kaldırmak, (3) Hükümetin ekonomiye doğrudan iştirakini azaltmak, (4) Kamu açıkları, enflasyon ve toplam dış borçların yarattığı ekonomik istikrarsızlıktan korunmak. Bundan dolayı, yeni yaklaşım daha önceki yıllarda uygulanan yaygın devlet müdahalesi temeline dayalı ithal ikame stratejisi ile temel bir farklılık göstermektedir. Bu politika 1970'lerin ikinci yarısında müdahale limitlerinin belirlenebilmesi için ortaya çıkmıştı.2

Togan; "gelir vergisi tabanı genişletilerek, bazı vasıtalı vergi oranları arttırılarak ve vergi toplama prosedürü geliştirilerek bütçe açığı azaltıldı. Para politikası katılaştırıldı. Mali sistemin etkinliğinin ve dış ticaretin arttırılması için girişimlerde bulunuldu ve yabancı para hareketleri çoğu alanda serbest bırakıldı. 1980 Ocağı'nda başlayan bu serbestlik Türk ekonomi tarihine bir dönüm noktası olarak damgasını vurdu. Tarihinde ilk defa ülke, ekonomisini piyasaya daha bağımlı yapmak istediğini açıkça belirtmiştir."3 diyerek Özal'ın bazı ekonomik kararlarını açıkladı.

Özal'ın Dönüşüm Programının Ekonomik Politikaları ve
Sonuçları (1980-1989)

24 Ocak kararlarının askeri baskılar altında uygulanmasından sonra (1980-1983), Türkiye ekonomik istikrarda etkileyici bir seviyeye ulaştı. Cunta liderleri demokrasiyi yeniden sağlamak için karar aldıklarında ekonomik gelişmeler ile politik istikrar arasında denge sağlama olasılığı ile ilgili olarak kamuoyunun bazı endişeleri vardı. 1983 genel seçimlerinden önce, Özal Anavatan Partisi'nin (ANAP) kurulduğunu açıkladığında, eğer seçimi kazanırsa hükümetin liberal sürece bağlı kalması gerekeceğini açıkça işaret etmişti. Buna bağlı olarak, ANAP'ın 1983 seçim beyannamesi, devletin ekonomik yaşamdaki rolünün yeniden belirlenmesi konusundaki politik kararlılığı ifade ediyordu. Açıkçası ANAP'ın ekonomik felsefesi devletin ticari ve endüstriyel ekonomideki doğrudan müdahalesini tamamen ortadan kaldırmak üzerine kurulmuştu.

Ticaret Politikası

Ticaretin Liberalleşmesi,

İthalat Rejimi

1980 öncesi ve sonrası ithalat rejimini karşılaştırdığımızda, Türkiye yerli endüstriyi fazlasıyla koruyarak koruma altında sanayileşmeyi amaçlayan ithal ikameci gelişim stratejisini takip ediyordu. İstenilen koruma yüksek gümrük tarifeleri, ithalattaki miktar kısıtlaması ve aşırı değerli kambiyo oranları ile sağlandı. 1980'den sonra piyasa bağımlı ihracat gelişimine karşı uygulanan gelişim stratejisindeki değişiklik ihracatın, özellikle üretim ihracatının önemini vurguladı. Bundan dolayı bu dönem bir dizi ihracat arttırımı projeleri için çaba harcandı.4

Birinci bölümde açıklanan ithalat rejimi 1980'lere kadar baskı altında devam etti. Taşkın'ın açıkladığı gibi: "1981'de kota listelerinin bazıları kaldırıldı. Bu yıl içinde çok sayıda ticari mal 'ikinci serbest listeden' 'birinci serbest listeye' geçirildi." Liberal ithalatın ikinci aşamasında, 1984 Ocağı'nda ana reform politikası açıklandığında tüm ithalat üç listede

sınıflandırıldı; “yasaklanmış ürünler listesi”, “ithalatı izne bağlı ürünler listesi” ve “serbest ürünler listesi”. Böylece Taşkın, “savunma ve cephane ile ilgili yasaklanmış ürünler listesinde belirtilen yaklaşık beş yüz emtianın hiçbir durumda ithalatının yapılmasının mümkün olmadığını” belirtti. “İthalatı izne bağlı ürünler listesinde” belirtilen ürünler önceden alınacak resmi izin ile ithal edilebilecek, “serbest ürünler listesinde” yer alan ürünler ise herhangi bir izin alınmadan ithal edilebilecekti.5

Bu emtianın sayısı sonraki yıllarda önemli miktarda azaldı; “1985’te bu sayı üçe düştü ve bundan sonra bu seviyede korundu”.6 Ancak Togan “1980’lerde serbest ithalatın bazı maliyetleri olmasından dolayı gümrük tarifeleri ve belediye vergisi, nakliye vergisi, ulaşım altyapı vergisi, maden fonu vergisi, damga pulu, katma değer vergisi, konut fonu vergisi, kaynak kullanımı ve destekleme fonu vergisi, destek ve fiyat istikrarı fonu vergisi gibi vergilerin söz konusu olduğunu”7 ileri sürdü.

Aktan “1981 yılında liberalleşme sürecinde en önemli adımların 1980 ithalatının %12’sini oluşturan ürünler üzerindeki kotaların kaldırılması ve koruma mekanizmasının değiştirilmesidir, diğer yandan 1984 öncesi, ithalat her yıl açıklanan bazı listelerle düzenleniyor olmasına rağmen 1984 ithalat rejimi yasaklanmış ürünlerin belirtildiği negatif listeyi kabul etti”8 der. Kademeli ithalat serbestliği Tablo 1’de görülebilir. İthalatı önceden alınacak izne bağlı ürünlerin sayısı 1137’den (1984) 33’e (1988) düşürüldü ve 1990 yılında tamamen yürürlülükten kaldırıldı. Fon listesi adı altında yer alan bu ürünler serbestçe ithal edilebiliyor, fakat konut fonu için özel bir kesinti söz konusuydu.

Bu ölçüler rekabet gücüne sahip ithal ürünlerin yerel fiyatlarının uluslararası fiyatların üstünde oluşmasına neden olan Türkiye’deki ithalat lisanslarını fiilen ortadan kaldırdı. Ancak Aktan: “yerli ve yabancı fiyatlar ve ithal ürünlerle ilgili detaylı veriler hakkında dikkatli bir analiz yapmadan

liberalleşmenin, rekabet gücüne sahip ithal ürünlerin koruma gücünü azaltacağı ile ilgili güvenilir bir tahmin yapmak imkânsızdır. İthalattaki nicel sınırlamanın etkisini görmeden efektif bir döviz kuru tahmini yapmak çok yanıltıcı olabilir”9 diyordu. Keyfi bazı şeylerden dolayı 1980 yılında rekabet gücüne sahip ürünlerin ülke maliyetleri ile yerel fiyatları arasına %50 oranında ek bir nicel sınırlama konulduğu kabul edildi. Bu oran 1981’de %40, 1982 ve 1983’te %30, 1984’te %20, 1985’te %10 ve daha sonra %0 olarak uygulandı. Gümrük vergilerinin ve diğer kesintilerin etkileri ve nicel sınırlamaların etkileri Tablo 2’de sunulmaktadır.

Tablo 2: Toplam İthalatta ‘Sınırlı Liste’ İthalatının Payı

	Sınırlı İthalat (Milyon ABD $)	Toplam İthalat (Milyon ABD $)	Sınırlı İthalatın Toplamdaki Payı (%)
1970	192	948	20.3
1971	260	1171	22.2
1972	413	1563	26.4
1973	478	2086	22.9
1974	697	3778	18.4
1975	1163	4739	24.5
1976	1143	5129	22.3
1977	1160	5796	20.0
1978	784	4599	17.0
1979	973	5069	19.2
1980	947	7909	12.0
1981	831	8933	9.3
1982	272	8843	3.1
1983	163	9235	1.8
1984	17	10757	0.2 1

(1) Yıllık Raporların Çeşitli Sayıları, Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası.

Bu bölümün başlarında belirtildiği gibi ithalat sistemi reformundaki ekonomik ayarlamanın bedeli olarak hükümet, yerli mallara ve ithal edilen bazı ürünlere uygulanan üretim vergisi yerine hemen hemen her ticari mala uygulanan katma değer vergisini (KDV) getirdi. Dahası fakir ve orta gelirli ailelerin konut inşalarını finanse etmek için bazı ithalata konut fonu vergisi adı altında yeni bir vergi kondu. Buna ek olarak, ithalata "destek ve fiyat istikrarı fonu vergisi" ve "kaynak kullanımı destekleme fonu vergisi" adı altında iki vergi daha konuldu. Bundan sonra 1985-92 yılları süresince ithalat vergisi ve konut fonu vergisi yılda en az bir defa gözden geçirilip düzeltildi. Böylece Togan'ın da vurguladığı gibi: "ithalat serbestisinin neden olacağı beklenen zararların ikamesinde bazı metotları kullanmak ulusal ekonominin yeni şartlar altında hayatta kalmasına yardımcı oldu."10

İhracat Rejimi

1979 yılında Türkiye dış borçlanma limitlerini tüketti ve Batı hükümetlerine ve yabancı ticari bankalara olan borçlarını yeniden düzenlemeye zorlandı. Yeniden düzenlemenin ön koşulu 24 Ocak 1980'de uygulanan IMF'nin yapısal düzenleme programının kabul edilmesi idi. Bu kararların uygulanmasının ve ANAP hükümetinin Türk ekonomisini liberalleştirmedeki kararlılığının sonucunda 1985'te Türkiye'nin cari işlemler açığı 1 milyar dolar oldu. İhracattaki büyük gelişme sayesinde 1980'ler boyunca ödemeler dengesinde büyük başarı elde edildi. İhracat 2.9 milyar dolardan (1980) 13.6 milyar dolara (1991) yükseldi (Tablo 3 ve 4'e bakınız.). 1980'ler süresince görülen ihracattaki bu artış üç ana araca bağlı istikrarlı ihracat teşvik politikası sayesinde başarıldı; tüm ticari ürünleri etkileyen döviz kuru politikası, taraflı sektörel etkiler yaratmaya yönelten kredi politikası ve mali teşvikler.11

Tablo 4: Makro Ekonomi Göstergeleri

Yıllık Büyüme Enflasyon

1980 -1.1 108.6

1981 4.1 36.7

1982 4.6 27.0

1983 3.3 30.5

1984 5.9 50.3

1985 5.1 43.2

1986 8.1 29.6

1987 7.4 32.0

1988 4.1 68.4 1

(1) Kaynak: Devlet İstatistik Enstitüsü, Maliye Bakanlığı ve Merkez Bankası. Ankara.

Gerçekte döviz kuru politikasında reform yapmak 1970'lerin sonuna doğru ihracatı teşvik lehinde hayati

bir adımdı. Türkiye sabit ve çeşitli döviz kuru politikaları takip etti. 1980 yılında 24 Ocak kararlarının uygulanması ile birlikte Türkiye Türk ihracatının fiyat rekabetçiliğini arttırmak için Türk Lirası'nın (TL) değerini %50 oranında düşürdü. Gübre ithalatı ve gübre hammaddelerinde uygulanan kurlar hariç çeşitli döviz kurları kaldırıldı. 1981 Mayısı'ndan sonra, döviz kurları Türk ihracatının rekabet gücünü sağlamak için önemli para birimlerine göre günlük olarak ayarlandı. 1988 Ağustosu'ndan sonra yabancı döviz kurlarının piyasa şartlarına göre belirlenmesini sağlayan sistem uygulanarak asıl reform gerçekleştirildi.12

Türk Lirası'nın değerini düşürerek Türk ihracatının rekabet gücünü sağlamayı amaçlayan döviz kuru politikasının yanında hükümet kredi politikası ve mali teşviklere de güveniyordu. Hükümet seçilmiş ürünlerin üretici ve ihracatçıları için tercihli faiz oranlı kredileri yaygınlaştırdı.

1980’lerin ilk yarısı boyunca genel borçlanma oranları ile ihracat kredilerine uygulanan faiz oranları arasında önemli bir fark vardı. Ancak bu sistem 1985’te feshedildi. 1987’den sonra ihracatçılara verilen tercihli krediler yeni kurulan Eximbank yoluyla dağıtıldı.13

1980’lerde ihracatçılara uygulanan mali teşvikler ihracat arttırma politikasının teşvikinde önemli bir rol oynadı. Örneğin bu teşvikler şunları kapsıyordu;

* İhracat vergi indirimi: “Destek ve fiyat istikrarı fonu” tarafından finanse edilen nakit tahsisler.

* Ara ürünler ve hammaddelerin vergisiz ithalatı.

* Daha sonra katma değer vergisinden muafiyete dönüşen üretim vergisinden muafiyet.

* Yabancı para dağıtımı ve kredi sübvansiyonları.

* Kurumlar vergisinden muafiyet.

* “Kaynak kullanımı destekleme fonu” indirimi.

* Nakliye oranlarından muafiyet.

Bu sübvansiyonların yanında bazı tarım ürünlerinin ihracatında hâlâ vergi söz konusudur.14

Sonuç olarak, ithalat serbestisi, serbest piyasanın kurulması ve ürün ve hizmetlerin kendi yabancı emsalleri ile rekabet edebilecek seviyeye getirilmesi amacıyla kontrollü yerel prosedürlerin oluşturulması için çok yönlü reform süreci olarak kullanıldı. Örneğin, Taşkın’ın belirttiği gibi: “1983 Aralığı’ndan beri derece derece açıklanan ithalat serbestisi ölçüleri ve 1989’da açıklanan ithalat nicel sınırlamalarındaki azalma, hükümetin ihracatı hızlandırma metodunun birkaç örneğidir. Bundan dolayı, Aralık 1983 reform kararları, gümrük oranlarını düşürmek amacıyla tasarlandı ve nicel sınırlamaların önemli bir bölümünü ortadan kaldırdı. Ticaret

politikalarındaki bu değişiklikler piyasa baskısının rolünü arttırırken ticaret rejimindeki ihracat karşıtı eğilimleri azalttı.15

Taşkın'ın ifade ettiği ihracat teşvik politikasına güvenmenin başka bir nedeni de hükümetin ihracatın gelişmesi için sanayileşme esasına dayalı yeni gelişme stratejisiydi. Kaynaklar tarım sektöründen sanayi sektörüne kadar yeniden dağıtıldı ve sanayi ürünlerinin ihracatının önemi arttı.16 Doğrusu, Öniş'inde belirttiği gibi: "Türkiye'nin 1980 sonrası dönemde neo-liberal reform politikasının etkisi altında ithal ikamesinden ihracat teşvikine geçmek gibi önemli bir değişime girişmesi çok etkileyiciydi."17

Ticari reformdaki Türk tecrübesi ihracattaki büyük patlamayla fark edildi ve dış ticaret dengesindeki olumlu etkiye rağmen muhalefet partilerinin saldırgan zihniyeti bunu çoğu zaman haksız surette yanlış yorumladı. Örneğin hükümete karşı politik bir silah olarak gerçek dışı vergi iade skandallarını kullanarak Özal'ın imajının kamuoyunda zarar görmesine neden oldular. Bu hikaye, basının, bazı ihracatçıların vergi iadesinden faydalanarak yasa dışı kâr ettiklerini ortaya çıkarması ile başladı. Bu skandalın sonucunda, hükümet varolan politikalarını uygulamakta ve yenilerini yaratmaktaki kararlılık ve isteğinde daha ihtiyatlı davrandı. Özal hayali ihracatın talihsiz bir olay olduğunu söyledikten sonra, naylon fatura miktarının toplam ihracatın %1'inden fazla olmadığını söyleyerek buna cevap verdi.

Özal yerli ürünlerin dış piyasalarda rekabet edebilecek belli bir kalite seviyesine ulaşana kadar bazı zorunlulukları sağlamanın gerekli olduğunu söyleyerek hükümetin vergi iade politikasının haklılığını ortaya koydu. Bundan dolayı Özal bunu yapmanın en iyi yolunun ihracatçıların vergilerinin %35-40'ını geri ödemek olduğunu söyledi. Özal, yalnızca Türkiye'de değil dünyanın her yerinde ahlaki yönden zayıf insanların yasa dışı kar elde etmek için kanunun açıklarını kullandığına işaret ediyordu.

Bundan dolayı yolsuzlukla mücadelenin en iyi yolu yolsuzluk yapanları mahkemelere ve hapse götürecek katı kanunların oluşturulmasıydı. Bununla beraber Özal'ın görüşü: "karşıt görüşler ANAP hükümetine karşı kamuoyu oluşturmak için olayları abartan popülist faaliyetlerden başka bir şey değildir"18 olmuştu. İhracat temelli kalkınma politikası, 1980 sonrası dönemde ihracatın ilk kez düşmesinden sonra, 1980'lerin sonundaki artışa kadar bu suçlamalara maruz kaldı. Dahası 1987 ihracatı 1986 ihracatından daha azdı.19

Türk ekonomisini gözlemleyenlerin çoğu ihracattaki performansın, özellikle 1980'lerin ilk yarısındaki performansın, üstün bir başarı olduğunu belirtiyorlardı. Ortodoks, neo-klasik ekonomistler için bunun açıklaması netti: "1980 öncesi dönemle karşılaştırdığımızda, ithalat serbestisinin ve uygun döviz kurlarının birleştirilmesi ihracat performansının değişiminde önemli bir rol oynadı."20 Balazs'a göre: "Ekonomik liberalizasyonu ölçüleri; ekonomik birimleri, hayatta kalmak istiyorlarsa, ihracat teşvik tekliflerinin avantajlarından yararlanmaya zorlayan bir durum yarattı. Ayrıca, ihracatın artması, ithalat liberalizasyonu öncelikli görülen yeterlilik mecburiyetiyle zorlandı. Girişimcilerin sınırsız maliyetleri, yurtiçi alım gücü ve ithalat rekabetinde değişik edinim fırsatlarının ortaya çıkmasına bağlı olarak zorlukların üstesinden gelmiş oldu."21

Maliye ve Para Politikası

Ekonomik liberalizasyona karşı atılacak hayati bir adım olarak doğrudan yabancı yatırımlar, liberal rejimin kurulduğu başka bir alanı oluştururlar. Oysaki, 1980 öncesi dönemde yabancı yatırımlar ev sahibi ülkelerin sınırlamaları ve bürokratik kısıtlamalarından dolayı uluslararası standartlarca sınırlandırılmıştı. 1980'lerde bu kısıtlamalar tamamen ortadan kaldırıldı. Devlet Planlama Teşkilatı'nda yabancı yatırım başvurularıyla ilgilenen Yabancı Yatırımlar Bölümü kuruldu. Bu suretle 1980 öncesi

rejimin karakteristiği olan bürokrasinin doğasından kaynaklanan problemler hafifletilmiş oldu.22

Ayrıca yabancı yatırım kanunu Ekonomik ve Kültürel Gelişim Örgütü (OECD) normlarıyla uyumlu olmalıydı. Bu yolla yabancı yatırımcılara yerli emsalleriyle aynı yatırım teşvikleri ve ödenekleri kullanma hakkı sağlandı. Sonuç olarak, yabancı ve yerli yatırımcılar için Türk yasaları önünde eşit muamele söz konusu oldu. Yeni kanunlar, yerel vergi zorunlulukları hariç, yabancı yatırımcının kârını herhangi bir sınırlama olmadan yurtdışına transfer etme olanağı sağladı. Yabancı yatırımcıları teşvik eden bir adım da "serbest alanların kurulması"nı içeriyordu.23

Aslında, o aşamadaki önemli mali reformlar ihracatın sürekli artmasını sağlayacak olan tam parite politikasının başlangıcıydı. Bu reformlar için ikinci adım ise 1980'lerin sonunda hükümetin Türk Lirası'nı konvertibl hale getirmeye karar vermesi oldu. Pazar merkezli ekonominin yönlenmesinde ilk basamaklar "temel göreli fiyatların deregülasyonunu içeriyordu". Bu fiyatlar, pariteler, kamu iktisadi teşekküllerinin faiz oranları ve ürün fiyatları da dahil olmak üzere esnek hale geldi, pozitif gerçek faiz oranlarına geçiş kadar paritenin sürekli gerçek devalüasyonu da ihracata ve özel tasarrufa olan eğilimi azalttı.24 Balazs'a göre "yabancı para dolaşımının kontrolünü etkileyen düzenlemeler, özellikle yabancı para taşımanın daha önce suç olduğu hesaba katılırsa, Türkiye'nin modern tarihinde eşsiz bir liberalizm yaratmıştır."25

Yabancı sermaye yatırımlarında hükümet politikasını sert bir şekilde eleştiren muhalefete rağmen, düzenleme sistemi yabancı sermaye akışının fark edilir düzeyde artmasında önemli bir rol oynadı ki onun etkisiyle büyük yabancı yatırımlar yıl yıl hesaplanabildi. Buna kanıt olarak Balazs şöyle diyor: "1954-1980 arası dönemde yabancı yatırımların toplam miktarı

228 milyon dolara ulaştı, 1980 başından itibaren yatırımlar hızlı bir şekilde arttı.”26 Örneğin Tablo 7, 1980 sonrası yabancı yatırımlardaki gelişmeyi gösteriyor. 1979’da yabancı yatırımların sayısı yalnız 91 iken, 1987’de 839’a fırlamış. Öte yandan, 1979’da toplam yatırım miktarı 228,1 milyon ABD Doları iken 1987’de 2337,8 milyon dolara fırlamıştır.

Tablo 7: 1979-1987 Arasında Yabancı Yatırımların Gelişimi

Yıllar	Girişimci sayısı	Yatırım Miktarı	Toplam Miktar
1979	91	228.1	228.1
1980	100	97.0	325.1
1981	127	337.5	662.6
1982	170	167.0	829.6
1983	185	102.7	932.3
1984	267	271.0	1203.3
1985	421	234.5	1437.8
1986	610	364.0	1801.8
1987	839	536.0	2337.8 1

31 TUSİAD Raporu 1988.

Oyan’a göre “1980-1988 arası dönem serbest ticaret ekonomisini oluşturmada bir hazırlık dönemiyken 1989 sonrası dönem finans sektöründe büyük bir liberalleşmeye tanıklık etmiştir.”27 Başka bir ifadeyle önceki dönemin finansal pazarların liberalleşmesi için gerekli altyapıyı hazırladığını söylemek mümkündür. Taşkın, finansal liberalleşme yolundaki reformların sonuçlarını “yurtiçi finansal pazarlar derinlik ve esneklik kazandı. Faizin pazar oranı reel anlamda pozitife döndü. Bu, yine de, artan faiz maliyeti nedeniyle karşılıksız katma değerdeki girişimci kârlarının hisselerinde azalmaya sebep oldu. Aynı zamanda yurtiçi fiyat sisteminde, özellikle kamu teşebbüsü sektöründe yaygın olan, mevcut terslikleri düzeltmek için bir fiyat reformu yapıldı” diyerek hatırlatmıştır.28

Kamu Sektörü ve Kamu İktisadi

Teşebbüslerinin Deregülasyonu

Türkiye'de kamu sektörü milli üretim ve yatırımda her zaman büyük pay sahibi olmuştur. Bununla birlikte, 1980 sonrasında altyapı yatırımlarına odaklanılarak ve üretimde devlet rolü azaltılarak önemli bir politika değişimi oluştu. 1980-1990 döneminde toplam yatırımın yaklaşık yüzde 60'ı kamu sektörü tarafından üstlenildi ama, bu sosyal altyapı yatırımı, yani ulaşım, iletişim ve enerjide büyük miktarda devlet yatırımı şeklindeydi. Özal'ın altyapı yatırımlarına odaklanma yaklaşımı iyi kurulmuş otoyollar, hava limanları, deniz limanları ve elektrik üretim santrali ağları ile ekonomik faaliyetlerin kolayca yürüyebileceği gerçeğine dayalıdır. Aslında, altyapı yatırımlarının bu bileşenleri uzun dönem üretim kapasitesi üzerinde tartışmasız etkilere sahiptir.

Bu yüzden, altyapı gelişiminde önyargılı olan kamu yatırımı ve kamu iktisadi teşebbüslerinin artan açıkları, hükümet harcamalarının büyüklüğü ve iç borcun ana belirleyicileri olarak düşünülebilir. Karataş'a göre:

"… 1986'nın sonlarında başlanan özelleştirme planları ve başarılı hükümetlerin kamu sektör büyüklüğünün azalması yönündeki tavsiyelerine rağmen kamu sektörü büyümesi 1984-1991 döneminde hızlandı. Kamu sektörünün büyümesini engellemeye çalışan hükümeti eleştirmektense, büyümenin arkasındaki sebepleri göz önüne almak daha mantıklı. Kamu sektörünün büyümesi serbest pazar ekonomisi oluşturma yolunda önemli bir adım olan altyapı yatırımlarındaki artışa bağlı. Öteki taraftan 1980'lerde kamu sektörünün mal ve hizmet üretimi sert düşüşler yaşadı. Böylece Özal hükümetinin kamu sektörü harcamaları 1980 öncesi dönemdeki klasik kamu yatırımlarından daha değişik metotlar ve hedeflere sahipti."29

Yeni ekonomik strateji hem kamu sektörü faaliyetlerinin ağırlığını hem de pazar işlemlerindeki kamu müdahalesinin derecesini azaltmayı

hedefliyordu. Bu yüzden Öniş'e göre "1980'de başlatılan yapısal ayarlamalar bazı açık hedeflerle somutlaştırıldı: 1- Fiyatları esnek hale getirmek, 2- Hem fiyatlar hem de miktarlar üzerindeki kontrolü kaldırmak, 3- Ekonomideki doğrudan hükümet katılımını azaltmak ve 4- Mali açıklarla, enflasyon ve dış borç birikimiyle ekonominin istikrarsız hale gelmesini önlemek. Böylece, yeni yaklaşım, geniş kamu müdahalesine dayanan (1970'lerin ikinci yarısında son haddine varan politika) önceki birkaç on yılın ithal ikameci stratejisi ile temel bir değişimi simgelemiş oldu.30

Aslında hukukta ve hükümet uygulamalarındaki bu radikal değişimler liberal bir ekonomi kurma yolunda Türk ekonomisinde baskın şekilde etkilerini gösterdi (Tablo 8). Kamu iktisadi teşebbüslerindeki kamu yatırımları 1979-1980 döneminde tüm kamu yatırımlarının yüzde 46,1'ini oluştururken 1994-1997 döneminde birdenbire yüzde 24,2'ye düştü. Öte taraftan yerel yönetimdeki yatırımların 1979-1980 dönemindeki yüzde 3,5 iken 1994-1997 döneminde yüzde 19,1'e yükselmesi hükümetin merkeziyetçiliğe ve bürokrasiye karşı olup liberalleşme eğiliminde olduğuna başka bir örnek oluşturuyor.

Fon kategorisi de ekonomik liberalleşme süreci boyunca hükümetin sosyal boyutu dikkate alma politikasının ilginç bir göstergesi oldu. Böylece Konut Fonu, Yoksullara Yardım Fonu ve Milli Savunma Fonu gibi değişik tiplerde fonlar yaratarak hükümet, Özal'ın liberal ekonomi anlayışının sosyal konularla ilgilenme yönteminin klasik liberal-özgürlükçüler gibi olmadığını ortaya koyarak sosyal boyutlara önem verdi.

Belirli kurumlara yönelik fonları artırmak için ANAP hükümeti değişik vergilerle fonlanan kamu fonlarını yarattı. Bu fonlar içinde; Konut Fonu, orta halli aileler için uzun vadeli taksitlerle düşük maliyetli evler inşa etme ve satmayı; savunma fonu, Türk ordusunun teçhizat ve silahlarını

modernleştirmek için gerekli fonları artırmayı; sosyal Dayanışma ve Gelişme Fonu, ihtiyacı olanlara mali yardım sağlamayı; son olarak Türkiye'yi Tanıtma Fonu Türkiye'nin dış ülkelerdeki imajını geliştirmeyi ve daha fazla turist çekmeyi amaçlamıştı.

Yeni bulunan fonlar sayesinde, çalışma alanlarında ciddi gelişmeler meydana geldi. Örneğin, savunma fonunun beklenen bir savunma sanayisi için gerekli altyapıyı kurmada olumlu katkısı oldu. Kısa bir zaman içinde Türkiye, Amerikan lisanslı F-16 savaş uçakları, radarlar, füzeler, motorlar ve değişik türlerde silahlar üretmeye başladı. Konut fonu 1980'lerde orta halli aileler için 850.000 konutun inşaatını bitirdi. Hükümet bu projeleri finanse etmek için yeni gelir kaynakları yarattı. Gelir sağlamanın en yaygın yolu hükümetin kamuya sağladığı hizmetlerin altyapısını geliştirmek için fiyatı artırmaktı.

Bu yüzden, yeni üretim santralleri, barajlar ve telefon ağları kurmak için gereken hükümet yatırımlarına para sağlamanın en yaygın yolu da elektrik ve posta-telekomünikasyon hizmetlerinin fiyatını artırmaktı. Özal ekonomik projelerini finanse eden bu yolları "kısa zamanda ülkenin altyapısını modernleştirmeyi sağlayan yenilikçi metotlar" şeklinde açıklıyordu.31 "Eğer hükümet gelir sağlamak için vergi ve fiyat artırımı metotlarını seçmezse bu projeler yirmi yılda bile zor bitecek"ti.32

Özal'ın 1980'lerdeki liberal ekonomiye geçiş programındaki başarısının bir diğer göstergesi de, 1979'dan 1998'e kadar kamu ve özel sektörün yüzdesini gösteren aşağıdaki tablo olmuştur. 1977'de kamu sektörü yatırımlarının yüzdesi 36,9'ken 1991 itibariyle yüzde 31,9'a, 1998'de yüzde 22,7'ye düşmüştür. Bu rakamlar özel sektör açısından önemli bir değişiklik olarak alınmalıdır.

Tablo 9: Kamu Sektörü ve Özel Sektörün Toplam Yatırım Yüzdeleri

Kamu Özel Toplam

1977 36.9 63.1 100.0

1978 34.2 65.8 100.0

1979 36.8 63.2 100.0

1980 40.0 60.0 100.0

1981 45.5 54.5 100.0

1982 42.7 57.3 100.0

1983 43.3 56.7 100.0

1984 41.5 58.5 100.0

1985 45.5 54.5 100.0

1986 44.7 55.3 100.0

1987 40.5 59.5 100.0

1988 33.9 66.1 100.0

1989 33.5 66.5 100.0

1990 30.8 69.2 100.0

1991 31.9 68.1 100.0

1992 32.3 67.7 100.0

1993 28.5 71.5 100.0

1994 20.6 79.4 100.0

1995 17.5 82.5 100.0

1996 20.4 79.6 100.0

1997 22.7 77.3 100.0

1998 22.7 77.3 100.0 1

(1) Devlet Planlama Teşkilatı, Temel Ekonomik Görüşler 1998. Ekonomik ve Sosyal Göstergeler, 1950-1995: Yıllık Programlar.

Üretime dayalı kamu sektöründen özel yatırıma geçişin göstergesi olarak dikkate alınması gereken bir başka nokta da kamu yatırımının değişen dengesiydi (Tablo 10). 1980’lerde kamu harcamaları halen milli yatırımın bir kaynağını oluşturmasına rağmen, bu yatırımların dağılımı azar

azar altyapıdaki yatırımlara yöneldi. Örneğin, ulaşımdaki kamu yatırımı 1977-1980 arası dönemde yüzde 22,1’den 1984-1988 döneminde yüzde 30,2’ye, 1989-1993 döneminde yüzde 38,7’ye yükseldi. Öte yandan imalat sanayiindeki kamu yatırımı 1977-1980 arası dönemde yüzde 20,1’den ciddi bir şekilde 1981-1983 döneminde yüzde 18,3’e, 1989-1993 döneminde yüzde 8’e, 1989-1993 döneminde de yüzde 4’e

düştü. Bu rakamlar kamu yatırımı dağılımında radikal bir değişimi yansıtırken aynı zamanda ülkenin makro-ekonomik politikasındaki büyük değişimin de ciddi bir göstergesini oluşturuyor. Bu değişim kamu sektörü ağırlıklı karma ekonomiden özel sektöre dayalı serbest pazar ekonomisine geçişi gösteriyor.

Tablo 10: Kamu Yatırımlarının Dağılımı

	1977-80	1981-83	1984-1988	1989-93	1994-97
İmalat Sanayisi	24.3	18.3	8.0	4.2	3.5
Enerji	20.1	24.3	24.7	15.1	12.9
Ulaşım	22.1	21.8	30.2	38.7	33.7
Eğitim, Sağlık	6.0	6.2	6.3	11.6	14.0
Diğer	27.5	29.2	30.8	30.4	35.9
Toplam	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0 1

(1) Devler Planlama Teşkilatı, Temel Ekonomik Görüşler 1998. Ekonomik ve Sosyal Göstergeler, 1950-1995; Yıllık Programlar.

1980’ler ve 1990’ların başında ekonomi şüphesiz bir tarafta ticaretin ve kambiyo rejiminin liberalleşmesi, diğer tarafta da ihracata devlet desteğine duyulan güvene dayanıyordu. Aslında yeni kabul edilmiş paranın değer kazanmasını önleyen kur politikası, ihracata dayalı gelişme stratejisinin başarısında, özellikle enflasyon dönemi boyunca, önemli bir rol oynamıştır.

Yolsuzluk

Özal hükümetinin ekonomik politikaları Türkiye'yi serbest pazar ekonomisine dönüştürdüğü için yerli ve yabancı ekonomik merkezlerden övgüler aldı. Üstelik, 1993'te Özal'ın ölümünden sonra Özal'ın özelleştirme ve devleti ekonomiden çekme konusundaki önerilerini reddeden çoğu siyasi muhalif Özal'ın liberal ekonomisinin avantajlarını kabul etti. Bu yüzden, 1991 sonrasında önceki muhalefet partilerinden kurulan koalisyon hükümetleri ekonomik tercihlerinde u-dönüşü yaparak serbest pazar ekonomisini Türkiye'nin 21. yüzyıla girişi için en çok kabul gören seçenek olarak tanıttılar. Yine de, siyasi istikrarsızlık ve ekonomik vizyonun olmayışı onları hem ekonomik hedeflerini gerçekleştirmekten alıkoydu hem de devamlı ekonomik krizlere yol açtı. 1993 sonrası siyasetinde politikacılar arasındaki en büyük ironi Özal'ın reformlarının ötesine gidememeleri ve Türkiye ekonomisini 1970'lerdeki yapısına geri döndürmeleri yüzünden oluştu.

Özellikle devlet kurumlarının tüm bölümlerinde artan yolsuzluk olayları ile, bu politikacılar ve taraftarları Özal'ın mirasını kötülemek için yeni bir strateji buldular. Yolsuzluğu Özal'ın serbest (laissez-fair) ekonomisinin bir sonucu olarak gösterdiler. Son ekonomik krizlerin temel nedeninin yolsuzluk olduğunu açıkladılar. Böyle yaparak kötü ekonomik koşulları Özal'ın mirası üzerine atmayı ve 1993 sonrası Türkiye ekonomisindeki devamlı düşüşün sorumluluğundan kaçmayı amaçlıyorlardı.

Aslında, Özal döneminin olumsuz yönlerini hatırlatmaları fikirlerini desteklemede önemli bir hareketti. Özal döneminin başarılarını göz ardı ederek özellikle olumsuz yönlerin üzerinde durdular. Mango'ya göre "yatırımcı sayısının artmasına rağmen, beraberinde yolsuzluk da arttı." Başka bir ifadeyle, ekonomik işlemlerin sayısı ve miktarı artarken yolsuzlukta da bir artış meydana geldi. Böylece ekonomik büyümeye

paralel olarak yolsuzluk olayları da arttı. 1980 öncesinde ekonomi daha küçük olduğu için yolsuzluğun da daha az olması doğaldı.

Öte yandan, dışarı açılma politikasına bağlı olarak, ihracatı güçlendirmek için birçok tedbir alındı. İhracatı artırmak için ortaya koyulan iki ana politika Türk parasının devalüasyonu ve vergi iadesi gibi finansal teşviklerden oluşuyordu. Mango'ya göre "sahtekar iş adamları tarafından yaratılan hileli ihracat" kısa zamanda kısa yoldan zengin olmak için kullanılıyordu. Mango, menkul kıymetler borsasında gizli pazarlık, gelişim sözleşme duyuruları ve kamu alımlarında resmi olmayan komisyonların da kısa zamanda zengin olmanın diğer yolları olduğunu söyledi.33

Özal'ın ekonomik politikalarının kötü sonuçları hakkında diğer eleştirilerden biri de bazı projeleri finanse etmek için fonlar kurmasıydı. Bu fonlar kanuni sınırlamalara tabi olmadan gerekli harcamaları yapmak için kurulmuştu. Yine de Özal döneminin muhalifleri Kongar gibi "bu fonlarda kullanılan para çok önemli projeleri finanse etmiştir" şeklinde düşünüyorlardı. Savunma Fonu, Yoksulluk Fonu ve Türkiye'yi Tanıtma Fonu da bunların arasındaydı. Bu fonların toplam harcamaları yıllık bütçenin üçte birini aşıyordu. Bununla birlikte Kongar "devletin parası özel ve siyasi amaçlar için de kullanıldı. Bu insanların ödediği çok pahalı bir maliyetti" diyor.34

Kongar, Özal dönemi muhaliflerinin en genel kanılarını şöyle sıralıyor:

Özal'ın ekonomik liberalleşme denen modeli, bazı birey ve şirketlere ayrıcalıklı muameleyi amaçlayan korkunç bir yolla ekonomiye müdahale etmişti. Buna bağlı olarak ekonomik döngü, "ayrıcalıklı muamele" ve "yolsuzluk"a dayandı. Devletin ihracat artırımı politikası sayesinde "hayali ihracat" büyük oranda illegal para kazanmanın kolay bir yolu olarak kullanıldı. Mafya olarak bilinen yer altı dünyası, siyasetçi ve bürokratlarla sıkı ilişkiler kurdular ve iş dünyasına egemen oldular. Kara para işlemleri

toplumda ciddi ahlaki bunalımlara yol açtı. Özal, “benim memurum işini bilir” diyerek yolsuzluğa yol açıyordu, böylece, yolsuzluk genel ve net bir şekilde insanların günlük hayatlarında yaygınlaştı. Başbakanlığı ve cumhurbaşkanlığı döneminde, Özal’ın özel sektörle olan sıkı bağlantıları birçok işte ailesinin ortaklığı onu rüşvet ve yolsuzluk şüpheleri altında bıraktı.35

Yukarıdaki düşünceler Özal döneminin temel eleştirilerini oluşturuyor. Ne var ki bu eleştirilerdeki sorun muhaliflerin politikaları geniş şekilde yorumlayamamaları olmuştur. Sadece kötü yanlarının üzerinde durup olumlu yanlarını dikkate almamışlardır. Böylece birçok çelişki yaşamışlardır. Öncelikle “Özal’ın ekonomik liberalleşme denen modeli, korkunç bir yolla ekonomiye müdahale etmişti.” sözleri sadece kısa dönem için uygulanabilir. Karmaşık yapıdaki bir ekonomiyi uzun bir durgunluk geleneğinden sonra liberalleştirmek kolay bir iş değildir. Aslında liberalleşmenin ilk yıllarında ekonomiye müdahale etmek serbest pazar ekonomisinin doğru yolda gittiğinden emin olmak için önemli bir hareketti. Bu müdahale kendi başına bir hedef değildi, ama orta ve uzun dönemde bir serbest pazar ekonomisi kurmak için gerekli bir yöntemdi.

İkincisi, “ayrıcalıklı muamele” küçük ve büyük şirketleriyle özel sektöre mahsustu. Özal’ın hükümeti yabancı pazarlara yayılması için özel sektör teşvikte güçlü bir kararlılık gösterdi. Üçüncü olarak, daha önce değinildiği gibi, ekonomideki aşırı büyümeye bağlı olarak, radikal değişim ekonomik işlemleri arttırdı. Bu değişim; yolsuzluk, kara borsa ve mafya gibi Türk toplumunda yaygınlaşan kronik sorunlara katkıda bulundu. Başka bir ifadeyle, bu sorunlar Özal döneminde çıkmadı, Osmanlı İmparatorluğu’ndan beri vardı. Özal’ı yolsuzluk konusunda suçlayan Kongar, bu gerçeği şöyle açıklıyor: “kamu kurumlarında yaygın olan rüşvet ve komisyon olayları Türk toplumuna Osmanlılardan miras kalmıştır.

Türkiye Cumhuriyeti bu mirastan kurtulamadığı için Türk ekonomisi 21. yüzyılda bu kronik hastalıkların acısını çekecek.”36

Dördüncüsü, muhalefet, Özal’ın “benim memurum işini bilir” cümlesini kamu çalışanlarına rüşvet ve yolsuzluk için açık bir davet olarak görüyorlardı. Özal bu suçlamalara, bu kelimeleri bir basın toplantısında muhalif basının sorularına yanıt olarak kullandığını söyleyerek karşılık verdi. Özal kelimelerinin gazetecilerin maaş artışını reddetmesinden sonra kamu çalışanlarının ekonomik refahı hakkındaki sorularına bir yanıt olduğunu iddia etti. Özal’a göre bunları söyleyerek muhalif basının az gelirli vatandaşları hükümete karşı bir kalkan olarak kullanmasını durdurmak istemişti. Ne var ki, rüşvet ve yolsuzlukta uzun bir geleneğe sahip Türkiye gibi bir ülkede başbakanın bunları söylemesi yanlıştı. Aslında, muhalefetin kampanyası sayesinde kısa bir zamanda bu sözler Özal’ın rüşveti ve yolsuzluğu hoş gördüğü şeklinde anlaşıldı.

Son olarak, Özal ailesinin sorumsuz yaşam tarzı, onları muhalif partiler ve basın tarafından ağır bir eleştiri altında bıraktı. Özal’ın en büyük dezavantajı ailesine olan yakınlığıydı. Belki de eşi ve oğullarının yaşam tarzına karşı kesin bir tavrı olsaydı, Türkiye’yi liberal bir ülkeye dönüştürme yolundaki ideallerini daha ileri götürme şansı olacaktı. Ailesi çoğu zaman masumdu, ama buna rağmen muhalefet ve basın onların davranışlarını Özal’a karşı ciddi olaylar olarak sundular.

Mesela, Semra Özal’ın “Türk Kadınını Güçlendirme Vakfı” mantıklı bir sebep olmadan ağır biçimde saldırıya uğradı. Aynı şekilde Özal’ın büyük oğlu Ahmet’in özel bir TV kanalına ortaklığı da saldırı konusu oldu. Gerçekte Özal ve oğlu, Ahmet Özal’ın TV istasyonuna ortak olmak için bankalardan para almış olması gerektiğini iddia ettiler. Muhalefet, iktidara geldiği zaman Özal ailesini yolsuzluk ve rüşvete katıldıkları için itham edeceklerine söz vermişlerdi. Nasıl olduysa 1991’de DYP-SODEP

koalisyon hükümeti kurulduğunda, aynı muhalefet Özal ailesini suçlamak için her hangi bir yasal kanıt bulamadılar.

Sonuç

Özal ekonomisinin liberal yaklaşımı Türkiye'nin tüm sosyo-ekonomik ve siyasi sistemine yönelik kısa ve uzun vadeli tartışmasız etkilere sebep oldu. Bazı insanlar bunu Türkiye Cumhuriyeti'nin ilk yıllarında başlayan devletçi karma ekonomiyi değiştirmek olarak algıladı. Başkaları için bu Atatürk'ün başlattığı devletçi ekonominin ikinci aşamasıydı. Bununla birlikte Özal'ın liberal ekonomisi birinci görüşle mi yoksa ikincisiyle mi örtüşür bilinmez, ama Özal 1993 Nisanı'nda öldüğünde Türkiye ekonomisi 1980 öncesinden çok farklıydı.

Aslında bu liberal ekonomik değişimin sosyal-siyasi sonuçlarını dikkate alırsak Özal'ın uzun dönem hedef ve katkılarını geniş şekilde görmek mümkündür. Açıktır ki 1983'te ANAP'ın kuruluş psikolojisi temelde radikal ekonomik değişime olan ihtiyaca dayanır. Böylece Türkiye'de ve dışarıda ANAP'ı ayıran en açık niteliklerden birinin onun liberal ekonomik karakteri olduğunu söylemek abartılı olmaz. Tartışmasız ANAP hükümetinin temel görevi adım adım değişim programına dayalı ekonomide devletin rolünü baştan tanımlamak için radikal bir değişime gitmekti. Ne var ki Öniş'e göre "Türkiye'deki liberalleşme programı ardışık bir işti. Çoğu Güney ülkesinin tersine Türkiye'deki liberalleşme "adım adım" temelinde başlatıldı. Dönüşüm alanı fazla genişken, otoriteler eşzamanlı toptan liberalleşmeyi kasten önlediler.37

ANAP, devletin vatandaşları için bir işveren kurumu olmağını baştan belirtmişti. Buna göre "vatandaşlar özel sektörde iş ararken veya kendi işlerini kurarken devlete değil, şahsi inisiyatiflerine ve yeteneklerine bağlı kalmalıdırlar."38 Aslında, ilk değişim programı Osmanlı ve Cumhuriyet mantığına kıyasla Özal yaklaşımının eşsizliğine açık bir kanıt

oluşturuyordu. Gerçekte, hem Osmanlı hem Cumhuriyet geleneği devleti vatandaşları için kutsal bir üst merci olarak kabul etmişti. Özal'a göre "Osmanlı ve Cumhuriyet dönemindeki devlet, baba rolünü üstlenmişti ve vatandaşlar da çocukları oluyordu. Böylece devlet vatandaşlarından itaat ve bağlılık beklerken vatandaşlar 'kutsal devletlerinden' iş sağlayan güvenli bir yaşam tarzı bekliyorlardı."39

1980 sonrası dönemde bu devlet vatandaş, vatandaş devlet için anlayışı yavaş yavaş değişti. Özal "ilk ekonomik dönüşüm programının en etkileyici sonuçlarından biri" olarak gördüğü bu değişimi "zihniyetin radikal değişimi olarak" adlandırdı.40 Ekonomik yönden, insanlar global bir bakış açısıyla işleriyle nasıl başa çıkacaklarını öğrenmeye başladılar. 1980 öncesi dönemden farklı olarak, aslında vergi indirimi gibi hükümet yanlısı politikalarının sonucunda Türk iş adamları yabancı pazarlara açıldılar.

İlk ekonomik dönüşüm programının kısa dönemdeki ekonomik yarar ve sonuçlarını şöyle sıralayabiliriz:

* Büyük kentler için elektrik dağıtımında ciddi sorunlar yaşandıktan sonra en küçük yerleşim birimlerine bile devamlı elektrik dağıtımı yapıldı.

* Telekomünikasyon hizmetlerinde büyük yatırımlar yapılarak Türkiye'nin dünyadaki en gelişmiş telekomünikasyon sistemlerinden birine sahip olması sağlandı. Ardından telefon hatları en küçük kasaba ve köyleri kapsayacak biçimde döşendi. Daha önemlisi, analog sistem dijital sisteme çevrildi.

* Otoyollar genişletilerek büyük şehirler arasındaki mesafeler azaltıldı. Yeni havalimanları, deniz limanları ve barajlar inşa edildi. Dahası, dünyanın gözde sulama projesi olan Güneydoğu Anadolu sulama projesi başlatıldı.

* Yabancı para rezervleri 1980'lerin sonlarında 11 milyar Amerikan Doları'na çıkarıldı. Modern bankacılığın önemli bir tarafı olan finansal kiralama sistemi başlatıldı. Dış ticaret 1980'lerin sonunda 20 milyar

Amerikan Doları'nın üstüne çıkarıldı. İhracat 1990'larda 13 milyar dolara ulaştı. Ayrıca, endüstriyel ürünlerin tüm ihracata oranı "1980'de %35'ten 1990'da %82'ye yükseldi."41

* Ekonomik gelişimin bir sonucu olarak 1980'lerin sonunda Türkiye'nin 200 yıllık Batı özlemi kayboldu. Batı'yı üstün, Türkiye'yi yoksul olarak gören Tanzimat zihniyeti yerini Özal'ın Türkiye'yi dünyadaki en gelişmiş ülkelerden biri haline getirme misyonuna bıraktı.

1 Z. Oniş, 1995: 108. "The Political Economy of Export-Oriented İndustrialisation in Turkey." C. Balım & E. Kalaylioğlu'nda. (yay.). Turkey: Political, Social and Economic Challenges in the 1990s, New York: E. J. Brill.

2 Z. Oniş. 1991: 27. "Political Economy of Turkey in the 1980s Anatomy of Unorthodox Liberalism." Metin Heper'de (yay.), Strong State and Economic Interest Group: The Post-1980 Turkish Experience. Berlin: Walter de Gruyter.

3 S. Togan, 1996: 6-7. "Trade Liberalisation and Competitive Structure in Turkey During the 1980s." S. Togan'da (yay.), The Economy of Turkey since Liberalisation. New York: Macmillan Press.

4 F. Taşkın ve E. Yeldan, 1996: 159, 164. "Export expansion, capital accumulation and distribution in Turkish manufacturing, 1980-9. " S. Togan'da (yay.), The economy of Turkey since Liberalisation. New York: Macmillan.

5 S. Togan, 1996: 9.

6 A.g.e., 12.

7 A.g.e., 9.

8 O. H. Aktan, 1996: 183. "Liberalisation, export incentives and exchange rate policy: Turkey's experience in the 1980s." S. Togan'da

(yay.), 1996. The economy of Turkey since Liberalisation. New York: Macmillan.

9 O. H. Aktan, 1996: 183.

10 S. Togan, 1996: 11.

11 A.g.e., 22.

12 S Togan, 1996: 30.

13 A.g.e., 22-23.

14 Daha fazla detay için bkz. S. Togan, 1996: 22-23.

15 F. Taşkın & E. Yeldan, 1996: 158.

16 F. Taşkın & E. Yeldan, 1996: 164.

17 Z. Oniş, 1995: 107.

18 M. Barlas, 1994: 74-75 Özal'ın Hatıraları. İstanbul: Sabah Yayınları.

19 A.g.e., 75.

20 Z. Oniş, 1991: 31.

21 J. Balazs. 1990: 30. Balazs, J. 1990. Lessons of an Attempt at Stabilisation: Turkey in the 1980s. Budapeşte: Hungarian Scientific Council for World Economy.

22 Z. Onis, 1991: 30.

23 A.g.e.

24 Z. Oniş, 1991: 29.

25 J. Balazs, 1990: 28.

26 A.g.e., 48-49.

27 O. Oyan, 1998: 13. Türkiye Ekonomisi Nereden Nereye. (The Development in Turkey's Economy). Ankara: İmaj.

28 F. Taşkın, & E. Yeldan. 1996: 158.

29 C. Karataş, 1995. 1995: 131, 138. “Fiscal Policy in Turkey: Public Debt and the Changing Structure of Taxation and Government Expenditure,

1980-1993.” C. Balım’da (yay.), Turkey: Political, Social and Economic Challenges in the 1990s. Leiden: E. J. Brill.

30 Z. Oniş, 1991: 27.

31 M. Barlas, 1994: 110-111.

32 A.g.e.

33 A. Mango, 1995: 43 Türkiye’nin Yeni Rolü (The New Role of Turkey). Ankara: Ümit Yayıncılık.

34 E. Kongar, 1998: 331. 21. Yüzyılda Türkiye (Turkey in the 21st Century). İstanbul: Remzi Kitabevi.

35 A.g.e., 226, 414, 415, 426.

36 A.g.e., 426.

37 Z. Onis, 1991: 30.

38 M. Barlas, 1994: 148.

39 A.g.e., 310.

40 A.g.e.,

41 T. Özal, 1990 1 Eylül 1990 tarihli demeci. Ankara.

O. H. Aktan, 1996. “Liberalisation, Export İncentives and Exchange Rate Policy: Turkey’s Experience in the 1980s. ” S. Togan’da (yay.), 1996. The economy of Turkey since Liberalisation. New York: Macmillan.

J. Balazs, 1990. Lessons of an Attempt at Stabilisation: Turkey in the 1980s. Budapeşte: Hungarian Scientific Council for World Economy.

M. Barlas, 1994. Özal’ın Hatıraları (Özal’s Memoirs). İstanbul: Sabah Yayınları.

C. Karataş, 1995. “Fiscal Policy in Turkey: Public Debt and the Changing Structure of Taxation and Government Expenditure, 1980-1993.” C. Balım’da (yay.), Turkey: Political, Social and Economic Challenges in the 1990s. Leiden: E. J. Brill.

E. Kongar, 1998. 21. Yüzyılda Türkiye (Turkey in the 21st Century). İstanbul: Remzi Kitabevi.

A. Mango, 1995. Türkiye’nin Yeni Rolü (The New Role of Turkey). Ankara: Ümit Yayıncılık.

Z. Oniş, 1991. “Political Economy of Turkey in the 1980s Anatomy of Unorthodox Liberalism. ” M. Heper’de (yay.), Strong State and Economic Interest Group: The Post-1980 Turkish Experience. Berlin: Walter de Gruyter.

Z. Onis, 1995. “The Political Economy of Export-Oriented İndustrialisation in Turkey.” C. Balım’da (yay.). Turkey: Political, Social and Economic Challenges in the 1990s, New York: E. J. Brill.

O. Oyan, 1998. Türkiye Ekonomisi Nereden Nereye. (The Developments in Turkey’s Economy.) Ankara: İmaj.

F. Taşkın & E. Yeldan, 1996. “Export expansion, capital accumulation and distribution in Turkish manufacturing, 1980-9.” S. Togan (yay.), The Economy of Turkey since Liberalisation. New York: Macmillan.

S. Togan, 1996. “Trade Liberalisation and Competitive Structure in Turkey During the 1980s.” S. Togan& Balasubramanyam’da (yay.), The Economy of Turkey since Liberalszation. New York: Macmillan.

T.C. Merkez Bankası Tarafından Uygulanan Para Programları ve Uygulama Sonuçları / Prof. Dr. Arslan Eren [s.648-659]

Muğla Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi / Türkiye

I. Para Politikası: Anlamı, Kapsamı, Amaçları ve Araçları

Bilindiği gibi para politikası, bir ekonomide belirli amaçlara ulaşabilmek için para miktarı ve/veya faiz oranları ile ilgili alınan önlemler seti olmaktadır. Bu önlemler alınırken, doğrudan ulusal ekonomiyi ilgilendiren nihai bir amaç belirlenebileceği gibi, nihai amaçlarla uyumlu ara amaçlar da (hedefler de) saptanabilir. Bu durumda dolaylı bir para politikası seçilmiş olacaktır. Para politikası uygulanmasında esas olarak dikkate alınan (nihai) amaçlar fiyat istikrarı, ekonomik büyüme, tam istihdam ve dış ödemeler dengesidir. Belirli ölçüde birbirini tamamlayan, belirli ölçüde de birbirleriyle çelişen bu amaçlardan herhangi birine veya birkaçına birlikte ulaşmak amaçlanabilir.1 Bu nihai amaçlara ulaşmak için parasal büyüklüklerle ilgili bazı araçlar kullanılabilmektedir. Eğer parasal büyüklüklerle ilgili hedefler saptanırsa, nihai amaç yerine ara amaçlar belirlenmiş ve dolaylı bir para politikası benimsenmiş olur.

Hangi tür amaç seçilirse seçilsin, para politikası önlemleriyle, ekonomideki asıl para ve banka parası (yani toplam olarak para arzı) miktarı üzerinde istenilen etki yaratılmak istenir. Asıl para ile ilgili hedeflere ulaşmada daha çok açık piyasa işlemleri (APİ) araç olarak kullanılırken, banka parası hacmini belirlemede mevduat munzam karşılık oranı, reeskont oranı ve disponobilite oranı gibi bankacılıkla ilgili oranlardan yararlanır.

Nihai amaçlara ulaşmada araç olarak seçilecek para ile ilgili büyüklükler ve/veya oranlar ara amaç olarak seçilebilmektedir.2 Daha doğrusu nihai amaçlara ulaşmak için ara amaç olarak belirlenecek hedefler de, para arzı üzerinde doğrudan etki yaratabilen niteliktedirler.3 Ayrıca, para arzı üzerinde dolaylı olarak etki yaratabilecek merkez bankası bilançosu ile ilgili büyüklükler ve hedefler de belirlenerek, nihai amaca uygun bir politika izlenmeye çalışılabilir. Bu durumda para arzını etkilemek değil, belirli bir düzeyde tutmak amaçlanmış olacağı için, pasif bir para politikası izlenmesi söz konusu olacaktır.

Para politikası uygulamasında hangi amaç seçilirse seçilsin; bu amaçlara hangi araçlarla ulaşılması hedeflenirse hedeflensin, uygulanacak politikayı etkileyecek bütün büyüklük ve oranların belirlenmesinde merkez bankasının (Türkiye'de TCMB'nin) tek yetkili organ olması gerekmektedir. 1930 yılında yasa ile kurulan ve 1931 yılında faaliyete geçen TCMB'nin, Türkiye'de uygulanan para politikasında tek yetkili organ haline gelmesi, oldukça zaman almıştır. Şöyle ki:

1930 yılında kurulan TCMB'nin başlangıçta sadece reeskont oranını belirleme yetkisi vardı.4 Bundan daha önemli bir para politikası aracı olan mevduat munzam karşılık oranını belirleme yetkisi ise, TCMB'ye ancak

1970 yılında devredildi.5 Disponobilite oranı uygulaması da aynı tarihte ihdas edilerek, bu oranı belirleme yetkisi de TCMB'ye verildi. Banka, para politikasının en önemli araçlarından birisi olan açık piyasa işlemlerini (APİ'yi) yapma yetkisine ise ancak 1986 yılında kavuşabilmiş ve gerçek APİ uygulamasına 1987 yılında başlayabilmiştir.6

TCMB Yasası'nda 1986 yılında yapılan bazı değişiklikler

sayesinde, TCMB tarafından para politikası uygulama şansı doğmuştur. Nitekim TCMB, para arzını ve bazı parasal büyüklüklerin yıl içindeki gelişmelerini izlemek amacıyla, 1986 yılından başlayarak bilançosundaki

bazı oranlarla ilgili orta vadeli hedefler belirlemiş ve yıllık para programları düzenlemeye başlamıştır. Ancak 1986 ve 1987 yıllarında daha çok M2 ve rezerv para gibi parasal büyüklükler ile ilgili bazı hedefler belirleyerek bu hedefleri tutturmaya çalışmıştır. 1987 yılında kazandığı finansal serbestleşme sayesinde 1989 yılından itibaren, doğrudan para politikası yerine dolaylı para politikası uygulamaya başlamıştır. Doğrudan para politikasının araçları APİ, mevduat munzam karşılık oranı, reeskont oranı ve disponobilite oranı gibi piyasayı etkileyen unsurlar olduğu halde,7 dolaylı para politikası araçları merkez bankası bilançosu ile ilgili bazı büyüklükler olmaktadır. Yani TCMB, 1989 yılından sonra bilançosundaki bazı büyüklüklerle ilgili hedefler belirleyerek dolaylı bir para politikası uygulamayı ve nihai amaç olarak fiyat istikrarını sağlamayı tercih etmiştir.

Bir ekonomide merkez bankasınca (bankaca) uygulamaya konulan parasal hedeflerin nihai amaca ulaşabilmesi için taşıması gereken bazı özellikleri olmalıdır. Bunlar:8

* Hedeflenen parasal büyüklük bankanın kontrolünde olmalıdır. Yani banka ara hedefleriyle ilgili kararları alıp etkin bir şekilde uygulayabilmelidir.

* Banka, parasal hedefleri piyasalara önceden açıklayarak şeffaflaştırmalıdır. Yürütülecek politikanın sonuçları iktisadi birimlerin beklentilerine bağlı olduğu için, hedef alınan göstergelerin anlaşılabilmesi ve kolay takip edilebilmesi, nihai hedefe ulaşmayı kolaylaştıracaktır.

* Hedeflenen büyüklükler ile nihai hedef arasında sıkı bir ilişki olmalıdır.9

* Hedef alınan büyüklük istikrarlı olmalıdır.10

* Hedef alınan büyüklük zaman gecikmesi problemini minimuma indirmelidir.11

Yukarıda belirtilen özelliklere etkin bir para politikası uygulaması için "operasyonel gereklilik" de denilmektedir.12 Bu maddelerden de anlaşılacağı gibi, etkin bir para politikası için para politikası araçları konusunda merkez bankasının bağımsız ve tam yetkili olması yanında, uygulayacağı politikayı önceden (bir program dahilinde) kamuoyuna ilan etmesi de gerekmektedir. Bunun sebebi, şeffaf ve tutarlı bir şekilde ilan ettiği hedeflere ulaştığını göstererek, iktisadi birimlerin gözünde bankaların kredibilitesini artırmak ve böylece nihai hedefine daha kolay varmaya çalışmaktır.13

TCMB, uygulayacağı para politikasını önceden, dönemler halinde (genelde yıllık olarak) ve bir program dahilinde kamuoyuna duyurmaya 1990 yılında başlamıştır. Bu nedenle Türkiye'de TCMB'nin etkin bir para politikasını uygulamaya başlama yılı olarak 1990 yılının dikkate alınması daha doğru olmaktadır.

TCMB'nin 1990 yılından bu yana operasyonel hedef olarak seçtiği bilanço kalemleri sürekli olarak değişmiştir. Bu değişme büyükten küçüğe doğru bir gidiş şeklinde olmuştur. Başlangıçta toplam varlık, merkez bankası parası gibi hedeflerle ilgilenirken, son yıllarda hedefi net iç varlıklara kadar küçültmüştür.14 Bunun nedeni artan finansal serbestlik, para ikamesi ve sermaye hareketlerinde istikrarsızlık yarattığı için, daha geniş kapsamlı büyüklükler de kontrolü zor bir yapıya sahip olabilmektedir.

1986 yılından itibaren uygulanmaya çalışılan, 1990 yılından itibaren dönemler halinde kamuoyuna ilan edilmeye başlanan ve 1997 yılı ortasından sonra Hükümet (Hazine) ile; 1999 yılı sonunda da IMF ile anlaşarak uyum içinde uygulanan ve sonuçta 2000 Kasım ve 2001 Şubat krizlerinin doğmasına yol açan bu para programlarını ve bunların uygulama sonuçlarını yıllara göre açıklamaya çalışalım.

II. Türkiye'de T.C. Merkez

Bankası’nca Uygulanan Para Programları ve Sonuçları

A. 1986 Yılı Para Programı ve

Uygulama Sonuçları

1986 yılında benimsenen ilk program, TCMB bilançosunun aktifinde yer alan özel ve kamu kesime ait portföy yapısını sınırlamak yerine, ticari bankaların TL cinsinden rezervlerini kontrol ederek, para arzını sınırlamak amacındaydı. Bu parasal programda para arzı hedef değişkeni olarak M2 seçilmiş ve M2’deki artış reel faiz ve reel kur gibi değişkenlerle ilişkilendirilmiştir. Programda M2’deki artış için %35’lik sınır konmasına karşılık, dönem sonuna kadar bu artış %40’a ulaşmıştır.

B. 1987 Yılı Para Programı ve

Uygulama Sonuçları

1987 yılı para programında TCMB’nin MB işlerini daha iyi yerine getirebilmesi için kurumsal düzenlemelere yer verilmiştir. Bu bağlamda TCMB’ye 4 Şubat 1987 tarihinden başlayarak açık piyasa işlemleri (APİ) yapma yetkisi sağlanmıştır. 1987 yılı için hükümetçe belirlenen makro-hedefler doğrultusunda bir parasal program hazırlanmış ve gösterge olarak rezerv para seçilmiştir. Rezerv para artışında yılın ilk yarısında hedef tutturulmuş; ancak ikinci yarısında aşılmıştır. Bu ne-

denle rezerv para miktarında 1987 yılı için hedeflenen %28’lik artış %40 dolayında gerçekleşmiştir. Bu artışta kamu sektörüne açılan kredilerin rolü büyük olmuştur.

1987 yılında, bir yandan kamuya açılan kredilerde önemli artış olurken, diğer yandan bu yolla artan emisyon TCMB’nin döviz rezervinin erimesine yol açmıştır. Bu nedenle TCMB, 1988 yılında para programı uygulamasından vazgeçmiştir.

C. 1989 Yılı Para Programı ve

Uygulama Sonuçları

Bu yılda, M1 ve M2 gibi geniş kapsamlı parasal büyüklüklerin hedef olarak seçilmesinden vazgeçilerek, Bankanın bilanço büyüklüğünün denetim altında tutulması hedeflenmiştir. Toplam iç yükümlülüklerle ölçülen bilanço büyüklüğü, 1989 yılında bu sayede sadece %41.6 oranında artmıştır.15 Aslında bu reel anlamda %16.8 küçülmeyi ifade ettiği için, sonuçta 1989 yılında banka bilançosu belirli ölçüde daraltılarak hedeflenen başarılmıştır. Böylece TCMB'nin mali sistem aleyhine gereğinden fazla büyümesi olgusu bu yılda tersine çevrilmiştir.

TCMB, 1989 yılı para programında iç kredileri denetim altına almayı öngörmüş ve bunda başarılı olmuştur. Kamuya açılan kredilerden Hazineye açılan kısa vadeli avans hesabıyla ilgili olarak HDT Müsteşarlığı ile Mart ayı içinde anlaşmaya varılarak, 3.5 trilyon TL'lik bir tavan benimsenmiş ve bu tavana yıl içinde uyulmuştur. Ayrıca bankacılık kesimine açılan krediler de denetim altında tutulabilmiştir. 1989 yılı içinde merkez bankası parası (MBP)'nın toplam iç yükümlülük içindeki payı, yerleşik olan kişilere döviz olarak yükümlülüğün azalması sayesinde artmıştır. Böylece TCMB'nin para politikası uygulama etkinliği az da olsa artmıştır.

Aslında MBP, diğer yıllara göre 1989 yılında daha az artmıştır. Çünkü APİ yoluyla piyasaya 900 milyar TL tutarında fonlama sağlanmıştır. Bu nedenle, iç kredilerde hedefler aşılmadığı halde, bu fonlama sayesinde emisyon %87 gibi yüksek bir oranda artmıştır. Mayıs ve Kasım aylarında mevduat munzam karşılık oranı (MMKO)'nın iki defa düşürülmesi, emisyonun artışını hızlandırırken, MBP'nin sınırlı ölçüde artmasına yol açmıştır.

D. 1990 Yılı Para Programı ve

Uygulama Sonuçları

1990 yılı TCMB para programı, esas olarak öncekilerden önemli bir farka sahipti. Çünkü dönem başında kamuoyuna ilan edilen ilk program

idi.16 Rüşdü Saracoğlu’nun 16 Ocak 1990 tarihinde açıkladığı para programı 4 nicel hedef üzerine kurulmuştu. Şöyle ki; bu

programda yıl içinde bilanço büyüklüğünde ve toplam iç yükümlülükte %15-25’lik, iç varlıklarda %6-16’lık, MBP’de %35-48’lik bir artış aralığı hedeflenmiştir. Ayrıca MBP’nin sadece döviz satın alınarak yaratılması ve kredi genişlemesinin sınırlandırılması benimsenmiştir. Böylece bilanço aktifinin finansal yapısında 1989 yılında başlayan değişiklik daha da belirginleşmiştir.

1990 yılı para programı, belirlenen hedeflerin tutturulması açısından genelde başarılı olmuştur. Bilanço büyüklüğünde %24.1’lik artışla, öngörülen değerin biraz üzerine çıkıldığı halde, toplam iç yükümlülükte %21.6’lık, toplam iç varlıkta %12’lik ve MBP’de %26.6’lık artış yaşanmış ve böylece bu üç büyüklükte hedefler tutturulmuştur.17 Bilanço büyüklüğünde hedefin aşılmasında çapraz kurların olumsuz yönde değişmesinin ve değerleme hesabının beklenenden daha fazla artmasının etkisi olmuştur.

1990 yılında MBP’nin parasal program hedeflerini tutturabilmesini sağlayan en önemli husus, MB kredilerinin denetim altına alınabilmesidir. Bu sayede toplam iç varlıkların yıl içinde ancak %12 düzeyinde artması sağlanabilmiştir. Yani yıl içinde gerçekleşen emisyon artışı, öngörüldüğü gibi döviz işlemleri sayesinde sağlanmıştır. TCMB, 1990 yılı içinde yurt içine olan döviz yükümlülüklerini TL yükümlülüklerine dönüştürme çabası gütmüştür. Bu nedenle MBP diğer göstergelere göre daha fazla artmıştır. Ancak bu artış planlananın gerisinde kalmıştır.

E. 1991 Yılındaki Uygulama

Sonuçları

1991 yılında erken seçim kararının kamu borçlanma gereğinde yarattığı artış nedeniyle, Hazinenin banka kaynaklarına yönelmesi, parasal

büyüklüklerin denetimini zorlaştırmış ve parasal program açıklanmasını olanaksız kılmıştır.18 Bu nedenle 1991 yılında parasal program açıklanmamıştır.

1991 yılının ilk üç ayında döviz rezervinin Körfez Savaşı yüzünden 2.3 milyar dolar azalma göstermesi nedeniyle Hazinenin açık finansmanı tercih etmesi, emisyonda önemli bir artışa yol açmamıştır. Ancak sonraki aylarda, bir yandan döviz rezervinin artması, diğer yandan da açık finansmana gidilmesi sonucu, piyasada oluşan aşırı likidite APİ ile emilmeye çalışılmıştır. Yıl içinde kamuya açılan kredilerin %33.7'lik artışı nedeniyle iç varlıklar denetlenememiş ve iç varlıkların bilançodaki payı %57.1'den %59.1'e yükselmiştir. Kısacası TCMB 1991 yılında parasal program ilan etmek yerine, TL ve döviz piyasalarındaki istikrarı korumaya, rezerv parada-

ki büyümeyi kontrol altına almaya çalışmışsa da bunda pek başarılı olamamıştır.

F. 1992 Yılı Para Programı ve

Uygulama Sonuçları

Bu yılda TCMB orta vadeli hedefler çerçevesinde yeni bir parasal program ilan etmiştir. Enflasyonun %43'ü, Konsolide Bütçe açığının 32 trilyon TL'yi ve Hazinenin TCMB'den sağlayacağı kaynağın 11 trilyon TL'yi aşmayacağı varsayımına dayanılarak hazırlanan bu programda 4 parasal büyüklükle ilgili hedefler konulmuştur. 1990 yılı para programından farklı olarak, hedefler arasında toplam iç varlık yerine net iç varlığa yer verilmiştir.

1992 yılında para programı ilan edilmesine rağmen, Hazinenin TCMB kaynaklarından yararlanabileceği fonların yılın daha ilk aylarında sınırına gelinmesi, programın büyük ölçüde uygulama şansını ortadan kaldırmıştır. Parasal büyüklüklerle ilgili konan hedeflerin hepsinde öngörülen oranların

iki katından fazla artış yaşanmıştır. Bunlardan bilanço büyüklüğünde %37-47 artış öngörülürken, %85 artış yaşanmıştır. %38-48 arasında artması programlanan toplam iç yükümlülükler %101, %27-39 artması öngörülen net iç varlıklar ise %75 dolayında artmıştır.19 %40-50 dolayında artması beklenen MBP ise, %100 dolayında artmıştır.

Bu yılda kamuya açılan kredilerde önemli artış olmuştur. Bu kredilerin %88.4'ünü Hazineye açılan avans oluşturmuştur. Ayrıca reeskont kredileri yoluyla TMO'ya büyük miktarda kredi açılmıştır. Kamuya açılan kredilerdeki bu hızlı artışı emebilmek için yılın ilk aylarında döviz satarak döviz piyasasına müdahalede bulunulmuştur. Kur farklarından doğan değerleme hesabında yer alan Hazinenin borçları karşılığında Nisan ayında DİBS temin edilmiş ve böylece artan DİBS stokları sayesinde APİ etkin bir biçimde devreye sokularak piyasadaki aşırı likidite bu yolla emilmiştir. Yıl içinde döviz rezervi 1.5 milyar dolar arttığı için dış varlıkların bilançodaki oranı %40.9'dan %43'e yükselmiştir.

TCMB'nin belirlediği orta vadeli hedeflerle ilgili olarak 1992 yılındaki gelişmeler ise şöyle özetlenebilir:

* Merkez Bankası parasının bilanço içindeki payı hedeflendiği gibi artmış ve bu oran %44.4'den %49.2'ye yükselmiştir.

* Emisyonun bilançoyu finansman payının %40-45 dolayına çıkması hedeflendiği halde, bu oran %21'den %19.5'a düşmüştür.

* Bankaların zorunlu ve serbest mevduat toplamının bilançodaki payının %25'e ulaşması hedeflendiği halde, bu oran %14.3'den %12.9'a düşerek, hedefin aksi yönde gelişme göstermiştir.

* Orta vadede değerleme hesabının elden geldiğince azalması ve bilançodaki payının %15'ler düzeyinde olması hedeflenmişti. Yıl içinde hedef doğrultusunda gelişmeler yaşanmış; ancak bu oranın %33.5'ten %19.5'e düşürülmesi sağlanmıştır.

G. 1993 Yılında Uygulanan

Para Politikası

1993 yılında TCMB, kamu finansman açıklarının denetim altına alınamaması yüzünden parasal büyüklüklerin kontrolünün zorlaşması nedeniyle parasal program açıklanmamıştır. Bunun yerine kur ve faizlerde istikrarlı bir hareket amaçlanarak, finansal piyasalarda istikrar korunmaya çalışılmıştır. 1993 yılının özellikle son aylarında kamu kesimine açılan kredilerin önemli artış göstermesi nedeniyle yaratılan likidite fazlası, APİ yoluyla sterilize edilmeye çalışılmıştır. Değerleme hesabının DİBS yoluyla azaltılması sonucu dönem sonunda APİ yekünu önemli değişme göstermemiştir. Ancak bankaların bilançolarında VDMK gibi mevduat dışı kaynaklara yönelme ve dış kredilerin önemli ölçüde değerlendirilmesi, 1993 yılında TCMB'nin parasal denetimini iyice zorlaştırmıştır.20

Rezerv paradaki artışın APİ kanalıyla emilmesi ve kamu mevduatının azalması nedenleriyle, önceki yılların tersine bilançoda toplam iç yükümlülüklerin ve MBP'nin payı azalmıştır. 1993 yılında TCMB bilançosunda değerleme hesabının tahvil verilerek kapatılması sonucu, bilançodaki payı da önemli ölçüde azalmıştır. Öyle ki bu konuda belirlenen orta vadeli hedefin bile altına inilmiştir.

H. 1994 Yılında Uygulanan Para

Politikası

1994 yılı TCMB para politikası 5 Nisan tarihine göre iki ayrı dönemde incelenebilir. Yılın ilk üç ayında Hazine kısa vadeli avans limitlerinin ilk iki ayda doldurulmasına bağlı olarak kamu kredilerindeki önemli ölçüde büyümeye karşılık, bu büyümenin yarattığı likit fazlası APİ yoluyla sterilize edilmeye çalışılmıştır. Böylece yılın ilk üç ayında net iç varlıklar önemli bir artış göstermiştir. Buna karşılık, kurlarda görülen yüksek artışları

dengelemek amacıyla döviz piyasalarına yapılan doğrudan satış nedeniyle dış varlıklarda gerileme olmuştur.

5 Nisan sonrasında TCMB, 5 Nisan Kararları doğrultusunda uygulamaya konan önlemlerle mali piyasalarda istikrarın sağlanmasını ve eriyen döviz rezervinin artırılmasını hedef olarak seçmiştir. Bu amaçla yeni önlemler düşünülmüş ve TCMB kanununda yapılan değişiklikle Hazinenin kısa vadeli avans limitinde uygulanan %15'lik bütçe ödenekleri oranının tedrici olarak %3'e

düşürülmesi kabul edilmiştir. Ayrıca mevduat munzam karşılık ve disponobilite oranlarının kapsamları değiştirilmiştir. Böylece bankaların tüm pasif hesaplarına disponobilite oranı uygulanmaya başlanırken, mevduat munzam karşılık oranı da TL mevduatları lehine çevrilmiştir.21

TCMB dış varlıklar aleyhine bozulan bilanço yapısının düzeltilmesi için döviz girişine bağlı olarak dış varlıkların artmasına karşılık, kamuya açılan kredilerin baskı altında tutulması sağlanarak, bilançoda net iç varlıkların payının küçültülmesine çalışmıştır. Yıl içindeki gelişmeler bu doğrultuda olmuş ve yıl sonundaki döviz rezervi, dönem başındaki düzeyine ulaşmıştır.

I. 1995 Yılı Para Politikasındaki

Gelişmeler

TCMB 1995 yılında da para programı açıklamamış, bunun yerine 1994 yılında olduğu gibi dış varlıklara dayanan bir likidite artışı sağlamayı amaçlayan para politikası uygulamaya çalışmıştır. Benimsenen para politikası gereği döviz kurları, net uluslararası döviz rezervleri ve net iç varlıklar için belirli hedefler öngörülmüştür.

Yılın ilk on ayında, belirlenen politika doğrultusunda davranılarak, bir yandan enflasyonla mücadelede nominal kur çapasına önem verilmiş,22 diğer yandan da dış varlıkların artırılmasına çalışılmıştır. Dış varlıklardaki önemli artış sayesinde net uluslararası rezervler, yılın ilk on ayında 7,2

milyar dolar artmıştır. Kamuya açılan krediler de, öngörülen limitler içinde kalmakla birlikte yılın ilk on ayında %57 oranında artmıştır. Bu iki kanaldan yaratılan likidite fazlası APİ yoluyla emilmeye çalışılmıştır.

Ekim ayı sonuna kadar dış varlıklardaki artışın önemli boyutta olması nedeniyle açık pozisyon (kur riski) oranı ilk defa 100'ün üzerine çıkarak 110 olmuştur. Fakat dönem sonunda bu oran tekrar 87'ye gerilemiştir.

Yılın ilk on ayında planlandığı ölçüde uygulanan para politikası, Ekim ayı ile birlikte seçim atmosferine girilmesi ve hükümetin ek bütçe yapması ve kamu harcamalarında bir patlamanın yaratılması yüzünden son iki ayda sürdürülememiştir. İlk on ay içinde net dış varlık artışı iç varlıklar azaltılarak dengelenmeye çalışıldığı halde, son iki ayda tersine gelişme olmuş ve kamuya açılan kredilerin artması yanında23 dövizin değer kazanmasına bağlı olarak, önemli bir döviz rezervi kaybı yaşanmıştır. İlk on ayda bilançoda dış varlıkların payı artarken, son iki ayda iç varlıkların payı artmıştır. Yılın bütünü ele alındığında, emisyon hacmi ve rezerv para %85-86 dolayında artmıştır.

J. 1996 Yılı Para Politikasındaki

Gelişmeler

TCMB, 1996 yılında enflasyonu önlemeye yönelik ciddi bir siyasi iradenin olmayışı nedeniyle, enflasyonu önlemeye yönelik değil, finansal piyasalarda istikrarı sağlamaya yönelik bir para politikası uygulamayı amaçlamıştır. Bu amaçla kurlar üzerindeki denetim sürdürülürken, yıl içinde uygulamaya soktuğu bilanço büyüklükleri üzerinde disiplin sağlamaya çalışmıştır.

TCMB, 1996 yılı içinde iç varlık artışını sınırlamayı ve dış varlık karşılığı TL yaratmayı amaçlayan yeni bir para programı uygulamaya sokmuştur. 1994 yılında TCMB yasasında yapılan değişiklikle avans limitinin düşürülmüş olması ve kısa vadeli avans dışında hiçbir kamu

kurumuna kredi kullandırılmaması nedeniyle net iç varlıklar, yıl boyunca öngörülen limitlerin içinde kalmıştır. Ancak reel faizlerin özellikle ilk aylardaki aşırı yüksekliği nedeniyle, zorunlu döviz devir oranlarının düşürülmesine rağmen,

TCMB döviz rezervinde önemli artış olmuştur. Net dış varlıklardaki bu aşırı artışın rezerv para üzerinde yarattığı baskı APİ yoluyla giderilmiştir. Yıl içinde dış varlıklar %129.5 artarken, iç varlıklar %92.8 oranında artmıştır.24 Bu yılda açık pozisyon oranı ilk defa 100'ün üzerinde kapandığı için değerleme hesabı da ilk kez negatif değerler almıştır.25

Hazine dışında hiçbir kamu kurumuna kredi kullandırılmaması ve bankalara açılan kredilerin dondurulmuş olması nedeniyle, net iç varlıklar sadece %25.7 artmıştır. Net döviz varlıklarındaki artış ve Hazine itfaları nedeniyle oluşan likidite fazlası APİ yoluyla sterilize edilmiştir. Bu nedenle APİ %222.5 oranında artış göstermiştir.

K. 1997 Para Programı ve

Uygulama Sonuçları

TCMB bu yılda da finansal piyasalarda istikrarın sağlanmasını hedef almıştır. Kurların beklenen enflasyon ölçüsünde artmasına ve faiz dalgalanmalarının azaltılmasına özen gösterilmiştir. Bu yıldan başlayarak TCMB makro hedeflerdeki gelişmelere göre 6 aylık dönemler itibariyle para programı uygulamalarını açıklamaya başlamıştır.

Rezerv para değişkeni, 1997 yılı para programında operasyonel hedef olarak belirlenmiş ve rezerv para arzında hedeflenen artışın net dış varlıklardan oluşması öngörülmüştür. Kamunun MB kaynaklarına başvurmayıp, sermaye piyasasından borçlanması, reel faizlerin

yükselmesine yol açmıştır. Uygulanan reel kur politikası nedeniyle, sıcak para girişi TCMB döviz rezervlerinde önemli artış olmuştur. Yılın son

aylarında Güneydoğu Asya krizi nedeniyle döviz talebinin artmasına rağmen, bu yılda TCMB dış varlık toplamı %116 oranında artmıştır.

Öte yandan 1997 Temmuz ayında Hazine ile TCMB arasında yapılan protokol gereği Hazinenin kısa vadeli avansı kullanmaktan tamamen vazgeçmesi sayesinde, bilançodaki iç varlıklar azalmıştır. İç varlıklardaki azalmanın diğer bir nedeni değerleme hesabındaki azalmadır. Net döviz pozisyonunun artması nedeniyle değerleme hesabı 240 trilyon TL azalış göstermiştir. Şüphesiz TCMB'nin bankalara açma olanağı olan reeskont kredilerinin de dondurulmuş olması, hatta %1 gerilemesi de net iç varlık azalışında diğer bir etkendir.

1997 yılında dış varlıklarda önemli bir artış ortaya çıkmıştır. Bunda Dresdner Bankası aracılığı ile temin edilen KMDT hesabındaki %125'lik artışın ve Hazine ve bankacılık dışı kesimin döviz mevduatındaki artışın da etkisi olmuştur.

Yılın ilk yarısında döviz rezervindeki artışın yarattığı likidite fazlasının emilmesi amacıyla sterilizasyon yönünde değerlendirilen APİ, ikinci yarıda, iç borçlanmanın ve döviz talebi artışının yarattığı para sıkışıklığı nedeniyle, daha çok fonlama amacıyla kullanılmıştır. Bu nedenle yıl içinde rezerv para %85 artarken, MBP %8 azalmıştır.

L. 1998 Yılı Para Programları ve
Uygulama Sonuçları

TCMB son iki yılda sadece mali piyasalarda istikrarı sağlamaya yönelik bir politika izlerken, 1998 yılında mali piyasalarda istikrarı sağlamak yanında enflasyonla mücadeleyi de amaç edinmiştir. Bu yıldaki politikalarda en önemli değişiklik, maliye politikasında olmuş ve nihayet iki politika arasında uyum ön plana çıkmıştır.

TCMB bu yılda para programını önceki yıllardaki gibi bir yıllık olarak değil, üçer aylık program olarak hazırlamayı tercih etmiştir. 1998 yılında

birinci üç aylık, ikinci üç aylık ve ikinci altı aylık olmak üzere, birbirini izleyen üç program tespit edilmiştir. Bu programların ilk ikisinde yıllık %70, sonuncusunda yıllık %50 enflasyon hedefi ve %3.6'lık bir kalkınma düzeyi gözönüne alınmıştır.

Yılın ilk üç ayı için Ocak ayında belirlenen programa göre parasal hedef değişkeni olarak yine rezerv para seçilmiştir. Rezerv parada ilk üç ayda %18-20 artış öngörülmüş ve bu artışın kaynağının dış varlık olması amaçlanmıştır. Gerçekten bu dönemde değerleme hesabı artmış olduğu halde, bu artış kamuya açılan krediler azaltılarak sağlandığı için, bu dönemde rezerv para %17.3 aratarak, öngörülen aralığın altında kalınmıştır. Üstelik amaçlandığı gibi bu artışlar dış varlık kaynaklı olmuştur. Hazinenin dönem boyunca kısa vadeli avans kullanmaması, döviz girişi nedeniyle artan likiditenin APİ yoluyla emilmesi sonucu, net iç varlıklar önemli azalma göstermiştir.

Nisan ayı başında açıklanan ve yılın ikinci üç ayını kapsayan para programı öncekinin devamı niteliğinde olmuştur. İkinci üç ayda rezerv paradaki artış oranı, ilk üç ay hedefinin altına çekilerek %14-16 olarak belirlenmiştir. Bu artışın yine dış varlık kaynaklı olması amaçlanmıştır. Rezerv para 30 Haziran'a kadar %13.1 artarak hedef aralığının altında kalmıştır. Kamu

kredilerinin dondurulmuş olması, değerleme hesabındaki eksi bakiyenin artması ve APİ yoluyla sterilizasyona gidilmesi nedeniyle net iç varlıklar büyük azalma göstermiştir. Hızlı net dış varlık artışının sterilize edilmesi gereği ve bunun APİ yoluyla sağlanması istenilen boyutları aştığı için, TCMB döviz kuru ve faiz politikasında değişiklik yapmayı uygun bulmuştur. Bu bağlamda TCMB Mayıs ayı başında bir dizi önlem almıştır. TCMB tarafından açıklanan bu yeni önlemler kısaca şöyle özetlenebilir: TCMB,

* 4 Mayıs sonrası İMKB repo-ters repo pazarında gecelik vade işlem yapmayacaktır,

* 4 Mayıs sonrası bankalar arası alış-satış kotasyon marjları daraltılmıştır (bu oran 2 Haziran'da 3'er puan, 8 Haziran'da 10'ar puan daha indirilmiştir),

* 1 Haziran sonrası bankaların zorunlu döviz devir oranları, Haziran ve Temmuz ayları için %0'a indirilmiştir (Yani TCMB bankaların getireceği dövizlerin tamamını veya bir kısmını artık almak zorunda olmayacaktır).

Birinci ve üçüncü önlem genelde faizin yukarı tırmanışını önlemeye yönelik olurken, ikinci önlem bankaların sıcak para politikası gereği döviz satın alıp, bunu TCMB'ye devrederek elde ettiği likidite ile DİBS'e yöneltmesini frenlemeye yöneliktir.

Alınan önlemlerin yarattığı belirli bir bocalama döneminden sonra faizlerde az da olsa bir gerileme ortaya çıkmış ve döviz kurları istikrar kazanmıştır. Bununla birlikte döviz rezervi Haziran sonuna kadar sadece TL cinsinden %1 artarak 26,6 milyar dolara ulaşmıştır.26

Bu artışın sterilizasyon çabası ve Hazinenin kredi kullanmaması sonucu net iç varlıklar 30 Haziran tari-

hinde -1.778 trilyon TL'ye kadar inmiştir. 1998 yılının ikinci altı aylık para programı bu ortamda hazırlanmıştır.

IMF ile 26.6.1998 tarihinde "Yakın İzleme Anlaşması" imzalanmış ve bu anlaşma çerçevesinde hazırlanan ikinci altı aylık program 2.7.1998 tarihinde ilan edilmiştir. Yıllık %50 enflasyon oranı gözönüne alınarak hazırlanan 1998 yılının ikinci altı aylık para programının öncekilerden en önemli farkı, parasal hedef göstergesinin değiştirilmesi olmuştur. TCMB'nin ilgili programda belirttiği gibi "enflasyonun hızlı düşüş gösterdiği dönemlerde para talebinde tahmin edilemeyen gelişmelerin ortaya çıkması olasılığı, Merkez Bankası'nın parasal durumu

etkileyebilmesini devam ettirebilecek yeni bir göstergeyi hedeflemesini gerekli kılmıştır.” Yani enflasyonun yarattığı para ikamesinin (para dışı likiditelerin devreye sokulmasının ve dolarizasyonun artmasının), enflasyonun aşağı doğru çekilme çabalarında nasıl tepki vereceği önceden kestirilemediği için, rezerv paranın belirli ölçüde esnek bırakılması; bunun yerine rezerv para kaynağı olan net iç varlıkların belirli bir düzeyde tutulması tercih edilmiştir.

Bu amaç doğrultusunda TCMB, bilançosundan, hedeflenen yeni bir büyüklük olarak “net iç varlıkları” belirlemiş ve yıl sonunda net iç varlıkların eksi 1.514 katrilyon TL olmasını öngörmüştür. Bu arada net iç varlık kapsamı yeniden gözden geçirilmiş ve net iç varlık olarak, rezerv parayı oluşturan net dış varlıklar dışındaki bütün kalemler dikkate alınmıştır. Bu kapsama göre yeni bir analitik bilanço hazırlanmıştır.

Analitik bilançonun düzenlenmesinde, pasifte rezerv para ve onu oluşturan kalemler (Bankalara ait zorunlu, serbest ve döviz mevduatları ile dolaşımdaki para) bırakılmıştır. Aktifte ise dış varlıklar ile dış yükümlülükler arasındaki fark net dış varlıklar olarak yer almıştır. Bunun dışındaki bütün kalemler ise net iç varlıklar başlığı altında toplanmıştır.

Şüphesiz önceki analitik bilançonun pasifinden yer alan kamu mevduatı, APİ, fon hesapları gibi kalemler, yeni düzenlenen analitik bilançonun aktifinde yer alan net iç varlıklar kalemine negatif değerleri ile aktarılmıştır.

Yıl sonunda -1,514 katrilyon TL’ye inmesi hedeflenen net iç varlıklar, 25 milyar doları aşan döviz rezervinin daha da artacağı tahminine dayanmakta idi. Ancak Ağustos ayında Rusya’da patlak veren ekonomik kriz nedeniyle Türkiye’de de dövize talep birden artmıştır. Bu talebin spekülatif bir atağa dönüşmemesi için TCMB 3.8 milyar dolar rezerv kaybı pahasına piyasanın döviz talebini karşılamıştır.

Döviz talebinin karşılanabilmesi için TL’ye olan ihtiyaç, hükümetin uluslararası kaynaklardan borç temin edememesi ve fon ihtiyacı için iç piyasalara yönelmesi nedeniyle daha da artmıştır. Bu gelişmeler sonucu Ekim ayında net iç varlık hedef büyüklüğü tekrar gözden geçirilerek, yıl sonu için 700 trilyon TL olması öngörülmüştür. Özellikle kamu ve özel kesime açılan kredilerin dondurulmuş olması sayesinde, net iç varlıklar yıl sonunda ancak 579.4 trilyon TL’ye ulaşarak hedefin gerisinde kalmıştır.

1998 yılı içinde TCMB’nin para politikası ile ilgili en önemli kozu APİ olmuştur. Yılın ilk yarısında döviz rezervindeki artış nedeniyle yaklaşık 1.9 katrilyon TL’lik sterilizasyon gerçekleştirirken, ikinci yarısında döviz talebindeki artışı karşılarken 2.9 katrilyon TL’lik fonlama yapmıştır. Bu sayede yıl içinde emisyon hacmi %71.3, rezerv para ise %78.7 artmıştır. TCMB’nin APİ hacim olarak piyasadaki paranın (emisyon hacminin) 4 katından fazla olması, istikrar için TCMB’nin ne kadar geniş bir manevra yaptığı kadar bu manevrayı yapabilme başarısını göstermesi bakımından ilginçtir.

M. 1999 Yılında Para Politikası ile

İlgili Uygulamalar

1996 ve 1997 yılında uygulanan para politikası ile yalnız mali piyasalarda istikrar sağlamaya yönelik bir hedef belirlenmişken, 1998 yılı programları ile aynı zamanda enflasyonun kontrol altına alınması da hedeflenmişti. Hedefler tutturulduğu ve enflasyonda belirgin bir düşme görüldüğü halde uluslararası piyasalardaki dalgalanmalar ve yeni bir seçim atmosferine girilmesi, TCMB’ yi 1999 yılı başında para programı ilan etmekten alıkoymuştur. Bunun yerine özellikle yılın ilk yarısında belirsizlikleri giderici önlemlere önem verilmiştir. Bu bağlamda gerçekçi bir kur politikası uygulanmasına özen gösterilmiştir. Uygulanan kur politikasında hedeflenen enflasyona göre değil, gerçekleşen enflasyon

oranları dikkate alınmış ve 1 ABD Doları + 0.77 EURO'dan oluşan sepetin değerinin enflasyon ölçüsünde değişimini sağlayacak biçimde hareket edilmiştir.27 Yılın ilk yarısında döviz kurları enflasyondan daha hızlı artış gösterdiği için reel kur azalmıştır. Ancak özellikle son üç ayda reel kurlar tekrar değer kazanmıştır.

TCMB, bu yılda da ekonominin ihtiyaç duyduğu likiditeyi dış varlık aracılığı ile piyasaya sürmeyi esas almış ve bunun için piyasalardaki şokları gözönüne alarak faizlere müdahale etmemiştir. Böylece kurların kontrollü izlenmesi sonucu sıcak para girişi devam etmiş ve net dış varlıkların TL değeri dönem boyunca neredeyse 2 kat artış göstererek 7.6 katrilyon TL'yi aşmıştır.

TCMB 1999 yılında finansal kuruluşların kısa dönemli oluşan likidite ihtiyaçlarını APİ yoluyla karşılamaya çalışmıştır. Özellikle 17 Ağustos depremi sonrası ekonomide yaşanan likidite sıkıntısı bu yolla sağlanan fonlama ile giderilmeye çalışılmıştır. Buna rağmen uygulanan sıcak para politikası sayesinde net dış varlıktaki artışın yıl içinde yaklaşık üç katına çıkmasına bağlı olarak, APİ hesabı yılın ikinci yarısında 1.2 katrilyon TL'lik bir artış göstermiş; yani TCMB bu yolla 1.2 katrilyon TL'lik sterilizasyon gerçekleştirmiştir.

Kamuya açılan kredilerdeki net değişmeye gelince; Hazinenin kısa vadeli avans kullanımının ay sonlarında bakiyesi kapatılmak üzere ay içinde oluşan nakit ihtiyaçlarının karşılanması ile sınırlı kalmasına karşılık, kamunun döviz olarak takip olunan mevduatında yılın ikinci yarısında yaşanan hızlı artış sonucu kamuya açılan krediler net olarak azalma göstermiştir.

TCMB Analitik Bilançosu'na IMF'nin öncelikle deprem yardımının aktarılabilmesi için Ekim 1999 tarihi itibariyle yeni bir kalem daha eklenmiştir. IMF Acil Yardım Kredisi hesabı bir yandan dış varlıkları

artırırken, diğer yandan da döviz yükümlülüğünü (borcunu) artırdığı için net dış varlık kalemine etkisi olmamıştır. Aynı zamanda bu kredi aktifte IMF acil yardımı olarak gözükürken, pasifte de Hazinenin döviz olarak takip olunan mevduatına eklenmiştir. Böylece net iç varlık hesabı bakiyesi, bu hesaptan dolayı etkilenmemiştir.

N. 2000 Yılı İçin Stand-By

Anlaşmasına Göre Belirlenen Para

Programı ve Uygulama Sonuçları

1998 yılı Temmuz ayında IMF ile imzalanan “Yakın İzleme Anlaşması” çerçevesinde bir para politikası uygulanması ve seçim sonrası kurulan hükümetin bu anlaşma çerçevesinde bir bütçe politikasının benimsenmesi ve yapısal reform kapsamında sosyal güvenlik, vergi ve bankacılık alanlarında bazı yasal düzenlemelerin yapılması üzerine, Yakın İzleme Anlaşması programına bağlı olarak mali destekli bir stand-by anlaşması gündeme gelmiştir.

Üç yıllık bir süreyi kapsayan bu anlaşma, her şeyden önce ülkemizdeki enflasyonu ve reel faizleri belirli bir düzeye indirmeyi amaçlamaktaydı. Bu program, enflasyonu düşürmek için:

* Sıkı bir maliye politikası uygulayarak faiz dışı bütçe fazlasının artırılmasını, yapısal reformların ve özelleştirmenin hızlandırılmasını,

* Enflasyon hedefi ile uyumlu bir gelir politikası uygulanmasını,

* Enflasyonun indirilmesine odaklanmış kur ve para programlanmasını

öngörmekteydi. Burada Stand-by Anlaşması çerçevesinde oluşturulan ve konumuz kapsamında olan kur ve para politikası ile ilgili önlemler üzerinde durulacaktır.

TCMB kur politikasını, yalnızca hedeflenen enflasyon oranına göre ayarlama ilkesini benimsemiştir. Yani kurların geçmişteki enflasyon oranına göre değil, gelecek bir yıl içinde hedeflenen enflasyon oranına göre (1 yıl

önceden) belirleme kararını almıştır. Kurun hedeflenen enflasyona göre 1 yıl önceden ve düşük oranlı olarak belirlenmesi ile, enflasyonun düşeceği kanısını geliştirmek ve dövize olan talebin artmasını önlemek amaçlanmıştı.

Üç yıllık program kapsamında döviz kur politikası için iki ayrı dönem belirlenmiştir. İlk 18 ayda dövizin (1 $ + 0.77 EURO'nun) satış fiyatının 1 yıl önceden belirlenip ilan edilmesi benimsenmiştir. Böylece döviz kuru hedeflenen enflasyon oranı gibi çapa olarak dikkate alınmıştır. Programın ikinci 18 ayı için ise günlük kur belirlemek yerine döviz kurunun belirlenen bir band dahilinde dalgalanmaya bırakılması öngörülmüştür.

Bu program kapsamında belirlenen para politikası büyük ölçüde öncekinin aynısıdır. Yani önceki yılda olduğu gibi likidite artışının net dış varlıklara dayandırılması, bu politikanın yansımalarının bilanço kalemlerine göre izlenmesi; bunun için hedef gösterge olarak yine net iç varlıkların28 dikkate alınmaya devam edilmesi kararlaştırılmıştır. Bu amaçla net iç varlıklar kalemine dönem sonu için (-1,2 katrilyon TL'lik) limit getirilmiştir. Bu limite ek olarak net uluslararası rezerv kaleminin de düşebileceği minimum düzey belirlenmiştir.

Bu kapsamda ele alınan kavramlar değişmemekle birlikte bazı kavramların kapsamlarında değişikliklere yer verilmiştir. Şöyle ki: Net iç varlık kapsamında Yakın İzleme Anlaşması ile belirlenen değerleme hesabının dikkate alınmaması esası benimsenmiştir. Net dış varlık kapsamından ise bankaların döviz olarak takip olunan mevduatı çıkarılmıştır. Net dış varlıklara ise, net uluslar arası rezervlere orta vadeli dış krediler ile 2 yıl ve üzeri vadeli mevduatları içeren KMDT hesabı eklenerek ulaşılmaktadır. Yani net dış varlıklar içinde bankaların orijinal vadesi 1 yıl olan mevduatları ile kredileri de yer almaktadır.

TCMB, belirlediği para politikasına göre, kendisine gelecek bütün dövizleri satın almayı kabul ederken, piyasaya bu yolla çıkacak TL'nin APİ

yoluyla sterilize edilmemesi esasını benimsemiştir. Önceki yıllarda uygulanan para politikasına göre yaratılan en önemli fark bu olmuştur. TCMB, yeni benimsenen esasa göre APİ'ye sadece net iç varlıkları belirli bir düzeyde tutmak amacıyla başvuracaktır. Daha açık bir anlatımla APİ'ye, kamu sisteminin fonlanması politikasına yer verilmemekle birlikte kamu kredi ve mevduatlarında görülebilecek dalgalanmaları telafi etmek için başvurulması esası benimsenmiştir. Kısacası, piyasadaki likiditeyi sınırlamak yerine, likiditenin sadece döviz giriş-çıkışına göre değişmesi[29] ilkesi kabul edilmiştir.

TCMB, faizlerle ilgili belirli bir hedef belirlememiş, fakat enflasyona bağlı olarak faizlerin de düşeceğini kabul etmiştir. Faizlerin düşürülebilmesi için interbank işlemlerinde uygulanan kotasyonların gerektiğinde daraltılması ve TCMB'nin bu işlemlere girmemesi ilkesi benimsenmiştir. TCMB ayrıca mevduat munzam karşılık oranlarını %8'den %6'ya düşürerek,[30] bankacılık sektörünün ihtiyaç duyduğu likiditeyi bu yolla temin etmesini sağlamıştır.

Uygulamaya gelince, yılın ilk yarısındaki gelişmelerin programa uygun olduğu görülmektedir. Örneğin Mart ayı sonunda (değerleme hesabı hariç) -1.260 trilyon TL olan net iç varlık hesabı, Haziran ayı sonu itibariyle -1.295 trilyon TL'ye inmiştir. Ancak yılın ikinci yarısındaki gelişmeler programlandığı şekilde olmamıştır. Şöyle ki:

Doların başta EURO ve Alman Markı olmak üzere bütün yabancı paralar karşısında değer kazanması[31] ve halkın enflasyon konusundaki beklentilerinin tam olarak kırılamaması nedenleriyle, dolarizasyon yeterince kırılamamış ve bu nedenle döviz rezervinde önemli bir artış yaşanmamıştır. Üstelik reel kurun aşırı değerlenmesi ve iç tüketimdeki aşırı artış[32] ithalatın önemli artış göstermesine yol açmıştır. Dünya piyasalarında ham petrol fiyatlarında görülen aşırı yükselmeye bağlı olarak cari işlem dengesinde

rekor düzeyde artış yaşanmış ve yıllar sonrası dış ödemeler dengesinde açık ortaya çıkmıştır.

Bu nedenle piyasada dolara olan rağbet azaltılamadığı ve istenilen ölçüde likidite artışı yaratılamadığı için, faizlerde istenilen düzeyde bir gerileme de sağlanamamıştır. Üstelik programlanan yapısal reformlarda ve özelleştirme faaliyetlerinde olumlu gelişmeler sağlanamaması DİBS faizlerinde yükselmeye yol açmıştır. DİBS faizlerinin yükselmesi ise portföylerinde yüksek oranda Hazine kâğıdı tutan bankaların likidite sağlamaya yönelik sorunlarını artırmıştır.33 Bankacılık sistemine ilişkin sorunların program başlangıcından önce çözülememiş olması krizi tetikleyen en önemli etken olmuştur. Programda görülebilecek olumsuzluklar karşısında döviz rezervlerine destek olacak bir "Ek Rezerv Kolaylığı"nın programın başından itibaren mevcut olmaması da diğer bir etken olmuştur.

Bankaların bir yandan aktiflerinde önemli yer tutan DİBS'lerin değerindeki aşırı kayıp, diğer yandan açık pozisyonlarını kapama telaşları likidite ihtiyaçlarını artırmış ve Kasım krizinin doğmasına neden olmuştur. Aralık ayı başında bir bankanın Tasarruf Mevduatı Sigorta Fonu kapsamına alınması, TCMB'nin kotasyon yöntemi, APİ ve bankalar arası para piyasaları aracılığı ile piyasaları fonlaması yüzünden yılın son ayında net iç varlıklar bandının dışına çıkılmasına yol açmıştır. Net dış varlıklar Kasım ayı ortalarına kadar dolar cinsinden %20 dolayında artarak 11 milyar doları aştığı halde, spekülatif atak sonucu 5 milyar dolar düzeyine inmiştir. Yani 2000 yılı içinde net dış varlıklar kalemi artacağına %46 oranında daralmıştır.

Kasım krizinde mevcut kur rejiminin sürdürülmesine çalışılırken, 6 milyar dolar civarında net döviz satışı yapılmıştır. Bu işlemler sonucu, piyasadan çekilen Türk lirası likiditenin yeniden piyasaya döndürülebilmesi

amacıyla, 22 Kasım ve 30 Kasım tarihleri arasında, açık piyasa işlemleri kanalıyla, piyasaya 3.9 katrilyon liralık likidite sağlanmıştır. Bu gelişmeler sonucunda, programın Merkez Bankası bilançosuna koyduğu kısıtlar dışına çıkılmış ve bu kısıtların revize edilmesi zorunluluğu

doğmuştur. Aralık ayında IMF'den sağlanan "Ek Rezerv Kolaylığı" ve hükümetçe açıklanan tedbirler, Kasım 2000 krizinin atlatılmasını sağlamıştır.

Kasım krizi sonrası iki temel sorun boy göstermiştir. Birincisi, krizle birlikte yükselen faiz oranları, IMF ile varılan anlaşma sonrasındaki gerilemeye karşın, döviz kurundaki artış hedefinin çok üzerinde seyretmeye başlamıştır. Yükselen faiz vadeleri kısaltmış bankaların özellikle kamu bankalarının bilançolarını önemli ölçüde bozmuştur. Yaşanan siyasi gerginlik sonucunda 19 Şubat 2001 tarihinde Türk Lirası ciddi bir atakla karşı karşıya kalmıştır. Bu tarihte gerçekleşen bir gün valörlü 7.6 milyar dolarlık döviz talebi, döviz kuruna önemli bir baskı oluşturmuştur. Yaşanan siyasi kriz ile birlikte faizler anormal ölçüde yükselmiş ve ödemeler sistemi kilitlenmiş, öte yandan, mevcut döviz kuru sisteminin sürdürülebilirliğine ilişkin ciddi güven sorunu oluşmuştur. Döviz kuru rejiminin sürdürülmesine imkân kalmamış ve döviz kurları 22 Şubat tarihinde dalgalanmaya bırakılmıştır.

O. 2001 Yılı Para Programı ve

Uygulama Sonuçları

Dalgalı döviz kuru rejimine geçilen 22 Şubat 2001 tarihinden itibaren, döviz kuru, artık enflasyonist beklentileri hedefleyen çapa olma işlevini yitirmiştir. TCMB'nin, aşağıda kısaca bilgi verilecek olan Hazine ile olan ilişkileri nedeniyle içinde bulunduğu durum, para tabanı kaleminin nominal çapa görevini üstlenmesine neden olmuştur. Paranın sadece net dış varlık girişi ile değil; Hazinenin ihtiyaç duyduğu ortamlarda da yaratılması esası

kabul edilmiştir. Bu nedenle 2001 yılı para programı, diğer programlardan farklı olarak belirli bir enflasyon oranını hedefleyen değil, ekonomik krizden çıkmayı amaçlayan bir program olmuştur. Bu program, esnek döviz kurları ortamında kalınarak faizleri kontrol etmeyi amaçlamıştır.

Yaşanan kriz nedeniyle kur çapası terk edildiğinden ve enflasyon hedeflemesine geçilebilmesi için ön koşullar henüz sağlanamadığından, 15 Mayıs 2001 tarihinde genel çerçevesi kamuoyuna açıklanan 2001 yılı para programı, performans kriteri olarak para tabanını dikkate almıştır.34 Bu program, enflasyonist bir ortama yol açmamak için net iç varlıklara (NİV'e) üst sınır getirilmiş ve net dış varlıkların (NUR'un) esasını oluşturan net uluslararası rezervlerin dönemsel olarak alabileceği taban değerleri belirlenmiştir.

2001 yılı TCMB'nin para politikası uygulaması konusunda hem olumlu hem de olumsuz koşulları yaşadığı yıl olmuştur. 25.04.2001 tarihinde çıkarılan 4651 sayılı yasa ile TCMB Yasası'nda değişiklik yapılarak, TCMB'nin Hazineden daha bağımsız bir para politikası uygulamasına olanak sağlanmıştır. Bu yasa değişikliği ile:35

* Hazineye ve kamu sektörüne avans ve kredi verilmesi uygulaması kaldırılmış,

* Başkan yardımcılarının atanmaları ve görevden alınmaları hükümet kararlarından bağımsız hale getirilmiş.

* Hazine ile kamu kuruluşlarının ihraç ettiği borçlanma araçlarının birincil piyasada satın alınması yasaklanmış, (ancak kamu bankalarına ve TMSF'ye devredilen bankalara Hazinenin verdiği senetlerin TCMB tarafından 6 ay süre ile doğrudan -birincil piyasadan- satın alınmasına imkân verilmiş),

* Bankanın para politikasının uygulanmasında tek yetkili ve sorumlu olması sağlanmıştır.

2001 yılında TCMB açısından yaşanan en büyük olumsuzluk ise Hazinenin artan para ihtiyacının TCMB kaynaklarından karşılanması zorunluluğunun doğmasıdır. Bu yılda Hazine iki nedenden dolayı TCMB kaynaklarına başvurmak zorunda kalmıştır. Bunlar 1- kamu bankalarının fonlanması ihtiyacı ve 2- IMF kredilerinden yararlanma zorunluluğudur.

Kamu bankalarının ve TMSF kapsamına alınan bankaların piyasada gecelik fon ihtiyacı 16 Mart 2001 tarihinde 21.7 katrilyon TL idi.36 Bu bankaların finans ihtiyacını gidermek için, Hazinece verilen DİBS'lerle ilgili repo işlemlerinin tümü TCMB'ye yönlendirilmiştir. Repo işlemleri yeterli olmayınca TCMB'ye, altı ay süre ile (5 Kasım 2001 tarihine kadar) bankalara verilen DİBS'leri birincil piyasadan direkt olarak alma görevi verilerek, bu bankaların ihtiyacı olan likidite sağlanmaya çalışılmıştır. Kamu ve fon bankalarının zararlarını kapatmak için Hazinenin bu bankalara verdiği kamu kağıtlarının 14 katrilyon TL'lik kısmı doğrudan alım, 7 katrilyon TL'lik kısmı da repo yolu ile TCMB tarafından alınmıştır. Bu yolla artan likidite fazlası interbank para ve IMKB repo piyasalarında ters işlem yapılarak giderilmeye çalışılmıştır.

TCMB, IMF'den gelen ve toplam olarak 10 milyar doları aşan "Ek Rezerv Kolaylığı" kredisini Hazine kullanırken, hem NİV'in hem de NUR'un artmasına yol açmıştır. Özellikle Hazinenin IMF kredisinden TL olarak yararlanırken yarattığı likidite çözümlemesi, daha çok bu kanalla gelen dövizlerin oluşturduğu rezervden piyasaya satış yapılarak (NUR azaltılarak) telafi edilmeye çalışılmıştır. Hazinenin dış borcuyla ilgili ana para ve faiz ödemeleri de NUR ve NDV hesaplarını azaltan bir etken olmuştur. Bunun yanında özel bankaların interbank piyasası aracılığı ile TCMB'de gerçekleştirdikleri karşılıklı döviz alım satımı da NUR ve NDV hesaplarını etkilemiştir. Bu nedenlerle uluslararası rezervler 30 Haziran 2001 tarihine kadar azaldıktan sonra artmaya başlamıştır. Bu artışta

TCMB'nin Mayıs sonunda döviz politikasında yaptığı değişikliklerin payı büyüktür.37

2001 yılı için açıklanan para programında, 2000 yılı sonu itibariyle 5.8 katrilyon TL olan para tabanı değerinin, 2001 yılı sonu itibariyle 7.3 katrilyon TL olması hedeflenmiştir. Parasal tabandaki bu genişleme, yıl sonu TÜFE değerinde 52.5'lik artışa ve reel milli gelirde %3'lük daralamaya göre belirlenmiştir. Temmuz ayında IMF'ye verilen ek niyet mektubu ile bu hedefler revize edilerek, TÜFE değeri %58'e, reel milli gelirdeki daralma %5.5'e yükseltilmiştir. Ayrıca para tabanı ile ilgili hedeflenen değerler de değiştirilmiştir. Yukarıda kısaca belirtilen önlemler çerçevesinde, 2001 yılına ilişkin hedeflenen parasal taban artışı, hedeflenen enflasyonla tutarlı biçimde gerçekleşmiştir. Yani parasal tabandaki artış program sınırları içerisinde tutulabilmiştir.

Örnek vermek gerekirse; para tabanı için Ekim ayı sonu itibariyle önce 6.8 katrilyon TL, daha sonra 7.55 katrilyon TL olarak belirlenen hedeflere karşılık 7.14 katrilyon TL'lik bir değere ulaşılmıştır. Yani ilk hedeflenen değerin üzerine çıkılmış olmasına rağmen, Temmuz ayındaki revize programda belirlenen değer aşılmamıştır. Net iç varlık için daha olumlu değerler elde edilmiş ve her iki programdaki değerlerin çok altında kalınmıştır.38

Kasım 2000-Şubat 2001 krizlerine yol açan temel nedenlerden biri olan bankacılık sisteminin açık pozisyonu, TCMB'ce kriz sonrasındaki ilk beş ayda 7 milyar dolarlık döviz satışı ile, kamu ve TMSF bankalarına 8.1 milyar dolarlık görev zararı karşılığı döviz cinsinden veya dövize endeksli Hazine kağıtları verilmesi yollarıyla büyük ölçüde kapatılmış ve böylece kur üzerindeki baskı göreli olarak azaltılmıştır. Ayrıca, Haziran ayı içinde gerçekleştiri-

len 6.6 milyar dolarlık borç takası da bankaların açık pozisyonlarının kapatılmasına yardımcı olmuştur. Bu işlemler sonucu net uluslararası rezervler için belirlenen taban değerlerinin oldukça gerisinde kalınmıştır.

III. Değerlendirme ve Sonuç

TCMB, 1990 yılından itibaren kamuoyuna açıklayarak uygulamaya çalıştığı para politikasında genelde başarılı olmuştur. 1991 yılında yaşanan Körfez Savaşı, 1998 yılında yaşanan Rusya Krizi atmosferlerinde, döviz rezervlerinde ortaya çıkan aşırı dalgalanmalar APİ yoluyla başarılı bir biçimde tolere edilmiş ve herhangi bir mali krizin doğmasına olanak verilmemiştir.

1998 yılından itibaren Hazine ile anlaşıp kısa vadeli avans uygulamasına fiilen son verilmesi, IMF ile yapılan "Yakın İzleme Anlaşması" gereği üzerine düşenin büyük ölçüde başarılması, IMF'yi Türkiye ile "Stand-by Anlaşması" yapmaya ikna etmiştir. Ancak kamu kesimi borçlanma gereği sonucu artan iç borçlanmanın DİBS faizlerini aşırı yükseltmesi nedeniyle piyasa faiz oranlarını istediği şekilde etkileyemeyen TCMB, 2000 yılı sonlarından itibaren yaşanan olumsuzluklar ve özellikle kamu bankalarının içine düştüğü likidite sıkıntısı ortamında ilân ettiği programı uygulama şansı kalmamıştır.

2001 yılı içinde TCMB Yasası değiştirilerek, Banka para politikası uygulamasında daha özerk bir yapıya kavuşmuştur. Buna rağmen ne yazık ki TCMB, kamu kesimi sağlıklı bir borçlanma yapısına kavuşmadıkça, bağımsız bir para politikası uygulama şansına sahip olamayacaktır.

1 Vildan Serin, "Para Politikasının Amaçları ve Araçları" İktisat Politikaları Seçme Konuları, Alfa basın Yayım, İstanbul: 1998, ss. 2-4.

2 Nur Keyder, Para Teori ve Politika, Geliştirilmiş 7. Baskı, Beta Dağıtım, Ankara: 2000, s. 47.

3 İlker Parasız, Para, Ekonomisi, Genişletilmiş 2. Baskı, Ezgi Kitabevleri Yayınları, Busa: 1999, ss. 270-272.

4 Buna rağmen banka, etkin bir reeskont politikası uygulama şansına, ancak 1989 yılında bankaların orta vadeli reeskont kredisi verme yetkileri ortadan kaldırıldıktan sonra ulaşabilmiştir.

5 Türkiye'de zorunlu karşılık uygulaması ilk kez 1936 yılında yayınlanan 2999 s. Bankalar Kanunu ile kabul edilmiş ve bu oranı belirleme yetkisi Bakanlar Kurulu'na verilmişti. 1958 yılında 2999 sayılı kanunun yerini alan 7129 s. Bankalar Kanunu ile bu oranı belirleme yetkisi "Banka Kredilerini Tanzim Komitesi"ne verilmişti. Bu oranı belirleme yetkisi TCMB'ye ancak 26 Ocak 1970 tarihinde yayınlanan 1211 sayılı TCMB Kanunu ile devredilmiş ve TCMB ilk kez 1972 yılında kullanmıştır.

6 1986 yılında bu yetkiye sahip olan Banka APİ'yi sadece doğrudan alım-satım yöntemleriyle yapabiliyordu. Bankaya bu işlemlerde repo ve ters repo yapma yetkisi 1987 yılında verilmiştir. Geniş bilgi için bknz. Keyder, ss. 74-75 ve Gül Turan "Merkez Bankası Bilanço Analizi: Analitik Bilanço Yapısının Dünü Bugünü", Türkiye Bankalar Birliği Bankacılar Dergisi, Sayı: 26, Eylül 1998, ss. 53-64.

7 Deniz Gökçe, "İstikrar Politikası Bağlamında Merkez Bankası ve Para Poitikası", Türkiye İçin Orta Vadeli Yeni Bir İstikrar Programına Doğru, Tüsiad Yayını, İstanbul 1995, ss. 83-85.

8 Kâmuran Malatyalı, Enflasyon Hedeflemesi Ülke Uygulamalarına Örnekler ve Türkiye'de Uygulanabilirliği, DPT Yayını, Ankara: 1991, s. 5.

9 Nuran Gökbudak, Money Multiplier and Monetary Control, TCMB Yayını, No: 9505, October 1995.

10 Kevin Dowd, “A Rulet o Stabilize The Price Level”, The Cato Journal, Vol: 15, No: 1, 2000, s. 3.

11 Zaman gecikmesi ile ilgili geniş bilgi için bknz. Funda Erdoğan, Para Politikasının Zaman Tutarsızlığı ve Güvenirliği Problemi, Türkiye Örneği, SPK Yayını Yayın No: 63, İstanbul: 1997.

12 Enzo Croce and Mohsin S. Khan, “Monetary Regimes and Inflation Targeting”, Finance and Development A Quartely Magazine of IMF, Volume: 97, Number: 3, September 2000, s. 3.

13 Jeffery Fuhrer, “Central Bank Independence And Inflation Targeting” New England Economic Review, Jan-Feb-1997, s. 4.

14 Para ikamesi için ve Calvo and Vegh “Currency Substitution in Developing Countries” IMF Working Paper, 1992 No: 60, ss. 3-4.

15 TCMB, 1989 Yıllık Rapor, s. 27.

16 Bu program, hükümetin 1990 yılı için açıklamış olduğu yıllık %54 enflasyon oranına ve %5.7 büyüme hızı tahminlerine göre hazırlanmıştı. Bknz. Rüşdü Saracoğlu’nun 16 Ocak 1990 tarihinde açıkladığı para programı.

17 TCMB, 1990 Yıllık Rapor, s 32.

18 TCMB, 1991 Yıllık Rapor, s. 28.

19 TCMB, 1992 Yıllık Rapor, s. 40.

20 TCMB, 1993 Yıllık Rapor, ss. 39-44.

21 Nur Keyder, “Para Politikası”, Türkiye Bankalar Birliği Dergisi, Sayı: 26, 1998, ss. 79-80.

22 Bu sayede reel döviz kurunun aşırı değerlenmesi önlenerek ülkeye döviz girişi teşvik edilmiş olmaktadır.

23 Ek bütçe nedeniyle bütçe ödenek tutarı ve böylece Hazine kısa vadeli avans limiti artmış ve bu limit Hazine tarafından sonuna kadar kullanılmıştır.

24 TCMB, 1996 Yıllık Rapor, s. 49.

25 Daha önceki değerleme hesabı bakiyesi Hazine Bonosu verilerek silinmişti.

26 TCMB, “TCMB 1998 Yılı İkinci Altı Aylık Para Programı Gerçekleşmesi ve İkinci Altı Aylık Para Politikası Uygulaması”

27 TCMB, Yıllık Rapor 1999, s. 81.

28 Stand-by Antlaşması’na göre net iç varlıklar, 2000 yılının ilk yarısı için performans kriteri olarak kabul edilirken, bu tarihten sonra gösterge hedef olarak kabul edilmektedir. Ayrıca net iç varlıkların hesaplanmasında değerleme hesabının dikkate alınmaması (toplamdan çıkarılması) esası kabul edilmiştir.

29 Bu uygulama, özellikle Latin Amerika ülkelerinde uygulanan, merkez bankalarının para politikası uygulaması inisiyatifini elinden alan ve “Para Kurulu” diye adlandırılan mekanizmaya benzemektedir.

30 TCMB mevduat munzam karşılık oranını %8’den %6’ya düşürürken, disponobilite oranını da 2 puan artırmıştır. Ancak disponobilite oranının haftalık ortalamaya göre hesaplanması sayesinde bu yolla bankacılık sektörüne 350 trilyon TL’lik bir taze likidite kazandırılmıştır.

31 1999 Ekim ayında 1 $ = 1.82 DM iken, 2000 yılı Ekim ayında 1 $ = 2.29 DM ye çıkmıştır. Yani dolar, Alman Markı’na göre %25. 8 oranında değer kazanmıştır.

32 İç tüketimdeki artışta ithalatın cazibesinin artması yanında rantiyer kesimin ertelenen tüketim isteklerinin devreye girmesinin ve artan tüketici kredilerinin de etkisi olmuştur.

33 TCMB, Yıllık Rapor 2000, s. 72.

34 Para tabanı, banka bilançosundaki iki kalemin; net iç varlıklar ve net dış varlıkların toplamı olmaktadır.

35 TCMB, Türkiye Cumhuriyeti Merkez Bankası Kanunu’nda Değişiklik Yapılmasına Dair 25. 04. 2001 Tarihli ve 4651 Sayılı Kanun İle Getirilen Yenilikler, Ankara: 2001, ss. 4-15.

36 Deniz Gökçe, “IMF, Hazine ve Merkez Bankası Bilançosu I”, Akşam Gazetesi (18 Kasım 2001).

37 Mayıs ayı başında, Merkez Bankası, dalgalı kur rejimi çerçevesinde, döviz kurlarının piyasada arz ve talep koşullarına göre oluşacağını ve ancak aşırı dalgalanmalarda döviz kurlarına müdahale edeceğini açıklamıştı.

38 Keyder’e göre NUR’da beklenen hedefin çok üzerinde kalınması, net döviz satışının beklenen düzeyde olmamasının bir sonucudur. Ancak dış borç ödemelerinin yoğun yaşanacağı Kasım-Aralık aylarında hedeflenen ve gerçekleşen değerler arasındaki açığın kapanacağını tahmin etmektedir. Bknz. Deniz Gökçe, “IMF, Hazine ve Merkez Bankası Bilançosu I”, Akşam Gazetesi (18 Kasım 2001).

Calvo and Vegh, “Currency Substitution in Developing Countries” IMF Working Paper, 1992 No 60.

Croce, Enzo and Khan, Mohsin S., “Monetary Regimes and Inflation Targeting”, Finance and Development A Quartely Magazine of IMF, Volume: 97, Number: 3, September 2000.

Dowd, Kevin, “A Rulet o Stabilize The Price Level”, The Cato Journal, Vol: 15, No. 1, 2000.

Erdoğan, Funda, Para Politikasının Zaman Tutarsızlığı ve Güvenirliği Problemi, Türkiye Örneği, SPK Yayını Yayın No: 63, İstanbul: 1997.

Fuhrer, Jeffery, “Central Bank Independence And Inflation Targeting” New England Economic Review, Jan-Feb-1997.

Gökbudak, Nuran, Money Multiplier and Monetary Control, TCMB Yayını, No. 9505, October 1995.

Gökçe, Deniz, “IMF, Hazine ve Merkez Bankası Bilançosu I”, Akşam Gazetesi (18 Kasım 2001).

Gökçe, Deniz, “İstikrar Politikası Bağlamında Merkez Bankası ve Para Poitikası”, Türkiye İçin Orta Vadeli Yeni Bir İstikrar Programına Doğru, Tüsiad Yayını, İstanbul: 1995.

Keyder, Nur, “Para Politikası”, Türkiye Bankalar Birliği Dergisi, Sayı: 26, 1998.

Keyder, Nur, Para, Teori ve Politika, Geliştirilmiş 7. Baskı, Beta Dağıtım, Ankara: 2000.

Malatyalı, Kâmuran, Enflasyon Hedeflemesi Ülke Uygulamalarına Örnekler ve Türkiye’de Uygulanabilirliği, DPT Yayını, Ankara: 1995.

Parasız, İlker, Para Ekonomisi, Genişletilmiş 2. Baskı, Ezgi Kitabevleri Yayınları, Busa: 1999.

Serin, Vildan., “Para Politikasının Amaçları ve Araçları”, İktisat Politikaları Seçme Konuları, Alfa Basın Yayım, İstanbul: 1998.

TCMB, “TCMB 1998 Yılı İkinci Altı Aylık Para Programı Gerçekleşmesi ve İkinci Altı Aylık Para Politikası Uygulaması”.

TCMB, 1989-2000 Yıllık Raporlar.

TCMB, Türkiye Cumhuriyeti Merkez Bankası Kanunu’nda Değişiklik Yapılmasına Dair 25. 04. 2001 Tarihli ve 4651 Sayılı Kanun İle Getirilen Yenilikler, Ankara: 2001.

Turan, Gül, “Merkez Bankası Bilanço Analizi: Analitik Bilanço Yapısının Dünü Bugünü”, Türkiye Bankalar Birliği Bankacılar Dergisi, Sayı: 26, Eylül 1998.

B. Tarım ve Kırsal Kalkınma Politikaları

Türkiye'de Hububat Politikaları (1923-1950) / Yrd. Doç. Dr. Bedrettin Kolaç [s.660-676]

Dicle Üniversitesi Eğitim Fakültesi / Türkiye

Giriş

ürkiye'de yapılan Cumhuriyet Dönemi Tarih çalışmaları, genelde siyasi tarih alanında yoğunlaşmıştır. Bu dönemin bir bütün olarak anlaşılabilmesi için siyasi olayların, iktisadi boyutları ile birlikte değerlendirilmesi kaçınılmaz bir durumdur. Bu sebeple Türkiye'nin iktisadi yapısını düzenleyen politikaların araştırılmasına ihtiyaç vardır.

Türk toplumu, Osmanlı İmparatorluğu'ndan başlayarak 1950 yılına kadarki tarihî süreç içinde ziraat toplumu olma özelliğini devam ettirmiştir. Bu bağlamda, ziraî yapı, hem üretim hem de tüketim faaliyetleri bakımından çok geniş bir kitleyi doğrudan ilgilendirmektedir. Bu durum, 1923-1950 yıllarında devlet ve hükümet iktisat politikalarının şekillenmesinde en önemli unsuru oluşturmuştur.

Cumhuriyetin kuruluşundan 1950 yılına kadar geçen dönemde hububat politikası, ziraat ve iktisat politikalarının temelini oluşturmuştur. Esasen Türkiye'de ziraî üretimin %85'ini hububat üretimi oluşturmaktadır. Hububat, ülkemizde temel geçimlik gıda maddesi ve ziraî pazarın temel ürünü olması bakımından ayrıca ziraî sektörde geniş bir istihdam alanı meydana getirmesinden dolayı büyük bir önem arzetmektedir. Hububatın her türlü toprak, iklim ve tabiat şartlarında yetişiyor olması da ona ziraî iktisadın en önemli ürünü olma özelliğini kazandırmaktadır.

1. Türkiye'de 1923-1931

Yıllarında Hububat Politikası Arayışları

Türkiye, Birinci Dünya Savaşı öncesi ve sonrasında süre gelen hububat politikasını 1923-1931 dönemlerinde de uygulamaya devam etmiştir. Bu politika Anadolu'nun kendi kendine yeterli olmasına, İstanbul ve İzmir gibi büyük kıyı şehirlerinin ihtiyaçlarının bir bölümünün Anadolu'dan gelen hububatla, diğer büyük bir bölümünün ise ithalat yolu ile Balkan ülkelerinden temin edilmesine dayanmaktaydı.

Birinci Dünya Savaşı'nın başlaması ile birlikte Çanakkale Boğazı'nın kapanması ve denizyolu ulaşımının önemli oranda kesilmesi üzerine İstanbul ve İzmir için dışarıdan buğday ithali büyük ölçüde aksamıştır. Bu şehirlerin hububat ihtiyacı Anadolu'da yetiştirilen hububat ile karşılanmaya çalışılmıştır. Böylece Anadolu'da yetişen hububat Birinci Dünya Savaşı döneminde yoğun bir şekilde İstanbul'a gelmeye başlamış ve Anadolu hububatının İstanbul'a taşınması politikası bu dönemden itibaren başlamıştır. 1921-1929 yılları arasında Türkiye hububat ithal eden ülke konumunu devam ettirmiştir.

Türkiye, I. Dünya Savaşı dönemi ve sonrasında bozulan buğday üretim düzenini, Cumhuriyet hükümetlerinin ziraat alanında yaptıkları çalışmalar ile 1930 yılından itibaren yeniden kurmuş ve buğday ithal eden ülke konumundan kurtulmuştur.1

Osmanlı İmparatorluğu'nda son döneme kadar ulaşım imkânlarının yeterince gelişmemiş olmasına bağlı olarak coğrafi bölgeler arasında varolan ticarî ilişkiler en alt düzeyde seyretmiştir. Bu ticarî ilişkilerin tipik örneği İstanbul'un iaşesi ve hububatının temin edilmesi sorunudur. Osmanlı İmparatorluğu'nun iktisadî yapısı, İstanbul'un Anadolu ile ulaşım zorlukları iktisadî bağları büyük oranda sınırlamaktaydı. Denizyolu ile büyük miktarlarda buğdayın nakli mümkün ve ucuza mal olurken, Anadolu'da ulaşım şebekesinin yetersiz olması, buğday naklinin hayvan sırtında veya öküz arabası ile

yapılması zorunluluğunu getirmekte, bu durum da maliyeti büyük oranda yükseltmekteydi.2

Birinci Dünya Savaşı'nın başlaması ile denizyolu ulaşımının büyük ölçüde engellenmesi, İstanbul'un iaşesinin sağlanmasında sıkıntıya neden olmuştur. Bu sıkıntı ve zorluk Osmanlı iktisadının millî iktisada dönüşmesi doğrultusunda olumlu bir etki yapmıştır.

I. Dünya Savaşı dönemi ve sonrasındaki şartlar mevcut ulaşım imkânlarını sonuna kadar kullanma mecburiyetini getiriyordu. Bu durum Anadolu'da üretilen hububatın İstanbul'a en kolay şekilde getirilebilmesi sorununu da ortaya çıkarmıştır. Bu dönemde demiryolu etkin bir şekilde kullanılarak, Anadolu hububatı İstanbul'a gelmeye başlamıştır.3

Anadolu'dan İstanbul'a hububat sevkıyatı en kârlı iktisadî faaliyetlerden biri haline getirmiştir. Hatta savaş şartlarının da yoğunlaştırdığı demiryolu trafiğinde hububat sevkıyatı için vagon tahsisi elde edebilen zahire tüccarları İstanbul'a getirdikleri hububatı spekülatif kârlarla satma ortamı da buluyorlardı.4

Osmanlı İmparatorluğu Cumhuriyetin ilk yıllarına kadar, özellikle İstanbul'un ihtiyacı için sürekli olarak hububat ve un ithal eden bir ülke konumundaydı. Bu dönemde İstanbul için ithal edilen hububata, kapitülasyonlar nedeni ile herhangi bir gümrük vergisi uygulanamamıştır. Ancak Lozan Antlaşması gereği Ekim 1929 yılından itibaren Türkiye yeni gümrük politikalarını uygulamaya başlayabilmiştir. Yeni tespit edilen gümrük politikasında ilk defa Cumhuriyet döneminde ithal edilen hububattan kilo başına 6.5 kuruş gibi yüksek bir gümrük tarifesi uygulanmıştır. Böylece Türkiye'de üretilen hububat ürününün ve üretici çiftçilerin korunması politikaları ile hububat üretimi teşvik edilmeye başlanmıştır.

Türkiye, hububatta 1930 yılından sonra kendine yeter duruma gelmiş, küçük bir miktar hububat ihracatı yapmaya da başlamıştır.5

1.1. Âli İktisat Meclisi'nin Hububat ile İlgili Görüşleri

Âli İktisat Meclisi 25 Haziran 1927 tarih ve 1170 sayılı kanunla kurulmuştur.6 Türkiye'de ilk defa danışma niteliği taşıyan bu iktisat meclisinin kuruluş amacı ve görevleri kuruluş yasasında "iktisadî gelişmeyi hızla sağlamak ve bu konuda beliren güçlükleri ortadan kaldırmak" olarak belirlenmiştir.

Âli İktisat Meclisi Raporları'nda genel olarak şu görüşler ileri sürülmüştür:

- Memleketin üretim ve tüketim merkezleri arasında düzenli bir ilişki ve ulaşımın bulunmaması, bazı bölgelerde zaman zaman meydana gelen kıtlık, yoksulluğa ve buğday kıtlığına sebep olmaktadır.

- Buğday ithalatının temel sebebi üretim ve tüketim arasındaki dengesizlik olmayıp üretim merkezleri arasındaki, ulaşım yetersizliği ve bazı merkezlerde tabiat ve iklim şartlarından dolayı yeterince buğday üretilmemesidir.

- Yurt içi buğday fiyatlarının dünya fiyatları seviyesine getirilebilmesi için buğdayın üretim ve pazarlama aşamalarında himaye edilmesi,

- Yeni gümrük tarifeleri ile buğdaya, kilo başına uygulanan 3.60 kuruş gümrük tarifesinin uygun olduğu ve devam etmesi,

- Değişik zamanlarda buğday mahsulünde meydana gelen üretim artış ve azalış rekoltelerine göre gümrük resimlerinin değişik oranlarda tespit edilmesi,

- Gümrük oranlarının ithalata uygun şartlarda teşvik ve sınırlayıcı bir şekilde belirlenmesi.7

1.2. Hububat Ürününe Müdahale Teşebbüsleri

ABD ve Kanada 1920 yılından itibaren ziraî sektörde her türlü yeni teknolojiyi kullanarak, özellikle kuru ziraatın en temel ürünü olan buğday üretiminde büyük gelişmeler sağlamışlardır. Bu üretim artışının doğal sonucu olarak ABD, Kanada ve Arjantin 1929 yılından itibaren dünya hububat pazarlarına büyük miktarda hububat ürünü sevk etmeye başlamışlardır. Bu dönemde büyük bir hububat ihracatçısı olan Rusya ve Balkan ülkeleri dünya hububat pazarlarına dönerek, yeniden hububat ihracatçısı konumuna gelmişlerdir. Avrupa ülkeleri ise 1929 yılından başlamak üzere buğday üretiminde büyük bir artış sağlamışlardır. Bu artış doğrultusunda oluşan buğday bolluğunun yol açtığı fiyat düşüklüğü, dünyada bir hububat krizinin başlanmasının temel nedeni olmuştur. Aynı yıllarda Cumhuriyet hükümetlerinin ziraî sektörün gelişmesi için ziraî makinalaşmada yaptıkları teşvikler ve aldıkları tedbirler sonucunda hububat üretiminde önemli oranda artışlar sağlanmıştır. Yine bu dönemde hububat ürününden alınan %10 oranındaki aşar vergisinin kaldırılması, I. Dünya ve Kurtuluş Savaşlarının sona ermesi ile silah altında bulunan genç nüfusun üretici hale gelmesi üretim artışına yol açmıştır.

Bu gelişme ve değişimler doğrultusunda özellikle hububat üretiminde %100'ü aşan bir oranda büyük bir artış sağlanmıştır. Bu artış ile meydana gelen talep fazlası ürün ve dünyada devam eden "Dünya Hububat Bunalımı"nın da etkisiyle Türkiye'de hububat ürününde %55-60 gibi büyük oranda bir fiyat düşüklüğü meydana gelmiştir. Bu durum dünyada olduğu gibi Türkiye'de de bir hububat krizinin doğmasına neden olmuştur.8

Lozan Antlaşması gereğince, Ekim 1929 tarihinden itibaren Türkiye, yeni gümrük tarifelerini belirlemeye başlamıştır. Bu çerçevede Balkan ülkelerinden ve Rusya'dan gelen hububata karşı, Anadolu'da üretilen hububatı ve üreticiyi korumak amacıyla, buğdaya 6.5 kuruşluk gümrük resmi getirilmiştir.9

Başvekil İsmet Paşa Kasım 1929'da Türkiye Büyük Millet Meclisi'ndeki konuşmasında "…Buğdayı bilhassa himaye ettiğimiz doğrudur… Bizim halkımızın %70'i çiftçidir. Takip ettiğimiz himaye siyaseti %70 çiftçiyi kuvvetlendirecek, bununla alakadar olan %20'den fazla sair müstahsilleri sarsmayacak bir yoldur… Takip ettiğimiz buğday himayesinden milletimizin %70'inin sefaleti bedeli olarak vazgeçmeyeceğiz" diyordu.10

Dünyada ve Türkiye'de yaşanan bunalım üzerine dönemin İktisat Vekili Mustafa Şeref, hububat üreticisi çiftçilerin fiyat düşüklüğünden kaynaklanan mağduriyetlerinin önlenmesi için; Ziraat Bankası'nın çiftçilerden hububat alabileceğini belirtiyordu.11

Buğday fiyatlarının büyük oranda düşmesine tepkiler Temmuz, Ağustos ayında gazetelerin birinci gündemini oluşturmuştur.12

Gazeteler; buğday fiyatlarının dünyada yaşanan hububat bunalımından etkilendiğini, ayrıca Türkiye'de 1929 yılından itibaren üretimin önemli miktarda artması ile fiyatların büyük oranda düştüğünü vurgulayarak, bu durumdan çiftçi kesimi ile birlikte bütün iktisadî hayatın etkilendiğini belirterek, Ziraat Bankası'nın çiftçiden buğday piyasalarına göre daha yüksek bir fiyatla hububat alması ve alınan bu ürünleri depo ederek iktisadî durumun uygun olduğu bir dönemde iç piyasaya sürmesi veya ihraç etmesi ve doğacak zararın da Ziraat Bankası'nca karşılanması yönünde yayın yapmışlardır.

11 Ağustos 1931 tarihli Son Posta Gazetesi'nde şu haber yer almıştır; "Ziraat Bankası'nın buğday alımları ile ilgili talimatı bütün şubelere gönderilmiştir. Bu suretle dünden itibaren (10 Ağustos 1931) bankanın bütün şubeleri bankaya borçlu olan köylüden bu borcuna mukabil buğday alma yetkisi verilmiştir. Satın alma her yerde borsa fiyatı üzerinden yapılacaktır".13

1931 Ağustos ayından itibaren Ziraat Bankası alım yapma teşebbüsünde bulunarak buğday fiyatlarını yükseltmeye çalıştı ise de bu girişimin istenilen sonucu vermediği ve çiftçinin Ziraat Bankası'nın alım fiyatlarını düşük bulduğu için borcuna karşılık dahi olsa Ziraat Bankası'na buğdayını satmadığını, yine basında çıkan haberlerden anlaşılmaktadır.14

1931 yılında hububatın Ziraat Bankası tarafından çiftçilerin borcuna karşılık olarak alınması hususunda ne hükümet ne de Ziraat Bankası bir karar almamış ve yasal bir düzenleme yapılmamıştır. Dünyada ve Türkiye'de yaşanan hububat bunalımının getirdiği, konjonktür içerisinde hububatın korunması için yapılan bu ilk teşebbüsler yeterli hazırlık yapılmadığı ve gerekli altyapı oluşturulamadığı için sonuçsuz kalmıştır.15

1.3. Hububat Ticaretinin
Oluşmasında Demiryollarının
Önemi

I. Dünya Savaşı öncesinde İstanbul'un hububat ihtiyacı Balkan ülkeleri ve Rusya'dan ithal edilerek karşılanmaktaydı. Âli İktisat Meclisi'nin 1928 yılı raporunda "her tarafında buğday ekilen ve yetişen Türkiye'nin buğday ithal eden bir memleket" olduğu belirtilmekteydi.16

İstanbul'un Anadolu ile ulaşım bağlarının genişlememiş olması, iktisadî ilişkilerinde çok zayıf kalması sonucunu doğurmuştur. Öyle ki büyük bir hububat deposu olan İç Anadolu Bölgesinin herhangi bir şehrinden, İstanbul'a hububat taşımak, New York'tan hububat ithalatı yapmaktan %75 oranında daha fazlaya mal olmaktaydı.

I. Dünya Savaşı yıllarında ise İstanbul'da yaşanan hububat sıkıntısı Anadolu hububatının İstanbul'a taşınması gereğini ortaya çıkarmıştır. Bu konjonktür içerisinde Anadolu'dan İstanbul'a hububat taşımacılığı I. Dünya Savaşı döneminin en kârlı ticarî faaliyeti olmuştur.17 Böylece Anadolu'nun

kendi içinde ve İstanbul ile ulaşım ve ticarî anlamda bütünleşmesi sağlanmıştır.

Osmanlı döneminde büyük bir önemle başlayan demiryolu politikası Cumhuriyet döneminde de önce yabancıların işlettiği demiryollarını millîleştirme uygulamaları ile devam etmiş, 1927 yılından itibaren de demiryolu yapım faaliyetleri bir politika ve ideal haline getirilerek ülke genelinde hızlı bir şekilde sürdürülmüştür.

Türkiye'de demiryolu ulaşımının gelişerek Anadolu içlerine kadar ulaşması, ülkede buğdayın ticarî bir ürün haline gelmesini ve hububat piyasalarının oluşmasını sağlamıştır. Böylece 1930 yılından itibaren hububat ithalatının tamamen durması mümkün olmuştur.

Demiryolu ulaşımının Anadolu'da yaygınlaşması ile özellikle İç Anadolu Bölgesi'nde üretilen hububat, İstanbul ve hububat ihtiyacı olan diğer bölgelere ve şehirlere sevk edilmeye başlanmıştır. Bu sevkıyat üretim merkezlerinde fiyatları yükseltirken, tüketim merkezlerinde düşürmüştür. Diyarbakır'da demiryolu ulaşımından önce buğdayın kilosu 2 kuruş iken, demiryolu ulaşımı ile 4,5 kuruşa yükselmiştir.18

1938 yılında Toprak Mahsulleri Ofisi'nin kurulmasından itibaren ofisin bütün silo ve depolarının tamamına

yakın bölümünün hububat taşımacılığının kolaylaşması için demiryolu İstasyonları veya demiryolunun bulunduğu güzergahtaki bölgelerde kurulduğu bilinmektedir.

1.4. I. Türkiye Ziraat Kongresi

Hububat Encümeninde Alınan

Kararlar

"Millî İktisat ve Tasarruf Cemiyeti"nin düzenlediği I. Türkiye Ziraat Kongresi Ankara'da 14 Ocak 1931'de toplanmıştır.19 Türkiye Ziraat Kongresi'ne dönemin ziraî uzmanlarının büyük bir bölümünün katılımıyla

başlanmıştır. Kongrede bütün toprak mahsulleri tek tek görüşülerek her konu için oluşturulan encümenlerin hepsi, ayrıntılı ve daha çok teknik ağırlıklı raporlar sunmuşlardır.

- Hububatı dış rekabete karşı koruyabilmek için koruyucu gümrük tarifelerinin tespit edilmesi ve bu tarifelerin değişken olup, her yılki üretim maliyetleri ve rekolteye göre yeniden düzenlenmesi,
- Her yıl İktisat Bakanlığı'nca ülkedeki ve dünyadaki hububat üretiminin tahmin edilerek, hububat fiyat ve piyasası hakkında bilgi edinilmesi,
- Olabilecek kuraklık ve kıtlık tehlikelerine karşı hazırlıklı olunabilmesi için ortak köy ambarlarının yapılması ve ıslah edilmiş, temizlenmiş tohumlukların sağlıklı bir ortamda saklanmasının sağlanması,
- Orta Anadolu'da topraksız köylülerin ve kuraklık dolayısıyla topraklarını terk edenlerin, toprak, çift, tohumluk ve diğer ziraî gereçlerle teçhiz edilerek köylerine dönmelerinin sağlanması,
- Hububat ürününü düşük fiyatla satmak zorunda kalan çiftçilere, ürün miktarı oranında borç para temin edilmesinin sağlanması.20

1.5. Cumhuriyet Halk Fırkası'nın 1935 Programında Hububatın Yer Alması

Tek parti iktidarının hakim olduğu Cumhuriyetin kuruluş dönemlerinde ülke yönetimi devlet ve parti yöntemi ile bir bütünlük göstermektedir. Cumhuriyet Halk Fırkası kongrelerinde ileri sürülen ve programında kabul edilen görüş ve politikalar aynı zamanda devlet politikası olmuştur. Bu bakımdan Türkiye'de Cumhuriyetin ilk yıllarında uygulanan iktisat ve ziraat politikaları, öncelikle Cumhuriyet Halk Fırkası kongrelerinde görüşüldükten sonra uygulanmaya başlamıştır. Hububat politikaları CHF 1931 kongresinde hububat bunalımı gündeme getirilerek hububat ürününe prim uygulaması ve bu konuda ziraat bankasına görev verilmesi istenmiştir.

1935 yılında kabul edilen CHF programında hububat konusu şu şekilde yer almıştır:

Madde 28: Toprak ürünlerimizin kemiyet ve keyfiyetçe başında gelen buğdayın fiyatını, değerinden aşağıya düşürmemek, gerek üretmen, gerek yoğaltman zararına olabilecek fiyat değişmelerini önleme için alınan tedbirleri daha genişletmek ve esaslandırmak, göz önünde tuttuğumuz konulardan biridir. Bunun için girişilen silo ve ambarlar işine devam edeceğiz. Yurt savgası ve beklenmedik kurak tehlükeleri için, buğday stoku bulundurmak lüzumludur. Böylece hububat ürünü ve üreticisinin korunması, siyasî bir nitelik kazanarak bir devlet politikası haline gelmiştir.21

2. 1932-1937 Dönemi Hububat Politikaları

2.1. Hububata İlk Devlet Müdahalesi

2.1.1. Ziraat Bankası'nın Hububat Satın Alması

Dünyada 1929 yılından itibaren hububat ürününde meydana gelen üretim artışı ve biriken stoklar dünya iktisat bunalımı ile birlikte bir hububat bunalımını da meydana getirmiştir. Dünyada ve Türkiye'de aynı dönemde hububatta meydana gelen üretim artışı ve piyasa imkânlarının genişlemesi ile hububatta görülen büyük fiyat düşüklükleri, dünyada ve Türkiye'de bir hububat bunalımı doğurmuştur. Türkiye'de 1929'da kilosu 12.83 kuruş olan buğday fiyatı bu bunalımın etkisi ile 1932 yılında 4.31 kuruşa kadar gerileyip, hububat üretimini tehlikeye düşürecek boyutlara kadar gelmiştir.22 Hububat üreticisi çiftçilerin devam eden fiyat düşüklüklerini telafi etmek için sürekli olarak üretimi genişletmeye başlaması ile ürün

bolluğu devam etmiştir. Bunun sonucunda yeni bir fiyat düşüklüğü ortaya çıkmış ve hububat bunalımı kronikleşmeye başlamıştır.

Türkiye'de görülen hububat bunalımının önüne geçmek için 1932 yılında Ankara'da Ticaret Odaları temsilcilerinin katıldıkları bir kongrede buğday ekim alanlarının sınırlandırılması önerileri dahi gündeme getirilmiştir.23

Türkiye'de yaşanan bu hububat bunalımının ilk hissedildiği 1931 yılı Temmuz-Ağustos aylarında gazetelerde yoğun bir yayın yapılarak hükümetin buğday fiyatlarının düşüklüğüne müdahale ederek Ziraat Bankası kanalı ile piyasadan yüksek fiyata buğday alınmasını ve alınan bu ürünleri depo ederek, buğday ürününün az olduğu yıllarda, iç piyasaya sürülmesi veya ihraç edilmesi önerilmiştir. Bu işlemlerden doğacak zararın ise Ziraat Bankası tarafından karşılanması istenmiştir. Bu konuda

Ziraat Vekili M. Şeref (Özkan)'ın beyanları Ziraat Bankası'nın köylünün borcuna karşılık buğday alımlarına başlayacağı yönünde olmuştur.24

Gazetelerin bu yayınları ve Ziraat Vekili'nin açıklamalarına rağmen Ziraat Bankası'nın köylüden buğday alınmasıyla ilgili bir kanun, kararname, talimat ve bir resmî kayıta rastlanmamıştır. Ancak genel kanı çiftçinin tespit edilen fiyatları düşük bulduğu için ürününü Ziraat Bankası'na vermediği yönündedir.25

1932 yılı Temmuz ayına gelindiğinde görülen, buğday fiyatlarının düşmeye devam ettiği ve köylünün yoksullaşarak alım gücünü büyük oranda kaybetmeye başladığıdır. Bunun üzerine acil ve pratik bir çözüm olarak Türkiye Büyük Millet Meclisi 03.07.1932 tarih ve 2056 sayılı "Hükümetçe Ziraat Bankası'na Mubayaa Ettirilecek Buğday Hakkında Kanun"u kabul etmiştir.26 Bu kanunla hükümet Cumhuriyet tarihinin ilk iktisadî ve ziraî müdahalesini gerçekleştirip, buğday üreticisi çiftçinin

karşısına bir taban fiyatıyla güçlü bir alıcı olarak çıkmıştır.27 Hükümet bu kanunla buğday piyasalarına müdahale alımları yapmış, buğdayın fiyatının belirli bir seviyenin altına düşmesini engellemeye çalışarak, buğdayı destekleme ve kıymetlendirme politikası izlemeye başlamıştır.28 Böylece 1930 yılından itibaren başlayan devletçilik düşünce ve tartışmaları devletin hububat piyasalarına müdahale etmesi ile ilk kez uygulamaya başlanmıştır.

2056 sayılı "Hükümetçe Ziraat Bankası'na Mubayaa Ettirilecek Buğday Hakkında Kanun", Ziraat Bankası'nı buğday fiyatlarını koruma, belli bir taban fiyat ile buğday alma, depo etme, iç ve dış piyasalara satma işleri ile görevlendiriliyordu. Ziraat Bankası'nın bu görevleri yapabilmesi için hükümetin kredi açacağı, meydana gelecek bir milyona kadar olan zararın da Ziraat Bankası tarafından karşılanacağı, silo ve ambar yapımına başlanacağı hususları da ilgili kanunla düzenlenmiştir.

Kanunun yürürlüğe girmesi ile oluşan görüş; Ziraat Bankası'nın belli merkezlerdeki buğday alımlarının bütün Türkiye'de buğday piyasasını etkileyeceği ve fiyatların her yerde aynı seviyede seyrederek, tespit edilen fiyatın altına düşmeyeceği şeklindeydi.

Gerçekte ise ancak Orta Anadolu'da alım yapılan on iki merkezde ve bu merkezlerin yakın çevresinde bulunan buğday üreticisi çiftçiler bu düzenlemeden yararlanma imkânı bulmuşlardır. Ancak bu çiftçiler de ürünlerini Bakanlar Kurulu'nun tespit ve ilan ettiği 5.50 kuruşluk taban fiyatının altında Ziraat Bankası'na teslim etmişlerdir. Buğday fiyatlarının tespit edilen destekleme taban fiyatının altında alınmasının sebebi 23.07.1932 ve 13204 sayılı kararname ile kabul edilen talimatnamenin 2. maddesine göre buğdayın içinde bulunan yabancı maddeler çavdar ve diğer yabancı maddeler düştükten sonra fiyatların mahalli pazar ve borsa usulüne göre tespit edilme yöntemi kullanılacaktı. Bu durum, ürün fiyatlarının ancak 3.40 kuruş ve 3.50 kuruş arasında seyretmesi sonucunu doğurmuştur.29

Böylece bu ilk alımlarda İcra Vekilleri Heyeti'nin belirlediği 5.5 kuruşluk hububat taban fiyatı hiçbir zaman uygulanamamıştır. Alım merkezlerinin bulunmadığı bölge ve şehirlerde ise hububat piyasalarında buğday fiyatları 3, 2.50, hatta 2 kuruş üzerinden işlem görmüştür.30

Hububat ürününün karakteristik ticarî özelliği, hasat ve harman sonrasında piyasalarda ürün arzının büyük oranda artması ile Haziran ve Temmuz döneminde ürün fiyatlarında önemli oranda düşüş meydana gelmesidir. Bu dönemde hububat tüccarları, piyasaya girerek dönemin ucuz piyasa şartlarından yararlanmaktadırlar.

Ziraat Bankası öncelikle önemli buğday üretim merkezleri olan Ankara, Polatlı, Eskişehir, Akşehir, Tekirdağ, Konya, Balıkesir, Denizli, Yozgat, Sivas, Kütahya ve Adana'da buğday mubayaası yapmaya başlamıştır.31

Ziraat Bankası'nın buğday mubayaasına başlaması ile buğdayın her yörede aynı taban fiyatıyla alıcı bulması, hububat fiyatlarında bir istikrar ve güvenin oluşması sağlanmıştır. Bunun üzerine, Ziraat Bankası'nın alım merkezlerinin bulunmadığı bölgelerdeki buğday üreticisi çiftçiler, hükümete müracaat ederek kendi bölgelerinde de hububat alımı yapılmasını istemişlerdir. Bu girişim üzerine Ziraat Bankası 1933 yılında Afyonkarahisar, Konya Ereğlisi, Çerikli, Dinar, Uzunköprü, Zile, Şefaatli, Şarkışla ve Adana olmak üzere dokuz yeni alım merkezi açmıştır.32

Ziraat Bankası, 1932 yılından itibaren üreticilerden doğrudan hububat alımı uygulaması, daha çok büyük bir kitle olan hububat üreticisi çiftçiyi, hububat tüccarına karşı korumayı amaçlamıştı.33

Hükümetçe Ziraat Bankası'na bu yetkinin verilmesinin temel amacı, buğday fiyatlarında meydana gelen mevsimlik fiyat düşüşünü azaltarak çiftçiyi korumaktır. Banka, fiyatın düşük olduğu hasat mevsiminde tespit edilen taban fiyat üzerinden alımlar yapıp fiyatı yükseltecek, fiyatların

yükseldiği dönemde ise depolarda stok edilen buğdayı piyasaya sürerek fiyatları düşürme politikasını uygulayacaktır.34

"Hükümetçe Ziraat Bankası'na Mubayaa Ettirilecek Buğday Hakkındaki Kanun" 05.08.1932 tarihinden itibaren uygulanmaya başladı. İlk buğday alım fiyatı İcra Vekilleri Heyeti tarafından, 1932 yılı için 5.5 kuruş taban fiyat olarak tespit edilmiştir.

Ziraat Bankası'nın çiftçiden buğdayı mubayaa etmesi ve fiyat tespitinde uygulanan sistem şu şekilde işlemekteydi: Buğday, yalnız üretici çiftçiden alınacak ve üretici ürününü bankanın deposuna kendi imkânları ile teslim edecekti. Ürün bedelleri buğdayın teslim edilmesi ile hemen ödenecekti. Mubayaa fiyatı %1'den fazla yabancı maddeleri olmayan ve hektolitresi %78'den yukarı bulunan buğdaylar kilo başına 4.25 kuruş, %3'den fazla çavdarlı ve %3'ten fazla yabancı maddeli olmayanlarda ise kilo başına 3.75 kuruş olacaktır. Bu fiyat ekstra buğdaylar için en yüksek fiyat olarak tespit edilmiştir.35

Ziraat Bankası'na getirilen buğdaylardaki kalite farkları için yerel borsa gelenekleri dikkate alınarak fiyatlar ayarlanmıştır.36

Ziraat Bankası'nın hububat mubayaa etmesi ve özellikle küçük üretici çiftçilerin bir kesiminde beklenen ilgiyi görmemesinin nedenleri ise şunlardır:

I- Türkiye ziraî hayatında hakim olan iktisadî ve sosyal şartlar ve gelenekler çiftçinin serbest pazarlarla ilişkilerini kısıtlamıyordu. Türkiye'de çiftçi pazarda meydana gelen fiyat oluşumundan yararlanamıyordu. Çünkü, çiftçiler nakit para bulunmadığından, şehir ve kasabalarda tüccardan borç alarak ihtiyaçlarını temin ettikleri için iktisadî anlamda tüccara bağımlı olmaktaydılar. Bu bağımlılık, çiftçiyi mahsulünü daha tarlada iken borçlarını ödemek ve nakit paraya kavuşmak için satmak zorunda bırakıyordu. Bu bakımdan çiftçinin mahsulüne verilen fiyat düşük olsa da,

çiftçi biriken borçlarını ve aldığı veresiye malların bedellerini ödemek için ürününü tüccara vermek mecburiyetinde kalıyordu. Bunu yapmadığı takdirde ise gelecek yıl için tüccardan borç para ve ihtiyaçlarını veresiye alması önemli oranda güçleşiyordu.37

II- Buğday alım merkezlerinin belli bölgelerle sınırlı kalması, nakliye sisteminin yetersiz, fiyatının ise pahalı olması nedeniyle alım merkezlerinin çevresinde bulunan bazı çiftçiler dahi ürünlerini Ziraat Bankası'na satmamışlardır.38

III- "Hükümetçe Ziraat Bankası'na Mubayaa Ettirilecek Buğday Hakkında Kanun"un 10 Temmuz 1932'de hasat mevsimi içinde yürürlüğe girmesine rağmen uygulama ancak 5 Ağustos 1932'de başlamıştır. Zaman olarak Türkiye'nin bir çok yerinde buğday piyasası oluşmuş, alımlar başlamış hatta bazı bölgelerde bitmişti. Bu gecikmeden dolayı ilk mubayaa yılı olan 1932 yılı mubayaa döneminde bu sistemden beklenilen sonuç alınamamıştır.

Ayrıca köylü Ziraat Bankası'nın buğday alımlarına başlamasına pek sıcak bakmamıştır. 1931 yılında Türkiye'de Ziraat Bankası'nın çiftçilerin borcuna karşılık ürün alacağı tartışmalarında köylü, Ziraat Bankası'nın buğday alımlarını şüphe ile karşılamıştı. Çiftçilerden satın alınan buğday bedellerinin, Ziraat Bankası'na olan borçlar ve ödenmeyen vergilere karşılık sayılacağı kanaatinin oluşması, bu sistemin ilk yılında başarısız olması sonucunu doğurmuştur. Bunun üzerine hükümet ve Ziraat Bankası açıklama yaparak, buğday bedellerinin hiç bir şekilde borçlara ve ödenmeyen vergiler karşılığı mahsup edilmeyeceğini ve kanun gereği peşin olarak ödeneceğini duyurmuştur.39

Ziraat Bankası'nca buğday alımı yapıldığı ilk yıllarda bazı tüccarların bu sistemden kazanç imkânı bularak, bankaca alım yapılmayan yerlerden

ucuz fiyata aldıkları düşük kalitedeki buğdayları bir üretici gibi tespit edilen taban fiyat üzerinden bankaya sattıkları da tespit edilmiştir.40

Ziraat Bankası'nın buğday alımına başladıktan sonra, yıllar itibari ile meydana gelen fiyat dalgalanmaları istikrara kavuşmuş ve üretici çiftçiler için önceki yıllara göre olumlu gelişmeler meydana gelmiştir.

Kanun yürürlüğe girmeden önce bölgeler ve aylar itibari ile buğday fiyatlarında büyük oranda dalgalanmalar meydana gelmiştir. Mesela Ankara'da 1931 yılında üreticinin buğdayını pazara getirdiği Ağustos ayı ile Aralık ayı arasında fiyat 3.72 kuruşu geçmemiştir. Hatta fiyatın 1.66 kuruşa dahi düştüğü görülmüştür. Üretici bu dönemlerde ürününü çok ucuza satmak zorunda kalmıştır.41

2.1.2. Ziraat Bankası'nın Buğday Mubayaası
Sonuçları

Ziraat Bankası'nın 10 Ağustos 1932 tarihinden, Toprak Mahsulleri Ofisi'nin 13 Temmuz 1938'de kuruluşuna kadar 6 yıl boyunca uyguladığı buğday alımları, buğday fiyatlarını koruma konusunda etkili olmuş ve olumlu sonuçlar alınmıştır. Bu durum; buğday fiyatlarında istikrar sağlanmasından, alım merkezlerinin sayısının arttırılmasından ve çiftçilerin yeni açılan bu alım merkezlerine gösterdikleri ilgiden anlaşılmaktadır.

Ziraat Bankası'nın, sabit bir fiyatla buğday piyasalarına alıcı olarak girmesi, bir taraftan buğday fiyatlarının alım merkezleri ve çevresinde düşüşü tamamen önlenirken, diğer taraftan çiftçilerin buğday ürününe karşı güvenlerini artırmıştır. Ayrıca buğday bedellerinin peşin olarak ödenmesi, ülkemizdeki çiftçilerin büyük bir bölümünün ürettiği hububatın satış ve pazarlamasında çiftçileri tüccar istismarından kurtarmıştır. Bu uygulama, Türk ziraî sektöründe ticarî anlamda yapılan en önemli ve ilk reformdur.

Devletin buğday piyasasına müdahale ederek Ziraat Bankası kanalıyla buğday alması, çiftçilerde önce bir tedirginlik meydana getirirken, esas

amaç anlaşıldıktan sonra bu tedirginlik yerini güvene bırakmıştır. Üreticiler bu güvenle hükümete ve Ziraat Bankası'na müracaat

ederek kendi yörelerine de buğday alım merkezlerinin açılmasını istemişlerdir.

Bu gelişme üzerine Ziraat Bankası, hububat alım miktarlarında büyük bir değişiklik yapmamış, ancak alım merkezlerinin sayısını 12'den 58'e çıkararak önemli sayıda artırmıştır. Bu dönemlerde bankanın ürün bedellerini peşin ödemesi, çiftçiler açısından büyük önem taşımıştır.42

Devletin 1932 Ağustos'undan itibaren Ziraat Bankası aracılığıyla uygulamaya başladığı Buğday kıymetlendirme politikası sayesinde buğday fiyatlarındaki düşüş önlenmiştir, yine 1933-1934 yıllarında hububat ürününde devam eden düşme 1935-1936 yıllarında etkisini yitirdiği ve bu dönemden itibaren hububat fiyatlarında küçük bir yükselme olduğu görülmüştür.

Ziraat Bankası'nın buğday satın almasıyla birlikte, hububatta bir yıl içerisinde meydana gelen aylık fiyat dalgalanmaları da daha düzenli bir seyir takip etmeye başlamıştır.43

Yine bu dönemde kamuoyunda buğdayın korunması hakkında bir yasanın çıkacağının duyulması üzerine, buğday piyasalarında kısa bir süre de olsa fiyatların yükseldiği görülmüştür. Bu duyumları alan değirmenciler ve bazı büyük tacirler buğday fiyatlarının yükselmesi ihtimalini dikkate alarak, bu durumdan yararlanmak için buğday toplamaya başladılar. Ellerinde buğday bulunan tüccarlar ise, fiyatları 7 kuruştan birden 9.5 kuruşa yükselttiler.44 Bu fiyat yükselmesi İstanbul'da bir hafta devam eden bir ekmek buhranına neden olmuştur.

Uygulanan bu sistemin olumlu yönlerine karşın, "Hükümetçe Ziraat Bankası'na Mubayaa Ettirilecek Buğday Hakkındaki Kanun" ve bu kanunu

takip eden kararname ve tamimler ile yapılan düzenlemelerle, buğday fiyatlarının çiftçinin beklediği oranlarda yükselmediği de anlaşılmaktadır.

Çünkü, 13204 nolu kararnameye ekli talimatnamenin 1. maddesinde belirtilen 5.50 kuruşluk fiyat, yine aynı talimatnamenin 2. maddesinde; “Bu fiyatlar normal sert ve yumuşak buğdaylar için olup, kalite farkının ve ecnebi maddeler, çavdar vs. payı olarak tenzili icap eden miktarlar, mahalli borsa veya pazardaki teamül ve usuller dairesinde tespit olunur.” ifadesi, hububat fiyatlarının alım merkezleri ve çevresinde 4.00, 3.40 ve 3.50 kuruş arasında değişmesine neden olmuştur.45

Hükümetin, Ziraat Bankası kanalı ile alımlarında 1932 Ağustos ayında uyguladığı taban fiyatlar, serbest hububat piyasa ve borsalarında yaklaşık olarak aynı olmakla birlikte, satın alma merkezleri veya borsa arasındaki ulaşım giderleri ve aracıların bulunmasından dolayı, üretici çiftçilerin eline geçen net fiyatları tespit etmek için, borsada oluşan ürünlerin birim fiyatlarından belirli bir indirimin yapılmasını gerekli kılmıştır. Haldun Derin’in tespitlerine göre 1931 yılında buğday, borsada 4.77 kuruş üzerinden işlem görmesine rağmen, üreticinin eline geçen net fiyat 3 kuruştu.46

Ancak bu mubayaa şekli, hububat ürününü belirli bir sisteme bağlamakla birlikte, Ziraat Bankası’nın buğday alımları başladıktan sonraki yıllarda, buğday fiyatlarında önemli bir yükselmenin görülmediği de bir gerçektir. Zaten kanunla amaçlanan, üreticinin gelirini yükseltmek olmayıp, düşük olan buğday fiyatını korumak ve tanzim etmektir.

Sonuç olarak Ziraat Bankası’nın çiftçiden buğday mubayaa etmesi, alım merkezlerinde hububat fiyatları ve piyasasını belirli bir oranda korumuş ve canlandırmıştır. Fakat çiftçilerin özellikle fiyat konusundaki beklentilerini karşılamamıştır.

2.1.3. Buğdayı Koruma Karşılığı Vergisi

Kanunu

Buğday fiyatlarının istikrarlı bir düzeyde tutulması, Ziraat Bankası'nın yaptığı buğday alım ve satımı işlemlerinde meydana gelebilecek zararların giderilmesi, silo ve ambar yapımı için gerekli finansmanın sağlanabilmesi için Türkiye Büyük Millet Meclisi 28 Mayıs 1934 tarihinde yaptığı görüşmeler ile 2466 sayılı "Buğday Koruma Karşılığı Kanunu"nu kabul etmiştir.47 Bu kanunla buğday ürünleri olan un ve unlu mamullerden bir tüketim vergisi niteliğinde "Buğdayı Koruma Karşılığı Vergisi"nin alınması kanunlaşmıştır. Bu vergi kanunu buğdayın korunması ve kıymetlendirilmesi için gerekli altyapının oluşturulması ve yaygınlaştırma konusunda yeni bir sistem meydana getirmiştir.

2.1.3.1. Buğdayı Koruma Karşılığı Vergisi Kanunu'nun Konusu ve Uygulanması

Buğdayı Koruma Karşılığı Vergisi Kanunu bir buğday tüketim vergisi olduğu için buğdayın büyük miktarlarda işlenerek tüketildiği un fabrikalarında, vals ve elek sistemi olan değirmenlerde üretilen veya yabancı ülkelerden getirilen her türlü buğday ve çavdar ürünleri, Buğdayı Koruma Karşılığı Vergisi'ne tabi tutulmuştur.

Fabrika sayılmayan valssiz ve eleksiz değirmenlerde temel gıda ihtiyaçları için üretilen ve satışa sunulmayan bütün unlar ve un ürünleri Buğdayı Koruma Karşılığı Vergisi'nden muaf tutulmuştur.

Vergiye tabi ürünler: a) Her nevi buğday unu, b) Çavdar unu, c) Buğday ve çavdar unundan yapılan şehriye, bisküvi ve irmik.

Mısır, arpa ve yulaf unları, buğday ve çavdar ile karıştırılmadıkları sürece, Buğdayı Koruma Kanunu Vergisi'ne tabi değillerdir.48 Ancak buğday ve çavdar ile arpa ve mısır karıştırılarak un yapılırsa, buğday ve çavdar unu gibi vergi işlemine tabi tutulmuştur.49

2.1.3.2. Buğdayı Koruma Karşılığı Vergisi'nin Mükellefleri

Buğday Koruma Karşılığı Vergisi'nin, vergi mükellefi, un fabrikası ve değirmenden un satın alan veya buğdayını un yaptıran fabrika ve değirmen müşterileridir.50

Bu müşteriler;

a. Ekmek üretmek için fabrika ve değirmenlerden un satın alan veya fabrikaya buğdayını getirerek un haline getiren fırıncı ve diğer özel ve tüzel kişiler,

b. Ticarî amaçla kendi buğdayını fabrika veya değirmene getirip un yapan üretici çiftçi,

c. Fabrika ve değirmene un yaptırıp satmak için buğday getiren tüccar,

d. Satın aldığı buğdayı un yapıp satan un fabrikası ve değirmen sahipleri,

e. Kendi ihtiyacı için un fabrikası değirmenlerde buğdayını öğütüp un yapan şehir ve kasaba halkı.51

Buğday Koruma Karşılığı Vergisi mükellefleri şehir ve kasabada yaşayan un tüketicisi halktır. Bu yasayla hedeflenen buğday üreticileri olmayıp, buğday ürünlerini tüketen kesimlerden buğdayı korumak için alınan bir tüketim vergisidir.

2.1.3.3. Vergi Matrahının Tespiti

Buğdayı Koruma Karşılığı Vergisi'nin matrahı, buğday ve çavdar ürünlerinden fabrika ve değirmenler tarafından üretilen ve standart haline getirilen 72 kilogramlık birinci unlar için çuval başına 150 kuruş, ikinci ve diğer kalitedeki unlar için ise yine 72 kilogram üzerinden 100 kuruş olarak tahakkuk ettirilirdi. Makarna, irmik ve bisküvilerin vergi oranı kilo başına 2 kuruş olarak belirlenmiştir.52

Buğday Koruma Karşılığı Kanunu'nun yürürlüğe girdiği 1 Haziran 1934 tarihini takip eden iki ay içerisinde un çuvalları 72 kilogram ile

standart hale getirilmişti. Un çuvalları bu miktardan az da olsa 72 kilogram üzerinden işlem göreceği ilgili kanunun 4. maddesinde belirtilmektedir.

2.1.3.4. Verginin Tahakkuku

Buğdayı Koruma Karşılığı Vergisi, üretilen unların fabrika ve değirmenlerden çıkarıldığı sırada 72 kilogramlık çuvalların üzerinden ve diğer un ürünü mamullerin yine imal edildikleri yerlerden çıkarılan sandık, kutu ve paket üzerinden tahakkuk ettirilirdi.53

Buğday Koruma Karşılığı Vergisi Kanunu'nun "3. Maddesi 22.12.1934 tarih ve 2643 sayılı kanunla değiştirilerek bütün fırın ve un mamulü kullanan müesseselere vergisi ödenmiş un kullanma mecburiyeti getirmiştir. Bu yasaya uymayanların Türk Ceza Kanunu'nun 36. maddesi gereğince ürünlerine el konacak ve vergi tutarları beş kat olarak alınacaktı".54

2.1.3.5. İhraç ve İthal Edilen Undan Alınan Vergi

Türkiye'de üretilen ve ihraç edilen unlar Buğdayı Koruma Karşılığı Vergisi'nden tamamen muaf tutulmuştur.55

İthal edilen buğdaydan ithal edildiği dönemde vergi alınmayıp buğdayın fabrika ve değirmenlerde öğütülüp un ve un mamulleri haline gelince kanunda belirtildiği şekil ve yöntemle Buğdayı Koruma Karşılığı Vergisi alınıyordu.56

İthal edilen unlar ise gümrük beyannamelerinde gösterilen miktar ve kalitesine göre kanunda belirtilen 72 kilogramlık çuval ve birinci kalite esası üzerinden kilo başına 15 kuruş vergi işlemi yapılarak yurt içindeki fabrika ve değirmenlerdeki gibi kurşun mühürle mühürlenerek satışa sunulurdu.57

2.1.3.6. Buğdayı Koruma Karşılığı Vergisi Kanunu'ndan Muaf Olan Ürünler

Buğdayı Koruma Karşılığı Vergisinden muaf olan ürünler ve muafiyet şekilleri şöyledir:

a) Mısır, arpa, yulaf ürünleri ülke içerisinde üretilsin veya ithal edilsin, her iki durumda da vergiden muaf tutulmuşlardı.

b) Pide, simit, börek, pasta ve diğer unlu mamuller hiçbir şekilde ve şartta vergiye tabi değillerdi.

c) Vergi kanununun yürürlüğe girdiği dönem olan 1 Haziran 1934 tarihinden önce yurt içinde üretilen ve satılmakta olan mamuller (makarna, bisküvi, şehriye) vergiye tabi değillerdi.

d) Türkiye'de üretilip ihraç edilen un ve unlu mamullerden vergi alınmazdı.

e) Yolculuk esnasında bulundurulan küçük miktarlardaki unlu mamulleri (bisküvi, vs.) vergiye tabi değildir.58

2.1.3.7. Buğdayı Koruma Karşılığı Vergisi Kanunu'na Aykırı Hareket Edenlere

Uygulanacak Cezaî Hükümler

Buğdayı Koruma Karşılığı Vergisi Kanunu'nun 9. maddesi, kanuna uymayan özel ve tüzel kişilere uygulanacak cezaları belirtmektedir.

Buna göre;

a. Vergi kanununa göre tutulması gereken defterleri tutmayan, tasdik ettirmeyen veya bazı işlemleri deftere geçirmeyen fabrika ve değirmen sahip, müdür ve sorumlu yöneticilerine suçun işlendiği döneme ait vergi resen takdir edilerek bir kat fazlası hemen tahsil edilir. Ayrıca 100 liradan 1000 liraya kadar para cezası verilir.

b. Vergi defterlerini veya makbuzları tahrif edenler hakkında iki aydan 3 yıla kadar hapis cezası verilerek bu suçtan kaynaklanan vergi miktarı iki kat olarak hemen tahsil edilir.

Vergi defterlerini kısmen veya tamamen imha edenler üç aydan beş seneye kadar hapis cezası ile cezalandırılırlar. Bu döneme ait vergiler resen takdir edilerek üç kat fazlası ile hemen tahsil edilir.

c. Fabrika, değirmen ve imalathanelerden satışa sunulan ürünlerin kurşun mühürsüz veya vergi pulsuz çıkarılması halinde bu ürünlerin sahipleri hakkında bir aydan bir seneye kadar hapis cezası uygulanarak kaçak mal işlemi gören ürünlere hükümetçe el konulur.

Kurşun mühürsüz ve vergi pulsuz un ve unlu mamulleri satan, satın alan veya köyden kasabaya, kasabadan kasabaya veya şehirlere nakliyesini yapanlar bu ürünlerin vergisini ortak şekilde ve üç katı olarak hemen öderler ve ürünlerine de el konulur.59

2.1.3.8. Buğdayı Koruma Karşılığı

Vergisi'nden Muaf Olan Değirmenler

Buğdayı Koruma Karşılığı Vergisi ile amaçlanan; buğday fiyatlarını korumak, buğday üreticisi çiftçilerin üretimlerini kıymetlendirerek çiftçileri malî açıdan korumak ve ürünün iyi olmadığı dönem ve yörelerde ürün fiyatlarının büyük oranda yükselmesine engel olmaktır.

Bu bakımdan Buğdayı Koruma Karşılığı Vergisi'nin kapsamı kasaba ve şehir halkının buğdaylarını işleyen fabrika ve değirmenler olup, üretici çiftçiler hiçbir şekilde vergi kapsamına girmemektedirler.

Köyde kurulu bulunan valssiz ve eleksiz değirmenler kasaba ve şehir halkının buğdayını işlemediği sürece vergiye tabi değildir. Ancak bu değirmenler vergiye tabi ürün öğüttükleri takdirde yalnız aidat memuru bulunduracaktır.60

Yalnız valslı veya yalnız elekli olan değirmenler kasaba ve şehir içinde veya dışında olsun muhafaza memuru bulundurmak zorundaydılar.

Buğdayı Koruma Karşılığı Vergisi'nden muaf olmak için bazı kasaba ve şehirlerde valsli ve elekli değirmenlerin, vals ve elek sistemini kaldırmaya başlamaları üzerine Buğdayı Koruma Karşılığı Vergisi Kanunu'nun 22-12-1934 tarih ve 2643 sayılı kanunla kabul edilen değişik 5. maddesi ile, Türkiye'de yeni yapılacak her türlü büyüklükte ve teknikteki un fabrikaları

ve değirmenlerinin açılması ve mevcut fabrika ve değirmenlerde tamir mahiyetinde olmayan tadilatlar ve ilaveler hükümetin iznine tabi tutuluyordu.61

2.1.3.9. Buğdayı Koruma Karşılığı Vergisi'ni Toplamak İçin Oluşturulan Teşkilat

Buğdayı Koruma Karşılığı Vergisi Kanunu gereğince verginin tahsil sistemi ürünün üretilip pazara arz edildiği aşamada tahakkuk ve tahsil edilmesinden dolayı vergi kaçaklarını önlemek için verginin tahakkuk ettiği bütün fabrika ve değirmenlere muhafaza memur ve bekçi bulundurulması yoluna gidilmiştir.

Maliye Vekaleti'nin 30.07.1934 tarih ve seri no 11 sayılı yazısı ile "Kontrol Memurluğu" ve "Baş Kontrolörlük" kadroları ihdas edilmiştir.62 Bu kadroda görevli memurlar, mahallin mal memurunun teklifi ile valiler tarafından atanacak ve mahallin en büyük mülki memurunun başkanlığında oluşturulan komisyon tarafından belirtilen görev yerlerine gönderileceklerdi.

2.1.3.10. Buğdayı Koruma
Karşılığı
Vergisi'nin Yürürlükten
Kaldırılması

II. Dünya Savaşı konjonktüründe devletin hububat ürününe ilk el koyma döneminin başlangıcı olan Haziran 1941 yılını takip eden 24 Kanunuevvel 1941 tarihinde Türkiye Büyük Millet Meclisi 4159 sayılı "Buğdayı Koruma Karşılığı Vergisi'nin Kaldırılmasına Dair Kanun"u kabul ederek, 2466 değişik 2643, 2820 ve 3767 sayılı Buğdayı Koruma Karşılığı Vergisi Kanunlarını yürürlükten kaldırmıştır.

Bu kanun kabul edildiği tarihten itibaren tahakkuk etmiş, ancak tahsil edilmemiş vergilerin tahsil edilmesine ve bu tarihe kadar tahakkuk

ettirilmesi gereken, ancak tahakkuk işlemleri yapılmayan vergilerin de tahakkuk ettirilerek tahsil edilmesi hükmünü getirmiştir. Buğdayı Koruma Karşılığı Vergisi'nin tahsil edilmesi için Maliye Vekaleti'ne bağlı olarak ihdas edilen "Buğdayı Koruma Teşkilatı" kadroları da bu kanunla kaldırılmıştır.63

3. Hububat Politikaları ve

Toprak Mahsulleri Ofisi

3.1. Toprak Mahsulleri Ofisi'nin Amaçları

24 Haziran 1938 tarihinde kurulan Toprak Mahsulleri Ofisi'nin kuruluş amacı ve faaliyetlerini şu şekilde sıralayabiliriz:

Toprak Mahsulleri Ofisi, 3491 sayılı kanunun ve hükümetlerin çıkardığı kararname ve talimatnameler doğrultusunda kendisine verilen yetkiye dayanarak her yılın Haziran ayının ilk on beş günü içerisinde Bakanlar Kurulunun değişik türden buğdaylar için destekleme politikası doğrultusunda tespit ettiği taban fiyatlarla, yine belirlediği bölgelerde üretici çiftçilerin getirdiği bütün hububatı satın alma görevini üstlenmiştir (Madde 2/a).

- Ülkede üretilen hububat fiyatlarını, üreticinin emeğini koruyucu bir seviyede tutarak, buğday fiyatlarının üreticinin aleyhine dönüşmesinin önüne geçmek,

- Bu fiyat koruyuculuğu ile toplumun temel gıda maddesi ve stratejik bir ürün niteliğinde olan hububat üretiminin devamını sağlayarak, düşük fiyat politikasının yol açacağı az ekim ve buna bağlı olarak üretimde azalmanın önüne geçmek,

- Uygulayacağı ticarî politikalar ile hububat piyasalarını koruyup düzenleyerek, hububat pazarlarında ürünün bolluğu veya azlığı sonucunda meydana gelebilecek fiyat spekülâsyonlarını önlemek,

- Ürünün bol olduğu yıllarda Toprak Mahsulleri Ofisi Kanunu gereğince üretici çiftçilerin getirdiği bütün hububatı tespit edilen taban fiyatla satın alarak hububat bolluğunun yaşandığı dönemde de hububat fiyatlarının düşmesini önlemek,

- Ürünün az olduğu yıllarda önceki yıl stoklarını kullanarak veya ithalat yapıp hububat ürününü hububat piyasalarında bollaştırarak fiyatların yükselmesini önlemek tüketicileri koruyarak sosyal bir görevi yerine getirmek,

- Hububat üretiminin yapılmadığı ve yeterli olmadığı bölgelere Bakanlar Kurulu kararı ile hububat tahsisi yapmak. Böylece üretimin hiç yapılmadığı veya yeterli olmadığı bölgelere hububat sevkıyatı yaparak, hem temel ihtiyaç olan hububat açığını gidermek, hem de bu bölgelerde hububat fiyatlarının yükselmesini önlemek (Madde 2/B),

- Bakanlar Kurulu kararı ile ülkede üretimin yetersiz olduğu yıllarda, hem hububat ihtiyacını karşılamak hem de bu yetersizlikten kaynaklanacak olan fiyat yükselişlerinin önüne geçmek için hububat ithal etmek (Madde 2/C),

- Ülkedeki hububatı, üretiminin fazla olduğu yıllarda ve yetiştirilen sert makarnalık buğdayı dünya hububat piyasalarına ihraç etmek (Madde 2/C),

- Bakanlar Kurulu kararı ve ofis idare meclisi tarafından tespit edilen yöntemlerle stratejik bir ürün olma niteliği taşıyan hububatın, ülkenin ihtiyaç duyduğu miktarda, ihtiyat ve güvenlik stokları oluşturarak toplumun normal ve olağanüstü durumlarda gıda güvencesini sağlamak (Madde 8),

- Doğrudan tüketici çiftçilerden aldığı hububat ürününü, tüketici halk kitlelerini korumak amacıyla değirmen ve un fabrikalarına ucuz bir fiyatla satmak,

- Yerel yönetimlerle işbirliği yaparak ilgili şehir ve kasabanın hububat ihtiyacını belirleyerek bu ihtiyaca göre tahsisatı yapmak; tahsis edilen

hububatı değirmen ve un fabrikalarına ucuz fiyatla satmak; şehir ve kasabaların ihtiyacı için tahsis edilen hububatın tüccar kanalı ile alınıp serbest piyasada satılmasını önlemek.

- Dünya hububat üretiminde meydana gelen gelişmeleri üretim, tüketim ve fiyat hareketlerini takip ederek bu konuda bilgi toplamak yayın yapmak ve bu doğrultuda hububat politikaları oluşturmak (Madde 2/F),

- Toprak Mahsulleri Ofisi kuruluş kanununa göre bütün resmi kuruluşlar, ordu ve mektepler, buğday ve unu ofisten temin etmeğe mecburdurlar. Bu tür işlemlerde ürünlerin fiyatları Bakanlar Kurulunca belirlenir (Madde 21).

- Faaliyet konusuna giren ürünleri işlemek üzere un ve ekmek fabrikaları kurmak, ülke içinde ve dışında un alımı ve satımı ile ilgilenmek (Madde 4).

- Bütün devlet kuruluşlarının ihtiyaç duydukları buğdayı, un ve ekmek ihtiyaçlarını karşılamak (Madde 21).

Toprak Mahsulleri Ofisi, II. Dünya Savaşı konjonktüründe kuruluş kanunu ve esas görevlerine ek olarak savaş döneminde ihtiyaç duyulan iaşeyi temin etmiştir. Ayrıca savaş şartlarında meydana gelebilecek iaşe spekülasyonlarını önlemek üzere Millî Korunma Kanunu'nun 4. maddesi ve bu maddeye dayanılarak 20.02.1940 2/12879 sayılı kararname ile hükümet tarafından oluşturulan koordinasyon heyeti kararnamesi ile verilen değişik görevleri yerine getirmiştir.64

4. II. Dünya Savaşı Yıllarında Türkiye Hububat Politikaları (1939-1945)

4.1. Mevcut Hububat Stoklarının Kullanılması Ve Fiyatlara Yapılan İlk Müdahale

Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin 18.01.1940 tarih ve 3780 sayılı yasa ile kabul ettiği "Millî Korunma Kanunu"65 ile Türkiye'de savaş ekonomisi tam anlamı ile uygulanmaya konulmuştur.

II. Dünya Savaşı konjonktürü devam ettiği sürece, Türkiye'de hububatla ilgili alınan kararların tamamı,

Millî Korunma Kanunu'nun 4. maddesi gereğince Malîye, Ticaret, Ziraat, Millî Müdafaa, İktisat ve Münakalat Vekilleri'nin katılımıyla oluşturulan "Koordinasyon Heyeti" tarafından alınmış ve kararname şeklinde yayınlanarak uygulanmıştır.

Yaptığımız tespitlere göre hükümet, bu dönemde izlenecek hububat politikası ile ilgili takriben 980 adet koordinasyon heyeti kararı kabul etmiştir.

II. Refik Saydam Hükümeti, 13 Nisan 1939-9 Temmuz 1942 döneminde devletin ve çiftçinin elinde bulunan mevcut buğday stokları ve üretim artışlarına güvenerek savaşın başlangıcı olan 1 Eylül 1939'dan 5 Aralık 1940 tarihine kadar bir yılı aşkın bir süre hububat ürününün ekimi, üretimi ve tüketimine ilişkin herhangi bir düzenleme ve müdahalede bulunmamıştır.

4.2. Hükümetin Hububat Ürününe İlk Müdahalesi

(5 Aralık 1940-10 Temmuz 1942)

Millî Korunma Kanunu'nun 4. maddesi ile kurulan ve Malîye, Ticaret, Ziraat, Millî Müdafaa, İktisat, Münakalat Vekillerinden teşekkül eden "Koordinasyon Heyeti" kararlarının Vekiller Heyeti'nce de kabul edilip hükümet kararnamesi olarak yayınlanması ile hububat politikası, tamamen hükümetler tarafından belirlenmeye başlamıştır.

Hububat ile ilgili kabul edilen koordinasyon heyeti kararnamelerinde şu düzenlemeler yapılmıştır:

a. Hububat ürününün ekim şartlarının, ekim sahalarının belirlenmesi ve hububat ekim zorunluluğunun getirilmesi,

b. Çiftçi, tüccar ve diğer bütün özel ve tüzel kişilerin elinde bulunan hububat üretim ve stok miktarının hükümete bildirilmesi,

c. Hububat ürününün serbest piyasada satılma şartlarının belirlenmesi,

d. Ürünün bütününe veya belli bir bölümüne devletçe el konulması,

e. Tüketim bölgelerine dağıtımının düzenlenmesi,

f. İhtiyat ve güvenlik stoklarının yapılması,

g. Askerî birliklerin ihtiyaçlarının karşılanması,

h. Hububat fiyatlarının tesbit edilmesi.

Refik Saydam Hükümeti dönemlerinde 5 Aralık 1940 tarih ve 2/14713 sayılı kararname 1/76 nolu Koordinasyon Heyeti Kararı66 ile Türkiye'de ilk defa hububat ürünlerinin her aşamada hükümetler tarafından sıkı bir denetime tabi tutulma dönemi başlatılıyordu.

2/14173 nolu kararnamenin 1. maddesinde, Millî Korunma Kanunu'nun 31. maddesine dayanarak hububat ticareti ile uğraşmayan üreticiler dışında bütün gerçek ve tüzel kişiler, adı geçen kararnamenin yayın tarihinden itibaren dört gün içerisinde mahallin en büyük mülki amirine ellerinde bulunan buğday ve çavdarın miktar ve cinslerini bildireceklerdi. Bu bildirimden özel bütçe ile idare edilen devlet kurumları, il özel idareleri, belediyeler ve Toprak Mahsulleri Ofisi ile ellerinde buğday miktarı 500 kg altında olan vatandaşlar istisna edilmiştir. Kararnamenin 3. maddesine göre depo, silo, değirmen ve diğer yerlerde herhangi bir sebeple muhafaza edilen hububat tespit edilecek ve bu hububatlar mahallin en büyük amirince Toprak Mahsulleri Ofisi'ne teslim edilecekti. Yine Millî Korunma Kanunu'nun 14. maddesi hükmü gereğince de hububat ticareti ile uğraşmayan ve belirtilen merkezlerdeki bütün gerçek ve tüzel kişilerin ellerinde bulunan buğday ve çavdara bedelleri peşin ödemek kaydı ile el konulabilecekti.

Hükümetçe el konan buğdayların cinsi ve kalitesine göre belirlenen taban fiyatları çerçevesinde hububatın teslim alınması, stok yapılması ülke genelinde Toprak Mahsulleri Ofisi'ne asli bir görev olarak veriliyordu.

Hükümet aynı gün (5 Aralık 1940) yayınladığı 14714 sayılı kararname ve 77 sayılı Koordinasyon Heyeti Kararı67 ile yine Millî Korunma Kanunu'n 31. maddesinin 1. fıkrasına dayanarak tacir olan veya olmayan, gerçek ve tüzel kişiler tarafından yüz kilodan fazla buğday, çavdar, arpa ve yulaf satışlarında tesbit edilmiş olan azami fiyatların hiçbir şekilde geçilemeyeceğini belirtiliyordu. Aynı kararname ile hububat fiyatları vilayetlere göre ayrıntılı olarak belirlenmişti.

Böylece hükümet 5 Aralık 1940 tarihinden itibaren hububat fiyatlarını ve hububat stoklarını denetime tabi tutmaya başlıyordu. Bu politika doğrultusunda hükümet Millî Korunma Kanunu'n 25.12.1940 tarih ve 3954 sayılı kanunla değiştirilen 14., 31. ve 36. maddelerine dayanarak 14.02.1940 tarih ve 2/15164 sayılı kararname ve aynı sayılı kararnamenin hazırlandığı K/107 nolu Koordinasyon Heyeti Kararı68 ile üreticinin elinde ihtiyaç fazlası bulunan hububata el konulması uygulamasını ilk kez başlatıyordu. Bu kapsamda el konulan bütün hububat türlerinin üretici ve diğer gerçek ve tüzel kişilerden toparlanarak Toprak Mahsulleri Ofisi'ne satma mecburiyeti getiriliyordu. El konan ürünü ihtiyaçları için hemen paraya çevirmek isteyen üreticilere ise, ürünlerini Toprak Mahsulleri Ofisi'ne getirip tespit edilen fiyat ve şartlarda satma imkânı da verilmiştir (Madde 5). Toprak Mahsulleri Ofisi teşkilatının bulunmadığı şehir ve kasabalarda, üreticinin serbestçe satış yapabileceği hükmü getirilmiştir (Madde 4).

Hükümet, bu dönemde son el koyma kararnamesini 18.06.1941 tarih, 15955 sayı ve 157 numaralı Koordinasyon Heyeti Kararı ile yayımlayarak 1941 yılı mahsul mevsiminden 1942 yılı sonu mahsul mevsimine kadar olan dönemde lüzum gördüğü zaman bütün hububat ürünlerine tespit edilen fiyat ile bedelleri tamamen ödenerek Toprak Mahsulleri Ofisi'ne teslim edilmek üzere el konması kararını almıştır.

15955 sayılı kararnamenin içeriği özet olarak şu şekildedir:69

a) El konacak buğday, çavdar, arpa ve yulafın ihtiyaca göre dağıtımı, satışı, ihracı, muhafazası ve sevkiyle Toprak Mahsulleri Ofisi görevlendirilmiştir (Madde 1).

b) El koyma işlemine hububat üretiminin yaygın olduğu illerden başlanmıştır. Hububat üretim merkezi olarak tesbit edilen iller; Afyon, Amasya, Ankara, Antalya, Balıkesir, Bilecik, Bolu, Burdur, Çanakkale, Çankırı, Çorum, Denizli, Diyarbakır, Edirne, Elazığ, Erzurum, Eskişehir, Gümüşhane, Hatay, Isparta, İstanbul, İçel, İzmir, Kayseri, Kırklareli, Kırşehir, Kocaeli, Konya, Kütahya, Malatya, Mardin, Niğde, Samsun, Seyhan, Sivas, Tekirdağ, Tokat, Urfa, Yozgat'tı.

c) Kararnamenin ilan tarihinden itibaren beş gün içersinde bütün gerçek ve tüzel kişilere Millî Korunma Kanunu'nun 31. maddesi gereğince, ellerindeki hububatları mahallin en büyük mülki amirine beyanname ile bildirme mecburiyeti getiriliyordu.

d) Ellerinde 500 kg.'dan az hububat bulunan üreticiler ve diğer kişiler beyanname vermekten muaf tutulmuşlardır.

e) Hububat beyannamesinde bulunan üreticilerin yemeklik, tohumluk ve yemlik ihtiyaçları beyannamede belirtilerek el koyma hükümleri dışında bırakılıyordu. Ayrıca belli bir bölgenin ihtiyacını karşılayan ve Toprak Mahsulleri Ofisi emrinde çalışması gerekli görülen değirmenlerin bir yıllık üretim yapabilecek miktardaki ürünleri el koyma hükümleri dışında bırakılıyordu.

f) El konan ürünlerin, Toprak Mahsulleri Ofisi teşkilatı olan bölgelerde başka bir kuruluş veya kişiye satılması yasaklanıyordu. Ancak ekmeğini evinde yapan ve buğday üretimi olmayan veya az olan ailelerin ihtiyaçlarını karşılayabilmeleri için ellerindeki 100 kg.'a kadar olan buğdayı pazarda satmalarına izin veriliyordu (Madde 8).

Toprak Mahsulleri Ofisi teşkilatının bulunmadığı veya alım kapasitesinin yetmediği ve Ticaret Vekaleti'nin ilan edeceği bölgelerde üreticiye el konan ürünlerini tüccara satabilme imkânı da tanımıştı (Madde 8).

15 Mayıs 1942 tarih ve 2/17875 sayılı kararname ile de bütün hububat ürünlerine el koyma kararı genişletilerek bütün illeri kapsayacak şekilde yeniden düzenlenmiştir.70

Hububat ürünlerine el koyma uygulaması daha başından itibaren çiftçiler tarafından iyi karşılanmamıştır. Bütün hububat üreticileri, ürünlerini devletten saklama yoluna giderek, hükümet temsilcilerine vermemek için kimi zaman görevlilere rüşvet vererek, ürünün miktarını mevcuttan daha az bildirmeye başlamışlardır.71 Hububat üreticisi çiftçilerin ürünü hükümetten kaçırmaları, dönemin gazetelerinde manşette yer alarak kamuoyunda uzun bir süre tartışılmıştır.72

Bu dönemde izlenen politikalar ve uygulanan yöntemler sonucunda Toprak Mahsulleri Ofisi'nin alımlarında önemli oranda düşüşler görülürken, meydana gelen spekülasyon ile hububat yokluğu ve karaborsası yaşanmıştır. Bu durum, hububat fiyatlarını hızla yükseltmiştir. Bu iktisadî gelişmeler, Türkiye'yi II. Dünya Savaşı döneminde ciddî bir hububat krizi ile karşı karşıya bırakmıştır.Hububat fiyatlarının büyük oranda yükselme göstermesi üzerine hükümet, ilk olarak 4.6.1941 tarih ve 2/15888 sayılı kararname73 ile belirlediği buğday fiyatına 28.08.1941 tarih ve 16465 sayılı kararname ile bir kuruşluk zam yapmıştır.74 Bunun sonucunda, özellikle şehir belediyeleri ekmeklik buğday temin etmekte güçlüklerle karşılaşmışlardır. Bunun üzerine 1942 yılında şehirlerdeki ekmek tüketimi karneye bağlanarak, un ürünlerinin satılması yasaklanmıştır.75

4.3. Hububat Ürününe Uygulanan Yüzde Yirmi Beş Sistemi

(Temmuz 1942-Haziran 1943)

Şükrü Saraçoğlu Hükümeti ilk olarak, II. Refik Saydam Hükümeti döneminde Millî Korunma Kanunu

doğrultusunda uygulanan, üreticilerin ve diğer kişi ve hububat sektöründeki bütün kuruluşların elinde bulunan hububatın tamamının bildirilmesi buna bağlı olarak tespit edilen yemeklik, tohumluk ve yemlik ihtiyaçları dışında kalan bütün hububata el konulması uygulamasını kaldırmış yeni bir düzenleme getirmiştir.

Bu düzenleme ile de II. Saydam Hükümeti'nin uyguladığı "Sıkı Hububat Politikası" yumuşatılarak, 15 Temmuz 1942 tarih 2/18365 sayılı kararname K/366 no'lu koordinasyon heyeti kararı ile "Hububat Mahsulünden Muayyen Nisbetlerin Satın Alınması Hakkında Kararı" kabul etmiştir. Yüzde Yirmi Beş Sistemi olarak isimlendirilen bu kararın içeriği özet olarak şu şekildedir;

a- Üretilen hububatın 50 tona kadar olan bölümünün %25'i (Madde 2/A).

b- Üretilen hububatın 50 tondan 100 tona kadar olan bölümünün %35'i (Madde 2/B).

c- Üretilen hububatın 100 tondan fazla olan bölümünün ise %50'si hükümete teslim edilecekti (Madde 2/C).

Bu kararname ile 1942 yılında üretilecek hububat, belirlenen oranlarla, bedeli ödenerek devletçe satın alınacaktı.

1942 ürününden devlet tarafından el konarak satın alınan hububat ürünleri üreticilerine "Borçlandırma Sistemi" uygulanmıştır (Madde 3). Bu sisteme göre, borçlandırılacak ürün miktarının tespiti vali ve kaymakamların görevlendirdiği ziraat vekaleti memurları, ve diğer devlet memurlarından veya köy ihtiyar heyetince oluşturulacak bir heyet tarafından yapılacaktı (Madde 4).

Borçlandırma işlemi buğdayın olgunlaşarak biçilme döneminde tarlada yapılacaktı. Harmanda tespit yöntemi ise kaldırılmıştır.

Borçlandırılan hububat miktarı ihtiyar heyeti ve subaşının sorumluluğu altında harmandan teslim alınarak, alım merkezlerine sevk edilecekti (Madde 7). Borçlandırılan üreticiler, borçlandıkları hububatı kendi vasıtaları ile alım merkezlerine götürmek zorundadırlar.

Bütün hububat teslimatı Toprak Mahsulleri Ofisi'ne yapılacaktır. Ofisin bulunmadığı yerlerde ise Ziraat Bankası ve valilerin onayı ile belediyelere ve zahireci birliklerince yapılacaktı (Madde 9).[76]

Siyasî literatürümüzde "Yüzde Yirmibeş Kuralı" adı ile anılan bu sistem[77] ile hükümet tarafından el konarak toplanan hububat, II. Dünya Savaşı dönemi içerisinde büyük şehirlerin, askerî birliklerin ve hububat darlığı çeken değişik bölge ve şehirlerin ihtiyaçlarının karşılanması gerektiğinde hükümetin doğrudan tanzim satışları için büyük miktarlarda ihtiyat ve güvenlik stoku oluşturulması amaçlanmıştır.

Bu uygulama ile 1940'lı yıllarda Türkiye'de üreticilerin ürünlerinin takriben %25'ine el konulmuştur.[78]

Hükümetin %25 sistemi ile hububatın belirli bir bölümüne el koyacağı, diğer bölümünün ise serbest olarak satılabileceğini açıklaması, hububat üreticisi çiftçiler tarafından hububata yapılan müdahalenin azalacağı düşüncesi ile memnuniyetle karşılanmıştır. Ancak çitçilerin bu memnuniyeti, hububat fiyatlarının II. Saydam Hükümeti döneminde tesbit edilen fiyatlar üzerinden olacağının açıklanması ile yerini hayal kırıklığına bırakmıştır.

Hububat fiyatlarının büyük bir artışla 100 kuruşa kadar yükseldiği 1943 yılı buğday sezonunda hükümet Toprak Mahsulleri Ofisi'ne teslim edilecek buğdaya kilo başına 20 kuruş fiyat tespit etmiştir. Bu gelişme üzerine bütün

hububat üreticisi çiftçiler ürettikleri ürünlerin %25'lik bölümünü de olsa hükümetten saklamaya ve kaçırmaya başlamışlardır.

Cumhurreisi İsmet İnönü'nün, %25 Sistemi ile ilgili yaptığı açıklamalar oldukça ilginçtir. 25 Ağustos 1942 tarihinde Samsun'da yaptığı konuşmada Yüzde Yirmi Beş Sistemine değinerek, çiftçilerin şikayetlerini şöyle cevaplamıştır.

"…Düzelmesi lazım olan hatalar için Cumhuriyet Hükümeti her yerde tedbir almaya çalışıyor. Yanlış şikayetleri de derhal tashih etmek yine hükümetin vazifesidir. Mesela, bazı vatandaşlarım fena mahsul tohumluk ihtiyacı gibi türlü vesileleri ileri sürerek hükümete satılacak %25'lerin kendi köylerinden alınmamasını isteyecek kadar ileri gitmişlerse de hiç olmazsa bu yüzden 25'lerin yerlerinde bırakılmasını talep etmişlerdir. Bazı yerlerde de mahsulün fazla tahminden dolayı hükümet hissesinin fazla tespit edildiğini söylediler. Parası ile hükümete mahsulün %25'i teslim edildikten sonra, fazlasını serbest satabilmek gibi müstesna bir kolaylığın kadrini bilmeyen şikayetleri derhal tashih ettirdim. Vatandaşla hükümetin karşılıklı vazifelerini iyi ve doğru yürekle ciddi olarak yapılması lazım geldiğini öğretmeye çalıştım. Böyle hatalı zihniyetlere satmış olan pek mahdut yerlerde yanlış düşünüşleri düzeltirken vatandaşlarımın yürekten bana yardım ettiklerini görmekten çok memnun oluyorum…"79

İsmet İnönü 23 Aralık 1942 tarihinde CHP İstanbul Vilayet Kongresi'nde hububat konusunda yaptığı konuşmada ise 5 ay önceki düşüncelerini tekrarlayarak, çiftçilerin Yüzde Yirmi Beş Sistemi ile ilgili eleştirilerini şu şekilde cevaplandırmıştır:

"…Biliyorsunuz ki hükümet, çiftçilerden yeni mahsulde Yüzde Yirmi Beş aldı. Dolaşırken bazı köyler gördüm. Vatandaşlar, kendilerine yetmeyecek mahsullerini göstererek, Yüzde Yirmi Beşlerini nasıl vereceklerini soruyorlardı. Ben ilk önce devletin talebini yerine getirmesini

tavsiye ettim. ‘Vatandaşın ihtiyacı ve derdi, Halk Hükümetinin gözü önündedir. Vazifesini ifa eden vatan-

daş, darlıkta ve çaresizlikte bırakılmaz’ dedim. İşte o teklifler böyle takip olundu ve olunmaktadır. Bütün memlekete de hiçbir telaşlı vaziyete düşülmeksizin herkesin ihtiyacı temin edilmektedir. Görüyorsunuz ki, Devletin selameti icabettirdiği vakit büyük fedakarlıklar zaruridir. Bu vazifeler sırasına göre şu veya bu bölgeye, şu veya bu meslek veya sanat sahibine teveccüh edecektir. Bugün çiftçiye, yarın tüccara veya esnafa fazla külfet yüklenebilir. Vatandaş devletin taleplerini iyi yürekle ve iyi niyetle karşılamalıdır…”80

Sonuç olarak Saraçoğlu Hükümeti’nin Temmuz 1942’den Haziran 1943’e kadar bir yıllık dönemde uygulamaya çalıştığı bu politikayla, üreticinin elinde bulunan hububat ürününün 50 tona kadar olan miktarının %25’ine, serbest hububat piyasasının ancak 1/5 oranında bir fiyat tespit etmesi sonucunda hububat ürünü büyük bir spekülasyon konusu olmuştur. Hububatın piyasadan tamamen çekilmesi ile Türkiye’de bu yıllarda iktisadî ve toplumsal hayatta ciddi bir şekilde hissedilen buğday karaborsası ve kıtlığı yaşanmaya başlamıştır.

Yüzde Yirmi Beş uygulaması sonucunda büyük mağduriyetler yaşayan çiftçi kesimi, hükümete ve CHP’ye karşı büyük bir tepki duymaya başlamışlardır. CHP’nin kırsal kesimde büyük bir oy kaybına uğramasının en önemli nedenlerinden birisi de bu dönemde uygulanan hububat politikalarıdır.

Bursa’da, köylüler, Celal Bayar’a Demokrat Parti’ye oy vermelerini anlatırlarken, “Bütün mahsulümüzü Toprak Mahsulleri Ofisi’ne verdiğimiz halde, hâlâ onlara yüzde 70 mahsul borçluyuz. Borcumuzu ödemek için öküzlerimizi sattık… Toprağı öküzsüz nasıl işleriz, çaresiz topraklarımızı nadasa bırakıp, zenginlerin topraklarında çalışıyoruz. Şehre buğdayı biz

satıyoruz, ama biz ekmeğe 35 kuruş öderken, onlar 30 kuruşa alıyorlar…” diye tepkilerini ifade etmişlerdir.81

Türkiye’de bu dönemde yaşanan hububat krizi ve takip edilen hububat politikası, Başvekil Şükrü Saraçoğlu’nun 11 Kasım 1942 yılında Türkiye Büyük Millet Meclisi’nde hububat ile ilgili yaptığı konuşmasında bütün yönleri ile görülmektedir.

Başvekil Saraçoğlu bu konuşmasında alınan Yüzde Yirmi Beş kararının özeleştirisini yaparak bu uygulama ile hububat stoku yapılmadığı gibi büyük bir hububat yokluğunun yaşandığını, hükümetin hububat fiyatlarını kontrol edemediğini ve bu durumdan da en çok hububat üreticisi çiftçilerin etkilendiğini belirtmiştir;

Yüzde Yirmi Beş uygulamasından en çok küçük ve geçimlik üretim yapan çiftçiler etkilenmişlerdir. Örneğin 1940 şartlarında 600 dönümün altında bir toprakta hububat üreten bir çiftçi ortalama 4000 kg buğday hasadı yaptığı düşünülürse bu miktarın %20’si olan 800 kg tohumluk için ayrılacak, hükümetin %25 üretimine göre el koyacağı miktar ise 1000 kg olacaktır. Böylece üretilen 4000 kg buğdayın yaklaşık yarısına yakın bir bölümü olan 1800 kg bir miktar çiftçinin elinden çıkıyordu. Geri kalan 2200 kg miktar ise 5-6 kişilik bir çiftçi ailesinin bir yıllık tüketimini ancak karşılamaktadır.82

Örnekte de görüldüğü gibi Yüzde Yirmibeş uygulaması küçük üreticilerin ürettikleri buğday ürününün fazlasına tamamen el koyarken 50 dönümden az üretim yapan çiftçi aileleri ise buğday ihtiyaçlarını dışardan karşılamak zorunda kalmışlardır.

Oysa II. Refik Saydam hükümeti döneminde 14.02.1941 tarih ve 15164 sayılı kararname ile el koyma sisteminde geçimlik, tohumluk ve yemlik miktarları tespit edilerek ayrılmaktaydı (Madde 1).

Uygulanan bu sistem ile hububatta meydan gelen spekülasyon neticesinde yükselen fiyatlardan küçük çiftçilerin yarar sağlamaları mümkün olmadığı gibi, bazı bölgelerde küçük çiftçiler temel hububat ihtiyaçlarını bile karşılamakta büyük güçlükler çekmişlerdir.

Büyük miktarlarda hububat üreten çiftçiler ise ürettikleri ürünleri Yüzde Yirmi Beş sistemine göre %50'sini hükümete teslim ettikten sonra geri kalan %50'lik miktarı ise serbest piyasada yüksek bir fiyattan satarak büyük kazançlar sağlamışlardır.

Hububat üreticisi küçük çiftçiler ise Yüzde Yirmi Beş sistemi ile buğdayını kilosunu 20 kuruştan hükümete teslim ederken, büyük çiftçi kendisinde kalan %50 oranındaki buğdayın kilosunu 100 kuruş gibi çok yüksek bir fiyatla serbest piyasada satabilmiştir.

Hububat ürününde Yüzde Yirmi Beş sisteminin uygulamaya başlanması ile büyük çiftçilerde gözle görünür bir zenginliğin oluşmaya başladığı, belli bölgelerde toprak fiyatlarında yükselme görüldüğü, dönemin gazetelerindeki haberlerden anlaşılmaktadır.83

I. Saraçoğlu Hükümeti'nin uyguladığı %25 sisteminde beklenen verim sağlanamamıştır. Bu sistemle toplanması tahmin edilen 1.500.000 ton hububat da toplanamamış, serbest piyasada fiyatlar büyük bir hızla artarken hükümetin oluşturduğu hububat stokları da büyük oranda erimiştir.84

1943 yılı başlarına gelindiğinde baş gösteren hububat krizi şiddetini arttırarak devam etmiştir. 9 Mart 1943'te kurulan II. Saraçoğlu Hükümeti, hububat krizinin önüne geçmek için, daha sıkı tedbirler alma yoluna giderek Millî Korunma Kanunu'ndan hareketle 15 Mayıs 1943 tarih ve 2/19930 sayılı kararname85 ile hububatın el konulan miktarını arttırmakla kalmayıp, hububatla birlikte baklagilleri de uygulama içine almıştır. Adı geçen kararname ile 1943 yılında el konacak hububat ürünleri ve oranları şu şekilde belirlenmiştir.

a) Buğday, arpa, yulaf, çavdar, çeltik, mısır mahsullerinin 6 tona kadar olan bölümün %20’sine, 6 tondan 15 tona kadar olan bölümünün %30’una, 15 tondan yukarı olan bölümünün ise %50’sine hükümetçe el konulacaktı.

b) Fasulye, börülce, nohut, mercimek ve bakla mahsullerinin %25’ini hükümet hissesi olarak, belirtilen beldelerde Toprak Mahsulleri Ofisi’ne teslim etme zorunluluğu getirilmiştir.

5. Toprak Mahsulleri Vergisi

5.1. Toprak Mahsulleri Vergisi

Kanunu ve Uygulaması

II. Saraçoğlu Hükümeti, hububata müdahalesi el koyma kararnameleri ile sınırlı kalmamış, hububata bütün aşamalarda müdahale etmiştir. 4 Haziran 1943 tarihinde Türkiye Büyük Millet Meclisi’nde kabul edilen 4429 sayılı “Toprak Mahsulleri Vergisi” kanunu ile de belli başlı bütün hububat ürünlerine uygulanan ve aynî olarak toplanan yeni bir vergi getirmiştir.86

Toprak Mahsulleri Vergisi’nin, Yüzde Yirmi Beş sistemine giren hububat ürünlerinden %8, diğer ürünlerden ise %12 oranında aynî olarak alınması kabul edilmiştir (Madde 17).

Toprak Mahsulleri Vergisi Kanunu; hububat, bakliyat, fındık, üzüm, incir, zeytin ve pamuk gibi ürünleri aynî olarak, afyon, kendir, pancar, narenciye, patates ve tütün ürünlerini ise nakdî olarak vergilendiriyordu (Madde 24).

Toprak Mahsulleri Vergisi Kanunu, verginin tahakkuk etmesini şu şekilde düzenlemiştir:

- Toprak ürünleri vergiye tâbidirler (Madde 1),

- Vergi, vergiye tâbi ürünlerin olgunlaşma zamanındaki sahibinden alınır (Madde 3);

- Vergi, ürünün elde edildiği kaza gelir dairesince tarh olunur (Madde 4),

- Ürün miktarı üretici tarafından bildirilir ve daha sonra bildirimler denetlenir (Madde 6-10),

- Devlet görevlileri, üreticinin elde edebileceği ürünün miktarını tahmini olarak ürün hasat edilmeden tespit ederler. (Madde 11).

5.2. Toprak Mahsulleri

Vergisi'nin Sonuçları

Malî bakımdan Toprak Mahsulleri Vergisi'nin verimi oldukça düşük kalmıştır. Ziraî gelirin millî gelir içinde %48 oranına karşılık Toprak Mahsulleri Vergisi yapılan üç yıllık bütçe geliri içerisinde ancak %8.5 olmuştur.87

Toprak Mahsulleri Vergisi'ni Yahya Sezai Tezel; "Aslında geçici bir süre için aşarın yeniden yürürlüğe koyulmasıydı"88 şeklinde yorumlarken, Korkut Boratav ise; "Dış görünüşü ile bu vergi savaş şartlarından yararlanan gruplar için de o ana kadar kazandığını ödememiş olan çiftçilere yönelen ve bu yönüyle varlık vergisinin bir tamamlayıcısı olarak görülebilecek bir vergidir"89 şeklinde değerlendirmiştir.

Toprak Mahsulleri Vergisi, üç mahsul dönemi uygulandıktan sonra toplama güçlükleri ve beklenen verimin sağlanmaması üzerine Kasım 1945'de hazırlanan kanun teklifi ile 23 Ocak 1946 tarih ve 4840 sayılı kanun ile tamamen kaldırılmıştır.90

6. II. Dünya Savaşı Sonrası Hububat Politikaları

Toprak Mahsulleri Ofisi'nin esas kuruluş amacı, hububat piyasalarına doğrudan girerek destekleme alımları yöntemi ile ülkedeki hububat piyasalarını düzenlemek, üretici çiftçileri ve hububat ürününü korumaktı. Buna rağmen bu amacını ancak, kuruluş yılı olan 1938 ve 1939 yıllarında iki yıl gibi kısa bir süre yerine getirebilmiştir.

II. Dünya Savaşı konjonktürü 1942 yılında başlamış ve 1946 yılına kadar devam etmiştir. Hükümetler, bu konjonktürün kesin olarak sona erdiği 1946 yılına kadarki dönem içerisinde hububat ürününe, üretim, satış, dağıtım ve fiyat aşamalarında sıkı bir kontrol ve müdahale politikası izlemişlerdir. Devlet hububat üreticisi çiftçiden piyasa değerinin çok altında bir fiyatla hububat ürününün tamamına veya belirli bir bölümüne el koyma yöntemiyle bir anlamda zorla satın almıştır. Ancak bu politikalar sonucunda hububat üreticisi çiftçiler ürünlerini devlete satmayıp, devletten kaçırma yoluna gitmişlerdir.

Bütün bu gelişmeler, hububat darlığı, fiyatların büyük bir oranda yükselmesi ve ülkede hububat karaborsasının oluşması sonucunu doğurmuştur.

Yine bu yıllarda üretici genç çiftçi nüfusun dört yıl gibi uzun sayılacak bir süre silah altına alınması, hububat ürününün ekilişini ve üretimini olumsuz yönde etkilemiştir. Bu durumdan üretici çiftçi, tüketici toplum kesimleri ve devletin iktisadî ve ziraî politikaları olumsuz yönde etkilenmiştir.

II. Dünya Savaşı konjonktürünün tamamen sona erdiği, savaş sonrası dönemin başladığı 1946 yılından itibaren Türkiye'de II. Dünya Savaşı'nın getirdiği olumsuz şartlar ve bu dönemde uygulanan hububat politikaları sonucunda yaşanan "Hububat Bunalımı" tamamen ortadan kalkmıştır. Bu yeni dönemde hububat bunalımını sona erdiren dört temel faktör ise şunlardır:

1- 1940 yılından itibaren üreticilerin ürettikleri, hububat ürününün tamamı veya belirli bir bölümüne el konulması uygulamalarına son verilmesi,

2- Hububat ticareti ile nakliyesinin tamamen serbest bırakılması,

3- Savaş döneminde silah altına alınan genç çiftçi nüfusun köye dönerek üretici hale gelmesi.

4- 1948 yılından itibaren Marshall yardımı ile gelen 30.000'i aşan ziraî teçhizat ve makinanın ziraî sektörde kullanılmaya başlanması.

Bu gelişmeler sonucunda 1950 yılından itibaren özellikle hububat ekim alanlarının genişlemesi ile hububat üretiminde önemli miktarda artışlar meydana gelmiştir.

Toprak Mahsulleri Ofisi kanalı ile Türkiye'de, planlanan hububat politikalarının uygulanması altı yıllık bir aradan sonra ancak 1946 yılından itibaren mümkün olmuştur. Bu yıldan itibaren normal iktisadî şartlar içerisinde popülist olmayan politikalar uygulanmaya başlamıştır.

1950 yılında Demokrat Parti'nin iktidara gelmesi ile birlikte, 1952 yılından itibaren hububat politikaları özellikle fiyat tespiti bakımından tamamen popülist bir nitelik kazanmış, hükümetler bu dönemden itibaren çiftçileri memnun etmek için dünya piyasalarında buğdayın en pahalı olduğu Fransa ve İtalya fiyatları seviyesinde yüksek taban fiyatı vermeye başlamışlardır.91

1 Osman Tosun; Türkiye'de Buğdayın Standardizasyonu Üzerine Araştırmalar, Ankara, 1953, s. 21-22.

2 Korkut Boratav; Türkiye İktisat Tarihi 1908-1985, İstanbul, 1989, s. 19.

3 Tokdemir, Türkiye'de Tarımsal Yapı (1923-1933), s. 131-133.

4 Toprak, Türkiye'de Millî İktisat, Ankara, 1982, s. 268-273.

5 Tosun, Adı Geçen Eser, s. 21-22.

6 Düstur, Cilt: 9, s. 1908.

7 Âli İktisat Meclisi Raporları, “Buğday ve Ekmek Meselesi” 1928 2. İştima Devresi, Seri A, No: 2, Ankara, 1929, s. 49-50.

8 Mehmet Vehpi; “1928-1931 Buğday Meseleleri”, İ. T. S. O. M., İstanbul, 1931, No: 6, s. 266.

9 Zahire İthalatından Alınmakta Olan Gümrük Resmi Hakkında Kanun, Düstur, Cilt: 2, s. 226.

10 Kuruç, İktisat Politikasının Resmi Belgeleri, s. 4.

11 Son Posta, 27 Temmuz 1931-7 Ağustos 1931, “Ziraat Bankası Buğday Almaya Başlıyor”.

12 Ali Süreyya; “Buğday İhraç Edebilir miyiz?”, 30 Temmuz 1931. “Ziraat Bankası Alacağı Buğdayı Harice Satmalıdır”, 3 Ağustos 1931, “Buğday Mübayaatına Başlanıyor”, Son Posta, 6 Ağustos 1931. “Buğday İşi Nasıl Halledildi”, İktisat Vekili Şeref Bey “Bu Meseleyi Anlatıyor”, Son Posta, 7 Ağustos, 1931. “Buğday Meselesi, Ziraat Bankası Yapacağı Mübayaat Hakkında Resmi Tebliğ Neşretmelidir”, Cumhuriyet, 6 Ağustos, 1931. “Ziraat Bankası’nın Son verdiği Karar Fiyatları Yükseltti”, Son Posta, 11 Ağustos, 1931. “Ziraat Bankası Mubayaata Başladı”, Son Posta, 14 Ağustos, 1931. “Bu Sene Bolluk İçerisinde Açlık Tehlikesi Var, Buğday Mahsulünün Fazlalığı Bu Sene Dünya Piyasalarını Altüst Edecek”, 26 Ağustos, 1931.

13 Son Posta, 11 Ağustos, 1931.

14 “Borcunu Veren Köylü Parasız Kalmamalı”, Son Posta, 7 Eylül, 1931. “3 Milyon Kilo Buğday İstihsal Ettik”, Son Posta, 8 Eylül, 1931.

15 İlhan Tekeli-Selim İlkin; Uygulamaya Geçerken Türkiye’de Devletçiliğin Oluşumu, Ankara, 1982, s. 110-111.

16 Âli İktisat Meclisi Raporları, 1928 II. İçtima Devresi, Seri A, No: 2, Ankara, 1929, s. 49.

17 Boratav, Türkiye İktisat Tarihi, s. 19-20.

18 Us Asım; 1930-1950 Hatıra Notları, İstanbul 1966.

19 Mehmet Vehpi; “1930 I. Türkiye Ziraat Kongresi”, İ.T.S.O.M., Kanunuevvel, No: 12, İstanbul, 1930, s. 393-396.

20 Hacızade Mirza (Gökgöl); “Buğday Fiyatlarının Tanzimi”, Ankara, 1931, s. 819-823.

21 Parla, Taha, Türkiye’de Siyasal Kültürün Resmi Kaynakları, s. 53-65. Bkz., 1935 Yılı CHF Programı III. Kısım Ekonomi, Tarım, Endüstri, Mağdenler, Ormanlar, Teçil ve Bayındırlık İşleri.

22 Ergün Kip; “Türkiye’de Taban Fiyatları, Destekleme Alımları ve İç Ticaret Hadleri”, Türkiye’de Tarımsal Yapılar, Ankara, 1988, s. 139.

23 Avni Zarakolu; “1929-1930 Dönemi Dünya Ekonomik Krizi Karşısında Türk Ekonomisi ve Anılan Krizle Mücadele Tedbirleri”, Atatürk Dönemi Ekonomi Politikası ve Türkiye’nin Ekonomik Gelişmesi, Ankara, 1982, s. 95.

24 “Buğday Meselesi: İktisat Vekili Alınan Tedbirleri İzah Ediyor. ” Son Posta, 6 Ağustos, 1931. “Köylü Buğdayını Niçin Satmıyor”, “İş Başındakiler Köylüyü Haklı Fakat Tacirleri Haksız Buluyor”, Son Posta, 8 Eylül, 1931.

25 İlhan Tekeli-Selim İlkin; Uygulamaya Geçerken Türkiye’de Devletçiliğin Oluşumu, Ankara, 1982, s. 111.

26 Düstur, Cilt: 13, s. 1197.

27 Bilsay Kuruç; Belgelerle Türkiye İktisat Politikası (1929-1933), Ankara, 1988, Cilt: 1, s. 284.

28 Suvla, Refii Şükrü, “Dünyada ve Türkiye’de Buğday Meselesi”, s. 34. Tosun; Adı Geçen Eser, s. 24.

29 Güray-Yurtmen; Buğday Krizinde Türkiye, Ankara, 1937 s. 40-41.

30 Güray-Yurtmen; Adı Geçen Eser, s. 50-51. İsmail Hüsrev; “Buğday İşine Bir Bakış”, Kadro 1934, Cilt: 3, (Tıpkı Basım), Ankara, 1980, s. 20,

30-31.

31 Hatipoğlu, Şevket Raşit; Türkiye'de Zirâî Buhran, Ank. 1936 s. 110.

32 İsmail Hüsrev; "Buğday İşine Bir Bakış", Kadro 1934, Cilt: 3, (Tıpkı Basım), Ankara, 1980 s. 30-31.

33 Boratav, Korkut, Türkiye'de Devletçilik, s. 184.

34 Tekeli-İlkin, Uygulamaya Geçerken Türkiye'de Devletçiliğin Oluşumu, s. 112.

35 Güray-Yurtmen; (Ziraat Bankası'na Mubayaa Ettirilecek Kanun Münasebeti ile Ziraat Vekaletinin Vilayetlere Gönderdiği Tamim Sureti), Adı Geçen Eser, s. 43-45. Hatıpoğlu; Adı Geçen Eser, s. 110.

36 Sarç, Ömer Celal Ziraat ve Sanayi Siyaseti (Zirai ve Sınai İktisat), İstanbul, 1934 s. 287.

37 Hatipoğlu, Adı Geçen Eser, s. 111.

38 Saraç, Adı Geçer Eser, s. 287.

39 Hatipoğlu, Adı Geçen Eser, s. 111.

40 Tekeli-İlkin; Uygulamaya Geçerken Türkiye'de Devletçiliğin Oluşumu, Ankara 1982, s. 113.

41 İsmail Hüsrev; Adı Geçen Makale, s. 26-30.

42 Güray-Yurtmen; Adı Geçen Eser, s. 78, 125, 152.

43 Derin, Haldun; Türkiye'de Devletçilik İstanbul, 1940 s. 163.

44 Mehmet Asım; "Ekmek İşinin Mahsurları", Vakit, 15 Haziran 1932.

45 Güray-Yurtmen; Ziraat Bankası'nın Buğday Mubayaası İçin Kabul Edilen 13204 Sayılı Kararname Ekli Talimatname, Adı Geçen Eser, s. 43-45,

46 Derin, Adı Geçen Eser, s. 163. Aktan, Reşat, Türkiye'de Ziraat Mahsulleri Fiyatları, Ankara, 1955, s. 327.

47 Buğdayı Koruma Karşılığı Vergisi Kanunu, Düstur, Cilt: 15, s. 631. Değişik 2643 Sayılı Kanun, Düstur, Cilt: 16, s. 438. 2820 Değişik, Düstur,

Cilt: 16, s. 1570. 3767 Sayılı Ek Kanun, Düstur, Cilt: 21, s. 258.

48 Buğday Koruma Karşılığı Vergisi Kanunu, Madde 1.

49 Buğday Koruma Karşılığı Vergisi'ne Ait İzahname, 30. 05. 1934, Seri No: 2, Buğdayı Koruma Karşılığı Vergisine Dair 2466-2643 ve 2800 Numaralı Kanunlar-İzahnameler ve Umumi Tebliğler. Maliye Vekaleti Yayını, İstanbul 1938, s. 22-23.

50 Buğdayı Koruma Karşılığı Vergisi Kanunu Madde, 3.

51 Buğdayı Koruma Karşılığı Vergisine Dair 2466-2643 ve 2800 Numaralı Kanunlar İzahnameler ve Umumi Tebliğler, s. 25.

52 Buğdayı Koruma Karşılığı Vergisi Kanunu, Madde 4.

53 Buğdayı Koruma Karşılığı Vergisi Kanunu, Madde 5.

54 Buğdayı Koruma Karşılığı Vergisi Kanunu'nun Bazı Maddelerini Değiştiren 2643 Sayılı Kanun, Madde 3. Düstur, Cilt: 16, s. 438.

55 Buğdayı Koruma Karşılı Vergisi Kanunu, Madde 6.

56 Buğdayı Koruma Karşılığı Vergisi Kanunu, Madde 7.

57 Buğdayı Koruma Karşılığı Vergisi'ne Ait İzahname, 30. 05. 1934, Seri No: 2, Buğdayı Koruma Karşılı Vergisine Dair 2466-2643 ve 2800 Numaralı Kanunlar-İzahnameler ve Umumi Tebliğler, s. 26.

58 Buğdayı Koruma Karşılığı Vergisi'ne Ait İzahname, 30. 05. 1934, Seri No: 2, Buğdayı Koruma Karşılı Vergisine Dair 2466-2643 ve 2800 Numaralı Kanunlar-İzahnameler ve Umumi Tebliğler, s. 26-27.

59 Buğdayı Koruma Karşılığı Vergisi Kanunu, Madde 9.

60 Buğdayı Koruma Karşılığı Vergisi'ne Ait İzahname, 30. 05. 1934, Seri No: 2, Buğdayı Koruma Karşılı Vergisine Dair 2466-2643 ve 2800 Numaralı Kanunlar-İzahnameler ve Umumi Tebliğler, 13. 05. 1934, Seri No: 3 s. 39.

61 Buğdayı Koruma Karşılığı Vergisi'ne Ait İzahname, 30. 05. 1934, Seri No: 2, Buğdayı Koruma Karşılı Vergisine Dair 2466-2643 ve 2800

Numaralı Kanunlar-İzahnameler ve Umumi Tebliğler, 5. 01. 1935, Seri No: 21 s. 59.

62 Buğdayı Koruma Karşılığı Vergisi'ne Ait İzahname, 30. 05. 1934, Seri No: 2, Buğdayı Koruma Karşılığı Vergisine Dair 2466-2643 ve 2800 Numaralı Kanunlar-İzahnameler ve Umumi Tebliğler, 30. 7. 1934 Seri No: 11 s. 43.

63 Düstur, Cilt: 23, s. 112.

64 Millî Korunma Kanunu, Kanun No: 3780, Düstur, Cilt: 21, s. 433. Değişik 3954, Düstur, Cilt: 22, s. 121. Değişik 4156, Düstur, Cilt: 23, s. 107. Değişik 4180, Düstur, Cilt: 28, s. 232.

65 Düstur, Cilt: 21, s. 433.

66 Düstur, Cilt: 22, s. 33.

67 Düstur, Cilt: 22, s. 38.

68 Düstur, Cilt: 22, s. 248.

69 Düstur, Cilt: 22, s. 1332.

70 Düstur, Cilt: 23, s. 599.

71 Pamuk, "II. Dünya Savaşı Yıllarında Devlet, Tarımsal Yapılar ve Bölüşüm", Türkiye'de Tarımsal Yapılar, (1923-2000), Ankara, 1988, s. 103. İsmail Hüsrev Tökin; Adı Geçen Makale, s. 14.

72 "Köylü Pasif Mukavemet Yapıyor". Tan Gazetesi, 17 Temmuz 1942, "Köylü Mallarını Saklıyor", Tan Gazetesi, 1 Ekim 1942.

73 Toprak Mahsulleri Ofisi'ni Alakadar Eden Mevzuat, s. 332.

74 Düstur, Cilt: 22, s. 1534.

75 İsmail Hüsrev Tökin; Adı Geçen Makale, s. 14.

76 Düstur, Cilt: 23, s. 1641. CHP Genel Başkan Vekili, Başvekil Şükrü Saraçoğlu'nun Hükümetin İç ve Dış Politikasını İzah 5 Ağustos 1942 Tarihli Beyannamesi ile İaşe İşleri, Memurlara Yardım ve Fevkalade Kazançlar Hakkında Son Teşrin 1942 Tarihinde Türkiye Büyük Millet

Meclisi’nde İrat Buyurdukları Nutuklar. CHP Genel Sekreterliği Yayını, Ankara, 1942, s. 6-7.

77 Timur, Taner Türkiye’de Devrim ve Sonrası, Ankara, 1993 s. 182.

78 Pamuk, Adı Geçen Makale, s. 104.

79 Millî Şef İsmet İnönü’nün Yurtiçi Gezilerinde ve Türlü Konular Üzerinde İzmir, Samsun, Bursa, Balıkesir ve İstanbul’da irat Buyurdukları Nutukları, Yayınlayan; CHP Genel Sekreterliği, Ankara, 1943, s. 8.

80 Millî Şefin Söylev, Demeç ve Mesajları, İstanbul, 1945, s. 143-144.

81 Kemal Karpat; Türk Demokrasi Tarihi, İstanbul, 1996, s. 101-102.

82 Pamuk, Adı Geçen Makale, s. 106.

83 Pamuk, Adı Geçen Makale, s. 106.

84 Timur; Adı Geçen Eser, s. 181.

85 Düstur, Cilt: 24, s. 604.

86 Düstur, Cilt: 24, s. 1323.

87 Başar, Suat; “Toprak Mahsulleri Vergisi Kalkınca”, İ. Ü. İktisat Fakültesi Mecmuası, Cilt: 7, No: 1-4, 1945-1946. s. 100-105.

88 Tezel, Yahya Sezai; Cumhuriyet Döneminin İktisadî Tarihi (1923-1950), Ankara, 1982, s. 375.

89 Boratav, Türkiye’de Devletçilik, s. 265.

90 Düstur, Cilt: 27, s. 849.

91 Karpat, Adı Geçen Eser, s. 102. Buğday hakkında Rapor 1950-1960, Türkiye İşbankası Hizmete Mahsus, Ankara, 1962, s. 10.

AKTAN, Reşat; Türkiye’de Ziraat Mahsulleri Fiyatları, Ankara, 1955.

Âli İktisat Meclisi Raporları, Neşriyat Serisi: A, No. 2, Ankara, 1929.

BAŞAR, Suat; “Toprak Mahsulleri Vergisi Kalkınca”, İ. Ü. İktisat Fakültesi Mecmuası, Cilt: 7, No: 1-4, yıl: 1945-1946.

BORATAV, Korkut; Türkiye İktisat Tarihi (1908-1985), İstanbul, 1988.

BORATAV, Korkut; Türkiye’de Devletçilik, Ankara, 1982.

DERİN, Haldun; Türkiye’de Devletçilik, İstanbul, 1940.

Düstur (II. Tertip), 1923-1950.

GÜRAY, Yurtmen; Buğday Krizinde Türkiye, Ankara, 1937.

Hacızade Mirza (Gökgöl); “Buğday Fiyatlarının Tanzimi”, 1931 I. Ziraat Kongresi İhtisas Raporları, Ankara, 1931.

HATİPOĞLU, Şevket Raşit; Türkiye’de Ziraî Buhran, Ankara, 1936.

İsmail Hüsrev (Tökin); “Buğday İşine Bir Bakış”, Kadro 1934, Cilt: 3, (Tıpkı Basım), Ankara, 1980.

KARPAT, Kemal H.; Türk Demokrasi Tarihi, İstanbul, 1996.

KİP, Ergün; “Türkiye’de Taban Fiyatları, Destekleme Alımları ve İç Ticaret Hadleri”, Türkiye’de Tarımsal Yapılar, Ankara, 1988.

KURUÇ, Bilsay; İktisat Politikasının Resmi Belgeleri (Söylev, Demeç, ve Yazılar), Ankara, 1963.

KURUÇ, Bilsay; Belgelerle Türkiye İktisat Politikası, Cilt: 1, Ankara, 1988.

Mehmet Vehpi; “1928-1931 Buğday Meseleleri”, İstanbul Ticaret ve Sanayi Odası Mecmuası, No: 6, İstanbul, 1931.

Millî Şef İsmet İnönü’nün Yurtiçi Gezilerinde ve Türlü Konular Üzerinde İzmir, Samsun, Bursa, Balıkesir ve İstanbul’da İrat Buyurdukları Nutukları, Yayınlayan; CHP Genel Sekreterliği, Ankara, 1943.

PAMUK, Şevket; “II. Dünya Savaşı Yıllarında Devlet, Tarımsal Yapılar ve Bölüşüm”, Türkiye’de Tarımsal Yapılar, (1923-2000), Ankara, 1988.

PARLA, Taha; Türkiye’de Siyasal Kültürün Resmi Kaynakları, “Atatürk’ün Nutku”, Cilt I, İstanbul, 1991.

SARÇ, Ömer Celal; Ziraat ve Sanayi Siyaseti (Zirai ve Sınai İktisat), İstanbul, 1934.

SUVLA, Refii Şükrü; “Dünyada ve Türkiye’de Buğday Meselesi”, İ. Ü. İktisat Fakültesi Mecmuası, İstanbul, 1942, No: 1, Cilt: 4.

TEKELİ, İlhan-İLKİN, Selim; Türkiye Belgesel İktisat Tarihi, Uygulamaya Geçerken Türkiye’de Devletçiliğin Oluşumu, Ankara, 1982.

TEZEL, Yahya Sezai; Cumhuriyet Döneminin İktisadî Tarihi (1923-1950), Ankara, 1982.

TİMUR, Taner; Türkiye’de Devrim ve Sonrası, Ankara, 1993.

TOKDEMİR, Ertuğrul; Türkiye’de Tarımsal Yapı (1923-1933), İstanbul, 1988.

TOPRAK, Zafer; Türkiye’de “Milli İktisat” (19081918), Ankara, 1982.

TOSUN, Osman; Türkiye Buğdaylarının Standardizasyonu Üzerine Araştırmalar, Ankara, 1953.

US, Asım; 1930-1950 Hatıra Notları, İstanbul, 1966.

ZARAKKOLU, Avni; “1929-1930 Dönemi Dünya Ekonomik Krizi Karşısında, Türk Ekonomisi ve Anılan Krizle Mücadele Tedbirleri”, Atatürk Dönemi Ekonomi Politikası ve Türkiye’nin Ekonomik Gelişmesi, A. Ü. Siyasal Bilgiler Fakültesi ve Türk Ekonomi Kurulu Yayını, Ankara, 1982.

Cumhuriyet Türkiyesi'nde Toprak Reformu ve Uygulamaları / Yrd. Doç. Dr. Zeki Çevik [s.677-686]

Balıkesir Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi / Türkiye

1. Toprak Reformu ve Tarım Reformu Kavramları

Geleneksel anlamda Toprak Reformu denilince, toprak mülkiyetinin belirli bir tavan sınırından yukarısının kamulaştırılarak, topraksız ya da az topraklı köylülere dağıtımı anlaşılırdı.1

Bugün ziraatte bünye bozukluklarının düzeltilmesi için alınan tedbirler toprak reformu içinde toplanmaktadır. Bu bakımdan toprak reformu arazi tasarruf sisteminin ıslahı, arazi toplulaştırması, parçalanmanın önlenmesi ve kiracılık-ortakçılık münasebetlerinin düzeltilmesi ile ilgili organize edilmiş tedbirleri ihtiva eder.

Dar mânâda toprak reformu, büyük mülklerin parçalanarak topraksız çiftçilere dağıtımı için devletçe alınan tedbirleri kapsar.

Geniş mânâda toprak reformu ise ziraatle ilgili ekonomik ve sosyal müesseselerin ıslahı, için alınan her türlü tedbirleri ifade eder. Bu anlamda toprak reformu, bütün yönleriyle arazi tasarruf sisteminin ıslahı, arazi toplulaşması, kiracılık münasebetlerinin düzenlenmesi, ziraat işçisinin çalışma şartlarının ıslahı ziraî yerleşim, vergi sistemi ile ilgili reformlar ve uygun şartlarla kredi temini ile ilgili bütün tedbirleri ve hatta köylerde tesis edilecek sanayi tesisleri, kooperatifleşme ve pazarlama ile ilgili müesseselerin kuruluş ve gelişmesini de içine alır.

Tarım Reformu kavramı da, ziraî üretimin artırılması için alınması gereken bilûmum tedbirleri ifade eder. Tarım reformu, ziraî

üretim faaliyetlerinin düzenlenmesi ile ilgili bütün tedbirleri kapsadığı için toprak reformunu da içine alır.

Görüldüğü üzere geniş anlamda toprak reformu kavramı tarım reformu kavramına yaklaşmaktadır. Bunun için her iki terim çoğu zaman birbiri yerine kullanılmakta, bazen toprak reformu adı altında geniş ziraî kalkınma plânları tatbik edildiği gibi, bazen de tarım reformu adı altında sadece arazi mülkiyetindeki bünyevî bozuklukların ıslahı ile ilgili tedbirlerle yetinilmektedir.2

Dengesiz toprak mülkiyeti düzenini değiştirmeden, tarım reformu tedbirleri almak bir toprak reformu değildir. Bunun gibi toprak dağıtımını sağladıktan sonra, gerekli tarım reformu tedbirlerini almamak da meseleyi çözümlemez. Gerçek bir toprak reformu kavramı bunların ikisini birden kapsar.3

Sonuç olarak, gerek Türkiye'deki tartışma ve yayınlarda, gerekse yabancı dillerdeki yayınlarda toprak reformu ile tarım reformu kavramlarının birbirleri yerine kullanıldıkları görülmektedir.4

2. Toprak Reformunun Kısa

Tarihçesi ve Çeşitli

Memleketlerdeki Uygulaması

Arazi tabiat vergisi olduğu ve miktarca arttırılamadığı için diğer servet ve mallardan farklı olarak muameleye

tâbi tutulmakta ve fertlerden önce cemiyetin malı olarak kabul edilmektedir. Bu yüzden arazi sahipleri toprağı iyi ve etkili bir şekilde kullanmak, tabiî ve teknik tahriplere karşı korumak ve verimi arttırıcı tedbirler almak zorundadırlar. Arazinin bu özelliğinden dolayı bütün dünya devletleri ziraat arazisinin mülkiyet ve tasarrufuna müdahale etmiş ve çoğu zaman özel mülkiyet haklarının sınırlandırılması yoluna gitmişlerdir.

Genellikle devletler, tarım alanında faaliyette bulunan kimseler, bu sektörde mevcut çeşitli bünye bozuklukları yüzünden, çalışma arzularını kaybettikleri, ziraî üretim için teşvikler kalmadığı veya azaldığı, cemiyet içinde servet ve gelir dağılışının gayri adil bir hal alması yüzünden huzur ve istikrarın bozulduğu zamanlarda toprak reformu yaparlar. Devletin bu müdahaleleri ve aldığı tedbirlerle iktisadî ve sosyal hayatın yeniden normal bir şekilde işlemesi, cemiyetin huzur ve istikrara kavuşması sağlanır.5

Toprak Reformu yeni bir fikir değildir. Toprak Reformu eski Çin, Mezopotamya, Yunan ve Roma Medeniyetlerinden beri üzerinde durulan bir konudur. Bu eski uygulamalarda zaman zaman ailelere toprak dağıtılmıştır. Bu ilk dağıtımlarda gaye, herkesin eşit imkânlara sahip olmasını temin edecek şartları yaratmaktı. Son zamanlarda toprak reformu anlayışı oldukça değişmiştir. Bugün toprak reformu, arazinin kullanılışı ve mülkiyeti ile ilgili sosyal ve ekonomik değişikliği ifade etmektedir.

İlmî ve kültürel alandaki gelişmeler, haberleşme ve ulaştırma sahasındaki ilerlemeler dünyada gayri memnun nüfus miktarını arttırmıştır. Bu ilerleme ve gelişmelerle daha önce tecrit edilmiş bölgelerde mahalli standartlarla yaşayan topluluklar kendilerinden farklı hayat standardına sahip topluluklardan haberdar olmuşlardır. Bunun sonucu olarak derebeyliğin hakim olduğu devrelerde köylüler derebeylere karşı ayaklanarak (1789 Fransız İhtilâli ve 1848'de Fransa'da köylülerin ayaklanması gibi) arazi tasarruf şartlarının düzeltilmesini istemişlerdir. 19. yüzyılın ortalarında Orta ve Kuzey Avrupa'da başlayan bu hareket 2. Dünya Harbi'nden sonra gelişmiş Asya, Afrika ve Ortadoğu'daki ülkelerin önemle üzerinde durduğu bir konu olmuştur.

Toprak reformu uygulaması her devlete göre farklılık arzeder. Genellikle reformun tatbik edileceği memleketin ekonomik, sosyal, kültürel ve ekolojik şartlarına uygunluğu onun başarı şansını artırır. Reformun bazı

genel prensipleri muhtelif memleketlerde tatbik edilebilir ve bir memlekette alınan sonuçlar başka bir memleket için faydalı olabilir.

Komünist memleketlerde toprak reformunun tatbikatı, arazilerin sahiplerinden alınarak kolektif işletmeler (Kolhozlar) kurulması istikametinde olmuştur. Bu memleketlerde mülk sahiplerinin tasarruf hakları ellerinden alındığı gibi, karşılığında bir şey ödenmemiş, çiftçiler devlete ait kollektif çiftliklerde çalıştırılmışlardır. Hür memleketlerde ise, toprak reformu demokratik yollarla yapılmaktadır. Bu memleketlerde mülk sahiplerinin arazilerinin hepsi ellerinden alınmadığı gibi istimlâk edilen kısmın kıymeti tazminat olarak ödenmektedir.6

İktisaden ileri memleketler genel olarak büyük toprak mülklerinin parçalanması ile ilgili problemleri hallettikleri için bu memleketlerde toprak reformunun gayesi ekonomik olarak yaşayabilir aile işletmelerini hakim kılmak, parçalanmış olan, arazileri toplulaştırmak, kiracılık ve ortakçılık münasebetlerini düzenlemektir. Meselâ; Avustralya, Yeni Zelanda, ABD, Kanada, İrlanda, Danimarka, Almanya, İsveç, Finlandiya ve Avusturya'da aile işletmelerinin kurulması ve yaşatılması, kiracılık suretiyle çiftçilik yapanların mal sahibi olmalarının sağlaması ziraî bünye ıslahatının temelini teşkil etmiştir. Bundan başka Avrupa memleketlerinin bazılarında (İsveç, Hollanda, Almanya'da) arazi toplulaştırmasına özel surette önem verilmektedir.

İktisaden geri kalmış memleketlerde ise, toprak reformunun gayesi, topraksız çiftçileri topraklandırmak, arazi mülkiyeti dağılımındaki adaletsizliği önlemek, parçalanmanın önüne geçmek, arazi toplulaştırması, tasarruf sistemindeki aksaklıkları düzeltmek (mal sahibi ile ortakçı ve kiracı arasındaki münasebetleri düzenlemek) gibi bünye bozukluklarının ıslahıdır. Bu memleketlerden bazılarında (Çin, Hindistan, Pakistan, İran, Irak, Suriye, Mısır, Meksika, Kolombiya, Guatamela, Bolivya ve Venezuella'da) toprak

reformunun esasını çok büyük mülklerinin topraksız köylülere dağıtılması teşkil etmektedir.7

A. Kuruluş Yılları (1923-1930)

1. Osmanlı Toprak Düzeni ve

Bu Düzenin Bozulması

Osmanlı Devleti Selçukluların İktâ sistemini esas alıp geliştirerek "Mîrî Arazi Düzeni" denilen kendi toprak düzenlerini oluşturmuşlardır. Bu düzenin esası, toprağın çıplak mülkiyetinin devletin olmasıdır.8 Mîrî topraklar dirliklere ayrılıyordu. Büyüklüklerine göre has, zeamet ve tımar diye ayrılan bu dirliklerin idaresi "Sâhib-i arz" denilen kişilere verilmişti. Sâhib-i arzlar bir nevi devlet memuru statüsündeki kişilerdi. Bunlar çiftçinin devlete vermekle yükümlü oldukları vergileri, devlet adına topluyorlardı. Ancak Sâhib-i arz'lar topladıkları vergileri, devlete nakdî olarak verme yerine, bu verginin karşılığında belirli sayıda asker eğitmek ve savaş anında eğittikleri askerlerle birlikte savaşa katılmakla mükelleftiler.9

Mîrî toprakların kullanımı ve işletilmesi sürekli kiracı durumundaki Reâyâ denilen köylüye bırakılmıştı. Reâyâ kira anlaşmasını dirlik yönetimini elinde bulunduran Sâhib-i arz'a "tapu resmi" adı altında peşin bir kira bedeli ödeyerek alırdı.10

Mîrî toprak düzeninin en belirgin temel niteliği büyük bir orduyu her zaman için savaşa hazır bir durumda tutmakla birlikte zirai üretimin sürekliliğini de sağlamakta olmasıdır. Tımarlı sipahilerin denetimindeki eyalet askerleri merkezdeki ordunun aksine yalnızca tüketici değil aynı zamanda üreticidir. Savaşta asker, barışta üretici olan bu eyalet askerleri geçimlerini ve savaş için gerekli donanımlarını kendileri sağlıyorlardı.11

Mîrî toprak düzeni 16. yüzyıldan itibaren bozulmaya başlamıştır. Bu düzenin bozulmasını bir ek sebebe bağlamak mümkün değildir. Bununla birlikte, Batı'daki ekonomik gelişmeler sonucu Avrupa devletlerinin

Osmanlılara karşı sağlamış olduğu ekonomik ve ticari üstünlükler, bu düzeni temelden sarsan iki sebeptir.12

Koçi Bey tımar sisteminin bozulmasının başlangıcı ile ilgili tarih de vermiştir: “992 (M.1584) tarihine gelinceye kadar köyler ve tarlalar, kılıç ehli elinde ve ocakzâdelerde olup, yabancı ve kötü asıllı kişiler girmemiş idi…”13

Savaş tekniğinin gelişmesi ve bir merkez ordusu ihtiyacı ve bunun sayısının arttırılması eyalet askerlerinin önemini azaltmış, buna bağlı olarak Tımarlı sipahilerin ellerindeki topraklar alınarak gelir elde etmek için iltizama verilmiştir. Devlet bu tımarları, vergilerinin toplanmasını ihaleye çıkararak mültezimlere devretmiştir. Çoğu ticaret ve tefecilik gibi yollarla zenginleşmiş olan Mültezimler vergi kaynağı olan toprağa en fazla üç yıl için sahip olabilmekteydi. Bu sebeple bu üç yıl içerisinde kazançlarını en yükseğe çıkarabilmek için üretimde verimliliği ve reâyâ’nın durumunun iyileştirilmesini düşünmüyor, aksine köylüyü eziyorlardı. Yani onlar devlete ödemiş oldukları paranın fazlasını toplayabilmek amacında idiler. Gelecek yılların üretimi onları pek fazla ilgilendirmiyordu. Kısacası, İltizam Usulü’ne geçiş, toprakta devlet mülkiyetinin çözülmesi yolunda atılan önemli bir adım olmuştur.14

Mültezimler zamanla güçlerini arttırmışlar, hatta devlete vergi ödemeden toprağa sahip olmaya başlamışlardır. Böylece devlet zayıfladığı oranda bunlar zenginleşmişlerdir. Sâhib-i arz’ların yerini Mültezimlerin alması, tarımda üretimin düşmesine, köylünün ırgatlaşmasına sebep olurken, toprakta devlet mülkiyetinin kalktığına dair hukukî bir karar olmamasına rağmen topraklar fiilen işleyenin olmuş ve belirli ellerde toplanmaya başlamıştır.

Nihayet Hicri 1274 (M.1858) tarihinde Osmanlı Devleti’nde ilk kez toprak rejimini ayrıntılarıyla düzenleyen bir Arazi Kanunnâmesi kabul

edildi. Bu kanunnâme ile özel mülkiyete ve miras tanıma hakkına geçiş dönemi başlamıştır.

2. Cumhuriyet'in Osmanlı'dan

Devraldığı Ziraî Yapı

Cumhuriyet'in ilk yıllarında, Türkiye'de mevcut ziraî işletme sayısı ve bunların büyüklükleri hakkında yeterli bir bilgiye rastlanamamaktadır.

Türkiye'de ilk tarım sayımı 1927 yılında yapılmıştır. Bu sayımın sonuçları itibariyle, toprak mülkiyeti ve kullanımına ilişkin bilgilerin yeterli bir seviyede olmadığı görülmektedir. Yine de söz konusu yılda, ortalama olarak 25 dönüm büyüklüğünde 1.751.239 aile işletmesinin bulunduğunu söylemek mümkündür.15

İmparatorluğun çökmeye başladığı yıllarda mülkiyeti hukuken devlete ait olan mîrî topraklar, daha önce de belirttiğimiz gibi özel kimselerce ele geçirilmiştir. Bu topraklar zaman geçtikçe miras yoluyla bir aileyi geçindiremeyecek kadar küçük ünitelere parçalanmış, çoğu zamanla parseller halinde ufalanmış ve dağılmıştır. Tarımsal üretimin etkinliğini azaltan ekonomik ve tekno-

lojik ilkelere ters düşen bu durumu düzeltecek, hiç olmazsa olumsuz etkilerini azaltacak özel hükümler Medeni Kanun'da yer almamıştır. Bu durumda, tarım arazilerinde mülkiyet ve kullanım sistemi gittikçe kötüleşmiş toprak meseleleri çoğalıp yoğunlaşmıştır.

Bu dönemde ülkede bir yandan parçalanmış ufalanmış küçük mülk ve işletmeler görülürken, öte yandan bazı bölgelerde büyük mülklerin az sayıda kişilerin ellerinde toplandığı görülmektedir. Kuruluş döneminde Osmanlılardan devralınan tarımsal yapının belirgin bir özelliği küçük köylü işletmelerinin büyük çoğunluğunun asgari geçimlik seviyesinin altında olmasıydı. Köylünün %85'i 3-6 hektar dolayında bir toprak parçasına sahip olup, büyük ölçüde kendi ihtiyaçlarına yönelik üretime yönelmişlerdi.

Üretim ve verimliliğin düşük olması sebebiyle, bunların pazarlayabilecekleri ürün miktarı da sınırlı seviyedeydi.

Küçük köylü işletmeleriyle varlıklarını bir arada sürdüren büyük toprak sahipleri ise bu dönemde toplam toprakların yaklaşık %65'ini ellerinde bulunduruyorlardı.

Topraksız ya da az topraklı köylüler, ortakçılık ya da kiracılık ilişkisi içerisinde kendi üretim araçlarını kullanarak elde ettikleri ürünleri, kiracısı ya da ortakçısı olduğu zengin toprak sahipleriyle paylaşmaktaydılar. Ne var ki bu büyük toprak sahipleri, elde ettikleri bu rantları tarımda verimliliği arttırıcı yatırımlarda kullanmak yerine genellikle tüketime yöneltmişler ve dolayısıyla tarım kesimi pek fazla gelişememiştir.16

1927 yılı tarım sayımı sonuçlarına göre, ekili arazi miktarı 43.638 bin dönüm civarındadır. Bu rakamın tüm ülke topraklarına oranı %4.86'dır. Oysa tarıma elverişli ekilebilir arazinin ülke topraklarına oranı ise %32 civarındadır. Bir başka deyişle ekili alanlar, üzerinde tarım yapılabilecek toprakların ancak yedide biri oranındadır.17

3. Cumhuriyet'in Kuruluş Yıllarında

Toprak ve Tarımla İlgili Çıkan Kanunlar

Cumhuriyet'in ilk dönemlerinden beri toprak davasıyla ilgili olarak çeşitli mevzuâtın çıkarıldığı görülmektedir. Özellikle mübadilleri ve göçmen mültecileri topraklandırmak için çıkarılan yasalar önem kazanmaktadır. Bu yasalar meseleyi ülke çapında ele almamakta, daha çok mahalli uygulamalar olarak kalmakta ve belirli konular için çıkarılan rast gele yasalar niteliğinde olmaktadır. Bununla birlikte küçümsenmeyecek boyutta toprak dağıtılmıştır. Bu yasaların başlıcaları şunlardır:

A. 1924 Tarihli 474

Sayılı Artvin, Kars

Vilâyetleriyle Kulp ve Iğdır Kazaları ve Hopa Kazası'nın Kemalpaşa Nahiyesi'ndeki Arazide Hakk-ı Tasarrufa Ait Kanun

Bu yasa, bu bölgelerdeki tarım topraklarının Ruslara geçmesinden önceki mîrî nitelikteki türlerin, bunların Anavatana tekrar alınmaları dolayısıyla ve kazanılmış (müktesep) hak olarak mülk niteliğindeki toprak türüne sokulduğuyla ilgili kuralları kapsamaktadır.

B. 1925 Yılı Bütçe Kanunu'nun

25. Maddesi Kuralı

Bu maddenin A fıkrası, toprağa muhtaç çiftçilere, millî toprakların aile başına iki yüz dönümü geçmemek ya da bunu doldurmak şartıyla ve on taksitte verileceği konusunda bir kuralı ihtiva etmektedir. Bu maddeye dayanarak ülkeye gelen göçmenlere ve göçebelere küçümsenemeyecek miktarda toprak dağıtılmıştır.

C. 1926 Tarihli ve 716 Sayılı

Borçlanma Kanunu

Bu yasada, göçmen mülteci ve aşiret bireylerine yirmi yıl taksitle verilecek emlâk, toprak, tohumluk vb. hakkında kurallar yer almaktadır.

D. 31.5.1926 Tarih ve 885 Sayılı İskân Kanunu

Bu yasaya göre gezici aşiretler ve genellikle göçebeler ve sağlık sebebiyle göçürülmesi gerekenler ya da ormanlar içinde geçim kaynaklarından yoksun bulunan

köylülerin elverişli ve uygun yerlere göçürülmesi ve iskânları ve evleri dağınık köylerin birleştirilmeleri konularında gereken işlemlerin yapılması için Bakanlar Kurulu'na yetki verilmektedir. Ayni yasanın 6. maddesi de, gereken toprak ve değerlerinin Borçlanma Yasası kuralları içerisinde Bakanlar Kurulu'nca verilebileceği kuralını getirmektedir.

E. 4.7.1927 Tarih ve 1097 Sayılı Bazı Eşhasın

Şark Menatıkından Garp Vilâyetlerine

Nakillerine Dair Kanun

Bu yasa kuralları, bazı sebeplerle göçürülenlerin toprak ve bunların üzerindeki binalarının Hazineye nasıl geçeceği ve değerlerinin kurullarca nasıl takdir edileceği konularını kapsamaktadır.

F. 2.6.1929 Tarih ve 1503 Sayılı Şark Menatıkı

Dahilinde Muhtaç Zürraa Tevzi Edilecek Araziye

Dair Kanun

Bu yasa, yukarıda sözü geçen 1097 sayılı yasaya göre Hazineye geçen malların; köylü, aşiret bireyleri, göçebe ve göçmenlere dağıtılmış olanlarının bunların ellerinde bırakılacağına ve başka durumlarda verilecek topraklardan da belirli bir bedelin alınacağıyla ilgili kuralları ihtiva etmektedir.

G. 14.6.1934 Tarih ve 2502 Sayılı Kars

Vilâyeti ile Beyazıt, Erzurum ve Çoruh

Vilâyetlerinin Bazı Parçalarında Muhacir ve Sığıntıların Yerleştirilmesi ve Yerli

Çiftçilerin Topraklandırılması Hakkında Kanun

Bu yasada Kars ili ile Iğdır ve Tuzluca (Kulp), Erzurum ilinin Oltu ve Çoruh, Artvin ilinin Şavşat ve Borçka ilçelerinde ve Kemalpaşa Nahiyesi'nde seçim haklarını başka ülke lehine kullananlardan kalıp da Hazineye geçen toprak ve binaların, bunlara yerleştirilecek mülteci ve göçmenlere İskân Yasası kuralları içinde parasız olarak verileceğiyle ilgili kurallar yer almaktadır. Bu yasa daha önce sözü geçen 474 sayılı yasanın bazı kurallarını yürürlükten kaldırmıştır.

G. 14.6.1934 Tarih ve 2510 Sayılı

İskân Kanunu

Bu yasa dışarıdan gelecek göçmenlerle içeriden göçürülecek olanlara, devlete ait bulunan ya da kamulaştırma yoluyla elde edilecek toprakların

dağıtılması konusundaki kuralları ihtiva etmektedir. Yasanın 12. madde-

sinin B bendinde, bir bölgede bulunan aşiret bireyleri ile bu bölgenin yerli halkından olan ya da herhangi bir biçimde yerleşmek üzere oraya gelmiş olan topraksız ya da toprağı yetmeyen çiftçilere Bakanlar Kurulu kararı ile Hazineye ait toprakların nasıl dağıtılacağıyla ilgili kurallar yer almaktadır.

24.6.1947 tarih ve 5098 Sayılı İskân Kanunu'na Bazı Maddeler İlâvesine Dair Kanun'la sözü geçen 12. madde yürürlükten kaldırılmıştır.

Ayrıca 2510 sayılı yasanın yürürlüğe girmesiyle, yukarıda sözü geçen 885 sayılı yasa da yürürlükten kalkmıştır.

Görüldüğü gibi bu yasalar, bazı özel meseleleri çözümlemek için çıkarılmışlardır. Konuları da ya bazı özel nüfus kesimleriyle ya da bazı özel bölgelerle sınırlı kalmaktadır.18

B. Devletçilik Dönemi (1930-1950)

1. Dağıtılan Toprak Miktarları (1934-1944)

1930 sonrasında dağıtılan topraklar konusunda bir fikir edinmek için 1934 yılı sonu itibariyle yapılan toprak dağıtım işlemlerini gösteren Tablo I'i incelemek faydalı olacaktır. Tabloda görüldüğü gibi, 1934 yılına kadar çeşitli kanunlara göre, çiftçi ve göçmenlere toplam olarak 6.787.234 dönüm toprak dağıtılmıştır. Dağıtılan bu toprakların büyük bir çoğunluğu ise (4.482.567 dönüm) yerleri değiştirilenlere verilmiştir.19

2510 Sayılı İskân Kanunu hükümlerine göre dağıtılan toprak miktarları ise Tablo II'de gösterilmiştir.

Tablo I'den de görüldüğü gibi, 1934-1938 yılları arasında 88.695 çiftçi ailesine toplam 2.999.825 dekar toprak dağıtılmış ve bunlardan 1.101.305 dekar arazinin tapu işlemleri tamamlanmıştır.20

1940-1944 tarihleri arasında ise Maliye Bakanlığı'na bağlı gezici komisyonlar tarafından 619 köyde, 197.000 nüfuslu 53.000 aileye toplam

875.000 dekar toprak dağıtılmıştır.21 Yine İskân Kanunu hükümlerine göre, 1949-1952 tarihleri arasında toplam olarak 98.037 dönüm toprak 80.606 aileye dağıtılmıştır.22

Bu dönemde dağıtılan arazilerin bir kısmı bazı kamu kurumlarına ait olan arazilerdir. Vakıflara ait arazilerin bir kısmı bu kuruluşlar tarafından halka satılmıştır. Bunun yanında Ziraat Bankası da kredi ile desteklemek suretiyle arazi satın alarak köylüye dağıtılmıştır.23

Cumhuriyetin ilanından, devletçilik döneminin sonuna kadar 11-12 milyon dekar toprak dağıtım işleminin yapıldığı görülmektedir. Bu dönemde Türkiye'de toplam 14.5

milyon hektar dolayında toprağın işlendiği göz önüne alınırsa, dağıtılan toprakların, toplam işlenen araziye oranının %8 olduğu anlaşılır. Bu da devletçilik döneminin sonlarına doğru toprak mülkiyet yapısında önemli ölçüde gelişmeler olduğu anlamına gelmektedir.24

2. Toprak Dağıtımına

İlişkin Başlıca Çabalar ve 1945 Tarih ve 4738 Sayılı

Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu

Bu dönemde, geniş kapsamlı ve ayrıntılı iskân kanunları hazırlanmıştır. Atatürk

1936 ve 1937 yıllarında Büyük Millet Meclisi açılış nutuklarında toprak kanunlarının bir an önce çıkartılarak ülkede topraksız köylü bırakılmaması ve dağıtılan toprakların da her çiftçi ailesinin geçimini sağlayacak miktarda olması gerektiğini belirtmiştir. Böylece Türkiye'de gerekli hazırlıklar tamamlanarak büyük bir toprak reformu hareketine başlanmıştır.25

Toprak reformuyla ilgili bir kanun çıkartılmaya çalışılırken toprakların kamulaştırılmasına engel olan Anayasa'nın istimlâkla ilgili hükmü değiştirilerek çiftçiye dağıtılacak arazilerin istimlâk bedellerinin özel bir kanunla düzenleneceğine ilişkin bir madde kabul edildi. Böylece 1937

yılında toprak reformuna engel sayılan 74. maddenin kaldırılmasıyla reform çalışmaları hızlanmış oldu.26

Toprak mülkiyetini düzenleyen kanunun çıkarılması önce Mustafa Kemal Atatürk'ün ölümü, daha sonra da II. Dünya Savaşı'nın araya girmesiyle gecikti. Nihayet 11 Haziran 1945 tarihinde, Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu TBMM'ce kabul edildi. Bu kanun, yıllardır tartışılmakta olan toprak reformu projelerinin olgunlaşmış bir şeklidir. Bu sebepledir ki, söz konusu dönemde uygulayıcıların konuya bakış açısının ne olduğunu iyi bir şekilde tespit etmek açısından bu kanun üzerinde özellikle durmamız faydalı olacaktır. 4738 Sayılı Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu 8 bölümde toplanmış olan 66 maddeden oluşmaktadır.

Kanunun amacı, arazisi olmayan ya da yetmeyen çiftçilere yeter derecede toprak sağlamak olarak belirtilmiştir. Aynı zamanda, yeterli arazisi bulunduğu halde üretim araçları eksik olan çiftçilere bunları temin etmek de kanunun amaçları arasındadır. Ayrıca kuruluş sermayesi, işletme sermayesi, canlı ve cansız demirbaş temini gibi uygulamalar gündeme getirilmiştir. Yani kanunun amacı sadece büyük toprak mülkleri parçalamak suretiyle ülkenin toprak mülkiyeti yapısındaki düzensizlikleri ortadan kaldırmak değildir. Bunun yanı sıra, ziraî kalkınmayı sağlayacak gerekli yardımları yapmak ve toprakların sürekli bir şekilde işlenmesini sağlayacak tedbirleri almak da belirlenen amaçlar arasında yer almaktadır.27

Kanunun 7. maddesine göre, kabul edilebilir bir özrü olmaksızın üst üste üç yıl yöresel şartlara göre ekilip biçilmeyen, bakılmayan ve ekonomik bir şekilde değerlendirilmeyen arazi, Tarım Bakanlığı'nın kararıyla işlenmiyor sayılarak, 14. madde hükmüne dayanarak kamulaştırılabilecektir. Bu hüküm mülkiyet hakları bakımından sınırlayıcı bir hüküm gibi görünmekte ise de kanunun amaçlarına tümüyle uygundur.

Kanunun 8. madde hükümlerine göre topraksız köylüye dağıtılacak arazinin nitelikleri şu şekilde belirtilmiştir:

a- Devletin hüküm ve tasarrufu altında bulunup kamu işlerinde kullanılmayan araziler.

b- Köy ve kasabaların ortak malı olan arazilerin ihtiyaçtan fazla olduğu Tarım Bakanlığı'nca belirtilen parçaları.

c- Sahibi bulunmayan araziler.

d- Göllerin kurutulması ve nehirlerin doldurulmasıyla elde edilecek araziler.

e- Bu kanun hükümlerine göre özel mülklerden kamulaştırılacak araziler.

Kamunun özel mülklerin kamulaştırılması politikasını en son tedbir olarak belirtmesi dikkat çekicidir.

Kanunun üçüncü bölümünde kamulaştırılacak arazinin tespitinin ne şekilde yapılacağına dair hükümler bulunmaktadır. Söz konusu bölümün 14. maddesine göre, arazisi olmayan ya da yetmeyen çiftçilere dağıtılmak üzere belirtilen niteliklere sahip araziler, üzerindeki tesisleriyle birlikte Tarım Bakanlığı'nca kamulaşırılabilmektedir. Söz konusu nitelikler ise şunlardır:

a- Vakıflar Genel Müdürlüğü ya da mütevelliler tarafından kullanılmakta olan arazilerin tamamı.

b- Özel İdare ve Belediyelere ait olupta kamu hizmetlerinde kullanılmayan araziler.

c- Gerçek kişilerle özel hukuk tüzel kişilerine ait arazinin beş bin dönümü geçen parçaları.

d- Bu kanun yürürlüğe girdikten sonra işletilmeyen araziler.

Özel şahıslara ait büyük mülklerden kamulaştırılabilecek olan araziler ise, bunların beş bin dönümden fazla olan kısımlarını kapsamaktadır.

Kanunun 34. maddesi ise, dağıtılan arazinin öncelikle kimlere verileceğiyle ilgilidir. Buna göre toprak dağıtımında şu sıranın izlenmesi öngörülmüştür:

a- Hiç arazisi olmayıp başkalarının arazisinde ortakçılık ya da kiracılık yapanlar.

b- Arazisi yetmeyen çiftçiler.

c- Hiç arazisi olmayıp, yerleşmiş bulundukları yerde uzun süreden beri tarım işçiliği ile geçinenler.

d- Göçebeler, göçmenler ve göçürülenlerden çiftçi olanlar.

e- Miras ortaklığından ayrılanlar.

f- Tarım, veteriner okullarını ve Tarım Bakanlığı'nca tanınmış tarım kurslarını bitirenlerden arazisi olmayanlar.

g- Önceleri çiftçi olmayıp da, arazi aldığı takdirde çiftçilik yapacaklarına Tarım Bakanlığı'nca kanaat getirilenler.

Özetlersek, Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu'nun bir taraftan topraksız köylüyü topraklandırmaya çalışırken, diğer taraftan da mülk sahibi köylülerin çıkarlarını zedelememeye özen gösterdiğini söyleyebiliriz.

Bir ülkenin toprak mülkiyet sisteminin, ülkenin sosyal ve siyasî hayatı üzerinde olduğu kadar ekonomik ve teknik ziraî gelişimi üzerinde de önemi küçümsenmeyecek etkisi vardır. Mülkiyet yapısının bozukluğu ve düzensizliği yüzünden ortaya çıkacak iktisadî ve sosyal bunalımlar ülkenin siyasî bakımdan da bir krize girmesinin en büyük sebeplerinden biri olarak göze çarpar. Aynı şekilde mülkiyet yapısı kadar, toprağı işletme sisteminin de bir ülkenin sosyal ve ekonomik durumunun belirlenmesindeki payı büyüktür. Toprağın ona malik olanlar tarafından işletilmesi esasına dayanan işletme sistemlerinde teknik yeniliklerle toprağın iyileştirme çabalarının daha fazla olması beklenebilir. Bu bakımdan prensip olarak diyebiliriz ki "Türkiye tarımının hızla geliştirilmesi, ülke topraklarının gerçekten

benimsenip imar edilmesine bağlıdır. Bu sebeple, toprağı işleyenlerin ona sahip olması, toprağa sahip olanların da topraklarını işlemesi prensibi benimsenmelidir.”28

Kanunun 17. maddesi toprağın dağıtımında, onu işleyenlere verilmesi esasını ve büyük mülklerin sınırlandırılmasını öngörüyordu. Kanun, 1950 tarihinde 5618 sayılı kanunla kaldırılmıştır. Bu maddenin değişmesiyle Kanun toprak reformu niteliğini kaybetmiştir. Bu değişiklikten sonra, büyük mülklerin sınırlandırılmasında 50 dönüm, “geniş topraklı bölgeler” için 500 dönüm “dar topraklı bölgeler” için 200 dönüm olarak değişti. Bağlar ve meyvelikler bu sınırların dışında tutulmuştu. Bu sınırlamaları dahi uygulamak mümkün olmamıştır.29

C. Liberal Dönem (1950-1960)

1. Toprak Mülkiyet Düzenindeki Gelişmeler

1950’lerden itibaren, 1945’de çıkarılmış olan Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu doğrultusunda toprak dağıtım faaliyetleri devam etmiştir. Makinalı tarıma yine bu dönemde geçilmiş ve özellikle de traktör sayısı hızlı bir şekilde artmıştır. Traktörün tarıma girmesiyle birlikte, yeni tarım alanları ekime açılmıştır. Ne var ki kazanılan yeni topraklar genellikle kamuya ait hazine arazisi ve meralardır. Her ne kadar topraksız ve az topraklı çiftçilere, toprak dağıtma işlemi önemli ölçüde sürdürülmüş ise de, yine de çiftçi ailelerinin işledikleri toprakların alan olarak miktarları istenilen seviyeye ulaşmamıştır. Bu bakımdan toprakların dengesiz dağılımı varlığını bu dönemde de sürdürmüştür. Cüce ve küçük çaplı işletmelerin oranı yüksek seviyesini korumuştur.30

2. Topraksızlara Toprak Dağıtımı

Yukarıda belirttiğimiz gibi, Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu öncelikle kullanılmayan kamu topraklarının topraksız ya da az topraklı köylüye dağıtılmasını öngörmüştü. Uygulamada daha çok kamu mülkiyetinde olan

toprakların dağıtımı biçiminde gerçekleşmiştir. Dönem boyunca göçmenler de dahil olmak üzere toplam 350 bin civarında aileye yaklaşık 18 milyon dönüm toprak dağıtılmıştır.31

Aynı yasa gereğince Toprak Komisyonları tarafından 586.132 dönüm toprak vakıflardan, özel idarelerden, Ziraat Bankası'ndan ve özel mülklerden kamulaştırılıp köylüye dağıtılmıştır. Bunlardan özel mülklerden kamulaştırılıp dağıtılan topraklar sadece 86.477 dönümdür.32 Toprak dağıtma faaliyeti özellikle 1949 yılından sonra, hızlı bir şekilde artmıştır. Ne var ki dağıtılan topraklar daha çok kıraç mera arazisidir ve tüm toprakların

%20'sinden daha az bir kısmını oluşturmaktadır.33 Devletin dağıtmış olduğu toprakların, gerek yeterli ekonomik büyüklükte olmayan, gerekse verimli olmayan toprak parçaları olduğu göz önüne alınırsa bu toprak dağıtım faaliyetlerinin çok köklü bir reform anlamına gelmediğini söylemek mümkündür.

Liberal dönemin aynı zamanda makinalaşmanın ortaya çıktığı bir dönem olduğu hatırlanacak olursa, bu dönemde toprak dağıtımının bir amacının da tarım kesiminde ortaya çıkan işsizliği azaltmak olduğu söylenebilir.34

Topraklandırılan çiftçi ailelerine aile başına ortalama 50 dönüm civarında toprak düşmektedir. Bu miktardaki toprak, toprak normlarına göre taban ve sulanabilir alanlarda bir ailenin yıllık geçimini ve gelecek yıllardaki üretimini sürdürebilmesini sağlayacak genişlikte sayılabilir. Ancak dağıtılan bu toprakların kıraç ve verimsiz mera arazisi olduğu göz önüne alındığında aile başına düşen bu ortalama 50 dönüm toprağın köylünün yıllık geçimini ve gelecek yıllardaki üretimini sürdürmeye yeterli miktarda bir toprak parçası olmadığını söylemek mümkündür.35

Daha önce incelediğimiz gibi toprak reformu düşüncesi defalarca gündeme gelmesine rağmen topraksız ve az topraklı çiftçilere toprak dağıtımı meseleleri bu dönemde de kendini hissettirmiştir. Bu meseleleri bu kadar canlı tutan sebepler arasında dağıtılan hazine topraklarının zamanla sınırına varılması, verimli toprak rezervlerinin tükenmesi, işsizliğin giderek yükselmesi ve toprak üzerinde özellikle küçük tarımsal işletmelerde nüfus baskısının artması gibi etkenler sayılabilir.36

1953 yılı verilerine göre bir çiftçi ailesi başına düşen arazinin ortalama 7 parçadan oluştuğu da görülmekte-

dir. Bu durum verim düşüklüğüne sebep olmaktadır. Çiftçi ailelerinin ancak %5.4'ünün işletmeleri tek parçalı, %51.3'ünün ki ise 1-5 parça arasındadır. İşletmesi 5 ve 5 parçadan daha az olan işletmeler ise toplam işletmelerin %24.1'ini oluşturmaktadır. 10 ve daha fazla parçalara bölünmüş araziye sahip işletmelerin oranı ise %22.6'dır.37

Öte yandan 1950 tarım sayımı sonuçlarına göre 410.000 köylü ailesi tarım işçiliği, 47.716 aile ise yalnız hayvan yetiştirmek suretiyle geçimlerini sağlamaktadır. 89.694 ailenin de hiç toprağı yoktur. Toplam çiftçi ailelerinin %2.5'i yarıcı, %0.6'sı kiracı, %21.5'i yarı mal sahibidir. %72.6'sının da mal sahibi olduğu anlaşılmaktadır.38

Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu Tüzüğü 4.6.1947 tarihinde yayınlanarak yürürlüğe girmişti. Bu kanunda birinci ve en önemli değişiklik yukarıda da söz ettiğimiz gibi 23.3.1950 tarih ve 5618 sayılı kanunla yapılmıştır. İkinci değişiklik ise 20.05.1955 tarih ve 6603 sayılı kanunla yapılmıştır. 8751 sayılı ve 22.3.1957 tarihinde yayınlanan Çiftçiyi Topraklandırma Nizamnâmesi ise tümüyle bu kanunun yerini almıştır.39

D. Planlı Kalkınma Dönemi

1. 1973 Tarih ve 1757 Sayılı Toprak ve

Tarım Reformu Kanunu

Reform niteliğini kaybeden 1945 tarihli Çitçiyi Topraklandırma Kanunu'ndan sonra 1973 yılında Toprak ve Tarım Reformu Kanunu çıkarıldı. Uygulamasına geçildikten hemen sonra iptal edilen bu kanunun çıkmasını gerektiren şartlardan kısacası söz edelim.

A. Toprak ve Tarım Reformu'nun

Çıkarılmasını Gerektiren Şartlar

Daha önce incelediğimiz 1945 tarihli Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu ile genellikle hazine toprakları dağıtılmış ve ziraî yapı daha da kötü bir hale gelmişti.

1950 tarım sayımı sonuçlarına göre tarımda çalışanların %17'si toprağa sahip değilken, aynı oran 1960 yılında %32'ye yükselmiştir. Öte yandan Medeni Kanun'da tarım topraklarının parçalanmasını engelleyen bir hüküm yoktu. Bu sebeple tarım işletmeleri birden çok parçaya bölünmüştü.40

1961 Anayasası'yla birlikte toprak mülkiyet dağılımındaki adaletsizlik üzerindeki tartışmalar giderek yoğunlaştı. Anayasanın 37. maddesi reform kapsamına girecek tedbirlerin alınmasını öngörmüştü. Toprak reformu için dayanak olan bu madde şu şekildeydi:

"Devlet toprağın verimli olarak işletilmesini gerçekleştirmek ve topraksız olan veya yeterli toprağı bulunmayan çiftçiye toprak sağlamak amaçlarıyla gereken tedbirleri alır. Kanun, bu amaçla değişik tarım bilgilerine ve çeşitlerine göre toprağın genişliğini gösterebilir. Devlet, çiftçinin işletme araçlarına sahip olmasını kolaylaştırır."

1961 yılından 1972 yılına kadar 8 kanun tasarısı hazırlandı. Bu tasarılardan sadece 4. Toprak Reformu tasarısı meclise geldi, fakat kanunlaşamadı.

1972 yılında 1617 sayılı Toprak ve Tarım Reformu Ön Tedbirler Kanunu çıkarıldı. Bu kanun iki bölümden ibaretti. Birinci bölümü, Toprak ve Tarım Reformu ile ilgili hükümleri, ikinci bölüm ise, Tapulama Kanunu

ile ilgili hükümleri ihtiva ediyordu. 1973 yılında ise, aynı yıl yürürlüğe giren 1757 sayılı Toprak ve Tarım Reformu Kanunu kabul edildi.41

Bu kanunun uygulamasına ilk olarak Urfa ilinden başlanmıştır. 5 yıl yürürlükte kalan bu kanun şekil yönünden eksikliklerin bulunması sonucu Anayasa Mahkemesi tarafından iptal edilerek yeni bir yasa çıkarılması için bir yıl süre tanınmıştır. Yeni bir yasa çıkarılamayınca da bu süre 10 Mayıs 1978'de son bulmuştur.42

B. 1757 Sayılı Toprak ve Tarım Reformu

Kanununun Özellikleri

Kanuna göre Toprak ve Tarım reformu, toprak mülkiyet dağılımının, toprak kullanım ve işletme şeklinin ve işletmelerle ilgili yapının verimlilik esaslarına ve sosyal adalet ilkelerine uygun olarak düzenlenmesini öngörmektedir.

- Toprağın verimli bir şekilde işletilmesini, tarımsal üretimin sürekli olarak artırılmasını, değerlendirilmesini, pazarlanmasını ve millî kalkınmayı hızlandıracak tarımsal yapının kurulmasını,

- Topraksız ya da az topraklı çiftçi ailelerinin yeter gelirli tarımsal aile işletmeleri haline getirilmeleri için topraklandırılmalarını araç ve gereçlerle donatılmalarını, desteklenmelerini ve örgütlenmelerini,

- Toprak ve Tarım Reformu hedeflerinin gerçekleştirilmesine yardımcı olmak amacı ile Toprak ve Tarım Reform Kooperatifleri kurulmasını,

- Tarımda kiracılık ve ortakçılığın belli bir düzene sokulmasını,

- Ekonomik bir üretim imkânı vermeyecek bir şekilde parçalanmış bir arazinin birleştirilmesini ve gerektiğinde genişletilmesi suretiyle toplulaştırılmasını ve tarımsal mülklerin çiftçi ailelerinin geçimini sağlamaya ve aile işgücünü değerlendirmeye yetmeyecek derecede parçalanmasını ve küçülmesini önlemeyi,

- Örnek köyler kurmayı, mevcut köylere eklemeler yapmayı,

- Tarımda toprak ve su kaynaklarının teknik ve ekonomik gereklere göre kullanılması, korunması iyileştirme ve geliştirilmesi ve verimliliğin sürdürülmesini, sağlamaktadır.43

C. Toprak ve Tarım Reformu Kanunu'nun

Uygulanması

Toprak ve Tarım Reformu Kanunu 19.7.1973-10.5.1978 yılları arasında yürürlükte kalmış ve sadece Urfa İli'nden başlanmış olmasının sebebi, bu ilde toprak mülkiyet yapısının adaletsiz bir durumda olmasından kaynaklanmıştır.

Urfa'da 1.11.1973 yılından itibaren, her türlü toprak devir, temlik ve satış işlemleri durdurulmuş ve il seviyesinde tapulama çalışmaları bitirilmiştir.

Urfa İli'nde yapılan reform uygulamalarının sayısal sonuçları şu şekildedir:

Bu verilerden görüldüğü gibi 1.218 aileye 231 km2 toprak dağıtılmıştır. 1.616 km2 toprak ise kamulaştırılmıştır.44

3. Plânlı Dönemin Değerlendirilmesi

1950'de başlayan liberal dönem 1955'ten sonra ekonominin iyice bozulması sonucu, askerî darbe ile son buldu. Yeni bir anayasa ile başlayan bu dönemde, alınan ilk kararların en başında ülkenin kalkınmasının on beş yıllık perspektifli, beş yıllık kalkınma plânlarıyla yönlendirilmesi kararının alınmasıdır.

1963'te ilk plânın uygulanmasına başlanan bu plânlı dönemde, kalkınma için mutlaka endüstrileşmek gerektiği görüşünden hareket edilerek, endüstriyel gelişmeye öncelik verildi. Önce hızlı bir endüstrileşme ger-

çekleştirilmeli, ülkemizde üretilen ve tarımda verimliliği artıracak olan araç ve gereçlerle, tarımın hızlı gelişmesi sağlanmalıydı. Böylece tarım dışı sektörlerde artan istihdam imkânlarına paralel olarak tarımdan tarım dışına göç olgusu yaşanacak ve bu şekilde sağlıklı bir kentleşme olgusu ortaya çıkacaktı. Ne var ki kalkınmada sanayiye öncelik verilmesi tarımın ihmal edilmesi anlamına gelmiyordu. Nüfusun büyük bir kısmının faaliyette bulunduğu ve milli gelirin önemli bir kısmının elde edildiği tarım sektörünün gelişmesi beş yıllık kalkınma planları çerçevesinde sürdürülecekti.45

Sonuç

Mîrî arazi düzeni hukukî varlığını 1926 yılına kadar sürdürmüş olmasına rağmen Cumhuriyet'in, İmparatorluk'tan devraldığı ziraî yapı esas itibariyle Osmanlı'da uygulandığı biçimdedir. 1926'da yürürlüğe giren Medenî Kanun'la birlikte, toprağı fiilen elinde bulunduranlar hukuken toprağın maliki durumuna geçmişlerdir. Bunun yanı sıra, Cumhuriyet'in kuruluş yıllarını kapsayan dönem içersinde çiftçilerin kredilerle desteklenmesi yoluna gidilmiş ve zirai üretim ile verimlilikte artışlar gözlenmiştir. 1929'da yaşanan Dünya Ekonomik Krizi ile birlikte tarım gelirlerinde düşüşler olmuştur.

1933'ten sonra devletin ekonomik hayata müdahalesi artmış ve zirai yapıyı iyileştirmeye yönelik tedbirler daha yoğun bir şekilde gündeme gelmeye başlamıştır.

Atatürk'ün gayreti ile başlatılan, ancak onun ölümünden sonra çıkarılabilen 1945 Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu, toprak mülkiyet düzeninde istenilen değişikliklerin yapılması için yeterli olamamıştır.

1950'den itibaren devletin ekonomik hayata müdahalesi giderek azalmaya başlamış ve liberal politikalar doğrultusunda hür teşebbüs sistemine ağırlık verilmiştir. 1950-60 arasındaki liberal dönemde

tarım sektöründe yapısal dönüşüm gerçekleşmiş ve tarıma makinaların girmesiyle de üretim ve verimlilikte artışlar gözlenmiştir.

Türkiye'de plânlı kalkınma döneminin başladığı 1960'dan günümüze tüm sektörlerle birlikte tarımın gelişmesi de, yapılan beş yıllık kalkınma plânları ve yıllık programlar çerçevesinde yönlendirilmeye çalışılmıştır. 1973 Toprak ve Tarım Reformu Kanunu da arzulanan iyileştirmeyi yapmaktan uzak kalmıştır. Bu dönemde başlatılan ve dünyanın sayılı projelerinden biri olarak Türkiye'nin gururu olan Güneydoğu Anadolu'nun çehresini değiştirecek dev bir projeden de söz etmek gerekir: Güneydoğu Anadolu Projesi (GAP).46 Bu Proje verimsiz Harran Ovası'nda sağlayacağı sulama imkânlarıy-

la, ülkemizde sulanan tarım alanlarının mevcut miktarını iki katına çıkarırken Türkiye'de tarımsal üretimin de aynı oranda artmasını sağlayacaktır.47

Bu projenin ülke ekonomisi için enerji ve tarım sektöründe sağlayacağı katkılar yanında, bölgedeki sosyal yapı üzerinde çok önemli etkileri olacaktır. GAP, 1990'ların ortasında geniş kapsamlı entegre proje haline getirilmiştir. Yani yalnızca çok amaçlı baraj ve sulama sistemlerini değil, tarım, enerji, ulaşım, telekomünikasyon, sağlık, eğitim, kırsal ve kentsel altyapı gelişimi gibi kalkınmayla ilgili diğer tüm sektörlerdeki yatırımları kapsamaktadır. Bugün GAP bölgesinde toplam 12 baraj tamamlanmış, 6 hidroelektrik santralı işletmeye açılmış durumdadır. Enerji projelerinin %64'ü, sulama projelerinin de %12'si gerçekleşmiş bulunmaktadır. Bölgede sulamaya açılmış alanın yüzölçümü 219.080 hektardır.48 GAP alanında sulu tarıma elverişli toplam arazinin yüzölçümü ise 1.800.000 hektar olarak hesaplanmaktadır.49

GAP bölgesinde, artan üretim potansiyeline paralel olarak, adaletli bir toprak reformuyla, devlet eliyle yaratılan zenginliğin yöre halkına adaletli

dağılımının yapılması gerekir. Ancak bu konuda yapılan araştırmalar bölgede adil bir toprak reformunun yapılamayacağını göstermektedir. Çünkü bölgedeki topraksız köylü nüfusa göre toprak yetersizdir. Bu çalışmaları yapanlar bölgede köklü bir tarım reformunu teklif etmektedirler.50

Nüfusun yarısından fazlası tarım sektöründe bulunan ülkemizde, meselelerin çözümünü uzun vadeli sektörlerin gelişme seyrine bırakmamak, bu alanda istenilen iyileştirmeleri sağlayacak kanuni düzenlemeleri yapmak gerekir.

1 Suat Aksoy, Tarım Hukuku, Ankara 1984, s. 235.

2 İbrahim Aksöz, Toprak Reformu ve Türkiye'de Toprak Reformuna İhtiyaç, Ankara 1973, s. 5-6.

3 AKSOY, a.g.e., s. 283.

4 Gürgân Çelebican, "İktisadî Açıdan Toprak Reformu", Türkiye'de Toprak Reformu Semineri, Ankara 1968, s. 13.

5 Reşat Aktan, "Toprak Reformu", Ziraat Dergisi, sayı: 223, Ekim 1963, s. 4.

6 Aksöz, a.g.e., s. 7-8.

7 Tarım Bakanlığı, Toprak Reformu Kanun Tasarısı ve Gerekçesi, Haziran 1962, s. 17.

8 Zeynel Dinler, Tarım Ekonomisi, Bursa 1988, s. 12.

9 Aksoy, a.g.e., s. 112-114; Dinler, a.g.e., s. 13.

10 Ömer Lütfi Barkan, Türkiye'de Toprak Meselesi, İstanbul 1980, s. 789.

11 Zeynel Dinler, "Osmanlı Toprak Düzeni ve Bu Düzenin Kökeni «, Uludağ Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, c. 4, 1 Nisan 1983, s. 18.

12 Dinler, Tarım Ekonomisi, s. 15.

13 Aksoy, a.g.e., s. 135 (Dipnot: 73).

14 Sabri Kuruoğlu, Cumhuriyet Döneminde Tarımın ve Toprak Mülkiyetinin Gelişimi, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İktisat Anabilim Dalı, Bursa 1992, s. 6-7.

15 Reşat Aktan, “ Türkiye’de Toprak Reformu“, Türkiye Ekonomisinin 50. Yılı Semineri, İstanbul 1973, s. 644.

16 Oya Silier, Türkiye’de Tarımsal Yapının Gelişimi, İstanbul 1981, s. 12-16.

17 Yakup Kepenek, Türkiye Ekonomisi, Ankara 1984, s. 42.

18 Aksoy, a.g.e., s. 242-243.

19 Ömer Lütfi Barkan, „Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu ve Türkiye’de Zirai Reformun Ana Meseleleri”, İktisat Fakültesi Mecmuası, c. 6, İstanbul 1946, s. 60.

20 Cemal R. Eyüpoğlu, “ Toprak Kanunu ve Toprak Meseleleri”, Türk Ekonomisi, sayı: 24, 1945, s. 15.

21 Eyüpoğlu, a.g.m., s. 15.

22 Bülent Köprülü, Toprak Hukuku Dersleri 1, İstanbul 1958, s. 136.

23 Barkan, a.g.m., s. 62.

24 Barkan, a.g.m., s. 62.

25 Barkan, a.g.m., s. 63.

26 Aktan, a.g.m., s. 648.

27 Barkan, a.g.m., s. 66.

28 Barkan, a.g.m., s. 137-138.

29 Dinler, a.g.e., s. 24.

30 Dinler, a.g.e., s. 105.

31 Kepenek, a.g.e., s. 108.

32 Kemal Fikret Arık, Mukayeseli Toprak Reformu, Ankara 1961, s. 172.

33 Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü, Tarım İstatistikleri Özeti, 1966, s. 3.

34 Yahya Kanbolat, Türkiye Ziraatinde Bünye Değişikliği, Ankara 1963, s. 3.

35 Suat Aksoy, 100 Soruda Türkiye'de Toprak Meselesi, İstanbul 1971, s. 65.

36 Gülten Kazgan, "Tarım", Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi, c. 9, 1983, s. 2425.

37 Ulrich Planck-Tayyar Ayyıldız, Toprak Reformu ve Bazı Ülkelerde Uygulaması, Erzurum 1976, s. 52.

38 Planck-Ayyıldız, a.g.e., s. 53.

39 Aksoy, Tarım Hukuku, s. 244.

40 Dinler, a.g.e., s. 25.

41 Dinler, a.g.e., s. 26.

42 Devlet Planlama Teşkilatı (DPT), 1757 Sayılı Toprak ve Tarım Reformu Kanunu, Uygulamada Gösterdiği Aksaklıklar, Sosyal Planlama Dairesi, 1982, s. 5-6.

43 DPT, a.g. rapor, s. 5-6.

44 Dinler, a.g.e., s. 27.

45 Kuruoğlu, a.g. tez, s. 65-66.

46 Fırat Nehri'nde ilk araştırmalar Atatürk'ün emriyle 1936 yılında başlatılmıştır. 1961-1971 yılları arasında bu bölge ile ilgili fizibilite raporları hazırlandı. 1966'da Keban, 1976'da Karakaya Barajlarının temelleri atılmış, Keban 1974'de, Karakaya ise 1987'de hizmete girmiştir. 1980 yılında Aşağı Fırat ve Dicle Projeleri GAP adı altında toplandı. 1990'da Atatürk Barajında su tutuldu, 1992'de de elektrik üretilmeye

başlandı. 1994’de Şanlıurfa tünellerinden Harran Ovası’na su verildi. 1997’de Kralkızı ve Dicle, 1998’de Batman Barajlarında su tutuldu. 1999’da da Karkamış Barajı elektrik üretimine başladı. bk. Gülgûn Akbaba, “Işığıyla Gölgesiyle GAP“, Bilim ve Teknik, Nisan 2001, s. 48.

47 Osman Balcıgil, “Güneydoğu Anadolu Projesi (GAP)”, Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi, c. 9, 1983, s. 2427.

48 İ. H. Olcay Ünver, “GAP’ın Işığı ve Gölgesi”, Bilim ve Teknik, Nisan 2001, s. 54.

49 İlhan Akalın, “GAP Alanı Topraklarının Bazı Sorunları”, Bilim ve Teknik, Mayıs 1990, s. 43.

50 Osman Tekinel, “GAP’ın Öyküsü”, Bilim ve Teknik, Nisan 2001, s. 52.

Türkiye'de Kırsal Kalkınma Politikaları (1923-1950) / Yrd. Doç. Dr. Türkan Başyiğit [s.687-696]

Dokuz Eylül Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü / Türkiye

Türkiye Cumhuriyeti, Osmanlı İmparatorluğu'ndan enkaz haline gelmiş bir tarım ülkesi devraldı. Uzun savaş yılları sonucunda üretim düşmüş, genç nüfus savaşlarda ölmüş, iş hayvanları başta olmak üzere geri durumdaki tarım araçlarının önemli bir bölümü yitirilmişti. Köylü nüfusa dayanan ülkede tarımsal ürünlerin bile önemli bir kısmı ithal ediliyordu. Ulaşım ağının gelişmemiş olması nedeniyle içe dönük üretim yaygındı. Ülkenin bir bölgesinde kıtlık yaşanırken bir başka bölgede üretici ürününü yollarla pazara ulaştıramadığı için yakmak zorunda kalıyordu. Babadan kalma yöntemlerle yapılan tarımda verimin düşüklüğünde önemli bir faktördü.1

Kurtuluş Savaşı'nın ardından kurulan yeni Türkiye Cumhuriyeti'nin amacı laik, çağdaş, özgür düşünceye sahip, modern bir toplum yaratmaktı. Bunu gerçekleştirmenin en önemli unsuru ise, nüfusun büyük bir çoğunluğunu oluşturan köylüye devrim hareketlerini ulaştırmakla mümkündü. Türk devrimi köye ulaştığı ölçüde başarıya ulaşacaktı. Bu nedenle Atatürk, daha Kurtuluş Savaşı sürerken TBMM'nin üçüncü toplantı yılını açış konuşmasında "… Türkiye'nin sahib-i hakikisi ve efendisi, hakiki müstahsil olan köylüdür. Binaenaleyh, Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti'nin siyaset-i iktisadiyesi bu gaye-i asliyeyi istihsale matuftur."2 sözleriyle gündeme getirdiği köylü sorununu, cumhuriyetle birlikte ele alarak çok boyutlu olarak köye yönelik çalışmaları başlatmıştır.

1. 1923-1930 Yılları Arasında

Kırsal Kalkınma

Kurtuluş Savaşı sonrasında yeni kurulacak devletin içinde bulunduğu şartlarda göz önünde tutularak 1923'ten sonra izlenecek ekonomi politikasının kapsamı belirleniyordu. Cumhuriyet yönetiminin devraldığı toplum yapısı geleneklere bağlı, feodal, içine kapalı ekonomik sisteme dayalı bir yapıya sahipti ve Osmanlı mirası üzerine oturuyordu. Osmanlı Devleti, 19. yüzyıl sonlarından itibaren kapitalizmin boyunduruğu altına girmişti. Pazara yönelik üretim, yalnızca Batı Anadolu ve Çukurova'da gelişmişti.

A. İzmir İktisat Kongresi'nde

Köylüyü İlgilendiren Kararlar

Kurtuluş Savaşı'nın ardından devletin uygulayacağı politikaları belirlemek amacıyla İzmir'de bir kongre toplanmasına karar verildi. İzmir İktisat Kongresi'nde alınan kararlar Cumhuriyet'in ilk yıllarının ekonomik politikalarının belirlenmesinde etkili oldu.

Kongrede temsil edilecek delegeler kazalardan seçilerek geldi. Talimatnameye göre kongreye her kazadan biri tüccar, biri sanatkar, biri amele, biri şirket, biri banka, üçü çiftçi temsilcisi olmak üzere 8 kişinin gönderilmesi kararlaştırıldı.

Kongre toplanmadan önce basın, kongrede hangi konuların ele alınacağını yayınlıyordu. Kongrede, ziraatın geri kalmasının sebepleri ve o döneme kadar uygu-

lanan yöntemlerin eksiklikleri tartışılacaktı. Çekirge kanununda yapılabilecek değişiklikler, eksik olan el emeği yerine hangi makinaların, hangi koşullarla getirileceği konusu gündeme geliyordu. Hukuk sisteminde arazi edinilmesi ile ilgili eksiklikler, aşar usulünde yapılacak değişiklikler, Ziraat Bankası'nın kredi verirken ne zorluklar çıkardığı ve kredi sorunlarının tartışılacağını basın yazıyordu.3

İktisat Vekaleti, kongre toplanmadan önce hazırladığı raporla ülkenin başlıca sorunlarını inceleyip kongrenin gündemini belirlemeye çalıştı. Rapora göre Türkiye'de kredi meselesi, istihsalin ve ticaretin tanzimi, gümrük meselesi, vergiler, vesait-i nakliye konuları tartışılacaktı. Katılan gruplar kendi sorunlarını dile getirerek kongrenin gündemini genişletti.4

İzmir İktisat Kongresi'nde oluşan genel çizgi birkaç istisna dışında 1920'li yılların sonuna kadar devletin ekonomi politikasını etkiledi. Mustafa Kemal Atatürk'ün 1923 Nisanı'nda Halk Fırkası'nın ilkeleri ile ilgili yaptığı konuşmanın ekonomi ile ilgili bölümleri kongre karalarına dayanıyordu. Alınan önlemlerden en önemlileri Sanayi ve Maadin Bankası'nın kurulması (1925) ve Teşviki Sanayi (1927) yasasının çıkarılmasıdır. Ayrıca dışsatıma yönelik sanayi ürünlerinin dışalım giderlerinin vergiden bağışlanması, esnaf ve sanatkarların örgütlenmesi ile ilgili yeni düzenlemeler sayılabilir.

B. Köy Kanunu'nun Çıkarılması

Cumhuriyet döneminde, devlet teşkilatı ve bu arada mahalli idarelerin yönetiminde, dönemin ihtiyaçlarını karşılayacak yeni düzenlemeler getirilmesi kaçınılmazdı. Halk egemenliğine dayanan Türk Devleti, halkın ihtiyaçlarını karşılayacak olanakları sağlamak amacıyla daha Cumhuriyet'in ilanının ardından beş ay gibi kısa bir süre sonra, halkın yüzde 80'ini oluşturan köylerin yüzyıllarca devlet tarafından unutulmuşluğuna son vererek, Köy Kanunu'nu çıkardı.5 Köy Kanunu ile köyler ilk kez tüzel kişilik olarak tanınıyor ve köylere geniş yetkiler veriliyordu. Devletin Belediye Kanunu'nu 3.4.1930 ve 1580 sayılı kanunla çıkardığını göz önünde bulundurursak köye verilen öncelik dikkati çekmektedir.

Köy Kanunu, 97 maddeden ve on bölümden oluşan bir kanundur. Kanunun maddeleri incelendiğinde, yıllarca devlet tarafından unutulan köylüleri cumhuriyet rejiminin, çağdaş uygarlık seviyesinin üzerine

çıkarma isteği dikkati çekmektedir.6 Kanun uygulandığında cumhuriyetin örnek köy modeli de ortaya çıkmaktadır. Devlet, Köy Kanunu'nda tasvir ettiği ideal köy tipini, yeniden imar edilen bu köylerde uygulayabilirdi. Bu amaçla Batı Anadolu'da özellikle Eskişehir-Ankara hattı üzerinde "Numune Köyler" kurulmasına karar verilmiştir.7 Yahşiyan'dan Eskişehir'e kadar olan bu bölgedeki boş arazilere kurulan örnek köylere muhacirler yerleştirildi.8 Devlet 1.480.684 lira bütçe ayırarak Antalya, Samsun İzmir, Bilecik, Cebelibereket, Mersin, Manisa ve Ankara'da 69 tane numune köy yaptı.9

Atatürk'ün köylüye örnek olmasını amaçladığı bir başka kurumda Atatürk Orman Çiftliği'dir. Çok kıraç bir alanda kurulan çiftlik çok çalışma ve bilimsel tarım yöntemlerinin kullanılmasıyla kısa sürede verimli bir alan haline geldi. Böylece Atatürk, Türk köylüsüne bilimsel yöntemle yapılan tarımın verimi arttırmada ne kadar önemli olduğunu gösterdi.

C. Tarım Kesiminin

Vergilendirilmesi Sorunu

Yeni devletin izleyeceği vergi politikası İzmir İktisat Kongresi'nde belirlenir. İzmir İktisat Kongresi'nin etkileri 1925 yılında görülmeğe başlar ve aşar vergisi kaldırılarak tarım kesiminin vergi yükü şehirli nüfusa kaydırılır. Aşarın kaldırılmasından sonra vergi açığını kapatmak amacıyla Kazanç Vergisi, Umumi İstihlak Vergisi ve Sayım Vergisi uygulanır.10 Bu dönemde tarım kesiminden aşar vergisi dışında arazi vergisi, ağnam vergisi yol vergisi, maarif vergisi de alındı.

Cumhuriyet dönemi uygulanan vergi politikalarında köylü üzerindeki vergi yükünün azaldığını görmekteyiz. Çağdışı kalmış aşarın kaldırılması gerçekten son derece önemli bir dönüm noktasıydı. Aşarın kaldırılmasından sonra getirilen vergi değişiklerinde arazi, hayvan vergilerinin oranı arttırılsa da tarım üzerinden alınan vergilerin oranı düşmüştü. Bunda yeni devletin

politikalarının da izlerini görmekteyiz. Kurtuluş Savaşı sırasında büyük köylü yığınlarının desteği olmasaydı savaşın askeri gücü çok sınırlı kalacaktı. Kurtuluş Savaşı'nda kurulan bu ittifakın bir sonucu olarak yüzyıllarca devlet tarafından ezilmiş, unutulmuş yalnızca asker ve vergi toplanırken hatırlanan geniş halk yığınlarına yeni devlet uygulayacağı vergi politikalarıyla üzerindeki bu yükü hafifletirken bir yandan da yeni devletin uygulayacağı devrimleri destekleyen bir kitle olmasını da sağlamaya çalışıyordu ve bu son derece önemli bir siyasal başarıydı. Yeni devletin tarım üzerinden alınan vergileri azaltması sonucu, yeni yönetici kadronun ekonomik alanda kalkınmak ve sanayileşmek için gerçekleştirmeyi planladığı bir çok girişimin de sınırlı kalması sonucunu doğurdu.11 Kırsal alandan kentsel alana kayan vergi yükü iki kanalı zorladı ve bunun sonucu olarak dolaylı vergiler, emek geliri üzerine eklendi. Aşarın kaldırılmasından sonra 1926'da Umumi İstihlak Vergisi uygulanmaya başladı. Bir yıl uygulanan bu vergi 1927'de Muamele Vergisi ile ikame edildi.

D. Ulaştırma Ağının Geliştirilmesi

Tarımdaki gelişmeyi etkileyen en önemli faktörlerden birisi de köylüyü pazara bağlayan yollardır. Cumhuriyet ilan edildiği dönemde Türkiye hudutları içinde yaklaşık 4000 km. uzunluğunda demiryolu bulunuyordu. Bu yollarda kısmen yıpranmış 300 lokomotif, 570 yolcu ve 5570 yük vagonu bulunuyordu.12

Cumhuriyet döneminde demiryolları ücretlerinin ucuzlatılması için birtakım önlemler alındı. "Anadolu Şimendiferler Müdüriyeti Umumiyesi" bazı mahsullerin naklinde indirim yaptı. Bu tarifelere göre Adapazarı'ndan patates nakliyatı %25, çeşitli Anadolu istasyonlarından Haydarpaşa'ya hububat naklinde %20-45 oranında indirim yapıldı.13 Yine tarımsal üretimin artması ve köylünün geleneksel ilkel yöntemlerle tarım yapmaktan

kurtarılarak, tarımda makinalaşmanın teşviki amacıyla devlet ziraat alet ve makinalarının ucuz nakledilmelerini sağladı.14

Cumhuriyet hükümetleri, ülkenin her bölgesine demiryolu ağını ulaştırmayı amaçladı ve bu alanda bütün sınırlı olanaklara rağmen çok başarılı oldu. Cumhuriyet döneminde, devlet demiryolu yapımı yanında karayolu yapımına da önem verdi. 1923 yılında Türkiye'de 4450 km. toprak yol ve 13.885 km.'si kırma taştan yapılmış ve çoğunluğu çok harap durumda olan şoşe olmak üzere 18.335 km. uzunluğunda yol bulunuyordu. Yine eski dönemlerden kalanlarda dahil olmak üzere 161 köprü bulunuyordu. Bunların uzunluğu 14.250 m.'yi buluyordu.15 Bu yolların büyük çoğunluğu da şehirleri birbirine bağlıyordu. Köylerin durumu oldukça kötüydü.

E. Köyde Eğitim

Kurtuluş Savaşı sırasında Mustafa Kemal, yeni kurulacak devletin yeni bir eğitim politikası izleyerek ayakta kalacağının ve çağdaşlaşacağının bilincindeydi. Bu nedenle Sakarya Savaşı'nın en buhranlı günlerinde 16 Temmuz 1921'de Osmanlı İmparatorluğu döneminde hiç benzeri görülmeyen bir olayı gerçekleştirip Ankara'da bir Maarif Kongresi topladı. Yine daha savaş devam ederken, Meclis'in üçüncü toplanma yılının açış konuşmasında Mustafa Kemal eğitim politikasında izlenecek yolun genel hatlarını çizdikten sonra halkın %80'inden fazlasını oluşturan köylerin nasıl eğitilmesi gerektiğini şöyle dile getiriyordu:

"…… Asırlardan beri milletimizi idare eden hükümetler tamim-i maarif arzusunu izhar edegelmişlerdir. Ancak bu arzularına vüsul için şarkı ve garpı taklitten kurtulamadıklarından netice milletin cehilden kurtulamamasına müncer olmuşdur. Bu hazin hakikat karşısında, bizim takibe mecbur olduğumuz maarif siyasetimizin hudutu esasiyesi şöyle olmalıdır: Demiştim ki, bu memleketin sahibi aslisi ve heyeti

içtimaiyemizin unsur-u esasisi köylüdür. İşte bu köylüdür ki bu güne kadar nur-u maariften mahrum bırakılmıştır.

Binaenaleyh bizim takip edeceğimiz maarif siyasetinin temeli evvela mevcut cehli izale etmektir. Teferruata girmekten içtinaben, bu fikrimi bir kaç kelime ile tavzih etmek içim diyebilirim kialelitlak umum köylüye okumak, yazmak ve vatanını, milletini, dinini, dünyasını tanıtacak kadar coğrafi, tarihi, dini ve ahlaki malumat vermek ve amal-i erkaayı öğretmek maarif programımızın ilk hedefidir."16

Devletin eğitim politikalarında ilk köklü reformu 3 Mart 1924'de Tevhid-i Tedrisat Kanunu'dur. Cumhuriyet döneminde eğitim işlerine de her alanda olduğu gibi, uzun savaş yıllarının sonucunda çok sınırlı olanaklarla başlanıyordu.

Cumhuriyet kurulduğu yıllarda Türkiye'de 40 bin iskan mıntıkası ve köy bulunuyordu. Ancak çalışan 13 bin mektep mualliminden 7 bini şehir ve kasabalardan idi. Bu orana göre 40 bin köye 6 bin muallim düşüyordu. Böylece geriye kalan 34 bin köy, Cumhuriyet dönemi eğitim olanaklarından yoksundu. Köylerin ancak 1/7'si yeni devletin eğitim sisteminden yararlanıyordu. Nüfusun 11 milyona yakını köylü olduğu bir ülkede, okuma çağındaki şehir çocuklarının 1/14'ü okula giderken köylerde ancak otuz dokuz çocuktan biri bu olanaktan yararlanıyordu.17

Cumhuriyet döneminde köye yönelik öğretmen yetiştirmek amacıyla okullar açılmasına karar verildi. 30.4.1926 yılında ve 789 sayı ile çıkarılan Maarif Teşkilatı Kanunu'nda "Köy Muallim Mektepleri" açılması kabul edildi. 1927-28 öğretim yılında Kayseri-Zencidere'de Köy Muallim Mektebi kurulurken, Denizli Erkek Öğretmen Okulu'da, Köy Muallim Mektebi'ne çevrildi.

Yine tarımsal eğitimi gerçekleştirmek amacıyla 17 Haziran 1927'de "Ziraat Tedrisatının Islahı Kanunu" çıka-

rıldı. Ankara'da en yeni tekniklerden ve laboratuvarlardan oluşmuş Yüksek Ziraat ve Yüksek Baytar Mektepleri ve Enstitüleri kuruldu. Bu kurum Tabii İlimler, Ziraat, Baytar ve Ziraat zanaatleri olmak üzere 4 fakülteden oluşuyordu. Avrupa'daki ziraat tekniklerini öğrenerek yurtta uygulanması için birçok ziraat mektebi talebesi Avrupa'ya gönderildiği gibi 74 muallim ziraatçı de eğitim görmesi için gönderildi. Bursa'da "İpekböcekçiliği Enstitüsü" Antalya, Diyarbakır, Erzincan ve Edirne'de "İpekböcekçiliği Mektepleri" kuruldu. Yine tavukçuluğun geliştirilmesi için Ankara'da "Tavukçuluk Enstitüsü" kuruldu. Ayrıca 100 bölgede Meteoroloji İstasyonları kurularak iklim şartları incelenerek bölgenin iklim şartları açısından hangi ürünlerin yetiştirileceği araştırıldı.18

F. Tarımda Makinalaşma

Tarım alanında gelişme sağlanması için makineleşmenin gerektiğini savunan devlet bu makineleri kullanacak ve tamir edecek kişiler yetiştirmek amacıyla Ankara, Adana, Bursa ve Halkalı'da Ziraat Makinist Mektepleri kurdu. 1.7.1928 yılında Halkalı Ziraat Mektebi ile birlikte tüm orta Ziraat mektepleri geçici olarak kapatıldı ve bu okulların öğretmenleri eğitilmek amacıyla çoğu Almanya olmak üzere Avrupa'ya gönderildi. Kapatılan yalnız okullar olmadı. 1924'te İktisat vekaletinden ayrılarak kurulan Ziraat Vekaletide 1928'de yeniden İktisat Vekaleti'yle birleştirildi.

Yine bu dönemde köylünün tefecinin elinden kurtulmasını sağlamak amacıyla kooperatifçilik desteklendi. Gösterebileceği hiçbir teminatı olmayan köylüye şahsi itibar üzerine kredi verilmesini sağlamak amacıyla 1 Mart 1924 yılında 498 sayılı kanunla İtibar-ı Ziraiye Birlikleri kuruldu. Bunu 1929 yılında 1470 sayılı Zirai Kredi Kooperatifleri Kanunu izledi. Devletin desteğiyle Ziraat Odaları kuruldu.

2. 1930-1939 Yılları Arasında

Kırsal Kalkınma

Dünya ekonomik bunalımının Türkiye tarımına olumsuz etkileri ve bunun sonucu köylünün daha da yoksullaşması devleti tarımda yeni arayışlara yöneltti. 1931 yılında Milli İktisat ve Tasarruf Cemiyeti tarafından ülkenin tarımsal sorunlarını ortaya koymak ve bu sorunlara çözüm yolları önermek amacıyla I. Ziraat Kongresi toplandı.19

A. Ziraat

Kongreleri

Milli İktisat ve Tasarruf Cemiyeti tarafından düzenlenen kongrenin gündeminde şu konular yer alıyordu: “1) İstihsal şartları. 2) Zirai kredi. 3) Zirai vergiler. 4) Fiat teşekkülü 5) Satış teamülleri. 6) Standart ve ambalaj meseleleri. 7) Zirai teşekküller. 8) Zirai asayiş. 9) Zirai tahsil ve zirai neşriyat. 10) Nakliye tarifeleri. 11) İktisadi yollar. 12) Muafiyetler ve teşvikler. 13) Zirai kanunlar. 14) Hayvancılık. 15) Umumi meseleler.”20

Kongreye Türk tarımının sorunları ve bu sorunlara çözüm yolları öneren çok farklı konularda 120 adet rapor sunuldu.

Ziraat Kongresi, Cumhuriyet döneminde ülkenin her bölgesinden gelen üreticilerin katılımıyla gerçekleşen ve ülke tarımının hemen hemen tüm sorunlarını incelemesi bakımından ilk kongre olma özelliğini taşır. Bu kongrede alınan kararlar 1. ve 2. Sanayi Planlarına girdi. 1. Sanayi planında pamuklu mensucat sanayinin geliştirilmesi, kendir (çuval, kanaviçe, kalın bez, ip, sicim, urgan, halat) sanayiinin geliştirilerek ambalaj probleminin çözümlenmesi için harekete geçildi. İstandardizasyon bürosu kurularak ambalajda standardın tutturulması amaçlanıyordu. “Gül ve gülyağının üretim ve ihracatının kooperatifleşmesi ve modern bir taktirhane tesisi” planlanıyordu. 2. Sanayi planında da ekmek ve un sanayi, zeytinyağı rafinerisi kurulması, yaş ve kuru meyve sanayi ve ticareti, et sanayi, gülyağı sanayi konusunda önemli adımlar atıldı.

Köye yönelik yapılan kongrelerden ikincisi olan ve Cumhuriyet'in ilanının on beşinci yıl dönümü kutlamalarının olduğu yıla denk gelen diğer bir kongrede "Birinci Köy ve Ziraat Kongresi"dir. Kongre 27 Aralık 1938 tarihinde Başbakan Celal Bayar'ın açış konuşmasıyla başladı:

"Bugün buraya, büyük bir milli dava hareketini hızlandırmaya planlaştırmaya devam için toplanmış bulunuyoruz.

Bu dava üzerinde yaşadığımız, bütün kudret, yaşama, dayanma imkânlarını kendisinden aldığımız topraklarımızın canlandırılması, kıymetlendirilmesi davası, Türk köylü ve çiftçisinin seri, radikal kalkınması, geniş, dinamik bir refaha ulaştırılması davasıdır."21

Kongrede Türk tarım politikalarının çeşitli yönleri incelenmiştir. Kongre üyeleri teşkilat, bağ-bahçe, tarla ziraati, hayvan işleri, hayvan yemleri, zirai sanatlar, marketing, tedrisat, orman, mevzuat, layihalar, temenniler encümenlerine ayrılarak Tarım Bakanlığı'nca konularının uzmanlarına hazırlatılan raporları inceleyip tartıştıktan sonra çalışmalarını tamamladı.22 Kongrede üzerinde en çok durulan iki konu ziraat siyasetinin iki önemli şartı; pazar ve üretim araçlarının geliştirilmeleri konusudur.23 Ancak İkinci Dünya Savaşı'nın öncesine gelen kongrede alınan kararların uygulanması konusunda Birinci Ziraat Kongresi'ndeki kadar başarılı olunamadı.

B. İdari Yapılanma

Köye yönelik olarak yeni birtakım kurumlar kuruldu. 18 Haziran 1936 yılında oluşturulan 14.1.1938 tarih 3314 no'lu yasa ile geliştirilen köy büroları bağlı oldukları ilçelerde ve köye gönderdiği memurları aracılığıyla köylünün sorunlarının çözümlenmesi için çalışmalar yaptı. Köy bürolarının görevleri iki bölümden oluşuyordu. Köy sınır işleri, seçim işleri, köy idarelerinden şikayetler, köy idarelerinin devlet daireleriyle olan ilişkilerinden doğan sorunlar, köy posta servisleri, evlenme kayıt ve

işlemleri, köylüyü zirai, ekonomik, sağlık ve sosyal, kültürel ve bayındırlık alanlarında kalkındırmak gibi kalkındırmaya yönelik işler birinci bölümü oluşturuyordu. Köy bürolarının ikinci görevi ise köy bütçelerine dahil gelir ve gider tahsisatlarının usul ve kanuna uygun olup olmadığını incelemek, bütçenin ve buna dayanarak yapılan iş programlarının uygulanmasını takip etmek, aylık hesap istemek, iş cetvelleri getirtmek, sene sonunda hesabı kat'i cetvellerini istemek, köylüyü salma vergisinden kurtarmak için köy idarelerine gelir kaynakları bulmak ve buldurmak gibi köy bütçe ve hesaplarını ilgilendiren hesap işleriyle ilgili görevlerdir. Yine İçişleri Bakanlığı, Haziran 1939 tarih ve 438/9233 sayılı kararname ile köyler arasında ortaklaşa yapılması gereken işlerin düzenlenmesini sağlamak amacıyla Köy Birlikleri adında yeni bir kurum oluşturdu.24

C. Sulama Politikası

1927 ve 1928 yılında yağışların çok az olması ve ülke genelinde yaşanan sıkıntılar sonucu devlet sulama sorununa çare aramayı gündemine aldı. 1929 yılının Mayıs ayında çıkarılan 1482 numaralı kanunla hükümete sulama işlerini düzenlemek için birkaç yıl içinde 100 milyon TL. harcama yetkisi verildi. Ancak 1929 yılı programı uygulamada başarılı olamadı. On yıllık süreçte sulama projeleri için hükümetin yaptığı yıllık harcamalar 1 ile 1.6 milyon TL. arasındadır.25

1936 yılında hükümet yeni bir sulama programı uygulamaya başladı. 1937 yılının Şubatı'nda hükümetin bu programı uygulaması için 31 milyon TL.'lık harcama yetkisi veren 3132 nolu kanun çıkarıldı. Bu değer birkaç kez arttırılarak 1948 yılında 165 milyona yükseldi.

İkinci Dünya Savaşı yıllarında dünyanın yaşadığı tarımsal üretim sıkıntısı ve bunun Türkiye'ye yansıması sonucunda tarımsal üretimi arttırmaya yönelik olarak uygulanan bir dizi önlemin içinde sulama politikasının bir düzene konulması da önemli bir yere sahipti. 1936 yılında

çıkarılan programın uygulanması ve savaş içinde tarımsal üretimi arttırmayı amaçlayan sulama politikasını hükümet “milli müdafaa hazırlığı”26 olarak görüyordu. İkinci Dünya Savaşı’nın ikinci yılında 8 Ağustos 1941 yılında 51 milyon TL.’lık bir pay sulama işlerine ayrıldı.27 1938-1950 arasında sulama politikasının gerçekleştirilmesi için 150 milyon TL harcandı. 1930’lu yılların sonunda sulanan arazi 400.000 hektara çıkarıldı. Ancak bu oran tüm ekilen arazinin %8’ini oluşturuyordu.28

D. Halkevleri

Türk devriminin kökleşmesini sağlayan en önemli kurumlardan biri de Halkevleridir. Halkevleri ilk kez 14 yerde 19 Şubat 1932’de açıldı. Daha sonra hızla ülke genelinde yaygınlaştı.

Halkevleri 9 şubeden oluşuyordu. Bunlardan bir tanesi de köycülük koludur. Halkevleri talimatnamesi Köycülük şubelerinin amaçlarını şöyle özetliyordu. “Daha doğrusu en kısa tabirle efendimiz olan köylüyü herhalde efendimiz yapmak cumhuriyet evlatlarının en mühim vazifesidir. İşte köycüler şubesi bu emeli tahakkuk ettirmek için yeni köylünün sıhhi, medeni, bedii inkişaf ve tekamülüne, köylü ile şehirli arasında karşılıklı sevgi ve tesanüt duygularının kuvvetlendirmesine çalışacaktır.”29

Halkevlerinin köycülük şubeleri köylere yönelik olarak yoğun çalışmalar yapıyorlardı. CHP 50 vilayet kongresinin tespit ettiği dilekler arasında halkevleriyle ilgili olanlar önemli bir yere sahiptir. Bu kongrelerde köylüler halkevlerinden kendi köylerinde de sinema gösterisi ve konuşma saati ayrılmasını istiyorlardı.30 Buda halkevlerinin köycülük şubesi çalışmalarının köylünün aydınlatılması için önemli bir işlevi yerine getirdiğini göstermesi açısından önemlidir. 1933 yılında halkevlerinin köycüler şubesinin 2908 üyesi bulunuyordu. 1940 yılında 379 halkevinin 317’sinde köycülük şubesi vardır.

Köycülük şubelerinin halkevleri içinde önemli bir yeri vardır. Halkevlerinin kuruluşuna esas olan ana fikirlerden biriside “köy”dür. Bu nedenle hemen her halkevinin en az üç şubeden oluşarak kurulmuş olsa da köycülük şubeleri bulunmaktadır. “Halkevleri Şubelerinin bütün çalışmalarında Parti programlarının göz önünde tutulması, bunların her vesileyle yayılması ve kökleştirilmesi esastır. ”

Talimatnamede önemle üzerinde durulan konulardan birisi de halkevlerinin yakın köylere yapacakları gezilerde köylüye yük olmamaları ve hiç masraf yaptırmamalarını istemektedir. Bir ziyaretin yük sayılmadığını anlama yolunu talimatname yine şöyle tarif etmektedir: “Köylü münevverin ziyaretini ne vakit istekle, zevkle bekler bir vaziyete gelmişse münevver o zaman köylü ile temas da ve ona faydalı olmak da muvaffak olmuş sayılır. Köylüde bu ruhi haletin doğması; Münevverin onun duygularını, ihtiyaç ve dileklerini anlamasına ve ona yararlı olabilmek için onun alemine nüfuz; edebilmesine mütevaffık olduğu asla unutulmamalıdır.”31

Halkevlerinin toplumu teşvik etmek için çok ilginç sloganları vardı:

”Bilgi seferberliğinin ileri karakolları: Köy okuma odaları”, “Bir köye harman yeri kadar gerek olan şey: Okuma odası!” gibi örnekler çoğaltılabilir.

Halkevleri Atatürk devrimlerinin Türk toplumuna yaygınlaştırılmasında, köylü-şehirli, bölgeler arasındaki farkların azaltılmasında, yaygın eğitimin gerçekleştirilmesinde önemli bir işlevi yerine getirdi.

Köylerde daha sonra kurulacak olan halkevlerinin birer çekirdeği olacak olan Halkodalarıda Cumhuriyet döneminin kültür ocaklarından birisidir. Halkevleri ve Halkodaları “inkılap fikrinin büyük halk yığınlarına yayılmasını başlıca ödev bilmiştir; şehirlerde, kasabalarda ve köylerde fikir hayatının birer merkezi olmak amacını gütmektedir.”32

Halkodaları Cumhuriyet'in ilanından 16 yıl, halkevlerinin açılmasından ise 7 yıl sonra kuruldu. Bunun birtakım nedenleri vardır. İlköğretimin köylere doğru yaygınlaşmasından sonra halkevlerine olan talep köylerde daha yaygınlaştı ve kendi bölgelerinde de halkevleri-

nin açılmasını istediler. Ara bir kurum olan halk odaları Köy Eğitmenliği örgütünün kurulmasının ve köylere yaygınlaşmasının ardından köye götürülen eğitimin kültür ocakları olma görevini başarmışlardır. Köylerde kurulan halkodalarının kadrosunun önemli bir bölümünü köy eğitmenleri ve daha sonra onların yetiştirdiği öğrenciler oluşturacaktı. Köy eğitmenleri ve 1940'lı yıllarda Köy Enstitüsü'nü bitiren öğretmenler köylerde halkodalarının kadrosunu oluşturdu. Köylü çocuğun okuyarak bilgi sahibi olmasını sağlayan eğitmen okul dışında Halkodaları sayesinde okul çağını geçmiş köylüyü de eğitme şansını halkodalarında yakaladı. Köy Enstitülerinin kapatılmasında etkin olan zihniyet, halkodalarını da bu kurumun yaygın eğitimde bir devamı olduğunu bildiği için Kemalizmin halka doğru hareketinin temel taşı olan halkevlerini ve onun köye kadar ulaşan kolu olan halkodalarını kapattı.

E. Köy Eğitmenliği Örgütü

Köye yönelik eğitim konusunda Cumhuriyet'in ilk yıllarından itibaren birtakım çalışmalar yapıldı. Milli Eğitim Bakanı Saffet Arıkan tarafından İlköğretim Genel Müdürlüğü görevine getirilen İsmail Hakkı Tonguç döneminde ilk Köy Eğitmenleri Kursu açıldı. 11.6.1937'de "Köy Eğitmenleri Kanunu" çıkarıldı.33 Orduda çavuş veya onbaşı olmuş okur-yazar köylülerden yararlanılması yoluna gidildi. Altı aylık bir eğitimden geçen bu köylülere eğitmen, bu eğitmenlerin çalıştıkları okullara da eğitmenli okul adı verildi.

1937-1947 yılları arasında eğitmenli okul sayısı 6533'ü, bu okullarda öğrenim gören öğrenci sayısı ise 214.000'i bulmuştur. Eğitmen yetiştirme

işi köye yönelik eğitim hareketinde yeterli çözüm değildi. Bu nedenle köye öğretmen yetiştirme konusunda yeni çareler arandı. Köy Eğitmenliği Projesi'nin başarılı olması sonucu 1940'lı yıllarda Köy Enstitüleri kuruldu.

3. 1939-1950 Yıllarında Kırsal Kalkınma

Türkiye devletçilik politikaları izleyerek sanayileşme sürecini hızlandırmasına rağmen İkinci Dünya Savaşı'nın başladığı yıllarda hala tarım ülkesi olma özelliğini koruyordu. 1939 yılında ülke nüfusunun %75.6'sı tarımla uğraşıyordu. 1940 yılında yapılan nüfus sayımına göre 17.820.850 olan toplam nüfusun 13.474.701'i kırsal kesimde yaşıyordu.34 Anadolu tarımı İkinci Dünya Savaşı'nda çok önemli darbeler aldı, üretim düzeylerinde gerilemeler oldu. Örneğin buğday üretimi düzeyi 1938'den 1945'e kadar %49; 1938 sabit fiyatlarıyla toplam hububat üretimi ise 1938'den 1945'e kadar %52 oranında düşüş gösterdi.35 Yetişkin nüfusun 1 milyonunun askere alınması, öküzlerin orduya müsaderesi, savaş koşularında ordunun ve şehirlerin iaşesinin karşılanması gibi sorunlar devleti tarımda yeni politika arayışlarına yöneltti.36

İkinci Dünya Savaşı yıllarında Türkiye'de tarımsal üretim oldukça azaldı. Gerek dünyada yaşanan tarımsal üretim sıkıntısı, gerekse Türkiye'de yaşanan bu sıkıntılar sonucunda devlet, tarımsal üretimi arttırmak için geniş tedbirler aldı. 1941 yılında okul bahçelerinde bile buğday ve patates yetiştirilmesi, ekim seferberlikleri oluşturulması, kara ve deniz ulaşım araçlarıyla tarım makinalarının taşınması gibi bir dizi tedbir alınmasına rağmen 1942 yılında Birinci Dünya Savaşı yıllarını anımsatan bir buhran yaşandı.37

İkinci Dünya Savaşı yıllarında 25.1.1939-3.4.1939 arası ile 3.4.1939-8.7.1942 arasında Refik Saydam iki dönem hükümet kurdu. Saydam

Hükümeti Milli Korunma Kanunu'nu daha devletçi bir nitelikte uyguladı. Ordunun ve şehirlilerin ihtiyaçlarını karşılamak, piyasada fiyatların artışı ve karaborsayı engellemek, enflasyonu dizginlemek amacıyla Toprak Mahsulleri Ofisi, Halk

Dağıtım Birlikleri, İaşe Teşkilatı, Fiyat Murakabe Komisyonları kuruldu. Milli Korunma Kanunu'na dayanarak köylüyü korumak için kurulan Toprak Mahsulleri Ofisi savaşın ilk yıllarında uygulamada tersine işledi. Halkın elinden buğday piyasa değerinin altına satın alındı. Bunun sonucu olarak köylü buğdayını devlete vermek yerine karaborsa tüccara satmayı tercih etti. Refik Saydam'ın Temmuz 1942'de ölümünden sonra kurulan Şükrü Saraçoğlu Hükümeti (9.7.1942-8.3.1943 ve 15.3.1943-12.8.1946) ise devletçiliği daha liberal bir tarzda uyguladı. Saracoğlu Hükümeti Saydam Hükümeti'nin uyguladığı sıkı piyasa denetiminin, mahsulün ucuza ve zorla alınmasının ekonomiyi rahatlatamadığını belirterek kendilerinin ekonomi ve fiyatlarda devlet denetimini azaltacaklarını ifade ediyordu.38 Yeni hükümetin fiyatlar üzerindeki denetimi kaldırması üzerine köylünün eline iyi para geçti.

1943 yılı devlet bütçesinde tarıma ayrılan payın oranı önceki yıllara oranla daha yüksekti. Bunun nedenlerinden birisi de tarımsal alanda yapılması planlanan yeniliklerin uygulanmasını amaçlıyordu. Şevket Raşit Hatipoğlu'nun tarım bakanlığı döneminde köylünün teknik bilgi ile donatılmasını sağlamak amacıyla, Teknik Ziraat ve Bahçıvanlık Okulları açıldı. Teknik bilgiye ulaşmış köylünün tarımsal üretimini bilimsel yöntemlerle yaparken yararlanacağı alet ve makinaların sağlanması için Türkiye Zirai Donatım Kurumu kuruldu. Türk çiftçisinin teknik bilgisini arttırmada ve teknik vasıtalarla donatımının dışında, bunları tamamlayan bir başka kurumda Devlet Çiftlikleridir.

A. Toprak Mahsulleri Vergisi

Toprak mahsulleri vergisi, 1943 yılında 4429 no'lu kanun ile tarımsal kazanç üzerinden alınacak bir vergi olarak çıkarıldı. Verginin amacı savaşın getirdiği sıkıntıları bertaraf etmek, 1943 mali yılının bütçe dışında kalan 400 milyon TL.'lık fevkalade milli müdafaa ihtiyaçlarını karşılamak amacıyla bulduğu yeni vergi kaynağıdır.39

Toprak Mahsulleri Vergisi'nin oranı %25 kapsamına giren hububat ve baklagillerde %8, diğer ürünlerde ise %12 olarak saptandı. Daha sonra Nisan 1944'te çıkarılan yeni Toprak Mahsulleri Vergisi kanunu ile vergi oranı tüm ürünlerde %10 olarak belirlendi. Toprak Mahsulleri Vergisi ile birlikte bu mahsullerin vergisi Vilayet İdare Heyetlerince tayin edilecek teslim yerlerine yine mükellefin nakil vasıtalarıyla götürülmesi zorunluluğu getirilmiştir. Böylece köylü verginin dışında yeni bir yükümlülükle de karşı karşıya kalıyordu. Toprak Mahsulleri Vergisi hububat ve baklagillerdeki %25'lik devlet payına ek olarak toplanmadı. Hububat ve baklagillerde üreticilerin devlete teslim ettikleri paylar değişmeden kaldı ama devlet bu payların tümüne kendi saptadığı fiyatlar üzerinden ödeme yaparken, Toprak Mahsulleri Vergisi çıktıktan sonra el konulan ürünlerin bir kısmına hiç ödeme yapmamaya başladı.40

Vergi, savaş döneminin olağanüstü masraflarının bir bölümünü karşılarken, ayniyat şeklinde alındığı için ordunun, sabit ve dar gelirlilerle, şehirlilerin iaşe ihtiyacının karşılanmasında da olumlu etkileri oldu. Verginin bu olumlu yönünün yanında ayni olarak alınması Osmanlı İmparatorluğu döneminde yıllarca köylüyü yıkan aşar vergisinin tekrar döneceği korkusu köylü üzerinde olumsuz etkiler yarattı. Aşar vergisini andıran bu vergiden köylünün olumsuz etkilenmesini en aza indirmek için hükümet aşar vergisinde olduğu gibi iltizam usulünü getirmedi. Bunun yanında vergi köylünün elde ettiği mahsulden tohum, masraf için bir bölümünü ayırmadan mahsulün tamamı üzerinden alındığından konunun

TBMM'de kabulü sırasında Başbakan Şükrü Saracoğlu'nun da Meclis kürsüsünde ifade ettiği gibi çiftçi üzerinde ağırlığı inkar edilemiyecek bir külfet oluşturuyordu.

Toprak Mahsulleri Vergisi'nin çıkarılmasının diğer bir amacı ise tarım dışı kesimlerden toplanan ve çok eleştiri alan Varlık Vergisi'nin bir benzerini tarım kesimine uygulayarak eleştirilerin hafifletilmesiydi.41

Sonuç olarak Varlık Vergisi'ne paralel olarak çıkarılan bu vergi Varlık Vergisi'nin aksine büyük küçük çiftçi arasında fark gözetmeyen bir kanundur. Bu nedenle asıl sıkıntıyı dış pazarlara açılamamış, savaş nedeniyle üretimi iyice düşmüş, kendi geçimini bile zor sağlayan küçük üretici çiftçiyi, büyük toprak sahiplerine oranla çok daha fazla etkiledi. Faik Ökte'nin belirttiği üzere "köylü bu vergiyi nafakasından ve tohumundan ödemiştir."42

B. Köylünün Eğitiminde Özgün Bir

Çözüm: Köy Enstitüleri

Köylünün eğitimi konusunda bir devrim niteliği taşıyan Köy Enstitüleri İkinci Dünya Savaşı'nın ağır koşullarına rağmen en verimli dönemini yaşadı. Köy Enstitüleri Kanunu 278 milletvekilinin oybirliği ile kabul edildi. Tek parti yönetiminin olduğu Türkiye parlamentosunda ilk kez örgütlü, ciddi bir karşı koyma hareketi gerçekleşmiş oturuma 148 milletvekili katılmamıştı. Çok partili hayata geçişin ilk sancıları da, bu muhalefet hareketiyle temelleri atılıyordu. İnönü'nün amacı Atatürk'ün hedeflediği köy eğitimi sorununa çözüm bulmaktı. Çünkü Türk devrimi köye girdiği ölçüde başarılı ve köklü olacaktı. Büyük toprak sahipleri İkinci Dünya Savaşı koşulları içinde toprakların ekilmesinden, ordunun iaşe ihtiyacının karşılanmasından rahatsız değildiler. Kanun, Meclis'ten çıkarılırken vurgulanan da buydu. "Köylünün okutulması ve daha iyi bir müstahsil haline getirilmesi" idi. Ancak savaşın bitiminin

ardından çıkarılan Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu, köylünün eğitilerek ağalık sisteminin ortadan kalkmasına yönelik çalışmalar tepkileri çekmiş, CHP'ye muhalefet başlarken, Köy Enstitüleride en ağır suçlamalara muhatap olmuştur.

İsmet İnönü 1940 yılı Kasım ayında TBMM'yi açış nutku da Köy Enstitülerinin "Memleketin muhtelif mıntıkalarında açılan 14 enstitüde, şimdiden altı bin talebemiz yetişmektedir. Bütün alakadarlarının en geniş bir emek ve çalışma ölçüsü ile kurulup yürümesine savaştıkları bu müesseseler, 15 yıl içinde Türkiye'de ilköğretim meselesini tam olarak halletmeye verecekdir."43

Köy Enstitülerinin yetiştirdiği öğretmen tipinin daha önceki öğretmenlerden farklı olmasını şu cümleler özetlemektedir. "… dünkü öğretmen köye, koltuğunda kitabı ile giderdi. Onun sermayesi oydu. Lakin bugün pulluk, kazma, rende, destere, örs, çekiç, kitabın yanında yer aldı. İlaç dolabı da birlikte gidiyor, arkasından ebesi, doktoru da gelecek…."44

Köy Enstitülerinin iki boyutu bulunmaktadır. Birinci boyutu pedagojik diğer boyutu ise ekonomiktir. Köylü çocuklarının okulda görerek öğrenmeleri pedagoji bilimi açısından enstitülerde uygulanan yöntemlerin ne kadar doğru olduğunu göstermektedir.45 Ekonomik boyutunu değerlendirdiğimizde ise okulların, köylü çocuklarının eğitimi için devlet bütçesine çok fazla yük ol-

madan açıldığını görüyoruz. Yine okulların geniş arazileri üzerinde bilimsel yöntemlerle tarım yapılarak ülke üretimine önemli bir artı değer sağlamışlardır.

Enstitülerin hemen hepsi az ya da çok şehir ve kasabaların dışında tren yolu veya karayollarına yakın, köylerin ve kasabaların kesiştiği bir noktada bir köye bitişik olarak yapılmıştır. Türkiye'nin her bölgesinde açılmasına özen gösterilmiştir.

İsmail Hakkı Tonguç, “Köy meselesi, bazılarının zannettikleri gibi, mihaniki bir surette köy kalkınması değil, manalı ve şuurlu bir şekilde, köyün içten canlandırılmasıdır. Köy insanı, öylesine canlandırılmalı ve şuurlandırılmalı ki, onu hiçbir kuvvet, yalnız kendi hesabına ve insafsızca istismar etmesin. Köyün sakinlerine köle ve uşak muamelesi yapamasın. Köylüler, şuursuz ve bedava çalışan birer iş hayvanı haline gelmesinler. Köy meselesi, köyde eğitim problemleri de içinde olmak üzere bu demektir.”46

Köy enstitüleri için tasarlanan plana göre 20 yıl içinde okulsuz köy kalmayacak ve Cumhuriyet rejiminin Türkiye’ye getirdiği yenilikler en uzaktaki yerleşim birimlerine kadar ulaştırılacaktı. Ama Köy Enstitüleri, Dünya savaşının tüm olumsuzluklarına rağmen gerçek anlamıyla altı yıl, anlamını yitirip de sadece fiili olarak 13 yıl yaşama şansı buldu.

C. Toprak Reformu Deneyimi:

Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu

Atatürk daha Kurtuluş Savaşı’nın devam ettiği günlerde yayınladığı Halkçılık Bildirisi’nde köylünün sorunlarına ve bunlar içinde önemli bir yer tutan toprak sorununa değiniyordu.

Türkiye Cumhuriyeti kurulduğunda, topraksız köylülerin durumu dışında yurt dışından gelen göçmenlerinde topraklandırılması sorunu da eklendi. Cumhuriyet’in ilanından sonra çeşitli tarihlerde özellikle mübadilleri ve dışarıdan gelen göçmenleri iskan etmek ve bunlara toprak dağıtmak amacıyla çeşitli kanunlar çıkarılmıştır. 1923-1934 yılları arasında mübadil ve göçmenlere bir de kısmen topraksız ya da az topraklı çiftçilere 6.787.234 dönüm tarla, 157.422 dönüm bağ ve 169. 659 dönüm bahçe dağıtılmıştır. 24/6/1934 tarih ve 2510 sayılı İskan Kanunu hükümlerine göre bu tarihten Mayıs 1938 sonuna kadar da yine göçmen ve mültecilerle,

topraksız ve az topraklı 88. 695 aileye 2.999.825 dönüm tarla toprağı dağıtılmıştır.47

1934 yılına kadar gerçekleştirilen toprak dağıtımında toprağı olmayan veya kendisini geçindirmeye yetmeyen çiftçilere dağıtılan 731.234 dönüm toprak devletin tamamıyla kendi merasından ayırıp dağıttığı topraklarıdır. Böylece devletin kendi merasından ayırıp dağıttığı toprakların toplamı 3. 731. 059 dönümü bulmaktadır. Oysa 1928-1938 yılları arasında Türkiye'de mera toprakları 39.280.000 dönüm azalmıştır. Bu durum göstermektedir ki adı geçen dönemde meradan toprak kazanılması orta ve büyük toprak sahipleri tarafından gerçekleştirilmiştir. Kurtuluş Savaşı sonrası özellikle Batı Anadolu'daki Rumların kaçmasıyla devlet bu bölgede otoritesini kuramadan bu kişilere ait topraklar çok düşük ücretle veya zorla büyük toprak sahipleri yerel güçler tarafından alındı.48

Devletin toprak siyasetindeki 1925 Şeyh Sait İsyanı'ndan sonra belirdi ve büyük toprak mülkiyetini devlete karşı kullanma eğiliminde olan Doğu Anadolu Bölgesi'ndeki toprak ağalarının toprakları, topraksız, az topraklı olan köylülere dağıtıldı.49 Cumhurbaşkanı Mustafa Kemal Atatürk 1 Kasım 1928 yılında Meclis'i açış konuşmasında gerek doğu illerinde gerek ülkenin

diğer bölgelerinde toprağı olmayan çiftçilere toprak verilmesi için direktif veriyordu.50 1929 yılında Meclis'i açış nutkunda bu görüşünü yeniliyor ve "Kezalik çiftçiye arazi vermek de hükümetin mütamadiyen takip etmesi lazım gelen bir keyfiyettir. Çalışan Türk köylüsüne işleyebileceği kadar toprak temin etmek, memleketin istihsalatını zenginleştirecek başlıca çarelerdendir" diyordu.51

Toprak reformu için direktifler Atatürk tarafından 1928 yılından itibaren verildi. Köycülük çalışmalarının hızlandığı, köye doğru hareketin arttığı 1930'lu yıllarda toprak reformu ile ilgili gerek mecliste, gerekse basında

tartışmalar oldu. Ancak bu olay 1945 yılında olgunlaşarak "Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu"nu çıkardı.

Ocak ayında Meclis'e getirilen Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu tasarısının görüşülmesine ancak Mayıs ayının 14. günü başlanabildi. ÇTK, 8 bölüm ve 66 maddeden oluşmaktadır. Kanunun özellikle 17. maddesi parti içindeki muhaliflerin tepkisine neden oluyordu. Bu maddeye göre hükümetin getirdiği reform tasarısı 5 bin dönümlük oldukça geniş bir üst mülkiyet sınırı tanımakla birlikte toprağın yetmediği yerlerde topraksız veya az topraklı köylüye dağıtılmak amacıyla 50 dönüme kadar arazinin kamulaştırılmasını öngörüyordu. Yine kanunun 21. maddesi kamulaştırılan arazilerin bedellerinin gerçek bedelleri üzerinden değil, arazi vergisine matrah olan değere orantılı olarak yapılmasını kararlaştırmıştı. Toprak reformunu Meclis'ten geçirmeye kararlı olduğu konusunda tavrını net olarak ortaya koyan CHP'ye karşı parti içindeki muhalifler -çoğunluğu büyük toprak sahibi kökenli milletvekilleridir- hiç olmazsa 17 ve 21. maddeyi kaldırtarak kanununun yumuşatılması için harekete geçtiler. 17. maddeye saldıranların başında Adnan Menderes, 21. maddeye karşı çıkanların başında Refik Koraltan bulunuyordu.

CHP içindeki muhalif kanat toprak reformuna doğrudan saldırma cesaretini gösteremediği için dolaylı yollarla kanunu Meclis'ten geçirmeme yöntemlerine başvuruyordu. "… Güvenlikten, hukuk devletinden, büyük işletmelerin iktisaden daha verimli oluşundan, üretimi düşürmemek için değişikliklerin yumuşak yöntemlerle ve yavaş yavaş yapılması gerektiğinden bahsediyorlardı. Ayrıca toprak reformuna aleyhtar olanların daima kullandıkları bir taktiğe başvurarak, meselenin bir mülkiyet meselesi değil, bir sermaye ve teknik donanım meselesi olduğunu ileri sürüyorlardı."52 Ama kanunun Meclis'te tartışmaları sırasında Kütahya Milletvekili Besim Atalay'ın sözleri toprak sahiplerinin neden rahatsız

olduklarını açıkça dile getiriyordu: “Arkadaşlar; biz Cumhuriyet kurulalıdan beri çok inkılaplar geçirdik… Toprak inkılabına gelince işin rengi değişti… Arkadaşlar şunu bilmelidir ki, bu kanun keseye dokunur, keseye. Zannederim ki, fazla bağırtı da keseye dokunduğu içindir.”

ÇTK, TBMM’nin 455 milletvekilinden 345 milletvekilinin katıldığı oturumda oybirliği ile kabul edildi. Oylamaya katılmayan milletvekili sayısı 104 kişidir.

ÇTK’nın üç boyutu bulunmaktadır. Kanunun siyasi boyutu büyük toprak sahiplerinin siyasal iktidardaki gücünü yıpratmaktır.53 İkinci boyutu ise ekonomiktir. Kanun, mülkiyet dağılımındaki adaletsizliği düzenlerken bir yandan da pazarlanabilecek ürün fazlasını arttırmayı amaçlıyordu. İkinci Dünya Savaşı bittiği dönemde dünya hâlâ bir üretim sıkıntısı içinde bulunuyordu. Türkiye tarımdaki üretimini arttırarak ekonomik kalkınmasını sağlayabilir ve tarımdan gelen bu artı değer sanayileşme sürecinde kullanabilirdi. Kanunu üçüncü boyutu ise sosyaldir. Tarımda mülkiyet dağılımı yeniden düzenlenirken, devlet halkçılık politikasının bir boyutunu topraksız köylüyü topraklandırarak gerçekleştirmeyi amaçlıyordu.

Şevket Süreyya Aydemir ise ÇTK 17. maddesinin hiçbir zaman uygulanamadığı ve diğer birçok maddesinin de sadece kağıt üzerinde kaldığını ifade etmektedir.54 Kanunun kabulünden birkaç ay sonra Şevket Raşit Hatipoğlu’nun ziraat vekilliğinden çekilerek yerine kanunun muhaliflerinden Cavit Oral’ın getirilmesi, 17. maddeyi de kaldırması taviz niteliğindedir.55

İkinci Dünya Savaşı’nın ardından dünyada demokrasi rüzgarları esmeye başladı. Türkiye’de savaş sonrasında birçok alanda farklı politika izlemeye başladı. Çok partili demokrasiye geçiş, ivme kazandı. Demokrat Parti kuruldu. Dış politikada Amerika ile yakınlaşma ile Marshall Planı doğrultusunda Türkiye’ye tarım ülkesi olması öneriliyordu. Bunun

içinde planda tarımsal girdileri arttırmak için makinalaşma, teknolojinin yenilenmesi v. b. konularda destek sağlanıyordu. 1948-1949 Marshall Planı'ndan tarıma ayrılan pay 22.148.000 dolardı. Marshall Planı dahilinde Türkiye'ye gelen tarım araçlarını kullanmayı öğretmek amacıyla çeşitli kurslar açılarak traktör şoförleri yetiştirildi.

Marshall planı ile Türkiye'de makinalaşma ile birlikte tarımsal bölgelerde önemli değişmeler oluştu. Köylere traktör girdi, yeni yapılan yollarla köylerin şehirlerle bağlantısı sağlandı. 1948-1950 yılları arasında 40.000 traktör Türkiye'ye girdi. Bunun sonucu olarak her yıl 200.000 nüfus çiftçiliği terk ederek şehre akın etti. Her aile için ortalama birim beş kişi kabul edilirse bu makinalaşma sonucu 1 milyon insan şehirlere göç etti. Bunun sonucu olarak 1950'li yılların sonundan itibaren Türkiye yeni bir sorunla karşılaşıyordu. Tarım toplumundan sanayileşme sürecine geçişi tamamlayamayan Türkiye'de yoğun göç sonucu gecekondulaşma, işsizlik, köyden kente gelip kentleşememiş köylü yığınlarıyla karşı karşıya kalıyordu. İkinci ağırlık verilen konu ise taşımacılığın demiryolundan karayoluna kaydırılmasıdır. Bunun sonucu olarak 1950'li yıllardan itibaren maliyeti ucuz olan demiryolu taşımacılığı bir yana bırakılarak karayoluna hız verildi.

1950 seçimlerinde geniş köylü kesimi, oyunu toprak reformunu uygulayacağını söyleyen Cumhuriyet Halk Partisi'ne değil, onları devletin despotluğundan kurtaracağını söyleyen ve toprak reformunu rededen Demokrat Parti'ye verdi. Böylece Türk siyasal yaşamında yeni bir dönem başlarken, tarım politikalarında da önemli değişimler yaşandı.

1 "Diyarbakır dahilinde ziraat karasapanla yapılırken hasatta eski usullere göre yapılmaktadır. Fenni aletlere göçmenlerde rastlanmaktadır.", İçişleri Bakanlığı Arşivi, Diyarbakır ili 1938 yılı umumi Vaziyet Raporu.

2 Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri, 4.B,C.1, TTK yay., Ankara, 1989, s. 240.

3 Yenigün Gazetesi, 9. 2. 1339 (1923).

4 Ökçün, "İzmir İktisat Kongresi", Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi, C. 4, s. 1062.

5 Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz. Türkan Çetin "Cumhuriyetin ilk Yıllarında Türkiye'de Köy, Köylü Sorunu ve Köy Kanunu" (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi) D. E. Ü. Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü 1992, s. 77-96.

6 Türkan Çetin, a.g.t, DEÜ, İzmir, 1992, s. 90.

7 Örnek köyler konusunda ayrıntılı bilgi için bkz. Türkan Çetin "Modern Türkiye Yaratma Projesinin Orijinal Bir Boyutu: Örnek Köyler", 75 Yılda Köylerden Şehirlere, Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı yay., İst, 1999, ss. 231-240.

8 TC Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi, 9. 5. 1928, 0 28 29 12.

9 Abdullah Ziya, "Cumhuriyette Köy Yapımı", Ülkü, ll/5, (ll. Teşrin, 1933), s. 333.

10 Bülent Saylan, "Türk Vergi Sistemi", Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi, C. X, s. 2796.

11 Tezel, Cumhuriyet Döneminin İktisadi Tarihi (1923-1950), 2. B, Yurt yay., Ankara, 1986, s. 375.

12 CHP Hükümetlerinin Bayındırlık ve Ulaştırma Alanındaki Başarıları Hakkında Not, Ankara, 1950, s. 17.

13 Türkiye İktisat Mecmuası, C. 2, No: 263, Eylül, 1923, s. 221.

14 Tanin, 8. 1. 1924, s. 3, "Alat-ı Ziraiye'nin ucuza Nakli". Buna dayanarak ziraatin gelişmesi için çeşitli bölgelere yollanacak zirat aletleri Şark Demiryolları Şirketince %60 ve diğer şirketlerce %50 indirimli taşınacaktı.

15 CHP Hükümetlerinin Bayındırlık ve Ulaştırma Alanındaki Başarıları Hakkında Not, Ankara, 1950, s. 3.

16 Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri, C. 1, s. 244-245.

17 Osman Halid, "Cumhuriyette Halk Terbiyesi", Ülkü, C. 2, S. 10, Kasım, 1933, s. 290; Suat Hüsnü-Tahsin Tolu-İsmail Hakkı, "Köycülüğümüzün Temelleri", II. Köycüler Kurultayına Gelen Tezlerden, Sebat Mat., İstanbul, 1935, s. 19.

18 Tarih lV (Türkiye Cumhuriyeti Tarihi), Devlet Matb., İstanbul, 1934, s. 285-286.

19 Ziraat Kongresi ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Türkan Çetin, "1929 Dünya Ekonomik Bunalımı Sonrası Türkiye'nin Tarım Politikasında Arayışlar: Birinci Türkiye Ziraat Kongresi", Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi, S. 6-7, C. 2, 1996-1997, İzmir, 1997, s. 213-226.

20 İhtisas Raporları 1931 Birinci Ziraat Kongresi, Milli İktisat ve Tasarruf Cemiyeti, Ank. 1931, C. 1, s. VIII.

21 "Birinci Köy ve Ziraat Kalkınma Kongresi", Ülkü, S. 72, C. 12, s. 545, Şubat1939.

22 A.g.m, s. 546.

23 Ulus, 26.12.1938.

24 Köy Birlikleri ve Bu Teşekküllerin İfa Ettiği Mana, Yeni Van Matbası, 1944.

25 Yahya S. Tezel, a.g.e., s. 360.

26 Hüseyin Sami Coşar, "Sularımız ve Sulama Politikamız", Ulus, 27.5.1942.

27 Coşar, a.g.m, Bu dönemde Mısır'da sulanan arazi 2. 400. 000 hektardır. Sulama Politikamız, Ulus, 24. 5. 1942.

28 Sezel, a.g.e., s. 360.

29 “Halkevleri Yıldönümünde Necip Ali Bey’in Nutku”, Ülkü, Mart, 1933, C. 1, S. 1; s. 13.

30 Ülkü, Ocak 1939, S. 69, C. 12, s. 457.

31 Kemal Turan, ”Halkevleri Çalışmalarında Bazı Yeni Esaslar”, Ülkü, Kasım 1940, C. 16, S. 93, s. 204.

32 Hamdi Akverdi, ”Yirmi Yılın Fikir Hayatı”, Ülkü, 1 Kasım 1943, S. 51, s. 10.

33 Yasanın çıkarılma nedeni birinci maddede şöyle açıklanıyordu: “Nüfusları öğretmen gönderilmesine elverişli olmayan köylerin öğretim ve eğitim işlerini görmek, ziraat işlerinin fenni bir şekilde yapılması için köylülere rehberlik etmeküzere köy eğitmenleri istihdam edilir.”

34 21 Ekim 1945 Genel Nüfus Sayımı, Türkiye Nüfusu, Yayın No: 286, Ankara, Aralık, 1950, s. 43.

35 Çağlar Keyder-Şevket Pamuk, ”1945 Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu Üzerine Tezler”, Yapıt, S. 8, Aralık-Ocak 1984/1985, s. 58.

36 Savaş içinde halkın 1940 CHP kongre dilekleri İkinci Dünya Savaşı’na denk gelmesi ve devletin toplu bir kitap olarak yayınlaması nedeniyle önem taşımaktadır. Kongre dileklerini incelediğimizde halk tarafından en çok üzerinde durulan ve en çok yapılmasını istedikleri dilek “ziraat alet ve makineleri”dir. Bundan sonra istenen “sıtma mücadele teşkilatı”nın yapılması isteğidir. Üçüncü dilek ise yörelerine ortaokul açılmasının istenmesidir. Kendisinden en çok talepte bulunulan Bakanlık ise Ziraat Bakanlığı’dır. CHP 1940 Dilekleri.

37 İkinci Dünya Savaşı sırasında uygulanan tarım politikaları için bkz. Türkan Çetin, “İkinci Dünya Savaşı Yıllarında Türkiye’nin Tarım Politikaları”, Altıncı Askeri Tarih Semineri Bildirileri ll, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 1999 s. 281-292.

38 Metin Tire, İkinci Dünya Savaşında Milli Korunma Kanunu (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İzmir, 1990., ss., 112-116.

39 Esat Tekeli, ”Toprak Mahsulleri Vergisi”, Türk Ekonomisi, Yıl. 1, S. 1, 1. 7. 1943, s. 25.

40 Şevket Pamuk, ”İkinci Dünya Savaşı Yıllarında Devlet, Tarımsal Yapılar ve Bölüşüm”, Türkiye’de Tarımsal Yapılar 1923-2000, s. 107.

41 İ. Önder, a.g.e., s. 120; Korkut Boratav, Türkiye’de Devletçilik, Savaş yay., 2. B., Ankara, 1982, s. 265.

42 Faik Ökte, Varlık Vergisi Faciası, Nebioğlu yay., İstanbul, 1951, s. 202.

43 “Milli Şefin İkinci Teşrin1940 Nutukları”, Ülkü, S. 93, C. 16, s. 200.

44 Kemal Çallı, ”Köy Kalkınması ve Köy Enstitüleri”, Bakırçay, C. 1, S. 4, 15. 7. 1944, s. 10.

45 Okullardaki pedagojik çalışmalar için bkz. Fay Kirby, Türkiye’de Köy Enstitüleri, Ankara, 1962.

46 Doğan Avcıoğlu, Türkiye’nin Düzeni (Dün-Bugün-Yarın), Bilgi yay., 2. B., Ankara, 1969, s. 238.

47 Aksoy, a.g.e., s. 59-60.

48 “Azınlıkların ülkeyi terketmesinin daha doğrudan bir etkisi de, geride bıraktıkları mülklerin yerli halkın eline geçmesidir.” Çağlar Keyder, Dünya Ekonomisi İçinde Türkiye (1923-1929), Yurt yay., Ankara, 1982, ss. 35-40; Kemal Arı, 1923 Türk-Rum Mübadele Antlaşması Sonrasında İzmir’de Mübadil Göçmenler, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), İzmir, 1988, s. 95-100.

49 “Küçük Çiftçilere toprak dağıtma girişimi ilk yıllarda sınırlı kalır. Bu işin pilot projesi doğudur. 1920’li yıllarda sahip bulundukları büyük toprak mülkiyetinin gücünü cumhuriyet rejimine karşı kullanma havasında olanların toprakları muhtaç zürraya dağıtılacaktır.” Kuruç, s. 158.

50 Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri, C. 1, s. 373.

51 A.g.e., C. 1, s. 380.

52 Cem Eroğul, Demokrat Parti Tarihi ve İdeolojisi, 2. B., İmge kitabevi, Ankara, 1990. s. 10; Adnan Menderes'e göre Türkiye'de büyük toprak mülkiyeti yoktur. Toprak yetersizliği tarıma elverişli toprakların işletmeye açılamamasından kaynaklanmaktadır. Yirmi yıldır devlet kağnı ile karasabana açtığı savaşta başarı kazanamamıştır hatta savaş bile açmamıştır görüşünü savunmakta ve ÇTK ile ziraatın köylüye bırakılarak şehirli ile köylü arasında ki uçurumun dahada büyümesine neden olunacağını savunmaktadır. TBMMZC, D. 7, C. 18, s. 111-114, 116.

53 Kanunun siyasi boyutu için bkz. Taner Timur, Türk Devrimi ve Sonrası, s. 195.

54 Şevket Süreyya Aydemir, İkinci Adam, C. 2, s. 350.

55 Taner Timur bu konuda "küçük burjuva kökenli iktidar, ne kendi ne de hücum ettiği sınıfın gücünü gerçekçi bir biçimde saptayamamıştır. ÇTK'ya koyduğu birçok madde ile sınıf mücadelesini engelleyeceğini sanmıştır. Pratik bu yanılgıyı ortaya koyduğu zaman, geri dönmüş ve kanuna karşı çıkmış bir toprak ağasını Tarım Bakanı yaparak uygulamayı baltalamış, 17. maddeyi de kaldırmıştır. Fakat çok geç kalmıştır. " Tesbitini yapmaktadır. Timur, a.g.e., s. 206.

Atatürk'ten Günümüze Doğu Anadolu'yu Kalkındırma Çabaları / Dr. Sait Aşgın [s.697-709]

Araştırmacı / Türkiye

I. Giriş

Bu konu içeriği itibarıyla oldukça geniş bir hacmi gerektirmekle birlikte, konuya ayrılan sınırları tecavüz etmemek ve diğer başlıklar altında işlenen konuları tekrardan kaçınmak maksadıyla kapsam, coğrafya ve tarihsel boyutu genel cümlelerle geçilmiştir.

A. Doğu Anadolu’nun Sınırları

Bu çalışmada, “Doğu Anadolu” olarak ele aldığımız coğrafi alan meteorolojinin Doğu ve Güneydoğu Anadolu olarak belirlediği bölgeleri kapsamaktadır (23 il).1

B. Coğrafyası

Bölgenin coğrafyası, konumuzla doğrudan ilgilidir. Burası ülkemizin en dağlık ve yüksek rakımlı, çetin bir coğrafyaya sahip yöresidir.

C. Tarihi

Doğu Anadolu ile ilgili değerlendirmelerde, bölge tarihinin çok iyi bilinmesi gerekir. Doğu Anadolu Bölgesi’nin zengin bir tarihi vardır. M.Ö. IX binli yıllara kadar tarihinde Hurriler, Hititler, Urartular, Kimmerler, Sakalar, çeşitli dönemlerde Kafkaslar’dan gelen ve göçlerle sürekli beslenen Türk toplulukları; bu arada fasılalarla İranlılar, Romalılar ve Bizanslılar bölgede mukim veya hakim olmuşlardır.2

Bölgenin, Türklerin ikinci anavatanı, ve yerleşim merkezi olarak milli kültürün gelişip yaşadığı bir yer olması 1071’den sonradır.3 Bu dönemde Anadolu’ya yerleşen Türkler Devlet kurup idare etmede en tecrübeli, en

güçlü ve yapıcı bir sosyal dinamizme sahip idiler.4 Dolayısıyla, önce Bizans-Sasani, sonra da Bizans-Arap mücadeleleri sonucunda boşalmış olan Doğu Anadolu Bölgesi, Türklerin gelmesi ile yeniden “şenlendi”5 ve XII. yüzyıla gelindiğinde bölge “Türkomania” yani “Türkmen Ülkesi” olarak adlandırılmaya başlandı.6

Bölgede, Selçuklular; sonra Türk Beylikleri dönemi yaşanmış, nihayet 1514 Çaldıran Zaferi ile Osmanlı Devleti bölgeyi tam anlamıyla egemenliği altına almıştır. Diğer bir ifade ile bölgede geçmişi oldukça eskiye dayanan, bir Türk varlığını söz konusudur. Böylece Doğu Anadolu kavramının etnisite temelli bir coğrafi sınırlamaya da ad yapılmak istenmesinin, tarihi gerçeklerle uyuşmadığı ortaya çıkmaktadır. Bu konudaki ilk girişimler Ermeniler tarafından başlatılmıştı.7 Son yıllarda ise, hemen hemen aynı sınırlar içerisinde, Doğu Anadolu bölgesinin, yani geçmişte Türkmen Ülkesi olarak adlandırılan8 coğrafyanın, “Kürt Bölgesi” veya “Kürt İlleri” olduğu şeklinde, zihinlere yerleştirilmesi gayretlerine şahit olunmaktadır.9 Bu tehlikeli oyuna dikkat etmek ve istemeyerek de olsa bu tür yanlışlara düşmemek, alet olunmamalıdır.

D. Emperyalizmin

Yöredeki Çıkarları

Osmanlı Devleti’nin son zamanlarında Doğu Anadolu’da baş gösteren huzursuzlukların başlangıcı olarak, 1815’te Avrupa haritasını yeni bir düzene sokmak için toplanan Viyana Kongresi’ni kabul edebiliriz.10 Bu kongrede Rus delegeler, Osmanlı Devleti’ndeki Hıristiyan unsurların durumunun yeniden gözden geçirilmesini istemişler ve buna da “Şark Meselesi” adını vermişlerdi.11 Kongrede bu görüş reddedilmiş, an-

cak Şark Meselesi terimi Avrupalılar arasında benimsenmiş ve zamanla daha geniş anlamlar yüklenerek kullanılmıştır.12

1840'lı yıllarda Amerikalıların Hakkari'deki Nasturileri; daha sonra Ruslar, İngilizler ve Fransızların bölgedeki Ermenileri. kışkırtma ve yönlendirmelerine şahit oluyoruz. Büyük devletlerin bu yakın ilgisi, bugün de devam etmektedir.

Osmanlı Devleti'nin, 1877'de Rusya ile savaşında, Doğu Anadolu cephesinde, bölgeden on bin kadar asker toplayacağını umuyordu. Bu sağlanamadığı gibi, Hozat ve Mazgirt gibi yerlerde bulunan askerler Erzurum'a kaydırılmak zorunda kalınınca, civar aşiretler derhal bu merkezlere saldırarak hükümet binalarını yıkıp bölgede talana başladılar.13

Rusya'nın galibiyeti ile sonuçlanan savaş14 sonrasında imzalanan anlaşma içerisinde, doğuda, Batum, Kars, Ardahan ve Doğubeyazıt'ın Rusların olmasını, ayrıca, Doğu Anadolu'da sözde Ermeni çoğunluğunun bulunduğu yerlerde ıslahat yapılması öngörülüyordu.15 Ermenilerle ilgili hükümle Rusya, bir Ermeni Devleti'ne giden yolu açarak, Kars'tan İskenderun'a uzanan hatla Akdeniz'e çıkmayı planlıyordu. İngilizler ise, Rusların önünü kesmek için, Ermeni hamiliğine soyundu.

Doğu Anadolu'da Ermenilerden başka Kürtler de kışkırtılmaktaydı.16 Böylece Osmanlı Devleti parçalanırken, Doğu Anadolu da Balkanlaştırılmış olacaktı.17 Nitekim, bu maksada yönelik tahrikler sonucu bölgede isyanlar çıkmıştır. 1914-1918 yılları arasında Ermeniler, Diyarbakır, Sivas, Erzurum, Bitlis ve Van'da isyanlar çıkarmışlar18 ve yöre halkına mezalimde bulunmuşlardı.19 Bu isyanların geliştiği saha, daha sonra, Cumhuriyet döneminde Şeyh Sait İsyanı20 ve onu izleyen ayaklanmaların da gerçekleştiği bölge olacaktır.21 Başlangıçta, Avrupalılar tarafından "Ermenileri katleden, vahşi bir topluluk" olarak görülen Kürtler22 bir süre sonra sahiplenilmiş gibi gösterilerek, "Şark Meselesi"ne yeni bir boyut getirilmiştir.23 Tarihsel süreç içerisinde bu şekilde bir yaklaşım sergileyen

Batı'nın konuya bugünkü bakışında pek de değişiklik olmadığını son gelişmeler ortaya koymaktadır.

II. Ülkenin Genel Durumuna

Bir Bakış

A. Cumhuriyet'in İlk Yıllarında

Durum

Türkiye Cumhuriyeti kurulduğunda Anadolu, uzun süren savaşların tahribatı altında, büyük ölçüde takatten düşmüş durumdaydı.24 Dünyada baş gösteren ekonomik buhran da ülke kalkınmasına büyük sekte vuruyordu.

Üstelik Doğu Anadolu Bölgesi, I. Dünya Savaşı sonrasında Ruslar ve Ermeniler tarafından yakılıp yıkılmış; harabeye döndürülmüştü.25 İmzalanan Lozan Anlaşması'yla da bu bölgede tam bir istikrar sağlanamamıştı. Lozan'da çözüme kavuşturulamayan konular arasında Musul petrolleri konusu, Türkiye-Irak ve Türkiye-Suriye sınırları da vardı.26 Ayrıca SSCB'nin Doğu Anadolu toprakları üzerindeki mütecaviz istekleri de gündemdeydi.27

Ekonomik yönden de ülkenin dışa bağımlılığı devam ediyordu. 1924 yılına gelindiğinde Türkiye'deki yabancı sermaye 94 işletmenin denetimini elinde tutuyordu. [(Bunların yedisi demiryolu şirketi, 6'sı maden işletmesi, 23'ü banka, 11'i belediyelere ait imtiyazlar, 12'si sınai işletme ve 35'i ticari şirketti)]. Bunların millileştirilmesi için gereken büyük sermayeler ise henüz bulunmuyordu.

Türkiye Osmanlı döneminde yürürlükte olan Serbest Mübadele koşullarını 1929 yılına kadar uzatmak zorunda kalmıştı.28

Böyle bir ortamda mevcut ekonomik ve toplumsal yapının dönüştürülmesi için gereken inkılâplar ard arda sıralanıyordu.29 Bu

gelişmeler zaman zaman toplumla hükümet güçlerinin karşı karşıya gelmelerine de neden oluyordu.30

Bu arada Devletin çözümlemesi gereken, ciddi sağlık problemleri de vardı. Bugün aklımıza bile gelmeyen kimi hastalıklar salgın halinde idi. Sağlık Bakanı Dr. Refik Saydam'ın 1935 Mayısı'nda yaptığı açıklamalarda yer alan üç önemli husus sıtma, frengi ve trahomla mücadeledir. Muayene edilenlerdeki sıtmalı oranı %17'yi aşmaktaydı. Uzun yıllar mücadele gerektiren bir hastalık olduğu için de, üç beş yılda sonuç almak mümkün değildi. O yıllarda ancak Ankara gibi yerlerde sıtma ile mücadelenin sonlarına yaklaşılabilmişti.

Bakana göre ülkedeki frengi hastalığı zannedildiği kadar değildi. 1924'teki 213.716 frengiliden 21.372'si tedavi edilmiş, 37.975'i vefat vesaire nedeniyle ayrılmış, 1935 yılına gelindiğinde elde 154.668 hasta kalmıştı. Daha çok ülkenin güney taraflarında görülen trahom konusunda ise o güne kadar Adana, Gaziantep, Malatya, Urfa ve Maraş'ta mücadele sürdürülmüştü. Mücadele bölgelerinde toplam 120 yataklı trahom hastaneleri bulunuyordu ve yalnızca 1934 yılında müracaat eden 87.000 kişiden 2215'i tedavi, 4318'i ameliyat edilmişti. İstanbul'da yaklaşık 16 bin yatağa ihtiyaç bulunduğu halde mevcut 2820 idi. Bakan, doğum için gelen fakir Türk annesini kapıda bırakmamak için Hasekinisa Hastanesi'nde bir yatakta iki kişi yatırılması emrini, bizzat vermişti.31

Bütün olumsuzluklara rağmen 1933 Sanayi Planı uygulamaya kondu. Bu çerçevede 1934'te Kayseri ve Ereğli, 1935'te ise Nazilli bez fabrikaları gene 1935'te Türkiye'nin şişe ihtiyacını tamamıyla sağlayacak 150 iş-

çi kapasiteli Paşabahçe Cam fabrikasının32 temelleri atıldı ve hızla hizmete sokuldu.

1935'te Bayındırlık Bakanı Ali Çetinkaya'nın, verdiği bilgilere göre 1920 yılında toplam 4082 km. olan demiryolu ağımıza 2642 km. ilave

edilmiş, 101 kâgir köprü varken 69 adet daha yapılmıştı. 1930 yılında biri Trabzon-Erzurum diğeri Çanakkale-Balıkesir güzergahı olmak üzere iki büyük yolun yapımına başlanmıştı. Bir de Ankara'nın asfalt yolları yapılmıştı. Çünkü, "burası Merkez-i Hükümet olunca dosta düşmana karşı burayı yükseltmek, bir an evvel imar etmek yeni devletin şerefi iktizasından" görülmekteydi.33

20 Ocak 1936'da Ankara'da Endüstri Kongresi toplandı. Burada ikinci sanayileşme planının esasları görüşülecekti. Ülkenin genel gündeminde "Türkiye hammaddeci mi kalmalı, sanayileşmeli mi?" tartışması vardı.

1930'ların sonlarına doğru, Avrupa devletleri arasında kamplaşma ve buna bağlı savaş rüzgarları eserken, Ulu Önder Atatürk Büyük Millet Meclisi'nin açılışında hükümete "en kısa yoldan, en ileri ve en refahlı Türkiye idealine ulaşmak" hedefini vermişti.34 Bu ivme ile İktisat Bakanı Celal Bayar'ın hazırladığı üç yıllık maden işletme ve dört yıllık sanayileşme planları,35 kamuoyunda büyük heyecan uyandırmıştı.36 Bunlardan sanayileşme planında Doğu Anadolu'yu doğrudan etkileyecek Trabzon limanı ile Sivas'ta çimento ve motor fabrikaları, Iğdır pamuklarını işlemek için Erzurum'da iplik fabrikası da yer almaktaydı. Ayrıca programda öngörülen üç şeker fabrikasından ikisi Doğu illerine planlanmıştı.37

Gerçekten 1930'lu yılların sonlarına doğru devlet yeni bir kalkınma hamlesi başlatmak, sanayileşme ülküsünü gerçekleştirmek istiyordu. Bu yolda atılan bütün adımlar bizzat Atatürk tarafından izleniyor ve teşvik ediliyordu.

B. Milli Şef Dönemi ve Demokrat
Partili Yıllar (1938-1960)

Tam da işler rayına oturmak üzereyken 10 Kasım 1938'de Mustafa Kemal Atatürk'ün ölümü38 Türk halkı ve ülkesi için büyük bir kayıp oldu.

Arkasından II. Dünya Savaşı'nın patlak vermesi, etkileri 6-7 yıl sürecek bir sıkıntılı dönemi de beraberinde getirdi. Bu arada Aralık 1939'da Orta ve Doğu Anadolu illerinde ağır hasara neden olan büyük bir deprem felaketi yaşandı.

II. Dünya Savaşı39, ülkemizi de önemli ölçüde etkiledi. Türkiye savaşın dışında kalmayı başarabilmiş, ancak, savaşa her an girecekmiş gibi hazırlıklı bulunma zorunluluğu, askeri harcamaların olağanüstü artmasını, buna paralel olarak da diğer yatırımların azalmasını getirmişti. Ayrıca savaş ekonomisi40 bir yandan kalkınmayı engellerken, diğer yandan, karaborsa ve yolsuzlukların artmasına da zemin hazırladı. Dar gelirli büyük kitleler en doğal ihtiyaçlarını karşılayamaz oldular. Bu da beslenme yetersizliğine bağlı, verem, vb. hastalıkları artırdı. Nüfusun en dinamik kısmını oluşturan üretici kesim de, silah altında, atıl bir vaziyetteydi.

II. Dünya Savaşı'ndan sonraki dönemde, dış yardıma dayalı; tarım ve madencilik ile altyapı yatırımlarına yönelik, bir kalkınma anlayışı hakim kılınmıştır.41 Bu çerçevede 1947 yılında özel teşebbüsün önceliğini kabul eden, tarım, ulaştırma ve enerji sektörlerine önem veren Türkiye Kalkınma Planı hazırlandı.42

Bundan sonraki dönemde, savaş yıllarındaki gerilemeyi telafi eden hızlı bir büyüme süreci yaşanmıştır. Sonuçta fiilen bütün sosyal grupların reel gelirlerini yükselttiği, genel olarak mülk gelirlerinin ve ticari sermayenin ulusal hasıladan aldığı payların arttığı bir dönem olmuştur. Ancak, 4 Ağustos 1958 kararları ile yapılan fiili devalüasyon 1960'ların başlarına kadar sürecek olan deflasyonist istikrar politikalarının uygulanmasına neden olacaktır.

1960'tan sonra, Devlet Planlama Teşkilatı'nın da kurulmasıyla ekonomide planlamaya ağırlık verilen yirmi yıllık yeni bir süreç başlamıştır. Bu dönemde "Beş Yıllık Kalkınma Planları" hazırlandığını görüyoruz.43

Planlı dönemin belirgin sonuçları, tarım sektörünün, özellikle istihdam bakımından eski önemini yitirmeye başlaması; sanayiin ulusal gelirdeki payının artması; hizmet kesiminin, -istihdam bakımından- sanayileşmiş ülkelerdeki oranlara yaklaşmasıdır.

24 Ocak 1980 kararları ile ekonomik bakımdan yeni bir dönemece giren Türkiye'de, 1970'lerin sonlarında sağ-sol çatışmaları ile genel bir toplumsal huzursuzluk yaşanmış; aynı dönemde Ermeni terör örgütü ASALA'nın faaliyetleri başlamış, adeta bu örgütün bıraktığı yerden başlayan ya da başlatılan PKK terör örgütünün hunharca katliamları ile ulusal ve bölgesel düzeyde ciddi huzursuzluklar yaşanmıştır. Nihayet Terör Örgütü Başı Abdullah Öcalan'ın yakalanmasıyla girilen yeni süreci halen yaşamaktayız.

III. Doğu Anadolu'yu

Kalkındırma Gayretleri

Cumhuriyet döneminin genel kalkınma hamlesi ile birlikte, Doğu Anadolu'da da Devletin büyük bir kalkındırma sürecine girdiğine şüphe yoktur.44 Ancak, ülkenin genel sıkıntılarının yanısıra, yörenin kendine özgü durumları, kalkınma gayretlerini olumsuz etkiliyordu.Bunların ana noktaları itibarıyla bilinmesi, kalkınma gayretlerinin sağlıklı bir zemine oturtulması bakımından yararlı olacaktır.

A. Kalkınmanın Önündeki Engeller

1. Tarihi Nedenler

Cumhuriyet'in devraldığı miras içerisinde Doğu Anadolu Bölgesi, ülke ortalamasının altında bir sosyal ve ekonomik gelişmişlik düzeyinde idi. Ermeni mezalimi, Rus işgali ve dış tahrikli ayaklanmalar gibi nedenlerle pek çok yönden yıpranan yörenin imarı, Türkiye Cumhuriyeti'ne kalmıştı. Bölge üzerinde özellikle SSCB'nin mütecaviz istekleri hala devam ediyordu.

2. Sosyo-Ekonomik Nedenler ve

Asayiş Problemi

Genç Türkiye Cumhuriyeti'nin ekonomik ve toplumsal yapının dönüştürülmesi için aldığı devrim niteliğindeki kararlar, zaman zaman toplumla hükümet güçlerinin karşı karşıya kalmalarına da neden oluyordu.45 Doğu'da mevcut sosyal sistemin yıkılacağından korkan aşiret reisleri, emperyalistlerin de kışkırtması ile devlet güçlerini ta 1935-1940'lara kadar uğraştıracak bölgesel direnişler başlattılar.

Bu isyanlarda, geniş ölçüde dini sloganlar kullanılmıştır. Fakat bu dini sloganların arkasında emperyalizmin siyasal ve ekonomik çıkarlarını görmek gayet kolaydır. Bu bakımdan 1925'te Şeyh Said'e, Genç'te silahların patlamasından 3-5 gün sonra İngiliz silah fabrikalarının kataloglarının gelmesi çok anlamlı ve üzerinde uzun uzun düşünülmesi gereken bir olaydır.46

Gene, bir İngiliz belgesindeki "Kürt milliyetçiliğinin İngiliz politikasının çocuğu olduğu" yolundaki ifade, dikkat çekicidir.47

Şurası bir gerçek ki bu isyanlar, özellikle bölgenin ve onun da ötesinde ülkenin iktisaden gelişmesinde önemli bir engel olmuştur.

3. Coğrafi Yapıdan Kaynaklanan Zorluklar

Bölgenin coğrafi yapısı,48 da başta bayındırlık olmak üzere buralarda yapılacak pek çok işi hem zorlaştırıyor, hem de pahalılaştırıyordu.

Özellikle kara ve demiryolu yapımlarında coğrafi koşullar önem kazanmaktaydı.49 Bu durum Cumhuriyetin ilk yıllarındaki teknolojik yetersizliklerle birleşince durumun nezaketi belirginleşmektedir.

Doğu Anadolu'nun çetin coğrafyası, yörenin özellikle bayındırlık hizmetlerinden yeterince yararlanamaması ile doğrudan ilgilidir. Örneğin inşaat mevsimi ülkenin kimi yörelerinde on bir aya kadar çıkarken, Doğu Anadolu'nun belli kesimlerinde üç aya kadar düştüğü olabilmektedir. Buna, bazı iç ve dış gelişmeler nedeniyle, uygulanan kalkınma planlarının,

hedeflerine tam olarak ulaştırılamamaları da eklenince, doğu illerine yapılan hizmetler istenen düzeyde olamamıştır. Örneğin 1924-1928 yılları arasında iki bin km demiryolu hattı yapımı programlanmasına karşın, bunun yarısı gerçekleştirilebilmiştir.

4. Toplumsal Yapıdan
Kaynaklanan Durumlar

Bölgede kamu hizmetlerinde arzulanan sonuçlara ulaşılamamasının önemli bir nedeni de sosyo-kültürel yapı özelliklerinin yeterince hesaba katılmamış olmasıdır.

Başbakan İsmet İnönü'nün 1935 yılındaki gezisinin ardından, Cumhurbaşkanı Atatürk ve Bakanlar Kurulu'na sunduğu raporda50 geçen şu cümle önemlidir. "… Şimdiki halde halk daha çok ağaların elindedir…"51 Bu ağalar, saygın bir sosyal statünün yanında başta toprak olmak üzere geniş ekonomik olanaklara da sahiptiler.52

B. Atatürk Döneminde Doğu Anadolu'yu
Kalkındırma Gayretleri

Bütün bu olumsuzluklara karşın yörenin kalkındırılması için ciddi adımlar atılmıştır. Bu süreçte, ülkenin öteki yörelerinden buraya devamlı bir kaynak aktarımı söz konusuydu.53

Doğu Anadolu'nun kalkındırılması programlarıyla, Hükümetin başı tarafından bizzat ilgilenilmekteydi. 1935 yılındaki Başbakan İsmet İnönü'nün gezi ve raporunun ardından 1936 yılında Celal Bayar İktisat Bakanı sıfatıyla bu yöreye bir gezi yaptı ve izlenimlerini Başbakanlığa bir raporla bildirdi. Bayar 1938 yılında, bu kez Başbakan olarak Tunceli yöresinde bir inceleme ve değerlendirme gezisi yaptı.54 Bu ve benzeri geziler, Cumhuriyet hükümetlerinin Doğu Anadolu ile en üst düzeyde ilgilendiğini göstermesi bakımından önemlidir.

Günlük yaşantıyı kolaylaştıracak olan ve sosyo-ekonomik faydaları beklenen küçüklü büyüklü yatırımlar olanaklar ölçüsünde sürdürülüyordu. Yapılan çalışmalar yalnız bayındırlık alanında değil sağlık ve eğitim başta olmak üzere diğer konularda da sürmekteydi. Örnek olarak 1936 yılında kız sanat okulunun açıldığı Erzurum'da55 1938 yılında 900.000 TL.'lik bir imar hareketine girişilerek, ilçeler dahil 30 ilkokul, sinema şehir elektriği vs. yatırımlar gerçekleştirilmiştir.56 Aynı yıl, Erzurum'un Ilıca nahiyesinde de posta ve telgraf merkezleri faaliyete geçirilmiş, 14 derslikli ilkokul binası ihale edilmiş, gazino ve lokantası olan bir otel de planlamaya alınmıştı.57

Kültür konusu da ihmal edilmemiştir 8 Ağustos 1938'de Doğu Kültür Kongresi Erzurum'da açılmıştı.58

Yöreye yalnızca yurdun bir parçası olarak değil; Kurtuluş Savaşı'na coğrafi başlangıç yeri olmasından dolayı, belki tarihi bir sorumluluk hissi, bir tür nostalji ile de yaklaşılıyordu. Çünkü, dönemin bir gazete makalesinde ifade edildiği gibi "İstiklal Savaşı'nın başlangıcında en müşkül dakikada Şark'tan yeni ve umulmaz bir ümit yıldızı doğmuştu".59

Bu "romantik" sayılabilecek yaklaşım içerisinde yöreye yapılan harcamaların maliyet analizleri genellikle göz ardı edilmiş ve bu, çoğunlukla bilinçli bir tercih olarak ortaya konmuştur. Örneğin Nisan 1935'te Van Gölü İşletme İdaresi'nin bütçesi hakkında Meclis'te yapılan görüşmeler sırasında, İçişleri Bakanı Şükrü Kaya "… Cumhuriyet, Şeyh Sait vakasından ve onu takip eden hadiselerden sonra icap eden inzibat tedbirlerini tamamıyla aldı. Onu müteakip de oranın ümranını gözetti… Van Gölü İşletmesi Vapurları Van Gölü sahillerinin ve havalisinin birebir irtibat vasıtalarıdır… Bu bir amme hizmetidir. Bir irat membaı değildir. Ve uzun yıllar böyle devam edecektir."60 diyordu:

Doğu Anadolu’daki yatırımları “bir irat membaı değil, bir amme hizmeti” olarak gören bu anlayış, gerçekten de uzun yıllar devam edecektir. Nitekim, 1938’de Almanlara ihale edilen Sivas çimento fabrikasının kurulma amacı “şark vilayetlerimizle Orta Anadolu’da daha ucuza çimento satışını temin etmek” olarak kayıtlara geçecek;61 aynı yılın başlarında bizzat Başbakanın ağzından “…rantabl olmasa dahi mühim bir zarara sokmayacak neticeye götürürse, şarkın müsait olan mıntıkalarında şeker fabrikaları kurmak karar ve azminde” olunduğu ifade edilecekti.62 Gerçekten de ülkede kurulacak üç yeni şeker fabrikasından birinin Balıkesir-Bandırma arasında, diğer ikisinin ise doğu illerinde kurulması kararı Bayar Hükümeti’nin üç numaralı ekonomik programında yer alacaktı.63

C. Milli Şef İnönü Dönemindeki

Çabalar

Devletçilik uygulaması, ülke genelinde olduğu gibi doğu illerinde de özel sermaye birikimi için bir takım fırsatlar sağlamaktaydı. Devlet işletmelerine mal satmak, ihalelere katılmak veya devletin ürettiği kimi mamulleri “girdi” olarak kullanıp katma değer sağlamak gibi. Bu türden gelişmelerin en fazla yaşandığı yerler Malatya, Elazığ, Urfa ve Diyarbakır yöreleriydi.64 Müteakip yıllarda da genel durumu itibariyle yatırıma müsait olan Malatya, Diyarbakır, Elazığ gibi illerde, bayındırlık ve tarım alanındaki zorunlu kamu harcamaları yanında, bir takım sınai kuruluşları vücuda getirmek şeklinde de önemli miktarda bir kamu kaynağı bölgeye aktı. Örneğin Malatya’da kurulan Sümerbank Dokuma ve Tekel Fabrikaları bu dönemin eseridir.65 Ayrıca Urfa’da tarıma, Erzurum’da hayvancılığa yönelik yatırımların yapılması, buralarda belirli bir canlanmaya neden oldu.66

Kültür ve eğitim işleri bu dönemde de önemle ele alınan bir konuydu. Özellikle okuma-yazma seferberliği yürütülmekteydi. Örneğin 1939 yılında yalnızca Gaziantep'te 4 dershane açılmış, ancak bu yetmediği için 7 tane daha ilave edilmişti. Aynı yıl Mardin'de en az 1500 yurttaşın okuma-yazma öğrenmesi hedeflenmişti. Kursların bütün masrafları ile kitap, defter vs. araç gereç Halkevi tarafından ücretsiz karşılanıyordu. Ayrıca her kursiyere haftanın iki günü için ücretsiz sinema bileti verilecekti.67

Belediyeler eliyle yürütülen hizmetler de önemli bir yekun teşkil ediyordu. Örneğin Eylül 1939'da açılışı gerçekleştirilen Kilis soğuk hava deposu ile 75 beygirlik gücü 125 beygirlik motorla takviye edilen elektrik santrali belediyenin yaptığı işlerden ikisiydi.

Yörenin imar ve asayişine de, önceki dönemde olduğu gibi önem veriliyordu. Diyarbakır-Cizre hattında doğuyu batıya bağlayacak önemli bir konumda bulunan Aviski Köprüsü'nün temel atma töreni 1939 Temmuzu'nda yapıldı.68 Aynı günlerde, başlatılan imar hareketlerinin ilerlemesi ve sağlanan huzur ortamının devamı için Tunceli ilinin idaresi hakkında kanunun yürürlük süresinin 31 Aralık 1942'ye kadar uzatılması Mecliste tartışılıyordu. İçişleri Bakanının bu görüşmeler sırasında verdiği bilgilere göre, her yıl civar illere yapılan tecavüzler durdurulmuş, çok sayıda imar faaliyeti gerçekleştirilmiş ve kısa sürede 788 silah Hükümete teslim edilmişti.69 Aynı yıl gazeteler, Erzurum'a trenin gelişiyle ilgili sevinçli yazılar yayımlıyordu.70

1939 yılı sonlarında deprem, Orta ve Doğu Anadolu'yu vurdu. Ülke, günün koşullarında bir seferberlik havası içerisinde yaralarını sarmaya çalışıyordu.71 Öyle ki öğrenciler yardım topluyor,72 cezaevlerindeki mahkumlar bile, kendi olanakları ölçüsünde, aktif katkıda bulunuyordu. Örneğin Muğla Cezaevi'ndeki mahkumlar kendi dokudukları 120 metre bez ile 60 yün fanila ve 100 çorabı felaketzedelere iletilmek üzere Milli Yardım

Komitesi'ne teslim etmişlerdi.73 Devlet, yöredeki her türlü ihtiyacı karşılamaya çalışıyordu. Örneğin deprem yöresine, yalnızca Nisan ayında 2.260 "çift öküzü" yollanmıştı.74 Ayrıca Erzincan ili yeniden kurulacaktır.

1940 yılı da doğal afetlerle başlamıştı. Ocak ayında Batı ve Güney Anadolu'da görülen seller Nisan ayında da Doğu Anadolu'yu vurdu. 13 Nisan'da Elazığ'da ana caddede 2 metreyi bulan sular yükselmiş, Kars'ta ise Kars Çayının taşması sonucu 14 Nisan'da 400'den fazla ev ve işyeri sular altında kalmıştı. Ayrıca Edirne, İzmir ve Gaziantep'te de sele bağlı zararlar yaşandı.75 Devlet gene, eldeki olanaklar ölçüsünde yaraların sarılmasına çalıştı.

Bu arada II. Dünya Savaşı'nın ülke ekonomisine olumsuz etkisi beklenenden fazlaydı. Buna karşın, hem

Doğu Anadolu'da başlatılmış bulunan kalkınma hamlesinin devamı, hem de ulusal savunma stratejisinin bir parçası olarak bölgeye yapılan kamu harcamalarının savaş yıllarında da nispeten fazlalığı dikkati çekmektedir. Nitekim 1940 bütçesine "fevkalade tahsisat" olarak konulan 110 milyon liranın 73 milyonu savunma harcamalarına, 20 milyonu biraz aşkın miktarı demiryolu inşaatına, 5.5 milyonu Sivas-Erzurum hattına, yaklaşık 3 milyonu Tunceli imar programı ile Edirne asfalt yoluna, 5 milyonu Erzincan deprem yöresindeki kalkınma faaliyetlerine, 4 milyonu Ankara Tıp Fakültesi inşaatına ayrılmıştı. Ayrıca aynı bütçe ile "Şark'tan başlamak üzere tedricen yaptırılacak Hükümet Konakları için" de para ayrılmıştı.76

Bütün gayret ve özene karşın, doğudaki bir çok ilde yaşam standardı, istenen düzeyin hâlâ altındaydı. Nitekim 1946 yılında, devlet memurlarına, doğu illerinde görev yaptıkları takdirde mahrumiyet zammı ödenmesi kararlaştırıldı. Bir gazete haberinde "Doğu vilayetlerimizde hizmet eden memurlar için düşünülen mahrumiyet zammı bir zaruretin neticesidir. Tarihi

nedenlerin etkisi altında doğu illerimiz Anadolu'nun diğer bölgelerine nispetle geri kalmıştır" denilmekteydi.77

D. Demokrat Parti İktidarı

Dönemi Çalışmaları

DP iktidarının ilk yıllarında Doğu Anadolu Bölgesi'ne yapılan toplam kamu harcamalarında göreceli bir gerileme yaşandığı söylenir. CHP sözcüsü Cemal Eyüboğlu 1951 bütçe görüşmelerinde "ilgili bakanlık bütçelerinde mevcut ödeneklere ilaveten, çeşitli sebeplerden geri kalmış olan doğu illerimizin bir an evvel kalkınması, bir mahrumiyet bölgesi olmaktan kurtarılması için, ayrı bir ödenek tefrik edilmemiş olmasını üzüntü ile karşılıyoruz" diyerek bu durumu eleştirmişti.78 Ancak buna cevap veren hükümet sözcüsü, geçmişte olduğu gibi ayrı bir doğu tahsisatını uygun bulmadıklarını, ama bütün güçleriyle doğudaki mahrumiyetleri ortadan kaldırmaya çalışacaklarını söyleyerek, çeşitli bakanlıkların Doğu'ya ne kadar harcama yapacağını saymıştır.

İktidarın Urfa Milletvekili Necdet Açanal da bir konuşmasında "memleketi şark-garp diye ayrı düşünmek zihniyetinin doğru olmadığını, bütçenin içinde yer alıp da Şark tahsisatı diye gösterilmeyen pek çok kalemin bulunduğunu, Şark'ın bir bütün olarak imar edilmekte ve yükseltilmekte olduğunu" ifade etmekteydi.

TBMM'nin 2 Haziran 1950 tarihli oturumunda da, DP hükümetinin programı üzerinde mütalaalar sürdürülürken Başbakan Adnan Menderes, "Sayın muhalefet sözcüsü hükümet programında doğu kalkınmasına temas etmediğimizi işaret etmektedir. Her cihetten bütün teşkil eden Türk Vatanını Doğu ve Batı diye ikiye bölmek ve birbirinden farklı ve imtiyazlı vaziyetler ihdas etmek politikasının maddi olduğu kadar manevi zararlı tesirleri karşısında böyle bir ayırmaya nihayet vermek lazım geldiği kanaatindeyiz" demişti.79

Gerçekten de Doğu Anadolu'da kimi iller önceki hükümetler zamanında olduğu gibi DP hükümetleri döneminde de oldukça yüksek kamu harcamaları almışlardır. Döneme ilişkin kapsamlı bir çalışmamızda konunun ayrıntılarını ortaya koymuştuk.80 Buna göre Hakkari, Van, Diyarbakır, Elazığ, Tunceli ve Bitlis'te kişi başına toplam kamu harcaması hem doğu hem de ülke ortalamasının üzerinde gerçekleşmiştir (Bunlara DP'nin son zamanlarında Gaziantep ilini de eklemek gerekir). Bu illerin, doğuda birer cazibe merkezi durumuna getirilmeye çalışıldığı söylenebilir.

E. 1960 Sonrasına

Genel Bir Bakış

Planlı dönemde ayrıntılı biçimde hazırlanan ve uygulamaya konan Birinci (1963-1967), İkinci (1968-1972) ve yeni stratejiye göre hazırlanmış Üçüncü (1973-1978) Beş Yıllık Kalkınma Planlarında, bölgesel kalkınma da değişik biçimlerde yer almıştır. Birinci Beş Yıllık Kalkınma Planı'nda %7 büyüme hedefleniyor ve "büyüme hızına olumsuz etkisi olmadığı takdirde iktisadi yatırımlar öncelikle geri kalmış bölgelere yapılacaktır" deniyordu.81 Geri kalmış bölge olarak öncelikle ele alınan yerler ise, Doğu Anadolu'daki illerdi.

Plan, geri kalmış bölgelere vergi kolaylıkları sağlanacağını öngörmüş, bu doğrultuda yapılan yasal düzenlemelerle buralara yapılan yatırımlarda %50'ye varan vergi indirimleri getirilmiştir.82 Ancak, planın ikinci uygulama yılından sonra, bölgesel önlemler, ulusal planın bütünlüğünü bozduğu gerekçesiyle aksaklığa uğratılmıştır.83

İkinci Beş Yıllık Kalkınma Planı'nda bölgeler arasında dengeli gelişme, toplumsal adalet bakımından gerekli görülüyordu. Buna göre altyapı ve sosyal nitelikli yatırımlarda geri kalmış bölgelere öncelik verilecek, özel girişimi de buralara yönlendirecek önlemler alınacaktı.84 Ancak geri kalmış

bölgeler için bölge planlamasına gerek görülmemişti.85 Diğer özendirici düzenlemeler devam etmiştir.

Yeni bir strateji anlayışı ile hazırlanan Üçüncü Beş Yıllık Kalkınma Planı'nda bölgesel planlama konusuna yer verilmemiş, ancak plan araçları olarak il planları da sayılmıştır. Planda "belli yöreler için özel kalkınma planları hazırlama eğilimlerine, bütünlük ilkesine ters düşen uygulamalara yol açacağından, kesinlikle son verilecektir" deniyordu.86

Beş yıllık kalkınma planlarının tamamında bölgesel kalkınmaya atıfta bulunulmuş, çareler aranmıştır.87 Özellikle il bazında kalkındırma anlayışının yerleşmesinden sonra birinci derecede öncelikli illere ağırlık verilmiştir. Altıncı Beş Yıllık Kalkınma Planı (1991-1995) döneminde bir Aksiyon Planı uygulamaya konulmuş, 1994 yılında da Acil Destek Programı uygulanmıştır.88 Yedinci Beş Yıllık Kalkınma Planı'nda (1996-2000) ise Doğu Anadolu'nun bazı yerlerinde görülen terör olaylarının yeni yatırımları engellediği ve mevcut tesislerin de işletilmesini güçleştirdiğinden yakınılmakta, "Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgeleri öncelikli olmak üzere, ülkenin göreli olarak geri kalmış yöreleri için kaynakları ve gelişme potansiyelleri göz önünde bulundurularak bölgesel gelişme projeleri hazırlanacaktır" denilmektedir.89 Nihayet 2001'den itibaren yürürlükte bulunan Sekizinci Beş Yıllık Kalkınma Planı çerçevesinde hazırlanan 98 özel ihtisas komisyonundan biri de Bölgesel Gelişme Özel İhtisas Raporu olmuştur.90

1. Doğuda Gelişmiş İller Yaklaşımı

Tablo 1: Doğu İllerinin Sosyo-Ekonomik Gelişmişlik Düzeyleri91

İller	Endeks	İller	Endeks
Gaziantep	82.7	Kars	39.1
Elazığ	79.8	Bitlis	38.7
Malatya	74.2	Muş	34.8

Siirt 73.4 Mardin 33.4

Erzincan 64.6 Tunceli 33.4

Erzurum 62.0 Adıyaman 32.4

Diyarbakır 59.8 Ağrı 29.9

Van 43.5 Bingöl 28.2

Urfa 43.2 Hakkari 26.8

Cumhuriyet hükümetlerinin çabaları sonucu gelinen noktayı göstermesi bakımından DPT tarafından yapılan hesaplamalar ışığında oluşturulmuş Tablo 1 genel bir fikir vermek için yeterlidir.

Tablo 1'den de anlaşılacağı üzere, 1970'lerin başında Doğu Anadolu'nun bir bölümünde (Gaziantep, Elazığ, Malatya, Siirt, Erzincan, Erzurum, Diyarbakır, hatta Van ve Urfa'da) sosyo-ekonomik bakımdan görece gelişmiş bir düzeye ulaşılmıştır. Bununla birlikte diğer bazı doğu illerinde ise bir takım mahrumiyetlerin varlığı dikkati çekmektedir.

DPT tarafından kalkınmada öncelikli yörelerin belirlenebilmesi için yapılan bir diğer çalışmada da, birer gelişme merkezi olarak çevrelerini etkileyebilecek sosyo-ekonomik düzeye ulaşan iller saptanmıştır. Bu iller İstanbul, İzmir, Ankara, Adana, Samsun, Trabzon, Elazığ, Erzurum, Gaziantep, Malatya, Erzincan ve Diyarbakır'dır.92 Görüldüğü üzere buradaki son altı il, Doğu Anadolu'da yer almaktadır. 1975 öncesini ele alan bir başka çalışmada ise, kalkınmada öncelikli yöreler içerisinde fert başına kamu yatırımlarının en fazla olduğu iller sıralamasında ilk sırada Elazığ gelmekte ve Diyarbakır, Urfa, Malatya, Erzincan ve Mardin de üst sıralarda yer almaktaydı.93

Bu veriler ülkede, birer gelişme merkezi olarak farklı illerin ortaya çıkması nedeniyle, bölgesel az gelişmişlikten çok, "ülke genelinde az gelişmiş yöreler" gerçeğini ortaya koymaktadır.94 Ayrıca Doğu Anadolu Bölgesi'nin tarihsel ve coğrafi koşulları nedeniyle karşı karşıya olduğu

güçlükleri vardır. Buna karşın Türkiye Cumhuriyeti hükümetleri, ülke kaynaklarının elverdiği bütün olanakları seferber etmiş; iç ve dış bütün olumsuzlukların üstesinden gelerek yörede bugünkü gelişmişlik düzeyine ulaşılmasını sağlamıştır.

2. Özendirici Önlemler ve
Özel Sektörün Tutumu

Devletin bir yöreye yapacağı yatırımlar her zaman nakdi olmayabilir. Bunun haricinde vergi muafiyeti, özel krediler, fiyat indirimleri gibi yöntemlerle de bazı bölgelerde teşvik uygulaması yapabilir.95 Bu durumda en geniş anlamıyla kamu harcamaları, devletçe yapılan bütün işlerin maliyetini kapsar.96 Cumhuriyet döneminde Doğu Anadolu Bölgesi, bu yönden de en öncelikli yörelerden birisidir.97 Bakanlar Kurulu Kararları ile, bazı kamu hizmetlerinden düşük fiyatta yararlandırma (ucuz elektrik gibi) veya belli yükümlülüklerin hafifletilmesi (vergi indirimi veya muafiyetleri gibi) yolunu açan Kalkınmada Öncelikli Yöre uygulamasına alınan illerin büyük çoğunluğu doğu illeridir.98 Örneğin 31.07.1981 tarihli Bakanlar Kurulu Kararı ile bu kapsama alınan 1. derecede öncelikli 20 ilin tamamı Doğu Anadolu illeridir. 2. derecede öncelikli beş il ise Çankırı, Çorum, Kastamonu, Sinop ve Yozgat'tır.99 Küçük ve Orta Boy İşletmelerle İlgili 19.02.1999 tarih ve 99/12474 sayılı Karar ile Acil Destek kapsamına alınan iller ile benzeri diğer teşviklerde de Doğu Anadolu illeri başı çekmektedir.100

Özel sektörü bölgeye çekebilmek için getirilen bütün bu iyi niyetli teşviklere karşın, uygulamada istenen sonuç alınamamıştır. Burada kârlılık arayışına dayanan özel sektör mantığı başlıca etkendir. Yörenin coğrafi koşulları, yetişmiş insan gücündeki sıkıntılar, ulaştırma maliyetleri gibi konulardan başka yörede körüklenmek istenen toplumsal huzursuzluğun

boyutları da bu durumu desteklemiştir. Sonuçta yörede gerçekleşen yatırımların tamamına yakını devlet eliyle gerçekleşmiştir.

Bununla birlikte Devletin aldığı özendirici önlemler az da olsa Doğu Anadolu'ya kamu harici yatırımın

gelmesini sağlamıştır. Örneğin, 1967-1971 döneminde, yöreye özel sektörce yapılan 2.5 milyar tutarında 60 yatırım projesi Devletin ek desteğinden yararlanmıştır.101

3. Kamu Harcaması-Kamu Geliri

Dengesizliği Meselesi

Türkiye'de özel sektör yatırımlarının ülkedeki dağılımına, değişen dozlarda da olsa, kamu otoritesi tarafından sürekli müdahaleler yapılmış; kamu yatırımlarında da çoğu kez ekonomik olmayan nedenler rol oynamıştır.102 Bunda, diğer bir çok etmenin yanı sıra, kamu kaynaklı yatırımları birer "kamu hizmeti" niteliğinde görmenin büyük rolü bulunmaktadır. Sonuçta, ülke ortalamasının oldukça üzerinde maliyetlerle Doğu Anadolu'da gerçekleştirilen yatırım faaliyetleri ortaya çıkmaktadır.

Dönemin Cumhurbaşkanı Turgut Özal bir konuşmasında "Bugün güneydoğuda yapılan yatırım oradan elde edilen imkânın belki 20-30 mislidir… Elektrik çekmişsiniz bütün mezralara köylere, eğer kw saatinin hakiki fiyatıyla satmaya kalksak bu günkü fiyatının 100 misli olur satamayız. Bütün bunları Türk Devleti yapmış, Türk Devleti ayrım yapmadan yapmış. Ama bunu anlatmamız lazım." diyordu.103 Özal, bir başka konuşmasında da bu bölgeye yatırım yapmanın, bölgenin dağlık karakterinden dolayı zor (ve pahalı) olduğundan, aradaki maliyet farkını daha iyi, daha fazla üretim yapılan bölgenin ve genel olarak Türk insanının ödediğini, bu bölgede yatırılan paranın batıda ve sahil bölgelerinde değerlendirilmesi durumunda on mislinin alınabileceğini, ama Devlet'in, bu

farkı da üzerine alarak başka hiçbir ülkede yapılmayan işleri de yaptığını söylemektedir.104

Ayrıca, Türkiye Cumhuriyeti tarihi boyunca yöreden elde edilen kamu gelirinin oldukça üzerinde kamu harcamasının yapıldığı, artık bilimsel çalışmalarla açıkça ortaya konulmuş bulunmaktadır.105 Bu durum basın yayın organlarında da zaman zaman gündeme gelmiş, “Devlet Doğudan 1 Alıyor, 3 Veriyor” gibi başlıklarla biraz da eleştirel yorumlar getirilmiştir.106

Gelir-gider dengesi bakımından 1986-1990 yılları arasındaki dönemde Güneydoğu Anadolu bölgesinden bütçeye gelir olarak giren 26.1 trilyon liraya karşılık bu bölgeye yapılan harcamaların toplamı 78 trilyon lirayı bulacaktır.107

1980 yılından sonra da geleneksel politika devam etmiş, yöreye Devletin olanakları ölçüsünde oldukça ciddi kamu harcamaları yapılmıştır. Devlet Planlama Teşkilatı’nın verilerine dayanarak 1983-1997 döneminde de aynı durumun geçerli olduğunu söyleyebiliriz.

Tablo 2: Bölgelere Göre Nüfus, Kamu Yatırımı ve Bütçe Geliri Payları108

Akdeniz 12.87 11.8 6.7

Ege 13.44 20.2 11.0

Marmara 25.75 22.2 56.0

İç Anadolu 16.83 19.5 18.3

Karadeniz 12.48 9.3 4.9

Doğu Anadolu 18.68 17.0 3.1

Tablo 2’den anlaşılacağı üzere 1983-1997 döneminde Doğu Anadolu’da yaşayan nüfusun ülke nüfusu içerisindeki payı %18.68’dir. Bu dönemde gerçekleşen yıllık ortalama kamu harcamasından doğu illerinin aldığı pay

ise %17'de kalmıştır. Arada %1.68'lik bir fark bulunmaktadır. Ancak bu sonuç bizi, Doğu Anadolu'nun en ihmal edilen yöre olduğu sonucuna götürmeye yetmez. Çünkü, aldığı kamu harcaması nüfus içerisindeki payının altında kalan üç bölge daha vardır. Bu fark Akdeniz bölgesinde %1.07, Karadeniz'de %3.18 ve Marmara'da %3.55 olmuştur. Eğer nüfusa göre harcamadan alınan pay baz alınırsa, Doğu Anadolu'dan iki kat daha fazla ihmal edilen yerler bulunmaktadır.

Konunun bir de bütçe gelirleri yönüyle irdelenmesinde yarar vardır. Aslında bu bakımdan yalnızca Marmara Bölgesi'nin aldığı kamu yatırım oranının (2.5 kat) üzerinde bütçe gelirine katkıda bulunduğu, diğer yerlerde ise bunun tersine bir durumun söz konusu olduğu dikkati çekmektedir. Diğer bir ifade ile Marmara'da yapılan 100 liralık kamu harcamasına karşılık buradan elde edilen bütçe geliri 252.25 liradır. Diğer bölgelerde ise durum tersinedir. Bu noktada aradaki farkın büyüklüğüne bakmak gerekir. Aldığı 100 liralık kamu yatırımı harcamasına karşılık bütçe gelirine katkı İç Anadolu'da 93.85, Akdeniz'de 56.77, Ege'de 54.45, Karadeniz'de 52.69, Doğu Anadolu'da ise yalnızca 18.24 lira düzeyindedir.

Ülke nüfusundaki payından daha fazla bütçe gelirine katkı sağlayan iki bölge vardır. Birincisi açık farkla Marmara ve ikincisi İç Anadolu. Diğer bölgeler için ise durum tersinedir. Nüfus payına göre bütçe gelirine katkı Ege'de %2.44, Akdeniz'de %6.17, Karadeniz'de 7.58, Doğu Anadolu'da ise %15.58 daha azdır.

4. Bölgesel Projelere İki Örnek: Güneydoğu Anadolu Projesi (GAP) ve Doğu Anadolu

Projesi (DAP)

Yalnız Doğu Anadolu Bölgesi'nde değil, ülke düzeyinde de bugüne kadar uygulanan en büyük yatırım projeleri-

nin başında Güneydoğu Anadolu Projesi (GAP) gelmektedir. Ülke topraklarının yaklaşık onda birlik bölümünü ilgilendiren ve çok sayıda alt projeden oluşan GAP, Güneydoğu Anadolu Bölgesi için hazırlanmış entegre bir bölgesel kalkınma projesidir.109

Projenin uygulanmasını sağlamak üzere bir GAP İdaresi ile Başbakanlığa bağlı GAP Yüksek Kurulu oluşturulmuştur. Yüksek Kurul, Başbakan veya görevlendireceği Devlet Bakanının başkanlığında, GAP ile görevli Devlet Bakanı, DPT'nın bağlı bulunduğu Devlet Bakanı ve Bayındırlık ve İskan Bakanından oluşur.110 Diğer bir ifade ile Cumhuriyet'in ilk yıllarında bizzat inceleme, raporlar düzenleme, yatırımları izleme biçiminde bakan ve başbakan düzeyinde Doğu Anadolu'ya ilgi gösterildiği gibi, bu önemli proje için de en üst düzeyde görevlendirme yapılmıştır.

Doğu Anadolu Projesi (DAP), Güneydoğu Anadolu Projesi (GAP) benzeri bir proje çalışmasıdır. Ancak GAP ile kıyaslandığında bazı farklılıkları vardır. Halen tamamlanmamış olan GAP kamu ağırlıklı bir projedir. DAP'ta ise kamunun oluşturacağı alt yapı üzerine özel sektörün getireceği dinamizm ile Doğu Anadolu Bölgesi'nin kalkındırılması hedeflenmektedir. Çalışmanın amacı, Doğu Anadolu Bölgesi için kısa ve uzun dönemli entegre bölgesel gelişme planı hazırlanması ve bu plan doğrultusunda öncelikli sektörlerin ve mümkün olabilecek yatırım projelerinin belirlenmesidir.

Öte taraftan özel sektörden de bölgeye ilişkin yatırım girişimleri olmuş, hatta bu amaçla holdingler kurulmuştur.111 Ancak, ülkenin önde gelen işadamları da sorunun sadece ekonomik yatırımlarla çözülemeyeceğini açıkça ifade etmektedir.112

Burada terör örgütleri ile yandaşlarının çelişkili tutumlarına değinmek gerekir. Bölgedeki terör örgütleri eylemleriyle devletin buralara götürdüğü

eğitim, kültür, sağlık, bayındırlık, ulaşım gibi hizmetleri engellemeyi amaçlamış, böylece sözde “kurtarmayı” vaat ettiği kitleyi daha yoksul ve çaresiz bir konuma getirerek çelişkili bir durum sergilemiştir. Bölgeyi Devletin hizmetlerinden mahrum bırakmayı hedefleyen örgüt, bir yandan da “Devlet bu yörelere yeterince hizmet götürmüyor” şeklinde lanse etmeye çalışmıştır. Bu türlü eylemlerin bir örneğini başka ülkelerde bu biçimiyle saptamak olanak dışıdır.113

IV. Sonuç

“Doğu Anadolu’da yaşayan insanlarımızın ve yörenin ihmal edildiği” yolundaki iddiaların geçersiz olduğu yukarıdaki bilgilerden de açıkça anlaşılmaktadır. Esasen bu iddia, çeşitli çevrelerce uzun süre gündemde tutulmaya çalışılmış; iyi niyetli, ancak yeterli bilgiden yoksun kimseler de, zaman zaman buna âlet olabilmiştir. Oysaki Cumhuriyet hükümetleri, hiçbir zaman yurdun çeşitli yöreleri arasında ayrımcı bir tutum izlememişler, tam tersine Devletin bütün olanaklarını yurdun bir bütün olarak kalkınması için seferber etme gayreti içerisinde olmuşlardır.

Elbette bu gayretlerin Doğu Anadolu Bölgesi’nde ulaşabileceği başarı, diğer yörelerdeki ortalama başarı ile sınırlıdır. Bununla beraber, Doğu Anadolu Bölgesi, emperyalizmin bütün uğraşlarına karşın mamur hale getirilmeye çalışılmış, kıt kaynaklar çoğu zaman yurdun diğer yerlerinin “aleyhine” olmak üzere buraya aktarılmıştır. Nitekim 2000’li yılların başında ülkenin özellikle İç Anadolu, Doğu Karadeniz ve Doğu Akdeniz bölgelerinin gelişmişlik düzeyinin ülke ortalamasının oldukça gerisinde kalmış olmasını ve bu yörelerdeki pek çok ilde, doğu illeri ortalamasının altında kamu harcaması gerçekleşmiş olmasını ancak böyle bir yaklaşımla açıklayabiliriz. Nitekim, bütün Cumhuriyet hükümetleri Doğu Anadolu’ya en üst düzeyde ilgi göstermişler ve yörenin kalkınmasını yakından takip etmişlerdir. Her dönemin olanakları ölçüsünde, çoğu zaman

diğer yörelerin paylarından da transfer yoluyla, Doğu Anadolu'ya kaynak aktarılmıştır. Bu bölgede yapılacak hizmet ve harcamalar, en başından beri "bir irat menbaı değil, bir kamu hizmeti" anlayışı ile çerçevelenmiştir.

Bugünkü noktaya gelinmesinde, olayın esasında siyasi boyutlu olduğunun görülememiş olmasının veya görmek istenilmeyerek sorunun bir ekonomik kalkınmışlık problemi olarak algılanmasının büyük rolü olduğu muhakkaktır. Nitekim PKK'nın başı Abdullah Öcalan'ın yakalanıp yargılanması ile yeni bir dönemece giren süreçte, ulusal ve uluslararası konjonktürdeki gelişmeler 2000'li yılların başında konunun siyasal boyutunu daha somut bir biçimde göz önüne sermektedir.

1 Bu iller Adıyaman, Ağrı, Bingöl, Bitlis, Diyarbakır, Elazığ, Erzincan, Erzurum, Gaziantep, Hakkari, Malatya, Kahramanmaraş, Mardin, Muş, Siirt, Tunceli, Şanlıurfa ve Van ile yakın geçmişte il statüsü verilen Ardahan, Iğdır, Şırnak, Batman ve Kilis'tir.

2 H. D. YILDIZ, "Anadolu'nun Türkleşmesi", Doğu Anadolu'nun Sosyal, Kültürel ve İktisadi Meseleleri Sempozyumu Tebliğleri, (Tunceli 13-15 Mayıs 1985), Ankara 1985, s. 39.

3 B. KODAMAN, Sultan II. Abdülhamid Devri Doğu Anadolu Politikası, Ankara 1987, s. 5 vd.

4 Bkz. B. ÖGEL, "Türk Kültürü ve Milli Eğitim" Milli Kültür I/3 (Mart 1977) s. 20. ÖGEL'e göre "Anadolu'daki Türk kültürünün zenginlik ve tazeliğini, bugün Orta Asya'da yaşayan herhangi bir Türk kavminde görebilmenin imkânı yoktur. "

5 H. D. YILDIZ, a.g.m., s. 41; Bu hususta geniş bilgi için bkz. M. H. YINANÇ, Türkiye Tarihi Selçuklular Devri I, Anadolu'nun Fethi, İstanbul 1994.

6 Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz. K. TÜRKÖZÜ, Türkmen Ülkesi (=Doğu Anadolu) Adı ve Emperyalizmin Etkileri, Ankara 1985.

7 Bkz. Bilal ŞİMŞİR, Osmanlı Ermenileri (nşr. Ş. OREL) Ankara 1986, s. 24 vd.

8 Bkz. Tuncer BAYKARA "Doğu Anadolu: Turkmenia (Türkmen Ülkesi)" Atsız Armağanı, İstanbul 1976, s. 61-66; H. Kemal TÜRKÖZÜ, Türkmen Ülkesi (=Doğu Anadolu) Adı ve Emperyalizmin Etkileri, Ankara 1985, s. 7 vd.; Claude CAHEN, "Le Probléme ethnique en Anatolie", Chaires d'Histoire Mondiale, II/2 (Paris 1954), s. 360.

9 Bu husus bölücü yayınların tamamında sürekli tekrarlanmaktadır. Sadece örnek olması bakımından bkz. Ö. TUKU, a.g.e., s. 17. Burada yazar Adıyaman, Ağrı, Bingöl, Bitlis, Diyarbakır, Elazığ, Erzincan, Erzurum Gaziantep, Hakkari, Kars, Malatya, Mardin, Muş, Siirt, Tunceli, Urfa, Van ve Kahramanmaraş olmak üzere 19 ilimizi "Kürt bölgesi" olarak göstermektedir.; Aynı husus yabancı yayınlarda da tekrarlanır. Bkz. A. SHILOH, Peoples and Cultures of the Middle East, Toronto 1969, s. 70.

10 Bkz. F. ARMAOĞLU, 19. Yüzyıl Siyasi Tarihi (1789-1914), Ankara 1997, s. 97 vd; C. ÜÇOK, Siyasal Tarih (1789-1960), Ankara 1980, s. 45 vd.

11 Bkz. B. KODAMAN, "Şark Meselesi ve Tarihi Gelişimi" Tarihi Gelişimi İçinde Türkiye'nin Sorunları Sempozyumu, Dün-Bugün-Yarın, (8-9 Mart 1990), Ankara 1992, s. 59-63; İ. KAYABALI, C. ARSLANOĞLU, a.g.e., s. 278 vd.

12 Bu Konuda geniş bilgi için bkz. B. KODAMAN, "Avrupa Emperyalizminin Osmanlı İmparatorluğu'na Giriş Vasıtaları (1838-1914)", Milli Kültür II/1 (Haziran 1980), s. 23-34.

13 Dahiliye Vekaleti Jan. Um. Kom., Dersim, s. 129'a atıfla aktaran İ. YILMAZÇELİK, a.g.m., s. 148.

14 Tarihimizde Rumi 1293 yılından mülhem olmak üzere “93 Harbi” de denilen bu savaş hakkında bkz. E. Z. KARAL, a.g.e., s. 14-80.

15 Bkz. F. ARMAOĞLU, a.g.e., Ankara 1997, s. 516-531; A. PALMER, Osmanlı İmparatorluğu, Son Üç Yüzyıl, Bir Çöküşün Yeni Tarihi, İstanbul 1994, s. 172. vd.

16 Bkz. A. ÇAY, Her Yönüyle Kürt Dosyası, İstanbul 1994, s. 1-6; M. S. LAZAREV, Emperyalizm Ve Kürt Sorunu (1917-1923) (nşr. M. DEMİR), s. 22-32.

17 Y. KALAFAT, Şark Meselesi ışığında Şeyh Sait Olayı, Karakteri, Dönemindeki İç ve Dış Olaylar, Ankara, 1992, s. 3; Ayrıca “Balkanlaştırma veya Balkanizasyon” tabiri için bkz. W. M. SLONE, Bir Tarih Laboratuarı Balkanlar, İstanbul 1987, s. 45 vd.; O. SANDER, Balkan Gelişmeleri ve Türkiye (1945-1965), Ankara 1969, s. 4, nu: 7; Ali Emiri Efendi, Osmanlı Vilâyât-ı Şarkiyyesi, (nşr. A. YUVALI-A. HALAÇOĞLU) Kayseri 1992, s. 13 vd.

18 Bu konuda bkz. E. URAS, Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi, İstanbul 1987; K. GÜRÜN, Ermeni Dosyası, Ankara 1983, s. 120-193; A. SÜSLÜ, Ermeniler ve 1915 Tehcir Olayı, Ankara 1990; H. YILDIRIM, Rus-Türk-Ermeni Münasebetleri (1914-1918), Ankara 1990; Bkz. Ali GÜLER, “Ermeni Terör Örgütlerinin Ayrılıkçı Faaliyetleri Karşısında Osmanlı Devleti’nin Aldığı Tedbirler: 1916 ve 1918 Hukuki Düzenlemeleri. ” Beşinci Askeri Tarih Semineri Bildirileri I (23-25 Ekim 1995-İstanbul), Ankara 1996, s. 144 vd.

19 Bu konuda pek çok yayın bulunmakla beraber, ibretle incelenmesi gereken yönleri bulunduğu için bkz. Rus General Mayewski’nin Doğu Anadolu Raporu, Van ve Bitlis Vilayetleri Askeri İstatistiki, (nşr. H. PEHLİVANLI), Van 1997.

20 Şeyh Sait İsyanı hk. bkz. M. TOKER, Şeyh Said ve İsyanı, Ankara 1968; Y. KALAFAT, Şark Meselesi Işığında Şeyh Sait Olayı, Karakteri, Dönemindeki İç ve Dış Olaylar, Ankara 1992; B. CEMAL, Şeyh Said İsyanı, İstanbul 1995; R. OLSON, Kürt Milliyetçiliğinin Kaynakları ve Şeyh Sait İsyanı 1880-1925, (Çev. B. BERKER-N. KIRAÇ), Ankara 1995.

21 Bu isyanlarda dış güçlerin ve özellikle de İngilizlerin rolü için bkz. B. N. ŞİMŞİR, İngiliz Belgeleriyle Türkiye'de "Kürt Sorunu" (1924-1938) Şeyh Sait, Ağrı ve Dersim Ayaklanmaları, Ankara 1991; R. HALLI, Türkiye Cumhuriyeti'nde Ayaklanmalar 1924-1938, Ankara 1972; A. KABACALI, Tarihimizde Kürtler ve Ayaklanmaları, İstanbul 1991;….

22 M. Kemal ÖKE, İngiltere'nin Güneydoğu Anadolu Siyaseti ve Binbaşı E. W. C. Noel'in Faaliyetleri (1919), Ankara 1968, s. 6 vd.; H. ARFA, The Kurds, Oxford 1966, s. 26; B. ŞİMŞİR, Osmanlı Ermenileri, Ankara 1986 s. 385 vd.; V. T. MAYÉVSRIY, 19. Yüzyılda Kürdistan'ın Sosyo-Kültürel Yapısı Kürt-Ermeni İlişkileri (nşr. Mehmet SADIK-A. VARLI), (Basım yeri yok) 1997, s. 109-224.

23 Bu husus Sunuş yazısında kısmen reddedilmekle beraber ihtiva ettiği belgelerde açıkça görüldüğü için bkz. Ahmet MESUT, İngiliz Belgelerinde Kürdistan 1918-1958, İstanbul 1992; Ermenilerin yerine Kürtlerin sahiplenilişi hakkında bazı değerlendirmeler için de bkz. M. S. LAZAREV, a.g.e., s. 81-91; M. KOCAOĞLU, Uluslararası İlişkiler Işığında Orta Doğu, Ankara 1995, s. 251-306; Ayrıca bkz. R. OLSON, Kürt Milliyetçiliğinin Kaynakları ve Şeyh Sait İsyanı 1880-1925, (Çev. B. BERKER-N. KIRAÇ), Ankara 1995.

24 Bkz. Afet İNAN, Devletçilik İlkesi ve Cumhuriyet'in Birinci Sanayi Planı, Ankara 1972, s. 1.

25 Ermeni ve Rus zulümleri için bkz. Aspıratıons et Agıssements Révolutıonneıres des Comites armeniens Avant et Aprés la proclamation De

la Constıtutıon Ottoman, İstanbul 1917; Tarih Boyunca Türklerin Ermeni Toplumuyla İlişkiler Sempozyumu (Erzurum, 8-12 Ekim 1984), (nşr. Erzurum Atatürk Üniversitesi Rektörlüğü), Ankara 1985; A. SÜSLÜ, Ruslara Göre Ermenilerin Türklere Yaptıkları Mezalim, Ankara 1987; General Mayevski, Ermenilerin Yaptıkları Katliamlar (nşr. A. SÜSLÜ) Ankara 1986; Hüseyin Nazım Paşa, Ermeni Olayları Tarihi I-II, Ankara 1994; K. GÜRÜN, Ermeni Dosyası, Ankara 1983; H. ÇELİK, Görenlerin Gözüyle Van'da Ermeni Mezalimi, Ankara, (basım yılı yok); Alper GAZİGİRAY, Ermeni Terörünün Kaynakları, İstanbul 1982; M. HOCAOĞLU, Arşiv Vesikalarıyla Türkiye'de Ermeni Mezalimi ve 1915 Teçhir Olayı, Ankara 1990; Belgelerle Ermeni Sorunu (nşr. ATASE Başkanlığı) Ankara 1992.

26 Milli Mücadele sırasında, Fransa ile 20 Ekim 1921'de imzalanan bir anlaşma sonucu Türkiye sınırları dışında kalan ve bu durumu Lozan'la teyit edilen Sancak bölgesi nedeniyle uzun süre Fransa ile aramızda sorun olan Suriye sınırı konusu ancak 1938 tarihinde kesin sonuca kavuşabilmiştir. (Bu gelişmenin ayrıntılı bir anlatımı için bkz. M. GÖNLÜBOL vd. Olaylarla Türk Dış Politikası (1919-1965), Ankara 1969, s. 137 vd.); Ayrıca, Musul Meselesi hakkında bkz. F. ARMAOĞLU, Siyasi Tarih (1789-1960), Ankara 1964, s. 644 vd.; M. Kemal ÖKE, Belgelerle Türk İngiliz İlişkilerinde Musul ve Kürdistan Sorunu 1918-1926, Ankara 1992.

27 Bkz. A. SUAT BİLGE, Güç Komşuluk Türkiye Sovyetler Birliği İlişkileri (1920 1964), Ankara 1992, s. 280 vd.

28 Bkz. S. YERASİMOS, a.g.e., s. 17.

29 1924 yılında Hilafetin kaldırılması, Tekke ve Zaviyelerin Kapatılması, Yeni Harflerin Kabulü vb. inkılâplar için bkz. Reşat GENÇ, Türkiye'yi Laikleştiren Yasalar, Ankara 1998.

30 Bkz. H. KOCA, Yakın Tarihten Günümüze Hükümetlerin Doğu-Güneydoğu Anadolu Politikaları, Umumi Müfettişlikten Olağanüstü Hal Bölge Valiliğine I, Konya 1998, s. 319.; Türkiye ve Güneydoğu, Yeni Yüzyıl Kitaplığı, s. 9.

31 Bkz. Ayın Tarihi, (Haziran 1945), S. 18, s. 71vd.

32 Bir günlük gazetede yar alan habere göre kurulan fabrikada uzman olarak çalışacak Türk gençleri Fransa'ya staja gönderilmişti. Biri aynı ülkede diğeri İngiltere'de incelemelerde bulunan iki Türk mühendisi de dört ay kadar sonra dönerek yabancı uzmanlarla beraber fabrikanın yönetimini ele alacaklardı. İleride işçiler uzmanlaşınca lüks cam eşyası da üretebilecektik. Ama bunun için bir süre beklememiz gerekecekti… "Dünyanın En Büyük Cam Fabrikalarından Biri" başlıklı haber yazısı için bkz. Cumhuriyet Gazetesi, 20 Mart 1935.

33 Bakanın Kurultaya bayındırlık işleri ile ilgili olarak verdiği izahat için bkz. Ayın Tarihi, S. 18 (Haziran 1935), s. 84-90.

34 Bkz. Kemal Ünal "Yeni Ekonomik Plan", Ulus Gazetesi, 22 Eylül 1938.

35 Başbakan Celal BAYAR'ın bu ekonomik plana ilişkin olarak Anadolu Ajansı'na yaptığı açıklamanın tam metni için bkz. Ayın Tarihi, S. 58 (Eylül 1938), s. 19-22.

36 Yazılı basında bu yolda çıkan yazılara örnek olmak üzere bkz. Muhittin Birgen, "Celal Bayar'ın Üçüncü Planı", Son Posta Gazetesi, 22 Eylül 1938. Yazar burada "… Aynı zamanda şunu da öğrendik: Bir memleketin iktisadi istihsal şekli ve bunu idare eden ihtiyaçlar, mütemadiyen değişebilir şeylermiş. Dün en mühim mesele sandığımız 'üç beyaz'ın yanı başında bugün onlar kadar ehemmiyet alan bir madde, mesela benzin maddesi vücuda geliyor. Benzinsiz hayat imkânsız bir şey oluyor.

Biz otuz sene evvel üç beyazı temin ettiğimiz zaman dünyayı ve bizzat saadeti fethetmiş olacağımızı zannederdik; halbuki

şimdi etrafımıza bakınca, her sene başka bir şey yapmak mecburiyetinde olduğumuzu ne güzel anlıyoruz” diyerek, ülkenin yeni bir ekonomik hamle yaptığını vurguladıktan sonra “… bu ufuklarda Türk milletine daha çok iş, daha çok istihsal, daha çok hareket imkânları görünüyor. Sekiz sene sonra bu memleket tanınmayacak hale gelecektir. ” diyerek, konuyla ilgili pek çok makalede olduğu gibi yeni planı heyecan ve takdirle karşıladığını ve kamuoyunun çok şey beklediğini ortaya koymuş oluyordu.

37 Bkz. Asım US, “Çifte Plan İle İcraata Giriş”, Kurun Gazetesi, 20 Eylül 1938; Ayın Tarihi, S. 58 (Eylül 1938), s. 19-22.

38 Cumhuriyet’in kurucusu ATATÜRK’ün ölümü her alanda en büyük sarsıntıydı. Bunun kamuoyundaki yansımalarını en iyi gazete yazılarından öğreniyoruz. Bu yazılarda Yas, Matem ve acıdan başka Atatürk’ün Türkiye Cumhuriyeti ve Türkiye için altın yıllar olduğu da vurgulanmakta idi. Bu yazılara örnek olmak üzere “Vâ-Nû” imzalı şu makaleyi gösterebiliriz: Vâ-Nû, “Mukaddes Atatürk’ün Altın Devresi”, Akşam Gazetesi, 11 Kasım 1938.

39 II. Dünya Savaşı hakkında bkz. F. ARMAOĞLU, Siyasi Tarih 1789-1960, Ankara 1973, s. 622-741.

40 Ayrıntılı bilgi için bkz., K. BORATAV, “İktisat Tarihi (1908-1980)”, Türkiye Tarihi IV, Çağdaş Türkiye 1908-1980, (nşr. S. AKŞİN), İstanbul 1995, s. 308.

41 K. BORATAV, a.g.m., s. 311 vd.

42 Bu planın sadece bir belge olduğu şeklindeki değerlendirme için bkz. N. SERİN, a.g.e., s. 120.

43 Bu planlar DPT’ce yayımlanmıştır. Ayrıca bu dönemle ilgili sayısız kaynak bulunmaktadır. Ancak, değişik bir perspektifle toplu olarak konuyu ele alması bakımından bkz. T. ÇAVDAR, Türkiye’de Liberalizm (1860-1990), Ankara 1992, s. 222 vd.

44 Kalkınma gayretlerinin kamuoyundaki yankılarına örnek olmak üzere bkz. F. Rıfkı ATAY, “Cumhuriyet Devri”, Ulus Gazetesi, 4 Eylül 1938. Yazar burada Cumhuriyet döneminin “bütün Anadolu’da Osmanlı devrinden asayiş ve ümranla ayrıldığı”ndan söz ederek, Manisa, Kayseri, Malatya ve Elazığ’da yaptığı gezideki izlenimlerini anlatmaktadır.

45 M. GOLOĞLU, Devrimler ve Tepkileri, Ankara 1972, s. 101-128.

46 Bkz. İ. BEŞİKÇİ, Doğu Anadolu’nun Düzeni, Sosyo-Ekonomik ve Etnik Temeller I, Ankara 1992, s. 201 vd.; Nitekim bu tarihten sonra da aynı kişi tarafından okunan plâk’ın yurda sokulması Bakanlar Kurulunca yasaklanmıştır. Bu yönde İçişleri Bakanı Şükrü Kaya’nın önerisi Başbakan İ. İnönü tarafından onay verilerek Bakanlar Kurulu’na sevk edilmiş olup, Cumhurbaşkanı K. Atatürk’ün başkanlığındaki heyetin kararı şöyledir: “Sodwa markalı ve I-256 no. lı Şeyh Said tarafından okunmuş Kürtçe plâkın, zararlı sözleri taşıdığı anlaşıldığından, Matbuat Kanunu’nun 51. maddesi hükmüne göre Türkiye’ye sokulmasının yasak edilmesi; Dahiliye Vekilliği’nin 26/1937 tarih ve 639 sayılı tezkeresi ile yapılan teklifi üzerine İcra Vekilleri Heyetince 28/I/937’de onanmışdır. ” İçişleri Bakanlığı’nın 659 ve Başbakanlık Kararlar Müdürlüğü’nün 5939 sayılı bu kararlarının Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi’nde bulunan belgeleri örneği için bkz. S. AŞGIN; Cumhuriyet Döneminde Doğu Anadolu’ya Yapılan Kamu Harcamaları (1946-1960), (Doktora Tezi) s. 280 vd.

47 Bahse konu belge için bkz. H. KÖNİ, “Osmanlı’dan Günümüze Türkiye’yi Bölme Çabaları, ” Beşinci Askeri Tarih Semineri Bildirileri I, (23-25 Ekim 1995-İstanbul), Ankara 1996, s. 83.

48 Doğu Anadolu Bölgesi'nin coğrafi yapısı hakkında bkz. H. SARAÇOĞLU, Doğu Anadolu Bölgesi, İstanbul 1989.

49 Doğu Anadolu coğrafyası hakkında genel bilgiler için bkz. Bkz. H. SARAÇOĞLU, a.g.e., s. 3; Tevfik TARKAN, "Ana Çizgileriyle Doğu Anadolu Bölgesi", 50. Yıl Armağanı (Erzurum ve Çevresi) I, Erzurum 1974, s. 7-22; Doğu Anadolu'nun bir "yüksek ülke" olan karakteri hakkında geniş bilgi için bkz. Sırrı ERİNÇ, Doğu Anadolu Coğrafyası, İstanbul 1953, s. 5 vd.

50 Bu rapor bir yazı dizisi olarak yayınlanmıştır. Bkz. S. ÖZTÜRK, "2 Ağustos 1935 İsmet Paşa'nın Kürt Raporu", Hürriyet Gazetesi, 7-10 Eylül 1992.

51 Bkz. S. ÖZTÜRK, a.g.g., 8 Eylül 1992, s. 7.

52 Doğu Anadolu'da şeyh ve ağaların konumu ile ilgili olarak bkz. M. V. BRUINESSEN, Ağa, Şeyh ve Devlet Kürdistan'ın Sosyal ve Politik Örgütlenmesi, Ankara (basım yılı yok).

53 Bkz. S. AŞGIN, a.g.e., s. 255 vd.

54 Celal Bayar'ın Tunceli seyahati hk. bkz. Ayın Tarihi, S. 57 (Ağustos 1938), s. 36.

55 Bkz. Ayın Tarihi, S. 34 (Eylül 1936), s. 6.

56 Bkz. Ayın Tarihi, S. 56 (Ağustos 1938), s. 13.

57 Bkz. Ayın Tarihi, S. 55 (Temmuz 1938), s. 4 vd.

58 Vali Refik KORALTAN burada kültürel kalkınma hareket ve gereklerini ele aldığı bir konuşma yapmış ve kongre başkanlığını kültür müşaviri Reşat TARAKÇIOĞLU yürütmüştür. Bkz. Ayın Tarihi, S. 57, (Ağustos 1938), s. 3.

59 Buna benzer yaklaşımlara örnek olmak üzere bkz. A. Emin YALMAN, "18 Senelik Varlığımız", Tan Gazetesi, 23 Nisan 1938: Yazar burada "… Büyük bir harpten sonra dünyanın en büyük iradesine nasıl

meydan okunur? diye düşünen bütün zayıf yürekliler, bütün kozmopolitler, mağlubiyeti iptidadan kabul etmişlerdi. Bu en müşkil dakikada şarktan yeni ve umulmaz bir ümit yıldızı doğdu. Atatürk Samsun'da, Erzurum'da, Sivas'ta, Ankara'da Türk milletine bir kurtarıcı olarak göründü…" demek suretiyle, yalnızca Atatürk'ün şahsına değil, hareketin fiilen başlangıç yeri olan Doğu Anadolu'ya da tarihi bir bakış atfetmektedir.

60 Bkz. Ayın Tarihi, S. 17 (Mayıs 1935), s. 20 vd.

61 Bkz. Ayın Tarihi, S. 51 (Mart 1938), s. 5.

62 Başbakan Celal BAYAR'ın bazı maddelerin gümrük resimleri hakkında hükümetçe alınan kararların tasdik edilmelerine ilişkin kanunun görüşülmesi sırasında yaptığı konuşmasında "Şeker sanayiini kurarken daha çok şarkı ve şark havalisini nazarı itibara almak istiyoruz. Ve daha çok o sahayı tetkik ihtiyacı vardır. Çünkü memleketimizin garp kısımlarında esasen şeker sanayiinin muvaffakiyetle kurulabileceği ve

86 DPT, Yeni Strateji ve Kalkınma Planı-Üçüncü Beş Yıl (1973-1977), Ankara 1963, s. 1072.

87 Türkiye'de bölge planlamasının gelişimine ilişkin olarak bkz. MGK, Türkiye'de Bölge Planlamasının Evreleri, (MGK yayını No. 2) Ankara, 1993.

88 Bkz. DPT, Altıncı Beş Yıllık Kalkınma Planı (1991-1995), Ankara 1990.

89 Bkz. DPT, Yedinci Beş Yıllık Kalkınma Planı (1996-2000), Ankara 1995, s. 174.

90 Bkz. Komisyon, Bölgesel Gelişme Özel İhtisas Raporu, Ankara 2000.

91 Bkz. B. TOLAN, Türkiye'de İller İtibariyle Sosyo-Ekonomik Gelişmişlik Endeksi (1963-1970), (nşr. DPT), Ankara 1970, s. 30.

92 Bkz. Kalkınmada Öncelikli Yörelerin Tespiti ve Bu Yörelerdeki Teşvik Tedbirleri, (nşr. DPT), Ankara 1973, s. 49 vd.

93 Bkz. Kalkınmada Öncelikli Yörelerde Kamu Yatırımları (nşr. DPT), Ankara 1976, s. 53 vd.

94 "Az Gelişmiş Bölgelerden, Az Gelişmiş Yörelere" biçiminde bir değerlendirme için bkz. M. ERKAL, a.g.e., s. 222 vd.

95 Devletlerin, bölgesel kalkınma önlemleri olarak getirebileceği düzenlemelere ilişkin bkz. E. TOKGÖZ, Sanayileşmede Bölgesel Dengesizlikler ve Türkiye, Ankara, s. 29-36.

96 M. YAŞA, Amme Masrafları Mikdar ve Strüktür Değişmelerinin Tahlili, İstanbul 1959, s. 2 vd.

97 A. GÖKÇEN, "Doğu Anadolu'nun Sanayileşmesi" Doğu Anadolu'nun (Sosyal, Kültürel ve İktisadi) Meseleleri Sempozyumu Tebliğleri, (Tunceli 13-15 Mayıs 1985) Ankara 1985, s. 240 vd.

98 Türkiye'de Planlı dönemin ilk yıllarından başlayarak kalkınmada öncelikli yörelere özel bir önem verilmiştir. Kalkınmada Öncelikli Yöreler ilk olarak, 28 Şubat 1963 tarih ve 202 sayılı Kanun gereği, 1968 yılında Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgelerini kapsayan 22 il olarak belirlenmiştir. 1968 Yılı Program Kararnamesi'nde; Adıyaman, Ağrı, Artvin, Bingöl, Bitlis, Diyarbakır, Elazığ, Erzincan, Erzurum, Gaziantep, Gümüşhane, Hakkari, Kars, Malatya, Kahramanmaraş, Mardin, Muş, Siirt, Sivas, Tunceli, Şanlıurfa ve Van illerinden oluşan 22 il Kalkınmada Öncelikli Yöre olarak belirlenmiştir. Bkz. Komisyon, Bölgesel Gelişme Özel İhtisas Komisyonu Raporu, Ankara 2000, s. 67 vd.

99 Bkz., Devlet Planlama Teşkilatı, İller ve Bölgeler İtibariyle Çeşitli Göstergeler, Ankara 1999.

100 Bu teşviklerin ve iller bazındaki ekonomik göstergelerin ayrıntıları için bkz. DPT, Ankara 1997; DPT, İller İtibariyle Çeşitli Göstergeler,

Ankara 1997; M. ÖZARSLAN-E. SATILMIŞ, İllerin Sosyo-Ekonomik Gelişmişlik Sıralaması Araştırması, Ankara 1996.

101 E. TOKGÖZ, a.g.e., s. 71.

102 Bkz. E. TOKGÖZ, a.g.e., s. 68.

103 Bkz. T. Özal "Türkiye'de Gerçekleşen Büyük Değişim-İkinci Değişim Hedefi 15 İleri Batı Ülkesinin Arasına Katılmak", Cumhurbaşkanı Turgut ÖZAL'ın İş Dünyası Vakfı Toplantısındaki Konuşmaları, (İstanbul Conrad Otel-2 Ekim 1992), Ankara 1992, s. 44; Ayrıca konuyla ilgili olarak bkz. H. DİNÇ, "Beş Yıllık Kalkınma Planında Öncelikli Yöreler" Doğu Anadolu'nun (Sosyal, Kültürel ve İktisadi) Meseleleri Sempozyumu Tebliğleri, (Tunceli 13-15 Mayıs 1985) Ankara 1985, s. 242 vd.; C. KILIÇÇÖTE, "Doğu Anadolu'da Sanayileşme Seferberliği" Doğu Anadolu'nun (Sosyal, Kültürel ve İktisadi) Meseleleri Sempozyumu Tebliğleri, (Tunceli 13-15 Mayıs 1985) Ankara 1985, s. 341;.

104 Bkz. T. ÖZAL, Güneydoğu Anadolu Sorunu Nedir, Ne Değildir?, Cumhurbaşkanı Turgut Özal'ın, Dicle Üniversitesi'nin 1992-1993 Eğitim-Öğretim Yılının Açılış Töreninde Yaptıkları Konuşmaları, (Diyarbakır-6 Ekim 1992) Ankara 1992, s. 8 vd.

105 Bkz. S. AŞGIN, a.g.e., s. 250-270.

106 Bkz. "Devlet Doğudan 1 Alıyor, 3 Veriyor", Sabah Gazetesi, 23 Temmuz 1993.

107 Bkz. Türkiye Gerçeğinde Kürtler ve PKK Terörü, (nşr. Türk Demokrasi Vakfı), Ankara 1996, s. 33.

108 Tablo E. ÖZÖTÜN, Türkiye Gayri Safi Yurtiçi Hasılası (İller İtibariyle)-Kaynak ve Yöntemler, Devlet İstatistik Enstitüsü, Ankara Kaynağına Dayalı olarak Devlet Planlama Teşkilatı Bölgesel Gelişme ve Yapısal Uyum Genel Müdürlüğü YBM, 1999 verilerinden

yararlanılarak hazırlanmıştır. Ayrıca 1990-1993 verileri için bkz. DPT, İller İtibariyle Çeşitli Göstergeler, Ankara 1995.

109 GAP ile ilgili olarak birinci derecede bilgi için bkz. Maliye Bakanlığı, 1997 Yıllık Ekonomik Rapor, Ankara 1998, s. 61 vd.

110 Bkz. 27.10.1989 tarih ve 388 sayılı Kanun Hükmünde Kararname.

111 Bir grup özel sektör temsilcisi tarafından Doğu Anadolu'nun kalkındırılmasında öncülük etmesi amacıyla kurulan Doğu Yatırım Holding A. Ş. buna bir örnektir. Farklı sektörlerden birçok ortağın oluşturduğu Doğu Yatırım Holding A.Ş. bu bölgeye, başta ihtiyaç duyulan alanlar olmak üzere önemli ölçüde yatırım yapmayı amaçlamaktadır.

112 Örneğin ülkenin önde gelen işadamlarından Sakıp SABANCI "Terör sorununu çözebilmek için, olanı biteni daha iyi anlamaya mecburuz… Bu sadece Türkiye'nin başına gelmiş bir olay değil. Başka ülkeler de benzer sorunlarla karşılaşmış. Sorunu sadece fabrika kurmakla çözmek mümkün değil." demektedir. Bkz. S. SABANCI, Doğu Anadolu, Ekonomik ve Sosyal Kalkınma Politikaları Raporu, İstanbul 1995.

113 Bu konuda bkz. Türkiye ve Terör, (Güvenlik ve Yargı Muhabirleri Derneği Yayını) Ankara 1990, s. 15.

Ali Emiri Efendi, Osmanlı Vilâyât-ı Şarkiyyesi, (nşr. A. YUVALI-A. HALAÇOĞLU) Kayseri 1992.

ARFA, H., The Kurds, Oxford 1966.

ARMAOĞLU, F., 19. Yüzyıl Siyasi Tarihi (1789-1914), Ankara 1997.

ARMAOĞLU, F., Siyasi Tarih (1789-1960), Ankara 1964.

AŞGIN, S., Cumhuriyet Döneminde Doğu Anadolu'ya Yapılan Kamu Harcamaları (1946-1960), (Doktora tezi) Ankara 2000.

AŞGIN, S., Doğu Anadolu Gerçeği, Malatya 2000.

ATAY, F. R., "Cumhuriyet Devri", Ulus Gazetesi, 4 Eylül 1938.

BAYKARA, T., “Doğu Anadolu: Turkmenia (Türkmen Ülkesi)” Atsız Armağanı, İstanbul 1976, s. 61-66.

Belgelerle Ermeni Sorunu (nşr. ATASE Başkanlığı) Ankara 1992.

BEŞİKÇİ, İ., Doğu Anadolu’nun Düzeni, Sosyo-Ekonomik ve Etnik Temeller I, Ankara 1992.

BİLGE, S., Güç Komşuluk Türkiye Sovyetler Birliği İlişkileri (1920 1964), Ankara 1992.

Birgen, M., “Celal Bayar’ın Üçüncü Planı”, Son Posta Gazetesi, 22 Eylül 1938.

BORATAV, K., “İktisat Tarihi (1908-1980)”, Türkiye Tarihi IV, Çağdaş Türkiye 1908-1980, (nşr. S. AKŞİN), İstanbul 1995.

BRUINESSEN, M. V., Ağa, Şeyh ve Devlet Kürdistan’ın Sosyal ve Politik Örgütlenmesi, Ankara (basım yılı yok).

CAHEN, C., “Le Probléme ethnique en Anatolie”, Chaires d’Histoire Mondiale, II/2 (Paris 1954).

CEMAL, B., Şeyh Said İsyanı, İstanbul 1995.

ÇAVDAR, T., Türkiye’de Liberalizm (1860-1990), Ankara 1992.

ÇAY, A., Her Yönüyle Kürt Dosyası, İstanbul 1994.

ÇELİK, H., Görenlerin Gözüyle Van’da Ermeni Mezalimi, Ankara, (basım yılı yok).

DİNÇ, H., “Beş Yıllık Kalkınma Planında Öncelikli Yöreler” Doğu Anadolu’nun (Sosyal, Kültürel ve İktisadi) Meseleleri Sempozyumu Tebliğleri, (Tunceli 13-15 Mayıs 1985) Ankara 1985.

DPT, Altıncı Beş Yıllık Kalkınma Planı (1991-1995), Ankara 1990.

DPT, İller İtibariyle Çeşitli Göstergeler, Ankara 1995.

DPT, İller İtibariyle Çeşitli Göstergeler, Ankara 1997.

DPT, İller ve Bölgeler İtibariyle Çeşitli Göstergeler, Ankara 1999.

DPT, Kalkınma Planı-İkinci Beş Yıl (1968-1973), Ankara 1967.

DPT, Kalkınma Planı (Birinci Beş Yıl), Ankara 1963.

DPT, Kalkınmada Öncelikli Yörelerde Kamu Yatırımları, Ankara 1976.

DPT, Yedinci Beş Yıllık Kalkınma Planı (1996-2000), Ankara 1995.

DPT, Yeni Strateji ve Kalkınma Planı-Üçüncü Beş Yıl (1973-1977), Ankara 1963.

ERİNÇ, S., Doğu Anadolu Coğrafyası, İstanbul 1953.

ERTEM, S., "Erzurum Kapılarında" Vakit Gazetesi, 12 Eylül 1939.

GAZİGİRAY, A., Ermeni Terörünün Kaynakları, İstanbul 1982.

GENÇ, R., Türkiye'yi Laikleştiren Yasalar, Ankara 1998.

General Mayevski, Ermenilerin Yaptıkları Katliamlar (nşr. A. SÜSLÜ) Ankara 1986.

GOLOĞLU, M., Devrimler ve Tepkileri, Ankara 1972.

GÖNLÜBOL, M., vd. Olaylarla Türk Dış Politikası (1919-1965), Ankara 1969.

GÜLER, A., "Ermeni Terör Örgütlerinin Ayrılıkçı Faaliyetleri Karşısında Osmanlı Devleti'nin Aldığı Tedbirler: 1916 ve 1918 Hukuki Düzenlemeleri. "Beşinci Askeri Tarih Semineri Bildirileri I (23-25 Ekim 1995-İstanbul), Ankara 1996.

GÜRÜN, K., Ermeni Dosyası, Ankara 1983.

HALLI, R., Türkiye Cumhuriyeti'nde Ayaklanmalar 1924-1938, Ankara 1972.

HOCAOĞLU, M., Arşiv Vesikalarıyla Türkiye'de Ermeni Mezalimi ve 1915 Teçhir Olayı, Ankara 1990.

Hüseyin Nazım Paşa, Ermeni Olayları Tarihi I-II, Ankara 1994.

İNAN, A., Devletçilik İlkesi ve Cumhuriyet'in Birinci Sanayi Planı, Ankara 1972.

KABACALI, A., Tarihimizde Kürtler ve Ayaklanmaları, İstanbul 1991.

KALAFAT, Y., Şark Meselesi Işığında Şeyh Sait Olayı, Karakteri, Dönemindeki İç ve Dış Olaylar, Ankara, 1992.

DPT, Kalkınmada Öncelikli Yörelerin Tespiti ve Bu Yörelerdeki Teşvik Tedbirleri, Ankara 1973.

KILIÇÇÖTE, C., "Doğu Anadolu'da Sanayileşme Seferberliği" Doğu Anadolu'nun (Sosyal, Kültürel ve İktisadi) Meseleleri Sempozyumu Tebliğleri, (Tunceli 13-15 Mayıs 1985) Ankara 1985.

KOCA, H., Yakın Tarihten Günümüze Hükümetlerin Doğu-Güneydoğu Anadolu Politikaları, Umumi Müfettişlikten Olağanüstü Hal Bölge Valiliğine I, Konya 1998.

KOCAOĞLU, M., Uluslararası İlişkiler Işığında Orta Doğu, Ankara 1995.

KODAMAN, B., "Avrupa Emperyalizminin Osmanlı İmparatorluğu'na Giriş Vasıtaları (1838-1914)", Milli Kültür II/1 (Haziran 1980), s. 23-34.

KODAMAN, B., "Şark Meselesi ve Tarihi Gelişimi" Tarihi Gelişimi İçinde Türkiye'nin Sorunları Sempozyumu, Dün-Bugün-Yarın, (8-9 Mart 1990), Ankara 1992.

KODAMAN, B., Sultan II. Abdülhamid Devri Doğu Anadolu Politikası, Ankara 1987.

DPT, Bölgesel Gelişme Özel İhtisas Komisyonu Raporu, Ankara 2000.

DPT, Bölgesel Gelişme Özel İhtisas Raporu, Ankara 2000.

KÖNİ, H., "Osmanlı'dan Günümüze Türkiye'yi Bölme Çabaları, " Beşinci Askeri Tarih Semineri Bildirileri I, (23-25 Ekim 1995-İstanbul), Ankara 1996.

Maliye Bakanlığı, 1997 Yıllık Ekonomik Rapor, Ankara 1998.

MAYÉVSRIY, T., 19. Yüzyıl'da Kürdistan'ın Sosyo-Kültürel Yapısı Kürt-Ermeni İlişkileri (nşr. Mehmet SADIK-A. VARLI), (Basım yeri yok) 1997.

MESUT, A., İngiliz Belgelerinde Kürdistan 1918-1958, İstanbul 1992.

MGK, Türkiye'de Bölge Planlamasının Evreleri, (MGK yayını No. 2) Ankara, 1993.

OKYAR, O., "Doğu Kalkınması ve Plan İlişkileri", Doğu Anadolu'yu Kalkındırma Semineri, Ankara 1967.

OLSON, R., Kürt Milliyetçiliğinin Kaynakları ve Şeyh Sait İsyanı 1880-1925, (Çev. B. BERKER-N. KIRAÇ), Ankara 1995.

ÖGEL, B., "Türk Kültürü ve Milli Eğitim" Milli Kültür I/3 (Mart 1977).

ÖKE, M. K., Belgelerle Türk İngiliz İlişkilerinde Musul ve Kürdistan Sorunu 1918-1926, Ankara 1992.

ÖKE, M. K., İngiltere'nin Güneydoğu Anadolu Siyaseti ve Binbaşı E. W. C. Noel'in Faaliyetleri (1919), Ankara 1968.

ÖZAL, T., "Türkiye'de Gerçekleşen Büyük Değişim-İkinci Değişim Hedefi 15 İleri Batı Ülkesinin Arasına Katılmak", Cumhurbaşkanı Turgut Özal'ın İş Dünyası Vakfı Toplantısındaki Konuşmaları, (İstanbul Conrad Otel-2 Ekim 1992), Ankara 1992.

ÖZAL, T., Güneydoğu Anadolu Sorunu Nedir, Ne Değildir?, Cumhurbaşkanı Turgut Özal'ın, Dicle Üniversitesi'nin 1992-1993 Eğitim-Öğretim Yılının Açılış Töreninde Yaptıkları Konuşmaları, (Diyarbakır-6 Ekim 1992) Ankara 1992.

ÖZARSLAN, M., -SATILMIŞ, E., İllerin Sosyo-Ekonomik Gelişmişlik Sıralaması Araştırması, Ankara 1996.

ÖZÖTÜN, E., Türkiye Gayri Safi Yurtiçi Hasılası (İller İtibariyle)-Kaynak ve Yöntemler, Ankara 1999.

ÖZTÜRK, S., "2 Ağustos 1935 İsmet Paşa'nın Kürt Raporu", Hürriyet Gazetesi, 7-10 Eylül 1992.

PALMER, A., Osmanlı İmparatorluğu, Son Üç Yüzyıl, Bir Çöküşün Yeni Tarihi, İstanbul 1994.

PEHLİVANLI, H., General Mayewski'nin Doğu Anadolu Raporu, Van ve Bitlis Vilayetleri Askeri İstatistiki, Van 1997.

SABANCI, Sakıp, Doğu Anadolu, Ekonomik ve Sosyal Kalkınma Politikaları Raporu, İstanbul 1995.

SANDER, O., Balkan Gelişmeleri ve Türkiye (1945-1965), Ankara 1969.

SARAÇOĞLU, H., Doğu Anadolu Bölgesi, İstanbul 1989.

SHILOH, A., Peoples and Cultures of the Middle East, Toronto 1969, s. 70.

SLONE, W. M., Bir Tarih Laboratuarı Balkanlar, İstanbul 1987.

SÜSLÜ, A., Ermeniler ve 1915 Tehcir Olayı, Ankara 1990.

SÜSLÜ, A., Ruslara Göre Ermenilerin Türklere Yaptıkları Mezalim, Ankara 1987.

ŞİMŞİR, B., Osmanlı Ermenileri (nşr. Ş. OREL) Ankara 1986.

ŞİMŞİR, B. N., İngiliz Belgeleriyle Türkiye'de "Kürt Sorunu" (1924-1938) Şeyh Sait, Ağrı ve Dersim Ayaklanmaları, Ankara 1991.

Tarih Boyunca Türklerin Ermeni Toplumuyla İlişkiler Sempozyumu (Erzurum, 8-12 Ekim 1984), (nşr. Erzurum Atatürk Üniversitesi Rektörlüğü), Ankara 1985.

TARKAN, T., "Ana Çizgileriyle Doğu Anadolu Bölgesi", 50. Yıl Armağanı (Erzurum ve Çevresi) I, Erzurum 1974.

TOKER, M., Şeyh Said ve İsyanı, Ankara 1968.

TOKGÖZ, E., Sanayileşmede Bölgesel Dengesizlikler ve Türkiye, Ankara. 1987.

TOLAN, B., Türkiye'de İller İtibariyle Sosyo-Ekonomik Gelişmişlik Endeksi (1963-1970), (nşr. DPT), Ankara 1970.

Türkiye Gerçeğinde Kürtler ve PKK Terörü, (nşr. Türk Demokrasi Vakfı), Ankara 1996.

Türkiye ve Terör, (Güvenlik ve Yargı Muhabirleri Derneği Yayını) Ankara 1990.

TÜRKÖZÜ, K., Türkmen Ülkesi (=Doğu Anadolu) Adı ve Emperyalizmin Etkileri, Ankara 1985.

URAS, E., Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi, İstanbul 1987.

US, A., "Çifte Plan İle İcraata Giriş", Kurun Gazetesi, 20 Eylül 1938.

US, A., "Doğudaki Memurlarımıza Mahrumiyet Zammı", Vakit Gazetesi, 22 Mart 1946.

ÜÇOK, C., Siyasal Tarih (1789-1960), Ankara 1980.

ÜNAL, K. "Yeni Ekonomik Plan", Ulus Gazetesi, 22 Eylül 1938.

YALMAN, A. Emin, "18 Senelik Varlığımız", Tan Gazetesi, 23 Nisan 1938.

YAŞA, M., Amme Masrafları Mikdar ve Strüktür Değişmelerinin Tahlili, İstanbul 1959.

YAVİ, E., Doğu Anadolu ve Erzincan, Ankara 1994.

YILDIRIM, H., Rus-Türk-Ermeni Münasebetleri (1914-1918), Ankara 1990.

YILDIZ, H. D., "Anadolu'nun Türkleşmesi", Doğu Anadolu'nun Sosyal, Kültürel ve İktisadi Meseleleri Sempozyumu Tebliğleri, (Tunceli 13-15 Mayıs 1985), Ankara 1985.

YINANÇ, H., Türkiye Tarihi Selçuklular Devri I, Anadolu'nun Fethi, İstanbul 1994.

C. Sanayi ve Ticaret

1923-1938 Döneminde Türkiye'nin Sanayi Politikası / Yrd. Doç. Dr. Yaşar Semiz [s.710-718]

Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü / Türkiye

Giriş

Ondokuzuncu yüzyıldan itibaren iktisadî alanda bir tarım ülkesi görüntüsü veren Osmanlı İmparatorluğu, sanayi alanındaki faaliyetlerini küçük ölçekli müesseseleri vasıtası ile yürütüyor ve daha çok el emeğine dayanıyordu. Bununla beraber 18. yüzyıla kadar harp sanayi, tersane işleri, madencilik, halı ve dokuma gibi alanlarda Avrupa sanayii ile rekabet edebilmekteydi. Ancak Osmanlı Devleti Avrupa'daki Sanayi Devrimi'ni izleyemedi. Sanayi Devrimi ile Avrupa'da üretim maliyetlerinin büyük ölçüde düşmesi sonucu rekabet imkânını da kaybeden Osmanlı ekonomisi, 1809 ve 1838 ticaret antlaşmalarıyla önce İngiltere, daha sonra da 1878'den itibaren Bismark Almanyası'nın kontrolüne geçti. Bu ilişkiler sonucunda, ipek, demir ve dericilik gibi yerli zanaatlar çöktü. Nihayet alt yapı yetersizliği yüzünden yurt içinde yetiştirilen ürünler bile tüketici pazarlarına ulaştırılamaz oldu.1

Bunun sonucunda 1839'da İstanbul'da 2752 kumaşçı tezgâhı ve tezgâhlarda yaklaşık 3500 işçi çalışmaktayken, 1869'da tezgâh sayısı 25'e kumaşçı sayısı 42'ye düştü.2

Kötü gidişi durdurmak ve sanayiyi yeniden canlandırmak isteyen Osmanlı Devleti, 1863'te İslah-ı Sanayi Komisyonu'nu kurdu. Ancak bu komisyonda alınan kararların Kapitülasyonlar sebebi ile uygulanamamasının üzerinden uzun bir süre geçtikten sonra 1913'te “Teşvik-i Sanayi Kanunu Muvakkatı”nı3 çıkararak sanayiyi teşvik etmeye

çalıştı. İttihat ve Terakki Cemiyeti’nin gayretleri ile ortaya çıkan kanunun Meclis-i Mebusan’daki görüşmeleri sırasında sunulan Lâyihalarla Osmanlı halkının yerli malı kullanılması konusu üzerinde de duruldu. Ancak Teşvik-i Sanayi Kanunu’nun kabulünden bir yıl sonra I. Dünya Savaşı’nın çıkması üzerine kanunun istenilen ölçüde uygulanması mümkün olmadı.4 Buna rağmen kanunla bazı başarılar da elde edildi. 1909-1913 yılları arasında Osmanlı toprakları üzerinde 51 anonim şirket varken teşvikin uygulandığı 1914-1918 tarihleri arasında bu sayı 88’e yükseldi.5 Aynı şekilde savaştan önce Türklerin ticarete ve sanayiye katılma oranları %10’un altında tahmin edilirken I. Dünya Savaşı sonrasında sermaye sahiplerinin önemli bir kısmının Türk olduğu görülmektedir.6

Osmanlı Devleti’nden, Cumhuriyet Türkiyesi’ne kalan sanayi mirasının ne olduğunu gösteren en iyi kaynak, dönemin Ticaret ve Ziraat Nezareti tarafından yaptırılan 1913 ve 1915 yılları sanayi sayımıdır.7 İstanbul, İzmir, Bursa, İzmit, Manisa, Uşak, Bandırma ve Karamürsel kentlerini kapsıyan sayım bize Osmanlı sanayii hakkında genel bir izlenim vermektedir. Bu dönemde bazı kentlerde kurulan un ve deri fabrikaları ile Adana ve Tarsus’taki dört pamuk ipliği fabrikası dışında; sanayi sayımı yapılmayan diğer vilayetlerde önemli sayılabilecek herhangi bir sanayi kuruluşu bulunmamaktadır.8

Sayım sonuçlarından da görüleceği üzere Osmanlı Devleti’nde yüksek fırınlar ve metalurji fabrikaları yoktur.9 İzmir’de bulunan ve montaj niteliği taşıyan buhar makinası, içten yanmalı motorlar, un, sabun, yağ ve havlu ile makarna fabrika tesisatı imal eden dört fabrika dışında Osmanlı Devleti makine yapan sanayiye de sahip değildir.10

Osmanlı imalat sanayiinin üretim değeri açısından %70.3’ünü gıda, %11.9’unu dokuma, %8.3’ünü deri, %6.1’ini kırtasiye, %2.2’sini kimya, %0.8’ini ağaç ve %0.3’ünü toprak sanayi oluşturmaktadır.11

Mevcut sanayideki toplam kuruluşların %75'i, çalışanların da %84.8'i dokuma, gıda ve kırtasiye sahasındadır. Bu kuruluşların 22'si devlete, geri kalanların büyük çoğunluğu yabancılara ve onların himayesindeki yerli gayrimüslimlere aitti. Adana ve Tarsus'ta faaliyette bulunan dört pamuk ipliği fabrikası hariç olmak üzere sayımı yapılan 264 işletmeden 249'u kuvve-i muharrıkın (Çevirici güç) kullanmaktaydı. Bunların toplam 20.977 beygir gücünde çevirici güce sahip olduğu bilinmektedir.12 Esasen işletme başına düşen 85 beygir güç; Osmanlı Devleti'ndeki işletmelerin Avrupa'daki çağdaşları ile mukayese edildiği zaman küçük işletme bile sayılamayacağını göstermektedir.13

I. Bölüm

Milli Ekonomi'nin Kuruluş Yıllarında Türkiye'de Sanayi Politikası (1923-1930)

İktisadî bakımdan Türkiye Cumhuriyeti'nin ilk on yılı (1923-1933) uygulanacak politikanın arayış yıllarıdır. Esasen Cumhuriyet döneminde uygulanacak politikanın arayışları Millî Mücadele yıllarında başlamıştır. Atatürk, I Mart 1922 tarihinde T.B.M.M.'yi açarken yaptığı konuşmasında uygulanacak iktisadi politikaya ait şu sözleri söylemiştir: "…Siyasî iktisadıyatımızın mühim gayelerinden biri de menafi-i umumiyeyi doğrudan doğruya alakadar edecek müessesat ve teşebbüsatı iktisadiyeyi kudreti maliye ve fenniyemizin musaadesi nisbetinde devletleştirilmesidir. Ezcümle topraklarımızın altında metruk duran maden hazinelerini az zamanda işleterek milletimizin menfaatına küşade bulunabilmek de ancak bu usul sayesinde kabildir."14 Bu sözler Türkiye'nin Cumhuriyet'in ilanından sonra uygulayacağı politikaya da ışık tutmaktadır.

1922 yılında kurulan Millî Türk Ticaret Birliği'nin, İzmir İktisat Kongresi'ne getirmek için hazırladığı tutanaklarında da izlenmesi istenen sanayi politikası ile ilgili bilgiler mevcuttur. Tutanaklarda,

İstanbul tüccarlarının sanayiyi koruyucu bir gümrük politikasını ilke olarak serbest ticarete tercih ettikleri belirtilmekle beraber15 raporun ilerliyen sayfalarında tüccar sermayedarların koruyucu bir gümrük sistemini arzulamadıkları anlaşılmaktadır.16 Bu görüşleri İzmir İktisat Kongresi'nde daha net bir şekilde ortaya çıkacaktır.

1923 İzmir İktisat Kongresi'nde

Sanayileşme Fikri

I. Lozan barış görüşmelerinin kesintiye uğradığı bir dönemde Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluş yılından itibaren iktisadî alanda izleyeceği politikasının belirlenmesi amacı ile 17 Şubat-04 Mart 1923 tarihleri arasında İzmir'de "Türkiye İktisat Kongresi" toplandı. Kongre'ye Türkiye'nin tarım, sanayi, ticaret ve işçi sınıfları arasından seçilmiş binden fazla (1135) temsilci katıldı.

Kongrenin açılış konuşmasını Mustafa Kemal Atatürk yaptı. Atatürk, bir taraftan kongreye katılanlara "Türkiye İktisat Kongresi tarihte ilk defa ihtiraz-ı mevki-i bülend (yüksek mevki) edecek bir kongredir. Ve sizler bu memleketin ihtiyacını, milletin ihtiyacını ve milletin kabiliyetini ve bunun karşısında dünyada mevcut olan çok kuvvetli iktisat teşkilâtını nazara alarak, alınması lazım gelen tedbirleri kemal-i vuzuh ile teati ve tesbit etmelisiniz" dedi.17 Diğer taraftan Lozan görüşmeleri sırasında bilhassa iktisadî sahada Türk milletine yöneltilen suçlamalara da cevap verdi. "Konferanstaki muhataplarımız bizimle üç-dört senelik değil, üç yüz ve dörtyüz senelik hesabatı rü'yet (hesap görme) ediyorlar." dedikten sonra Türkiye'nin Lozan'da yapılan suçlamaların aksine yabancı sermayaye karşı olmadığını ve kanunlarımıza riayet etmek kaydıyla yabancı sermayeye lazım gelen teminatı vermeye hazır olduğumuzu belirtti.18

Açılış konuşmalarından sonra grup çalışmalarına geçildi. Alınan kararlar TBMM'ye ve hükümete takdim edildi. Sanayi Grubu adına

hükümete sunulan raporda sanayileşme hareketi “devletin himaye ve teşviki ile, ferdi insiyatifin hamlesi” olarak vasıflandırıldı.19

Kongrede Sanayi Grubunun aldığı kararlar dört ana başlık altında toplanabilir:20

1. Sanayinin Korunması

Ülke ihtiyaçları yurt içi üretimle karşılanan mallarına yüksek gümrük vergileri konarak ithalatına engel olunması; ülkede elde edilebilen hammaddelerin ithalatının önlenmesi; ülkede elde edilemeyen ve sanayinin gelişmesi için gerekli olan hammaddelerin gümrüksüz ithalatının sağlanması, sanayide kullanılacak makine ve parçaların gümrük vergisinden muaf olması ve ülkede bulunmayan sanayi ürünlerinin gümrüksüz ya da çok düşük bir gümrükle ithaline imkân tanınması.

2. Sanayinin Özendirilmesi

Vergi muafiyetlerinin arttırılması, hükümet alımlarında yurt içi ürünlerin %20 pahalı da olsa yabancı ürünlere tercihi, sanayi kuruluşlarının kurulması ve genişletilmesi için beş döneme kadar arazinin bedelsiz verilmesi, Teşvik-i Sanayi Kanunu’ndan yalnızca Türk uyrukluların, Türk sanayi şirketlerinden de şirket sermayesinin en az %75’i Türklerin elinde bulunanların yararlandırılması.

3. Sanayinin Finansmanı

Sanayicilere kredi sağlayacak bir sanayi bankasının kurulması.

4. Sanayicinin Eğitimi

Sanayi eğitiminin takviyesi21, sanayi mühendislerinin yetiştirilmesi ve sanayi odalarının kurulması.

İzmir İktisat Kongresi, Sanayi Grubu’nun aldığı kararlardan da anlaşılacağı gibi ülkenin içinde bulunduğu şartlara çözüm getirmekten uzak bir “dilek ve temenniler” kongresi niteliğindedir.22 Bununla birlikte kongrede özel teşebbüse önem veren ve devletin ancak özel sermaye ile

kurulması mümkün görülmeyen büyük müesseseleri kurmak için ekonomik hayata girmesini kabul eden bir anlayış hakim olmuş ve bu görüş, 1930'lara kadar uygulamada kendisini belirgin olarak göstermiştir.

Bu dönemde devlet politikalarının da bu görüşü benimsiyor görünmesinin sebebi özel teşebbüsün gücüne inanmışlığın bir sonucu değil, fakat böyle bir milli teşebbüs sınıfının yeterince bulunmayışının, bu sınıfı oluşturmak isteğinin ve devletin ekonomik kaynaklarının bazı işleri fiilen üstlenmeye yetmemesinin sonucudur.23

Nitekim kongrede öngörülen sanayinin etkin şekilde korunması talebi, kapitülasyonların kaldırılmasına rağmen,24 bu sistemin artıklarının birden temizlenememesi yüzünden Lozan antlaşmasına konan ekli Ticaret sözleşmesi ile önemli ölçüde engelleniyordu. Ticaret sözleşmesi ile, aralarında İngiltere, Fransa, İtalya, Japonya, Yunanistan, Romanya ve Yugoslavya'nın bulunduğu ülkelere Türkiye, 24.08.1929 tarihine kadar 01.09.1916 tarihli Osmanlı gümrük tarifelerinin uygulanmasını kabul etmiştir. Aynı sözleşme ile Türkiye, bazı istisnalar dışında yurda mal sokmaya ve yurttan mal çıkarmaya ilişkin yasakları kaldırmayı ve bunları yeniden koymamayı taahhüt etmektedir.25

Bunun yanında Lozan'da, Osmanlı İmparatorluğu'ndan kalan dış borçların yaklaşık üçte ikisinin devralınması ve bunların ödenmesine 1929 yılından itibaren başlanacak olmasının devlet bütçesine getirdiği yük, devletin kamu yatırım harcamalarının sınırlı kalmasına26 ve 1929 yılına kadar etkili dış ticaret ve sanayileşme politikaları takip etmesine engel oldu. Bundan dolayı devlet, 1930'a kadar doğrudan sanayi yatırımlarına girişmek yerine sanayileşmeyi gerçekleştirmek için bütçe politikası ve devlet girişimini araç olarak kullandı. Buna karşılık 1920-1930 yılları arasında kurulan 14 hükümetin programında, sanayi ve sanayileşme süreci ile ilgili herhangi bir maddeye yer verilmedi.27

Dolayısı ile sanayinin korunması ile ilgili bir gümrük politikasından da söz edilmedi.28 Buna rağmen devlet, sanayi alanında yatırım yapacak, ya da bu alanda yatırım yapacak kuruluşlara destek verecek olan müesseselerin kurulmasına öncülük edecekti.

Bu amaçla 1924'te Anadolu tüccarları ve bazı politikacıların ortaklığı ile İş Bankası kuruldu. Cumhuriyet döneminin ekonomik karar ve seçimleri ile sanayileşme çabalarında her zaman ağırlığını hissettiren bankanın amacı, tasarrufların millî bir bankada toplanması, teşvik edilmesi, artırılması ve yerli sanayinin finansmanı için fonların oluşturulmasıdır.

1925 yılında ise Osmanlı döneminden kalan devlet teşebbüslerini, özel teşebbüse devredinceye kadar yönetmek, sanayi ve madencilik konularında özel teşebbüsle ortaklaşa faaliyette bulunmak ve bu alanda çalışanlara kredi sağlamak amacı ile Sanayii ve Maadin Bankası kuruldu.

Diğer bir gelişme ise, şeker sanayii alanında oldu. 5 Nisan 1925 tarihinde çıkarılan bir yasa gereğince, gıda sanayiinin kurulmasında ilk hedef olarak, hammaddesi Türkiye'de yetişen şeker sanayii seçildi. O tarihe kadar ithal edilen şeker, bundan böyle -başta Alpullu Şeker Fabrikası olmak üzere- kurulan fabrikalar vasıtasıyla yurt içinde üretilmeye başlandı.29 1926 yılında şeker ithalatı devlet tekeline verildi ve başka bir kanunla da şeker fabrikasının ürünlerinin devlet tarafından alınması mecburi kılındı.

Bu dönemde sanayi alanındaki en büyük atılım 28 Mayıs 1927'de 10545 sayılı kanunla çıkarılan "Sanayii Teşvik Kanunu30 ile gerçekleşmiştir. Bu yasa hem devletçiliğin anlamını ortaya koyması, hem de milli sanayileşme politikasının başlatıcısı olması nedeniyle ile çok önemlidir. Aynı yıl yapılan sanayi sayımına göre toplam 65.245 sanayi işletmesinin %43.59'u tarım, %22.61'i maden sanayi ve makine onarım ve imalatı, %14.34'ü dokuma, %12.10'u ağaç, %4.41'i bina inşaat, %1.07'si kimya ve %1.88'i de diğer sanayi kollarında faaliyet gösteriyordu.

Mevcut işletmelerin %35.74'üne karşılık olan 23.316 işletmede yalnızca birer kişi bulunmakta, 4.916 işletmede bir kişi ve aile bireyleri çalışmakta, 23.332 işletmede ise iki ya da üç kişi çalışmaktaydı.31 Bu itibarla Teşvik-i Sanayi Kanunu'nun amacı hem mevcut iş kollarında faaliyet gösteren özel sermayeyi ülke çapında yeterli konuma getirmek hem de sanayi malları üreten sanayinin stratejik sanayiler alanında da faaliyet göstermelerine imkân tanımaktı. Ancak bunun yapılabilmesi için, devletin özendirici hükümler aracılığı ile özel sermayeye destek vermesi gerekiyordu.32 Teşvik-i Sanayi Kanunu'nda bu destek "müsaade ve muafiyetler" başlığı altında şu şekilde sıralanmıştır:33

- Sanayi Kuruluşları için gerekli arazinin belediye hudutları içinde kamuya aitse parasız; şahıslara ait ise kamulaştırılarak sağlanması,

- Belediye hudutları dışındaki arazinin bedeli on yılda ödenmek üzere verilmesi,

- Gerekli özel telgraf ve telefon, enerji nakil hatlarının kuruluşu ve bakımı için kolaylıklar sağlanması,

- Sanayi kuruluşları ile bunların "müştemilat ve tesisatlarının" çeşitli vergi ve rüsumdan; hisse senetlerinin damga vergisinden; gerekli maddelerin ithalinde, gümrük ve benzeri resimlerden muaf tutulması,

- Bu kuruluşlar için gerekli, inşaat malzemesi ve makinalar için demir ve deniz yollarında %30 indirim yapılması; gene ilkel ve mamul madde taşınmasında indirimli tarife uygulanması,

- Sanayi kuruluşlarına yıllık mamul kıymetlerinin %10'u kadar prim verilmesi,

- Gerekli bazı maddelerin ucuza sağlamaları için kolaylıklar,

- Yerli kuruluşların mamullerinin, dışarıdan gelenlerden %10 pahalı olsa bile hükümet, özel idareler, belediyeler ve bunlara ait müesseselerle

imtiyazlı şirketler ve bu kanundan istifade eden müesseseler tarafından tercihan satın alınmasının mecburi tutulması.

Teşvik-i Sanayi Kanunu ile yerli sermaye yatırıma özendirilirken yabancı sermaye de unutulmamıştır. Kanunun 20. maddesinde "memlekette mevcut olmayan sanayiyi tesis ederek yerli veya dahilde yetiştirilemeyen mevaddi iptidaiyeyi imal suretiyle muayyen bir mıntıkanın… ihtiyacını müstemirden temin ve tahhüt edenlere… imtiyaz verilebilir. (Ancak) sermaye miktarı -500- (beşyüz) milyondan az olamayacağı gibi imtiyaz müddeti de 25 seneyi… geçmez" denmektedir.

Görüldüğü gibi önemli koruma ve teşvik tedbirleri getiren kanun, belirli şartlar altında, yabancı sermayeyi de kapsamına almaktadır. Ancak 1930'a kadar ülkeye gelen yabancı sermaye arzu edildiği gibi, temel sanayi ile ilgili alanlara girerek geri kalmış tarımsal yapıyı değiştirmek yerine, dışa bağımlı bir ekonomik yapının devamına yol açacak nitelikteki faaliyetlere yönelmiştir.34

Bütün iyi niyetli destek ve teşviklere rağmen 1923-1930 döneminde özel teşebbüs öncülüğündeki sanayileşme girişiminden istenilen olumlu neticeler alınamadı. Milli İktisat ve Tasarruf Cemiyeti'nin35 gayretleri ile 20 Nisan 1930'da açılan "Milli Sanayi Numune Sergisi"36 bu durumu açıkça ortaya koymaktadır. Çeşitli teşviklere rağmen sergide teşhir edilen mallar bir iki istisna dışında Osmanlı Devleti'nden Cumhuriyet'e intikal eden sanayi kollarının ürünlerinden oluşuyordu. Yani sergi 1923'ten 1930'a kadar Türkiye'de bazı bankalar tarafından devlet desteği ile kurulan sanayi kuruluşları dışında hemen hiçbir ciddi sanayi müessesesinin kurulmadığını gösteriyordu.37 Bu hakikat, bir yerde devlet desteği ile güçlendirilmeye çalışılan özel sektörün en azından şimdilik ülke kalkınmasına yeni bir katkı sağlayamayacağından yeni bir kalkınma politikasının tespit edilmesi ihtiyacını ortaya koydu.

II. Bölüm

1929-1932 Yılları Arasında Sanayileşme Gayretleri

Bu dönemde iktisadî politika açısından Türkiye'nin önünde iki temel sorun vardır. Bunlardan birincisi ülkeyi, 1929 Dünya İktisadî Buhranı'nın olumsuz etkilerine karşı korumak; ikincisi de daha önceden planlanan sanayileşme hamlesini başlatmaktı. Aslında, bu sorunların ikisi de aynı konunun parçalarıdı ve ülkenin ekonomik olarak kendi kendisine yetebilmesi gayreti ile ilgilidir. Bu hususta ilk adım 24 Ağustos 1928'de Lozan Antlaşması'nın gümrük tarifeleri ile ilgili hükümlerinin kalkması üzerine devletin yerli sanayiyi koruyucu bir gümrük politikasını uygulamaya koyması ile atılmıştı. Ancak 1929 yılı içinde ödemeler dengesinin devamlı açık vermesi, Osmanlı Devleti borçlarının taksitlerinin ödenmeye başlanacak olması, gümrük tarifelerinin yükseleceğini tahmin eden ithalatçılar, fazla mal stok ederek ithalat hacminin yükseltmeleri gibi sebepler Türk parasının dış değerini düşürmesine sebep oldu.38

Şimdi, iktisadî politika açısından, Türkiye'nin önünde iki temel sorun vardı. Birincisi, büyük buhranın olumsuz etkilerine karşı korunmak, ikincisi de daha önceden plânlanan sanayileşme hamlesini başlatmak. Aslında bunların ikisi de aynı sorunun parçalarıydı ve kendine yeterli millî bir ekonominin kurulması, en radikal çözüm olarak gözükmekteydi. İşte bu noktada Millî Şef ve Devletçilik ilkesinin savunucuları, devletin korumacı önlemlerinin şemsiyesi altında, sanayileşme hamlesini başlatma kararı aldılar.39

Bu gaye ile 1929-1932 döneminde sanayileşme yolunda devletin almış olduğu kararları şu şekilde özetlemek mümkündür.

Lozan Antlaşması'nın bir gereği olarak yürürlükte bırakılmış olan 1916 tarihli gümrük tarifelerinin sona ermesi üzerine 1490 sayılı kanunla gümrük resimlerinin %25 oranında arttırılması. Tarifenin ilkeleri TBMM İhtisas

Encümeni mazbatasında şöyle anlatılmaktadır: “Memleketimizin sanayisi tamamen inkişaf ve milli sermaye dereceli kifayede tekâsüf eylemedikçe gümrük siyasetimizin himaye sisteminden başka bir şey olmayacağı tabiidir…”40 Buna ilave olarak daha sonra 2255 sayılı kanunla yerli üretim ve ürünleri ile yeni gelişmekte olan bazı sanayi kollarını koruyucu hükümler getirilmiştir.

10.06.1930 tarihinde 1705 sayılı “Ticarette Tağşişin Men ve İhracatın Murakabesi ve Korunması Hakkında Kanun” çıkarıldı. Bununla “dahili ve harici ticaret menfaatlerini korumak ve ticaret malları üzerinde tağşiş ve hilelere mani olmak üzere tedbirler almağa hükümet

yetkili kılınmış, hükümet tarafından tesbit olunan vasıf ve şartlara uygun olmayan mevadin satış ve ihracının yasaklanması kabul edilmiştir.” Ayrıca ihracatın ruhsata tabi olması ve ihracatçıların sıkı bir denetim altına alınması öngörülmüştür.41

27.07.1931 tarih ve 1837 sayılı “Ticaret Mukavelesi veya Modüs Vivendi akdetmeyen devletlerden Türkiye’ye yapılacak memnuniyetler veya tahdit veyahut takyitler Tatbikatına Dair Kanun” ile “Hükümet memleket iktisâdiyatını korumak için icabında bazı eşyanın ithalatını ruhsat usulüne tabii kılmağa veya tahdide veyahut büsbütün men etmeye selâhiyetlidir…” denmektedir.42

Bu dönemde devlet kanuni düzenlemelerin yanında işletmeci ve tekelci olarak da girişimlerde bulunmuştur. Bu cümleden olarak daha önce kurulmuş olan Sanayi ve Maadin Bankası 1932’de tasfiye edilerek, bankacılık görevi 07.07.1932 tarih ve 2064 sayılı kanunla Sanayi Kredi Bankası’na; işletmecilik görevi de 03.07.1932 tarih ve 2058 sayılı kanunla Devlet Sanayi Ofisi’ne verilmiştir.43 Ancak bu kuruluşların faaliyetleri uzun sürmemiş ve bu kuruluşların yerine 03.06.1933 tarihinde 2262 sayılı kanunla Sümerbank kurulmuştur. Sanayi ve bankacılık işleri ile uğraşmak

üzere kurulan Sümerbank'ın başlıca görevlerini şu şekilde özetlemek mümkündür.44

- Devlet, Sanayi Ofisi'nden devralacağı fabrikaları işletmek ve özel sınai kuruluşlarındaki devlet iştiraklerini idare etmek,
- Özel yasalara göre kurulacak fabrikalar dışındaki devlete ait bütün sınai kurumlarının etüd ve projelerini hazırlamak, bunları kurmak ve yönetmek,
- Kurulması ya da genişlemesi için iktisaden yararlı sınai işlere sermayesinin yettiği oranda iştirak ve yardım etmek,
- Teknik eğitimle ilgili etkinlik ve yardımlarda bulunmak,
- Sınai kurumlarına kredi vermek ve tüm banka işlemlerini yapmak,
- Millî sanayinin gelişmeleri için araştırmalar yapmak, istendiğinde iktisat vekâletine görüş bildirmektir.

Sümerbank kanununun ikinci maddesinde yer alan hükümler ise sanayileşme konusundaki anlayışı yansıtmaktadır. Buna göre sanayi ile ilgili işler şu şekilde bir sıraya konulmaktadır.

- Ana hammaddeleri memlekette yetişen ve istihsali istihlaki karşılamayan sanayi,
- Ham ihraç mallarını mamul ve yarı mamul hale sokarak kıymetlendiren ve sürümünü kolaylaştıran sanayi,
- Geniş çapta istihlak olmadığı halde, hammaddeleri henüz yetişmeyen, ancak ilgili sanayi kurulduğu taktirde ham maddeleri yurt içinde yetişmesi mümkün olan malları istihsal eden sanayi,
- Ham maddeleri yetişmediği gibi yetiştirilmesi de imkânsız olan, ancak istihsali yurda geniş faydalar sağlayacak olan malları imal eden sanayi.

Kanun'la dışa bağımlılığın azaltılması ve hammadde üreticilerinin, yani çiftçilerin ürünlerinin değerlendirilmesi gibi iki temel ilke benimsenmiştir. Bu bakımdan dönemin üst düzey idarecileri tarafından önemi sürekli

gündemde tutulan sanayileşme de tarım kısmının yararları zedelenmeden gerçekleştirilmek istenmiştir. Temel sanayilerin, özellikle makine sanayinin kurulması ile tarımda da mekanizasyonun başlatılabileceği ve iş gücü verimliliğinin arttırılabileceği düşünülmüştür.45

İkinci olarak alt yapı yatırımları ve stratejik sanayilerin kurulmasıyla, diğer yan ve bağımsız sanayi dallarının da teşvik edilmesi ve böylelikle geniş bir iç pazarın temini düşünülmüştü. Örneğin demir çelik sanayinin kurulmasıyla, demir cevheri ve kömür üretimi alanlarında da canlılık sağlanabilecekti.

Devlet ayrıca en büyük tüketici olduğuna göre, geniş bir fabrika ağının kurulmasıyla, özel sektör tarafından üretilen mallara da talep artacaktı. Sonunda tüketim malları sanayisi de mecburi olarak stratejik sanayilerden makine, teçhizat ve enerji almak durumunda kalacak ve bu da ağır sanayinin kurulma aşamasında bir iç pazar problemiyle karşılaşmasını önlenmiş olacaktı.46

Sanayileşme politikasında, tarıma öncelik verilmesi ve kurulacak stratejik sanayilere iç pazar sağlanması, sadece alınmış kararlar olarak kalmamalıydı. Bunların tam olarak uygulanması için, bir de iktisadî yönetim modeli gerekiyordu. İşte bu düşüncenin ışığında plâncılık anlayışı ilk kez geliştirilmeye başlandı. Ancak o dönemde Türkiye'de ne planlama yöntemlerini bilen bir uzman kadro, ne de örnek alınacak bir plancılık tarihi veya geleneği vardı.47 Bu yüzden Ağustos 1932'de Profesör Orlof'un başkanlığında bir Sovyet uzmanlar grubuna "sanayi programı" hazırlattırılmış,48 fakat hükümet Sovyet uzmanların raporları ile yetinmeyerek 1933 yılı başlarında, Washington'daki Büyükelçi Ahmet Muhtar Bey aracılığıyla dönemin ünlü Amerikan iktisatçılarından Edwin Kemmerer'in de aralarında bulunduğu bir uzmanlar grubunu Türkiye'ye davet etmişti. Uzmanlar, ülkenin iktisadî şartları, doğal donanımı, sermaye

birikimi, sanayii, ulaştırma yapısı, dış ve iç ticareti, maliyesi, para ve banka sistemi, vakıfları, çalışma özellikleri, sağlık ve eğitim hizmetleri ile kamu yönetimi hakkında hazırladıkları dört ciltlik çalışmayı, Mayıs 1934'te İktisat Vekâleti'ne sundular. Hükümetin oluşmakta olan devlet sanayi yatırım programı da bu çalışmada ele alınmış ve söz konusu olan projelerin her biri için oldukça ayrıntılı ve teknik düzeyi yüksek maliyet-yarar (cost-benefit) çözümlemeleri de yapılmıştı.49 Sovyet ve Amerikan uzmanlarının çalışmalarının da yardımıyla sanayi yatırım programına son şekil verildi.

İktisat Vekâleti Aralık 1933'te "Sınai Tesisatı ve İşletme"lerle ilgili raporları hükümete sundu.50 Bütçe müzakerelerinden geçtikten sonra planın uygulanması 17 Nisan 1934'te bir Heyet-i Vekile tezkiresi ile Sümerbank'a bildirildi.

III. Bölüm

Planlı Dönem

A. Birinci Beş Yıllık Sanayi Planı

Bu dönemde hükümetin uygulamaya çalıştığı "Devletçilik İlkesi" 17 Nisan 1934'te uygulamaya konulan "Birinci Beş Yıllık Sanayi Planı" (B.B.Y.S.P.) ile hayata geçirilmiştir. B.B.Y.S.P. bugünkü anlamda geniş kapsamlı bir kalkınma planı olmaktan çok beş yıllık bir süre içinde hangi alanlarda ne çeşit yatırım yapılacağını ve bu yatırımlarla ilgili çeşitli ekonomik hesaplamaları kapsayan bir program niteliğindedir. Çünkü B.B.Y.S.P. adından da anlaşılacağı gibi yalnızca sanayi kesimi ile ilgilidir. Tarım ve hizmetler B.B.Y.S.P.'nın dışında bırakılmıştır. Ayrıca sanayi de bir bütün olarak düşünülmemiş, hammaddesi ülkede bulunan ürünler ile acil ihtiyacı karşılayacak kesimler ön plana çıkarılmıştır.

B.B.Y.S.P.'nın ilke ve esasları aşağıdaki gibi özetlenebilir:51

- Programın tertibinden ve kurulacak sanayinin vüs'atini tayinde memleketimizin kendi ihtiyaçları esas ittihaz edilmiştir. Yani beş senelik

planımızda da sanayi mamulatımızın ihracı gayelerimizin dışında bırakılmıştır. Bakır ve belki kükürt bu hususta istisna teşkil ederler.

- Ana hammaddeleri memleketimizde bulunan veya tedarik edilebilecek olan sanayi kolları ele alınmıştır.

- Kurulmasına karar verilen sanayimiz, istihsal kapasitesi memleket ihtiyaç ve istihlâkıyle orantılıdır. (Kükürt, gülyağı ve süngerden başka)

- Ancak bu ana sanayi, hususi teşebbüs ve sermaye erbabına da çok geniş ve faideli endüstri imkânları bahşedecektir.

- 1934-1937 yıları arasında uygulanan B.B.Y.S.P. Dokuma, Maden, Selüloz, Seramik ve Kimya olmak üzere beş sanayi kolundan oluşmaktadır. Daha çok devletin sanayi alanında yapacağı yatırımların bir listesi konumunda olan sanayi kolları ile kurulacakları yerler de aşağıdaki gibidir.52

Sektörler Kurulacakları Yer İşletmelerin Faaliyete Geçtiği Tarih

Dokuma Sanayi

a) Kendir Taşköprü (Kastamonu) 07.11.1946

b) Kamgram (Merinos) Merinos (Bursa) 02.02.1938

c) Süngercilik Bodrum 29.08.1934

d) Dokuma Sanayi

1)………………………… Bakırköy 13.08.1934

2)………………………… Kayseri 16.09.1935

3)………………………… Ereğli (Konya) 04.04.1937

4)………………………… Nazilli 09.10.1937

5)………………………… Malatya ?.?: 1940

Maden Sanayi

a) Demirçelik Karabük 09.09.1938

b) Bakır Ergani ?.05.1939

c) Kükürt Keçiborlu 25.04.1935

d) Somikok Zonguldak 10.12.1935

Selüloz Sanayi

a) Kağıt ve Selüloz İzmit 06.11.1935

b) Suni ipek Gemlik 01.01.1938

c) Kaolin İzmit Mart 1941

Seramik

a) Porselen Kütahya

b) Cam ve şişe Beykoz (İstanbul) 29.11.1935

c) Çimento Sivas ?.?.1943

Kimya Sanayi

a) Klor ve süt kostik İzmit (Fegen) 17.08.1945

b) Süper fosfat Karabük 15.05.1944

c) Gülyağı Isparta ?.05.1935

d) Hamza Kibrit İzmit ?

e) Zaç Yağı (Asit sülfirik) Karabük 15.05.1944

Yukarıda belirtilen beş ayrı sektörde kurulması düşünülen 20 fabrika için toplam 43.935.000 TL yatırım yapılması53 ve bunun 39.978.000 TL. bölümünün Sümerbank tarafından gerçekleştirilmesi öngörülmüştür. Ancak bu miktar oldukça aşılarak B.B.Y.S.P. döneminde fiilen yapılan yatırım tutarı 100 milyon TL'yi aşmıştır.54

Ülkenin kısıtlı imkânları içinde bu kaynak büyük ölçüde deniz ve demiryolu taşımacılığı, posta servisleri ve temel ihtiyaç mallarını kapsayan devlet tekelleri aracılığıyla sağlanmıştır. Bunlara ilaveten 1934 yılında Sovyetler Birliği'nden 20 yıl için ve faizsiz olarak 16 milyon TL., İngiltere'den Karabük Demir-Çelik Fabrikası'nın kuruluşu için 2,5 milyon sterlin tutarında kredi temin edildi.55

Büyük ölçüde Sümerbank tarafından yürütülen ancak İş Bankası ve Etibank'ın da bazı görevleri üstlendiği B.B.Y.S.P. çerçevesi içinde

kurulması düşünülen müesseseler yukarıdaki tabloda da görüldüğü gibi 1938 yılı sonuna kadar tamamlandı. Ancak 1934-1938 yılları arasında programa başka projeler de ilave edilmişti. Bunların en önemlileri 1943 yılında

Sivas'ta işletmeye açılan çimento fabrikası ile, 1941-1944 yılları arasında İzmit'te işletmeye açılan ikinci kâğıt fabrikası ile kaolin fabrikasıdır.

B. İkinci Beş Yıllık Sanayi Planı

1934 Sanayi Programı'nın uygulanmaya konulmasından kısa bir süre sonra planın başarıya ulaşacağının anlaşılması üzerine 1935 yılında hükümet "harici ticaret muvazenesini yalnız bazı ithalat yerine yerli mümasillerini ikamede değil, endüstrileşmenin bir icabı olarak artan ithalatımızı karşılamak için aynı zamanda ihracat imkânları da temin etmeği aramak lüzmuna dayanarak, birinci programdan farkı, daha ziyade ihracat maddeleri endüstrilerini darpiş eden"56 İ.B.Y.S.P.'nin hazırlıklarını başlattı. Bu amaçla Ocak 1936'da Ankara'da bir sanayi kongresi yaptırıldı. Daha çok kamu kuruluşlarında çalışan teknik eleman ve yöneticilerin katıldığı ve konferansta seçilen "müteahitlerin verdikleri etüt raporları" İktisat Vekâleti tarafından incelenerek Kasım 1936'da İktisat Vekili Celal Bey (Bayar) tarafından İ.B.Y.S.P.'nin projesi başvekâlete sunuldu.

İ.B.Y.S.P.'nin ana noktaları şu şekilde özetlenebilir:57

B.B.Y.S.P'ye nazaran daha ayrıntılı mühendislik, maliyet ve piyasa araştırmalarına dayanan İ.B.Y.S.P., birincisinin aksine tüketim malları üretiminin geliştirilmesi üzerinde çok az durmakta; buna karşılık yaklaşan İkinci Dünya Savaşı endişesinden hareketle ekonomik gücün hızla arttırılması düşüncesi öne çıkarmaktadır. B.B.Y.S.P'de olduğu gibi İ.B.Y.S.P'de büyük sermaye ve teknik güce ihtiyaç gösteren ve hammaddesi tümüyle içeride bulunan ve ekonomik yapımıza uygun sanayi kolları ele

alınmıştır. Plâna göre, içeride sürümü az, buna karşılık dış ülkelerde talebi yüksek olan madenlerimiz, gerek ham gerekse yarı mamul olarak ithalata elverişli hale getirilecektir. Ayrıca su ürünleri ve hayvancılık geliştirilecek, meyvelerimizin içeride ve dışarıda sürümünü arttıracak etkinliklerde bulunulacaktır. Ülkenin enerji ihtiyacını giderecek elektrik santralları, makine sanayine bir başlangıç olmak üzere de Karabük Demir-Çelik Fabrikası'nın yarı mamullerini işleyecek fabrikalar kurulacaktır. Bunların dışında İ.B.Y.S.P. bir yandan devlet, sanayinin gelişmesini öngörürken öte yandan özel girişimin ve tarım kesiminin gelişmesi üzerinde de durmaktadır. Birinci planda ancak yirmi kadar fabrika tesisi teklif edilmişken, ikinci plana göre kurulacak fabrika ve tesisat sayısı yüzü geçecektir. Projede söz konusu edilen yatırımların 110 milyon TL'ye mal olacağı, bunun 45 milyon TL'lik bölümünün döviz harcaması gerektireceği tahmin edilmekteydi. Yatırımlar gerçekleştirildiği taktirde yeni imalat ve madencilik sanayi tesislerinin yıllık üretim değerinin 100 milyon TL. olacağı, bunun üçte birinin ihraç edilebileceği, 35 bin kişiye istihdam sağlanacağı var sayılmaktaydı.

Her iki planda da büyük sermaye ve yüksek tekniğe muhtaç sanayi kolları sahasında hususî teşebbüs ve sermayeye yer ayrılmamıştır. Hususî teşebbüs ve sermayenin plan harici kalan sahalardaki faaliyetleri tamamiyle serbesttir.

İ.B.Y.S.P. Eylül 1938'de uygulamaya kondu. Ancak 1939 da İkinci Dünya Savaşı'nın başlaması üzerine karşılaşılan zorluklar yüzünden plandaki projelerin büyük çoğunluğu ya iptal edildi ya da belirsiz bir tarihe ertelendi. Uygulanması yürürlükte tutulan projelerin tamamlanmasında ise İkinci Dünya Savaşı'nın dünyadaki ve Türkiye'deki özel konjönktürü sebebiyle büyük güçlüklerle karşılaşıldı.

Sonuç

Atatürk dönemindeki sanayileşme hareketini doğru değerlendirebilmek için bir yıkıntı halindeki Osmanlı sanayiinin önemli ölçüde azınlıklar ve yabancılar tarafından kontrol edildiğini, milli sanayicinin azlığı ile düşük sermaye birikimini ve bunalım içindeki dünya ekonomisini gözden uzak tutmamak gerekir. Tüm bu olumsuzluklara karşın Türkiye, bilhassa 1933-39 yılları arasında-önemli sayılabilecek herhangi bir dış yardıma da ihtiyaç duymadan başarılı bir sanayileşme hareketini gerçekleştirebilmiştir.

1923-1938 döneminin iktisadî verilerine bakıldığı zaman 1929 İktisadî buhranından dolayı dünya ekonomisi, tarihinin büyük bunalımlarından birini yaşarken Türkiye B.B.Y.S.P. ile sanayileşme sahasında küçümsenemeyecek bir gelişme kaydederek sanayi kesiminin 1923-1928 dönemini de %11.3 olan GSMH içindeki payını 1933-1939 döneminde yaklaşık %14,7'ye ulaştırmayı başardı. Üstelik bu gelişme, Türkiye'nin Lozan Antlaşması'ndan arta kalan Borçlar, Boğazlar, Hatay gibi meselelerle uğraştığı ve bundan dolayı dış dünyaya rahatça açılamadığı dönemde tamamen kendi imkânları ile gerçekleştirildi.

Bu gelişmenin sonucu olarak 1923-1928 dönemindeki ithalatın GSMH içindeki payı %14.9'dan 1933-1939 döneminde %6.6'ya düşmüş; aynı dönemde ihracat-ithalat arasındaki denge de -49.2 aleyhten +12.4 leyhe gelmiş58 ve Türkiye ekonomisinin dışa bağımlılığı belirgin biçimde azalmıştır.

Atatürk Türkiyesi dönemindeki sanayileşme hızı dünyadaki birçok ülkenin sanayileşme hızından daha yüksek bir düzeyde gerçekleşmiştir. Başka bir ifade ile 1929-1939 döneminde, dünya sanayi üretimi artış hızı, Türkiye'nin gerçekleştirdiği hızdan çok daha düşük olmuştur. Türkiye'de bu dönemdeki sanayi üretimi artış oranı %96 iken bu oran dünya için %19'dur.59

Atatürk dönemindeki sanayileşme hareketine bir millî sanayileşme mücadelesi olarak bakılmalı ve ortaya çıkan sonuçların başarılı olarak değerlendirilmesi gerektiğini, son söz olarak söyleyebiliriz.

1 R. Robinson, The First Turkish Republic, Harvard Unıversity Press. X. Cambridge 1965, s. 93.

2 Osman Nuri, Mecelle-i Umur-u Belediye, C. 1, İstanbul 1922, s. 760; Haldun Derin, Türkiye'de Devletçilik, İstanbul 1940, s. 77.

3 Bu konuda bak: Düstur, 2. tertip, C. 6, İstanbul 1918, s. 108-113.

4 Yaşar Semiz, Atatürk Döneminin İktisadî Politikası, Konya 1996, s. 12.

5 Ahmet Emin Yalman, Turkey In The World War, New Haven 1930, s. 143; Semiz, (1996), s. 15; Zafer Toprak, Türkiye'de Millî İktisat, Ankara 1982, s. 302-365 de daha fazla şirketten söz etmektedir.

6 K. Steinhaus, Atatürk Devrimi Sosyolojisi, Çev: M. Akbaş, İstanbul 1973, s. 75.

7 Bu sayım sonuçları, Gündüz Ökçün tarafından "Osmanlı Sanayi 1913-1915 yılları Sanayi İstatistikleri" adı altında hazırlanarak A. Ü. Siyasal Bilgiler Fakültesi tarafından 1970 yılında yayınlanmıştır.

8 Ökçün, (1970), s. 2.

9 Ökçün (1970), s. 209.

10 Ökçün (1970), s. 206.

11 Ökçün (1970), s. 209.

12 Seyfi Cenap, "Sanayiimiz ve İnkişaf Seyri", T. C. İstanbul Ticaret ve Sanayi Odası Mecmuası (Kısaltma I.T.S.O.M.) No: 6, Haziran 1934, s. 218.

13 Türkiye'de Toplumsal ve Ekonomik Gelişmenin 50 Yılı, T. C. Devlet İstatistik Enstitüsü yay., Ankara 1973, s. 143-144.

14 Mustafa Kemal Atatürk, Söylev ve Demeçler, yeniden yay, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara 1989, C. 2, s. 241; Kazım Öztürk, Atatürk'ün TBMM'nin Açık ve Gizli Oturumlarındaki Konuşmaları, C. 2, Ankara 1986, s. 737.

15 Haz. A. Gündüz Ökçün, Türkiye İktisat Kongresi, Ankara, 1968, s. 145.

16 Ökçün, (1968), s. 146-147.

17 Hakimiyet-i Milliye, 19 Şubat 1923, s. 1-2; Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri (Kısaltma S. D.), C. 2, s. 103-116.

18 S. D., C. 2, s. 103-116.

19 Haldun Derin, Türkiye'de Devletçilik, İstanbul 1940, s. 80.

20 Ökçün (1968), s. 426-429; Akın İlkin, "Atatürk Döneminde Sanayi Politikası", Atatürk Döneminde Türkiye Ekonomisi Semineri, 8-9 Haziran 1981, Yapı Kredi Bankası'nın Atatürk Yılı Armağanı (Baskı yeri ve yılı yok), s. 88-109.

21 Osmanlı Devleti'nde ilk sanayi okulu Mithat Paşa'nın gayretleri ile Niş'te kurulmuştur.

22 İlkin, a.g.m., s. 94.

23 Uğur Köken, "1923-1929 Döneminde Türkiye'de İmalat Sanayi ve Sanayi Politikaları", Atatürk Dönemi Ekonomi Politikası ve Türkiye'nin Ekonomik Gelişmesi, A. Ü. S. B. F. Yay. N. 513, Ankara 1982, s. 66.

24 Z. Y. Herslag, Turkey, The Challange of Growth, Leiden 1968, s. 19.

25 Seha L. Meray, Lozan Barış Konferansı, Takım 2, C. 2, A. Ü. Siyasal Bilgiler Fakültesi Yay., Ankara 1973, s. 79-80.

26 Korkut Boratav, Türkiye'de Devletçilik, Gerçek Yayınevi, Ankara 1974, s. 21.

27 Kazım Öztürk, Türkiye Cumhuriyeti Hükümeti ve Programları, İstanbul 1968, s. 13-146.

28 Hükümet programlarında yer almamakla beraber dönemin Başbakanı İsmet İnönü'nün çeşitli söylev ve demeçlerinde üzerinde ısrarla durulan nokta, un değirmenlerinin etkin biçimde korunacağı hususudur. Ancak Âlî İktisat Meclisi bu yaklaşıma karşı çıkmakta ve değirmen sahiplerinin çok yüksek kâr elde ettiğini söyleyerek un gümrüğünün azaltılmasını istemektedir. Bak, T. C. Âlî İktisat Meclisi Umumî Kâtipliği, Âlî İktisat Meclisi Raporları 1928 (ikinci içtima devresi), S. A. No 2, Hakimiyeti Milliyet Matbaası 1929, s. 49-58.

29 Türkiye İş Bankası'nın Bu Yılı, 1924-1934, Ankara 1934, s. 16.

30 Geniş bilgi için bak, Faik Üçok, Teşvik-i Sanayi Kanunu, Ankara 1938; Herslag, (1968), s. 65; İ. Türk, Cumhuriyet Devrinde Teşvik Tedbirleri ve Geleceği, Cumhuriyet'in 50'nci Yılı Sanayileşme ve Sorunları Semineri, A. Ü. S. B. F. yay. No 362, Ankara 1975.

31 Sanayi dallarına göre işletme ve çalışanların dağılımı ile işletmelerin istihdam edilen işçi sayısına göre dağılımı için bak, T. C. Devlet İstatistik Enstitüsü Sanayi Sayımı 1927, Ankara, s. 9-10.

32 R. W. Kervin, Private Enterprise in Turkish İndrustrial Development, Middle East Journal, Winter 1951, s. 22-53.

33 Üçok, (1938), s. 55-56.; Derin, (1940), s. 81-82.; Türk, (1975), s. 622; Boratav, (1974), s. 121-122.

34 Gündüz Ökçun, 1920-1930 Yılları Arasında Kurulan Türk Anonim Şirkelerinde Yabancı Sermaye, A. Ü. S. B. F. yay. No 324, Ankara 1971'den nakleden Önol Akalın, "Türkiye'nin Sanayileşmesi ve Sanayi Ürünleri İhracatı", İhracatı Geliştirme Etüd Merkezi Tarafından Cumhuriyetin 50. Yıldönümü Dolayısıyla Düzenlenen "İktisadî Kalkınma ve Sanayi Ürünleri İhracatı" Semineri Ankara 24-25 Mayıs 1973, Ayr. Basım, s. 5.

35 Cemiyetin kuruluşu ve faaliyetleri için bak, Yaşar Semiz, Atatürk Dönemi İktisadi Politikası, Millî İktisat ve Tasarruf Cemiyeti, Konya, 1996.

36 “Milli Sanayi ve Numune Sergisi Dün Merasimle Açıldı”, Hakimiyeti Milliye, Cumhuriyet, Vakit, 24. 04. 1930. Ayrıca bak. “Millî Sanayi Numune Sergisi”, Türk Yurdu, c. 4-24, 20. 05. 1930.

37 Semiz, (1996), s. 109.

38 İlhan Tekeli-Selim İlkin, 1929 Dünya Buhranında Türkiye’nin İktisadî Politika Arayışları, O. D. T. Ü. yay., Ankara 1977, s. 88.

39 D. E. Webstar, The Turkey of Atatürk, Philadelphie 1936, s. 261 den nakleden Muharrem Tumay, “Atatürk dönemi Ekonomi Politikası”, Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi, C. 2, Sayı 4, Kasım 1985, s. 249.

40 Kenan Akmanlar, Türkiye Dış Ticareti, İktisadî Yürüyüş Matbaası ve Neşriyat Yurdu, İstanbul 1944, s. 62; Akalın, a.g.m., s. 6.

41 Akmanlar, (1944), s. 42. Kanunun Esbabı Mucibesi için bak, Bilsay Kuruç, Belgelerle Türkiye İktisat Politikası, c. 1, (1929-1932), A. U. S. B. F. yay, No 569, Ankara 1988, s. 374.

42 Akalın, a.g.m., s. 7; Kuruç, (1988), s. 386-387.

43 Kuruç, (1988), s. 407-413.

44 Kuruç, a.g.e., C. 2, Ankara 1993, s. 66-69 ve s. 454-462; Derin, (1940), s. 92-93; Boratav, (1974), s. 267-268.

45 “Türkiye’de Endüstrileşme Davası”, Ülkü, C. 6, Sayı 36, Şubat 1936, s. 36, s. 416-420; “Başvekil Bay Celâl Bayar’ın Yeni Nutku”, T. C. İstanbul Ticaret ve Sanayi Odası Mecmuası, C. 54, No: 9, Eylül 1938, s. 366-367.

46 S. M. Rosen, Turkey Labor in Developing Countries, Berkley, 1962, s. 253.

47 Tumay, a.g.m., s. 250.

48 Şevket Süreyya Aydemir, Tek Adam: Mustafa Kemal, 1922-1938, C. 3, İstanbul 1968, s. 377; İlhan Tekeli-Selim İlkin, Uygulamaya Geçerken Türkiye'de Devletçiliğin Oluşumu, O. D. T. Ü. yay., Ankara 1982, s. 180 ve rapor metinler ek-5. E91-E299.

49 Geniş bilgi için bak, W. D. Hines ve diğerleri, Türkiye'nin İktisadî Bakımından Umumi Bir Tetkiki 1933-1934, C. 1-3, Köy Öğretmeni Basımevi, Ankara 1936; Alıntı, Yahya Sezai Tezel, Cumhuriyet Döneminin İktisadî Tarihi (1923-1950), Yurt yay., Ankara 1986, s. 252.

50 Yayına haz. Afet İnan A., Devletçilik İlkesi ve Türkiye Cumhuriyeti'nin Birinci Beş Yıllık Sanayi Planı 1933, Ankara 1972, s. 16; Ekonomi Bakanlığı; (1935), (Afet İnan içinde) Raporlar kısmı, s. 9-10.

51 Bak, T. C. Ekonomi Bakanlığı, Sınai Tesisat ve İşletme ve Vekâlet Teşkilatına İlaveler Hakkında Raporlar, Birinci Kanun 1933, Ankara 1935. Bu raporların tıpkı basımı 1972 yılında Afet İnan tarafından "Devletçilik İlkesi-Türkiye Cumhuriyetinin Birinci Sanayi Planı 1933", adıyla Ankara 1972 de yayınlandı. T. T. K. bs.

52 Afet İnan (1972), Raporlar, 1. Kısım, s. 5-137; Derin (1940), s. 95-96; Tekeli-İlkin (1982) Tablo 43 ve Tablo 46; Necdet Serin, Türkiye'nin Sanayileşmesi, A. Ü. S. B. F. Yay., Ankara 1963, s. 115-116.

53 Bu rakama 500.000 TL'lik öğrenci yetiştirme payı dahildir.

54 Doğan Avcıoğlu, Türkiye'nin Düzeni, C. 1, İstanbul 1973, s. 450; Tezel, (1986), s. 260.

55 Tekeli-İlkin (1982), s. 197; Z. Y. Herschlag, Turkey an Ekonomy in Transition, The Hague, 1958, s. 79.

56 Sümerbank'ın 1935 İş ve Hesap Yılına Ait İdare Meclisi Raporu. Ed. Cemal Kutay, Celal Bayar, C. 1, Konan Bs., İstanbul 1939, C. 2-3, 1940. Alıntı, C. 3, s. 1164.

57 Türkiye Cumhuriyetinin İkinci Sanayi Planı 1936, Önsöz Afet İnan, Türk Tarih Kurumu yay., Ankara 1973, s. 3-9. plan kısmı, s. 25-356.

58 T. Bulutay, Y. S. Tezel, N. Yıldırım, Türkiye Milli Geliri (1923-1948), Ankara 1974, Tablo 8. 2. C, 9. 3 ve 9. 5. Ayrıca bak. Korkut Boratav, “Büyük Dünya Bunalımı İçinde Türkiye’nin Sanayileşme ve Gelişme Sorunları: 1929-1939”, Tarihsel Gelişim İçinde Türkiye Sanayi, Makine Mühendisleri Odası Yay., Ankara 1977, s. 16, tablo 1.

59 İlkin, a.g.m., s. 109.

Atatürk Devri Harp Sanayii (1920-1938) / Doç. Dr. Mehmet Evsile [s.719-726]

Ondokuz Mayıs Üniversitesi Amasya Eğitim Fakültesi / Türkiye

Harp Sanayii, harp vasıtalarının tamamının üretimi maksadıyla, başta ağır sanayi olmak üzere, diğer sanayi kollarının imkân ve kabiliyetlerini kullanan topyekûn bir sanayi organizasyonu olarak tarif edilmektedir.1

Diğer bir tanıma göre Harp Sanayii (veya Savunma Sanayii), askerî anlamda her türlü stratejik ve teknik, saldırı ve savunmaya yönelik silâh sistemleri ve askerî donanımları geliştiren ve üreten, özellikle yatırım malları üreten sanayi kolları başta olmak üzere, diğer bütün ekonomik faaliyet alanları ile çok yakın bir işbirliği içerisinde olan, özel ve kamu kuruluşlarının mülkiyetindeki firmalar topluluğudur.2

Türkiye'de harp sanayii kurulmasının amacı, ülke bütünlüğünü, millî varlığımızı koruyacak ve dış politikada millî menfaatlerimiz istikametinde karar alınmasına imkân sağlayacak savaş araç ve gereçlerinin üretimini gerçekleştirmek olarak tespit edilmiştir.3

Ülkemizde millî mücadele sırasında harp araç ve gereçlerine duyulan büyük ihtiyaç da, bu tesislerin kurulmasını gerektiren en önemli sebeplerdendir. Zira, Osmanlı Devleti'nin mevcut silâh, mühimmat ve diğer askerî fabrikaları, Mondros Mütarekesi'nin imzalanmasından sonra, askerî amaçlı üretimlerini durdurup; ticarî amaçlı malzeme ve ziraat makineleri üretmeye başlamışlardır.4

Bu durum karşısında, başlangıçta önemli ölçüde İstanbul'daki fabrikalardan kaçırılan tezgâhlarla Ankara, Eskişehir ve Keskin'de ilk atölyeler teşekkül ettirilerek ordunun ihtiyacı büyük ölçüde karşılanmaya

çalışılmıştır. Daha sonra askerî imalâtın tek elden ve düzenli bir şekilde, aynı zamanda cephelerin ihtiyaçları da göz önünde tutularak organize edilmesi düşünülmüştür. Bu amaçla, 10 Ocak 1921 tarihinde Millî Savunma Bakanlığı'nca yayınlanan bir tamimle, İmalât-ı Harbiye Umum Müdürlüğü'nün Ankara'da teşkiline karar verilmiştir.5 Bundan sonra harp sanayii tesisleri, bu teşkilâtın bünyesinde kurulmuştur.6

Kara, Deniz ve Hava Harp Sanayii olarak üç bölüm halinde incelenmesi mümkün olan tesisleri, şu şekilde sıralayabiliriz:

A. Kara Harp Sanayii

ile İlgili Tesisler

1-Ankara Silâh Fabrikası: Top ve Tüfek İşletmelerinden meydana gelen bu fabrika, millî mücadele sırasında İstanbul Zeytinburnu ve Tophane'deki fabrikalardan getirilen Top İşletmesi ile ilgili tezgâhlarla, yine millî mücadele sırasında Tophane Fabrikası'ndaki Tüfek İşletmesi tezgâhlarının Ankara'ya nakli ile 1923 yılında işletmeye açılmıştır.7 Bu fabrika bugün, Makine Sanayii Müessesesi adını taşımaktadır.8

2- Kırıkkale Tüfek Fabrikası: Bu tesis için lüzumlu olan 334 adet tezgâh, 13 Nisan 1935 tarihli mukavele ile Alman Fritz Werner firmasına sipariş verilmiş ve tezgâhlar gelince Kırıkkale'de inşa edilmiş olan binalara monte edilmiştir.9 Fabrika, Aralık 1939 tarihinden itibaren yeni tüfek teslimine başlamıştır.10 Bugün Silâh ve Tüfek Fabrikası adını taşımaktadır.11

3- Kırıkkale Top Fabrikası: Fabrika, Şubat 1937 tarihinde Alman Gutte Hoffmangs Hutte-Rheinmetal firmalar grubuna ihaleye verilmiş,12 1939 yılının sonlarına doğru işletmeye açılmıştır.13 Bugün Top ve Otomotiv Sanayii Müessesesi adını taşımaktadır.14

4- Ankara Fişek Fabrikası: Millî Mücadele sırasında Zeytinburnu Fişek Fabrikası'ndan kaçırılan tezgâhlarla Ankara'da tesis edilen bu fabrikada,15

1926 yılında Alman Fritz Werner firmasından satın alınan tezgâhlarla modern bir hale getirilerek,16 1928 yılından itibaren yeni fişek imâline başlanmıştır.17 Bugün Gazi Fişek Fabrikası adını taşımaktadır.18

5- Silâhtarağa Fişek Fabrikası: Melinit isimli bir Fransız şirketi tarafından Maliye Bakanlığı adına sivil amaçlarla kurulmuş olan bu fabrika,19 27 Mayıs 1934 tarih ve 2441 sayılı Barut ve Patlayıcı Maddelerle Av Malzemesi İnhisarı adlı kanunla, Askerî Fabrikalar Genel Müdürlüğü'ne bağlanmış olup;20 1968 yılında Kayaş Kapsül Fabrikası ile birleştirilmiştir.21

6- Kırıkkale Topçu Mühimmatı Fabrikası: Mermi, Tapa ve İmlâ İşletmelerinden meydana gelen fabrika, 1925 yılında Alman Nielsen Winther firmasına ihale edilmiş ve 26 Nisan 1929 tarihinden itibaren deneme üretimine başlamıştır.22 Bugün Mühimmat Fabrikası adını taşımaktadır.23

7- Kayaş Kapsül Fabrikası: Fişek ve tapa kapsüllerinin ülke içerisinde yapılmasını temin etmek için elde edilen tezgâhlarla 1 Mart 1930 tarihinde tesis edilmiştir.24 Bugün, Kayaş Kapsül ve İmlâ Fabrikası adını taşımaktadır.25

8- Elmadağ Barut ve Patlayıcı Maddeler Fabrikası: Fransız Melinit firması tarafından Maliye Bakanlığı adına tesis edilen fabrika, 27 Mayıs 1934 tarih ve 2441 sayılı kanunla Askerî Fabrikalar Genel Müdürlüğü'ne devredilmiştir.26

Bu arada 14 Mart 1934 tarihli bir mukavele ile Budapeşte Nitro Kimya müessesine ihaleye verilen Trotil İşletmesi,27 1 Ağustos 1935 tarihinde Alman Ziren firmasına ihaleye verilen Oleum İşletmesi,28 18 Nisan 1936'da Alman Ziren firmasına ihaleye verilen Nitrogliserinli Barut İşletmesi,29 18 Şubat 1935 tarihinde Buşing firmasına ihaleye verilen Sülfürik Asit ve Nitrik Asit Teksifhaneleri ile Fitil, Karabarut ve Dinamit

İmalâthanelerinin ilâvesiyle fabrika, geniş bir üretim kapasitesine kavuşmuştur.30

9- Kırıkkale Nitroselülozlu Barut Fabrikası: 1 Aralık 1936 tarihinde Millî Savunma Bakanlığı ile Köln-Ruttweil A.G. firması arasında yapılan mukavele ile inşasına başlanan fabrika, 1 Kasım 1938'de üretime başlamıştır. Bugün Kırıkkale Barut Fabrikası adını taşımaktadır.31

10- Ankara Marangoz Fabrikası: Top arabalarının ahşap tekerleklerini ve cephane sandıklarını imâl etmek amacıyle 1921 yılında Ankara'da tesis edilen fabrika32 bugün Ağaç Sanayii Ürünleri Fabrikası adını taşımaktadır.33

11- Kırıkkale Çelik Döküm ve Haddehanesi: 12 Haziran 1926 tarihli Bakanlar Kurulu kararı ile Alman Gutte Hoffnungs Hutte-Demag firmalar grubuna ihaleye verilerek,34 inşaatın tamamlanmasından sonra 29 Mart 1933 tarihinde üretime geçmiştir.35 Bugün Çelik Fabrikası adını taşımaktadır.36

12- Kırıkkale Pirinç Döküm ve Haddehanesi: 12 Temmuz 1926 tarihinde imzalanan bir mukavele ile fabrikanın tesisi, İsveç Landes Krona firmasına ihaleye verilmiştir.37 15 Mayıs 1929 tarihinde faaliyete geçmiş olup,38 bugün Pirinç Fabrikası adını taşımaktadır.39

13- Mamak Gazmaske Fabrikası: 22 Temmuz 1933 tarihinde işletmeye açılmıştır,40 AUER firması tarafından 1935 yılında Kızılay adına tesis edilen41 diğer bir fabrika da 1944 yılından itibaren Askerî Fabrikalar Genel Müdürlüğü'ne devredilmiştir.42 Bu iki tesis birlikte Mamak Gazmaske Fabrikası'nı meydana getirmiştir.

B. Hava Harp Sanayii ile İlgili

Tesisler

1- Kayseri Uçak Fabrikası: 7 Eylül 1925 tarihinde Millî Savunma Bakanlığı ile Alman Junkers firması arasında imzalanan anlaşma gereğince

Türkiye’de uçak, uçak motoru ve otomobil üretmek üzere Kayseri’de bir fabrika kurulması kararlaştırılmış ve fabrika 6 Ekim 1926 tarihinde hizmete girmiştir.43 Ancak bu fabrikada ilk uçak üretimi 1933 yılında mümkün olabilmiştir.44 Bugün bu fabrikada pervaneli askerî uçaklarla ziraî mücadele uçaklarının bakım ve onarımları yapılmaktadır.45

2- Eskişehir Uçak Tamir Fabrikası: Kayseri’de faaliyete geçen fabrika ile birlikte Eskişehir’de de onarım ve montaj işlerini yürütecek bir ünite kurulmasına karar verilerek,46 1925 yılında tesis edilmiştir.47 1932 yılında uçak üretimi de gerçekleştiren bu fabrikada bugün Türk Hava Kuvvetleri’ne ait jet uçaklarının revizyonu yapılmaktadır.48

3- Etimesgut Uçak Fabrikası: Türk Hava Kurumu tarafından 1939-1941 yılları arasında tesis edilen bu fabrikada,49 1959 yılına kadar çeşitli tipte askerî eğitim, sağlık ve ziraî ilâçlama amaçlı 318 uçak ve plânör üretimi gerçekleştirilmiştir.50

4- Orman Çiftliği Motor Fabrikası: Etimesgut Uçak Fabrikasında üretilen uçaklara monte edilecek motorları imâl etmek üzere Türk Hava Kurumu tarafından kurulan bu fabrika,51 1948 yılında hizmete girmiştir.52

5- Nuri Demirağ Uçak Fabrikası: Türkiye’de özel sektör eliyle kurulan ilk uçak fabrikasıdır. 1935 yılında İstanbul’da açılmıştır.53 Bir müddet çalışmalarını devam ettiren fabrika, ürettiği uçaklara müşteri bulamayınca, sahibi Nuri Demirağ’ın iflâs etmesi üzerine 1952 yılında faaliyetine son vermek zorunda kalmıştır.54

C. Deniz Harp Sanayii
ile İlgili Tesisler

Osmanlı Devleti’nden intikal eden Camialtı ve Haliç Tersaneleri ile Cumhuriyet devrinde tesis edilen Gölcük Tersanesi’nde Türk Deniz Kuvvetleri’nin ihtiyaç duyduğu çeşitli deniz savaş araçları ile savaş

gemilerinin inşa, bakım ve onarımları yapılmıştır. Yavuz savaş gemisinin tamiri, en önemli faaliyetlerden sayılmaktadır.55

Görüldüğü gibi Türkiye'de harp sanayiini teşkil eden tesislerin çoğu, Atatürk'ün sağlığında açılmış ve üretime başlamıştır.

Millî mücadele esnasında Türk ordusunun elinde Osmanlı yapısı silâhların yanı sıra Alman ve Rus silâhları ile bir miktar da İngiliz ve Fransız yapısı silâhlar bulunmakta idi. Bu silâhların mermileri ve önemli parçaları birbirine uymuyordu. Türkiye'deki silâh fabrika ve tamirhanelerinde, bu çeşitli tip ve çaplardaki silâhların bakım ve onarımı tam anlamıyla yapılamamakta idi. Bu da haliyle ordunun vurucu gücünü azaltıyordu. Halbuki Türk ordusunun karşısındaki Yunan ordusu, İngiliz yapısı tek tip silâhlarla mücadele etme imkânına sahipti. Türkiye'deki fabrikalarda, uzun yıllar mevcut silâhların tek tipe çevrilmesi, böylece cephane açısından birliğin sağlanması çalışmalarına ağırlık verildiğini görmekteyiz.

İmalât-ı Harbiye Umum Müdürlüğü'nün kuruluşunun asıl gayesi, ihtiyaç duyulan silâh ve mühimmatın yurt içinde imâlini gerçekleştirebilecek bir millî harp sanayiinin mevcudiyetini sağlamaktı. Bu gayeye ulaşmak için Millî Savunma Bakanlığı ve Genelkurmay Başkanlığı'nın yürüttüğü çalışmalar sonunda, harp sanayii tesislerinin bir bütün halinde Kızılırmak kavsi içerisindeki Kırıkköy (Bugünki Kırıkkale)'de tesis edilmeleri kararına varılmıştır. Böylece birbirlerinin ürünlerini alıp değerlendirecek olan fabrikalar arasındaki ulaşım meselesi kolaylıkla halledileceği gibi, enerji ihtiyacı da Kızılırmak'a kurulacak türbinlerle sağlanacaktı. En önemlisi ise, etrafındaki dağlar ve öteki engellerle tabii bir şekilde korunmakta olan Kırıkkale bölgesinin, güvenlik açısından elverişli bir yer olması idi.

1921 yılında mevcut imkânlarla kurulan Ankara Marangoz Fabrikası ve Gazi Fişek Fabrikası, harp sanayii sahasında tesis edilen ilk fabrikalardar. Millî mücadelenin sonunda ülkemiz büyük ölçüde tahrip olmasına ve milletimiz bütün maddî imkânlarını sonuna kadar harcayarak zayıf düşmesine rağmen, Cumhuriyetin ilânını takiben harp sanayiinin kuruluşu için hiçbir fedakârlıktan kaçınılmamıştır. Her biri sahasında Türkiye'de kurulan ilk tesis olma özelliğini taşıyan askerî fabrikaların 1937 yılına kadar kuruluşları tamamlanmış ve 1939 yılından itibaren son fabrikalar da mevcut imkânlar içerisinde üretime geçmişlerdir. Böylece silâh, mühimmat, kimyasal maddeler ve askerî malzeme sahalarında üretim yapan bir kara harp sanayii büyük ölçüde vücuda getirilmiştir.

O yıllarda Türkiye'de bu tesisleri kuracak teknoloji olmadığı için, çoğu yabancı firmalara ihaleye verilmek suretiyle kurulmuştur. Bunların çoğunluğunu Alman firmaları teşkil etmiş olup, bir Fransız, bir İsveç ve bir de Macar firması, bazı fabrikaları tesis etmiştir. Buradan Birinci Dünya Harbi'nde Osmanlı Devleti'nin müttefiki olan Almanya'nın, Türkiye Cumhuriyeti ile de iyi ilişki-

lere sahip olduğu anlaşılmaktadır. Hattâ İkinci Dünya Harbi sırasında İngiltere'nin ısrarına rağmen, Türkiye'nin bu harbe İngiltere'nin yanında girmemiş olması gibi bir siyasî tercihin de Türkiye ile Almanya arasındaki sıcak ilişkiden kaynaklandığı düşünülebilir. Alman firmalarının Türkiye'de harp sanayiini oluşturan tesislerin çoğunun inşasını üstlenmiş olmaları, Türk dış politikasında Almanya'nın ağırlıklı bir yer alması sonucuna vardığı söylenebilir.

İkinci önemli husus, inşa edilen tesislerin kalitesi, üretim kapasitesi ve teknik donanımının, yürürlükteki Alman nizamnâmelerine uygun olması keyfiyetidir. Bir firma ile mukavele imzalanırken, bu hususta da maddeler ilâve edildiği görülmüktedir. O zamanki Alman standartları esas olarak

alınıp, fabrikaların her türlü donanımının bu standartlara uygun olmasının istenmesi, çağdaş teknolojiye sahip olmak açısından önemli bir tasarruf olarak kabul edilmelidir.

Dikkatimizi çeken diğer bir husus, müteahhit firmaların, tesisleri işletecek mühendis ve işçilerin eğitimini de üstlenmiş olmalarıdır. İhaleye verilen bir fabrikanın inşası tamamlanıncaya kadar, müteahhit firmalar, o sahada faaliyet gösteren Avrupa'daki bir fabrikada Türk personelin eğitimini sağlayarak işi öğrenmelerine yardımcı olacakları gibi, îcâb ettiği zaman Avrupa'dan yetişmiş eleman getirmeyi de taahhüt etmişlerdir. Bu husus da, Türkiye Cumhuriyeti Hükümeti'nin mes'eleyi ne kadar ciddiye aldığının bir ispatıdır.

Ancak bu iyi niyetli teşebbüslere ve samimi gayretlere rağmen, özellikle çalışma konumuz içerisinde kalan 1923-1938 yıllar arasında Türkiye, yurt dışından da pek çok silâh alımını gerçekleştirmiştir. Bunlar arasında Skoda, Bofors, Rheinmetall gibi çağının en modern çeşitli çap ve menzildeki toplar gibi ağır silâhlarla, 1928 yılında Türk ordusuna girdiğini bildiğimiz tanklardır. Tabii ki, tankın ordu kademelerine girmesine bağlı olarak tanksavar silâhlar da, ilk anda dışardan alınmak suretiyle tedarik edilmiştir. Yurt dışından silâh satın alma olayının çeşitli sebepleri vardır. Herşeyden önce Türkiye'deki harp sanayii tesisleri, ordunun o günkü ihtiyaçlarını karşılayacak teknolojik seviyede değildi. İkincisi, top ve tüfek fabrikalarının temelleri ancak 1937 yılında atılabilmiş ve bu fabrikalar, 1939 yılında üretime başlayabilmişlerdir. Normal olarak modern top ve tüfekler, bu tarihe kadar dışardan alınmıştır.

Hava harp sanayiinde Türkiye Cumhuriyeti'nin ilk yıllarında önemli faaliyetler gerçekleştirilmiştir. 1925 yılında açılan Kayseri Uçak Fabrikası ile Eskişehir Uçak Tamir Fabrikası, bu sahada faaliyete geçen ilk tesislerdir. Versailles Anlaşması ile savaş uçağı yapması yasaklanmış olan

Almanya'nın Junkers firması ile Millî Savunma Bakanlığı arasında imzalanan mukavele ile TOMTAŞ isimli şirketin kuruluşu sağlanmıştır. Bu şirket eli ile motor, iniş takımları, gösterge cihazları gibi teknik donanımı yurt dışından temin edilerek ahşap gövdeli uçakların montaj suretiyla imâli, bakım ve onarım hizmetlerini vermek maksadıyle kurulmuş olan bu fabrikalar, tam anlamıyla üretime geçmeye fırsat kalmadan, ilgili kısımlarda gördüğümüz sebepler yüzünden 1928 yılında faaliyetlerine son vermek mecburiyetinde kalmışlardır.

Daha sonra Millî Savunma Bakanlığı'nın emrine geçen Kayseri Uçak Fabrikası tesislerinde 1930 yılından itibaren lisans alınmak suretiyle İngiliz Curtiss Hawk-III tipi av uçaklarından 40 adet, Curtiss Fledling tipi uçaklardan 7 adet imâl edilmiştir. Bu uçaklardan ilk üretileni, Atatürk tarafından İran'a hediye edilmiştir.

1938 yılında aynı tesislerde Polonya'dan satın alınan Panstwone Zaklady Lontmieze lisansı ile 20 adet P 24 G av uçağının imâl edildiği bilinmektedir.

Lisans almak suretiyle yapılan imâl faaliyetleri de fazla uzun sürmemiş, Kayseri ve Eskişehir'deki tesisler, tamir ve bakım merkezi haline getirilerek imalâttan vaz geçilmiştir.

Herşeye rağmen Türkiye'de millî kaynaklara dayalı bir harp sanayiinin kurulması düşüncesi, varlığını muhafaza etmiş ve İkinci Dünya Harbi'nin başladığı bir sırada bu yolda yeni bir teşebbüse geçilmiştir. Bu defa Türk Hava Kurumu'nun öncülüğünde, ülkelerinin Alman orduları tarafından işgali üzerine Türkiye'ye sığınan Polonyalı teknik elemanlarla da işbirliği yapılarak 1939-1941 yılları arasında Etimesgut Uçak Fabrikası kurulmuştur.

Bu fabrikada 1941-1945 yılları arasında İngiltere De Havilland lisansı ile 120 adet ahşap gövdeli Miles Magister okul uçağı, fabrika elemanları tarafından projelendirilen 1 adet THK-1 askerî taşıt plânörü, Miles Magister

lisansı ile 6 adet THK-3 plânörü, fabrika mühendisleri tarafından dizayn edilen 15 adet THK-4 plânörü, 2 adet THK-5 ambulans uçağı (Bir tanesi Danimarka'nın Falco şirketine satılmıştır), 5 adet THK-5A turizm uçağı, 25 adet THK-7 eğitim plânörü, 10 adet THK-9 eğitim plânörü, 3 adet THK-10 hafif nakliye uçağı, 1 adet THK-11 turizm uçağı, 1 adet THK-13 uçankanat plânör olmak üzere toplam 143 uçak, 57 plânör imâl edilmiş; THK-12 yolcu uçağı, THK-15 madenî gövdeli eğitim uçağı, THK-16 madenî gövdeli jet uçağı ile THK-14 plânörü de proje safhasında kalmış, üretime geçilememiştir.

Fabrikanın Makine ve Kimya Endüstrisi Kurumu Genel Müdürlüğü'ne devrinden sonra, 1955-1959 yılları arasında MKE-4 UĞUR adlı uçaktan 57 adet imâl edilmiştir. Ancak bu fabrika da daha sonra Mineopolis Moline Türk Traktör Şirketi'ne devredilerek, uçak üretimine son verilmiştir.

Özel sektör yatırımı olarak İstanbul'da 1935 yılında Nuri Demirağ Uçak Fabrikası açılmış, 12 adet NU.D 36 tipi uçak ve çok sayıda plânör imâli gerçekleştirilmiştir. Daha sonra bu fabrikanın ürettiği uçak ve plânörlerin tek müşterisi olan Türk Hava Kurumu tarafından satın alınmaması üzerine maddî krize giren fabrika, çeşitli sıkıntılardan sonra 1952 yılında kapanmıştır.

Görüldüğü gibi çalıştığımız dönem zarfında Türkiye'de 1925, 1935 ve 1939 yıllarında üç defa teşebbüse geçilmesine rağmen, kalıcı bir hava harp sanayii kurulamamıştır. Mevcut tesisler, çok defa lisans almak suretiyle üretimi hedeflemiş, ancak işin başında seçilen hedefler, gerçekleştirilememiştir. Elbette bunun çeşitli ekonomik, ticarî ve siyasî sebepleri vardır. Bizim çalışmalarımız sırasında gördüklerimiz, şu şekilde izah edilebilir: Türkiye'de bir taraftan uçak fabrikaları kurulurken, bunların çalışmaları sonuna kadar desteklenmemiş, aynı tip uçaklar, daha ucuz olduğu gerekçesiyle, yurt dışından satın alınmıştır.

İkinci bir sebep, gerek kamu ve gerekse özel sektör uçak fabrikalarının tek müşterisi olan devlet, bu fabrikalara sipariş vererek desteklemekten kaçındığı gibi, verdiği siparişleri de satın almayarak adeta bu fabrikaların ticarî açıdan iflâsına sebep olmuştur.

Diğer önemli bir sebep de, özellikle Amerikan ve İngiliz firmalarının araya girerek, bu fabrikaların yurt dışı ihracaatlarına engel olmalarıdır. THK-5 ambulans uçağının bir tanesinin Danimarka'ya satıldığı, yine bu ülke ve İsviçre'den sipariş istekleri geldiği bir sırada, bir İngiliz heyeti Türkiye'ye gelerek birtakım görüşmeler yapmış ve uçak fabrikasını, traktör fabrikası haline getirmeyi teklif etmişlerdir. Zamanın İşletmeler Bakanlığı'nın bu teklifi kabul ederek, fabrika yöneticilerine emir verip uçak siparişlerini kabul ettirmediği bilinmektedir. Türkiye'de traktör yapacak heyet bir daha ortalıkta görünmemiş, daha sonra bu uçak siparişini aynı heyetin bir İngiliz firmasına sağladığı öğrenilmiştir. Yine bunun gibi, MKE-4 UĞUR uçak fabrikasının da elindeki 100 uçaklık projeyi tamamlamadan Mineopolis Moline Türk Traktör Şirketi'ne devredildiği bilinmektedir.

Harp sanayiinin diğer bir kolu da, deniz harp sanayii veya gemi inşa sanayiidir. Çalıştığımız dönem içerisinde bu sahada da imkânlar nisbetinde faaliyet gösterilmiştir.

Genel olarak ticarî amaçlı gemi inşa tesisleri, daha Osmanlı devrinden itibaren çalışmalarını sürdürmüş olmakla birlikte, askerî amaçlı Camialtı ve Haliç Tersaneleri görülmektedir. Bu tersaneler, Fatih Sultan Mehmet tarafından kurulup, çeşitli devirlerde değişikliklere uğradığı gibi, Türkiye Cumhuriyeti devrinde de çağın getirdiği teknolojilere sahip olmaları için gerekli çalışmalar yapılmıştır. Bunlardan başka, kökü 1908 yılına kadar giden ancak Türkiye Cumhuriyeti devrinde 1933 yılında gerekli kanunî düzenlemeler yapılarak kuruluşu ve donanımı tamamlanan Gölcük

Tersanesi, bugün de deniz harp sanayiinin en büyük tesisi olarak bilinmektedir.

Atatürk, Cumhuriyetin ilk yıllarında donanmaya büyük önem vermiş, fırsat buldukça Adatepe ve Zafer muhripleri gibi savaş gemileri ile seyahat edip, bu gemilerin mürettebatı ile yakından ilgilenerek, gemilerin hatıra defterlerine Türkiye Cumhuriyeti donanması ve personelini öven yazılar yazmıştır. Deniz harp sanayii tesislerinin inşasına, kara harp sanayii ve hava harp sanayii tesislerinden sonra başlanmış olduğunu biliyoruz. İşte bu sırada Atatürk'ün, denizcilere moral vermek üzere donanmayı ziyaret ettiği, savaş gemileri ile seyahat ettiği, personele yakın alâka gösterdiği düşünülebilir.

Birinci Dünya Harbi'nden intikal eden Yavuz zırhlısının Gölcük'te havuzlanarak tamirinin yapılıp, donanmanın emrine verilmiş olması, son derecede büyük bir başarı olmuştur. Çünkü Yavuz zırhlısı, daha birçok devletin sahip olamadığı ve üstün niteliklere sahip bir gemi idi. Gölcük'te bu şekilde başlayan çalışmalar devam etmiş ve 1934 yılından itibaren Gölcük Tersanesi, imâl faaliyetlerine başlamıştır. Atatürk'ün sağlığında bu tersanede imâl edilen ilk gemiler, denize indirilmiştir. Atatürk'ün ölümünden sonra da devam eden çalışmalarla, deniz harp sanayii daha ileri seviyelere getirilmiştir.

Bu dönemde dışardan satın alınan gemilerin de ilâvesiyle 5 gemiden teşekkül eden bir harp filosu, 4 gemiden teşekkül eden bir ihtiyat filo, 3 gemiden teşekkül eden bir denizaltı filosu, 3 gemiden teşekkül eden bir mayın arama ve tarama filotillası, 3 gemiden teşekkül eden bir avcı botları filotillası meydana getirilmiştir. Gerek imâl ve tamir edilen, gerekse satın alınan gemilerle oluşturulan Türk Deniz Kuvvetleri, bu dönemde Türk dış politikasında da önemli bir yer almıştır.

Harp sanayii ve bu sahada çalışan fabrikaların en önemli meselesi, ürettiği mallara alıcı bulma meselesidir. Bu sahada tek müşteri, devlettir. Dolayısıyle harp sanayii işletmeleri, ticarî kaygılarını bir tarafa bırakarak devletin getirdiği şartlar çerçevesinde satışlarını yapmak mecburiyetindedirler. İşte bu durum, zamanla, harp sanayii işletmelerinin ticarî bakımdan çok zor durumlara düşmelerine sebep olmaktadır. Çünkü tek müşteri olan devlet, bazı zamanlarda bu fabrikalara çok az sipariş vermekte, bunun sonucunda da fabrikalar boş kalmakta ve çok az bir gelir elde ederek zaman zaman personelinin maaşlarını bile ödeyemeyecek duruma düşmektedirler.

İşte Türkiye'de de özellikle 1932 yılına gelindiğinde siparişler çok az bir miktara düştüğü gibi, genel bütçeden askerî fabrikalara ayrılan pay da çok düşük bir derecede tahakkuk etmiştir. Böylece askerî fabrikalar, büyük bir malî krize girmişlerdir. Bu durumdan kurtulmak için çıkarılan 2013 sayılı kanunla askerî fabrikalara döner sermaye verilerek, bu fabrikaların Millî Savunma Bakanlığı'nın izniyle, diğer devlet kurumlarına ve özel sektöre imalât yapması kararlaştırılmıştır. Bu suretle Askerî Fabrikalar Genel Müdürlüğü bünyesinde bir Ticaret Şubesi teşekkül ettirilerek, ticarî faaliyete başlanmıştır.

Bu çerçeve içerisinde askerî fabrikalar tezgâhlarında Devlet Demiryolları İşletmesi için Ankara-Haydarpaşa hattını yenilemek üzere 224 km. ray, Posta Telgraf Genel Müdürlüğü'ne 4700 km. telefon kablosu yapılmış; Jandarma Genel Komutanlığı'na 918.733 giyim nal imâli ile bu komutanlığın elindeki İngiliz tüfeklerinin 7,9 mm. çapına tahvili gerçekleştirilmiştir. Ayrıca sivil menşeli Silâhtarağa Fişek ve Elmadağ Barut Fabrikası, Askerî Fabrikalar Genel Müdürlüğü'ne bağlandıktan sonra, bu fabrikalar da döner sermaye ile işletilerek imâl kapasiteleri önemli

ölçüde artırıldığı gibi Ticaret Şubesi kanalı ile de ordunun ihtiyacı olan çeşitli malzeme üretilerek hizmete verilmiştir.

Ticarî faaliyetleri sonucu belli bir kâr elde eden Askerî Fabrikalar Genel Müdürlüğü, içinde bulunduğu malî sıkıntıdan kurtulduğu gibi, 1932-1939 yılları arasında Maliye Bakanlığı'na toplam 1.786.721 TL vergi ödemek suretiyle de devlet bütçesine katkıda bulunmuştur.

Burada dikkat çeken nokta, ticarî açıdan harp sanayii tesislerinin ilgili yan sanayii kollarını da meydana getirip, devlet imkânlarının yetmediği yerde, yan sanayii kollarından elde edeceği gelirlerle varlıklarını sürdürmeye çalışmaları meselesidir. Bu, hem fabrikaların sıkıntılarını, tezgâhlarının atıl kalmasını önleyecek; hem de ülkenin kalkınmasına ve ekonomisine katkılarda bulunacaktır. Bu katkılar, bir taraftan yeni istihdam imkânları sağlanması, diğer taraftan çeşitli sahalarda teknoloji transferinin gerçekleştirilmesi şeklinde görülebilir. İşte, Ticaret Şubesi de bu mahiyette bir müessesedir.

Askerî fabrikalara mühendis, teknisyen ve işçi yetiştirmek üzere eğitim faaliyetleri de yapılmıştır. Bu faaliyetler, okullarda verilen eğitimden başka, yurt dışına tahsile gönderme, yurt dışından mütehassıslar getirme ve bir de fabrikaların kuruluş mukavelelerinde yer almış olan müteahhit firmaların yerine getirmekle yükümlü tutuldukları eğitim hizmetleri şeklinde görülmektedir.

Kuruluşu eskiye dayanan ve Osmanlı Devleti'nden intikal eden Askerî Sanayi Mektebi, uzun yıllar fabrikaların san'atkâr ihtiyacını karşılamaya çalışmıştır. 1932 yılında İstanbul'dan Kırıkkale'ye nakledilen bu okul, bir san'at lisesi haline getirilerek Askerî Sanayi Lisesi adını almıştır. Ancak lise statüsü verilmesi, okulun Askerî Fabrikalar Genel Müdürlüğü bünyesinden alınmasına sebep olmuştur. Çünkü lise seviyesindeki askerî okullar, Genelkurmay Başkanlığı'na bağlı olmak mecburiyetinde idi. Bundan dolayı

Askerî Sanayi Lisesi de, 1933 yılında Askerî Liseler Müfettişliği'ne bağlanarak askerî fabrikalara san'atkâr yetiştiren bu kurum, askerî lise mezunu vermeye başlamıştır. Böylece mezunların san'atkâr olmaması sebebiyle askerî fabrikaların san'atkâr yetiştiren kaynağı kurumuştur.

Bunun üzerine Askerî Fabrikalar Genel Müdürlüğü tarafından Erzurum'da 1935 yılında bir Çırak Ocağı açılarak çırak derecesinde san'atkâr ihtiyacı karşılanmaya çalışılmışsa da bu faaliyetler, yeterli olmamıştır.

Türkiye'de öğrenim imkânı olmayan branşlarda mühendislik tahsili yapmak üzere 1924-1933 yıllar arasında Askerî Fabrikalar Genel Müdürlüğü tarafından 61 lise ve Askerî Sanayi Mektebi mezunu, Avrupa ülkelerine gönderilmişlerdir. Bunlardan 56 tanesi Almanya'ya, 5 tanesi de Fransa'ya gitmiştir. 32 kişi makine, 8 kişi elektrik, 5 kişi inşaat, 6 kişi maden sanayii, 6 kişi kimya, 2 kişi kimyager, 1 kişi makine optik, 1 kişi de ticaret tahsili yapmak üzere yukarda zikredilen ülkelerdeki

çeşitli fakültelere kaydolmuşlardır. Bunlardan 4 tanesi başarısız oldukları için sonradan geri çağrılmış, 1 tanesi geri dönmeyerek gittiği ülkede kalmıştır. 1 kişi tahsil esnasında kaybolmuş; 1 kişi masraflarını ödeyerek işletmeden ayrılmıştır. 3 kişi mecburî hizmetini doldurduktan sonra istifa etmiştir. 5 kişi de çalışmayı taahhüt ettiği süreyi doldurmadan, işletmeden ayrılmıştır. Geriye kalan personel, çeşitli fabrikalarda çalışmalarını devam ettirmiş, hattâ bunların içinden genel müdür seviyesine kadar yükselenler olmuştur.

Bir taraftan yurt dışına öğrenci gönderilirken, diğer taraftan da fabrikaların ihtiyacı olan çeşitli branşlardaki yetişmiş elemanlar, çeşitli Avrupa ülkelerinden getirilmiştir. 1926-1937 yılları arasında birer veya ikişer yıllık mukavelelerle toplam 43 eleman değişik fabrikalarda görevlendirilmişlerdir. Bunlardan 24 tanesi Alman, 1 tanesi İtalyan, 2 tanesi

Çekoslovak, 8 tanesi Macar, 1 tanesi İsveç, 1 tanesi Danimarka, 3 tanesi Avusturya, 1 tanesi Norveç, 1 tanesi Macar-Alman, 1 tanesi de İsviçre vatandaşıdır. İhtisas konuları da şu şekildedir: 1 mütehassıs usta, 2 sucu ustası, 2 maden mühendisi, 1 dinamit mütehassısı, 1 tezgâh ustabaşısı, 1 hadde mühendisi, 1 makine mütehassısı, 1 imalât ressamı, 2 elektrik montörü, 1 dizel mütehassısı, 2 dürbün ve telemetreci, 1 top mütehassısı, 1 şarjör mütehassısı, 3 fen işletme müdürü (bir tanesi muavin), 1 inşaat mühendisi, 1 kurşun mütehassısı, 1 nikel kaplama mütehassısı, 1 kapsül mütehassısı, 2 imlâ mütehassısı, 1 kovan ustası, 3 tapa mütehassısı, 2 döküm mütehassısı, 1 elektrik mütehassısı, 2 kimyager, 1 nitrogliserinli barut ustabaşısı, 1 inşaat mütehassısı, 1 montaj mütehassısı, 1 avadanlık ustabaşısı, 1 ayaks ocakları ustabaşısı, 1 kazan mütehassısı, 1 poligon mütehassısı, 1 fitil mütehassısıdır.

Bu personelin 1 tanesinin mukavelesi olumsuz sağlık şartları yüzünden feshedilmiştir. 1 tanesi kaybolmuş, 1 tanesinin mukavelesi işletme tarafından feshedilmiş, 1 tanesinin hizmetine son verilmiş, 2 tanesi görevde iken ölmüş, 1 tanesi de ülkesine giderek geri dönmemiştir.

Çıkartılan kanunlarla 1932 yılından sonra askerî fabrikaların yurt dışına tahsile öğrenci göndermesi mümkün olmamıştır. Bu açığı kapatmak üzere bu tarihten sonra inşa edilen fabrikaların ihalesini alacak olan yabancı firmalarla imzalanan mukavelelere uygun bir madde konularak, inşa edilen fabrikayı işletecek teknik personelin, benzer bir fabrikada staj görmek suretiyle yetiştirilmeleri, müteahhit firmaların yükümlülüğü altına verilmiştir. Ancak 1939 yılından itibaren İkinci Dünya Harbi'nin başlaması üzerine bu faaliyetler de sona ermiş-

tir. 1939'dan sonra askerî fabrikalar tamamen Türk mühendis, teknisyen ve işçileri tarafından işletilmiştir.

Ülkemizde sosyal sigorta, iş hukuku, emeklilik, malûliyet halleri ile ilgili ortak bir uygulamanın olmadığı yıllarda Askerî Fabrikalar Genel Müdürlüğü, kendi bünyesinde bazı özel kanunlarla bu esasları düzenlemeye çalışmıştır.

Bu konuda belli başlı iki tane kanunî düzenleme yapılmıştır. Birincisi 2 Haziran 1926 tarih ve 895 sayılı İmalât-ı Harbiye Teavün ve Sigorta Sandığı; ikincisi, 7 Şubat 1939 tarih ve 3575 sayılı Askerî Fabrikalar Tekaüd ve Muavenet Sandığı isimli kanundur. İlk kanun, sadece kara kuvvetlerine bağlı fabrikalardaki işçileri kapsadığı halde, ikinci kanun, kara, deniz ve hava kuvvetleri bünyesindeki fabrikalarda çalışan işçileri de kapsamıştır.

895 sayılı kanun, gayet kısa olup, sandığın gelirlerini tespit ederek hastalığı, kazaya ve hizmete karşı sigorta esaslarını düzenlemiştir. Bu kanunun yetersiz kalması üzerine çıkartılan 3575 sayılı kanun ise, daha geniş kapsamlıdır. Sandığın kuruluşu, kısımları, gelirleri tespit edildikten sonra, hastalığa karşı sigorta, vazifeden doğan kazaya karşı sigorta, hizmete karşı sigorta, sandıktan ayrılanların durumu, emekli maaşı, yetim aylığı, dul aylığı, malûliyet aylığı ve malûliyet dereceleri ile sandığın ödeyeceği diğer tazminatları belirli bir esasa bağlamıştır.

Ancak günlük çalışma saatleri konusunda belli bir standart uygulanmamıştır. Bazı fabrikalarda bir vardiyalık çalışma, günde 8 saat olarak kabul edildiği halde, bazı fabrikalarda bu süre, 10,5 saat olarak tespit edilmiştir. Bu ve benzeri eksikliklerine rağmen özellikle 3575 sayılı kanun, o günkü şartlara göre geniş kapsamlı ve faydalı bir sosyal güvenlik şemsiyesi getirmiştir. Hattâ daha sonra kurulan Türkiye Cumhuriyeti Sosyal Sigortalar Kurumu’nun temel taşlarından birini teşkil etmekle, bu konuda öncü rolü oynadığı da söylenebilir.

Millî mücadelenin sonunda kısıtlı imkânlara rağmen, Türkiye'de millî bir harp sanayii kurulmaya çalışıldığını öğrenmiş bulunuyoruz. Türkiye, bu teşebbüsün askerî sonuçlarından başka ekonomik ve siyasî sonuçlarını da almıştır. Harp sanayii, Türk Silâhlı Kuvvetleri'nin dışa bağımlılığını önemli ölçüde azaltmıştır. Ekonomik açıdan ülkemizde özellikle makine sanayiinin kurulmasında ve geleneklerinin oluşmasında askerî fabrikalar, mühim rol oynadıkları gibi, çeşitli yan sanayilerin ortaya çıkması ile de değişik teknolojiler yerleşmeye başlamıştır. Buna ilâve olarak gerek doğrudan doğruya harp sanayii tesisleri, gerekse yan sanayii tesisleri geniş ölçüde istihdam imkânı sağlamışlardır.

Harp sanayiine sahip olmanın özellikle dış politika alanında Türkiye'ye bazı avantajlar sağladığı söylenebilir. 1932-1939 yıllar, Türkiye'nin dış politika sahasında çok başarılı olduğu bir dönem olarak kabul edilmektedir. Bu dönemde, 1932 yılında Türkiye'nin Milletler Cemiyeti'ne üye olmak için davet edilmesi, 1934'te Balkan Entente'ının; 1937'de Sadabad Paktı'nın imzalanmasında Türkiye'nin öncü rolü oynaması, 1936 yılında Montreaux Sözleşmesi ile boğazlar rejiminin Türkiye'nin menfaatlerine göre yeniden düzenlenmesinin sağlanması ve nihayet Atatürk'ün bizzat ilgilenerek büyük ölçüde çözümlediği Hatay'ın 1939 yılında anavatana katılması olayları, başarılı dış politik gelişmeler olarak kabul edilmektedir. Bu olayların akışında mutlaka birçok sebep vardır. Ancak Türkiye'nin belli ölçüde harp sanayiine sahip olması da, bu sebeplerden biri olarak kabul edilebilir. Bu durum, özellikle komşu ülkeler arasında Türkiye'ye bir insiyatif sağlamış olmalıdır. Nitekim bu husus, bazı münferit olaylarda daha açık şekilde görül-

mektedir. 1928 yılında Türkiye'yi ziyaret eden Afganistan Kralı Emanullah Han için donanma tarafından yapılan törenler, 1933 yılında Yugoslavya kral ve kraliçesinin donanma ile karşılanması ve uğurlanması,

1934 yılında İran Şahı Rıza Pehlevî'nin Türkiye'yi ziyaretinde Trabzon'dan Samsun'a kadar donanma ile seyahat ettirilmesi, 1936'da İngiltere Kralı VIII. Edward ve Yunanistan Başbakanı General Metaksas'ın Türkiye'yi ziyaretlerinde donanma tarafından yapılan törenler ve donanmanın çeşitli yabancı limanlara yaptığı ziyaretler, özellikle deniz harp sanayii ve donanmanın dış politik ilişkilerde Atatürk tarafından gayet aktif bir şekilde kullanıldığını ve bundan bazı avantajlar sağlandığını göstermektedir.

Yine 1934 yılında Kayseri Uçak Fabrikası'nda imâl edilen Curtiss Fledling tipi eğitim uçaklarından bir tanesinin Atatürk tarafından İran'a hediye edilmiş olması, Atatürk'ün dış politikasında hava harp sanayiinin de önemli bir yer tuttuğunu ifade etmektedir. Bunun gibi 1955 yılında MKE 4-UĞUR uçaklarından 3 tanesinin Türkiye Büyük Millet Meclisi tarafından Ürdün'e hediye edilmesi, üzerinde durulması gereken bir noktadır. İsrail'in Arap toprakları üzerinde kurulmasından sonra, bu olaydan en çok etkilenen ülkelerden biri de Ürdün olmuştur. Türkiye, bu ülkeye uçak hediye etmekle, sembolik olarak onların yanında olduğunu imâ etmeye çalışmış olmalıdır.

Sonuç olarak Türkiye, Atatürk devrinde imkânlar ölçüsünde bir harp sanayii meydana getirmiş ve buna sahip olmanın sağladığı bütün askerî, ekonomik ve siyasî avantajları kullanmıştır. Bu sonuç, aynı zamanda Atatürk'ün önemle üzerinde durduğu istiklâl-i tam anlayışının da bir tezahürü sayılabilir.

1 "Harp Sanayiinin Tanımı", Makine ve Kimya Endüstrisi Kurumu Dergisi, Sayı: 17-18, Ankara, Mart-Haziran 1978, s. 14 (Bundan sonraki dipnotlarında bu dergi, MKEKD şeklinde kısaltılmıştır).

2 Muammer Şimşek; Silâh Üretebilme Süreci İçerisinde Üçüncü Dünya Ülkelerinde ve Türkiye'de Savunma Sanayii, Ankara, 1989, s. 31.

3 Ahmet Kılıçbay; "Türkiye'nin Ekonomik Yapısı ve Millî Harp Sanayii", Türkiye'de Millî Harp Sanayii Semineri, Ankara, 1975, s. 16.

4 Genelkurmay Başkanlığı Askerî Tarih ve Stratejik Etüd Başkanlığı Arşivi, Klâsör: 76, Dosya: 66, Fihrist: 14. (Bundan sonraki dipnotlarında bu arşiv, Atase Arşivi şeklinde kısaltılmıştır).

5 ATASE Arşivi, K: 1054, D: 202, F: 15-2.

6 Bu müessese, 1930 yılından itibaren Askerî Fabrikalar Genel Müdürlüğü; 1950 yılından itibaren de Makine ve Kimya Endüstrisi Kurumu Genel Müdürlüğü adını almıştır.

7 Cumhuriyet Devrine Ait Silâh, Mühimmat ve Malzeme-i Harbiye Fabrikaları ve İmparatorluk Devrine Ait Silâh, Mühimmat ve Malzeme-i Harbiye Fabrikaları, Askerî Fabrikalar Basımevi, Ankara, 1940, s. 5-9. (Bundan sonraki dipnotlarında bu eser, SMF, şeklinde kısaltılarak verilmiştir).

8 Burhan Ersen; "Makine Sanayii Müessesesi", MKEKD, Sayı: 17, Ankara, Kasım 1984, s. 17.

9 SMF, s. 9.

10 SMF, s. 9-11.

11 Mehmet Bekiroğlu; "Silâh ve Tüfek Fabrikaları", MKEKD, Sayı: 21, Ankara, Mart 1985, s. 7.

12 Askerî Fabrikalar Tarihçesi, Fabrikaların Osmanlı İmparatorluğu ve Cumhuriyet Devrinde Geçirdiği Safahat ve Tekâmül, Askerî Fabrikalar Basımevi, Ankara, 1940, s. 115 (Bundan sonraki dipnotlarında bu eser, AFT, şeklinde kısaltılarak verilmiştir).

13 AFT, s. 117.

14 Tuncer Hızlı; "Top ve Otomotiv Sanayii Müessesesi", MKEKD, Sayı: 7, Ankara, Ocak 1984, s. 21.

15 SMF, s. 15.

16 "Türk Harp Endüstrisinin Doğuşu ve Makine ve Kimya Endüstrisi Kurumu'nun Tarihçesi", MKEKD, Sayı: 21, Ankara, Mart 1979, s. 3.

17 SMF, s. 15.

18 M. Kemâl Akpınar; “Gazî Fişek Fabrikası”, MKEKD, Sayı: 13, Ankara, Aralık 1984, s. 4.

19 SMF, s. 77.

20 Türkiye Büyük Millet Meclisi Kavanin Mecmuası, Dönem: 4, Cilt: 13, s. 289-290.

21 Yaşar Dinekli; “Kayaş Kapsül ve İmlâ Fabrikası”, MKEKD, Sayı: 22, Ankara, Nisan 1985, s. 11.

22 A. Rıza Öztürk; “Mühimmat Fabrikası”, MKEKD, Sayı: 9, Ankara, Mart 1984, s. 6.

23 A. R. Öztürk; a.g.m., MKEKD, Sayı: 9, s. 6.

24 SMF, s. 23.

25 Yaşar Dinekli; “Kayaş Kapsül ve İmlâ Fabrikası”, MKEKD, Sayı: 22, Ankara, Nisan 1985, s. 9.

26 Kavanin Mecmuası, Dönem: 4, Cilt: 13, s. 289-290.

27 SMF, s. 71.

28 Makine ve Kimya Endüstrisi Kurumu Askerî Fabrikalar Arşivi, Ranza: 11, raf: C, Göz: 2, Klâsör: 95, Dosya: 5. (Bundan sonraki dipnotlarında As. Fb. Arş. şeklinde gösterilmiştir).

29 As. Fb. Arş., R: 11, r: C, G: 3, K: 102, D: 9/I.

30 SMF, s. 72-73.

31 Suat BOYAR; “Kırıkkale Barut Fabrikası”, MKEKD, Sayı: 18, Ankara, Aralık 1984, s. 3-4.

32 SMF, s. 19.

33 “Fabrikalarımızın Üretimleri”, MKEKD, Sayı: 4, Ankara, Ekim 1983, s. 25.

34 As. Fb. Arş., R: 11, r: A, G: 1, K: 3, D: 5.

35 SMF, s. 39.

36 Salim Çelik; “Çelik Fabrikası”, MKEKD, Sayı: 19, Ankara, Ocak 1985, s. 3.

37 As. Fb. Arş., R: 11, r: A, G: 1, K: 13, D: 37/II.

38 “Türk Harp Sanayiinin Doğuşu ve Makine ve Kimya Endüstrisi Kurumu’nun Tarihçesi”, MKEKD, Sayı: 21, Ankara, Mart 1979, s. 8.

39 M. K. Seymen; “Pirinç Fabrikası”, MKEKD, Sayı: 12, Ankara, Ocak 1985, s. 3.

40 As. Fb. Arş., R: 11, r: C, G: 1, K: 76, D: 8.

41 A. Cengiz Türk; “Gazmaske Fabrikası”, MKEKD, Sayı: 3, Ankara, Eylül 1983, s. 11.

42 A. C. Türk; a.g.m. MKEKD, Sayı: 3, s. 11.

43 Ergüder Gediz; “Türk Havacılık Sanayiinin Tarihçesi”, Uçantürk Dergisi, Ankara, Haziran 1988, s. 29.

44 H. Nadir Bıyıkoğlu; Türk Havacılık Sanayii, Ankara 1991, s. 13 ve E. Gediz; a.g.m., Uçantürk Dergisi, Haziran 1988, s. 29.

45 E. Gediz; a.g.m., Uçantürk Dergisi, Haziran 1988, s. 29-30.

46 E. Gediz; a.g.m., Uçantürk Dergisi, Haziran 1988, s. 29.

47 Cumhuriyetimizin 50. Yılında Türk Silâhlı Kuvvetleri, Genelkurmay Başkanlığı Yayını, Ankara, 1973, s. 74.

48 H. N. Bıyıkoğlu; a.g.e., s. 30.

49 E. Gediz; a.g.m., Uçantürk Dergisi, Haziran 1988, s. 32.

50 Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz.: E Gediz a.g.m., Uçantürk Dergisi, Haziran 1988, s. 32.

51 E Gediz; a.g.m., Uçantürk Dergisi, Haziran 1988, s. 31.

52 H. N. Bıyıkoğlu; a.g.e., s. 22 ve Şükrü ER; “Türkiye’de Motor Fabrikası Denemesi”, Mühendis ve Makine Dergisi, Sayı: 166, cilt: 14, Ankara, Şubat 1971, s. 288.

53 H. N. Bıyıkoğlu; a.g.e., s. 14, E. Gediz; a.g.m., Uçantürk Dergisi, Haziran 1988, s. 30.

54 E. GEDİZ; a.g.m., Uçantürk Dergisi, Haziran 1988, s. 30.

55 İsmail Kayabalı-Cemender Arslanoğlu; Türk Kültürü Dergisi (Deniz Kuvvetleri Sayısı), Ankara, Temmuz 1972, s. 217.

Avrupa Birliği'ne Tam Üyelik Yolunda Gümrük Birliği Süreci / Prof. Dr. S. Rıdvan Karluk [s.727-736]

Anadolu Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi / Türkiye

I. Atatürk’ün Batı’ya Bakış Açısı

Türk toplumunda geçen yüzyılda Tanzimat ile başlayan Batı’ya açılma ve Batılılaşma, Atatürk’ün çizdiği çerçeve içinde yeni Cumhuriyet’in de kabul ettiği ilkelerden biri olmuştur. Cumhuriyeti kuran Atatürk, Türk devletinin, bilimde ve devlet yönetiminde, güzel sanatlarda, ekonomik hayatta, tarımda, ticarette, kara, deniz ve hava ulaştırmasında dünya üzerinde en ileri düzeyde bulunan Avrupa uygarlığına katılmamasının, bu uygarlığın altında ezilmesine yol açacağına dikkat çekmiştir.

Büyük Önder, Türkiye’nin çağdaş bir toplum yapısına kavuşması ve ileri uygarlık düzeyine ulaşmasında, bütün askerlik hayatı boyunca savaştığı Batılı ülkelerin yaratmış olduğu uygarlığın dışında kalmasını hiçbir zaman arzu etmemiştir. 29 Ekim 1923 tarihli konuşması ile bu konudaki kesin ve açık tercihini yapmıştır: “Memleketimizi asrileştirmek istiyoruz. Bütün çalışmamız Türkiye’de asri binaenaleyh Batılı bir hükümet vücuda getirmektir. Medeniyete girmek arzu edip de Batı’ya yönelmemiş millet hangisidir?”.1

Atatürk’e göre uygarlık yolunda yürümek ve başarıya ulaşmak hayat şartıdır. Bu yol üzerinde duranlar veya bu yol üzerinde ileri değil geriye bakmak cahil ve gafletinde bulunanlar, genel uygarlığın çağlayan seli

altında boğulmaya mahkumdurlar. Uygarlığın buluşları, tekniğin harikaları dünyayı değişmeye uğrattığı bir devirde asırlık köhne zihniyetlerle, geçmişe bağlılıkla varlığını korumak mümkün değildir. Büyük Önder, “Milletimizin hedefi, milletimizin ülküsü bütün cihanda tam manasıyla medeni bir toplum olmaktır. Medeni eser vücuda getirmek kabiliyetinden mahrum olan kavimler, hürriyet ve bağımsızlıklarından ayrılmaya mahkumdurlar. İnsanlık tarihi baştan başa bu dediğimi doğrulamaktadır” diyerek uygarlığa verdiği önemi vurgulamıştır.

Günümüzde olduğu gibi 1923’lerde de çağdaş uygarlığı Batı temsil etmekteydi. Askeri ve siyasi alanda zafer kazandığı Batı’ya mağlup olmamak için onun maddi gücüne ulaşmak gerekirdi. Ekonomik ve siyasi bağımsızlık eşitler arasında korunabileceğine göre, bir an önce çağdaş uygarlık olarak kabul edilen Batı (günümüzün AB ülkeleri) ile olan bağların geliştirilmesinden yana bir liderdi. Kurmuş olduğu genç Cumhuriyet’in sağlam temeller üzerinde gelişebilmesi ve Osmanlı İmparatorluğu’nun durumuna düşmemesi için, Batı ile olan ilişkilerin arttırılması O’nun temel amaçlarından biri olmuştur. Bu konuda aynen şöyle demiştir: “Osmanlı Devleti’nin sukutu, Garba karşı elde ettiğimiz muzafferiyetlerden mağrur olarak, kendisini Avrupa milletlerine bağlayan rabıtalarını kestiği gün başlamıştı. Bu bir hata idi. Bunu tekrar etmeyeceğiz. Genç Türkiye Cumhuriyeti, Atatürk’ün düşüncelerine paralel bir şekilde O’nun izinde giderek kendini Avrupa uluslarına bağlayan ekonomik ve siyasi ilişkilerini hiçbir zaman kesmemiş, tarihte yapmış olduğu bu hatayı bir daha tekrar etmemiştir.2

II. AET’ye Ortak Üyelik Başvurusu ve Ankara Anlaşması

Kapitalist dünyaya karşı verdiği savaşa zarar getirmeksizin Avrupa’ya ulaşmayı amaçlayan bir lider olan Atatürk’ü izleyen Cumhuriyet yönetimlerinden Adnan Menderes Hükümeti, Cumhuriyetin kuruluşundan

36 yıl, Roma Antlaşması'nın yürürlüğe girmesinden ise 19 ay sonra, Batı'nın en önemli ekonomik kuruluşu olan AET'ye Roma Antlaşması'nın 238. maddesi uyarınca "ortak üye" (associate member) olmak için

31 Temmuz 1959'da Topluluklar Konseyi'ne başvurmuştur.

Türkiye, Yunanistan'dan sonra (15 Mayıs 1959) AET'ye "ortak üye" olmak için başvuran ikinci ülkedir. Şüphesiz bu başvuruda Yunanistan'ın yalnız bırakılmaması görüşü, en önemli faktör olmuştur. Nitekim zamanın Dışişleri Bakanı Fatin Rüştü Zorlu'nun, "Yunanistan kendisini boş bir havuza atsa bile onu yalnız bırakmaya gelmez, tereddüt etmeden sizde atlayacaksınız" sözü,3 Türkiye'nin başvurusunun arkasında yatan temel sebebi açıklamaktadır. O zamanki genel görüş, Türkiye'nin Batı toplumu içindeki yerini alması ve Yunanistan'ı yalnız bırakmaması idi. Nitekim Dışişleri Bakanı Fatin Rüştü Zorlu, 1959 Mart ayında süreci hızlandırmak için diplomatik atak başlatmıştır. Zorlu, makamında görüştüğü 6 AET büyükelçisine, "Yunanistan'la Türkiye'yi nasıl karıştırırsınız? Küçük bir ülkenin potansiyeli ile Türkiye'ninki bir mi?" diye sorunca, kararlılık karşılığını bulmuş ve AET, Atina ile Ankara arasında denge arayışına girmiştir.

Ortak üyelik başvurusu sonrasında Türkiye ile AET arasında imzalanan Ankara Anlaşması, Roma Antlaşması'nın 238. maddesine dayanan ve Türkiye-Topluluk ortaklığının temel ilkelerini belirleyen bir Çerçeve Anlaşması'dır. Ortaklık Anlaşması olarakta bilinen Ankara Anlaşması, 25 Haziran 1963 tarihinde Brüksel'de parafe edilmiş ve 12 Eylül 1963'te Ankara'da imzalanmıştır. Anlaşma, Millet Meclisi'nde, bir çekimser, bir muhalif oya karşılık 267; Cumhuriyet Senatosu'nda ise üç çekimser ve bir muhalif oya karşılık 100 oyla kabul edilmiştir. Ankara Anlaşması'nın 4 Şubat 1964 tarih ve 397 sayılı Yasa ile onaylanması TBMM'ce uygun bulunmuştur. Anlaşma, 22 Ekim 1964 tarih ve 6/3820 sayılı Bakanlar

Kurulu Kararı'yla onaylanmış, 20 Kasım 1964 tarih ve 6/3920 sayılı Bakanlar Kurulu Kararı ile de 1 Aralık 1964'te yürürlüğe girmesi kararlaştırılmıştır. Tam ismi 'Türkiye ile AET Arasında Bir Ortaklık Yaratan Anlaşma'dır.

Ana ilkeleri ve temelleri bakımından Roma Antlaşması'ndan esinlenmiştir. Anlaşma'da gümrük birliğini belirleyen hükümler bulunmadığı için, 20 Şubat 1964 tarihinde onaylanmak için sunulduğu GATT'dan ilk defada geçmemiştir. Çünkü AT'leri, gümrük birliği ilkesine yer veren fakat böyle bir birliğe ulaşmak için kesin bir plan ve program taşımayan bir anlaşmanın GATT'dan geçemeyeceğini öne sürmüştür.

Buna karşılık Türkiye, Nikaragua ile El Salvador arasındaki benzer bir anlaşmanın GATT'dan onay aldığını belirterek AT'nin itirazını ortadan kaldırmıştır. Fakat Anlaşma, GATT Genel Kurulu'nda büyük tartışmalara yol açmıştır. Bunda, Türkiye'nin gümrük vergilerini. 20 Mayıs 1964'te aniden yükseltmesinin büyük etkisi olmuştur.

Ankara Anlaşması, Topluluk ile imzalandığı için Topluluk içinde doğrudan uygulanan bir Topluluk Hukuku Belgesi'dir. Topluluk üyesi ülkeler ile de ayrıca imzalanması dolayısıyla bir Uluslararası Hukuk Belgesi'dir. Anlaşma'da taraflara bir fesih hakkı tanınmamış, yürürlük süresi de öngörülmemiştir. Dolayısıyla, Anlaşma'nın amaçları gerçekleşene kadar yürürlükte kalması gerekir.

Anlaşma, Topluluk ile Türkiye arasında gittikçe gelişen bir gümrük birliğinin kurulmasını öngörmektedir. Ankara Anlaşması'nın amacı, Anlaşma'nın 2. maddesinde şu şekilde belirtilmiştir: "Anlaşma'nın amacı Türkiye ekonomisinin hızlandırılmış kalkınmasını ve Türk halkının çalışma düzeyinin ve hayat şartlarının yükseltilmesini sağlama gereğini tümü ile gözönünde bulundurarak taraflar arasındaki ticari ve ekonomik ilişkileri aralıksız ve dengeli olarak güçlendirmeyi teşvik etmektir. Yukarıda fıkrada

belirtilen amaçların gerçekleştirilmesi için 3, 4 ve 5. maddelerde gösterilen şartlara ve usullere göre bir gümrük birliğinin gititkçe gelişen şekilde kurulması öngörülmüştür. Ortaklığın; bir hazırlık, bir geçiş ve bir son dönemi vardır.”

III. Gümrük Birliği Öncesi:

Hazırlık Dönemi

Ankara Anlaşması’nın 1 Aralık 1964 tarihinde yürürlüğe girmesi ile başlayan ve 1 Ocak 1973 tarihine kadar devam eden bu dönemde, Türkiye ekonomisiyle Topluluk ekonomisi arasındaki farkı azaltmak üzere Türkiye’ye tek taraflı ödünler verilmiştir. Prensip olarak 5 yıl sürmesi öngörülmüş olmasına rağmen 9 yıla uzamıştır. Hazırlık döneminin en önemli tarafı, Türkiye’ye tek taraflı “tarife kotaları” açılmasıdır. Tarife kotalarında, kota miktarı limiti içinde tercihli bir tarife (gümrük vergisi) uygulanmakta, kota miktarı aşılınca normal tarifelere geçilmektedir.

Hazırlık dönemi boyunca ithalat, ihracattan hızlı gelişmiş ve Türkiye’nin toplam ithalatında AET’nin payı yükselmiştir (1963’de %29, 1972’de %42). İthalatın, ihracattan daha hızlı artması ve Türkiye pazarında AET’nin payının genişlemesi, bu dönemde Türkiye’nin Topluluğa iyi bir pazar oluşturduğunu göstermektedir. Hazırlık döneminde; işgücünün serbest dolaşımı, yerleşme hakkı ve hizmet edimi serbestliği konularında bir gelişme sağlanamamıştır.

Ankara Anlaşması’nın 12-14. maddeleri, işçilerin serbest dolaşımını kadameli olarak gerçekleştirmek için Roma Antlaşması’nın 48-50. maddelerinden esinlenmekte anlaştıklarını hükme bağlamıştır. Sermayenin serbest dolaşımı konusunda ise (Md. 20), bu dolaşımı kolaylaştırmak için tarafların karşılıklı danışmaları öngörülmüştür. Hazırlık döneminde uygulanan Birinci Mali Protokol ile Türkiye’ye 175 milyon ECU tutarında kredi verilmiştir.4

IV. Katma Protokol ve

Gümrük Birliği Süreci

Türkiye ile AET arasında imzalanan Geçici Protokol'un 1. maddesi, Ankara Anlaşması'nın yürürlüğe girmesinden 4 yıl sonra Ortaklık Konseyi'nin, Türkiye'nin ekonomik durumunu gözünde bulundurarak geçiş döneminin gerçekleşme şartları, usulleri, sıra ve takvimleri ile ilgili hükümlerini bir Katma Protokol ile belirleyeceğini öngörmüştür. 1967 yılında Türk Hükümeti, bu hüküm çerçevesinde Ankara Anlaşması'nda öngörülen Hazırlık Dönemi'nin bitmesine 2 yıl var iken, 16 Mayıs 1967 tarihli Ortaklık Konseyi toplantısında Topluluk tarafına niyetini açıklamıştır. Topluluk, Ankara, Anlaşması'na göre görüşmelerin en erken 1 Aralık 1968'de başlatılabileceğini, Türkiye'nin bu dönemdeki yüklenimleri kaldırabilecek bir ekonomik yapıda olup olmadığının belirlenmesi gerektiğini belirtmiştir.

Bu amaçla Prof. Baade'e bir rapor hazırlattırmıştır. 26 Nisan 1968 tarihinde yayınlanan rapor, Türkiye'nin ikinci döneme geçiş için yeterli yapıda olmadığını vurgulamıştır. Fakat yapılan girişimler sonucunda 9 Aralık 1968 tarihli 9. Ortaklık Konseyi toplantısında, ikinci döneme geçiş için görüşmelerin başlatılması kabul edilmiştir. 6 Şubat 1969 tarihinde başlayan görüşmeler, 22 Temmuz 1970'e kadar devam etmiştir. Geçiş dönemini düzenleyen Katma Protokol'ün metni, Ortaklık Konseyi'nin 19 Kasım 1970 tarihli toplantısında kabul edilmiş ve bu Protokol, Mali Protokol (İkinci), AKÇT Yetki Alanına Giren Maddelerle İlgili Anlaşma ile Son Senet, 23 Kasım 1970'de Brüksel'de imzalanmıştır.

Katma Protokol'ün taraflarca onay işlemlerinin gecikeceği anlaşıldığından, Protokol'ün sadece ticari hükümlerini önceden yürürlüğe koyan Geçici Anlaşma, 21 Temmuz 1971'de imzalanmış ve 1 Eylül 1971'de yürürlüğe girmiştir. Böylece geçiş dönemi fiilen başlamıştır. Katma

Protokol, TBMM’nin 5 Haziran 1971 tarihli oturumunda 69 olumsuz oya karşılık 149 olumlu oyla kabul edilmiş ve 1 Eylül 1971’de yasalaşmıştır. 30 Eylül 1971’de GATT ve üye ülke parlamentolarında da kabul edildikten sonra, 1 Ocak 1973’te yürürlüğe girmiştir.

Katma Protokol, Ankara Anlaşması’nda yer alan hükümlerin Türkiye’nin ekonomik durumuna uygun bir biçimde yürürlüğe konulmasını sağlayacak bir uygulama anlaşmasıdır. Protokol, sanayi ürünlerinde gümrük birliği, tarım için tavizli rejim, işgücünün serbest dolaşımı, yabancı sermaye, yerleşme serbestisi ve hizmet edimi, ekonomi politikalarının koordine edilmesi, rekabet ve devlet yardımları, ihracatın desteklenmesi ve mali yardımlar gibi temel konularda Türk ekonomisinin geleceği için çok önemli uygulama hükümleri içermektedir.5

Katma Protokol, istisnalar dışında 12 yıl sürecek geçiş döneminin esaslarını belirlemektedir. Buna göre, prensip olarak sanayi maddeleri için gümrük birliği 12 yıldır. Ancak istisnai olarak Protokol’ün 3 sayılı ekindeki listede yer alan sanayi maddeleriyle ilgili gümrük vergilerinin Türkiye tarafından 22 yıllık sürede kaldırılması öngörülmüştür. Tarım ürünlerine gümrük birliğinin gerçekleştirilmesi ise, 22 yılın sonuna bırakılmıştır. Katma Protokol, Ankara Anlaşması’nın 4. Geçici Protokol’ün 1. maddesine dayanılarak hazırlanmış bir Ön Katılma Anlaşması’dır (pre-adhesion).

V. Gümrük Birliği (Geçiş) Dönemi

Katma Protokol’ün ticari hükümlerini yürürlüğe koyan Geçici Anlaşma’nın 31 Aralık 1972 tarihinde uygulamadan kalkması ile Katma Protokol, 1 Ocak 1973’ten itibaren yürürlüğe girmiştir. Böylece, Türkiye ile AET arasındaki hazırlık dönemi son bulmuş ve geçiş dönemine girilmiştir. Bu döneme geçişle taraflar, karşılıklı ödün vererek bir “gümrük birliğini” gerçekleştirmeyi amaçlamışlardır. Hazırlık döneminde Topluluğun tek

taraflı verdiği ödünlere karşılık bu defa Türkiye'de yüklenim altına girerek belli bir zaman takvimi içinde Topluluk ile gümrük birliğini gerçekleştirmeyi taahhüt etmiştir.6 Kurulacak gümrük birliğinin, Roma Antlaşması'nda olduğu gibi sanayi ürünlerini kapsaması öngörülmüş, tarımsal ürünler için ortak bir tarım politikası izlenmesi kabul edilmiştir.

Katma Protokol, tarafların dış ticarete gümrük vergileri, eş etkili vergi ve resimler koymaktan, Protokol'ün yürürlüğe girişinde uyguladıkları gümrük vergileri ile eş etkili vergi ve resimleri arttırmaktan kaçınmalarını (standstill) öngörmüştür. İndirimlerin yapılacağı temel vergiler Katma Protokol'ün imza tarihinde (23 Kasım 1970) geçerli olan vergilerdir. Gümrük birliğinin esasını oluşturan gümrük vergileri ile eş etkili vergi resimlerin kaldırılması, Topluluğun OGT'ye uyum ile miktar kısıtlamalarının giderilmesi, Katma Protokol'ün 7 ile 35. maddelerinde düzenlenmiştir.

Türkiye, Katma Protokol çerçevesinde AET'ye karşı taahhütlerini geciktirince, Türk Hükümeti ile Topluluk arasında 7 Kasım 1988 ve 20-21 Aralık 1988 tarihleri arasında Ad Hoc Komite toplantıları yapılmıştır. Bu toplantılar sonucunda Türkiye, 1995 yılına kadar gümrük indirim takvimini tamamlayarak sanayi ürünlerinde gümrük vergilerini sıfırlamayı açıklamıştır. Böylece, 1989-1992 döneminde her yıl yapılacak %10 indirimler ile, 12 yıllık listede %70, 22 yıllık listede ise %60 indirim sağlanması öngörülmüştür. Gümrük birliğinin 1992-1995 yılları arasındaki bölümünün uygulama şartları ise, o tarihte iç pazarın Türk ekonomisi üzerindeki etkileri de göz önünde bulundurularak yeniden belirlenecektir. İthalattan alınan ve gümrük vergisi niteliğinde

olan fonlar ise, 1993 yılından itibaren 5 yıllık dönemde kaldırılacaktır.

Burada önemli bir noktaya dikkati çekmekte fayda vardır. Türkiye'nin 24 Ocak 1980 tarihinden itibaren uygulamaya koyduğu dışa açık büyüme

modeli içinde ithalatını özellikle 1984 yılından sonra büyük ölçüde libere etmesi, Topluluk ülkelerinin Türkiye pazarındaki avantajını kaybetmesine yol açmıştır. Türkiye'de hükümetler, yasal oranlar içinde kalmak şartıyla (yasal oranlar 14.5.1694 tarih ve 474 sayılı Yasa ile belirlenmiş ve 10.11.1988 tarih ve 3502 sayılı Yasa'da aynen korunmuştur) ithalat rejimi kararları ile vergi oranlarını arttırmaya veya azaltmaya (fiili oranlar) yetkilidir. İzlenen liberal dış ticaret politikası sonucunda Türkiye'de Bakanlar Kurulu Kararları ile birçok malın fiili vergi oranları, Katma Protokol'de öngörülen indirim takviminin uygulanması durumunda ulaşılacak olan vergi oranlarının altına düşmüştür. Bunun sonucunda Topluluk ülkelerinde de, üçüncü ülkeler için geçerli vergiler uygulanmaya başlanmış ve Topluluğun Türk pazarındaki tercih marjı büyük ölçüde ortadan kalkmıştır.

Türkiye, daha sonraki yıllarda Katma Protokol hükümlerine tamamen aykırı bir şekilde Topluluk ile "gönüllü ihracat kısıtlaması" anlaşmaları imzalayarak yürürlüğe koymuştur. İlk kısıtlama anlaşması, Pamuk İpliği Anlaşması'dır. 30 Temmuz 1982 tarihinde imzalanmış ve 21 Ağustos 1982 günün yürürlüğe girmiştir. Daha sonraki yıllarda t-shirt, pantalon, slip, sair pamuklu dokuma, yatak çarşafları, erkek ve çocuk gömlekleri, havlu ve havlu nevi bukleli mensucat, bluz, örme giyim eşyası gibi tekstil ve konfeksiyon ürünlerinde Topluluk, ülke bazında tek taraflı kararlar ile Türk ihraç ürünlerine miktar kısıtlaması getirmiştir. Aralık 1985 tarihinden sonra Türk özel sektör temsilcileri ile Topluluk yetkilileri arasında görüşmeler yapılmak suretiyle gönüllü ihraç kısıtlama anlaşmaları imzalanmıştır.7 Bütün bu uygulamalar, Topluluğun Katma Protokol ile üstlenmiş olduğu yüklenimlerine aykırı idi.

Türkiye, yukarıda açıklandığı gibi 1988 yılından sonra AT ile gümrük birliği gerçekleştirmek üzere indirimlerini süratlendirmiş ve OGT'ye uyum

konusunda da önemli adımlar atmıştır. Fakat bütün bu uygulamalar, yeterli olmamıştır. Çünkü, GATT'ın 24. maddesiyle belirlenen gümrük birliği, taraflar arasında üçüncü ülkelere karşı aynı gümrük vergileri yanında "ortak ticaret kurallarının" da uygulanmasını öngörmektedir. Gümrük vergileri indirimleri ve OGT uyumunun yanısıra üstlenilmesi gereken ticaretle ilgili politikaların iki temel şartı vardır. Bunlardan ilki, Topluluğun Ortak Ticaret Politikası kapsamında imzaladığı ve tarife tavizlerini içeren anlaşmaların aynen Türkiye tarafından da (Akdeniz Anlaşmaları, Lomé Anlaşmaları, EFTA ülkeleriyle yapılmış Serbest Ticaret Anlaşmaları) üstlenilecektir. Toplulukça Genelleştirilmiş Tercihler Sistemi (GTS) çerçevesinde gelişmekte olan ülkelere verilmiş tek taraflı tavizler de, gümrük birliği çerçevesinde Türkiye tarafından uyulması gerekecek diğer yükümlülüklerdir.8

VI. Son Dönem

Türkiye ile AB arasında 1 Ocak 1996 tarihinde gerçekleştirilen Gümrük Birliği'nin nasıl işleyeceğine ilişkin ilkeler, Türkiye-AB Ortaklık Konseyi'nin 6 Mart 1995 tarihli toplantısında belirlenmiştir. Böylece, 22 yıllık "Geçiş Dönemi" Ocak 1996 tarihinde son bulmuş ve Ankara Anlaşması'nda (Md. 2) öngörülen "Son Döneme" girilmiştir.

Gümrük Birliği'nin (GB) tamamlanması 23 Ekim 1995 tarihinde toplanan Ortaklık Komitesi'nde kararlaştırılmıştır. Komite, Türkiye'nin gerekli yasal düzenlemeleri yaptığını belirlemiş ve GB'nin iyi bir şekilde işlemesine ilişkin teknik şartların biraraya geldiğini kabul etmesini Ortaklık Konseyi'ne tavsiye etmeye karar vermiştir.

30 Ekim 1995 tarihinde toplanan 37. Dönem Ortaklık Konseyi'nde, Komite Raporu'na dayanarak GB'nin iyi işlemesi için gerekli şartların yerine getirildiği sonucuna varılmıştır. Bu gelişmeler üzerine 21-22 Kasım tarihlerinde toplanan Avrupa Parlamentosu (AP) Dış İlişkiler Komisyonu,

GB Raportörü Carlos, Carnero Gonzales'in Türkiye'deki son gelişmeleri içeren raporunu tartışmış ve Komisyon'daki oylamanın 11 Aralık 1995 tarihinde yapılmasını kararlaştırmıştır. Bu toplantıda, AP Dış İlişkiler Komisyonu'nun Türkiye ile GB'nin tamamlanması yönünde vardığı olumlu görüş, 13 Aralık'ta Strasbourg'da toplanan Avrupa Parlamentosu Genel Kurulu'na sevkedilmiştir. AP Genel Kurulu'nda yapılan görüşmeler sonucunda 149 olumsuz, 36 çekimser oya karşı, 343 evet oyu ile AP üyeleri Türkiye ile GB'ni onaylamışlardır.9

Türkiye-AB Gümrük Birliği, 30.12.1995 tarihli Resmi Gazete'de yayınlanan 95/7603 sayılı Bakanlar Kurulu Kararı ile fiilen gerçekleşmiştir. Bu Karar ile 12 ve 22 yıllık listelerde ertelenen son indirimler yapılmış, 12 ve 22 yıllık listelerde OGT'ye uyumlar gerçekleştirilmiştir. 15 Nisan ve 9 Temmuz 1995 tarihlerinde Toplu Konut Fonu'nda (mali nitelikli gümrük vergisi) %20'den toplam olarak %40 oranında yapılan indirimden sonra, aynı BKK ile Toplu Konut Fonu uygulamasına 1.1.1996 tarihi itibariyle son verilmiştir. Teknik ifadeyle, Katma Protokol'ün 16. maddesi gereğince 14.8.1981 tarih ve 8/3464 sayılı BKK eki mali nitelikli gümrük vergileri listesinde yer alan eşyaların ithalat gümrük vergisi ile eş etkili vergi ve resimlerinde

%100'lük indirim yapılmış ve bu eşyalardan Türk Gümrük Tarifesi ile Topluluk Ortak Gümrük Tarifesi arasında %100'lük uyum sağlanmıştır.

Böylece Türkiye, 1995 yılı sonu itibariyle AB ile sanayi ürünlerinde gümrük birliğini gerçekleştirmiştir. Bunun doğal sonucu olarak da AB, Türk tekstil ve konfeksiyon ürünlerine uyguladığı kotaları 1 Ocak 1996'dan itibaren kaldırarak Türkiye'nin AB'nin Kota Kontrol Sistemi (SIGL) dışına çıkartıldığını açıklamıştır.

Türkiye-AB Gümrük Birliği'nde sanayi ürünleri ile işlenmiş tarım ürünlerinin serbest dolaşımı, eşit şartlarda ticaret yapılabilmesi (ortak

ticaret politikası) ve serbest rekabet ortamının sağlanmasını da (ortak rekabet politikası) gerektirmektedir. Bu anlamda gümrük birliği, AB’nin ortak ticaret ve rekabet politikalarının uygulanması olmadan Türkiye-AB arasında gerçekleşemez. Gümrük birliği, temelde sanayi ürünlerini kapsamakla beraber, hassas ürünler olarak nitelendirilen bazı sanayi ürünlerinde OGT’ye uyum, aşamalı olarak 1 Ocak 2001 tarihinde sağlanmıştır. AB’nin OGT’si, her yıl Armonize Sistem Nomenklatürüne dayanan Kombine Nomenklatür (CN) bazında, bir Konsey Yönetmeliği ekinde yayınlanmaktadır. Bu sebeple AB üyesi ülkelerin, tarifeleri tek başına değiştirmesi mümkün değildir.10

VII. Gümrük Birliği Sürecinde Yapılan Tam Üyelik
Başvurusunun Kabul Edilmemesi

Ankara Anlaşması’nın 28. maddesi, Türkiye’nin Roma Antlaşması’ndan doğan yükümlülüklerinin tamamını üstlenebileceği bir duruma geldiğini göstermesi durumunda akit tarafların, tam üyeliği görüşebileceklerini öngörmüştür (son dönem). Türkiye, Yunanistan’ın izlediği yoldan giderek son döneme geçilmesini beklemeden, 1987 yılında ortaklık statüsünden ayrı olarak bir Avrupa Devleti sıfatıyla Topluluklara tam üye olmak için başvuruda bulunmuş, fakat bu başvuru kabul edilmemiştir.

Türkiye, 14 Nisan 1987 tarihinde, Ankara Anlaşması’nda öngörülen dönemlerin tamamlanmasını beklemeden bir Avrupalı devlet olarak;

- AKÇT’yi kuran Antlaşma’nın 98. maddesine göre AKÇT’ye,
- AET’nu kuran Antlaşma’nın 237. maddesine göre AET’ye,
- EURATOM’u kuran Antlaşma’nın 205. maddesine göre EURATOM’a tam üyelik başvurusunda bulunmuştur.11

Böylece Türkiye, tam üyelik başvurusundan önce kendisine hissettirilen, Ankara Anlaşması’nın 28. maddesinde belirtilen duruma henüz

ekonomik yönden ulaşmadığı savını ortadan kaldırmış ve Roma Antlaşması'nın "her Avrupalı Devlet Tolulukla ra katılmayı isteyebilir" hükmünden yararlanmıştır. Türkiye başvuru tarihini özellikle 14 Nisan olarak belirlemiştir.12

Bundan amaç, AT Bakanlar Konseyi'nin 27 Nisan'da yapacağı toplantıda başvuruyu görüşmesini sağlamaktır. Çünkü, 14 Nisan'dan sonraki bir başvuruda, araya giren Paskalya Tatili (17 Nisan) sebebiyle konunun ancak Mayıs ayındaki Konsey toplantısında görüşülebilmesi mümkün olacak, bu süre içinde Avrupa Parlamentosu'ndan Türkiye aleyhine bir karar çıkma olasılığı belirebilecektir. 14 Nisan'da yapılan başvurunun ardından Alman Delegasyonunun Brüksel'de takındığı olumsuz tutum, ancak Başbakan T. Özal'ın Almanya Başbakanı H. Kohl'e yazdığı bir mektup ile kırılabilmiştir.

27 Nisan 1987'de Lüksemburg'ta Dışişleri Bakanları düzeyinde toplanan Konsey, Yunanistan'ın usule ilişkin bir itirazı dışında, Roma Antlaşması'na uygun olarak oybirliği ile başvurunun incelenmek üzere Komisyon'a gönderilmesini kararlaştırmıştır.

Komisyon 18 Aralık 1989 tarihinde Türkiye'nin başvurusundan tam 2.5 yıl sonra (diğer tam üyelik başvurusunda bulunan ülkeler arasında en uzun süre) Görüş Raporu'nu açıklamıştır. Rapor, 10 sayfalık bir "ana metin" ile buna ekli 125 sayfalık bir "teknik rapor" dan (Türk Ekonomisinin Yapısı ve Gelimişi Hakkında Rapor) oluşmuştur. Rapor'da, Türkiye'nin ekonomik ve sosyal yapısı, gelişimi, belli ölçüde Yunanistan, İspanya ve Portekiz ile de karşılaştırılarak incelenmiştir. Giriş Bölümü'nde Ek'e atıfta bulunarak, Komisyon'un başvurusu ile ilgili görüş ve değerlendirmelerine yer verilmiştir.

Komisyon adına Raporu açıklayan Komiser Matutes, 1993'e kadar Tek Senet hedeflerine ulaşmadan tam üyelik başvurularını işleme

koyamayacaklarını, ancak 1992 yılından sonra Topluluğun 15 veya 18 üye ile işleyip işleyemeyeceğinin değerlendirilebileceğini, dolayısıyla Türkiye'nin durumunun da bu tarihten sonra ele alınabileceğini belirtmiştir.13 Rapor, Türkiye'de son yıllarda ekonomik yönden kaydedilen gelişmelerden olumlu olarak söz etmiş, fakat buna rağmen yine de ortada dört güçlüğün bulunduğunu açıklamıştır.

Bunlar;

- Tarım alanında olduğu kadar sanayi sektöründe de Topluluk ile olan önemli yapısal farklılıklar,

- Sanayide yüksek koruma oranları,

- 1989 yılında artış gösteren makro ekonomik dengesizlikler,

- Düşük bir sosyal koruma düzeyi ve Türkiye ile Topluluklar arasındaki kalkınma düzeyi farkının büyüklüğüdür.

Komisyon'un görüşüne göre Türkiye'deki kişi başına GSMH Topluluktakinin üçte birine eşittir. Nüfusun yarısına yakını tarım kesiminde çalışmaktadır. Bu sektörde verimlilik oldukça düşüktür. İşsizlik ve enflasyon oranları Topluluk ortalamasının çok üstündedir. Ücretlerin düşük olması, Türkiye'nin Topluluk sosyal normlarının yakalanmasını güçlendirici bir faktördür. Bu farklılıklar mevcut olduğu sürece Türkiye, AT'nin ekonomik ve sosyal politikalarının gereklerini yerine getirmekte sıkıntı çekecektir.

Bütün bu sebepler ile tam üyelik görüşmelerinin derhal başlaması mümkün görülmemiş, fakat Türkiye'nin Topluluğa katılmaya "ehil olduğu" belirtilmiştir. Türkiye'nin Topluluğa yakınlaşması çabalarına yardımcı olmak, ilişkileri güçlendirmek ve derinleştirmek için gümrük birliğinin tamamlanması, mali işbirliğinin yeniden başlatılarak yoğunlaştırılması, sınai ve teknolojik işbirliğinin geliştirilmesi, siyasi ve kültürel bağların güçlendirilmesi gerektiği, Rapor'da önerilen dört önemli önlemdir. Bütün

bu konuların Ortaklık Anlaşması çerçevesinde ele alınması gerektiği belirtilmiştir.

Komisyon'un olumsuz görüşü 5 Şubat 1990 tarihinde Konsey tarafından da benimsenince (Yunanistan'ın üyeliğinde Komisyon'un olumlu olmayan görüşü, Konsey'de değiştirilerek görüşmeler başlamıştır), Türkiye'nin tam üyelik başvurusunun değerlendirilmesi, 1992'den sonraya kalmıştır. Bununla beraber Konsey, Komisyon'dan Türkiye ile işbirliğinin güçlendirilmesi konusunda somut teklifler sunmasını istemiştir. Bunun üzerine Komisyon, İşbirliği Prorgamı olarak bilinen teklifler paketini (Matutes paketini) 6 Haziran 1990 tarihinde benimsemiştir. Programda, yukarıda belirtilen alanlar ile ilgili somut ve ayrıntılı önlemler yer almaktadır.

1989 yılının sonunda Doğu Avrupa ülkelerinde ortaya çıkan liberal gelişmeler, iki Almanya'nın 3 Ekim 1990'da birleşerek tek bir devlete dönüşmesi, Avusturya, Malta, Kıbrıs, İsveç, Finlandiya, İsviçre ve Norveç'in tam üyelik başvuruları, bunlardan Avusturya, İsveç ve Finlandiya'nın14 başvurularının kabul edilmesiyle Birlik üye sayısının 1995 yılında 15'e çıkması, Sovyetler Birliği'nin dağılması ve dünya konjonktüründe meydana gelen hızlı gelişmeler, Türkiye'nin AB'ye tam üyelik olarak katılmasını oldukça zorlaştırmıştır. Bizi bu kanıya yönelten diğer bir faktör de, Topluluklara ikinci ve üçüncü genişlemede katılan 3 ülke ile dördüncü genişlemede AB'ye giren Avusturya, İsveç ve Finlandiya'nın resmi başvuru tarihleri ile Konsey kararları arasında Türkiye'de olduğu gibi çok uzun süre geçmemesidir. Bu sürenin uzunluğu, Toplulukların Türkiye'ye tam üyelik açısından olumlu bakmadığının açık bir göstergesidir.

VIII. Gümrük Birliği'ne

Eleştirel Bir Yaklaşım

Türkiye’nin Avrupa Birliği’nin geçmişinde görülmemiş bir model içinde AB’ye tam üye olmadan bu Birliğe sınırlı bir biçimde 1.1.1996’dan itibaren katılması, sui generis (kendine özgü) bir durumdur. Avrupa aslında Türkiye’yi gümrük birliği bağı ile kendine bağlayıp, kendi nüfuz alanı içinde tutmak istemektedir.15

Avrupa’nın amacı şöyle özetlenebilir: “Avrupa Türkiye’yi hem istiyor, hem de istemiyor”. İstiyor, çünkü yanıbaşında hızla büyüyen 70 milyonluk önemli bir pazardan hem ucuz mal almak ve ucuz işgücünden yararlanmak ve hem de bu pazara mal satmak istiyor. İstemiyor, çünkü kendi kültüründen olmayan 70 milyonluk Müslüman bir ülkenin eşit haklarla kendi içinde yer almasını pek arzu etmiyor. Gümrük Birliği, Avrupa için en uygun bir formül olup, sadece sanayi mallarının serbest dolaşımını öngörmesi sebebiyle de Batı’nın bir tercihidir. Malları üreten el emeğinin serbest dolaşımını kapsamamış ise, Türkiye’nin aleyhinedir. Türkiye-AB Gümrük Birliği’ni şu Türk vecizesi ile özetlemek mümkündür: “Mal geçer, adam geçmez”. Bu durumu, dönemin AB Temsilcisi Michael Lake’de kabul ederek, kendisine sorulan bir soruyu şöyle cevaplandırmıştır:

“Sözünü ettiğiniz bu iç içe çelişki daha da iç içe gelip, bizi AB’ye götürecek mi? Başbakan 2000 yılında üyeyiz diyor. Bu saptamayı neye dayandırıyor bilmiyorum. Somut dayanağı yok çünkü. Fakat tabi hiçkimse Türkiye’ye ‘hayır sen üye olamazsın’ diyecek durumda değil. 1963’te yapılan Ortaklık Anlaşması’ndan beri Türkiye üyeliğe ‘ehil’ ülkedir. Şimdi GB ile aramızda sanayi, enerji, çevre, ulaşım, telekomünikasyon, bilim ve araştırma, tarım ve hatta kültür alanında çok yakın bir işbirliği ortamı doğmuş oluyor. Bunların yanısıra, dışişleri ve güvenlik alanlarındaki politikalarımızı da uyumlu hale getirebilmek için, siyasi işbirliği alanı yaratılmış oluyor.16

Gümrük Birliği'nin Türk kamuoyunda yapılan haklı itirazlara rağmen benimsenmesinin temel sebebi, tam üyeliğe götürecek en hızlı araç olarak kabul edilmesidir. OKK'deki birçok teknik düzenleme, çok gecikmesizin tam üyeliğin gerçekleşeceğini varsaymasına dayanılarak hazırlanmıştır. Türkiye'ye tam üyelik perspektifinin verilmemesi durumunda Gümrük Birliği, tam üyelik için bir araç olma niteliğini yitirecek ve AB ile dış ticareti düzenleyen bir nitelik kazanacaktır. Fakat diğer taraftan, OKK çerçevesinde verilen tavizler büyük ölçüde konsolide edilmiştir. Üçüncü ülkelerle imzalanan ikili anlaş-

malara dayandırılan teknik hususlar, AB ile karşılıklı gümrük indirimlerinden vazgeçildiği takdirde ortaya birçok sorun çıkaracaktır. Bu sebeple Gümrük Birliği, ticareti düzenleyen niteliği itibariyle yeniden müzakere edilse bile, bu o kadar kolay olmayacaktır. Dolayısıyla Türkiye, Lüksemburg Kararları ile AB'nin genişleme süreci dışında bırakıldığına göre, T. Özal'ın ifadesiyle "ince uzun bir yolda" önünü görmeden yürümeye devam edecektir.

IX. Türkiye-AB Gümrük Birliği ve Tarihi Bir Hatırlatma:

1838 Osmanlı-İngiliz Ticaret

Anlaşması ve Sonuçları

Türkiye, 1/95 sayılı Ortaklık Konseyi Kararları çerçevesinde AB ile Gümrük Birliği'ni, 1 Ocak 1996 tarihinden itibaren gerçekleştirmiştir. Kendine özgü yeni bir ekonomik ve hukuki durum olan AB-Türkiye Gümrük Birliği süreci işlemeye başladıktan sonra ortaya çıkan sorunlar Türkiye tarafından kendi lehine çözümlenmez ise, bu birliktelik Türkiye aleyhine bazı olumsuz etkiler yaratabilir. Bu olumsuz etkilerin en önemli sebebi, yukarıda da belirttiğimiz gibi Türkiye gibi gelişme yolunda olan bir ülkenin ekonomisinde yapısal uyumu gerçekleştirecek yeterli mali yardımı almadan ve AB'ye tam üye olmadan, sadece sanayi mallarının serbest

dolaşımını içeren bir model içinde AB ile bütünleşmeye gitmesidir. Benzetme yerinde ise, fil ile fare birlikte yatağa girmektedirler.

AB'nin insan hakları ve demokrasiyi bahane ederek Türkiye'ye 1/95 sayılı OKK uyarınca yapması gereken mali yardımları durdurması, Gümrük Birliği'nin Türkiye'nin aleyhine işlemeye başladığının açık bir göstergesidir. Nitekim Fransız Liberation Gazetesi'nin (25.10.1996) Türkiye uzmanı Jacques Amalric, Türkiye'nin uğradığı mali kayıpları dengeleyecek mali yardımları AB'nin yürürlüğe koymamasını eleştirmektedir. Dışişleri Bakanlığı Müsteşarı Onur Öymen ise, Avrupa'nın Türkiye'ye genel tutumunu olumlu bulmadığını belirterek şöyle demektedir:

"İnsan hakları diyorlar. Çalışmalarımızı anlattığımızda Kıbrıs'ı çözün diyorlar. Kıbrıs'ta müzakereden kaçan tarafın Rım ve Yunan olduğunu anlatıyoruz, çözüm sürecini başlatmak için asıl onlara baskı yapmaları gerektiğini söylüyoruz. Bu defa da Yunan vetosu var diyorlar. Avrupa'nın iradesi Yunan ipoteğinde mi? Bir Avrupa ülkesi de çıkıp Yunanistan'a ben de senin falanca fondan aldığın yardımı veto ediyorum diyor mu?".17

Bu gelişmeler karşısında Osmanlı Devleti'nin 16 Ağustos 1838 tarihinde İngiltere ile imzaladığı Ticaret Anlaşması'nın (bilinen ismiyle Balta Limanı Anlaşması)18 bir daha hatırlatmakta fayda vardır. 1838 Osmanlı-İngiliz Ticaret Anlaşması veya Sözleşmesi (Convention of Commerce), geçen yüzyılda tüm ülkeler sanayileşebilmek için gümrük tarifeleri ile yerli sanayilerini korurlarken, Osmanlı Devleti'ni serbest dış ticerete en ileri bir biçimde açmıştır.19 Bu durumdan çok memnun olan zamanın İngiliz Dışişleri Bakanı Palmerstone 1849 yılında, "ticari ilişkilerde Osmanlı Devleti, diğer devletlerden daha çok serbest izinlerde bulunmaktadır" diyerek Osmanlı Devleti'nin dış ticaret politikasını övmekte ve 1838 Anlaşması'nı Şaheser (Capo d'Opera) olarak

yorumlamaktadır. Palmerstone, Anlaşma'nın imzalanmasından dolayı fazlasıyla memnun olmuş ve böylece İngiliz Dışişleri Bakanı'nın "Türk sanayi muhakkak surette geri bıraktırılmalıdır" direktifi,20 Cumhuriyet'in ilanı ile başlayan sanayileşme hamlesine kadar geçerli olmuştur.

1838 Anlaşması'nın maddeleri, 1/95 sayılı Ortaklık Konseyi Kararı çerçevesinde gerçekleştirilecek Gümrük Birliği ile karşılaştırma yapabilmek amacıyla aşağıda verilmiştir.

- Herhangi bir devlet ve o devletin uyrukları ve gemileri hakkında Osmanlı Devleti'nin tanıdığı ve tanıyacağı haklar, İngilizler için de geçerli olacaktır.21

- Osmanlı Devleti'nin bazı mallar için koyduğu ihracat yasağı kaldırılarak İngilizlerin her cins malı satın almaları sağlanacaktır.

- Osmanlı Devleti'nin, bugünkü Tekel anlamına gelen Yed-i Vahit hakkı kaldırılacaktır.22

- İngiliz tüccarı, yerli tüccarla eşit haklara sahip olacaktır. İngiliz tüccarlarının ortakları için de, İngiliz tüccarlarına tanınan bütün haklar geçerli olacaktır.

- Osmanlı Devleti, bu Anlaşmanın hükümlerini bütün dost devletleri kapsayacak biçimde genişletmeyi taahhüt etmiştir.

- İthalatta %3 ithal resmi ödenecektir. Ayrıca %2 oranında ek vergi alınabilecektir.

- İthal malları bu vergilerin dışında ülkeye serbest bir şekilde girecek ve tüm Osmanlı Devleti sınırları içinde bir yerden diğer bir yere götürülse bile yeni vergi alınmayacaktır.23

- Yabancı mallar boğazlardan serbestçe geçecek, Osmanlı limanlarında bir gemiden diğerine aktarma yapılabilecek, transit serbest olacak ve ticari işlemlerden vergi ve resim alınmayacaktır.

- Anlaşma Osmanlı İmparatorluğu'nun tümünde uygulanacak ve sonsuza kadar yürürlükte kalacaktır.24

- Osmanlı Devleti'nin daha önce vermiş olduğu kapitülasyonlar devam edecek ve bu Anlaşma ile tanınan yeni imtiyazlar eskilerine eklenecektir.

- İngiliz tüccarları, ortakları veya adamları, Osmanlı Devleti'nin her yerinde her çeşit malı istisnasız alıp satabilecek ve iç ticarette en imtiyazlı yerli tüccardan fazla vergi ödemeyecektir.

- İhraç mallarından, ihracatın yapılacağı iskeleye kadar hiç bir iç vergi alınmayacak, iskelede %9 oranında sabit oranlı ad valorem vergi alınacaktır. İhraç aşamasında ise %3 oranında vergi ödenecektir.

- Anlaşma'nın İngiliz mallarına ve tebasına tanıdığı imtiyaza dokunulmadıkça, Osmanlı Devleti iç işlerinin yürütülmesinde "iz'aç" (rahatsız) edilmeyecektir.

Osmanlı Devleti'nin Balta Limanı Antlaşması'nı imzalamadan önceki durumunu iyi bilmek gerekir. Fransız ve İngilizler Osmanlı Devleti'nden ilk defa 1535 yılında ülke sınırları içinde ticaret yapma iznini almışlardır. 1566 yılında Sakız Adası alındıktan sonra bu Ada'da bulunan Avrupalı tüccarlar devletin vermiş olduğu izin ile İzmir'e gelip yerleşmişlerdir. İngilizler, arkasından Fransızlar kendi ülkelerinde 50-60 şirketi bir araya getirip Levant Şirketler kurmuşlardır. Osmanlı tüccarı ve sermayesi bu Levant Şirketler ile rekabet edememiş ve kısa sürede eriyip yok olmuşlardır. 18. yüzyılda Avrupa hızla sanayileşirken Osmanlı Devleti bu sürecin dışında kalmıştır.

Özetle belirtmek gerekirse, XVI. yüzyılın sonlarına doğru kapitülasyonlar sonucunda Osmanlı ülkesi, Avrupalılardan mamul mal alan ve onlara hammadde satan bir pazar durumuna düşmüş, Osmanlı tarımı, Avrupa piyasalarının ihtiyacına uyumlu bir yapılanmaya gitmiştir.25

Osmanlılar, 19. yüzyılda Avrupa devletlerinin askeri, siyasi ve ekonomik alanlarda ağır baskısı altındadır. Osmanlı Devleti'nin Doğu ve Batı arasındaki köprü durumundaki coğrafi mevkii, geniş topraklar üzerinde büyük bir pazara sahip olması, hammadde kaynaklarını işletememesi, Batı'nın Osmanlı ülkesi üzerindeki iştahlarını kabartıyordu. Tanzimat (1839) ve Islahat (1856) Reformlarının yapıldığı zamanlarda bile Osmanlı Devleti, Batı'nın ağır bir siyasi ve askeri baskısı altında idi. 1827'de Navarin'de İngiliz, Fransız ve Rus filoları, Osmanlı donanmasını yakmış, 1929'da Ruslar Edirne'yi alıp İstanbul'a yaklaşmış, Mehmet Ali Paşa Kütahya'ya kadar ilerleyip İstanbul'u tehdit etmeye başlamıştır. Bu gelişmeler üzerine II. Mahmut, Ruslardan yardım istemiş ve 1833 Hünkar İskelesi Anlaşması ile Osmanlılar Rus himayesine girmiştir. Bu durumdan telaşlanan İngiltere, Mehmet Ali ve Rus tehlikelerine karşı Osmanlıları destekleyip, bu hizmetlerine karşılık 1838 Ticaret Anlaşması'nı imzalamıştır.

Bu Anlaşma, Osmanlı'nın kalkınma hamlelerine başlamış olduğu bir dönemde, tam anlamıyla liberal ekonomi politikası izlemesini gerektirmiştir. Zamanın Osmanlı uzmanlarından David Urquhart, eski Osmanlı rejiminin liberalizm olduğunu, bunun Avrupalılara bile örnek olması gerektiğini yazmıştır. Anlaşma'nın gerektirdiği liberalizm o sıralarda Batı'nın hiçbir ülkesinde uygulanmıyordu. Gerçi daha önceleri de Batılı ülkeler kapitülasyonlardan yararlanmakta, ithal malları için %3 oranında gümrük resmi ödemekte, Osmanlı ülkesi sınırları içinde vergi vermemekte idiler. Bununla beraber, serbest ticarete önemli sınırlamalar getirilmiş idi. İç ticaret Osmanlı tebası tarafından yapılıyordu. Ülke içinde uygulanan Yed-i Vahit denilen tekel usulüne göre üretici, malını ruhsat sahibi tekel kuruluşlarına satmak zorundaydı. Oysa 1838 Anlaşması ile Osmanlı

Devleti, kapitülasyonların da ötesine geçerek Batılılara son derece liberal haklar tanınmıştır.

Kısacası Anlaşma, Osmanlı Devleti'ni, Batılıların bir açık pazarı yapmıştır. Türkiye, Anlaşma'dan hemen hemen bir asır sonra (91 yıl), 1929 yılında gümrüklerine hakim olabilmiştir. 1838 Anlaşması, Türkiye Cumhuriyeti'nin ekonomik bağımsızlığını elde ettiği 1929 yılına kadar sürmüştür. Osmanlı İmparatorluğu'nun yıkılması sonucunda imzalanan Lozan Antlaşması, ekonomik bağımsızlığın, Antlaşma'nın yürürlüğe girdiği tarihten beş yıl sonra başlayacağını hükme bağlamıştır.

1838 Ticaret Anlaşması ile Osmanlı Devleti'nin iç pazarı önce İngilizler ve daha sonra tüm yabancılara açıldıktan sonra, dış ticaret hacmi artmış, dış ticaret açıkları da büyümüştür. 1838 yılında Osmanlı Devleti'nin ihracatı (FOB) 4.4 milyon İngiliz Sterlini, ithalatı ise 6.2 milyon sterlindir. 1830-39 döneminde ortalama ihracat 4.2, ithalat ise 5.1 milyon sterlin olarak gerçekleşmiştir. 1840-49'da bu rakamlar 6 ve 6.9, 1850-59'da 9.8 ve 12.3, 1860-69'da 15.4 ve 18.3, 1870-79'da 18.6 ve 20.8, 1880-89'da 15.5 ve 16.0, 1890-99'da 17.7 ve 18.6, 19.00-09'da 23.0 ve 26.0, 1910-13'de 27.3 ve 38.6 milyon sterline çıkmıştır. Bu rakamlarda altın ve gümüş olmayıp, değerler cari fiyatlardadır. Avrupa'da Napolyon Savaşları'nın sona ermesinden I. Dünya Savaşı'na kadar geçen yüz yıllık dönemde, 1830 Anlaşması'nın etkisiyle de Osmanlılar, sanayileşmiş Batı ve Orta Avrupa ülkeleriyle olan ticari bağlarını güçlendirmişlerdir. Bunun sonucunda Osmanlı ekonomisi, gıda maddeleri ve hammadeler ihraç eden, buna karşılık mamul mallar ve gıda maddeleri ithal eden bir yapıya dönüşmüştür.26

Kısacası Osmanlıların Batılılara vermiş olduğu ticari ayrıcalıklar (kapitülasyonlar) Lozan Barış Konferansı'nda uzun görüşmeler sonunda kaldırılabilmiştir.27

Osmanlı Devleti, zamanında yaşanan tüm bu gelişmeleri Büyük Önder Mustafa Kemal Atatürk 1 Mart 1922 tarihinde Millet Meclisi'nde aynen şöyle ifade etmiştir:

"Tanzimat'ın açtığı serbest ticaret devri, Avrupa rekabetine karşı kendisini müdafaa edemeyen iktisadımızı, bir de iktisadi kapitülasyon zincirine bağladı. Teşkilat ve ferdi kıymet

nokta-i nazarından, iktisat sahasında bizden çok kuvvetli olanlar, memleketimizde bir de fazla olarak, imtiyazlı mevkide bulunuyorlardı. Temettü vergisi vermiyorlardı. Gümrüklerimizi ellerinde tutuyorlardı. İstedikleri zaman, istedikleri eşyayı, istedikleri şeriat tahtında memleketimize sokuyorlardı. Bütün şuebat-ı iktisadiyemize, bu sayede hakim-i mutlak olmuşlardı. Efendiler, bize karşı yapılan rekabet, hakikaten çok gayr-i meşrü, hakikaten çok kahredici idi. Rakiplerimiz, bu suretle inkişafa müsait sanayimizi mahvettiler. Ziraatimizi de rahnedar ettiler. İktisadi ve mali inkişaf ve tekamülümüzün önüne geçtiler."

Atatürk, I. İktisat Kongresi'ni açış konuşmasında da fikirlerini şu şekilde açıklamıştır:

"Tam bağımsızlık için şu ilke vardır: Milli egemenlik ekonomik egemenlik ile sağlamlaştırılmalıdır… Osmanlı ülkesi yabancıların sömürgesinden başka bir şey değildi… Bir devlet ki gümrükleri için vergilendirme işlemleri düzenlemesi hakkında men edilir, o devlet'e bağımsız denilemez… Ben milli egemenliği, milli ekonomik egemenlik olarak anlarım. Böyle olmazsa milli egemenlik bir serap olur".28

Gümrük Birliği'nin tamamlanmasından bir yıl sonra toplanan Lüksemburg Zirvesi'nde Avrupa'daki 27 ülkenin (15+12 aday ülke) bütünleşme sürecine "start" verilmiş ve böylece önümüzdeki yüzyılda Avrupa'nın siyasal coğrafyasının temelleri atılmıştır. Bu açıdan Lüksemburg Kararlarının, Viyana Kongresi (1814-1815) ve Yalta

Konferansı (1945) Kararları ile aynı sonucu yarattığına dikkati çekmekte yarar vardır. Çünkü Viyana ve Yalta'dan sonra Avrupa'nın haritası yeniden çizilmişti. Lüksemburg Zirvesi sonrasında AB'nin genişleme dosyasını yeniden açması, ancak 12 aday ülkenin AB ile bütünleşmesinden sonra olabilecektir. Bu ise ancak 2015-2020 yıllarından sonra mümkündür. O zaman da, Türkiye ile AB arasındaki açık o kadar büyüyecektir ki, tam üyelik imkânsızlaşacaktır. Lüksemburg Zirvesi sonrasında Türkiye her ne kadar AB'ye tam üye olmaya ehil bir ülke olarak değerlendirilmiş ise de, Avrupa'nın genişleme süreci dışında bırakılmış ve AB'ye 21. yüzyılda katılması düşünülen ülkeler arasında yer almamıştır.

İki yıl sonra toplanan Helsinki Zirvesi'nde AB hatasını anlamış ve Türkiye'ye "aday ülke" statüsü vermiştir. Fakat 13 aday ülkeden sadece Türkiye ile tam üyelik görüşmelerine başlanılmamıştır.

Eğer Türkiye'ye AB çifte standart uygulamaktan vazgeçer ve Kopenhag Siyasi Kriterlerini objektif uygular ise, Türkiye 2010'lu yıllarda Gümrük Birliği macerasını olumlu bir şekilde noktalayarak AB'ye tam üye olabilir ve rahmetli Turgut Özal'ın ifadesiyle "İnce ve uzun bir yol" da hedefe ulaşır.

1 29 Ekim 1923, Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri, C. III, s. 68.

2 S. Rıdvan Karluk, AET İle İlişkilerimizin Atatürkçü Ekonomik Politika Açısından Değerlendirilmesi, İKV Yayınları, İstanbul, 1982.

3 Rahmetli Fatin Rüştü Zorlu, 15 Eylül 1960 tarihinde Yassıada Mahkemesi'nin idam cezası hükmünü vermesi üzerine 15 Eylül 1960 tarihinde elleri kelepçelenmiş bir halde hücumbotla Yassıada'dan İmralı'ya nakledilmektedir. Hücumbotta sessizlik hakimdir. Devrik Cumhurbaşkanı Celal Bayar, devrik Dışişleri Bakanı Fatin Rüştü Zorlu'ya dönüp şöyle der: "Fatin Bey, bize şu Ortak Pazar'ı anlat…" İhtilâlden bir yıl önce (1959)

Ortak Pazar’a Türkiye’nin ilk başvurusunu ileten Fatin Rüştü Zorlu, hücumbotta elleri kelepçeli olarak verdiği bu brifingden bir gün sonra idam edilecektir. 9. Cumhurbaşkanı Süleyman Demirel bu durumu daha sonra şöyle değerlendirecektir: “Onlar idama giderken Ortak Pazar’ı konuşuyorlardı. O Celal Bey ki, Atatürk’e olan sadakatinin kimsenin kendisinden alamayacağı bir imtiyaz olduğunu söylerdi. Cumhuriyet’in kurucuları başından itibaren Avrupa kavramına ve fikrine angaje olmuşlardır.”.

4 S. Rıdvan Karluk, Türkiye’nin Avrupa Ekonomik Topluluğu ile Olan Ortaklık İlişkileri ve Türk Dış Ticareti İçinde Topluluğun Yeri, EİTİİA Basımevi, Eskişehir, 1974.

5 S. Rıdvan Karluk, Ekonomik Birleşmeler Teorisi Yönünden Türkiye’nin AET Üyeliği ve Sanayileşme Sorunu, İTİA Basımevi, Eskişehir, 1976 ve Gümrük Birliği Dönemecinde Türkiye, Turhan Kitabevi, Ankara, 1997.

6 Ankara Anlaşması’ndaki gümrük birliği ile Katma Protokol’de gümrük birliği tanımları farklıdır. Katma Protokol’de gümrük birliği başlığı altında Türkiye ve Topluluk Arasında Gümrük Vergilerinin Kaldırılması (Md. 7-16) ve Ortak Gümrük Tarifesinin Türkiye Tarafından Kabulü (Md. 17-20) olarak iki alt başlık yer alır. Akit Taraflar Arasındaki Miktar Kısıtlamalarının Kaldırılması ise, ayrı bir bölüm (Md. 21-30) olarak düzenlenmiştir. Ankara Anlaşması’nda bu üç başlık, aynı bölümdedir.

7 Türkiye, o tarihte DPT’ce belirlenen görüşe göre, tekstil ve konfeksiyon ürünleri ihracatına getirilen miktar kısıtlama anlaşmalarına hem Katma Protokol hükümlerinin ihlalini resmen kabul etmiş olmamak ve hem de imzalanan anlaşmaların kontrolünden sorumlu duruma düşmemek için, kamu kesimi olarak taraf olmamıştır. Anlaşmalar, ilgili sektör temsilcileri ile Topluluk Komisyonu arasında yapılmıştır.

8 Türkiye 2500 üründe AB’nin GTS’ni tamamen üstlenmeyi 2001’de kararlaştırmış ve ithalat rejimi ile taahhütlerini gerçekleştirmiştir.

9 Avrupa Parlamentosu’nda oylamada siyasi grupların oyları şöyle dağılmıştır: Evet oyları: Radikaller: 9, Liberaller: 34, Avrupa İçin Birlik: 34, Hıristiyan, Demokrat: 144, Sosyalistler: 110, Avrupa Milletler Grubu: 2, Bağımsızlar: 10. Hayır oyları: Radikaller: 4, Liberaller: 6, Aşırı Sol: 23, Aşırı Sağ: 12, Yeşiller: 21, Avrupa İçin Birlik: 4, Hıristiyan Demokratlar: 12, Sosyalistler: 60, Avrupa Milletler Grubu: 7.

10 Gümrük Birliği dönemi ile ilgili olarak tarafımdan yazılan bazı makaleler için bkz. S. Rıdvan Karluk, “AB-Türkiye Gümrük Birliği”, Yeni Türkiye, Nisan 1995, Yıl: 1, Sayı: 3; “Sadece Gümrük Birliği Yeterli mi?”, “Gümrük Birliği’nin Türkiye Ekonomisine Muhtemel Etkileri”, “Gümrük Birliği Sürecinde Türkiye, Özel Sayı, İstanbul, Eylül 1995; “Gümrük Birliği Ne Getirdi?” Dünya, 15.1.1997; “Türkiye Gümrük Birliği’nin Sonuna mı Geldi”, Zaman, 15-16.3.1997; “Gümrük Birliği Kime Yaradı?” Eskişehir Ticaret Odası Dergisi (ETO), Şubat 1997; “Türkiye Ekonomik Avrupa’nın Neresinde?”, Dünya, 2.4.1997; “Nihai Hedef Tam Üyelik”, Milliyet, Entelektüel Bakış, 26.8.1997; “AB Türkiye’yi Dışlıyor mu?”, Dünya, 5.11.1997; “Genişleyen Avrupa ve Türkiye”, ETO Dergisi, Ağustos 1997; “Avrupa Birliği Türkiye’yi Dışlıyor mu?” Zaman, 16. 12. 1997; “Genişleyen Avrupa ve Türkiye”, Türkiye Sorunlarına Çözüm Konferansı-I, 24-27 Aralık 1997; Aksiyon, 26 Aralık 1997, No 159; “Batı’ya Açık Doğulu Politika Değil, Doğu’ya Açık Batılı Politika” Asamedya, Ankara Sanayi Odası Dergisi, Aralık

1997. “AB ile İlişkilerin Geleceği”, Yeni Ufuk, Eskişehir Sanayi Odası Dergisi, Şubat 1998; “1997 Türkiye Ekonomisinin Değerlendirilmesi ve 1998 Yılına Bakış”, Konya Ticaret Odası Dergisi, Ocak 1998, No. 119.

11 Türkiye’nin Topluluklara katılımını sağlamak için yapılan başvuru, aslında bir “üyelik” başvurusudur. Çünkü, AT’ye tam katılmanın başka bir yolu yoktur. Fakat bu başvuru, 31 Temmuz 1959 tarihinde yapılan “ortaklık üyelik” (associate member) başvurusundan ayırdedilmesi bakımından, doğru olmadığı halde tam üyelik şeklinde nitelendirilmektedir. Doğru terim, üyeliktir.

12 Türkiye’yi tutan bir kısım Topluluk yetkilileri, başvurunun mutlaka 10-14 Nisan tarihleri arasında yapılmasını ve böylece Belçika’nın dönem başkanlığı süresi içinde 27 Nisan 1987 tarihinde yapılacak Konsey toplantısında konunun ele alınabileceğini, Dışişleri Bakanı Ali Bozer’e iletmişlerdir.

13 Türkiye’nin tam üyelik başvurusu red edilmemiş, fakat olayların gelişimine bırakılmıştır. Başvuru kabul edilmemiş bile olsa, tekrar tam üyelik başvurusunda bulunma hakkı vardır. Başvuru Konsey tarafından uygun bulunmuş olsaydı, Avrupa Parlamentosu’nun uygun görüşü alındıktan sonra katılma görüşmeleri başlayacak ve 8-10 yıl sürebilecekti. Ardından Katılım Anlaşması imzalanacak, Anlaşma üye ülke Parlamentolarınca onaylandıktan sonra tam üyelik gerçekleşmiş olacaktı.

14 Norveç, 27.11.1994 tarihinde yapılan halk oylamasında %52.2 olumsuz oy çıkması üzerine AB’ye girmekten vazgeçmiştir.

15 S. Rıdvan Karluk “Gümrük Birliği Yeterli mi?” Milliyet, 9 Ağustos 1995; “Sadece Gümrük Birliği Yeterli mi?” Gümrük Birliği Sürecinde Türkiye, Özel Sayı, Eylül 1995, s. 305; “AB Türkiye Gümrük Birliği”, Yeni Türkiye, Özel Sayı, No: 3. Mart-Nisan 1995, s. 190-191.

16 Milliyet, 22 Aralık 1995.

17 Milliyet, Objektif, 26 Ekim 1996.

18 Mustafa Reşit Paşa’nın Balta Limanı’ndaki yalısında çeşitli Avrupa devletleriyle imzalanan bir dizi anlaşmalara Balta Limanı

Anlaşmaları denir. Bu Anlaşmalar, Osmanlı Devleti'nin ekonomik ve ticari gelişmesini engellerken, diğer devletlerin ekonomik çıkarlarını koruyordu. İngilizlerle imzalanan anlaşmanın benzeri Rusya ile 30 Nisan 1846 tarihinde yine Balta Limanı'nda yapılmıştır. İngilizlerin açtığı bu kapıdan daha sonra Fransa, Belçika, İsveç, Norveç, İspanya, Hollanda, Almanya, Danimarka, Portekiz ve Avusturya geçmiştir. Ticaret Anlaşması'nın (Sözleşmesinin) tam ismi şöyledir: "Osmanlı Hükümeti Tarafından Büyük Britanya'ya Bahşedilmiş Kapitülasyonlara Ek Olarak ve İki Ülke Arasındaki Ticaret ve Gemi Seferleri ile İlgili Olarak Kapitülasyonlarda Mevcut Bulunan Bazı Kayıt ve Şartları Düzelten ve Değiştiren Sözleşme". Sözleşme, 8 maddeden oluşmuş olup ayrıca 3 ek maddesi vardır. 27 Ağustos 1838 tarihinde Sözleşme'nin 2. maddesine ilişkin olarak Nuri Efendi tarafından İngiliz Neyeti Başkanı Lord Ponsonby'ye bir nota verilmiştir. Bu nota ile, Sözleşme'ye dayanılarak İngiliz tüccarlarına, Osmanlı İmparatorluğu içinde her türlü emtiayı satın alabilme ve eğer uygun görürlerse Sözleşme'de hükme bağlanan vergisinin ödedikten sonra bu emtiayı dışarıya gönderebilme veya eğer isterlerse emtiayı adı geçen Sözleşme'nin ticaretle ilgili olarak öngördüğü sisteme uygun biçimde Osmanlı İmparatorluğu içinde tekrar satabilme hakkının verildiği onaylanmıştır. Sözleşme'nin Ortak Bildirge ile, 1839 yılının Mart ayının 1. günü yürürlüğe girmesi kabul edilmiştir. Balta Limanı Anlaşması'nı Osmanlı Devleti adına Mustafa Reşit Paşa, Mustafa Kani ve Mehmet Nuri imzalamışlardır. Bkz. DPT, 1838 Ticaret Sözleşmesi, DPT: 1435, M. 38, Ankara, Haziran 1975.

19 Fransa, 1808-1860, Almanya ise 1844-1860 yılları arasında yüksek bir tarife sistemine sahip idi. Bkz. S. Rıdvan Karluk, Uluslararası Ekonomi, Beta Yayıncılık, 5. Baskı, İstanbul, 1997, s. 153-155.

20 V. J. Puryear, International Economics and Diplomacy in the Near-East, Starford Universıty Press, California, 1935, s. 118-124.

21 Bu madde, GATT 1947'nin temel ilkesi olan (Md. 1) "en çok kayrılan ülke" (the most fovoured nation treatment principle) kuralını, GATT'ın yürürlüğe girmesinden tam 110 yıl önce dünya ticari anlaşma literatürüne sokmuştur.

22 Osmanlı Devleti'nde çok sayıda malın alım ve satımı, bir ruhsat bedeli karşılığında belli kişilere verilmiş idi. Üretici malını, ruhsat sahibi bu kişilere satmak zorunda idi. Yed-i Vahit (Tekel) denilen bu ticari uygulama iç ve dış ticarete konu mallara birlikte uygulanmakta idi. Mesela kahve ithal edenler mallarını bir Yed-i Vahit'e satmak zorundaydılar. Nitekim Mehmet Ali Paşa Mısır'da bu yolla dış ticareti devletleştirerek ülkeye önemli gelir sağlamış ve bu sayede güçlü bir ordu kurmayı başarmıştır. Bu tekel durumu, İngiliz tüccarlarını rahatsız ediyoruz. Nitekim Palmerstone, 30 Kasım 1833 tarihinde İstanbul sefirine yazdığı mektupta, Yed-i Vahit usulünü kaldırmaya yönelik direktif vermiştir. Palmerston'a göre üretici, ürünlerini alış fiyatlarını kendileri belirleyen imtiyazlı kimselere satmak zorunda bırakıldıkça, Türk sanayiinin ileri gitmesi imkânsızdı.

23 Osmanlı tüccarı, bir malı bir yerden diğer bir yere naklederken %12 vergi öderken, yabancı tüccar ve ortakları %5 oranında vergi vereceklerdi. Osmanlı Devleti'nde bir malın bir şehirden diğerine gönderilmesi "ruhsat tezkeresi" gerektirmekte ve bu işlem vergiye tabi idi.

24 Mısır'ın kapitalist gelişmesinde stratejik rol oynayan dış ticaret tekeli, bu maddeye dayanılarak ortadan kaldırılmıştır. Osmanlı Devleti'ni sıkıştıran Kavalalı Mehmet Ali Paşa'nın ekonomik gücünü kırmak için Osmanlıların Balta Limanı Anlaşması'nı özellikle kabul ettikleri ve böylece Mısır'ın dış ticaret gelirlerinden yoksun bırakılarak Paşa'yı zayıflatmak

istedikleri de ileri sürülmüştür. Bkz. Doğan Avcıoğlu, Türkiye'nin Düzeni, Bilgi Yayınevi, Beşinci Basım, Mart 1971, Ankara, s. 78.

25 İlkay Sunar, State and Society in the Politics of Turkey's Development, AÜ. SBF Yayını, Ankara, 1974, s. 34.

26 Şevket Pamuk, 19. Yüzyılda Osmanlı Dış Ticareti, DİEYayını, No. 1831, Ankara, 1995.

27 Bkz. Ali Naci Karacan, Lozan, Milliyet Yayınları, İkinci Baskı, İstanbul, 1971, s. 148-149, 363-379. Kapitülasyonların ne oldukları, Karacan tarafından 18 madde de açıklanarak şöyle özetlenmiştir. “Kısacası, yabancı para kazanır, vergi vermez, çalar, çırpar, iflas eder, hatta adam öldürür, fakat hiç bir şey lazım gelmezdi.” Bu sebeple Lozan'da İsmet Paşa kaldırmaya uğraşıyor, müttefikler ise kaldırtmamaya çalışıyorlardı. Bkz. A.g.e., s. 150. 24 Temmuz 1923 tarihinde Lozan'da imzalanan Antlaşma'nın 24 Ağustos 1923'te TBMM tarafından onaylanması ile kapitülasyonlar Atatürk'ün tarihi Nutuk'ta söylediği gibi son bulmuştur: “Kapitülasyonların her nev'i tamamiyle ve ebediyen lağvolunmuştur.”

28 Gündüz Ökçün, Türkiye İktisat Kongresi, Ankara, 1968, s. 243-256.

SEKSENYEDİNCİ BÖLÜM:

CUMHURİYET DÖNEMİNDE DÜŞÜNCE

Cumhuriyet Dönemi Düşünce Hayatı / Prof. Dr. Süleyman Hayri Bolay [s.739-785]

Gazi Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi / Türkiye

Giriş

Mondros Mütarekesi'ni takiben İstanbul'un ve Anadolu'nun Müttefikler tarafından işgali üzerine İstiklâl Mücadelesi başladı. 23 Nisan 1920'de Ankara'da Türkiye Büyük Millet Meclisi toplândı. Böylece Anadolu'da Yeni Türk Millî Devleti kurulmuş oldu. Bu Meclis, önce ilk Esas Teşkilât Kanunu'nu (Anayasa'yı) kabul etti. Yine bu Meclis, Anadolu'da küçük gruplar halinde başlattıkları mücadeleyi, millî ordu hâline getirerek bir bayrak altında birleştirdi. 12 Mart 1921'de Mehmed Akif'e yazdırılan İstiklâl Marşı, Millî Marş olarak Meclis'te kabul edildi. Sakarya Meydan Muharebesi ve Dumlupınar Başkomutanlık Meydan Muharebesi kazanıldı.Yunan ordusu mağlup edildi. Millî ordu Anadolu'yu düşmandan temizledi. 1922'de saltanat kaldırıldı. 4 Şubat 1923'e kadar toplanan Lozan Konferansı'nda yeni Türk devletinin millî hudutları tespit edildi. Millet Meclisi'nin şahsında yasama, yargı ve icra kuvvetleri toplândı. 29 Ekim 1923'te Cumhuriyet idaresi ilan edildi. Gazi Mustafa Kemal, ilk Cumhurbaşkanı seçildi. 3 Mart 1924'te halifelik de kaldırıldı.

Mustafa Kemal Paşa, savaşı kazanmıştı. Osmanlı idaresini tasfiye etti. Hedef olan muasır medeniyet seviyesine çıkmak için yeni ve Avrupaî bir toplum yaratmak gerekiyordu. Tanzimat'tan beri gittikçe hızlanan modernleşme projesinin muhtevasını zenginleştirmek ve süreci tamamlamak gerekiyordu. Bundan dolayı, Cumhuriyet idaresi önce Öğretim Birliği (Tevhid-i Tedrisat) Kanunu'nu çıkardı. Şer'iye ve Evkaf Nezareti'ni kaldırdı; dinî teşkilâtı başbakanlığa bağlayarak İslâm'ı kamusal alandan çekti. Bunun devamı olarak laikliği getirdi. Medenî Kanun'u çıkardı. Tarikatleri, tekkeleri ve zaviyeleri kapattı. 1926'da milletlerarası takvimi kabul etti. Türk musikîsinin öğretimini, daha sonra yayımını kaldırdı. Sarayburnu'na ilk Atatürk heykelini dikti. 1928'de İstanbul'da ilk Türkçe hutbeyi okuttu. Anayasadan "Devletin dini din-i İslâm'dır" maddesini çıkardı. Latin harflerini kabul etti.

1931'de Türk Tarih Kurumu, 1932'de Türk Dil Kurumu'nu kurdu. Kılık-kıyafette değişiklik yaptı; fesi kaldırıp şapkayı kabul etti. 1932'de ezanı Türkçe okuttu. 31 Temmuz 1933'te Darülfünun'u kapatıp üniversiteyi açtı. 1934'te Ayasofya'yı müze haline getirdi. Soyadı Kanunu'nu kabul etti (21.6.1934). Devlet Konservatuarı'nı, Dev-

let Tiyatrolarını kurdu. Tevhid-i Tedrisat Kanunu'na göre açılan İmam-Hatip Okulları ve İlâhiyat Fakültesi'ni kapattı.

Bütün bu yenilikler ve köklü değişmeler siyasî, iktisadî, kültürel, toplumsal, hukuk, yapıyı kökten değiştirmek için yapılıyordu. Bundan da önemlisi, düşünüş şeklini ve zihniyeti değiştirmek hedeflenmişti. Zihniyeti değiştirmek için, eğitim sistemini değiştirmek gerekti. Dil değişti, terimler Türkçeleşti. Eğitime, pragmatik bir yön verildi. Pragmatizmin tanınmış filozofu John Dewey, çağrıldı. O, Millî Eğitim Bakanlığı'nı yeniden teşkilâtlandırdı. Kamusal alan, özellikle eğitim alanı dinî etkilerden temizlendi. Bu sırada Durkheim'in Ahlâk Eğitimi adlı eseri, Jean Meslier'in

Akl-ı Selim gibi eserleri çevrildi. Durkheim, adı geçen eserde rasyonalizmi, her alanı dinin etkilerinden kurtarmak şeklinde tanımlıyordu. Cumhuriyet dönemi öğretim ve eğitim hayatına tamamen pozitivist düşünce hakim oldu. Bu hareket, Tahsin Banguoğlu'nun "Kendimize Geleceğiz" kitabında söylediği gibi materyalizme kaydı.

Bu hızlı modernleşme ve Batılılaşma gayretleri, Avrupaî bir toplum yaratma projesinin pratiğe dökülmesiydi. Bütün toplumsal alanlarda böyle devrinden değişmelere yol açılması, zihniyetle birlikte düşünce hayatını da etkiledi.

II. Meşrutiyet Dönemi'nde ortaya çıkan felsefî ve siyasî akımlar Cumhuriyet döneminde de devam etti. Bunlara yenileri ilâve edildi. O dönemde kuvvetli görünenlerin bazıları zayıfladı, bazıları kuvvetlendi.

Cumhuriyet Döneminde Siyasî ve Felsefî Akımlar

1. Atatürkçü Düşünce

A. Genel Olarak

Türkiye'yi "muasır medeniyet seviyesi"ne çıkartma ve bunun için gereken her tedbiri alma idealidir, denebilir. Gerçi Türk Dil Kurumu'nun sözlüğünde, 1950'li yıllardaki baskılarında, "Kemalizm, Türk milletinin dinidir" diye tarif ediliyordu. Aslında Atatürk ne bir din kurmak ne de bir peygamber olmak istedi. Kemalizm, topyekün ve tavizsiz bir modernleşme ideolojisidir. Bu çerçevede Kemalist reformlar toplumu laikleştirerek modernleştirme hareketidir. Laikleştirme hareketinin en keskin görülen alanlarından biri de ailedir. Aile hukuku tam laikleştirildi. Dinî nikâh ve çok kadınla evlenme kaldırıldı.

Gökalp'in ilke olarak savunduğu dayanışmacılık (Tesanütçülük), Cumhuriyet döneminde halkçılığa dönüştü. Gökalp zaten "Halka Doğru" yazısıyla halkçılığın esaslarını ortaya koymuştu. Kemalist ideolojide

belirleyici bir role sahip olan din, millî kimliğin içinden atıldı ve ferdî alana inhisar ettirildi.

Türkiye'yi kalkındırmak, Batılı ülkelerin medenî, hür, akılcı hayat tarzlarına ulaştırmayı hedef alan Kemalizm'in iki esası vardır; milliyetçilik ve medeniyetçilik. Kemalizm'in laiklik gibi diğer ilkeleri de açık tanımlanmamıştır. Dolayısıyla bu ideoloji zamanla istismara müsait hale gelmiştir. Kavram kargaşası ve fikir bulanıklığından dolayı, Kemalizm, niyetleri farklı bazı kimseler ve gruplarca dinden, milliyetten, tarihten ve milleti ayakta tutan manevî değerlerden koparılmanın aleti olarak kullanılmıştır, kullanılmaktadır.

Batı'nın sömürgeciliğine ve istilacılığına karşı savaşan Kemalizm'in; medeniyet, kültür ve hayat tarzı olarak onu benimsemiş olması, ilk bakışta şaşırtıcı görünebilir. Bu, evrensel-millî alanın barıştırılması ile gerçekleştirilmek istenmiştir. Bunun da birçok temellendiricileri vardır. Atatürk, kendi dönemindeki enternasyonalist hareketlere, millî kültüre ağırlık vererek karşı durmaya çalışmıştır. Bununla beraber Batı medeniyetinin evrenselciliğini kabul etmeyi bir zorunluluk olarak görmüştür.

Kemalist inkılâbın yorumcularından olan ve felsefî temellendirmesini yapan Mehmet Saffet (Engin), Kemalizm İnkılâbının Prensipleri adlı eserinde Kemalizm'i değişik yönlerden yorumluyor ve Kemalist ilkelerin felsefî ve tarihî temellendirmesini yapıyor. O, Kemalizm'in millîleşen "maşerî iman"a dayandığını söylerken aynı zamanda insanlık tarihinde benzeri görülmemiş bir hareket olduğunu özellikle vurguluyor. Şöyle diyor: "Kemalizm, beşeriyet tarihinde emsali görülmemiş bir sür'at, heyecan ve mükemmeliyetle meydana gelmiş bir millî kurtuluş ve yükseliş hareketinin doğurduğu karakterdir."1

Kemalizm’in ve Kemalist inkılâbın pozitivist felsefeyle sıkı bir ilişkisi olduğu bilinmektedir. Hatta onun karakterinin pozitivist olduğunu söylemek daha doğru olur. Nitekim M. Saffet bu fikri doğruluyor; “Şeriatcılığın iskolatisizmi, Kemalizm’in pozitivizmine müncer olmuştur.2 Kemalizm ‘sosyal ideal, hakim ve muharrik kuvvet’ olup,3…hayatın her safhasında cezrî (köktenci) ve dinamik bir millî inkılâp”tır.4

M. Saffet, yıktığımız şeriatın yerine ne koyduk, diye soranlara “Millî şuuru, maşerî vicdanı koyduk” diye cevap veriyor.5 Buradan Kemalist inkılâbın veya Kemalizm’in dini kamu alanı dışında bırakan milliyetçi karakteri ortaya çıkmaktadır. Bu “millî vicdan” nerede ortaya çıkar, nerede “tecessüm eder” (cisimleşir-somutlaşır)? M. Saffet’e göre milletin “yüksek şahsiyetlerinde” en hakikî şekliyle ortaya çıkar. Bundan ne gibi sonuç çıkar? İnkılâbın baş mimarının yanılmaz olduğu neticesi çıkar:… Onun her söz ve hareketi her türlü hatadan salim, mutlak bir suretle isabetli, iyi ve doğrudur; millî dehanın ifadeleridir.”6 “Bütün hareketlerinde hiçbir isabetsizlik bulunmayan” Atatürk, Nietzsche’nin “Üstün insan”ıdır (fevkâlbeşer). Nietzsche’nin dünyevî, coşkun dionisos ahlâkının kurucusu Türkler olduğu için, Atatürk’ün ahlâkı, en yüksek şekilde bu ahlâkı temsil eder.7

Kemalist düşünce ve Kemalizm, kendisini savunan, koruyan, sistemleştiren, felsefî yönden temellendirmeye çalışan çeşitli düşünürler yetiştirmiştir. Kemalizm, aynı zamanda devletin resmî ideolojisi olmuştur. Bu ideoloji, okul kitapları, inkılâp tarihi dersleri ve Atatürkçü düşünce dernekleri kanalıyla yayılmakta ve faaliyet göstermektedir.

Atatürkçü veya Kemalist düşünce, altı okta belirtilen ilkeler çerçevesinde Atatürk’ün gerçekleştirdiği inkılâpların yorumunu yapan ve bu inkilâpları çeşitli yönlerden temellendirmeye çalışan düşünce şeklidir. Gerçi Atatürkçü düşünce, toplumlar ve siyasî eğilimlere göre farklı

yorumlar kazanmakta ise de özünde değişiklik yoktur. 1977 senesinde Ankara Üniversitesi'nin açılış töreninde ilk dersi veren Prof. Dr. Coşkun Üçok şu mealde sözlerle başlamıştı:

"Cumhuriyet'in kuruluşundan bu yana elli iki sene geçmesine rağmen hâlâ Atatürk'ü kanunlarla koruyoruz. Neden? Çünkü, Atatürk'ü ve Atatürkçülüğü halka maledemedik. Bu kabahat, aydınlarındır."

Türkiye'de 27 Mayıs, 12 Mart, 12 Eylül Darbeleri hep Atatürkçülük adına yapıldığı ve iktidarlar Atatürkçülükten uzaklaştığı için iktidardan düşürüldüğü söylenmiştir. Atatürkçülüğü yaymak için yeni birtakım kurumlar kurulmuş, inkılâp tarihi dersleri üniversite ve yüksek okullarda mecburî ders olarak daha yaygın bir şekilde konulmuştur.

Devletin geniş desteği ve imkânlar ile pek çok araştırma yapılıyor. Tezler hazırlanıyor, kitaplar yayımlanıyor, Atatürkçü düşünce gelişiyor. Genelkurmay ve Millî Eğitim ve Kültür Bakanlıkları ile Atatürk Dil, Tarih ve Kültür Yüksek Kurumu pek çok kitap çıkarmaktadır. Özel yayınevleri de bu konuda değişik kitaplar yayımlamaktadır. Atatürkçü düşüncenin değişik zamanlarda farklı yorumlarını yapan düşünürlerden belli başlıları ana hatlarıyla incelenmiştir.

B. Atatürkçü Düşüncenin
Temsilcileri

1. Mehmet Saffet Engin: (1857-1979)

Atatürk zamanında Millî Eğitim Bakanlığı'nda da çalışan bu zat "Kemalizm İnkılâbının Prensipleri" isimli 3 ciltlik eseriyle, Kemalizm'i, felsefî, sosyolojik, tarihî, psikoloji, edebî ve epistemolijik yönlerden en iyi temellendiren kimsedir, denebilir.

2. Mahmut Esat Bozkurt (1892-1943)

Atatürk döneminin meşhur adliye vekili olan Mahmut Esat Bozkurt 1940'ta yayımladığı "Atatürk İhtilâli" adlı eserinde, Atatürk

ihtilâlini, Magna Carta'dan (15.6.1215) başlayan ihtilâl çizgisi içinde incelemektedir. O, ihtilâlin temelini, Türk tarihinde ve kültüründe aramaktadır. Ona göre, Atatürk ihtilâli tarihî gelişimi içinde haklıdır; Kemalizm, diğer sistemlerden ayrı ve altı ok ile ifade edilen sosyal ve siyasî sistemdir. Lâiklik ve Türk Milliyetçiliği birbirleri içinde incelenmelidir; İslâm dini, geriliğimizin sebebidir. Bu kitabın en önemli özelliği, sonraki ihtilâllere açık kapı bırakmasıdır.8 Kitap ayrıca Kemalizm'in, komünizmden farklılarını da ortaya koymaktadır.

3. Hıfzı Veldet Velidedeoğlu (1904-1993)

"Türkiye'de Üç Devir" adlı eserine; Türkün geri kalması, "…Kendisini afyonlayan ve bir kanser uru gibi bütün iliklerine yayılan" softaların telkinleridir.9 Bu telkinler onu, bilimden, doğal olayları araştırma yolundan, hür düşünceden, aklın kudretine inanmaktan alıkoymamıştır. Buna karşılık Atatürk devri, akıl ve zekâ ile düşünüldüğü devirdir. Türk zekası, her alanda bu devirde parlamıştır. Atatürk devrimi sürecek ve devamlı olacak bir devrimdir. Amacı, her yönden Batı seviyesine ulaşmaktır.

Hıfzı Veldet Velidedeoğlu, 1949'da İstanbul Üniversite Hukuk Fakültesi Dekanı iken o zamanki İstanbul Müftüsü olan Ömer Nasuhî Bilmen'in "Hukuk-ı İslâmiye ve İstilâhât-ı Fıkhiye Kamusu" adlı altı ciltlik eseri, Hukuk Fakültesi'nin yayınları arasında çıkarmış; kitaba İslâm hukukunu ve eseri öven bir de takdim yazısı yazmıştı. Fakat sonraki yazılarında İslâm hukukunun okutulmamasını istemiştir.

4. Nadir Nadi Abalıoğlu (1908-1991)

Nadir Nadi, bir gazeteci ve gazete başyazarı olarak değişik dönemlerde değişik tavırlar sergilemiştir. 1940'larda devrimler elden gider endişesiyle, çok partili hayata karşı çıkmıştı. Bilhassa CHP'nin devrimlerden ödün vermemesi gerektiği üzerinde ısrarlı durdu. Devrim ilkelerinden zerre kadar taviz vermeden demokrasinin gerçekleştirilmesini istiyordu.

12 Eylül 1980 askeri hareketinden sonra askerî idare şöyle düşünmüştü: Şimdiye kadar Atatürkçü bir nesil yetiştirmeye çalıştık. Devletin okullarında yetişen genç nesillerden devlete silâh çeken gruplar çıktı. Öyleyse bir eksiğimiz vardı. Dinsiz ve maddeci, Atatürkçü nesil yetiştirmek yerine Ata dine de inanan bir nesil yetiştirilmesi gerekir. Askerî idare, bundan sonra Atatürk'ün dine, İslâm'a dair fikirlerini öne çıkardı ve Anayasa'ya Din Kültürü derslerinin zorunlu olmasını madde olarak koydu.

Bu uygulamadan rahatsız olanlardan birisi de Nadir Nadi'dir. Bu yeni Atatürkçü anlayışı protesto etmek için bir kitap yazdı: "Ben Atatürkçü Değilim", (İstanbul 1982).

5. Tarık Zafer Tunaya (1916-1991)

Tarık Zafer Tunaya, Atatürk devrimlerini, II. Meşrutiyet Dönemi'ne ait araştırmalarının sonucu olarak yayımladığı "Hürriyet'in İlânı", "İslâmcılık" gibi bir dizi kitap ile temellendirmektedir. O, Türk devriminin birçok uygulamalarının, II. Meşrutiyet'in getirdiği kuramsal temele dayandığı kanaatindedir ki bu doğrudur. O, II. Meşrutiyet için "Cumhuriyetin siyaset laboratuvarı" tabirini kullanır. Celâl Bayar'ın işaret ettiği bir noktaya, devrimlerin "Batı'ya rağmen Batılılaşma" şeklindeki çelişkisine de işaret ediyor. Tunaya, Atatürkçülüğün resmî bir ideoloji olarak tek bir yoruma bağlanmasının imkânsız olacağını savunur. Tunaya'nın "İnsan Derisiyle Kaplı Anayasa, İst. 1979" ve "Devrim Hareketleri İçinde Atatürk ve Atatürkçülük, İstanbul 1981" adlı eserleri vardır.

6. Suat Sinanoğlu (1918-1998)

Suat Sinanoğlu "Türk Hümanizmi" adlı eserinde M. Saffet (Engin) ve Celâl Bayar gibi Atatürk devrimlerinin, gelmiş geçmiş ihtilâllerin en büyüğü, en radikali (köktenci) olduğunu söyler. S. Sinanoğlu, Batı uygarlığının esasını, "tam bir hak özgürlüğü" olarak belirler.10 O, Atatürk'ün uygulamasında üç aşama görür: 1) Askerî, siyasî ve toplumsal,

2) Ekonomik, 3) Başarılan işlerin, ideolojik bir sistem içine oluşturulması aşaması.

Atatürk ihtilâlinin fikrî temeli var mıdır? Suat Sinanoğlu olmadığını söyler: “Güçlü bir zekânın hazırladığı devrim, Fransız İhtilâli’nin tersine fikir düzeyinde hiçbir köklü hazırlığa dayanmıyordu.” Neden dayanmıyordu? S. Sinanoğlu bunun sebebini şöyle açıklar: “…devrim yalnızca Atatürk’ün olağanüstü kişiliği ile gördüğü büyük saygınlık sayesinde, bir de Türk ulusunun bir önder etrafında toplanmaya iten ve Atatürk tarafından zaman zaman büyük ustalıkla değerlendirilen olaylar sayesinde gerçekleşme olanağını bulmuştur.”11

“Kendine özgü” olan bu “ideal ihtilâl”in amacı, bir düzenden başka bir düzene geçmek değil,…bir toplumun tümüyle bir uygarlıktan başka bir uygarlığa aktarılmasıdır.”12 Suat Sinanoğlu’nun hümanist fikirlerinden ayrıca söz edilecektir.

7. Hasan Ali Yücel (1897-1961)

“Yeni Hayat” adlı şiirinde “Tanrıyı göklerden yere indirdik” diyerek pozitivist düşünceyle Atatürkçülüğü ve Batılılaşmayı bağdaştıran Hasan Ali Yücel, çift yönlü bir düşünürdür.

Kendini “Yeni hayatın erenleri”nden gören Hasan Ali’ye göre Atatürk, hürriyetsizlik nizamını yıkmış olup, devrimler birer baskının kaldırılması hareketidir. Atatürk, asla “tek şahıs” olmamış (S. Sinanoğlu aksini söylüyordu), her istediğini de yapamamıştır. Yapacaklarını önceden konuşup danışmıştır.13

8. Reşat Kaynar (1910-)

Reşat Kaynar, Nejdet Sakaoğlu ile yazdığı “Atatürk Düşüncesi” adlı eserinde konferanslarını toplamış ve çeşitli sorulara cevaplar vermiştir. Kitapta Atatürk düşüncesinin hedefleri ve inkılâpları ele alınmış ve çeşitli alt başlıklarla konu açıklanmıştır. İkinci bölümde konferans verilen okullar

ve sorulan sorular, üçüncü bölümde ise Atatürk'ün konuşmalarından parçalar verilmiştir.

Bu kitabın diğerlerinden farkı, dine (İslâm'a) kitapta ve inkılâplardan ayrı bir yer verilmiş olmasıdır. Kitapta din duygusunun "birey ve toplum hayatı açısından gerekli ve düzenleyici bir faktör" olduğu belirtilmiş ve Atatürk'ün bu konudaki, bilinen bazı ifadelerine yer verilmiştir. Burada, Cumhuriyet'in ilk yıllarında tekrarlanan "İslâm'ın bizi geri bıraktığı" fikrinin terk edildiği de görülmektedir. Atatürk düşüncesinde temel görüş şudur: "İslâm dini, ilerlemeye, çağdaşlaşmaya engel değildir."14

Atatürkçülük, inkılâplar hakkında Peyamî Safa'nın, Remzi Oğuz Arık'ın, Nurettin Topçu'nun, Ayhan Tuğcu'nın, Erol Güngör'ün, Mümtaz Turhan'ın ve benzeri düşünürlerin farklı yorumları ve değerlendirmeleri vardır. Bunlara yeri gelince kısaca temas edilecektir.

2. Milliyetçi Düşünce

A. Genel Olarak

Osmanlı idaresindeki etnik grupların, ayrılıkçı azınlık milliyetçilik hareketlerini hızlandırmaları ve Balkan Harbi'nde, Balkanlar'dan Anadolu'ya gelen göçmenlerin Osmanlı idaresinde hakim duruma geçmeleri üzerine Türkçülük hareketi de daha güçlü olarak sahneye çıktı. Ziya Gökalp ve arkadaşlarının sistemleştirdiği Türkçülük, Cumhuriyet döneminde Halk Fırkası'nın altı ilkesinden biri olan "Milliyetçilik" olarak kendini göstermiştir.

Milliyetçilik nedir? Bu soruya değişik kesimlerden çok farklı cevaplar verilmiştir. Hatta milliyetçi bilinen

ve aynı grupta yer alan kimselerin verdiği cevaplar bile çok farklı olabilmiştir. Bahis konusu olan Türk milliyetçiliği olduğuna göre; Türkiye'nin ve Türklerin maddeten ve manen yükselerek dünyada eski itibarlı ve üstün mevkiine ulaşmasını gaye edinerek davranmaktı denebilir.

Bu yükselme de maddî ve manevî unsurların dengeli bir terkibi ile mümkün olabilir. Milliyetçi hareket eğitim, sanayi, tarım, dil, tarih ve din kavramları etrafında halk ve aydının kaynaştığı bir akımdır. Bu akım Türk dünyasını, Türk tarihini ve kültürünü bir bütün olarak görür. Asya, Selçuklu ve Osmanlı tarihlerinin mirasçısı olarak Türk ve İslâm dünyasının manevî lideri olarak Büyük Türkiye'yi gerçekleştirmek. Buna Mehmed Kaplan "Büyük Türkiye Rüyası" diyor. Ziya Gökalp de "Türkün beynelmileliyeti İslâm dünyasıdır" diyordu.

Milliyetçilik, dilde sade ve nesiller arası ve kültürel kopukluğa meydan vermeyen, nesilleri çatıştırmayan güzel Türkçeyi esas alır. İktisatta özel teşebbüse ağırlık veren, devletin düzenleme ve kontrol gücünü muhafaza eden bir anlayışa itibar eder. Dinde Türk milletinin bağlandığı değerlerin, kaynağı olan İslâm tam bir bağlılığı esas alır. Bu milliyetçilik ırkçı değildir; insanları ve insanlığı sever; saldırganlığı kabul etmez, barış olup milletin menfaatlerini, değerlerini ve kültürünü korumayı ön plâna alır.

Ana hatlarıyla ifadeye çalışılan bu milliyetçilik anlayışına karşı, Cumhuriyet idaresinin milliyetçiliği nasıldır? Yeni idare milliyetçilik deyince ne anlıyor? Bu sorulara yine Kemalizm'i bir sistem hâlinde ve en aşırı bir yorumuyla ifadeye çalışan ve onu felsefî temellere kavuşturan M. Saffet Engin'in adı geçen kitabından nakledeceğiz.

Bilindiği gibi Alman filozofu Fichte (1763-1814), önceki Goethe ile birlikte koyu bir hümanist idiler. Bu yüzden Napolyon'un Almanya'yı istilasını "insanlığın kurtuluşu" diye karşıladılar. Fakat bunun bir kurtuluş olmadığı anlaşılınca Fichte koyu bir Alman milliyetçisi oldu. İşte bunun için M. Saffet Engin "Fichte burada mistik nasyonalist, panteist bir vatanperverdir" diyor. Milliyetçilik ideali hangi felsefî esaslardan doğmuştur. sorusunun cevabını Fichte'nin felsefesine dayanarak veriyor.

Bugünkü “Germenlik ruhu” anlayışının babası sayılan Fichte, Türk milliyetçiliğinin de bir çeşit babası oluyor.

M. Saffet Engin burada bir kolaycılık yaparak Kant’ın nomenal âleminin insan iradesi ve aklı olduğunu söylüyor. Bu akıl, maddî aklın ızdırap ve esaretinden kurtulmak için üçlü (diyalektik) mücadeleye girer. Mücadele, varlığın ve gelişmenin (tekamülün) esası olduğundan, yüksek şahsiyetimizin bu derunî (içsel) mücadelede maddî benliğimize karşı zafer kazanması lazımdır. M. Saffet Engin’e göre “asıl bu milliyetçilik ideali” bu mücadeleden çıkar. Tek tek maddi benliklerle mücadele için onları yaratan manevî şahsiyet, bireysel ve bağımsız varlığa sahip midir? Hayır o, böyle bir varlığa sahip değildir. Şu halde o nedir? M. Saffet Engin’e göre, o fertlerin üzerinde millî benlik, “maşerî vicdan” olup, şuurlu, kudretli ve müstakil bir kaynaktır. Böylece Fichte’nin evreni yaratan “Evrensel Ben”i - Almanlık ruhu Türk millî vicdanı ve millet haline dönüşüyor. İşte bu büyük varlığı (milleti) sevmek, onunla kaynaşmak ve “ona hizmet etmek” milliyetçilik ülküsüdür. M. Saffet Engin, milliyetçiliğin ilkelerini buradan çıkarır.

“Hayatta sadece var olmak ve yaşamak esas değildir”; o halde “millet için feragetle çalışmak, birinci ilkedir. İkinci yaratıcı ilke vazifedar olmaktır”, zira sadece varlığın bir kıymeti yoktur. Kainat asîl bir âzadenin tezahürü olduğuna göre, hakikî realite “iyidir”, “iyi ol-

maktır.” Böylece M. Saffet Engin, naturalizm ile entellektüalizmin sentezi olarak milliyetçiliği doğurtuyor; bu bir “uzlaşmadır.” “Ahlâkî ve millî bir idealizmdir.” İdeoloğumuz, buradan cemiyeti tanrı ilan etmeyi de ihmal etmiyor; “Allah’ı, insanlardan ve cemiyetlerden ayrı müstakil bir varlık telakki eden bütün dini mefhumlar esassızdır.” M. Saffet, buradan yeni bir din de çıkarıyor; “Hakikî din, ulûhiyetin millî vicdanda ve mutlak idealde nefiste tecelli ettiğine inanmaktadır.”15

Tanrı, millî vicdanda tecelli ederek, yeni dinî de bildirmiş oluyor: Milliyetçilik.

Nitekim M. Saffet Engin, bir başka yerde bunu daha açık şekilde ifade ediyor: “Milliyetçilik bir manaya göre dindir.”16 Bu din, Batı’da Hristiyanlığın yerini almış, “İnsanlığın ideallerini ve derin duygularını kendi içinde toplamıştır.”17

Türk milleti ve millî vicdanı Atatürk’te tecessüm etmiş (cisimleşmiş) olup onun hiçbir hareketinde ve sözünde yanılma ve isabetsizlik yoktur, o, “Millî dehanın ifadeleridir”.18 Hatadan mutlak salimi olan, Atatürk, Nietzsche’nin ifade ettiği eski Trakyalıların Dionizos ahlâkının tarihte en büyük temsilcisidir.

Bu sözlerden de anlaşılacağı üzere önceleri Türk Dil Kurumu sözlüğüne Kemalizm’in “Türkün Dini” olarak alınmasının manası daha iyi ortaya çıkmaktadır.

Atatürk’ün şahsında somutlaşan bu milliyetçiliğin bir özelliği nasyonal hümanizm ruhuna sahip olması, diğeri de halkçılığı esas almasıdır.

M. Saffet Engin’in milliyetçiliği, hümanist olduğu için Yunanlıları “Grek Türkleri” saymakta bir beis görmüyor. Zaten Trakyalıların bağbozumu ve şarap ayinlerinde tecelli eden Grekçi, hareketli Dionizos ahlâkını yaşayış tarzını göçler yoluyla Türkler, Yunanistan’a götürmüş; böylece eski bir “Türk an’anesi” Rönesans’ta Avrupa’da uyanmış, yitirdiğimiz eski bir hayat tarzını kazanmış olduk. Atatürk bu “Dionizos ahlâkıyatının bizde yaratıcısı ve yeniden diriltici dehasıdır”.19 Aslında bu fikirler ve yorumlar, Atatürk’ün millet, milliyet ve millî kültür hakkındaki sözleriyle çelişir olması gerekir. Cumhuriyet döneminde milliyetçiliğin turuncu, Anadolucu dindar (İslamcı), hümanist ve sosyalist temsilcileri çıkmıştır. Ahmed Kabaklı’ya göre, bu yeni milliyetçilik “Ziya Gökalp-

Mehmed Akif-Yahya Kemal” çizgilerinin birleştiği bir üçgende yeni mütefikkerler yetiştirmiş ve yeni boyutlar kazanmıştır.20

Milliyetçi düşünce, millet ve vatan sevgisinin ona bağlı olarak çeşitli manevî değerleri benimseyen ve bunlara göre olayları değerlendiren düşüncedir. Milliyetçi düşünce, dünyaya millet penceresinden bakan bir dünya görüşüdür. Milliyetçi düşüncenin temsilcileri arasında tarihe, coğrafyaya, edebiyata, felsefeye, psikolojiye, arkeolojiye, sosyolojiye ve diğer bilim dallarına ve sanata ağırlık verenler vardır. Milliyetçi düşüncenin temsilcilerinin bir kısmı kendi sahalarıyla ilgili derinliğine araştırmalar yapmanın yanında milliyetçiliğin kuramı (teorisini) geliştirmişler; bir kısmı da araştırmalarıyla milliyetçi yorumlar yapmışlardır.

B. Milliyetçi
Düşüncenin
Temsilcileri

1. Mehmed İzzet (1891-1930)

Mehmed İzzet, genç yaşta olgunlaşmış ve verimli çağında erken yaşta vefat etmiştir. Bir filozofumuzdur. Felsefî idealizminin Batı’da çeşitli kaynakları vardır. Batı’yı iyi tetkik etmiş ve milliyet nazariyelerini eleştiren bir kitap yazmış ve kendi milliyet anlayışının felsefî ve sosyolojik izahını yapmıştır. Mehmed İzzet bu konudaki görüşlerini izah ederken Ziya Gökalp’ın bazı görüşlerini tenkit etmekten geri durmaz.

Mehmed İzzet, medeniyet ile kültür arasında sıkı bir ilişki kurar ve bu konu Gökalp’tan farklı düşünür; ona göre medeniyet diye “insanı hayvandan ayırt eden bu ihtiyaçlara (ahlâki, hukukî) ve onların tatmin edilmesine müteallik usûllerin mecmuuna” denir.21 Bir millette hars “içindeki bütün insanların iştirak eylediği manevî hayattır.”22 Kültür, medeniyet ayırımının yansıması milliyet ve milletlerarası zıddiyetini

doğuruyor. Mehmed İzzet, bu milliyet internasyonel zıtlığın fert ve cemiyet tezadı gibi tâbiri görür (s. 148).

Mehmed İzzet, başlangıçta milliyet mefkûresinin, aslının, unsurlarının, kıymetinin ne olduğunu araştıracağını söylüyor (s. 7). “Milliyet”i bir millete mensup ve bağlı olmak mânâsına alan (s. 11) Mehmed İzzet, milleti meydana getiren toprak, dil, iktisat ve ırk gibi unsurların milliyeti olduğu kadar ferdiyeti ve beynelmileliyeti (uluslararası olmayı) de teşhise yarayabilen vasıtalar olarak görür (s. 149). Bunlar, vakıa (gerçekçiliği) ile mefkûreyi telif etmekten acizdirler. Bunlarla esir olabildiğimiz gibi, hayatımızı da geçindirebiliriz. Mehmed İzzet buradan şu sonucu çıkarır; “Toprak lisan, ırk birer âlettir.”23

Bu unsurlar gibi, “ruhî seciyeler, tarihî ananeler” de millî mefkûreyi meydana getirmekten acizdirler. Mehmed İzzet, bunların “Millî Ene”mizin (Millî Ego) bir parçasını temsil ederler, derken bu unsurların hepsinin (bilhassa maddî olanların) toplanmasından da bir millet çıkmayacağını ileri sürer (s. 15). Çünkü, dert, hayat, ruh ve cemiyet olaylarında herhangi bir bütünün parçaları toplamından ibaret değildir.

Mehmed İzzet, milliyet mefkûresinin kalpte doğduğunu söyler ve bu konuda Gökalp’a katılır. O, “milliyet hissi, dinî bir bağdır, bir imandır. Fakat her iman millî iman değildir” diye düşünür.24 Mehmed İzzet, İsmail Gaspıralı’nın “Milliyet fikrinin en kuvvetli dayanağı, dindir” fikrine de karşı çıkıyor. O, “dinî hissiyet zayıflamadıkça milliyet hissi, kuvvetlenememiştir”25 diyor. Din ve milliyet birbiriyle uzlaşıyor veya çatışabiliyor. Dolayısıyla din ve milliyet yerine göre, birbirlerini hakimiyette âlet olarak kullanmışlardır. Millî cereyanın temelinde ruhî örnekleri görerek oradan milliyetin gayesini çıkarır. Onun gayesi, “Tabiata binaen, tabiat içinde mefkûreyi tecelli ettirmek, beşerî hürriyeti temin etmektir.”26 Toprağı, ırkı, dili, seciyeyi “mühim birer ictimaî rabıta veya

timsal” sayan Mehmed İzzet, “Millî hayat” için şunu söyler: “Millî hayat, elleri yalnız duada kavuşturmak için kullanmıyor; kaba âletler idare etmek çalışmak, toprağı sürmek ve istikbâlin tohumlarını ekmek onun nazarında pek mühim.”27

Mehmed İzzet, hakikî millî hayat “Beynelmileldir ve beynelmilel sahada (milletlerarası alanda) inkişaf eder” iddiasıyla millî ve enternasyonalist tavırların zıtlığını ortadan kaldırmaya çalışıyor. O, insanın tabii hayatını inkâr veya yok eden eğilimlerin ve inançların millî ve evrensel olamayacağını, onların gayri millî olacağını söylüyor (s. 161). Çünkü, o insanlığı millî olmak isteyen insanlık ile zıddının (enternasyonalliğin) sentezini yapmak gayretinde görüyor. Bunu da insanın hürriyetini aramasına bağlıyor. İnsan hürriyetine ulaşmak için tabiata bir kıymet vermeli, tabiat kanunlarına uyarak gerçekleştirmelidir.28

Mehmed İzzet, milliyet hakkında şöyle bir sonuca varır: “Milliyet bir vaka olmaktan çok bir mefkûredir (ülkü) verilmiş olmaktan çok inşa edilmiştir, irade mahsûlüdür”.29 Öyleyse milliyet, siyasî sahada demokrasi ile ittifak eder.

Mehmed İzzet, millet için toprak, dil, ırk, iktisat gibi unsurları yeterli görmezken millî hayatı tamamen ruhî ve manevî bir birlikte görmektedir. Milliyetin varlığını dinî bir iman gibi görürken, onun kuvvetlenmesini dinî hayatın zayıflamasına bağlamaktır. Millî hayatın evrensel (beynelmilel) bir hayat olduğuna kâni olan Mehmed İzzet, toplum felsefesi açısından hümanist bir milliyetçiliğe kapı aralamaktadır. Onun milliyetçiliği özneden nesneye, şuurdan millete ve vatana doğru açılır.

2. Hüseyin Nihal Atsız (1905-1975)

Hüseyin Nihal Atsız, tanınmış bir tarihçi, şair ve Türkologtur. Onun tarihi araştırmaları onu milliyet ve Türk tarihi üzerine düşünmeye sevk

etmiştir. Gökalp'tan sonra, Cumhuriyet döneminde Türkçülüğün önderi sayılır.

Nihal Atsız, saf, katışıksız bir Türk milleti ister. Bu millet içinde Türk kanından olmayanların, Türkleşmiş olanların yeri yoktur. "Çanakkale'ye Yürüyüş" adlı kitapçıkta çingenelerin, Türkleşmiş diğer kavimlerin aramızda yeri olmadığını, bunların Türk milletinin saflığını bozduğu kanaatini beyan eder. Bu bakımdan Türk milletinin esası dil değil, ırk ve kan olmalıydı, bir zenci Türkçe öğrense Türk mü olacaktı, der. Buna göre Türk topraklarında yaşamak hakkı Türkün olmalıdır.

Atsız, Türk kılıcının kınında paslanmaması gerektiğine inandığı için sık sık savaş yapılması taraftarıdır. Ona göre insaniyetperverlik köpekliktir. İnsaniyet milliyetçilikle asla bağdaşmaz.30

Atsız, "Türk Tarihinde Meseleler" adlı kitabında Türk tarihinin aralıksız bir bütün olduğunu, halbuki Türk tarihinin sıralanmış bir bütün halinde konulmadığını, hükümdar sülâlelerinin zamanlarının ayrı devletlermiş gibi ele alındığını, Türk milletinin kurduğu çeşitli devletlerin hiçbirisini yaşatamamış, istikrara ulaşamamış durumuna düşürüldüğünü söyleyerek bütüncü tarih görüşünü açıklar. Türk tarihine bakışımız nasıl olmalıdır, sorusuna cevap arayan Atsız; Türk tarihinin Fransız, Alman tarihleri gibi basit olmadığını, Türk milletinin tarih başladığı zaman teşekkül ettiğini iddia eder. Türk milletinin daha ümmetlikten çıkıp da millet olamadığını veya Cumhuriyet döneminde millet olduğunu söyleyenlere karşı, Atsız'ın bu iddiası çok önemlidir. O, Türk tarihini, anayurttaki, yabancı illerdeki Türk tarihi olarak ikiye ayırır (s. 12). Atsız, "Yeni bir tarih sistemi bulmak zorunda" olduğumuzu söyler. Milliyetçi olarak bu sistem nasıl olmalıdır? Atsız, "yeni tarih sisteminin amacını dileklerimize uygun olmalı ve bu sistem bize geçmişimizi en parlak şekilde göstermekle kalmamalı, aynı zamanda ilerisi için de yol çizmelidir" şeklinde tespit eder.31

Atsız, Türk tarihinin meselelerini Türk tarihinin başlangıcı, kadrosu, çağları, isimlerin imlâsı, devletimizin kuruluşu gibi meseleler olarak bildirir.

"Devamlı mücadele" fikrinden doğan hayat görüşü, Atsız'ı, toprağı kutsal saymaya ve hakikatin kaynağı görmeye sevk etmiştir.32

"Mazi bizim atamızdır, toprak anamız.

Biri bizi yetiştirir, biri verir hız"

"Hakikat ne şu göklerin derinliğinde,

Ne suların şairâne serinliğinde…

Aristo'nun mantığında zerresi yoktur,

Fisagor'da Eflatun'da nebzesi yoktur.

O ne felsefenin ne de dinin hiçinde,

O toprağın asırlardan beri içinde…

Hakikatı bulmak için onu eşmeli,

Yükselmekten birşey çıkmaz, derinleşmeli."

Topraktaki gizli hakikat, Atsız'a göre, mazidir. Çünkü insanı insan yapan mazidir. Nitekim o, "Kader" şiirinde "Maziye ırka, sancağadır iftiharımız" diyerek maziye verdiği önemi ortaya koyar.

Atsız, Turancı Türkçü milliyetçiliğin en büyük temsilcisi olarak daima Altay ve Tanrı Dağlarının, Ötüken ormanlarının hayali ile yaşamıştır. "Kader" şiirinde;

"Hakanların dikilmeli Altay'da tuğları

Varsın cihanda olmaya görsün mezarımız"

beyti de son yazdığı "Sana Doğru" şiirindeki;

"Herkes bir özleyişle yaşar… Ben de öylece

Altaylar'ın ve Tanrıdağ'ın çevresindeyim"

beyti bunu ifade etmektedir. "Bir ülkünün mehabetinin zirvesinde" olan Atsız, kendisini daima "ırkının şeref taşıyan efsanesi" içinde yaşatmıştır.

Buna bir “Ötüken metafiziği” ve “Tanrıdağ” mistisizmi demek mümkündür. Zaten millet hayatında dinî metafiziğe yer vermemiş ve itibar etmemiştir. Onun ırka öncelik veren Turancı milliyetçiliği, metot açısından objektif olandan öznel olanına doğru yönelir. Bu öznel olan da bir Ötüken mistisizmidir.

3. Sadri Maksudî Arsal (1880-1957)

Sadri Maksudî, Kazanlı âlimlerden olup Batı ülkelerinde tahsilini tamamladıktan sonra, Türkiye’ye gelmiş, Hukuk Fakültesi’nde profesör unvanıyla dersler vermiştir. Bu münasebetle “Türk Tarihi ve Hukuk”, “Hukuk Felsefesi Tarihi” gibi eserleri de yazmıştır. Fakat burada kısaca ele alacağımız eseri “Milliyet Duygusunun Sosyolojik Esasları”dır.

Sadri Maksudî, Türkiye’de ilk defa bu çapta bilimsel ve tarafsız bir anlayışla milliyetçiliğin ilmî sosyolojik, psikolojik ve tarihî temelleri üzerinde araştırmalar yapmış; eserini Fransızca olarak da yazmışsa da yayımla-

tamamıştır. Sadri Maksudî, Türkçenin sadeleşmesi konusunda da ciddî çalışmalar yapmıştır. Ama uydurmacaya karşı çıkarak, dilin fakirleşmesini önlemeye çalışmış, Türkçe kurallara uymayan “Denizbank” gibi kelimeler konusunda Atatürk’le anlaşamamıştır.

Sadri Maksudî, adı geçen kitabından millet ve milliyet, milliyetçilik, ırkçılık, şovenizm, kozmopolitlik milliyet duygusunun menşei, sosyolojik kaynağı nedir, gibi sorulara cevap aramıştır. Ayrıca milletler nasıl yaratılır, nasıl pâyidar olur, millî ruh, millî seciye nasıl teşekkül eder, milliyetçilik beşeriyetcilik arasındaki münasebet nedir, gibi soruları da sormuş, bunlara cevap vermiştir.

Sadri Maksudî, üstün ırk teorisinin tenkidini yaparak eserine başlar. İlmî ve tarihi yönden bu teoriyi ve ona dayanan siyaseti de yanlış bulur (s. 37). Düşünürümüz, millet varlığını, bir var olma hakkı bir varlık şartına bağlar.

Bu bakımdan birey ve millet için varlığını devam ettirmeyi, hayatını geliştirmeyi biyolojik bir görev "Kutsî bir hak" olarak kabul eder. Her fert ve milletin "Ben de varım, var olacağım" demek en tabiî hakkıdır. Ama böyle demeyip de "Ancak ben varım" diyen kimse veya millet suçlu (mücrim) olur; çünkü başkalarının varlığına ve hürriyetine tecavüz etmiş olur. Avrupa ülkeleri böyle deyip böyle yapıyorlar.33

Sadri Maksudî, aileden sonra ilk insanî câmia, soydur görüşünü taşır. "Soy", insanın sosyalleşme ihtiyacının ve kabiliyetinin ilk tecellisidir. Soy ahlâkının en kutsal esası, "soya bağlılık"tır. Milletlerin, insan topluluklarının devamında ve bekâsında en kuvvetli etken, fertlerin mensup oldukları kütleye bağlılığıdır. İşte bu "zümre şuuru ve hissi" insanlığın ilerlemesinin şartıdır. Öyleyse, Sadri Maksudî'ye göre, "Milliyet duygusunun kaynağı ve nüvesi, ferdin mensup olduğu kütleye karşı duyduğu bağlılık hissidir". Sadri Maksudî, milletlerin var olmak azim ve iradesini milliyetçilik olarak kabul ediyor (s. 58). Aslında o, kavim ve milleti aynı anlamda kullanır ve kavim=millet, der. Millet tarifi uzunca bir tariftir. Fakat milletin yapısında ortak dil, ortak örf ve âdetler, ortak dinî inançlar, ortak millî seciyenin (ahlâk) varlığını benimsiyor; bunlardan dolayı milletin uyumlu (mütecanis) ve dayanışmalı (mütesanit) bir "insan kütlesi" olduğunu bildirir.

Sadri Maksudî, milleti meydana getiren unsurları tespit ettikten sonra dini, "milletin millet olarak teşekkülünde ve yaşamasında mühim bir amil" olarak niteler. Bugünkü Türk milletinin ve milliyetinin meydana gelmesinde de "İslâmiyet mühim bir amil olmuştur" der.34 Din birliğine lüzum yoktur diyenlere karşı çıkar (s. 58).

Milliyet duygusunu "ferdî bir ruhî hal" olarak tarif eden Sadri Maksudî, aynı zamanda ma'şer'i (kollektif) bir duygu olarak da görür. Bundan dolayı

onun kaynağını biyolojik ve sosyolojik, mahiyetinin de psikolojik olduğunu bu duygunun nesilden nesile güçlenerek geçtiğini ileri sürer (s. 69).

Milliyetçiliği, milliyet duygusunu millete ve değerlerine derin bir bağlılıktan ibaret mi görmeliyiz? Sadri Maksudî, onun maziye ve oradakilere bağlılıktan ibaret olmadığı, tecelli ettiğini diğer bir saha olduğunu belirtir. Bu saha, istikbale yönelmiş emel, gaye ve düşünceler sahasıdır.35 O, geleceğe yönelik gayeler taşıyan milliyet hissinin "dinamik" bir gelişme ve ilerleme sebebi olmasını istikbale yönelik dilek ve arzulara bağlar (s. 74).

Milleti meydana getiren "Millî Seciye"den ne anlaşılmalıdır? Sadri Maksudî, onu şöyle tarif eder: "Millî Seciye'den muradımız bütün millet fertlerine şâmil, umumî ve müşterek temayüllerdir." Böylece ortak eğilimlerin millî seciye ve karakteri meydana getirdiğini söylerken milletlerin teşekkülünde taklit kanununun rolünü de belirtmeden geçmez. Gabriel Tarde'dan etkilenen Sadri Maksudî, taklit kanunu sayesinde millet içinde, örf ve adetlerin, ruhî eğilimlerin, belli bir dilin, millî gayenin yayılması, genelleşmesini mümkün görmektedir.36

Milliyet duygusu dinamikliği, yüksek kültürün etkisiyle gevşer mi? Canlılığı kaybolur mu? Hayır. Çünkü o, "gevşeyen bir ruhî durum değildir" (s. 94). Aksine milliyet duygusu, Sadri Maksudî nazarında, yüksek kültürde daha kuvvetli, daha derin, daha sağlam bir hal alır. Şu halde çağdaş milliyetçiliği nasıl tanımlayabilir? Sadri

Maksudî, çağdaş rasyonel milliyetçiliğin tarifini şöyle yapar: "Milliyetçilik biyolojik ve sosyolojik esaslara dayanan ve ırsîleşmiş bir duygu olan millî kütleye bağlılık duygusunun derinleşmiş, kudsî bir prensip mahiyetini iktisab etmiş (kazanmış) şuurlu bir şeklidir."37 Sadri Maksudî, milliyetçiliği, mahiyeti ve eğilimi itibarıyla "demokratik ruhî bir hadise" olarak niteler, Mehmed İzzet gibi, demokrasi ile bağdaştırır. Milliyet

duygusunu “en dinamik manevî bir kuvvet” olduğuna göre, tarihte olduğu gibi, bugün de büyük rol oynamaktadır. Sadri Maksudî, şovenizm ve emperyalizmi milliyet duygusunun gerilemiş şekilleri olarak eleştirir.38 Bugünkü milliyetçiliğin rasyonel, hürriyetçi, liberal, eşitlikçi, demokratik, barışçı, federalist idealist ve iyimser niteliklere sahip olması, onun en bariz özelliklerini teşkil eder.

Sadri Maksudî’nin temellendirdiği ve sistemleştirdiği milliyetçilik, bugünün dünyasında geçerli olan, Birleşmiş Milletler gibi kuruluşların ilke ve amaçlarıyla

da çatışmayan bir anlayıştır. Onun milliyetçiliği insanlık sevgisine sırtını dönmeyen bir milliyetçiliktir.

4. Remzi Oğuz Arık (1900-1954)

Remzi Oğuz Arık, Anadolucu milliyetçiliğin en önemli temsilcilerindendir. Kendisi arkeologdur. Alacahöyük kazılarıyla ilgili önemli eserler yazmıştır. “Millet” dergisini çıkardı ve burada vatan, millet, milliyet ve insanlığa dair fikirlerini yazdı. 1951’de yaptığı radyo konuşmalarında Türk inkılâbının taklidini ve yorumunu yaptı. Çeşitli yazılarını “İdeal ve İdeoloji”, “Coğrafyadan Vatana” adlı eserlerde topladı. Müzeciliğin bugünün ideal topluluğu olan millete temel olan yurt gerçeğini yansıtan tek modern kurum olduğunu yazdı.

Remzi Oğuz, “Coğrafyadan Vatana” adlı eserinde coğrafyanın ne zaman vatan olabileceğini açıkladı. O, vatan gerçeği hatıralara dayanır, ama hatırlanacak tarih ve hatırlayacak nesiller olması şartıyla diyor. İnsanlar, toprağı yurtlara tercih ettikleri, kendisine maddî menfaat temin etmediği zaman bile uğrunda can verilecek bir toprak, vatan haline gelmiş demektir.

Remzi Oğuz, vatan sevgisiyle insanlık idealine yükselmenin mümkün olduğuna kanidir. Remzi Oğuz, “İdeal ve İdeoloji” adlı eserinde bütün ideolojilerin üstünde millet idealinin bulunduğunu, bu idealin insanlıkla

çatışmadığını söyler. İdeolojilerin kuvveti nereden geliyor, diye soran Remzi Oğuz, “onların realitelerden doğup, realitelere dayanmasından” diye sorusunu cevaplar. Milliyetçiliği en keskin “fikir manzumesi”, “en kudretli” ideoloji olarak niteleyen Remzi Oğuz, aynı soruyu milliyetçilik için sorar: “Milliyetçiliğin eşsiz kudreti nereden geliyor? Remzi Oğuz bu soruya cevap verirken bir muhteva tahlili yapar: Milliyetçilikte demokrasinin, bilimin tenkidin yıktığı geleneklerin, inançların, hislerin, mukaddes ihtisasların sığındığı bir yapı vardır. Bu iç yapı milliyetçiliğe “Mystique” vermektedir. Dolayısıyla maddeciliğin teselli edemediği kütleler arasında, kaybolan dinlerin yerini tutmaktadır. Remzi Oğuz, milliyetçiliğin bu özelliğinin “ayakta kalan tek ahlâk olmasını” sağladığını belirtir.

Milliyetçilik, demokrasi ve bilimciliğin aksine, toplayıcı müspet bir ahlâkla kökleşmek ihtirasıyla ikinci niteliğini kazanır. Bu bakımdan onun “dinî bir kudreti vardır”. Böylece milliyetçilik, göründüğü her yerde ilerlemeyi, büyük hareketleri, geniş ve metotlu çalışmalar meydana getirmiş olmaktadır.39 Ona dinî bir güç vermek konusunda Remzi Oğuz, Mehmed İzzet ile birleşmektedir.

Remzi Oğuz, milliyetçilikle insan şahsiyeti arasında sıkı bir ilişki kurar: Şahsiyetler nasıl millet kuramına gelmiş cemiyetlerde türerse, büyük millet nasıl şahsiyeti bol olan bir cemiyet ise; asıl, insanlık ve beynelmilellik de millet haline gelmiş topluluklarda mümkün olacaktır. Millet ile insanlık ve evrensellik arasında bu bağı kuran Remzi Oğuz, milliyetçiliği “bir topluluğu bir cihan ölçüsünde şahsiyet olmaya eriştiren yol” olarak tarif eder. Buradan ne çıkabilir? Milliyetçiliğin tutku halinde gayesi çıkacaktır. Bu gaye ise “Sürü cemiyet değil, her biri şahsiyet halinde yükselmiş şuurlu teklerden doğan millettir.”

Milliyetçilik, bireye dünyadaki misyonunu öğretir, onu menfaatin üstüne çıkarır, kitlelere dinamizm, hareket, yardımlaşma hisleri, fedâkarlık

duyguları kazandırır. “Kısa ömürlü cıvık tekin (bireyin) hayatını değil, bütün bir toplumun hayat ve menfaatini hedef alır. Bu da onun dünyadaki ebediliğidir”.40

Remzi Oğuz, Mehmed İzzet gibi milliyetçilikte bir “mistik” bir dinî yön görür, bu mistiğin kaynağında ise “Halk”ı bulur. Halka dayanması bakımından onu demokrasi ile bağdaştırır.

Remzi Oğuz, bir başka açıdan muhteva tahliline girer. Ona göre milliyetçilikte statik ve dinamik unsurlar vardır. Toprak, dil, din, tarih ve soy, statik unsurlardır. Değişen dünyada milliyetçiliğe istikrarı bunlar kazandırır. Dinamik unsurlar ise, milliyetçilerin gerçekleştirmek istedikleri birliklerden (dil birliği, iktisat birliği, gönül birliği) doğar. Bu ikinci unsurlar ise milletin ilerlemesini,41 ayrıca bütün insanlıkla temasını sağlar.

Remzi Oğuz, milliyetçiliği felsefî yönden de temellendirir. Bütün dünyaya ait hakikatlerin zafer kazanması için cemiyetler, yerli gerçeklerin çevresinde toplanmayı, düşünmeyi teşvik etmişlerdir. Bu, önemli bir tespittir. Zira bugünün küreselci akımları karşısında toplumların kendilerini korumalarının belki de tek yoludur. İşte Remzi Oğuz, günümüz milliyetçiliğinde felsefî mekanizmanın burada olduğuna işaret eder. O, “aklın, şüphenin, makinenin yakıp attığı bu gibi metafizik inançların” yerini doldurmayı hedeflemektedir.

Yıkılan metafizik inançların yerini, toprak, insan, tarih, devlet, iktisat ve kültür gibi realitelerin senteziyle doldurulabileceğine inanır. Bu realitelerin sentezi “Millet”tir. Millet ise bünyesinde “bir nevi metafizik mistiği” barındırmaktadır.42 Remzi Oğuz, milliyetçiliği “dine benzetmek yanlış olmayan bir ideoloji” gözüyle bakar.

Remzi Oğuz, kendi milliyetçiliğinin lâik karakterini şöyle ortaya koyar: “Milliyetçi, emir ve nehyi ma’veradan, metafizikten değil,…dünyevî

kanunlardan alır.”43 O, milleti kuran unsurlar arasında dini kabul eder. Dini tek başına kurucu veya batırıcı unsur olarak

görmenin yanlışlığına işaret eder. Ama burada olduğu gibi pozitivist yorumunu da ortaya koymaktan çekinmez. Emir ve nehyi dinden almadığına göre onun milliyetçiliği günahı, sevabı, haramı, helâli de tanımamaktadır.

Remzi Oğuz, Türk milliyetçiliğinin hareket noktası olarak sevgiyi ve milletler arası eşitliği aldığını söyler. Bu, onun milliyetçiliği bir gelişme faktörü görmeye yol açar. Bundan dolayı soyu ve kültürü esas olan milliyetçilik anlayışlarına karşı çıkar.

Ona göre soyun menşei belli değildir, tesadüftür. Kimse anasını, babasını seçmekte serbest olmamıştır. Milleti sadece soya dayamak, “o soydan olmayanlara, o milletten olma” yasak ve haram etmek demektir. Milleti kültüre bağlayanlar da, soyun vadesi ve emeği mahsulü olan müesseselere bağlıyor demektir. Remzi Oğuz, kültürü, inançları, duyguları, hükümleri temsil eden ve koruyan, nakleden yansıtan müesseseler olarak tarif eder. Dolayısıyla ayrı soydan olanlar bu kültürü benimsemekte zorlanmazlar. Bunun cazip tarafı olduğu gibi tehlikeli tarafı da var: Milleti yeni ve yenileşen imkânlara kavuşturmuş oluruz. Millî kültüre yeni katılanların onu benimseyip uyması, çetin mücadeleleri gerektirebilir. Bu, hem kültür gelişmesini durdurur hem de milletin varlığı için tehlike yaratır.44

O halde millet ve milliyet nedir? Remzi Oğuz’un tarifleri şöyle: “Millet, soy aslına dayanan, kültür birliğini benimsemiş insan kitlesidir”; Milliyetçilik ise “Milletini sevmek ve onun örnek millet haline yükselmesini istemek, bu yolda elinden gelen bütün hizmetleri esirgememek”tir.

Remzi Oğuz, Türk milliyetçiliğinin bazı karakterlerini şöyle sıralar: 1) Japon Denizi ile Endülüs yaylaları arasında geniş bir Türklük âlemini kucaklamak istemesi, 2) İçeriye ve dışarıya karşı kendimizi bir savunma cihazı olarak alması, 3) Bir kitap milliyetçiliği olması (Araştırmalarla desteklenmiş), 4) Türkçülüğün sentezi yapılamamış formüllere dayanması, 5) Milliyetçilik idealinin ağırlık merkezinin anavatan dışında oluşu. Düşünce, duygu, gaye merkezi dışarıya kaymakta oluşu.45

Denebilir ki, Remzi Oğuz 1950'lerin şartlarına göre, milliyetçi anlayışı, adeta yenilemiştir. Bu çerçevede inkılâplara da farklı ve orijinal sayılabilecek yorumlar yapmıştır. Millî hayatı bir şuur olarak görmesi, vatan değerinin ruhsal bir ideal haline gelmesini gerektirir.

5. Mehmet Fuat Köprülü (1890-1966)

Ord. Prof. M. Fuat Köprülü, XX. yüzyılda Türk dünyasının yetiştirdiği en büyük âlim ve düşünürlerdendir. Gustave Le Bon'un bazı fikirlerinden esinlenerek "Türk Edebiyatında Usül"ü ve benzerlerini yazdı. Böylece, milliyetçi görüşlerden ayrılmadan Batılı metotların bize nasıl kullanılacağını, hangi konulara nasıl uygulanması gerektiğini gösterdi. 28 yaşında iken yazdığı "Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar" adlı eseri, Batı'da da büyük takdir ve itibar gördü; Batılı bir kısım şarkıyatçıların yanlışlarını düzeltmesine vesile oldu.

M. Fuat Köprülü'nün Türk tarihi, Osmanlı Devleti'nin kuruluşu, etnik menşei, Anadolu'da İslâmiyet, Bizans müesseselerinin Osmanlı müesseselerine tesiri, Türk hukuk tarihi gibi önemli konularda çığır açan araştırmalar yapmıştır. Bu araştırmalarındaki yeni tezleri de hem yeni nesillere ışık tutmuş hem de hatalı görüşleri ve tezleri yıkmıştır.

M. Fuat Köprülü, eleştirici zekâsı ve büyük terkip (sentez) gücü ile çok geniş bir sahada çalışmıştır. 1918'de Osmanlılık üzerine yazdığı

bir yazıda; devleti büyük bir ictimaî daireye benzeterek, merkezdeki daireyi Türklük, sonraki daireyi, ilkin sıkıca bağlı olan İslâmlık, daha sonrakini de Hıristiyan unsurların teşkil ettiğini söyler. O, Osmanlı Devleti'nin önce bir Türk-İslâm saltanatı olduğuna kanidir. Merkezi kuvveti ise önce Türklük ve İslâmlık teşkil eder.46 Milliyetçiliğini, bu anlayışla temellendirmeye çalışan Köprülü, "Türklerin millî bir vicdana" sahip olmalarını çok lüzumlu görür. Bu bakımdan o, Türk mütefekkirlerini, bu hakikati anlamaya, Türklüğün uyanması için bütün kuvvetleriyle çalışmaya davet ediyor: Osmanlı'nın devamını da bu çalışmaya bağlıyor.47

M. Fuat Köprülü "Asrîlik ve Milliyetperverlik" başlıklı makalesinde bu iki kavramın hakiki mahiyetinin ve aralarındaki münasebetlerin iyi anlaşılmasını şart koşar; aksi takdirde toplumsal hayatı sapmalardan kurtarmak mümkün olmaz.

O, "Asrîlik" (yani modernleşme) ilkesinin gerçek mahiyetini ve gayesini "Türk milletini her hususta Avrupa'nın ilerlemiş milletleri seviyesine çıkarmak" şeklinde tespit eder. Ona göre biz, önce "düşünmek" ve "çalışmak" itibarıyla asrîleşemedik. Aramızda "mantık" ve "zihniyet" farkı var. Bu, nasıl giderilecektir? Cevap: "İlim sahasında Avrupalı âlimler gibi düşünmeye ve çalışmaya kabiliyetli, onlarla aynı seviyede insanlar yetiştirmek gerekir. Bu yapılamazsa "düşünmek ve çalışmak" sahasında Avrupalılaşamayız.48 F. Köprülü, önce bizi zihniyet ve mantık dönüşümü istediği için şeklî modernleşme hareketlerine ve bunların istismarına karşı görünüyor: Ama asrîlik perdesi altında "gayr-ı millî" akımlar çıkarmaya ve milliyetçiliğe sığınarak "Ortaçağ"ın köhne müesseseleri ve yıkılmış içtimai

ananeleri müdafaa etmek isteyenlere asla müsaade etmemeliyiz.

Fuat Köprülü, "Milliyetverlik"ten, gerçek anlamda, tamamen asrî ve yenilikçi (teceddüd-perver) bir kavram olarak bahseder; hatta bu açıdan "muhafazakarlık"ı, milliyetçilik ruhuyla hiç bağdaştıramaz. Fuat Köprülü,

milliyetçiliği muhafazakarlarla kabil-ı telif görmüyor, yani eskiye ait her şeyin terkini istiyor, ama bir cümle sonra “Avrupa milletlerinin” kendi millî harslarını nasıl bir gurur ile kıskançlıkla müdafaa ediyorlarsa biz de aynı suretle hareket etmek mecburiyetindeyiz49 diyerek tam bir çelişkiye düşüyor. Muhafaza edecek birşey yoksa, neyi müdafaa edip onunla gurur duyacağız? O, modernleşme (asrîlik) ve milliyetçiliğin ahenkli bir şekilde Cumhuriyet döneminde bağdaştırıldığı görüşündedir. Çünkü o, bu iki kavramı, birbirinin tamamlayıcısı olarak görür.

Fuat Köprülü “Milliyetçilik ve Irkçılık” adlı makalesinde ise, milliyeti toplumsal ve manevî bir gerçeklik olarak niteliyor. Ernest Renan’a dayanarak, millet mefhumunun ırk mefhumundan tamamıyla ayrı olduğunu savunur. Alman ırkçılığının doğurduğu zararları anlatır. Sonra da Türk milliyetçiliğinin meşru, insanî bir özelliğe sahip olduğunu belirterek, ırkçılık nazariyesine muhalif ve çelişken olduğunu açıklar. Fuat Köprülü, Türk milliyetçiliğinin, yeryüzündeki bütün milliyetlerin eşit haklarını tanıdığını, hiçbir milletin diğerlerine üstünlüğünü, tahakküm ve tecavüzünü kabul etmediğini beyan eder.50 O, manevî birliğini ve millî dayanışmasını koruyan Türk milletinin doğurduğu millî birliğini sarsılmaz “millî bir idealizm” olarak niteler.

M. Fuat Köprülü, “İlim ve Münakaşa” başlıklı makalesinde ilmî zihniyetin niçin benimsenmesi gerektiği, ilmî eleştiri ve tartışmanın ancak ilim zihniyetinin yerleştiği ortamlarda geliştiği gibi hususlar üzerinde durur. O, maddî ilimlerin ve ondan doğan, tekniğin hayat şartlarını tamamen değiştirdiğini söyler. Buna mukabil manevî ilimlerinin de insanı yükselttiğine, insan cemiyetlerine manevî benliklerini öğrettiğine inanır. M. Fuat Köprülü, mahiyetleri itibarıyla maddî ve manevî ilimler arasında fark görmez, ama esas farkı tatbikatta farklı metotlar kullanmasında görür.

Fuat Köprülü, “Manevî ve Ahlâkî Kuvvet” adlı makalesinde ise materyalizme ve idealizme düşmeden, toplumlarda ahlâkî kuvvetlerin varlığını kabul etmek zarureti bulunduğunu, toplumda maddî ve teknik kuvvet, manevî ve ahlâkî kuvvetle beraber olduğu zaman hakiki üstünlüğün kazanılacağını ileri sürer.

6. Zeki Velidî Togan (1890-1970)

Ord. Prof. Zeki Velidî Togan, Başkırdistan’dan olup, orada cumhurbaşkanlığı yapmıştır. Kendisi, Türk bilimini ve tarihçiliğini dünya çapında temsil etmiş bir âlimdir. Muhtelif eserleri olmakla beraber en önemlileri “Umumî Türk Tarihine Giriş”, “Tarihte Usûl” ve “Hatıralar”dır.

Zeki Velidî’nin şahsiyetinin ve ilim-fikir hayatının gelişmesinde önce, Türk töresi, büyük rol oynamıştır. Ondan sonra onu en çok etkileyen âmil, İslâmîyet’tir. Bunları zaten “Hatıralar”ında belirtilmiştir. O, İslâm’ın tasavvuf cephesiyle ilgilenmemiştir. Kendisine yapılan tavsiye üzerine İslamîyet’in, Türkü fenalıklardan koruyan en önemli kültür bağı olduğunu ve ona sarılmak gerektiğini idrak eder. O, İslâm’a şüpheye yer vermeden inanır, ama İslâm’ın ilim alanında savunmasını yapar; İslâm’ın sosyal yönüyle kişilerin ezilmesine razı olmaması, onu çok etkilemiştir.

Zeki Velidî, aynı zamanda sosyalizmin de tesiri altında kalmıştır. Ama sosyalist yayınlar ve fikirler onu tatmin etmemiştir. Sosyalizmin ona etkisi, Türk örfüne ve inançlarına uyan tarafı çerçevesinde olmuştur.51

Zeki Velidî, bir milliyetçi olarak önce kendi çevresini ve milletini, sonra da başka milletleri ve bütün insanları sevmiştir; onlara saygı duymuştur. Ona göre, insan ve insanlığı sevmenin yolu kendi milletinden geçer.

Zeki Velidî, “Tarihte Usûl”de tarih metodolojisi yapmış, tarih felsefelerini ele alıp onların tarih anlayışlarını kısaca eleştirmiştir; kendi tarih anlayışını da ortaya koymuştur. O, tarihî olaylarda en çok “tabiî ve iktisadî âmillerin ve bizzat beşer hayatının kendisinin müessir (etkili)

olduğuna kâni"dir. Bununla beraber "ruhî âmîlleri" (etkenleri) de bağımsız neden olarak kabul ediyor. Zeki Velidî, tarih tetkiklerinde en iyi yol olarak tam tarafsız kalarak, olayların hangilerinde ne gibi âmillerin etkili olduğunu, önyargısız, tespit etmeyi görmektedir.52 Zeki Velidî, tarihî olayları incelerken tarihçi okulların, doktrinlerin fikirlerine kapılmamayı tavsiye etmeyi unutmaz. Zeki Velidî'nin tarih araştırmalarında tabiî, iktisadî gibi maddî âmillerin yanında insan hayatını ve ruhsal âmilleri (yani insanın içinden gelen motivasyonları) heseba katması ve tarih felsefesi içinde, bu bakımdan hümanist tarih anlayışını yakın bulması, onun tarihe nasıl baktığını ortaya koymaktadır.

7. İbrahim Kafesoğlu (1916-1987)

Tanınmış tarihçi ve fikir adamı İbrahim Kafesoğlu, Selçuklu tarihi üzerinde ihtisas yapmışsa da Türk tarihinin ve kültürünün birçok meselesi ile ilgilenmiş, değerli araştırmalar yapmış, yeni araştırıcılara rehber olmuştur.

İbrahim Kafesoğlu, "Bozkır Kültürü" adlı eserinde bozkır kültürünün menşeini, sosyal yapısını, hükümran-

lık ve cihan hakimiyeti ülküsünü, devlet teşkilâtını dinî, iktisadî hayatı, sanatı ve edebiyatı inceliyor; sonunda da düşünce ve ahlakî hayata yer veriyor.

İbrahim Kafesoğlu, bozkır kültürünü ortaya koyan Türklerin kendilerine mahsus bir düşünce sistemi ve ahlâk anlayışı olduğunu savunuyor.

İbrahim Kafesoğlu, atın ve at kültürünün Türk insasına kazandırdığı, şeyler üzerinde duruyor, ona göre, at, Türk insan ruhunu okşayan iki beşerî imkân vermiştir:

1) At üstünde insanın kendisini daha üstün hissetmesi yani bireysel üstünlük duygusu ki bu ona aynı zamanda uçsuz bucaksız bozkırlarda hürriyetinin şuurunu kazandırır.

2) Atın sürati sebebiyle kısa zamanda istenilen yere ulaşabilme arzusunun tatmini. Bu iki unsurdan “üstünlük” ve “beylik gururu” ile “geniş ufuklara hükmetme arzusu doğuyor ve gelişiyordu. Bunu gerçekleştirme aracı ise demir yani teknolojidir.

İbrahim Kafesoğlu “Beylik duygusu+insan sevgisi+gerçekçilik” şeklinde özetlediği eski Türk düşüncesinin, esaslarının, ahlâk ilkeleri haline geldiğini bildirir.53

İbrahim Kafesoğlu; Türklerin ahlâki bir meziyetinin “utangaç”lıkları olduğunu gösterir. Çünkü Türkler, rahat döşekte olmaktan, ihtiyarlayıp hastalanmaktan, esir ve köle olmaktan, kadınların düşman eline geçmesinden, yalan sözden, böbürlenmekten, başarılarından dolayı övünmekten ve övülmekten utanırlardı. Utanan ruhsal bir zaaf (zayıflık) değil, “insana kendisini her zaman kontrol imkânı veren psikolojik bir mekanizmadır.”54

İbrahim Kafesoğlu’na göre, Türk düşüncesi mantık ve bilgi teorilerinden çok ahlâk (davranış) ve devlet felsefesiyle uğraşmıştır. Türk devlet felsefesi de “devletin nazariyelerle değil, toplumun eğilimlerine uymakla idare edileceği gerçeğine dayanır. Türk düşüncesi, daha çok, “millet sevgisi, Allah korkusu, doğruluk” ilkelerine bağlı devlet adamı, idareci ve teşkilâtçı yetiştirmiştir. İbrahim Kafesoğlu, Türk düşüncesinin temelde “Beşerî ve pratik” olma özelliğini çıkarır.

Bozkır devleti Türk düşüncesi, devamlı hareketlerle eylem (iş) ile birleşmiş ve buradan “ilahî vazife hukuku”na dayalı cihan hakimiyeti fikri doğmuştur. İbrahim Kafesoğlu, bu hakimiyet fikrinin “Doğu-Batı” tarzında devlet teşkilâtına yansıdığını söyler ve kaynaklarda “Güneşin doğduğu yerden battığı yere kadar” şeklinde ifade edildiğini belirtir. Bunu da “dünyayı yönetme ülküsü” olarak yorumlar. Bu ülkü, destanlarda, efsanelerde ve yazılı eski vesikalarda yer almıştır: Oğuz Hakan’ın “Güneşi

bayrak, göğü bayrak” ilân etmesi “Altın yayın doğudan batıya kadar ulaşması” Alp Er Tunga’nın “Acun Beyi=dünya hükümdarı sayılması” gibi ifadeler bunun delilleridir.

İbrahim Kafesoğlu, “Türk-İslâm Sentezi” isimli eserinde “Bozkır Kültürü”ndeki fikirlerin bir özeti ile İslâmî dönemlerdeki Türk tarihinde Türk-İslâm sentezinin hangi noktalarda gerçekleştiğini izah eder.55 Bunu da “terkibin (sentez) oluşması ve tarihî gelişim” başlığıyla verir.

8. Osman Turan (1914-1978)

Prof. Osman Turan, Selçuklu Devri üzerine çalışmış üstâd bir tarihçidir; tarihî alandaki birikimiyle Türk toplumunun, tarihin ve dünyanın çeşitli meselelerini yorumlamış ve onlara çözümler getirmiş bir düşünürdür.

Osman Turan, İbrahim Kafesoğlu’nun bahsettiği “Türk Cihan Hakimiyeti Mefkûresi”nin iki ciltlik tarihini yazmıştır.

Osman Turan, Türk milliyetçisidir. Milliyetçilik âlimin, Türklerde, tarih boyunca, cihan hakimiyeti fikri halinde göründüğünü o büyük araştırmasıyla ortaya koymuştur. O, milliyetçiliğin İslâmiyet’e aykırı olduğunu zanneden kimselere karşı şöyle cevap verir: “…Halbuki, insanlık ideali gibi, İslâmiyet’in cevap vermediği milliyetçilik değil, kavmî asabiyet, yani bir nevi ırkçılık olduğunu izah etmekle bu zümreyi tatmin etmek mümkündür.”56

Osman Turan, bugünkü ihtiyaçlara göre millî mefkûre otoritelerinin ortaya çıkmadığından yakınır. Yani milliyetçi otorite olarak düşünürler yoktur, olmaması toplumdaki bunalımı artırmaktadır. Bu da millî bünye ve idealin zayıflamasına, dolayısıyla zararlı ideolojilerin meydanı işgal etmesine yol açmaktadır. Osman Turan daha önceki ele alınan düşünürler gibi milliyetçiliğin insaniyetçiliğe de aykırı olmadığını söyler. Ona göre, “aslında ilim bize millî ve insanî duygular arasında bir zıddıyetin mevcut olmadığını ispat eder.” O, “milliyetçiliğe aykırı bir insanlık fikrini hem

imkânsız hem de zararlı” görmektedir. Buna mukabil, insanlığı inkâr eden milliyet ideallerini de dar ve bugünkü dünya şartlarına mugayir (aykırı) bulmaktadır.57

Osman Turan’ın milliyetçilik anlayışı, “şumullü” dür (kapsamlı). Bu kapsam bütün insanlığı kucakladığı gibi Türk dünyasını ve İslâm âlemini de kucaklamaktadır. Türk milliyetçisinin dış Türklerle alakâsı, “millî şuurunun millî kültüre dayanması vakıası sebebiyledir”.

Osman Turan, milletlerin bağımsızlığını, milliyet idealinin bir zaferi olarak kabul eder, demokrasinin zaferini de aynı ideale bağlar. UNESCO’da verdiği uzun bir tebliğde milliyet ve insanlık idealinin mahiyetlerini tahlil etmiş ve şöyle bir sonuca ulaşmıştır:

“Milliyet ideali için manevî kıymetler ve aile bağları elzem (çok lüzumlu) olduğu gibi, insanlık ideali için de beşeriyetin kazandığı millî, dinî bütün hisler, hakikatle onun vücut bulması için zarurî unsurlardır.”58

Osman Turan, İslâmiyet’in Türk tarihinde oynadığı rolün büyüklüğünü ifade bakımından dikkat çekici ifadeler kullanıyor; Türklerin cihan hakimiyeti kudretini kazanmalarını, azametli bir tarih yaratmalarını İslâm’ın manevî gücüne bağlıyor ve şöyle diyor: “Hatta Türkler Anadolu’ya Müslüman olarak gelmemiş olsalardı Karadeniz’in şimalindeki bin yıl zarfında hicret eden ırktaşlarının akıbetlerine uğrayarak yok olur; tarihin istikametini değiştiren Selçuklu ve Osmanlı İmparatorlukları, onların kurduğu dünya nizamı ve medeniyet bahis mevzu olamaz” bugünkü Türkiye de mevcut olamazdı.59

Türkiye Cumhuriyeti’nin varlığını dahi Türklerin Müslüman olmalarına bağlayan Osman Turan, İslâm medeniyetini diriltmeyi (ihyayı) kendisine dava edinmiştir. “İslâm Medeniyetini İhya Davası” adlı makalesi Batı medeniyetinin neden insanlığı mutluluğa ulaştıramadığını ve bu konuda neden yetersiz kaldığını açıklıyor. Sonra da İslâm medeniyetinin neden ihya

edilmesi gerektiğinin sebeplerini izah ediyor. O, bu konuda yalnız da değildir. Başta Hilmi Ziya Ülken olmak üzere İslâm medeniyetinin ihyasının mümkün olduğunu bazı yazarlar belirtmiştir.

Osman Turan, laikliği kabul etmekle birlikte yanlış uygulamaların doğurduğu rahatsızlıklara dikkati çekmiştir. Hatta o, laiklik anlayışını genişletmiş ve bu çerçevede “Müslümanların, tatilin pazardan, cumaya çevrilmesini istemeleri tabiidir, böyle bir isteği laikliğe aykırı bulmak doğru değildir”. Ona göre, laiklik, Türkiye’de dinsiz-dindar çatışması neticesinde gelişmiş değildir. Laiklik, hızla Avrupalılaşmak ve bunun karşısındaki engelleri kaldırmak için kabul edilmiştir.60 Bundan dolayı, devletin “mutlak laik olması zarureti yoktur.” Osman Turan, “Millî ve dinî kıymetleri feda ederek başlayan bir Avrupalılaşma hareketinin milletimize hem kültür ve şahsiyetini kaybettirmekte hem de bizi hakikî terakkî yolundan uzaklaştırdığı” kanaatindedir.61

9. Mümtaz Turhan (1908-1969)

Mümtaz Turhan, Cumhuriyet döneminde yetişmiş en önemli bilim ve fikir adamlarından biridir. Bilimin yapısıyla ilgili düşünceler ortaya koyduğu gibi, müspet bilimlerin verilerinden hangi problemlerin çözümünde ne şekilde faydalanılabileceğini örnekleriyle göstermiştir. Bilimin gücüne inanmış bir kimse olarak Batı’nın bilimlerinin doğru olarak alınıp doğru olarak uygulanması neticesinde halledilemeyecek mesele kalmayacaktır. Yalnız önce Batılı bilim zihniyetini iyi öğrenmek, benimsemek, memlekete getirmek ve yerleştirmek gerekir. Bunun için 500 kadar birinci sınıf bilim adamı yetiştirilmelidir. Nitekim Çin, memleketin yeraltı zenginliklerini tespit etmek ve iyi işletmek üzere önce 23 bin jeolog yetiştirmiştir. Biz de önce Batı’yı iyi bilen orada yetişmiş, orada neler olup bittiğini takip eden genç bilim adamları yetiştirmeliyiz.

Mümtaz Turhan, ülkenin maarif meselelerini halletmek için onları kültür değişmeleri çerçevesinde inceliyor. “Kültür Değişmeleri” (1951) adlı eserinde, kültür antropolojisi açısından bu değişmelerin tahlilini yapıyor. O, toplum hayatı ile temasta uzman yetiştirilmesini çok önemsemektedir. Kültür değişmelerini de zamanımızın sosyal psikolojisinin en önemli problemi olarak sunuyor. Kültürel ve tarihî değişmelerde esas olanın, kalıcı olanla geçici olanı; evrensel olanla mahallî (bölgesel) olanı ayırmak olduğunu bildiriyor.

Mümtaz Turhan, Lâle Devri’nden beri sürüp gelen kültür değişmelerini başarılı görmemektedir. Bunun sebebini bürokratik-edebî zihniyette buluyor.

Mümtaz Turhan, kültür temasının değişmeyi nasıl ve ne kadar meydana getirebileceğini tetkik için Erzurum’un bazı köylerinde yıllarca süren, gözleme dayanan araştırmalar yaptı. Kültür antropolojisine dayanarak yaptığı bu araştırmalarda, kültür karışmasının, unsurlarını önce karşılıklı alınıp verilmesiyle başladığını tespit eder. Bu değişimde psikolojik etkenler daha etkilidir. Kabul edilen unsurların özümsenmesi de psikolojik etkenlere dayanır. İki toplumun kültür karışmasında eşit unsurlar alıp vermesi nadir görülen hususlardandır.

Birinci sınıf bilim adamları teziyle bağlantılı olarak genel eğitimin Batılılaşmaya bir katkısı olmadığı ileri süren Mümtaz Turhan, Türk halkı ile ileri ülkelerin insanları arasında bir fark olmadığını söyler. O, esas farkın aydınlar arasında olduğu kanaatindedir. Bundan dolayı Batılı ve Türk aydınları karşılaştırır. Türk aydınları nitelik ve nicelik açısından yetersizdir.62

Garplılaşmanın biricik vasıtası olarak millî eğitim gören Mümtaz Turhan, Batılılaşmanın, bilimden geçtiğinin anlaşılamadığından okur yazar

yetiştirmekten ibaret sayıldığını, böylece halk ile aydınlar arasında bir kültür ikiliği yaratıldığını ileri sürer.

Mümtaz Turhan, Batılılaşma ve çağdaşlaşma problemini etraflıca derinliğine ve çok kapsamlı bir şekilde ele alan, belki de, tek bilim ve fikir adamımızdır. O, bu çerçevede Garplılaşmayı en büyük dava olarak ortaya koymuş, inkılâpları yeniden değerlendirmiş, Batılılaşamayışımızın sebeplerini tahlil etmiş, ilim ve tekniğin mahi-

yetini incelemiş, Batılılaşmanın anlamını ele almış, ciddî tenkitler yapmış ve en önemlisi gerçekliğe uygun, uygulanabilir çareler ve tedbirler teklif etmiştir. O, bu konuda, köyün önemini ortaya koymuş, köyden şehre akımın önlenmesinin bilimsel ve sanayi açısından çarelerini göstermiştir.

Mümtaz Turhan, dinin ve özellikle İslâm'ın toplumsal ve bireysel yönden önemini belirtmiş, toplumun ileriki derecesinde ancak diğer kurumlar kadar sorumlu tutulabileceğini, toplum düzeni ve birey davranışları açısından en etkili kurumun din olduğunu söylemiştir. Onun inkâr veya ihmal edilmesiyle problemin çözülemeyeceğinin farkında olan Mümtaz Turhan, dinin ilim zihniyeti ile yetişmiş ehil ellere verilmesini teklif etmiştir. Bunun için "İlâhiyat Liseleri" açılmasını istemiş, köyde din görevlisi (imam), öğretmen ikiliğini kaldırmak için imamlığın, öğretmenliğin ve muhtarlığın aynı şahısta toplânmasını çözüm yolu olarak teklif etmiştir. Bu çözüm aydın-hal (köy) ikiliğini kaldıracağı gibi köylünün enerjisinin de bir yönde toplânmasını sağlayacaktır.63

Mümtaz Turhan, kitabının sonunda şunları söyler: "Zira dava eğer Türkiye'nin kalkınması ise, o, ne sadece çarşafın ne birden çok kadınla evlenmenin ortadan kalkması, ne ilk tahsil ile mümkündür. Çünkü bunlar, dinden ziyade, muayyen iktisadî şartların, yaşayış tarzlarının meydana getirdiği, netice mahiyetinde içtimaî hadiselerdir."64 Mümtaz Turhan, halkı eğitmek isteyen aydınların, önce kendisinin bilgisini artırarak safsatadan ve

hurafelerden kurtulması gerektiğini, aksi takdirde rehberlik hakkını kaybedeceğini söyleyerek kitabını bitirmektedir.

Mümtaz Turhan, “Atatürk İlkeleri ve Kalkınma” adlı eserinde, Atatürkçülüğün taassup (bağnazlık) konusu yapılmasına, onun sağa sola çekilmesine karşı çıkıyor; Atatürk inkılâplarının amacının, millet olmak ve millî kültüre kavuşmaktan ibaret olduğunu belirtiyor.65 Türkiye’nin ana davasının “bir an evvel millet olma ve millî kültüre kavuşma” olduğunu belirten Mümtaz Turhan, milliyetçiliği, bu ana davanın gerçekleşmesinde bir araç görmektedir.

Mümtaz Turhan laiklik kavramı üzerinde de fikir beyan etmiştir. Ona göre, laiklik, sadece dinde devlet, dünya ile ahiret işlerinin ayrı tutulması ilkesini içermez; aynı zamanda vicdan hürriyetini başka inançlara saygıyı ifade eder. O, laikliğe başka bir anlam daha yükler ki, bu nokta üzerinde bizde pek durulmamıştır: Bu kavramın özü her çeşit olay ve vakıa karşısında ister tabiatta isterse toplumda olsun, objektif bir tutum takınmak, hiçbir etki altında kalmadan, realiteyi olduğu gibi idrak edip tarafsız olarak incelemektir.66

10. Ahmet Ağaoğlu (1869-1939)

Azerbaycan, Karabağ Türklerinden olan Ağaoğlu Ahmet, 1912’de Türk Yurdu etrafında toplanan Türkçülerdendir. Cumhuriyet döneminde daha etkili olmuştur. Meşrutiyet ve Cumhuriyet dönemlerinde üniversitede hocalık yapmıştır. Birçok eseri olmakla beraber esas fikirleri “Üç Medeniyet”, “Devlet ve Fert” gibi eserlerindedir.

Ağaoğlu Ahmet, devlet kavramına ağırlık veriyor. Çünkü insan ve hürriyetlerin ancak devletin koruyabileceğine inanıyor. O, millete dayanan devlet görüşünü, ferdin hak ve hürriyetlerini koruyan devlettir, düşüncesiyle benimsiyor. “Üç Medeniyet”in önsözünde ifade ettiğine göre, bu eseri, “dünyada yanyana yaşayan üç medeniyetten, Batı medeniyetinin diğerlerine

galip geldiğini, dolayısıyla kurtuluşumuz için bu medeniyeti olduğu gibi benimsemekten başka olmadığını

göstermek” için yazmıştır. O, medeniyeti kısaca “Hayat Tarzı” olarak tarif ediyor; hayatın bütün tecellileri maddî ve manevî bütün olaylarını bu “Hayat” kavramı içine dahil ediyor.67 Buda-Brahma medeniyeti ile “İslâm” medeniyetin yenildiğini, yenilmenin de maddî ve manevî olduğunu ifade eden Ahmet Ağaoğlu yenilmeyi tarif ediyor: “Başkasının şahsiyetini kabul ve iradesine tâbi olmak”tır. Dolayısıyla bu iki mağlup medeniyet, Batı medeniyetini kabul ve iradesine tabi olmak mecburiyetindedirler (s. 10). Ahmet Ağaoğlu medeniyeti “bölünmez” olarak kabul ediyor. Batı medeniyetinin üstünlüğünü kabul ve itiraf ediyorsak, o galibiyeti yalnız ilim ve fenne, siyasî ve içtimaî teşkilâta bağlamamamız gerektiğini vurgular ve kurtuluşumuzu mutlak olarak bu bağlılıkta görür: “…Yalnız elbiselerimiz ve bazı müesseselerimizle değil kafamız, kalbimiz görüş tarzımız, zihniyetimiz ile de ona uymalıyız. Bunun dışında kurtuluş yoktur.”68

Buradan bir problem çıkıyor: Batı’nın şahsiyetini kabul edip ona tabi olunca millî şahsiyet ne olacaktır? O, bu soruya cevap verirken bir millette özlüğün ne olduğunu araştırır ve şu sonuca ulaşır: “Genellikle şahsiyet ve özlük denilen mefhum, dille beraber bir milletin varlığından başka bir şey değildir.” Şahsiyet maddî bir şey olduğu için, fertler gibi milletler de birbirlerinden farklı olduklarından dolayı, aynı medeniyet bunların farklı ruhlardan geçerken türlü şekillerde aksetmiştir. İşte bu şekil çokluğu, şu özellik çokluğu millî şahsiyetin özlük bundan ibarettir. Bu doğuştandır, mukaddestir, isteğe bağlı değildir.69 Ahmet Ağaoğlu, bu değişmez doğuştan özden dolayı başkalarından alınacak hiçbir şeyin, millî şahsiyeti tehlikeye sokmayacağını iddia eder. Bu savunma pek makul görünmüyor, çağımızda ve tarihte birtakım örnekler bunun aksini gösteriyor.

Ahmet Ağaoğlu, din meselesini de ele alır ve dinin konusunu yalnız inanışlarla ibadetlere ait hususların teşkil ettiğini ileri sürer ve “bunun dışında ne varsa dine tesadüfî olarak girmiş” ve “bir mecburiyet dolayısıyla böyle yapılmış olduğunu” iddia eder. O, inanç ve ibadetlerin dışında dine bağlı olmadığımızı, dünya işlerinde tamamen serbest olduğumuzu, Spencer, Durkheim, Bergson ilhamımızı Ebu Yusuf gibi eski zihniyetlerden almış, diyor.”70

Ahmet Ağaoğlu, ferdin daima dinin ve edebiyatın baskısı ile ailede, okulda ve dışarda ezildiğini, hürriyetini ancak Fransız İhtilâli’nden sonra kazandığını ileri sürer ve ferdin serbest rekabet içinde gelişeceğini savunur. Çağa uymanın yolunu fertlerin gelişmesine bağlar, medeniyet kavramının “arkasından koşmak büyük bir azim ve iradeye bağlıdır” der.71

11. Ali Fuat Başgil (1893-1966)

Ali Fuat Başgil, hukuk, edebiyat ve felsefe lisansı, hukuk doktorası yapmış, dönüşte memlekette “Teşkilât-ı Esasiye” (Anayasa) hocası olarak dersler vermiştir. Ali Fuat Başgil, hukukî konulardaki düşüncelerinin yanında, din, milliyet, milliyetçilik, laiklik, demokrasi, devlet, hürriyet, felsefe materyalizm, spritualizm, ruh, madde gibi pek çok konuda değişik fikirler beyan etmiştir. Ayrıca Türkçenin fakirleştirilmesine karşı da mücadele vermiş, bu konuda yaşadıklarını “Türkçemiz” adlı risalede anlatmıştır.

Ali Fuat Başgil, “Din ve Laiklik” kitabında, din ve devlet işlerinin ayrı olmasını savunmuş, Diyanet İşleri Başkanlığı’nın Batı’daki gibi muhtar bir kurum haline getirilmesini istemiş, vakıfların gelirlerinin Diyanet’e verilerek devlet bütçesinden para almamasını, siyasetçilerin baskısından kurtarılmasını istemiştir. O, ısrarla laikliğin Anayasa’ya tanım olarak girmesi gerektiğini savunmuş, böylece yanlış yorumlamalardan ve yanlış uygulamalardan kurtulmanın mümkün olacağını savunmuştur.72

Ali Fuat Başgil, demokrasiyi, hak ve hürriyetlerin kalesi olarak niteler. O, vatandaşın hürriyeti; hükûmetin düzen ve otoriteyi temsil ettiğini düşünür. Hürriyetçi ve "vatandaşın insanlık hakkı" vatandaşın maddî ve manevî varlığına ve benliğine sahip çıkması, şahsının efendisi, fikir ve kanaatlerinin maliki kalıp endişesizce hareket etmesi ve nefes alması hakkı olduğunu belirtir.73 Onun düşüncesinde hak ve hürriyetlerin teminatı, Anayasası'dır. Çünkü Anayasa, "bir memleketin hükûmet gidişini ve idare usulünü tayin ve tesis eden temel kanundur."74

Ali Fuat Başgil, inkılâplar hakkında da fikirler ileri sürmüştür. O, inkılâbı "bir halden başka bir hale geçmek, millet hayatında bir devri kapayıp yeni bir devir açmak" olarak anlıyor. Geçişinin genişliğine ve derinliğine göre inkılâp ikiye ayrılır: Kadro inkılâbı, strüktür inkılâbı. Ona göre, Meşrutiyet inkılâbı, Cumhuriyet inkılâplarını hazırlayan bir kadro inkılâbı idi. Cumhuriyet inkılâbı ise Fransız ve Sovyet inkılâpları gibi, bütün varsayımı taşıyan bir "strüktür inkılâbı"dir (yapı inkılâbı).

Ali Fuat Başgil, sosyal hayatta tarihî ve sosyolojik determinizme inanır. Bunun için, inkılapların ve İhtilâllerin olmasında plân-programın yanında tarihi ve toplumsal şartlar da rol oynar; ortam lazım, heyecan lazım. İşte o zaman inkılâp, "adeta suyun yamaçtan aktığı gibi, mevcut ve hadiselerin sürükleyip getirdiği bir emperalifin (emrin) bir tarihî ve sosyolojik zaruretin cevabı olarak zuhur eder."75 İnkılâbın ontolojisini kendinden önceki ve mevcut şartlarla izah eden Ali Fuat Başgil, inkılâpların Türk milletine yeni ve medenî bir hayat yolu açtığı inancındadır. Bu sayede "Dün kendinden utanan Türk vatandaşı, bugün gönlünde Türklüğün gururunu ve alnında şerefini taşımaktadır."

Ali Fuat Başgil, milliyetin unsurları ve milliyetçilik hakkında da fikirlerini beyan etmiştir. O, bu konuda şöyle düşünür: "Milliyetçiliğin, damarlarında asıl kanını taşıdığını ve nimetleriyle beslenip büyüdüğünü,

Türk milletini, onun tarihini dilini, eser ve abidelerini, ecdat mirasını canım gibi severim. Onun civanmertliğine, ölmezliğine, emsalsiz kabiliyetlerine ve yüksek seviyesine inanırım." "Onun maddî ve manevî ızdıraplarını, tıpkı kendi ızdırabımmış gibi, içimde duyar, dertlerimi kendime dert edinmeyi bir vazife bilirim." "Nazarımda millettaşını sevmek, milletini sevmektir. Milletini sevmek de insanlığı sevmektir. Çünkü fert, milletin bir parçasıdır. Parçayı sevmeyen, bütünü sevemez." "Milletini menfaat için sevmek, sevgilerin en sefilidir." "Milletine yalnız menfaatıyla bağlanan, vatanını da sevemez."

Ali Fuat Başgil, milliyetçiliği bir sevgi, bir şuur işi olarak ele alarak milletin oluşumunu, ontolojik (varlıksal) teşekkülünü de, metot olarak içten dışa doğru, gönülden tarihe doğru bir yükselişle izah eder: Çünkü der: "Vatan sevgisi millet sevgisidir" öyleyse vatan nedir? "Vatan, millet sevgisidir, vatanı müdafaa etmek hakikatta millet bütünlüğünü müdafaa etmektir."

Milletin unsurları nelerdir? Vatan toprak parçasından ibaret olmadığı gibi, millet de ırk demek değildir. "Irk, ferdin iradesi dışında kalan hakiki ve mefruz (varsayılmış) biyolojik bir bağ değildir." Öyleyse millet, "tarihin yapıp yoğurduğu bir gönül bağıdır." Millî birliği kuran ve milleti yaşatan kuvvet "müşterek dildir, dindir, tarihtir, hulâsa ecdat yadigârıdır."76

Ali Fuat Başgil, maddecilere de tenkit yöneltir: Onlar nazarında milliyetçilik gericiliktir. Halbuki milliyetçilik en tabi ve en meşru bir histir, insiyaktır (içgüdücü). "Maddecilik, tembelliğin ve egoizmanın tıpkı cilt üstünde görülen çıban başıdır" "Zamanımız maddecisi, ta iliklerine kadar egoist, tembel ve faydacıdır".77

Ali Fuat Başgil, kendisinin yalnız bir milliyetçi değil, aynı zamanda manevîyatçıyım, yani spritualistim diyor. Dolayısıyla kendi fikirleri arasında maddeciliğin ve kozmopolitliğin yeri olmadığını belirtiyor.

12. Yahya Kemal Beyatlı (1884-1958)

Büyük şair Yahya Kemal, Anadolucu milliyetçilerdendir. Yukarılarda görüldüğü gibi, milliyetçi düşüncede bazen dinin yeri hiç yok, bazen çok az, bazen eşit seviye, bazen de en büyük yeri ve rolü elde eder. Yahya Kemal, Türkün Anadolu'yu vatan tuttuktan, yerleştikten sonra büyük bir medeniyeti meydana getirdiğine inanır. Remzi Oğuz metafizik ilhamlarını emir nehiyleri reddederken Yahya Kemal, İslâm'a meftundur. Onu Türklükle bir görür. Ona göre İslâm, Türk milleti ile "tev'emdir" yani ikizdir. Bu din, Allah'ın birliğine dayanan, kitabı Kur'an, Peygamberi Hz. Muhammed olan, "Hürriyet üzerine müesses-kurulu" müminlere yüksek sorumluluk ve bununla uygun yüksek bir ideal verebilen dindir. Yahya Kemal, bu dinin Türkler üzerindeki tesirini şöyle ifade eder: İslâm, Türkleri de bu ruh ile coşturmuş ve asırlarca kıt'adan kıt'aya Bedir Muharebesi'ndeki idealin peşinden koşturmuş bir dindir." O, "En güzel din" olan İslâm'ın bozulmamış şeklini yani ehl-i sünnet Müslümanlığını kabul eder; Şiî Müslümanlığı "Türklüğün o devirlerde karşılaştığı en vahîm tehlike olarak" görmüştür.78

Yahya Kemal, bu anlayışla Yavuz Selim'i, idealize etmiş, "Selimnâme" diye ayrı bir şiir grubu yazmış, onun erken ölümüne İslâm ve Osmanlı'nın ontolojik oluşumunu, Ezanın (İslâm'ın) dünyaya yayılışını aksatan bir olay olarak hayıflanmıştır:

Sultan Selim-i evveli râm etmeyip ecel

Fethetmeliydi cihanı Ezan-ı Muhammedî.

Yahya Kemal, Türklerin özel bir Türk Müslümanlığına sahip olduklarını, türbe, evliya inançlarıyla özel bir İslâm algılama biçimi olduğunu tespit etmiş, İstanbul'u ve Osmanlı'yı bu anlayış ve ruhla yorumlamıştır. Bu açıdan yeniçerilerdeki fetih ruhunu Ebâ Eyyubî Ensârî (Eyüp Sultan) vasıtasıyla Hz. Peygamber'e bağlamakta, onların fetih

esnasında ve diğer savaşlarda kendi akıl almaz kahramanlıkları yerine Bedir, Uhud gibi gazveleri anlatarak değerlerin kaynağını Hz. Muhammed dönemine bağlamıştır.

Yahya Kemal, İslâm'ın Türk milletinin hayatındaki ve kültüründeki önemini "Ezansız Semtler"de, "Süleymaniye'de Bayram Sabahı"nda, "Atik Valide'den İnen Sokak"ta, "Aziz İstanbul"da ve daha birçok nesir ve şiirinde ifade etmiştir. Hatta 1922'de Topkapı Sarayı'nda ziyaret yaparken Mukaddes Emanetler Odası'nda 400 seneden beri bir an bile susmadan Kur'an okunduğunu öğrenince bir hakikat keşfetmiş ve "400 senedir İstanbul'dan neden çıkarılamadığımızın sebebini anladım: 400 senedir susmayan Kur'an ve Ezan."

"Yahya Kemal", medreseden memleket sloganıyla memleketini manevî havasını koklamasını, maddî unsurlarının arkasındaki esas dayanakların iyi tespitini istemiş, kendisi bunu yapmıştır. Yahya Kemal, yeninin kapısını açarken "Öz-Varlık"a dönerek, hatta ona yabancılaşsa bile onu inkar etmeden yapabilen kimsedir. O, "yurdun soluk benizli, mütevekkil ve oruçlu insanları" karşısında bu hayata yabancılaştığı için ezilmekte, fakat üzülme duygusunun kendisinde kalmasını, yabancılaşmaktan kurtulmayı bir başlangıç, dolayısıyla biz kazanç saymıştır. Yahya Kemal "Anamın ak sütü" dediği güzel Türkçeyle, tarihe nasıl bakılacağını, nasıl tarih şuuru kazanılacağını, Türk milletinin iki zamanını, Osmanlı ve Cumhuriyet dönemlerini "Kökü Mazide Atiyim" diyerek birleştiren kimsedir. O, "imana gelmiş bir toprağın" vatan olduğunu söyler, bu vatanı cihandan ibaret görür ve bu vatanda yaşayanlara "dünya ve ahirette vatandaşlarım" diyerek vatanı ahirete kadar uzandırır.

13. Peyami Safa (1899-1961)

Peyami Safa, kendi kendini yetiştirmiş bir edebiyatçı fıkra yazarı (köşe yazarı) ve bir düşünürdür. Ruh tahliline dayanan ilk roman yazarı olarak

bilinir. “Fatih-Harbiye”, “Cumbadan Rumbaya” gibi romanları Batılılaşmanın getirdiği çatışmaları ve sıkıntıları ele alır. 1933-37’de “Kültür Haftası”nı çıkardı. Felsefe cemiyetinin fikir faaliyetlerine katıldı ve ilk tebliği verdi. 1938’de “Türk İnkılâbına Bakışlar”ı yazarak inkılâbın muhakemesini yaptı ve inkılâplara Kemalizm açısından baktı. Esas milliyetçiliğin Atatürk’le başladığını söyledi. 1951’de aylık “Türk Düşüncesi” dergisini çıkardı. Düşüncelerinde devamlı bir gelişme, yenilenme ve değişim müşahede edilebilir.

Peyami Safa milliyetçidir. Fakat ırkçılığı ve Turancılığı kabul etmez. Tarih ve dil ırkçılığının II. Meşrutiyet’le başladığını söyler.79 Atatürk inkılâplarının iki esas temelinin; Milliyetçilik ve Medeniyetçilik olduğunu belirtir.

Peyami Safa, inkılâpçı olduğunu söyler. İnkılâp, “Değişmek, bir şeyin yerine başka bir şeyin gelmesi” demektir. Devrim ise, sadece yıkılmayı ifade eder, yerine gelecek şeyi ifade etmez. İnkılâbın gayesi, Peyami Safa’ya göre, “devirmek ve yıkmak değil, yıktıktan sonra daha iyisini yaratmaktır. Ben bu manada inkılâpçı-

yım”.80 Peyami Safa, “münevver bir azınlığın münevver olmayan bir çoğunluğa otorite yoluyla kabul ettirdiği bir inkılâbı, hürriyetle bağdaştıramaz.81 O, inkılâbı konusunda bazı meselelerin hallini ister. Meselâ bir inkılâb serbest düşünce yoluyla değil de otorite yoluyla kabul ettirmek en doğru yol mudur? Eğer doğru yol ise münevver olmayan halk inkılâbı tamamen kaybetmiş midir? Eğer etmişse, hürriyetini meselâ irticai ayaklandırmak gibi tehlikeleri var mıdır? Peyami Safa, inkılâp anlayışımızdaki hatalar üzerinde de durur ve gösterdiği hatalı anlayıştan, hakiki inkılâp kendini gösterir.

1) İnkılâp, gelenek düşmanlığı değildir. İnkılâp, kaidelere değil de birbiriyle tarihi bağları olan davranışlara ve geleneklere dayanır. Geriden

ileriye doğru tarihî bir itişe sahiptir; gerisi olmayan ileri yoktur.

2) İnkılâp taklit edilemez, tercüme inkılâp ve kanunlar olmaz.

3) Hiçbir inkılâp, tek adamın eseri olamaz. Türk inkılâp hareketleri çok önce başlamıştır. Hürriyet inkılâbı daha öncedir (1908). Kadının resmen iş hayatına girişi daha öncedir (1905) Latin harfleri ve şapka cereyanları önceden vardı. Gerçek inkılâplar, bir adamın değil, tarihin malıdır.

4) Laiklik, Batı medeniyetinin şartı ve esası değildir. İlerlemiş ülkelerin birçoğu laik değildir. Batılılar, tarihi İsa'nın doğumundan başlatır. Papa her memlekete elçi gönderir.

5) Türkiye'de hakimiyet 1908'de başlar. O zaman, serbest seçim yapılarak saltanatın elinden icra yetkisi alınmıştı. Peyami Safa'ya göre, "İnkılap bir tekamül hamlesidir, ağır değil hamleli bir tekamüldür. Tarihsiz tekamül olmaz."82

Peyami Safa, inkılâp gibi din ve irtica kavramları üzerinde çok durmuştur: Ölçüyü kaçıran inkılâp hareketleri hasret ve irtica meyillerini artırır. İrtica "ölçüsüz bir muhafazakarlık" olup ölçüsüz inkılâp hareketlerinin cevabıdır. Mürteci, evvelki hali iade etmek isteyen samimî gerilik taraftarıdır. Yobaz ise samimî değildir, bilmez, tek taraflıdır. Belli şeylere saplânıp kalmıştır. Din yobazı olduğu gibi inkılâp yobazı ve diğerleri de olabilir. Türkiye'de irticacının ilmî tarifi yapılmamıştır.83

14. Ahmet Hamdi Tanpınar (1901-1962)

Cumhuriyet döneminde tanınmış, fikir ve sanat adamlarından biri olan Ahmet Hamdi Tanpınar, aynı zamanda önemli bir şair, bir edebiyat tarihçisi ve ilim adamı olarak büyük bir araştırmacıdır. Tanpınar'ın özelliği, eserlerini okuyanlara derinden hitap edebilen bir fikir ve sanat adamı olmasıdır. O, "her meseleyi tarihî bir perspektif içinde düşünmüştür".84 O, daima bütüncü bir bakış açısına sahipti. O, şiirlerinde "insan kaderinin derin

meselelerini, kainat ile insan varlığı arasındaki münasebeti aşk, ölüm ve sanat konularını" işlemiştir.

Tanpınar, Yahya Kemal'in talebesi olarak, Anadolucu bir milliyetçi, bir kültür milliyetçisidir. Çünkü O, millî varlığı her cephesiyle yaşamaya çalışan ve dünyaya açık olan bir milliyetçidir. Türk tarihini iyi bilir. O'nun "Beş Şehir" adlı araştırma denemesinde Yahya Kemal'in metodunu kullanarak, milletin ruhunu, Anadolu'nun beş tarihi şehrinde, meydana getirdiği eserlerde tespite çalıştığı görülür.

Tanpınar, insana bakarken, insan tariflerinden en çok "Düşünen Saz" tarifini beğenir. Bu tarif, insanın en kudretli ve en zayıf tarafını, kader karşısındaki aczini birleştirir. O diyor ki; "Ruhumuzla, idrakimizle ne kadar büyüğüz ve gene bu yüzden, kaderi yenemediğimiz için ne kadar biçâreyiz."85 Tanpınar'a göre, Kant'ın aksine, insan düşüncesi, zaman ve mekanın yaratıcısıdır. Bütün kainat idrakimizde yaşar. O, her şeyi içine attığımız halde zamanın karşısında ne kadar küçük olduğumuza hayret eder ve "kainatın yanında neyiz?" diye sormaktan kendini alamaz. İnsan ile toplum arasındaki ilişkiye önem veren Tanpınar, fert olarak insanın tam olmadığını, içgüdülerinin emrinde olan kimsenin fert olduğunu, acıyı duyuşta büyüklük fikri olmadığını, dişi ağrıyan insanın fert haline geldiğini belirtir. Fakat cemiyetin içinde insan, kader trajedisinden kısmen kurtulduğunu söyler. Çünkü der, cemiyet için fertte ölüm yoktur; cemiyette süreklilik vardır. Fert, cemiyette ölüm düşüncesini yener. Ölüm, cemiyette, fert için bir başlangıçtır. Kader ve ölüm fikriyle yürüyen Tanpınar, ferdin toplumda şahsiyet ve değer kazandığına kanidir. Tarih orada mana kazanır, hatıralarla topluluk şuuru orada devam eder. Tarih, sanat eserleri, gelenekler, cemiyetin süreklilik şuurudur.

Tanpınar, biraz da Durkheimci bir anlayışla cemiyetin ebedilik boyunca yaşayacağını söyler. Buradan milliyete bir varlık çıkarır; ona da ebedilik

verir; kader ve zaman gibi. Tanpınar’ı meşgul eden, hatta korkutan iki büyük güç karşısında ancak cemiyet durabilir; bir de “onun tarihi varlığı olan milliyet durur.”86

Tanpınar, medeniyeti “maziden gelen bir kültür yığılması ve toplanması olarak gösterir (s. 181). Bu yığılmanın başında şehir ve mimarî eserleri gelir. Her mimarî eser, millî hayatın koruyucusudur. Tanpınar milliyeti şöyle tarif eder: “Milliyet dediğimiz, bir dil, millî hayat, intikal etmiş şekilleriyle bir din ve ahlâk, başta mimarî olmak üzere bir yığın sanat eseri ve tarih hatırasıdır.”87

Tanpınar, kültürün tarihselliğine ve bütünlüğüne inanır. Fakat Tanzimat’ta kültürümüzdeki ve tarihimizdeki bu bütünlük ve devamlılık fikrini kaybettiğimizi iddia eder. O, medeniyeti de bir bütün olarak görür. Fakat medeniyet genel hayat değiştikçe müesseseleriyle birlikte değişir. Bazen bunların bir kısmını tasfiye eder.

Osmanlı’da insanlar farklıydı; aynı zamanda birbirlerinin devamıydılar. Fakat medeniyet değiştirmeyle başlayan dönüşüm, onların parçalanmamış zamanlarını böldü. Hal ile mazi birbirine bağlı olmaktan çıktı. Bu da cemiyetimizi zihniyetçe ikiye böldü ve “daima içimizde ikiye bölünmüş olarak yaşadık.”88 Tanpınar, iç bölünmesi olarak ortaya çıkan bir ikiliği toplumumuzun “Aklileşememesi”ne bağlar. Aklileşince yeni insan ve yeni hayat başlayacaktır. Bu hayat şekilleri birbirinin devamıdır, ama önceki hayat şekillerinden kopmaması şartıyla.

15. Mehmet Kaplan (1915-1986)

Mehmet Kaplan, Tanpınar’ın talebesi ve asistanı olarak onun yanında yetişmiş, Yeni Türk Edebiyatı profesörü, düşünür ve kültür adamıdır, Anadolucu milliyetçilerdendir. Kaplan da, Tanpınar gibi; bütün Türk edebiyatının ürünlerini değişik metotlarla incelemiş ve kendisinden sonra gelenlere yeni ufuklar açmıştır. Kaplan, edebiyatçıyı sadece devri ve

çevresiyle değil, mizacı ve karakteri ile de inceliyor; dolayısıyla tarihî metodun yanında psikolojik metodu da kullanıyordu. O, aynı zamanda metinlere dayanarak, “edebiyat ile medeniyet arasında bağlantı kurmaya” çalışıyordu. Bu bakımdan o, Türk edebiyatını başlangıçtan bugüne kadar dinamik bir süreç içinde görüyor ve yeni araştırıcılara bunu tavsiye ediyordu. Çünkü Kaplan, Türk milletinin tarih boyunca düşündüğü hayal ettiği ve özlediği her şeyin edebi eserlerde gizlendiğine inanıyordu.89

Kaplan da hocası gibi, Türk kültür ve medeniyetini bir bütün olarak ele alıp inceliyordu. Bu vesileyle o, en çok “devlet-kültür-millet” kavramları üzerinde önemle durmuştur. “Devlet” bir organizasyondur ve devletle devamlılığı sağlayan “kültür”dür. Öyleyse, milleti millet yapan esas unsur kültürdür.

Kaplan, Türk tarihinin üç ana dönemine ait metinleri incelemekle, bize has değerleri temsil eden ideal insan tiplerini ortaya çıkarmış ve bu “alp”, “gazi”, “velî” tiplerinin değişerek devam ettiklerini de tespit etmiştir. Kaplan, bilimsel mukayeseli edebiyat çalışmaları yapmış ve yaptırmıştır. O, bu mukayesenin bütün İslâm kavimlerinin edebiyatlarına da uygulanabileceğini düşünmüştür.

Kaplan da, Remzi Oğuz gibi, milliyetimizi seçemediğimizi de düşünür. O, buradan milliyetin kaynağına ulaşır: “Vücudumuz nasıl ecdadımızın eseri ise milliyetimiz de coğrafyamızın, tarihimizin ve ırkımızın eseridir.”90 Ona göre milliyetçi, “mensup olduğu milleti tanıyan, seven ve onu yükseltmeğe çalışan bir insandır.” Milliyetçi, milletinin mesut olmasını ister millet realitesi, şehir, köy, kasabalarla bizi çevirir. Milletin ötesinde insanlık değil başka milletler vardır.

Kaplan, milleti ve milliyeti bir şuur olarak kabul eder. Hakiki milliyeti ile Turancıyı ayırır. Turancıyı ütopya peşinde görür. Milliyetçi realisttir.

Vatan ve millet realitesinin içinde yaşar, onu görür, değiştirir. Milliyetçilik, sözden çok her gün yapılan, "durmadan yaşanan bir fikirdir."91

Kaplan, Anadolu coğrafyasına dayanan milliyetçiliğe "Yeni Milliyetçilik" adını verir. Bunun coğrafya, tarih ve kültür gibi unsurları vardır. Bu kültür, Anadolu'da Türkler tarafından vücuda getirilen kültür bütünlüğünü doğurur. Bunlar ilave olarak, bu coğrafya ve tarih içinde olgunlaşan soy birliği, bu milliyetçiliğin unsurlarıdır. Bu yeni milliyetçilik sınırları ve benliği içine hapsolunmuş kapalı bir sistem değildir. Kaplan yeni milliyetçiliği, evrenselliğe açmak için onu "pratik insaniyetçilik" olarak da tanımlar. Fakat insaniyetçiliğin yolu, kendi milletini sevmekten geçer.92

Görüldüğü gibi, Kaplan da şuura öncelik veren, milliyetçi oluşumu (ontolojiyi), milliyetçi hareketin meşruiyeti için kullanan, nesnelden öznele dönen bir milliyetçilik anlayışı vardır.

Kaplan, kültürü, T. S. Eliot'un etkisiyle "herhangi bir toplumun dininin vücut bulmuş şeklidir" diye tarif eder.93 Kültürde bütünlüğün bozulmasının, çözülmenin bir sebebi olarak, "ihtisaslaşma"yı gösterir. Çünkü, ihtisaslaşma, sosyal tabakaları ve fertleri ortak kültür ve manevî değerlerden ayırır. Çözülmenin önüne geçmenin bir çaresi de "Toplumun ortak din ve kültür kaynaklarına dönmek ve onlarla beslenmektir."94

Mehmet Kaplan, bu bağlamda "İslâmiyet yeni bir kültür kaynağı olabilir mi?" başlıklı yazısında sorduğu soruya cevap veriyor:

"Hegel ve Kant'tan sonra varoluşçu filozoflar, dinden hareket etmek suretiyle yeni bir felsefe vücuda getirmişlerdir. Batı'da eski Yunan ve Hıristiyan mitolojisine dayanan pek çok yeni sanat eseri vücudu getirilmiştir. Bu örneklere bakarak, İslâmiyet'in de yeni bir felsefe, sanat ve kültür kaynağı olabileceğine şüphe yoktur."95

Mehmet Kaplan, Türkiye’nin kurtuluşunu tarihimizi inceleyerek çıkardığı insan tiplerinden veli tipine bağlar: Türkiye’nin İhtilâllerle değil, “köy ve kasabalarda etrafının büyük saygı duyduğu, sözünü dinlediği, gençlerin örnek aldığı ‘modern veli tipi’ ile kurtulacağını” söylüyor. Bu tip eski veli tipi gibi içe değil, “dışa dönük”tür. Tanrı’ya olan sevgisini insanlara hizmet şeklinde gösterir ona göre Avrupa’da bu tipin şahsiyet haline

gelmiş binlerce örneği vardır. Orada bu tip Hıristiyan çevrelerden çıkmıştır. O, bizde de bu tipin dini çevrelerden, yetişeceğine inanıyor.96

Mehmet Kaplan, yer yer tabiat kanunları, madde, ruh, yaratıcı gibi felsefî konularda da fikir yürütmüştür. Meselâ, materyalistlerin her şeyi tesadüfe bağlayarak izah etmelerine karşı şöyle diyor:

“Eğer her şey, tesadüfî ve keyfî olsaydı, bazı masallarda vukua geldiği gibi, bir ağaçtan bir insanın; bir insandan bir ağacın çıktığını görürdük. Hayır, kainatta her şey bir nizama göre vuku bulur. İlmi her yerde muayyeniyet ve kanuniyet keşfetmiştir. Bunlar, ilmin, tabiatın temelidir… İnsan, bunlara bakınca kainatın Tanrı tarafından bir âlim gibi idare olunduğuna inanmaktan kendini alamaz.”97

16. Erol Güngör (1938-1983)

Erol Güngör, Mümtaz Turhan’ın asistanı olarak psikoloji ve sosyal psikoloji sahalarındaki araştırmalarıyla tanındı. O da hocası gibi, ağırlıklı olarak, kültür ve kültür değişmeleri ve bunlara bağlı meseleler üzerinde durdu. Türk kültürünün tarihî seyri içinde ve bugünkü hali içinde muhteva tahlillerini yaptı. Ayrıca İslâm’ın meseleleri ve tasavvufun meseleleriyle ilgili birer kitap yazdı.

Türk kültürünün yapısını, oluşumunu ve unsurlarıyla gelişimini yanlış anlayanları tenkit etmiştir. Bunların başında Ziya Gökalp gelir. Erol Güngör O’nu, “Türk kültürünü yanlış anlayanların en kalitelisi” olarak

takdir etmiştir. O, kültür, kültür değişmeleri Batılılaşma, modernleşme, laiklik, teknoloji ve değer ilişkileri ile milliyetçilik hakkında fikirlerini kültür ve milliyetçilik kelimelerinin ikisinin isminde yer aldığı iki ayrı kitabında açıklamıştır:

1. Türk Kültürü ve Milliyetçilik,
2. Kültür Değişmesi ve Milliyetçilik.

Erol Güngör, Atatürkçülüğü, "ideolojik aşırılıklara engel olmak ve pluralist demokrasinin ayakta kalmasını sağlamak gayretini güden siyasî tedbirlerden ibaret98 diye tanımlar. Atatürkçülük fikrî, siyasî, felsefî bir sistem veya ekol değildir. Atatürkçülük, genç cumhuriyetin yaşama çabasını temsil eder. Erol Güngör, milliyetçilerle inkılâpçıları ayırır. İnkılâpçıları, modernleşme gayretinde Fransızlaşmaktan Marksistleşmeye kadar uzun bir dönüşüm geçirmiş kimseler olarak niteler. Bunların kökenlerinin Osmanlılar olduğunu belirtir.

Erol Güngör, önce milliyetçilikle halkçılık arasında sıkı bir ilişki kurar. Bütün milliyetçilik hareketlerinin ortak özelliklerinden birisinin halkçılık olduğunu tespit eder, ama programında halkçılık bulunan her siyasî hareketin milliyetçi olmadığı uyarısında bulunur. Böylece milliyetçiliğin hudutlarını da tespit etmiş olur.

Erol Güngör, kültürü değişik şekillerde tarif eder. Kültür, "Bir hayat tarzıdır", "Bir dünya görüşüdür" gibi tariflerin yanında kültürü, bir cemiyetin problemlerini çözme tarzı olarak da tarif eder. O şöyle der:

"Kültür, bir cemiyetin kendi problemlerini çözmenin bir tarzı olarak benimsenmiş olup, kullandığı her türlü davranış sistemleri ve maddi vasıtaların bir terkibidir (sentezi)" Bu kültür tanımında maddî vasıtalar olmakla beraber, kültür maddî ve manevî olarak ayrılmasına rağmen Erol Güngör, kültürün tamamen manevî olduğunu söyler. "Her türlü davranış" deyiminin içinde neler var? Bunların gerisinde açıkça görülmeyen

“inançlar, normlar ve kıymetler vardır ki manevî kültür dediğimiz bu zihnî unsurlar kültürün temel yapısını teşkil eder.99 Düşünürümüz, bir başka yerde kültürün manevî olduğunu daha açık ifade eder: “Kültür bir inançlar, bilgiler, his ve heyecanlar bütünüdür; yani maddî değildir.”100 Manevî olan kültür, maddeleşir mi? Erol Güngör bu hususu şöyle izah eder: “Bu manevî, bütün uygulama halinde maddî formlara bürünür: Meselâ dinî inançlar, camî, namazdaki beden hareketleri dinî kıyafet vs. şeklinde görünür.”

Kültür değişmesi ne zaman ortaya çıkar? Eski çözüm tarzlarının veya eski tatmin vasıtalarının yeni durumlara uyamadığı, yeni ihtiyaçları karşılayamadığı hallerde yeni yollar benimsenir ve kültür alışverişi başlar. Tabii ki zorlamalı kültür değişmesi olmazsa. Tarihî kültür değişmesi seçicidir. Kültür alışverişi, ihtiyaca göre seçerek olur. Erol Güngör burada, değişmenin ajanı olanların kendi kültürlerinin problemlerini iyi bilmeleri gerektiği hususunda bir uyarı da bulunur. Türkiye’de kültür değişmeleri, genellikle, içten ve dıştan, zorlayıcı mahiyette olduğu için, Erol Güngör’e göre, başarısızlıkla neticelenmiştir. Sebebi de bu zorlamalardır.

Milliyetçiliğin amacı nedir? Önce millî kültürü meydana getirmek, bunun için de “geniş kitlenin iradesine dayanan bağımsız bir siyasî idare ve bu siyasî birlik” kurmaktır. Bundan dolayı, siyasî birlik ve kültür birliği yoluyla modern bir cemiyet haline gelme çabası milliyetçilerin değişmez programını teşkil eder (s. 23).

Erol Güngör, halk ve münevver (aydın) kültürlerini de tahlil eder: Türkiye’de halk dindar, münevver din reformcusudur. Münevverle halkı ayıran sadece dinî inanç ve ibadet değildir; o, aynı zamanda, büyük ölçüde kaynağını dinden alan birçok tavır ve davranışlardır. “Halk

kültüründe ahlâkın kaynağı ve müeyyideleri esas itibarıyla dine dayanır.” Aydının davranışlarında, materyalist görüşlerinden dolayı, ferdî

menfaat motifleri hakimdir. Dolayısıyla bu iki grupta zıtlığın kaldırılması gerekir.101

Erol Güngör, milliyetçilere iki uyarıda bulunur: 1) Halka dönüş ile geriye dönüşü karıştırmamalı. 2) Tarihi yanlış yorumlamamak. O, zorlamalı kültür değişmesinde istilâcı kültürün baskısı altında ezilen aydınların çift kutuplu bir tavır takındığını belirtir. Az gelişmiş ülkelerde, sosyal değişmelerde, “milliyetçilik bir korku ve nefretin” ifadesi olarak ortaya çıkar. Modernleşme ise, E. Güngör’e göre, hayranlık ve acizliğin objektif terimlerle maskelenmiş bir ifadesi halinde ortaya çıkar.

Erol Güngör, bu noktada milliyetçiliği, bu bağlamda tarif eder: “Milliyetçilik millî kültürü, bizzat bir medeniyet kaynağı haline getirmek ve cemiyeti sonsuz değişmelerin açık pazar yeri halinden kurtarmak hareketidir.”102 Erol Güngör buradan evrensel bir netice çıkarır: “Binaenaleyh milliyetçilik, aynı zamanda bir medeniyet davasıdır.” Milliyetçilerin, millî kültür davası, soysuzlaşmasını önlemek olmalıdır. Erol Güngör, milliyetçiliğin bir heves gibi görülmesinden hoşlanmamaktadır. Hele onun karşısına hümanizm ile çıkmaya bir mana verememektedir. Çünkü insanları sevmek, önce onlara hizmet etmeyi gerektirir. Bu hizmetin de “medeniyetçi olan bir milliyetçilikten daha başka bir yapılabileceği şüphelidir.”103

Erol Güngör, teknoloji değer yaratır mı, sorusuna, yaratmaz, diye cevap verir. Ama kültür değişmeleri esnasında özü kaybetmezsek ve baskın kültüre yerli kültürle karşı durabilecek güçte olmak şartıyla o, teknolojinin sosyal ve kültürel sahada büyük tesirler yaptığını söylemekle onun kendine has bir sistemi yarattığını söylemeyi birbirinden ayırır.

Erol Güngör’ün İslâmî konularda yazdığı kitaplardaki fikirlerine dinî düşünceden bahsederken temas edilecektir.

17. Cemil Meriç (1916-1981)

Cemil Meriç, önce Marxist, sonra Marxizmi terk etmiş bir düşünürdür. Cemil Meriç, 1970'li yıllarda parladı ve kendini açığa vurdu. Yazıları, kitapları ve konferansları ile her kesimden okuyanları sarstı. Cümleleri ve fikirleri, okuyanların beynine adeta tokmak gibi indi. Kısa ve dolgun cümleleri, tok ifadeleri ve mantığı ile sarsmadık zihin bırakmadı. Edebiyattan, felsefeden, bilimlerden, ahlâktan, tarihten, dine kadar girmedik saha bırakmadı. Kimsenin el atmadığı, yahut gördüğü halde söylemeye cesaret edemediği gizlilikleri, araştırdı, ortaya çıkardı ve cesaretle söyledi. Çarpıcı ifadeleri ve fikirleri sağda ve solda bir mutabakat ve yakınlaşma noktası temin etti.

Her konuda kuvvetli bir tenkitçi olarak göründü. Yakıcı, yıpratıcı eleştiri oklarını yöneltmediği sistem ve şahıs, adeta bırakmadı. Onun tenkitlerinden nasibini almayan kalmamış gibidir. Ama tenkidin yanında takdir etmesini de bildi ve yerine getirdi.

Ona göre Batılılaşmak, "şahsiyetsizlik erimek, yok demek, benimsediğimiz bir idam hükmüdür",104 "Kavga eden cemiyet iyimserdir. Kavga canlılığın ifadesi"dir.105 "Demokrasi demopedidir" (Halkın eğitimidir). "Faşizm devrimci bir sağdır", "İnsan bazı bahislerde sağdır, bazı bahislerde soldur. Bu itirazla bu kelimeleri aşmak lazım. "Gündelik hayatta materyalist mukaddesi olmayan, davası olmayan bedbahta verilen ad", "Türkiye'de mekanik materyalizm, bir nevi kompradorluktur. Hepsi memur aristokrasisine mensuptur. Kitleden kalabalıktan kopuştur, yani sağcılıktır; materyalizm, Batı'nın istediği insan

tipi olmaktır.106 "Oryantalizm, kapitalizmin keşif koludur." "İslamîyet sınıf kavgasını körükleyemez. Çünkü İslâmiyet'te sınıf kavgası yoktur, çünkü İslâm, İslâmın kardeşidir." "Kur'an'da bir iktisat sistemi yoktur, fakat sosyal adalete yönelen bir ahlâk vardır."107 "Batı benim antitezimdir." "Tarih insanla madde dünyasının çatışmasından ibarettir."

“Baha Tevfik’in materyalizim insanı cemiyetten koparan, Batı’da çoktan gömülmüş bir materyalizmdir. “Çağın Dini: Hümanizm”, “Liberalizmin hürriyeti, hür bir kümeste hür bir tilki hürriyeti.”

3. İslamcı Düşünce

A. Genel Olarak

Cumhuriyet döneminde, Meşrutiyet Dönemi’ndeki gibi canlı bir İslâmî tartışma zemini yoktu. Meşrutiyet Dönemi’nin İslamcılarından Mehmed Akif, Said Halim Paşa, sonraki dönemde yoktur. Babanzâde Ahmed Naim, Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır, M. Şemseddin (Günaltay), M. Şerafeddin (Yaltkaya), Ahmed Hamdi (Akseki), İ. Hakkı İzmirli, Eşref Edib (Fergan) var. Bunların hepsi fikir İslâmcılığı yapmışlar, Said Halim Paşa ise daha çok siyasî İslamcılık yapmıştı.

Cumhuriyet döneminde din, (İslâm) kamusal alandan çıkarılınca, İslâm gibi cemiyet yönü ağır basan bir dinin faaliyet alanı fevkâlâde daraltılmıştı. İslâmî kanunların kaldırılıp yerine Batı’dan yeni kanunların alınması, fıkıh gibi bir sosyal bilim üzerinde çalışma imkânı bırakmamıştı.

Cumhuriyet döneminin başlarında Hanefî mezhebine uygun bir Tefsir yazdırılması kararı, uygulamaya ko-

nulmuş ve bu Kur’an Tefsiri “Hak Dini, Kur’an Dili” adıyla, Elmalılı Hamdi Yazır tarafından resmî talep üzerine yazılmıştır. Buhari’nin hadis kitabından seçmelerin yorumlanarak tercüme ettirilmesi kararı da Ahmed Naim’e havale edilmek suretiyle gerçekleştirilmişti. Bunun dışında Ahmed Hamdi Akseki’nin yazdığı “İslâm”, “İslâm Dini”, “Hutbeler”, “Vecizeler”, “Askere Din Dersleri” gibi kitaplar kitlelerin ihtiyacını karşılamaya yönelik kitaplardı. Ömer Nasuhî Bilmen’in yazdığı “Büyük İslâm İlmihâli” ve İ.Ü. Hukuk Fakültesi tarafından basılan “Hukuk-ı İslamiye Istılahat-ı Fıkhiye Kamusu” (8 cilt) adlı eserler hem bir boşluğu doldurmuş hem de İslâm hukukunun kapsamlı ufkunu ortaya koymuştu.

Eşref Edib, zaman zaman “Sebilürreşad”ı çıkarmış, İstanbul’da Ali Kemal Belvicanlı ve arkadaşları “İslâm” ve Ankara’da Kemaleddin Şenocak “İslâm” adlı dergileri çıkarmışlar, ikincisi uzun süre devam edebilmiştir.

Necip Fazıl Kısakürek, 1943’te “Büyük Doğu” ve Nureddin Topçu 1939’dan itibaren “Hareket” dergisini çıkarmış ve bunlar da uzun süre aralıklarla devam etmiş; birer okul haline gelmiştir.

1949’da Ankara Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi’nin ve 1951’de İmam-Hatip Okullarının açılması memlekette manevî bir havanın doğmasına yol açmış; 1959’da açılan Yüksek İslâm Enstitüleri bu havanın kuvvetlenmesine tesir etmiştir. 1981’den sonra İlâhiyat Fakülteleriyle Yüksek İslâm Enstitüleri birleştirilerek İlâhiyat Fakülteleri sayısı yirmi üçe ulaştı. Bu fakültelerdeki İslâmî araştırmalar yeni ve değişik görüşlerin ortaya çıkmasına yol açtı.

Öte yandan Necip Fazıl’ın “Büyük Doğu” hareketine bağlı olarak “Yeni İslâmcı Akım” ortaya çıktı. Bunların başında Sezai Karakoç ve çıkardığı “Diriliş” dergisi etrafında halkalanan genç şairler ve hikâyeciler grubu gelir. Daha sonra yayın hayatına giren “Mavera”, “Edebiyat” dergileri etrafında kümelenen Rasim Özdenören, Nuri Pakdil, Cahit Zarifoğlu, Erdem Beyazıt ve arkadaşları gelir. Bu akım, edebiyatta, şiire, hikâyeye mecaza yönelerek, Kur’an’dan, hadislerden, İslâmî kıssalardan ve kavramlardan yararlandılar. Bu akımda siyasî İslâm görülmemektedir. Bu yeni akım, mecazları kullanarak İslâmî fikirlerini ifadeyi tercih ediyor.

1969’da Necmeddin Erbakan, Millî Nizam Partisi’ni kurdu. O, kapatılınca aynı siyasî çizgide Millî Selamet Partisi ve daha sonra sırasıyla önce Fazilet ve takiben Refah ve Saadet Partisi kuruldu. Bu partilerin siyasî İslâm davası güttükleri kanaatı hakimdir. Bu gelişmelere paralel olarak İslâmcı bilinen veya denilen bazı yazarlar siyasî İslâm’ı ön plâna çıkardılar.

1999’un sonunda AB Türkiye’ye üye adayları arasına alınca bu bazı yazarlar, hemen “siyasî İslâm ölmüştür” diye beyanda bulundular (Ali Bulaç bunların başında gelir). Günümüzde İslâmcı akım, bazı dergi ve kitap sayfalarında kendisini korumağa çalışmaktadır. Bilhassa 28 Şubat’tan sonra başlayan irtica takibi bu kesimdeki aydınlar üzerinde baskıların artmasına sebep olmuştur.

Cumhuriyet döneminde dinî düşünce var mıdır? Felsefe Profesörü M. Emin Erişirgil’in “Neden Filozof Yok?” adlı eserinde belirttiğine göre, Cumhuriyet döneminde dinî tefekkür olmadığı için, filozof da yoktur. Acaba hangisi sebep, hangisi sonuç? Aksi doğru olsa bile yani filozof olmadığı için dinî düşüncenin olmadığı doğru kabul edilse bile fazla bir şey değişmez. Çünkü Cumhuriyet döneminde, Meşrutiyet Dönemi’ndeki zengin fikir ortamı ve seviyesi yoktur. Meşrutiyet’te çeşit çeşit siyasî, fikrî ve felsefî dinî akım vardır. Bunlar aralarında kıyasıya tartışıyorlardı. Halbuki Cumhuriyet dönemi de din, kamu alanından tamamen uzaklaştırılmıştır. Tek parti ve tek ideoloji vardı. Dolayısıyla İslâm araştırmaları gelişmemiştir. Bununla beraber kimsenin kabuğuna çekilip de tefekkürde bulunmasına bir engel yoktu. Şimdi Cumhuriyet döneminde değişen sosyal ve siyasî şartlara ve küresel değişikliklerin de tesiriyle dinî sahada neler düşünüldü? Bunları tespite ve bazı temsilcilerini teşhise çalışalım.

B. Dinî Düşüncenin (İslâmî

Düşünce) Temsilcileri

1. Babanzâde Ahmed Naim (1872-1934)

Ahmed Naim’den felsefî düşünür olarak daha önce bahsedildi. Ancak Ahmed Naim’in dinî düşüncedeki önemi İslâm ahlâkının felsefî ifadelerle açıklanması ve

temellendirilmesi konusundadır. Bunun yanında “İslâm’da Dâvâ-yı Kavmiyet” adlı risalesinde kavmiyetçiliğe karşı çıkması sebebiyle çeşitli

tartışmalara sebep olmuştu. Yahya Kemal'in "Siyasî ve Edebî Portreler"de bildirdiğine göre, 1922'de Edebiyat Fakültesi'nde bir Ahmed Naim, Yahya Kemal'in Türk halkının İslâm'ı yaşayış tarzına ait yazılarına itiraz etmiş; Siz İslâm'ı bozuyorsunuz, yanlış anlayıp, yanlış anlatıyorsunuz, biz buna karşıyız, demiş. O da siz kim oluyorsunuz? Ben yaşanan İslâm'ı yazıyorum, kitaplardaki İslâm'ı değil, demiş. 1934'te bir yaz sıcağında Yahya Kemal'e yaklaşan Ahmed Naim, sizden özür dilerim, sizinle o münakaşamızdan sonra ben de sizin gibi düşünüp araştırmaya girdim, siz haklıymışsınız, deyip uzaklaşmış (bu birkaç ay önce).

Ahmed Naim'in bir diğer hizmeti, Buharî'den seçilmiş hadislerin (Tecrid-i Sarîh) TBMM kararı ile tercüme ve tefsir etmesidir, yorumlamasıdır. Ahmed Naim, Tecrid'in ilk üç cildini çevirmiş, fakat ömrü diğerlerine yetmemiştir. Tercümenin baş tarafına 500 sayfalık hadis metodolojisine ait yazdığı giriş de çok önemlidir. Çünkü hadis kritiğinin önemini felsefî ifadelerle kuvvetlendirerek belirtmiş, akla itimat edilmesini daima esas almış, aklın ilkelerine etmeyen kimsenin aklî delillerle başkasını susturmaya çalışmasını gülünç bulmuştur. 108

2. Kamil Miras: (1878-1957)

Kamil Miras, milletvekili olarak, Meclis'te Kur'an tefsiri yazılması ve Buharî'den seçmelerin Türkçeye tercüme ve şerh edilmesi kararını çıkartan kimsedir. Kendisi, Ahmed Naim'in başlayıp tamamlayamadığı hadislerin kalan kısmını tercüme etmiş ve geniş yorumlar ve açıklamalar yaparak on iki cilt halinde yayımlanmasını sağlamıştır. Kamil Miras'ın İslâmî meselelerle ilgili başka çalışmaları da vardır.

3. İsmail Hakkı İzmirli (1869-1946)

İzmirli'den daha önce Meşrutiyet Dönemi spritualistlerinden olarak bahsedilmişti. O'nun "Yeni İlm-i Kelâm" "Usul-ı Fıkıh" ve benzeri eserleri kelâm ve fıkıh usûlünde yenilik yapmak gerektiğine inandığı için bunları

yazdığı biliniyor. Cumhuriyet döneminde Kur’an tercümesi yayımlamış, İslâm’a yapılan bazı hücumlar için tartışmalara girmiş Türk-İslâm Ansiklopedisi hazırlama girişiminde bulunmuş; bir kısım arkadaşlarıyla birinci cildini de yayımlamıştır. Ziya Gökalp ile “İctimaî Usul”, “Fıkıh” konusunda uzun süre tartışmıştır. 1928’de Darülfünun’da hazırlanan dinde reform programına zannedildiğinin aksine imza atmamıştır. Bu meselede adaşı Baltacıoğlu ile karıştırılmıştır. İslâm felsefesinin Türkiye’deki ilk ve hâlâ en büyük üstadıdır.

4. Muhammet Hamdi Yazır (1879-1942)

Muhammet Hamdi Yazır’ın felsefî cephesinden daha önce bahsedildi. O’nun Cumhuriyet döneminde “Hak Dini Kur’an Dili” adlı fikrî muhtevası derin ve yüklü olan bir tefsir yazmış olması, dinî tefekkürünün derinliğini ortaya koymuştur. Paul Janet’ten tercüme ettiği felsefe tarihine yazdığı meşhur “Dibace”sinde İslâm düşüncesinin gelişme ve canlanma şartlarını araştırmış, İslâm dünyasının gerileme sebepleri üzerinde durmuş, çağımızda müçtehidin özelliklerinin neler olması gerektiğini belirtmiştir.

5. M. Şerefeddin Yaltkaya (1877-1947)

Darülfünun İlâhiyat Fakültesi’nde Kelâm Tarihi Profesörü ve 1942’de Diyanet İşleri Başkanı oldu. Çeşitli konularda ilmî, fikrî ve felsefî araştırmaları ve eserleri vardır. Onun dinî düşüncede önemi, kelâm ilminin yenilenmesi, sosyal kelâmın kurulması hususunda “İctimaî İlm-i Kelâm” başlığıyla yazıları yazmış olmasıdır. İslâmcı milliyetçi görüşleri itibarıyla Şemsettin Günaltay’a yakındı. Dinde fıkıh ile tasavvuf arasındadır. Tasavvuf felsefesini tarikatların bozulmuş teşkilâtı ile karıştırmaz.

6. Ömer Nasûhî Bilmen (1880-1961)

Eski dersi âmlardan ve İstanbul Müftüsü olan Ömer Nasûhî Bilmen, “Hukuk-ı İslâmiye ve İstilâhât-ı Fıkhiye Kamusu”nu (6 Cilt), “Mufassal İlm-i Kelam”ı ve “Büyük İslâm İlmihali”ni yazdı. Birincisi, terimleri

açıklayan bir sözlük, ikincisi eski bilgilerin bir tekrarıdır. İslâm İlmihali ise, çok itibar gördü ve hizmet etti. Sekiz ciltlik tefsiri de eskilerden bir derlemedir. İslâm ahlâkıyla ilgili kitabı ise bir el kitabıdır.

7. Ahmet Hamdi Aksekî (1887-1951)

Cumhuriyet'ten önce çeşitli yayınları ile tanınmış olmakla beraber, Cumhuriyet döneminde, Tedrisat Umum Müdürlüğü ve Diyanet İşleri Başkanlığı gibi yüksek görevlerde bulundu. O'nu şöhretli kılan "İslâm Dini", "Askere Din Kitabı", "Köylüye Din Dersleri", "Yavrularımıza Din Dersleri" gibi geniş kitlelere, çocuklara ve köylüye varıncaya kadar herkese hitap eden kitaplarıdır. Bilhassa; "İslâm Dini" adlı eseri milyonlarca satılmıştır. Ahmed Hamdi, daha önceleri felsefe dersleri de verdiği için felsefeyle yakından ilgilenmiştir. Bu alâkanın bir neticesi olarak "Ruh ve Bekâ-yı Ruh" adlı ruh ve onun ölümsüzlüğünü ele alan bir kitap yazmıştır. Kitap presokratiklerden başlayarak H. Spencer'e gelinceye kadar filozofların görüşlerini incelemiş, arada özel olarak kendi görüşlerini beyan etmiştir. Eseri 1923'te Maarif Vekaleti (M.E.B.) 300 liraya satın almış, fakat basmamıştır.

Ahmed Hamdi Akseki, "Bu millet nasıl kurtulur?" sorusu "İslâm Dini, hakikî medeniyetin ruhudur" aklın önemi, bilginin ve ilmin değeri, vatan sevgisi gibi çeşitli konular üzerinde fikir yürütmüştür.

O, İslâm toplumlarının ilerlemesini önleyen en büyük engel olarak şahsî menfaat duygusunun kamu yara-

rının önüne geçmesini gösterir. Birtakım ıslahatın yapılmasını zorunlu görür. Fakat bizde yapılacakların Avrupa'dakinin aynısı olamayacağını özellikle belirtir. Müslümanların ilerlemesinin çaresi olarak da din âlimlerinin uyanık olmasını, dinin hedeflerini iyi anlamaları gerektiğini, ulemanın da matematik ve tabiî ilimleri bilmesi lüzumunu teklif eder.

Ahmed Hamdi Akseki, yirmi kadar ilke tespit ederek İslâm'ın evrenselliğini ortaya koymaktadır.

Akseki "Peygamberimizden Vecizeler" adlı serisinin birinci kitabına "Kuvvetli iman, kuvvetli irade" başlığını koymuş, seçtiği hadisler ve onlara getirdiği yorumlar İslâm'ın toplumsal yönünü öne çıkaran yorumlardır."

Şevket Süreyya Aydemir, "Suyu Arayan Adam"da Ahmed Hamdi Akseki hakkında bazı ifadeler kullanıyor. "…Zaten ona göre din, bir hayat ve muaşeret kaidesi (görgü kuralları) idi. Onun din anlayışında korkunun cehennemin yeri yoktu. O, Allah'ını sevdiğinden tapıyordu."

"Hazret diyordu, 'İslâm dini, iyi ahlâktan ibarettir.' Bu iyi ahlâkın arkasında her ferdin, ailenin, milletin ve bütün insanların saadeti için lâzım gelen her şeyin mevcut olduğuna inanırdı."109

A. Hamdi Akseki, mezhep kavgalarının İslâm toplumlarını zayıf düşürdüğünü görerek mezheplerin birleştirilmesi (Telfik-i Mezâhip), fikrini benimsemiş ve bu konu da bir de kitap çevirmiştir. O da diğer birtakım kimseler gibi içtihat kapısının açık olduğunu ve içtihat yapabilme şartlarını taşıyanlara içtihat yapabileceklerini söylemiştir.

8. Necip Fazıl Kısakürek

(1905-1983)

Necip Fazıl, Cumhuriyet döneminde yetişen en güçlü şairlerden birincisi ve en büyük tiyatro yazarlarından biridir; otuz üç yaşına kadar serazâd bir hayat yaşamış ve sonra Nakşibendi Şeyhi Abdülhakim Arvasi ile karşılaşmış, İslâm'a dönmüş, yahut İslâm'ı yeniden keşfetmiştir. A. Arvasî ile tanıştıktan sonra, zihnî ve kalbî bir bunalıma girmiş, bu bunalımın doğurduğu dehşetli anları "Çile" adlı şiirinde anlatmıştır:

Bir bardak su gibi çalkandı dünya;

Söndü istikamet, yıkıldı boşluk

***

Aylarca gezindim yıkık ve şaşkın,
Benliğim bir kazan ve aklım kepçe,
Deliler köyünden bir menzil aşkın,
Her fikir içimde bir çift kelepçe
***
Akrep nokta nokta ruhumu sokmuş,
Mevsimden mevsime girdim böylece,
Gördüm ki, ateşte, cambazda yokmuş,
Fikir çilesinden büyük işkence.

Bu uzun, uykusuz, duraksız ızdırap dolu bunalımdan (Angoisse) sonra içindeki deniz duruluyor; dünyaya edindiği bilgilerden kafasını temizliyor. Tıpkı F. Bacon'un zihni idolden (putlar) temizlemesi gibi. Ama ikisi farklı gayelerle yapıyorlar. Bu zihnî temizlemenin zorluğunu "Kustum öz ağzımdan kafatasımı" mısralarıyla ifade etmiş:

Ateşten zehrini tattım bu okun
Bir anda kül etti can elmasımı
Sanki burnum, değdi burnuna (yok)
Kustum, öz ağzımdan kafatasımı.

Necip, daha sonra kendi ideolojisini ortaya koydu: Bunu da "Büyük Doğu" adıyla çıkardığı dergide ifade etti.

Necip Fazıl, önce Türk milleti, sonra bütün Doğu âlemine bütün insanlığın kurtulması için, Türk milletine gereken yol, İslâmiyet'tir110 diyor. O, Türk milletinin arslanın maiyyetindekilerden biri olmak yerine "bizzat arslan gibi ya ormanların hakimi veya kafeslerin mahkumu olmasını istiyor. Çünkü Türk milleti, "tarih boyunca kaderinin devamlı ihtar ve ifşa" edişleriyle bir arslan gibi hakim yaşamıştır.

Necip Fazıl, Anadolu milliyetçilerindendi, ama milliyet kabının muhtevasını İslâm ile doldurmak ister. Biz Osmanlı Devleti'nden önce,

“ruhunu kubbeleştirmemiş mücerret bir hareket kaynaşmasından, helezonvari bir akıştan” ibaret idik. “Belli bir mekana mıhlı olarak, belli başlı zamanımızı, birkaç küçük örnek bir tarafa Osmanlı İmparatorluğu’yla beraber yaşamaya başlamış olduğumuzu” ileri sürer. Anadolu’nun Türkleşmesi ve İslâmlaşmasını da şöyle ifade eder:

“Orta Asya yaylalarından inen zamansız ve mekansız bozkurt, Anadolu ırmaklarından birinde su içerken suda ateş gözlerinin ateşini seyrede ede bir söğüt ağacına istihale etti (dönüştü); toprağa, göğe ve güneşe perçinlendi, yepyeni bir ruh ve iman hamlesiyle gerçek zaman ve mekan âlemine girmiş oldu.”111

Necip Fazıl, “İdeolojya Örgüsü”nde, önce davasını ortaya koyuyor; sonra Doğu ile Batı’nın bir hesaplaşmasını (muhasebesini) yapıyor; sonra Türkün muhasebesini ele alıyor. Sonra “Ana kaynak: İslâm’ı, nasıl bozulduğumuzu”, beklediğimiz inkılâbı, “beklediğimiz inkılâbın yönleri”ni, devlet ve idare mefkûresini (ülküsünü) “temel prensipler”i tahlil ediyor, hal ve manzarayı tasvir edip, çilesini ve davasını anlatıyor.

Necip Fazıl, inkılâbı bir dinamite benzetir. Bundan dolayı onun kölelik ettiği davaya ve hakikat kutbuna göre değerlendirildiğini söyler. Onun istediği inkılâp, her şeyin etrafında döneceği, olacağı, bulacağı, sabit ve mutlak mihver (yörünge) olan İslâm’ın etrafında dönmelidir. Ona göre; “İnkılâp ve inkılâpçılık hak ve mutlak din peygamberinin mukaddes ayak izleriyle açılmış yolu bulmak demektir.”112

Büyük Doğu’da, idarenin terimleri de değişiktir: Yüceler Kurultayı, Başyüce ve Kurultay Başyüce (Cumhurbaşkanı), Başyücelik Hükümeti, yüce din dairesi, başyücelik akademiyası gibi.

Büyük Doğu ideolojisinin temel prensipleri vardır. Bunda ruhçuluk, keyfiyetçilik (nitelikçilik), şahsiyetçilik, ahlâkçılık, milliyetçilik, sermaye ve mülkiyette tedbircilik, cemiyetçilik, nizamcılık ve müdahaleciliktir.

Ruhçuluk, kainatı, ebediyet yolcusu insanın etrafında toplamaktır; maddeci ise kainatı topyekün yokluğa mahkum olan maddenin yörüngesizliğinde dağıtır. Ruhçuluk, madde ve bedenî zevklerin üstünde olan haz ve elem çeşitleriyle (manzume) beraber vatan, millet, aile, aşk, merhamet, namus, kahramanlık gibi kavramlar, ruhçuluk kadrosuna aittir. Ruhçuluğun ufuk çizgisi Allahçılıktır. Her Allahçı kendi kendisine ve en mükemmel ruhçudur.

Necip Fazıl'ın anladığı şahsiyetçilik "hakkın en üstün kaza ehliyetini temsil edenleri hakim kılma davasından başka bir şey değildir" (187). Ahlâkçılıktan anladığı da şudur: "Kökümüzün kaynağımızın, beşiğimizin, ocağımızın ahlâkı", "Millî ahlâk mefhumunu, başta din olmak üzere o milletin bütün iman ve mukaddesat manzumesi içinden süzülüp gelen bir vaka telakki etmenin ahlâkı."113

Necip Fazıl, milliyetçiliği bir zarf olarak görür ve onun içini (mazrufunu) doldurmaya önem verir. O şöyle der: "Her tavus kuşu bir yumurtadan çıkar, ama, gaye, tavus yumurtasından çıkmış olmak değil, tavus kuşu olmaktır." O milliyetçiliği ileriye doğru, tohum üstünde değil, ağaç üstünde karar kılan bir anlayışa bağlar.114

Necip Fazıl, seçme şiirlerini topladığı "Çile" adlı kitabının sonunda "Poetika" (şiir felsefesi) yapmıştır. O, poetikasında şair, şiir, şiirde usûl (metot), şiirde gaye, şiirin unsurları, şiirde kütük ve nakış, şiirde şekil ve kalıp, şiirde iç şekil, şiir ve cemiyet (toplum), şiir ve hayat, şiir ve din, şiir ve müspet ilimler, şiir ve devlet gibi konuları ele almış ve kendi düşüncesi ve ideali açısından bu konuları açıklamıştır. Öyle sanıyoruz ki Cumhuriyet devrinde şiir hakkında yazılan en kapsamlı, kaliteli ve muhtevalı poetikadır.

Necip Fazıl, İslâm ve tasavvuf ilişkisine dair de çok şey yazmıştır. Ona göre İslâm'ın dışı şeriat, içi tasavvuftur. Birisi dış rejimdir, diğeri iç rejimdir

(tasavvuftur); 115 tasavvufun aleti nedir? Aleti de zevk ve vicdandır; akıl değil.

Necip Fazıl, gerek şiirlerinde, gerekse çeşitli eserlerinde varlık, yokluk, ölüm, yaratma, ebedilik, zaman, ruh ve madde gibi felsefe mahkemeleri üzerinde de fikir beyan etmiştir. Meselâ zaman için şöyle diyor: “Zaman, bir varlık ve bir yokluğun üst üste gelmesi ve birbirini takip etmesi hadisesidir.”116

Necip Fazıl idealini şöyle belirtiyor: “Biri öbüründe tamamlanacak iki dünyanın terkibi (sentezi)… Hakikî Doğu dünyasını billurlaştırmak ve onun cemiyetini geliştirmek ideali.”117

Necip Fazıl idealini, “İslâm’ın emir subaylığı”, “tek zerresini feda etmeksizin İslâm’a yol açmanın sistemi” olarak tarif etmiştir. “Büyük Doğu” idealinin maddî ve coğrafî bir mekanı yoktur. Vatanımızın bugünkü ve yarınki sınırlarıyla çevrili bir ruh ve keyfiyet plânında bu mekan aranmalıdır. Bundan dolayı ideal, kendisini mekan çerçevesinde değil, zaman çerçevesinde gerçekleştirmek ister. Dolayısıyla içimizdeki iklimlere doğru, ince ve ruhanî bir seferdir.”118

Necip Fazıl, sonraki nesilleri derinden etkilemiştir.

9. Sezaî Karakoç (d. 1933)

Sezaî Karakoç, “Büyük Doğu” mektebinde yetişmiş kuvvetli, sanat ve fikir dolu şiirleriyle düşüncesine karşı olan gruplara da varlığını ve sanatını kabul ettirmiştir. 1960’ta Rönesans manasında kullandığı “Diriliş” kavramının temele alarak “Diriliş” dergisini çıkarmıştır. Necip Fazıl’dan farklı olarak İslâmî bir varoluşçuluğu benimsemiş görünmektedir. O, varoluş sebebimiz olarak Hz. Peygamber’in sancağını ve davasını göstermektedir. O, İslâm’ın insana doğumundan çok önce başlayan ve ölümden sonra devam eden bir varoluş vaadettiğinden hareketle, insan hürriyetini ruhun hür olmasına, bunu da ruhun dirilişine bağlamaktadır.

Çünkü ruh, ona göre, tam hür değildir. Onu çevreleyen çeşitli disiplin daireleri vardır. Bunlar, insan-üstüler (melekler), olaylar ve tabiat dairesi, tarihî önderler, veliler ve kahramanlar dairesi, peygamberler, kitaplar, takdir (kader) ve ehadiyet (zât) daireleridir. Ruh, bu içiçe varlık derece ve bölgelerinden gelen yardım ve engellerle çevrilidir. Bunlardan ruha iyi ve kötü tesirler gelir. Ruh, bunları hür olarak seçebilir. Fakat her zaman hür olarak icraya koyamaz.119

Sezaî Karakoç, şiirinin muhtevasını ve gayesini şöyle açıklamaktadır: “Benim şiirim aşk, hürriyet, arayış ve ölüm gibi, varolmanın dinamitlendiği noktalarda trajik espiriyi, irrasyonele, absürde bulanmış, mutlak”ı zapt etmektir.”120

Sezaî Karakoç, “İslâm Toplumunun Ekonomik Strüktürü” “Şiir”, “Yitik Cennet”, “Kıyamet Aşısı”, “Ruhun Dirili-

şi”, “İnsanlığın Dirilişi”, “Sütun I-II”, “Diriliş Neslinin Amentüsü” gibi eserlerinde ve şiirlerinde fikirlerini beyan etmiştir.

Sezaî Karakoç, bir ruhçu olarak, ruhun, maddeye olan zıtlığın çatışmasından dolayı ilerlediğini söyler ve bu konuda dinin önemini ortaya koyar: “İnsanoğlunu en yüce duygulara, yaşantıya götüren dindir. İnanç ve tapınmadır. İnsan tapınırken en samimi duygusunu yaşamaktadır. İçgüdülerin üstüne çıkmıştır. Kendini aşmıştır”.121 Ona göre, dünya Allah’ın önümüze açtığı bir kutlu sofradır. “Tabiat ve evren, manevî bir bağ ile müminin avucunda erirler; onunla kaynaşırlar” (s. 72-73). “İnsanın dirilişi bir müjdedir.” “Müslüman olmak bir müjdedir.” “Tabiat bir müjdedir.” “Saatlerin akışı, zamanın anıları saklayışı, tarih, yontulmaya elverişli mermer hep birer imkân olarak bize bağışlanan müjdelerdir.”122

Ruhun köprüleri vardır. Silâhları vardır. Silâhları ruhtan bir parçadır, onun uzantılarının dışa karşı ruhun sertleşmiş tabakasıdır. Nedir bu silâhlar? Sezaî Karakoç, ruhun ana silâhının tapınma olduğunu haber verir. Allah’a

tapma ise “insanın ve tabiatın tanrılık iddiasını yıkma, onları çıplak hakikatleriyle kavramaktır, yaratılanı aşmaktır.”123

Tapınma ve inanç ruhun dirilişini sağlar. Aslında toplumumuzda inanç, düşünce, duygu ve davranış dünyalarımız arasında bağlar olması gerekir. Bu bağları, önceleri, cami, medrese, tekke, asker ocağı gibi müesseseler sağlardı. Bunlar, toplumun ruhunda devamlı bir iç akış sağlardı. Bu “bir nevi kan dolaşımı gibi”ydi.

Sezaî Karakoç, tarihin bizi, kaçmakla kurtulamadığımız, tarihî misyona, İslâm milletleri içindeki liderliğe itmektedir (s. 88). Batı medeniyeti bir görüntü medeniyetidir. Müslümanın medeniyeti, ruhun dirilişi medeniyetidir (Peygamberler medeniyeti).

Sezaî Karakoç, kendi devlet anlayışını da açıklamıştır. “Benim devletim, “Medine-i Fâzıla, diye adlandırılan devlet yani erdem devletidir.” “Bir ülke-ideal devletidir. İslâm ideası veya ideali devletidir.”124

Onun devleti, bekçi-devlet, yahut ekonomik kuruluş veya bir ırkın, bir sınıfın hakimiyeti devleti değildir. Onun devletinde, temel idea, erdem (fazilet) dir. Devlet hayatında samimi eleştiri şarttır. Bu devlette “Ne Doğu’nun mutlak ve mistik itaat prensibi, ne Batı’nın sürekli muhalefet ve başkaldırı ruhu vardır. Bu devlet ideal bir devlet olsa da insanları İslâmî erdeme ererse bu ideal devlete yaklaşacaklardır.125 Bu ideal devlet ve İslâm’ın dirilişi, ‘Vücudunda bir kıyamet aşısı taşıyan, ölenin sarsıntısını duymamış kimselere bir kıyamet aşılayan, kıyamet adamı’ olan Müslüman sayesinde gerçekleşecektir.”126

Sezaî Karakoç, İslâmî idealin gerçekleşmesi için batıcı olmak veya Batı’ya karşı olmayı doğru bulmuyor. Çünkü ona göre esas olan “Dâvâ, Batıcı olmak veya Batı’ya karşı olmak değil. Doğu’nun, İslâm’ın dirilişi, gerçek diriliş, kendimiz olmaktır.”127

Sezaî Karakoç, Niezsche, Husserl, Sartre ve benzeri birçok Batılı filozoflara da önemli eleştiriler yöneltmiştir. Diriliş hareketi İslâmî hayat ile ruhu diriltme hareketidir. Bu hareketten “Edebiyat” ve “Mavera” dergileri çevreleri doğmuştur. Bunların başında Nuri Pakdil, Rasim Özdenören ve Alaeddin Özdenören gibi isimler gelir.

10. Mehmet Saît Aydın (d. 1943)

İslâm’ın modern dünyadaki meseleleri hakkında farklı ve değişik araştırmalar yapıp yeni fikirler ileri süren, bunları, TV kanallarından halka da ulaştıran Mehmet Aydın, bir ilâhiyatçıdır. İslâm felsefesi alanında İngiltere’de doktora yapmıştır. Türkiye’de modern manada ilk önemli ve ciddî “Din Felsefesi” kitabını yazmıştır. Kitap, pek çok baskı yapmıştır. Her eğilimden insanın müracaat kitabı olmuştur. İlâhiyat fakültelerinde ders kitabı olarak okutulmaktadır. Kendisi Batı ve İslâm dünyasında da tanınmıştır.

Mehmet S. Aydın, İslâmî ve felsefî konulardaki araştırmalarını çeşitli kitaplarda toplamıştır. Dinî meseleleri ise ele aldığı esas iki kitabı vardır; 1) İçe Kritik Bakış-Din, Felsefe, Laiklik, 2) İslâm’ın Evrenselliği.

Mehmet S. Aydın, birinci kitapta, genellikle din ve laiklik meselelerini ele almıştır. Fakat üzerinde ağırlıkla durduğu bazı meseleler, İslâmî Rasyonalizm, laiklik modernleşme karşısında İslâm, ilim ve İslâmî bilgi, din ve demokrasi gibi meselelerdir.

Mehmet S. Aydın, nasıl bir rasyonalite, istemektedir? Onun düşündüğü rasyonalite (aklilik) bölmeci, indirgemeci değil, bütünleştirici, birleştirici, “Tevhit ilkesine göre oluşan ve bu ilkeye sadık kalan bir rasyonelliktir. Bu rasyonellik, her türlü yeni tecrübeye daima açık, oluşum süreci içinde bulunmayı muhafaza etmesi gereken bir rasyonelliktir.” “İslâmî rasyonellik içinde vahiy, sadece ontolojik değil, epistemolojik bir istikrar da oluşturur.”

Bu rasyonellik, bir gelenek içinde gelişir, zenginleşir, post-modern tutumu da benimsemez.128

Mehmet S. Aydın, İslâmî bir devlet taraftarı görünmemektedir. O, Kur'an'ın bir devlet yapısı, kendine has özellikleri olan bir "din devleti" üzerinde düşünmediği kanaatindedir. Ama Kur'an'ın buna mukabil, "Evrensel (Ma'ruf) nitelikte gördüğü temel ahlâkî değerlerin gerçeklik kazanacağı bir ahlâk düzeni" üzerinde ısrar ettiğini düşünmektedir.129

Mehmet S. Aydın, modern İslâm düşüncesini esas alarak yeniden kurmayı, kendisine problem edinen, bu çerçevede çeşitli, dinî, ahlâkî, toplumsal ve felsefî problemleri, din felsefesi açısından ele alıp etraflıca tahlil edebilen ve çözüm teklifleri getirebilen bir düşünürdür.

Onun İslâmî akıl ve rasyonellik üzerinde önemle ve etraflıca durması, Kur'an'ın rehberliğinde Müslüman aydınların nasıl düşünmesi gerektiğini göstermek istemesindendir. Bu da öncelikle bir metodoloji sorunudur.

11. Sabri Fehmi Ülgener (1913-1983)

Aslında bir iktisat tarihçisi olan Sabri Ülgener bazı İslâmî meseleler üzerinde derinliğine düşünmüş ve kitaplar yazmıştır. Sabri Ülgener'in çok önemli olan başlıca eserleri şunlardır: "İktisadî Çözülmenin Ahlâk ve Zihniyet Dünyası", "Zihniyet ve Din, İslâm Tasavvufu ve Çözülme Devri Ahlâkı", "Zihniyet, Aydınlar ve İzmler" ve "Darlık Buhranları ve İslâm İktisat Siyaseti."

Sabri Ülgener bu kitaplarda, genellikle zihniyet meseleleri üzerinde durmuştur. Onun cevap aradığı başlıca sorunlar şunlardır: Bugünkü zihniyetimiz nasıl oluşmuştur? Bunun din ve tasavvufla ilgisi var mıdır? İktisadî zihniyetin dinde ilgisi nedir? Sosyal değerlerin en önemlisi olan dinî motiflerin ahlâkî, hukukî ve iktisadî değerlerde etkisi yok mudur?

Sabri Ülgener, İslâm tasavvufunun iktisadî zihniyeti kötürümleştirdiği kanaatindedir. Erol Güngör ise, aksi kanaattedir. Sabri Ülgener, Max

Weber’e dayanmakla beraber onun İslâm’ı tenkit etmesine cevap vermektedir.

12. Erol Güngör (1938-1983)

Milliyetçi düşünürler arasında ele alınan Erol Güngör’ün İslâmî düşünce bakımından çok önemli iki eseri vardır. “İslâm’ın Bugünkü Meseleleri” ve “İslâm Tasavvufunun Meseleleri” adlı eserleri denebilir ki Cumhuriyet döneminde yazılmış bu sahada bilimsel muhtevada derli toplu tek eserdir. Erol Güngör, “İslâm’ın Bugünkü Meseleleri” adlı kitabında hem İslâm dünyasının hem de Türkiye’nin İslâmî meselelerini genel olarak ele almakta ve bunlar üzerinde ilmî, fikrî tahliller yapmaktadır.

Erol Güngör önce, Batı medeniyetinin bugünkü halinin bir tahlilini yaptıktan sonra insanlığın mevcut durumundan kurtulması için İslâm’ı bir alternatif olarak görmektedir. O, modernizmi çok problemli görmekte ve bütün problemlerin kaynağı olarak göstermektedir. Bu bakımdan, onun nazarında Müslümanın bugünkü meseleleri, modernizmin hakim olduğu bir dünyada Müslümanca yaşamanın önündeki engellerle uğraşmaktır.

İslâm, insanlığın bugünkü bunalımından kurtarılması için gereken şartlara haizdir. Bir defa tarihte gösterdiği bütüncü hakikat anlayışı bakımından bunu yapabilir. Bu hakikatin kavranması konusunda gösterdiği bilgi elde etme vasıtalarını birbirine indirgemeyen yaklaşımıyla bunu yapabilir. Ayrıca getirdiği sosyal adalet ilkeleriyle ve uygulamalarıyla bu kurtuluşu gerçekleştirebilir.

Erol Güngör, İslâm’ın evrensel çapta kurtarıcı özelliklerinden birkaçını belirttikten sonra yapılacak işin ne olduğunu sorar. Onun cevabı, kısa ve açıktır: Yapılacak iş, bütüncü bilgi anlayışıyla modernizmi geliştirdiği indirgemeci ve inkarcı bilim anlayışının aşılmasıdır. Bu şart ağır ve zordur; çünkü Erol Güngör Batı’nın indirgemeci bilim anlayışına karşı yeni bir bilim anlayışı getirmeyi teklif etmektedir. Buna ilaveten o sosyal adalet

ilkelerine, yaşanılan şartlar içinde geçerlilik kazandırmanın gereğine işaret etmektedir. Çünkü der, İslâm'ın hakim olduğu yerlerde sınıf kavgaları, ırk mücadeleleri kölelik ve emperyalizm (sömürgecilik) görülmemiştir. Camide eşit gördüğü bir insanı sokakta hayvan sayan bir İslâm cemaati de görülmüş değildir.130

Erol Güngör, modernizmin insanın acılarına, ızdıraplarına cevap veremediğini, bunlara katlanma sağlayacak bir ideoloji vermekten aciz olduğunu, hayatın bitmez tükenmez acıları ve sıkıntılarının bir metafizik bunalım haline geldiğini belirtir; buna karşılık İslâm'ın insana mutluluk, iç huzuru, acılara dayanma gücü sağladığını çünkü İslâm'ın en kuvvetli tarafının hayatta bir denge felsefesi getirmiş olmasında yattığını vurgular.131

Erol Güngör, teknolojinin değerler yaratıp yaratmayacağı problemi üzerinde de ciddiyetle durmuştur. "Kültür Değişmeleri ve Milliyetçilik" adlı kitabında bu konunun uzunca bir tahlili vardır. Fakat konuya bu kitapta temas etmektedir. O, modern teknolojiye karşı çıkılamayacağını, onun değerleri yıpratması karşısında yeni bir ideoloji ile ona cevap verilmesi gerektiğini, bunu da İslâm'ın teknolojiyi, daha yüksek bir değer sisteminin emrine vermekle çözüleceğini ileri sürer.132

Erol Güngör, İslâm'ın bir değerler sistemi olduğunu söyler. Bu sistem, tarihî şartlara intibak göstermiştir. Bugün başka bir zaman ve mekânda uygulanması farklı olacaktır. Bu farklılık, "Sistemin ilkelerinde değil, maddî görünüşünde olacaktır." Erol Güngör, buradan İslâm'dan kaynaklanan bir medeniyetin canlanması söz konusu olabileceği neticesine ulaşır. Bu fikrini de sosyal ve kültürel değişme ile temellendirir: "Bunu kabul etmezsek sosyal değişmeyi ve kültür değişmesini de inkâr etmiş oluruz."133

Erol Güngör, İslâm, medeniyetinin tekrar kurulmasını, her çağın kendi imkânlarıyla İslâm'a getireceği yeni yorumlarla mümkün görmektedir. O, "Çağımızın imkânların da İslâm prensiplerine daha geniş bir uygulama sahası verecek durumda olması" kanaatiyle bu iddiasını desteklemektedir.

Erol Güngör, İslâm dâvâsının siyasî bir dâvâ olmadığı kanaatindedir. Ama o, Müslümanların yeni bir medeniyet kurarak varlıklarını korumak ve yüceltmek mecburiyetinde olduklarını söylemektedir. Acaba İslâm'ın siyasî hedefleri olmaksızın İslâm medeniyeti nasıl kurulabilir? Erol Güngör bu sorulara girmiyor. Ama onun siyasî İslâm'a kapıyı kapatması, İslâm'ın siyasî emellerle yıpratılmasını önlemek içindir.

Erol Güngör, kitabında zihnin ve hayatın düzenini, bu çerçevede İslâm hukukunun meselelerini, edebiyat ve din münasebetlerini, İslâm, sosyalizm ve milliyetçilik ilişkilerini çokluk içinde birliğin nasıl sağlanacağını, eski-yeni çatışmasını ve benzeri birçok sorunu incelemektedir. Kitap birtakım tavsiyelerle sona ermektedir.

Erol Güngör, "İslâm Tasavvufunun Meseleleri" adlı eserinde, önce tasavvufun kaynağını araştırır; kaynağın İslâmî olduğu sonucuna ulaşır: "Bu haliyle tasavvuf, medeniyetimizin çok kıymetli bir parçasıdır"der.134 O, tasavvuf ile İslâmlaşma arasında sıkı bir bağ kurar. O'na göre tasavvuf, büyük kütlelerin İslâm'a girişlerinde başlıca rolü oynamıştır. İslâmlaşma tasavvufla hız kazanmıştır. Dolayısıyla tasavvuf, Müslüman kütleler arasında bir çeşit "halk dini" haline gelmiştir.135

Erol Güngör, ayrıca tasavvufun Sünnî Müslümanlıkla uzlaştığını, bu uzlaşmanın Şiîliğin nüfuzunu kırdığını söyler. O, tasavvufla siyasî çöküntü arasında da bir ilişki kurar: Onun düşüncesinde tasavvuf, siyasî-iktisadî bir çöküntünün bir neticesi değil, fakat bu çöküntüye karşı ortaya çıkan bir reaksiyondur. Erol Güngör, tasavvufun çöküntüye sebep olduğu iddiasını, savunulamayacak kadar çürük bulur.

Erol Güngör, bu reaksiyonun ortaya çıkış şeklini ve İslâm toplumlarındaki sosyal değişmelerle aradaki münasebeti de inceler ve şöyle bir sonuca varır:

Tasavvuf İslam dünyasındaki dini doktrin birliğinin şiddetle sarsıldığı bir zamanda İslâmî birliği sağlamak gayretini temsil eder. Tasavvuf, çöküntü zamanlarında çıkan bir ümitsizlik felsefesi ve tembelliğin aklîleştirilmesi değildir; O çözülmeyi değil, manevî birliği ifade eder.136

Bu tespit ve tahlillerden sonra Erol Güngör, Sufiliğin İslâm kültürü içindeki yerinin ne olduğu meselesini ele alır ve tasavvuf aleyhine bazı neticelere ulaşır:

Ona göre, tasavvuf, İslâm kültürüne olumsuz tesir etmiş, en parlak zekâları, kültür hayatının dışına çekmiş, İslâm cemiyetinin meseleleri açısından başarısız bir imtihan vermiştir. Buna mukabil insanın iç hayatına muazzam bir zenginlik kazandırmış ve imanın tam manasıyla yaşanması hususunda bize öğretmenlik yapmıştır.137

Erol Güngör, ayrıca tasavvufun günümüzdeki meselelerini konu edinir. O, günlük hayatın baskılarından bunalmış, irşada susamış gençlerin, tasavvufa meylederek enerjilerinin hebâ edilmesinden endişe duyar; dolayısıyla tarikata girenlerin toplumsal faaliyetlerden kopmadan hamleci olmalarını savunur.138

Bir tefekkürü İslâmî yapan şeyin neler olduğu hususunda da, İslâmî bilim için ileri sürülen bazı ölçüler, ileri sürülebilir. Bu düşünceyi İslâmî yapan şey, insanın içindeki ve dışındaki gerçekler dünyasını, çevresini ve hayatı kavramakta ilişkileri belirleyen esasların İslâm'a dayanmasıdır. Erol Güngör realite ile vahyî esaslar, olanla olması gereken arasındaki bağlantının sağlam kurulması taraftarıdır. O, İslâmî gelenekten gelmemesine rağmen kendi gayretiyle Arapça öğrenip İslâm'ı aslî kaynaklardan öğrenmiş ve araştırmıştır. O bu konularda farklı ve kabule

şayan görüşler ileri sürmüşse, bunun sebebi, aslî kaynaklara inebilmesi ve derinliğe sahip olmasıdır.

13. Hayreddin Karaman (1936)

Hayreddin Karaman, Fıkıh âlimidir. İslâm hukukunun günümüzdeki meseleleri üzerinde çalışmakta Batı hukuku ile mukayeseler yapmaktadır. Ayrıca günümüzde ve helâller ve haramlar üzerine aydınlatıcı el kitabı hazırlamış, "İslâmın Işığında Günün Meseleleri"ni (3 cilt) yazmış, Müslümanların günlük yaşayışta karşılaştıkları birtakım meseleleri çözüme kavuşturmaya çalışmıştır.

Hayreddin Karaman, Bekir Topaloğlu, Saim Yeprem ve diğer bazı arkadaşlarıyla "Nesil" dergisini çıkarmış, "Nesillerin Kitabı" adlı beyannameyi yayımlamış, burada Müslümanları iman, ibadet ve ilmin kurtaracağını bildirmiştir. Vahiy ile teyit edilmiş aklın ve ilmin yolunu benimseyen Hayreddin Karaman, içtihat kapısı kapalı tutmayı İslâm'ın ruhuna aykırı bulmakta; hayat ve toplum dini olan İslâm'ın, değişen hadiseler karşısında dondurulmasına karşı çıkmaktadır. Bundan dolayı, "İçtihat üzerinde özellikle çalışmış ve bu konuda bir de kitap hazırlamıştır."

Hayreddin Karaman, İslâm'ın reforma ihtiyacı olmadığı, Müslümanların bilgi ve yaşayış bakımından ıslahı gerektiği kanaatindedir. O, irşat ve tebliği esas almakta, Müslümanların, inançlarını günlük hayatta sisteme ters düşmeden yaşayabilmesinin yollarını göstermektedir.

14. Hüseyin Hatemi (d.1938)

Hüseyin Hatemi esas olarak hukukçudur. Fakat gerek hukukî konularda, gerek sosyal konularda, gerekse dinî konularda çeşitli kitaplarıyla, makaleleri ve bilhassa televizyon konuşmalarıyla fikirlerini beyan etmiştir ve etmektedir. İslâmî konulardaki görüşlerini her fırsatta açıklayan Hüseyin Hatemi, tabiî hukukun ilâhî hukuk olduğunu ileri sürer.

Hüseyin Hatemi’nin, sosyalizm tartışmalarının gündemde olduğu dönemde Nureddin Topçu’nun İslâm sosyalizminden bahsettiği sıralarda bu konuda “İslâm Açısından Sosyalizm” adlı kitabı yazmıştır. Nureddin Topçu’nun “Önsöz”ü ile çıkan kitapta, maden ve toprak mülkiyeti, zararlı servet yığılmalarının önlenmesi, riba (faiz) yasağı, ticaret serbestisinin Kur’an-ı Kerim’deki sınırları, servetin nasıl kazanıldığı, miras, bağış, sadaka, el emeği cihat şuurunun iktisadî sahaya tesiri, İslâm’ın emperyalist bir güçle uzlaşabilir mi, İslâm emperyalist olabilir mi? Ticarî ve iktisadî faaliyet ve münasebetlerinin düzenlenmesi, içki-kumar-isrâf, altın ve gümüş yasağı ile içtimaî yardım teşkilâtı İslâmî açıdan incelenmiştir.

Hüseyin Hatemi, İslâm’ın ve İslâm düşüncesinin sahip olduğu dinamizmi kavramış, bu düşünceyi sosyalist anlayışa ve onun iktisadî ve toplumsal sorunlarına uygulamıştır. O, aynı zamanda İslâm cemiyetinin ideal düzenini ortaya koymaya çalışmıştır. Yazar, kitabın sonunda şöyle diyor: “İslâm, Allah’ın dosdoğru ve eksiksiz yoludur. Marxist teori ile marksist tatbikatı nasıl birbirinden ayırıyorsanız, İslâm’ı da İslâm ülkelerindeki uygulamalardan ayırarak düşünmemiz gerekir. Bu ayırmayı yaparak “İslâm’ı incelerseniz, onda en küçük bir kusur bulmanıza hiçbir zaman imkân yoktur. Bu, yalnız “iman”ın değil, aynı zamanda gerçeğin ifadesidir.139

15. Sâmiha Ayverdi (1906-1993)

Sâmiha Ayverdi, bir romancı olarak tanınmış olmakla beraber tefekkürü olan bir yazardır. Kendisi Kenan Rıfaî’nin yerine tarikatın başına geçmiş ve kırk seneden fazla Rıfaî tarikatının şeyhliğini yapmıştır. Romanlarının dışında muhtelif kitapları vardır.

Sâmiha Ayverdi’nin amacı, çağdaş bir İslâmî Türk ruhunun tasavvufî yaşayışla olgunlaşmış olarak toplumumuza hız verici, yol gösterici ve örneklendirici bir canlılık kazanmasıdır. Onun kitapları içinde bizi burada

doğrudan ilgilendireni “Kölelikten Efendiliğe” adlı küçük eseridir. Sâmiha Ayverdi, yazılarında ve romanlarında daima, maddenin üstüne çıkmayı, onu yenmeyi ve mana ile dirilmeyi esas almaktadır. İnsan mana ile dirilmedikçe bir puttan ibaret kalır.

“Hicri 1400. Yıla Yaklaşırken Kölelikten Efendiliğe” isimli eser, hicretin 1400. yılı münasebetiyle yazdığı bu risalenin önsözünde Sâmiha Ayverdi; İslâm ülkelerinin devlet başkanlarına, İslâm aydınlarına hitap etmektedir: “Ey Müslüman Emirler, İslâm Münevverleri, Devlet Reisleri ve Müslüman Kardeşlerim!” Bu hitaptan sonra yazar maksadını anlatmaktadır: Bu risale 1400. senesini idrak etmek üzere olan hicrî takvimi, bütün İslâm âleminin birlikte karşılamasını teklif etmek, din kardeşlerimizle müşterek dert ve davalar üstünde kısaca dertleşip halleşmek niyetiyle yazılmıştır. “Bu risale, İslâm’la şereflenmiş her Müslüman milletin kitabıdır ve ilâ-yı kelimetullah’a davettir.”

Sâmiha Ayverdi kendisini “…gönlünde İslâm’ın aşkı alev alev yanan, bütün İslâm âleminin birliği ve beraberliği temennisindeki ihlâs ve samimiyetine Allah’ı şahit tutan bir Müslüman” olarak nitelemektedir (Önsöz).

Sâmiha Ayverdi, Doğu’yu, Batı’yı Yahudiliği ve Hristiyanlığı tahlil ettikten sonra, kitap ilmi, toplumsal, dinî, iktisadî, ticarî teknik ve eğitimle ilgili birtakım teklif ve

temennilerle kitabı bitirmektedir. Ona göre, İslâm’ın bugünkü en mühim meselesi Müslümanların birlik ve yardımlaşma ruhu içinde yetişmelerinin sağlanmasıdır. Çare ise “İslâm âlemini yeniden diriltmek İslâm’ın ruhunu, Kur’an ahlâkını geri getirmek ve İslâm birliğini kurmak gerekliliğidir”.140

4. Sosyalist Düşünce

A. Genel Olarak

Sosyalizmin pek çok çeşidi ve rengi olmakla beraber, burada daha çok marksist ve ihlilâlci sosyalizm kastedilmektedir. Sosyalizm, aslında, toplumculuk anlamında, kapitalizmin ezici ve sömürgeci tutumuna karşı bireyin ve toplumların kurtarılmasını, insanların hemcinsleri tarafından sömürülmesinin önlenmesini hedef alan bir harekettir. Toplumların ve devletlerin siyasî ve iktisadî bağımsızlığını da hedefleyen sosyalizmler, genellikle, bu gayeye ihtilâl (devrim) yoluyla ulaşmak isterler.

Meşrutiyet Dönemi sosyalist düşüncelerde gördüğümüz gibi İştirakçi Hüseyin Hilmi dine, toplumun inançlarına yumuşak yaklaşmış ve ondan istifade etmek istemişse de, bu diğer sosyalistlerce hoş karşılanmamıştır. Çünkü marksist sosyalizm, aslında materyalist ve ateisttir; dolayısıyla dini de zararlı ve bilim dışı görür.

İktisadî yönden, üretilenlerin adaletli olarak dağılımını, üretim araçlarının toplumun ve devletin eline verilmesini, ekonomik hayatın değiştirilmesini hedef alır. Sosyalizmin genel olarak insanî yönden, insanın sömürülmesini ortadan kaldırma fikrine dayanır. Bu bakımından II. Meşrutiyet'in ilk senelerinde önce anlayışla ve hoşgörüyle karşılanmış İştirak mecmuasında melâmilerden Abdülaziz Mecdî (Tolun) bile şiir yazmakta bir beis görmemiştir.

1921'den sonra Türkiye'de, sosyalist hareketler Sovyetler Birliği'nin ideolojik yönlendirmesi istikametinde faaliyet göstermiştir. Şefik Hüsnü (Değmer), Hikmet Kıvılcımlı, M. Ali Aybar, Vedat Nedim Tör, Haydar Rıfat (Yorulmaz), Kerim Sadi (A. Cerrahoğlu), gibi pek çok temsilcileri yetiştirmiştir.

Sosyalist hareket kendi içinde "Kadro", "Yön" gibi dergilerin etrafında farklı hareketlere de yol açmıştır. Daha sonra Marksçı, Leninci, Stalinci, Maocu, Enver Hocacı ve daha pek çok fraksiyonlara bölünmüş, 21-24 Aralık 1991'de (Almaata Toplantısı) Sovyetler Birliği'nin çökmesi üzerine

Sosyalist-Komünist ideoloji ve hareketler cazibelerini kaybetmiş, Avrupa'daki birçok komünist partisi ismini değiştirmiştir. Bu gelişmeler çerçevesinde bizde de bazı sosyalistler K. Marx'a sadakatlarını bildirmişler, onun yanılmadığını beyan etmişler; bazıları da marksist görüşlerin zaaflarını ortaya koymayı tercih etmişlerdir. Sovyetler Birliği'nin maddî-manevî desteğinden mahrum kalan bu ideoloji mensupları, 1960'lı yıllarda "Gardrop İnkılâpçısı" diye alay ettikleri Atatürk'e ve Atatürkçülüğe dönme ihtiyacını duymuşlardır. Eski devrimci, ihtilâlci komünistlerin bir kısmı sermayedâr, sanayici olmuş, sermaye düşmanlığını bir yana bırakmış, sermayedarların ilerici olduğunu ve ülkeyi ilerlettiklerini bile açıklamak ihtiyacını duymuşlardır.

Bugün sosyalistlerimizin hemen hepsi milliyetçi olmuş, küreselleşme saldırıları karşısında her yönden küreselleşmeye ve küreselci Batı ülkelerine cephe almışlardır.

1965-66'dan itibaren esas itibarıyla bir yönüyle Anadolucu, diğer yönüyle de İslâmcı aydınlar arasında ve en önde yer alan Hareket Mecmuası sahibi Nureddin

Topçu "İslâm sosyalizmi" fikrini ortaya atmış, Hüseyin P. Hatemi de "İslâm Açısından Sosyalizm" adlı bir kitap yazarak konuyu İslâm açısından tartışmıştır. Nureddin Topçu'nun marksist sosyalizmin tesirine mâni olmak maksadıyla İslâm'ın iktisadî yönünün cemaatçi veya toplumcu tarafına işaret etmek istediği İslâm Sosyalizmi lider Müslümanlar arasında uzun süre tartışılmış ve aleyhinde konuşulmuş ise de ise de bugün bu konular gündemden çekilmiştir.

Cumhuriyet'in başlarında ve daha sonraları sosyalist partiler kurulmuş ve çeşitli hareketler ortaya çıkmıştır. Fakat Türk toplumunun İstiklâl Harbi'nden yeni çıkmış olması, iktisadî ve toplumsal hayatın umulduğu

kadar gelişmemiş olması, köylülerin ve işçi sınıfının bilinçlendirilememiş olması sebebiyle hedeflenen sonuçlara ulaşılmasını engellemiştir.

Sosyalist partiler ve hareketler, zaman zaman kanun engeline takılmış, bazen kapatılmış, yahut durdurulmuş olmakla beraber okumuşlar ve bir kısım işçiler üzerinde etkili olmuşlardır. Bu hareket ve örgütlerin çoğu fikir hareketi olmaktan çok komünist propaganda yapan hareketlerdi. Nitekim 1968'den sonra, bu hareketlerin mensupları devlete karşı silâhlı eylemlere giriştiler. Bu hareketlerin başlıcaları şöyle ifade edilebilir:

1) Kadro Hareketi, 2) Yurt ve Dünya Hareketi, 3) Yön-Devrimci grubu hareketi ve zinde güçler teorisi, 4) Ortodoks marksistler, T.İ.P., 5) Millî Demokratik Devrimciler (MDD), 6) Asya Tipi Üretim Tarzı Hareketi, 7) Ortanın Solu Hareketi.

"Kadro" dergisi, 1932-35 arasında üç yıl boyunca çıktı. Hedefi savaştan yeni çıkan fakir, sermayesiz Türk toplumu ve devrimleri sosyalist yönde harekete geçirmekti. Bu dergiyi

çıkaranlar arasında Şevket Süreyya (Aydemir), İsmail Hüsrev (Tekin), Vedat Nedim (Tör), Yakup Kadri, Burhan (Belge) ve M. Şevki (Yazman) vardı. Bunlardan ilk üçü eski komünistlerdi. Kadrocular, devrimin bitmediğini, sürekli olduğunu, devrimi devletin yürütmesi gerektiğini söylüyorlardı. Halkçılığa sığınarak devlet, "imtiyazsız sınıfsız kaynaşmış bir kitle yaratacak, dolayısıyla toplumu sınıf çatışmasından koruyacaktı. Kadrocular, dünyadaki sermayedâr -işçi çatışmasına sıcak bakmıyorlar ve temel çelişki sömürgeci- sanayi ülkeleriyle sömürülen ülkeler arasındadır. Bu çelişkiyi de ancak kurtuluş savaşları çözebilir. Kadrocular sınıf mücadelesine yan çizdiği için, sınıf mücadelesini zorunlu görenlerden ayrılmaktadır. Devletin tam desteğini alan kadrocular, kadroyu "Millî Kurtuluş Hareketi'nin bir millî inkılâbın kumanda heyeti" olarak

niteler.141 Böyle olunca o kadro içinde "gelişigüzel vatandaşların yeri yoktur". Bu

anlayış, elitist bir görüştür; bu da bir iktidar elde etme hareketidir ve bir halk hareketi değildir. Yani halka rağmen, iktidara yürüme hareketidir. Bunun için kadrocular "inkılâp münevveri-aydın" yetiştirmeyi hedefliyorlar. Bu inkılâp aydınları, inkılâp ideolojisini oluşturacak, inkılâbı kendi zeminine oturtacaktır. İnsan burada ne kadar kadrocu olursa o kadar aydın olacaktır. Kurtuluş savaşları ihraç etmeyi hedefleyen bu hareketten Atatürk ve İnönü desteklerini çekince hareket de sona erdi. Kadro hareketi, sosyalizmle kapitalizm arasında üçüncü bir yol bulma teşebbüsüdür.

B. Sosyalist Düşünce Temsilcileri

1. Hikmet Kıvılcımlı (1902-1971)

Hikmet Kıvılcımlı "Tarih tezi: Tarih öncesi-tarih-devrim-sosyalizm, İstanbul 1976" adlı kitabında tarih ve medeniyet tarihine dair fikirlerini beyan etmiştir. O, fikirlerini hem İbn Haldun'un hem Engels'in etkisiyle geliştirmeye çalışmıştır. Ona göre, insanlık tarihi, medeniyetten önceki yazısız tarih dönemi ile yazılı tarih dönemlerine ayrılır. Yazılı tarih dönemi, Sümerler öncesinden Batı Roma'nın yıkılışına kadar antika (kadim) tarih ve modern tarih (kapitalist tarih) dönemlerine ayrılır. Antika tarih dönemi barbar toplulukların medeniyete geçiş tarihlerinin tarihidir. Bu geçiş, barbarların medenilere egemenlik kurmalarıyla gerçekleşir. İşte bu, "tarihsel devrimdir." Bu medeniyetlerde sınıflar mücadelesi vardır. Burada barbar-medeni mücadelesi başlar ve yozlaşan medeniyet çöker. Onun yerine yeni bir medeniyet çıkar, yahut eski medeniyet barbarların etkisiyle Rönesans'a kavuşur. Barbarlar çoban-göçebe durumunda iseler özgün bir medeniyet yaratamazlar. Ama doğruluk, yiğitlik, eşitlik gibi faziletler sayesinde eski medeniyeti diriltirler. Macarlar ve Cermenler, Hıristiyanlaşarak Roma, Türkler ve Moğollar da İslâmlaşarak İslâm medeniyetlerini dirilttiler.

Barbarlar ileri durumda iseler özgün bir medeniyet meydana getirirler. Akad, Elam, Fenike, Mısır, Hint, Çin, Roma ve İslâm medeniyetleri özgündür.

H. Kıvılcımlı, bugünkü Türkiye'yi anlamak için, onun, içinden çıktığı Osmanlı tarihine inmek gereğini vurgular. Osmanlı tarihinin maddesi ise İslâm medeniyeti Rönesansı'dır. O da diğerleri gibi kentten çıkmış bir "Antika" (kadim) medeniyetler Kıvılcımlı'ya göre hangi çağda olursa olsun, insan toplumunu daima "üretici güçler" harekete geçirmiştir. Bunlar ise teknik, coğrafya, tarih ve insandır.

H. Kıvılcımlı'nın diğer marksistlerle mücadelesi vardır. Onun da diğerleriyle kavgası olmuştur. D. Perinçek, A. İlhan, M. Belli ve diğerleri Kıvılcımlı'yı eleştirmişlerdir. O da onları eleştirmiştir. Kendisinden N. Hikmet de hoşlanmamaktadır. Kıvılcımlı da "Nazımizm"e karşıdır ve bunlar yüzünden "Nazım'a yüklenmiştir."

H. Kıvılcımlı'yı Cemil Meriç, Batı ile Doğu'nun muhasebesini yapmaya kalkmak gibi çok büyük bir işin içine giren adam olarak görüyor ve bu gayretini takdir ediyor.142

2. Mehmet Ali Aybar (1908-1995)

Mehmet Ali Aybar, Ortodoks marksistlerin bir araya geldiği TİP (Türkiye İşçi Partisi) kurucularından olup partinin genel başkanıdır. M. Ali Aybar, üniversite doçentliğine kadar yükselmiş bir akademisyendir. Siyasî parti ile sosyalist devrim mücadelesini devam ettiren M. Ali Aybar, 1968'de Çekoslovakya'da Dubçek'in başını çektiği hürriyetçi sosyalizm hareketinin, Brejnev'in doktrini gereği Varşova Paktı ordularının ezilmesine karşı çıktı; "Güleryüzlü sosyalizm" anlayışını savundu. Bu sebeple yoldaşları Behice Boran ve Sadun Aren ile yolları ayrıldı. Daha sonra partiden ilgisini kesti.

Ortodoks marksistlerin esas hedefi, sosyalizme ulaşmaktı. Onlar Atatürk devrimlerini de bu açıdan yorumladılar. Osmanlı'da feodal bir

düzen olduğu iddiasıyla yorumladılar. Bu feodal yorumu, Batı feodalizmi ile ters düşünce yorumlarına "Askerî, merkezi, doğu, despotik feodalizm" gibi yeni isimler taktılar. Partinin programını esas itibarıyla M. Ali Aybar yapmıştı. 1961 Anayasası'nın sosyalizme açık olduğunu savunarak partiye marksist bir hüviyet kazandırdı.

M. Ali Aybar, Türkiye'de sosyalist mücadelenin nasıl yapılacağı konusunda, Türkiye'nin özel toplum yapısını ve önemli çelişkilerin incelenmesi gerektiğine inanır. O, Türkiye'de bürokrat sınıfı ile komprador burjuvazi ve ağa sınıfının hakim sınıflar olduğunu, İttihat ve Terakkî Partisi ile CHP'nin bürokrat sınıfı temsil ettiklerini söylenirken, ona göre, Türkiye'de millî burjuva denecek bir sınıf yoktu ve dolayısıyla millî kurtuluş mücadelesinde öncü olması imkânsızdır. Aybar, küçük esnaf ve zanaatkârların ahiliğin etkisiyle sosyalizme yatkın olduklarını düşünüyor Türkiye'de esas mücadele Amerikancı bürokrasi ağa, komprador ile emekçiler arasında olacaktır, zira esas çelişki bunlar arasındadır. Bunun için bütün emekçiler koalisyon halinde yeni mücadeleyi başlatmalıdır. Sosyalizm, tepeden inme kazanılmaz. İstiklâl Savaşı, sosyalizme yönelmediği için, Türkiye tekrar emperyalizmin boyunduruğuna girdi. M. Ali Aybar'ın anladığı sosyalizm, demokratiktir; bunda halkın tam katılımı olacaktır. Bu sosyalizm aynı zamanda bir ahlâk anlayışıdır, merkezi somut insan olan bir hayat felsefesidir, bu sosyalizm, insan içindir.143 Aybar'ın sosyalizmi hürriyetçidir. Sosyalizm esas gayesi, sonunda yabancılaşma unsurlarından kurtarmaktır.144

3. Doğan Avcıoğlu (1926-1983) ve

Yön Hareketi

Doğan Avcıoğlu, Fransa'da Siyasal Bilgiler ve İktisat okudu. 1961'de bir kısım arkadaşlarıyla "Yön" dergisini kurdu ve başyazarlığını yaptı.

1967’de “Türkiye’nin Düzeni”ni yayımladı. Bu kitap, büyük yankı uyandırdı. 1969-71 arası “Devrim” dergisini çıkardı.

Doğan Avcıoğlu da, öteki sosyalistler gibi, Atatürk devrimlerinin yarıda bıraktırılmış ve hedefinden saptırılmış olduğu kanaatini taşır. Dolayısıyla bu yarıda kalmış devrimi, esas mecrasına akıtmak lazımdır. Avcıoğlu, devrimleri de ulusal ve sosyoloji devrimi diye ikiye ayırır. Ona göre, devrim, toplumsal bir savaştır. Bu savaş, büyük arazi sahipleri, tefeciler ve büyük burjuvazi, bunların destekçileri ile dost güçler yani devrimci ordu gücü arasında yapılacaktır. Bu dost güçler ise devrimci aydınlar, öğretmenler ve üniversite gençliğidir.

Doğan Avcıoğlu, CHP’nin “düzen değişikliği” programını kapitalizmi halka yaymaya çalışan bir program olarak niteler. Doğan Avcıoğlu, Anadolu’da bir Kürt devleti kurulmasına, ABD, Çin ve Rus uyduluğunun getirilmesine de karşıdır.

Yön hareketinin esas teorisyeni Doğan Avcıoğlu olduğu için onun fikirleri bu hareketi de temsil eder. Yön hareketinin amacı, düzen değişikliğini gerçekleştirmek, yönetimi tutuculardan kurtarmaktır. Bu grup, devletçiliğe, dayalı plânlı, programlı bir ağır sanayi gerçekleştirmeyi de hedefler.

Doğan Avcıoğlu, “Türkiye’nin Düzeni”nde Türk toplum tarihini farklı şekilde yorumlamış, Selçuklu ve Osmanlı Devletlerini çağlarının en ileri toplumları olarak nitelemiştir. O, Asya tipi üretim tarzı (ATÜT) anlayışına ve Osmanlı’yı bu açıdan değerlendirmeye de karşıdır.145

Doğan Avcıoğlu’na ve Yöncülere göre kapitalist yöntemlerle kalkınmak mümkün olmadığından milliyetçi, devrimci ve devletçi, halkçı bir kalkınma yolu takip edilmelidir. Komünist ve Amerikancı kalkınma modelleri yerine “Millî Devrimci Kalkınma” modeli uygulanmalıdır. Komünist kalkınma yolu proletarya egemenliğine dayanır. Öteki ise tutucular koalisyonu denen

sınıflara dayanır. Bu madde proleterya hakimiyeti yok, Amerikancı sınıflar da yok. Bunlardan geriye kalan küçük burjuva çevrelerini temsil eden milliyetçi aydınlar bu modelde ön plânda etkili olacaklardır.146

Bazılarına göre, Yöncü sosyalizm Türk sosyalizmi iddiasıyla, marksist sosyalizmden uzaktır.147 Yöncü hareketi şiddetle eleştirenlerin başında D. Hikmet Kıvılcımlı gelir, ona göre "Yönizm", sınıflar üstü "aydın ve zinde kuvvetlerin güdeceği bir devletçiliktir. Batılılaşma bir ülkede, kapitalizmi kurmaktır.148

Ayrıca "Türkiye'nin Düzeni" tek sebepli açıklamalara dayanmakla eleştirilmiştir.

4. Mihri Belli (1916)

Mihri Belli, Millî Demokratik Devrim (MDD) önderi olarak tanındı. Kendisinin uzun bir devrimci mücadele ve hapishane hayatı vardır.

MDD grubu Osmanlı'yı feodal, Cumhuriyet idaresini de yarı feodal ve emperyalizme bağlı çarpık bir kapitalist düzen olarak niteler. Bu grup, sosyalist ve millî demokratik olmak üzere iki devrim türü kabul eder. Bunun hedefleri de diğerlerinin hedeflerinden farklı değil. MDD grubu, Türkiye'nin henüz sosyalist devrim aşamasına gelmediği kanaatindeler. Çünkü Türkiye millî bağımsızlığına kavuşmamıştır. Dolayısıyla önce tam bağımsız bir toplumun gerçekleşmesi lazım.

Mihri Belli'ye göre, sosyalizm, bir doyma değil, bir hareket kılavuzudur. Sosyalizmde hazır reçeteler (doğmalar) aranmaz, mühim olan onun metodunu benimseyip doğru uygulamaktır.149

Mihri Belli, Türkiye'nin sömürülmekte olan bir tarım ülkesi olduğunu, toprak mülkiyeti dağılımının adaletsizliğini bir proleter devrimci parti bile olmadığını ifade eder.

O, MDD'nin Türkiye'de yerli ortağı olan sermayeye ve onun müttefiki olan tefeci-bezirgan sermayeye karşı yapılacağını savunur. Bu devrimi

gerçekleştirecek olanların başında en devrimci ve bilinçli sınıf olan proleterya gelir.

5. Kemal Tahir Demir (1909-1973)

Hikâyeci, romancı olarak tanınan Kemal Tahir, marksist düşünürler içinde, Türkiye'de önemli bir yer işgal eder.

Kemal Tahir, marksist düşüncede "Asya tipi üretim tarzı"nı benimseyenlerdendir. Bu ifade Marx'ın üç üretim tarzı ayırımından biridir. Bu üretim tarzında toplumlar, kapalı köy ekonomisi halinde yaşar. Köy birimi içinde tarım ve küçük sanayi işkolu oldukça gelişmiştir. ATÜT, hem tarihsel hem tarihsiz kabul edilmektedir. Asya toplumlarının uzak tarihlerinde yaşandığı ve başlangıcının ve sonun bilinmediği için böyle nitelenmiştir. ATÜT'te toplumlar sınıfsız değildir.

ATÜT modelini Osmanlı toplum yapısına uydurmaya çalışarak sosyalizme ve soslist duruma kendi tarihimizden bir alt yapı ve temele oturtmak isteyenler Sencer Divitçioğlu, Muzaffer Sencer, İdris Küçükömer, Kemal Tahir ve Niyazi Berkes'tir. ATÜT modeli, Muzaffer Sencer tarafından Orta Asya Türk toplumları tarihine uygulanmaya çalışılmıştır. Ayrıca konunun Moğollarla İslâmiyet'le ve Selçuklularla da bağlantısı kurulmuştur.

ATÜT modelini Osmanlı'ya uygularken, Marx'ın ilkelerine uygun olarak Osmanlı'nın sınıflı bir toplum olduğu, bunun da devlet-reaya şeklinde belirdiği söylenmiştir. Fakat Osmanlı'da sınıflar arasında Batı'da olduğu gibi aşılmaz duvarlar olmadığı, sistemin uydurulması açısından belirtilmiştir. Sencer Divitçioğlu, ATÜT'e uygun olarak Osmanlının iktisadî yapısı ile Avrupa'nın feodal yapısını karşılaştırır ve Osmanlı'nın asla feodal bir yapıya sahip olmadığını beyan eder. Asya tipi üretim tarzı, (ATÜT) onlara göre, az gelişmiş toplumlara uygun bir modeldir.150

Asya tipi üretim tarzını, Türk toplumunun ve tarihinin gerçeklerini anlamak için benimseyen Kemal Tahir, bu modeli bir araç olarak kullanmıştır. O, toplumlar üzerinde düşünürken her konuyu Doğu-Batı mücadelelesi tarzında ele almıştır. O, Osmanlı toplumunu, “Devlet Ana” gibi romanlarında yorumlarken Türk toplumunun ve insanının somut gerçeklerini, hareket noktası olarak almıştır. Onun Osmanlı tarihine bakışı hem kuramsal hem de somut ve pratik açıdandır. Çünkü o, tarihe bütüncü bir açıdan bakmayı uygun görmüştür. Kemal Tahir bu ikili bakış tarzında ve sadece kurama ne de olgu gerçekliğine bağlanmıştı ama bunların karşılıklı etkileşimini esas almıştır. O, Marksizmin toplumumuzun gerçeklerine uydurulmasını kuramın değişmesini hedefler. Toplumumuzu yarım yamalak bilinen Marksizme uydurulmaya çalışılmasına karşı çıkar. Dolayısıyla kuramın, bize has somut gerçeklikler karşısında yeniden üretilmesine taraftardır.

Kemal Tahir, Batılılaşma serüvenine girdiğinden beri Türk toplumunun çift gerçekli bir toplum haline geldiğini söyler. O, millî kültürün bütüncü olarak belirlenmesini Türk gerçekliğinin kendine has özellikleri ile kavranması şartına bağlar.

Kemal Tahir, Batılılaşmaya karşı çıkarken, devletin gerçekliğini, batılı kavramlara göre yeniden üretmeye çalışmasını doğru bulmamasına dayanır. O, Doğu toplumlarının, bireysel hürriyete, Batı’dan çok daha önce ve farklı şartlarda ulaşmış olduğuna inanır.

Kemal Tahir’e göre, Osmanlı’nın ve Cumhuriyet’in en büyük yanlışı Batılalaşmak istemesidir. O, “Osmanlı için Batı’ya benzemek cezanın en büyüğü idi”151 der. Bunu da Kur’an’da bazı toplumların Tanrı buyruklarına karşı geldikleri için cezalandırılmış olmalarını bildiren ifadelere dayandırır. O, “Bizi ters çevirdikleri zaman Batı, Batı’yı ters çevirdikleri zaman biz çıkarız” der.152

Kemal Tahir, “İstiklâl Savaşı’nın, antiemperyalist olmadığını emperyalizmin ülkedeki durumunu meşrulaştırdığını iddia eder. Kemalizm’i gericilik sayar, Öz Türkçeliği vatan hainliği kabul eder. Nüfus plânlamasına karşı çıkar. Harf devriminin bizi mazimizden ayırdığını ileri sürer. Padişahlık kurumunun Doğu toplumlarında dış sömürüye karşı “çok özel bir güven barajı” olduğunu söyler.

Kemal Tahir’in fikirlerinin etkisi çok geniş olmuştur ve bu etki günümüzde de devam etmektedir.

6. İdris Küçükömer

Tanzimat’taki yenilikçi kadroyu, emperyalizm için gerekli ortamı yaratmakla iç ve dış bölücü çevrelerle işbirliği yapmakla dolayısıyla topluma yabancılaşarak imparatorluğu batırmakla o, Cumhuriyet döneminde siyasîlerin, aydın ve bürokratların da kültürel yabancılaşma içinde olduklarını söyler. İdris Küçükömer soruna toplumcu duyarlılıkla bakarken, tarihî değerlendirmeyi tarihî materyalizm açısından yani marksist tarih açısından yapıyordu. O, yenilikçi Batıcı bürokrat kültür politikaları ile halktan uzaklaştıklarını dolayısıyla siyasî çatışmaları sınıf kavgalarından, ideolojik kurumların belirlediği iddiasını taşır. Hatta bunların üretim güçlerinin daha hızlı gelişmesini önlediklerini de dile getirir.

İdris Küçükömer’in üzerinde durduğu esas mesele, kitlelerin sesini duyuracak bir ortamın oluşmaması, bu ortamın oluşmasının engellenmiş olmasıdır. O, sesini duyuramamayı “yanlış bilinçlilik” olarak niteliyor ve bunun sorumlusu olarak da antilaik bürokrasiyi görüyor; halkın yanlış istikamete itildiğini dolayısıyla tarihe geçmişte olduğu gibi yanlış yön verildiğini ileri sürer. Bu yanlış yönden dönmek, doğru yola yönelmek gerekir ki Türkiye’nin problemleri çözülsün.

İdris Küçükömer’in temel kitabı “Düzenin Yabancılaşması, İstanbul 1969” adlı eserinin esas konusu, siyasî iktidarın yabancılaşması

problemidir. Nuray Mert, onun, görüşlerinin sağ siyasî bakış açılarıyla örtüştüğünü ve kendisinin sağ-sol “arasında bir sarkaç gibi devamlı sallanmakta” olduğunu söyleyerek değerlendirir.153

7. Halikarnas Balıkçısı (Cevat Şakir Kabaağaçlı) (1886-1973)

Anadoluculuk akımının hümanist kolunun baş temsilcisi ve fikir babası olan Halikarnas Balıkçısı, kültürün milliyetle ilişkisi olmadığı felsefînden hareket eder. Zaten Cumhuriyet döneminin başlarında Gökalp kültür-medeniyet ayırımının etkisiyle bir grup, kültür millîdir, derken; bir grup hem millî hem evrenseldir; diğer bir grup da kültür evrenseldir, diyordu. Burada esas mesele,

Türk kültürünün hangi köklerden kaynaklandığı meselesiydi. Buna bağlı olarak Cumhuriyet idaresini kurmak istediği yeni toplumda millî kültürünün hangi temellere dayandırılacağı meselesi en önemli meseleydi. Bu mesele Türk tarihini ilgilendiriyordu. Türk Tarih Kongresi'nde, bütün medeniyetlerin kurulmasında Orta Asya Türklerinin rolü olduğu, bütün milletlerin Orta Asya Türk kökenli olduğu esasına dayanıyordu. Burada laik bir toplum yaratmak için, İslamîyet kamusal alanın dışına itilerek, İslâm öncesi laik toplum ile temellendirilmek istenmişti. Bu sefer de Türklük ön plâna çıkmıştır. Bundan da rahatsız olanlar "Mavi Anadoluculuk" akımını ortaya attılar ki bunun başında Halikarnas Balıkçısı vardı. Onun bu konuda fikirdaşları Azra Erhat, Sabahattin Eyüboğlu, Vedat Günyol ve İsmet Zeki Eyüboğlu idi.

Halikarnas Balıkçısı'na göre kültürümüzün kökenlerini Orta Asya'da aramak yanlıştır. Bunun gibi Batı kültürünü benimsemek de yanlıştır. Çünkü Türk kültürü Anadolu'da yaşamış toplumların yarattığı kültür birikiminin süzülmüş bir sentezidir. Anadolu, hem Yunan kültürünün hem Batı kültürünün kaynağıydı.

Mavi Anadolucu akım, hümanist bir akımdır, ağırlığı da İlkçağ Anadolu kültürüne verir. Çünkü Halikarnas Balıkçısı'na göre, hümanist düşünce Batı'dan önce Anadolu'da doğmuştur. Aslında hümanizm, modernleşme gayreti içinde devletin görüşünün sistemleştirme ve insanımızın zihin yapısını Batı'ya dönüştürme, aynı zamanda laik toplum anlayışını somut coğrafyaya yerleştirme amacını güdüyordu. Halikarnas Balıkçısı, bu Anadolu tutkunluğu ve araştırmalarıyla tabiri caizse, bir Anadolu şovenistidir.

Halikarnas Balıkçısı, Anadolu'yu bir medeniyetler deposu, felsefî ve aklî düşüncenin Yunan'dan önceki kaynağı (İyonya) olarak kabul eder. Ona göre Anadolu'da maddeci bir felsefe vardı. Bu felsefe Yunan'ı etkiledi

orada büyük filozoflar çıktı. Orfizm, Pisagorculuk gibi dinî akımlar, bu dönemin kapanmasına yol açtı.

Halikarnas Balıkçısı'na göre İslâm, ruhban sınıfı kabul etmediği için, laik bir dindir; fakat İmam Hatip Okulları, din dersleri, Kur'an kursları, papazlığı dine sokmak ve devlete el koymak gayretindedirler. O, Batı'nın iflas halinde bulunduğuna vatan sevgisinin bir erdem olduğuna inanır, ama bu sevginin sınırlarda durunca şovenliğe dönüşmesinden endişe eder. Halikarnas Balıkçısı bir taraftan Anadoluculuk anlayışı gereği, Anadolu'dan gelip geçen bütün kavmi ve medeniyetleri benimseyelim, der; bir taraftan da Türk tarihinden ve kahramanlarından bahsedilmesinden hoşlanmaz; bunu sert bir çember içinde dolamaya benzetir.154

8. Sabahattin Eyüboğlu (1906-1973)

Cumhuriyet döneminde başka bir kimlik arayan aydınlardan olup, Mavi Anadoluculuk hareketinin, daha çok, sözcülüğünü yapmıştır. Burada esas fikir, bütün tarihiyle Anadolulu olmaktır. Batıcılık, bu akımda bir itici güç idi, ama Sabahattin Eyüboğlu, Batı taklitçiliğine ve hayranlığına da karşıdır. Yahya Kemal "Mektepten memlekete" sloganının etkisiyle Anadolu'ya dönmek gerektiğine inandı.

Sabahattin Eyüboğlu, Anadolu'yu fethettiğimiz için bu memleketin bizim olmadığını; daha önce de bir sürü kavmin burayı fethettiklerini, ama sonunda Anadolu'nun onların malı olmayıp, onların Anadolu'nun malı haline geldiğini ileri sürer. Halkımızın tarihinin Anadolu'nun tarihi olduğunu söyleyerek Türk tarihinin bütünlüğünü kabul etmez. O, bizde Yunan sevgisinin çok daha önce başlayabileceğini; Anadolu'da Hristiyanların yıktığı antik eserlerin yanında bizimkilerin hiç kaldığını, Bizans'ın yıkıp kilise yaptığı antik eserlerin saymakla bitmediğini, bizim kiliseleri cami yaparak koruduğumuzu söyler ve Türkiye'nin asıl köklerinin Türkiye olduğunda ısrar eder.155 Sabahattin Eyüboğlu, "Yunus

Emre Üstüne” kitabının önsözünde, Yunus’u, bu topraklarda yaşamış Hitit, Pagan, Urartu, Hıristiyan, Müslüman bütün yurttaşlarımızın sözcüsü görüyor.

Sabahattin Eyüboğlu, Yunus Emre’yi İslâmî bütün hüviyetinden soymuş, onu emekçi, devrimci yapmıştır. 1972’de İstanbul’da yapılan Milletlerarası Yunus Emre Kongresi’nde Talat Halman’la birlikte, Yunus’u, Türk edebiyatında insanı ilk Tanrı ilan eden kimse olarak tanıtmış; bu fikrin yanlışlığını ifade için Mehmet Kaplan ve H. Ziya Ülken söz almışlardır.

Sabahattin Eyüboğlu’nun hümanizminde medeniyet yaratan Türkün ve İslâm’ın yeri yoktur. İslâm’ı “Mızraklı İlmihal”den ibaret görüyor. Marx ile mızraklı ilmihali denk tutuyor. Bir taraftan da İslâm’ı öğreten resmî faaliyetlere karşı çıkıyor.

Bir taraftan hümanizmi, insanı insanla barıştırmak, başkalarından ayırmamak olarak ifade ediyor; bir taraftan da, hümanizmi Marksizme bağlıyor, Marksizmin insancıllığı Marksizmi benimsemeyenleri ayırmaya ve onlarla savaşmaya dayanıyor.

9. Nazım Hikmet Ran (1899-1961)

Marksist ideolojiye bağlananların, bilhassa 1990’dan sonra, en büyük moral kaynağı, onların tek ilâhı olan Nazım Hikmet, gençliğinde ırkçı denilebilecek kadar Türkçü şiirler yazmış, “Ağa Camii” şiirinde, Ağa Camii’nin Beyoğlu kirli muhitinde yalnızlığına acımış, onun bu halini görünce “Dertli bir çocuk gibi ima-

nıma bağlandım, Allah’ımın adını daha çok candan andım” demiş şiirin sonunu da şöyle bitirmiştir:

“Ey bu camiin ruhu bize mucize göster

Mukaddes huzurunda el bağlanmayan bu yer,

Bir gün harap olmazsa Türk’ün kılıç kınıyla

Baştan başa tutuşsun göklerin yangınıyla”

Nazım Hikmet, kirli ortamından, günahkâr yuvalarından dolayı bütün bir Beyoğlu'nun baştan başa yanmasını isterken, komünist ideolojiye sıkı sıkıya bağlandıktan sonra, bu ideoloji için hayatını feda etmiştir. Sadece hayatını değil, benliğini, insanlık şuur ve haysiyetini ideolojisi adına makineye teslim etmiştir.

Nazım Hikmet, "Makinalaşmak" isimli şiirinde;

"Trrrarum trrrrum, trarrrum,

Trak tiki tak!

Makinalaşmak

istiyorum!" diyor.

Makineleşmek isteği "beyninden, elinden, iskeletinden geliyormuş; her dinamoyu altına almak için çıldırıyormuş, tükürüklü dili bakır telleri yalıyormuş, damarlarında, lokomotifleri kovalıyormuş." Karnına bir "türbin oturtup" kuyruğuna da "çift uskur taktığı gün" "Bahtiyar" olacakmış.

Bir insan üretim aşkına da olsa, insanlığını, insanlık şuurunu terk edip bu kadar otomatlaşabilir mi? Maddeci felsefe adına, tekniğe ve teknolojiye teslimiyetini zirve örneği Nazım Hikmet'tir. "Yeni İnsan, Yeni Toplum"da Erich Fromm, insanın emeğini putlaştırmasını ve ona teslim olmasını gerçek putperestlik olarak niteliyor. İnsanın emeğiyle kafasıyla yapılmış olan bir makine olup, robot gibi takır tukur çalışmak, makineye ve tekniğe teslim olmaktır, insan emeğine kurban etmektir.

Descartes, "Makine Hayvan" diyerek hayvanı bir makine gibi görüyordu. 18. yüzyıl materyalistlerinden La Matteri, Descartes'in sözünü bir ileri götürerek; "Makine insan dedi, insanın makine olduğunu anlatan aynı adlı kitabını yazdı. Nazım Hikmet'in uskurlu, dinamolu, motorlu bir makine olduğunu görseydi yine de hayret ederdi".

Ülkemizde senelerdir teknik değer yaratır mı yaratmaz mı, diye tartışılır. Tekniğin nasıl bir yarattığını bu şiir en iyi şekilde ortaya koymuyor mu?

Makine ve makineleşmek bu kadar yüksek bir ideal olabilir mi? Komünist rejimlerde insan makine nizamına uydurulduğu için iradesini kaybetmiş olduğu için Nazım Hikmet bu hali mi anlatıyor? Aslında bu anlayış, materyalist ve sosyalist görüşlerin bir din haline getirilmesinin sonucudur. Buna tasavvufî bir tabirle "fena fi'l-makine" makinede yok olmak denebilir. Tekniğin ve makinenin insanı aslına nasıl yabancılaştırdığının tipik bir örneğini teşkil eder.

Nazım Hikmet "Yalınayak" adlı şiirinin bir yerinde memleketin materyalizme ve maddeye hasret çektiğini ifade eder:

Biz biliriz
o memleket
neye hasret çeker.
Bu hasret bir materyalist kafa kadar
çizgileşmiştir
Bu hasretle
madde var
madde!
……………………

Bu şiirde birtakım ifadeler kullanıyor ki onlar materyalist felsefeyi ve Marksizmi neden benimsediğini gösteriyor. Aslında Nazım Hikmet'te diğer pek çok marksist ve materyalistte olduğu gibi, köklü bir felsefî kültür ve derinlik yoktur. Nazım'ın Türkçesi güzel, uydurma dil kullanmıyor, ama ifadeleri sığ ve basittir. O sadece, ezberlediği bazı kavram ve sloganları tekrar ederek derinliksiz ifadelerle ideolojisinin propagandasını yapıyor, sanatını da hep bu istikamette kullanmıştır. O sadece Lenin, Marx ve Engels'le yatıp kalkıyor.

"24 saatte 24 saat Lenin, 24 saat Marx, 24 saat Engels"

Buraya kadar sosyalist düşüncenin hafif pembesinden kızılına kadar her tonuyla ilgili temsilcilerinden örnekler verdik. 1960-71 arası gündeme tamamen hakim olan sosyalizm ve renkleri, bugün gündemde görülmüyor.

5. Felsefî Düşünce

A. Genel Olarak

Cumhuriyet döneminde ilk felsefe cemiyeti kurma teşebbüsü, Hilmi Ziya (Ülken) tarafından 1926'da yapıldı. Felsefe Cemiyeti'nin "Felsefe ve İctimaiyat" dergisi de ilk defa 1927'de çıktı. Cemiyet çeşitli faaliyetlerde bulundu, ama çabuk dağıldı. Daha sonra 1931'de tekrar kuruldu. Kuruluşunda felsefe ve sosyoloji sorunlarının okul ve politika dışında serbestçe tartışılmasını sağlamayı hedeflemişti. Bu arada Hilmi Ziya masraflarını kendisi karşılamak üzere "Felsefe Yıllığı 1" çıkardı. Daha sonra ikinci cildi çıkardı. Fakat sonraları cemiyet yine dağıldı. 1941'de Hilmi Ziya tekrar cemiyeti kurma teşebbüsünde bulunarak geniş bir program hazırladı. Fakat bu teşebbüs gerçekleşmedi. 1949'da Felsefe Derneği kuruldu. Başkanlığına Macit Gökberk getirildi. Bu dernek de

fazla bir varlık gösteremedi. 1974'te "Türkiye Felsefe Kurumu" kuruldu. Başkan o zamandan beri Prof. Dr. İoanna Kuçuradi'dir. Bu kurumun kitap yayınları, sempozyum, panel düzenlemeleri ve bir bülteni var.

Nihayet 1987'de "Türk Felsefe Derneği" kuruldu. Bu derneğin 1989'dan beri çıkardığı "Felsefe Dünyası" dergisi vardır. Dergi şimdi altı aylık, hakemli ve bilimsel bir dergidir. Başkanı Prof. Dr. Necati Öner'dir. Türk Felsefe Derneği her yıl bir üniversite ile işbirliği yaparak bir felsefe problemi üzerine bir sempozyum tertip etmektedir. Panel ve seminerler de düzenlemektedir. Bu derneğe bütün akademisyen felsefecilerle eseri olan felsefeciler üyedir. Vehbi Hacıkadiroğlu 1989'dan beri "Felsefe Tartışmaları" adında altı aylık bir dergi çıkarmaktadır.

B. Felsefi Düşüncenin Temsilcileri

Cumhuriyet döneminde felsefî düşünce alanında yetişmiş birçok felsefeci düşünür vardır. Bunları başlıca düşüncelerine kısaca işaret edilecektir.

1. Mehmed İzzet: (1891-1930)

Mehmed İzzet'ten milliyetçi düşünceden bahsederken söz edildi. Orada daha çok millet ve milliyet ve milliyetçilik üzerine ileri sürdüğü fikirlerden bahsedildi. O, felsefeye felsefe tarihi ile başladı, sosyolojiden felsefî idealizme yöneldi. Alman idealistlerinin bilhassa Schelling'in etkisinde kaldı. Mehmed İzzet'in hareket noktası Gökalp'ın ele aldığı problemlerdi. Toplumun içinde doğup büyüyen bireyin hayatını toplumdan ayrı olarak incelemek mümkün değildir. Bireyler, toplumda yaşadığına göre, bu manevî değerlerin hepsini toplumdan kazanmaktalar.

Mehmed İzzet, buraya kadar Gökalp ile hemfikirdir. Fakat bundan sonra ondan ayrılıyor: Eğer bireylerin davranışları bir toplumsal determenizm ile belirlenmiş ise, o zaman kişilerin iradeli özgür davranma imkânı kalmamış oluyor. Bu durumda sorumluluğun hiçbir anlamı kalmaz.

Mehmed İzzet, ahlâk problemini ele alırken ferdin özgürlüğü sorununa yöneldi. Eğer insan hür ise toplumsal (içtimaî) determinizm yoktur veya determinizm var ise insan hürlüğünü bir kenara bırakmak lazımdır. Mehmed İzzet, birey ve toplumun yahut hürriyet ve zorunluluğun çelişik olmadığını söyler. Bunlar birbirinin tamamlayıcısıdır. Aslında bu fikir Kant'ta ve Emile Boutroux'ta da var. Dolayısıyla hürriyet, zorunluluk olmadan, zorunluluk da hürriyetsiz düşünülemez. O, böylece bu ikilemin içinden diyalektik sentezle çıkmaya çalışmıştır.

Mehmed İzzet, geleceğin yaratıcısının imanımız olduğunu söyler: Hürriyet mefkûresini istiyorsak önce, hürriyete olan imanımızın kuvveti nispetinde hür oluruz. Hürriyet ve eşitlik ilkelerini kabul edenler,

yaşadıkları toplumun olaylarına bakmadılar; sadece insanların hür ve eşit olacaklarına iman ettiler.156

Mehmed İzzet, böylece insan hürlüğünün kaynağı olarak önce kişinin ona olan imanını yani psikolojik bir unsuru almaktadır.

2. Mehmed Emin (Erişirgil) (1891-1965)

Mehmed Emin, Avni Başman ile birlikte pragmatik felsefeyi bizde temsil eden, yayan ve Millî Eğitim Bakanlığı'nda yerleştirmeye çalışan kimsedir.

Mehmed Emin, Felsefe tarihine Kant'tan başlamış ve sonra Renouvier'e geçmiştir. Kendisi, bir çeşit Mutlak'ı bildirecek sezginin bir bilgi kaynağı olabileceğine inandığı için William James'in pragmatik felsefesini benimsediğini söylüyor.

Mehmed Emin, vatandaş ruhlarını birbirine bağlayacak manevî birliği sağlamak için, İstiklâl Savaşı, yardımcı olabilir, inancındadır. Ona göre, Türkün bu savaştaki fedakarlığını duyuracak bir sanatçı, o hayatı izah edecek bir filozof, gerçek eğiticiler olacaktır. İstiklâl Savaşı, bize şu felsefî hakikatleri öğretmiştir: 1) İnsanlığın kudreti iradedir. Fikirlerimiz pratikten doğar. Bir fikir, irade gücünü ne kadar artırır, hayatı güçlendirirse, o derece doğrudur. 2) İnsanlığı yücelten pratik ve iradedir. Zira bir düşüncenin doğruluğu bizi tabiat ve toplumda etkili kıldığı zaman anlaşılır. 3) Yaşamanın gayesi, onu kuvvetlendirmektir. 4) Kişi toplumsallaştıkça şiddetli ve zengin bir hayat yaşar. 5) Mutluluk iradedir. Dolayısıyla mutluluğu kuvvetli bir pratik hayatta hareketli yaşamakta aramalıdır.

Mehmed Emin, "Neden Filozof Yok?" adlı eserinde dinî düşünür yetişmediği, taklitten, nakilcilikten kurtulamadığımız, bilimde, vazife ahlâkında ve sanatı belli bir seviyeye ulaşamadığımız için filozof yetiştiremediğimizi söylüyor. Bunlardan kurtulursak bizde de filozof yetişecektir.157

Mehmed Emin, “Türkçülük Devri, Milliyetçilik Devri, İnsanlık Devri” adlı kitabında Türkçülüğü ve milliyetçiliği birbirinden ayırır. Milliyeti manevî ve ahlâkî bağ olarak görür (s. 142). Gökalp’ın medeniyet ve kültür ayırımına karşı çıkar, medeniyetin bölünemediğini, kültür hadiselerinin ondan ayrılamayacağını savunur. A. Comte’un üç hal kanunu gibi bu üç devrin birbirini takip eden devirler olduğunu söyler. O, “İnsanlık devrine girmek üzere” olduğumuza inanır. Bugünkü küreselleşmenin bir habercisi gibi M. Emin, sosyal mahiyette bir insaniyetçiliğin, bundan sonra hakim olacağını, bu in-

sanlık dönemine girişin mücadeleli ve kanlı olacağını, ikinci dünya savaşıyla başlayan bu dönemden dolayı, 20. asra “insanlık asrı” deneceğini böylece torunlarımızın dünyada daha rahat bir hayat yaşayacağını iddia eder.158 Peki bu geçişi ve ideali terimler gerçekleştirecek Mehmed Emin’e göre, bugünkü milliyetlerin torunları gerçekleştireceklerdir.

3. Babanzâde Ahmed Naim (1872-1934)

Ahmed Naim, Galatasaray Lisesi mezunudur. Dârülfünu’nda felsefe dersleri okutmuştur. Fransızca olan Fonsegrive’in felsefe kitabının ilk kısmını “İlmü’n-Nefs” adıyla çevirmiştir. Başka tercümeleri de vardır. Felsefe tercümelerini Türkçe karşılıklarının bulunmasında büyük katkıları olmuştur. Muallim Cevdet’in ifadesine göre 1900’den fazla terime karşılık bulmuştur. Onun bulduğu terimler bir kitap halinde bu yıl yayımlanmıştır.159 Ahmed Naim, adı geçen tercümelerinin sonuna 100 sayfalık bir felsefe terimleri sözlüğü ilave etmiştir. Yayımlanan kitapta bu sözlük esas alınmıştır.

Ahmed Naim, “Hikmet Dersleri” adlı hacimli kitabında çeşitli felsefe meselelerini ele almıştır. O, felsefeyi daha çok metafizik olarak kabul eder. Ahmed Naim, felsefenin bizde derin bir geçmişi bulunduğunu, bundan Batı’yı bilenler haberdar olmadıkları gibi, İslâmî ilimler bilenler de

haberdar değildir, diyerek, esas meselenin bu felsefeyi keşfetmek olduğunu ileri sürer. Onun, terimlere yönelmesinin bir sebebi de budur. Çünkü yeni felsefe, bir bakıma eski felsefenin yeni kavramlara büründürülmüş şeklidir.

Ahmed Naim'e göre, felsefe yapabilmenin öncelikli şartı felsefe kavramlarının iyi bilinmesidir. Bu kavramları iyi belirlemek için Batı felsefesini iyi bilmek yetmez. Çünkü bizim İbni Sinalara uzanan köklü bir felsefe geleneğimiz var. Bundan iyi yararlanmalıyız. Kavramların ve geleneğin keşfi, bizi hem geçmişimize bağlayacak hem de bize bugünü sağlam değerlendirme fırsatı verecektir. Bu düşünceler onun felsefeyi geleneksel unsurlarla desteklemek istediğini gösterir. Ama karşılık olarak bulduğu terimlerin çoğu Arapça olduğu için bugün faydalanılma şansı iyice azalmıştır.

Ahmed Naim, "İslâm Ahlâkı" adlı küçük eserinde İslâm ahlâkını felsefî yönden izah eder, temellendirmek ister. Felsefî ahlâk teorilerinin en tutarlısı kabul ettiği rasyonalist anlayışlarını, yaptırımları olmadığı için eleştirir. Kant'ı eleştirirken evrensel ahlâk yasasını tam olarak temellendiremediğini söyler; Kant'ta ahlâk yasasının temeli olan kesin buyruğun, potansiyel halde kalıp eyleme dönüşmeyen niyetlerimizi görmezden geldiğini ileri sürer. Ayrıca düşünürümüz, hürriyet ve sorumluluk problemleri üzerinde de görüşlerini açıklar.160

4. Elmalılı Hamdi Yazır (1878-1942)

Muhammet Hamdi Yazır, Batı felsefesiyle yakından ilgilenmiş Paul Janet'nin "Histoire de la Philosophie"nin metafizik kısmını "Metalip ve Mezahip" adıyla Türkçeye çevirmişti. Çeviriye yazdığı uzun "Dibace"de felsefe-din münasebeti bağlamında İslâm felsefesinin bir çeşit sorgulamasını yapmış, İslâm'ı felsefenin en tabiî sığınağı olarak göstermiştir.

Muhammet Hamdi Yazır, terakki (ilerlemeyi) mazideki kıymetleri değişime uğratarak yeni keşiflerde bulunmak, gelişmiş kıymetler halinde ortaya koymak, eskilerin servetine yenilerin servetlerini ilave etmek şeklinde ifade etmiştir. O da geleceği geçmişle, çağdaş bilim ve düşüncenin senteziyle kurmak ister.

Muhammet Hamdi Yazır, felsefeyi, daha çok bir eleştiri eylemi olarak kabul eder. Felsefe, toplumun varoluşunda ve sağlam olarak devamında büyük rolü olan dinî dikkate almalıdır. Bu bakımdan Muhammet Hamdi Yazır, felsefî düşüncenin ulaştığı son nokta olarak “din felsefesi”ni tespit eder. O, Batı felsefesinin, uzun seyri içinde hep tevhide ulaşmak gayreti içinde olduğunu söyleyerek onu bu gayretinde takdir eder. Muhammet Hamdi Yazır, gelenekle geleceği uzlaştırarak, “Beka içinde yenilenme, yenilenme içinde beka” veya özde sabit kalarak devamlı değişme formülünü savunmuştur.

Muhammet Hamdi Yazır, Atatürk’ün emriyle dokuz ciltlik bir tefsir yazmış, bu tefsir 1935’te basılmıştır. “Hak Dini Kur’an Dili” adlı bu tefsirde felsefî yorumlar ağırlık kazanmıştır. Birinci ciltte zaman zaman Descartes’in etkileri daha çok hissedilir. Kant’ı da yer yer eleştirir veya takdir eder. Hamdi Yazır’a göre, akılcı olmaktan, düşünmek özelliğinden yoksun ruhlar yalnız o günün sonuçları ile ilgilenirler; dolayısıyla zaman aşımı hükümlerine çabuk maruz kalırlar.

Muhammet Hamdi Yazır’ın tercümesini ve yazdığı dilekçeyi bir yazıyla değerlendiren o zamanki Edebiyat Fakültesi Felsefe Müderrisi Mehmed Emin, yazara felsefî yönden takdirlerini bildirmiştir.

5. Mustafa Şekip (Tunç) (1886-1958)

Bergson felsefesinin Türkiye’deki ilk büyük temsilcisi olan Mustafa Şekip, esas sahası psikoloji olduğu için, felsefî izahların da psikolojiye ağırlık vermiştir.

O, felsefeyi şeyler üzerine düşünmeyi davet eden bir marifet olarak kabul eder. Mustafa Şekip, Bergson felse-

fesinde de yeni bir hayat ve fikir dinamizmi, yeni bir ilim ve felsefe zihniyeti bulduğu için, Bergsonculuğu benimsemiş, Bergson'un eserlerini çevirmiş, felsefesinin yorumlarını yaparak yaymıştır.

Bergson felsefesi, esas itibarıyla spiritualist bir felsefe olarak mekanik ve determinist felsefelere karşıdır. Mustafa Şekip de bu bakımdan spiritualist bir felsefecidir. O, bilginin elde ediliş tarzı bakımından daima sezgisel olduğunu, dolayısıyla "hikmet" vasfını taşıdığını ileri sürer. O da Bergson gibi, soyut bir felsefe değil, gerçeklerden kaynağını alan, yaşanabilen hayali olmayan bir felsefe taraftarıdır. Bu açıdan onun farklı bir felsefeyi benimsediğini söylemek daha doğru olur.

Pragmatik felsefe temsilcilerinin İstiklâl Savaşı'nı, pragmatik felsefe açısından yorumlaması gibi Bergsoncu felsefenin tarafları da, mekanist ve materyalist düşünceye karşı olarak başarının sırrının, rakam, ölçü ve müspet ilimde değil, canlıların hayat mücadelesindeki "hayat hamlesi"nde olduğunu söylediler. Bu anlayışla Mustafa Şekip, Yahya Kemal, Yakup Kadri, Fevzi Lütfi, İstiklâl Savaşı'nın zaferini niceliğe karşı niteliğin, mekanizme karşı yaratıcı hayat hamlesinin (elan vitale) zaferi olarak yorumlamışlardı. Bunu, Necip Fazıl'ın Maraş'ın müdafası ile ilgili bir piyesindeki Ferhat'ın uzun tiradından açık bir şekilde bulmak mümkündür.

Mustafa Şekip, hakiki hürriyetin, kendi hayatımızı, bütün özü ile duymak, yaşamak, acı, ölüm gibi olaylara karşı canlı ve dirençli vaziyette durabilmektir. Çünkü insanın hakiki gücü ruhsal gücüdür. Oluş halinde olursak ancak hür oluruz. Canlı ve imanlı olmazsak madde üzerine etkimizi kaybederiz.

Mustafa Şekip'e göre din, sanat ve ahlâk gibi, evrenin manevî mahiyetinin devamıdır ve ruh bilimlerinin anası olup, köklü bir medeniyet

yuvasıdır. Onun din felsefesi ile ilgili yazıları ölümünde sonra eşi tarafından yayımlanmıştır.161

6. İsmail Hakkı Baltacıoğlu (1886-1979)

İsmail Hakkı Baltacıoğlu, çok yönlü bir düşünürdür. Pedagoji ve sosyolojiden felsefeye geçmiştir. Fakat daha çok eğitimciliği ve eğitime dair görüşleriyle tanınmış bir kültür filozofudur, denilebilir. Eserlerinin çoğu pedagoji ile ilgilidir. Kırk yıl "Yeni Adam" dergisini çıkardı. Sanatkâr yönü de olduğu için sanat pedagojisi, sosyolojisi ve felsefesiyle de meşgul olmuştur.

Baltacıoğlu, Durkheim ve Bergson'u okuyunca bu iki zıt filozofun bir sentezle uzlaştırılabileceğini düşünmüştür. O, bu maksatla "Tarih ve Terbiye" adındaki kitabını yazdı.

Baltacıoğlu'nun "İçtimaî Mektep" adlı kitabı, en orijinal eseri sayılmaktadır. Kitabın önsözünde eğitimi, önce bir teori olarak değil bir olgu olarak göz önüne aldığını söyler. O, bu olgunun toplumsal ve ruhsal cephelerini inceliyor, bunun için hem toplumsal hem de ruhsal verilere başvuruyor.

Baltacıoğlu, eğitim için, "içtimaî bir olgu, objektif bir varlıktır, mekan ve zamanda meydana çıkması için insanların savunmasına muhtaç değildir. Eğitimin maksadı belirli düşünme, duyma ve işleme tarzlarında bir insan meydana getirmektir" diyor. Toplumsal hayata elverişli konu nedir, sorusuna o, "bu, bir adamdır" cevabını verir. Eğitimin gayesi böyle belirli bir objeyi meydana getirmek olduğuna göre; bu şahsi obje, siyasî, ahlâkî vb. görevleri yapabilmelidir. Eğitimde model, yaşayan gerçek insandır. Bu insan tipleri nerede yoğruluyor? Kişiliklerin kurulduğu zümrelerin içinde yoğruluyor. Kişilik hayatı, bütün ve ahenkli bir hayattır. Kişiliği olmayan ise çevreye intibak edemeyen bir otomattır.

Baltacıoğlu, üç temel toplumsal kurumun çok önemli olduğuna inanır: Din, dil, sanat. Bu üç temel kurum toplumun geleneğini meydana getirir. Bu üç toplum kurumu diğer bütün sosyal kurumları kendilerinde birleştirir ve kişiliğin temelini oluşturur. Bu üç kurum, birbirini tamamlamak üzere toplumsal bütünü meydana getirmektedir. Ona göre toplumda en önemli gerçek gelenektir. O, toplumun belkemiğidir. Milliyet, yalnız onunla tarif edilebilir. Dinsiz bir milliyet olamaz. Baltacıoğlu, bir Kur'an felsefesi yapılmasını da istemektedir.

7. Ziyâeddin Fahri Fındıkoğlu (1901-1974)

Anadolucu milliyetçiliğin en önemli temsilcilerinden olan Ziyâeddin Fahri, Strazburg'da Ziya Gökalp üzerine doktora tezi hazırladı ve tezde Gökalp'ın fikirlerini yorumladı. Fakat o Gökalpçı olmaktan çok, Mehmed İzzet'in tesirindedir. Strazburg'daki hocaları sosyolog Halbwachs, felsefeci Charles Blondel ve psikolog Pradines'in etkileriyle fikirleri değişti. Böylece Fransız sosyolojisini Kantçı bir yorum ile iş veya eylem felsefesine dönüştürdü. Bu tesir ile 1934'te "İş" adlı dergiyi çıkardı. Daha sonra "İş ve Düşünce" adıyla devam ettirdi. Dergi, kendisi vefat edinceye kadar çıkmaya devam etti.

Fındıkoğlu, Anadoluculuk hareketine ilk katılanlardan ve bu konularda araştırma yazıları yazanlardandır. Kendisi folklor araştırmaları yapmış bu konuda da çeşitli eser vermiştir.

Fındıkoğlu, Gökalp'ın zamanındaki zihniyeti laikleştirmiş olduğunu düşünür. O da Mehmed İzzet gibi, sosyal determinizme karşı çıkmaktadır. Ona göre toplumsal determinizm, sadece kurumların özelliklerini bir sonuç, sosyal yapının cemaatçi oluşumu da bunun sebebi olarak ele alırsa noksanlık olur. Tam bir determinist görüşe ulaşmak için kurumların değişik hüviyetlere büründürülmesi sebep, olarak ele almak; sonunda da sosyal yapının değişmesi nasıl ferdiyetçi bir karakter kazanabileceğini dikkate

alması gerekir. Bu da ferdin aklını ve iradesini müdahalesini gerekli kılar. Çünkü her şeyin toplum tarafından belirlendiği bir yerde ferdin iradesinden, hürlüğünden bahsedilemez. Fındıkoğlu, cemiyetin gelişmesinde bireyin ve bireysel psikolojinin önemini belirtir. O, fert ve cemiyetin karşılıklı etki içinde olduğunu kabul eder.162

Fındıkoğlu, milliyetçiliği, evrensel sulhün ve adaletin en önemli şartı sayar; kültür milliyetçiliğini esas alır. Kan bağına dayanan milliyetçiliğe itibar etmez. O, Türkiye dışındaki Türkleri düşünmenin, onları idare eden devletlere tecavüz edileceği manasına gelmediğini belirtir. Millî kültür farklılıklarının yaşantılara ortak devlet terbiyesine ve ortak dünya ahlâklığına dayanan evrensel bir terbiyenin de yaygınlaşması gereğini vurgular.

8. Hilmi Ziya Ülken (1901-1974)

Ömrünün 60 senesini bilime, felsefeye, tefekküre ve sanata veren Hilmi Ziya Ülken, genç yaşta (18 yaşında) Anadoluculuk akımını başlatan kimsedir. 1919'da birkaç arkadaşıyla "Anadolu" mecmuasını taşbasma olarak el yazısıyla 12 sayı çıkarıyor. Yine 1919'da "Anadolu'nun Vazifeleri" adlı bir kitap yazıyor. Bu kitap basılmamış, ama üniversite öğrencileri arasında büyük rağbet görmüştür. Bu dergide Anadolu kültürünü araştıran yazılar hazırlatıyor ve kendisi de araştırıyor ve yazıyor. O, milliyet anlayışında kültürcü Anadoluculuğu savunuyor; Anadolu'yu doğacak kültürün kaynağı ve hedefi olarak görüyor. Bu maksatla 1923'te "Anadolu" dergisini (12 sayı) bir şirket kurarak çıkarıyor. Millî destanları milletin örfüne göre inceliyor.

Hilmi Ziya Ülken, "Anadolu örfünün pınarı Orta Asya Türkmenlerindedir. Oğuz Destanı, Türkmenlerin ilk efsanesidir. Şu kadar ki Oğuz, Anadolu'ya Müslümanlaşarak geldi. Hz. Ali Cengleri, Battalgazi, Şah İsmail destanları oldu" diye düşünüyor.163 O, daha sonra

1933’te yazdığı “insanî vatanperverlik” adlı eserinde Fichte’nin hümanist ve milliyetçi cephelerini birleştirirken “Vakıa ile mefkûre arasındaki terkip (sentez) fikrini” geliştirir. Böylelikle vakıa olarak yaşanan Anadolu’nun bugünkü kültürü ile bunun Orta Asya’ya uzanan tarihi kaynaklarına indi. 1932’de “Türk Tefekkür Tarihi”ni yazdı. Burada Türk düşüncesini, İslâm öncesinden bu yana nasıl araştırılacağının metodunu da getirdi. Örnekler verdi. Türk düşünce alanlarını tespit etti, kategorilere ayırdı. “Türk Mistikleri Antolojisi” ve “Türk Filozofları Antolojisi”ni yayımladı.

Bu dönemde “Aşk Ahlâkı”nı yayımladı. Bu kitapta tabiatçılığa kayan bir ahlâkı savundu. Fakat yine de ruhu maddenin çocuğu saymadı. Hatta “hakikat ruhta, ruh her yerdedir” dedi. Ruhu, maddeye indirgeyenlere “Hangi kalbi kararmış Karun teşkilât yapmıştır? Ruh şevk demektir; bir şeyi istemek, bir şey arkasından koşmak demektir. Ruh maddeyi istemektedir. Maddeyi isteyen ruh, onun evlâdı değildir. Maddeye değer veren ruhun ona olan aşkıdır”164 dedi.

Hilmi Ziya Ülken, uzun süre sosyoloji dersleri vermiş, bölüm başkanlığı yapmış, sosyoloji derneğini kurmuş, sosyoloji dergisini çıkarmıştır. Fakat esas meşgul olduğu saha felsefedir. 1936’da yazdığı “20. Asır Filozofları” adlı eserin önsözünde tarihî materyalizmden başka çıkar yol görmediğini söyler. 1951’de “Tarihî Maddeciliğe Reddiye”yi yazar. Fakat bu dönemde ideolojiye bulaşmaz.

Hilmi Ziya Ülken, devamlı okuyan, düşünen ve kendisini yenileyen bir düşünürdür. O, “İlim Felsefesi”, “Eğitim Felsefesi”, “İslâm Felsefesi”, “İslâm Düşüncesi”, “Felsefeye Giriş I-II” gibi kitaplar yazmakla beraber onun kafasını yoran esas problem varlık problemidir. Bundan dolayı en önemli eseri de “Varlık ve Oluş, Ank. 1968” adlı eseridir.

Hilmi Ziya Ülken, toplumun sözleşmeden doğduğu fikrine karşı çıkar, ona göre, sözleşme cemiyetin bir eseridir. Sosyal yapımın temeli, “Yapı

olayları” değildir ve ekonomiye dayanmaz. O, fert ve toplumu birbirine zıt varlıklar olarak kabul etmez. Zaten sosyal ilişkiler, zümre ile tabiat arasındaki karşılıklı tesirler zincirinden ibarettir; bu bakımdan kendi başına bir sosyal olay değil, herhangi bir olayın (fizikî, ruhî) karşılıklı etkiler silsilesi içinde aldığı anlam söz konusudur: Yemek yemek, hayati bir olaydır. Fakat filan tarzda yemek, sosyal bünye içinde onun kazandığı manadır. Dolayısıyla fert ve sosyal diye bir zıtlık yoktur.

Hilmi Ziya Ülken’in en önemli fikri, varlıkları Eflatun’dan aldığı “İdea” fikriyle izah etmesidir:

Âlemde varlıklar, tabakalar halindedir. Onda suje-obje zıtlığı vardır. Bu zıtlığı âlem vasıtasıyla aşamayız. Çünkü, sujenin ve objenin bütün evreni kuşatıcı özelliği olması gerekir. Halbuki sujede ve objede böyle bir özellik yoktur. Öyleyse obje ve sujeyi kuşatan aşkın bir İdea ile bu zıtlık aşılabilir. Aşkın İdea suje ve objeyi, bilme ve düşünmeyi aşar. Onunla ancak inanma gücü ile temasa geçebiliriz.165

Hilmi Ziya Ülken, insanı da varlık olarak bir yere yerleştirir: İnsanın, âlemde varlık olarak bulunması, onun tabiattan ve aşkın varlıktan ayrılmayacağını gösterir. İnsanın varlığı, kendi başına alınamaz. O, âlemde

varlık olarak alınmalıdır. Âlemde var olmak, âlemi (objeyi) aştığımızı göstermez. Zira insan özünde sonludur. Ama insan sonlu olduğu için sonsuza açıktır. İnsan sonlu varlıkları, duyuları ve algılarıyla kontrol ederken, Aşkın varlık için böyle bir şey yapamaz. Dolayısıyla ona inanır, insan “İnanma” ile sonsuz varlıkla temasa geçer.166

Hilmi Ziya Ülken, hem evreni, hem insanı hem de toplumu ve değerleri aşkın varlık ile temellendirir; insan, kendi yaptığı âletler ve iş sistemi kurarken, bunların devamlılığını temin edecek bir dayanağa muhtaçtır ki bu aşkın bir değer olan Tanrı’dır. İnsanın objeler dünyası (evreni) bu aşkın varlık tarafından çepeçevre kuşatılmıştır. Aşkın varlık, insanın şuur

verilerinden ibaret dünyası olduğu için var değildir. Aksine o, var olduğu için insanın dünyası vardır ve onun sayesinde bu dünya devam eder.

Hilmi Ziya Ülken'e göre Allah'a, insana ve âleme iman, bilginin tamlığını ve bütünlüğünü sağlar. Bu imanın sağladığı bilgi dengesi dışında mekanizm, kör bir tabiat ve kaos (hercümerç) vardır. Düşüncemizden Allah'ı kaldırırsak, insanın bilinci, hürlüğü ve sorumluluğu manasız kalır. Tabiatın kör kuvveti, bilinci doğuramaz. H. Ziya Ülken, aşkın varlığının tabiata müdahalesinden, tabiatın üstünde bir varlık olan insanın meydana geldiğini söyler; buradan da Allah'tan âleme ve insana doğru açılışın âlemin anlaşılmasını mümkün kılacağına kanaat getirir. H. Ziya Ülken, insan anlayışına "büyük adam"la "büyük insan"ı ayırır". Napolyon gibi adamlar, büyük adamlardır, ama Sokrat gibi, Mevlânâ gibi insanlığı devamlı aydınlatanlar insandır."

9. Namdar Rahmi Karatay ve Konya

Enerjetizm Felsefe Okulu

Felsefe öğretmeni Namdar Rahmi Karatay (1896-1953) ile arkeolog Naci Fikret Baştak (1891-1948) tarafından 1925-1929 arasında çıkarılan "Yeni Fikir" dergisinde ortaya atılan fikirlerin etrafında meydana gelen harekete bu isim verilmiştir.

Naci Fikret, Yeni Fikir dergisinin ilk sayısında bu hareketin amacını açıklıyor: "Çevrede ilmî ve felsefî bir çığır açmak." Hareketin ilham kaynağı, Abdullah Cevdet, Gustave Le Bon, Nietszche gibi kimselerdir. Ama esas kaynak, Alman kimyageri ve düşünürü Wilhelm Oswald'ın (1854-1932) kurduğu enerjetizm akımıdır. Oswald, XIX. yy.'da yaygınlaşan maddeci izahlara karşı, maddenin enerjiye dönüştüğü ve madde diye bir şey kalmadığını ileri sürmüştü. Namdar Rahmi ve Naci Fikret, materyalizm karşıtı olarak kullanılan bu tezi, materyalizm lehine çevirdiler. Varlığı, bilgiyi, ahlâkı, dini, sanatı, kültürü, şuuru, duyguyu, hasılı herşeyi

enerji ile izah ettiler.167 İzahlarının pek çoğu zorlamalı ve çelişkili idi. Meselâ gayeyi kabul etmiyorlardı, ama mefkûreyi kabul ediyorlardı. Sabırla dergiyi dört sene çıkardılar, ama umdukları alakayı bulamadılar. Hayal kırıklığı içinde derginin yayınına son verdiler.

Konya Enerjetizm Felsefe Okulu, Cumhuriyet döneminin Anadolu'da orijinal bir sistem kurma iddiasıyla ortaya çıkan bir harekettir. Başarılı olmasa da bir örnek teşkil eder. Böylesi fikir hareketlerin artması lazımdır.

10. Orhan Saadettin Berksan (ö. 25.12.1964)

Orhan Saadettin, üniversitede felsefe hocası alarak çalışmış, fakat sonradan rahatsızlandığı için, pek verimli olamamıştır. Felsefeyle ilgili önemli bazı makaleleri ve araştırmaları vardır. Karl Vorlander'in "Felsefe Tarihi"nin ikinci cildini tercüme etmiştir. "Felsefe Tarihi Usulü (İstanbul 1930)" adındaki küçük risalesi, felsefe tarihinde yöntem problemlerini ele alır. Ona göre felsefe tarihi ile ilgili bir hesaplama, felsefeyi merkeze almak durumundadır. Felsefe tarihi araştırmasında esas olan felsefedir. Bunun yanında felsefe, felsefe tarihi ile kavranabilen bir faaliyettir.

11. Macit Gökberk (1908-1993)

Macit Gökberk, Almanya'da doktorasını yapmıştır. Doktora tezi "Hegel'de ve Auguste Comte'da Toplum Kavram" üzerinedir. Doktora danışmanları Eduard Spranger ve Nicolai Hartmann'dır.

Macit Gökberk 1961'de "Felsefe Tarihi"ni yayımladı. Eser derli toplu, düzgün, rahat okunabilen ve anlaşılan bir Türkçe ile kâleme alınmıştı. "Felsefe Tarihi" olmasına rağmen Hint, Çin felsefesinden hiç bahis yoktu. İslâm felsefesinden ise birkaç sayfa içinde İbn-i Sina, İbn Rüşd ve İbn Meymun'dan Aristo ile olan münasebeti dolayısıyla bahsedilmiştir. Eserin en büyük noksanı, hiçbir kaynak göstermemesidir. Ders notları da olsa, bazı fikirlerin nerelerden alındığı bildirilmesi lazımdır. Bu bilimselliğin, bilimsel

bir eserin bilimsel yollarla kontrolünün asgari şartıdır. Bu yüzden, eserin bilimsel değeri, azalmaktadır.

Macit Gökberk, felsefe tarihinin varlıkta yer alan insanın bir bilince varmak isteyen düşüncesinin serüvenini anlattığını düşünür. Felsefenin ne olduğunu anlamak, felsefe tarihini iyi bilmekle mümkündür. Felsefe tarihine dayanan bir felsefe öğrenimine taraftar olan Macit Gökberk, bunun gerekçesini de açıklar: Felsefe hep temele inmek, sonuna kadar gitmek ister. Bu konudaki çabalar, tarihsel bir bağlantı içinde yer alır. Felsefenin ne olduğu bu çok uzun süreli çalışmaları iyi kavramakla bununla bütüncü bir bakışla düzene sokmakla anlaşılabilir.168

Macit Gökberk'te felsefenin temel görevi, dinin yerini doldurmaktır. Ama felsefe dinileşmemelidir. Felsefe, hayatın esiridir. Onun arkasında da, kültür değerleri ve hayat tecrübesiyle örülmüş olan insan vardır.169

Macit Gökberk, felsefî problemler çerçevesinde dil, batılılaşma, devrimler, laiklik, aydınlanma gibi meselelerde de ilgilenmiştir. O, Batılılaşmamızın zorunlu olduğunu söyler. Çünkü Batı kültür çevresinin insanlık tarihi içinde belli bir görevi vardır. Kendi ilkelerini, bütün insanlığa yaymak onun asli görevidir.

Macit Gökberk, "Aydınlanma Felsefesi, Devrimler ve Atatürk" adlı küçük eserinde, aydınlanmayı anlattıktan sonra Osmanlı'nın çöküşünden sonra Atatürk'ün yeni bir insan yaratmak için giriştiği devrimleri ele alıyor.

Macit Gökberk, devrimleri yapmaktan Atatürk'ün bir amacının da çağdaş bilgilere dönük eğitime geçmek olduğunu belirtir: Bunun için yeni bir kültür savaşına girildi, ulusal dile dönüldü, bu maksatla harf devrimi yapıldı. Bunların neticesinde Atatürk, "Yeni bir ulus, yeni bir tarih anlayışı" getirdi, cemaatçılıktan ulusçuluğa geçildi.

Macit Gökberk, daha sonra Atatürk ulusçuluğunun (milliyetçiliğinin) ve dünya görüşünün bir özeti olarak altı oku anlatıyor.170

Macit Gökberk “mukaddesat”, “millî ananeler” gibi değişmez denilen değerlerin “devrimci ulusçuluk”ta devamlı değiştiğini söylüyor. Çünkü sanayi uygarlığında her şey değişir. Anlaşılıyor ki Macit Gökberk, tekniğin ve teknolojinin değerler yarattığına inanıyor. M. Gökberk de sürekli devrim taraftarıdır. O, Atatürk’ün tutarlı aydınlanmacı bir hümanist olduğuna kanidir. Devrimlerin hedefi, onun nazarında, “Ortaçağ’ın boş inançlarından kurtulup aydınlanmış, onuruna ulaşmış, özgün insan yetiştirmektir.171

Macit Gökberk, bu kitabında hiçbir ciddî tahlile girmemiş, bilinenlerin bir kısmını tekrar etmiştir. Celâl Bayar’ın kitabı bundan çok daha derinlikli, nitelikli ve muhtevalıdır.

12. Takiyeddin Mengüşoğlu (1908-1984)

Takiyeddin Mengüşoğlu, Almanya’da Nicolai Hartmann’ın yanında “Husserl ve Scheller’de Bilinebilirliğin Sınırları” konulu bir doktora tezi hazırladı.

Takiyeddin Mengüşoğlu, felsefî antropoloji, (insan felsefesi) üzerine çalışmalarıyla ve “Felsefeye Giriş” kitabı ile tanınmıştır. Felsefî çalışmalarında daha çok Husserl ve N. Hartmann’ın etkisinde kalmıştır.

Takiyeddin Mengüşoğlu, insanın armonik olmayan bir varlık olduğundan dolayı, hiçbir insan fenomeninin tek bir alandan gelen belirlemelerle açıklanamayacağını söyler. Dolayısıyla o, insanın araştırma ve bilme alanı olarak felsefe ve bilimler arasında fark görmez.

Takiyeddin Mengüşoğlu, “Felsefeye Giriş” kitabının benzerlerinden farkını ortaya koyarken bazı noktalara dikkati çeker: Genellikle “Felsefe nedir?” diye sorulur. Sonra problemlere geçilir. Takiyeddin Mengüşoğlu böyle bir soru sormadan konuları göstermiş, tahlil ve tasvir etmiştir. Böylece felsefenin bütün problem sahalarını birleştiren bağı, temeli göstermeye çalışmıştır. Bu, onun benimsediği fenomenolojik metodun gereğidir. O, okuyucuya hazır tarifler vermek yerine onun bir fikir

edinmesini tercih etmiştir; onun felsefeyi problem tahlilinde tanımasını istemiştir. Ayrıca Nietzsche’den beri devam eden felsefedeki “anti-ism” eğilimini benimsemiş ve bunun her sahadaki doğruluğunu göstermiştir. Bugünün insanının âleme ve problemlere tek bir pencereden bakmasına karşı da tedbirler almıştır.172

Takiyeddin Mengüşoğlu, var olana göre düşünen bir felsefecidir. O, görüşlerinde özgün olmaya, kendisi kalmaya çalışır. Her felsefî görüşün arkasında, o görüşü taşıyan insan ve onun kavrayışını görür; felsefî görüşlerini tabiat bilimlerinin özellikle biyolojinin verileriyle destekler. Takiyeddin Mengüşoğlu, felsefenin konusu olarak bütün varlık dünyası ile insanın yaptıklarını kabul eder. Felsefe bu yerini, fenomenleri tasvir ederek koruyabilir. İnsan felsefenin konusu olmazsa, felsefe laf yığını olarak kalır. Takiyeddin Mengüşoğlu’nun felsefesi, insan felsefesidir; O, bundan dolayı sorunları temellendirmede hareket noktası olarak, insan felsefesini görür onun yöntemi, var olan fenomenlerde kavramaya uğraşan bir ontolojidir. Kavramlardan hareket etmeyi uygun görmeyen Takiyeddin Mengüşoğlu, bunun zorlamalara ve kurgulara götürülebileceğinden endişe eder. Kavramlara bağlanmayı gerçeklik tabanına aykırı bulur. Anlamı doğrudan var olanda ve onunla ilişkiler de bulur. Bundan dolayı o, hocası N. Hartmann’a bağlanır ve onun fikirlerine önem verir.

Bu sebeple doçentlik tezini “Fenomenoloji ve Nicolai Hartmann” üzerine hazırlamıştır. Bu tezde hocasının felsefesini özetledi. O, bu bakımdan Hartmann’ın yeni ontoloji fikrine bağlı kalmıştır; felsefî antropolojinin de temsilcisi olmuştur.

Takiyeddin Mengüşoğlu, tarih felsefesi üzerine konuşurken, Türkiye’nin meseleleri üzerine de fikir beyan eder. Ona göre, Batılılaşırken tam Batılılaşmak gerekir. Batı’nın bazı müesseselerini alıp da bazılarını almamak netice vermez. Tarihçilik din de dahil geçmişte olup bitenleri, bir

revizyondan geçirme demektir: Çünkü düne ait bazı kurumlar, bugün sadece yüktür. Takiyeddin Mengüşoğlu, burada şeriat, hacca gitmeyi ve benzerlerini “fosilleşmiş” kurumlar olarak görür ve terk edilmesini ister. O, geçmişi değerlendirirken gelenekçi uzlaştırıcı ve ilerlemeci görüş açısından meseleyi ele alır. Bunlardan ilkinin bizi gerilettiğini söyler. İkincisinin tarihsizlikle tarihliliğin yanyana bulundurmaya çalıştığını, üçüncüsünün bizi ilerleteceğini belirten kaynağının Atatürk inkılâpları olduğunu vurgular.173 Takiyeddin Mengüşoğlu, yeni nesle etki eden felsefecilerdendir.

13. Halil Vehbi Eralp (1907-1994)

Lisansını Sorbon’da yapmış, “Descartes Fiziğinin Metafizik Temelleri” isimli doktora tezini Türkiye’de hazırlamıştır. Alfred Weber’in el kitabı olarak alaka gören “Felsefe Tarihi”ni Türkçeye çevirmiştir.

H. Vehbi Eralp, felsefe tarihinin, eski Yunanlılardan başlaması gerektiğine kanidir. Çünkü rasyonel bilgi onların buluşudur ve ondan önce yoktur, der. Öte ömrünün elli senesini Çin ilmine veren Joseph Nedham, M.Ö. Çinlilerin Descartes’ten büyük matematikçileri ve filozofları olduğunu iddia eder.

H. Vehbi Eralp, felsefede herkes tarafından benimsenebilecek sonuçlar bulunmadığını söyler. Felsefe öğretiminde, günlük hayatın tecrübelerinden, bilimlerin ve sanatların sorunlarından hareket edilmesi, öğrencilere, filozofların metinlerinden bol bol örnek gösterilmesi gerektiğini düşünür.

Düşünürümüz, insanın hür bir varlık olduğunu ama hürriyetin bize hazır verilmediğini, insanın bunu hak ederek mücadele ile elde etmesi icap ettiğini vurgular. Âlem, maddî görünüşüyle determenizme bağlı ise de insan sayesinde, hürriyete çevrilmiştir. Dolayısıyla insan eyleme, pratiğe yönelmeli madde âleminin niteliklerine bir ölçüde uyarak özgürlüğünü gerçekleştirmektir. Halil Vehbi Eralp, Yahya Kemal’in yakın dostu ve sohbet ehlidir; bu sebeple Macit Gökberk’te ve Takiyeddin

Mengüşoğlu'nda görülen Türk tarihine, Türk kültürüne kesin ve çoğu yanlış genellemeden ibaret olan yargılara H. Vehbi Eralp'a rastlanmaz.

14. Nusret Şükrü Hızır (1901-1981)

Nusret Hızır, Almanya'da on seneden fazla kalmış, matematik, fizik okumuş, fakat hiçbir yeri bitiremeden memlekete dönmüştür. İyi Almanca bildiği için Hans Reichenbach'ın yanına tercüman ve asistan verilmiştir. Reichenbach ona lisansı da tamamlatmıştır. Kendisi Viyana çevresinin fikirlerini benimsemiş onu Türkiye'de temsil etmiştir. Uzun süre D.T.C. Fakültesi'nde çalışmış ve oradan emekli olmuştur. Türkiye'de lojistiğin tanınmasında da hizmeti olmuştur. Vehbi Eralp, onun çok ihmalkâr olduğunu söylüyor.174 Herhalde onun için olacak müstakil bir kitap yazmamıştır. Makaleleri sonradan "Felsefe Yazıları"175 ve "Bilim Işığında Felsefe" gibi kitaplarda toplânmıştır. Fakat makalelerinde maalesef, hiçbir kaynak yoktur. Neyin nereden alındığı anlamak mümkün değildir.

15. Necati Akder (1901-1987)

Necati Akder Almanya'da ve Fransa'da tahsil yaptı. D.T.C. Fakültesi'nde çalıştı ve oradan emekli oldu. Necati Akder'in de müstakil bir felsefî eseri yoktur. Felsefe problemleriyle ilgili iki makalesi vardır. Diğer makaleleri, daha çok Ziya Gökalp'ın fikirlerinin felsefî yönden yorumuna ve milliyetçiliğe, Atatürkçülüğün yorumuna ait uzun soluklu makalelerdir. Kendisi Prof. Dr. Mübahat Küyel gibi bir felsefeciyi yetiştirmiş ve onun "Tehafütler" üzerine eğilmesini sağlamıştır.

16. Mehmet Karasan (1907-1974)

Mehmet Karasan, felsefe lisansını Fransa'da yapmış, dönüşte İstanbul Üniversitesi'ne felsefe doçenti tayin

edilmiş, orada rahatsız olunca oradan ayrılmış, Ankara'da Olivier Lacombe ile çalışmış onun "Descartes Felsefesi"ni çevirmiştir. Ayrıca Descartes'in bütün eserlerini Türkçeye kazandırmış ve Descartes'in hayatı

hakkında kitap yazan Charles Adame ile Laberthonier'nın "Descartes Felsefesi" adlı eserini Türkçeye çevirmiştir. Bunlara ilaveten Durkheim'in "Meslek Ahlâkını ve Bergson'un "Ahlâk ile Dinin İki Kaynağı" adlı eserini tercüme etmiştir. Böylece temel felsefî metinlerden önemli bir kısmını Türkçeye kazandırmıştır.

17. Hamdi Ragıp Atademir (1909-1976)

Hamdi Ragıp Atademir, felsefe lisansını Fransa'da yaptı. Yurda dönünce bir süre öğretmenlik yaptı. Sonra D.T.C. Fakültesi felsefe bölümüne girdi. Olivier Lacombe'un yanında "Aristo'nun Mantık ve İlim Anlayışı" adında bir doçentlik tezi hazırladı. H. Ragıp Atademir, daha çok mantığa ağırlık vermiştir. Bundan dolayı Türkiye'de doğru düşünmenin yaygınlaşması için mantıkla ilgili bazı temel kitapları tercüme etti. Aristo'nun, "Organonlarını", Porphirros'un "İsagoji"sini, Victor Brochard'ın "Yanlış Üzerine Deneme, Ank. 1943" adlı eseri ile Jules Lachehier'in "Tüme Varımın Temeli Hakkında" isimli eserini tercüme etti. Ayrıca Henri Poincare'den de tercüme yaptı. Bunlardan maksadı aklın ve aklî düşüncenin hakimiyetini sağlamaktır.

Hamdi Ragıp Atademir, bilim anlayışı itibarıyla pozitivist bilim anlayışını benimser. Fakat felsefî pozitivizmi zihne sansür koyduğu gerekçesiyle eleştirirdi. H.

Ragıp Atademir, hadise yok, onu anlatan zihindir, zihin tabiatı icabı bilme durumundadır, der. Olguyu inkâr etmediği için pozitivist olduğunu söylerdi. Ona göre hadiseyi dillendiren zihindir. Zihin pasif değil, aksine çok aktiftir. H. Ragıp Atademir, "metot, zihnin kendisidir" diyerek zihni bizatihi bir metot olarak niteler. "Metot Üzerine" adlı basılmamış eserinde bu fikirlerini pekiştirdi.

Hamdi Ragıp Atademir, felsefî düşüncenin yaygınlaşması ve felsefe sevgisinin gelişmesi için "Filozoflara Göre Felsefe" adıyla bir kitap

yayımlamıştır. O, Mehmet Karasan ile birlikte felsefî metinler yoluyla felsefe yapma imkânını hazırlayanlardandır.

Hamdi Ragıp Atademir, günlük problemler üzerinde de fikir beyan etmiştir. “Demokrasi Üzerine, Konya 1959”, “İlim ve Muhit, Konya, 1959” adlı risaleleri bunlardandır.

Hamdi Ragıp Atademir, adı geçen doçentlik tezini hazırlayınca eser hakkında bir rapor veren Olivier Lacombe, raporun sonunda şu mealde ifadeler kullanmıştır: “Mösyö Atademir, Aristo mantığında Prante gibi mantıkçıların içinden çıkamadığı bir kısım problemler çözmüştür. Mösyö Atademir, bu bakımdan sadece teorik değil, pratikan bir filozoftur da.”176

H. Ragıp mutedil bir pozitivist idi. Onun pozitivistliği hocası Louis Rougier’den gelir. H. Ragıp Atademir, aklın bilgi alanında pozitivist idi, ama diğer pozitivisitlerden ayrıldığı noktalar vardı: 1) Aklın bilgi alanı ile yetinmeyi, aşkın bir varlığa inanırdı. Böyle bir alanda sezgi metodu üzerinde önemle dururdu. 2) Bilgi anlayışında pluralist idi. Metot ve kaynak bakımından farklı bilgi dallarının varlığını kabul eder; bunlar arasında mukayeseli değerlendirmeler yapmanın doğru olmadığını söylerdi. H. Ragıp Atademir’in “İlim ve Muhit” adlı küçük eseri bilimsel zihniyetin yerleşmesi ve şartları konusunda önemli fikirler taşımaktadır.

18. Niyazî Berkes (1908-1991)

Niyazi Berkes, felsefe mezunu olmakla beraber daha çok sosyolojide çalışmış, felsefeyi de ihmal etmemiştir. 1940’lı yıllarda D.T.C. Fakültesi’ndeki sosyalist gruba dahil olmakla beraber, o dönemdeki yaptığı ve yayımladığı araştırmalarında ideolojik tavrı görülmez. Bugün bile ülkemizde birtakım kimseler, Marksizim, Kemalizm ve Batıcılık adına bilimi mutlaklaştırırken, herhangi bir bilimsel çalışmanın eleştirilmesine ideolojileri adına tahammül edemezken, Niyazi Berkes 60 sene evvel yazdığı yazılarda farklı bir tavır sergilemiştir. Meselâ “Bilim Dünyasındaki

Durumumuz” konusunda bilimi yüz senedir bağımsız hale getiremediğimizi, bilim geleneği, eğitimi ve anlayışı kuramadığımız, taklitçilik ve ezberçilikten öteye gidemediğimizi söylüyor. Çünkü ona göre Batı bilim hayatının özünü anlayamadık. Bizde moda olan düşünce akımlarının neden moda haline geldiğini, bunların ortaya çıktığını kavrayamadık. Ancak bir düşünce anarşisi içinde hiç işlevi ve zorunluluğu yokken sadece kopye edilen şeyler olduğunu gösterince anlayabildik.177 Niyazi Berkes, yazının devamında bilimsel anlayışın yerleşmesi için gereken şartları belirtir.

Niyazi Berkes, aydınlanma, Batılılaşma, laiklik, uygarlık Batı sorunu, Batı düşünü, çağdaşlaşma, Türk toplumbilimcileri, Türk edebiyatında toplum sorunu, dil, gençlik, eğitim, ahlâk gibi çok farklı problemler üzerinde araştırmalar yapmıştır.

Batı medeniyeti hakkındaki yanlış kavrayışımızı eleştiren onun sabit, değişmez, müceerret bir medeniyet kabul edilmesinin yanlışlığına işaret etmiş, bu değişmeyen medeniyete kafa, ruh, ahlâk ve zihniyet yükleyerek bunların değişmez ölçüler olarak kabul edilmiş olmasına karşı çıkar. O söyler “Kimi Batılılığı ırkta, kimi kanda, kimi dinde, kimi zihniyette, kimi ahlâkta, kimi teknikte ve hatta kimi sporda, hıfzıssıhhada, terbiyede vb. bulmuştur.”178

Niyazi Berkes, fikir hayatımızdaki kısırlığı, Batı ölçülerine göre geriliği yalnız Fransız tesirine bağlamayı “Bahanecilik” ve “Özürcülük” olarak görür. Aldığımız fikirleri, bugün geri bulmamızın sebeplerini “fikirlerini pasaportunda” değil, onu seçip alanlarda arar. Bu konudaki sözlerini şöyle belirtir: “Kendimize kumaş seçer gibi kendimize kültür beğeneceksek aldanmamak için malın markasına değil, kalitesine bakalım.”179

Niyazi Berkes “İki Yüz Yıldır Neden Bocalıyoruz?,” “Türk Düşününde Batı Sorunu” ve “Türkiye’de Çağdaşlaşma” gibi eserleriyle Lâle

Devri’nden beri devam eden çağdaşlaşma sürecini irdelemiş ve sorunlarına çözüm aramıştır.

Niyazi Berkes, felsefe deyince, insan, toplum ve evrenle ilgili sorunları, akıl yolu ve lâik düşünce şartlarıyla anlama amacındaki fikir çabaları olarak anlıyor. Felsefî düşüncenin doğuş şartları olarak da aklın geleneksel ve dinî düşün türlerinden kurtulmasını, bilimsel ilerleme aşamasına gelinmesini, geleneksel düşünce biçimlerinin kurulmasını kabul ediyor.180

Niyazi Berkes, Gökalp’ı çeşitli yönleriyle tarafsızca değerlendirirken, onun kurduğu felsefî düşünce geleneğini kırmak isteyen materyalizmden de söz eder: Ona göre bu maddeci akım, bir felsefe akımı olarak yaşayamamıştır. Bu akımın akademik çevrelerde yeri olmadığı gibi “etkili bir düşünürü veya ardılı görülmemiştir.”181

19. Nurettin Topçu (1909-1995)

Nurettin Topçu, Cumhuriyet döneminde, yurt dışında ilk felsefe doktorası yapan Türk felsefecisidir. Doktorasını Fransız filozofu “Action” felsefesinin kurucusu, Maurice Blondel’in (1860-1947) yanında “İsyan Ahlâkı” (Conformisme et Révolte) konusunda yaptı. Dönüşte doçent oldu; fakat hep lise hocası olarak çalıştı; zira üniversiteye söz verilmesine rağmen alınmadı. 1939’da “Hareket” dergisini kurdu. “Hareket” (action) felsefesini Türk, kültür, fikir ve ahlâk hayatına uygulamaya çalıştı. Onu İslamîleştirdi ve millîleştirdi.

Nureddin Topçu bir ahlâkçı, ama varlık, kültür, teknik eğitim (maarif), tasavvuf, Doğu, Batı, medeniyet gibi pek çok mesele üzerinde düşünmüş; çözüm teklifleri getirmiştir.

Nureddin Topçu’da içe dönük tenkit önemlidir. O, milliyetçiliğin mistik bir yorumunu yapmıştır. Meselâ Yunan kültürü, bir Alparslan’ın seciyesini meydana getiremez. Ona, bu seciyeyi kazandıran İslâm’ın ruhudur.

Nureddin Topçu, felsefe deyince “insanın kainatı görüşü”nü anlıyor. Felsefe kainata uzanan kollarımızdır, öyleyse onda biz varız; o, bir milletin benliğinden çıkarak kainatın her tarafına değin uzanan iradesinin, sistem halinde ifadesidir, diyor.182 Nureddin Topçu metafiziği de felsefeyle ilişkili olarak tanımlıyor ve açıklıyor: Metafizik, içgüdülerimizle yaşamamıza razı olmayıp bizden üstün bir akıl dileyen disiplindir; O, aklın kainata açılması, onu bütün halinde kavrayış cehdidir. Nureddin Topçu metafiziğin ortadan kalkmasını, aklın iflası olarak niteler. Metafiziksiz yaşamak, aklı ortadan kaldırıp, yalnız duyularla yaşamaya razı olmaktır,183 diye düşünür. Metafizik sadece fizik ötesini düşünmek midir? Yoksa onun medeniyetle bir ilgisi var mıdır? Varsa nasıl bir ilgisi vardır? Nureddin Topçu, her büyük medeniyetin metafizikle açıldığını savunur. Metafizik, insanın ruhunun kainata eşdeğer olduğunun araştırılması ise, insanın ve milletlerin metafizik meydana getirmeleri gerekir. Bunu yapabilen milletler, medeniyet yaratabilirler. Yapamayan milletler ise sadece taklitçi olurlar. Taklitçi ve nakilci milletler şahsiyetlerini kaybetmiş fertler, ruhunu, mazisini, tarihini, davalarını, kendilerini ve Allah’ını inkar ederler.

Nureddin Topçu, üç asırdan beri yapılan ıslahatların millî varlığımızı bunalımdan kurtaramayışının sebebini, kendimize has bir metafizik ortaya koyamamış olmamızla izah eder.

Nureddin Topçu, ahlâk ile metafizik arasında sağlam bir bağ kurdu ve ahlâkı “insan hareketlerinin metafiziği” olarak tarif eder. O, hiçbir ahlâkın bütünüyle deneylerin ürünü olamaz, diye iddia eder. Çünkü deneyin dışındaki ilk prensipler (merhamet, adalet gibi), metafizik inancın ürünü olan evrensel değerlerdir. Bunlar, deneylerle elde edilen farklı elemanları birleştirmeye yarar; her ahlâkın özünü teşkil ederler.184

Nureddin Topçu, “hareket adamı”nı da açıklar: O, uğursuz yalnızlıktan kurtulmuş, Allahlı adamdır; iradesini Allah ile birleştirmiş, onun iradesini

kendi iradesi yapmış bahtiyar adamdır. Bu adam, hareketinden önce sahibine teslim olsun. Hareket adamı çeşitli mesleklerde görünür, ama o daima ahlâk adamıdır, kamil insandır.185

“Hareket”, M. Blondel’e göre insanla Allah’ın bir birleşimidir. Nureddin Topçu ise hür hareketi “Allah’a dayanarak yapılan isyan” olarak tarif ediyor, o eşyayı ve kendi kendisini değiştirmektir. İsyan neye karşıdır? Nefse ve eşyaya olan esaretimize karşı isyandır. Bizim isyanımız, Allah’ın insanda isyanıdır.186

Nureddin Topçu isyan deyince düzen yıkıcılığı kastetmediğini özellikle vurgular. Onun anladığı isyan, bizde en mükemmel ahlâkî nizamı yaratmaya yöneliktir. İşte bu isyan, nefsin sefaletlerine, ihtiraslarına ve bunlardan doğan zulümlere karşı, içimizdeki sonsuzluk iradesinin ayaklanmasıdır.187

Nureddin Topçu, teknik ve kültür ilişkisini de ele alır. O, tekniğin, kültürün işaretle dikkatle takip etmesi gereğine dikkati çeker. Bunu yapamayan teknikten “kör ve yıkıcı bir kuvvet” doğabileceğini haber verir. Tekniğin, kültüre ve insana hakim olduğu yerde teknik şöyle seslenir; “Makineleşmek istiyorum.”

Nureddin Topçu, Batıcılığı, metafiziksizlikten dolayı bir taklitlikten ibaret görür ve aşağılık duygusuna bağlar; bizimle ruh yakınlığı olan Doğu milletlerinin dahil olduğu bir medeniyet, bağlanmanın gereğini vurgular.

Nureddin Topçu, milleti meydana getiren unsurlar arasında soy, toprak ve iktisat gibi maddî unsurlara ayrı bir önem verir; bunların canlı terkipler yaratabileceğini savunur. “Soyla toprak ve emeği birleştiren, önceden hazırlanmış bir dil, din veya dilek bağlılığı” olmadığını iddia eder. Düşünürümüz, coğrafya ve iktisadın millî tarihi yaşattığı kanaatindedir. Madde birliği olmadan, ruh birliğinin doğmayacağına inanır.188

Nureddin Topçu, 1968'den sonra İslâm sosyalizmi kavramını ortaya ve İslâmî bir sosyalizm olur mu, tartışmasına yol açmıştır. Bu konuda kendisi ve diğerleri çeşitli yazılar yazmışlardır. Hatta Hüseyin Hatemi "İslâm Açısından Sosyalizm" adlı kitabı yazmıştır. Nureddin Topçu'nun sosyalizm anlayışı kaynağını Kur'an'dan alan şu ilkelere dayanır:

1) Mülkiyet hakkı başıboş bırakılamaz. 2) Devlet herkese iş bulmak, iş yaratmakla görevlidir. 3) Dış tica-

ret devletleştirilmelidir. 4) Devlet iktisadî, siyasî ve dinî istismarı ortadan kaldırmalıdır. 5) Bankalar ve sigortalar devletleştirilmelidir.

Sonuç

Cumhuriyet döneminde değişmelere ve gelişmelere muvazi olarak ortaya çıkan düşünce akımlarını ve onların ilk hatıra gelen temsilcilerini ve fikirlerini kısaca tanıtmaya çalıştık. Hiç şüphesiz bunlardan bâzıları hakkında müstakil araştırma yapmak gereği de ortadadır. Bu arada yine bu çalışmamıza dahil edilememiş olan dikkate ve araştırılmaya değer fikir adamlarının bulunduğuna da bu arada işaret etmek gerekir. Bu bakımdan ortaya konan tablonun daha da ikmaline ve ayrıntılarına inilmesine ihtiyaç vardır. Nitekim bu devirde fikirleriyle dikkati çekmiş geçmişteki ve hâlihazırdaki şahsiyetlerden ezcümle Ahmet Hamdi Başar, Şevket Raşit Hatipoğlu, Tahsin Banguoğlu, Şevket Süreyya Aydemir, Ahmet Kabaklı, Şerif Mardin, İlber Ortaylı, Mete Tuncay, Taha Akyol, Ahmet Altan, İsmet Özel, Ali Bulaç, Yaşar Nuri Öztürk bu meyanda sayılmalıdır.

Bu devirde, hiç şüphesiz, bilhassa 1961 Anayasası'nın hazırladığı, geniş bir fikir hürriyeti içinde hemen her türlü fikrin ifade edilebildiğini ve çok renkli bir düşünce hayatının ortaya çıktığı söylenebilir. Tanzimat ve bilhassa Meşrutiyet Devri'ndeki kadar bir fikir canlılığı ve hareketliliğinin bu devirde de olduğunu söylemek yanlış olmasa gerektir. Ancak bu fikir bolluğunun Türk toplumunun hangi meselelerini hallettiğinin veya

müşahhas semeresinin ne olduğunun muhasebesini yapmak başka bir zorlu ve hassas araştırmayı gerektirmektedir.

1 M. Saffet Engin, Kemalizm İnkılâbının Prensipleri, c. I, s. 220, İstanbul 1938.

2 M. Saffet Engin, a.g.e., C. I, s. 221. Pozitivizm kelimesini yazar siyah yazmıştır.

3 M. Saffet Engin, a.g.e., C. I, s. 3.

4 M. Saffet Engin, a.g.e., C. I, s. 37.

5 M. Saffet Engin, a.g.e., C. I, s. 296.

6 M. Saffet Engin, a.g.e., C. II, s. 81.

7 M. Saffet Engin, a.g.e., C. II, s. 84.

8 Cihan Yamakoğlu, M. Esat Bozkurt, Kültür Bak. Yay., Ankara 1987, s. 145.

9 Hıfzı Veldet Velidedeoğlu, Türkiye'de Üç Devir, İstanbul 1972, s. 207-208.

10 Suat Sinanoğlu, Türk Hümanizmi, 2. Baskı, T. Tarih Kurumu Yay., Ankara 1988, s. 10.

11 Suat Sinanoğlu, a.g.e., s. 47.

12 Suat Sinanoğlu, a.g.e., s. 66.

13 Hasan Ali Yücel, Hürriyet Gene Hürriyet, II, Ank. 1966, s. 378.

14 Reşat Kaynak, Nejdet Sakaoğlu, Atatürkçü Düşünce, M.E.B. Yay., İstanbul 1996, s. 62, 63, 68.

15 M. Saffet Engin, Kemalizm İnkılâbının Prensipleri, C. II, s. 52, 1938.

16 M. Saffet Engin, a.g.e., C. II, s. 69.

17 M. Saffet Engin, a.g.e., C. II, s. 70.

18 M. Saffet Engin, a.g.e., C. II, s. 81.

19 M. Saffet Engin, a.g.e., C. II, s. 155.

20 Ahmet Kabaklı, Türk Edebiyatı, IV., T.E. Vakfı Yay., İstanbul 1991, s. 10.

21 Mehmed İzzet, Milliyet Nazariyeleri ve Millî Hayat, İstanbul 1339, s. 138.

22 Mehmed İzzet, a.g.e., s. 143-144. Bu tanım Wolf'tan alınmıştır.

23 Mehmed İzzet, a.g.e., s. 149.

24 Mehmed İzzet, a.g.e., s. 152.

25 Mehmed İzzet, a.g.e., s. 154.

26 Mehmed İzzet, a.g.e., s. 160.

27 Mehmed İzzet, a.g.e., s. 160.

28 Mehmed İzzet, a.g.e., s. 164-165.

29 Mehmed İzzet, a.g.e., s. 165.

30 H. Nihal Atsız, Çanakkale'ye Yürüyüş, İstanbul 1933, s. 6, 11, 12, 19, 21.

31 H. Nihal Atsız, Türk Tarihinde Meseleler, Ankara 1966.

32 Osman F. Sertkaya, Nihal Atsız, Kültür Bak. Yay., Ankara 1987, s. 101-102; Atsız Armağanı, Ötüken Yay., İstanbul, 1976, s. CXL-CXLI.

33 Sadri Maksudî Arsal, Milliyet Duygusunun Sosyolojik Esasları, İstanbul 1955, s. 37.

34 Sadri Maksudî Arsal, a.g.e., s. 46, 53, 58, 65.

35 Sadri Maksudî Arsal, a.g.e., s. 76.

36 Sadri Maksudî Arsal, a.g.e., s. 92.

37 Sadri Maksudî Arsal, a.g.e., s. 95.

38 Sadri Maksudî Arsal, a.g.e., s. 155 vd.

39 Remzi Oğuz Arık, İdeal ve İdeoloji, M.E. Bak. Yay., İstanbul 1969, s. 50-51.

40 Remzi Oğuz Arık, a.g.e., s. 52-53.

41 Remzi Oğuz Arık, a.g.e., s. 54.

42 Remzi Oğuz Arık, a.g.e., s. 58-59.

43 Remzi Oğuz Arık, a.g.e., s. 63.

44 Remzi Oğuz Arık, a.g.e., s. 106-108.

45 Remzi Oğuz Arık, a.g.e., s. 94-95.

45 Remzi Oğuz Arık, a.g.e., s. 94-95.

46 Orhan Fuat Köprülü, Köprülü’den Seçmeler, M.E. Bak. Yay., İstanbul 1972, s. 33, 35.

47 O. Fuat Köprülü, a.g.e., s. 39.

48 O. Fuat Köprülü, a.g.e., s. 73.

49 O. Fuat Köprülü, a.g.e., s. 74.

50 O. Fuat Köprülü, a.g.e., s. 135.

51 Tuncer Baykara, Zeki Velidi Togan, Kültür Bak. Yay., Ankara 1989, s. 68-70.

52 O. Fuat Köprülü, a.g.e., s. 124-125.

53 O. Fuat Köprülü, a.g.e., s. 124-125.

54 O. Fuat Köprülü, a.g.e., s. 132-133.

55 Tuncer Baykara, a.g.e., s. 68-70.

56 Osman Turan, Türkiye’de Manevî Buhran, Din ve Laiklik, Ankara 1964, s. 151-152.

57 Osman Turan, a.g.e., s. 153.

58 Osman Turan, a.g.e., s. 169.

59 Osman Turan, a.g.e., s. 36.

60 Osman Turan, a.g.e., s. 57, 60, 61, 78, 95, 96.

61 Osman Turan, a.g.e., s. 67.

62 Mümtaz Turhan, Garblılaşmanın Neresindeyiz?, Türkiye Yay., İstanbul 1959, s. 55 vd.

63 Mümtaz Turhan, a.g.e., s. 76 vd., s. 18 vd.

64 Mümtaz Turhan, a.g.e., s. 80.

65 Mümtaz Turhan, Atatürk İlkeleri ve Kalkınma, İstanbul 1965; a.g.e., s. 17 vd.

66 Mümtaz Turhan, a.g.e., s. 25.

67 Ahmet Ağaoğlu, Üç Medeniyet, İstanbul 1972, s. 3.

68 Ahmet Ağaoğlu, a.g.e., s. 13.

69 Ahmet Ağaoğlu, a.g.e., s. 16-17.

70 Ahmet Ağaoğlu, a.g.e., s. 37, 39, 41.

71 Ahmet Ağaoğlu, a.g.e., s. 88.

72 A. Fuat Başgil, İlmin Işığında Günün Meseleleri, Yağmur Yay. İstanbul 1960, s. 108-140 vd.

73 A. Fuat Başgil, Demokrasi Yolunda, Yağmur Yay., İstanbul 1961, s. 104.

74 Ali Fuat Başgil, İlmin Işığında Günün Meseleleri, s. 52.

75 A.g.e., s. 162-163.

76 A.g.e., s. 171-172.

77 A.g.e., s. 172-173.

78 Yahya Kemal, Aziz İstanbul, M.E.B. 1969, s. 72.

79 Peyami Safa, Din İnkılâp, İrtica, Ötüken Yay., İst. 1978, s. 204 vd.

80 Peyami Safa, Doğu-Batı Sentezi, Yağmur Yay., İstanbul 1963, s. 107-108.

81 Peyami Safa, a.g.e., s. 106.

82 Peyami Safa, a.g.e., s. 54-56.

83 Peyami Safa, a.g.e.; Din, İnkılap, İrtica, 1978, s. 180-181-183.

84 Mehmet Kaplan, Edebiyatımızın İçinden, Dergâh Yay., İstanbul 1978, s. 135.

85 A. H. Tanpınar, Yaşadığım Gibi, İstanbul 1970, s. 13.

86 A. H. Tanpınar, a.g.e., s. 15.

87 A. H. Tanpınar, a.g.e., s. 182.

88 A. H. Tanpınar, a.g.e., s. 26-27.

89 Mehmet Kaplan için, Z. Kerman, Ankara 1988, s. 9.

90 Mehmet Kaplan, Nesillerin Ruhu, Hareket Yay., 2. Baskı, İstanbul 1970, s. 33.

91 Mehmet Kaplan, a.g.e., s. 34-36.

92 Mehmet Kaplan, a.g.e., s. 35-37-38.

93 Mehmet Kaplan, Kültür ve Dil, Dergâh Yay., İstanbul 1982, s. 17-18.

94 Mehmet Kaplan, a.g.e., s. 21.

95 Mehmet Kaplan, a.g.e., s. 142.

96 Mehmet Kaplan, a.g.e., s. 34-36.

97 Mehmet Kaplan, a.g.e., s. 217.

98 Erol Güngör, Türk Kültürü ve Milliyetçilik, İstanbul 1975, s. 19.

99 Erol Güngör, a.g.e., s. 31.

100 Erol Güngör, Kültür Değişmeleri ve Milliyetçilik, Töre-devlet Yay., Ankara 1980, s. 12.

101 Erol Güngör, Türk Kültürü ve Milliyetçilik, s. 23, 39.

102 Erol Güngör, a.g.e., s. 108.

103 Erol Güngör, a.g.e., s. 111.

104 Cemil Meriç, Sosyoloji Notları ve Konferanslar, İletişim, 5. Baskı, 1999, s. 270.

105 Cemil Meriç, a.g.e., s. 87.

106 Cemil Meriç, a.g.e., s. 171, 41-44.

107 Cemil Meriç, a.g.e., s. 165.

108 Sahih-i Buhari, Muhtasarı Tercemesi, I, 6. Baskı, Ankara 1980, s. 280-281.

109 Nakleden, Veli Ertan, Ahmet Hamdi Akseki, Kültür Bak. Yay., Ankara 1988, s. 18.

110 Necip Fazıl Kısakürek, İdeolocya Örgüsü, İstanbul, 1976, s. 84.

111 Necip Fazıl Kısakürek, a.g.e., s. 64.

112 Necip Fazıl Kısakürek, a.g.e., s. 112.

113 Necip Fazıl Kısakürek, a.g.e., s. 354.

114 Necip Fazıl Kısakürek, a.g.e., s. 355.

115 Necip Fazıl Kısakürek, a.g.e., s. 126; Necip Fazıl Kısakürek, Batı Tefekkürü ve İslâm Tasavvufu, Büyük Doğu Yay., İstanbul 1982, s. 112 vd.

116 Necip Fazıl Kısakürek, Batı Tefekkürü ve İslâm Tasavvufu, s. 178.

117 A.g.e., s. 224.

118 Necip Fazıl Kısakürek, İdeolocya Örgüsü, s. 8-10.

119 Sezai Karakoç, Diriliş Neslinin Amentüsü, Diriliş, İstanbul, 1976, s. 18-19.

120 Diriliş, 1967, Sayı: 10-11-12; Nakleden, Ebu Bekir Eroğlu, Sezai Karakoç'un Şiiri, İstanbul 1981, s. 26.

121 Sezai Karakoç, Allah'a İnanma ve İnsanlık, Diriliş Yay., İstanbul 1970, s. 70.

122 Sezai Karakoç, a.g.e., s. 84, 72, 73.

123 Sezai Karakoç, Şiir, Diriliş Yay., İstanbul 1975, s. 135.

124 Sezai Karakoç, Diriliş Neslinin Amentüsü, s. 44-45.

125 Sezai Karakoç, a.g.e., s. 46-47.

126 Sezai Karakoç, Kıyamet Aşısı, Diriliş Yay., İstanbul 1968, s. 7.

127 Sezai Karakoç, Şiir, s. 145.

128 Mehmet S. Aydın, İçe Kritik Bakış, İyi Adam Yay., İstanbul 1999, s. 216-217, 220-221.

129 Mehmet S. Aydın, a.g.e., s. 140.

130 Erol Güngör, İslam'ın Bugünkü Meseleleri, İstanbul 1981, s. 79.

131 Erol Güngör, a.g.e., s. 83.

132 Erol Güngör, a.g.e., s. 81.

133 Erol Güngör, a.g.e., s. 84.

134 Erol Güngör, İslâm Tasavvufunun Meseleleri, İstanbul 1982, s. 222.

135 Erol Güngör, a.g.e., s. 186.

136 Erol Güngör, a.g.e., s. 196-198.

137 Erol Güngör, a.g.e., s. 206.

138 Erol Güngör, a.g.e., s. 270.

139 Hüseyin Hatemi, İslam Açısından Sosyalizm, Hareket yay., İstanbul 1967, s. 240.

140 Samiha Ayverdi, Kölelikten Efendiliğe, Damla Yay., İstanbul, 1978, s. 65.

141 Naci Bostancı, Kadrocular, Kültür Bak. Yay., Ankara 1990, s. 11.

142 Cemil Meriç, Düşünen Bir Adamdı Kıvılcımlı, Jurnal, C. 2, İstanbul 1993.

143 M. Ali Aybar, Bağımsızlık, Demokrasi, Sosyalizm, İstanbul, Gerçek Yay., 1968, s. 559, 699 vd. Ayrıca Bkz. Hacı Bayram Kaçmazoğlu, 27 Mayıs'tan 12 Mart'a Türkiye'de Siyasal Fikir Hareketleri, Birey Yay., İstanbul 1995, s. 79-102.

144 Aylin Özman, Yeni Sol, Hümanizma, M. Ali Aybar Düşüncesi, Ortodoks Marksizme Bir Başkaldırı, Doğu-Batı, Sayı: 11, 2000, s. 74-87.

145 Doğan Avcıoğlu, Türkiye'nin Düzeni, I-II, Tekin Yay., İstanbul 1987, s. 11-12, 16-24.

146 Doğan Avcıoğlu, a.g.e., s. 1091-1093.

147 H. Bayram Kaçmazoğlu, a.g.e., s. 67.

148 H. Bayram Kaçmazoğlu, a.g.e., s. 69.

149 H. Bayram Kaçmazoğlu, a.g.e., s. 113.

150 H. Bayram Kaçmazoğlu, a.g.e., s. 122-144.

151 Kemal Tahir'in Sohbetleri, Haz. İsmet Bozdağ, Bilgi Yay., İstanbul 1980, s. 64.

152 A.g.e., s. 139.

153 Nuray Mert, “İdris Küçükömer ve Düzenin Yabancılaşması”, Doğu-Batı Sayı: 11, 2000, s. 63-74.

154 Halikarnas Balıkçısı, Düşün Yazıları, Ankara Bilgi Yay., 1974, s. 43, 48.

155 Sabahattin Eyüboğlu, Mavi ve Kara, Ataç Yay., Ankara 1956, s. 9.

156 Mehmed İzzet, Makaleler, Ankara 1989, Haz: C. Değirmencioğlu, Kültür Bak. Yay., s. 124.

157 M. Emin Erişirgil, Neden Filozof Yok?, Ankara 1957, s. 49-54.

158 M. Emin Erişirgil, Türkçülük Devri, Milliyetçilik Devri, İnsaniyetçilik Devri, Ankara 1958, s. 123-148.

159 Bir Felsefe Dili Kurmak, Haz.: İsmail Kara Dergah Yay., İstanbul 2001.

160 Babanzade Ahmed Naim, Haz.: Recep Kılıç, T. Dil Vakfı Yay., Ankara 1995, s. XXII-XXX.

161 M. Şekip Tunç, Bir Din Felsefesine Doğru, Türkiye Yay., İstanbul 1959, s. 14, 15, 12, 19.

162 Amiran Kurtkan, Z. Fahri Fındıkoğlu, Kültür Bak. Yay., Ankara 1987, s. 36.

163 H. Z. Ülken, Türkiye’de Çağdaş Düşünce Tarihi, İstanbul 1966, s. 797.

164 H. Z. Ülken, Aşk Ahlâkı, 3. Baskı, Ankara 1971, s. 13, 23, 24.

165 H. Z. Ülken, Felsefeye Giriş, I, Ankara 1958, s. 51.

166 H. Z. Ülken, Varlık ve Oluş, Ankara 1968, s. 99 vd.

167 Muammer G. Muşta, Konya Enerjetizm Felsefe Okulu, Kültür Bak. Yay., Ankara 1990, s. 22.

168 Macit Gökberk, Felsefenin Evrimi, İstanbul 1979, s. 1.

169 Macit Gökberk, Kant İle Herder’in Tarih Anlayışları, İstanbul 1948, s. 10.

170 Macit Gökberk, Aydınlanma Felsefesi, Atatürk ve Devrimler, İstanbul 1997, s. 93-103.

171 Macit Gökberk, a.g.e., s. 106.

172 Takiyeddin Mengüşoğlu, Felsefeye Giriş, İstanbul 1959, Önsöz, s. V-VI-VII.

173 Takiyeddin Mengüşoğlu, a.g.e., s. 180-200.

174 A. Kaymandağ, Felsefecilerle Söyleşiler, İstanbul, Tarihsiz, s. 68.

175 Nusret Hızır, Felsefe Yazıları, Çağdaş Yay., İstanbul 1976.

176 Hocam, H. R. Atademir'e bu doçentlik tezi yayımlanırken O. Lacombe'un raporunun aslını kitaba koymayı teklif ettiğim zaman kabul etmedi. Benim, kendimi başkalarının övmesine ihtiyacım yoktur, mealinde tevazu gösterdi.

177 Niyazi Berkes, Felsefe ve Toplumbilim Yazıları, Adam Yay., İstanbul 1985, s. 241-42.

178 Niyazi Berkes, a.g.e., s. 171.

179 Niyazi Berkes, a.g.e., s. 168.

180 Niyazi Berkes, a.g.e., s. 123.

181 Niyazi Berkes, a.g.e., s. 131.

182 Nureddin Topçu, Kültür ve Medeniyet, Hareket Yay., İstanbul 1970, s. 11.

183 Nureddin Topçu, a.g.e., s. 46-47.

184 Nureddin Topçu, a.g.e., s. 48, 49, 50.

185 Nureddin Topçu, a.g.e., s. 86-87.

186 Nureddin Topçu, a.g.e., s. 96.

187 Nureddin Topçu, a.g.e., s. 43-44.

188 Nureddin Topçu, Yarınki Türkiye, Yağmur Yay., İstanbul 1961, s. 144-147.

A. Hamdi Tanpınar, Yaşadığım Gibi, İstanbul, 1970.

A. Kaynardağ, Felsefecilerle Söyleşiler, İstanbul, Tarihsiz.

Ahmet Ağaoğlu, Üç Medeniyet,İstanbul, 1972.

Ahmet Çiğdeme İslâmi Hareket, Meşrutiyet ve Demokrasi, Tezkire Dergisi, Sayı: I, Kasım 1991.

Ahmet Kabaklı, Türk Edebiyatı C. IV, T. Edebiyatı Vakfı Yay., İstanbul, 1991.

Ali Bayramoğlu, Türkiye'de İslâmi Hareket, Sosyolojik Bir Bakış (1994-2000), Patika Yay., İstanbul, 2001.

Ali Fuat Başgil, Demokrasi Yolunda, Yağmur Yay,. İstanbul, 1961.

Ali Fuat Başgil, İlmin Işığında Günün Meseleleri, Yağmur Yay., İstanbul, 1960.

Amiran Kurtkan, Z. Fahri Fındıkoğlu, Kültür Bak. Yay., Ankara, 1987

Atsız Armağanı, Ötüken Yay,. İstanbul, 1976

Aylin Özman, Yenisol Hümanizma, M. Ali Aybar Düşüncesi, Ortadoks Marksizme Bir Başkaldırı, Doğu-Batı 2000, Sayı: 41, s. 74-87.

Bir Felsefe Dili Kamûsu, Haz. İsmail Kara, Dergah Yay., İstanbul, 2001.

Bugünkü Türkiye Tarihi, C. 4-5, Cem Yay., Haz. Sina Akşin ve Arkadaşları, 2. baskı, İstanbul, 1997.

Bülent Ecevit, Atatürk ve Devrimcilik, İstanbul, Tarihsiz.

Bülent Ecevit, Ortanın Solu, İstanbul, tarihsiz 4. baskı.

Celâl Bayar, Atatürk'ün Metodolojisi ve Günümüz, Haz. İsmet Bozdağ, Kervan Yay., İstanbul, 1978.

Cemil Meriç, Sosyoloji Notları ve Konferanslar, İletişim Yay., 5. baskı, İstanbul, 1999.

Cihan Yamakoğlu, Mahmut Esat Bozkurt, Kültür Bak. Yay., Ankara, 1987.

Doğan Avcıoğlu, Türkiye’nin Düzeni, I-II, Tekin Yay., İstanbul, 1987.

E. T. Eliçin,Türk İnkılabı Yahut Şark ve Garp, İstanbul, 1940.

Ebli Bekir Eroğlu, Sezai Karakoç’un Şiiri, İstanbul, 1921.

Erol Güngör, İslâm Tasavvufunun Meseleleri, İstanbul, 1982.

Erol Güngör, İslâm’ın Bugünkü Meseleleri, İstanbul, 1981.

Erol Güngör, Kültür Değişmeleri ve Milliyetçilik,Töre-Devlet Yay., Ankara, 1980.

Erol Güngör,Türk Kültürü ve Milliyetçilik, İstanbul, 1975.

H. Nihal Atsız, Çanakkale’ye Yürüyüş, İstanbul, 1933

H. Ziya Ülken, Aşk Ahlâkı, 3. baskı, Ankara, 1971.

H. Ziya Ülken, Felsefeye Giriş, I, Ankara, 1958.

H. Ziya Ülken, Türkiye’de Çağdaş Düşünce Tarihi, Selçuk Yay., İstanbul, 1966.

H. Ziya Ülken, Varlık ve Oluş,Ankara, 1968.

H.Nihal Atsız, Türk Tarihinde Meseleler, Ankara, 1966

Hacı Bayram Kaçmazoğlu, 27 Mayıs’tan 12 Mart’a Türkiye’de SiyasalFikir Hareketleri, Birey Yay., İstanbul, 1995.

Halikarnas Balıkçısı, Düşün Yazıları, Bilgi Yay., Ankara, 1974.

Hasan Ali Yücel, Hürriyet Gene Hürriyet, II, Ankara, 1966.

Hayri Kırbaşoğlu, İslam Düşüncesinde Sünnet, 2. Baskı, Ankara, 1999.

Hıfzı Veldet Velidedeoğlu, Türkiye’de Üç Devir,İstanbul, 1972.

Hulki Cevizoğlu, Yaşar Nuri Öztürk’e Soruyorum, Ceviz Kabuğu Yay., Ankara, 2001.

Hüseyin Atay, Kur’an’a Göre İman Esasları, Ankara, Tarihsiz.

Hüseyin Hatemi, İslâm Açısından Sosyalizm, Hareket Yay., İstanbul, 1967.

İbrahim Kafesoğlu, Bozkır Kültürü, T.K. Araşt. Enst. Yay. Ankara, 1987.

İbrahim Kafesoğlu, Türk-İslam Sentezi, Aydınlar Ocağı Yay., İstanbul, 1985.

İsmet Özel, Üç Mesele, Düşünce Yay., İstanbul, 1978.

KemalTahir'in Sohbetleri, Haz. İsmet Bozdağ, Bilgi Yay., İstanbul, 1987.

M. Ali Aybar, Bağımsızlık, Demokrasi, Sosyalizm, Gerçek Yay., İstanbul, 1968.

M. Emin Erişingil, Türkçülük Devri, Milliyetçilik Devri, İnsaniyetçilik Devri, Ankara, 1958.

M.Emin Erişingil, Neden Filozof Yok?,Ankara, 1997.

Macit Gökberk, Aydınlanma Felsefesi, Atatürk ve Devrimler, İstanbul, 1997.

Macit Gökberk, Felsefenin Evrimi, İstanbul, 1979; Kant ile Hender'in Tarih Anlayışları,İstanbul, 1948.

Mehmet İzzet, Makaleler, Haz. C. Değirmencioğlu, Kültür Bak., Yay., Ankara, 1989.

Mehmet İzzet, Milliyet Nazariyeleri ve Milli Hayat, İstanbul, 1339.

Mehmet Kaplan, Büyük Türkiye Rüyası, İstanbul, 1969.

Mehmet Kaplan, Edebiyatımızın İçinden, Dergah Yay., İstanbul, 1978.

Mehmet Kaplan, Kültür ve Dil, Dergah Yay., İstanbul, 1982.

Mehmet Kaplan, Nesillerin Ruhu, Hareket Yay., 2. Baskı, İstanbul 1970.

Mehmet S. Aydın, İçe Kritik Bakış, İyi Adam Yay., İstanbul, 1999.

Mehmet S. Aydın, Risale-i Nur'da Kötülük Problemi, Uluslararası Bediüzzaman Sempozyumu, 3, İstanbul, 1996.

Mehmet Saffet Engin, Kemalizm İnkilâbının Prensipleri, C. I-II, İstanbul, 1938.

Muammer C. Muşta, Konya Enerjetizm Felsefe Okulu, Kültür Bak. Yay., Ankara, 1988.

Mustafa Coşturoğlu, Sosyal Şizofreni ve Atatürk,Ankara, 1981.

Mustafa Şekip Tunç, Bir Din Felsefesine Doğru, Türkiye Yay., İstanbul 1959.

Mümtaz Turhan, Atatürk İlkeleri ve Kalkınma, İstanbul, 1965.

Mümtaz Turhan, Garblılaşmanın Neresindeyiz?,Türkiye Yay., İstanbul, 1959.

Naci Bostancı, Kadrocular, KÜltür Bak. Yay., Ankara, 1990.

Necip Fazıl Kısakürek, Batı Tefekkürü ve İslâm Tasavvufu, Büyük Doğu Yay., İstanbul, 1982.

Necip Fazıl Kısakürek,İdeolocya Örgüsü, İstanbul, 1976.

Niyazi Berkes, Felsefe ve Toplumbilim Yazıları, Adam Yay., İstanbul, 1985.

Nuray Mert, İdris Küçükömer ve “Düzenin Yabancılaşması”, Doğu-Batı 2000, Sayı: II, S. 63-74

Nureddin Topçu, Kültür ve Medeniyet, Hareket Yay., İstanbul, 1970.

Nureddin Topçu, Yarınki Türkiye, Yağmur Yay., İstanbul, 1961.

Nusret Hızır, Felsefe Yazıları, Çağdaş Yay., İstanbul, 1976.

Orhan F. Köprülü, Köprülüden Seçmeler, M.E. Bak. Yay., İstanbul, 1972.

Osman F. Sertkaya, Nihat Atsız, Kültür Bak. Yay., Ankara 1987.

Osman Turan, Türkiye’de Manevi Buhran, Din ve Laiklik,Ankara, 1964.

Peyami Safa, Din, İnkılâp, İrtica, Ötüken Yay., İstanbul, 1978.

Peyami Safa, Doğu-Batı Sentezi, Yağmur Yay., İstanbul, 1963.

RecepKılıç, Babanzade Ahmet Naim, T.Dil. V. Yay., Ankara, 1995.

Remzi Oğuz Arık, İdeal ve İdeoloji, M.E. Bak. Yay., İstanbul, 1969.

Reşat Kaynar Nejdet Sakaoğlu, Atatürkçü Düşünce, M.E.B. Yay., İstanbul, 1996.

Sabahattin Eyüboğlu, Mavi ve Kara, Ataç Yay., Ankara, 1956.

Sadık Göksu, Sonradan Görenlerin Anlayamadığı, “Önceden Gören”, Dev: Dr. Hikmet Kıvılcımlı, Doğu-Batı, Sayı: II, Mayıs-Haz-Temmuz, 2000, s. 181 vd.

Sadri Maksüdi Arsal, Milliyet Duygusunun Sosyolojik Esasları,İstanbul, 1955.

Sahih-i Buharî Muhtasarı Tercümesi, I, 6. Baskı, Ankara, 1980.

Sâmihâ Ayverdi, Kölelikten Efendiliğe,Damla Yay.,İstanbul, 1978.

Sezai Karakoç, Allah’a İnanma ve İnsanlık, Diriliş Yay., İstanbul, 1970.

Sezai Karakoç, Diriliş Neslinin Amentüsü, Diriliş Yay., İstanbul, 1976.

Sezai Karakoç, Kıyamet Aşısı, Diriliş Yay., İstanbul, 1968.

Sezai Karakoç, Sûr, Diriliş Yay, İstanbul, 1975.

Suat Sinanoğlu, Türk Hümanizmi, 2. Baskı, T. Tarih Kurumu Yay., Ankara, 1988.

Süleyman Karagülle, İslamiyet ve Günümüzün Meseleleri, Kaynak Yay., İzmir, 1976.

Şaban Ali Düzgün,Sosyal Teoloji, Akçağ Yay., Ankara, 1999.

Şerif Mardin, Bediüzzaman Said Nursi Olayı, İletişim Yay., 2. baskı, İstanbul, 1992.

Şerif Mardin, Kollektif Hafıza ve Şuur, B. Said Nursi Semp. Metinleri, İstanbul, 1992.

T. Mengüşoğlu, Felsefeye Giriş, İstanbul, 1959.

Tuncer Baykara, Zeki Velidi Togan, Kültür Bak. Yay. Ankara, 1989.

Ülke Dergisi, S. 26, Haziran 1997.

Veli Ertan, Ahmet Hamdi Akseki, Kültür Bak. Yay, Ankara, 1988.

Yahya Kemal, Aziz İstanbul, M.E. Bak. Yay., İstanbul, 1969.

Zeki Velidi Togan, Tarihte Usul, İ.Ü. Edeb. Fak. Yay., 2. Baskı, İstanbul, 1969.

Zeynep Kerman, Mehmet Kaplan İçin (Kaplan Armağanı), Ankara, 1989.

Cumhuriyet / Ord. Prof. Hilmi Ziya Ülken [s.786-790]

Mondros mütarekesi ve İstanbul'un düşman kuvvetleri tarafından işgali ile başlayan vakalar, Osmanlı İmparatorluğu'nun son günlerine rastlıyordu. 1919'da Anadolu'da halk arasında "Müdafaai Hukuk" teşkilâtı kuruldu. Mustafa Kemal Anadolu umum müfettişi sıfatıyla Samsun'da karaya çıktı. Mustafa Kemal'in başkanlığında Erzurum ve Sivas'ta millî harekâtı teşkilâtlandıracak kongreler kuruldu. Bu hareketlere karşı Sadrazam Damat Ferit İstanbul'la Anadolu'nun arasını açan birtakım tedbirler almaya kalkıyordu. 28 Ocak 1920'de "Misakı Millî" ilân edildi. Bu, milletin kurtuluş savaşı için ant içmesi idi. 16 Mart 1920'de İstanbul işgal edildiği zaman şehirde birçok bölünme ve ayrılma arzuları, bölgesel cemiyetler kuruluyordu. İzmir'i Yunanlılar işgal etmişti. Antalya'ya İtalyanlar, Maraş'a Fransızlar girmişti. 5 Nisan 1920'de Sevres ahitleşmesi Osmanlı İmparatorluğu'nun parçalanmasını ve geri kalan Türkiye'nin de sakat bir hale getirilmesini kabul ediyordu. Fakat 23 Nisan 1920'de Ankara'da Türkiye Büyük Millet Meclisi toplandı. Yeni Türkiye millî devleti kuruldu. İlk Esasî teşkilât kanunu yapıldı. İstanbul'da düşmana kapılarını açan ve millî hareketi "isyan" diye karşılayan padişahlık hükûmetine karşı mücadeleye başladı (5 Nisan 1920). Vakaa İstanbul hükûmeti "Kuvayı Milliye"ye, millî istiklâl için savaşan orduya "Kuvayı Bâgiye" (âsi kuvvetler) adını vererek buna karşı İzmit'te bir "Kuvayı İnzibatiye" (disiplin kuvvetleri) kurmaya kalkmıştı. O sırada "Cemiyeti Salâhiye" ve "Yeşil Ordu" gibi birtakım gerici teşebbüsler, halkı Halîfe bayrağı etrafında toplayarak Anadolu'daki millî hareketi durdurmaya savaşmışsa da, çabuk dağıtıldı. 12 Mart 1921'de Mehmet Âkif İstiklâl Marşı'nı yazdı ve Zeki Bey besteledi. 23 Ağustos 1921'de Birinci Sakarya Zaferi oldu. O sırada Türk-

Sovyet münasebetleri lehimize gelişiyordu. 26 Ağustos 1922'de Dumlupınar'da Başkumandanlık Meydan Muharebesi kati zaferi sağladı. Ankara ovasına kadar ilerlemiş olan Yunan ordusu mahvedildi, İzmir alındı. Mudanya Mütarekesi'yle işgal kuvvetleri İstanbul'u boşalttı. Millî ordu her tarafta işgal edilen yerleri kurtardı.

Bu olayların arkasından son Osmanlı padişahı Vahidettin ve ailesinin İstanbul'dan kaçmaları üzerine saltanat kaldırıldı (1922). 20 Kasım 1922'den 4 Şubat 1923'e kadar Lozan Konferansı toplandı ve yeni Türk devletinin millî hudutları bu ahitname ile kararlaştırıldı. 1922'de hanedanın kaldırılması üzerine Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükûmeti ilân edildi. Millet Meclisi'nin bünyesinde teşri, icra ve kaza kuvvetleri birleşti. Bu idare şekli 29 Ekim 1923'te Türkiye Cumhuriyeti'nin kurulduğu ilân edilinceye kadar devam etti. Gazi Mustafa Kemal ilk cumhurbaşkanı seçildi. Saltanat kaldırılmış, halifelik cismanî hiçbir kuvveti olmamak üzere bırakılmıştı. Abdülmecit Efendi halifeydi. Fakat bir yıllık tecrübe bu dinî görevin siyaset işlerinden uzak kalamadığını gösterdi. 3 Mart 1924'te halifelik de kaldırıldı.

1925'ten başlayarak Gazi Mustafa Kemal Türkiye millî devletinin Batılılaşma yolundaki devrimlerine girişti. 24 Ağustos 1925'te Şapka Kanunu çıktı. Daha 20 Ocak 1921'de Millet Meclisi'nden çıkan Anayasa ile lâiklik, dinin devletten ayrılması esası kabul edilmişti. Bu esasa göre 17 Şubat 1926'da Türk Medenî Kanunu çıkarıldı. Din adamlarının kıyafeti ibadet dışında bütün vatandaşların resmî kılığı olacaktı. 19 Kasım 1925'te tarikatlar kaldırıldı. 16 Ocak 1926'da milletlerarası takvim, saat, rakam ve tatil günleri kabul edildi. Aynı sırada medreseler kaldırıldı. 3 Mart 1924'te öğretimin birleştirilmesi (tevhidi tedrisat) kanunu çıkmıştı. 1 Kasım 1928'de Lâtin

harfleri kabul edildi. 15 Nisan 1931'de Türk Tarih Kurumu kuruldu (ilk önce Türk Tarihini Tetkik Cemiyeti adında çalışmalarına başladı). 12 Temmuz 1932'de Türk Dil Kurumu kuruldu. Yine bu sırada Cumhuriyet hükûmetinin köycülük siyaseti başladı. 1931'de iktisadî devletçilik, inhisar sistemleri kabul edildi. 1930'dan sonra tren yolları politikasına girişildi. Bütün değişiklikler Türkiye'nin yeni bir siyasî bünye halinde meydana çıktığını göstermektedir.

Meşrutiyetten Cumhuriyete

Geçiş

Lutfi Fikri (1872-1934) tanınmış politika ve fikir adamlarındadır. Kosova valisi, Hüseyin Fikrî Paşa'nın oğludur. Gümüşhane'de ilk öğretimini orada yapmış. Mülkiyeyi bitirmiş, daha sonra Paris'te hukuk tahsil etmişti. 1895'te meşrutiyet için mücadelesinden dolayı 14 ay hapse mahkûm edildi. Cezaevinden çıkınca bazı memurluklarda bulunduktan sonra Paris'e kaçtı. Oradan Mısır'a giderek avukatlık yaptı. Aynı zamanda edebî ve siyasî makaleler yazdı. 1908 inkilâbından sonra İstanbul'a döndü. İlk mebusan meclisinde Dersim'den milletvekili seçildi. İttihat ve Terakki'nin cemiyet halinden siyasî parti haline geçme kararı vermesi üzerine bu teşebbüsü tenkit ederek Selânik'te bir konferans verdi (1910). Millet Meclisi'nde İttihat ve Terakki'nin inhisarcı zihniyetine karşı hücumları ile tanındı. Bir işkence hâdisesi dolayısıyla ilk defa bir "Meclis Tahkikatı" açılmasını istedi. 1910'da Mutedil Hürriyetperver Partisi'ni kurdu. Bir de "Tanzimat" adlı gazete çıkardı. 1922'de Cumhuriyetin ilânından önce geçiş şekli olarak kabul edilmiş olan "Büyük Millet Meclisi Hükûmeti" sistemine karşı meşrutiyet ve kuvvetlerin ayrılması fikrini savundu.

İstanbul'da Refet Paşa'nın verdiği ve bu millî hükûmet bünyesini anlatan konferansa cevap olarak "Hükümdarlık karşısında milliyet ve

mesuliyet ve tefriki kuvâ mesaili” adlı küçük kitabı çıkardı. Bu yüzden İstiklâl Mahkemesi’ne çıkarıldı. Aynı mahkemede Hüseyin Cahit ve Velit Ebüzaziya ile birlikte muhakeme edildi ve beraat etti. Son zamanlarını avukatlıkla geçirdi. Tutulduğu kanser hastalığının tedavisi için Paris’e gitti ve orada öldü. Servetini İstanbul Üniversitesi’ne vakfetti.

“Selânik’te bir konferans” adlı kitabı “Bizde siyasî partiler, bugünkü hâli ve geleceği” küçük başlığını taşıyordu. Gerçek parti anlayışını belirtmesi bakımından üzerinde durulmaya değer: “İki yıldan beri bizi en çok uğraştıran hususlardan biri siyasî partilerin kurulmasıdır” diyor. Mebusan meclisinde çoğunluğu teşkil eden İttihat ve Terakki, bir de Ahrar vardı. Ayrıca 25 arkadaşımla birlikte bir fırkai müzahire kurmuştuk ki, maksadımız iki zıt partiden hangisinin fikirlerini memleket menfaatlerine uygun görürsek o tarafı kuvvetlendirmekti. 31 Mart Vakası’ndan sonra yalnız İttihat ve Terakki kaldı. Ahrar resmî olarak görünmüyor. Tabiî Müzahir parti de dağılıyor. Fakat mecliste çeşitli siyasî partilerin lüzumu herkesin, hatta İtihat ve Terakki’nin bile gözüne çarptı. Çünkü başka parti olmadığı için aynı parti üyelerinin birbirleriyle tartışmalara girdikleri görüldü. Karşılarında başka parti olsaydı tartışmalar onlarla olacak ve galip parti fertleri arasında daha çok birleşme olacaktı. Mebusanın ikinci devresinde yine çoğunlukta olan İttihat ve Terakki’den başka “Ahali”, “Mutedil Hürriyetperveran” adıyla iki partinin doğduğunu görüyoruz. “Müttefikirîn” adıyla bir başka partinin de gelecek yıl doğması bekleniyordu. Ben bu bilançodan memnun değilim, adlarını saydığım şu partilerin birbirlerine karşı hudutları neredèdir? Nerede birleşip, nerede ayrılıyorlar? Programlarına göre bunu anlamada güçlük çekiyoruz.

İttihat ve Terakki Cemiyeti bundan 15-16 yıl önce kurulmuştur. Meşrutiyeti elde ettikten sonra cemiyet ne yapacaktı?

1) Eğer memlekette meşrutiyetin devamı hakkında tam kanaat hasıl olmamışsa kendisini bekçi olarak bir kenara çekilecekti.

2) Yahut cemiyet memlekette kurulması gereken siyasî cereyanlardan hangisi daha uygun görünüyorsa o tarzda bir siyasî parti halini alacaktı. Herkes “Cemiyet hükûmete karışıyor” diyorlardı. Fakat işleri bırakarak bir hayır cemiyeti haline gelemezdi. O zaman bu cemiyet siyasî bir parti halini alacaksa programını tayin etmesi gerekirdi. Bir siyasî partinin teşkilâtında birtakım usul ve kaideler vardır. Avrupa’da mevcut siyasî partilerden hangisini tetkik ederseniz göreceksiniz ki bir memleketin Anayasası gibi onunda bir esas tüzüğü vardır. O tüzük partinin nasıl kurulduğunu, kuranların görev ve yetkilerini ve bunlarla neler yapacaklarını gösterir. Sonra partinin ruhu olan bir programı vardır ki kurucuları tarafından hazırlanır. Bunun değiştirilmesi bir memleketin Anayasasının değiştirilmesi kadar önemlidir. Burada yine İttihat ve Terakki Partisi ile Cemiyetini ayırmak zorunda kalacağız. Bu da cemiyetin henüz siyasî bir parti olmadığını göstermek için yeter.

Her memleketin siyasî çevresi başka olduğu için, iki ayrı memlekette muhafazacı adında iki parti kurulursa mahiyetleri birbirinden başka olabilir. Misal olarak Almanya, İngiltere ve İtalya’yı vereyim. Gerek Almanya gerek İngiltere’de muhafazacı parti başlıca büyük toprak sahibi asillerden kuruluyor. Bunlar hükümdarlık ve eski kurumların taraflısıdırlar. İşçi davalarına karşıdırlar. Halbuki İtalya’da muhafazakâr partinin çok mâkul bir programı vardır. Memleketin türlü sınıflarına mensup seçkinler ve bilginlerden birçokları bu partidedir. Nitekim Katolikler Fransa’da, İspanya’da muhafazacı parti olarak mecliste sağ kanadı işgal ettikleri halde, Alman Reichstang’ında bunlar gayet kuvvetli merkez partisini, yani mutedil partiyi teşkil ederler. Bu izahlar gösterir ki, memleketimizde gördüğümüz üç büyük siyasî cereyana göre kurulması gereken üç siyasî partinin birine

“Muhafazacı”, birine “Mutedil”, birine “Ahrar” diyeceksem bu kelimelerin Avrupa’daki anlamları ile bizim partileri anlamak karışıklığa meydan vereceğinden onlar büsbütün başka şeyler olabilirler. Fransa’da en önemli siyasî ve içtimaî sorular nedir? Önce hükümdarlık-cumhuriyet, ikincisi Papalığın umumî hayatta nüfuzu olması-olmaması üçüncüsü işçi-patron çatışması meseleleridir ki bu en önemlisidir. Bu sorularda hükümdarlık, katoliktir ve patronluk taraflısı olanlar muhafazacı partiler, bunlara karşı olanlar sol kanattaki partilerdir. Sağ ve sol kanatlar arasında mutediller de merkezi teşkil ederler. Tabiidir ki bu bölümlerin her birinde bir çok nuancelar, renk farkları, çeşitler vardır. Fakat bütün partilerin esası bu saydığım meselelerdir. Memleketimize bakacak olursak, bizde bu meseleler Fransa’dakinin gayrıdır. Diyebilir miyiz? Şimdi ve daha bir süre memleketimize ait önemli içtimaî sorular nelerdir? Önce hanedanla milletin münasebeti, sonra hâkim millet olan Türklerle başka unsurların münasebetleri gelir. Buradan bizde doğacak partilerin esası anlaşılır. 1) Eski âdetlerin taraflısı olanlar (Muhafazacılar). 2) Aşırı derecede bu âdetleri bozmak isteyenler sol kanadı teşkil edecek. Âdetlerin ağır değişmesini kabul edenler ortada bulunacaktır. Olabilir ki bir parti bütün hususlarda çok hürriyetsever, ahrar ise de, merkeziyetsizlik fikrine karşı vaziyet almıştır. Zaten merkeziyetsizlik lehinde olan herkesin mutlaka hürriyetçi, merkeziyetsizliğe karşı olan herkesin mutlaka muhafazacı olması lazım gelmez. Bunu Avusturya-Macar tarihinde görüyoruz.

Bu memleketin 1860-1867 arasındaki vakalarına bakarsak görürüz ki orada merkeziyetsizlik taraflısı olanlar tarihî haklarını kazanmak, yani asillerin ve kilisenin kuvvetini arttırmak isteyenlerdir; tersine işçi sınıfı ve fabrikaların ileri gittiği şehirler halkı merkeziyetsizliğe karşı idiler. Asillere ve rahiplere karşı ıslahat yapacak kuvvetli bir merkezî hükûmet istiyorlardı. İşte bizim de böyle bir düşünceden hareketle İttihat ve Terakki’den

programlı partiler çıkarmamız gerekiyor. Bunda büyük fayda görüyorum. 1) Bu tasfiyenin önce şu faydası olacak ki, İttihat ve Terakki bircinsten (homogène) bir şekil alacak, hakikî bir siyasî parti olacaktır. Şu hal devam ettikçe bu gibi toplantılara istediğiniz adı veriniz, fakat herhalde siyasî parti diyemezsizin. 2) Asıl hizmetin büyüğü bu bircinstenliğinin başka siyasî partiler üzerinde tesirinde olacaktır. İçtihatlarına göre orada kalamayanlar kendilerine göre partilere ayrılacaklar, bu suretle memleketimizde düzenli ve bircinsten siyasî partilerin meydana geldiğini göreceğiz. Tasfiye gecikirse bu hayırlı netice de gecikmiş olacaktır.

Memuriyetleri galip partiye hasretmek doğru değildir. Eğer bir partiye girmede şahsımız için büyük menfaat olduğunu, başka partilere girmede hiçbir şey olmadığını görürsek insanlık hali akın akın bu partiye girmek isteyeceğiz. Böylece parti kökünden zehirlenecektir, tersine, memuriyetlerin verilmesinde yalnız liyakate, namusluluğa bakılırsa, şu veya bu partiye girmek arasında şahsî menfaat bakımından hiçbir fark kalmazsa, insanlar siyasî içtihada rağbet edeceklerdir. Onun için mümkün olduğu kadar sectaire olmamayı, fikir ve duyguca sizinle bir olmayan kimselere karşı mutedil davranmayı tavsiye ederim. Fransa'da Briand'ın hücumlara karşı verdiği cevap bizim için ibret olmalıdır. Briand dayandığı çoğunluğa şöyle hitap ediyor: "Çoğunluk elinizdedir, diye bu memleketi yalnız sizin için idare ediyorum zannında bulunuyorsanız yanılıyorsunuz. Evet, bana kuvveti veren sizsiniz. Fakat benim söz verdiğim hükûmet ödevleri yalnız çoğunluk partisinde olanlar değil, bütün Fransızlara karşıdır. Birçok şeyler vardır ki azınlık partileri sırf azınlık oldukları için kendilerine hoş görebilirler. Fakat siz ki çoğunluksunuz, memleketin idare sorumluluğunu üzerinize almışsınız, sizin onlar gibi hislere kapılmaya hakkınız yoktur. Herşeyden önce vatanın selâmetini düşünmeye mecbursunuz.

Lutfi Fikri “Mesuliyet ve Tefriki Kuva” adlı kitabında da kısa devreli Büyük Millet Meclisi Hükûmet’inde teşriî, icraî ve kazaî kuvvetlerin bir mecliste toplandığını ve bu yüzden meclisin hem kanun yapmak, hem onu icra etmek, hem de neticelerine göre hüküm vermek haklarını birleştirince her türlü kontrolün kaybolduğunu, Fransız İhtilâli’ni hazırlayan ve zamanımız hukuk teorilerinin temeli olan séparation des pouvoirs fikrinden hiçbir surette vazgeçilemeyeceğini söylüyor. “Hükûmetler ya doğrudan doğruya ya vasıtalı olarak hükûmet olur. Millî hükûmeti kabul ettiğimiz taktirde millet doğrudan doğruya kendisi toplanıp hükûmet sürer. İkinci şekilde bu işi vekillerine gördürür. Halbuki birinci şekil, bir milleti bir köy kadar küçük addettiğimiz zaman tasavvur edilebilir. Az çok büyük milletlerin bu şekilde hükûmet sürmelerine imkân olamayacağından, ikinci hükûmet tarzı ileri gitmiştir. Bunun için her yerde olduğu gibi Anadolu da kendi adına hükûmet sürmek için millet vekillerini seçerek göndermiş. Fakat hükûmet vazifeleri ikidir: 1) Kanun yapmak, 2) Yapılan kanunları icra etmek, 3) Bir de bu kanunu tatbik etmek kalıyor ki o da adliyedir. Şimdiye kadar bilinen ve uygulanan esas hukuk kuralları gereğince bu üç görev ile uğraşan heyetlerin hepsi millî hükûmetin temsilcisi sayılır. Bu üç hükûmet görevinin başka heyetler tarafından yapılmasındaki zorunluluk geçmiş tecrübe ile o kadar açıklanmıştır ki Refet Paşa’nın nutukları olmasaydı bunlardan bahsetmek hatırımıza gelmezdi. Bu kurallar Montesquieu’den beri gerçekleşmiş ve dünyaya yayılmış prensiplerdir.

Prof. Essmen der ki: Eğer kanun kuvveti aynı zamanda kanunları tatbik ve icra etmek hakkına sahip olsaydı, hiçbir kanun mevcut olmazdı. Çünkü her gün her yeni vakaya göre fikir değiştirebilir, bugün yaptığını yarın bozabilirdi (Hukuku Esasiye s. 365). Refet Paşa’nın icra heyetini kaldırmak için başlıca delili şu ki, bir heyete verilen sorumluluktan bir netice çıkmıyor ve sorumluluk gerçekleşinceye kadar en büyük kötülükler yapılmış oluyor.

Onun için icra heyetini kaldırmalı, her şey millet meclisinin kararı ile yapılmalıdır. Halbuki böyle bir idare şekli ne doğrudur, ne de uygulanabilir. O kadar ki bunun hiçbir yerde, hatta bugünkü Rusya'da bile emsali yoktur. Dünyanın bütün işlemleri güven ve sorumluluk üzerine kurulmuştur. Bir banka sandık eminine binlerce lira güven ve sorumluluk esasına göre veriliyor. İnsan doktora canını güven ve sorumluluk esasına göre emniyet ediyor. Aradan güven ve sorumluluğu kaldırınız, hiçbir doktora gidilemez olur. İcra heyeti teşkil edenler için de her türlü siyasî sorumluluk idama kadar gidecek cezaî sorumluluk vardır. Onlar uygulanamıyor diye icra heyeti nasıl kaldırılır? Bu, halkın tabiriyle pire için yorgan yakmak kabilinden olur" diyor. Lutfi Fikri İstiklâl Mahkemesi'nden beraat ettiği gibi, dedikleri de gerçekleşti ve bir yıl sonra "kuvvetler ayrılması" temeline dayanan cumhuriyet idaresi kuruldu.

Rıza Nur da (1879-1943) Lutfi Fikri gibi meşrutiyetten cumhuriyete geçiş safhasında adı geçen fikir ve siyaset adamlarındandır. Fakat birincinin vazıh fikirlerine karşı Rıza Nur'da şiddetle hislerine bağlı bir karasızlık ve değişme hali hakimdir. Sinopludur. Askerî tıbbiyeden mezun olduktan sonra 1908'de birinci mebusan meclisine milletvekili seçildi. Önce İttihat ve Terakki Partisi'ne mensupken sonra bu partiye muhalif olmuş, bir ara Hürriyet ve İtilaf Partisi'ne girmiştir. Bu yüzden birkaç kere hapse atılmış ve sürülmüştür. Fakat az sonra Hürriyet ve İtilafçılarla da arası açıldı. Bu partiden ayrıldı ve Anadolu'ya geçerek millî zaferden sonra Millet Meclisi'ne mebus seçildi. Önce Sıhhiye ve bir aralık Hariciye vekili oldu. 1921'de Moskova, 1922'de Ukrayna ile Harkov Antlaşmaları konferanslarında delegelik etti. Lozan Barış Konferansı'nda ikinci delege sıfatıyla bulundu. Lord Curzon'un ortaya atmak istediği azınlıklar meselesine karşı vaziyet alarak, onu güç duruma sokarak teklifini geri almaya mecbur etti. 1924'ten sonra siyasî hayattan ayrıldı. Önce Türkiye'de

neşrine başladığı umumî Türk tarihini, sonra Avrupa'da tamamladı. Avrupa'da bulunduğu yıllarda birçok eserler yayımladı. Bunlar arasında 12 ciltlik "Umumî Türk Tarihi",1 "Oğuznâme", "Namık Kemal", "Dede Korkut", Ebulgazi Bahadır Han'ın "Şecere-i Türkî" tercümesi vardır. Siyasî eserleri arasında "Serveti Şahane", "Hak Millet", "Mebusan Meclisinde Partiler Meselesi", "Hür Tıbbiyeli", "Cemiyeti Hafiye", "Hürriyet ve İtilaf Nasıl Doğdu Nasıl Öldü"yü2 sayabiliriz. "Türkiye'nin Sıhhî-İçtimaî Coğrafyası" adlı dikkate değer bir eser çıkarmaya başlamıştı. Paris'te bulunduğu sırada Türk-Bilik adıyla bir Türkoloji dergisi çıkarıyordu. Tarihî yayınlarından birçoğu aşırı hükümlerle dolu, ilim bakımından ciddî kontrolden geçmeyen ve tanınmış Türkologlarca makbul sayılmayan eserlerdi. Fakat "Namık Kemal" gibi biyografi ve antoloji bakımından değerli, Şecere-i Türkî tercümesi gibi faydalı olanları vardır. 1940'tan sonra Türkiye'ye döndü. Sinop'taki kütüphanesini maarife devretti ve birkaç yıl sonra öldü.

Atatürk "Nutuk"da Rıza Nur'dan şu şekilde bahsetmektedir: "Rıza Nur Yanyalıların Türklüğünü şüpheli gösterecek tarzda beyanatta bulunmuştu. Abdülhalik Rıza Nur'un zehabını şu suretle düzeltti: 600 yıl önce Yanya'ya giren cetlerimizin nesillerini itham ediyor. Öyle muhterem bir arkadaşım ki altı yıldan beri mutaassıp milliyetçi olmuştur, daha önce değildi. Ben, o Yanyalı dedikleri adam Türklük için silâhla muharebe ederken kendilerini Türklüğün aleyhinde isyana teşvik etmiştir. Vakıa Rıza Nur'un siyasî hayatında birçok mücadelelere katıldığı biliniyordu. Bu katılmaları milliyetçi olarak Büyük Millet Meclisi devrinde ona hizmet ve faaliyet sahası gösterilmesine mani sayılmamıştı. Fakat Türklerin Rumeli'den çıkarılması gibi her Türkün kalbinde ayrı bir hicran yaşatan büyük felâket hâdisesinde müfrit milliyetçi Rıza Nur'un Arnavut asileri ile beraber Türkler aleyhinde faaliyette bulunduğunu bilmiyorduk. Bunu öğrenince

Büyük Millet Meclisi'ni hakikî bir hayret ve dehşet istilâ etti" (Nutuk, sahife 637, 1938 baskısı).

Son zamanlarda doçent Cavit O. Tütengil Paris'te bulduğu Rıza Nur'un el yazısı ile bir vesika neşretti. Burada onun Atatürk ve bütün devrimlerine karşı bir cemiyet kurmak teşebbüsünde olduğu görülüyor. Söz konusu siyasî hayatının bir safhasını teşkil ettiği kadar meşrutiyetten cumhuriyete geçiş Türkiye'sinin siyasî buhranını da göstermesi bakımından dikkate değen "Hürriyet ve İtilaf" hakkındaki küçük kitabı olacaktır. Rıza Nur partinin kuruluşunu şöyle anlatıyor: İttihat ve Terakki içinde Miralay Sadık muhalif bir tavır almış, Abdülaziz

Mecdi ve Zeki Bey'in gayretleri ile hizip meselesini çıkarmış ve subaylar arasında birçok taraflılar bulmuştu. O sırada ayrıca kurduğumuz "İttihad-ı Muhalifin" Partisi'ne Miralay Sadık ve arkadaşlarını almayı Kemal Mithat teklif etti. Parti programını yazmaya Mahir Said'i, sonradan eski dahiliye nazırı Reşid'i memur ettik. Bağımsız mebuslardan başka çoğu Arap olan "Mutedil Hürriyetperveran"ı hocalardan mürekkep "Ahali" partisi mebuslarını, Rum ve başka grupları tarafımıza çevirdik." Rıza Nur burada Hüseyin Cahit'le konuşmasını anlatıyor: İçinizde mutaasıp, hoca, Hıristiyan, bilgisiz, bilgin, türlü siyasî kanaatte olanlar var. "Mebusanda partiler" kitabınızda bizi ayrı cinsten bir amalgame diye vasıflandırıyordunuz? Evet doğrudur, fakat sizi devirmek için ne bulursak topladı. Siz düşün, o gün bu partiyi dağıtacağız."

"Biz tamamen liberal bir program yapmıştık. Parlemantarizm ve demokrasi tarzlarını kabul etmiştik. Fikirlerimiz memleketin bütün unsurlarını bir bayrak altında toplamaktı. Devletin kuruluşunda Türk ve Müslüman olmayan unsurları göz önünde uzak bulundurmak gerekiyordu. Hatta Yunanistan'ın Türkiye ile bir konfederasyon haline girmesine gayret eden bir parti bile vardı. Rumlarla uyuşmak fikrini güdüyorduk. Sonradan

hissetiğimize göre Sadık Bey siyasete dervişliği âlet etmek emelini tutar, Melâmî tarikatına revaç verir, Halvetîliğe girer, mühim bir işi görmek için fala baktırırmış. Bu sebepten Fatih hocalarının büyük bir kısmı ile sıkı münasebete girmekte idi. Biz ise sırf Hıristiyanları gücendirmemek için İslâmiyet'ten bahsetmiyorduk. Hatta İslâmiyet'in bütün din ve mezheplerinin siyasete âlet edilmesini korkunç bir dinamit sayıyorduk. Dinî, siyasetin üstünde bulundurmak istiyorduk. Nitekim Türklük meselesini de -unsurların millî galeyanına sebep olur diye- açmaya cesaret edemiyorduk. Bu fikirlerde haklı olduğumuzu vakalar ispat etti. Partiyi kurmaya çalıştığımız sırada Damat Ferit, Rıza Tevfik vasıtası ile beni ve Lutfi Fikiri'yi çağırdı. Bizden ve kendisinden ibaret 3-4 kişilik bir parti kurmamızı teklif etti. Fakat Hürriyet ve İtilaf'ın kurulması kararlaştırılmıştı. Tanin birkaç gün sonra partiyi şiddetle tenkit etti. Bunun üzerine Damat Ferit partiden istifa etti. Parti faaliyete geçince içinden parçalanmaya başladı. Bir kısmı kendilerine "Tam Müslümanlar" diyen gerici gruptu. Bir kısmı onların "Dinsizler" dediği aydınlar grubu idi. Fakat aydınlar aslında dinsiz değildi. Hatta içimizde sofu olanlar bile vardı. Öteki gruba yobazlar demek de doğru değildi, çünkü aralarında Gömülcüneli İsmail gibi sarıklı olmayanlar da vardı. Asıl Miralay Sadık'ın hem Melamî hem Halvetî olması bu ayırışlara sebep oluyordu. Böyle siyasî partide din davası açmak parçalayıcı ve acınacak bir haldi. Hürriyet ve İtilaf Partisi'nin "Rum Meşrutiyet Kulubü" ile münasebeti vardı. Sadık Bey partiye başkan olmuş ve herşeye hükmetmeye başlamıştı. O sırada Sabahattin Paris'ten geldi. Kimsenin aleyhinde bulunmayan bu zat, Sadık Bey için iyi söylememişti. Sabahattin bunu ispat edecek delililer göstedi.3 Biz bu beyanından şaşırmıştık. Sait Paşa meclisi feshetmeğe karar verdi. Fakat son ve zarurî çare olarak Sadık Bey subaylarla meclise giderek ittihatçıları tehdit ederek, feshin önünü alacaktı. İşte o zaman Sadık Bey tam aczini

gösterdi. Bu sırada bir çare arayacakken İngiliz büyükelçiliğine sığınabilmek için Kâmil Paşadan tavsiye almaya çalışıyordu. Meclis fesholunmuştu ve bu halka pek kötü tesir etmişti. Kamu sanısını bizim tarafa çevirmişti.

O sırada Tevfik Fikret "Doksan beşe doğru"yu yazdı. Ben partiden çekilmeye karar verdiğim halde arkadaşların zoru ile kaldım. Artık Miralay Sadık'la aram tamamen açılmıştı. Bir gün Sadık ve adamları Babıâli'yi basarak vekilleri tevkif etmek ve hükûmeti devirmek istediler. Gömülcinelinin kötü hareketi üzerine teşebbüsten vazgeçtiler, parti perişan olmaya başladı. Kongre yapıldı. Derviş takımı aydınlar takımını kovmak için kongreden faydalanmak istedi. O zaman ben partide iyi niyetin kaybolduğunu söyleyerek istifa ettim. Sadık Bey de ve partide hiçbir ümidimiz kalmamıştı. Sinop'a sürgün olan Yakovalı Rıza ile görüştüm. Arnavutluk'ta hükûmeti devirecek bir ayaklanma yapmaya karar verdik. O vaadine göre ayaklanmayı hazırladı. Gerek Rıza Bey, gerek Arnavut reislerinden birkaçı ile haberleşiyordum. Her yerde kamu sanısı İttihat ve Terakkiye karşı idi. Bütün bunlar meclisin kanunsuz feshinin neticeleri idi. Biz bu tertiplerle uğraşırken Sadık ve Gömülcineli bizi hükûmete ihbar etmeye karar vermişler, fakat başaramamışlardı. Şu kadar ki Sadık Bey Gömülcinelinin nüfuzu altına girmişti. Bu sırada İttihatçılar hükûmeti devirdiler. Hürriyet ve İtilaf Partisini ortadan kaldırdılar".

1 Rıza Nur (Tanrıdağ), Türk Tarihi, resimli ve haritalı, 12 cilt, İstanbul 1924-1926. Matbaai âmire, T. C. Maarif Vek. neşriyatından, sayı 54.

2 Rıza Nur, Hürriyet ve İtilaf Nasıl Doğdu, Nasıl Öldü, Akşam Matbaası, 1919.

3 Prens Sabahattin ve Şerif Paşa’dan parti için para alıp bunu haber vermediğini yazıyor.

Cumhuriyet Devrimleri / Prof. Dr. Niyazi Berkes [s.791-797]

Devrimcilik Niteliği

Din devleti görüşüne karşı “ulus devleti” görüşünün zaferi, çağdaşlaşma yolunda belli bir doğrultuda birbiri arkasına gelecek bir dizi reformların kapısını açmış oluyordu. Bunların başlıcaları, bu kitapta incelediğimiz aşamaların buraya kadar bize göstermiş olduğu nedenler yüzünden hukuk, eğitim, yazı, dil ve genel olarak yaşam ve kültür alanındaki değişmeler olmuştur. Bunlar yeni perspektif içinde Cumhuriyet Devrimleri olarak tanımlanırlar; çünkü onlara hâlâ karşıt olanlar bulunduğu halde koşullar bu değişikliklere girişilmesini âdeta kendiliklerinden zorlar ve bir önderin kılavuzluğunun rotasını izlerler. Bu rotanın belirlenmesinin ne denli güçlükler içinde geçtiğini gördük.

Halifeliğin kaldırılmasını bildiren kanunla birlikte, biri Şeriat ve Evkaf Bakanlıklarını kaldıran; diğeri medreselerin, tarikatların, zaviye ve tekkelerin kapatılmasını, bütün eğitimin Eğitim Bakanlığı’nın yetki alanı içinde birleştirilmesini sağlayan iki kanun da çıkmıştı. Bu yoldaki tutum en son 3 Kasım 1928’de anayasadan devletle din bağlılığını kuran maddenin kaldırılmasıyla tamamlandı. 1928’den 1938’e kadarki aşama bu temel değişiklikleri tamamlayan, öteki alanlara genişleten, gerek toplum yaşamında gerek kişilerin yaşantısında bu değişiklikleri kökleştiren yasamalar, girişimler ve kuruluşlar olmuştur. Bunların hepsinin ya düşün ya da eylemdeki önderi, bundan sonraki sayfalarımızda adı Atatürk olarak geçecek olan aynı adam, Kurtuluş Savaşı’nın önderi Mustafa Kemal’dir. Türk çağdaşlaşma gelişimi ilk kez olarak tutarlı ve tuttuğunu başaran bir önder bulmuştu.

Bu bölümde Cumhuriyet döneminin, Tanzimat ve Meşrutiyet Dönemlerinden hangi temelli noktalarda ayrıldığını tartışacağız. Bu dönemi ötekilerden ayıran en önemli özellik, geleneksel İslâm-Osmanlı temeli yerine onun karşıtı olarak ulus egemenliği ve bağımsızlık ilkesine dayanmasıdır. Cumhuriyetin kuruluş dönemindeki devrimsel değişmeler, bu ilkenin bir klişe ya da özlem olarak kalmak yerine, bir gerçek durumuna dönüşmesinin yollarını açan eylemlerdir.

Cumhuriyet döneminin gelişme aşamasında bu eylemlerin savunuculuğunu yapan yazarlar, bu değişmelerin devrimsel niteliğini belirtirken bunların başka devrimlerin getirdiği rejimlere benzemeyen bir rejim yarattığı üzerinde çok durdular. Bu eğilim Avrupa'da büyük etkileri olan komünizm, faşizm, nasyonal sosyalizm gibi ideolojiler zamanında Cumhuriyet devrimini de bunlarla kıyaslamak isteğinden ileri geliyordu. Kimilerine çok iddialı, kimilerine sadece propaganda olarak gözüken bu eğilim, yaptığı kıyaslamada, bu devrimlerin ancak çağ düzeyine çıkmış, geleceğin siyasal-ekonomik ideolojilerinin doğuşunun ön-koşullarını hazırlayan değişmeler getirmesi anlamında olmak şartıyla yerindedir. Geçen bölümümüzdeki tartışmaları düşünürsek, bu değişmelerin getirilişinin âdeta zincirlemesine ve zorunlu imiş gibi birbiri arkasına ortaya çıktığını, belirli bir mantığı olduğunu görürüz. Bu, Türk toplumunun çağdaş Batı uygarlığı yörüngesine sokma amacında toplanır. Bu gerçekleştikten sonra baş ilke gelenekçilik değil, devrimcilik olur. Bu yöne dönüş gerçekleştikten sonra Batılılaşmak bir erek olmaktan çıkar; bir başlangıç noktası olur. Atatürk'ün sağlığında toparlanan ilkeler arasında Batılılaşma ilkesi olarak bir ilke bulunmayışı ilginç değil midir?

Türk toplumunu çağdaş uygarlık yörüngesine oturtma gibi büyük bir işin iki yanı vardır: Birinci yan, bu kitapta bol örneklerini gördüğümüz gelenekçilik tutumunu yok etme işidir. İkinci yan, onların yerine bu

yörüngeye uygun kuralları, örgütleri yerleştirmek; toplumun yeni kuşaklarını bu yörüngenin gereklerine göre

yetiştirerek gelenekle çağ arasındaki geçiş köprüsünü kurmaktır. Bu açıdan Cumhuriyet dönemi devrimlerinin toplamı bir “yeni yöneliş” devrimidir.

Meşrutiyet Dönemi’nin büyük tartışmasında gördüğümüz sorunlar, daha o zamandan, bu iki yanda yapılması gerekli değişmelerin neler olduğunu göstermişti. Bu bize Cumhuriyet döneminin devrimsel değişikliklerinin, tarihsel zorunlulukların bir ürünü olduğunu gösterir. Cumhuriyet döneminde devrimsel değişme konusu olanların hiçbiri bu dönemde çıkma değildir. Daha önceki dönemde bunların hepsi üzerinde uzun tartışmalar olmuştur. Fakat asıl büyük sorun olan Saltanat-Hilâfet sisteminin çözümünden sonradır ki ötekilerin çözüm yolları kendiliklerinden açılmıştır. Daha önceki dönemi yaşayanlar için bunlar devrimseldir; bugünün kuşağı için ise bunlar doğaldır.

Bu değişmelere devrimsellik niteliği veren başka bir etken ulusal Kurtuluş Savaşı Dönemi’ne katılan çok kişinin (tarihsel sürecin hangi aşamasına gelindiğini kavrayamamaları yüzünden) bu değişmelere katılamayışlarının bunların zorla getirilmiş değişiklikler olduğu sanısını onlarda yaratmasıdır. Ulusal Kurtuluş Savaşı’nı sırf Osmanlı saltanatım ve İslâm hilâfetini kurtarma savaşı sanarak o bitince yine eskisi gibi Sultanlı-Halifeli Meşrutiyet rejimine, hatta daha gerilere dönerek bir “din devleti” rejimine dönüleceğini bekleyenler için bu değişmeler evrim değil, yıkım demekti. Bu kişilerin, yukarıda gördüğümüz gibi, artık bir “tabiat garibesi” haline gelmiş olan Osmanlı devlet rejiminden de daha öteye giden başka bir tabiat garibesinin daha doğabileceğini düşünmeleri, sözünü ettiğimiz büyük tartışmanın ardından Birinci Cihan Savaşı yıllarında yaygınlaşan geniş bir

düşün bunalımının yarattığı hayallerin yıkılışı sonucu olarak kafaların büyük bir anlam karmaşası içine düşmesinin bir ürünüdür.

Bu değişmelere devrimsel nitelik vermede rolü olan başka bir etken daha bu noktada kendini gösterir. Bu, Atatürk'ün oynadığı önderlik rolüdür. Bu önderliğin baş özelliği, tarihsel olayların zorladığı sonuçların hangilerinin daha ötelere götürülebilecek yol olduğunu seçmesi, toplumu o yol yönünde arkasından sürükleyebilecek büyüleyici gücü, başarıları görülen eylemleriyle, kazanabilmiş olmasıdır.

Bu değişmelere devrimsel bir nitelik veren üçüncü bir etken, ilk kapının açılışının devrim koşulları altında olmasıdır. Bu, yeni bir siyasal rejim, yeni bir devlet, yeni bir toplum olma zorunluğu sorunuydu. Bunun, var olan bir devlet için sadece bir Kanun-ı Esasî yapmak ya da Osmanlı rejiminin din-devlet bileşimini modernleştirmek sorunu olarak başlamadığını gördük. Halbuki Meşrutiyet Dönemi'nde Kanun-ı Esasî'de yapılan değiştirmelerin hiçbirinin ana soruna değinemediğini gördük. O dönemin katkısı olan başarılar, ancak bu ana sorundan yan çizilerek dolambaçlı yoldan ele alınacak kadarlık değişmeler biçiminde olabilmişti. Ulusal Kurtuluş Savaşı içinde ise baş sorunun son çözümü değilse de ona doğru ilk adımı, devrimsel bir adım olarak başlamıştır. Geçen bölümde gördüğümüz gibi ilk Teşkilât-ı Esasîye Kanunu'na geçici bir tüzük gibi bakanlar bunun içinde Saltanat ve Hilâfet sözcüklerinin yer almayışının devrimsel bir olay olduğunun farkına bile varamadılar. Bundan biricik kuşkulanan çevre olan Muhafaza-yı Mukaddesat çılar devletin dininin İslâm dini olduğunu koyacak kadarlık geçici olduğu ortaya çıkan bir kazanç sağlamışlardı. Saltanat ve Hilâfetin kaldırılmasıyla bu madde anlamını yitirince onu kaldırmak da kolaylaştı. Anayasadan çıkarılan din, siyasal değil toplumsal ve kültürel alana kaydırılınca o da devrimsel değişmelere bağımlı sorunlara göre yerini aldı.

Devrimsel niteliği veren belki en önemli diğer bir yan, değişmelerin kapsamı sorununun vardığı aşamadır. İncelememizin başından beri geleneksel kurul ve kuralların kapsamının genişleye genişleye XIX. yüzyılın üçüncü yarısından sonra bu kapsam sorununun açık bir tartışma konusu haline kadar geldiğini görmüştük. Namık Kemâl-Ahmet Mithat Efendi kuşağında ilk kez olarak bu kapsamın sınırını belirleyecek ölçütün formülü de bulunmuştu: Değişmeler Batı uygarlığının baskısı yüzünden olduğu için o uygarlığın maddî yanları değişmeye açık tutulabilecek; manevî yanlarına kapalı kalacaktı. Buna tepki olarak bir uygarlığın bir bütün olduğu, Batı uygarlığı karşısında bu tür formülün yürümeyeceği düşünü de doğmuştu. Daha sonra, Ziya Gökalp'ın ulusçuluk çerçevesi içinde yaptığı hars ve medeniyet ayırımı, maddî ve manevî ayrımının farklı bir biçimde konusu olarak bir süre yaşama gücü gösteren bir formül olmuştu.

Cumhuriyet dönemi değişmelerinin devrimsel niteliği, işte bu formüldeki sınırları yıkmıştır. Bunun örneklerini bu bölümde vereceğiz. Demek ki Cumhuriyet dönemi devrimlerine özelliğini veren yan, II. Mahmut zamanından başlayan eğrilmelerin, çarpılmaların, ikiye üçe bölünmelerin çağdaş uygarlık düzeyine uygun olacak yolda bütünleştirilmesi, tutarlılık kazandırılmasıdır.

Değişmelerin kapsamı üzerine doğan devrimci görüşün önderliğini yapan Atatürk, bu görüşü daha Cumhuriyetin kuruluşundan önceki yıllarda başlatmıştı. Ülkedeki dolaşmalarında durmadan şu görüşü tekrarlar: Savaş sonuçlandı; fakat asıl bağımsızlık savaşı şimdi başlamaktadır. Bu savaş toptan çağdaş uygarlığa katılma savaşıdır. 1924 nutuklarında sık sık geçen konu, bütünüyle çağdaş uygarlığa katılmaya karşı olan güçleri yenme zorunluğu üzerinedir.1 "Çağdaş dünyada var olabilmek, kendimizi değiştirmemize bağlı bir iştir." Toplumsal,

ekonomik ve bilimsel alanlarda ilerleyebilmenin yolu bu tutumu almakla açılabilir. “Bilimsel buluşların yarattığı hârikaların bütün dünyanın yaşama koşullarında büyük değişiklikler yarattığı bir çağda, hiçbir ulus geçmişlerin geleneksel bağlılıklarıyla varlığını tutunduramaz. Artık eskinin bütün artıklarını, kafalarda bunlar üzerine yerleşmiş inançları söküp atmak zorunluğu vardır.”2 1925’teki nutuklarında geleneksel kurul ve kuralların çağın gerektirdiği dünyasal bir devlet, ulusal bir kültür gerekleriyle uyuşmazlıkları üzerinde durur.3

Atatürk’ün devrimsel değişmeler anlayışı, tutucuların anlayışına tamamen aykırı olduğu gibi, Cumhuriyet öncesi dönemde, özellikle savaş yılları sırasında az çok belirmekle birlikte hem eylemde hem düşünde olumlu bir katkısı olmayan sosyalizm, solidarizm (meslekî temsil) gibi ideolojilerden de farklı olmuştur. Bunun nedenlerini Kurtuluş Savaşı’nı tartıştığımız zaman görmüştük. Ulusal kurtuluş ve gerçekleşiş niteliğinde olan bir savaşta ilk gerekli olan ön koşul, toplumun bütün sınıflarının ona katılışını sağlama sorunudur. Bu gerçekleştirilemezse bir ulusal savaş bir dağılma savaşı niteliğini alır. Böyle bir savaş koşulu altında gerekli olan, bütün olarak ulusu harekete getirebilmektir. Sosyalist anlamda bir devrimi başlatacak, yürütecek, sonuçlandıracak sınıf ya da sınıfların yokluğu kendini göstermiştir. Böyle bir devrim görüşünün, aydınlar dışında, hiçbir sınıftan destek bulamayışı Atatürk’ün görüşündeki gerçekçilik yanını gösterir.

Yanılma, Türk toplumunun Doğu türü toplumlar yörüngesinden kopmamış olması yüzünden Batılı toplumlar yörüngesindeki devrim anlayışının Türkiye’deki koşullara uymadığının görülememesinden ileri gelmektedir. Atatürk, ulusal kurtuluş koşulları altında toplumcu bir devrimin olanaksızlığı sonucuna varmakla kalmamış; asıl dava olan tarih uzayında Doğu yörüngesinden Batı yörüngesine kayma davasının dayanak

noktası olarak toplum sınıflarının birleşmesinden doğacak bir güçten başka ve onun dışında olan bir güç olamayacağı görüşüne de varmıştır. Onun anladığı devrim, ancak bu yörünge değiştirmesi işinin kendisidir.

Atatürk'ün bu devrimsel değişme görüşünün, onun emperyalizm karşıtlığı görüşünde de yansıdığını görürüz: Batı uygarlığı dışında geri kalan ve bu geriliklerinde direnen toplumlar üstün ekonomi ve teknoloji güçleri tarafından sömürülmeye mahkûmdular. Bu toplumlar onların karşısında güç, hak ve eşitlik görmek istiyorlarsa, ilk önce çağdaş uygarlığın dışında bırakan bağlantılardan kendilerini koparmak zorundadırlar. Bu açıdan bakılınca bu görüş Batı toplumcu devrim görüşünden ayrıldığı gibi, Doğu tutucu direniciliğine de aykırı düşer; çünkü bu devrim görüşünün asıl kapsadığı şey onların kutsal saydığı ve maneviyat olarak nitelendirdiği alandır. Atatürkçü devrim görüşünün bu açıdan anlam sonucu toplumsal devrim niteliğindeki değişmelerin ancak böyle bir yörünge değiştirici devrimlerden sonra olabileceği kanısıdır.

Emperyalizme karşı yapılmış ulusal bağımsızlık savaşlarından sonra, o ulusun geçmişinden kalan geleneklere karşı olan, emperyalist gücün arkasındaki uygarlığa doğru olumlu olan bir tutum alınabilmesi hemen hemen hiç görülmez. Tersine, o ulusu uygarlıktan ayırıcı yanlara yeni bir ulusal kutsallık verme eğilimi doğar. Asya ve Afrika'da İkinci Cihan Savaşı sonrası ulusal kurtuluş savaşlarından sonra (örneğin Hindistan'da, Pakistan'da, Endonezya'da, Cezayir'de, Mısır'da, hatta Müslüman olmayan Çin'de olduğu gibi) geçmişe dayalı değerlere dönüş yeni bir ulusal bütünlük kazandıracak bir tutum olarak gözükmüştür.

Cumhuriyet devrimlerinin yönelişi bu modelin tersinedir. Türk Ulusal Kurtuluş sürecinin başlarında görülen buna benzer bir tutum çok kısa süreli olmuştur. Bu kısa süre içindeki olaylar, örneğin farklı oluşunun nedenlerinden birini bize açıklar: Geleneğin değerlerine dayanış ulusal

kurtuluşun gerçekleşmesine aykırı siyasal eğilimler yaratıyor. Yukarıda saydığımız örneklerin hiçbirinde, koloniyalizmin parçaladığı geleneksel değerler, emperyalizmin safında ve Kurtuluş Savaşı'na karşıt olarak gözükmemiştir. O değerlerle yeni bir ulus varlığını gerektiren yeni değerler arasında aynı şiddette karşıtlıklar doğmamıştır. İkinci neden de bununla ilgilidir: Osmanlı siyasal rejiminde din kuralları toplumun kültürel kuralları olarak, toplumu parçalanmaya karşı bütünlüğünde tutunduracak bir dayanışma gücü olmamıştır. Bu kurallar yalnız topluma, değişmeye karşı direnicilik vermekle kalmamış, bu direniciliğin siyasal otoritesi olma eğilimini de sürdürmüşlerdir. Ulusal Kurtuluş Savaşı bu siyasal otoritenin kendisini yıkma zorunluğuyla tamamlanınca o otoritenin temsil ettiği bütün kurullardaki kuralları yeni bir yönde kurma zorunlukları ve olanakları doğmuştur.

Bu yüzden Ulusal Kurtuluş Savaşı başlangıçta Doğu ile Batı arası ya da Hıristiyan dünyası ile İslâm dünyası arası bir savaş gibi görülürken, Türk örneğinde bunun iki kültür ya da iki uygarlık sistemi arası bir savaş olduğu görüşü üstünlük kazanmıştır. Doğu uygarlığı İslâm geleneği, Batı uygarlığı çağdaş uygarlık olarak görülmüştür. Biri, hayatın her alanına, üste başa giyilenlerden okullara ve devlet rejimine kadar her şeyi din geleneğinden gelen kurallara bulayan bir sistemdir. O uygarlık sadece bu yüzden çağdaş dünyada yaşayamaz bir sistem olmuştur. Batı uygarlığının üstünlüğü ve gücü ise geleneklerle çağdaş zorunlukları birbirinden ayırmaya da-

yanmasıdır. Batı uygarlığının maddî yanları üstünlüklerini göstermişlerse, İslâm toplumu bu üstünlüğü yenememişse bu, Batı uygarlığında maddî yanlar ötesinde de elverişli koşullar bulunduğunu Düşünmeye bizi zorlamaz mı? Ta Abdülhamit dönemi sonlarına doğru gördüğümüz dilci Şemsettin Sami'nin ileri sürdüğü gibi, uygarlıklar maddî

ve manevî bütünlerdir. Batı'nın maddî üstünlüğünün altında yatan manevî ya da kültürel üstünlük etkenleri vardır.

Atatürk'ün benimsediği bu görüş, Ulusal Kurtuluş Savaşı'nda, içinde dincilik ögesi de bulunan Ziya Gökalp'ın harsçılık ideolojisine de aykırı düşer. Bundan ötürüdür ki Atatürk'e, Şeriatçılara, Hilâfetçilere, Saltanatçılara kıyasla en yakın gözüken Türkçüler Cumhuriyet devrimleriyle hukuk, eğitim, yazı, dil ve genel olarak kültür alanlarındaki devrimsel değişmelerle uzlaşamamışlardır.

Cumhuriyet değişmelerine devrimci bir nitelik veren yanların en sonuncusu harsçılık görüşüne aykırı eylemleri getirmesidir. Bunun örneklerine bu bölümde rastlayacağız.

Devrimci Hukuk

Cumhuriyet döneminde çağdaşlaşma yönündeki en önemli devrimsel değiştirmeler hukuk alanında görülenlerdir. Bu alandaki ilk değişikliklerin yapıldığı Tanzimat döneminde başlayan kanunlaştırma eylemlerini gözden geçirdiğimiz zaman hukuk değişmelerinin çağdaşlaşma sürecinin özü olduğunu söylemiştik.

Bunun başlıca nedeninin Osmanlı devlet geleneğinde İslâmlığın bir hukuk olarak yer tutması olduğunu da görmüştük. Bu gelenekte din sorunu sadece bir inanç sorunu değil, bir hukuk kuralları sorunudur. Bu kurallar aynı zamanda din kuralları sayıldığı zaman toplumun hukuksal ilişkileriyle zamanın değişikliklerinin zorunlulukları arasında gittikçe genişleyen bir uçurum ortaya çıkar. Gerçi Osmanlı hukuku, gördüğümüz gibi, tüm bir teokrasi hukuku değildir; ancak Şeriat, İslâm dininden olan halkın toplumsal hayatının hemen hemen tümünü kapsayan bir hukuktur. Özellikle Osmanlı geleneğinin siyasal bozuluşlarıyla kişiler hukuku olan Şeriatın bir yandan inanç ve onunla ilgili eylemler alanına, öte yandan siyasal alana genişleme ve o alanlar üzerine tüm hükmünü kurma eğilimleri başladı.

Böylece, hem eski Osmanlı sistemi geleneğine, hem de zamanın gerektirdiği koşullara uyma gereklerine aykırı olan bir gelişmenin başlayıp genişlediğini yukarıda bütün aşamalarıyla gördük.

II. Mahmut ve Tanzimat reformları bu iki eğilimi durdurmak yerine, tersine, onlara hayatın geniş bir alanında siyasal yetki dayanağı kazandırmıştı. Kanun-ı Esasî akımında Şeriatı bütün hukukun temeli yapma çabalarının ne genişlikte etkisi olduğunu da gördük. Bu kitabın başında söylediğimiz gibi, çağdaşlaşma sürecinin yanı başında gücünü gittikçe artıran bir dinsel gelenekselleşme süreci yan yana yürümüştür. Cumhuriyetin kuruluşundan önceki yıllarda bile bu akımın tüm bir Din Devleti kurma isteği aşamasına kadar geldiğini de gördük.

İşte Cumhuriyet döneminin devrimsel hukuk değişimi bu gidişi tümüyle tersine çeviren bir eylemdir. Bu, şeriatçılık eğiliminin bütün hukuk alanının dışına çıkarılmasıyla sonuçlanmıştır; anayasal kuruluşu din kurallarının dışına çıkaran bir din-dünya ayırımı ilkesinin uygulanışının doğal bir sonucudur. Toplumun bütün hukuksal ilişkilerini tutarlı bir hukuk sistemi içinde bütünleştirmek olanağı ancak o zaman doğmuştur. Eğitimin birleştirilmesi ve bütünleştirilmesine paralel olarak hukukun ulusal devlet yetkisi altında ulusal bütünlüğü bulunan bir sistem oluşu böylece gerçekleştirilmiştir. Bunun dinle ilgili sonuçlarına ileride değineceğiz.

Cumhuriyet döneminin bu hukuksal devriminin, Tanzimat Dönemi'nde Mecellenin yapılışı dolayısıyla gördüğümüz bir görüşe benzer bir görüşün ortaya çıkışıyla başlaması şaşırtıcı gözükür. O zamanki görüş Cevdet Paşa'nın temsil ettiği tutucu hukuk görüşüydü. Bu kez bu görüş, Ziya Gökalp'ın temsil ettiği harsçı görüş biçiminde ortaya çıktı ve yukarıda değindiğimiz gibi hars ve medeniyet (kültür ve uygarlık) ayırımı formülüyle ilk çatışma burada başladı.

Halifeliğin kaldırılması dolayısıyla adalet bakanı olan Seyyit Bey'in yukarıda sözünü ettiğimiz söylevi şöyle bir görüşle sonuçlanıyordu: Bir ülkenin kanunlarının, onun halkının ulusal gelenekleriyle uyuşma halinde olması gerekir. Hukuk, halk geleneklerinin ürünüdür; ancak bunların değişmesiyle hukukta değişiklikler olabilir.4 Bu söz, geleneklerin değişmelere uğramayan yanlarında hukukun gelenekler üzerine değiştirici, yeniden kurucu etkisi olamaz, demektir. O halde, geleneklerin din hukukuyla bir tutulduğu bir ortamda hukukun yine de dine bağlı olarak kalması gerekir.

Fakat hukuk, gelenekleri çağdaşlaştırmada devrimci bir araç olabilir mi? Ziya Gökalp'ın terimleriyle konuşacak olursak, "hars"ın, bir "ümmet" uygarlığı ürünü olan Fıkıh hukukunun etkilerinden sıyrılarak, bir "ulus" kültürü haline gelmesinde hukukun devrimsel bir rolü olamaz mı? Şu halde sorun, kültür ve uygarlık sınırlarını hukuk alanında belirlemek nasıl olabilir? sorunu oluyor.

Bu sorunun belirlenmesinde, halifeliğin kaldırılmasından önce Adalet Bakanlığı'nda yeni bir Aile Kanunu hazırlama girişimi bir deneme hizmetini görmüştü. Bakanlıkta kurulan özel bir komisyonun hazırladığı kanun

tasarısını 27 Kasım 1923'te TBMM'ye sunan Seyyit Bey, bu tasarının yukarıda tanımlanan görüşe göre hazırlandığını açıklıyordu. Bu tasarı yalnız evlenmeyle boşanmayı kapsamıyordu. Müslümanlar, Musevîler, Hıristiyanlar bu işlerde kendi dinlerinin kurallarından alınan kurallara göre davranacaklardı. Müslümanlar için birçok sorunda Hanefî hukuk okulunun kuralları yerine Şafiî okulunun, bazı sorunlarda Malikî, hatta Hanbelî okulunun kuralları seçilmişti. Mecellenin tutumundan tek ayrılınan nokta bu olmuştu. Bunun gerekçesi, bunlarda çağ gereklerine daha uygun kurallar bulunduğu iddiası idi. Örneğin, bir kişinin vasisi bulunduğu ve akıl

hastası olan biriyle evlenmesine Şafiî okulu cevaz vermiyordu. Evlenmeye engel koşullar arasında zinanın boşanma nedeni olması caiz görülmüyordu. Yine Şafiî okuluna göre zorlanmış olma, evlenmeyi "batıl" yapan bir koşuldu.

Şu halde bu yeni Aile Kanunu Tasarısında çağ koşullarına daha uygun sayılan kurallar koyma düşüncesi üstün gelmekle birlikte, bu gene de ancak İslâm hukukçularının okullarının cevaz verdiği sınırlar içinde kalacaktı. Bu yüzden öteki kimi sorunlarda Şeriat hukukunun koyduğu kuralların dışına gene çıkılamazdı. Örneğin, tasarı birden çok eşli evlenmeyi (poligami) kaldırmadıktan başka, 1917'de yapılan kanundaki gibi ilk eşin razı olması koşuluna bile bağlamıyordu. 1917 kanunundaki koşulun bu tasarıda kaldırılması nedeni olarak gösterilen gerekçe de şuydu: Poligami İslâmlıkta zorunlu olmayıp sadece bir müsaade olduğu için kanunla, kaldırılabilirse de, komisyon poligaminin fuhşu önlediği ve nüfusun artmasını sağladığı için kaldırılmasından kaçınmış, aynı zamanda bunu yapmakla "Şeriatın poligamiyi caiz görmesindeki yararlardan da yoksun kalınmamıştır."5 Birinci görüşe Abdülhamit Dönemi'nde, ikinci görüşe Cumhuriyet döneminden az önce gördüğümüz poligamiyi zorunlu yapmak isteyenlerin görüşünde rastlamıştık!

Bu tasarı 1923 ve 1924 yıllarında Mecliste birçok tartışmalara yol açtı ve kabul edilmedi. Ulusal gelenek (hars) değerlerine dayandırılan bir kanun olmak iddiasına, bir tek hukuk okulunun yargılarına bağlı kalmak yerine bütün Fıkıh okulları arasında seçme yapmasına karşılık, temelde yine de Şeriat hukukuna dayanıyordu. Gökalp düşünü doğrultusuyla Atatürkçü düşün doğrultusunun ilk çatışmasının hukuk alanındaki gözükmesi budur.

Meşrutiyet Dönemi'nde Ziya Gökalp'ın bir toplumbilimi kanunu gibi yaygınlaştırdığı kültür-uygarlık ayırımı görüşünün ne ölçüye kadar yerinde olduğu sorunu bu kanun dolayısıyla belirmeye başladı. Türk "hars"ı olarak

sayılan gelenekler ne ölçüye kadar ulusal, ne ölçüye kadar dinseldi? Millî olan ile dinî olan nerelerde birbirlerinden ayrılabilirdi? Sadece bu terimlerin Osmanlı Türkçesi'ndeki tarihsel evrimine bakarsak görürüz ki millî terimi, Meşrutiyet Dönemi'ne kadar dinî anlamında kullanılıyordu. Gökalp kavramlar plânında kültürle uygarlık, ümmet ile millet arasında bir ayırım yapmakla birlikte, gerçekte ulusun hukuksal ilişkilerini düzenleyen kurallarda bunlar birbirinden ayrı duruyorlar mıydı?

Bundan başka, ikinci bir sorun millî olan ile çağdaş olan arasındaki ilişki sorunudur. Ziya Gökalp'ın Türkleşmek, İslâmlaşmak, Çağdaşlaşmak arasında bulduğu eşitlik gerçekte de var mıydı? Somut hukuk sorunlarına gelinince üçünden birinde, ya da ikisinde üçüncünün lehine kökten bir ayrılış gerekecekti. İslâmcı görüşün bu üçten hangisini seçeceğini biliriz. Fakat şimdi ulusçuluk, çağdaşlaşma sorunu karşısında kalınca devrimci yana mı, gelenekçi yana mı dönecekti? Gökalpçı görüşün yazı ve dil sorunlarında da aynı ikilemle karşılaştığını ve Atatürk'ün tuttuğu devrimci yana karşı gelenekçilik yanına düştüğünü göreceğiz. (Irkçılık ile Dincilik arasında bugün gördüğümüz yakınlığın kökeni buradadır).

Üçlemlerin hangisinin seçileceğinin belirlenmiş oluşu, Mecliste o zamanki tartışmalardaki kararsızlıklarda ve sonunda kanununun geçemeyişinde gözükür. Kanunun getirdiği sorunlar arasında en tartışmalı olanı poligami sorunu olmuştu. Bu sorun basın ve halk arasında da tartışılıyordu.

Tasarının geleceğinin olumlu olmayışında rol oynayan etkenlerden biri de önerdiği kanunun Tanzimat ve Meşrutiyet Dönemlerine özgü bir parça-kanun olmasıdır. Kendisi bütün bir medenî kanun olmadığı gibi, öteki kanunlarla da bütünleştirilmiş, tutarlı bir hukuk sistemi içine konmuş değildi. Tartışmalar sürdükçe, büyük sorunun şu ya da bu alanı zamanı geldikçe kanun biçimine sokma sorunu değil, iki hukuk sistemi arasında,

İslâm hukuk sistemiyle Batı hukuk sistemi arasında bir seçme yapmak, ona göre bütün hukuk sistemini bütünleştirmek kararlarından birinin verilmesi sorunu olduğu belirmeye başladı.

Bu iki yoldan hangisine gidileceğinin ilk işaretini Atatürk 1 Mart 1924'teki bir söylevinde verdi: Önemli olan sorun hukuk anlayışını, kanunları, adalet örgütünü toplumsal yaşayışın uyması gereken çağ koşullarıyla uyuşmazlık içinde olan ilkelerden kurtarmak sorunudur. Aile hukukunda, medenî hukukta izlenecek yol ancak Batı uygarlığının hukuksal yönü olabilir. Yarı tedbirlerle, yüzyıllık inançlara bağlılıkla izlenecek yol "ulusların uyanışının karşısına çıkan en vahim engeldir."6

1923-24 yıllarında bütün kanunları ve adalet kurallarını Batı yörüngesinde birleştirmek ve bütünleştirmek görüşü güçlenmeye başladı. Atatürk'ün 25 Ekim

1925'te, yeni başkentte kurulan Hukuk Fakültesi'nin açılışında verdiği söylev bu eğilimin kesinlenişini yansıtır: "Türk devrimi, sözcüğün ilk anda akla getirdiği anlamdan başka ve ondan daha geniş bir değişim anlamını taşır. Onun gerçek anlamı, din bağına dayanan yüzyıllık bir siyasal birim yerine başka bir bağa, ulusallık bağına dayanan bir birim koymaktır. Ulusumuz, bugünkü uluslar arası var olma savaşında yaşayabilmenin tek yolunun çağdaş uygarlıkta bulunabileceğini değişmez bir ilke olarak kabul etmiştir. Ulus.. devrimsel değişmelerin doğal ve zorunlu gereği olarak ihtiyaçların değişip gelişmesiyle sürekli olarak değişip gelişme kuralına dayanan dünyasal bir rejim görüşünü yaşamın zorunlu koşulu olarak benimsemiştir. Artık devrimin hukuk temellerini atmak; devrimimizin düşün biçimine ve gereklerine uygun hukukçular yetiştirmek zamanı gelmiştir."7

Yeni bir medenî kanun tasarısının hazırlanması işine işte bu görüşle girişildi. İki yıllık çalışmalardan sonra 17 Şubat 1926'da İsviçre Medenî

Kanunu’ndan uygulanan kanun tasarısı TBMM’de kabul edildi.

İsviçre Medenî Kanunu, Tanzimat Dönemi bölümünde sözünü ettiğimiz ünlü hukuk tartışmalarından sonra Almanya’da, Mecellenin yapıldığı sürede (1874-96 arasında) meydana getirilen medenî kanundan alınarak 1912’de İsviçre’de uygulanmaya başlayan bir kanundur. İsviçre Medenî Kanunu, Türkiye’de kabul edilişinden önce Japonya’da; Türkiye’de kabul edilişinden sonra da Çin’de Medenî kanunun temeli olmuştur. Avrupa’da Roma Hukuku’nun, Cermen Hukuku’nun ve Tabiî Haklar felsefesinin en başarılı bir sentezi sayılan bir medenî hukuk örneği olarak alınmıştır.

Kanun tasarısının başında yeni adalet bakanı Mahmut Esat’ın yazdığı gerekçe raporunun son satırları bu kanunun alınışı zamanının görüşünü çok iyi yansıtır: Modern çağda uygar uluslara özgü olan bütün haklarda direnen Türk ulusu bu kanunu almakla o hakların gerektirdiği bütün sorumlulukları da yüklenmektedir. Bu belgenin (kanunun) yayımlandığı gün Türk ulusu temelsiz inançlardan ve geleneklerden, Tanzimattan beri süregelen sallanmalardan kurtulmuş olacaktır. O gün, eski bir uygarlığın kapılarının kapandığı, çağdaş ilerleme uygarlığına gidildiği gün olacaktır.8

Bakanın önemli bir devrim belgesi olan bu raporu, kanunun kabul edilişine karşı ileri sürülen eleştirileri de önceden şöyle karşılar: “Çağdaş uygarlık ailesine mensup ulusların ihtiyaçları arasında temelli farklar yoktur. Süreli toplumsal ve ekonomik ilişkiler insanlığın büyük bir uygarlık yığınını, bir aile haline getirmiştir. Türk ulusunun çağdaş uygarlığı, onun yaşayan ilkelerini olduğu gibi kabul etme kararını verdiğini unutmamak gerekir. Çağdaş uygarlıkta Türk toplumuna uymayan yanlar varsa bu, Türk ulusunun uygarlığa kendini uydurma yeteneğinden yoksunluğunu göstermez; onu anormal bir şekilde saran Ortaçağ kurullarının, din kurallarının örgütlerinden ileri geldiğini gösterir. Çağdaş uygarlığa katılma, onu benimseme yolunda kesin kararla yürüyen Türk ulusu çağdaş uygarlığı

kendine uydurma değil, her ne pahasına olursa olsun o uygarlığın gereklerine kendini uydurma zorunluğundadır. Bu kanunun amacı din kurallarını ya da alışılmış gelenekleri tutmak değil bütün siyasal, toplumsal, ekonomik ve ulusal eylemleri güvence altına almaktır.”

Görüyoruz ki Medenî Kanun’un alınışında güdülen amaç halkın yurttaşlık (medenî) ilişkilerini geleneklere, alışkanlıklara ve din kurallarına uygun yolda düzenlemek değil; bunun tersine bu ilişkileri olması gerekene göre yeniden düzenlemektir. Kanunun devrimci niteliği buradadır. Cevdet Paşa medenî hukuku siyasal hukukun temeli sayıyordu; şimdiyse medenî hukuk yeni bir siyasal hukukun gereklerine uymak zorunluğuyla kanunlaştırılmıştır.

Kanuna karşı olanların başlıca dayanağı olan “kanunun kurallarıyla yaşamda yürüyen kurallar arası boşluk, hatta bazı yerlerde çatışıklık” olayı, kanunun yapıldığı zaman bilinmeyen bir şey değildi; sonradan çıkmış bir sorun da değildir. Fakat onun temeli gelenekçi hukuk görüşü değil, devrimci hukuk görüşüdür. Kanun olanı değil, olması gerekeni gerçekleştirme aracı olarak anlaşılıyor. Gerçekte, bu kanun Cumhuriyet devrimciliği ilkesini somut toplum yaşamına uygulamada en etkili araç olmuştur. Bu kanunun etkileri özellikle tek eşli evlenme ailesini kurması, evlenme ve boşanma ilişkilerini bir düzene sokması, mülkiyet, sözleşme ve daha birçok alanlarda kişiler arası hukuksal ilişkileri çağdaş uygarlık düzeyine eşit bir düzeye çıkarması, din kurallarını yurttaşlar arası ilişkiler alanının dışına bırakmasıdır.

Din adamları yalnız medenî hukuku uygulama yetkisini değil, adaleti uygulama tekelini de yitirmişlerdir. Dinlere göre aynı medenî haklar uygulanması gibi karma bir hukuk ve adalet sistemi de kesin olarak bırakılmıştır. 8 Nisan 1924’te çıkan bir kanunla Şeriat Mahkemeleri kaldırılmıştı.9 Müslüman olmayan din cemaatlerinin kendi

dinlerinin kanunlarına bağlı olma hakkını tanıyan Lausanne Antlaşması'nın 42. maddesi de böylece hükümsüz kalmıştır. Bu cemaatlar de aynı Medenî Kanun'un kendilerine uygulanmasını kabul etmişlerdir.

Medenî Kanun bir ulusun siyasal ve toplumsal varlığının tümünü kapsayan bir kurallar sistemi olmamakla birlikte, toplumsal hayata yeni bir düzen vermede en

büyük etkendir. Toplumsal yaşamda yeni bir düzene götürücülükteki rolünden başka, toplumun bütünlüğünü de sağlamada anayasal hukuktan daha başarılı bir düzenleme görevi yapmıştır. Yıllardan beri tartışma konusu olan kadının toplum yaşamındaki yeri sorununa geniş çözümlenme olanakları açtığı gibi kişi, aile ve iş ilişkileriyle uygunluk halinde olacak başka kanunlarla da çevrelenmiştir. Kişi ve soyadları, miras, özel mülkiyet, mukavele ve ticaret kanunları, borçlar, malî sorumluluklar, kanunî oturma yeri gibi çağdaş uygarlıkta kişi yaşamında önem kazanan alanlardaki gelişmelerin kaynakları Medenî Kanun'dadır. Kadın hakları üzerine getirdiği yenilikler anayasayı bile etkilemiş; 1934'te kadınlara eşit yurttaşlık hakları tanınmıştır.

1 Gazi Mustafa Kemal İzmir Yollarında (1923) 22, 79, 103-126.

2 Bu nutkun metni T. Y., (1924).

3 Atatürk'ün Maarife Ait Direktifleri (1939) 6-10; Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri (1945); Atatürk Dedi ki (1943); Atatürk'ün Başlıca Nutukları (1942); İA, "Atatürk" md. (1950) 719-804; Atatürk'ten Düşünceler 1956).

4 Seyyid, Hilâfetin 60-62.

5 Hukuk-ı Aile Kanun Lâyihası ve Esbab-ı Mucibe Mazbatası (1923) 3-32.

6 Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri I, 317.

7 Bu nutkun tam metni, Ergin, Maarif, V, 1501-4.

8 TBMM Zabıt Ceridesi, XXII, 57. oturum (1926) 267 vs.

9 Mahakim Teşkilâtına Ait Ahkâmı Muaddil Kanun, md. 8 ve 10.

Türkiye Cumhuriyeti Rejiminde Batılılaşma Olayları ve Fikirleri / Prof. Dr. Tarık Zafer Tunaya [s.798-811]

I. Batılılaşma Olayları

1.“Türkiye”nin Kuruluşu

Modern bir toplum olmak ve modern bir devlet kurmak alanında sarf edilmiş olan gayretlerin iki yüz yılı kapsayan şeması, Batılılaşmak meselesinin anahatlarını da ortaya çıkarmaktadır. Daha doğrusu bu gelişmenin adı “Batılılaşmak”tır. Başka memleketlerin tarihlerinde olduğu gibi, bu çabaların varmak istedikleri gaye, yaşanılan zamanın şartlarına göre, hürriyetçi bir nizamın kurulmasıydı. Hürriyetçi rejim, Batı’da mutlak iktidarla savaşarak kurulmuştur. Osmanlı İmparatorluğu’nda bu tarz bir çatışmaya hayli geç bir tarihte rastlanmıştır. Oysa hürriyetçi bir düzenin kuruluşu, Batılılaşma probleminin büyük mikyasta çözümü demektir.

Birinci Dünya Savaşı’ndan sonra, İmparatorluk Sèvres Antlaşması’yla, hukuken ve fiilen ölüme mahkûm edilmişti. Türkler için yeni, millî bir devlet kurmaktan başka realist bir çare kalmamıştı. Bu devlet bugünkü Türkiye Cumhuriyetidir. Ve kuruluşunda, şemasını çizmeye çalıştığımız tarih olaylarının, derinlemesine tesirini görmek mümkündür ve lâzımdır da… Zira başka bir açıklama ile Türkiye Cumhuriyeti’nin dayandığı ideolojik prensipleri, hatta Türklerin hangi âmillerin etkisiyle bu devleti kurduklarını anlamaya imkân yoktur.

Batı ile Doğu Arasında

Türkiye Cumhuriyeti’nin temellerini Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükûmeti devresinde aramak gerektir.1 1920 yılında başlamış olan

bu devre, bir geçit safhasının bütün özelliklerine sahip olmuştur. İmparatorluğun hâkim unsuru olan bir kitle tamamen yalnız, kendi kaderiyle baş başa kalmıştı. Mutlakiyete karşı savaşın heyecanı ve İkinci Meşrutiyet'in tecrübeleriyle oldurduğu bir kitle, işgal baskısından kurtulmanın imkânlarını aramak ödeviyle karşılamıştır. TBMM'yi teşkil eden mebuslar, önce de belirtildiği gibi, sırf bu iş için yetiştirilmiş bir neslin mensupları değildiler. Meşrutiyetin siyasî olayları ve fikir hayatı içinde yetişmişlerdi. Çeşitli partilere, fikir cereyanlarına mensuptular. TBMM çeşitli fikirler ve tezatları barındıran bir Meclis olmuştur. Kısaca belirtmek gerekirse, bu Meclis bir inkılâp organı olarak Doğu ile Batı arasında, eski ile yeni çatışmasını çözmeye savaşmıştır. Doğu-Batı arasında, her iki blokun ideolojik çarpışmaları içinde, TBMM'nin hareket tarzı Batılılaşmak problemi bakımından birinci derecede önemi haizdir. Türkler, millî bir devletin kurulmasını istiyorlardı. Başlangıçta ne Doğu ne de Batı, bu tip bir devletin kurulmasına taraftardılar. İki hasım bu dünya arasında TBMM Hükûmeti'nin tutumu konumuzu yakından ilgilendirir. Batıyı temsil edenler Birinci Dünya Savaşı'nın galip devletleriydi. Batı adına hareket ettiklerini daima tekrarlamışlardır. Loyd George ve Georges Clémenceau, bütün XIX. yüzyılı kaplamış olan Türkler aleyhindeki propaganda bu Başvekillerin imzalarını taşıyan metinlerde resmîleşmiştir. Lloyd George Türkleri Kızılderililere benzetmiştir, Müttefiklere Osmanlı ülkesini işgal etmek hakkını bu kıyaslamaya istinat ettiriyordu. Georges Clémenceau'nun iddiaları ise "Onlar Konseyi"nin adına Osmanlı Delegasyonuna gönderdiği bir memorandumda son haddini buluyordu. Kısaca, Türkler müstakil bir Devlet kuracak kabiliyete sahip değildiler. Orta Anadolu'nun birkaç vilayetinden ibaret, yarı müstemleke halinde idare edilmeye lâyıktırlar. Resmî metinlerin bu ifadele-

ri yanında geniş bir Türk aleyhtarı edebiyat almış yürümüştü: Türkler Avrupa'dan (Batı'dan) eski yerleri olan Asya'ya kovulmalıydılar. Avrupa'da bulunmaları Batı'nın ahlâkını bozuyordu. Zaten bu fikirlerin gerçekleştiricisi olarak işgal orduları Anadolu'ya çıkarılmışlardı. Batı adına hareket edenler, bağımsız bir Türkiye'nin kurulması bir tarafa, onlara Devlet kurmak hakkını dahi çok görüyorlardı. Batı emperyalist bir gaye ile, milliyetçi hareketleri ve inkılâpçıları desteklemiyordu.

Doğu, değişik bir gaye ile milliyetçi hareketleri destekliyordu. Doğu'yu Sovyet Rusya temsil ediyordu. Gayesi, bilhassa Asya'daki halk kitlelerinin milliyetlerini idrak etmelerini sağlamaktı. Bu merhaleye ulaşıldıktan sonra, milletleşen kitleler Sovyet Sosyalist Cumhuriyetleri Birliğine ilhak edilecekti. Milliyetçi hareketler bu sebeple destekleniyordu. Aslında böyle bir davranış millî bir devletin kurulmasını desteklemekten farklıydı. Kaldı ki, Türkiye, Batı ile Doğu arasında tampon durumunda idi.

TBMM, bu iki ateş arasında çalışmıştır. İki hasım dünya arasında bağımsız bir yol bulmak, kolay olmamıştır.2 Türkler ne bir Sovyet peyki olmak istiyordu, ne de bir yarı müstemleke olmayı. TBMM'nin kendi istediği, bağımsız bir Türkiye'nin kurulmasıydı. Yeni Devlet Batı demokrasisi örneğinde vücuda getirilmek isteniyor, Batı camiasına katılmak gayesini güdüyordu. Tarihin bu safhasında, Türkler Batılı olmak için Batı ile savaşmışlardı. Bu olay, Batılılaşma problemi bakımından atılmış kesin bir adımdır. İmparatorluğun başaramamış olduğu bir harekettir. Anadolu hareketine inkılâp vasfını verdiren âmillerden en kuvvetlisi "ideolojik istiklâl" olarak böylece ortaya çıkmaktadır.3

Yeni Unsurlar

TBMM Hükûmeti'nin giriştiği hareketin genişliğini tamamen müdrik olduğu da anlaşılmaktadır. Gerçi varılacak gaye bakımından çeşitli görüşlerden bahsetmek mümkündür. İmparatorluğun devamını düşünenler

muhafazakâr, yeni bir Devletin kurulmasını isteyenler inkılâpçı idiler. Fakat her iki grubun da mensupları mazinin olduğu gibi devamını asla terviç etmemişlerdir. İmparatorluğun devamını özleyenler bile, onun suçlarını, sorumluluğunu kabul etmişlerdir. Bunların bir daha yapılmamasını istemişlerdir. Meclis müzakereleri bu hususta bir çok örnek vermektedir. Meselâ, hangi gruptan olursa olsun, mebuslar İmparatorluğun gerileme sebeplerinden birisi olarak hükûmet edenlerin ehliyetsizliğini ileri sürmüşlerdir. İkinci Meşrutiyetin, "Hürriyeti ilan" etmesine rağmen, istibdadı nasıl geri getirdiğini belirtmişlerdir. Bu tarz tartışmalar mebusları Batı'nın hükûmet şekillerini anlamaya, araştırmaya, kıyaslamaya götürmüştür. Muhafazakârlar, bu şekillerin İslâmî olup olmadığını incelemişlerdir. Fakat Batı daima göz önünde tutulmuştur. Siyasî müesseselerin Batı'dan alınması bir zaruret olarak ortaya çıkmıştır. Bununla beraber, alınacak olanların "memleketin ruhuna uygun olması" bir şart olarak ileri sürülmüştür. Karahisarı Şarkî mebusu, 1921 Teşkilâtı Esasiye Kanunu'nun müzakereleri sırasında üzerinde konuşulan bir müessesenin Batı'da kabul edilmemiş olduğunu söyleyen arkadaşına şu sözlerle mukabele etmiştir: "Bu esas memleketin ruhundan doğmuştur. Garpte yok diye reddetmek mânâsıdır. Evvelâ biz tatbik ile örnek olalım cihana."4

"Memleketin ruhuna uygun kamulaştırma faaliyeti" TBMM Hükûmeti'nin yeni gayesi, yeni bir Devletin kaidesi olmuştur. Ve "Şeriate uygunluk" prensibinin yerine geçmiştir. Belki bu yeni prensip içinde, memleket ruhuna uygun olarak Şeriatın da yer aldığı ileri sürülebilir. Fakat teokrasinin tam mânâsıyla hâkim olduğu İmparatorlukta, hiçbir suretle aktif bir değer verilmemiş olan yeni bir unsur devlet hayatında yer almıştır: Halk. Şer'i şerifin yüzde yüz hakim olduğu devrelerde, halk (millet) pasif bir unsurdu. Devletin idaresinde hiçbir rolü yoktu. Meşrutiyete girdiği yere kısmen yerleşmişti. 1920'de ise, asıl ev sahibi,

hâkimiyetin gerçek sahibi olacaktır. O kadar ki, halk siyasî hayatın sadece bir unsuru olarak kalmıyor, her türlü iktidarın kaynağı, sahibi oluyordu. Sırf bu esası sağlamak için, TBMM'nin en gerçek bir şekilde, şu veya bu müessesenin Batı'da bulunup bulunmamasıyla meşgul olmayarak, bir temsil esasını (seçim sistemini) araştırdığını görürüz. Mahmut Esat (Bozkurt) İntibahı Mebusan Kanunun memleketi temsil etmeyen bir seçim sistemini tanzim ettiğine kâni idi ve fikirlerini ünlü idealist Fransız sosyalisti Saint Simon'un "Parabole"ünü hatırlatan bir üslûpla ifade etmiştir: "Memleket demek siyasiyat, edebiyat, münevverler demek değildir. Bir memleket iktisadiyatından teşekkül eder. Çiftçiliği, mimarisi, demirciliği, saraçlığı ilâh… Birtakım meslek erbabı o memleketi kurar, yaparlar. Bu meslekler yapılmadığı gün memleketten eser kalmaz… Meclisi Alî'ye bu memleketi asırlardan beri kılıçlarıyla, sapanlarıyla müdafaa eden çiftçiler girecektir… Bunlara cahil demek bütün bir mukaddesatı tahkir etmektir…"5

Millî hâkimiyet prensibinin tam bir şekilde kullanılabilmesini sağlamak için değil yalnız seçim sisteminin değiştirilmesi, yarı doğrudan demokrasi müesseselerinin kabulü dahi müzakere konusu olmuştur (referandum gibi). TBMM Hükûmeti "vatandaşın saltanatını" Osmanlı tahtına tercih ediyordu. Bu alanda fikirler kesindi. Karahisarı Şarkî mebusu Mesut Beye göre, "Sahte halkçılık olamazdı… Kanun yapmak hakkını ahaliye vermek yerinde" olurdu.6 Beliren ve genelleşen kanaat o idi ki "millet hâkim olmalıydı. Vekilleri değil…"7 Dersim mebusu Tevfik Bey'e göre, "Köylü Hasan idâ-

re istiyor"du.8 Balıkesir mebusu Vehbi Hoca, "biz köylünün irâdesiyle buraya gelmişizdir" diyordu.9 Halkın veya milletin, her çeşit iktidarın sahibi olarak ortaya çıkması, millî hâkimiyet prensibinin ne derece kuvvetle yeni Türk devletinin ideolojik temeli olduğunu göstermektedir.

“Tanzimattan beri hükûmetten nefret etmiş ve ezilmiş olan halkın” saltanatıydı bu… Ve Osmanlı sisteminden tamamen farklı, Batılı bir demokratik düzenin kurulması demekti. Böylece, sırf millî hâkimiyet prensibinin kabulü, onu gerçekleştirecek bir hukuk nizamını ve müesseselerinin araştırılmasını gerektirmiştir. Bu müesseseler ise sadece Batı’da vardı ve oradan alınabilirdi. Çünkü İslâm hukuku bu alanda boşluklara sahipti. Bu oluşlardan sonra, 1921 Teşkilâtı Esasiyesi’ni ilân eden Halkçılık Beyannamesi (13 Eylül 1920) daha iyi anlaşılabilir. Türkiye’nin İkinci anayasası olan 1924 Teşkilâtı Esasiye Kanunun müzakerelerinde de aynı mahiyette fikirlere rastlanacaktır. İlk defa olarak, siyasî müesseselerin İslâmî değerleri hakkındaki tartışmalara 27 Mayıs 1960 hareketinden sonra kurulmuş olan Anayasa Komisyonunda yer verilmemiştir. Bu gerçek bir yeniliktir. TBMM Hükûmeti’nin bu yolu bulması Batılılaşma probleminin bir çözümünü daha keşfetmesi demek oluyordu.

Eski ile Yeni Çarpışması

Asıl ve önemli mesele, Meclis içindeki İnkılâpçı-Muhafazakâr grupların doğrudan doğruya Batılılaşmak konusundaki çatışmaları olmuştur. Durumu canlandırmak için başvurabileceğimiz örnek TBMM Hükûmeti’nin son bulduğu, yani Türkiye Cumhuriyeti’nin kuruluş tarihinden birkaç yıl sonraya rastlar. Böylece eski-yeni dâvâsının yılların ağırlaştırdığı bir heyecanla tartışılmasına şahit olunacaktır. Her iki hatip de, TBMM Hükûmeti devresinin mebuslarıdırlar: Erzurum mebusu Ziya Hoca ile İstanbul mebusu Hamdullah Suphi (Tanrıöver).10 Ziya Hoca Osmanlı İmparatorluğu’ndan kalma, dogmatik bir zihniyeti ve muhafazakâr bir çevreyi, Medreseyle İlmiye sınıfını temsil etmekteydi. Bu zihniyet eski tezlere dayanmayı, 1925 yılında da, ihmal etmemiştir. Hamdullah Suphi Bey karşı tarafın fikirlerini şöyle özetlemiştir: “İslâm kadınlarını fuhşa

sürüklüyorlar, sarhoşluğa himâye ediyorlar, ahlâkı tereddiye uğratıyorlar, mukaddesâtı diniye ihmal ediliyor… Tehlike var, tehlike var.” “Garp medeniyetini fezahatlari (rezaletleri) levsiyatı (murdarlıkları) ile beraber alıyoruz.” Yeni bir neslin, lâyik devlet kurucuları neslinin mümessili olan İstanbul mebusunun bu iddialara vermiş olduğu cevabın tamamın bu sayfalara almak gerekirdi. Cevap o derece mânâlıdır, yeni bir devri temsil edecek kadar önemlidir. Biz özetlemekle yetineceğiz. “Karşımızdakiler zannediyorlar ki, medeniyet bir kıt’adan diğer bir kıt’aya geçerken gümrüklere uğrar. Ziya Efendi Hazeratı ile beraber bir komisyon teşkil ederiz. Önlerine kâğıtlarını alırlar ve dışardan içeriye ne gelirse madde madde görürler. O gelen ne? Lokomotif. Buyursun içeri. Bu gelen ne? Dans. Kabul etmiyoruz, kapı dışarı… Medeniyetler bir memlekete girerken gümrüklere uğramaz. Şunun bunun mütalâasını almaz, tasvibini beklemez. Gelenler eğer birtakım ihtiyaçların, birtakım zaruretlerin neticei tabiiyesi ise, mutlaka içeri girer, mâni olamayız.” Hamdullah Suphi Beye göre, sanayileşmek mecburiyetinde olan Türkiye’ye fabrikalar getirdiğimizi düşünelim.

Amele-Patron mücadelesi zaruri olarak beraber gelecektir. “Hocam böyle olmaz. Fabrika girdi mi, sosyalist akideleri de içeri girer. O akideler makinenin bünyesine dahildir.” Yerde yatan sarhoş Türk devriminin getirdiği yenilikleri temsil edemez: “Dinen memnu olan müskirat, din zuhur ettiği gün de mevcut idi. Toprağın üstünde asmalar salkım verdiği günden beri, sarhoş meydandadır.” Hamdullah Suphi Beye göre yenilik, Batılı gibi düşünmemiz, bu düşünce sistemini veren müesseselerin varlığı demektir: “Türk toprağında, yabancılar yerleşmedi. Çünkü, Harbiyeniz var, Tıbbiyeniz var… sebebi budur.” Yenilik müşahhas bir tarifle nedir? “Askerliği bir buçuk seneye indiren kanundur. Aşârın ilgasıdır, uzun bir geceden sonra memleketin ufkunda doğan Hâkimiyeti Milliyedir.” Ve

nihayet şu sonuca varılabilir: "…Zulümlere karşı isyan eden nesillerdir ki -Ahlâkım var- diye bağırmak hakkını kazanmışlardır… Yeni nesiller eski nesillerden daha yüksek bir ahlâka mâliktirler." Yeni nesil İlmiye sınıfını da, dayandığı Medrese zihniyetini de mahkûm edecek, Türk Devrimini İmparatorluğun ıslahatçı gelişmelelerine bağlayacaktır. Bir buçuk asırlık bir müddetten beri "…Türkiye'nin sahnesinden benimle hemfikir olan kimse yoktu. Ben içtimaî yeni bir örnek olarak ancak seksen seneden beri mevcudum… Seksen, nihayet yüz seneden beridir ki, zavallı Türk milleti yeni rehberlerinin arkasında kurtuluş mücadelelerini yapıyor, Meşrutiyetini ilân ediyor. Cumhuriyetini tesis ediyor. Bunları yapanlar kimlerdir? Bakınız, aralarında Ziya Efendiler var mıdır?… O insanlar bizim neslimizdir. Yüz seneden beri hürriyeti, tekâmülü, teceddüdü arayanlar onlardır ve nihayet memleketi muzaffer edenler de onlardır." Hamdullah Suphi Bey, Ziya Hoca'nın fikrinin karikatürünü yapmıştır: "Türk Devletinin İnhitat sebepleri, Florya'da kadın, erkek beraber suya girmek ve Beyoğlu'nda dans etmek. Bu ikisi kalkarsa memleket kurtulacaktır. Bu iftiradır. İrticadır."

2. Batı Medeniyetine Geçiş Kararı

Kesin Karar

1920'den beri açıklanan tez, modern (asrî) ve medenî bir toplum haline gelmektir. Türk inkılâbının bir

Numaralı Adamı olarak TBMM Reisi İcra Vekilleri Heyetinin tabiî Reisi, Başkumandan, CHP Genel Başkanı Mustafa Kemal Atatürk'ün bütün siyasî tefekkürüne hâkim ana hat bu olmuştur: "Medenî ve asrî bir heyeti içtimaiye" olmak. Türk inkılâbının normal gelişme yolu buydu. Atatürk'e göre, "Millet ve memleketin irfan ve medeniyetini sağlamak", "asrî ve medenî bir idare olmak", "medeniyetle mütenasip medenî hakların" vücudunu sağlamak, bir hükûmetin normal ödevleri arasındadır. Türk

İnkılâbının mahiyeti ise “Cenkçilik ve maceraperestlik değil, insanî ve medenî mefkûrecilik”tir. Türklerin giriştikleri inkılâp hareketi, dünyanın hürriyetçi oluşlarından ve fikir hareketlerinden ayrılamaz: Millî kurtuluş hamlelerini dile getiren en büyük fikir hareketleri, şahsî saltanatların ve köhnemiş müesseselerin düşmanıdır. “Yeni Türkiye Devleti, cihana hâkim o büyük ve kadir fikrin Türkiye’de tecellisidir, tahakkukudur.” Millî hâkimiyet prensibi, çağdaş medeniyetin ortaya çıkardığı “en ulvî, en necip” fikirlerin ve iştiyakların bir sonucudur.11

Bu fikirler gelişerek tabiî sonuca varılmıştır: Batı medeniyetini kabul etmek. Başka bir deyişle medeniyet alanının değiştirilmesi. En ileri medeniyet seviyesi Batı medeniyeti olduğuna göre, Türkiye’nin gayesi bu seviyeye ulaşmak olmalıydı. Türkiye’nin yaşama davâsı bu suretle formüle edilmiş oluyordu. Bunun dışında, ancak geriliklerle beslenen bir hayat telâkkisi kalıyordu. Bir Devletin gerçek idarecileri olan aydınlar bu dâvânın gerçekleştiricileri olmalıydılar.

Batılı bir hayatın kurulabilmesi için, evvelâ siyasî hayata hâkim olan prensip ve müesseselerin değiştirilmesi sonra da yeni hayat tarzının yeni bir hukuk düzeniyle korunması gerekmiştir. Osmanlı İmparatorluğu’ndan kalmış, onu dahi yaşatmakta aciz göstermiş statik bir hukuk nizamı ile yeni bir Devletin yapısını kurmaya imkân yoktu. Bu safhada Türkiye yepyeni bir yola girmiştir. Bu alandaki topyekûn değişiklikleri, Devlet Başkanı, Medenî Kanun projesinin sona erdiği sırada, Ankara Hukuk Fakültesi’ni açarken açıkça ilân etmiştir (5 Kasım 1925): Hukuk değişikliğinin temeli lâyiklik prensibi olacaktır. Cumhuriyet Türkiyesi’nde eski hayat kaideleri yerine yeni hayat kaidelerinin, eski hukuk yerine yeni bir hukukun kaim olması söz götürmez bir “emri vâkidir.” Büsbütün yeni kanunlar vücuda getirerek eski hukuk esaslarını temelinden yıkmak teşebbüsündedir…”12

Devlet başkanının bu alandaki fikirleri Meclisin toplantı yılını açış konuşmalarında, hükûmetin icraatını özetler, gelecek yıllarda yapılacak işleri bildirirken daima tekrarlanmıştır.13 Fakat 1934 yılında, Mussolini’nin Batı Anadolu’ya karşı açıkladığı iştihalarına cevap olarak tertiplenen askerî manevralar sırasında, Atatürk’ün not edilen bazı fikirleri, Batılılaşmak meselesine doğrudan doğruya temas etmeleri bakımından önemlidir: “Uysal ve asyaî itikatlara bağlı, sinsi ve sindirici hurâfeler, köstekleyici yanlış itiyatlarla inhisarcı kuvvetlerin tesirine sürüklenebilecek yığınlarda iyi inkılâplar için plebisit yapılamaz… Esasen millet irâdesiyle milleti temsil edenler münevverler olacaktır. Bunlar, yaptığımız ve yapacağımız kanunlarla inkılâplarımızı kökleştirecek ve muasır medeniyet seviyesine ulaştırılacaklardır… Bugün iki kere sekiz on altıdır. Bu on kişi böyle dese ve yüz kişi de on diye ısrar etse yüz kişinin dediğini mi kabul edeceğiz?. Biz artık Garplıyız, Eski dünyaya hâkim eski medeniyetimizle sadece övünerek değil, bütün zincirleri kırarak, son asır medeniyetinin gittiği yollardan yürüyerek, bu seviyenin de üstüne çıkmaya çalışacağız… Hurâfeleri atacağız. İlimde, irfanda, san’atta, her iyi şeyde, nurlu insanlar büyük, asil ve uysal milletimizi nurlarıyla, bilgileriyle, azimli icra ve iradeleriyle birlikte bu yola götüreceklerdir… Şüphesiz ve mutlak olarak hedefe ulaşacağız.”14

Özetlemeye çalıştığımız bu fikirler Batı medeniyetinin bir bütün olarak kabul edildiğini kesin bir karar halinde açıklamak bakımından önemlidir. Daha sonra da görülebileceği gibi, Atatürk bu tezin savunulmasında yalnız kalmamıştır. Bu fikirler, millî ve siyasî hayata hâkim bir çevrenin gerçekleştirmek istediği sosyal ve siyasî bir tez, Türk İnkılâbı adı verilmiş olan fikir ve hareketler bütününün gelişmesini üzerine almış bir ekibin programı olmak bakımından ilgi çekicidir.

İnkılâp, Halk’a Karşı

Bir Gidiş Midir?

Klâsik tarifler, ihtilâl ve inkılâbı çok defa birbirine karıştırmakta, her ikisinin müşterek vasfı olarak hukuk dışında ortaya çıkan siyasî bir şiddet ameliyesi oluşunu göstermektedirler.15 Daha sonra, bu hareketlerin çeşitleri üzerinde durulur. Orta Doğu'da cereyan eden olaylar, tarih ve coğrafyanın verdiği bir özellik taşırlar. Orta Doğu'nun ihtilâlci hareketlerini, bazı bakımlardan dünyanın başka yerlerindeki benzer hareketlere bağlamak mümkündür. Büyük dinlerin doğduğu ve sayısız kollara ayrıldığı, büyük medeniyetlerin dört yol ağzı bu bölgede, ihtilâl hareketleri ağır baskılara maruzdurlar.

Türkiye'nin millî kurtuluş hareketinde görüldüğü gibi, sırf yabancı boyunduruğundan kurtulmak için yapılan hareket tam sayılamaz. Kalıntı ve harabe halindeki bir medeniyet alanından, üstün bir medeniyet seviyesine geçiş problemini çözmek gerekir. Bu zarurî değişme, bağımsız, millî, Batı örneğinde bir demokratik sisteme varmayı mı gaye edinmiştir? Yoksa, millî ihtilâlin gerçekleşmesi bir gaye değil de, Sovyet bloğuna katılmak için bir vasıta mı sayılacaktır? Orta Doğu milletleri iki ateş arasından geçmek zorundadırlar. Baskıların şiddeti bu bölgede, her yerden fazla hissedilecektir. Batı-

'ya karşı savaşarak, Batı medeniyetini kabul etmek isteyen memleketlerde, durum hayli zorluklarla karşılaşılmasını gerektirmektedir. Bu tarz bir program geniş ve muhafazakâr kitleye tatbik edilecektir. Ve bu uygulamayı aydınlar, ya da inkılâpçılar deruhte edeceklerdir. Rasyonel, çağdaş bir sosyal ve siyasî programın uygulanması, muhakkak ki muhafazakâr çevreleri memnun etmeyecektir. Türk sistemi, bir medeniyet programının benimsenmesi için icabında geniş kitleye karşı durulabileceği prensibinden hareket etmiştir. Bu suretle, bir mecburî kültür değişmesi hareketine girişilmiştir. Fakat Siyaset İlmi alanında, halka karşı,

icabında zorla gidiş'ten maksut olan nedir? Umumî efkâr mekanizmasının tahlilinden elde edilen sonuç odur ki, bir kitlenin herhangi bir şeyi istememesi, o şeyin kitleye istetilmemesidir. Bu ameliye, çeşitli siyasî kuvvetlerin umumî efkâra tesir vasıtalarıyla tekemmül eder. Devrimci bir memlekette, inkılâp yapan bir memlekette, belli bir programın halka rağmen yürütülmesi, muhafazakâr kuvvetlerin baskısı altında bulunan bir kitleyi o kuvvetlerin tesirinden, tahakkümünden kurtulmak anlamını kazanmaktadır. Şu halde ortaya hamleci ve gerici kuvvetlerin çarpışması çıkmaktadır. Türkiye, işte bu ince ve derin toplum meselelerini devrim hareketleriyle, çözmeye çalışmıştır. İnkılâp, prensip itibârıyla geri kuvvetlere karşı yapılmıştır. Niçin geri idiler? Hangi sebeple, bunlara bu sıfat verilmiştir? Türk inkılâbının kurucuları, bu hakkı tarihin içinden almışlardır. Osmanlı İmparatorluğu'nun gerilemesine âmil olanlara başka bir sıfat izafe etmeye imkân yoktur. Bunların başında aslında liberal olan bir dini, muklakiyeti meşrulama vasıtası yapan, onu statik bir hüviyete sokan İlmiye sınıfı geliyordu. İnkılâpçılar bu açık tezlerine dayanarak, muhafazakâr çevrelerle mücadele hakkını kendilerinde bulmuşlardır. Bu çarpışma sadece şiddete dayanmamıştır. Halkın seviyesini yükseltmeğe matuf eğitim ve öğretim seferberliğine geçilmiştir. Devrim, halkı muayyen bir medenî seviyeye çıkarmayı gaye edinmiştir. Bu merhaleye varılıncaya kadar da, Devrim tansiyonu muhafaza edilmiştir. Bu noktada, inkılâp metodunun, demokratik bir sistemin icaplarıyla karşılaştığı görülmüştür. İleride bu meseleye temas edilecektir.

“Millî Rönesans” Formülü: Üçüncü Kuvvet

Türkiye Cumhuriyeti'nin yeni bir devlet olduğunu, Osmanlı İmparatorluğu'nda bulunmayan özellikleriyle delillendirmek gerekir. Türkiye, millî bir devlettir. Onun etik temelini vücuda getirmiş olan Müdafaai Hukuk hareketi, ferdî haklardan ziyade, Wilson Prensiplerine

dayanarak, millî hakların savunulmasını gaye edinmiştir. Yalnız, Türkiye'nin İmparatorluk ve her türlü şahsî hükûmet şeklinin reddine dayanan bir doktrin gereğince kurulması isteği, ona Batı düzeninde demokratik bir yapıya sahip olmak ödevini de yüklemişti. Bu devlet, teokratik değildir. Şöyle ki, ne devlet, ne de fertler dini temsil eden ve onu yorumladıklarını iddia eden organların vesâyeti altında değildirler. Bu olay, Türklerin Batılılaşmak uğruna dinlerini değiştirdikleri anlamına gelmez. Zaten böyle bir iddia ilmî bakımdan çürüktür. Fakat teokrasiyi reddeden bu devlet, yüzyıllardır, modern bir toplum olmayı önleyen engellerle, İslâmın asla tecviz etmediği şekilde, kendilerini ilmî bir üstünlüğe sahip gören ve yegâne, tabiî idareci sınıf sayan Muhafazakâr çevreye ve dayandığı zihniyete karşı mücadele edilerek kurulmuştur.

Osmanlı Devleti, teokratik (aynı zamanda siyasî, yani monarşik) yapısını, vaktiyle bedevî bir kavmi dünyanın en büyük medenî topluluklarından birisi yapmış olan İslâm dininin mazisine ve faziletlerine bağlamıştı. Bu uzak ve yapıcı bir maziydi. Türkiye Cumhuriyeti'nin kurucuları bunu inkâr etmemişlerdir. Bir örnek olmak üzere Halifeliğin İlgası Kanunu'nun I. maddesi gösterilebilir: "Halife hal'edilmiştir. Hilâfet, hükûmet ve Cumhuriyet mânâ ve mefhumunda esasen mündemiç olduğundan Hilâfet makamı mülgadır."16 Maddenin özü olan tez üzerinde muhafazakâr çevreler tarafından hayli şey söylenmiştir. Fakat yalnız bu örnek, gelişmeleri İslâmcı bir yoruma tâbi göstermek bakımından zikre değer. Cumhuriyetçiler yeni devletin mazisini tarihin daha da içlerine doğru götürmüşlerdir. İslâmın medenî bir mazisi olduğu muhakkaktı. Fakat Türklerin daha eski ve medeniyetin hayli ileri seviyesine çıkmış bir mazisi vardı.

Türkler, İslâmdan önceki mazileriyle, medeniyetleriyle övünmeliydiler. İslâm, Türkleri "bedevviyet" halinde bulmamıştı. Türkler, Müslümanlığı

esir bir kavim olarak kabul etmemiştiler. Kendi törelerine, devlet şekillerine, teamüllerine sahip idareci bir kavim olarak bu dini benimsemişlerdi. İslâmiyete şekil vermişler, İslâm Devlet sistemini zamanın icaplarına göre geliştirmişlerdi. İslâm dünyasını ilerletmişlerdi.17 Bu mazi, Türkler için bir kuvvetti. Bir taraftan, İslâmlığı bozuk düzen yorumlayan hocaların karşısına, bir taraftan da Batı medeniyetini eski Yunana bağlayan ve Türklere "medeniyetsiz" diyen Lloyd George ve Clémenceau'ların karşısına, bir üçüncü kuvvet olarak çıkarılmalıydı. Onu aramak ve anlamak gerekirdi.

Bu mazi aynı zamanda bir kurtuluştu: Dilde, sanatta, edebiyatta, tarihte, ilimde, yeni bir zihniyetin doğuşunda bir vesâyetin reddiyesiydi. Türk İnkılâbı olarak adlandırılan gelişmelerin çıkış noktasını bu tarih olayında aramak lâzımdır. Bu suretle İslâmcı Rönesans fikrine karşılık, Türkçü (millî) rönesans tezi savunulmuştur. Kendi kendini aramanın, hiçbir suretle, statik ve dogmatik bir esasa dayanmaması gerekiyordu. Maziye, Orta Asya'yı anış bir geriye dönüş sayılmamıştır. Bu "bizim de hem Avrupalılar, hem de Araplar gibi eski bir medeniyete sahip olduğumuzu" delillendirmek için, daha millî olmanın şartları arasında mütalaâ edilmiştir. Cumhuriyet rejimi, "Türkün unutulmuş" ya da unutulmak istenmiş hatta inkâr edilmiş "medenî hasletlerini" ortaya çıkarmak için bir vasıtadır. Batılı bir vasıtadır. Türkler, ferdî ve millî şahsiyetlerinin kendi kendilerini idâre sistemiyle gelişeceğine inanmışlardır. Bu ise, asırlık çabaların mahsulü olan demokratik bir sistemin kuruluşuydu. Bu köklü özellik, Tanzimatçı ikiliği de ortadan kaldırmıştır. Lâyiklik prensibinin sonucu olarak, Devletin gayesinde ve müesseselerindeki ikilik kalkmıştır. Millet-Hanedan, Monarşi-Teokrasi, Urfî-Şer'î ayrımları kaybolmuştur. Saray-Ordu-Yeniçeri üçgenine dayanan kuvvetler arası karşılaşma, halk unsuru içinde erimişlerdir. Demokratik rejimlere hâs siyasî hayat (iktidar etrafında mücadele) bir tek

parti rejiminin son bulmasıyla yerleşmeye başlamıştır. Türk halkı, seçimin kudretine inanmıştır. Siyasî hayatın kontrolü, inkılâpçı bir ekibin elinden umumî efkârın hâkimiyeti altına girmek yolunu tutmuştur. Bundan böyle, Osmanlı İmparatorluğu'ndaki "Üç tarzı siyaset" (Osmanlılık, Türklük, İslâmlık) formülü de varlık sebebini kaybetmiştir. Gene lâyiklik prensibinin bir sonucu olarak, yeniliklerin şer'i şerife uydurulmasına da lüzum kalmamıştır. Bu çeşit bir vesayetten kurtulmuş olan bir toplumda ferdî hürriyetlerin geniş bir şekilde tanzimi demokrasinin aslî bir zarureti olarak ortaya çıkmıştır.

Müşterek Medeniyet

Türkiye'nin girişmiş olduğu büyük tecrübe, ilk defa bir Orta Doğu milleti tarafından yapılmıştır. Türkler bu işin altından kalkabilirler miydi? Bu soru sorulmuştur. Batı umumî efkârı, başıboş köpeklerin Hayırsızada'ya atılmaları dolayısıyla, Türklerin medeniyetsizliğinden bahsetmiştir. Hatta Mr. Ralph Bunch, 1955 yılında Monterey'de henüz lise çağındaki talebelerden mürekkep dinleyicilerine, tarihin büyük "genocyde"lerini (tehçir suçu) hatırlatırken, Hitler'in yanına Türkleri de koymuştur. Bu fikirlerin ilmî araştırmalar karşısındaki değerleri çok zayıftır. Son ilmî incelemeler tamamıyla aksi sonuçlara varmışlardır. Anadolu veya Osmanlı Türklerinin vasıfları bugün objektif esaslarla ortaya konmuştur:

Kuvvetli bir milliyet duygusu, büyük bir dünya Devleti kuracak siyasî ve idarî kabiliyet, İslâmiyeti kabulden önce sahip oldukları medenî ve siyasî imkânlar ve tecrübeler. Anadolu Türkleri, önce bütün Türk dünyası, sonra İslâm dünyası, daha sonra Orta ve Yakın Doğu ve Doğu Avrupa'da bu kabiliyetlerini geliştirmişlerdir.18 Türkler "Ne istediklerini bilen millettir."19 Bu bölge Türklerinin millî kurtuluş hareketlerini gerçekleştirdikleri üç yıl gibi kısa bir müddet içinde (1920-1923) yalnız askerî değil, fakat siyasî alanda elde ettikleri sonuçlar göz önünde

bulundurulursa radikal bir inkılâbı başaracakları da kabul edilebilir. Bütün Türk dünyası içinde en fazla Batılı olanlar Anadolu Türkleridir. Asıl önemli olan mesele, Anadolu Türklerinin Orta Doğu'nun diğer milletlerine nazaran haiz oldukları farklardır. Bunlar arasında Türklerin Batılı ıslâhat hareketlerine en evvel başlamaları görülmelidir. Meşrutî, parlâmenter, demokratik hareketlerin Doğu'daki öncüleri Türklerdir. Eğer Orta Doğu memleketleri Batı'yı Türkler gibi anlayıp hareket etselerdi, dünya tarihi bugün bambaşka bir seyir takip edecekti.20 Hemen bütün Orta Doğu'da hâlâ Osmanlı İmparatorluğu'nun eski parçaları halinde Osmanlı-İslâm teşkilâtı hâkimdir. Bunun tek istisnası Türkiye Cumhuriyetidir.21 Türk inkılâp hareketlerinin tarihin kaderini değiştirecek bir tesire sahip olmalarının sırrı buradadır.22

Genel bir kanaate göre, Türkler iyi askerdir. Askerî hasletleri yanında, diğer medenî, idareci kabiliyetlerinden pek az bahsedilmektedir. Türk inkılâbını idare eden ekibin bilhassa bu iddiayı cevaplandırdığı görülür. Eski bir medeniyeti anış ve arayışın sebeplerinden birisi de bu olaydır.

Türkiye, yirminci yüzyıla hâkim olan medeniyete yeni bir anlam vermeye çalışmıştır. Dikkat edilirse, nutuklarında ve metinlerinde kanunların mucip sebeplerine, bilhassa Atatürk'ün kullandığı "muasır medeniyet", "bu asrın medeniyeti", "medeniyet âlemi" terimlerinin yer aldıkları görülecektir. Bu medeniyet "müşterek medeniyettir." İnsanlığın malı sayılmalıdır, Türk inkılâbının hümanist cephesi ile bir kere de bu anlam dolayısıyla karşılaşılmaktadır. Batı'daki dinî çevreler bu medeniyetin Hıristiyanlığın eseri olduğunu savunmuşlardır. Türkiye'deki muhafazakâr çevreler de aynı teze taraftarlık göstermişlerdir. Doğu Hıristiyanlarının Batı'dakilerin siyasî ve sosyal seviyesine erişemedikleri göz önünde tutulduğu takdirde, böyle bir tezin gerçeklere uymadığı derhal belirecektir.

Türk devletinin kurucuları da bu tezi reddetmişlerdir. Bugün gelenekçi görüşler hâlâ bu tezin savunucularıdır.

İnkılâplar ve Demokrasi

Türkiye XX. yüzyılın içinde bulunduğumuz safhasında, dünyanın iki ideolojik cepheye ayrıldığı bir devrede, Batı devletleri manzumesi içinde yer almış bulunmaktadır. Hem Batılı bir toplum hem de Batılı milletler arası garanti sisteminin faal bir uzvu olmak durumundadır. Türkiye'nin Batılı bir devlet olması, demokratik bir sistemin bütün icaplarını yerine getirmekle ödevli olması demektir.

Demokrasi, sadece millî ve bağımsız bir devletin kurulması değildir. İstiklâl, kollektif millî hakların ifadesi ve sağlanması olarak kendi kendini idare etme yolundaki gayretlerin şartı olabilir. Fakat bu şartlardan birisidir. Türk devriminin gayesi, ilk hedefi millî hürriyetlerin elde edilmesi olmuştur. Demokrasinin diğer temel şartlarından birisi, ferdî hürriyetler sisteminin bugünün sosyal şartlarını asla ihmal etmeyerek köklü bir şekilde kurulması, yerleşmesidir, teminatlandırılmasıdır. İstiklâlini almış insanlara, hürriyet zevkini asla vazgeçemeyecekleri bir kuvvetle aşılamasıdır. İstiklâlin sağlamaya çalıştığı millî birliği kollektif dayanışma, hür bir iklimde yaşama imkânları tamamlar. Türkiye, başlangıçta belirttiğimiz gibi bugün bu çetin problemin ortaya çıkardığı buhranlar çözmek ödevi ile karşı karşıyadır.

Türkiye, demokrasinin yerleşmesini sağlayacak sosyal ve ekonomik şartlara sahip olmak bakımından, Orta Doğu bölgesinde en müsait memleket sayılmıştır. Ülke ve nüfus ölçüleri, iktisadî gelişmesi, gelirin paylaşılması, sanayileşme, din ve dil birliği, eğitim derecesi, teşkilâtlandırma kabiliyeti bakımlarından, Türkiye diğer devletlere nispetle avantajlı bir durumdadır.23 Fakat Türkiye demokratik bir nizamın kurulmasına iki yönden çalışabilir. Bizatihi kendi imkânlarını kullanarak, iç

gayretlerle ve dış ekonomik yardımlardan faydalanmakla. Şüphe yok ki kendi çabaları müessir sonuçları yaratacaktır. İki yüz yıla yaklaşan tarihî gelişmeleri daima faydalanılacak gelenek, teamül ve denemeleri sağlamak bakımından emin bir lâboratuvar vazifesi görebilir. Bu alanda memleketin aydınları, bilhassa bütünüyle iktidar mekanizması önde bir rol oynayacaktır. Ve hürriyetçi bir hukuk nizamını vücuda getirecektir. Millî imkânın ve vasıtalarla kalkınma, kısa vadeli siyasî tedbirlerin (seçim sistemi, yeni anayasa müesseselerinin kuruluşu, parti faaliyetlerinin düzenlenmesi gibi) ve uzun vadeli sosyal tedbirlerin (eğitim, öğretim, mütehassıs kadroların yetiştirilmesi, istikrarlı bir ekonomi gibi) alınmasını gerektirir. İç ve dış ekonomik tedbirler de (yatırımlar, dış yatırımlar, enflasyonu önleyici hareket tarzı gibi) demokkratik bir yerleşmenin şartları olarak mütalâa edilmelidir. Müşahadeler göstermiştir ki iktisadî gelişme, meselâ Japonya'da olduğu gibi, süratle sanayileşme, "daha fazla hürriyet ve demokrasi getirmemektedir." Hattâ eğitim ve sanayileşme Nazi Almanya'da olduğu gibi "monolitik bir diktatörlüğü" önlemeyebilir.24 Şu halde, ekonomik tedbirler ve kalkınma programları, hürriyeti kısmadan demokratik müesseselerin kuruluşu ve işleyişiyle birlikte gelişmelidirler. Kalkınma programlarının demokratik ölçüler içinde ayarlanması mümkündür. Ve zaruridir. Şu halde, evvelâ iktisadî kalkınma, sonra siyasî demokrasi formülü hürriyetçi bir nizama varmak yolunda bir garanti sayılamaz. Demokrat Parti liderlerinin düştükleri büyük hata, dünya tarihinde bu telâkkiyi ispat edecek bir delil olarak yerini almıştır.

Diğer bir mesele de "demokrasi=çoğunluk" formülünün etrafında gelişmektedir ve siyasî hayatımızı daimî surette işgal etmiştir. Demokrasi sadece aritmetik bir çoğunluk hesabı değildir. Yapılan hareketlere, vatandaşları baş hesabıyla nazara alarak meşruiyet vermek ve bunu demokrasinin tek şartı olarak göstermek yalnız şeklî bir özellikle

yetinmektir ki, demokrasi ile bağdaşamaz. Çünkü demokrasi bir ideolojidir. Her şeyden önce muayyen prensiplerin gerçekleştirilmesidir. Demokrasi ütopya değildir, bir yaşama, bir medeniyet şeklidir. Çoğunluğun iradesi bu prensiplerin müesseseleştirilmesi ve tatbiki hakkında tezahür ederse demokrasi vardır. Bu nokta da derhal "demokrasiyi feda eden, Cumhuriyet mevhumu ile telifi kabil olmayan" tek parti rejiminden bahsedilmektedir. Millî iradenin bu rejim içindeki fonksiyonu soruşturulmaktadır.

Evvelâ tek parti rejiminin memleketimiz bakımından haiz olduğu mahzurlar üzerinde duralım: Blok halindeki Meclis çoğunlukları karşısında fren vazifesini görebilecek tesirli muhalefet müesseseleri olamamıştır; Anayasa mekanizması dondurulmuş teamüller teessüs edememiştir; siyasî hayat gayet zayıf kalmıştır. Tek parti memleketin sosyal hayatının nâzımı, diktatörü olmuştur. Meclis hükûmeti sistemini kendisine elverişli bulan tek parti çoğunluğu Meclis İç Tüzüğü'nü istediği şekilde ayarlayarak Meclisin de hâkimi kalmıştır.

Fakat tek parti rejiminin şu özelliklerini de unutmamak gerekir: Fiilî bir karaktere sahip olmuştur; faşizm veya nasyonal sosyalizmde olduğu gibi hukuk nizamları vücuda getirmemiştir. Geçici karaktere sahip olmuştur, iktidar partisinin seçimleri kaybetmesiyle yeni demokratik müesseseler kurulmamıştır. Bugün hâlâ bu müesseselerle yetinilmektedir. Kendisini ve ideolojisini "Weltanshaung" olarak ilân etmemiştir. Lâyik bir karaktere sahip olmuştur; hurafelerden kuvvet alan çevrelerle mücadele etmiştir. Batı'da görülen diktatörlüklerde ve "örtülü demokrasilerde"ki gibi totaliter olmamıştır. Tanzimat telifçiliğini ortadan kaldıran kesin kararlar almıştır. Zarurî bir devrim hareketinin mahsulü olmuştur.25

Türkiye'deki tek parti rejiminin özellikleri incelendiği zaman görülecektir ki, yukarıda kaydettiğimiz mahzurlar çok partili rejimlerde de olabilirler. Bir fikrimizi tekrarlayarak söyleyelim, meclislere ezici bir

çoğunluğun hâkim olduğu ve çoğunlukların hâkimiyetini karşılayacak kuvvetli umumî efkâr müesseselerinden yoksun her devlet şeklinde ve hükûmet sisteminde muayyen bir partinin çoğunluğu o memleketin siyasî ve sosyal hayatına hâkim olmak imkânlarını elde edebilmektedir. Bugünkü meselelerin çoğu aynı mahiyetteki olaylardan doğmaktadır.26 Şu halde şikayetçi olduğumuz bu mahzurların tek sebebi tek parti rejimi değildir. Başka sebepler de vardır. Tek parti rejiminin liderleri, demokrasiyle beraber demokrasinin zemini olan medenî bir iklimin hazırlanmasını program edinmişlerdi. Kitleyi bu seviyeye çıkarmış olanlar bu yetkilerini inkılâbın tansiyonundan ve kurtarıcılık vasıflarından almışlardır. Millî seviyeyi muayyen bir medeniyet merhalesine çıkartmak isteyenlerin demokrasiyle bağdaşmayan tedbirleri27 tarihimizde görülen istisnaî, bir defaya mahsus fonksiyonlarını tamamlamış hareketler olarak vasıflandırılmıştır. 1950'den itibaren ise, bu sefer demokrasi nizamını hedef edinmiş bir devrenin başlamış olmasını kabul etmek, Batılılaşma meselesinin tamamen bu açıdan görmek gerekir.

Anayasa dilinde millî hâkimiyet, millet, milletin irâdesi gibi, Fransız İhtilâli'nden beri sık sık kullanılan terimlerin anlamı üzerinde de durmak lâzımdır. Bu anlam tektir: Seçmenler çoğunluğunun, bu yoldan meclis çoğunluğunun îradeleri. Demokratik prensiplerin, zihniyetin ve teamüllerin bir meclis umumî heyet içinde yerleşmesi hürriyetçi bir hukuk nizamının kurulması için hiç olmazsa kısa vadeli tedbirlerin isabetle alınması bakımından bir teminat sayılabilir. Bu bakımdan demokrasi aydınlar rejimidir. Üçüncü Selim devrinden beri müşahedeler odur ki, iktidarlar, hürriyetçi bir nizamın kurulmasında, kendi kendilerini sınırlama pahasına müspet roller oynayabilmişlerdir. İktidarın geçici muayyen şartlarla kullanılmak üzere verilmiş bir emanet olduğu, alınmadan verilebileceği kanaatinin yerleşmesi Türkiye'nin Batı Demokrasisini taklit değil fakat ona

kendi yardımını getirebileceği göstermek bakımından önemlidir. Nitekim dünya tarihinde ilk defa olarak yabancı hukukçuların müşahedesini hatırlatarak kaydetmek gerekirse Türkiye tek partiden çok partiye geçişi başarıyla sağlamıştır.28 Batı dünyasına, Batılı müesseselerin kendi toplumunda müspet sonuçlarını vererek gelişeceklerini ispat etmiştir. DP iktidarı on senelik süresi içinde Türkiye'de 1945'te muvaffak bir şekilde kurulmuş olan çok partili rejimi, aldığı çeşitli tedbirler sonunda ortadan kaldırma yoluna gitmiştir. Bu suretle Türkiye'nin sür'atli bir gelişme yolunda elde ettiği örnek bir başarı yok olma tehlikesi ile karşılaşmıştır. Çok partili rejimin ortadan kaldırılmasına doğru safhalı bir şekilde alınmış olan tedbirler evvelâ amme hak ve hürriyetlerinin kısıtlanmasıyla başlamış ve sonunda her türlü siyasî ve sosyal faaliyetin yalnız ve kazaî yetkilerle de teçhiz edilen ve meclisteki DP çoğunluğu içinden teşkil edilmiş olağanüstü bir tahkikat komisyonu tarafından kesin surette durdurulmasına kadar gitmiştir. Bu hareketin Türkleri ihtilâl hakkını kullanmaya sevk etmesi şu anlama gelir ki, Türkler kolektif bir hürriyet olan İstiklâl Mücadelesi'nden sonra ilk defa insan hak ve hürriyetlerinin kazanılması için bu çapta bir harekete girişmişlerdir. 27 Mayıs hareketinin mânâsı budur.

Son Görünüşler

Batılılaşma meselesi halen aktüel değerini muhafaza etmektedir. Çeşitli yazılara, konferanslara konu olması yanında günlük siyasî olaylar içinde de ele alınmaktadır. İktidar ve Muhalefet liderleri, 1958 sonbahar gezilerinde sık sık bu konuya temas etmişlerdir. Zamanın Başbakanı Adnan Menderes Demokrat Partinin icraatını, bir medeniyet değişimi açısından görmüştür. Şaphane'de yaptığı bir konuşmada bu fikrini belirtmiştir. "Bu şevk ve ümit içinde, Türk milletine devir değiştirircesine, terâkkinin şehrahında uçarak ilerleyeceğiz."29

Partisinin tutumunu anlatan İsmet İnönü de CHP İstanbul İl Kongresi'nde, ideal saydığı bir memleket tarifini vermiştir. "Türklerin, uluslar arasında her mânâsıyla insan hakları içinde yaşayan bir cemiyet halinde iktisadî ve sosyal dâvâlarına emeklerini hasretmiş bir devlet ve millet olarak görülmesi yakın günlerin eseri olacaktır."30

27 Mayıs tarihinde başarılmış bulunan devrim hareketinin tutumunu da bilhassa burada belirtmek gerekir. Millî Birlik Komitesi üyelerinin birer birer açıkladıkları fikirlere31 ve Millî Birlik Komitesi'nin amaçlarını bütün halinde açıklayan programına32 göre Türk Devrimleri bir bütün sayılmakta, onları geliştirmek "millî bir vazife" olmaktadır. Atatürk Devrimleri'nin en önemli prensibi olan lâyiklik, din istismarının kesin olarak reddi ve cezaî müeyyidelerle karşılanması suretiyle korunması esas olarak kabul edilmiştir.33 Millî Birlik Komitesi'nin yeni bir iktidar olarak Batılılaşma problemine verdiği anlam bu suretle belirmektedir.

Batılılaşma meselesi Türkiye'nin sosyal ve siyasî hayatında köklü değişiklikler yapma gayretlerini ifâde ettiği müddetçe günün konusu kalacaktır. Bu terimin asıl anlamı, yaratıcı bir ilim zihniyetine dayanarak modern bir toplum, demokratik bir Devlet kurmak olacaktır.

3. Hukuk Düzeninde Batılılaşma

Cumhuriyet rejimi modern bir toplum olmak prensibinin gerçekleştirmesinde hukuk nizamının rolünü kabul etmiştir. Cumhuriyet Türkiyesi, vücuda getirilecek yeni hukuk nizamını doğrudan doğruya bu ideolojik esasa dayandırmıştır. Gerçekten bütün devrim kanunlarında Doğu medeniyetinden Batı medeniyetine geçiş kararının kesin ifadesi hâkim olmuştur. Ve gene bu prensibin icabından olarak Batı'dan geniş bir "resepsiyon" hareketine geçilmiştir.34 Bu tutum bir müşahedeye de imkân vermiştir. İnkılâpçı kanunlaştırma hareketleri yapılırken karşılaşılan engel

teokratik teşkilât ve zihniyet olmuştur. Evvelâ bu tertip müesseseleri kaldırmak gerekmiştir.35 Cumhuriyetin ilânıyla beraber teokratik kalın-

tıların tasfiyesine geçilmiştir, zira bunlar bazı müesseseler halinde Saltanatın ilgasına rağmen mevcuttular. Sırasıyla önce Hilâfet kaldırılmıştır (3 Mart 1924). Bunu önemli bir olay takip etmiştir: Öğretim ve eğitim ve adalet sistemlerinin tanzimat ikiliğinden kurtarılması. Hilâfeti ilga eden kanun yanında Tevhidi Tedrisat Kanunu bütün medrese ve mektepleri doğrudan doğruya Maarif Vekâleti'ne bağlamıştır. Maarif Vekâleti'nin 1925 yılı bütçesine Medreseler için tahsisat konmamış ve bu müesseseler tarihe karışmıştır.36 8 Nisan 1924 Kanunu da Şer'iye mahkemelerini kaldırmıştır. Bu alanda en son hareket 1924 Teşkilâtı Esasiye Kanunu'nun 1928'de tadilidir (Lâyiklik tadilâtı).37

Devrim Kanunlarının Dayandığı

Temel Prensip

Sırf bu gayeyi gerçekleştirmek için yapılmış kanunlarda,38 gerekçelerinde ve müzakereleri esnasında ileri sürülen fikirler durumun delilleridir. Bu fikirlerin başında cehaletle ve hurafelerle bu yoldan da muhafazakâr çevrelerle (İlmiye sınıfı ile) mücadele gelmektedir. "Tekke ve zaviyelerin seddine dair kanunun" Teklif sebepleri arasında "muntazam, müstakâr, yeni ve asrî bir devlet esaslarını vazetmekte olan ve birinci umdesi huzur ve sükûnu umumiyeyi temin etmekten ibaret bulunan Türkiye Cumhuriyeti'nde bu halin devam edemeyeceği bedihidir." denilmekle, bu çeşit müesseseler hakkında millî disiplinin kurulması bakımından tehlikeli sayılmıştır. Aynı kanun hakkında Adliye ve Dahiliye Encümenlerinin mazbatalarında ana tezi takip mümkündür. Medenî Hayatın icapları hurafelerle, mücadeleyi gerektirir.39 "Türk harflerinin kabul ve tatbiki hakkında kanun"un kabulü dolayısıyla ileri sürülmüş olan tezler de muayyen bir inkılâp sürekliliğinin 1928 yılında da mevcut olduğunu

göstermektedir. Milleti cehaletten kurtarmak teşebbüsü, okuma ve yazmanın kolaylıkla halk kitlesine yayılmasını sağlamak, lisan istiklâlini aydınlarla halk arasında uçurumu kapatmak için harekete geçiş.40 Devrim mevzuatına hâkim fikirler daima ana prensipten çıkarılan sonuçlar halinde sunulmuştur. Bu ana prensip kanun koyucuya göre “Medeniyetin bütün icaBatını ve zaruriyatını idrak ve kabul etmek”, başka bir deyimle çağdaş medeniyeti bütün halinde almaktır. Şapka giyilmesi hakkındaki kanunun gerekçesinde, bilhassa Adliye encümeni mazbatasında bu durum kesin olarak belirtilmiştir. Türklerle Batı milletleri arasında bir “âlâmeti farika” olan mevcut serpuşun değiştirilerek yerine medenî ve modern toplumların müşterek serpuşu olan şapkanın giyilmesi gerekir. Medeniyetin bütün şartlarını kabul etmiş olan Türk milletinin şapkayı da kabul etmesi tabiîdir. Şapka bir “lâzimei medeniye”dir.41 Bu şekilde hareket, devrimci kanunlar yapmak prensibi karşısında muarızlarını bulmuştur. Olay, Şapka kanunu dolayısıyla çıkmıştır. Bursa Mebusu Nurettin Paşa böyle bir kanunun Anayasa’ya aykırı olduğunu bildirerek reddi teklifinde bulunmuştur. Teklif Meclis’te asabî bir hava yaratmış, millî hâkimiyet ve hürriyet meselelerinin tartışılmasına sebep olmuştur. Mahmut Esat Bozkurt, Paşaya verdiği cevapta şu esasları belirtmiştir: “Hürriyetin nasibi irticaın elinde oyuncak olmak değildir. Memleketin menfaatini istilzam eden şeyler hiçbir vakit Teşkilâtı Esasiye Kanunu’na muhalif olamaz, olmamakla mukayyettir.”42 Hukuk nizamının kuruluşunda görüldüğü gibi, millî bir hayat hamlesinin özellikleri vardır: “Doğudan Batıya” sert ve kesin bir hareketle yönelmek ve bu davranıştan doğan bir sarsıntı.43 Her hal ve kârda Cumhuriyet rejimi, sosyal hayat hamlesinin gerçekleştiricisi olarak kanun koruyucuya birinci plânda ve yapıcı bir fonksiyon tanımıştır. Hukuk düzeni, Devrimin koruyucusu ve geliştiricisi olmalıydı.

Batı Kanunlarının Kabulü

Hukuk nizamını kurmak hususunda takip edilmiş olan metot sadece ana prensipten bazı sonuçlar çıkarmak olmamıştır. Bu müteferrik sonuçlar yanında daha şümullü bir gerçekleştirmeye varılmıştır. Yeni bir Devletle bağdaşamayan kanunların, hatta hukuk sisteminin terki ve modern kanunların Batı'dan iktibas edilmesi. Bu suretle "tarihin en hızlı ve en köklü değişmelerinden" ve "İslâmiyetin kuruluşundan beri Yakın Doğu'nun en önemli olaylarından biri" sayılan44 bin "reception" hareketi doğmuştur. Bizzat Batı'nın tarihi boyunca geliştirdiği kanunları ve sistemleri Türk toplumuna mal etmek çeşitli yorumlara yol açmıştır. Fakat Cumhuriyetin ilânından itibaren Batı kanunlarının kabulü yeni hukuk nizamının kurulması için inkılâpçı bir yol olarak seçilmiş ve çeşitli kanunlar iktibas edilmiştir.45 Bu hareketin en fazla ilgi çekici olan şüphesiz kapsadığı sosyal münasebetlerin genişliği ve tesirleri bakımından Medenî Kanun'un kabulü olmuştur.

Medenî Kanun ihtiyacı, önce de belirtilmiş olduğu gibi Türkiye Cumhuriyeti'nin kurulmasıyla duyulmuş değildir. İttihat ve Terakki Hükûmetleri, 1916'dan itibaren, Mecellenin zamanın ihtiyaçlarına yetersizliği dolayısıyla, bir hukuk ıslâhatına karar vermişlerdi. Bu tarihte kurulmuş olan "Mecelle Komisyonu" radikal bir ıslâhat tezinden hareket edememiştir. Teokratik bir devlet kadrosu içinde, lâyik bir hukuk sisteminin vücuda getirilmesine imkân görülememiştir. Metot, Mecelleyi zamanın ihtiyaçlarına uydurmak olmuştur. Profesör Velidedeoğlu'nun işaret ettiği gibi, XX. yüzyılda bu metotla girişilmiş olan tadil çalışmaları, "sarf edilen zaman ve emekle mütenasip, müspet bir netice" vermemiştir.46

Yalnız bu arada, gene fıkhın esaslarından mülhem olarak vücuda getirilen "Hukuku Aile Kararnamesi", ne erkeğin mutlak boşanma hakkını, ne de çok evliliği ilga edebilmiştir. O kadar ki, bir hesaplaşma devresi olarak açılan Mütareke yıllarında bu kararname Şeriata uygun olmaması

sebebiyle, yürürlükten kaldırılmıştır. 1923 yılında, Cumhuriyetin ilânıyla beraber, bir Medenî Kanun hazırlıklarına da geçilmiştir. Kurulmuş olan komisyonlar, telifçi, Meşrutiyet'in hattâ Tanzimat'ın devamcısı olan bir metotla işe başlamışlardır: Eski kanunları, zamanın şartlarına uydurarak tadil. Bu maksadın husulü için de "…gerek ahkâmı fıkhiyye ve hukukiyemizden ve gerek mileli sairece kabul ve tatbik edilmiş esastan" faydalanılacaktı. Cumhuriyet rejimi içinde bu komisyonlar, Meşrutiyet devresi boyunca ortaya çıkmış olan engellerle karşılaşmışlardır. Bu engeller, Saltanatın ilga edilmiş olmasına rağmen, teokratik müesseselerin kısmen fakat hâlâ mevcut olmalarından doğuyordu. Tadil mi, yoksa yeni bir Medenî Kanun mu? Yeni bir Medeni Kanun yapılması tezini, ancak Batı kültürü ile yetişmiş genç hukukçular ileri sürebilmişlerdir. Devrimin kendi hukuk nizamına sahip olması fikri bu nesle aittir. Öte yandan, komisyonlar muhafazakârlıkta, Meşrutiyeti geride bırakacak derecede ileri gitmişlerdir. Çok evlilik müessesesini dahi kaldırmamışlardır. Komisyonlar çıkmazlar içinde bocalarken, genç hukukçular "istisnasız bütün kanunlarımızın ilmî temellerini yalnız ve yalnız Batı hukukunda arama tezinde" ısrar etmişlerdir.47

Komisyonların ataleti karşısında, sert olmakla beraber radikal fikirlerin hâkimiyeti süratle kurulmuştur. Devlet reisinin, Ankara Hukuk Fakültesi'nin açılışı dolayısıyla açıkladığı fikirlere uygun olarak, ilk beyanı Adliye Vekili Mahmut Esat (Bozkurt) yapmıştır: "… Türk ihtilâlinin kararı, Batı medeniyetini kayıtsız şartsız kendisine mal etmek, benimsemektir. Bu karar o kadar kesin bir azme dayanmaktadır ki, önüne çıkacaklar demirle, ateşle yok edilmeye mahkûmdurlar. Bu prensip bakımından kanunlarımızı oldukları gibi Batı'dan almak zorundayız. Böylelikle Türk ulusunun iradesine uygun hareket etmiş olacağız…"48 Adliye Vekili bu sözleriyle çalışmaları bir türlü semere vermeyen Komisyonları lâğvetmiştir.49 Derhal

özel bir komisyon kurulmuştur. Hukuk Profesörlerinden, hâkimlerden, avukatlardan ve mebuslardan mürekkep bu komisyon, İsviçre Medenî ve Borçlar Kanunlarını iktibas ederek bir proje hazırlamış, her iki kanun da TBMM tarafından kısa fasılalarla, müzakere ve kabul edilmiştir (17 Şubat 1926-22 Nisan 1926). Kanunun gerekçesinde inkılâp, hukuk nizamına hâkim tez, kesin olarak ifade edilmiştir: Hâlen mevcut kanunlar dinin statik hükümlerinden doğmuşlardır. Ulûhiyetle daimî temas halindedirler. Bu yoldan Türk milletinin kaderini, XX. yüzyılda bile Orta Çağ'a bağlamaktadırlar. İçinde yaşadığımız çağ, millî sosyal hayatı düzenleyen ve kaynağını millî sosyal hayattan alan zamanın icaplarına uygun bir medenî kanuna sahip olmamızı gerektirmektedir. Bu gaye ile hazırlanan Türk Medenî Kanunu, bu alandaki en halkçı, en mükemmel, en yeni vasıflara sahip İsviçre Medenî Kanunu'ndan iktibas edilmiştir. Türk milleti insan aklının, zamanın şartlarına göre, bulduğu yeniliklere karşı durmamıştır.

Türklerin yenileşme hareketleri tarihi, ıslâhat olaylarına sadece menfaatleri sarsılan muhafazakâr bir çevrenin engel olduğunu, bunun da din perdesi altında yapıldığını göstermiştir. "Unutmamak lâzımdır ki, Türk milletinin kararı muasır medeniyeti bilâ kaydü şart tekmil prensipleriyle kabul etmektir. Bunun en bariz canlı delili inkılâbımızın kendisidir." Eğer Batı medeniyetinin Türk toplumu ile bağdaşmayan noktaları görülüyorsa da, bu Türk milletinin kabiliyet ve istidadındaki bir eksiklikten değil, onu boş yere, tufeylî bir şekilde sarmış olan dinî kanunlar ve müesseseler yüzündendir.50 Adliye vekilinin kaleminden çıkmış olan bu gerekçe, üslûbundaki sertlik bakımından kendisine mal edilebilirse de, savunulan tez İnkılâp hareketinin dayandığı tezdir. Mahmut Esat Bozkurt'un kendisine soyadını veren Bozkurt-Lotüs dâvâsı esnasında, Batılı hukukçuların Türkiye'yi pek övmeyen beyanları karşısında, müdafaanamesinin son satırı olarak belirttiği fikir, özetlemeye çalıştığımız Medenî Kanun gerekçesine

bağlanabilecek değerdedir: “Siz Grotius’ün memleketinde beynelmiel hukuk prensipleri namına karar ittihaz edeceksiniz, kararınız Türkiyece muteber ve makbul olacaktır. Türkiye mukadderatını Avrupa medeniyeti mukadderatından ayırmak istemez.”51

Resepsiyon hareketlerine de hâkim olan “medeni bir toplum haline gelmek” tezini diğer kanunlarda da takip etmek mümkündür. Meselâ, 1926 tarihli Türk Ceza Kanunu’nun gerekçesinde de, aynı tez görülecektir, şöyle ki: Osmanlı Ceza Kanunu, Fransız Ceza Kanunu’ndan iktibas olunmuştur ve bilhassa mutlakıyet ve saltanatı takviye edecek kaideler alınmıştır. Oysa en yeni Ceza teorilerinden mülhem bu yeni kanun, “aynı zamanda en demokratik prensiplere göre vücuda getirilmiştir” ve medeniyet dünyasının huzurunda en ileri kanunlardan birisi olacaktır. Gerekçe ideolojik bir kısma da sahiptir: “… Türkiye Cumhuriyeti idaresi, Türk inkılâbının vazettiği sistemlerin bir neticesidir.

En halkçı ve lâyik prensiplere müstenit bulunmaktadır. Bu esaslarla hiç münasebeti olmayan ve tamamen zıddı bir vaziyet ifade eden saltanat ve mutlakıyet devrinin ceza müdevvenatı ile, şüphe yoktur ki tatmin edilemez.”52

İktibas Hareketinin Değerlendirilmesi

Cumhuriyet ilânından günümüze değin, yeni bir hukuk nizâmının, icabında geniş reception faaliyetine dayanılarak kurulması, çeşitli yorumların ve tezlerin ortaya çıkmasını mümkün kılmıştır. Dağınık bir şekilde ileri sürülmüş olan bu fikirler, Milletlerarası Hukukî İlimleri Derneği’nin teşebbüsü ile İstanbul’da toplanmış olan Kolokyum sayesinde karşılamak, düzenlemek ve tartışılmak imkânına kavuşmuşlardır. Bu suretle, Türk ve yabancı hukukçular, tarihçiler, sosyologlar ilgilerini çeken bu alanda daha fazla derinleşmek kolaylığını elde etmişler, problemin türlü meçhullerini çözmek yoluna girmişlerdir. Sözü geçen toplantıda ileri

sürülmüş fikirleri de nazara almak suretiyle, denilebilir ki Türkiye Cumhuriyeti'nin hukuk nizamını, bilhassa Batılılaşma yolu ile kurmak metodu, leh ve aleyhte iki ana fikir cereyanı ortaya çıkarmaktadır.

Hareketin Lehinde Olan Fikirlerin

Dayandıkları Esaslar

İstanbul Kollokyumuna iştirak etmiş olan yabancı hukukçulara göre53 Türkiye bütün halinde bir iktibas hareketine girişmiştir, fakat bu yeni bir hareket sayılamaz. Zira 1839'dan beri böyle bir iktibas cereyanı vardı, Şu farkla ki, bir yabancı baskısı altında yapılmış değildir. Bağımsız bir devletin kendi muhtar iradesiyle isteyerek girişilmiş bir resepsiyondur. Ve getirdiği lâyiklik prensibi bir başarı olmuştur. Millî bir hareketin sembolüdür. Türkler için inkılâp prensipleri, "İstikballerinin garantisi" sayılmaktadır. Türkiye sosyal değişmeleri sağlamak (ki Batı'ya yönelmeyi ifade eder) için kanun koyucunun toplum üzerindeki tesirlerinden âzamî derecede faydalanmıştır. İsviçre Medenî Kanunu'nun bu şekilde iktibası, Türkler için başka bir milletin hukukî esareti altına girmek demek olamaz. Zira, Profesör René David'in deyimiyle, Türk hukukçuları hukukun uygulanmasında ve yorumlanmasında tamamen muhtardırlar. "Aralarındaki bağımsızlık, Türkiye ile İsviçre arasındaki bağımsızlık gibidir."54 Bu iktibas olayının tenkit edilecek tarafı, alınacak kanunların "acele ve tesadüfî" olarak seçilmiş olmaları noktasında toplanabilir.55 Görüldüğü gibi, yabancı hukukçular bu olaya bir mecburî kültür değişmesi özelliklerini tanımaktadırlar, tabiatıyla hukuk açısından bakarak…

Türk hukukçu ve sosyologları da, hemen aynı temaları işlemişlerdir. Evvelâ Batılılaşma'nın bir zaruret olduğu, bu zaruretin tarih tarafından yüklendiği belirtilmiştir. Yoksa, Batılılaşmak Atatürk'ün Batı'ya hayranlığı şeklinde görülemez.56 Şu halde bir oluş zaten mevcuttu. Bu iktibas Osmanlı tarihinin son devrelerinden beri mevcuttur. Bir ihtilâl, bir sürpriz

olarak da görülemez. Kaldı ki, bu tarihî gelişmenin yanında, Türkiye Cumhuriyeti'nin hukuk nizâmına lâyiklik esasını getirmesi bütün milletlerin hukukî gelişmelerine de uygundur. Çünkü, hukukta lâyikliğe gidiş normal bir gidiştir.57 Türk Devriminin gayesi, Batı anlamında bir devlet olmaktı. İsviçre Medenî Kanunu'nun kabulü ise hukuk alanda, Batı medeniyetinin ifadesi olacaktı.58 Resepsiyon olayı, birtakım zorluklar çıkaracaktır. Normaldir. Zorlukların ortaya çıkması resepsiyonun fenalığına hükmettirmez. Bilâkis canlılığını gösterir, genel olarak hukukun ilerlemesine yardımcı olur.59 Nihayet, bu harekette kanun koyucunun toplum üzerindeki tesirinden âzamî fayda elde edilmiştir. "Bir kanun bazen olayların gelişmesini hızlandırabilir. Henüz şuurlu bir şekilde duyulmamış olan bir ihtiyaca cevap vermek suretiyle…"60 Hukuk, ahlâk ve teamül doğurabilir. Türkiye bu olayın dikkate değer örneğini vermiştir.61 İktibas olayı iki sosyologun, resepsiyon olayı hakkında yeni açıklamalarda bulunmalarını mümkün kılmıştır. Profesör Ülken'e göre evvelâ hukuk alanındaki gelişme, sadece Türkiye'de olmamıştır. Bütün İslâm memleketlerinde vardır. Oysa ki, her Müslüman memleketinde şeriat aynı şekilde tatbik edilmiyordu. Her memleket millî hüviyetini muhafaza etmiştir. Şu halde: Medenî Kanunun lâyikleştirilmesi bir şiddet hareketi sayılamaz. Hem de mütecanis bir İslâm Kanunundan (çünkü yoktu) Avrupa hukukuna geçiş olarak kabul edilemez.

Türkiye, kendi gelişmesini kendi şartları içinde gerçekleştirmiştir.62 Prof. Fındıkoğlu da düşündürücü bir mesele üzerinde durmuştur. İslâm hukukunun Doğu'da dondurulmuş olduğu ileri sürülmüştür. Bu olayın Batı hukuk prensiplerinin de başına gelmemesi gerekir. Yani Doğu'da, bu sefer de Batı prensiplerini dondurmak gerek. Batı'dan alınan unsurları, canlı ve dinamik bir hukuk muhakemesi ile millîleştirmek.63

Fikirlerini açıklamaya çalıştığımız Türk hukukçu ve sosyologları, evvelâ ittifakla resepsiyon olayını tasvip etmişlerdir. Şu halde hukuk alanında, Batılılaşma'yı başarılı bir hareket olarak kabul etmişlerdir. Zorlukları, eskiye dönülmesini aslâ icap ettirmez. Zamanla gerekli ayarlamalar yapılacaktır.64 Saniyen, iktibas olayı Türklerin her türlü manevî müesseselerini terk etmek anlamına gelmez. Bilâkis, bütün anlamıyla Doğu-Batı unsurlarından mürekkep bir sentez yapmak lâzımdır. Ve bu suretle "Garp hüviyetli millî bir hukuk"un kuruluş imkânları ve şartları araştırılacaktır.65 Hukuk alanında Batılılaşmak Türkiye'yi millî şahsiyetinden etmeyecektir. Resepsiyon lehindeki fikirleri savunmuş olan hukukçular ve sosyologlar arasında belirli bir birlik vardır. Genel olarak kabul edilen tez de budur.

İktibas Hareketini Yeter Bulmayan Görüşler

Hukuk nizamında resepsiyon hareketini yeter görmeyenler ve bu sistemi tenkit edenler, fikirlerini hareket lehinde olanlar derecesinde, işlememiş ve açıklamışlardır. Bu alanda ilmî görüşler azdır. Batılılaşma'yı kısmî olarak kabul etmiş olanlar ve bilhassa gelenekçi tezleri iktibas sistemine muhaliftirler.

İktibas lehinde olmayanlar, bu ameliyenin sathîliği ve yetersizliği, hatta tehlikeleri üzerinde durduklarını ileri sürmüşlerdir. Bir memleket mevzuatının başka bir memleket tarafından olduğu gibi kopya edilişi normal bir yol sayılamaz.

Prof. Ali Fuat Başgil, Medenî Kanunu göz önünde tutarak iktibas hareketlerini tenkidî bir görüşle değerlendirmiştir. Prof. Başgil'e göre Medenî Kanun'un "Millî hayatımıza, hususiyle aile nizamımıza indirdiği darbeler inkâr kabul eder şeyler midir? Bu kanunun evlenme ve miras sistemlerinin aile ocağını bombaladığı bir hakikattir. Millet varlığımızın temeli olan bu ocak, gözlerimizin önünde her gün biraz daha çökmektedir.

Komünizmin aile düşmanlığından bahsolunuyor. Fakat Türk ailesi için bu düşmanlığı evvelemirde Medenî Kanun'da aramak lâzımdır. Bu kanunu memleketin tarihî realitelerine, içtimaî mütalaalarına, ruhî ve örfî temayüllerine intibak ettirmek üzere yeniden gözden geçirmek, kanaatimce âcil bir millî zarurettir. Fakat sorarım. Bunu görüp söylemek irtica mıdır?"66 Resepsiyon hareketi yine bazı tenkitlere uğramıştır.67

Sosyal antropolog gözüyle, Profesör Mümtaz Turhan da bazı müesseselerin kanun yoluyla ortadan kaldırılması metodunu başarısız bulmaktadır. Meselâ, çarşafın, çok kadınla evlenmenin kanunla ve zorla kaldırılması, Türkiye'nin kalkınması bakımından tesirli bir sosyal tedbir olamaz. Bir kere bunlar dinin değil, belli sosyal şartların vücuda getirmiş oldukları olaylardır. Poligaminin kanunla kaldırılmaya çalışılması fuhşun artmasına sebep olmuştur. Gerçek kalkınma çarelerine başvurulduğu zaman ise bunların bir nesil zarfında, kendiliklerinden kayboldukları görülmüştür.68 Şu halde, belli ve müessir kalkınma (Batılılaşma) tedbirleri almadan sırf muktebes kanunlarla meseleyi çözmeye imkân yoktur.69

1 Türkiye'nin kuruluşu bakımından fevkalâde önemli bir devre hakkında bk. Samet Ağaoğlu: Kuvayı Milliye Ruhu (İstanbul 1944)-Ayrıca şu etütlerimize bk. "Osmanlı İmparatorluğu'ndan Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükûmeti Rejimine Geçiş" (Ord. Prof. Muammer Raşit Sevig'e Armağan'dan ayrı bası, İstanbul 1956)-"Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükûmeti'nin Kuruluşu ve Siyasî Karakteri" (İstanbul Hukuk Fakültesi Mecmuası, C. XXIII, No. 3-4'ten ayrı bası)-Tarık Z. Tunaya: İdeolojik İstiklâl (Cumhuriyet, 10 Kasım 1959)-Bu bahse ait açıklamalarda sözü geçen etütlerimizden faydalandık. Gene bak. "Birinci Türkiye Büyük Millet Meclisi" (Vatan, 23. 4. 1950)-Elaine Diana Smith: Turkey: Origins of the

Kemalist Movement and the Government of the Grand National Assembly (1919-1923), (1959)-Tevfik Bıyıkoğlu: “Birinci Türkiye Büyük Millet Meclisi’nin Hukukî Statüsü ve İhtilâlci Karakteri” (Belleten, C. XX, No: 95, Temmuz 1960’dan ayrı bası).

2 TBMM’nin 11 Mayıs 1920 İçtimaındaki şu konuşma dikkati çekicidir:.

“Besim Atalay Bey (Kütahya): Arkadaşlarım bugün Osmanlı âlemi, Anadolu, iki mühim şeylâbenin noktai telâkkisinde bulunuyor. Bunun birisi akidelerin, dinlerin doğduğu Şark’tır. Birisi zulmün, kahrın, tahakkümün tebarüz ettiği Garp’tan geliyor.

“Celâl Bey (Bayar) (Saruhan): Medeniyet namıyla, (Bravo sedaları).

“Besim Atalay Bey (Kütahya)-(devamla) Biz zayıf kollarımızla, bu yığın teşkilâtımızla bu iki seylâbenin içinde sarılıp kaldık. Hangisine iltihak edeceğiz. Mutlaka bu iki kuvvet çarpışacak… Gladstone’un ahfadının süngüleri altına mı gireceksiniz? Yoksa Şark’tan biz ellerini açan kuvvete mi koşacaksınız. (Şark’a Şark’a sesleri) TBMM Zabıt Ceridesi, Yeni Seri, C. I, s. 258).

3 E. H. Carr: The Bolshevik Revolution (London 1953), s. 476. “İdeolojik İstiklâl” terimini bu tarihçinin “Ideological Independence” karşılığı olarak aldık. Remzi Oğuz Arık da aynı fikirdedir bk. Türk İnkılâbı ve Milliyetçiliğimiz (Ankara, 1958, s. 44).

4 TBMM Zabıt Ceridesi, C. 6, s. 151, (Yeni Seri, 1943).

5 TBMM Zabıt Ceridesi, C. 7, s. 306 (Yeni Seri, 1944).

6 Aynı eser, C. 6, s. 261.

7 Aynı eser, C. 7, s. 264.

8 Aynı eser, C. 6, s. 362.

9 Aynı eser, C. 6, s. 363.

10 Bu konuşmanın tam metni için bk. Hamdullah Suphi: “Teceddüt Nedir?” (Dağ Yolu, Birinci Kitap. Ankara 1928) s. 65-85.

11 Atatürk’ün belirtilen fikirleri için bk. Atatürk’ün Söylev ve Demeçleri, 1919-1938. (Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü yayınları: 1, İstanbul 1945), C. I, s. 161, 217, 223, 224, 274, 291, 307, 308, 314, 315.

12 Aynı Eser, C. II, s. 240 (Ankara 1952).

13 TBMM İkinci İntihap Devresi 4. İçtima yılını açış nutku bir örnektir. (Aynı eser, C. I, s. 330-338).

14 Bu sözler Emekli Korgeneral Baki Vandemir tarafından tutulmuştur,: “Atatürk’e Ait Yeni Bir Hatıra” (Cumhuriyet, 31 Temmuz 1952, s. 1, 5)- Sami Özerdim: Devrimci Atatürk (Varlık, No. 400 1 Kasım 1953, s. 5).

15 J. Laferrière’re: Manuel de Droit Constitutionnel (Paris 1947), s. 302, -Dorothy M. Pickles: Introduction to Politics (London 1951), s. 84-85.

16 Bu kanun ve diğer din ile ilgili kanunlar için bk. Lûtfi Duran: Türk İdare Mevzuatı (İstanbul 1954), s. 281-310.

17 Sadri Maksudî Arsal: Türk Tarihi ve Hukuk (İstanbul 1947), s. 21-İbrahim Kafesoğlu: Türkler ve Medeniyet (İstanbul 1957), s. 75-80.

18 Charles Warren Hostler: Türkism and Soviets (New York 1957), s. 17.

19 Wilfred Cantwell Smith: İslam in the modern history (Princeton, 1957), s. 163.

20 Gilbert Hihet: The mind of man (London 1954), s. 132.

21 Bernard Lewis: Turkey: Westernization (Unity and variety in Muslim civilization, edited by Gustave E. Von Grunebaum, Chicago 1955, Ayrı bası).

22 Arnold J. Toynbee: A study of History (D. C. Somervel tarafından I-VI Ciltlerin kısaltılması, 1949), s. 169, 175.

23 Charles Issawi'nin açıklamaları bu sona varmaktadır, bk. Economic and Social Foundation of Democracy In The Middle East (International Affairs, Vol 32, No. I, Ocak 1956).

24 Bertrand Russel: "Marxism and Russia" (The Observer, 8 Mayıs 1955)-Eugene Staley: The Future of Underdevelopped Countries (New York 1954), s. 6-7.

25 Bu açıklamaları Prof. Howard A. Reed tarafından yayımlanacak olan bir müşterek esere yazdığımız şu etüdümüzde belirttik Politics and Parties in Turkey (Eser henüz basılmaktadır).

26 Bu fikrimizi 1952'de belirtmiştik: Türkiye'de Siyasî Partiler, 1. 756-758. Ayrıca o tarihten beri çeşitli makalelerimizde açıklamış bulunuyoruz bk. Anayasamız ve İktidar Partisi (Cumhuriyet, 13 Nisan 1956); Meclis Çalışmalarında Çoğunluğun Kuvveti (Cumhuriyet, 23 Şubat 1956), Millet Meclisinin Yetkileri (Cumhuriyet, 5 Şubat 19956), Büyük Millet Meclisinde Dahili Nizamnamenin Aksaklıkları (Cumhuriyet, 13 Şubat 1956), Parti Grubu Hâkimiyeti (Cumhuriyet, 21 Ocak 1956), Türkiye Tarihinde İktidarlar (Cumhuriyet, 7 Nisan 1954).

27 Bu fikrimiz için bk. Türkiye'de Siyasî Partiler, s. 579, 756, 757.

28 C. F. Strong: Modern Political Constitutions (London 1952), s. 250-Maurice Duverger: Les Partis Politiques (Paris 1952), s. 311-312.

29 Vatan (23 Ekim 1958, s. 1, 5).

30 1958'de İnönü (CHP Araştırma Bürosu Yayını, Ankara 1950), s. 41.

31 Millî Birlik Komitesi üyelerinin şahsî fikirlerini açıklamak imkânını veren bir seri röportaj için bakınız: Cumhuriyet, 16 Temmuz 1960 ve sonrası. Bu röportajlardan Millî Birlik Komitesi'nin bütün âzalarının devrimci, lâyık kimseler olduğu anlaşılmaktadır.

32 "Millî Birlik Komitesi'nin Hükûmete Direktifleri" (Cumhuriyet, 11 Eylül 1960).

33 Millî Birlik Komitesi'nin adı geçen programında şu ifadelere rastlanmaktadır: "Millî Birlik hareketinin gayesi Türkiye'yi ve Türk milletini bir bütün olarak ele almak. Atatürk İnkılâplarına müstenit tarafsız faziletli bir idare kurmak". Millî Birlikten maksat da, "Türk milletinin millî bütünlüğünün, ırk, din, dil ve mezhep farkı gözetmeyip ancak millî istiklâl, hürriyet ve inanç unsurlarından olduğu görüşüne…" sadık kalmaktır. (Cumhuriyet, 11 Eylül 1960). Bu konuda Devlet Başkanı Orgeneral Cemal Gürsel'in ve Albay Alparslan Türkeş'in fikirleri için bk. (Cumhuriyet, 16, 17 Temmuz 1960).

34 Resepsiyon (Başka bir memleketin kanunlarını alış) terimi ve tarifi hakkında bk. Hıfzı Veldet Velidedeoğlu: De Certains Problémes Provenant de la Réception du Code Civil Suisse en Turquie, (Annales de la Faculté de Droit d'İstanbul. No 6-1956), s. 99-102.

35 Hıfzı Veldet Velidedeoğlu: Türk Medenî Hukuku, C. I, (Umumî Esaslar, İstanbul 1956, s. 75)-Ferit Hakkı Saymen: Türk Medenî Hukuku, C. I, (Umumî Prensipler, İstanbul 1946), s. 35.

36 İhsan Sungu: "Tevhidi Tedrisat" (Belleten, 1938, s. 397 ve m.).

37 Ali Fuat Başgil: Türkiye Siyasî Rejimi ve Anayasa Prensipleri (İstanbul 1957, s. 120-121).

38 Bu kanunların büyük bir kısmı şu eserde ve "İnkılâp Nizamı" başlığı altında toplanmıştır: Lûtfi Duran: Türk İdare Mevzuaatı (İstanbul 1954), C. I, s. 691-702.

39 TBMM Zabıt Ceridesi, C. 19, s. 2-3 (30 Kasım 1925).

40 TBMM Zabıt Ceridesi, C. 3-1. 2, s. (1 Kasım 1928).

41 TBMM Zabıt Ceridesi, D II-İ 3, C. 19, s. 248, 251, 252.

42 Aynı Eser, s. 249-250.

43 Hüseyin Nail Kubalı: Hukuki İslâmiyye ve Islâhatı Fıkhiyye Kamusu'na yazdığı Önsöz. (İstanbul 1949), C. I, s. 6.

44 Kont, Léon Ostrorog’un bu fikri için bk. Hıfzı Veldet Velidedeoğlu: Aynı eser, s. 86, not 46.

45 Prof. Velidedeoğlu 1839 tarihinden itibaren günümüze değin (yani Tanzimat’tan beri) girişilmiş olan iktibas cereyanı neticesi alınan yabancı kanunların bir listesini vermiştir. 1839-1881 tarihleri arasında şu kanunlar iktibas edilmiştir: A- Amme Hukuku alanında: 1274 Ceza Kanununun (1810 tarihli Fransız Usulü Kanunundan). B- Hususî Hukuk Alanında: 1850 Ticaret Mahkemeleri Kanunu (1807 Fransız Ticaret Kanunundan), 1860 Ticaret Mahkemeleri usulü Kararnamesi (Fransız ve başka memleketlerin kanunlarından), 1864 Deniz Ticareti Kanunu (Küçük İtalyan Devletlerinin, Hollanda, Belçika, İspanya, Prusya deniz ticaret kanunlarından), Medenî Usul Kanunu 1881 (1807 Fransız Medenî Usul Kanunu’ndan alınmış, 1927’ye kadar devam etmiştir.) 1923’ten itibaren iktibas edilmiş kanunlara gelince. A- Amme Hukuku alanında: 1926 Türk Ceza Kanunu (1889 İtalyan Ceza Kanunundan alınmıştır). 1929 Ceza Usulü Kanunu (Alman Ceza Usul Kanunu’ndan alınmıştır.) B- Hususi hukuk alanında: 1926 Medenî Kanun ve Borçlar Kanunu (İsviçre Medenî ve Borçlar Kanunlarından alınmıştır), 1926 Ticaret Kanunu (Çeşitli Avrupa memleketlerinin kanunlarından alınmıştır). 1929 Deniz Ticareti Kanunu (Alman Deniz Ticaret Kanunu örnek alınarak yapılmıştır), 1927 Medenî Usul Kanunu (Neuchâtel Kantonunun Medenî Usul Kanununa göre yapılmıştır). (31 no. lu notta zikredilen makale, s. 103-104).

46 Hıfzı Veldet Velidedeoğlu: Aynı eser, s. 75- Ferit Hakkı Saymen: Aynı eser, s. 35.

47 Hıfzı Veldet Velidedeoğlu: Aynı eser, s. 75- Ferit Hakkı Saymen: Aynı eser, s. 35.

48 Mahmut Esat Bozkurt: Türk Medenî Kanunu Nasıl Hazırlandı? (Medenî Kanununun XV. yıldönümü için, İstanbul 1944), s. 11.

49 Hıfzı Veldet Velidedeoğlu: Aynı eser, s. 79-80-Ferit Hakkı Saymen: Aynı eser, s. 35.

50 Medeni Kanunun Gerekçesi için bk. Ferit Hakkı Saymen: Notlu Türk Kanunu Medenisi ve Borçlar Kanunu (İstanbul 1946), s. 5-11.

51 Tarık Z. Tunaya, "Birleşmiş Avrupa Dâvası ve Türkiye" (Vatan, 9 Eylûl 1948).

52 Ceza Kanunu Gerekçesi için bk. Faruk Erem: Gerekçeli Türk Ceza Kanunu ve Meriyet Kanunu, (İstanbul 1948), s. IX-X.

53 Kolokyum 1955 yılının Eylûl ayında İstanbul Üniversitesi'nde toplanmıştır. Toplantıya katılan yabancı ve Türk Delegelerinin isimleri için bk. Annales de la Faculté de Droit d'İstahnbul No. 6-1956. (Derginin bu sayısı tamamen Kollokyuma tahsis edilmiştir). Kolokyumda tespit edilen hususlar Mukayeseli Hukuk Enstitüsü Müdürü Prof. Hüseyin Nail Kubalı'nın yazmış olduğu takdim yazısında özetlenmiştir (s. IX-XI).

54 R. David: Réflexions sur le Colloque d'İstanbul, (Annales, s. 244-245).

55 K. Lipstein: The Reception of Western Law in Turkey. The purposes and the result of the meeting of the International of Legal Sciences held in September 1955 (Annales, zikredilmiştir. s. 237).

56 Hıfzı Timur: The Place of Islamic Law in Turkish Law Reform (Aynı eser, s. 76).

57 H. N. Kubalı: Les facteurs déterminants de la réception en Turquie et leur portée respective (Aynı eser, s. 45).

58 İlhan E. Postacıoğlu: Quelques observationb sur la technique de la réception des Codes étrangers à la lumière de l'expérience turque (Aynı eser, s. 64).

59 İlhan E. Postacıoğlu: Aynı makale, s. 66.

60 Halil Arslanlı: De l’effet d’une Norme Interprétative du Droit Suisse, Spécialement du C. C. S. et du C. O. S. sur le Droit Turc (Aynı eser, s. 126).

61 Ziyaeddin Fahri Fındıkoğlu: Special problems of the reception of Law in Turkey (Aynı eser, s. 156, 162, 163). Ayrıca bk. İçtimaiyat, C. II Hukuk Sosyolojisi (İstanbul, 1958), s. 268-270.

62 Hilmi Ziya Ülken: Le droit Coutumier et le Code Civil (Aynı eser, s. 92).

63 Z. F. Fındıkoğlu: 57 Nolu notta zikredilen makalesi, 156.

64 Prof. Velidedeoğlu’na göre, Medenî Kanunun kabulünden önce, bilhassa aile ve miras hukuku, dinden gelme esaslara dayandığı için Batıya nazaran bambaşka bir mahiyete sahipti. Çok evlilik, erkeğin mutlak boşanma hakkı gibi, eski hukuk kaidelerini Batı Hukuk sistemi içinde alıkoymamıza imkân yoktu. Böylece, Medenî Kanunun tümü değil, yalnız bazı noktalara ait kaideleri eski hukuk geleneğine uymaktadır. “Fakat yeni Türkiye onun uymadığını bile bile ve asrın içtimaî, hukukî ve hatta ahlâkî telâkkileriyle telif kabul etmeyen bazı eski gelenekleri kökünden kaldırmak arzusu ile bu kanunu aldı. Medenî Kanunun Türk toplumuna modern bir aile teşkilâtı getirdiğini söylemiş, bu kanunda rötuş yapmanın “Hukukî inkılâbı yarıda bırakmak” olacağını belirtmiştir. (Gayri Meşru Birleşmeler Meselesi, İş, No. 30-31, 1942 s. 85). Profesör 1951’de tamamıyla aksi kanaattedir. bk. s. 140-141. -Dr. Muammer Aksoy, Medenî Kanun’un kabulünü bir devrim saymıştır. bk. “Medeni Kanun Devrimi”ni savunmalıyız (Forum, C. VII. No. 77, 18 1, 15 Haziran 1957).

65 Prof. Kubalı, Çeşitli yazılarında geliştirdiği sentez fikrini bön önsüzünde şöyle tekrarlamıştır: “Dergimiz, bu yeri ve değeri dikkatle tayine çalışırken Türk Hukukunun, doktrin ve daha ziyade mevzuat,

mahkeme içtihatları ve diğer sahalardaki tatbikatı bakımından, bir taraftan Garp hukukunun umumî ve müşterek prensiplerine, metotlarına ve

yeni temayüllerine ve hukuk içinde mensup olduğu sisteme, nihayet kendi esaslarına uygunluk derecesini; diğer taraftan da millî karakterimize ve cemiyetimizin içtitinabı imkânsız hususiyetlerinde olduğu kadar yeni ilerleme ihtiyaçlarına intibak nispetini ve binnetice memleketimizde tamamen Garp hüviyetli bir millî hukukun teşekkül imkânlarını ve şartlarını araştıracaktır.” (Mukayeseli Hukuk Araştırmaları dergisi. Yıl I, No. I, s. 3-4).

66 Ali Fuat Başgil: “İrtica Yaygarası” (Savaş, 16. 3. 1951), s. 3.

67 Ali Said Yüksel: “Tercüme Kanunlar” (Türk Düşüncesi, C. 8, No. 12-45, 15 Kasım 1957), s. 16-20.

68 Mümtaz Turhan: “Garplılaşmanın neresindeyiz?” (İstanbul 1958), s. 38. -Mümtaz Tarhan: “Teknik değişmelerin sosyal tesirleri” (İstanbul 1958), s. 4-5.

69 İstanbul Bilgi Üniversitesinin nâzikâne izniyle iktibas edilmiştir. (Tarık Zafer Tunaya, Türkiye’nin Siyasî Hayatında Batılılaşma Hareketleri, İstanbul 1960, s. 100-141).

İktisadî Gelişme ve Yenilenmemizin Zihniyet Muhasebesi / Prof. Dr. Sabri Ülgener [s.812-821]

Giriş

İktisadî yaşayışın, nerede ve hangi asırda olursa olsun, sadece madde yığınlarından ve -eğer varsa- onların kâğıt üzerine dökülmüş proje ve maliyet hesaplarından ibaret olmadığı çoktan anlaşılmış bir hakikattir. O yığınların altında ve gerisinde, fert ve toplum davranışlarını takip ve yerine göre tâyin eden fikir ve zihniyet cephesi de en aşağı onlar kadar gerçek bir varlıktır. Zihniyetin gündelik hayatımızda izlerini sadece iş ve çalışma tutumu, yahut servet telâkkisi gibi basit ve açık birkaç örnekte toplayıp geçebileceğimiz zannedilmemelidir. Bunların ilerisinde tamamıyla teknik bir hâdise gibi görünen mevzular, meselâ bir tesisin kuruluş yerini tâyinden maliyet hesaplarına, istikbale dair plânların tertip ve tanzimine ve nihayet icra safhasına kadar bütün faaliyetler, onları düzenleyen ve yürüten şahısların düşünce tarzını, bir kelime ile zihniyetini aksettirirler. Zihniyetin bu yönden ehemmiyeti günümüzün iktisadî tahlillerinde de tam bir vüzuhla anlaşılmış bulunmaktadır. Nitekim "İktisadî büyüme ve gelişme" bahsinde zihniyete geniş bir yer ayıran eserlerin yıldan yıla çoğalmaları, mevzuumuzun ilim dünyasında artık münakaşa götürmez bir vatandaşlık hakkına sahip olduğunu belirtmeğe yeter.

Zihniyet meselesi, iktisaden ileri ve olgun memleketlere kıyasla "az gelişmiş" ülkelerde daha da büyük bir ehemmiyet taşır. Bâhusus bu çeşit ülkeler arasında eskiden beri primitif olanlar değil de geçmişte büyük medeniyet ve imparatorlukların kalıntıları üzerine kurulmuş ve sonradan türlü sebeplerle geri kalmış olanlar göz önüne alınırsa,1 buralarda muvazeneli bir gelişmeyi engelleyen başlıca kuvvetin mâziden devralınmış görenek ve itiyatlarda, kısaca zihniyet cephesinde kökleştiği anlaşılır.

Yerine göre, toprağa veya altına bağlanmaya alışmış feodal (ve benzeri) servet telâkkisi; ince hesaplara gitmeden asırlarca bol yaşamış veya öyle yaşayanlara imrenerek bakmış bir kütlenin istihlâk alışkanlığı veya hevesi; geleceğin icaplarına göre plânlı ve hesaplı davranmaktan ziyâde gündelik hayatın ânî ve spontan ilhamlarına uyan davranış tarzı… Bütün bunlar zaman zaman müvazeneli bir gelişme önüne dikilen ve hızını kesen birer engel haline gelmektedir.

İktisadî gelişmede zihniyetin geçmiş asırlardan bu yana tesiri ve rolü bizi elbette geriye, o zihniyetin birkaç perde derinliğine götürecektir. Geçmişin izlerini görmemezlikten gelmeye imkân yoktur. Bu düşünce ile biz de, daha evvel neşrettiğimiz bir eserde, Ortaçağ sonlarından siyasî ve iktisadî inhitat devrinin eşiğine ve belki ortalarına kadar iktisat zihniyetimizin umumî bir tablosunu çizmeye çalışmıştık. Bu çalışmalarımızda, ömrünü doldurmuş (arkaik) bir meseleden ziyâde, izlerini gündelik hayatımızda elân sürüp götüren ve o sebeple aktüel sayılmak lâzım gelen bir mevzu üzerinde durduğumuzu ifade etmek istemiştik.

“Garp’ta yeni zamanlar diye adlandırılan ve gerçekten de bütün hayat sahalarında yenilenme ve yükselme ile beraber giden devir bizde apaçık bir gerileme ve çökme karakterini taşıyor:

Her şeyden evvel parlak bir ticaret devrinin ve ona uygun zihniyetin sonu! Teşebbüs formlarında yer yer “esnaflaşma”; kıymet anlayışında ve ölçülerinde de aynı suretle daralma

ve katılaşma: En küçük bir yeniliğe göz yuman meslek ve sanat taassubu (tradisyonalizm): Nihayet feodal hayatın asırdan asra aktardığı ağalık ve efendilik şuuru: Bol istihlâkın, hele görünüş ve gösterişin çekici tesirlerinden hiçbir zaman uzak kalmamakla beraber, kendini gündelik iktisadî kaygıların daima üstünde görmek isteyen, istihsali ve umumiyetle kıymet yaratmayı kendinden başkalarına yükleyen ruh ve zihniyet! Bütün

bunlar Batı Avrupa memleketlerinde 15., 16. asırdan beri tarihe mal olduğu halde bizde birçok tarafları örselenmeden “Yeni Zamanlar”a devredilmiş “Ortaçağ” kıymetlerinden başka şeyler değildi. Bu kıymetler üstünde durmak ve düşünmek bir bakıma kendi iç dünyamızın köklerini açığa koymak olacağından, bu kabil araştırmaların tarihî değeri kadar aktüel kıymeti de haiz olacağı meydandadır.”2

İktisat zihniyeti bu sayfalarda son yüzyılın ışığı altında ve bilhassa günümüze kadar sürüp gelen yenilenme ve gelişme gayretinin akışı içinde tanımaya çalışacağız. Üstünde duracağımız mesele şu olacaktır: Geçirmekte olduğumuz siyasî ve harsî değişmeler içinde varlığımızın zihniyet cephesi ne dereceye kadar değişmiş ve ne gibi ihtilâtlara sahne olmuştur.

Zihniyetin asırlar içinde kendine göre uzvî bir yaşayışı ve dış tesirlere karşı oldukça sert bir direnişi vardır. Sosyolog ve tarihçilerin üstünde bir hayli çekiştikleri “kültür adaptasyonu”nu ve o arada manevî kültür varlığının maddî şartlardaki değişikliği önceden nasıl hazırladığını yahut tersine o değişikliği geriden nasıl bir gecikme (lag) ile takip ettiğini uzun boylu araştırmaya bu etüdün çerçevesi elverişli değildir. Ancak, kültür formlarının hayatında asırlar kaplayan bir süreklilikten (continuité) bahsetmek yersiz ve yanlış olmayacaksa, bu sürükleniş ve uzanışın hiçbir hayat davranışında zihniyetteki kadar köklü ve kuvvetli olmadığını şimdiden kabul etmek lâzım gelir. Belli bir çağın dünya görüşünü örgüleyen çeşitli fikirler zamanla üst üste yığılır ve tabakalanırken altta ve derinde kaldığı sanılanlar şaşılacak bir sebatla vakit vakit üst tarafa rengini vermekte gecikmezler; bütün bir sistem öylece alacalı bir renk ihtilâtı gösterir. İç dünyamızı yoklarken haklı olarak sorabiliriz: Geçmişteki zihniyetin ta kendisi mi? Şüphesiz hayır! Dışarıdan görünüşü ile “modern” formların kalıbına uymuş yepyeni bir zihniyet mi? Asla! O halde iktisat zihniyetimiz bugün nasıl bir gelişmenin dönemecinde bulunuyor?

Geçmişten devralınan düşünce unsurlarının yeniler ile ihtilâtı bizi nasıl bir yol kavşağına kadar getirmiştir?

Dünün Panoraması

Zihniyeti, sert ve katı şemalar içine sığdırmak ilk bakışta ne kadar zor görünürse görünsün, dünden bugüne akışını takip edebilmek için, açık bir tasnife başvurmaktan vazgeçemeyeceğimiz aşikârdır.

İktisadî yaşayışı, dış kalıplarından çözüp, iç örgüsü ile göz önüne alınca, şu üç veçhesi ayrı ayrı dikkatimizi çekecektir: 1. Saikleri: İktisadî faaliyetin yürütücü kuvveti olarak kazanç hevesinin şiddeti ve -belki bundan daha da mühim olmak üzere- o hevesini tekâsüf ettiği sahaların cinsi! 2. Zaman ve mekân tercihi: Tatmin vasıtalarını elde etmeye çalışırken bir taraftan geleceğin uzak veya yakın şanslarına ve diğer taraftan mekân sathının dar veya geniş kadrolarına -tabiatıyla zihnen- temas nispeti ve kesafeti! 3. Sevk ve idare tarzına hakim olan motifler: Görenek veya rasyonellik istikametindeki davranışlardan birinin veya diğerinin ağır basmakta olması!

Bu üç veçhe, söylemeye hacet yok ki, birbirileriyle sıkı bir bütün manzarası gösterir ve ekonomiye her defasında değişik bir karakter verir. Nitekim bu ölçülerin ışığı altında Batı kapitalizmi: Kâr gayretinin, zamanla normal teşebbüs formaları içine yığılıp birikerek, dinamik bir kuvvet altında “bugün”den ileriye, istikbâlin kâr şanslarına yöneldiği ve organik hücreleri zorlayıp yırtarak geniş bir piyasa ile âdeta içli dışlı hale geldiği rasyonel bir iktisat sistemi (piyasa ekonomisi) hüviyeti ile karşımıza çıkar. Kapitalist olmayan ekonomiler ise: Kâr gayretinin teşebbüs dünyası içinde esasen cılız ve çelimsiz kalışından, yahut zamanla irrasyonel kazançlara sarkarak istihsal alanında kesafetini kaybetmesinden doğan âtıl bir çalışma temposu ile ancak yakın günleri kollayan statik zaman şuurunun ve nihayet -bütün bunlara muvazi olarak- piyasa ile mümkün olduğu kadar az temasa gelen

görenekçi bir davranışın el ele verdiği durgun bir iktisat sistemi hüviyetini taşır.

Yukarıda işaret edilen ölçülere uyarak, siyasî ve iktisadî inhitat çağımızın asırdan asra devrettiği zihniyeti kısa ve açık çizgilerle tanımakta fayda vardır.3

1. Kazanç hevesi, mal ve servete içten bağlanış ve onları özleyişin bir ifadesi olarak yalnız bir çağın veya muhitin malı olmamıştır. “Précapitalist” devirleri, modern çağlardan muhakkak akla kara şeklinde ayırt etmek için, kâr ve kazanç hevesinden uzak, ancak gündelik maişet kaygısına bağlı, sâkin ve iddiasız bir hayat tarzı ve telâkkisi içinde mânalandırmaya çalışmak günü ve modası geçmiş bir izah olur. Bu kabil izahlarda çok defa, zamanla gerilemiş ve ufalanmış olan küçük çarşı esnafında ve fakir semtlerin mütevazi aile tiplerinde görülen aza kanaat ve kadere razı olmak gibi düşünceleri, acele bir umumileştirme ile, bütün bir çağa ve çevreye mal edivermek yolu tutulmuştur. Hakikatte aza kanaat ve basit maişet kaygısı, iktisadî hayatı çeşitli kollar ile temsil

eden sınıf ve zümrelere pek az nasip olmuş bir hayat telâkkisidir. Öyle olmasa, esnafı “olagelmiş”in ölçüsü içinde hizaya ve itidale getirmek için fütüvvet edebiyatından lonca yasaklarına kadar harcanan bu gayretlerin mânasını anlamak çok zor olurdu. “Çıkacak iki gözü kârdadır!” töhmetini ahlâkçı şair (Sünbülzade Vehbi) basit çarşı esnafına kadar revâ görmekte haksız değildi.

Kazanç hevesi insan ruh ve yaratılışının pek az değişmiş temel vasıflarından olduğuna göre, asırlar boyu, farkı olsa olsa şu iki noktada görmek mümkündür: Evvelâ, kazanmanın bizzat bir gaye haline gelip gelmediği; ikinci olarak, serveti kazanma ve elde etmede başvurulan yol ve vasıtaların mahiyeti! Her iki cihet bize daha ileri tahliller için faydalı ipuçları verecektir:

a. “Précapitalist” cemiyetlerde ve kısmen bugünün az gelişmiş ülkelerinde gerek servet ve gerek onu elde etmek için harcanan gayretler, bizzat bir gaye olmayıp daha üstün bir gayenin emrinde ve hizmetindedirler. Meselenin kökü bir hayli derinlere iner: Ahlâk ve din göz ile mal, ancak hayatı idamenin ve o sayede Allah’a kulluk etmenin zarurî vasıta ve aleti mevkiindedir ve öyle olmakla günün acil ve organik ihtiyaçları ile sınırlı bir meşrutiyete sahiptir. İşin bu kuru ve doktriner tarafını burada fazla kurcalayacak değiliz. Zaten o kadarı geniş kütlelerde şuur ve idrak dokusu altına nüfuz etmiş bile sayılamaz. Bununla beraber meselenin aslında bir değişiklik ve başkalık olacağı zannedilmemelidir. Servet ve onu kazanma arzusu yine bizzat bir gaye olmayıp büsbütün farklı bir sâikin, hiç de maddî ve iktisadî olmayan bir gayenin tesir ve diktası altındadır: Kazandıktan sonra rahata kavuşmak ve fırsat bulursa kazandığı ile övünmek! Mala, mal olduğu için değil, fakat hayatın tadını almaya ve gösterişe vasıta olduğu için kıymet biçilir. Henüz kendi içinde maddeleşmemiş bir dünya görüşü, denebilir ki, kapitalist ekonomiye ayak basmamış bir çağın ve muhitin müşterek sıfatıdır. Kuru bir iş ve meslek telâkkisinin, insanı istese de istemese de beraberinde sürükleyip götürdüğü modern çağların zihniyetinde çok farklı bir hayat görüşü ve davranışı karşısındayız: Çalışma ve kazanma, ara sıra ve o da ancak arkasından dinlenme ve yerine göre kazandığı ile övünme için katlanılacak bir külfet sayılmaktadır. Bu telâkki, maddî temelleri itibar ile, geri memleketlerde toprak işçiliğinin ve ziraatin mevsime bağlı inkıtalı istihsal şartlarına tıpatıp uygundur. Basit ziraat tekniğinden endüstriye geçmek kararını veren rejimlerin dahi lüzumu kadarını elde ettikten sonra hemen toprağına dönmek isteyen kütlelerin bu aralı ve inkıtalı çalışma hevesinden, daha doğrusu hevessizliğinden uzun yıllar müteessir olacaklardır.

b. Kazanç hevesinin maksada varmak için, seçtiği vasıta ve yollar da dikkate alınmak gereken hususlardandır. Bu cihet göz önünde bulundurulmadıkça, meseleler tam bir vüzuhla çözülmüş sayılamaz, bâhusus, çalışma hızı ve kesafetindeki yavaşlığı kazanç hevesinin topyekûn geri ve zayıf olduğu mânasına yormak çok acele ve yanlış olur. Pek azı istisna edilmek üzere, normal istihsal alanında, zaten mâhdut imkânlara göre, kazanma arzusunun fazla serpilmeye fırsat bulamadığını söylemek bir dereceye kadar mümkündür. Bununla beraber, normal ve mutat faaliyetlerin üstünde ve ötesinde bulanık ve dolambaçlı yollardan ve hattâ havadan servet ve nimete kavuşmak arzusunda "précapitalist" insan diğer çağlardakinden hiç de geri değildir ve belki bir çoğundan ileridir. Esasen kapitalist olan ve olmayan çağa ve ülkeler arasında ayrılış, kazanç hevesinin kesafetinden ziyade seçtiği vasıta ve yolların cinsinde toplanır. Evvelce de söylediğimiz gibi kazanç hevesi insan yaratılışının çok az değişen ve pek zor baskı altına alınabilen temel unsurlarındandır. O hevesi ihâta etmesi beklenen istihsal merkezlerinin darlığı veya sonradan daralmaları kazanç gayretini, aynı ölçüde kısmaya muvaffak olamayacaklarından, ister istemez dışarıya, "sarmaşık ve dolaşık" yollara iter ve taşırır.

İstihsal ve teşebbüs nizamına çeki düzen verememiş rejimlerde anormal kazançların alıp yürümesi bu yüzdendir. İki medeniyetin farkı da bu noktada belirir ve derinleşir: Batı dünyası yeni zamanlardan beri türlü sâik ve âmillerin yardımıyla dağınık ve savruk kazanç gayretini az çok mazbut teşebbüs formları içine teksife muvaffak olurken, Doğu Akdeniz Osmanlı İmparatorluğu da dahil olmak üzere böyle bir enerji teksifine gidememiş ve bilhassa ticaret yollarının kapanmasından beri normal geçim imkânlarının asırdan asra daralışı kazanç hevesini anormal ve irrasyonel yollara taşırmıştır. Yerine göre: Kaba ve zorlu (taşralarda baskın ve yağma!), sinsi ve uysal (şehirlerde servet ve ihtişam sahiplerine yanaşma!), çok defa hile

ve hayal mahsulü ihtikâr, alşimi ve define merakı ilh. nevinden kazançlar bu taşıma ve dağılmanın mahsulleridir;4 ve hepsi de Batı'nın rantabilite ile tartılı rasyonel kâr şanslarına çoktan ayak bastığı asırlara kadar uzanıp gelişmişlerdir.

Dış ve uzak ticaretten başka iç pazarların daralması tüccar ve müstahsili gitgide istismar ve ihtikârın daha haşin çeşitlerine, birçoklarını da devlet nüfuzu ile servet edinme yollarına sürüklemiştir. Politik menşeli servet ve kazanç, siyasî ve iktisadî inhitat çağımızın kolay tasfiye edilemeyen miraslarından olmalı ki, "nüfuz ticareti", "mal beyannamesi" gibi sözler vakit vakit günün mevzuu olabilmektedir. Bütün bu yollarla mazbut bir teşebbüs çerçevesine sığdırılmayarak, killi ve meyilli bir toprak üzerinde akar gibi açığa ve boşluğa savrulan kazanç hevesi, sadece istihsal merkezlerini derin bir enerji boş-

luğu içinde bırakmakla kalmamış, o boşluğun acısını istismar ve ihtikâr ile çıkarmak istercesine hammadde kaynaklarına, işçi ve alıcı kütlelerine yüklenen tahripkâr bir kuvvet halini almakta gecikmemiştir.

Kısmen bu tahripkâr kuvvetin korkusu ve kısmen de feodal alışkanlıkların tesiri ile servet daima gizlenebilen ve her şeyden evvel kıymeti sabit olan şekillere bürünmüştür. Yerine göre toprağa gömülmek veya toprak mülkiyetine çevrilmek, yahut altına tahvil edilmek bizde inhitat çağı servetinin bir nevi alınyazısı haline gelmiştir. Her ne suretle olursa olsun, "mobilize" edilmeye takati olmayan bütün bu servetler hakikî hüviyetiyle iş adamının ve onunla beraber dinamik-hareketli bir ekonomi sisteminin gelişme ve serpilmesi önüne dikilmiş birer engel olmaktan uzun zaman kurtulamayacaklardır.

Netice şu oluyor: Kazanç hevesinde hiç de eksik olmayan taşkınlığa rağmen durgun ve atıl bir iktisat dünyası: Bu durgun manzara bize inhitat

çağı zihniyetimizin diğer birkaç köşesini daha açık bir şekilde görmek ve tanımak fırsatını kazandırmış olacaktır:

2. Yukarıdaki tasnifimizde zaman ve mekân bakımından tercih ölçülerinde iktisat zihniyetinin tahlile muhtaç bir cephesi olarak ele almıştık.5 Esasen iktisadî faaliyet, bir yandan geleceğin zaman ölçülerine ve diğer yandan içinde yaşanılan muhitin dar veya geniş kadrolarına değişik nispetlerde yaklaşmayı şart koşan bir hareket demektir. Böyle olduğu için, bu değişik ölçülü temasların zihnen değerlendiriliş tarzını bilmekte fayda vardır.

"Précapitalist" çağın ve onunla aynı hüviyeti taşıyan inhitat devri iktisadımızın durgun ve âtıl karakterini yukarıda tanıdıktan sonra zaman ve mekân tercihine hâkim olan ölçüleri teyin etmek kolaylaşmış oluyor. Bu durgunluk ve atalet, her iki noktada bir temas boşluğu veya gevşekliği halinde karşımıza çıkar:

a. Zaman tercihi itibarıyla durum açıktır. Geri ekonomilerde çiftçinin, yahut zanaatkârın ancak bir mevsim ötesini kollayan zaman şuuru dışında, uzak istikbalin hasar veya şanslarına göre ayarlı bir davranış ortada yoktur. Geleceğin emniyetsizliği uzun vâdeli iddia ve arzuları hemen daima boşa çıkarıldığına göre, "hâl"de mevcut olanla yetinmek istikbale göre kuruntular yapmaktan daha akıllıca bir hareket olmaz mı idi: "Çünkü muradın vücude gelmez pes mevcudu murad eyle!"6 Üstelik zaman ölçüsünü lüzumundan ileriye taşırmak mal ve servetin hizmetinde olduğu üstün gayenin (din ve ahlâkçı göz ile ibadet ve kulluğun, daha sade ve iddiasız olarak: huzur ve rahatın) hakkını yemek olurdu. Böyle olduğu içindir ki, zaman şuurunun bugünden ileriye olduğu kadar, aynı günün saatleri içinde de hudutlandırılması lâzım gelirdi. İş başına geç gitmek ve erken dönmek o gün bugün Müslüman çarşı esnafının alışkanlıkları

arasında yer almıştır. Çarşı ve pazarla bu seyrek temas bizi ikinci noktanın izahına getirmiş oluyor:

b. Mekân ölçüsü ile iktisadî faaliyet uzun zaman ölçülü ve sınırlı kalmıştır. Esasen istihsal ve transport tekniği şehir iktisadı çerçevesini aşan bir piyasa ile sıkı temaslara maddeten imkân vermediği gibi, günün saatlerini ibadet veya istirahat uğruna sınırlayan dar ve statik zaman şuuru da pazarla teması asgarî hadde indirmekte müessir olmuş âmillerdir. Esnaf psikolojisine asırlarca hitap eden tenbih ve telkinler hep aynı istikamette yürümüşlerdir. “Halktan yana kapusun bağlaya haktan yana açа!” ister teknik kifayetsizliğin, ister bu yoldaki telkinlerin ve isterse geri bir muhitte halkla rastgele temasların gerçekten hüsranlı olduğunu acı derslerle defalarca tecrübe etmenin tesiri altında olsun “précapitalist” müstahsil (tüccar hariç!) çok defa en yakın çevresi ile yetinerek geniş bir pazara çıkmamakta ısrar etmiştir.

Geri bünyeli ekonomilerde pazara mecburî çıkışlar bile daha evvel söylediğimiz gibi lüzumlu kadarını elde etmeye münhasır kalır ve akabinde sona erer. Sanayileşmede iş gücü meselesinin bu yönden doğurduğu müşkilâta yukarıda işaret edilmişti. Asırlarca mahsul ve hayvanı ile “autark” istihsal çevresinden pazara çıkmanın veya çıkamamanın kıymet ölçülerini para birimine ve ifadesine kavuşmaktan alıkoyduğunu biraz aşağıda göreceğiz. Günlük hayatın olup bitenleri adedî ifade ve kalıplara dökmek melekesinin geriliği o vakit daha iyi anlaşılmış olacaktır.

3. İktisadî faaliyetin icrasına ve bilhassa vasıta ve âletlerinin seçimine hâkim olan motifler de değişik cepheler ile mütalaa edilebilir. Yaygın ve umumî bir ayırmaya uyarak bu motifleri görenekçilik ve rasyonellik istikametinde olmak üzere iki zıt kutupta toplamak mümkündür. Göreneğe (belki daha köklü ve özlü bir ifade ile: “olagelmiş”e) uymaktan ibaret olan tradisyonalist davranış geçmişin nasılsa benimsenmiş tecrübe ve intibalarını

pasif şekilde tekrarlamakla yetinirken, rasyonalist zihniyet günün fiil ve kararlarını akıl ve mantık ışığı altında devamlı olarak tartmak ve yerine göre değiştirmek yolunu tutar. İlki geri veya az gelişmiş bir muhitin, ikincisi kapitalizmin hususiyetleri arasında yer alır.

Burada tradisyonalist davranıştan bahsederken, yukarıda anlattıklarımızdan çok farklı bir zihniyet tezahürü ile karşılaşacağımız zannedilmemelidir. Göreneğe (“olagelmiş”e) uymak da bir bakıma durgun ve âtıl zihniyetin devamından yahut neticesinden başka bir şey değildir. Hakikaten, hareketleri üzerinde zekâ ve mantığını işletmektense mevcut hazır olanı pasif şekilde tekrarlamak, esasen gevşek ve ağır tutumlu bir insanın

seçeceği tek yol olabilirdi. Bu yolun bizi alâkalandıracak iki veçhesi vardır:

a. İrade ve spontaneite noksanı: 7 İktisadî faaliyetin ölçü ve vasıtalarını adım adım kontrol etmektense, onların daha evvel ve hattâ o esnada tâyin etmiş bir kuvvete uymak ve izinden yürümek, şüphe yok ki, müstakil düşünme ve karar alabilme melekesini azaltmıştır.

Üstün bir iradeye bağlanış, Ortaçağ esnafında olduğu gibi, geçmişte hakikî veya mefhum bir şahsa (“pir”e) bağlanmakla başlar ve onu temsil ettiği farz edilen bir otoriteye teslim olmaya kadar gider. Bu teslimiyet gerçi her zaman tam ve eksiksiz olmamıştır. Lonca hükümlerinin daima “olagelmiş”i tenbih ve ihtar etmeleri, aykırı hareketlerin mevcut olduğuna açık bir delildir. Fakat bu aykırılığı, hiçbir zaman tradisyonalizm yerine zekâ ve mantık ölçülerinin hâkim olduğu mânasına yormamak lâzımdır. Ara sıra esnaf büyüklerini çileden çıkaran kaçamaklı ve hileli hareketlere rağmen devrin temayülü aynıdır: Alınacak tedbir veya kullanılacak vasıtalar eksikliği nispetinde kıymet taşır ve hele inanılır bir ağızdan öylece tenbih ve telkin edildikleri için şayanı kabul görürler. Şarkın din adamları gibi

"dünya beğleri" de geniş kütlenin bu yumuşak mütevaat ruhundan istifade etmesini pek iyi bilmişlerdir. Esasen, bünyesi fazla çeşitlenmemiş olan dar kadrolu topluluklarda kolektivist fikir ve telkinlerin, müterakki cemiyetlere göre çok daha kolay işleyebilecekleri bir vasat bulduklarına şüphe yoktur. Öyle olduğu içindir ki, kapitalist çağın endividualist ve demokratik bir inkişafa daha kolay meyillenmesini mukabil, o çağdan ve zihniyetinden nasibini almamış rejimlerde üstün bir iradeye bağlanış ve ara sıra başkaldıran direnmelere rağmen, daha köklü ve sebatlı olmuştur.

b. Hesap ve ölçü geriliği: Tutulacak yolu sadece geriye bakarak seçmek alışkanlığı, ayrıca işletmenin muvaffakiyet şanslarını adet ve rakam ifadesiyle tartma ve hesaplamayı mânasız ve lüzumsuz hale getirmiş oluyordu. Hesap ve sayı geriliği esasen işlenecek ve sayılacak "veri"leri fazla olmayan geri bir iktisat düzeninin neticesidir. Kapitalist olmayan ekonomilerde defter tutma ve kayıt düşürme, işletmeciliği rantabilite ölçüsü ile mürakabeden ziyade, ceza korkusu ile "hesap verme" endişesine dayanır.

Hesap geriliği de, buraya kadar anlattıklarımız gibi, durgun ve âtıl hayat anlayışının ifadesinden başka bir şey değildir. Şu farkla ki: Atalet, daha evvel, muhitin maddî eşya ve vasıtalarını bünyece işlemek ve değiştirmek noktasında dikkatimizi çekmişken, burada kıymet ölçülerini zihnen yoğurup şekillendirmeyi engelleyen bir kuvvet olarak karşımıza çıkıyor. Hakikaten, dünya ve ahiret selâmeti için fertle madde dünyası arasına geniş bir mesafe payı koyan statik hayat telâkkisi, aynı mesafeyi maddî kıymet ölçüleri karşısında da muhafaza etmek isteyecekti. Selamet ve huzur arayan insan için çıkar yol "götürü" hesaptı.

Ölçü ve sayı geriliğini, diğer bir bakıma, zaman ve mekân kadrolarının daha evvel işaret edilen hududu içinde mütalâa edebiliriz. Nispeten uzak bir istikbâli kâr ve zarar ihtimallerinin dikkate alınmayışı, rasyonel bir hesap zihniyetinin gelişmesi yolunda en mühim engellerden biridir. Ticaret

kısmen istisna edilmek üzere, istihsalin dar ve organik hücrelerden geniş bir pazara çıkamaması maliyet hesabını lüzumsuz hale getirmiştir. “Piyasa ekonomisi”nin teşekkül edememiş olması ile para ölçüsüne dayalı hassas bir kıymet şuurunun eksikliği arasındaki bağı daha fazla tafsile hacet görmüyoruz.

Buraya kadar ancak ana hatlarını verebildiğimiz iktisadî inhitat çağımızın zihniyetini, daha evvel neşredilmiş eserimizde şöyle bir portre denemesi ile tamamlamaya çalışmıştık:

Bol, ferah ve gösterişli yaşamanın tattıracağı haz’dan (hiç değilse tehassür ve iştiyaktan) müstağni görünmemekle beraber o uğurda iş güç kaygısı ile ömür tüketmekten hoşlanmayan, yolunu ve yönünü tâyinde görenek ve otorite kayıtları ile sımsıkı bağlı ve nihayet işinde ve hesabında götürü bir insan!8

Asırların bu tip insanı hangi ölçüde değiştirmeye muvaffak olduklarını şimdi görmeye çalışacağız.

II. Dünden Bugüne...

Bir asrı mütecaviz Garplılaşma ve onun peşinden gelen iktisadî yenilenme gayreti, nesci altında kendine uygun bir iktisat zihniyetine hangi ölçüde kavuşabilmiş, yahut o zihniyeti bizzat ne dereceye kadar yoğurmaya muvaffak olmuştur?

Ekonomik bünyede müvazeneli bir gelişme altlı üstlü inkişaf unsurlarının bir arada ve bir hızda ilerlemeleri şartı ile mümkün olacağına göre, yüz küsur sene zarfında (bugün de dahil!) karşılaştığımız problemlerin ve belki zorlukların kaynağını yukarıdaki sualin cevabında aramak yanlış olmayacaktır.

Evvelâ şu ciheti bir kere daha tespit edelim: Geçirmekte olduğumuz bünye değişmeleri içinde iktisadî varlığımızın zihniyet cephesi aynı kalmamakla beraber onun yerine apayrı bir dünya görüşünün yerleştiğine

işaret edecek belirtiler henüz ortada yoktur. Her bünye değişmesinde olduğu gibi, burada da satıh üstünden gelen tesirlere zihniyetin bir nevi atalet (inertie) zoru ile karşı koymasından dolayı, eski ve yeninin bir çatı altında toplandığına şaşmamak lâzımdır.

Hüviyetini tâyinde tarihçi ve iktisatçıyı gerçekten tereddüde götürecek bu renk alacalığı içinde fikir ve zihniyet kapsamından kolaylıkla seçebileceğimiz yenilikler yok değildir:

Her şeyden evvel, genç nesillere istihsal ve teşebbüs yolunu tıkayan türlü engeller (muselâ devlet memurluğuna atfedilen aşırı ehemmiyet!) ve o engellerin yanı sıra her çeşit yenilenme önüne dikilmiş görenek kayıtları azar azar ufalanma ve dağılma yolundadır. İş ve ticaret hayatı ile uğraşmanın taşıdığı aşağılatıcı renk çoktan silinmiş ve kaybolmuştur. Bu neticenin alınmasında çeşitli âmilleri karışık örgüsüne ve hele manevî ve enstitüsyonel faktörler arasında -bir hayli eskimiş ve günü geçmiş olan -öncelik meselesinin münakaşasına girecek değiliz. Ancak münevver çevrelerden başlayarak iş ahlâkının ve felsefesinin yoğuruluşunda Garplılaşma cereyanının ve o uğurda harcanan gayretlerin payını azımsamak mümkün değildir. Gerçekten Tanzimat'tan beri fikirlerde dikkate değer bir kımıldanma vardır: Kaza ve kadere inanmanın ve tevekkül felsefesinin asırlardır sürüp gelen klişeleşmiş ifade şekillerinin terk edildiğini ve onların yerine dar bir fikir çerçevesinde de olsa insan emeğini ve bilhassa zamanı kıymetlendirmek istikametinde düşüncelerin yol aldığını görüyoruz.9 Bu düşüncelere örnek olarak Tanzimat sonu fikir ve kalem sahipleri arasından Namık Kemal ve Ahmed Mithad Efendi'yi zikretmek mümkündür. Birincisi 19. asır İngiliz kapitalizminde insan emeğinin ve sermayenin nelere kadir olduğunu Londra seyahatinde bizzat görmenin heyecanı ile arka arkaya yazdığı bir sıra makalede sây'in (emeğin) kutsallığını ve göreneğin zararlarını anlatıyordu.10 "Zaman sermaye-i

maişet, sây menba-ı hayattır!” tarzında puriten ahlâkı andıran sözlerle, aydın dimağlarda olsun, yanlış anlaşılmış bir kaza ve kader telakkisini var kuvvetiyle sarsmaya çalışmıştır. Çağın diğer temsilcileri arasından örnek olarak seçtiğimiz Ahmed Mithad Efendi de sây ve amelin faydalarını anlatmakta emsâlinden geri kalmamıştır. “Tercüman-ı Hakikat”ta tefrika edilip müteakiben tekrar basılan “Sevda-i sây ve amel”, “Teşrik-i mesâi taksim-i mesâi” adlı risaleleri ile “Ekonomi politik” kitabı, Batı zihniyetini ve iş adamı ruhunu aşılamaya çalışan fikir ve düşüncelerle doludur. Esasen, ona göre sây ve amel sevdası Türklerin kalbinde lüzumu derecesinde uyanmıştır. Kendisi bu uyanışı biraz daha hızlandırmak ve perçinlemek kararındadır. Bu maksatla, meselâ ticaretin faydalarını uzun uzun anlattıktan sonra “bu işi pek beğendiniz ya! Bunun suret-i husulünü mü soruyorsunuz? Suret-i husulü evvelâ bu usulü, bu yolları, bu amelleri bilmek; saniyen o yolda emniyet ve itibar kazanmaktadır. Bu ise ne Bab-ı Âli’ye devamla kazanılır ne de Maliye Nezareti’ne!”11 Asırlar boyu gayrimüslim azınlığın harcı sayılmış olan iş ve ticaret hayatının kapılarını genç nesillere açmak yolunda girişilmiş olan bu fikir savaşı daha yıllarca devam edecek ve muasır medeniyet seviyesine varmayı hedef tutan Cumhuriyet İnkılâbı ile son yılların iktisadî gelişme hareketleri içinde rejim alanına intikal edecektir.

Bugünkü durum nedir? İtiraf edelim ki, hâdiselerin tam ortasında ve içinde olmamız berrak ve açık bir görüşü oldukça zorlaştıracaktır. Her mevzuda olduğu gibi burada da vüzuh ve isabet için biraz uzağa ve geriye çekilerek olup bitenleri topluca görmek lazım gelirdi. Böyle bir imkândan mahrumuz. Bununla beraber, son yıllara kadar hızını arttırarak sürüp gelen yenilenme ve “cihazlanma” gayretinin zihniyet dünyamız üzerindeki tesirlerini görmemezlikten gelmeye imkân yoktur. Uzak ve ücra köşelere kadar uzanan yol şebekesi başta olmak üzere ziraat, sanayi ve nakliyatta

vücut bulan eserler Ortaçağ’ın kıymet ölçülerini şurasından burasından zedelemeye başlamıştır. Tanzimat’tan beri fikir hareketlerinin münevver çevrelerde başladığı fakat tam başaramadığını, yol, ziraat ve sanayi inkılâbı devralmış görünüyor.

Evet, memleketin sınaî cihazı ile beraber insanı da yoğrulma ve şekillenme halindedir! Fakat nereye ve hangi sınıra kadar? İktisadî gelişmenin kımıldattığı ölçüler ileriye doğru hız alırken Ortaçağ zihniyetinin sert ve muannit kıymetlerine çarptıkça bütün bütün duraklamasalar bile garip bir renk ihtilâtı içinde yollarına devam ediyorlar. Aşağıdaki izahlar bu ileriye ve geriye kayan renklerin iç içe girmelerinden doğan manzarayı belirtmeye çalışacaktır. Baş taraftaki üçlü tasnifimize burada da uymaya gayret ederek şu cihetleri tespit edebiliriz:

1. Her şeyden evvel kazanç hevesi ve zihniyetindeki gelişme üstünde durmalıyız. Bu yöndeki değişikliği, kazanma arzusunun şiddetinden ziyade aldığı şekillerde aramak lâzım geleceğini baş tarafta söylemiştik. Bu nokta da elbette haklı olarak sorulacaktır: Bugünün değilse bile pek yakın bir geçmişin basit köylü ve şehirli aileleri kanaatkâr bir hayat sürmemişler mi idi? Kazanma arzusunun değişmeyen şiddeti hakkında söylediklerimiz, servet ve gelirin üst tabakaları için tamamı ile doğru olabilir. Gerideki kütle hakkında aynı mütalaa ufak bir rötuşa ihtiyaç gösterecektir. İnsan ruhunun temel unsurlarından olduğunu bildiğimiz kazanma ve mal edinme hevesi burada şu iki tesirden biriyle baskı altına alınmış ve bir müddet alıkonulmuş olabilir: Birincisi, dış çevresi ile irtibatı olmayarak kendi kendine yeten bir köy ekonomisinde ihtiyaçların basitliği! İkincisi ise, geçim şartları belki de sonradan daralmış şehirli ailelerin, ancak eldekiyle yetinme zaruretinden doğan kanaatkârlığı İstanbul’un fakir, fakat güngörmüş, bulduğuna şükreden kenar semt halkını Yahya Kemal şöyle tasvir etmişti:

“Kuru ekmekle bayat peyniri lezzetle yiyen,

Çeşmeden her su içişte şükür Allah'a diyen

Yaşıyor sade maişetlerin en sâfında!"

Manzara o gün bugün bir hayli değişmiştir. Sanayi mahallelerinin kuruluşundan beri kısmetine razı ve mü-

tevekkil bir kütleyi şehrin kenar semtlerinde görmek ve bulmak pek zor olduğu gibi, ancak kendi için çalışan ve en zarurî ihtiyaç maddeleri için piyasaya istihsalde bulunan kapalı ve münzevî bir köylü ailesine rastlamak da kolay değildir. Çiftçi, pazara çıkmanın ve para kazanmanın tadını almıştır. Şehir ve pazarın uzağında, coğrafî ve topografik ifadesiyle "köylü" yerine hububat ofis ve pazarlarına meslekten bağlanmış "çiftçi" (farmer) tipi ön plâna geçmektedir. Bu, iş hayatımızda profesyonel işçi ve müstahsilin vücut buluşunda küçümsenmemesi lâzım gelen bir adımdır.

Bütün bunlarla beraber gözden kaçırılmaması lâzım gelen bir nokta vardır: Üstündeki baskı bir kere kalkınca o âna kadar gizli ve uyuklar halde kalmış olan kazanç hevesi, iş ve istihsal cephesine bakmaktan ziyade, istihlâk ve harcama yönünü tutmuş görünüyor. Kazanma ve çalışmanın kendileri için bir gaye olmayıp başka bir sâik ve maksadın hizmetinde olmalarından meydana gelen durum bununla bir kere daha karşımıza çıkıyor. Kazanmanın, devamlı bir işletme halinde kıymet yaratıcı bir faaliyet olarak icrasına değil, fakat sonunda tattıracağı istihlâk ve bilhassa gösteriş cephesine ehemmiyet veriliyor. Cebine biraz para giren çiftçinin istihsaline çeki düzen vermeden evvel kalıp kıyafetini düzmeye çalıştığı sık sık görülen veya duyulan hallerdendir. Bu hal, aslına bakılırsa, bir tesadüf eseridir de denemez. Tarihte sayısız def'a tekerrür etmiş olan bir hadise bugün de gözlerimiz önünde cereyan edip gitmektedir: "Paralı mübadele"nin teşekkülü ve nakdî gelirlerin artışı, ilk ağızda istihsali arttırmaktan ziyade, uzun zaman baskı altında tutulmuş, ihtiyaçların ve istihlâkin anî ve nispetsiz ölçüde genişlemesine sebep olmaktadır. Devrimiz

iktisatçılarının “demonstration effect” adını verdikleri (aslında gösteriş maksadıyla istihlâkten pek de farklı olmayan” ruh hâleti, hâdiselerin bu yönden tahliline faydalı ipuçları kazandıracaktır. Fikir esas çatısı ile şudur: Ferdî istihlâk standartları, müstakil olmayıp alttan üste doğru birbirlerine sıkı surette bağlı bulunurlar. O sebeple: “Hayat standardı ve istihlâk ölçüleri farklı aile veya memleketler birbirileriyle temasa geldikleri zaman, geri ve düşük kademede bulunanlar, üsttekilere hemen daima istihlâk cihetinden yaklaşmaya çalışırlar. Filhakika, zengin sınıfların hayat standardını yakından veya uzaktan tanımak fırsatını elde eden, yahut (filmler, gazete röportajları ile) tanıdıkları zehâbına düşen müstehlik tabakanın, ufak bir fırsat zuhurunda, o standarda bir an evvel uymaya çalıştıklarını ve bunun da istihlâk harcamalarını hemen diğerlerinin hizasına çıkarmakla mümkün olacağına inandıklarını biliyoruz. Az gelişmiş memleketlerin iktisadî kalkınması, teknik sahada sarf edilen bunca gayretlere rağmen, yüksek gelir sahiplerinin tasarruf ve istihsalden ziyade istihlâki (gayrimenkuller de dahil) tercih etmeleri ve bunun da daha ziyade gösteriş (“demonstration effect”) istikametinde inkişafı sebebiyle daha ilk adımlarda büyük zorluklar karşısında kalıyor.12

Son yıllar içinde olup biten birçok hâdiseler gerçek mânasını ve izahını yukarıya geçirdiğimiz satırlarda bulunur: Eskiden beri alışılmış ucuz eşyanın birdenbire “inferior” mallar halinde aşağı görülmesi ve sür’atle yüksek kalitede pahalı mallara geçilmesi hep bu yüzdendir. Birinci nevi sigara yerine “Sipahi Ocağı”nın, çarık yerine lâstik veya çizmenin tercihi hemen hatıra gelen klâsik misâllerdir.

2. Zaman ve Mekân ölçülerine gelince: Günün anî ve spontan ilhamlarından ayrılarak ileriyi ve uzağı rantabilite şansları ile tartan bir zaman şuurunun geliştiğini görmek için daha uzun bir müddet beklememiz lâzım gelecektir sanırız. Bu, zihniyetimizin en ağır değişen taraflarından

biridir. Henüz cüssesi ve takati itibarıyla uzun vadeli yatırımlara ve onların rantabilite tahminlerine girecek bir olgunluğa varmamış olan küçük sınaî ve ziraî işletmelerden istikbale göre bir plânlama gayretini beklemek elbette zamansız olurdu. Bununla beraber büyük yatırım projelerinin icrası ve öncüsü olan devlet sektöründe böyle bir plânlama zaruretinin henüz idrak ve takdir edilmemiş olduğunu, bilâkis günün ilham ve ikâlarına göre hareket edildiğini görüyoruz. İleriyi ve uzağı etraflı bir plân ve hesap temkini içinde hali hâzırın spontan ve anî ithamları önüne geçirmekteki bu ağır davranışımız, itiraf etmeliyiz ki, “hazzı âcil”i birinci plânda tutan eski tertip zihniyetin modern tesisler altında devamından başka bir şey değildir.

Mekân ölçüsü ile hâdiseler, temel olarak reel ve fizik bir yapıya (başta geniş yol şebekesine) dayandıkları için daha sür’atli bir değişme göstermişlerdir. Kazanç hevesinin inkişafından bahsederken söylediğimiz gibi, çiftçi piyasaya çıkmanın maddî olduğu kadar manevî engellerini de aşmak yolundadır. Endüstri cephesinden aynı hâdise, mevsim işçiliği yerine devamlı profesyonel bir iş gücünün meydana çıkışı tarzında mütalaa olunabilir. Bununla çalışma ve kazanmayı ancak ara sıra ve o da arkasından dinlenme ve harcama uğruna katlanılacak bir külfet sayan telâkki yer yer tarihe kavuşmuş olacaktır.

3. İktisadî faaliyetin sevk ve icrasında görenek bağlarının gevşemekte olduğu da bir hakikattir. Mahsulü ve hayvanı ile pazara çıkma ve para kazanmanın tadını almış olan müstahsil Ortaçağ yadigârı vasıta ve usulleri muhafazada ısrar etmenin mânasızlığını çoktan anlamıştır. Toprağının yüzölçümü elverişli olmadığı halde traktör edinmeye özenen yüzlerce köylü vatandaşın kara sabanı terk etmek isterken fazla bir iç sızısı duyduklarını zannetmiyoruz. Kıyafette ve ev eşyasında da vaziyet aynıdır: Biraz evvel işaret ettiğimiz gibi, “aşağı” (inferior) mal telâkki edilen çarığın çizmeye tahvili beklendiğinden daha kolay olmuştur. Köy ve kasabalarımızda eski

tertip sedir ve minderlerin yerini ne yazık ki onlar kadar rahat olmayan kanepe ve koltukların almakta olduğu son birkaç yıl içinde pek sık görülen hâdiselerdendir. Kasaba hayatımızda bu değişme esasen daha evvel şehirlerin orta halli ailelerinde başlamış ve hız almış bulunuyordu. Geçen asır sonlarında Ahmed Mithad Efendi, aile yaşayışımızın iç örgüsü ile bir göçebe çeşnisi taşıdığını misalleri ile pek güzel anlatmıştı: Sanki hemen göç ediverecekmişiz gibi yatak denklerinin her sabah kaldırılıp istif edilmesi, çamaşırın sandık ve sepetlerde, ekmeğin zembilde muhafazası, ona göre geçmişin tasfiye edilmemiş mirasları idi. Hattâ “ince eleyip sık dokumak” sözü bile kendi kendine yeten iptidaî bir ekonominin hâtırasını yaşatıyordu.13 Bugün hiç değilse büyükçe şehirlerimizde değişik bir manzara ile karşı karşıyayız. Dildeki hâtıralarından başka sayılan misallerin bir kısmı silinmiş birçoğu da silinme ve kaybolma yoluna girmiştir.

Gündelik hayatımıza kadar an’ane ve görenek bağlarının gevşemesi, şüphesiz mukabil kutupta tamamıyla rasyonalist bir zihniyete ayak bastığımızı ifade etmez. Gevşeme, işin daha çok negatif tarafında atılmış bir adımdır. Bu adımı müspet olarak tamamlayacak hatve henüz görünürde yoktur. Tradisyondan kurtulma ve ferahlamanın bilhassa gösteriş cihetinden yarattığı heyecana mukabil, fiil ve icraya hâkim olması beklenen ölçü ve hesap şuuru belirmemiştir. Biraz evvel plânlamadan bahsederken bu şuurun noksanına işaret etmiştik. Kendini sayı ve hesap (Âmali Erbaa) ile mukayyet görmek istemeyen bir tesis gayreti, irili ufaklı işletmelerin kuruluş fikrini günün ilhamlarına uyarak tâyin etmiş ve el’ân da etmektedir. Sayı ve rakamın, gösterişe yarayacak bol ve kabarık yekûnlar haricinde ciddî bir rantabilite ölçüsü olarak kullanıldığına bugün de pek az şahit oluyoruz. Aksine, böyle bir ölçüyü mahiyetin düşürülmesine âlet olarak kullanmayı büsbütün zorlaştıran kanun ve kararnamelerin yürürlükte oldukları bilinmektedir. Birçok hükümler, maliyeti rasyonel yollarla

indirilemez değil, bilâkis fatura bedeli üzerinden dolgun ve şişkin göstermenin yolunu bilen ve bulanı mükâfatlandıracak şekildedir. Müstahsile vakit vakit pek kolay açılan krediler ve türlü primler gibi bu yoldaki hükümlerin de bizde esasen alışık olmadığımız maliyet muhasebe ve şuurunu bir kat daha zorlaştırmaktan geri kalmayacakları muhakkaktır.

Ölçü ve hesap şuurunun geriliği yanında, her çeşit nüfuz ve müdahaleden âzade bir teşebbüs ruhunun serpilmesi yolundaki zorluklara da işaret etmeden geçmemeliyiz. Zihniyetimizin esasen pek ağır ve yavaş değişmesi beklenen bu cephesi de biraz evvel anlattıklarımız gibi, mevcut kanun ve nizamların baskısı altında bir kat daha perçinleşmiş görünmektedir. Filhakika, son yıllarda lisans ve tevzi usullerinin, hakikî iş adamı hayrına olmaktan ziyade, meslek hayatıyla yakından ilgisi olmayan kimselerin menfaatine işlediği malûmdur. Bu hal, gerçek teşebbüs tipini muhtaç olduğu zemin şartlarından mahrum kıldıktan başka, iktisadî inhitât tarihimiz boyunca yabancısı olmadığımız “Politik menşeli”14 servet ve ona bağlı zihniyetin, belki de uyuklar vaziyette iken, tekrar satıh üzerine çıkmasına vesile olmaktadır. Devlet kapısına intisap hevesi, meslek seçme noktasında eski kuvvetini çoktan kaybederken, lisansı veya tevzi yoluyla bol istihsal vasıta ve kaynaklarına sahip olmak ve o yönden “kayrılmak” noktasında şiddetini hiç de azaltmışa benzemiyor. Bu durum, devlet ve ihtişam sahiplerine alttan üste hayranlıkla bakma mevkiinde olmadan sadece kendi gayret ve muvaffakiyet şanslarına güvenen “self made maden” nev’inden insanlar, Şark’ta asırlardır hasreti çekilen bu nâdir yaratığın doğmasını daha bir müddet geciktirecektir sanırız.

İşaret edilen zorluklar ve engeller, sadece birkaç kanun veya kararname hükümlerinden ibaret kalsa, bunların değiştirilmesiyle meselelerin halledileceğine inanmak mümkün olurdu. Fakat zorluğun ve geriletici sebeplerin çoğu, iş adamının davranış ve zihniyetinden ileri gelmektedir.

Teşebbüs sahiplerimiz arasında iş tutumu ve davranışı ile Batılı örneklerine yaklaşanlar bir hayli artmakla beraber, itiraf etmeliyiz ki, bu yolda seçilecek misaller henüz parmakla sayılabilecek kadar azdır. Çoğunluk içinde şu cihetleri müşterek birer vasıf olarak tespit etmekle yanılmamış olacağımızı sanıyoruz:

a. Kararsız, renk değiştirici ve hattâ kaprisli sermaye, iş hayatımızın ve zihniyetinin ilk bakışta göze çarpan hususiyetidir. Yerine göre, ziraat, nakliyecilik, yahut taahhüt işlerinden biriken servetin çok defa aslını inkâr ederek veya onu ikinci plânda tutarak, başka sahalara yayıldığını görmekteyiz. Bu cihet, doğrusu aranırsa, kazanılanın bir nesil içinde harcanıp tüketildiği çağlara göre bir terakki sayılmak lâzım gelir. Birinci Dünya Harbi'nin "Harp zengini" nev'inden servet sahipleri bir nesil sonra elle tutulur bir iz bırakmadıkları halde, İkinci Dünya Harbi'ni takip eden servet sahipleri, şüphe yok ki, bir işte karar kılmayan sermayeleriyle dahi bir ilerleme merhalesini teşkil ederler.

Sermayeyi ekseriya doğduğu yerde bırakmayarak bir işten diğerine koşturan saik meçhulümüz değildir: Batı'nın ileri ekonomilerinde iş sahaları az çok normal kâr ölçüsü etrafında hizalanırken, az gelişmiş bir ülke olarak memleketimizde türlü sebeplerle istihsal şubeleri arasında kârlılık cihetinden ehemmiyetli seviye farklarının belirdiği bir hakikattir. İster yeni iş ve kazanç imkânlarının vücut bulmasından, ister (daha galip bir ihtimalle!) primli ve koruyucu bir iktisat politikasından doğmuş ol-

sun, bu farkların sermayeye belli bir sahada dikiş tutturamayan, maceracı bir servet karakteri aşıladığı inkâr edilemez. Profesyonel iş adamının belirmesinde önümüze dikilen en mühim engellerden birini burada aramak yanlış olmayacaktır sanırız.

b. Diğer bir hususiyet, yukarıda anlatılanların ışığı altında daha kolay izah edilebilecektir: Ânî ve çabuk kâr sağlayacak bir sermaye devri temkinli

ve ihtiyatlı bir tutumun önünde ve ilerisindedir.15 Biraz evvel işaret edildiği gibi, Batı dünyasında sermaye kârlılığı, bir işten diğerine sür'atli kaymalara mahal bırakmayacak mutedil ve normal bir ölçü etrafında karar kılarken, bizde sermaye mümkünse bir veya birkaç istihsal devresi içinde tekrar kazanılıp başka maceralara girmek ve oralarda da ânî ve çabuk kâr elde etmek sevdasındadır.16 Bu zarureti, az gelişmiş memleketlerde istikbalin hesaba katılamayan şartları ve güvensizliği içinde takdir etmemeğe imkân yoktur. İster bu, ister diğer sebeplere atfedilsin, âni ve sür'atli kâr arzusu, pek az istisnalarıyla, iş hayatımızın müşterek sıfatıdır. Teşebbüs erbabının mümkün olan hallerde monopolleşmeyi hedef tutmaları da aynı sebepten ileri gelmiş olacaktır.

c. Plâsman şekiller ve navileri de, faal ve menkul bir iş sermayesinin terakümüne faydalı ve yararlı olmayacak bir istikamettedir. Hiç değilse yüksek gelir ve servet sahiplerinde kuvvetli olması icap eden tasarruf meyli, gösteriş uğruna istihkâlin tazyiki altında zaman zaman geriledikten başka, kalan kısmıyla dahi katı ve donuk bir servet stokuna vücut vermekten hali kalmamaktadır. Bu stokun önünde ve ilerisinde, en emin plâsman şekli olarak, toprak mülkiyetinin veya altının tercih edildiğini görüyoruz. Banka mevduatının son yıllarda devamlı ve hızlı artışına rağmen, bu tercih itiyadının ortadan kalktığına işaret edecek belirtiler henüz ortada yoktur. Ortaçağ insanı, toprağa ve kıymetli madene gömülü ve onlarla ölçülü servet anlayışı ile el'an içimizde yaşar gibidir. İleri ve modern bankacılığımız dahi, renkli ve cazip duvar afişlerinde gayrimenkul ve (yakın tarihe kadar altın!) vâadi ile, içimizde yaşayan bu insanın "arkaik" fakat o nispette muannit ruh haletine hitap etmesini pek iyi bilmiştir. Görünürde yan yana sıralanan ileri tesis ve teşebbüs örnekleri altındaki bu ruhlar, hakikî iş adamı ve hayatı için birinci plânda gelen faal ve menkul (mobil) bir servet telâkkisine yararlı olamayacağını bir kere daha tespit etmeliyiz.

Yukarıdaki tafsilât ile zihniyet dünyamızın, her köşesine nüfus eden eksiksiz bir tablosunu çizdiğimizi iddia edecek değiliz. Ancak, hâdiselerin asırlık “trend”ini ana hatlarıyla olsun belirteceğimizi umuyoruz.

Bir kere daha anlıyoruz ki: İleriye doğru hızla yürüyen iktisadî şekil ve formların zihniyet muhtevası, bazı cepheleriyle iş hayatının muhtaç olduğu yürütücü kuvveti ve insanı yoğurup şekillendirirken, diğer cepheleriyle el’an Ortaçağ kıymetlerinin tesiri ve baskısı altındadır. Tarihin her büyük dönemecinde olduğu gibi burada da düşündürücü bir ihtilât karşısında bulunuyoruz: Batı kapitalizminin belki kuruluş asırlarını hatırlatacak şekilde maddî imkânların zaman zaman üstüne ve ilerisine sarkan naif bir kazanç hevesi, hesap ve sayıdan fazla hoşlanmayan kaprisli çıkışlarıyla, günümüzün mevzuu olmakta devam ediyor. Bir kazanç hevesi ki, önüne dikilen tradisyon engellerini devirirken, alıştığı şekillere, bilhassa ânî ve çabuk kârlarla politik menşeli servet çeşitlerine tamamıyla yüz çevirmiş görünmemektedir. Toprağa, altına ve bilhassa gösterişe bağlılık cihetinden geçmiş asırlara göre esaslı bir değişme karşısında olmadığımızı da tespit etmiş bulunuyoruz. Bütün bu şart ve şekiller altında, zahiren ileriye çeker görünen kuvvetlerin gerçekte geriye çekme ve tepmeleri, iktisat zihniyetimizin kaderini tetkik edenlere çok kere “ne kadar değişse aynı şey!” dedirtecek ölçülere varabilmektedir. Buna rağmen, mahsulü ve kıymet ölçüleriyle organik ve münzevî hücrelerinden dışarıya (piyasa ekonomisine) çıkmanın tadına ve alışkanlığına varmış bir insanın, maddece bu cephesiyle de olsa, istikbal için cesaret verici bir işaret olduğunu tekrarlamak yanlış olmayacaktır. Önümüzdeki yılların ve belki evvel yılların bu yol kavşağındaki sarmaşık ve girift ihtilâtı nereye kadar götürecekleri şimdiden merakla beklenmeye değer bir noktadır. Zira, iktisadî varlığımızın kaderi, “satıh-üstü” cihet ve gayretlerle beraber, uzun vâdeli olarak altta ve derindeki gelişmenin istikametine bağlı kalacaktır.

1 Bu hususta tafsilât için “İktisadî Gelişmenin Şartları ve Sınırları” adlı etüdümüze bakılabilir, İktisat Fakültesi Mecmuası, XVI. cilt 1-4 sayılı nüshası, s. 6.

2 İktisadî İnhitat Tarihimizin Ahlak ve Zihniyet Meseleleri, İstanbul1951, s.7.

3 Bu kısmı takip eden izahlar, adı geçen kitabımızın muhtelif fasıllarındaki tafsilâttan istifade edilerek yazılmıştır. Ancak lüzumlu yerlerde sayfaya işaret edilecektir.

4 Tafsilat, adı geçen kitabımızın 154 ve müteakip sayfalarındadır.

5 Zaman ve Mekân ölçüleri hakkında adı geçen kitabımıza bakılabilir; s. 58 ve 59.

6 İbrahim Hakkı (18. yüzyıl): Marifetnâme, s. 347, 1294.

7 İrade noksanı ile sayı ve hesap geriliği adı geçen kitabımızın 202-208 inci sayfalarında gözden geçirilmiştir.

8 Aynı kitapta s. 209.

9 Fikir ve zihniyet tarihi bakımından son derece mühim noktalardan biri de, muhtelif düşüncelerin kendilerini nesilden nesle taşımaya hizmet edecek eserlerde “objectivasion”u ve o şekilde tekrarlanışlarıdır. Bu tekrarlanma bazen -tâbir câizse- nefeslenme payı bırakmadan fikir dünyasını aralıksız dolduracak bir kesrete (frequence) varmış olabilir. Bizde tevekkül, kaza ve kader gibi düşünceler uzun zaman bu vaziyeti muhafaza etmişlerdir. “Dünya fâni, ahret bâki” sözünün asırlarca tekrarına sinirlenen Şeyh Galip, bunu duymamış bir kulağın kalmadığını söylemekte haksız değildi. (“Olsa ne kadar harap ve mâşuş/Yoktur bunu işitmemiş guş!” Hüsnü aşk).

Tanzimat, Ortaçağ düşüncesinin bu yekvücut kütlesine yer yer çatlaklar getirmiştir. Burada aksine fikirler belirmeye başlamıştır. Bununla mevcut fikir yapısı üzerine bir ikinci tabaka yükselirken, bu tabakanın alelâde bir

adaptasyondan ibaret kalmayıp söyleyen ve dinleyenler tarafından bizzat benimsenmiş olup olmadığını ayrıca düşünmek lâzım gelir.

Tanzimat'tan beri bizde zihniyet değişikliğinin hızla ilerleyememesinin bir sebebi, yeni fikirlerin daha çok adaptasyon şeklinde telâkki edilmeleri ve intişar sahalarının darlığıdır.

10 Namık Kemal'in bu mevzu ile yakından alâkalı yazıları, Sây, Görenek ve Londra Mektupları vs. Ebu Ziya Tevfik'in Numûnei Edebiyatı Osmaniye kitabında dercedilmiştir.

11 Teşriki Mesâi, Taksimi Mesâi, (Yeni Kütüphane) s. 114, 1296.

12 Bu satırlar "İktisadî Gelişmenin Şartları ve Sınırları" adlı makalemizden alınmıştır, zikredilen yerde!.

13 Sevdai Sây ve Amel, s. 16 (Yeni Kütüphane) 1295.

14 Metinde gösterilmiştir.

15 Bu mevzuda Social Forces in the Middle East (Edited by S. N. Fisher-Cornell University Press, 1955); s. 132.

16 Ânî ve çabuk kârların aynı zamanda yüksek bir istihlâk meyline sebebiyet verdiklerini ve o suretle devamlı bir sermaye terakümü yolunda dikkate alınması gereken mânilerden birini bu noktada aramak lâzım geleceğini, adı geçen makalemizde izah etmiş bulunuyoruz, s. 14 ve 15.

Neslimizin Tarihi / Doç. Dr. Nurettin Topçu [s.822-826]

Yeni neslin velisi olacak zihniyet, gençliğe bir ruh aşılayacak ahlâk kahramanları yaratabildi mi? Gençlikte ilim, ahlâk, sanat hareket ve hırsını doğuracak iman nasıl bir iman olacaktı? Yüksek kürsülerden güzel şeyler söyleyen mürşitlerin, gençlikte doğmasını istedikleri imanın mahiyetine dair bugüne kadar bir kelime öğrenilmedi. Neslimizin nasipsizliği, aradığının ne olduğunu tanıtacak bir mürşide rastlamayışı olmuştur. Bu gerçek karşısında memleket gençliğinin, hangi ellerin hatâsı yüzünden, bir asırdan beri, nasıl çorak ve âkıbetsiz yollarda, ne gibi gafletlere büründüğünü göstermeye çalışacağız.

İstibdat devrinde başlayan içtimaî hareketlere bakılınca, türlü şekiller altında hep siyasî yapıda olduklarını görüyoruz. O günden bugüne kadar birkaç nesil, birbirine en samimî miras halinde, siyasî hırslar ve siyasî kinlerden başka bir şey bırakmamıştır. Bu nesiller bâzen samimî idiler. Fakat bağlandıkları fikir ve kanaat, hep siyasî iktidarın bir elden başka ele geçmesiyle vatanın kurtulacağı yolunda idi. Bunların hiçbiri örflerin, sanatların, iktisat ve hukukun bu vatanın hayatı içinde ve bir ahlâkî îman içerisinde gelişmesiyle ancak hakikî inkılâbın yapılabileceğini anlayamamıştı. Hepsi inkılâbı, hayatın almış olduğu geçici ve içi boş şekillerin değişmesinde aradı. Hepsi eski unsurlarla yaptıkları yeni putları alkışlamakla kendilerini oyaladılar.

Değişen devirlerde milliyet kavramının kazandığı o kadar değişik değerlere dikkat edilirse, bu kavramın her devrin siyasî yürüyüşüne âlet olan bir değer halinde yaşatıldığı anlaşılır. Elbette milliyet, kökleri olan ferdî ruhun samimî hareketlerine bağlanmadıkça ve bu ferdî ruh da bir inancın temelleri üzerinde kurulmadıkça siyaset ve idarenin vasıtası haline

girer, her devrin siyasetine, memleketin idarî icaplarına göre değişir ve milliyetin mürşitleri de siyasî otoritenin bekçileri haline gelirler. Biz de milliyet hareketlerini incelerken bu meselenin tahlilini yapmayı denemiştik. Milliyet, bizim duyuş ve inanış tarzımızı zorunlu yapan, maddî ve ruhî özelliklerin yoğurduğu içtimaî şahsiyetimizdir. Her devirde, milliyet mefkûresi gibi kutsal bir dâvada idare edicilerin veya halin menfaatına uygun telkinlerin tesiri altında kalan genç nesiller, ruhlarını kurtaracak olan imanın yolundan uzaklaştılar. Milliyetçiliğimiz bir gün başka dinden unsurları içine alır, sonra çıkarır; halin icabına göre bir gün çiftçi millet olduğumuzu söyleriz, sonra sanayiciyiz deriz; bir zamanlar aristokrat olduğumuzu biliyorduk, şimdi demokrat olduğumuzu iddia ediyoruz. Bir gün ırkçılığa gönül veririz, başka birinde ırkın değerini sıfıra indirmekten çekinmeyiz. Bir zaman Avrupa medeniyetine bağlanır, sonra onu inkâr eder, Şarklı oluruz. Baştan aşağı tezat halinde duran bu görüşlerin peşinde koşan nesilleri aldatan şey, geçici olan siyasî menfaatlerdir. Bir gün, şöyle olmakta menfaat sezilir, başka bir gün bu görüşü ortadan kaldırmakta menfaat aranır. Bir müşterek mefkûre halinde yaşanması gereken milliyetin menfaatlerden kurtulup daha derinden, ferdî ruhların hakikatından taşması, fertlerin hakikat diye bağlandıkları bir inancın temellerine dayanması lâzımdır. Her günü bir taraftan gelen menfaat endişesi bir zümrenin saltanatını kurmak için gençliği âlet olarak kullanırken, cemiyetin hayatı dümensiz ve tesadüfî tezatlar içinde bir karanlığa doğru ilerleyecek ve millet dediğimiz şu insan toplanışından tek bir ruh çıkarmak kabil olmayacaktır.

Evlerimizde iki musiki, kafamızda iki mantık, hayatımızda iki medeniyet, şarkla garp uyuşmuş duruyor. Aralarında bir çarpışma bile yok. Bunlar kendiliklerinden taşıdıkları mânaya asla sahip değildir. Garp musikisini modernlik adına alkışlayan bir nesil Şark musikisi ile mest olmaktadır. İçimizde dünkü gibi mücerret mantıkla hakikat araştıranlara hak

vermekle beraber, dâhiyane belâgatlarla her günkü değişikliklere, içtimaî hareketlere dair söz söyleyenlerden hoşlanıyoruz.

Gençliğe ait ruh buhranları yaşamış olanlar onu bilirler, sanatkârın eseriyle ahlâkçının öğütlerini uzlaştırıp kendimize bir hikmet, bir hayat felsefesi çıkarmak için ne kadar uğraştık, ne kadar ruh mücadelesi yaptık! Bu bir türlü mümkün olmadı. Birkaç nesil, hayata gafletle bakıp bir mâna çıkaramadan gelip geçti. Çünkü ferdî hayatımızın mânasına bakmaya vakit bulamadan birbiri ardına vâris olduğumuz bir iptilâ ile siyasete atılıyoruz. Cemiyete ait menfaat dâvaları arasında yine cemiyetin hayatî kuvvetleri eriyip kayboluyor. İnsanlığa ve insanlık içindeki yerimize ve hayatımızın istikbaline ait bir kelime söylenmiyor. Bir asırdan beri yapıldığı söylenen inkılâplar, Anadolu'nun ahlâkına, iktisadına, sanatlarına ait ve bu cemiyetin yaşatıcı kuvvetlerini tanıtan ne kadar eser ortaya koyabilmiştir? Bize kalırsa yapılması lâzım gelen bu iş, hiçbir zaman yapılmamıştır. Her devirde gençliği oyalayan, geçici olaylar ve devrin menfaatleri oluyor. Bütün bu duyularımızı oylayıcı dar görüşlerde ve hep menfaate dayanan sözde mefkûrelerden gençliği kim kurtaracak? Bu topraklarda yüksek bir medeniyet yaratıcı istikbâli kim bize vadedecek? Bu memleket gençliğinin gözünde büyük adam tasavvuru, azametli, sert bakışlı, endişe ve ızdıraptan kurtulmuş görünen, yaldızlı ve parlak sözler söyleyen, vakur yürüyüşlü hem de iyi giyinmiş ve servet sahibi hortlakların şeklinden ne zaman sıyrılacak? Ne zaman büyükleri, bizim gibi alelâde yaşayanların arasından kıyafet ve sözleriyle değil, fikir ve kanaatlerle, hareketlerindeki fedakârlıkla ve kahramanlıklarıyla tanıyacağız? Şuurlanmış bir gençlik karşısında hakikî mürşit, onun yanında muzdarip yaşayan, onunla beraber gözyaşı dökendir. Son devirlerin mürşitleri, hepsi de yalancı peygamber rolünü oynadılar. Birisi Kürt alfabesi tertipleyip Kürtlüğü ihyaya çalıştıktan sonra, İstanbul'a gelerek tamamen aykırı bir mefkûrenin sahibi ve bir devlet siyasetinin esiri

oldu. Daha yakın devirlerin mürşitleri, bâzen Anadolu’nun tarihinden ilhâm alarak bizde hakikî ve saf milliyeti kurmak istedikleri halde, şahıslarının devlet ve ikbal kapılarından uzakta senelerce terk edilişleri yüzünden, yeise düşerek bizzat ele aldıkları mefkûreye sonradan düşman kesildiler ve gençliğe ümitsizlik, hareketsizlik ve uysallık zehirlerini aşılamaya başladılar. Bâzen de en ileri ruhçuluk ahlâkını, İsâ kisvesi altında müdafaa yoluyla gençliğin ve memleketin kurtarılacağını umanlar, sonra ferdiyetlerinin her sahada, devlet karşısında ve hayatta uğradıkları sürekli muvaffakiyetsizlikler yüzünden en koyu maddeciliğe düştüler. Birincilerin hareket sahasında duydukları felce uğratıcı korkuyu, bunlar fikir sahasında ruhlarının derinliklerinde duydular. Düşünce hayatının gençlik devrinde ruhlar için bir din ararken, bugün din tanımayan, son ve ölü kuvvetlerine ancak sahip, bütünüyle meflûş bir ruh halinde, hayatta muvaffakiyetle yaşayanların kuvvetlerine garazkâr, îman ve mefkûrelerine düşman oluyorlar.

Yine kendinin dünkü ruh eserine düşman olan, îmanına düşman olan mürşitler bu memleket gençliğini her devirde böyle oyaladılar ve aldattılar; gençliği bir noktaya kadar sürükleyip daima yarı yolda yalnız bıraktılar. Bugünkü gençliğimizi kolaylıkla inanmaz, kendini inkâr eder hale getiren bu hâdisedir. Gençlik her devirde aldatılmıştır. Aldatılanın zamanla ve nesiller arasında elde ettiği müdafaa âleti, kurnazlıktır. Bugün, gençliğimiz, hiçbir samimî inanca sahip değilse ve samimî îman ve mefkûrelerden uzakta, onlarla eğlenen bir tavır takınmışsa bunun sebebi, her devirde bir mürşit tarafından aldatılmış olmasıdır. Sahtekâr mürşit menfaatle ikbâle yükselmekten başka şey düşünmediği halde, bir zümre gençliğin mâsum kalplerini, kendi ikbâle yükselişinin basamakları gibi kullanıyor. Günün birinde, evvelce tutmuş olduğu yolun hatâlı olduğunu ileri sürerek arkasından sürüklediği gençliği yarı yolda bırakıp ayrılıyor ve istediği

mevkie ulaşınca, artık yüzlerden maskeler düşüyor, menfaatler meydana çıkıyor.

Neslimizi hazırlayan yakın tarihe bakınca bu manzarayı görüyoruz. İşleri tamamen dış yüzünden gören bâzı safdiller de neşemizi eksik, hayatı iptidaî ve kasvetli buldular. Hâlâ içimizde yaşayan, Garpı anlayamamış bu zavallı Garplılar, neşemizin afaka yükseldiğini görsünler: Zayıflar karşısında ellerindeki kuvvetle tam hürriyeti yaşatan zümreler hayatın iptidaîliğini yıktılar; eski hayatın yerine lüksü getirdiler; Batı’nın medeniyet araçlarını ayaklarının altına serdiler! Her şey tamamdır, evet her neşe tamam, yalnız ruh yok. Her tarafta iskelet ve şekil, ruhlarda karanlıkla tatminsizlik dolu. Müesseseler ve hayat içerisinde yetiştirmeye çabaladığımız genç çocuk, sayısız ızdırapların kaynağıdır. Onu mâbette diz çöküp gözyaşı dökmekten kurtardık diye avunanlar görsünler: Şimdi o bin bir mâbette diz çöküp gözyaşı dökmektedir. Evinde sevgilisi için gözyaşı döküyor; mektepte hakikat duygularıyla vicdanını harekete getirenlerin karşısında gözyaşları döküyor; hareket aşkına tutulan genç kalpler, daha çok sevmek, daha çok muzdarip yaşamak için ilâhî bir dua vecdi içinde hayatın her sahasında gözyaşlarıyla ilerliyorlar.

Tabiat içinde ve sanat karşısında, ahlâkî hâdiseler dünyasında, felsefenin hikmetleri arasında ve insanlık âleminin yürüyüşüne şahit olduğumuz anlarda gençlik gözyaşlarıyla düşünüyor. İlmin hakikat ışıklarıyla ilk

karşılaştığı anlarda, hayatın saadet mefkûresini vicdanında ilk reddettiği anda, kadının iffet ve aşk hissini ilk duyduğu anda vicdanında maddenin ve hayatın üstünde Allah’a yükselen kuvvetin kendini ilk tanıttığı ilhâm anlarında genç kalbin ilk eseri, gözyaşlarıdır. Bu anlar, ibadet ânlarıdır. Bu anlarda vicdandan yükselen ses, Allah’ın sesidir. Mâbetsiz şehir gibi mâbutsuz kalp de ancak ruhun ölümüyle kazanılır. İnsanlık yok olmadıkça mâbetsiz kalmayacağı gibi, ruh da ölmedikçe mâbutsuz kalamaz. Ruhun

ölümü, onun inkâr edilişidir, hayatın ümitsiz gidişiyle kazanılmış bir maddecilik içinde felce uğratılışıdır.

Bir nesil kendini, kaybedilen kendi ruhunu arıyor. Ruh ise arandığı her yerdedir. Kâinatta ruhsuz hiçbir şey yoktur. Eşya, şekil kazanmış fikirlerdir. Allah ise bizim varlıkla her temasımızda hissediliyor. Dinsizlik, hakikî ve geniş mânasında, eşyayı sahip olduğu ruhtan sıyırarak nefsimiz uğrunda bir vasıta gibi kullanmaktır. Bizim buhranımız bir din buhranıdır. Kendi hakikatını arayan ruhlar, uğrunda gözyaşı döktükleri varlıkların bizzat kendilerine tapınmasınlar. Sevgilerimiz bâzı kere alelâde eşyaya bağlandığı gibi bazen de her kalbin ibadetine değer sandığımız konulara bağlanabiliyor. Lâkin aldanmayalım. Menfaatler ve her sahada kuvvetler sevildiği gibi aile sevgisi de varlığımızın büyük kısmını kendine çekebilir. Ancak bunlar, irademizi darlıktan kurtarıp sonsuzluğa yöneltici olamazlar. Menfaat, eşya ve varlıkları, kendileri için değil de, nefsimiz için, nefsimizi doyurdukları için sevmektir. Her menfaat, ferdî menfaat gibi içtimaî menfaat de ruhun düşmanıdır. Ne şekilde geniş bir hesaba bağlanırsa bağlansın, sonunda nasıl bir içtimaî hayır yaratacağı kabul edilirse edilsin, her menfaat tasavvuru ruha karşı kurulmuş bir tuzaktır. Menfaat, aşkımızın katilidir.

Kuvvet ise, tabiat ve cemiyetin yaratıcı imkânlarının bizi başarıya ulaştıracak şekilde kullanılmaları demektir. İptidaî tabiatımızın bize bağışladığı maddî kuvvetler gibi, cemiyet içinde elde edilen servetlerin ve zekâ mahâretiyle kazanılan üstünlüklerin hepsi, kâinatın Allah tarafından kurulu düzenle yürüyüşüne karşı gelen zorluklardan ibarettir. Her başarının şartı olan kuvvet, ferde eşyayı kazandırır, ruhu kaybettirir. Hırsları, hasetleri doyurur, gururu şahlandırır. Fakat kuvvetin kullanıldığı yerde îmansızlık var demektir. İman tam olmadığı yerde yalan ve belâgat yayılmaya başlar; îmanın hiç kalmadığı yerde para ve kılıç kuvveti kullanılır. İnanmayan

adam, hakikati istemeyen adam kılıç kuvvetine, para kuvvetine riyakâr ikna kuvvetlerine başvuracaktır. İnsanlar, hakikate en doğru yoldan ulaştıran îmana sahip olmadıkları için hukuk sistemlerini icat ettiler; din yerine mecburiyeti koydular. Hakikat, ruhun kendiliğinden ulaştığı zaferle beraberdir. Kuvvet, her zaman hakikatin bıraktığı boşluğu doldurmak için kullanılmıştır.

Kâinata bağlı varlığımızı daraltan ve hürriyetimizi kısırlaştıran şeylerden biri de, kendi çemberi içinde kapalı kalan ailedir. Cemiyetin temeli olan aile, kalbimizi bir istismar vasıtası gibi kullanıcı olmamalıdır; belki onu genişletmek için bir geçit yeri olmalıdır. Aile yalnız bencilliğimizi işledikçe, insanlığın kendi ruhunu bulmasına imkân olmayacaktır. Aile, hiçbir kalp hareketinin sonuncu gayesi değildir. O, yorulan ruhun dinlenme yeri olabilir; fakat kâinatın ruhuna ulaşmak için bize bir ışık göstermez. Çünkü onda insan, ancak ana, baba ve kardeş olarak alınır, insan olarak alınmaz. İnsanların aile saadeti dedikleri şey, hayat yorgunluklarından sonra uzviyetin ve sinirlerin kendilerine özel tatmin şekilleri içinde dinlenmelerinden başka bir şey ifade edemiyor. Aile sevgisi, bizde insan sevgisini artırmalıdır. İnsanları seven, kardeşi kardeş diye, evlâdını evlât diye sevmemelidir. Zira insan ruhu birdir. O sadece ne oğulda, ne kardeşte, ne de sevgilide yaşayan ruhtur; o bütün insanlarda ve bütün kâinatta hâkim tek bir ruhtur. Baba ve kardeşi insanların bütününden ayırmak, kâinatı daraltmak, bencil duygularla onu parçalamak, onun hakikatini tanımamak demektir. Aile, sonsuza doğru gidişimizde bir basamak olmalıdır.

Hakikati ve hakikat sevgisini kurmak için, bizi idare eden bunca ruh sapkınlıklarından, bunca hatâlardan sıyrılmak lâzım geliyor. Hakikat mefkûrecisi her şeyden evvel bizi menfaatini bilici olmaktan kurtarmalıdır. İyi bir terbiyeci, artık bugüne kadar olduğu gibi “menfaatini bilen adam” yetiştirmemeli, kuvvet denilen muvaffakiyet cihazından bizi nefret

ettirmelidir; kuvvet vasıtalarının hepsinin iğrenç şeyler olduğuna bizi inandırmalıdır. Aileye gelince onun, sonsuza doğru yürüyüşümüzde sadece huzurlu bir yol olduğunu unutmamalıyız. Yorulduğumuz zaman orada dinlenelim, bir an sükûn araştıralım. Çünkü kuvvetlerimiz mutlak değildir. Lâkin ailede ideal ve hakikat araştırmayalım. Bizim hakikatimiz sonsuzdadır. Sonsuzda saklı olan hakikatin birliğine ulaşabilmek için pek çok fedakârlıklar lâzım; servetten, saadetten, devletten ve ümitlerin çokluğundan geçebilmeliyiz. Bizi bu gayeye ulaştıracak eli dışımızda aramayalım. Yalnız dünyanın süratli yürüyüşüne bakalım. İnsanlığın kendi zaruretleriyle, kendiliğinden nereye doğru ilerlediğine dikkat edelim. Kuvvetler birbirini yok ediyor, kâinatın bütün kuvvetleri birbirlerini mahvediyorlar, birbirlerini batırıyorlar.

Hakikati batırmak isteyen kuvvet, kendi kendisini batırıyor. Menfaatler birbirini yok ediyor, aileler kendi kendilerine kâfi gelmiyorlar. İnsanlık, geçirdiği hezeyanlı kâbusun son devrindedir. Yarının dünyası, kuvvetle menfaati inkâr edecektir. Bu yolda ilerleyebilmek için etrafımızda izler, ufuklarımızda işaretler aramayacağız.

Yalnız kendimizin olan bir hayat şekli seçerek bütün hayatımızı bahse koyan kahramanlıkla, Mevlâna'nın tâbiriyle kanlı bir yola yalnız atılmadıkça ruhumuzu ve cemiyetimizi kurtaramayacağız. Şimdiye kadar, herkesin yaşayışında zevk aramakla geçirilen zamanlar, ruhumuzun katili oldular. Bugünün çocuğunu kimsesiz, âvâre bırakan karanlıktan çekip kurtarmak için, ona dışardan yardımcı bir el uzatmaksızın, hakikat yolunda en cesur adımlarla yürütecek hikmeti söylemekle yetiniyoruz:

"Hak bellediğin bir yola yalnız gideceksin!"

Neslimizin Âtisi

Şüphesiz ki günümüzün meseleleri pek çok ve pek elemlidir. Lâkin içlerinden bir tanesi var ki o, bütün gözlerden kaçtığı halde gerçekten

meselelerin meselesidir. Zira o halledilmedikçe fenaya yüz çevirmiş duran bütün meseleler hüsranda kalmaya mahkûmdur. Hepsi de yetim, hepsi de çaresiz, hepsi de mukadderatımızı karartıcıdır. Bütün meselelerin en önemli ve en elemlisi olan bu mesele, neslimizin âtisi meselesidir.

Mâzimize gömülen hâdiselerin eseri olan neslimiz, şimdi karşımızdadır. Onu kendisiyle itham edecek yerde, kendisine hayat veren sebepleriyle izaha çalışalım. Bunu yaptıktan sonra, yarının temellerini koyacak olan bugünümüzü anlamak, yani yarının izahına hazırlanmak için bugünkü neslin ruh tahlili yapıldığı zaman bakınız onda neler var? Nasıl bir neslin çocuklarıyız?

Her şeyden önce bir nesil içinde iki nesil, belki de çok nesiller yaşıyor. "İki millet bir millet içinde yaşıyor" dedirtecek kadar aşikâr ayrılıklar, zaman zaman ruhlar arasında düşman siperleri kadar derin çukurlar açıyor. Bir zümre öbürüne düşman: Almanın Fransıza olduğundan daha fazla, Hintlinin üç asır tahakkümünün pençesinde kıvrandığı İngilize, Çinlinin asırlarca kahrü zülmüne çaresizlikle boyun eğdiği Avrupalıya düşman olduğu kadar düşman. Particilik düşmanlık, kulüpçülük düşmanlık, tahsil çağı düşmanlık. Körpe nesillerin, durmadan dövüşmekle geçirdikleri o meleklik çağı yavruların yumrukları ile canavarlaştırılmaktadır. Neden bunlar şehvet tahriki olmadan sevişmiyorlar? Neden aralarında ölüme kadar götürücü dostluk yerleşemiyor? Kalplerin fethi demek olan bu ruhî zafer, Fâtih'in ve Yavuz'un Topkapı Sarayı'ndaki kılıçlarıyla hazırlanamazdı. Öyle iken Alparslan'ın yüce vârisleri, kalpler kazanmakta dünyaya örnek oldular. Fâtih tarihî Bizans'ın iktidarına son verirken onun halkının kalbini kazanmıştı. Yavuz Selim'i Sinan Paşa'nın şehâdetiyle "Firavunlar ülkesini fethettim, lâkin Sinan gibi bir veziri kaybettim" diye ağlatan, dostluktaki, ülkelerle saltanatlara değişilmez değerdir.

Öylesine bölük bölük, öylesine parça parça olmuş bir nesil ki, kendisinden başka herşeye hayran. Yarım asır içinde sırasıyla Fransız, Alman, İngiliz, Amerikan hayranlığından usanmadı, şimdi de Hipi hayranlığına yanaşmak istiyor. Sadece kendisini sevmiyor, kendinden nefret ediyor, kendinden kaçıyor. Böyle kaçan nerede kurtulur? Hakikatte bu bir şahsiyet hastalığıdır. Ama sebepsiz değil. Yine sebeplere dönmek lâzım geliyor. Bakınız bir milletin kaç türlü maarifi var? Evet, bir millet ki onda Fransız, İngiliz, Alman, İtalyan, Amerikan maarifi kökleşmiştir. Bu milletlerin her birine, onların çocuklarını değil, kendilerini misafir eden ev sahibi milletin çocuklarını yetiştirmek için o milletin bağrına saplanmışlardır. Bu çile, bu uğursuz kader yetmiyormuş gibi biz kendi elimizle, cennet kapısı açar gibi yabancı dilde öğretim yapan mektepler açıyoruz. “Kendimizden hayır yok, bari yabancı ruhlara sığınalım” dercesine yabancı kültüre iltica ettikten sonra millette ebedî yaşatacak kuvvet mi kalır?

Bir nesil ki metafiziğini kaybetmiş, aklın ulaştığı bu hakikatler dünyasının ismine bile hasret, isminden bile habersiz kalmıştır, komünizm neden onun ruhunu hem de ulu mabedinin eşiğinde ayaklar altında çiğnemesin? Bir nesil ki, bir mânada dilsizdir. Hangi dilin kendi dili olduğunu bilmiyor. Konuşmasında yine Alman, Fransız, İngiliz asıllı kelimelerin tiksindirici salatasını kullanmaktan zevk duyuyor. Korkunç bir aşağılık duygusuyla bu milletlerin dil yapılarına varıncaya kadar önünde minnetle eğilmiş. Kendi ecdat dilinden bir şey anlamıyor.

Bir nesil ki, sanatını kıpkırmızı şehvete bulaştırmış. Şiirinde, sinemasında ve musikisinde hayvanî iştiha sırıtmaktadır.

Bir nesil ki, yarısı öbür yarısını düşman yerine koymuş, ona gayz ve nefretle saldırmaktadır. Ölüm dirim savaşı yaparcasına saldırıyor: Mâzisine saldırıyor, imanına saldırıyor, sevgisine saldırıyor. Hakkına ve hayâsına

saldırıyor. Sahne eski Roma'nın Patrisyen-Pleb mücadelesini andırmaktadır. Ama bizim Patrisyenlerimiz vatanın asıl sahipleri de değil; yabancı vicdanların, yabancı ellerin, yabancı tarihlerin çocuklarıdır. Asıl vatan ve tarihin çocukları, Plebler gibi inleyen mazlumlardır. Bunların zafer günü elbet yakındır.

Öyle bir nesil ki, masum köylüsü gibi tahsil çağındaki çocukları bile insanın ruh yapısında büyük yaratıcılıkların kaynağı olan samimiyeti kurutan, yani insanı kendi kendinden alıp götüren bir siyaset kavgasına tutulmuş, dostluk, aşk ve hizmet duyguları hep ona fedâ edilmiş; imanı kin ile mübadele olunmuş; gerçek dünyası kalmamış; kalbi kurutulmuş, ümitleri boğazlanmış; korkusu çok, karanlığı katı; hayatı gayesiz, yuvası emelsiz, iradesi hedefsiz, zamanı değersizdir.

Nasıl kurtulur bu nesil?

Ölüler bizi yaşatır ve ölüler bizi zehirler. Bu yaşatan veya zehirleyici olan iksire bir de ilâhî lutfa çevrili duran, ona uzanan irademizi ilâve ederseniz bütün hayatı, bütün varlığı ve bütün istikbali elde etmiş olursunuz. Neslin hastalığını, mâzide açılan yaraların iltihaplanması halinde kabule mecburuz. Böyle yapmazsak yanlış teşhis koymuş olacağımızdan tedâvi de mümkün olmayacaktır. Tedavi yolunda çilenin her çeşidini çekmemiz lâzım geliyor. Zaaflarına minnet, hatalarına hürmet edeceğiz. Doktor hastasını böyle tedavi eder. Bu yolda, yaradan iğrenmek, hastaya hastalığını hissettirmek bile bir zulümdür. Hattâ hastalarımız elele verip de bir gün üzerimize yürürler ve bize bütün zulüm kuvvetleriyle karşı koyarlarsa, biz Büyük Kurtarıcının rahmetine sığınarak sabırla tedavimize devam edeceğiz, yeni vasıtalarla, yeni ve daha inceltilmiş tedavi usulleriyle… Onun bugünkü ruh yapısı, şehveti aşka, isyanı itaate, şiddeti merhamete, inkârı imana tercih eden tehlikeli bir cihaz halindedir. Daha dün, İkinci Cihan Harbi'nde Paris düşüp de Fransa Alman orduları

tarafından istilâ edildiği zaman matemzede Fransız milletine radyoda hitâp eden o zamanın devlet reisi muhteşem mareşal Petain’in ilk sözü şu oldu: “Dostlarım! Zevk bizi mahvetti.” Bu tek cümle Paris’in ve belki bütün Fransa’nın yirmi beş yıllık hayatının hülâsası olmuştu.

Neslimize pusu kuran komünizm tehlikesi, ruh yapısı tamamen çürümüş olanların iflâsını doktrinleştirerek, ruh sahibi insanlığa karşı koyulmuş kin ve kan kokan bir beyannâmedir. Komünizm insanlığın gerçek gayesine doğru ilerleyişi esnasında meydana gelen bir irtica yâni gericilik, ahlâk dünyasında bir yıkılış, hakikat havasında bir zehirlenmedir. O artık ne sadece bir iktisadî doktrin, ne tüketim eşitliği, ne de bir işçi dâvasıdır. Komünizm kaidesiz yaşama plânıdır.

İnsan topluluğunu cemiyet yapan kaideleri kaldırın, mesuliyeti insan ruhundan çıkarıp atınız, komünisti elde edersiniz. Bu mânada komünist, kaidesiz ve mesuliyetsiz insandır. Her yerde, insanlığın îman ve ümitler barındırdığı her vatan toprağında komünist, gözlerden düşürecek kaide arar. Hayvanlar gibi hür yaşamanın zevkini genç ruhlara aşılar. Vicdan huzurunda mesuliyetsizliği bir doktrin, bir neşve kaynağı gibi sunmak ister. Mesuliyetlerin barınağı olan vicdanı, herkesin şahsî ve ebedî hasmı hâline koyar. İnsanlık mücadelesinde yorulan fertlere, “Meğer elli yıl boşuna utanmışım, utanmamalıymışım” dedirtir. “Kullandığım kaideler beni esir etmiş de, bilmemişim” formülünü uyanış formülü yapar. Bu esaretten kurtulmanın yolu ise artık isyandır. Kanunlara ve kaidelere, mesuliyetlere ve ideallere isyanı hazırlar. Birer ideal plânı ve kaideler kaynağı olan din, komünistin baş düşmanıdır. Ancak o unutmasın ki, komünist ile din adamı arasında şu fark daima kalacaktır: Komünistin din adamı hakkında hiçbir mesuliyeti yoktur. Çünkü o, mesuliyet tanımaz. Din adamı ise, komünistin ruhunu kurtarmaktan mesuldür. Biri, ruhu ezmek isteyen maddenin saldırışını, öbürü, maddeyi de kurtarmak ve kendine yükseltmek isteyen

rûhun ızdırabını temsil ediyor. Komünistin bütün varlığını teşkil eden madde, bizzat kendi kendinin düşmanıdır. Zira kendisinin yükseltilmesi için uzanan eli kesmektedir.

Komünistin karakterlerini ortaya koyduk: Yaratıcı evrime inanmayış, hürmet yokluğu, ideal anlayışsızlığı, kaidelerle mesuliyetlerin düşmanlığı. Yaratıcı evrim, ruh sahibi insanı yeryüzüne getirdi. Hürmet, ahlâkı doğurdu. İdeal, ferdi sonsuzluğa ulaştıracak. Kaideler ve mesuliyetler, bizi insan olarak yaşatmaktadır. Komünist, işte bu değerlerin hepsine birlikte cephe alan kuvvettir. Onun, insanlığımızın düşmanı olduğu muhakkak. Ama ona nasıl karşı koyabiliriz? Düşmana aynı silâhlarla değil, samimî olarak kendimizin olan silâhla karşı koymalıyız. Ona karşı ruhumuz, vicdanımız ve imanımızı siper yapmalıyız.

Türk çocuğu nasıl yetişmeli? Gençlik çağında da haysiyetli, huzurlu bir yaşayışı nasıl sağlayabiliriz? Nasıl bir aile kurmalıyız? Hangi mesleklerde muvaffakiyet arayalım? Hangi eserleri okuyalım? Zamanımızı nasıl kullanalım?

Dikkat edilirse ideal olan dâvalardan hayatın basit teferruatına kadar her hususun cevabını arayan bir neslin kalbinde bir âfet gizlidir. O da iradî kudretinin noksan oluşudur. Çünkü hayat onları demir örsün üstünde dövecek yerde şaşırttı, mesuliyetsiz yaşattı. Ancak biz inanıyoruz ki millet kalbinin sahibi olan bu muzdarip nesil, milletin kalbine uzanmak için irşat ve işaret bekliyor. Onlar bizim beklediğimiz yarınki kuvvettir.

Bugün köyde parasız hasta muayene günleri koyan hekim, ellisinden yukarı yaştakiler değildir, gençlerdir. Bugün yukarıda anlattığımız süfli hayat sahneleri karşısında hicap duyan, örflerimizle mukaddesatımızın tezyif edildiği yerde isyan ile ürperen, dilimizin hançerlendiği yerde alkışlamayan, dinimizin kurtarıldığı yerde içten sevinen de bu zümredir. Kapı kapı dolaşıp mürşit arayan onlar, düşmanlarını kalbini kurtarıcı bir

feragatle affetmesini bilen de yine onlardır. Doğacak dünyamızın bu yapıcılarından gelecekte bahsedecek hakîm, onlardan şöyle bahsetse yeridir:

“O nesil hârika idi. Babaları İstiklâl Cihadı’nda can veren bu neslin yeni bir hayat arayışı, bütün hareketlerinde henüz şuurlu olmadığı halde, seziliyordu. Beş yüz sene sonra Fâtih yedi yüz yıl sonra Mevlâna öyle anıldı ve öyle anlaşıldı ki, bundan bir kültür ve medeniyet sentezinin müjdesi beklenebilirdi. Mâbede iltica, evvelki gibi alışkanlıkla değil, ızdırâp ile oluyordu.” Hakikî inkılâbı yapacak olan bu nesil, beklenen kuvvettir.

Nesillerin Ruhu / Prof. Dr. Mehmet Kaplan [s.827-833]

Fertlerin nasıl birbirinden ayrı bir duyma, düşünme ve hareket etme tarzları varsa, nesillerin de kendilerine has, önceki ve sonraki nesillerinkine benzemeyen bir duyma, düşünme ve hareket etme tarzları vardır.

Aynı içtimaî, siyasî ve iktisadî şartlar altında yaşayan, aynı çeşit terbiye müesseselerinde yetişen, aynı endişe ve meselelerle meşgul olan ve aşağı yukarı aynı yaşta bulunan insan toplulukları arasında müşterek bir ruhun teşekkül etmesi gayet tabiî bir hadisedir.

Milletlerin tarihî hayatında nesiller, büyük fertlerden daha mühim rol oynarlar; zira devirlere şekil ve renk veren esas kitleyi onlar teşkil ederler.

Hatta sivrilmiş şahsiyetlerin kendi nesillerinden tamamıyla ayrı varlıklar değil, bilâkis onları en iyi surette temsil ve ifade eden kabiliyet ve dehâ sahibi insanlar olduğu iddia olunabilir. Bu müstesna fertleri bize tek ve yüksek gösteren şey, onlardaki ifade ve temsil kudreti ile beraber, kendilerine uzak mesafelerden bakmamızdır. Yakınlarına vardığımız, içlerinde bulundukları muhiti teşkil ettiğimiz zaman, etraflarında onlara benzer küçük çapta bir yığın insan ve insancık buluruz.

Devri anlamak için, mutlaka nesli toptan göz önünde bulundurmak lâzım gelir. Burada Tanzimat'tan bugüne kadar gelmiş geçmiş nesilleri hatırlayarak karakterlerini tespite çalışacağız. Nesiller umumiyetle tez, antitez, yükselen ve inen dalgalar şeklinde gelişirler. Böyle oluş, mukayese yoluyla onlardan her birini vazıh surette anlamağa elverişlidir.

1860-1876 yılları arasında faaliyette bulunan Namık Kemâl-Ziya Paşa nesline mensup olanlar, devlet kalemlerinde yetişmişlerdir. Bundan dolayı çok hayatî ve siyasî bir karakter taşırlar. Terbiyeleri yarıdan çok şarklı ve muhafazakârdır. Yabancı dillerini ve kitaplarını ömürlerinin

yarısından sonra öğrenirler. Bundan dolayı ruhlarında kuvvetli bir Şark-Garp mücadelesi vardır. Dindar ve tarihe bağlı oldukları için Garp'a kendilerini fazla kaptırmaz ve ezilmezler. Müteakip nesillerde bir hastalık halini alan aşağılık kompleksi bunlarda hemen hemen yoktur. Büyük ideallere sahiptirler ve kahramandırlar. Müşterek birkaç ana fikir etrafında birleşirler. Bunların içinde en mühimi Meşrutiyet'in ilânı, yani Saray'a ve Bâbıâli'ye karşı parlamentonun kurulmasıdır.

Onları bu dâvaya sevk eden âmil, bazılarının zannettiği gibi, sadece Fransız ihtilâlinden, o sıralarda Avrupa'ya yayılmış hürriyet fikirlerinden ilham almaları, basit bir taklit arzusu değildir. Cemiyetin içinde bulunduğu şartları ve yükselmesi için lâzım gelen müesseseleri anlamışlardır.

Mesele şöyle hülâsa olunabilir: Eskiden Osmanlı cemiyetinde mahiyet itibarıyla birbirine zıt, icabında birbirini kontrol ve idare eden üç kuvvetli müessese vardı. Saray, Yeniçeri Ocağı ve Medrese. On altıncı asra kadar muvazeneli ve sıhhatli birer kuvvet merkezi olan bu Orta Çağ müesseseleri on yedinci asırdan itibaren bozulmağa başlar. İlkin, devrine göre büyük bir adalet ve bilgi kaynağı olan medrese yıkılır, Ordu ile saray karşı karşıya kalır. Muvazene bozulduğu için tahakküm mücadelesi başlar. Ordu saraya sözünü geçirmek için birçok isyanlar çıkarır. Saray bundan bizar olur ve Yeniçeri Ocağı'nı kaldırmayı düşünür. III. Selim kendi emrinde yeni bir ordu kurmaya teşebbüs ederse de muvaffak olamaz. II. Mahmud bu işi başarır. Yeniçeri Ocağı tarihten silinir. Bu suretle Saray memleketin mukadderatına tek başına hâkim olur. Artık onu içerden kontrol ve ikaz edecek hiçbir kuvvet, hiçbir müessese yoktur. Yalnız Avrupa devletleri, Hıristiyan reâyâyı korumak maksadıyla Saray üzerinde baskı yaparlar. Bu devir, devletimizde dahilî muvazene kuvvetlerinin

ortadan kalkması, Avrupa kontrol ve müdahalesinin başlaması devridir, Abdülmecit devrinde, saraya karşı kısmen mukavemetli olan, Avrupalı

fikirlerle mücehhez ve yabancı kuvvetlere sırtını dayayan bir Bâbıâli teşekkül eder.

1860 nesli işte bu şartlar altında ortaya çıkar. Saraya ve Bâbıâli'ye karşı bir cephe teşkiline çalışır. Parlâmentoyu istemesi de bundan ileri gelir.

Bu neslin yazdığı bütün eserler, hep bu gaye etrafında döner. Üçüncü kuvvetin temeli olması ümit edilen "Efkâr-ı umumiye"yi uyandırmak için gazete ve tiyatroya büyük ehemmiyet verilir. Bu nesil şiirine varıncaya kadar "içtimaî"dir. On altı sene çalışma neticesi, 1876'da, hadiselerin de müsaadesi ile Meşrutiyet ilân edilir. Fakat arkalarında ordu veya medrese gibi büyük bir kuvvet bulunmadığından, Rus harbini bahane eden Abdülhamid, Millet Meclisi'ni kapatır, hürriyet taraftarlarını sürgün eder. 1876'da ortaya çıkan nesil, çocukluklarında "Peri-i Hürriyet"in yüzünü hiç olmazsa uzaktan görmüş, sözünü işitmiş, fakat hayata atılır atılmaz istibdatın sert çehresi ile karşılaşmıştır. Siyasî ve içtimaî davalarla uğraşmak şiddetle yasaktır. Bu vaziyet karşısında bu nesil, âdeta zarurî olarak felsefe, aşk, seyahat ve macera mevzularına dökülür. Eskiden hürriyet fikirlerine bağlı olanlar, davalarına ihanet etmek suretiyle devre uymağa çalışırlar, Mithat Paşa'nın hiçlikten alarak yükselttiği Ahmet Mithat Efendi, eski arkadaşlarının ve parlâmentarizmin aleyhinde makaleler yazarak Abdülhamid'e dalkavukluk eder. Montekristovârî romanlar kaleme almak suretiyle edebî hayatını devam ettirir. Bunlarda suya sabuna dokunmayan bir sürü faydalı malûmat vardır. Abdülhak Hâmid, felsefe, aşk ve tabiat âlemlerinde dolaşır, zevcesini ve validesini terennüm eden şiirler yazar. Recaizade Ekrem, çocuklarının ölümünden duyduğu teessürü esas mevzu alır ve estetik yapar. Edebiyat bakımından şüphesiz zengin olan bu devrede Namık Kemâl neslinin kuvvetli erkek sesini hatırlatan hemen hemen hiçbir şey yoktur. Aciz bir ferdiyetçilik ruhlara, yazılara hâkim olur.

1895 yıllarında bir nesil daha ortaya çıkar. Memlekette karanlık ve sefalet arttığı için bu nesil bedbahttır. Servet-i Fünun nesli, şiirlerinde ve romanlarında daima hayatı bir ızdırap kaynağı ifade eden, iradesiz, bedbin ve melânkolik nesil! Bu nesli en iyi temsil eden "Rübâb-ı Şikeste" müellifi Tevfik Fikret, kendi neslinin ruhunu güzel teşrih eder: "Edebiyatımız sağlam bir bünyeye malik değil! Edebiyatımız hasta! Tekmil şiirlerimizde, hikâyelerimizde, tasvirlerimizde bir solgunluk, bir kansızlık, bir eser-i hüzal görülüyor." der, "Mâi ve Siyah" romanında bu neslin tipik kahramanı Ahmed Cemil'i hatırlayınız… Hayattan, hakikatten ve halktan ayrılan bu neslin, Tanzimat'ın başından beri sadeleşmeye başlayan yazı dilimizi divanınkinden daha sun'î bir preciositeye götürdüğüne dikkat ediniz. Nesillerin dil şuurları diğer mevzularda aldıkları tavırdan ayrılmaz.

1908'de yeni bir nesil ortaya çıkıyor. 1923 yılına kadar siyaset ve kültür sahasında faaliyette bulunan bu nesil, tıpkı o devir gibi karışık bir manzara arz eder. İmparatorluğun bünyesinde iki asırdan beri devam eden çözülme ve dağılma hareketi bu devirde son haddini bulmuştur. Hürriyet bir anarşi halini alır. Siyasi partiler, içtimaî teşekküller, cemiyetler, gazeteler ve mecmualar Türkiye'nin yüzünü bir panayır yerine benzetirler. Bununla beraber bu karışıklığa hâkim olan müşterek bir ruh vardır. Hürriyet, istiklâl ve yükselme iştiyaki bütün kalpleri doldurur. Bu devirde tesirleri bugüne kadar devam eden ütopiler doğar. Eskiden ölümü arzulayan Tevfik Fikret bile bu devirde canlanır: "Halûkun Defteri" adlı şiir kitabında bir cemiyet ve insanlık havârisi kesilir. "Halûkun Amentüsü"nde fencilik, beynelmilelcilik ve dinsizlik fikirlerini yüceltir. Onun karşısında ise muhtelif meseleler üzerinde hal tarzları ileri süren dindar ve büyük şâir Mehmet Akif vardır. Ziya Gökalp, Malazgirt'ten önceki Türk tarihini, Asya Türklerini esas alan Turancılık ideolojisini kurar.

Yahya Kemal ise millî varlığı esas tutar ve coğrafyaya bağlanır. Meşrutiyet devrinin istikrarsız, çalkantılı, uzaklarını görmek mümkün olmayan havasında meydana çıkmış olan fikirlerden birçoğu, İstiklâl mücadelesini, bizi hu memleketin realitelerine götüren derslerinden sonra değerlerini kaybetmişlerdir.

İstiklâl mücadelesi Ankara'yı yaratır. Ankara Anadolu bozkırlarının ortasındadır. Büyük Millet Meclisi Hükûmeti'ne bozkır ruhu hâkimdir. Karşıda İstanbul vardır ve İstanbul, korkunç bir zihniyeti, mandayı, zaafı ve köhneliği temsil eder.

1923'ten sonra Türk tarihinin mukadderatını yeni bir nesil eline alır. Yazının başında, nesiller birbirine reaksiyon yaparak faaliyette bulunurlar, demiştik. Cumhuriyet neslinde reaksiyon kuvveti, geçmiş nesillerle kıyas kabul etmeyecek kadar şiddetlidir. Tanzimat'tan Cumhuriyet devrine kadar nesillerin her biri yeni bir fikir ortaya atmakla beraber, hepsinde, az çok, şöyle veya böyle, maziye ait kıymetlerle bir anlaşma cehdi vardı. Türklükle pek az alâkası olan Servet-i Fünun edebiyatı bile, bazı bakımlardan geçmişe bağlanır. Bu neslin kendi üslûpları ile Şeyh Galib'in üslûbu arasında, bir yakınlık bulmağa çalışmaları olmak üzere iki kısımda mütalaa etmek yerinde olur. Zira bu iki devir, siyasî, içtimaî ve edebî sahalarda ayrı manzaralar arz eder. Harpten önceki Türkiye "tek parti, tek şef, tek ideoloji" esasına dayanır. Harpten sonraki Türkiye ise, çok partili siyasi ve içtimaî kaynaşmalarla doludur.

İlk Cumhuriyet nesli için, zarurî sebeplerle çok hissî bir mevzu olan "İstanbul" veya "Bâbıâli" fikri, bütün

maziye bakılan bir pencere olur. Bugün bunun doğru olmadığını açıkça görüyoruz. Mütareke devri, çürümüş saray ve muhiti, bütün maziyi temsil eder gibi telâkki olunuyordu. Ölmek üzere olan bir adama bakarak, bu adam bütün hayatınca böyle hasta ve bitkindi demek ne kadar yanlış ise,

imparatorluğun çökme anını görerek, işte sizin mazi dediğiniz budur, demek de o kadar yanlış olur. Her millet gibi bizim mazimizin de iyi ve kötü tarafları vardır. Her millet gibi, bizim de asırlarca yaşanmış hayatımızın bir mânası ve değeri olmak icap eder. O ana has tarihî şartlar, ilk Cumhuriyet neslinin bu basit hakikati görmesine mani oluyordu.

Düz ve çıplak sahada yeni bir yapı kurulmak isteniliyordu. Issız bozkırlar ortasında, küçük bir Amerikan şehri gibi yükselen Ankara bu zihniyeti çok güzel temsil eder. Ankara sun'î bir şehirdir. Değil harap köy ve köylülerden ibaret Anadolu ile, kendi dar tabiî muhiti ile bile münasebeti yoktur. Bu şehir, tarihî, coğrafî ve içtimaî şartların dışında, bir tasavvurun sembolü gibidir. Bunda kahramanca bir şey olduğu inkâr olunamaz. Tarihe, coğrafyaya ve içtimaî şartlara meydan okumak, onların empoze ettiği zaruretler dışında bir âlem kurmağa çalışmak, eşine ancak masallarda rastlanan bir tahayyül ve iradenin ifadesidir. Bu zaman zarfında Türkiye'de yapılan hareketler, derinlik ve genişlik bakımından ölçülürse, hayal edilen ve ettirilmek istenilenin yanında çok dar ve sığ kalır.

Bütün hareketleri maziye karşı toptan bir reaksiyon olan Cumhuriyet neslinin yaşama, düşünme ve duyma tarzlarında derin tezatlar bulunur. İlk Cumhuriyet nesli, istibdat ve Meşrutiyet devrinde yetişmiş insanlardan mürekkepti, Maziye ait kıymetler, onların şahsiyetlerinin temelini teşkil ediyordu, şimdi onlar inkılâp yapmak için bu kıymetleri inkâr etmek ve yıkmak mecburiyetinde idiler. Bu ancak zorla olabilirdi. Fakat zorlamanın da bir hududu vardır. Bu hududa gelince, alınan yeni istikametten dönülmek istenilmezse, kendi kendini mahvetmek veya aldatmaktan başka çare yoktur.

İçtimai hayatta ve bizzat inkılâpçı neslin bünyesinde yaşayan maziye ait kıymetlerle, kurulmak istenilen yeni hayata ait kıymetler, zorlama neticesi, gizli veya açık bir çatışma vücuda getirdi. Bu çatışmanın neticelerini siyaset

ve kültür sahasında sivrilmiş şahsiyetlerimizin en küçük hareketlerinde dahi görebilirsiniz. Atatürk alaturka musikiyi sever, fakat alafranga musikiyi yerleştirmek için kendini, radyoyu ve mektepleri zorlar. Atatürk, Osmanlı tarihini çok iyi bilir, eski kahramanlarımızdan birçoğuna hayrandır; fakat saraya karşı nefreti dolayısıyla ve yakın tarihin milleti geriye çekeceğinden korkarak, Sümerler devrine ait çok eski bir mazi hayali yaratır. Eski harflerle dokuz asırlık bir Türk edebiyatı vardır; fakat bunların hepsi maziye ait kıymetleri ihtiva ettiği için, harf inkılâbı ile araya kalın bir perde çekilir. Boşalan millî kütüphane tercüme eserlerle doldurulur. Daha ileriye gidilir: Asırların mahsulü olan Türkçe beğenilmez, yepyeni bir dil vücuda getirilmek istenilir. Maziye karşı bu kadar şiddetli ve bu kadar cesaretli bir teşebbüse başka yerlerde rastlanmaz.

Millî hayatımız için çok mühim olan bu merhale, bu zaman hakkında serbest surette düşünmenin zamanı gelmiştir. Birkaç yıldan beri, 1918'den önceki kıymet hükümlerinden yavaş yavaş ayrıldığımızı kimse inkâr edemez. Eğer tuttuğumuz yeni istikamette esaslı adımlar atmak istiyorsak, şimdiye kadar yapılanları tarafsız ve dikkatli bir gözle tetkik etmemiz lâzımdır. Nesiller arasında mevcut olduğunu söylediğimiz reaksiyon prensibi, zarurî olarak bizi gün geçtikçe önceki nesillere karşı bir tavır almağa zorlayacaktır. İtiraf edilsin, edilmesin bu hareket şimdiden başlamıştır.

Tenkitsiz devirler yaşadık. Bunu tenkit devrinin takip etmesi gayet tabiîdir. Unutmayalım ki, daima bir ideal olarak öne sürdüğümüz Batı medeniyeti tenkit sayesinde gelişmiştir. Descartes "En bedihî olan şeylerden dahi, prensip itibarıyla şüphe etmek ve onları dikkatle yoklamak lâzımdır" der.

İçinde yaşadığımız devrin tezatlarını belirtmek maksadı ile, büyük Fransız tarihçisi ve mütefekkiri André Siegfrid'in Garp medeniyetinin

esaslarına dair ortaya koyduğu çok vâzıh düşünceleri ölçü olarak ele alacağım.

André Siegfrid, Garp medeniyetini üç temel üzerine istinat ettiriyor: 1- Eski Yunan'dan intikal eden akıl (serbest tenkit), 2- Hıristiyanlıktan gelen insan şahsına hürmet duygusu (Roma bunu hukukîleştiriyor; Fransız ihtilâl siyasi umdeler haline getiriyor), 3- On sekizinci ve on dokuzuncu asırda gelişen büyük sanayi.

Bu prensiplere dayanarak yirmi beş senelik Garplılaşma hareketimize bakarsak, Cumhuriyet nesillerinin Garp'ı asla Garplıların anladığı şekilde anlamadıklarını görürüz.

Fransız mütefekkirinin Garp'ın temellerinden biri saydığı akıl, ki serbest tenkidi icap ettirir ve ancak serbest tenkit sayesinde yaşar, bu devirde hiç de yüksek bir değer olarak tanınmamış ve sevilmemiştir. Bilâkis aklın inkişafına engel olan kuvvetli bir sansür bu devri karakterize eder, itiraf etmek lâzımdır ki, Meşrutiyet devri, bu bakımdan Cumhuriyet devrine nazaran çok ileridir. Serbest tenkit olmayan yerde aklın hâkim olduğunu kim iddia edebilir? Her şeyi yoklayan Sokrat'ı ortadan kaldırın, eski Yunan medeniyetinden değerli olarak ne kalır? Dikkat edilirse, Cumhuriyet devrinde gerçekten mütefekkir adını alacak hiçbir büyük şahsiyet yetişmemiştir. Meşrutiyet devri hiç olmazsa Gökalp'i çıkarmıştı.

André Siegfrid'in Hıristiyanlıktan geldiğini söylediği insan şahsiyetine hürmet duygusu, eskiden halis İslâmiyet'in hâkim olduğu çağlarda, bizim cemiyetimizde de vardı. İslâmiyet'e göre insan şahsiyetine hürmet duygusunun ne olduğunu öğrenmek isteyenler, Yunus Emre'nin şiirlerini okusunlar. Orada Tanrı'nın bir parçası olarak görülen insanın ulviyetini bulacaklardır. Fakat İran ve Bizans'tan gelen istibdat an'anesi, İslâmiyet'in cevherinde olan bu asil ışığı karartmış ve bu nur sadece gerçekten dindar olan kalplerde kalmıştır.

Cumhuriyet devrinde, dinî duygular, yine tarihî zaruretler dolayısıyla ihmal edildiği ve bilhassa Garp'ı taklit ederken bu fikre değer verilmediği için, insan şahsına hürmet duygusu, çok zaafa uğramış, içtimaî hayatımızda otoriteler hakikî şahsiyetler olmaktan ziyade, hiçbir şahsiyeti olmayan köle ve dalkavuklar bulmaktan hoşlanmışlardır. Bu devirde, korkunç bir "aydınlar ihaneti" ne rastlarız. Kalbini ve kafasını yitiren, etten robotlar etrafı sarar.

Garp medeniyetinin temellerinden üçüncüsü olan büyük sanayi meselesi üzerinde fazla durmağa lüzum görmüyoruz. Zira henüz kaba yollarını yaptırmamış, iptidaî ziraat tekniğinden kurtulmamış bir milletin böyle bir davaya kalkması gülünç olur.

Bütün bu tezatların en feciî şüphesiz, yaptıklarımızı serbest bir şekilde tenkit etmekten korkarak kendi kendimizi aldatmaya çalışmamızdır. Garplı asla bunu yapmaz. Zira bu bir milleti hayal kırıklığına doğru götüren en kısa yoldur. Serbest tenkit olmayan bir memlekette işlerin iyi gittiğinden yüzde yüz şüphe edebilirsiniz.

Bu şartlar içinde yetişen ilk Cumhuriyet neslinin fikir ve edebiyat mahsullerinin mahiyeti ve değeri nedir? Evvelâ muhtevayı ele alalım ve bu devir edebiyatının ana temlerinin neler olduğunu araştıralım. Nesiller arasında mevcut olduğunu söylediğimiz diyalektik, duygular sahasında da cereyan eder. Vâkıaları bu prensibe göre tefsir edersek, harp öncesi Türk edebiyatında, Tanzimat'ın başından beri muhtelif nesillerde ve şahsiyetlerde kuvvetli ifadelerini bulduğumuz esaslı temlerin ya tamamen kaybolduğunu veya başka bir şekle inkılâp ettiğini görürüz.

1- Şinasi-Namık Kemâl-Ziya Paşa, Hâmid-Ekrem neslinin eserlerinde ehemmiyetli bir yer işgâl eden "din duygusu", Servet-i Fünun edebiyatında ortadan çekildikten sonra 1908'i müteakip Mehmet Âkif, Yahya Kemal, Ziya Gökalp ve daha başka şahsiyetlerde tekrar görünür. Bu nesilde ise

metafizik endişe, ahlâkî dram, kudsiyet ve ulviyet duyguları mevcut değildir. Bu nesil dine karşı kuvvetli bir reaksiyon içinde yetişir. Bu terbiyenin akislerini edebiyatta açıkça görürüz. Eskilerin Allah, Peygamber ve Kur'an hakkında kullandıkları mukaddes kelimelerin, bu devirde, fanî insanlar ve fanî işler için kullanılması dinî duyguların dejenere oluşunun bariz bir alâmetidir. Bu devirde açıkça dinî duygular aleyhinde edebî eserler de kaleme alınmıştır. Bu devirde yalnız Necip Fazıl patetik bir dinî duyguyu terennüm eder. Fakat o bir nesli değil, kendi kendini temsil eden bir şahsiyettir. Cahit Sıtkı'da da dinî duygunun zevalini gösteren güzel parçalar vardır.

Bu devirde din duygusunun yerini, onun tam zıddı olan bir duygu, dünya duygusu alır. Yeni nesil bu duyguyu "hayat sevgisi", "yaşama neşesi" gibi tabirlerle adlandırır. André Gide'nin "Dünya Nimetleri" bu neslin el kitabı olur. Kendini ulvî prensiplerden koparan insan yer yüzüne düşer. Fakat bu düşme, onu diğer sahalarda da sukût ettirir.

2- "Ruhî muhtevâdan boşalma" cereyanı, cumhuriyetin ilk neslinin diğer duyguları üzerinde de tesirini göstermiştir. Meselâ bu devirde, Stendhal'in "ruhî bir kristalizasyon" olarak tavsif ettiği "aşk duygusu", yerini şehvet ve çapkınlığa terk eder. Freudizm ve Libido fikri bu devir roman ve şiirinde mühim yer tutar.

Bu devirde reel hayatta dahi "aşk duygusu" sukût etmiştir. Kadının hazırlıksız ve merhalesiz olarak birdenbire hayata atılması ruhlar üzerinde bir şok tesiri yaptı. Bunun neticesinde kadına karşı beslenen ulvî duygular ortadan kalkar. Artık kadın ruhla dolu, erkeğin ruhunu yükselten büyük bir varlık değil, sadece meslek arkadaşı, şehvet ve ihtirası tatmin eden bir âlettir. Bu devirde korkunç bir zinaya ait bütün eserler tercüme olunur.

3- Aşk duygusunun bu seviyeye inmesi, kadının sokağa dökülmesi aile hakkında beslenilen fikirleri de değiştirir. Gençler evlenmeyi, aile yuvası

kurmayı lüzumsuz bulmaya başlarlar.

“Düşman” piyesinde olduğu gibi, evlenme müessesesi ile alay eden eserler tercüme olunur. Dinî duygunun zevalini terennüm ettiğini söylediğimiz Cahit Sıtkı, aşk ve aile duygularının sûkutu demek olan bekârlığa ait şiirler yazar. “Bekârlık” müşterek bir tem haline gelir. Edebiyatta kadının ruhundan çok vücuduna ait telmih ve tasvirler artar.

4- Bu devir edebiyatında din, aşk ve aile duyguları gibi tarih temi de sukût eder. Tanzimat edebiyatında tarih esaslı bir mevzudur. Serveti Fünün neslinde tarih fikri yoktur. Melankoli bu neslin gözlerini maziye ve istikbale karşı kapamıştır, Fikret, “Tarih-i Kadim”inde beşer tarihine karşı lânetler yağdırır. İkinci Meşrutiyet nesli tarihi yeniden canlandırır. Mehmed Âkif, Türk-İslâm tarihini, Ziya Gökalp, eski Türk tarihini, Yahya Kemal, Selçuk ve Osmanlı tarihini işlerler. Cumhuriyet devrinde yakın mazi ile alâkalı, hatıraları hâlihâzıra kadar gelen canlı tarih fikri yerine milletin hafızasında hiçbir izi olmayan sunî, uydurma bir tarih tezi ortaya atılır. Bu hareket edebî eserlerde de bazı akisler uyandırırsa da tutmaz. Maziye karşı kuvvetli bir reaksiyon olduğu için

gençlikte târih duygusu kalmaz. Gençliği ırk tarihinden soğutmak için edebiyat kitaplarına millî “mefahir” değil, en kötü sahneler alınır.

5- Din, aile ve tarih fikirleri milliyetçiliğin en mühim unsurlarını teşkil ederler. Bunların değerlerini kaybetmesi milliyet duygularını da zaafa uğratır. Harpten önceki Cumhuriyet nesli edebiyatında hakikî milliyetçilik fikrinin zaafa uğradığını, edip ve şâirlerimiz için esaslı bir mevzu teşkil etmediğini görüyoruz. Servet-i Fünun devrinde psikolojizm, milliyetçilik fikrini uyuşturmuştu. Cumhuriyet devrinde gençliği saran hedonizm, ihsas felsefesi bu duyguyu körletmiştir. Milliyetçilik fikrinin zaafa uğraması üzerine beynelmilel fikirler edebiyatımıza nüfuz eder.

“İnsaniyetçilik”, “Dünya vatandaşlığı” kisvesi altında başlayan beynelmilelci neşriyat gençliği komünizme doğru sürükler. Bu devirde Rus ihtilâlini hazırlayan bütün edebiyat Türkçeye tercüme olunur. Bunların tesiri altında zahiren bu memlekete bağlı gibi görünen, fakat hakikatte komünist dünya ihtilâline Türkiye’nin de iştirakini hazırlayan, kuvvetli Rus edebiyatı çeşnisinde bir “sefalet edebiyatı” doğar. Nazım Hikmet, Sabahattin Ali gibi şâir ve hikâyeciler yetişir. Bugünkü genç nesil arasında açıkça komünist olanlar bulunmasa bile bunun başlıca sebebi Türkiye’de resmen bu ideolojinin yasak edilmiş olmasıdır. Fakat hissî ve psikolojik bakımdan komünizme mütemayil olanlar çoktur. Bu bir hazırlığın muhassalasıdır. Bu gizli ruhî ve içtimai cereyan Türkiye’nin istikbali bakımından pek mühimdir.

Harp öncesi Cumhuriyet devri edebiyatı muhteva bakımından bize böyle bir manzara arz eder görünüyor. Bu hususiyetler, harpten sonraki Türk edebiyatında da devam etmektedir. Hürriyet havası, evvelce gizli kalan duygulara resmî bir açıklık vermiştir. Fakat daha başka içtimaî ve fikri temayüllerin de baş gösterdiği bir vâkıadır.

Türkiye’nin hür milletler camiasına bağlanışı, siyasî ve içtimaî sahada derin akisler yapmaktadır. Bu tesirlerin fikir ve edebiyat sahasına da intikal ederek edebiyatımızın çehresini değiştirmesi pek mümkündür. Ayrıca dine, tarihe, aileye karşı bir dönüş hareketi de başlamış bulunmaktadır. Fakat reaksiyon henüz korkak ve iptidaîdir. Zamanla bunun olgunlaşması beklenebilir.

Bir önceki deneme 1948 yılında yazılmıştır. O tarihten bugüne kadar Türkiye’de siyasî ve içtimaî sahada birçok değişiklikler olmuş, yeni fikir akımları ortaya çıkmış ve bunlar edebiyata da tesir etmiştir. Burada kısaca bunları anlatmak istiyorum.

Bahis konusu yazının son paragraflarında, yarına, yani bugüne tesir etmesi muhtemel başlıca üç vâkıaya işaret olunuyordu:

1- Türkiye'nin hür milletler camiasına girmesi, 2-Komünizmin cesur ve yaygın hale gelmesi, 3- Dine ve tarihe dönüş.

Gerçekten o tarihten sonra Türkiye'de bu hadiseler gelişmiş, kuvvetli akımlar haline gelmiş, siyasî ve içtimaî hayata yeni şekiller vermiştir.

İkinci Dünya Savaşı'nda müttefiklerle beraber Nazi Almanyası'nı mağlup eden Rusya, Balkanlar'dan Avrupa'nın ortalarına kadar geniş bir tahakküm sahası kurdu, ajanları, mütehassısları ve iktisadî yardımlarıyla Afrika ve Asya'da istiklâllerine kavuşan milletleri kendi tarafına çekerek dünyayı tehdit eden bir kuvvet haline geldi. Bu durum karşısında Türkiye zarurî olarak Avrupa ve Amerika ile askerî ve siyasî anlaşmalar yaptı. Bu münasebet, iktisadî ve sinaî sahalara kadar genişledi. Atatürk ve İnönü devirlerinde kendi içine kapalı olan Türkiye, bu suretle bütün dünyaya kapılarını açtı.

Bunun kültür hayatında da büyük tesirleri olmuştur. 1950'den sonra Türkiye'ye giren yabancı mütehassıs ve yabancı sermayenin Türk ordusu ve Türk halkı üzerindeki tesiri inkâr olunamayacak bir vâkıadır. Bunun müspet olduğu kadar menfî tarafları da vardır. Yaşayış, giyiniş, hattâ düşünüş tarzında sathi de olsa bir "Amerikanlaşma" dikkat çekecek derecede bariz hale gelir. Bu yıllarda teşekkül eden yeni bir zenginler tabakası, kendi düşmanını, komünizmi geliştirir. Bunda hiç şüphesiz daha Cumhuriyet'in başından beri Türkiye'ye sokulan Rus ajanlarının ve geniş hürriyet havasının da tesiri vardır. Fakat asıl sebep köy ile şehir arasındaki tezadın çok kuvvetli bir hale gelmesi, gelişen büyük ve küçük sanayinin köy ve kasaba halkını şehre çekerek sefil bir proleterya yaratmasıdır.

Son yirmi beş yıl içinde Türkiye'de büyük şehirlerin çehresi tamamıyla değişmiş, fakir ile zenginin yan yana yaşadığı tehlikeli çevreler teşekkül

etmiştir. Bu durum Türkiye'de şimdiye kadar ciddî bir şekilde bahis konusu olmayan işçi meselelerini doğurmuştur. Türkiye'deki işçi hareketlerini sadece komünist propagandasına bağlamak son derece yanlış bir görüştür. Büyük şehirlerde, "gecekondu"larda yaşayan yüz binlerce fakir ve cahil halkın Marksizmden haberi yoktur. Fakat âcil tedbirler alınmadığı takdirde onlar sosyal durumları ve ruh halleriyle müstakbel bir ihtilâlin kolayca tahrik edebileceği bir kuvvet haline gelmiş bulunuyorlar.

Bunun yanı sıra, Anadolu köy ve kasabalarından yetişen on bin-

lerce aydın bir gençlik kitlesinin varlığını da düşünmek lâzımdır. Bunlardan bir kısmı hayatta muvaffak olmuşlar, yüksek mevkilere çıkmışlar, refaha kavuşmuşlardır. Fakat takip edilen kötü maarif siyaseti dolayısıyla büyük bir kısmı gayrimemnundur. İlk ve ortaöğretimde sağlam bir kültür ve terbiye alamamış on binlerce genç, büyük şehirlerde gecekondu sâkinlerinden daha da tehlikeli, sosyal nizamı altüst etmeğe hazır bir kuvvet teşkil etmektedir.

Hayatlarından memnun olmayan bu gençlerin hepsini komünist telâkki etmek doğru değildir. Fakat onların sefalet içinde yaşadıkları ve kendilerini okulda ve hayatta başarıya ulaştıracak bir fikrî terbiye almadıkları da âşikârdır. Ailelerinden getirdikleri kıymetler şimdilik onların büyük bir kısmını komünist olmaktan alıkoymaktadır. Fakat büyük şehirlerde zamanla bu kıymetler aşınmaktadır. Acı sefaletle korkunç ve tehlikeli komünizm arasında kalan geniş bir gençlik kitlesi tam bir "bunalım" içindedir.

Bugünkü Türkiye'de dikkati çeken mühim bir hadise de din okullarından yeni bir dindar gençlik zümresinin yetişmiş olmasıdır. Atatürk ve İnönü devirlerinin yanlış anlaşılan lâiklik telâkkisi, Cahit Sıtkı ve Orhan Veli'nin eserlerinde görüldüğü üzere bir "boşluk hissi"' doğurmuştu. Onlar içgüdülerinden başka bir değer tanımıyorlardı. Orhan Veli'nin:

Düşünme,
Arzu et sade,
Bak,
Böcekler de öyle yapıyor.

mısraları, bu neslin hayat karşısında aldığı tavrı çok güzel ifade eder. 1934-1945 yılları arasında, kendisini tanıtan neslin, Said Fâik, Bedri Rahmi Eyüboğlu, Cahid Sıtkı ve Orhan Veli'nin eserlerinde içgüdüler mühim bir yer tutar. Bir nevi nihilizm demek olan bu temayül, daha sonra materyalizm ve Marksizmde felsefî ve siyasî bir muhtevaya kavuşur. Ayni temayül, kendi zıddını, dinî duyguları da geliştirir. Bunda, daha önce kuvvetle baskı altına alınan dinî duyguların hürriyet rejimiyle su üstüne çıkmasının da tesiri vardır.

Komünizmin nasıl entelektüel ve halk tabakalarına göre değişen muhtelif şekil ve üslûpları varsa, dinî temayüller de kültürlü ve cahil halka göre çeşitli şekiller alır. 1945 yılından sonra gittikçe yaygın hale gelen materyalizm ve Marksizme karşı, dinî ve millî kıymetleri müdafaa eden yeni bir nesil yetişir. Bilhassa din ile beraber çağdaş medeniyet kıymetlerine de büyük ehemmiyet veren milliyetçi zümre siyasi ve içtimai sahada tesirini şiddetle hissettirir. Türk halkının aslî temayüllerine cevap veren bu zümre, Türkiye'deki demokrasi hareketlerinde çok mühim bir rol oynamıştır. Cahit Sıtkı ve Orhan Veli neslinden sonra yetişen edebiyatçı neslin başlıca hususiyeti, onlara tamamıyla zıt olarak ideoloji ve felsefeye büyük ehemmiyet vermesidir. Sadece iç-güdüleriyle yaşamak bu nesli tatmin etmez, Onlar Batı'dan gelen yeni düşünce akımlarıyla fikrî ihtiyaçlarını tatmine çalışırlar. Cumhuriyet'in ilk yıllarında Nâzım Hikmet ile Türkiye'ye giren Rus Marksizmi bu devirde roman, hikâye, tiyatro sahasında sosyal realizm (toplumsal gerçekçilik) adı altında, sınıf tezadını

işleyen eserler ortaya koyar. Bunlar yüksek bir estetik kıymet taşımadığı gibi çağdaş insanın psikolojik meselelerini de ihmal ederler.

Bu devir Marksistleri arasında en değerli eser verenler, estetik kıymetleri unutmayanlar, Batı'nın çeşitli felsefî ve edebî akımlarından da faydalananlardır. 1950 yılından sonra insanın dış şartlarından ziyade derin ruhî temayüllerini ifade eden "Gerçek-üstücülük" Türk edebiyatında da tesirini gösterir. Marksistlerin kaba realizmlerine karşı, nesirde bile yeni bir şiir duygusu belirir. Derin ve geniş şekilde olmasa da, bu devirde egzistansiyalist felsefe akımı da bazı eserlere renk verir.

Batı'dan gelen bu ideolojik, estetik ve felsefî kültürler, İkinci Meşrutiyet devrinde millî edebiyat cereyanında olduğu gibi, hem aydın hem halk tabakasını muayyen fikirler ve akımlar etrafında birleştiren geniş bir edebiyat hareketi doğurmaktan ziyade dar ve kapalı edebiyat zümreleri meydana getirmişlerdir. Bunda, bu akımların kendi mahiyetleriyle beraber, edebiyatçı neslin millî gelenekleri tanımayışının ve yanlış dil anlayışının da rolü vardır.

Cahit Sıtkı-Orhan Veli nesli eski yazıyı bilen ve kısmen de olsa eski kültüre âşina son nesildir. Onlardan sonra gelenler, bin yıllık bir geleneği olan eski Türk kültürüne tamamen yabancıdırlar. Okullara sokulan sunî dil, onlar için, yeni harflerle aktarılmış veya yeni harflerle yazılmış fikri ve edebî eserleri de okunmaz ve anlaşılmaz hale getirir. Uydurma bir dil ile kötü bir tercüme edası taşıyan bir üslup yeni edebiyatın başlıca karakteristiği olur, Sait Faik, Cahit Sıtkı ve Orhan Veli'nin eserlerinde görülen berrak Türkçe ile 1950'den sonra fazla orijinal olma iddiası taşıyan gençlerin eserlerindeki üslûp arasında büyük bir fark vardır. Bu sonuncular yalnız gelenekten değil, halktan da ayrılmışlardır.

Bu devirde Rus ve Amerikan tesirleri, zaten millî kaynaklarla sıkı bağları kalmayan Türk gençliğini tamamıyla kendi kendisine yabancı

kılmıştır. Amerika'ya giden ve orada yerleşerek memleketlerini unutan gençlerin yanı sıra, Moskova'ya gidenler de vardır. Türkiye'de kalanlar arasında yaşayış farkı, hayat görüşü ve zevki ile bu iki kutba bağlı olanların sayısı az değildir. Bu parçalanışlar, pek tabiî olarak, Türkiye'ye ve millî kıymetlere bağlı olan geniş halk kitleleriyle milliyetçi gençliği tedirgin ediyor ve daha da kuvvetlendiriyor. Yukarıda da belirtildiği gibi, bugün Türkiye'de siyasî hayata hâkim olan nesil, umumiyetle milliyetçilerden mürekkeptir. Onlar henüz sanat ve edebiyat sahasında dikkate şayan

eserler vücuda getirememişlerdir. Bunda din ve milliyetçiliğin eski şekillerine bağlı kalışın büyük tesiri vardır. Fakat gelecek yıllarda, II. Meşrutiyet devrinde olduğu şekilde, millî ruhu yeni bir tarz ve üslûpta ifade edecek olan yeni bir millî edebiyatın doğması çok mümkündür. Sosyal şartlar bunu zarurî kıldığı gibi görülen bazı başarılı denemeler de şimdiden bu vâkıayı müjdeliyor.

İdeolojik bakımdan, Batılı manada yeni bir milliyetçiliğin hangi esâslara dayanacağı ve hangi yollardan gideceği aşağı yukarı bellidir. Bu yeni milliyetçilik anlayışında çağdaş ilim ve teknik ile Batılı manada hürriyet ve demokrasi fikri ön plânda geliyor. Türkiye'de bugün geniş halk kitleleri dahi bunun ehemmiyet ve değerini anlamışlardır. Keza bu yeni milliyetçilik anlayışı, Türk milletinin sımsıkı bağlı kaldığı dine de lâzım gelen ehemmiyeti veriyor. Yalnız, dinin temellerine hiç dokunmamakla beraber, onun fikrî ve edebî plânda yeni bir şekil ve üslûpta ifade edilmesine büyük bir ihtiyaç olduğu da âşikârdır. II. Meşrutiyet devrinde Mehmet Akif'in dini duygu ve düşüncelerini nasıl yeni bir şekilde ortaya koyduğunu biliyoruz. Cumhuriyet, devrinde, Necip Fazıl, Asaf Halet Çelebi, daha yakın zamanlarda Selâhattin Batu, genç nesle mensup değerli ve orijinal bir şâir olan Sezai Karakoç basma kalıp şekillere düşmeden derin mistik temayülleri Batılı ve modern bir üslûpla ifâde etmesini bilmişlerdir. Tarık

Buğra, hikâye, roman ve piyeslerinde insan ruhunun manevî kıymetlerini güzel bir şekilde anlatmıştır. Ankara'da "Hisar", Konya'da "Çağrı", İstanbul'da "Hareket" ve "Diriliş" dergileri etrafında toplanan Batılı olduğu kadar millî kıymetlere de değer veren genç ve modern bir edebiyatçılar nesli büyük ümitler vermektedir. Bunların Batı'nın büyük eserlerini örnek alarak kabiliyetlerini tiyatro ve roman sahalarında denemeleri çok iyi olur.

Ziya Gökalp'in söylediği gibi, bir millet ruhunu kaybettiği zaman millî istiklâlini ve vatanını da kaybeder. Türkiye'yi bugün ayakta tutan halkın sımsıkı bağlı bulunduğu tarihî ve millî kıymetlerdir. Her zaman yabancı tesirlere kendilerini fazla kaptıran aydınlara doğru yolu gösteren de odur. Milliyetçi Türk aydınlarına düşen vazife, Türk halkının ihtiyaç ve temayüllerini çok iyi anlayarak düşünce ve eserleriyle onları işlemek, yüksek, derin ve ebedi şekillere kavuşturmaktır. Cumhuriyet'in ilk devresinde halk tabakalarının üzerinde diktatör bir idare kuran ve halkçı olmak iddiasına rağmen halka yabancı kalan nesil, son demokrasi hareketleriyle bertaraf edilmiş, halkın serbest olarak seçtiği kendi çocukları iş başına gelmiştir. Kültür ve edebiyat sahasında da buna muvazi bir akımın doğması ve nesiller boyunca devam etmesi için onun yüksek, sanatkârâne bir şekle girmesi lâzımdır. Türkiye'de bugün buna doğru bir temayül vardır. Ve bu sevinilecek bir şeydir.

Edebiyatçı neslin günlük siyasete değil, o siyasete istikamet veren aslî temayüllere önem vermesi ve bilhassa bu temayülleri estetik bir şekilde ifade etmesi lâzımdır. Millî ruh, büyük mimarî ve mûsiki eserlerinde görüldüğü üzere, ancak sağlam, yüksek ve derin şekiller içine sokulduğu takdirde o milleti ebedi olarak yaşatan bir kaynak haline gelir.

İnsanımızın Kaynağı: Türkiye'de Eğitim ve Türk Kültürü / Prof. Dr. Erol Güngör [s.834-848]

Türkiye'de Eğitim ve Türk

Kültürü

Süratli bir nüfus artışının doğurduğu problemler bugün sadece Türkiye'yi değil, dünyanın çok gelişmiş ülkelerini bile nükleer harp tehlikesinden daha fazla korkutmaktadır. Nüfus artışındaki anormal hızla birlikte ortaya çıkan iktisadî ve siyasî problemler hemen her gün gazete sütunlarında, dergi makalelerinde ve kitaplarda ele alınıyor. Fakat bu hâdisenin Türkiye bakımından çok önemli bir tarafı var ki, çözüm tarzlarının olduğu gibi problemlerini de Batı'dan kopya eden birçok münevverlerimizin gözünden kaçıyor. Türkiye için âdeta bir ölüm-kalım meselesi olduğu halde dikkat edilmeyen veya üzerinde gerektiği gibi durulmayan bu hâdise nedir?

Üç-dört yıl kadar var ki, askerlik hizmetimi yaptığım sırada, o zaman korgeneral rütbesinde bulunan bir zat benden şu sualin cevabını istemişti: "Benim babam Osmanlı ordusunda binbaşı idi, cumhuriyet devrinde de askerî lisede bana hocalık yaptı. İyi Fransızca bilirdi, çok güzel resim yapardı, çok iyi bir öğretmendi. Arkadaşları da hep kendisi gibi meziyetli insanlardı. Ben korgeneral rütbesindeyim. Sanattan anlamam, yabancı dil bilmiyorum, Türkçeyi kusursuz bildiğimden de şüpheliyim. Bu nasıl oluyor?"

Bu soruyu soran ve kendinden şikâyet eder görünen general hakikatte kendi dengi olan pek çok asker ve sivilden daha bilgili idi ve Türkçesi de hayli düzgündü, fakat binbaşı rütbesindeki babası veya babasının arkadaşları ayarında olmadığı muhakkaktı. General eğer bu farkın siviller arasında daha belirgin olduğunu, eski sultanî (lise) mezunu ile bugünkü

üniversite mezunu arasında yenilerin aleyhine büyük bir fark bulunduğunu bilseydi suali başka türlü sorardı. Belki de sırf nezaketi yüzünden kendi şahsını örnek gösterdi ve karşısındaki yedek asteğmeni, yani bir sivili mahcup durumda bırakmak istemedi. Ne olursa olsun, general yine de kendisinin eski nesle mensup olmasına şükretmeliydi.

Türkiye gibi hazırlıksız bir memlekette süratli nüfus artışının getirdiği en büyük felâket cahilliğin de aynı süratle yayılması ve nihayet bizzat eğitim müesseselerini bile içine alacak derecede genişlemesidir.1 Kalkınan bir memleket birbiriyle sıkı sıkıya bağlı yüzlerce problem karşısındadır, bunların çözümü ise yetişmiş insan unsuruna bağlıdır. Halbuki böyle bir memlekette çoğalan nüfusu ihtiyaçlara göre çeşitli sahalara dağıtacak, onları yetiştirecek eğitim müesseseleri ya yoktur, yahut açılan her yeni müessese büyük bir ihtimalle mevcut cehâleti memleketin geri kalan kısmına da yayacak şekilde çalışır. Yaygın cehalet Amerikan kapitalistlerinin veya Rus komünistlerinin gizli faaliyetlerinin bir eseri değildir; nüfus artışından ileri gelen şehirleşmenin ve demokratlaşmanın Türkiye gibi büyük sarsıntı geçirmiş bir memlekette doğurduğu tabiî bir neticedir. Şimdi bu hâdisenin nasıl bir oluş seyri takip ettiğini görelim.

Yıllarca önce Profesör Mümtaz Turhan eğitim meselesine ait yazılarında hükûmetlerin ilköğretime (bilhassa köylerde) büyük bir bütçe ayırdıklarını, halbuki ilköğretim veya okuma yazma seferberliğinin kalkınmaya hiçbir önemli yardım yapamayacağını anlatmıştı. Ona göre, bir memlekette herkesin okur yazar olması, herkesin ilk mektep tahsilinden geçmesi kalkınmanın bir sebebi değil, fakat neticesi idi. Bu fikre bilhassa bütün bilgisi okur yazarlıktan ibaret olan veya “ilkokul her şeyin temelidir” gibi konu dışı laflar eden birçok kişi bu karara karşı çıktı. Hakikatte Profesör

Turhan’ın bu fikirleri hiçbir mugalata ve safsatanın yıkamayacağı kadar kuvvetliydi. Fakat artan nüfusu eğitim bakımından kanalize edemeyen ve bu artışa paralel bir sınaî kalkınma vücuda getiremeyen hükûmet politikaları sonunda eğitim dâvası büsbütün içinden çıkılmaz bir hale geldi. Türkiye’nin bundan otuz, hattâ elli yıl önce bir ilk tahsil seferberliği yürütecek, hele bunun yanında yüksek seviyede ihtisas adamı yetiştirecek bir kadro teşkilâtı olmadığı halde, şimdi kırk milyona yaklaşan ve gitgide şehirlere dolmaya başlayan nüfusu aynı politika ile eğitmesine hiç imkân kalmamış gibidir.

Türkiye’de sanayileşme başlar başlamaz önce köylüyü şehre çekecek cazip bir hal veya bir mecburiyet yoktu. Nüfusun artış sürati ve halkın hayat anlayışı da köylüyü büyük ölçüde köylerde tutmaya yetiyordu. Bu devirde Türk köylüsü tarla işlerinde kendisine yardımcı olması için, çocuklarını da çalıştırır, hükûmet ise çocukları yakalayıp mektebe koymak için onların peşinden koşardı. İlkokulu bitiren, okuma yazma öğrenen köylü çocukları zaten askerlik çağına gelinceye kadar bu öğrendiklerini tamamen unutuyorlar, orduda yeniden okuma yazma kursuna alınıyorlardı. O devirde ilkokul tahsilinin köylü için hemen hiçbir fonksiyonel önemi yoktu. Bazı köylü çocukları ise daha yukarı seviyede tahsil verileceği bahanesiyle Köy Enstitüsü denilen ilköğretmen okullarına alınıyor, buradan mezun olduktan sonra yine köye gönderiliyorlardı. Orta Öğretmen okulunda (Gazi Enstitüsü) tahsil görmek üzere imtihanla alınan bir avuç delikanlı hariç, enstitü mezunu bütün köy çocukları hayat boyu köyde kalmaya mahkûm bırakılıyorlardı. Bu vaziyet ancak çok partili devirde büyük ölçüde değişmiştir.

Batı memleketlerinde nüfus artışı ve sanayileşme genellikle paralel, daha doğrusu birbirine sıkı sıkıya bağlı iki hareket olarak geliştiği halde bizde bunlar kısmen bağımsız olarak meydana gelmektedir. Belki de

bilhassa bu dengesizlik yüzündendir ki, aynı hâdiselerin Batı’da yarattığı problemler bizim memleketimizde daha ciddî ve vahim bir şekil alıyor. Her şeyden önce, sanayileşme Batı’da köyden şehre doğru süratli bir göçe yol açtı, halbuki bu göç bizde mevcut toprağın artan nüfusu besleyemeyişinden ileri gelmektedir. Batıdaki teknolojik gelişmeler ekilen toprakları son derece verimli kılacak (tohum ıslâhı, sulama, gübreleme ile) yenilikleri getirmiş, böylece ziraatta az bir iş gücü daha çok nüfusu besler hâle gelmiştir. En gelişmiş batı ülkelerinde ziraattaki iş gücü topyekûn iş gücünün yüzde beş ilâ yedisine kadar düşmüş bulunuyor. Halbuki Türkiye’de böyle bir teknolojik değişme -bazı ithal hâdiseleri hariç- olmamıştır. Şehirlere göçün başlıca sebebi artan nüfusun ilkel bir ziraatla geçinemeyişidir. Esasen teknik değişmenin hızlanması halinde yine şehre göç olacaktı, ama bu defa ziraat için artık gerekli olmayan iş gücünün sanayi işçisi haline gelmesi yönünde. Ziraatın teknolojik seviyesi, nüfus artışı ve sanayileşme hızı o kadar dengesizdir ki, köyden akın halinde şehirlere gelenler orada da kalamayıp yabancı ülkelere gitmektedirler. İşte bu noktada çözümü âdeta imkânsız bir problemle karşılaşıyoruz: Bir taraftan şehirlerdeki fazla nüfusun yarattığı problemlerle, bir taraftan da memleketin iktisadî kalkınması için uzun vadeli yatırımlarla uğraşmaya Türkiye’nin gücü müsait midir? Kendi kendini besleyecek bir sanayileşme yoluna girmemiş memleketlerde bu mesele âdeta bir fasit daire haline gelmektedir: Fakir olduğumuz için kalkınamıyoruz, kalkınamadığımız için fakir kalıyoruz.

Biz bu fasit dairenin bir noktası üzerinde bilhassa durmak istiyoruz: Eğitim problemi. Şimdi Türk hükûmetleri hem şehirlerdeki artan nüfusun hem de köylerden gelerek buna eklenen nüfusun çocuklarını okutmak mecburiyetindedir. Birincisi, kalkınan bir memleket her safhada git gide daha fazla insan yetiştirmek zorundadır. İkincisi, köylü çocuğu artık babasına tarlada yardım eden çocuk değildir. Kanunun koyduğu yaş haddi

dolayısıyla çocuklar sanayide de çalışamaz. Üstelik ilk mektep tahsilinin mecburî oluşu, işe alınan herkesten bu diplomanın istenmesi, şehirlerde çocuğu hükûmet kontrolünden uzak tutarak mektebe göndermenin zorluğu gibi faktörler ilk tahsilin yaygınlaşmasını büsbütün arttırmaktadır. Hükûmet bu ağır yükü üzerine almak mecburiyetindedir, çünkü ilk mektep tahsili mecburî olmasa bile, hükûmeti bu yola zorlayan yeni bir kuvvet doğmuş bulunuyor: Türkiye'nin gitgide demokratlaşması, yani halk kitlelerinin hükûmet politikasında gitgide daha fazla söz sahibi olması. Halk hem çocuklarına mümkünse en yüksek tahsili yaptırmak hem de hükûmetten bu yolda her türlü imkân ve tavizi koparmak istiyor.

Şehirleşmeye ile demokratlaşma arasında da sıkı bir karşılıklı tesir bağlantısı vardır. Şehirleşme ilerledikçe halkın hükûmetten beklediği hizmetler, böylece idare üzerindeki dolaylı veya dolaysız baskısı da artıyor. Diğer taraftan, demokratik ideallerin yayılması devlet idaresine uzak kalmış kitleleri şu veya bu şekilde birleşmeye ve teşkilâtlı veya toplu halde davranmaya itmektedir. Bu karşılıklı tesir hareketinin doğurduğu netice ise hepimizin gözleri önünde: Seksen kişilik orta okul veya lise dershaneleri, bu okullarda ders vermek üzere ücretle tutulan kasaba eczacısı, kaymakamı veya ilkokul öğretmenleri, üniversite kapısı önünde çadır kurup yatan lise mezunları ve hatâsız Türkçe yazmayı dahi öğrenmeden diploma alan üniversite mezunları.

Vaktiyle Profesör Turhan da bu meseleleri anlatırken, hattâ önceden haber verirken onun söylediklerini anlamayanlar gibi, bizim yazdıklarımıza da itiraz edenler bulunacaktır: Çocuklarımızı okutmak bizim hakkımız değil mi? Herkesin tahsil görmesinde ne kötülük var? Herkesin okur yazar olması iyi bir şey değil midir?

Bunların hepsi doğru, iyi şeyler. Nitekim milliyetçiliğin bir gayesi de milletin fertlerine sağlam bir eğitim yoluyla millî kıymetler şuuru vermek

değil midir? Milliyetçilik imkân eşitliği istemez mi? Millet çağında insanlar edebiyatı, dili, tarih şuurunu ilh. artık sözlü ve şahsî kaynaklardan değil, fakat gitgide formel tahsil yoluyla ve kitle haberleşme vasıtalarıyla öğrenmiyorlar mı? Doğru, ama millet çağındaki toplulukların başka bazı hususiyetleri daha var ki, okuma yazma nispetinin yüzde yüz oluşu bunlar arasında arka plânda kalan, hattâ tek başına alınınca hiç manası olmayan bir şeydir. İsterseniz Eflâtun'un Phaidros adlı diyaloğundaki şu parçayı hep birlikte okuyarak meseleyi bir de başka açıdan ele alalım.

Hikâye ederler ki, Mısır'da Naukratis yakınında, bir memleketin eski tanrılarından biri yaşardı… adı Theuth idi. Sayıyı, hesabı, geometriyi ve astronomiyi, tavla oyununu ve zarları nihayet -haberin olsun- yazıyı ilk bulan bu tanrıdır. Aynı çağlarda bütün Mısır'a Thamus hakimdi. Theuth bir gün Thamus'un yanına gitti, bulduğu sanatları ona gösterdi ve bunları bütün Mısırlılara tanıtmak gerektiğini söyledi… Sıra yazıya gelince Theuth: "Ey kral, dedi, işte bir bilgi ki bunun sayesinde Mısırlılar daha bilgili ve geçmişi hatırlamaya daha yetkili olacaklar. Bilginin de, hafızanın da ilâcını keşfettim." Kral cevap verdi: "Ey marifetli Theuth, bu dünyada kiminin elinden sanatlar gelir, kiminin elinden bu sanatın onu kullanacaklara fayda mı, zarar mı getireceğini kestirmek. Harflerin babası olan sen, kendilerine duyduğun sevi dolayısıyla, verecekleri neticenin tam aksi bir neticeyi onlardan bekliyorsun. Harfleri öğrenenler artık hafızalarını çalıştırmayacakları için unutkan olacaklar. İşte yazma öğrenmenin sonu. Yazıya güvendikleri için etrafındaki şeyleri, içeriden ve kendi kendilerine hatırlayacakları yerde dışardan, kargacık-burgacık izler sayesinde hatırlamaya çalışacaklar. O halde sen hafıza için değil, hatırlama için bir ilâç bulmuşsun. Öğrenme işine gelince, sen öğrencilerine ancak gerçeğe benzer şeyleri öğretirsin, gerçeğin kendisini değil. Bu öğrenciler, senin harflerin sayesinde, öğretmensiz olarak, gırtlaklarına kadar bilgiye

gömüldüler mi, çoğu zaman hiçbir şeyi doğru-dürüst düşünemedikleri halde kendilerini bilgin sanacaklar. Sonra gerçekten bilgili adam değil de bilgin bozuntusu oldukları için, çekilmez bir hale geleceklerdir.”

Eskiden diktatörlerin halkı kolay kolay ezmek için cahil bıraktıkları, dikta altındaki ülkelerde okuma yazma nispetinin çok düşük olduğu söylenirdi. Dikkat edilirse burada okuma yazma daima cehaletin zıddı olarak anlaşılmaktadır, yani cahil deyince okuryazar olmayanlar akla gelmektedir. Bizim inkılâp hükûmetlerinin -şimdikiler dahil- ilk tahsil seferberliğinden asıl maksatları da halkı aydınlığa çıkarmaktı. Halbuki bugün totaliter hükûmetler halkı bilhassa okuma yazma öğrenmeye teşvik ediyor, çeşitli vasıtalarla okur yazar nispetini artırmaya çalışıyorlar. Bütün Demirperde ülkelerinde bu nispet pek yüksektir, kerpiç köy evlerinde bile radyo ve televizyon bulunur, gazetelerin tirajı son derece yüksektir. Bizim solcu münevverler de bunu sosyalizmin büyük başarısı diye göstermektedirler. Hakikaten bu başarı veya gösteriş cehaleti yayma seferberliğinde Demirperde ülkelerinin bizden daha ileri olduğunu göstermeğe yeter. Acaba bu ilerilik gayretinin sebebi nedir?

Her şeyden önce, okuma yazmanın bir kıymet ifade etmesi için okunacak şeylerin serbestçe basılıp dağıtılması gerekir. Devrimci ülkelerde devlet ideolojisi dışındaki fikirlere müsaade edilmediğine göre, okuma yazma seferberliği bir çeşit beyin yıkama vasıtası haline gelmektedir. İkinci ve en önemli sebep ise, okur yazarlıkla kalan bir eğitimde düşünme kabiliyetinin büyük ölçüde işlemez duruma düşmesidir. İdeolojik propagandanın en kolay kurbanı olanlar, okuma yazma bilgisinin bir kıymet taşıdığını sanarak düşünce kabiliyetini kaybedenlerdir. Yarım bir tahsilin insanı muhakemeden ve tenkitçi düşünceden mahrum bırakması demokrasilerde de pekâlâ görülebilir, fakat demokrasilerde fikir hürriyetine ve muhalif siyasî harekete imkân verilmek suretiyle bu mahzur büyük

ölçüde giderilebiliyor. Totaliter idarelerde bütün fikir ve politikanın tek bir kaynağı -devlet- olduğu için, okuma yazma bilmenin verdiği en büyük tahribata bu ülkelerde rastlanmaktadır.

Türkiye Cumhuriyeti 1946'dan beri demokrasi ile idare edilmektedir; cumhuriyet rejimi ve bu rejimin kurucusu Atatürk'ün dışında hemen her şey ve herkes münakaşa konusu olabilir. Şu halde bizdeki eğitim politikasının arkasında bir diktatörlük hesabı aramak doğru olmaz. Tehlike nereden geliyor? Bizim için tehlike, tahsil müesseselerimizin birer okuma yazma mektebi seviyesine düşme temayülüdür. İki yıl önce TRT'nin açtığı bir imtihana ait neticeleri televizyon seyircileri gördüler. Çoğunluğu üniversite ve bilhassa Siyasal Bilgiler Fakültesi mezunu olan adayların yazdıkları cümleler Türkçe bakımından tamamen yanlıştı; verdikleri cevaplar arasında insanı kahkahadan çatlatacak veya kahırdan öldürecek hatalar vardı. Kimi NATO devletleri arasında Rusya'yı da sayıyor, kimi hilâfet ordusunu Mustafa Kemal Paşa'nın kurduğunu söylüyordu. Merak edenler, üniversite giriş imtihanlarına veya bizzat üniversite sıralarındaki imtihan kâğıtlarına bakarlarsa bunlara benzer neticeler görürler; nitekim vaktiyle Pedagoji profesörü

Sadreddin Celâl böyle bir araştırma yapmış ve İstanbul Edebiyat Fakültesi Pedagoji dergisinde neşretmişti. Buradan misal verecek olursak, dört halifenin kimler olduğu sorusuna Peygamberin ve herhangi üç Osmanlı padişahının ismini yazanlar, Avrupa'da denize açık olmayan memleketler sorulunca Fransa ve Almanya'yı yazanlar pek çoktur. Demek ki bizim tahsil ocaklarımız gün geçtikçe okuma yazma dahil hiçbir şey öğretemeyecek duruma gelmektedir. Mühendis, mimar vs. gibi teknisyen yetiştiren okullarda durum bundan biraz farklı olabilir, fakat Türkiye'de mühendislik işlerini genellikle kalfaların, politika işlerini de mühendislerin yaptıklarını hatırdan çıkarmayalım.

Bu gençler hiçbir şey bilmiyorlar mı diyeceksiniz? O kadar çok biliyorlar ki… Bunlara meselâ Türkiye'nin nasıl kurtulacağı sorulsaydı, büyük bir kısmı, göğsünü gere gere kurtuluş reçetesi verirdi. NATO devletleri arasında Rusya'yı sayan gençler, Allah bilir, kaç defa Kızılay Meydanı'nda veya herhangi bir yerdeki heykelin etrafında sol yumruklarını kaldırarak "yaşasın sosyalizm, NATO'ya hayır!" diye bağırmışlardı. Kaç defa kırmızı aşı boyası ile caddelere, binalara veya helâ duvarlarına emperyalizm hakkında, sosyal adalet hakkında yazılar yazmışlardı.

Gençlerimizi bu şaşkın ve perişan duruma düşüren harikulâde mekanizma nedir? Vaktiyle İktisat Fakültesinde uzun müddet hocalık yapmış olan Alman profesörlerden Alexander Rustow'un sokakta cıvıl cıvıl oyun oynayan çocuklara bakarak şöyle dediği söylenir: "Sizin ne fevkalâde eğitim sisteminiz var ki, şu parlak zekâları on yıl içinde işlemez hale getiriyor." Rustow'un işaret ettiği bu Türk çocukları, tıpkı Theuth'un okuma yazma öğrettikleri gibi, kelimelerin esiri olarak düşünme kabiliyetini yitiren insanlardır. Cahil denilen, yani okur yazar olmayan insanlarda bu okumuşların saçmalıklarına hiç rastlıyor musunuz? Hayır. Basit bir köylü pekâlâ yanlış bilgilere sahip olabilir, ama hayat tecrübesi bunların aksini göstermişse fikirlerini değiştirir. Üstelik hem düşünceleri hem de düşüncesi ile davranışı arasında tutarlılık vardır. Filozof S. Hook'un dediği gibi, köylü aldanabilir, ama kendi kendini aldatmaz. Bazı kuvvetli romancılar köylünün bu gerçekliğini ve amiyâne amprizmini şehirli münevverin gerçekdışı nazariyeleriyle kuvvetli bir tezat halinde okuyucuya sunarlar. Köylere seçim sırasında propaganda maksadıyla giden milletvekili adaylarının da sık sık karşılaştıkları ve hayretle müşahede ettikleri köylü zekâsı, köylü gerçekçiliği aslında Türk köylüsüne mahsus bir şey değildir. Okuma yazma öğrenip kalmak felaketinden kurtulabilmiş her normal zekalı insanda aynı muhakeme gücüne ve gerçekçiliğe rastlayabilirsiniz. Eğitimin gayesi bu

zekâları işlemek, onları bilgi ile teçhiz etmektir; bu da okuma yazma öğretmekle olmaz.

Tekrar edeyim ki, okuma yazma öğrenmenin katiyen aleyhinde olmadığım gibi her vatandaşımın bunu öğrenmesinden son derece memnun olurum. Benim bütün itirazım, okuma yazma seferberliğinden mucize bekleyen ve bu yolda milletin parasını ve emeğini çarçur edenlere karşıdır. Bu gidişle Türkiye'deki bütün tahsil müesseseleri birer okuma yazma mektebi haline gelecektir. Hele aralarında büyük bir kalite farkı olmadan yetiştirilen ilkokul mezunu ile yüksek tahsil mezununu birbirinden farklı muameleye tâbi tutmakla, aralarında gerçekten büyük mesafe olduğu vehmini yaratmakla yaptığımız hatanın farkında mıyız? İsterseniz meseleyi daha siyasî bir açıdan ele alarak şu şekilde ifade edebilirsiniz: Memleketin bunca çocuğunu yıllarca okul sıralarında süründürdükten sonra hem doğru düşünme kabiliyetini yitirmesine yol açmak hem de kafasını baştan başa hurafe ve bâtıl itikatlarla doldurmak kimin hakkıdır?

Görülüyor ki, Türkiye eğitim meselesi bakımından âdeta bir çıkmaz içindedir: Bir taraftan süratli bir sosyal ve iktisadî değişme için gerekli eğitim (ilköğretim değil) seferberliği yapmak zorundadır; fakat bizzat bu süratli değişme, eğitim kalkınması için yapılacak bütün teşebbüslerin karşısına büyük bir engel olarak çıkıyor. Herkes çocuğunu okutmak istiyor, ama iki tarafın bu ortak arzu ve gayretleri memlekette bilgi ve maharet yerine cehaletin yayılmasını süratlendiriyor.2 Eğer Türkiye'de mektep dışındaki hayat, insanları yetiştirmeseydi, iktisadî kalkınmanın yetişmiş insan unsuruna bağlı olduğu hakkındaki fikri neredeyse yanlış sayabilirdik. Fakat memleketimizde her şeye rağmen süratli bir iktisadî kalkınma iyi yetişmiş teşebbüs sahipleri ve iş idarecileri sayesinde gerçekleşmektedir.3 Şimdi bu noktayı izah edebilmek için Türkiye'de entelektüel zümrenin

cemiyet içindeki yerini ve bu zümrenin çeşitli bölümlerini gözden geçirmek gerekiyor. Önümüzdeki makalede bu konuya gireceğiz.

Bir Sosyal Tabaka Olarak

Türk Münevverleri

Münevver kelimesi bizde olduğu gibi Batı dillerinde de çok defa kıymet hükümleriyle karışık muğlak bir mana taşır. Erzurumlu bir gazetecinin bize anlattığına göre Türk köylüsü bile münevver kelimesini kendine yakın olan okumuşlar için kullanmakta, yabancı bir tavır veya eda sahibi olanlara ise "aydın" demektedir. Bu türlü kıymet hükümlerinden kurtulmak ve daha tarafsız bir terim bulmak isteyen Batılı yazarlar Rusçadaki intelijensiya kelimesini benimsemiş bulunuyorlar. Benim burada Türkçe okunuşuyla yazdığım intelijansiya Rusya'da yüksek tahsil diploması olan kimseleri ifade ediyordu. Hattâ bu tabaka "Batılı" bir eğitim görmüş olduğu ve geleneksel cemiyet bünyesi karşısında yabancı kaldığı için, bir çeşit züppelik de intelijansiyanın vasıfları arasındaydı. Biz de burada münevver derken, herhangi bir kalite farkı gözetmeksizin, yüksek tahsil diploması almış kişileri kastediyoruz. Tahsilin yükseklik derecesi, elbette, bir memleketin genel eğitim seviyesine paraleldir; bu yüzden meselâ bazı Afrika ülkelerinde Avrupa veya Amerika'nın herhangi bir üniversitesine gidip de mezun olmadan gelenler bile en üst seviyede tahsilli sayılmaktadırlar.

Münevverlerin ayırt edici vasıfları onların görmüş oldukları tahsil ise, o takdirde bir münevver tabakadan, yani ortak vasıfları bulunan ve bu vasıflar dolayısıyla cemiyette belli bir seviye işgal eden bir sosyal gruptan bahsedebiliriz. Fakat bu sosyal tabaka terimini çok dikkatle kullanmak gerekiyor. Her şeyden önce, münevver tabaka bir iktisadî-sosyal sınıf değildir; çünkü gördükleri tahsil bakımından ortak vasıflara sahip olan bu insanlar, değişik sosyal sınıflara bağlı olabilirler veya içinden çıkmış

oldukları sınıfla olan bağlarını devam ettirebilirler. Eğer bunlar, eski devirlerde bazı cemiyetlerde olduğu gibi, tek bir sınıftan çıkarlarsa o zaman zaten ayrıca bir münevver sınıf bahis konusu olamaz. Diğer taraftan intelijansiyanın bizim çağımızda gördüğü eğitim o kadar sınıfları aşan bir yeknesaklık-bazı istisnalar hariç-göstermektedir ve o kadar beynelmileldir ki, bu sayede münevverlerin sınıf bağlantılarından kolayca kurtulabildiklerini görüyoruz. Bu demek değildir ki münevverler sınıfsız bir tabaka halinde dolaşıp durmaktadırlar; fakat gördükleri eğitim onlara kendi sınıflarının dışına çıkabilme veya sırf zihnî tutumlarına göre bir sınıfı tercih etme imkânı veriyor. Bilhassa bu yüzden, münevverlerin sosyal sınıflara bakışları hep mücerred (soyut) ve idealist açılar içindedir. Başkaları için menfaat çatışması olan şeyler onlar için daima bir fikir ve ideoloji kavgası haline gelir; bazen kendi tuttukları, hattâ idare ettikleri taraf galip geldiği halde münevverler yine zararlı çıkabilirler.

Bütünüyle cemiyetin olduğu kadar sosyal sınıfların da vazgeçilmez unsurlarından biri münevverdir. Avrupa'da burjuvazi inkılâbı denen hareket sermaye sahipleri ile fikir sahiplerinin iş birliğinden doğmuştu. Münevverlerin kimi muhafazakârlar arasındadır, azınlık hareketlerinden doğabilecek tehlikeye karşı onları uyanık tutmaya çalışırlar. Kimi işçiler arasındadır; bir gövdeye baş olmak ve bazı ideallerin gerçekleştiğini görebilmek için. Kimi sanayi işçilerinin imtiyazlı durumlarına karşı köylüyü ve küçük çiftçiyi de korumak üzere onlara liderlik yapar, kimi de büyük sanayi sahipleri ile işçi kitlelerinin ihtilafları arasında çok defa ihmal edilen münevver bürokrasisini korumaya çalışır. Mamafih bütün bu misaller sosyal tabakalaşmanın nispeten kesin çizgiler kazandığı Batı memleketlerinden alınmıştır. Türkiye gibi henüz sanayileşmenin başlangıç devrinde olan, üstelik tehlikeli bir kültür ve rejim buhranı içinde bulunan memleketlerde münevverlerin hem sosyal tabakalar arasındaki dağılma

durumları hem de tabakalardan birinden öbürüne geçiş hızları oldukça farklı bir durum arz etmektedir.

Kast ve sınıf sisteminin hâkim olduğu cemiyetlerde tahsil ancak belli zümrelerin-meselâ ruhban sınıfının-imtiyazı idi, bu yüzden tahsil sayesinde elde edilen mevkîler de bu tabaka mensuplarınca dolduruluyordu. Türk cemiyeti bunun tam tersine bir gelişme gösterdi. Osmanlı bürokrasisi gerek idarî hizmetler, gerekse ilmiye mesleğinde şu üç vasfı esas tutuyordu: Türkçe bilmek, Müslüman olmak, iyi bir tahsil ve terbiyeden geçmek. Bazen idareciler arasında tahsil yerine sadece tecrübeye dayanarak yükselenler bulunuyordu, fakat bunların maiyetlerinde kuvvetli tahsil görmüş kimseler daima bulunurdu. Dikkat edilirse, bu vasıfların dışında kalan ve başka birçok cemiyetlerde büyük ayrımlara yol açan hususlar bizde yoktur; ırk, asalet, servet, ilh.

Liberal mesleklerin bulunmadığı devirlerde devlet hizmeti dışında kalan veya devletten herhangi bir surette yardım almayan münevver yok denecek kadar azdı. Avrupa'da tahsilin aşağı tabakalara da yayılması ve devlet hizmeti dışında, üstelik cemiyetin başta siyasî rejim olmak üzere pek çok müesseselerine aleyhtar bir münevver zümrenin doğuşu büyük sosyal ve siyasî değişmelere yol açtı. Oralarda münevver tabakayı -hepsini değil, çoğunluğunu- önce burjuvazi ile birlikte sonra burjuvaziye karşı görüyoruz. Gerçi bugün hem Avrupa hem de Amerika'da münevverlerin büyük çoğunluğu sağdadır, fakat bunların çoğunlukla solda oldukları da görülmüştür. Kısacası, münevver tabaka, kuvvetle birleşmek üzere, zaman zaman şu veya bu tarafı tutmuştur. Fakat Türkiye'de ve Batı dünyası dışında kalan pek çok memleketlerde münevverin entelektüel hak ve hürriyetleri korumaktan da ötede bir vazife yüklendiğini görüyoruz: Cemiyetin siyasî ve iktisadî bünyesini, çok defa değiştirmek suretiyle, kuvvetlendirmek. Batı ile aramızdaki bu fark belki de bizde münevverlerin

çok yakın zamanlara kadar hep devlet hizmetlisi statüsünde olmalarından ileri geliyordu, fakat bu nokta çok önemlidir ve her şeyden önce Türkiye'deki gelişmenin Batı modeline tıpatıp uymadığını gösterir.

Başka vesilelerle de belirtmiş olduğumuz gibi, Türkiye'nin modernleşme hareketleri Batı memleketlerini örnek alarak onlara benzeme hareketleri halinde gelişmişti; bu yüzden, sanayi medeniyetinin Avrupa'ya kazandırdığı üstünlükten bu yana Türkiye'deki münevver zümrenin gelişmesi de böyle bir model tatbikatının gereklerine uyacak şekilde olmuştur. Bu gelişmede başlıca iki istikamet görülür: 1) Yeni münevver zümrenin Batılı -veya öyle sanılan- bir kıymet sistemine göre yetişti-

rilmesi ve böylece halk kitlelerine gitgide yabancı kalan yeni bir zümrenin doğuşu, 2) Modernleşmenin daha çok siyasî ve askerî bir zaruret olarak görünmesi yüzünden yeni münevver tabakanın bilhassa asker sınıfları -muharip ve yardımcı- halinde yetiştirilmesi. Bu iki hâdiseye bağlı olmak üzere Türk intelijansiyası diğer bazı hususiyetler de göstermektedir ki, bunları yeri geldikçe ele alacağız. Önce yeni Türk münevverlerinin kıymet sistemi üzerinde duralım.

Batı Avrupa'nın sanayileşmesi ve millet bünyesine geçmesinden sonra o modele göre modernleşmeye çalışan bütün memleketlerde4 münevver tabakanın yabancı kıymetleri benimseyerek halktan gitgide ayrıldığı görülmektedir. Münevverin medenî kıymetlerden önce ve onlardan ziyade sosyal hayata ait Batılı kıymetleri alması sadece Türkiye'de görülen bir durum değildir. Türkiye gibi münevver tabakanın halk çocuklarına büyük ölçüde açık olduğu bir cemiyette böyle bir kıymet değişmesi demokrasiye geçişte de başlıca güçlüklerden birini teşkil etmiştir, çünkü halk çocukları münevver tabakaya dahil oldukça bu tabaka halka daha ziyade eğilecek yerde yeni gelenleri de eritmektedir. İlk bakışta, küçük bir idareci münevver azınlığın büyük kitleleri eritmesi gibi görünen bu hâdise Batıcı münevverin

seviyesindeki yükseklikten veya çevirdiği entrikadan değil, fakat onun dayandığı dünyanın gücünden ileri gelmektedir. Yüksek tahsil yapmış bir genç sadece memleketinin idareci üst tabakasına dahil olmakla kalmıyor, aynı zamanda bütün dünyada medeniyeti ve kudreti temsil eden Batı dünyasının da bir temsilcisi veya mensubu durumuna giriyordu. Farmasonluk vs. gibi Batı kaynaklı gizli cemiyetler etrafında doğan şüphelerin büyük bir kısmı da bu noktanın iyi anlaşılmamasından ileri gelmektedir. Dikkat edilirse farmasonlar sadece kendi üyelerini korumak için bir araya gelmiş olan veya beynelmilel menfaat çarkları döndüren sermaye sahiplerinden ibaret değildir; bunlar aynı zamanda tamamen Batılı kıymet sistemlerini benimsemiş bulunup bu kıymetleri kendi memleketlerinde yaymak -yani reform ve inkılâp yapmak- isteyen insanlardır. Eski bir mason ve bir ittihatçı zabit olan Kâzım Nami Duru, II. Meşrutiyet inkılâbını yapanlarla masonluk arasındaki yakınlığı şöyle anlatıyor;

İttihat ve Terakki Cemiyetinin o vakitki arkadaşlarından sağ kalanlar, birçok olayların etkisi altında birbirlerinden uzak, birbirleriyle ilgisiz kalmış iseler de eski içtenliklerinden, sevgilerinden pek az şey yitirmişlerdir. Bu içtenliği, bu kardeşlik duygusunu bugün de yüreklerinin derinliklerinde bulursunuz. İçlerinde mason olanlar vardı, meşrutiyetten önce de masonluktan bir hayli yararlanmışlardı. Yalnız mason olanlar birbirlerine liüm (anadan), yalnız ittihatçı olanlar lieb (babadan), hem mason hem ittihatçı olanlar liebeveyn (ana baba bir) kardeş derlerdi. Bu içtenliği yaratan büyük idealdi.

Batılı Türk münevverinin mason olması da şart değildir, fakat mutlaka Batılı kıymetlerin taşıyıcısı ve yayıcısı durumunda bulunan bir derneğe girmek ister. Böyle bir dernek meselâ Sosyalist Kültür Derneği de olabilir.

Batılılaşma hareketleriyle birlikte Türk münevver tabakasında ikinci ve çok önemli bir değişme daha olmuştur. Önceki tarihlerde kılıç ehli (ordu) ile kalem ehli (ilmiye) iki ayrı organize kuvvet halindeydi ve devletin mühim işlerinde, bilhassa hükûmet darbelerinde ve iktidar değişikliklerinde bu iki kuvvet iş birliği ederdi. Sonraları Batılı tipte eğitim bilhassa ordu içinde yaygın bir hale gelince -tıp ve mühendis mektepleri bile askerî personel yetiştiriyordu- kılıç ehli aynı zamanda kalem sahibi olmakla kalmadı, git gide eski itibarını yitirmeye başlayan medrese karşısında da imtiyazlı bir zümre haline geldi. Bazılarına göre memleketimizde bütün hayırlı işlerin yapılmasına imkân veren bu önemli farklılaşma bazılarına göre de felaketimizin en önemli sebeplerinden birini teşkil etmiştir. Fakat şurası muhakkak ki Batılı kıymetlerle yetiştirilmiş, Batı teknolojisine sahip bir münevver subay zümresi memlekette Batılılaşma istikametindeki değişmelerin daima önünde görülmüştür. Bu öncülük subay zümresinin memleket idaresinde üst tabakayı teşkil etmesiyle mümkün olmuştur. Batılı eğitim sivil tabakalara da yayıldığı ve Türkiye harpten uzak bir hayat yaşadığı ölçüde eskiden subayların oynadığı rol de git gide sivillere geçmektedir.

Türkiye'de bürokratik bünye dışında bir münevver zümrenin teşekkül edemeyişi hem Türk münevver kitlesinin birlik şuuru kazanması hem de bu zümrenin sosyal ve kültürel değişmede oynadığı rol bakımından çok önemli neticelere yol açmıştır. Her şeyden önce, münevverlerin ortak vasıflarına sahip bir zümre teşkil etmesi onların aldıkları ortak eğitimden, yani ortak bir kıymet şuurundan ileri geliyordu. Batılı eğitim görmüş yeni münevver tabaka da, tıpkı eskiler gibi, az çok yek vücut bir kitle teşkil etmiştir. Bunlar arasında zaman zaman meydana gelen çatışmalar daha ziyade bürokrasinin içine girenlerle dışında kalanlar arasında nüfuz ve menfaat çatışması halinde gelişmiş yahut bizzat Batıda görülen bazı ayrılıkların bize de

aksetmesi şeklinde olmuştur. Eskilik-yenilik kavgası bile -hiç değilse kısmen- böyle bir çekişme atmosferi içinde büsbütün alevlenmiştir; öyle ki mevcut nizamın yanı başında yer alan münevverler ister istemez bu nizamda nüfuzlu bir yer işgal edemeyen veya dışarı atılanlar nazarında geriliği temsil etmekle suçlanmışlardır.

Yeni münevverin sahip olduğu kültür onu yeni ideallere, yeni tip bir ahlâk telâkkisine götürmüştür. Batıcı münevver yeni ve yabancı siyasî kanaatler kazanmış, bu yüzden devlete sadakatle bağlanacak yerde birtakım mu-

hayyel, ideal nizamlar uğrunda devletin başına âdeta yeni bir dert olmuştur. II. Mahmud'dan beri yapılan bütün ıslâhat ve inkılâp hareketleri, neticeleri bir tarafa, batıcı bir münevver azınlığının lehine sarayın kudretini git gide zayıflatan birer hareket mahiyetindedir. Bu hareketleri Türkiye'de merkeziyetçi idarenin çözülmesine ve dolayısıyla demokrasinin yavaş yavaş yerleşmesine doğru birer adım sayanlar pek çoktur; ama bu kanaatte olanlar her nedense merkeziyetçi idarenin çözülmesini sonraki diktatör ve despot idareler için birer mazeret saymaktan da hiç kaçınmıyorlar.

Abdülaziz'in tahta geçmesiyle, II. Mahmud ve Abdülmecit devirlerinin devlet otoritesine verdiği zaafı gidermek üzere girişilen teşebbüsleri boşa çıkarmak için atılan her adımda bir yabancı parmağı görenler, hürriyetçi (!) Türk münevverlerinin bazı Batılı devletlerce kışkırtıldıklarını ve beslendiklerini söyleyenler tamamen haksız değillerdir; fakat şurası unutulmamalıdır ki o zamanın Batılı Türk münevveri dışarıdan destek görmeksizin de aynı fikirlere sahipti ve aynı şeyleri yapmaya hazırdı. Yeni nesillere horoz dövüşçüsü ve pehlivan diye anlatılan, fakat son derece akıllı ve gerçekçi bir devlet adamı olduğu anlaşılan Sultan Abdülaziz'i saray otoritesini paylaşmak veya tamamen kendi ellerine almak isteyen Batılı münevverler devirdiler.

Türkiye'de o devirde insanı şaşırtan bir başka hâdise de, medreseli münevverlerin siyasî rejim meselesinde Batılı münevverlerle âdeta aynı paralele girmiş olmasıdır. İlgi çekici bir inceleme konusu teşkil edebilecek olan bu nokta, bilhassa II. Abdülhamid devrindeki medreseli münevverlerde göze çarpıyor, II. Meşrutiyetle birlikte de medreselileri artık iyice siyaset sahnesinde görüyoruz. Türkiye'de yeniliklerin öncülüğünü daima saray yaptığı için, muhafazakâr bir müessese olan medresenin buna tepki göstermesi pek mümkündür ve böyle haller görülmemiş değildir; üstelik, sarayın Avrupacı bir münevver tabakasını söz sahibi edişi medreselileri büsbütün reaksiyona sevk edilebilirdi. Fakat medreseliler II. Abdülhamid'i müstebit olmakla suçlamışlar, yani Avrupa tipi bir hürriyet anlayışına dayanarak ona karşı çıkmışlardır. Sağdan gelen bu muhalefet belki de hürriyet isteğinden ziyade tıpkı bazı Avrupacı münevverlerde görüldüğü gibi, iktidarda söz sahibi olma hırsından ileri geliyordu. Belki de Batı medeniyetinin hürriyet ve meşrutiyet fikirleri o kadar kuvvetli, üniversal birer düşünce olarak görülüyordu ki, medreseliler bile asrî görünmekten kurtulamadılar, hürriyet taraftarlığını bir çeşit telafi mekanizması olarak kullandılar. Bu ikinci ihtimal bize daha kuvvetli görünüyor; çünkü o devir medreselileri Avrupalıların rejim konusundaki fikirlerine esastan itiraz etmemişler, sadece bu fikirlerin İslâm geleneğinde zaten mevcut bulunduğunu ve dolayısıyla meşrutî bir idarenin aynı zamanda İslâmî olacağını ispat etmekle vakit geçirmişlerdir. Medreseliler medeniyet diye geçerli olan şeyin dışında kalmak istemiyorlardı; kendilerini şaşırtan ve henüz karşı koymaya hazır bulunmadıkları bir kuvvetle uzlaşmayı daha uygun gördüler.5

İnkılâp geçiren bütün memleketlerde münevverlerin eskiler-yeniler yahut inkılâpçılar ve muhafazakârlar diye ikiye ayrılması pek tabiîdir. Böyle bir ayrılmada inkılâp hükûmetleri elbette yeni münevver tipini

destekleyecek ve onunla iş birliği yapacak, eskileri ise mevkî ve itibardan mahrum bırakmaya çalışacaktır. II. Meşrutiyet inkılâbını yapan ve sonra İttihat-Terakki Fırkası halinde teşkilâtlanan münevverler bu yeni tipi teşkil ediyordu. Bizde inkılâpçı hükûmetleri tenkit eden münevverlere yobaz ve mürteci gibi damgalar vurma âdeti ittihatçılardan kalmıştır. Kendilerinden önceki idare için "Devr-i sabık" tâbirini kullanma âdeti de onlardandır. Fakat bu arada "Devr-i sabık"ta meydana gelen çok mühim bazı değişiklikler vardır ki, bunlar yeni Türk münevver tabakasının teşekkülü bakımından çok büyük neticeler doğurmuştur. Bilindiği gibi, Türkiye'nin hemen bütün eğitim müesseselerinin temeli II. Abdülhamid devrinde atılmış, böylece memlekette daha sonraki yenilikler de bilhassa o devirde başlamıştır.

Her şeyden önce, maarifin yaygın bir hale gelmesi yüzünden münevverin çıkış (recruitment) sahası da genişledi: İttihatçılar ve Cumhuriyetçilerin büyük çoğunluğu fakir veya orta halli ailelerden gelen münevverlerdi. Ayrıca, bunların doğum yerleri de hayli yaygın bir dağılım sahası teşkil etmektedir; pek çoğu İstanbullu olmadığı halde okumak üzere oraya gelmiş taşralılardır. Yüksek okulların açılmasında devletin personel ihtiyacı ön plânda tutulduğu için, yüksek tahsil gören bu halk çocukları da ekseriyetle subay, doktor ve idareci oluyorlardı. II. Meşrutiyetle birlikte Türkçülük cereyanının büyük kuvvet kazanmasında belki bu Türk asıllı münevverlerin çoğunluk kazanması büyük rol oynamıştır.

II. Meşrutiyet İnkılâbının yapıcıları işte bu mekteplerde tahsil gören, bir kısmı yabancı memleketlere giderek yabancı dil de öğrenmiş bulunan "yeni" münevverler olmuştu. Sarayın kudreti tamamen inkılâpçı liderlerin eline geçtiği gibi, eskiden sarayın liderliğinde yürütülmekte olan modernleşme hareketleri de bütün ağırlığıyla bu yeni kadronun üzerine çöktü. Üstelik bu defa her başarısızlığı padişaha yüklemek imkânı da yoktu.

Bir taraftan memleketin alt üst olan siyasî ve askerî nizamı, bir taraftan gerçekleştirilmesi çok âcil olan ıslahat hareketleri Türk münevverini tam bir boşluk ve şaşkınlık içinde bırakıyordu. Meselâ Ziya Gökalp'ın Talât Paşa için,

Sen canları birleştiren bir ruhsun
Vicdanını sende görür cemiyet
O bir necat teknesidir, sen Nuh'sun
Sen olmasan öksüz kalır bu millet

yahut Enver Paşa için,

Biz hepimiz şüphelerin içinde
İken vardı sende büyük itminan
Ermişti sana yâ ilâhî bir müjde
Verilmişti yahut kudsî bir ferman

demesi, bu ekip muvaffak olamayınca da gözlerini Mustafa Kemal Paşa'ya çevirip,

Sen dahîsin buna çoktan inandım
Mefkuresiz rehberlerden pek yandık
Garpta şarklı yaşamaktan usandık
Kurtar bizi bu karanlık zindandan

diye "istida" yollaması Ziya Gökalp'ın şahsî bir kusurunu değil, fakat o zamanki Türk münevverlerinin ruh halini aksettirmektedir. Fakat bu şaşkınlık, perişanlık ve boşluk içinde Türk münevverlerinde yeni bir toparlanma hareketi göreceğiz ki, bu hareketin ön plânda gelen sîmalarından birisi, belki de en önemlisi Ziya Gökalp olacaktır. Mütareke ile Cumhuriyetin ilk yılları arasında kısa süren bu uyanma hareketini önümüzdeki yazıda açıklamaya çalışacağız.

Yeni Türkiye'de Münevver Tabaka

Türk münevver zümresinin doğuşunu, gelişmesini ve hâlen içinde bulunduğu durumu araştıran bir sosyal ilimci bunu yaparken, ister istemez, Türkiye'nin fikir tarihini de anlatmış olacaktır. Geçen yazımızda da açıklamaya çalışmıştık ki, Türkiye'de münevver zümre, İkinci Dünya Harbi'ne kadar, devlet kadrolarını dolduran bir bürokratik elit olarak karşımıza çıkmaktadır; bu insanların mensup bulundukları diğer zümrelere veya sırf kendi şahıslarına ait menfaatleri yine bahis konusu olmakla beraber, hepsi de esas itibarıyla devletin kuvvetlenmesi ve ayakta kalabilmesi meselesini birinci plânda tutuyorlardı. Bu yüzden Türkiye'deki siyasî ve ideolojik mücadeleyi bir sınıf mücadelesi şeklinde değil, fakat memleketin kurtuluşu hakkında -bilhassa gördükleri eğitimin farklılığı yüzünden- değişik fikirlere sahip bulunan münevverler arasında bir kavga olarak görmek daha doğru olur.

Münevverlerimiz arasındaki esaslı fikir ayrılıkları II. Meşrutiyet'le başlar, böylece Türk münevverlerinin çeşitli cephelere bölünmesi de o tarihe kadar çıkar. Yeni Osmanlı ve Genç Türk hareketlerinin siyasî bakımdan en önemli ve belki yegâne yeniliği, saray otoritesinin Batıcı bir münevver azınlık tarafından daha çok paylaşılmasından ibaret kalıyor. Bu noktayı gayet iyi gören Yahya Kemal şöyle demektedir: "Ahmed Rıza Bey'in ve hepimizin o zamanki fikrimiz, tıpkı Abdülhamid'in fikirleri gibi, mevcut Memalik-i Osmaniye'de kendi millî tefevvukumuzu temin etmek hedefine müteveccihti. Ancak Abdülhamid re'sen Padişah olduğu için bu tefevvukun ancak kaahir bir istibdat ile kaim olduğu neticesine varmıştı. Biz ise muhalif olduğumuzdan, bu tefevvukun bir meşrutiyet şekliyle meşrutiyet kesbedeceğini tevehhüm ediyorduk."

II. Meşrutiyet memlekete birdenbire yeni fikirler getirmedi, sadece mevcut fikirlerin bütün serbestliğiyle ortaya çıkıp münakaşa edilmesine yol açtı. Padişahın otoritesi İttihatçı liderlerin eline geçtiği için bu ideolojik

kavgaların belli hudutlar içinde tutulması imkânı da kalmamış, devlet bizzat bu mücadelenin taraflarından biri haline gelmişti. İttihatçıların da bir politikası vardı ve bu politika "Türkleşmek, İslâmlaşmak, Muasırlaşmak" şeklinde tecelli ediyordu. İttihatçıların yerine bir başka grup iktidarda bulunsaydı herhalde onlar da aynı prensipleri benimsemek zorunda kalırlardı. Milliyetçilik siyaseti ve milliyetçi fikirlerin dünya çapında kuvvet kazanması dolayısıyla, II. Abdülhamid'in ilk saltanat yıllarından bir kültür milliyetçiliği başlamıştı. Avrupalılaşmanın daha eski bir tarihi vardı; biz reddetsek bile Avrupa devletleri bizi buna zorluyorlardı. İslâmlık siyaseti ise zaten devletin en büyük dayanağı idi, II. Abdülhamid bu sayede İngilizlere karşı uzun ve başarılı bir mücadele vermişti. İttihatçıların Türkçülük siyaseti bile ancak İslâmcılık siyaseti ile birlikte bir mana taşıyordu; Enver Paşanın Türk memleketlerinden büyük itibar görmesi onun Türk veya Türkçü olmasından ziyade İstanbul'daki İslâm halifesinin damadı ve Erkânı Harbiye Nâzırı oluşundan ileri geliyordu.

II. Meşrutiyet Devri'nde işte bu zaruretler içinde toparlanmaya çalışan İmparatorluğa bir ideoloji peygamberi lâzımdı, öyle ki iktidarın içinde bulunduğu şartları iyi kavramış olacak ve birleştirici bir siyasî felsefenin temellerini atacaktı. İttihatçılar bu yeni peygamberi Ziya Gökalp'ın şahsında buldular. Balkan felâketinden Millî Mücadele'nin sonuna kadar gitgide kuvvet kazanan milliyetçilik veya "Türkleşmek" siyasetinin başında da bir fikir adamı olarak yine o vardır. Zaten Millî Mücadele adı bile bize hemen millet, milliyet, milliyetçilik terimlerini hatırlatıyor ve burada ilk akla gelen isim de Ziya Gökalp oluyor. Gerçekten bize millî hareketin neden ibaret bulunduğunu, milliyetçiliğin ne demek olduğunu ilk defa öğreten Ziya Gökalp olmuştur. Onun yetiştirdiği veya onun temel fikirleri etrafında yetişmiş olan nesillerdir ki bizi bağımsızlığımızı kaybetme tehlikesinden kurtardı.6 Millî Mücadeleyi hazırlayan ve başarı ile yürüten

asker-sivil Türk aydınlarının büyük çoğunluğu o devrin Türkçü, şimdiki adıyla milliyetçi aydınlarıydı. Ziya Gökalp bu durumu 1932'de yayımladığı Türkçülüğün Esasları adlı kitabında, kendi şahsiyetini hiç öne sürmeden, şöyle anlatıyor:

"Diyebiliriz ki, Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti hiç haberi olmadan Türkçülüğün siyasî programını tatbik etti… Türkçülükle Halkçılığın nihayet aynı programda birleşmeleri ikisinin de aynı maksada ve gerçeğe uygun olmasının bir neticesidir… Bu ayniliğin bir neticesi de şudur ki, bütün Türkçüler hiç istisnasız Anadolu Savaşı'na katılmışlar ve onun en ateşli müdafaacıları olmuşlardır. Türkiye'de Allah'ın kılıcı halkçıların -yani Müdafaa-i Hukuk'çuların- pençesinde ve Allah'ın kalemi Türkçülerin elinde idi. Türk vatanı tehlikeye düşünce bu kalemle bu kılıç birleşti, ikisinin birleşmesinden bir cemiyet doğdu ki adı Türk Milleti'dir."

II. Meşrutiyet'le birlikte ortaya çıkan zengin fikir ve ideoloji hareketlerine bakarsak, Türk aydınlarının imparatorluğu kurtarmak ve geliştirmek üzere başlıca üç istikamet tutturduklarını görürüz: (1) Garpçılar, yani Batı kültür ve medeniyetini süratle alıp Batı dünyası ile bütünleşmemizi isteyenler, (2) İslâmcılar, yani modern teknoloji dışında bütün müesseselerimizi İslamî esaslara göre düzeltmemizi ve İslâm âlemi ile bütünleşmemizi isteyenler ve (3) Türkçüler, yani bir tarafta Batı medeniyeti ve bir tarafta Türk kültürü esasına dayalı modern bir cemiyet yaratmak, Türk âlemi ile bütünleşmek dâvasında olanlar.

Ziya Gökalp bu üçüncü grupta bulunuyordu. Türkçülük cereyanı onun şahsî eseri değildi, fakat bu cereyan ilk defa bir kültür hareketi olarak onun da içinde bulunduğu bir genç aydınlar grubu tarafından başlatılmış, kısa zamanda yaygınlaşan bu cereyanın fikir lideri olarak Ziya Gökalp ön plâna geçmişti. Avrupa'daki felsefe ve sosyoloji hareketlerini yakından takip etmesi ona gösterdi ki, sosyal tekâmülün en ileri merhalesi bir topluluğun

millet haline gelmesidir; kısa zamanda bu millet bünyesine kavuşmayan topluluklar o merhaleye ulaşmış olanlara her sahada mağlûp olacaklar, kendi içlerinde de hiçbir zaman refah ve huzur göremeyeceklerdi. Nitekim o devirde Avrupa'nın karşısında bulunan devletlerin durumu buydu. Şu halde bizim için de milliyetçilik politikasından vazgeçilemezdi.

Gökalp kendi zamanındaki öbür iki cereyanı da tamamen reddetmedi. Türkler Müslüman oldukları için Müslüman dünyasına, Gökalp'ın deyişiyle İslâm beynelmileliyetine dahildirler. Modern medeniyeti ihmal edemeyeceklerine göre de Batılılaşmak zorunluydu. İşte bu üç noktayı göz önünde tutarak şu formülü ortaya attı: Türk milletindenim, İslâm ümmetindenim, Garp medeniyetindenim. Fakat bu formül, üç ayrı unsurun gelişigüzel karıştırılmasından ibaret değildi, burada asıl yapıcı unsur Türk millî kültürü idi.

Gökalp, bir taraftan da Türk milliyetinin temeli olan Türk kültürünün esaslarını göstermeye çalıştı. Kültür, bir milletin bütün hayatının bir mahsulü olduğuna göre, önce millî tarihimizi bilmek gerekiyordu. Halbuki eskiden bizim onuncu yüzyıldan önceki tarihimiz ya hiç bilinmez, yahut ilgi görmezdi. Türklerin Anadolu'ya gelmeden önceki tarihleri gibi, Asya'da kalmış diğer Türk topluluklarının tarihleri de, Türkçülük hareketiyle birlikte ilgi konusu oldu. Gökalp'ın sade şiirlerle destan halinde anlattığı bu tarihler o devirde çocuklardan ziyade gençler tarafından okunuyordu. Zaten II. Meşrutiyet'e iktidar, siyasî inkılâpla birlikte sosyal inkılâplar da yaparak memleketin çehresini değiştirmek isteyen bir genç kitlenin eline geçmiş bulunuyordu. İktidarda İttihat ve Terakki adlı inkılâpçı parti vardı ve Gökalp bu partinin merkez-i umumî üyesi idi. Gökalp bu mevkide bulunduğu sırada politika ve devlet idaresi ile meşgul olmadı, ama fikirlerini hem devlet adamları hem de gençler arasında serbestçe yaydı. İşte

bu yeni nesil, memleket için özlediği yeni bir hayatın esaslarını Gökalp'ın ağzından ve kaleminden öğrendi. "Yeni Hayat" nasıl olacaktı?

Yeni hayat, ahlâkta, hukuk ve iktisatta, edebiyatta, sanatta, kısaca bir cemiyetin bütün kıymet sahalarında, milliyet esasına dayanan sosyal bir inkılâp yapmaktadır. Buradaki milliyet veya millî kültür Gökalp'ın ilk defa Yeni Hayat adıyla ortaya attığı fikirlerin daha sonra Türkçülük adını almasına yol açmıştır. Türkçülük eski cemiyetin kıymet sistemini ve müesseselerini kabul etmez, çünkü imparatorlukta milliyet esasına dayanan bir sosyal yapı yoktur. Fransız inkılâbından bu yana yayılan milliyet fikirleri Türk olmayan unsurları bizden ayırdı, Türkler de elbette kendi vatanlarında kendi milliyetlerinin dâvasını güdeceklerdi. Böylece Türkiye'de milliyetçi, halkçı, Batı medeniyetçisi bir devlet kurulacak ve biz onun sayesinde modern milletler seviyesine çıkacaktık. Milliyetçi bir devlet ister istemez halkçı olacak, halkçı olunca da demokratik esaslara dayanacaktı. Lâiklik bu demokrasinin zorunlu neticesiydi.

Görülüyor ki bu fikirler, başta millî hareketin lideri Mustafa Kemal Paşa olmak üzere Millî Mücadele'yi hazırlayan ve yürüten kadronun başlıca fikirleridir. Son Osmanlı Meclis-i Mebusanı'ndan çıkan Misak-ı Millî beyannamesinden başlayarak Cumhuriyetin kuruluşuna kadar Millî Mücadele hakîkaten millî bir karakterdedir ve bu karakter Gökalp'ın yarattığı düşünce atmosferi içinde yetişmiş bulunan asker-sivil Türk aydınlarının eseri olmuştur. Bunlar arasında Gökalp'ın Altın Işık'ını ezbere bilmeyen, Yeni Hayat'ı okumayan veya Türk Ocağı'nda kendisini saatlerce vecd içinde dinlemeyen yok gibidir.

Millî Mücadele'nin temelinde Ziya Gökalp düşüncesinin ne kadar derin bir yer işgal ettiğini, mücadele bittikten sonraki hâdiselerden de anlayabiliriz. Bilindiği gibi, memleket düşmandan kurtulur kurtulmaz, hükûmet Gökalp'ı hemen Diyarbakır'dan Ankara'ya getirtti, Gâzi ve

arkadaşları onunla Yeni Türkiye'nin temelleri hakkında istişare ettiler. Müdafaa-i Hukuk Cemiyetlerinden doğan Halk Fırkası bir bakıma Gökalp'ın eseridir, çünkü fırkanın prensipleri, hattâ bunların sayısı ve okla gösterilmesi hep Gökalp Milliyetçiliği'nden çıkmıştır. Batı medeniyetinin kaynaklarını öğretmek üzere devletin Batı dillerindeki temel eserleri Türkçeye çevirtmesi de Gökalp'ın fikridir, nitekim bu işi kendisi başlatmıştı. Halk Fırkasının halka doğru prensibi ve bunun bir neticesi olan halkevleri ve odaları çok önceden Gökalp tarafından tavsiye edilmişti. Baro, Tabipler Birliği, Mühendisler Odası gibi meslek teşekküllerinin, üniversitenin muhtariyet kazanması, yani Gökalp'ın tabiriyle "âmme velâyetinden kurtulmaları" yine onun teklifiyle oldu.

Ziya Gökalp, her büyük siyasî değişiklikte kendi fikirlerinde yaptığı önemli düzeltmeler dolayısıyla, sabit ve istikrarlı bir görüş sahibi olamadı, ama hakikaten II. Meşrutiyet Devrinde ondan daha birleştirici rol oynayan başka bir Türk düşünürü gösterilemez. İttihat ve Terakki gibi -Enver gibi ferdî kabiliyetlerin dışında- hem şanssız hem de kalitesiz bir iktidarın sorumluluğuna katılmamış olsaydı belki bu birleştirici tesiri daha büyük olacaktı.

İmparatorluk parçalanıp da Cumhuriyet kurulduğu zaman Gökalp ve onunla birlikte yeni iktidar sahipleri artık Türk devleti için yeni bir politika tespit etmek zorundaydılar. Bu devrede Gökalp'ın eski büyük rolünün kalmadığını görüyoruz. Genç yaşında ve Cumhuriyetten bir yıl sonra ölmemiş olsaydı fikirlerinde nasıl bir değişiklik olurdu, bilmiyoruz. Fakat Türkçülük hareketi içinde yetişmiş olan nesil, yeni kurulan merkeziyetçi hükûmetin politikasıyla kolayca uzlaşamazdı. Gökalp hayatta iken yazı değişmesine şiddetle karşı koymuş, takvim için hicrî tarihin esas tutulmasını istemiş, dilde tasfiyeciliğin aleyhinde bulunmuştu. Devlet makamlarında yavaş yavaş radikal bir Avrupacı ekibin hâkim olduğu

görülüyordu. Dilde tasfiyeciler, hükûmetin resmî desteğiyle, Türk dilinin kaderine hâkim oldular, çünkü merkeziyetçi ve tek partili idare Dil Kurumu'nu devletin bir müessesesi sayıyor ve orada alınan kararlara göre çocuklara okulda okutulacak dili tayin ediyordu. Münevver bürokrasisi içinde Avrupa zevkleri daha çok hâkim olmaya başladı. Türkçülerin milliyetçilik anlayışı ve tarih görüşü resmî kongrelerden tekme ve tokatla kovuldu; Anadolu'da kurulan ve bin yıldır devam eden Türk devleti bir tarafa bırakılarak tarih öncesi çağlara dönüldü; Türklüğün başlıca alâmeti olmak üzere kafa ölçüsü alma usulü revaç buldu. Bu devirde resmî görüşün dışına çıkmak imkânı bulunmadığı için, hükûmetin yeni politikasıyla uzlaşmayan münevverlerin sayısı ve kalitesi hakkında kesin bir fikre sahip değiliz.

Cumhuriyet bürokrasisi imparatorluktan devralınmıştı, fakat bu bürokrasi on yıllık bir harpten sonra kolunu kıpırdatamayacak hale gelmiş yorgun ve yoksul bir milletin nüfuzlu idarecileri durumuna geçmişti. İmparatorluk yenildiği için, ona bağlı olarak görülen her şey de onunla birlikte yenilmiş sayılıyordu; bu yüzden Cumhuriyet devrindeki münevver üst tabakanın Avrupacılığı eski devirlerdekinden daha da şiddetli oldu. Bu devirde halk tabakalarının münevver -ve tabiî idareci- üst tabakaya eleman verme nispeti artmıştı. Hükûmetin verdiği imkânlardan faydalanan birçok gençler yeni Türkiye'nin idareci, teknisyen ve akademik kadrolarını doldurmak üzere Avrupa'ya tahsile gittiler; pek çoğu da -birkaç zengin çocuğu ve kabiliyetsiz hariç- muvaffak döndüler. Fakat merkeziyetçi bir hükûmetin karşısında münevver tabakanın durumu ne olacaktı? Bu genç ve idealist insanlar, daha önce de görüldüğü gibi, idarenin hoşuna gitmeyen fikirlere ve hattâ icraata önayak olursa ne yapılacaktı? Böyle bir tehlikeyi ortadan kaldırmak için, mevcut bürokrasi daha da genişletilerek bu yeni

gelenler orada eritilecek miydi, yoksa devlet memuru dışında serbest meslek sahibi münevver bir tabakanın doğuşuna imkân verilecek miydi?

II. Meşrutiyet devrinde ve Cumhuriyetin ilk yıllarında Türk münevverlerini toplayan en büyük gayrisiyasî teşkilât Türk Ocakları'ydı. Türk Ocakları İttihatçılar tarafından destek görmüş, onlar da ittihatçıları desteklemişler ve böylece İttihat ve Terakki Fırkası âdeta-Yahya Kemal'in tâbiriyle-alâmet-i fârikası Türkçülük olan bir parti gibi görünmüştü. Bu teşkilât Cumhuriyet devrinde de ayakta durmayı başardı; fakat İttihat ve Terakki ile eskiden çok yakın ilgisi olduğu için Halk Fırkası'yla bir arada yürüyemezdi. Halk Fırkası kendi dışında teşkilâtlı bir münevver kuvvetin varlığına imkân vermemek üzere Ocakları kapattı, Ocak ileri gelenleri arasından da bilhassa Türkiye dışından gelmiş olanları Halk Fırkasının kontrolü altında bulunan çeşitli yerlere -Dil ve Tarih Kurumu gibi- dağıttı, bazılarına aynı zamanda mebusluk -saylavlık- verdi. Avrupa'da tahsilini bitirerek gelmiş olanlar da çeşitli yollardan Fırka bünyesinde eritiliyordu. Bunlardan bazılarının siyasî vazifeler almaları yüzünden kendi arkadaşları ile de araları açılınca, Halk Fırkası karşısında hemen hiçbir kuvvet kalmadı. İleride Anadoluculuk cereyanının bir tarihini yazacak olanlar bu konuda bize bir hayli bilgi kazandıracaklardır.

Tek partili devirde Halk Fırkası'nın karşısında ikinci büyük teşkilât olarak Muallimler Birliği bulunuyordu. Muallimler Birliği tek partili idare zamanında en çok ihtiyaç duyulan ve o nispette de korkulan bir kuvvetti. Her şeyden önce, yeni inkılâp rejiminin muallim-

ler tarafından benimsenmesi ve onlar vasıtasıyla yayılması şarttı. Fakat bu teşkilât siyasî iktidarla ihtilâfa düşerse Halk Fırkası münevverin desteğini büyük ölçüde kaybetmiş olurdu. Mamafih, muallim zümresi cumhuriyetten önce de Avrupacı fikirlerle dolmuş bulunuyordu; bu yolda yapılacak reform ve inkılâplar için hazır durumdaydı. Nitekim Halk Fırkası

bunlardan inkılâp hususunda bir reaksiyon görmedi, ama parti dışında bir teşkilât olarak devam etmemeleri için de gerekeni yaptı.

Cumhuriyetten sonra Türk münevverleri arasında ilk büyük siyasî ayrılık Terakkîperver Fırka'nın kurulmasıyla ortaya çıktı. Bu partinin kurucuları da tıpkı Halk Fırkası mensuplarının çoğu gibi Müdafaa-i Hukuk Cemiyetlerinden geliyorlardı. Üstelik Halk Fırkası'nda idarenin gitgide merkeziyetçi bir karakter kazanması yüzünden, ikinci sınıf adamlar çoğunluğa ve ön plâna geçirilmiş olduğu halde yeni fırka o devirde Türkiye'nin asker ve sivil en kaliteli ve şöhretli adamlarından meydana gelmişti. Aralarında Millî Mücadele içinde gösterdikleri varlıkla büyük şöhret yapmış ve sivrilmiş kimseler vardı. Bu partinin idarecileri Cumhuriyet rejimine ve Batılılaşmaya taraftar bulunuyorlardı, fakat Halkçılar derecesinde radikal değişme taraftarı değildiler.

İkinci muhalefet hareketi olan Serbest Fırka'ya gelince, bu da memleketin münevver üst tabakası tarafından kurulan bir parti olmakla beraber bir çeşit sun'î muhalefet vazifesi gördürülmek üzere iktidar çevreleri tarafından kurdurulmuştu, nitekim halk bu hakikatin farkında olmadığı için Serbest Fırka'ya çok büyük bir sevgi ve alâka gösterince parti idarecileri siyasî mücadeleyi terk ettiler, yani Halk Fırkası onlara artık sahneden çekilmelerini tenbih etti (Okuyucu, bu siyasî muvazaa hakkında geniş ve çok dikkat çekici bilgi almak için Ahmet Ağaoğlu'nun Serbest Fırka Hatıraları adlı kitabına başvurabilir.) Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası ise kuruluşunun hemen ardından bir hâdiseye adı karıştırılarak kapatılmış bulunuyordu.

Halk Fırkası ile onun karşısındakiler arasında ne gibi fikir ayrılıkları bulunduğunu kestirmek çok güçtür, hattâ aralarında herhangi bir esaslı ayrılık olduğu ihtimali bile uzak görünüyor. Şimdiye kadar tespit edilebilen uyuşmazlıklar arasında yegâne mühim olanı hilâfet meselesi ile ilgilidir.

Millî Mücadelenin bazı önemli ve popüler simaları (Rauf Bey, Halide Edip Hanım vb.), İstanbul basınının ileri gelen kalemleri (Hüseyin Cahit, Velid Ebüzziya vb.), bazı üniversite hocaları hilâfetin kaldırılmasına karşı çıkmışlardı. Fakat muhalefeti temsil edenlerin hemen hepsi de aynı nesilden olan, aynı tip mekteplerde birbirine benzer eğitim görmüş kimselerdi. Bu zümrenin dışında kalan medreseli münevverler ise daha İkinci Meclis'in kurulmasıyla birlikte parlamento dışı bırakılmış, sonra da sistemli bir şekilde sindirilmişlerdi. Türk siyasî elitinin büyük kısmı Batılı tipte okullarda tahsil görmüş ve Türkiye'yi Batı örneğine göre değiştirmeyi emel edinmiş kimselerdi. Cumhuriyet Halk Partisi'nin resmî tarihine göre, partili münevverler arasındaki yegâne ayrılık Türkiye Cumhuriyeti müesseselerinin hangi Batı memleketinden alınacağı noktası üzerineydi ve herkes kendi bildiği veya benimsediği ülkenin örnek alınmasını istiyordu. Bunlardan pek farklı olmayan Terakkiperver ve Serbest Fırkaların idarecileri niçin halkı hemen kendi etraflarında toplamışlardı? Muhaliflerin bu başarısı, herhalde liderlerin niyet ve ideallerinden ziyade seçmen kitlesinin ümit ve sıkıntılarından ileri gelmekteydi. Bu liderlerle Halk Fırkası münevverleri arasında sosyal menşe bakımından da önemli bir fark yoktu.

Türkiye'nin tek partili cumhuriyet devrinde münevver tabakanın bir araya geldiği yerler birkaç çatı altına inhisar etmişti: Üniversite, Dil Kurumu, Tarih Kurumu, Parti, Meclis ve büyük şehirlerde çok sayıda devlet memuru istihdam eden devlet daireleri. Üniversitede muhtariyet olmadığı için bu müessese hükûmetin, dolayısıyla partinin kontrolü altındaydı. Tarih ve Dil kurumları ise partinin hem maddî hem de ideolojik kontrolü altındaydı. Bu devirde münevverlerin ideolojik bakımdan çeşitli istikametlere ayrılmaya başladığı İkinci Dünya Harbi'yle birlikte ortaya çıkan gruplaşmalardan anlaşılmaktadır. Fakat münevver tabaka büyük

çoğunluğuyla bir bürokratik elit olarak devam ediyordu ve bunlarla halk arasında, açık, hattâ kesin farklar bulunduğu görülmekteydi. İktisaden geri kalmış ve bu yüzden vergi gelirlerini bilhassa fakir halktan toplamak zorunda bulunan bir cemiyette maaşlı memurlar bir çeşit imtiyazlı tabaka teşkil ediyordu. Mamafih, umumî gelir seviyesindeki düşüklük memuru da tatmin edemeyecek vaziyetteydi; üstelik geçmiş yılların büyük ümitleri boşa çıkmıştı. Cumhuriyetin on beşinci yılında ve İkinci Dünya Harbi'nin başında halkın ve münevverin gözüne çarpan başlıca manzara, stadyumlarda marş söyleyen delikanlılar ile Anadolu'da veremden, sıtmadan, açlık ve sefaletten, idareci teröründen kıvranan milyonlardan ibaretti. Türk münevverlerinin bu manzaraya karşı aldığı çeşitli tavırları görebilmek için İkinci Dünya Harbi'nin başlangıç yıllarını bekleyecektik.

Tersine Dönen Eğitim Çarkı

Cumhuriyet devrinin 1924-1946 arasındaki tek partili idare safhasından sonra en büyük dönüm noktası 1946'da fiilen demokrasiye geçiş hareketidir. Çok partili hayat bize dışardan kabul ettirildi, fakat böyle olmasını Türk demokrasisi için mesut bir başlangıç saymak da-

ha doğru olur. Cumhuriyet Halk Partisi'ne karşı içeride biriken husumet bir askerî müdahaleye yol açabilir, yahut İkinci Dünya Harbi'nden sonra hâlâ tek parti idaresiyle yaşayan Türkiye, batı himayesinden mahrum kalarak Sovyet blokuna katılabilirdi. Orta Doğu'da Amerika, Sovyetler ve İngiltere tarafından kurulan statüko Türkiye'yi batı blokuna sokmakla kalmadı, daha sonraki gelişmeler neticesinde bizim demokratik hayatı resmen kabul etmemizi de sağladı. İşte bu devirden itibaren açılan Hürriyet devresi Türk fikir hayatında başlıca iki istikametin doğmasına yol açmıştır.

Münevverlerimizin çoğunluğu yine Avrupacı ve dolayısıyla inkılâpçı olmakta devam etti. Bu temayülden siyasî sahada en çok Cumhuriyet Halk Partisi faydalanıyor ve karşısındaki bütün muhalefet hareketlerini

Atatürk ve İnkılâp düşmanlığı ile suçluyordu. Denebilir ki, CHP'nin Atatürkçülük devresi iktidarı kaybetmeye başladığı zaman ortaya çıkmış ve muhalefette iyice kuvvetlenmiştir. Halk Partisi'nin en az Atatürkçü olduğu devir iktidar zamanına rastlar. Atatürkçülüğün bir siyasî silâh haline gelmesinden hiç şüphesiz, DP Genel Başkanı Celâl Bayar tarafından çıkarılan bir kanunun da büyük rolü olmuştur.

1946 seçimlerinin esas muhalefet partisi olan Demokrat Parti de tıpkı Serbest Fırka gibi bir muvazaa partisi olarak doğmuş, yani İsmet İnönü tarafından kendi mutemet adamı Celâl Bayar'a kurdurulmuştur. Fakat böyle bir partinin kuruluşu, yine Serbest Fırka devrinde olduğu gibi, bütün muhalif güçleri kendi etrafında toplamaya yetmiştir; şu farkla ki, artık iktidar, eskiden olduğu gibi muhalefete bir noktadan sonra "çekil" diyecek güce ve yetkiye sahip değildi.

Demokrat Parti'nin arkasındaki fikir Halk Partisi inkılâpçılığına muhalif olan bir milliyetçilikti. İnönü ile anlaşmalı olarak hareket eden Celâl Bayar bu türlü bir muhalefeti mümkün olduğu kadar susturmaya çalıştı; bu yüzden partide birtakım çatlamalar oldu. Fakat Demokrat Parti esas itibarıyla halkçı ve milliyetçi karakterini uzun zaman devam ettirdi.

Türkiye'de çok partili hayat, münevver üst tabakanın çıkış sahasındaki yaygınlaşmayı da âdeta son haddine ulaştırmıştır. Bu devirde artık merkezî ve otoriter bir teşkilâtın uygun gördüğü bir zümre değil, halk tarafından doğrudan doğruya seçilen ve büyük çoğunluğu kendi seçim bölgesinin yerlisi olan kimseler siyasî iktidarı elde tutuyordu. Böyle halkçı bir istikametteki gelişme Meclis'e hakim olduktan sonra memleketin bütün siyasî, idarî vs. sahalarına da intikal etti. Ankara'daki Avrupacı elite karşı taşra halkı bir varlık olarak ortaya çıkmıştı. Türkiye kapılarını bir taraftan kendi halkına, bir taraftan da batı demokrasilerine açıyordu. Böylece bir inkılâp idaresinin doktrinci eğitiminden ziyade demokratik eğitim

prensiplerine göre yetişen halk çocuklarının sayısı süratle arttı. Türk siyasî eliti üzerinde mükemmel ve teferruatlı bir araştırma yapmış olan Frey'in bulduğu neticelere göre 1950 sonrası Türk siyasî eliti ile 1920-23 arasındaki siyasî elit birbirine son derece benzemektedir, çok partili devrin parlamenterleri de, tıpkı İstiklâl Harbini idare eden Birinci Meclis üyeleri gibi, halk içinden çıkmış kimselerdir.

Demokrat Parti halkın reyleriyle ve ezici bir çoğunlukla iktidarı elinde tutuyor, fakat iktidarda kalabilmek için bu çoğunluğun yetmeyeceğini görmüyordu. 30 yıllık bir idarenin bir iktidar değişikliğiyle kısa zamanda tasfiyesi zaten beklenemezdi. Nitekim demokratlar inkılâpçı, yani Halk Partili münevver kadrolarını tasfiye ederek bunların yerine demokratik, halkçı yeni kadrolar getirmeyi başaramadı, hattâ bunu düşünemedi. Münevver çevrelerin rey çoğunluğu bakımından bir önem taşımadığını düşünen Demokrat Parti, vaktiyle CHP'nin iktidardan düşmesinde büyük rol oynayan üniversite ve orduyu da kaybettiği zaman sadece kendini değil, Türk demokrasisini de korkunç bir uçuruma sürükledi: Demokratlara şu veya bu sebeple hasım olan gruplar Demokrat Parti'nin müdafaa ettiği prensiplere ve kıymetlere bile düşman oldular. Öyle ki, ilkokul tahsili görmeyenlerin rey hakkından mahrum bırakılmalarını isteyen halkın ancak kamçı ile idare edilebileceğini söyleyenler bile çıktı. Sadece münevvere rey hakkı verildiği takdirde demokratların kazanamayacağı sanılıyordu. Halbuki Demokrat Parti münevverlerinin büyük çoğunluğu da aslında Halk Partililer gibi düşünüyorlardı. 27 Mayıs 1960'ta Birinci Cumhuriyet -yahut 1950'de kurulan İkinci Cumhuriyet- yıkıldığı zaman halkçı münevverler büyük bir yara aldılar.

CHP'deki inkılâpçıların Demokrat Parti idarecilerine muhalefet etmeleri için -şahsî iktidar gayreti dışında- mühim bir sebep yoktu. İki taraf da aynı siyasî ekolün yetiştirmesi idiler, âdeta, tesadüfen karşı karşıya düşmüşlerdi.

Birinin otoriter, diğerinin demokratik bir rejim taraftarı olması sırf bir iktidara gelme usulü farkından ibaretti. Demokratların fazla rey almaları onların temel politikalarındaki büyük değişiklikten değil, hafızlarda çok kötü izler bırakmış bir Halk Partisi iktidarına karşı tek alternatif oluşlarından ileri geliyordu. Halk Partisi devrinin “uğursuz” sayılan adamları hayatta olmasalar da onların yerine yeni bir kadro gelseydi belki bu kadar nefret çekmezlerdi. Nitekim sonraları Türkiye’de o şahıslardan büyük ölçüde arınmış bir Halk Partisi ve eski devri bilmeyen yeni bir seçmen nesli ortaya çıktığı zaman CHP’lilerin rey miktarında kısmî bir artış olmuştur.

Demokrat Parti, daha doğrusu çok partili demokrasi devri, Türkiye’de sosyal ve iktisadî bakımdan da büyük hamlelerin yapıldığı bir devirdir. Türkiye demokratlarla birlikte hızlı bir değişme ve kalkınma çağına girmiş, bu değişmeler münevverin fikrî ve siyasî temayüllerinde de yeni istikametler ortaya çıkarmıştır. 1950-60 devresinde hazırlıkları görülen ve 1960’tan sonra ortaya çıkan ideolojik-siyasî hareketler her şeyden önce Türkiye’deki siyasî değişmenin ve kalkınmanın birer işaretidir. Bizde daha önce böyle hareketler olamazdı, olsa bile genişçe bir kitleye hitap edemezdi. Mamafih, ideoloji çatışmalarının kalkınma sırasında ortaya çıkışı bunların mutlaka iyi bir istikbâl müjdesi olduğunu göstermez. Kalkınma hareketinin mesut neticeleri olduğu gibi birtakım riskleri ve tehlikeleri de vardır. Hele böyle süratli bir değişme hâdisesi Türkiye gibi millî kültürü ile bağları kopartılmış bir memlekette olursa, kalkınmanın usûl ve istikameti üzerinde yapılan kavgalar, büsbütün çetin bir şekil alabilir.

Türkiye şimdi hafızasını kaybetmiş bir insan gibidir; kafası bir çeşit tabula rasa, yani üzerinde hiç iz bulunmayan boş bir karatahtadan ibarettir. Solcular bu boş yere marksizmi yazmak istiyor, milliyetçiler ise Türkiye’de mevcut olduğu halde fark edilmeyen veya ihmal edilen yerli kültürü ortaya

çıkararak onun üzerinde yeni bir bina kurmaya çalışıyorlar. Eski devrin inkılâpçı tipi bile hayatımızdan çekilmiş bulunuyor; şimdi devrimci demek marksist demektir.

1950'ye kadar Türkiye'de eğitim denince hep resmî okullarda yapılan tahsil akla gelirdi. Demokratik hayatla birlikte basın hayatı ve dernek kurma vs. faaliyetlere geniş çapta hürriyet verilince mektebin tesiri derhal ikinci plana düştü. Türkiye'de yeni nesiller bilgi ve görgülerini artık okulda veya ailede değil, bunların dışında ve çok defa mektebe zıt bulunan vasıtalarla almaktadırlar. Bu yeni durum, şimdiki ideolojik temayüllerin de esas kaynaklarından birini teşkil ediyor. Eskiden mektep, bir inkılâp rejiminin dogmalarını öğretmek ve o inkılâbın ideal saydığı insan tipini yetiştirmek üzere faaliyette bulunurdu; dışarıda başka bir tesir vasıtasından uzak tutulan gençler çoğunlukla bu terbiyeyi benimsemiş bir şekilde yetişirlerdi. Şimdi her ferdin dahil olduğu ayrı bir fikir cemiyeti veya siyasî parti vardır; Türkiye dışındaki her türlü fikir ve siyaset hareketleri sinemalar, tiyatrolar, gazeteler vasıtasıyla bize gelmektedir. Yurt dışına tahsil veya gezme, yahut çalışma maksadıyla gidenlerin sayısı günden güne artıyor ve en önemlisi, Türk gençleri artık ekmek kavgasının ötesinde birtakım meselelerle uğraşabilecek bir cemiyette yaşamaktadırlar.

Bunca yıllık gayretlere ve hürriyete rağmen Türkiye'de fikir hayatı son derecede sönük kalmıştır. Tek partili inkılâp idaresi zamanında zaten bir fikir hayatı olamazdı; demokrasi devrinde ise kalkınma ile eğitim arasındaki münasebet yine yanlış anlaşıldığı için, ilim ve fikir adamı yetiştirecek yerde okuma yazma bilen cahiller yetiştirmek üzere milyonlarca lira sarf edilmiş, yüz binlerce Türk çocuğu en güzel yıllarını boşu boşuna geçirmiştir. Türkiye hâlâ bütün köylü vatandaşlara okuma yazma öğrettiğimiz veya liseye gelmiş herkesi üniversite mezunu ettiğimiz takdirde cehaletten kurtulacağımızı zanneden cahil vatandaşlarla doludur. Böyle bir memlekette

fikir münakaşası yerine ideoloji kavgalarının ön plâna geçmesi elbette tabiî karşılanmalıdır. Fikir münakaşası fikir sahibi kimseler arasında olur, ideolojik kanatlar arasında münakaşa bahis konusu değildir; onlar sadece kavga veya harp ederler. İşte bu yüzden Türkiye'de demokratik sosyalizm yerine marksizm, modernleşme yerine züppelik ve dejeneresans, dilde gelişme yerine uydurmacılık veya ırkçılık, muhafazakârlık yerine devekuşu politikası, iktisadî kalkınma yerine kapalı ekonomi hasreti, geniş perspektifli ve ağırbaşlı bir dış politika yerine ya korkaklık ya kabadayılık gösterileri hâkimdir.

Eskiden fakirlerin babası olan devlet şimdi fikir fukarası münevverlerin babasıdır. Boş yere harcadığı gençleri ortada bırakmamak için onları kendi kanatları altına alır; hiçbir yerde iş bulamayanlar devlete kapılandıktan sonra hayatları garanti altındadır. Rekabetin ve rekabet dolayısıyla farklılaşmanın bulunmadığı yegâne geçim kapısı devlet sektörüdür. Orada insanların gelirleri arasındaki fark, bunların kabiliyet ve çalışmalarına değil, hizmette geçirdikleri zaman farkına bağlıdır; üç yılda bir herkes terfi eder, yaşı dolunca da emekli olur.

Türkiye'de en iyi işleyen sektör özel sektördür. Bu sektöre dahil müesseselerin Türkiye iktisadı bakımından değerlendirilmesi bizim konu ve ihtisasımızın dışında kalıyor, fakat muhakkak ki memleketin en parlak ve en iyi işlenmiş zekâları bu sektörde bulunmaktadır. Baştaki müteşebbisten sekretere kadar herkes azamî kapasite ile çalışmak zorundadır, aksi takdirde müessese iflâs eder ve kapanır. Halbuki, devletin muhasebesi bir iş yerinin kâr-zarar hesabından çok farklıdır, hattâ orada her türlü zarar için "amme hizmeti" diye bir ad bulunur. Devamlı zarar halindeki müesseselerin "amme hizmeti"ni nasıl göreceklerini kimse sormaz. Üstelik, uydurma dilde adına "kamu yararına çalışan kurumlar" denerek bunların bütün kusurları

kapatılmak isteniyor ki, burada âdeta hususî sektörün “kamu zararına” veya sadece “şahıs menfaatine” çalıştığı imâ edilmektedir.

Özel sektör eski yabancı karakterini de günden güne kaybediyor. Bizde sanayici ve tüccar, bilhassa ihracat ve ithalatla uğraşanlar, hemen tamamen gayrimüslimlerdi. Bunlar hem Türk unsurunun iktisadî bakımdan sömürülmesine hem de Türk parasının yabancı memleketlerde kalmasına sebep oluyorlardı. Bugün artık Türkler sanayi ve ticarette büyük yer tutmuşlardır. Şahsî kâr endişeleri ne kadar fazla olursa olsun, paralarını dışarı çıkarıp kendileri de kaçacak insanlar değillerdir. Türkiye’de kâr eden müteşebbis, bu kârını yeni yatırımlara harcamaktadır. Fakat özel sektörün bu “iyi yetişmiş elemanları” çok defa millî kültüre yabancı bir eğitim görmekte, iş hayatında da hep ticarete uygun “bulanık” havalardan hoşlanmaktadır. Bunların çoğu dil öğreten yabancı mekteplerde okurlar, yurt dışında ihtisas görürler, Türk halkına yüzlerinden ziyade sırtları dönük olur. Bir kısmı, ticarî münasebetlerini geliştirmek için, yabancı kulüplere üye olurlar. Bütün hal ve şartlarda ayakta kalabilmek ve işlerini yürütebilmek için iktidarla baba-oğul, muhalefetle kardeştirler.

Bir taraftan sermayeyi temsil ederken, diğer taraftan sermaye düşmanlarını himaye eder, besleyip büyütürler. Türkiye’de bütün aşırı solcular özel sektörde “arpalık” sahibidirler. Bazı müesseseler sırf solculara para vermek için dergi çıkartırlar, yazışmalar tertipleyerek onlara mükâfat dağıtırlar. Özel sektör liderlerinin bu davranışları, sırf siyasî havayı kontrol altında tutmak gayretinden ileri gelmiyor. Solcularla özel sektörcüler gerek kültür gerekse zevk bakımından aynı kaynaktan besleniyorlar: Avrupa ve Batı dediğimiz yer; iki zümre arasındaki bu kültür akrabalığı, onları halka ve millî kültüre yabancı kılmaktadır.

Türkiye’de en parlak zekâların ve en verimli iş gücünün özel sektörde bulunduğunu söylerken, burada sadece büyük teşebbüs sahiplerini, iş

idarecilerini, idare müdürleri ve benzerlerini kastetmiyoruz. Sanayi, ticaret ve ziraat sahasındaki beyin gücünün ortalaması diğer sektörlerdeki ortalamadan üstündür demek istiyoruz. Bu farkı bilhassa akademik mesleklerle yapılan kıyaslamalarda bütün dehşetiyle görebiliriz. Batı ülkelerinde, meselâ İngiltere'de, üniversiteyi en iyi derece ile bitirenler, üniversiteye intisap etmeye hak kazanırlar; ikinci derecede bitirenler devlet memuru olabilirler, üçüncü derece mezunları ise kendi başlarının çaresine bakmak zorundadırlar. Türkiye'de insanlar öyle eleniyor ki, herhangi bir kasıt olmaksızın, akademik kariyerde bulunanlar genellikle vasat zekâlı oluyorlar. Türkiye, tesadüfün sevkiyle okuduğu için yüksek mevki kazanmış insanlarla doludur. İşte özel sektör derken ben bütün gayriresmî hüviyet sahiplerini, yani Galata Köprüsü üzerinde kilot lâstiği satan veya kapıcılık, garsonluk yapanları da düşünüyorum.

Bizim geçmişteki başarılarımızla bugünkü başarısızlıkların kökünde yatan en büyük sebep herhalde bu ters selection sistemidir. Öyle bir cemiyet nizamı kurmuşuz veya içine düşmüşüz ki, kabiliyetleri geri kabiliyetsizleri ileri plâna atıyor. Bizim eski sistemimizde de hiç şüphesiz, birçok ferdî aksaklıklara rastlamak mümkündü. Nitekim bugünkü durum da dünkü de hep istatistikî ölçülere, yani ortalamalara dayanmaktadır. Fakat eskiden neden, ortalama olarak, yüksek mevkilere gelenler mevcudun en kabiliyetlileri idi de, şimdi neden mevcudun en kabiliyetlileri devlet hizmetlerinden uzak kalıyorlar veya girmek istemiyorlar?

Türkiye'de hâlâ devlet hizmetlisi olmanın insana itibar temin etmesi geleneği yaşamaktadır; fakat artık insanlarımızın pek çoğu için bu itibarlı hizmete girmek veya para getiren özel sektöre gitmek bir tercih meselesinden ziyade bir zaruretin eseri oluyor. Türk çocuklarının pek büyük bir kısmı kabiliyetleriyle mütenasip bir tahsil görme imkânından mahrum bulunmaktadırlar. Tahsil görmeyenler bir an önce hayata atılıyorlar, tahsil

görenlerin ise ancak pek az bir kısmı ihtisas elemanı olabiliyor. İşte bu iki uçta bulunanlar Türk bürokrasisinin dışında kalanlardır. İnsanlarımızın büyük ekseriyeti kendilerine ancak devlet dairelerinde yer verebilecek ölçüde bir tahsil görmektedirler ki, Türkiye'de eğitim enflâsyonu yüzünden, bu tahsilin ortalaması "yüksek tahsil" denilen derecedir. Bir kimse okumak için gerekli malî imkânı bulduğu takdirde onun yüksek tahsil diploması alması için sadece senelerin geçmesi yeter. Lisede veya üniversitede başarı gösteremediği için tahsili bırakan kaç kişiye rastlayabilirsiniz? Okuyamayan için bütün yollar tıkansa bile siyasî vasıtalarla diploma alma yolu açıktır. Bilhassa şu son koalisyon (CHP-MSP) hükûmeti devrinde Türkiye'de bu eğitim kördüğümüne sağlam bir ilmik daha atılmış bulunuyor. Üniversiteye giremeyen, yani yüksek tahsile girebilmek için gerekli bilgiye sahip olmayan binlerce çocuk Millî Eğitim Bakanlığının elinde bulunan öğretmen okullarına yerleştirilmektedir. Böylece üniversitenin kabul etmediği kimseleri hükûmet lise öğretmeni olarak mezun edecek, sonra onların okuttuğu çocuklar üniversite kapıları önünde yine bekleşeceklerdir. İşin daha fenası, üniversiteye girerek öğretmenlik hakkını almış çocuklara Millî Eğitim Bakanlığı üvey evlât muamelesi yapmakta, kendi öğretmen okullarından mezun olanlara öncelik vermektedir. Bir zamanlar Silâhlı Kuvvetler bünyesinde de aynı mantıksızlık vardı, bereket versin ki çabuk kaldırıldı. Lise mezunu olarak yedek subaylığa girip tezkere bırakanlar, Harbiye mezunlarından önce subay çıktıkları için onlara âmir oluyorlardı.

Bizdeki eğitim teşkilâtı âdeta iflâs halindedir. Diyeceksiniz ki devlet müesseseleri âmme hizmeti yaptığı için kâr gayesi gütmezler. Yukarıda yine yazmıştık, bizim maarif sistemimizin yaptığı amme hizmeti nedir? Bu teşkilât Türk halkının dâvalarına hâl çaresi bulmak yolunda şimdiye kadar

hangi müspet faaliyette bulunmuştur ki, harcanan parayı hak etmiş olsun? Hiç kimse

Millî Eğitim Bakanlığından para bilânçosu istemiyor, fakat eğitim bakımından getirdiği fayda nedir? Her yıl üniversitenin başına dert ettiği binlerce genç mi, doğru Türkçe yazamayan Edebiyat Fakültesi mezunları mı, çıraklıktan yetişmiş teknisyenler olmaksızın iş yapamayan mühendisler mi, hukuk sistemimizin aksaklığından faydalanarak para kazanan avukatlar mı, ders kitabından ve günlük gazeteden başka bir şey okumayan öğretmenler mi, kafası ya futbol topu, yahut el bombası halinde yüz binlerce talebe mi?… Bunlar mıdır amme hizmeti diye sayılan şeyler?

Türkiye yine de ayakta duruyor, aç kalmıyor, hattâ yeterli olmasa bile bir kalkınma yoluna girmiş bulunuyorsa, bunun asıl yapıcısı özel sektör dediğimiz faaliyet sahasındaki insanların gayretidir, yoksa kadim Halk Fırkası'ndan devralınmış olan ve devam ettirilen bürokrat takımı değil. Ben böyle bir gelişmeyi Türkiye için ciddî bir talihsizlik sayıyorum. Çünkü biz tarihî geleneğimiz bakımından bütün büyük hizmetleri ve dolayısıyla en kabiliyetli insanları devlet kapısında görmeğe alışmış bir milletiz; bu yüzden millî varlığımızın devamı hususunda devlete âdeta sonsuz itimadımız vardır. Bu itimadın kaybolması bize bir gün Türkiye'yi kaybettirebilir, çünkü insanlar arasında millî birliği temin eden şey, onlar arasındaki menfaat münasebetleri değil, devlet dediğimiz hükmî şahsiyette ifadesini bulan manevî kıymetlerdir.

1 Cahillik veya cehalet kelimesi burada herhangi bir kıymet hükmü taşımıyor. Cehaletten maksadımız bilgi ve maharet yokluğu ve bunlarla birlikte giden bir düşünce kıtlığıdır.

2 Türkiye'nin Eğitim meseleleri hakkında etraflı bilgi ve fikir edinmek isteyenler Prof. Dr. Mümtaz Turhan'ın bilhassa şu eserine müracaat edebilirler: Maarifimizin Ana Dâvaları ve Bazı Hal Çareleri.

3 Bütün dünyayı işçi-patron veya iyi-kötü görme alışkanlığı içinde yetişen sosyalistler, benim bu sözümü ters anlayabilirler, fakat akıl sahibi kimseler iş adamını takdir etmenin işçiyi yermek veya inkâr etmek manasına gelmediğini bileceklerdir.

4 Üzerinde pek çok münakaşa yapılan, fakat bir türlü aydınlatılamayan Japonya misalini şimdilik dışarıda bırakıyoruz.

5 Bunlardan ikisinin kaderi oldukça dikkati çekicidir. II. Abdülhamid'in hali fetvasını yazan Elmalılı M. Hamdi (Yazır) sonradan cumhuriyet idaresinin İslâmiyete karşı olduğunu söylemiş, bu yüzden (kâfir idaresi altındaki Müslümanlara Cuma namazı farz olmadığı iddiasıyla ölünceye kadar cuma namazına gitmemiştir. “Gölgesinden korkan bir ödlek otuz üç yıl milleti inim inim inletti” diyen şâir Mehmed Âkif de Cumhuriyetten sonra ömrünü Türkiye dışında geçirmeyi tercih etmiştir.

6 Bu söz millî mücadelenin Türkçülük cereyanına dayandığı manasına gelmez. Bütün zaferlerinin hakikî kahramanı olan Türk askeri yine eskiden olduğu gibi “din ve devlet” için çarpışıyordu.

II. Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e Bir Düşünce Hareketi: Meslekî Temsilcilik / Prof. Dr. İsmail Çetişli [s.849-856]

Pamukkale Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi / Türkiye

Her düşünce hareketi veya bunun çok daha sistemli bir hâli olan felsefî eğilim, hiç şüphesiz, insan veya toplumların içinde yaşadıkları sosyal şartlarla çok yakından alâkalıdır. Zira fert ve toplumların ihtiyaç, istek ve idealleriyle bunların karşılanmasında ortaya çıkan engel ve imkânsızlıklar, insanı çözüm arayışlarına sevk eder. İnsan zihninin en önemli fonksiyonlarından biri olan "düşünme" olgusu da bu aşamada harekete geçerek gücüyle orantılı çözümler üretir. Bu gerçekten hareketle, ilk önce Meslekî Temsilcilik fikrinin doğup geliştiği sosyal, siyasî, ekonomik ve kültürel ortamı en genel çizgileriyle özetlemeye çalışalım.

Bilindiği gibi Osmanlı İmparatorluğu, XVIII. yüzyılın sonu ve -özellikle- XIX. yüzyılın başından itibaren kendini var edip üç kıtada asırlarca hâkimiyet tesis etmesine imkân veren dinamizmini; bu dinamizme hayat veren temel değerlerini ve sahip olduğu gücü, kendine güven duygusunu, refah, huzur ve birlik âhengini kaybetmenin sancılarını yaşamaya başlamıştır. Sancıların arızî olmadığının anlaşılmasından itibaren de aydınımız çözüm arayışları içine girmiştir. İlk plânda kendi bünye ve değerlerimizle sınırlı olan bu arayışlar, zamanla dışa taşmaya başlar. Batı'yla -o güne kadarkinden çok daha farklı şartlarda- karşı karşıya gelişimiz bu safhada söz konusu olur. Bir yığın lâyihalar, fermanlar, kanunlar, nizamnâmeler birbirini takip eder. Ordudan eğitime, maliyeden hukuk sistemine, devletin idarî yapısından kılık-kıyafete kadar uzanan "ıslahat" veya "tanzîm" gayretleri içine girilir. Ancak -ne yazık ki- elle

tutulur hemen hiçbir müspet netice elde edilemeden, hatta her gün biraz daha artan veya çözümü zorlaşan problemlerle 1908’lere gelinir. II. Meşrutiyet’in ilânıyla yaşlı imparatorluk kaderindeki son dönemece adım atarken, Osmanlı aydınının büyük çoğunluğu tazelenmiş ümitleriyle “hürriyet”in sarhoşluğunu yaşamaktadırlar. “Hürriyet”, “adâlet”, “uhuvvet”, “müsavaât” temelleri üzerine oturttukları “meşrutiyet”in “ittihad-ı enâsır” idealini yeniden gerçekleştirip asırlık problemleri bir çırpıda çözüvereceklerine inanmışlardır. Fakat imparatorluğun gerçekleri ve buna bağlı olarak gelişen hâdiseler, ümitleri kısa sürede söndürmeye yeter.

Avusturya’nın Bosna ve Hersek’i ilhakı, Bulgaristan’ın bağımsızlığını ilân etmesi, Girit’in Yunanistan’a bağlanması ve hemen bunların peşisıra patlak veren Trablusgarp, Balkan ve Birinci Dünya Savaşları ile iç bünyedeki gelişmeler, gerek İttihatçıları gerekse onların dışındaki Osmanlı aydınlarını, her şeyi yeni baştan gözden geçinme zarureti ile karşı karşıya getirir. Başka bir ifadeyle, o güne kadarki çözüm arayışlarına yenilerini ekleme mecburiyetiyle baş başa bırakır. Bu safhada belirtilmesi gereken en önemli gelişme, meselelere daha çok “millî değerler” içinde çözüm arama şuurunun belirgin bir şekilde teşekkül etmiş olmasıdır.

Yukarıda söz konusu ettiğimiz çözüm arayışları, hiç şüphesiz, birtakım fikir hareketleri çevresinde ifadelerini bulur veya çözüm arayışları birtakım fikir hareketlerinin zemini olur. Osmanlıcılık, İslâmcılık, Türkçülük, Batıcılık ve Sosyalizm, bu fikir hareketlerinin en önde gelenleri veya en çok bilinenleridir. Büyük ölçüde bu beş fikir cereyanının belirlediği dönemin düşünce hayatı, bunların dışında, ama bunlarla farklı ölçülerde bağlantıları olan başka fikir hareketlerine de sahiptir.

Gücünü büyük ölçüde iktidarı ele geçirme ve onu ne pahasına olursa olsun elinde tutma mücadelelerinde harcayan İttihat ve Terakki, yönetimde söz sahibi olmaya başladığı günden itibaren gayretlerini iki temel nokta

üzerinde yoğunlaştırmıştır; imparatorluğun varlığı ve bütünlüğünü korumak ve bu hedefe ulaşmada lüzumlu görülen sosyal, ekonomik, siyasî ve kültürel yapıyı -müesseseleriyle birlikte- ıslah etmek veya yeniden şekillendirmek. Cemiyetin söz konusu sahalardaki gayretleri ve bu amaçla üretilen politikaları, başlangıçta daha çok Osmanlıcılık, İslâmcılık, Batıcılık, Türkçülük fikirlerinin herc ü merci içinde veya -şartlara göre- bunlardan birinin ağırlığında şekillenirken zamanla Türkçülük fikrinde odaklaşır. Söz konusu düşüncenin Cemiyet içindeki motor gücü ve ideoloğu Ziya Gökalp'tir.

Meselâ; iktisadî sahada ilk önce, -Meşrutiyet'in üzerine oturtulduğu temel prensipler sonucu- Liberal anlayış benimsenip uygulanmaya çalışılmıştır. "Serbesti-i mukavelât", "serbesti-i mubadelât", "serbesti-i rekabet", "serbesti-i ticaret" anlayışının hâkim olduğu bir ortamda Osmanlı burjuvazisi yaratılmak istenmiştir. Ancak sermaye birikiminin büyük ölçüde azınlıkların elinde olması, yabancı sermayenin tekelci ve sömürgeci tavrı, eşit olmayan rekabet şartları ve peş peşe gelen savaşlar, liberal ekonomi anlayışının imparatorluk şartlarında uygulanmasına imkân vermemiş; doğurabileceği tehlikeler de görülerek "millî iktisat" görüşü benimsenmiştir. Bu tavır, muhakkak ki, "milletleşme" arzusunun da tabiî bir sonucudur. Millî iktisat anlayışının cemiyet içindeki ilk işaretlerinden biri, 23 Şubat 1910 tarihli "Esnaf Cemiyetleri Nizamnâmesi" olarak tezahür eder. Nizamnâme ile, yerli ve Müslüman-Türk esnafın teşkilatlandırılarak güçlendirilmesini amaçlanır. Nitekim bu tarihten Birinci Dünya Savaşı sonuna kadarki dönem içinde sadece İstanbul'da 51 esnaf cemiyeti kurulmuş, 1915'te de bunlar "Esnaflar Cemiyeti" adı altında bir birlik oluşturmuşlardır.[1]

İşte Meslekî Temsilcilik, baştan beri özetlemeye çalıştığımız böyle bir sosyal, siyasî, ekonomik ve kültürel ortamda doğmuş; II. Meşrutiyet'in ilânı

ile Cumhuriyet'in belli bir fikir zeminine oturtulmasına kadarki dönemde (l908-l925), düşünce ve siyasî tarihimizde yer almış fikir hareketleri/dünya görüşlerinden birisidir. Temelde "halkçılık" düşüncesine dayanan Meslekî Temsilcilik, söz konusu geçiş döneminin arayışlarına karşı teklif edilmiş sosyal, siyasî ve ekonomik bir reçete hususiyeti arz eder. Düşüncenin, l908'den sonra büyük ümitlerle tesis edilmeye çalışılan parlamenter sistemin sosyal bünyede açmış olduğu yaralara; başka bir ifadeyle, parlâmenter rejimin bünyesinde barındırdığı çarpıklıklara tepki olarak doğduğu söylenebilir.

Düşüncenin fikir babası ve ideoloğu, gözündeki arızadan dolayı "Kör" lâkabıyla anılan Ali İhsan (İloğlu) Bey (1870-1940); içinde büyüdüğü beşiği ise İttihat ve Terakki Cemiyeti'dir. Kör Ali İhsan Bey, Kara Kemal Bey, Memduh Şevket (Esendal) Bey, Muhittin (Birgen) Bey, Sadık Vicdani Bey, Nail Bey gibi şahsiyetler, Meslekî Temsilcilik etrafında teşekkül eden grubun belli başlı simalarıdır. Teşkilat-ı Esasiye Kanunu'nun meclisteki müzakereleri sırasında birçok mebusun söz konusu düşünceye bağlı oldukları görülür. Bunlar; Yunus Nadi Bey, İsmail Suphi Bey, Mahmut Esat Bey, Süleyman Sırrı Bey, Yusuf Ziya Bey, Dr. Abidin Nesimi Bey, Mehmet Şükrü Bey, Feyzi Bey ve Ragıp Beylerdir.

Burada Mesleki Temsilciliğin izahına geçmeden önce, onun siyasî tarihimiz içindeki seyri ve yeri üzerinde durmak istiyoruz. Söz konusu ettiğimiz düşünce, -biraz önce de belirttiğimiz gibi- 1908'den sonra İttihat ve Terakki veya Osmanlı aydınının içinde bulunulan problemlerin çözümüne yönelik arayışlarının yoğunlaştığı ortamda doğar. Çok geçmeden de önemli mesafeler kat eder. Nitekim cemiyetin liberal ekonomiden millî ekonomi anlayışına yönelip esnafların teşkilatlandırılması kararına ulaşmasında Meslekî Temsilcilik düşüncesinin büyük rolü vardır. Cavit Bey ve grubunun liberal ekonomi anlayışını savunmasına karşılık Meslekî

Temsilciler, yerli ve millî kaynaklara yönelinmesini; bunun için de ilk önce esnafların teşkilatlandırılıp güçlendirilmesini savunurlar. Esnaf Cemiyetleri Nizamnâmesi'nden sonra Kara Kemal İstanbul, Esnaf Odaları Mümessilliği'ne getirilen Memduh Şevket, Anadolu esnafının teşkilatlandırılmasında aktif rol oynarlar.

İttihat ve Terakki içinde gücünü her gün biraz daha arttıran Meslekî Temsilcilik, ilerleyen yıllarda toplumun sosyal, ekonomik ve siyasî yapılanmasında göz ardı edilemeyecek tekliflerden biri hâline gelir. Bunda şartların her geçen gün biraz daha kötüye gitmesi, iş başındaki İttihat ve Terakki politikalarının başarısızlığı, meclis içi ve dışı muhalefetle olan bir hayli sert çatışmaların büyük rolü vardır. Meslekî Temsilciler, söz konusu gelişmelerden faydalanarak hem yeni dayanaklarla düşüncelerini güçlendirir hem de ortaya konan diğer çözüm önerilerine yönelik tenkitlerini arttırırlar. Meselâ; fırkacılık mücadeleleri ve buna zemin hazırlayan parlâmenter sistem, ileride onların gerek mevcut sistemi tenkit etme ve gerekse kendi fikirlerinin doğruluğunu kabul ettirmede temel hareket noktalarından biri olacaktır.

Cemiyet içindeki en güçlü düşüncenin ideoloğu Ziya Gökalp'in oluşturmaya çalıştığı idealist felsefe içinde bazı noktalarda Meslekî Temsilciliğe yaklaşmış olması; hatta ondan doğrudan doğruya faydalanması, düşünce-

nin gücünü göstermesi açısından önemli bir kriterdir. Gökalp, özellikle "sınıflı" çatışan toplum fikrini reddedip sınıfsız ve "tesanütçü" bir toplum yapısına ulaşmada Meslekî Temsilcilikten geniş ölçüde faydalanır. Halkçılığı, birbirinin "lâzım ve melzûmu" olan "meslekler" üzerine kurar.

"Bir cemiyetin içinde muhtelif sınıflar, birbirini istismar yahut imha etmeye çalışır. (…) Demek ki bir cemiyetin içindeki sınıflar aralarında uzlaşma imkânı bulunmayan düşman zümreleri hâlindedir. Hâlbuki bir

cemiyetin muhtelif meslek zümreleri birbirine rakip ve düşman olacakları yerde, bilâkis yekdiğerine son derece muhtaç ve dostturlar.

Bir cemiyette terzi kunduracısız, kunduracı terzisiz, fırıncı kasapsız, kasap fırıncısız, şair filozofsuz, filozof şairsiz, doktor avukatsız, avukat doktorsuz kalmayı hiçbir zaman isteyemez. Bütün bu içtimaî meslekler birbirinin lâzım ve melzûmudur. O hâlde sınıflar kalkıp da onların yerine de meslek zümreleri kuvvetli bir surette teşekkül edince içtimaî darvinizm iflas ederek, cemiyetin içinde dahilî sulh hüküm sürmeye başlar." "… halkçılığın gayesi, tabaka ve sınıf farklarını kaldırarak, cemiyetin birbirinden farklı zümrelerini, yalnız iş bölümünün doğurduğu meslek zümrelerine hasretmektir. Yani halkçılık, felsefesini bu düsturda icmal eder: Sınıf yok, meslek var!"2

Ancak Gökalp'in Meslekî Temsilciliğe yaklaşımı ile Ali İhsan Bey'in yaklaşımı arasında temelde önemli bir farklılık mevcuttur. Çünkü Gökalp "idealist ve mistik", Ali İhsan Bey ise "kaskatı bir materyalist"tir. Meseleye yaklaşımları da buna göre şekillenir.3

Birinci Dünya Savaşı'nın aleyhimize olacak bir sona doğru gidişi, İttihatçıları telaşa düşürürken politikalarının da büsbütün iflâsını gündeme getirir. Böyle bir ortamda alternatif düşüncelerin güçlenmesi son derece tabiîdir. Nitekim Ali İhsan Bey ve arkadaşları 1917 sonlarında düşüncelerini ihtiva eden bir "Program"la cemiyetin merkez-i umumîsi karşısına çıkarlar. Fakat bir hayli radikal bulunan programları reddedilmiştir. Çok geçmeden savaş Sevr Antlaşması ile noktalanır. Cemiyet kendini fesheder, önde gelen liderleri yurt dışına çıkmak zorunda kalırlar. Ali İhsan Bey, İstanbul'da bulunan İttihatçılarla 1919 sonlarında son bir toplantı daha yapar; ardından da Ankara'ya geçer. Buradaki en büyük gayreti Mustafa Kemal'le irtibat kurabilmek ve fikirlerini yeni oluşumun esası yapabilmek amacına yöneliktir. Birtakım kişilerin aracılığı

ile Mustafa Kemal’le irtibat kurar, düşüncelerini anlatır, ama iltifat görmez. Ali İhsan Bey, aynı dönemde gerek yurt dışı gerekse yurt içinde bulunan diğer İttihatçılarla da irtibat hâlindedir.

İstanbul’un işgali ve meclisin dağıtılmasından sonraki günlerde insiyatif yavaş yavaş Ankara ve Mustafa Kemal’in şahsında Müdafaa-i Hukuk grubunun eline geçerken Ankara’da yıkılan bir imparatorluk ve işgal edilmiş bir vatan üzerinde yepyeni bir Türk devleti inşa etme mücadelesi başlatılmıştır.

Bir yanda cephede düşmanla savaşılırken öte yanda Ankara’daki mecliste yeni devletin temelleri oluşturulmaya çalışılmaktadır. Hiç şüphesiz bu temellerle sosyal yapı yeni baştan şekillendirilecektir. Bu ortamda İttihatçıların sahneden büsbütün çekildikleri veya Mustafa Kemal’le tam bir mutabakat içinde olduklarını düşünmek yanlıştır. Onlar da her zeminde kendi varlıklarını koruma, ispat etme ve yeni devletin kuruluşunda söz sahibi olmaya çalışmaktadırlar. Karakol Cemiyeti, Yeşil Ordu, Halk Zümresi, Halk Şûralar Fırkası, İttihatçıların İstanbul’da, cephede, mecliste ve yurt dışında hâlâ önemli bir güç olduklarının açık ispatıdır. Bu bağlamda zaman zaman Mustafa Kemal’le karşı karşıya gelmeleri son derece tabiî ve kaçınılmaz olacaktır. İşte bunlardan birinde önemli bir nüfuz çekişmesi yaşanmış; Meslekî Temsilcilik düşüncesi de bundan büyük ölçüde faydalanarak aktüel hâle gelmiştir.

İttihatçılarla Mustafa Kemal’i karşı karşıya getiren olay şudur: Üç haftalık Dahiliye Vekili Hakkı Behiç Bey’in istifası üzerine, Mustafa Kemal, cepheden gönderdiği telgrafla vekil seçiminin kendinin Ankara’ya dönüşünden sonraya bırakılmasını ister. 2 Eylül 1920’de yapılan seçimde Mustafa Kemal’in adayı olduğu anlaşılan Refet Bey (Bele) 65, Yeşil Ordu Hey’et-i Merkeziye üyesi ve Halk Zümresi grubuna mensup Nazım Bey 66, yine aynı gruptan Sırrı Bey ise 31 oy almıştır.

İkinci oylamada Sırrı Bey’in çekilmesi üzerine Refet Bey’in oyları değişmezken Nazım Bey 98 oy alarak Dahiliye Vekili olur. Ancak, Mustafa Kemal, kendini ziyarete gelen yeni Dahiliye Vekilini kabul etmeyerek istifaya mecbur bırakır. Yenilenen seçimde, bu defa 131 oy alan Refet Bey Dahiliye Vekilliği’ne seçilir.4

Söz konusu olay Mustafa Kemal’i Yeşil Ordu ve onun meclisteki uzantısı olan Halk Zümresi grubunun gücünü kırma; bunun için de birtakım kararlar almaya sevk eder. 13 Eylül 1920’de Bakanlar Kurulu adına meclise “Halkçılık Programı”nın sunulması, 18 Ekim’de de resmî Türkiye Komünist Fırkası’nın kurdurulması, tamamiyle bu kararın sonucudur.

Konumuzla ilgisi sebebiyle, bir parça “Halkçılık Programı” üzerinde durmamız faydalı olacaktır.

18 Eylül 1920’de mecliste okunan Halkçılık Programı, 25 Eylül’de “Muvakkat Encümen-i Mahsusa”ya gönderilmiş, iki aya yakın bir süre encümende kaldıktan sonra 18 Kasım’dan itibaren “Teşkilât-ı Esasiye Kanunu Lâyihası” adıyla mecliste görüşülmeye başlanmıştır. En-

cümen, hükümetin gönderdiği programda birtakım değişiklikler yapmıştır. Bunların en önemlisi 4. maddedeki seçimlerle ilgili düzenlemedeki değişikliktir. Hükümet seçimlerin “nisbî temsil” esasına göre ve iki dereceli olarak yapılmasını isterken encümen, tek dereceli ve “meslekî temsil” esasına göre yapılması teklifini getirmiştir. Aynı günlerde Anadolu’da Yeni Gün, Hâkimiyet-i Milliye ve Öğüt gazeteleri, ısrarla encümenin teklifi olan “meslekî temsil”i savunmaktadırlar. Meclisteki söz konusu maddenin bir aylık tartışmalarında birçok mebusun [İsmail Suphi Bey (Burdur), Yunus Nadi Bey (İzmir), Ragıp Bey (Kütahya), Mahmut Esat Bey (İzmir), Dr. Abidin Bey (Lazistan), Mehmet Şükrü Bey (Karahisarısahip), Feyzi Efendi (Malatya), Hulusi Bey (Karahisarisahip),

Süleyman Surrı Bey (Yozgat), Halil İbrahim Bey (Antalya), Esat Efendi (Aydın), Yusuf Ziya Bey (Mersin), Vehbi Bey (Karesi)] maddenin lehinde söz aldıkları ve savundukları görülür. Seçimlerin “meslekî temsil”e göre yapılması teklifine karşı çıkanlar, daha çok, sistemi bu safhada uygulamanın zorluğu üzerinde dururlar. Sonunda 20 Ocak 1921’de encümenin teklifi reddedilir. Bu sonuçta Mustafa Kemal’in önemli bir rol oynadığı kuvvetle muhtemeldir. Böylece hem Meslekî Temsil düşüncesi hem de onun getirdiği temel tekliflerden biri durumundaki “meslekî temsil” esası büyük bir darbe yemiş olur. Yeni Türk devletinin sosyal yapılanmasında uygulamaya konmanın eşiğinden dönen düşünce, bir daha bu noktaya ulaşamayacaktır.

Meslekî Temsilcilik, 1924-1925 yıllarında iki yayın organı tarafından savunulur. Muhittin Bey (Birgen) yönetimindeki Meslek ve Halk gazeteleri, mevcut yönetime ters düşmeme gayreti ile birlikte, bütünüyle Meslekî Temsilcilik düşüncesi paralelinde yayın yaparlar. Bu dönemde Ali İhsan Bey’in büyük ölçüde geri plânda kalmış olduğu dikkati çeker.

Meslekî Temsilcilik fikri, asıl büyük darbeyi 1925’teki İzmir suikastı üzerine yemiştir. Mustafa Kemal’e karşı düzenlenen Suikast girişimine adı karışanlar arasında Meslekî Temsilciler de vardır. Ali İhsan Bey, beraat etmekle birlikte ömür boyu politikadan men edilmiş ve kendisine bir daha hiçbir görev verilmemiştir. Nail Bey idama mahkûm edilirken Kara Kemal intihar etmiş, Memduh Şevket Esendal ise Tahran Büyükelçiliği göreviyle yurtdışına gönderilmiştir. Böylece gücünden ve aktüalitesinden çok şey kaybeden Meslekî Temsilcilik, bir daha kendini toparlayamaz. Bununla birlikte düşüncenin zaman zaman değişik kişiler ve farklı platformlarda gündeme getirilip savunulduğu olmuştur. Meselâ; Memduh Şevket Esendal,5 Serbest Cumhuriyet Fırkası hâdisesinden sonra Atatürk’ün büyük yurt gezisine müşavir olarak katılmış ve düşüncelerini anlatma imkânı

bulmuştur. Aynı kişinin milletvekilliği ve CHP Genel Sekreterliği yıllarında da Meslekî Temsilcilik düşüncesini savunduğu bilinen bir gerçektir. 1961 Anayasası'nın hazırlanması sırasında da, söz konusu düşünce gündeme getirilip tartışılmıştır.

Buraya kadar olan bölümde Meslekî Temsilciliğin doğduğu ortamı, siyasî tarihimiz içindeki yerini ve temsilcilerini ortaya koymaya çalıştık. Şimdi de söz konusu düşüncenin esasları ve kaynaklarını tahlil etmeye çalışacağız.

Öncelikle şu hususun bilinmesinde fayda var: "Meslekî Temsil", "Meslekî Temsilcilik" veya "Temsil-i Meslekî", üzerinde durmaya çalıştığımız dünya görüşünün değil, sadece söz konusu fikir hareketinin benimseyip savunduğu seçim tarzının adıdır. Hâkimiyet-i Milliye gazetesi bu konuda şu açıklamayı getirir: "Meslekî Temsil sözü son günlerde âdeta bir programın ismi gibi telâkkiye uğradı; hâlbuki bu, yalnız bir programın ancak intihab usulü, hatta tamamiyle bu usulü de değil de yalnız bu usulün bir hususiyetini ifade eden bir tabirdir."6 Ancak düşünce bugüne kadar hep bu isimle anılagelmiştir. Bunda, düşüncenin en belirgin ve çarpıcı tarafının, teklif ettiği seçim tarzında tezahür etmiş olmasının büyük rolü vardır.

Konuyla alâkalı geniş bir araştırma yapmış olan İlhan Tekeli-Selim İlkin ikilisi, Meslekî Temsilciliği; 1908-1926 döneminde "küçük girişimci özlemleri etrafında şekillenen antibürokratik (antikapitalist, antiemperyalist) "bir fikir hareketi olarak değerlendirirler.7 Araştırmacılara göre, düşüncenin temelinde, "kapitalisleşme süreci"ne giren Osmanlı toplumunda varlığı tehlikeye düşme durumunda olan "küçük girişimcilerin özlemleri"ne cevap verme arzusu yatmaktadır.

Abidin Nesimi, "lonca sosyalizmi" veya "yeni dünya şartlarına intibak ettirilmiş bir (fütüvvet) nizamı" olduğu kanaatindedir. "Hemen şunu arz edeyim ki Kör Ali İhsan Bey'in Meslekî Temsilciliğini, korparatif devlet

düzenini, malî sermayenin ürünü olan faşizme bağlamak değil, onu prekapitalist dönemin Tier Etat’ına (üçüncü dünya), komünlerine dayanan bir lonca sosyalizmi olarak nitelemekte isabet olacağı kanısındayım.”8 “Yirminci asır şartları içinde ideal cemiyeti, Kör Ali İhsan Bey, istihsale bağlı insan topluluklarının politik devlet nüfuzu dışında, serbestçe kendilerini idare etmesinde görürdü. Bu nizam yeni dünya şartlarına intibak ettirilmiş bir (fütüvvet) nizamı idi.”9

Zafer Toprak ise Meslekî Temsilciliği, “toplumsal sınıfları yadsıyan, yerine meslek zümrelerini koyan, tesanütçü, politik iktidara meslekî temsille yansıtılmış korparatif bir sistem” olarak görmektedir.10 “Meslekî Temsil-

cilik, eski fütüvvet teşkilatının ihyasından başka bir şey değildi.” yorumu, Necmettin Turinay’a aittir.11 Meslek gazetesindeki imzasız bir yazıda da daha basit bir izah getirilmektedir: “…meslekî temsil, Millet Meclisine intihap olunacak azanın birer mesleği temsilen intihap olunması ve diğer bir tabir ile memleket işlerini iş sahiplerinin düşünüp halledebilmelerine müsait olacak bir meclis teşkilinden ibarettir.”12

Meslekî Temsilcilik; Osmanlı İmparatorluğu veya Türk milletinin içine düştüğü çözülüş ve çöküş süreci müddetince ortaya konmuş ve söz konusu süreci durdurup topluma yeniden dinamizm kazandırmayı amaçlayan çözüm tekliflerinden sadece birisidir. Bu sebepledir ki, Ali İhsan Bey ve arkadaşları İttihat ve Terakki’ye sundukları, “Program”da ilk olarak imparatorluğun “sukut” ve “inhitât”ına sebep olduğuna inandıkları faktörleri sıralarlar. Bir başka ifadeyle, işe, hastalığın tespit ve teşhisi ile başlarlar. Hastalık ve onu hazırlayan faktörleri de şu dört maddede ortaya koyarlar:

“1- Vaktiyle hakikî tımar sahiplerinin mağlubiyet ve indirası üzerine halkın idare-i memleketten katiyyen uzaklaştırılarak hükümetin kapı kulu

ananâtına vâris ve halkın ihtiyaçlarını gayr-i müdrik zümreye intikal ve inhisarı.

2- Bunun neticesi olarak memur ve bittabi müstehlik sınıfın bütün hüsn-ü niyetine rağmen ıslahâta şiddetle taraftar olduğu zamanlarda bile idarenin tanziminde umûr-ı iktisadiyeye bîgane kalması.

3- Fakr ü sefalet neticesi akâit ve fezâil hakkındaki telakkilerin za'fa dûçar olarak dinî, ahlâkî düsturların mürde ve bîmeal ibareler hâlinde kalması.

4- Ecânip tarafından tahrik edilen bazı anâsırın "Hâkim Kavim", addolunan Türk ve Müslüman halk ile mücadelesi."13

Görülüyor ki, Mesleki Temsilcilere göre imparatorluğun çöküşü tamamen iç problemlerin sonucudur. Dördüncü maddedeki azınlıkların dışarıdan tahriki, iç yapıdaki zaafiyetten kaynaklanmaktadır. İç yapıdaki bir yığın problemlere dikkatle bakıldığında aslında her şeyin tek noktada toplandığı ve oradan kaynaklandığı görülür. O da, halkın memleket idaresinden uzaklaştırılıp yönetimin kapıkulu geleneği içindeki memur zihniyetine verilmesidir. İşte koca imparatorluğun çözülüp dağılmasına zemin hazırlayan temel problem budur. Çünkü kapıkulu zihniyeti halkın dertlerini, ihtiyaçlarını anlamaktan uzaktır. Islahata taraftar olsa bile, bu zihniyetin müspet çözüm yolları üretmesi beklenemez. Nitekim idarenin tanziminde asıl olması gereken iktisadî işlerden çok uzaktır. Fakr ü sefalet, bu zihniyetin ve onun bîganeliğinin sonucudur. Bu şartlarda inanç ve fazilet telakkilerinin ayakta kalması elbette ki beklenemez. Fırsatı ganimet bilen dış güçlerin içimizdeki azınlıkları kışkırtmaları; onların da hâkim kavimle mücadeleye girmeleri, yine söz konusu zihniyetin hazırladığı zeminin sonucudur.

Meslekî Temsilcilerin toplum ve devletin yakalandığı hastalığın tespit ve teşhislerini gördükten sonra, nasıl bir tedavi yöntemi teklif edeceklerini

tahmin etmek zor değildir. Bir sonraki cümlede bunu ortaya koyarlar: "Fırkanın kanaatine göre sukûtumuza sebep olan bu âmilleri ortadan kaldırarak yeni bir Türkiye tesis edebilmek için yalnız bir çare vardır ki, o da idareyi halk idaresi şeklinde tebdil ve idarenin tanziminde halkın iktisadî ihtiyaçlarını rehber ittihaz eylemektir."14 Bu cümle, Meslekî Temsilcilik düşüncesinin dayandığı iki esas temeli açık bir biçimde ortaya koymaktadır. Bunlar:

1- Yönetimi halk idaresi şeklinde düzenlemek;

2- Bunu gerçekleştirirken halkın ekonomik ihtiyaçlarını esas almak'tır.

Meslekî Temsilcilik, temelde halk idaresini esas alan "halkçı" bir düşünce hareketidir. Yönetimin doğrudan doğruya ve bütünüyle halka devredilmesini; idarenin de buna göre düzenlenmesini savunur. "Halk idaresi", "halk devleti", "halk hükümeti" kavramları, bu hususu açıkça ortaya koyar. Nitekim Program'ın bir başka yerinde amacın "halk hükümeti tesis etmek" olduğu, bir kere daha vurgulanır. 1920'de meclise sunulan Teşkilât-ı Esâsiye Kanunu Lâyihası'nın üçüncü maddesinde "Türkiye Halk Hükümeti" ibaresi yer almaktadır.15 Yunus Nadi, meclisteki konuşmasında; "Mesele, şimdiye kadar carî olan hükümetin hâkimiyeti zihniyeti yerine, halkın hakimiyeti zihniyetini kaymak"tır, diyerek konuya açıklık getirir.16 Hâkimiyet-i Milliye gazetesindeki bir yazıda ise, "Meslekî Temsilin gayesi memleketin bütün idaresini münhasıran erbâb-ı sâ'ye, yani emekçiye vermektir" denilmektedir.17

Halkın doğrudan doğruya yönetime gelmesi; bir başka ifadeyle halk idaresi nasıl ve hangi esaslara göre gerçekleştirilecektir? Bu soru bizi, Meslekî Temsilcilik düşüncesinin ikinci temel ayağına götürür. O da halkın ekonomik ihtiyaçlarını rehber edinmektir. Buradan anlarız ki, Meslekî Temsilciler, toplumun sosyal yapılanmasında ekonomik ihtiyaçları baz almaktadırlar. Onlara göre, insanoğlunu toplum hâlinde yaşamaya mecbur

bırakan veya toplumdaki fertlerin birbirleriyle olan ilişkilerini düzenleyen temel faktör, ekonomik ihtiyaçlardır. Bunun içindir ki millet; “aralarında muayyen iş bölümü olan ve birbirine benzediği için değil, birbirini tamamladığı için tam bir uzviyet”tir ve bütün gücünü de ekonomik ihtiyaçların belirlediği iş bölümünden; bunun sonucu durumundaki mesleklerden alır.18

Söz konusu tespite ulaşan Mesleki Temsilciler, bu hususun bizim toplumumuzdaki yansıma biçimi üzerine

eğilirler. Görürler ki, bizde, Batı veya Sovyetlerde olduğu gibi ekonomik verilerin belirlediği “sınıf” olgusu yoktur. Bu sebeple sınıf esasına dayalı bir sosyal yapılanmaya gitmek mümkün değildir. Üstelik bu şekil bir yapılanma “çatışma”yı beraberinde getirecektir. Bizde meslekler vardır. Ekonomik ihtiyaçların karşılanması ve toplumdaki iş bölümü, bütünüyle mesleklere dayanır. O hâlde ekonomik ihtiyaçların esas alındığı bir halk idaresi, ancak mesleklere dayalı bir sosyal yapılanma ile mümkün olabilir. Böyle bir yapılanmada çatışma da söz konusu olmayacaktır. Çünkü meslekler, birbiriyle çatışan değil, birbirinin “lâzım ve melzûm”u olan sosyo-ekonomik oluşumlardır. Bu noktada Meslekî Temsilcilerin tamamiyle “meslek” olgusunun baz alındığı bir halkçılığı veya halk idaresini benimsedikleri ortaya çıkmış olur.

Zafer Toprak, dönemin arayışları ile söz konusu ettiğimiz düşüncenin getirdiği teklifleriyle ulaşmaya çalıştığı hedefi şu şekilde yorumlar: “Bu arada yeni bir toplumsal düzenin oluşturulması öneriliyor, meslekî örgütlerin egemenliğine dayalı <halkçılık>ta karar kılınıyordu. Sınıflı toplumları <meslek devri> izleyecekti. <Sınıf devri>, siyasal halkçılığın, diğer bir deyiş ile siyasal demokrasinin etkin olduğu bir dönemdi. <Meslek devri> ise siyasal halkçılığın yok edemediği <iktisadî tabakaları> ortadan kaldırmayı amaçlıyordu. Sınıf adı verilen tabakalar <meslek devri>yle son

bulacaktı. <Meslek devri>nde toplumsal halkçılık egemen olacak, toplumda <semiyye, kast, tarîk, ocak, sınıf diye birtakım inhisarcı yahut imtiyazlı zümre ve tabakalar> bulunmayacaktı. Diğer bir deyişle, savaşın son günlerinde gündeme gelen hakçılık, toplumun bireylerini bir diğerine bağlayan meslek zümrelerinin sınıf ayrımının yerine geçmesi öngörülüyor, toplumu bir organizmaya benzeterek, meslek zümrelerini bu organizmanın hayatî işlevler üstlenmiş organları olarak algılıyordu."19

Ekonomik ihtiyaçların esas alındığı gerçek halk idaresini, mesleklere göre şekillenmiş bir sosyal yapıda mümkün gören Meslekî Temsilciler, bu noktadan sonra ilk olarak meslek olgusu ve şuurunun güçlendirilmesi zarureti üzerinde dururlar. Çünkü düşüncelerinin hayata geçirilebilmesi, ancak böyle bir alt yapıyla mümkün olacaktır. Bu sebeple meslekler veya meslek erbâbının önce kendi içinde -en küçük köyden şehre ve ülke geneline kadar- teşkilatlandırılmasını, üretim ve tüketim kooperatiflerinin kurulmasını ve bunun için de gerekli kanun ve nizamnâmelerin hazırlanmasını isterler. Böyle bir yapılanma hiç şüphesiz, güçlü ve âhenkli bir sosyo-ekonomik yapı getirecektir.

Devlet veya hükümet meselesine gelince: Madem ki toplum, sosyo-ekonomik bir değer olan meslek ekseninde âhenkli bir yapı oluşturmaktadır, toplumun teşkilatlanmış hâli olan devletin de bu yapıya uygun veya uyumlu bir şekilde düzenlenmesi gerekir. Yani gerek devlet nizamı ve gerekse bu nizamı uygulamaya koyacak olan hükümetin, toplumun sosyo-ekonomik yapısına göre şekillendirilmesi kaçınılmaz bir zarurettir. Bunun en kısa ve en kestirme yolu, en küçük sosyal birimden (köy) en büyük sosyal birime (millet) kadarki toplumların yöneticilerini belirleyecek olan seçimlerin meslekî temsil esasına göre yapılmasıdır.

Bir başka ifadeyle, köy ihtiyar meclisi üyelerinden milletvekili seçimine kadarki her türlü seçimin, bugüne kadar bizde veya batıda olduğu gibi

sınıfların, partilerin veya vilayetlerin temsilini esas alan bir seçim tarzıyla değil, sosyo-ekonomik yapıyı şekillendiren mesleklerin temsilini esas alan bir seçim tarzıyla mümkündür. Program'da bu konu ikinci maddede şu şekilde düzenlenmiştir: "Meclis-i umumî-i millî, cüz'-i tam-ı idarî livalarda mukim ve atiyyüzzikr mesâlike münkasem ehâlinin re'y-i am usulüyle intihap edecekleri mebuslardan terekküp eder."20 Teşkilât-ı Esasiye Kanunu Lâyihası'nda ise dördüncü madde olarak karşımıza çıkmaktadır. "Büyük Millet Meclisi vilayetler halkınca meslekler erbâbı temsil edilmek üzere doğrudan doğruya müntehap azadan mürekkeptir."21 Böylece her türlü meclis veya bu meclislerin kendi içinden seçecekleri yöneticiler, filan veya falan sınıfın, zümrenin, partinin, vilayetin temsilcisi durumundaki ve politikacılık/yöneticiliği kendine meslek edinmiş insanlardan değil, sosyo-ekonomik yapıyı belirleyen mesleklerin temsilcisi durumundaki insanlardan teşekkül etmiş olacaktır. Toplumun sosyo-ekonomik mozaiği, küçültülmüş bir örnek hâlinde meclislerde ortaya çıkacaktır.

Meslekî Temsilcilik, merkeziyetçi bir devlet anlayışını reddeder. Düşünceye göre, merkezî idare daha çok dış ve genel iç hizmetlerin yürütülmesi, livalar (veya vilayetlerarası koordinasyonun sağlanmasını üstlenmelidir. Bunun birinci derecedeki sorumlusu, meclis içinden çıkacak olan hükümet "komiser"leridir (bakan). Ayrıca meclis, yine kendi üyeleri arasından seçeceği müfettişler vasıtasıyla liva ve daha alt basamaklardaki yönetimlerin çalışmalarını denetleyebilecektir. Bunun dışındaki bütün işler, yine meslekî temsil esasına göre teşekkül etmiş bulunan liva, kaza, nahiye ve köy meclislerince; bunların kendi içlerinden seçtikleri yöneticilerce görülecektir. Meselâ; ekonomik durumlarına göre tespit edilecek olan livaların "meclis-i umumî"leri, kanunlar dahilinde mahallî idareleri tanzim,

kendi bütçelerini tertip, harcama yer ve şekillerini tayin, liva sınırları içindeki memurların atama ve azillerinde tam yetkilidirler.

Meslekî Temsilcilik, daha önce vurgulamaya çalıştığımız temel prensipleri sonucu parlamenter rejim veya çok partili demokrasiye şiddetle karşıdır. Çünkü söz ko-

nusu rejim, politikacılığı kendine meslek edinmiş bir avuç azınlığın -sözde millet adına- yönetimi ele geçirmesi, kişi ve parti ihtiraslarının tatminine zemin hazırlaması sebebiyle, gerçek bir halk idaresi olmaktan çok uzaktır. Dolayısıyla halk iradesinin tam ve eşit bir biçimde yönetime yansımasına imkân vermez. Merkeziyetçi olması sebebiyle de bürokratik bir devlet yapısı öngörür. Memur devleti zihniyetiyle halktan uzak düşer. İsmail Suphi Soysallı, “memurîn şekl-i idare-i hâzırasına resmen ilân-ı harp etmiş” olduklarını söylerken Meslekî Temsilcilerin tepkilerini dile getirir.22 Meslek gazetesindeki bir yazıda ise, parlâmenter sistemin iflas ettiği vurgulanırken bünyesinde taşıdığı aksaklıklar uzun uzun izah edilir. “Bütün bu sözün hulâsası şudur ki, parlamento kürsülerini dolduran parlak sözler ve yaldızlı mefkûre edebiyatının altında gayet âşikâr bir fırka hâkimiyeti yatar: Hâkim olan millet değil, siyasî fırkalardır ve memleketi idare eden kuvvetler, halk kuvvetlerinin idareleri değil, sadece bir politikacılar sınıfının siyasî oyunlarıdır.”23

Son olarak Mesleki Temsilcilik düşüncesinin kaynakları üzerinde durmak istiyoruz. Düşünce, çoğu zaman Ali İhsan Bey’in Türk sosyal hayatı üzerine yaptığı tetkikler sonucu ortaya koyduğu “ilmî bir keşfi” veya “muassır âlemin en yeni fütühâtı” olarak takdim edilmiştir. Hatta Muhittin Birgen, Ali İhsan Bey’i, metot ve ulaştığı sonuçlar itibariyle Karl Marks’a benzetir ve onunla mukayese eder. “Karl Marks dünya tarihi üzerinde ne yapmışsa, Ali İhsan Bey de Osmanlı Tarihi üzerinde aynı şeyi yapmıştır. Denilebilir ki, bütün dünya hayatını okurken Marks nasıl bir gözlem

kullanmışsa, Ali İhsan Bey de Osmanlı Türkünün hayatını okurken aynı gözlüğü kullanmıştır. Marks tarihi okuyarak istikbâli haber vermişti. Ali İhsan Bey de, Osmanlı tarihini okuyarak, Anadolu istikbâlini keşfe çalışmaktadır."24 Bu sebepledir ki, Ali İhsan Bey, "Türk Karl Marksı" olarak anılır. Ancak Ali İhsan Bey, tamamiyle doğu kültürüyle yetişmiş, Batı'yı -en azından- birinci elden tanıma imkânı bulamamış bir şahsiyettir. Bununla birlikte ortaya koyduğu düşüncesinde bazı kaynaklardan farklı seviyelerde etkilenmiş veya beslenmiş olduğu dikkatlerden kaçmaz. İçinde yaşanılan sosyal, siyasî ekonomik ve kültürel şartları bir kenara bırakacak olursak, söz konusu kaynakların başında "materyalizm"; bir adım sonra da "marksizm" gelir. Düşünce, gerek temel hareket noktası ve gerekse bundan sonra ortaya koyduğu teklifleri itibariyle, ferdin veya toplumun ekonomik ihtiyaçlarını esas alır. İnsan veya toplumların her türlü ilişkilerini bu perspektiften görür. Sosyal yapılanmayı da bunun üzerine bina etmek ister. Nitekim Program'da Meslekî Temsilcilik istikâmetinde yapılacak bir inkılâbın "ruh itibariyle, komünizme muvafık; şekil itibariyle (de) Rusya Sovyet idaresine fâik olacağı" belirtilir?25 Anadolu'da Yeni Gün ve Hâkimiyet-i Milliye gazeteleri program veya düşüncenin tanıtımında şu izahları getirirler: "…Program, bazı tâbirâttan sarfınazar, esas itibariyle komünist denecek bir program olduğu hâlde, bunun ihzarı esnasında henüz bolşeviklik doğmuş değildi… Demek oluyor ki, Programın en büyük meziyeti taklit olmamasıdır."26 "Meslekî Temsil demek, başlı başına, yeryüzünde mevcut olan idare ve hükümet tarzlarından ayrı, yeni bir usul tedris demek değildir; bilakis bu gayesi Türkiye'de meslekî teşkilatı süratle vücuda getirmekten ibaret ve belki muvakkat bir tedristir; esası, memleket işlerinde hakikî, fiilî ve bilhassa sâlim tarzda 'sa'y' düstûrunu hâkim kılmaktan ibaret olan sosyalizm, yani komünizmdir. (…) Bunu müdafaa edenler, memleketin ancak sosyalist-komünist bir programla idare

edilebileceğine kânidirler.”27 İsmail Suphi Soysallı ise, Teşkilât-ı Esasiye Kanunu Lâyihası’nı sunuş konuşmasında, meslekî temsil esasını içeren dördüncü maddenin ilham kaynağı konusunda şunları söyler: “Ben diyemem ki hiçbir taraftan mülhem olmadık. Belki Şarkta, Rusya’da patlayan inkılâbın üzerimizde tesiri olmuştur.”28

Bununla birlikte Meslek gazetesindeki bir yazıda Meslekî Temsilcilik veya Meslekî Temsilcilerin birçok konuda sosyalizm ve komünizmden ayrıldığı iddia edilir. Sosyalizm ve komünizm, tamamiyle sınıflar arası çatışma esası üzerine kurulmuş ve bu çatışmada da emekçiden yana olmuştur. Mesleki Temsilciler, sınıflar arası çatışmanın varlığını kabul etmekle birlikte, çatışmadan yana değil, “tesânüt” ve “âhenk”ten yanadırlar. Ayrıca ihtilâli benimsemezler.29

Meslekî Temsilcilik düşüncesinin dayandığı ikinci ana kaynak, Osmanlı sosyal yapısı veya yapılanmasında ana unsurlardan biri olan “fütüvvet nizamı”, “ahîlik” veya “lonca teştkilatı”dır. İttihat ve Terakki Cemiyeti, esnafların teşkilatlandırılmasına karar verince bu nizam üzerinde durmuş, elemanlarına araştırmalar yaptırmıştır. Muselâ; Memduh Şevket Esendal’ın bu konuda geniş bir bilgi birikimine sahip olduğu söylenir. Düşünceyi dikkatte incelediğimizde, söz konusu yerli kaynaktan büyük ölçüde faydalanılmış, hatta onun üzerine bina edilmek istenmiş olduğunu görürüz. Meslekî teşekküllerin kuruluş, işleyiş ve fonksiyonları hemen hemen aynıdır. Ancak Meslekî Temsilciler, “esnaf”ı değil “meslek”i esas almak, meslekî teşekküllerin fonksiyonlarını en üst noktaya çıkarmak ve meseleye sadece “ekonomik” açıdan bakmak hususlarında, lonca sisteminden ayrılırlar. “Tesanüt”ten bahsetseler de bunun manevî temelleri üzerinde durmazlar.

İzmir Mebusu Mahmut Esat Bey (Bozkurt), meclisteki konuşmasında Meslekî Temsilcilikle eski lonca teşkilatını tekrar ihya edebileceğimizi

söyler: “Evet bundan

bir asır evveline irca-ı nazar edecek olursak görürüz ki, bizde mükemmel (Loncalar) teşkilatı vardı. Hatta bendeniz bütün tarih-i takayyütlerine rağmen diyebilirim ki: Memleketin hayat meselesi orada, terakkiyatı orada, ihtilâli orada, sabanı da orada saklıydı. O (Lonca) teşkilatı, esnafların memlekette hâkim olması teşkilâtı yıkıldıktan sonra izmihlâlimizin tarihi başlamıştır. (Alkışlar) O yıkıldı ve ecnebî iktisadı memlekete nüfuz etti. Binaenaleyh memleket iktisadiyatını kaybetti. Kaybetmekle de efendiliğini de kaybetti ve müdafaa imkânı kalmadı. (…) Bugün yine yapabiliriz.”30

Mete Tuncay, Meslekî Temsilcilik (veya korparatif devlet) fikrinin Batı’da, parlamenter sisteme inanmayan G. Sorel çevresindeki devrimci sendikalizm hareketi içinde doğduğunu belirtir. “Bugün biz Meslekî Temsil deyince Faşist İtalya’yı hatırlıyoruz. Ne var ki, Mussolini’nin Faşizme bir çeşit Sosyalizmden geldiğini unutmamalıyız. Meslekî Temsil fikri de, gerçekten ilk kez (Mussolini’nin çok etkilendiği) G. Sorel çevresinde, devrimci sendikalizm akımı içinde doğmuştur. Daha doğrusu, Sorel klâsik bölgesel temsil fikrine saldırmış, fakat esasen parlamenter düzene inanmadığı için, ekonomik grupların temsilini, meslekî temsili buna alternatif olarak geliştirmemiş, yalnızca yolunu hazırlamıştır.”31

Hulâsa: Meslekî Temsilcilik; II. Meşrutiyet’in ilânı ile Cumhuriyet’in belli bir sosyal, siyasî, ekonomik ve kültürel fikrî-pratik temele oturtulduğu dönemde (1908-1925), düşünce ve siyasî tarihimizde yer almış ikinci sıra fikir hareketi/dünya görüşlerinden birisidir. Dönemin arayışlarına cevap olmak üzere Kör Ali İhsan Bey ve arkadaşları tarafından ortaya konan düşünce, Türk toplumunu “meslek” ekseninde yeniden yapılandırıp gerçek bir “halk idaresi” tesis etmeyi amaçlamıştır. Meslekî Temsilcilik, özellikle İttihat ve Terakki yönetiminin son yılları ile Türkiye Cumhuriyet

Devleti'nin temellendirilmeye çalışıldığı yıllarda oldukça güçlü ve aktüeldir.

1 Zafer Toprak, Türkiye'de Millî İktisat (1908-1918), Yurt Yayınevi, Ank., 1982, s. 280.

2 Zafer Toprak, "Halkçılık İdeolojisinin Oluşumu", Atatürk Döneminin Ekonomik ve Toplumsal Sorunları, İstanbul Yüksek İktisat ve Ticaret Mektebi Mezunları Derneği Yay., İst., 1977, s. 13-14.

3 "Meslekî Temsilcilik Ne Demektir?", Meslek Gazetesi, S. 1, 15 K. Evvel, 1925, s. 6.

4 Mete Tuncay, "Mesaî", Halk Şûralar Fırkası Programı, Ank. Ün. Siyasal Bilgiler Fak. Yay., Ank., 1972, s. 23-25.

5 Memduh Şevket Esendal ile ilgili daha geniş bilgi için bkz. İsmail Çetişli, Memduh Şevket Esendal-İnsan ve Eser-, Kardelen Yay., Isparta, 1999.

6 "Meslekî Temsil", Hâkimiyet-i Milliye, 23 T. Ev. (Ekim) l920, s. l.

7 İlhan Tekeli-Selim İlkin, "(Kör) Ali İhsan (İloğlu) Bey ve Temsili Meslekî Programı", Atatürk Döneminin Ekonomik ve Toplumsal Sorunları, İst., l977, s. 344.

8 A.g.m., s. 343.

9 Abidin Nesimi, "Esendal'ın Fikir Cephesi", Seçilmiş Hikâyeler, C. VI, S. 5, Haz. l952, s. 85.

10 Zafer Toprak, "Halkçılık İdeolojisinin Oluşumu", Atatürk Döneminin Ekonomik ve Toplumsal Sorunları, s. 16.

11 Nevmettin Turinay, Geleneğin Dünyası Yeniliğin Ufukları, Birlik Yay., Ank., l983, s. ll8.

12 “Meslekî Temsil Devleti Nasıl Olur?”, Meslek, S. 4, 7 K. Sani 1925, s. 6.

13 İlhan Tekeli-Selim İlkin, “(Kör) Ali İhsan (İloğlu) Bey ve Temsili Meslekî Programı”, s. 345.

14 İlhan Tekeli-Selim İlkin, a.g.m., s. 345.

15 TBMM Zabıt Ceridesi, C. V, Ank., 1942. s. 370.

16 TBMM Zabıt Ceridesi, C. VI, Ank., 1943. s. 122.

17 “Meslekî Temsilde İntihap”, Hakimiyet-i Milliye, 24 T. Evvel 1920, s. 1.

18 “Meslekî Temsil”, Hakimiyet-i Milliye, 23 T. Evvel 1920, s. 1.

19 Zafet Toprak, Türkiye’de Millî İktisat (1908-1918), s. 35.

20 İlhan Tekeli-Selim İlkin, “(Kör) Ali İhsan (İloğlu) Bey ve Temsili Meslekî Programı”, s. 346 (Program’da ülke genelindeki meslekler dokuz olarak tespit edilmiştir. Bunlar; 1-Çiftçiler, çobanlar, 2-Sanatkârlar, 3-Tacirler, 4-Memûrîn ve müstahdemîn, 5-Efrâd-ı Askeriye, 6-Gemiciler, 7-Madenciler, 8-Serbest Meslek Eshâbı, 9-İşçilerdir).

21 TBMM Zabıt Ceridesi, C. V, Ank., 1942, s. 370.

22 TBMM Zabıt Ceridesi, C. V, Ank., 1942, s. 367.

23 “Meslekî Temsilcilik Ne Demektir?”, Meslek, S. 1, 15 K. Evvel 1925, s. 5.

24 İlhan Tekeli-Selim İlkin, “(Kör) Ali İhsan (İloğlu) Bey ve Temsili Meslekî Programı”, s. 306.

25 İlhan Tekeli-Selim İlkin, a.g.m., s. 352.

26 İlhan Tekeli-Selim İlkin, a.g.m., s. 305.

27 “Meslekî Temsil”, Hakimiyet-i Milliye, 23 T. Evvel 1920, s. 1.

28 TBMM Zabıt Ceridesi, C. V, Ank., 1942, s. 364.

29 “Meslek Nasıl Bir Materyalisttir?”, Meslek, S. 37, 25 Ank. 1925.

30 TBMM Zabıt Ceridesi, C. V, Ank., 1942, s. 390.

31 Mete Tuncay, Mesaî Halk Şûralar Fırkası Programı, s. 27.

1924 Anayasası'nın Düşünce Temelleri Üzerine / Yrd. Doç. Dr. Zühtü Arslan [s.857-862]

Polis Akademisi / Türkiye

Türkiye, yaklaşık yüz elli yıldır anayasasını arıyor. Bu arayış, modernleşme ve demokratikleşme serüvenimizle de paralel bir seyir izliyor. Anayasacılık, bu anlamda modernleş(tir)menin etkili bir aracı olarak düşünülmektedir. Bir başka deyişle, toplumu anayasa yoluyla şekillendirmek, Osmanlı'dan günümüze devlet seçkinlerinin temel politikalarından birini teşkil etmiştir. Ancak, bu politikadaki aksaklıklar ve yer yer başarısızlıklar, farklı anayasal modellerin denenmesini de beraberinde getirmiştir. Anayasa arayışımızın en önemli duraklarından birisi, hiç kuşkusuz, 1924 Teşkilatı Esasiye Kanunu'dur. 1924 Anayasası'nın önemi, sadece onun (kısa bir dönem için hazırlanan 1921 Anayasası bir kenara bırakılırsa) Cumhuriye'tin ilk anayasası olmasından veya hem tek partili hem de çok partili dönemde uygulanmış olmasından kaynaklanmamaktadır. Bu anayasa, kendisinden sonraki anayasa arayışlarını da önemli ölçüde etkilemiştir. Hemen her anayasa krizinde biraz da nostaljik duygularla 1924 Anayasası'nın hatırlanması ve ona medhiyelerin dizilmesi bu etkiyi açıkça göstermektedir.

Bu yazı, Türk anayasacılığında önemli bir yere sahip olan 1924 Anayasası'nın düşünce temellerini ele almaktadır. Öncelikle Rousseaucu "genel irade" anlayışının, solidarist korporatizmle eklemlenerek, Anayasa'nın öngördüğü siyasal rejimi şekillendirdiği yönündeki argümana yer verilecektir. Daha sonra, 1924 Anayasası'nda haklar ve hürriyetler rejimini belirleyen "doğal haklar" düşüncesi incelenecektir. Sonuç olarak da, bir yandan "sınırsız egemenlik"

düşüncesine dayanan, diğer yandan da doğal haklar anlayışını benimseyen anayasanın paradoksal durumu vurgulanacaktır.

I

1924 Anayasası'nın getirdiği siyasal rejim, "yanılmaz" ve "mutlak" ulusal iradeye dayanmaktadır. Anayasa, egemenliğin kayıtsız şartsız millete ait olduğunu (madde 3) ve bu egemenliğin yalnızca Meclis tarafından kullanılacağını belirtmiştir (madde 4). Yasama yetkisi ve yürütme gücü kendisinde toplanan (madde 5) Meclis, yasama yetkisini doğrudan kullanırken (madde 6), yürütme yetkisini "her zaman denetleyip düşürebileceği" hükümet eliyle kullanır (madde 7). Parlamanter sistemi çağrıştıran hükümlerine rağmen, anayasanın "meclis hükümeti" sistemini benimsediği görülmektedir. Rousseau'da köklerini bulan bu anlayış, genellikle "çoğunlukçu demokrasi" olarak adlandırılmaktadır.1 Anayasaya hakim olan demokratik anlayışı "milli demokrasi" olarak adlandıranlar da olmuştur. "Milli demokrasi derken pekişik yani milli şuurun teşekkül ve tebellürile mütecanis hale girmiş bir halk kütlesine dayanan devlet ve idare sistemi" anlaşılmıştır.2 Şu halde, bu anayasanın temellerinden biri Rousseau'nun "genel irade" ve organik devlet fikridir.

Rousseau'da "genel irade" her zaman haklıdır ve kamu yararını gözetir.3 Zira "genel irade", bir sözleşmeyle sivil topluma katılan bireylerin kişisel iradelerini ve moralitelerini içermekte, böylece toplumun yol gösterici ruhu haline gelmektedir.4 Bireyler sahip oldukları bütün hak ve yetkilerle, genel iradenin gözetimindeki topluma teslim olmakta ve böylece bütünün ayrılmaz bir parçası haline gelmektedirler. Burada bireysel hakların topyekün devri bir fedakarlık anlamına gelmez, çünkü (a) herkes eşit olarak bunu yapmaktadır ve (b) teslimiyet herhangi bir kişiye değil "toplum"adır.5

Rousseau, bu mutlak teslimiyet sonucunda herkesin "eşit" haklara sahip olacağını düşünür. Bu bir yanılsamadır. Uygulama aşamasında egemenliğin

onu kullanacak kişi ya da kurumlara devredilmesi kaçınılmaz olacaktır. Böylece, Benjamin Constant'ın belirttiği gibi, bireyler eşit olarak

fedakarlıkta bulunmuş olmayacak, topyekün teslimiyet de "bütün"e değil, bütün/herkes adına egemenliği kullananlara yönelik olacaktır.6 Üstelik, bu egemenlik de onu kullananlara sınırsız bir güç verecektir. Rousseau'ya göre, "nasıl ki, doğa her insana kendi organları üzerinde mutlak bir güç vermişse, sosyal sözleşme de siyasal organa kendi üyeleri üzerinde böylesine bir mutlak iktidar vermektedir."7

Bu "yanılmaz" ve "mutlak" egemenlik düşüncesi, Rousseau'nun teorisini "otoriterizm"in eşiğine getirmiştir.8 Rousseau, siyasal düşünce tarihinin en tartışmalı isimlerinden biridir. O, kimilerine göre, "modern demokrasinin aziz peygamberi"9 ya da "özgürlük sevdalısı";10 kimilerine göre de "despotizmin en güçlü destekçisi"11 ya da "modern düşünce tarihinin en uğursuz ve en çetin özgürlük düşmanı"dır.12 Rousseau hakkındaki bu çatışan yargılar, büyük ölçüde "genel irade" teorisinin muğlak ve çelişkili doğasından kaynaklanmaktadır. Gerçekten, "sosyal sözleşme"nin amacı, bireyi ve onun özgürlüğünü korumaktır. Diğer yandan, sosyal sözleşme, özgürlüklere yönelik en büyük tehdidi oluşturan güçlü ve sınırsız bir siyasal organ (devlet) yaratmaktadır.13 Rousseau, bu paradoksu aşmak için bireyle mutlak egemen olan devleti özdeşleştirir. Bu özdeşlik, birçok düzlemde haklılaştırılmakta ve siyasal toplumun da kurallarını şekillendirmektedir. Rousseau, sözgelimi, sosyal sözleşmeyi ihlal eden bir kişinin "asi" ve "hain" ilan edilip, sürgün veya idamla cezalandırılması gerektiğini savunur.14 Rousseau'ya göre, "Prens bir kişiye 'ölmen Devlet için gereklidir' dediğinde, o kişi ölmelidir. Çünkü, o ancak bu şartla bu zamana kadar devletin kendisine şartlı bir lütfu olan yaşamını güvenlik içinde sürdürmüştür."15 Bu yaklaşım, siyasal organın bireylere güvenlik bahşeden bir kutsallığa büründüğü ve "bireyin devlet içinde eridiği"16

organik devlet anlayışını yansıtmaktadır. “Yanılmaz” ve “kuşatıcı” egemen, genel iradenin kutsal ruhu adına, varlığını kendisine borçlu olan bireylerden her zaman fedakarlık bekleyebilir.17 Bu fedakarlığın mahiyeti, zamana ve zemine bağlı olarak farklılık arz edebilir. Böyle bir siyasal anlayışın, otoriter uygulamalara kolayca geçit verebileceği açıktır. “Devletçiliğin İncili”18 olarak kabul edilen “Sosyal Sözleşme”nin yazarı, Osmanlı’dan günümüze birey-toplum-devlet ilişkilerine hakim olan zihniyeti derinden etkilemiştir.

Diğer yandan, 1924 Anayasası’nın yürürlükte olduğu döneme hakim olan ideoloji “solidarist-korporatizm”dir. Sınıfsız, çatışmasız, dayanışmacı bir toplum modelini öngören bu ideoloji, sadece incelediğimiz anayasal dönemi şekillendirmekle kalmamış, genel anlamda Türkiye’deki egemen paradigmayı da etkilemiştir. Korporatist düşünceyi Osmanlı’dan Cumhuriyet’e taşıyan kişi, Rousseau ve Durkheim gibi Fransız düşünürlerinden esinlenen Ziya Gökalp olmuştur. Bu anlamda, Cumhuriyet’in üzerine bina edildiği düşünsel temeller büyük ölçüde Jön Tüklerden miras kalmıştır.19 İttihat ve Terakki’nin ideologlarından olan Gökalp, büyük ölçüde genç Cumhuriyet’in de ideolojik programını belirlemiştir. Dayanışmacı korporatizm, Gökalp’in sosyal ve siyasal düşüncesinin temel unsurudur.20 “Halkçılık” kavramında ifadesini bulan bu düşünce, “sınıf” yerine “meslek” kavramını öne çıkarmaktadır.21 Gökalp’e göre:

“Bir cemiyetin dahilinde birtakım tabakaların yahut sınıfların bulunması, dahili musavatın bulunmadığını gösterir. Binaenaleyh, halkçılığın gayesi, tabaka ve sınıf farklarını kaldırarak, cemiyetin birbirinden farklı zümrelerini, yalnız işbölümünün doğurduğu meslek zümrelerine hasretmektedir. Yani halkçılık, felsefesini bu düsturda icmal eder: Sınıf yok meslek var!”22

“Sınıfsız toplum” tartışmaları, 1924 Anayasası’nın hazırlık aşamasında da gündeme gelmiştir. Anayasa Komisyonu üyesi Ahmet Ağaoğlu Bey, sınıfsız toplumdan ne anladığı sorulduğunda şu cevabı vermiştir:

“Onu ben de anlamadım. Türk milleti bir bütündür. Ama içinde sınıflar vardır. Sınıfsız bir toplum ancak sosyalist rejimde olur. Oysa biz, sosyalist bir anayasa yapmıyoruz. Sosyalist bir cemiyet kurmuyoruz. Bizim hazırladığımız tasarı özel mülkiyetin korunması, serbest rekabet, ticaret serbestliği esalarına dayanıyor. Bu liberal bir anayasadır. Şimdiye kadar yazdığımız maddeler bu temele dayandı. Şimdi bize devletçilikten bahsediyorlar. Sınıfsız toplumdan söz açıyorlar. Devletçiliğin anayasaya girmesini istiyorlar.”23

“Sınıfsız, imtiyazsız ve kaynaşmış bir kitle” söylemi, 1924 Anayasası’na ilk etapta doğrudan yansımamış, ancak kuvvetler birliği ilkesinin pekişmesine dolaylı olarak katkıda bulunmuştur.24 İktidarın temerküzü görüşü, “milli birlik”, “milletin menfaati”, “genel çıkar” gibi kavramlarla çerçevelenen solidarizmin doğal bir sonucu olarak algılanmıştır. Milletin tamamını temsil eden, onunla bütünleşmiş ve devletle özdeşleşmiş bir partinin iktidarını parçalamak için geçerli bir neden yoktur. Parti, milletin kendisi olduğu için, milleti milletten korumak gibi anlamsız bir amaçla iktidarın parçalanması düşünülemez. Kuvvetler birliğini meşrulaştıran, “anti-liberal”25 solidarist tavır, aslında bir adım sonra “muhalefetsizliği” beraberinde getirmektedir. Muhalefet allerjisi, kökleri Osmanlı’ya uzanan bir siyasal geleneğin yansımasıdır. Sözgelimi, “genel irade” karşısında mutlak itaati savunan Ali Suavi’de, ne “kurumlaşmış bir muhalefete tahammülün temelleri”ni ne de güçler ayrılığı fikrinin izlerini bulmak mümkündür.26

Bir yandan solidarist düşünce, diğer yandan “mutlak egemenlik” anlayışı, iktidarın paylaşımını reddeden kuvvetler birliği ilkesini

beslemiştir. Dahası kuvvetler

birliği, demokrasinin temel unsurlarından biri olarak kabul edilmiştir.27 Aslında bu yaklaşım, II. Dünya Savaşı öncesinde Avrupa'da yaygın olan tutumun bir yansımasıdır. Mete Tunçay'ın ifadesiyle "bir tek parti aracılığıyla işleyen devlet paternalizmini 'gerçek demokrasi' diye öne sürmek, iki Dünya Savaşı arasındaki yıllarda Avrupa'da yaygınlaşan bir tutumdu."28 Ancak konjonktürel eğilimlerin ötesinde, kuvvetler birliği ilkesi 1924 Anayasası'nın "çoğunlukçu yönetim" anlayışıyla da uyuşmaktadır. Bu anlayışta, Meclis çoğunluğunu ele geçiren partinin hemen bütün devlet güçlerini elinde toplaması, dolayısıyla mutlak bir güce sahip olması söz konusudur. Kuvvetler birliği, 1921 Anayasası döneminde de hakim düşünce olmasına karşın, Birinci Meclis'te muhalefetin zaman zaman şiddetli eleştirisine maruz kalmaktaydı.29 İkinci Meclis'te ise pratikte kuvvetler ayrılığı anlamına gelecek önerilerde bulunananlar bile kuvvetler birliğine bağlılıklarını açıklıyordu. Nitekim, Kanunu Esasi Encümeni Mazbata Muharriri (raportör) Celal Nuri Bey, Cumhurbaşkanı'nın görev süresinin yedi yıl olması, seçimleri yenileme ve veto haklarına sahip olmasını öngören Anayasa Komisyonu teklifini savunurken kuvvetler birliğini anayasanın temel ilkelerinden biri olarak takdim ediyordu. Celal Nuri Bey'e göre, anayasanın hazırlanmasında "Tevhidi kuva nazariyesine son derece itina edilmiştir. Çünkü bu heyeti doğuran, bu cumhuriyeti vücuda getiren tevhidi kuva esasıdır."30

Ancak, uzun tartışmalar sonunda Meclis, "milli hakimiyet" konusunda son derece "kıskanç"31 davranmış, Cumhurbaşkanı'nın seçimleri yenileme, veto ve başkumandanlık gibi yetkilerini "kuvvetler birliği"ne aykırı görerek reddetmiştir. Böylece, Anayasa'nın getirdiği siyasal rejimin başat özelliği de şekillenmiştir. Anayasanın siyasal felsefesi, Celal Nuri Bey'in "Meclisin hukukuna hudut tasavvur etmek kabil olamaz"32 cümlesiyle çok iyi

özetlenmiştir. Sınırsız egemenlik fikri (egemenliğin tanımı bakımından içsel tutarlılığa sahip olduğu düşünülse bile) ve bu fikir gereği egemenliğin tek bir organda toplanması, özgürlüklerin korunması önünde en büyük tehdidi teşkil etmektedir. Sınırsız güce sahip olan organın parlamento ya da bir kişi olması nihai analizde çok da önemli değildir. Montesquieu'nun belirttiği gibi, "eğer bir kişi ya da organ, bu ister aristokratlar olsun, ister halk, bu üç erki yani yasa yapma, uygulama ve yargılama erklerini kendinde toplarsa işte bu her şeyin sonu demektir."33

II

"İnsan hür doğar, ancak her yerde prangalara bağlıdır." Rousseau'nun kitabının ilk bölümü bu cümleyle başlar.34 1924 Anayasası'nın özgürlüklerle ilgili beşinci bölümü de "Her Türk hür doğar, hür yaşar" cümlesiyle başlar. Aynı maddede "hürriyet" şu şekilde tanımlanır: "Hürriyet, başkasına muzır olmayacak her türlü tasarrufta bulunmaktır." Bu kapsayıcı tanıma karşın, hürriyetin mutlak, sınırsız olmadığı kesindir. Hürriyetin sınırı da, bilinen formülüyle, başkalarının hürriyetidir: "Hukuku tabiiyeden olan hürriyetin herkes için hududu başkalarının hududu hürriyetidir. Bu hudut ancak kanun marifetiyle tesbit ve tayin edilir" (madde 68). Anayasanın doğal haklar anlayışına dayanan hürriyet yaklaşımı, birçok açıdan daha sonraki anayasalardan üstün kabul edilebilir. Özgürlüğün sadece başkalarının özgürlüğünün ihlali durumunda ve ancak kanunla sınırlandırılabilmesi, genel ve soyut faydacı temellerin sınırlama nedeni olamayacağını akla getirebilir. Bu anlamda, 1924 Anayasası'nın özgürlükler konusunda oldukça "liberal" olduğu düşünülebilir. Anayasa'nın hemen bütün sivil ve siyasal hakları içermesi ve bunların önemli bir kısmını "Türklerin tabii haklarından" (madde 70) sayması da bu düşünceyi pekiştirebilir.35 Nitekim, 1938 yılında yayınlanan bir "Esas Teşkilat Hukuku" kitabında bu konuda şu ifadelere yer verilmektedir:

“Liberalizm ‘teşkilatı esasiyemizin 68. maddesinde’ gayet güzel bir şekilde anlatılmıştır. Çünkü liberalizm fertlere a priori yani cemiyet hayatından mukaddem bulunan hakları tanımaktan ibarettir… Fertlere tanınan bu mukaddem haklar onlar için bir hüriyet sahası teşkil eyler. Bu saha mağsumdur; yani bu sahaya tecavüz ve taarruz edilemez. Bu saha ancak diğerlerine de aynı hüriyeti temin için lazım olan miktardan fazla tahdit edilemez… Bu hüriyet sahası devleti tahdit eyler ve böylece devlet liberal bir devlet olur. Liberal devletin rolü evvela her ferdin hüriyet sahasını diğer fertlere karşı korumaktan, saniyn herkesin hüriyetinden istifade edebilmesi için yapılması lazım olan tahditleri yapmaktan ve nihayet arzeylediğimiz hüriyetlerin müdafaası gayesini aşacak ve dışında kalacak şekilde ferdi hürriyetlere teaddilerden içtinap eylemesinden ibarettir.”36

Liberal siyasal teorinin haklara yaklaşımını çok iyi özetleyen bu cümleler, madalyonun bir yüzünü göstermektedir. Diğer tarafta, özgürlüklerin korunmasını zorlaştıracak unsurlar bulunmaktadır. Bir kere, kişi dokunulmazlığı, düşünce ve ifade özgürlüğü gibi bazı temel hak ve özgürlüklere sahip olmayı “yurttaşlık” şartına bağlayan Anayasa’nın bu açıdan liberalizmden ayrıldığı söylenebilir. Ancak, “milli demokrasi” açısından sorun yoktur. Yavuz Abadan’ın ifadesiyle, “hak ve hürriyet demokraside yurttaş; liberalizmde insan olmanın neticesidir.”37 Ayrıca, Anayasa’nın haklar ve özgürlükler düzenini değerlendirirken hürriyetin sınırlanmasında kullanılan “başkalarının hürriyeti” kavramından ne anlaşıldığı da önemlidir. “Başkalarının hürriyetinin hududu” ifadesi, “devlet/milletin menfaatleri”ni de kapsayacak şekilde genişletildiğinde, özgürlüklerin sınırlandırılması kolay-

laşmakta, çoğu kez de keyfileşmektedir. Milli menfaatin uygulamada neyi gerektirdiği hemen her zaman tartışmalıdır. Üstelik milli menfaat

kim(ler) tarafından tanımlanacaktır? Pozitivist açıdan bakıldığında "milli menfaat"i devlet tanımlayacaktır. Fakat devletin (daha doğrusu devlet gücünü kullananların) milli menfaatin gerekleri konusundaki düşünceleri de dönemsel olup, zamanla değişebilmektedir.

Diğer yandan, hak ve özgürlüklerin hiçbir ölçü ve sınıra tabi olmaksızın kanunla sınırlanabilmesi de çok büyük sakıncalar taşımaktadır.38 "Kadir-i mutlak" bir Meclis ve ona fiiliyatta hükmeden bir yürütme karşısında hakların ve özgürlüklerin korunması kolay değildir. Hak ve özgürlükler "liberal devlet"i sınırlar elbette, ama bu sınırların anayasal düzeyde belirlenmesi ve kurumsal yollarla uygulanması gerekir. Burada, kanunların Anayasa'ya uygun olması gerektiğini belirten 103. maddenin parlamentoyu sınırladığı akla gelebilir.39 Ancak bu uygunluğu denetleyecek bir organ öngörülmemiştir. 103. maddenin, mahkemelerin kanunları uygularken anayasallık denetimi yapmasına engel olmadığı, hatta teşvik ettiği şeklindeki yorumlar da mahkemelerden rağbet görmemiştir.40 Oysa temel hak ve özgürlükleri ihlal eden ve muhalefeti görmezlikten gelen iktidarların keyfi uygulamaları karşısında, anayasa yargısı önemli bir kontrol mekanizması olabilirdi. Ne var ki, gerek tek-parti döneminde gerekse çok partili yaşama geçildikten sonra iktidardaki partiler, iktidarlarını sınırlamaya dönük böyle bir girişime sıcak bakmadılar. İktidar için anayasaya aykırı ya da anti-demokratik yasalar söz konusu olamazdı, zira yasaların arkasında demokratik yollarla sağlanan bir çoğunluk vardı.41 Bu nedenle, anayasa yargısına yer verilmemesi, benimsenen "çoğunlukçu demokrasi" anlayışıyla tutarlıydı. "Yanılmaz" nitelikteki çoğunluk iradesini temsil eden siyasal iktidarın, azınlıkta kalanların hak ve özgürlüklerini korumak amacıyla sınırlandırılması gereksizdi.

III

1924 Anayasası'yla ilgili temel paradoks şudur: Anayasa, bir yandan oldukça "özgürlükçü" ve "demokratik" bir anayasa olarak nitelenmiş, diğer yandan da "sınırsız" ve "yanılmaz" egemenlik düşüncesini benimsemiştir. Anayasa, görünürde özgürlüklere yer vermesine ve demokratik bir ruha sahip olmasına rağmen, bu ruhla her zaman bağdaşmayan bir düşünsel temele dayanmaktaydı. Rousseau'nun meşru ve yanılmaz "genel irade" anlayışı, dönemin düşünce dünyasına egemen olan solidarist korporatizmin de etkisiyle, hem siyasal rejim bakımından hem de özgürlüklerin korunması bakımından 1924 Anayasası'na rengini vermiştir. Bütün "iyi niyet"ine rağmen Rousseau, tek boyutlu, "öteki"ne kapalı, aynı olanı kutsayan, fark(lı)ları aynılaştıran ve bireyi millet/devlet içinde eriten bir siyasal anlayışın düşünsel temellerini inşa etmiştir.

1924 Anayasası'nın düşünce temellerini anayasının hazırlandığı ve uygulandığı dönemin şartlarını dikkate alarak değerlendirmek gerektiği düşünülebilir. Ancak, düşünsel temellerin yalnızca iktidar sahiplerinin "geçici" ya da "araçsal" tercihlerini yansıttığını düşünmek zordur. Siyasal hayattaki bazı radikal değişikliklere rağmen, Anayasa'nın değiştirilmemesi, bir yönüyle Rousseaucu ve korporatist düşüncenin içselleştirilmiş bir siyasal tercih olduğunu göstermektedir.

Bu siyasal tercihte, sadece dönemin siyasi zorunlulukları etkili değildir. Bu fikri tercihler, Şerif Mardin'in belirttiği gibi, Osmanlı-Türk toplumunun sosyo-kültürel yapısıyla da uyuşmaktadır. Gökalp'i solidarist düşüncelerinin ilham kaynağı olan Durkeim'a yönelten de bu "uygunluk" faktörüdür. Mardin'e göre, "Osmanlı İmparatorluğu'ndaki 'communautaire' unsur, kapsayıcı, bireye önem vermeyen ve bu anlamda otoriter bir milli kültür kavramı için zemin hazırlamıştı."42 Osmanlı'dan miras kalan bu "milli kültür", Rousseaucu devlet anlayışının ve solidarizmin benimsenmesini kolaylaştırmıştır.

1 E. Özbudun, Türk Anayasa Hukuku, 4. Baskı, (Ankara: Yetkin Yayınları, 1995), ss. 11-12 ve B. Tanör, Osmanlı-Türk Anayasal Gelişmeleri, (1789-1980), 4. Baskı, (İstanbul: Afa Yayıncılık, 1996), s. 252: "1924 Anayasası demokratik bir ruha sahip olmakla birlikte, demokrasinin çoğulcu (plüralist), ve iktidarı bölüştürücü seçeneğinden çok, çoğunlukçu ve bütüncü biçimine yatkındır. Kökü Rousseau'ya dayanan bu anlayışta, ulusal irade diye adlandırılan çoğunluk iradesi bölünmez, "yanılmaz" niteliktedir ve kamunun iyiliğini dile getirir."

2 Y. Abadan, Hukukçu Gözüyle Milliyetçilik ve Halkçılık, Konferanslar, Seri 1, Kitap 2, (Ank.: Cumhuriyet Halk Partisi Yayını, 1938), s. 7.

3 J. J. Rousseau, Of the Social Contract, trans. C. M. Sherover, (New York: Harper&Row, 1984), s. 26.

4 Ibid., s. 30.

5 Ibid., s. 14.

6 B. Constant, Political Writings, trans. B. Fontana, (Cambridge: Cambridge University Press, 1988), ss. 177-178.

7 Ibid., ss. 27-28.

8 Rousseau'da egemenliğin mutlak değil, sınırlı olduğu yönündeki argümanlar için bkz. C. M. Sherover, "Introduction" to Of the Social Contract, s. XXXI ve H. Mc Coubrey, The Development of Naturalist Legal Theory, (London: Croom Helm, 1987), s. 75.

9 A. P. D'Entreves, Natural Law, 2nd Edition, (London: Hutchinson, 1970), s. 142.

10 A. Rapaczynski, Nature and Politics: Liberalism in the Philosophies of Hobbes, Locke and Rousseau, (Ithaca&London: Cornell University

Press), s. 219.

11 B. Constant, Political Writings, trans. B. Fontana, (Cambridge: Cambridge University Press, 1988), s. 177.

12 I. Berlin, Freedom and Its Betrayal, Six Lectures, BBC Third Programme, 1952. Aktaran: D’Entreves, Natural Law, s. 142.

13 Rousseau, Of the Social Contract, s. 14, ve 27-28. “Genel irade” her zaman haklı olduğu için, genel iradeyi temsil eden siyasal iktidarın hak ve özgürlükleri ihlal etme olasılığı söz konusu değildir. Bu konuda bkz. Keens-Soper, “Jean-Jacques Rouesseau: The Social Contract”, A Guide to the Political Classics: Plato to Rousseau, ed. By M. Forsyth&M. Keens-Soper, (Oxford: Oxford University Press, 1988), s. 182.

14 Ibid., s. 32.

15 İbid., s. 32.

16 I. Berlin, The Crooked Timber of Humanity, (London: John Murray, 1990), s. 126.

17 Rousseau daha da ileri giderek “bir halk yaratma” sürecinde, devletin “insan doğası”nı değiştirmesi ve bireyleri dönüştürmesi gerektiğini düşünür. Bu dönüşümün yönünü de gösterir: “Kendi içinde mükemmel ve münferit bütün olan bireyi, yaşamını ve varlığını kendisinden alacağı daha büyük bir bütünün parçası haline getirmek.” (Rousseau, Of the Social Contract, s. 37.) Böylesine bir dönüşüm, bireyin devlet içinde eri(til)mesini gerektirmektedir. Bu düşüncenin, “sosyal mühendislik” girişimlerine nasıl bir destek sağlayacağını tahmin etmek güç olmasa gerek.

18 A. Cobban, Rousseau and Modern State, 2nd Edition, (London: George Allen&Unwin Ltd., 1964), s. 64.

19 Bkz. N. Abadan -Unat, “Patterns of Political Modernization and Turkish Democracy”, Turkish Yearbook of International Relations, 18 (1979): 1-26, s. 25. İttihat ve Terakki ile CHP arasındaki ideolojik,

sosyolojik yakınlık ve “kadro bağları” için ayrıca bkz. S. Akşin, 100 Soruda Jön Türkler ve İttihat ve Terakki, (İstanbul: Gerçek Yayınevi, 1980), s. 312.

20 Bu konuda bkz. T. Parla, The Social and Political Thought of Ziya Gökalp 1876-1924, (Leiden: E. J. Brill, 1985). Türkçede T. Parla, Ziya Gökalp, Kemalizm ve Türkiye’de Korporatizm, (İstanbul: İletişim Yayınları, 1989). Parla’nın çalışmasıyla ilgili bir değerlendirme için bkz. L. Köker, “Kemalizmi Yeniden Düşünmek: Solidarizm, Korporatizm ve Demokrasi”, Demokrasi Üzerine Yazılar, (Ankara: İmge Kitabevi Yayınları, 1992), ss. 184-194.

21 Parla, korporatizmin solidarist (dayanışmacı) ve faşist türlerinden bahsetmekte (ss. 44-45), Gökalp’in korporatizminin otoriter olmadığını vurgulamaktadır (Sayfa numaraları, kitabın İngilizce aslına aittir). Parla’ya göre Gökalp’in korporatizmi, ideolojik bir toplumsal model olarak “liberalizm”i reddetmekle birlikte, hoşgörü ve çoğulculuk gibi liberal değerlere açıktır (s. 67). Ancak, Gökalp sonrası siyasal dönemde bu liberal değerlerin giderek buharlaştığı görülmektedir. Bu noktada Gökalp, Rousseau’yla aynı kaderi paylaşmıştır. Tıpkı Rousseau’nun “genel irade” kavramı gibi, Gökalp’in aktardığı dayanışmacılık da elverişli toprakları bulunca kolayca otoriterizme zemin hazırlamıştır. Burada, Rousseau’nun ya da Gökalp’in gerçekte “otoriter” olup olmadıkları ikincil önemde bir konudur. Önemli olan, düşüncelerinin (saptırılmış da olsa), tek-boyutlu bir toplumsal ve siyasal yapının kurulmasına katkıda bulunmuş olmasıdır.

22 Z. Gökalp, “Milliyetçilik ve Beynelmilliyetçilik”, Yeni Mecmua, Sayı 35, 14 Mart 1918, s. 162. Aktaran: Z. Toprak, “II. Meşrutiyet’te Solidarist Düşünce: Halkçılık”, Toplum ve Bilim, 1 (Bahar 1977), s. 92.

23 S. Sertel, Roman Gibi, 2. Baskı, (İstanbul: Belge Yayınları, 1987), s. 173.

24 1937’de CHP’nin altı okunun anayasallaşması, halkçılık ilkesi üzerinden solidarizmin anayasaya taşınmasını beraberinde getirmiştir.

25 1924 Anayasası döneminin siyasal ikliminde liberalizm pek rağbet görmemiştir. Recep Peker’e göre: “Bugün liberalizm ya çökmüş yahut da. can çekişmektedir. Türkiye Devleti’nin hayatı için liberalizm. Çok zararlı bir unsurdur. Liberalizm. bir kısım yuttaşları diğer yurttaşlara istismar ettirmeye açık bir kapı demektir.” (Aktaran: İ. Küçükömer, Düzenin Yabancılaşması: Batılaşma, İkinci Baskı, (İstanbul: Alan yayıncılık, 1989), s. 107. Recep Peker’in liberalizmle ilgili görüşleri için ayrıca bkz. R. Peker, İnkılap Dersleri, 4. Baskı, (İstanbul: İletişim Yayınları, 1984), s. 61). Liberalizme yönelik bu tepkiyi, dönemin şartları içerisinde açıklamak mümkün elbette. Dünya ekonomik buhranı iktisadi liberalizmin, Weimar Almanyası’nın çöküşü ve Hitler’e teslim oluşu da siyasal liberalizmin başarısızlığı olarak takdim edilmiştir. Ancak, hemen belirtmek gerekir ki, dönemin düşünce dünyasına hakim olan “anti-liberal” solidarist eğilim, tarihsel olayların izini taşımakla birlikte, değişik formlar altında süreklilik kazanmış ve Türk siyasal düşüncesinin hakim unsurlarından biri haline gelmiştir. Bu konuda bkz. Parla, The Social and Political Thought of Ziya Gökalp, ss. 7-8 ve M. Belge, “Egemen İdeoloji: Korporatizm”, Sosyalizm Türkiye ve Gelecek, (İstanbul: Birikim Yayınları, 1989), ss. 127-138.

26 Ş. Mardin, “Türkiye’de Muhalefet ve Kontrol”, Türk Modernleşmesi, Makaleler 4, (İstanbul: İletişim yayınları, 1991), içinde s. 186. Bu anlamda başka partilere de ihtiyaç yoktur. Mahmut Esat Bozkurt’a göre, “demokrasilerde aslolan muhtelif partilerin mevcudiyeti değildir. ” Bozkurt, hatta çok partili sistemin demokrasilere “zarar” verdiğini ispatlamak için Rousseau’yu tanık gösterir: “Modern demokrasilerin babası sayılan Jan Jak Ruso bile partilerin taaddüdünü demokrasi için hayırlı

bulmaz. Muhtelif partileri halkın samimi kanaatlarının ve millet iradesinin tezahüründe tamamiyle bir engel telakki eder.” Aktaran: Z. Toprak, “Halkçılık İdeolojisinin Oluşumu”, Atatürk Döneminin Ekonomik ve Toplumsal Tarihiyle İlgili Sorunlar Sempozyumu, (İstanbul, 1977), s. 29.

27 Yavuz Abadan, 1938 yılında Ankara Halkevi’nde verdiği konferansda kuvvetler birliğini “demokrasi”nin, kuvvetler ayrılığını ise “liberalizm”in bir özelliği olarak takdim ediyordu. Abadan şöyle diyordu:

“Demokrasi kuvvet birliği ve üstünlüğü, liberalizm ise kuvvet ayrılığı prensibinden hareket eder. Kuvvet birliği esası, hakimiyetin icrasında milleti en yüksek mevkie çıkararak bütün selahiyetleri onun manevi şahsiyetinde toplar.

Halbuki liberalizmin kuvvetleri ayırma prensipi, evvela Devlet organları arasında bir selahiyet muvazenesi kurmak, sonra da ferdler lehine “Devlet faaliyetini tahdid ve kontrol eden kaideler yekunundan” ibaret bir engeli Devlet cihazı önüne çıkarmak suretile hareket ve faaliyeti güçleştirir. Böylece birbirine düşman ve zıd iki uzuvlu bir devlet teşkilatı vicut bulmuş olur.

Türk Demokrasisi böyle iki cüz’ü birbirine yan bakan, ferdlerin haklarile devlet faaliyetini zıd kudretler halinde karşılaştıran liberal muvazene ve kontrol kontrüksiyonunu kökünden yıkmıştır. Onun yerine rejimimizde halk, parti ve devletten ibaret üç uzuvlu bir ahenk ve nizam teşkilatı kaim olmuştur.”

28 Tunçay, Türkiye Cumhuriyeti’nde Tek Parti Yönetimi, s. 337. Ancak, “Türk demokrasisi”nin kuvvetler birliği tutkusu, çok partili siyasal yaşama geçildikten sonra da devam etmiştir. CHP’nin 1947 Kurultayı’nda kabul edilen programında kuvvetler ayrılığı açıkca reddedilmiştir. CHP Programının 1. maddesine göre “Türk milletinin idare şekli kuvvetlerin

birliği esasına dayanır.” T. Z. Tunaya, Türkiye’de Siyasi Partiler 1859-1952, İkinci Baskı, (İstanbul: Arba Yayınları, 1995), s. 584.

29 Bu konuda bkz. A. Demirel, Birinci Meclis’te Muhalefet İkinci Grup, İkinci Baskı, (İstanbul: İletişim Yayınları, 1995), ss. 233-243; Ö. Sezgin, Türk Kurtuluş Savaşı ve Siyasal Rejim Sorunu, (Ankara: Birey ve Toplum Yayıncılık, 1984), ss. 85. 90. Ancak hemen belirtmek gerekir ki, 1921 Anayasası kabul edilirken, “milli egemenlik” gibi “kuvvetler birliği” ilkesi de tartışılmamıştır. Bkz. E. Özbudun, 1921 Anayasası, (Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi, 1992), s. 24.

30 TBMM Zabıt Ceridesi, II. Devre, Cilt 7, s. 225. Ayrıca bkz. ibid. ss. 226-227: “Celal Nuri B. (Devamla)-. Tevhidi kuva, bizce pek aziz olan bir umdedir ve bu umdeyi tesbit ettik. Ahkamı esasiye faslının membaı, mahezi tevhidi kuvadır.”

31 Görüşmeler sırasında, gerçekte milletin bu konuda “kıskanç” olduğu belirtilmiştir. İzmir Mebusu Mahmut Esad Bey, Cumhurbaşkanı’na “fesih” yetkisi verilmesini öngören Kanunu Esasiye Encümeni (Anayasa Komisyonu) tasarısını şu sözlerle eleştirmişti: “Efendiler Türk milletinin mukatteratını, bahusus Hakimiyeti Milliye Esası üzerine Milli Hakimiyetine çok kıskanç olan Türk milletinin mukatteratını, can, kan, mal, pahasına, yangın pahasına hakimiyetini kurtaran bir milletin mukadderatını İhtilâlin, inkılabın başlangıcından dört beş sene geçmeden evvel mutlak idarede bile olmıyan bir sisteme terk ve tevdi edemeyiz efendiler. “TBMM Zabıt Ceridesi, Devre II, Cilt 7, s. 240. İkinci Meclis’in mebusları, “milli hakimiyet”i devretmeme konusundaki katı tutumlarını metafizik boyutlara da taşımışlardır! Saruhan Mebusu Reşad Bey’in şu sözleri bu “kıskançlığı” yansıtmaktadır: “Kanaati katiyem şudur ki farzı muhal olarak Allah Reisicumhur olsa, kati arzediyorum, kestiriyorum. (Haşa sesleri)

Haşa. Melaikei Kiram Heyeti Vekile olsa fesih selahiyetini verecek yoktur. (Alkışlar). ” TBMM Zabıt Ceridesi, Devre II, Cilt 7-1, s. 997.

32 Celal Nuri Bey, Encümen teklifinde (27. madde) sayılan meclisin yetkilerinin “asla tahdidi” olmadığını vurgulamıştır. TBMM Zabıt Cerideleri, Devre II, Cilt 7, s. 214.

33 Montesquieu, The Spirit of Laws, trans. A. m. Cophler vd., (Cambridge: Cambridge University Press, 1989), s. 157. Ayrıca bkz. M. Erdoğan, Anayasal Demokrasi, 3. Baskı, (Ankara: Siyasal Kitabevi, 1999), ss.

135-139 ve Z. Arslan, “Anayasal Devletin Normatif Temelleri: Siyasal Tarafsızlık (I)”, Liberal Düşünce, 16 (Güz 1999): 5-19, s. 6.

34 Rousseau, Of the Social Contract, s. 4.

35 1924 Anayasasında korunan başlıca hak ve özgürlükleri şu şekilde sıralayabiliriz: “Kişi dokunulmazlığı, vicdan, düşünme, söz, yayım, yolculuk, bağıt, çalışma, mülkedinme, malını ve hakkını kullanma, toplanma, dernek kurma, ortaklık kurma hakları ve hürriyetleri” (madde 70); yaşama hakkı, can, mal, ırz ve konut emniyeti (madde 71 ve 76); kişi güvenliği ve özgürlüğü (madde 72); işkence yasağı (madde 73); din ve felsefi inanç özgürlüğü (madde 75); basın özgürlüğü (madde 77); seyahat özgürlüğü (madde 78); sözleşme özgürlüğü (madde 79); öğretim özgürlüğü (madde 80); haberleşme özgürlüğü (madde 82). 1924 Anayasasındaki haklar ve hürriyetler listesi ve bu alandaki uygulama için bkz. K. Gözler, Türk Anayasa Hukuku Dersleri, (Bursa: Ekin Kitabevi Yayınları, 2000), ss. 55-57.

36 V. R. Sevig, Türkiye Cumhuriyeti Esas Teşkilat Hukuku, (Ankara: Ulus Basımevi, 1938), s. 289.

37 Abadan, Hukukçu Gözü ile Milliyetçilik ve Halkçılık, s. 9.

38 Anayasacı Ali Fuat Başgil, bu sakıncaları şöyle ifade etmektedir: “Anayasada vatandaşlara geniş hak ve hürriyetler tanınmış gibi görünüyorsa da, dikkat edenler için, bu sırf görünüşten ibarettir. Hakikatte Türkiyede ferdin hak ve hürriyetleri kanun vazının yani Meclisin, Meclisteki ekseriyetin, hatta fiiliyatta, bu ekseriyet şeflerinin görüşüne ve telakkilerine bağlıdır. Çünkü, Anayasanın vatandaşlara tanıdığı hak ve hürriyetlerden her birinin tarifini ve hududunun tayin ve tesbiti salahiyetini bu kanun, hiçbir kontrole ve ölçüye tabi tutmaksızın, doğrudan doğruya ve adeta mutlak denecek bir tarzda kanun vazıına yani Meclise bırakmıştır. Türkiye parlamentosu şimdiye kadar en mutlak hükümdarlar kadar mutlak bir teşri salahiyeti kullanmıştır. Şu halde ve bu vaziyet karşısında Anayasanın vatandaşlara tanıdığı hak ve hüriyetler, gayet tabii olarak, nazari kalmağa ve bunlar fiili bir kıymet ifade etmemeğe mahkumdur.” A. F. Başgil, “Vatandaş Hak ve Hürriyetlerinin Korunma Meselesi ve Anayasamız”, (1956), İlmin Işığında Günün Meseleleri, (İstanbul: YağmurYayınları, 1960), ss. 59-60.

39 Anayasa’nın üstünlüğünü vurgulayan 103. madde şöyleydi: “Teşkilatı Esasiye Kanununun hiçbir maddesi, hiçbir sebep ve bahane ile ihmal veya tatil olunamaz. Hiçbir kanun Teşkilatı Esasiye Kanunu’na münafi olamaz.”

40 Bkz. M. Soysal, Anayasaya Giriş, (Ankara: AÜ Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, 1969), ss. 174-176.

41 Dahası, o dönemde “anayasa yargısı” fikri, aydınların bir kısmına da pek sıcak gelmiyordu. Örneğin, Şerif Mardin 1 Temmuz 1954 tarihli Forum’da şunları yazıyordu: “Türkiye’de bir anayasa mahkemesi tasavvur edemeyiz, zira anayasanın tefsirini yapacak olan hakimler insanın insan olarak kudsiyetine inanmak ve bu inançlarında tamamiyle değişik gelenekler içinde yetişmiş bir Millet Meclisi ile çarpışmak mecburiyetinde

kalacaklardır. Dikkat edilirse burada mevzubahis olan şu veya bu parti değil, hangi parti iktidarda olursa olsun Millet Meclisi'nin kendisidir. Bu bakımdan bugün Türkiye'de bir anayasa mahkemesinden bahsetmek mevcut ihtilafları artırmaya çalışmaktan başka bir şey değildir. " Ş. Mardin, Türk Modernleşmesi, Makaleler 4, (İstanbul: İletişim yayınları, 1991), ss. 317-318.

42 Ş. Mardin, Jön Türklerin Siyasi Fikirleri 1895-1908, Dördüncü Baskı, (İstanbul: İletişim Yayınları, 1992), ss. 307-308.

Abadan, Y., Hukukçu Gözüyle Milliyetçilik ve Halkçılık, Konferanslar, Seri 1, Kitap 2, (Ankara: Cumhuriyet Halk Partisi Yayını, 1938).

Abadan -Unat, N., "Patterns of Political Modernization and Turkish Democracy", Turkish Yearbook of International Relations, 18 (1979): 1-26.

Akşin, S., 100 Soruda Jön Türkler ve İttihat ve Terakki, (İstanbul: Gerçek Yayınevi, 1980).

Arslan, Z., "Anayasal Devletin Normatif Temelleri: Siyasal Tarafsızlık (I)", Liberal Düşünce, 16 (Güz 1999): 5-19.

Başgil, A. F., "Vatandaş Hak ve Hürriyetlerinin Korunma Meselesi ve Anayasamız", (1956), İlmin Işığında Günün Meseleleri, (İstanbul: YağmurYayınları, 1960), ss. 43-85.

Belge, M., "Egemen İdeoloji: Korporatizm", Sosyalizm Türkiye ve Gelecek, (İstanbul: Birikim Yayınları, 1989), ss. 127-138.

Berlin, I., The Crooked Timber of Humanity, (London: John Murray, 1990).

Cobban, A., Rousseau and Modern State, 2nd Edition, (London: George Allen & Unwin Ltd., 1964).

Constant, B., Political Writings, trans. B. Fontana, (Cambridge: Cambridge University Press, 1988).

D'Entreves, A. P., Natural Law, 2nd Edition, (London: Hutchinson, 1970).

Demirel, A., Birinci Meclis'te Muhalefet İkinci Grup, İkinci Baskı, (İstanbul: İletişim Yayınları, 1995).

Erdoğan, M., Anayasal Demokrasi, 3. Baskı, (Ankara: Siyasal Kitabevi, 1999).

Gözler, K., Türk Anayasa Hukuku Dersleri, (Bursa: Ekin Kitabevi Yayınları, 2000).

Keens-Soper, M., "Jean-Jacques Rouesseau: The Social Contract", A Guide to the Political Classics: Plato to Rousseau, ed. By M. Forsyth&M. Keens-Soper, (Oxford: Oxford University Press, 1988).

Köker, L., Demokrasi Üzerine Yazılar, (Ankara: İmge Kitabevi Yayınları, 1992).

Mardin, Ş., Jön Türklerin Siyasi Fikirleri 1895-1908, Dördüncü Baskı, (İstanbul: İletişim Yayınları, 1992).

Mardin, Ş., Türk Modernleşmesi, Makaleler 4, (İstanbul: İletişim yayınları, 1991).

Mc Coubrey, H., The Development of Naturalist Legal Theory, (London: Croom Helm, 1987).

Montesquieu, The Spirit of Laws, trans. A. m. Cophler vd., (Cambridge: Cambridge University Press, 1989).

Özbudun, E., 1921 Anayasası, (Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi, 1992).

Özbudun, E., Türk Anayasa Hukuku, 4. Baskı, (Ankara: Yetkin Yayınları, 1995).

Parla, T., The Social and Political Thought of Ziya Gökalp 1876-1924, (Leiden: E. J. Brill, 1985).

Peker, R., İnkılap Dersleri, 4. Baskı, (İstanbul: İletişim Yayınları, 1984).

Rapaczynski, A., Nature and Politics: Liberalism in the Philosophies of Hobbes, Locke, and Rousseau, (Ithaca&London: Cornell University Press).

Rousseau, J. J., Of the Social Contract, trans. C. M. Sherover, (New York: Harper &Row, 1984).

Sertel, S., Roman Gibi, 2. Baskı, (İstanbul: Belge Yayınları, 1987).

Sevig, V. R., Türkiye Cumhuriyeti Esas Teşkilat Hukuku, (Ankara: Ulus Basımevi, 1938).

Sezgin, Ö., Türk Kurtuluş Savaşı ve Siyasal Rejim Sorunu, (Ankara: Birey ve Toplum Yayıncılık, 1984).

Soysal, M., Anayasaya Giriş, (Ankara: AÜ Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, 1969).

Tanör, B., Osmanlı-Türk Anayasal Gelişmeleri, (1789-1980), 4. Baskı, (İstanbul: Afa Yayıncılık, 1996).

TBMM Zabıt Cerideleri, Devre II, Cilt 7-8/1.

Toprak, Z., "Halkçılık İdeolojisinin Oluşumu", Atatürk Döneminin Ekonomik ve Toplumsal Tarihiyle İlgili Sorunlar Sempozyumu, (İstanbul, 1977), ss. 13-31.

Toprak, Z., "II. Meşrutiyet'te Solidarist Düşünce: Halkçılık", Toplum ve Bilim, 1 (Bahar 1977): 92-123.

Tunaya, T. Z., Türkiye'de Siyasi Partiler 1859-1952, İkinci Baskı, (İstanbul: Arba Yayınları, 1995).

Tunçay, M., Türkiye Cumhuriyeti'nde Tek-Parti Yönetimi nin Kurulması (1923-1931), Üçüncü Basım, (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1999).

Cumhuriyet Kadını Kimliğinin Oluşturulması Aşamaları / Yrd. Doç. Dr. Leyla Kaplan [s.863-868]

Celal Bayar Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi / Türkiye

Onyedinci ve on dokuzuncu yüzyıl süreçlerinde Avrupa'nın sanayi devrimini gerçekleştirmesi, hızla ilerlemesini sağlamış, sömürgecilik ve hızlı ilerleme Doğu ve Batı arasındaki mesafeyi açmıştı. Bunun sonucunda çağın medeniyetini temsil eden güç batı yani Avrupa olmuştur. Devlet ve toplum yapısını güçlendiren, eğitim ve ekonomik refah düzeyini yükselten Avrupa'da, özgür düşünce ve doğal hukuk fikirleri yaygınlaşmış ve çeşitli feodal ve dini kısıtlamalara karşı gelinmeye başlanmıştır. Meydana gelen gelişme ve sanayileşme ile birlikte kadın, ev hayatının dışına taşmış, ucuz işgücü olarak kullanılması da onu çalışma hayatının önemli bir parçası haline getirmişti. Kadının ekonomik güce erişmesi, eğitim imkânlarından yararlanarak sosyal hayatta giderek artan sorumluluklar üstlenmesi, Avrupa'daki kadının durumunu değiştirmiş, ataerkil aile ve toplum yapısını zayıflatmıştır.

XIX. yüzyılda ortaya çıkan kadın örgütleri, "çalışma şartlarının düzeltilmesi, eşit işe eşit ücret ödenmesi, sosyal güvencelerden yararlanılması, aile kurmada kadına da söz hakkı tanınması, çocukların velayet hakkı, boşanmada eşitlik, mirastan erkekler gibi yararlanmak, seyahat özgürlüğü" isteklerini dile getirerek, "kadın da insandır ve özgür olmaya hakkı vardır, kadınlar da erkeklerin sahip olduğu haklara sahip olmalıdır" fikirlerini savunmuştur. Hukukta eşitlik, siyasi hakların kadınlara da tanınması vb. isteklerin giderek arttığı, kadın haklarını savunan eylem ve gösterilerin yapıldığı Amerika ve Avrupa'da verilen mücadele başarıya

ulaşmış ve bazı ülkelerde kadınlar lehine yasal düzenlemeler yapılarak kadın-erkek eşitliğini sağlamaya yönelik adımlar atılmıştır.

Avrupa'daki gelişmelerden, Tanzimat'ın ilanından sonra giderek artan hızla daha fazla etkilenen Osmanlı Devleti, başta askeri alan olmak üzere çeşitli alanlarda ıslahatlar yapmaya başlamıştı. Tanzimat'ın ilanı sonrasındaki dönemde Osmanlı aydınları geleneksel yapıdan kurtulmak gerektiğini ileri sürerek her alanda ıslahat fikrini savunmuşlardır. Bazı aydınlar, Müslüman kadınların zor durumda olduğuna dikkat çekerek Müslüman kadının durumunun düzeltilmesini istemektedir. Batılı hemcinslerinin sahip olduğu haklara Müslüman kadınların da sahip olması gerektiğini ifade eden Osmanlı aydınları özellikle II. Meşrutiyet Dönemi'nin eserlerinde, gazete ve dergilerinde, bu düşüncelerini dile getirmekte, ayrıca kurulan dernekler aracılığıyla kadın haklarını savunmaktadırlar.1

Dünya Savaşı sırasında erkek nüfusun çoğunluğunun silah altında olması sebebiyle duyulan ihtiyaç üzerine kadınlar, çalışma hayatına katılmaya teşvik edilmiş, şoför, ağır fabrika işçisi, çöpçü vb. mesleklerde görev yapan kadınlara gece ve gündüz vardiyalı çalışma saati uygulanmıştır. Savaş günlerinin devlet politikalarının, adeta kadını evden uzaklaştırıp bağımsızlaştıran politika olması dikkat çekicidir. Bu dönemde erkeğin yerini alan, onun yaptığı işleri başaran, ülkesi ve ailesi için fedakarca çalışan kadın tipi simgeleştirilmiştir. Osmanlı Devleti'nde de II. Meşrutiyet Dönemi çalışma hayatına teşvik edilen kadınların savaş sırasında daha fazla sayıda ve çeşitli mesleklerde çalışmaya başladığı bir dönemdir. Bu dönemde bizzat devlet, Müslüman kadını çalışma hayatına yönlendirecek çalışmalar yapmış, Kadın Amele Taburları oluşturarak kadınları çok çeşitli alanlarda istihdam etmiştir.2

Osmanlı Devleti’nin son zamanlarında uğranılan yenilgiler, insan ve toprak kayıpları, yapılan göçler kadınların mağdur olmasında etkili sebepler arasında yer almaktadır. I. Dünya Savaşı yenilgisi sonunda imzalanan Mondros Ateşkes Antlaşması’yla işgal edilen Anadolu’da da Türklere yapılan soykırım, mezalim, kadınların uğradığı tecavüz ve eziyetler Müslüman kadınını daha da zor durumda

bırakmıştır. İtilaf devletleri tarafından işgal edilen yerlerde, Ermeni ve Rumların da katılmasıyla giderek artan zulüm ülke aydınlarını harekete geçirmiş ve işgallere karşı direnme kararı alınarak milli mücadele başlatılmıştır.

İşgallerden kurtulup vatanın bağımsızlığını gerçekleştirmek için verilen mücadeleye katılan Türk kadını, cephede ve cephe gerisinde hizmet etmiş, cephane imalathanelerinde, kağnı kollarında, yol ve siper kazmada, hastabakıcılık, terzilik görevlerinde çalışarak cepheye silah taşımış, şehit ve kimsesiz çocuklarına bakmış ve yardım toplama faaliyetlerine katılmışlardı. Savaş sırasında eşsiz bir fedakarlıkla görev yapan kadınlarımızın gösterdikleri cesaret ve azim, ezilen ve sömürülen esir milletlerin kadınlarına örnek olmuş, dünya kadın hareketleri açısından önem taşıyan bir hareket olarak değerlendirilmiştir.

Anadolu’nun işgaline karşı sessiz kalamayan Türk kadını başta İstanbul olmak üzere Anadolu’nun birçok yerinde işgalleri kınayan mitinglere katılmış ayrıca sadece kadınların katıldığı mitingler düzenlemiştir. Bu mitinglerde halkı mücadeleye çağıran kadın konuşmacılar adeta mücadelenin birer simgesi haline gelerek milli şuurun gelişmesini sağlamışlardı. Bunun yanı sıra Milli Mücadele’yi desteklemek amacıyla kadın dernekleri kurulmuş, bunlar aracılığıyla mücadeleye katkıda bulunan kadınlar örgütlü kitlesel kadın hareketlerini yönlendirmişlerdi.3

Her türlü yokluğa katlanarak işgallere karşı direnen Türk milleti, fedakarlığının karşılığını, silahlı mücadeleyi bitiren Lozan Barış Antlaşması'yla kazanarak yeni bir dönem başlatmıştır. Bu dönemde yıkılan ve bozulan eski kurumların yerine yeni kurumların kurulması gerçekleştirilirken yeni Türk devletini çağdaş bir hale dönüştürmeyi amaçlayan sosyal ve siyasi yenilikler yapılmıştır. Milli varlığımızın temeli olacak yeni bir yaşayış tarzı, dünya görüşü topluma benimsetilmeye çalışılmış, "Memleket behemehal asri, medeni, müteceddit olacaktır. Bizim için bu, hayat davasıdır" diyen Atatürk'ün bu sözlerle gösterdiği hedefe kısa sürede ulaşılacak bir dizi inkılap art arda gerçekleştirilmiştir. İslami ve çok uluslu bir imparatorluktan milli bir devlete geçilmiş, ulus -devlet- üniter model benimsenmiştir. Dine dayalı hukuk sistemi ve devlet yapısı değiştirilirken, Tanzimat'tan sonra giderek yaygınlaşan medeniyet ve Batılılaşma kavramlarına açıklık getirilerek her yönüyle çağdaşlaşma prensibi kabul edilerek gerekli adımlar atılmıştır.

Çağdaşlaşmanın Türk toplumuna benimsetilmesine özen gösteren Atatürk, ıslahatlarla ortaya çıkan tartışmalı ortamı ve kültür ikiliğini ortadan kaldırmayı amaçlayarak, Batı medeniyetinin topluma Türk kültürü çerçevesinde verilmesine özen göstermiştir. "Medeniyim diyen Türkiye Cumhuriyeti halkı aile hayatıyla, yaşayış tarzıyla, baştan aşağı dış görünüşü ile medeni olduğunu fiilen göstermek mecburiyetindedir" sözüyle yalnızca idare şeklinin değiştirilmekle kalınmayacağına, yaşantı ve aile tarzının da değiştirileceğini açıklamakla medeni bir seviyeye ulaşılacağını, taklitçi olmayan ve çağdaş medeniyetin temelini oluşturan teknolojiyi, her şeyden önemlisi bu teknolojiyi oluşturan düşünce ve dünya görüşünü topluma kazandırmayı hedeflemektedir. Dil ve tarih, yazı, kıyafet ve hukuk alanlarında yoğunlaştırılan düzenlemeler ve yeniliklerle aynı zamanda Türk milli kültürü hakim hale getirilmeye çalışılmıştır.4

Cumhuriyet'in ilanından sonra yapılacak iş çoktur. Gerçekleştirilmesi arzu edilen yenilikler yeni bir toplum düzeni oluşturmayı da hedeflemektedir. Öncelikle kadınları aşağılayan yasa ve geleneklerin ortadan kaldırılması gereklidir. Kadın-erkek eşitliğini sağlamaya giden yolda ilk adım olarak tramvay, tren ve vapurlarda erkek ve kadınların ayrı ayrı seyahat etmeleri için ayrılan bölümler kaldırılmıştır.

Tevhid-i Tedrisat'ın (3 Mart 1924) kabulü ile eğitimde birlik ve eşitlik ilkesi kabul edilmiş, kız ve erkek çocukların aynı ortamda beraberce eğitim yapmaları kabul edilmiştir. Çocuklarını ilkokula göndermeyen ailelere cezai yükümlülükler getirilmesi uygulamaları da eğitim hakkından eşit yararlanılmasını yaygınlaştırmayı amaçlamaktadır. Eğitim, kadını bağımsız birey haline getirmenin ilk aşaması olarak görülmekte, kadını eski geleneksel bir yapıdan sıyırarak yepyeni bir sosyal kimlik kazandırılması istenmektedir.5

Toplumun ihmal edilmiş bir parçası olan kadını, toplumla kaynaştırıp üretici bir duruma getirmenin yolları aranarak aile kurma ve meslek edindirme gibi çeşitli alanlarda değişime hız verilmiş, çok çeşitli alanlarda inkılaplar yapılmıştır. Dini hukuk sistemi değiştirilerek kadın-erkek eşitliğinin sağlanması hedeflenmiştir. Aile hukukuna yeni bir düzen ve denge getirmeyi amaçlayan medeni kanun ile Türkiye'de ailede eşitlik ve demokrasi anlayışının zemini oluşturulmaktadır. 17 Şubat 1926 tarihinde Medeni Kanun'un kabulü ile, tek eşlilik yani tek kadınla nikahın hukuken meşru olduğu, diğer kadınlarla yapılan evliliklerin ise meşru olmadığı, resmi nikahın eş statüsü için şart olarak belirlendiği ve bunun da bir kadınla evlilikte kabul edildiği topluma anlatılmaya çalışıldı. Yasalar önünde resmi nikahlı eşin bu evlilikle ilgili haklardan (miras, eşin ölümü halinde maaş bağlanması, doğan çocukların nüfus kağıtları yoksa eğitim ve diğer haklardan yararlanmada zorluk çekeceği vb.) yararlanacağını ifade eden

yazı ve konferanslar yapıldı. Evlenmede yaş 18 olarak belirlendi. Çok küçük yaşlardaki kız çocukların evlendirilmesini veya evlilik adı altında para karşılığı satılmasını önlemek için alınan bu karar 16 ve 17 yaş için aile rızası hükmü ile (kırsal kesimde yapılan) küçük yaştaki evliliklere kolaylık getirmeyi amaçladı. Medeni usule uygun nikah sırasında tarafların kendi rızalarını nikah memuruna şahitler eşliğinde açıklaması, boşanma hakkının kadına da tanınması, erkeğin şer'i sistemde serbestçe kullandığı boşanma hakkının sınırlanması ve boşanma için geçerli bazı sebeplerin aranması getirildi. Çocukların velayet hakkı kadına da tanındı. Mirasta kız ve erkek çocukların eşitliği kabul edilirken mahkemelerde erkeklerin şahitliğinin üstün sayılmasından vazgeçilerek kadın ve erkek tanıkların ifadelerinin eşitliği kabul edildi.6

Laiklik esası kabul edilerek, azınlık, cemaat, mezhep farklılıklarından doğan yasalar kaldırıldı. Kılık kıyafette yeni düzenlemelere gidildi. Ümmet kimliği kırılarak Yurttaş kimliği ön plana çıkarıldı. Özel hayat, ailenin kuruluşu, işleyişi, sona ermesi, miras ilişkileri, kişilerle eşyalar, kişilerle kişiler arasındaki ilişkiler yeni hukuk kurallarına göre düzenlendi.

Kadın-erkek eşitliğine geçilmesini kolaylaştıran ve aile hukukuna denge getirmeyi amaçlayan Medeni Kanun ile o günün Türkiyesi'nde büyük atılımlar gerçekleştirmektedir. Kadınların, Medeni Kanun'un kabulünde ve bazı değişikliklerin hazırlanmasında rolleri olmamasına ve hatta fazla istekli davranmamalarına rağmen yasanın hazırlanması ve kabulü Batılılaşma taraftarı yönetici kadroların meclisteki gelenekçi (şeriatçı) muhafazakar kadrolara karşı kazandığı bir zafer olmaktadır. Bunda da Atatürk'ün rolü büyüktür. Bütün karşı direnmelere ve kadınların ahlakının ancak ve ancak şeriat kurallarıyla sağlanacağını, kadının çarşafının ve peçesinin onun ahlakını gösteren giyiniş tarzı olduğunu ve dış görünüş bakımından kadınları eşitlediğini ileri sürenlere, Medeni Kanunu protesto

ederek, aynı gün ve saatte dört kadınla dini nikahla evlenerek yaşaya gelenlere rağmen toplumun büyük çoğunluğu kısa sürede yeni yasanın kurallarını uygulamaya başlamış, resmi nikahla aile kurma yaygınlaşmıştır.

Kılık kıyafet alanında Batılı kıyafet tarzı benimsenmiş, bu alanda yapılan düzenlemeler, kabul edilen kanunlarla (şapka kanunu) İl Genel Meclislerinin çarşaf ve peçe giyilmesini yasaklayan kararları Cumhuriyet Yurttaşı kimliğini pekiştiren yenilikler olmuştur. Osmanlı'da dine ve etnik kökenlere dayalı çeşitlilik gösteren kıyafetleri tamamen ortadan kaldırmayı hedefleyen girişimler, Avrupai diye nitelenen erkek ve kadın kıyafetlerinin kabul edilmesini sağlamıştır. Toplumun giyinişini değiştirerek dış görünüşünü de Batılılaştırmayı amaçlayan yenilik hareketleri hızlı bir şekilde uygulanarak ortak bir kıyafet tarzında toplumda birlik oluşturulmaya çalışılmıştır. Bu şekilde, kıyafetlere bakılarak kişinin hangi din, mezhep, cemaat ve etnik gruba ait olduğunun anlaşıldığı ve taraflı davranışlar sergilenen bir ortamdan ortak bir kıyafet tarzının benimsenildiği bir ortama geçilerek ayrıcalıklı ve ayrımcı davranışların ortadan kaldırılması amaçlanmıştır.7

Türkiye'de kadın hakları konusunda diğer önemli bir gelişme de Atatürk'ün talimatlarıyla başlatılan kadınlara siyasi haklar tanınması çalışmalarıdır. İslamiyet öncesi Türk kadınlarının devlet işlerinde söz sahibi olduğunu ve aile içerisinde saygın bir konumda bulunduğunu ileri süren görüşlerde yaygınlaştığı kadının geri plana itildiği ve devlet hayatından dışlandığı iddia edilmiştir. Artık kadınların yeniden, eskiden sahip bulundukları saygın konuma getirilmeleri gerektiği savunulmaktadır. Devlet işlerinde sorumluluk üstlenmeleri için yeni düzenlemeler yapılmalı, siyasi haklar tanınmalıdır. "Herkes kadından vatan dersi alır da niçin o vatanın idaresi ve mukadderatı söz konusu olduğu zaman ihmal edilir", Trabzon Türk Ocağı'nda yaptığı bir konuşmada bu sözleriyle kadının ülke

idaresinde söz sahibi olmasını isteyen Süreyya Hulusi Hanım, kendisi gibi düşünen birçok aydının düşüncelerini dile getirmektedir. 1924 yılında kurulan Türk Kadın Birliği'nin, 1927 yılında yönetmeliğinde değişiklik yaparak kadınlara siyasi hak sağlanması için çalışacağını ilave etmektedir.

Fakat derneğin düzenlediği toplantılarda aldığı bazı kararların tepkilere neden olduğu görülmektedir. Gerek halk gerekse meclis ve basın henüz bu isteklere hazır değildir.8 Dernek içerisinde bazı anlaşmazlıklar, yöneticilerin anlayışlı davranmayışları polis müdahalesine sebep olmuş, dernek kısa bir süre kapanma tehlikesiyle karşılaşmıştır. Yeniden başkan seçimine giden dernek bir süre siyasi isteklerini gündeme getirmemiş, eğitici faaliyetleri ile yardım çalışmalarında bulunmuştur.

Çeşitli sebeplerle baskılara uğrayan Türk Kadın Birliği'nin bu baskılara uğramasının sebebini, sadece siyasi hak istekleriyle bağdaştırmak yanlış bir düşünce olmaktadır. Bu derneğin diğer derneklerle ilişkileri, üyelerinin genel durumları, bütçelerde savunma harcamalarının eleştirilmesi ve o günkü şartlarda kabul edilemez bulunan görüşleri sebebiyle kamuoyunca hoş karşılanmaması ve ortamın bu istekleri gerçekleştirmeye uygun bulunmaması, derneğin üzerindeki baskıları arttırmıştı. Dernek 1927'den itibaren kamuoyunun kızgınlığını üzerine çekmemek amacıyla ılımlı açıklamalarla siyasi hak isteklerini gündemde tutarak çalışmalarını sürdürmüştür. Halkın siyasi haklar konusunda hazırlanmasına dikkat eden Atatürk yaklaşan yerel seçimlerde kadınlara siyasi hakların verilmesini istemiştir. 20.03.1930 tarihinde Belediye Kanunu görüşülürken meclise bir tasarı verilerek yapılacak belediye seçimlerine kadınların da katılması teklif edilecektir. Tasarı hakkında İçişleri Bakanı Şükrü Kaya (Muğla), Ahmet Ağaoğlu (Kars), Emin Sazak (Eskişehir) milletvekilleri birer konuşma yapmışlardır. İçişleri bakanı Şükrü Kaya Bey; "Bu tasarının açık

özelliklerinden ve inkılapçı hükümlerinden biri de Türk kadınının erkeği ile eşit olan şerefli hakkını tamamıyla belediye işlerinde de tayin etmesidir” derken, Ahmet Ağaoğlu da; “Kadınların belediye yönetimlerinde görev almalarının belediyeleri temsil bakımından meclisten daha üstün kıldığını” anlatıyordu. Emin Sazak ise “Batı’da birçok ülkenin kadınlara aynı hakkı verdiğinden bahsederek bu kanunun kabulü ile aradaki farkın kaldırılacağını” savunuyordu.9 Kanunun 198 oyla kabulünden sonra partilere kaydolarak seçimlere katılan ve Belediye Meclislerine giren kadınlarımız arasında Adviye Fenik, Seminur İnanç, Nezihe Korur, Şerife Hanım, Berna hanım gibi isimler bulunmaktadır.

Türk kadınlarının belediye seçimlerine katılmaları sağlandıktan sonra ikinci aşama 28 Ekim 1933 tarihinde Muhtar ve İhtiyar Heyeti seçimlerine katılma, oy verme ve aday olma hakkının tanınması ile sağlanmıştır. Kazan köyü muhtarı Satı Kadın, muhtar seçiminde öncüler arasında yer almış, 4 Aralık 1934 tarihinde de mecliste kadınların milletvekili seçme ve seçilme hakkının kabulü ile siyasi haklarda önemli bir engel daha aşılmıştır. Başbakan İsmet İnönü’nün açış konuşmasında, kadının süs eşyası gibi memleket işlerine karışmaz bir varlık olarak köşeye konulmasının Türk ananelerine uymadığını, Türk anlayışına ters düştüğünü, böyle bir anlayışın yerleşmesine geçirilen felaketlerin sebep olduğunu anlatarak: “Vatanın her tarafı istilaya uğradığı zaman, kadınlar ateş hattında erkeklerle beraber omuz omuza çalışırlar, memleketin geri kalan kısmını korumak ve beslemek için tarlanın kara toprağından yiyecek çıkarmaya çalışırlar, elbette bu varlıkların vatanın her köşesinde ve her tabakasında söz söylemeye hakları vardır” diyordu. Türk inkılabının en önemli tarafının kadınların kurtuluşunu sağlaması olduğunu söyleyen İsmet İnönü’den sonra Refik Koraltan’da (Konya) yaptığı konuşmada, dün bir evin pırtısı gibi görülen kadının bugün yepyeni bir dünyaya girdiğini ifade ederek “Türk kadınını

dünya tanır, erkekten hiçbir savaşta geri kalmamış, onunla omuz omuza yürümüş, onunla tarlada da beraber çalışmıştır. Ekin kaldırırken, ineğini sağarken, yavrusuna ninni söylerken dahi, erkekten ayrılmayan Türk kadını millet işlerinde de varlığını göstermiştir" demekteydi. Sadri Maksudi Bey'in konuşmasında, Türklerde kadınların idarede etkili olduklarını anlatıyor ve kadınların siyasi haklardan yararlanmasının demokrasinin bir gereği olduğunu belirtiyordu. İsmail Mehmet (Sivas) Bey de, eskiden kadına böyle bir hak tanınacak olsaydı bunu yapanların öldürüleceğini dile getirirken, Refik Şevket İnce (Manisa) ise Türk kadınının her zaman vatanperverliğini gösterdiğini, kadınlarının cumhuriyetin bütün ileri atılımlarını gerçekleştirerek, öğretmenlikte, hakimlikte, savaşta erkeklerden geri kalmadığını çalışma sınırlarının evden, tarladan, dairelerden belediyeye buradan da bütün Türkiye'ye şamil olmak üzere genişlediğini anlatarak, Türk kadınlarının omuzlarına aldıkları yükün çok ağır olduğunu buna rağmen onların bu siyasi yükün ağırlığını kaldıracak yetenekte ve fazilette olmalarından dolayı milletin onlardan siyasi sahada da istifade edeceğini belirtiyordu.10

258 kabul oyu alan tasarı ile 22 yaşını bitiren kadın -erkek her Türk, milletvekili seçmek hakkına sahiptir. 30 yaşını bitiren kadın- erkek her Türk, milletvekili seçilebilme hakkını kazanıyordu. 05.12.1934 tarih ve 2593 sayılı kanun ile bu hak yasalaşıyordu. Kadınlara, siyasi hakların son aşaması sayılan milletvekili seçme ve seçilme hakkını veren 1934 Meclisi, kadınlarımızı seçmen nüfusundan bile saymayan 1923 Meclisi'nden çok farklı bir konumdaydı. Alınan bu kararla Türk kadını, batılı birçok ülkenin kadınlarından daha önce mecliste temsil edilme hakkını kazanmıştı.11

06.12.1934 tarihinde düzenlenecek bir toplantı haberi "Dün Türkiye Büyük Millet Meclisi Türk kadınlığını tarihçe, dünyaca tanınmış faziletlerini ulusal fedakarlıklarını takdir etti. Onların da erkek yurttaşlar

gibi devlet idaresinde söz sahibi olduklarını kanunla kabul etti" ifadeleriyle duyurularak kadınlar Ankara Halkevi'nde toplantıya çağırılıyordu. Toplu halde teşekkür telgraflarının Cumhurbaşkanı Atatürk'e ve Meclise gönderildiği, arşivlerde çok sayıda bulunan telgraf ve mektuplardan anlaşılmaktadır. 17.02.1934 tarihli Edirne'den çekilen bir telgrafta; "Türk Ulusu'na çocuklarını bağrında taşıyarak yetiştiren Türk kadınına şimdiye kadar esirgenmiş olan siyasal ve sosyal yeri verdiniz. Türk Ulusu'nun bütünlüğünü tanıtan büyük kurultayın değerli yasasını duyan Edirne kadınları kendilerini yaşattıkları birliğe ve yüceliğe çıkaran Atatürk'e en derin sevgi ve saygılarını sunarak bayram yapmakta olduklarını bildiririz. Necmiye Özdemir, Macide Akıncı, Hatice Demir" bağlılık ve şükran duyguları dile getirilmektedir.

Eğridir'den Asiye Tufan adıyla gönderilen telgrafta da "Her sosyal değişmede Türk Ulusu'na dirlik, yurda ışık saçarken, Türk kadınına da ayrıcalık vererek yurda faydalı bir üye yarattınız. Bu kez Teşkilat-ı Esasiye yasası değişiminde bizlere verdiğiniz Saylav seçimi ve Saylav seçilebilme hakkı, yarattığınız evrensel tarihin dönüm noktasıdır. Bu müjdeyi duyan Eğridir kadınları, coşkun toplantılarında sarsılmaz duygularının sonsuz saygılarının onanmaklığı için yarışırlar" sözleriyle duyulan sevinç dile getiriliyordu.12

Ülke idaresinde söz sahibi evlatları yetiştiren kadınlarımız ülkenin geleceğinde de söz sahibi olmalıdır. "Za-

manımız artık cemiyet içinde kadın ayrılığını değil kadın-erkek, müşterek meselelerin üzerinde çalışma birliğini gerektirmektedir" sözleriyle açıklayan ve kadının eğitimli, meslek sahibi bir şekilde medeni hayat içerisinde yer almasını isteyen Atatürk "Kadınlarımız erkeklerden daha çok münevver, daha feyizli, daha bilgili olmaya mecburdurlar. Eğer hakikaten milletin anası olmak istiyorlarsa böyle olmalıdırlar" diyerek milli kadın

kimliğini ön plana çıkaran, çalışkan çocuklarının eğiticisi, anası olduğu kadar milletin anası ve erkeğin yoldaşı olan kadın tipini simgeleştiriyordu.

Milli Egemenliğin temsilinde kadınların da yer alması önemli bir ilerlemedir. Birçok ülkenin kadınlarını eve hapsettiği bir dönemde Türk kadını Türkiye Büyük Millet Meclisi'nde 18 gibi bir milletvekili sayısı ile temsil edilmiştir (1935). Bununla beraber kadınlarımızın oy kullanma ve milletvekili olma konusunda hevesli olmadığı bilinen bir gerçektir. Böyle bir dönemde mecliste görev alan kadınlarımızın çoğunun böyle bir göreve kendilerinin talip olmadığı, dönemin yönetici kadrosu tarafından bu görev için uygun görüldüğü tespit edilmektedir. Dönemin aydın ailelerine mensup olan bu kadın milletvekilleri, Batılılaşmayı benimsemiş aile kadınlarıydı. Milli mücadeleyi destekleyen aileler arasından da seçilmeye özen gösterilmiştir. 1935 Meclisi'nde görev yapan kadın milletvekillerimiz bütün bunlara rağmen milli ve çağdaş bir anlayışa sahip olduklarından seçildikleri görevi büyük bir başarıyla sürdürerek toplumda öncü olduklarını unutmamışlardır. Mecliste çeşitli komisyonlarda görev almışlar, yaptıkları konuşmalarla ülke meselelerini büyük bir dikkatle izlediklerini göstermişlerdir. Demokrasi simgesi olarak tanınacak ilk kadın milletvekillerimiz arasında Belediye Meclisi üyesi, parti üyesi, derneklere üye kadınlar bulunmakta, öğretmen, doktor, çiftçi, ev kadını gibi meslekleri yaptıkları bilinmektedir. Yerel özellikten çok milli ve çağdaş değerlerin temsilcisi olan milletvekillerimiz politik özelliğe sahip değillerdir. Tek Parti Dönemi Meclislerinde yer alan kadın milletvekilleri daha çok parti yöneticilerine yakın çevrelerden seçim listelerine alınan ve üst sıralara konulan adaylar olmaktadır.13

Tek Parti Dönemi'nde parti listelerinde rahatlıkla üst sıralarda yer alarak Meclise giren kadın adaylar, çok partili dönemde inkılaplar ve özellikle kadın hakları aleyhindeki propagandalar yüzünden parti listelerine

girememişlerdir. Muhafazakar çevrelerin oyuna talip olan partilerin izlediği kadın milletvekili aleyhtarı politika daha çok oy kaygısından kaynaklanmakta az da olsa listelerinde yer alan kadınlar alt sıralara konulmakta ya da hiç yer verilmemektedir. Muhafazakar çevrelerin, kadın adayı olan partiye oy verilmeyeceği propagandası, kadın seçmenin erkekler tarafından baskı altında tutulması Cumhuriyet Halk Partisi'ni de etkilemiştir.

Kadın milletvekillerinin siyasi faaliyetlerde yetersiz kalmaları, kadın seçmenlere ulaşamaması, kadın seçmenlerin bilinçsizce erkeğe bağlılıklarını sürdürerek onun istediği partiye oy vermeye devam etmeleri, partilerde uzun yıllar görev alan kadınların partililerin iç çekişmeleri ve entrikaları sonucu listelere alınmaması, ağa, aşiret, dernekçi ve klüpçü varlıklı aile kadınlarının tercihleri, kadınların siyasetle uğraşmasını engellerken, siyasi faaliyetlere ilgi duymamasının da temel sebebi olmuştur. Ayrıca siyasetçiler tarafından izlenen ve partili memur, işçi vb. kişileri görevden uzaklaştırma veya hak ettiği görevlere getirmememe uygulamaları da toplumun eğitimli ve meslek sahibi kesimini siyasetten uzaklaştırmıştır.

Cumhuriyet'in ilk yıllarında kapitülasyonların etkisini silmek ve milli bir ekonomi meydana getirmek amacıyla yapılan faaliyetlerde kadınlarımız önemli roller üstlenmişlerdi. Açılan atölyelerde çalışarak üretime katkıda bulunan kadınlarımız 1929'da dünyaya yayılan ekonomik bunalımı Türkiye'nin en az zararla atlatabilmesi için alınan tedbirlere katılmışlardır. Dışarıdan alınan malların tüketimini aza indirip, ülkemizde üretilen malları tüketmeyi halka aşılamaya çalışan faaliyetlere katılan, Türk Bankalarında tasarruf hesapları açtırarak, yerli malı kullanmayı teşvik eden kadınlarımız, "Vatan için ölmeyi bilen Türk kadını biraz fedakarlık etmeyi bilmez mi? Milli iktisat bizden giyinmemeyi değil, giyinirken dahilde bulunan şeyler

için harice para verilmemesini istiyor" görüşlerini destekleyerek ülke ekonomisini canlandırma girişimlerine katkıda bulunmuşlardı.14

"Asri kadın…Önce sosyal kadın demektir. Asri kadın, diri sosyetenin kadını demektir. Bu diri kurumlar bilim ve endüstridir. Asri kadın, bilim kültür ve endüstri kültürü almış olan kadındır. Kadının analık görevine gelince, onu her zaman yapmıştır, gene de yapmalıdır." Atatürk, milli misyon yüklenmiş kadınların ülkenin kalkınmasında etkili olmasını istiyordu. Bu amaçla da kadınların aktif olarak çalışma hayatına atılıp, üretime katkıda bulunması gerektiğini konuşmalarında dile getiriyordu. "Eskiden kızların terbiyesi, onları ev işlerine alıştırmaktı, fakat bugün kızlardan yüksek tahsil de isteniyor. Kadınların vazifesi yalnız çocuklarını terbiye etmek değildir. Milleti terbiye etmek, erkekleri doğru yola sevk etmek de onların vazifesidir." Kadınların ev içi rollerinin dışında toplumu yönlendirici görevler yüklenmesi gerektiğini ve milli görevlerinin ev içi görevlerinden daha önemli olduğunu söyleyerek "Malumdur ki her safhada olduğu gibi, heyet-i içtimaiyyede dahi taksimi vezaif vardır. Bu umumi taksimi vezaif arasında kadınlar

kendilerine ait olan vezaifi yapacakları gibi, aynı zamanda heyet-i içtimaiyyenin refahı, saadeti için elzem olan mesai-i umumiyeye dahi dahil olacaklardır".

Cumhuriyet'in ilanı ile birlikte çeşitli faaliyetlere katılan aydın kadınlar, yardım derneklerinde çalışıp, sosyal ve kültürel etkinliklere katıldılar. Milli ekonomi oluşturma ve kalkınma yolunda önemli roller üstlendiler. Medeni Kanun ile insan olduklarını hatırladılar, kendilerine tanınan hakları kaybetmemek için direndiler ve hiçbir engel tanımadılar. Kurulan yeni devletin ve yeni rejimin önde gelen savaşçıları ve savunucuları oldular. Nüfus artışını sağlamak için alınan tedbirlerle, sağlıklı ve gürbüz kuşaklar yetiştirilmesinde devletin izlediği politikaya itirazsız katılan kadınlarımız

Atatürk döneminde kadına sağlanan haklarla, dünyadaki pek çok devletin kadınlarından önde oldular ve pek çok ülke kadınına da örnek oluşturdular.

Türkiye'deki kadın hakları lehindeki gelişmeler, dünya kadınlarına aynı dönemde uygulanan kısıtlayıcı uygulamalardan farklılık göstermektedir. I. Dünya Savaşı sonrasında cepheden eve dönen erkeklerin iş bulma sorunuyla karşılaşması savaş yıllarında kadınlar lehine izlenen devlet politikalarını değiştirmiştir. Bu dönem ailesine, evine dönen, çalışma hayatına katılmak istemeyen, erkeğin çalışarak kendisine sunacağı şartlarda yaşamayı kabul eden uysal ev ve aile kadını tipi ön plana çıkarılmış, bağımsız yaşamayı seven, çalışan ve üreten, kadın haklarını savunan kadın tipine adeta savaş açılmıştır. Avrupa ve Amerika'da kadınlar aleyhine oluşan böyle bir ortamda kadın haklarına karşı tepkiler artmış, kadın hareketlerini kısıtlayan propagandalar yapılmaya başlanılmıştır.

Buna karşılık Türkiye'de, dönemin diktatörlükle yönetilen Nazist ve Faşist ülkelerden de kendisini ayıran ve kadınlara hukuk, eğitim, ekonomi ve siyasi alanda olabildiğince üst düzeyde kadını özgürleştirecek yasalar kabul edilerek, devrimler gerçekleştirilmiştir. Tarihinde ilk defa Müslüman Türk kadınına, onun hayat seviyesini yükseltmeyi ve kadın-erkek eşitliğini sağlamayı amaçlayan haklar tanınmış, dünyadaki, kadın aleyhtarı ortama karşı feminist bir devletçi politika izlenmiş ve bu politika sonucu Cumhuriyet Kadını Kimliği oluşturulmuştur.

Bugün Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nde eğitimli, meslek sahibi, toplumsal statüde kendisine saygın bir yer edinmiş birçok kadın bulunmaktadır. Bunlar, Cumhuriyet'in dayandığı laik ve çağdaş ilkelerin çerçevesinde yetişen kadınlardır. Kadın, artık erkek işi, erkek mesleği olarak görülen her türlü hizmet alanında başarıyla görev yapmakta, en üst kademelerde gururla çalışmaktadır.

1 Bernard Caporal; Kemalizm’de ve Kemalizm Sonrasında Türk Kadını, Ankara 1982, s. 149; Şefika Kurnaz; Cumhuriyet Öncesinde Türk Kadını (1839-1923), Ankara 1990, s. 95-104; Leyla Kaplan; Cemiyetlerde ve Siyasi Teşkilatlarda Türk Kadını (1908-1960), Ankara 1998, s. 37-62.

2 Ş. Kurnaz; a.g.e., s. 122-124; L. Kaplan; a.g.e., s. 43.

3 L. Kaplan; a.g.e., s. 71-136.

4 Nimet Arsan; Atatürk’ün Tamim, Telgraf ve Beyannameleri, (Atatürk’ün Söylev ve Demeçleri), C II, s. 85-86; Türkan Arıkan; Atatürk’ün Türk Kadını Hakkındaki Görüşlerinden Bir Demet, Ankara 1984, s. 25; B. Caporal; a.g.e., s. 647.

5 B. Caporal; a.g.e., s. 240-241; 323.

6 B. Caporal; a.g.e., s. 372-380, Halil Cin; İslam ve Osmanlı Hukuku’nda Evlenme, Ankara 1984, s. 311-313; Bilge Özden; Aile Hukuku, Ankara 1979, s. 7; Jale Akipek; Türk Medeni Hukuku, Ankara 1973, s. 53-55.

7 B. Caporal; a.g.e., s. 645-647; L. Kaplan; a.g.e., s. 181-187.

8 Tezer Taşkıran; Cumhuriyet’in 50 Yılında Türk Kadın Hakları, Ank. 1973, s. 124; B. Caporal; a.g.e., s. 690; L. Kaplan; a.g.e., s. 140-150.

9 TBMM Tutanakları, 3 Nisan 1930; L. Kaplan; a.g.e., s. 190-191; Şirin Tekeli; Kadınlar ve Siyasal Toplumsal Hayat, İstanbul 1982, s. 10-30; B. Caporal; a.g.e., s. 125.

10 TBMM Tutanakları, 4 Aralık 1934; Afet İnan; Tarih Boyunca Türk Kadınının Hak ve Görevleri, İstanbul 1982, s. 170-181, L. Kaplan; a.g.e., s. 190-191.

11 L. Kaplan; a.g.e., s. 76, L. Kaplan; Atatürk’ün Türk Kadın Haklarının Kazanılmasındaki Rolü, Atatürk Haftası Armağanı (Genel Kurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları), Ankara 1994,

s. 131-150; L. Kaplan; TBMM'de Kadın Milletvekilleri, C. XII, Mart 1996, s. 267-276.

12 Ş. Tekeli; a.g.e., s. 10-30, 297-305; L. Kaplan; a.g.e., s. 201-204.

13 L. Kaplan; Sömürgeciliğe Karşı Oluşan Kadın Hareketleri ve Atatürk'ün Rolü, Üçüncü Uluslararası Atatürk Sempozyumu 3-6 Ekim C. I, Gazi Magosa-Kıbrıs 1995, s. 495-507.

14 N. Arsan; a.g.e., C. I, s. 329-330, C. II s. 47-86, 149, 265; T. Arıkan; a.g.e. s. 20-140

AKİPEK, Jale, Türk Medeni Hukuku, Ankara 1973.

ARIKAN, Türkan, Atatürk'ün Türk Kadını Hakkındaki Görüşlerinden Bir Demet, Ankara 1984.

ARSAN, Nimet, Atatürk'ün Tamim, Telgraf ve Beyannameleri (Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri), C. I-V, Ankara 1964.

CAPORAL, Bernard, Kemalizm'de ve Kemalizm Sonrasında Türk Kadını, Ankara 1982.

CİN, Halil, İslam ve Osmanlı Hukukunda Evlenme, Ankara 1984.

İNAN, Afet, Tarih Boyunca Türk Kadınının Hak ve Görevleri, İstanbul 1982.

KAPLAN, Leyla, Atatürk'ün Türk Kadın Haklarının Kazanılmasındaki Rolü, Atatürk Haftası Armağanı (Genel Kurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları), Ankara 1994.

KAPLAN, Leyla, Cemiyetlerde ve Siyasi Teşkilatlarda Türk Kadını (1908-1960), Ankara 1998.

KAPLAN, Leyla, Sömürgeciliğe Karşı Oluşan Kadın Hareketleri ve Atatürk'ün Rolü, (Üçüncü Uluslar arası Atatürk Sempozyumu 3-6 Ekim) C. I, Gazi Magosa-Kıbrıs 1995.

KAPLAN, Leyla, TBMM'de Kadın Milletvekilleri, C. XII, Mart 1996.

KURNAZ, Şefika, Cumhuriyet Öncesinde Türk Kadını (1839-1923), Ankara 1990.

ÖZDEN, Bilge, Aile Hukuku, Ankara 1979.

TAŞKIRAN, Tezer, Cumhuriyet'in 50 Yılında Türk Kadın Hakları, Ankara 1973.

TBMM, Tutanakları, 3 Nisan 1930-4 Aralık 1934.

TEKELİ, Şirin, Kadınlar ve Siyasal Toplumsal Hayat, İstanbul 1982

SEKSENSEKİZİNCİ BÖLÜM:

CUMHURİYET DÖNEMİNDE BİLİM

Cumhuriyet Döneminde Bilim / Prof. Dr. Esin Kahya - Yrd. Doç. Dr. Hüseyin Gazi Topdemir [s.871-893]

Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi / Türkiye

Ondokuzuncu yüzyıl, hem Doğu hem de Batı için, özellikle entelektüel kültür açısından, dev dönüşüm ve değişimlerin ortaya çıktığı büyük bir dönemi simgelemektedir. Bu dönemde bilim ve onun uygulama boyutu olan teknolojide hemen hemen tarihin hiçbir döneminde görülmedik ölçüde hızlı gelişmeler ortaya çıkmış ve bunun doğal bir sonucu olarak, toplum yaşamında da köklü değişimler yaşanmaya başlanmıştır.

Batı'da bu dönemde ortaya çıkan gelişmeler, aslında 15. yüzyılda ortaya çıkan Rönesans ve Reform hareketlerinin ve daha sonra da Aydınlanmanın yarattığı "yeni" düşünsel, kültürel ve sanatsal anlatım ve yaratıcılığın dominant konuma geçtiği bir ortamın ürünü olarak ortaya çıkmıştır. Bu dönemin düşünsel kavrayışına egemen olan etmen "bilgi" ve "daha çok bilgi" üretmektir. Başlangıçta bunu nasıl yapacağını tam olarak bilememesine karşın, Rönesans aydınının emin olduğu tek bir şey vardır, o da eski olan her şeyin değiştirilmesi, reddedilmesi ve yenisinin bulunup yerine konulmasıdır. Bu bağlamda, geleneğin getirdiği ve empoze ettirdiği her tür değer yargısına karşı çıkmak Rönesans aydınının vazgeçilmez temel

davranış modeli olmuştur: her şey değişmeli ve dönüşüme uğratılmalıdır. Değişim ve dönüşüm ise bilinçlenmeyle olur. Bilinçlenme ise bilgiye ve yalnızca doğru bilgiye dayanılarak elde edilebilir. Çünkü bilgi güç demektir.1 Şu halde doğaya ilişkin sağlam ve güvenilir bilgiler elde etmek “yeni” için vazgeçilmez ön koşuldur. Zaten felsefe yani doğa bilimi doğru önermeler topluluğu olmalıdır.2 Öyleyse “yeni bilgi”nin aracı da değişmeli ve “yeni bir araç”la bir “Novum Organum” ile doğaya yaklaşılmalı ve onun sağlam bilgisi elde edilmelidir.

Batı için “yeniden doğuş” düşüncesinin anlamı kısaca budur. Burada düşünceye egemen olan başat kavram “yeni”dir. Bu yeniyi arama düşüncesiyle doğanın bilgisi elde edilmeye çalışmış, ve bu çaba başarıyı da getirmiştir. En azından otorite kabul edilen ve kesinlikle reddedilmesi gereken eskinin gelenekçi doğa anlayışı, doğa olaylarına sade bir başvuru sonucu kolaylıkla aşabilmiştir. Artık sıra yeni bilgilerden oluşan yeni bir bilim oluşturmaktır. Bu anlayış Rönesans düşüncesini Aydınlanmaya doğru gittikçe ivmelendiririrken, diğer taraftan da bilimi bu yeni

anlayışla oluşturulan bilgi yığınlarını kuramsallaştırmaya doğru sevk etmiştir. En sonunda Isaac Newton (1642-1727) bu bakışı, büyük ve sentezci bir kavrayışla, anıtsal yapıtı olan Doğa Felsefesinin Matematik İlkeleri’nde (1687) somutlaştırmıştır. Kısaca Principia olarak tanınan bu kitap aslında klasik fiziğin son noktasıdır ve Newton’un burada sergilediği düşünceler ve ulaştığı sonuçlar yaklaşık gelecek iki yüz yıl boyunca “Newton Programı” olarak Batı bilim ve düşünce yaşamına egemen olmuş, arkasından da onsekizinci yüzyıl bilimsel devrimi gerçekleşmiş ve ardından da ondokuzuncu yüzyılda bilim ve teknolojideki büyük gelişmelerin önünün açılması sağlanmıştır.

Bu gelişmeler Batı’da yalnızca bilimsel ve ona bağlı olarak teknolojide büyük ilerlemelerin ortaya çıkmasına yol açmamış, aynı zamanda, eğitim

sistemlerinin de, bilimde ortaya çıkan yeniliklerin toplumsal yaşamı yönlendirecek şekilde, gözden geçirilmesine ve yeniden düzenlenmesine de yol açmıştır. Eğitim sistemindeki bu düzenlemeler, bilimin üretildiği, korunduğu ve aktarıldığı bilim kurumlarını da kapsayacak şekilde genişletilmiştir.

Batı'da bunlar olup biterken, ne yazık ki, Newton'un Principia'sının yayımlandığı yıllarda Viyana'yı kuşatıp teslim almaya çalışan Osmanlı Devleti, 1683'te Viyana bozgununa uğramış, bu yenilgiyle artık yönetsel ve askeri alanlarda zayıf düştüğünü acı bir şekilde görmüştür. Bu bozgunun Osmanlı açısından tek olumlu yönü ise Batı kültür ve medeniyetine bakışın değişmesine yol açmış olmasıdır.

Onsekizinci yüzyıldan itibaren, Batı'da her şey bilgi kuramsal -epistemolojik- bir zeminde ve bağlamda değerlendirilmeye başlanmış ve dolayısıyla da bilgi araçlarına tarihin hiçbir döneminde karşılaşılmayan bir yoğunlukla (maddi-manevi) gereksinim duyulmasına yol açılmıştır. Çünkü başlangıçta bilgi yalnızca "güç" olarak algılanırken, gittikçe zaman içerisinde yaşamı belirleyen bir olguya dönüşmüş ve artık aynı zamanda ekonomik bir değer, kısaca "para" olduğu da anlaşılmıştır. Osmanlı ise bu durumu gerçek anlamda ancak ondokuzuncu yüzyılın ikinci yarısında kavramış ve savunmaya başlamıştır. Bu nedenle Osmanlı için aslında gerçek uyanış ve zihniyet değişiminin bu tarihten itibaren başladığını söylemek doğru olacaktır.

Batı Dünyası, yukarıda gösterildiği üzere, Rönesans düşüncesiyle, toplumsal, ekonomik ve kültürel alanlarda, özellikle de bilim ve felsefe alanında, tarihinin hemen hiçbir döneminde rastlanmayan büyük bir atılımı gerçekleştirmiş, bunu gerçekleştirirken, kabul ettiği yeni anlayış ve yöntem bir yandan doğaya ilişkin yeni ve güvenilir bilgiler üretmeyi çok kolaylaştırmış, diğer yandan da, yine bu dönemin bir ürünü olan matbaanın

icâdıyla da, bu bilgilerin doğru ve hızlı bir biçimde geniş halk kitlelerine ulaştırılması olanaklı hale gelmiştir. Batı kültür dünyasında önemli ve çığır açıcı gelişmelerin kaydedilebilmiş olması aslında bu düzenin sonucudur.

Batı'da bunlar olup biterken, bu dönemlerde Osmanlı Devleti'nde henüz bu gelişmenin farkına varıldığına ve sonunun nereye varacağının kestirilmesine yönelik düşünce ve bunun gerçekleştirilmesine yönelik atılımlarla karşılaşılmamaktadır. Yeniyi bulup çıkarmaya yönelmiş, köklü ve devrimsel atılımlarla kendi ayırt edici niteliklerini ortaya koymuş olan Rönesans düşüncesinin ise, ilk bakışta, Osmanlı Devleti'ndeki yansımalarının ancak onsekizinci yüzyılda ortaya çıkmaya başladığı izlenimi edinilmektedir. Çünkü yaygın bir kanıya göre, bu dönemde, belirgin bir şekilde, özellikle askeri alanlarda geleneksel anlayışın değiştirilmesinin gerekliliğine yönelik düşünceler ön plana çıkmaya başlamış ve bu anlayış diğer alanlara da yayılmaya çalışılmıştır.

Ancak, yapılacak ayrıntılı bir inceleme aslında bu belirlemenin de eksik, yapay ve desteksiz olduğunu göstermektedir. Çünkü ortaya çıkan problemlerin nedenlerine yönelik bir kavrayış bu dönemde ortaya çıkmaya başlamış olsa bile, geleneksel bilgi üretme yollarına dayanan, otoritelerin söylediklerinin basit tekrarlanması türündeki çalışmalar henüz bütün canlılığını korumaktadır ve daha da önemlisi hâlâ otoritelere güvenerek Batı karşısında varlık gösterilebileceği inancı devam etmektedir. Bunun en güzel örneği, bu yeni dönemi kavradığı varsayılan Yirmisekiz Mehmed Çelebi'nin yapmış olduğu Şehrezûrî'nin (Ölümü 1298) eş-Şeceretü'l-İlâhiyye3 (el-Şecer el-İlâhiyye) adlı kitabının tabîiyyât -fizik- bölümüne ilişkin çevirisidir.

Onsekizinci yüzyılda Osmanlı Devleti'nin bilim ve kültür dünyasının Batı karşısındaki konumunun anlaşılmasını sağlaması bakımından önemli ip uçları taşıyan bu kitabın hiçbir orijinal yanı yoktur ve bütünüyle

Aristoteles (M.Ö. 384-322) ve İbn Sînâ'nın (980-1037) açıklamalarının tekrarından oluşturulmuştur. Geç bir dönemde olmasına karşın, klasik Yunan ve daha sonra İslâm Dünyası'nda verilen bilgilerin derlemesinden oluşturulmuş yararsız bir çalışmadır. Aynı zamanda, böyle bir yapıtın, son derece geç bir dönemde çevrilmiş olması, Osmanlı Devleti'nin zaman içerisinde kendisini gelişen bilim ve teknolojiden ne denli kopardığını ve çağını yakalamakta aciz içerisine düştüğünü çok açık bir biçimde göstermektedir.

Düşünce alanında içine düşülmüş olan bu gerileme, aslında ve doğal olarak, bütün kültür katmanlarının doğasını betimleyen bir göstergedir. Öyle ki, bu gerilemeye koşut olarak Devlet'in de hızla toprak kaybetmeye başladığı görülmektedir. Bütünüyle feodal yapıya sahip

bir devlette uyanışı tetikleyen en önemli etmen de aslında bu toprak kaybı olmuştur. Çünkü sonuçta kötü gidişi durduracak çarenin, orduyu öncelikle yenileştirmek ve o günkü koşullara ayak uyduracak bir konuma ulaştırmak ve daha sonra diğer alanlarda yenileştirme çabalarına girmek gerektiği ancak böylelikle anlaşılabilmiştir. Nitekim bu anlayış yalnızca askeri alanlarla sınırlı kalmamış ve sonuçta bütün toplum kesimlerinin geliştirilmesine ve yenileştirilmesine yönelik çalışmalar böylece başlatılmıştır. Padişah III. Ahmed ve Sadrazamı Damat İbrahim Paşa'nın, kültürel alanda başlatılan geliştirme çabalarını daha fazla etkin kılabilmek için 30 kişilik komisyondan oluşan bir çeviri bürosu kurmaları bu durumun açık bir göstergesidir ve Osmanlı yöneticilerinin bu dönemde zihinsel anlamda ciddi dönüşümlere uğradıklarına işaret eden değerli bir atılımdır. Ancak doğa ve matematik alanlarında hiçbir çalışmanın çevrilmesinin öngörülmemiş olması ise, hem bilginin değerinin yeterince kavranamadığını, hem de başlatılan ciddi girişimin gerekli yararı sağlamasını engellediğini göstermektedir. Çevrilmesini öngördükleri

yapıtlardan birisi Antikçağ'ın büyük düşünürü Aristoteles'in Fizik kitabıdır. Bu çeviri işini de dönemin önde gelen aydınlarından Yanyalı Es'ad Efendi (öl. 1730) üstlenmiştir. Oldukça geç bir dönemde Aristoteles'in fizik kuramının Osmanlı Devleti'nin bilim ve kültür ortamına aktarılmasını sağlamış olan bu çalışmanın, artık o dönemde bütünüyle nicelikselleşmiş, temel ilke ve kanunları konulmuş bir mekanik biliminden hiçbir şekilde söz etmeyişi, Osmanlının gelişen Batı bilim ve kültüründen bütünüyle uzaklaştığının ve Batı biliminin de doğru kavranamadığının bir göstergesi olması bakımından büyük değer taşımaktadır. Yirmisekiz Mehmed Çelebi'nin Paris seyahati sırasında ünlü astronom Cassini'nin (1625-1712) zicini İstanbul'a getirdiği halde Türkçe'ye çevrilmesinin ancak 50 yıl sonra4 yapılması da dönemin bilimsel düzeyini, bilime ve bilimsel bilgiye olan ilgisini gösteren diğer bir kanıttır.

Bütün bunlardan açıkça anlaşılan yenileşme hareketlerinin başında harp okullarının açılmış olması gelmektedir ve bu durum aynı zamanda Osmanlı biliminin gelişmesi ve Batı biliminin aktarılması açısından da en ciddi adımı oluşturmaktadır. 1773 yılında İstanbul'da Avrupa'yı örnek alarak bir denizcilik mühendisliği askeri okulunun, Mühendishâne-i Bahrî-i Hümâyûn ve daha sonra da 1789 ile 1795 arasındaki sürede kara askeri mühendislik okulunun, Mühendishâne-i Berrî-i Hümâyûn, birkaç aşamada kurularak faaliyete geçirilmiş olması bu durumun bir kanıtıdır. Eğitim alanında onsekizinci yüzyılda başlayan bu yenileşme hareketleri, ondokuzuncu yüzyılda Askeri Tıp Okulu (1827), Dârülfünûn, Maden Mektebi (1858) ve Sivil Tıp Okulu'nun kurulmasıyla devam etmiştir.

Böylece bilimsel çalışmaların yapılabilmesi ve sonuçlarının toplumun ve ülkenin yararına uygulamalara dönüştürülebilmesi için, öncelikle kuramsal ve teknik bakımlardan donanımları yüksek, yetişmiş elemanlara ve bunları yetiştirecek eğitim kurumlarına gereksinim olduğunu anlayan

Osmanlı Devleti, bu amaçla yurt dışından uzmanlar getirtmek suretiyle mevcut eğitim kurumlarını yeniden düzenlemiş ve bir taraftan da dışarıya seçme öğrenciler göndererek, eğitim alanındaki açığını gidermeye çalışmıştır. Ancak uygulama birçok bakımdan umulanı verememiş ve başarısızlıkla sonuçlanmıştır.

Bu aslında doğal gözükmektedir. Çünkü öncelikle şunu belirtmemiz gerekir ki, bir ülkede bilimsel araştırma ortamı kolay oluşmamaktadır ve verimli sonuçlar elde edebilmek için yıllarca çabalamak gerekmektedir. Başlangıçta iyi fark edilmeyen bir önemli zorluk, gerçekten yetenekli gençlerin zamanında bulunup desteklenememesinden kaynaklanmaktadır. Kim çok yetenekli, kim çok hevesli ama az yetenekli, bunları ayırt edebilmek için ülkede başarılı araştırmacılardan meydana gelen yetkili bir çevre bulunması şarttır. Böyle bir çevre yoksa, doğal olarak yanlış insanlar desteklenebilmekte ve sağlıklı bir bilim ortamı da bir türlü kurulamamaktadır. Osmanlı Devleti'nin bütün iyi niyetine karşın başarısız olmasının temel gerekçesi de budur. Çünkü her şeyden önce yurt dışına gönderilen öğrencilerin bir kısmı başarısız olmuş, bir kısmı ülkeye geri dönmemiş, dönenlerin bir kısmı devletten yardım sağlayamadığı için öğrendiklerini uygulayacağı ortamları yaratamamış ve büyük bir kaynak başarısız bir biçimde yok olmuştur. Buna karşılık çok az bir kısım ise eğitimlerini tamamladıktan sonra ülkeye dönmüş ve elde ettikleri olanaklarla devletin gelişmesine katkı yapmaya çalışmışlardır. Buradaki en göze çarpan yön, Osmanlı Devleti'nin artık bilime ve bilimsel bilgiye dayanması gerektiğinin bilincine varmış olmasına karşın, maddi olanaklarının neredeyse yok denecek kadar azalmış olmasına bağlı olarak, dışarıya gönderdiği insanların ülkelerine döndüklerinde çalışmalarını sağlayacak maddi desteği verebilecek güce sahip olmamasıdır.

Bu koşulların yarattığı çerçevede durumu kavramaya çalıştığımızda, Osmanlı Devleti'nin büyük bir cihan devleti olduğu ve her şeyden önce bunun gerektirdiği en temel davranış biçimi olan bu büyüklüğü korumak ve kollamak amacıyla davrandığını söylemek yerinde olacaktır. Bunu yapabilmek için gerekli olan ise bilgiye dayalı güç değil, sadece fiziksel güçtür. Bu gücün yer aldığı kaynak ordudur ve her şeyden önce ordunun, Devletin mağlup olmasını engelleyecek bir donanıma sahip olması gerekmektedir. Bu nedenle Osmanlı Devleti öncelikle askeri alanda reforma gitmiş ve ordusunun gelişmiş ordularla mücadele edebilmesini sağlayacak bilgi ve becerileri kazandıracak yeni askeri okullar, -Mühendishâne-i Berrî-i Hümâyûn ve Mühendishâne-i Bahrî-i Hümâyûn-, açmıştır. Bu okullar kuramsal araştırma birimleri değil, tamamen uygulamalı eğitimin verildiği yerlerdir. Bu nedenle kuramsal fizik değil, mekanik veya tamamen geometri bilgisini gerektiren yansıma optiği ve ayna incelemeleri gibi dallar ön plana çıkarılmıştır. Bu yüzden 1585 yılından 1850 yılına kadar geçen dönem içerisinde kuramsal fizik çalışması yapılmamıştır. Bu tutum Osmanlı'nın bilim alanında da Batı'yı doğru anlayamadığını ve bu alanda da gerekli atılımı sağlamaktan çok uzak kaldığını göstermektedir. Bu bağlamda konuya yaklaşıldığında, Reform ve yenileşme hareketlerinin kaynağı da doğal olarak askeri alanda yapılan atılımlar olmuştur. Böylece onyedinci yüzyıldan itibaren Osmanlı toplumunun bir çok alanda önemli değişimler yaşadığı, ancak kültür alanındaki değişimin ise çok yavaş olduğu anlaşılmaktadır. Bunun temel nedenlerinden birisi, yukarıda anlatılanların ışığında açığa çıktığı üzere, Osmanlı Devleti'nin modernleşme (Rönesans ve Reform) düşüncesinin ana hedefleri arasında kültürel modernleşmenin yer almaması ya da en son sırada yer almasıdır.

Böyle bir yapı içerisinde ondokuzuncu yüzyıla giren Osmanlı Devleti, sadece bilim ve kültür alanında değil, fakat aynı zamanda, siyasal ve

toplumsal alanlarda da yenilikler yapması gerektiğinin bilinciyle, önce Tanzimat (3 Kasım 1839) ve Birinci Meşrutiyet'in (23 Aralık 1876-13 Şubat 1878) ilanını gerçekleştirmiştir. Böylece, askerlik, adliye, maliye, eğitim ve devlet yönetimine ilişkin konularda düzenleme ve yeniliklere gidilmeye çalışılmıştır. Yapılan uygulamaların ekonomik, siyasal ve toplumsal istikrarsızlıkların giderilmesinde başarısızlığa uğramasıyla, Birinci Meşrutiyet ilan edilmek durumunda kalınmıştır. Ancak kısa süre içerisinde ülke sınırları içerisinde ortaya çıkan huzursuzluk, başıboşluk ve özellikle dış güçlerin ülke işlerine kolay müdahale etmesiyle ortaya çıkan kargaşa bir kez daha istibdat yönetiminin ön plana geçmesine yol açmış ve bu yönetimin yarattığı baskı ve katı yönetimin yarattığı olumsuz koşullardan kurtulmak için de, daha sonra 23 Temmuz 1908 yılında İkinci Meşrutiyet ilan edilmek durumunda kalınmıştır. Daha çok toplumsal ve siyasal amaçlarla gerçekleştirilmiş reformlar olmalarına karşın, her üç hareketin de, ister istemez bilimsel etkinlik üzerinde derin izleri olmuştur.

Böylece son derece hızlı bir toplumsal, siyasal ve entelektüel değişim ve oluşum ortamında doğmuş ve yetişmiş olan Cumhuriyetin kurucusu Mustafa Kemal Atatürk, Türkiye Büyük Millet Meclisi'ni kurduğu 23 Nisan 1920 tarihinden itibaren, aynı zamanda, bir ülkenin savaş alanlarında kazandığı başarıyı, bilim ve kültür alanında ortaya koyacağı başarılarla taçlandırmadığı sürece, varlığını uzun yıllar korumasının olanaklı olmadığı gerçeğinden hareketle, bir yandan yeni siyasal yapıyı biçimlemeye çalışırken, bir taraftan da bilim ve kültür alanında dayanılması gereken temellerin neler olması gerektiği konusunda da çalışmayı ihmal etmemiştir.

Yukarıda betimlendiği üzere, Batı'nın gelişmişliğinin altında yatan temel motivasyonun bilim ve bilime dayalı aktiviteler olduğunu çok iyi fark etmiş olan Atatürk, bu gerçekliği tüm halka anlatabilmek için ünlü "Hayatta en hakiki mürşid ilimdir, fendir." sözünü söylemek gereksinimini

duymuştur. Bu söz aslında Cumhuriyet'in dayandırılacağı esasları da özetleyen bir belirlemedir. Nitekim Cumhuriyet'in kurulmasından hemen sonra Samsun'da İstiklâl Ticaret Mektebi'nde yapmış olduğu bir konuşmada (22 Eylül 1924), şunları belirtmektedir:

"Dünyada her şey için, maddiyat için, maneviyat için, muvaffakiyet için en hakiki yol gösterici ilimdir, fendir. İlim ve fennin dışında kılavuz aramak gaflettir, bilgisizliktir, doğru yoldan sapmaktır."5

Böylece, bilimin önemine ve bilimsel gelişmeleri yakından izlemenin gereğine dikkat çekmiş olan Atatürk'ün, bilim ve teknolojiyi kendisine ve kurduğu Cumhuriyet'e tek yol gösterici olarak kabul ettiği açıkça anlaşılmaktadır. Türk milletinin kazandığı askeri zaferlerin ardında yatan gerçeğin de, yine bilimsel bilginin akılsal bir biçimde uygulanımı olduğunu belirtmektedir:

İçinde bulunulan çağın ve getirdiği yaşam biçiminin bilimsel bilgiye dayandığını ve gerçek gücün bu bilgi olduğunu her fırsatta vurgulayan Atatürk, "Türk milletinin yürümekte olduğu ilerleme ve medeniyet yolunda, elinde ve kafasında tuttuğu meşale müspet ilimdir"6 diyerek Cumhuriyet'in ilanından sonra, bu düşüncelerini uygulamaya geçirecek kurum ve kuruluşların hızla kurulmasına yönelmiştir. Bilgiyi taşıyan ve yaygınlaştıran en önemli araç olan alfabenin yenilenmesi ve buna bağlı olarak dilin gelişmesinin sağlanması gerektiğini çok iyi anlamış olan Atatürk öncelikle Harf Devrimi'ni gerçekleştirmiş ve bununla birlikte bir dizi köklü değişimi Türk insanının yaşamına sokmuştur.

Harf Devrimi'ne ilişkin şu sözleri onun yaratıcı ve kavrayıcı dehasını açıkça göstermektedir:

"Her şeyden evvel her gelişmenin ilk yapı taşı olan meseleye temas etmek isterim. Her vasıtadan evvel, büyük Türk milletine kolay bir okuma yazma anahtarı vermek lazımdır. Büyük Türk milleti, bilgisizlikten, az

emekle kısa yoldan ancak kendi güzel ve asil diline kolay uyan böyle bir vasıta ile sıyrılabilir. Bu okuma yazma anahtarı ancak Lâtin esasından alınan Türk Alfabesi'dir. Basit bir tecrübe Lâtin esasından Türk harflerinin, Türk diline ne kadar uygun olduğunu, şehirde ve köyde yaşı ilerlemiş Türk çocuklarının ne

kadar kolay okuyup yazdıklarını güneş gibi meydana çıkarmıştır."7

Osmanlılar döneminde, askeri gerekçelerle ve özellikle Fransızların yardımıyla mühendislik, tıp ve harp okulları kurulmuştu. Ondokuzuncu yüzyılın ikinci yarısından sonra, Avrupa'daki modellere uygun üniversite kurma girişimlerinde bulunulmuş ve 14 Ocak 1863 tarihinde İstanbul'da Dârü'l-Fünûn-ı Şahâne (İmparatorluk Üniversitesi) adıyla ilk üniversite kurulmuştur. Batılı örneklerine uygun bir biçimde kurulan ilk Türk üniversitesi olarak kabul edilmesine karşın, Dârü'l-Fünûn da diğer eğitim kurumlarında olduğu gibi, medrese geleneğinin derin izlerini taşımaktan kurtulamamıştır.

Bilimin üretildiği ve sürdürüldüğü kurum olan üniversitenin, çağdaş uygarlık düzeyini belirleyen ulusların sahip olduğu kurumsal niteliklerle birlikte ülkede kurulması amacıyla, Cumhuriyet Dönemi'nde, öncelikle Osmanlı Devleti'nin bir bilim ve kültür kurumu olan Darü'l-Fünûn, yukarıdaki nitelikleri taşıyacak şekilde Almanya'dan Türkiye'ye gelen bilim adamlarının yardımıyla yeniden yapılandırılarak, 1924 yılında İstanbul Üniversitesi adıyla öğretime açılmıştır. Bu ilkeler doğrultusunda, aynı tarihte Ankara'da da Yüksek Ziraat Enstitüsü kurulmuştur. Türk bilim tarihinde özel bir yeri olması dolayısıyla, İstanbul Üniversitesi'nden biraz daha ayrıntılı söz etmek yararlı olacaktır.

İstanbul Üniversitesi, Dârü'l-Fünûn adı altında dört aşama geçirmiştir. Bunlar sırasıyla; Birinci Dârü'l-Fünûn (1863), Dârü'l-Fünûn-u-Osmani (1870), Dârü'l-Fünûn-u Sultani (1874) ve Dârü'l-Fünûn-u Şahane'dir

(1900). Dârü’l-Fünûn 1908’de bazı yeniliklere kavuşmuşsa da Batı anlamında bir Üniversite düzenine ancak, 1911 yılında geçebilmiştir.

1911 yılında Dârü’l-Fünûn yönetmeliği yeniden yapılmış ve bilimsel özerklik verilmiştir. Bu yönetmelikle Dârü’l-Fünûn beş farklı şubeye ayrılmıştır. Bu beş şubeden biri, bugünkü Fen Fakültesinin, Fünûn yani Fenler şubesiydi. Fenler şubesi, şimdiki adlarıyla “Matematik Bilimleri” ve “Doğa Bilimleri” kısımlarından oluşmaktaydı. Matematik, Fizik ve Mekanik dersleri “Matematik Bilimleri” ders programı içindeydi. “Doğa Bilimleri” programında ise Denel Fizik dersi verilmekteydi. Başlangıçta “Matematik Bilimleri” ders programındaki bazı dersler Salih Zeki tarafından verilmiştir.

1919 yılında yapılan bir düzenleme ile sınıf yerine sömestre sistemi getirilmiş ve “Fünun Şubesi” yerine “;Fen Medresesi” adı kullanılmaya başlanmıştır. Cumhuriyet kurulduktan sonra 1 Nisan 1924’de Dârü’l-Fünûn’a tüzel kişilik kazandırılmış ve 7 Ekim 1925 tarihinde bir yönetmelikle bilimsel ve idari özerklik kazandırılarak, bünyesindeki “Medreselere” “Fakülte” adı verilmiştir. Bu dönemde özellikle Fransa’dan çok sayıda öğretim elemanı Türkiye’ye davet edilerek çeşitli dallarda Türk hocalarla birlikte ders vermeleri sağlanmıştır.8

1933 Üniversite Reformu’yla birlikte, 1 Temmuz 1933’de, Dârü’l-Fünûn yerine İstanbul Üniversitesi kurulmuştur. Gerçekleştirilen bu reformla birlikte, İstanbul Üniversitesi’nde yeni bir yönetim yapılanmasına gidilmiş, bilim dalları modern esaslara oturtulmuş, eğitim ve öğretimde çağdaş atılımlar gerçekleştirilebilmesinin önü açılmıştır.

İstanbul Üniversitesi’nde bu yapılanları bir başlangıç olarak gördüğü ve 1933 yılında yürürlüğe koyduğu Üniversite Reformu’yla, çağdaş uygarlık düzeyine ulaşmak ve üzerine çıkmak olan, asıl amacını gerçekleştirmeyi düşündüğü anlaşılan Atatürk’ün, böylece, pek çok konuda olduğu gibi,

modern düşünce ve anlayış temelinde yükselen üniversite ve onun simgelediği çağdaş kültür toplumunun temellendirilmesi hedefini Türk toplumunun önüne koyduğu ve bu bağlamda yapılması gerekenleri de ilk kez gerçekleştirmiş olduğu anlaşılmaktadır. Bu konudaki düşüncelerini en iyi şu sözleri açıklamaktadır:

Türkiye Cumhuriyeti'nin temeli kültürdür. Kültür, okumak, anlamak, görebilmek, görebildiğinden mana çıkarmak, uyanık davranmak, düşünmek, zekayı terbiye etmektir…. Şimdiye kadar takip olunan öğretim ve eğitim usullerinin milletimizin gerileme tarihinde en mühim bir sebep olduğu kanaatindeyim. Bunun için bir milli terbiye programından bahsederken, eski devrin uydurma hikayelerinden ve doğuştan mevcut özelliklerimizle hiç de münasebeti olmayan yabancı fikirlerden, Doğu'dan ve Batı'dan gelebilen bütün tesirlerden tamamen uzak, milli ve tarihi seciyemizle orantılı bir kültür kastediyorum. Çünkü milli dehamızın tam gelişmesi ancak böyle bir kültür ile temin olunabilir…. Milletimizin dehasının gelişmesi ve bu sayede layık olduğu medeniyet seviyesine ulaşması şüphesiz ki yüksek meslekler erbabını yetiştirmekle ve milli kültürümüzü yükseltmekle mümkündür.9

Türkiye Cumhuriyeti'nin temelinin kültür olduğunu ve kültürün sürekli yükseltilmesi gerektiğini çok kesin bir biçimde belirleyen Atatürk'ün, bu bağlamda gerçekleştirmiş olduğu yüksek eğitim reformunun ne kadar önemli olduğu açığa çıkmaktadır. Çünkü kültürün yükselmesini sağlayacak kurumlar yüksek eğitim kurumlarıdır ve bu nedenle üniversitenin çağdaş uygarlık düzeyini belirleyen standartlara kavuşturulması bir zorunluluktur. Bu anlamda laik bir bilim zihniyeti, gözlem ve deneye dayanan bir öğretim ve her türlü dogmatik anlayıştan kurtulmayı amaçlayan özellikleri ön plana çıkaran bir üniversite reformunun öngörülmüş olması genç cumhuriyetin geleceğe gü-

venle bakabilmesinin sağlanmasında büyük önem taşımaktadır.

İleriye yönelik son derece doğru kararlar verdiği kısa süre içerisinde anlaşılan ve reformun gerçekleştirildiği dönemde Batılı pek çok bilim adamını ülkeye getirmeyi başaran Atatürk, çok az bir zaman dilimi içerisinde, bilgiye dayalı bir toplum yaratma idealine ulaşmayı başarmıştır. Öyle ki, İstanbul Üniversitesi'nin ardından, 12 Temmuz 1944 tarihinde İstanbul Teknik Üniversitesi, 13 Haziran 1946 tarihinde Ankara Üniversitesi, 25 Şubat 1953 tarihinde Atatürk Üniversitesi, 20 Mayıs 1955 tarihinde Karadeniz Teknik Üniversitesi ve Ege Üniversitesi, 15 Kasım 1956 tarihinde Orta Doğu Teknik Üniversitesi ve 1 Ekim 1967 tarihinde Hacettepe Üniversitesi Türk toplumunu bir bilgi toplumu yapma idealini gerçekleştirmek amacıyla açılmışlardır. 2001 yılı itibariyle ülkemizdeki üniversite sayısı yetmişin üzerindedir.

Bilginin üretilmesinde ve geliştirilmesinde, en az üniversiteler kadar önemli görevleri olan başka kurumlara da gereksinim vardır. Bu nedenle genç Cumhuriyet'in gelişim çizgisine koşut bir biçimde, bilimin yerleşmesini, yaygınlaşmasını ve toplumsallaşmasını, aynı zamanda bilim ve teknoloji alanında gerekli olan atılımların sağlanmasını yapmakla görevlendirilen bir dizi çeşitli araştırma ve geliştirme kurumları da zaman içerisinde kurulmuş ve Türk insanın yararlanmasına açılmıştır. Bu kurumlardan bazıları şunlardır:

1. Türkiye Bilimsel ve Teknik Araştırma Kurumu (Tübitak)

24.7.1963 tarihinde yürürlüğe giren 278 sayılı Kanun ile kurulan TÜBİTAK'ın amacı, "Türkiye'de pozitif (müspet) bilimlerde araştırma ve geliştirme faaliyetlerini ülke kalkınmasındaki önceliklerine göre geliştirmek, özendirmek, düzenlemek ve koordine etmek; mevcut bilimsel ve teknik bilgilere erişmek ve erişilmesini sağlamak" olarak tanımlanmıştır. Bugün kuruma bağlı altı araştırma gurubu vardır:

a) Matematik, fizik ve biyoloji,

b) Mühendislik,

c) Tıp,

d) Veterinerlik ve hayvancılık,

e) Tarım ve ormancılık,

f) Bilim adamı yetiştirme.

Kurum, 1966 yılından başlayarak bilim ve tekniğe dünya çapında katkılar yapan ve ulusça övülecek eserler veren Türk bilim ve teknik adamlarına her yıl "Bilim Ödülleri" dağıtmakta, lise ve üniversite öğrencilerinin katıldığı proje yarışmaları düzenlemekte ve bilim sevgisini yaygınlaştırmak ve geniş kitleleri bilimsel ve teknolojik gelişmelerden haberdar etmek için Bilim ve Teknik adıyla aylık bir dergi yayınlamaktadır.

Bu bağlamda TÜBİTAK'ın üstlendiği görevler şunlardır:

* Üniversite, kamu ve özel sektör kurum ve kuruluşlarınca yürütülen araştırma-geliştirme faaliyetlerine destek vermek ve teşvik etmek

* Kendi bünyesindeki araştırma merkez, enstitü ve birimlerinde kalkınma hedefleri doğrultusunda doğrudan araştırma yapmak

* Bilim kültürünü yaymak, bilim ve teknolojiyle barışık bir toplum yaratmak ve bilim insanlığını, araştırmacılığı teşvik etmek için yayınlar yapmak, yarışmalar düzenlemek ve ödüller vermek

* Araştırmacı yetiştirilmesine katkıda bulunmak, bu amaçla burs vermek

* Enformasyon, dokümantasyon hizmetleri vermek

* Faaliyet alanlarına giren konularda yerli ve yabancı kuruluşlarla işbirliği yapmak

* Türkiye'nin Ulusal Bilim ve Teknoloji Politikalarını saptamak ve bu konuda karar alıcı en üst organ olan Bilim ve Teknoloji Yüksek Kurulu'na sekreterya görevi yapmak

2. Refik Saydam Merkez

Hıfzısıhha Enstitüsü (RSHM)

Bu kurumun ilk temeli Osmanlı Devleti zamanında atılmış olup, 1888’de Telkihhane, Çiçek Aşısı İstasyonu olarak kurulmuştur. Cumhuriyet kurulduktan sonra, 1931 yılında yeni bir yapılanma ile Refik Saydam Merkez Hifzısıhhat Enstitüsü olarak görevini sürdürmüştür. Buraya bağlı olarak 1936 yılında Hızısıhhat Okulu kurulmuştur.

Refik Saydam Hıfzıssıhha Merkezi, ülkemizde Halk Sağlığının korunmasına yönelik üretim, kontrol ve tanı ile ilgili temel laboratuar hizmetlerini yürütmek üzere, 17 Mayıs 1928 tarihinde Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanlığı’na bağlı olarak kurulmuş, bir Ulusal Referans Laboratuarı’dır. Refik Saydam Hıfzıssıhha Merkezi, 14 Aralık 1983 tarihinde gelişen gereksinimleri karşılayacak yeni bir yapılanmayla birlikte, Refik Saydam Hıfzıssıhha Merkezi Başkanlığı adını almış ve sadece Sağlık Bakanlığı’na bağlı bir kuruluşu haline getirilmiştir.

Kuruluş yıllarında Bakteriyoloji, Kimyasal Analizler, Farmakodinami ve Immünbiyoloji olmak üzere 4 bölüm olarak planlanmış olan RSHM, ortaya çıkan yeni sağlık sorunlarını çözümleyebilmek amacıyla çeşitli dönemlerde görev alanları değiştirilerek günümüze kadar gelmiştir.

1931 yılında, ağız yoluyla uygulanan BCG Aşısı üretimine başlanılan RSHM’de, 1932 yılından itibaren ülke gereksinimini karşılayacak düzeyde serum üretimini gerçekleştirmeyi başarmıştır. 1933 yılından başlamak üzere pek çok aşı üretimini gerçekleştirmeye başlayan Merkez, 1935 yılında, bünyesinde bir Farmakoloji Bölümü kurulmasıyla da yerli ve yabancı ilaçlar ile diğer hayati maddelerin kontrolünü de ele almıştır. 1936 yılında, açılan Hıfzıssıhha Okulu ile eğitim alanında da etkinlik gösteren RSHM, zamanla eklenen yeni birimlerle birlikte araştırma-geliştirme faaliyetlerini yoğunlaştırarak, gittikçe daha fazla uzmanlık isteyen konularda gelişimini

sürdürerek, bugün eğitim, araştırma, standardizasyon, danışmanlık ve yayın faaliyetlerine devam etmektedir.

3. Maden Teknik Arama Genel Müdürlüğü (MTA)

1935 yılında özel kanunla kurulmuş tüzel kişiliği olan MTA, Enerji ve Tabii Kaynaklar Bakanlığı'na bağlı bir kamu iktisadi teşebbüsüdür. Amacı, ülkede işletmeye elverişli maden ve taşocağı alanlarını belirlemek ve bunların daha verimli bir şekilde işletilmesi için gerekli araştırmaları yapmak, bunlarla ilgili jeolojik ve jeofizik etütler, arama işleri ile ilgili her türlü laboratuar analiz ve fizibilite raporlarını hazırlamak ve ayrıca madencilik sektörü için uzman teknik personel ve kalifiye işçi yetiştirmektir. MTA'nın Maden Haberleri Bülteni, MTA Haberleri ve MTA Dergisi isimli süreli yayınları bulunmaktadır.

4. Kandilli

Gözlemevi

1911 yılında Fatin Gökmen (1877-1955) tarafından İstanbul'da kurulmuş olan bu gözlemevinde astronomi çalışmaları, gerçek anlamda, 1947 yılında başlamıştır. Güneş fiziği bölümü tarafından gerçekleştirilen Güneş lekeleri ve taçküre gözlemleri bugün de sürmektedir. Gözlemevi günümüzde Boğaziçi Üniversitesi'ne bağlıdır ve Deprem Araştırma Enstitüsü ile Gök ve Yer Bilimi Araştırma ve Uygulama Merkezi'nden oluşmaktadır. Enstitü'de astrofizik, jeoloji, jeofizik ve deprem mühendisliği anabilim dallarında lisansüstü ve doktora eğitimi yapılmaktadır.

Ülkemizin en eski ve köklü kuruluşlarından biri olan ve 28.03.1983 tarihinde Kandilli Rasathanesi ve Deprem Araştırma Enstitüsü adıyla bir Enstitü statüsüne dönüştürülen Kandilli Gözlemevi'nin tarihsel gelişiminin üç önemli dönemi vardır. Bu dönemler 1868-1909, 1911-1982 ve 1982'den bugüne kadar.

1868 yılında Rasathane-i Amire adıyla kurulmuş olan Kandilli Gözlemevi, ilk kurulduğu dönemde astronomi çalışmalarının yürütüldüğü bir gözlemevi olarak değil, meteorolojik gözlemlerin yapıldığı bir birim olarak planlanmıştır. Ancak daha sonraları astronomi çalışmalarının da yapıldığı bir merkez haline gelmiştir. Nitekim, 1872 yılında çıkarılan Salname adlı bir astronomi takviminde gezegenler, kuyruklu yıldızlar, yıldız zamanının güneş zamanına çevrimi, enlem tayini vb. astronomiye ilişkin konuların yer alması bu durumu kanıtlamaktadır.

Arşivine ilişkin incelemelerde, gözlemevinde ayrıca zaman tayini, mühendisler ve denizciler için gerekli olan mıknatıs iğnesinin deklinasyonu gibi konuların da çalışıldığı anlaşılmaktadır. Rasathane-i Amire 12 Nisan 1909 yılında meydana gelen İhtilâl sonucu yağmalanmış, tüm aletleri ile beraber tahrip edilmiş ve kullanılamaz hale gelmiştir.

Gözlemevinin tekrar kurulması için Fatin Gökmen görevlendirilmiş ve Fatin Gökmen yaptığı incelemeler sonucunda, bugünkü yeri uygun bularak, 1911 yılında yeniden kurulmuştur. Kısa bir sürede sağlanan aletlerle 1 Temmuz 1911'den itibaren sürekli ve sistemli bir şekilde meteorolojik gözlemler yapılmaya ve kaydedilmeye başlanmıştır. 1912 yılında askeri uçakların hareketini düzenleyecek meteorolojik bilgilerin elde edilmesi amacı ile bir Genel Hava Müfettişliği kurulmuş, daha sonra bu örgüt sivil gereksinimleri karşılamak üzere İklim Araştırmaları Müfettişliği" adını almış ve Rasathane-i Amire' ye bağlamıştır.

1936 yılına kadar Rasathane-i Amire adıyla anılan gözlemevi, Harf Devrimi ile birlikte "Maarif Vekaleti Hey'et ve Fiziki Arzi İstanbul Rasathanesi" adını almıştır. 1936'dan sonra Kandilli Rasathanesi, 1940 yılından sonra ise Kandilli Rasathanesi Astronomi ve Jeofizik, adını alan ve 1926 yılında ilk deprem kayıt sistemi kurulan Gözlemevi, 1982

yılında Boğaziçi Üniversitesi'ne bağlanarak Boğaziçi Üniversitesi Kandilli Rasathanesi ve Deprem Araştırma Enstitüsü adını almıştır.

Ülkemizin en köklü bilim kurumlarından birisi olan Kandilli Gözlemevi, 1982 yılından itibaren depreme dönük çalışmaları öncelikli hedef haline getirmiş, araştırma ve uygulama çalışmalarına hız vermiştir.

5. Makine ve Kimya Endüstrisi Kurumu (MKE)

1950 yılında kurulmuş olan, tüzel kişiliğe sahip, faaliyetlerinde özerk ve sorumluluğu sermayesiyle sınırlı bir kamu iktisadi devlet teşekkülüdür. Amacı, savunma ve sivil sanayi ihtiyaçlarını planlamak, ekonomik bir şekilde üretmek ve pazarlamak olan MKE, kalkınma planları ve yıllık programlar çerçevesinde, imalat ve sanayi alanında her türlü silah ve patlayıcı maddeler ile daha çok askeri gereksinimleri karşılamaya yönelik araç-gereç ve makineleri imal etmek veya ettirmekle görevlidir. Bu görevleri yerine getirirken, gerektiğinde yurtiçinde veya yurtdışında yerli ve yabancı kuruluşlarla işbirliği yapmak ve ortaklıklarda da bulunabilen MKE'nin bünyesinde birçok fabrika bulunmaktadır. MKE Kurumu adlı bir de yayın organı bulunmaktadır.

6. Türkiye Atom Enerjisi
Kurumu (TAEK)

1956 yılında kurulmuş, başbakanlığa bağlı, kamu tüzel kişiliği olan bir kurumdur. Amacı, atom enerjisinin Türkiye'de barışçı amaçlarla ve ülke yararına kullanılmasını sağlamak, bu yönde temel ilke ve politikaları belirlemek, program ve plan yapmak, nükleer maddelerin kullanılmasına ilişkin esasları koymak ve nükleer konularla ilgili mevzuatı hazırlamaktır. Turkish Journal of Nuclear Sciences adlı yılda iki kez yayımlanan bir ayın organı bulunmaktadır.

7. Devlet Meteoroloji İşleri
Genel Müdürlüğü (DMİGM)

1925 yılında Başbakanlığa bağlı bir genel müdürlük olarak kurulmuş olan DMİGM, meteoroloji istasyonları açmak ve çalıştırmak, hizmetlerin gerektirdiği gözlemleri yapmak ve değerlendirmek, çeşitli sektörler için hava tahminleri yapmak ve meteorolojik bilgi desteği sağlamak gibi görevleri üstlenmiştir. Bu görevlerine ek olara, uluslararası anlaşmalarla sorumluluğuna verilmiş olan meteorolojik hizmetleri de yürütmekle yükümlü olan DMİGM, aynı zamanda meteoroloji ile ilgili konularda araştırmalar yapmak, Türkiye'nin iklim özelliklerini saptamaya yönelik incelemeler gerçekleştirmek ve sonuçlarını arşivlemek, gerektiğinde yayımlamakla da görevlidir. DMİGM Günlük Meteoroloji Bülteni, Aylık Meteoroloji Bülteni ve Meteoroloji Dergisi gibi çeşitli süreli yayınlar da çıkarmaktadır.

8. TÜBİTAK Ulusal

Gözlemevi (TUG)

Türkiye'de bilimsel astronomi ve astrofizik çalışmalarının yapıldığı ilk gözlemevi, 1935 yılında, Alman astronom E.F. Freundlinch tarafından İstanbul Üniversitesi'nde açılmıştır. Buradaki çalışmaları, 1944'de Ankara Üniversitesi'ndeki, 1962'de Ege ve Ortadoğu Teknik Üniversitesi'ndeki ve 1982'de ise Boğaziçi Üniversitesi'ndeki çalışmalar izlemiştir. Bu üniversitelerdeki gözlemevlerinde çok sayıda araştırmacı yetişmiş ve uluslararası düzey yakalanmaya çalışılmıştır. Ancak burada kullanılan teleskoplar görece küçük çaplı olması ve bu gözlemevlerinin kuruldukları yerlerde iklim koşullarının gözleme elverişli bulunmaması nedeniyle yeni bir gözlemevine duyulan ihtiyaç zaman içerisinde artmıştır. Bu nedenle, uygun bir yerde bir ulusal gözlemevinin kurulması ve bu gözlemevinin tüm gökbilimcilere hizmet vermesi düşüncesi 1960'larda gündeme gelmiş ve bu düşüncenin hayata geçirilmesine yönelik ilk önemli adım TÜBİTAK bünyesinde 1979 yılında "Uzay Bilimleri Araştırma

Ünitesi” adı altında bir birimin kurulmasıyla atılmıştır. Bu birim, gözlemevi için en uygun yerin belirlenmesine yönelik uzun araştırmalar yapmış ve en sonunda 1992 yılında TÜBİTAK ve Devlet Planlama Teşkilatı’nın işbirliği sonucu Ulusal Gözlemevi’nin kuruluş çalışmaları resmen başlatılmıştır.

1993 yılında 1900 m. yükseklikteki Saklıkent’ten 2550 metre yükseklikteki Bakırlıtepe’ye kadar 6.5 km’lik yolun yapımına başlanmış ve 1994 yılında elektrik hattı çekilmiştir. 1995 yılında, 40 cm’lik teleskop binasının yapımına başlanmış, 4.5 m’lik kubbe (Ash-Dome) ve teleskopun montajı Ağustos 1996’da tamamlanarak, ilk ışık 17/18 Ocak 1997 gecesi alınmış ve bu gözlem TUG’da ilk gözlem olarak kayıtlara geçmiştir.

5 Eylül 1997 günü, resmen açılışı yapılmış olan ve daha büyük çaplı teleskop ve diğer gözlem araçlarının da 1998 yılı yaz aylarında yerleştirilmesiyle birlikte tamamlanan Tübitak Ulusal Gözlemevi, Temmuz 1999’da tamamlanmış ve çalışmalarını sürdürmeye başlamıştır.

Bugün, TÜBİTAK Başkanlığı’na doğrudan bağlı bir enstitü statüsünde çalışmalarını sürdüren gözlemevi, bir yandan ulusal ve uluslararası araştırma projelerine gözlem desteği verirken, diğer yandan da düzenlediği gözlem günleri ile ilk ve ortaöğretim kurumlarına ve halka astronomiyi öğretme ve sevdirme yönünde görev yapmaktadır.

9. Bilim ve Teknoloji

Yüksek Kurulu (BTYK)

Başbakanlığa bağlı karma bir yüksek kurul olan BTYK, bilim ve teknoloji alanlarındaki araştırma ve geliştirme politikalarının ekonomik kalkınma, sosyal gelişme ve milli güvenlik hedefleri doğrultusunda belirlenmesi, yönlendirilmesi ve eşgüdümünün sağlanması amacıyla Gebze’de kurulmuştur.

10. Ulusal Metroloji

Enstitüsü (UME)

Bir ülke içinde yapılan ölçümlerin uluslararası alanda tanınmasını sağlamak için her türlü uygunluğun onaylanmasını ve organize bir belgelendirme sistemini yürütecek bir ulusal ölçüm (metroloji) sistemine gerek duyulmaktadır. Türkiye Ulusal Metroloji Sisteminde ilk adım 1992 yılında TÜBİTAK bünyesinde

Ulusal Metroloji Enstitüsü'nün (UME) kurulmasıyla atılmıştır.

Ulusal Metroloji Enstitüsü ülkede yapılan her türlü ölçüme referans oluşturan en üst seviye uzman kuruluş olup, 1992-2006 yılları arasını kapsayan kuruluş aşamalarındaki amaçları ise, ülke dahilindeki tüm ölçümleri güvence altına almak, mevcut ve yeni ölçme teknolojilerini geliştirerek Türkiye'nin bilimsel ve teknolojik gelişimine katkıda bulunmak, dolayısıyla Türk endüstriyel ürünlerinin kalitesini artırmak ve uluslararası ticarette karşılaşılan teknik engellerin aşılmasında Türk Endüstrisine yardımcı olmaktır.

UME, bugün için uluslararası niteliklere sahip 21 laboratuarıyla Türkiye gereksinimlerinin %40'ını karşılamakla birlikte, 2006 yılından itibaren ülkenin kalibrasyon konusundaki gereksinimlerinin tamamına yakın bir kısmını karşılar konuma gelecektir.

Ülkemizdeki metroloji alanında yapılan çalışmaların büyük bir kısmını yürüten UME; 400'e yakın firmaya kalibrasyon, ölçme, eğitim, endüstriyi yönlendirecek yayınlar, danışmanlık (laboratuar kurma, kalite sistemi oluşturma, pazar araştırması, yatırım planlaması, ortam şartları, yerinde problem çözme), kalibrasyon eğitim gereksinimleri, seminerler-teknik komiteler, akreditasyon, cihaz yapımı, ölçme ve test cihazları ile ilgili bakım ve onarım, laboratuar yeterlilik belgesi verme gibi çeşitli hizmetler vermektedir.

11. Verem Savaş Derneği

Halk sağlığını korumak amacıyla açılan kurumlardan biri olan Verem Savaş Derneği, insanları tarayarak, veremin erken teşhisi ve sağlıklı olanların korunması gayesi ile kurulmuş bir dernektir.

12. Kızılay

Ondokuzuncu yüzyılda ilk defa Dr. Abdullah Bey tarafından 33 kişi ile birlikte, 1868'de kurulmuş olan bu cemiyetin, 1869'da tüzüğü kabul edilmiş olmasına rağmen faaliyet gösterememiştir. Cemiyet 1877 yılında, Dr. Hacı Arif Bey başkanlığında, tekrar Hilal-i Ahmer Cemiyeti adı altında faaliyete geçirilmiştir. Bu cemiyet 1911 yılına kadar faaliyetini sürdürmüştür. Cumhuriyet Dönemi'nde, 1935 yılında, Kızılay adıyla Atatürk tarafından yeniden biçimlenmiş ve daha sonra, faaliyeti gelişerek devam etmiştir. Zaman içerisinde faaliyetleri ve işeyişi kontrolden geçirilen Kızılay günümüzde sadece Türkiye'de değil, aynı zamanda komşu ülkelerdeki sel felaketi, deprem, yangın vb. gibi acil durumlarda, halkın hizmetine koşmayı görev kabul etmiştir.

13. Devlet Demiryolları

Teknolojinin büyük atılım kaydettiği ondokuzuncu yüzyılda, yeni ulaşım araçlarının ilerleyen bilim ve tekniğin ışığı altında ele alındığı bir dönemde, demir yolları da yeni bir ulaşım aracı olarak ortaya çıkmıştır. Bu konuda önemli adımların atılması, buharlı makinelerin bulunmasıyla olanaklı olmuştur. Buharlı makineler ise, 1800-1850 yılları arasında önemli adımlar kaydetmiştir. Maden ve dokuma sanayinde de kullanılan buharlı makinelerin yer aldığı bir diğer önemli alan da ulaşımdır. Bunun önemini kavrayan Batılılar, kısa süre içerisinde lokomotifi geliştirmiş ve demiryolu ulaşımına geçmeye başlamışlardır. Bu gelişmenin sağlayacağı yararı elde edebilmek için, İngilizler, Hindistan'a gidebilmek için en kısa yolun Osmanlı Devlet'inin topraklarından geçtiğini anlayınca, Osmanlı hükümetine demiryolu yapmayı önermişlerdir. Yenileşme dönemine girmiş

bulunan Osmanlı, bu teklife sıcak bakmış ve ilk demiryolu yapımını 1856 yılında İzmir-Aydın hattında başlatmıştır.

Osmanlı Devleti'nde demiryollarını coğrafi olarak iki ana grupta toplamak olanaklıdır:

1) Balkanlar'daki demiryolları

2) Anadolu'daki demiryolları

Balkan demiryollarının Kırklareli'ne kadar olan kısmı 46 km, ve Dedeağaç'a kadar olan kısmı ise 113 kilometredir. Bu demiryollarının uzunluğu 1912'de 1600 kilometreyi bulmuştur.

Anadolu'daki ilk demiryolu hattı yukarıda da değinildiği üzere, İzmir-Aydın hattıdır. Yapımına 1856 yılında başlanılan bu hat, 1866 yılında işletmeye açılmıştır. 1888 yılı itibariyle bu hatların toplam uzunluğu 516 kilometreyi bulmuştur.

İlk dönem demiryolu yapımını İngilizler ve Fransızlar gerçekleştirmişlerdir. Daha sonraki yıllar da ise Almanlar da devreye girmişlerdir. Almanların yaptığı ilk demiryolu 1893 yılında Ankara'ya ulaşmıştır. Bu demiryolu hatları tamamen tek hat olarak yapılmışlardır.101

Bu şekilde, Cumhuriyet döneminden önce çeşitli yabancı şirketler tarafından inşa edilerek işletilen demiryollarının 4000 kilometrelik kısmı Cumhuriyetin ilanı ile çizilen milli sınırlar içerisinde kalmıştır. 24.5.1924 tarihinde çıkarılan 506 Sayılı Kanun ile bu hatlar millileştirilmiş ve "Anadolu-Bağdat Demiryolları Müdüriyeti Umumiyeti" kurulmuştur. Demiryollarının yapım ve işletmesinin bir arada yürütülmesini ve daha geniş çalışma imkânları verilmesini sağlamak amacıyla çıkarılan 31.5.1927 tarihli ve 1042 Sayılı Kanun'la "Devlet Demiryolları ve Limanları İdare-i Umumiyesi" adını almıştır.

TCDD demiryolu şebekesini, 1930’lu yıllar boyunca önemli hatları açarak -1932 yılında Sivas Hattı, 1937 yılında Zonguldak Hattı ve 1939 yılında Erzurum Hattı gibi- geliştirmeyi sürdürmüştür. Bu nedenle çekici makinelere olan gereksinim artmış ve TCDD, İngiltere ve Almanya’dan lokomotif siparişlerinde bulunmuştur.

Türkiye’de ilk kullanılan lokomotifler de demiryolunu yapan şirketlerce getirilmiştir. Bu nedenle ilk demiryolunu İngilizler yaptığı için, ilk lokomotifte İngiliz yapımı bir lokomotiftir. Görüldüğü üzere, Osmanlılar zamanında, çeşitli özel şirketler kendi çekici makinelerini (cer makinesi), şirket hissedarlarının ülkelerinden temin emekteydiler ve o zaman için, ulusal bir makine üretimi olmadığından, TCDD ithal makineleri yurt dışından almak durumundaydı ve Türk makineleri sık sık Almanya, İngiltere, Fransa ve ABD’den getirtilmekteydi.

Ancak Cumhuriyet yönetimiyle birlikte hemen her alanda olduğu gibi, demiryolu ulaşımında da ulusal gelişme dinamizmi hayata geçirilmiş ve kısa sürede ülke demir ağlarla örülmeye başlanmıştır. Bu amaçla öncelikle, 1939 yılında, buharlı lokomotif ve yük vagonlarının tamirini yapmak için Türkiye Demiryolu Makineleri Sanayii A.Ş. “Sivas Cer Atölyesi” adı altında kurulmuştur. Demiryolu ulaşımının gelişmesine koşut bir biçimde, 1953 yılında yeni yük vagonu yapımına başlanmıştır.

Daha sonra, demiryollarımızın yük ve yolcu vagonlarını tamir amacıyla 1948 yılında inşaatına başlanan ve 1951’de işletmeye açılan Adapazarı Cer Atölyesi; o tarihlerde 1200 adet yük ve 600 adet yolcu vagonunun bakım ve tamiratını gerçekleştirecek şekilde devreye sokulmuştur. Tamamen yabancı kökenli vagonlarla yapılan demiryolu işletmeciliği, ülkemizde kurulan bu atölye ile farklı bir konuma ulaştırılmıştır. Onarım Atölyesi hüviyeti 10 yıl devam etmiş olan bu kuruluş, geçen süre içerisinde yabancı vagonların tamir edilmesi esnasında karşılaşılan sorunların aşılabilmesinin yolunun,

yerli vagon üretiminden geçtiğini anlamış ve demiryollarının gereksinim duyduğu vagonların da ülkemizde üretilmesini gündeme getirmiştir. Bu düşünceyle Adapazarı Demiryolu Fabrikasına dönüştürülen kuruluş, 1961 yılında itibaren yolcu vagonlarının yerli olarak imalatına başlamıştır. Böylece vagon ithalatına son verilmiştir.

1975 yılında Adapazarı Vagon Sanayii Müessesesi “ADVAS” olan kuruluşta uluslararası standartlarda (UIC-RIC) tipi yolcu vagonlarının üretimine geçilmiş, bundan sonra üretilen RIC-X tipi uzun vagonlar yurtiçi ve yurtdışı hatlarda çalıştırılmaya başlanmıştır. Kuruluş 1986 yılında A.Ş. haline getirilerek bugünkü statüsüne kavuşturulmuş ve TÜVASAŞ11 “Türkiye Vagon Sanayii Anonim Şirketi” adını almıştır. 45 yıllık bilgi birikimi ve deneyimiyle raylı taşıt araçlarının tamamını üretebilen şirket, dünyadaki en son teknik özellikleri içeren ve 2000 yılının modern vagonları olan TVS 2000 serisini hizmete vermiştir. Saatte 200 kilometreye kadar hız yapabilen hareket aksamı (boji), 5 km/h hızda otomatik olarak kilitlenen emniyetli kapıları ve yaz kış konforlu bir seyahat imkânı sağlayan iklimlendirme sistemi, ergonomik yapıdaki koltukları, merkezi anons ve çok kanallı müzik yayın sistemi ve diğer birçok üstünlükleri ile üretilmekte olan bu vagonlar, bu alanda ülkemizin ulaştığı düzeyi göstermesi bakımından büyük önem taşımaktadır.

Aşağıdaki tabloda yer alan bilgiler, demiryolu ulaşımının ve teknolojisinin Cumhuriyet döneminde ulaştığı düzeyi ve büyüklüğü açıkça göstermektedir.

Bilimlerdeki Gelişmeler

Cumhuriyet döneminde yaratılan olumlu koşullara bağlı olarak, üstün nitelikli, bilimin pek çok dalında yaptıkları çalışmalarla katkıda bulunmuş ve bu katkılarından dolayı, uluslararası bilim ödüllerine lâyık görülmüş çok sayıda Türk bilim adamı yetişmiştir. Cumhuriyet’in kurulmasıyla birlikte

büyük önder Mustafa Kemal Atatürk'ün kalkınma stratejisiyle başlayan canlılık bir süre sonra kendini bilim alanında da hissettirmeye başlamıştır. Bu dönemin yarattığı ivmelenmeyle, Cahit Arf, Ahmet Cemal Eringen, Ratip Berker, Mustafa İnan, Turhan Onat, İhsan Ketin, Sırrı Erinç, Feza Gürsey, Asım Orhan Barut, Behram Kurşunoğlu, Oktay Sinanoğlu, Gazi Yaşargil gibi dünya bilimine damgasını vuran çok önemli bilim insanları yetişmiştir.

Özellikle kuramsal fizik ve atom-molekül fiziği sahalarında yukarıda adı geçen Türk fizikçileri, dünya fiziğinde çok önemli bir yer işgal etmişler, yaptıkları çalışmalarla büyük yankılar uyandırmışlardır. Özellikle Feza Gürsey, Asım Orhan Barut, Cevid Erginsoy ve Oktay Si-

nanoğlu fizikte temel problemlerle uğraşan en önemli bilim adamları arasına girmişlerdir. Bu fizikçilerimiz, Türk fiziğinin en parlak devrini yaşadığı 1960-1973 döneminde yaptıkları kuramsal çalışmalarla adlarının bilim dünyasına yerleşmesini sağlamışlardır. Feza Gürsey SU6 Kuramı, Asım Orhan Barut Dinamik Simetriler-Dinamik Gruplar Kuramı, Cavid Erginsoy katı hal fiziğinde Kanallama Kuramı, Oktay Sinanoğlu atom-molekül fiziği ve kuantum kimyasında Çok Elektron Kuramı ile haklı bir ün elde etmişlerdir. Kuramsal fizikteki bu başarıların benzeri ne yazık ki, deneysel fizik sahasında elde edilememiştir. Bunun yanında, cumhuriyetin ilk kuşak fizikçilerinin elde ettiği bu büyük başarılar daha sonraki genç kuşak fizikçiler tarafından aynı ölçüde tekrarlanamamıştır.

Matematik alanındaki gelişmeler açısından da durum aynıdır ve gerçek anlamda atılımın yapılması için 1933 Üniversite Reformu'nun getirdiği olumlu koşulları beklemek gerekmiştir. Cumhuriyet öncesi dönemde Baş Hoca İshak Efendi, Vidinli Tevfik Paşa ve Salih Zeki matematik alanında sayabileceğimiz en önemli araştırmacılardır. Bunların yaptıkları çalışmalar

da daha çok Batı'da ortaya konulmuş başarıları Türkçe'ye aktarmak ya da güncelleşmesini sağlamaktan ibaret kalmıştır.

Matematik konusunda Cumhuriyet dönemindeki ilk araştırmaları 1928 yılında, Kerim Erim ve Hüsnü Hamid (sayman) ve talebesi Ahmet Hamit Dilgan yurtdışında da yayımladıkları İtalya'da yayımladıkları makaleler ile gerçekleştirmişlerdir. Hüsnü Hamid makalesinde Osmanlı matematik tarihini ele almış, Kerim Erim ise Erlangen Üniversitesi'nde 1919 yılında yapmış olduğu Doktora tezinin sonuçlarını açıklamıştır. Bunları Ratip Berker'in çalışmaları izlemiştir.

Cengiz Uluçay Bieberbach Konjonktürü adıyla ABD'de yaptığı araştırmada o zamana kadar halledilmemiş mühim bir meseleyi çözerek matematik âleminde mevkiini almıştır. Daha sonra Riemann yüzeylerinin topolojisi hakkında çeşitli araştırmalar yaptı. "Fonksiyonlar Teorisi Riemann Yüzeyleri" adlı eseri ABD Kongre Kütüphanesi'nde katalog numarası alan ilk Türkçe matematik eseridir.

1935-1945 yılları arasında İstanbul Üniversitesi'ne çağrılan yabancı matematikçilerin çalışmalarıyla, bu dönemde daha çok akışkanlar mekaniği, elastisite gibi konular ön plana çıkmıştır. Bu arada yetişen Orhan Alisbah ve Nazım Terzioğlu'nun çalışmalarıyla gerçel ve kompleks analiz konuları, Cahit Arf ile cebir, Kerim Erim, Lütfi Biran, Ferruh Şemin ve Feyyaz Gürsan ile de diferansiyel geometri çalışmaları ağırlık kazanmıştır.

İstanbul Üniversitesi'nin bu atılımının ardından, 1946 yılından itibaren İstanbul Teknik Üniversitesi, 1948 yılında Ankara Üniversitesi, 1960'tan sonra Ege Üniversitesi ve 1964'ten sonra da Orta Doğu Teknik Üniversitesi devreye girmiş ve birer araştırma merkezi olarak Türk Matematik Tarihi'nin gelişimini hızlandırmışlardır.12

Cumhuriyet dönemi kimya bilimi açısından da bir atılım dönemi olmuştur. Ülkemizde ilk defa 1918 yılında İstanbul Üniversitesi çatısı

altında bir Kimya Enstitüsü'nün kurulmasıyla başlayan kimya çalışmaları 1933 Üniversite Reformuna kadar geçen süre içerisinde bu konuda etkinlikte bulunmuş tek birim olarak kalmıştır. Bunun ardından Ankara Üniversitesi, Fen Fakültesi (1943), Orta Doğu Teknik Üniversitesi, Fen Fakültesi (1958), Ege Üniversitesi, Fen Fakültesi (1961), İstanbul Teknik Üniversitesi, Kimya Fakültesi (1963) ve Hacettepe Üniversitesi, Fen Fakültesi (1964) kimya çalışmalarının yürütüldüğü merkezler olarak devreye girmişlerdir.13

Astronomi konusunda yapılan çalışmaların en fazla ivmelendiği dönem, 1933 Üniversite Reformu'na bağlı olarak İstanbul Üniversitesi, Fen Fakültesi, Astronomi Enstitüsü'nün kurulduğu dönem olmuştur. Berlin Postdam Gözlemevi'nde çalışmakta olan E. F. Freundlich bu enstitünün başına getirilmiş ve onun çabalarıyla Üniversite'nin bahçesinde bir gözlemevi kurulmuştur. Freunlich'den sonra Rosenberg ve daha sonra da Gleissberg ve Royds'un Enstitü yöneticiliği yaptıkları 1933-1950 yılları arasında Nüzhet Gökdoğan, Okyay Kabakçıoğlu, Edibe Ballı, Metin Hotinli, Adnan Kıral, Kamuran Avcıoğlu, Fatma Yılmaz ve Salih Karaali gibi astronomlar yetişmiştir.

1944 yılında Ankara Üniversitesi, Astronomi Enstitüsü, 1962 yılında Ege Üniversitesi, Astronomi Bölümü, Aynı yıl Orta Doğu Teknik Üniversitesi, Astrofizik Anabilim Dalı, 1987'de de İnönü Üniversitesi, Astronomi Bölümü kurulmuş ve araştırmaların yanında pek çok araştırmacının yetişmesine olanak sağlanmıştır.14

On dokuzuncu yüzyılda önem kazanmış olan ve ilk eserlerin Osmanlı İmparatorluğu zamanında kaleme alındığı Jeoloji konusunu Cumhuriyet dönemi Türkiye'sinde ciddi bir biçimde ele alan resmi kurumlar kurulmuş -Maden Teknik Arama Enstitüsü gibi- ve bu alanda bir çok bilim adamı yetişmiştir. Jeoloji konusu ile ilgilenen bilim adamları arasında Şevket

Ahmed Birand, Ahmed Canokay, Bedri Güneri, Fahriye Atıf, Hamid Nafiz Pamir’in adlarını saymak mümkündür. Bu arada daha çok morfoloji ağırlıklı olarak da Cemal Alagöz ve Sırrı Erinç çalışmışlardır.

Aynı şekilde, biyoloji ve tıp alanında da Cumhuriyetle birlikte önemli adımlar atılmıştır. Daha önce, ondokuzuncu yüzyılın ikinci yarısında tıp eğitiminde bi-

yoloji programa girmiştir. Cumhuriyetten sonra ise diğer disiplinler gibi, biyoloji de yeniden ele alınmıştır. Bu konuda hizmet verenler arasında Hikmet Birand, Suavi Yalvaç, Yusuf Vardar gibi öğretim üyelerinin adlarını sayabiliriz. 1933 yılındaki üniversite reformundan biyoloji de etkin olmuştur. Bunu takip eden yıllarda yurdumuza gelen ve üniversitelerimizde hizmet eden Alman bilim adamları arasında biyoloji konusunda hizmet verenler nispeten ağırlık taşır. Bunlar arasında Alfred Heilbronn ve Kosswig örnek olarak verilebilir.

Daha sonraki yıllarda araştırma ağırlıklı çalışmalar yapılmaya başlamış, botanikte Türkiye fauna ve florası, zooloji alanında ise Kelaynak kuşları ve deniz kaplumbağalarına ilişkin önemli çalışmalar gerçekleştirilmiştir.

Bu alanlarda çalışan nispeten geç tarihli araştırmacılar arasında botanikle ilgili olarak Sara Akdik, Şevket Akalın, Hikmet Birand’ı, zooloji ile ilgili olarak Ahmed Mithad Tolunay, Selahattin Okay, Bekir Alkan, Refik Erdem, Hasan Rüştü Oytun ve Bekir Alkan’ı sayabiliriz.

Bu dönemdeki hayvan araştırmaları özellikle bölgesel çalışmalarla zenginleşmiştir. Çeşitli hayvanların farklı bölgelerdeki dağılımı ve onların bölgesel özellikleri konusunda araştırmalar yapılmıştır. Bunlar arasında çeşitli böceklerle ilgili çalışmalarla (Tevfik Karabağ), bazı memeli hayvanlar üzerinde (tilkiler gibi) yapılan araştırmalar örnek olarak verilebilir (Bahtiye Mussuoğlu).

Darwinizmin yoğun olarak etkisini sürdürdüğü bu dönemde özellikle Darwinizm ve filogeni konusunda yoğun araştırmalara rastlamaktayız. Bu konuda düşünürlerimizin araştırmalarının yanı sıra, biyolojik çalışmalar da vardır (Nihat Şişli'nin çalışmaları gibi). Ayrıca bu konunun antropolojik boyutu ile ilgili çalışmalar da yine bu dönemde yer almıştır.

Cumhuriyet Dönemi'nde önemli ilerlemelerin kaydedildiği bir diğer alan olan Veteriner hekimlikle ilgili ilk ciddi teşebbüsler Osmanlılar döneminde başlamıştır. İlk bilimsel veteriner hekimlik öğrenimi 1842 yılında Askeri Veteriner Hekimlik Okulu'nun kuruluşu ile başlamıştır. 1914 yılında bu konuda atılan adımlar tekrar gözden geçirilerek, Dr. Thieme'in gözetiminde yeni bir yapılanmaya gidilmiştir. Ancak 1914-1918 yılları arasındaki Birinci Dünya Savaşı, diğer birçok bilimsel ve teknik gelişimin durmasına sebep olduğu gibi, veteriner hekimlik de bu yıllar arasındaki olaylarda etkilenmiştir.

Cumhuriyetin ilanı ile yeniden ele alınan veteriner hekimlikle ilgili yapılanma çalışmaları, savaş sonrasının zor şartlarına rağmen, devletin ve başta Atatürk'ün bu konuya da diğer ulusu ilgilendiren önemli konular kadar önem verdiğini göstermektedir. Başta ordu veteriner hekimlik görevleri başta olmak üzere, yeniden ele alınan konuyla ilgili ilk atılan adımlar arasında Askeri Tatbikat Mektebi ile Serum Aşı Evi'nin açılması sayılabilir.15

Veteriner hekimlik ondokuzuncu yüzyılda tıptan ayrı bir dal olarak belirlenmiştir. Cumhuriyet döneminde kurulan Yüksek Ziraat Okulu içindeki bu okulla birlikte bu alanda sistemli bir eğitim ve öğretimin başladığını söylemek mümkündür.

Veteriner hekimlik her zaman, ordu için önemli olmuştur. Bundan dolayı Cumhuriyet Dönemi'nde kurulan Veteriner Akademisi, 1968 yılında okula dönüştürülmüş ve Hastalıklar ve Nal Tekniği, Biyokimya, Bulaşıcı

Hastalıklar, Mikrobiyoloji, Dış Hastalıklar, Gıda Kontrolü ve Teknolojisi, Zootekni, İç Hastalıklar, Patoloji, Radyoloji ve Fizik Tedavi, Veteriner Görevleri belli başlı şubeleri olarak belirlenmiştir.16

Bu kurum sadece veteriner hekim yetiştirerek, ülkeye yararlı olmamış, aynı zamanda çıkardığı Türk Askeri Veteriner Hekimleri dergisi ile de yapılan araştırmaları tanıtmıştır.

Cumhuriyetin başlangıç yılarından itibaren veteriner hekimlik konusunda çalışan birçok isim sayabiliriz. K. Beller ve Üveis Mazkar gibi.

Veteriner hekimlik sadece hayvan hastalıklarıyla ilgili çalışmaları içermez; aynı zamanda, insanlardaki bazı hastalıkların ajanlarının belirlenmesi açısından da hayvan araştırmaları önem taşır. Bunlara Batı'da ve Doğu'da örnekler vermek mümkündür. Dolayısıyla birçok veteriner hekim, tıbba da hizmet etmiştir. Bunlardan biri de Behçet hastalığı diye bilinen Hulusi Behçet'tir. (1889-1948). Deri hastalıkları konusunda çalışmalar yapmış olan bu bilim adamımızın kendisi de bu hastalığa yakalanmaktan kurtulamamış ve bu hastalık onun hayatının son bulmasına sebep olmuştur. 1947 yılında tanısını verdiği bu hastalık daha sonra onun adıyla anılmıştır.17

Cumhuriyet ile birlikte önemli gelişmelerin kaydedildiği bir diğer alan da tıptır. Tıp genellikle, diğer disiplinlere oranla daha erken gelişmeye konu olmuş bir disiplin niteliğindedir ve diğer bilim dallarına göre daha geniş bir araştırmacı kitlesini bünyesinde barındırmaktadır. Ayrıca tıpla ilgilenenlerden bir kısmı, sadece tıpla değil, disiplinin ve çalıştıkları alanın gösterdiği niteliklere bağlı olarak, başka disiplinlerle de ilgilenmişlerdir. Bunlar arasında fizik ve kimyanın belli dalları nispeten daha önde gelmektedir.

Cumhuriyet döneminde diğer bilim dallarında da görüldüğü gibi, hemen Cumhuriyetin ilanından sonra, Osmanlı döneminde doğmuş ve

Atatürk döneminde görev yapmaya başlamış birçok hekim bulunmaktadır. Cumhuriyetin ilk yıllarında hizmet veren bu hekimlerimiz arasında Dr. Behçet Bey, Besim Ömer, Mashar Osman, Akil Muhtar, Saim Dilemre, Haydar İsmail Gaspıralı, Fahreddin Kerim Gökay, Muzaffer Dilemre, Reşit Galip, Kemal Akay ve Süreyya Tahsin Atademir'in adları sayılabilir. Cumhuriyetin ilerleyen yıllarında sayıları

gittikçe artan hekimlerimiz arasına, Tevfik Sağlam, Nurettin Ali Berkol, Muhiddin Dilemre, Kemal Cenap Berksoy, Melahat Terzioğlu, Sadi Irmak, Saip Ragıp Atademir gibi isimler katılmışlardır. Bu isimlere ek olarak günümüzde halen hizmet vermeye devam eden doktorlar arasında ise Ekrem Kadri Unat, Kemal Beyazıd (Türkiyede ilk kalp ameliyatını yapan doktor), Aykut Kazancıgil, Hüsrev Hatemi, Besim Türkan, İhsan Günalp, Ali Rıza Akısan, Kazım Arısan, Muammer Bilge, Orhan Andan'ı saymak mümkündür.

Cumhuriyetle birlikte sadece tıp bilimi değil, aynı zamanda sağlık kurumları da önemli gelişme göstermiştir. Cumhuriyet Dönemi'nde, daha önce Osmanlı Dönemi'nde işlerliğini sürdüren birçok hastane görevini, çeşitli yenilenmelerle sürdürmüştür. 1920'de Büyük Millet meclisini izleyen dönemde kurulan Sağlık Bakanlığı (Sıhhat ve İçtimai Muavenet Vekaleti) 1930 yılında yeniden yapılanmıştır. Bu yapılanma içinde sağlık, sağlığı korumak ve tedavi ile ilgili yapılanmaların hemen tamamı ona bırakılmıştır. Mevcut işleyen hastanelerin yanı sıra, Cumhuriyet'ten sonra açılan sağlık kurumları arasında Haydarpaşa Numune Hastanesi, Heybeliada Sanatoryumu, İstinye Devlet Hastanesi, Ankara Numune Hastanesi, Yüksek İhtisas Hastanesi, Ankara Hastanesi ve Sosyal Sigortalar bağlamında kurulan hastaneler (Sanatoryumlar ve cezaevi hastaneleri vb) bunlara örnek olarak verilebilir. Bunların bir kısmı, örneklerden de anlaşılacağı gibi, Cumhuriyet'ten sonra yoğun şekilde görülen verem

tedavisi için açılan prevantoryum ve sanatoryumlar ve son elli yılda gittikçe yoğunlaşan onkoloji hastaneleri bize Türkiye'de Cumhuriyet sonrası ne gibi hastalıkların spesifik olarak görüldüğünü de göstermektedir. Yine bu hastanelerin sayıca artışı, bunların Türkiye sınırları içinde yayılışı ve teknik olarak göstermiş olduğu gelişim de Cumhuriyeti izleyen yıllarda konunun ele alınışındaki ciddiyeti göstermektedir. Her ne kadar daha pek çok yapılacak iş varsa da, özellikle bu kurumların Türkiye sınırları içinde farklı şehirlere yayılmış olması sağlık hizmetlerinin belli merkezlerin dışında verilmesi, ve de mümkün olduğunca yurt sathına yayılmağa çalışılması bu konuda sadece uygulama değil, zihniyet olarak da önemli bir gelişme olduğunu göstermektedir.

Tıp ve sağlıkla yakından ilişkili olan eczacılık alanı da gerçek anlamda yapısına Cumhuriyet ile birlikte kavuşmuştur. Cumhuriyet ile birlikte yeni bir yapılanma içinde daha önceki yüzyılda genellikle azınlıklar elinde olan eczacılık, ecza ticareti, depoculuk ve ilaç ve galenik preparat yapımının Yunanistan'la yapılan nüfus değişimi ve 1928'de uygulanan eczanelerin sınırlanmasıyla yavaş yavaş Türklerin eline geçmiştir. Bu dönemde Türk eczacılar gayret ve istekle çağdaş eczacılığın Türkiye'de temellerini atmışlardır. Bunlar arasında Hüseyin Hüsnü Arsan, Kemal Atabay, Hasan Derman, Ferit Eczacıbaşı, M. Nevzat Pisak, Ethem Ulagay ve İsmail Yeşilyurt önderlik etmişlerdir. Bunların yanı sıra bazı hekimlerin de bu çabayı destekledikleri görülür. Bunlar arasında Dr. Neşet Ömer İrdelp, Dr. Akil Muhtar Özden ve Dr. Tevfik Sağlam başta gelmiştir.

Cumhuriyet döneminde tıpta ortaya çıkan yepyeni konulardan birisi de yirminci yüzyıl hastalığı diyebileceğimiz kanser araştırmalarıdır. Her ne kadar tarihin çeşitli dönemlerinde de bu konuda çalışmalar varsa da, ve kanser adı altında bu hastalık belirlenmişse de, Dünyadaki kanser araştırmalarının tedavi ağırlıklı olarak gelişmesi röntgen aletinin

bulunmasından sonraya rastlar. Türkiye'de ise bu 1925 sonlarından itibaren mümkün olabilmiştir. Bu konuyla ilgilenen bilim adamları arasında Hamdi Suat (Aknar) Bey, Orhan Remzi Kazancıgil, Ahmed Burhaneddin Toker, Müfide Küley Hanım, Eyüp Sabri Bey, Röntgenci Selahaddin Mehmed Bey, Perihan Çambel, Üveis Mazkar, Besim Turhan, Sati Eser'in adlarını sayabiliriz. Bu isimlerden de anlaşılabileceği gibi, dönemin doktorları konuya büyük ilgi göstermişlerdir. Zaman içinde onkoloji konusunda yapılan çalışmalar ayrıntı kazanmış ve teşhisin yanı sıra, özellikle erken teşhis üzerinde durulmuş ve tedavi konusu üzerinde yoğunlaşılmıştır.18

Bilim Adamları

Burada sadece yukarıda kısa tanıtımları yapılan bilim dallarında üstün başarı sağlamış olan bilim adamlarından birkaçı ele alınmıştır:19

Besim Ömer Akalın

Önde gelen hekimlerimizden birisi olan Besim Ömer Akalın, 1863 yılında İstanbul'da doğmuştur. Babası Mardalı Ömer Şevki Paşa, döneminin Meclis-i Mebusan'da milletvekili olarak görev yapmıştır. İlkin Kosova Rüşdiyesi'nde eğitim gören Besim Ömer, Askeri Tıp Okulu'na devam etmiş; daha sonra, 1891 yılında Fransa'ya giderek, orada ihtisasını tamamlamıştır. İstanbul'a döndüğünde Askeri Tıp Okulu'nda kadın doğum uzmanı sıfatıyla yardımcı hoca unvanı ile görev yapmaya başlamıştır.

Besim Ömer Türkiye'deki ilk kadın doğum kliniğini açmıştır (1892). Bu kliniğin ilk direktörü de kendisidir.

Haydarpaşa Tıp Fakültesi kurulduğunda, (1909) Kadırga'daki binalarındaki jinekoloji ve obstetrik kliniğine direktör olarak atanmıştır. Bu klinik 1928 yılında Haydarpaşa'ya bağlanmıştır.

Besim Ömer 1933 yılında emekli olmuştur. Ancak ölümü olan 1940 yılına kadar muayenehane açarak mesleğine devam etmiştir.

Besim Ömer'in uzmanlık alanı kadın-doğumdur, ancak o dönemin ihtiyaçlarını göz önünde bulundurarak, sadece kendi ihtisas dalında değil, halk sağlığı konusunda da birçok makale ve kitap kaleme almıştır. Onun yazılarının sayısı 400 olarak belirlenir. Bunların bir kısmı Fransızca'dır.

Bu eserlerinin yanı sıra 4 cilt halinde yayınladığı Nevsal-i Afiyet adlı döneminin tıp ve halk sağlığı konusundaki çalışmalarını ve tıp tarihi ile bilgiler veren bir eseri de vardır. Resimlerle açıklamalarını zenginleştirdiği bu eserde besin maddeleri, bebek bakımı, hamilelik, giysiler, yaygın olarak görülen hastalıklarla ilgili hemen herkesin anlayacağı dilde yazılmış makaleler bulunmaktadır.20

Çalışmalarından bazısı şunlardır:

Nevsal-i Afiyet

Sıhhatnümayı Aile (Aile Sağlığı Kılavuzu, 1886)

Sıhhatnümayı İzdivaç (Evlilik Sağlığı Kılavuzu, 1887)

Sıhhatnümayı Tenasül (Cinsel Sağlık Kılavuzu)

Tabibi Etfal (Çocuk Hekimi, 1898)

Hıfzısıhha (Sağlık Koruma, 1899)

Çocuk Büyütmek, (1925)

Fatin Gökmen

Cumhuriyet döneminin önemli astronomlarından olan Mehmet Fatin Gökmen 1877 yılında Akseki'de doğdu. Medrese eğitimi görmüş olan Gökmen, Hüseyin Hilmi Efendi'den geleneksel astronomi bilgilerini edindi ve bir süre Sultan Selim Muvakkithanesi'de çalıştıktan sonra, dönemin önde gelen matematikçi ve astronomu olan Salih Zeki'nin etkisiyle matematik ve çağdaş astronomi konularına yönelmiştir. 1901 yılında Dârü'l-Fünûn'un matematik bölümünde öğrenime başlamış, 1904'te mezun olduktan sonra bir süre Dârü'ş-Şafaka'da matematik derleri vermiştir. 1910 yılına kadar Dârü'l-Fünûn'da astronomi ve olasılık hesabı konularında

dersler veren Gökmen, bu tarihte Rasathane-i Amire müdürlüğüne getirilmiştir.

Daha sonra Kandilli Gözlemevi'ne dönüşecek olan bu kurumu öncelikle bir meteoroloji istasyonu olarak tasarlayan Gökmen, Fransız meteorolog Angot'nun yardımıyla çalışmalarını sürdürdükten sonra, 1933 Üniversite Reformu'yla üniversitedeki görevinden ayrıldı, ancak gözlemevindeki görevini mebus seçileceği 1943 yılına kadar yürütmüş ve 1955 yılında İstanbul'da ölmüştür.

Fatin Gökmen özellikle zaman tayini konularında çalışmıştır. Ay takvimi ve Ramazanın başlangıcının hesaplanması başta olmak üzere, yerel saatlerin hesaplanması konularında çağdaş astronominin verilerinden yararlanarak değerli çalışmalar gerçekleştirmiştir.

Çalışmalarından bazıları şunlardır:

Eski Hitay Takvimi (1936)

Rubu Tahtası Nazariyesi ve Tatbikatı (1936)

Türk Takvimi (1936)

Eski Türklerde Hey'et ve Takvim (1937)

19 Haziran Küsufu Küllisi (1948)

İbrahim Ethem Ulagay

Cumhuriyet döneminin bir diğer önemli eczacısı olan İbrahim Ethem Ulagay (1880-1943), İstanbul'da doğmuş, Kafkaslı bir aileye mensuptur. 1903 yılında Tıp Okulu'ndan hekim yüzbaşı olarak mezun olan İbrahim Ethem, Ali Rıza Bey'in yanında staj yapmıştır. Daha sonra Dr. G. Deycke Paşa'nın yanında kimya asistanı olarak çalışmış ve bu arada Dr. Numan Paşa'nın teşviki ile küçük bir biyokimya laboratuarı açarak, orada tıbbi tahliller yapmaya başlamıştır (1907).

Dr. İbrahim Ethem çeşitli hastanelerde (Bahriye, Haseki ve Haydarpaşa) kimya uzmanı olarak görev yapmıştır. Tıbbıye Mektebi Tıp Fakültesi'ne

dönüştürüldüğü yıllarda o da Dr. Akil Muhtar'ın asistanı olarak Fenn-i Tesir-i Edviye derslerini vermeye başlamıştır. Bu arada Darphanede çalışmağa başlamış ve orada basılan ve Reşat altını diye anılan altına gümüşün karıştırılmasıyla elde edilen altınlar onun gözetiminde, onun ayarlamalarıyla yapılmıştır.

Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra, Darphane'deki görevinden ayrılarak, bir laboratuar açmış ve galenik preparatlar (afyon tetürü, ipeka ekstresi gibi) hazırlamağa başlamıştır. Bu laboratuarın zaman içinde yetersiz kalmasıyla 1934'de yeni bir laboratuar açmıştır. Bu laboratuarda enjeksiyon çözeltileri (Huile camphreé, östrogenin, postuitrin gibi) ve tıbbi müstahzarlar (pentazol, digilanat gibi) hazırlamıştır.

Bu laboratuar özellikle İkinci Dünya Savaşı'nda büyük hizmetler vermiştir. 1941 yılından itibaren de vitamin ampulleri ve karaciğer ekstreleri üretmeğe başlamıştır. Bu laboratuarın önemli bir özelliği, yerli mallara kullanarak son derece kaliteli ürünler ortaya koymasıdır.

İbrahim Ethem Ulagay 1943 yılında ölmüştür, ancak çocukları kimyager Rasin Ulagay, eczacı Nezih Ulagay ve kimyager Suat Ulagay bu laboratuarı daha da geliştirmiş ve anonim ortaklık haline getirmişledir. Özellikle 1935 yılında İstanbul Eczacı Mektebi'nden mezun olan Nezih Ulugay (1911-1985), babası ile birlikte ilaç

sanayinin gelişmesinde ve yerli müstahzarların yabancı müstahzarların kalitesine erişmesi için büyük emek harcamıştır.

İbrahim Ethem, eczacılığın sadece Türkiye'de yerli materyallerle de yapılabileceğini ve bunun hemen her konuda uygulanabileceğini gösteren başarılı bir eczacı-kimyager değil, aynı zamanda ilk Türk kodeksini tertipleyen komisyondaki çalışmalarıyla da hizmet vermiş bir kişidir.21

Tevfik Sağlam

Tıbbın kurumlaşmasında hizmet vermiş hekimlerden biri de Tevfik Sağlam'dır. 1882 yılında İstanbul'da doğan Tevfik Sağlam, harp yıllarının kahrı içinde mücadeleci bir anlayışla yetişip, yine aynı ortam içinde hizmet vermiş bir bilim adamıdır. 1897 yılında Askeri Tıbbıyeye girmiş ve 1903'de mezun olmuştur. Gülhane Tıp Akademisi'nde Süleyman Numan Paşa ile tanışmış ve müteakip yıllarda onunla işbirliğini sürdürerek çalışmalarını onun yanında devam ettirmiştir.

Meşrutiyetin ilanından sonra, peş peşe gelen savaş yıllarında okuldan izin alan Tevfik Sağlam, savaşta ordu hekimi olarak görev yapmıştır. Birinci Dünya Savaşı'nın bitiminde İstanbul'a dönen Tevfik Sağlam, 1915 yılında Kolordu Sağlık işlerinin düzenlenmesinde başhekim olmuştur. Daha sonra da Üçüncü Orduda Sıhhıye Reisi olmuştur. 1918'de, Osmanlı Hükümeti ile Cenubi Kafkas hükümetleri arasındaki barış toplantılarında müzakerelerde görev almıştır. Aynı yıl Şark Ordular Grubu Müfettişliğine tayin edilmiştir.

Savaş sonrasında Tevfik Sağlam Gülhane Müdür ve Başhekimliğine ve aynı zamanda İç Hastalıkları Kliniği Profesörlüğüne tayin edilmiştir. 1919 yılında İstanbul'da çıkan veba salgınında Veba Komisyonu'nda çalışmıştır. 1920 yılında ise Askeri Tıbbıyeye Sıhhıye muallimliğine tayin edilmiştir.

Milli Mücadele sırasında İnebolu yoluyla Ankara'ya gelen Tevfik Sağlam, 1921 yılında Ankara'da Sıhhıye Müfettişi Umumiliğine getirilmiş, ancak bir yıl sonra istifa etmiş ve Ankara Hastaneleri Dahiliye ve İntaniye Şefliğine getirilmiştir.

1923 yılında Tevfik Sağlam İzmir'de hastane hizmeti verirken, Gülhane Hastanesi'nde dahiliye kliniğinde profesör olarak görev yapmağa başlamıştır. Ve 1924 yılında Gülhane'de başhekimlik makamına getirilmiştir

Cumhuriyet yıllarında onun birçok komisyonda görev aldığını görmekteyiz. Bunlar arasında Sıtma Savaş komisyonundaki görevi de

sayılabilir. Sağlık Bakanı olan Refik Saydam'la birlikte bu komisyonda çalışmıştır.

Daha çok idareci olarak hizmet veren Tevfik Sağlam tıp fakültesinin yeniden yapılanmasında önemli rol oynamıştır. 1931'de Tıp Fakültesi dahiliye müderrisi, 1933'de darülfünun lağvedildiğinde Tıp Fakültesi dekanı olarak atanmıştır. Ayrıca İç Hastalıkları Kürsüsünü kurma işi ona verilmiştir. 1934 yılında üniversitedeki işinden ayrılan Tevfik Sağlam Haydarpaşa Nümune Hastanesi'nde iç hastalıkları mütehassısı olarak görev yapmıştır.

Tevfik Sağlam 1937'de Yüksek Sıhhat Şurasında görev almıştır. 1942 yılında ise İstanbul Üniversitesi'nde rektörlük görevini üstlenmiştir. 1946 yılında ise Üniversiteler arası kurulda görev almıştır.

Tevfik Sağlam, sadece eğitim kurumlarında hizmet vermemiştir, aynı zamanda, bir hekim olarak Verem Savaş Derneği'nin organizasyonunda önemli rol oynamıştır. 1952 yılında yaş haddinden üniversiteden ayrılan Tevfik Sağlam, emekliliğinden sonra Verem savaş derneğindeki çalışmalarına devam etmiştir. Ayrıca UNESCO Milli Komisyonunda da görev yapan Tevfik Sağlam, bu faaliyetlerine öldüğü 1963 yılına kadar da devam etmiştir.22

Süleyman Ferit Eczacıbaşı

Önemli eczacılarımızdan biri olan Süleyman Ferit Eczacıbaşı (1887-1973), İzmir'de doğmuştur. 1903 yılında Sivil Tıp Okulu'nun eczacılık kısmından mezun olduktan sonra, İzmir Gureba Hastanesi'nde 3 yıl eczacı olarak hizmet vermiştir. Daha sonra istifa ederek 4 eczacı ile birlikte Eczane-i Umumi adlı bir eczane açmıştır. Bunu izleyen yıllarda İzmir Konak'ta Şifa Eczanesini açan Eczacıbaşı, Müstahzarat ve Itriyat Fabrikasını kurmuştur. Burada müstahzarat ve preparat ile kozmetik elde etme üzere çalışmalarını yoğunlaştırmıştır.

Ölümünden sonra, idareyi ele alan kimyager oğlu Nejat Eczacıbaşı ve Nevzat Eczacıbaşı, Süleyman Ferit Eczacıbaşı'nın çalışmalarını bir adım daha ileri götürmüş, günümüzde bilinen Eczacıbaşı tesislerini oluşturmuşlardır. Daha sonra torun Bülent Eczacıbaşı işi devralarak geliştirme ve güçlendirme faaliyetlerini sürdürmüştür. Nejat Eczacıbaşı sadece eczacılık adına bazı müstahzarları üretmemiş; porselen sanayi ve kozmetik sanayinde de söz sahibi olmuştur.

Hamid Nafiz Pamir

1893 yılında Selanik'de doğmuş olan Pamir, Jeolojiye duyduğu ilgiyle, 1913 yılında Ural Dağları üzerinde bir araştırma gezisine katılmış ve bu araştırmasını da temele alarak 1915 yılında Pavda Asit Kayaçları adlı doktora tezi ile bu alanda doktorasını tamamlamıştır. Daha sonra İstanbul Darülfünun'a Walter Penck'in yanına muavin olarak giren Pamir üniversitedeki çalışmalarını üniversite reformundan sonra da sürdürmüştür.

Pamir, Prof. Chaput ve Paréjas ile birlikte Türkiye'nin jeolojik yapısını incelemiştir. Bu çalışmalarının sonucu olarak Bingöl Dağları (1943) ve Ergani Havzasında Hidrolojik Araştırmalar (1954) adlı eserlerini kaleme almıştır. Ayrıca Pamir'in daha erken tarihli olarak kaleme aldığı ve daha çok el kitabı niteliğinde olan Umumi Arziyat (1928), Dinamik Jeoloji (1937) gibi eserleri de vardır.

Pamir, fosillerin tabakaları yaşlandırmada ve onların tanımlanmasında ne kadar önemli olduğunu çok iyi bilen bir jeolog olarak, fosil çalışmalarına da büyük önem vermiştir. İstanbul ile de ilgili olan bu çalışmalarının en güzel örneklerinden birisi, İstanbul'un Omurgalı Fosilleri adlı eserinde ifadesini bulmaktadır.

Pamir, sadece iyi bir araştırıcı değil, aynı zamanda Türkiye'deki bilimsel kurumlaşmada da emeği geçmiş bir bilim adamımızdır. 1918 yılında Jeoloji Enstitüsü'nün kuruluşunda etkin bir rol oynamış, ancak

savaş ortamında bu enstitü kapatılmış ve 1947 yılında tekrar onun tarafından yeniden yapılandırılmıştır. Onun jeoloji çalışmalarının kurumlaşması adına bir başka hizmeti de, kurulmasında da etkin rol oynamış olduğu MTA'dır.

Çalışmalarından bazıları şunlardır:

Umumi Arziyat (1928)

Tektonik Stratigrafîe (1937)

Dinamik Jeoloji (2 Cilt, 1937-1960)

Straigrafîk Jeoloji (1942)

Bingöl Dağları (1943)

Ergene Havzası'nda Hidrojeolojik Araştırmalar (1954)

Yerbilim Terimleri Sözlüğü (Ö. Öztunalı ile birlikte, 1971)

Üveis Mazkar

Embriyolojinin canlının gelişim çizgisinin saptanması açısından önemli bir araştırma alanı haline geldiği görülmektedir. Bu alanda önemli adlardan biri Üveis Maskar'dır. (1900-1182). Veteriner hekim olan Üveis Mazkar, İstanbul Tıp Fakültesi'nde Histoloji ve embriyoloji kürsüsünde araştırmalarını sürdürmüş ve 1948 yılında bu kürsüde profesör olmuştur. Eczacılık Okulu Müdürlüğü de yapan Üveis Mazkar, insanda da embriyolojik gelişim sürecini incelemiştir. Bu çalışmalarını yazdığı makalelerinin yanı sıra Embriyoloji adlı kitabında vermiştir.

Nusret Karasu

Cumhuriyetin önemli hekimlerinden biri de Nusret Karasu'dur. Nusret Karasu, 1902 yılında Erzurum'da dünyaya gelmiştir. Temel eğitimini tamamladıktan sonra, İstanbul Üniversitesi Tıp Fakültesi'nde tıp eğitimi görmüştür. 1927-1929 yılları arasında askerlik hizmetini tamamladıktan sonra, Gülhane'de İç Hastalıkları Kürsüsüne asistan olarak girmiştir. Daha sonra 1934-1940 yılları arasında ise Askeri Mevki Hastanesi'nde iç

hastalıkları mütehassısı olarak çalışmıştır. 1940-1943 yılları arasında Erzurum'da Mareşal Fevzi Çakmak Hastanesine görev yapmış olan Nusret Karasu 1943 yılında Gülhane Hastanesi'nde iç hastalıkları doçenti oldu. 1951 yılında tabib albay olarak hizmet ederken, Ankara Tıp Fakültesi'nde görev almıştır. Daha sonra da aynı kurumda çalışmalarını sürdürmüştür.

Nusret Karasu 1946 yılından itibaren, Ankara Üniversitesi'ndeki görevinin yanı sıra, Verem Savaş Derneği'nde çalışmağa başlamıştır. 1947'de Verem Savaş Derneği'nin ikinci başkanı ve 1950'den itibaren başkan olarak çalışmalarını sürdürmüştür.

1952-1954 yılları arasında Tıp Fakültesi Dekanı olan Nusret Karasu, ilk olarak Fitizyoloji Kürsüsünü kurmuştur. Bu arada Tıp fakültesinin Cebecideki binalara taşınmasını, daha geniş ve iyi şartlarda faaliyetini sürdürmesini sağlamıştır. Buradaki binalarda klinikler gelişmiştir.

1960 yılındaki İhtilâlden sonra bir süre sağlık bakanlığı da yapan Nusret Karasu, Kızılay'ın idarecilerinin Yassı Ada'da olması dolayısıyla, Kayyumlar Heyetini kurarak bu kurumun görevlerini yürütmesini sağlamıştır. 1964 seçimlerine kadar da bu kurumun başkanlığını sürdürmüştür.

Nusret Karasu birçok ulusal ve uluslararası derneğin üyesidir ve UNESCO'da Milli Halk Sağlık Komitesi'nin başkanı olarak görev yapmıştır.

Birçok görevi arasında en önemli yeri üniversitedeki göğüs hastalıklarıyla ilgili çalışmaları ve Verem Savaş Derneği adına yürüttüğü görevleri almaktadır. Bunlardan üniversiteye ilişkin çalışmaları arasında çeşitli şehirlerde tarama ve aşılama işini yürüten verem dispanserlerinin kurulması da yer almaktadır. Bunların bir kısmında hastane birimi de bulunmaktadır.

Üniversiteye yaptığı hizmetler arasında, Sitoloji Kürsüsünü kurması ve burada hizmet verecek olan elemanların yetişmesinde önderlik etmesi, alerji konusunda uzman yetişmesi konusunda öncülük etmesi, bronkoloji dalının kurulmasını sağlaması, Türkiye'de ilk defa mikrokateter sistemi ile solunum sistemi ve akciğerlerin incelenmesinde önderlik etmesi, bu konu ile ilgili özel cerrahi bölümünün kurulmasını sağlaması gibi hizmetleri sayılabilir. Ayrıca onun halk sağlığına büyük önem verdiği ve bu konuda da çalışmaları olduğu bilinmektedir.

Türkiye'deki kurumlaşma adına yaptıkları ise Verem Savaş Derneği adına yaptığı çalışmalar ve bu kuru-

mun müstakil hale gelmesini sağlamasıdır. Ayıca Türkiye'deki ilk uluslararası göğüs hastalıkları kongresinin yapılmasında öncülük etmiştir.

Onun bu yoğun hizmetlerinin yanı sıra, göğüs hastalıkları konusunda çeşitli yazıları vardır. BCG aşısı uygulamasıyla cüzamın da azalacağı tezini savunan Nusret Karasu, Türkiye'deki tüberkülozun yayılmasının da sürekli kontrol ve aşılama ile azaltılabileceğini savunmuştur. Bu arada erken teşhisin tedavide etkin rol oynadığını savunan Nusret Karasu'nun bu adımlarının daha sonraki çalışmalarda büyük önem taşıdığı görülmektedir.23

Sara Akdik

Dönemin bir özelliği olarak, erkek bilim adamları kadar, bilim kadınlarının da faal olması ve bilim adına önemli çalışmalara imza atmalarıdır. 1907'de Hanya'da doğan Sara Akdik, bu durumun en güzel örneklerinden biridir. 1924'de İstanbul Üniversitesi'ne girmiş ve mezuniyetini izleyen yıllarda aynı üniversitede öğretim elemanı olarak görev yapmış olan Akdik, bitkileri incelemeleri konusunda çalışmış ve daha çok, günümüzde gittikçe popüler hale gelen Genetik konusu üzerinde çalışmalarını yoğunlaştırmıştır. Hücre ve çekirdeği, gen yapıları ve türler ve

çeşitler arasındaki bağıntı üzerinde önemli çalışmaları olan Sara Akdik'in ayrıca Genel Botanik gibi, ders kitabı niteliğinde eserleri de vardır.

Sara Akdik, Türkiye Cumhuriyeti'nin yapılanma döneminde yaşamış olan bilim adamı olarak, bazı kadınlarla ilgili kurumların ve derneklerin kurulmasında da öncülük etmiştir. Çalışan Kadınlar Cemiyeti (1924) bunlardan birisidir.

Ratip Berker

5 Haziran 1909'da İstanbul'da doğan ve yüksek öğrenimini Fransa'da tamamlayan Berker,24 1936'da matematik alanında doktorasını tamamlayarak Türkiye'ye dönmüştür. İstanbul Üniversitesi, Fen Fakültesi'nde, İstanbul Teknik Üniversitesi'nde, UNESCO'da çeşitli zamanlarda görev yapan, 1957'de ABD'deki Indiana Üniversitesi'nde ve daha sonra Avrupa'da çeşitli üniversitelerde konuk öğretim üyesi olarak çalışan Berker, 1968 yılında TUBİTAK bilim ödülüyle ödüllendirilmiştir. Pek çok bilimsel başarıyı gerçekleştirmiş olan Ratip Berker, 17 Ekim 1997'de ölmüştür.

Doktora tezinde, sıkıştırılamayan ağdalı bir akışkanın hareket denklemlerini konu alan Berker'in elde ettiği sonuçlar onu bilim dünyasına tanıtmış ve sonradan birçok araştırmasına temel olmuştur. Ağdalı akışkanlara ilişkin Navier-Stokes denklemlerini inceleyen Berker'in, bu denklemlerin kesin çözümleri konusunda vardığı özgün sonuçlardan ilki, Navier-Stokes denklemlerinin bilinen her çözümünden yeni bir çözüm ailesi çıkartma olanağı veren bir dönüşümdür. Son yıllarda burgaç (türbülans) kuramıyla ilgilenen araştırmacıların yararlandığı bu dönüşüm, bugün Berker'in adıyla anılır. Navier-Stokes denklemlerinin kesin çözümünde ulaştığı ikinci önemli sonuç ise, özellikle kendisinin "birinci tür ve ikinci tür düzlemsel hareketler" diye adlandırıp incelediği hareketlere ilişkindir.

Navier-Stokes denklemlerinin çözümleri üzerine, kendisinin ve başka araştırmacıların yaptığı tüm çalışmaları derleyerek 1963'te Almanya'daki Handbuch der Physik'te yayımlayan Berker'in bu çalışması sıkıştırılmayan ağdalı akışkanlar konusunda temel başvuru kaynağı sayılır. Makalesinde bu denklemlerin yaklaşık ve kesin çözümlerini iki ayrı bölüm halinde ele almış olan Berker, 1963 yılından sonra, aynı çözümleri bu kez sıkıştırılabilen ve ağdalı olmayan akışkanlarda (gaz) denemeye başlar. Bir gazın "Bağdaşma Denkleminin Üretilmesi ve Çözümü" başlıklı çalışmasında, yoğunluk, basınç ve entropiyi yok ederek, yalnızca hızı kapsayan tek bilinmeyenli hareket denklemleri elde etmeyi başarmıştır.

Berker'in özgün çalışmalarından biri de, akışkanlar mekaniğindeki "d'Alembert Paradoksu" ile ilgilidir. D'Alembert akışkanların hareketini incelerken, sıkıştırılamayan ağdasız bir akışkanın düzgün akışı içine yerleştirilmiş, durağan ya da sabit bir hızla yol alan katı bir cisme akışkanın uyguladığı kuvvetlerin bileşkesi, kuramsal olarak sıfır olacağını öngörmüş, ancak gerçek akışkanlar için geçerli olmadığından, bu sonuç d'Alembert Paradoksu olarak adlandırılmıştır. Ratip Berker ise, akışkanın bu tür hareketi için geçerli olan denklemlerden yararlanarak, hız alanının sonsuzdaki değişimini buldu ve bu değişimin ileri sürülen varsayımı doğrulamadığını göstermiştir.

Çalışmalarından bazıları şunlardır:

Sur Quelques cas d'Integration des Équations du Mouvement d'un Fluide Visqueux Imcompressible, (Sıkıştırılamayan Ağdalı Bir Akışkanın Hareket Denklemlerinin Bazı İntegre Edilebilme Halleri) 1936.

Mekanik Dersleri, 1946.

Asal Sayılar, 1948.

"Integration des Équations du Mouvement d'un Fluide Visqueux Imcompressible", (Sıkıştırılamayan Ağdalı Bir Akışkanın Hareket

Denklemlerinin İntegrasyonu) Handbuch der Physik, VIII, 2, 1963.

Cahit Arf

Hem matematik lisansı, hem matematik doktorası olan ilk Türk olma özelliğini25 taşıyan ve ülkemizde ma-

tematiğin simgesi haline gelen Cahit ARF (1910-1997), 1932 yılında Galatasaray Lisesi'nde matematik öğretmenliğine başlamış, 1933 yılında da İstanbul Üniversitesi, Fen Fakültesi'nde profesör yardımcısı (Doçent adayı) olmuştur. Doktorasını 1938 yılında Almanya'da Göttingen Üniversitesi'nde tamamladıktan sonra, İstanbul Üniversitesi'ne dönen ARF, 1943'de profesör, 1955'de Ordinaryus Profesör olmuş, 1964-1965 yılları arasında Fransa'da bulunan Princiton'daki Yüksek Araştırma Enstitüsü'nde konuk öğretim üyesi olarak görev yapmıştır.

1938 yılından beri cebir, sayılar teorisi, elastisite teorisi, analiz, geometri ve mühendislik matematiği gibi çok çeşitli alanlarda yaptığı çalışmalarla matematiğe temel katkılarda bulunmuş, yapısal ve kalıcı sonuçlar elde etmiş olan Cahit Arf'ın matematik dünyasında tanınması "Hasse-Arf Teoremi" ile başlar. Sentetik geometri problemlerini, cetvel ve pergelle çözülebilir olup olmadıklarına göre sınıflandırmayı tasarlayan Arf, Fransız matematikçi Galois ve Jordan'ın gruplar kavramından, özellikle de cebirsel denklemlerin çözümünde grup kavramının uygulanmasına ilişkin çalışmalarından yararlanmıştır. Eski Yunandan beri üzerinde çalışılan üç problemden biri olan cetvel ve pergel kullanmak suretiyle bir açının eşit üç parçaya bölünüp bölünemeyeceği meselesi ile ilgilenmiş ve yalnızca ikinci dereceden cebirsel denklemlere indirgenebilen problemlerin cetvel ve pergel yardımı ile çözülebileceğini saptamıştır. Bunun için, çözülebilen tüm cebirsel denklemlerin bir listesini çıkarması gerektiğinden, çalışmalarını yalnızca kuramsal matematikle sınırlamayıp matematik çözümlerinin

mekanik problemlere uygulanmasının en iyi örneklerini de vermeyi denemiştir.

Cahit Arf'ın cebirsel geometriyle ilgili bir çalışmasında kullanılan halkalar, aksiyomlaştırılarak Arf halkaları olarak adlandırılmış, son yıllarda bu Arf halkalarından Arf modüllerine geçilmiştir. Topolojide de uygulama alanı bulan bu kavram daha sonra öylesine genelleştirilmiştir ki, modüller için olan doğal genellemeye de "Klasik Arf İnvariyantı" denilmiştir.

Bütün Türk matematikçilerine dolaylı veya dolaysız bir şekilde esin kaynağı olmuş, yaptığı uyarılar ve verdiği fikirlerle çevresindeki tüm matematikçilerin ufuklarını genişletmiş ve çalışmalarını yeni bir bakış açısıyla yönlendirmelerini sağlamış olan Cahit ARF'ın ilk çalışması, 1939 yılında Almanya'nın ünlü bir matematik dergisi olan Crelle Journal dergisinde yayınlanmıştır. ARF çözülebilen cebirsel denklemlerin bir listesini yapmak amacıyla Göttingen'de ünlü matematikçi Hasse'nin yanında doktora öğrencisi iken, Hasse'nin önerisiyle özel haller problemini çözmeyi başarmıştır. Cahit ARF bu çalışmasıyla sayılar teorisinde çok özel bir yeri olan lokal cisimlerde dallanma teorisine önemli yapısal bir katkıda bulunmuştur. Burada bulduğu sonuçlardan bir bölümü dünya matematik literatürüne "Hasse-Arf Teoremi" olarak geçmiştir.26

Bundan sonra uğraştığı problem, matematikte "kuadratik formlar" olarak bilinen konudadır. Uzayda konisel yüzey denklemleri buna basit bir örnek olarak gösterilebilir. Bu konudaki temel problem, kuadratik formların bir takım invaryantlar, yani değişmezler yardımıyla sınıflandırılmasıdır. Bu sınıflandırma Witt adında ünlü bir Alman matematikçi tarafından karakteristiği ikiden farklı olan cisimler için 1937'de yapılmıştır. Karakteristik iki olunca problem çok daha zorlaşıyor ve Witt'in yöntemi uygulanamıyordu. Cahit ARF bu problemle uğraşmış ve karakteristiği iki olan cisimler üzerindeki kuadratik formları çok iyi bir biçimde

sınıflandırarak, bunların invaryantlarını, yani değişmezlerini inşa etmeyi başarmıştır. Bu invaryantlar dünya literatüründe “Arf İnvaryantları” olarak geçmektedir. Bu çalışması 1944 yılında yine Crelle Journal’da yayınlandı ve Cahit ARF’ın dünyaca tanınmasına neden olmuştur.27

1945’lere gelindiğinde düzlem bir eğrinin herhangi bir kolundaki çok kat noktaların çok katlılıklarının yalnız aritmetiğe ait bir yöntem ile nasıl hesaplanacağı iyi bilinmekteydi. Düzlem halde algoritmanın başladığı sayılar eğri kolunun parametreli denklemlerinden bilinen bir kanuna göre elde ediliyordu. Genel durumda ise böyle bir sonuç henüz bulunamamıştı. Bu sıralarda İstanbul’da Patrick Du Val adında bir İngiliz matematikçi bulunuyordu ve Du Val genel halde algoritmanın başladığı sayılara “karakter” adını vermiş ve eğrinin tüm geometrik özellikleri bilindiği zaman, bu karakterlerin nasıl bulunacağını göstermişti. Bunun tersi de doğruydu. Bu karakter bilinirse, eğrinin çok katlılık dizisi, yani geometrik özellikleri de bulunabiliyordu. Burada açık kalan problem ise bir eğrinin denklemleri verildiğinde karakterlerini bulabilmek idi.

Cevap düzlem eğriler için bilinmekte, ama yüksek boyutlu uzaylarda bulunan tekil eğriler için bilinmemekte idi. Ayrıca, yüksek boyutlu bir uzayda tanımlanmış bir tekil eğrinin çok katlılık özelliklerini, yani geometrik özelliklerini bozmadan en düşük kaç boyutlu uzaya sokulabileceği de bu problemle beraber düşünülen bir soru idi. Bu çeşit sorular matematiksel bakış açısının temel problemi olan sınıflandırma probleminin eğrilere uygulanması bakımından son derece önemli ve zor sorulardı. Cahit ARF bu problemi 1945’de tamamı ile çözmüş ve tek boyutlu tekil cebirsel kolların sınıflandırılması problemini kapatmıştır. Bu problemi çözerken önemini gözlediği ve problemin çözümünde en önemli rolü oynadığını fark ettiğini bazı halkalara “karakteristik halka” adını

vermiş ve daha sonra gelen yabancı araştırmacılar bu halkalara “Arf Halkaları” ve bunların ka-

panışlarına “Arf Kapanışları” adını vermişlerdir. Cahit ARF’ın bu çalışması 1949’da Proceedings of London Matematical Society dergisinde yayınlanmıştır.28

Cahit ARF’ın 1940’lı yıllarda yaptığı bu çalışmaların günümüzde hala kullanılıyor olması, onun kalıcılığının bir göstergesidir ve çalışmalarından dolayı 1948’de İnönü Ödülü, 1974’de TÜBİTAK Bilim Ödülü, 1980’de İTÜ ve KATÜ Onur Doktorası, 1981’de de ODTÜ Onur Doktorası’nı kazanmış olması, genç yaşta Mainz Akademisi Muhabir Üyeliğine seçilmesi ve Türkiye Bilimler Akademisi Onur Üyesi olması da bunu doğrulamaktadır.

Yapıtlarından bazıları şunlardır:

“Untersuchungen über reinverzweigle Erweiterungen diskret bewerteter perfekter Körper” (Ayrık Değerlendirilmiş Yetkin Cisimlerin Salt Dallanmaları İçeren Genişlemeleri Üstüne Araştırmalar, 1939)

“Untersuchungen über quadratische Formen in Kôrpern der Characteristik 2” (Karakteristiği İki Olan Cisimlerin Kuvadratik Formları Üstüne Araştırmalar, 1941)

“Sur la détermination des états d’équilibre d’un milieu élastique plan admetton des frantières libres à tensions constantes” (Sabit Gerilimli Serbest Sınırları Olan Düzlemsel Esnek Bir Ortamın Denge Durumlarının Belirlenmesi Üstüne, 1947)

“Über ein Analogon des Riemann-Rocschon Satzes in Zahlkörpern” (Sayılar Cisminde Riemann-Roch Teoremi’nin Bir Benzeri Üstüne, 1957)

Sait Akpınar

Çekmece Nükleer Araştırma ve Eğitim Merkezi’nin (ÇNEAM) kurucularından olan Sait Akpınar,29 aynı zamanda Cumhuriyet

Dönemi’nde yapılan deneysel fizik çalışmalarının da öncüsüdür. 1913 yılında İstanbul’da doğan Akpınar, 1934-1937 yılları arasında Almanya’da Frankfurt Goethe Üniversitesi’nde fizik, matematik ve kimya okuduktan sonra, 1940 yılında Göttingen Üniversitesi’nde Doktora programını tamamlayarak Türkiye’ye dönmüştür.

İlk çalışmaları alkali halojenür tuz kristallerine ilişkin olan ve bu kristallerde gözlemlenen gazışıması (lüminesans) olaylarının odaklandığı noktayı belirleyerek, olayın fotokimyasal mekanizmasını açıklığa kavuşturan Akpınar, bu kristallerde daha önceleri bilinmeyen yeni tip bir elektrogazışıma olayını saptamayı başarmıştır. Bu başarısını 1940 yılında “Über den Einbau Chemisch Definierter Zusaetze in Alkalihalogenidkristallen” Alkali Halojenür Kristallerde Kimyasal Olarak Tanımlanmış Katkıların Yapısı Üstüne) Annalen der Physik, adlı makalesiyle bilim dünyasına duyurmuş olan Akpınar, daha sonra nükleer fizik konularına yönelmiş ve 1948-1949 yıllarında yaptığı çalışmalarla nükleer sayıcıların enerji ayırma gücünü ve sayıcı tüplerdeki yeni tip bir elektrik boşalmasını tanımlamayı başarmıştır.

Akpınar’ın öncüsü olduğu diğer bir alan da radyoaktif izotopların tıpta uygulanmasına öncülük etmiş olmasıdır. Tiroit bezinin iltihaplanmasından, az ya da çok salgı yapmasından kaynaklanan hastalıkların tanı ve tedavisinde radyoaktif iyot kullanımına yönelik ilk çalışmaları kendisinin denel fizik laboratuarında başlatan Akpınar, aynı zamanda mezon teleskopu ve izomer simülatörü gibi nükleer aygıtların da geliştiricisidir.

Çalışmalarından bazısı şunlardır:

“Über den Einbau Chemisch Definierter Zusaetze in Alkalihalogenidkristallen” Alkali Halojenür kristallerde Kimyasal Olarak Tanımlanmış Katkıların Yapısı Üstüne) Annalen der Physik, 1940.

Sırrı Erinç

Jeomorfoloji ve coğrafya konularında çalışmaları ile tanınan bilim adamlarımız arasında şüphesiz önemli bir yer işgal eden Sırrı Erinç 1918 yılında İzmit'de doğmuştur. Erinç, İstanbul Üniversitesi'nde fiziki coğrafya konusunda çalışmalar yapmıştır. O Cumhuriyet yıllarında daha çok eğitime dönük olarak verdiği hizmetler ve bu konuyla ilgili olarak yazdığı ders kitaplarının yanı sıra, Türkiye'nin jeomorfolojik yapısı ile ilgili araştırmalar gerçekleştirmiş ve eserler kaleme almıştır.

Çalışmalarından bazıları şunlardır:

Doğu Anadolu Coğrafyası (1953)

Tatbiki Klimatoloji ve Türkiye'nin İklim Şartları (1956)

Jeomorfoloji (2 Cilt, 1958)

Türkiye Atlası (A. Tanoğlu ve E. Tümertekin ile birlikte, 1961)

Klimatoloji ve Metodları (1962)

Vejetasyon Coğrafyası (1967)

Elli Yılda Coğrafya (1973)

Ege Denizi, Türkiye ile Komşu Ege Adaları (T. Yücel ile birlikte, 1977)

Ahmet Cemal Eringen

Sürekli ortamlar mekaniğine ilişkin deneysel ve kuramsal çalışmaların öncülerinden olan Ahmet Cemal Eringen (1921), 1960'dan sonra bütün çalışmalarını sürekli ortamlar mekaniği üzerinde yoğunlaştırarak bu bilim dalının öncülüğünü yaptı. 1962'de yayınladığı bir eseri ile bu alana temel bir yapıt kazandırmıştır.

Eringen'in 1974 yılında Boğaziçi Üniversitesi'nde verdiği bir dizi konferansla bu yıllarda geliştirdiği polar

ve yerel olmayan sürekli ortam teorileri ve güncel uygulamaları, örneğin sıvı kristaller, türbülans vb. gibi, konularını Türk bilim topluluklarına açıklamıştır. Bu açıklamaları daha sonra Polar and Nonlocal Theories of Continua and Applications, adıyla bir kitapta toplanmıştır.

Yapıtlarından bazısı şunlardır:

Nonlinear Theory of Continius Media (Sürekli Ortamların Doğrusal Olmayan Kuramı, 1962)

Mechanics of Continua (Sürekli Ortam Mekaniği, 1967)

Foundation of Micropolar Thermoelasticitiy (Mikropolar Termoelastikliğin Temelleri, E. Şuhubi ile birlikte, 1970)

Elastodynamics (Elastodinamik, 2 Cilt, 1974-1975)

Feza Gürsey

1921 yılında İstanbul'da doğan Feza Gürsey, 1940 yılında Galatasaray Lisesini, 1944'te de İstanbul Üniversitesi, Fen Fakültesi Fizik-Matematik bölümünden mezun olduktan sonra, İstanbul Teknik Üniversitesi'nde fizik asistanlığı sırasında, 1950 yılında Milli Eğitim Bakanlığı'nın açtığı bir sınavı kazanarak doktora yapmak üzere İngiltere'deki Londra Imperial College'a gönderilmiştir. "Kuaterniyonların alan teorisine uygulanmaları" konusunda yaptığı ve 1950'de tamamladığı çalışması, bilim dünyasında uyandırdığı yankıların yanı sıra, onun için de yaşam boyu sürecek bir araştırma ilgisinin odak noktası olmuştur. Feza Gürsey 1950-51 yılları arasında Cambridge Üniversitesi'nde doktora sonrası çalışmalar yaptıktan sonra 1951'de İstanbul Üniversitesi'ne fizik asistanı olarak tayin edilmiş, 1953'te ise İstanbul Üniversitesi'nden doçentlik unvanını almıştır. Feza Gürsey, bu üniversitede 1954-61 yılları arasında süren öğretim üyeliği süresince Türk bilim tarihinin ilk ve son Teorik Fizik Kürsüsü'nün temelini oluşturan iki öğretim üyesinden biri olarak kürsünün geleceğini hazırlamıştır. Bu arada 1957-61 yılları arasında Brookhaven Ulusal Laboratuvarı'nda, Princeton'da İleri Araştırma Enstitüsü'nde ve Columbia Üniversitesi'nde araştırmalar yapmış olan Feza Gürsey'in bu dönemi bilimsel açıdan en verimli dönemlerinden biri olmuştur.

1961-1974 yılları arasında ODTÜ'de öğretim üyeliği görevini sürdürürken, 1968 yılında Yale Üniversitesi'nden Profesörlük unvanını almış ve 1974'ten 1992 yılındaki ölümüne dek Yale Üniversitesi'nde Fizik Profesörü olarak çalışmıştır.

Özellikle kuramsal fizik alanındaki çalışmaları ile tanınmış olan Feza Gürsey, araştırmalarını atom çekirdeğini oluşturan parçacıklar arasındaki temel etkileşimlerin ve bu parçacıkların iç yapısının incelenmesi üzerinde yoğunlaştırmıştır. Nötron, proton ve mezon gibi parçacıkların davranışlarındaki özellikleri niceliksel yöntemlerle ele almış ve bunların grup kuramına uygun olarak düzenlenmesine göre, bütün temel parçacıkların ilkece aynı yönde olması gerekirken, bu kusursuz simetri zaman zaman bozulabilmektedir. Bu durumdaki parçacıklar ise özel simetri grupları oluşturmuş olurlar. Bu grupların belirlenmesinde parçacıkların iç açısal moment değerleri rol oynamaktadır.

İç açısal momentumları 1/2 olan nötron ve proton birbirinden izospin olarak ayrılır. Bu esasa dayalı olarak ikili simetriyi inceleyen Feza Gürsey, simetri grubunun linear olmayan gösterimlerini fiziğe kazandırmıştır. Bu çalışması "Linear Olmayan Sigma Modelleri" adı verilmiştir.

1960 yılında bu başarıyı elde eden Gürsey, İtalyan fizikçi Radicati ile spin ve izospinin yanı sıra, başak bir simetri grubu üzerinde çalışmış ve simetrinin nasıl bozulacağını, parçacıklar arasındaki kütle farklılıklarının hangi oranda olacağı gibi konulara açıklık getirmiş, bu çalışmaları hadronların iç yapısını oluşturan kuarkların 3 değişik serbestlik derecesinde bulunabileceğini ortaya çıkarmıştır.

1974-1976 yılları arasında ayrıcalıklı gruplarda yer alan simetri konusunu inceleyen Feza Gürsey, elektron, nötron gibi lemptonları bir araya toplayan E6 grubunun içerdiği oktonyon cebrinin renk dinamiği ile ilgisini ortaya çıkarmıştır. Bu çalışmasının, kütle çekim yasasını da kapsayan super

grave (çekim) varsayımıyla ilgisi kurularak, ayrıcalıklı grupların da genelde Einstein’ın Bileşik Alan Kuramı’na uygunluk gösterdiği kanıtlanmıştır.

Yapıtlarından bazıları şunlardır:

Group Theoretical Concepts and Methods in Elementary Particle Physics (Temel Parçacık Fîziğinde Grup Kuramı Kavramları ve Yöntemleri)

Behram Kurşunoğlu

1959 yılında iki değişik nötrinonun varlığını keşfeden Kurşunoğlu (1922), modern kuantum teorisi ile ilgili çalışmalar yapmış ve elementer parçacıklar için iç ve dış simetriyi teklif etmiş önemli bilim adamlarımızdandır. “Genelleştirilmiş İzafiyet Teorisi” adını verdiği çok geniş kapsamlı bir teori üzerinde de uzun yıllar boyunca çalışmıştır.

Hüseyin Cavid Erginsoy

Katı Hal ya da Yoğun Madde fiziğine önemli katkıları olan Hüseyin Cavid Erginsoy (1924-1967) Galatasaray Lisesi’ni bitirdikten sonra, yüksek eğitimini ve doktorasını 1952 yılında İngiltere’de Queen Mary Colle-

ge’da tamamlamıştır. O dönemde daha yeni farkına varılan yarı-iletkenler ilgisi çekince bu konuları araştırmaya yönelmiştir.

Şimdilerde endüstrinin ve teknolojinin hemen her dalında devrim yaratan transistorler ve tümleşik devrelerin temelini oluşturan yarı-iletkenlerdeki elektronların nötr katkı atomları tarafından saçılmasının kuramsal olarak inceleyen Erginsoy, Özellikle düşük sıcaklıklarda etkin olan bu saçılma olayı, yarı-iletkenlerde temel saçılma olaylarından biridir ve elde etmiş olduğu bağıntı “Erginsoy Formülü” olarak bilinmektedir. Bu formülün en önemli sonucu, saçılma olayının elektron hızından bağımsız olmasıdır. Bu saçılma olayı birçok araştırmacı tarafından o yıllarda ve daha sonraları yapılan çalışmalarda hıza bağımlı olarak elde edilmiş olmakla birlikte, deneysel sonuçlar ile yeterince uyumlu olmaması nedeniyle, bilim

dünyasında kabul görmemiştir. Cavid Erginsoy’un 1950 yılında Physical Review dergisinde yayımladığı makalesinde yer alan sonuçlar bugün de geçerliliğini ve önemini sürdürmektedir.

Daha sonra ABD’deki Brookhaven Ulusal Laboratuarları’nda çalışma fırsatı elde eden Erginsoy, kristallerde nötron veya X-ışınları bombardımanından kaynaklanan radyasyon hasarı konusunda yaptığı incelemeler sonucunda, bazı yüklü küçük parçacıkların kristal örgüler içindeki geçişi sırasında doğrultuya bağlı değişiklikler gösterdiği, yani birtakım doğrultularda, daha uzağa gidebildiği açığa çıktı ve bu durumu açıklayabilen en iyi kuramı oluşturduğu için Cavid Erginsoy’un kuramı kabul gördü. Daha sonra “kanallaşma” adını alan bu çalışmasının sonuçlarını Physics Today’de yayımlayan Erginsoy, böylece nükleer enerji ve reaktör fiziği konularına yönelmiştir. Çekmece Nükleer Araştırma Merkezi’nin kuruluşunda önemli görevler üstlenerek, Türkiye’de sanayileşmenin gerçekleşmesini sağlayacak uygulama konularını öne çıkarmaya çalışmıştır.30

Çalışmalarından bazıları şunlardır:

Yarı iletkenlerde Yüksüz Yabancı Maddelerden Saçılma, 1950

Yüklü Enerjili Parçacıkların Monokristallerden Geçişinde Yöne Bağlı Özellikler (Kanallaşma Olayı, 1964-1965)

Orhan Asım Barut

Orhan Asım Barut (1926-1994), 1949 yılında Lisansını, 1952 yılında da İsviçre, Zürih’deki Eidgenossiche Technische Hochschule’da Doktora programını tamamlamıştır. 1953-1954 yıllarında Chicago Üniversitesi’nde doktora sonrası çalışmalarda bulunmuş ve 1954-1955 yıllarında Reed College’da, 1956-1961 yılları arasında da Syracuse Üniversitesinde görev yaptıktan sonra, 32 yıl boyunca çalışacağı Colarado Üniversitesine

geçmiştir. 1962 yılında ABD vatandaşlığına geçmiş olan Barut 68 yaşında Colarado, Denver'da ölmüştür.

Matematiksel ve kuramsal fizik alanlarına katkıları bulunan ve özellikle yüksek enerji fiziği ve parçacık fiziği alanlarındaki çalışmalarıyla tanınmış olan Barut, dönemin en önemli bilim adamlarından biridir. Bir çoğu alanında klasikleşmiş 500'den fazla makale ve 6 kitap yazmıştır. Colarado Üniversitesi'nde 1970-1972 yılları arasında Teorik Fizik Enstitüsü yöneticiliğini de yapmış olan Barut'un özellikle kuantum mekaniğinin grup gösterimlerini dinamik problemlerine, saçılma matrisi kuramını da parçacıkların elektromanyetik ve zayıf etkileşimlerine uygulamış olması dikkat çekicidir. Elektrondan daha karmaşık sistemlerin, örneğin protonun göreli anlatımı için sonsuz bileşenli spiral grup denklemlerini geliştiren Barut, maddenin yapısını, tam kararlı iki parçacık olan elektron ve nötrinolar arasındaki elektromanyetik etkileşimlere bağlayan basit bir madde modeli önermiştir.

Yapıtlarından bazıları şunlardır:

Quantum Systems, (Feranchuk, I. D. & Shnir, Yu M., ile ortak), 1995, World Scientific Publishing Company, Incorporated.

Polarization Dynamics in Nuclear & Particle Physics, (Paver, N.; Penzo, A.; Raczka, R., ile ortak), 1993, World Scientific Publishing Company.

Selected Scientific Papers of E. U. Condon, 1991, Springer-Verlag New York.

Selected Popular Writings of E. U. Condon, 1991, Springer-Verlag New York.

Spin & Polarization Dynamics in Nuclear & Particle Physics, 1990, World Scientific Publishing Company.

New Frontiers in Quantum Electrodynamics & Quantum Optics, 1990, Plenum Publishing Corporation.

Geometry & Physics, 1989, American Institute of Physics (A I P Press).

Dynamical Groups & Spectrum Generating Algebra, (Bohm, A.; Ne'Eman, Yuval, ile ortak), 1988, World Scientific Publishing Company.

Selected Scientific Papers of Alfred Lande, (ed.), 1987, Kluwer Academic Publishers.

Conformal Groups & Related Symmetries-Physical Results & Mathematical Background, (ed.), 1986, Springer-Verlag New York.

Quantum Space & Time-The Quest Continues, (ed.), 1984, Cambridge University Press.

Quantum Electrodynamics & Quantum Optics, (ed.), 1984, Plenum Publishing Corporation.

Quantum Theory, Groups, Fields & Particles, (ed.), 1983, Kluwer Academic Publishers.

Electrodynamics & Classical Theory of Fields & Particles, 1980, Dover Publications, Incorporated.

Foundations of Radiation Theory & Quantum Electrodynamics, (ed.), 1980, Plenum Publishing Corporation.

Group Theory in Non-Linear Problems, NATO Advanced Study Institute, (ed.), 1974, Kluwer Academic Publishers.

Studies in Mathematical Physics, NATO Advanced Study Institute, (ed.), 1973, Kluwer Academic Publishers.

Lectures in Theoretical Physics., (ed.), 1973, University Press of Colorado.

Scattering Theory, 1969, Gordon & Breach Publishing Group.

Boulder Lecture Notes in Theoretical Physics, (ed.), 1967, Gordon & Breach Publishing Group.

Electronenoptische und Statistisches Verhalten der Gittervervielfacher (Işık Çoğaltıcıların Elektrooptik ve İstatiksel Davranışı, 1951)

Electrodynamics and Classical Theory of Fîelds and Particles (Alanların ve Parçacıkların Elektrodinamik ve Klasik Kuramı, 1964)

The Theory of the Scattering Matrix (Saçılma Matrisleri Kuramı, 1967)

Dynamical Groups (Dinamik Gruplar, 1972)

Representations of Noncompact Groups and Application (Tıkız Olmayan Grup Gösterimleri ve Gönderim, 1977)

Gazi Yaşargil

Gazi Yaşargil, yabancı meslektaşlarının yazdığı gibi, sinir cerrahisini, özgün bir yöntemle son derece güvenilir bir düzeye çıkarmış ve “Yüzyılın Cerrahı” olmayı hak etmiş, bir doktor ve bilim adamıdır. Günümüz dünyasında onun sayılan ve alkışlanan hizmetleri tıp alanında, insanlığa büyük katkılar sağlamıştır.

Bilgilerimiz çoğalırken, bilmediklerimizin de arttığını belirtecek kadar felsefi derinliği de olan Yaşargil, Amerikan beyin cerrahları topluluğunun 1999 yılında, Boston’da yapılan toplantısında, “Yüzyılın Beyin Cerrahı” olarak takdim edilmiştir. Bu törenin ardından, Topluluğun yayın organı olan Neurosurgery dergisinin Kasım sayısında, Gazi Yaşargil’in ve çalışma arkadaşlarının bilime katkıları yayımlanmıştır.

Yapıtlarından bazıları şunlardır:

Avm of the Brain, Clinical Considerations, General and Special Operative Techniques, Surgical Results, Nonoperated Cases, Cavernous and Venus Angiom (1988)

Clinical Considerations, Surgery of the Intracranial Aneurysyms and Results (Microneurosurgery) (1984)

Central Nervous System Tumors: Surgical Anatomy, Neuropathology, Neuroradiology, Neurophysiology, Clinical Considerations, Operability, Treatment Options (Microneurosu) (1994)

Microneurosurgery (1987)

Oktay Sinanoğlu

Oktay Sinanoğlu, 1935, Bari-İtalya doğumlu, iki kez değişik ülkelerden Nobel Ödülü'ne aday gösterilmiş, 28 yaşında Yale Üniversitesi'nde profesör unvanı alan en genç kişi olmuştur. Bilim dünyasına daha çok kimya alanında katkılarda bulunmuş, günümüz önde gelen bilim adamlarından biridir.

Bilim için en uygun dilin Türkçe olduğunu, Türkçe'nin ana dil, yabancı dilin ise yardımcı olması gerektiği vurgulayarak, Türkçe'nin yaygın seviyede ve düzgün bir biçimde kullanılmasıyla, ülkemizin bilim ve kültür alanında daha hızlı ve arzu edilen düzeyde bir gelişmeyi sağlamasının olanaklı olacağını savunan Sinanoğlu, kuramsal kimya konusunda, "Atom ve Moleküllerin Çok Elektronlu Kuramı" adıyla tanınmış olan kuramı geliştirmiştir. Son zamanlarda, kendi matematiksel teorilerini türettiği ve SMP (Sinanoglu Made Simple) adı verilen yeni bir araştırma yöntemine dikkatini yöneltmiş olan Sinanoğlu'nun bu yöntemi, kimyacılara laboratuarda kimyasal bileşimlere ilişkin ön kestirmede bulunabilmelerine ve çözebilmelerine olanak tanımaktadır.

Yayınlarından bazıları şunlardır:

Viscosity of polar Vapor Mixtures, (Master Tezi), MIT, 1957.

Intermolecular Forces and Stastical Mechanics, (Doktora Tezi), California üniversitesi, Berkeley, 1960.

Relation of Perturbation Theory of Variation Method, J. Chem. Phys., 34, 137, 1961.

Bonds and ıntramolecular Forces, J. Chem. Phys., 37, 191, 1962.

On the Theories of Hypochromism in Polynucleotides, Rad. Res., 20, No. 1, 1963.

Effects of Denser Media on Intermolecular Forces, Discussions Faraday Soc., 40, 266, 1965.

Intermoleculer Forces in Liquids, Advances Chem. Phys., 12, 283, 1968.

Oxygen Auroral Lines: New Theory and Experiment on Forbidden Transition Probabilities, Comm. At. Molec. Phys., II/3, 79, 1970.

Three Approaches to Electron Correlation in Atoms, Yale Pres, 1970.

Kimyasal Tepkimeler Örüt kuramı, Kimya ve Sanayi, 1974.

Fiziksel Kimya Terimleri Sözlüğü, TDK, Ankara, 1978.

What Size Cluster is Like a Surface, Chem. Phys. Lett., 81, 188, 1981.

A New Principle for Reaction Mixtures: Mechanism/Pathway-Steps-Species Rules, Chem. Phys. Lett., 1985.

Dyad Algebra and Multiplication of Graphs, I. Directed Graphs, Journal of Mathematical Chemistry, 14, 185-194, 1993.

Dyad Algebra and Multiplication of Graphs, II. Undirected Graphs, Journal of Mathematical Chemistry, 14, 195-205, 1993.

Açıklamalı Fizik, Kimya, Matematik Ana Terimleri Sözlüğü, İstanbul, 2000.

Kimyasal Tepkimelerin Olabilirliğini Maddelerin kararlılığını Doğrudan Molekül Yapılarından Veren Yeni Temel Yöntem ve Organik, Anorganik Bileşiklere Uygulamalar.

Yıldız Teknik Üniversitesi Fen Dergisi, 2001.

1 Francis Bacon, New Organon, Ed. Fulton H. Anderson, New York 1960, s. 8.

2 René Descartes, Metot Üzerine Konuşma, Çeviren: K. Sahir Sel, İstanbul 1984, s. 9-10.

3 Bu çeviriyle ilgili bilgi için bkz. Bekir Karlığa, “Yirmisekiz Mehmed Çelebi’nin Yeni Bulunan Bir Fizik Kitabı Tercümesi ve Onsekizinci

Yüzyılın Başında Osmanlı Düşüncesi”, Bilim, Felsefe, Tarih, İstanbul 1991, 314-324.

4 Aykut Kazancıgil, “Lale Devri’nde Bilim Hayatı”, İstanbul Armağanı, Cilt 4, İstanbul 2000, s. 200.

5 Utkan Kocatürk, Atatürk’ün Fikir ve Düşünceleri, Ankara 1984, s. 116-117.

6 Kocatürk, s. 117.

7 Kocatürk, s. 121-122.

8 Bu dönemde örneğin, Fizik derslerini Fleury, Fizikokimyayı Hovass, Elektromekaniği Duscio, Müderris Tevfik, Müderris Sait ve Müderris Ferid ile birlikte vermişlerdir. Daha sonra bu gruba Marcel Cau, Fahir Yeniçay, ve Marcel Fouche de katılmıştır.

9 Kocatürk, s. 112-113.

10 Esin Kahya, “Türkiye’de İlk Demiryolları”, Belleten, Cilt 52, Sayı: 202, Ankara 1988.

11 Demir yollarının gelişimiyle ilgili daha ayrıntılı bilgi almak için yukarıda adı geçen kuruluşların Internet ortamındaki adreslerine baş vurulabilir.

12 Şafak Alpay, “Cumhuriyet ve Matematik”, Cumhuriyetin 70. Yılında Türkiye’de Bilim, (Bilim ve Teknik Özel Eki I), 1993, s. 9-12.

13 Olgun Güven, “Cumhuriyetimizin 70. Yılında Kimya Biliminin Bir değerlendirilmesi”, Cumhuriyetin 70. Yılında Türkiye’de Bilim, (Bilim ve Teknik Özel Eki I), 1993, s. 19-21.

14 Osman Demircan, “Türkiye’de Astronomi Çalışmaları”, Cumhuriyet’in 70. Yılında Türkiye’de Bilim II, (Bilim ve Teknik Özel Eki), 1993, s. 100-107.

15 Ferruh Dinçer, “Türkiye’de Veteriner Hekimlik Tarihi Üzerine Araştırmalar, II”, A. Ü. Veteriner Fakültesi Dergisi, Cilt: 27, Sayı: 1-2

(1980), s. 269.

16 Aynı eser, s. 320.

17 S. Tekeli, E. Kahya, M. Dosay, R. Demir, H. G. Topdemir, Y. Unat, Bilim Tarihine Giriş, Ankara 1998, s. 422-423.

18 Süleyman Arısoy, Kanserle Savaş, Türk Kanser Haberleri, Yıl 6, Haziran 1959, sayı 48, s. 15-16.

19 Bilim adamları doğum tarihlerine göre sıralanmışlardır.

20 E. Kahya ve A. D. Erdemir, Bilimsel Çalışmalar ışığında Osmanlıdan Cumhuriyete Tıp ve Sağlık Kurumları, Ankara 1999, s. 304-305.

21 Turhan Baytop, Türk Eczacılık Tarihi, İstanbul 1985, s. 441-442.

22 H. Hatemi ve A. Kazancıgil, Ord. Prof. Dr. Tevfik Sağlam, Nasıl Okudum, İstanbul 1981, s. IX-XVII.

23 E. Kahya ve A. D. Erdemir, s. 341-344.

24 Bilgi için bkz. Türk ve Dünya Ünlüleri, 2 Cilt, İstanbul 1983, s. 846-847.

25 Cemal Koç, “Arf”, Cahit Arf Anısına, Bilim ve Teknik, 363, (Özel Ek) 1998, s. 20.

26 Mehpare Bilhan, “Cahit Arf’ın Çalışmalarının Kısa Bir Tanıtımı”, Cahit Arf Anısına, (Bilim ve Teknik 363, Özel Ek), s. 8-9.

27 Bilhan, s. 9.

28 Bilhan, s. 9.

29 Bilgi için bkz. Türk ve Dünya Ünlüleri, 2 Cilt, İstanbul 1983, s. 179.

30 Murat Dirican, “Yaşama bakışıyla Örnek Bir Bilim Adamı Cavid Erginsoy”, Bilim ve Teknik, 362, 1998, s. 82-89.

Alpay, Şafak, “Cumhuriyet ve Matematik”, Cumhuriyetin 70. Yılında Türkiye’de Bilim I, (Bilim ve Teknik Özel Eki), 1993.

Arısoy, Süleyman, “Kanserle Savaş”, Türk Kanser Haberleri, Yıl 6, Sayı: 48, Haziran 1959.

Bacon, Francis, New Organon, Ed. Fulton H. Anderson, New York 1960.

Baytop, Turhan, Türk Eczacılık Tarihi, İstanbul 1985.

Bilhan, Mehpare, “Cahit Arf’ın Çalışmalarının Kısa Bir Tanıtımı”, Cahit Arf Anısına, (Bilim ve Teknik, Sayı: 363, Özel Ek).

Çaykara, Emine, Türk Aynştaynı, İstanbul 2001.

Demircan, Osman, “Türkiye’de Astronomi Çalışmaları”, Cumhuriyet’in 70. Yılında Türkiye’de Bilim II, (Bilim ve Teknik Özel Eki), 1993.

Descartes, René, Metot Üzerine Konuşma, Çeviren: K. Sahir Sel, İstanbul 1984.

Dinçer, Ferruh, “Türkiye’de Veteriner Hekimlik Tarihi Üzerine Araştırmalar, II”, A. Ü. Veteriner Fakültesi Dergisi, Cilt: 27, Sayı: 1-2, 1980.

Dirican, Murat, “Yaşama Bakışıyla Örnek Bir Bilim Adamı Cavid Erginsoy”, Bilim ve Teknik, 362, 1998.

Güven, Olgun, “Cumhuriyetimizin 70. Yılında Kimya Biliminin Bir değerlendirilmesi”, Cumhuriyetin 70. Yılında Türkiye’de Bilim I, (Bilim ve Teknik Özel Eki), 1993.

Hatemi, H. ve A. Kazancıgil, Ord. Prof. Dr. Tevfik Sağlam, Nasıl Okudum, İstanbul 1981.

Kahya, E. ve A. D. Erdemir, Bilimsel Çalışmalar ışığında Osmanlıdan Cumhuriyete Tıp ve Sağlık Kurumları, Ankara 1999.

Kahya, Esin, “Türkiye’de İlk Demiryolları”, Belleten, Cilt 52, Sayı: 202, Ankara 1988.

Karlığa, Bekir, “Yirmisekiz Mehmed Çelebi’nin Yeni Bulunan Bir Fizik Kitabı Tercümesi ve Onsekizinci Yüzyılın Başında Osmanlı Düşüncesi”,

Bilim, Felsefe, Tarih, İstanbul, 1991.

Kazancıgil, Aykut, “Lale Devri’nde Bilim Hayatı”, İstanbul Armağanı, Cilt 4, İstanbul 2000.

Kocatürk, Utkan, Atatürk’ün Fikir ve Düşünceleri, Ankara 1984.

Koç, Cemal, “Arf”, Cahit Arf Anısına, Bilim ve Teknik, Sayı: 363, (Özel Ek) 1998.

Sertöz, Sinan, “Bir Efsanenin Ardından, Bilim ve Teknik, Sayı: 364, 1998.

Tekeli, S. E. Kahya, M. Dosay, R. Demir, H. G. Topdemir, Y. Unat, Bilim Tarihine Giriş, Ankara 1998.

Türk ve Dünya Ünlüleri, 2 Cilt, İstanbul 1983.

Cumhuriyet Döneminde Sosyal Bilimler / Doç. Dr. Mehmet Öz [s.894-900]

Hacettepe Üniversitesi edebiyat Fakültesi / Türkiye

Sosyal bilimlerin, modernliğin bir ürünü olarak, Batıda evrensel doğa yasalarını bulmayı amaçlayan bilimsel gelişme sürecinde, devletin toplumu ilgilendiren kararlarını dayandırabileceği nispeten kesin bilgilere duyduğu ihtiyacın karşılanması kaygısıyla ortaya çıktığı kabul edilir. Bu çerçevede, sosyal bilimlerin değişik disiplinleri, XIX. yüzyılda gerçeklik hakkında ampirik bulgulara dayalı nesnel bilgi elde edilmesini sağlamak üzere harcanan çabaların bir parçası olarak yaratılmıştır. XX. yüzyıl başlarında sosyal bilimler olarak üzerinde uzlaşılan belli başlı disiplinler tarih, iktisat, sosyoloji, siyaset bilimi ve antropoloji idi. Psikoloji, coğrafya ve hukuk ise çeşitli sebeplerden dolayı sosyal bilimler arasında mütalaa edilmiyordu. yüzyılın ikinci yarısında ise bu temel disiplinlere birtakım alt dallar da eklenecektir.1

Bu kısa değerlendirmede, sosyal bilimlerin kapsamı üzerinde bir tartışmaya girmeyecek ve sosyal bilimler alanında Cumhuriyet dönemindeki bilimsel gelişmeleri özetle tahlil etmeye çalışacağız. Bunu yaparken, yukarıda belirtilen beş temel alanın-ve bunların alt alanlarının-yanında, psikoloji ve sosyal psikoloji, gibi disiplinlere de yer vereceğiz.2 Çalışmamızda bütün bu alanlarda ortaya konulan çalışmaları ve bunları ortaya koyan bilim adamları tek tek ele alınmayacak, daha ziyade öncü şahsiyetler üzerinde durulacaktır.

Tarih

Türkiye'de modern sosyal bilimlerin gelişimine baktığımızda bunun XIX. yüzyıldaki batılılaşma/modernleşme çabalarıyla ortaya çıktığını görürüz. Sosyal bilimlerin temeli olan tarih alanında geleneksel tarih

yazıcılığından modern tarih yazıcılığına geçiş bakımından en önemli şahsiyet M. Fuad Köprülü olmakla birlikte, anlayış değişikliğinin izleri daha geriye gitmektedir. Bu bağlamda özellikle 19. yüzyıl Fransız düşüncesine, pozitivizme ve dayanışmacı toplum anlayışına dikkati çekmek gerekiyor. II. Meşrutiyet devrinde ise Türk Derneği, Türk Yurdu Mecmuası ve Türk Ocağı öncülüğünde Türklük şuurunu ve millî tarihi ön plana çıkaran çalışmalar yapıldı. Aynı dönemde kurulan Târih-i Osmanî Encümeni Mecmuası (Cumhuriyet devrinde Türk Tarihi Encümeni Mecmuası) ilmî tarihçiliğin gelişmesinde önemli rol oynadı.3

Cumhuriyet dönemine gelindiğinde artık hanedan-merkezli bir tarih anlayışı dışında Batı'da gelişen modern tarihçiliğin yöntem ve yaklaşımlarına aşina bir anlayışın kökleşmeye başladığını ancak siyasî-askerî tarihe ağırlık veren tarihçiliğin hâlâ ağırlığını yitirmediğini görmekteyiz. Bu noktada en dikkat çekici değişme, genelde İslâm tarihini ve özelde de Osmanlı tarihini merkeze alan yaklaşımın yerini, İslâm-öncesi dönemlerden başlayarak Türk tarihini öne çıkaran milliyetçi bir tarihçiliğin almasıdır. Zamanla bu milliyetçilik anlayışında Anadolu'nun eski tarihine özel bir yer verildiği ve Hititlerin Türklüğü gibi bilimsel olarak yanlış bir takım tezlerin ortaya atıldığı bilinmektedir. Burada asıl önemli olan şudur: Başta Mustafa Kemal Atatürk olmak üzere Cumhuriyetin kurucuları millî devlet inşa sürecinde tarihin temel bir rol oymadığına inanmaktaydılar ve tarih çalışmalarını bu bakımdan teşvik etmişlerdir.

Kurumlaşma açısından bakıldığında, Tarih-i Osmanî Encümeni, Türk Tarihi Encümeni olarak yeniden düzenlenmiş (1927) ve bazı gelişmelerin sonrasında 1931'de Türk Tarihi Tetkik Cemiyeti kurulmuştur (1935'te Türk Tarih Kurumu adını almıştır). İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi, Türk İktisat Tarihi Enstitüsü, Türkiyat Enstitüsü gibi kurumlara zamanla yeni kurulan üniversitelerdeki bölüm ve

enstitüler, İslam Ansiklopedisi, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi, IRCICA, Toplumsal Tarih Vakfı, Türk Bilim Tarihi Kurumu vb. eklenmiş ve Kültür Bakanlığı ile Vakıflar Genel Müdürlüğü de bu alandaki çalışmaları desteklemiştir.

Fuad Köprülü gibi, çağdaş tarihçiliğin ülkemizde yerleşmesinde öncü rol oynamış bir şahsiyet ile onun yetiştirdiği tarihçi ve edebiyat tarihçilerinin çalışmalarıyla İslâm-öncesi ve İslâmî dönem Türk tarihinin bir bütün olarak ele alınması ve tarihî olay ve olguların çok-sebepli bir nedensellik çerçevesinde ele alınması gerektiği düşüncesi kökleşmiştir. Fuad Köprülü'nün fikrî yapısında Türkçülük biricik faktör değildi. H. Berktay'ın isabetle belirttiği gibi onun fikir yapısında,"altı yüzyıllık İmparatorluğu tümüyle reddetmek yerine, özellikle kültür alanında o birikimle devamlılıklar arayan laik ama ılımlı bir Osmanlı tavrı da önemli rol oynamıştır."4 Döneminde Batı'da ve özellikle de Fransa'da ortaya çıkan yeni tarih anlayışını yakından izleyen Köprülü millî tarihin sağlıklı bir biçimde ancak genel tarih içinde incelenebileceğini vurgulamıştır.

Köprülü'den sonraki neslin üyeleri, belki de uzmanlaşmanın gereklerinden ötürü, onun bütüncü yaklaşımından uzaklaşıp belirli dönemler üzerinde yoğunlaşmışlardır: Orta Asya Türk tarihinde Bahaeedin Ögel, Selçuklu tarihinde Osman Turan ve Mehmet Altay Köymen, İbrahim Kafesoğlu, Osmanlı tarihinde İsmail Hakkı Uzunçarşılı, Ömer Lütfi Barkan, Halil İnalcık ve Mustafa Akdağ gibi. Fuad Köprülü, Ö. L. Barkan ve Halil İnalcık gibi tarihçiler ve takipçileri Fransız Annales Okulu'nun siyasî tarihten çok sosyo-ekonomik tarihe ve uzun döneme ehemmiyet veren yaklaşımından etkilenmişlerdir. Ziya Gökalp ve Fuad Köprülü'yle başlayan ilmî Türkçülük hattında Barkan'ın yanısıra Nihal Atsız, Osman Turan, Abdülbaki Gölpınarlı, Abdülkadir İnan ve Orhan Şaik Gökyay akademik çalışmalarında kendi alanlarında uzmanlaştılar. Bu nesilden O. Turan,

Selçuklu tarihi ile ilgili özgün çalışmalarının yanında, hocası Köprülü'nün de etkisiyle, Türk tarihini bütüncü bir perspektifle ve Türk-İslâm sentezi çerçevesinde yorumlayan genel mahiyetteki çalışmalarıyla hem milliyetçi-akademik tarihçilik hem de daha genelde milliyetçi tefekkür üzerinde büyük etkileri olan bir şahsiyet olarak dikkati çeker.5 Aynı doğrultuda İ. Kafesoğlu'nun Türk Millî Kültürü gibi çalışmalarının da önemli bir rol oynadığı zikredilmelidir.

Tarih dışı bir alandan gelmekle birlikte Üniversite reformu sırasında Türk İnkılâp Enstitüsü doçentliğine atanan Barkan İktisat Tarihi alanındaki çalışmalarıyla Türk tarihçiliğine çok önemli katkılarda bulundu. Onun tarihçilik anlayışının şekillenmesinde Fransız tarihçilerinin ve özellikle Marc Bloch, Lucien Febvre ve Fernand Braudel'in de büyük etkisi olmuştur. Sağlam ilmî çalışmaların ancak enstitüler vasıtasıyla yapılabileceğine inanan Barkan Türk İktisat Tarihi Enstitüsü'nü kurmuştur. İktisat tarihi, sosyal tarih ve tarihî demografi alanlarındaki araştırmalarıyla gerçekten de büyük bir öncü şahsiyettir.6

Osmanlı sosyal ve ekonomik tarihçiliğinin bir başka kurucu babası ve bu alanın uluslararası ölçekte en önde gelen temsilcisi Halil İnalcık'tır. DTCF'nin ilk mezunlarından olan ve Tanzimat ve Bulgar Meselesi adını taşıyan doktora teziyle (1940) adını duyuran İnalcık daha sonraki araştırmalarında Annales Okulu'nun da etkileriyle, Osmanlı tarihini Dünya tarihi içinde bütün boyutlarıyla yerleştirmeye yönelik bir çabanın içinde bulunmuştur. O, Özer Ergenç'in yerinde tespitiyle, "bir moda akımı gibi yayılan ve müntesiplerinin tartışmasız beğenisini kazanmış olan düşünce kalıplarını hiçbir zaman eleştiri süzgecinden geçirmeden benimsememiş" ve "meslek edindiği alana çalışmalarıyla özgün bilgi üretimiyle katkıda bulunan, daha önemlisi "tarih" denen bilgi alanının yöntemlerinin gelişmesinde çok önemli rolü olan bir bilim adamıdır."7

Tarihçiliğinin geleneksellliği ve Osmanlı kurumlarını “durağan” bir mahiyette değerlendirmesi gibi eleştiriye açık yönlerine rağmen Osmanlı siyasî, askerî, malî, kurumsal tarihi hakkında, birincil kaynaklara dayalı bir dizi kitap ve makaleleriyle İsmail Hakkı Uzunçarşılı ile sosyo-ekonomik tarihçilik alanındaki katkılarıyla Mustafa Akdağ’ın modern Türk tarihçiliğindeki katkılarını

teslim etmek bir ilmî ve ahlakî gerekliliktir. İstanbul ve Ankara’da böylece temelleri atılan akademik gelenek içinde Şehabettin Tekindağ, Münir Aktepe, Cengiz Orhonlu, Ercümend Kuran, Şerafettin Turan, Bekir Kütükoğlu, Mübahat Kütükoğlu, İlber Ortaylı gibi tarihçiler Osmanlı tarihinin çeşitli konuları hakkında son derecede özgün çalışmalar ortaya koymuşlardır.

Yukarıda bazı temsilcilerinden bahsedilen bu öncü nesilden sonra ülkemizde 1970’lerden itibaren tarih araştırmaları nicelik bakımından büyük bir gelişme göstermiş, ama özellikle 1980’lerde tam bir moda halini alan Osmanlı sosyo-ekonomik tarihi çalışmalarının kalite açısından sorgulanmaya açık bir patlama yaşadığı dikkati çekmiştir.8 Bu süreçte üniversite ve dolayısıyla akademik personel sayısının artışı da etkili olmuştur. Zaman içerisinde siyasî ve kültürel tarihin ihmalinin bütüncü bir tarih anlayışı ile bağdaşmadığının farkına varılmasıyla, Batı’daki gelişmelerin de etkisiyle ülkemizde de bu alanlar yeniden akademik çalışmalarda önem kazanmıştır.

Genel olarak bakıldığında tarihçiliğimizin en önemli eksiği, Türk ve Türkiye -merkezli oluşudur. Hatta son dönemlerde Osmanlı- öncesi Türk tarihinin bile ihmal edildiği izlenimi yaygındır. Bu ise hâlâ, gelişmiş ülkelerdeki gibi, komşu ülkelerden başlayarak bütün dünya kültürlerini tanımaya yönelik bir araştırma faaliyetinin çok uzağında olduğumuzu gösteriyor.

Sosyoloji

Pozitivist bilim anlayışının bir sonucu olarak ortaya çıkan sosyoloji de ülkemize, adem-i merkeziyetçi ve Le Play ekolünü temsil eden Prens Sabahaddin ile devletçi ve Durkheim ekolünü benimseyen Ziya Gökalp gibi öncü şahsiyetler eliyle Cumhuriyet öncesinde girmiştir. Bireysel teşebbüsü yücelten ve adem-i merkeziyetçi bir anlayışı savunan Prens Sabahaddin çizgisi (ilm-i içtima ekolü) karşısında merkezci, dayanışmacı ve içtimaî mefkûreciliği esas alan Gökalp çizgisi (içtimaiyat ekolü) bir millî devlet oluşum sürecine daha uygun özellikler taşıması hasebiyle daha etkili olmuştur. Gerek İttihad ve Terakki döneminde, gerekse Cumhuriyet'in kuruluş yıllarındaki derin etkileriyle Ziya Gökalp hem bir bilim adamı, hem de ideolog ve mütefekkir olarak modern Türk düşüncesine damgasını vurmuştur.9

Sosyolojinin gelişimine baktığımızda Prens Sabahaddin ve Ziya Gökalp'in kuruculuğuyla Darülfünun'da ve sonra da İstanbul Üniversitesi'nde gelişen iki temel çizgide, Hilmi Ziya Ülken, Ziyaeddin Fahri Fındıkoğlu, Nurettin Şazi Kösemihal gibi önemli şahsiyetlerin yetiştiği, daha sonra ise Ankara Ünivesitesi DTCF'nde sosyalist eğilimli bir çizginin (Niyazi Berkes, Behice Boran) boy verdiğini, 1960'lar ve 1970'lerde somut araştırmaların yanında kuram ve yöntem ilişkileri üzerinde durulduğu ve zamanla çeşitli alt alanların geliştiği gözlenmektedir.10

Ziya Gökalp'in tilmizlerinden Mehmed İzzet'in sosyolojik düşünce ile felsefeyi bir araya getirmeye çalıştığı, Necmeddin Sadık Sadak'ın ise siyasî sosyolojiye ağırlık verdiği gözlemlenmektedir.11 1933-36 arasında tarihî maddecilikle ilgili yayınlarda bir artış görülmüşse de üniversitede esas itibariyle Comte-Durkheim sosyolojisi okutuluyordu. Üniversite reformu ile birlikte Alman Sosyoloji Okulu olarak anılan biçimci sosyoloji de bir etki

alanı bulmuştur.12 1940'larda saha araştırmaları ve özellikle köy incelemeleri yeni bir aşamayı simgeler. Bir sosyal psikolog olan Muzaffer Şerif'in (Başoğlu) daha önceden başlattığı çalışmaları özellikle önem taşır.

1950'lerde bir durgunluk dönemi yaşayan sosyoloji çalışmaları 1960'lardan itibaren canlanmış ve çeşitlenmeye başlamıştır. Bu bağlamda toplumsal değişmeye ilişkin çalışmalar (Mübeccel Kıray'ın Ereğli ve İbrahim Yasa'nın Hasanoğlan hakkındaki araştırmaları gibi) dikkati çeker. Yine Şerif Mardin'in Osmanlı-Türk toplumsal yapısı, yakın dönem Türk düşünce tarihi, din ve ideoloji gibi konularda merkez-çevre kavramlarına dayalı olarak geliştirdiği tahlillerle, tarihsel bir bakış açısıyla, sosyolojik düşünceye yeni ufuklar açtığı belirtilmelidir.13 Mardin, Türk tarihi ve toplumu üzerinde yaptığı çalışmalarla uluslararası bilim platformunda haklı bir yer edinen nadir sosyal bilimcilerimizden birisidir.

Neticede, zaman içerisinde kendi tarihî ve sosyal evrimimizi dikkate alarak sosyoloji yapmak gereği anlaşılmışsa da, bazı istisnalar hariç, bu idrakle mütenasip verimlerin yeterince ortaya çıktığını söylemek zor görünüyor. Günümüzde sosyolojik araştırmalar aile, köyden kente göç ve gecekondulaşma, suç ve suç türleri, siyaset kurumu, çevre, turizmin etkileri, spor ve boş zamanlar, kitle iletişim teknolojileri, sanayileşme, modernizm, post-modernizm ve küreselleşme, Türkiye dışındaki Türk sosyo-kültürel yapısı, ırk, etnisite ve azınlıklarla ilgili problemler gibi alanlarda yoğunlaşmaktadır.14

Psikoloji ve Sosyal Psikoloji

Modern anlamda psikoloji bilimi ülkemize 19. yüzyıldaki yenileşme hareketleri çerçevesinde girmiş, Darülfünun'da 1915'te bir psikoloji kürsüsü kurulmuştu. Dört yıl sonra umumî psikoloji kürsüsünü kuran Mustafa Şekip (Tunç) pragmatist ve Bergsoncu görüşlerle ortaya çıkan "Dergâh" dergisi çevresi içinden çıkmış ve bu dalın gelişmesinde önemli rol

oynamış, 1937'de kurulan tecrübî psikoloji kürsüsünde ise daha sonra Mümtaz

Turhan araştırmalarını yürütmüştür. DTCF'de ise psikoloji öğrenimi Felsefe Bölümü içinde verilmeye devam etmiş, ayrı bir bölüm olarak ancak 1982'de ortaya çıkmıştır. Hacettepe (1964), ODTÜ (1980), Ege (1980) ve Boğaziçi (1982) üniversitelerini yeni üniversiteler izleyecektir.15

Psikoloji ve sosyal psikolojide Mümtaz Turhan gerçekten de önemli bir şahsiyet olarak dikkat çeker. 1951'de yayınlanan Kültür Değişmeleri adlı sosyal psikolojik araştırmasında Erzurum'da kendi köy cemaatindeki değişmelerin yanında Osmanlı yenileşme dönemindeki kültür değişmelerinin de ilgi çekici bir tahlilini ihtiva eder. Bilime ve bilim zihniyetine ve ülkenin çağdaşlaşmasının ancak bu temelde gerçekleşeceğine inanmış bir âlim olarak sosyoloji ve sosyal antropoloji dalların gelişmesinde de mühim katkıları olmuştur.16

Ülkemizdeki çeşitli gelişmelerin ve bilhassa 1960'larda da kırdan kente göç olgusunun yol açtığı sosyo-kültürel değişmeler sosyal psikoloji alanında çalışmalarda da yankısını bulacaktır. Göç eden kesimlerin yeni çevrelerindeki hayat tarzları, tutum ve değerlerdeki değişmelerin yanında aynı sürecin aile ve kadın üzerindeki etkileri de incelemeye konu olmuştur.17

Mümtaz Turhan'ın yetiştirdiği büyük âlim ve mütefekkir merhum Erol Güngör de tecrübî psikoloji, sosyal psikoloji ve değerler psikolojisi alanlarındaki ilmî faaliyetleri ile gerek kendi alanıyla gerekse genel olarak bilimsel düşünce ile ilgili çevirilerinin yanında, sağlam ilmî formasyonu ve Türk kültürüne vukufu sayesinde Türk tarihi ve kültürünün çeşitli meselelerini tahlil eden ve günümüzün problemlerine yeni bakış açıları getiren pek çok kitap ve makaleye imzasını atmıştır. Hocası M. Turhan kanalıyla Gökalp çizgisine bağlanan Erol Güngör, Ziya Gökalp'in kültür-

medeniyet ilişkisi, Osmanlı kültürü vb. konulardaki görüşlerini tenkidî bir yaklaşımla değerlendirmiş ve Türk düşüncesine yeni ufuklar açmıştır.18

Sosyal Antropoloji

Türkiye'de önceleri Avrupa etkisiyle Antropoloji, Etnoloji ve Arkeoloji bağımsız disiplinler olarak görülüyordu ama zaman içerisinde etnoloji, halkbilim ve antropoloji alanlarının sınırları ve ilişkileri tartışmalı hale geldi.19 Bu tartışmalar henüz tam olarak giderilememekle birlikte antropoloji disiplini içinde, fizik ve sosyal-kültürel antropoloji olarak iki alt alan genel kabul görmüşe benziyor.

Türkiye'de antropolojiye duyulan ilginin kökenlerini 20. yüzyıl başlarındaki kültür milliyetçiliğine bağlamak mümkün görünüyor. Bu bağlamda Z. Gökalp'in etnografya ve folklora verdiği öneme işaret edilmelidir. Cumhuriyet döneminin başlarında fizik antropoloji alanında Şevket Aziz Kansu'yu öncü bir şahsiyet olarak görmekteyiz. İstanbul'da kurduğu enstitü bütün malzemesi ve kadrosuyla 1935'te kurulan DTCF'ye transfer olmuştur. İstanbul'da ise 1933 üniversite reformu sonrasında önceleri fizik antropoloji, daha sonra da etnografik araştırmalar ve bunları gerçekleştiren enstitüler dikkati çeker.20 Bu alandaki gelişmelerin Türk tarih tezi ve ulus-devlet inşa süreci ile yakından bağlantılı olduğu izahı gereksiz bir gerçektir.21

Türkiye'ye gerçek anlamda sosyal antropolojinin girişi aslen bir sosyal psikolog olan Mümtaz Turhan'ın çalışmalarıyla gerçekleşmiş, İstanbul Üniversitesi Sosyal Antropoloji kürsüsü onun girişimiyle kurulmuştur.22 Ankara Üniversitesi'nde etnoğrafyacı gelenek uzun süre etkilerini sürdürmüş, DTCF'de, Türkiye'de etnoloji doçentliğine yükseltilen ilk kadın akademisyen olan ve 1944'ten itibaren bu kurumdaki Antropoloji ve Etnoloji Kürsüsü'nde alanın gelişmesi için gayret sarf eden Nermin Erdentuğ'un çabalarıyla sosyal antropoloji 1960'lardan itibaren önem

kazanmaya başlamış ve uygulamalı antropoloji hüviyetini kazanmıştır.23 Hacettepe Üniversitesi'nde ise Bozkurt Güvenç'in "modern karşılaştırmalı ve içeriden antropolojiyi tanıtan ve popülerleştiren çalışmaları" sosyal ve kültürel antropolojinin gelişmesinde etkili oldu.24

Genel bir değerlendirme yapıldığında antropoloji ülkemizde Batı'dakine benzer bir gelişme çizgisini izlemiştir: "Önce toplumbilimine egemen tarih-sosyoloji-felsefe alanında küçük bir köprü-başı; daha sonra insanbilimin bu yeni alanda kendine meşru bir yer-yurt edinmeye (tutunmaya) çalışması gibi."25 Bu çerçevede, sosyal antropoloji alanında yapılan çalışmalar yoğunluk sırasına göre üç kolda gelişmiştir: Köy hayatı, kent hayatı (gecekondular) ve göçerler. Mikro düzeyde ise aile yapıları, aile içi rollerde veya cinsiyet rollerinde değişim gibi konular işlenmiştir.26

İktisat

Türkiye'ye Tanzimat Dönemi'nde liberal iktisat okulunun tanınmasıyla gelen ilm-i iktisat 1936'da İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi'nin kurulmasına kadar bir yan disiplin olarak kaldı. Cumhuriyet dönemi açısından 1923'te yapılan İzmir İktisat Kongresi bir başlangıç noktası olarak alınabilir. 1923-50 döneminde ve özellikle de bu dönemin ilk yarısında iktisat ilminin adeta fetişleştirildiği ve büyük beklentilerin kaynağı olduğu görülür. Bu beklentilerin karşılanamadı ve İktisat Fakültesi'nin kurulması ve Nazi Almanyası'ndan kaçan bilginlerin gelişiyle önemli bir sıçrama yaşandı.27 Fritz Neumark, Gerhard Kessler, Alexander Rustow, Wilheim Röpke gibi öğretim üyeleri hem öğ-

retim, hem ilmî çalışmalar hem de mevzuata yönelik çalışmalarıyla etkin bir rol oynadılar. Fakültede, her biri kendi alanında otorite haline gelen Sabri Ülgener, Ömer Lütfi Barkan, Refiî Şükrü Suvla, Şükrü Baban, Feridun Ergin, Orhan Tuna, Sabahattin Zaim, Fazıl Pelin, Z. Fahri Fındıkoğlu, Orhan Dikmen, Mehmet Oluç, Ahmed Ali Özeken, Ömer Celal

Sarç gibi değerler görev yapmıştır.28 Bu isimlerin bazılarının tarih, sosyoloji ve siyaset bilimi ile ilişkileri düşünüldüğünde Fakültede disiplinler-arası çalışmalar için elverişli bir ortamın bulunduğu açıkça görülür ve bu gelenek günümüze kadar sürmüştür.

II. Dünya Savaşı sonuna kadar Kıta Avrupası iktisatçılarının etkisinde kalan akademik faaliyet daha sonra ABD kaynaklı ders kitapları ve ABD'de eğitim gören akademisyenler yoluyla, matematik-istatistik yöntemleri kullanan Amerikan iktisat anlayışının etkisine girdi. Zaman içinde yeni üniversitelerde de iktisat bölümleri kuruldu ve daha önce yan dal olarak öğretilen işletme gibi disiplinler bağımsız hale geldi. 1960'lardan başlayarak resmî ve özel bir takım kuruluşlarla vakıfların çalışmalarına rağmen iktisat bilimi soyut bir bilim olarak bir araştırma alanı oluşturmanın uzağındadır. Kazgan'a göre, günümüzdeki görünümüyle ülkemizde iktisat bilimi, henüz aktarma evresinden bilime katkı aşamasına geçememiştir.29

İktisat ile ilgili bu kısa değerlendirmeyi bitirirken yukarıda İktisat Fakültesi'nde 1940'larda bulunduğunu belirttiğimiz ortamın içinde yetişip akademik kariyer yapan Sabri Ülgener'in özellikle iktisadî zihniyetle ilgili araştırmaları hakkında birkaç cümle eklemeden geçilmemelidir. Onun iktisadî zihniyet tarihimizle ilgili muhteşem çalışması, İktisadî İnhitat Tarihimizin Ahlâk ve Zihniyet Meseleleri (1951) hak ettiği ilgiyi pek görememiş, ancak 1980'lerin başında yeniden basılmasıyla yeniden gündeme gelmiştir. Gerçekten de ülkemizdeki sağ-sol kutuplaşmasının hazin bir sonucu olarak Batıdaki Weberyen geleneğin ülkemizdeki bu önemli temsilcisi hak ettiği ilgiyi -maalesef- ancak bir depolitizasyon sürecinde, 1980'lerin başlarında görebilmiştir. Bir iktisatçı ve iktisat tarihçisi olarak Ülgener, Osmanlı kültürüne hakimiyet ve vukufu sayesinde, eserlerinde iktisadî zihniyetin hangi faktör ve süreçlerin etkisiyle oluşup değiştiğini tahlil etmeye çalışmıştır.30

Siyaset Bilimi

Siyasî Bilimler, Karşılaştırmalı Siyaset, Uluslararası İlişkiler, Siyasal Düşünceler Tarihi, Kamu Yönetimi vb. alt alanlara ayrılarak incelenmekte ve bazı alt alanların (Siyaset Sosyolojisi gibi) hangi bilim dalına ait olduğuna dair farklı görüşler bulunmaktadır. Siyasal Bilimlerde tümevarımcı bir mantığın egemen olduğu ve tümdengelimci mantığın daha sınırlı olarak kullanıldığı görülmektedir.

Türkiye'de Fransız modelinden esinlenilerek kurulan Mülkiye Mektebi ile diğer benzer kurumlar, akademik bir amaçla değil, devletin ihtiyaç duyduğu kadroları yetiştirmek üzere açılmışlardır. Bununla birlikte Cumhuriyete intikal ederek Siyasal Bilimler Yüksek Okulu ve sonra da Siyasal Bilgiler Fakültesi adını alan Mekteb-i Mülkiye'nin Siyasal Bilimler alanının akademik anlamda gelişmesinde öncü rolü oynadığı ve onu diğer üniversitelerde 1960'lardan başlayarak kurulan kürsü ve bölümlerin takip ettiği görülmektedir. Kurumsal açıdan çeşitli vakıf ve dernekler de Siyasal Bilimler alanındaki araştırma faaliyetlerini desteklemektedir.31

Çok partili hayata geçişle birlikte siyaset bilimi muhtevalı çalışmaların önem kazanması kaçınılmazdı. Anayasa Hukuku ve Kamu Hukuku alanlarında Yavuz Abadan ve Bahri Savcı, Siyasal Davranış alanında Nermin Abadan-Unat, Siyasi Düşünce Tarihi alanında Şerif Mardin, Türk Siyasi hayatı üzerine Tarık Zafer Tunaya gibi bilim adamlarının gerçekten de önemli katkılar yaptığını vurgulamak gerekir.32 Ülkemizde bu alandaki araştırmaların sayıca ve konuca zenginleşmesine rağmen metodolojik açıdan bazı sorunlar devam etmektedir. Bunların en önemlisi, araştırıcıların daha işin başındayken kafalarında oluşmuş kanaatleri pekiştirmeye yönelik bir araştırma faaliyetini sürdürmeleridir. Dünyada yaygın olan kantitatif araştırmalar ise, maliyet yüksekliği yüzünden pek yapılamamaktadır.33

Sonuç

Türkiye’de sosyal bilim araştırmalarının geçirdiği evrim ve gelinen nokta bakımından 1985’te yapılan bir sempozyumda şu noktalar tebarüz ettirilmişti: Uluslar arası işbölümünde “merkez”de oluşturulan teori ve paradigmalara veri temin eden “çevre” konumundan çıkıp kavram, paradigma ve teori üreten bir konuma gelebilmek gereği;34 Türkiye-dışındaki dünyayla ilgilenme gereği, disiplinler arası yaklaşım ihtiyacı ve üniversite hocalığı dışında yaygın ve çeşitlenmiş bir kurumsal çerçeveden yoksunluk.35 On altı yıl dile getirilen bu temel meseleler açısından bakıldığında, TÜBA’nın kurulmuş ve etkin bir faaliyete başlamış olması dışında, bu eleştirilerin odağındaki hususlarda köklü bir değişme olduğunu söylemek zor görünüyor. Sosyal bilimler alanında yetişen genç neslin bir kesimi gerek yöntem gerekse konular bakımından geçmişi fazla sorgulamadan icra-yı zenaat etmekte ama yine de yeni yaklaşım ve metotların önemini kavramış, disiplinler-arası çalışmanın önemine

inanmış ve yeni bir fetişizme kapılmamak kaydıyla, çağdaş teknolojinin açabileceği yeni ufukları görebilmiş bir kesimin de etkisini göstermeye başladığı eklenmelidir.

Ülkemizde gerek sosyal ve beşerî bilimler alanında gerekse düşünce hayatında olumsuz rol oynamış bir etken olarak dil meselesini mutlaka belirtmek gerekir. Dil devrimi ile doğu ile bağları kesip batı ile bütünleşmek hedefleniyordu ama “dilin hayatını tepeden inme bir darbe ile değiştir”meye çalışmanın “düşüncenin yaratıcılığına katı ve anlaşılmaz sınırlar koymak”36 anlamına geldiği hesaba katılmamıştı.

Öte yandan, ülkemizde sosyal bilimlerin toplum hayatının bütün boyutlarını ilgilendiren öneminin pek de hakkıyla takdir edilemediği -aslında bu dünyanın pek çok yerinde de maalesef böyledir- ve sosyal bilimler alanındaki araştırma ve eğitim-öğretim faaliyetlerine son derecede yetersiz kaynak ayrıldığını da vurgulamak gerekir.37 Sonuçta, sayıca az da

olsa uluslararası düzeyde ürün vermiş, özgün araştırmalara imza atmış sosyal bilimcilerimizin bulunduğunu ve onların aslında pek de teşvik edici olmayan bir ortamda bu faaliyeti sürdürdüğünü teslim etmek gerekir.

1 Bu konuda bkz. Gülbenkian Komisyonu, Sosyal Bilimleri Açın, çev. Şirin Tekeli, Metis Yayınları, İstanbul 1999, ss. 11-38.

2 Bu yazıyı hazırlarken ülkemizde sosyal bilimlerin gelişmesi konusunda hazırlanmış bazı yayınlar esas alınmıştır. Türkiye Bilimler Akademisi'nin hazırlattığı bir derlemede (Cumhuriyet Döneminde Türkiye'de Bilim-Sosyal Bilimler, 2 Cilt, Ankara 1997-98 (Bundan sonra TÜBA Sosyal Bilimler olarak kısaltılacak) dilbilim, sosyoloji, iktisat tarihi, felsefe, coğrafya, arkeoloji, insanbilim (antropoloji), iktisat, sanat tarihi, hukuk, eğitim bilimleri, siyasal bilimler, psikoloji, demografi, iletişim, yöneylem, yönetim bilimi, sosyal psikiyatri, işletme yönetimi, kent planlaması ve kent araştırmaları, devrim tarihi, beşeri coğrafya, bilim politikası ve ilahiyat konuları yer almıştır. Bunlardan bazılarının (yöneylem, bilim politikası, ilahiyat gibi) ne derecede sosyal bilim sayılabileceği tartışmaya açıksa da, kanımızca "müspet" bilimler dışındaki bütün disiplinler bu başlık altında toplanmış olmalıdır. Öte yandan, yöneylem araştırmaları konusunu yazan H. Doğrusöz bu alanın hem müspet hem de "bal gibi" sosyal bilim olduğu kanaatindedir (c. II, s. 11). Bu listede tarihin yer almayışının sebebi ise, makalenin zamanında yazılıp teslim edilmemesi olduğu önsözden anlaşılıyor. Daha erken tarihli bir yayında ise, psikoloji, sosyal psikoloji, siyaset bilimi (siyaset sosyolojisi, siyasal iletişim, uluslararası ilişkiler gibi alt dallarla birlikte), yönetim bilimleri, sosyoloji, kent araştırmaları, nüfusbilim (demografi) ve tarih alanları irdelenmiştir: Türkiye'de Sosyal Bilim Araştırmalarının Gelişimi, derleyen Sevil Atauz, Türk Sosyal Bilimler Derneği, Ankara 1986 Bundan sonra, T. S. B. A. G.).

Bu eserde antropoloji ve ekonominin yer almayışı, kapsam açısından başlıca eksiklik olarak dikkati çekiyor. Bu çalışmada ayrıca Hacettepe Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü tarafından düzenlenen bir sempozyumun sosyal bilimlerle ilgili kısımlarından da yararlanılmıştır: Atatürk'ün Ölümünün 62. Yılında Cumhuriyet Türkiyesinde Bilimsel Gelişmeler Sempozyumu (8-10 Kasım 2000)-Bildiriler ve Tartışmalar, ed. B. Yediyıldız, Ankara 2001 (Bundan sonra C. T. B. G. S. olarak kısaltılacaktır). Bu çalışmada, genel gelişmelerin yanında, sempozyumu düzenleyen üniversitenin bölümlerindeki faaliyetler biraz daha vurgulanmıştır. Öte yandan 1998 yılında düzenlenen bir sempozyumun bildirilerinden oluşan bir kitapta (Sosyal Bilimleri Yeniden Düşünmek-Yeni Bir Kavrayışa Doğru, Defter ve Toplum ve Bilim Ortak Çalışma Grubu, Metis Yayınları, İstanbul 1998) sosyal bilimlerin çeşitli problemleri, sosyal bilimlerin kenarında yer alan bazı alanlarla ilgili yaklaşımlar, disiplinler arası çalışmalar vb. yanında felsefe, sosyoloji ve tarihin Türkiye'deki gelişimi üzerinde ilgi çekici bildiriler yer almıştır.

3 Mehmet Öz, "Cumhuriyet Döneminde Tarih Araştırmaları", C. T. B. G. S., 17-26.

4 "Tarih Çalışmaları", Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi", (bundan sonra C. D. T. A. olarak kısaltılacak), C. IX, s. 2466. Tarih ile ilgili değerlendirmede Berktay'ın bu çalışmasının yanısıra 2 numaralı nottaki eserlerden yararlanıldı.

5 Osman Turan'ın tarihçiliği ve Türk siyasî ve fikir hayatındaki tesirleri için bkz. Prof. Dr. Osman Turan'ın Eserinde Tarih ve Tarihçi İlişkileri, haz. B. Yediyıldız-F. Unan-Y. Hacaloğlu, Ankara 1998.

6 Darülfünun Edebiyat Fakültesi Felsefe Bölümü mezunu olan Barkan, Strasbourg Üniversitesi'nden genel felsefe, sosyoloji ve psikoloji sertifikaları ile İktisadî İlimler Yüksek Diploması almıştır. Hayatı ve ilmî

faaliyetlerinin özlü bir değerlendirmesi için bkz. Coşkun Çakır, “Devletin Tarihinden Toplumun Tarihine Yeni Bir Tarih Paradigması ve Ömer Lütfi Barkan”, Doğu-Batı, sayı 12, 2000, 35-63. Türkiye’de iktisat tarihi alanındaki çalışmaların genel bir değerlendirmesi için bkz. Murat Çizakça-Şevket Pamuk, “İktisat Tarihi”, C. D. T. B., ss. 19-34.

7 Ö. Ergenç, “Halil İnalcık Neden ‘Büyük’?”, Doğu-Batı, sayı 12, 2000, 121-141.

8 Daha ziyade klasik dönem Osmanlı sosyo-ekonomik tarihi üzerinde uzmanlaşan 1980’lerin tarihçi neslinin tarih anlayışının eleştirel bir değerlendirmesi için bkz. O. Özel, “Bir Tarih Okuma ve Yazma Pratiği Olarak Türkiye’de Osmanlı Tarihçiliği”, Sosyal Bilimleri Yeniden Düşünmek, ss. 147-160.

9 Gökalp hakkında sayısız makale ve kitap yazılmıştır. Cumhuriyet dönemi Türk sosyolojisine etkileri için bkz. Doğan Ergun, “Türkiye’de Cumhuriyet Döneminde Sosyoloji ve Gelişmesi”, C. D. T. A., C. VIII, ss. 2160-2163; Aynur İlyasoğlu, “Türkiye’de Sosyolojinin Gelişmesi ve Sosyoloji Araştırmaları, C. D. T. A., C. VIII, 2164-2174. H. İnalcık’ın doyurucu bir değerlendirmesi için bkz.: “Ziya Gökalp: yüzyıla Damgasını Vuran Düşünür”, Doğu-Batı, III/12 (2000), ss. 9-33.

10 B. Akşit, “Türkiye’de Sosyoloji Araştırmaları: Bölmelenmişlikten Farklılaşma ve Çeşitlenmeye”, T. S. B. A. G., s. 197. Akşit bu yazısında, sosyoloji kuram ve yöntemleri, toplumsal düşünce tarihi; sosyo-ekonomik yapı değişmeleri, modernleşme, gelişme ve azgelişmişlik sosyolojisi; din, laiklik, ideoloji ve kültür sosyolojisi; toplumsal tabakalaşma ve siyaset sosyolojisi, köy sosyolojisi, kasaba ve kent sosyolojisi, iktisat sosyolojisi ve sanayi sosyolojisi, örgüt ve bürokrasi sosyolojisi, sapma ve suç sosyolojisi, kitle haberleşme sosyolojisi, aile ve kadın sosyolojisi, eğitim sosyolojisi,

demografi ve tıp sosyolojisi ve başka ülkeler sosyolojisi olarak on beş alt alana ayırarak Türkiye'deki sosyoloji çalışmalarını değerlendirmiştir.

11 İlyasoğlu, a.g.m., 2171.

12 Ergun, a.g.m., 2161.

13 İlyasoğlu, 2174.

14 Akşit, "Sosyolji", C. D. T. B, ss. 7-18; M. Cihat Özönder, "Sosyoloji", C. T. B. G. S., 33-38.

15 Nuri Bilgin, "Türkiye'de Yapılan Psikoloji Araştırmaları Üzerine Bir İnceleme", T. S. B. A. G, 41-51. Sirel Karakaş-Emine D. Çakmak, "Psikoloji Bilimi: Ülkemiz, Üniversitemiz, Dünyadaki Durum", C. T. B. G. S., 41-60; Nail Şahin, "Psikoloji", C. D. T. B., 203-226.

16 Bilimsel şahsiyeti ve düşünce yapısı ile ilgili olarak bkz. Y. Özakpınar, Kültür ve Medeniyet Üzerine Denemeler, İstanbul 1998, ss. 12-38.

17 Gülden Acar-Deniz Şahin, "Türkiye'de Sosyal Değişme Odağında Sosyal Psikolojinin Gelişimine Bir Bakış", T. S. B. a.g., 21-39.

18 Türk Kültürü ve Milliyetçilik, Kültür Değişmesi ve Milliyetçilik, İslâm'ın Bugünkü Meseleleri, İslâm Tasavvufunun Meseleleri vb. eserlerinin Türk düşünce tarihine damgasını vuran eserler olduğu muhakkaktır.

19 T. Atay, etnoloji (tarihi inşacı), sosyal antropoloji (tarihi dışlayıcı), kültürel antropoloji (tarihî özgücü) ve folklor (tarihi ihyacı) kavramlarının Batı'daki gelişmelerini tahlil eden makalesinde bu adlandırmanın söz konusu gelişmelerin çeşitli evrelerine işaret ettiğini vurguluyor: "Kısacası, sosyal antropoloji, kültürel antropoloji ve etnoloji aynı bilimsel çalışma etkinliğine farklı coğrafyalarda, o coğrafyaların öz-

gül tarihsel, toplumsal ve kültürel dinamiklerine bağlı olarak verilmiş adlardır. Folklor ise başlangıç itibarıyla "modern" Batı'nın kendi geçmişine

ilişkin kültürel muhtevayı kayda geçirmek ve değerlendirmek amacıyla ortaya çıkmış bir etkinliktir. ”: “Kavramlar kargaşası Bilimdalları Çatışması-Dünyada ve Türkiye’de ‘Sosyal İçerikli’ Antropolojiyi Adlandırma Sorunu”, Folklor/Edebiyat, VI/22 (2000), 135-161.

20 A. Erdentuğ-P. J. Magnarella, “Türkiye’deki Üniversitelerde ‘Sosyal Antropoloji’nin Dünü ve Bugünü: Biyo-Bibliyografik Bir Değerlendirme”, Folklor/Edebiyat, VI/22 (2000), 47-49.

21 A. Erdentuğ, Ş. Aziz Kansu’nun kuruluşuyla görevlendirildiği Antropoloji Enstitüsü ile buna bağlı olarak, bu alanda bilim adamı yetiştirecek Antropoloji Kürsüsünün (DTCF) amacının, “Kemalistlerin ulus yaratma politikası çerçevesinde, Türklerin biyo-kültürel kökenlerini araştırmak” olduğunu kaydeder: “Türkiye’de Etnoloji ve Sosyal Antropolojinin Öncülerinden Prof. Dr. Nermin Erdentuğ’un Hayat Hikâyesi ve Çalışmaları (25. 12. 1917-26. 06. 2000)”, Türk Yurdu, XXI/166 (2001), s. 21.

22 B. Güvenç, “İnsanbilim”, C. D. T. B., s. 81.

23 A. Erdentuğ, “Prof. Dr. Nermin Erdentuğ”, 19 vd.

24 Suavi Aydın, “Arkeoloji ve Sosyolojinin Kıskacında Türkiye’de Antropolojinin ‘Geri Kalmışlığı’”, Folklor/Edebiyat, VI/22 (2000), s. 39.

25 Güvenç, s. 83.

26 Erdentuğ-Magnarella, a.g.m., s. 91-92.

27 Celal Küçüker, “Bilim, İktisat ve Türkiye Üzerine”, C. T. B. G. S., 272-274.

28 G. Kazgan, “İktisat”, C. D. T. B., s. 101-102.

29 G. Kazgan, s. 103.

30 S. Ülgener için bkz. A. G. Sayar, Sabri F. Ülgener-Bir İktisatçının Entelektüel Portresi, İstanbul 1998; D. Ayan, “Sabri F. Ülgener’in Türk Düşünce Kültüründeki Yeri”, Doğu-Batı, 12 (2000), 157-190.

31 İlter Turan, “Siyasal Bilimler”, C. D. T. B., 183-201.

32 N. Abadan-Unat ve A. Yaşar Sarıbay, “Siyaset Sosyolojisi: Geçmişi, Kapsamı ve Türkiye’deki Gelişim Çizgisi ve İlgi Alanlarına Bir Bakış”, T. S. B. A. G., 61-95.

33 Turan, 197-98. Turan ek olarak, notlarda, siyasal bilimlerin alt alanlarında yapılmış önemli çalışmalardan örnekler vermiştir.

34 Ayşe Öncü, “Sosyoloji Araştırmaları Oturumu Üzerine Yorum”, T. S. B. A. G., ss. 233-238.

35 Mehmet Genç, “Tarih Araştırmaları Oturumu Üzerine Yorum”, T. S. B. A. G., 439-446. Yukarıda belirtildiği gibi, Kazgan’ın iktisatla ilgili değerlendirmesi de aynı paraleldedir.

36 Zeynep Direk, “Türkiye’de Felsefenin Kuruluşu”, Sosyal Bilimleri Yeniden Düşünmek, s. 75.

37 Son yıllarda TÜBA’nın Yurt-içi ve Yurt-dışı Bütünleştirilmişi Doktora programı sayesinde sosyal alanlardaki bölümlere de kurumsal destek temini açısından önemli bir kapı açılmıştır.

Cumhuriyet Döneminde Türkiye'de Astronomi Çalışmaları / Yrd. Doç. Dr. Yavuz Unat [s.901-910]

Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi / Türkiye

Osmanlı İmparatorluğu, 1912 Balkan Savaşı ve ardından da 1914-1918 yılları arasındaki Birinci Dünya Savaşı sonucunda adeta tükenmişti. Böyle bir dönemde eğitim, öğretim ve bilimsel etkinliklerin aksaması doğaldır. Ancak bu aksaklık, 29 Ekim 1923'te Cumhuriyet'in ilanında sonra Atatürk'ün çabalarıyla giderilmiş ve çağdaş uygarlıklar seviyesine getirilmiştir.

Atatürk, ülkeye bir yol gösterici olarak bilimi kabul etmiş ve bunu da "Hayatta en hakiki mürşit ilimdir" sözü ile belirtmiştir. Atatürk'e göre, memleketin korunması için alınacak en önemli önlem, ve hatta bir ülkenin özgür ve bağımsız olması için gerekenler bilim ve irfandır. Cumhuriyet'in ilanından sonra da Atatürk, bu düşüncesini hızla uygulamaya geçirmek istemiş ve bu düşüncesine dayalı olarak 1924 yılında İstanbul Darülfünûn'u İstanbul Üniversitesi olarak yeniden şekillenmiştir. Atatürk burada ısrarla üniversite ve alt birimler olarak fakülte adının kullanılmasını istemiştir. Böylece 1933 yılında üniversite reformuyla üniversitelerde yeni bir yapılanma olmuş ve bu reformun gerçekleştiği yıllarda yurt dışından bilim adamları getirilerek özellikle İstanbul Üniversitesi'nde görev almışlardır.

Üniversitede başlatılan yenilik hareketinin bir devamı olarak, daha sonraki yıllarda önce Ankara Üniversitesi, daha sonra Hacettepe Üniversitesi, İzmir'de Ege Üniversitesi ve Erzurum'da Atatürk Üniversitesi ve yine Ankara'da Orta Doğu Teknik Üniversitesi kurulmuştur. Bu

üniversitelerde çalışan elemanlar hemen her alanda verimli çalışmalar yapmışlardır.1

Türkiye'de astronomi araştırmaları 1933 üniversite reformuyla, ilk önce İstanbul Üniversitesi'nde yabancı bilim adamları tarafından başlatılmıştır. Yabancı uyruklu bilim adamları, çalışmalarına ve katkılarına 1967 yılına kadar devam etmişlerdir. Türk astronomları ise, ilkin tez çalışmalarıyla bu alanda çalışmaya başlamışlar ve ilk yurt dışı bilimsel makale 1935 yılında yayımlanmıştır.

Astronomi çalışmaları, günümüzde birkaç üniversite ve bu üniversitelere bağlı olarak devam etmektedir. 1933 yılında İ.Ü. Fen Fakültesi bünyesinde Astronomi Enstitüsü ve 1936 yılında da bu enstitü için üniversite bahçesine küçük bir gözlemevi kurulmuştur. 1944 yılında Okyay Kabakçıoğlu'nun gayretleriyle Ankara Üniversitesi'nde Astronomi Enstitüsü açılmış ve 1963 yılında da bu enstitüye bağlı Ahlatlıbel Gözlemevi hizmete girmiştir. Ege Üniversitesi Astronomi Bölümü ise 1962 yılında kurulmuş, Ege Üniversitesi Gözlemevi de Abdullah Kızılırmak tarafından 1965 yılında tamamlanmıştır. Yine 1962 yılında Bedri Süer tarafından Orta Doğu Teknik Üniversitesi'nde astronomi dersleri verilmeye başlanmış ve sonraki yıllarda Dilhan Eryurt ve Hakkı Ögelman'ın çabalarıyla Fizik Bölümü içerisinde Astrofizik Anabilim Dalı kurulmuştur. 1987'de İnönü Üniversitesi'ne Zeki Aslan'ın atanmasıyla burada astronomi dersleri verilmeye başlanmış ve küçük bir de gözlem istasyonu kurulmuştur.2

1. İstanbul Üniversitesi Fen Fakültesi Astronomi Enstitüsü

Cumhuriyet döneminde ilk büyük atılım, İstanbul Üniversitesi, Fen Fakültesi Astronomi Enstitüsü'nün kurulmasıyla başlamıştır. Bugün Beyazıt'ta İstanbul Üniversitesi'nde yer alan Astronomi ve Uzay Bilimleri Bölümü, 1933 yılında İ.Ü. Fen Fakültesi bünyesinde Astronomi Enstitüsü

adıyla Berlin Postdam Gözlemevi'nde çalışmış olan Ord. Prof. Dr. Erwin Finlay Freundlich tarafından kurulmuştur. Enstitüde, 1 Ocak 1934'te Ord. Prof. Dr. W. Gleissberg göreve başlamış, 24 Eylül 1934 yılında Nüzhet Toydemir (Gökdoğan), 1935 yılında Dr. Tevfik Okyay Kabakçıoğlu ve Paris Pişmiş çalışmalara katılmışlardır. 1 Eylül 1938'de de fotometri konusunda dünyaca ünlü Ord. Prof. Dr. H. Rosenberg göreve başlamış ancak kısa süre sonra vefat etmiştir.

Enstitü, 1933-1935 yılları arasını, Zeynep Hanım Konağı'nda çalışmalarını sürdürmüş, 1936-1937 ders yılından itibaren de İ.Ü. merkez bahçesinde yer alan ve Prof. Dr. Arif Hikmet Holtan tarafından planı çizilip, Y. Müh. Ekrem Hakkı Ayverdi tarafından yaptırılan bugünkü binalarına taşınmıştır. 1958 yılında Prof. Nüzhet Gökdoğan bölüm başkanı olduğunda bölümün ikinci binası bitirilmiştir.

1948'den önce yapılan kuramsal çalışmalar, Uzay Absorbsiyonu ve Yıldızların İç Yapısı konularında sürdürülürken, bu tarihten sonra küçük gezegen gözlemlerine başlanmış ve özellikle Güneş çevrimi üzerine çalışmalara ağırlık verilmiştir.

1952 yılında satın alınan Lyot Filtresi yardımıyla günlük leke çizimlerinin yanı sıra, Güneş'in kromosfer tabakası da incelenerek gözlemlerin kapsamı genişletilmiş, gözlem verilerinin çeşitli uluslararası merkezlere gönderilmesine başlanmıştır. Daha sonra, bilimsel çalışmalar Astrofizik alanında yoğunlaşmaya başlamış, bu amaçla yurt dışındaki birçok gözlemeviyle bağlantı kurulmuştur.1958'den sonraki yıllarda Astronomi Enstitüsü Bölüm haline gelmiş ve YÖK'ün fakültelerdeki bölümler üzerinde yaptığı düzenlemeler sonucu 1982'de Astronomi ve Uzay Bilimleri Bölümü adını almıştır.

İ.Ü. Astronomi ve Uzay Bilimleri Bölümü'nün Bölüm Başkanlıklarını şu kişiler yapmışlardır:

1. Ord. Prof. Dr. E. F. Freundlich (1933-1937)
2. Ord. Prof. Dr. W. Gleissberg (1937-1938)
3. Ord. Prof. Dr. H. Rosenberg (1938-1940)
4. Ord. Prof. Dr. W. Gleissberg (1940-1942)
5. Ord. Prof. Dr. T. Royds (1942-1947)
6. Ord. Prof. Dr. W. Gleissberg (1948-1958)
7. Prof. Dr. Nüzhet Gökdoğan (1958-1980)
8. Prof. Dr. Edibe Ballı (1980-1982)
9. Prof. Dr. Metin Hotinli (1982-1987)
10. Prof. Dr. Kamuran Avcıoğlu (1987-1990)
11. Prof. Dr. H. Gökmen Tektunalı (1990-1992)
12. Prof. Dr. Salih Karaali (1992-1995)
13. Prof. Dr. Dursun Koçer (1995-2001)
14. Prof. Dr. Adnan Ökten (2001)

İstanbul Üniversitesi Fen Fakültesi Astronomi ve Uzay Bilimleri Bölümü'nün araştırma alanları şunlardır;

1. Güneş Fiziği: Güneş atmosferlerinin çeşitli tabakalarında meydana gelen surge, spray, aktif prominens gibi aktif olaylar ve ayrıca kromosfer dinamiği, spektrel çizgi asimetresi ve güneş leke çevrimi istatistiği üzerine de çalışmalar yapılmaktadır.

2. Yıldız Astrofiziği: Çeşitli tipten normal ve özel yıldızların atmosfer analizleri ve modellemeleri, yörünge analizleri, Kataklismik değişen yıldızların (Nova ve Cüce Novalar) spektrel, fotometrik, CCD, Uydu gözlemlerinin analizleri yapılmaktadır.

3. Samanyolu Galaksisi ve Galaksi Dışı Astronomi: Galaksimizin çeşitli doğrultulardaki yıldız alanlarına ait uzay yoğunlukları ve metal bollukları tayin edilmekte, galaksi modelleri ile karşılaştırılarak galaksimizin yapısı üzerine çalışılmakta; galaksilerin ve galaksi kümelerinin incelenmesi

yoluyla evrenin geniş-ölçekteki yapısının oluşum şartları ve olası evrim süreçleri araştırılmaktadır.

2. Ankara Üniversitesi Fen Fakültesi Astronomi Enstitüsü

1944 yılında Okyay Kabakçıoğlu'nun çabalarıyla Astronomi Kürsüsü adıyla kurulmuştur. 1958 yılında Ahlatlıbel köyü yakınlarında gözlemevi kurma çalışmaları başlamış ve 1963 yılında, Prof. Dr. E. A. Kreiken'in girişimleriyle Ahlatlıbel Gözlemevi hizmete açılmıştır.

Bilimsel Araştırma Alanları

1. Yıldızların fotometresi ve gözlemlerin indirgenmesi
2. Güneş atmosferindeki manyetik aktiviteler
3. Morötesi uydu tayf gözlemlerinin analizi
4. Soğuk yıldızların atmosferleri
5. Çift yıldızların yörünge analizleri
6. RS CVn, W UMa, Algol ve W Ser türü gibi çift yıldızların fiziksel özellikleri
7. Kuyrukluyıldız ve asteroidlerin yörünge hesapları
8. Güneş ve Ay tutulmalarının hesaplanması

Ankara Üniversitesi Fen Fakültesi Astronomi Enstitüsü'nün Bölüm Başkanlıklarını şu kişiler yapmışlardır:

1. Prof. Dr. Oktay Kabakçıoğlu (1944-1952)
2. Prof. Dr. E. Adrian Kreiken (1953-1964)
3. Prof. Dr. Saffet Güray (1964-1965)
4. Prof. Dr. W. Gleissberg (1965-1966)
5. Prof. Dr. Nihat Eksioğlu (1966-1967)
6. Prof. Dr. Numan Zengin (1967-1968)
7. Prof. Dr. Saffet Güray (1968-1970)
8. Prof. Dr. Nadir Doğan (1970-1974)
9. Prof. Dr. Zeki Tüfekçioğlu (1974-1977)

10. Prof. Dr. Nadir Doğan (1977-1979)

11. Prof. Dr. Zeki Tüfekçioğlu (1979-1982)

12. Prof. Dr. Nadir Doğan (1982-1985)

13. Prof. Dr. Cemal Aydın (1985-1992)

14. Prof. Dr. Semanur Engin (1992-1996)

15. Prof. Dr. Cemal Aydın (1996-1999)

16. Prof. Dr. Semanur Engin (1999)

3. İzmir Ege Üniversitesi Astronomi Bölümü

1955-1956 öğretim yılında iki fakültesi ile (Tıp ve Ziraat) kurulan Ege Üniversitesi'nin üçüncü fakültesi 1961-1962 öğretim yılında kurulmuş olan Fen Fakültesi, ve bu fakültenin Astronomi Kürsüsü, 1962-1963 öğretim yılında Matematik Kürsüsü'nün yönetiminde kurulmuş ve öğretim faaliyetine geçmiştir.

Başlangıçta diğer üniversite öğretim elemanları burada ders vermişler, 15 Ekim 1962-11 Ocak 1963 tarihleri arasında Dr. Flecktenstein, yabancı uzman olarak kürsüde çalışmaya başlamıştır. 8 Ocak 1963 tarihinde Astronomi Kürsüsü'ne Doç. Dr. Abdullah Kızılırmak ve As. Dr. Rümeysa Kızılırmak atanmışlar ve böylece Astronomi Kürsüsü bağımsız şeklini almıştır. 1 Kasım 1965'de de Batı Almanya uyruklu Prof. Dr. Hans Kienle, kürsüdeki görevine başlamış ve 1969-1970 öğretim yıllarında Amerikalı Prof. Dr. T. L. Swihart, 1971-1972 ve 1972-1973 öğretim yıllarında ise Prof. Dr. R. H. Wilson, sözleşmeli öğretim üyesi olarak bu kürsüde görev almışlardır.

Bölüm Başkanları:

1. Doç. Dr. Abdullah Kızılırmak (1963-1965)

2. Ord. Prof. Dr. Hans Kienle (1965-1967)

3. Prof. Dr. Abdullah Kızılırmak (1967-1981)

4. Doç. Dr. Esat Hamzaoğlu (1981-1982)

5. Prof. Dr. Sezai Hazer (1982-1984)

6. Prof. Dr. İsmet Ertaş (1984-1985)

7. Prof. Dr. İlhami Yavuz (1985-1994)

8. Prof. Dr. Şükrü Bozkurt (1994-1996)

9. Prof. Dr. Cafer İbanoğlu (1996)

4. Ortadoğu Teknik Üniversitesi Astrofizik Anabilim Dalı

1962 yılında, Bedri Süer tarafından ODTÜ'de astronomi dersleri verilmeye başlanmış ve daha sonra bu üniversitede 1968 yılında, Dilhan Eryurt ve Hakkı Ögelman'ın gayretleriyle Fizik Bölümü içerisinde Astrofizik Anabilim Dalı kurulmuştur.

5. İnönü Üniversitesi Gökbilimleri Araştırma ve Uygulama Merkezi

1989 yılında, Zeki Aslan tarafından kurulmuştur. Merkezde biri astrofizik, diğeri astrometri olmak üzere iki istasyon vardır. 1992 yılında ise Paris Gözlemevi ile yapılan bir anlaşma çerçevesinde, Güneş, yıldız ve gezegen gözlemlerinin yapıldığı Danjon Astrolabı İstasyonu kurulmuştur. Bu istasyon 1998'de sökülmüş ve Antalya'ya taşınmıştır

6. Boğaziçi Üniversitesi

Fen-Edebiyat Fakültesi Fizik

Bölümü Astrofizik

Anabilim Dalı

1992 yılında Nihal Ercan tarafından kurulmuştur.

7. TÜBİTAK-MAM Uzay Bilimi ve Teknolojileri Bölümü Ubitek

DPT'nin isteği ile, TÜBİTAK'ın bünyesinde Ankara'da 1990 yılında kurulmuştur. 1991 yılında Gebze'ye taşınmış ve bir Uzay Bilimleri Bölümü kurulmuştur.

Gözlemevleri

Bir kurum olarak gözlemevleri ilk defa İslâm dünyasında ortaya çıkmıştır. Astronomi tarihinde oldukça önemli olan bu gelişme sayesinde

gözlem yapmanın önemi anlaşılmış ve bu amaçla hükümdarların desteğiyle büyük gözlemevleri kurulmuştur.

Hükümdarların çabalarıyla kurulan bu gözlemevlerinin üç tanesi ise Türk hükümdarları tarafından kurulmuştur:

İsfahan Gözlemevi: Selçuklu hükümdarı tarafından 1075 yılında İsfahan'da kurulmuştur. Gözlemevinin kuruluşu ile Melikşah için yapılan Celâlî Takvimi arasında bir ilişki olduğu söylenebilir; çünkü kaynaklar bu gözlemevinin kuruluşunun Celâlî Takvimi'nin tespiti ile aşağı yukarı aynı tarihe rastladığını göstermekte ve her ikisini birlikte zikretmektedir.

Semerkand Gözlemevi: Bu gözlemevi bir tepe üzerinde, 23 metre çapında, 30 metre yüksekliğinde silindir biçiminde bir bina idi. Gözlemevi, kullanılan gözlem araçları açısından o zamana kadar görülmemiş bir bilim kurumu olarak karşımıza çıkmaktadır. Burada kullanılan en önemli araçlardan biri Güneş'in meridyen geçişlerinin ölçüldüğü "meridyen kadranı"dır. Eldeki

bilgilere göre bu araç 50 metre yüksekliğindeydi ve gözlemevinin bir parçası gibi yapılmıştı. Kadranın 60 derecelik kısmı toprak üzerinde ve 30 derecelik kısmı ise toprak altındaydı. Bu kadranın bir kısmı, 1908 yılında yapılan bir kazıda ortaya çıkarılmıştır. Gözlemevinde yapılmış olan gözlemler ve çalışmalar Uluğ Bey Zici adlı eserde toplanmıştır. Bu zic, 17. yüzyıla kadar yazılmış olan astronomi kataloglarının en mükemmelidir ve bu yüzyıla kadar konumsal astronominin temel kitabı olarak kullanılmıştır.

İstanbul Gözlemevi: III. Murat döneminde İstanbul'da Tophane sırtlarında 1575 yılında Takîyüddîn tarafından İstanbul'da kurulmuştur. Bu gözlemevinde 16. yüzyılın en mükemmel gözlem araçları inşa edilmiştir. Yapılan araştırmalar bu gözlemevinde inşa edilen gözlem araçları ile Tycho Brahe'nin Danimarka Kralı Frederic II'nin himayesinde Hven'de 1576 yılında inşasına başlanan gözlemevindeki gözlem araçları arasında tam bir

paralelizm olduğunu göstermiştir. bu gözlemevinde oldukça başarılı çalışmalar yapılmış, ancak Osmanlılarda bir çığır açamamıştır. Çünkü, gözlemevinin kurulmasına hizmeti geçmiş olan hükümdarın hocası Saadettin Efendi'nin, Padişah'ın yanında öneminin artmasını çekemeyenler gözlemevi'ni ona karşı kullanmak istemişlerdir.

1577 yılında bir kuyruklu yıldız görülmesini ve 1578'de de veba salgını başlamasını fırsat bilenler, bir gözlemevinin kurulduğu her yerde felâketlerin birbirini kovaladığını, Uluğ Bey'in ölümünü de örnek göstererek kanıtlamaya çalışmışlar, Padişah da bu baskılar sonucunda gözlemevinin yıkılmasını emretmiştir. 1580 yılında da Kaptan-ı Derya Kılıç Ali Paşa bütün gözlem araçlarıyla birlikte bir gecede gözlemevini yerle bir etmiştir. Bu olay Osmanlılarda genellikle bilimsel çalışmaları, özellikle astronomi çalışmalarını olumsuz yönde etkilemiştir. Oysa aynı dönemde Kepler, Batı'da Brahe'nin gözlemlerini kullanarak büyük bir başarı sağlamış, astronomiye yepyeni ufuklar açmıştır.

Türkiye Cumhuriyeti'nde bilimsel astronomi ve astrofizik çalışmalarının yapıldığı ilk gözlemevi, 1935 yılında, Alman astronom E. F. Freundlinch tarafından İstanbul Üniversitesi'nde açılmıştır. Buradaki çalışmaları, 1963'te Ankara Üniversitesi Gözlemevi'ndeki, 1965'de Ege Üniversitesi Gözlemevi'ndeki, 1982'de Boğaziçi Üniversitesi Kandilli Gözlemevi'ndeki ve 1991 yılında ise Ortadoğu Teknik Üniversitesi Gözlemevi'ndeki çalışmalar izlemiştir. 1997 yılında da özel Eyüboğlu Eğitim Kurumları Gözlemevi hizmete girmiştir.

Bu üniversitelerdeki gözlemevlerinde çok sayıda araştırmacı yetişmiş ve uluslararası düzey yakalanmaya çalışılmıştır. Ancak burada kullanılan teleskopların görece küçük çaplı olması ve bu gözlemevlerinin kuruldukları yerlerde iklim koşullarının gözleme elverişli bulunmaması nedeniyle yeni bir gözlemevine duyulan ihtiyaç zaman içerisinde artmıştır. Bu nedenle,

uygun bir yerde ulusal bir gözlemevinin kurulması düşüncesi gündeme gelmiş ve 1965'ten bu yana bu düşünce astronomlar tarafından geliştirilmiştir. Bu amaç doğrultusunda, Antalya'nın Saklıkent ilçesinde bulunan, Bakırlıtepe'de ulusal gözlemevinin inşasına başlanmış ve 5 Eylül 1997'de TÜBİTAK Ulusal Gözlemevi adı ile hizmete açılmıştır.

Bugün bu gözlemevlerinin faaliyetleri dışında, İnönü Üniversitesi Astrolab İstasyonu (IUAs), Erciyes Üniversitesi Astronomi ve Uzay Bilimleri Bölümü, Çukurova Üniversitesi Uzay Bilimleri ve Güneş Enerjisi Araştırma ve Uygulama Merkezi'ndeki çalışmalarını da eklemek gerekir.

1. Rasadhâne-i Âmire

Takîyüddîn'in İstanbul'da kurmuş olduğu İstanbul Gözlemevi'nden yaklaşık 300 sene sonra, 1867 yılında, İstanbul Beyoğlu'nda Parmakkapı'daki bir handa, Fransa'dan demiryolu yapımı için gelen Fransız mühendisi Coumbary'nin girişimleriyle bir gözlemevi kuruldu ve müdürlüğüne Coumbary getirildi; bugünkü Kandilli Gözlemevi'nin temelini oluşturan ve Rasadhâne-i Âmire adıyla tanınan bu gözlemevi, 1873'te Viyana'da toplanan Uluslararası Meteoroloji ve Astronomi Kongresi'ne Osmanlı delegesi olarak Coumbary'yi gönderdi ve burada alınan kararlar uyarınca Avrupa gözlemevleri ile resmî bağlantılar kuruldu; her yıl hava tahmin özetleri ile Osmanlı topraklarındaki depremlere ve etkilerine ilişkin raporlar yayımlandı ve 1887 yılında 20 senelik meteorolojik gözlem sonuçlarını derleyen Dersaadet Rasadhâne-i Âmire'sinin Cevv-i Havaya Dâir 20 Senelik Tarassudâtı Neticesi (1868-1887) adlı bir kitap çıkarıldı.3

Diğer taraftan, bu gözlemevi, namaz vakitlerinin belirlenmesi ve duyurulması, Ay ve Güneş tutulması vakitlerinin saptanması, Tophâne ve Dolmabahçe'deki kulelerin saatlerinin ayarlanması, her sabah, İstanbul'un hava durumunun Paris, Roma, Petersburg, Viyana, Odesa, Atina, Sofya ve

Belgrad gözlemevlerine duyurulması ve oralardan gönderilen bilgilerin işlenerek değerlendirilmesi görevlerini de yürüttü.

Coumbary'den sonra gözlemevinin müdürlüğüne, tahminen 1896'da Sâlih Zeki Bey getirildi; takriben 10 sene sonra, yani 1906 yılı sonlarına doğru Sâlih Zeki Bey, bu görevi bırakarak Dârü'l-Fünûn müdürlüğüne geçti.4

Rasadhâne-i Âmire, II. Meşrutiyet'in ilanından sonra (1908) Maçka Kışlası'nın karşısına taşındı. 1909 yılına kadar aralıksız olarak özellikle meteorolojik gözlemlere yönelik etkinliklerini yürüten Rasadhâne-i Âmire, bu tarihte patlak veren 31 Mart Olayları esnasında bina-

sı ve âletleri tahrip edildiği için çalışmalarını kısa bir süre durdurmak zorunda kaldı. 1910 yılında gözlemevinin yeniden kurulması ve işletilmesi görevi dönemin önde gelen bilginlerinden Mehmed Fatin Gökmen'e verdi. Gökmen, Cumhuriyet dönemine kadar uzanan etkinlikleri sonucunda, Rasadhâne-i Âmire'yi geliştirdi ve 1935 yılında monte ettirdiği teleskop aracılığıyla astronomik gözlemlerin de düzenli bir biçimde yapılması sürecini başlattı. Bu gözlemevi sonradan Kandilli Gözlemevi adıyla etkinliklerini günümüze kadar sürdürdü.5

2. Boğaziçi Üniversitesi Kandilli Gözlemevi (Bukoerı)

Mehmed Fatin Gökmen (1877-1955) tarafından kurulmuştur. 1910'da dönemin Maarif Nâzırı Emrullah Efendi tarafından 1868'den beri görev yapmakta olan ve 31 Mart Olayları (1909) sırasında binası ve âletleri tahrip edilen Rasadhâne-i Âmire'nin müdürlüğüne atanan Fatin Gökmen, yeniden kurulması istenen gözlemevinin yeri için incelemeler yapmış ve bugünkü İcadiye Tepesi'nde, Fransız Meteoroloji Birliği aracılığıyla getirtilen ve birinci sınıf bir meteoroloji istasyonunda kullanılan âletlerle 1 Temmuz 1911 tarihinden itibâren sürekli ve düzenli bir biçimde meteorolojik unsurların ölçüm ve kayıtlarını başlatmıştır.6

Fatin Gökmen, Türkiye Cumhuriyeti’nin kurulmasının ardından (1923), hükümete verdiği bir öneride, gözlemevinden ayrı bir meteoroloji teşkilâtı oluşturulmasının gerekli olduğuna değinmiş ve gözlemevinin Belçika’daki Uccle Kraliyet Gözlemevi gibi bir astronomi ve jeofizik gözlemevi olması için gerekli binaları yaptırmış ve âletleri satın aldırmıştır; böylece bugün de faaliyet hâlinde bulunan Kandilli Gözlemevi’nin temelleri atılmıştır.7

Fatin Gökmen’in on beş yıllık bir çabayla Almanya’dan getirterek 1935 yılında monte ettirdiği 20 milimetrelik Zeiss marka teleskop ile ömrü boyunca topladığı matematik ve astronomi ile ilgili yazma ve basma eserlerden oluşan kitaplık, bugün de büyük bir önem taşımakta ve araştırmacılar tarafından kullanılmaktadır.8

1982 yılında Kandilli Rasathanesi, Boğaziçi Üniversitesi’ne bağlanmış ve ismi Boğaziçi Üniversitesi Kandilli Gözlemevi olmuştur.

3. İstanbul Üniversitesi Gözlemevi (Iuo, 1935)

1935 yılında, Alman astronom E. F. Freundlinch tarafından İstanbul Üniversitesi’nde açılmıştır.

Gözlem Cihazları

İstanbul Üniversitesi Gözlemevi, 1936 tarihinde Almanya’dan getirilen teleskop sistemi ile çalışmalarına başlamıştır. Gözlem şartlarının uygun olduğu günlerde “güneş gözlemi” düzenli bir şekilde yapılmaktadır. Bazı cihazlar şunlardır:

1. Astrograf: Bu dürbünle, çeşitli büyüklükte cam plâklar kullanmak suretiyle yıldızların, gezegenlerin, kuyruklu yıldızların ve küçük gezegenlerin (asteroidlerin) resimleri çekilmektedir.

2. Güneş Dürbünü: 1945 yılından bu gününe kadar güneş leke çizimleri için kullanılmaktadır.

3. Kromosfer Dürbünü: 1956 yılından beri Güneş’in kromosfer tabakasında meydana gelen aktif olaylar gözlenmekte ve fotoğrafları

çekilmektedir.

* Portatif Teleskoplar.

* Newton tipi üç ayaklı, takip mekanizmasız teleskop.

* Schmidt Cassegrain.

4. Saatler

* Clemens Rietler, Nesselwang yapımı, sarkaçlı saat.

* Zenith yapımı sarkaçlı saat.

* Gemici saatleri sınıfından olan saatler.

* Oscillokuartz: İsviçre yapımı, kuartz osilatörlü çok hassas çalışabilen, sayısal göstergeli saat.

* Takip Saati: Teleskobun gök cisimlerine takip edebilmesi için gerekli bir mekanik saat.

4. Ankara Üniversitesi Gözlemevi (Ahlatlıbel, 1963)

Ankara Üniversitesi Gözlemevi, Prof. E. A. Kreiken tarafından 1963 yılında kurulmuş ve 26 Ağustos 1963'te NATO ve ARGE tarafından düzenlenen Yıldız Sistemlerinin Yapısı adlı uluslararası bir sempozyumla hizmete açılmıştır. Gözlemevi 1964'te bağımsız bir araştırma enstitüsü olmuştur.

Ankara'ya 18 km uzaklıkta bulunan Ahlatlıbel tepesinde kurulan gözlemevinde, iki adet 30 cm çapında Casegrain teleskopu, 15 cm çaplı Coude teleskopu, bir radyo teleskop, bir mikrometre ve iris fotometresi kullanılmaktadır.

Gözlemevinde, genellikle 30 cm'lik teleskop kullanılarak çift yıldız sistemlerinin fotoelektrik gözlemleri yapılmaktadır. Teleskopların görsel parlaklık sınırı 11 kadir civarındadır.

Gözlemevinde şu gözlemler yapılmaktadır:

1. Değen ve değmeyen yakın çift yıldızlar

2. Algol ve RS CVn türü çift yıldızlar

3. OB-türü büyük kütleli çift yıldızlar

4. Eliptik değişenler

5. Atmosferik tutulma gösteren çift yıldız sistemleri

6. WR (Wolf-Rayet) ve WD (Beyaz Cüce) bileşenli çift yıldız sistemleri

5. Ege Üniversitesi Gözlemevi (1965)

Ege Üniversitesi Astronomi Kürsüsü kurulurken, okutulan astronomi derslerinin uygulamalarını yapmak, astronomi eğitimine yardımcı olmak, gökbilimcilere yetişme olanaklarını sağlamak, bilimsel araştırmaları yapmak, ulusal ve uluslararası gözlemevleriyle bilimsel işbirliği kurmak, halkın astronomiye merakını giderecek faaliyetlerde bulunmak amaçlarını gerçekleştirmek için bir gözlemevi kurma çabalarına girilmiş ve başlangıçta küçük bir gözlemevi kurulmuştur.

Gözlemevi için bölgenin seçimi, Doç. Dr. Abdullah Kızılırmak, Doç. Dr. Recep Egemen ve yabancı uzman Dr. Fleckenstein'dan kurulu bir komisyonca yapılmış ve en uygun yer olarak Bornova'nın güney doğusuna rastlayan Kemalpaşa dağlarının eteğinde Kurudağ Tepesi seçilmiştir.

Gözlemevi'nde ilk gözlem, Doç. Dr. Abdullah Kızılırmak, Dr. Rümeysa Kızılırmak, Sezai Hazer, Ünal Akyol ve Şükrü Bozkurt'un 22 Haziran 1965 gecesi "değişen yıldız" gözlemi olmuş ve Gözlemevi, 1967 yılında Fen Fakültesi'ne bağlı "Ege Üniversitesi Rasathanesi" adıyla tüzel kişilik kazanmıştır.

Gözlemevimizin ilk müdürlüğüne Prof. Dr. Abdullah Kızılırmak atanmış, yönetim kurulu üyeliklerine de Prof. Celal Saraç ve Ord. Prof. Dr. Hans Kienle seçilmişlerdir. 1982 yılında ise gözlemevi, Fen Fakültesi'ne bağlı Ege Üniversitesi Gökbilimleri Araştırma ve Uygulama Merkezi şekline dönüştürülmüştür.

Araştırma Konuları

1. Soğuk Yıldızlarda Manyetik Etkinlik, Uzun Dönemli Değişimler, Fakular Yapı Araştırmaları

2. Kromosferik Aktif Tek ve Çift Yıldızların Işık ve Renk Değişimlerinin Araştırılması, Fotometrik Özelliklerinin Belirlenmesi

3. Yakın Çift Yıldızların Fotoelektrik Işıkölçümü ve Analizi

4. RS CVn Yıldızlarının Uzun Dönemli Işık Değişimleri, Işık Eğrisi Analizleri

5. İkili ve Çoklu Yıldız Sistemlerinin Dönem Analizi

6. Algol Türü Örten Çiftlerde Yığılma Disklerinin Oluşumu ve Yapısı

7. Örten Çift Yıldızlarda Eksen Dönmesi

8. Güneş'e Ait Radyo Parlamaları, Koronal Isınma, Flare Mekanizmaları

9. Güneş Modelleri

10. Yıldızların İç Yapısı

11. Güneş'in ve Gezegenlerin Oluşumu, İlkel Gezegenimsi Sistemler, Diğer Yıldızlarda Gezegen Araştırmaları

12. Yıldız Sismolojisi

13. Gamma Doradus Değişen Yıldızlarının Fotometrik Değişimleri

14. Wolf-Rayet Yıldızları

15. Genel Relativite ve Kozmoloji

16. Sarmal Gökadaların Tayfsal Analizi

Gözlemevinde Bulunan Aletler

1. Üç teodolit

2. Kuvars saati, Sarkaçlı saatler, Telefunken kısadalga arayıcısı

3. Göstergeli fotoelektrik ışıkölçer

4. Fucoult sarkacı

5. İris ışıkölçer

6. 15 cm çaplı mercekli teleskop. Unitron marka. Paralel üç dürbünü var.

Ana dürbün: D=153 mm=F/16

Güdücü: D=102 mm=F/15

Foto Dürbünü: D=76 mm=F/15

7. 64 mm çaplı Zeiss marka teleskop

8. 30 cm çaplı Meade marka teleskop

9. 48 cm çaplı (F/13) aynalı Cassegrain türü teleskop. En iyi büyütme 600X, ayırma gücü=0".25, odakta 1 mm=33". Teleskoba bağlı SSP-5 fotometre (10 süzgeçli) ve 286 işlemcili bir bilgisayar.

10. 15 cm çaplı Newtonian türü aynalı teleskop

11. 6 cm çaplı Rus malı bir teleskop

12. Gösteri Odasında: Tepegöz, Projektor, Slayt ve Fotoğraf Makinası, Video, Televizyon, El Kamerası, Pentium 200 işlemcili multimedya bilgisayar, 486 işlemcili 3 bilgisayar, müzik seti.

Gözlemevi Müdürleri

1. Prof. Dr. Abdullah Kızılırmak (1968-1977)

2. Prof. Dr. Raymond H. Wilson (1977-1980)

3. Doç. Dr. Ömür Gülmen (1980-1981)

4. Prof. Dr. Sezai Hazer (1981-1984)

5. Doç. Dr. Ömür Gülmen (1984-1985)

6. Prof. Dr. İlhami Yavuz (1985-1994)

7. Prof. Dr. Şükrü Bozkurt (1994-1996)

8. Prof. Dr. Serdar Evren (1996)

6. Eyüboğlu Eğitim Kurumları Gözlemevi (1997)

İlk Eyüboğlu Gözlemevi, 1-2 Kasım 1997 tarihinde yapılan "Orta Öğretimde Temel Bilimler Sempozyumu"

ile hizmete girmiş ve öğrencilerin fen ve matematik bilimlerine yeni bir bakış açısı kazanmalarını sağlamıştır. İkinci Eyüboğlu Gözlemevi ise 1999-2000 öğretim yılında Çamlıca İlköğretim Okulu'nda hizmete girmiştir.

Gözlemevinde bulunan MEADE LX200 Schmidt-Cassegrain teleskopu, hafızasında 9 milyon gök cismi bulundurmaktadır. Teleskopa bağlanan CCD kamera yardımıyla yakın ve uzak gök cisimlerinin fotoğraflarının alınması ve CCD video kamera ile görüntülerin projeksiyon aleti veya TV ekranına yansıtılması mümkündür.

Gözlemevinde yapılan gözlemler şunlardır:

1. Ekim ayındaki Ay Tutulması,
2. Venüs'ün fazları,
3. Ay, Mars, Jüpiter ve uyduları,
4. Satürn ve uyduları

7. Tübitak Ulusal Gözlemevi (TUG)

Türkiye'de bir ulusal gözlemevinin kurulması düşüncesi 1960'larda oluşmuş ve ilk önemli adım TÜBİTAK bünyesinde 1979 yılında "Uzay Bilimleri Araştırma Ünitesi" adı altında bir birimin kurulmasıyla atılmıştır. 1983 yılında bu birim, Ulusal Gözlemevi Yer Seçimi Güdümlü Projesi'ne dönüşmüş ve böylece uzun süreli bir çalışma başlamıştır.

Proje çerçevesinde ilk aşamada on yedi dağ belirlenmiş, bunlardan dördünde eş zamanlı olarak çeşitli astronomi gözlemleri yapılmış ve 1992 yılında TÜBİTAK ve DPT'nin işbirliği ile Ulusal Gözlemevi'nin kuruluş çalışmaları resmen başlamıştır.

1993 yılında 1900 metre yükseklikteki Saklıkent'ten 2550 metre yükseklikteki Bakırlıtepe'ye kadar 6.5 km'lik yol ile merkez binası ve 1995 yılında da 40 santimetrelik teleskop binasının yapımına başlanmıştır. Teleskopun montajı Ağustos 1996'da tamamlanmış ve ilk gözlem 17/18 Ocak 1997 gecesi yapılmıştır. 1998 yılı sonlarında teleskopun kalan

mekanik ve optik parçalarının montajı da tamamlanmış ve bunu ince optik ayarlar izlemiştir.

TUG, TÜBİTAK Başkanlığı’na doğrudan bağlı bir “enstitü” statüsünde çalışmalarını sürdürmektedir ve yönetim merkezi, Akdeniz Üniversitesi yerleşkesindedir.

Türkiye’deki Astronomi Toplulukları

1. Türk Astronomi Derneği: 1954 yılında kurulmuştur.

2. ASART, Ankara Üniversitesi Astronomi ve Uzay Bilimleri Bölümü Astronomi Araştırma Topluluğu.

3. METU Astrofizik Grubu.

4. EÜAT, Ege Üniversitesi Astronomi Topluluğu: 1992 yılında, üniversitenin Astronomi ve Uzay Bilimleri Bölümü akademik çalışanları ve öğrencileri tarafından kurulmuştur.

5. AMAD, Amatör Astronomi Topluluğu.

6. AAT, ODTÜ Amatör Astronomi Topluluğu: ODTÜ Amatör Astronomi Topluluğu 1986 yılında kurulmuş ve bugüne kadar gökbilim alanında bir çok çalışma yapmıştır. Esas amacı, gökbilim seven insanları bir araya getirmek, onlara gözlem yapma fırsatı vermek amatör olarak gökbilim üzerine gözlemsel çalışmalar yapmaktır.

7. Bilkent Üniversitesi Astronomi Topluluğu.

8. AKAT, Ali Kuşçu Amatör Astronomi Topluluğu: Ali Kuşçu Astronomi Topluluğu (AKAT), 1997’de İstanbul’da, birkaç astronomi meraklısının bir araya gelmesiyle oluşmuştur. Bir amatör astronomi topluluğu olan AKAT, İstanbul’da ve Türkiye çapında amatör astronomiye ilgi duyan insanları bir araya getirmek, çaba ve çalışmalarında kendilerini geliştirebilecekleri ve yardımlaşabilecekleri bir platform sunmaktır. Topluluk’un üye sayısı 30’un üzerindedir.

Bazı Önemli Astronomlarımız

Fatin Gökmen

Kandilli Gözlemevi'nin kurucusu ve ilk müdürü olarak tanınan Mehmed Fatin Gökmen (1877-1955), Sultan Selim Câmii Muvakkithânesi'nde dönemin başmüneccimi Hüseyin Hilmi Efendi'nin yanında çalışırken Sâlih Zeki Bey'in dikkatini çekmiş ve onun teşvikiyle 1901 yılında yeni açılan Riyâziyyât Medresesi'ne (Matematiksel Bilimler Fakültesi) girmiştir. 1904 yılında buradan birincilikle mezun olan Fatin Gökmen, daha sonra aynı medresede astronomi ve olasılık hesabı dersleri vermiştir. Onun öğrencilerinden biri Hüsnü Hamid Dilgan'dır.

Fatin Gökmen, 1909'da Rasadhâne-i Âmire'nin müdürlüğüne atanmış, 1 Temmuz 1911 tarihinden itibâren meteorolojik unsurların ölçüm ve kayıtlarını başlatmıştır ve Türkiye Cumhuriyeti'nin kurulmasının ardından (1923), bugün de faaliyet hâlinde bulunan Kandilli Gözlemevi'nin temellerini atmıştır.9

Bazı Eserleri10

1. Meteoroloji Bülteni 1911-1912: Kandilli Rasathanesi'nde yayınlanan ilk bültendir.
2. İlm-i Hey'et-i Riyâziyyede Hatâyâ Nazâriyyesi, 1927.
3. Türk Takvimi, İstanbul 1936.
4. Eski Hitay Takvimi, İstanbul 1936.
5. Eski Türklerde Hey'et ve Takvim, İstanbul 1937.
6. 1943 Yılında Ayın Doğuş ve Batışını Gösterir Cetvel, 1943.
7. Rubu Tahtası, Nazariyâtı ve Tersimi, İstanbul 1948.
8. 19 Haziran 1936 Küsûf-ı Küllîsi, 1948.
9. Sterneck Pandülü Nazâriyesi
10. Teodolit Âletleri Nazâriyesi
11. Sismograf Nazâriyesi
12. Uçak Hızı Tespit etme Metodu

13. Vaz’iyyât ve Vaz’iyyâta Âid Mesâil-i Umûmiyye

14. Arz

15. İnkisâr-ı Hey’i

16. Ecrâm-ı Semâviyyenin Hareketi

17. Evkât-ı Ser’iyye

18. İkinci Derece Yüzeyleri Üzerine Basite Tersimi

Tarık Gökmen

Türk Astronomi Derneği (1954) kurucularından Tarık Gökmen (1918-1985) Kandilli Rasathanesi’nin kurucusu Mehmet Fatin Gökmen’in oğludur.

1940’ta İstanbul Üniversitesi Fen Fakültesi’ne girmiş ve 1951’de Astronomi-Matematik Bölümü’nden mezun olmuştur. 1952’de Kandilli Rasathanesi’ne asistan olarak göreve başlayan Tarık Gökmen, 1954’te doktorasını tamamlamış ve 1956’da İsviçre’ye giderek Neuchâtel Gözlemevi’nde zaman astronomisi konusunda çalışmalar yapmıştır.

Türkiye’ye döndükten sonra, Kandilli Rasathanesi’nde Zaman Bölümü’nü kuran Tarık Gökmen (1956-57), 1964’te İstanbul Üniversitesi Fen Fakültesi Astronomi Kürsüsü’nde öğretim görevlisi olarak ders vermeye başlamış ve aynı sene içinde doçent olmuştur.

1974’de Kandilli Rasathanesi’nden ayrılan Tarık Gökmen, aynı yıl İstanbul Üniversitesi Fen Fakültesi Astronomi ve Uzay Bilimleri Bölümü’ne öğretim üyesi olarak atanmıştır.

Paris Pişmiş

1911 yılında İstanbul-Ortaköy’de doğan Paris Pişmiş, Fatin Hoca’dan (Fatin Gökmen) klasik astronomi dersleri almıştır. “Olgun” anlamına gelen “Pişmiş” soyadı Maliye Bakanı olan dedesine zamanın Padişahı tarafından verilmiştir.

1930-31 ders yılında Darülfünun Fen Fakültesi'nin Riyaziye Şubesi'ne kayıt olmuş ve matematik bölümünden 1933'de mezun olmuştur. Riyaziye Şubesi'nin verdiği ilk kadın mezun Paris Pişmiş'tir.

Hitler Almanyası'ndan kaçan bu profesörlerden matematik profesörü Erwin Finlay Freundlich'ten astronomi dersleri almıştır. Freundlich kendisine 'Galaksinin Kinematiği ve Dinamiği' adlı bir tez konusu vermiş ve bu tezle 1937'de doktorasını bitirmiştir.

Yine Freundlich, kendisine dünyanın en önemli astronomi merkezlerinden Harvard Rasathanesi'nde bir yıllık bir burs bulmuştur. Pişmiş, Harvard'da yıldızların değişkenliği ve dönemlerini belirlemek amacıyla yapılan uzun vadeli bir projede çalışmıştır (1938). Burada Pişmiş, J. H. Oort, E. Frendlich, van de Kamp gibi önemli astronomlarla tanışma fırsatını da bulmuştur.

Onun Harvard'da çalıştığı konulardan biri de, çift yıldızlardır. Bu çalışmasında, bunların birbirine yakın olduğunu, fiziki olarak bağlantılı olduğunu bulmuştur.

Paris Pişmiş, 1942'de Harvard'da modern astronomi ve astrofizik öğrencisi olan Fèlix Recillas ile evlenmiş ve birkaç ay sonra da Meksika'ya gitmiştir.

Pueblo'daki Ulusal Astrofizik Gözlemevi'nin kuruluş çalışmalarına da katılmış olan Pişmiş, burada galaksinin dönmesine dair bir çalışma yapmış ve 1948 yılında Guggenheim bursuyla yeniden Birleşik Devletlere gitmiştir.

1965'lerde Pişmiş'in kısaltılmışı olan "PIS" adıyla bilinen yeni yıldız kümeleri keşfetmiştir.

Tevfik Okyay Kabakçıoğlu

"Über die mehrfachen Kommensurabilitäten im System Planetoid-Jupiter-Saturn" isimli tezi ile Astronomi bilim dalında doktora yapan ilk Türk bilim adamı olan Tevfik Okyay (1910-1971) ilk öğrenimini Uşak'ta,

lise öğrenimini İzmir Atatürk Lisesi'nde yaparak 1929 yılında bu liseden mezun olmuştur. Aynı yıl, Milli Eğitim Bakanlığı'nca Almanya'ya gönderilen Kabakçıoğlu, yüksek öğrenimini Maximilian Üniversitesi ile Münih Technische Hochschule'sinde yapmış ve 1934 yılında doktora sınavını vererek 1934'de Münih-Ludwig-Maximilian Üniversitesi'nden mezun olmuştur. Daha sonra Berlin Üniversitesi Potsdam Gözlemevi'nde astronomi stajı yapmış ve 1935 yılında Türkiye'ye dönmüştür.

1935'de İstanbul Üniversitesi Fen Fakültesi Astronomi Enstitüsü'ne asistan olarak giren Tevfik Okyay Kabakçıoğlu, aynı zamanda Yüksek Öğretmen Okulu'na öğretmen olarak atanmıştır. 1941 yılında da Fen Fakültesi'ne astronomi doçenti olarak atanmıştır. 1971'de İTÜ Senato üyeliğine ve Temel Bilimler Fakültesi Nümerik ve Fonksiyonel Analiz Kürsüsü'ne profesör seçilmiştir.

Bazı Eserleri

1. H. Rosenberg, Astrofizik Dersleri, Çeviren: Okyay Kabakçıoğlu, İstanbul 1946.

2. Mangold-Knopp, Yüksek Matematiğe Giriş, Çevirenler: A. Nazmi İlker, T. Okyay Kabakçıoğlu, Berki

Yurtsever, Ankara Üniversitesi Fen Fakültesi, İstanbul 1962-1973.

Abdullah Kızılırmak

Abdullah Kızılırmak (1925-1983) Ege Üniversitesi Astronomi Bölümü ve Ege Üniversitesi Gözlemevi'nin kurucusudur. 1947'de Ankara Üniversitesi Fen Fakültesi'nde matematik ve astronomi diploması almış ve 1952'de bu üniversitede asistan olarak göreve başlamıştır. 1954-1956 yıllarında Almanya'da Heidelberg Gözlemevi'nde fotoğraf ve tayf ile yıldızların parlaklıklarının belirlenmesi konusunda araştırmalar yapmıştır. 1960 yılında doçent olan Kızılırmak, Ahlatlıbel Gözlemevi'nin kuruluş çalışmalarına da katılmış ve 1963 yılında İzmir'e giderek Ege Üniversitesi

Astronomi Bölümü'nü kurmuştur. 1964'te Edinburg Gözlemevi'nde, 1966'da Virginia Üniversitesi'nde ve 1973'te Bamberg Gözlemevi'nde araştırmalar yapan Kızılırmak'ın göktaşları, özel yıldızların özellikleri, Samanyolu Gökadası'nın dönmesinin diferansiyel formülleri konularında önemli araştırmaları vardır.

Bazı Eserleri

1. "Gök Dürbünleri ve Genel Özellikleri", Gökyüzü, I, 1960, s. 24-29.

2. "Radyal Doğrultudaki Diferansiyel Galaktik Rotasyon Tesirlerinin Süratli Tekamülü Hakkında Tablolar", Comm. Fac. Scie. Uni. Ankara, 12, 1962, s. 23-28.

3. Gök Atlası, İzmir 1963.

4. A-Yıldızları ve Cepheidlerde V2 Bileşenleri, İzmir 1963.

5. İzmir'de Evrene Açılan Pencere, Ege Üniversitesi Astronomi Rasathanesi, İzmir 1963.

6. Güneş Civarındaki Dasorpsiyonun Tayinine Ait Bir Metodun Kullanılması Hakkında, İzmir 1964.

7. Astronomi Dersleri, 3 Cilt, İzmir 1964-1970. I. Cilt: Küresel Astronomi ve Gök Mekaniği, İzmir 1964; II. Cilt: Güneş Sistemi, İzmir 1966; III. Cilt: Astrofiziğe Giriş, İzmir 1970.

8. Üç Renk Fotometrisi ve Getirdiği Yenilikler, İzmir 1965.

9. "Amerika'nın Rasathaneleri", Fen Dergisi, 4, 1968, s. 13-17

10. "Gezegenler Dizgesi", Fen Dergisi, 4, 1968, s. 357-361.

11. "Gök Atlası Üzerine", Fen Dergisi, 5, 1969, s. 335-336.

12. Gökbilim Terimleri Sözlüğü, Ankara 1969.

13. Fotoelektrik Gözlem Tekniği ve Zenit İndirgenmesi, Mehmet Kurutaç ile birlikte, İzmir 1969.

14. Kayakent Demirli Göktaşı, İzmir 1969.

15. "On İki Burç", Fen Dergisi, 5, 1969, s. 33-36.

16. “Bir Kuyruklu Yıldız Geliyor”, Fen Dergisi, 6, 1970, s. 3-5.

17. Analysis of Periods of Some Eclipsing Variables, İzmir 1971.

18. Gökbilim Dersleri, İzmir 1971.

Nüzhet Toydemir Gökdoğan

1910’da İstanbul’da doğan Nüzhet Gökdoğan, 1928 yılında bir devlet bursu kazanarak Matematik-Fizik lisansı yapmak üzere Fransa’ya gönderilmiştir. 1932 yılında Lyon Üniversitesi’nde matematik lisansını tamamlamış 1933-1934 ders yılında da Paris Üniversitesi’nde “Diplóme D’études Supérieures” sertifikasını alarak ve Paris Gözlemevi’nde staj görmüştür.

Nüzhet Gökdoğan, 1933 Üniversite Reformu ile birlikte 1934 tarihinde, İstanbul Üniversitesi Fen Fakültesi’nde kurulan Astronomi Enstitüsü’nde ilk Türk doçenti olarak tayin edilmiş ve 1937 yılında kürsü profesörü Ord. Prof. Dr. F. Freundlich’in yanında doktora tezini hazırlayarak Fen Doktoru ünvanını almıştır. 1936-1946 yılları arasında ise İstanbul Teknik Üniversitesi’nde Matematik Doçenti olarak ek görev yapmıştır.

Prof. Dr. N. Gökdoğan Türkiye’de, Üniversitelerimizde ilk kadın senatör ve ilk kadın dekan olmak şerefine de ulaşmış ve senatörlük görevini uzun yıllar sürdürmüştür. 1958 yılında Astronomi Kürsüsü’nü yönetmeye başlayan Prof. Dr. Nüzhet Gökdoğan 22 yıl kürsü ve bölüm başkanlığı görevini yürütmüştür. Ayrıca, 1954 yılında kurulan Türk Astronomi Derneği’nin kurucularından olan Prof. Dr. N. Gökdoğan 20 yıl kadar bu derneğin başkanlık görevini de yürütmüştür.

Bazı Eserleri

1. Astronomi, İstanbul 1940.

2. Smart, William Marshall, Kürevî Astronomi, Ders kitabı, Çeviren: Nüzhet Gökdoğan, 1940.

3. Aubert, P. ve G. Papelier, Liseler İçin Cebir Temrinleri, Çeviren: Nüzhet Gökdoğan, 1943.

4. Mosnat, E., Analitik Geometri Problemleri, Çeviren: Nüzhet Gökdoğan, 1944.

5. W. Gleisberg, Astronomi Ders Kitabı, Çeviren: Nüzhet Gökdoğan, İstanbul 1951.

6. "Astronominin İnkişafı", Gökyüzü, 2, 1961, s. 1-15.

7. Spektroskopiye Giriş, İstanbul 1978.

Edibe Ballı

Edibe Ballı (1916-1995), 1936 yılında İstanbul Üniversitesi Fen Fakültesi Matematik-Astronomi Bölümü'ne Yüksek Öğretmen Okulu öğrencisi olarak kaydolmuş ve

1940 yılında Fakülte'den mezun olmuştur. İlk görevi Samsun Lisesi matematik stajyerliği olan Edibe Ballı 1941 yılında Prof. Gleissberg'in isteği ile Fakülte'ye asistan olarak alınmış ve 1949'da doktorasını, 1951'de doçentliğini tamamlayarak 1952'de Eylemli Doçentliğe tayin edilmiştir. Ballı, 1955'te İtalya'da Floransa ve Capri Gözlemevlerinde Güneş ile ilgili araştırmalarda bulunmuş ve 1963 tarihinde de profesör olmuştur.

Bazı Eserleri

1. 1959 Güneş Leke Rasatları, İstanbul 1961.

2. "Neptün'ün Keşfi", Gökyüzü, 2, 1961, s. 27-31.

3. "1961 Güneş Leke Rasatları", İstanbul Üniversitesi Fen Fakültesi Mecmuası, 28, 1963, s. 53-61.

4. "Observations des Taches Solaries en 1963", İstanbul Üniversitesi Fen Fakültesi Mecmuası, 29, 1964, s. 115-120.

5. "Güneş Leke Rasatları", İstanbul Üniversitesi Fen Fakültesi Mecmuası, 32, 1967, s. 65-75.

6. “Observation et Statistique des Taches Solaries en 1968”, İstanbul Üniversitesi Fen Fakültesi Mecmuası, 35, 1970, s. 119-137.

7. “Observation et Statistique des Taches Solaries en 1970”, İstanbul Üniversitesi Fen Fakültesi Mecmuası, 42-43, 1977, s. 191-209.

8. Genel astronomi: Çözümlü problemler, Edibe Ballı, Salih Karaali, İstanbul: İstanbul Ünv. Fen Fak., 1982.

1 Esin Kâhya, “Cumhuriyetin Yetmişbeşinci Yılında Bilimin Getirdikleri”, Felsefe Dünyası, Sayı: 28, Aralık 1998-2, Ankara 1998, s. 23-25.

2 Osman Demircan, “Türkiye’de Astronomi Çalışmaları”, Cumhuriyetin 70. Yılında Türkiye’de Bilim, II, Bilim ve Teknik, Ankara 1993, s. 102-104.

3 Muammer Dizer, “Osmanlı’da Rasathaneler”, Fatih’ten Günümüze Astronomi, Prof. Dr. Nüzhet Gökdoğan Sempozyumu, 7 Ekim 1993, İstanbul 1994, s. 44-45.

4 Dizer, 1994, s. 46, s. 335.

5 Dizer, 1994, s. 27-68.

6 OALT, s. 720-721.

7 OALT, s. 721.

8 OALT, s. 721-722.

9 OALT, s. 720-721.

10 OALT, s. 720-725.

Adıvar, Adnan, Osmanlı Türklerinde İlim, İstanbul 1982.

Demircan, Osman, “Türkiye’de Astronomi Çalışmaları”, Cumhuriyetin 70. Yılında Türkiye’de Bilim, II, Bilim ve Teknik, Ankara 1993, s. 100-

107.

Dizer, Muammer, “Osmanlıda Rasathaneler”, Fatih’ten Günümüze Astronomi, Prof. Dr. Nüzhet Gökdoğan Sempozyumu, 7 Ekim 1993, İstanbul 1994.

Erzurumlu İbrahim Hakkı, Mârifetnâme, İstanbul 1330/1912.

Hoca İshak Efendi, Mecmûa-i Ulûm-i Riyaziye, İstanbul 1261.

İhsanoğlu, Ekmeleddin, Büyük Cihad’dan Frenk Fodulluğuna, İstanbul 1996.

İhsanoğlu, Ekmeleddin, Ramazan Şeşen, Cevat İzgi, Cemil Akpınar, İhsan Fazlıoğlu, Osmanlı Astronomi Literatürü Tarihi (OALT), 2 Cilt, İstanbul 1997.

İhsanoğlu, Ekmeleddin, Ramazan Şeşen, M. Serdar Bekar, Gülcan Gündüz, A. Hamdi Furat, Osmanlı Coğrafya Literatürü Tarihi (OCLT), 2 Cilt, İstanbul 2000.

Kâhya, Esin, “Cumhuriyetin Yetmişbeşinci Yılında Bilimin Getirdikleri”, Felsefe Dünyası, Sayı: 28, Aralık 1998-2, Ankara 1998, s. 23-32.

Koçer, Dursun, “Cumhuriyet Türkiyesinde Astronomi Biliminin 75 Yılı ve Yeni Ufuklar”, Türkiye’de Bilim, Teknoloji ve Tıp Tarihi Çalışmaları (1973-1998), Türkiye Cumhuriyeti’nin Kuruluşunun 75. Yılı Münasebetiyle Düzenlenen “Türkiye’de Bilim, Teknoloji ve Tıp Tarihi Çalışmaları (1973-1998): Son 25 Yılın Değerlendirilmesi ve Yeni Ufuklar” Sempozyumu’nun (İstanbul, 19-20 Ekim 1998) Yeni Yayınlar ile Güncelleştirilmiş Bildiri Kitabı, Editör: Feza Günergun, Ankara 2000, s. 165-184.

Seyyid Ali Paşa, Mir’âtü’l-‘Âlem, İstanbul 1239/1843.

Seyyid Ali Paşa, Miratü’l-Alem (Evrenin Aynası), Ali Kuşçu’nun Fethiyye Adlı Eserinin Çevirisi, Hazırlayan: Yavuz Unat, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 2001.

Tekeli, Sevim, “Osmanlıların Astronomi Tarihindeki En Önemli Yüzyılı”, Fatih’ten Günümüze Astronomi, Prof. Dr. Nüzhet Gökdoğan Sempozyumu, 7 Ekim 1993, İstanbul 1994, s. 69-85.

Tekeli, Sevim, Esin Kâhya, Melek Dosay, Remzi Demir, Hüseyin Gazi Topdemir, Yavuz Unat ve Ayten Aydın Koç, Bilim Tarihine Giriş, Nobel, Ankara 2001.

Unat, Yavuz, “Osmanlı Astronomisine Genel Bir Bakış”, Osmanlı, Cilt 8, Yeni Türkiye Yayınları, Editör: Güler Eren, Ankara 1999, s. 411-420.

Unat, Yavuz, İlkçağlardan Günümüze Astronomi Tarihi, Nobel, Ankara 2001.

Cumhuriyet Dönemi Türk Tıbbına ve Tıp Eğitimine Kısa Bir Bakış / Prof. Dr. Arslan Terzioğlu [s.911-927]

İstanbul Üniversitesi İstanbul Tıp Fakültesi / Türkiye

I. Giriş

On dokuzuncu yüzyılın başından itibaren Türk tıbbının ve sağlık teşkilatı ile genelde bütün eğitim ve devlet teşkilatının batılılaşmaya başlatılmasına, hatta 1876 da I. Meşrutiyet'in ilanından sonra 1908'de II. Meşrutiyet'in ilanı ile demokratikleşme ve çağ atlama yolunda da büyük adımlar atılmasına rağmen, arka arkaya gelen 1913 Balkan Savaşı, I. Dünya Savaşı (1914-1918) ve onu takip eden Kurtuluş Savaşı neticesi koca Osmanlı İmparatorluğu çökmüştü. Lozan Antlaşması ile Misak-ı Milli sınırları içinde o zamanki Kuvay-i Milliye ruhu ile bu harabenin külleri üzerine Türkiye Cumhuriyeti büyük Atatürk ve ona inanan dava arkadaşları tarafından tesis edilmişti.

Atatürk döneminde Cumhuriyetin kuruluşunda Türk tababeti için gerçekleştirilen en önemli reformların biri de Lozan Antlaşması ile kapitülasyonların bir parçasını teşkil eden Karantina Müessesesi'nin (Meclis-i Umuru Sıhhiye) kaldırılması ile Türkiye'de tababet icrası hakkının yalnız Türk uyruklu tabiplere tanınması ve eskiden beri hekimlik yapan yabancı uyruklu tabiplerle, ülkemizde yabancı devletler tarafından tesis edilen hastanelerin çalışanlarının bu hükümden müstesna tutulmasıdır.1 O dönemde yapılan reformlardan biri de Türk kadınına tıp eğitimi yapma hakkının verilmesidir.

“İlk defa 1922 Eylülü'nde o zamanlar Darülfünûn Emini bulunan ve İstanbul'un meşhur bir doğum ve kadın hastalıkları mütehassısı olan Dr.

Besim Ömer Paşa’nın da teşebbüsüyle Haydarpaşa Tıp Fakültesine 7 kız talebe kaydedilmiştir.”

“Türkiye’de ilk defa 1927’de Haydarpaşa Tıp Fakültesinden kız talebe mezun olmuştur. Bunlar mezuniyeti müteakip, bir yıl devam eden kanunî pratik yıllarını da tamamladıktan sonra tıp diplomalarını aldılar (1928).”2

Cumhuriyetin kuruluşunun hemen akabinde İzmir İktisat Kongresi’nde Türkiye’nin iktisadi kalkınma planı ele alınmış ve her alanda yapılacak kalkınma hamlesinin hangi yöntemlerle gerçekleştirilmesi lâzım geldiği tespit edilmişti. Yeni bir milenyuma girdiğimiz bu yıllarda, Cumhuriyetin kuruluşundan bugüne kadar geçen 75 yıldan fazla bir dönemde Türk tıbbının gelişmesini şu iki evrede incelemek mümkündür:

1- Cumhuriyetin ilk on yılında (1923-1933) Türk tıbbının gelişmesi

2- Atatürk’ün 1933’te gerçekleştirdiği Üniversite Reformu’ndan sonra Türk tıbbının gelişmesi.

Bu dönemi de şu iki alt başlıkta değerlendirmenin daha doğru olacağı kanısındayız:

a) 1933 Üniversite Reformu’ndan, 1981’de Atatürk’ün doğumunun 100. yıldönümünde yeni Yüksek Öğretim Yasası ile YÖK’ün tesisine kadar,

b) 1981’de YÖK’ün tesisinden sonra Türk tıbbının gelişmesi.

II. Cumhuriyetin İlk On Yılında
(1923-1933) Türk
Tıbbının Gelişmesi

Cumhuriyetin kuruluşunu takip eden 15 yılda, Atatürk’ün ve o dönemin ilk Sıhhat Vekili (Sağlık Bakanı) Dr. Refik Saydam’ın gerçekleştirdiği reformları bir kitap halinde, “Türkiye Cumhuriyetinde Tıb ve Hıfzısıhha Hareketleri 1923-1938” başlığı altında kısa ve öz bir şekilde yazarak 1938’de yayınlıyan Dr. Feridun Frik, bu ese-

rinin önsözünde Cumhuriyetin ilanı yıllarındaki hükûmetin karşı karşıya kaldığı durumu kısaca şöyle özetliyor:

“29 Ekim 1923, Türk tarihinde en büyük dönüm noktasıdır. Bu tarih, Türk tıbbının da en verimli devresinin başlangıcıdır. Büyük Şef Atatürk, bu tarihte Cumhuriyeti kurmuş ve büyük Türk inkilâbını, çok enerjik bir programla başarmıştır. Bu gün aradan 15 yıl, saadet dolu bir zaman geçmiş bulunuyor. Büyük Türk Devleti, hayatında pek kısa bir devre olan bu 15 yıl içinde, ulusal kalkınmanın yanında, Türk tıbbının şerefli hadiselerini adım adım takip etmiş olmaktan doğan sevinçle derlemek suretile hisseme düşen borcu ödemek istedim…

… En zecrî ve en modern programlarla işe başlayan hükûmet teşkilâtı, 1920 de tesis ettiği Sıhhat Vekâleti ile sağlık işlerine de esaslı çalışma plânı çizmiştir. Bu plânın tanzim, tertip ve tatbiki şerefi, hemen sürekli denebilecek kadar uzun sıhhat vekilliği etmiş olan değerli Dr. Refik Saydam ve onun çalışma arkadaşlarınındır…

Sıhhat Vekâleti teşkil edildiği zaman memleket birçok vazifeler altında idi. Büyük dünya harbinin uzun sefalet ve buhran senelerinin büyük bir istidat husule getirdiği birçok korkunç hastalıklar, harp saflarındaki boşluklara yeni ölüm namzetleri hazırlamıştı. Bakımsızlık ve bilgisizliğin halk nüfusunda yaptığı tahripler, ıssızlaşan Anadoluda, artan işleri yüklenecek adam buhranı ile memleketi tehdit ediyordu.

Harap köyler, doğmadan ölen çocuklar, kültür bakımından malûl vatandaş, sıtma, verem, frengi, trahom gibi cemiyeti yıprandıran hastalıklar, tifo, kızıl, difteri, menenjit, tifüs gibi salgınların pusu kurduğu köyler, evine, suyuna kadar her şeyi ve hepsini Sıhhat Vekâletinden bekliyordu. İhmal, büyük felâketler doğurabilirdi, rejim prestijini feda edemezdi. Bu vaziyet karşısında, işin büyüklüğünü ve güçlüğünü takdir eden Vekâlet, esaslı ve ilmî bir programla faaliyete geçti. Önce bunları başaracak ve iş

bölümünü kolaylatacak organizasyonu kurdu, sonra kanunları söz ve yazı halinden iş haline soktu.”3

5. defa Sıhhat ve İçtimaî Muavenet Vekili olarak 1925’te İnönü Kabinesi’nde 4 Mart 1925’te işe başladığında Dr. Refik Saydam’ın çizdiği çalışma programının esaslarını şunlar teşkil ediyordu: Devletin Sağlık Teşkilâtı’nı islâh etmek, fazla sayıda doktor yetiştirmek, numune hastaneleri açmak, ebe ve köy sağlık memurları yetiştirmek, doğum ve çocuk bakımevleri ile verem sanatoryumları açmak, sıtma, trahom, frengi ve diğer hastalıklarla mücadele, sağlık teşkilâtını köylere kadar götürmek ve sağlık ve sosyal yardımla ilgili kanunlar yapmak.

Dr. Refik Saydam’ın bu program doğrultusunda 1937 yılına kadar Sıhhat ve İçtimaî Muavenet Vekili olarak yaptığı büyük hizmetlerin en büyük delili onun zamanında tesis edilen, Emraz-ı Sâriye Mücadele Teşkilâtı, Hıfzıssıhha Enstitüsü, Emraz-ı Sâriye Hastaneleri, Verem Mücadele Dispanserleri, Heybeliada Verem Sanatoryumu, Doğum ve Çocuk Bakımevleri, yurdun çeşitli yörelerinde açılan Kuduz Müesseseleri, İstanbul’dan başka yerlerde açılan Akıl Hastaneleri, sağlık ve sosyal yardımla ilgili onun devrinde çıkarılmış 51 kanun, 18 nizamname ve nihayet İstanbul Tıp Fakültesi’nin reformu ile Ankara Tıp Fakültesinin tesis projeleri gelir.4

“1925’te başlanmak üzere Ankara’daki yüksek okullar geliştirilip ve sonra yenileri kurulup fakülteler haline getirilmiştir.

Yüksek Öğretim Kurumlarının Ankara’da Kuruluş ve Fakülte Haline Getiriliş Tarihleri:

Kuruluş Fakülte

Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi 14/6/1935 1935

Hukuk (Mektebi) Fakültesi 5/9/1925 1940

Fen Fakültesi 11/9/1943 1943

Tıp Fakültesi (kanunu) 9/6/1937 1945

Ziraat Fakültesi 23/5/1933 1948

Veteriner Fakültesi 23/5/1933 1948

Atatürk, Doğu Anadolu'da Van Gölü sahillerinde bir üniversite kurulması fikrini 1937'de ortaya atmıştı".5

Uygulanması düşünülen programın 15 yıl içerisinde ne derecede büyük başarı ile gerçekleştirildiği Cumhuriyet Halk Partisi tarafından 1938 yılında yayınlanan "On Beşinci Yıl Kitabı"ındaki "Sıhhat ve İçtimâi Muavenet Vekâleti" bölümünden anlamak mümkün. Orada verilen, 1923 ve 1937 yıllarındaki T. C. Sıhhat Teşkilatında çalışan ve 15 yılda doktor, eczacı, sıhhat memuru, ebe, hemşire sayısının nerede ise 3 misline katlandığını gösteren şu istatistikten anlamak mümkün:

Sıhhat İdare

Yıl Doktor Eczacı Memuru Ebe Hemşire Memuru Yekûn

1923 554 69 560 136 4 332 1655

1937 1391 137 1497 486 356 777 46446

Türkiye'nin Sağlık Teşkilâtını istenilen bir şekilde islâh etmenin mevcut hekim sayısını çoğaltmak suretiyle gerçekleştirebileceğini düşünen Dr. Refik Saydam, ilk iş olarak İstanbul'da "Leylî Tıp Talebe Yurdu" açarak buraya zorunlu hizmet yapmayı üstlenecek olan tıp ve eczacı öğrencilerini aldı. İstanbul Tıp Fakültesi'nde öğrenimini yapan bu sivil öğrenciler, Dr. Refik Saydam'ın tesis ettiği bu yurtta bir disiplin altında ve her türlü giderleri devlet tarafından temin edilerek yetişiyorlar ve

doktor çıkınca da Sağlık Bakanlığı'nın gösterdiği yerlerde hekim veya hükümet tabibi olarak çalışıyorlardı. Böylece Doğu Anadolu il ve ilçelerindeki hükümet tabiblikleri için lüzumlu hekimin birçoğu temin edildiği gibi sağlık kuruluşlarına da uzman hekim temini mümkün olabilmişti.7

Hem Türk tababeti ile ilminin gelişmesini sağlamak, hem de ülkenin bilim adamı ve kaliteli hekim açığını kapayabilmek için Atatürk’ün 1933’te gerçekleştirdiği Üniversite Reformu’nda İstanbul Tıp Fakültesi’nin yeniden Avrupa’dakiler seviyesinde modernleşmesinde Dr.Refik Saydam’ın oynadığı mühim rol üzerinde durmadan önce, Türkiye Cumhuriyetinin Osmanlı İmparatorluğundan devraldığı askeri ve sivil hekim ile eczacı yetiştiren müesseselerin 20. yüzyılın başındaki durumuna kısaca göz atmakta yarar vardır. Zira böylece 1933’te Atatürk’ün bir üniversite reformuna neden ihtiyaç duyduğunu da anlamak daha kolay olur.

17 Şubat 1839’da Viyana’daki Josefinum Askeri Tıp Fakültesi örnek alınarak İstanbul’da Galatasaray’da tesis edilen Mekteb-i Tıbbiye-i Askeriye-i Şahane, 1867’de açılan sivil tıbbiye Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiye ile,[8] Gülhane’nin başına getirilen Prof. R. Rieder Paşa’nın önerilerine göre Haydarpaşa’da inşa edilen binada, Darülfünun-u Osmanî Tıp Fakültesi adı altında 1909’da birleştirilinceye kadar[9] tedrisatına devam ederek Türk tıbbının Batılılaşmasında büyük bir rol oynamıştır.

6 Kasım 1903’te II. Abdrülhamid’in doğum günü törenle açılan Haydarpaşa’daki bu enteresan binanın planlanmasında İtalyan mimarları Valauri ve D’Aranco kadar Rieder Paşa’nın rolü büyüktür. Pavyon sisteminde inşası düşünülen bu askeri tıbbiyenin, hasta pavyonlarının Hamburg’taki Eppindorf Hastanesi’ndeki Curschmann tipi pavyon şeklinde, büyük dershanenin Leipzig’teki cerrahi kliniğinin Auditorium’u tarzında planlanması Rieder Paşa’nın tavsiyesi ile olmuştur.[10]

Osmanlı İmparatorluğu’nda Meşrutiyet’in ilan edildiği 23 Temmuz 1908 (10 Temmuz 1324) günü Mekteb-i Tıbbiye-i Askeriye-i Şahane’nin yani askeri tıbbiyenin muallimleri toplanarak bu müessesenin ıslahı için Harbiye Nezareti’ne yazı yazmışlar, bunun üzerine Harbiye Nezareti, mektebin ıslahı işini, mektebe bıraktığını bildirmişti. Bununla ilgili olarak

yapılan ilk toplantıda, İstanbul'daki Mekteb-i Tıbbiye-i Askeriye-i Şahane ve Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiye gibi iki okulun birleştirilerek bir çatı altında toplanması için karar alınmıştı. O günlerde Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiye'deki Cemil, Ziya Nuri ve Süleyman Numan Paşalar toplanarak, bu reformun Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiye'de daha kolay gerçekleştirilebileceği düşüncesiyle, Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiye'yi Fakülte'ye çevirme ve yeni bir kadro yapma doğrultusunda karar almışlardır. Bu kararı Maarif Nezareti de uygun görmüş, gerek Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiye gerekse Şam Mekteb-i Tıbbiye'si Maarif Nezareti'ne bağlanmıştır. Fakülte durumuna gelmiş olan bu yeni kuruluşun başlangıç tarihi 1 Teşrînisanî 1324 (14 Kasım 1908) olarak kabul edilmiş olup11 Darülfünun-u Osmanî'nin bir şubesi olan Mekteb-i Tıbbiye, Tıp Fakültesi ismiyle adlandırılmış ve oybirliği ile Seririyat-ı Hariciye (Cerrahi Kliniği) Muallimi Müşir Cemil Paşa Tıp Fakültesi Riyasetine (yani Dekanlığına) seçilmiştir.12

Kadırga'daki bu Tıp Fakültesinin Muallimler Meclisi son defa 16 Haziran 1325 (29 Haziran 1909) tarihinde toplanmış ve 1 Eylül 1325 tarihine kadar tatil kararı almıştır.13

Kadırga'daki kuruluşun Tıp Fakültesi ismini almasını Mekteb-i Tıbbiye-i Askeriye hocaları kabul etmemişlerdir.

Maliye Nazırı Cavit Bey, Mekteb-i Tıbbiye-i Askeriye'nin tahsisatını, 1325 (1909) yılı bütçe müzakerelerinde belli etmeden Tıp Fakültesi'ninkine geçiriverince,14 Askeri Tıbbiye Mektebi, mâli bakımdan ortadan kalkarak Tıp Fakültesine katılmıştır. Kadro meseleleri halledilmemesine rağmen 23 Ağustos 1325'te (5 Eylül 1909) komisyon, karşısındaki kliniklerle birlikte Haydarpaşa'daki mektep binasının Darulfünun-u Osmanî Tıp Fakültesine verilmesini, bunların içindeki araç ve gerecin Maarif Nezareti'ne devredilmesini, askeri tıp talebesinin mektep içinde kendilerine ayrılan bölümde kalmalarını karara bağlamıştır.

İlk toplantısını 15 Eylül 1909'da Maarif-i Umûmiye Nezareti'nde yapan, bu Fakültenin ilan edilen kadrodaki Muallimler Heyeti, Cerrahi Kliniği Muallimi Cemil Bey'i oybirliği ile Fakülte Reisliği'ne (yani dekanlığa) seçmiştir.15

Böylece tesis edilen Haydarpaşa'daki Darülfünun-u Osmanî Tıp Fakültesi, Fransa'daki Lyon Tıp Fakültesi'nin Nizamnamesine göre organize edilerek 1933'te Atatürk'ün gerçekleştirdiği Üniversite Reformuna kadar kısa bir süre Türk tıbbına hizmet etmiştir.

I. Dünya Savaşı ile hemen hemen bütün öğretim kadrosu askere alınan Fakülte açılamamış, 1500 yataklı Askerî İhtiyat Hastanesi'ne dönüştürülmüş, 1916 yılında öğretime başlayarak kısa devrelerle ordunun hekim ihtiyacını karşılamaya çalışmıştır. Bazı gerekçelerle geçici olarak 1917'de Cağaloğlu'ndaki eski Türk Tabibler Birliği Binası'na taşınan okulun son sınıf öğrencileri 1925 yılından itibaren İstanbul hastanelerinde staj yapmaya başlamışlardır.

1922 yılından sonra başlayan yenilikler arasında Cumhuriyet'in ilânından hemen önce Tıp Fakültesine kız öğrencilerin kabul edilmesi vardır. 1924-1925 öğrenim yılında F. K. B. sınıfı açılmıştır.16

Gerek Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane ile onun Askeri Tatbikat Okulu niteliğindeki Gülhane'den, gerekse Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiye gibi sivil tıbbiyeden yetişen ve cumhuriyet döneminde de bu yukarda zikredilen müesseselerde hocalık etmiş hekimler arasında tıbbi buluş yapmış olanlar da vardı.

Prof. Dr. Ernst von Düring'in 1902'de Almanya'ya dönüşünden sonra Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane'de "Cildiye ve Efrenciye Kliniği"'nin başına getirilen Dr. Celâl Muhtar (Özden), Paris'te Tıp Fakültesinin ünlü dermatoloji âlimlerinden Prof. Dr. Fournier yanında çalışırken 1890'da avuç içi ve ayak altında görülen Palmoplanter Trikofisi'yi keşfetmiş,

1892'de Paris'te Fransızca yaptığı yayınları ile dünya tıp literatürüne geçmiştir.17 1908 yılında Tıbbiye-i Şahane ile Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiye Haydarpaşa'da Darülfünunu Osmanî Tıp Fakültesinde birleştirildikten sonra Dr. Celâl Muhtar burdaki Cildiye ve Efrenciye Kürsüsü'nü 1923'te kendi arzusu ile ayrılmaya kadar yönetmiştir. Dr. Celâl Muhtar'ın yanında Dr. Hasan Reşad (Sığındım) poliklinik yapıp yetişmiştir.

Dr. Hasan Reşat Sığındım "monositer lösemi" bulgusu adını dünya tıp literatürüne geçirmiş çok kıymetli bir dermatoloji hocamız olup, bu buluşunu 1913'te Hamburg St.Georg Hastanesi'nde Victor Schelling ile birlikte çalışırken yapmış ve aynı yıl Münchner Medizinische Wochenschrift'te yayınlamıştır.18 1916 yılında İstanbul'da Tıp Fakültesinde Deri Hastalıkları dersleri vermeye başlayarak 1933 yılında Darülfünunun lağvına kadar kürsüde hocalık etmiştir. 1932'te Kâbil'de kurulan Afganistan'ın ilk modern Tıp Fakültesinin Dekanlığını kabul etmiş ve ilk mezunlara diplomalarını verdikten sonra yurda dönmüştür.19

Gülhane'de Prof. Dr. Deycke'nin yanında yetişen ve onunla birlikte lepraya karşı "Nastin" denilen bir ilaç geliştiren Dr. Reşad Rıza,20 Prof. Dr. Süheyl Ünver'e göre lekeli humma âmili Rickettsia'yı ilk defa keşfetmiş olmasına rağmen bu buluşunu hemen yayınlamadığı için, bu buluşu 1916'da başkasına mal edilmiştir. Dr. Reşad Rıza ayrıca lekeli hummaya karşı ilk defa bir aşı keşfetmiş olup, Romanya harbi başlamadan önce Almanlar Reşad Rıza'nın bu aşısını tetkik ettikten sonra tatbik etmişlerdir.21

Gülhane'den, Wieting Paşa döneminde, yanında cerrahi yardımcısı M. Kemal (Öke), müdür muavini ve cildiye muallimi Talat Atıf, yardımcısı Hulusi Behçet, asabiye muallimi Mazhar Osman (Uzman), Nazım Şakir, göz muallimi Niyazi İsmet, KBB muallimi Bahri İsmet, Üroloji muallimi Fuad Kamil'in (Berksan) yanı sıra Tevfik Salim (Sağlam), Abdülkadir Lütfi

(Noyan), Neşet Osman ve İhsan Ali gibi değerli Türk tıp hocaları çalışmış, bunlar daha sonraları Türk tıbbının batı düzeyine ulaşmasında büyük rol oynamışlar, bunlardan bazıları Atatürk'ün 1933 üniversite reformu ile tesis edilen İstanbul Üniversitesi Tıp Fakültesi'nde hoca, hatta dekan, rektör gibi yönetici olarak bizzat görev almışlardı.22

Büyük Atatürk'ün gerçekleştirdiği reformların en önemlilerinden biri de hiç şüphesiz "1933'teki Üniversite Reformu"dur. Zira, Cumhuriyetin ilanının 10. yılında gerçekleştirilen bu üniversite reformu ile, bu Cumhuriyet için gerekli, geleceğin bilim adamları ve devleti yönetecek dirayetli şahsiyetleri yetiştirmek, Türk bilimini çağdaş uygarlık seviyesine ulaştırmak hedef olarak seçilmişti.

Büyük Atatürk'ün kıyafet reformundan, laikliğe kadar bir çok reformlarının tartışıldığı şu günlerde, onu ve en büyük reformlarından biri olan Üniversite Reformu'nu genç kuşaklara tanıtmak her zamankinden çok gerektiği kanısındayız.

III. Atatürk'ün 1933'teki
Üniversite Reformu ve
Türk Tıbbının Avrupa
Düzeyine Erişmesi

I. Dünya Savaşı'ndan sonra, Çanakkale kahramanı Mustafa Kemal Paşa'nın önderliğinde Kurtuluş Savaşı kazanılıp Türkiye Cumhuriyeti kurulunca, artık sıra her alanda yapılması gerekli reformlara gelmişti. Harf inkılâbından sonra Atatürk, İstanbul Darülfünunu'nda da bir reforma gidilmesini gerekli görmekteydi. Atatürk, kurduğu modern Türkiye Cumhuriyeti için gerekli, geleceğin ilim adamları ve yöneticilerini, o devrin en modern metodları ile yetiştirmeyi hedef alarak, Darülfünun'un yerini alacak İstanbul Üniversitesi'nde Avrupa'nın dünyaca ünlü bilim adamlarını toplamayı düşünüyordu.

1929’da genç yaşta Maarif Vekili olan Dr. Reşit Galip, Atatürk’ün arzu ettiği bu Üniversite Reformu’nu gerçekleştirmek için 1931’de,

İsviçre’de Cenevre Üniversitesi eski Rektörlerinden Pedagoji Profesörü Albert Malche’i İstanbul Üniversitesi Reformu için rapor hazırlamakla görevlendirdi. Malche, raporu ile ilgili incelemeler için 1932’de Türkiye’ye geldi. Raporunu tamamlayarak 29 Mayıs 1932’de Türk Hükümetine sundu ve İsviçre’ye döndü.

Malche’in tavsiyesine göre, yeni tesis edilecek İstanbul Üniversitesi’nde hemen hemen bütün Batı Avrupa üniversitelerinden gelecek öğretim üyelerinin görevlendirilmesi öngörülmekte idi ki, bu da çözülmesi oldukça

zor bir problemdi. Milli Eğitim Bakanı Dr. Reşit Galip’in gayretleri ile 31 Mayıs 1933’te çıkarılan 2252 sayılı kanunla Üniversite Reformu hukuken gerçekleşme safhasına girmesine rağmen, o sırada, Avrupa Üniversitelerinden hiç bir profesörün İstanbul Üniversitesi’ne çağrılması işi gerçekleşmemişti.23 Bu zor durumda, Prof. Malche, İsviçre’ye Rusya’dan göç eden dostu Prof. Tschulok’la temasları sonunda, Hitler’in iktidara gelmesi ile Frankfurt Üniversitesi Patoloji Kürsüsü öğretim üyeliğinden ayrılarak, İsviçre’ye sığınan ve damadı olan Prof. Dr. Ph. Schwartz ile Almanya’yı terkeden profesörlerin Türkiye’ye çağrılması işini halletmek üzere irtibata geçti.24 Zürich’te teşekkül eden “Yabancı Ülkelerdeki Alman Bilim Adamlarının İhtiyaç Birliği”nin (=Notgemeinschaft deutscher Wissenschaftler im Ausland) bir temsilcisi olarak patoloji profesörü Dr. Schwartz 1933 yılı Temmuz ayının 5’inde İstanbul’a geldi ve matematik profesörü Kerim Erim tarafından karşılandı. Oradan Ankara’ya giderek Maarif Vekili Dr. Reşit Galip’le yapılan toplantıda İstanbul Üniversitesinde öğretim üyelikleri için Almanya’yı terkeden ünlü Alman profesörlerini teklif etti. 6 Temmuz 1933’teki bu toplantıda 30 Alman profesörün İstanbul Üniversitesi’ne öğretim üyesi

olarak çağrılması, hatta verilecek aylıklar kararlaştırıldı ve buna dair protokol imzalanırken, Prof. Dr. Schwartz'ın hatıratında belirttiğine göre, Maarif Vekili Dr. Reşit Galip şu konuşmayı yaptı:

"Bu gün emsalsiz bir işin yapıldığı çok önemli bir gündür. 500 yıl önce İstanbul fethedildiğinde, Bizans bilim adamları İstanbul'u terketmişlerdi. Buna mani olunamamıştı. Bunların çoğu İtalya'ya gittiler. Bunun sonucu Rönesans doğdu. Bugün bunun tam tersi olarak, Avrupa'dan ilim adamlarının İstanbul'a gelmesinin hazırlığını yaptık. Bunun ülkemize katkıda bulunacağına ve bir yenilik getireceğini ümit ediyoruz. Siz Avrupalı ilim adamları, bize ilminizi, metodlarınızı getirin, gençliğimize ilerlemenin yollarını gösterin. Size teşekkürlerimizi ve saygılarımızı sunuyoruz."25

Bu toplantı geç saatte bitmesine rağmen, Prof. Schwartz görüşmelerin beklenenden de daha iyi netice vererek daha fazla Alman profesöre çalışma imkânı sağladığını Zürich'e çektiği telgrafta şu şekilde ifâde etti: "Nicht drei sondern dreissig (Üç değil otuz)".

Ertesi gün, yani 7 Temmuz 1933'te Prof.Schwartz'ı tekrar kabul eden Dr. Reşit Galip, ona, Atatürk'ün bu neticeden çok memnun kaldıklarını bildirdi. Yeni Üniversitenin açılışının 1 Ağustos'ta yapılması düşünüldüğünden Schwartz'tan bu mukavele yapılması düşünülen Alman hocaların muvafakatlarını alarak kendisiyle görüşmek için tekrar en kısa zamanda Türkiye'ye gelmesini rica etti. Aynı gün, Schwartz, ilerde kurulacak Ankara Tıp Fakültesinin çekirdeğini teşkil edecek, inşa halindeki Nümune Hastanesi ile Hıfzıssıhha Enstitüsü'ne tayin edilecek Alman hocaların durumunu görüşmek üzere Sağlık Bakanı Dr. Refik Saydam'la buluştu ve İstanbul üzerinden İsviçre'ye döndü. Zürich'te hemen anlaşmadaki listede yer alan ve Frankfurt, Berlin, Londra, Paris'te bulunan Alman profesörlerle irtibata geçildi. Hatta Almanya'da hapiste olan Kantorowicz, Dessauer ve Kessler gibi profesörlerin de muvafakatı alındı.

Bu işlem tamamlanınca Prof. Schwartz, Prof. Nissen ile birlikte 25 Temmuz'da Türkiye'ye gelerek bu defa Dr. Raşit Galip tarafından İstanbul'da kabul edildi. Yeni İstanbul Üniversitesi kürsülerine tayin edilecek Alman profesörlere ait Schwartz ve Nissen'in Zürich'ten getirdikleri listeyi kabul eden Maarif Vekili Dr. Reşit Galip, her ikisini, Tıp Fakültesi'nin Haydarpaşa'dan taşınması ve Bayezıt'taki Üniversite Merkez Binası olacak eski Harbiye Nezareti Binasının yeni yapılarla takviyesi gibi sorunlar hakkında tavsiyelerini hazırlamakla görevlendirdi.26 Schwartz'ın tavsiyesi üzerine Fen Fakültesi'nin yeniden tanzimi hakkında fikirlerinden istifade edilmek üzere Göttingen Üniversitesi'nin eski ünlü profesörlerinden matematikçi R. Courant ve fizikçi Max Born ile James Franck davet edildiler. Bunlar İstanbul'da birkaç hafta kaldılar. Arkalarında çok iyi bir tesir bırakarak gittiler.

Bu sırada yani 1933 Ağustosu'nun ilk haftasında Prof. Nissen'in hocası ünlü cerrah Prof. Sauerbruch İstanbul'a geldi. Schwartz vasıtasıyla Prof. Sauerbruch İstanbul'da Dr. Reşit Galip ve Prof. Malche ile görüştü. Ankara'ya uğrayıp Başvekil İsmet Paşa ile de görüşen Prof. Sauerbruch, İstanbul'daki Alman Başkonsolosluğu ile Almanya'dan kaçan profesörlerden oluşan "Yabancı Ülkelerdeki Alman Bilim Adamlarının İhtiyaç Birliği"nin (=Notgemein-schaft deutscher Wissenschaftler im Ausland) temsilcileri Schwartz ve Nissen arasında uzlaştırıcı bir girişimde bulundu. Bunun neticesi o zamanki Alman Başkonsolosu Fabricius, Schwartz ve Nissen'i Alman Elçiliğinin Tarabya'daki yazlık Rezidenz'indeki bir yaz partisine davet etti. Bir hafta sonra Türkiye'yi terkeden Sauerbruch'un Türk Üniversite Reformu'ndaki rolünün mahiyeti pek belirgin değildir.27

Ağustos ortalarında, Fenerbahçe açıklarında ailesi ve çocukları ile birlikte büyük bir kaza atlatan Dr. Reşit Galip'in 13 Ağustos 1933'te Maarif

Vekilliğinden istifa etmesi, hâlâ İstanbul'da bulunan Schwartz ve Nissen üzerinde bir şok tesiri yaptı. Ama Maarif Vekâleti'ne geçici olarak bakan, Sağlık Vekili Refik Saydam'ın Prof. Schwartz'a evvelce, Dr. Reşit Galip zamanında varılan anlaşmaların tümünün geçerli olduğunu belirtmesi üzerine Schwartz, Zürich'e geri döndü. Hemen akabinde Cenevre'de Türkiye'nin Büyükelçisi Hüseyin Cemal Bey

ve Prof. Malche'in nezdinde Alman profesörlerle ilgili mukaveleleri imzalandı. Schwartz'ın ve Neumark'ın hatıralarında belirttikleri gibi, bütün bu mukavele imzalayan Alman profesörler aileleri ve asistanları ile birlikte aşağı yukarı 150 kişilik bir grup olarak 1933 Ekim ayı içinde İstanbul'a gelerek, Dışişleri Bakanı Dr. Tevfik Rüştü Aras tarafından Dolmabahçe Sarayı'nda verilen ve Cumhuriyetin 10. yıldönümüne rastlayan baloya davet edildiler.28

27 Ekim 1933'te, Prof. Schwartz'ın gemiyle İstanbul'a geldiği gün, Dr. Reşit Galip'in yerine yeni Maarif Vekili olan Prof. Hikmet Bayur ve Rektör Prof. Neşet Ömer 18 Kasım 1933 Cumartesi günü yeni İstanbul Üniversitesi'nin ve öğretim yılının açılışında birer konuşma yaptılar. 19 Kasım 1933 Pazar günü tedrisata başlayan İstanbul Üniversitesi Tıp Fakültesinin ilk dekanı Prof. Dr. Tevfik Salim Paşa idi.29 Böylece 1909'dan beri Haydarpaşa'da Prof. Dr. Rieder Paşa'nın tavsiyeleri gereğince yaptırılan binalarda faaliyette olan Tıp Fakültesi, Avrupa yakasında Haseki, Gureba, Cerrahpaşa, Şişli Çocuk ve Bakırköy Akıl Hastanelerine, teorik tıp kürsüleri de Beyazıt'taki Merkez Bina'ya taşındı. 1933'teki bu Üniversite Reformu ile ayrılan eski Darülfünun hocalarının yerine Nazi Almanyasından kaçan 42 kadar Alman profesör tayin edilmişlerdi.30 Bu işlerin gerçekleştirilmesinde evvelce de zikredildiği üzere İsviçreli Pedagoji Profesörü Malche ile Alman patoloji profesörü Schwartz büyük rol oynadılar. Sadece İstanbul Tıp Fakültesi'nde 1933 ile 1945 yılları arasında

16 Alman tıp profesörü klinik ve enstitü direktörleri olarak görev almışlardı.31 İstanbul Tıp Fakültesi’nde öğretim üyeliği yapan bu Alman tıp profesörleri, Rudolf Nissen (1896-1981), Erich Frank (1884-1957), Wilhelm Liepmann (1878-1939), Josef Igersheimer (1879-1965), Friedrich Dessauer (1881-1963), Alfred Kantorowicz (1880-1962), Philipp Schwartz (1894-1977), Siegfried Oberndorfer (1876-1944), Hans Winterstein (1879-1963), Julius Hirsch (1892-1963), Hugo Braun (1881-1962), Werner Lipschitz (1892-1946) gibi kendi sahalarında dünya çapında birer otorite idiler.

Bunlara Hulûsi Behçet, Âkil Muhtar Özden, Mazhar Osman gibi değerli Türk hocalar eklenince İstanbul Tıp Fakültesi 1933’ten sonra Avrupa’nın en önemli Tıp Fakültelerinden biri haline geldi. Bugünkü tıp hocalarının çoğu da o devirde ya onların asistanı yahut talebesi idiler ve hâlâ İstanbul Tıp Fakültesi’nde, 1933’te büyük Atatürk’ün gerçekleştirdiği Üniversite Reformu ile ulaşılan yüksek bilimsel düzeyi devam ettirmeye azimle çalışmaktadırlar.

Hemen burada şunu da belirtmek lazım ki Almanya başta olmak üzere, İsviçre, Avusturya, Çekoslovakya, Macaristan ve Fransa gibi çeşitli ülkelerden gelen ünlü bilim adamları ile 1933 yılı 19 Kasımı’nda tedrisata başlayan İstanbul Üniversitesi’nde, gerek bu yabancı hocaların Türkiye’ye uyum sağlama, gerekse yerli Türk hocalarla olan ilişkileri ile yeni taşınılan binalardaki çeşitli inşaat faaliyetlerinin zamanında bitirilememesi ve bilhassa İstanbul Tıp Fakültesindeki gerekli laboratuvar malzemeleri, araç, gereç teminindeki güçlükler çıktığı, Prof. Dr. Ph. Schwartz’ın bir süre önce yayınlanan hatıratında yer almaktadır.

Bu hatıratında belirtildiği gibi, İstanbul’da Dr. Gunzberg’in evinde 1934 Şubat sonunda rastladığı Atatürk’ün silah arkadaşı ve dostu General Ali Fuat (Cebesoy’a) bu aksaklıkları anlatan Prof. Dr. Ph. Schwartz, bunun

biraz da Üniversite yönetiminin tutumundan kaynaklandığını belirterek, T.C. Hükümetinin buna bir çare bulmasını ister.32 Hemen 1934 yılı kış sömestri bitimi ile yaz sömestri başlangıcı arasında İstanbul Üniversitesi Rektörü ve Dekanı değiştirilerek, Ankara'dan iyi bir yönetici olarak bilinen Cemil (Bilsel) Rektör, İstanbul Tıp Fakültesine de, anatomi profesörü Prof. Dr. Nurettin Ali (Berkol) Dekan olarak atandıktan sonra, alınan yeni önlemlerle her şey yerli yerine oturmaya başlar. Rektör Cemil Bilsel'in bizzat, Tıp Fakültesinde yabancı hocaların derslerine gelerek onları dinleyip, öğrencilerle de görüştükten sonra, yabancı hocalara olan güveni artar.

Prof. Schwartz'ın anılarında altını çizerek belirttiği gibi, Tıp Fakültesi'nde, Fransız Üniversitelerinde küçük gruplar halinde öğrencilere pratik yaptırma, Alman Üniversitelerinde uygulanan anfi dersleri verme sistemlerinin bir sentezi mahiyetinde olan yeni öğretim yönetmeliğini kabul ederek eğitim reformuna gidildi. Gerekli alet ve araçların alınması sağlanıp, morfoloji binası ve diğer enstitü inşaatlarındaki aksaklıklar da giderildikten sonra 1934 yaz sömestrinde Üniversite Reformu'nun tam başarılı bir duruma gelmesi mümkün olabildi.33

İlk zamanlarda bilhassa İstanbul Tıp Fakültesi'nde yerli hocaların, yabancı hocalara karşı olan mesafeli ve şüpheli davranışlarının aşılmasında, Prof. Nissen, Prof. W. Liepmann ve Prof. Igersheimer gibi cerrahi, jinekoloji, göz hekimliği alanındaki bu ünlü cerrahların hastaları iyi etmede gösterdikleri üstün başarılar neticesi onlara gelen hastaların bir sel halinde büyümesi yanı sıra fizyolog Prof. Winterstein'ın 1934 kış sömestrinde üniversitenin en büyük anfisinde her iki haftada bir, üniversite hocaları ve öğrencilere açık olan bilimsel içerikli "Üniversite Konferansları" tertipleyerek Türk hocalar ile yabancı hocalar arasında kaynaşmayı sağlamasının bü-

yük rol oynadığı Prof. Schwartz'ın anılarında yer almaktadır.34

Prof. Schwartz, 1934 Martı'nda Dr. Gunzberg'in İstanbul'daki evinde, o dönemin İktisat Vekili (Bakanı) Celal (Bayar) Bey'le görüştüğünde, Türk ekonomisinin gelişmesi için tesis edilecek bir "Brain trust" kurulunda görev alacak 3 uzmanın "Notgemeinschaft" vasıtası ile temini hususunda yardım rica ediyor. Prof. Schwartz da "Notgemeinschaft"ın başkanı Dr. Demuth vasıtasıyla Dr. von der Portens (yönetici şef), Dr. Baades ve Dr. Weigerts'in bu amaç için Türkiye'de görev alabileceklerini Celal Bayar'a bildiriyor ve 7 Aralık 1934'te bunların göreve başlaması ile bu projenin sonuçlandığını belirtiyor.35

1934-35 güz yarıyılında İstanbul Üniversitesi'ni ziyaret eden Sağlık Bakanı Dr. Refik Saydam rektörlükte Prof. Schwartz'la görüşerek, Ankara'daki Hastaneler ve Hijyen Enstitüsü'nde görev alabilecek tıp doktoru ve profesörlerin temininde yardımcı olmasını istiyor. Üniversite Reformu'nun rayına oturmasında ve İktisat Vekili Celal Bayar'ın istediği "Brain trust" denilen İktisadi Planlama Komitesinin teşkiline yardımcı olduktan sonra, İstanbul'daki "Güzel Sanatlar Akademisi" ile Ankara'da tesis edilecek "Konservatuar"a öğretim üyesi temini için kendisinin hükümet danışmanı tayin edildiğinden bahseden Schwartz, bu görevini de "Notgemeinschaft"ın yardımı ile tamamladığını belirtiyor. Bu şekilde İstanbul'daki Güzel Sanatlar Akademisi'nin Mimarlık bölümü başkanlığına tayini düşünülen Prof. Hans Poelzig'in aniden vefatı ile onun yerine Prof. Bruno Taut'ın, Konservatuar için de Carl Ebert, Paul Hindemith ve Zuckmeyer'in teklif edildiğini belirtiyor.36 Böylece Schwartz'ın Atatürk'ün 1933'te gerçekleştirdiği Üniversite Reformu'nda büyük katkılarının yanı sıra, bu reformların devamında da büyük rol oynadığı anlaşılıyor. Burada hemen şu hususu belirtmek gerek; 1933 Üniversite Reformu ile İstanbul Üniversitesi'nde ünlü Alman profesörlerden başka

diğer yabancı profesörler de tayin edilmişlerdi. Avusturya, Çekoslovakya ve Macaristan'dan kaçmak mecburiyetinde kalan bir çok bilim ve sanat adamı arasında çok sayıda tıp profesörü de Türkiye'ye göç ederek İstanbul Üniversitesinde ve Ankara'da Refik Saydam Hijyen Enstitüsü ile Numune Hastanesi'nde görev almışlardır. Viyana Üniversitesi'nden Kulak-Burun-Boğaz Hastalıkları Profesörü Dr. Erich Ruttin ile Radyoloji Profesörü Dr. Max Sgalitzer bu dönemde İstanbul Tıp Fakültesi'nde kendi sahalarındaki kliniklerin direktörü ve ordinarius olarak çalışmışlardır. Prag'daki Alman Üniversitesi'nden biyokimya Profesörü Dr. Felix Haurowitz de 1948'de Indiana Üniversitesi'nde biyokimya profesörü olarak göreve başlayıncaya kadar uzun süre İstanbul Tıp Fakültesi Biyokimya Kürsüsü Başkanı olarak görev alarak bu kürsünün tekâmülünde büyük rol oynamıştır. Bunlar arasında tek İsviçreli, zooloji profesörü André Naville idi ve 1937'de genç yaşta vefat etti. Yerine aynı yıl Alman Prof. Dr. Curt Kosswig geldi. Fransız asıllı olanlar ise cerrah olup anatomi hocalığı yapan Prof. Dr. Aimé Mouchet, hukukçu Prof. Charles Crozet, fizikçi Prof. Marcel Fouché, eczacı Prof. P. Duquénois'tan ibaret olup Almanlardan sonra en kalabalık yabancı profesör grubunu oluşturuyordu. Daha sonraları pek az sayıda İngiliz, Fransız, İsviçreli ve İtalyan profesörler de İstanbul Üniversitesi'nde görev aldılar. Ama 1933'te ve ondan sonra İstanbul Üniversitesi'nde ve Tıp Fakültesi'nde görev alan Alman profesörler diğer yabancılara nazaran büyük bir ekseriyeti teşkil etmekte idiler. Atatürk devrinde, 1933'te gerçekleştirilen Üniversite Reformu Avrupa'da büyük akisler yaptı. Fransızlar yeni üniversitede görev alan Alman profesörlerin, Fransızlara nazaran çok daha büyük sayıda olmasından tedirgin olduklarını belirttiler. Ama Maarif Vekâleti bunu "Üniversite, Alman veya Fransız ilmine değil sadece ilme hizmet içindir" açıklaması ile cevaplandırdı. O zaman, Almanya'da tıbbî dergilerde, Türkiye'deki Üniversite Reformu'nu öven

yazılara rastlanır. Bu işi gerçekleştiren Atatürk'ün sevdiği Maarif Vekili Dr. Reşit Galip Bey'in 38 yaşı ile Dr. Goebbels ve General Balbo gibi Avrupa'nın en genç bakanlarından biri olduğu vurgulanır. Almanya ve İsviçre'den dünyaca ünlü profesörlerin yeni İstanbul Üniversitesi'ne tayini övülerek, Profesör Sauerbruch ile Prof. Einstein'in yılda iki defa misafir olarak ders vermelerinin de kararlaştırıldığı belirtilir.

Hatta bu yeni İstanbul Üniversitesi'nin Enstitüleri, Kürsüleri ve yeni ecnebi profesörleri ile Avrupa'nın en modern bir üniversitesi olacağı hakikatine işaret edilerek bu üniversitede, aralarında, Mısırlı, İranlı, Azerbaycanlı ve Bulgar talebelerin de bulunduğu çok sayıda yabancı öğrencilerin de öğretim gördüğü belirtilmektedir.37 Buna benzer haberlerin Birleşik Amerika basınında da38 yer alması Atatürk devrinde gerçekleştirilen Üniversite Reformu'nun, şöhretli Alman ve diğer profesörlerin İstanbul Üniversitesi'nde görev almalarının, o zaman Avrupa ve Amerika'da pek önemli bir olay olarak karşılandığını göstermektedir.

Türk kültür tarihi açısından önemli olan, o dönemde, Hitler Almanyası'nın da Türkiye'ye sığınan bu profesörlerle ilgili durumu değerlendirmek için 1 Mayıs 1934'te tesis edilen Reichsministerium für Wissenschaft, Erziehung und Volksbildung yani İmparatorluk Bilim ve Milli Eğitim Bakanlığı'nın yüksek düzeyde bir bürokratı, Oberregierungsrat Dr. Herbert Scurla'yı önce 1937'de yani Atatürk'ün yaşadığı dönemde, ayrıca Atatürk'ün ölümünden sonra 11 ila 25 Mayıs 1939'da Ankara ve İstanbul'a göndererek Türkiye'de görev yapan

Alman asıllı Profesörler hakkında geniş bilgi içeren rapor hazırlanmasını sağlamasıdır. Dr. Scurla'nın 1937'deki Türkiye'ye seyahati ile ilgili raporu şimdiye kadar arşivlerde bulunamamasına rağmen, 11-25 Mayıs 1939 tarihlerindeki Türkiye'ye yaptığı seyahati sonucu Hitler dönemi İmparatorluk Bilim ve Milli Eğitim Bakanlığı'na verdiği raporu bir

tesadüf neticesi Atatürkle ilgili bir serginin hazırlanması ile ilgili araştırmalar esnasında Ankara'daki Alman Elçiliği evrakı arasında keşfedilerek Prof. Dr. Klaus-Detlev Grothusen tarafından 1987'de "Der Scurla-Bericht. Bericht des Oberregierungsrates Dr. rer.pol.Herbert Scurla von der Auslandsabteilung des Reichserziehungsministeriums in Berlin über seine Dienstreise nach Ankara und İstanbul vom 11.-25. Mai 1939; Die Tätigkeit deutscher Hochschullehrer an türkischen wissenschaftlichen Hochschulen" başlığı altında yayınlanmıştır.

Bu Dr. Scurla-Raporu'ndan anlaşıldığına göre Hitler Almanya'sının kültür politikası neticesi, Dr. Scurla'nın bu seyahatinin, Yahudi asıllı Alman profesörlerin Nazi-Almanyası hakkındaki menfi propagandasını önlemek amacı güttüğü, ölen veya USA'ya giden Alman hocaların yerine Yahudi asıllı değil de Alman asıllı profesörlerin Türkiye'ye gönderilmesine yönelik olduğu anlaşılmaktadır. Mesela İstanbul Tıp Fakültesi'ndeki Radyoloji Kürsüsünü kuran Prof. Dr. F. Dessauer'in sağlığı nedeni ile İsviçre'ye gitmesi üzerine bu kürsüye Alman hükümetinin ao. Prof. Dr. Risse'nin tayinini istemesine rağmen, İstanbul Üniversitesi Rektörlüğü 1937'de önce Viyana Üniversitesinden Prof. von Wiener ile bu hususta görüşmeler yapmış ve 9 Eylül 1938'de Alman Hükümeti Berlin'deki Türk Büyükelçiliği vasıtası ile bu kürsüye Prof. Dr. Risse'nin tayini için teklifte bulundu ise de 19 Eylül 1938'de Viyanalı Yahudi asıllı Prof. Sgalitzer'in İstanbul'daki bu radyoloji kürsüsüne tayini gerçekleşmiş, hatta 1938 Ocak ayında bu hususta Nazi gizli polis teşkilatı uyarılmış olmasına rağmen, Prof. Dr. Sgalitzer'in İstanbul'a seyahatinin önlenemediği Dr. Scurla-Raporu'nda yer almaktadır.39

Bu hususlar Atatürk'ün 1933'te gerçekleştirdiği üniversite reformu ile yaratılan üniversite sisteminin özerk olmadığı şeklindeki münakaşalara güzel bir cevap verecek nitelikte olup, İstanbul Üniversitesi'nin, Alman

Hükümetinin ve Ankara'daki Milli Eğitim Bakanlığı'nın baskılarına rağmen kendi öğretim üyelerini belirlediği ve uygun gördüğü profesörü tayin ettirebildiği yani özerk bir üniversite olduğunu kanıtlaması açısından da çok güzel bir misaldir.

Hemen burada belirtilmesi gereken bir husus da, Dr. Scurla Raporu'ndaki bu hadiselere benzer bir durumun Prof. Schwartz'ın anılarında yer almasıdır. Sağlık Bakanı Dr. Refik Saydam, 1934-35 kış sömestrinde İstanbul Üniversitesi Rektörlüğü'nde Prof. Schwartz'tan Ankara'daki Hastane ve Enstitüler için gerekli tıp uzmanlarının temini ricasında bulunması üzerine, "Notgemeinschaft" vasıtası ile temin edilerek Prof. Schwartz tarafından sunulan listedeki Prof. Engel ve Prof. Ellinger'in Türkiye'ye gelmesi için Türkiye'nin Almanya Hükümetine başvurusu, araya Prof. Dr. Sauerbruch'un tavassutu da girmesine rağmen komünist olmaları nedeni ile sakıncalı oldukları belirtilerek Alman Hükümeti tarafından bunlar yerine Yahudi olmayan âri yani saf Alman asıllı iki genç bilim adamı teklif edildiğini40 anılarında belirtmesinden de anlaşılmaktadır.

Böylece görülüyor ki İsviçre'den davet edilen Prof. Malche'ın hazırladığı rapor göz önünde tutularak 31 Mayıs 1933'te çıkarılan bir kanunla, büyük önder Atatürk'ün gerçekleştirdiği üniversite reformu, Türkiye'nin çağdaş uygarlık dünyasının üzerine çıkarılması hedefine yönelik bir reformdu.

Değerli Türk hocaların yanı sıra Almanya, Avusturya, Çekoslovakya, İsviçre ve Fransa'dan gelen Avrupalı profesörlerle takviye edilerek gerçekleştirilen bu üniversite reformu ile Avrupa üniversiteleri seviyesine çıkarılan Türk Üniversitelerinin 13.6.1946'da çıkarılan 4936 sayılı daha özerk bir üniversite yasası ile Avrupa Rektörler Konseyi'ne kabulü Prof. Dr. E. Hirsch tarafından sağlanmıştır.

IV. 1933 Üniversite Reformunun Türk Tıbbına Katkıları

Ne yazık ki Atatürk'ün Üniversite Reformu Türk kültür tarihi açısından şimdiye kadar yeterince değerlendirilememiştir. Atatürk hakkında yabancı dillerde yazılmış eserler arasında en önde gelen bir eser yazan Lord Kinross bile, onu, askeri dehası ve devlet adamlığı yönüyle İskender, Sezar, Napolyon ve Cromwell ile mukayese etmekte, bilhassa, Atatürk'ü, Julius Sezar'ın De Bello Gallico'su gibi bir eseri yani "Nutuk"u yazdığı için Julius Sezar'a benzetmekte,[41] kısa bir sürede gerçekleştirdiği harf inkılâbını övmekte ise de,[42] Atatürk'ün en büyük eserlerinden biri olan Üniversite Reformu ile kurduğu yeni İstanbul Üniversitesi'nden hemen hemen hiç bahsetmemektedir.

Bu da Atatürk'ün Türk kültürü ve ilmi bakımından çok büyük bir eseri olan Üniversite Reformu'nun tarihi açıdan, kültür tarihi açısından daha yeteri kadar değerlendirilmediğini göstermektedir.

Şurası muhakkak ki, Nissen, Frank, Igersheimer, Liepmann, Kantorowicz gibi klinisyen Alman hocalar 1933'te İstanbul Tıp Fakültesi'nde hemen göreve başlar başlamaz gerek kibarlıkları gerekse hekimlikteki yüksek başarıları ile gönülleri feth etmişlerdi. Neumark'ın hatıralarında yer aldığı üzere, hekimliğinin ve kibarlığının tesiri altında kalan birçok hastaları yeni doğan çocuklarına Nissen'in ismini ad olarak veriyorlardı.[43] Atatürk de muhakkak, kendi eseri olan bu Üniversite Reformu ve bunun sonucu İstanbul ve Ankara'da görev alan Alman tıp profesörleri ile gurur duyuyordu. O sıralarda Türkiye'yi ziyaret eden İran Şahı Rıza Pevlevi'ye, Atatürk hemen İstanbul'daki Alman hocaları tavsiye etmiştir. Prof. Igersheimer, Şah'ın göz hastalığı ile ilgilenerek, lüzumlu gözlüğü vermiş, Prof. Kantorowicz de Şah'a yeni diş protezi yaparak, Şah'ın takdirini kazanmıştı.[44]

Alman hocalar da Atatürk'e büyük bir minnettarlık, güven ve içten bir sevgi ile bağlı idiler. Atatürk'ün hastalığında Ankara'da Prof. Marchionini

ve Prof. Dr. Max Meyer konsültasyona çağrılmışlardı. Prof. Dr. Kantorowicz Atatürk'ün diş rahatsızlığı nedeniyle,45 Prof. Dr. Frank da Atatürk'ün son hastalığında konsültasyon için çağrılmışlardı. Atatürk'ün 1938'deki son hastalığında konsültasyon için ayrıca Almanya'dan Prof. Dr. Gustav von Bergmann ile Viyana'dan Prof. Dr. Hans Eppinger de İstanbul'a davet edilmişlerdi.46

Atatürk'ün ebediyete intikalinden sonra Prof. Dr. Nissen, Prof. Dr. Lipschitz, Prof. Dr. Igersheimer gibi hastalıklarını tedavi ettirmek veya diğer nedenlerle Türkiye'den ayrılarak Amerika'ya yerleşen Alman hocalara mukabil Prof. Dr. Felix Haurowitz, Prof. Dr. Tibor Péterfi, Prof. Dr. Zdenko Stary, Prof. Dr. Max Clara gibi diğer değerli Alman ve Avusturyalı hocalar İstanbul Tıp Fakültesi'nde görev almışlardır.

Atatürk devrinde ve onu izleyen dönemde 1933 ile 1957 yılları arasında Türkiye'de görev alan Alman hocaların bir kısmı Türk vatandaşlığına geçmiş, hatta Frank (1957), Liepmann (1939), Oberndorfer (1944) gibi çok değerli hocalar ikinci vatanları olan İstanbul'da vefat etmişlerdir. Prof. Dr. E. Frank, Amerikan Üniversitelerinlden çok cazip teklifler almasına rağmen bunları reddetmiş ve bunun sebebini soranlara "Yurdumdan atılmış olmanın acı şaşkınlığına uğradığım günlerde bana yalnız ve yalnız Türkiye kollarını açarak bağrına bastı, burası benim vatanımdır, ayrılıp nimetlerine küfranda bulunamam" demişti.47

Prof. Dr. Curt Kosswig'in ölümünden biraz önce 1981'de Atatürk'ün doğumunun 100. yılı anısına düzenlediğimiz "Atatürk Döneminde Türk-Alman Tıbbî İlişkileri Simpozyumu"na verdiği o döneme ait hatıralarını içeren tebliğinde tıpla ilgili Alman hocaların bilimsel faaliyetleri hakkında verdiği şu bilgi oldukça ilginçtir:

"İstanbul Üniversitesinde görev alan Alman hocaların herbirinin kendi mizaçlarına göre belli bir yaşayış şekli vardı. Bazıları evlerine çekilerek

temaslardan uzak kaldılar, diğerleri ise sürekli bir şekilde birbirlerinin evlerinde toplantılar düzenleyerek biri tarafından hazırlanan ilmi bir mevzuyu konuşarak tartıştılar. Özellikle (Fizyoloji hocası) Prof. Winterstein'in çabaları sonucu, Türk meslektaşları ile temas sağlamak amacıyla, "Türk Fizikî ve Tabii İlimler Sosyetesi"ni kurdular. Bu sosyeteye Türk meslektaşlarımızdan Sayın Âkil Muhtar, Sayın Reşat Garan düzenli olarak; Sayın Mazhar Osman ve başkaları da bazen gelirdi. Bir hayli tartışma olduğu gibi Sosyete'nin yayın organı sayesinde (savaş sırasında İnternasyonal yayın kesintiye uğramasına rağmen) yeni buluşlarımızla ilgili donelerimizi yayınlayabiliyorduk. Bu gibi toplantılardan pek hoşlanmayanlar arasında Philipp Schwartz, Erich Frank ve Siegfried Oberndorfer bulunuyordu".48

"1943-1944 yıllarında, değerli hocalar Ord. Prof. Dr. Tevfik Sağlam ve Ord. Prof. Dr. Ekrem Şerif Egeli klinik araştırmanın deneysel yönünü kabul ettirmişler ve İstanbul Tıp Fakültesi Çapa bölümünde kliniklerle işbirliği halinde çalışmayı amaçlayan bir tecrübi araştırma enstitüsünün kurulması fikrini gerçekleştirmişlerdir. Bu enstitü kuruculuğunu Dr. W. Laqueur yüklenmiştir. Bu mütevazi enstitü kısa zamanda çalışması ve yayınları ile kendisini kabul ettirmiştir. Dr. W. Laqueur'ün ayrılmasından sonra enstitü yönetimini yüklenen Prof. Dr. F. Reimann enstitü faaliyetini emekliliğine kadar başarı ile sürdürmüştür".49 Bu gün de bu enstitü DETAM adı altında araştırma faaliyetlerine devam etmektedir.

Atatürk'ün Üniversite Reformu ile vazife alan çok değerli yerli ve yabancı profesörlerle İstanbul Üniversitesi ve İstanbul Tıp Fakültesi Avrupa'da ön plana geçmişti. Âkil Muhtar, Mazhar Osman ve Hulusi Behçet gibi hocaların yanı sıra W. C. Röntgen'in X-Işınlarını keşfinden sonra röntgen tekniği ve radyolojiye dair buluşlarıyla en büyük gelişmeyi sağlayan Friedrich Dessauer, Essentielle Hypertonie'nin ve

diabetes tedavisinde Syntalin’in kâşifi, dahiliyeci Erich Frank ve göğüs cerrahisine, hocası Sauerbruch kadar yön veren Rudolf Nissen gibi bir cerrahın ve diğer değerli pek çok hocanın İstanbul Tıp Fakültesi’nde çalışması bu fakültenin o zamanlar Avrupa’da tıp alanında ilim meşalesini en önde taşıyan bir fakülte gözüyle bakılmasına sebep olmuştur. Buna en büyük delil de Erich Frank’ın İstanbul Tıp Fakültesi’nde yayınladığı “New Istanbul Contributions to Clinical Science” mecmuasının II. Dünya Savaşı’ndan sonra 1950’li yıllarda bile her yeni sayının içinde daha ne gibi tıbbi bir yenilik yeralacak düşüncesiyle Avrupa’da, sabırsızlıkla beklenen bir dergi olması gösterilebilir. Dermatoloji hocası Hulusi Behçet’in bugün de kendi adıyla tıbbî literatürde anılan Hulusi Behçet-Syndromu’nu keşfi, Âkil Muhtar’ın kendi alanındaki Avrupa’da tıbbî literatüre geçen buluşları, Mazhar Osman’ın psikiyatride kendi ekolünü kurması, Süheyl Ünver’in Türk tıp tarihi alanında Avrupa’da ilgiyle takip edilen araştırmaları, Atatürk’ün Üniversite Reformu ile İstanbul Tıp Fakültesi’nde Türkiye’de tıbbi alanda bir rönesansın doğuşunun en büyük delilleridir.

Atatürk’ün gerçekleştirdiği Üniversite Reformu tarihte benzerine az rastlanacak çapta büyük bir reformdu. Öyle ki, Ankara’ya ve İstanbul Üniversitesi’ne Avrupa’dan çağrılan profesör, doçent ve asistanların sayısı 144 olup, İstanbul Üniversitesi’nde 27 Türk ordinarius profesöre karşın 38 yabancı ordinarius profesör vardı. İstanbul Tıp Fakültesi’nde 12 Enstitüden 8’inin başındaki ordinarius profesör yabancı Avrupalı profesördü. Ayrıca 325 üniversite öğretim elemanlarından 85’i yabancı, Avrupalı idi. Bu durumda, bugün Atatürk’ün Üniversite Reformu’nu araştıran Widmann50 ve Helge Peukert51 gibi Avrupalı ve Alman bilim adamları bu durumu, o zaman İstanbul Üniversitesi’nin Avrupa’nın en iyi “Alman Üniversitesi” olduğu şeklinde değerlendirmektedirler.

Böylece büyük Atatürk'ün, Üniversite Reformu ile daha o zaman, Türkiye Avrupa Birliği'ne girmiş gibi, İstanbul Üniversitesi'nde Avrupa'nın en iyi üniversitesini yaratması ve üniversite eğitiminde Orta Avrupa üniversite eğitiminin en ileri şeklinin uygulanması, bugün Avrupa Birliği'ne girme aşamasında olan Türkiye'mize yol gösterici niteliktedir. Atatürk'ün Üniversite Reformu'nu bu yönüyle ele alarak, onun ışığında eğitim sistemimizi Avrupa üniversite sistemine adapte etmemiz gerekitği aşikârdır.

Bütün bu analizler neticesinde Atatürk'ün Üniversite Reformu ile, ne kadar ileriyi gören büyük bir dâhi olduğunu kabul etmemek mümkün değildir.

V. İstanbul Tıp Fakültesi'nin 1933 Üniversite Reformu Sonrası İlk Kuşak Mezunları ve Türk Tıbbına Katkıları

1933'ten bu yana binlerce hekim, uzman yetiştiren İstanbul Tıp Fakültesi, değerli bilim adamlarını da yetiştirmiştir. Fakültede gittirkçe artan araştırma faaliyetinin sonuçları çeşitli dergi ve kitaplarda yayınlanmıştır.

Bugün klinik inşaatlarının büyük bir kısmı tamamlanmış, Çapa kampüsünde faaliyetini sürdüren İstanbul Tıp Fakültesi, 6 Kasım 1981'de yürürlüğe giren 2547 sayılı Yüksek Öğretim Kanunu'na (YÖK) göre Bölümler, Anabilim ve Bilim dalları halinde yeniden organize olmuş, böylece 1933'teki Atatürk'ün Üniversite Reformu ile getirilen Orta Avrupa üniversite sisteminden tamamen ayrılınmışsa da, günümüzde sayısı artarak yurt sathına dağılan tıp fakültelerindeki hocaların rektör ve dekanlarının öğrencileri olması, Atatürk'ün Üniversite Reformu'nun ve onun neticesi yeniden doğan İstanbul Tıp Fakültesi'nin bugünkü sağlık hizmetlerinin ve tıbbımızın çağdaş medeniyet seviyesine ulaşmadaki büyük rolünü göstermeye kafidir.

Bunun en büyük kanıtı da 1933 Üniversite Reformu sonrası İstanbul Tıp Fakültesi'nin ilk kuşak mezunların 1999 yılının Aralık ayında, hekimlik mesleklerinin 60. yıldönümü anısına İ.Ü. İstanbul Tıp Faklütesi tarafından Onur Belgesi, İstanbul Tabip Odası tarafından da birer plaket verilmiş olmasıdır. Bu değerli hekimlerimiz kendi uzmanlık alanlarında yurtiçi ve uluslararası üne sahip olup, Prof. Dr. İhsan Doğramacı gibi Rektör, hatta Yüksek Öğretim Kurumu Başkanı, Prof. Dr. Muharrem Köksal gibi Rektör Vekili, Prof. Dr. Safa Karatay gibi İstanbul Tıp Fakültesi Dekanlığı gibi yüksek idari görevi üstlenenler de vardır.

Prof. Dr. Bedrettin Pars, Prof. Dr. Sıtkı Velicangil, Prof. Dr. Haydar Aksügür, Prof. Dr. Emine Atabek, Prof. Dr. Safi Eser, Doç. Dr. Arsen Zarfçıyan gibi Patoloji, Halk Sağlığı, Tıp Tarihi ve Deontoloji'den Anatomi'ye kadar kendi dallarında öğretim üyesi olanların yanısıra, psikiyatri ve nöroloji hocası Mazhar Osman Uzman'ın yolundan giderek Bakırköy Akıl ve Ruh Sağlığı Hastanesi Başhekimliği yapan Dr. Faruk Bayülkem veya bir kasaba tabipliğinden başlayarak Çorum, Samsun Hastaneleri Cerrahi Şefliği'nden Ankara'da Yüksek İhtisas Hastanesi'nin başhekim yardımcılığına kadar her kademede çalışan Opr. Dr. Ziya Eren gibi veya Dr. Mustafa Sıtkı Alpan, Dr. Avni Domaniç, Dr. Niyazi Türenç, Dr. Nezih Canören, Dr. Haşmet Köprülü, Dr. Recep Ataman, Dr. Jak Eskenazi, Dr. Abdurrahman Somay, Dr. Sacit Meç, Dr. Muammer Kalaç, Dr. Secaattin Günen, Dr. Bedri Ruhsalman, Dr. Lütfi Çotuk, Dr. Ziya Coşkun, Dr. Latif Eroğlu gibi değerli hekimlerimiz vardır.52

Son dönem Türk Yüksek Öğretimi'ne damgasını vuran Sayın Prof. Dr. İhsan Doğramacı 1933 Üniversite Reformu sonrası İstanbul Tıp Fakültesi'nin ilk kuşak mezunlarındandır. Çocuk hastalıkları uzmanı olduktan sonra Avrupa ve USA'da uzun süre kalmış, yurda dönüşünde,

Ankara'da tesis ettiği Hacettepe ve Bilkent Üniversiteleri ile son dönem Türk Eğitim Tarihinde kalıcı izler bırakmıştır.

1981'de 2547 sayılı yasa ile Yüksek Öğretim Kurumu'nun hayata geçirilmesinde büyük rol oynayan ve ilk YÖK Başkanı olan Prof. Dr. İhsan Doğramacı, Üniversitelerimizde reform niteliğinde yeni bir yapılanmaya gidilmesinden dolayı, 1933 Üniversite Reformu'nun izlerinin kaldırıldığı iddiası ile çok tenkit edilmiştir. Bu yönde en büyük tenkit, hukukçu Prof. Dr. E.Hirsch tarafından 1982 yılında F. Almanya'da bir hukuk dergisinde "Das neue türkische Hochschulgesetz" başlığı altında yayınlanmıştır.53 Sayın Prof. Dr. İhsan Doğramacı bütün bu eleştirilere cevap niteliğinde 1991'de "Türk yüksek öğretiminde 10 yıl (1981-1991), 1981 Reformu ve Sonuçları" başlığı altında 33 sayfalık bir kitapçık yayınlamıştır.54

Hâlâ tartışılan bu konu hakkında en doğru kararı ilerde tarih verecektir. Yalnız biz burada tarafsız bir bilim ve tıp tarihçisi olarak, Sayın Prof. Dr. İhsan Doğramacı'nın gerek çocuk hastalıkları dalında, Türk tıbbına katkılarını, gerekse kurduğu Hacettepe ve Bilkent Üniversiteleri ile Türk Eğitim Tarihi'nde kalıcı izler bırakan hizmetlerini inkar etmenin mümkün olmadığı kanısındayız. Kendisini bu hizmetleri açısından 1925-1928 yılları arasında A.B.D.'de Tıp Eğitimi Dairesi Başkanı olan Abraham Flexner ile mukayese etmek mümkündür.

Abraham Flexner'in 1925'te yayınlanan ve o dönemdeki Avrupa ve USA'daki Tıp Eğitim Modellerini çok güzel bir şekilde mukayese ederek değerlendiren "Medical educaction a comparative study" isimli eseri çok ilginçtir. John Hopkins, Harvard ve Berlin Üniversiteleri'nde tahsil etmiş olan Flexner, ABD'deki tıp eğitiminin 19. yüzyılın son yarısında çok içler acısı bir durumda olduğuna değinerek, ABD'de 19. yüzyılın ikinci yarısında 400 kadar özel tıp okullarının pratisyen hekimler tarafından tesis edilerek çok yetersiz ve kalitesi oldukça değişik bir şekilde eğitim verdiğinden

bahisle, bu karmaşanın giderilmesi için kıt'a Avrupası'ndaki üniversitelerdeki tıp fakülteleri örnek alınarak 19. yüzyılın sonuna doğru Baltimor'da John Hopkins Medical School, bunu takiben Harvard Medical College ve Pennsylvania Medical School tesis edilerek, yavaş yavaş bunların, Avrupa Tıp Fakülteleri örnek alınarak birer tıp fakültesine dönüştüğünü belirtmektedir. Böylece USA'da 19. yüzyıl ortalarındaki 400 özel tıp okulundan Avrupa örnek alınarak 1922 yılında yalnızca 80 Tıp Fakültesi ortaya çıkabilmiştir. Flexner, 19. yüzyılın ikinci yarısında Fransız ve İngiliz Tıp Fakültelerindeki eğitimde "Klinik Tipi" sistem, Alman, İskandinav ülkeleri ve Hollanda'daki Tıp Fakültelerinde "Üniversite Tipi" sistemin geliştiğine işaret ederek Avrupa Üniversiteleri Tıp Fakültelerindeki eğitim sisteminin "Bilimsel Araştırma ve Öğrenci Eğitimi" gibi aynı derecede önemli iki unsurdan oluştuğunu vurgulamaktadır. Flexner'in Avrupa ve Amerika'daki tıp eğitim sistemlerini mukayese eden bu önemli eserinin 1925'te yayınlanmasından sonra kendisinin bizzat başında bulunduğu "USA Tıp Eğitimi Dairesi"nin de gayretleri ile ABD'deki özel vakıf üniversiteleri Avrupa'yı örnek alarak kendilerine büyük bir çeki düzen vermişler ve 1933'te Hitler Almanya'sından ABD'ye sığınan Alman tıp profesörlerinin de katkıları ile Amerika'da tıp araştırmalarında ve tıp eğitiminde çok büyük ilerlemeler olmuştur.55 Abraham Flexner, Avrupa Üniversite Sistemini örnek alarak ABD Üniversitelerinde reform yaparken, Prof. Dr. İhsan Doğramacı'nın Amerikan ve Angel-Sakson Üniversite sistemini örnek alarak son dönem Türk Üniversiteleri'nde bir reforma gitmiş olması üzerinde durulması gerekli bir husustur.

VI. 1981'de YÖK'ün Tesisinden Sonra Türk Tıbbı ve Tıp Eğitiminde Yabancı Dilde Eğitim Sorunu

1933'te Atatürk'ün gerçekleştirdiği üniversite reformu ile Orta Avrupa'dan getirilen Alman hocalarla Almanca dilinde eğitim, bilhassa tıp

alanında etkinliğini 1957'de Prof. Dr. Erich Frank'ın ölümüne kadar devam ettirmiştir. İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra İngiliz dilinin etkinliği dünyada ve bizde tesirlerini göstermiş, 4 Haziran 1959 tarih ve 7307 sayılı kanunla Ankara'da tesis edilen Orta Doğu Teknik Üniversitesi'nde yabancı öğretim üyeleri ile İngilizce dilinde eğitim resmen başlamış, bunu, 8 Temmuz 1967'de tesis edilen Hacettepe Üniversitesi Tıp Fakültesi'nde ayrıca İngilizce eğitim veren Boğaziçi Üniversitesi'nin 9 Eylül 1971'de tesisi izlemiştir.

6 Kasım 1981'de yeni bir Yüksek Öğretim yasasının yürürlüğe girmesi ve YÖK'ün tesisi ile üniversitelerimize getirilmek istenen yenilikler56 ve bilhassa yabancı dilde eğitim veren Bilkent, Işık, Bilgi, Yedi Tepe ve Koç Üniversiteleri gibi, özellikle İngilizce eğitim veren özel üniversitelerin tesisi, Marmara Üniversitesi gibi devlet üniversitelerinin tıp ve dişhekimliği fakültelerinde, hatta İ.Ü. Cerrahpaşa Tıp Fakültesi'nde İngilizce eğitim veren bölümün açılması bu konuda bir çok tartışmayı beraberinde getirmiştir.57

Yalnız İngilizce eğitim veren bu özel ve devlet üniversitelerinde ders veren İngiliz veya USA kökenli öğretim üyeleri yerine, bir İngilizce hazırlık sınıfından sonra, daha ziyade İngilizce bilen Türk öğretim üyelerinin ders vermesi ve bu öğretim üyelerinin İngilizce bilgi ve verdikleri derslerin kalitesi son zamanlarda büyük eleştiri konusu olmuştur.58

Buna ilave olarak yabancı dilde eğitimin Türk bilimine ve kültürüne zarar vereceği ve Türkiye'yi koloni bir devlet durumuna düşürdüğü gerekçeleri, 1853'lü yıllardan itibaren Osmanlı Türkiye'sinde Fransızca tıp eğitimine yöneltilen eleştirilerin tekrar gündeme gelmesi durumunu beraberinde getirmiş, hatta bu bağlamda yabancı dilde yüksek eğitimin kaldırılması bile son yıllarda ortaya atılmıştır.

Son yıllarda USA ve Kanada gibi çok çeşitli dillerin hakim olduğu ülkelerde yapılan bilimsel araştırmalarda ikinci dilde, yani yabancı dilde eğitimin daha etkili ve başarılı olduğu, bir teori değil, henüz çok yeni bir uygulama olmasına rağmen, bilimsel araştırmaların ortaya koyduğu bir gerçek olarak ortaya çıkmaktadır.59

Bu konuda gruplar üzerinde yapılan bilimsel araştırmalarda, yabancı dilde eğitimin: 1) Dil ve konu sınıfı olarak iki ayrı sınıf yerine bir tek sınıf ortamı oluşturarak daha etkin bir eğitim verilmesi, 2) Muhtemelen öğrencilerin gerçek hayata uygulayabilecekleri konuları nedeniyle motivasyonların yükselmesi gibi avantajları olduğu gerçeği tespit edilmiştir.60

Bütün bu bilimsel araştırmalarda elde edilen şudur ki, yabancı dilde eğitimde kazanç iki yönlüdür. Hem öğrenciler, alan derslerini tek dilde olduğundan daha etkili kavrarlar, hem de yabancı dilde becerileri gelişir. Yabancı dil bir amaç doğrultusunda anlama yönelik kullanıldığı için olumlu bir şekilde, öğrencinin iletişimsel yeteneği güçlenir.61 Yabancı dildeki yayınlardan faydalanma imkânları daha da artar.

Sonuç olarak bu konuda denilebilir ki: “Anlama ve amaca yönelik olmayan yabancı dil eğitimi başarılı olamaz. O halde, asıl çözüm, birkaç yıllık geçmişi ve birikimi olan yabancı dilde eğitimi kaldırmak yerine, öncelikle öğrencileri, lisans ve lisans üstü seviye dersleri, araç dil olan İngilizce’yi kullanarak izleyebilecek düzeye getirebilecek etkinlikte ve nitelikte bir hazırlık yabancı dil programına tabi tutmaktır. Ayrıca öğretim elemanlarının İngilizce yeterliliğini arttırıcı önlemler almak doğru bir hareket tarzı olur.

Sonuç olarak, onca zaman, emek ve para harcanarak ulaşılan ve başarılı olarak kabul edilebilecek bu noktadan geri dönmek yerine, iyileştirme ve

düzeltmelerle önce yabancı dil eğitiminde kayda değer başarılar elde etmek olasıdır”.62

Ayrıca yabancı dilde eğitim veren Ortadoğu Teknik, Boğaziçi Üniversitesi ve Hacettepe Üniversitesi Tıp Fakültesi’nin tesisi, Türkiye’deki eski üniversitelerdeki ve bilhassa tıp fakültelerinin bilimsel faaliyetlerinin bir rekabet neticesi daha da artması için uyarıcı bir âmil oluşturmuştur. Bu yabancı dilde eğitim veren üniversitelerde bilimsel araştırmalar ve eğitimde dünya ile kompetisyona girmenin önemi yeniden canlanmış ve Türkiye sathına yayılmıştır.63

Bu konuda unutulan bir gerçek de, İstanbul’da ve Türkiye genelinde İngilizce, Almanca, Fransızca dillerinde orta ve lise eğitimi veren 150 yıllık mazisi olan kolej ve liselerin mezunlarına, merkezi yerleştirme sınavlarına göre üniversite girişlerinde, yabancı dil eğitimi veren özel ve resmi üniversitelere ve özellikle tıp fakültelerine girişte öncelik verilmemesi nedeniyle, lisan bilen kolej mezunu gençlerden gerektiği kadar yararlanılamaması da, yabancı dilde yüksek eğitimde istenilen yüksek düzeye ulaşılmasını engelleyen nedenlerin başında geliyor. Bunun mutlaka giderilmesi gerekmektedir.

Tıpta ve teknolojide Avrupa, USA’daki hızlı ilerlemeyi yakalayabilmek için 190 yıldan beri Türkiye’de bir yabancı dilde eğitime, bilhassa tıp alanında büyük önem verilmiştir. Buna karşı gelen tepkilerle 1870’de ve ondan sonra zaman zaman inkıtaa uğramış, ama tıp eğitiminde bir yozlaşma belirtileri ortaya çıkınca, aynı 1933’te Atatürk’ün gerçekleştirdiği Üniversite Reformu’nda olduğu gibi tekrar yabancı dilde eğitime geçilmiş, 1960’lı yıllardan sonra yine dünyadaki ilerlemeleri yakalayabilmek için tekrar İngilizce ağırlıklı tıp ve teknik eğitimine geçilmiştir. Bunun önlenmesi yerine, yabancı dilde eğitimin aksayan taraflarının giderilerek daha mükemmele ulaştırılması, Türkiye’nin bu hızlı ilerlemeleri

yakalayabilecek genç ve elit bir gençliğin yetiştirilmesi için gereklidir. Bunda, 190 yıllık yabancı dil eğitimi tecrübemizden dersler alarak, Japonların azimli tutumlarından örnek almamız gerekmektedir. Japonya'da da önce Almanca ama II. Dünya Savaşı'ndan sonra İngilizce olarak üniversite eğitimine ağırlık verilmiş ve kısa zamanda Japon bilimi ve teknolojisi, Avrupa ve USA'yı yakalayabilmiş, hatta teknolojide dünyada en ön sırayı almayı başarabilmiştir. Bunun bir neticesi olarak bugün USA'da Massachusets Institute of Technology ve Berlin Teknik Üniversiteleri'nde Japonca, öğrenilmesi gerekli bir yabancı dil düzeyine ulaşmıştır.64

Burada şunu da hemen belirtelim ki, dil konusunda yakın zamana kadar radikal bir tutum sergileyen Almanya Üniversitelerinde bile, artık İngilizce olarak yüksek lisans ve doktora tezleri yapılabileceğini, bize İ.Ü. İstanbul Tıp Fakültesi ile 20 yıldır ortak bilimsel çalışma, öğretim üyesi ve asistan mübadelesi yürüten Münih Ludwig Maximilan Üniversitesi Tıp Fakültesi Dekanı Prof. Dr. Dr. h.c.K. Peter, 2001 yılı Haziran ayında orada gerçekleştirilen "10. İstanbul Tıp Günleri" toplantısının açılışında yaptığı konuşmada belirtti. Buna neden olarak da Avrupa Birliği çerçevesinde oluşan globalleşme eğiliminin yanı sıra, son yıllarda gelişmekte olan ülkelerden gelen öğrencilerin USA ve İngliiz Üniversitelerini tercih oranının, yüksek olması olgusunu değiştirerek uluslararası yarışta kıta Avrupası Üniversitelere rağbetin artırılarak bilimsel alanda daha öncü bir konuma gelebilmek olarak gösterdi.

VII. Cumhuriyet Döneminde Tıp Alanında Ulaşılan Uluslararası Bilimsel Düzeye Kısa Bir Bakış

Cumhuriyet döneminde Türk tıbbının bilimsel olarak ulaştığı uluslararası düzeyi kısaca şu şekilde özetlemek mümkündür:

Hitler Almanyası ve Orta Avrupası'ndan bilim adamlarına kucak açan Atatürk Türkiyesi'nde 1933'teki Üniversite Reformu ve diğer Atatürk

devrimleriyle doğan rönesans, tüm sanatlar ve bilimin yanı sıra Türk tıbbını da kapsar. Nasıl Huneyn ibn İshak tercümeleriyle İslam Rönesansının, Erasmus von Rotterdam Avrupa'daki Rönesansın, Goethe Alman Kültür rönesansının birer seçkin humanisti iseler, Sadi Irmak da Atatürk döneminde başlayan Rönesansın en belirgin hümanistidir. Üniversite Reformu'nun gerçekleştiği yıllarda yani 1933'te İ.Ü. İstanbul Tıp Fakültesinde fizyoloji doçentilğine atanan Dr. Sadi Irmak bir taraftan Fizyoloji Kürsüsü Başkanı Alman Prof. Hans Winterstein'in derslerini Türkçeye çevirirken, diğer taraftan Winterstein'in Animal Fizyoloji (İstanbul 1939), Prof. Dr. W. Lipschitz'ın Hayatî ve Tıbbi Kimya Dersleri (İstanbul 1937), Garré-Borchard-Stich'in iki ciltlik Şirürji Ders Kitabı (İstanbul 1939), W. Liepmann'ın pratik Ginekoloji Ders Kitabı (İstanbul 1938), Landois Rosemann'ın Fizyoloji Ders Kitabı (İstanbul 1937), Ferdinand Hoffmann'ın İç Hastalıklarında Tedavi (İstanbul 1955) gibi birçok tıbbî ders kitaplarını Almanca'dan Türkçe'ye tercüme etmişti.

Bir çok orijinal bilimsel çalışmaları da olan Sadi Irmak 1940'ta Fizyoloji Profesörü, 1943'te Konya Milletvekili olarak CHP saflarında ilk Çalışma Bakanı oldu. 1950'de Lozan Üniversitesi'nde, 1951-53'te Münih Üniversitesi Tıp Fakültesi'nde Fizyoloji Profesörü olmuş, 1955'te İ.Ü. Tıp Fakültesi'nde Ord. Profesörlüğe yükseltilmişti, 1970-74 yıllarında Kontenjan Senatörü, 1974'te kısa bir süre Başbakan, 12 Eylül'den sonra da 1981'den 1983'e kadar Danışma Meclisi Başkanlığı yapmıştı. Büyük humanist, bilim, tıp ve devlet adamı Ord. Prof. Dr. Sadi Irmak, Atatürk dönemi rönesansında oynadığı rolle, Cumhuriyet döneminde siyaset, tıp ve kültür tarihimizde derin izler bırakmış önemli simalardan biridir.65

Hiç şüphesiz, Atatürk'ün Üniversite Reformu ile görev alan çok değerli yerli ve yabancı profesörlerle İstanbul Üniversitesi ve İstanbul Tıp

Fakültesi, Avrupa'da ön plana geçmiş, Prof. Dr. Hulusi Behçet'in bugün de kendi adıyla anılan Behçet-Syndromu'nu keşfi, Prof. Dr. Akil Muhtar Özden'in Santonin testi gibi Avrupa'da tıbbî literatüre geçen buluşları, Prof. Dr. Mazhar Osman'ın psikiyatri de kendi ekolünü kurması, Essentielle Hypertonie'nin ve diabetes tedavisinde Syntalin'in Kâşifi Prof. Dr. Erich Frank'ın İstanbul Tıp Fakültesinde yayınladığı "New İstanbul Contributions to Clinical Science" dergisinin II. Dünya Savaşı'ndan sonra 1950'li yıllarda bile içinde daha ne gibi tıbbî bir yenilikle ilgili yayın yeralacak düşüncesiyle Avrupa'da aranan bir dergi olması Atatürk'ün Üniversite Reformu ile İstanbul Tıp Fakültesinde Türkiye'de tıbbî alanda bir rönesansın gerçekleştiğinin en büyük delilleri olarak gösterilebilir.66

Atatürk'ün Üniversite Reformu'nu gerçekleştirdiği dönemde, ama Atatürk'ün ölümünden biraz önce, O'nun arzusu ile İstanbul Tıp Fakültesi'nde yeni tesis edilen Hidroklimatoloji Kürsüsü Proseförlüğüne tayin edilen Prof. Dr. Nihat Reşat Belger, gerek Türk tababetine olan yüksek hizmetleri, gerekse Cumhuriyet'in kuruluşunda bir diplomat olarak gösterdiği olağanüstü başarıları ile temayüz eden büyük şahsiyetlerden biridir.

1938 Ocak ayının sonlarına doğru Yalova'ya gelen Atatürk'ün, son hastalığı ile ilgili olarak karaciğer sirozu teşhisini Dr. Nihat Reşat Belger koymuş ve Yalova'ya çağrılan Prof. Dr. Neşet Ömer İrdelp'le yapılan konsültasyonla bu doğrulanmıştır.67 Bunu takip eden aylarda Atatürk'ün müdavi hekimlerinden olan Dr. Nihat Reşat'ı takdir eden Atatürk, vefatından bir süre önce onun İstanbul Tıp Fakültesi'nde yeni tesis edilen Hidroklimatoloji Kürsüsü'nün başına profesör olarak atanması için gerekli işlemleri başlatmıştı. Böylece 1938'den siyasete atıldığı 1950 yılına kadar İstanbul Tıp Fakültesinde Hidroklimatoloji Kürsüsü'nün başkanlığını büyük bir başarı ile yürüten Prof. Dr. Nihat Reşat Belger 1950'de Demokrat

Parti'nin Adnan Menderes'in Başbakanlığı'ndaki ilk hükümette Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanı olmuştu. Sağlık hizmetlerinin köylünün ayağına kadar götürülmesi için 4000 yataklı seyyar hastanelerin Avrupa'dan getirtilmesi için harekete geçen Prof. Dr. Nihat Reşat Belger, 30 yılını dolduran hekimlerin emekliliğe ayrılması konusunda hükümetle anlaşmazlığa düşünce, 2.9.1950'de bakanlıktan istifa etmiştir.68 Daha sonra Prof. Dr. Nihat Reşat Belger'e Paris'teki Sorbonne Üniversitesi Tıp Fakültesi tarafından fahri doktor ünvanı 1957'de tevcih edildi. 7 Kasım 1957 Perşembe günü Sorbonne Üniversitesi'nin büyük anfisinde yapılan tören, teamül gereği Fransız Cumhurbaşkanı Mösyö Coty ve Milli Eğitim Bakanı'nın huzurları ile oldu. Prof. Dr. Nihat Reşat Belger hakkında söz alan Tıp Fakültesi Dekanı Prof. Dr. Binet, Prof. Dr. Nihat Reşat'ın tıp âleminde ilgi yaratan eserlerinden ve bilhassa gastroentoroloji, mide kanserinin erken teşhisi, şeker hastalığında pnakreasın ifrazatı, kolit, barsak kanseri, nadir osteopathieler ve müellifine haklı bir şöhret sağlayan daha başka araştırmalar hakkında yaptığı yayınları zikretti. Ayrıca Prof. Dr. Nihat Reşat Belger'in maden sularının tedavi kudretine inanmış olmasını da övdükten sonra, onun bir eseri olan Yalova Kaplıcaları'nın esaslı bir şekilde tanzimine işaret etti.69 Prof. Dr. Nihat Reşat Belger aynı zamanda Paris Tıp Akademisi'ne de üye seçilmiştir.70

19 Aralık 2001 de kaybettiğimiz Prof. Dr. Muzaffer Aksoy da, Atatürk'ün Üniversite Reformu döneminde İ.Ü. İstanbul Tıp Fakültesinde yetişen bir tıp hocası, "hemataloji alanında özellikle temel olarak anormal hemoglobinler, Akdeniz Anemisi (Thalassemia Sendromları) ve benzeri konularında yaptığı araştırmalarla, Türkiye'nin adını uluslararası platformlarda en fazla duyuran ve öne çıkan büyük bir bilim adamıdır…" Dr. Muzaffer Aksoy sık sık sarılık ve kansızlık belirtileri gösteren hastalarla karşılaşınca, bunun "orak hücre" anemisi olduğunu düşünmüş ve ispat

etmiştir. Dünya tıp literatüründe “Eti-Türk” deyimi onun bu konudaki yayınları ile duyuldu…

…Prof. Aksoy 1960 yılından beri “Benzen”in sebep olduğu kan hastalıkları aplastik anemi ve özellikle lösemi sorunu üzerinde çalışmaya başladı. Bulgularını birçok Batı ülkesi dergisinde yayınlandı. “Exposed Cronically to Benzene” (44,837), başlıklı yazı ABD’de bu kimyasal maddenin yasal değerinin 1 ppm’e düşürülmesine neden oldu… 1987 yılında, ABD’deki yayınevlerinden “CRC Press” kendisinden benzenin karsinogenesis’i ile ilgili bir kitap yazmasını istedi. Bu eser 1988’de “CRC Benzene Carcinogenecity” Muzaffer Aksoy ismi ile yayınlandı…”.[71] 1971’de Avusturalya’nın Melbourne kentinde düzenlenen “Uluslararası Hematolji Cemiyetinin-Asya Pasifik Kolunun Kongresi”nde katılan bilim adamlarının sözcüsü olarak Avustralya Parlamentosunun görkemli salonunda yaptığı açış konuşmasında Muzaffer Aksoy hoca, “T.C.’nin kuruluşunu ve büyük Atatürk’ün bilime verdiği önemi çok iyi bir şekilde vurgulamış ve yüzlerce bilim adamı huzurunda Türkiyeyi en iyi bir şekilde temsil edip tanıtmıştı.”[72]

Atatürk’ün Üniversite Reformu ile İstanbul Tıp Fakültesinde Prof. Dr. R.Nissen, Prof. Dr. Burhanettin Toker, Prof. Dr. Hâzım Bumin, Prof. Dr. Kemal Atay’la cerrahi alanında başlayan rönesansı Prof. Dr. Halit Ziya Konuralp, Prof. Dr. İsmail Kâzım Gürkan, Prof. Dr. Fahri Arel, Prof. Dr. Şinasi Hakkı Erel, Prof. Dr. Süleyman Dirvana, Prof. Dr. Bülent Tarcan devam ettirmişlerdir.[73] İstanbul Üniversitesi Rektörlüğü de yapan Prof. Dr. İsmail Kâzım Gürkan’ın yazdığı cerrahi kitabı İtalyanca’ya tercüme edilmiş,[74] bugün 96 yaşında olan Prof. Dr. Halit Ziya Konuralp ise Genel Cerrahi’den Estetik Cerrahiye kadar geniş bir alanda başarılı bir cerrah olarak, bugün bile Esnaf Hastanesi’nde ameliyatlara giren bir cerrahî virtüözü olarak cerrahi tarihine geçmiştir.

Genel Cerrahiden, Beyin Cerrahisine kadar çeşitli branşlarda bizde öncülük eden Prof. Dr. Bülent Tarcan ise Türkiye Cumhuriyeti kültür tarihinde, Türk batı müziği dalında bale, opera gibi besteleriyle en başarılı yedi besteci müzisyenden biri olmuştur.

1982'den beri İstanbul Üniversitesi ve İstanbul Tıp Fakültesi ile yapılan bilimsel işbirliği andlaşması gereği Münih Üniversitesi Tıp Fakültesine, 20 kişilik profesörler grubu ile ders vermek üzere 3-11 Haziran 1983 tarihlerinde çağırılan İstanbul Tıp Fakültesi öğretim üyeleri arasında bulunan Prof. Dr. Bülent Tarcan, Münih Tıp Fakültesinde beyin cerrahisi alanında bir ders vermişti. Akabinde davet edildiğimiz Bad Trissl'deki Senatör H. H. Rösner'in Onkoloji Kliniği konser salonunda, dünyaca ünlü piyanist olan kızı Hülya Tarcan'da, babası Bülent Tarcan'ın bestelerinden oluşan bir konser vermiş ve bu olay, Münih'teki Alman gazetelerinde Türkler, tıp ve müzik alanındaki yüksek düzeylerini kanıtladılar yorumu ile flaş haber olarak yer aldı. Ölümünden önce Atatürk Oratoryosunu besteleyen Prof. Dr. Bülenlt Tarcan, hem cerrahi hem de bir batı müziği bestecisi olarak dünya çapında ün kazanan tipik bir cumhuriyet dönemi hekim ve sanatçısıdır.75

Cumhuriyetin son döneminde de tıp ve cerrahi alanında Avrupa, USA ve dünyadaki gelişmelere ayak uydurulmuş, 1960'li yıllarda Sağlık Bakanlığı Müsteşar Yardımcısı Dr. Turan Gönen'in de çabaları ile Ankara'da bir Yüksek İhtisas Hastanesi kurulmuştu. Güney Afrika'da Cape Town'da Groote Shure Hastanesi'nde Dr. Christian Barnard'ın ilk defa 3.12.1967 ve ikinci defa da 2.1.1968'de başarı ile insandan insana kalp naklini gerçekleştirmesinin hemen akabinde 1968 yılında birincisi Ankara'da Yüksek İhtisas Hastanesi'nde Dr. Kemal Beyazıt, ikincisi İstanbul'da Dr. Siyami Ersek ekibi tarafından 25 Kasım 1968'de ilk kalp transplantasyonları gerçekleştirilmiş fakat her iki hasta da ancak birkaç gün

yaşayabilmişlerdir.76 1953'te Murray tarafından ilk defa gerçekleştirilen akrabalar (tek yumurta ikizleri) arası böbrek nakli, Türkiye'de ilk defa Ankara Tıp Fakültesinde 1975'te 12 yaşında bir erkek hastaya annesinin böbreği takılarak gerçekleştirilmiştir. Dünyada ilk defa başarılı karaciğer trasplantasyonu 1963'te Thomas Starzl gerçekleştirilmiş, bizde de Ankara'da 9 Aralık 1988'de ilk ortotopik karaciğer nakli başarı ile yapılmıştır.77

Cumhuriyet döneminde tıp eğitimini Avrupa'da yaparak Türkiye'de Tıp Fakültelerinde hocalık ederek tıbbın gelişmesinde rol oynayan tıp profesörleri yanı sıra, lise tahsilini Türkiye'de yaptıktan sonra Avrupa'da ve USA'da tıp eğitimi yaparak bu Batı ülkelerinde bilimin gelişmesinde etkin olan Türk bilim adamları da vardır. Bunlardan TUBA (Türk Bilimler Akademisi) Başkanı Prof. Dr. Engin Bernek Almanya'da tıp tahsili yapıp Heidelberg'te doçent olduktan sonra, Prof. Dr. Dr. Arslan Terzioğlu'da Berlin ve Münih'te Tıp tahsilinden sonra Münih-Ludwig Maximilias Üniversitesi Tıp Fakültesinde doçent olduktan sonra, İstanbul Tıp Fakültesinde Tıp Profesörü olarak çeyrek asırdan beri hizmet vermektedirler. Prof. Dr. Dr. Arslan Terzioğlu 1982'den beri İstanbul Tıp Fakültesi Türk-Alman Tıbbi İlişkiler Komisyonu üyesi ve yöneticisi olarak Almanya'nın Münih, Berlin, Würzburg, Nürnberg-Erlangen Üniversiteleri, Avusturya'nın Viyana ve Graz Üniversiteleri Tıp Fakülteleri ile bilimsel işbirliği andlaşması çerçevesinde öğretim üyesi ve asistan mübadalesinin gerçekleşmesinin sağlanmasında büyük rol oynamıştır. Gerek bu aktivitesi gerekse gösterdiği bilimsel başarılardan dolayı Prof. Dr. Dr. Arslan Terzioğlu'na F. Almanya Cumhurbaşkanı tarafından 1992'de Alman Liyakat Madalyası, 1993'te de Avusturya Cumhurbaşkanı tarafından Avusturya Liyakat Madalyası tevcih edilmiştir.78 Ayrıca 1993'te Prof. Dr. Dr. Terzioğlu'na İsveç Tıp Bilimleri Akademisi Üyeliği, 12 Ocak 2000'de

de Münih Tıp Fakültesine ve Tıp ilmine hizmetlerinden dolayı Münih Ludwig-Maximilians Üniversitesi Tıp Fakültesi'nin Wolfgang Peisser Madalyası tevcih edilmiştir. Daha önce de 11.5.1987'de bilimsel araştırmalarından dolayı Münih Tıp Fakültesi tarafından Erich Frank Madalyası tevcih edilen Prof. Dr. Dr. Arslan Terzioğlu'nun bu bilimsel etkinliklerinden Münih Tıp Fakültesi eski Dekanı Prof. Dr. Dr. hc.W. Spann'da, kitap olarak yayınlanan anılarında bahsetmektedir.79

Öte taraftan Ankara Maarif Kolejinden mezun olduktan sonra "Almanya'da Jena ve İsviçre'de Basel Üniversitesi Tıp Fakültesinde tıp tahsili yapıp, Zürich Üniversitesi'nde Nöroşirürji profesörü olarak dünya çapında üne kavuşan Prof. Dr. M. Gazi Yaşargil'e 1999'da Dünya Nörolojik Cerrahlar Kongre'sinde Neurosurgery dergisince "Yüzyılın Adamı, 1950-2000" ünvanı tevcih edildi).80 1991'de de kendisine İ.Ü.İstanbul Tıp Fakültesi Fahri Tıp Doktoru ünvanı verilen Prof. Dr. Gazi Yaşargil, Cumhuriyet gazetesi tarafından 2000 yılında son binyıl içinde Türk tarihinin Atatürk ve İbn Sina gibi 10 Türk büyüğünden biri olarak seçildi. Ohio, Cincinnati Universi Üniversitesi Nöroşirürji bölümünden Prof. Dr. John M. Tew, Prof. Dr. Gazi Yaşargil'in neden nöroşirürjiye göre "Yüzyılın Adamı" seçildiğini şu şekilde ifade etmektedir.

"Var olan makrocerrahi teknikleriyle tatmin olmayan ve Dongahy ve Krayenbühl gibi meslektaşları tarafından teşvik edilen M.Gazi Yaşargil anjiyografi gibi yeni gelişen teknolojilerden ustalıkla yararlanıp, bu teknikleri daha da ilerleterek mikrocerrahiyi geliştirdi. Mikrocerrahi tekniklerinin önünü açabilmek için, kayan mikroskop, ayarlanabilir otomatik ekartör, mikrocerrahi aletleri ve ergonomik anevrizma klip ve aplikatörleri gibi yeni aletler yarattı. Yaşargil serebrovasküler nöroşirürjide kullanılmak üzere geliştirdiği dahice mikrocerrahi teknikler sayesinde, daha

önce inoperabl sayılan hastaların sonlanımını köklü bir biçimde değiştirmiştir…

… Belki de Yaşargil'in nöroşirürjiye en büyük katkısı, subaraknoid aralıkta yürütülen cerrahi işlemler üzerine ayrıntılı çalışmalarıdır. İntrakraniyal işlemlerin çoğunun, pia ve araknoid bütünlüğü bozulmaksızın kansız ve travmatik olmayan bir biçimde subaraknoid aralıkta gerçekleştirilebileceğini göstermiştir. Bazal sisternlerin, beyin damarlarının, intrakraniyal anevrizmaların, arteriyovenöz malformasyonların ve merkezi sinir sistemi tümörlerinin mikroşirürjik anatomisiyle ilgili dört ciltlik bir seride yayımlanan bu teknikler ve sonuçları bugünün ve geleceğin nöroşirürjiyenlerine bir insanın kendisini konusuna adaması ve muazzam maharetiyle, geçmişte inoperabl sayılan sorunları olan yüz binlerce hastanın kaderinin nasıl değişebileceğini göstermektedir. Gazi Yaşargil'in yüzyılın bu yarısında nöroşirürji eğitimine yaptığı katkı, hastalarımızın beklentilerini gelecek milenyuma taşımalarını sağlayacaktır."81

Kendisine 1992 yılında "Türkiye Cumhuriyeti Tıp Ödülü" verilen Prof. Dr. Gazi Yaşargil'e Zurich Üniversitesi Nöroşirürji Kürsüsü Başkanlığı'ndan emekli olmasından sonra İstanbul'da Alman Hastanesi'nin veya Malatya'da inşa edilen Cerrahi Merkezi'nin başına getirilmesi düşünülürken, 1994'te USA'da Arkansas Tıp Bilimleri Üniversitesi Nöroşirürji Kliniğine Ordinaryüs olarak atanmış ve hâlâ bu görevi başarı ile yürütmektedir. Geçtiğimiz yılda Cumhurbaşkanımız A. Necdet Sezer tarafından kendisine Cumhurbaşkanlığı Madalyası tevcih edilmiştir.

VIII. Sonuç

Kısaca özetlersek yeni bir milenyuma girerken, çok eski bir geçmişe ve çok zengin kültüre sahip ülkemizin dünyada hak ettiği yeri alabilmesi için her şeyden önce çağdaş bir eğitimin, bilhassa çok esaslı bir üniversite eğitiminin gerekliliği muhakkaktır. Cumhuriyetimizin kurucusu büyük

Atatürk’ün “muasır medeniyet seviyesine ulaşma” idealine uygun olarak hükümetimizin de özellikli hedefi EU denilen Avrupa Birliği’ne 2003 yılında girmek olarak belirlenmiş olup, gerek insan hakları ve hukuk, gerekse eğitim alanlarında gerekli reformları yaparak Avrupa Birliği’ne uyum sağlamak için bir başbakan yardımcılığı bu konuyla görevlendirilmiştir. Sanki büyük Atatürk Türkiye’nin bu geleceğini önceden biliyormuş gibi, büyük bir ileri görüşlülükle 1933 yılında “Üniversite Reformu’nu gerçekleştirerek, İstanbul Üniversitesi’ni ve diğer Türk Üniversitelerini çağdaş Avrupa Üniversiteleri seviyesine çıkartmak istemesi kültür, eğitim ve tıp tarihimiz açısından çok önemli bir hadisedir. Zira ancak bu surette gerek Türk tababetinin gerekse Türk endüstrisi, iktisadiyatı, sağlık ve sosyal yapısının kısa zamanda güçlenerek çağdaş uygarlık seviyesine ulaştıracak beyin gücünü teşkil edecek geleceğin genç kuşaklarını yetiştirmek mümkün olabilecekti. Bu da kısaca yukarda özetlendiği gibi, Cumhuriyetin kuruluşundan bugüne 80 yıl gibi kısa bir zamanda mümkün olabildiğince gerçekleşmiştir. Japonya gibi, kısa zamanda daha ön saflarda yer alabilmemiz için, Avrupa’ya göre ortalama olarak daha fazla genç nüfusa sahip olan bir ülke olarak, bu avantajı kullanarak, gençlerimizin geleceği için onlara yatırım yapabileceğimiz daha ileriye dönük toplum sağlığı ve tıp eğitimi programları geliştirmek mecburiyetindeyiz.

Cumhuriyet döneminde Toplum Sağlığı açısından ulaşılan düzey hakkında “Cumhuriyetin 70. yılında Türkiye’de Tıp” başlıklı bir yayındaki şu değer yargısı bugün için de geçerlidir:

“Türkiye’de sağlık kuruluşlarının, hasta yataklarının; kaynakların ve sağlık personelinin dağılımı hem nitelik hem nicelik olarak eşitsizdir. Belki de bu ülkede bugün, sağlıkla ilgili en önemli sorun budur… Diğer taraftan Türkiye’de bugün, çok az sayıdaki ülkede bulunabilecek, konularında

özelleşmiş ve uzmanlaşmış, çok üst düzeyde teknolojik olanaklar ile donatılmış ve dünyanın en iyi hekimlerini ve sağlık personelini bulunduran merkezler vardır. Ama ne var ki bunlar, sağlık sistemimizin içerisinde kural değil kuraldışı uygulamalardır ve bunlara ulaşmak çok az seçilmiş kişiye sağlanabilen bir ayrıcalık olmaktadır… Sosyo-politik etmenler ve sağlıkla ilgili diğer tüm sektörler göz önünde bulundurularak, mutlaka, gerçekçi bir “Ulusal Sağlık Politikası” çerçevesi oluşturulmalıdır.”82

Yeni bir milenyumda Türk tababeti ve sağlık teşkilatının çağdaş düzeye erişmesi için Cumhuriyet hükümetlerinin gerek toplum sağlığı gerekse tıp alanındaki eğitim ve bilimsel araştırmalara daha fazla mali destek sağlaması, zorunlu bir gerçek olarak ortaya çıkmaktadır.

1 Uzluk, Feridun Nafiz: XXV. Ölüm Yıldönümü (anısına) Atatürk Çağında Sağlık Hizmetleri ve Eğitimde Gelişmeler. Ankara 1964, s. 7ff.

2 Mutlu, Kâmile Şevki: Hekimlik Mesleğinde Türk Kadını. İst. Tıp Fak. Mecm., c. 16, Sayı: 1, 1953, s. 98-108.

3 Frik, Feridun: Türkiye Cumhuriyetinde Tıb ve Hıfzısıhha Hareketleri (1923-1938). İstanbul [1938], s. 5-6.

4 Terzioğlu, Arslan: Dr. Refik Saydam ve İstanbul Tıp Fakültesi. Dr. Refik Saydam (1881-1942). Ölümünün 40. Yılı Anısına. Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanlığı Yayını No: 495. Ankara 1982, s. 126; krş. Barker, Zeki N.: Yurtta “Korucu Tababeti Yaratan ve Yaşatan Adam Dr. Refik Saydam. Ulus Gazetesi, 10 Temmuz 1942.

5 Titiz, İrfan: Gülhane İç Hastalıkları Kliniği Tarihi. Ankara 1960; Uzluk, F. N.: a.g.e., s. 32.

6 Bkz. Onbeşinci Yıl Kitabı. Cumhuriyet Halk Partisi Yayını. İstanbul 1938, ss. 362; Krş. Frik, Feridun: a.g.e., s. 8.

7 Terizoğlu, Arslan: a.g.m., s. 130.

8 Unat, Ekrem Kadri ve Samastı, Mustafa: Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiye. İstanbul 1990, s. 8.

9 Unat, Ekrem Kadri ve Samastı, Mustafa: a.g.e., s. 76.

10 Rieder, Robert: Für die Türkei. Bd. 2, Die neue Militärmedizinische Schule Haidar-Pascha. Jena 1904, s. XII, XVIII, XX.

11 Bkz. Darülfünun-u Osmani Tıp Fakültesi Cemiyet-i Muallimin Mukerrerat ve Zabıt Defteri. 24 Şevval 1326, 5 Teşrinisani 1324 ve 18 Kasım 1909. İstanbul Üniversitesi Cerrahpaşa Tıp Tarihi Kürsüsü Kitaplığı.

12 Unat, Ekrem Kadri: "Kadırga'daki Tıp Fakültesi". Cerrahpaşa Tıp Fakültesi Dergisi, C. 12, Sayı: 2, 12 Nisan 1981, s. 211.

13 Unat, Ekrem Kadri: a.g.e., s. 218.

14 Topuzlu. Cemil: İstibdat-Meşrutiyet-Cumhuriyet Devirlerinde 80 Yıllık Hatıralarım. İstanbul 1951, s. 90-100.

15 Unat, Ekrem Kadri ve Samastı, Mustafa: Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiye, İstanbul 1990, s. 77.

16 Haydarpaşa'daki bu Tıp Fakültesi 11 Teşrinievvel 1335 (10 Ekim 1919) tarihli Darülfünun-u Osmanî Nizamnamesinde Tıp Medresesi olarak anılmaktadır (Bkz. Düstur, II. tertip, 11. cilt, 401. sahife). İstanbul Darülfününun Şahsiyesi Hükmiyesi Hakkındaki, Kanun 21 Nisan 1340 ((21 Nisan 1924)'te müzakere edilerek kabul edilmişti ki bunda da bu Tıp Fakültesi'nden Tıp Medresesi olarak bahsedilmektedir (Bkz. Zabıt Ceridesi: Cilt 8, s. 1098-1106). Cumhuriyetin ilk yıllarında mezun olanlara verilen diplomalarda da İstanbul Darülfununu Tıp Medresesi olarak adlandırılmasına mukabil 1929'daki Harf İnkılabından hemen sonra verilen diplomalarda İstanbul Darülfununu Tıp Fakültesi isminin kullanıldığı görülmektedir.

17 Ünver, Süheyl: Tıp Tarihimiz Yıllığı I. İstanbul 1966, s. 74.

18 Efe, Suat: Prof. Dr. Hasan Reşat Sığındım ve Monositer Lösemi'yi Keşfinin Öyküsü. Hipokrat, Sayı: 7, 2000, s. 583-584.

19 Efe, Suat: a.g.e., s. 582.

20 Terzioğlu, Arslan: Yeni Arşiv Kaynakları Işığında Gülhane ve Türk Tıbbının Gelişmesine Katkıları, Acta Turcica Historiae Medicinae VI, Yayınlayanlar: Arslan Terizoğlu, Erwin Lucius, İstanbul 1999, s. 20-21.

21 Ünver, Süheyl: "Dr. Reşat Rıza'nın Hayatı ve Mikrobiyolojik Çalışmaları Hakkında". Mikrobiyoloji Dergisi, c. 20, 3-4 (1967), s. 119; Unat, Ekrem Kadri: "Ölümünün 50. yılında Dr. Reşat Rıza Kor". History of Medicine Studies, 5, 1993, s. 219-220.

22 Terzioğlu, Arslan: a.g.m., s. 24.

23 Widmann, Horst: Exil und Bildungshilfe. Bern-Frankfurt/M (1973), s. 45-52. Bkz. Unat, Ekrem Kadri: İstanbul Darülfünunu Tıp Fakültesi'nin Kuruluşu'ndan Cerrahpaşa Tıp Fakültesi'nin Kuruluşuna. Cerrahpaşa Tıp Fakültesi Dergisi, c. 4, (1973), s. 327-330.

24 Bkz. Neumark, Fritz: Zuflucht am Bosporus. Deutsche Gelehrte, Politiker und Küntsler in der Emigration (1933-1953). Frankfurt/M. 1980, s. 13-14.

25 Schwartz-Philipp: Erinnerungen an die Türkischen Jahre, Teil I ve Tei-l II. Intern. Symposiums zur Erforschung des deutschsprachigen Exils nach 1933, Kopenhagen August 1972 için teksir edilmiş nüsha, s. 6, 8; Schwartz, Philipp: Über die Notgemeinschaft deutscher Wissenschaftler im Ausland. Vortrag, geh. beim II. Intern. Symposium in Kopenhagen am 17. 8. 1972; Pechstein, Johannes: Philipp Schwartz 80 Jahre alt. Fortschritte der Medizin, 93 Jg., Nr. 25 (1975), s. 1140.

26 Neumark, Fritz: a.e., s. 16-18; Widmann, Horst: a.e., s. 55-57.

27 Nissen, Rudolf: Helle Blätter-dunkle Blätter, Erinerungen eines Chirurgen. Stutgart 1969, s. 194.

28 Neumark, Fritz: a.e., s. 57.

29 Daha geniş bilgi için bkz. 18 Teşrin-i sani ve 19 Teşrin-i sani 1933 tarihli Cumhuriyet Gazetesi.

30 Hirsch, Ernst: Dünya Üniversiteleri ve Türkiye'de Üniversitelerin Gelişmesi. c. 1, İstanbul 1950, s. 460; Widmann, Horst: a. e., s. 68.

31 O zaman İstanbul Tıp Fakültesinde görev alan Alman ve Türk hocaların kürsü ve enstitülere dağılışına ait geniş bilgi için bkz. Unat, Ekrem Kadri: "İstanbul Darülfünunu Tıp Fakültesi'nin Kuruluşundan

Cerrahpaşa Tıp Fakültesi'nin Kuruluşuna". Cerrahpaşa Tıp Fakültesi Dergisi, c. 4, (1973), s. 329-330; Widmann, Horst: a. e., s. 68-91.

32 Schwartz, Philipp: Notgemeinschaft. Zur Emigration deutscher Wissenschaftler nach 1933 in die Türkei. Hrsg. von H. Peukert, Marburg 1995, s. 88.

33 Schwartz, Philipp: a. e., s. 88-89.

34 Schwartz, Philipp: a. e., s. 89.

35 Schwartz, Philipp: a. e., s. 91-94.

36 Schwartz, Philipp: a. e., s. 98-99.

37 Bkz. Deutsche Medizinische Zeitschrift, 59 Jg., Nr. 35 (1933), s. 1368-1369; Elman, A. Şevket: Dr. Reşit Galip. Ankara 1955, s. 134-137.

38 Bkz. New York Times'in 5. 11. 1933 tarihli nüshası.

39 Der Scurla Bericht. Die Tätigkeit deutscher Hochschullehrer in der Türkei 1933-1939. Herausgegeben und eigeleitet von Klaus-Detlev Grothusen. Frankfurt (1987), s. 121.

40 Schwartz, Philipp: a. e., s. 95-97.

41 Lord Kinross: Atatürk. Bir Milletin Yeniden Doğuşu. Çev.: Ayhan Tezel, c. 2, İstanbul (1968), s. 664-714.

42 Lord Kinross: a.e., c. 2, s. 665-671.

43 Neumark, Fritz: a.e., s. 101.

44 Neumark, Fritz: a.e., s. 102-103.

45 Bkz. Doyum, Vicdan: Alfred Kantorowicz unter besonderer Berücksichtigung seines Wirkens in İstanbul. Ein Beitrag zur Geschichte der modernen Zahnheilkunde. med. Diss. Würzburg 1985.

46 Daha geniş bilgi için Bkz. Terzioğlu, Arslan: Atatürk'ün Son Hastalığı ve Tedavisinde Kullanılan Tıbbi Aletler. Bifaskop 4, (1981), s. 2, 3: Bergmann, Gustav von: Rücketschau (München 1953), s. 242-249.

47 Bkz. Türk-Alman Tıbbi İlişkileri Simpozyum Bildirileri, 18 ve 19 Ekim 1976. Yayınlayan: Arslan Terzioğlu, İstanbul 1981, s. 160-161.

48 Kosswig, Curt: 1937 yılından bugüne kadar Türkiye'deki Hatıralarımdan bazıları. II. Türk-Alman Tıbbi İlişkileri Simpozyumu Bildirileri. İstanbul, 24-25 Eylül 1981. Yayına hazırlayan: Arslan Terzioğlu, İstanbul 1981, s. 22.

49 Ulagay, İlhan: Türk-Alman Tıbbi İlişkileri Hakkında. II. Türk-Alman Tıbbi İlişkileri Simpozyumu Bildirileri, İstanbul, 24-25 Eylül 1981. Yayına hazırlayan: Arslan Terzioğlu, İstanbul 1981, s. 1-2.

50 Widmann, Horst: a.e., s. 131, 167.

51 Peukert, Helge: Einleitung. In: Schwartz, Philipp: Notgemeinschaft. Hrsg. von Helge Peukert, Marburg 1995, s. 19-20.

52 Bu hekimlerimizin biyografileri için bkz. Terzioğlu, Arslan: Atatürk'ün 1933 Üniversite Reformu ve Sonrası İstanbul Tıp Fakültesinin İlk Kuşak Mezunları. İstanbul 1999, s. 10-15.

53 Hirsch, Ernst E: Das Neue Türkische Hochschulgesetz, Zschr. für Recht unn Verwaltung der Wissenchaftlichen Hochschulen, Bd. 15, Heft 2, Juni 1982, s. 97-121.

54 Doğramacı, İhsan: Türk Yüksek Öğretiminde On Yıl (1981-1991), 1981 Reformu ve Sonuçları. Ankara 1991, s. 1-7.

55 Terzioğlu, Arslan: Daha Kaliteli Tıp Eğitimi İçin Model Arayışları ve Biz. Acta Turcica Historiae Medicinae V. İstanbul 1998, s. 12-13.

56 Hirsch, Ernst: Das meue Türkische Hochschulgesetz. Zschr. f. Recht und Verwaltung der wissenschaftlichen Hochschulen. Bd. 15, Heft 2, Juni 1982, s. 97-120; bkz. Doğramacı, İhsan: 1981 Yüksek Öğretim Reformu ve Altı Yıllık Uygulama Sonuçları, Ankara (1988), s. 13-14.

57 Türker, Kâzım: Yüksek Öğretim Kurumlarımızda Durum. Cumhuriyet-Bilim ve Teknik, Sayı: 543, 16 Ağustos 1997, s. 4; Atay, Derin ve Ünaldı, Aylin: Yabancı Dilde Eğitim mi? Yabancı Dil Eğitimi mi? Cumhuriyet-Bilim ve Teknik, Sayı: 536, 28 Haziran 1997, s. 4.

58 Atay, Derin ve Ünaldı, Aylin: Hangisi Pire, Hangisi Yorgan. Yabancı Dilde Eğitim mi? Yabancı Dil Eğitimi mi? Cumhuriyet-Bilim ve Teknik, Sayı: 536, 28 Haziran 1997, s. 4.

59 Krashen, S.: Second Language Acquisition and Second Language Learning. Oxford: Pergamon, 1981.

60 Easmand, Nick and Mitchel, Jeffrey: Working smarter: two case studies using foreign language as a toll and subject matter as focus. CALICO Journal, Vol. 7, 4 (Provo. Utah 1990), s. 19-25.

61 Atay, Derin ve Ünaldı, Aylin: a.g.m., s. 4.

62 Atay, Derin ve Ünaldı, Aylin: a.g.m., s. 4.

63 Türker, Kâzım: a.g.m., s. 4.

64 Terzioğlu, Arslan: Dünyada ve Bizde Yabancı Dilde Eğitim ve Tıp Eğitimi. Acta Turcica Historiae Medicinae V, İstanbul 1998, s. 25-44.

65 Bkz. Terzioğlu, Arslan: Atatürk Döneminin Büyük Hümanisti Ord. Prof. Dr. Sadi Irmak ve 1933 Üniersite Reformu. Acta Turcica Historiae Medicinae VIII, Yayınlayanlar: Arslan Terzioğlu ve Ulrike Outschar, İstanbul 2001, s. 66-75.

66 Terzioğlu, Arslan: Atatürk'ün Üniversite Reformu ve Avrupa Tıbbı ile Olan İlişkiler. Acta Turcica Historiae Medicinae VIII, İstanbul 2001, s. 12.

67 Ünaydın, Ruşen Eşref: Atatürk'ün Hastalığı. Prof. Dr. Nihat Reşat Belger'le Mülakat. T. T. K. Yayını, Ankara 1959.

68 Terzioğlu, Arslan: Nihat Reşat Belger'in Bir Hekim ve Diplomat olarak Türkiye Cumhuriyetine Hizmetleri. Acta Turcica Historiae Medicinae IV. Yayınlayanlar: Arslan Terzioğlu ve Erwin Lucius, İstanbul 1997, s. 84-89; Krş. Sonposta Gazetesi, 19. IX. 1950, S. 1; Akşam Gazetesi, 22. IX. 1950, s. 1.

69 Paris Üniversitesi Dr. Nihat Reşat'a Şeref doktoru payesi verdi. Cumhuriyet Gazetesi, 13. 11. 1951, s. 1, 5.

70 Terzioğlu, Arslan: a.g.m., s. 88.

71 Çavdar, Ayhan O.: Erdemli Bilim Adamı Muzaffer Aksoy'dan Anılar. Cumhuriyet Bilim-Teknik Dergisi. Sayı: 772, 5 Ocak 2002, s. 11.

72 Çavdar, Ayhan, O: a.g.m., s. 11.

73 Tuncel, Şevket: Hocalarımız: Prof. Dr. Şinasi Hakkı Erel. Dirim, Yıl: 71, Sayı: 1-2-3 (1996) s. 53-56.

74 Bkz. Terzioğlu, Arslan: Kâzım İsmail Gürkan. Nachrichtenbl. Dtsch. Ges. Gesch. Med. Naturwiss. Techn. 22. Jg., Heft 1, (1972), s. 40.

75 Terzioğlu, Arslan: Nöroşirürjinin ve Türk Batı Musikisinin Büyük Üstadı Prof. Dr. Bülent Tarcan. Hekim Forumu, C. 10, Sayı 62, (1991), s. 36-37; Terzioğlu, Arslan: Prof. Dr. Bülent Tarcan ve onun Türk Tababeti ile Kültür Tarihindeki Yeri. Dirim, Yıl: 71, Sayı: 10-11-12, 1996, s. 236-241.

76 Terzioğlu, Arslan: Tıbbi Deontoloji ve Biyomedikal Etik'in Ana Hatları. Klinik Etiğe Giriş. İstanbul 1998, s. 139-140.

77 Haberal, Mehmet: Dünden Bugüne Organ Nakli. Medikal Gazete, Sayı: 82, Ekim 1992, s. 1-18.

78 Bkz. Lucius, Erwin; Mat, Afife; Öncel, Öztan: (Editeurs). Festschrift für Prof. Dr. İng. Dr. med. habil Arsan Terzioğlu zum sechsigsten Geburstag. Homage au Professeur Arslan Terzioğlu. Arslan Terzioğlu'na Armağan, 60. Doğumyılı Anısına. İstanbul 1999; Mat, Afife; Öncel, Öztan; Özaltay, Bülent: Prof. Dr. Dr. Arslan Terzioğlu'nun "60. Doğum Yıldönümü Nedeniyle Bilimsel Toplantı (25 Aralık 1998)". İstanbul 1999.

79 Bkz. Spann, Wolfgang: Kalte Chrirurgie. Landsberg 1997, s. 352-352; Goerke, Heinz: Am Puls der Medizin. Hildesheim-New York 1996, s. 174, 194-301; Gurur Tablosu. Prof. A. Terzioğlu'na Münih Tıp Fakültesine ve Tıp Bilimine hizmetlerinden dolayı Münih Tıp Fakültesi'nin en yüksek Madalyası olan Wolfgang Peisser madalyası verildi. Hipokrat-Aktüel Dergisi, Şubat 2000, s. 25.

80 Tew, John M. Jr.: M. Gazi Yaşargil: Neurosurgery's Man of the Century. Neurosurgery, 45, 1999, s. 1025-1091.

81 Bkz. Tew, John M. Jr.: M. Gazi Yaşargil: Neurosurgery'ye Göre Yüzyılın Adamı. M. Gazi Yaşargil. Bir Beyin Cerrahının Meslek Yaşamı, Düşünceleri ve Anıları. Turgut Yayıncılık ve Ticaret A. Ş., İstanbul 2000, s. 5-10.

82 Çakmakçı, Metin: Cumhuriyetin 70. Yılında Türkiye'de Tıp. Cumhuriyetin 70. Yılında Türkiye'de Bilim II. Bilim ve Teknik Dergisi Özel Eki, Ankara [1993], s. 92-93.

Cumhuriyet Döneminde Türkiye'de Eczacılık / Prof. Dr. Afife Mat [s.928-934]

İstanbul Üniversitesi Eczacılık Fakültesi / Türkiye

I. Eczacılık Öğretimi

Cumhuriyet döneminin başlangıcında Türkiye'de eczacılık öğretimi yapan tek kurum "Eczacı Mekteb-i Ali"si idi. 9 Kasım 1908 tarihinde Tıp Fakültesi'ne bağlı olarak kurulmuş olan bu mektep, Kadırga'daki Menemenli Mustafa Paşa Konağı'nda Dişçi Mektebi ile birlikte eğitim yapıyordu. Eczacı Mektebi'nde öğretim süresi 3 yıl idi ve öğretim programı olarak Paris Eczacılık Yüksek Okulu'nun (Ecole Superieure de Pharmacie de Paris) öğretim programı uygulanıyordu.1

Ahşap ve köhne bir bina olan Menemenli Mustafa Paşa Konağı bir süre sonra Eczacı ve Dişçi Mektepleri için yetersiz olmaya başlamış ve dönemin Mektep müdürü olan Dr. Server Hilmi Büyükaksoy'un gayretleri sonucu Beyazıt Meydanı'ndaki eski Jandarma Komutanlığı binası bu iki Mektebe tahsis edilmiştir. Yapılan tamir ve tadilattan sonra mektepler 1926 yılında bu binaya taşınmışlardır.2 Üç katlı ve kagir olan binanın 2. katı Eczacı Mektebi'ne, zemin ve 1. katı ise Dişçi Mektebi'nin kullanımına verilmiş ve bu binada 33 yıl eğitim yapılmıştır.3

1933 Üniversite Reformu ile Eczacı Mektebi Tıp Fakültesinden ayrılarak, öğretim programının tıptan çok fen bilimlerine yakın olması gerekçesiyle, Fen Fakültesi'ne bağlanmıştır. Üniversite Reformu kapsamında bütün fakültelerde olduğu gibi, Eczacı Mektebi'ne de yabancı profesörler (A. Heilbronn, K. Bodendorf, P. Duquenois, L. Rosenthaler, C. H. Brieskorn) atanmıştır. Bu arada 1938 yılında öğretim süresi 4 yıla çıkartılmıştır.4

1944 yılında Eczacı mektebi Fen Fakültesi'nden ayrılarak tekrar Tıp Fakültesi'ne bağlanmış ve Eczacı Okulu adını almıştır.

Jandarma Komutanlığı binasının iki okulun ihtiyaçlarını karşılayamaz hale gelmesi üzerine 1947 yılında Beyazıt'taki Askeri Tıp Okulu (eski Keçecizade Fuad Paşa Konağı) binalarının Eczacı Okulu'na tahsis edilmesine karar verilmiştir.5 Binaların tamiri 12 yıl sürmüş ve Eczacı Okulu ancak 1959 yılında bu yeni binaya taşınabilmiştir.6

Eczacılık öğretiminin "Fakülte" halinde yapılması gerektiğine inanan öğretim üyelerinin gayretleri sonucunda 4 Şubat 1961 tarihinde Tıp Fakültesi Profesörler Kurulu toplantısında Eczacı Okulu'nun fakülte haline getirilmesi oy birliği ile kabul edilmiştir. Karar 16 Kasım 1961 tarihinde İstanbul Üniversitesi Senatosu'ndan geçmiş ve 15 Ocak 1962 tarihinde dönemin Milli Eğitim Bakanının onayı ile "İstanbul Üniversitesi, Eczacılık Fakültesi" resmen kurulmuştur.7

Türkiye'nin ilk Eczacılık Fakültesi ise 1960 yılında öğretime başlayan Ankara Üniversitesi Eczacılık Fakültesi'dir. İstanbul Üniversitesi Eczacılık Fakültesi'nin yılda 60 öğrenci alması nedeniyle mezun olan eczacı sayısının ülke ihtiyaçlarını karşılayamaması üzerine, 1960'lı yıllarda büyük bir eczacı açığı ortaya çıkmıştır. Bunun üzerine bazı özel kuruluşlar Milli Eğitim Bakanlığı'na başvurarak "Eczacılık Yüksek Okulu" açma izni almışlar ve bu okulların ilki 1964 yılında İstanbul'da kurulmuştur. Bunu Ankara, İzmir ve Eskişehir'de açılan okullar izlemiştir. Bu okullar Anayasa'ya aykırı oldukları gerekçesiyle 9 Temmuz 1971 tarih ve 1472 sayılı kanun uyarınca devletleştirilmiştir. Bir süre devlet okulu olarak öğretim yapan bu okullar 28.3.1983'te kabul edilen Yüksek Öğretim Kurumları Teşkilatı Hakkında Kanun uyarınca Eczacılık Fakültesi haline dönüştürülmüşlerdir.8

Bugün Türkiye'de 9 Eczacılık Fakültesi bulunmaktadır, bunlardan ikisi yeni kurulmuş ve henüz mezun vermemiştir. Bu fakültelerin isimleri ve

kuruluş yılları aşağıda verilmiştir:

İstanbul Üniversitesi Eczacılık Fakültesi-İstanbul (1962)

Ankara Üniversitesi Eczacılık Fakültesi-Ankara (1960)

Hacettepe Üniversitesi Eczacılık Fakültesi-Ankara (1967)

Marmara Üniversitesi Eczacılık Fakültesi-İstanbul (1971)

Gazi Üniversitesi Eczacılık Fakültesi-Ankara (1971)

Anadolu Üniversitesi Eczacılık Fakültesi-Eskişehir (1971)

Ege Üniversitesi Eczacılık Fakültesi-İzmir (1973)

Atatürk Üniversitesi Eczacılık Fakültesi-Erzurum (1999)

Mersin Üniversitesi Eczacılık Fakültesi-Mersin (2000).

II. Araştırmalar

1908'de Eczacı Mektebi'nin kurulmasıyla eczacılık öğretimi kısmen özerk hale gelmeye başlamış ve öğretim üyesi kadrosunun eczacılardan oluşması sağlanmıştır. Bu öğretim üyeleri, yeterli maddi ve teknik olanaklara sahip olmamalarına karşılık, araştırmalar yapmayı ve bunlardan bazılarının sonuçlarını dış ülkelerde yayınlamayı başarmışlardır.

Bugünkü anlamda bilimsel araştırmalar ve yayınlar 1933 Üniversite Reformu ile başlamıştır. Eczacı Mektebi'nde görevlendirilen yabancı hocalar araştırmalar yaparak, kitaplar yayınlayarak ve öğretim elemanları yetiştirerek Türkiye'de eczacılık mesleğinin çağdaş düzeye ulaşmasını sağlamışlardır. Prof. Dr. A. Heilbronn Farmakognozi, Prof. Dr. K. Bodendorf ve Prof. Dr. P. Duquenois Farmasötik Kimya, Prof. Dr. L.Rosenthaler ve Prof. Dr. C. H. Brieskorn Galenik Farmasi alanının gelişmesine öncülük etmişlerdir.9

Cumhuriyet'in ilk yıllarında bazı eczacılar yabancı ülkelerdeki fakültelerde doktora yaparak “Eczacılık Doktoru” veya “Bilim Doktoru” unvanını almışlardır. Bu eczacılar hakkında elimizde kesin bilgiler olmamakla birlikte, Ecz. Muammer Enver Bey'in 1931 yılında

Strasbourg'da Eczacılık Doktoru, Ecz. Hüsnü Sarım Bey'in (Çelebioğlu) de 1932 yılında Berlin'de Bilimler Doktoru unvanı aldığını biliyoruz.10

Türkiye'de eczacıların doktora yapması 1949 yılında İstanbul Eczacı Okulu Doktora Yönetmeliği'nin kabulü ile mümkün olabilmiştir. 1949 yönetmeliği uyarınca verilen "Eczacılık Bilimleri Doktoru" (Doctor Pharmaciae-Dr. pharm.) unvanı, 1969 yılında kabul edilen İstanbul Üniversitesi Eczacılık Fakültesi Doktora Yönetmeliği uyarınca "Eczacılık Bilimleri Doktoru" (Doctor scientiae pharmaceuticae-Dr. sc. pharm.) olarak değiştirilmiştir. 1983'te doktoradan önce yüksek lisans yapılması kabul edilmiş ve yüksek lisans eğitimini tamamlayan eczacıya "Uzman Eczacı" unvanı verilmeye başlanmıştır.

Bugün Türkiye'de eczacılar 7 Eczacılık Fakültesinde (İstanbul, Ankara, Hacettepe, Gazi, Anadolu ve Ege Üniversiteleri) yüksek lisans ve doktora yapabilmektedirler. Yeni kurulan 2 fakültede (Atatürk ve Mersin Üniversiteleri) bu programlar henüz başlamamıştır.

1988 yılından beri Mustafa Nevzat İlaç Sanayii A.Ş. tarafından doktora yapan eczacılara "Mustafa Nevzat Eczacılık Ödülü" verilmektedir. Bu ödül, İstanbul Eczacı Mektebi Fenni İspençiyari (Farmasi ve Teknolojisi) öğretim üyelerinden ve Mustafa Nevzat İlaç Sanayii A.Ş. kurucusu Ecz. Mustafa Nevzat Pısak (1879-1968) adına, kızı Ecz. Nevhiz Pak tarafından 1988 yılında konulmuştur. Ödül iki yılda bir, eczacılık dallarından birinde doktora tezi hazırlayan eczacılar arasından seçici kurul tarafından belirlenen bir kişiye verilmektedir. Prof. Dr. Turhan Baytop, Prof. Dr. Kasım Cemal Güven, Prof. Dr. Nedime Ergenç, Prof. Dr. Nevzat Öner, Ecz. Nevhiz Pak ve Ecz. Hüsamettin Ziler'den oluşan seçici kurul bugüne kadar aşağıdaki eczacılara "Mustafa Nevzat Eczacılık Ödülü"nü vermiştir.11

* Dr. Ecz. Varol Pabuççuoğlu: Farmasötik Kimya Anabilim Dalı, Ege Üniversitesi Eczacılık Fakültesi-1989.

* Dr. Ecz. Sema Çalış: Farmasötik Teknoloji Anabilim Dalı, Hacettepe Üniversitesi Eczacılık Fakültesi-1990.

* Dr. Ecz. Hülya Perçiner: Farmasötik Kimya Anabilim Dalı, Gazi Üniversitesi Eczacılık Fakültesi-1992

* Dr. Ecz. Ayşen Yürüker: Farmakognozi Anabilim Dalı, Hacettepe Üniversitesi Eczacılık Fakültesi-1994

* Dr. Ecz. Meral Tunçbilek: Farmasötik Kimya Anabilim Dalı, Ankara Üniversitesi Eczacılık Fakültesi-1996.

* Dr. Ecz. Güniz Küçükgüzel: Farmasötik Kimya Anabilim Dalı, Marmara Üniversitesi Eczacılık Fakültesi-1998.

* Dr. Ecz. Betül Demirci: Farmakognozi Anabilim Dalı, Anadolu Üniversitesi Eczacılık Fakültesi-2000.

Prof. Dr. Kasım Cemal Güven 1989 yılında yaptığı bir çalışmada eczacılık eğitiminin 150. yılında Türkiye'de bilimsel araştırma durumunu incelemiş ve durumun Türkiye için bir iftihar vesilesi olduğunu ifade etmiştir.12

Türkiye'de yaptıkları bilimsel araştırmalar ile yurtiçinde ve yurtdışında ödüller kazanan eczacılarımızın isimleri ve aldıkları ödüller aşağıda verilmiştir.

Prof. Dr. Turhan Baytop (İstanbul Üniversitesi, Eczacılık Fakültesi, Farmakognozi Anabilim Dalı):

1986-OPTIMA Gümüş madalya

1988-TÜBİTAK Bilim Ödülü

1992-ECO Altın madalya.

Prof. Dr. Asuman Baytop (İstanbul Üniversitesi, Eczacılık Fakültesi, Farmasötik Botanik Anabilim Dalı): 1999-TÜBİTAK Hizmet Ödülü.

Prof. Dr. İhsan Çalış (Hacettepe Üniversitesi, Eczacılık Fakültesi, Farmakognozi Anabilim Dalı):

2000-TÜBİTAK Bilim Ödülü.

III. Eczaneler

Cumhuriyet'in ilk yıllarında eczaneler yalnız büyük şehirlerde toplanmıştı, bazı il ve ilçelerde ise eczane bulunmuyordu. Örneğin İstanbul'da 1924 yılında 300 civarında eczane vardı. Dönemin Sağlık Bakanlığı Müfettişi Ecz. İsmail Hakkı Yeşilyurt bir yazısında "bu eczanelerin bazı bölgelerde sıkışık olduğunu, alış-verişlerinin kıt ve dükkanların da hemen hemen boş bir vaziyette ve mali bakımdan da acınacak bir halde" olduğunu ifade etmiştir.13

Bu duruma bir çare bulmak, eczacıları ve eczaneleri mali bakımdan kuvvetlendirmek ve halk sağlığına yardım eden kurumlar haline getirmek için 1927 yılında 964 sayılı "Eczacılar ve Eczaneler Hakkında Kanun" çıkartılmıştır.14 Bu kanun ile eczane sınırlaması getirilmiş ve bir mahalde bulunan eczanelerin adedi o mahallin nüfusuna göre belirlenmeye başlamıştır. Bu kanun uyarınca 8.5.1928 günü verilen bir emir ile İstanbul'da bulunan eczanelerden 90 tanesi kapatılmış ve 17 tanesinin de yeri değiştirilmiştir.

Bu uygulamayı bazı eczacılar olumlu karşılarken, bazıları da eczane sınırlamasında haksızlıklar ve yanlışlıklar yapıldığını savunmuşlardır. Bu konuda gazetelerde yazılar yazılmış ve yayınlanan bir broşür ile Türkiye Büyük Millet Meclisi'ne başvurulmuştur. Eczane sınırlamasını kaldırmak amacıyla, 1950 yılında Ecz. Remzi Kocaer'in girişimi ile bazı eczacılar tarafından "Türkiye Eczacıları Yardımlaşma Cemiyeti" kurulmuştur. 18.2.1953 tarihinde kabul edilen 6197 sayılı kanun ile eczane sınırlaması kaldırılmıştır. Halen Türkiye'de eczane sınırlaması bulunmamaktadır. Günümüzde şehirlerde ve özellikle hastane çevrelerinde çok fazla sayıda eczane olması nedeniyle genç eczacılar kazanç sağlayabilmek için küçük yerleri tercih etmektedirler.

IV. İlaç Endüstrisi

Cumhuriyet döneminin başlangıcında oldukça düşük sayıda tıbbi müstahzar bulunuyordu ve çoğunluğu yurt dışından geliyordu.15 Yabancı preparatların benzerleri yapılarak yerli müstahzar imalatı başlamıştır. İlk tıbbi müstahzarlar eczanelerde hazırlanmış ve daha sonra küçük imalathane ve laboratuvarlar kurulmuştur. Türkiye'de bu alanda öncülük edenler Abdi İbrahim (Barut), Ethem Pertev (Ertem), Beşir Kemal (Pelin), Hasan Rauf (Görgülü), Mehmed Kazım ve Mustafa Nevzat (Pısak) gibi eczacılardır.

Prof. Dr. Turhan Baytop Türkiye'de yerli hazır ilaç yapımını 4 dönem altında toplamıştır.16

1. Eczane dönemi (1833-1928)
2. Laboratuvar dönemi (1928-1954)
3. Fabrika dönemi (1954'ten bugüne)
4. İlaç aktif maddeleri üretme dönemi (1970'ten bugüne)

Cumhuriyet'in ilk yıllarında 20 kadar müstahzar laboratuvarı ve 300 civarında tıbbi müstahzar ile başlayan Türk ilaç sanayii zaman içinde çok büyük bir gelişme göstermiş ve 100 kadar üretim tesisi ve 3500 civarında tıbbi müstahzar ile Türkiye'nin ilaç gereksinmesinin %90'nını karşılar duruma gelmiştir.

V. Meslek Kuruluşları

Osmanlı İmparatorluğu döneminde eczacılar tarafından 1'i İzmir'de diğerleri İstanbul'da olmak üzere toplam 8 eczacılık cemiyeti kurulmuş idi. Cumhuriyet'in ilanından sonra eczacıların meslek menfaatlerini korumak amacıyla kurmuş oldukları cemiyetler aşağıda verilmiştir.17

1. Türkiye Eczacıları Cemiyeti: İstanbul'da 1909 yılında kurulmuş olan "Devlet-i Osmaniye Eczacıları Cemiyeti"nin eski üyeleri Cumhuriyet'in kurulmasından sonra toplanmışlar ve 13.6.1924 tarihinde bir genel kongre yaparak eski cemiyetin "Türkiye Eczacıları Cemiyeti" ismi altında devam

etmesine karar vermişlerdir. Cemiyet'in başkanlığına Ecz. Ethem Pertev Bey seçilmiştir. Bu Cemiyet'e yalnız eczane sahipleri üye olarak kabul ediliyordu.

1.12.1926 tarihinde yapılan İkinci Genel Kurul Toplantısı'nda alınan karar ile eczacılık diploması sahibi olan bütün eczacılar cemiyete üye olabilmişlerdir. Ancak bu karardan sonra da eczane sahibi olmayanların cemiyete üye olmaları konusu tartışılmaya devam etmiş ve 29.6.1928 tarihli Üçüncü Genel Kurul Toplantısı'nda Cemiyet'in ismi "İstanbul Eczacılar Cemiyeti" olarak değiştirilmiştir. 29.3.1929 günü yapılan olağanüstü toplantıda ise eczane sahibi olmayan eczacıların üyelikten çıkartılmasına karar verilmiş ve Cemiyet'in adı tekrar "Türkiye Eczacıları Cemiyeti" olarak değiştirilmiştir. 26.4.1935 tarihinde yapılan Genel Kurul Toplantısında, o dönemin dil akımlarından esinlenerek, cemiyetin adı "Türkiye Emgen Kurumu" olarak değiştirilmiştir. Ancak iki yıl sonra adı tekrar "Türkiye Eczacıları Cemiyeti" haline getirilmiştir. 1954 yılında ise Cemiyet'in adı "Türkiye Eczane Sahipleri Cemiyeti" şekline çevrilmiştir.

2. Türk Farmakoloğ Birliği: Bütün eczacıları bir cemiyette toplama fikrini savunan eczacılar biraraya gelerek 1930 yılında "Türk Farmakoloğ Birliği"ni kurmuşlardır. İlk Genel Kurul Toplantısını 23.8.1930 tarihinde yapan cemiyetin başkanlığına İsmet Muhsin Somer seçilmiş ve "Farmakoloğ" isimli bir derginin çıkartılması kararı alınmıştır. Derginin ilk sayısı 1.2.1931 tarihinde yayınlanmıştır.

3. Anadolu Türk Eczacı Birliği: Samsun'da 1923 yılında kurulan bu cemiyet "Genç Eczacı" ismiyle aylık bir dergi yayınlamıştır.

4. İzmir Eczacılar Cemiyeti: 1923 yılında İzmirli eczacıların kurduğu bu cemiyet 1930 yılına kadar çalışabilmiştir.

5. Türkiye Eczacıları Yardımlaşma Cemiyeti: 1950 yılında eczane sınırlamasını kaldırmak amacıyla Ecz. Remzi Kocaer'in girişimi ile

kurulmuştur. 18.12.1953 tarihinde eczane sınırlamasını kaldıran kanunun kabulü ile, cemiyet gayesine erişmiştir gerekçesiyle, kurucuları tarafından kapatılmıştır.

6. Türkiye Tıbbi Müstahzarat Sanayii ve Laboratuvarları Cemiyeti: 1951 yılında İstanbul'da kurulmuştur.

7. Türkiye Ecza Depocuları Cemiyeti: 1953 yılında İstanbul'da kurulmuştur.

8. Türk Eczacıları Birliği: 2.2.1956 tarihinde 9223 sayılı kanunun kabul edilmesiyle Türk Eczacıları Birliği ve buna bağlı olarak Eczacı Odaları kurulmuştur. Türk Eczacıları Birliği'nin 28 Kasım 1956'da İstanbul'da yapılan Büyük Kongresi'nde Merkez Heyeti başkanlığına Salahattin Tandal ve genel sekreterliğe Halit Tüzüner seçilmişlerdir. Merkez Heyeti bugüne kadar 3 dergi yayınlamıştır: 1- Türk Eczacıları Birliği Mecmuası (1958-1963), 2- Pharmacia (1964-1983), 3- Mised (2001 yılından itibaren).

VI. Meslek Dergileri

Eczacılar mesleki sorunlarını tartışmak ve ilmi haberleri meslektaşlarına iletmek için çeşitli dergiler yayınlamışlardır. Cumhuriyet döneminde yayınlanmaya başlamış önemli meslek dergileri hakkında aşağıda bilgi verilmiştir.

1. Resimli Eczacı Gazetesi: 1924-1926 yılları arasında Eczacı Nail Halit Tipi tarafından yayınlanmıştır. Başlangıçta Arap harfleri daha sonra Latin harfleri ile yayınlanan derginin mesul müdürlüğünü Mustafa Nahid yapmıştır.18

2. Türk Eczacı Alemi: Türkiye Eczacıları Cemiyeti'nin yayın organı olarak Ecz. Fuat Mehmet Mirel tarafından 1927 yılında yayınlanmaya başlamıştır. 1927 yılında Arap harfleriyle, 1928-1931 yılları arasında Latin harfleriyle ve aylık olarak yayınlanmıştır.19

3. Farmakolog: İlk sayısı 1.2.1931 tarihinde çıkan dergi Türk Farmakoloğ Birliği tarafından yayınlanmaya başlamış ve 1954 yılına kadar Türkiye Eczacıları Cemiyeti tarafından yayınlanmıştır.20

4. Folia Pharmaceutica: Eczacılık tekniği ve ilmi ile ilgili yazıların yer aldığı bu dergi Ecz. Malik Zafir tarafından 1949-1968 yılları arasında yayınlanmıştır.21

5. Eczacılık Bülteni: 1954 yılında Prof. Dr. Kasım Cemal Güven tarafından yayınlanmaya başlayan dergi eczacılığın çeşitli alanlarındaki bilimsel araştırma makalelerini içermektedir. 1955-1956 yıllarında Türkiye eczane Sahipleri Cemiyeti'nin, 1958-1963 yılları arasında ise I. Bölge Eczacı Odası (İstanbul) yayın organı olarak yayınlanmıştır.22 1984 yılından itibaren "Acta Pharmaceutica Turcica" ismi ile yayınlanmaktadır. Prof. Dr. Kasım Cemal Güven emekli olduktan sonra 1994 yılında derginin editörlüğü Anadolu Üniversitesi Eczacılık Fakültesi'nde Prof. Dr. Erden Güler'e devretmiştir.

6. Türk Eczacıları Birliği tarafından yayınlanan dergiler: Türk Eczacıları Birliği'nin yayınladığı ilk dergi 1958-1963 yılları arasında İstanbul'da yayınlanan Türk Eczacıları Birliği Mecmuası'dır.23 1964-1983 yılları arasında Pharmacia adlı bir dergi yayınlanmıştır. 2002 yılında ise bilimsel makaleler içeren Mised isimli yeni bir dergi yayınlanmaya başlamış ve henüz bir sayı çıkmıştır. Türk Eczacıları Birliği ayrıca Teb Haberler başlığı ile birliğin faaliyetlerini ileten bir bülten yayınlamaktadır.

7. Eczacılık Fakülteleri tarafından yayınlanan dergiler: 1965 yılında yayınlanmaya başlayan İstanbul Üniversitesi Eczacılık Fakültesi (Mecmuası) Dergisi (Journal of Faculty of Pharmacy of Istanbul University) bu alandaki ilk dergi olup bilimsel araştırma makaleleri yayınlamaktadır. 1980 yılından beri dergiye yalnız yabancı dilde makaleler kabul edilmektedir. Bu dergiyi Türkiye'deki diğer Eczacılık Fakültelerinin

benzer dergileri takip etmiştir. Bugün Ankara (1971), Hacettepe (1981), Gazi (1984) ve Marmara (1985) Üniversiteleri Eczacılık Fakültelerinin dergileri yayınlanmaktadır. Ankara'da kurulmuş olan FABAD (Farmasötik Bilimler Ankara Derneği) tarafından da 1968 yılından beri eczacılık alanında araştırma makaleleri ve bilimsel taramalar yayınlayan FABAD Farmasötik Bilimler Dergisi çıkarılmaktadır.

TÜBİTAK 1991-1992 yıllarında Doğa-Türk Eczacılık Dergisi'ni yayınlamış ve bu derginin editörlüğünü Prof. Dr. Ekrem Sezik yapmıştır. İngilizce ve Türkçe makaleler yayınlayan ve yılda 3 sayı olarak çıkan dergi Chemical Abstracts'a da girmiştir. Ancak bu dergi yalnız 6 sayı çıkabilmiştir. Ekrem Sezik TÜBİTAK'tan ayrıldıktan sonra "makale ve gerek yok" gerekçesiyle kapatılmıştır. Yayın için bekleyen makaleler yazarlarına iade edilmiştir.24

1990'lı yıllarda bazı eczacılık kuruluşları güncel bilim haberleri içeren dergiler çıkarmaya başlamışlardır: AYEK (Anadolu Yakası Ecza Kooperatifi) tarafından "Aktüel Eczacı", İstanbul Ecza Kooperatifi tarafından "Ürün" ve Turgut Yayıncılık tarafından "Güncel Eczacılık" isimli dergiler yayınlanmıştır. Bugün yalnız sonuncu dergi yayınlanmaya devam etmektedir.

VII. Türk Eczacılık Günü

Eczacıların yılda bir gün biraraya gelerek mesleki sorunlarını tartışmak, incelemek ve çözüm aramak amacıyla bir "Eczacılık Günü" yapılması fikri ilk kez 1949 yılında Ecz. Remzi Kocaer tarafından ortaya atılmıştır.25

Türk Eczacıları Birliği'nin 27 Kasım 1958 günü yapılan III. Büyük Kongresinde bu konu ele alınmış, bir "Eczacılık Günü" ihdası kabul edilmiştir. Bu günü saptamak üzere Prof. Dr. Hayriye Amal, Prof. Dr. Salahattin Tandal, Ecz. Naşit Baylav, Ecz. Muzaffer Dinçol, Ecz. Remzi Kocaer, Ecz. İhsan Sönmez, Ecz. Ahmet Kandil, Ecz. Samahattin Yula,

Doç. Dr. Turhan Baytop ve öğrenci temsilcisi Ömer Miski’den oluşan bir komisyon kurulmuştur. Bu komisyon konuyu incelemiş ve varılan sonuç Doç. Dr. Turhan Baytop tarafından rapor halinde hazırlanmıştır. Komisyon “Eczacılık Günü” olarak iki tarih teklif etmiştir:26

1. İlk eczacılık sınıfı, Dr. C. A. Bernard tarafından kurulup, 14 Mayıs 1839’da Sultan II. Mahmud tarafından açılmış olan Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane’de ihdas edildiğine göre 14 Mayıs tarihi Eczacılık Günü olarak kabul edilmelidir.

2. Sultan II. Mahmud tarafından açılmış olan Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane’den 10 Ramazan 1256 tarihinde mezun olup Çanakkale Askeri Hastanesi eczacılığına tayin edilen ilk eczacı Ahmed Mustafa Efendi’nin mezuniyet günü olan 10 Ramazan (2 Kasım) Türk Eczacılık Günü olarak kabul edilmelidir.

Bu tarihlerden “2 Kasım” tarihi “Türk Eczacılık Günü” olarak kabul edilmiş, ancak çeşitli nedenlerle 1967 yılına kadar toplantı yapılamamıştır. Türk Eczacıları Birliği 20 Eylül 1967 tarihinde yapılan toplantıda konuyu yeniden ele almış ve yapılan görüşmelerden sonra ilk eczacı sınıfının resmi açılış günü olan “14 Mayıs” günü “Türk Eczacılık Günü” olarak kabul edilmiştir. İlk toplantı 14 Mayıs 1968 günü İstanbul’da yapılmıştır. Bu tarihten beri, Eczacılık Fakülteleri ve Eczacı Odaları her yıl 14 Mayıs günü toplantılar düzenlemektedirler.

VIII. Eczacılık Tarihi Müzeleri ve Koleksiyonları

Ecz. Naşit Baylav Türkiye’de bir “Eczacılık Müzesi” kurulması için ilki 1931 ikincisi 1940 yılında olmak üzere iki kez girişimde bulunmuş ancak II. Dünya Savaşı’nın başlamasıyla maddi imkânsızlıklar nedeniyle bunu gerçekleştirememiştir.27

Bu konuda ikinci girişim 1957 yılında Prof. Dr. Turhan Baytop tarafından başlatılmıştır29. 1959 yılında Türk Eczacıları Birliği

Mecmuası’nda yayınlanan duyuruda “Eczacılık Müzesi kurulacağı haberi verilmiş ve müzeye teberruda bulunmak isteyen meslektaşların T. Baytop ile temasa geçmeleri” bildirilmiştir.29 Böylece toplanan belge ve malzemeyle “Türk Eczacılık Tarihi Müzesi” 1960 yılında Prof. Dr. Turhan Baytop tarafından kurulmuştur.

Müzenin çekirdeğini Turhan Baytop’un şahsi koleksiyonu, Topkapı Sarayı Müzesi’nden alınan Enderun eczanesi’ne ait bir kısım malzeme, Dr. Mehmet Kamil Berk tarafından hediye edilen tarihi eşya, eski müstahzar ve kitaplar, Ecz. Ethem Pertev’in Aksaray’daki eczanesine ait aletler ile Pertev Müstahzarat İmalathanesi’ne ait komprime, karıştırma ve eleme makineleri ve Ecz. Recep Taşçıoğlu’nun Beşiktaş’daki eczanesine ait alet ve malzeme teşkil etmiştir.30

Toplanan malzeme 1962 yılında İstanbul Üniversitesi Eczacılık Fakültesi A blok zemin katındaki bir odaya konulmuştur. Ancak bu yerin rutubetli ve karanlık olması malzemenin korunması ve teşhirini güçleştirmiştir. Müzeye daha uygun bir yer bulunması yıllar sürmüş ve nihayet 15 Temmuz 1984 günü Müze C blok zemin kattaki bir odaya taşınmıştır. Bu oda da Müze için çok uygun olmamakla beraber ön cephesinin vitrin halinde olması nedeniyle malzemenin sergilenmesinde kolaylık sağlamıştır. 15 Ağustos 1984 günü Müzenin bu yeni yerinde açılışı yapılmış ve T. Baytop Müze’yi tanıtmak amacıyla bir broşür hazırlamıştır.31 1985 yılında Hamidiye Etfal Hastanesi Eczanesi’ne ait iki adet tarihi dolap Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanlığı’nın izniyle İ. Ü. Eczacılık Fakültesi’ne devredilmiştir. Bu dolaplar gerekli onarım yapıldıktan sonra Müze’ye yerleştirilmiştir.32

17 Ağustos 1999 tarihinde meydana gelen deprem İ. Ü. Eczacılık Fakültesi’nin üç blokunda da çok büyük hasara yol açmıştır. Neyse ki zemin katta bulunan Müzedeki malzemelerde herhangi bir hasar olmamıştır.

Temmuz 2001'de C blokunun tamirine başlanması üzerine Müze'de bulunan malzeme ve kitaplar Prof. Dr. Afife Mat tarafından ambalajlanarak A blokta Müze'nin eskiden bulunduğu odaya taşınmıştır. Fakültenin tamiri bitinceye ve Müze için uygun bir yer bulununcaya kadar burada muhafaza edilecektir.

Eczacılık Fakültesi'nin C blokunun girişinde iki tarihi eczanenin (Sırrı Rasim Eczanesi ve Pasteur Eczanesi)33 dolapları da sergilenmekte idi. Binaların tamiri tamamlanıncaya kadar bu dolaplar bulundukları yerde koruma altına alınmışlardır.

Türkiye'de ikinci Eczacılık Tarihi Müzesi Prof. Dr. Ekrem Sezik tarafından 1983 yılında Hacettepe Üniversitesi Eczacılık Fakültesi'nde kurulmuştur. Konstantin Sava Mantika'nın 1894 yılında İstanbul-Şehremini'de açmış olduğu eczane, son sahibi Ecz. İlhan Gezgin (Emgen) tarafından Hacettepe Eczacılık Fakültesi'ne hibe edilmiştir. Eczane 1980'de Ekrem Sezik tarafından Ankara'ya nakledilmiş ve 1983 yılında Müze olarak ziyarete açılmıştır.34

Marmara Üniversitesi Eczacılık Fakültesi'nde de Dekan Prof. Dr. Meral Keyer-Uysal'ın gayretleri ve Ecz. Doğan Üvey'in katkıları ile bir müze kurulmuş ve 17 Aralık 1998 günü açılmıştır.35

Son yıllarda Türk Eczacılık Sanayiinden bazı firmalar da Türk eczacılık tarihi ile yakından ilgilenmeye başlamışlar ve böylece Abdi İbrahim, Fako, Mustafa Nevzat ve Eczacıbaşı tarafından zengin koleksiyonlar oluşturulmuştur.

Mustafa Nevzat Laboratuvarı'nın 1923'te İstanbul-Üsküdar'da kurulup faaliyete geçtiği konak Mustafa Nevzat İlaç Sanayii A.Ş. tarafından restore edilerek 1987 yılında Mustafa Nevzat Eczacılık Tıp ve Kültür Evi olarak hizmete açılmıştır. Eczacılık ve Tıp seminerleri düzenlenen bu kültür evinde bir de müze bulunmaktadır. Bu müzede Mustafa Nevzat Pısak'ın

kişisel ve mesleki eşyaları, ürettiği ilk müstahzarlar, eczacılık ve tıpla ilgili kitaplar ve Adapazarı-Hendek'ten getirilmiş bir Müze-eczane sergilenmektedir.

Eczacıbaşı firması 1997 yılında Ecz. Gülnur Sandalcı ve Müh. Mert Sandalcı'ya ait zengin koleksiyonu devralmıştır. Koleksiyondaki belge ve malzemeler Dr. Nejat Eczacıbaşı Vakfı tarafından yayınlanmaya başlamış ve bugüne kadar aşağıdaki 5 cilt yayınlanmıştır:

1. Belgelerle Türk Eczacılığı-I-(1840-1948), Antiyeler, Kartpostallar, Mektup Zarfları, Reçete İade Zarfları, Posta Havaleleri, Telgraflar, İstanbul 1997.
2. Belgelerle Türk Eczacılığı-II-(1840-1948), Reçeteler, İstanbul 1998.
3. Belgelerle Türk Eczacılığı-III-(1840-1948), Faturalar, Başlıklı Kağıtlar, İstanbul 1999.
4. Belgelerle Türk Eczacılığı-IV-(1840-1948), Müstahzar Kutuları ve Şişeleri 1, İstanbul 2001.
5. Belgelerle Türk Eczacılığı-IV-(1840-1948), Müstahzar Kutuları ve Şişeleri 2, İstanbul 2001.

Abdi İbrahim Firması, Ecz. Yusuf Süleyman Adalı tarafından 1903 yılında kurulmuş olan Heybeliada Halk Eczanesi'ni son sahibi Ecz. Arslan Gürçay'dan satın alarak dolapları ve malzemeyi Hadımköy'de yeni kurulan tesislerine taşımıştır. Bu müze Eczane'nin açılışı 26 Aralık 2001 günü Prof. Dr. Turhan Baytop, Ecz. Nezih Barut ve Ecz. Arslan Gürçay tarafından yapılmıştır.

IX. Türk Eczacılık Tarihi Çalışmaları

A. Eczacılık Tarihi Öğretimi

Eczacı Okulu'nun Fen Fakültesi'ne bağlı olduğu dönemde, 1938-39 öğretim yılında eczacılık öğretimi 4 yıla çıkartılmış ve 3. yarıyıla haftada 1-2 saat olmak üzere deontoloji dersi konulmuştur. Bu ders konferans

şeklinde verilmiş ve sınav zorunluluğu olmamıştır. Eczacı Okulu yeniden Tıp Fakültesi'ne bağlandıktan (1944) sonra yeni bir öğretim ve imtihan yönetmeliği hazırlanmıştır.

28.3.1945 tarihinde yürürlüğe giren bu yönetmelikte 7. yarıyılda, haftada 2 saat, "Tıp ve Eczacılık Tarihi ve Deontoloji" dersi bulunmaktadır. Derse devam zorunluluğu getirilmiş ancak sınav konulmamıştır. Derse devam eden bütün öğrencilere başarı sertifikası verilmiştir. İ. Ü. Eczacılık Fakültesi'nin kurulmasından (15 Ocak 1962) sonra 16 Temmuz 1964'te yürürlüğe giren yeni programda 5. yarıyılda haftada 2 saat olmak üzere "Eczacılık Tarihi ve Deontolojisi" dersi yel almıştır. Derse devam ve sınav zorunluluğu getirilmiştir.36

1983 yılında yürürlüğe giren 2547 sayılı kanun uyarınca oluşturulan "Yüksek Öğretim Kurulu" nun saptadığı yönetmeliğe göre "Eczacılık Tarihi ve Deontolojisi" dersi 8. yarıyılda ve haftada 1 saat olarak eğitim programında yer almaktadır. Son yıllarda fakültelerin kendi bünyelerinde yaptıkları yönetmelik değişiklikleri sonucunda, halen tüm Eczacılık Fakültelerinde 7. veya 8. yarıyılda haftada 1 saat okutulmaktadır.37

B. Araştırma ve Yayınlar

Cumhuriyet döneminde Türk eczacılık tarihi alanında ilk araştırmalar ve yayınlar 1947 yılından itibaren başlamıştır. Bu konuya Naşit Baylav, Osman Şevki Uludağ, Feridun Nafiz Uzluk, Ahmet Süheyl Ünver ve Bedii Şehsuvaroğlu öncülük etmişlerdir.

Eczacılık tarihi konusundaki ilk kitaplar 1968 yılında Ecz. Naşit Baylav38 ve 1970 yılında Prof. Dr. Bedii Şehsuvaroğlu39 tarafından yayınlanmıştır.

1985 yılında Prof. Dr. Turhan Baytop'un yayınladığı "Türk Eczacılık Tarihi" isimli kitap ise bu konuda yazılmış en kapsamlı kitap olup halen Türkiye'deki bütün Eczacılık Fakültelerinde ders kitabı olarak

okutulmaktadır.40 1950 yılından beri Türk eczacılık tarihi alanında araştırmalar yapan Turhan Baytop bugüne kadar 70'e yakın makale ve 10 kitap yayınlamıştır.41 Bu katkıları nedeniyle Türkiye İlaç Endüstrisi İşverenleri Sendikası tarafından kendisine 18 Haziran 2001 günü bir teşekkür plaketi verilmiştir. Cumhuriyet döneminden bugüne kadar Türk eczacılık tarihi konusunda toplam 140 civarında makale ve 20 civarında kitap yayınlanmıştır.42 Yayın sayısının son yıllarda artış göstermesi sevindirici bir gelişmedir.

C. Kongreler

Türk Eczacılık Tarihi araştırmalarını konu alan toplantıların düzenlenmesine 1990 yılında Prof. Dr. Turhan Baytop öncülüğünde başlanmıştır. Birincisi 11 Mayıs 1990 tarihinde İ. Ü. Eczacılık Fakültesi'nde Fransız Eczacılık Tarihi Cemiyeti (Societe Française d'Histoire de la Pharmacie) üyesi 70 Fransız eczacının da katılımıyla gerçekleştirilmiştir. 2 yılda bir düzenlenmesi gelenek haline gelen bu toplantıların bugüne kadar yapılmış olanlar ve düzenleyenler aşağıda verilmiştir.43

I. Türk Eczacılık Tarihi Toplantısı-İstanbul-11 Mayıs 1990-İstanbul Üniversitesi Eczacılık Fakültesi-Prof. Dr. Turhan Baytop

II. Türk Eczacılık Tarihi Toplantısı-Ankara-6-7 Mayıs 1994-Ankara ve Gazi Üniversiteleri Eczacılık Fakülteleri-Prof. Dr. Ekrem Sezik.

III. Türk Eczacılık Tarihi Toplantısı-Eskişehir-3-4 Haziran 1996-Anadolu Üniversitesi Eczacılık Fakültesi-Prof. Dr. K. Hüsnü C. Başer.

IV. Türk Eczacılık Tarihi Toplantısı-İstanbul-4-5 Haziran 1998-Marmara Üniversitesi Eczacılık Fakültesi-Prof. Dr. Emre Dölen.

V. Türk Eczacılık Tarihi Toplantısı-İzmir-22-24 Mayıs 2000-Ege Üniversitesi Eczacılık Fakültesi-Y. Doç. Dr. Sevil Aşıcı.

Bu toplantılardan yalnız Marmara Üniversitesi Eczacılık Fakültesi'nde düzenlenen IV. toplantının bildirileri Prof. Dr. Emre Dölen tarafından

yayınlanmıştır.44

VI. Türk Eczacılık Tarihi Toplantısı 4-6 Haziran 2002 tarihlerinde İstanbul Üniversitesi Eczacılık Fakültesi bünyesinde Prof. Dr. Afife Mat tarafından düzenlenmektedir.

1 Baytop, T., Türk Eczacılık Tarihi, Kısaltılmış 2. Baskı, Hazırlayan: Mat, A., 194, İstanbul, 2001.

2 Baytop, T., Türk Eczacılık Tarihi, Kısaltılmış 2. Baskı, Hazırlayan: Mat, A., 263, İstanbul, 2001.

3 Bugün restore edilmiş olan bu bina Beyazıt Devlet Kütüphanesi olmuştur.

4 Baytop, T., Türk Eczacılık Tarihi, Kısaltılmış 2. Baskı, Hazırlayan: Mat, A., 270, İstanbul, 2001.

5 Baytop, T., Türk Eczacılık Tarihi, Kısaltılmış 2. Baskı, Hazırlayan: Mat, A., 277, İstanbul, 2001.

6 İ. Ü. Eczacılık Fakültesi 17 Ağustos 1999 tarihine kadar 3 bloktan oluşan bu binada eğitim vermiştir. Binaların depremden büyük hasar görmesi nedeniyle halen Fen Fakültesi'nin değişik bölümlerinde öğretime devam edilmektedir.

7 İstanbul Üniversitesi Eczacılık Fakültesi 1962-2002, İstanbul, 2002.

8 Baytop, T., Türk Eczacılık Tarihi Araştırmaları, 50, İstanbul, 2000.

9 Baytop, T., Türk Eczacılık Tarihi, Kısaltılmış 2. Baskı, Hazırlayan: Mat, A., 272, İstanbul, 2001.

10 Baytop, T., Türk Eczacılık Tarihi, Kısaltılmış 2. Baskı, Hazırlayan: Mat, A., 299, İstanbul, 2001.

11 Baytop, T., Türk Eczacılık Tarihi Araştırmaları, 143, İstanbul, 2000.

12 Güven, K. C., Eczacılık Eğitiminin 150. Yılında Bilimsel Araştırma Durumu, Acta Pharm. Turc. 31, 380, 1989.

13 Yeşilyurt, İ. H., Cumhuriyet Eczacılığı, Farmakoloğ 15, 112, 1945.

14 Baylav, N., Eczacılık Tarihi, 424, İstanbul 1968.

15 Baytop, T., Türk Eczacılık Tarihi, Kısaltılmış 2. Baskı, Hazırlayan: Mat, A., 234, İstanbul, 2001.

16 Baytop, T., Türkiye'de İlaç Sanayiinin Başlangıcı, Acta Turcica Historiae Medicinae 3, 236, 1996.

17 Baytop, T., Türk Eczacılık Tarihi, Kısaltılmış 2. Baskı, Hazırlayan: Mat, A., 306, İstanbul, 2001.

18 Baytop, T., Türk Eczacılık Tarihi, Kısaltılmış 2. Baskı, Hazırlayan: Mat, A., 312, İstanbul, 2001.

19 Baytop, T. aynı yayın.

20 Baytop, T. aynı yayın.

21 Baytop, T. aynı yayın.

22 Baytop, T. aynı yayın.

23 Baytop, T. aynı yayın.

24 Prof. Dr. Ekrem Sezik ile 7. 1. 2002 tarihinde yapılan görüşme.

25 Kocaer, R., Türkiye Eczacılığının Günü, Farmakoloğ 19 (5), 173, 1949.

26 Baytop, T., Türk Eczacılık Tarihi Araştırmaları, 125, İstanbul, 2000.

27 Baylav, N., Eczacılık Tarihi, 525, İstanbul, 1968; Baytop, T., Türkiye'de Eczacılık Tarihi Müzeleri, Acta Turcica Historiae Medicinae VI, 49, 2000.

28 Baytop, T. Türk Eczacılık Tarihi, Kısaltılmış 2. Baskı, Hazırlayan: Mat, A., 323, İstanbul, 2001.

29 Türk Eczacıları Birliği Mecmuası 2 (2), 42, 1959.

30 Baytop, T. Türk Eczacılık Tarihi, Kısaltılmış 2. Baskı, Hazırlayan: Mat, A., 325, İstanbul, 2001.

31 Baytop, T., İstanbul Eczacılık Fakültesi Eczacılık Tarihi Müzesi, İstanbul 1984.

32 Baytop, T. Türk Eczacılık Tarihi, Kısaltılmış 2. Baskı, Hazırlayan: Mat, A., 328, İstanbul, 2001; Sütlüpınar, N., İstanbul Eczacılık Tarihi Müzesi, Güncel Eczacılık sayı 13, 35, Mayıs 1994.

33 Baytop, T., Kurtarılan İki Tarihi Eczane, Eczacı, sayı 9, Temmuz 1987.

34 Baytop, T., Türkiye'de Eczacılık Tarihi Müzeleri, Acta Turcica Historiae Medicinae VI, 49, 2000.

35 Baytop, T. aynı yayın.

36 Baytop, T. Eczacılık Deontolojisi, İstanbul 1992.

37 Mat, A., Türkiye'de Eczacılık Tarihi Çalışmalarının 25 Yılı (1973-1998), F. Günergun….

38 Baylav, N., Eczacılık Tarihi, İstanbul 1968.

39 Şehsuvaroğlu, N. B., Eczacılık Tarihi Dersleri, İstanbul 1970.

40 Baytop, T. Türk Eczacılık Tarihi İstanbul 1985; Baytop, T. Türk Eczacılık Tarihi, Kısaltılmış 2. Baskı, Hazırlayan: Mat, A., 328, İstanbul, 2001.

41 Mat, A., Türkiye'de Eczacılık Tarihi Çalışmalarının 25 Yılı (1973-1998), Günergun., F. (Ed.) Türkiye'de Bilim, Teknoloji ve Tıp Tarihi Çalışmayan (1973-1998), Ankara 2000.

42 Mat, A., aynı yayın.

43 Mat, A., aynı yayın.

44 Dölen, E. (Ed.), IV. Türk Eczacılık Tarihi Toplantısı Bildirileri, İstanbul 2000.

Türk Tarih Öğretimi ve Meseleleri / Prof. Dr. Mustafa Safran [s.935-942]

Gazi Üniversitesi Gazi Eğitim Fakültesi / Türkiye

Giriş

Tarih öğretiminin kendisi bir eğitim alanı olarak, tarihsel bir fenomendir. Bundan dolayı okullarda tarih öğretimine yüklenen amaçlar, içeriği, yöntem ve teknikleri, öğretim araçlarına yaklaşımlar, döneme hâkim atmosfere, yeni ilmî araştırmalara ve teknolojilere göre değişebilmektedir. Geçmişten günümüze Togan, Atsız, Kafesoğlu, Özbaran gibi pek çok aydın ve tarihçi Türk tarihinin ve tarihçiliğinin içeriğine ilişkin meseleleri derinlemesine ele almışlardır. Burada ise Türk tarihi öğretimi ve meseleleri daha çok pedagojik bir perspektif açısından ele alınacaktır.

1. Tarih Dersinin Okul Programlarına Girişi ve Yaygınlaşması

Avrupa'da tarih, önceden hükümdar namzetlerini idarecilik sanatına hazırlayan bir disiplin olarak görüldü. Özellikle, tarih, uzun bir süre klasik dillerin öğretimi için gerekli materyali sağlayan bir yardımcı araç olarak kaldı. 16. yüzyıldan sonra, dini metinleri daha iyi anlamada gerekli tarihsel çerçeveyi sağladığı için tarih öğretiminin vurgulandığı dikkati çekmektedir. 19. yüzyıla gelindiğinde, tarih dersleri, millet-devlet sisteminin ortaya çıkışı ve demokrasi hareketlerine paralel olarak, laik bir zemin üzerinde, okul ders programlarında hak ettiği yeri almaya başladı ve vatan terbiyesinin tamamlayıcı bir unsuru olduğu fikrinin altı çizildi. Karal'ın deyişiyle, devletler için, tarih öğretimi vatandaş yetiştirme sanatı oldu.1 Namık Kemal'in Osmanlı Tarihi kitabında "Tarih, yalnız erbab-ı hükümet için değil, efrad-ı millet için elzemdir" sözü de Osmanlı döneminde tarihin geldiği noktayı göstermektedir. Aslında, demokrasilerde her bir vatandaşın, seçmen, milletvekili, başbakan, cumhurbaşkanı olarak ülke yönetimine talip

olabileceği gerçeği, onların her birine tarih öğretilmesini gerekli kılmıştır. Çünkü tarih en azından geçmişteki insan davranışlarını göstererek, muhtemel yöneticileri yönetme sanatına hazırlıyordu. Üstelik, yöneten ile yönetilen arasında ortak bir siyasal toplumsallaştırma temeli sağlayarak, iletişimi kolaylaştırıyordu. Tarihin bir bilim olarak edebiyattan kopuşu ve okullara bir ders olarak konması, siyasal millîyetçilik anlayışının yükselmesi ile eşzamanlı olarak 19. yüzyılda gündeme geldi.

Türkiye'de de Osmanlı İmparatorluğu döneminde Avrupa ülkeleri ile hemen hemen paralel bir dönemde tarih dersinin okul müfredatına girdiği görülmektedir. Bilindiği gibi, Saffet Paşa Dönemi'nde hazırlanan 1869 tarihli Maarif-i Umumiye Nizamnamesi'nin öngördüğü üzere dört yıllık Sıbyân Okullarına "Muhtasar Târih-i Osmanî" ve Rüştiye'ye de "Târih-i Umûmî" ve "Târih-i Osmanî" isimli tarih dersleri konmuştur. Osmanlı İmparatorluğu'nda tarih dersleri, Türk tarihi bilgisi vermenin ötesinde Tanzimat Fermanı anlayışıyla gündeme gelen Osmanlı vatandaşı kimliğini inşa etmek gibi bir amaç benimsediği için programın bel kemiğini hanedan tarihi oluşturmaktaydı. Bununla birlikte, 1860'lardan sonra, okul tarih kitaplarına tam olarak yansımasa da Türklerin tarihine ilişkin çeviri ve telif eserler görülmeye başladı. Ahmet Vefik Paşa, Ebulgazi Bahadır Han'ın Secere-i Türkî'sini, Türkiye Türkçesine çevirdi. M. Celalettin Paşa, (1869) Eski ve Yeni Türkler'i yayımladı. Bu ikincisinde, Batı uygarlığını yaratmış kavimler ile Türklerin aynı kökenden geldiği öne sürülmüştü. Süleyman Paşa da Batı tarih kitaplarının Türkler hakkında yanlış bilgi verdiğini görerek, yalnız birinci cildi yayımlanan Tarih-i Alem'inde (1876) Türklere geniş yer ayırmıştı. Süleyman Paşa, Fransız tarihçi Deguignes'nin kitabını büyük ölçüde kullanmıştı. Bunun yanı sıra Leon Cahun'un çalışmaları Türkçeye çevrilmiş ve bu gençler arasında derin etkiler bırakmıştı.

II. Abdülhamit Dönemi'nde tarih dersleri, sıbyân okullarından kaldırıldı. Rüştiyelerde de milletleri, hükümdarlarına karşı isyana teşvik eden Fransız İnkılâbı'nın etkisini gençler arasında azaltmak için Tarih-i Umumî'nin çıkarıldığı dikkati çekmektedir.2

II. Meşrutiyet'ten sonra, Sâtı Bey ve arkadaşlarının çalışmaları, bir nebze olsun ilköğretim tarih programlarında hissedilmiştir. Böylece, ilkokul tarih programları ortaöğretim programlarına göre daha pedagojik tasarlanmıştı.

Cumhuriyet'in ilanı arkasından Vâsıf Bey'in (Çınar) Maarif Vekilliği döneminde II. Heyet-i İlmiye toplanarak, tarih müfredat programları ve ders kitapları Cumhuriyet'in ruhuna uygun bir şekilde düzenledi. Prof. Hakkı Dursun Yıldız'ın da belirttiği üzere, Atatürk zamanında Türk tarihi gerek ilmî araştırmalarda ve gerekse öğretimde lâyık olduğu mevkiye yükseltilmiştir. Atatürk, Türk Tarih Kurumu'nu Türk tarihi hakkında ilmî araştırmalar yapması için kurduğu gibi, orta ve yüksek öğretimde özellikle Türk tarihinin okutulmasını istemiştir.3 Fakat sultanilerdeki pedagojik anlayıştan yoksunluk, günümüz lise tarih programlarında da kendisini hissettirmektedir. Lise tarih programları, amaçlara uygun içerik yazmanın yerine, bir tarih kitabının konu başlıklarının programa dönüştürülmesini hatırlatmaktadır.

Tarih öğretimi meselesinin can damarını, tarih müfredat programlarının geliştirilmesi, hazırlanması ve öğretmen yetiştirilmesi oluşturmaktadır. Tarih programlarında benimsenen tarih anlayışı ve tanımı ile yakından ilişkili olarak; tarih öğretiminin amaçları, içeriği, yöntem ve teknikleri, öğretim araçlarına yaklaşımlar da şekillenmektedir. Türkiye'de olaylar arasında nedensellik bağıntısı kurmak tarih öğretiminde birincil temel olarak alınarak, tarih sebep-sonuç ilişkisine indirgenmekte ve kaba bir pozitivist bilim yorumu yapılmaktadır. Öte yandan sebep-sonuç ilişkisi de

keşfettirilmemekte, tersine öğretmen tarafından dikte edilmektedir. Avrupa'da ve Amerika'da tarih öğretimi, İnsanlığın Başarılarının Takdiri, Kronoloji, Benzerlik-Farklılık, Değişim-Süreklilik, Nedensellik, Kaynak Kullanımı, Kanıt Değerlendirme, Tarihin Yorumlanması, Kültürel Miras, Demokrasi, İnsan Hakları gibi temel kavramlar üzerine inşa edilmiştir.

2. Tarih Öğretiminin Amaçları Meselesi

1897'da Fransa'da olgunluk imtihanı adaylarına sorulan sorulardan biri "Tarih dersleri ne işe yarar?" sorusuydu. 100 adaydan 80'i ya öyle olduğuna inandıkları için ya da hoşa gidileceğini düşündükleri için "vatanseverliği coşturmaya yarar" cevabını vermişlerdi.4 Öyle görülüyor ki, o yıllarda Prusya'nın etkisiyle, vatandaşlık eğitimi olarak tarih anlayışı tüm Avrupa'ya yayılmıştı. Ziya Gökalp, eğitimin amacının belirlenmesinde en önemli kaynağın millî buhran olduğunu ve Prusya'da da bu tür gayenin kabul edilmesinde yaşadıkları millî felaket olduğunu ifade etmişti.5 Halbuki Prusyalıların benimsediği görüşte olmayanlar da yok değildi, ama sayıları azdı. Örneğin, Fransız tarihçilerden Fustel de Coulange "tarih ne işe yarar?" diye sorulduğunda, "O, hiçbir işe yaramaz" diyerek, tarih araştırmalarının daha nesnel bir boyutta yapılma ortamını hazırlamaya çalışmıştı.

Türkiye'de de II. Meşrutiyet Dönemi'nde; tarih dersleri, "millî ve vatanî terbiye" aracı olarak görülmüştür. Öyle ki 1910 yılında Sâtı Bey, "Târih Tedrisatının Usûl-i Esâsiyyesi" adlı makalesinde tarih dersinin Mutlakıyet döneminin (1876-1908) ne kadar kötülüklere neden olduğunu, Meşrutiyet idaresinin ne kadar iyi bir idare olduğunu göstermesi gerektiğini yazmaktaydı. Bunun yanı sıra, tarih dersi, Sâtı Bey'e göre, Meşrutiyet'in, özgürlüğün ne kadar uzun yoksulluklar, ne kadar cânsipârâne uğraşmalar sonucunda elde edildiğini anlatmalıydı.6

Sâtı Bey, Meşrutiyet Dönemi'nde, okullarda tarih öğretimin amacının tarihî isimleri, olayları, rakamları, tarihleri ezberletme olduğu yanlış

anlayışını fark etmiş ve eleştirmişti. Bununla birlikte, ilköğretim düzeyinde tarih öğretimi amacının ahlâk eğitimi, vatan eğitimini içermesi gerektiğini vurgulamıştı. Bu düzeyde, Sâtı Bey, çıkarsama ve siyasal akıl yürütmenin temel alınmasının boş yere vakit geçirmek olacağını düşünmekteydi.

Ali Reşad, 1912'de yazdığı bir makalede ilköğretim ve ortaöğretim düzeylerinde tarih öğretiminin amaçlarının farklı olması gerektiğini belirtmiştir. Örneğin, ona göre ilkokul için tarih öğretiminin amacı; manevi ve ahlâk terbiyesine geliştirmek olmalıydı. Ortaöğretim de ise tarih öğretiminin amacı, gerçeklerin öğretilmesi, olayların gerçek sebeplerinin öğretilmesiydi. Üstelik, Ali Reşad'a göre, ortaöğretim tarihi, ahlâk terbiyesi gibi bir amaca da hizmet etmemeliydi.7

1950 yıllarında ABD ve SSCB arasındaki uzay rekabeti, kendini Amerikan okul programlarında da hissettirmiştir. SSCB'nin Sputnik füzesini uzaya göndermesi Amerikalıları tedirgin etmiş, ilköğretim ders programlarında bilimadamı yetiştirmeye yönelik amaçlar benimsenmiştir. Çocukların bilimlerin yapısı ile karşılaştırılmasına yönelik bir hava yaşanmıştır. Bu dönemin düşünce yapısını Bruner'in "Eğitim Süreci" kitabı oldukça iyi yansıtmaktadır. Tarih dersleri de bu akımdan etkilenmiştir. Böylece çocuğa tarihçi becerilerinin kazandırılması, problem çözme ve karar verme becerilerinin geliştirilmesi gibi daha pedagojik amaçların benimsenmesi ön plana çıkmıştır. Aslında İngiltere, Fransa ve Almanya gibi ülkelerin programları incelendiğinde 1890'larda benzer amaçlar ile karşılaşmak mümkündür. Özellikle 1910 yılı sonrası İngiltere'nin bu türden amaçları benimsediği görülmektedir. Fakat bu amaçların baskın bir hale gelmesi, Amerika'da 1929 Dünya Ekonomik Krizi ve 1950 sonrası SSCB ile rekabet neticesinde olmuştur.

Bu etki kendisini, Türkiye'ye gecikmeli olarak 1970'li yıllar tarih programlarında hissettirdi, fakat kalıcı olmadı. 1970 ortaokul tarih

programı, problem merkezli tarih dersi işlenmesini öngörmekteydi. Buna göre, öğretmen her konu için öğrencilere bir çalışma plânı verecekti. Bu çalışma plânı bir muhtıra şeklinde olmayıp, öğrencileri kendi kendine çalışmaya yöneltici nitelikte olacak ve başlıca şu kısımları içerecekti:

a. Öğrenciler tarafından incelenecek ders konusunun bir problem halinde ortaya konması,

b. Belirtilen problemin ana hatları,

c. Her ana fikri açıklayıcı sorular.

1970'li yıllarda Türkiye'de tarih öğretmenlerinin tarih konularını bu şekilde işlediğini düşünmek oldukça zor görünüyor.

I. Dünya Savaşı ve II. Dünya Savaşı sonrası kurulan örgütler, daha barışçı bir dünyanın inşası için tarih öğretiminin amaçları ve içeriğine el atmıştır. Karal'ın da ifade ettiği gibi böylece tarih öğretiminde dördüncü bir merhale yaşanmaya başlamıştır.8 Bu merhalede tarih öğretiminin millîyetçi karakteri reddedilmemekle birlikte, bireyleri dünya vatandaşlığı gibi daha üst kimliklere hazırlayıcı amaçları benimseme önem kazanmıştır. Örneğin, günümüzde Avrupa'da tarih öğretimi ile "Avrupalılık kimliğinin" kazandırılması öncelikli ideolojik amaç olarak karşımıza çıkmaktadır.

Bugün artık, çağdaş ülkelerde tarih öğretimi, problem çözme becerisinin geliştirilmesi, yaratıcı düşünme, empati gibi kavramlar ile birlikte anılmaktır. Buralarda tarih, ezberlenecek bir konu alanı olmaktan çok, bir araştırma ve soruşturma tarzı olarak sunulur olmuştur. Dilek'in de ifade ettiği gibi, Avrupa'da tarih öğretiminin disiplin içi amaçlarının mı yoksa geleneksel amaçlarının mı önemli olduğuna ilişkin tartışmada birincisi daha ağırlık kazanmıştır.9

3. Tarih Müfredatının İçeriği Meselesi

Türk tarihi öğretiminin en önemli meselelerinden biri programın içeriği etrafında yaşanmaktadır. Atsız'ın10 ve Karal'ın11 da belirttiği gibi,

okullarda tarih öğretiminin içerik açısından geniş bir sahaya yayılması, millî tarihimizin yapısından kaynaklanmaktadır. Gerçekten bazen Çin'de, bazen Mısır'da ve bazen de Avrupa'da görülen Türklerin tarihini anlamlı bir bütün içinde öğrencilere sunmak oldukça zordur. Bu da tarih öğretiminde müfredat programlarının ağır olmasına neden olmaktadır.

Tarih konularının seçimi ve oranlarının belirlenmesi günümüzde hâlâ önemini korumaktadır. Bir kısım tarihçi ve aydın, Avrupa ve Dünya tarihinin nitelik ve nicelik açısından yeterli olmadığını ileri sürerken, bir kısmı da Türk tarihinin benzer bir kaderi yaşadığını savunmaktadır. Osmanlı döneminde ortaöğretimde tarih dersleri, Tarih-i Osmanî ve Tarih-i Umumî olarak iki ayrı ders olarak okutulmuştur. Tarih-i Umumî dersi kitapları Fransızca kitaplardan tercüme edilmişti. Bugün Dünya tarihi ve Türk tarihi birer ünite olarak aynı programda toplanma yoluna gidildi. Aslında geçmişte olduğu gibi ortaöğretimde yeterince geniş olan Türk tarihi ile Dünya tarihini ayrı dersler olarak okutmakta yarar vardır. Türk tarihi, Avrupa tarihi olmaksızın okutulamayacağı gibi, Avrupa tarihi de Türk tarihi olmaksızın okutulamaz. İyi bir tarih öğretmeni, derslerinde senkronik bakış açısını sergileyebilir, ama bu yeterli değildir.

1870'lerden sonra okullarda okutulan Osmanlı tarihi, Tevarih-i Âli Osmanî'lere benzemekteydi ve millî bakış açısından yoksundu. Atatürk'le birlikte Türk tarihine daha bir bütüncül olarak yaklaşılmaya başlandı ve tarih programlarında Türk tarihi esas alındı. İslam öncesi Türk devletleri, Atilla, Cengiz Han, Timur, Babür İmparatorlukları programlarda hak ettiği yeri almıştır. Türk tarihinin çağlara bölünmesi konusunda problem hâlâ çözülmemiş olarak ortada durmaktadır. Rıza Nur'un, Togan'ın, Köprülü'nün, Atsız'ın ve Kafesoğlu'nun konuya ilişkin denemeleri olmuştur. Türk tarihine bağlı olarak Osmanlı tarihinin de kuruluş, gelişme, duraklama, gerileme gibi dönemler altında öğretilmesinden vazgeçilmelidir.

Organizmacı bir bakış anlayışıyla Osmanlı tarihinin bu şekilde bölümlenmesi, padişahların hayatları ve faaliyetleriyle bölümlenmiş eski tarih içeriğine göre Cumhuriyet'in gündeme getirdiği bir bölümleme tarzı olmakla beraber, bugün için ilmî görünmemektedir.

Prof. Dr. Hakkı Yıldız, 1966'da yazdığı bir yazıda özellikle son ilmî araştırmalarla ortaya çıkan Türk ilkçağı konularına müfredatta daha fazla yer ayrılması gerektiğini ileri sürmüştü. Yıldız, tarih programlarında millî tarihin en önemli bölümlerini oluşturan Karahanlılar, Gazneliler, Selçukluların kısa geçiştirildiğini, tarih ders kitaplarının en cömertçe davrandıkları bölümün Osmanlı Tarihi olduğunu belirtmişti. Fakat bu dönemin kültür ve medeniyet bahislerinin eksik olduğunu işaret etmişti.12 Gerçi bugün Tarih 1 ve 2 programları ile bu eksiklik giderilmiştir. Bugün de Moğolistan'da yapılan kazılar ve sonuçları en kısa zamanda tarih ders kitaplarına yansıtılmalıdır.

Osmanlı döneminden bu yana tarih ders içeriklerinde siyasi tarih ile uygarlık tarihinin ağırlık dengesinin kurulmasına dikkat edilmiştir. Atatürk'ün, "Türklerin dünya uygarlığına hizmeti" konusundaki hassasiyeti,

Türk Tarihinin Ana Hatları adlı eserin uygarlık tarihine daha fazla önem verilmesini gündeme getirmiş ve Avrupa merkezli bir uygarlık tarihi yerine, Türk merkezli bir uygarlık tarihi modeli ileri sürülmüştür. Böylece Türklerin, dünya tarihindeki rolleri ortaya çıkarılmaya çalışılmıştır. Daha sonraki tarih programlarında da siyasi ve uygarlık tarihi dengesi gözetilmişti. Örneğin, günümüzde Tarih 1 ve 2 ders programında siyasi ve uygarlık tarihinin dağılımı aşağı yukarı yüzde 50 oranında düşünülmüştür.

II. Dünya Savaşı sonrası, dünyada barışı, eğitim yoluyla tesis etme amacıyla tarih ders kitaplarının karşılıklı gözden geçirilmesi kabul edilmiştir. Türkiye'de benzer ikili antlaşmalara imza atarak, taahhütlerini yerine getirmiştir.

1980’lerden sonra SSCB’nin dağılmasına bağlı olarak, Türk cumhuriyetlerinin bağımsızlıklarını kazanması tarih programlarında da etkisini hissettirmişti. Türk dünyası ile entegrasyona yönelik olarak, programlar tekrar gözden geçirildi.

Avrupa devletleri, kendi ulus anlayışları ile Avrupa vatandaşlığı arasında bir dengeye ulaşmışlardır. Bugün Türk tarih programlarının da Türk kimliği yanı sıra Avrupa kimliği ile örtüştürülmesi en önemli meselelerden biri olarak görünmektedir.

Günümüzde hâlâ Türk tarihinin içeriğinin çocuğun psikolojik gelişimine göre düzenlenmesi de önemli bir mesele olarak kendini hissettirmektedir. İlköğretimin 8 yıla çıkmasıyla birlikte, tarih program yükünün alt sınıflardan üst sınıflara doğru çekilebileceği gerçeği ortadadır. Böylece, ilköğretimin ilk yıllarında millî efsanelere, destanlara ve millî kahramanlara daha fazla da yer ayrılabilecektir.

4. Öğretim Yöntemleri ve Teknikleri Meselesi

Türkiye’de öğrenciyi araştırmaya yönelten aktif yönteme dayalı tarih öğretimi Meşrutiyet Dönemi’nden beri sık sık gündeme gelse de tarih öğretimimiz aktarıcı geleneğin, soru-cevap tekniğinin kullanılmasının ve ders kitabına bağlılığın ötesine gidememiştir. Tarih öğretiminde aktif yöntemin kullanılması tarih derslerini nakilcilik, masalcılık ya da efsanecilikten kurtaracaktır. Bizde tarih öğretiminde aktif yöntemi İsmail Hakkı Baltacıoğlu hararetle savunmuştur.13 Darülmuallimin Mektebi’ne bağlı olarak kurulan Tatbikat Mektebi’nde uygulanan ve Tedrisat-ı İbtidaiye Mecmuası’nda yayımlanan tarih dersi örnekleri, buluş yöntemine dayalı olarak ilkokullarda tarih dersinin nasıl işleneceğini öğretmenlere göstermekteydi.

Bugün öğretmenler, konuları ya kendileri anlatmakta ya da öğrencilere anlattırmaktadırlar. Sözlü yoklamaları, sınıfta kontrolü sağlamanın bir aracı

olarak görmektedirler. Öğrencilerle yapılan mülakatlara göre tarih öğretmenleri, öğrencilerin derse olan dikkatini çekebilmek için gerekli gereksiz hikayeler ve fıkralar anlatmaktadırlar. Buza yazılan yazılar gibi, öğrencilerin bu fıkraları hatırlamadığı da dikkati çekmektedir.

Tarih 1 ve 2 ders programlarında ünite işlenişlerinde anlatım, soru-cevap, grup tartışması ve gezi-inceleme yöntemlerine ağırlık verilmiştir. Problem çözme yönteminden hiç söz edilmemektedir. Öğretmenler, prosedürün ağırlığı ve programın yoğunluğundan dolayı alan gezileri de yapamamakta, mahalli tarih konularını işlemeye vakit bulamamaktadırlar.

Aslında tarih öğretmenlerini derslerde ortak bir öğretim yönetimi kullanmaları konusunda zorlamak uygun değildir. Fakat ortak yetiştirilme tarzı onların yöntem kullanılmasını da etkileyecektir.

5. Öğretim Araç ve Gereçleri

Tarih öğretiminde aktif yöntemin başarılı olması gerekli öğretim araç ve gereçlerinin temin edilmesi ile sağlanabilir. Geçmişten beri tarih öğretiminde varılmak istenen amaçlara ulaşmak için kullanılan en önemli araç ders kitapları olmuştur. Tarih öğretimi meselesi ders kitabı yazdırılması işine indirgenmiştir. Tarih öğretiminde en önemli ders aracı olarak ders kitapları hâlâ günümüzde önceliğini korumaktadır. Aslında eskiden müsabaka usulü ile ders kitapları seçilirken, günümüzde bu uygulamaya son verilmiştir. Neticede yazarları ayrı, fakat içerikleri birbirine benzeyen kitaplar ortaya çıkmıştır. Osmanlı dönemi ilkokul tarih ders kitabı şartnamesinde vatan sevgisine dayanan husûs ve konulara özel bir önem verilmesini, kitabın hikaye yolunda yazılması, “muhâkemeye girişilmeyip”, iyi hareketlerin övülmesi ve kötü hareketlerin de yerilmesi önerilmektedir.14 Türkiye’de tarih ders kitabının atası olarak bilinen Selim Sabit Efendi’nin ilkokullar için yazdığı Tarih-i Osmani adlı kitabında daha soğumamış bir dönemi ele alıp, Sultan Abdülaziz’in intihar ettiğini yazması

gözden düşmesine ve emekliliğini istemesine yol açmıştır. Bu dönemden sonra, II. Abdülhamit Dönemi'nde tarih ders kitaplarına bir sansür uygulandığı dikkati çekmektedir. Ortaöğretim tarih ders kitapları da Fransızcadan çevrilmiş olup, millî bir bakış açısı yansıtmaktan yoksundu. Aslında Cumhuriyet dönemine kadar ilkokullarda kullanılan kitaplar, anonim Tevarihi Âli Osman kitaplarına benzemekteydi. Cumhuriyet'le birlikte, Türk tarihi Osmanlı sultanlarının biyografisi olmaktan çıkarılmıştır. 1943'te yapılan II. Maarif Şûrası'nda tarih ders kitaplarının istenen vasıfları taşımadığı ve "şimdilik" okutulması kararı alınmıştır. Günümüzdeki tarih ders kitaplarında da yanlış bilgiler olabilmekte ve bunlar gözden kaçabilmektedir. Ders kitaplarının 5 yıl ile sınırlı olması, yazarının bir sonraki baskıda işaret edilen yanlışları düzeltmesine imkân vermektedir. Tarih öğretmenleri, okuma stratejileri aracığıyla (SQ3R tekniği gibi), tarih ders kitaplarını daha etkili kullanabilirler. Tarih öğretmenleri, tarih programından çok ders kitabına bağlı kalmaktadır. Ders kitabının sadece bir kaynak olduğu unutulmamalıdır.

Tarih programlarımız, öğretmenlerden tarih haritalarını kullanılmasını, eğer yoksa coğrafya haritalarının kullanılmasını vurgulamaktadır. Bugün hâlâ öğrencilerle yapılan mülakatlarda tarih öğretmenlerinin haritayı hiç kullanmadığı ya da bazen kullandığı dikkati çekmektedir.

Daha ilköğretim yıllarında tarih şeritlerinin kullanılmasının önemi ortadadır. Bununla birlikte, tarih şeritlerimiz tek boyutludur. Sınıflarda asılmak üzere ya da web ortamında senkronik tarih şeritleri hazırlanmalıdır.

Bilgisayarın yaygınlaşması, tarih öğretimi yöntemlerini de derinden etkilemeye başlamıştır. Tarihe ilişkin CD-Romlar ve web siteleri tarih öğretmeninin eli altındadır. Ülkemizde tarih ile ilgili iyi tasarlanmış web sitelerinin sayısı her geçen gün artmaktadır. Tarih öğretmenleri, lisans eğitiminde bunları kullanacak şekilde eğitilmelidir.

6. Değerlendirme

Tarih öğretimi ile neyin, nasıl değerlendirileceği önemli bir mesele olarak karşımıza çıkmaktadır. 1990'lı yıllarda Amerika'da yapılan bir anket, ortaöğretim öğrencilerinin "tarih okuryazarlığının" çok kötü bir düzeyde olduğunu göstermiştir. Yani öğrencilerin büyük bir kısmının, I. Dünya Savaşı yıllarını, Amerika tarihi ile ilgili önemli olayların "tarihini" bilemedikleri ortaya çıkmıştır. Kimi Amerikalı eğitimci, bunu Sosyal Bilgiler programı ile tarihin ağırlığını kaybetmiş olduğuna bağlamış, kimisi de eleştirel düşünme, problem çözme, empati gibi becerilerinin geliştirilmesini vurgularken, olgusal bilgilerin içeriğini öğretmekten taviz verildiği ile açıklamaya çalışmıştır. Gerçekten 1916 sonrası Amerika'da, John Dewey'nin öncülüğünü yaptığı progresif eğitim anlayışı hâkim olmaya başlamış, olguların tarihinin öğretilmesi ikinci plana atılmıştır. Türkiye'de Türk tarihine ilişkin temel olgular bilgisinin aktarılması konusunda bir nebze daha başarılı olduğumuz ortadadır. Fakat beceri öğretimi ile konu alanı bilgisinin öğretimi konusunda bir denge kurmanın kaçınılmazlığı ortadadır.

Türkiye'de ÖSS tarih sınav soruları ortaöğretimde tarih öğretimini derinden etkilemektedir. Öncelikle tarih sorularının kalitesinin artması, lise tarih öğretimini de etkileyecektir. İngiltere'de ve Malta'da O (Ordinary) düzey ve A (Advanced) Level sınavları öğrencilerin yazılı ve görsel kanıtı kullanma, kanıttan anlam çıkarma gibi becerilerini ölçmektedir. Türkiye'de de tarih anlayışını değerlendirme sorularının da bu mecraya yönelmesi gerekmektedir.

Batı'da olduğu gibi çocuklarımızın doküman ya da görsel kanıttan bilgi ve düşünce çıkarma, komposizyon yazma gibi becerilerini geliştirmeliyiz. Çoktan seçmeli testlerin yerini, bu beceri geliştiren değerlendirme sorularına bırakmalıyız.

7. Yükseköğretimde Tarih Öğretmeni Yetiştirilmesi ve Meseleleri

Cumhuriyet'in geçmişten devir aldığı en önemli meselelerden biri, öğretmen meselesi olmuştur. Osmanlı döneminde 1870'lerden sonra açılan sınavlarda başarılı olanlar mezuniyetine bakılmaksızın öğretmen yapılmıştı. Darülfünun Edebiyat Fakültesi 1911'den sonra sultaniler için tarih-coğrafya öğretmeni mezunlarını vermeye başladı. Cumhuriyet'le birlikte, tarih öğretmenliği de bir meslek haline dönüştürülmüştür. 1926 yılında Gazi Muallim Mektebi'nin açılması ile ortaokullar için gerekli olan tarih-coğrafya öğretmeni yetiştirilmeye başlandı. 1940 sonrası Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi de tarihçi ve liselerin tarih öğretmeni ihtiyacını karşılamaya başladı.

Çok az tarihçimiz üniversite düzeyinde tarih öğretimi ve sorunları üzerinde görüşlerini belirtmiştir. Bunlar arasında, Akdes Nimet Kurat, İbrahim Kafesoğlu, Bekir Sıtkı Baykal, Salih Özbaran'ı zikretmek yerinde olacaktır. Prof. Dr. Kurat, 1943'te yazdığı makale ile üniversite düzeyinde tarih bölümlerinde takrir derslerinin ve proseminer ile seminer çalışmalarının nasıl yapılabileceğini gösterdi. Prof. Dr. Kafesoğlu, üniversitelerde tarih öğretimi üzerine yeni bir plan yazısında fakültelerde tarih bölümlerinde çağlara göre kürsü taksiminin kaldırılmasını önermişti. İlkçağ, Ortaçağ, Yeniçağ kürsüleri yerine, "Türk Teşkilat Tarihi", "Türk Hukuk ve İktisat Tarihi", "Türk İçtimaiyat Tarihi", "Türk Kültür Müesseseleri Tarihi", "Türk Tefekkür ve Din Tarihi", "Türk Siyasi Tarihi" gibi kürsülerin kurulmasını ileri sürmüştü. Fakat onun bu önerisi gerekli tartışma ortamını oluşturamamıştır.

Prof. Dr. Bekir Sıtkı Baykal yüksek öğretimde tarih öğretiminin meselelerinden çok, yönetmeliklere dayalı olarak öğretim sistemi ve araştırmaların nasıl yapıldığı üzerinde durmuş ve aksayan yönlere işaret etmiştir. Prof. Dr. Salih Özbaran da üniversite lisans ve sonrası düzeylerinde

neyin, nasıl öğretileceği konusunda görüşlerini ifade etmiş ve eğitim fakültelerinin tarih öğretmenliği bölümü için bir paket program hazırlamıştır.

Şimdi Türkiye'de ortaöğretime tarih öğretmeni hazırlayan iki kaynak bulunmaktadır. Bunlar fen edebiyat fakülteleri ve eğitim fakülteleridir. Aslında fen edebiyat fakülteleri tarihçi veya tarih araştırmacısı yetiştirmeye yöneliktir. Tarihçi yetiştiren kurumlarda kaynak dillere önem verilmesi gerekirken, tarih öğretmenleri için farklı bir program izlenmelidir. Günümüzde tarih öğretmenliği programlarının hazırlanmasında Yükseköğretim Kurumu ve Millî Eğitim Bakanlığı işbirliği içinde çalışmaya başlamıştır. Hizmetiçi faaliyetlerinin sınırlılığı göz önüne getirildiğinde, istenilen nitelikte öğretmen yetiştirilmesi lisans veya yükseklisans düzeyinde büyük ölçüde çözümlenmelidir.

Çiçek'in15 (1999) çalışması, Yüksek Öğretim Kurumu ve Dünya Bankası Millî Eğitimi Geliştirme Projesi kapsamında tarih öğretmenliğine konan Özel Öğretim Metodları dersinde karşılaşılan sorunları dile getirmesi ve önerileri açısından önem taşımaktadır. Bu proje ile birlikte, tarih öğretmenlerinin yetiştirilmesinde okullarda uygulamanın önemi bir kat daha artmıştır.

8. Tarih Eğitimi Üzerine Çalışmaların Değerlendirilmesi

Türkiye'de tarih öğretimi konusuna birkaç tarihçi istisna, tarihçilerin yöneldiği pek görülmemektedir. Tarihçi olup, konu üzerine ciddiyetle eğilen iki kişi Çağatay Uluçay ve Emin Âli Çavlı olmuştur. Profesyonel tarihçilerin bir kısmı, öğretmenliği doğuştan getirilen bir yeti olarak görmüş, bir şeyin bilgisinin onu aktarmaktan daha önemli olarak kabul etmişlerdir. Sâtı ve İhsan Beyler ve öğrencileri Fuat Baymur, Kemal Kaya gibi eğitimciler çeviri ve yazılarıyla tarih eğitimi konusuna eğilmiştir. Uzun yıllar Fuat Baymur'un Tarih Öğretimi kitabı ve Kemal Kaya'nın Erich

Andraess’tan çevirdiği Çocuk ve Tarih adlı makalelerden derlenmiş kitap, ilköğretim düzeyinde tarih eğitimi alanında etkili olmuştur.

Günümüzde ise sevindirici bir şekilde durum, tarih eğitiminin lehine olarak değişmiştir. Uzun süre eğitimcilerin kafa yorduğu okullarda tarih eğitimi meselesi Çağatay Uluçay ve Salih Özbaran gibi tarihçilerle birlikte, tarihçilerinde üzerinde düşünmeye başladığı bir konu alanı oldu. Çağatay Uluçay, tarih öğretiminde mahalli tarih öğretiminin ve alan gezilerin önemine dikkat çekmişti. Prof. Dr. Özbaran da tarih ders kitaplarındaki içerik meselesini derinlemesine ele almış ve daha mükemmel yazılmaları için önerilerini ileri sürmüştür. Dünya Bankası, Millî Eğitim Bakanlığı ve Yüksek Öğretim Kurumu’nun millî eğitimi geliştirmeye yönelik projelerinin tarih eğitimi araştırmalarının gelişmesine kuşkusuz etkisi olmuştur.

Şimdilerde tarih öğretimine ilişkin yüksek lisans ve doktora çalışmaları hızla artmaktadır. Bu konuda yapılan yükseklisans ve doktora tezleri sosyal bilgiler öğretimi üzerine yapılanlarla birlikte 40’ı geçmiştir. Bu çalışmaların daha çok tarih programlarını değerlendirmeye yönelik olduğu görülmektedir. Dünya ile paralel bir şekilde moda olarak, tarih öğretiminde “öteki” meselesi ve millîyetçiliğin tarih öğretimine etkisi gibi konular çalışılmıştır. Çok az tez, bir yöntemin ve öğretim modelinin uygulanmasına yöneliktir. Araştırmaların çoğu, Amerika ve İngiltere’deki çocuklarının tarih anlayışlarına dayanmaktadır. Henüz Türk çocuklarında tarih anlayışının oluşmasına ilişkin deneysel ve alana dayalı çalışmalar yapılmamıştır. Ancak, biz bunun tarih eğitimi için gerekli tarihsel, psikolojik ve felsefik alt yapının eksikliğinden kaynaklandığını düşünmekteyiz. Bu şartlar sağlandığında, gelecekte yapılacak tezlerin bu boyuta yöneleceğinden şüphemiz yoktur.

Yükseköğretim Kurumu, İngiltere ve Fransa'ya tarih öğretiminde yükseklisans ve doktora yapmak üzere öğrenciler göndermiştir. Bu öğrencilerin, konuya ilişkin çağdaş yaklaşımları, stratejileri, yöntemleri, teknikleri ülkemize taşıyacakları düşünülebilir. Onların çalışmaları, tarih ders kitapları içeriği ve tarih öğretmeni yetiştirme meselesi üzerine odaklanmıştır. Bu bağlamda Kabapınar, doktora çalışmasında dizayn, içerik ve kullanılabilirlik açısından Türk ve İngiliz tarih ders kitaplarını karşılaştırmıştır. Dilek, sınıf öğretmenlerinin sosyal bilgiler dersi içerisinde ele alınan tarih ve pedagojisine ilişkin görüşlerine yönelik bir doktora çalışması yapmıştır. Demircioğlu, Türkiye ve İngiltere'de ortaokul tarih öğretmenlerinin eğitimi üzerine karşılaştırmalı bir tez hazırlamıştır. Ata da müzelerle ve tarihi mekanlarla tarih öğretiminin nasıl yapılabileceğini göstermiş ve Ankara'daki tarih öğretmenlerinin müze eğitimine ilişkin görüşlerini değerlendirmiştir. Hiç şüphesiz ki yukarıdaki ilk üç çalışma, İngiltere'deki uygulamaları tanıtmaları açısından önemlidir. Öte yandan tarih eğitimine ilişkin olarak

Almanya, Fransa, Amerika'daki çağdaş gelişmeler de yakından takip edilmeli ve Türk kültürü yapısına uygun olarak uyarlanmalıdır.

9. Sonuç

Bu çalışmada Türk tarih öğretimi ve meselelerine tarihsel bir çerçevede pedagojik açıdan bakılmaya çalışıldı. Türk tarihi öğretimi de benimsediği amaçlar, içerik, yöntemler ve araç gereçler açısından dünyadaki tarih anlayışlarının değişimlerinden geçte olsa etkilenmektedir.

Tarih öğretiminde, E. Durkheim ileri sürdüğü gibi, ilmî tarih ve millî tarih gibi iki tür tarihin var olduğunu benimsemek bizce hatalıdır. İlköğretim ve ortaöğretim ders kitaplarında da, en az üniversitelere benzer şekilde, ilmî bir yol izlenmelidir. Fakat ilmî gerçekler, çocuk psikolojisi araştırmalarına uygun bir şekilde verilmelidir.

En az tarih öğretmenlerinin yetiştirilmesi kadar, çocukların okullarda ilk tarih bilgilerini edineceği sınıf öğretmenlerinin de tarih eğitim bilimine vakıf olmaları gerçeği ortadadır. 1998'de ilköğretim 6. ve 7. sınıflarda Millî Tarih ve Millî Coğrafya kaldırılarak, yerine Sosyal Bilgiler dersi konmuştur. Bu dersin, öğrencilerin tarih bilincini nasıl etkileyeceği gelecekteki araştırmaların konularını oluşturacaktır.

10. Öneriler

1. Tarih öğretimine ilişkin çalışmalarda okul dışı etkiler göz ardı edilmemelidir. Çocukların ve gençlerin tarih bilincinin oluşmasında evin, basının ve çevrenin etkisi önemsenmelidir. En az tarih ders kitapları kadar, Türkçe kitapların da tarih bilinci vermede önemli olduğu hatırdan çıkarılmamalıdır.

2. Zorunlu eğitimin 8 yıla çıktığı şu günlerde her konuda olduğu gibi, çocuklara tarih öğretimi konusunda da çok aceleci olmamalıyız. Tarih derslerini bu haliyle sosyal bilgiler dersi altında toplulaştırma da meseleyi çözmek değildir. Çocuklara ayrı üniteler halinde konu alanlarını sunma yerine, bunları bir ortak ünite adı altında kaynaştırmalıyız. Tarih programını çocukların tarih anlayış ve ruh yapısına ilişkin yapılan çalışmalara uygun olarak düzenlemeliyiz.

3. Tarih ders kitaplarının gerek içerik ve tasarım, gerekse pedagojik açıdan çağın standartlarını yakalaması sağlanmalıdır. Ders kitaplarının daha pedagojik tasarımlarına ilişkin araştırmalar yapılmalıdır. Tarih üzerine yapılan yükseklisans ve doktora tezleri ve yeni araştırmalar ders kitaplarına yansıtılmalıdır.

4. Tarih öğretmenleri, bilgisayara dayalı tarih dersleri yapabilme ve tarih ders kitaplarını daha etkili kullanma teknikleri konularında donatılmalıdır.

5. Türk tarihinin önemli olaylarına, millî kahramanlara ilişkin web siteleri hazırlanmalı, “yılın en iyi tasarlanmış tarih web sitesi” adı altında bir ödül konarak, bu sitelerin kalitesinin arttırılması sağlanmalıdır. Sivil kuruluşlar bu konuda öncülük etmelidir.

6. İstanbul’un Fethi, Viyana Kuşatması, Çanakkale Savaşları, Kurtuluş Savaşı ve benzeri Türk tarihinin önemli olayları ele alınıp, ders örnekleri hazırlanmalı ve konuların nasıl işleneceği hakkında bir fikir vermek üzere tarih öğretmenlerinin hizmetine sunulmalıdır.

7. Türkiye’de çocukların tarihsel düşünmesine ve anlayışına, kanıtı kullanma becerilerine, tarihte nedenselliği anlamalarına ilişkin araştırmalar yapılmalıdır.

ALİ REŞAD, “Mekteplerde Tarih Öğretimi”, Tedrisat Mecmuası. (H. 1328), Mayıs.

ATA, Bahri “İsmayıl Hakkı Baltacıoğlu ve Tarih Öğretimi”, Türk Kültürü, Ekim 2000, sayı: 450, sf. 590-602.

ATSIZ, Nihal. “Türk Tarihine Bakışımız Nasıl Olmalıdır?”, Çınaraltı, 1941, Sayı: 1.

BARTH, J. L. ve A. DEMİRTAŞ. İlköğretim Sosyal Bilgiler Öğretimi. Ankara: Millî Eğitimi Geliştirme Projesi, Hizmet Öncesi Öğretmen Eğitimi, Deneme Basımı, 1996.

BAYKAL, Bekir Sıtkı. “Yüksek Öğretimde Tarih”, Felsefe Kurumu Seminerleri, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1977, sf. 312-318.

BAYMUR, F. Tarih Öğretimi. Ankara: İnkılap ve Aka Kitabevleri, 1964.

BEHAR, B. E. İktidar ve Tarih; Türkiye’de “Resmi Tarih” Tezinin Oluşumu (1929-1937). İstanbul: Afa Yay, 1992.

BOURDILLON, H. Teaching History. London: Routledge, 1994.

BRUNER, J. The Process of Education. USA: Harvard University Press, 1961.

ÇİÇEK, Rahmi, “Tarih Öğretimi için Önerilen Öğretim Metotları ve Uygulama Problemleri”, D. E. Ü. Buca Eğitim Fakültesi Dergisi, 1999, özel sayı, 11, sf. 255-265.

DİLEK, Dursun. Tarih Derslerinde Öğrenme ve Düşünce Gelişimi. Ankara: Pegem Yayıncılık, 2001.

GÖKALP, Ziya. Terbiyenin Sosyal ve Kültürel Temelleri. İstanbul: Millî Eğitim Basımevi, 1973.

GUNNING, D. The Teaching of History. London: Croom Helm, 1978.

KARAL, Enver Ziya. “Tarih Öğretimi ve Meseleleri”, Eğitim Hareketleri, 1956, sayı: 23, sf. 14-18.

KOÇAK, Kemal. Cumhuriyet’ten Günümüze Tarih Öğretimi ve 1984 Tarih Programının Değerlendirilmesi. Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Tezi, 1998.

KÖSTÜKLÜ, Nuri. Sosyal Bilimler ve Tarih Öğretimi, Konya: Kuzucular Ofset, 1998.

KURAT, Akdes Nimet. “Akademik Tarih Tahsili, Proseminer ve Seminerlere Dair”, D. T. C. Fakültesi Dergisi, 1943, sayı: 2, sf. 81-88.

LANGLOIS, Ch. V. ve Ch. SEIGNOBOS. Tarih Tetkiklerine Giriş. çev. Galip ATAÇ. İstanbul: Devlet Matbaası, 1937.

NICHOL, Jon. Tarih Öğretimi. (Yay. Haz.) Mustafa SAFRAN. Ankara: Çağrı Matbaacılık, 1996.

ÖZBARAN, Salih. Tarih ve Öğretimi. İstanbul: Cem Yayınevi, 1992.

PAYKOÇ, Fersun. Tarih Öğretimi. Eskişehir: Açık Öğretim Fak. Yay, 1991.

SAFRAN, Mustafa. Orta Öğretim Kurumlarında Tarih Öğretiminin Yapı ve Sorunlarına İlişkin Bir Araştırma. (Basılmamış Araştırma), Ankara,

1993.

SAFRAN, Mustafa ve Bahri ATA. “Okul Dışı Tarih Öğretimi”, Gazi Eğitim Fakültesi Dergisi, 1998, cilt: 18, sayı: 1, sf. 87-94.

SÂTI Bey. “Tarih Tedrisatının Usûl-u Esasiyesi”, Tedrisat-ı İbtidaiye Mecmuası, 1910, 8: 92-98.

SUNGU, İhsan. “Tarih Tedrisatı Hakkında”, Terbiye, 1927, 8: 1-8.

TUNCAY, Mete. “İlk ve Orta Öğretimde Tarih”, Felsefe Kurumu Seminerleri, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1977, sf. 276-285.

YILDIZ, Hakkı Dursun. “Ortaöğretimde Türk Tarihi”, Türk Kültürü, 1966, sayı: 40, sf. 369-372.